[illegible] भावनाप्रतीतेर्द्वा[illegible]नुरागार्थामाव गुणत्वाचाति-
क्रम इत्याशङ्क्य फलभावक्ये [illegible] भावनाया: फल-
[illegible] इति [illegible]
[illegible] पूर्वपक्षिणो [illegible]
[illegible] * पूर्वोक्तम * भाष्योक्त[illegible]
[illegible] । अयं भावः [illegible] हि [illegible]
[illegible] भाष्या[illegible]
[illegible] भाष्ये [illegible]
* किं तावदिति * [illegible] भावना [illegible] पूर्वं [illegible]
[illegible] * नचेति * [illegible] भाष्य[illegible]
पूर्वपक्ष[illegible] इतिभाष्य[illegible]
व्याचष्टे * इदं चेति * [illegible] इति भाष्य[illegible]
* [illegible] * [illegible] * [illegible] * [illegible]
[illegible] व्याचष्टे * [illegible] * [illegible]
[illegible] व्याचष्टे * [illegible] * ननु [illegible]
[illegible]
[illegible] इत्याशङ्क्य [illegible]
इति भाष्य[illegible]
[illegible] व्याचष्टे * नचेति * -
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] भाष्ये [illegible]
[illegible] व्याचष्टे * [illegible] * [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] व्याचष्टे * [illegible] * [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

प्रत्ययार्थत्वेन भावनायाः प्राधान्यात्फलवाक्यविहितशुद्धभावनानुवादेन सोमादिवाक्यैरनादृतपौर्वापर्यैर्युगपत्सर्वधात्वर्थविधानान्न गुणन्यायो ऽस्तीत्याशयः । ननु सोमादिवाक्येषु भावनाविध्यभावे विशेषणसम्बन्धमात्रार्थं भावनाभिधानावृत्तिः स्यान्न चासौ युक्तेत्याशङ्क्याह * यद्यपीति * असत्यां गतौ गुणानुरोधेनापि प्रधानावृत्तिर्युक्तेत्याशयः । न तु केवलप्रकृतिप्रयोगासम्भवमात्रात्प्रत्ययावृत्तिसिद्धेः केवलप्रत्ययप्रयोगासम्भवः किमर्थमुक्त इत्याशङ्क्याह * यदि त्विति * फलसत्त्वादौ विशेषणान्वयाभिधानावृत्तिरिष्टेत्याह * दृष्टा चेति * अनन्यगतिगुणसम्पादनार्थो चानुष्ठानावृत्तिरपि दृष्टा किमुताभिधानावृत्तिरित्याह * तथेति * नन्वेवं सति भिन्नवाक्योपादानाद्धात्वर्थानां प्रत्येकमेव भावनाविशेषणता युक्तेत्याशङ्क्याह * तस्मादिति * यस्मात्कल्पनालाघवाय संहत्य विशेषणत्वं प्रतीयते तस्मात्सर्वधात्वर्थविशिष्टैकभावनाभिधानार्थत्वेनानेकार्थत्वात्सर्वं प्रकरणमेकं वाक्यमित्यर्थः । तस्मादित्युपसंहारभाष्यं सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * एकमिति * संहत्य विशेषणत्वकल्पनस्यादृष्टकल्पनालाघवहेतुकत्वाभिधानार्थमत इति भाष्यं व्याचष्टे * एकं चेति * तृतीयपूर्वपक्षाभिधानार्थं यद्वेति भाष्यं स्वत्वपरित्यागांशेत्यनेन व्याख्यातत्वादसार्वत्रिकत्वेन चानादृत्य तथोक्तत्वादुपेक्ष्य स्वमते पूर्वपक्षैकध्याभिधानायाद्यं पूर्वपक्षं दूषयितुमारभते * अयमेव चेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * अदृष्टार्थभावनाभेदान्यथानुपपत्त्या भावनाभेदवदपूर्वभेदस्यापि अवश्याभ्युपगन्तव्यत्वापत्तेः किमनेन पूर्वपक्षेण सिद्धान्तप्रतिकूलं क्षतं स्यादित्यर्थः कथमेकशब्दोपादानात्समुदायत्वापादनमित्यपेक्षिते समुदायानुवादरूपेण वा * फलादिसम्बन्धेन वेत्युक्तम् * पौर्णमासीमित्येकशब्दोपादानं तावद्यजिनानूद्यमानानां यागानां समुदायत्वापादनार्थमेव राजसूयेनेत्यस्य फलान्वयपरत्वात्समुदायापादनार्थत्वाभावे ऽप्येकशब्दोपादानेनैकफलान्वयात्समुदायत्वापत्तिरित्याशयः । ज्योतिष्टोमशब्दस्य सर्वप्राकरणिकया होमाद्यवच्छिन्नभावनासमूहवाचित्वमाशङ्कते * ननु चेति * यजिसामानाधिकरण्याद्भावनावाचितैव तावदयुक्ता धात्वर्थद्वारलक्षणया तु तद्वाचित्वाभ्युपगमे ऽपि यजिमात्रसामानाधिकरण्याद्धोमाद्यवच्छिन्नभावनासमूहवाचिता दुराशङ्केति परिहरति * नेति * उपसंहरति * तस्मादिति * का तर्हि भाष्यस्य गतिरित्याशङ्क्याह * एवं त्विति * यथेन्द्रायुधं लोहितशु-

ऌकृष्णाद्याभधातुभिः संहत्यानुरज्यते तथा सर्वधात्वर्थैर्भावनेति तिद्वाभाष्यव्याख्या भावनैक्योपपादनार्थत्वेनादृष्टार्थानामित्यादि-ाष्यं व्याचष्टे * तत्सिद्ध्यर्थात्विति * कर्मभेदे हीत्यनेनाभ्युच्य ःकमपूर्वमिति अकारप्रश्लेषो भाष्ये सूचितः भावनैक्ये समुदाय-ाब्दानुपपत्तिमाशङ्क्य धात्वर्थसमुदायानुरक्तस्यैकस्य भावनाख्यस्य कर्मणो ऽनुरञ्जकस्य समुदायस्यावयवभूतानां धात्वर्थानां समुदा-ोऽभिप्रेत इत्येवं व्याचष्टे * तस्मादिति * भाष्यं च धात्वर्थानां समुदायाप्रतीतेः कथं संहत्यानुरञ्जकतेत्याशङ्कानिरासार्थत्वे यस्मा-कल्पनालाघवाय भावनैक्यं युक्तं तस्मात्तत्सिद्ध्यर्थं धात्वर्थसमु-ायो ऽनुरञ्जकः कर्तु वेदस्येष्टो ऽवसीयत इत्येवं व्याख्येयम्। अथ ेति भाष्यं पक्षान्तराभावेनायुक्तमाशङ्क्य परमतेनोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * अत इति * स्वमतेनोपपत्त्यन्तरार्थत्वेन व्याचष्टे * शङ्कां त्वेति * अभिन्नार्थत्वामेवोत्तरस्तमेवेति भावनैक्याभिधानेन दर्श-यतीत्याह * तदिति * परेषां व्याख्यानं दूषयितुमुपन्यस्यति * ए-वमिति * दूषयति * तन्नेति * स्वमतेन भावनापरामर्शितया त-च्छब्दं व्याचष्टे *तस्मादिति* पूर्वभाष्यपर्यालोचनयाप्येष पदार्थः प्र- ४४६।१
तीयतइत्याह * तथा चेति* एतदेवोपपादयति *अतइति* तस्मा-दित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * यजत्यादित्रये धात्व-र्थैक्यादपि भावनैक्यमित्युपपत्त्यन्तराभिधानार्थं यद्वेति भाष्यं व्या-चष्टे * तस्मादिति * यजत्यादित्रयं धात्वर्थैक्यादपि भावनैक्यमि-त्युपपत्त्यन्तराभिधानार्थं यद्वेति भाष्यं व्याचष्टे *यद्वेति* ननु नैकां-शसाम्यमात्रेण धात्वर्थैक्यं युक्तमर्थैकांशसाम्येन सादृश्याद् गौण-वृत्त्या ददातिजुहोतिभ्यां यजत्यर्थानुवादो ऽभिहितः सो ऽपि गौण-त्वदोषापत्तेरयुक्त इत्याशङ्क्याह * अथापीति * जघन्यत्वसाम्याद् गौणतैव लक्षणा शब्देनोक्ता समुदायवाचिना वा त्यागाख्यैकदेशे वृ-त्तिर्लक्षणाभिमता गुणसम्बन्धार्थामिति भाष्यावयवं व्याचष्टे * गुणे-ति * को गुण इत्यपेक्षायामाह *एकत्रेति* प्राकाशावध्वर्यवे ददा-तीतिवत्सम्बन्धविधानोद्वाक्यभेदाभिप्रायः दक्षिणाकालत्वलक्षणो गुणो दाक्षिणशब्देनाभिमतः। ननु दक्षिणानयनोत्तरकालमेतद्धोमविधानात् क्रमेणैव दक्षिणाकालत्वप्राप्तेस्तत्प्रख्यन्यायेन दाक्षिणशब्दस्य नामत्वाद् गुणविधित्वं नास्तीत्याशङ्कते * नन्विति * धात्वर्था-नुवादपक्षे गुणविधित्वापत्तिरिति परिहरति * कर्मेति * अस्मिश्च पक्षे सन्देहभाष्यगता यजत्यादिशब्दा श्रुतिवृत्ता एवेत्याह * तदा चेति * कार्यशब्दस्वरूपक्रमानुरोधात्क्रियासामान्यवाचिना करो-

तिना तद्विशेषोक्तिक्रियालक्षणाद्वाच्यधात्वर्थविषयो ऽर्थाक्षेप्यापूर्वविषयो वेत्याह * एकामिति * संहत्यकारित्वे कार्यैक्य * लाशादेकामित्युक्तम् * एकं धात्वर्थमेकं वापूर्वं त्रयो धातवो गमयन्तीति कुर्वन्तिशब्दार्थे व्याख्याते ददातिजुहोत्योर्गुणसम्बन्धार्थत्वेन धात्वर्थाविधायकत्वात्कथं धात्वर्थसाध्यापूर्वगमकतेत्याशङ्क्य * तदेत्युक्तम् * यजत्यर्थानुग्राहकगुणविधायकत्वेन तयोर्यजत्यनुग्राहकत्वात्तत्सहकृतस्य यजतेरपूर्वगमकत्वमाभिप्रेत्य संहत्येत्युक्तमित्याशयः * तस्मादिति * पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं फलतो भावनैक्योपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * उत्तराधिकरणे पूर्वशब्दस्य फलतः कर्मविषयतया व्याख्यास्यमानत्वादिहाव्याख्या सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे * उच्यतइति * शब्दान्तरस्य धात्वर्थभेदद्वारा भावनाभेदप्रमाणत्वं वक्तुम् * धात्वर्थभेद इत्युक्तम् * धात्वर्थस्य प्रयत्नाख्यभावनाजन्यत्वात्तद्भेदस्य भावनाभेदकत्वासम्भवमाशङ्क्य ज्ञापकहेतुत्वं वक्तुम् * विज्ञेयमित्युक्तम् * संख्यादित्रयस्य भावनाभेदकत्वाभावे ऽपि धात्वर्थभेदाद्भावनाभेदसिद्धिं वक्तुम् *सर्वत्रेत्युक्तम्* कृतानुबन्धत्वव्याख्यानायोत्तरार्द्धम्। ननु भावनावाचिप्रत्ययैक्यात् भावनायाः स्वतस्तावदैक्यप्रतीतेः प्राधान्याच्च धात्वर्थभेदे ऽप्यावृत्त्यनुपपत्तेः कथं धात्वर्थभेदाद्भेद इत्याशङ्क्य निरस्य श्लोकार्थं प्रपञ्चयति * यद्यपीति * सम्बन्धिनिरूपणाधीननिरूपणस्य सम्बन्धस्य सम्बन्धिभेदेन ज्ञेयनिरूपणाधीननिरूपणस्य ज्ञानस्य ज्ञेयभेदेन भेददर्शनाद्यद्धीनं निरूपणं तत्तद्भेदेन भिद्यतइति व्याप्तेर्धात्वर्थाधीननिरूपणत्वाद्भावनाया धात्वर्थभेदेन भेदो ऽनुमीयत इत्याशयः। कथमनुरञ्जकभेदस्यानुरज्यभेदाक्षेपकतेत्याशङ्क्याह * न हीति * भावनाया धात्वर्थावच्छेदं विना भावनान्तराद्व्यावृत्त्यप्रतीतेरेकभावनावच्छेदकत्वविरोधप्रसङ्गेनैकस्यां भावनायामनेकानुरञ्जकसमावेशायोगादनुरञ्जकभेदो ऽनुरज्यभेदमाक्षिपतीत्याशयः। त्रयाणामप्येकस्यां भावनायां समावेशो न सम्भवति किमुत प्रकरणगतानां सर्वधात्वर्थानामिति त्रय इत्यनेनोक्तम्। ननु प्रत्येकमनुरञ्जकत्वे माभूत्समावेशः समुच्चितानामेव तु धात्वर्थानामेकभावनानुरञ्जकत्वं घटपटाविति युगपत् घटपटज्ञाने घटपटयोरिवैकज्ञानानुरञ्जकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * युगपत् घटपटसंयुक्तेनेन्द्रियेण घटपटविषयैकज्ञानोत्पत्तावपि ज्ञानजन्यार्थप्रकाशाख्यस्य फलस्याश्रयभूतघटपटभेदेन भेदात् घटप्रकाशांशे घटस्यानुरञ्जकत्वं पटप्रकाशांशे पटस्येत्यंशभेदेनोभयोरेकज्ञानानुरञ्जकत्वं तूक्तम्। धात्व-

ास्यानुकरणांशनिवेशेन भावनानुरञ्जकत्वात्करणांशस्य चैक्यान्ना-
कानुरञ्जकत्वापेक्षेत्याशयः। ननु समुच्चितानामेव करणांशनिवेशो
ाविष्यतीत्याशङ्क्याह * अन्योन्येति * भिन्नशब्दोपादाने ऽपि धा-
ुसमूहात्प्रत्ययोत्पत्तत्वादग्नीषोमयोरिव धात्वर्थसमुच्चयः स्याद्धा-
ोस्तु प्रकृतित्वेनोपादेयतया विवक्षितसंख्यत्वान्न समूहात्प्रत्ययो-
पत्तावग्नीषोमयोरिव धात्वर्थसमुच्चयः स्याद्धातोस्तु प्रकृतित्वेनो-
ादेयतया विवक्षितसंख्यत्वान्न समूहात्प्रत्ययोत्पत्तिरित्याह * न
ार्ति * नन्वेकस्मिन्पदे ऽनेकधातूपादानाभावे ऽपि प्राकरणिकानां
नर्वधातूनां प्रयोगवाक्यैकवाक्यत्वात्तद्विहितायां भावनायां प्राकर-
णेकसर्वधात्वर्थानां निवेशो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति *
ायोगवाक्ये शुद्धभावनाप्रतीत्यभावात्सोमादिवाक्येषु च भावनावि-
धेनिरपेक्षधात्वर्थविध्ययोगात्साकाङ्क्षत्वाभावेन प्राकरणिकसर्वधा-
वर्थानुरक्तैकभावनाविधानरूपैकार्थत्वाभावान्नैकवाक्यता युक्तेत्या-
ायः। ननु कल्पनालाघवायापूर्वैक्यावधारणात्तस्य च भावनैक्यं
वेनानुपपत्तेः सर्वप्राकरणिकवाक्यानामेकभावनाप्रयोजनत्वेनैका-
र्थ्यादेकवाक्यता भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * रूपादुत्तर-
काले हि विनियोगप्रयोजने इत्यनेन न्यायेनादृष्टप्रयोजनभेदाभेदयो-
र्मन्त्रभेदाभेदपूर्वकत्ववत्कर्मभेदो भेदपूर्वकत्वावगतेर्नापूर्वैक्येनैकार्थ्ये
ऽप्येकवाक्यकल्पना युक्तेति प्रत्याख्यानप्रकारं प्रकृते योजयितुमाह
* न चेति * ननु फलवाक्ये भावनाया धात्वर्थानुरागविवक्षायां
फलं प्रत्युपादेयविधेयगुणत्वाद्धात्वर्थे च प्रत्युद्देश्यानुवाद्यप्रधानत्वाद्वै-
रूप्यापत्तेः शुद्धाया विधेयत्वात्सोमादिवाक्यैस्तदनुवादेन यागादि-
धात्वर्थानुरागविधानमेकवाक्यत्वाभ्युपगमेन वा सर्वधात्वर्थानुरक्तै-
कभावनाविधानं युक्तमिति पूर्वपक्षाशयमाशङ्क्य निरस्यति * यदि
चेति * ननु भिन्नवाक्यगतैरपि धात्वर्थैरनुरागसम्भवे किमित्यप्र-
तीयमानैकवाक्यत्वकल्पनेत्याशङ्क्याष्टदोषविकल्पपरिहाराय समुच्च-
यसिद्ध्यर्थत्वं सूचयितुम् * युगपद्वेत्युक्तम् * पृथक्शब्देन धात्व-
र्थानुरागनिरपेक्षतोक्ता प्रत्ययेन शुद्धभावनोपादाने ऽप्यशक्यानुष्ठान-
त्वाद् बुद्धाया विधेयत्वासम्भवसूचनार्थो विधिवाच्युत्पत्तिशब्दः। भा-
वनायाश्च धात्वर्थवत् कारकत्वानभ्युपगमात्कर्मकरणत्वाभावेन तन्नि-
मित्तोद्देश्योपादेयत्वाद्यभावाद्धात्वर्थनिरपेक्षायाश्चाविहितत्वेन धा-
त्वर्थान्वये ऽप्यनुवाद्यत्वाभावान्न वैरूप्यापत्तिरित्याशयः। यदा च
धात्वर्थनिरपेक्षाया भावनाया विधेयत्वं न सम्भवति तदा ददात्या-
दीनां धात्वर्थानां मध्ये केन चिदेकेन धात्वर्थेन समस्तैर्वा धात्वर्थैर-

वच्छिन्नोत्पादयितव्या न शुद्धेत्याह *इतीति* ननु समस्तधात्वर्थावच्छिन्नभावनोत्पत्तिपक्षे पूर्वपक्षासिद्धिः स्यादित्याशङ्कयाह *तत्रेति* समस्तानामपि संहत्यावच्छेदकत्वायोगात्प्रत्येकमवच्छेदकत्वावगतेः प्रतिधात्वर्थं भावनाविधौ विहिताया विध्यसम्भवाद्भेदसिद्धिरित्यर्थः। अथैकेन धात्वर्थेनावच्छिन्ना भावनैकहायन्येव क्रयो विधीयते ऽन्ये तु धात्वर्थास्तस्यामेव भावनायां हिरण्यादीनीव क्रये विधीयमानानि न भावनाभेदमापादयन्तीत्युच्यन्ते तत्राप्येकहायनीवाक्येनैकगुणोपादानरूपकर्मोत्पत्तिचिन्हवदिह कस्मिंश्चिद्वाक्ये भावनोत्पत्तिचिन्हाभावेन व्यवस्थाहेत्वभावादगृह्यमाणविशेषतया सर्वत्र भावनाविध्यापत्तेर्दुर्वारो भावनाभेद इत्याह * अथेति * धात्वर्थान्तरेषु भावनाविध्यभावसूचनार्थं तावच्छब्दः अथागृह्यमाणविशेषत्वे ऽप्यनेकोत्पत्त्यानर्थक्याद्येन केन चिदेकेन धात्वर्थेनानुरक्ताया भावनाया उत्पत्तिरिष्यते तथाप्येकधात्वर्थानुरक्तायां धात्वर्थान्तरस्य गुणन्यायेनानिवेशाद्भावनाभेद एवेत्याह * येन केन चिदिति* धातुशब्दो ऽर्थपरः श्लोकं व्याचष्टे * येनैव हीति * सर्वप्रकरणैकवाक्यत्वविवक्षया वाक्यशब्दप्रत्याख्यानं वाक्यभेदविवक्षया प्र-
४४८।१ करणशब्दः एतदेवोदाहरणनिष्ठं विवृणोति * ददातिर्हीति * सर्वत्र पदश्रुतिगम्यत्वात् तुल्यबलत्वमाशङ्कते * ननु चेति* धात्वर्थान्तरानुक्तभावनाविशेषान्वयस्य श्रुत्यानवगतेरतुल्यबलत्वमाह * सत्यमिति * ननु भावनायाः स्वतो वैलक्षण्यानवभासेन सर्वत्रैक्याद्यागानुरक्तान्या दानानुरक्तान्येति भेदव्यवहारो न युक्त इत्याशङ्कते * ननु चेति * भिन्नधात्वर्थानुष्ठाने प्रयत्नाख्यभावनाव्यक्तिवैलक्षण्यस्य स्वसंवेद्यत्वाद्वैलक्षण्यानवभासेन सामान्यस्यैक्यं वाच्यं तत्विष्टमेवेत्युपहासेन परिहरति * केन चेति * धात्वर्थानुरक्तभावनाव्यक्तिवाची कर्मशब्दः व्यक्तेरपि धात्वर्थवैलक्षण्यं विना वैलक्षण्याप्रतीतेर्न भेदो ऽस्तीत्याशङ्किता स्वाशयं दर्शयति * नन्विति * धात्वर्थवैलक्षण्याख्यसामग्र्यपेक्षो ऽपि भावनाव्यक्तिवैलक्षण्यावभासो बाधाभावात्प्रमाणमिति निराकरोति * कथमिति* बाधाभावे ऽप्यन्योपाधिकत्वाच्छब्दभेदप्रत्ययवद्भावनाभेदप्रत्ययो मिथ्येत्याशङ्किता स्वाशयं विवृणोति * नन्विति * अन्यसन्निधिजन्यत्वमात्रं वौपाधिकत्वमभिप्रेतमन्यधर्माध्यासनिबन्धनत्वं वेति विकल्पं मनसि कृत्वाद्ये कल्पे तावत्प्रतिवर्णव्यञ्जकध्वनिभेदाद्भिन्नध्वनिसन्निधिजन्यत्वस्य सत्त्वे ऽपि गकारो ऽयं ककारो ऽयमित्यादिप्रत्ययभेददर्शनादनैकान्तिकत्वं तदभिप्रायत्वेन दृष्टान्तस्य साध्य-

विकल्पत्वमाह * नैतदिति * अथ द्रुतो ऽयं मध्यमो ऽयं विलम्बितो ऽयमित्यादिभेदप्रत्ययदृष्टान्तेनान्यधर्माध्यासनिबन्धनत्वं भावनाभेदप्रत्ययस्य मिथ्यात्वे हेतुरभिप्रेतः । सो सिद्धः ध्वनिधर्मो हि त्रिचतुःपञ्चकमात्रत्वरूपा द्रुतादिवृत्तयस्तस्मादुच्चारणं तेषां मात्राकालं प्रतीयते द्विमात्रं वा त्रिमात्रं वा न वर्णो मात्रिकः स्वयमिति शब्दे मात्रानिषेधात् । तत्कल्पनानुपपत्तेर्वस्तुतो सत्वादध्यासेन प्रतीयन्तइति युक्तम् । धात्वर्थधर्मस्त्वनन्तरं नियमेन किं चिदुत्पादनरूपो भावनाफलस्यानन्तरोत्पत्तिनियमाभावान्न भावनायां प्रतीयते पूर्वापरीभावानिष्पन्नत्वरूपस्तु भावनायामपि व्यापारत्वेन वास्तवत्वान्नाध्यस्त इत्याशयेनाह * न चेति * द्रुतादिधर्मरहिताच्छब्दाद्विलक्षणधर्मतार्थान्तरशब्देनानन्तरं किं चिदुत्पादननियमरूपधर्मरहिताच्च भावनाख्यात्प्रयत्नाद्विलक्षणधर्मता व्यतिरिक्तशब्देन विवक्षिता । पूर्वापरीभावानिष्पन्नत्वरूपधात्वर्थधर्मतुल्यत्वप्रदर्शनार्थो नात्यन्तवाच्यदूरशब्दः उपसंहरति * तस्मादिति * एवं धात्वर्थाधाननिरूपणत्वाद्धात्वर्थभेदे वास्तवं भावनास्वरूपभेदमुक्त्वेदानीं स्वरूपेण भावनाव्यक्त्यैक्ये ऽपि शब्दान्तरादिभिर्विधेयरूपभेदस्य व्युत्पाद्यत्वाद्धात्वर्थानुरक्ताया एव च भावनाया विधेयत्वाद्धात्वर्थानुरक्तरूपेण भेदो भविष्यतीति वक्तुं वृद्धानां श्लोकं पठति *आह चेति* रक्तेन लाक्षादिनोपधानेनावरुद्धे स्फटिके चोदिते सति कृष्णफाटिकमानयत्यादिचोदनया यद्विहितं तद्रक्तचोदनाविहिते स्फटिके कार्ष्ण्यादेर्निवेशो योगात्तस्मादन्यद्यथा गृह्यते तथैकधात्वर्थावरुद्धा भावना विधाने सति या धात्वर्थान्तरचोदनास्तास्ता भावनान्तरविषयाः स्युरित्यर्थः । नन्वेवं सति गुणन्यायादेव भेदसिद्धेः शब्दान्तरानर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्याह * यस्मात्त्विति * पूर्वपक्षनिरुत्तरीकरणायैतदुक्तं । वस्तुतस्तु यस्मात्प्रत्ययः कृतधात्वर्थावच्छेदमेव स्वार्थं वदति तस्मात्फलवाक्ये ऽपि शुद्धभावनानवगतेर्नैकस्यां भावनायामनेकधात्वर्थावच्छेदः सम्भवतीत्येतदिह व्युत्पाद्यमित्याशयः । ननु

प्रकृतिप्रत्ययौ ब्रूतः प्राधान्येन सहेति यत् ।
भेदेनैवाभिधाने हि प्राधान्यं तत्तयोच्यते ॥
स्याच्चेत्स उभयोर्वाच्यः प्रत्ययार्थः कथं भवेत् ।
व्यपदिश्येत नैकेन यद्यर्थ उभयोरसौ ॥
सर्वदा तूच्यते यस्मात्प्रकृत्यर्थोपसर्जनः ।
तेनासावुभयोरर्थः प्रयोजनतयोदितः ॥
यान्यावयवशक्तिभ्यां शक्तिःकाचित्पदाश्रया ।

विद्यते यत एकस्माद्विशिष्टार्थगतिर्भवेत् ॥ इति

शब्दे प्रकृतिप्रत्यययोरप्यन्विताभिधानस्य निरस्तत्वात्कृतानुबन्धमेव स्वार्थं प्रत्ययो वदतीत्ययुक्तमित्याशङ्क्य * प्रकृतीत्युक्तम् *

नित्यं विशिष्टएवार्थे प्रत्ययो यत्प्रवर्त्तते ।
तत्पूर्वतरविज्ञातप्रकृत्यर्थविशेषणात् ॥

इत्यनेन न्यायेनान्वितानभिधाने ऽपि परश्चेति प्रत्ययस्य प्रकृतिपरत्वस्मृतेर्वृद्धप्रयोगरूपाच्चाचारात्स्वार्थाभिधाने प्रकृतिप्रत्ययक्रमस्य नित्यं विवक्षितत्वावगतेरवर्ज्जनीया विशिष्टार्थावगतिरित्याशयः । इममेवार्थं तद्भूतताधिकरणभाष्येण द्रढयति * यथोक्तमिति * यजेतेत्यनेनेति भाष्येण कृतानुबन्धत्वादिति सूत्रावयवं व्याख्याय ननु धात्वर्थसमुदायेनैवावच्छेदाख्यो ऽनुबन्धो भावनाया भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं प्रयोगेति भाष्यमुत्पत्तिवाक्यशेषत्वेनापि धात्वर्थसमूहस्यापि सत्ताशब्दोक्तभावनान्वयोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * प्रयोगवाक्येति * उत्पत्तिवाक्येनैव सर्वाणि प्राकरणिकानि गुणफलनिमित्तवाक्यानि सम्बन्ध्यन्ते न परस्परेणेतीन्द्रियकामाधिकरणवार्त्तिकवक्ष्यमाणन्यायेन प्रयोगवाक्ये भावनोत्पत्त्यभावान्नान्येषां तच्छेषत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्योत्पत्तिलक्षणार्थेन सत्ताशब्देन प्रयोगवाक्ये भावनोत्पत्तिर्विवक्षितेति भावनाशब्देन सूचितम् । समुदायानुरागकल्पनस्यापूर्वकल्पनालाघवार्थत्वात्फलान्वयकल्पत्वाच्चापूर्वस्य फलान्वयस्य च धात्वर्थोत्पत्तिवाक्यानां प्रयोगवाक्यशेषत्वाधीनत्वात्समुदायानुरागकल्पनस्य प्रयोगवाक्यशेषत्वहेतुकतेत्यर्थः । ननु धात्वर्थावच्छेदानपेक्षेण स्वरूपेण भावनाया भाव्यनिष्ठत्वात्फलान्वयोपपत्तेस्ताहश्याश्च धात्वर्थोत्पादकसोमादिवाक्यानपेक्षाद्भावनोत्पादकात् ज्योतिष्टोमवाक्यात्प्रतीतेः किमर्थो सोमादिवाक्यानां ज्योतिष्टोमवाक्यशेषत्वापेक्षेत्याशङ्क्याह * नेति* धात्वर्थावच्छेदं विनानुष्ठेयत्वात्फलान्वयो न सम्भवतीत्याशयः । प्रकरणान्तरगतासु राजसूयादिभावनासु ज्योतिष्टोमभावनान्वयातिदेशसूचनार्थं बहुवचनम् । ननु भिन्नानामपि भावनानामेकप्रयोगवाक्यग्रहणात्समुदितानामेवापूर्वसाधनत्वाभ्युपगमेन कल्पनालाघवोपपत्तेः कथं प्रयोगवाक्यशेषत्वाद्धात्वर्थसमूहस्यैकभावनान्वयावगतिरित्याशङ्क्याह * अवधृतेति * अवधृतभेदानामेकवाक्योपादाने ऽप्येकशब्दानुपादानात्समुदायानुवादरूपतयैकीकरणमशक्यमित्यर्थः । स्वर्गकामो यजेतेत्युपश्लेषलक्षणया श्रुत्या धात्वर्थसंपादकस्य यागस्यैव भावनासम्बन्धो ऽवगम्यतइति श्रुतेति भाष्या-

क्तार्थव्याख्यार्थं सन्निहितयोरपीति भाष्ये दानहोमयोः प्रयोगवाक्ये ऽनुपादानान्नैकवाक्योपादानलक्षणः संनिधिरस्तीत्यपिशब्दसूचितमर्थं व्याचष्टे * न चेति * श्रुत्येतिशब्दं यजेरुपलक्षणार्थत्वशङ्कानिरासस्सूचनार्थत्वेन व्याचष्टे * न चेति * ननु यागायागसङ्कलिङ्गसमवायाद्यजिप्रवृत्तेस्तदान्तर्गतस्य यागस्याप्युक्तत्वान्न स्वार्थत्यागापत्तिरित्याशङ्क्य * अहोभयेति * भावनावद्धात्वर्थानामपि सङ्ख्योपत्तिहेतुत्वभावात्स्वरूपेण यागाभिधाने युगपद् वृत्तिद्वयापत्तिरित्याशयः। तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * भावनावाचिप्रत्ययैक्यात् शब्दान्तरात्वानुपपत्तिमाशङ्क्य शब्दान्तरं चेत्युपक्रमपूर्वकं शब्दान्तरत्वोपपादनार्थं तत्रार्थान्तरमित्यादि च शब्दान्तरहेतुकभावनाभेदोपसंहारभाष्यमेकहेलया व्याचष्टे * अतश्चेति * ननु यथा केवलस्य प्रधानस्य फलसाधनत्वज्ञानमुत्पन्नमपि करणस्येतिकर्त्तव्यतापेक्षत्वात्सेतिकर्त्तव्यताकस्य फलसाधनत्वज्ञानेन बाध्यते तथा केवलस्य धात्वर्थस्य भावनावच्छेदकत्वज्ञानमुत्पन्नमपि जन्यत्वेन तस्य भावनावच्छेदकत्वात् कारकानपेक्षेण च प्रत्ययवाच्याख्यभावनामात्रेण धात्वर्थाजननात्सिद्धरूपकारकाभ्युपगमे च तस्य निर्व्यापारस्य कारकत्वायोगाद्व्यापारकल्पनायां गौरवापत्तेर्धात्वर्थरूपकारकावच्छिन्नस्य धात्वर्थस्य भावनावच्छेदकत्वज्ञानेन बाधिष्यतइत्याशङ्कानिरासार्थं नन्विति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * दृष्टेनैव द्रव्यसम्प्रदानादिना कारकसङ्घेन दानादिधात्वर्थनिष्पत्तेर्न तन्निष्पादकधात्वर्थान्तरापेक्षेत्याशयः। यदा च शुद्धभावनाप्रतीत्यभावाद्धात्वर्थान्तरानपेक्षत्वान्न विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वं भावनाभेदे च भावयितव्यापूर्वभेदावश्यम्भावान्न संहत्यैकार्थं तदेकवाक्योपादानाभावादपि धात्वर्थसम्पाद्यस्यैकभावनावच्छेदकता न युक्तेत्यभिधानार्थं तस्मादिति भाष्यं न वैतत्पदत्रयमेकवाक्यतां गच्छतीत्यादिना सा भावयितव्यापूर्वभेदादृते नैव भिद्यतइत्यन्तेन च व्याख्यातप्रायत्वान्न व्याख्यातं यजत्यादित्रये धात्वर्थैक्यादपि भावनैक्यमित्युपपत्त्यन्तरनिरासार्थं न चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * न चेति * भाष्यस्थो दाधातुमिति शब्दो धातुलक्षणार्थः परसम्बन्धार्थत्वादित्यनेनासेचनार्थत्वात् जुहोतेरित्युपलक्षितमित्यासेचनशब्देन सूचितम्। ननूद्देशत्यागप्रक्षेपसमुदायवाचिनो जुहोतेस्त्यागपरस्वत्वापादनसमुदायवाचिनश्च ददातेस्तदेकदेशत्यागमात्रलक्षणायैकार्थ्यं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * देवतोद्देशसद्भावे ऽप्यासेचनपरस्वत्वापादानापेक्षो मात्रशब्दः त्यागमीत्रार्थत्वादिति भाष्ये ऽपि मात्रशब्दो ऽनेन सूचितः।

कालार्थे च तद्धितास्मृतेर्दाक्षिणशब्दस्य दक्षिणाकालवाचित्वात्प्रसिद्धेर्विधौ चावाचकशब्दायोगादर्थाक्षिप्तसाध्यांशसामानाधिकरण्याच्च नामत्वावगतेः कर्मण एव विधेयत्वात्सिद्धो भेद इत्याह * न चेति * धात्वर्थभेदाभेदचिन्तायां ददातिवाक्ये गुणविधौ सम्बन्धविधेराघाराग्निहोत्राधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वाद्वाक्यभेदापत्तेः पूर्वपक्षायोगादुक्तोदाहरणानुपपत्तिप्रसक्तेर्नेह तच्चिन्तेति प्रसङ्गाद्दर्शयितुमाह * ददातिना त्विति * प्रयोजनभाष्यं धात्वर्थसङ्घस्यैकं भावनावच्छेदकत्वे सर्वेषामेकापूर्वसाधनत्वादङ्गाङ्गित्वाभावः पूर्वपक्षे सिद्धान्ते ज्योतिष्टोमयागाङ्गतेतरधात्वर्थानामित्येवं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ।

॥ समिदाद्यपूर्वभेदाधिकरणम् ॥ २ ॥

एकस्यैवं पुनः श्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् ॥ १ ॥

ननु शब्दभेदरूपत्वेन सञ्ज्ञायाः शब्दान्तरसादृश्यादनन्तरविचार्यत्वासमाप्तेः कथमभ्याससर्वानन्तरं विचार्यतेत्याशङ्क्याह *शब्दान्तरेति * धात्वर्थविषयत्वेन सञ्ज्ञायास्तन्मात्रभेदकत्वाच्छब्दान्तरस्य तु धात्वर्थवाचित्वे ऽपि धात्वर्थस्य स्पष्टभेदत्वेनाभेदाशङ्कायोगाद्विशेषणशब्दानां च विशेष्यपरत्वेन धात्वर्थमात्रे धातोरपर्यवसानाद्धात्वर्थभेदद्वारा भावनाभेदकत्वाद्वैलक्षण्यमभ्यासस्य तु पुनर्विधानात्मकत्वाद्विधेश्च धात्वर्थानुरक्तभावनाविषयत्वेनोभयभेदकत्वाद्भावनाभेदकत्वांशेन साम्याद्धातुभेदे धात्वर्थभेदाद्भावनाभेदो धात्वर्थभेदे तर्हि धात्वर्थाभेदाद्भावनाया अप्यभेद इति च प्रत्युदाहरणरूपेण पूर्वपक्षसौकार्यादनन्तरसङ्गतिरित्याशयः। उदाहरणासंभवेनाभ्यासचिन्तामाक्षेप्तुं भाष्योक्तं तावदुदाहरणमुपन्यासपूर्वकमाक्षिपति * तत्रेति * ननु प्रमाणान्तरसम्भवे ऽप्यभ्यासो ऽपि प्रमाणं न वेति चिन्ता भविष्यतीत्याशङ्क्याह * षडपीति * एकस्मिन्विषये ऽनेकप्रमाणव्यापृतावेकप्रमाणव्युत्पादनेनैव कर्मभेदसिद्धेः प्रमाणान्तरस्य व्युत्पादने परस्याधिकस्यानन्यलभ्यस्य भागस्य भज्यमानस्य फलस्य लाभो नास्तीत्यर्थः । तर्हि उदाहरणान्तरं भवत्वित्याशङ्क्याह * न चेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * नन्वैन्द्रवायवादिनाम्नः संस्कार्यसोमपरत्वेनोक्तगतिद्वयाभावात्तद्युक्तमाख्यातमुदाहरणं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * ऐन्द्रवायवमिति * देवतालक्षणगुणविधानार्थत्वादैन्द्रवायवादिनाम्नो वा ऽपि गुणाद्भेद इत्यर्थः । भिन्नादिनाम्नस्तर्हि निमित्तार्थत्वेनागुणवि-

धानार्थत्वात्तद्युक्तमाख्यातं भेदकं स्यादित्याशङ्क्याह * भिन्न इति* प्रकरणान्तरेण भेदसिद्धेरभ्यासस्य चाभेदकत्वान्नोदाहरणतेत्यर्थः। कैश्चिद्वैशाख्याममावास्यायां सप्तदशमारुतीस्त्रिवत्सरा उपाकरोति सप्तदश पृश्नीनुक्षणस्तान्पर्यग्निकृतानेतरा लभते प्रेतरात्सृज्जन्ति ततः संवत्सरा नवनीतपृश्नारुणा आनयन्ति तांश्चैवोक्षणस्तान्पर्यग्निकृतानेतरा लभन्ते प्रेतरान्सृजन्ति ततः संवत्सरे राजीवा आनयन्ति तांश्चैवोक्षणन्पर्यग्निकृतानेतरेतरा लभन्ते प्रेतरान्सृजन्ति ततः संवत्सरे पिशङ्गीरानयन्ति तांश्चैवोक्षणस्तान्पर्यग्निकृतानैतरा लभन्ते प्रेतरां सृजन्ति ततः सम्वत्सरे सारङ्गीरानयन्ति तांश्चोवोक्षणस्तान्पर्यग्निकृतानैतरा लभन्ते प्रेतरात्सृजन्तीति पञ्चशारदीयाख्याहीनसम्बन्धिषु पशुषु विहितेषु पञ्चकृत्वः पर्यग्निकरणाभ्यासमुदाहृतमुपन्यासपूर्वकं निरस्यति * ये त्विति * पञ्च शारदीयास्तथेति चेदित्येकादशाधिकरणे प्राजापत्योत्सर्गवदुक्षणामप्युत्सर्गः संस्कारनिषेध इति प्राप्ते संस्कारनिषेधे सति त्रींस्त्रीनुक्षण एकैकस्मिन्नहन्यालभेरन्यं चोत्तम इति प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधानाद्वाक्यभेदापत्तेर्नवमोपान्त्यव्युत्पादितारण्योत्सर्गवत्कर्मशेषनिषेधेन चोदनैकवाक्यत्वादिति सूत्रेण सिद्धान्तयित्वा संस्काराणां च दर्शनादिति सूत्रान्तरेण प्रतिवर्षं संस्कारानुवाददर्शनात्कर्मैक्ये च द्रव्याभेदेन पुनः पुनः संस्कारानर्थक्यात्प्रतिवर्षं कर्मसमाप्तिरवसीयतइत्युक्त्वा ननु वचनमेतद्भविष्यतीत्याशङ्क्य पर्यग्नि करोति पर्यग्निकृतांश्चोत्सर्जन्तीत्यनेकार्थविधौ वाक्यभेदापत्तेर्वत्सतरीषु च प्रकृतिप्राप्तानुवादत्वात्तत्साहचर्येणोक्षस्वप्यनुवादतैव न्याय्येति भाष्यकृद्वक्ष्यति। नन्वविधेयत्वात्पर्यग्निकरणस्य पुनर्विधानरूपाभ्यासाभावे ऽपि यागानां पुनर्विधानेन भेदस्यैकादशे वक्ष्यमाणत्वादुदादरणत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चात्रेति * द्रव्यदेवतान्वयकल्पत्वाद्यागानां तद्भेदेन गुणादेव यागभेदावगतेर्नाभ्यासस्य व्यापारो ऽस्तीत्याशयः। उदाहरणासम्भवमुपसंहरतीति भाष्योक्तमेवोदाहरणं समाधातुमाह * यथोदाहृतेष्वेव त्विति * भिन्ने जुहोत्यादेरनुपादेयार्थस्याख्यातान्वितस्यापि नाम्नस्तत्पारतन्त्र्यभावात् * प्रायेणेत्युक्तम् * श्लोकं व्याचष्टे * यानीति * ननु सर्ववाक्येषु चाख्यातं तेनाकाङ्क्षानिवर्त्यनादित्यनेन न्यायेनाश्रुताख्याततत्केतेष्वपि वाक्येषु तत्कल्पनेनाख्यातवत्त्वान्न क्व चित्संज्ञागुणयोर्भेदकत्वं स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * कल्पस्याख्यातस्य कल्पकपारतन्त्र्येण भेदाभेदयोरव्यापारात् ज्योतिरादौ चैतेन सहस्रद-

क्षिणेन यजेतेत्यादिगुणान्वयव्यापारेणैतेनार्द्धिकामो यजेतेत्यादिफला-न्वयव्यापारेण च श्रुतस्याप्याख्यातस्य भेदाभेदयोरव्यापारात्तदन्वितस्यापि नाम्नो ऽपि भेदकत्वमविरुद्धमिति परिहरति * तत्रेति * भेदव्यापाराभावमात्रं सम्भवशब्देनोक्तम्। ननु यच्छब्दाद्यनुपबद्धस्याख्यातस्य विधेयान्तरोपादानात्प्राक् प्रकृतनिवेशनिश्चये ऽप्याख्यातसामानाधिकरण्यं विना संज्ञात्वानिश्चयात्कथं तयाभेद इत्याशङ्क्य * तत इत्युक्तम् * यागसंज्ञात्वानिश्चये ऽप्यधिकारार्थाथशब्दान्वयेनानुष्ठेयक्रियासंज्ञात्वनिश्चयाद्भेदकत्वोपपत्तिरित्याशयः । नन्वेवं सत्यैन्द्रवायवं गृह्णात्युद्भिदा यजेतेत्यादिनाम्नामाख्यातपारतन्त्र्याद्भेदकत्वानुपपत्तेः सर्वाणि परस्परासङ्गतोत्पत्तिकगुणयोगाद्भिद्यन्ते नाम्नैव चैवमादीनां भेद इति चायुक्तं स्यादित्याशङ्क्याह * यत्रापीति * आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमितिन्यायेनागत्या तत्र भेदकतेत्याशयः । एकसंज्ञावरुद्धे संज्ञिनि संज्ञान्तरस्याप्यसम्भवाद् गुणशब्देन संज्ञाप्युपलक्षिता आनर्थक्यनिमित्तत्वप्रदर्शनायैवादिशब्देनाक्रियमाणो यागे न शक्यः कर्त्तुमित्यनर्थकः स्यादित्युदाहृतम्।नन्वेवं सत्यत्रापि गुणादेव भेदसिद्धेः किमभ्यासोपन्यासेनेत्याशङ्क्याह * तच्चेति * आख्यातस्य भेदकत्वसम्भवे तत्पारतन्त्र्याद् गुणस्य भेदकत्वं नास्तीत्याशयः।ननु भाष्ये पूर्वभेदाभेदस्य सन्देहाभिधानात्किमेकस्य कर्मणो वाचकमनेकस्येत्ययुक्तमुक्तमित्याशङ्क्य द्वेधा व्याचष्टे * किमिति * यजतिशब्दः किम् यागे ऽभ्यासपूर्वमन्यत्कर्मैकं विधत्ते किं वा प्रतियजतिशब्दाभ्यासमन्येषां कर्मणां भेद इति द्वितीयव्याख्यायां भाष्यार्थः।अपूर्वशब्दो ऽन्यवाची कर्मविशेषणमित्याशयः । पूर्वपक्षं प्रतिजानाति * किमिति * हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन शब्दान्तरइति भाष्यं पूर्वोक्तभेदहेत्वभावाभिधानार्थत्वेन व्याचष्टे * कुत इति * इहेति भाष्यं कर्मप्रत्यभिज्ञाख्याभेदहेत्वन्तरार्थत्वेन व्याचष्टे * अपि चेति * शब्दस्य तत्त्वात्पूर्वमेव कर्मबुद्धौ निवेशितमित्यर्थः।श्लोकं व्याचष्टे * यथैवेति * नन्विति भाष्येणानन्यपरविधिपुनः श्रुतविधेयकर्मभेदं विनानर्थक्यापत्तेर्भेदकत्वमाशङ्क्य सत्यमिति भाष्येणार्थशब्दो ऽभिधेयवाची प्रयोजनवाची वेति विकल्प्याद्यपक्षे प्रयोजनाभावे ऽप्यभिधेयसद्भावानर्थक्यमित्युक्तं तद्व्याचष्टे * यथा चेति * वार्त्तिके निष्प्रयोजनत्ववाच्यनर्थशब्दः । ननु वेदस्य प्रयोजनवदर्थाभिधायित्वनियमस्यार्थवादाधिकरणे स्थितत्वान्निष्प्रयोजनत्वापादकः कर्मैक्यपक्षो न युज्येतेत्याशङ्क्याह * न चेति * स्वरूपपरत्वे ऽर्थवादानां प्रत्यक्षादिविरोधेनाप्रामाण्यापत्तेः स्तुत्यर्थता-

का पुनः श्रुतेश्च पूर्वकर्मविधायित्वे ऽप्यनपेक्षत्वेनाप्रामाण्यानापत्तेः निष्प्रयोजनत्वमात्रेण न भेदकत्वं कल्प्यमित्याशयः। न चेति भाष्येण निष्प्रयोजनतापि नास्तीत्युक्तं तत्र भाष्योक्तस्य देवताविध्यर्थत्वस्य गुणनिमित्तभेदापत्तेरयुक्तत्वेनापरितोषात्स्वयं तावत्प्रयोजनत्रयमाह * अस्ति चेति * मन्त्रवत्कर्मकालप्रयोगितैकं प्रयोजनमित्याशयः। विधिश्रवणात्प्रयोगार्हरूपाभावेन प्रयोज्यत्वानुपपत्तेरपरितोषात्प्रयोजनान्तरमाह * अथ वेति * प्रतिप्रधानप्रयोगमावृत्तिराभीक्ष्ण्यं आदिशब्देनातिशयः। नन्वाभीक्ष्ण्ये द्वे भवतइति स्मृतेः पञ्चकृत्वो ऽभ्यासो न युक्त इत्याशङ्क्याह * अस्ति हीति * सकृत्प्रयुक्तात्प्रतीते ऽप्यर्थे तात्पर्यातिशयद्योतनार्थत्वादभ्यासस्यातिशयातिरेकार्थो ऽभ्यासातिरेक इत्यर्थः। पञ्चकृत्वो ऽप्यभ्यासो दृश्यतइत्याह * तथेति * इन्द्रस्य त्वष्टृपुत्रवधात्तेजोधर्ममाविशद् बलं वायुं रूपमश्विनौ अर्द्धमात्मन्यतिष्ठन्ततः पाण्डुपत्न्यां कुन्त्यां धर्मेण तेजोनिक्षिप्तं युधिष्ठिरो ऽभवद्वायुनिक्षिप्तं बलं भीमः इन्द्रनिक्षिप्तं देहार्द्धमर्जुनः अश्विभ्यां माद्र्यां निक्षिप्तं रूपं नकुलसहदेवाविति पञ्चापीन्द्रावयवप्रकृतित्वादिन्द्रा एवेति पञ्चेन्द्रोपाख्याने कुमार्यैव वृद्धतां प्राप्तया पतिं मे देहीति पञ्चकृत्वो वरमीश्वरः प्रार्थित इति श्रूयतइत्यर्थः। नन्वेवं सति पतिपञ्चकवद्यागपञ्चकमपि स्यादित्याशङ्क्याह * न चेति * अर्थान्तरविवक्षया प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थान्तरकल्पनया प्रत्यवस्थानं छलं निद्रिते ऽप्यमनस्के वा प्रबोध्यमाने बुध्यस्व बुध्यस्वेति यावत्प्रबोधं वृद्धकुमार्याश्च यावद्वरलाभमभ्याससम्भवे ऽप्यपौरुषेयत्वाद्वेदे तादृगाशयानुपपत्तेः। प्रतिप्रधानानुष्ठानमावृत्तेश्च न्यायादेव सिद्धेरनुष्ठानादरस्य च विधित एव सिद्धेरपरितोषात्पञ्चानां विकल्पेन विधातृतेति तृतीयं प्रयोजनमाह * अथ वेति * अध्येतृभेदाभावाद्व्यवस्थितविकल्पानुपपत्तेरेकस्मिन्नध्येतरि विकल्पे सर्वाध्ययनानर्थक्यापत्तेरपरितोषाद्भाष्योक्तं प्रयोजनमभ्युपेत्यवादेनानुसन्धत्ते * अथ वेति * ननु समिदादिशब्दानां देवताविध्यर्थत्वानिरासेन नामधेयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाद्देवताविधानार्थता न युक्तेत्याशङ्क्याह * कर्मेति * विध्यपेक्षितविधेयविशेषसमर्पणार्थत्वान्नामधेयस्य प्राक्सिद्धविशेषापेक्षिण्यनुवादे ऽनुपपत्तेरगत्या गुणार्थत्वापत्तिरित्यर्थः। वैश्वदेवादिनामधेयस्य गुणाद्युपबन्धोपयोगेनार्थवत्त्वादनुवादे ऽप्युपपत्तिरित्याशयः। प्रत्यभिज्ञायाः कर्मैक्यप्रामाण्याभावे ऽपि गुणविधावुपपदाक्रान्तविधिशक्तित्वेन कर्मानुवादावगतेर्गुणविधित्वस्याप्यभ्युपेत्यवादत्वं सूचयितुमाह * त-

स्मादपीति * वस्तुतस्तु प्रत्यभिज्ञैवाभेदे हेतुरित्याह*यत्रापि चेति* न देशान्तरस्थशब्दार्थप्रत्यभिज्ञानोक्तिरतिशयार्था विधेयभेदज्ञानं च विना विध्यभ्यासाज्ञानाद्विध्यभ्यासाद्विधेयरूपभेदाभ्युपगमे ऽन्यन्योन्याश्रयापत्तेः पुनरुच्चारणरूपाद्वाचकाभ्यासाद्वाच्यभेदो ऽभ्युपगन्तव्यस्तत्र जातेर्भेदायोगाद्व्यक्तेर्वाच्यत्वापत्तेस्तस्याश्चानित्यत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धानित्यत्वाद्वेदाप्रामाण्यापात्तिरित्याशयेनाह * यदि चेति * यदा त्वन्ये त्वभेदमाचार्याः कर्मणामेव मन्यन्तइत्येतन्मताश्रयणेनैकैव यागव्यक्तिर्गकारादिव्यक्तिवन्नित्येष्यते तदा तद्व्यतिरिक्तजात्यभावात्प्रत्यभिज्ञानायास्तद्विषयत्वाशङ्कानुपपत्तेर्व्यक्त्यैक्यप्रामाण्यं स्पष्टमेवेत्याशयेनाह *किं चेति* संख्यानिबन्धनस्तु भेदो द्रव्यादिकारकात्मकव्यञ्जकभेदोपाधिको वर्णास्वेव द्रुतादिभेदोपाधिक इत्याशयः। अस्मिंश्च पक्षे ऽभ्यासार्थत्वेनापि पुनःश्रुत्युपपत्तेर्न कर्मप्रतीकतास्तीत्याह * यद्यपि चेति * स एव तर्ह्यस्त्वित्याशङ्क्याह * न चेति * ज्योतिष्टोमे ग्रहणान्वयित्वेन श्रुतानां देवतानां प्रकरणेन ग्रहणद्वारा योगान्वयात्प्रकरणस्य च युगपत्सर्वाङ्गग्राहित्वात्समुच्चयावगतेः प्रत्येकं च ग्रहणान्वयासंहतानां यागान्वयायोगाभ्यासो युक्तो न त्वत्र देवतासमुच्चयहेतुरस्तीत्याशयः। पूर्वपक्षप्रयोजनं चानेन समर्थितं तस्मादित्युपसंहारभाष्यस्थमपूर्वशब्दमयागेभ्यो ऽन्यत्ववाचितया व्याख्यातुमाह*तस्मादिति *, भाष्योक्तां सूत्रव्याख्यां स्पष्टयति * एवमिति * विधेरप्रवृत्तप्रवर्त्तनस्वभावत्वाद्विहितविधावप्रामाण्यापत्तेर्विधिपुनःश्रवणस्य भेदकत्वावश्यम्भावात्कर्मैक्यवादिना कर्मानुवादाभ्युपगमेन विधिपुनःश्रवणप्रभावो वाच्य इति मत्वा तदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * नन्वन्याक्षिप्तशक्तित्वाभावे ऽपि विपरिवृत्तेरनुवादो ऽवसीयतइत्याशङ्क्याह * यदि हीति * ननु व्रीहिभिर्यजेतेत्यादौ विपरिवर्त्तमानस्यैवानुवादाभ्युपगमादवश्यमनुवादे विपरिवृत्तेः किं चित्कारो वाच्यसूत्रानुवादत्वं चेत्तथा न क्रियते किं तर्हि क्रियतइति पृष्टवोत्तरमाह * किं तर्हीति * समान्यतस्त्वनुवादत्वप्रसिद्धिरन्याक्षिप्तविधिशक्तित्वादेवेत्याह * तत्सामान्येति * एतदेव व्याचष्टे * यदा [illegible] नन्वनेकविध्यशक्तौ न क्व चिद्विशिष्टविधिः स्यादित्याशङ्क्याह * तां चेति * विपरिवृत्त्यभावे विशिष्टविधिरगत्या स्यादित्याशयः । ननु य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजतइत्यादौ रूपालाभादिनाप्युच्चारणदर्शनात्किमन्याक्षिप्तत्वेनेत्याशङ्क्याह * धात्वर्थेति * चतुर्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तत् गृह्णाति अष्टावुपभृति गृह्णाति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत्

गृह्णातीति वाक्यान्तराभ्यां जौहवोपभृताज्यद्रव्यलाभान्मान्त्रवर्णिकदेवतालाभाच्चान्नान्यो नोत्तारणहेतुरस्तीत्याशयः । ननु सामान्यतो ऽनुवादत्वाप्रसिद्धावपि प्रकृतस्यानुवाद इत्यनुवादविशेषत्वमेव तर्हि विपरिवृत्तेरास्त्वित्याशङ्क्याह * सर्वत्रैवेति * शब्दशक्त्यावगतस्य विधित्वस्यासम्भवावधारणं विना नानुवादकता युक्तेत्याशयः।अतो ऽनुवादाकाङ्क्षा प्राप्तिश्चानुवादत्वे हेतुर्न प्राप्तिमात्रमित्युपसंहरति * तस्मादिति * अनुवादत्वावधारणे ऽनुवादाकाङ्क्षायां हेतुत्वाभिधानस्य प्रकृतोपयोगमाह *तत्रेति* पूर्वं तेनैव शब्देनेत्यनेन प्रत्यभिज्ञानात्कर्मैक्यावगतेर्न तद्विरुद्धो भेदः पुनर्विधानात् सिध्यतीति यदुक्तं तद् दूषयितुमनुभाषते * यस्त्विति * दूषयति* प्रमाणेति * एतदेव विवृणोति * तथा हीति * श्लोकं व्याचष्टे * विधायका हीति * ननु दध्यादिवाक्ये ऽपि तर्हि कर्मान्तरत्वं स्यादित्याशङ्क्याह * यत्र पुनरिति * प्रत्यभिज्ञानस्यापि जातिविषयत्वेनोपपत्तेर्नात्यन्तबाध इत्याह * तस्मादिति * सामान्येनैक्ये चेदविवादः कस्य तर्ह्यत्र भेदश्चिन्त्यतइत्यपेक्षायामाह * तथा हीति * पश्वादीनां यागत्वसामान्यैक्ये ऽपि पशुत्वाद्यवान्तरसामान्यात्मकविशेषरूपेणान्योन्यं पशूनां चाग्नीषोमीयादीनां सोमानां ज्योतिष्टोमादीनाम् इष्टीनां च दर्शपूर्णमासाधानानां विधेयात्मकव्यक्तिरूपेणान्योन्यं भेदश्चिन्त्यत इत्यर्थः । सर्वत्र शब्देन संख्यादिसाधारणतास्याभिधानस्योक्ता । ननु विधिश्रुत्या कर्मान्तरज्ञानवद्यजिश्रुत्यैवैक्यज्ञानान्न बलाबले विशेष इत्याशङ्कते * ननु चेति * यागत्वमात्रज्ञानं तथा नैक्यज्ञानमिति परिहरति * नेतदिति * श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * ननु शब्दार्थरूपस्येह भेदाभेदविचाराद्यक्तेश्चाशब्दार्थत्वाच्छब्दार्थभूतस्य च सामान्यस्यैक्याद्यजिश्रुत्यैव कर्मैक्यज्ञानसिद्धिरित्याशङ्कितां स्वाशयं विवृणोति * नन्विति * शब्दावाच्यत्वेनेतरासामवाच्यत्वाच्छब्दार्थतायामेवैक्यापत्तेर्विपरीतसाधनो हेतुरित्याशयेन परिहरति * येनैवेति * नन्ववाच्यत्वे सत्यैक्यवद्भेदस्याप्यनवगमात्कथं विपरीतसाधनतेत्याशङ्कां प्रश्नपूर्वं निरस्यति * कथमिति * विधेयरूपस्येह भेदाभेदविचाराज्जातेश्चाननुष्ठेयत्वेनाविधेयत्वात्तल्लक्षितानां व्यक्तीनामेव विधेयत्वावगतेर्विधेयसमर्पकस्य यजेस्तात्पर्यवृत्त्या व्यक्तिविषयत्वेनैक्यज्ञाने व्यापाराभावाद्विहितविधानायोगेन विधिपुनःश्रुत्या सन्निधिकृतैक्यज्ञानबाधाद्भेदज्ञानसिद्धिरित्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * यदिति * गत्वादिवन्न चैतेष्वित्यनेन व्यक्त्याकृतिभेदाभावमुक्तं दूषणायानुभाषते * यत्त्विति *

दूषयति * सत्यमिति * कर्मव्यक्तीनां स्वरूपेण क्षणिकत्वाद्व्यक्त्याकृतिभेदादिप्रमेयस्य विधेयरूपस्य विधिनित्यत्वेन नित्यत्वाद्विधेयरूपव्यक्त्याकृतिभेदो ऽपन्होतव्यः स च शब्दान्तरादिभेदप्रमाणं विना नास्तीत्येतावता न तत्सद्भावे ऽप्यपह्नोतुं शक्य इत्याशयेन श्लोकं व्याचष्टे * यथैवेति * व्रीहियवद्रव्यभेदे ऽप्याग्नेयादेरभ्युदयानिमित्तदेवताभेदे ऽपि चाभेदसूचनार्थं यजमानादीत्यादिशब्देन द्रव्यदेवतोपादानम्। एतदेव व्यवहारेण द्रढयति * तथा हीति * यागहोमादिकर्मव्यक्तिवद्यागव्यक्तीनां स्वरूपवैलक्षण्यानुपलब्धेर्भेदानुपपत्तिशङ्कानिरासार्थत्वेन प्राक् तस्मादिति व्याचष्टे * न चेति * यन्मात्रमिति श्लोकार्थमुपसंहरति * अतो ऽत्रेति * अतः शब्दपरामृष्टप्रामाण्याविशेषमुपपादयति * न हीति * इष्ट्यादिषु समस्तेषु प्रत्येकं वा भेदप्रत्ययस्यानौपाधिकत्वाद् बाधाभावाच्च न प्रामाण्ये विशेष इत्यर्थः । देशादिभेदे ऽपि विधेयरूपेण व्यक्त्यभेदोपसंहारमेवकारसूचितं विवृणोति * तेनेति * येन कारणेन शब्दान्तरादिषट्कावधिरेव भेदस्तेन व्यक्तिभेदे शब्दान्तरादिप्रमाणाभावाच्छब्दव्यक्तिवद्यागव्यक्तिषु नित्याभिव्यञ्जकभेदाद्भेदप्रतीतिरित्याशयः।ननु कर्मणः पूर्वापरीभूतानिष्पन्नत्वरूपत्वान्नित्यत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्य कूटस्थनित्यत्वाभावे ऽपि नित्याविधिविषयत्वरूपेण प्रवाहनित्यत्वसूचनार्थम् * तासु विधेयरूपास्वित्युक्तम् * एकाविधिविषयभूतव्यक्तिवद्भिन्नविधिविषयभूतेष्विष्ट्यादिषु भेदप्रत्ययस्याभिव्यञ्जकभेदानिबन्धनत्वानिरासायैवकारः । ननु सङ्कल्पात्मकयागस्वरूपस्य मानसप्रत्यक्षगम्यत्वाद्विधेयरूपस्य च विधिगम्यत्वात्कथं देशाद्यभिव्यङ्ग्यतेत्याशङ्क्याह * तेभ्यश्चेति * विधेयरूपाश्रयस्य यागस्वरूपस्य देशादिभिर्निष्पादनादनिष्पन्ने चाश्रयरूपे सदाश्रयविधेयरूपाप्रतीतेर्देशादिना विधेयरूपाभिव्यक्तिरित्याशयः । द्रव्यदेवतामात्राद्यागसिद्धेर्न देशादिभ्यो यागसिद्धिरित्याशङ्क्य * फलेत्युक्तम् * देशादीतिकर्त्तव्यतारहिताद्यागात्फलासिद्धेर्विधेयरूपोपलक्षितफलसाधनत्वरूपेण यागस्य देशादिभ्यः सिद्धिरित्याशयः । यदा त्वथ प्रत्यक्षे नित्ये एवेति शब्दाधिकरणभाष्यानुसाराद् बुद्धिकर्मणोरपि वर्णवत् कूटस्थनित्यतेष्यते तदा यागनित्यत्वे पूर्वकल्पनानुपपत्त्या शङ्कानिरासार्थत्वेनायं ग्रन्थो ऽनुष्ठानं नित्ययागाभिव्यञ्जकमाश्रित्य शब्दाभिव्यञ्जकादुच्चारणाच्छब्दफलार्थप्रतीतिसिद्धिवत्तेभ्यो नित्ययागाभिव्यञ्जकेभ्यो ऽनुष्ठानेभ्यो यागफलस्य सिद्धिस्तेषां क्षणिकत्वाद्युक्ता ऽपूर्वकल्पनेत्येवं योज्यः ।नन्वनित्याना-

मपि व्यक्तीनां नित्यसामान्योपलक्षितानां नित्यविधिविषयत्वोपपत्तेर्व्यक्तिनित्यत्वाभ्युपगमो वृथेत्याशङ्क्याह * यागत्वमेव चेति * विध्यन्तरविषयव्यावृत्तावान्तरसामान्यं विनानन्यविहितविधिविषयोपलक्षणायोगाद्यागत्वातिरिक्तस्य वावान्तरसामान्यस्याभावाद्व्यक्तीनामेव प्रवाहरूपेण कूटस्थत्वेन वा नित्यताभ्युपगन्तव्येत्याशयः। ननु भिन्नासु ज्योतिष्टोमादिव्यक्तिषु अभिन्नस्यैकाहादिशब्दस्य तज्जन्यस्य च प्रत्ययस्य यागत्वातिरिक्तावान्तरसामान्याभावेऽनुपपत्तेस्तान्येष्टव्यानीत्याशङ्कते * नन्विति * एकोपाधियोगादुपपत्तेः हरिहरति * नेति * एकाहशब्दस्योपाधिमाह * एकेनेति* अहीनशब्दस्याह * द्व्यादिभिरिति * यजिचोदिताहर्गणयोगस्योपाधित्वं प्रागित्यनेन सूचितम्। ननु द्वादशाहस्यापि यजिचोदिताहर्गणयोगेनाहीनत्वात्तस्मात्प्रागिति कस्मादुक्तमित्याशङ्क्याभ्युपैतिचोदितत्वसत्रलक्षणस्यापि सद्भावेन तस्य केवलाहीनत्वासम्भवादित्याह * स त्विति * आसीरन्नित्यसिचोदितगतस्योपेयुरित्युपैतिचोदितगतस्य वा सततानुष्ठानस्य सत्रशब्दोपाधित्वमाह * तदवधिकमेवेति * द्वादशाहस्याप्यवधित्वेन सत्रतोक्ता सहस्रसम्वत्सरं तदायुषामसम्भवान्मनुष्येष्वित्यत्र षष्ठाधिकरणे सहस्रसम्वत्सरशब्दस्याहः सहस्रवाचितया वक्ष्यमाणत्वात्षड्त्रिंशत्सम्वत्सरादेस्तदवधिककालत्वे ऽपि पूर्वपक्षे स्थित्वा सहस्रसम्वत्सरपर्यन्ततोक्ता सर्वसत्रान्ते विधानाद्वा यागगतपशुसोमातिरिक्तहविष्कत्वमिष्टिशब्दस्य पशुहविष्कत्वं पशुशब्दस्य, सोमहविष्कत्वं होमशब्दस्योपाधिमाह * हविर्विशेषेति * वस्तुवृत्तिकथनार्थं चेदमेकाहत्वाद्यवान्तरजात्यभावाभिधानं तत्सद्भावे ऽपि त्वनेकज्योतिष्टोमविश्वजिदादिविधेयसाधारण्येनैकाहत्वादेरसाधारणविधेयोपलक्षणत्वायोगाद्व्यक्तिनित्यताभ्युपगन्तव्येत्याह * अथापीति * स्वमतेन शब्दान्तरादिषट्कस्य विधेयरूपभेदे व्यापारमभिप्रेत्य भिन्नानामपि व्यक्तीनां यजिवाच्यैकयागत्वजात्योपलक्षितानामेकविधिविषयत्वोपपत्तेर्विधिविशेषविषयत्वाच्च विधेयान्तरेभ्यो व्यावृत्युपपत्तेर्यागत्वातिरिक्तावान्तरजात्यभावो ऽभिहितः स्वरूपभेद एव तु शब्दान्तरादिषट्कव्यापाराभ्युपगमे विधेयान्तरव्यावर्त्तकप्रतिविध्यसाधारणावान्तरज्योतिष्टोमत्वादिजात्या विना विधेयान्तरेभ्यो व्यावृत्त्यनुपपत्तेर्ज्योतिष्टोमादिव्यक्त्याकृतिभेदे ऽप्यदोषाद्गकारादिवद्व्यक्त्याकृतिभेदो नास्तीति यदुक्तं तदयुक्तमित्याशयेन * आहैवमिति * एकाहत्वादिर्ज्योतिष्टोमत्वादीनि प्रतिविध्यसाधारणान्यवान्तरसामा-

न्यानि यदि कल्पन्ते ततश्च स एवायं ज्योतिष्टोम इत्यादिप्रत्यभिज्ञायाः सामान्यविषयत्वोपपत्तेर्देशादिभेदाद्व्यक्तयो यदि भिन्ना भवन्ति तथा प्यदोष इत्यर्थः ॥ स्वरूपभेदाभेदचिन्तापक्षे भिन्नानां व्यक्तीनामेकविधिविषयत्वरूपैक्यस्यानादरसूचनार्थो ऽत्यन्तशब्दः पराभिमतत्रैलोक्यवर्त्तियागव्यक्त्यैक्याभ्युपगमे ऽप्यनुष्ठानभेदविषयत्वेन भेदप्रमाणानां व्यापाराद् प्रौढ्या दर्शयति * तथेति * कर्मभेदं कुर्यादिति भाष्यमस्मिन्पक्षे न युज्येतेत्याशयेनाशङ्कते * नन्विति * भाष्यस्यायुक्तत्वे ऽपि भेदचिन्ताप्रयोजनं तावत्सिद्ध्यतीति परिहरति * सर्वथा तावदिति * भाष्यमप्युपपादयितुमाह * तथापि त्विति * ग्रहयागेषु ज्योतिष्टोमवाक्येन ज्योतिष्टोमरूपतयानुष्ठानविधानात् ज्योतिष्टोमरूपतायाश्च सर्वाभ्यासेष्वैक्यान्नानुष्ठानभेदचोदनेति विशेषनिमित्तमित्याशयः विशेषनिमित्तान्तरमाह * अभ्यासेष्विति * ज्योतिष्टोमरूपावयव्युत्पादनात्तदपेक्षया ग्रहयागाभ्यासेष्ववयवबुद्धिर्न प्रयाजाभ्यासेष्वित्यतो ऽपि निमित्ताद्विशेषः । वैषम्यमित्यपिशब्दाभ्याहारेण योज्यम् । नन्वेवमपि कर्मभेदशब्देनैवंविधवैषम्यसूचनस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्क्याह *एतज्ज्ञानस्य चेति* प्रयाजाभ्यासवत् ग्रहाभ्यासेष्वप्यनुष्ठानभेदचोदनायां धर्मग्रहणशक्तापूर्वभेदात्पशुसोमाधिकरणपूर्वपक्षवत्सिद्धान्ते ऽपि सोमविकारेष्वेकस्यैव ग्रहणस्य धर्मैः सकृदनुष्ठानेन च भवितव्यमिति प्रकृतितुल्यानुष्ठानं पशुसोमाधिकरणसिद्धान्तप्रयोजनं न सेत्स्यतीत्याशयः । प्रौढेरेव सबीजत्वार्थं भाष्यसम्मतिमाह * तस्मादिति * अस्यैव स्वमतत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थं वक्ष्यमाणमेव भाष्यं स्वमतेनान्यथा व्याचष्टे * अथ चेति * बहुकृत्वो ऽपीति पूर्वपक्षभाष्योक्तार्थानुभाषणार्थं नन्विति भाष्यं विहितविधानानर्थक्यापत्तेर्विधिपुनः श्रुतेः कर्मान्तरविधिशक्त्यवगमादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * नन्विति * उच्यतइत्यादिभाष्यं समिदादिशब्दानां देवताविधित्वस्य नवमे निराकरिष्यमाणत्वादयुक्तमाशङ्क्याभ्युपेत्यवादत्वेन व्याचष्टे * तत्रेति * कीदृशो ऽभ्युपेत्यवाद इत्यपेक्षायां पुनःश्रुतेर्देवताविधानाक्षिप्तशक्तित्वात्कर्मभेदकत्वाभावे ऽपि गुणाद्भेदो भविष्यतीत्येवं रूपं वक्तुं समिद्वाक्येन शुद्धे यागे विहिते तनूनपादादिवाक्ये देवताविध्युपपत्तेर्न गुणाद्भेद इत्याशङ्कानिरासार्थं समिधो यजतीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * यत्तावदिति * भाष्यस्थस्य देवताशब्दस्योपलक्षणार्थत्वज्ञापनार्थो द्रव्यशब्दः गुणस्य भेदकत्वाय पूर्वकर्मसंयोगासम्भवाभिधानार्थं तत्रेति भाष्यं व्याचष्टे * उभयमपि चेति * अभ्युपेत्यवादस्वरूपार्थं स

एष इति भाष्यं व्याचष्टे * अवश्यं चेति * समिद्वाक्यन्यायमुत्तरेषु वाक्येष्वतिदिशति * एवमिति * अस्याप्यभ्युपेत्यवादत्वोपपादनार्थं गुणविधित्वं द्रव्यविधित्वेन देवताविधित्वेन चेत्येवं विकल्प्याद्यं पक्षं तावन्निरस्यति * गुणेति * द्वितीयान्तेन शब्देन द्रव्यविधिर्निरस्त इत्यर्थः । गुणविधित्वमपि कीदृगित्यध्याहृत्य योज्यं होमे च प्रतिपत्तिकर्मणि प्रस्तरप्रहरणादौ प्रक्षिप्यमाणांशेन कर्मभूतद्रव्यान्वयसम्भवे ऽपि यागे कथंचिद् द्रव्यस्य प्राधान्यलक्षणकर्मत्वायोगान्न कर्मभूतद्रव्यान्वयः सम्भवतीत्याह * विशेषेण चेति * प्रयाजे ऽपि चेदित्यत्राधिकरणे श्रुत्याविनियुक्तानां मन्त्राणां स्वार्थसमवायकल्पकत्वासम्भवान्मान्त्रवर्णिकदेवताप्राप्त्यभावेन तत्प्रख्यन्यायाभावान्नामधेयत्वानुपपत्तेर्विष्णुं यजतीतिवत्समिदादिशब्दानां द्वितीयान्तानां देवानां विधित्वं पूर्वपक्षयित्वा यजेः पूजावाचित्वाभावेन देवतायाः पूज्यमानकर्मत्वायोगात्तदुद्देशांशस्य वा समाप्तित्वेनाशब्दार्थत्वात्तत्कर्मणो ऽभिभूतत्वेन विवक्षानुपपत्तेरुद्देश्यत्वे ऽपि चानीप्सिततत्वात्प्राधान्यलक्षणकर्मत्वानुपपत्तेः श्रुत्यविनियुक्तानामपि मन्त्राणामुपांशुयाजवद्यागाकाङ्क्षितदेवताकल्पकत्वोपपत्तेर्देवताविधित्वस्य निराकरिष्यमाणत्वाद्देवताविधित्वेनापि गुणविधित्वं न सम्भवतीति द्वितीयं पक्षं निरस्यति * नचायमिति * तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं फलतो यागभेदोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * अनेन च यस्मात्समिदादिवाक्यैः प्रधानयागानुवादे पुनः पुनर्यागस्याक्रियमाणत्वाद्देवतान्तरान्वयकरणाशक्तेर्विध्यानर्थक्यापत्तिस्तस्माद्यागविधित्वमभ्युपगम्य विहितविध्ययोगात् भिन्ना यागाभेदेन कार्या इत्येवं भाष्यं व्याख्यातम् । ननु यागभेदे ऽपि प्रयाजसमाख्ययैककार्यत्वावगतेर्विकल्पस्य न्याय्यत्वान्नाभ्यासो युक्त इत्याशङ्कानिरासार्थं प्रत्यभ्यासं चेति भाष्यं तद्विवरणार्थं च न च यत्समिद्यागान्वयेन क्रतोरदृष्टमुपकाररूपं क्रियते तदेव तनूनपाद्यागान्वयेन तयोर्यागयोर्भिन्नत्वेन तदनुनिष्पाद्यदृष्टभेदावगतेः समाख्यायाश्च प्रधानप्राग्भावमात्रनिमित्तत्वेन कार्यभेदे ऽप्यविरोधादित्यभिप्राय यागैक्ये ऽप्यनेकदेवतान्वयसम्पादनायानुष्ठानाभ्यासोपपत्तेः पूर्वपक्षप्रयोजनाभावाशङ्कानिरासार्थं च प्रयोजनभाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ।

॥ आघाराद्याग्नेयादीनामङ्गाङ्गिभावाधिकरणम् ॥ ३ ॥

प्रकरणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनात् ॥ २ ॥

समप्राधान्याङ्गाङ्गिभावचिन्ताया लक्षणासङ्गतिं पौनरुक्त्यं चाशङ्कते * समस्तानीति * एवं समामनन्तीति प्रकारवाचिनैवंशब्देनानूयाजादिसूचनात् * समस्तानित्युक्तम् * आघारसमिद्यजुषांहोमत्वे ऽपि यागेष्वेव समप्राधान्यशङ्कोपपत्तेर्भूम्ना यागशब्दः अवघातादौ गुणप्रधानकर्मत्वचिन्ताया लक्षणार्थत्वाभावे ऽपि यथा प्रासङ्गिकसङ्गतिस्तथापीह नास्तीति केन * नामे त्युक्तम् * विशेषतश्चेयं चतुर्थोपान्त्ये करिष्यमाणत्वात्पुनरुक्तेतीयमित्यनेनोक्तम्।असङ्गतिं तावद्विवृणोति * अभ्यासेति * लक्षणार्थत्वशङ्कामुपन्यासपूर्वं दूषयति * केचिदिति * पौनरुक्त्यं विवृणोति * महतेति * श्लोकार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * चिन्ताद्वयं चैकस्मिन्नधिकरणे न युक्तमित्याह * य एवामिति * शब्दान्तरत्वादित्यपि भा-
४५९।३ ष्यमयुक्तमित्याह * अपि चेति * श्लोकं व्याचष्टे * शब्दान्तरत्वादिति * ननु प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वमविभागादितिवत्तन्त्रेण चिन्ताद्वयं भविष्यतीत्याशङ्क्य * आह न चेति * समप्राधान्याङ्गाङ्गिभावयोः पक्षयोर्हेतू न दृश्येते इत्याशयः।विध्यनुवादचिन्तैवाधिकरणार्थो नाद्येति समाधत्ते * तस्मादिति * द्वयोरेवोदाहरणत्वे वाक्यान्तरानर्थक्यमाशङ्क्याह * तत्रेतरेषामिति * कस्मात्समप्राधान्याङ्गाङ्गिभावो नाधिकरणपक्षावित्याशङ्क्य पौनरुक्त्या सङ्गतिहेत्वभावात्मकयुक्तित्रयपरामर्शायोक्तशब्दः।नन्वेवमपि प्रकृतानां कर्मणामनुवदितारावपूर्वयोर्वा कर्मणोर्विधातारावितिं प्रकृतापूर्वशब्दाभ्यां भेदाभेदयोरपि चिन्त्यत्वप्रतीतेश्चिन्ताद्वयापत्तिरित्याशङ्क्याह * तदिहेति * विध्यनुवादसिद्धौ पूर्वन्यायादेव भेदाभेदयोः सिद्धेः पृथगचिन्त्यत्वात्त्रिकस्य त्रिकस्यैकपक्षतेत्यर्थः । किमर्थं तर्हि त्रयोपन्यास इत्याशङ्क्य * उत्तरफलत्वेनेत्युक्तम् * विधातृत्वे ऽपि कर्मभेदाभावे पुनर्विधानार्थवत्त्वाय फलवाक्यस्थद्विवचनान्तदर्शपूर्णमासशब्दापेक्षितद्वित्वसम्पादनार्थमाग्नेयादिसमुदायद्वयाविधातृत्वापत्तेः सिद्धान्तवत्तेषामेव फलान्वयेनेतरेषामङ्गत्वात्समप्राधान्यासिद्धेरनुवादत्वे ऽपि चाग्नेयाद्यतिरिक्तकर्मानुवादित्वात्तेभ्यो ऽन्यत्वे सत्याग्नेयादिसमुदायद्वयाक्लृप्तेः फलवाक्यस्थदर्शपूर्णमासशब्दस्याग्नेयादिषट्कविषयत्वाप्रसिद्धेर्यजिविशेषकत्वायोगात्समप्राधान्यापत्त्याङ्गाङ्गिभावासिद्धेरुत्तरोत्तरस्य फलत्वज्ञापनार्थं त्रयोपन्यास इत्याशयः । नन्वेवमप्यभ्यासलक्षणभेदातिप्रसङ्गापवादार्थत्वेनाधिकरणस्य सङ्गतिसिद्ध्यर्थं भेदाभेदाभ्यां च विना विध्यनुवादत्वमात्रात्समप्राधान्याङ्गाङ्गिभावासिद्धेः प्रयोजनाभावेनाधिकरणानारभ्यत्व-

प्रसङ्गाद्भेदाभेदावेवोपन्यसनीयावित्याशङ्क्याह * त्रितयस्य चेति * भेदाभेदयोः प्राधान्येन विचार्यत्वे ऽप्युपायभूतविध्यनुवादद्वारा फलभूतसमप्राधान्याङ्गाङ्गिभावद्वारा चेष्टभेदाभेदसिद्धिं मत्वा न श्रुत्योपन्यास इत्याशयः। पश्चात्तर्हि प्रकृतापूर्वशब्दाभ्यां तयोः श्रुत्योपन्यासः किमर्थमित्याशङ्क्याह*तत्र चेति * नन्वादौ भेदाभेदावुपन्यस्य तत्सिद्ध्यर्थत्वेन विध्यनुवादचिन्ताकस्मान्न कृतेत्याशङ्कते * किमर्थं पुनरिति * फलद्वारोपन्यासो भाष्यकृत्प्रक्रियेति केषांचित्परिहारमाह * एषा हीति * स्वमतेन लिङ्गदर्शनानुसारेणैवं कृतिमिति परिहरति * अथ वेति*नन्वेवमपि तत्रेति सन्देहभाष्यावयवो ऽनर्थक इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * आग्नेयादिवाक्यानां कर्मविधायकत्वे सत्येव विद्वद्वाक्ययोस्तद्व्यतिरिक्तकर्मविधायित्वादेकः पूर्वपक्ष इत्युक्तशब्दान्तरत्वादिति भाष्यान्नेदृक् पूर्वपक्षः प्रतीयत इत्याशङ्क्य * समप्राधान्यद्वारेणेत्युक्तम् * द्वितीयपूर्वपक्षाभिप्रायसूत्रेति भाष्यावयव इत्याशयः। अनेन च विद्वत्संयुक्तावप्याख्यातप्रत्ययौ विधातारावित्यपिशब्दाध्याहारेणाद्यपूर्वपक्षवचनव्यक्तौ तावेवेत्येवशब्दाध्याहारेण चावृत्त्या द्वितीयपूर्वपक्षवचनव्यक्तावथ वेति भाष्यावयवं व्याख्याय विद्वद्वाक्याभ्यामेव कर्मविधावाग्नेयादि वाक्यानर्थक्याशङ्कानिरासार्थत्वेन तत्रेति भाष्यावयवो व्याख्यातो भवति * किं तावदिति * पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * प्रथमं तावदिति * व्यतिरेकशब्देनाद्यपूर्वपक्षार्थतोक्ता भेदे च दृष्टसामर्थ्याविन्यनेनोक्तमाक्षेपं परिहरति * यद्यपि चेति * अभ्यासलक्षणभेदातिप्रसक्तापवादार्थत्वे ऽप्यधिकरणस्य समप्राधान्ये सत्यङ्गाभावात्किमपेक्ष्य प्रधानतेत्याशङ्क्यायागानामाघारादीनां राजसूयवदङ्गत्वसूचनार्थं शब्दान्तरेणायागेभ्यो भेदः पूर्वपक्षितः। ननु विद्वद्वाक्ययोरनुवादत्वेन विधातृत्वाभावान्न पूर्वन्यायद्वयविषयतेत्याशङ्क्याह * न चेति * प्रकृतयागानुवादे च प्रयाजादेरपि प्रकृतत्वाविशेषेणानुवादापत्तेः सञ्ज्ञायाश्चाप्रसिद्धत्वेनाविशेषकत्वात्फलवाक्यस्य द्विवचनापेक्षिताग्नेयादिसमुदायद्वयसम्पादनमपि प्रयोजनं न सम्भवतीत्याशयेनाह * न चैषेति * न च लिङाद्यभावेनाविधातृतेत्याह * वर्त्तमानेति * यावदुक्थो नोपाप्नोति तावदुपाप्नोतीत्यर्थवादात् पौर्णमासीवाक्यस्य यावदतिरात्रेणोपाप्नोति तावदुपाप्नोतीत्यर्थवादाच्चामावास्यावाक्यस्य विधित्वनिश्चयः यच्छब्दोपबन्धो ऽपि न विधिशक्तिं व्याहन्तीत्याह * सत्यपि चेति * विधायकत्वे च सत्यभ्यासाद्भेदसिद्धिरित्याह * न चेति * नन्वर्थवादता-

नयोः कस्मान्न कल्पितेत्याशङ्क्याह * न चेति * नन्वरूपत्वात्कर्मविधिर्न सम्भवतीत्याशङ्कते * किं पुनरिति * परिहरति * तदिति * हेत्वर्थतया साधारणशब्दं व्याचष्टे * सर्वस्मै वा इति * ननु विहिताज्यद्रव्यकेष्वेवानेन ध्रौवत्वमात्रविधिरित्याशङ्क्योपांशुयाजमन्तरा यजतीति हविर्लिङ्गाश्रुतत्वाद्यथा कामी प्रतीयेतेति सूत्रेण दशमे हविर्विशेषाश्रवणेनोपांशुयाजे द्रव्यानियमं पूर्वपक्षयित्वा ध्रौवाद्वा सर्वसंयोगादित्यनेनाविहितद्रव्यकेषु ध्रौवविधिर्वक्ष्यमाणो दृष्टान्तितः। यच्च तत्र भाष्यकृता आज्यस्यैव नावित्यनेनाज्यविधिमाशङ्क्यैवमप्यनियमो यत्किं चिदाज्यमिति वक्ष्यते तदभ्युपेत्यवादमात्रमित्याशयः । ननु तृतीये मिथश्चानर्थसम्बन्ध इत्यत्राज्यभागक्रमाम्नानेन वार्त्रघ्नीवृधन्वत्याख्यमन्त्राणां तदङ्गत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्कथमनयोः कर्मणोस्तद्वशाद्देवताप्राप्तिरित्याशङ्क्यां निरस्यन्मात्रवर्णिकं व्याचष्टे * तथेति * आग्नेयादेर्निर्ज्ञातदेवतात्वनार्थान्तरवाचिमन्त्रान्वयायोगात्तादर्थ्येन वाक्यविनियोगानुपपत्तावपि विद्धवाक्यविहितयोः कर्मणोरनिर्ज्ञातदेवतात्वेनैतन्मन्त्रान्वयाविरोधात् वाक्येन क्रमं बाधित्वैतदङ्गतया विनियोगोपपत्तिरनयोरित्यनेन सूचिता । नन्वनुवाक्याविधिस्थयोः पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः कालवाचित्वात्कथं वाक्येन कर्माङ्गतेत्याशङ्क्याह * न हीति * ननु कर्मणिलक्षणापत्तेः श्रुत्या कालार्थितैवोचितेत्याशङ्कते * नन्विति * कालस्याननुष्ठेयत्वेन मन्त्रानाकाङ्क्षत्वात्तदङ्गत्वे मन्त्रस्यानर्थक्यापत्तेरर्थवत्त्वाय लक्षणाप्युचितेति परिहरति * किं हीति * ननु कर्मणो ऽधिकरणत्वायोगात्तद्वाचित्वे सप्तमी न युज्येतेत्याशङ्क्याह * दृष्टश्चेति * अधिकरणस्याधेयसंस्कार्यत्वेनागारे गावो वास्यन्तामित्यादौ प्राधान्यदर्शनाल्लक्षणयाधिकरणवाचिन्याः सप्तम्याः प्राधान्यार्थता युक्तेत्याशयः । नन्वेकस्मिन्कर्मण्यनुवाक्याद्वयानर्थक्यं याज्यानुपलब्धेश्च यागानुष्ठानासिद्धिरित्याशङ्क्याद्वयं चतुर्द्धा परिहरति * तेनेति * अनुवाक्याद्वयस्यैकयागार्थत्वाद्विकल्पो याज्यापि चाश्रुता देवतलक्षणयाज्यानुवाक्या इत्यसमाम्नातयाज्यानुवाक्याविषये यागाङ्गदेवतावाचियाज्यानुवाक्याकल्पनस्मृतेराग्नेय्यनुवाक्यापक्षे याज्याप्याग्नेयी सौमीपक्षे सौमीकल्पेत्येकः परिहारः इतरेतरयोर्विहितद्वन्द्वापवादत्वेनैकशेषस्यापीतरेतरयोगावाचित्वादनुवाक्याद्वयस्य समुच्चयप्रतीतेस्तद्वशेनाग्नीषोमयोर्देवतात्वकल्पनाद्वयोरर्थवत्त्वं याज्या च तदानुरूप्येणैवाग्नेयी सौम्यी चान्या कल्पेति द्वितीयः । कर्मद्वयाभिप्राया

वीप्सा कल्पनालाघवे ऽप्येकैव द्विदेवत्या याज्येति तृतीयः । एकस्मिन्कर्मण्यनुवाक्याद्वयानर्थक्याद्याज्यानुवाक्यात्वे ऽपि चेतरेतेतरयोगोपपत्तौ अनुशब्दस्य च याज्यायामपि प्रैषपश्चाद्भावेनाविरोधात्समुच्चितयोश्चाङ्गत्वेनाग्नीषोमदेवत्यकर्माध्यवसानान्मनोतान्यायेनैकदेशद्वारा तत्प्रकाशनेनोभयोः सम्वादोपपत्तेरश्रुतकल्पनापरिहाराच्च श्रुतयोरेवं मध्ये ऽनुवाक्यैका याज्यैकेति चतुर्थः। आज्यभागयोस्त्वद्यनुवाक्याकल्पदेवतानुपपत्तेः साकाङ्क्षत्वं स्यादित्याशङ्क्याह * आज्यभागयोस्त्विति * तौ होचतुरग्नीषोमौ किमावयोस्ततः स्यादित्यग्नीषोमयोः प्रक्रान्तयोः नाविति द्वितीयया यजिकर्मत्वानिर्देशाद्विष्णुं यजतीत्यादिवद्देवतात्वावधारणेत्याशयः । जुषाणो ऽग्निराज्यस्य वेतु जुषाणः सोम आज्यस्य वेत्विति याज्यायास्तु केन चित्साकाङ्क्षतानाशङ्क्येत्याह * याज्येति * नन्वनुवाक्ययोर्बाधितत्वात्तत्साकाङ्क्षत्वं स्यादित्याशङ्क्याह * अनुवाक्येति * रूपवन्तावित्युत्तरार्द्धं व्याचष्टे*तस्मादिति * पूर्वपक्षभाष्यार्थं व्याख्यातमुपसंहरति * अतश्चेति * ननु भेदे ऽपि चतुर्थोपान्त्यन्यायेन दर्शपूर्णमासाख्यानामेव यागानां प्राधान्यान्नेतरेषामङ्गत्वात्समप्राधान्यसिद्धिरित्याशङ्कते * भेद इति * तमेव न्यायं प्रश्नपूर्वकमाह *कुत इति* पृथक्त्वेनाभिधानयोर्निवेशः श्रुतितो व्यपदेशाच्च तत्पुनर्मुख्यलक्षणं तत्सन्निधावसंयुक्तं तदङ्गं स्याद्भागित्वात्कारणस्याश्रुतान्यसम्बन्ध इति सिद्धान्तसूत्रावयवं केषु चिदेवेत्यध्याहारेण व्याख्यातुं पूर्वार्द्धं दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनश्रुतेर्दर्श इत्यभिधानस्य पूर्णमासशब्दवाच्यात्पूर्णमास इत्यस्य च दर्शशब्दवाच्यात्पृथक्त्वेन निवेशः प्रतीयते स च प्रकृतयागमात्रवाचित्वे पृथक्त्वायोगात्केषु चिदेव यागेषु युक्तो न सर्वेष्वित्यर्थः।दर्शशब्दस्याप्रसिद्धार्थत्वात्पूर्णमासशब्दवच्च केन चिद्यागनाम्ना सारूप्याभावात्कथं यागविशेषे निवेश इत्याशङ्क्यारम्भणीयाख्यशेषे दर्शो वा एतयोः पूर्वः पूर्णमास उत्तरो ऽथ यत्पूर्णमासं पूर्वमारभते तदू यथापूर्वं क्रियते तस्मात्पूर्णमासमारभमाणः सरस्वत्यै चरुं निर्वपेत्सरस्वते द्वादशकपालममावास्या वै सरस्वती पूर्णमासः सरस्वाँनुभावेतौ यथा पूर्वं कल्पयित्वा ऽऽरभतइत्यमावास्याख्ययागविशेषस्य दर्शव्यपदेशाच्चन्द्रदर्शनाद्वामावास्यायां तिथौ दर्शव्यपदेशात्प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु न कुर्याद्दन्तधावनमित्यादौ चामावास्यायां दर्शव्यपदेशात्प्रसिद्धार्थतोक्ता अतो यागविशेषाणां फलवत्त्वात्फलवत्त्वस्यैव च प्राधान्यापरपर्यायमुख्यलक्षणत्वात्सन्निहितस्य फलासंयुक्तस्यासंयुक्तं प्रकरणादिति कर्त्तव्यतार्थित्वादिति तृतीयाधिकरणन्या-

थेनाङ्गत्वकारणभागित्वादश्रुतान्यफलान्वयकल्पने च गौरवापत्तेरङ्गतैव युक्तेति सूत्रार्थः सङ्क्षेपेणोत्तरार्द्धेनोक्तः। श्लोकं व्याचष्टे * दर्शेति * विद्वद्वाक्याभ्यां समुदायद्वयाकरणे दर्शपूर्णमासनाम्नो प्रसिद्धार्थत्वेन यज्यर्थाविशेषत्वान्न चतुर्थान्त्यन्यायमुदाहरति * यथेति * जोतींषि वा एतानि य एते स्तोमा इत्यर्थवादे त्रिवृदादिस्तोमेषु ज्योतिष्ट्वव्यपदेशात् ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोतीति च विधौ सोमयागस्य त्रिवृदादिस्तोमयोगावगमात्प्रसिद्धार्थेन नाम्ना यज्यर्थो विशेष्यतइत्यर्थः। यजिना नामार्थविशेषणे चतुर्थस्यैव चतुर्थपादाद्यन्यायमुदाहरति*तथेति * राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति फलविधिपरे वाक्ये यजेः प्रकृतेष्टिपशुसोमयागमात्रानुवादित्वावधारणात्प्रसिद्धार्थेन यजिना नाम विशेष्यतइत्यर्थः। उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * तदिहेति * ननु प्रकृतयागमात्रविषयत्वे दर्शपूर्णमासशब्दस्य तदवयवभूतयोर्दर्शपूर्णमासशब्दयोर्द्विवचनस्य च को ऽर्थ इत्याशङ्क्याह * ततश्चेति * अवयवार्थो समासार्थश्च द्वित्वं चाविवक्षितानि यस्मिन्पद इति विग्रहः समासार्थेतरेतरयोगविवक्षायामवयवार्थाविवक्षानुपपत्तेस्तदविवक्षाभिधानम्।अर्थान्तरविवक्षायामपि करणत्वविवक्षया यजिसामानाधिकरण्याद्राजसूयनामवद्यागनामतेत्युक्ते ऽवयवार्थाविवक्षायां प्रवृत्तिनिमित्ताभावात्कथं यागनामतेत्याशङ्क्य वर्णपङ्क्तिमात्ररूपत्वेन रूढितोक्ता।ननु-रूढिर्योगमपहरतीति न्यायेनावयवार्थाविवक्षायामपि द्वित्वचनार्थाविवक्षा न युक्तेत्याशङ्क्याह * सुपामिति * नन्वमावास्यापौर्णमासीकालवाचिनोर्दर्शपूर्णमासशब्दयोस्तद्योगिष्वाग्नेयादियागेषु द्विवचनस्य च द्वित्वयोगिष्वाज्यभागादिषु लक्षणया प्रसिद्धिसम्भवान्नाप्रसिद्धार्थतेत्याशङ्कते * कथं पुनरिति * नन्वेवमपि प्रकृतिप्रत्ययसमुदायात्मकस्य पदस्याप्रसिद्धार्थत्वाद्यज्यनुरोधवृत्तित्वमपरिहार्यमित्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * तन्नामेति * लब्धार्थप्रतिपादकानुरोधेनैवाविभक्तिव्याख्याविभक्त्यनुरोधेन वा प्रातिपदिकव्याख्या भविष्यतीत्याशयः। स्वार्थासमाप्तस्य वाक्यस्य वाक्यान्तरानन्वयवत्पदस्यापि स्वार्थासमाप्तस्य पदान्तरानन्वयान्नैकैकांशप्रसिद्धिमात्रेण यजिविशेषकता युक्तेति परिहरति * तदिति * श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपीति * नन्वाग्नेयवाक्येनासम्भवत्समुच्चयपौर्णमास्यमावास्याकालद्वयगुणककर्मविधानाद् गुणानुरोधेन च प्रधानावर्त्ययोगाच्चशब्दयोगाच्च कालविकल्पानुपपत्तेरेककर्मासम्भविगुणद्वययोगेनाग्नेययागद्वित्वावगतेस्तयोश्चैकवाक्यविहितत्वावा-

न्तरसामान्यावच्छेदेनामावास्यापौर्णमासीकालयोगिषु यागान्तरेषु सत्स्वपि द्वित्वसंख्यावृत्त्युपपत्तेर्द्वयोरपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्तत्र सद्भावाद्दर्शपूर्णमासशब्दस्याग्नेययागद्वयवाचित्वेन प्रसिद्धत्वाद्यजिविशेषकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * विद्वद्वाक्ययोः प्रकृतयागानुवादित्वाभावे पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोस्तद्वाच्यकालयोगिप्रकृतयागनामत्वानवगतेस्तयोर्वा लक्षणया प्रकृतयागप्रवृत्तावपि दर्शपूर्णमासशब्दयोस्तात्पर्यावधारणहेतुसामानाधिकरण्याभावात्पूर्णमासशब्दस्य किं चिद्वर्णसाम्याद्वाचकपौर्णमासीशब्दोपस्थापनेनाख्याभूतपौर्णमासीशब्दविकारमात्रत्वाद्वा ततोऽनन्यत्वेन दर्शशब्दस्य जघन्यवृत्तिसाम्याद् गौणत्वशब्दोक्त्या विरुद्धलक्षणयामावास्याशब्दैकार्थ्यकल्पनाद्दर्शपूर्णमासशब्दस्य प्रकृतपौर्णमास्यमावास्याकालयोगियागविषयत्वाध्यवसानं न भवतीत्यर्थः। ननु ज्योतींषि वा एतानि य एते स्तोमा इतिवद्वाचकशब्दसामानाधिकरण्याभावेऽप्ययैते मोदमाना इवेत्यत्र धान्यशब्दस्य दीर्घशूकविषयत्वमाग्नेय्याग्नीमित्यत्र चाग्नेयीशब्दस्य प्रकृताग्नेयीविषयतावसीयतइत्याशङ्क्य*अर्थेत्युक्तम् * शब्दान्तरवदर्थप्रकरणाभ्यामपि सामानाधिकरण्याध्यवसानं न भविष्यतीत्याशयः । नन्वाग्नेययागयोः पौर्णमास्यमावास्यानामत्वानवगतेर्दर्शपूर्णमासशब्दस्य तद्विषयत्वाध्यवसानाभावेऽपि विद्वद्वाक्यस्थयोः पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोरर्थाक्षिप्तसाध्यांशसामानाधिकरण्येनापूर्वयागनामत्वावगतेर्दर्शपूर्णमासशब्दस्य तद्विषयत्वाध्यवसानात्प्रसिद्धार्थत्वेन यजिविशेषकत्वोपपत्तेर्विद्वद्वाक्यविहितयोरेव यागयोः फलवत्त्वेन प्राधान्यादितरेषामङ्गत्वं भविष्यतीत्याशङ्कते * कस्मात्पुनरिति * एतदेव सिद्धान्तन्यायतुल्यत्वापादनेनोपपादयति * तथा हीति * शङ्कोत्तरत्वेन श्लोकं व्याचष्टे * यदीति * पौर्णमास्यामावास्याशब्दयोर्यागनामत्वेऽपि दर्शपूर्णमासशब्दस्य यागनामत्वानवधारणात्कालयोगेन च वृत्तेराग्नेयादिष्वपि तुल्यत्वेन विद्वद्वाक्यविहितयोर्यागयोराग्नेयवदेकवाक्यविधानाभावे भावान्तरसामान्यावच्छेदाभावाद्द्वित्वसंख्यापरिच्छेद्यत्वानुपपत्तेर्नाष्टानां मध्ये तयोर्निष्कर्षः सम्भवतीति परिहरति नैतदिति श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * ननु निष्कर्षायोगेऽपि ययोः कयोश्चिद्द्वयोः फलान्वयो भविष्यतीत्याशङ्कते * स्यादिति * नित्यं वाष्टानां मध्ये ययोः कयोश्चिद्द्वयोः फलवत्त्वाय दर्शपूर्णमासशब्देन ग्रहणं विकल्पेन वेति विकल्पाद्यपक्षे निर्द्धारणहेत्वभावात्प्रमाणाभावो द्वितीये चैकस्याङ्गप्रधानत्वविरोधापत्तिरिति परिह-

ति * तदिति * श्लोकं व्याचष्टे * विनेति*अतिदेशो सन्देहापत्तिश्च द्वितीये पक्षे स्यादित्याह*उभयात्मनां चेति * अभ्युपेत्यवादेन चैतदुक्तं वस्तुतस्त्ववान्तरसामान्यावच्छेदं विना द्वित्वानवधारणान्नैको ऽपि पक्षः सम्भवतीत्याह * सर्वेति * ननु सिद्धान्ते ऽपि षण्णां कथं द्वित्वापत्तिरित्याशङ्क्याह * सिद्धान्ते त्विति*नन्वेवं द्विवचनोपपत्तावपि प्रातिपदिकयोरप्रसिद्धार्थत्वाद्याजिविशेषकता न युक्तेत्याशङ्क्याह * तद्दर्शेन चेति * पूर्वपक्षे समुदायत्वानापादनाद्वैषम्यमाह * नन्विति*ननु समुदायगताद्वित्वाभावे ऽपि कालगतद्वित्वापेक्षं द्विवचनं भविष्यतीत्याशङ्कते * अथेति * विधिवाक्याभ्यां फलवाक्यस्थदर्शपूर्णमासशब्दगतद्वित्वसम्पत्त्यर्थं समुदायद्वयानापादने दर्शपूर्णमासशब्देन तात्पर्यप्रमाणाभावादाग्नेयादिविषयतयानवधारितेनाख्यातं न विशेष्टुं शक्यमिति परिहरति * नेदृशेनेति * कालगतायाः संख्याया यागान्वयकल्पना न शक्येत्याह * न चेति * समुदायगतसंख्यान्वयस्तु समुदायिनां युक्त इत्याह * समुदायेति * पूर्वपक्षप्रयोजनमुपपादितमुपसंहरति * तस्मादिति * सूत्रं द्वेधा योजयन् तत्सिद्धान्तमाह * तथेति * पौर्णमासीशब्देनोदाहरणीभूतविधिवाक्ययोरुपलक्षणं प्रकरणशब्दस्य कर्मव्युत्पत्तावालम्बनपदाध्याहारो भावव्युत्पत्तौ सहकारिपदाध्याहार इत्यर्थः । द्वितीयव्याख्याने ऽपि प्रकृतानामिति भाष्यानुसारं वक्तुम् * ततश्चेत्युक्तम् * रूपावचनस्य प्रकृतानुवादहेतुत्वोपपादनार्थं य एवं विद्वानित्यादिभाष्येण सञ्ज्ञया कर्मविशेषाभिधानाद्रूपं च विनाविशेषाप्रतिपत्तेर्विध्यसम्भवो ऽभिहित आघाराग्निहोत्रादिकरणे सञ्ज्ञोपबन्धादित्यस्मिन्सूत्रे व्याख्यास्यमानत्वादुपेक्ष्य स्वयं विधिस्वभावमेव तावत्प्रश्नपूर्वमुपपादकमाह * कुत इति * भाष्योक्तामप्युपपत्तिमनुसन्दधानः श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * विध्यनुरोधो ऽननुष्ठेयसामान्यवाचित्वनिरासायानेनेति विशेषणेनोक्तः अव्यक्तासु तु सोमस्येत्यनेन न्यायेनातिदेशाद्रूपलाभमाशङ्क्याव्यक्तचोदितत्वेन सोमधर्मातिदेशस्य वक्ष्यमाणत्वादिह च श्रुतस्याख्यातस्य यच्छब्दोपबन्धेनाविधायकत्वाद्विध्यध्याहारस्यैव विधानयोग्यरूपवत्कर्मावगतिसापेक्षत्वादातिदेशिकरूपालाभाद्विध्यध्याहारे विध्यध्याहाराच्च विधेयत्वेनातिदेशिकरूपलाभे ऽन्योन्याश्रयापत्तेर्नातिदेशाद्रूपलाभः सम्भवतीति सूचनार्थो ऽपूर्वशब्दः । नन्वनुवादो ऽप्यज्ञातरूपस्य न सम्भवतीत्याशङ्क्यानुवादस्य बुद्धिविपरिवृत्तिनिमित्तत्वेन प्रकृतविषयत्वात्प्रकृतानां च ज्ञातरूपत्वेनानुवादसम्भवाभिधा-

नार्थम् अथ त्विति भाष्यं व्याचष्टे * प्रकृतेति * पूर्वपक्षोक्तं द्रव्यदेवतमनुभाष्येण पूर्वं निरस्यति * नन्विति * सत्यमित्युपहासः सूचितः । यागमात्रसाधारणत्वेन स्थितस्य ध्रौवस्य सञ्ज्ञाविशेषावच्छिन्नयागविशेषानवच्छेदकत्वात्सत्यपि लाभेनावच्छेदकत्वाख्यारूपतास्तीत्याशयः । यथाकथं चिदित्यनेन ध्रुवावाक्यस्यार्थवादसरूपस्याप्यन्यथानुपपत्त्या क्लेशेन ध्रौवत्वविशिष्टाज्यप्रापकत्वात्प्राप्तिक्लेशः सूचितः । मान्त्रवर्णिकदेवताप्राप्तिमाशङ्कितां निरस्यति * न हीति * न केवलं विरोधापत्तेः कर्मवाचित्वं न युक्तं किं तु लाक्षणिकत्वादपीत्याह * किं चेति * ननु लक्षणापि शब्दवृत्तिप्रकार एवेत्याशङ्क्याह * यदि हीति * सप्तमीनिर्देशादपि कालवाचितैव युक्तेत्याह * अपि चेति * कालस्य मन्त्रान्वयायोगात्तद्वाचित्वानुपपत्तिर्योक्ता तामप्यनुभाष्य निरस्यति * यत्त्विति * नन्वाज्यभागयोः कालयोगाश्रवणात्प्रधानद्वारा कालयोगाश्रयणे वा पौर्णमासीत्यप्रधानाङ्गभूतयोरिति च युगपच्छ्रुतिलक्षणाविरोधापत्तेः कालतश्च व्यवस्थाश्रयणे विकृतिषु य इष्ट्येति वाक्येन कालविकल्पविधानात् पौर्णमासीकालोपांशुयाजाग्नीषोमीयविकारो यदामावास्यायां क्रियते ऽमावास्याकालसान्नाय्यविकारो वा पौर्णमास्यां तदा पौर्णमासकालप्रधानाङ्गभूतयोराज्यभागयोर्वृधन्वतीप्राप्तेरमावास्याकालप्रधानाङ्गभूतयोश्च वार्त्रघ्नीप्राप्तेः प्रकृतिवद्भावबाधप्रसङ्गात्प्रधानसाद्गुण्यार्थत्वाच्चाङ्गगुणानुष्ठानस्य तद्बाधे प्रधाने वैगुण्यापत्तेः कर्मवाचित्वेना ऽपि च पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः पौर्णमास्याख्यकर्माङ्गभूतयोराज्यभागयोर्वार्त्रघ्न्यौ अमावाख्यस्याकर्माङ्गभूतयोर्वृधन्वत्यौ इति कर्मकृतव्यवस्थार्थत्वेन वाक्यस्याविरोधोपपत्तेस्तत्र जयानिति यच्चाज्यभागव्यतिरेकजनितप्राधान्यार्थतैव युक्ता नापूर्वयोः कर्मणोः मन्त्रविधानार्थतेति स्वमतेन मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनानुपपत्तिप्रकारमाह * किं चेति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वत्रैवेति * यत्वनुवाक्याद्वयानर्थक्यपरिहारायाश्रुतयाज्याकल्पनपरिहाराय च श्रुतयोरेव वार्त्रघ्नयोर्वृधन्वत्योश्च मध्ये ऽनुवाक्यैका याज्या चैकेत्युक्तं तदनुभाष्य दूषयति * यच्चैति * अज्ञातदेवतात्वादेवापूर्वयोः कर्मणोः प्रकाश्येन देवतारूपेण प्रकाशकतया मन्त्रस्यानपेक्षितत्वात्प्रकाशनाख्ये याज्यानुवाक्याकार्ये वार्त्रघ्नयोर्वृधन्वत्योर्वा विनियोगाद्याज्यात्ववदनुवाक्यात्वमपि न स्यादित्याशयेनाह * अपि चेति * मन्त्रार्थस्य कर्मसमवाये सिद्धे मन्त्रस्यालिङ्गविनियोज्यत्वापत्तेस्तदभावाभिधानेन मन्त्रार्थस्य कर्मसमवायासिद्धिः प्रकाशकानपेक्षत्वायोक्ता वाक्यी-

यविनियोगान्यथानुपपत्त्या मन्त्रार्थस्य कर्मसमवायकल्पनामाशङ्क्य * वाक्ये चेत्युक्तम् * कर्मसमवेतार्थप्रकाशकत्वं विना मन्त्रस्य करणात्वायोगात्करणत्वश्रवणे तदन्यथानुपपत्त्या मन्त्रार्थस्य कर्मसमवायकल्पना नान्यथेतित्याशयः । अनुपूर्ववच्चियोगेनानुवाक्यात्वमाशङ्क्याज्ञातदेवते कर्मणि विहितायां वैष्णव्यां व्यभिचारो ऽभिहितः । ननु सन्निपत्योपकारित्वसिद्धये ऽनुवाक्यात्वं कल्पयिष्यतइत्याशङ्क्याह * मान्त्रवर्णिकेति * समवेतार्थत्वसम्भवे सन्निपत्योपकारित्वेनारादुपकारित्वं बाध्यते नान्यथेत्याशयः । यच्चापूर्वकर्मविषयत्वे ऽनुवाक्याद्वयानर्थक्यं लिङ्गाविनियोज्यत्वाच्चादृष्टार्थत्वमुक्तं तदुभयमप्याज्यभागविषयत्वेन प्राप्नोतीत्याह * आज्यभागयोः पुनरिति * यागद्वित्वाद्देवताद्वित्वाच्चानुवाक्याद्वयस्यार्थवत्त्वं लिङ्गविनियुक्तत्वाच्च दृष्टार्थतेति दृष्टार्थशब्देनार्थवत्त्वस्यापि सूचनादित्यर्थः । यश्चानेकार्थविधिप्रसङ्गो ऽपूर्वकर्मविषयत्वे ऽस्तीत्याह * तत्र चेति * अपेक्षितविधानं त्वादावेवोक्तम् । नन्वाज्यभागाङ्गत्वस्य लिङ्गक्रमाभ्यामेव प्राप्तेस्तदर्थशास्त्रानर्थक्यमित्याशङ्क्याह * न चेति * लिङ्गस्य व्यवस्थापकत्वाशङ्कानुपपत्तेः क्रममात्रस्य निरासः मान्त्रवर्णिकदेवताप्राप्तचभावमुप-
४६८।१ संहरति * तस्मादिति * सूत्रार्थमुपसंहरति * अतश्चेति * आनर्थक्यापत्त्यानुवादत्वानुपपत्तिमाशङ्कते * किं पुनरिति * आनर्थक्यमेवोपपादयति * पश्येति * दध्ना जुहोतीतिकरणत्वेन दधिविधानात्पदार्थचोदना दण्डी प्रैषानन्वाहेति दण्डप्रातिपदिकार्थविधानात्तद्भागार्थचोदना सोमेन यजेतेति विशिष्टविधानाद्वाक्यार्थचोदनेति यथाग्नेयादिवाक्येष्वनेन कर्तृसमीहितं कुर्यादित्यवगमे ऽपि कर्तृविशेषानुपादानात्सामान्यस्य चाकर्तृत्वात्कर्तृसमीहितसाधनत्वलक्षणधर्मबोधाशक्तत्वे ऽपि स्वर्गकामवाक्यस्य कर्मकर्तृविशेषोपादानेन धर्मबोधोपयोगित्वात्तच्छेषत्वेनाग्नेयादिवाक्यानां धर्मप्रमोपयोगस्तथा विद्वद्वाक्ययोरपि प्रयोगवचनाङ्गत्वाद्धर्मप्रमोपयोगो भविष्यतीति परिहरति * उच्यत इति * कथमनयोः प्रयोगवचनाङ्गतेत्याशङ्क्य द्वित्वासिद्ध्या * प्रयोजनभूतयेत्युक्तम् * द्वित्वसम्पादकत्वे ऽप्यनयोः कः प्रयोगवचनस्योपकार इत्यपेक्षिते प्रयोगवचने द्वित्वस्योपादानादित्युक्तम् । श्लोकतात्पर्यं व्याचष्टे *वाक्येति* अविधायकत्वेनानयोराग्नेयादिवाक्यवैषम्यमाशङ्क्याह * न हीति * ननु समुदायद्वयावचने ऽपि पौर्णमास्यमावास्याख्यकालद्वययोगेनाग्नेयादीनां द्वित्वासिद्धेर्नानयोर्द्वित्वसिद्धिप्रयोजनतेत्याशङ्क्याह * न

च्चात्रेति * कालकर्मणोरत्यन्तभेदात्कालगतसंख्यायोगः कर्मणो न सम्भवतीत्याशयः। विद्वद्वाक्याभ्यां विनाग्नेयादीनां द्वित्वासिद्धिं भाष्यकाराभिप्रेतत्वेन द्रढयति * एतदेव चेति * आग्नेयादीनि पयोन्तानि प्रधानानि आघारादीन्यारादुपकाराकाण्यङ्गानीत्यनुवादपक्षे प्रयोजनस्याङ्गप्रधानत्वस्यादावुपन्यासात्तत्सिद्ध्यर्थद्वित्वसिद्ध्यर्थतानुवादस्यावसीयतइत्याशयः । नन्वङ्गप्रधानत्वस्य प्रयोजनोपन्यासे ऽधिकरणान्ते कार्यता स्यादित्याशङ्क्याह * इतरथा हीति * प्रयोजनमप्यनुवादत्वनिर्वाहायादावुपन्यस्तमित्याशयः । अनुवादानर्थक्यपरिहारमुपसंहरति * तस्मादिति * कथं पुनरित्यादिभाष्येणैकवचनान्तयोः पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोरनेकाग्नेयादिवाचित्वानुपपत्तिमाशङ्क्य समुदायशब्दतयैकवचनावक्लृप्तिमुक्त्वा कथं भिन्नवाक्यविहितानामाग्नेयादीनां साहित्यात्मकः समुदाय इत्याशङ्क्य रूपवन्तो हीत्यनेन प्रपञ्चेनानेकस्यैकधर्मान्वयेन शिष्टः कृतः समुदायो ऽस्तीत्युक्तं तद्व्याख्यातुमाशङ्कते * कथं पुनरिति * अभेदे समुदायायोगाद्भिन्नवाक्यविधानाभिप्रायो भिन्नशब्दः। प्रकृतत्वाविशेषाद्यजेः सर्वप्रकृतयागविषयत्वप्रतीतेः सर्वेषां वैककालयोगाभावात्तन्निमित्तो ऽपि समुदायो न सम्भवतीति सूचनायात्यन्तशब्दः व्याचष्टे * शक्यमिति * कालयोगनिमित्तनामधेयावच्छेदेन यजेः कालयोगियागविषयत्वावसायाद्भिन्नवाक्यविहितानामप्येककालान्वयात्समुदायः सम्भवतीत्याशयः। श्लोकं व्याचष्टे * यथैव हीति * ननु सत्यपि समुदाये पौर्णमास्यमावास्यानामधेययोः सामानाधिकरण्येन यागविषयत्वात्तेषां च बहुत्वान्नैकवचनोपपत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थं भवति हीति भाष्यं व्याचष्टे * तद्गतेति * समुदायगतस्यैकत्वस्य समुदायसमुदायिनोरत्यन्तभेदाभावेन लक्षणया वा समुदाय्यन्वयावधारणादित्यर्थः । यदाग्नेयादीनां समुदायवचनावेताविति समुदायानुवादप्रयोजनाङ्गाङ्गिभावाभिधानार्थादुत्तरभाष्यात्पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः समुदायवाचित्वशङ्कां निराकर्त्तुमाह * समुदायीति * तच्छब्देन स-
मुदायिनः परामृष्टाः एतदेवोपपादयति * तथा हीति * नञ् पूर्वेण ४६९॥१
सम्बद्ध्य किं त्वित्यद्ध्याहारेणोत्तरावयवो योज्यः। श्लोकं व्याचष्टे * पौर्णमासीमिति * समुदायस्य च कालयोगाभावात्तन्निमित्तयोर्नाम्नोः समुदायवाचिता न युक्तेत्याह * न चेति * पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेत्यत्र समुदायस्य कालयोगमाशङ्क्यानयोर्नाम्नोस्तद्वाक्यविहितकालयोगनिमित्तत्वेन नामप्रवृत्तौ सत्यां तन्नामकानां

यागानां कालविधिः कालविधौ च सति नामप्रवृत्तिरितीतरेतराश्रयापत्तेरुत्पत्तिवाक्यविहितकालयोगनिमित्तस्यापि समुदायनामत्वात्फले विधानापत्ते (रितियुक्तेति सूचनायोत्पत्तिशब्दः समुदायनामत्वे ऽवयवानामसाधनत्वापत्तेः प्रत्येकमपूर्वककल्पनप्रमाणाभावाद्द्रव्याभेदेन भावनाभेदाभावे सत्यनेकधात्वर्थानुरक्तत्वे चानर्थादर्शपूर्णमासशब्दैर्नैतएवाभिधीयन्त इति भाष्यं विरुध्येतेत्याह*यदि चेति*समुदाययोश्च फलसाध्यैकैकभावनापत्तेः[1]) कर्मभेदवाचोयुक्तेरभिधेयाभावाद्धिगतार्थत्वं स्यादित्याह * अत इति*तेषामर्थाधिकरणवक्ष्यमाणा च धर्मव्यवस्थापूर्वैक्ये भज्येतेत्याह*सर्वेति*एकादशगता तन्त्रावृत्तिचिन्तादिशब्दोक्ता च द्वादशगता प्रसङ्गचिन्ता ऽपूर्वैक्ये भज्येतेत्याह*न चेति*समस्तान्वये चेतिकर्तव्यतायाः प्रत्येकाविकारे सौर्यादावतिदेशायोगादैकार्थ्याद्वा नियम्येन पूर्ववद्वा विकारो हीत्यष्टमाधिकरणसिद्धान्तो भज्येतेत्याह * नन्विति* दशमान्त्ये च प्राक्सोमादेकपुरोडाशा पौर्णमासी सान्नाय्यरहितामावास्येति व्यवहारः पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः समुदायवाचित्वे न युज्येतेत्याह * सहत्वेति * नवमे च त्सरा वा एषा यज्ञस्य तस्माद्यत्किं चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्तीति उदाहृत्य यज्ञभागधर्मो वैतदुपांशुत्वं पदार्थधर्मो वेति सन्दिग्धे यज्ञस्य फलवत्त्वेन धर्मप्रयुक्तसामर्थ्याद्यज्ञस्य यत्प्राचीनेति व्यवहितेनापि यज्ञशब्देन प्राचीनशब्दस्यान्वयप्रतीतेः श्रुत्या च प्राग्देशवाचिनः प्राचीनशब्दस्य लक्षणया तद्देशपदार्थपरत्वायोगाद्यज्ञभागधर्मत्वं पूर्वपक्षयित्वा प्राचीनशब्दस्य वीप्सा किं चित्किं चिच्छब्दसमभिव्याहृतयच्छब्दान्वयाद्वीप्सायाश्च बहुविषयत्वेनैकस्मिन्देशे ऽनुपपत्तेर्लक्षणयाग्नीषोमीयप्राग्देशपदार्थपरत्वस्यैव न्याय्यत्वात्पदार्थधर्मतेति सिद्धान्तयितुं तद्देशानां वा सङ्घातस्याचोदितत्वादिति सूत्रे ऽङ्गप्रधानसङ्घातस्य यज्ञशब्दवाच्यत्वाभावात्साङ्गप्रधानसङ्घातापेक्षया च प्राग्भाविनो ऽङ्गजातस्य यज्ञावयवत्वायोगेन प्राचीनयज्ञशब्दान्वये ऽप्यवयवव्यतिरेकजनितषष्ठ्यनुपपत्तेः । तत्सम्बन्धितयोपांशुत्वस्याचोदितत्वान्न यज्ञभागधर्मतेति वक्ष्यमाणत्वात्सप्तमान्त्ये च गवामयनिकेषु ज्योतिरादिष्वहस्सु नाम्नैकाहरूपज्योतिरादिधर्मेषु चोदकाच्च द्वादशाहधर्मेषु प्राप्तेषु चोदकबलीयस्त्वाद्द्वादशाहधर्माः कार्या नामबलीयस्त्वादेकाहधर्मा इति सन्दिग्धे प्रत्येकं फलसाधनत्वाभावेन नामावगतप्राप्त्यात्मिकधर्मानाकाङ्क्षत्वादविरुद्धाधिकधर्मातिदेशकत्वे च ना-

---

१ अयं पा० ढ० °र्माचन: प्रतिभाति ।

मोपपत्तेर्द्वादशाहिकद्वादशोपसत्त्वैकादशिनीविहारदर्शनाभ्यां च लिङ्गाभ्यां चोदकानुग्रहेण द्वादशाहिकधर्मातिदेशे प्राप्ते फलवाक्यसाधनभूतानामह्नां साहित्यावगमे ऽप्युत्पत्तिवाक्येषु प्रत्येकमेव साधनत्वावगमाद्धर्माकाङ्क्षोपपत्तेर्नाम्नां च प्रत्यक्षत्वेनानुमानिकाद्यागत्वाव्यक्तचोदितत्वाहर्गणत्वाद्यनेकलिङ्गापेक्षाच्चचोदकाद् बलीयस्त्वात् ज्योतिरादिनाम्नां च यागवाचित्वेनाधिकधर्मातिदेशकृत्वायोगादेकाहरूपज्योतिरादिधर्मातिदेशं सिद्धान्तयित्वा लिङ्गं सङ्घातधर्मः स्यात्तदर्थापत्तेर्द्रव्यवदिति सूत्रेणाहःसङ्घातात्मकस्य गवामयनस्याहःसङ्घातात्मकद्वादशाहकार्यापन्नत्वेन नीवारादौ व्रीहिधर्मवत्तदीयद्वादशोपसत्त्वैकादशिनीविहारप्राप्तेर्लिङ्गद्वयोपपत्तिं परमतेनोक्तां निराकर्त्तुं न वार्थधर्मत्वात्सङ्घातस्य गुणत्वादित्यत्र द्वादशशब्देन संख्यावाचितार्थादुक्तस्यापि सङ्घातस्य फलसाधनीभूताहःशब्दोक्तयागविशेषणत्वेन गुणभूतत्वात्साधनत्वाभावेन धर्माग्राहकत्वान्न सङ्घातकार्यापत्त्या धर्मप्राप्तिर्युक्तेति वक्ष्यमाणत्वात्सूत्रकृतो ऽपि समुदायवाचित्वाभावाभिप्रायो ऽवगत इत्याह * सङ्घातस्येति * यद्यप्यङ्गप्रधानसङ्घातसम्बन्धितयोपांशुत्वस्याचोदितत्वमनेनोक्तं तथापि यथाङ्गप्रधानानां समुदितानां फलसिद्धिहेतुत्वे ऽपि समुदायस्य शब्दवाच्यत्वाभावात्तत्सम्बन्धित्वेनोपांशुत्वस्याचोदनात्तथा प्रधानानां समुदितानामपि फलसाधनत्वे तत्समुदायस्य शब्दवाच्यत्वाभावेनाचोदनेति प्रकृतोपयोगसिद्धेरुदाहृतम् । कथं तर्हि समुदायवचनावेताविति भाष्यमित्याशङ्क्याह * तस्मादिति * सकृदुच्चरिते चास्मिन्विवक्षैकैव दृश्यतइत्यनेन न्यायेनानेकार्थस्यापि शब्दस्य सकृदुच्चारणेनैकार्थपरत्वायोगात्पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोरनेकयागनामत्वायोगशङ्कानिरासार्थं सकृदुच्चरितस्याप्यन्योन्यसापेक्षानेकार्थपरत्वोपपत्त्यै समुदायस्योपलक्षणाख्योपसर्जनत्वोक्त्यर्थत्वेन समुदायो वचनमाग्नेयाद्युक्तावुपलक्षणीकृतो निमित्तमेतयोरिति कृत्यल्युटो बहुलमिति निमित्ते ल्युटं व्युत्पाद्य समुदायवचनशब्दो व्याख्येय इत्याशयः । समुदायशब्दतयैति भाष्यस्य का गतिरित्याशङ्क्याह * तेषां त्विति * समुदायिवाचिनोरपि पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोर्वाच्यसमुदायी लक्षितसमुदायगतसंख्याद्वारैकवचनयोगाभिधानार्थं समुदायशब्दतोक्तेत्यर्थः॥ कथं समुदायशब्दत्वोक्त्यायमर्थो लभ्यतइत्याशङ्क्य समुदायापेक्षः शब्दः समुदायशब्द इति शाकपार्थिववन्मध्यमपादलोपिसमासत्वं भाष्यकृतोक्तमिति सूचयितुमाह * तथा चेति * नन्व-

नयोः समुदायवाचित्वाभावे समुदायवाचियूथादिशब्दद्दष्टान्तोपा-
४७०।२ दानमयुक्तमित्याशङ्क्याह * यूथेति * कुलपर्षच्छब्दयोराकृतिवादे ऽनुदाहृतत्वादस्त्येव सङ्गतिश्चात्र वृक्षा हि बहवो वनमित्यादिना समुदायोपलक्षितमुदायिवाचिता यूथादिशब्दानां तत्रोक्तेति सूचनार्थं द्विवचनं तन्त्राविरोधात्तु तेषां समुदायवाचित्वे ऽपि समुदायनिमित्तैकवचनलाभमात्रसाम्याद्दृष्टान्तत्वोपपत्तिर्यदा त्वित्यनेनोक्ता दर्शपूर्णमासशब्देन तएवाभिधीयन्तइति भाष्यावयवपर्यालोचनयापि समुदायवचनशब्दस्य समुदायिवाचित्वेन तत्पर्यायतया दर्शपूर्णमासशब्दयोसमुदायिभिधानत्वार्थत्वं गम्यतइति सूचयितुं वेदेति भाष्यमर्थतो व्याचष्टे * एतेनेति * पौर्णमास्यामावास्याशब्दयोः समुदायिवाचित्वे त्वव्याख्योपपत्तेः समुदायिवाचितैव समुदायवचनशब्देनोक्तेत्याशयः । तत इति भाष्यं समुदायानुवादप्रयोजनाभिधानार्थत्वेन व्याख्यातुं पूर्वोक्तमेव समुदायानुवादप्रयोजनं स्मारयति * तस्मादिति * इदमेकमिदं चैकमित्येकत्वद्वयविषयं प्रत्ययमपेक्ष्य द्वित्वोत्पत्तेर्द्वित्वस्य निमित्तकारणं यो द्वित्वे ऽनपेक्ष्यमाणत्वादपेक्षाख्य एकत्वद्वयप्रत्ययस्तस्य सिद्धिरित्यर्थः । एतदेव चतुर्थोपान्त्यन्यायाभिधानेनोपपादयितुं तदीयसिद्धान्तसूत्रावयवं तावत्पठति * यथेति * न्यायमभिधत्ते * तद्वद्द्वित्वेति * पौर्णमास्यमावास्याशब्दोक्तिसमुदायद्वित्वानुसारित्वाद्दर्शपूर्णमासशब्दयोः समुदायविषयत्वे ऽभिहिते ननु द्विवचनान्तत्वमात्रेण प्रपौर्णमास्यमावास्याशब्दविलक्षणयोर्दर्शपूर्णमासशब्दयोस्तत्सम्पादितसमुदायद्वित्वानुसारित्वानवसायात्कथं तद्विषयत्वावगतिरित्याशङ्क्याह * अस्ति चेत्याद्युक्तं * दर्शशब्दस्य विरुद्धलक्षलणया दर्शनविपर्ययादर्शनगमकत्वात्स्पष्टामावास्याविषयत्वप्रतिपत्तिरित्यर्थः । शक्यते चेति तत्रत्यं भाष्यं पठितं दर्शो वा एतयोः पूर्व इत्युपक्रम्यामावास्या वै सरस्वतीत्युपसंहाराद्दर्शामावास्ययोः सामानाधिकरण्यावगतिः । भाष्यं व्याचष्टे * तेनेति * पौनरुक्त्यं शङ्कते * ननु चेति * विद्वद्वाक्ययोः समुदायानुवादत्वे स्थिते ऽपि दर्शपूर्णमासशब्दयोरप्रसिद्धार्थत्वाद्यागमात्रं ग्रहणशङ्कानिरासायैतदधिकरणस्य प्रयोजनाधिकरणं तदिति पौनरुक्त्यं परिहरति * नैष दोष * इति हिशब्दो ऽपिशब्दार्थे पौर्णमास्यधिकरणं विनेज्याधिकरणपूर्वपक्ष एव स्याद्द्वितीज्याधिकरणस्य पौर्णमास्यधिकरणाधीनत्वात्पौर्णमास्यधिकरणप्रयोजनत्वेनारम्भ इत्यर्थः । भाष्योक्तं फलवाक्यस्थद्वित्वसिद्धिप्रयोजनत्वमुपपाद्य स्वयं कालवा-

क्यस्थयोस्तृतीयान्तयोः पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोराग्नेयादित्रिकद्व-
यनामत्वसिद्धिप्रयोजनताप्यस्तीत्याह * इदमिति * विद्वद्वाक्या-
भ्यामनयोः शब्दयोस्त्रिकद्वयनामत्वाकरणे का पौर्णमासी कामावा-
स्येत्यज्ञानान्नैतद्वाक्यविहितस्त्रिकस्य त्रिकस्य कालयोगः सिद्ध्यतीत्या-
शयः। वाक्यान्तरैरेवाग्नेयादीनाङ्कालविधानेनैतस्य कालवाक्यस्यानर्थ-
क्यान्नैतद्वाक्यापेक्षितनामनामिसम्बन्धसिद्धिप्रयोजनत्वं विद्वद्वाक्य-
योः सम्भवतीत्याशङ्कते * तत्रेति * एतद्वाक्यविहितस्त्रिकस्य त्रि-
कस्य परस्परसहितस्य साङ्गस्य कालयोगो न वाक्यान्तरैः सि-
द्ध्यतीति परिहरति * उच्यतइति * श्लोकं व्याचष्टे * उत्पत्ती- ४७१।१
ति * परस्परसहितश्चेत्यनेनैकदेशकालकर्तृत्वं मुख्यानामेकशब्दो-
पदेशात्स्यादित्येकादशाधिकरणवक्ष्यमाणा प्रधानकालतन्त्रतोक्ता
साङ्गशब्देनाङ्गानि तु विधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्येरंस्तस्मादेकदेश-
त्वमिति तदन्तरा गर्भिणीन्यायवक्ष्यमाणाङ्गाङ्गानां प्रधानकालतोक्ता
यस्मिन्नित्यनेन तुल्यानां तु यौगपद्यमेकशब्दोपदेशात्स्याद्विशेषाग्र-
हणादित्येकादशाधिकरणवक्ष्यमाणस्याङ्गानुष्ठानतन्त्रत्वस्य प्रधान-
प्रयोगतन्त्रत्वमन्तरेणासिद्धेरर्थाक्षिप्ता प्रधानप्रयोगतन्त्रतोक्ता काल-
योगान्यथात्वप्रयोगान्यथात्वापादकतोत्पत्तिकेत्यनेनोक्ता नन्वितरेत-
रयुक्तानां साङ्गानां च करणत्वावगमात्तादृशानां कालसंयोगे
सति समुदायद्वयस्यापीतरेतरसाहित्यापत्तिः कालद्वये प्रयोगः
स्यादित्यनिष्टापत्तिं शङ्कते * ननु चेति * पौर्णमासीकाले ऽमावा-
स्याख्यसमुदायप्रयोगो ऽमावास्याकाले वा पौर्णमास्याख्यसमुदाय-
प्रयोगो ऽन्यसाहित्यलभ्यत्वेनौपाधिकत्वादौपाधिकस्य त्वाकाङ्क्षां विना
विधानायोगात्कालद्वयप्रयोगे चोत्पत्तिवाक्यविहितैककालयविरोधा-
पत्तेर्नास्माद्वाक्यात्प्रयुज्यतइति परिहरति *अत्रेति* श्लोकं व्याचष्टे
* अमावास्या हीति * कालद्वयप्रयोगे व्यवस्थितकालत्वानिमित्त-
द्विवचनान्तदर्शपूर्णमासशब्दवाच्यत्वायोगाद्यजिविशेषकत्वं न स्या-
दित्यदर्शत्वामित्यनेन सूचितम्। ननु फलं भवतु भावयेदनेनेत्थमिति
प्रयोगविधिनाङ्गप्रधानयोर्युगपदनुष्ठानविधानात्प्रयोगविधिवशेनैवा-
ङ्गानां प्रधानकालत्वसिद्धेरेतद्वाक्यमनर्थकमित्याशयेनाशङ्कते * आ-
हेति * फलभवनकालस्याप्रत्यक्षत्वेनाङ्गप्रधानकालपरिच्छेद्यत्वात्प्र- ४७२।१
धानानां चोत्पत्तिवाक्यालोचनेन प्रत्येकं कालयोगात् षट्सु पौर्णमा-
स्यमावास्यासु प्रयोगावगमात्तावत्कालाबहिर्भावमात्रेणाङ्गानां प्रयो-
गवाक्यावगतप्रधानकालत्वोपपत्तेरेकस्यां पौर्णमास्याममावास्यायां
वा साङ्गप्रधानप्रयोगो नैतद्वाक्यं विना लभ्यतइति वक्ष्यमाणाशयेन प

रिहरति*उच्यतइति*मान्त्रवर्णिकमित्युपहासः कालस्य प्रयोगाङ्ग-
त्वात्प्रयोगस्य च साङ्गप्रधानाविषयत्वादुत्पत्तिवाक्यावगतकालयोगे-
नैवाङ्गप्रधानयोरेककालत्वावगतेरित्यन्तैककालत्वायोगाच्च सन्निकृष्ट-
कालत्वप्रतीतेर्दूरस्थानामङ्गानामनुपकारित्वावसायादेकस्यां पौर्णमा-
स्याममावास्यायां वा साङ्गप्रधानप्रयोगो ऽस्माद्विनैव लभ्यतइत्या-
शयेनाशङ्कते * नन्विति * उत्पत्तिवाक्यस्थस्य कालस्य प्रयोगा-
ङ्गत्वात्साङ्गप्रधानाविषयत्वानवगतेः सन्निकृष्टैरुपकर्त्तव्यमिति विधि-
तो ऽनवगमान्न दूरस्थानामनुपकारित्वे किं चित्प्रमाणमस्तीत्याशयेन
परिहरति * सन्निकृष्टैरिति * ननु य इष्ट्या पशुना सोमेन वा
यजेत सो ऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वेत्यनेनैव पश्वादेः सद्यस्काल-
त्वायाग्नेयादीनां प्रकृतौ पूर्वेद्युरन्वाधानाद्यङ्गविचारितद्व्यहकाल्या-
द्विकृतिष्वपि तत्प्राप्तेः सद्यस्कालत्वायेष्टिशब्दार्थवानित्याशयेन पर-
स्परसाहित्याङ्गसाहित्ययोः सिद्धेरेतद्वाक्यमनर्थकमित्याशङ्कते *न-
नु चेति * षण्णामप्यनेन साहित्यं स्यान्न त्रिकस्येति परिहरति
* सत्यमिति * श्लोकंव्याचष्टे * न तावत्त्रिकस्येति * रूढित्वप्र-
दर्शनाय सोमाङ्गेषु दीक्षणीयादिषु दार्शिकपौर्णमासिकाविकृचन्त-
प्रवृत्तेः सोमे ऽपीष्टेर्दर्शपूर्णमास्याख्याया विध्यन्तस्य प्रवृत्तिरिति
पूर्वपक्षाभिधानार्थं सूत्रं पठितम्।नन्वेवं सति पौर्णमास्यमावास्यावा-
४७३।२ क्याभ्यामेवेष्टप्रयोगासिद्धेरिष्टचेत्यनर्थकं स्यादित्याशङ्क्य * प्रकृता-
वित्युक्तम् । नन्विष्टिवाक्येनेष्टप्रयोगासिद्धावपि देशवाक्ये त्रिकद्व-
यस्योत्पत्तिवाक्यावगतकालयोगनिमित्तभिन्नशब्दोपादानेनेतरेतरयो-
गावगतसाहित्याविवक्षया स्वसमुदायिस्वाङ्गसाहित्यमात्रसिद्धेरि-
ष्टप्रयोगः सेत्स्यतीत्याशङ्कते * नन्विति * देशान्वयनिमित्तेन सा-
हित्येन कालान्वयसाहित्यानवगतेर्नैकैकस्य त्रिकस्य साङ्गस्यैककाल-
त्वं सिद्ध्यतीति परिहरति * तत्रेति * श्लोकं व्याचष्टे * भेदेनापि
हीति * भेदेनापि प्रयुज्यमानानां देशं प्रतिसाहित्योपपत्तेरितरेतर-
योगानुरोधात्कालतन्त्रत्वाभ्युपगमे च षण्णामेवैककाल्यापत्तेरुत्पत्ति-
वाक्यानुरोधात्त्वितरेतरयोगाविवक्षायामन्योन्यानपेक्षाणां निरङ्गानां
च कालयोगापत्तेर्न देशवाक्येनाप्यभिप्रेतप्रयोगासिद्धिरित्यर्थः ।
षट्स्वित्यनेन पूर्वं दृष्टान्तव्याजेनाग्नेयादेः प्रत्येकानुष्ठानापत्तिमङ्गानां
च षट्पक्षान्तराले सकृदनुष्ठानापत्तिमुक्तामत्रापि योजयित्वा प्र-
योगभेदाविधानाभावादिहापि वा कर्मपृथक्त्वात्तेषां तन्त्रविधाना-
त्साङ्गानामुपदेशः स्यादित्येकादशवक्ष्यमाणप्रतिप्रधानावृत्तिन्याया-
भावे ऽप्यभ्युपेत्यवादेनाथ वेत्युक्तोत्पत्तिवाक्यावगतस्य पौर्णमा-

सीकालत्वस्यामावास्याकालत्वस्य चैकस्यामपि पौर्णमास्याममावा-
स्यायां वा प्रयोगे विरोधाभावाद्विरुद्धसमुदाययौगपद्यबाधे ऽप्य-
नुपादेयसमदेशान्वयावगतस्वसमुदायियौगपद्यबाधायोगमथ त्वि-
त्यनेनाशङ्क्य तत इत्यनेनैवमप्यावृत्त्योभयसमीपे ऽङ्गप्रयोगस्येष्टस्या-
सिद्धिरित्युक्ते करणविभक्तिवशेनोभयोरपि समुदाययोरङ्गसामी-
प्यावगतेस्तत्सम्पत्त्यर्थमावृत्तिम् *आशङ्क्याथ वेत्युक्तम् * सकृदष्टा-
भ्यां नवम्यां वाङ्गप्रयोगे समुदायद्वयस्य तुल्याङ्गसामीप्यसंप-
त्तेरत्यंन्तसामीप्यस्य चैकस्मिन्नप्यशक्यत्वान्नावृत्तिसिद्धिरित्याश-
यः। ननु फलवाक्येन साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यताविशिष्टभावनावि-
धायिनाङ्गप्रधानयोर्युगपत्प्रयोगविधानाद्यावता विलम्बेन विनानुष्ठा-
नाशक्तिस्ततो ऽधिकस्य विलम्बस्य निवारणात्प्रधानकालएवाङ्गानु-
ष्ठानप्रतीतेरौत्पत्तिककालाविरोधाच्च समुदायद्वययौगपद्यानुपपत्तेः
कालवाक्याभ्यां विनापीष्टप्रयोगासिद्धिरित्याशङ्क्याह * अनेनैवेति*
फलवाक्यस्य स्वरूपेण फलविधिमात्रार्थत्वाभ्युपगमादुत्पत्तिविनि-
योगवाक्यैकवाक्यतया च प्रयोगविधानार्थत्वाभ्युपगमात्फलवि-
धित्वरूपेणेष्टप्रयोगसाधकत्वं प्रयोगविधित्वरूपेण वेति विकल्प्य
आद्यपक्षे ऽयमतिदेशः एतदेव विवृणोति * फलस्यापी-
ति * सिद्धे ऽपीत्यपिशब्दस्योत्कर्षो ऽन्यस्य वाध्याहारः प्र-
योगपरत्वं विना प्रयोगतन्त्रासाधकत्वात्कालतन्त्रासाधकतेत्या-
शयः। द्वितीयपक्षाश्रयणेनाशङ्कते * अथेति * प्रयोगविधिमात्रा- ४७४।१
लोचने षण्णामपि युगपदुपादानादिति पूर्वोक्तमेव न्यायेन समुदाय-
द्वययौगपद्यापत्तेस्तस्याश्चौत्पत्तिवाक्यविरोधेन दोषत्वात्तदनुरोधे तु
प्रत्येकं कालयुक्तानामित्यादिपूर्वोक्तेनैव न्यायेन प्रत्येकं प्रधानप्र-
योगो ऽङ्गानां च षट्पक्षान्तराले क्व चिदहनि प्रयोगः साङ्गस्य वै-
कैकस्य प्रधानस्य प्रयोगास्त्रिकयोर्वा कालभेदेन प्रयुज्यमानयोरेकस्य
कस्य चित्समीपे ऽङ्गप्रयोगः पक्षान्तराले वा क्व चिदहनीत्यत्रापि यो-
जनापत्तेः प्रयोगविधिरूपेणापि नेष्टप्रयोगसिद्धिरित्याशयेन परिहर-
ति * तत्रापीति * ननु फलभवनकाले ऽङ्गप्रधानयोर्युगपदनुष्ठानाव-
गतेस्त्रिकद्वयस्यौत्पत्तिककालाविरोधार्थं कालभेदेनानुष्ठाने त्रिक-
द्वयस्याप्यङ्गयौगपद्याङ्गावृत्तेर्न्याय्यत्वादिष्टप्रयोगसिद्धिरित्याशङ्क्याह
*न चेति*फलभवनकालेनाङ्गप्रधानकालपरिच्छेदे फलस्वरूपोत्पत्त्या
कालान्तरभाविन्यैककाल्यायोगात्फलापूर्वोत्पत्तिकालेन परिच्छेद्य-
त्वापत्तेस्तस्य च क्षणिकत्वेनाङ्गप्रधानयोरेकक्षणे ऽनुष्ठेयतापद्येताङ्गप्र-
धानकालेनैव तु फलापूर्वोत्पत्तिकालस्य परिच्छेद्यत्वात्तस्य चाद्यप-

दार्थारम्भात् प्रभृत्यासमाप्तेरेकत्वादुत्पत्तिवाक्यावगतपौर्णमास्यमावास्याकालालोचनया यावन्तं षट्पक्षपरिमितं पक्षपरिमितं वा कालं प्रधानानि व्याप्नुवन्ति तावतः फलभवनकालत्वात्तावत्कालत्वात्तावत्कालमध्ये ऽङ्गेष्वनुष्ठितेष्वङ्गप्रधानाविषययौगपद्यासिद्धेरङ्गावृत्त्यनाक्षेपान्नेष्टप्रयोगसिद्धिरित्यभिधानायाङ्गप्रधानानीत्यङ्गशब्दे प्रयुक्ते निरङ्गानां प्रधानानामुत्पत्तिवाक्ये कालविधानात्कथमङ्गानां प्रधानकालतेत्याशङ्क्य * प्रयोगेत्युक्तम् * प्रयोगविधिविहितस्य साङ्गप्रधानप्रयोगस्यापि कालान्तराश्रवणादौत्पत्तिक एव कालो ऽवसीयतइत्याशयः । प्रत्येकं प्रयोगादियोजनां विवृण्वन्नुपसंहरतीतीति उत्पत्तिवाक्यमालानुरोधे तिसृषु पौर्णमासीषु त्रयाणां तिसृष्वमावास्यासु त्रयाणां प्रधानानां प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिपक्षे साङ्गानामन्यथा यत्र क चनान्तराले चशब्देनाङ्गप्रयोगसूचनाच्छुद्धानामपवर्गः प्रयोगोत्पत्तिद्वयालोचने द्वयोः पौर्णमास्यमावास्ययोस्त्रिकद्वयप्रयोगो ऽङ्गप्रयोगश्चैकसमीपे पक्षान्तराले वेति योज्यम्। कालवाक्यानर्थक्यपरिहारमुपसंहरति * तस्मादिति * कालवाक्याभ्यामेव तर्हीष्टप्रयोगसिद्धेरुत्पत्तौ कालविध्यानर्थक्यमिति शङ्कते * नन्विति * पौर्णमास्यमावास्याशब्दविषयज्ञानं प्रयोजनमित्याशयेन परिहरति * कथमिति * एतदेव विवृणोति * पश्येति * श्लोकं व्याचष्टे * पौर्णमासीति * उपसंहरति * तस्मादिति * भाष्य-
४७५।१ कृतो ऽप्येतदेव प्रयोजनमभिमतमिति सूचयितुमाह * अत एवेति*

विशेषदर्शनाच्च पूर्वेषां समेषु ह्यप्रवृत्तिः स्यात् ॥४॥

यदि चेति भाष्येण समप्राधान्यनिरासार्थत्वेनैतत्सूत्रं पूर्वेषां प्राकृतानां प्रयाजादीनां विकृतौ कृष्णलहोमादिविशेषदर्शनाच्च सर्वेषां समप्रधान्यमित्येवं व्याख्यातं तच्च शब्दात् पूर्वसूत्रोक्ते ऽनुवादत्वे हेत्वन्तरसमुच्चयार्थत्वप्रतीतेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * यदि चेति * पूर्वपक्षप्रयोजनसमप्राधान्यनिरासद्वारा पूर्वपक्षनिरासेनार्थात्सिद्धान्तसिद्धेश्च शब्दोपपत्तिरित्याशयः। समप्राधान्ये कथं विकृतौ प्रयाजादिदर्शनानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह * ततश्चेति * कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्यानन्वयस्तद्बन्धनत्वादित्यष्टमाधिकरणे फलस्य स्वर्गस्य नियमस्य यावज्जीवतायाः कर्त्तुः स्वर्गकामस्य समुदाययोराग्नेयादित्रयसाहित्यात्मकयोर्विकृत्यनन्वये कर्मणः करणभूतस्य विकृतावप्रवृत्तेर्हेतुतया वक्ष्यमाणत्वात्प्रयाजादेरपि करणत्वे सत्यप्रवृत्तिः स्यादित्याशयः । अत इत्युपसं-

द्वारभाष्यं सिद्धान्तप्रयोजनोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति *

गुणस्तु श्रुतिसंयोगात् ॥ ५ ॥

नैतदिति भाष्येण सिद्धान्तनिरासार्थतया तु शब्दो व्याख्यातस्तत्स्पष्टत्वादव्याख्याय श्रुतिसंयोगव्याख्यानार्थं तथेति भाष्यं व्याचष्टे * पौर्णमासीति * स्वयं श्रुतिसंयोगं व्याचष्टे * प्रत्यक्षेति * अस्मिन्व्याख्याने श्रुतिसंयोगशब्देन सिद्धान्ते कल्पनागौरवाभिधानात्पूर्वपक्षपक्षे तदभावमाह * सो ऽपि चेति * नानुमातव्यो भविष्यतीत्यनुषङ्गः। अनेकमित्यत्र नानुमातव्यमिति विपरिणतानुषङ्गः गुणशब्दं स्वयं तावद्विधित्वे ऽधिको गुणो ऽस्तीत्येवं व्याचष्टे * समुदायेति * नन्विति भाष्येणारूपत्वेनापूर्वयोः कर्मणोर्विध्यसम्भवं पूर्वसूत्रोक्तमनुभाष्य वाक्यान्तरेणेत्यादिना गुणो रूपं वाक्यान्तरस्थपौर्णमास्यमावास्याश्रुतिसंयोगादवगम्यतइत्येवमावृत्तश्रुतिसंयोगशब्दसहितो गुणशब्दो रूपत्वपरिहारार्थत्वेन व्याख्यातस्तद्व्याचक्षाणो ऽस्मिन्नपि पक्षे विद्वद्वाक्ययोर्दर्शपूर्णमासशब्दतात्पर्यावधारणार्थत्वाभावात्तात्पर्यावधारणं च विना लाक्षणिकशब्दप्रवृत्त्ययोगादर्शपूर्णमासशब्दयोराग्नेयवाक्यविहितकर्मद्वयनामत्ववद्विद्वद्वाक्यविहितकर्मद्वयनामत्वस्याप्रसिद्धेर्यजिविशेषकत्वायोगात् विशेषतश्चास्मिन्पक्षे ऽष्टाकपालादिवाक्यैः कालाविधानात्पौर्णमास्यां पौर्णमास्येति वाक्यद्वयविहितकालयोगेन दर्शपूर्णमासशब्दप्रवृत्त्यभ्युपगमापत्तेस्तत्र च तृतीयानिर्देशात्करणकृतयोः पौर्णमास्यमावास्ययोः कालान्वयप्रतीतेः करणत्वस्य च फलवाक्याधीनत्वात्फलवाक्यस्थाभ्यां दर्शपूर्णमासशब्दाभ्यां विद्वद्वाक्यविहितयोः कर्मणोः फलान्वयावगमे करणत्वात्कालान्वयः। कालान्वये सति फलान्वयात्करणत्वावगतिरितीतरेतराश्रयापत्तेर्दर्शपूर्णमासशब्दयोरप्रसिद्धार्थत्वेन यजिविशेषकत्वायोगात्प्रकृतयागमात्रस्य फलान्वयात्समप्राधान्यापत्तेर्विकृतौ प्रयाजादिदर्शनानुपपत्तिरित्याशङ्कां निरस्यति * प्रयाजादीति * सप्तमोपान्त्ये सौर्यादौ लौकिकी पार्वणस्थालीपाकेतिकर्त्तव्यताग्रयणस्थालीपाकादौ दृष्टप्रवृत्तित्वेनातिदेष्टव्येति पूर्वपक्षिते बार्हस्पत्ये ऽर्द्धं बर्हिषो लुनातीति बर्हिषो लवनदर्शनं पितृयज्ञे च न होतारं वृणीतइति होतृवरणनिषेधदर्शनं सौर्ये च प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीति प्रयाजदर्शनं वैदिकेतिकर्त्तव्यतानतिदेशेन युज्येतेत्याशङ्क्यापि वा न्यायपूर्वत्वाद्यत्र नित्यानुवादवचनानि स्युरिति सूत्रेण यत्र बर्हिर्लवनं प्रत्यक्षविहितं तत्रार्द्धविधिर्होतृवरणनिषेधो नित्यानु-

वाद: प्रयाजवाक्यं कृष्णलविशिष्टप्रयाजविधानार्थमिति पूर्वपक्षी परिहरिष्यति सम्भवमात्रेण त्वत्र प्रकृतिस्थप्रयाजगुणविधिपक्षाभिधानम् । यद्वावगतार्थविषयत्वाद्वीप्सायाः प्राप्ताभावे ऽनुपपत्तेरस्य वचनोदाहरणत्वं भाष्योक्तं दूषयित्वा स्वयं प्रकृतिस्थप्रयाजानुवादत्वस्य लक्ष्यमाणत्वात्स्वाभिप्रायेणैतदुक्तम् । आद्यात्पूर्वपक्षात् भेदाभिधानायैतावेवेत्येवकारः । नन्वष्टाकपालादिवाक्येषु पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः कालवाचित्वेन विद्वद्वाक्यविहितकर्मानुवादिशब्दाभावान्न तैरत्र गुणविधिः सम्भवतीत्याशङ्कानिरासार्थं यदिति भाष्यं व्याचष्टे * अष्टाकपालादीति *

४७६।२ चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्राच्चोदिते हि तदर्थत्वात्तस्य तस्योपदिश्येत ॥ ६ ॥

चोदनाशब्दव्याख्यानार्थं कर्मचोदनाशब्दं गुणविधित्वनिरासार्थंतया व्याचष्टे * नैत इति * सूत्रशेषव्याख्यानार्थं कुत इति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुत इति * अप्राप्ते कर्मणि दृष्टस्यानेकगुणविधिप्रकारस्य प्राप्ते कर्मण्यसम्भवाभिधानायोत्तरार्द्धं तावद्व्याख्यातुं पीठिकां करोति * कर्मोत्पत्तीति * फलाद्यनुपादेयपरे वाक्ये कर्मविधावप्यनेकगुणविध्यसम्भवसूचनायोत्पत्तिशब्दः । ननु कारकैर्विना भावनाविध्यपर्यवसाने ऽग्निहोत्रादिवाक्ये कारकाश्रवणान्न विधिः स्यादित्याशङ्क्याह * तत्रेति * आत्मनो निष्पादकत्वेनांशभूततयावगतानि यानि कारकसामान्यानि, तदन्यथानुपपत्त्या, कारकविशेषाक्षेपात्स्ववाक्ये कारकाश्रवणे ऽपि विधिपर्यवसानं सम्भवतीत्याशयः । अर्थापत्त्या कारकविशेषाक्षेपे तद्वाचिपदानर्थक्यमाशङ्क्य * कारकविभक्त्यन्तेत्युक्तम् * तत् ईदृशं होकं वाक्यं श्रुतानुमितैकदेशे निष्पन्नमग्नीषोमीयेण पशुना यजेतेति पशुसोमाधिकरणवार्त्तिकवक्ष्यमाणन्यायेनाग्नेयेनाष्टाकपालेन यजेतेत्यादिप्रकारवचनव्यक्त्याश्रयणात्सर्वत्र कारकविभक्त्यन्तताभिप्रेता यः कश्चिद्विशेषो ऽतीत्यनिर्द्धारितविशेषाक्षेपे ऽपि विशेषनिर्द्धारणार्थानि पदान्तराणीत्याशयः । वाक्यादेवेत्यनेन स्ववाक्योच्चारणस्योत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वं प्रयोजनं सूचितम् । विशेष्यते भावनेत्यन्वयः । नन्वेवं सत्यमूर्त्तत्वेन जात्यादेः कारकत्वायोगाद्भावनान्वयो न स्यादित्याशङ्क्याह * प्रतिपदं चेति * द्रव्याश्रितत्वेनामूर्त्तस्यापि द्रव्यद्वारा कारकत्वोपपत्तिरुक्ता । ननु पशुत्वादिजातेरादिशब्दोक्तस्य चारुणा-

दिगुणस्याभिक्रमणादिक्रियायाश्च श्रुतिलक्षणद्वारैकशब्दोपादानलक्षणया श्रुत्या लिङ्गसंख्ययोश्चैकपदोपादानलक्षणया श्रुत्या द्रव्यान्वयात्तादर्थ्यप्रतीतेः कथं भावनार्थतेत्याशङ्क्य * एकेत्युक्तम् * जात्यादेर्द्रव्येण सह विशेषणविशेष्यभावे ऽपि जातिगुणयोः प्रातिपदिकार्थत्वात्प्रातिपदिकार्थकारकत्ववाचिन्या विभक्त्या संख्यायाश्च प्रत्ययार्थत्वेनैकाभिधानलक्षणया श्रुत्या लिङ्गस्यापि टाबादिप्रत्ययार्थत्वात्प्रातिपदिकार्थत्वाद्वा यथासम्भवं कारकत्ववाचिन्या श्रुत्या कारकत्वेन भावनार्थत्वप्रतीतेरभिक्रमणादेश्च धातुसम्बन्धाधिकारविहितणमुल्श्रुत्या धात्वर्थान्तरान्वयाभिधानात्तत्र वीप्सोक्ता। वृत्त्यन्यथानुपपत्त्यवगतसन्निपत्योपकारित्वेन कारकत्वावगत्या भावनार्थत्वप्रतीतेर्न द्रव्यशेषतास्तीत्याशयः। यथा द्रव्यस्य कारकत्वेन भावनार्थत्वान्न जात्यादिशेषता तथा जात्यादेरपि न द्रव्यशेषतेति परस्परशब्देनोक्तम्। नन्वेवमपि सन्निकृष्टपदान्वयमात्रेण भावनावैशिष्ट्यसिद्धेर्विप्रकृष्टपदानर्थक्यमित्याशङ्क्याह * एवमिति * कारकात्मना भावनार्थतैवैवंशब्देनोक्तां व्याचष्टे * स चेति * ननु विशिष्टविधौ विशेषणानामपि विधेयत्वात्कथं नानेकशक्तिकल्पनापत्तिरित्याशङ्क्याह * तथा हीति * श्लोकं व्याचष्टे * विशिष्टायामिति * ४७७।१
ननु विशिष्टविधेः स्वार्थान्यथानुपपत्त्या विशेषणविधिकल्पकत्वे विशेषणे विहिते विशिष्टविधिर्विशिष्टे च विहिते विशेषणविधिरितीतरेतराश्रयः स्यादित्याशङ्क्याह *विशेषणेति * पश्चात्कल्पस्यापि विशेषणविधेः प्राक्प्रवृत्तत्वेनैव कल्प्यत्वान्नेतरेतराश्रयापत्तिरित्याशयः। श्लोकं व्याचष्टे * विशिष्टेति * एकस्यानेकशक्तिकल्पनापत्तिपरिहारमुपसंहरति * तेनेति * विशेषणविशेष्यविधेरन्योन्यनैरपेक्षणापर्यवसानाद्युगपद्व्यापारो गम्यते विशेष्यानुवादेन विशेषणविधिना क्रमेण अप्राप्ते त्वित्युत्तरार्द्धं व्याख्यातमुपसंहरति * इतीति * प्राप्ते कर्मणीति * पूर्वार्द्धं व्याख्यातुमुपक्रमते * नेति * एतदेव प्रश्नपूर्वं दृष्टान्तेनोपपादयति * कथमिति * श्लोकं व्याख्यास्यन् दार्ष्टान्तिके ऽङ्गाकर्षणन्यायं योजयति * यदा हीति * प्रतिघ्नतस्य नित्यमपादानापेक्षत्वात्तस्या इति पञ्चम्यन्तसापेक्षत्वे ऽपि समासाविघातः प्रधाननयनन्यायस्तत्र नास्तीत्याह * विशिष्टेति * ननु प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधानाशक्तावजया क्रीणातीत्यादिष्वनेकजात्यादिविधिः प्राप्ते सोमक्रयादौ न स्यादित्याशङ्क्याह * तत्रेति * यथानेककारकविशिष्टभावनाविधिना विशेषणभूतानेककारकविध्याक्षेपस्तथानेकजात्यादिविशिष्टकारकविधिना विशे- ४७८।१

षणाभूतानेकजात्यादिविध्याक्षेप इत्यर्थः । नन्वेवं सत्यनेकस्यापि द्रव्यदेवतारूपस्य कारकस्यैवाग्नेयपदोपादानात्पदान्तरोपात्तस्यापि चाष्टाकपालस्य द्रव्यरूपैककारकत्वात्प्राप्ते कर्मणि विध्युपपत्तिरित्याशङ्क्याह * यदा त्विति * एकपदोपात्तस्याप्यनेकस्य कारकस्य परस्परान्वयाभावेनैकविशिष्टेतरविध्ययोगान्नैकयत्नेन विधिः सम्भवतीत्याशयः । एकस्यापि तु कारकस्यानेकपदोपात्तस्यैकयत्नेन विध्यसम्भवे ऽनेकपदसम्बद्धमित्यात्राधाराग्निहोत्राधिकरणवार्त्तिके साधयिष्यते । दार्ष्टान्तिके ऽङ्कर्षणन्यायं योजितमुपसंहरति * एवं चेति * अत्रैव सूत्रावयवं योजयति * तदिति * भाष्यकृतां सूत्रानुक्तविशेषणोक्तौ प्रयोजनमाह * परस्परेति * दृष्टान्ते श्लोकं व्याचष्टे * लोके ऽपि चेति * अमात्येन गन्तव्यमिति सकृदुच्चारणव्यापारे सेनान्यादिगमनहेतुप्रयत्नान्तरोपादानाशक्तेरुच्चारणावृत्तिः स्यादिति दृष्टान्तपर्यवसानं श्रुतिशब्दः श्रुतिहेतूच्चारणलक्षणार्थः । यदि तावदित्यादेः स एवाग्निरष्टाकपालस्य नान्यस्येत्यन्तस्य प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधावुच्चारणावृत्तेर्लक्षणवाक्यभेदाभिधानपरत्वं तावदाह * एतमिति * एतदेवावयवशो व्याचिख्यासुर्यदि तावदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * यदीति * कर्मान्वयितया ऽष्टाकपालविधौ अष्टाकपालस्वरूपकर्त्तव्यत्वस्यापि क्लेशलभ्यत्वादाग्नेयान्वयरूपार्थान्तरविधाने दूरोत्सादितमित्यर्थः । अर्थान्तरविध्यशक्तौ तदानीमिति भाष्यावयवं योजयति * तदाहेति * अथाग्नेयइति भाष्यं न तदाग्नेयः सत्तया सम्बध्यतइत्यर्थो लभ्यतइत्यनुक्त्वान्यून्यूनमाशङ्क्याह

४७९।१ * अथेति * अथ पौर्णमास्यामित्यथ तस्यामिति च भाष्यद्वयमेकहेलया व्याचष्टे * एवमिति * केन अष्टाकपालो विहित इत्यनूद्यमानाष्टाकपालोत्पत्तिर्निरस्ता केन तस्याविहितइति चावृत्त्या तस्य पौर्णमास्यन्वयो निरस्तः । विधीयमानाग्नेयोत्पत्तिनिरासस्तु प्राग्वात्सिद्ध इतरथाप्यनूद्यमानाग्नेयोत्पत्तिपौर्णमास्यन्वयविधीयमानाष्टाकपालोत्पत्तिनिरासः । स एवोत्पत्तिदेशे ऽनेनोक्तः । एवं सत्यपि क्लेशेन तद्विधौनभ्युपगम्याग्नेयस्याष्टाकपालस्य वाष्टाकपालेनाग्नेयेन वान्वयविधावतिगौरवं स्यादित्यर्थः । अथ पौर्णमासीति भाष्यं व्याचष्टे * पौर्णमासीपदेति * द्रव्यदेवतोभयस्वरूपकर्त्तव्यता पूर्वोक्तात्रापि योजिता । ननु पौर्णमास्याख्यक्रियान्वयद्वारः परस्परान्वयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * द्रव्यदेवताविशिष्टपौर्णमासीविधौ सत्युभयविशेषणवशीकारं विनोभय-

विशिष्टत्वायोगादेकक्रियावशीकारात्परस्परनियमः सिद्ध्येत्तस्य त्वनिष्टत्वेन दुष्टत्वाद्या पौर्णमासीत्यनूद्य तस्यामाग्नेय इत्युक्ते ऽष्टाकपालानुरागाप्रतीतेस्तस्यामष्टाकपाल इत्युक्ते चाग्नेयानुरागाप्रतीतेर्न क्रियाद्वारा द्रव्यदेवतयोः परस्परान्वयः सम्भवतीत्यर्थः। अथ द्रव्यदेवते इति भाष्यव्याख्यानपूर्वमथ केन चिदित्याशङ्काभाष्यमवतारयति * एतदिति * परस्परासम्बन्धपरिहारार्थं प्रागेव द्रव्यदेवतायाः परस्परसम्बन्धं कुर्वन्नन्यतः सिद्धं द्रव्यस्य देवतासम्बन्धमनूद्येत्युक्तम्। ननु द्रव्यदेवतान्वयविधिपूर्वककर्मान्वयविध्यभ्युपगमे ऽपि द्रव्यदेवतान्वयसिद्धेरनुवादाभिधानं किमर्थमित्याशङ्क्यान्यतरसम्बन्धितया ऽन्यतरविधिर्द्वयोर्वा युगपदिति विकल्पद्रव्यसम्बन्धितया देवताविधौ देवतासम्बन्धितया द्रव्यविधौ उभयोर्द्रव्यदेवतयोः स्वरूपविधिः सम्बन्धविधिश्चेति क्लेशे युगपत्त्वितरेतरनैरपेक्ष्येणोभयविधौ परस्परसम्बन्धक्लेशमनुभूय पौर्णमासीसम्बन्धक्लेशो यस्तत्परिहारार्थमित्युक्तमिति तच्छब्दाक्षिप्तयच्छब्दाध्याहारेणैकग्रन्थतया योज्यम्। अवतारितभाष्यस्य परव्याख्यामुपन्यासपूर्वकं दूषयति * तत्रेति * परस्वहरणमेव तावन्निषिद्धत्वादयुक्तं विशेषतो हविषः सुतरामनपवृक्तकर्मण इत्यर्थः। केन चिदाग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्काम इत्यादिवाक्येन विधानात्सङ्कल्पविषयीकारित इत्येवं स्वमतेन व्याचष्टे * तस्मादिति * रुक्कामेष्ट्यां विहितस्य पुरोडाशस्य तत्र त्यक्तस्यान्यत्रात्याज्यत्वेन साधारण्यायोगादाच्छिद्य विधौ च रुक्कामेष्ट्यसिद्ध्यापत्तेः पौर्णमास्यां विध्ययोगे ऽपि पुरोडाशान्तरस्य चाग्निनोपलक्षणीयोगे ऽपि यो ऽष्टाकपालो ऽन्यत्राग्नेयतया विहितः स पौर्णमास्यां भवतीत्यष्टाकपालत्वसाम्यात्पुरोडाशान्तरस्याग्न्युपलक्षितस्य पौर्णमास्यां विधिरित्याशयः। तथापीति परिहारभाष्यमाग्नेयपदान्वयेनैवाग्निदेवत्यत्वसिद्धेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * तत्राहेति * अष्टाकपालस्य पौर्णमासीसम्बन्धविध्यर्थमुपलक्षणायाग्नेय इति शब्दो वाचको ऽस्येति व्युत्पत्त्याग्नेयशब्दोक्तस्याग्नेयत्वस्यानूद्यमानात्वात्पौर्णमासीगतस्याष्टाकपालस्य आग्निदेवत्यत्वसिद्धिरित्यर्थः। सिद्ध्यर्थमिति पाठेतूपलक्षणभूताग्निसम्बन्धसिद्ध्यर्थमिति व्याख्येयम्। अथेति भाष्येणोपलक्षणार्थत्ववद्विधानार्थतामप्याग्नेयशब्दस्याशङ्क्य स वक्तव्य इत्यनेन वैश्वदेवशब्दवत्त्वात्सकृदुच्चरितस्याग्नेयादिशब्दस्य विध्यनुवादत्वासम्भवेन परिहृतं तद्व्याचष्टे * युगपदिति * कल्पयिष्याम इति भाष्येणाष्टाकपालस्य पौर्णमासीयागान्वये विहिते देवतां विना द्रव्य-

स्य यागान्वयायोगाद्देवताकाङ्क्षायामुपलक्षणत्वेन बुद्धिस्थस्याग्नेर्देवतात्वकल्पनमाशङ्क्य नासतीत्यनेन यस्य वाचकं शब्दमुद्दिश्य स्मृत्वा वा हविस्त्यक्ष्यामीति सङ्कल्पः क्रियते सा देवता भवतीति विधिशब्दाधिकरणवक्ष्यमाणलक्षणेन त्यज्यमानद्रव्यसम्बन्धापेक्षप्रवृत्तित्वात्मकसम्बन्धिशब्दत्वाद्देवताशब्दस्य गुर्वादिशब्दस्याध्यापनादिक्रियाजन्याध्याप्याद्यवच्छिन्नाध्यापयित्रादिगतातिशयवाचित्वावगतिवत्त्यागोद्देशक्रियाजन्यद्रव्यावच्छिन्नाग्न्यादिगतातिशयवाचित्वावगतेर्विधानं च विनाग्न्यादेर्द्रव्यत्यागोद्देश्यत्वप्रमाणाभावेनोद्देशक्रियाजन्यातिशयभाक्त्वायोगान्नाग्न्युद्देशेन द्रव्यत्यागविधिं विनाग्नेर्देवतात्वासिद्धिरित्युक्तम्।

तदर्थो यादृशो यत्र देवतात्वेन चोदितः।
मनागपि ततो ऽन्यत्वे देवतेति न गम्यते॥

इतिस्तुतशस्त्राधिकरणवार्त्तिके व्याख्यातमितीतिकरणेन सूचितम्। एवं तर्हि यो ऽष्टाकपालस्तयान्यत्राग्नेयो विहितः स पौर्णमास्यां भवतीत्यन्यतः सिद्धं देवताया द्रव्यान्वयमनूद्य कर्मान्वयमात्रविधानादवाक्यभेदो भविष्यतीत्याशङ्क्य कर्मविधिं विना न कथंचिद्वाक्यभेदपरिहारः सम्भवतीति दर्शयितुमाह * अनेनैवेति *

नियोगेन विकल्पेन द्वे वा सह समुच्चिते।
सम्बन्धः समुदायो वा विशिष्टावेकयेतरे॥

इत्यनेन न्यायेन बहुप्रकारावचनव्यक्तीराशङ्क्य देवतानुपलक्षितद्रव्यमात्रविधौ द्रव्यानुपलक्षितदेवतामात्रविधौ वान्यतरपदानर्थक्यापत्तेर्यथा देवतोपलक्षितद्रव्यस्यैव चिद्वाक्यविहितकर्मान्वयविधौ विधिं विना देवतानवगतेरुपलक्षणार्थत्वेनोपचरितस्याग्नेयशब्दस्याविधित्वकल्पने सकृदुच्चरितविध्यनुवादत्वायोगेनोच्चारणावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदस्तथा द्रव्योपलक्षिताया देवताया एव विधौ द्रव्यस्यापि विधिं विना कर्मान्वयासिद्धेरुपलक्षणार्थस्याष्टाकपालशब्दस्य विधित्वकल्पने ऽपि द्रव्यं वा देवता वा विधीयतइत्यस्मिन्पक्षे विकल्पेनान्यतरस्योपलक्षणार्थस्य विधित्वकल्पनवाक्यभेदः। द्रव्यं देवता चेति समुच्चयपक्षे स्पष्टो वाक्यभेदः द्रव्यदेवतासम्बन्धसमुदाययोर्विधौ सम्बन्धो हि विधीयमानः सम्बन्धिनं तावदाक्षिपेद्वात्वर्थे पुनः स विधातव्य एवं सम्बन्धी अन्यथासम्बन्धस्यैवं सम्बन्धी शेषः स्यान्न क्रियाया इत्याद्याराग्निहोत्राधिकरणवक्ष्यमाणन्यायेन द्रव्यदेवतयोरपि विध्यापत्तेर्वाक्यभेदः अन्यतरविशिष्टान्यतरविधावपि द्रव्यदेवतयोर्भिन्नकार-

कत्वात्कारकयोश्चान्योन्यविशेषणविशेष्यभावाभावेनैककारकविशिष्टकारकान्तरविध्ययोगादेकस्वरूपविशिष्टान्तरस्वरूपविध्यभ्युपगमे चान्योन्यविशेषणत्वप्रसङ्गाद्धात्वर्थे पुनः स विधातव्य सम्बन्धीत्यनेन न्यायेन क्रियाङ्गत्वासिद्ध्यर्थं विशेषणस्यापि विध्यापत्तेर्वाक्यभेदः प्रपञ्चयितव्य इत्यर्थः।एते पक्षाः पुनर्योज्या व्यतिकीर्णाः परस्परमिति न्यायेन वचनव्यक्त्यानन्त्याद्वाक्यभेदानन्त्याभिधानं पौर्णमासीग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वेनामावास्याया अनुवादेनापि द्रव्यदेवताविधानस्य निरस्तत्वात्किं तद्वाग्नेयादिवाक्ये विधीयतइत्याशङ्कायां तस्मादित्यन्तभाष्यं व्याचष्टे * तेनेति * विद्वद्वाक्यविहितएव कर्मणि द्रव्यदेवतासम्बन्धो विधीयतामित्याशङ्कानिरासार्थं स एष इति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * यजतिस्तु द्रव्यफलभोक्तृसंयोगादिनेव न्यायेन योगं विना द्रव्यदेवतान्वयायोगाद्यागापेक्षायां वाक्यान्तरप्राप्ते यागे द्रव्यदेवतान्वयविधौ सम्बन्धो विधीयमान इत्याघाराग्निहोत्राधिकरणवार्त्तिकोक्तन्यायेन द्रव्यदेवतयोरपि विध्यापत्तेर्वाक्यभेदप्रसङ्गादस्मिन्नेव वाक्ये द्रव्यदेवताविशिष्टयागविधानात्स एव यागो भवतीत्यपरोक्षवाचिनैषशब्देन वाक्यान्तरविहितात्परोक्षाद्यागाद्भेदः सूचित इत्याशयः।एवं तर्ह्याग्नेयादिवाक्यविहितं यागान्तरमेव विद्वद्वाक्याविहितयोर्यागयोः पौर्णमास्यमावास्याशब्दोक्तयोरङ्गत्वेन विधीयमानं रूपं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं तेनेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * कर्मान्तरत्वे चेति* आग्नेयादिवाक्यस्थयोः पौ- ४८०।
र्णमास्यमावास्याशब्दयोः श्रुत्या कालार्थत्वप्रतीतेर्लक्षणाहेत्वभावाद्ययुक्तमप्याग्नेयादिवाक्यविहितानां यागानां विद्वद्वाक्यविहितयागाङ्गत्वं प्रौढ्याभ्युपेत्य यागस्य यागान्तरव्यवच्छिन्नरूपयागप्रत्यायकत्वायोगात् रूपत्वाभावो भाष्यकृतोक्त इत्यवयवव्याख्यया सूचितं श्रुत इति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * इतीति * पूर्वपक्षसूत्रस्थश्रुतिसंयोगशब्दव्याख्यानार्थं तथा न लक्षणाशब्दो भविष्यतीति भाष्येणार्थादुक्तं विद्वद्वाक्यस्थयोः । पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोराग्नेयादियागसमुदायपरत्वे लाक्षणिकं दोषं यत्त्वितिभाष्येणानुभाष्य तत्परिहारार्थं नैष इति भाष्यं व्याचष्टे * अष्टश्चेति * एकवचनान्वयाय समुदायलक्षणा श्रुत्यर्थान्वयायोगादगत्याश्रयणीयेत्यर्थः । कालवाचिभ्यां पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां यागलक्षणा त्वत्पक्षे ऽपि तुल्येति सूचनायादिशब्दः। यत्तु स्वयं श्रुतिशब्दव्याख्यार्थं प्रत्यक्षश्रुतश्च यजिनं द्रव्यदेवतासम्बन्धाक्लेशेनानुमातव्यो भविष्यतीत्युक्तम् तत्परिहरति*किं चेति*भावनैकविषय-

त्वाद्विधेर्द्रव्यदेवतान्वयं विदधताग्नेयादिवाक्ये तत्तद्वच्छिन्नाया भावनाया एव विधेयत्वादव्यापारस्य च व्यापारान्वयं विना भावनावच्छेदकत्वायोगादपुंव्यापारत्वेन च भवत्युक्तस्य व्यापारस्य पुम्प्रयत्नापरपर्यायभावनावच्छेदकत्वायोगाद्भवत्युक्तक्रियातो ऽन्यक्रियायोगाभावे वाक्यासमाप्तेरसमाप्तस्य चार्थाभावेनार्थद्वारवाक्यान्तरान्वयायोगाच्च वाक्यान्तरे प्रत्यक्षश्रुतो ऽपि च यजिराग्नेयादिवाक्ये ऽन्वीयत इत्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे*अष्टाकपाल इति*यत्तु स्वयं पूर्वपक्षसूत्रस्थगुणशब्दव्याख्यानार्थं समुदायानुवादत्वाच्चाविधित्वं गुणवत्तरमित्युक्तं तत्परिहर्त्तुमाह * अनुमिते चेति * प्रकृतप्रत्यभिज्ञानाद्यच्छब्दोपबन्धेन वानुवादसरूपत्वादनुवादतैवेह गुणवत्तरेत्याशयः । ननु सत्यपि यच्छब्दोपबन्धे यदाग्नेयो ऽष्टाकपाल इत्यादिवद्विधिशक्त्याशङ्क्याह * क्रियेति * न वलोप इत्यत्र यच्छब्दस्य विधिशक्तिप्रतिबन्धकनिरासात्कथं विद्वद्वाक्ययोरनुवादसरूपता यादृशी क्रिया तां कुर्यादिति क्रियारूपानुवादे ऽपि कर्त्तव्यत्वाननुवादत्वेन क्रियासमानाधिकरणस्य यच्छब्दस्य विधिशक्त्यप्रतिबन्धकत्वे ऽपि कर्तृसमानाधिकरणं कर्त्तव्यत्वानुवादित्वाद्विधिशक्तिं प्रतिबध्नातीत्याशयः । वृद्धवाक्येनैतदेव द्रढयति * तथा चेति * रुजेर्नाशापरपर्यायभङ्गवाचित्वान्नाशयेदित्यर्थः ।

व्यपदेशश्च तद्वत् ॥ ७ ॥

भाष्यकारीयव्यपदेशशब्दस्य पौर्वापर्यविषयतया व्याख्यानं द्वितीयपूर्वपक्षनिरासार्थं सम्भवविषयत्वोपलक्षणार्थं चेत्याह *एकस्मिन्निति * यद्येको यागो ऽमावास्यायामिति विग्रहेण द्वितीयपूर्वपक्षनिरासार्थतोक्ता संहृत्य युगपद्भावो धारणं निष्पादनं पौर्वापर्यं चेति द्वन्द्वैकवद्भावः। यागैक्ये ऽपि हविर्भेदादुभयोपपत्तिमाशङ्क्य * सान्नाय्येत्युक्तम्* यागैक्ये सत्याग्नेयस्यैन्द्रस्य सान्नाय्यस्य दध्नः पयसो वा विकल्पः स्यादित्यर्थः। व्यतिरेकमुखेन श्लोकं व्याचष्टे *कर्मेति* आद्यपूर्वपक्षे पौर्वापर्यविवक्षायां देवतान्वयाविवक्षयेन्द्रत्वविशेषणाविवक्षां मत्वा व्याख्याविभवार्थं स्वयमुत्तरइति द्विवचनविषयत्वेन व्यपदेशशब्दं व्याचष्टे*प्रथमेति*पूर्वपक्षद्वये ऽपि सर्वेषां समप्राधान्येनाग्नेयादेः प्राधान्यलक्षणसाधकतमत्वरूपतैक्ष्ण्यशब्दवाच्योग्रत्वाभावादुग्रत्वविषयतयापि व्यपदेशव्याख्यानं च शब्दात्सूचितम्।

४८१।२ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ८ ॥

पूर्वपक्षद्वये ऽपि श्रुत्यर्थाभ्यां लिङ्गानुपपत्तिमाह * कर्मान्तरेति * पञ्च प्रयाजा द्वावाज्यभागौ स्विष्टकृत्त्रयो ऽनुयाजा इत्याहवनीये यजिचोदिताङ्गाहुतीनामेकादशसंख्यत्वाद्विद्वद्वाक्ययोः कर्मान्तरविधित्वपक्षे पौर्णमास्यां प्रधानाहुतिचतुष्ट्वात्पञ्चदशसंख्यापत्तेरमावास्यायां या च प्रधानाहुतित्रित्वाच्चतुर्दशसंख्यापत्तेराधिक्यात्तयोरेव कर्मविधित्वपक्षे प्रधानाहुत्यैक्येनोभयत्र द्वादशसंख्यापत्तेन्यूनत्वाच्छ्रुतसंख्यानुपपत्तिरित्यर्थः कर्मैक्यपक्षे न्यायेनाग्नेयादिवाक्यविहितानां प्रधानाहुतीनां विकल्पापत्तावपि दशभिः क्रीणातीतिवच्चतुर्दशत्रयोदशवचनपर्यालोचनया समुच्चयावगमाद्याज्यानुवाक्याक्रमाच्चाहुतिपौर्वापर्योपपत्तेर्लिङ्गव्यपदेशोपपत्तिमाशङ्क्य सिद्धान्तपक्षेणानुवादतयाऽभ्युपपन्नस्य चतुर्दशत्रयोदशवचनस्य विधित्वकल्पनायोगाद्विधित्वे च प्राधान्याहुतीनामेवैतत्संख्यत्वापत्तेरभ्यासलक्षणापत्तेश्च नैतत्समर्थनं युक्तमिति अनुवादशब्देन सूचितम्। ननु सिद्धान्ते ऽप्यसोमयाजिनः पौर्णमास्याम् अग्नीषोमीयाभावादमावास्यायां च सान्नाय्याभावाल्लिङ्गानुपपत्तिरित्याशयेन पृष्टोत्तरमाह * कुत इति * सोमयाजिविषयत्वात्पौर्णमास्याममावास्यायां तु सोमयाजिनः सान्नाय्यद्वयस्य सम्प्रतिपन्नदेवतात्वेनैकाहुतित्वादसोमयाजिनो ऽप्यैन्द्राग्नस्य पुरोडाशस्य सान्नाय्यद्वयस्थाने विधानेनैककर्म्यादेवैकाहुतित्वावगतेः सदा प्रधानाहुतिद्वित्वाल्लिङ्गोपपत्तिरित्याशयः। अधिकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * सुखग्रहणार्थं वृद्धानामधिकरणार्थसंग्रहश्लोकं पठति * आहेति *

उपांशुयाजापूर्वताधिकरणम् ॥ ४ ॥

पौर्णमासीवदुपांशुयाजः स्यात् ॥ ९ ॥

ननु सापवादाभ्यासचिन्तायाः समाप्तत्वात्संख्यादिनिमित्ते कर्मभेदे चिन्त्ये मध्ये चितान्तराण्यसङ्गतानीत्याशङ्क्य साधारणीं सङ्गतिमाह * इदानीमिति * उपांशुयाजाघाराग्निहोत्रपशुसोमवाक्यानां वाक्यान्तरविहितसमुदायानुवादत्वे सत्युपांशुयाजादिकर्मभेदो विधित्वे त्वभेद इति भेदाभेदफलत्वाल्लक्षणसङ्गतिः सूचिता अधिकरणत्रयमध्ये ऽप्यस्य प्राथम्यसिद्ध्यै वैशेषिकसङ्गतिसूचनपूर्वकं सूत्रं व्याचक्षाणः पूर्वपक्षमाह * तत्रेति * विष्णवादिवाक्यैर्यागविधावुपांशुयाजत्रयापत्त्या पौर्णमास्यां षोडशाहुत्यापत्तेर्लिङ्गदर्शनाक्षेपेण पूर्वपक्षोत्थानादुपांशुयाजचिन्ताया

वैशेषिकथनन्तरसङ्गतिस्तावच्छब्देन सूचिता विष्णवादिवाक्येषु वि॰धेयत्वयोग्यस्वप्रधानभूतयागाश्रुतेः प्रकृतयागाभावात्पौर्णमासीवद्भा-वायोगं कुत इति भाष्येणाशङ्क्य नामसम्बन्धादित्यादिना तद्भ-द्भावोपपादनं कृतं तत्रोपांशुयाजशब्दस्य नामधेयतायाः स्वानभिमत-त्वात्संज्ञावच्छेदनिमित्तमुपेक्ष्यारूपत्वप्रकृतयागसद्भावनिमित्तं तद्भ-द्भावं व्याचष्टे *कुत इति* श्लोकं व्याचष्टे *एतेषु तावदिति* त-व्यस्य विधिवाचित्वादुपसर्जनत्वेनापि निर्दिष्टस्य यागस्यार्थान्नि-ष्कृष्य विधेयत्वोपपत्तिसूचनार्थं तव्येत्युक्तम्।यजतीत्यस्य वर्त्तमाना-पदेशत्वान्नैकान्तिकविधितेति तावच्छब्देन सूचितम्। विष्णवादिवा-क्यानां विधित्वाभावे ऽप्यन्तरालवाक्ये रूपाज्ञानसाम्यात्ततो न केवलं रूपाज्ञानं किं त्वदृष्टान्तरकल्पनं च प्राप्तमिति योज्यम्। तै-त्तरीयकशाखायामुपांशुयाजमन्तरा यजत्यजामित्वायेत्यन्तरालवा-क्ये ऽप्यजामिकरणार्थवाददर्शनाद्भाष्यकृतोपेक्षितमपि हेत्वन्तर-मुदाहृते वाक्ये तादृगर्थवादादर्शनात्स्वयमाह *किं चेति*विष्णवा-दिवाक्येषु प्रत्येकमजामिकरणावगतेस्तदेकविषयत्वेन जामिदोषो-क्तेरपि विष्णवादिवाक्यविषयस्तुत्यर्थत्वावगमात्तस्याश्चोपक्रमस्थ-त्वात्तदनुरोधेनोपसंहारस्थास्यापांशुत्वविशिष्टयागविधेरपि विष्णवा-दिवाक्यप्रतिपाद्यतावसीयत इत्याशयः । जामिदोषोपक्रममुपन्यस-नमित्यर्थः। सहार्थतृतीययोक्तः श्लोकं व्याचष्टे * यथोपक्रममिम-ति * जाम्युपन्यासाजामित्वयोरेकविषयत्वेनाजामित्वस्य विष्णवा-दिवाक्योक्तयागविषयत्वाज्जामित्वस्याप्युपक्रमस्थस्य सन्दिग्धेषु वाक्यशेषादित्यनेन न्यायेन तद्विषयत्वावगतेरुपसंहारस्थस्य विधे-रुपक्रमानुसारित्वस्य न्याय्यत्वादिति विष्णवादियुक्ता एव विधय इत्यर्थः। जामिदोषेण सहोपन्यसनमिति योजनसूचनायोपन्यासश-ब्दः। समुदायानुवादव्यवहितस्यापि जामित्वस्यानुवादेन स्तुतेरन-पेक्षितत्वेनासम्बन्धाद् ।

यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तेन सः।
अर्थतो ह्यसमर्थानामानर्थक्यमकारणम् ॥

इत्यनेन न्यायेनापेक्षावशाद्विधिवाक्यान्वयो ऽनेकैरपि चैकस्य तन्त्रेणान्वयो न विरुद्ध इत्याशयः। यागत्रयस्योपांशुत्वाद्येकधर्मयो-
४८२।१ गात्समुदायाकरणे शक्ये ऽप्यनुवादानर्थक्यमाशङ्क्याह * समुदा-यति * अन्यथा कालवाक्ये ऽग्नीषोमकीर्त्तनात्तद्देवत्यस्योपांशुयाजस्य कालान्वये सति विद्वद्वाक्यस्थेन पौर्णमासीशब्देनानुवादात्फलवा-क्यस्थेन पूर्णमासशब्देन फलान्वयात्प्राधान्यावगतेर्वैष्णवप्राजापत्य-

थोरङ्गत्वं स्यादित्याशयः । नन्वित्याशङ्काभाष्यमाक्षिपति * नन्विति *
समाधत्ते * नैष इति * नैवं जातीयक इति परिहारभाष्यमवतार-
यन् व्याचष्टे * अत इति * नाम्नो ऽप्युपांशुत्वगुणकयागत्वानिमि-
त्तत्वादकृतकत्वस्य तदवाचकत्वापत्तेः पक्षद्वयसाम्येनादोषत्वशङ्का-
निरासार्थमव्युत्पन्नास्त्विति भाष्यं व्याचष्टे * व्युत्पन्नेति * नन्वि-
त्याशङ्काभाष्याशयं व्याचष्टे * नन्विति * माभूदिति परिहारभा-
ष्याशयमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * तदिति *

चोदना वा प्रकृतत्वात् ॥ १० ॥

सूत्रं व्याचष्टे * कर्मेति * विष्णवादिसंयुक्तानां भिन्नवा-
क्यत्वाभावे ऽप्यवान्तरपदसङ्घविषयो वाक्यशब्दः विष्णवादिवा-
क्यानामविधायकत्वं न हीत्यादि भिद्येत वाक्यमित्यन्तभाष्योक्तया
युक्त्योपपादयति * यथेति * तथात्रापि न पृथग्विधित्वप्रतिप-
त्तिरित्यध्याहारेण नानेकादृष्टकल्पनानुबन्धिविध्यभ्युपगमो युक्त
इति व्यवहितान्वयेन वा पूरणीयम् । ननु वैश्वानरं द्वादशकपालं
निर्वपेदित्युपक्रान्ताया वैश्वानरेष्टेर्यस्मिञ्जातएतामिष्टिं निर्वपतीत्यु-
पसंहारेणैकवाक्यत्वावगमाद् दृष्टत्वादियुक्तानां शब्दानां पृथग्विधि-
त्वायोगो ऽप्यत्र जामित्वोपक्रमादजामित्वोपसंहाराच्चैकवाक्य-
त्वानवगतेर्न तत्तुल्यतेत्याशङ्क्यैकं हीदं वाक्यमिति भाष्योपपादित-
मेकवाक्यत्वं प्रपञ्चयितुम् * जामि वा इत्युक्तम् * सोदर्यवाचि-
जामिशब्दलक्षितस्य सादृश्यस्य नैरन्तर्यानुष्ठाने सत्यालस्यापादकत्वे-
न दोषत्वात्तत्कीर्त्तनस्य च निषेधाश्रुतेर्निन्दापर्यवसायित्वायोगादा-
काङ्क्षावशेनाजामित्वकरकर्मस्तुत्यर्थत्वावगमाज्जामित्वोपन्यासयो-
रेकवाक्यतावसीयतइत्याशयः । ननु जामित्वाजामित्वोपन्यास-
योरेकवाक्यत्वावसाये ऽप्यजामित्वस्य विष्णवादिवाक्योक्तयागविष-
यत्वात्तदेकवाक्यतया जामित्वस्यापि तद्विषयत्वावगतेस्तस्य चोपक्र-
मस्थत्वात्तदनुसारेणोपसंहारस्थस्य विधेरपि तद्विषयतावसीयतइ-
त्याशङ्क्य कः पुनरित्यादिभाष्योक्तार्थवादस्यान्तरालवाक्योक्तयाग-
विषयत्वाद्विधेरपि तद्विषयत्वमुपपादयितुम् *जामिता चेत्युक्तम् * ४८३।१
पञ्चम्यन्तवैश्वानरवाक्यवदत्रापि वाक्ये विध्यैक्यावसायान्न पृथक्
विधितेत्यध्याहारेण नानेकेति व्यवहितान्वयेन वा पूरणीयम् । नन्वेव-
मपि विष्णवादिवाक्येषु तव्यप्रत्ययेनैकान्तिकविधित्वावगमात्पृथ-
क्विधित्वापत्तिरित्याशङ्क्य तस्मिन्क्रियमाणइति भाष्योक्तं विधि-
त्वानादरमुपपादयितुम् * विष्णवादीत्युक्तम् * न हीत्यनेन विधि-

त्वानपेक्षोपपादिता विष्णवादियुक्तगतस्याजामित्वस्य जामितयान्वये सति विष्णवादियुक्तविधेस्तथान्वयः स्यान्न त्वजामित्वस्य विष्ण्वादियुक्तगतत्वं सम्भवति विष्णवादियुक्तानामन्तरालसंयोगाभावेन स्तुत्यनर्हत्वादित्याशयः । नन्वन्तरालयुक्तस्याप्यजामित्वान्वयाश्रनेन विधानार्हतास्तीत्याशङ्क्य तत्र व्यवधानादिति भाष्योक्तमन्तरालसंयोगेनैवाजामित्वान्वयावगमाज्ञाम्युपक्रमेण वाक्येन विधानार्हत्वं विवरीतुम् * अन्तरालेत्युक्तम् * विष्णवादिवाक्यानां यागाविधायकत्वमेवापि चेति भाष्योक्तेन युक्त्यन्तरेणोपपादयति * किं चेति * विष्णवादिवाक्यैर्यागविधौ सति विष्णवादिदेवताया यागान्वये श्रुतेन विधिना कृते यागो ऽर्थाद्देवतां प्रत्युपसर्जनभूतो विधेयः स्यात्तच्चान्तरालवाक्येन श्रुते चकारात्स्वप्रधानभूते यागे विधेये सम्भवत्ययुक्तमित्यर्थः। अनेन चार्थाक्षेपाधीनत्वेनोपसर्जनभूतस्य देवतासंस्कारकत्वापत्तेरविनियुक्तायाश्च देवतायाः संस्कार्यत्वायोगाद्देवताविधिसापेक्षत्वेन यागविधेर्विप्रकृष्टत्वमभिप्रेत्य भाष्ये वाक्यशब्दः प्रयुक्त इति सूचितम्। श्लोकं व्याचष्टे *कर्मोत्पन्नइति* याग उपसर्जनं विष्णवादिः प्रधानं यस्मिन्निति बहुव्रीहिं विगृह्य यागोपसर्जनश्चासौ विष्णवादिप्रधानश्चेति कर्मधारयो विग्राह्यः प्रत्यक्षस्य प्रधानस्य च यागस्य कर्त्तव्यत्वोपदेशोपपत्तेरित्यर्थः। एवं सत्यपि विधित्वे देवताविध्यापत्तेर्यागविधित्वं नास्तीत्याह * तत्रेति * देवताविधितैव तर्ह्यस्तु इत्याशङ्क्याह * न चेति * देवतान्वयानभिधायित्वात्तव्यप्रत्ययानां देवताविधायित्वासम्भवे ऽभिहिते चतुर्थ्या देवतात्वानभिधायित्वे ऽपि यथादेवताविधायित्वं तथा तव्यस्यापि भविष्यतीत्याशङ्क्य * सम्प्रदानमित्युक्तम् * त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वप्रतिग्रहीतृत्वसमुदायात्मकसम्प्रदानत्ववाचिनी चतुर्थी लक्षणया वाच्यैकदेशत्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वात्मकं देवतात्वं वदतीत्याशयः। ननु कर्मत्ववाचिन्यापि द्वितीयया विष्णुं यजतीत्यादौ देवताविधिदर्शनात्तद्वाचिनस्तव्यप्रत्ययस्यापि देवताविधायित्वं कस्मान्न स्यादित्याशङ्क्याह*तत्रेति*तव्यस्य द्वितीयावत्प्रधानभूतकर्मानभिधायित्वात्तत्तुल्यार्थतैव तावत् क्लेशलभ्या न च तल्लाभमात्राद्देवतासिद्धिः देवतायाः कर्मत्वाभावादित्याशयः। कथं तर्हि देवतायास्तव्यद्वितीयाभ्यां निर्देश इत्याशङ्क्य निर्देशालम्बनमाह * त्यागार्थत्वाद्धीति * देवतोद्देशद्रव्यत्यागसमुदायवाचित्वाद्यजेस्ताद्दशस्य च कर्माभावाद् द्रव्यस्यापि पारमार्थिककर्मत्वाभावे ऽपि देवताधच्छब्दमात्रोपकारित्वशङ्कानिवृत्तये ऽर्थरूपोपकारित्वप्रदर्शनार्थः ।

परमार्थशब्दः । उद्देशविशिष्टत्यागवाचिनो ऽपि यजेर्विशेषणांशानादरेण विशेष्यांशविवक्षया त्यागार्थत्वमभिप्रेत्य कर्म भवतीति ल्यब्लोपे पञ्चमी । नन्वेवं सति देवतायाः कथं कर्मतेत्याशङ्क्य देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागोत्तरकालं देवतामुद्दिश्य त्यज्यमानेन द्रव्येण देवतायाः प्रतिग्रहीतृत्वाभावे ऽपि प्रतिश्रवणेनेवाप्रतिगृह्णतो ऽपि ब्राह्मणस्य स्वाम्यापादनेनाप्यमानत्वात्तत्र पयसि दध्यानयतीत्यत्रानयतिकर्मणा दध्नेव व्याप्यमानस्य पयसो * द्वितीयकर्मत्वं भवतीत्युक्तम् * ननु देवताया द्रव्येणाप्यमानत्वस्य दध्नेव पयसः संस्कार्यत्वमात्रविवक्षायां द्विकर्मकलक्षणो धातुः प्रसज्येत गवेव तु ब्राह्मणस्य स्वाम्यविवक्षायां सम्प्रदानत्वापत्तेश्चतुर्थी स्यादित्याशङ्क्य * तत्रेत्युक्तम् * प्रक्रमात्तु नियम्येतारम्भस्य क्रियानिमित्त- ४८४।१
त्वादित्यत्र षष्ठाधिकरणसूत्रे प्रक्रान्तं कर्म वीतायामपि फलेच्छायां प्राप्ते वा फले ऽवश्यं समापनीयमित्येतदुपपादनार्थं भाष्यकृतोपक्रमादारभ्य समाप्तिपर्यन्तस्य व्यापारसमूहस्याख्यातेन विधित्सितत्वात् श्रुत्या चारम्भसमाप्त्योर्विधौ गौरवापत्तेरारम्भमात्रविधौ च नियोगतः समाप्त्यसिद्धेर्यागादि समापयेदिति शास्त्रार्थ इति नायमारम्भसमाप्तिशब्दार्थः । किं तर्हि समाप्तिरेव समाप्त्या व्यर्थप्राप्तत्वादारम्भस्य तस्मात्परिसमाप्तिः शब्दार्थ इति भाष्येण वक्ष्यमाणत्वाद्देवतास्वाम्यापत्तेश्च देवतोद्देशविशिष्टद्रव्यत्यागोत्तरकालत्वेन समाप्तित्वात्तत्कर्ममात्रविभावेनैककर्मत्वावधारणात् द्विकर्मकधातुत्वप्रसक्तेर्देवतायाश्च प्रतिग्रहीतृत्वाभावेन सम्प्रदानत्वाभावाच्चतुर्थ्यप्रसक्तेस्तव्यद्वितीयोपपत्तिरित्यर्थः । न तु त्यज्यमानद्रव्याप्यमानस्य तव्यद्वितीयावाच्यत्वे तल्लक्षणत्वाद्देवतात्वमेव वाच्यं स्यादित्याशङ्क्याह * नत्विति * त्यज्यमानद्रव्योद्देशकर्मत्वं देवतात्वं तच्चोद्देशांशस्य विशेषणत्वेन द्वितीयानन्वयान्न द्वितीययोच्यते देवतात्वस्त्वाहवनीयप्राप्तेर्जुहोत्यर्थत्ववत् यज्यर्थत्वाभावान्नान्तरीयकसिद्धावपि अशास्त्रीयत्वेन तत्कर्मत्वलक्षणमाप्यमानत्वं न देवतात्वमित्याशयः । कथं तर्हि द्वितीयानिर्देशो देवतात्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह * किं तर्हीति * देवतामुद्दिश्य त्यज्यमानेन द्रव्येणाप्यमानत्वलक्षणस्य कर्मत्वस्य त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वलक्षणाद्देवतात्वाद्भिन्नानुपपत्तेस्तन्निमित्तया लक्षणया गम्यमानत्वाद्द्वितीयानिर्देशो देवतात्वनिश्चय इत्यर्थः । यजदेवपूजासङ्गतिकरणदानेष्विति स्मृतिबलेन पूजाकर्मत्वलक्षणं देवतात्वं द्वितीयावाच्यमित्याशङ्कते * नन्विति* व्याकरणस्यार्थान्वाख्यानार्थत्वाभावेनार्थवत्त्वे प्रामाण्याभावात्पुरा-

णादौ च यज्ञानधिकारिणो भीष्मादेर्यष्टृत्वकीर्त्तनालम्बनानि पूजाप्रतिष्ठादानानि दर्शयितुमौपचारिकार्थान्व्याख्यानोपपत्तेर्यजेः पूजावाचित्वाभावान्न तत्कर्मत्वं देवतात्वमित्याशयेन परिहरति * नैष इति * एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति*कुत इति*श्लोकं व्याचष्टे* न हीति*अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्मप्रधानं स्याद् गुणत्वे देवताश्रुतिरित्यत्र नवमाधिकरणसूत्रे विग्रहाद्यभावेन रूपासमवायाद्देवतायाः पूज्यत्वं निरस्यातिथौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात्तस्य प्रीतिविधानत्वादिति दृष्टान्तवैषम्याभिधानार्थे सूत्रे विग्रहादिसद्भावे ऽपि यजेः पूजावाचित्वाभावाद्यागकर्मणि देवताप्राधान्याभाव इति मध्यमावयवेन देवताप्राधान्यस्य निषेत्स्यमानत्वं न चातिथिवदिति चकारसूचितम्। न च यजिरित्यनेन व्याख्यातं किं च पूजयतोःप्रीत्युत्पादनवाचित्वादुत्पादनस्य च करोत्यर्थत्वेन नित्यं सकर्मकत्वात्पूज्यस्य तत्कर्मत्वे सत्यपि स्वास्थ्यकामः शयीतेत्यादौ प्रत्ययार्थकर्मणि स्वास्थ्यादावदर्शनेन द्वितीयाया धात्वर्थकर्मविषयत्वावसायाद्दानादिना च पूज्यस्य धात्वर्थकर्मत्वदर्शनाद्यागेन देवतायाः पूज्यत्वे ऽपि यागकर्मत्वाभावान्न द्वितीयावाच्यतास्तीत्याशयेनाह *दानम् चेति * नन्वेवं सत्युपाध्यायवद्देवतायाः पूज्यत्वेन यज्यर्थत्यागकर्मणा त्याज्येन द्रव्येणाभिप्रेयमाणत्वात्सम्प्रदानत्वमेव देवतात्वं स्यादित्याशयेनाशङ्कते * एवं तर्हीति * मुख्यं वा संप्रदानत्वमापद्यते गौणं वा तत्र मुख्यं तावन्न सम्भवतीत्याह * नेति * तादृशशब्देनोपाध्यायवन्मुख्यतोक्ता । नन्वप्रतिग्रहीतृत्वान्मुख्यसम्प्रदानत्वाभावेन सम्प्रदानत्वनिर्देशाभावे सति मुख्यकर्मत्वाभावे सति मुख्यकर्मत्वाभावे कर्मत्वनिर्देशस्याप्यभावापत्तेर्विष्णुं यजतीत्यादिकर्मत्वनिर्देशान्मुख्यकर्मतैव देवतायाः प्रतीयतइत्याशङ्क्य मुख्यसम्प्रदानत्वाभावे ऽपि सम्प्रदानत्वनिर्देशवन्मुख्यकर्मत्वाभावे ऽपि कर्मत्वनिर्देशोपपत्तिप्रदर्शनार्थं गौणसम्प्रदात्वनिर्देशमुदाहरति * अपि चेति * क्वचित्शब्देन गौणत्वं सूचितम् । एवमौपचारिकपूज्यत्वाभ्युपगमेन गौणे कर्मत्वे सम्प्रदानत्वे वा सत्यपि देवतात्वं नास्तीत्युक्तंदानीं देवतायाः पूज्यत्वाभावात्तन्निमित्तं कर्मत्वं सम्प्रदानत्वं वा गौणमपि नास्तीत्याह * सर्वथेति * न मुख्यवृत्त्या नापि गौणवृत्त्येति सर्वथाशब्देन सूचितम्। कथं तर्हि विष्णुं यजति सोमाय यजतइत्यादौ द्वितीयाचतुर्थीनिर्देशः इत्याशङ्क्यैनदालम्बनं वक्तुम् * आहासाधारणेन त्विति * पूजायाः प्रीत्युत्पादनात्मकत्वेन करोत्यर्थत्वाद्यजिपरप्रत्ययार्थत्वे सत्योदनस्येव पाके देवतायाः पूजाख्ये प्रत्यया-

र्थं मुख्येप्सिततमत्वलक्षणकर्मत्वोपपत्तेर्विषयस्यैव वा भक्षणे गौणानीप्सितत्वलक्षणकर्मत्वोपपत्तेरप्रतिग्रहीतृत्वे ऽपि च यद्वान्यस्मै प्रतिश्रुतमित्यत्राप्रतिग्रहीतुरिव पूजाकर्मत्वाद्यागे गौणसम्प्रदानत्वोपपत्तेस्तद्व्यावृत्त्यर्थः केवलशब्दः। यजिपरस्य प्रत्ययस्य ददातिपरप्रत्ययवत्पूज्यवाचित्वाभावाद्यागमात्रविषयं देवतायाः कर्मत्वं सम्प्रदानत्वं वा स्यात्तच्च कर्मान्तरसम्प्रदानान्तरव्यावृत्तेनैव रूपेण भवतीत्याशयः। देवतायाः कर्मान्तरसम्प्रदानान्तरविलक्षणकर्मत्वं सम्प्रदानत्वाभ्युपगमे हेतुमाह * तच्चेति * तत्कर्मत्वं सम्प्रदानत्वं वा यदेवं भूतमन्येभ्यो विलक्षणं कल्प्यते तद्देवतायाः कारकत्वावगमात्कर्तृकरणापादानाधिकरणकर्मसम्प्रदानातिरिक्तस्य कारकस्याभावाद्देवतायाश्च कर्मसम्प्रदानातिरिक्तकारकत्वस्य कथं चिदप्ययोगात्पारिशेष्यात्कर्मत्वस्य सम्प्रदानत्वस्य वावगतेः कर्मान्तरसम्प्रदानान्तरतुल्यस्य च तस्यायोगादित्यर्थः । कथं देवताया कारकत्वावगतिरित्याशङ्क्याह * न हीति * कारकत्वं विना क्रियान्वयायोगात्प्रातिपदिकवाच्येनाकारकरूपेण यागान्वयं न प्रतिपद्यते देवतेति । सर्वथेयं देवतेति देवताशब्दानुषङ्गेण योज्यम्। देवतावाच्यग्न्यादिप्रातिपदिकपरो ऽत्रत्यो देवताशब्दो देवताशब्दवाच्येनापि रूपेण देवतायागान्वयं न प्रतिपद्यते किमुताग्न्यादिशब्दवाच्येनेत्यतिशयद्योतनार्थः। देवतातद्धितविषयो वा देवताशब्दः तद्धितनिर्देशे ऽपि देवताया द्रव्यमात्रान्वयप्रतीतेर्यागान्वयार्थमग्निमनेन यजेताग्नये यजेतेति वा वचनव्यक्तिः कल्प्येत्याशयः। कीदृक् विलक्षणं रूपं कर्मसम्प्रदानयोरित्यपेक्षिते सम्प्रदानस्य तावत् त्याज्यद्रव्योद्देश्यत्वप्रतिग्रहीतृत्वसमुदायात्मकस्य तदेकदेशोद्देश्यत्वमात्रेण त्यज्यमानद्रव्यस्यान्यत्राविनियोज्यत्वलक्षणदेवतास्वत्वापत्तेः देवतायाः प्रतिग्रहीतृत्वाभावे ऽपि तत्फललाभात्त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वमात्रे सकलसम्प्रदानरूपकल्पनात्मकं वैलक्षण्यमाह * तेनेति * येन कारणेनान्यसम्प्रदानतुल्यं देवतायाः सम्प्रदानत्वं नास्ति तेन कारणेन देवतोद्देशद्रव्यत्यागात्मकस्य यागस्य त्यागांशप्राधान्यविवक्षायां प्रतिग्रहाद्विनापि तत्फललाभात्सकलसम्प्रदानत्वकल्पनेन चतुर्थीनिर्देश इत्यर्थः। उद्देश्यांशप्राधान्यविवक्षायां तद्विशेषणभूते त्यागांशे आप्यमानत्वाध्यायेन सकलं यागं प्रति कर्मत्वरूपं कर्मणो वैलक्षण्यमाह * यद्वेति * वचनव्यक्ति-
भेदेनैतदेव स्पष्टयति * तेनेति * देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागाद्देवता- ४८५।२
स्वाम्यापत्तावपि, तदापादनस्याविहितत्वद्योतनायेवशब्दः परस्व-

त्वापादनत्यागयोः प्राधान्याविवक्षायामपि पश्चाद्भावद्योतनार्थौ तु-मुनौ। ननु देवताया रूपासमवायेन तदुद्देशस्याप्राधान्यान्न द्वितीयोक्तकर्मान्वयः सम्भवतीत्याशङ्क्य होत्रादेर्द्रव्यस्यास्वाम्याभावात्त्यक्तृत्वायोगेन त्यागशून्ये देवतोद्देशमात्रे होतर्यजेत्यादेर्यजिप्रयोगात्प्राधान्यमुपपादयितुमाह * तथा चेति * नन्वेवं रूपयोरपि कर्मसम्प्रदानयोर्विभक्तिवाच्यत्वात्तद्रूपस्य देवतात्वस्य विभक्तिवाच्यता न विरुद्धेत्याशङ्क्याह * तदेतदिति * अनेकवाच्यशक्तिकल्पनापत्तेर्नानयोर्देवतामात्रविषययोर्वाच्यत्वकल्पना युक्तेत्याशयः। नन्वेवमपि लाक्षणिकत्वाविशेषात्सम्प्रदाननिर्देशवत्कर्मनिर्देशे ऽपि देवतात्वं कस्मान्नेष्यतइत्याशङ्क्याह * तत्रापीति * प्रतिग्रहीतृत्वाभावेनासमस्तात्मकत्वाद् दूषितमपि सम्प्रदानत्वमुद्देशत्यागाव्यभिचारित्वात्तत्सम्बन्धिनो देवतात्वस्य प्रत्यासन्नं कर्मत्वं तूद्देशत्यागव्यतिरिक्तेषु क्रियान्तरेष्वपि सम्भवेन सव्यभिचारित्वाद्विप्रकृष्टं ततश्च कर्मत्वेन देवतात्वलक्षणा ऽत्यन्तक्लिष्टेत्याशयः। ननु कर्मत्ववद्देवतात्वस्यापि सप्तदेवताः शंसतीत्यादौ क्रियान्तरेषु भावात्तु तन्मात्रेण कर्मत्वस्य देवतात्वाद्विप्रकर्षः स्यादित्याशङ्क्याह * न हीति * तत्प्रकृतं हविर्भाक्त्वलक्षणं देवतात्वं सकलं यथायजिमेव प्रति ननु क्रियान्तरमपि प्रति न तथा सकलं कर्म यजिमेव प्रतिक्रियान्तरेष्वपि कस्य चित्कर्मणः सद्भावादित्यर्थः। स्तुतिभाक्त्वलक्षणं त्वितरद्देवतात्वं न हविर्भाक्त्वलक्षणमित्याशयः। ननु कर्मत्वसम्प्रदानत्वयोर्देवतात्वाभावाद्द्वितीयाचतुर्थ्योर्देवतानभिधायित्वे को ऽन्यस्तद्वाची शब्दः स्यादित्याशङ्क्याह * परमार्थतः पुनरिति * स्मृतितिबलेनैतदेवोपपादयति * तथा चेति * क्रीतादितद्धितविधौ यथा तृतीयया कारकविभक्त्या वदनं कृतं न तथा देवतातद्धितविधाविदमग्नये ऽनेनाग्निमिति वा कारकविभक्त्या वदनं कृतमित्यर्थः। भावे ऽनिष्टा श्लोकं व्याचष्टे * ये हीति * अनन्यशब्दवाच्यत्वोपपादनस्य तव्यप्रत्ययवाच्यत्वोपयोगमाह * ततश्चेति * देवतायास्तव्वाच्यत्वोपपादनस्य प्रकृतयागविधायित्वाभावोपयोगमाह * तत्रेति * न त्विति भाष्येणान्तरालवाक्ये ऽपि यागान्तरालान्वयविधिप्रतीतेर्यागस्य स्वरूपविधिक्लेशसाम्यमाशङ्क्य बाढमित्यनेनांपांशुत्वान्तरालान्वयस्यैव विधेयत्वाभिधानेनाशङ्काशयानातिक्रमाद्विधित्वाभिधानाच्चायुक्तत्वमाशङ्क्यैकग्रन्थेनाशङ्कापरिहाभाष्यद्वयं तात्पर्यतो व्याचष्टे *अन्तरेति * विशिष्टार्थप्रतीतौ सम्बन्धस्य नान्तरीयकत्वात्सम्बन्धशब्देन लक्षणया वैशिष्ट्याभिधानाद्विधित्वं च

विनानर्थक्यापत्तेरनन्यगतित्वस्य हेतुत्वेन विवक्षितत्वाच्छङ्कापरिहार इत्याशयः। केन भाष्येणानन्यगतित्वं हेतुत्वेन विवक्षितमित्याशङ्क्य नन्वन्तरालसम्बन्धस्यान्यत्प्रयोजनमिति भाष्येणेति सूचयितुमाह * न हीति * उपांशु पौर्णमास्यां यजन्नित्यत्रैकीकृतानां कालसम्बन्धे सति सर्वेषां प्राधान्यं स्यादित्यत्र समुदायानुवादार्थवत्तोक्तेत्याशङ्कते*ननु चेति * शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाग्नेयो हृदयमुपांशुयाजः पादावग्नीषोमीय इत्यन्यार्थदर्शनस्य प्राधान्यद्योतकत्वेन व्याख्यायां पूर्वपक्षे ऽग्नीषोमीयोपांशुयाजव्यतिरिक्तयोर्वैष्णवप्राजापत्योपांशुयाजयोरप्राधान्यापत्त्यभिधानेन समुदायानुवादानर्थक्यस्य वक्ष्यमाणत्वान्न सर्वोपांशुयाजप्राधान्यज्ञापनेनार्थवत्तेति परिहरति*तथेति*एवं तु व्याख्यायमाने यदीमे ऽपि विधीयेरन् भिद्यते वाक्यमित्यस्यानन्तरमेकं हीदमित्यादेर्विष्णवादिसम्बन्धो ऽनूद्यतइत्यन्तस्य भाष्यस्यान्वयापत्तेरुपांशुत्वादिसम्बन्धइत्यस्यानन्तरं च न त्वन्तरालसम्बन्धस्येत्यस्यान्वयापत्तेर्व्यवहितान्वयदोषभयान्नन्वित्यनेन विष्णवादिवाक्यविहितेषु यागेष्वन्तरालगुणविधानायान्तरालवाक्यमित्याशङ्क्योपांशुत्वस्यादिशब्दोपात्तस्य चान्तरालस्य प्राप्ते कर्मण्येकेन वाक्येन विधानाशक्तेश्चोदना वा गुणानां युगपद् शास्त्रादित्यनेन न्यायेन विष्णवादिवाक्यैर्यागविधावप्यन्तरालवाक्येन कर्मान्तरविधानापत्तौ वाढमित्यनेनार्हतीत्यन्तेनोक्तायां विष्णवादिवाक्यप्राप्तानामुपांशुत्वस्यान्तरालवाक्ये ऽनुवादात्कथमनेकगुणविधानात्कर्मान्तरापत्तिरित्याशयेन कथमिति पृष्टे जामि वेत्यादिनानूद्यत इत्यन्तेन विष्णवादिवाक्यानां विधायकत्वायोगान्न तत्प्राप्तोपांशुत्वानुवादः सम्भवतीत्युक्ते ऽनुपादेयान्तरालकालान्वयात्प्रकरणान्तरन्यायेनापि कर्मविधित्वाभिधानार्थं नन्वन्तरालसम्बन्धस्येति भाष्यमिति यथान्यासमेव भाष्यव्याख्यां सूचयितुमाह * किं चेति * नन्व- ४८६।१
नुपादेयान्वये ऽपि विष्णवादिवाक्यविहितयागविपरिवृत्तेः प्रकरणान्तरन्यायो नास्तीत्याशङ्क्याह * तादृगिति * एतदेव व्याचष्टे * यादृशी हीति * अस्मिंश्च व्याख्याने विष्णवादिवाक्यानां कर्मविधित्वे ऽप्यन्तरालवाक्यस्य गुणात्प्रकरणान्तराद्वा कर्मान्तरविधित्वाभिधानाद्भाष्यस्थः कर्मान्तरशब्दः समञ्जस एवेत्याह * तत्रेति * ननूद्देश्यत्वेन देवताया अपि कालवदनुपादेयत्वात्तदन्वये ऽपि कर्मान्तरापत्तेस्तस्मिन्नेवान्तरालविहिते यागे देवतां विदध्युरिति वार्त्तिकमयुक्तं स्यादित्याशङ्क्याह * देवतायाः पुनरिति * अस्या इदमिति द्रव्यत्यागसङ्कल्पविषयत्वलक्षणोद्देश्यत्वे ऽपि देवतायाः

कर्मकाले शब्दप्रतिपाद्यत्वेनापाद्यत्वलक्षणोपादेयत्वाच्च तदन्वयः कर्मान्तरत्वापादक इत्याशयः । ननु कर्मान्तरशब्दस्य विष्णवादिवाक्यानां कर्मविधित्वाभ्युपगमविषयत्वे प्रकृतानां यागानामभावादिति भाष्यमयुक्तं स्यादित्याशङ्क्याह * कर्मेति * आद्यव्याख्याने त्वाग्नेयाद्यपेक्षया कर्मान्तरशब्द इत्याह * अथ वेति * परमार्थतस्तु द्वितीये व्याख्याने विष्णवादिवाक्यानां विधित्वमनिष्टमेवेति दर्शयन्नुपसंहरति * तस्मादिति * प्रकरणान्तरन्यायाभावेऽप्यनुपादेयान्वयस्याकर्मविधित्वापादकत्वं दर्शयितुमाह * धात्वर्थे चेति * अनुपादेयाङ्गविधितोऽपि तदुद्देशेन कर्मैव विधेयमित्याशयः ननु कुत्वप्रसक्त्योपांशुयाजशब्दस्य गुणविधित्वायोगेनोपांशुत्वस्याविधेयत्वान्नानेकगुणविधानेन कर्मविधित्वसिद्धिरित्याशङ्कां निराकर्तुं प्रसक्तिं तावत्करोति * स त्विति * गुणविधित्वपक्षे कुत्वप्रसक्तिं नैवं जातीयक इति पूर्वपक्षभाष्योक्तां परिहर्तुमनुभाषते * यत्त्विति * पक्षद्वयसाम्येन परिहर्तुम् । उपपत्तिसाम्यं तावदाह * तत्रेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादति * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * वाच्येति * यस्त्वव्युत्पन्नस्त्विति पूर्वपक्षभाष्येण पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजन्तीति पात्नीवतशब्दस्य त्वाष्ट्रपात्नीवतावाचकस्यापि किं चिद्वर्णसारूप्यावगमात्तदनुवादकत्वदर्शनेनोपांशुयाजशब्दस्यानुवादकत्वे वाचकत्वानपेक्षेति परिहार उक्तस्तन्निरा-
७।२ सार्थमनुभाषते * स्यादिति * निराकरोति * तदिति * नन्वेवमपि नामत्वानिरासेन गुणविधिनिश्चयः कथमित्याशङ्क्याह * न चेति * श्लोकं व्याचष्टे * न तावदिति * उपांशुयाजनामकत्वाच्चास्य कर्मण इदमवगम्यते नूनमस्योपांशुत्वं धर्म इति दशमोपान्त्याधिकरणभाष्यं त्वाग्नेयाग्नीषोमीयशब्दवद्धृदयमुपांशुयाज इत्यादिवाक्यान्तरस्थगुणनिमित्तोपांशुयाजशब्दव्यवहारविषयमित्याशयः । अतोऽन्तरालवाक्यस्थेनैवोपांशुयाजशब्देनोपांशुत्वविधिरित्युपसंहरति * तस्मादिति * सूत्रकृतोऽपि गुणविधित्वेष्टेत्याह * तथा चेति * कथं तेनेति भाष्येण जामित्वापनयनप्रकारं पृष्ट्वा तस्मिन्नित्यनेन देवतावैलक्षण्यं प्रकारत्वेनोक्तं तत्पुरोडाशनैरन्तर्येणोक्तस्य जामित्वस्य द्रव्यवैलक्षण्यं विनानपनयनादयुक्तमाशङ्क्य देवतावैलक्षण्यस्योपलक्षणार्थत्वं दर्शयितुमाह * जामित्वेति * सर्वस्मै वा तद्यज्ञाय गृह्यते यत् ध्रुवायामाज्यमित्यनेनानिर्दिष्टद्रव्यकेषु यागेष्वाज्यविधानाद् द्रव्यवैलक्षण्यमाग्नेयाग्नीषोमीययोर्मध्यमस्वरत्वात्स्वरवैलक्षण्यं विष्णुप्रजापतिपक्षे देवतावैलक्षण्यं युगपत्पुनरिति भाष्येण विष्णवा-

द्विवाक्यानामर्थवादत्वद्देवताविधित्वाभावाद्विष्ण्वादेरप्राप्तत्वेनानुवादानुपपत्तिमाशङ्क्य यष्टव्यानित्यनेनायष्टव्यत्वे ऽप्युपांशुयाजस्तुत्यर्थं यष्टव्यत्वकीर्त्तनमित्युक्तं तस्य ज्ञायत एवेति भाष्येण विरोधमाशङ्क्य परिहर्त्तुमाह * ज्ञायत एवेति * देवतावैलक्षण्येनाग्नेयाग्नीषोमीयाभ्यामुपांशुयाजस्य वैचित्र्यप्रदर्शनार्थं कीर्त्तिता न विष्ण्वादिवाक्यविहितत्वप्रदर्शनार्थं तेन कारणेन विष्ण्वादेरवश्ययष्टव्यत्वाभावे ऽपि स्तुत्यर्थत्वेनोपादानाभिधानं न पूर्वभाष्यविरुद्धमित्याशयः । अयष्टव्ये यष्टव्यत्वोपपादनालम्बनम * गुणवादेनेत्यनेनोक्तम् * कीदृशो गुणवाद इत्यपेक्षिते * प्राधान्येत्युक्तम् * अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परम इति श्रुतेर्विष्णोः सर्वदेवानां मध्ये प्राधान्यप्रसिद्धिः एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतेति श्रुतेः प्रजापतेः प्राधान्यप्रसिद्धिरग्नीषोमीययोस्तु तावब्रूतामग्नीषोमावित्यत्र कीर्त्तनादुपांशुयाजे प्राधान्यप्रसिद्धिः । ननु विष्ण्वादेः प्राधान्यमात्रेण यष्टव्यत्वाभिधाने यागान्तरेष्वपि यष्टव्यत्वापत्तेर्वैलक्षण्यं न स्यादित्याशङ्क्य * यागइत्युक्तम्* विधिं विना देवतात्वाभावात्प्राप्तावनियमप्रसक्त्ययोगे ऽपि या काचिदिह देवता स्यादित्यपेक्षायामनियमप्रसक्तिरुक्ता निर्दिष्टदेवताकत्वाद्यागान्तरेष्वप्रसक्तिरित्याशयः । ननु विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्येवमादीनां विधित्वाभावे विष्ण्वादेर्विधायकाभावाद्विध्येकगम्यत्वेन च देवताया यागाक्षेपमात्रेणालाभाद्देवताराहित्येनोपांशुयाजविधिरवसीदेदित्याशङ्क्य तत्रेति भाष्येण शाखान्तरविधानेन विहितत्वमुक्त्वा यद्यपीत्यनेन प्रत्यक्षविध्यभावे उपांशुधर्मकत्वेन विष्णु प्रजापत्योः कल्पविधिविहितत्वं विष्णोश्च मन्त्रवर्णकल्पेनापि विधिना विहितत्वमग्नीषोमयोस्तु पुराकल्पसरूपार्थवादकल्पविधाविहितत्वमुक्तं तत्सर्वमाक्षेप्तुं शाखान्तरइति तावदाक्षिपति * शाखान्तर इति * अनुदाहृत्यैव शाखान्तरे ऽस्तीत्याभिधाने यस्मै यद्रोचते तत्सर्वं सिद्ध्येदित्याशयः । शाखान्तरे च देवताविधौ सत्युपांशुयाजे पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षे द्रव्यानियमवत्किं देवतायामप्यनियमः शास्त्रैकप्रमाणत्वाद्वा देवतायास्तेन विना कल्पनायोगादाग्नेयमुपांशुयाजमन्तरा यजत्यैन्द्रमुपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यादिप्राकरणिकवाक्यान्तरस्थाग्नेयादिपदानुषङ्गेण वैकल्पिकप्रकृताग्न्यादिदेवताविधिकल्पनया प्रकृतानामेव मध्ये या का चित्प्रजापतिधर्मोपांशुत्वदर्शनाद्वा प्रजापतिविधिकल्पनया स एव प्रजापतिर्मनसा यजेतेति वा प्रजापतेस्तूष्णीं भावधर्मकत्वविधानेनोपांशुत्वधर्मकत्वाभावात्प्रजा-

पतिविधिकल्पनानुपपत्तेर्नियमसम्भवे चानियमायोगान्मुख्यत्वेना-ग्नेयपदमात्रानुषङ्गेणाग्निविशिष्टोपांशुयाजविधिकल्पनयाग्निनियम इति विचारपूर्वकं विष्णुर्वा स्याद्धौत्रादमावास्या हविश्च स्याद्धौत्रस्य तत्र दर्शनादिति सूत्रेण मान्त्रवर्णिकदेवताश्रयणं न युज्येतेत्याह * न चेति * अत्रत्यश्च यद्यपीति भाष्यावयवः प्रत्यक्षदेवताविधि-सद्भावे न युज्येतेत्याह * यद्यपीति * प्रजापतिं मनसा यजेतेति प्रजापतितूष्णीम्भावधर्मकत्वश्रुतेस्तुष्णीं वै श्रेयस आकाङ्क्षत इत्यर्थ-वादाच्च श्रेयोऽभ्यर्थनतूष्णीङ्कार्यत्वावगतेस्तस्मादाहुर्विष्णुर्देवानां श्रेष्ठ इति च विष्णोः श्रेयस्त्वश्रुतेस्तूष्णीम्भावधर्मकत्वावगमाद्यत्किं चि-त्प्राजापत्यमिति च वर्त्तमानापदेशस्य स्पष्टविधिविहिततुष्णीम्भाव-विरुद्धोपांशुत्वविध्यशक्तेर्देवताधर्मोपांशुत्वस्य यागे दर्शनेन विष्णुप्र-जापतिदेवत्यत्वकल्पनायोगाद्यदुपांशु तत्प्राजापत्यमिति विपरीतवच-नव्यक्त्याश्रयणेन तथापीत्यूक्तमित्यापाद्याक्षिपति * यदप्युक्तमिति * उपांशुयाजस्योपांशुधर्मत्वात् विष्णुप्रजापती प्राप्ताविति वदतोपांशुत्व-स्य प्राजापत्यत्ववैष्णवत्वनिमित्तस्योपांशुयाजेऽपि समानत्वात्प्रजा-पतिर्देवता विष्णुश्च प्राजापत्यवाक्यादेवमादिसङ्कीर्त्तनादित्यादि-शब्दसूचिताच्च तत्सदृशाद्वैष्णवाक्याद्विष्णुप्रजापत्योरुपांशुधर्म-कयागान्वयावगमादिति देवताया यागाभेदोपचारेणोपांशुधर्मश-ब्दप्रयोगमभ्युपगम्य भाष्यार्थः सूचितः। स्तुत्यर्थत्वेनापि प्राजापत्य-वाक्यार्थोपपत्तेर्वचनव्यक्तिविपर्यासो न युक्त इत्याक्षेपाशयः ॥ अ-ग्नीषोमीययोस्त्विति भाष्यमाक्षिपति * यदपीति * ननु ताविति
४८८।१ चतुर्थ्यादेशाद्देवताविधिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यदि हीति * वि-ध्यधीनत्वात्प्रवृत्तेरग्नीषोमाभ्यामावाभ्यां यजेरन्नित्युक्तेऽप्यस्माकं किमग्नीषोमोक्तार्थानुष्ठानेनेति जानन्तो विधिना वयं प्रवर्तिता इ-ति नावधारयेयुरित्यर्थः। अनेकार्थविधौ वाक्यभेदापत्तेर्नास्य देवता-विधायितेत्याह * कालेति * देवतामात्रं तर्हि विधीयतामि-त्याशङ्क्याह * देवतेति * ननु पुरोडाशद्वयान्तराले विधाना-द्दमावास्यायां च पुरोडाशैक्येनान्तरालयोगादुत्पत्तिवाक्यादेव पौ-र्णमासीकालत्वावगतेर्द्विवद्वाक्यस्थेन पौर्णमासीशब्देनानुवादात्फ-लवाक्यस्थेन पूर्णमासशब्देन ग्रहणोपपत्तेः प्राधान्यं सेत्स्यतीत्याश-ङ्क्याह * सूत्रेति * अपि वा पौर्णमास्यां स्यात्प्रधानशब्दसंयोगा-त्मन्त्रो यथा प्रधानं स्यादिति सूत्रेण प्रधानस्योपांशुयाजस्योपां-शु पौर्णमास्यां यजन्निति शब्देन पौर्णमासीकालं संयोगात्पौ-र्णमास्यामेवोपांशुयाजः कार्यः मन्त्रस्तु वैष्णवयाज्यानुवा-

क्यारूपे ऽमावास्याक्रमाम्नातो ऽपि प्रधानानुसारात्पौर्णमास्यामेव स्यादिति वदतास्यैव कालविधानार्थत्वेनोपन्यासान्नोत्पत्तिवाक्ये कालविधिरित्याशयः। पौर्णमासीशब्देनानपायश्च कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशावित्यनेन न्यायेनैकपुरोडाशायां पौर्णमास्यामिवामावास्यायामप्युपांशुयाजोपपत्तिः पौर्णमासी विध्यभावे सूचिता शाखान्तरइतिभाष्यं तावत्समाधातुमारभते * अत्रेति * शाखाभेदेनोपांशुयाजक्रमे वैष्णवादियाज्यानुवाक्यायुगलाम्नानात् श्रुत्याविनियुक्तस्यापि मन्त्रस्य प्रधानाकाङ्क्षितदेवताप्रकाशनलक्षणोपकारकत्वसम्भवेनाकाङ्क्षितादृष्टोपकारकल्पनायोगाद्देवताकल्पकत्वोपपत्तेर्मन्त्रवर्णकल्पो देवताविधिर्विष्णुर्वा स्याद्धौत्राम्नानादिति दशमोपान्त्यधिकरणगतसूत्रवक्ष्यमाणन्यायेन स्थित इत्यर्थः। सूत्रे विष्णुग्रहणमन्तरेण एकशाखायाममावास्यायां विष्णु याज्यानुवाक्याम्नानादमावास्यायामेवोपांशुयाजहविः कार्यमिति प्रदर्शनार्थं पूर्वपक्षस्थेन कृतं न देवतान्तरनिवृत्त्यर्थमित्याशयः। ननु नाना शाखाधीतानामपि याज्यानुवाक्यायुगलानां देवताकल्पनात्प्राक् दृष्टार्थत्वेनानवसायाद्वसन्तमृतूनां प्रीणामीत्यादीनामेको ममेत्यादीनां च प्रयाजानुमन्त्रणानामिव समुच्चयापत्तेस्तत्कल्पानां देवतानामपि समुच्चयः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह * तैश्चेति * देवताकल्पनात्प्रागपि याज्यानुवाक्यासामान्यतो यागाङ्गदेवताप्रकाशनलक्षणैककार्यत्वावगतेर्न समुच्चयो युक्त इत्याशयः। ननु याज्यानुवाक्यानां हौत्रप्रवचनाख्यवेदाम्नानेनाध्वर्यवप्रवचनाख्ययजुर्वेदविहितोपांशुयाजापेक्षया वेदान्तरीयत्वाच्छाखान्तरीयत्वाभिधानं न प्रयुज्येतेत्याशङ्क्याह * तदेव चेति * वेदान्तरस्य शाखान्तरताप्यस्तीत्याशयः। वेदैक्यएव शाखान्तरव्यपदेशाङ्गस्येनापरितोषात्परिहारान्तरमाह * आध्वर्यवे ऽपि त्विति * नन्वेवं सत्यध्वर्युप्रयोज्यतैव स्यादित्याशङ्क्य होतर्यजेति प्रैषसामर्थ्याद्धोतृ * प्रयोज्यत्वरूपेणेत्युक्तम् * यथाश्रुतवचनव्यक्त्याश्रयणेनैव विष्णुप्रजापत्योरुपांशुधर्मकत्वावगतेर्यागस्य विष्णुप्रजापत्योश्चोपांशुत्वसाम्याद्विष्णुप्रजापतिदेवत्यत्वप्रापकलिङ्गोपन्यास इत्येवं तथापीति भाष्यं समाधत्ते * उपांश्विति * उपांशुधर्माणावित्यनेन यद्विष्णुप्रजापत्योरुपांशुत्वधर्मत्वमुक्तं तदुपांशुयाजस्य मन्त्रवर्णप्राप्तविष्णुप्रजापतिदेवत्यत्वद्योतनार्थमित्यर्थः। शाखान्तरभाष्योक्तस्य मान्त्रवर्णिकत्वस्य विष्णुर्वा स्यादिति सूत्रवक्ष्यमाणत्वद्योतनार्थं मन्त्राम्नानाच्चेति भाष्यमिति सूचनार्थश्चकारः कथं विष्णुप्रजापत्योरुपांशुधर्मत्वेनोपांशु-

याजस्य तद्देवत्यत्वद्योतनेत्यपेक्षायामाह * अन्या हीति * ननु प्रत्यक्षमानसत्वाविधिविरोधान्न लिङ्गेनोपांशुत्वप्राप्तिरित्याशङ्क्याह * घिष्णवति * यथान्यो न शृणोति तथोच्चारणस्योपांशुत्वादन्याश्रवणसादृश्येन मानसत्वपवोपांशुशब्दोऽनुक्तदेवताकेषु विष्णुप्रजापतिदेवत्यत्वद्योतनार्थं प्रयुक्त इत्याशयः। अग्नीषोमयोस्त्विवति भाष्यं कालविधायिनि वाक्येऽग्नीषोमयोः प्राप्तिरुदाह्रियतइत्येवं व्याचक्षाणः समाधत्ते * तथेति * तावन्नूतामित्यस्मिन्कालस्य विधायके वाक्येऽग्नीषोमीययोरनुवादेन मान्त्रवर्णिकी प्राप्तिमग्नीषोमयोस्त्वति भाष्यमुपोद्बलयतीत्युक्ते ननु पुराकल्पसदृशस्यापि विधायकत्वाभ्युपगमे देवताविधायकतापि कस्मान्नेष्टेत्याशङ्क्य कालस्य विधायके वाक्यभेदापत्तेर्देवता * विध्यसम्भवादित्युक्तम् * देवतैव तर्हि विधीयतां न काल इत्याशङ्क्य यथेत्यनेन देवताज्योपांशुत्वकालानामिह वाक्ये कीर्तितानां मध्येऽन्यतः प्राप्तिसम्भवासम्भवावालोच्य विधेयतयानुवाद्यतया च ग्रहणस्य न्याय्यत्वात्कालव्यतिरिक्तानां चान्यतःप्राप्तिसम्भवात्कालस्यै *वैतद्विधायकमित्युक्तम् *

गुणोपबन्धात् ॥ ११ ॥

यदुच्यत इति भाष्येणोपांशुत्वगुणोपबन्धान्नारूपत्वेन पौर्णमासी लभ्यते इति पूर्वपक्षोक्तारूपत्वपरिहारार्थत्वेनैतत्सूत्रं व्याख्यातुमुपांश्ववित्विति वाक्यमुदाहृतं तद्देवतावदुपांशुत्वस्याप्यविधायकत्वाद्विध्यर्थत्वे चोपांशुशब्दस्य यागविशेषोपलक्षणार्थत्वायोगान्निष्वपि पौर्णमासीयोगेषुपांशुत्वोपपत्तेर्नोदाहार्यमित्याशङ्क्योत्पत्तिवाक्यस्थस्योपांशुयाजशब्दस्योपांशुत्वविधानार्थत्वोपोद्बलनायैतदुदाहृतमिति सूचयन् व्याचष्टे * यस्येति * यथाश्रुतार्थत्यागं हेतुमाह * नन्विति * नन्वार्थवादकल्पविधित्वमात्रेणैकस्य वाक्यस्यानेकार्थपरत्वे वाक्यभेदः शक्यपरिहारः ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छदित्यादावनेकार्थविधौ चोदिते हि ते हि तदर्थत्वात्तस्य तस्योपदिश्येतेत्यनेन वाक्यभेदाभिधानाद्रात्रिसत्रेऽप्यर्थवादकल्पस्य विधेः फलमात्रपरत्वान्नानेकार्थपरतास्तीत्याशयः। उपांशुत्वादिवन्नाज्यस्याप्यनेनैव विधानःपत्तेर्हविर्लिङ्गाश्रुतित्वादिति दशमोपान्त्याधिकरणसूत्रविरोधः। किमर्थं तर्ह्येतदुदाहृतमित्यपेक्षायां पूर्वसूचितमेव प्राप्त्युपोद्बलनार्थत्वं प्रकटयति * अत इति *

४८९।१ प्राये वचनाच्च ॥ १२ ॥

प्रधानेति भाष्येणोपांशुयाजस्य प्रधानप्राये वचनात् प्राधान्यावगतेर्विष्णवादिवाक्यैश्च विधावुपांशुयाजभेदे सत्यग्नीषोमीयस्यैवोपांशुयाजस्य कालविधिप्रसङ्गाद्विद्वद्वाक्यानूदितत्वात्फलवाक्यग्रहेण प्राधान्याद्वैष्णवप्राजापत्ययोरुपांशुयाजयोर्गुणत्वापत्तेरुपांशुयाजमात्रप्राधान्यावगतिबाधप्रसङ्गान्नोपांशुयाजवाक्यं पौर्णमासीवाक्यवत्समुदायानुवाद इत्येवं सूत्रं व्याख्यातं तत्र किं प्राये वचनमित्यपेक्षायामुदाहरति * हृदयमिति * यज्ञस्यामूर्त्तत्वेन शिरोहृदयपादायोगमाशङ्क्य स्तुत्यर्थं पुरुषत्वोपचारः। ननूपांशुयाजभेदे ऽपि विध्युद्देशान्तर्गतत्वात्सन्निहितत्वाच्चोपांशुत्वस्यैवार्थवादस्थव्यवहितदेवतानपेक्षस्य यागोपलक्षकत्वात्सर्वेषामुपांशुयाजानां कालविध्यवगतेर्विशेषतश्च समुदायेनैकीकृतानां कालयोगावगते. पक्षद्वये ऽप्यविशिष्टं प्राधान्यमित्याशङ्कते * कथं पुनरिति * यागोपलक्षणत्वं विना देवताकीर्त्तनानर्थक्यापत्तेरर्थवादस्थयोर्व्यवहितयोरपि वाग्नीषोमयोरुपांशुत्ववदुपलक्षणत्वावगमात्कालोद्देशेन चोपादीयमानानां यागानामनेकोपलक्षणान्वये ऽपि वाक्यभेदानापत्तेः समुदायीकृतानामपि च कालान्वये समुदायशब्दाभावेनाग्नीषोमदेवत्यस्यैवोपांशुयाजस्य कालविधिप्रतीतेः प्राधान्यापत्तिरिति परिहरति * उच्यतइति * अवधारिते ऽपीत्यपिशब्दो ऽध्याहार्यः अग्नीषोमीय एवेत्यनेनाग्नीषोमयोरुपलक्षणत्वावश्यं भावः सूचितः। श्लोकं व्याचष्टे * ताविति * नन्वेवं सत्युपांशुयाजैक्ये ऽप्यग्नीषोमपक्ष एव कालविधानापत्तेर्नित्यवत्प्राधान्यकीर्त्तनं न युज्येतेत्याशङ्कते *नन्विति* अष्टदोषदुष्टदेवताविकल्पापत्तेरप्युपांशुयाजैक्यपक्षो न युक्तइति सूचनार्थो दोषशब्दः। कर्मैक्ये सत्युपलक्षणापाये ऽप्युपलक्ष्यानपायाद्देवतान्तरपक्षे ऽप्यविशिष्टः कालविधिरिति परिहरति * नैष इति * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * सर्वत्रेत्युक्ते क्वेत्युदाहरणापेक्षायामसोमयाजिनो ऽग्नीषोमीयपुरोडाशाभावादन्तरालकालोपलक्षणीभूतपुरोडाशद्वयाभावे ऽपि तदुपलक्षिताग्नेयपश्चाद्भावलक्षककालानपायादुपांशुयाजानिवृत्त्यभिधानार्थं दशमान्त्याधिकरणसूत्रमुदाहृतम्। एवं च सत्यग्नीषोमग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वे ऽपि देवतान्तरपक्षे कालयोगनिवृत्तिप्रयोजनत्वानवगमात्फलवाक्ये वैरूप्यापत्तेश्च कादाचित्कप्राधान्यप्रयोजनत्वायोगादानर्थक्यपरिहारायाज्यग्रहणवत्स्तुत्यर्थतैव न्याय्येति सूचयितुमाह*नचेति* भेदे तूपलक्षणार्थतया विध्युद्देशान्तर्गतत्वेन प्रयोजनवत्तरत्वसम्भवे मन्दप्रयोजनस्य स्तुत्यर्थत्वस्यान्याय्यत्वादुपलक्षणार्थतैवोचितेति

सूचयितुमाह * नानात्वे त्विति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं प्रायवचनहेतुसाध्याभिधानार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * अधिकरणसिद्धान्तप्रयोजनाभिधानार्थम् * चैककर्मत्वायेत्युक्तम् *

॥ आघाराद्यपूर्वताधिकरणम् ॥ ५ ॥

४९.०।१ आघाराग्निहोत्रमरूपत्वात् ॥ १२ ॥

नापूर्वविधी इति भाष्येण पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रस्थपौर्णमासीवत्पदानुषङ्गेणाघाराग्निहोत्रं पौर्णमासीवत् समुदायानुवाद इत्येवमेतत्सूत्रं व्याख्यातं तत्रोपांशुयाजवत्प्रकृतकर्माभावेनेहापि समुदायानुवादत्वनिरासससिद्धेः प्रत्यवस्थानानुपपत्तिमाशङ्कोपांशुयाजवैधर्म्यमाहोर्ध्वमिति वैधर्म्योक्त्यानन्तरसङ्गतिरपि सूचिता। ननूर्ध्वादिवाक्यानां कर्मविधितैव नास्तीत्याशङ्क्याह * किं चेति * एकोपक्रमसंहाराभावेनैकवाक्यत्वावगतेः । कथं चिच्चैकवाक्यत्वप्रतीतावपि ऊर्ध्वत्वादेः कथं चित्प्राप्त्यभावेन स्तुत्यर्थत्वायोगाद्विधित्वावगतेः कर्मनिरपेक्षगुणविध्ययोगाद् गुणविशिष्टकर्मविधितैव न्याय्येत्याशय।श्लोकं व्याचष्टे*नेति* कर्मनिरपेक्षगुणविधिसम्भवासम्भवसन्देहो ऽत्र मूलसन्देहे हेतुरिति सूचयितुं सन्देहपूर्वं गुणवत्कर्मगोचरपदव्याख्या एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * न तावदिति * विधौ स्मृताया लिङो यासुडागमविधानात् यादित्येतावतः प्रयोगाननुगतमपि विध्यभिधायित्वमभ्युपेत्य * न हीत्युक्तम् * भावनाभिधायित्वं तु शुद्धस्य न प्रयोजनात्स्मृतेर्वावगम्यतइत्याशयः। कुर्याच्छब्दमात्रान्वये ऽपि धात्वर्थाद्व्यतिरेकः स्यान्न भावनातः। वस्तुतस्तु करोत्यर्थस्यापि धात्वर्थानवच्छिन्नस्याप्रतीतेर्न तद्व्यतिरेकेणापि विधित्वस्य दध्याद्यन्वयः सम्भवतीति किं * तर्हीत्यनेनोक्तम् * ननु भावनाया धात्वर्थानपेक्षगुणविध्ययोगे ऽपि तद्वारैव गुणविधिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * तस्मादिति * अशक्तिमेवोक्तवचनव्यक्तिद्वयातिरिक्तवचनव्यक्त्यसम्भवेनोपपादयति * देवहीति * दध्युदूर्ध्वादिवाक्यानां गुणवत्कर्मगोचरत्वमुपपादितमुपपादयति * तस्मादिति * ननु तस्मादेव तावपि समुदायानुवादाविति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यात्समुदायानुवादत्वं पूर्वपक्ष्यभिमतं गम्यते न च दध्युदूर्ध्वादिवाक्यविहितानां कर्मणां समुदायो ऽस्त्येकधर्मयोगाभावादित्याशङ्क्याह * ततश्चेति * हवनाधारणरूपैकजातीयैकदेशे पठितत्वलक्षणैकधर्मयोगाख्येन प्रचयेनापादितः समुदायो ऽस्तीत्यर्थः । धात्वर्थसमुदाय-

स्येव धातुना भावनासमुदायस्यापि प्रत्ययेनानुवाद इति वक्तुम् * तासामित्युक्तम् * रूपवतीनामित्यनेनाघाराग्निहोत्रयोः स्ववाक्ये विहितरूपाभावाद्वाक्यान्तरविहितरूपापेक्षणे च विहिते कर्मणि वाक्यान्तरैस्तदनुवादेन रूपविधिर्वाक्यान्तरविहिते च रूपे सति कर्मविधिरितीतरेतराश्रयापत्तेः कर्मविध्ययोगं सूचयता न हीत्यरूपत्वव्याख्यानार्थं भाष्यं व्याख्यातम् । अनुवादप्रयोजनापेक्षायामग्निहोत्रवाक्ये तावद्यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति निमित्तचोदनायामग्निहोत्रं जुहुयादिति फलचोदनायां चैकत्वसिद्धिं प्रयोजनमाह * निमित्तेति* पूर्वपक्षे निष्प्रयोजनत्वदोषं परिहृत्य प्रत्युतान्याय्यविकल्पपरिहारो गुण एव स्यादित्याह * एवं चेति * नन्वाघारकर्मणो द्रव्यदेवतान्वयेन यागरूपतायास्तत्प्रख्याधिकरणे ऽभिहितत्वाद्यागरूपस्य च द्रव्यदेवतस्याघारवाक्यवदूर्ध्वादिवाक्ये ऽप्यश्रुतेररूपता तुल्येत्याशङ्क्याह * तथेति * आघारवाक्येष्वनुवादप्रयोजनमाह * तस्यापीति * ४८।१।१

संज्ञोपबन्धात् ॥ १४ ॥

संज्ञोपबन्धश्चेति सूत्रव्याख्यानार्थं भाष्यं व्याचष्टे * अपि चेति* असौ संज्ञाप्रतिपाद्यो विशेषो ऽस्य जुहोत्याघारयति वाक्यस्य कर्मणः क इति रूपं विना न निर्धार्यतइत्यर्थः । नन्विति भाष्येणाघाराग्निहोत्रसंज्ञाया यौगिकत्वेनोद्भिदादिवत्संज्ञयैव कर्मविशेषो विज्ञायतइत्याशङ्क्य यदीत्यनेनोद्भित्संज्ञया पश्वनुत्पादककर्मव्यावृत्तेरातिदेशिकद्रव्यदेवतलाभाच्च पशूत्पादकचित्रादिव्यावृत्तेर्विशेष ज्ञानसम्भवे ऽप्यत्र व्यवस्थितप्रकृत्यलाभेनातिदेशायोगादूर्ध्वादिवाक्येषु च शुद्धगुणविध्ययोगेनोपदेशतो ऽपि द्रव्यदेवता ऽलाभात्संज्ञया नाघारयागाहवनरूपकर्मव्यावृत्तावप्याघारणहवनरूपकर्मान्तराव्यावृत्तेर्विशेषज्ञानासम्भवेनाघारणहवनसामान्ययोरेव संज्ञित्वापत्तेस्तयोश्च दध्यादिवाक्यविहितविशेषान्तर्गतत्वेन ज्ञातपूर्वत्वादनुवादतैव स्यादिति परिहृतं तद्व्याचष्टे * सामान्यमिति * आघाराग्निहोत्रसंज्ञयोर्यौगिकत्वे ऽप्याघारणहवनसामान्यं प्रतिपाद्यं स्यादिदं चान्यत एव ज्ञातत्वान्न क्रियान्तरवद्विधानार्हमिति वत्यर्थकल्पनया योज्यम् । अथेति भाष्येण विधिस्वभावादेव विधेयान्तरव्यावृत्तकर्मविशेषप्रतिपत्तेरायौगिक्यामपि संज्ञायां विशेषज्ञानं सेत्स्यतीत्याशङ्क्य तथापीत्यनेन विधिस्वभावाद्विधेयान्तरव्यावृत्तिप्रतीतावपि नक्योगशून्यायाः संज्ञाया व्यावृत्तिवाचित्वाभावात्तिष्ठतेरपि गतिनि-

वृत्तिवाचित्वे सत्युपवेशनादावपि प्रयोगापत्तेरुर्ध्वत्वोपलक्षणार्थत्वेन गतिनिवृत्त्यर्थत्वस्मृतेर्व्याख्येयत्वाच्छुद्धयोश्चाघारणहवनयोः सामान्यरूपत्वेनाविधेयतया विधानार्थं वाच्यत्वानर्हत्वाद्विधेयत्वेन च वाच्यत्वार्हस्य विशेषस्य रूपं विनानवगतत्वेनापूर्वविशेषविधिर्युज्यतेति परिहृतं तद्व्याचष्टे * तदज्ञेयतयेति * तस्य विधानार्हस्यापूर्वस्य क्रियान्तरस्यान्यत्र दध्यादिवाक्येषु विधिर्युज्यते न त्वाघाराग्निहोत्रवाक्ययोस्तत्र रूपाभावेनाज्ञेयत्वादित्यध्याहारेण योजना नाज्ञेति तु पाठः सुगम एव द्वितीयान्तसत्संज्ञोपबन्धादित्येवमन्यथा सूत्रव्याख्यानार्थमपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * क्रियाश्चेति * कारकवाचित्वेन साधनशब्दव्याख्यानाया * कारकत्वेनेत्युक्तम् * उत्तरार्द्धेनानुवादेति भाष्यं व्याख्यातं श्लोकं व्याचष्टे * आघारमिति * समुदायस्य समुदायिभ्यो ऽत्यन्तभेदाभावे ऽपि साध्यत्वोपपत्तिर्दृष्टान्तेनोक्ता ननु सामान्यशब्दोक्ताया भावनातो विशेषशब्दोक्तस्य धात्वर्थस्य व्यापाररूपत्वेनाभेदवद्भाव्याभाव्यनिष्ठत्वेन भेदस्यापि भावाद्युक्तं कर्मत्वं समुदायस्य तु समुदायिभ्यः कथं चिदपि भेदाभावात्कथं कर्मतेत्याशङ्कते * ननु चेति * समुदायिभ्यः समुदायस्य भेदाभावे ऽपि समुदायिनामेव प्रत्येकरूपासामस्त्यरूपस्य भेदात्तस्यैव च समुदायशब्दवाच्यत्वादेकधर्मान्वयाख्यप्रचयद्वारा च प्रत्येकरूपैः साध्यत्वात्कर्मत्वोपपत्तिरिति क्रियाणामिति 'भाष्यसूचितं
४९.२।। परिहारमाह * नेति * समुदायस्यावयवभूतानां क्रियाणां प्रचयेन साध्यत्वान्नायुक्ता कर्मतेत्यर्थः एतदेव विवृणोति * समस्ताभ्यो हीति * नन्वाघाराग्निहोत्रशब्दयोः पौर्णमास्यमावास्याशब्दन्यायेन प्रत्येकरूपवाचित्वावधारणात्प्रत्येकरूपस्यैव कर्मत्वं वाच्यम् । तच्च विरुद्धमित्याशङ्कते * ननु चेति * अवाच्यस्यापि सामस्त्यरूपस्य लक्षणयावगतेः । कर्मत्वं भविष्यतीति परिहरति * नैष इति * ननु विधावप्योदनपाकं पचतीतिवद्भावनाधात्वर्थलक्षणसामान्यविशेषभेदेनापि क्रियाकर्मत्वोपपत्तेर्न कर्मत्वानिर्देशो ऽनुवादत्वहेतुरित्याशङ्क्याह * न चेति * जुहोत्याघारयतिसामानाधिकरण्यं विनाग्निहोत्राघारशब्दयोर्धात्वर्थवाचित्वानवगतेर्जुहोत्याघारयत्योश्च पाकमितिवद्भावनाख्यसामान्यशब्दादाख्यातप्रत्ययाद्भेदेनानुपादानाद्धात्वर्थस्य कर्मत्वं यद्भवतो ऽभिमतं तन्न सम्भवतीत्यर्थः । ननु तत्प्रख्याधिकरणे सामाधिकरण्यं च साध्यांशेनेह कर्मण इति वार्त्तिके जुहोत्याघारयत्यर्थयोः शब्दभेदानुपादाने ऽपि साध्यत्वस्योक्तत्वात् द्वितीया-

न्तसञ्ज्ञोपबन्धस्य पूर्वपक्षहेतुमात्रत्वप्रतीतेः किमाम्नातिनिर्बन्धेने-त्याशङ्क्याह * एतादिति * पौर्णमासीसिद्धान्तौपयिकत्वान्निर्बन्ध इत्याशयः। भाष्यकृता तु धात्वर्थस्य भाव्यनिष्ठत्वाभावेन करोत्यर्थक्रियात्वाभावादकारकत्वे च क्रियारूपया भावनयानन्वयापत्तेर्विधिसामर्थ्याच्च करणत्वावगमे ऽपि कर्तृव्यापारव्याप्यत्वं विना करणत्वायोगेनार्थाद्व्याप्यरूपकर्मत्वप्रतीतेर्विधिपक्षे ऽपि द्वितीयान्तसञ्ज्ञोपबन्धोपपत्तेरेतद्व्याख्यानादरेणाद्यैव व्याख्या य एवं विद्वान्पौर्णमासीसञ्ज्ञकं यागं यजतइत्यादिना पौर्णमासी सिद्धान्ते योजिता द्विविधमपि सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति *

अप्रकृतत्वाच्च ॥ १५ ॥

न च प्रकृतमपीति भाष्येणैतत्सूत्रमाघारे प्राकरणिकाङ्क्षाकयान्तरादपि रूपानवगतेररूपत्वोपपादनार्थतया व्याख्यातमित्याभाति तत्प्रख्याधिकरणे वाक्यान्तरतो द्रव्यदेवतालाभस्योक्तत्वादलाभे वोर्ध्वादिवाक्यैरप्याघार्यद्रव्यं विनाघारणविध्ययोगापत्तेरयुक्तं मत्वा स्वयमाघाराग्निहोत्रवाक्ययोररूपत्वे ऽपि वाक्यान्तरेभ्यो रूपावगतेर्विधेयत्वोपपत्तिशङ्कानिराकर्तुमेतत्सूत्रमिति वक्तुमाशङ्कां तावदाह * अथेति * तत्र वाक्यान्तरविहिते रूपे सति कर्मविधिः कर्मणि च विहिते सति तत्र रूपविधिरितीतरेतराश्रयं शब्दार्थस्य प्रयोगभूतत्वादिति सिद्धान्तसूत्रावयवेन परिहरिष्यमाणत्वाद्नुपन्यस्य दृष्टान्तवैषम्येण परिहारमाह * नेति * न चोर्ध्वादिवाक्येष्वाघारशब्दो ऽस्तीत्यपि वाक्यसम्बन्धद्रव्यविधावाघारशब्दादप्यनुवाद्यविशेषाप्रतीतेर्वक्ष्यमाणत्वान्नोक्तम्। अनेन च तण्डुलादिवाक्येन प्रकृताग्निहोत्रशब्दाभावादित्येवं सूत्रं योजितम्। ननु यथा व्रीहिभिर्यजेतेत्यादौ दर्शपूर्णमासशब्दाभावे ऽपि प्रकरणाद्यजेस्तद्विषयत्वावधारणं तथेह जुहोतेरग्निहोत्रविषयत्वावधारणं भविष्यतीत्याशङ्कते * ननु चेति * प्रकृतिशब्दाभावे व्युत्पाद्यावुत्पत्तिवाक्ये प्रकरणाभावादित्येवमेतच्छङ्कानिरासे ऽप्येतत्सूत्रमवतारणपूर्वं योजयति * अत इति * उत्पत्तिवाक्ये ऽपि सामान्यफलकरणत्वप्रतीतेरितिकर्तव्यताकाङ्क्षात्मकप्रकरणसद्भावे ऽप्यज्ञातरूपस्य विध्ययोगात्फलकरणत्वप्रतीत्यभावाभिप्रायेणैतदुक्तं प्रयोगवाक्यारूढस्यैव तर्हि जुहोत्यर्थस्य फलकरणत्वात्प्रकरणेन द्रव्यदेवतान्वयो ऽस्तीत्यज्ञाताशयः शङ्कते * तत्रेति * स्वाशयं प्रकटयन्परिहरति * तादिति * तण्डुलादिवाक्यविहितानां तु कर्मणां प्रज्ञातरूपत्वा-

४९.३।१ त्फलान्वये सति प्रकरणोपपत्तेः प्रकरणेन ग्रहणं युक्तमित्याह *अत इति * नन्वाघारशब्दस्य मन्त्रद्रव्यविध्योर्भावादाघाररूपं ज्ञास्यत-इत्याशङ्कते * नन्विति * विधौ सकलमन्त्रपाठे ऽपि लाघवार्थं वार्त्तिके प्रतीकमात्रग्रहणं धात्वर्थानधिकार्थत्वान्नाघारशब्दो धात्वर्थं विशेष्टुं शक्नोतीति परिहरति * नेति * एतदेवोपपादयति * तत्रेति * आघारे ऽप्याशङ्कोपन्यासपूर्वकं तन्निरासे ऽपि सूत्रं योजयति * नन्विति * एतदेव विवृणोति *दर्शेति * दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितानामपि प्रयाजानामवान्तरप्रकरणस्यातिक्रमाधिकरणे व्युत्पादयिष्यमाणत्वादेतदप्यज्ञातरूपाघारविध्ययोगाशयं भाष्यमप्यस्मिन्नर्थे योज्यम्।कथं भावात्मकप्रकरणाभावे ऽप्यधिकारलक्षणसान्निध्यात्मकात्प्रकरणाद्विशेषावगतिरित्याशङ्कोपन्यासपूर्वं तन्निरासे ऽपि नास्ति प्रकृतमस्येति विग्रहस्थषष्ठ्युक्तस्य सम्बन्धस्य नञा वयं प्रकृतमेवेति च प्रकृतशब्दो ऽवधारणमभिप्रेत्यैतत्सूत्रं योजयति * सन्निधेरिति * स्रौवाघारस्याप्याघारयतिनानुवादोपपत्तेरित्याशयः । तण्डुलादेरपि वाक्यबलीयस्त्वेनाप्रकृतहोमान्वयसूचनार्थं बहुवचनम् । नन्वेवं सति पूर्वपक्षे ऽप्युदूर्ध्वत्वतण्डुलादेः स्रौवाघारजयाहोमादिभिरप्यन्वयः स्यादित्याशङ्क्याह * तदिति * ज्ञातरूपायां फलान्वयेन कथम्भावात्मकप्रकरणोपपत्तेस्तस्य चापूर्वसाधनत्वलक्षणार्थं वाक्येनापेक्षितत्वेनाविरोधाद्बाधः सिद्धान्ते त्वज्ञातरूपयोराघाराग्निहोत्रवाक्योत्पादितयोः कर्मणोः फले विधानाशक्तेः कथं भावात्मकप्रकरणायोगादधिकारात्मकस्य च प्रकरणस्य वाक्येनानपेक्षणाद्विरोध इत्याशयः । तत्राधिकारात्मकस्य प्रकरणस्य वाक्यविरोधे सत्येवं वक्ष्यमाणप्रकारेणाविरोध इति तत्र शब्दार्थे तच्छब्दो योज्यः । नन्वेवमपि द्रव्यविशिष्टकर्मवाक्ये देवताभावाद्देवताविशिष्टकर्मवाक्ये च द्रव्याभावादूर्ध्वादिवाक्ये वोभयाभावात्कर्मान्तरगुणस्य च कर्मान्तरे ऽनन्वयादेकेन च होमानिष्पत्तेर्द्रव्यं च विनोदूर्ध्वत्वादिमात्रेणाघारानिष्पत्तेर्न विधिर्निवहतीत्याशङ्क्याह * यत्र चेति * अन्येनापि रूपेण कर्मान्तराद्व्यावृत्तेः कर्मणि विहिते येन विना कर्मानिष्पत्तिस्तत्कर्मान्तरगतमन्यथानुपपत्त्या कल्प्यतइत्यर्थः । कश्चिदित्यनेनाद्रव्यं देवतस्याप्यूर्द्धत्वादेः कर्मरूपत्वे द्रव्यदेवतादविशेष उक्तः । एवं च यद्यूदूर्ध्वत्वादिवाक्येष्वपि न किंचित्रूपं स्याततो विशेषाग्रहणेनेतरयोरपि विधित्वं स्यान्न त्वेतदस्तीत्याह * सर्वेषु चेति * तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यम् * तस्मादिति *

चोदना वा शब्दार्थस्य प्रयोगभूतत्वात्तत्सन्निधेर्गु-
णार्थेन पुनः श्रुतिः ॥ १६ ॥

दध्युर्द्ध्वादिवाक्यानां कर्मविधित्वानभ्युपगमाद्भाष्यस्थकर्मा-
न्तरोक्त्यनुपपत्तिमाशङ्क्याभ्युपेत्यवादेन स्रौवाघारचतुर्होतृहोमाद्य-
पेक्षया वा समाधत्ते * कर्मेति * कुत इत्यादिना रूपवन्तौ विधी- ४९४।१
येते इत्यन्तेन भाष्येण वाक्यान्तराविहितरूपापेक्षणे ऽन्योन्याश्र-
यापत्तेः स्ववाक्याज्ञातरूपकर्मविध्ययोगस्यारूपत्वादित्यनेनोक्तस्या-
प्रवृत्तप्रवर्त्तनात्मकविधिस्वभावादेव विध्यन्तराविषयभूतकर्मान्तर-
व्यावृत्तविधानार्हकर्मप्रतीतेर्वाक्यान्तरावगतरूपवत्तया चानुष्ठाना-
र्हत्वाद्विधिनिर्वाहोपपत्तेः। स्ववाक्याज्ञातरूपस्यापि कर्मणो वि-
धिसम्भवाद्विधिनिर्वाहार्थं वाक्यान्तरविहितरूपापेक्षणे ऽपि विधि-
प्रवृत्तावनपेक्षणान्नेतराश्रयमित्येवं परिहारार्थतया विधिशब्दार्थस्य
प्रयोगे ऽनुष्ठाने भूतत्वाद्वर्त्तमानत्वाद्क्रियमाणत्वादनुष्ठापकरू-
पत्वादन्यतः प्राप्ते चानुष्ठाने ऽनुष्ठापनानर्थक्याद्रूपं विना-
पि कर्मान्तरं विधेयं प्रतीयते तच्च वाक्यान्तरतो रूपावगत्या
निर्वहतीत्येवं सूत्रावयवो व्याख्यातः तदन्तर्गतेन चाघा-
रेत्यनेनाविज्ञातार्थावित्यन्तेन हवनाघारणयोर्विधिविषयसमानयो-
स्तदेकीभूतयोः विधिविषयभूतयोरेव संज्ञाविषयत्वात्संज्ञोपबन्धो-
पपादनार्थतया ऽघाराग्निहोत्रशब्दार्थस्य प्रयोज्यात्मभूतत्वादित्येवं
व्याख्यातस्तत्र द्वितीयव्याख्यानार्थं भाष्यं जुहोत्याघारयति * लक्ष-
तेति * वार्त्तिकेन व्याख्यास्यमानत्वादुपेक्ष्य शेषं सङ्क्षेपतो व्याच-
ष्टे * आघारयतीति * यदुक्तमिति भाष्येण पूर्वेभ्यो होमाघारेभ्य
इति पूर्वपक्षभाष्यावयवसूचितमर्थमनुभाष्य नैतदित्यादिना वा-
क्यार्थो यस्तं विधातुमित्यन्तेन तन्निरासार्थतया तत्सान्निधेर्गुणार्थेन
पुनःश्रुतिरिति सूत्रावयवो व्याख्यातस्तत्र तस्मान्नानुवादाविति भाष्यं
तावत्तात्पर्यतो व्याचष्टे * न चेति * नन्विति भाष्येणोपपदश्रव-
णाद्दध्यादिवाक्यानां शुद्धहोमाघारविध्यशक्तावपि होमाघारसम्ब-
न्धितया दध्यूर्ध्वादिविध्यभ्युपगमात्सम्बन्धस्य च सम्बन्धिद्वयनि-
ष्ठत्वात्प्रतिसम्बन्धिभ्यां होमाघाराभ्यां विनानुपपत्तेरर्थापत्त्या तयो-
रपि प्राप्तिराघाराग्निहोत्रवाक्ययोरनुवादत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य नै-
तदेवमित्यनेन ब्रूम इत्यनेन निरस्तं तत्तात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * न
चेदिति * भाष्यस्थस्य सम्बन्धशब्दस्य विशिष्टवाचित्वं शङ्कायाश्च

विशिष्टविधानाशयत्वं तन्निरासार्थत्वं चोत्तरस्यानेनोक्तम् अत्रैवावतारणापूर्वमस्मि हीति भाष्यावयवमध्याहारेण द्वेधा योजयति * तदिति * अस्मिन्नाघाराग्निहोत्रवाक्यस्थे प्रत्यक्षे कर्मविधाने सति न सम्बन्धो ऽर्थादापादक इत्याद्या योजना अस्मिन्सम्बन्धे विध्यर्थाक्षेप्ये होमाघाराख्यसम्बन्धिविधौ प्रत्यक्षे सति सम्बन्धाख्यगुणविधानेन सम्बन्धमात्रं विधीयतइति द्वितीयासम्बन्धशब्देनास्मिन् पक्षे सम्बन्ध एवोक्त इति गुणशब्देनोक्तं तस्मादित्याशङ्कानिरासोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * नन्वाघारयतीति भाष्येण श्रुत्या धात्वर्थावच्छिन्नभावनाविधिप्रतीतेर्न वाक्यविसम्बन्धविधिर्युक्त इत्याशङ्क्य सत्यमित्यनेन सम्बन्धस्य पदान्तरान्वयलभ्यत्वेनाश्रौतत्वे ऽपि तच्छब्दपरामृष्टस्य धात्वर्थावच्छिन्नभावनाख्यस्य कर्मणः सन्निहिताघाराग्निहोत्रविधिप्राप्तत्वेनोदूर्ध्वादिवाक्यैरविधेयत्वाद्वाक्यीयगुणविध्यर्थं कर्मश्रवणं न कर्मविध्यर्थमिति तन्निरासार्थत्वेन सूत्रावयवो व्याख्यातस्तद्द्वयमेतच्छङ्कापरिहाराशयप्रपञ्चार्थैरुत्तरभाष्यैरेव व्याख्यास्यमानत्वान्न व्याख्यातम्।ननु पदान्तरेत्याशङ्काशयविवरणार्थं भाष्यं व्याचष्टे * भावनेति * सत्यमेवमिति परिहाराशयविवरणार्थं भाष्यं व्याचष्टे * सत्यमिति * भावनामध्यशब्देन तं व्यापारशब्दोक्तभावनाविशेषणभूतं स्वपदार्थं धात्वर्थं गुणशब्दो विशेष्यतीति गुणस्य भावनाद्वारधात्वर्थविशेषणत्वाभिधानेन भावनाविशेषणतैवोक्तेति सूचितम्।ननु गुणविधावपि भावनातो विध्यनुत्तारणे कर्मानुवादेन गुणविध्युद्घोषो विरुध्येतेत्याशङ्क्याह * तेनेति * येन कारणेनोदूर्ध्वादिवाक्येष्वपि स्वपदार्थं धात्वर्थगतव्यापारं भावनां वक्ष्यतीत्युक्तं तेन कारणेन सर्वत्रैवैतद्वक्ष्यमाणमुपादिष्टं भवतीत्यर्थः । शास्त्राभिव्यक्तिरितीतिकरणाध्याहारेणोत्तरग्रन्थान्वयः विशिष्टविधेः सार्वत्रिकत्वे ऽपि तात्पर्याभिप्रायः । कर्मानुवादेन गुणविध्युद्घोष इत्याशयः। नन्वेवमपि व्याख्यातृणामष्टप्रकारश्रुत्युद्घोषो विरुध्येतेत्याशङ्क्य भ्रान्तिमूलत्वं तदुद्घोषस्याह *तत्रेति* आत्मना यथा भ्रान्तिरुत्पन्ना तथान्येषामप्युत्पादयितुमित्युपहासः किलेति भ्रान्तित्वं सूचितम्। भ्रान्तित्वोपपादनायाष्टावपि प्रकारान्परदौर्बल्यनियमं च दूषयन् शुद्धधात्वर्थविधिरूपं प्रथमं प्रकारं तावत्सोदाहरणानु-
४९५।१ भाषणपूर्वं दूषयति * तत्र तावदिति * कस्मादयुक्तमित्यपेक्षायामेकाभिधानश्रुत्या भावनान्वयस्य प्रागवगमादिति हेतुमाह * न हीति * भावनानिरपेक्षस्य धात्वर्थस्य पुम्प्रवृत्त्यविषयत्वादप्यविधेय-

तेत्याह * न चेति * एतदेवोपपादयति * सा हीति * देहाश्रितस्यापि विष्णुक्रमादेरात्माश्रितस्यापि च यागादेः प्रयत्नरूपभावनां विना प्रवृत्त्यविषयतापिशब्देन सूचिता किं च भावनावद्धात्वर्थस्यानुष्ठेयनिष्पाद्यापरपर्यायसाध्यत्वेन विधानस्य अन्यदेव हि यागादौ सामान्यं करणात्मकम्। अन्यच्च भावनानाम साध्यत्वेन व्यवस्थितमिति वार्त्तिके निरस्तत्वाद्ध्यादितत्करणत्वेनैव विधानावगतेः करणत्वस्य च क्रियारूपभावनान्वयनिबन्धनत्वान्न तां विनां विधेयत्वोपपत्तिरित्याशयेनाह * इदं चेति * ननूत्पत्तिवाक्ये साध्यत्वेनापि हि विहितस्य किमर्थमपुरुषार्थरूपो धात्वर्थः साध्य इत्यपेक्षायां फलवाक्ये करणत्वेन विधानात्फलवत्त्वोपपत्तेर्नोत्पत्तिवाक्ये करणत्वेन विधिरित्याशङ्क्याह * न हीति * धात्वर्थस्य साध्यत्वेन विधौ पुरुषस्य किमर्थमित्यपेक्षायामपि विधेयस्य करणत्वानवगतेः साध्यानपेक्षत्वात्पदार्थापेक्षां च विना पदार्थान्तरान्वयायोगात्फलवाक्ये ऽपि करणत्वेन विधिर्न सम्भवतीत्युक्ते ननु भावनावत्करणत्वाभावे ऽपि साध्यापेक्षा भविष्यतीत्याशङ्क्य*असावित्युक्तम्। भावनायाः करोत्यर्थरूपत्वेन नित्यं कर्मापरपर्यायसाध्यापेक्षत्वे ऽपि धात्वर्थस्य करोत्यर्थत्वान्न करणत्वं विना साध्यापेक्षत्याशयः। विशिष्टधात्वर्थविधिरूपं द्वितीयं प्रकारं दूषयति * सोमेनेति * तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नाय इत्यनेन न्यायेन धात्वर्थस्य कारकाणां च परस्परान्वयमपेक्ष्य भावनयान्वितानां पश्चाद्धात्वर्थस्यानिष्पन्नस्य करणत्वायोगात्कारकैश्च विना तदनिष्पत्तेः कारकापेक्षायां कारकाणां च सिद्धरूपत्वेन व्यापाररूपधात्वर्थनिष्पादनं विना साक्षाद्भावनान्वयायोगाद्धात्वर्थापेक्षायामरुणैकहायनीन्यायेनान्योन्यनियमान्न भावनाविधिनिरपेक्षो गुणविशिष्टधात्वर्थविधिर्युक्त इत्याशयः। सप्तमनवमाद्ययोश्च यजेतेत्यर्थमितीति कर्त्तव्यतायां धात्वर्थान्वयनिरासेनेत्थं कुर्यादिति भावनान्वयस्य भाष्यकृता वक्ष्यमाणत्वाद् गुणानां धात्वर्थविशेषणत्वानुपपत्तेर्न तद्विशिष्टधात्वर्थविधिरित्याह * तथा चेति * गुणान्वये च धात्वर्थस्य वैरूप्यं स्यादित्याह * भावनां चेति * धात्वर्थस्यान्यत्र विधिरूपं तृतीयं प्रकारं दूषयति * तथेति * भावनायां तु धात्वर्थस्य कारकाणां वा विधेः सर्वत्राविशेषात्तदभिप्रायान्यशब्दव्याख्यान युक्तेत्याह * यदि त्विति * अन्योद्देशेन च शुद्धधात्वर्थविधानस्य तन्निरपेक्षशुद्धधात्वर्थविधानात्पदान्तरापेक्षानिमित्तविप्रकर्षेण दौर्बल्ये ऽपि अन्योद्देशनिरपेक्षविशिष्टधात्वर्थविधाने ऽपि

विप्रकर्षसाम्यात्ततो दौर्बल्यानुपपत्तेः प्रस्तुताश्रुतविशेषणाविधिकल्पनाभावेन ततो बलीयस्त्वाद् द्वितीयस्थाननिवेशापत्तेस्तृतीयस्थाननिवेशो न युक्त इत्याह * न चेति * अन्योद्देशेन विशिष्टधात्वर्थविधिरूपं चतुर्थं प्रकारं द्वितीयतृतीयपक्षोक्तदोषापादनेन दूषयति * पक्षेति * धात्वर्थे ऽन्यविधिरूपं पञ्चमप्रकारं दूषयति * दध्नेति * तृतीयानिर्दिष्टस्यापि दध्नो विधेयत्वेनानुष्ठानविषयत्वाद्विधेर्दध्यनुष्ठेयमित्यभिप्रेत्यानुष्ठानार्थकरोतिप्रयोगोपपत्तेस्तत्र जयान् जुहुयादितिवच्च प्राधान्यविवक्षयापि सप्तमीप्रयोगोपपत्तेर्होमाधिकरणाद्दध्यधिकर्त्तव्यत्वस्य परानभिप्रेतत्वे ऽपि दधिहोमे करोतीति परोक्ताया वचनव्यक्तेरञ्जसैषो ऽर्थः प्रतिभातीत्यारोप्याच्छलेनेदं दूषणद्वयमुक्तं सप्तम्यश्रुतेर्न शब्दाद्धोमस्याधिकरणत्वं स्थालीवच्च पतनप्रतिबन्धकत्वाभावान्नार्थरूपेण दध्नश्च तृतीयाश्रुतेर्भूतभव्यसमुच्चारणन्यायेन करणत्वावगमात्कर्मत्वरूपा कर्त्तव्यता न युक्तेत्यर्थः । यथा चान्यत्र शुद्धधात्वर्थविधिश्रुतिर्विशिष्टविधानाद् बलीयसी तथा धात्व-
४९६।२ र्थे ऽन्यविधिश्रुतिरपीति पञ्चमस्थाननिवेशो ऽस्या न युक्त इत्याह * इयमपि चेति * अन्यत्र शुद्धधात्वर्थविधेरपि द्विविधविशिष्टविध्यपेक्षया बलीयस्त्वसूचनार्थश्चकारः हेतुमाह * पदेति * नन्वियं पदान्तरार्थविधिविषयत्वेन विप्रकृष्टार्थत्वात् दुर्बलेत्याशङ्क्याह * उभयेति * विशिष्टविधावपि विशेषणभूतपदार्थान्तरविधिरित्याशयः । दध्ना जुहोतीत्यत्र च सन्निकृष्टार्थविध्यसम्भवकृतत्वाद्विप्रकृष्टार्थग्रहणं न दोषायेत्याह * सन्निकृष्टेति * प्रकृतश्रुतिविधेयदधिपरामर्शार्थो ऽस्य शब्दः तत्र तु विशिष्टविधावुभयोर्विशेषणाविशेष्ययोर्विध्याश्रयणात्सन्निकृष्टविध्यर्थे तत्सम्भवो विप्रकृष्टविध्यर्थे चासम्भवो ऽभ्युपगन्तव्य इति युगपद्विरुद्धसम्भवासम्भवापत्तिरित्याह * तत्रेति * सन्निकृष्टासम्भवकृतत्वाद्विप्रकृष्टग्रहणस्योभयाश्रयणे सम्भवासम्भवविरोधापत्तिरित्येकग्रन्थतया वा विशिष्टविधिदौर्बल्याभिधानार्थतयैतद्योज्यम्।नन्वेवं सति न क्वचिद्विशिष्टविधिराश्रीयेतेत्याशङ्क्याह * अगत्यैवेति * विशिष्टविधिरित्यध्याहारः।यद्यपि च श्रौतेन विधिना सन्निकृष्टविधानात्कालैक्येन च विप्रकृष्टार्थविधानात्कालभेदेन विप्रतिषेधपरिहारोपपत्तेरन्योद्देशानिरपेक्षविशिष्टविधेरियं विप्रकृष्टार्थविषयत्वात् गुर्वी तथाप्यन्यत्र विशिष्टविधानात्पदान्तरापेक्षानिमित्तविप्रकर्षस्योभयत्र सद्भावेनाविशेषाद् गुर्वी न भवत्येवेत्याह * अन्यत्रेति * तदेव त्वतिगुर्वीति सूचनार्थो ऽतिशब्दः प्रकृतमुपसंहरतीति क तर्हि निवेशयितव्येत्यपेक्षा-

र्थामाह * काममिति * श्रुतिलिङ्गादिवदासां पूर्वपूर्वानपेक्षत्वान्न क्रमोपन्यासेन प्रयोजनं यदि त्ववश्यं क्रमेणोपन्यस्तव्या स्तता वरमेवं क्रम इति * काममित्यनेनोक्तम * धात्वर्थे ऽन्यसम्बन्धाविधिरूपं षष्ठं प्रकारं दूषयति* यत्त्विति*किं यद्ददातीति दानमात्रमनूद्य तत्र प्राकाशावध्वर्यवे इत्यानन्तर्यावगतः प्रदीपाध्वर्युसम्बन्धो विधीयते उताध्वर्यवे यद्ददातीति क्रियाकारकान्वये क्रियाप्राधान्यविवक्षया-ध्वर्युविशिष्टं दानमनूद्य तस्य प्रदीपसम्बन्धे विधीयमाने ऽपीमाश्चा-दिष्टदक्षिणा इति स्मृतेः।प्राकाशशब्दवाच्ययोः प्रदीपयोर्दानसम्बन्ध-स्य प्रदानत्वादानर्थक्यतदङ्गन्यायेन विशेषणे ऽवताराद्विशेषणभूत-स्याध्वर्योः प्रदीपसम्बन्धविधिर्विधेयसम्बन्धित्वेन वाध्वर्योरेव प्रा-धान्यविवक्षायां दानविशिष्टमध्वर्युमनूद्य तस्य प्रदीपसम्बन्धविधिर्द-दात्यविवक्षया वा शुद्धाध्वर्य्वनुवादेन प्रदीपसम्बन्धाविधिरिति वच-नव्यक्तीनां मध्ये कया धात्वर्थे ऽन्यसम्बन्धाविधिरित्यशक्यं विवेक्तुमि-त्यर्थः। एतदेवोत्तरेण प्रपञ्चेन विवृणोति * सर्वत्र हीति * सम-स्ताया ज्योतिष्टोमिक्या दक्षिणाया अश्वमेधेति देशप्राप्तायाः प्राकाश-दशमाधिकरणे ऽध्वर्युभागमात्रविकारत्वाभिधानेन निवेश्यमानः प्र-सज्येतेत्यर्थः।द्विष्ठत्वाच्च सम्बन्धस्याध्वर्य्वाख्यसम्बन्धिप्राप्तावपि प्रा-काशाख्यसम्बन्ध्यप्राप्तौ विधातुमशक्यत्वात्प्राकाशयोरपि विध्या-पत्तेर्वाक्यभेदः स्यादित्याह * प्रत्ययस्य चेति * ननु सम्बन्धवि-धिनैवार्थाक्षेपान्न वाक्यभेदापत्तिरित्याशङ्क्याह * सम्बन्धो हीति* एवमप्यर्थाक्षेपगौरवं तावदेको दोषः धात्वर्थाङ्गत्वेन चार्थाक्षेपल-भ्यस्यापि सम्बन्धिनो विधेयत्वात्प्रत्ययावृत्तिस्तदवस्थेत्याशयः। ननु सम्बन्धिविशिष्टस्यैव सम्बन्धस्य धात्वर्थाङ्गत्वात् विशेषणस्य चाङ्गत्वं विना विशिष्टस्याङ्गत्वासिद्धेः सम्बन्धिनो ऽपि धात्वर्थाङ्ग-तार्थादेव लप्स्यते अतः सम्बन्धिनो धात्वर्थानङ्गत्वं वदता सम्बन्धस्यापि वाच्यं न च तद्वक्तुं शक्यम्। धात्वर्थानुरक्तेन प्रत्य-येन सम्बन्धस्य विधानाद्धात्वर्थाङ्गत्वावगतेरित्याशङ्क्ते * तत्रेति* धात्वर्थानुरक्तेन प्रत्ययेन विधानाद्धात्वर्थाङ्गत्वे च दध्ना जुहोतीत्य-स्याः सम्बन्धविधित्वाभावाद्भेदोपादानार्थवत्त्वे ऽपि वायव्येन्द्रिय-श्रुत्योः प्राकाशश्रुतिवत्सम्बन्धविधित्वाभ्युपगमाद्भेदोपादानानर्थक्यं दोषमाह * एवं तर्हीति * ननु वायव्यश्रुताविव धात्वर्थस्य प्रकृति-द्योतनार्थे विधायकप्रत्ययानुरञ्जकत्वं युक्तमिन्द्रियश्रुतौ त्वविवक्षि-तत्वान्न प्रत्ययानुरञ्जकतेत्याशङ्क्याह * न हीति * प्रकृतिप्रत्यययोः पौर्वापर्यनियमाच्छुद्धप्रत्ययार्थानुपलब्धेर्धात्वर्थस्यानुरञ्जकता सर्वत्रा-

विशिष्टेत्याशयः । वायव्यश्रुत्युपन्यासो दृष्टान्तार्थः । नन्विन्द्रिय-
श्रुतौ बलादापतितस्याप्यनुरञ्जकत्वस्यानुपकारित्वेन त्यागान्नानुरञ्ज-
कतेत्याशङ्क्य वायव्यवाक्ये ऽपि तर्हि धात्वर्थानपेक्षाद्धातुमा-
त्रादालभतिचोदिताग्नीषोमीयपशुयागप्रकृतिद्योतनासङ्केद्दात्यर्थस्य
चाध्वर्युप्राकाशसम्बन्धापादकत्ववदालभत्यर्थस्य द्रव्यदेवतासम्ब-
न्धानापादकत्वेन विधायकप्रत्ययोपकारित्वाभावान्नानुरञ्जकत्वं स्या-
दित्याह * प्रकृतीति * लिङ्गशब्दो भावव्युत्पत्त्या द्योतनाख्यलिङ्गन-
वाची उपकारिणो ऽपि धातोरनुरञ्जकत्वानपेक्षणाद्धात्वर्थस्यानुर-
ञ्जकता दूरोत्सारितेति सूचनायात्मशब्दः । ननु क्रियागर्भत्वात्स-
म्बन्धस्य धात्वर्थं विना द्रव्यदेवतसम्बन्धानिष्पत्तेर्धात्वर्था-
न्तरवाचिशब्दाश्रवणाच्च विधेयसम्बन्धापादनेनात्मना विधायक-
स्योपकरिष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * यदि च श्वेतवा-
य्वोः सम्बन्धः कार्यः सचालम्भाति द्वारेति विधीयेत न ततो वाक्य-
भेदः स्याद्विधेयापादकाविधावपि त्ववाक्यभेदे गुणफलसम्बन्धापा-
दकाश्रयाश्रयिसम्बन्धाविधावप्यवाक्यभेदापत्तेरिन्द्रियवाक्ये ऽपि
धात्वर्थत्यागोक्तिरयुक्ता स्यादित्याह * यदि चेति * विनापि त्वा-
श्रयाश्रयिसम्बन्धे गुणफलसम्बन्धोपपत्तौ प्रकरणलभ्याश्रयिसम्ब-
४९.७।१ न्धाभ्युपगमो विरुध्येतेत्याह * किमिति चेति * सप्तमाष्टमश्रुतिप्र-
कारावप्यनेन प्रसङ्गाद् दूषितौ भवतः अतो न धात्वर्थानुरक्तेन प्रत्यये-
नान्यसम्बन्धस्य विधानाद्धात्वर्थाङ्गत्वसिद्धिरित्युत्तरश्रुतिप्रकारद्व-
यदूषणस्य प्रस्तुताशङ्कानिरासार्थत्वं दर्शयितुमाह * तस्मादिति *
पञ्चमश्रुतिप्रकारवत्तु धात्वर्थाङ्गत्वसिद्ध्यर्थं दाने प्रकाशाध्वर्युसम्ब-
न्धं करोतीतिवचनव्यक्त्यभ्युपगमे पूर्ववद्धात्वर्थाधिकरणत्वसम्ब-
न्धकर्त्तव्यत्वे आपाद्य निराकार्ये इत्याह * पूर्ववच्चेति * ननु धा-
त्वर्थाङ्गतयेह सम्बन्धस्य विधिरिष्टो न तु धात्वर्थस्याधिकरण-
तासम्बन्धस्य वा कर्मतेत्याशङ्क्याह * न चेति * दध्नो
ऽपि भावनान्वयात्प्राक् धात्वर्थे विधिर्न सम्भवतीत्यपिश-
ब्दार्थः कस्मादित्यपेक्षायामाह * इतीति * यथा भावनान्वया-
त्प्राक्कस्य चिद्धात्वर्थान्वयो न सम्भवति तथा तद्भूताधिकरणो-
क्तेन मार्गेणेत्यादिवार्त्तिकेनोक्तमित्यर्थः । यद्ददाति तत्राध्वर्यु-
प्राकाशयोः सम्बन्ध इति वचनव्यक्तिनिरासमुपसंहरति * एवं
तावदिति * आध्वर्यवे यद्ददाति तस्य प्राकाशसम्बन्ध इत्यस्या-
मपि वचनव्यक्तौ दानस्याध्वर्युविशिष्टत्वे ऽध्वर्योर्वा दानविशिष्टत्वे
वाक्यभेदः स्यादित्याह * अथेति * यो ऽध्वर्युस्तस्मै प्राकाशा-

वित्यस्यां तु वचनव्यक्तौ क्रियागर्भत्वात्सम्बन्धस्य ददातिं विना सम्प्रदानसम्प्रदेयसम्बन्धायोगात्कल्पिते ददातौ सम्बन्धः सम्बन्धाच्च ददातिकल्पनेतीतरेतराश्रयापत्तेर्न धात्वर्थे ऽन्ययोः सम्बन्ध इति वचनस्य श्रुतेर्व्यक्तिः प्रकारः सम्भवतीत्याह * शुद्धेति * ननु सम्प्रदानश्रुत्याक्षिप्ताद्धात्वर्थादेवाध्वर्युप्रकाशयोः सम्बन्धसिद्धेर्धातुकल्पनाभावान्नेतरेतराश्रयापत्तिरित्याशङ्क्य * यद्यपीत्युक्तम् * धात्वर्थस्याशाब्दत्वे ऽन्वयायोगादन्वयसिद्धये ऽवश्यङ्कल्प्यो धातुरित्याशयः। यथा च सोमेन यजेतेति श्रुतियजिसद्भावान्नेन्द्रवायवादिवाक्येष्वन्ययजिकल्पना युक्ता तथेहापि श्रुतददात्यविवक्षयान्यददातिकल्पनायोगान्न शुद्धाध्वर्य्वनुवादोपपत्तिरिति सूचनार्थो दृष्टान्तः दानाध्वर्य्वनुवादेन च तत्सम्बन्धितया प्राकाशविधानेनार्थात्सम्बन्धविधिसिद्धावपि तात्पर्याभावाच्छ्रुतिप्रकारत्वानुपपत्तिरित्याह * अवश्यं चेति * अन्यतराप्राप्तौ सम्बन्धस्याश्रौतत्वे भाष्यकृत्संमतिमाह * वक्ष्यति चेति * यत्र च सम्बन्धो विधीयते तत्रान्यतरस्यान्यत्र विधानं सम्बन्धो नान्तरीयको यद्वा सम्बन्धस्य विधानानान्तरीयकौ सम्बन्धिनाविति तृतीयाधिकरणभाष्ये सम्बन्धविधिर्द्वैविध्यमुक्त्वा यत्रोभौ लक्षणत्वेन तत्र स्वशब्देन सम्बन्धो विधीयते यत्र त्वन्यतरो लक्षणत्वेन तत्रैकं लक्षयित्वान्यतरो विधीयत इति विषयोदाहरणभाष्ये प्राग्वक्ष्यमाणमपि प्रकृत्य परिधीन् हारीयोजनं जुहोतीत्यादावुभयप्राप्तौ सम्बन्धस्य श्रौतत्वं जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीत्यनभिमतत्वाद्व्यतिरेकप्रदर्शनमाम्नायेति सूचनार्थम् * पश्चादुक्तम् * विधेयान्तराभावेनार्थाक्षेपायोगात् श्रौतत्वसिद्ध्यर्थः केवलशब्दः उभयाप्राप्तौ सम्बन्धिनोः सम्बन्धविधिनान्तरीयकत्वायोगादनुदाहरिष्यमाणाप्युभयाप्राप्तिर्वायव्यं श्वेतमित्यादौ विशिष्टविधिरूपसम्बन्धविधिनान्तरीयकत्वविषयतयानुभयप्राप्तौ वेत्यनेनोदाहृता आख्यातेन च पदार्थान्तरान्वयविधौ बुद्धिविक्षेपस्य श्रुतित्रये ऽपि साम्यान्न बलाबले विशेष इत्याह * तिसृणामिति * ननु सन्निकर्षविप्रकर्षाविशेषे ऽपि धात्वर्थे ऽन्यान्वयविधौ धात्वर्थस्याविषयत्वे ऽपि विधेयविषयतया ग्रहणेनानुग्रहाद्धात्वर्थानुरक्ते ननुप्रत्ययेनान्यान्वयविधौ धात्वर्थस्याविधेयत्वे ऽपि विधेयविषयतयाप्यग्रहणात्ततो दौर्बल्यं प्रत्ययारनुरञ्जकत्वेन तु ग्रहणेनात्यन्तत्यागाभावाद्धात्वर्थत्यागेनान्यान्वयविधितो बलीयस्त्वमित्याशङ्क्याह * नापीति * विधेयविषयत्वप्रत्ययानुरञ्जकत्वत्यागानामेकैधात्वर्थविषयत्वाभावेनाविरोधान्न बलाबलज्ञानो-

पयोग इत्याशयः। अतः परदौर्बल्याभावक्रमेणोपन्यासः सप्तमाष्टम-श्रुत्योश्च षष्ठश्रुत्यन्तर्भावादष्टत्वगणनोपन्यासो ऽनर्थक इत्याह * इतीति * प्रकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादिति* पुनःश्रुतिरिति सूत्रावयवेन विहिताया अपि भावनायाः पुनर्विधानाभिधानात्स्वपदार्थगतं वक्ष्यतीति च भाष्यावयवेन स्वपदार्थधात्वर्थगतं भावनाख्यं व्यापारं विधिश्रुतिर्विधास्यतीत्यभिधानात्सर्वत्र विशिष्टभावनाविधिप्रतीतिरधिकरणगतसूत्रभाष्यावयवविवक्षया लाक्षणिको ऽधिकरणशब्दः प्रस्तुतदध्यूर्ध्वादिवाक्यरूपविषयवाची वा। ननु सर्वत्र भावनाविधौ न क्व चिद्विप्रकृष्टार्थविध्यभिधानं युज्येतेत्याशङ्क्याह * यच्चेति * सन्निकृष्टं धात्वर्थस्य भावनाविशेषणत्वं विप्रकृष्टं गुणस्येत्याशयः। स एव इति भाष्यं स्वस्वपदार्थभूतो धात्वर्थ एव भावनाख्यव्यापारविशेषणीभूतः सन् गुणविशिष्टो विधिश्रुत्या प्रत्येष्यते विधास्यत इत्येवं व्याख्यातुमाशङ्कते * कथं पुनरिति * शङ्कानिरा-
५९८। साथत्वेन भाष्यं व्याचष्टे * विशिष्टेति * ततश्च गुणविधिव्यपदेशो ऽपि फलाभिप्रायेणोपपत्स्यत इत्याह*फलतश्चेति * ननु प्राप्तत्वे ऽपि कर्मणां विशिष्टविधौ सत्यनेकार्थविधिनिमित्तप्रत्ययावृत्त्यभिधानं विरुध्येतेत्याशङ्कते * नन्विति * श्रुतिवृत्त्या विधेः सर्वत्र भावनाविषयत्वे ऽपि प्राप्तायां तस्यामप्राप्तप्रापणविषयस्वभावत्वाद्विधेस्तात्पर्यवृत्त्या विशेषणत्वात्सकृदुच्चरितस्य चानेकतात्पर्यायोगादपरिहार्या वृत्तिरिति परिहरति* नैष इति * कृदन्तविधिशब्दोत्पन्नेन भावप्रत्ययेन सम्बन्धाभिधानात्तद्विधेर्भावनया सह विषयविषयिलक्षणस्य सम्बन्धस्य श्रुतिवृत्त्या सार्वत्रिकत्वे ऽपि तादर्थ्यस्य तात्पर्यापरपर्यायस्य तत्प्रयोजनत्वस्य तत्फलत्वस्याप्राप्तविषयतयाविभक्तत्वाद्व्यवस्थितत्वाद्विशेषणफले विधित्वे ऽनेकविशेषणपरं सत्यपरिहार्यो वाक्यभेद इत्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे * यदा हीति * अर्थाद्विशेषणविधानवाक्यभेदस्यैक्ये उक्तयवसितानां तु नार्थाक्षेपो विरुध्यते इति पौर्णमास्यधिकरणवार्त्तिकोक्तत्वे ऽपि भाष्यकृता निर्वृत्तवारवन्तीयको यागो विधीयते ननु वारवन्तीयनिर्वृत्तिरर्थात्तु रेवतीषु वारवन्तीयमभिनिर्वर्त्स्यतीत्यनेन वारवन्तीयाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वाद्वक्ष्याम इत्युक्तम् * प्रपूर्वस्य वसेः स्वस्थानात्प्रस्थितस्यान्यत्र वासे प्रयोगाद्भावनातः प्रस्थायापरत्रार्पितत्वादित्यर्थः। स्पर्शादेरज्ञानमित्यध्याहारः । ननु योग्यतालक्षणसम्बन्धेन चक्षुषो ग्राहकत्वाच्चक्षुर्ग्राह्यरूपसमानदेशस्यापि स्पर्शादेर्योग्यत्वेनाग्रहणं युक्तं विधेस्तु विशेषणे ऽप्यवतारस्य भावनान्वयमात्रापेक्षत्वाद्भावनाया-

तेर्वाक्यभेदपरिहारो भविष्यतीत्याशयः । भवेदित्याशङ्काभाष्यं तं तु स्वपदार्थमित्यनेन गुणस्य भावनाविशेषणीभूतधात्वर्थविशेषणत्वोक्त्या भावनाविशेषणत्वस्योक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य यद्यपि तस्य भावनाख्यव्यापारस्य सम्बन्धिनं धात्वर्थाख्यं पदार्थं गुणशब्दो विशिंषन् व्यापारं विशिंष्यात्तथापि विनानेन प्रकारेण गुणावच्छिन्नरूपेण व्यापारो विधेयः प्रतीयेतेत्येवं विधेयत्वनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे *भवेदिति* गुणस्यःसाक्षाद्विधेयत्वयोग्यतायां गुणविधानार्थं तदवच्छिन्नरूपविधेयत्वं स्यात्तस्य त्वयोग्यत्वाद् गुणविशिष्टायां भावनायामेव विधेस्तात्पर्यावसायान्न गुणविधानार्थत्वोपपत्तिरिति साक्षाच्छब्देन सूचितं भावनापरे ऽपि विधावर्थाक्षेपाद्धि विशेषणभूतगुणानुष्ठानसिद्धेर्नेयमाशङ्का युक्तेत्याशङ्काक्षेपार्थं तत्रेति भाष्यमनुष्ठानस्य विध्यधीनत्वाद्विधिं विनानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य वाक्यावगतविधेयभावनाविशेषणत्वानुपपत्तिकल्पितगुणविध्याशयत्वेन व्याचष्टे * तत्रेति * अथाप्रियमाणे ऽपीति भाष्यं व्यधिकरणे सप्तम्यामङ्गीकृत्य विधेयाया भावनाया धात्वर्थाधीननिरूपणत्वाद् गुणाधीननिरूपणत्वाभावाद् गुणे पुंस्त्वव्याप्रियमाणे विधौ वा तस्मिन्नव्याप्रियमाणे ऽपि गुणानपेक्षधात्वर्थावच्छिन्नभावनाविधानेन विधिशब्दार्थोपपत्तेर्नानुष्ठानं सेत्स्यतीत्याशङ्काशयविवरणार्थत्वेन व्याचष्टे * अव्याप्रियमाणे ऽपीति * तत्रेत्यादिनैकग्रन्थेन वा स एवाशङ्कितान्येनापृष्ट एवानुष्ठानं निरूपयत्यन्यथा व्याचष्टे *स एवेति* स्वयं शब्देन प्रश्नानपेक्षोक्ता भावनाया गुणाधीननिरूपणत्वाभावाद् गुणानपेक्षविधेयत्वापत्तावपि स्ववाक्योपात्तगुणश्रुत्यानर्थक्यपरिहारार्थङ्गुणविधिः कल्प्य इति पुनराशङ्काक्षेपार्थङ्गुणेति भाष्यम्भावनाविधिना गुणस्य विधातुमशक्यत्वाद्भावनानिरपेक्षस्य च विधेः कल्पनायोगादगत्यानर्थक्यमेव ज्याय इत्याशङ्काशयविवरणार्थं वानर्थकश्चेति भाष्यमेकहेलया व्याचष्टे * तेनैवेति * विधिकल्पनाशयः प्रश्नः कल्पनानुपपत्त्याशयं चोत्तरमित्यर्थः । सर्वस्य वेदस्याध्यनविधिनार्थवत्त्वावधारणे आनर्थक्यायोगादवश्यकल्प्यो गुणविधिरित्याशङ्काक्षेपाशयविवरणार्थं कथं पुनरिति भाष्यं व्याचष्टे *तथेति* यथा तत्र किं भविष्यतीति प्रश्नः कल्पविध्याशयस्तथायमपि प्रश्नः कल्पविध्याशय इत्युक्तेः पौनरुक्त्यं नहीत्याशङ्क्याशयाधिक्यं वेत्यनेनोक्तं पूर्वपक्षे भावनानुष्ठानार्थत्वाद्विधेः कारकश्रुन्यायाश्चानुष्ठानाशक्तेर्विशिष्टविधिना विशेषभूतकारकानुष्ठानाक्षेपार्थं गुणवचनेन सान्निध्यार्थवत्त्वोपपत्तेर्नानर्थक्यं सिद्धान्ते तु दध्यादिवाक्ये विधेर्भा-

वनारूढत्वे ऽपि तदनुष्ठानार्थत्वाभावात्कारकानुष्ठानाक्षेपाशक्तेः सान्निध्याम्नातस्यापि गुणस्यानुष्ठानानवगमादानर्थक्यमित्युत्तरार्थं भाष्यं सिद्धान्ते ऽपि गुणानुष्ठानार्थत्वाभ्युपगमादयुक्तमाशङ्क्य मध्यप्रतीकेनावतार्यानर्थक्यापादनार्थत्वेन व्याचष्टे*असति त्वर्थ इति* भवेदित्यादि किमन्यदुच्येतेत्यन्तभाष्योक्ता कापरिहारार्थमेवन्तर्हीति भाष्यं वाक्यशब्दे श्रवणादेकाभिधानलक्षणश्रुत्युपात्तभावनानपेक्षगुणविधानार्थं तया भासमानं भावनार्थविधायकेनापि विधिना विधिप्रयोजनभूतगुणसमर्पणार्थवाक्यापेक्षणाभिधानार्थत्वेन व्याचष्टे * एवं तर्हीति * वाक्याद्भविष्यतीति वाक्ये किं भविष्यतीत्यपेक्षायामतिक्रान्तावेक्षणेन गुणगतस्य व्यापारस्य विधेयत्वप्रतीतिरित्यवगमात् * विधिरित्युक्तम् * ननु गुणमतो व्यापारो भविष्यतीति भाष्यार्थकल्पनयानेन विधिशब्देन भाष्यगता व्यापारशब्दा विधिवाचित्वेन व्याख्याता इति भ्रमितव्यम् नन्विदानीमेव वाक्याद् गुणव्यापार* उपगम्यतइत्युक्तम् *सत्यमेतदविधीयमानस्तु कुतो ऽवगम्यतइति वक्ष्यमाणभाष्ये व्यापारस्याविधीयमानत्वोक्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गाद्विधिवाचित्वे च व्यापारशब्दानां भावनावाचिशब्दान्तरस्येहाभावात्प्रस्तुताधिकरणन्यायेन सर्वत्र लिङ्गशिष्टभावनाविधिरेव तत्वमिति वार्त्तिकं निरालम्बनमेव स्यात् श्रुतिबलीयस्त्वेन पूर्वपाक्षिप्रत्यवस्थानार्थं श्रुत्यर्थे सतीति भाष्यं श्रुत्युपात्तायां भावनायां विधेस्तात्पर्यायोगेन श्रुतिविरोधाभावादयुक्तमाशङ्क्य भावनाविधिद्वारत्वाद् गुणविधेर्भावनानिरपेक्षे गुणे तात्पर्यायोगादापाद्योक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * परस्त्विति * भावनाद्वारापि प्रवर्त्तमानस्य विधेरप्राप्तप्रापणस्वभावत्वेनान्यतः प्राप्तायां तात्पर्यायोगादानर्थक्यतदङ्गन्यायेन गुणे तात्पर्यावतारो युक्त इति परिहारार्थं सत्यमित्यादिविहितत्वादित्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * सत्यमिति * तत्सन्निधेरिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं स्वपदार्थस्येति भाष्यावयवं कर्मान्तरविधानोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य कथं चित्प्राप्तिसम्भवे विशिष्टविधिगौरवान्याय्यत्वाभिधानार्थस्तद्गुणाधिकरणाधिकरणसूत्रावयवः पठितः । नन्वेवं सति तेनैव न्यायेन श्रुत्यर्थाविवक्षासिद्धेः प्रश्नो न युक्त इत्याशङ्क्य * कथमित्युक्तम् * श्रुत्यर्थाविवक्षायां द्वेषातिशयेनोक्तन्यायापरामर्शात्प्रश्नः श्रुत्यर्थाविवक्षावादिन एव वा हेत्ववतारार्थं प्रश्नोक्तिरित्यर्थः । तत्सन्निधेरिति सूत्रावयवव्याख्योपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं तस्मात् शब्दपरामृष्टतत्सन्निधिं त्रेधा व्याचष्टे * तस्मादिति * पौर्णमास्यधिकरणादिस्थानां चोदनाशब्दानां शब्दान्तरे कर्म-

भेद इति कर्मशब्दालोचनेन कर्मचोदनाविषयतया व्याख्यानात्तस्मिन्कर्मणि गुणत्वस्य सशब्दोक्तेनैकैकीभावेन विधानात्कारकद्रव्यावस्थाविशेषत्वेन क्रियायाः क्रियाकारकयोरत्यन्तभेदाभावात्क्रियाद्वारा गुणस्य विधेयत्वोपपत्तिरित्याद्ये व्याख्याने तत्सन्निधिशब्दार्थस्तस्य गुणस्य सन्निधौ पठितस्याविधाने प्रमादपाठापत्तिरिति द्वितीये तस्याः कर्मचोदनाया वाक्यान्तरस्थायाः प्रत्यभिज्ञानाच्च दध्यादिवाक्ये कर्माणि विधेयतेति तृतीये सत्यं न श्रूयतइत्यादिभाष्येण गुणविधिव्युत्पादनार्थत्वेन तत्सन्निधेरित्यादिसूत्रावयवं व्याख्यायाख्यातपदार्थविधावाख्यातपदानर्थक्यशङ्कानिरासार्थत्वेन तस्य कर्मणो ऽग्निहोत्राधारवाक्यचोदितस्य दध्यादिवाक्ये सन्निधानाद् गुणान्वयार्था पुनः श्रुतिरित्येवं व्याख्यातुं जुहोतेरिति भाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय यदीत्याशङ्काभाष्यं विधायकप्रत्ययानुवादत्वानभिधानादयुक्तमाशङ्क्य धातोरनुवादत्वे प्रत्ययस्यापि केवलाप्रयोज्यत्वेनानुवादत्वापादनाशयत्वेन व्याचष्टे * जुहोतेरिति * नन्वेवमपि दध्यादिशब्दस्य विधायकत्वानिरासात्प्रश्नो न युक्त इत्याशङ्क्याह * दधिशब्देनेति * यथा वाजपेयाधिकरणे यदि यजतेत्यनुवादः केनेदानीं गुणो विधीयतइति प्रश्नोपपादनार्थं वाजपेयशब्देनेति मा वोचत न ह्याख्यातं वा कृत्यं वान्तरेण * नाम पदस्य विधिशक्तिरस्तीत्युक्तम् * तथात्रापि वाच्यमित्यर्थः। छायाशब्दः प्रक्रियार्थः वाक्यावगतस्य गुणान्वयस्याप्राप्तत्वाद्विधेयत्वप्रतीतेस्तदन्यथानुपपत्तिकल्पितेनाख्यातेन विधिसम्भवाच्छङ्काक्षेपार्थं नन्विति भाष्यं श्रुताख्यातत्यागेनाश्रुतकल्पनायोगेनाशङ्कासमाधानार्थं च सत्यमिति भाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्यायैवं तर्हीत्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे * प्रत्यय इति * प्रत्ययस्य विधित्वे तद्वाच्याया भावनाया विधेयत्वापत्तेर्धात्वर्थानवच्छिन्नायाश्च तस्या विध्ययोगाद्धात्वर्थस्यापि विधेयत्वापत्तिरिति कस्येति भाष्येणाशङ्क्याहाविधीयमानस्याप्यन्यतो ऽवच्छेदकत्वेन प्राप्तेरनुवादोपपत्त्यभिधानार्थं धात्वर्थस्येति भाष्यं व्याचष्टे * धात्वर्थ इति*धातुप्रत्यययोः सहप्रयोगनियमे ऽप्यर्थभेदाद्विध्यनुवादविभागोपपत्तिसूचनार्थो विवेकशब्दः। ननु स्वपदोपात्तस्यापि धात्वर्थस्यान्यतः प्राप्तत्वेनानुवादाभ्युपगमे भावनाया अपि प्राप्त्यविशेषेणानुवादापत्तेर्व्यापारशब्देन भावनाविधानाभिधानं न युक्तमित्याशङ्कार्थं यदीति भाष्यं व्याचष्टे * यदीति * भावनानिरपेक्षगुणविधानाशक्तेर्गुणविधानार्थं प्राप्ताया अपि भावनाया गुणविशिष्टरूपेण गुणविधानोपपत्त्यभिधानार्थं वाक्यार्थ इति भाष्यं

पराभिमतधात्वर्थोद्देशेनान्यविधिनिरासेन विशिष्टभावनाविध्यभिप्रायत्वेन व्याचष्टे * वाक्यार्थ इति*यथैवं तर्हि वाक्याद्भविष्यतीति भाष्य विशिष्टभावनाशयं तथैतदपीत्यर्थः।तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यमुपक्रमभाष्यव्याख्यया व्याख्यातमप्यनन्तरोक्तवाक्यार्थविध्यालोचनेन भ्रान्त्यापादकत्वाद्व्याचष्टे * तस्मादिति * केवलगुणविध्यसम्भवाद्वाक्यान्तरतो ऽप्याघारणहवनरूपकर्मान्तरव्यावृत्तरूपाप्रतीतेः संज्ञोपबन्धासम्भवस्योक्तस्य केवलगुणविधिव्युत्पादनात्परिहारसिद्धेर्भाष्यकृतोपेक्षितं परिहारं स्वयमाह * जुहोतीति*ननु सजातीयकर्मान्तरव्यावृत्तिर्न जुहोत्याघारयतिभ्यां सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह * इहेति * विधिस्वभावात्सर्वतो व्यावृत्तेः संज्ञोपबन्धोपपत्तिरित्यर्थः । अप्रकृतत्वाच्चेति सूत्रोक्तं प्राकरणिकवाक्यान्तरतो ऽपि रूपालाभं परिहरति * प्रकरणाच्चेति * यत्त्वज्ञातरूपस्य कर्मणो विध्यसम्भवात्फलकरणत्वानवगतेरुत्पत्तिवाक्ये कथंभावात्मकं प्रकरणं नास्तीत्युक्तम्। तद्वाक्यान्तरतो रूपलाभसम्भवे स्वभावात् ज्ञातरूपस्यापि कर्मणो विधिसम्भवादेव कर्मान्तरव्यावृत्तिसिद्धेर्विधिसम्भवादुत्पत्तिवाक्ये ऽपि सामान्यतः फलकारणत्वावगतेः प्रकरणं सम्भवतीत्येवं परिहरति * न चेति * ननु प्रकारविशेषाकाङ्क्षात्मकत्वात्कथम्भावस्य फलविशेषान्वयोत्तरकालत्वाच्च प्रकारविशेषाकाङ्क्षाया नोत्पत्तिवाक्ये कथम्भावोपपत्तिरित्याशङ्क्याह * फलेति * निर्विशेषसामान्याभावादुत्पत्तिवाक्ये ऽप्यनिर्द्धारितफलादिविशेषप्रतीतेरनिर्द्धारितफलविशेषान्वयोत्तरकालं कथम्भावोपपत्तिरित्याशङ्क्याह * फलेति * निर्विशेषसामान्याभावादुत्पत्तिवाक्ये ऽप्यनिर्द्धारितफलादिविशेषप्रतीतेरनिर्द्धारितफविशेषान्वयोत्तरकालं कथम्भावोपपत्तिरित्याशयः।या चानभिज्ञातरूपस्य फले विधातुमशक्यतोक्ता साप्ययुक्तेत्याह * न चेति * होममात्ररूपेण फले विहितस्य कर्मणो द्रव्यादिग्रहणे विरोधाभावादित्यर्थः । विशेषतो ऽत्र द्रव्यादेर्वाक्यग्राह्यत्वेन प्रकरणानपेक्षणात्सन्निधिमात्रेण च कर्मानुवादोपपत्तेः कथम्भावाभावे ऽप्यविरोध इत्याह * इष्यते चेति * वाक्यान्तरप्राप्तं च कर्मानूद्य वाक्यान्तरेण रूपग्रहणसम्भवे स्ववाक्याज्ञातरूपस्यापि कर्मणो वाक्यान्तरतो रूपलाभाद्विधिनिर्वाहोपपत्तेर्विध्ययोगाभिप्रायेणाघारप्रकरणनिरासायोगात्परप्रकरणपाठमात्रेण तन्निरासो वाच्यः। स चाभिक्रमाधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वादयुक्त इत्याशयेनाह * न चेति * एतदेवोपसंहरति * तेनेति * यदुक्तमित्यादिभाष्यमप्याघारप्र-

करणसद्भावाभिधानार्थमित्यनेन सूचितम् । तण्डुलोदूर्ध्वादिवाक्यानां कर्मविधित्वे कर्मबहुत्वात्तदनुनिष्पाद्यपूर्वबहुत्वकल्पनापद्येतेत्याह * बहूनि चेति * अथानेकादृष्टकल्पनापत्तावपि रूपवत्त्वेनैषां विधित्वमिष्यते तदपि नास्तीत्याह * न चेति * तण्डुलादियुक्तानां होमानां देवता नास्ति ऊर्ध्वादियुक्तानां चाघाराणां यथा देवता नास्त्येवं द्रव्यमपीत्युभयाभावाभिधानं यदग्नये चेति देवतायुक्ते होमे द्रव्याभावस्तस्याघारामिन्द्र ऊर्ध्वो ऽध्वर इति वाक्यविहिते चाघारे ऽन्यतराभावश्चकारेण सूचितः । कर्मान्तरविधेश्च कर्मान्तरे गुणसमर्पकत्वायोगान्न वाक्यान्तराद्देवतादिलाभ इत्याह * सर्वे चेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तत इति * ननु वाक्यान्तराद्रूपलाभसम्भवाभिधानेनाद्यसङ्गोपबन्धव्याख्यायां परिहारसिद्धावपि द्वितीयव्याख्यायां परिहारानभिधानान्नोपसंहारो युक्त इत्याशङ्क्यानुभाषणपूर्वं परिहरति * यस्त्विति * प्रयत्नरूपभावनासाध्यत्वे ऽपि होमादिधात्वर्थस्य करणभूतधात्वर्थानवच्छिन्नाया भावनायाः कर्मान्वयायोगात्तदवच्छेदकत्वेन सङ्कल्पादिधात्वर्थोपन्यासो ऽनुष्ठेयहोमादिस्वरूपानुसन्धानं द्रव्यादिकारकसमवायाभिधानं वादिशब्दोपात्तं क्रियात्वे ऽपि धात्वर्थस्य जन्यत्वात्कर्मत्वोपपत्तिः । वस्तुतस्तु धात्वर्थस्य करोत्यर्थरूपक्रियात्वमेव नास्तीत्यपिशब्दार्थः । ननु सङ्कल्पादेरनुपादानान्न तदपेक्षया कर्मत्वनिर्देशोपपत्तिरित्याशङ्क्याह * तेनेति * अनिष्पन्नस्य होमादेः फलकरणत्वायोगात्सङ्कल्पादिनिष्पादितेन होमेन फलं भावयेदिति शास्त्रार्थो ऽवसीयतइत्याशयः । ननु दध्यादिवाक्यानां कर्मविधित्वाभावे ऽप्यग्निसूर्यवाक्ययोरनेकगुणविधानात्कर्मविधित्वावगतेरग्निहोत्रवाक्यस्य तद्वाक्यविहितसायम्प्रातर्होमद्वयसमुदायानुवादत्वं भविष्यतीत्याशङ्कते * ननु चेति * कर्मविधानं यदनेनोक्तं तदापद्यतइत्यर्थः । अत्र कैश्चिद्भाष्यमनादृत्यैतत्सूत्रं पूर्वपक्षं कृत्वाद्यसूत्रत्रयेण समुदायानुवादत्वसिद्धान्तमुपवर्ण्याग्निहोत्रे देवतायाः प्रकरणादप्यप्राप्तेर्विधित्वासम्भवस्य प्रकृतत्वाच्चेति सिद्धान्तसूत्रोक्तस्याग्निसूर्यवाक्याभ्यां देवताप्राप्तेरनुपपत्तिमाशङ्क्याग्निसूर्यवाक्ययोः कर्मविधित्वं चोदना वा शब्दार्थस्य प्रयोगभूतत्वादिति सूत्रावयवेनानेकगुणविधानान्यथानुपपत्त्योक्ताग्निसूर्यवाक्ययोरपि द्रव्याभावात्कर्मविधित्वानुपपत्तिमाशङ्क्य दध्यादिवाक्यैर्द्रव्यप्राप्तिरुत्तरावयवेनोक्तेत्युक्तं तेषां मतं दूषयितुमुपन्यस्यति * तथा नामेति * अत्रैव परोक्तामुपपत्तिमाह * एवं चेति * आह-

ती इति द्वित्वसंख्यायाः पृथक्त्वानिवेशाद्भेदव्यवहारः व्यपदेशभेदः स्पष्टः धर्मभेदो ऽपि भेदापादकत्वाद्भेदं व्यवहारयतीत्यादिशब्देनोक्तः । नन्वभ्यासविषयाभेदे व्यवहारा भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह * न चात्रेति * एकस्मिन्नभ्यासे सकलो ज्योतिष्टोम इति प्रतीत्यभावाद्युक्तं ज्योतिष्टोमावयवत्वमिह त्वेकैकस्मिन्सकलमग्निहोत्रमिति प्रतीतेर्नाग्निहोत्रावयवतेत्यर्थः । उभयत्र च समस्तेतिकर्त्तव्यतावृत्तिर्भेदापादिकेत्याह * एवञ्चेति * ननु कर्मैक्ये ऽपि कालभेदादितिकर्त्तव्यतावृत्तिर्युक्तेत्याशङ्क्याह * अन्यथात्विति * एकादशे दर्शपूर्णमासाख्ययोः समुदाययोः राजसूयाख्यानामिष्टिपशुसोमयागानां चातुर्मास्याख्यानां च वैश्वदेवादिपर्वणां कालभेदादङ्गावृत्तौ सिद्धान्तितायां सवनीयपशौ च या पशुपुरोडाशाङ्गप्रचाराणां कालभेदे ऽप्यङ्गानावृत्तिवदिहाप्यनावृत्तिरित्याशङ्क्यैकस्य कर्मणः प्रक्रमात्प्रभृत्यासमाप्तेरेककालत्वात्सवनीयपशोश्चैककर्म्यात्प्रयोगाख्यस्य तन्त्रस्य विप्रकृष्टकालत्वे ऽप्यङ्गानावृत्तियुक्तेति वैषम्यं वक्ष्यमाणं दृष्टान्तितम् । दध्यादिवाक्यानां च कर्मविधित्वे दध्यादीनां भिन्नकर्मविषयत्वात्समुच्चये सति सम्प्रतिपन्नदेवतात्वात्सहप्रदानापत्तेर्विकल्पसिद्ध्यर्थं कर्मैक्यायाग्निहोत्रवाक्यस्य विधायकत्वं सिद्धान्तयितव्यं सूर्याग्निवाक्ययोस्तु कर्मविधित्वे पक्षद्वये ऽपि दध्यादिविकल्पसिद्धेर्विचारो ऽनर्थकः स्यादित्याशयेनाह * न चेति * परमतमुपसंहरति * तस्मादिति * सूर्याग्निवाक्ययोः कर्मविधित्वे सत्येककर्मासम्भविदेवताद्वयरूपगुणभेदितस्यैकैकवाक्यविहितस्य कर्मद्वयस्यैक्यमुपचर्यापराग्निकहोमानां चाग्निहोत्रवाक्यात्पश्चाद्विहितत्वेनानुवादायोगमभिप्रेत्य सायम्प्रातराहवनीयहोमविवक्षयाहुत्योरित्युक्तं परमतमुपन्यस्तं दूषयन्समुदायानुवादमेव तावन्निष्प्रयोजनत्वेन दूषयति * उच्यतइति * दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनस्य समुदायानुवादाव्यतिरेकणासिद्धेर्विद्धद्वाक्ययोः समुदायानुवादो ऽर्थवान् अग्निहोत्रमिति वैकवचनस्य राजसूयेनेत्येकवचनवत् समुदायानुवादं विना ऽप्यसमुदायीकृतानामेव प्रकृतानां कर्मणामेकफलान्वयात्समुदायसिद्धौ सत्यां तद्गतैकत्वद्वारा सिद्धेः समुदायानुवादो ऽनर्थक इत्याशयः । नन्वग्निहोत्रशब्दविशेषितेन धातुना फलान्वयावगमात्ततः प्रागेव समुदायत्वसिद्ध्यर्थं समुदायानुवादो ऽर्थवानित्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे यथैव हीति* अनवगतफलानामपि कर्मणामेकप्रकरणविधानलक्षणैकधर्मान्वयाख्यात्प्रचयात्साहित्याख्यः समुदायः सेत्स्यतीत्याशङ्का-

निरासाशयः । प्राक्फलान्वयात्समुदायासिद्धावप्राप्तत्वान्नानुवादो ऽपि सिद्ध्येदिति सूचनार्थो दृष्टान्तः । समुदायासिद्ध्यैवैकत्वञ्च नालम्ब-नैकत्वासिद्धिर्न तत्सिद्ध्यर्थो ऽप्यनुवादो युक्त इति सूचनार्थैकत्वश-ब्दः । एवमग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति प्रयोगवाक्यगतमग्निहो-त्रपदमपि प्रचयशिष्टसमुदायैकत्वद्वारेण भविष्यतीत्यध्याहारेण योज्यं यथा चेति श्लोकव्याख्या नन्वग्निहोत्रशब्दस्यैकप्रकरणविधा-नलक्षणप्रचयकृतसमुदायनिमित्तत्वे सति गार्हपत्यान्वाहार्यपचन-होमानामपि प्रकृतत्वाविशेषात् ग्रहणेन फलान्वयापत्तेर्दर्शपूर्णमा-सादौ च सर्वत्र गार्हपत्यान्वाहार्यपचनयोः प्रधानकर्माधिकरणत्वा-भावव्याप्तेरग्निहोत्रद्रव्यस्य च चतुरुन्नयनविधानाच्चतुरुन्नयनसं-स्कृतस्यैव प्रधानहोमार्थत्वावगमात्तस्य चाहवनीयहोममात्रार्थत्वा-दाहवनीयाधिकरणहोमविधायकाग्निसूर्यवाक्यानन्तर्याच्चाग्निहोत्रं जुहोतीति समुदायानुवादस्थस्याग्निहोत्रशब्दस्याहवनीयाहोममात्र-विषयत्वेन तन्मात्रस्य फलान्वयावगतेर्नैकप्रकरणविधानापादितस-मुदायनिमित्तताग्निहोत्रशब्दस्य सम्भवतीत्यतद्वाक्याभावे ऽग्निसू-र्यवाक्यविहितहोममात्रसमुदायासिद्धेस्तत्सिद्ध्यर्थः समुदायानु-
६०१।२ वादो ऽर्थवानित्याशयेनाशङ्कते * नन्विति * प्रकृतत्वाविशेषेण जुहोतेः सर्वहोमग्राहित्वावसायाद्धेदिके चार्थे ऽनुमानाप्रवृत्तेः पि-ण्डपितृयज्ञादेश्चातिप्रणीताग्नौ विहितस्याहवनीयानधिकरणत्वे ऽपि प्राधान्यदर्शनात्संस्कारव्यवस्थामात्रेण च प्राधान्यव्यवस्थानुपपत्ते-रानन्तर्यस्य च पञ्चमक्रमात्मकप्रमाणत्वेन प्रकरणेन बाधाद्राजसू-यशब्दवत्प्रकृतमात्रग्राहिजुहोतिसामानाधिकरण्येनाग्निहोत्रशब्दस्य सूर्यप्रकृतहोमविषयत्वावसायान्नाहवनीयहोममात्रसिद्ध्यर्थत्वं समु-दायानुवादस्य सम्भवतीत्याशयेन परिहरति * समुदायेति * ननु बहुव्रीहिः सर्वनामार्थवृत्तित्वात्सन्निहिताहवनीयहोमविषयत्वावगमे-नापराग्निकेभ्यो व्यवच्छेदो भविष्यतीत्याशयेन शङ्कते * नन्विति * पाश्चात्ये ऽप्यथैव ज्योतिरित्यादौ सर्वनामप्रयोगदर्शनेन प्राक्भाव-मनादृत्य सन्निधिमात्रापेक्षणादापराग्निकहोमानामपि चैकप्रकरण-गतत्वेन सन्निध्यविशेषादत्यन्तसन्निधेश्च द्वयोरप्यसम्भवात्सन्नि-हितार्थवृत्तित्वेन विशेषणत्वानुपपत्तेरग्निदेवत्यहोमाभिधायित्वेन वि-शेषणत्वं वाच्यं तच्चापराग्निकनामप्यग्निदेवत्यत्वान्न सम्भवती-त्यापाद्योक्त्या परिहरति * नेति * अग्निदेवत्यत्वे च विशेषणे सति प्रातर्होमस्यापि प्राधान्यं न स्यादित्याह * अपि चेति * अतः समुदा-यानुवादाभाववत्समुदायानुवादे ऽपि सर्वेषां प्राधान्यात्समुदायानु-

वादो ऽनर्थक इत्युपसंहरति * तस्मादिति * नन्वग्निहोत्रवाक्यस्य विधित्वे सर्वाग्निष्वभ्यस्तस्य कर्मणो भेदाभावात्प्राधान्याविशेषे ऽप्यग्निसूर्यादिवाक्यानां कर्मविधित्वे ऽग्निहोत्रवाक्यास्यानन्यप्रयोजनत्वात्समुदायानुवादार्थत्वावगतेः प्रकृतमात्रग्रहणे च समुदायानुवादानर्थक्यापत्तेः प्राग्विहिताहवनीयहोममात्रानुवादावसायादापराग्निकानामङ्गत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * तथेति * सूर्याग्न्यादिवाक्यानां कर्मविधित्वाभावे ऽपि गुणार्थतयार्थवत्त्वोपपत्तेर्न तेषां कर्मविधित्वाभ्युपगमेनाग्निहोत्रवाक्यस्य समुदायानुवादताभ्युपगन्तुं युक्तेत्याशयः। शाखान्तरे च द्वे आहवनीये चतस्रो गार्हपत्ये चतस्रो ऽन्वाहार्यपचने दश सम्पद्यते दशाक्षरा विराट् य एवं विद्वान् विराट् सम्पन्नमग्निहोत्रं जुहोतीति सर्वहोमविषयत्वेताग्निहोत्रशब्दप्रयोगात्सर्वविषतयैवाग्निहोत्रशब्दस्य निश्चीयत इत्याह * तथा चेति * विराट्शब्दस्य दशकाख्यत्वादापराग्निकहोमाग्रहणे च दशकासम्पत्तेः सर्वविषयत्वलिङ्गेन विराट्सम्पत्त्युपन्यासः अतः समुदायानुवादानर्थक्याद् गुणविधित्वस्य च तत्प्रख्याधिकरणे निरस्तत्वात्कर्मविधितैवाग्निहोत्रवाक्यस्य युक्तेत्याह * तस्मादिति * नन्वेवमपि गार्हपत्यादिवाक्येषु संख्याधिकरणारूपानेकगुणविधानात्कर्मविधिप्रतीतेः कर्मभेदे सति कर्मैक्यं न सिध्यतीत्याशङ्क्याह * ततश्चेति * यदाहवनीये जुहोतीत्यनारभ्यवादेन सर्वहोमानामाहवनीयाधिकरणत्वप्राप्तेराहवनीये द्वे इत्यस्याहुत्यन्तरपरिसंख्यार्थत्वादष्टानामाहुतीनामधिकरणापेक्षायां गार्हपत्यान्वाहार्यपचनाधिकरणत्वविधौ समं स्यादश्रुतित्वादित्यनेन न्यायेनैकैकत्र चतुष्ट्वस्य प्राप्तस्यानुवादाद् गार्हपत्ये जुहोत्यन्वाहार्यपचने जुहोतीति वाक्यान्तराभ्यां वा गार्हपत्यान्वाहार्यपचनप्राप्तेश्चतुरावृत्तिलक्षणगुणमात्रविधानार्थत्वात्तत्संयोगस्याहवनीयसंयोगस्य च द्विरावृत्तिलक्षणगुणमात्रविधानार्थत्वान्न वाक्यभेदापत्तिरित्याशयः। ननु कर्मैक्ये सत्यग्नीनां विकल्पापत्तेस्तत्संयोगेन विहितानामावृत्तीनामपि विकल्पप्रसङ्गाद्विराट्सम्पत्त्यनुवादो न युज्येतेत्याशयेनाशङ्कते * कस्मात्पुनरिति * केषांचित्परिहारं दूषयितुमुपन्यस्यति * केचिदिति * प्रक्षेप्यस्य द्रव्यस्य क्वचित्प्रतिष्ठां विनाप्याधारासिद्धयोजनमात्रेण प्रक्षेपसिद्धेरग्निसंयोगस्यादृष्टार्थत्वेनैक्यार्थ्ये प्रमाणाभावान्न विकल्प इत्यर्थः।अदृष्टार्थत्वे सति वैकल्पिकबाधायोगादविशेषेण यच्छास्त्रमन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य तत्सन्दिग्धमाराद्विशेषशिष्टं स्यादिति दशमाधिकरणविरोधः स्यादिति दूषण-

माह * एवं त्विति * तत्राङ्गानुरोधेनाश्रुतावृत्त्ययोगाद् बाधसम्भवे ऽपीहावृत्तिश्रवणाद्विकल्पानुपपत्तिरित्याशयेनाशङ्कते * अर्थेति * द्विरावृत्त्यादिश्रवणे ऽपि दशकृत्वा आवृत्त्यश्रवणाद्विरादृश्रुतेश्चानुवादसरूपत्वात्सामर्थ्यमित्याशयेन परिहरति * इहापीति * स्वमतेनानुवादसरूपत्वमन्यतः प्राप्त्यभावाद्विधित्वे सति द्वादशाधिकरणन्यायेन समुच्चयसिद्धिरिति परिहरति * तस्मादिति * विराट्सम्पत्त्यविधाने त्वदृष्टार्थत्वे ऽप्याहवनीयादिसंयोगस्य प्रत्येकमाहुतीनां स्थानविशेषनियमात्स्थानान्तरपाते च प्रायश्चित्ताम्नानात्कर्ममध्ये चानुगते ऽग्नौ लौकिकाग्निब्राह्मणपाण्यादौ होमविधिदर्शनात्सप्तमीश्रुतेश्चाधारणत्वद्वारैवादृष्टार्थत्वावसायान्न देवताग्निशब्दोऽक्रियमित्यत्र वाग्निप्रतिनिधिनिरासस्य प्रत्यक्षदृश्याग्निरूपस्य दृष्टार्थत्वे ऽप्याहवनीयादिरूपस्यादृष्टार्थत्वेनान्यत्र तदवयवानुवृत्तौ प्रमाणाभावादुपपत्तेरन्योन्यनिरपेक्षस्य च विभक्तिश्रुत्याधारत्व-
५०२।२ प्रतीतेर्विकल्प एव स्यादित्याह * अन्यथा हीति * श्लोकं व्याचष्टे * सत्यपीति * ननु विद्वद्वाक्यस्य विधित्वाभ्युपगमे द्विचतुर्दशकृत्व आवृत्तिलक्षणानेकगुणविधानात्कर्मोत्पादकत्वापत्तेरुत्पत्तिस्थया संख्यया कर्मभेदः स्यादित्याशयेनाशङ्कते * कस्मात्पुनरिति * अग्निहोत्रवाक्यस्यानन्यप्रयोजनत्वेन कर्मोत्पादकत्वावसायाद्विरावृत्त्यादिवाक्यानां च विभागेनैकैकगुणविधायकत्वोपपत्तेरनुत्पत्तिस्थत्वान्नेयं संख्या भेदिकेत्याशयेन परिहरति * नेति * नन्वनुत्पत्तिस्थापि संख्या कस्मान्न भेदिकेत्याशङ्क्याह * उत्पत्तिस्था हीति * उत्पत्तिवाक्यावधारितसंख्ये कर्मणि संख्यान्तरानिवेशादावृत्त्यापि च संख्यान्तरसम्पादनोपपत्तेर्नास्वरूपभेदकत्वं सम्भवतीत्याशयः । अग्निहोत्रवाक्यस्य कर्मविधित्वे कर्मैक्यसिद्धिमुपपादितामुपसंहरति * तेनेति * परोक्तं समुदायानुवादत्वं निष्प्रयोजनत्वेन दूषयित्वाग्निसूर्यवाक्ययोर्गुणविधित्वे वाक्यभेदापत्तेः । कर्मविधित्वमाशङ्कितमनुभाषणपूर्वकं दूषयति * यत्विति * चशब्दात्समुच्चितस्य देवताद्वयस्य सकृच्छ्रुतेन प्रत्ययेन विधानोत्पत्तेः कालदेवतारूपाणामेकार्थविधानाद्वाक्यभेदो वाच्यः स चात्र कालानुवादान्नास्तीत्याशयः । नन्वनेकार्थविधिलक्षणवाक्यभेदाभावे ऽपि विशिष्टानुवादलक्षणो वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * कालमात्रानुवादात्परिहरति * नेति * जुहोतेस्तर्हि का गतिरित्याशङ्क्य प्रकरणलभ्यकर्मानुवादतोक्ता ननु कालस्य देवतान्वयो न सम्भवतीत्याशङ्क्य द्वेधा परिहरति * स त्विति * प्राकरणिकाद्या-

क्यान्तरात्कालस्य कर्मान्वयावगतेस्तद्द्वारा देवतान्वय इत्येकः परिहारः। विधीयमानया सम्प्रदानभूतया देवतयाकाङ्क्षितत्वात्प्राकरणिकवाक्यान्तरेण च होमस्य कालान्वयितयावगतेस्तल्लक्षणार्थः कालनिर्देश इति द्वितीयः । ननु प्रत्यक्षश्रुतत्वाद्धोमस्य कालेन लक्षणा न युक्तेत्याशङ्क्याह * न चेति * वाक्यभेदापत्तेः श्रुतस्य होमस्य कालेन विशेष्टुमशक्यात्प्रत्ययानुग्राहकत्वेन च धात्वर्थानर्थक्यपरिहारोपपत्तेर्लक्षणयैव लाभो ऽभ्युपगन्तव्य इत्याशयः । ननु कालेन होमलक्षणायामनया यो हि कालस्येत्यनेन न्यायेनैककाललक्षितहोमस्य कालान्तरे ऽप्यनपायादग्नीषोमलक्षितोपांशुयाजे विधीयमानस्य पौर्णमासीकालस्य देवतान्तरयुक्ते ऽपि प्राप्तिवदेककाललक्षिते होमे विधीयमानाया देवतायाः कालान्तरयुक्ते ऽपि प्राप्तेर्व्यवस्थापरत्वोक्तिर्न युज्येतेत्याशङ्क्याह * न चेति * कर्मस्वरूपमात्रलक्षणे सत्येकैकेनैव तत्सिद्धेः कालद्वयोपादानानर्थक्यप्रसङ्गात्स्वानुरक्तकर्मलक्षणे कालान्तरयुक्ते कर्मण्यप्राप्तेर्नोपांशुयाजतुल्यतेत्याशयः । अतो ऽग्निसूर्यवाक्ययोर्व्यवस्थापरता युक्तेत्याह * तेनेति * व्यवस्थायाः सूर्याग्निमात्रविषयत्वे ऽपीतरेतरयुक्तदेवताद्वयविधेः प्रत्येकव्यापाराभावे वाच्यभेदसूचनार्थौ द्वन्द्वनिर्देशौ द्वन्द्वानिर्देशसूचितमपि वाक्यभेदपरिहारमजानतां वाक्यभेदोक्त्याशयमाशङ्कते * नन्विति * चशब्दाद्देवताद्वयसमुच्चयस्य सकृच्छ्रुतेन प्रत्ययेन विधानावगतेर्वाक्यभेदाभावे ऽपि वाक्यभेदमाशङ्कमानेनाग्नेयपदोपात्तद्रव्यदेवतरूपानेककारकवदग्निप्रजापत्योरनेककारकत्वं वाच्यं तच्च नास्तीत्यनेककारकत्वं परानभिमतमप्यापाद्यान्येषां परिहारं दूषयितुमुपन्यस्यति *नेति* ५०३।१
प्रतिपदं च यावत्किं चित् द्रव्याश्रितं जातिलिङ्गसंख्यादीत्यादिपौर्णमास्यधिकरणवार्त्तिकोक्तं परामृष्टं पृथक्चतुर्थीनिर्देशादग्नीषोमवत् समुच्चितयोः कारकत्वाप्रतीतेः कारकयोस्तु समुच्चये कारकभेदापत्तेरग्नये दात्रइत्यादिवद्विशेषणविशेष्यभावात्त्वेककारकत्वे च शब्दानुपपत्तिप्रसङ्गात्सत्यपि वा विशेषणविशेष्यभावेनैककारकत्वे भिन्नकारकविभक्त्युपात्तयोररुणयैकहायन्यादिवत्क्रियान्वयं विना परस्परविशेषणविशेष्यभावायोगाद्यज्जुहोति तदग्नये तच्च प्रजापतित्वगुणविशिष्टाय जुहोतीति प्रत्येकविधिव्यापारापत्तेरपरिहार्यो वाक्यभेद इत्याशयेन दूषयति*अत्रेति * अग्नये दात्रइति वद्विशेषणविशेष्यत्वाङ्गीकरणेन प्रजापतित्वगुणविशिष्टस्याग्नेः कारकत्वाद्यद्यप्येकं कारकं तथाप्यनेककारकपदोपात्तयोः कारक-

विभक्तिश्रुत्या क्रियान्वयावगतेः क्रियान्वयात्प्राग्विशेषणविशेष्यत्वाप्रतीतेः प्रत्येकं विधिव्यापाराद्विधायकप्रत्ययावृत्तिः स्याद्वस्तुतस्तु प्रजापतेः स्वतन्त्रदेवतात्वप्राप्तिर्विशेषणत्वाभावेन कारकैक्यं नास्तीति यद्यपि शब्दार्थः श्लोकं व्याचष्टे * विभक्त्या हीति * समासस्यैकपद्यात्मकृच्छ्रुतप्रत्ययान्वयो युक्तः अग्नये च प्रजापतये चेत्यत्र समासाभावेनेतरेतरयुक्तस्याग्नीषोमवत्कारकत्वाभावाद्विशेषणत्वविशेष्यत्वाप्रतीतेश्च विशिष्टस्य कारकत्वाभावात्परमार्थतस्तावन्नैकं कारकं यद्यप्येकं तथाप्यनेकपदोपादानात्प्रत्ययावृत्त्याप्त्तिरित्यपि शब्दार्थः । ननु सम्प्रदानत्वमात्ररूपेण कारकैक्योक्तिः सम्भवति सामान्यस्याविधेयत्वाद्विभक्तिभेदे च कारकविभक्त्यैक्यायोगादावृत्त्युपपादनार्थं प्रत्ययस्य क्रियैकविषयत्वेन क्रियान्वयं विना चार्थस्य विषयीकरणरूपालोचनायोगात्कारकत्वं च विना क्रियान्वयायोगाद्विभक्तिप्रयुक्तस्य प्रत्ययस्य नामार्थालोचनतोक्ता भिन्नयोरपि कारकयोश्चशब्देनेतरेतरयुक्तयोर्विषयत्वावगमात्प्रत्येकं विधिव्यापाराभावाद्भिन्नयोरपि विधेयत्वे विषयाभेदाद्वाक्यभेदपरिहारसम्भवे ऽपि यद्यवश्यमेकार्थविधिरेव वाक्यभेदपरिहाराय वाच्य इत्याग्रहस्ततो देवताद्वयविधौ कारकैक्यसम्भवात्सामान्यरूपेणैक्यसम्भवे ऽप्यनेकपदोपात्तयोरितरेतरयोगाविवक्षायामनेकविधेयत्वापत्तेस्त्वदुक्तपरिहारायोगाद्वरमेकदेवताविधानाभ्युपगमेन वाक्यभेदः परिहर्त्तव्य इत्याह * तस्मादिति * प्रजापतिमात्रविधौ व्यवस्थानुपपत्तेः सायम्प्रातःशब्दयोरविवक्षितार्थत्वादेकेनैव वाक्येन कालद्वये ऽपि कर्मैक्यात्प्रजापतिप्राप्तेर्वाक्यान्तरानर्थक्यप्रसङ्गाद्विधेयस्य प्रजापत्तेर्देवतान्तरसाहित्येन स्तुत्यर्थं पुनः प्रजापतिसङ्कीर्त्तनमित्यभ्युपगमे विध्यर्थवादयोरेकवाक्यत्वाद्वाक्यद्वयव्यवस्थानुपपत्तेर्यथाग्नाई पत्नीवाञ्चिति मन्त्रवर्णाद्देवताभूताग्निप्राप्तेस्तद्विशेषणमात्रं पात्नीवतं गृह्णातीति तद्धितेन विधीयते तथात्राप्यग्निसूर्ययोः प्रजापतित्वविशेषणं सायमग्नेः प्रजापतित्वं विशेषणं प्रातः सूर्यस्येत्येवं व्यवस्थया विधीयत इत्येवं व्याख्येयं नाग्नेः सूर्यस्य वा शुद्धस्य देवतात्वं किं तु प्रजापतित्वविशेषणमपि देवतात्वान्तर्गतमित्यभिधानार्थत्वाभ्युपगमेन च शब्दानर्थक्यं परिहार्य्यमित्याशयः । विशेष्ययोर्देवताभूतयोरग्निसूर्ययोः कुतः प्राप्तिरित्याशङ्क्याह * अग्नीति * अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति सूर्यो ज्योतिः ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातर्जुहोतीति वाक्यान्तरविहितमन्त्रवर्णाद्विशेष्यप्राप्तिरित्य-

र्थः। प्रजापतेः स्वतन्त्रदेवतात्वे गुणवृत्त्यैन्द्रीवन्मन्त्रयोः प्रजापतिप्रकाशकत्वोपपत्तेर्देवताकल्पकत्वायोगान्न मूर्द्धाग्निसूर्यप्राप्त्यर्थो ऽयं ग्रन्थः। नन्वग्निसूर्ययोरन्यतः प्राप्तत्वे प्रजापतिविधौ कीर्त्तनं किमर्थमित्याशङ्क्याह * ताभ्यामेव चेति * स्तुतिशब्दस्य गुणवत्त्वाभिधानवाचित्वाद्विधीयमानप्रजापतित्वलक्षणगुणापेक्षितगुणिसमर्पणायोपादानमित्यर्थः। ननु प्रजापतिशब्दस्य देवताविशेषे रूढत्वात्प्रजापालनगुणवाचिता न युक्तेत्याशङ्क्यागत्या गुणवाचित्वाङ्गीकरणौचित्याभिधानाय * औचित्येनेत्युक्तम् * नन्वेवं सति तत्प्रख्याधिकरणे * यदग्नये चेत्यत्र * नाग्निप्राप्त्यभिधानं न युज्येतेत्याशङ्क्याह * यदपि चेति * मन्त्रतो प्राप्तस्याग्नेर्विशेष्यत्वेनानुवादायोगान्मन्त्रस्याग्निप्रापकत्वालिङ्गतयेदं तत्रोदाहृतमित्यर्थः। नन्वग्निप्रजापत्योर्विशेषणविशेष्यभावे ऽग्नेः पूर्वाहुतिः प्रजापतेरुत्तरेत्यादिविरोधेनापि पक्षस्यानभिमतत्वात्केन विशेषणोपन्यास इत्याशङ्क्य * आहैवं चेति * ब्राह्मणेनाग्निसूर्ययोरविधाने लिङ्गात्तद्देवत्यमन्त्राप्राप्तेर्मन्त्रविषययोर्विध्योर्नानर्थक्यापत्तिरित्यर्थः। ननु लिङ्गात्केवलदेवत्यमन्त्रप्राप्तावप्यग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति सायं जुहोति सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति प्रातर्जुहोतीति मिश्रदेवत्यमन्त्रविधानात्पर्युदस्तयोः प्रतिप्रसवार्थत्वेनानर्थक्यं परिहर्त्तुं शक्यमित्याशङ्क्याह * अन्यथेति * परिह्रियते अनेनेति करणे परिहारशब्दं व्युत्पाद्य परिहारश्च तत्प्रयोजनं चेति कर्मधारयो विग्राह्यः तदर्थशास्त्रत्वलक्षणस्य दोषस्य परिहारकं यत्प्रयोजनं मन्त्राधिकरणे गुणविधिरूपं परिसंख्यारूपमर्थवादरूपं चोक्तं तत्तावन्न सम्भवति यत्त्वादिशब्दोक्तं पर्युदस्तमन्त्रप्रतिप्रसवरूपमिहाभिमतं प्रयोजनं तस्मिन्कल्प्यमाने ऽति क्लेशः स्यादिति कल्प्यमानपदाध्याहारेण व्याख्येयम्। नन्वतिक्लेशापत्तावप्यग्नेः पूर्वाहुतिः प्रजापतिरुत्तरेत्यादिश्रुतिविरुद्धविशेषणविशेष्यत्वकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्याह * तस्मादिति * एकार्थविधिं विना वाक्यभेदपरिहारासम्भवाभिमानिनं प्रत्येकार्थविध्युपपादनार्थं मन्त्रवर्णप्राप्तयोरग्निसूर्ययोः प्रजापतित्वलक्षणविशेषणरूपैकार्थविधिरनभिमतो ऽप्युक्तो न पारमार्थिक इत्याशयः। कस्तर्हि पारमार्थिको वाक्यभेदपरिहार इत्याशङ्क्याह * एतीति * येन कारणेन पारमार्थिको वाक्यभेदपरिहारो भवति तत्प्रागेवाग्निप्रजापती सूर्यप्रजापती इति चेतरेतरसाहित्यवाचिद्वन्द्वनिर्देशात्सूचितमित्यर्थः * अयमाशयः * यथा गावश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च

माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति वाक्ये चशब्देनेतरेतरसहितस्य गवादिशब्दस्य दक्षिणाशब्दान्वयावगमात्समुदितानां गवादीनामेक-दक्षिणात्वावगतेर्द्धेनुर्दक्षिणेति विकृतौ विहिताया धेनोः समस्तद-क्षिणाविकारत्वं दशमे वक्ष्यते तथेहापि यज्जुहोति तदग्नये च प्र जापतये चेति चशब्दात्समुच्चितयोरेवाग्निप्रजापतिशब्दयोर्विधेय-कान्वयप्रतीतेः प्रतिपदं विधेरपर्यवसानेन विधिव्यापारभेदाभावा-त्पृथक् चतुर्थीनिर्देशात्कारकभेदप्रतीतेर्भिन्नयोरपि विधेयत्वे प्रत्य-यावृत्त्यप्रसक्तेः समुदितरूपस्य च विधेयत्वेन विधेयभेदाभावादने-कार्थत्वाप्रसक्तेर्देवताद्वयविधावपि न वाक्यभेदापत्तिरिति प्रपञ्चितं चैतत्तन्त्रसारे वाजपेयाधिकरणे ऽत्रापि तत्प्रख्याधिकरणे ऽस्माभि-रुपपादितमिति ग्रन्थगौरवभयान्न बहुप्रपञ्च्यते । यत्तु ग्रहाभ्यासेषु ज्योतिष्टोमावयवबुद्धिवत्सायम्प्रातर्होमयोरग्निहोत्रावयवबुद्ध्या भा-वेन तद्भेदव्यवहारस्यावयवविषयत्वायोगाद्भेदोपपादकत्वमुक्तं त-दप्यनुभाषणपूर्वं दूषयति * यस्त्विति * यथा दर्शपूर्ण-मासावृत्त्यात्मके दाक्षायणयज्ञे सकलयोर्दर्शपूर्णमासयोर्द्वि-रावृत्तेर्नावृत्तावयवबुद्धिस्तथाग्निहोत्रस्यापि सकलस्य वि-राड्वाक्याद्दशकृत्वो ऽभ्यस्तस्य द्वे आहवनीये द्वे गार्हपत्ये द्वे अन्वा-हार्यपचनइति वाक्यात्षड्कृत्वो ऽभ्यस्तस्य तस्य वा पुनस्याग्निहोत्र-स्य स च शतानि विंशतिश्च संवत्सरे सायमाहुतयः सप्त वा एव शतानि विंशतिश्च संवत्सरे प्रातराहुतय इति वाक्यान्तरालोचनया वा द्विरभ्यस्तस्य सायम्प्रातःकालयोरावृत्तेर्नावृत्तावयवबुद्धिरित्य-र्थः । नन्वेकस्मिन्काले ऽग्निहोत्रसाकल्ये सति दाक्षायणयज्ञवदा-वृत्त्यविधानात्प्रयोगसमाप्तेः कालद्वयेऽनुष्ठानप्रमाणाभावादाचारवि-रोधः स्यात्सूर्याग्निवाक्यविहितयोस्तु कर्मणोरग्निहोत्रवाक्येन समु-दायानुवादे प्रयोगवाक्यस्थेनाग्निहोत्रशब्देन कर्मद्वयग्रहणात्कालद्व-ये ऽनुष्ठानोपपत्तिरित्याशयेन स एव पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते * न-न्विति * एकैकस्मिन्काले प्रयोगसमाप्तावपि सायं जुहोति प्रातर्जु-होतीति वाक्यान्तरप्राप्तयोः कालयोः प्रयोगापेक्षितत्वेन तच्छेषत्वा-वगतेर्यावज्जीवं सायम्प्रातर्जुहुयादिति प्रयोगशास्त्रार्थावधारणादङ्ग-त्वे ऽपि कालस्यानुपादेयत्वसाम्येनार्थान्निमित्तभूतजीवनविशेषण-त्वावगतेः कालावच्छिन्नस्य जीवनस्य निमित्तत्वात्प्रतिनिमित्तं च नैमित्तिकानुष्ठानस्य षष्ठे वक्ष्यमाणत्वान्नैमित्तिकहोमकरणं तावदेक-स्मिन्काले प्रयोगसमाप्तावपि यावज्जीवचोदनया भविष्यतीत्यनु-ष्ठानाविरोध इत्याशयेनैकदेशिनः परिहारं दूषयितुमुपन्यस्यति *

नेति * उभयत्रानुष्ठानस्यानेन प्रकारेण सिद्धावपि सायं होमे कृते ५०४।२
यजमानापद्यप्यृत्विग्द्वारा प्रातर्होमो ऽवश्यकार्यत्वाचारविरोधः प्रयोगभेदपक्षे दुष्परिहर इति दूषणमाह * सत्यमिति * अस्याचारस्यैकप्रयोगपक्षे न्यायमूलत्वप्रदर्शनार्थम् * प्रक्रान्तेत्युक्तम् * काम्यप्रयोगे वोभयत्रानुष्ठानविरोधो ऽपि दुष्परिहर इत्याह * किं चेति * नन्वेकस्मिन्काले ऽनुष्ठानात्फलसिद्धावपि कालान्तरे नैमित्तिकानुष्ठानोपपत्तेर्नाचारविरोध इत्याशङ्क्य * सर्वाङ्गसंयुक्तः फलार्थिना चेत्युक्तम् * कालद्वये सर्वाङ्गादरः फलप्रार्थनं च विरुध्येतेत्याशयः । प्रयोगैक्ये ऽत्वविरोध इत्याह * अभ्यस्तेति * एकदेशिपरिहारं दूषयित्वा स्वमतेन प्रश्नपूर्वं परिहरति*कथं पुनरिति * तिस्र एव साह्नस्योपसद इत्यादिवाक्यपर्यालोचनया पूर्वाह्णपराह्णोपसत्प्रयोगैक्यावसायात्पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्येण चरन्तीत्युपसत्पूर्वं प्रयोज्यत्वविधानेन प्रवर्ग्यस्यापि पूर्वाह्णापराह्णान्तस्यैकप्रयोगगतत्वावगतेस्तदुपमानेनाग्निहोत्रस्य कालद्वये ऽभ्यस्तस्यैकप्रयोगत्वं द्रढयितुं प्रवर्ग्ये ऽपि माप्रक्रमोपन्यासः । ननु सायम्प्रातर्होमयोर्भिन्नकर्मत्वे ऽग्निहोत्रवाक्ये समुदायानुवादस्यार्थवत्त्वाय समुदितयोः फलसाधनत्वावगमात्तत्समुच्चयसिद्धेर्नास्य वै शब्दयोगादनुवादसरूपस्य वचनत्वकल्पनापद्यते कर्मैक्ये तु वचनं विना कालद्वयसमुच्चयासिद्धेर्वचनत्वक्लेशापत्तिरित्याशङ्क्याह * भेदेति * विराड्वाक्याद्यालोचनेन दशकृत्वः षट्कृत्वो द्विर्द्विर्वैकस्मिन्काले ऽभ्यस्तस्याग्निहोत्रशब्दवाच्यत्वावगतेः कालद्वयाभ्यस्तकर्मसमुदायानुवादायोगाद्भेदपक्षे ऽपि वचनं विना समुच्चयो न सिद्ध्यतीत्याशयश्चशब्दादेव समुच्चयो न वाक्यादित्यर्थः । नन्वेवमपि कालयोगिनश्चशब्दात्कालसाहित्यावगतेः परस्परसहिते कालद्वये सकृदनुष्ठानापत्तेर्नाभ्याससिद्धिरित्याशङ्क्याह * न चेति* अनुपादेयत्वेन कालसाहित्यस्याशक्यसम्पादत्वाभ्यासेनैव कालद्वयान्वयः सम्पाद्य इत्यर्थः । ननु कालयोः कर्मण्युद्देश्यत्वात्समुच्चयस्य चोपादेयत्वात्समुच्चयविशिष्टकालविध्यनुपपत्तेः । स्वातन्त्र्येण कालसमुच्चयरूपानेकार्थविशिष्टविधौ वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह*प्राप्तयोश्चेति * अतः सायम्प्रातरभ्यस्तमेकं कर्मेत्युपसंहरति * तस्मादिति * कर्मैक्ये ऽङ्गावृत्त्ययोगमाशङ्कितमनुभाषणपूर्वं परिहरति * यदिवेति * प्रयोगवेलायां कालापेक्षत्वादनुत्पत्तिवाक्यस्थत्वाच्चोपांशुयाजाङ्गभूतकालवदुत्पत्तिशेषत्वानवगतेः कालस्य प्रयोगाङ्गत्वेन विध्यवधारणात्प्रयोगस्य च साङ्गप्रधानविषयत्वात्प्रयोगावि-

धौ प्रधानस्याङ्गसाहित्येन विशेषणस्तस्य चोपादेयविशेषणत्वेन विवक्षितत्वात्कालद्वयान्वयेन साङ्गस्य द्विः प्रयोगो ऽवसीयते सवनीयपशौ तु प्रयोगैकदेशभूतानां वपाप्रचारादीनामनेककालान्वये ऽपि प्रयोगावच्छेदककालभेदाभावान्नेतिकर्त्तव्यतापत्तिरित्याशयः । प्रधानैक्ये ऽपि प्रयोगावयवभूतयोरभ्यासयोः सायम्प्रातः कालान्वयात्सायन्तनस्य प्रातस्तनस्येति व्यपदेशो यदप्याग्निसूर्यवाक्ययोः कर्मविधायित्वं निराकृत्य कर्मैक्यसिद्धये ऽग्निहोत्रवाक्यस्य कर्मविधायित्वं सिद्धान्तितम् * निष्प्रयोजनमित्युक्तम् * तदप्यनुभाषणपूर्वं परिहरति * यत्त्विति * दध्यादीनां विकल्पाविशेषे ऽपि अग्निसूर्यवाक्ययोः कर्मविधित्वे कर्मभेदाद्विकृतावेककर्मणि विकल्पो विभागो हि चोदनैकत्वादित्यष्टमाधिकरणन्यायेन सायम्प्रातर्होमाङ्गयोर्विकल्पेन प्राप्तेः । कौण्डपायिनां होमः सायम्प्रातर्वा कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइत्यत्यन्तसंयोगे द्वितीयास्मृतेरहरहर्वा चोदितत्वादिति सङ्कर्षे वक्ष्यमाणन्यायेन प्रत्यहं सकृत्कार्यः । सिद्धान्ते तु कर्मैक्यात्सायं प्रातः प्राकृतः प्रकृतिवदभ्यसितव्य इत्यभ्यासप्रयोजनवान् सिद्धान्त इत्यर्थः । दध्यादिवाक्यानां तु कर्मविधित्वपूर्वपक्षे दध्यादिद्रव्यकेषु दशसु कर्मसु यदग्नये चेत्यादिवाक्यैर्देवताविधानात्सम्प्रतिपन्नदेवतात्वेन दध्यादिद्रव्याणां साान्नाय्यद्वयवत्सहप्रदानं सिद्धान्ते तु विकल्प इति स्पष्टं प्रयोजनम् आघारे तु कर्मैक्ये ऽप्यूर्ध्वत्वादीनां भिन्नार्थत्वात्समुच्चयाविशेषे ऽपि कर्मभेदे ऽपि च समुदायीकरणार्थवत्त्वाय प्रयोगतन्त्रत्वाविशेषे ऽपि कर्मभेदे सत्यूर्ध्वत्वादीनां मध्ये यस्यान्तरायस्तद्युक्तं कर्मावर्त्तनीयं कर्मैक्ये तु गुणलोपे प्रायश्चित्तं नावृत्तिरिति प्रयोजनमद्रव्यसंयोगाच्चोदनापशुसोमयोः प्रकरणे ह्यनर्थको द्रव्यसंयोगो न हि तस्य गुणो ऽर्थेन नन्वाघाराग्निहोत्रयोरङ्गाङ्गिसम्बन्धाभावेनाभ्यर्हितं पूर्वं निपततीत्यस्याविषयत्वादल्पाच्तरत्वेनाघारशब्दस्य पूर्वनिपातो युक्तः । इह तु पशुशब्दस्य घ्यन्तत्वे ऽपि लक्षणहेत्वोः क्रियाया इत्यादौ घ्यन्तस्य पूर्वनिपातव्यभिचारात्सोमस्य प्राधान्येनाभ्यर्हितत्वात्पशोः पूर्वतराभिधानमयुक्तमित्याशङ्क्याह * पशोरिति * न्यायनिष्ठे शास्त्रे न्यायव्युत्पादनादरविषयस्याभ्यर्हितत्वात्पशोश्च पूर्वपक्षस्य क्लिष्टत्वेन न्यायव्युत्पादनादरविषयत्वात् पूर्वनिपातो युक्त इत्याशयः । सूत्रे च पशुमात्रग्रहणे ऽपि दैक्षस्य चेतरेष्विति दैक्षस्य सर्वपशुप्रकृतित्वेन वक्ष्यमाणत्वादग्नीषोमीयस्यैव वरुणपाशाभ्यां वा एषो ऽभिधीयते यो दीक्षित इति दीक्षोपक्रमविधानेन दैक्षशब्दवाच्यत्वात्स

प्रवोदाहर्त्तव्य इति सूचयितुं भाष्ये ऽर्थवादावयवोदाहरणं हृदया-दींस्तु पशुशब्देनानुवदति * सोमशब्देन च रसमिति * पूर्वपक्ष-भाष्ये पशुसोमशब्दयोरप्यनुवादत्वाभिधानाच्छब्दद्वयस्य सन्देहवि-षयत्वमाह * द्वौ चेति * पशावपि यज्यनुवादेन पूर्वपक्षवचनव्य-क्तिं परमतेन दर्शयितुं तस्मिन्पक्षे हृदयादिवाक्येष्वेव यज्यनुमा-नात्पशुवाक्ये यजेरभावान्न शङ्का युक्तेत्याशङ्क्य देवतान्वयान्यथानुप-पत्त्या यत्पशुना यजेत तदग्नीषोमीयेणेति प्राप्तेष्वपि यागेषु * यज्यनुमानं युक्तमित्युक्तम् * सन्देहस्वरूपमाह * तत्रेति * कथं तर्हि भाष्यकृताधातुमात्रानुवादतावद्यतिगृह्णात्यभिहितकर्मविषयता-चोक्तेत्याशङ्क्याह * किमवद्यतीति * गृह्णात्यवद्यत्योर्यागानभिधाय-कत्वाद्यजतिचोदनादुपायिचोदनादित्यादावभिधानार्थत्वेन दृष्टस्या-पि चोदयतेरिहाभिधानार्थत्वानुपपत्तेराक्षेपापरपर्यायकल्पनावा-चित्वमङ्गीकृत्यावद्यतेर्यागीयद्रव्यसंस्कारार्थावदानवाचित्वेन याग-कल्पत्वविवक्षयावद्यतिसम्बन्धानुमितानामित्येवं व्याख्याते गृह्णा-तावेतद्व्याख्यानासम्भवेनापरितोषाद्विधिवाचित्वमङ्गीकृत्यावद्यति-गृह्णातिशब्दयोः प्रत्ययलक्षणार्थत्वाभ्युपगमेन व्याख्यान्तरं कृतं हृद-यादिरससमुदायवाचिनौ पशुसोमशब्दावित्यप्यनेन भाष्येणोपल-क्षितमिति प्रदर्शनशब्देनोक्तम्। ननूभयत्र यजेरनुवादकतायामालभ-तिशब्दो न युज्येतेत्याशङ्क्याह * आलभतिरपि चेति * अस्यां पूर्व-पक्षवचनव्यक्तौ भाष्यानार्जवापत्तेरवद्यतिगृह्णात्याक्षिप्तानां स्पर्श-नयागकर्मणां समुदायस्यालभतियजती वदितारावितिं यथाश्रुतं भाष्यं व्याख्यातुं स्वमतेन पशावालभत्यनुवादपूर्वपक्षवचनव्यक्ति-मङ्गीकृत्य सन्देहस्वरूपमाह * अथ वेति * अवद्यतियुक्तेषु वाक्येषु यागविध्यप्रतीतेः पशुवाक्ये यागानुवादायोगद्योतनाय *अवद्यता-वित्युक्तम् * नन्वेवं सति पूर्वपक्षे ऽपि पशुवाक्ये यागविध्यापत्तेः कः पूर्वोत्तरपक्षयोर्विशेष इत्याशङ्क्य यत्पशुशब्दलक्षितं हृदयाद्याल-भतेस्तदग्नीषोमीयं कुर्यादिति हृदयाद्यालम्भानुवादद्वारेणैकादशाना-मवदानानां प्रत्येकं देवतान्वयादेकादशयागाः पूर्वपक्षे सिद्धान्ते च पशुद्रव्यैक्येन देवतान्वयैक्यादेको याग इति विशेषो ऽभिहितः। लक्षणसङ्गतिश्चानेन भेदाभेदफलत्वात्सूचिता अनन्तरसङ्गतिस्त्वा-घाराग्निहोत्रवाक्यविहितयोः कर्मणोर्दध्यूदूर्ध्वादिवाक्यानां गुणवि-धित्वोपपत्तेकर्मविधित्वाभावात्प्रकृतकर्माभावेन समुदायानुवादे नि-रस्ते हृदयैन्द्रवायवादिवाक्यानां पशुसोमवाक्यविहितयोः कर्मणो-र्गुणविधित्वायोगात्कर्मविधित्वापत्तेः प्रकृतकर्मसद्भावात्पशुसोमवा-

क्ययोः समुदायानुवादत्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वात्स्पष्टा न-न्वयव्यतिना स्पर्शनाक्षेपे ऽपि गृहृगातिना यागानाक्षेपाच्चेयं व्याख्या युक्तेत्याशङ्क्य यथावघ्रातो स्पर्शनाक्षेपस्तथा सोमे ऽपि यागाक्षेप इत्युक्ते तदुपपादनाय * अयमेवेत्युक्तम् * ग्रहणस्य यागपर्यन्तत्वं विना देवता-न्वयायोगाद्यागपर्यन्तत्वं सामानाधिकरण्योक्त्या विवक्षितं। यद्वा यथा पशौ पूर्वपक्षे बहवो यागाः सिद्धान्ते त्वेकस्तथा सोमे ऽपीत्युक्ते त-दुपपादनार्थं पूर्वपक्षे ग्रहणवाक्येष्वेव यागकल्पनाभिधानायायमे-वेत्युक्तं भाष्याञ्जस्यादालभत्यनुवादव्याख्यैव युक्ता न यज्यनुवाद-व्याख्येत्याह * तथा सतीति * भाष्यकृद्व्याख्याने ऽपि पूर्वपक्षस्य सौत्रत्वसिद्ध्यर्थमुपांशुयाजाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रस्थेन पौर्णमासीव-च्छब्देनेहापि पूर्वपक्षाभिधानं सूचयत्पूर्वपक्षमारभते * तत्रेति * नन्विह रूपश्रवणात्कथं पौर्णमासीतुल्यतेत्याशङ्क्य सोमवाक्ये देव-तानवगतेरैन्द्रवाक्यानां च यागानुमानात्प्रागपर्यवसानेन वाक्या-न्तरानन्वयाद्देवतासमर्पकत्वानुपपत्तेर्यागानां च रूपत्वाभावादरूप-त्वमुपपादयति * तथा हीति * श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * ननु दध्यादिवाक्यवदैन्द्रवायवादिवाक्येष्वपि विधिगौरवापत्तेः क-र्मविधित्वाभ्युपगमो न युक्त इत्याशङ्क्याह * यश्चेति * सिद्धान्ते चैन्द्रवायवादिवाक्येष्वपि देवताविशिष्टग्रहणविध्यभ्युपगमादुभ-यत्र गौरवापत्तिरित्याह * अपि चेति * तत्सन्निधेर्गुणार्थेन पुनः श्रुतिरित्यत्र चोपपदश्रुतौ सम्भवदनुवादस्य कर्मणो विधेयत्वनिषे-धाच्च सोमवाक्ये यागविधिरित्याह * किं चेति * सम्भवदनुवा-दत्वं यादृशशब्देनोक्तं पूर्वपक्षे सोमशब्दस्याप्यनुवादत्वात् * भवा-नित्युक्तम् * श्लोकं व्याचष्टे * एकत्रैवेति * सत्याङ्गतावेकत्रैव विधिशक्त्यभ्युपगमस्य न्याय्यत्वात्सम्भवेदनुवादे कर्मणि सति गुणे विधिशक्तिः संक्रामतीत्यग्निहोत्राधिकरणे ऽभिहित-मित्यर्थः। किं तावदित्यादिभाष्येणालभतियजत्योरनुवादत्वे ऽभिहि-ते हृदयादिरसद्रव्यकेषु यागेषु पशुसोमशब्दयोरप्राप्तार्थत्वेनानुवा-दायोगादुत्पत्तिशिष्टगुणाविरोधेन च विध्ययोगादानर्थक्यमाशङ्क्य हृदयादीस्त्वित्यनेन लक्षणया हृदयादिरसानुवादकतोक्ता तत्र पशु-वाक्ये देवताविध्यभ्युपगमाद्वाक्यभेदापत्तेर्द्रव्यविध्ययोगे ऽपि सो-मवाक्ये अथैन्द्रवायवादिवाक्येषु लता विधीयत इति भाष्ये द्रव्यवि-धेराशङ्क्यमाणत्वात्पक्षद्वयमाह * तत्रेति * ननु पशुशब्देन हृ-दयाद्यनुवादो देवतान्वयायार्थवान्सोमशब्देन तु रसानुवादो ऽन-र्थक इत्याशङ्क्य लक्षितलक्षणया नामधेयत्वेनोपयोगमाह * तत्रश्चे-

ति *, द्रव्ये रूढत्वादयागनामत्वेनावभासमानमप्यानर्थक्यपरिहारार्थं नामधेयं भवतीति च्विप्रत्ययार्थः । नामान्तरसद्भावान्नामानर्थक्यमाशङ्क्यते * नन्विति * स एष यज्ञः पञ्चविधो ऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोम इत्यादौ सोमशब्देनापि व्यवहारान्नानर्थक्यमिति परिहरति * यदीति * नन्वेवं सति समस्तवाक्यानुवादो ऽनर्थकः स्यादित्याशङ्क्याह * समस्तेति * यत्पौर्णमासीवाक्ये प्रयोगवाक्यगतसंख्योपजननं प्रयोजनमुक्तं तदेवात्रापीत्यर्थसोमशब्दस्यानुवादत्वमुक्तमुपसंहरति * तस्मादिति * नन्वैन्द्रवायवादिवाक्येषु द्रव्यदेवतान्वयाद्यागकल्पनोपपत्तेः क्रयादिवाक्येभ्यश्च सोमरसावगतेः सोमवाक्ये पूर्वपक्षसम्भवे ऽपि हृदयादिवाक्येषु देवताविरहाद्यागकल्पनानुपपत्तेर्हृदयादेश्च पशुप्रकृतित्वस्यान्यतो ऽनवगतेः पशुवाक्ये पूर्वपक्षो न सम्भवतीत्याशङ्कते * भवेदिति * पशुशब्देन हृदयाद्यनुवादं तावदुपपादयति * उच्यतइति* षष्ठान्त्यवक्ष्यमाणो दृष्टान्तः उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * हृदयादिभिरिति * नन्वेवमपि यागानुवादो न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * तत्र त्विति * आलम्भानुवादेनेह पूर्वपक्षो न यागानुवादेनेत्याशयः। यागानुवादमपि प्रौढ्योपपादयति *अथ वेति* पशुसान्नाय्ययोः पशुप्रभवत्वसाम्येन द्रव्यसारूप्यात्पशुयागस्याष्टमे सान्नाय्ययागविकारत्वाभिधानात्तेनैव न्यायेन हृदयाद्यवदानस्य द्रव्यसारूप्यात्सान्नाय्यावदानप्रकृतिकत्वावगतेः सान्नाय्यावदानस्य च यागीयद्रव्यसंस्कारार्थत्वेनास्यापि तथात्वावसायाद् हृदयादीनां संस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या पूतीकफलचमसवद्यागान्वयप्रतीतेः प्रत्यवदानं यागकल्पनात्पशुवाक्ये यागसमुदायानुवादोपपत्तिरित्यर्थः। परमतत्वद्योतनायोत्प्रेक्ष्यमाणशब्दः। यच्च सोमवाक्ये प्रत्यक्षयजिसद्भावान्नैन्द्रवायवादिवाक्येषु तत्कल्पना युक्तेति दूषणं तदिहोभयत्राप्यानुमानिकत्वाविशेषान्नाशङ्क्यमित्याह * साधारणश्चेति * दश गृह्णातीति ग्रहणसमुच्चयदर्शनात्तस्य च यागार्थत्वाद्यागसमुच्चयप्रतीतेर्दशमो गृह्यते तृतीयो हूतय इति च द्वयोरपि क्रमदर्शनाद्यागैक्ये च दध्यादिवद्देवताविकल्पापत्तेः क्रमसमुच्चयानुपपत्तिप्रसङ्गाद्यागभेदार्थमपि ऐन्द्रवायवादिवाक्यानामेव यागविधिताश्रयणीयेत्यभिधानार्थमपि चेति भाष्यं व्याचष्टे *सोमेति* एतदेव संस्कारस्तु न भिद्येतेति सूत्रे खादिरतादिवैषम्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्तद्दृष्टान्तेनोपपादयति * पश्येति * ननु भेदपक्षे ऽपि ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोतीति प्रत्येकं ज्योतिःशब्दवाच्यस्तोमयोगनि-

मित्तज्योतिष्टोमशब्दवाच्यत्वात्प्रत्येकं फलान्वयेन यागविकल्पापत्तेः क्रमसमुच्चयदर्शनानुपपत्तिरित्याशङ्क्य समुदायानुवादबलात्समुदितानां फलान्वयावगत्याभिधानार्थमथ पुनरिति भाष्यं व्याचष्टे * मम त्विति * पशौ क्रमसमुच्चयदर्शनानुपन्यासस्याशयमाह * पशाविति * एतदेव विवृणोति * न हीति * ननु हृदयादिसमुच्चये ऽपि लोहितं निरस्यतीत्यादिवाक्यान्तरवशेन केषां चित्पश्ववयवानामपनयाच्च सर्वेण पशुनेष्टं स्यादित्याशङ्क्याह * यन्मात्रमिति * किं चिदपनयेति बाहुल्यात् सामस्त्यव्यवहारोपपत्तिरित्याशयः । नन्वेवं सत्यनिषिद्धेन हृदयाद्येकादशावदानातिरिक्तेनापि यागापत्तेरेकादशभ्य एव हृदयादिभ्यो ऽवद्येयमिति दशमाधिकरणसिद्धान्तो विरुध्येतेत्याशङ्क्याह * एतीति * न्यायात्सर्वप्राप्तावप्येकादशपशोरवदानानीत्यस्यानन्यप्रयोजनत्वादवयवान्तरपरिसंख्यार्थत्वेन तत्रत्यः सिद्धान्त इत्याशयः । समुच्चयांशेन त्वनुवादकत्वादिह लिङ्गत्वेनोपन्यासः । ननु सोमस्यापि दशमुष्टेस्त्रिपर्वणो बह्वुदकादिषु तस्य प्रादेशमात्रेण पात्रेण समस्तस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात्सोमयागैक्ये ऽपि समस्तसोमसाधनकत्वादेव क्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तिरित्याशङ्क्याह *सोमे त्विति* उत्पत्तिवाक्ये सोमस्य समस्तचोदनाभावात्पशुवैषम्यं भाष्यकृतो ऽभिमतमित्याशयः । तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे*तस्मादिति*सूत्रे 'चोदनेत्येकवचनप्रयोगे ऽपि पशुसोमयोरिति सप्तमीद्विवचनेनोदाहरणद्वयपरिग्रहात्कर्मणोश्चोदने इति द्विवचनान्तेन व्याख्याय शुद्धकर्मचोदनाशङ्कानिरासार्थं प्रकारवाचिविधानशब्दप्रयोगेण विशिष्टचोदनात्वमुक्तं तत्स्पष्टत्वादव्याख्यायापूर्वद्रव्यसंयोगादित्येकं द्रव्यसंयोगलक्षणहेतुव्याख्यानार्थस्य कुत इत्यादिभाष्यस्य तात्पर्यं व्याचष्टे * इतीति * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * एवं विद्वानित्येवंशब्देन प्रकृताशेषरूपपरामर्शादशेषरूपप्रत्यभिज्ञाने ऽभिहिते विद्वच्छब्दान्वयेनैवंशब्दस्य यज्यनन्वयाद्यागरूपापरामर्शकत्वे तु द्रव्यं संयोगमात्रमनेनैव भाष्येणोक्तमिति सूचयितुम् * यदि वेत्युक्तम् * पशुविकारस्य हृदयादेर्लक्षणया पशुशब्देनाभिधानात्सोमविकारस्य च रसस्य सोमशब्देनाभिधानाच्च पूर्वद्रव्यसंयोगो ऽस्तीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन प्रकरणे ह्यनर्थको द्रव्यसंयोग इति सूत्रावयवस्य पशुसोमाख्यं द्रव्यं यागे संयोजयतीति व्युत्पत्त्या द्रव्यसंयोगशब्दोक्तः । पशुशब्दः सोमशब्दश्च प्रक्रियतइति व्युत्पत्त्या प्रकृते हृदयादौ रसे च मुख्यार्थत्यागापत्तेर्न प्रवर्त्ततइत्येवं व्याख्यानार्थं नन्वित्याशङ्का-

भाष्यं तावद्व्याचष्टे *. तत्रेति * नैतदित्यादिव्याख्याभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * किं लक्षणाश्रयणे कारणं यदिह नास्तीत्यपेक्षयामाह * विस्पष्टे हीति* मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत्परशब्दसामानाधिकरण्याभावे ऽपि गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षणां विना पदान्तरान्वयासम्भवे लक्षणादर्शनाद् *अनन्यथासम्भवे वेत्युक्तम्* ननूत्पत्तिशिष्टरसहृदयाद्यवरुद्धयोर्यागयोर्लताप्राणिविध्ययोगात्पशुशब्दस्य च प्रकृतहृदयाद्यनिवेशे देवताविधिपरे वाक्ये द्रव्यविध्ययोगेनानर्थक्याप्त्तेरस्त्यनन्यथा सम्भव इत्याशङ्क्याह * शक्यं हीति * यागान्तरविध्यभ्युपगमान्नैको ऽपि दोष इत्याशयः। अपूर्वयोः कर्मणोरिति सिद्धान्तोपक्रमस्थमपूर्वशब्दं उपांशुयाजाघाराग्निहोत्राधिकरणसिद्धान्तोपक्रमभाष्यस्थकर्मान्तरशब्दवदभ्युपेत्यवादत्वेन व्याचक्षाणः तस्मादित्युपसंहारभाष्यं तदनुसारितया व्याचष्टे * तेनेति * न ५०९।१ हि तस्य गुणार्थेनेति सूत्रावयवं प्रकृतेषु यागेष्वनर्थको द्रव्यसंयोग इत्येवमर्थानुवृत्तपूर्वावयवसहितमाशङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुमथेत्याद्याशङ्काभाष्यमुत्पत्तिशिष्टरसावरुद्धे यागे प्रदेयतया लताविध्याशङ्कानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य प्रदेयप्रकृतित्वेन लताविध्याशङ्कार्थतया व्याचष्टे * कस्मादिति * भाष्यानारूढपशुग्रहणेन सिद्धान्ते द्वयोरपि प्रदेशप्रकृतित्वेन विधिः सूचितः। न सति भाष्यं मध्यप्रतीकेनोत्तरतयावतारयति * तत्राहेति*प्रदेयप्रकृतित्वेनापि विधौ शङ्किते गृह्णादिवाक्येष्वखण्ड्या धारया गृह्णातीति प्राकरणिकवाक्यान्तरालोचनेन धाराग्रहणायोग्यद्रव्यप्रतीतावपि स्वाभाविकद्रवत्वयुक्तस्योदकादेरपि धाराग्रहणोपपत्तेर्विकारद्रव्यानवगमेन सोममभिषुणोतीत्यादिवाक्यालोचनाद्विकारद्रव्यावगमाभ्युपगमे तु प्रकृतिद्रव्यस्याप्यवगमे प्रकृत्यनपेक्षणात्प्रदेयतयैव विधेयत्वं शङ्कनीयमित्यापाद्य श्रौतरसावरुद्धेषु यागेषु वाक्येन लताविध्यनुपपत्त्यभिधानार्थत्वेन भाष्यं व्याचिख्यासुरवद्यतिवाक्येषु हृदयादिविकारद्रव्यप्रतीतेस्तत्प्रकृतित्वेन पशुविध्याशङ्कापरिहारौ कस्मान्नोपन्यस्ताविस्याशङ्कानिरासपूर्वं व्याचष्टे * पशुस्तावदिति * ननुतद्धितश्रुत्यनुपात्तत्वान्न रसस्य लतातो बलीयस्त्वं प्रत्युत प्रकरणलभ्यत्वाद्दौर्बल्यमित्याशङ्कते * कथं पुनरिति * सास्य देवतेति सन्निहितविशेषवाचिसर्वनामास्य शब्दार्थे तद्धितस्मृतेः श्रौतत्वमाहोच्यत इति नन्वनुपात्तस्य द्रव्यविशेषस्य देवतान्वयो न सम्भवतीत्याशङ्क्याह* अधिकारेणेति* सन्निहितत्वोपलक्षितस्य द्रव्यविशेषस्य तद्धितश्रुत्या देवतान्वये कृते कस्येति निर्द्धारणापेक्षायां प्रकरणान्निर्द्धार्यत इ-

स्यर्थः । एतच्च तद्धितनिर्देशे श्रुत्येति गुणाधिकरणभाष्यव्याख्यावेलायां देवतासङ्गतिः श्रुत्या तद्धितान्तात्प्रतीयतइत्यादिवार्तिकेनोपपादयिष्याम इत्याह * गुणाश्चेति * वैश्वदेवाधिकरणव्युत्पादितान्यत्युत्पन्नशिष्टबलाबलाभिधानार्थं चैतद्भाष्यमिति सूचयितुं युक्त्यन्तरमाह * किं चेति * दुर्बलतरत्वसूचनार्थं प्रवृत्तापेक्षत्वं वाक्यान्तरस्य विशेषणम् । लतायाश्च दौर्बल्याद्रसावरुद्धेषु यागेषु विधातुमशक्यत्वे सति न केवलं प्रकृतप्रत्यभिज्ञानानुवादायोगाद्यागस्य विधेयत्वापत्तेः पुनर्विधानलक्षणादभ्यासाद्भेदः किं तु गुणादपीत्याह * ततश्चेति * व्याख्यातं भाष्यं दूषयितुमारभते * शक्येति * प्रकृतेषु यागेषु रसविरोधात्प्रदेयतया लताविध्ययोगे ऽपि व्रीहिवत्प्रदेयप्रकृतितया विध्युपपत्तेः शक्यपरिहारं भाष्योक्तं दूषणमित्याशयः । नन्वष्टाकपालादिशब्दानां संस्कृततद्धितान्तत्वात्ते पुरोडाशं कूर्मं भूत्वा सर्पन्तमपश्यन्नित्याग्नेयवाक्यशेषाच्चाष्टाकपालशब्दस्य पुरोडाशविषयत्वावगमाद्विकारद्रव्यप्रतीतेः प्रकृत्यपेक्षायां युक्तः प्रकृतित्वेन व्रीहिविधिरैन्द्रवायवादिवाक्येषु तु धारावाक्याद्द्रवद्रव्यावगमे ऽपि विकारद्रव्यत्वानवगतेरभिषवादिवाक्यालोचनं तु प्रकृतिद्रव्यस्याप्यवगतेर्न लतायाः प्रकृतित्वेन विधिर्युक्त इत्याशयेन पृच्छति * कुत इति * विकारद्रव्यत्वाभावे ऽपि धानादिवत्कपालसंस्कार्यत्वोपपत्तेर्वाक्यशेषस्य च विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्यादिवदूर्जो ऽवरुध्या इत्यादिवच्च स्तुतिमात्रोपयुक्तस्य विध्युद्देशापेक्षितार्थसमर्पकत्वायोगादश्वशफमात्रः पुरोडाशो भवतीत्यादिविध्यन्तरालोचनाच्च पुरोडाशप्रतीत्या विध्युद्देशपर्यवसानोपपत्तौ स्तुत्युपयुक्तस्य रात्रिसत्रवत्पराधृत्त्यविधित्वकल्पनानुपपत्तेरष्टाकपालादौ प्रकरणानालोचने प्रकृतविकारद्रव्ययोर्द्वयोरप्यप्रतीतेस्तदालोचने च द्वयोरपि प्रतीतेः किं प्रकृतिको ऽसावित्यनपेक्षायामपि किं पुरोडाशप्रकृतिभूता व्रीहयस्तन्निष्पत्तौ व्यापारयितव्याः किं वा नो वासोजाघनीवद्यथा कथं चिन्निष्पन्नं व्रीहिमयपुरोडाशस्वरूपमात्रं व्यापारयितव्यमित्यपेक्षायां निर्वापावघातपेषणसंयवनपिण्डकरणादिनिष्पादकविधिदर्शनेन प्रयोगकाले निष्पादनावगमादसम्भवे ऽपि निष्पादकविध्यनालोचने च पर्णमयी जुहुर्भवतीत्यादिवत्प्रकृतिद्रव्यविधाने ऽपि यथा कथं चिद्विशिष्टद्रव्यलाभेनापि प्रयोगोपपत्तेः प्रयोगकाले निष्पादनाक्षेपापत्तेर्यथा व्रीहीणामविधानेसक्तुवदसंस्कार्यत्वापत्तेर्निर्वापादिविधीनामारादुपकारित्वप्रसङ्गाद्यागाङ्गत्वेनैव विहितेषु व्रीहिषु योग्यतया

पुरोडाशप्रकृतित्वेनाविरोधोपपत्तौ विरोधापादकसाक्षाद्यागसाधनत्वाङ्गीकरणानौचित्यात्प्रकृतितावसीयते तथा सोमे ऽपीत्याशयेनोत्तरमाह * यथैवेति * श्लोकं व्याचष्टे * विधीयमानं हीति * लताविशिष्टयागविधिपक्षे ऽपि चाभिषवेण ·लतास्वरूपनाशात्प्रदेयप्रकृतित्वेनैव यागाङ्गता तुल्येत्याह * अपि चेति * रसलतयोश्च ५।१०।५
विरोधाभ्युपगमे रसस्योत्पत्तिशिष्टत्वपक्षे लताया दौर्बल्यात्तदानुगुण्येन प्रवृत्तेस्तदापेक्षितप्रकृतित्वाङ्गीकरणेन विरोधः शक्यपरिहारः लतायास्तूत्पत्तिशिष्टत्वे दुष्परिहर इत्याह * अपि चेति * श्लोकं व्याचष्टे * रसस्येति * का तर्ह्यैन्द्रवायवादिष्वित्यादेर्भाष्यस्य गतिरित्यपेक्षायामुत्पत्तिशिष्टरसावरोधात्प्रदेयत्वेन लताविध्याशङ्कानुपपत्तेः प्रदेयप्रकृतित्वाशङ्कायाश्च निराकर्त्तुमशक्यत्वादुपेक्षणीयत्वं वक्तुमाह * तस्मादिति * पशुसोमाख्यगुणस्य प्रदेयप्रकृतित्वेन विधिरित्याशङ्का नोद्धाटनीयेति वाच्ये तन्निरामार्थस्य न हीति सूत्रावयवस्याप्युपेक्षणीयत्वसूचनायानुद्धाट्योत्तरं सूत्रं प्रस्ताव्यमिति लपपि प्रयुक्ते ऽवयवदोषेण सकलसूत्रापेक्षां प्रसज्यमानां निराकर्त्तुं समुदायेत्युक्ते गुणविधित्वाशङ्कायामनिरस्तायां कथं कर्मविधित्वासद्धान्तसिद्धिरित्याशङ्क्य पशावित्युक्तं प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविध्ययोगादेव तत्राशङ्का नोत्तिष्ठतीत्याशयः। सोमे कथं सिद्धान्तसिद्धिरित्यपेक्षायामुत्तरसूत्रेण गृह्णातिवाक्यानां कर्मविधित्वानिरासादिति सोमे त्वित्यनेनोक्तमिति योज्यम्। समुदायानुवादत्वमात्रं निराकृत्यमिति सुगमः पाठः। एवं तु सूत्रभाष्यकृतोर्द्वयोरव्यबुद्धिपूर्वकारित्वापत्तेः पूर्वत्रापरितोषेणोत्पत्तिशिष्टरसावरोधाद्यैन्द्रवायवादिवाक्यविहितेषु यागेषु लता विधातुं शक्येति पूर्वसूत्रावयवोक्तामुपपत्तिं चकारेणोत्पत्तिशिष्टरसावरोधे ऽपि तत्प्रकृतित्वेन लताविधिसम्भवरूपनिराकरणहेतुसूचनपूर्वमुत्तरसूत्रेणैन्द्रवायवादिवाक्यानां कर्मविधायित्वाभावान्न रसस्योत्पत्तिशिष्टतेत्येवं निराकृत्यैन्द्रवायवादिवाक्यानां कर्मविधित्वाभावलक्षणयैवोपपत्त्या सोमवाक्यस्य कर्मविधित्वं निर्णेतव्यमिति पक्षान्तरमाह * अथ वेति * निराकार्योपपत्त्युपन्यासस्यापि मन्दप्रयोजनत्वेनेहाप्यपरितोषात्स्वयमन्यथा सूत्रव्याख्यामारभते * पूर्वेति * पशुसोमवाक्योदाहरणे ऽस्य सूत्रस्य पूर्वपक्षोत्त्वशक्तिमाशङ्कते * कथं पुनरिति * गृह्णात्यवद्यातिवाक्योदाहरणाङ्गीकरणेन पूर्वपक्षे सूत्रं योजयितुं सन्देहस्वरूपं तावदाह * उच्यते इति * योजयति * किमिति * पशुसोमवाक्ययोरुत्पत्तिचोदनात्वे सति प्रकरणापेक्षा

गृह्णात्यवद्यतिवाक्येषु रसहृदयादिद्रव्यसंयोगो विधीयमानो न यागाङ्गत्वं प्रतिपद्येतेति मध्यमावयवे व्याख्याते ऽवदानग्रहणयोः पशुसोमसंस्कारार्थत्वेनाविरोधशङ्कानिरासार्थतयाशङ्क्य स्वरूपनाशकत्वात्संस्कारार्थत्वायोगाभिधानार्थत्वेन न हीति सूत्रावयवं व्याख्याय प्रदेयप्रकृतित्वेनाविरोधाशङ्कानिरासार्थतया तस्योत्पत्तिवाक्यैः प्रदेयत्वेन प्रकृतस्य रसहृदयादेः प्रकृतित्वलक्षणगुणार्थेन पशुसोमयोः संस्कारवाक्यैरेव सोमं क्रीणातीत्यादिवार्त्तिकोक्तेन न्यायेन सिद्धतया विध्ययोगात्प्रकृतेरसहृदयादौ प्रकृतित्वेन पशुसोमद्रव्यसंयोगो ऽनर्थक इति व्याख्यान्तरे ऽथ वेत्यनेन कृते मम त्वित्य-
५११।८ नेन पूर्वपक्षे ऽर्थवत्त्वोक्त्या पूर्वपक्षसूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति *

अचोदकाश्च संस्काराः ॥ १८ ॥

पूर्वसूत्रसमर्थनार्थं गृह्णात्यवद्यतिवाक्यानां कर्मविधित्वपूर्वपक्षकरणे ऽप्यधिकरणत्रयस्य समुदायानुवादापवादार्थत्वेन पशुसोमवाक्ययोः समुदायानुवादपूर्वपक्षस्यैव विवक्षितत्वात्तन्निवृत्त्यर्थत्वेन तुशब्दस्थाने वाशब्दं व्याचष्टे * नैवेति * पशुसोमवाक्यस्थयोराख्यातशब्दयोः समुदायानुवादत्वनिराससाध्ये ऽवद्यतिगृह्णातिपराणां प्रत्ययानां यागाचोदकत्वस्य साक्षादहेतुत्वात्पूर्वाधिकरणसिद्धान्तहेतोश्च शब्दार्थस्य प्रयोगभूतत्वादित्यस्य निर्गुणाख्यातश्रुतिविषयत्वेनेहाभावात्तत्पूर्वाधिकरणसिद्धान्तहेतोरप्रकृतत्वादित्यस्य पूर्वाधिकरणे ऽपि प्रकृतकर्मसद्भावे निर्गुणश्रुतावपि पौर्णमासीवत्समुदायानुवादापत्तेरपेक्षितत्वेनानुषक्तस्यात्राप्यनुषङ्गं करोति * चोदना चेति * अप्रकृतत्वोपपादनार्थत्वेन प्रश्नपूर्वं सूत्रं योजयति * कथमिति * संस्कारविधिष्वपि यागकल्पनं पूर्वपक्षोक्तं निराकर्त्तुमारभते * तन्मात्रेति * ऐन्द्रवायवादिवाक्येषु तावत्सोमेन यजेतेति श्रुतयागप्रत्यभिज्ञानात्कल्पनानुपपत्ति * माहैवं हीति * भाष्यमप्यनेन व्याख्यातं भवति यागानुमानात्प्रागाग्नेयादिवाक्यवत्स्वार्थपर्यवसानं पूर्वपक्षोक्तमनुभाषणपूर्वं परिहरति * यदुक्तमिति * अतो ऽत्र नियोगापरपर्यायविधिविषयभूतपुंव्यापारलाभाद्वाक्यस्य सङ्गतार्थत्वं पर्यवसानमस्तीत्यर्थः । तल्लाभे पूर्णत्वात्
५१२।१ वाक्यान्तरसङ्गतिर्युक्तेति वा योऽयम् । श्लोकं व्याचष्टे * आग्नेय इति * समाप्यते शब्देन सङ्गतिशब्दस्य समाप्त्यर्थत्वं व्याख्यातम् । ननु ग्रहणभावनालाभे ऽपि यागं विना देवतान्वयासिद्धेः कथं वाक्यसमा-

प्तिरित्याशङ्क्याह * इदं त्विति * स्वकार्याक्षमत्वनिबन्धनत्वेनासमाप्तेर्विधिविषयलाभमात्राद्विधानाख्ये कार्ये विधिवाक्यस्य क्षमत्वसिद्धेः सापेक्षत्वे ऽपि समाप्त्युपपत्तिरित्याशयः। सापेक्षत्वानिबन्धनया त्वसमाप्त्या वाक्यान्तरानन्वयेन कस्य चिद्वाक्यस्य वाक्यान्तरानन्वयः स्यादिति दर्शयितुमाह * सर्वमेव हीति*समाप्त्यभिधानस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयन्वाक्यान्तरान्वयार्थत्वेन सङ्गतिशब्दं व्याचष्टे * तेनेति * न सापेक्षस्यापि वाक्यान्तरान्वये सत्याग्नेयादिवाक्यस्यापि कस्मान्न स्यादित्याशङ्क्य विधिविषयालाभादित्याह*आग्नेय इति * पूर्वपक्षसूत्रस्थचोदनाशब्दसूचितं यागानुमानात् प्रागपर्यवसानं परिहृत्यावदानग्रहणयोः पशुसोमस्वरूपनाशकत्वेनोत्पत्तिशिष्टस्य पशुसोमद्रव्यस्य संस्कारलक्षणगुणार्थेन विध्ययोगात्प्रकरणे विधीयमानो हृदयादिरसः संयुक्तो ऽवदानग्रहणाख्यः पदार्थो ऽनर्थकः स्यादिति प्रकरणे हीत्यादिसूत्रावयवोक्तं सिद्धान्तदूषणमनुभाषणपूर्वं परिहरति * अथेति * सूत्रोक्तस्य दोषस्य सूत्रेणापरिहारे सूत्रकृतः शून्यहृदयत्वापत्तेश्चोदयतेः प्रेरणे स्मरणेन नुदिसमानार्थत्वान्नुदेश्चापनयनाख्ये बाधे प्रयोगाच्चोदकशब्दस्य बाधकवाचित्वमङ्गीकृत्यावदानग्रहणपदार्थाः संस्कारत्वात्पशुसोमयोरबाधका इत्येवमस्मिन्परिहारे सूत्रं योज्यम्।विशसनाभिषवादिना पशुसोमयोर्विनाशात्साधनत्वासम्भवाशङ्का द्वारशब्देन निरस्ता प्रदेयप्रकृतित्वेनैव पशुसोमयोः साधनतेत्याशयः। श्लोकं व्याचष्टे * यदीति * ननु न हि द्रव्यकथम्भावादतिदेशो ऽत्र कल्प्यतइति संख्याधिकरणवार्त्तिके द्रव्यस्येतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाया निराकरिष्यमाणत्वान्न पशुसोमयोरितिकर्त्तव्यतान्वयः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * पश्विति * संख्याधिकरणपूर्वपक्षे सप्तदशानां पशूनामेकसाधनत्वेन प्रत्येकं साधनत्वाभावादितिकर्त्तव्यतानाकाङ्क्षत्वे ऽपीह साधनत्वसद्भावाद्युक्तेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षेत्याशयः।संस्कारवाक्येभ्य एव पशुसोमयोः प्रदेयप्रकृतित्वेन प्राप्त्युपपत्तेः प्रकृतित्वलक्षणगुणार्थत्वेन विध्ययोगात्प्रकृते हृदयादौ रसे पशुसोमद्रव्यसंयोगो ऽनर्थकः स्यादित्येवमर्थाङ्गीकरणेन प्रकरणे हीत्यादिसूत्रावयवोक्तं दूषणमनुभाषणपूर्वं परिहरति * यत्त्विति * उत्पत्तिशिष्टविरोधोत्तरस्यापि सौत्रतापिशब्देनोक्ता पशुसोमयोरविनियोगे क्रमोपकरणादिवाक्यानां सक्तुहोमादिवाक्यवदारादुपकारिकर्मविधायित्वापत्त्येन पशुसोमाक्षेपशक्तिरस्तीत्याशयः।या च हृदयादिभिः प्रकृतिद्रव्यापेक्षित्ते छागस्य वपाया मेदसो ऽनुब्रूहीति म-

न्त्रवर्णेन छागलाभात्तदन्तर्गतेनपशुत्वप्राप्तिरुक्ता सास्य मन्त्रस्य सूक्तवाकादिवत्कृत्यविनियुक्तत्वेनात्यन्ताप्राप्तार्थप्रापणाशक्तेर्विनियोजकस्य लिङ्गस्य सामर्थ्यलक्षणत्वात्तस्य च वाक्यशेषवत्सन्दिग्धार्थनिर्णायकत्वेनार्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वादित्यत्र स्थितत्वादयुक्तेत्याह * न चेति * कथं तर्हि षष्ठ्यान्त्ये छागप्राप्तचर्माभिधानमित्याशङ्क्याह *पशिवति * अनेनैव यथैव पशुसामान्यइति वार्तिकोक्तस्य पूर्वपक्षस्य निरस्तत्वात्प्रसङ्गेनाथ वा सान्नाय्यं वा तत्प्रभवत्वादित्यनेन न्यायेनेत्यादिवार्तिकोक्तं पूर्वपक्षं निरस्यति * न चेति * तत्तश्च साधारणश्चायं तवाप्यानुमानिकयागाभ्युपगम इति यदुक्तं तदप्ययुक्तमित्याह * द्रव्येति * या च सान्नाय्यावदानप्रकृतित्वेन हृदयाद्यवदानानां यागीयद्रव्यसंस्कारार्थत्वाद्यागानुमापकतोक्ता सापि सान्नाय्यावदानस्य चतुरवत्तहोमविधिनार्थगृहीतत्वेनाविधेयत्वाद्विधेयानि हृदयाद्यवदानानि प्रतिप्रकृतित्वानुपपत्तेः संस्कारार्थत्वस्य चानङ्गत्वेनानतिदेश्यत्वादयुक्तेत्याह * न चेति * नन्वतिदेशाभावेऽप्यवदानत्वेन हेतुना यागीयद्रव्यसंस्कारार्थतानुमास्यतेऽत आह * न चेति * पूतीकानभिषुणुयात्तमस्मै भक्षं प्रयच्छेदित्यनयोस्तु प्रकृताभिषवभक्षप्रत्यभिज्ञानाद्यदि सोमं न विन्देत यदि सोमं बिभक्षयिषेदित्येकवाक्यत्वाच्च यागद्रव्यार्थत्वविज्ञानं युक्तमिति दृष्टान्तवैषम्यमाह * प्रतीकेति * प्रसङ्गाद्यश्चात्र पक्षे विशिष्टविध्याश्रयणे दोष इति वार्त्तिकोक्तं सोमवाक्ये विशिष्टविधितुल्यत्वं निरस्यति * सोम इति * नन्वैन्द्रवायवादिवाक्येषु यागविध्यभावे देवताया ग्रहणानन्वयाद्विशेषणविशेष्यत्वशून्ययोर्देवताग्रहणयोर्विधेयत्वापत्तेर्वाक्यभेदप्रसङ्गादालभतिवत्प्रकृतिवल्लिङ्गद्योतनाय गृह्णातिपरप्रत्ययैनैन्द्रवायवं कुर्यादिति वचनव्यक्त्याश्रयणेन विशिष्टयागविधिरवसीयतइत्याशङ्क्याह * न चेति * सोमरसमिन्द्रवायुदेवत्यं कर्त्तुं पात्रे गृह्णीयादिति विहिते यागमम्पाद्यत्वाद् द्रव्यदेवतान्वयस्य ग्रहणमात्रेणासिद्धावपि प्रकरणलभ्ययागान्वयासिद्ध्युपपत्तेर्न वाक्यभेद इत्याशयेन प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत* इति देवताग्रहणं चेत्यनेन रूपेण विधेयानेकभावेऽपि प्रकरणलभ्ययागाख्यक्रियान्तरप्रसादेन देवताविशिष्टग्रहणविधिसम्भव इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * शक्यते हीति * ग्रहैर्जुहोतीतिविध्यर्थस्य ग्रहणपात्रेषु ग्रहणमन्तरेणानिष्पत्तेरर्थप्राप्तग्रहणानुवादसम्भवाद्विशिष्टविधिगौरवमपि नास्तीत्यर्थप्राप्त्यभिधानेनोक्तं समासेत्यनेन देवताद्वयनिमित्तवाक्यभेदाशङ्का निरस्ता यागान्वयं विना

ग्रहणस्य देवतान्वयानुपपत्त्या शङ्कानिरासार्थत्वेन क्रियान्तरप्रसादेनेति व्याख्यातुम् * प्रकरणेत्युक्तम् * देवताग्रहणयोर्यागगुणत्वात्परस्परानपेक्षत्वे ऽपि यागद्वारा परस्परान्वयोपपत्तेर्देवताविशिष्टग्रहणविधिसम्भवाभिधानार्थम् * गुणेत्युक्तम् * यादृशं द्रव्यसम्बद्धमित्येतद्वार्त्तिकोक्तं प्रकृतयागसद्भावात्सोमवाक्ये यागविध्यसम्भवं परिहर्त्तुमाह * तस्मादिति * सोमवाक्यस्य यागविधित्वे गुणत्रयमाह * एवं च सतीति * समुदायानुवादाभावे ऽपि राज- ५१४।२
सूयवत्प्रयोगवाक्यस्यैकत्वसिद्धेर्ज्योतिष्टोमशब्दस्य च सोमद्रव्यकयागवाचित्वाद्दीक्षणीयादिव्यावृत्तिसिद्धेरानर्थक्यमित्याशयः । आद्यसूत्रोक्ताया युक्तेः सिद्धान्ते ऽनुपपत्तेः पूर्वपक्षे तद्योजितं पशुसोमवाक्ययोस्तु विधित्वसिद्धान्तो ऽतो युक्त एवेति सूचयन्सिद्धान्तमुपसंहरति * तेनेति *

तद्भेदात्कर्मणो ऽभ्यासो द्रव्यपृथक्त्वादनर्थकं हि स्यात् भेदो द्रव्यगुणीभावात् ॥ १९ ॥

पशुविषयायाश्चिन्तायाः पर्यवसितत्वं भाष्योक्तमुपपादयति * क्रमेति * क्वाधिकरणे कीदृशी बोद्धव्यतीत्यपेक्षायामाह * पशोरिति * अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति तद्धितेनाष्टाकपालादिवत्समस्तपशोर्दैवतान्वयात्प्रदेयत्वलक्षणहविष्ट्वावगतेः समस्तादवदाने पशोरेकहविष्ट्वं समस्तचोदितत्वादिति सूत्रेण पूर्वपक्षिते प्रत्यङ्गं वा ग्रहणवदङ्गानां पृथक्प्रकल्पनत्वादिति सूत्रेण पशुस्वरूपस्य विशसनेन नाशितत्वात्प्रदेयत्वानुपपत्तेः पृथक्कल्पितेभ्यश्च हृदयादिभ्यो ऽवदानविधानात्तद्धितोक्तस्य देवतान्वयस्य साक्षादसम्भवादगत्या व्यवहितविषयत्वावगतेः प्रत्यङ्गं हविष्ट्वेनावदानस्य सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात्प्रत्येकमङ्गानां हविष्ट्वविवक्षयोत प्रत्यङ्गमित्युतशब्दं पूर्वान्निपात्य साङ्गानां हविष्ट्वे सिद्धे तद्विशेषचिन्तासां सर्वाङ्गविवक्षया प्रत्यङ्गमुतैकस्मादित्यावृत्त्या योज्यं हृदयजिह्वावक्षोयकृद्वृक्कौ सव्यन्दोरुभे पार्श्वे दक्षिणाश्रोणिगुदं तृतीयमित्येकादशदैवतान्यवदानानि परिगणितानि।सोम इति परिहारप्रतिज्ञाभाष्यं व्याचष्टे *सोमे त्विति * इन्द्रवायवा इति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * वाक्येनेति * ततो विकल्पिष्यन्ते इत्यध्याहारेण यदि शब्दान्वयः वाक्यव्यतिरेकवाचिना तु शब्देन प्रकरणसूचनात्प्रकरणेन तु यागमङ्गत्वात्सर्वासां समुच्चय इति सर्वशब्देन समुच्चये सूचिते प्रकरणेनाप्यन्वये तु द्व्यार्थत्वाद् विकल्पः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्यान्योन्यनैरपेक्ष्येणान्व-

याभावाद्विकल्पानापत्त्यभिधानार्थम् * युगपदित्युक्तम् * वाक्ये-
नान्वये समुच्चयः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य यत्र दध्ना जुहोतीत्यादौ
वाक्येनान्वयश्चोद्यते तत्र तुल्यार्थत्वादसमुच्चय इत्युक्ते प्रकरणेना-
प्यन्वये तुल्यार्थत्वाविशेषमाशङ्क्यान्योन्यसापेक्षतुल्यार्थत्वाभावात्स-
मुच्चयानापत्त्यभिधानार्थं निरपेक्षेणेत्यनेन पृथक्शब्दोक्तं नैरपेक्ष्यं
व्याख्यातम्। आद्यं श्लोकं व्याचष्टे *यदीति * य इमाः पुनरित्यादि-
युगपदेव सम्बन्ध्यन्तइत्यनेन सर्वास्त्विति श्लोकावयवो व्याख्यातः
देवतानामक्रियात्मकत्वात् प्रकरणग्रहणानुपपत्तिमाशङ्क्य स-
र्वेत्यनेन ग्रहणाख्यक्रियाद्वारा तदुपपादितं द्वितीयं श्लो-
९।१।५।१४ कं व्याचष्टे * तत्र नामेति *एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कि-
मिति * नन्विन्द्रवाय्वादीनां देवतात्वेनैव सामर्थ्यात्प्रत्येकं च देव-
तात्वावगतेः प्रत्येकमेव सामर्थ्यमवसीयतइत्याशङ्क्याह * नन्वि-
ति * ननु त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वमात्रेण देवताया यागनिष्पादक-
त्वात्प्रत्येकमेव चोद्देश्यत्वप्रतीतेरेकैकया देवतयास्त्वेव यागसिद्धि-
रित्याशङ्क्याह * सत्यपि चेति * यागरूपनिष्पत्तावपि यागाभ्यासा-
त्मकज्योतिष्टोमरूपनिष्पादनसामर्थ्यस्य शब्दैकसमधिगम्यत्वाद्देव-
ताविनियोजकशब्दकल्पनायाश्च प्रकरणाधीनत्वात्तस्य चापर्यायप्र-
वृत्तित्वान्न प्रत्येकं सामर्थ्यं प्रमाणमस्तीत्याशयः । नन्वेकार्थास्तु वि-
कल्परन्समुच्चये ह्यावृत्तिः स्यात्प्रधानस्येति द्वादशाधिकरणे तुल्या-
र्थत्वमात्रेण विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रत्येकत्वविशेषणमयुक्तमा-
शङ्क्याह * प्रत्येकमिति * दधिमधुपयोघृतं धाना उदकं तण्डुलास्त-
त्संसृष्टं प्राजापत्यमिति चित्रेष्टिद्रव्याणां तुल्यार्थत्वे ऽप्यन्योन्यसा-
पेक्षत्वेन विकल्पाभावाद्विशेषणार्थवत्तेत्याशयः । दृष्टान्ते ऽन्योन्यनै
रपेक्ष्यमुपपादयति * वाक्येति * ननु ग्रहणद्वारा देवतानां यागा-
न्वयात्तत्र च वाक्येन प्रत्येकमेव विनियोगात्प्रत्येकं तुल्यार्थताव-
सीयत इत्याशङ्कानिरासार्थं भाष्यकारस्यादृष्टसंस्काराभिधानमिति-
सूचयितुमाशङ्कां तावदाह * नन्विति * ग्रहणासंस्कारस्यादृष्टार्थ-
त्वेन प्रमाणान्तरतो भेदाभेदानवधारणान्न तादर्थ्येन विहितानां भि-
न्नानां देवतानामैकार्थ्ये प्रमाणमस्तीत्याशङ्कानिरानिरासार्थमथ पुन
रित्याद्येवमपरेष्वपि ग्रहणेष्वित्यन्तं भाष्यं ग्रहपात्रे सामग्रहणं
विना ग्रहैर्जुहोतीतिविध्यर्थानिष्पत्तेर्ग्रहणस्य दृष्टार्थत्वादयुक्तमाश-
ङ्क्योद्देश्यत्वेन देवताया ग्रहणसाधनत्वाद्यागवच्च ग्रहणस्य देवतो-
द्देशाधीननिष्पत्तित्वाभावेन ग्रहणं देवतोद्देशस्यादृष्टार्थत्वात्तद्विशिष्ट-
रूपेण ग्रहणस्यादृष्टार्थताभिप्रेतेति सूचयन्परिहरति * सत्यमिति *

ग्रहणे देवतान्वयस्यादृष्टार्थत्वान्नैकार्थ्यमिति वदता ग्रहणसंस्कारार्थत्वेन देवताविधानात्तत्र देवतोद्देशस्य दृष्टार्थत्वायोगात् ग्रहणेनादृष्टः संस्कारो जन्यतइति भाष्यार्थः * सूचितः * ननु निर्वापादिष्विव देवतोद्देशस्य यक्ष्यमाणदेवतास्मृत्यर्थत्वान्नादृष्टार्थतेत्याशङ्कते * कथमिति * ग्रहणान्वयात्प्राग्देवताया यागेऽन्वये सति देवतास्मृत्या प्रधानोपकारासिद्धेर्ग्रहणे देवतोद्देशः स्मृत्यर्थः स्यान्न त्विह तथास्तीति परिहरति * उच्यतइति * नन्वन्यत्राविनियोगेऽपि यागवद्ग्रहणे देवतोद्देशस्यादृष्टार्थत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य विनेत्युक्तं देवतोद्देश्ययागावयवत्वात्तेन विना यागासिद्धेर्यागसिद्ध्यर्थमेव तत्रोद्देशः ग्रहणावयवत्वाभावात्तु नोद्देशेन विना ग्रहणसंस्कारासिद्धिरित्याशयः। श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * ततः शब्देन तदित्यव्ययं व्याख्यातं श्रवणशब्देन कर्मव्युत्पत्त्या देवतावाचिशब्दाभिधानाद्देवतोद्देशो ऽदृष्टार्थमिति नपुंसकलिङ्गसिद्ध्यर्थं विवक्षितः ननु प्राग्यागान्वयानवगमे ऽपि ग्रहणान्वयद्वारा यागान्वयज्ञानात्तत्स्मृत्यर्थत्वाविरोध इत्याशङ्कते * ननु चेति * विधीयमानस्य ५१६।२
देवतोद्देशस्य प्रयोजनापेक्षावेलायां देवतास्मृतेः प्रधानोपकारित्वानवगमेन प्रयोजनत्वयोग्यत्वानवधारणात्प्रयोजनत्वकल्पना न युक्तेत्याशयेन प्रतिज्ञाहेतु प्रश्नपूर्वं परिहरति * नैतदिति * ननु विधीयमानाया एव देवतायाः प्रकरणात्प्रधानार्थत्वावगतेस्तत्स्मृतेः प्रयोजनत्वयोग्यतावधारयिष्यतइत्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * ऐन्द्रवायवमिति * देवतानां वाक्येन ग्रहणसंयोगादसंयुक्तग्राहिणा प्रकरणेनाग्राह्यत्वे ऽभिहिते व्रीहिप्रोक्षणादिवदविरोधात्संयुक्तस्यापि ग्राह्यत्वोपपत्तिमाशङ्क्याक्रियात्मकत्वेन प्रकरणग्रहणायोग्यतोक्ता। ननु पश्चादपि देवतास्मरणस्य प्रयोजनत्वयोग्यतावधारणे दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना न न्याय्येत्याशङ्क्यानुनिष्पादिनो ऽपि शास्त्रेण प्रयोजनतया ऽनङ्गीकृतत्वान्न तेन शास्त्रस्यादृष्टप्रयोजनकल्पने * प्रवृत्तिः प्रतिबध्यतइत्युक्तम् * तस्यापीत्युपसंहारभाष्यं देवतोद्देशसमुच्चयद्वारग्रहणसमुच्चयाभिधानार्थत्वेन व्याचष्टे * तेनेति * नन्वदृष्टार्थत्वाद्देवतोद्देशसमुच्चये ऽपि ग्रहणानां स्वरूपेण दृष्टार्थत्वाद्विकल्पो भविष्यतीत्याशङ्क्य न चेत्यभ्यासाधिकरणभाष्योक्तगुणभेदनिमित्तकर्मभेदन्यायाभिधानं यदि ग्रहणानि न समुच्चीयन्तइति वाच्ये भेदानभ्युपगमे ऽभ्यासेनापि समुच्चयः स्येत्स्यतीति प्रौढिप्रदर्शनार्थम् * नावर्त्ततइत्युक्तम् * अत्रैव सूत्रं योजयति * एष तावदिति * यागाभ्यासविषयतया

वक्ष्यमाणार्थान्तरसूचनार्थस्तावच्छब्दः संस्कारशब्दोक्ते ग्रहणेन विशेषणभूतदेवतासंयोगोपस्थापनात्तच्छब्देन परामर्शोपपत्तिः गृहीतस्य ग्रहणायोगाशङ्कानिरासार्थं द्रव्यपृथक्त्वादिति सूत्रावयवपूरणार्थम् * देवतासंयुक्तेत्युक्तम् * कथं देवतोद्देशभेदस्य ग्रहणाभ्यासे हेतुतेत्याशङ्कानिरासार्थमनर्थकं हीत्यवयवं सकृद् ग्रहणेनैकदेवतोद्देशस्याशक्यत्वेनानुष्ठानायोगात्तच्छब्दानर्थक्याभिधानार्थत्वेन व्याख्यातुम् * संयोगान्तरेत्युक्तम् * अतो भिन्नार्थत्वाद्देवतानां समुच्चयोपपत्तिरित्यभ्यासोक्तिप्रयोजनाभिधानार्थत्वेन भेदशब्दं व्याख्यातुम् * तेनेत्युक्तम् * देवतोद्देशस्य द्रव्यविषयत्वादेकस्मिंश्च द्रव्ये ऽनेकदेवतोद्देशायोगात्प्रकृतिप्रत्ययपौर्वापर्यनियमाच्च धात्वर्थभेदेन भावनाभेदवत्प्रकृत्यर्थदेवताभेदेन प्रत्ययार्थद्रव्यभेदस्य न्याय्यत्वाद्देवतोद्देशभेदेन द्रव्यभेदे ऽप्येकस्मिन् ग्रहणे बन्धने खादिरत्वादिवच्छिकल्पनानेकद्रव्यान्वयसम्भवेनानेकदेवतान्वयोपपत्तेर्न देवतोद्देशभेदाद्ग्रहणाभ्यासकल्पना युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थं द्रव्यगुणीभावादित्यवयवं पूरयितुम् * संस्कार्यमित्युक्तम् * खादिरादेस्त्वसंस्कार्यत्वेन बन्धनं प्रति गुणत्वान्न बन्धनभेदोपपादकतेत्याशयः । ननूक्तप्रकारेण ग्रहणे देवतोद्देशस्यादृष्टार्थत्वात्तत्समुच्चयेन ग्रहणाभ्यासप्रतीतेर्दशमो गृह्यते दश गृह्णातीति ग्रहणविषयक्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तावपि विना तेन यदि वासौ न सिद्ध्यतीत्यनेनैव न्यायेन यागे देवतोद्देशस्य दृष्टत्वात्प्रकरणगृहीतानामपि देवतानां विभागमन्त्रादिवच्छिकल्पोपपत्तेर्यागाभ्यासानापादकत्वात्तृतीयो हूयत इति यागविषये क्रमसमुच्चयदर्शने नोपपद्येयातामेवेत्याशयेनाशङ्क्याह * एतद्देवतावन्तीति * देवतासंयोगानामदृष्टार्थत्वादित्यनेनैव देवतासमुच्चयस्योक्तत्वाद्यागे ऽपि देवतानां समुच्चयसिद्धिरिति प्रतिज्ञाते तदुपपादनार्थमिन्द्रवाय्वादिदेवतायुक्तानां ग्रहणानां द्रव्यदेवतान्वयापादकयागापेक्षत्वाद्यागस्य च श्रुत्यादित्रयालभ्यमानदेवतत्वेनाविहितदेवताकतया देवतापेक्षत्वात्प्रकरणस्य चाक्रियात्मकदेवताविनियोगे व्यापाराभावाद् ग्रहणविनियोगद्वारा देवताविनियोजकत्वावगतेर्देवताविशिष्टात्मना च ग्रहणानामदृष्टार्थत्वाद्यागप्रकरणेन समुच्चितानां ग्रहणमुक्तं तद्विनियोजकमिति तच्छब्दो ऽध्याहार्यः । ननु भगो वां विभजत्वित्यादिमन्त्राणां प्रकरणग्राह्यत्वे ऽपि विकल्पदर्शनान्न या-
५१७।५ गे देवतासमुच्चयसिद्धिरित्याशङ्कते * नन्विति * मन्त्राणामप्यक्रियात्मकत्वेन साक्षात्प्रकरणग्राह्यत्वात्पौरोडाशिकसमाख्यया ल-

ध्वसामान्यसम्बन्धेन लिङ्गेन विभागाङ्गत्वज्ञानोत्तरकालं तद्द्वारा प्रकरणेन ग्रहणाल्लिङ्गेन च विभागे विकल्पेन मन्त्रविनियोगाद्वैषम्यमाह * सत्यमिति * ननु समाख्ययैव सामान्यसम्बन्धलाभे प्रकरणानपेक्षेण लिङ्गेन त्रैयम्बकपुरोडाशविभागे ऽपि मन्त्रविनियोगापत्तेः प्रकरणबाधान्न दार्शपौर्णमासिकपुरोडाशविभागमात्रार्थत्वं स्यादित्याशङ्क्य * विभागान्तरेष्वित्युक्तम् * आनर्थक्यपरिहाराया-पूर्वसाधनलक्षणार्थं प्रकरणमप्यनुग्राह्यमित्याशयः। ग्रहणानां भेदे ऽपि सामान्यरूपेणैक्यविवक्षया देवतासमुच्चयाभिधानम्। नन्वेवमपि यागस्य प्रत्येकं देवताग्रहणसमर्थत्वाद्विकल्पो भविष्यतीत्याशङ्क्य * तत्रेत्युक्तम् * ननु द्वारभूतानां ग्रहणानामपि यागीयद्रव्यपृथक्करणार्थत्वेन दृष्टार्थत्वाद्देवतोद्देशस्यापि च यागापेक्षितदेवतासमर्पणेन दृष्टार्थत्वोपपत्तेर्विकल्पस्य न्याय्यत्वात्तद्द्वारा ऽपि प्रविष्टानां देवतानां विकल्प एव युक्त इत्याशङ्कते * नन्विति * एकदेवतासमर्पणेन यागस्य नैराकाङ्क्ष्यसिद्धेरनेकदेवताविशिष्टग्रहणाम्नानानर्थक्यप्रसङ्गाद्देवताविकल्पार्थे चानेकाम्नाने गुणपरत्वेन ग्रहणभेदकत्वायोगाद् ग्रहणस्य भेदाभावेन विकल्पानुपपत्तेस्तद्द्वारा देवताविकल्पायोगादनेकदेवताविशिष्टग्रहणानुष्ठानायैवानेकाम्नानस्याङ्गीकार्यत्वादनेकदेवत्ययागानवगतेश्चानेकदेवताविशिष्टग्रहणानुष्ठानस्य दृष्टार्थत्वायोगाद्विकल्पानुपपत्तिरिति परिहरति * भवेदिति * ग्रहणस्य दृष्टार्थत्वे ऽपि तद्भेदस्यादृष्टार्थतेति भेदशब्देनोक्तम्। ननु पुनः श्रुतेर्देवतान्वयार्थत्वेन भेदकत्वाभावाद् ग्रहणस्य भेदानुपपत्तेस्तत्राप्यैकार्थ्याद्देवतानां विकल्पापत्तेः कथं तद्द्वारा यागे समुच्चयः स्यादित्याशङ्क्याह * अवश्यं चेति * निर्गुणग्रहणाश्रुतेः केन चिद्वाक्येन देवताविशिष्टग्रहणापत्तेरङ्गीकार्यत्वाद्वाक्यान्तरैरुत्पत्तिशिष्टदेवतावरुद्धग्रहणे देवतान्तरविध्यशक्तेः ग्रहणान्तराण्येव विधीयन्तइत्याशयः। वस्त्वशक्तेरपि गुणस्यात्र भेदकतोत्पत्त्यतिशयं वक्तुमारम्भते * न हीति * युगपत्तावत्सर्वोद्देशो ऽशक्य एवेत्याह * यौगपद्यं तावदिति * नन्विन्द्रवायुमित्रावरुणाद्यास्तैः प्रातिपदिकैर्निर्दिश्य सर्वान्ते सकृच्चतुर्थ्युच्चारणेन सर्वा युगपदुद्देष्टुं शक्या इत्याशङ्क्याह * अदेवताभूत एव चेति * सकृच्चतुर्थीनिर्देशे समुदायो देवत्वेनोद्दिष्टः स्यात् न चास्य देवतात्वमस्तीत्यर्थः। क्रमोद्देशासम्भवं प्रतिज्ञाहेतुप्रश्नपूर्वमुपपादयति * न चेति * विशिष्टविधिना विशेषणविशेष्ययोर्देवतोद्देशग्रहणयोरिन्द्रवायूद्देशविशिष्टं ग्रहणं कार्यमिति युगपद्विधानाद्यागाख्यकरणभेदेन च यौगप-

घसम्पादनशक्तेर्विक्षेपः ।ननु ज्ञानाद् गृह्यमाणे द्रव्ये देवतोद्देशः कार्यः न च ग्रहणकाले सर्वदेवतोद्देशः शक्य इत्यर्थः । त्रिचतुरदेवतोद्देशसम्भवे ऽप्यल्पाभिप्रायेण * एकमित्युक्तम् * नचैककाल्यासम्भवे ऽपि प्रागूर्ध्वं वा ग्रहणप्रत्यासन्ने काले क्रमेण सर्वोद्देशः सम्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यदि त्विति * (प्राकृतदेवतोद्देशनाशापत्तेरपि क्रमेणोद्देशो न भवतीत्याह * किं चेति * दास्यामीति
६१८।४ त्यागरूपतेतिकरणेन परामृष्टा । श्लोकं व्याचष्टे *यदिति*[1]) एकदेवतोद्देशेन त्यक्ष्यामीति सङ्कल्पितस्य तदानीमित्युक्तस्याप्यन्यत्राविनियोज्यत्वम् *प्रायशब्देनोक्तम् * इन्द्रवायुभ्यां गृह्णामीति शब्दोच्चारणरूपस्योद्देशस्याध्वर्यवत्वे ऽपि त्यागसङ्कल्परूपोद्देशं विना तस्यापर्यवसानात्तस्य च यजमानादन्येन कर्त्तुमशक्यत्वात् * यजमानइत्युक्तम् * पूर्वपक्षीत्युक्तेरुपलक्षणार्थत्वम् * पूर्वसङ्कल्पेत्यनेनोक्तम् * गुणहेतुकभेदोक्तिमुपसंहरति * तेनेति * एवं ग्रहणस्वरूपस्य दृष्टार्थत्वे ऽपि देवतोद्देशविशिष्टरूपेणादृष्टार्थत्वाभिधानपरतया भाष्यं व्याख्यायेदानीं स्वरूपेणैव दृष्टार्थत्वाभिधानपरतया व्याख्यातुमाह * किं चेति * श्लोकं व्याचष्टे * देवतोद्देशेति* प्रकरणालोचनेन रसस्य प्रदेयत्वावसायात्तत्सिद्धेश्च पाचनाद्यसंस्काराधीनत्वात्पूयमानावस्थेनेत्युक्तम् । उत्पत्तिवाक्यमात्रालोचने तु लतायाः प्रदेयत्वप्रतीतेः क्रयातिरिक्तसंस्काराणामदृष्टार्थत्वं प्रौढ्या वक्तुं क्रयोत्तरकालतोक्ता रसाविधानमेव पुरोगशादिवैषम्याभिधानेन सूचयितुमाह * यत्र त्विति * ननु ग्रहैर्जुहोति चमसैर्जुहोतीति विध्यर्थस्य ग्रहचमसपात्रेषु ग्रहणमन्तरेणासिद्धेस्तत्सिद्ध्यर्थत्वाद् ग्रहणं दृष्टार्थमेवेत्याशङ्क्याह *न चेति* ग्रहचमसविध्योरप्यदृष्टादृष्टार्थत्वात्तद्द्वारा ग्रहणस्यापि प्रधानं प्रति दृष्टोपकारित्वाभावाददृष्टार्थतेत्याशयः । सोमस्य यागसाधनत्वविधिकाले ग्रहचमसस्थत्वविधौ सत्यन्यत्रस्थस्य साधनत्वाभावाद् ग्रहचमसस्थत्वं दृष्टार्थं स्यादुत्तरकालं तु प्रकरणालोचनयागवत्तस्यापि तत्स्थत्वस्य साधनानन्तर्गतेरदृष्टार्थतेति सूचनायोत्पत्तिशब्दः । अतो न केवलं नानादेवतोद्देशजन्यादृष्टभेदनिष्पत्त्यर्थग्रहणानि समुच्चेतव्यानि किं तु स्वजन्यादृष्टभेदनिष्पत्त्यर्थमपीत्यदृष्टार्थत्वोक्तिप्रयोजनमाह * तेनेति * दृष्टार्थत्वे ऽपि ग्रहणस्य ग्राह्यभेदात्समुच्चयाभिधानार्थं ग्रहणं चेति भाष्यं व्याचष्टे * दशेति * कृत्स्नस्य ग्रहणं नावकल्पतइत्याभिधानमनिष्टापादकत्वादयुक्तमाशङ्क्य समुच्चयं विनेत्यध्याहारेण व्या-

१ अयं पा० २ पु० ना० ।

ख्यातुं स कृत्स्नः सोमो न ग्रहणभेदमन्तरेण शक्यते *
ग्रहीतुमित्युक्तम् * दशमुष्टेरभिषवे सति रसस्याल्पत्वादेक- ५।१९।२
स्मिन्पात्रे ग्रहणोपपत्त्याशङ्कानिरासार्थत्वमुदककलशेषु संस्कारा-
भिधानं व्याख्यातुम् * नियतेत्युक्तम् * यानि चैवाभिषूयन्ते पु-
ष्पमूलफलैः शुभैरिति मिश्रीकरणे ऽभिषुणोतिप्रयोगदर्शनात् मि-
श्रीकृतवाच्यभिषुतशब्दः प्रादेशमात्रोक्तिप्रयोजनमल्पशब्देनोक्तम् ।
नन्वयागसाधनभूतसोमावयवग्रहणस्यादृष्टार्थत्वोपपत्तेः कृत्स्नस्यैव
श्रौद्धताया न्याय्यत्वात्कृत्स्नग्रहणसमर्थमहापरिमाणपात्रोत्पादनेनै-
कस्मिन्पात्रे कृत्स्नस्य सोमस्य ग्रहणमुपपत्स्यतइत्याशङ्कानिरासार्थं.
यद्यपि चेत्यादिना ऽवकल्पेतेत्यन्तं भाष्यं श्रुतपरिमाणपात्रकलशं
त्यागेनाश्रुतपात्रान्तरोत्पादनाशङ्कानुपपत्तेर्नित्यवद्विहितानामपि चै-
कार्थ्ये व्रीहियवादिवदगत्या विकल्पाश्रयणोपपत्तेर्देवतासमुच्चयश-
ङ्कानिरासार्थस्य च कृत्स्नस्य ग्रहणे हीतिभाष्यावयवस्यैतस्या इति
सङ्कल्प इत्यादिवार्त्तिकेन व्याख्यातार्थत्वान्न व्याख्यातम्।नन्ववयवशो
ग्रहणेन गृह्यभेदाग्रहणाभ्यासोपपत्तेस्तद्विषयक्रमसमुच्चयदर्शनोप-
पत्तावप्यवयवशो गृहीतस्यापि सोमस्यैकीकरणेन कृत्स्नस्य सकृद्या-
गसाधनत्वोपपत्तेस्तृतीयो हूयते इति यागविषयक्रमसमुच्चयदर्शनानु
पपत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थं तस्मादित्यादिभाष्यं तात्पर्यतस्ताव-
द्व्याचष्टे * तथावस्थेन चेति * भेदेन गृहीतस्य सोमस्यैकीकर-
णायोगाद्द्विदावस्थितस्यैव यागनिष्पादकत्वावगतेरनभ्यस्तस्य च या-
गस्य तथावस्थितसर्वसोमविषयसमीहितकार्योपयोगित्वकरणलक्ष-
णसम्भावनयाभ्यसितव्यो याग इत्यर्थः । येन कारणेन यागाभासो
भाष्यकृतोक्तस्तेन कारणेन ग्रहणाभ्यासवद्यागाभ्यासे ऽपि सूत्रं
योज्यमित्याह * तेनेति * योजयति तद्भेदादिति दृष्टार्थत्वे ग्रहणस्य
भेदकप्रमाणाभावेन भेदायोगाद्भाष्यकृतोक्तं तद्भेदमनादृत्य सं-
स्कारेण संस्कार्यद्रव्योपस्थापनात्तच्छब्देन परामर्शः। यागवेलायामे-
कीकरणे प्राक् पृथक्करणमनर्थकमिति भाष्यकृद्व्याख्यानं सूत्रादप्र-
तीतेरनादृत्य यागानभ्यासे द्रव्यपृथक्त्वमनर्थकमित्येवं व्याख्यातु
* मशेषमित्युक्तम्* पश्ववयवानामिव सोमावयवानामप्यसर्वत्या-
गोपपत्तिमाशङ्क्यैकादशपशोरवदानानीति वदिहावयवान्तरपरिसं-
ख्याभावात्पशुवैषम्याभिधानार्थत्वेन पृथक्कृतस्य कृत्स्नस्य द्रव्यस्य
यागं प्रति गुणीभावाद्यागानुष्ठानभेद इत्येवं व्याख्यातुम्* अत इत्यु-
क्तम् * अङ्गैः स्विष्टकृतं यजतीत्यादिना अवयवान्तराणामन्यत्र
विनियोगवत्सोमावयवानामन्यत्राविनियोगेनानर्थक्यपरिहारायोग-

सूचनार्थो ऽतः शब्दः। वाक्यान्तरैः कल्पितभेदावस्था यस्यौत्पत्तिकस्य द्रव्यस्य तस्य यद्यागं प्रति गुणत्वं तदंशेनेत्यर्थः । तात्पर्यतो व्याख्यातं भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुरनर्थकं हि स्यादिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं नानेति भाष्यं कथमशक्यतत्यपेक्षायामुपपादयितुमाह * तद्धीति * सूत्रावयवोक्तोपपत्त्यभिधानात्सूत्रव्याख्यानार्थतैकध्यनिरासभाष्यस्य सूचिता भाष्योक्तामुपपत्तिं व्याचष्टे * न चेति * पुनरेकीकरणादित्यनुषङ्गः भागव्यवस्थानुपपत्त्याशयेन भाष्योक्तामुपपत्तिं व्याख्याय सर्वदेवतोद्देशानुपपत्त्याशयेन व्याचष्टे * न चेति * प्रस्तरप्रहरणोत्तमप्रयाजवत्क्रमेण सर्वा देवता उद्दिश्य सर्वतस्त्यागोपपत्तेः सर्वदेवतोद्देशानुपपत्तिपरिहारसम्भवे ऽपि भागव्यवस्थानुपपत्तिरशक्यपरिहरेत्याह * तथा कृते ऽपि चेति * सर्वदेवतोद्देशेन सकृद्दाने कृते ऽपीत्यर्थः । ननु वायव्यैन्द्रवायववत्सङ्करो ऽपि न दोषायेत्याशङ्क्याह * प्रकल्पिते चेति * सङ्करे भागनानात्वकल्पनानर्थक्यापत्तेरेकपात्रा गृह्यन्त इति वचनेत्सङ्करविध्यभावात्सङ्करो ऽनर्थक इत्याशयः । नन्वैकध्यकरणाशक्तावप्येकेन भागेन विहितयागनिष्पत्तेर्नाश्रुताभ्यासकल्पना युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थं न चेति भाष्यमेतद्देवतावन्ति ग्रहणानीत्यादिवार्त्तिकेन व्याख्यातार्थत्वात् ज्योतिष्टोमशब्दस्याभ्यस्तयागरूपवाचित्वेनाभ्यासस्य ज्योतिष्टोमश्रुत्युक्तत्वाभिधानार्थं च तासु चेति भाष्यं न त्विह प्रत्येकं ज्योतिष्टोमनिवर्त्तनसामर्थ्यमित्यादिवार्त्तिकेन सर्वास्वेवेज्यमानासु श्रुतो ज्योतिष्टोमाख्यो यागो निर्वृत्तो भवति नैकस्यां देवतायामिति व्याख्यातार्थत्वान्न देवतान्तरमिति च भाष्यं प्रकृतदेवताविनिर्वृत्यत्वादेव च श्रुतो यागो न देवतान्तरमाकाङ्क्षत्यन्यथा देवताशून्यत्वेनारूपत्वाच्छ्रुतो यागो न निर्वर्तेतेत्येवं स्पष्टार्थत्वात्कृत्स्नेन चेत्यादि च भाष्यं दश मुष्टीर्मिमीतइति चेत्यादिवार्त्तिकेन भाष्यान्तरव्याख्यानार्थेनापि तस्मात्प्रकल्पनभेदादिभाष्यसमुदायतात्पर्यव्याख्यानार्थतयावस्थितेन चेत्यादिवार्त्तिकसहितेनार्थाद्भेदो द्रव्यगुणीभावादिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थत्वेन व्याख्यातत्वादव्याख्याय तस्मिंश्चेत्येत्यभ्यासोपपादनप्रयोजनाभिधानाभिप्रायं तस्मादिति परिचोदनापरिहारोपसंहारार्थं च भाष्यं निगमनपूर्वकमेकहेलया व्याचष्टे * तस्मादिति * दशेति ग्रहणसमुच्चयदर्शनं दशम इति क्रमदर्शनं तृतीयमित्येकमेव प्रकृत्यंशेन समुच्चयदर्शनं प्रत्ययांशेन च क्रमदर्शनं यथासङ्कल्पितस्य पृथगवस्थितस्य कृत्स्नस्य सोमस्य प्रदानात्सर्वदेवतासमुच्चयाच्चोपपन्नमित्यर्थः । स-

मुदायानुवादापवादस्य कर्मभेदापवादसिद्ध्यर्थत्वाल्लक्षणसङ्गतिरप्यस्तीति सूचयन्नधिकरणार्थमुपसंहरति * तेनेति * ननु कर्मैक्ये ऽपि तत्तद्देवतोद्देशेन पृथक् द्रव्यत्यागे सत्यनुष्ठाने विशेषाभावात्किं चिन्तायाः प्रयोजनमित्याशङ्क्याह * प्रयोजनमिति * प्रकृतौ विशेषाभावे ऽपि कर्मभेदे सत्यकर्मणि विकल्पो विभागो हि चोदनैकत्वादित्याष्टमाधिकरणन्यायेनैकस्यैन्द्रवायवादिवाक्यविहितस्य यागस्य विकृतौ विकल्पेन विध्यन्तातिदेशाद्विकल्पेनैकस्य धर्माः कार्याः सकृच्च यागः कर्मैक्ये यथा प्रकृताविति विशेष इत्यर्थः । ऐन्द्रवायवादिवाक्यैश्च यागविधावैन्द्रवायवेन यजेतेति वचनव्यक्त्यापत्तेर्ज्योतिष्टोमस्यापि स्वार्थविहितद्रव्यदेवतावत्त्वलक्षणव्यक्तचोदनत्वादेकाहाहीनसत्रेष्वव्यक्तचोदनत्वेन ज्योतिष्टोमसादृश्याभावान्न तदीयविध्यन्तप्रवृत्तिः सोमवाक्ये । ननु विधौ द्रव्यश्रवणे ऽपि स्वार्थविहितदेवताराहित्येन ज्योतिष्टोमस्याप्यव्यक्तचोदनत्वात्तत्सादृश्येनैकाहादिषु ज्योतिष्टोमिकविध्यन्तप्रकृतिरिति प्रयोजनान्तरं त्वव्यक्तासु तु सोमस्येत्यष्टमाधिकरणेन सुज्ञानत्वान्नोक्तम् ।

संख्याकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥७॥

पृथक्त्वनिवेशात्संख्यया कर्मभेदः स्यात् ॥ २१ ॥

संख्यानिमित्तभेदविचारस्याभ्यासनिमित्तभेदविचारेण सकृच्छ्रुतेरभ्यासप्रत्युदाहरणरूपेण पूर्वपक्षोत्थानात्समातिं दर्शयितुमाह
* गत इति * प्रासङ्गिकचिन्तायाः सम्बन्धित्वेन प्रसञ्जकचिन्ताबु- ५२०॥१
द्धिस्थकरणसामर्थ्याद्यथा यत्प्रसक्त्या या चिन्ता क्रियते तत्समाप्तौ प्रसञ्जकचिन्ता बुद्धिस्था भवति तथापवादकाचिन्ताया अपि सम्बन्धित्वाविशेषेणापवाद्यचिन्ताबुद्धिस्थीकरणसामर्थ्याद्यदपवादेन चिन्ताया चिन्ता क्रियते तत्समाप्तावपवाद्यचिन्तापि बुद्धिस्था भवतीत्यधिकरणत्रयकृतया समुदायानुवादापवादचिन्तया ऽभ्यासानिमित्तभेदापवादभूतायाः समुदायानुवादचिन्तायाः पौर्णमास्यधिकरणकृताया बुद्धिस्थीकरणात्तद्वारा समुदायानुवादापवाद्याभ्यासचिन्ताया बुद्धिस्थत्वात्तत्सङ्गत्याभिधानोपपत्तिसूचनायाभ्यासानिमित्तभेदापवादानन्तरं तदपवादत्वेन प्रसङ्गो बुद्धिस्थत्वं यस्येति विग्रहाभ्युपगमेनाभ्यासापवादापवादः प्रसङ्गशब्देनोक्तः । सोमयागस्यैकत्वे ऽप्यभ्यासेन क्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तिवत्तिस्र आहुतीरिति त्रित्वसंख्याया अभ्यासेनोपपत्तेर्न कर्मभेदकत्वेत्यनन्तरोक्ताभ्यासोपजीवनेन पूर्वपक्षकरणादनन्तरसङ्गतिसूचनायेदानीं शब्दः । ननु प्राजा-

पत्यवाक्ये ऽभ्यासेन पूर्वपक्षाकरणान्नेदानीं शब्दसूत्रानन्तरसङ्गतिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * तत्रेति * द्रव्यसंख्यानिवृत्त्यर्थं स्वशब्देन कर्माणि परामृष्टे समिधो यजतीत्यादिबहुत्वसंख्याया अप्युदाहरणत्वोपपत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थम् * चोदिता इत्युक्तम् * समिदादिनामधेयस्य देवतायोगनिमित्तत्वात्समिधो ऽग्न आज्यस्य व्यन्त्वित्यादिमन्त्रवर्णप्राप्तदेवताबहुत्वानुवादोपपत्तेर्न कर्मभेदकतेत्याशयः।एकादश प्रयाजान्यजतीत्याद्युत्पन्नकर्मसंख्यानिवृत्त्यर्थमुत्पद्यमानत्वविशेषणं पार्वणौ जुहोत्याज्यभागौ यजतीत्याद्युत्पद्यमानकर्मगतसंख्यान्तरग्रहणायादिशब्दः । सर्वत्रानन्यपरपुनः श्रुत्या कर्मोत्पत्त्यवगतेर्न प्रमेयानुप्रवेशित्वापत्तिः सकृच्छ्रुत्या कर्मैक्यावगतेर्विज्ञातसंख्ये कर्मण्येकादशप्रयाजानित्यादिवदनपेक्षितपदान्तरोपात्तसंख्यानिवेशायोगादावृत्तिकल्पनया च संख्यानुग्रहोपपत्तेर्न कर्म भेद इति वक्ष्यमाणाशयेन पूर्वपक्षमाह * सकृदिति * आख्याते कर्मसंख्यानुपादानाद्वाक्यान्तरश्रुतयागसम्भवे चैन्द्रवायवादिवाक्ये यागकल्पनानुपपत्तिवत्पदान्तरश्रुतसंख्यासम्भवात्स्वपदसंख्याकल्पनानुपपत्तेरनिर्ज्ञातसंख्यत्वात्कर्मस्वरूपे संख्यानिवेशोपपत्तेः । पृथक्त्वैकार्थनिवेशित्वाच्चैकातिरिक्तसंख्याया भेदं विनानुपपत्तेः संख्यापि भेत्त्रीति वक्ष्यमाणाशयेन सिद्धान्तमाह * इतीति * धात्वर्थनामत्वेनाहुतीतिशब्दस्याहुतीरिति संख्याया धात्वर्थविषयत्वावधारणाद्धात्वर्थमात्रभेदकत्वं होमशब्देन सूचितम्।पृथक्त्वेन विनेत्यनेन यत्र पृथक्त्वं तत्र निवेश इत्येवं पृथक्त्वैकार्थनिवेशवाचित्वेन पृथक्त्वनिवेशशब्दो व्याख्यातः । यस्त्वभ्यासेन संख्यानुग्रहो ऽभिहितः स न युक्त इत्याह * न चेति * कथं तर्हि दशमे पशुपुरोडाशस्याराद्रुपकारित्वनिरासेन देवतासंस्कारत्वे सिद्धान्तिते सौत्रामण्यामाश्विनसारस्वतैन्द्रेषु पशुष्वैन्द्रसावित्रवारुणानां पुरोडाशानां पशुदेवतासंस्कारत्वायोगमाशङ्क्य तन्निरासार्थे ऽभ्यासो वा प्रयोजवदेकदेशो ऽन्यदेवत्य इति सूत्रे तद्यथा पशौ पञ्चानां प्रयाजानां चोदकेन प्राप्तानामेकादशसंख्या विधीयते सा चान्तरेणाभ्यासं नावकल्पत इत्यभ्यस्यन्ते प्रयाजा इत्यभ्यासेन संख्यापूरणं भाष्यकृद्वक्ष्यतीत्याशङ्क्याह * अगत्या सा हीति * इह त्वनिर्ज्ञातसंख्यत्वात्स्वरूपभेदोपपत्तेर्नागतिरस्तीत्याह * सम्भवति चेति * चतुः शब्दार्थे चशब्दः । एतदेवोपसंहरति * तस्मादिति * अत एवैकाविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदित्यादिस्तोमवृद्धावागमेन संख्यापूरणं द-

१ पार्वणं जुहोतीति २ पु० पा० ।

शमे वक्ष्यते इत्याह * तथा चेति * पूर्वपक्षाशयं विवृणोति * ननु चेति * सिद्धान्ताशयं विवृणोति * नेति * निष्पन्नरूपत्वेनाप्रतीतिरसत्वम्। ननु तिङ्वाच्यायाः संख्यायाः सुब्वाच्यसंख्यावत्प्रकृत्यर्थविषयत्वावगतेः कथं धात्वर्थस्यासंख्यतेत्याशङ्क्याह * या हीति * तिङ्वाच्यायाः संख्यायाः प्रकृत्यर्थविषयताया स्मृत्याचारविरोधान्नानुमातुं शक्येत्याशयः। भावनाग्रहणं दृष्टान्तार्थम्। ननु तिङ्वाच्यस्यैकत्वस्य धात्वर्थगामित्वाभावे ऽपि निःसंख्यधात्वर्थानुष्ठानाशक्तेः संख्यापेक्षायां सकृच्छ्रुत्यैकत्वावगतेर्न पदान्तरोक्तसंख्याश्रयणं युक्तमित्याशङ्क्याह * तत्रेति * सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * कर्मसंख्यानुदाहार्यत्वे कस्माद्भाष्यकृता द्रव्यसंख्योदाहृतेत्याशङ्क्याह * यद्यपीति * तत्रेति सन्देहभाष्यं यागकल्पकप्राजापत्यशब्दार्थभूतदेवताविशिष्टद्रव्यसप्तदश्यात्कर्मसप्तदश्यप्रतीतेः पूर्वपक्षायोगेनाक्षिपति * कुत इति * सास्य देवतेति सर्वनामार्थे ५२२।१ तद्धितप्रवृत्तेः सर्वनाम्नश्च सन्निहितपशुपरामर्शित्वात्पशुशब्दस्य बहुवचनान्तत्वेनैकशेषत्वावधारणात्तत्परामर्शित्वसिद्धये सर्वनाम्नो ऽप्यस्य चास्य चेति सप्तदशकृत्व उच्चार्यैषामिति सरूपैकशेषं कृत्वा प्रजापतिर्देवतेति देवतासम्बन्धे प्राजापत्य इति तद्धितः कार्यः। सन्निहितपरामर्शित्वे ऽपि वा सर्वनाम्नस्तद्धितान्तपदान्तर्गतत्वेन बहुवचनान्वयात्प्रागपरिपूर्णे तद्धितान्ते पदे पदान्तरान्वयायोगात्पशुशब्दगतबहुवचनालोचनेनैकशेषाप्रतीतेः। पशुशब्दस्य च तद्धितविषयसमर्पकत्वेन के प्राजापत्या इत्यपेक्षायामन्वयात्तद्गतस्य बहुवचनस्य प्राजापत्यशब्दगतबहुवचनोक्तसंख्यानुवादित्वावगतेः। सर्वनाम्नस्तद्दर्शनैकशेषत्वकल्पनायोगात्तद्धितान्तानामेव शब्दानामेकशेषत्वं न सर्वनाम्न (इति सर्वनामैकशेषत्वसदसद्भावसन्देहे तत्तद्द्रव्यदेवतान्वयभेदाभेदसन्देहात्कर्मभेदादसन्देहमुपपादयितुमाह * उच्यत इति * यो बहुवचनान्यथानुपपत्त्यैकशेषः कथ्यते किमयं तद्धितान्तानां प्राजापत्यशब्दानामेव कृतः स न युक्तो भवेन्न तु सर्वनाम्नः[1]) कार्य इति सिद्धान्तवचनव्यक्तिः कृतैकशेषाणां वा सर्वनाम्नां पश्चात्कृतेन तद्धितेन देवतासङ्गतिरिति पूर्वपक्षवचनव्यक्तिरितरेतरयोगाख्यचार्थस्मृतद्वन्द्वापवादत्वेनैकशेषस्येतरेतरयोगवाचित्वावगतेरितरेतरयोगिनां चेतरेतरसापेक्षत्वेनासामर्थ्यापत्तेरेकशेषे कृते तद्धितानुपपत्तिप्रसङ्ग इति पूर्वपक्षदूषणसूचनार्थं पश्चादुक्तवचनव्यक्तिद्वयस्य प्रातिलोम्येन पूर्वसिद्धान्तपक्षोपयोगितामाह * य-

१ अयं पा० ३ पु० ना०।

दीति * सप्तदशानामित्यनेन पशुसमूहस्य द्रव्याख्यसम्बन्ध्यैक्ये सम्बन्ध्यैक्यसिद्धये ऽभिहिते द्रव्यैक्ये ऽपीन्द्राय रथन्तरायेन्द्राय बार्हतायेन्द्राय वैरूपायेन्द्राय वैराजायेन्द्राय रैवतायेन्द्राय शाक्वरायेतिवद्देवताभेदे सम्बन्धभेदापत्तेस्तच्छङ्कानिरासाय * एकस्याश्चेत्युक्तम् * कुक्कुटावानय मिथुनं करिष्याम इत्यादिविरूपैकशेषस्यार्थप्रकरणसापेक्षत्वाद्विलम्बेनावगतेः शीघ्रप्रतीतिसूचनार्थः सरूपशब्दः किं तावदिति पूर्वपक्षप्रतिज्ञाभाष्यं व्याचष्टे * किं तावदिति * (कुत इत्यादिभाष्येण प्रश्नजिज्ञासोपन्यासपूर्वं सप्तदशपशुसमूहस्यैकदेवतासङ्कल्पेनोपपत्तिं यागैक्ये हेतुत्वेनोक्तामुपपादयितुमाह * कुत इति *[1]) विग्रहवाक्यस्य तद्धितपदार्थकथनार्थत्वाद्विग्रहवाक्यस्थसर्वनामपरामृष्टस्य पशुशब्दार्थस्य तद्धितप्रत्ययार्थत्वावगतेः पशुशब्दस्थेन बहुवचनेन तद्धितप्रत्ययार्थस्य पशुद्रव्यस्य तद्धितोत्पत्तेः प्राग्विग्रहवेलायामेव बहुत्वोपलम्भात्प्राजापत्यशब्दस्थस्य बहुवचनस्य तदनुवादित्वोपपत्तेस्तद्धितान्ते प्राजापत्यशब्दे बहुवचननिमित्तैकशेषत्वकल्पनायोगात्सर्वनाम्नामेवैकशेषः कार्यो न तद्धितान्तानामेवेत्याशयः । प्राजापत्यशब्दस्य चैकशेषत्वकल्पने तस्यावृत्तिपूर्वकत्वात्केवलप्रत्ययप्रयोगासम्भवेन प्रकृतिनिरपेक्षतद्धितमात्रवृत्त्ययोगात्प्रकृतिप्रत्यययोर्द्वयोरप्येकशेषकल्पनापत्त्या गौरवं स्यात्सर्वनाम्नस्त्वेकशेषकल्पने गौरवानापत्तिरित्याशयेनोपपत्त्यन्तरं * माहेतीति *इतिकरणेनोक्तप्रकारपरामर्शात्तद्धितान्तैकशेषत्वाभावएव प्रजापतिप्रातिपदिकात्मिकायां प्रकृतौ प्रत्यये चोभयत्रैकशेषत्वं न भवेद्येन गौरवं नस्यादित्येवं चशब्दयोरध्याहारेणोपपत्त्यन्तरं योज्यम्।द्वयोरिति वाच्ये प्रत्ययानन्तरं बहुवचनश्रुतेस्तत्रैकशेषकल्पनोपपत्तावपि प्रकृतौ बहुवचनाश्रुतेर्नैकशेषकल्पना युक्तेति सूचयितुम् * प्रकृतावित्युक्तम् * पूर्वपक्षे लाघवोक्त्या सिद्धान्ते गौरवं सूचितमुपपादयितुमाह * यो हीति * (ननु प्रजापत्यशब्दस्थबहुवचनान्यथानुपपत्त्योभयोरेकशेषकल्पना युक्तेत्याशङ्क्य प्राजापत्यशब्दप्रतिपादके बहुवचनानुपलब्धिरुक्ता[2]) ननु प्राजापत्यशब्दस्थबहुवचनोपपत्त्यर्थं प्राजापत्यर्थशब्दे प्रत्ययार्थबहुत्वस्यावश्यदर्शनीयत्वात्तस्य च प्राजापत्यशब्दैकशेषं विना दर्शयितुमशक्यत्वात्प्रत्ययमात्रस्य चैकशेषत्वायोगाद्युक्तैवोभयोरेकशेषकल्पनेत्याशङ्क्य प्रत्ययार्थबहुत्वस्य विगृह्यमाणप्राजापत्यशब्दवेलायां कृते-

१ अयं पा० ३ पु० ना० ।

२ अयं पा० ३ पु० ना० ।

त्तेर्द्रव्यभेदाद्यागभेदः कल्पयिष्यतइत्याशङ्क्याह * किं चेति * न हि हृदयादिभेदात्तदुपादानकद्रव्यवदानभेदाद्वाग्नीषोमीयादिपशुयागकर्म भिद्यतइति द्रव्यभेदस्य यागभेदव्यभिचारितोक्ता । श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * द्रव्यभेदस्य यागभेदासाधकत्वं षष्ठाधिकरणसिद्धान्तावयवसूत्रेणोपपादिता नन्वेकस्य यागस्यैकपशुनिष्पन्नेनैकेनैव हृदयाद्येकादशावदानगणेन सिद्धेः पश्वन्तराणां यागसाधनत्वाभावेन देवतान्वयाभावापत्तेः । सप्तदशानां प्राजापत्यत्वे न स्यादित्याशङ्क्याह * प्रकृतौ चेति * अवदीयते ऽस्मादित्यपादानव्युत्पत्त्या हृदयादिष्ववदानशब्दपश्वङ्गत्वेनावदानगणस्योपाकरणादिवत्प्रतिपश्वावृत्तेस्तत्प्रकृतित्वेन सप्तदशानामपि पशूनां यागसाधनत्वोपपत्तिरित्याशयः । तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * विग्रहकाले तद्धितपदस्य विभक्त्यनन्वयेनापरिपूर्णत्वात्तदर्थकथनार्थविग्रहवाक्यान्तर्गतस्य सर्वनाम्नः पशुशब्दान्वयायोगेन तद्गतबहुवचनालोचनाऽऽभावात्तन्निमित्तैकशेषानवगतेः कृते च सर्वनामैकशेषे तस्येतरेतरयोगवाचित्वात्सर्वनामपरामृष्टानां द्रव्याणामितरेतरसापेक्षत्वेनासामर्थ्यापत्तेस्तद्धितानुत्पत्तिप्रसङ्गात्तद्धितापेक्षत्वे चेतरेतरयोगासम्भवेनैकशेषानुपपत्तिप्रसङ्गादितरेतरयोगे च समुदायस्य देवतान्वयापत्तेः प्राजापत्यशब्दे बहुवचनानुपपत्तिप्रसङ्गात् द्रव्यस्वरूपापेक्षया वा कथं चिद् बहुवचनोत्पत्तौ विग्रहतद्धितयोर्द्वयोरप्येकशेषकल्पनापत्तेः सर्वनामैकशेषत्वायोगादेकवचनान्तेन सर्वनाम्ना विग्रहावगतेः प्रत्येकं देवतान्वयावसायेन द्रव्यभेदाद्यागभेद इति सर्वनामैकशेषत्वनिरासेन सिद्धान्तोक्तिसम्भवे ऽपि यत्रैकया चतुर्थ्या बहुवचनान्तपदोक्तानां पशूनां पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्तीत्याद्युत्सर्गविध्यभावेनातिदेशप्राप्तैकादशावदानगणवतां देवतान्वयः क्रियते तत्रापि यागभेदसिद्ध्यर्थं चोदकप्राप्तैकपशुनिष्पन्नैकादशावदानगणसाधनत्वबलेन भाष्यकृतोक्तं सिद्धान्तमुपपादयितुमाह * इतीति * दधि मधु पयो घृतं धाना उदकं तन्तुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति संसृष्टानां दध्यादीनामेकदेवतान्वयाद्यागैक्ये ऽपि मधूदकयोराज्यविकारत्वेनाष्टमे वक्ष्यमाणत्वाच्चोदकैक्ये चाज्यविकारानाज्यविकारयोः समसंख्यत्वेन भूयो ऽनुग्रहन्यायाविषयत्वान्मुख्यानुरोधेन सर्वेषु दधिधर्मप्राप्तेराज्यविकारत्वोक्त्यानर्थक्यप्रसङ्गात्प्रतिद्रव्यं चोदकभेदावगतेः कर्मैक्ये चोदकैक्योक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य * अत्रेत्युक्तम् * द्रव्य-

१ तद्धीति २ पु० पा० ।

धर्मविषयत्वात्तस्य न्यायस्यैकादशावदानगणस्य च यागधर्मत्वा-
द्दशावदानगणे कर्मैक्ये सति चोदकैक्यं स्यादित्याशयः। एकस्य ग-
णस्यैकस्माच्च पशोर्गणस्य प्राप्तचेत्येकशब्दो द्वेधा विग्रहविवक्षया
तन्त्रेण प्रयुक्तः। श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * वाक्यशेषेण सन्दि-
ग्धोपदेशनिर्णयार्थत्वं चोदकोपन्यासस्य सूचयितुं वाक्यशेषत्वो-
क्तिः। ननु प्रकृतिवद्वाक्यशेषाङ्गीकारे ऽपि तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यादित्य-
ष्टमाधिकरणे प्राजापत्येष्वेकादशिनीविध्यन्तातिदेशस्य वक्ष्यमाणत्वा-
त्तस्यां च प्रतिपश्ववदानगणदर्शनादिहापि तत्प्राप्तिरुपपत्स्यतइत्या-
शङ्क्य भिन्नयागविषयत्वात्तस्य न्यायस्य यागैक्यपक्षे तुल्याका-
लत्वसाम्येनैकादशिनीवत्प्राजापत्येष्वपि सवनीयविध्यन्तापत्तिरु-
क्ता तत्र प्राजापत्या इति श्रवणमुपरुध्येत सप्तदशसंख्या ना-
वकल्पेतेति च भाष्यावयवद्वयस्य विविक्तविषयत्वं स्वपदो-
पात्तमित्यनेनोक्तं यागभेदे संख्यासामञ्जस्योपपादनार्थं बहु-
ष्विति भाष्यं व्याचष्टे * यदा त्विति * पशुयागसाप्तदश्यबु- ५२३।४
द्धौ केन चित्प्रमाणेन कृतायामश्रुतमपि पशुसाप्तदश्यं स्तोमविवृद्धा-
वश्रुतसामागमवदागमनेन पूर्येतेत्यभ्युपगम्यवादार्थः वाक्यशेषत्वो-
क्तिसूचितं चोदकोपन्यासाभिप्रायं विवरीतुमाशङ्कते* ननु चेति *
शङ्कामेवोपपादयति * पश्येति * श्लोकं व्याचष्टे * नात्रेति *
प्राजापत्यानीतीतिकरणेन टुप्टीकोक्तः सिद्धान्तोपक्रमे ऽस्माभिर्द-
र्शितः। सर्वनामैकशेषत्वनिरासेन तद्धितान्तैकशेषोपपादनप्रकारः
सूचितः। तद्धितव्युत्पादनात्प्रागपिकरणे पूर्वपक्षासिद्धेः सर्वनामैक-
शेषस्य तु पश्चादपि करणे[1] सिद्धान्तासिद्धेरेकशेषस्य तद्धितात्प्रा-
क्करणे तद्विषयत्वायोगात्सर्वनामविषयत्वं पश्चात्करणे तद्विषयतेति
पौर्वापर्योक्त्यैकशेषः सर्वनामविषयस्तद्धितविषयो वेति सन्देहो द-
र्शितः। प्राक् सन्देहोपपादनावसरोपादिष्टं सन्दिह्यमानमेकशेषस्य
तद्धितात्पौर्वापर्यस्योपदेशस्य रूपमिति विगृह्येवंरूपत्वात्किमेकया-
गविधावप्ययमुपदेशो ऽनेकयागविधायी वेति विधेयपरिमाणवि-
षयसामर्थ्यविशेषो न निश्चितो ऽस्येति विग्रहोक्तस्य विधेर्भेदानि-
श्चयस्योपदेशेनैव कर्मभेदो ऽवधारित इति निश्चयोक्तिविरुद्धत्वा-
त्प्रौढ्याभ्युपेत्यवादमात्रत्वं द्रष्टव्यम्।तच्छब्देनातिदेशोक्त्युपस्थापिता-
तिदेशविषयभूतप्राकृताङ्गपरामर्शात्प्राकृतैकपशुनिष्पन्नैकावदानगण-
ग्रहणे यादृशं सामर्थ्यमेकपशुसाध्याया विकृतेः प्रकृ-
तिवद्वाक्यशेषान्वयानुपपत्त्या कल्प्यते तादृशेनात्रापि क-

१ क्रियेते इ० ३ पु० पा०।

लिपतेनोपदेशः सप्तदशयागविधायितया निर्णीयतइत्यर्थः । यस्तु कर्मोत्पत्तिकालएव भेदाभेदावधारणावसरान्न पाश्चात्यातिदेशाधीनतेत्युक्तम् * तत्सत्यप्यवसरे सन्दिग्धत्वेनावधारणासामर्थ्यात्परिहरति * यद्यपि चेति * ननु देवताविशिष्टद्रव्यवाचिप्राजापत्यप्रातिपदिकपरबहुवचनवतोपदेशेनैव यागबहुत्वनिश्चयोपपत्तेः किमतिदेशापेक्षयेत्याशङ्क्याह * ततश्चेति* परमार्थेनोपदेशान्निश्चयोपपत्तावपि प्रौढ्या सन्देहमभ्युपेत्यातिदेशान्निर्णयाभिधानमित्याशयः । विपर्ययोक्तिरतिशयार्था ननूपक्रमबलीयस्त्वादुपदेशानुरोधेनातिदेशेन वर्त्तितव्यमित्याशङ्क्याह * न चात्रेति * आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमितिन्यायेनानन्यगतित्वादतिदेशो ऽप्यत्रोपदेशाद् बलीयानित्याशयः । प्रकृतिद्रव्याणि प्रापयितुंसमर्थ इत्यनुषङ्गः । यश्चोपदेशस्यातिदेशानुरोधे वृत्तित्वे सन्दिग्धत्वरूपो विरुद्धरूपश्च प्रकारः सो ऽत्र नास्तीति न चेत्यादिनोक्तं तेनोभयथापि विग्रहोपपत्तावतिदेशानुरोधादेकवचनान्तेनैव सर्वनाम्नो विगृह्य तद्धितानामेकशेषत्वनिश्चयाद् द्रव्यदेवतान्वयभेदेन यागभेदसिद्धिरिति सिद्धान्तोपसंहारार्थं तस्मादितिभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * ननु प्रदेयैकादशावदानगणप्रकृतित्वस्य पशुधर्मत्वात्कर्मैक्ये ऽपि प्रतिपश्वावृत्तेन्यीय्यत्वात्सप्तदशावदानगणप्राप्त्युपपत्तेरतिदेशाविरोधात्तदनुरोधेन यागभेदानवधारणान्नायमुपसंहारो युक्त इत्याशङ्क्य पूर्वपक्षोक्तं पशुधर्मत्वमनुभाषणपूर्वं दूषयति * यदुक्तमिति * पशुसंस्कारैर्यूपाकरणादिषु द्रव्यकथम्भावोपपत्तावप्यत्रावदानगणे ऽवदानप्राप्तिः प्राक् त्यज्यमानत्वलक्षणस्य प्रकारस्य तद्धितसामर्थ्यादेव ज्ञातत्वात्कथम्भावो नास्तीत्यनेनोक्तम् । यागस्य तु कथं पशुना निष्पादितेन मया ऽपूर्वं साधनीयं किं पुरोडाशवत्साक्षाद् व्रीहिवद्वा प्रदेयावदानगणप्रकृतित्वेनेत्यवदानगणे कथम्भावोद्भावाद्यागधर्मतैवावदानगणस्यावसीयतइत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * प्राजापत्येति * ननु प्राजापत्यपशुष्ववदानोपदेशाभावात्साक्षात्साधनत्वोपपत्तेरवदानगणानपेक्षायामप्यग्नीषोमीये ऽवदाननाशितस्य पशोः साक्षाद्यागसाधनत्वायोगात्कथं मया यागः साधनीय इत्यवदानगणापेक्षोपपत्तेः । पश्वङ्गतावदानगणस्य भविष्यतीत्याशङ्क्याह * प्रकृतावपि चेति * नाशितस्य पशोः सक्तुवन्निष्फलत्वाद्धर्माकाङ्क्षा न युक्तेत्याशयः । ननु संस्कारकत्वेनावदानानपेक्षणे ऽपि द्वारत्वेन यागस्यापूर्वापेक्षावत्पशोरवदानापेक्षा भविष्यतीत्याशङ्क्याह * तद्धर्मत्वेति * अवदानोपदेशा-

ऽप्राक् पशोर्विनाशाज्ज्ञानाद्यागवत् द्वारापेक्षानुपपत्तेर्द्वारत्वे कापूर्ववदेव द्वारिधर्मत्वायोगात्पशुधर्मत्वमिच्छता हृदयाद्यवदानानां पशुसंस्कारतैव द्व्यवदानस्य पुरोडाशसंस्कारत्ववदेष्टव्येत्याशयः।

क्रत्वर्थश्चापि संस्कारः पशोर्नाशादुपक्रिया।
इष्टैव त्ववदानानां निष्पत्तिः क्रत्वपेक्षिता॥

इति वार्त्तिके तु हिंसायाः पशुसंस्कारत्वाभिधानं तस्याः प्राणवियोजनात्मकत्वे ऽपि स्वरूपनाशकत्वाभावादवदानप्रकृतित्वौपयिकत्वाच्चाविरुद्धम्। अवदानानां पशुधर्मत्वनिरासस्य पूर्वोक्तमतिदेशस्यैकस्मिन्कर्मणि सप्तदशावदानगणप्रापणासामर्थ्यमेकस्य चावदानगणस्य सप्तदशद्रव्यप्रकृतिप्रापणासामर्थ्यं प्रत्युपयोगमाह * तस्मादिति * नन्वौपदेशिक्या सप्तदसंख्यया ऽतिदेशिक्या हृदया- ५२५।१
द्येकादशावदानगणप्रकृत्येकत्वं संख्याया बाधादनेकगणाग्रहणे ऽप्यनेकपशुग्रहणं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * सप्तदशयागकल्पनेनाविरोधोपपत्तेर्बाधाभावो यद्यपिशब्देन सूचितः। नन्वित्याशङ्काभाष्यं पशुसामानाधिकरण्येन श्रुतस्य सप्तदशत्वस्यावदानगणस्थत्वायोगादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * नन्विति * पश्ववदानगणयोः सम्बन्धाप्रसिद्धेर्लक्षणानुपपत्तिमाशङ्क्य * यागेत्युक्तम् * पशुशब्दस्य प्राजापत्यशब्दसामाधिकरण्याद्यागीयद्रव्यवाचित्वावगतेरवदानगणस्य च साक्षाद्यागसाधनत्वात्तल्लक्षणा युक्तेत्याशयः। नैतदिति परिहारभाष्यं पशुष्वपि श्रुतायाः संख्याया लक्षणयावदानगणस्थत्वस्योक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * नैतदिति * पशोरपि यागीयद्रव्यप्रकृतित्वाद्यागीयत्वोपपत्तेर्लक्षणाकारणविरोधाभावान्न लक्षणा युक्तेत्याशयः। पशुभिरेव तर्हि सप्तदशभिश्चोदकं बाधित्वा पक्ष्यतइत्याशङ्कानिरासार्थमवदानानि चेत्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * तेनेति * ननु शुक्लकृष्णादिवर्णभेदभिन्नानामृजुवक्रादिशृङ्गभेदभिन्नानां कुब्जवामनादिसंस्थानभेदभिन्नानां वा सप्तदशानां मध्ये कश्चिदेकः पशुरित्येवमभिप्राय सप्तदशसंख्या यागैक्ये ऽप्युपत्स्यतइत्याशङ्कार्थमेवमिति भाष्यमश्रुतवर्णादिविषयत्वकल्पनप्रमाणाभावाद्वर्णादीनां च साप्तदश्यनियमाभावादानर्थक्यापत्तेश्च ये सप्तदशेत्यनुवादानुपपत्तेर्विशेषानवधारणाच्च वर्णान्तरादिव्यवच्छेदानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य मन्दा ऽप्याशङ्का पशुप्रातिपदिकस्यावदानलक्षणार्थत्वाभावात्प्राजापत्यैकपशुनिर्द्धारणावच्छेदकपशुबहुत्वाच्च बहुवचनोपपत्तेरतिदेशप्राप्तैकपशुनिष्पन्नैकादशावदानसाध्यत्वाच्च कृत्स्नस्य प्रकृतिवद्वाक्यशेषसहितस्योपदेशवा-

क्यस्यागमनिकार्थमुदन्यस्तेत्याह * कृत्स्नेति * शङ्काशयमुक्तार्थं व्याचष्टे*एतदिति * श्यामत्वं नियमाद्वर्णाशयत्वमशृङ्गत्वाख्यरूपपरत्वानियमाच्छङ्काशयत्वं न युक्तं पश्वनेकत्वं च विनानेकसंस्थानाप्रसक्तेः संस्थानैक्यरूपैकयोक्तिरनर्थिकेति परिहारार्थत्वेन ते हीति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * पूर्वपक्षप्रयोजनभाष्यं प्रजापतये सप्तदश पशवः सङ्कल्पन्त इति पूर्वपक्षोपक्रमादेको यागः सप्तदशभिः पशुभिर्निर्वर्त्स्यत इति उपसंहाराच्च सर्वपशुसाध्ययागत्वस्य पूर्वपक्षार्थत्वावगतेरेकपशुसाधनत्वस्य पश्वन्तराहष्टार्थत्वस्य च पूर्वपक्ष्यनभिमतत्वावसायादयुक्तमाशङ्क्यैकमालभ्यमानमन्वालभ्येरन्न दृष्टायापर इति सिद्धान्तभाष्येऽप्यभिमतस्याप्येकपशुसाधनत्वस्यतराहष्टार्थत्वस्य चापादनादापाद्योक्त्यर्थत्वेनोपपादयति * प्रयोजनमिति * अवदातव्यमित्यनेनावदानप्राग्भाविनामुपाकरणादीनां विशसनान्तानां पशुसंस्कारत्वादेकस्यावदानप्रकृतित्वरूपसाक्षात्साधनत्वेऽपि सप्तदशसंख्यस्य साधनत्वात्साधनत्वप्रयुक्तत्वाच्च संस्काराणां सर्वपशुष्वनुष्ठानमवदानानां तु संस्कारत्वाभावादेकस्मादेव पशोरनुष्ठानमिति सूचयता लभतेः संस्कारमात्रोपलक्षणार्थत्वोक्तेश्चावदानप्रकृतित्वनिरासार्थत्वं व्याख्यातम् । यदा चैकस्यैवावदानप्रकृतित्वेन यागसाधनत्वात्प्राधान्ये पश्वन्तराणां तु साधनभूतपशुसंख्यासम्पादनार्थत्वात्तादर्थ्यमिति पूर्वपक्षप्रयोजनमापादितं तदेकपशुनाशे कृत्स्नपशुगणावृत्त्याख्यप्रयोजनान्तरोक्तिर्गुणानुरोधेनेतरावृत्त्ययोगादवदानप्रकृतिभूतपशुनाऽत्राविषयेति दर्शयितुं

८२६।१ माह * तद्विनाशे चेति * पूर्वोपात्तानामपि पशूनां विनष्टत्वापशुप्रतिनिधिभूतपश्वन्तरसंख्यासम्पादनार्थत्वोपपत्तेः कृतानामपि संस्काराणां पुनः क्रिया पश्वावृत्तित्वेन विवक्षिता । एकस्य तु पशोरवदानप्रकृतित्वे पश्वन्तराणां देवतानन्वयापत्तेः प्राजापत्यशब्दस्य बहुवचनायोगप्रसङ्गादापाद्योक्तप्रयोजनापारतोषेणैकस्मिन्नित्याद्यप्रयोजनभाष्यमवदानगणस्य प्रतिपश्वावृत्त्या सर्वपशूनां यागसाधनत्वाविशेषात्समप्राधान्यमभिप्रेत्य यस्य कस्य चित्पशोर्नाशे कृत्स्नपशुगणावृत्त्युक्त्यर्थत्वेनान्यथा व्याख्यातुमाह*अथ वेति* य एव कश्चिदेको ऽनेको वा पशुर्नष्टस्तस्मिन्यस्मिन्कस्मिंश्चिन्नष्टे समस्तपश्वावृत्तिः न त्वेकस्मिन्नष्टे पशौ सर्वेषां यागसाधनत्वाविशेषादित्येवकारार्थः । ननु यथाप्रस्तोतोद्गातृप्रतिहर्तॄणामन्योन्यहस्तधारणेन समन्वारब्धानां सदो गच्छतामुद्गात्रा हस्तमोचनेन विभागाख्ये विच्छेदे कृते

यत्रावृत्तिर्विहितातिदेशेनाहर्गणं प्राप्ता किं यस्मिन्नहन्यवच्छेदस्तस्यैवावृत्तिः कृत्स्नस्य वाहर्गणस्येति सन्दिग्धे साहित्यसम्पत्त्यर्थं कृत्स्नावृत्तौ प्राप्तायामहर्गणेषु यस्मिन्नवच्छेदस्तदावर्त्तेत कर्म पृथक्त्वादिति षष्ठाधिकरणसूत्रेण प्रत्येकमितिकर्त्तव्यतान्वयादेकस्यैवावृत्तिर्वक्ष्यते तथात्रापि प्राप्तेन कृत्स्नपशुगणावृत्तिर्युक्तेत्याशङ्कते * नन्विति * पृथगुत्पन्नत्वेनाह्नां प्रत्येकं साधनशक्त्यवगमात्सह प्रयोगेऽप्याग्नेयादिवत्प्रत्येकमितिकर्त्तव्यतान्वयोपपत्तिरेकावृत्त्युपपत्तावपि पशूनां पूर्वपक्षे व्यासङ्गिसाधनत्वात्तादृशानामेवेतिकर्त्तव्यतान्वयार्थं समस्तावृत्तिर्युक्तेति परिहरति * नैतादिति * सिद्धान्तप्रयोजनभाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्ते त्विति * ननु समुच्चितानां साधनत्वविधावेकनाशे कृत्स्नावृत्तावेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयत्रिवृद्बहिष्पवमानमित्यादौ समुच्चितानां मन्त्राणां स्तोत्रसाधनत्वविधानात् तृचं शंसति सूक्तं शंसतीत्यादौ च शस्त्रसाधनत्वविधानात्तां चतुर्भिरादत्तइत्यादौ चाभ्र्यादानादिसाधनत्वविधानादेकमन्त्रविनाशे कृत्स्नमन्त्रावृत्तिः स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * स्वार्थाभिधानद्वारा मन्त्राणां स्तोत्रादिसाधनत्वात्प्रतिमन्त्रं च वाक्यार्थभेदात्प्रत्येकमेव स्वार्थाभिधानाख्यावान्तरकार्यद्वारा स्तोत्रादिसाधनत्वे सति संख्यायुक्तेन वचनेन साधनानां समुच्चयाश्रयणात्समुच्चितसाधनत्वाभावेन साधनत्वस्य व्यासङ्गित्वाभावान्नैकनाशे कृत्स्नावृत्त्यापत्तिरिति परिहरति * नेति * एतदेव विवृणोति * यदिति * प्रत्येकं वाक्यार्थाभिधाननिष्पादनाशक्तौ विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वे सत्येकार्थत्वापत्तेरेकस्तोत्रादिसाधनानामैकमन्त्र्यं स्यादित्यर्थः । ननु मन्त्राणां स्वार्थाभिधानलक्षणेऽवान्तरकार्ये प्रत्येकं निर्वर्त्तनसामर्थ्यं स्तोत्रादौ संहत्यकारित्वात्साधनत्वं व्यासाङ्गि भविष्यतीत्याशङ्क्य * भिन्नैरेव चेत्युक्तम् * वाक्यार्थाभिधानानां प्रत्येकं स्तोत्रादिसाधनत्वशक्तिभिन्नशब्देनोक्ता संहत्यशब्देन साधनसाहित्यं मन्त्रकार्यैर्वाक्यार्थाभिधाने प्रत्येकं स्तोत्रादिसाधनशक्तिमद्भिरेव साधनसमुच्चयविधिना सह कृत्य स्तोत्रादिकार्यान्तरारम्भावगतेर्व्यासज्यसाधनत्वावसायान्न कार्यान्तरेऽपि मन्त्राणां व्यासज्यसाधनतेत्यर्थः। पशूनां तु न मन्त्रवत्साधनानां साहित्यं किं तु सहितानां साधनतेति वैषम्यमाह * पशूनां त्विति * मन्त्रवत्तत्कार्याणामपि सहितसाधनत्वाभावेऽपि प्रकारान्तरेणापि कृत्स्नावृत्तिद्योतनायाशङ्कते * तावन्मन्त्रेति * एकमन्त्रनाशेनैककार्यनाशे सति कृत्स्नस्वकार्यावृत्तिः स्यात्ततश्च तत्सिद्ध्यर्थं कृत्स्नमन्त्रावृ-

क्तिरपि स्यादित्याशयः। परिहरति * नेति * कार्याणां नान्तरीयकत्वेन सहितसाधनतया विध्यभावादेककार्यनाशे साधनत्वरूपनाशकल्पनानुपपत्तेः साधनभूतमन्त्रनाशेनैव नाशस्याभ्युपेतव्यत्वान्मन्त्राणां च प्रत्येकं साधनत्वेनैकमन्त्रनाशे ऽप्यविनष्टमन्त्रे कार्यनाशायोगादनुनिष्पादित्वेन च मन्त्रावृत्तिं विनावर्त्तयितुमशक्यत्वान्निष्पन्नाविनष्टस्य च कार्यस्य साधनावृत्त्यनपेक्षकत्वान्नावृत्तिर्युक्तेत्याशयः। मन्त्राणां पशुवैषम्यमुपसंहरति * इतीति *

॥ संज्ञाकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥ ८ ॥

संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ २२ ॥

ननु संख्यागुणयोः कर्माङ्गत्वेन तुल्यरूपत्वाद् गुणनिमित्तभेदचिन्तासंख्यानिमित्तभेदचिन्तानन्तरं युक्ता न संज्ञानिमित्तभेदचिन्तेत्याशङ्क्याह * बह्विति * बहुचिन्तायां बह्वायासत्वाकृत्यान्त-
५२७।२ राक्षिप्तांचन्तेन कर्त्तुमशक्तेस्ततः प्रागल्पचिन्ताया युक्तत्वादल्पत्वसाम्येन च बुद्धिस्थत्वात्संख्याचिन्तानन्तरं संज्ञाचिन्ता युक्तेत्याशयः। पृथक्त्वनिवेशाख्यहेतुसाम्यादप्यनन्तरसङ्गतिः संख्यावच्च पृथक्त्वनिवेशनीति वार्त्तिकं सूचयिष्यते * किमेभिरिति * भाष्यं प्रकृतसङ्कीर्त्तनकान्येतानि नामानि कर्मान्तरोपदेशीनि वेति संज्ञाया भेदकत्वसद्भावसन्देहोक्त्यर्थत्वेन स्पष्टत्वादव्याख्याय किं प्राप्तमिति पूर्वपक्षभाष्यं प्रकरणस्य तादर्थ्यप्रमाणत्वेन भेदाभेदयोरव्यापाराद् गुणविधानस्य च कर्मान्तरे ऽप्युपपत्तेस्तदुपन्यासानर्थक्यादयुक्तमाशङ्क्य पूर्वप्रकृतस्य पश्चादुच्चारिताभ्यामथैषशब्दाभ्यां ग्रहणादित्येवं प्रकृतप्रत्यभिज्ञानस्यानुग्राह्यत्वादित्येवं वा प्रकरणानुग्रहशब्दव्याख्यानं गुणविध्युक्तेश्च कर्मविध्यभावेन कल्पनालाघवाभिधानार्थत्वं सूचयितुमाह * तत्रेति * पञ्चम्यन्तापेक्षितं साध्यमकर्मान्तरत्वमिति वक्ष्यमाणमनुसन्धेयम्। एषशब्दस्य सर्वनामत्वात्पूर्वप्रकृतपरामर्शित्वलक्षणं पूर्वप्रकृतापेक्षत्वम्। अथशब्दस्य तु कर्मभेदप्रमाणाभावेनाधिकारार्थत्वायोगात्पूर्वप्रकृतकर्मापेक्षत्वानन्तर्यार्थतया च स्वयमेव निषेत्स्यमानत्वाद् गुणविधानार्थस्य ज्योतिःशब्देन ज्योतिष्टोमानुवादस्य पूर्वप्रकृतज्योतिष्टोमविध्यपेक्षित्ववाचित्वलक्षणं पूर्वप्रकृतापेक्षत्वमभिप्रेतं प्रकृतहानेरप्रकृतप्रक्रियाकल्पनस्य च दौर्बल्यलक्षितबाध्यत्वोक्त्या प्रकरणशब्दस्य तद्बाधकप्रकृतप्रत्यभिज्ञानलक्षणार्थत्वं सूचितम्। पृथक्त्वनिवेशिशङ्काश्रुतिबलेन प्रकृतकर्मप्रत्यभिज्ञानस्यैव

१ संदेहभाष्यमिति ३ पु० पा०।

बाध्यत्वमाशङ्क्य ज्योतिरिति ज्योतिष्टोमस्य प्रतीकमित्यादिभाष्ये वक्ष्यमाणेन ज्योतिः शब्दवाच्यत्रिवृदादिसर्वस्तोमवत्त्वलक्षणगुणयोगेनाथ पुनरिति भाष्यवक्ष्यमाणेन च द्योतनादिगुणयोगेनैकस्यापि ज्योतिष्टोमस्यानेकसंज्ञोपपत्तिरुक्ता अनेकानि नामधेयानि यस्यासावनेकनामधेयस्तस्य भावस्तत्त्वमिति विग्रहः । यथैकस्यैव दर्शपूर्णमासाख्यस्य कर्मणोऽयनादिशब्दवाच्यावृत्त्यादिगुणयोगेनानेकदाक्षायणादिसंज्ञोपपत्तिरिति दृष्टान्तार्थः । न चेत्यनेन गुणविध्युक्तेः कल्पनालाघवाभिधानार्थत्वं सूचितं गुणोक्त्या फलस्याप्युपलक्षणं सूचयितुं फलशब्दः । गुणान्वयार्थं फलान्वयार्थं वा ज्योतिरादिशब्देन ज्योतिष्टोमसङ्कीर्त्तनार्थवत्त्वोपपत्तेर्न संज्ञान्तरं कर्मान्तराक्षेपकमित्याशयः । भविष्यन्तीत्यध्यवसानादकर्मान्तरत्वमिति वक्ष्यमाणसाध्यानुषङ्गः भाष्यमप्यथैषशब्दाभ्यां प्रकृतग्रहणात्तदुपबद्धायाः संज्ञायाः प्रकृतविषयत्वावगतेः प्रकृतप्रत्यभिज्ञानस्य वानुग्राह्यत्वात्प्रकृतस्य च गुणविधानार्थं फलविधानार्थं वानेकसंज्ञोपपत्तेर्ज्योतिष्टोम एव ज्योतिरादिसंज्ञको न कर्मान्तरमित्येवं प्राप्तमिति वक्ष्यमाणसाध्यान्वयेन पूरणीयम् । संज्ञाया वा भेदकत्वनिरासायैव प्रकृते गुणविधानोपपादनार्थं प्रकरणानुग्रहोक्तिरित्येकवाक्यत्वेन भाष्यस्य व्याख्यान्तरं सूचयितुमाह * कथम्भावेति * अत्रापि भविष्यतीत्यध्यवसानादकर्मान्तरत्वमिति वक्ष्यमाणसाध्यानुषङ्गः किं चाथशब्दोपबन्धेन वा संज्ञाया भेदकत्वं स्यात्स्वतो वा तत्राधिकारार्थत्वे मन्दकफलत्वापत्तेः पूर्वप्रकृतकर्मापेक्षितार्थत्वेनापेक्ष्यापेक्षकभावस्य भेदाधिष्ठानत्वाद्भेदद्योदकता ऽऽथशब्दस्य वाच्या न चाङ्गाङ्गिभावं संहत्य फलसाधनत्वं वा विनान्योन्यापेक्षा सम्भवतीत्याशयेनाह * न चेति * पञ्चमे च क्रतूनां क्रमानादरस्य वक्ष्यमाणत्वादानन्तर्यार्थत्वस्याप्यनुपपत्तेर्न तद्द्वारेणापि भेदद्योतकतेत्याह * न च क्रतूनामिति * स्वतस्तु संख्याया भेदकत्वमनाशङ्क्यमेव भावनाभेदो हि लक्षणार्थः । न च ज्योतिरादिसंज्ञा भावनावाचिनी येन तां भिन्द्यादित्याह * न च संज्ञेति * ननु भावनावाचित्वाभावेऽपि संज्ञाया [1] धात्वर्थवाचित्वाच्छब्दान्तरवद्धात्वर्थद्वारा भावनाभेदकत्वं (भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न च धात्वर्थ इति * धातूक्तस्य धात्वर्थस्य भावनासंलग्नत्वात्तदवच्छेदकत्वावगतेर्बोध्यस्य बुद्धिभेदकत्ववद्भावनाभेदकत्वं युक्तं नामोक्तस्य तु भावनोपश्लेषाभावेन तदवच्छेदकत्वानवगतेरबुध्यमानस्य घटादेर्बुध्या भेदकत्वं न सम्भ-

---

१ अथ पा० २ पु० ना० ।

वतीत्याशयः[1]) । ननु शब्दान्तरवत्संज्ञाया भावनावच्छेदकत्वरूपेण धात्वर्थवाचित्वाभावाच्छब्दान्तरन्यायेन भावनाभेदकत्वायोगे ऽपि संज्ञाया विधेयविशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वाद्भावनानिरपेक्षस्य च धात्वर्थस्य विधेयत्वायोगाद्विधेयभावनाभेदं विना ऽनर्थक्यापत्तेरभ्यासन्यायेन भावनाभेदकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * (विधेरप्रवृत्तप्रवर्त्तनस्वाभावत्वादन्यतः प्राप्तेर्विधित्वव्याघातापत्तेः पुनर्विधानलक्षणस्याभ्यासस्य भेदकत्वं युक्तं[1]) सञ्ज्ञायास्त्वप्रवृत्तप्रवर्त्तनस्वभावत्वाभावान्नाभ्यासन्यायविषयतास्तीत्याशयः । नन्वप्रवृत्तप्रवर्तनस्वभावत्वाभावे ऽपि विधेयविशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वात्सञ्ज्ञायाः सञ्ज्ञान्तरात्प्रतिपन्ने विशेषे सञ्ज्ञान्तरानर्थक्यापत्तेर्भेदकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चाप्रवर्त्तित इति * नानासञ्ज्ञानामविशेषाद्विकल्पेनार्थवत्त्वोपपत्तेर्न तत्वच्छेदप्रतीतिरित्यपि शब्दार्थः प्रतीतो ऽपि तु भेदो विध्यसंस्पर्शादनादृत्य इत्यतिशयोक्तिः । ननु सञ्ज्ञाया विधातृत्वाभावात्स्वतो भेदकत्वायोगे ऽपि ज्योतिरादिसञ्ज्ञस्य यागस्यैतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेत्येतच्छब्दपरामृष्टस्याख्यातेन विधानाद्विधायकोपबृंहिताया भेदकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यस्त्विति * विधायकस्यान्याक्षिप्तत्वे सञ्ज्ञाविषयभूतकर्मस्वरूपविषयत्वाभावाद्भिन्नविषयत्वेन सञ्ज्ञाविषयभूतकर्मभेदद्योतकत्वानुपपत्तेर्विशिष्टविधित्वाद्वा ऽन्यानाक्षिप्तत्वाभ्युपगमे सञ्ज्ञानिरपेक्षस्यैव तस्य भेदकत्वोपपत्तेः सञ्ज्ञासहकारित्वायोगान्न विधायकसहकृताया अपि सञ्ज्ञाया भेदकता युक्तेत्याशयः । आदिशब्देनैतेनर्द्धिकामो यजेतेत्यादौ फलाक्षिप्ततोक्ता गुणादिना कर्मस्वरूपादुत्तार्यात्माभिमुख्येन क्षेपः प्रेरणं विधायकस्यात्मनि सञ्चारणमाक्षेपः प्रयुक्तिवाचिना वाक्षेपशब्देनातदर्थस्य प्रयुक्त्ययोगात्तादर्थ्यं लक्षितम् । ननु गुणार्थस्य विधायकस्य सञ्ज्ञाविषयभूतकर्मस्वरूपविषयत्वाभावात्सञ्ज्ञाविषयभूतकर्मभेदद्योतकत्वायोगे ऽपि फलस्यानुपादेयत्वेन कर्मोद्दिश्योपादातुमशक्यत्वात्फलार्थस्य विधायकस्य फलोद्देशेन कर्मोपादायकत्वात्प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मस्वरूपविषयत्वात्सञ्ज्ञां च विना प्रकृतबुद्धिविच्छेदासिद्धेस्तन्निरपेक्षस्यानुपादेयान्वयस्य भेदकत्वाभावात्सञ्ज्ञासहकारित्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * फलेति * सञ्ज्ञां विना प्रकृतबुद्धिविच्छेदाभावे प्रकरणान्तरन्यायाविषयत्वादन्यतो वा प्रकृतिबुद्धिविच्छेदे संज्ञानपेक्षणात्फलान्वितकर्मविधिसहकृताया भेदकत्वं

१ भर्थ पा० २ पु० ना० ।

न सम्भवतीत्याशयः। गुणफलयोस्त्वेकवाक्योपादाने प्रकृतकर्माश्रितस्य गुणस्य फलसाधनत्वावगमात्फलान्वयस्य भेदकत्वशङ्का नास्तीत्याह *यद्वेति * नन्विति भाष्येणापूर्वसञ्ज्ञाक्षिप्तस्य कर्मान्तरस्यैतेन सहस्रदक्षिणेनेत्येतच्छब्दसमभिव्याहारलक्षणाद्वाक्याद् गुणान्वयप्रतीतेः प्रकृतस्य गुणविध्ययोगमाशङ्क्य नैष इत्यनेन ज्योतिःशब्दस्य ज्योतिष्टोमशब्दप्रतीकत्वाद्विश्वज्योतिः सर्वज्योतिः शब्दयोश्च ज्योतिःशब्दवाच्यत्रिवृदादिस्तोमयोगात् ज्योतिष्टोमवाचित्वावगतेः प्रकरणस्य वाक्याविरोध उक्तः । तदत्राधिकरणे न्यायतुल्यत्वादेथष गौरित्यादीनामप्युदाहरणत्वावगतेर्गवादिशब्दानां च ज्योतिष्टोमे प्रवृत्तिनिमित्तादर्शनादव्यापकत्वेनायुक्तमाशङ्क्य सर्वेषामुदाहरणत्वेऽप्युदाहरणविशेषे पूर्वपक्षोपपत्तिविशेषप्रदर्शनार्थत्वेनोपपादयति * ज्योतिरादिषु त्विति * तुशब्देन तत्राथैषज्योतिरित्यादिष्वित्युदाहरणपरिग्रहार्थवार्त्तिकस्थस्यादिशब्दस्याथैष गौरथैष आयुरित्याद्युदाहरणान्तरपरिग्रहार्थत्वं सूचितम्। अवयवसादृश्ये ऽप्यवयवान्तरत्वात् ब्राह्मणशब्दाद् ब्राह्मशब्दस्येव ज्योतिष्टोमशब्दो ज्योतिःशब्दस्य पदान्तरत्वावगतेस्तत्प्रतीकत्वाभावमाशङ्क्य ज्योतिष्टोमशब्दार्थे प्रयोगात्तत्प्रतीकतोपपादिता विश्वज्योतिरिति भाष्यावयवः स्पष्टत्वान्न व्याख्यातः"तस्मात्सञ्ज्ञान्तरविषये ऽपि सञ्ज्ञान्तरप्रयोगदर्शनेन सञ्ज्ञायाः स्वतो भेदकत्वाभावाच्छब्दान्तरादीनां च सहकारिणामभावान्न कर्मभेद इति पूर्वपक्षमुपसंहरति *तस्मादिति* सञ्ज्ञा हीतिभाष्येण संख्ययेति तृतीयोक्तस्य भेदहेतुत्वस्य चशब्देनानुकर्षणासञ्ज्ञापि कर्मभेदहेतुरित्येवं सञ्ज्ञा चेति सूत्रावयवं व्याख्यायोत्पत्तिसंयोगो व्याख्यातस्तदाथैष ज्योतिरादावाख्याताभावेन सञ्ज्ञां विनोत्पत्तिवाक्यत्वानवधारणादुत्पत्तिवाक्यस्थाया अपि च सभिदादिसञ्ज्ञायां भेदकत्वानभ्युपगमादयुक्तमाशङ्क्याख्यातपारतन्त्र्यानिरासायाख्यातेन भेदाभेदावधारणात्प्रागेव सञ्ज्ञाश्रुतेरित्येव प्राथम्यवाचितयोत्पत्तिशब्दं व्याख्यातुमाह * इतीति * आख्यातसमुच्चारिताया अप्युद्भिदादिसञ्ज्ञाया नाम्नैव चैवमादीनां भेद इत्युद्भिदधिकरणवार्त्तिके ऽभिहितत्वात्समिदादिसञ्ज्ञाया अपि वाख्यातोच्चारणात्प्रागेव प्रवृत्तेर्भेदाभेदावधारणव्यापाराभावार्थो ऽनुक्तशब्दो व्याख्येयः।उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यादेस्तु कर्मशब्दस्य फलादिपरत्वोपपत्तेः समिदादिवदनन्यपरपुनः श्रुतित्वाभावाद्भेदावधारणाशक्तेर्य एवं ,विद्वान्पौर्णमासीं यजतइत्यादिवच्च यच्छब्दोपबन्धाभावादतिदेशतश्च रूपलाभसम्भवेनारूपत्वाभावादभेदावधा-

रणाशक्तेः सञ्ज्ञाया भेदकत्वोपपत्तिरित्याशयः । वस्त्वन्तरबुद्धेः सका-
शात्सञ्ज्ञानपनयनोक्त्या पौर्णमास्यादिसञ्ज्ञाया अपि स्वतो वस्त्व-
न्तरबुद्धिहेतुतास्त्येव यच्छब्दो पबन्धेन च रूपकर्मशब्दोनाभेदा वधारणा
दपनीयतइति सूचितम् । अनुक्त इति विशेषणस्य फलं दर्शयन् श्लो-
९२८।४ कं व्याचष्टे * या हीति * अनुक्तशब्दस्य सूत्रभाष्यस्थोत्पत्तिशब्द-
व्याख्यानार्थत्वसूचनार्थोत्पन्न इत्युक्त्वा संज्ञातः पूर्वं भेदकत्वेना-
भेदकत्वेन वावधारित इति समुच्चरितधूमं हर्म्यतलमितिवन्नि-
श्चयापरपर्यायाभिव्यक्तिवाचिनोच्चरतिना वचिर्व्याख्यातः । पादि-
चर्योश्च गमिसमानार्थत्वेन ज्ञानार्थत्वादुच्छब्दस्य चोत्कर्षार्थत्वेन
निश्चयरूपज्ञानोत्कर्षवाचित्वादुत्पन्नोच्चरितशब्दयोरवधारितार्थत्वा-
विशेषः। ननु कर्मशब्दसमानाधिकरण्यं विना संज्ञायाः कर्मनामत्वा-
प्रसिद्धेः कथं तद्भेदकतेत्याशङ्क्य संज्ञावशात्पश्चाद्भिन्नकर्मविषयत्वे-
नावधारयिष्यमाणकर्मशब्दसामानाधिकरण्यमनेन यजेतेत्युत्पत्स्य-
मानशब्देनोक्तम्। नन्वेवं संज्ञावशेनाख्यातस्य कर्मान्तरविषयत्वावधा-
रणं तथा ऽवधारिताख्यातसमानाधिकरण्याच्च संज्ञायाः कर्मान्तर-
नामत्वावधारणम् । इतरेतराश्रयं स्यादित्याशङ्क्य संज्ञायाः सर्वसंज्ञा-
विषयत्वनिवेशायोगेन पृथक्त्वनिवेशात्कर्मनामतायामाख्यातापेक्षणे
ऽपि भेदकत्वे निरपेक्ष्यं संख्यावच्चेत्यनेनोक्तम् । पृथक्त्वनिवेशपदवात्रापि
हेतुश्चशब्देनानुकृष्टः अपवादकाभेदावधारकाख्यातसंयोगानिवृत्त्यर्थं
तूत्पत्तिसंयोगोक्तिरिति सूचनार्थो दृष्टान्तः। पृथक्त्वनिवेशित्वमेव प्रश्न-
पूर्वमुपपादयितुं सामान्यन्यायं तावदाह * कथमिति * अनेकार्थत्वस्या-
न्याय्यत्वेनार्थान्तरदर्शनात्संज्ञान्तरापेक्षोक्तिर्दृष्टान्तार्था औत्सर्गिकोक्त्या
ऽन्योन्याश्रयत्वशङ्का परिहृता सामान्यन्यायं प्रकृते योजयति * त-
दिहेति * ज्योतिरादेः संज्ञान्तरत्वस्योपपादनापेक्षत्वान्निश्चितसंज्ञान्तर-
त्वमुदाहरणान्तरमुक्तं सर्वशब्दः सोमेन यजेत ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेत वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यादिसोमयागवाचिप्रकृतसर्व-
यजतिविषयः।प्रागुच्चारिताः सर्वे यजतयो ज्योतिष्टोमविषयत्वाद् गा-
व्यादिसंज्ञान्तरसामानाधिकरण्यं न लभन्ते येन ज्योतिष्टोमाविषयय-
जिसामानाधिकरण्यात्संज्ञान्तरस्यापि ज्योतिष्टोम एव संज्ञी स्यादि-
त्युक्ते ऽर्थान्तरशब्देन लुप्तविषयशब्दकेनार्थान्तरविषयत्वालाभो दृ-
ष्टान्तत्वेनोक्तः। प्रागुच्चारितयाजिविषयभूतो ज्योतिष्टोमश्चेन्न संज्ञी क-
स्तर्हि संज्ञीत्यपेक्षिते यस्त्वेतेन' यजेतेति प्रस्तूयमानो यजतिः सो
ऽर्थान्तरे वर्त्ततइति कृत्वा तद्विषयभूतो यागः संज्ञान्तरस्य संज्ञी-
त्युक्ते । ननु तस्यापि गुणोपबन्धात्फलोपबन्धाद्वा विधायकस्य गुणे

फलेच्छाव्यापृतत्वेन यज्यर्थे व्यापाराभावादभ्यासन्यायेनार्थान्तरे वृत्त्ययोगात्कथं तद्विषयभूतो यागः संज्ञान्तरस्य संज्ञी स्यादित्याशङ्क्य यद्यपि प्रस्तूयमानो यजतिर्विधायकवशेन भिन्नार्थविषयो न भवति तथापि विच्छिन्नानुसन्धानत्वादर्थान्तरे वर्त्तत इत्युक्ते ऽनुसन्धानविच्छेदोपपादनायार्थान्तरानुरक्तायां बुद्धौ यजेर्निपातमुक्तमुपपादयितुं प्रकरणविच्छेदस्योक्तस्योपपादनार्थं पूर्वकर्मविषयाया बुद्धेः प्रस्तूयमानयज्युच्चारणकाले ननु वृत्तिमुक्तामुपपादयितुं गोशब्दस्य पूर्वकर्मवर्णनिवेशे ऽभिहिते गोशब्दस्य पूर्वांशनिवेशे ऽपि कस्मात्पूर्वे बुध्यननुषङ्ग इत्याशङ्क्य व्यवायान्नानुषज्यत इतिन्यायोक्तिः प्रस्तूयमानस्य यजेः संज्ञान्तरावरुद्धं ज्योतिष्टोमं प्रति गमनाशक्तौ ज्योतिष्टोमसंज्ञाविलक्षणगवादिसंज्ञान्तरावच्छेदं हेतुं रूपकद्वाराह*तथा हीति* पूर्वस्य यजेः प्रस्तूयमानं यजर्थागमनं दृष्टान्ततयोक्तं प्रस्तूयमानस्य यजेरर्थान्तरवृत्तिमुपसंहरतीति या तु कर्मान्तरपक्षे ऽथ शब्दस्य पूर्वप्रकृतविध्यपेक्षावाचित्वायोगात्क्रतोश्च क्रत्वन्तरानपेक्षत्वेन पूर्वप्रकृतक्रत्वपेक्षावाचित्वायोगादविवक्षितक्रमत्वेन चानन्तर्यार्थत्वायोगादानर्थक्यापत्तिरुक्ता सा कर्मान्तरत्वे सत्यविकारार्थत्वोपपत्तेर्नास्तीत्याह*एवं च सतीति*आदिशब्दः पूर्वपक्ष्यभिमतपूर्वप्रकृतविध्यपेक्षा- ५२९।१
ग्रहणार्थः प्रतिपत्तृचित्तसमानार्थत्वाच्चाधिकारोक्तेर्नैष्फल्यानापत्तिरित्याशयः । एषशब्दस्य वैष देवदत्त इति प्रागनिर्दिष्टे ऽपि सन्निहिते प्रत्यक्षे प्रयोगदर्शनात्प्राक् प्रकृते ऽपि च सन्निहितप्रत्यक्षत्वेनैव प्रयोगोपपत्तेः प्राक्प्रकृतत्वस्य वाच्यत्वकल्पनायोगात्सन्निहितप्रत्यक्षरूपत्वस्य चोत्तरकालं प्रस्तूयमाने ऽप्यविशेषान्नैषशब्दः।प्राक् प्रकृतत्वमपेक्ष्यत इत्याह*एष शब्दो ऽपीति * या च प्रकृतहान्यप्रकृतप्रक्रियाकल्पनयोर्दुष्टतोक्ता सापि तयोः संज्ञाश्रुतिप्रभवत्वादयुक्तेत्याह*प्रकृतेति * नासामिति भाष्यं पुनःश्रुतित्वाशङ्कानिरासार्थत्वेनाभासमानशङ्कानुपपत्त्याक्षिपति * नासामिति * एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति गुणसंक्रान्तशक्तिनाख्यातेनाभेदावधारणान्न संज्ञाया भेतृत्वं सम्भवतीत्याशङ्कामाख्यातस्य विशिष्टविधित्वोपपत्तेरभेदावधारणाशक्तत्वान्निराकर्तुमभेदावधारणोत्तरकालत्वं पुनःशब्देनोच्यते नावृत्तिरित्याशयेन समाधत्ते * इतीति * गुणसंक्रान्तशक्तित्वेनाख्यातस्याभिन्नतयावधारिते कर्मणि पश्चाद्यदि ज्योतिरादिसञ्ज्ञानामिमानि श्रवणानि स्युस्ततो न भिद्युर्नत्वाख्यतेनाभेदः शक्यो ऽवधारयितुमिति भाष्यार्थो ऽनेनोक्तः । ननु विधिभेदं विना विधेयभेदायोगादथैष ज्योतिरित्यादौ च विध्यप्रतीतेर्न सञ्ज्ञाया भेतृता-

युक्तेत्याशङ्क्य ज्योतिः सञ्ज्ञको यागः कार्य इत्यध्याहारेण यागविधित्वाभिधानार्थं तस्मादितिभाष्यं यस्मात्सञ्ज्ञाभेदाद्भिन्नो यागः तस्मादेनद्विधायकमित्यर्थप्रतीतेः स्पष्टत्वादव्याख्याय तदुपपादनार्थमनुवादे हीति भाष्यम् अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वेत्यादीनामनुवादानामर्थवत्त्वाभ्युपगमादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * समस्तमेवेति * तेषां तु क्रमादिावधायित्वेन अर्थवत्त्वेत्याशयः। ननु गुणविधये ऽनुवादो ऽर्थवान् भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अथेति * यागानुवादे ऽपि प्रकरणात्तद्गुणत्वं सेत्स्यतीत्याशयः। अथैष ज्योतिरित्यनेन च कर्मान्तरविधौ सहस्रदक्षिणादीनां ज्योतिष्टोमाङ्गत्वापत्तेस्तत्र च तद्विरोधिगुणान्तरविधानाददृष्टदोषो विकल्पः स्यादित्यभिधानार्थं प्रकृतस्य चेति भाष्यं व्याचष्टे *कर्मैकत्वेति* ननु कर्मान्तरे ऽप्यतिदेशात् द्वादशशतादिप्राप्तेर्विकल्पः स्यादित्याशङ्क्याह *कर्मान्तरत्वे त्विति* आतिदेशिकस्यौपदेशिकेन बाधान्न विकल्पापत्तिरित्याशयः। अनेन च पूर्वपक्षे द्वादशशतादीनां च विकल्पः सिद्धान्ते कर्मभेदाद्व्यवस्थेति प्रयोजनमपि सूचितम्।नन्वकर्मान्तरत्वे ऽपि सहस्रदक्षिणादेः फले विधानात्काम्यत्वेन नित्यद्वादशशतादिबाधकत्वान्न विकल्पापत्तिरित्याशङ्क्याह * न चेति * प्रकृताश्रयलाभे सति विकल्पदोषः शक्यनैव परिहर्तुं सञ्ज्ञया तु प्रकृतबुद्धिविच्छेदात्प्रकृते कर्मणीव फले ऽपि गुणो विधातुमशक्य इत्याशयः। ननु गुणफलयोरेकवाक्योपादाने गुणविशिष्टस्य कर्मणः फले विधौ वाजपेयाधिकरणोक्तवैरूप्यापत्तेर्गुणस्यैव फले विध्यवगमाद् गुणसंक्रान्तशक्तिनाख्यातेन कर्माभेदे ऽवधारिते सञ्ज्ञाया भेदकत्वान्न प्रकृतबुद्धिविच्छेदकतेत्याशङ्क्याह * प्रस्तूयमानेति * अधिकारार्थाथशब्दसमभिव्याहारेणैषशब्दस्य प्रस्तूयमानकर्मविषयत्वावसायादेतेन यजेतेत्येषशब्दनिर्दिष्टप्रस्तूयमानकर्मप्रतिनिर्देशकेतच्छब्दसमभिव्याहृतस्य यजेरपि प्रस्तूयमानकर्मविषयत्वावगतेस्तदेकवाक्यत्वबलेन सञ्ज्ञादीनां प्रकरणावगतं पूर्वकर्मान्वयं बाधित्वा प्रस्तूयमानकर्मान्वयावधारणात्सञ्ज्ञया प्रकृतबुद्धिर्विच्छिद्यतएवेत्याशयः। यस्त्रिरात्रे विभ्रंशत्तेन तस्मिन्पुनरस्त्यथ यो ज्योतिष्टोमे प्रायश्चित्तिमभूदपि ह्येतेनैकविंशतिदक्षिणेन पुनर्यजेतेत्यग्निष्टोमविभ्रंशनिमित्तप्रायश्चित्तार्थत्वेनापि ज्योतिषो विधानादादिशब्दस्तद्विषयः। ततश्च न केवलं सञ्ज्ञातः कर्मान्तरत्वं किं त्वथशब्दसमभिव्याहारादपीति सूचयितुमाह * तस्मादपीति * तस्माच्छब्देन प्रस्तूयमानकर्मान्वयपरामर्शात्तस्य च प्रस्तावापरपर्यायाधिकारार्थाथशब्दसमभिव्याहाराधीन-

त्वादेवं सूचनोपपत्तिः ज्योतिरादिसञ्ज्ञानां ज्योतिष्टोमवाचित्वाद्भेदकत्वं पूर्वपक्षोक्तं ज्योतिष्टोमशब्दावयवत्वाद्वास्यां ज्योतिष्टोमवाचित्वम् अवयवार्थालोचनया वेति विकल्प्याद्यपक्षनिरासार्थं तावन्न चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * न चेति * दशमे कण्वरथन्तरपृष्ठकार्ये विहितमवयवभूतेन रथन्तरशब्देन रथन्तरधर्मातिदेशाद्रथन्तरयोनौ गेयमिति पूर्वपाक्षिते कण्वरथन्तरशब्दस्य पुनानः सोम धारयेऽत्यस्यामृच्युत्पन्ने सामविशेषे रूढत्वाद्रथन्तरशब्दस्य तदवयवत्वं स्वयोनौ गेयत्वं सिद्धान्तयितुं निराकरिष्यमाणं दृष्टान्तितं विश्वज्योतिःसर्वज्योतिःशब्दयोरेकदेशसादृश्ये ऽप्येकदेशान्तरेणासादृश्याच्छालामालाशब्ददृष्टान्तेन ज्योतिष्टोमशब्दावयवत्वनिरासद्वारा तदर्थवाचित्वे निरस्ते ज्योतिःशब्दस्य ज्योतिष्टोमशब्दप्रतीकत्वं पूर्वपक्षोक्तं यत्त्विति भाष्येणानुभाष्य तन्निरासार्थं प्रकरणसामर्थ्याद्धीति भाष्यं प्रतीकत्वोपपादनार्थं पूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तप्रयोगदर्शनानुभाषणपूर्वं व्याचष्टे * यत्त्विति * नन्वेतेन यजेतेत्येतच्छब्दसमभिव्याहारालोचनया यजेज्योतिःशब्दैकवाक्यत्वावगमेऽपि प्रवृत्तिनिमित्ताभावात्कर्मान्तरे ज्योतिःशब्दप्रवृत्त्ययोगमाशङ्क्य द्योततेर्द्धातोर्द्युतेरिसिन्नादेश्च ज इत्यौणादिके सिन्प्रत्ययविधेर्दकारस्य च जकारादेशविधेर्वृद्धिसाधनत्वकारितं द्योतनं मत्वर्थलक्षणया वा ज्योतिष्मत्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तं वक्तुमथ पुनरिति भाष्यमर्थतो व्याचष्टे * न चेति * भाष्योक्तकर्मान्तरप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावान्नेहान्यथानर्थक्यापत्तिप्रमाणकान् गौणत्वात्, ज्योतिष्टोमविषयत्वमवगम्यतइत्याशयः। अवयवार्थालोचनया विश्वज्योतिःसर्वज्योतिःशब्दयोर्ज्योतिष्टोमवाचितेति द्वितीयं पक्षं पूर्वपक्षोक्तं यच्चेति भाष्येणानुभाष्य तन्निरासार्थं न हीति भाष्यं व्याचष्टे * यो ऽपीति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

॥ देवताभेदकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥ ९ ॥

गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वात् ॥

संज्ञावद् गुणस्यापि पूर्वकर्मनिवेशानर्हत्वेन भेदकत्वाद् गुणचिन्तायाः संज्ञाचिन्तानन्तरं सङ्गतिमाह * अत इति * वाजिन- ५३०।२
वाक्यमेवाधिकरणस्य विषयः प्रतियोगियागविधायित्वेन तु वैश्वदेवीवाक्यं दध्यानयसंस्कृततप्तपयःपरामर्शितच्छब्दव्याख्यानार्थं च तप्तवाक्यमुपन्यस्तामिति विवेक्तुमाह * चातुर्मास्येष्विति * सन्देह-

भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * देवताया अप्यप्राप्यत्वादुभयविधिः क-स्मान्न पूर्वपक्षित इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * तस्माद्युक्तं सन्देहभा-ष्यमित्याह * तेनेति * पूर्वपक्षप्रतिज्ञाभाष्यं व्याचष्टे * किमिति* वाजिनामप्यप्राप्तेर्विधेयत्वावगमात्प्राप्ते च कर्मण्यनेकगुणविध्ययो-गान्न पूर्वत्र गुणविधिः सम्भवतीत्याशयेन प्रश्नपूर्वं कुत इत्याशयेन पूर्वं कुत इत्यादिपूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * नन्वेवं दे-वताप्रतीतावपि कर्माप्रतीतेः कथं तत्र द्रव्यविधिरित्याशङ्क्य द्रव्यदे-वतान्वयस्य कर्मनिबन्धनतयैवावगतत्वाद्वैश्वदेव्यामिक्षान्वयानुमितं कर्मापि वाजिशब्दादेव प्रतीयत इत्युक्तं तस्मादिह पूर्वविहिते कर्मणि वाजिनविध्युपपत्तिरित्युपसंहारः। ननु वाजिशब्दस्य रूढ्या देवताविशे-षवाचित्वान्नावयवयोगकल्पना युक्तेत्याशङ्क्यं निरस्यन् श्लोकं व्या-चष्टे * वाजिनो नामेति * नन्वेकस्मिन्कर्मणि गुणद्वयसमावेशः कथमित्याशङ्कानिरासार्थं तेनोभयमिति भाष्यं द्वेधा व्याचष्टे * त-स्मादिति * वाजयोगस्य देवताविशेषणत्वे वाजिशब्दादामिक्षान्व-यापरित्यागेनैव वाजिनान्वयावगतेः समुच्चयः। उपलक्षणमात्रत्वे तु वाजिनविधावामिक्षान्वयाप्रतीतेरन्योन्यानिरपेक्षैकार्थ्यादिकल्प इ-त्याशयः। ननूत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वस्य वैश्वदेवाधिकरणे स्थितत्वा-दुत्पत्तिशिष्टामिक्षावरुद्धे यागे वाजिनविध्यनुपपत्तेर्न विकल्पः स-

५३११२ मुच्चयो वा युक्त इत्याशङ्क्याह * सत्यपि चेति * वैश्वदेवशब्दवत् वाजिनशब्दस्य नामधेयत्वायोगाद् गुणविधित्वं विनानर्थक्यापत्तेर्वा-जमेषामस्तीति च सर्वनामार्थवृत्तिना वाजिशब्देन देवताद्वारा सन्नि-हितयागोपस्थापनात् गुणविशिष्टकर्मान्तरविध्यनुपपत्तेरामिक्षानिरा-काङ्क्षे ऽपि सोमक्रये हिरण्यादिविधिवत्सम्भवतीति स्पष्टत्वादनुक्त्वा विकल्पोपपादनार्थं निष्कर्षोक्तिः। ननु क्रयवद्यागस्येह स्वशब्दानुक्त-त्वाद् द्रव्यदेवतानुमितत्वं च ततो निष्क्रष्टुमशक्यत्वान्न निष्कृष्टे यागे गुणान्तरविधिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * द्रव्यदेव-तानुरक्तत्वेनाप्यनुमितस्य यागस्य क्रियारूपतया कारकरूपाभ्यां द्र-व्यदेवताभ्यां निष्कर्षः सम्भवतीत्याशयः। ननु सत्यपि व्यतिरेके वै-श्वदेवीशब्दाच्छुद्धयागाप्रतीतेरशब्दावगतस्य च शाब्दवाजिनान्वया-योगान्न तस्मिन्वाजिनविधिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * यागेति * वैश्वदेव्यामिक्षाया यजेतेति श्रुतानुमितैकदेशनिष्पन्ने वाक्ये शुद्ध-यागवाचिपदानुमानाच्छब्देनापि निष्कर्षः सम्भवतीत्याशयः। नन्वेवं वैश्वदेवीवाक्ये निष्कृष्टयागोक्तावपि वाजिशब्देन निष्कृष्टाननुवादान्न तत्र वाजिनविधिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * वाजीति * तत्रापि

वाजिदेवत्यो यो यागस्तत्र वाजिनं कुर्यादिति निष्कृष्टयागवाची शब्दोऽनुमीयत इत्याशयः । तेन पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * अनेकगुणोपादानलक्षणस्य पूर्वकर्मसंयोगहेतोः पौर्णमास्यधिकरणव्युत्पादितस्यात्राभावात् गुणान्तरावरोधलक्षणं हेत्वन्तरमत्राभिमतमिति दर्शयन् सिद्धान्तमाह *अत्रेति* अप्रकृतेतेति भाष्येण नञ्समासपूर्वकोत्तरपदसमासेनापूर्वसंयोगव्याख्याने ऽपि दध्यादेः कर्मान्तरसंयोगार्हस्य भेदकत्वनिवृत्त्यर्थमपूर्वेणैव संयोग इत्यवधारणेन पूर्वकर्मासंयोगस्यैवोक्तत्वात्पूर्वकर्मण्यसम्भवादित्यनेनैव सूचितमपूर्वसंयोगशब्दस्य व्याख्याद्वयमाह * अपूर्वेति * कारकयोः साक्षादनन्वयाद्देवताशब्दं कर्मलक्षणार्थं मत्वा * कर्मान्तरेत्युक्तम् * द्वितीयव्याख्यायामुत्तरपदसमासपूर्वको नञ्समासः पूर्वकर्मसंयोगानर्हत्वे ऽपि वैश्वदेववाक्यवत्कर्मोत्पादकत्वाभावे भेदकत्वायोगादपूर्वसंयोगस्य भेदापादकत्वाय कर्मविध्याक्षेपकत्वाभिधानार्थत्वेन वाक्ययोरिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं स मे हीति भाष्यमिति सूचयन्सूत्रावयवं व्याचष्टे * वाक्ययोरिति * अपूर्वसंयोगाक्षेपार्थं कथं पुनरिति भाष्यं व्याचष्टे * सत्यमिति * यदुत्याक्षेपभाष्यावयवं शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुं सिद्धान्तिनः शङ्कामाह * तत्कार्येति * समुच्चयाशयत्वेन तावद्व्याचष्टे * कथमिति * विकल्पाशयेनैतमेव भाष्यावयवं व्याख्यातुमेकार्था स्तु विकल्पेरन्समुच्चये ह्यावृत्तिः स्यात्प्रधानस्येति द्वादशाधिकरणन्यायेन समुच्चयासम्भवं शङ्कते * एकार्थास्त्विति * आमिक्षावाक्ये निरपेक्षामिक्षासाधनकत्वेनावगते यागे समुच्चयविध्ययोगाद्वाजयोगस्य चोपलक्षणमात्रत्वोपपत्तेर्न क्रयद्रव्यवद्वचनात्समुच्चयसिद्धिरित्याशयः । विध्यकल्पाशयत्वेन व्याचष्टे * विकल्प एवेति * समाधानार्थं तदुच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे * नेति * तद्धितेति भाष्यं पूर्वभाष्योक्तातुल्यबलवत्त्वविवरणार्थत्वेन व्याचष्टे * तदिति * भाष्यद्वये ऽपि तद्धितचतुर्थ्योः श्रुतिवाक्यत्वकृतबलाबलोक्त्यविशेषात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्य पूर्वस्य तावत्सामान्यन्यायोक्त्यार्थत्वं सूचयितुमाह * सर्वत्रैव तावदिति * क चित्तद्धितेन क चिच्चतुर्थ्येति वाच्ये बलाबलोक्तये श्रुतिवाक्योपन्यास इत्यनेन सूचितम् । द्वितीयस्य बलाबलोपपादनार्थत्वं सूचयितुं शङ्कते * आहेति * द्वयोः श्रुतित्वाविशेषादित्याशयः विशेषोक्तौ भाष्यं योजयति * तद्धिति * यत्रेति भाष्यस्य प्रकृते ५३२।१
समान्यन्याययोजनार्थत्वं सूचयितुमाह * वैश्वदेवी हीति * देवतान्वयस्योभयत्र श्रौतत्वाद् द्रव्यान्वयस्य तूभयत्र वाक्यीयत्वाच्छ्रुति-

वाक्यत्वकृतविशेषायोगाशङ्कानिरासार्थं तत्रैषामिति भाष्यमाक्षि-
पति * नन्विति * भाष्यस्थो विशेषशब्दस्ताद्धितान्तर्गतास्यशब्दो-
क्तद्रव्यान्वयस्याश्रौतत्वाद्वाक्यीयत्वोक्त्ययोगमाशङ्क्य सामान्यस्याप्र-
देयत्वेन देवतान्वयानर्हत्वाद्विशेषस्यैवान्वयो वाच्यः । स च वा-
क्याधीन इत्यभिधानार्थो ऽथ द्रव्यमात्रान्वयस्य श्रौतत्वे ऽपि वि-
शेषान्वयो वाक्यगम्य इत्यभिधानार्थ इति विकल्प्याद्यपक्षे द्रव्यान्व-
यस्योभयत्र वाक्यीयत्वाद्देवतात्वस्य उभयत्र श्रौतत्वादविशेषे द्र-
व्यसङ्गतिमात्रं करणादित्यन्तेनोक्ते ऽथ द्रव्यमात्रसंयोग इत्यादि-
ना चतुर्थ्या अपि कर्माभिप्रेयमाणत्वलक्षणसंप्रदानवाचित्वात्कर्म-
भूतद्रव्यान्वयोक्तिं विना सम्प्रदानोक्त्यनुपपत्तेर्द्रव्यान्वयवाचित्व-
स्यापि सम्प्रदानवाचित्वस्मृत्याक्षेपाद् द्रव्यान्वयस्यापि श्रौतत्वावग-
त्याशयेन द्वितीयपक्षे ऽप्यविशेषमुक्त्वापि चेत्यादिना द्रव्यमात्रान्व-
ये विरोधाभावेन बलाबलस्यावाच्यत्वात् विशेषान्वयस्योभयत्र वा-
क्यीयत्वान्नैकस्यापि श्रौततास्तीत्युक्तमिति विवेकः । आक्षिप्तं भाष्यं
समाधातुं श्रुत्या देवतात्वमिति भाष्यावयवं तावत्तद्धितान्ताद्देवता-
शब्दात्परस्य भावप्रत्ययस्य सम्बन्धवाचित्वमङ्गीकृत्य द्रव्यवि-
शेषस्य श्रौतदेवतान्वयोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तदिति * विशे-
षस्यैव देवतोच्यतइत्यनुषङ्गः । अस्य शब्दस्य विशेषवाचित्वमु-
पपादयन् श्लोकं व्याचष्टे * विश्वेदेवा इति * विशेषस्यै-
व सर्वनामवाच्यत्वात्त्यागलक्षणव्यवहारयोग्यत्वाच्चास्य शब्देना-
भिधानात्तद्धितेन देवतान्वयोक्तिरित्यर्थः । सम्बधग्रहणाशक्तेर्विशेष-
स्य वाच्यत्वायोगमाशङ्क्य सन्निहितत्वं सम्बन्धोपलक्षणत्वेनो-
क्तम् । ननु द्रव्यविशेषस्यैव देवतान्वये तद्धितेनोक्ते सत्यामिक्षाश-
ब्दो ऽनर्थक इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन द्रव्यविशेषस्य देवतासम्ब-
५२३।२ न्धितया तद्धितोक्तस्यामिक्षया सह विशेषणविशेष्यसम्बन्धो वा-
क्येन गम्यतइत्येवमुत्तरावयवं व्याख्यातुमाह * ततश्चेति * त्यज्य-
मानं द्रव्यं प्रत्युद्देश्यत्वेन देवताया विशेषत्वात्सामान्यस्य च त्या-
गायोगाद्विशेषावगत्युपादानायोपसर्जनत्वमुक्त्वा सम्बन्धं विनोपस-
र्जनत्वासिद्धेस्तात्सिद्ध्यै ऽन्तर्णीतः सम्बन्धो यस्यां देवतायां सोपस-
र्जनं यस्य द्रव्यस्य तत्प्रत्यये तद्धितान्तेन सन्निहितो द्रव्यविशेषो
देवताविशिष्ट इत्येवं निष्पादिते स्वरूपावगतिं विना तदपर्यवसाना-
त्तत्समर्पणाय *आमिक्षापदेनेत्युक्तं*ननु देवताविशिष्टस्य तद्धिता-
न्तपदवाच्यत्वाभ्युपगमे सम्बन्धस्य लक्ष्यमाणत्वापत्तेः श्रौतत्वोक्ति-
रयुक्तेत्याशङ्क्य वैयाकरणमतेन श्रौतत्वोक्तिरित्याह * तत्रेति *

एवं तु स्वमते श्रौतत्वासिद्धेरपरितोषादेकपदगम्यत्वेनौपचारिकी श्रौतत्वोक्तिरित्यन्यथा परिहरति * अथापीति * भाष्यावयवद्वयस्योक्तमेव विविक्तविषयत्वं स्पष्टयति * तेनेति * येन कारणेनामिक्षापदेन तद्धितोक्तो द्रव्यविशेषः समर्प्यते तेन कारणेन विशेषणविशेष्यत्वलक्षणस्यासम्बन्धस्याभावात् द्वाविह सम्बन्धावित्यर्थः । नन्वेवं सति पदान्तरान्वयसापेक्षत्वाच्छ्रुतेरपि न वाक्याद्विशेषः स्यादित्याशङ्क्याह * इतीति * सर्वनाम्नः पदान्तरसन्निधापितार्थविषयत्वात्तेन विना स्वार्थाभिधानपर्यवसानानुपपत्तेः पदान्तरस्यापि सन्निधापकस्य सर्वनामश्रुतिव्यापारान्तर्गतत्वावसायात्पर्यवसिताभिधानाभिधेयार्थाकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वाधीनपदान्तरान्वयात्सर्वनामार्थवृत्तितद्विषयसमर्पकपदद्वयान्वयस्य शीघ्रं प्रतीतेरस्त्यामिक्षावाजिनयोर्विशेष इत्याशयः । ननु विशेषणविशेष्यत्वलक्षणसम्बन्धाभ्युपगमे तस्य भेदाधिष्ठानत्वाद्वैश्वदेव्यामिक्षाशब्दयोर्भिन्नार्थत्वापत्तेर्नीलोत्पलशब्दयोरिव वाक्यलक्षणएवान्वयः स्यात् न श्रौत इत्याशङ्क्याह * ततश्चेति * यतश्च कारणादामिक्षापदेन तद्धितोक्तद्रव्यविशेषसमर्पणनिमित्तं विशेषणविशेष्यत्वम् अतोऽर्थभेदसमर्पणायोगाद्भिन्नार्थत्वानुपपत्तेर्नार्थयोर्विशेषणविशेष्यत्वं किं तु शब्दयोरेवेत्यर्थः। किं तर्हि विशेषणविशेष्यत्वे द्वारमित्यपेक्षायामामिक्षापदसन्निधानात्तद्धितस्य द्रव्यविशेषवाचित्वव्यवस्थापनं द्वारमाह * किं तर्हीति * पदद्वयश्रवणानन्तरं तत्प्रतीतेः समुदायवाच्यत्वशङ्का तद्धितएवेत्येवकारेण निरस्ता सर्वनामार्थवृत्तित्वलक्षणोपपत्तिर्विषशब्देनोक्ता श्लोकं व्याचष्टे * नैवेति * अपत्यादितद्धितवद्विशेषानभिधानेऽपि सन्निहितत्वमात्रत्वाभिधानात्पर्यवसानमाशङ्क्य * अनुपयुक्तेत्युक्तम् * औपगवादिशब्दे देवदत्तादिविशेषाप्रतीतावप्युपगवपत्यत्वमात्रप्रतीत्युपपत्तेर्युक्तमभिधानपर्यवसानं सन्निहितत्वस्य तु प्रकृत्यर्थेनाविशेषणान्निर्विशेषणस्य च सर्वपदार्थसाधारण्येनानुपयोगितयानभिधेयत्वादपत्यादिविशेषणवच्चोपपदार्थाविशेषणफलत्वाभावान्न सन्निहितत्वमात्राभिधाने तद्धितस्य शक्तिः कल्प्येत्याशयः । वैश्वदेवीशब्दे एवेत्यनेन तद्धितएवेत्यन्वयः सूचितः । न चेत्यनेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातम् । नन्वामिक्षापदेन विनामिक्षाविषयत्वाप्रतीतौ देवतायोगस्यामिक्षाविषयत्वं वाक्यार्थः स्यादित्याशङ्कानिरासायामिक्षामेवेत्यावृत्त्यैवकारान्वयसूचनार्थम् * न च वाक्यार्थत्वमित्याद्युक्तम् * सन्निहितार्थविशेषविहितत्वात्तद्धितस्य तत्समर्पकपदानपेक्षस्या-

न्वर्थाप्रसिद्धेः स्वतन्त्रपदार्थाग्रहणाद्वाक्यार्थत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । भाष्यस्थविशेषपदोक्तशङ्कानिरासोपपादनार्थं तद्धितस्य विषयार्पणमेवेत्येकारान्वयं सूचयितुम् * तेनेत्युक्तम् * उपपदसर्वनामतद्धितानामैकार्थ्ये वृद्धसम्मतिमाह * तथा चेति * आमिक्षाशब्देनैव सिद्धेर्वैश्वदेवीशब्दानर्थक्यं त्वनाशङ्क्यमेवेति सूचयन्नैकार्थ्यम्
५३४।२ मुपसंहरति * तेनेति * यैवेत्येवकारेणामिक्षा * शब्दोक्तैवेत्युक्तम् * सैव वैश्वदेवीशब्देनोक्ता सती देवतासम्बन्धं यास्यतीत्येतदर्थं वैश्वदेवीशब्देनोच्यते इति क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे लृङ्व्याख्यानेन योज्यम्। एकार्थे प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावात्सामानाधिकरण्यायोगमाशङ्क्यामिक्षाशब्दस्यामिक्षात्वं वैश्वदेवीशब्दस्य देवतान्वयं प्रवृत्तिनिमित्तं देवतान्वयार्थामिक्षाशब्दोक्तार्थोक्तिपरामर्शिना तच्छब्देन सूचयन्नर्थविशेषणविशेष्यत्वानपेक्षत्वमुपसंहरति * तेनेति * वाजिने तु द्रव्यदेवतान्वयो विशेषणविशेष्यत्वं च द्वयमपि वाक्यीयमेवेत्यभिधानार्थमेकत्रेति भाष्यं व्याचष्टे * इतरत्र त्विति * सम्प्रदेयाद्विना सम्प्रदानायोगादर्थाक्षेपेण विभक्त्या द्रव्यदेवतायोगोक्तिमाशङ्क्य * स्वत इत्युक्तम् * समान्यतो द्रव्यदेवतायोगाक्षेपे ऽपि स्वेन वाजिनशब्दवाच्येन रूपेण हविषो देवतायोगो न विभक्त्योक्त इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * वाजिभ्य इति * तस्य द्रव्यविशेषस्य देवतासम्बन्धः । तत्सम्बन्धः सामान्यतो विशेषतो वा द्रव्यदेवतासम्बन्धो न वाजिपदे ऽन्तर्गत इति कथं चिच्छब्देनोक्तम्। यदि च तद्धितवच्चतुर्थी सर्वनामार्थे स्मर्येत ततः सम्प्रदेयस्य द्रव्यस्य सम्प्रदानभूतदेवतान्वयश्चतुर्थ्यन्ते पदे ऽन्तर्गतः स्यान्न त्वेतदस्तीत्याह * अपि चेति * देवतात्वापेक्षयापिशब्दः श्लोकं व्याचष्टे * सास्येति * यदि चान्यपदार्थो ऽपि चतुर्थ्यन्तात्प्रतीयेत ततो स्मृतो ऽपि देवतान्वयचतुर्थ्यन्ते पदे ऽन्तर्गतः स्यान्न त्वेतदप्यस्तीति सम्प्रदानमात्रं प्रतीयत इति वदतोक्तम्। ननु सम्प्रदेयं विना सम्प्रदानायोगात्सम्प्रदेयमपि चतुर्थ्यन्तात्प्रतीयतएवेत्याशङ्क्याह * तेन त्विति * ननु सम्प्रदानमात्रस्य चतुर्थ्यर्थत्वे देवतात्वस्यापि तयानुक्तत्वाद्वाक्येनापि द्रव्यदेवतावगत्यनुपपत्तेरुभयस्य वाक्यीयत्वोक्तिरयुक्ता स्यादित्याशङ्क्याह * तेनेति * लक्षणया देवतात्वोक्तिमभ्युपगम्य भाष्यमित्याशयः । नन्वेवं सति देवतात्वस्यामिक्षावाजिनवाक्ययोः श्रौतत्वाविशेषात्तुल्यबलत्वं स्यादित्याशङ्क्याह * तत्र चेति * अनेन च तदिहेति भाष्यस्थो ऽपि देवतात्वशब्दः पूर्वभाष्यस्थवत्सम्बन्धवाचितया व्याख्यातः । श्रौतवा-

कर्यीयत्वविशेषोक्तिप्रयोजनाभिधानार्थं विरोधे चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * इतीति * सन्निकर्षविप्रकर्षौ वा भाष्यस्थाभ्यां श्रुतिवाक्यशब्दाभ्यां विवक्षिताविति व्याख्यानान्तरमाह * किं चेति * श्रुतिशब्दस्य सन्निकृष्टत्वमर्थो वाक्यशब्दस्य विप्रकृष्टतार्थ इत्यर्थः । कथमामिक्षान्वयस्य सन्निकृष्टत्वं वाजिनान्वयस्य विप्रकृष्टापेक्षिते
ऽष्टप्रकारं सनिकर्षविप्रकर्षाभिधानं प्रतिजानाति तावत् * विप्र- ५३५।२
कृष्टेति * एतदेव व्याचष्टे * सर्वेति * आमिक्षायां सामान्यतो देवतान्वयाभिधानं न वाजिनस्येति तावत्प्रकारमाह * तद्यथेति* यद्यपि च भवतु नामेत्यनेन द्रव्यमात्ररूपत्वाविरुद्धात्मतोक्ता तामनुभाषणपूर्वं दूषयति * यत्त्विति * वैश्वदेवीतीतिकरणेन सन्निहितार्थवृत्तितद्धितपरस्त्रीप्रत्ययपरामर्शोत्तेन च सन्निहितस्त्रीद्रव्योक्तेर्वाजिने च नपुंसकव्यवहितशब्दनिर्दिष्टे स्त्रीत्वसान्निध्ययोगाद्विरोधो ऽस्त्येवेत्याशयः । ददातिकल्पनाकल्पनरूपं प्रकारान्तरमाह * अपि चेति * अवश्यकल्पकर्त्तव्यतावचनेनैवं पदद्वयान्वयसिद्धौ ददातिकल्पनानापत्तेस्तत्कल्पनासिद्ध्यर्थं सम्प्रदानसम्प्रदेयसङ्गतिर्ददाति विना * नास्तीत्युक्तम् * देयशब्दे ऽपि कल्पनीये धातुमात्रकल्पनस्यासाधारण्येन पर्यनुयोज्यत्वसूचनार्थं धात्वर्थेन तल्लक्षणा अवश्यकल्पकर्त्तव्यतावचनकल्पने ऽपि विप्रकर्षसिद्धेः कस्मान्न निरस्ता इत्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * कर्त्तव्यतेति * प्रश्नपूर्ववैधर्म्यमुपपादयति * कुत इति * वैश्वदेव्यामिक्षाशब्दयोस्तु सामाधिकरण्याद्वैधर्म्यदृष्टान्तत्वोपपत्तिरित्याशयः वाजिशब्दस्य कारकविभक्त्यन्तत्वादपि न नाम्नान्वयः सम्भवतीत्याह * न चेति * ददात्यध्याहारे च विप्रकर्षद्वयापत्तिर्दोष इत्याह * तत्रेति * नन्वामिक्षावाक्ये ऽपि वैश्वदेव्यामिक्षया यजेतेति कल्पनाद्विप्रकर्षद्वयापत्तिरविशिष्टेत्याशङ्कते * इतरत्रापीति * पदद्वयान्वयहेतुत्वाभावान्नान्वयविप्रकर्षापादकं यजिकल्पनमित्याशयेन परिहरति * नेति * आमिक्षावाक्ये च यजिमात्रं
कल्प्यं वाजिनवाक्ये तु यजिर्ददातिश्चेति विशेषमाह*तव त्विति* ५३६।१
वाजिनवाक्यस्यानेकदोषदुष्टत्वसूचनार्थं परकीयत्वं विवक्षितुम् * तवेत्युक्तम् * त्वदीये वाजिनवाक्ये ऽर्थयोर्द्रव्यदेवतयोः सम्बन्धसिद्ध्यर्थं यजिश्च पश्चाद्भविष्यत्यादौ च द्रव्यदेवतापदयोरन्वयार्थं ददातिरित्युक्ते ददातिनैवार्थयोरप्यन्वयसिद्धेः । किं यजिनेत्याशङ्क्य * परेत्युक्तम् * परस्या देवतायाः प्रतिग्रहीतृत्वाभावेन तत्स्वत्वापादनलक्षणदानायोगान्न तेन द्रव्यदेवतान्वयः सम्भवतीत्या-

शयः व्यतिरेकवाचिना तुशब्देनामिक्षावाक्ये यजिमात्रकल्पनेति सूचितं चतुर्थ्याश्चोत्सर्गतोऽवगतस्यापि सम्प्रदानवाचित्वस्य वाजिनपदान्वयात्प्रागपवादकोपपदयोगाभावान्निश्चयेनानिर्णीतस्य देवतात्वत्वलक्षकत्वायोगात्प्रागेव च देवतात्वलक्षणायां ददातिकल्पनायोगापत्तेः सम्प्रदानसम्प्रदेयपदैकवाक्यत्वार्थं कल्पितेन ददातिना तदन्वये निष्पादिते वाजिनप्रतिग्रहीतृत्वाभावात्सम्प्रदानत्वानुपपत्तेर्देवतालक्षणार्थत्वं वाजिपदस्याभिप्रेत्य देवतापदत्वोक्तिर्ददातिकल्पनोत्तरकालमपि कारकपदयोरन्योन्यान्वये विप्रकर्षमाह * कल्पितेऽपि चेति * वैश्वदेव्यामिक्षाशब्दयोस्तु सामानाधिकरण्यात्कारकविभक्त्यन्तत्वाभावाच्च न कश्चिद्विप्रकर्षहेतुरित्याह * नन्विति * सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यलक्षणं तृतीयं प्रकारमाह * सत्यपि चेति * सर्वत्रैकविषयत्वनिबन्धनत्वादन्वयस्यैकविभक्त्यन्तत्वं विनैकविषयत्वाप्रतीतेर्वाजिसम्प्रदानकं वाजिनमित्येकविभक्त्यन्तत्वाय सम्प्रदानवाचिन्याश्चतुर्थ्याः सम्प्रदेयलक्षणार्थत्वाद्वैयधिकरण्ये विप्रकृष्टेत्याशयः। एतदेवारुणाधिकरणभाष्यसम्मत्या द्रढयति * तथा चेति* श्रुतिलक्षणात्मकं चतुर्थं प्रकारमाह*किं चेति*लक्षणामुपपादयति*न हीति*दृष्टान्तेनामिक्षायां श्रुतिः सूचिता प्रसिद्धिविरोधात्त्रात्रेयस्य देवतात्वमस्तीत्याशयः।सम्प्रदानस्य देवतात्वेऽनिष्टापत्त्यन्तरमाह * यदि चेति * विरुद्धलक्षणत्वादपि संप्रदानस्य देवतात्वं नास्तीत्याह * प्रतिग्रह इति * एवमपि कथं सम्प्रदानत्वेन देवतात्वं लक्ष्यतइत्यपेक्षायां प्रकारद्वयमाह * तेनेति * तस्या देवताया उद्देश इति समासान्तर्गतषष्ठ्युक्तस्योद्देशकर्मत्वस्य विशेषणप्रधानेन निर्देशेन लक्ष्यतोक्ता नन्वप्रतिग्रहीतृत्वाद्देवतायामैश्वर्यं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * तादात्म्येति * देवब्राह्मणराज्ञां च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तममित्यादौ ब्राह्मणादिवद्देवताया अप्यैश्वर्यप्रसिद्धेर्यस्यै वा कस्यै देवतायै पशुरालभ्यते सैव मेधपतिरित्यार्थवादेभ्यश्च देवतात्वस्यैश्वर्यरूपत्वप्रसिद्धेः प्रतिग्रहाभावेऽपि तदुद्देशपूर्वकेण त्यागेन तदधीनत्वापादनान्मुख्यैश्वर्याभावेऽपि औपचारिकमैश्वर्यमस्तीत्याशयः। येऽपि सम्प्रदानद्वैविध्यमभ्युपगम्य प्रतिग्रहणात्मकस्य सम्प्रदानस्य देवतात्वाभावेऽप्यनिराकरणात्मकसम्प्रदानस्य देवतात्वमिच्छन्ति तन्मतेऽपि चतुर्थ्युक्तेन सम्प्रदानत्वसामान्ये तत्तद्विशेषदेवतात्वलक्षणाद्विप्रकर्ष इत्याह * यद्यपीति * सन्दिग्धत्वलक्षणं पञ्चमं प्रकारमाह * अपि चेति * श्लोकं व्याचष्टे
५३७।१ * वाजिभ्य इति * शङ्कोत्तरत्वेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातुम् * नन्वित्या-

द्युक्तम् * सकलरूपसाम्ये ऽपि पदावधारणोपायान् बहूनिच्छन्ति सूरयः क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वरवाक्यस्मृतिश्रुतीरिति प्रकृतिप्रत्ययान्वाख्यानस्मृतेरपि पदभेदावधारणोपायत्वेनेष्टत्वात्प्रयाजाः सविभक्तिकाः कर्त्तव्या इत्यादौ च वेदे ऽपि विभक्तिप्रसिद्धेर्विभक्तीनां पारिभाषिकत्वाभावादन्वाख्यानभेदेन शब्दभेदात्सन्देहोपपत्तेरर्थसन्देहस्य चोभयसाधारण्येनापर्युनुयोज्यत्वाच्छब्दसन्देह एवं विप्रकर्षापादक इत्याशयः। उत्पन्नशिष्टत्वलक्षणं षष्ठं प्रकारमाह * किं चेति * अस्तु तावदुत्पन्नशिष्टत्वलक्षणो विशेषो वैश्वदेवाधिकरणोक्तेनोत्पत्तिवाक्यविज्ञातमित्यादिचित्राधिकरणवार्त्तिकोपपादितेनोत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वेनोत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे कर्मणि गुणान्तरं विधातुमेवाशक्यमित्याह * यथा चेति * श्लोकोक्तमुत्पत्त्युत्पन्नशिष्टत्वविशेषस्य सन्निकर्षविप्रकर्षप्रकारत्वमुपपादयितुं प्रतिजानाति * वैश्वदेवेति * प्रश्नपूर्वं वैश्वदेवाधिकरणोक्तमेव न्यायमुपपादनार्थं स्मारयति * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * वाजिनं हीति * अस्मिंश्च व्याख्यानप्रकारे सामान्यतो ऽप्यामिक्षान्वयस्य श्रौतत्वाभावे ऽपि वाजिनाद् बलीयस्त्वमित्याह *ततश्चेति* वाक्येनैव सामान्यतो ऽप्यामिक्षादेवतान्वयितया विधीयतइति वाच्ये तथापि सामान्यस्य ऽब्रवीतीत्याद्यप्रकारानभ्युपगमे ऽपि आमिक्षाया बलीयस्त्वोक्त्यतद्बुद्धिस्थीराकरणार्था विपरीतोक्तिः। ननु यागमात्रान्वये ऽपि भेदस्तावन्न सिध्यतीत्याशङ्क्याह * प्रकरणानपेक्षेति * अप्रकृतानां यागानामप्रतीतेः प्राकृतानां चानपेक्षणाद्यागान्वयायोगाद्विशिष्टविधिरेवापद्येतेत्याशयः। स्वार्थासमाप्तत्वेन च वाक्यान्तरानपेक्षत्वान्न तद्विहिते कर्मण्यनेन गुणविधिः सम्भवतीत्याह * न चेति*
रूढियौगिकत्वलक्षणं सप्तमं प्रकारमाह * विश्वदेवाश्चेति * उत्त- ५३८।१
रार्द्धं व्याचष्टे * वाजिन इति हीति * अवयवप्रसिद्धेर्विप्रकर्षोपपादनार्थमक्षरैरेव बुध्यन्तइति प्रोक्षणाधिकरणवार्त्तिकोक्तं दौर्बल्यं स्मारयति * वाक्यार्थवच्चेति * न केवलं विश्वेदेवस्य शब्दस्यया रूढ्या वाजिशब्दस्यावयवप्रसिद्धिबाधः किं त्वात्मस्थयापीत्याह *वाजीति * देवतात्वे ऽश्वानामयोग्यत्वादस्त्येव विश्वेषु देवेषु वृत्तेर्देवतात्वसिद्धिः। कार्यमित्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * देवतात्वं नामेति * अन्यत्र देवतात्वोक्त्या न च गतयोग्यत्वस्याग्न्यादेरनवगतयोग्यत्वस्य वाश्वादेः शब्दैकसमधिगम्यत्वाद्युक्तं देवतात्वमित्यर्थः। यौगिकत्वाभ्युपगमे ऽपि विश्वदेवविषयता क्लेशगम्येत्याह * सत्यपीति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वे हीति * ननु व्री-

हीन्प्रोक्षतीत्यादिवत् प्रकृतग्रहणं भविष्यतीत्याशङ्क्य वैषम्यमाह * * गुणेति * एतदेव विवृणोति * संस्कार्यत्वे हीति * देवतायाः संस्कार्यत्वं विनाऽप्यारादुपकारित्वाद्यागस्य प्रयोजनवत्त्वोपपत्तिरित्यर्थः। संस्कारकर्मत्वे ऽपि तप्तस्य पयसो दध्यानयनसंस्कृतस्यामिक्षाशब्देन घनीभूतस्य वैश्वदेवयागे विनियोगात्तदनुनिष्पादिनो द्रवस्य वाजिनशब्दोक्तस्योपयुक्तशेषत्वात्प्रतिपत्त्युपेक्षस्य प्रतिपत्तिर्भ-
५३९।१ विष्यतीत्याह * कामं वेति * प्रकृतग्रहणे ऽप्यग्न्यादीनामष्टानां प्रकृतत्वाविशेषाद्विश्वेदेवमात्रविषयत्वं न सिध्यतीत्याह * प्रकृते" ति * ननु विश्वेदेवशब्देनाष्टानामपि ग्रहणं भविष्यतीत्याशङ्कते * अथेति * एकदेवतोद्देशेन यागसिद्धेः सर्वदेवतोद्देशो निष्प्रमाणक इति परिहरति * तदिति * बहुवचनं प्रमाणत्वेनाशङ्कते * बह्विति * न तत्सर्वोद्देशे प्रमाणमिति परिहरति * नेति * अष्टानां मध्ये के ऽत्र ये ग्राह्या इत्यनवधारणात्सर्वग्रहणं भविष्यतीत्याशङ्कते * न त्रिष्विति * द्वादशाधिकरणन्यायेनाद्या स्तिस्रो देवता इत्यवधारणं सम्भवतीति परिहरति * न मुख्यं वेति * अतो ऽष्टानां मध्ये विश्वेदेवमात्रग्रहणं निष्प्रमाणकमित्युपसंहरति * तस्मादिति * अनन्तरोपादिष्टवाजवतां च वाजिशब्देनोक्तौ नैराकाङ्क्ष्याच्च वाजिनान्वयो युक्त इत्याह * साकाङ्क्षा चेति * सप्तमं प्रकारमुपसंहरति * तस्मादिति * देवशब्दस्य वाजिशब्देन लाभोपपत्तेर्दुर्लभत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य * तत्रापि चेत्युक्तम् * वाजिशब्दोच्चारणेनैव विश्वेदेवग्रहणसिद्धेः किं प्रयोजनलाभेनेत्याशङ्क्याह * न चेति * शास्त्रेण च वाजिशब्दोच्चारणएव पुरुषस्य प्रवर्त्तितत्वाच्च वाजिशब्देनार्थद्वारा विश्वेदेवशब्दलक्षणायां प्रमाणमस्तीत्याह * वाजीति * एवं च वाजिनयागे विश्वेषां देवतात्वे सत्यपि वाजिशब्देनैवोक्तानां देवतात्वाद्देवताभेदेनामिक्षावाक्यस्थदेवतानुवादायोगात्पौर्णमास्यधिकरणन्युत्पादितया प्राप्ते कर्मण्यनेकार्थविध्यशक्त्यापि कर्मभेदसिद्धिरित्याह *
५४०।१ ततश्चेति * परस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * इतीति * अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयेतेति सूत्रमथेत्यादिभाष्येणोपवर्णनापरिहारार्थत्वेन व्याख्यायाथ वेत्यादिना दध्यादेरपि गुणस्याष्टदोषविकल्पापत्तेः पूर्वकर्मण्यसम्भवाद्भेदकत्वप्रसक्तावयवादार्थतया ऽधिकरणान्तरत्वेन व्याख्यातं तत्र द्वितीयव्याख्यायां तत्सन्निधेर्गुणार्थेन पुनः श्रुतिरित्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः प्रयोगकालीनविकल्पालोचनेन चोत्पत्तिशास्त्रान्यथात्वकरणायोगात्पूर्वपक्षानुपपत्तेराद्यैव

व्याख्या युक्तेत्याह * अगुणेति * गुणान्तरावरुद्धकर्मोत्पत्त्यभावेनो-दाहरणभेदहेतुत्वेनोक्तस्यापूर्वसंयोगस्याभावात्प्रत्युदाहरणत्वं दध्या-देर्वैषम्योक्तये ऽनेनोच्यतइत्यर्थः । प्रत्युदाहरणत्वं विवृणोति अन्येनेति *

॥ दध्यादिद्रव्यसफलत्वधिकरणम् ॥ ११ ॥

फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात्फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ २५॥

सम्भवत्प्रकृताश्रयलाभस्य गुणस्योदाहरणत्वाभिधानार्थमग्नि-होत्रमिति भाष्यं व्याचष्टे * अग्निहोत्रमिति * सन्देहभाष्यं व्याच-ष्टे * तत्रेति * तस्यैवेति सिद्धान्तवचनव्यक्तिपूरणेनापवादतयान-न्तरसङ्गतिः सूचितां गुणशब्दस्य सिद्धार्थवाचित्वात्सिद्धस्य च निर्व्यापारस्य फलसाधनत्वायोगाद्वाक्यभेदापत्तेश्चानेनैव द्वारभूत-व्यापारविध्ययोगाद् गुणफलान्वयायोगाशङ्कानिरासार्थं प्रकृतकर्मसं-बन्धोक्तिः । ननु शुद्धकर्मोत्पत्तौ गुणस्यानन्तरस्तत्र एवाभेदकत्वो-क्तेः पूर्वपक्षायोगात्सन्देहो न युक्त इत्याशङ्क्याह * द्वयमेवेति * यथा शुद्धोत्पत्तावभेदकतोक्ता तथानेकस्य गुणस्य प्राप्ते कर्मण्या-शङ्क्य विधित्वाद्भेदकतापि चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्रादित्य-त्रोक्ते ननु विध्यशक्तेस्तत्र भेदकत्वादिह गुणनिमित्तभेदप्रकरणे पूर्वपक्षहेतुत्वेनोपन्यासो न युक्त इत्याशङ्क्य यथा सगुणकर्मोत्पत्तौ पूर्वसंयोगानर्हत्वात् गुणस्य भेदकत्वं तथा शुद्धोत्पत्तावनेकस्यैव पूर्वकर्मसंयोगानर्हत्वहेतुसाम्याद्भेदकत्वं विध्यशक्तिस्तु पूर्वसंयोगा-नर्हत्वोपपादिकेति सूचनार्थं दृष्टान्तत्वेन * स गुणोत्पत्तावित्युक्त-म् * प्रकारान्तरव्याख्यानार्थम् * विधीयमानेत्युक्तम् * द्वयमेवे-त्येवकारेण प्राप्ते कर्मण्यनेकविध्यशक्तेः साक्षाद्भेदहेतुत्वाभावः सू-चितः । भेदहेतुत्वेन फलस्य गुणस्यानेकार्थोपादाने ऽप्युपपत्तौ नाव्यापिन्या विध्यशक्तेर्भेदकतेत्याशयः । एवमपि कथं सन्देहोपप-त्तिरित्याशङ्क्य * तेनेत्युक्तम् * गुणफलात्मकानेकार्थोपादानस्य पूर्वत्रासम्भवे भेदकत्वात्सम्भवे चाभेदकत्वात्सम्भवासम्भवविष-यः सन्देहो भेदाभेदसन्देहहेतुरित्याशयः । नन्वेवमपि किमग्निहो-त्रहोमान्तरमिति पूर्वपक्षवचनव्यक्तिप्रतियोगितया स एवेति सि-द्धान्तवचनव्यक्तिदर्शयितव्या न गुणात्फलमितीत्याशङ्क्याह * तत इति * यतः कारणात्पूर्वकर्मण्यनेकार्थोपादानसम्भवासम्भवसन्देहो भेदाभेदसन्देहहेतुस्ततः कारणादेतयोः सम्भवासम्भवयोः सिद्ध्यर्थं फलान्वयः कस्येति विचार्यमित्यर्थः । कर्मणो हि फलान्वये ऽनु

पादेयफलान्वयेन कर्मोत्पत्तेः प्रतीयमानाया बाधकस्य प्रत्यभिज्ञानस्य गुणाधिक्येनाभावात्पूर्वस्मिन्कर्मणि गुणफलोपादानासम्भवः । गुणफलान्वयत्वाश्रयत्वेन पूर्वकर्मापेक्षणात्सम्भव इत्याशयः । वृत्त्यन्तरोदाहृत्यातिक्रमेणोदाहरणान्तरोपादाने प्रश्नपूर्वकारणमाह
५४१।१ * किमर्थं पुनरिति * ननु भेदाभेदयोरनुष्ठानविशेषानुपयोगे ऽपि कर्मणः फलान्वये दधिगोदोहनादेः क्रत्वर्थत्वात्फलकामनां विनाप्यनुष्ठानं विकृतौ चातिदेशः स्यात् गुणफलान्वये तु पुरुषार्थत्वात्सत्यां कामनायामनुष्ठानमनतिदेशश्चेत्यनुष्ठानविशेषस्य द्वयेऽपि साम्याद्विशेष इत्याशङ्क्याह * क्रत्वर्थेति * गोदोहनादेः पुरुषार्थतैवोत क्रत्वर्थतापीति क्रत्वर्थपुरुषार्थचिन्ता चतुर्थे करिष्यमाणत्वान्नेह कार्येत्याशयः । नन्वनुष्ठानविशेषानुपयोगे ऽपि भेदाभेदनिर्णयस्तावद्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * इह त्विति * अनुष्ठानानुपयोगिनिर्णयानर्थक्यादुपयोगानुगुणमेवोदाहार्यमित्याशयः । कथं गोदोहनोदाहरणे भेदाभेदयोरनुष्ठानविशेषानुपयोग इत्याशङ्क्योपपादयति * न चेति * ननु गोदोहनात्फले क्रत्वर्थप्रणयनाश्रितस्य फलसाधनत्वादन्तः क्रतुप्रयोगः प्रणयनात्तु फले क्रत्वर्थात्प्रणयनात्तस्य भेदापत्तेर्बिवा एतद्यज्ञाच्छिद्यते यदन्यस्य तन्त्रे प्रतेतत् ऽन्यस्य तन्त्रे प्रतीयतइति क्रतुमध्ये ऽन्यप्रयोगनिषेधाद् बहिः क्रत्वित्यनुष्ठानविशेषाशङ्कानिरासार्थम् * प्रणयनस्येत्युक्तम् * देशान्तरप्रापणरूपसंस्कारस्वभावत्वात्प्रणयनस्य प्रणेतव्यापेक्षायां स्ववाक्ये प्रणेतव्याश्रवणाच्चमसेनापः प्रणयन्तीति सन्निहितवाक्यान्तरश्रुतानामपां प्रणेतव्यत्वावगतेस्तासां च क्रत्वर्थत्वेन नैराकाङ्क्ष्यात्पदकर्मवत्प्रणयनस्याप्रयोजकत्वेनान्यासामनाक्षेपाद् बहिः प्रयोगे च पृथगितिकर्त्तव्यतानुष्ठानाक्षेपापत्तेः प्रयुक्तिलाघवार्थं भेदे ऽप्यन्तः क्रतुप्रयोगः सेत्स्यतीत्याशयः । दध्युदाहरणे तु भेदाभेदयोरनुष्ठानविशेषोपयोगो ऽस्तीत्याह * इह पुनरिति * नन्विहापि पृथगितिकर्त्तव्यतानुष्ठानाक्षेपापत्तेः प्रयुक्तिलाघवायान्तः क्रतुप्रयोगो भविष्यतीत्याशङ्क्य * दर्वीत्युक्तम् * सर्वेषां जुहोतिचोदितानां दर्विहोमाख्यत्वस्यापूर्वत्वस्य च वक्ष्यमाणत्वादित्याशयः । अग्निहोत्रविध्यन्तग्रहणात्सायम्प्रातरभ्याससिद्धेः सकृत् क्रियानुपपत्तिशङ्कानिरासार्था वा पूर्वोक्तिः प्रयोजनाभावमात्रेण चेह गोदोहनस्यानुदाहरणोक्तिः । परमार्थतस्तु तस्यापि दाक्षायणादेरुक्थ्यादिसंस्थानां च फलान्वयेनैनैव न्यायेन सिद्धे तत्र तत्रांशान्तरचिन्तेति द्रष्टव्यम् । ननु स्वर्गे यावज्जीवशब्दोक्ते च जीवने ऽनुपादेये विधीयमानो ऽपि होमः प्रत्यभि-

ज्ञानाद्यथा न भिद्यते तथेहापीति कर्मफलान्वयोक्तेर्भेदानुपयोगमाशङ्कते * नन्विति * गुणाधिक्येनाप्रत्यभिज्ञानाद्वैषम्यमाह * नैतदिति * श्लोकं व्याचष्टे * फलेति * प्रत्यभिज्ञासम्भवं प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * अग्निहोत्र- ६४२।२
मिति * शुद्धोत्पन्नस्यापि वाक्यान्तरेण दधिवैशिष्ट्यात्प्रत्यभिज्ञानं शङ्कते * नन्विति * तस्यामुत्पादकत्वेन मुख्यत्वनिमित्तबलीयस्त्वाभावादुत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीत्याशयेन परिहरति * नेति * एतदेव विवृणोति * येन तावदिति * अतुल्यकार्यत्वादप्यगुणवाक्यस्योत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीत्याह * उत्पत्तीति * फलवाक्यानन्वयादपि गुणवाक्यस्य फलोत्पादकत्वप्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीत्याह * उत्पत्तीति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * गुणादिवाक्यानामपेक्षासन्निधिभ्यामुत्पत्तिवाक्येनैवान्वयः। परस्परं त्वनपेक्षत्वादेव तावदनन्वयः दध्नेन्द्रियकामस्येत्यादौ कथं चिदपेक्षासम्भवे ऽप्यसम्बद्धव्यवायेनाननुषङ्गात्सन्निधिरनाशङ्क्य एवेत्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे* अनुत्पन्नस्येति * नन्वित्यनेन परस्परानपेक्षोत्पत्तिमेवोपेक्षन्तइत्यवधारणाभ्युपगमेन सूचिता चतुर्थे त्वैकस्य दध्नः क्रत्वर्थत्वे पुरुषार्थत्वे च दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति संयोगपृथक्त्वं कारणमित्युक्ते शेष इति चोदिति सूत्रेण दध्ना जुहोतीति विहितस्य दध्नः फलापेक्षायामितरेण इन्द्रियफलत्वोक्तेरेकवाक्यत्वात्संयोगपृथक्त्वाभावमाशङ्क्य नार्थपृथक्त्वादिति सूत्रेण होमार्थत्वेन विहितस्य दध्नः फलानाकाङ्क्षत्वादेकवाक्यताभावं वक्ष्यतीत्याह * वक्ष्यति चेति * ननु फलवाक्यस्य गुणवाक्यानन्वये ऽप्युत्पत्तिवाक्येनैव गुणवाक्यान्वितेनान्वयाद्दधिविशिष्टप्रत्यभिज्ञोपपत्स्यतइत्याशङ्कते * तत्रेति * एवमपि।

पयोदधियवागूश्च सर्पिरोदनतण्डुलाः।
सोमो मांसं तथा तैलमापस्तानि दशैव तु॥

इति दश द्रव्यविशिष्टत्वादुत्पत्तेर्नेह प्रत्यभिज्ञा सम्भवतीत्याशयेन परिहरति * तदिति * दशद्रव्यवैशिष्ट्याद्वैलक्षण्येन प्रत्यभिज्ञाने निरस्ते यदि कश्चित्फलवाक्ये गुणवाक्यानालोचनादवैलक्षण्यं ब्रूयात्तन्मते प्रत्यभिज्ञानुत्पत्तिः प्रागेवोक्तेति सूचनपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * उत्पत्तीति * ननु दशद्रव्यवैशिष्ट्ये सत्यप्याकाङ्क्षा- ६४३।२
वशाद्दधिमात्रविशिष्टो होमः फलवाक्ये ग्रहीष्यतइत्याशङ्कते * अथ दधिसद्भावेति * फलवाक्यस्य दधिवाक्यान्वयमनपेक्ष्य गुणवा-

क्यान्विनोत्पत्तिवाक्यमात्रान्वयद्वारा फलवाक्येन दधिविशिष्टहोमग्रहणे सर्वगुणवाक्यानामगृह्यमाणाविशेषत्वेन युगपत्फलवाक्यान्वयात्केवलदधिविशिष्टहोमग्रहणाशक्तेस्तन्मात्रग्रहणमिच्छता फलवाक्यस्य दधिवाक्यान्वयो ऽभ्युपेतव्यः स च प्रागेव वारित इति परिहरति * तथा सतीति * ननु दशानां द्रव्याणां समुच्चयेन होमविशेषणत्वे सति दधिमात्रविशिष्टहोमग्रहणाशक्तिरस्तु तेषां तु विकल्पनान्वयाशक्यो दधिमात्रविशिष्टो होमो ग्रहीतुमित्याशङ्क्याह * अपि चेति * एवमपि नित्यपाक्षिकत्वेन वैलक्षण्यात्प्रत्यभिज्ञा न सम्भवतीत्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपि तावदिति * ननु फलवाक्येनापि दधिपक्ष एव होमो ग्रहीष्यतइत्याशङ्क्याह * न चेति * उद्देशं विना यदाशब्दान्वयायोगात्फलाद्देशे च होमस्योपादेयत्वावगतेरुद्देश्यत्वायोगान्नित्यं दध्नोः विशेषणत्वापत्तेर्नित्यदधिविशिष्टस्य च होमस्यान्यतो प्राप्तेर्विधेयत्वाद्भेदापत्तिरित्याशयः । ननु नित्यदधिविशिष्टरूपाप्रत्यभिज्ञाने ऽपि फले विधीयमानस्य होमस्वरूपस्य प्रत्यभिज्ञानोपपत्तेः कर्मफलान्वयोत्तरकालं कर्मणो गुणाधिक्यं विधीयमानमपि न भेदमापादयतीत्याशङ्क्ते * नन्विति * एवं सति प्रत्यभिज्ञोपपत्तावप्यनेकार्थविधानादाग्नेयादिष्विव
५४४।२ कर्मभेदापत्तिरिति परिहरति * नैतदिति * श्लोकं व्याचष्टे * दधिहोमेति * ननु विकल्पेन प्राप्तस्य दध्नो नियममात्रकरणान्नानेकार्थविध्यापत्तिरित्याशङ्क्याह * यथैव चेति * नियमस्यापि विधित्वादन्यथा च गुणवाक्यानालोचने ऽप्यर्थादनियतानेकद्रव्यप्राप्तेर्दधिशब्देन नियममात्रकरणात्कर्मफलान्वयरूपैकार्थविधानादवाक्याभेदापत्तेर्यथा दध्यादेर्वाक्यान्तरेण विधाविन्द्रियकामवाक्ये यदि फलान्वयमनादृत्य केवलो दधिनियमः क्रियते तत एवैकार्थविधानं फलान्वयस्यापि तु विधेयत्वादपरिहार्यमनेकार्थविधानतया वैकल्पिकपशुद्रव्यफले वाक्यान्तरैः कल्पिते ऽपि यदि केवलस्य दधिनियमस्य करणं तत एवैकार्थविधानं सिद्ध्येन्न त्वेतदस्तीति व्यवधारणकल्पनया ऽयोज्यम् । विशेषतो ऽस्मिन्पक्षे तण्डुलादिपरिसंख्यापत्तेरपरिहार्यानेकार्थतेति तण्डुलादीत्यनेन सूचितं फलान्वयस्यापि तु करणं दधिनियमस्याप्यन्यतो प्राप्तस्य करणादपरिहार्यो वाक्यभेद इति सूचयितुमाह * न हीति * होमात्फले भेदापत्तिमुपपादितामुपसंहरति * तेनेति * विधेयशब्दाध्याहारेण कर्मात्र विधेयं स्यादिति भेदसिद्ध्यै कर्मविधित्वं प्रतिज्ञाय तद्धेतुत्वेन कर्मणः फलान्वयः सूत्रशेषेणोक्त इत्येवं किमित्यादिभाष्यव्याख्याते ऽथ सूत्रं

योजयन् पूर्वपक्षमाह * अत इति * भाष्यस्थन्याय्यशब्दं भावार्थाधिकरणन्यायविषयं सूचयन् श्लोकं व्याचष्टे * समस्तमेवेति * कर्मणः फलान्वयसम्भवो गुणस्य चासम्भव इति द्वयस्यापि भावार्थाधिकरणसिद्धत्वोक्त्यर्थः समस्तशब्दः। ननु फले गुणविध्ययोगे ऽपि कर्मणि गुणो विधास्यते ऽत आह * नेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * अप्राप्तस्यापि गोदोहनादेः फलश्रुतिवैयर्थ्यापत्तेर्न कर्मणि विधिर्युक्त इत्युत्तरार्द्धेनोक्तं श्लोकं व्याचष्टे*तत्र नामेति* कर्मणि गुणविध्ययोगे ऽपि फले गुणविधिर्भविष्यतीत्याशङ्कापि तस्माद्धोमात्फलमिति न्याय्यम्। न दध्नः फलमिति न्याय्यमित्यादिभाष्यपर्यालोचनया कमर्ण एव न्याय्यं न गुणादित्यवधारणप्रतीतेरनेनैव भाष्येण निरस्तेति सूचयन् समस्तं पूर्वपक्षभाष्यं व्याख्यानायावतारयति* अत इति * समस्तं भाष्यमवतारितमवयवशो व्याख्यास्यमानं किमित्यस्य दृष्टं हीत्येतदेकवाक्यतया भिन्नवाक्यतया च द्वेधा प्रतिभाने ऽप्येकवाक्यतैव युक्तेति वक्तुमुपक्रमते * तत्रेति * एतद्भाष्यमध्यइति तत्रशब्देनोक्तं भिन्नवाक्यत्वव्याख्यां दूषयितुमुपन्यस्यति * एकस्तावदिति * ननु दृष्टं ही- ५४५।२
त्येतदेकवाक्यतया किमेतदेव न्याय्यत्वे कारणं कारणान्तरं वेति कारणविशेषप्रश्नप्रतीतेः किमितीति कारणप्रश्नार्थत्वेन व्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्यैतावानित्युक्ते तदुपपादनार्थम् * नेतीत्युक्तम् * सिद्धान्तप्रक्रियात्वं नञ्योगान्निराकरणप्रतीत्योपपादितं दृष्टं हीत्यादेस्तर्हि कथं योजनेत्यपेक्षायाम्*इतर इत्याद्युक्तम्* दृष्टं हीत्यनेन पूर्वपक्षिणोक्ते सामान्यतो दृष्टेनेत्यादिना सिद्धान्ती स्वयमेव यदीत्याद्याशङ्ख्य शङ्कां निराकरोतीत्यर्थः। नेति ब्रूम इत्यादेर्दृष्टाददृष्टसिद्धिरित्येतस्य सिद्धान्तग्रन्थत्वे कथं तर्हीति सिद्धान्ती प्रश्नस्यासङ्गतत्वापत्तेरिमां व्याख्यां दूषयति * तत्र त्विति * पूर्वपक्षिप्रश्न एव तर्ह्यसावस्त्वित्याशङ्ख्य होमफलान्वयाक्षेपविषयत्वात्सिद्धान्तिप्रश्नत्वावगतिरैकान्तिकशब्देन सूचिता स्वमतेन दृष्टं हीत्येकवाक्यतया किमिति प्रश्नं व्याख्यातुं सम्यक्त्वं तावदाह * इतीति * कीदृशीत्यपेक्षायामाह * तच्चेति * स्थितन्यायसम्भवोपपादनार्थम् * दधीत्युक्तम् * नन्वेवमनन्यप्रमाणकत्वाद्वेदार्थे ऽनुमानाशङ्का न युक्तेत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * वेदावगम्ये ऽर्थे ऽनुमानादीनां निषिद्धे ऽपि कारणत्वे वेदार्थसन्देहे यो ऽनुमानाद्यविरुद्धः सो ऽङ्गीकार्यो न विरुद्ध इत्येवं वेदार्थनिर्णये तेषां हेतुत्वं भविष्यतीत्याशयेनेतीति पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * पुनः पुनरिति * सामान्यतो दृष्टे पूर्वपक्षिणा

होमफलान्वयरूपवेदार्थनिर्णायकत्वेनाभ्युपगम्यमाने बहून् दोषानुद्भावयिष्यामीत्येवं दुष्टाशयेन सिद्धान्तिना सामान्यतो दृष्टं मदभिप्रेतत्वेनारोपितमिति विदितसिद्धान्त्याशयत्वं पूर्वपक्षिणः सूचयितुं * मेत्युक्तम् * निर्दोषकारणासम्भवे काशकुशावलम्बनन्यायेनानुमानं मया वाच्यं शब्दस्य करणस्य सद्भावादनुमानस्य च बहुदोषत्वेन मयापि ज्ञातत्वान्नानुमानमहं ब्रवीमीत्यर्थः । कृष्यादितः कर्मणः सकाशाद् व्रीह्यादिफलं दृष्टमिति कर्मफलान्वयस्य न्याय्यत्वे कारणमारोपयता सिद्धान्तिना यत्कर्मफलान्वये साध्ये कर्मणः फलवत्तया दर्शनमुक्तं तत्किं हेतुत्वेन सादृश्यरूपेण वा साधर्म्यमात्रत्वेनैवेति त्रेधा विकल्प्य स्वयमेवाशङ्क्याशङ्क्य पूर्वपक्षिणा यदीत्यादिभाष्येण निरस्तं तद्व्याख्यातुमुपक्रमते * कथमिति* यदीति हेतुत्वाशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * यदि तावदिति * कृष्यादाविति भाष्येण होमविषयः कर्मशब्दः कृष्यादिविषयो वेति विकल्पहोमदर्शनमसिद्धं कृष्यादौ च यद्दर्शनं तद्धोमधर्म इति दोषद्वयमुक्तं तद्व्याचष्टे * तत इति * फलवत्त्वस्य साध्यत्वेन साध्यधर्मविशिष्टधर्मिरूपप्रतिज्ञार्थैकदेशत्वादसिद्धेरसतश्च दर्शनायोगादसिद्धतेत्याशयः । स्वीयसो ऽपि द्वितीयकल्पस्य कृष्यादितः कर्मण इति सामानाधिकरण्यादाद्यकल्पे ऽपि च होमस्थस्य फलवत्त्वदर्शनस्य कृष्यादावन्वयाभावेन स्वीयस्त्वतुल्यत्वादुत्थानं .ननु दृष्टं हीति भाष्यस्य व्याप्त्याभिधानमात्रार्थत्वात्तद्गतस्य कर्मशब्दस्य हेतुविशेषणार्थत्वाप्रतीतेर्फलवत्त्वदर्शनमात्रं व्याप्तिपक्षधर्मत्वसम्भवाद्धेतुरित्याशङ्कार्थमथेति भाष्यं होमे फलवत्त्वदर्शनमात्रस्याप्यसिद्धत्वेनापक्षधर्मत्वापरिहारादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * अथ विनेति * वस्तुतो सदपि पक्षधर्मत्वं कल्पनया ऽभ्युपगम्याशङ्केत्याशयः । वास्तवपक्षधर्मत्वाभावे ऽपि कल्प्येत पक्षधर्मतेत्यर्थः । फलवत्त्वमात्रस्याद्रव्ये ऽपि तन्त्वादौ पटादिफले दर्शनात् द्रव्यादपि दध्नः फलापत्तेरिष्टविघातकारी हेतुस्तन्त्वादेर्वा निष्फलाभ्युपगमे ऽप्यन्वयव्यतिरेकजस्य फलवत्त्वदर्शनस्यापह्नोतुमशक्यत्वादनैकान्तिक इत्यभिधानार्थं द्रव्यादपीति भाष्यं व्याचष्टे * तत इति * ननु सौर्यादौ प्रयाजादिदर्शपूर्णमासधर्मान्वयेनावगतात्सादृश्यात्तदीयाद्धयाजादिधर्मान्तरान्वयस्य तथा हि लिङ्गदर्शनमिति वदता वक्ष्यमाणत्वात्प्रसिद्धधर्मान्वयेन प्रवृत्तस्योपमानस्याप्रसिद्धधर्मान्वये ऽपि प्रामाण्यप्रतीतेर्होमे कृषिसादृश्यात्फलवत्त्वोपमानं भविष्यतीत्याशङ्कार्थमथ कृषीति भाष्यं व्याचष्टे * अथ सादृश्येति * उपमया फलवत्त्वं

कल्प्यतइत्यर्थः । साधनवैलक्षण्येन स्वरूपवैलक्ष्यण्येन च होमस्याप्य-
सादृश्यादुपमानासम्भवोक्त्यर्थं होमो ऽपीति भाष्ये किं चिद्वैलक्षण्ये
ऽपि व्यापाररूपत्वेन सादृश्याविघातादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति *
तत्रेति * धर्मसामान्यभूयस्त्वलक्षणत्वात्सादृश्यस्य भूयस्त्वस्य ५४६।२
त्वापेक्षिकत्वेन भूयस्तरापेक्षायां भूयसो ऽप्यभूयस्त्वापत्तेः सुसदृ-
शापेक्षायां मन्दसादृश्यस्य सादृश्यभावो युक्त एवेत्याशयः । प्रक्षे-
पाधिकस्त्यागो विवक्षितः यदीत्यादिशङ्कोत्तराणि पूर्वपक्षवचनत्वे-
नैकग्रन्थत्वे ऽपि विवेकायास्माभिः पृथक् कृतानि सुसदृशानपेक्षणे
ऽतिप्रसङ्गापत्तिलक्षणकारणोक्त्यर्थमथेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अथे-
ति * सदनित्यं द्रव्यवत्कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्य-
गुणकर्मणां सामान्यमिति कश्यपवचनाद्दध्नो ऽपि सद्रूपत्वादि-
धर्मसामान्ययोगेन कृषिसादृश्यापत्तेस्तत्परिहारार्थं सुसदृशापेक्षेति
यो ऽभिप्रायः पूर्वं मनसि कृतः सो ऽनेन विवृत इत्यर्थः । होमो
ऽपीति भाष्याभिप्रायविवरणार्थमथ द्रव्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अथे-
ति * भाष्यार्थं वृद्धश्लोकेन सङ्क्षिपति * आह चेति * न चे-
तिभाष्यमुपमानस्य यावद्दृष्टैकावच्छिन्नापराधारधर्मविषयत्वेनाप्रसि-
द्धधर्मान्वये प्रामाण्यायोगात्सौर्यादौ तु प्रकृतधर्मातिदेशस्य करणा-
नुग्रहान्यथानुपपत्तिप्रभवार्थापत्तिप्रमाणकत्वेन लिङ्गदर्शनस्योपोद्
बलनमात्रार्थत्वात्सादृश्यमात्रेणादृष्टधर्मोपमानं न सम्भवतीत्यभि-
धानार्थं जातिप्रयोगापत्तेः साधर्म्यमात्रेणानुमानं न सम्भवतीत्य-
भिधानार्थं वेति द्वेधा व्याचष्टे * न चेति * फलवत्तया दृश्य-
मानकृषिसाधर्म्याद्धोमस्य फलवत्त्वानुमाने सत्त्वादिना द्रव्य-
साधर्म्याद्दध्नो ऽपि फलवत्त्वं स्यादिति साधर्म्यसमाख्या जातिः सा-
धनादिवैलक्षण्येन कृषिवैषम्यान्निष्फलतेति वैधर्म्यसमाख्याविक-
ल्पसमाख्यादीन्यपि जात्यन्तराणि यथासम्भवं योज्यानि साधर्म्य-
शब्देन भाष्यस्थस्य सादृश्यशब्दस्य व्याख्यान्तरं कृतम् । मात्रशब्द-
व्याख्यानायोनुमानवादोक्तनियम्यनियामकत्वलक्षणव्याप्यव्यापक-
भावे नैरपेक्ष्योक्तिः साधर्म्यमात्रेण सर्वधर्मप्राप्त्ययोगं चोदनासू-
त्रस्थेन भाष्येण द्रढयति * तथा चेति * उपमानेन सर्वधर्मप्राप्त्य-
योगमुपपादयति * तथा हीति * यद्धीतिभाष्यं स्वरूपतस्तावद्व्या-
चष्टे * यद्धीति * आक्षेप्तुमाह * अत इति * साध्याक्षेपकत्वश-
क्तिः प्रयोजकत्वाख्या कारणशब्देनाभिप्रेतेति समाधत्ते * तस्मा- ५४७।४
दिति * दृष्टान्ते सन्ततोर्ध्वगत्याद्यवच्छिन्नस्य धूमादेर्विपक्षवृत्त्यभा-
वात्साध्याक्षेपशक्तिलक्षणप्रयोजनकत्वरूपव्याप्यत्वावगमे ऽपि गो-

पालघटिकादौ तादृग्रूपत्वाभावे साध्यानाक्षेपकत्वदर्शनात्पक्षे ता-
द्रूप्येणैव प्रत्यभिज्ञायमानस्य साधकतेति वक्तुं सपक्षे यद्व्याप-
कस्य साध्यभूतस्य गमकत्वसम्भावनात्मककारणत्वलक्षणव्याप्य-
त्वरूपेण दृष्टं तदन्यत्र पक्षे तथाविधमेव गृह्यमाणं साधकमिति व-
दता तच्च यथाविधं करणभूतं तथाविधमेव साध्ये ऽप्यवगम्यतइ-
त्येवं कारणभूतमितीतिकरणस्य तादृग्रूपप्रत्यभिज्ञानार्थत्वमभ्युगम्य
भाष्यं व्याख्यातं कारणशब्दस्य शक्त्यभिप्रायत्वं प्रकटयितुं न त्वप्र-
सिद्धेः कार्यकारणभावइति भाष्यस्य स्वयं कृतां व्याख्यां स्मारयति
*एवं चेति * न चैतत्स्वमनीषिकामात्रेणैवं व्याख्यायते किं त्वत्र-
त्योपसंहारभाष्यालोचनयैवेत्याह * तथा चेति * अथेति हेत्व-
न्तराशङ्काभाष्यं तन्निरासार्थं चोपरत इति भाष्यमेकग्रन्थेनावतार-
णापूर्वकं व्याचष्टे * यदि तर्हीति * इदमा पक्षधर्मत्वाभावेन दूषि-
तात्फलवत्त्वदर्शनात्कर्मत्वस्य हेतोः पक्षधर्मत्वानिश्चयाद्विशेषः सू-
चितः । भाष्योक्तस्यानुमानस्य प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तान्वदताग्निहोत्रवा-
क्यविहितस्य कर्मणः सिद्धान्तिनापि फलवत्त्वाभ्युपगमात्सिद्ध-
साध्यतापरिहारायात्र वाक्ये यच्छ्रुतमिति विशेषितम् ।अर्थाक्षिप्तेःप्र-
योगान्तरे फलस्याप्येतदेव विशेषणमिदमोक्तमनुमाप्येत्यनेन दृष्टं हीति
भाष्योक्तस्यैवानुमानस्यायमपि विकल्प इति सूचितं सम्प्रति साध-
नत्वस्यापि सन्देहहेतुत्वेनैकान्ताख्यनिर्णायसाधकत्वाद् * अनैका-
न्तिकी करोतीत्युक्तम् * तदेव फलवदिति सावधारणस्य प्रतिज्ञार्थ-
त्वात्सम्प्रति साधनत्वोपपत्तिः दधिहोमसम्बन्धस्यापि सिद्धान्तिना
फलसाधनत्वेनेष्टत्वात्तदभिप्रायेणैतद्वाक्यश्रुतौ दधिहोमसम्बन्धः
फलवान्द्रव्यसम्बन्धत्वात्तन्तुसंयोगवदित्यनुमानसूचनार्थं संयोगा-
नां चेति भाष्यावयवनोक्ते दधिहोमसम्बन्धस्य द्व्याश्रितत्वेन
द्रव्यमात्राश्रितत्वाभावाद् द्रव्यसम्बन्धत्वस्यासिद्धत्वमाशङ्क्यानेका-
श्रितत्वे ऽपि योगस्य द्व्याश्रयत्वे ऽपि भवत्यन्यतराश्रयो व्यपदेश इ-
त्यनेन न्यायेनैकाश्रितत्वाविरोधसूचनार्थस्तच्छब्दः शक्तिरूप एव
च क्रियाकारकयोः सम्बन्ध इतिवार्त्तिकाच्छक्तेः फलसाधनत्वप्रती-
तेर्दध्नेति तृतीयोक्ता दध्नो होमकरणत्वाच्छक्तिः फलवती शक्तित्वा-
त्तन्तुशक्तिवदिति चशब्दसूचितानुमानान्तरप्रदर्शनायादिशब्दः प-
टादेर्वानादिकर्मजन्यत्वात्साध्यविकलत्वं दृष्टान्तस्याशङ्क्य कर्मणो
विनष्टत्वेनाभावे सति पटाद्युत्पत्तेस्तन्तुजन्यत्वायोगोक्त्यर्थत्वेनोपर-
तग्रहणं व्याख्यातुम् * उपरतेत्यात्युक्तम् * फलोत्पत्तिकाले उप-
रतग्रहणसूचितः साध्यविकलत्वाभावस्तद्दर्शनार्थमित्यर्थः । कर्मा-

भावे फलोक्तिदर्शनार्थमित्यर्थः द्रव्यमपीति भाष्यावयवव्याख्याना-
र्थम् * तेनेत्युक्तम् * उपरतग्रहणसूचितः साध्यविकलत्वाभा-
वस्तच्छब्देन परामृष्टः अपि चेति भाष्ये धर्मविशेषविपरीतसाधन-
त्वलक्षणविरुद्धत्वोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * अपि चेति * दृष्टोऽर्थः
फलमस्येति विग्रहः प्रत्यक्षदृष्टत्वस्याशब्दगम्यत्वोक्त्या व्याख्यानादा-
नन्तर्याशयोऽयं दृष्टशब्दः येऽपि यथा निरपेक्षस्य कर्मणः संयोगवि-
भागो फलमभिघाताद्यपेक्षस्य च वेगाख्यः संस्कारस्तथावयवसंयो-
गापेक्षस्यावयविद्रव्यमपीति वदन्ति। तन्मतेऽप्यवयवसंयोगापेक्ष-
त्वात्तदारब्धमवयविद्रव्यमेव व्रीह्यादितुल्यं स्यात् नापरोक्षार्थग्रह-
णशक्तिरूपमिन्द्रियमित्यभिधानार्थं कृषीति भाष्यं व्याख्यातुम्* व्री-
ह्यादीत्युक्तम् * तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * त-
स्मादिति * एवं जातीयकशब्देन शब्दैकसमधिगम्यत्वोक्त्या हेतो-
रप्रयोजकत्वं सूचितं कथं तर्हीति सिद्धान्तिप्रश्नभाष्यमवधिद्वयेन
व्याचष्टे * यदीति * द्वितीयावधिनोत्तरभाष्यं व्याचष्टे * उच्य- ५४८॥
तइति * आद्यावधिपक्षे शब्देनेत्यवधारणीयं विशिष्टविधानाद्वधि-
पदानर्थक्यमपरिहार्यमित्याशयः। तस्मादित्युपसंहारभाष्यमेकस्य
न्याय्यत्वोक्ताावितरान्याय्यत्वस्यार्थसिद्धत्वेनातिरिक्तत्वादयुक्तमाश-
ङ्क्य समाधत्ते * तस्मादिति * न केवलमेकमेदोपादानलक्षणया
श्रुत्या होमस्य फलभावनाकरणत्वावगतेर्वाक्योपात्तस्य दध्नः कर-
णत्वाभावः किं तु दध्नः फले होमे च विधौ वाक्यभेदापत्तेरपीत्य-
भिधानार्थमपि चेति भाष्यं होमे दधिविधेः सिद्धान्तिनोऽनिष्टत्वा-
दयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * अपि चेति * निर्व्यापारस्याव्यापार-
रूपस्य करणत्वायोगादापाद्यैतदुक्तमित्याशयः। नन्वित्याशङ्काभाष्यं
वस्तुसामर्थ्येऽपि वाक्यभेदापत्तेरुभयार्थत्वेन विध्ययोगाद्विध्यधीन-
त्वाच्च तादर्थ्यस्यायुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * नन्विति * फलार्थ-
मेव विहितस्याश्रयापेक्षायां प्रकरणाद्धोमस्याश्रयत्वावगमात्प्रसङ्गेन
होमसाधनत्वसिद्धेर्नोभयार्थत्वायोभयत्र विध्यापादनं युक्तमित्या-
शयः। यद्वैकस्य वस्तुनोऽनेककार्याशक्त्याशयमसामर्थ्याभिधान-
मिति मत्वेयमाशङ्केत्यन्यथा व्याचष्टे * वस्त्विति * नन्वेकस्य
वस्तुनोऽनेककार्योत्पादनशक्तेरनेकत्र दर्शनाद्वस्त्वशक्त्याशयेनासा-
मर्थ्योक्त्यनुपपत्तेर्विध्यशक्त्याशयैर्वा सामर्थ्योक्तिरवसीयतइत्याश-
ङ्क्याह * तथा हीति * न ब्रूम इति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * न
ब्रूम इति * अविहितेत्यनेनाश्रयापेक्षायामपि विधिं विना दधिहो-
मान्वयानुष्ठानासिद्धेः प्रसङ्गसिद्धिर्निरस्ता युगपत्सम्भवासम्भवा-

भ्युपगमापत्तेरभ्युभयार्थत्वेन विधिर्न सम्भवतीत्याह * सन्निकृष्टेति *स्वपदार्थे ऽन्यान्वयविधानाद्दधिहोमान्वयः सन्निकृष्टः । ननूभयार्थत्वेन विध्ययोगे ऽपि फलपदानर्थक्यपरिहारार्थं सन्निकृष्टत्यागेन विप्रकृष्टः विधिरपि युक्त इत्याशङ्क्याह * तस्मादिति * दधिविशिष्टस्य होमस्य फले विधौ स्वपदार्थस्यैवान्यान्वयविधानात्सन्निकृष्टविध्युपपत्तेस्तदभिमतो विप्रकृष्टोबाधनं सम्भवतीत्याशयः । तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं सूत्रोक्तकर्मफलान्वयोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * इतीति *

अतुल्यत्वात्तु वाक्ययोर्गुणे तस्य प्रतीयेत ॥२६॥

स्वर्गकामवाक्यात्तुल्यत्वोक्तेर्भावार्थाधिकरणन्यायाविषयत्वसिद्धिं प्रयोजनमाह * यादृशेष्विति * फलस्यैकत्र कर्मान्वयेनापरत्र गुणान्वयेनातुल्यत्वं भाष्यव्याख्यातं प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * सर्वत्रविधेर्भावनाविषयत्वाद् गुणसञ्चारायोगाशङ्कानिरासमाधाराग्निहोत्राधिकरणोक्तं स्मारयन् श्लोकं व्याचष्टे * भावनाख्यमेवेति * नन्वग्निहोत्रनामवद्दधिपदस्यापि वैकल्पिकदधिप्राप्तेस्तत्प्रख्यन्यायेन नामत्वोपपत्तेर्विधातव्यार्थत्वायोगाच्च तेन धात्वर्थापतितस्य विधित्वस्य धात्वर्थानुत्तारणं सम्भवतीत्याशङ्क्य * अशेषेत्युक्तम् * कर्मविषयतत्प्रख्यान्यशास्त्रसद्भावे ऽपि फले तत्प्रापणवैयर्थ्याभावाच्चेह तत्प्रख्यन्यायो ऽस्तीत्याशयः । ननु विधेयान्तरोपादाने ऽपि विशिष्टविध्युपपत्तेर्धात्वर्थाद्विधित्वानुत्तारणाद्दधिविशिष्टस्य होमस्य साधनत्वोपपत्तिरवसीयतइत्याशङ्क्याह * न चेति * तत्सन्निधेर्गुणार्थेन पुनः श्रुतिरित्यत्रोक्तं परामृष्टम् । ननु विशिष्टविध्ययोगे ऽपि होमे दधिविध्युपपत्तेर्न गुणफलान्वयः सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह * यथा चेति * दध्नो वाक्यान्तरात् प्राप्तेस्तण्डुलादिवैयर्थ्यापत्तेश्च तद्व्युदासार्थविध्याशङ्कायोगाच्च होमद्धिविधिरित्याशयः। गोदोहनादेः प्रणयनादौ विध्याशङ्कां दधिव्याजेन निरसितुम् * फलेत्युक्तम् * अतुल्यत्वोपपादनस्य प्रकृतोपयोगमाह * तस्मादिति * गुणफलयोः कारकत्वेन क्रियां विनान्वयायोगात्स दध्ना कुर्यादित्यनेन दधिविशिष्टभावनाविधावुक्ते नामपदयोर्भावनानभिधायित्वादाख्यातपदार्थस्य चाविधेयत्वाभ्युपगमाद्विधेयत्वाभ्युपगमे वा भावार्थाधिकरणोक्तश्रुतिबलीयस्त्वाद्धात्वर्थस्यैव फलान्वयापत्तिरित्याशङ्कार्थं कतमो ऽत्रेति भाष्यं व्याचष्टे * कतमो ऽत्रेति * फलान्वयस्याप्रवृत्तप्रवर्त्तनात्मकाविधिविषयत्वाभावे

ऽन्यज्ञातज्ञापनात्मकविधिविषयत्वसद्भावात्प्राप्तायां च भावनायां फलान्वयज्ञापने गुणान्वयज्ञापने च भावना वा विधिप्रत्ययावृत्तिलक्षणवाक्यभेदापत्तेर्भावनाविध्यवगमे ऽपि धात्वर्थविध्यापादकहेत्वभावान्न धात्वर्थस्य फलान्वयापत्तिरित्याशयेन जुहुयादित्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * विधित्वविधिसम्बन्धो विधेयतेत्यर्थः । ५५०।४
नन्वित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * ननु होमान्वयस्य श्रौतत्वोक्तावपि विधेयत्वानभिधानात्कथमनेन प्रश्नाभिप्रायविवरणमित्याशङ्क्याह * पुरुषेति * प्रत्ययान्तस्य पुरुषाव्यभिचारित्वाद्विशेषणानर्थक्यापत्तेः पुरुषानुष्ठेयत्वेन प्रयत्नं वदतीत्यर्थावगमाद्विध्यधीनत्वाच्चानुष्ठेयत्वस्य होमसम्बद्धं प्रयत्नं विधेयं वदतीत्यभिधानाद्धोमस्यापि विधेयतोक्ता भवतीत्याशयः । होमान्वयविधौ दधिपदानर्थक्यापत्तेस्तत्परिहारायैकपदोपादानलक्षणप्रत्यासत्तिरूपायाः श्रुतेः शब्दधर्मत्वेनाक्षरश्रवणलक्षणश्रुतितो दुर्बलाया बाधायुक्त एवेत्यभिधानार्थमत्रेति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * सत्यमिति * अस्मदीयेष्वितिभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय युष्मदीयेष्विति भाष्यं पूर्वोक्तदधिश्रुतिबाधातिशयोपपादनार्थत्वेन प्रश्नपूर्वं व्याचष्टे * कथमिति* श्लोकं व्याचष्टे * श्लोकार्थेति * तस्मादिति पूर्वपक्षनिरासोपसंहारभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय स्वपक्षसाधुत्वोक्त्यर्थं गुणेति भाष्यं व्याचष्टे * गुणेति * अवश्यं हीति भाष्यं शङ्कोत्तरत्वेनावतारयति * तत्रेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति *श्लोकं व्याचष्टे * प्रत्ययस्तावदिति * एवमपि धातु- ५५१।२
विशेषस्य कथं वक्तव्यतेत्याशङ्क्य * ततश्चेत्युक्तम् * अप्राप्तार्थधातूच्चारणे धात्वर्थविध्यापत्तेर्गुणफलान्वयरूपविवक्षितार्थालाभात्प्रकरणप्राप्तहोमानुवादिधातूपादानमङ्गीकृतमित्याशयः । होमशब्दस्तद्वाचिधातुलक्षणार्थः । ननु जुहोत्युपादाने ऽपि निराश्रयस्य गुणस्य फलसाधनत्वायोगाद्विधित्सितस्याश्रयाश्रयिसम्बन्धस्यापि विध्यापत्तेर्वाक्यभेदे प्रसङ्गाज्जुहोत्यनुपादाने तु पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयादित्यादिवद्धोमं कुर्वता दध्नेन्द्रियं कुर्यादित्याश्रयाश्रयिसम्बन्धविधायिवाक्यकल्पनेन गुणफलान्वयोपपत्तेर्जुहोत्युपादानमयुक्तमित्याशङ्क्याह *दधिसम्बन्धो ऽपि चेति* वाक्यभेदापत्तेः श्रुतस्य वाक्यस्याश्रयाश्रयिसम्बन्धाविध्यशक्तित्वेन वाक्यकल्पनाप्रतिबन्धकत्वादधिकारलक्षणप्रकरणोपस्थापितहोमान्वयविधायकादेव वाक्यात्प्राप्तस्याश्रयाश्रयिसम्बन्धस्यानुवादान्न वाक्यभेदापत्तिरित्याशयः । अनेन चैकस्य विधेः सम्बन्धद्वयविध्यसामर्थ्यं पूर्वपक्षोक्तं परिहृतम्।नन्वनुवाद-

मात्रार्थत्वे जुहोतेरविवक्षितार्थत्वादानर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्याह * यथा चेति * अर्थाविवक्षायामपि प्रत्ययानुग्रहार्थवत्त्वेनार्थवत्त्वं भविष्यतीत्यर्थः । नन्वित्याशङ्काभाष्यं प्रत्ययानुग्रहायाप्युच्चारिताद्धातोः प्रतीतस्य होमस्याश्रयत्वेनाप्यवश्यविधेयतया ग्रहैकत्ववद्विध्यसंस्पर्शलक्षणाविवक्षाकरणाभावाद्विधानापत्तेस्तस्यैव भावार्थाधिकरणं न्यायात्फलसाधनं स्यादित्यभिप्रायत्वेन व्याचष्टे * नन्विति * विध्यसंस्पर्शलक्षणाविवक्षाकारणाभावे ऽपि वाक्यभेदापत्तेरनुवाद्यत्वलक्षणाविवक्षाकारणासद्भावेनाविधेयात्वान्न फलसाधनत्वापत्तिरित्यभिप्रायं नेति परिहाभाष्यं व्याचष्टे * नैष दोष इति * करोत्यर्थस्य होमान्वयप्रतीतावपि तन्निरपेक्षस्य विधेयत्वानपायात्तन्मात्रविधानेन च गुणफलान्वयरूपप्रयोजनसिद्धेः कल्पविधिप्राप्तभावनावच्छेदकगुणाश्रयत्वाद्वा भावनाविशेषणत्वानुवादोपपत्तेर्न विधेयत्वापत्तिरित्यर्थः । भाष्यमपि होमान्विते ऽपि करोत्यर्थः शुद्ध एव विधेयो होमान्वयरूपस्तु करोत्यर्थविशेषो ऽनूद्यते केवलं ननु होमविशिष्टं प्रयत्नं कुर्यादिति करोत्यर्थविधौ होमविशिष्टतानूद्यमाना करोत्यर्थस्य विधेयतां बाधते येन सा ऽपि विधेया स्यादिति व्याख्येयम् । नन्वित्यगृहीताभिप्रायशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * प्रतीयमानत्वरूपेणापरित्यज्यमानो होमो विधेयो ऽपि भवन्करणीभवतीत्यपिशब्दसूचितो ऽर्थः परिहाराभिप्रायविवरणार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * शब्दसामर्थ्याद्धोमान्वितभावनाप्रतीतावपि दधिपदानर्थक्यापत्तेर्होमस्य फलसाधनत्वेन विध्ययोगात्साधनत्वप्रतीतिर्भ्रान्तिरित्यर्थः । साध्यत्वेनाविधेयत्वोक्तेः दृष्टान्तार्थत्वं वक्तुम् * यथैवमुक्तम् * दधिपदेत्यनेन वाक्यशब्दस्य वाक्योपात्तदधिपदानर्थक्यापत्तिलक्षणाद्धोमाविधाननिरासहेतूक्त्यर्थतोक्ता दध्यवच्छिन्नताश्रितशब्देनोक्तेत्यंशशब्देन सूचितं होमवैशिष्ट्यप्रतीतेस्तर्हि का गतिरित्याशङ्कानिरासार्थता विशिष्टशब्दस्य यथा चेत्यनेनोक्ता । ननु होमस्याविधेयत्वे दध्नः साक्षात्फलसाधनत्वापत्तेस्तस्येति सूत्रावयवेन होमस्याश्रयत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य यत एव दध्यवच्छिन्ना भावना गम्यते ऽत एव धर्म्यन्तर्थानपेक्षस्य गुणस्य भावनावच्छेदकत्वायोगाद्धोमद्वारा गुणस्य फलसाधनतोपवर्णेणोक्तेत्यभिधानार्थमत एवेति भाष्यं व्याचष्टे * य-
५५२।२ थेति * राजदृष्टान्तेन द्वाराबाचिताश्रयशब्दस्योपवर्णेणोक्तेति सूचनार्थं दृष्टान्तो ऽप्युदाहृतः तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारे भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातं कथमितीति कर्त्तव्यताप्रश्नभाष्यं द्वारतया

न्वितेन धात्वर्थेनैव गुणस्यानुग्रहसिद्धेरिति कर्त्तव्यतानाकाङ्क्षत्वादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाश्रयाश्रयिसम्बन्धो ऽशत्रयातिरिक्तः करणांशान्तर्गतो वेति पृच्छति * कः पुनरिति * द्वारान्वयस्यांशत्रयातिरिक्तत्वे गुणस्य करणत्वे द्वारेणैवानुग्रहसिद्धेः कथम्भावायोगात्तत्सिद्ध्यर्थमतिरेकानतिरेकौ विचार्याविल्याशयः प्रश्नार्थं विवृणोति * किमिति * व्यतिरेकपक्षं गृह्णाति * के चित्ताव-दिति * प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * गुणकरणिकायां भावनायां द्वारांशेनैव कथम्भावाकाङ्क्षानिवृत्तौ वा व्यतिरेकाव्यतिरेकचिन्तानर्थक्यापत्तेर्धात्वर्थकरणभावनांशत्रयातिरेकप्रदर्शनार्थश्चतुर्थशब्दः। श्लोकं व्याचष्टे * यत्रेति * धात्वर्थेन गुणस्य करणत्वनिष्पादने सिद्धान्तवद्धात्वर्थस्य करणांशान्तर्गत्यापत्तेः करणत्वस्य साधकतमत्वलक्षणत्वात्तमबर्थस्य चातिशयस्यापेक्षिकत्वादपेक्ष्यमाणानुग्राहकधात्वर्थाभावे ऽनुपपत्तिरभिप्रेता आपेक्षिकत्वातिशयरूपस्य करणत्वस्यापेक्ष्यमाणेनानुग्राहकेणोपजननमभिप्रेतं करणांशातिरेके च सति आश्रयस्य करणत्वोपजननेन करणानुग्राहकतयाङ्गत्वात्प्रकरणेनाश्रयलाभोपपत्तिरित्याह * तत्रेति * अङ्गत्वादेव च प्रकरणेनाश्रयलाभोपपत्तेश्चोदनालिङ्गभूतेन धातुना ऽनुवादोपपत्तिरित्याह * तथा लब्धश्चेति * कथं पुनः करणांशातिरेकमात्रेणाङ्गत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याह * पदेति * नामपदमस्येति नामार्थो बहुव्रीहिणोक्तः स्वमतेन करणांशे व्यतिरेकमाह * शक्यते त्विति * प्रचिततरत्वमुपपादयति * धात्वर्थेन हीति * धात्वर्थस्य व्यापाररूपत्वात्साक्षात्कारकत्वोपपत्तेर्भावनावच्छेदकत्वोपपत्तेश्च शीघ्रं करणाकाङ्क्षानिवर्त्तकत्वं गुणस्य त्वव्यापाररूपत्वात्काष्ठादिवत्साक्षात्कारकत्वानुपपत्तेर्भावनावच्छेदकत्वानुपपत्तेश्च भावनाख्यक्रियावच्छेदकधात्वर्थसम्बन्धोत्तरकालं करणत्वनिष्पत्तेश्चिरेण करणाकाङ्क्षानिवर्त्तकतेत्यर्थः। करणांशान्तर्गतिमाश्रयस्योपसंहरति * तस्मादिति * आश्रयस्यांशत्रयातिरेकनिरासः किमर्थं इत्यपेक्षायां कथम्भावोपपत्तिप्रयोजनत्वोक्तिपूर्णं संस्थाधिकरणन्यायेन सर्वेषां गुणानां काम्यानामाश्रयैः सह सामानविध्यनिरासात्तत्रैव गुणस्य कर्मसादृश्याभावेन तद्धर्मतातिदेशायोगादिति कर्त्तव्यताविरहेण करणत्वानिर्वाहाशङ्कानिरासार्थमाश्रयभूतकर्मधर्मादिदेशस्य वक्तव्यत्वात्सन्निधानात्तु नित्यस्येति कर्त्तव्यतयेति गम्यत इति च संस्थाधिकरणभाष्ये वक्ष्यमाणत्वादिहाभिधानमयुक्तं प्रासङ्गिकाभिधाने ऽपि वा यस्मादेवं चायं जुहोत्यर्थो ऽनुवाद इत्यादिभाष्येणाधिकर-

शेषे समाप्ते ऽभिधेयत्वात्ततः प्रागयुक्तमभिधानमित्याशङ्काद्वयं निरस्यति *तेनेति* एतदधिकरणव्युत्पाद्यगुणकरणत्वनिर्वाहार्थंहि वाश्रयधर्मातिदेशस्य वक्तव्यत्वेन प्रसक्तत्वादापन्नत्वादग्निहोत्रस्य चाश्रयत्वेनोपस्थानाद्विध्यन्ताश्रयित्वे ऽभिहिते तस्य स्वयं फलवत्त्वेन गुणं प्रति द्वारत्वाख्याश्रयत्वायोग्यदन्यस्य चाश्रयत्वयोग्यस्य होमस्याप्रकृतत्वादनेनैव वाक्येनाश्रयविधौ वाक्यभेदापत्तेर्गुणफलान्वयानुपपत्तिरित्याशङ्काशेषस्याग्निहोत्रविध्यन्तातिदेशोक्तः । प्रागनुत्थानात्तन्निरासार्थं यस्मादेव चेत्यादिभाष्यशेषं विनाप्यधिकरणपर्यवसानानुपपत्तेस्ततः प्रागस्मिन्नधिकरणे ऽभिधानं युक्तमित्याशयः । यद्यपि च संस्थाधिकरणे सामानविध्ये निरस्ते कुतस्तर्हीति कर्त्तव्यताप्राप्तिरित्यपेक्षायामाश्रयगतेतिकर्त्तव्यतानिर्देशो वक्ष्यते तथापीह गुणफलान्वयनिर्वाहार्थं वक्तव्य एवेति प्रयोजनभेदेनापौनरुक्त्यसूत्रनार्थं संस्थाधिकरणविषयत्वोक्तिः। यद्वा संस्थानां काम्यत्वेनानित्यत्वान्नित्यधर्मात्ययानुपपत्तेः सामानविध्यायोगाद्विकारतान्यदीयधर्मग्राहितेति विकारशब्देनान्यदीयधर्मग्राहित्वे ऽभिहिते कस्यासौ विकार इत्यपेक्षिते स नित्यस्येति सूत्रावयवेन नित्यस्याश्रयस्योक्त्यादिः काम्यो गुणो विकार इति नित्यत्वसाम्येनाश्रयस्य नित्यधर्मान्वयाविरोधादित्येवं विकारास्तु कामसंयोगे स नित्यस्य समत्वादिति संस्थाधिकरणसिद्धान्तसूत्रस्य व्याख्यान्तरसूचनार्थः । आश्रयधर्मातिदेशस्य वक्तत्वमुक्त्वा तदभिधानार्थस्यानयेति भाष्यस्य किं केन कथं भावे
५५३।१ ऽप्यतिरिक्ताश्रयापेक्षावादिव्याख्यां दूषणायोपन्यस्यति * तत्रेति * दूषयति * तत्त्विति * स्वमतेन षष्ठीसमासत्वेन व्याचष्टे * अत इति * प्रश्ने कुत इति भाष्यं नासौ साध्यस्य भवतीति साधनेन सम्बन्ध्यन्त इत्यादिसंस्थाधिकरणभाष्ये साध्यभूतधात्वर्थान्वयद्वारा साधनभूतस्य गुणस्येतिकर्त्तव्यतान्वयस्य वक्ष्यमाणत्वाद् गुणस्य साक्षादितिकर्त्तव्यतान्वयायोग्यत्वावगतः कर्त्तव्यताविशेषत्वाच्चेतिकर्त्तव्यतायाः कर्त्तव्यतापरपर्यायानुष्ठेयरूपेण धात्वर्थेनैवान्वययोग्यत्वप्रतीतेः । सिद्धरूपस्य गुणस्येति कर्त्तव्यतान्वयो न सम्भवतीत्यभिप्रायत्वेन व्याचष्टे *कुत इति* करणत्वप्रयुक्तत्वादितिकर्त्तव्यतान्वयस्य साक्षात्करणत्वाभावाद् गुणस्य साक्षादितिकर्त्तव्यतान्वये ऽपि धात्वर्थद्वारा करणत्वेन तद्द्वारेतिकर्त्तव्यतान्वयाविरोधात्कर्त्तव्यताविशेषत्वोक्तेश्चानुष्ठेयवाचित्वे धात्वर्थस्याप्यनुष्ठेयत्वेनेति कर्त्तव्यतां प्रति प्रयोजकत्वापत्तेरपूर्वप्रयुक्त्युक्तिबाधप्रसङ्गाद् भाव्यान्वयिवाचित्वावगतेर्गुणस्यापि करणत्वेन भाव्यफ-

मवाक्यस्य कर्मोत्पत्तिवाक्यानन्वयात्तत्प्राप्तकर्मानुवादकत्वं न स-म्भवतीत्याशङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे * केनेति * उभयाकाङ्क्षालक्षणा-न्वयाभावे ऽपि गुणकामस्याश्रयभूतकर्मोत्पत्त्यपेक्षत्वादुत्पत्तिवा-क्यान्वयो ऽस्तीत्याशयः । परिसंख्यासूचनार्थं गुणकामवाक्यस्य कर्मफलान्वयाविधायित्वे प्रागुक्ते ऽपि फलवाक्यान्वयाभावेन त-त्प्राप्तकर्मानुवादस्यानाशङ्क्यत्वात्फलं प्रति वा विधायकं वाक्यं ना-स्तीति व्याख्या न कृता । ननु गुणकामवाक्ये फलवाक्यप्राप्तहोमानु-वादसिद्ध्यर्थं नान्यद्धोमस्य फलविधायकं वाक्यं नास्तीत्यवाच्यं ऽपि होमस्य फलापेक्षत्वात्तस्यैवेन्द्रियं फलं भविष्यतीत्याशङ्कानि-रासायास्य भाष्यस्यैषो ऽर्थः कैश्चिद् कृतः स किमित्युपेक्षित इत्या-शङ्क्योपन्यासपूर्वं तद्व्याख्यां दूषयति * के चित्त्विति * होमस्यावि-धेयत्वे विहिते फलविध्याशङ्कानुत्थानादप्रस्तुतोपन्यासापत्तिरि-त्याशयः। तस्मादित्याशङ्काशेषनिरासोपसंहारभाष्यं भिन्नवाक्यत-या भासमानमेकवाक्यतया व्याचष्टे*तस्मादिति*अग्निहोत्रवाक्य-प्राप्तकर्मानुवादित्वेनेन्द्रियवाक्यस्य कर्मान्तराविधायित्वाभावाच्च गु-णफलान्वयविधायित्वानुपपत्तिरिति भाष्यार्थे दर्शिते जुहोतेः प्रत्य-यानुग्रहार्थत्ववच्चोदनालिङ्गत्ववच्चाश्रयलिङ्गत्वमपि फलमनुवादा-र्थवत्त्वाय सूचयितुं गुणफलात्मककारकान्वयस्य क्रियात्मकभा-वनाद्वारत्वाद् गुणस्य भावनावच्छेदकतया धात्वर्थद्वारत्वाद्धोमस्या-नुग्राहकतोक्ता गुणधात्वर्थयोः साध्यसाधनान्वयस्य वा फलसाध-नतेति पक्षान्तरोक्त्यर्थमथ वेति भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति * येन कारणेन दध्नः फलमुक्तं तेनैव सम्बन्धादित्युक्ते किं तत्कारणमित्य-पेक्षिते विवक्षितशब्दोक्तं दधिशब्दोप्रमादपाठत्वे कारणमुक्त्वा दध्न एव तर्हि फलं युक्तमित्याशङ्क्य * केवलाच्चेत्युक्तम् * अस्मिन्पक्षे
५५४।१ वाक्यभेदं शङ्कते * अत्र त्विति * अत्र पक्षे ऽनेनैव वाक्येन द-धिहोमान्वयविधानात्तस्य फलान्वयविधानाच्च वाक्यभेदः स्यादि-त्युक्ते प्रकरणाद्धोमान्वयो भविष्यतीत्याशङ्क्य * दधिफलसम्बन्धे चेत्युक्तम् * गुणस्य फलान्वयोत्तरकालं तदन्यथानुपपत्त्या सामा-न्यतो धात्वर्थान्वये ऽवगते तद्विशेषापेक्षायां प्रकरणाद्धोमाख्यो वि-शेषो लभ्यते नान्यथेत्याशयः । दध्ना जुहोतीति वाक्यात्तर्हि होमान्वयो भविष्यतीत्याशङ्क्य * पूर्वोक्तेनेत्युक्तम् * गुणादीनां त्वसम्बन्धादिति वार्त्तिकोक्तेन न्यायेनेन्द्रियवाक्यस्य दधिहोमान्व-यकारिवाक्यैकवाक्यत्वाभावान्नैन्द्रियवाक्ये तत्कारितहोमान्वयग्र-हणमित्याशयः । तस्मादाद्यैवेन्द्रियवाक्यव्याख्या युक्तेत्याह * अत

इति * अत्रैव समाप्तिभाष्यानुगुण्यमाह * तथा चेति * का तर्ह्यथ वेति भाष्यस्य गतिरित्याशङ्क्याह * तेनेति * युक्तिशून्योत्प्रेक्षाविकल्पः एवं तु समस्तभाष्यभङ्गापत्तेराद्यपक्षोपसंहारैकवाक्यत्वेन व्याचष्टे * अन्यं त्विति * उपसंहारे दधिशब्दस्य विवक्षितत्वादिति हेतूक्त्यानर्थक्यमाशङ्क्य * सोपपत्तिकइत्युक्तम् * सम्बन्धशब्देन विशेषणप्रधानेन सम्बन्धोपसर्जनदधिनिर्देशात्समस्तभाष्यैकवाक्यत्वाविरोध इत्याशयः भाष्यस्येति करणव्याख्यानायेति शब्दः स्वमतोपपादनाय वाक्यभेददूषणपरिहारं प्रतिजानाति * शक्येति * प्रश्नपूर्वं परिहरति * कथमिति * तृतीयोक्तस्य करणत्वस्येन्द्रियभावनादेशेन विधानात्तस्य च क्रियासम्बन्धिरूपत्वादर्थापत्त्या प्रतिसम्बन्धिरूपक्रियाप्रतीतेः सम्बन्धावगमान्न वाक्यभेद इत्याशयः। क्रियात्मकभावनावच्छेदकधात्वर्थविशेषानिर्धारणं मात्रशब्देनोक्तम्। ननु वाक्यभेदाभावे ऽपि श्रुतस्य दध्नो विधेयत्वसम्भवे गम्यमानस्य सम्बन्धस्य विधेयत्वकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्याह * शक्नोति * करणशक्तिरेव क्रियाकारकरूपार्थद्वयाधीननिरूपणत्वात्सम्बन्धशब्देनोपचरितेत्याशयः। नन्वेवमपि करणत्ववद्दध्नो ऽपि विधेयत्वात्तस्य च धर्मित्वेन प्राधान्यात्करणत्वविशिष्टस्य दध्नः फलहेतुत्वं युक्तं न दधिविशिष्टस्य करणत्वस्येत्याशङ्क्याहेतीति शाब्दे व्यवहारे शाब्दस्यैव प्राधान्यस्य विवक्षितत्वात्सम्बन्धस्यैव विभक्त्योक्तत्वेन प्रत्ययार्थतया शब्दतः प्राधान्यात्फलहेतुता युक्तेत्याशयः। नन्वेवमपि होमाख्यधात्वर्थविशेषानवच्छिन्नक्रियामात्रसम्बन्धस्य फलसाधनत्वविधौ धात्वर्थविशेषानपेक्षणाद्धोमावच्छिन्नक्रियासम्बन्धस्य तु विधौ प्रकरणालोचनात्प्रागेव होमलाभाभ्युपगमापत्तेर्नोभयथापि प्रकरणाद्धोमलाभोपपत्तिरित्याशङ्क्याह * तत्र त्विति * यथा वैश्वदेवीशब्देनैव सन्निहितस्य द्रव्यविशेषस्य देवतान्वये ऽभिहिते ऽप्यामिक्षाशब्दो विशेष्यान्वयार्थस्तथेहापि धात्वर्थविशेषानवच्छिन्नायां भावनायां दध्नः करणत्वायोगाद्वाक्यभेदापत्तेश्च वाक्योपात्तेन जुहोतिनेदन्तया धात्वर्थविशेषानुपनयनाद्य प्रकरणाद्धात्वर्थविशेषो लप्स्यते तदवच्छिन्नायां भावनायां करणं सद्दधिफलसाधनमिति प्रकरणलभ्यधात्वर्थविशेषावच्छिन्नया क्रियया सह दध्याख्यकारकसम्बन्धस्य फलान्वये वाक्येनावगते को ऽसौ क्रियात्मकभावनावच्छेदको धात्वर्थविशेषः प्रकरणलभ्य इति निर्द्धारणापेक्षायां प्रकरणाद्विशेषनिर्द्धारणेत्यर्थः। प्राकरणिकहोमलाभोक्तेर्भाष्योपपादनं प्रयोजनमाह * तेनेति * ननु दध्नेन्द्रियं

भावयेदिति फलभावनायां दध्नः करणत्वाभिधानाद्धोमभावनां प्रति करणत्वानवगतेः फलभावनाकरणत्वलक्षणस्यैव तु क्रियाकारकान्वयस्य फलहेतुत्वाभ्युपगमे कर्मफलान्वये ऽपि फलभावनाकरणाभूताद्धोमात्फलमित्यपि वक्तुं शक्यत्वात्क्रियाकारकान्वयस्य फले विधापत्तेरन्यतरप्राप्तौ च सम्बन्धविधेर्जाघन्यधिकरणे निपेत्स्यमानत्वाद्धोमप्राप्तौ दधिहोमसम्बन्धविध्यनुपपत्तेरप्राप्तौ वा होमस्यापि विध्यापत्तेरयुक्तमिदं पक्षान्तरमित्याशङ्क्याह * ततश्चेति * समस्तभाष्यसमर्थनायायुक्तमपि पक्षान्तरं प्रौढ्यौपपादितमित्याशयः । समाप्तिभाष्यं कथं तर्हि समर्थनीयमित्याशङ्क्य द्वेधा समर्थय-
५५५।। ते * समाप्तीति * विशेषणभूतसम्बन्धप्रधानो ऽयं निर्देश इत्याशयः । ननु कारकाणामन्योन्यान्वयायोगाद् गुणस्य साक्षात्फले विध्यनुपपत्तेर्भावनायां विधेयत्वात्प्राप्तायां च तस्यां फलान्वये गुणान्वये च ज्ञाप्यमाने सकृदुच्चरितस्य वाक्यस्यानेकार्थपरत्वायोगादावृत्तिलक्षणवाक्यभेदापत्तेस्तत्परिहारार्थं गुणफलान्वितापूर्वभावनाविध्यभ्युपगमे ऽपि गौरवलक्षणो वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्ने * नन्विति * पदद्वयान्वयव्यापारस्य पदद्वयसमभिव्याहारलभ्यत्वेनैकार्थवाच्यनेकपदकल्पकार्थापत्तिप्रसवशक्तिकल्पनलक्षणगौरवानापादकत्वादनेकार्थविशिष्टैकभावनाविधायकस्य विधिप्रत्ययस्य नैकविधिकल्पकार्थापत्तिप्रसवशक्तिकल्पनाद् गौरवं वाच्यं तच्चेह फलान्वयस्याविधेयत्वान्नास्तीत्याशयेन प्रतिज्ञाहेतुप्रश्नपूर्वं परिहरति * नैष इति * श्लोकं व्याचष्टे * बहवो ऽपीति * फलभावनायां प्रवृत्तेर्विध्यनपेक्षत्वोपपादनार्थम् * यो हीत्युक्तम् * ननु भावनार्थे ऽपि विधित्वे गुणार्थत्वाद्विधेर्भावनायामतात्पर्याद्विधेयस्य च गुणस्य करणत्वात्क्रियात्मकभावनाकाङ्क्षत्वे ऽपि प्रकृतस्वर्गफलकभावनान्वयान्नैराकाङ्क्ष्योपपत्तेर्भाव्यानाकाङ्क्षत्वादनुवाद्यायाश्च भावनाया भाव्येन विशेष्टुमशक्यत्वाद्भावनामात्रानुवादेन दधिविध्यापत्तेरिन्द्रियविशिष्टभावनानुवादोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य दधिविशिष्टायां भावनानुवादोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य दधिविशिष्टायां भावनायां विधेस्तात्पर्यं वक्तुम् *भावनां विधत्तइत्युक्तम्* विधिमात्रार्थस्यापि प्रत्ययस्य स्वारसिकफलांशप्रवृत्त्यनुमोदत्वाभिप्रायेणानुवादकत्वोक्तेर्नैकस्य प्रत्ययस्य विध्यनुवादार्थत्वविरोधः । ननु गुणकामेषु भावनाविध्यभ्युपगमे विहितविध्ययोगाद्भावनाभेदः स्याद्विधेयायाश्च भावनायाः करणाकाङ्क्षायां प्रत्यासत्तेर्द्धात्वर्थस्यैव कारणत्वान्न गुणात्फलं स्यादित्याशङ्काद्वयं निरस्यन्नधिकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * प्रा-

सायां भावनायां गुणफलयोर्द्वयोरन्वयायोगादन्यतरानर्थक्यापत्ते-र्भावनान्तरविध्यभ्युपगमे ऽपि धात्वर्थस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात्क-रणत्वानुपपत्तेर्गुणस्यैव करणत्वमविधेयत्वादेव च धात्वर्थस्याभे-दात्तस्यैव चेह कर्मशब्देनोक्तत्वादकर्मान्तरता युक्तेत्याशयः ।

॥ वारवन्तीयादीनां कर्मान्तरताधिकरणम् ॥ १२ ॥

समेषु कर्मयुक्तं स्यात् ॥ २७ ॥

प्रकृताश्रयालाभे गुणफलान्वयापवादार्थत्वेन धात्वर्थाभेदा-पवादार्थत्वेन वानन्तरसङ्गतिमाह * इदानीमिति * रेवतीवाक्यस्यैव विचार्यत्वादग्निष्टुद्वाक्योदाहरणानर्थक्यमाशङ्क्याह * तत्रेति * गु-णफलान्वयस्य कर्मान्तरत्वस्य च पूर्वकर्मापेक्षत्वाद्विचार्यप्रतियोगि-कर्मविधायित्वेनाग्निष्टुद्वाक्यस्यापि विचारविषयतास्तीत्याशयः । वारवन्तीयस्याग्निष्टोमसामत्वाप्राप्तौ पक्षद्वये ऽपि वाक्यभेदापत्तेस्त-त्परिहारार्थं भाष्यानुदाहृतमपि वारवन्तीयवाक्यमुदाहृतम् * त-त्रेति * सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रापीति * पूर्वपक्षवचन-व्यक्तिः क्लिष्टत्वसूचनार्थं पश्चादुक्ता पूर्वपक्षभाष्यं संक्षिप्य व्या-चष्टे * किमिति * विदितस्येति भाष्योक्तो धात्वर्थानुवादः पशु-काम एवं कृत्वेत्यादिभाष्योक्तश्च फलस्य कर्मसमभिव्याहारनिरा-सेन गुणसमभिव्याहारः समस्तशब्देन व्याख्यातः। एतदेवोपपादय-ति * तथा हीति * ननु रेवतीवारवन्तीयान्वयविधानात्तस्य च फलान्वयविधानाद्वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह * रेवतीति * पृ-थक्श्रुतिः श्रवणमस्येति विग्रहः। शङ्कोत्तरत्वेन श्लोकं व्याचष्टे * यस्त्विति * उत्पत्तिशब्देनोत्पत्तिफलत्वाल्लक्षणया रेवतीवारवन्ती-ययोः सम्बन्धापादिका रेवत्याधारवारवन्तीयक्रियोक्ता तेन रेव-तीषु वारवन्तीयं कुर्यात्तेन च पशून् कुर्यादित्यावृत्तिः स्यादित्याश-ङ्कार्थः क्त्वाप्रत्ययेन विधावस्मृतेनापि धातुवाच्यायाः क्रियायाः पू-र्वकालत्वोक्तेस्तस्याश्चाप्राप्तत्वेनानुष्ठानं विना पूर्वकालत्वायोगाद्वि-धिफलानुष्ठानाक्षेपसिद्धेर्न विधिप्रत्ययावृत्तिरित्युत्तरार्थः। नन्वेवम-प्यग्निष्टुति वारवन्तीयस्य प्राप्तत्वाद्रेवतीषु विधिसंक्रान्तेस्तासा-मेव फलहेतुत्वापत्तेर्वारवन्तीये पशवः फलमिति भाष्यमयुक्तमि-त्याशङ्क्याह * तत्रापीति * गुणफलान्वयविवादे तेनेति सर्वना-म्नो गुणपरामर्शित्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वात्तस्य च प्राधान्यनिर्दिष्टपरा-मर्शित्वाद्रेवतीषु कृतेन वारवन्तीयेन पशून्कुर्यादिति वाक्यार्थप्रती-तेर्वारवन्तीयस्य क्रत्वर्थत्वेन प्राप्तस्यापि दधिवत्फलं प्रति विधिर्यु-

क्त इत्याशयः। यागवद्वारवन्तीयस्यापि प्राप्तत्वाद्विधिर्न सम्भवतीत्याशङ्कां गुणोपादानवशेन यागाद्विधायकोत्तारणं न प्राप्तिमात्रेण रेवतीनां च करणीभूतगुणपरामर्शिनैतच्छब्देन विलिङ्गसंख्यात्वादुपादानाशक्तेर्न वारवन्तीयाद्विधायकोत्तरणावगतिरित्याशयेन निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * गुणेति * नन्ववगतप्राधान्यस्यान्यार्थता न युक्तेत्याशङ्क्य धात्वर्थस्थानीयशब्देनेप्सिततमत्वाभावे ऽप्यनीप्सितकर्मत्वेन प्राधान्योपचार इत्युक्ते तथापि कर्मत्वेनोक्तस्य कथं करणतेत्याशङ्क्य करोतिवाच्यां भावनां प्रति कर्मत्वे ऽप्याख्यातोक्तां प्रतिकरणत्वाविरोधः करोत्यभिहितामित्यनेनोक्तः दधिहोमसम्बन्धो वाक्येन विधीयते इति पूर्वाधिकरणभाष्योक्तेन न्यायेनेहापि रेवतीष्विति सप्तमीश्रुतेरधिकरणभूतान्यो रेवतीभ्यः फलमित्यवगमादधिकरणत्वाक्षिप्तस्य चाधाराधेयसम्बन्धस्य विभक्त्यन्तर्गतत्वेन प्रत्ययार्थतया प्राधान्याच्छ्रुत्या फले विधिप्रतीतेरेतेनेत्येकवचनान्तेन च सर्वनाम्नो परामर्शोपपत्तेर्यत्पशून्भावयेत्तदेतेन रेवतीवारवन्तीयसम्बन्धेनेति वचनव्यक्त्यभ्युपगमे तु सम्बन्धादेव फलमित्याह * अथ वेति * नन्वन्येषामपि वाक्यभेदानां सिद्धान्ते वक्ष्यमाणानां कः परिहारः पूर्वपक्षिणो ऽभिमत इत्याशङ्क्याह * एवं च सतीति *कृत्वाशब्दार्थस्य रेवत्यन्वयविषयत्वेनाप्राप्तस्या ऽप्येकविंशतित्वमग्निष्टोमसाम कृत्वेत्यतो वारवन्तीयवाक्यसहिताद्वारवन्तीयाग्निष्टोमसामविषयत्वेन प्राप्तस्यादिशब्देनानुवादः सूचितः। सिद्धान्तएव
५५७।२ त्वतिगौरवलक्षणो वाक्यभेदः स्यादित्याह * कर्मान्तरेति * अल्पार्थविधौ च सर्वपदार्थान्वयसम्भवे बह्वर्थविधिर्न लभ्यतइति प्रतिज्ञाहेतुप्रश्नगौरवलक्षणो ऽपूर्वमुपपादयति * तवेति * पूर्वपक्षे वाक्यभेदपरिहारमुपसंहरति * तेनेति * भाष्यकृता तर्ह्येतच्छब्दादीनामनुवादकता कस्मान्नोक्तेत्याशङ्क्याह * सर्वे चेति * प्रकृतवाच्येतच्छब्दान्वयेनाभेदोक्त्यर्थमपि चेतिभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं फलतो व्याचष्टे * तस्मादिति * प्रकृताश्रयालाभाद् गुणफलान्वयानुपपत्तिं वक्तुं गुणफलान्वयस्य प्रकृताश्रयलाभापेक्षां दर्शयन् सिद्धान्तमारभते* इतीति *स गुणः फले विधातुं शक्य इति वाच्ये प्रकृताश्रयालाभे गुणफलान्वयायोगवद्धात्ववगतस्य कर्मसम्बन्धस्यानुवादत्वायोगाद्विध्यापत्तेः प्रकृतयागाश्रितस्य वारवन्तीयस्य फलान्वयाभ्युपगमे ऽपि दुष्परिहरो वाक्यभेद इति सूचयितुं फलभूतयागाभेदोक्तिः। उत्तरार्द्धसूचितमर्थं विवृणोति * इदं तावदिति * फले विधीयमानस्य गुणस्या-

अयभूतधात्वर्थापेक्षायामेकवाक्योपात्तस्य यागस्याश्रयत्वप्रतीतेस्ता-
दृशस्याप्तत्वेनानुवादायोगाद्विध्यापत्तेर्विध्ययोगाद्यागान्तरत्वं स्यादि-
त्याशयः। स चेति यज्यर्थः परामृष्टः अत्रैव दृष्टान्तमाह *तद्यथेति*
यथेन्द्रियकामवाक्ये ऽन्यत एव दध्नो होमान्वयलाभान्न कर्मान्तर-
ता व्यवसितेति पूर्वानुषङ्गेण योज्यम्।दृष्टान्तं विवृणोति * श्रुतेति *
यद्वा दधिहोमसम्बन्धमात्रे विधीयमानइति ल्यब्लोपे पञ्चमीमङ्गी-
कृत्यैकग्रन्थतया योज्यम्।नन्विहाप्याश्रयापेक्षायां प्रकरणान्वयो ल-
प्स्यत इत्याशङ्क्याह * शक्नोति हीति * साम्नो यागनिष्पत्त्यशक्ता-
वपि रेवतीनां याज्यानुवाक्यावद्देवतोद्देशद्वारा निष्पादकत्वं भविष्य-
तीत्याशङ्कामग्निष्टुत्याग्नेया ग्रहा भवन्तीति सर्वाभ्यासेष्वग्निर्देवत्याच्च
श्रुतेरैन्द्रीणामृचां साधनत्वायोगान्निराकर्तुं शक्यामपि सप्तम्या सा-
माधारत्वश्रुतेर्यागसाधनत्वाशङ्कैव नोत्तिष्ठतीत्येवं निराकर्तुम् *रे-
वतीगुणकमित्युक्तम् * एतदेवोपपादयति * तथा हीति * सा-
क्षाद्यागसाधनान्तरपरिसंख्यार्थं कर्तृग्रहणम् देवताभिधानार्थगक्ष-
राभिव्यक्तिद्वारापि स्तोत्रसाधनत्ववद्यागसाधनत्वं यज्ञकर्मणी-
त्येकश्रुत्यविधिविरोधान्नानास्वरसमाहारात्मकस्य साम्नो न स-
म्भवतीति सूचयितुम् * साम्नेत्युक्तम् * सत्सम्बन्धानुवादित्वा-
दित्यनेनं सूचितमर्थमुपसंहरति * तस्मादिति * नन्वेवमपि स्तो-
त्रस्याश्रयत्वोपपत्तेर्गुणफलान्वयो निर्वक्ष्यतीत्याशङ्क्याह * यस्त्विव-
ति * नन्ववान्तरप्रकरणात्प्रणयनस्य गोदोहनाश्रयत्ववदिहापि
वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यमित्यग्निष्टोमस्तोत्रावान्तरप्रकरणान्तः
पातकल्पतयाग्निष्टोमस्तोत्रस्याश्रयत्वमभ्युपगमिष्याम इत्याशङ्क्य * ५५८।२
आतिदेशिकत्वादित्युक्तम् * उत्पत्तावेव प्रकरणाभिव्यक्तेर्विकृ-
तावुत्पत्त्यभावान्न स्तोत्राणां प्रकरणं सम्भवतीत्याशयः। वारवन्तीय-
स्याश्रयालाभं वृद्धवाक्येन द्रढयति * आह चेति * ननु षड्जादि-
स्वरसमाहाररूपाया गीतेः सिद्धरूपायाः फलसाधनत्वेन विधीयमा-
नाया निर्व्यापारायाः साधनत्वायोगात्साध्यभूतव्यापारापेक्षायां प्र-
करणाद्यागसाधनत्वस्यावगतस्य साक्षादसम्भवे ऽपि तदङ्गस्तोत्र-
द्वारोपपत्तेर्गुणफलान्वयो निर्वक्ष्यतीत्याशङ्कते * अथेति * वार-
वन्तीयस्य यागानङ्गत्वाद्याङ्गाङ्गभूते स्तोत्रे ऽवतारो न सम्भवतीति
परिहर्तुं यो हि प्रधानोपकारित्वेन श्रूयते स तदङ्गो ऽपि स्थित उ-
पकरोतीत्येवं फलपतइत्यौदुम्बराधिकरणवार्त्तिकोक्तमङ्गावतारन्या-
यस्याङ्गमात्रविषयत्वं स्मारयति * तदिति * एतदेवाङ्गावतारन्या-
योदाहरणे सप्तदशारत्नित्वे वाजपेयाङ्गत्वं दर्शयन्नुपपादयति * स-

सदशेति * वाजपेयोपकारित्वं विना तदङ्गत्वायोगाद्वाजपेयस्य च साक्षात्परिमाणेनोपकारासम्भवाद्यथा वाजपेयस्योपकर्तुं शक्नोति सप्तदशारत्नित्वं तथोपकरिष्यतीत्यध्यवसानाद्वाजपेयाङ्गपशुयागाङ्गयूपाङ्गत्वद्वारोपकरोतीत्यवधार्यतइत्यर्थः । इदं पुनरित्यनेनोत्तरार्द्धमुपपादितं वारवन्तीयस्य क्रियानङ्गत्वं वक्तुमनङ्गभूताया अपि क्रियाया वारवन्तीयस्य करणत्वोपजननेनोपकारित्वाद् गुणभूततोक्ता। ननु वारवन्तीयस्य क्रियां प्रत्यनङ्गत्वे ऽपि फलसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या साधनत्वावगमात्साक्षात्साधनत्वायोगे ऽपि स्तोत्रद्वारा कल्पयिष्यतइत्याशङ्क्य योग्यतानपेक्षेणाकाङ्क्षामात्रेण साध्यक्रियान्वयायोगं वक्तुमपेक्ष्यमाणं केवलं न तु सप्तदशारत्नित्ववचो * ग्रमानामित्युक्तम् * अङ्गत्वं चपरम्परयाप्युपकारित्वमात्रेण युक्तमाश्रयापेक्षायास्तु निर्व्यापारस्य कारकत्वानुपपत्तेर्व्यापारवत्त्वसिद्ध्यर्थत्वादयोग्यतया च क्रियया व्यापारवत्त्वासिद्धेः फलसाधनत्वानुपपादकव्यवहिताश्रयकल्पना न युक्तेत्याश्रयत्वोक्त्या सूचितम्। अप्रकृतमेव तर्ह्याश्रयत्वयोग्यं क्रियान्तरं कल्पयिष्यतइत्याशङ्क्य * अथेत्युक्तम् * कर्मान्तराङ्गत्वरूपवाक्यार्थान्तरप्रतिपत्त्यापि वारवन्तीयार्थवत्त्वोपपत्तेः फलान्वयस्यावश्योपादेयत्वाभावान्नाप्राकृताश्रयकल्पना युक्तेत्याशयः अन्यथापि चानर्थक्यपरिहारोपपत्तौ नानर्थक्यतदङ्गन्यायो ऽस्तीत्याह * न चेति * फलान्वयवत्कर्मान्तरान्वये प्राकरिणिकाश्रयान्वयकल्पनक्लेशाभावात् * सुतरामित्युक्तम् * नन्वावृत्तिसंख्यादेर्गुणस्य प्रकृतकर्मस्वरूपसाधनत्वाभावे ऽपि कर्मसम्बन्धिप्रयोगपरिच्छेदसाधनत्वात्फलान्वयवद्वारवन्तीयस्यापि यागसम्बन्धिस्तोत्रसाधनत्वात्फलान्वयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अत्यन्तेति * कर्मसिद्धिं विना प्रयोगपरिच्छेदासिद्धेः प्रयोगपरिच्छेदे साधिते कर्मसाधितमिति बुद्धेर्वैपर्म्यमित्याशयः । नन्वत्यन्तभेदे ऽपि सम्बन्धिसम्बन्धात्पशुयागे ऽनुगृहीते वाजपेयो ऽनुगृहीत इति बुद्धिवत्स्तोत्रे कृते यागः कृत इति बुद्धिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * वाजपेयस्येति त्विति * पशुयागविषयो यागशब्दः साध्यसाधनभावलक्षणसम्बन्धविशेषस्तु न व्यवधाने सम्भवतीत्याशयः । यथा कथं चिद्यागाश्रयत्वप्राप्तेस्तत्सम्बन्धानुवादोपपत्तावप्यग्निष्टोमाख्यस्तोत्रसाधनसामत्वलक्षणस्याग्निष्टोमसामत्वलक्षणस्याग्निष्टोमसामत्वस्याप्राप्तेरनुवादायोगाद्वाक्यभेदापत्तेश्च वि-
५५९।१ ध्ययोगादग्निष्टोमसामशब्दो ऽनर्थकः स्यादित्याह * यद्यपीति * आश्रयत्वेन प्रसज्यमानेष्वित्यध्याहारः । अग्निष्टोमसाम्नीति साम-

शब्दः स्तोत्रलक्षणार्थः । एवमेतस्येत्युभयथा अनर्थकं स्यादित्याह * पुनरपि चेति * सन्निधानेनाग्निष्टुद्याग़ाङ्गाग्निष्टोमस्तोत्रसम्बन्धलाभशङ्कानिरासार्थम् * वाक्येनेत्युक्तम् * एतस्य यदग्निष्टोमस्तोत्रसाधनं साम तद्रेवतीषु वारवन्तीयं कृत्वा पशून्भावयेदित्यग्निष्टोमसाम्नो ऽग्निष्टुता विशेषणे विशिष्टानुवादाद्वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः । अथैतस्य यत्स्तोत्रसाम तद्रेवतीषु वारवन्तीयं कृत्वेति पूर्वं वारवन्तीयस्याग्निष्टुत्सम्बन्धः क्रियते ततः पूर्ववत्सर्वस्तोत्रान्वयापत्तेरग्निष्टोमशब्दानर्थक्यात्प्रसङ्गात्तत्परिहारार्थं विशेषणे यथा वाक्येनाश्रयकल्पने वाक्यभेदस्तथैव स्यादित्याह * तस्यैवेति * तथैव वाक्यभेदे पौनरुक्त्यमाशङ्क्यैतस्यैवेति विशेषणे यो विशिष्टानुवादलक्षणः स एवेत्यनेकार्थविधिलक्षणादन्यतोक्ता रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य च क्त्वाप्रत्ययेनाक्षेपोपपत्तेः विधायकानावृत्तावप्येकस्य वाक्यस्यानेकार्थव्यापाराद् गौरवमपरिहार्यमित्याह * ऋक्सामेति * वारवन्तीयस्य फलं प्रति विधेयोपादेयगुणभावाद्रेवतीः प्रत्यनुवाद्योद्देश्यप्रधानभावाद्वैरूप्यं चकारेण सूचितम् ।नन्वग्निष्टुत्प्रकरणेनाश्रयान्वयलाभात्तस्मिंश्च वारवन्तीयमग्निष्टोम सामकार्यमिति विधिना वारवन्तीयस्याग्निष्टुत्सम्बन्ध्यग्निष्टोमस्तोत्रान्वयात्रैन वाक्यभेदापत्तिरित्याशङ्कते * ननु चेति * ननु क्रत्वर्थस्य वारवन्तीयस्याग्निष्टोमस्तोत्रान्वयविधाने ऽपि फलार्थस्य कथं तदन्वयसिद्धिरित्याशङ्क्याह * वारवन्तीयं हीति * वारवन्तीयेन साध्यतया क्रत्वपेक्षणादग्निष्टोमस्तोत्रद्वारैव च वारवन्तीयस्य साधनत्वात्क्रतोश्च [1]साध्यत्वात्प्रकृतातिक्रमकारणाभावाच्च नान्यगतत्वाशङ्केत्यर्थः । पुरुषार्थस्य वा [2]वाक्येनाग्निष्टोमस्तोत्राश्रयत्वविधानं च प्रकरणलभ्याश्रयानपेक्षणात्स्वतन्त्राग्निष्टोमस्तोत्रप्रयोगाभावे ऽपि क्रत्वन्तरार्थप्रयोज्यस्याप्यग्निष्टोमस्तोत्रस्याश्रयत्वोपपत्तेरेतच्छब्दानर्थक्यप्रसङ्गं परिहर्त्तुं तेनाश्रयविशेषणे वारवन्तीयस्याश्रयान्वयविधिनिमित्तवाक्यभेदवदाश्रयस्याग्निष्टुद्विशेषणविधिनिमित्तो ऽपि वाक्यभेदः स्यादित्याह * पुनरपि चेति * एतस्य यद्वारवन्तीयं तद्रेवतीषु कृत्वा पशून् भावयेदिति प्रकरणप्राप्तक्रत्वङ्गत्वस्यैव वारवन्तीयस्य रेवत्याधारतया विधीयमानस्य फलान्वयविधानात्तस्य च वारवन्तीयाग्निष्टोमसामविधिवाक्येनाग्निष्टोमस्तो-

१ एवमेतस्येत्यारभ्यऋक्सामेत्यन्तस्य ग्रन्थस्य पाठान्तरं वाक्येनेत्यारभ्य ऋक्सामेत्यन्तं ज्ञेयम ।

२ इदं पाठान्तरं ।

त्रद्वारैवाग्निष्टुदङ्गत्वावगमान्नैतद्वाक्यभेदद्वयापत्तिरित्याशङ्क्याह * एतस्यैवेति* वारवन्तीयस्य रेवत्यन्वयात्प्रागग्निष्टुदन्वये ऽप्याग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठतइत्यत्र प्राकृतानामाग्नेयीनां स्तोत्रादिद्वारा क्रत्वन्वये ऽपि द्वारविशेषानपेक्षे क्रत्वन्वयाश्रयणेनोपस्थानान्वयवद्वारवन्तीयस्याप्यग्निष्टोमस्तोत्रान्वयानपेक्षक्रत्वन्वयमात्रोपलक्षितस्य फलान्वयोपपत्तेः । क्रत्वन्वयप्राग्भाविफलान्वयपक्षवत्पश्चाद्भाविफलान्वयपक्षे ऽपि सर्वस्तोत्रान्वयापत्तेः द्वितीयवाक्यभेदाभावे चाद्यो वाक्यभेदः स्यादेवेत्यापिशब्दार्थे वाशब्दः स एवेत्येवशब्दोत्कर्षाङ्गीकारेण व्याख्येयम्। क्रत्वन्वयानुवादपूर्वं च वारवन्तीयस्य रेवत्यन्वयकरणे क्त्वाशब्दस्यातिगौरवं स्यादित्याह * ऋक्सामेति[1] * रेवतीयस्य वारवन्तीयवाक्येन वाग्निष्टोमस्तोत्रगामित्वं स्यात्तद्वाक्यविहिताद्वास्याभेदात्सामान्यतो दृष्टेन वेति त्रेधा विकल्प्य गुणादीनां त्वसम्बन्धादिति वार्त्तिके गुणाद्विदिवाक्यानामन्योन्यान्वयाभावस्योक्तत्वाद्रेवतीवाक्यस्य वारवन्तीयवाक्यैकत्वाभावेनाद्यं तावत्कल्पं दूषयति * नैतदिति * वारवन्तीयरूपैक्ये ऽपि क्रत्वर्थपुरुषार्थरूपेण भेदाद्देवदत्तस्येव युद्धभोजनावस्थयोः स्थानैक्यनियमो नास्तीति द्वितीयं दूषयति * पूर्वेति * पुरुषार्थस्य वारवन्तीयस्यात्मनो व्यापारवत्त्वासिद्ध्यर्थं क्रतुं साधयतो ऽपि क्रत्वङ्गत्वं वैलक्षण्योक्त्या निरस्तम्।ननु वेदस्य तत्स्थानत्वाकल्पकत्वे ऽपि क्रत्वर्थवारवन्तीयवत्क्रत्वन्तःप्रयोज्यवारवन्तीयत्वात्पुरुषार्थस्यापि सामान्यतो दृष्टेनाप्यग्निष्टोमस्तोत्रस्थानत्वकल्पना भविष्यतीति तृतीयं कल्पमाशङ्क्य दूषयति * सामान्यतो दृष्टेति * विशेषणमात्रानाङ्गवारवन्तीयादिव्यभिचारनिवृत्तावपि शब्दैकसमधिगम्येष्वर्थेषु सामान्यतो दृष्टप्रमाणत्वस्य नैवं जातीयकेष्वेतद्भवति दृष्टाददृष्टसिद्धिरितीति पूर्वाधिकरणभाष्येणोक्तत्वान्न सामान्यतो दृष्टेनाप्यग्निष्टोमस्तोत्रस्थानत्वसिद्धिरित्यर्थः अग्निष्टोमस्तोत्रस्थानत्वानवगतिमेव वृद्धवाक्येनोपपादयति * आह चेति * फलाय विहितं सामवेदमध्ये पाठं स्वरूपज्ञानार्थमपेक्षते न क्रतुकालीनमग्निष्टोमस्तोत्रस्थाने पाठं वारवन्तीयरूपमात्रविधानेनाग्निष्टोमस्तोत्रान्वयनैरपेक्ष्यलक्षणस्वातन्त्र्यावगमादित्यर्थः । नन्वुक्थ्यादीनां फले विधीयमानानां ज्योतिष्टोममाश्रयतां वाक्यान्तरवशेनान्ते निवेशवद्वारवन्तीयस्याप्याश्रयभूते ऽग्निष्टुत्यग्निष्टोमस्तोत्रस्थाने विधानात्तत्रैव निवेशो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यदीति* स्था-

१ इदं पाठान्तरमितआरभ्यैतावत्पर्यन्तः ग्रन्थः पुनरुक्तः प्रतिभाति ।

नान्तरादर्शनेनोक्थ्यादीनामन्यत्र निवेशो नाश्रये तत्स्थानत्वदर्शनमात्रादित्याशयः। प्रकृतातिक्रमकारणाभावादिति यदुक्तं तदपि दूषयति * यदि चेति * शङ्कादूषणमुपसंहरति * तस्मादिति * ननु ५६०।२
पुरुषार्थस्यापि वारवन्तीयस्य प्रसङ्गेन क्रतुसाधनत्वात्क्रत्वर्थवारवन्तीयधर्मलाभो भविष्यतीत्याशङ्कते * ननु चेति * यथाभ्युदितेष्टयामिज्यार्थयोरपि दधिपयसोस्तण्डुलैः सह श्रपणविधानेन प्रासङ्गिकतण्डुलश्रपणरूपप्रतीतौ कार्यसाधनत्वात्प्रणीताधर्मलाभ इति नावमिकदृष्टान्तार्थः। ग्रहणप्रणयनादीनां प्रणीताद्यङ्गत्वात्कार्यप्रयुक्तत्वाच्चाङ्गानां प्रणीताकार्यश्रपणापूर्वोपकारित्वावगतेरनङ्गस्थितानामपि चोपकारिस्थितत्वमात्रेणोपकारित्वोपपत्तेः श्रपणोपकारिणोर्दधिपयसोः स्थितानां श्रपणापूर्वोपकारित्वात् प्रणीताकार्यापन्नयोर्दधिपयसोर्युक्तं करणमग्निष्टोमसामत्वस्य तु क्रत्वर्थवारवन्तीयानङ्गत्वादनङ्गस्य चानतिदेश्यत्वात्क्रत्वर्थवारवन्तीयकार्यापन्ने ऽपि पुरुषार्थरूपवारवन्तीयेऽतिदेशानुपपत्तेर्नानुष्ठानं युक्तमिति वैषम्यमाह*तत्रैवेति * क्रत्वर्थवारवन्तीयाङ्गताग्निष्टोमसामत्वस्यानाशङ्क्यत्वमर्थान्तरन्यासेनाह * प्रकरणेति * फलार्थेन वारवन्तीयेन प्रकृताग्निष्टुद्ग्रहणे सति वारवन्तीयस्याष्टुत्साधनत्वे ऽग्निष्टोमसामत्वस्य द्वारत्वेनोपकारित्वात्पुरुषार्थे वारवन्तीयं प्रति गुणत्वं शङ्क्येत क्रत्वर्थे तु प्रतिगुणताशङ्कितुमप्यशक्येत्याशयः। साक्षाच्च साम्नो यागसाधनत्वाशक्तेरग्निष्टोमस्तोत्रद्वारा यागसाधनत्वं यागसाधनत्वाच्चाग्निष्टोमस्तोत्रान्वय इत्यन्योन्याश्रयापत्तेः प्रकृताग्निष्टुद्ग्रहणस्यैवासिद्धत्वात्पुरुषार्थमपि प्रति गुणत्वं नास्तीति* तदेव त्वित्यनेनोक्तम् * कदा चिदप्यसिद्धमितिवाच्ये * मृदूक्त्याद्यापीत्युक्तम् * नन्वग्निष्टोमसामत्वस्य क्रत्वर्थवारवन्तीयानङ्गत्वे ऽपि प्राकृताग्निष्टोमसाम यज्ञायज्ञीयधर्माणां कार्यापत्त्या वारवन्तीयाङ्गत्वात्पुरुषार्थे ऽपि वारवन्तीये प्रासङ्गिकक्रतुसाधनत्वात् प्राप्ते ऽग्निष्टोमसामधर्मकत्वात् गुणवृत्त्याग्निष्टोमसामत्वानुवादोपपत्तेर्न वाक्यभेदो भविष्यतीत्याशङ्कामर्थान्तरन्यासेनैव निरस्यन्नाह *यदि त्विति* पुरुषार्थस्य॰ वारवन्तीयस्याग्निष्टोमसामशब्दवाच्याग्निष्टोमस्तोत्रसम्बन्धावगमे सत्यग्निष्टोमसामभूतक्रत्वर्थवारवन्तीयधर्माणां पुरुषार्थे वारवन्तीये दधिपयसोरिव प्रणीताधर्माणां प्राप्तिः स्यात्तदनवगमात्तु क्रतुसाधनसामत्वमात्रेण सामान्तरेष्विवाग्निष्टोमसामधर्माप्राप्तेः कार्यप्रयुक्तत्वाच्च धर्माणां वारवन्तीयत्वमात्रेणाधानाद्यङ्गवारवन्तीय इव प्राप्त्ययोगान्न गुणवृत्त्याप्यग्निष्टोमसामत्वानुवादोपपत्तिरित्या-

शयः । अतः प्रासङ्गिकक्रतुसाधनत्वेनाग्निष्टोमसामत्वलाभादपि वाक्यभेदपरिहारो न सम्भवतीत्युपसंहरति * तस्मादिति * अतो गुणफलान्वये वाक्यभेदपरिहाराशक्तेस्तत्परिहारार्थं यागान्तरविधिरेष्टव्य इत्याह * इतीति * ननु यागान्तरविधावप्राप्तानेकार्थविशिष्टयागविधानाद् गौरवं स्यादित्याशङ्क्याह *तथा सति हीति * साद्यस्क्राः साहस्रा इति चैकेन शब्देन युगपदुपादानलक्षणभङ्गाख्यनिकायवतामग्निष्टुदादीनामेकाहानां निकायित्वावान्तरसामान्येन सुसदृशत्वात्पूर्वस्याग्निष्टुतो विध्यन्तो रेवत्यादियागेषु उत्तरेषु प्रवर्त्तते इत्यष्टमे निकायिनां च पूर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यादित्यत्र वक्ष्यमाणत्वात्तदीयधर्मप्राप्तेरित्यर्थः । बहुप्राप्तिमेव विवृणोति * एषशब्दस्तावदिति*अतः कृत्वाशब्दाक्षिप्तार्थविशिष्टयागमात्रविधानाल्लाघवमित्युपसंहरति * कृत्वाशब्देति * ननु रेवतीवारवन्तीयान्वयस्याग्निष्टोमस्तोत्रक्रियाविशेषणत्वात्तस्याश्चेहाविधेयत्वात् न वि-
५६१।१ शिष्टविधिः सम्भवतीत्याशङ्कते * न त्विति * एतदेव विवृणोति * तथा हीति * श्लोकं व्याचष्टे * यानीति * अग्निष्टोमस्तोत्रस्याविधेयत्वात्तद्विशेषणत्वेन रेवतीवारवन्तीयान्वयानपेक्षे ऽपि कृत्वाशब्दोक्तायाः अग्निष्टोमस्तोत्रभावनायाः स्वरूपेण प्राप्ताया अपि रेवतीवारवन्तीयान्वयविशिष्टरूपेणाप्राप्तेस्तादर्थ्येन विधेयत्वात्तद्विशेषणसत्त्वेनाक्षेपोपपत्तेर्वाक्यभेदाप्रसङ्गाद्विशिष्टविधिः सम्भवतीति परिहरति * नैष इति * करोत्यर्थमिति वाच्ये करोत्यर्थस्याकारकत्वात्क्रियारूपभावनान्वयायोगाशङ्कानिरासार्थं धातुसम्बन्धाधिकारविहितक्त्वाप्रत्ययसामर्थ्यात्क्रिययोरप्यन्वयः प्रतीतः क्रियाकारकलक्षणान्वयायोगे ऽपि च समानकर्तृकत्वेन पूर्वोत्तरकालत्वेन च विशेषणविशेष्यरूपान्वयोपपत्तिसूचनार्थं त्वान्तकरोत्युक्तिः । ननु कृत्वाशब्दोक्तभावनाद्वारा यागभावनया रेवतीवारवन्तीयान्वयग्रहणे ऽप्यग्निष्टोमसाम्ना विशेषणे वाक्यभेदापत्तेरग्निष्टोमस्तोत्रावच्छिन्नैव भावना कृत्वाशब्देनोक्तेति ज्ञातुमशक्यत्वाद्वारवन्तीयस्य च स्वरूपेणातिदेशतो ऽग्निष्टोमस्तोत्रान्वयप्राप्तावपि रेवत्याधाररूपेणाप्राप्तेस्तद्रूपविधावग्निष्टोमसामत्वानुवादायोगादग्निष्टोमसामशब्दो ऽनर्थकः स्यादित्याशङ्क्याह * नवेनेति * भावनावच्छेदकधात्वर्थान्वयं विना रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य भावनाविशेषणत्वायोगात्साम्नश्च यागसाधनत्वाशक्तेः प्रधानभूतयागाख्यधात्वर्थान्वयायोगाद्रेवतीषु वारवन्तीयं यागसाधनं कृत्वेति यागस्य कृत्वाशब्दोक्तभावनावच्छेदकत्वानुपपत्तेस्तदवच्छेदकधा-

त्वर्थापेक्षायां वारवन्तीयस्यातिदेशतो ऽग्निष्टोमस्तोत्रभावनाविशेषणत्वावगतेर्वारवन्तीयान्वितानां रेवतीनामपि तद्विशेषणत्वावगताद्रेवत्याधारस्य वारवन्तीयस्याप्यग्निष्टोमसामत्वानुवादोपपत्तिरित्याशयः । आद्यं श्लोकं व्याचष्टे * रेवतीति * कृदन्ताक्षेपशब्दयोगेन क्रतोरिति षष्ठ्याः कर्तृवाचित्वात्स्वविशेषणस्यैव क्रतुनाक्षेप इत्यर्थः । द्वितीयां व्याचष्टे * सत्विति * साक्षाद्रेवतीवारवन्तीयसम्बन्धोपजीवनाशक्तेर्गुणत्वेन चानर्थक्यतदङ्गन्यायविषयत्वादङ्गेषु तत्सम्बन्धं विक्षेप्तुमारभमाणः क्रतुः क्वाङ्गे निक्षेप्तव्य इत्यपेक्षायां वारवन्तीयस्यातिदेशेन विज्ञातस्थानत्वाद्रेवतीरपि तत्स्थानाः कल्पयतीत्यत्र वाक्ये ऽग्निष्टोमस्तोत्रसाधनायाविधाने ऽपि रेवतीवारवन्तीयान्वयः क्रतुविशेषणमप्यग्निष्टोमस्तोत्रे संक्रामतीत्यग्निष्टोमसामशब्दानर्थक्यदोषो नास्तीत्यर्थः । एवमद्रव्यदेवतात्मकत्वेन वारवन्तीयस्य यागसिद्ध्यशक्तत्वान्न साक्षात्प्रकृतयागान्वयो ऽस्ति अङ्गावतारन्यायाविषयत्वाच्च स्तोत्रद्वारापि पुरुषार्थत्वपक्षे नास्ति क्रत्वर्थत्वपक्षे त्वङ्गावतारन्यायविषयत्वादस्तीति वैषम्यमुक्त्वा साम्नः स्वयं क्रियारूपत्वेनाश्रयभूतक्रियान्तरानपेक्षत्वात्पुरुषार्थस्य चाङ्गत्वेनान्वयायोगादिति वक्ष्यमाणादपि कारणात्प्रकृतयागान्वयो नास्तीत्याह * अतश्चेति * परपक्षदूषणवेलायामेवेतदपि कारणं वाच्यं सत्कस्मात्स्वपक्षसमर्थनात्पश्चादुक्तमित्याशङ्क्य मन्दत्वसूचनायेतीपदर्थवाच्याङ्प्रयोगेण दर्शितं वारवन्तीयस्य गीतिरूपत्वेन क्रियात्वादाश्रयभूतक्रियानपेक्षत्वे सौभरस्यापि वृष्ट्यादिफलार्थस्यानेनैव न्यायेनाश्रयानपेक्षत्वाद्व्यूहः क्रतुप्रयोगापत्तेः क्रत्वङ्गभूतस्तोत्राश्रयत्वप्राप्त्यभावेन स्तुवीतेत्यनुवादानुपपत्तिप्रसङ्गात्करणनिर्देशमात्रेण त्वाश्रयापेक्षत्वे यागादेरपि करणत्वाभ्युपगमादाश्रयापेक्षापत्तेर्वारवन्तीयस्यापि च फलभावनाकरणत्वे पशुकामो ह्येतेनेत्येतच्छब्देन परामर्शापत्तेः करणत्वनिर्देशनाश्रयापेक्षत्वस्यापरिहार्यत्वप्रसङ्गाद्यागादिवच्च सौरभस्यापि फलभावनाकरणत्वमात्रात्करणत्वनिर्देशोपपत्तेः । प्रत्युतैकक्रियाकरणस्यान्यकरणत्वानुपपत्तेः फलभावनाकरणत्वमात्रात्करणत्वनिर्देशोपपत्तेर्वाच्यत्वादनभिमतैव साम्नः क्रियारूपता प्रोद्ध्योक्तेति गम्यते षड्जादिस्वरसमूहात्मकत्वेन गीतेः सिद्धरूपत्वात्तद्रूपस्यापि साम्नः क्रियात्वाभावादपि तु कर्मशब्दः स्याद्भावो ऽर्थः प्रसिद्धग्रहणत्वाद्विकारो ह्यविशिष्टो ऽन्यैरिति सामिक्याश्च क्रियात्वोक्तेः सामार्थो यः कश्च गीतः सम्वरइति श्रुतेः सामशब्दस्य षड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवताख्यस्वरसमूहवा-

चित्वावगमात्स्वरशब्दस्य च मारुतस्तूरसि चरन्मद्रं जनयति स्वर-मित्यादिदर्शनाद्वायवीयसंयोगविभागजनितनादाख्यध्वन्यपरपर्याय-घोषात्मकशब्दपरत्वावगतेस्तस्य चाकाशगुणत्वप्रसिद्धेः क्रियात्वे च साम्नो ऽशब्दात्मकत्वेनोच्चारणाख्याध्ययनायोगात्सामान्यधीयतइति प्रयोगायोगापत्तेर्ध्वनिनादापरपर्यायस्वरात्मकगीतिर्जनिकायामुच्चार-णक्रियायामृचं प्रति प्रधानसाम्नो गुणभूतत्वाय संस्कारकर्मत्वव्य-पदेशसिद्ध्यर्थं गीतित्वमुपचर्य व्याख्यातुं शक्यत्वादुच्चारणक्रिया-द्वारैव च वक्ष्यमाणाधिकरणस्थाया हीष्यादिप्रति सौरभस्याश्रयत्वो-पपत्तेरुपपादयितुं शक्यत्वाद्वारवन्तीयस्य च क्रियात्वे तस्यैवाग्निष्टुतो ऽग्निष्टोमस्य गुणे वारवन्तीये पशवः फलमिति पूर्वपक्षवचनव्यक्त्य-योगात्सन्देहासम्भवेनाधिकरणारम्भानापत्तेर्न पारमार्थिकी क्रि-यात्वोक्तिः सप्तमाधिकरणे तु स्वरस्य सामत्वनिरासो न ह्यभिवत्पक्ष-ग्राममभिव्यञ्जको यो ऽनादे स कवतीषु भावयितुं शक्यो यदि भा-व्येत न कवत्यो भवेयुरिति तत्रत्यभाष्यालोचनयैव गीत्याख्यषड्गा-दिस्वराभावे ऽप्यक्षराभिव्यक्तिदर्शनेन तेषां स्वानुरक्तत्वरूपाभिव्यञ्ज-कत्वे ऽप्यक्षरस्वरूपानभिव्यञ्जकत्वात्तदभिव्यञ्जकवायवीयसंयोग-विभागानां स्वरजनकत्वात्स्वरत्वमुपचर्यतइति द्रष्टव्यं तद्धर्म्योक्त्यैव षड्जादिस्वरूपस्यार्थस्याभिवनीयस्य कवतीषु भावयितुं शक्यताया भावो ऽर्थ इति तत्रत्यसिद्धान्तसूत्रावयवेनाभिधानात्तेनापि क्रियावा-चिता सामशब्दस्योक्तेति नाशङ्कनीयं रथन्तरादिशब्दस्य च गानवा-च्यत्वेन प्रसिद्धगानवाचित्वादृग्वाचित्वे प्रसिद्धग्रहणत्वादित्यवयवेन निरस्ते हन्तिविष्यादिजन्यविकारवदृग्विकारवाचित्वात् दृग्वाचिता न युक्तेति विकारो ह्यविशिष्टो ऽन्यैरित्यन्त्यावयवेन हेत्वन्तराभिधाना-न्न हन्त्यादिदृष्टान्तोक्त्या क्रियात्वं सामसु चिन्तितमिति शङ्कनीयं किं तत्कारणमित्यपेक्षायामाह * पश्येति * श्लोकं व्याचष्टे * दधी-
५६२।१ ति * गडिवदनैकदेशे शक्तिशक्तौ विशिअवयवइत्यादावक्रियायामपि धातुस्मृतेर्गण्डादिशब्दाच्च क्रियानवगतेर्धातुवाच्यत्वमात्रात् क्रिया-त्वासिद्धेः परमार्थतो वारवन्तीयस्याव्यापारत्वेनाक्रियात्वे ऽपि प्रायेण धातूनां क्रियावाचित्वादौपचारिकाक्रियात्वसूचनार्थं धातुवाच्यत्वो-क्तिः क्रियानपेक्षत्वे को दोष इत्यपेक्षायामाह * ततश्चेति * सि-द्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * सूत्रतात्पर्यं व्याख्याय भाष्य-मनुसन्दधानः समोष्विति सूत्रावयवं भाष्यकृद्व्याख्यानस्य क्लिष्ट-त्वात्स्वयं तावद्व्याचष्टे * समोष्विति * गुणशब्दस्येह सिद्धरूपार्थ-वाचित्वादाश्रयत्वानपेक्षत्वे ऽभ्युच्चयमात्रेण क्रियात्मकत्वहेतूक्तिः

भाष्यकृद्व्याख्यानमपि समर्थयते *भिन्नेति* न हीति भाष्यमप्राधान्याद्रेवतीनामेतच्छब्दान्वयायोगादप्राप्तेश्चोद्देश्यत्वायोगाशङ्कानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयति *न हीति* वारवन्तीयात् प्राथम्योक्तेर्यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्यद्युद्देश्यलक्षणमिति न्यायेनोद्देश्यत्वमुद्देश्यत्वाच्च प्राधान्यमप्याभातीत्यानन्तर्योक्त्या सूचितम्। ननु सतीष्वपि रेवतीषु विशिष्टानुवाददोषः प्राप्नुवन्कस्मान्नोक्त इत्याशङ्क्याह*तत्रेति* तच्चाग्निष्टोमसामेत्यपरोऽपि वाक्यभेदः प्राप्नोतीति सूचनार्थैकशब्दः असतीनां च रेवतीनां फलार्थवारवन्तीयान्वयविधौ कृत्वेन्वयाप्राप्तेरन्यत्र च गुणभूतानामन्यान्वयविध्ययोगादेतच्छब्दो ऽर्थशून्यः स्यादित्येतच्छब्दान्वयानुक्त्या सूचितं भाष्यकृतेत्युत्तरभाष्यपातनिकार्थमाह * तच्छब्देति * शुद्धानां रेवतीनां वारवन्तीयं प्रति विधौ पश्चादग्निष्टुद्यागान्वयायोगे ऽपि प्रागेव यागान्वयितया तां विधाय तासां च यागान्वये द्वारापेक्षायां द्वारतया वारवन्तीयान्वयं विधाय यागविशिष्टरेवतीविशिष्टस्य वारवन्तीयस्य फलान्वयविधिर्भविष्यतीत्याशङ्कार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * अथ त्विति * रेवतीविशिष्टस्य वारवन्तीयस्याग्निष्टोमसामत्वाप्राप्तेरनुवादायोगाद्वाक्यभेदापत्तेश्च विध्ययोगादग्निष्टोमसामशब्दानर्थक्यदोषोक्त्यर्थं तथेति भाष्यं रेवतीयागान्वयरेवतीवारवतीयान्वयवारवन्तीयफलान्वयरूपार्थत्रयविधिर्निमित्तवाक्यभेदानुपन्यासयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * तथापीति *

गौणं लाक्षणिकं वापि वाक्यभेदेन वा स्वयम् ।
वेदोऽयमाश्रयत्यर्थं को नु तं प्रतिकूलयेत् ॥

इत्यनेन न्यायेन वाक्यभेदत्रयाभ्युपगमवच्चतुष्टयाभ्युपगमे ऽप्यदोष इत्याशयेनाशङ्कार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * अथेति * एतस्यैवेति परिहारभाष्यमेतत्पदानुरोधेनैवाग्निष्टुद्रेवत्यन्वयाभ्युपगमादयुक्तमाशङ्क्य द्वेधा व्याचष्टे * तथा सतीति * वारवन्तीयस्याग्निष्टोमसामत्वविधावनुज्ञाते वाक्यभेदत्रयातिरेकापत्तेस्तत्परिहारार्थमग्निष्टुद्रेवत्यन्वयविध्यपगमाद्वाक्यभेदत्रयातिरेकापत्तेरेव चैतच्छब्दस्य रेवतीशब्दवदग्निष्टोमसामशब्देनाप्यनन्वयादानर्थक्यं तच्चैतस्याग्निष्टोमसामेत्यन्वयविधौ वाक्यभेदत्रयातिरेकापत्तेरित्याद्यव्याख्याने ऽर्थः रेवतीविशेषणत्वेनैतच्छब्दविवक्षायामपि वाक्यभेदपञ्चकापत्तेः सकृच्छ्रुतस्यैतच्छब्दस्यानेकविशेषणात्वायोगादग्निष्टोमसामविशेषणत्वाविवक्षाविवक्षायां वा वाक्यभेदपञ्चकापत्तिरिति द्वितीये । यथा विशिष्टानुवादपक्षे यथा-

क्रममवस्थितस्यैतच्छब्दस्य रेवतीविशेषणत्वं तथा रेवत्युपादानपक्षे ऽपि यथाक्रममेवावस्थानं नोत्कर्ष इत्येवकारार्थः। अस्मिन्पक्षे रेवतीनामुपादेयत्वात्सामाम्नायसिद्धा या रेवत्यस्ता एतस्याग्निष्टुतः कार्या इति स्वरूपानुवादार्थतया यच्छब्दो योज्यः। सिद्धान्ते ऽपि कर्मान्तरस्य क्रियान्तरविशेषणस्यैव विधानात् वाक्यभेदो ऽपरिहार्य इत्याशयेनाथेति प्रश्नभाष्यं गुणे पुनः फले कल्पनात इत्यादिभाष्येण पूर्वपक्षे वक्ष्यमाणानां वाक्यभेदानामसमाप्तत्वान्मध्ये सिद्धान्तदो-
५६३।६ षं शङ्कानवकाशादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति *इहैवेति* यागान्तरस्याग्निष्टुद्यागाङ्गत्वेन विधिर्गुणविशिष्टस्य वाग्निष्टुतः फले विधिः फलार्थस्यापि वा गुणस्य प्रकरणप्राप्तयागाङ्गत्वानुवाद इति पक्षान्तराणां सिद्धान्तप्रतियोगित्वात्पूर्वपक्षत्वमभ्युपेत्यापि प्रश्नावसरसमर्थनायैतदुक्तं फले गुणविधिः प्रकरणप्राप्ताश्रयाभूतयागानुवादश्चेति त्वत्रत्यपूर्वपक्षवचनव्यक्तयः सर्वा निरस्ता एव । विस्मयहेतुदर्शनपूर्वं भाष्यं व्याचष्टे *तथा नामेति* यजेतेति विदितस्यैतद्वचनामेति पूर्वभाष्योक्तयागानुवादद्वारेतरानुवादासिद्धिरेवं च सति विपरिवृत्तिप्राप्तो यजिरित्यादिवार्त्तिकोक्त्या तथा शब्देन परामृष्टायागस्यायोग्यत्वेनाश्रयत्वाप्राप्तेर्वस्तुतो ऽसम्भवन्नप्यनुवादः पूर्वपक्षे स्थित्वोक्त इति नामशब्देन सूचितम्। रेवतीष्वित्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे *सिद्धान्तेति* नन्विति प्रश्नाशयविवरणभाष्यं स्वविशेषणाविशिष्टायाः क्त्वाशब्दोक्ताया भावनाया यागभावनाविशेषणत्वाद्विशिष्टैकार्थविध्युपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयति *नन्विति* क्त्वान्तत्वोक्त्या तस्य वायव्यास्वेकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वेति क्त्वाशब्दोक्तभावनाया रेवतीयागे ऽतिदेशप्राप्तायाः प्रत्यभिज्ञानादविधेयत्वेनाविधेयभावनाविशेषणत्वायोगः सूचित। स्वरूपेणाविधेयत्वे ऽपि रेवतीवारवन्तीयान्वयविशिष्टरूपेण विधेयत्वाद्विशेषणत्वोपपत्तिरित्याशयेनेतीति परिहारभाष्यं व्याचष्टे *नेति* उच्यतइत्याशङ्काभाष्यं विधेययागभावनाविशेषणत्वात्क्त्वाशब्दार्थस्य लिङा ऽर्थाद्विधाने ऽपि रेवतीवारवन्तीयान्वयो लिङा क्त्वाप्रत्ययेन वा न विहित इत्येवं व्याचष्टे *रेवतीनामिति* ननु रेवतीवारवन्तीयान्वयाविधाने ऽप्युभयोः क्त्वाशब्दोक्तैकभावनाविशेषणत्वेनारुणैकहायनीवदन्योन्यानियमसिद्धेः। समभिव्याहारलभ्यान्वयप्रतीतिरविरुद्धेत्याशङ्कानिरासार्थं तत्रेति भाष्यमरुणैकहायनीन्यायवैषम्योक्त्यशक्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयति *तेनेति* रेवतीवारवन्तीयविशिष्टक्त्वाशब्दार्थविशिष्टयागभावनाविध्यर्थाक्षेपात्क्त्वाशब्दार्थस्य रेवतीवारवन्तीयविशिष्ट-

त्वप्रतीत्या तयोरन्योन्यानियमः प्रतीतो ऽप्यविधेयत्वान्नादर्त्तव्य इत्या-
शयः।सम्बद्धेति विशेषणप्रधानो निर्देशः । नन्वविधेयत्वे रेवतीवा-
रवन्तीययोरप्रयोग एव स्यादित्याशङ्क्य *यागेत्युक्तम* कृत्वाशब्दो-
क्तभावनाविशेषणत्वेन प्रतीयमानयोः कथं यागभावनाविशेषणते-
त्याशङ्क्य * यद्यपीत्युक्तम * रेवतीवारवन्तीयसम्बद्धत्वरूपेणोक्त-
त्वात्सम्बद्धत्वरूपेण सतीं प्रतीयमानामपि कृत्वाशब्दवाच्यां स-
म्बद्धत्वरूपस्याविधेयत्वाच्छुद्धायाश्चानुष्ठानाशक्तेरनादरणीयत्वाद-
सतीमप्रतीयमानामिव प्रतिपद्य रेवतीष्वन्यान्यपि सामानि प्राप्नु-
वन्ति सामाप्यन्यास्वृक्षु प्राप्नोतीत्यध्यवस्यतीत्यध्याहारेण ल्यप्प्र-
त्ययो योज्यः । सन्निहितकृत्वाशब्दोक्तभावनाविशेषणत्वस्याविधे-
यत्वेनानादरणीयत्वाद्व्यवहितयाप्येकवाक्योपात्तया प्रधानभूतया
यागभावनया ऽन्वयो युक्त इत्याशयः । ननु यागभावनाविशेषणत्वे
ऽपि साक्षात्तदन्वयायोगादङ्गत्वेन चाङ्गावतारन्यायविषयत्वात्तद-
ङ्गावतारावगतेः । कस्मिन्नङ्गविशेषे ऽवतार इत्यपेक्षायां वारवन्ती-
यस्य प्रकृतावग्निष्टुत्यग्निष्टोमस्तोत्रविषयत्वेनेहापि तद्विषयत्वावगमा-
द्रेवतीनां चाधारत्वश्रुतेः । साम्नैव प्रत्यृचामाधारत्वप्रसिद्धेः सा-
मान्तराणां चातिदेशतो निर्ज्ञातचैनर्गन्तरानाकाङ्क्षत्वादेकाग्निष्टो-
मस्तोत्रविषयतयान्योन्यानियमः सेत्स्यतीत्याशङ्क्य * एकस्तोत्रेत्यु-
क्तम् * वारवन्तीयस्याग्निष्टोमस्तोत्रविषयत्वेनातिदेशतः प्राप्तरूपदं-
शानर्थक्यापत्तेः स्तोत्रान्तरविषयत्वावगमाच्चात्र च प्राकृतसामकार्या-
पत्तिप्रमाणाभावेनाधिकावापावगतेरारोप्यमाणानां च साम्नां त्रीणि
ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्रीबृहत्यनुष्टुबत्र ह्येवावपन्त्यत एवोद्वप-
न्तीति श्रुत्या प्राकृतीष्वेव गायत्र्यादिष्वभ्यस्यमानासु निवेशावगतेः
ऋगन्तरानाकाङ्क्षत्वाद्रेवतीनां तद्विषयत्वानवगतेरेकस्तोत्रविषय-
त्वानियमादेकस्तोत्रविषयत्वे ऽपि वानेकसामकयोर्माध्यन्दिनार्भवप-
वमानयोर्यस्मिन्नेवाद्ये मध्यमे ऽन्त्ये वा स्तोत्रैकदेशे वारवन्तीये तस्मि-
न्नेव रेवत्य इति नियमाभावान्नान्योन्यानियमः सेत्स्यतीत्याशयः : उ-
प्यन्ते प्रक्षिप्यन्ते सामान्यास्त्विति अधिकरणवाचि घञन्तेनावापश-
ब्देनाङ्गन्तुकस्य साम्नो ऽभिनिर्ज्ञातप्राकृतर्गाधारत्वेनाधारभूतर्गन्तरा-
नाकाङ्क्षत्वं सूचितम् । एवं सति को दोष इत्यपेक्षायामाह * तत्रे-
ति * तेनानयोरन्वयायातिदेशे ऽवगताग्निष्टोमस्तोत्रस्थानवारवन्ती-
योद्देशेन रेवतीविध्यापत्तेर्यागभावनानन्वयाद् दुष्परिहरो वाक्यभेदः
स्यादित्याह * अत इति * यागभावनान्वयनिरासायैवकारः नैष ५६४।२
दोष इत्यादिपरिहारभाष्याशयमाह * नैष इति * अप्राप्तविषय-

तैर्वंविधशब्देनोक्ता अप्राप्ते ऽर्थे कृत्वेत्यस्य विध्यन्वयो विधेयत्वाश्च्य: फलमित्यर्थः । श्लोकार्थमुपपादयति * सर्वत्रैवेति * कृत्वाशब्दार्थविशिष्टयागभावनाविधिना विशेषणस्याविधाने ऽपि त्काप्रत्ययेन धातुवाच्यायाः क्रियायाः क्रियान्तरसमानकर्तृकत्वाभिधानादनुष्ठानं च विना कर्तृत्वायोगादनुष्ठानावगतेरप्राप्तत्वाच्च रेवतीवारवन्तीयानुवादायान्वयक्रियाया अभिषुत्य हुत्वेतिवन्निमित्तार्थश्रवणायोगादनुष्ठानानुवादानुपपत्तेर्विधावस्मृतस्यापि कृत्वाशब्दस्यार्थाद्विध्याक्षेपकत्वाद्विधेयं कृत्वा शब्दार्थविशेषणस्य रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य विधेयत्वोपपत्तिरित्याशयः । कृत्वाशब्दोक्तायाः क्रियायाः प्राप्तत्वान्निमित्तार्थश्रवणोपपत्तिमाशङ्क्य स्वरूपेण प्राप्तावपि रेवतीवारवन्तीयान्वयवैशिष्ट्यरूपेणाप्राप्तेस्तादर्थ्येनैव च विधेयत्वाभ्युपगमाच्च निमित्तत्वाश्रयणं युक्तमिति * न चेहेत्यनेनोक्तम् * द्वाविति भाष्यं शङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे * यदि तर्हीति * यथेति दृष्टान्तभाष्यमपि सकृदुच्चरितस्य त्काप्रत्ययस्यानुष्ठेयत्वपूर्वकालत्वरूपानेकार्थपरत्वायोगादप्रवृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः स्यादिति शङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे * कथमिति * पूर्वकालत्वानुष्ठेयत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावात्पूर्वकालत्वविशिष्टानुष्ठेयत्वरूपैकार्थोपपत्तेर्विशिष्टरूपेण च त्काप्रत्ययेनोपादानादेकशब्दोपादानलक्षणाया अपि च वाक्यभेदपरिहारप्रक्रियायाः शोणशब्दे च त्वैकार्थसमवायिरक्तावान्तरजातिवाचिनि दृष्टत्वान्न वाक्यभेदापत्तिरित्याशयः । त्काप्रत्ययानिष्पादितापरपर्यायानुष्ठानावगमे ऽपि भुक्त्वाव्रजतीत्यादौ विध्यभावे तत्कार्यत्वाप्रतीतेः कृत्वाशब्देनैव च तदर्थविधौ न चेदन्येन शिष्टा इत्यनेन न्यायेन विशिष्टयागभावनाविध्ययोगापत्तेर्भाष्योक्तपरिहारापरितोषात्स्वयं निर्विशेषणस्य करोत्यर्थस्य विशेषणत्वायोगाद्रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य विधेययागभावनाविशेषणान्तर्भावाभ्युपगमेन लिङैव विधेयत्वमुपपादयति * अथ वेति * द्रव्यस्याविशेषितस्यापि स्वरूपमात्रेण विशेषणत्वोपपत्तेस्तद्विशेषणस्यानन्तर्भावादविधेयत्वे ऽपि करोत्यर्थस्याविशेषितस्य निरूपणाशक्तेर्विशेषणत्वायोगाद्विधेयविशेषणान्तर्गतत्वाद्रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य विशेषणविशेषणत्वे ऽपि विधेयता युक्तेत्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * तत्रेति * पश्वेकत्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायस्यापि क्रियाविशेषणत्वहेतुकाविवक्षासिद्धान्तेनाबाधादुपन्यासः यागभावनाविशेषणस्य करोत्यर्थस्य रेवतीवारवन्तीयान्वयविशिष्टतां विना विशेषणत्वायोगात्सावश्यमभ्युपगन्तव्येत्युक्ते कथं पदान्तरोपात्तस्यान्तर्गतिरित्यपेक्षायां यस्यो-

भयं हविरार्त्तिमार्च्छेदित्यत्रार्त्तिनिमित्तभूताया मृष्यामहे हविषा विशेषणमिति वदता भाष्यकारेण पदान्तरोक्तहविर्विशिष्टायां आर्त्तेर्निमित्तत्वोक्त्या पदान्तरोक्तस्य निमित्तान्तर्गतिमुक्त्वा दृष्टान्तत्वेन सूत्रयितुमार्त्त्यधिकरणभाष्यं पठितं ननु विशेषणाविशेषणस्य कथं प्रधानान्वय इत्याशङ्क्याह * तथा चेति * अङ्गगुणाविरोधे च तादर्थ्यादित्यत्राङ्गसादृगुण्यानुष्ठानस्य प्रधानसादृगुणार्थताया वक्ष्यमाणत्वादित्याशयः। रेवतीवारवन्तीयान्वयविध्युपपादनस्यानियमाशङ्कापरिहारोपयोगमाह * तस्मादिति * रेवतीवारवन्तीयान्वयेन विशेषितायां कृत्वाशब्दोक्तायां भावनायामृक्सामयोर्नियम इत्युक्ते तस्याः पूर्वकालत्वलक्षणनिष्पन्नरूपत्वात्कथमनिष्पन्नरूपेणान्वयेन विशेषणमित्याशङ्क्य शुद्धस्य करोत्यर्थस्य पूर्वकालत्वनिरूपणाशक्तेर्विशिष्टस्य पूर्वकालत्वोक्त्या विशेषणस्य पूर्वकालत्वोक्तिर्निष्पन्नशब्देन सूचिता। ननु वारवन्तीयस्यातिदेशतो ऽग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वावगमात्तस्य च सर्वस्तोत्रान्त्यत्वेन यागात्प्रागयोगात्पूर्वकालत्वानुपपत्तेः। क्त्वाप्रत्ययस्य च मुखं व्यादाय स्वपितीतिवत्समानकर्तृकत्वमात्रेणोपपत्तेः। पूर्वकालवाचित्वायोगान्न तद्वशेनानुष्ठेयतया क्त्वाप्रत्ययोपात्तस्य रेवतीवारवन्तीयान्वयस्योत्तरक्रियान्वयः सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह * कृत्वाशब्दश्चेति * मुखं व्यादाय स्वपिति सम्मील्य हसतीत्युपसंख्यानात्समानकर्तृत्वमात्रवाचित्वे ऽपाह स्मृतेः प्रयोगाच्च पूर्वकालवाचित्वस्यावगतस्य त्यागायोगादनेकार्थस्य करोतेरिहानुष्ठानवाचित्वायोगे ऽपि यागप्रक्रमात्प्रागेवाविकलानुष्ठानसिद्ध्यर्थं सर्वं पदार्थानामिदं करिष्यामीत्येवमध्यवसेयत्वाद्वाचा करोति मनसा करोतीत्यादौ चाध्यवसाने ऽपि प्रयोगदर्शनात्परिकल्पनाध्यवसानापरपर्यायप्रतिपत्तिवाचित्वावगतेः। सामानुष्ठानस्य चर्त्विक्कर्तृत्वाद्यजमानकर्तृकयागसमानकर्तृकत्वस्याप्यनुपपत्तेः क्त्वाप्रत्ययस्य पूर्वकालवाचित्वाविरोध इत्याशयः। नन्वेवमपीत्याशङ्काभाष्यमर्थैकत्वादेकं वाक्यमित्यत्रार्थशब्दस्य प्रयोजनवाचित्वाभ्युपगमाद्वाच्यभेदमात्रेण वाक्यभेदानापत्तेरयुक्तमाशङ्क्य विधिप्रयोजनत्वाद्वाक्यस्य विधेयभेदाशयत्वेन व्याचष्टे * नन्विति * नैव इति परिहारभाष्यं रेवत्याभिधानस्याप्यप्राप्तार्थत्वेन विधिप्रयोजनत्वाद्विधेयभेदप्रतीतेरयुक्तमाशङ्क्य रेवत्यादिविशिष्टैकयागभावनाविधिसिद्ध्यर्थं रेवत्याद्यभिधानोपपत्तेर्न विधेयभेदो ऽस्तीत्येवमर्थत्वेन व्याचष्टे * नैष दोष इति * वाच्यनानात्वेनानेकार्थत्वस्यार्थैकत्वादित्यत्र प्रयोजनैकत्वादुपपन्नमिति भा-

ष्येण निरस्तत्वात्प्रयोजनस्य च विशिष्टभावनाविधानस्यैकत्वाच्च वाक्यभेदापत्तिरित्युक्तं भावनाया विधेयत्वं यागविधर्युक्तिभाष्यकारीया न युक्तेत्याशङ्क्य * सा चेत्युक्तम् *, नन्वितिभाष्यं पूर्वशङ्काशयविवरणार्थत्वेन व्याचष्टे * नन्विति * वाक्यानेकत्वानिमित्तानेकार्थत्वशङ्काभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थम् * यदीत्युक्तम् * अत्रेति परिहारभाष्यं विशिष्टविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पितैर्विधिभिरनेकार्थविधाने ऽपि प्राधान्येनैव विधेयस्य प्रयोजनत्वात्तस्य चात्रैकत्वाच्च वाक्यभेदापत्तिरित्येवमर्थत्वेन व्याचष्टे * उच्यतइति * न हीति भाष्यावय-
५६६।१ वमनेकप्राधान्यनिरासोपपादनार्थत्वेनावतारणपूर्वकं व्याचष्टे * तदाहेति * एतदेवोपपादयति * तथा हीति * धारणव्यापृतरेवतीपर्यवसाने रेवत्यो धारयेयुरिति निर्देशप्रसङ्गाद्रेवत्याश्रयणव्यापृतवारवन्तीयपर्यवसाने सम्बन्धिद्वयसम्बन्धेन व्यापृतसम्बन्धपर्यवसाने वा रेवतीषु वारवन्तीयं कुर्यादिति निर्देशापत्तेः स्वोत्पत्तिव्यापृतयागपर्यवसाने यागः स्यादिति निर्देशापत्तेः फलपर्यवसाने पशवः स्युरिति निर्देशापत्तेस्तच्छब्दपरामृष्टरेवत्यो वारवन्तीयमिति भाष्योक्तरेवतीवारवन्तीयतत्सम्बन्धयागपशुक्रियाणां यजमानव्यापारयागभावनान्तरव्यापारत्वावसायात्ततः प्राग्विधेरपर्यवसानापत्तेर्नानेकस्य प्राधान्येन विधिः सम्भवतीत्याशयः । तस्मादिति वाक्यभेदपरिहारोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * अहं तस्मादिति * ननु गुणफलान्वयपक्षे ऽप्येतच्छब्दस्याग्निष्टोमसाममात्रविशेषणत्वाभ्युपगमे रेवतीविशेषणत्वानभ्युपगमादेतच्छब्दस्योभयविशेषणत्वानभ्युपगमादेतच्छब्दस्योभयविशेषणत्वनिमित्तो वाक्यभेदः परिहर्त्तुं शक्य इत्याशङ्कानिरासार्थं गुणे पुनरिति भाष्यं व्याचष्टे * गुणेति * तथाप्यग्निष्टोमसाम्नो वारवन्तीयेनाग्निष्टुतान्वयविधानाद्वाक्यभेदो ऽपरिहार्य इत्याशयः । अथेति भाष्येणाग्निष्टुद्यागाङ्गत्वेन यागान्तरं रेवतीवारवन्तीयवाक्येन विधास्यतइत्याशङ्क्य तथापीत्यनेन निरस्तं तदनेनापि प्रकारेण कर्मान्तरत्वसिद्धेः पूर्वपक्षानुपयोगित्वात्सिद्धान्ताविरोधाच्चानर्थकमित्याशङ्क्याह*अथेति * शङ्काभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * एवं विधपक्षान्तराभ्युपगमे को गुणो भविष्यतीति पृच्छति * किमिति * गुणविषयत्वे ऽपि सामान्यविवक्षया नपुंसकनिर्देशाविरोधः प्रकरणाबाधैतत्पदानुग्रहरूपं गुणद्वयमाह*प्रकरणं तावदिति* परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति* कीदृग्वाक्यभेद इत्यपेक्षायां प्रत्युद्देश्यं वाक्यपरिसमाप्तिलक्षण इति दर्शयितुमाह *न हीति * अथैवमित्यादिशङ्काभाष्यं गुणफलान्वयस्याभिधानात्पु-

नरुक्तमाभासमानं परमते नादर्थ्यमेभ्युपेत्यैव रेवत्याख्यर्गन्तप्रगानाच्छायव्यगाधारत्वलक्षणविशेषहानेनाश्रयवैगुण्यरूपदोषान्तरोक्त्यर्थन्येन व्याचष्टे * अथेति * अग्निष्टुद्यागस्यैव गुणान्तरविशिष्टस्य फलान्वयाभिधानायैतदिति स्वमतेनार्थान्तरं गुणकामत्वापरित्यागेनैव वक्तुमाह * अथ चेति * एतदेव पक्षान्तरमुपपादयति * तथा च सतीति * कर्मान्तरपक्षे ऽपि सन्निकृष्टार्थविधिर्लप्स्यतइत्याशङ्क्य * न चेत्युक्तम् * गुणविशिष्टकर्मान्तरविधौ गुणपरत्वात्कर्मोत्पत्तिपरत्वायोगे ऽपि कर्मोत्पत्तिसिद्ध्यर्थं उत्पत्तिपरत्वस्यापि कल्प्यत्वात् गौरवापत्तिर्नास्मिन्पक्षइति विशेष इत्याशयः । उत्पत्तिं करिष्यतीत्यनुषङ्गः । नन्वनुत्पत्तिपरत्वे रेवत्यस्तासां च पदान्तरोपात्तवारवन्तीयान्वय इत्यनेकार्थविधिर्न लभ्यतइत्याशङ्क्य * विधानाच्चेत्युक्तम् * फलस्यानुपादेयत्वेन प्राप्तस्यापि कर्मणः फले विधानादनेकगुणविशिष्टता सेत्स्यतीत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * यागं हीति * फलस्याज्ञातज्ञापनं विधिर्विवक्षितः । ननु विशेषणफले चास्मिन् वाक्यभेदो भविष्यतीत्यनेन न्यायेन कर्मविधाने ऽपि तात्पर्यस्य फले ऽवतारादू गुणविशिष्टत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्य विधेः फलपरत्वनिरासार्थं तस्योद्देश्यतोक्ता इति करणः श्लोकार्थसमाप्त्यर्थः।ननु फले विधीयमानस्य कर्मणो ऽर्थानुत्पत्तिविधिमप्यनुभवितुं प्रक्रममाणस्य गुणान्तराधिक्यं बलवद्विपरिवृत्त्यभावनोत्पत्तेरनिवारणात्कथमकर्मान्तरतेत्याशङ्क्य मन्यमानशब्देनानभिमतत्वं सूचयितुमाह * एवमिति * नन्वेवं सति सा- ५६७।१
म्नो यागासाधनत्वात्तृतीया न युज्येतेत्याशङ्क्य द्वेधा समर्थयते * स्तोत्रेति * दोषान्तरोक्त्यर्थं नैव शक्यमिति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * गुणान्तरविशिष्टत्वे प्रत्यभिज्ञानतिरोधानेनानुपादेयान्वयनिमित्तकर्मोत्पत्त्यनिवारणात्कर्मान्तरत्वापत्तेर्न पूर्वस्मिन्यागे रेवतीवारवन्तीयान्वयविधिः शक्य इत्याशयः। रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य क्रियान्तरविशेषणत्वाल्लिङां विध्यशक्तेर्ऋगन्तराणामविधेयत्वमभिप्रेत्यैतदुक्तमिति तन्निरासाय लिङो ऽशक्तत्वे ऽपि कृत्वाशब्दस्य विधिशक्तेरुक्तत्वाद्विधेयत्वोपपत्तेर्गुणफलान्वयपक्षे काम्येनैव गुणविशिष्टकर्मफलान्वयपक्षे नैमित्तिकेन ऋगन्तरप्रगानेन नित्यवायव्याधारत्वरूपविशेषबाधाद्धाने ऽपि वैगुण्यानापत्तिरित्यभिधानार्थं नन्वित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * कृत्वाशब्देन विधातुं शक्यमिति सूचनार्थो भाष्ये करोतिः कर्मान्तरपक्षे नीरूपस्य कर्मणो विधेयत्वायोगेन साधनाकाङ्क्षत्वाद्विधानाच्च प्रागतिदेशतो लाभा-

भावादर्थात्साधनान्तरविधिर्युक्तः। पूर्वकर्मपक्षे त्वनाकाङ्क्षितसाधनविधायित्वकल्पना कृत्वाशब्दस्य न युक्तेत्याशयं सर्तीति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * वचनं तर्हीत्याशङ्काभाष्यं वचनशब्दस्य पूर्वभाष्यस्थवचनशब्दवत्कर्मान्तरविधिवाचित्वे ऽभ्युपगमविरोधापत्तेर्गुणान्तरविशिष्टप्रकृतकर्मविधिवाचित्वे तु प्रकृते • कर्मानाकाङ्क्षितगुणान्तरविधिकल्पनस्यानन्तरभाष्यानिरस्तत्वेन गुणान्तरविशिष्टप्रकृतकर्मविध्ययोगादयुक्तमाशङ्कोपपादयितुमाह * वचनं तर्हीति * केनेत्यपेक्षायां गुणान्तरविशिष्टप्रकृतकर्मविधेर्निरस्तस्याप्यनिरस्तत्वं मन्वेयमाशङ्केति सूचनार्थं पूर्वोक्ताभिप्रायद्वयोक्तिः। ननु कर्मविध्यभ्युपगमे यजत्यनुवादोक्तिर्न युज्येतेत्याशङ्क्याह * यजिरिति * फलोद्देशेन कर्मविधाने ऽपि फलान्वयस्यापि गुणान्वयवद्विशेषणत्वात्तत्पक्षपरत्वे गुणविधेरेवायोगेनानेकगुणविधेर्दूरोत्सारितत्वापत्तेरुत्पत्तिपरत्वं विनानेकार्थविध्ययोगात्तदन्यथानुपपत्त्योत्पत्तिपरत्वावगतेरुत्पन्नोत्पत्त्ययोगात्कर्मान्तरत्वसिद्धयुक्त्यर्थं यदीति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * स्वाभिप्रेतं कर्मान्तरत्वं यदनेकार्थं विध्यन्यथानुपपत्तेः फलं तत्कथयतीति वदतानेकार्थविध्यन्यथानुपपत्त्या प्रकृतकर्मविधिर्निरस्त इति प्रकटितम्। अनेन वा रेवतीवारवन्तीयसम्बन्धसम्बन्धिनया कर्मणो वचनमित्यध्याहारेण भाष्यव्याख्या सूचिता। ननु कृत्वा यजेतेत्युपपदाक्रान्तत्वेन विधिशक्त्ययोगादवतारायागस्वरूपानुवादावगतेरङ्गाङ्गिसम्बन्धार्थत्वेन चानुवादार्थवत्त्वोपपत्तेर्न कर्मान्तरत्वसिद्धिरित्याशङ्कार्थं नन्विति भाष्यं पूर्वस्मिन्कर्मण्यनेकार्थविधौ वाक्यभेदापत्तेः कर्मान्तरत्वसिद्धयुक्त्या सूचितत्वादयुक्तमाशङ्कोपपादयति * नन्विति * गुणान्तरविशिष्टप्रकृतकर्मविधिपक्षस्य कर्मान्तरत्वसिद्धयुक्तिसूचितवाक्यभेदापत्त्या निरस्तस्यापि कण्ठोक्त्या वाक्यभेदवचनेनानिरस्तत्वात्पुनः शङ्कोपपत्तिरित्याशयः। भाष्यं च कृत्वाशब्दसमभिव्याहाराद्गुणे विधिसंक्रान्तिसूचनार्थस्ततः शब्दः प्रयोजनशब्दस्य प्रधानवाचित्वाद्रेवतीवारवन्तीयसम्बन्धस्याङ्गप्रधानलक्षणो यागेन सम्बन्धो भविष्यतीत्यर्थः। इहाप्युत्पत्त्यविधानाभिप्रायैवानुवादोक्तिः नैवमिति परिहारभाष्यं कर्मान्तरत्वसिद्धयुक्तिसूचितार्थविवरणत्वेन व्याचष्टे * नैवमिति * कीदृग्विवरणमित्यपेक्षायामाह * यदि हीति * न तेन यागेन सम्बध्यतइत्युक्तं गुणेन तर्हि सम्बध्यतामित्याशङ्क्य गुणेनापि न सम्बध्यतइति नञनुषङ्गापिशब्दाध्याहाराभ्यां वदता यागस्य रेवतीयसम्बन्धस्य च पशुकामं प्रत्यसम्बन्ध इत्येवं भाष्यं

व्याख्यातम्। यद्वा गुणेनेतीत्थंभूततृतीयया गुणविशिष्टेन यागेनेत्याभि-
धानाद्विशिष्टस्य यागस्य पशुकामं प्रत्यसम्बन्ध इत्येवं व्याख्यातम्
उभयेतिभाष्यं रेवतीयसम्बन्धस्य यागफलाभ्यां सम्बन्ध इत्येवम-
र्थमाभासमानमस्मिन्पक्षे गुणस्य फलान्वयाभावादयुक्तमाशङ्क्य
यागस्य गुणफलाभ्यां सम्बन्ध इत्येवं व्याख्यातुमाह * सम्बध्यमानं ५६८।२
चेति * फलपदं गुणविशिष्टेन यागेन सम्बध्यमानं यागस्योभयस-
म्बन्धापादकत्वाद्वाक्यं भिन्द्यादित्यर्थः। वाक्यभेदोक्तेरुपलक्षण-
त्वात्स्वयं पूर्वाधिकरणोपक्रमोक्तं कर्मान्तरत्वे युक्त्यन्तरं स्मा-
रयति * गुणेति * या च यदि तु पशुकामः स्यात्ततो ऽनेनैव
रेवत्यादिविशिष्टेनेति वचनव्यक्तिरुक्ता साप्यप्राप्तफलान्वया-
नुवादायोगादयुक्तेत्याह * न चेति * अप्राप्तत्वादेव फला-
न्वयस्य यदिशब्दोक्ता निमित्ततापि प्रत्युक्तेत्याह * तेनेति * फ-
लान्वयस्य निमित्तत्वाभावे नैमित्तिकेनगन्तरप्रगानेन नित्यवाय-
व्याधारत्वारव्यविशेषबाधाद्विगुणयपरिहाराशङ्का न युक्तेत्याह * अत-
श्चेति * ननु रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य यागाङ्गत्वे यागस्य च फ-
लान्वये विधीयमाने वाक्यभेदापत्तेः। प्रकृतस्य यागस्य गुणवि-
शिष्टस्य फले विध्ययोगे ऽपि गुणस्यैव फले विधिः प्रकरणप्राप्त-
यागाङ्गत्वानुवादश्च भविष्यतीति पक्षान्तराशङ्कार्थमथेति भाष्यं
व्याचष्टे * अथेति * नन्वाश्रयाश्रयिभावानुवादनिरासन्यायेनै-
वाङ्गत्वानुवादनिरासासिद्धेः पृथगुपन्यासो न युक्त इत्याशङ्कानिरा-
सार्थं प्रश्नपूर्वं विशेषमाह * कः पुनरिति * गुणफलान्वयविधायि-
नो वाक्यस्याश्रयलाभार्थं प्रकरणापेक्षत्वेन तद्बाधकत्वायोगात्प्रक-
रणेनाङ्गत्वज्ञाने सत्यानर्थक्यतदङ्गन्यायविषयत्वसम्भवाद्योग्यत्वा
त्स्तोत्रं ऽवतरतो वारवन्तीयस्य तद्विशेषापेक्षायां क्रतुमात्रार्थो वार-
वन्तीये ऽग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वदर्शनेनास्यापि तत्स्थानत्वावगतेस्त-
द्वारा रेवतीनामपि तत्स्थानत्वावधारणादनुवादोपपत्तिरित्याशयः।
तदिति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * आश्रयलाभायाधिका-
रलक्षणप्रकरणापेक्षत्वे ऽप्यङ्गत्वप्रमाणभूतकथम्भावलक्षणप्रकरणा-
नपेक्षत्वात्तस्य चासंयुक्तप्रकरणादिति तृतीयाधिकरणसूत्रे श्रुत्या-
दित्रयसंयुक्ताङ्गविषयत्वनिषेधाद्वाक्यबाधितेन प्रकरणेनाङ्गता न श-
क्यावगन्तुमित्याशयः। तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मा-
दिति * यागगुणकं वेति भाष्यं शङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे * तत्रेति*
रेवतीवारवन्तीयस्येति भाष्यावयवेन रेवत्याधारस्य वारवन्तीयस्य
फलसम्बन्धो ऽभिहितः। तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्या-

चष्टे * तस्मादिति * रेवत्याधारस्य वारवन्तीयस्य यागगुणत्वे ऽग्निष्टोमस्तोत्रान्वयो न स्यादित्याशङ्कार्थमथ पुनारिति भाष्यं व्याचष्टे * अथ पुनरिति * क्रियान्तरस्य यागस्य विशेषणेन रेवत्याधारेण वारवन्तीयेन सहाग्निष्टोमसाम्नः कथं सम्बन्ध इत्यर्थः । उच्यतइति परिहारभाष्यं कृत्वाशब्दस्य रेवतीवारवन्तीयान्वयार्थत्वेनाग्निष्टोमसामान्वयायोगादनेन वचनेनाग्निष्टोमसामत्वासिद्धेरयुक्तमाशङ्क्य वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यमित्यग्निष्टुत्प्रकरणस्थातिदेशप्राप्तवचनेनान्वयेनोपपादयति * तत्रेति * नन्वतिदेशाद्वारवन्तीयस्याग्निष्टोमस्तोत्रस्थानत्वप्राप्तावपि रेवतीनां कथं तत्स्थानत्वप्राप्तिरित्याशङ्क्य क्लृप्तस्थानेन साम्नैव रेवतीस्थानकल्पनेति प्रागुक्तन्यायोपन्यासः । अस्यैव भाष्यस्य स्वरूपार्थं व्याख्यातुमाक्षिपति * अग्निष्टोमेति * द्वेधा व्याचष्टे * तेनेति * प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीयस्याग्निष्टोमाख्यस्तोत्रसाधनत्वेनाग्निष्टोमसामशब्दवाच्यत्वात्तत्कार्यापत्तिर्वारवन्तीयस्याद्यव्याख्याने ऽभिप्रेता द्वितीये सामशब्दस्य सामसाध्यस्तोत्रलक्षणार्थत्वमभिप्रेत्य कार्यार्थत्वात्साधननियमस्य स्तोत्रकार्यार्थत्वेन वृत्तिर्विवक्षिता अथेति भाष्येणापि चैतस्यैवेति[1] विस्पष्टमकर्मान्तरवचनमिति पूर्वपक्षभाष्यार्थमनुभाष्य तन्न्यायविरोधादित्यनेन परिहृतं तदेतच्छब्दस्तावद्धर्मलक्षणायानुवादो भविष्यतीति वार्तिकेन व्याख्यातत्वाद्व्याख्याय तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * त-
५६९।२ स्मादिति *

॥ सौभरनिधनयोः कामैक्याधिकरणम् ॥ १३ ॥[2]

सौभरे पुरुषश्रुतेर्निधने कामसंयोगः ॥ २८ ॥

सौभरस्य केवलकाम्यत्वे हीषादेः समाम्नायावगतस्य निधनान्वयस्य क्रत्वर्थे सौभरे ऽनुपयुक्तत्वात्समाम्नायानर्थक्यपरिहारार्थं काम्यसौभरविषयत्वावगतेर्निधनत्वानुवादसम्भवाद्वाक्यभेदापत्त्या पूर्वपक्षनिरासासम्भवं तत्साध्यफलार्थस्य हीषादेर्भेदेन प्रार्थने ऽपि मन्दप्रयोजनत्वापत्तेः । फले विध्ययोगात्पूर्वपक्षासम्भवं चाशङ्क्य नित्ये नैमित्तिके च सौभरे हीषादेरनन्यसाध्यफलसाधनत्वं भविष्यतीति सूचयितुं त्रैविध्यमाह * ज्योतिष्टोम इति * यदि बृहत्सामातिरात्रः स्यात्सौभरमुक्थ्यानां ब्रह्मसाम कार्यं यदि रथन्तरसामा सौरभं कुर्यादिति वाक्याभ्यां बृहद्रथन्तर-

---

१ चवनाश्रयत्वं नेति २ पु० पा० ।

योर्निमित्तयोः सौरभविहितमित्यर्थः । नित्यविधिस्तु षोडशीसंस्थाविषयः । फलान्वये कादाचित्कत्वापत्तेर्नित्यत्वायोगात्सौभरमुक्थ्यानां ब्रह्मसाम भवतीति दाक्षायणयज्ञे द्वे पौर्णमास्यौ यजेत द्वे अमावास्ये इति काम्याया दर्शपूर्णमासावृत्तेरिवोत्पत्त्यर्थं भविष्यतीत्याशङ्क्य * नित्यस्यैवेत्युक्तम् * फलोद्देशपूर्वकस्यानुष्ठानस्य कादाचित्कत्वे ऽपि तन्निरपेक्षानुष्ठानस्य नित्यतोपपन्नेत्याशयः । काम्यस्यापि नित्यत्वाविरोधं संस्थाधिकरणसिद्धान्तसूत्रावयवेन द्रढयति * तथा चेति * ननु क्रत्वर्थे सति पारार्थ्यज्ञानात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादित्याशङ्क्याह * क्रत्विति * अर्थवादकल्पफलविषयः पर्णमय्यधिकरणन्याय इत्याशयः । नन्वेवमप्येकस्मात्सौभरप्रयोगात्फलत्रयसिद्धेर्निधनव्यवस्थानुपपत्तेः । सिद्धान्तासम्भवे नेदमनारभ्यमित्याशङ्क्य प्रयोगभेदेनानेकफलसाधनत्वं चतुर्थाधिकरणे वक्ष्यमाणमाह * एतदपि चेति * सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्याविशेषश्रुतेरेकस्मिन्प्रयोगे सर्वफलोत्पत्तिं पूर्वपक्षयित्वार्थस्य फललक्षणस्योत्पत्त्या प्रयोगे सोपादानलक्षणयोगाभावादनुपादेयस्य चाविवक्षितसाहित्यत्वात्सर्वशब्दस्य च प्रकृतग्राहित्वात्प्रकृतानां चेष्टिसाध्यानां पशुग्रामादीनामन्योन्यनिरपेक्ष्यसाध्यत्वावगमात्तादृशानामेव सर्वशब्दानिर्दिष्टानां दर्शपूर्णमाससाध्यत्वावगतेरेकमेव फलमेकस्मिन्प्रयोगे भवतीति योगेन पर्यायेण फलसिद्धिरिति सिद्धान्तयिष्यते अधिकरणारम्भसिद्ध्यर्थं क्रत्वर्थस्यैव सौभरस्य फलत्रयान्वयः स च पर्यायेणेत्युक्त्वा निधनवाक्यमात्रस्य चिन्ताविषयत्वात्सौभरवाक्योदाहरणमनर्थकमाशङ्क्य गुणफलान्वयस्याश्रयलाभार्थं निधनव्यवस्थायाञ्च विषयलाभार्थमिति पक्षद्वये ऽप्युपयोगं प्रकृत्येतिशब्देन सूचयन्नुदाहरणभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * तत्रेति सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * ननु संख्यासञ्ज्ञावद् गुणस्यापि धात्वर्थानपेक्षस्य भावनानन्वयात्साक्षाद्भावनाभेदकत्वानुपपत्तेः संख्यया कर्मभेद इति धात्वर्थभेदवाचिनः कर्मभेदपदस्यात्रानुषङ्गाद्धात्वर्थभेदाभेदयोर्गुणप्रकरणे विचार्यत्वावगतेरिह चोभयथापि धात्वर्थाभेदात्प्रकरणासङ्गतिं विचारस्याशङ्क्य भावनाभेदाभेदविचारस्य प्रासङ्गिकत्वेन तावत्सङ्गतिमाह * यद्यपि चेति * भावनाभेदाभेदयोरपि वा लक्षणार्थत्वेन गुणप्रकरणे ऽप्यनुषङ्गाद्धात्वर्थभेदाभेदवत्प्रकरणसङ्गतिः सम्भवतीति परिहारान्तरमाह * अथ वेति * तस्या एव च शब्दान्तरं भेदकं भविष्यत्यपूर्वस्यानभिधेयत्वात्कर्मभेदानुनिष्पाद्येव च तदिति न पृथग्विचारमर्हतीति शब्दान्तराधिक-

रणवार्त्तिके पूर्वभेदस्य लक्षणार्थत्वनिषेधाद्भावनाभेदाभेदाविति वा-
क्ये शुद्धाया भावनाया निरूपणाशक्तेर्भेदाचिन्तानुपपत्तिमाशङ्क्य
धात्वर्थावच्छेदेन भेदानिरूपणे ऽपि फलावच्छेदेन भेदं निरूपयितुं
फलतो ऽपूर्वाभिभवेति व्युत्पत्त्या भावना फलापूर्वशब्देनोक्ता भाव-
नाभेदाभेदयोरेव लक्षणार्थत्वे ऽपि धात्वर्थनिरपेक्षायास्तस्या नि-
रूपणाशक्तेस्तत्सिद्ध्यर्थं धात्वर्थभेदाभेदयोरपि विचार्यत्वाल्लक्ष-
णार्थतापिशब्देनोक्ता यद्वा लक्षणार्था चेत् वेदा कृत्वाप्रकरणेनापि
सम्बन्ध इति सूचनार्थत्वेनोत्कृष्यापिशब्दो योज्यः । फलभेदादेव च
कर्मैक्याविशेषे ऽप्यनुष्ठानविशेषसिद्धेर्विचारस्य प्रयोजनवत्त्वं से-
त्स्यतीत्याह * एवं चेति * हीषादेः फले विधौ निधनव्यवस्थाप-
काभावात् वृष्ट्यर्थे सौभरे हीष्वनियमाभावादन्नाद्यर्थे स्वर्गार्थे वा
इतरयोरपि प्रयोगे निधनव्यवस्थायां हीषेव प्रयोक्तव्यमित्येको
विशेषः । यदा तु हीषापि वृष्टिमेव प्रार्थयते तदा द्वे वृष्टी पूर्वपक्षे
प्रार्थनीये सिद्धान्ते त्वेकैव सौभरेणेति विशेषान्तरं वृष्ट्यभावात्स-
स्यशोषापत्तौ यावत्या वृष्ट्या सस्यानि निष्पद्यन्ते तावत्या एव का-
म्यमानत्वात्तावत्याश्च सौभरादेव सिद्धेर्वृष्टेः सर्वस्य चासमन्ततयैव
कान्तं वृष्ट्यादीति विचारग्रन्थवार्त्तिके कालान्तरीयतया काम्यत्व-
निषेधात्कालान्तरीयशोषशङ्कायामपि वृष्टिकामनानुपपत्तेरभ्युच्चय-
मात्रेणोक्तमिति सूचनयापि चशब्दः कथमिति सन्देहहेतु-
५७०।२ प्रश्नभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * यद्येवमित्यादे-
रधिकरणसमाप्तिपर्यन्तस्यान्येषां व्याख्यां दूषयितुमुपन्यस्यति
* केचित्तावदिति * ननूत्तरयोर्वाक्ययोर्निधनपदाश्रुतेर्निधनपदा-
न्वयो न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * शाखान्तरे त्रि-
ष्वपि वाक्येषु निधनपदश्रुतेस्तदालोचनेनेहाप्याकाङ्क्षाकल्पनया
ऽनुषङ्गोपपत्तिर्यद्यपिशब्देन सूचिता पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * किं
तावदिति * पुरुषप्रवर्त्तकविधिलक्षणार्थं पुरुषशब्दमभिप्रेत्य पुरुष-
श्रुतिव्याख्यानार्थं पुरुषस्येत्यादिभाष्यमाद्यपदेन व्याख्यातं विधौ
पुरुषस्येत्यादिभाष्यमाद्यपदेन व्याख्यातं विधौ पुरुषशब्दस्यासाधुत्वा-
न्न चाविहितमङ्गं भवतीति च न्यायेन नियतस्य निधनस्याङ्गत्वा-
त्समाम्नायात्साधारण्यतः प्राप्तस्यापि विध्यर्थवत्त्वोपपत्तेरपरितो-
षादन्यथापुरुषश्रुतिव्याख्यानार्थमथ वेति भाष्यं निधनपदेनापि ही-
षान्वये निधनाक्षिप्तसौभरविशेषणत्वेन श्रुतिवृत्तस्यैव वृष्टिकामपद-
स्यान्वयोपपत्तेः सौभरलक्षणार्थत्वायोगादयुक्तमाशङ्क्य श्रुतिशब्दः
स्वप्राधान्यवाची लक्षणाशब्दश्चान्यविशेषणत्ववाचीत्येवं द्वितीयेन

व्याख्यातं सूत्रसूचितहेत्वन्तरोक्त्यर्थमेवं चेति भाष्यं तृतीयेन वृष्ट्याद्यर्थं सौभरावयवत्त्वाद्धीषादेः सौभरद्वारा वृष्ट्याद्यन्वयसिद्धेर्निधने कामसंयोग इति प्रतिज्ञासूत्रावयवानुपपत्तिमाशङ्क्य फलान्तराभिप्रायत्वेन व्याख्यानार्थं सौभर इति पूर्वपक्षोपक्रमभाष्यं श्लोकस्य समस्तपूर्वपक्षभाष्यव्याख्यार्थत्वसूचनायान्त्येन व्याख्यातं हीषादेरित्यनेन निधनशब्दस्य हीषादिलक्षणार्थतोक्ता फलान्तरान्वय हीषादेः सौभरानपेक्षत्वापत्तेर्निधनत्वासिद्धिमाशङ्क्य फले विहितस्य हीषादेराश्रयापेक्षायां प्रकरणात्सौभराश्रयत्वावगतेस्तत्र च निधनत्वेनैव समाम्नानान्निधनत्वानुवादोपपत्तिरिति सूचनार्थः।सौभर इति सूत्रावयवो निधनशब्दस्य हीषादिलक्षणार्थत्वव्याख्ययैव व्याख्यातो भवति आद्यपादं व्याचष्टे * यदि हीति * शाखाभेदेन हीषादेः सौभरनिधनत्वेन पठितस्य सौभरविधिश्रुत्या विकल्पेन प्राप्तस्य स्वरसतः प्रापणात्मकविधिमात्रप्रवृत्तयैकपुनःश्रुत्या फलान्वयित्वेनाप्राप्तविध्यर्थतया गतिसम्भवे ऽन्यव्यावृत्तिफलत्वायोगाद्व बाधानुपपत्तेर्नियमो ऽनर्थकः स्यादित्याशयः। द्वितीयं व्याचष्टे * वृष्टिकामेति * तृतीयं व्याचष्टे * पुरुषार्थेति * चतुर्थं व्याचष्टे * ५७१।१ तस्मादिति *

सर्वस्य वोक्तकामत्वात्तस्मिन्कामश्रुतिः स्यान्निधनार्था पुनःश्रुतिः॥ २९॥

वाशब्दव्याख्यानार्थं तेन नास्य निधनादपरं फलमिति भाष्यं व्याचष्टे * उच्यत इति * अथेति भाष्येण हीषादेर्निधनपदान्वये फलपदस्य वाक्यभेदभयेनानन्वयात्प्रमादसमाम्नायापत्तिरित्याशङ्क्य तन्निरासार्थत्वेन वृष्टिकामायेत्यादिका या कामश्रुतिः सा तच्छब्दपरामृष्टसौभरविषया तद्विशेषणार्था न हीषादेः फलान्वयविध्यर्थेत्येवं सर्वस्योक्तकामत्वात्तस्मिन्कामश्रुतिः स्यादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थमुच्यतइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे *निधनेन त्विति* फलश्रुतेर्हीषाद्यनन्वयेऽपि निधनव्यवस्थाविषयभूतसौभरविशेषणार्थत्वान्नानर्थक्यापत्तिरिति विशेषणत्वोक्त्या सूचितं निधनमात्रे हीष्विधौ निधानान्तरानर्थक्यापत्तेर्निर्विशेषणस्य निधनस्यातिवदनुवादायोगाद्व वृष्टिकामस्य प्रकरणलभ्यनिधनविशेषणसौभरद्वारा निधनविशेषणत्वेनावगतस्यानुवादान्तर्गत्यवगतेरवाक्यभेदाशयः। भाष्ये लक्षयतिर्विशेषणवाची पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * हीषेति * हीषो निधनपदेनासम्बन्धे नि-

धनपदानर्थक्यमित्यर्थः * उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * अस्मत्पक्षे त्विति * सौभरफलान्वयविधायिनो यो वृष्टिकाम इति वचनान्तरस्यैक्ये ऽपि फलस्योद्देश्यत्वाप्रत्युद्देश्यं च वाक्यसमाप्तेर्वचनान्तरैरिति बहुवचनं पदशब्दस्य लक्षणयावयववाचित्वात्सौभरावयवानां निधनादीनां समाम्नायादेव प्राप्तत्वाद्धीषादिनियममात्रविधौ नानेकार्थविधिलक्षणावाक्यभेदापत्तिरित्यर्थः । किमर्थं त्वित्याशङ्कोत्तरत्वेन निधनार्थेति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * वृष्ट्यादिफलत्वेनोक्तस्यापि सौभरस्यात्रोपलक्षणं नानर्थकमित्यर्थः । यत्तु काम्यत्वाभावे हीषादीनां बलविशेषाभावेनान्योन्यबाधकत्वायोगान्नियमानर्थक्यमुक्तं तत्परिहरति * विनापि चेति * सौभरत्वसामान्याभावात्सर्वासां प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनाख्यानां भक्तानां यः साधारणत्वात्सामान्यरूपः समूहस्तद्वाचित्वादित्यर्थः । तथापि कथं बाध इत्यपेक्षायामाह * तच्छ्रुत्या हीति * सौभरश्रुत्या लक्षणया निधनान्तरप्राप्तेरर्थाक्षिप्तवद्धिप्रकर्षविशेषाद् बाधा युक्तेत्यर्थः।सौभरशब्दस्य वाक्षरवाचित्वाभावात्तद्बाधेति श्रुत्यर्थबाधो नास्तीति परिहारमाह * अथ वेति * स्तुतिसाधनर्गक्षराभिव्यक्त्यर्थत्वात्साम्नस्तद्बाधे प्रधानबाधद्वारापि बाधः शङ्क्येत ऋगक्षरातिरिक्तविवर्णाक्षराख्यसौभरबाधे तु तस्य नियतकालसामभागपरिपूरणार्थत्वेन साम प्रति गुणभूतत्वात्तद्बाधेन कथं चित्सामबाधेति सूचनार्थम् * स्तोभेत्युक्तम् * परव्याख्यां दूषयितुमुपक्रमते * एवं त्विति * सन्देहहेतुं तावत् दूषयति * तदिति * श्लोकं व्याचष्टे * हीषिति * सिद्धान्तं दूषयति * तथेति * श्लोकं व्याचष्टे * निधनेति * निधनमात्रानुवादेन हीष्विधौ फलपदानर्थक्यात्सौभरश्रुत्यैव च प्राप्तत्वेन पुनः श्रुत्यानर्थक्याद्व्यवहितान्वयदोषपरिहारार्थं च वृष्टिकामविशिष्टनिधनानुवादेन हीष्विधानस्योक्तत्वाद्वृष्टिकामत्वादेः प्राप्तत्वादनेकार्थविधिलक्षणवाक्यभेदाभावे ऽप्यबाधः कामत्वादेरपि प्राप्तेर्नित्यानुवादायोगाद्यथा चार्तेः शुद्धाया नित्यत्वेन निमित्तत्वायोगाद्विशिष्टाया निमित्तताश्रिता तथेह विधेयान्वयनिरपेक्षस्वरूपमात्रालोचने शुद्धस्यापि निधनस्यानुवादोपपत्तेर्विशेषणस्यानुवादान्तर्गत्याश्रयणहेत्वभावाद्विशिष्टानुवादलक्षणो वाक्यभेदो ऽपरिहार्य इत्यर्थः । प्रकृताश्रयालाभस्य पूर्वपक्षनिरासहेतोरनुक्तत्वान्निधनान्वयविधिनिमित्तवाक्यभेदप्रसङ्गस्य च निरासहेतोः सुपरिहरत्वात्पूर्वपक्षनिरासो ऽप्ययुक्त इत्याह * पूर्वपक्षेति * स्वमतेन व्याचक्षाणः सन्देहस्वरूपं तद्धेतुं च ता-

वत्प्रतिज्ञापूर्वमाह * तस्मादिति * श्रुत्या फलपरत्वसम्भवे साधनभूतसौभरलक्षणानुपपत्तेः सन्देहायोगमाशङ्क्य प्रकृतसौभराश्रयत्वसम्भवासम्भवलक्षणासन्देहहेतुसूचनार्थम् * वाक्येत्युक्तम् * प्रकृताश्रयालाभाद् गुणफलान्वये वाक्यासामर्थ्ये सति श्रुत्यासम्भवाल्लक्षणोपपत्तेर्वाक्यसामर्थ्यसदसद्भावालोचनात्सन्देहोपपत्तिरित्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * हीषिति * कथं तर्हि भाष्यं व्याख्येयमित्यपेक्षायामाह * तदा चेति * वृष्टिसाधने सौभरे हीष्विधौ समाम्नायादेव प्राप्तेः फलतो निधनव्यवस्थार्थत्वावगतेर्हीषिति निधनमित्यर्थो लभ्यत इत्याशयः। विधेयहीषक्षरान्वये च वृष्टिकामशब्दस्य हीषक्षरान्वयान्यथानुपपत्त्या सौभरलक्षणार्थत्वकल्पनोपपत्तेस्तद्विषयतया विशेषणशब्दो व्याख्येय इत्याह * वृष्टिकामायेति * ननु सिद्धान्ते ऽपि हीषक्षरान्वयिसौभरोपलक्षणार्थत्वाद् वृष्टिकामशब्दस्य हीषक्षरान्वयाभ्युपगमेन हीषेति सिद्धान्तवचनव्यक्तिभाष्यावयवेन तन्निरासो न युज्येतेत्याशङ्क्याह * न हीषेति * वृष्टिकामशब्दोक्तस्य ५७३।१
फलस्य सौभरोपलक्षणत्वमनपेक्ष्य स्वेन रूपेण न सम्बन्ध इत्यर्थः पूर्वोक्ते सन्देहे सन्देहभाष्यमुपपाद्य पुरुषश्रुतिव्याख्याभाष्यं यथापुनर्विधानसामर्थ्यादित्यनेन हीषादित्वनियोगाविध्याशयं व्याख्यातं तथैव व्याख्येयमित्याह * तत्रेति * तत्र शब्दस्योक्तेन प्रकारेण सन्देहोपपत्तौ सत्यामित्यर्थः । व्याख्यातभाष्यान्तर्गतस्य प्रयोगेति भाष्यावयवस्य श्रुतिप्राप्तानां नियमेन निवर्त्तयितुमशक्यत्वादित्यादि वाक्यासक्तेन हीषादिप्रयोगस्य सौभरश्रुत्याख्यवचनप्राप्तत्वेन समर्थत्वाद् बाधितुमशक्यत्वान्नियमार्थत्वेनापि विधेरर्थवत्त्वेन सम्भवतीति सूचितात्व्याख्यानादन्यथा सौभरप्रयोगविधिनैव तदङ्गभूतहीषाद्यनुष्ठानसिद्धेः कुर्यादिति पृथक्प्रयोगविधिरनर्थकः स्यादित्येवमपि व्याख्या सम्भवतीत्याह * प्रयोगेति * तामेव दर्शयति * यदि हीति * अथ वेति द्वितीयपुरुषश्रुतिव्याख्याभाष्यम्। अस्मिन्व्याख्याने सिद्धान्ते ऽपि निधनपदानन्वयेन तस्य सौभरलक्षणार्थत्वायोगात्स्ववाक्यानुपात्तस्य विशेष्टुमशक्यत्वाद् वृष्टिकामशब्दस्य सौभरलक्षणार्थत्वे ऽपि तद्विशेषणत्वानभ्युपगमात्स्वप्राधान्योपपत्तेर्भाष्यानाञ्जस्यापत्तेश्च स्वार्थत्वाच्च फलश्रुतेरिति स्वप्राधान्याशयव्याख्यानायोगाद्यथाश्रुतं व्याचष्टे * किं चेति * ननु प्रकृतसौभराधिकारिपुरुषप्रत्यभिज्ञानात्तस्य चावगतसौभरसाधनत्वेन काम्यमानवृष्टिसाधनानपेक्षत्वात्साधनवाचिहीषादिपदान्वयानुपपत्तेः। शाखाभेदप्राप्तानेकहीषादिव्यवस्थापेक्षत्वावगमाद्धीषादिपदानां निधन-

व्यवस्थार्थत्वप्रतीतेः क्व तेषां व्यवस्थेति निधनव्यवस्थाविषयापेक्षायां यथा यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति यत्सूर्याय च प्रजापतये च प्रातरिति देवताव्यवस्थार्थयोर्वाक्ययोर्व्यवस्थाविषयभूतहोमलक्षणार्थत्वेन सायम्प्रातःशब्दयोर्देवतापदान्वयस्तथा वृष्टिकामादिशब्दानां निधनव्यवस्थाविषयभूतसौभरलक्षणार्थत्वेन हीषादिपदान्वयसम्भवे प्रत्यभिज्ञाऽविरुद्धा पूर्ववृष्टिकामादिकल्पनया प्रकृताश्रयलाभक्लेशापादिका गुणफलान्वयकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्याह * साधनेति * अग्निसूर्ययोरन्यतोऽप्राप्तयोः कालद्वयलक्षितहोमे विधानात्फलतो व्यवस्था युक्ता इह तु सौभरश्रुतिप्राप्तनिधनान्तरव्यावृत्तौ त्रिदोषपरिसंख्यापत्तेः व्यवस्थार्थत्वायोगात्प्रकृतानुपपत्तेरपूर्ववृष्टिकामाद्यवगमात्साधनापेक्षायां साधनसमर्पणार्थेनैव हीषादिपदेन वृष्टिकामादेः सम्बन्धो न व्यवस्थार्थेनेत्याशयः। अपूर्वेष्टिकामाद्यवगतिः साधनापेक्षित्वोक्त्या सूचिता इतरस्मिन्निति भाष्यं व्याचष्टे * अन्यथेति * अनेन च भाष्येणास्मत्कृतमेव सन्देहव्याख्यानं स्फुटीकृतमित्याह * तथेति * अभ्युच्चयमात्रार्थत्वाद् भूयस्त्वभाष्यमुपेक्षितम् * हीषो निधनपदानन्वयाद्वाक्यभेदाशङ्कानुपपत्तेस्तन्निरासार्थत्वेनाद्यसिद्धान्तसूत्रावव्याख्यानायोगात्स्वयं सर्वस्य सौभरस्योक्तकामत्वेन प्रकृतप्रत्यभिज्ञानाल्लक्षणया प्रकृतसौभरानुवादिका कामश्रुतिर्नापूर्वफलोक्त्यर्थेत्येवं व्याचष्टे * सिद्धान्ते त्विति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वस्येति * परोक्षवृत्त्या निधनान्तरप्राप्तेर्मन्थरत्वादप्राप्तावस्थस्यैव हीषः प्रत्यक्षवृत्त्या शीघ्रं विधानान्न त्रिदोषत्वापत्तिरित्याशयः। वृष्ट्यादेः स्ववाक्यानुपात्तसौभरविशेषणत्वायोगात्किमर्थं सौभरं विशेष्यतइत्याशङ्कोत्तरत्वेनोत्तरावयवव्याख्यानायोगात्किमर्थमनूद्यतइत्याशङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे * किमर्थेति * वृष्टिकामादिशब्दैः श्रुत्युपात्तफलत्यागेन सौभरलक्षणा न युक्तेत्याकङ्क्षते * कस्मात्पुनरिति * प्रकृतस्य सौभरस्यैकाक्षरसाध्यत्वेनाश्रयत्वायोग्यत्वादाश्रयत्वयोग्यस्य च निधनस्य प्रकरणाभावात्प्रकृताश्रयालाभेन गुणफलान्वयायोगाच्छ्रुत्यर्थान्वयानुपपत्तेर्लक्षणा युक्तेति परिहरति * तदिति * फलेऽसाध्ये नेष्टमाश्रयमाप्नुयादित्यन्वयः। श्लोकं व्याचष्टे * हीषेति * न केवलं फलान्वयपरेण वाक्येनैवाश्रयलाभाद्वाक्यभेदः किं त्वाश्रयभूतस्य
५७४।७ निधनस्य सौभरेण विशेषणीदपीत्याह * तथेति * स्ववाक्ये सौभरानुपादानात्प्रकरणाद्विशेषलाभः कथमपीत्यनेन सूचितः। एवं सति को दोष इत्याशङ्क्याह * तत्रापीति * ननु साक्षात्सौभरस्या-

अयत्वायोग्यत्वे ऽप्यवयवावियविनोरत्यन्तभेदाभावेनात्यन्तभेदाच्च यागस्तोत्रयोर्न स्तोत्रे साधिते यागः साधित इति शक्यं वक्तुमिति पूर्वाधिकरणवार्त्तिकोक्तन्यायाभावादवयवद्वाराश्रयत्वोपपत्तेस्तस्य च प्रकरणलभ्यत्वान्न वाक्यभेदापत्तिरित्याशङ्क्याभ्युपेत्यवादेन परिहरति * किं चेति * हीषित्यक्षरं यद्यपि सौभरस्य साधनं तथापि क्व भक्तौ तन्निविशतइत्यनेन च धारणान्निधनानुवादानुपपत्तेस्तद्विधावपरिहार्यो वाक्यभेद इत्याशयः। सामानाधिकरण्यबुद्धिहेतुकत्वादभेदस्यैकस्मिंश्चावयवे ऽवयविसामानाधिकरण्यबुद्ध्यभावेनाभेदाभावादेकावयवसाधनत्वेनावयविसाधनत्वानुपपत्तेरनङ्गेचाङ्गावतारन्यायस्य प्राधान्यावस्थितम्। यत्तु तदङ्गेनोपसर्पतीति पूर्वाधिकरणवार्त्तिके निषिद्धत्वाद्यथा शक्नुयात्तथाश्रयेदिति कल्पनानुपपत्तेरभ्युपेत्यवादमात्रत्वं दर्शयन् श्लोकं व्याचष्टे * न तावदिति* द्वादशाधिकरणसूत्रोदाहरणेनातिशयोक्तिः। ननु यथा पशुकामस्योक्थ्यं गृह्णीयात्षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीतातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदित्युक्थ्यादिग्रहयागाभ्यासानां फले विहितानां यागाभ्याससमुदायात्मकज्योतिष्टोमाश्रितत्वेनावगतानां ज्योतिष्टोमस्यानेकयागाभ्यासरूपावयवस्योक्थ्याद्यभ्यासमात्रेणाव्याप्तेः क्वावयवे स्थितानां ज्योतिष्टोमसाधनतेत्यपेक्षायां तमग्निष्टोमात्पराञ्चं गृह्णीयादित्युक्थ्यस्याग्निष्टोमपरत्वं वाक्यात्तं पराञ्चमुक्थ्येभ्यो गृह्णीयादिति च षोडशिनस्तत्परत्वं वाक्यादतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीतिचोक्थ्यपरत्वेनावगतस्य षोडशिना ऽतिरात्रे विधानादतिरात्रस्य सर्वान्त्यत्वप्रतीतेरन्ते निवेशस्तथा समाम्नायाद्भविष्यतीत्याशङ्कते * अथेति * उक्थ्यादीनां ज्योतिष्टोमस्याद्ये मध्यमे वा प्रदेशान्तरे क्वाप्यदृष्टेरलौकिकत्वेन चान्यत्र स्थितानां रूपावधारणफलान्वयोक्थ्यादिव्यपदेशासम्भवात्सम्भवत्स्वपि रूपावधारणफलान्वयोक्थ्यादिव्यपदेशेषु वाक्यान्तरावगतस्यान्ते निवेशस्य विषयान्तराविज्ञानेन फलार्थोक्थ्यादिविषयत्वावधारणाद्युक्तो ऽन्ते निवेश हीषादीनां लोकावेदसामान्तरभक्त्यन्तरेष्वपि दृष्टेरन्तनिवेशानियमात्सौभरान्तनिवेशस्य च पाठप्राप्तस्य क्रतुपुरुषार्थसौभरसिद्ध्यर्थहीषादिविषयत्वेनोपयोजितत्वात्स्वातन्त्र्येण फले विहितानां स्थाननिवेशानवगतेर्निधनानुवादो न सम्भवतीति परिहरति * तदिति * श्लोकं व्याचष्टे * युक्तमिति * अलौकिकत्वं त्रेधोपपादयितुम् * ५७५।१
न चेत्युक्तम् * ग्रहयागाभ्यासत्वस्यान्यत्रापि भावात् ज्योतिष्टोमरूपनिष्पत्त्यर्थाभ्यासातिरिक्तत्वेनैवेषां निरूप्यत्वात्तन्मध्यपाते च

ज्योतिष्टोमरूपनिष्पत्तावेव व्यापारापत्तेरद्रव्यत्वात्केवले कर्मशेषः स्यादित्यंशवदाभ्यस्यायेन यागान्तरत्वायोगान्नान्तर्निवेशं विना रूपावधारणं न चानवधारितरूपाणां फले विधिरुक्थ्यादिसंज्ञा चोपपद्यतइति स्वरूपेण फलान्वयित्वेन संज्ञित्वेन च प्रधाप्यलौकिकतेत्याशयः।सम्भवत्यप्यन्यथा रूपाद्यवधारणे वाचनिकस्यान्ते निवेशस्यानन्यविषयत्वात्फलार्थस्यैवोक्थ्यादेर्विषयत्वावसाय इत्यधानार्थो ऽनन्यविषयत्वेनेति श्लोकवस्रवो ऽन्तर्निवेशं विना रूपाद्यवधारणाभ्युपगमे ऽप्यन्तर्निवेशोपपादनार्थं इति यो ऽपि चेति पश्चाद्व्याख्यया सूचितम्। अनेन चोक्थ्यादिषु व्यवस्थितं नियतमेव स्थानं यद्यप्यव्यवस्थितं तथापि वाचनिकस्य स्थाननिवेशस्यानन्यविषयत्वादेतद्विषयतयैव व्यवस्थितमित्यपि योजना सूचिता। क्रत्वर्थत्वेन फलार्थत्वेन च यत्सौभरविधानन्तेनोपयोजित इत्युक्ते गुणफलान्वयविधिवाक्येनाश्रयान्वयाविधाने ऽप्यविहितस्याग्राह्यत्वापत्तेः कल्पितविधिविषयत्वाभ्युपगमाद्धीषादेः फलान्वयसिद्ध्यर्थेन सौभरविधानेनोपयोजित इति भ्रान्तिं निरसितुं सौभरेण फलं विशेषितं नन्वस्य हीषादेर्लोकादिवर्त्तित्वे ऽपि प्रकृतस्य सौभरावयवभूतस्यानन्यवर्त्तित्वान्निश्चय इत्याशङ्क्याह * यदीति * प्रकृतनियमे प्रमाणं नास्तीत्याशयः। ननु स्वरूपेण हीषादेः प्रकृतग्रहणनियामकाभावे ऽप्याश्रयत्वेन गृहीते सौभरे हीषादेर्निधनस्थानत्वात्फलार्थस्यापि हीषादेः सौभरावयवत्वेन सौभरे समाप्ता तेन हीषादिनैक्यान्निधनस्थानत्वं सेत्स्यतीत्याशङ्कते * ननु चेति * यद्यपि लोकादिगतो हीषादिर्गुणफलान्वये विधिना गृह्यते तथापि प्रकृतसौभराश्रितत्वाद्य एव सौभरावयवत्वेन समाम्नातो हीषादिः प्रकृतः फलार्थो ऽपि स एवेति सौभरावयवत्वेनैकत्वात्तदेव स्थानं भविष्यतीत्येकस्य हीषादेर्नानास्थानत्वादर्शनेनैवान्तर्निवेशनियामकाभावस्योक्तत्वात्स्वरूपैक्यमात्रेणाशङ्कानुपपत्तेः।सौभरावयवत्वेनैक्यं व्याख्येयम्।सत्यप्यैक्ये प्रयोजनभेदे स्थानस्य देवदत्तादौ शक्तिभेददर्शनात्स्थानान्तरे ऽपि च सौभरारम्भसमाप्त्यन्तराले प्रयुक्तस्य हीषादेः सौभरावयवत्वोपपत्तेरवयवान्तरोपजनापत्तेश्चोक्थ्योदिवदविरोधाच्च कार्यान्यत्वे तत्स्थानत्वनियमासिद्धिरिति परिहरति * नैतदिति * श्लोकं व्याचष्टे * न शब्दैकत्वेनेति* स्थानं दृष्टसामर्थ्यमित्यनेन शक्तिभेदः तत्स्थानस्येत्यध्याहारः सूचितः। स्वरूपनाशाशङ्कानुपपत्तेस्तन्निरासायोगादात्मीयवाचिस्वशब्दाङ्गीकारेण सौभरात्मीयस्य तदवयवत्वरूपस्यानाशादिति व्याख्येयम्। न चेत्यनेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातं वाक्य-

न्तीये निरस्तमपि प्रणीताधर्मन्यायमितरेतराश्रयाख्यदोषान्तराभि-
धित्सया पुनरुपन्यासपूर्वं निरस्यति * प्रासङ्गिकेति * निधन- ५७६।२
स्थानप्रयोगाभावे समाम्नातेनैव हीषा सौभरसिद्धेः फलार्थस्य हीषः
सौभरसाधनत्वायोगात्स्थाननिवेशादेव सौभरसाधनता वाच्येत्या-
शयः । नन्वप्रकृतस्य हीषादेः फले विधौ तस्य सौभरसाधनत्वात्प्राक्
स्थानविशेषासिद्धेरितरेतराश्रयं स्यात्प्रकृतप्रत्यभिज्ञाने तु तद्विरो-
धेनाप्रकृतग्रहणायोगात् प्रकृतग्रहणावगतेस्तस्य च समाम्नाया-
देव स्थानविशेषसिद्धेर्नेतरेतराश्रयापत्तिरित्याशयेनाशङ्कते * नन्वि-
ति*यदि च वारवन्तीयसंस्कारः कश्चिद्विधीयेत ततः कथं चिद् व्री-
हिप्रोक्षणादिष्विव प्रकृतप्रत्ययो भवेदिति पूर्वाधिकरणवार्त्तिकन्याये-
नोपादीयमानत्वे प्रकृतग्रहणायोगमाशङ्क्य यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्च-
न्द्रमा अभ्युदियात्स त्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमास्तानग्नये दात्रे
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधनश्चरूं ये
क्षोदिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति अभ्युदितेष्टावुपा-
दीयमानत्वे ऽपि तण्डुलादीनां प्रकृतग्रहणं दृष्टान्तितं चन्द्राभ्युदये
निमित्ते दार्शं हविः दार्शेभ्यो देवताभ्यो ऽपनयेदिति विभजतिवा-
क्यार्थस्य षष्ठे वक्ष्यमाणत्वाद्देवतां विना प्रक्रान्तदर्शानिष्पत्तेर्देवता-
न्वयाकाङ्क्षायां मध्यमादिवाक्यैरत्र प्रकृतस्य हविषो देवतान्तरवि-
धावनपेक्षितविध्यापत्तेः प्रकृतहविर्विषयत्वावगमाद्यच्छब्दोपबन्धेन
प्रकृतविषयत्वदृढीकरणात्प्रकृतनियमो युक्तः । इह तु श्रुतिकृतस्य
हीषादिमात्रप्रत्ययस्य प्रत्यभिज्ञारूपेण सन्निधिना॥

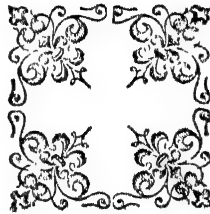
श्रुतेः कर्मान्तरज्ञानं सन्निधेरेककर्मता ।
तत्र श्रुतिबलीयस्त्वं जानतां कथमेकता ॥

इति न्यायेन बाधायोगाद्गत्यन्तराभावाच्च न प्र-
कृतनियमस्स भवतीति वैषम्योक्त्या परिहरति * युक्तं
तत्रेति * अतो गुणफलान्वयरूपवाक्यार्थायोगान्निधनव्य-
वस्थारूप एव वाक्यार्थो युक्त इत्युपसंहरति * तस्मा-
दिति* ननु वृष्टिकामादिशब्देन सौभरलक्षणापत्तेर्निधनव्यवस्थापक्षो
ऽप्ययुक्त इत्याशङ्क्याह * यदेति * अनेन च पुरुषश्रुतेरिति पूर्वप
क्षहेतोर्द्वितीयव्याख्यापक्षे परिहार उक्तः । ननु साधनलक्षणायामपि
कारीर्यादिसाधनलक्षणाप्रसङ्गे सौभरेण विशेषणाद्वाक्यभेदः स्या-
दित्याशङ्क्याह * तत्रेति * लक्षणायाः प्रकृतविषयव्यवस्थापकत्वा-
त्प्रकृतस्यैव साधनस्य लक्षणेत्याशयः । निधनव्यवस्थाविषयभूतप्रकृत-
सौभरविशेषलक्षणार्थत्वाच्च वृष्टिकामशब्दस्य कारीर्यादिलक्षणा-

शङ्कामपि नाधिरोहतीत्याह * प्रकृतेति * कामोपबन्धानां पदानां फलपरत्वस्यैकादशाद्ये वक्ष्यमाणत्वाद् वृष्टिकामशब्दएव वृष्टिशब्द उक्तः । यथान्नाद्यस्य स्वर्गस्य वा साधनभूतं सौभरं वृष्टिशब्दो लक्षयतीत्याशङ्का न सम्भवति तथा वृष्टिसाधनकारीर्यादिलक्षणाशङ्कापि न सम्भवतीति सूचनार्थम् * दृष्टान्तत्वेन न चेत्युक्तम् * पुरुषश्रुतेरिति पूर्वपक्षहेतोर्विभिद्यपुनः श्रुत्यपेक्षव्याख्यापक्षे परिहारमाह * सत्यामपि चेति * काम्यत्वाभावे हीषादीनां तुल्यबलत्वेनैकस्येतरबाधकत्वायोगान्नियमायोगाशङ्का विनापि च गुणकामत्वेनेत्यादिवार्त्तिके निरस्तेतीत्युक्तमित्यनेनोक्तम् । ननु प्रवो देवा ऽग्नय इत्याज्यसूक्ते समाम्नायावगतक्रमाक्रमान्तरेण चाप्रयोगदर्शनेन सौभराङ्गरूपापि विधीयमानस्य हीषादेः समाम्नायावगतस्थाननियमप्रमाणाभावात् वृष्टिसाधनं यत्सौभरं तस्य च यन्निधनमिति विशिष्टानुवादाद्वाक्यभेदो ऽस्मिन्नपि पक्षे स्यादित्याशङ्क्याह * ते चेति * नियमस्य यथाप्राप्तविषयत्वान्नापूर्वविधावित्र क्रमान्तराशङ्केत्याशयः । व्याख्याते ऽर्थे भाष्यं योजयति * तदिति * समासे ऽधिकरणार्थे परव्याख्यादूषणव्याक्षिप्तचित्तत्वात्प्रागनुक्तामनन्तरसङ्गतिमाह * तदिति * ननु वृष्टिसाधनस्य सौभरेण विशेषणादस्मिन्नपि सिद्धान्तव्याख्याने परव्याख्यावद्विशिष्टानुवादलक्षणवाक्यभेदस्य प्रसक्तस्यापरिहृतत्वेनाधिकरणार्थासमाप्तेरन्तराले स्वावसरानुक्तानन्तरसङ्गत्यभिधानमयुक्तमाशङ्क्यास्मिन् व्याख्याने वाक्यभेदाप्रसक्तिमाह * यस्त्विति * हीषो निधनान्वये तस्योद्देश्यत्वेनाविवक्षितविशेषणत्वाद्वाक्यापन्नस्य निधनमात्रान्वयस्य प्रकरणलभ्यसौभरविशेषणत्वेनापादनप्रसङ्गाद्वाक्यभेदापत्तिः । फलपदान्वये तु तस्योद्देश्यलक्षणार्थत्वेन स्वयमनुद्देश्यत्वाल्लक्षणायाश्च हीषाद्यन्वयसिद्ध्यर्थत्वेन तदन्वयापादकप्रकृतसौभरविषयत्वावगमान्न वाक्यभेदप्रसक्तिरित्याशयः । परव्याख्याने चोदित आसीदिति भूतनिर्देशोक्तं प्रसङ्गान्निधनमात्रव्यवस्थार्थान्येतानि वाक्यानि नानिधनकसौभरविशेषव्यवस्थार्थानि वेत्यनुष्ठानोपयिकं चिन्तान्तरं प्रस्तौति *
५७७।२ इदं त्विति * सर्वशाखागतानां सौभरविशेषाणां न चैकं प्रतिशिष्यतइत्यनेन व्यवस्थया प्रत्येकस्माच्च फलसिद्धेः समुच्चयेनायोगे ऽपि विकल्पेन प्रयोगोपपत्तेर्हीषादिश्रुतेः सौभरावाचित्वेन तद्व्यवस्थापकत्वायोगान्निधनमात्रव्यवस्थार्थानीति पूर्वपक्षमाह *तत्रेति * सिद्धान्तं प्रतिजानातीति प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * सौभरगीत्यविशेषे ऽपि प्रतिशाखमवान्तरगीतिविशेषसद्भावाच्छा-

खान्तरस्थस्य सौभरगीतिविशेषस्य शाखान्तरस्थसौभरभक्तियोगे सत्याधारभूताक्षरभूताक्षरविशेषाधीनत्वात्स्वरविशेषात् क्रमगीतिविशेषाभिव्यक्तेर्विकल्पप्राप्तिविषयस्यैव नियमविषयत्वात्समस्तस्य च सौभरस्य वृष्ट्यादिसाधनत्वेन विधानाद्विकल्पप्राप्तेः शाखाभेदेन पठितस्य समस्तस्यैव सौभरस्य व्यवस्थेत्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे* सामरूपं हीति*सूक्ष्मभिदभिन्नत्वाद् गीतिविशेषाणां भक्त्यन्तरयोगे रूपनाशापत्तेरित्याद्ययुक्त्यर्थः। ननु न गिरागिरेति ब्रूयादिति गिरापदनिषेधानुवादेनैरं कृत्वोद्गेयमितीरापदविधानाद्यज्ञायज्ञीयस्य गिरापदस्थाने इरापदप्रयोगाद्रूपान्यत्वापत्तिर्यथा न विरुध्यते तथा रूपान्यत्वापत्तिरविरुद्धेत्याशङ्क्य * न चेत्युक्तम् * तत्र रूपान्यत्वात्मकविकारानभ्युपगताविरापदविधिविरोधापत्तेस्तत्परिहारार्थं विकारो युक्तः न त्विह विरोधो ऽस्तीत्याशयः। ननु विकाराश्रयणे विरोधो नास्तीत्याशङ्क्य * सर्वत्र चेत्युक्तम् * प्राप्तरूपान्यत्वात्मके विकारे प्राप्तिप्रमाणविरोधापत्तेः शरैः कुशानां फलचमसेन सोमस्य सूर्यादिपदेन वाग्न्यादिपदस्यागत्यैव बाधदर्शनात्सत्याङ्गतौ बाधा न युक्तेत्याशयः। विकल्पप्राप्तौ चेत्यनेन समस्तैव चेति चशब्दाध्याहारेण युक्त्यन्तरोक्त्यर्थत्वेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातम्। ननु निधनमात्रनियमश्रुतौ अश्रुतसमस्तनियमाभ्युपगमो न युक्त इत्याशङ्क्याह * अत इति * शिष्याचार्ययोः सहभोजनप्राप्तौ शिष्यस्य कांस्यभाजित्वनियममनियतपात्रभोज्याचार्यो ऽनुरुन्धानो लोके दृश्यतइति द्वादशाधिकरणसिद्धो दृष्टान्तः। यद्वा वृष्टिकामः सौभरेणेति विश्रितः सौभरप्राप्तेः समाम्नायाच्च हीषप्राप्तेरुभयप्राप्तौ च सम्बन्धविधिर्जाघन्यधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात्सम्बन्धाविधिप्रतीतेर्हीष निधनसौभरविशेषोपादानं च विना सम्बधासिद्धेर्हीष्निधनकसौभरनियम एव विध्यर्थ इत्याह * एषो ऽपि चेति * एवमेव सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति *

इति श्रीमत्त्रिकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजिभट्टमाधवात्मजभट्टसोमेश्वरकृतौ तन्त्रवार्तिकटीकायां सर्वानवद्यकरिण्यां न्यायसुधाख्यायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः।

न्यायसुधायाम् ।

॥ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ ग्रहाग्रतायाः ज्योतिष्टोमाङ्गताधिकरणम् ॥ १ ॥

गुणस्तु क्रतुसंयोगात्कर्मान्तरं प्रयोजयत्संयोग- ५७८।४
स्याशेषभूतत्वात् * १ *

निश्चितविधेयत्वस्य गुणस्य क्व पूर्वत्रासम्भवाद्भेदकत्वं क्व वा फले विधानेन व्यवस्थार्थत्वेन वा पूर्वत्र सम्भवात् अभेदकतेति निर्णीते सन्दिग्धविधेयत्वस्य क्व विधेयत्वात् भेदकत्वं क्व वा तदभावादभेदकतेति निर्णेतुं यदि रथन्तरसामा यदि बृहत्सामेति वाक्ययोः किं रथन्तरसामत्वबृहत्सामत्वे विधीयेते ज्योतिष्टोमएव वा ग्रहाग्रविशेषविधौ निमित्ततयोच्यते इति चिन्तां दर्शयितुं तत्रेति सन्देहभाष्यं एकापूर्वसाधनीभूतस्तुतिसमूहात्मकस्तोत्रविशेषरूपपृष्ठैक्ये ऽप्यवान्तरकार्यभूतायाः स्तुतेर्गुणसङ्कीर्णात्मकत्वाद् द्रव्यान्तरेण शूद्रादेर्बृहता च चित्राद्येर्गुणस्य कीर्त्तनात् बृहद्रथन्तरयोद्वारभेदेन पृष्ठसाधनत्वात्समुच्चयावगतेर्नित्यत्वेन कादाचित्कत्वान्निमित्तत्वानुपपत्तेः । सिद्धान्तवचनशक्त्ययोगादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * ज्योतिष्टोम इति * न्यायाद् बृहद्रथन्तरयोः समुच्चयावगमे ऽपि बृहद्वा रथन्तरं चेति वचनाद्विकल्पावगतेः पाक्षिकत्वान्निमित्तत्वोपपत्तिरित्याशयः । एवमपि कर्माश्रुतेस्तद्भेदाभेदसन्देहो न युक्त इत्याशङ्कां निरस्यन् भेदाभेदविषयत्वेन सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * रथन्तरसामत्वस्य बृहत्सामत्वस्य वा गुणस्य सोमयागविषयत्वात्सोमशब्दस्य सोमसाध्ययागलक्षणार्थत्वसूचनार्थं सगुणमित्युक्तं बृहद्रथन्तरसामत्वयोर्ज्योतिष्टोमे प्राप्तत्वेन विधेयत्वात्सामान्तरनिवृत्त्यर्थत्वे च तद्विध्यानर्थक्यापत्तेः । कर्मान्तरत्वनिश्चयात्सिद्धान्तासम्भवेन सन्देहायोगमाशङ्क्य प्राप्तयोरपि बृहद्रथन्तरसामत्वयोर्ग्रहाग्रविशेषविधौ निमित्तार्थं कीर्त्तनमिति सूचनार्था

ग्रहाग्रताविशेषणविध्युक्तिरित्येवं सिद्धान्तवचनव्यक्तिभाष्यं व्याख्या-
तुम् * तस्यैवेत्युक्तम् * यदीति सन्देहहेतुभाष्यं प्रकरणाद् बृह-
द्रथन्तरसामशब्दयोर्ज्योतिष्टोमवाचित्वावगतेः पूर्वपक्षायोगादयुक्त-
माशङ्क्योपपादयितुमाह * तत इति * सर्वसामकार्येषु रथन्तर-
मेव बृहदेव वा न सामान्तराणीति कृत्स्नेन क्रतुना रथन्तरस्य बृहतो
वा संयोगे ज्योतिष्टोमे सामान्तरविध्यानर्थक्यापत्तेस्तदयोगात्कर्मा-
न्तरत्वं रथन्तरं बृहद्भवत्येवेति सत्तामात्रेण रथन्तरस्य बृहतो वा
क्रतुसंयोगे त्वकर्मान्तरतेत्याशयः । नन्वेवं सति बृहद्रथन्तरयोर्वि-
शेषणत्वेन सामान्तरव्यावर्त्तकत्वावगतेः कृत्स्नक्रतुसंयोगस्यैव न्या-
य्यत्वात्सिद्धान्तानुपपत्तेः । सन्देहो न युज्यतेत्याशङ्क्यासत्ताव्यावृ-
त्त्यापि बृहद्रथन्तरयोः पाक्षिकत्वात् विशेषणत्वोपपत्तेर्न तन्मात्रेण
कृत्स्नक्रतुसंयोगसिद्धिरिति परिहारसम्भवे ऽपि प्रौढ्या क्रतोरेव
विशेषणत्वाभ्युपगमने सिद्धान्तसम्भवं वक्तुमाह * तस्मिन्नुभयम-
पीति * विशिष्टानुवाददोषापत्तेर्विशेषणाविशेष्यत्वायोगमाशङ्कते *
ननु चेति * पूर्वपक्षे तावन्निमित्तत्वमेव नास्तीति परिहरति * भवे-
दिति * केवलबृहद्रथन्तरसामकत्वस्याप्राप्तत्वान्निमित्तत्वं न स-
म्भवतीत्याशयः । ननु सिद्धान्ते ऽपि अप्राप्तत्वादेव केवलबृहद्रथ-
५७९।१ न्तरसामकत्वस्य निमित्तत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * निमित्तत्व-
मपि चेति * समासश्रुत्यवगतस्य केवलरथन्तरसामकत्वस्य केवल-
बृहत्सामकत्वस्य वा प्राप्त्यभावान्निमित्तत्वायोगे ऽपि रथन्तरव-
त्त्वस्य बृहद्वत्त्वस्य वा निमित्तत्वसम्भवात् बृहद्रथन्तरयोरसत्ताव्या-
वृत्त्यान्योन्यमात्रव्यावृत्त्या वा विशेषणत्वाभ्युपगमेन विशेष्यत्वाभ्यु-
पगमेन वा बृहद्रथन्तरसामकत्वापादनेन निमित्तता सिद्धान्ते
ऽभ्युपगन्तव्येत्याशयः । नन्वेवमपि विशिष्टानुवाददोषापत्तेः कः
परिहार इत्यपेक्षायामाह * यत्सम्बन्धाच्चेति * शुद्धस्य क्रतोः सा-
म्नो वा ग्रहाग्रविधौ निमित्तत्वायोगाद्विशिष्टस्यैव निमित्तत्वाव-
गतेर्विशेषणस्याप्युद्देश्यान्तर्गतेर्न विशिष्टानुवाददोषापत्तिरित्याशयः।
शुद्धस्योद्देश्यत्वायोगे विशेषणस्योद्देश्यान्तर्गत्यभ्युपगमे ऽपि वाक्य-
भेदानापत्तिसूचनायास्यैवाधिकरणभाष्यपाठः । पूर्वपक्षसूत्रस्थतुशब्द-
व्यावर्त्यसिद्धान्तोक्त्यर्थं किं तावदिति भाष्यप्रकरणोक्तियुक्त्यन्त-
राणामभ्युपलक्षणार्थेत्येवं व्याचष्टे * किं तावदिति * सन्निधिल-
क्षणात्प्रकरणात्सोमशब्दस्य ज्योतिष्टोमविषयत्वप्रतीतेर्बृहत्पृष्ठं भव-
ति रथन्तरं पृष्ठं भवतीति वचनान्तरेण बृहद्रथन्तरप्राप्तेर्यदि शब्द-
प्रतीतस्य च निमित्तत्वस्य प्राप्त्यपेक्षत्वादकर्मान्तरत्वे च ग्रहाग्र-

हरति . * तस्मादिति * अतो निमित्तत्वायोगेन विधेयत्वावगतेः केवलरथन्तरमेवास्य सामेति बहुव्रीह्यर्थत्वात्तस्य चाप्राप्तत्वान्निमित्तत्वं न सम्भवतीत्युपसंहरति * तस्मादिति * अतो निमित्तत्वायोगेन विधेयत्वावगतेः केवलरथन्तरसामकत्वलक्षणस्य गुणस्य भेदकता युक्तेति प्रकृतमुपसंहरति * अत इति * * निमित्तत्वावेदकस्य यदिशब्दस्य का गतिरित्याशङ्क्य प्रतीतमपि निमित्तत्वमसम्भवात्त्याज्यमित्यभिहितम् । निमित्तत्वान्यथानुपपत्त्या केवलरथन्तरसामकक्रत्वन्तरस्य विधेयत्वकल्पनापक्षस्तु केवलरथन्तरसामकक्रत्वन्तरस्य नित्यत्वेन निमित्तत्वायोगात्प्रौढिमात्रेणोक्तः । ननु कर्मान्तरे ऽप्यतिदेशात् गायत्रादिसामान्तरप्राप्तेः केवलरथन्तरसामत्वं
५८०।१ न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * शक्यं हीति * अतिदेशस्योपदेशेन बाधोपपत्तेरित्याशयः । श्लोकान्त्यपादं व्याख्याय सामान्तरव्यावृत्त्या रथन्तरस्य ज्योतिष्टोमविशेषणत्वायोगे ऽप्ययोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन तृतीयं व्याचष्टे * न चेति * रथन्तरस्याविशेषात्सर्वसामकार्यविशेषणत्वप्रतीतेः पृष्ठव्यतिरिक्तेषु च सामकार्येषु तस्यायोगव्यावृत्तेरप्ययोगान्न सर्वव्यापिविशेषणत्वं सम्भवतीत्याशयः । महाबलमिदं चेच्छत्रमित्यादिवत्तर्ह्यविशेषणस्यैव सत्तामात्रेण निमित्तत्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन द्वितीयं व्याचष्टे *नेति* विशेषणादि गायत्रच्छन्दस इत्यादिवत्तर्हि सामर्थ्यमेवास्त्वित्याशङ्कानिरासार्थत्वेनाद्यं व्याचष्टे * न च सामर्थ्येनेति * गायत्रच्छन्दःप्रभृतीनां तु मन्त्रगतत्वेन विधावशक्तत्वादगत्या यथा कथं चिद् गतिः कल्प्येत्याशयः । समासाभावस्तु शङ्कितुमेवाशक्य इत्याह * दृश्यते चेति * अतः सिद्धा कर्मान्तरतेत्याह * एतीति * ज्योतिष्टोम एव तर्ह्येकसामकत्वं विकल्पेन विधास्यत इति शङ्कते * अथेति * विषमशिष्टत्वाद्विकल्पायोगमाह * न शक्यमिति * एतदेवोपपादयति * इदं हीति * क्रत्वन्तरे ऽपि तर्ह्येकसामकत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * क्रत्वन्तरे त्विति * अनेन च ननु यथेत्याद्याशङ्कापरिहारभाष्यार्थो व्याख्यातः । स्वार्थप्राधान्याविघातादपि केवलरथन्तरसामकक्रत्वन्तरविधिरेव युक्त इत्याह * एवं चेति * ननु निमित्तार्थत्वे ऽपि बहुव्रीह्यर्थस्यैव निमित्तत्वात्स्वार्थप्राधान्यं न विहन्यतइत्याशङ्क्याह * अन्यथा हीति * क्रतोः स्वरूपेण निमित्तत्वायोगादित्याशयः । उक्तेन च प्रकारेण केवलरथन्तरसामकत्वस्यावश्यविधेयत्वे व्यवहितान्वयहेतुहेतुमल्लिङ्पक्षयोर्यदि रथन्तरसामेत्यस्य ग्रहाग्रविध्येकवाक्यत्वाभ्युपगमात्

चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्रादित्यनेन न्यायेनानेकार्थोपादानलक्षणादपि गुणात्कर्मान्तरविधिसिद्धिरित्याह * यदि चेति * ऐन्द्रवायवाग्रत्वस्य ग्रहणाविशेषणत्वेन यागाविशेषणत्वाभावात्तस्य च पूर्वपक्षे ऽप्यतिदेशलभ्यत्वेनाविधेयत्वात्तद्द्वारापि विधेययागविशेषणत्वानुपपत्तेः। कर्मान्तरस्याप्यैन्द्रवायवाग्रत्वविशिष्टस्य विध्ययोगमाशङ्क्यैन्द्रवायवाग्रत्वविशिष्टगृह्णातिपरप्रत्ययोक्तापूर्वभावनाविशिष्टयागभावनान्तरविध्युपपत्तिसूचनार्था ग्रहाग्रभावना विधानशब्देनोक्ता क्रत्वर्थोत्पादकस्य वाजिनादेर्गुणस्य तन्निरपेक्षभावनाभेदकत्वाभावे ऽपि तदनुत्पादकस्य साक्षाद्भावनयैवान्वयाद्भेदकत्वसूचनायापूर्वभावनाविध्युक्तिः। विधायकस्याच्छब्दानन्तर्यादपि सोमशब्दलक्षितयागविधिरवसीयतइत्याह * सोम इति * नन्विति कर्त्तव्यतानुपदेशान्न कर्मान्तरविधिर्निर्वहतीत्याशङ्क्याह * सोमेति * व्याख्याते ऽर्थे भाष्यमनुसन्धत्ते * इदमेवेति * वाक्येनेति भाष्यावयवं यदिशब्दत्यागरुच्यध्याहारपक्षयोर्ग्रहाग्रविधेर्यागविध्येकवाक्यत्वाभावादयुक्तमाशङ्क्य वाक्यग्रहणस्य च यदि रथन्तरसामा सोमः स्यात्सौभरेण स्तुवीतेति सन्दंशाभिव्यङ्ग्यावान्तरप्रकरणोपलक्षणत्वेनोपपादयितुमाह * ग्रहाग्रेति * आहेति भाष्येण स्याच्छब्दस्य यदिशब्दोपहतशक्तित्वाद्यागविध्ययोगमाशङ्क्य यदिशब्दत्यागेनानुपघातोक्त्यर्थमत्र ब्रूम इत्यादिभाष्यं महावाक्ये ऽवान्तरवाक्याप्रामाण्यादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * यद्यपीति * अथ वा यदीत्यथवाशब्दं यदिशब्दत्यागपक्षनिवृत्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * परित्यागवदिति * ननु कल्पकाभावात्स्वोत्प्रेक्षामात्रकल्पितो रुच्यध्याहारः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह * कर्त्तव्यतेति * विधिनानिच्छतः प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या रुचिः कल्प्यतइत्याशयः। वैकल्पिकत्वसिद्धिश्च रुच्यध्याहारप्रयोजनमेवकारेण सूचिता अथ वा यथेत्यप्यथवाशब्दमध्याहारपक्षनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * अध्याहारादपीति * पक्षान्तरमन्यथाभूतं यद्रचयति तदेवं मत्वेत्यर्थः। कथं पुनरित्याशङ्काभाष्यं दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * परस्त्विति * यद्युपबन्धात्साक्षान्न शालिभोजनस्य ५८१।४
विधेयत्वप्रतीतिर्व्यत्ययाभ्युपगमे ऽपि दध्युपसेचनस्य शालिभोजनं प्रति यदिशब्दावगतनिमित्तत्वायोगात्तदेकवाक्यत्वानुपपत्तेः। स यदि केन वाक्येन विहितत्वोक्तिः कथमित्याशयः। उच्यतइति भाष्येण व्यवहितान्वयकल्पनया दध्युपसेचनस्येष्यमाणत्वेनावगतस्य भोज्यव्यञ्जनार्थत्वेनेष्यमाणतया षाष्टिकान् पयसा भुञ्जीतेति व्य-

अनार्थप्रयःसाहचर्येणावधारणात् भोजनप्रयुक्तत्वेन तदभावे ऽनुष्ठानासिद्धेः कांस्यभोजिन्यायेनोपसेचननियमाच्छालिभोजननियमावगतेः स यदि केन वाक्येन भोजनविधिसिद्धिरिति परिहृतेन वै खल्वित्यनेन यदिशब्दान्वये ऽपि इच्छावाचित्वाभावाद्भक्ष्यमाणत्वावगतिः सम्भवतीत्याशङ्क्योच्यतइत्यनेन कामप्रवेदने ऽकच्चिदिती ति कच्चिच्छब्दोपपदवर्जे कामस्येच्छायाः प्रवेदने प्रज्ञापने गम्यमाने लिङ्विभक्तिस्मरणाल्लिङैवेष्यमाणत्वावगतिरुपपादिना तत्र कथं व्यत्ययो लिङश्च कामप्रवेदनार्थतावगम्यतइत्याशङ्क्याह * व्यत्ययेनेति * अमगत्यादिष्विति गत्यर्थस्यामो धातोर्भावे क्तप्रत्ययमुत्पाद्यानुनासिकस्य क्विप् झलोः क्ङितीति दीर्घत्वादान्तङ्गतमवगतमित्यान्तशब्दस्य ज्ञानवाचित्वाल्लोकप्रसिद्धस्य व्यत्ययकामप्रवेदनार्थत्वज्ञानस्य सिद्धं च तदान्तं चेति विग्रहेणोक्तस्य विवरणं कथनमित्यर्थः । एवं जातीयके वाक्ये लोके व्यत्ययकामप्रवेदनार्थत्वप्रतीतेरनिष्पन्नस्य चोपसेचनस्य निमित्तत्वायोगात्तदिच्छाया निष्पन्नाया यदिशब्देन निमित्तत्वोक्त्यवगतेस्तत्समभिव्याहृताया लिङः कामप्रवेदनार्थत्वस्य न्याय्यत्वादङ्गभूतोपसेचनकर्त्तव्यतया च प्रधानभूतेष्यमाणभोजनाक्षेपाशक्तेर्भोजनेष्यमाणत्वोक्तिवैय्यर्थ्यप्रसङ्गाद्व्यत्ययस्य न्याय्यत्वावगतेर्व्यत्ययकामप्रवेदनार्थलिङङ्गीकरणं युक्तमित्याशयः। एवमिति दार्ष्टान्तिकभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * स यदि लौकिकवाक्येष्वेवं विधवाक्यार्थदर्शने सतीति तत्रशब्दार्थः व्यत्ययाभ्युपगमस्य किं प्रयोजनमित्यपेक्षायां विधिशक्तिप्रतिबन्धकयदिशब्दापनयनं प्रयोजनमाह * ततश्चेति *गुणविधायिरथन्तरसामशब्दानपेक्षत्वे ऽपि कर्मविधिस्तावत्सम्भवतीति पदद्वयोपन्यासेन सूचितम्। नन्वेवं सतीतिं भाष्येण ग्रहाग्रताविधेर्यदिशब्दान्वये सत्यविधायकत्वापत्तेर्ग्रहाग्रता नानुष्ठेया स्यादित्याशङ्क्योच्यतइत्यादिना परिहृतं तस्याशयद्वयमाह * ग्रहानिति * ऐन्द्रवायवशुक्राग्रत्वयोर्विधेयत्वेनेष्टत्वात्तच्छब्दयोरुपन्यसनीयत्वे ऽपि तयोरप्राप्तत्वाद्विधायकाश्रवणे ऽपि विधायककल्पनेनावश्यविधेयत्वसूचनायानुपन्यासः । इष्यमाणस्य साध्यत्वावगतेः फलवच्च यागानुष्ठानमात्रेण ग्रहाग्रत्वासिद्धेः पृथक् प्रयत्नसाध्यत्वात्कर्त्तव्यत्वकल्पनेत्याद्याशयार्थः ।ग्रहाग्रताविशेषमिच्छतो यागोपदेशेन ग्रहाग्रताया यागप्रयुक्तत्वसूचनेन यागाङ्गत्वबोधनात्साङ्ग्यागविधिनैव ग्रहाग्रताविशेषस्यापि विधिरिति द्वितीयार्थः । हेतुहेतुमतोर्लिङिति हेतौ कारणे स्वार्थान्यानुष्ठानापादके तत्प्रयोजको हेतुश्चेति हेतुसंज्ञत्वेन स्मृते प्रयोजके हे-

तुमति च फले परेण स्वार्थानुष्ठेतयापाद्ये प्रयोज्ये लिङ्विभक्तिस्मृतेः स्यादिति हेतौ लिङ् गृह्णीयादिति विधौ गृह्णीयादिति चाहेतुमति स्यादिति विधाविति पक्षान्तरोपन्यासो ऽपि पूर्वापरितोषेणैवेत्याह * विनैवेति * न केवलं यदिशब्दत्यागाध्याहाराभ्यां विनेत्यपिशब्दार्थः । रथन्तरसामेति भाष्यं हेतौ स्यादिति लिङ्पक्षे रथन्तरसामसोमहेतुका ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहाः कर्त्तव्या इत्येवं विशेषणपरत्वेन व्याख्यातुमाह * तत्रेति * यागकर्त्तव्यतास्मिन्पक्षे न सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह * न चेति * हेतुमति गृह्णीयादिति लिङ्पक्षे ऽप्येतदेव भाष्यम् । ऐन्द्रवायवाग्रत्वहेतुरथन्तरसामा सोमः कर्त्तव्य इत्येवं व्याख्यास्यन् पक्षं तावदाह * अथ वेति * ननु हेतुमति लिङ्पक्षे यदिशब्दस्य व्यवहितान्वयाभावे ऽपि ऐन्द्रवायवाग्रत्वस्य विशेषणत्वेन प्रागभिधेयत्वादैन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयाद्यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादिति पदानुपूर्व्या वाक्यार्थव्याख्यापत्तेर्मध्यपतितस्य यदिशब्दस्य पूर्वच्चारितहेतुमदर्थे लिङन्वयाभ्युपगमे न स्यादिति लिङन्वयाभावान्निरूपपदायाश्च लिङो हेत्वर्थत्वानुपपत्तेः सोमयागस्य केन चिच्छब्देन हेतुत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * अनुक्तमपि चेति * हेतुमता हेतुमात्राक्षेपात्सोम एव हेतुरिति कथमवधारणेत्याशङ्क्य सन्निधेश्चेत्युक्तं भाष्यं व्याचष्टे * तत्रापीति * परप्रकरणस्थस्य क्रत्वन्तरस्यावान्तरप्रकरणाभिव्यञ्जकसन्दंशशून्यायां शाखायां वाक्यं विना ग्रहाग्रविशेषस्य तदङ्गत्वायोगादङ्गाङ्गित्वलक्षणार्थत्वं प्रयोज्यप्रयोजकत्वाख्यहेतुहेतुमत्वोक्तेर्वक्तुं कार्यते ऽन्यार्थमन्यदनुष्ठाप्यते ऽनेनेति व्युत्पन्नेन कारणशब्देन हेतुशब्दो वैयाकरणानुसाराद्व्याख्यातः । फलशब्देन च वैयाकरणानां हेतुमच्छब्दव्याख्यापरार्थापाद्यानुष्ठानत्वलक्षणप्रयोज्यत्वविवरणायैव द्रष्टव्या सुखग्रहणायोक्ताश्चतुरः पक्षान्संगृह्णाति * यदिशब्देति * ननु किमर्थः पूर्वपक्षे ऽतिनिर्बन्ध इत्यपेक्षायामाह * सर्वं चेति * तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय बृहद्रथन्तरसामसंयोगस्य ग्रहाग्रत्वलक्षणाङ्गरूपशेषानुष्ठानवेलायामभूतत्वादनिष्पन्नत्वादित्येवं संयोगस्येति सूत्रावयवव्याख्यानार्थमपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * किं चेति * क्रतोरपि ग्रहणवेलायामनिष्पन्नत्वात्कथं हेतुमल्लिङ्पक्षे निमित्ततेत्याशङ्क्यानिष्पन्नस्याप्यारब्धत्वेन वर्त्तमानत्वान्निमित्तत्वं भवतीति वैधर्म्यदृष्टान्तेन सूचितम् । श्लोकं व्याचष्टे * प्रातःसवने हीति * स्वसत्तयान्यानुष्ठानापादकवाच्यर्थं कारणशब्दः पक्षत्रयाशयेन मम त्वित्युक्तं चतुर्थपक्षाशयेनाह * अथ वेति * क्रतोरप्यनिष्पन्नत्वेनानिमित्तत्वाशङ्का स चेत्यनेन निरस्ता । यदि ५८२।६

जगत्सामाग्रयणाग्रानिति जगत्सामसंयोगस्य ज्योतिष्टोमे प्रत्यनङ्ग-भूतत्वात्तत्साहचर्येण बृहद्रथन्तरसामसंयोगयोरप्यनङ्गत्वात्कर्मान्तराक्षेपकतेत्येवं संयोगस्येति सूत्रावयवव्याख्यानार्थमपि च निःसन्दिग्धमिति भाष्यं व्याचष्टे * जगत्सामा चेति * जगदाख्यस्य साम्नः क्वचिदभावाज्जगत्यामृच्युत्पन्नस्य साम्नो जगत्सञ्ज्ञत्वप्रतीतेः सामशब्दस्य रथन्तरसामबृहत्सामेतिवत् तुल्यवन्निर्देशात्पृष्ठसाधनसामवाचित्वावगतेर्विषुवति च महादिवा कीर्त्यं पृष्ठं भवतीति बिभ्राड्बृहत् पिबत्विति जगत्यामुत्पन्नस्य महादिवाकीर्त्यस्य साम्नः पृष्ठसाधनत्वेन विधानात् विषुवत्येवाग्रयणस्याग्रत्वं निविशतइति वक्तुं दशमे ज्योतिष्टोमस्य जगत्सामत्वं निषेत्स्यति ।

एकस्य तु लिङ्गभेदात्प्रयोजनार्थमुच्येतैकत्वं गुणवाक्यत्वात् ॥ २ ॥

पूर्वपक्षनिरासद्वारा सिद्धान्तोक्त्यर्थतया तुशब्दव्याख्यार्थे तुशब्दादिभाष्ये प्रकरणग्रहणं प्रागवद्युक्त्यन्तराणामप्युपलक्षणार्थेति दर्शयितुमाह * पूर्वेति * ननु ज्योतिष्टोमस्य ग्रहाग्रत्वलक्षणगुणविधौ प्रकरणादेव तद्गुणत्वलाभात्तद्वाची सोमशब्दो ऽनर्थकः स्यादित्याशङ्कानिरासार्थमेकस्येत्यादिसूत्रावयवं व्याचष्टे * एकस्यैव हीति * भावे लकारव्याख्यानायोच्चारणमित्युक्तं सोमः स्यादिति कर्मविधिप्रतीतेर्भेदमाशङ्क्य ग्रहाग्रविशेषलक्षणगुणविधानार्थत्वेनाकर्मविधित्वात्कर्मभेदनिरासार्थमेकत्वमिति सूत्रावयवं व्याचष्टे * गुणेति * नन्वेतदुक्तमित्यादिभाष्येण बृहद्रथन्तरसामशब्दयोरनेकसामकत्वाज्ज्योतिष्टोमे ऽनुपपत्त्याशङ्कानिरासार्थत्वेन ज्योतिष्टोमस्य बृहद्वा पृष्ठं रथन्तरं पृष्ठं वा भवतीति गुणवाक्यान्वयात् बृहद्रथन्तरवत्त्वेनानेकसामत्वे ऽपि बृहद्रथन्तरसामव्यपदेशोपपत्तेर्न बृहद्रथन्तरसामत्वलक्षणाद्वा गुणाद्भेद इत्येवमेकत्वमिति सूत्रावयवस्य सूचितं व्याख्यान्तरमाह * अथ वेति * बृहद्वा पृष्ठं रथन्तरं वेति वाक्याद् बृहद्रथन्तरयोर्वैकल्पिकत्वावगतेरयोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वसम्भवसूचनार्थं गुणवाक्यैरिति बहुवचनं पुनरिति भाष्यं समासासम्भवानुभाषणार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * यत्त्विति * विशेषणाभावादिति भावव्युत्पन्नेन विशेषणशब्देन नानेकसामकस्य क्रतोरेकेन साम्ना विशेषणाभावे ऽभिहिते ननु सामान्तरव्यावृत्त्या बृहद्रथन्तरयोर्विशेषणत्वासम्भवे ऽपि वैक-

लिपकत्वात्स्वायोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्यास्य क-
तोर्यत्सामेति सर्वसामकार्यानुवादेन तत्र रथन्तरं भवत्ये-
वेति अयोगव्यावृत्तेरव्यापकत्वेनासम्भवस्य न च रथन्तर-
सत्तामात्रं विशेषणमिति वार्त्तिकेनोक्तत्वात्सामान्तरसापे-
क्षस्य रथन्तरस्य विशेषणत्वापत्तेः सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्स-
मासविघातः स्यादिति सामान्तरेत्यनेनोक्तं तदुच्यतइत्यादिभाष्योक्तं
तावत्परिहारमाह *तत्रेति*प्रौढ्या स्वयं परिहारान्तरमाह *विग्रह
इति * पूर्वार्द्धं व्याचष्टे *यदि हीति * पाक्षिकत्वविशेषणफलं नि-
त्यशब्देनोक्तं स्वातन्त्र्यलक्षणार्थवस्तुशब्दोक्तान्यनैरपेक्ष्यविशेषणफ-
लमन्यसहितशब्देनोक्तं स तथैवेत्येवकारेणान्यव्यवच्छेदव्याप्तयोर्व्या-
वर्त्तितत्वान्नित्यस्य चान्यव्यवच्छेदं विना ऽन्यसहितस्य च व्याप्तिं
विना विशेषणत्वायोगादुभयमुक्तं पाक्षिकत्वात्त्वन्यव्यवच्छेदाभा-
वे ऽप्ययोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वसम्भवे यतस्त्वित्यनेनोक्ते नन्वेव-
कारं विना विशेषणत्वानभिव्यक्तेर्यत एव कारस्ततो ऽन्यस्य व्यावृ-
त्तिरिति न्यायेनैवकारस्यान्यव्यवच्छेदवाचित्वान्नाभावव्यवच्छेदोपप-
त्तिरित्याशङ्क्य * यदि चेत्युक्तम् * विनाप्येवकारं समाससाम-
र्थ्याद्विशेषणत्वाभिव्यक्तिर्यदिशब्देनोक्ता एवकारापेक्षणे ऽप्यत्र स-
त्ताया विशेषणत्वात्तदस्यास्तीति वास्त्यर्थस्मृतमत्वर्थवृत्तिबहुव्रीहियु-
क्तत्वाच्च तत एवैवकारप्रयोगेणासत्त्वव्यावृत्तिर्युक्तेत्याशयः। यद्वेत्य-
नेन श्रुतविशेष्यान्वितेनाप्येवकारेण रथन्तरासत्त्वव्यावृत्तिसिद्धेर्ना-
श्रुतसत्तान्वयो ऽवश्यकल्प्य इत्युक्ते कथमन्यान्वितेनैवकारेणान्या-
सत्त्वव्यावृत्तिसिद्धिरित्याशयेन तत्रेति पृष्ठे तद्धीत्यनेन साम-
रूपताया नित्यत्वेन तद्विषयावधारणानर्थक्यादस्य क्रतोः
सामकार्यं करोत्येवेत्यवधारणार्थप्रतीतेरसतश्च कार्यकरणत्वायो-
गात् *असत्त्वव्यावृत्तिसिद्धिरित्युक्तम् * ननु पाक्षिकत्वे ऽपि ज्यो-
तिष्टोमगतसर्वसामकार्याव्यापित्वात्केवलस्य विशेषणत्वानुपपत्तेः
सामान्तरसापेक्षस्य विशेषणत्वाभ्युपगमापत्तेः समासानुपपत्तिरि-
त्याशङ्क्यान्यसहितं च स्यादित्यनेन सूचितं परिहारमाह * न चे- ५८३।६
ति *बृहद्रथन्तरे सामनी भवत इत्यादिवत् द्वन्द्वनिर्देशे तदभावे ऽपि
वा गायत्रामहीयवादिवदेकस्तोत्रविषयत्वे सत्यन्यसाहित्यं विना वि-
शेषणत्वायोगात्केवलस्य सापेक्षत्वापत्तिः। रथन्तरं पृष्ठं भवतीति तु
सामान्तरनिरपेक्षस्य रथन्तरस्य पृष्ठाख्यस्तोत्रसाधनत्वेन विधाना-
दस्य क्रतोर्यत्सामेत्यनुवादे ऽपि रथन्तरसाध्यपृष्ठस्तोत्रमात्रद्वारा
क्रतुसम्बन्धित्वप्रतीतेः सर्वसामकार्याव्यापित्वे ऽपि विशेषणत्वस-

म्भवान्न सापेक्षत्वापत्तिरित्याशयः । सामशब्दस्य क्रतुसम्बन्धिरूप-वाचित्वे ऽपि रथन्तरशब्दसमभिहारात्पृष्ठमात्रद्वारा क्रत्वन्वयनिमित्त-त्वावगतेः पृष्ठसिद्ध्यै च रथन्तरस्य सामान्तरानपेक्षत्वात्समासा-विघातः प्रौढिमात्रेणोक्तः । परमार्थतस्तु सामशब्दं विनापि क्रतुसम्ब-न्धिनो रथन्तरस्य निमित्तत्वप्रतीत्युपपत्तेः। सामशब्दानर्थक्यप्रसङ्गा-दुक्थ्यो वैरूपसामा षोडशी वैराजसामेत्यादिषु पृष्ठार्थे वा प्रकृति-लिङ्गसंयोगादित्यनेन न्यायेन वैरूपादेः पृष्ठसाधनत्वद्योतनार्थत्वेन साम्नः पृष्ठलक्षणार्थत्वात् दूरापास्ता सामान्तरापेक्षेति यद्वेत्यनेनोक्त-म् । सामशब्दस्य च पृष्ठलक्षणार्थत्वे बृहद्रथन्तरयोस्तद्विषयत्वे-नेतरेतरव्यावृत्त्यापि विशेषणत्वं सम्भवतीत्याह * अथ वेति * पू-र्वार्द्धव्याख्यानमुपसंहरति * तेनेति * उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमुपक्रम-ते *अथ वास्त्विति * विग्रहे यद्विशेष्यत्वमित्यवयवं व्याख्यातुं न च क्रतुविशिष्टं रथन्तरमिह प्रतीयतइति पूर्वोक्तं दूषणमनुभाषते * ननु चेति * परिहारत्वेन श्लोकावयवं व्याचष्टे * उच्यतइति * कृत्स्नसंयोगाभावेन रथन्तरस्य विशेषणत्वायोगादवैदिकस्यापि च विग्रहवाक्यस्य वैदिकसमासव्याख्यानार्थत्वेन वेदानुमतत्वात्तदुग-तापि विशेष्यतागत्याङ्गीक्रियतइत्याशयः। वृत्तिविग्रहयोर्भिन्नार्थत्वा-योगाद्रथन्तरं साम यस्याःसाविति विग्रहस्यापि अन्यपदार्थप्राधा-न्यार्थत्वावगतेर्लोहितोष्णीषादिवद्विशेषणतात्पर्यमात्रमत्राभिप्रेतमि-ति विवक्षोक्त्या सूचितम्।ननु क्रत्वन्तरेष्वपि रथन्तरस्याभावान्न क्र-तुना विशेषणं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * सर्वाङ्गोप-संहारिणा क्रतुप्रयोगविधिना युगपत्सर्वसामग्रहणाद्विनियोगवाक्ये-भ्यश्च प्रकरणालोचनं विना क्रत्वन्वयाप्रतीतेरेकैकसामान्वयानवग-मान्नैकेन साम्ना क्रतुर्विशेष्टुं शक्यः साम्नस्त्वेकैकेन क्रतुना पर्याये-णान्वयादेकेन विशेषणत्वोपपत्तिरनन्तरमेवोपपादयिष्यते । यद्यपि तु विधिना रथन्तरस्य युगपदनेकक्रतुसाधारण्याप्रतीतावपि वास्त-वात्साधारण्यादस्यैव रथन्तरं सामेति क्रत्वन्तरव्यावृत्त्या ज्योतिष्टोम-स्य रथन्तरविशेषणत्वासम्भवस्तथाप्ययोगव्यावृत्त्या सम्भवतीत्यभ्यु-पेत्यवादाशयः । परमार्थतस्तु कार्यान्वये विशेषणापेक्षणात्स्व-वाक्योपात्तैन्द्रवायवाग्रत्वलक्षणकार्यान्वयिनि च रथंतरे ज्योतिष्टो-मस्यासाधारण्योपपत्तेर्ज्योतिष्टोमस्यैव रथन्तरमैन्द्रवायवाग्रत्वे नि-मित्तमित्यन्यव्यावृत्त्या विशेषणत्वसम्भवं वक्तुमाह * स्ववाक्ये चे-ति * देवदत्तस्य गौरानय इत्यादौ वस्तुतो देवदत्तयज्ञदत्तादीनां गोसम्बन्धतुल्यत्वे ऽप्यानयनान्विते गवि देवदत्तस्यासाधारण्याद्वि-

शेषणतेत्याशयः । दृष्टान्तमेवोपपादयति * तथा हीति * गोसम्बन्धो न देवदत्तस्य केवलः किं तु यज्ञदत्तादेरपि येन गौस्तस्यैवोच्येत न चोत्पलस्य नीलत्वं केवलं किं तु रक्ततापि येन तदेवोत्पलमुच्येतेत्येव योज्यम् । वस्तुतोऽसाधारण्ये च विशेषणमनर्थकं स्यादित्याह * यदि चेति * अतो देवदत्तस्य गौरित्यादौ वाक्योपात्तानयनादिकार्यान्वितगवादिविशेष्याविषयमेव देवदत्तादेर्विशेषणस्यासाधारण्यं वाच्यं न वास्तवमित्याह * तस्मादिति * नन्वन्येषामपि सोमयागानां ज्योतिष्टोमविकारत्वाद्रथन्तरसामत्वनिमित्तैन्द्रवायवाग्रत्वप्राप्तेर्नैन्द्रवायवाग्रत्वनिमित्तभूतरथन्तरविषयमपि ज्योतिष्टोमस्यासाधारण्यं भवतीत्याशङ्क्याह * अस्ति चेति * क्रत्वन्तरस्थस्य रथन्तरस्यातिदेशान्निमित्तत्वप्राप्तावप्युपदेशात् ज्योतिष्टोमस्थस्यैव निमित्तत्वेन पवमाने वा अत्र रथन्तरं कुर्वन्तीत्यादौ स्तोत्रान्तरसाधनरथन्तरवति क्रत्वन्तरे रथन्तरानिमित्तैन्द्रवायवाग्रत्वप्राप्तिनिवृत्त्यर्थमिष्टत्वात् ज्योतिष्टोमस्यापि स्ववाक्योपात्तकार्यान्वितरथन्तराविषयमसाधारण्यमस्तीत्यर्थः । शुद्धस्य च निमित्तत्वायोगान्निमित्तत्वप्रतीत्युत्तरकालं तन्निर्वाहार्थं विशेषणान्वयाभ्युपगमात्ततः प्राग्विशेषणविशेष्यभावानपेक्षणादुपसर्जनत्वेन रथन्तरस्य निमित्तत्वनिषेधानुपपत्तेः क्रतुरथन्तरयोर्मध्ये कस्य निमित्तत्वं कस्य निमित्तविशेषणतेत्यपेक्षायां प्रथमप्रतीतत्वाद्रथन्तरस्यैव निमित्तता युक्तेत्याह * प्रथमतरेति * इष्यते पाक्षिकं वस्त्विति श्लोकव्याख्यानमुपसंहरति * तस्मादिति * सम्भवति च रथन्तरविशिष्टस्य ज्योतिष्टोमस्य ज्योतिष्टोमविशिष्टस्य वा रथन्तरस्य निमित्तत्वे यदिशब्दत्यागादयश्चत्वारोऽपि पक्षा न युक्ता इत्या * हेतीति * शुद्धायाश्च लिङः कामप्रवेदने हेतुहेतुमतोर्वा प्रयोगाभावात् यदिशब्दोक्तस्य निमित्तत्वस्यानिष्पन्नक्रियाविषयत्वायोगान्निष्पन्नतादिच्छाविषयत्वाभ्युपगमेन तदुपबद्धाया लिङः कामप्रवेदनार्थतां निमित्तत्वायोगाद्वा तद्गतेन स्वत्तयाप्यनुष्ठानप्रयोजकत्वेन प्रयोजकत्वसाम्यात्स्वार्थान्यानुष्ठानप्रयोजकत्वलक्षणया हेत्वर्थतां मथ्यमानाग्न्यनुत्पत्तिनिमित्तकरक्षोघ्न्यनुवचनविधिशेषे वा रक्षांसि वा एवं तर्ह्यालभन्ते यर्हि न जायते यर्हि चिरं जायतइत्यग्न्युत्पत्तिप्रतिबन्धकरक्षोपघातार्थत्वेन रक्षोघ्नीस्तुत्यर्थे यर्ह्युपबद्धस्याग्न्यजन्मनस्तर्ह्युपबद्धरक्षःप्राप्तिनिमित्तकनैमित्तिकत्वकीर्तनात् यर्हि शब्दसमानार्थस्य यदिशब्दस्य नैमित्तिकवाचित्वमभ्युपेत्य तद्गतेनान्यसत्तयास्वानुष्ठानस्य प्रयोज्यत्वेन प्रयोज्यत्वसाम्यात्परार्थप्रयो- ५८४।१

ज्यस्वानुष्ठानत्वलक्षणया तदुपबद्धाया लिङ्गो हेतुमदर्थतां वक्तुं निमित्तत्वप्रतीतेरवश्याभ्युपगन्तव्यत्वात्प्रतीतस्य च निमित्तत्वस्यो- क्तरीत्यासम्भवित्वेन त्यागायोगान्नाप्रतीतकामप्रवेदनाद्यर्थग्रहणं यु- क्तमित्याह * न चेति * बृहद्रथन्तरयोर्ग्रहणवेलायामनिष्पन्न- त्वान्निमित्तत्वायोगस्याथेत्याद्यनुभाषणपूर्वं परिहारभाष्यं व्याचष्टे * भूतेति * लोके भूतस्य पुत्रजन्मादेरुत्सवादौ वर्त्तमानस्य च क्षेमसुभिक्षत्वस्य वासे भविष्यतश्च वर्षस्य गृहकरणे वेदे च पुत्र- जन्मादेरेव भूतस्येष्ट्यादौ वर्त्तमानस्य च दीक्षितत्वस्य दानादिप- र्युदासे भविष्यतश्च दर्शपूर्णमासारम्भस्यारम्भणीयायां निमित्तत्वा- योगहेतुत्वेनाशङ्कनीयमित्यर्थः । यदि तु निष्पन्नेनैव निमित्तेन भा- व्यमित्याग्रहस्ततः सङ्कल्पितत्वेनाननुष्ठितस्यापि भोजनस्य स्थलस-
१ म्मार्जने निमित्तत्वोपपत्तेर्निष्पन्नकार्यकारित्वान्निमित्तत्वोपचारः स- म्भवत्येवेत्याह * अपि चेति * सूक्तवाकएव याज्येतिवदौपचारि- कत्वद्योतनायैवकारः एकान्तावधारितत्वमेवोपपादयति * ज्योति- ष्टोमेति * अङ्गभेदेन साङ्गप्रधानप्रयोगप्रक्रमे वैकल्पिकाङ्गानवधार- णात् कस्य चित्प्रयोगस्य निरूपितैकरूपस्योपक्रमपूर्वसमाप्त्यसिद्धे- रिदं कुर्यामिदं वेति च प्रयोगमध्ये दोलायमानमतेः कालविक्षेपात् प्रयोगनैपुण्यासिद्धेः प्रयोगप्राशुभावार्थं च शुष्केष्टिकाले निरूपितै- करूपप्रयोगाभ्यासासिद्धेर्वैकल्पिकाङ्गनिमित्तकेषु नानर्त्विक्कर्तृकेष्वै- न्द्रवायवाग्रत्वादिषु नानर्त्विजां यजमानस्य च सम्प्रतिपत्त्यसिद्धेः प्रयोगस्य कौशलस्याभ्यासस्यादिशब्दोक्तायाश्च सम्प्रतिपत्तेर्वैकल्पि- काङ्गावधारणाधीनसिद्धत्वादेवं विधाङ्गमिदं कर्म कर्त्तव्यमित्यव- धारणपूर्वकप्रवृत्तिनियमाज्ज्योतिष्टोमक्रमेणैव रथन्तरं प्रयोक्ष्यतइ- त्येकान्तेनावधारितमित्यर्थः । एकान्तावधारणमात्रेण कथन्निष्प- न्नकार्यकारितेत्याशङ्क्याह * न चेति * एतदेवोपसंहरति * त- स्मादिति * कुतोऽस्तु निमित्तत्वे वर्त्तमानमेव निमित्तं भविष्यती- त्याह * यदा त्विति * स्यादितिचेति भाष्यं व्याचष्टे * चेति * यत्त्वित्यादिसामान्यतो दृष्टानुभाषणपूर्वं परिहारभाष्यं द्वेधा व्याच- ष्टे * यत्त्विति * स्वयं साध्यविकलत्वं दृष्टान्तस्याह * अपि चेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मा- दिति * जगत्साम्नोऽप्यपूर्वकर्मत्वाभावात् ज्योतिष्टोमापेक्ष या कर्मान्तरं जगत्सामेत्युक्तं न विषुवदपेक्षयेति बहुवचनेन सूचितम् ।

॥ अथ अवेष्टेः क्रत्वन्तरताधिकारताधिकरणम् ॥ २ ॥

अवेष्टौ यज्ञसंयोगात्क्रतुप्रधानमुच्यते ॥ ३ ॥

उदाहरणभाष्यं व्याचष्टे * राजेति * सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * ब्राह्मणादिकर्तृलक्षणेन गुणेनेह भेदस्य प्रतिपाद्यत्वात्कर्त्तुश्च प्रयोगाङ्गत्वात्तन्मात्रभेदकत्वोपपत्तेर्भाष्ये यागशब्दः प्रयोगलक्षणार्थ इति प्रयोगान्तरोक्त्या सूचितम्। कथमिति भाष्येण सन्देहहेतुं पृष्ट्वा राजसूयवाक्यस्थो राजशब्दः क्षत्रियमात्रे वर्त्तते ब्राह्मणादिष्वपि वेति सन्देहो हेतुत्वेनोक्तस्तस्य साक्षान्मूलसंन्देहहेत्वायोगाद्वर्णत्रयस्य राजसूये ऽधिकारः क्षत्रियमात्रस्य वेति मूलसन्देहहेतुभूतसन्देहहेतुत्वद्वारा मूलसन्देहहेतुत्वं दर्शयितुमाह * तत्सिद्ध्यर्थं चेति * न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतिन इति इत्यादिवाक्यस्थस्य राजशब्दस्य क्षत्रियवाचित्वाभावाद्राजसूयवाक्यस्थराजशब्दविषयत्वं विचारस्य वक्तुमधिकारीत्युक्तं त्रयाणामपि क्षत्रियस्यैवेति तथैवेत्यनेनातिदिष्टे योग्यत्वाद्वाचक इत्यध्याहारेण पूरणीयं केनचित्प्रकारेणेति यौगिकत्वोक्त्या सूचितम्। सन्देहान्तरं वर्णत्रयक्षत्रियमात्रवाचित्वसन्देहहेतुत्वेन दर्शयितुमाह * ततो ऽपीति * चतुर्थ्यर्थे तसिः। ननु राजसूये क्षत्रियमात्राधिकारे ऽप्येतयान्नाद्यकामं याजयेदित्येतद्वाक्यविहितेष्टिप्रयोगान्तरे वर्णविशेषानुपादानात् ब्राह्मणादेर्गुणस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वाद्भेदकत्वानुपपत्तेः सिद्धान्तासम्भवात्सन्देहो न युक्त इत्याशङ्कते * ननु चेति*योगसिद्ध्यधिकरणन्यायेनैकस्मिन्प्रयोगे फलद्वयसिद्ध्ययोगादन्नाद्यकामावेष्टेः प्रयोगस्य राजसूयान्तर्गतावेष्टेः प्रयोगान्तरात् भेदावगतेः सन्निधौ त्वविभागादित्यत्र कर्मान्तरविधित्वे निराकरिष्यमाणे ऽपि प्रयोगान्तरविधिनान्नाद्यकामवाक्यस्यास्त्येवेति सूचयितुं पृथक्प्रयोगस्यैव वचनमित्येवकारः प्रत्युक्तः। राजसूयवाक्यस्यापि फलपरत्वाद्वाक्यभेदापत्तेवर्णविशेषान्वयायोगमाशङ्क्य कर्त्तुः प्रयोगाङ्गत्वाद्वाक्यान्तरेण च राजसूयप्रयोगाविधानात् प्रयोगस्य चोत्पत्तिवक्रियाविषयत्वात्फलकर्तृविशिष्टक्रियाविषयप्रयोगविधौ वाक्यभेदानापत्तिसूचनार्थम् * प्रयोगेत्युक्तम् * ब्राह्मणादिवाक्यानां प्रयोगान्तराविधायित्वे राजसूयमध्यप्रयुक्ताया एवावेष्टेः संयोगपृथक्त्वात्फलद्वयोपपत्तेस्तस्याश्च विज्ञातक्षत्रियकर्तृकत्वाद् ब्राह्मणादिवाक्यवच्चान्नाद्यकामवाक्ये कर्त्रन्तराश्रवणेन प्रयोगान्तरानाक्षेपकत्वाद्योगसिद्ध्यधिकरणन्यायेन चैतस्मिन्प्रयोगे फलद्वयसिद्ध्ययोगात्प्रयोगान्तराक्षेपे ऽपि क्षत्रियस्यैवान्नाद्यकामस्य प्रयोगान्तरोपपत्ते-

वर्णान्तरस्याप्राप्तत्वात् ब्राह्मणादेर्गुणस्य विधेयत्वाद्भेदकत्वोपपत्तेः।स-न्देहं समाधत्ते * नैतदिति * नन्वन्नाद्यकामशब्देन वर्णान्तरस्याप्यु-पादानात्कथं न वर्णान्तरसम्बन्ध इत्याशङ्क्य दृष्टान्तद्वयेनोपपादयति * तद्यथेति * अप्रवृत्तप्रवर्त्तकत्वाद्विधेरस्मिन्सति कुर्यादिति का-दाचित्क्याः कर्त्तव्यताया विध्यर्थत्वात्कदाचित्केनैव निमित्तेना-न्वयादधिकारिविशेषणस्य च तस्मिन्सत्यधिकारान्निमित्ते ऽन्तर्गते जातेश्च नित्यत्वेनाधिकारिविशेषणत्वायोगात्कथं राजशब्दात् भो-क्तृत्वलक्षणाधिकारिविशेषावगतिरित्याशङ्क्य * राजेत्युक्तम् * जातेर्नित्यत्वेनापादनाशक्तेस्तद्वत एवाधिकारात्कर्तृविशेषणभूताया एवार्थादधिकारिविशेषणतापीत्याशयः । यथा राजसूयान्तर्गते ऽवे ष्टिप्रयोगे भोक्तृत्वविशेषो भवति तथा बाह्ये ऽपीत्यत्यन्तसाम्यार्थं दृ-ष्टान्तान्तरम्।अतोऽन्नाद्यकामवाक्येन ब्राह्मणादिप्राप्त्ययोगाद्राजशब्द-स्यायौगिकत्वे राजसूयाधिकारेण जातिवाचित्वे वा ब्राह्मणो यजे-तेत्यादिवाक्यैर्ब्राह्मणादिप्राप्तिरिति द्वावेव पक्षौ न त्वन्नाद्यकाम-वाक्यात्प्राप्तिः शङ्कनीयेत्युपसंहरति * तस्मादिति * किं ताव-दित्यादिपूर्वपक्षप्रतिज्ञाभाष्यं तत्सिद्ध्यर्थमित्येतदर्थेन ततःशब्दे-न निमित्तार्थसिद्ध्यर्थवर्णत्रयप्राप्तिसिद्ध्यर्थवर्णत्रयवृत्तित्वसिद्ध्यर्थ-ता यौगिकत्वस्योक्ता इत्येवं व्याचष्टे * किं तावदि-ति*सहशब्देन राजशब्दस्यापि वर्णत्रयवृत्तित्वमुक्तं राज्यमित्यनेन राज्यं यस्येति भाष्यावयवो यौगिकशब्दस्य कुलालनापितादिशब्दवदवय-वव्युत्पत्त्यनपेक्षत्वे ऽपि क्रियागनिमितत्वप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्यातः । भाष्ये वक्ष्यमाणयुक्तीः सुखग्रहणार्थं संक्षेप्तुमाह * तथा हीति * क्रियायोगनिमित्तत्वे क्रियाकर्तृत्वयोर्द्वयोरपि शक्तिकल्पनापत्तेर्जा-तिमात्रे शक्तिकल्पनायाः प्रयोगसम्भवे योगनिमित्तत्वायोगाच्च ध्रु-मो न प्रयुज्यतइत्यादिभाष्येण प्राग्वक्ष्यमाणे ऽपि जातियोगलक्षणनि-मित्तद्वयसम्भवे ऽपि प्रकरणवशाद्यदिशब्दसमभिव्याहाराच्च योग-निमित्ततैवोचितेति युक्तिश्चशब्देन राजसूयशास्त्रस्य त्रैवर्णिकाधि-कारोक्त्यर्थत्वेन महाविषयत्वलाभः सूचित इत्येवमथ वेत्यादिभाष्यं वक्ष्यमाणयुक्तेः पश्चादभ्युच्चयमात्रत्वद्योतनार्थं व्याख्यातम् ।उत्तरा-र्द्धं व्याचष्टे * उभयेति * तावच्छब्देनैवैवं तावद्युक्तिरिति वक्-ताभ्युच्चयत्वं सूचितं निमित्तेत्यनेन भाष्यं वक्ष्यमाणप्रकरणादियु-क्त्यन्तरसूचनार्थता एवं चेति चकारस्य व्याख्याता बार्हस्पत्यादेर्मध्य-निधानपूर्वकाभिघारणस्य राजसूयप्रयोगवचनेन ग्रहणं प्रकृतावेष्टिप्र-

१ कर्मोऽन्तः प्रयुज्यत इ० २ पु० पा० ।

योगप्रत्यभिज्ञानं चादिशब्देनोक्तम्।यौगिकत्वोक्तेः प्रयोजनमाह*तस्मादिति*ननु राजशब्दस्य जातिवाचित्वाभावे राजयोगनिमित्तराज्यशब्दार्थानवधारणान्न राजशब्दस्य तत्कारणनिमित्तता युक्तेत्याशयेन किं पुनरिति भाष्येणाशङ्क्य जनपदेत्यनेन परस्वहरणे चौर्यशब्दवत् जनपदस्य च सर्वतो रक्षणे चौरादीनां च जनपदपुरेभ्यो निष्कासने राज्यशब्दस्य रूढितोक्ता तद्व्याचष्टे*तच्चेति*नामशब्देन रूढित्वं सूचितम् । यद्वा राजशब्दस्य पालननिमित्तत्वे ऽपि अध्वर्य्वादिशब्दवत् रूढित्वानपायात् पूर्वपक्षे ऽपि राज्यशब्दस्य राजयोगनिमित्तत्वोपपत्तेः प्रत्यभिज्ञायमानावयवार्थबाधायोगात्पालनस्य राजकर्मवाचिराज्यनामकत्वात्पालनकारिवाचिता राजशब्दस्यावसीयतइति सूचनार्थो नामशब्दः। भाष्यमपि राजशब्दस्य राज्यकरणनिमित्तत्वायोगे ऽपि पालनकरणनिमित्तत्वाद्यौगिकतोपपन्नेत्येवमर्थत्वेन व्याख्येयम्।आर्यावर्त्तेति भाष्यादसार्वत्रिकत्वशङ्कां निवर्त्तयितुम् * सर्वेत्युक्तं * जनपदपुरोपद्रवे कार्योद्धरणं विना तद्रक्षणासिद्धेस्तदुद्धरणस्य रक्षणोक्त्यैवं सिद्धत्वाद्रक्षणप्रतिबन्धकारिविषयतोद्धरणस्य राज्येत्यनेनोक्ता सर्वलोकप्रसिद्धावार्यावर्त्तविशेषणानर्थक्यमाशङ्क्यासार्वत्रिकत्वे ऽप्यप्रसिद्धितो ऽस्याः प्रसिद्धेर्बलीयस्त्वप्रदर्शनार्थतार्यावर्त्तेत्यनेनोक्ता पालने राज्यशब्दप्रयोगमात्रेण राजशब्दस्य तत्करणनिमित्तत्वावगतिः कथमित्यपेक्षायां राज्ञः कर्मेति भाष्येण राजप्रातिपदिकात्कर्मणि प्रत्ययस्मृतिहेतुत्वेन उदमेघप्रातिपदिकाच्चापत्ये प्रत्ययस्मृतिर्दृष्टान्तत्वेनोक्ता । तत्सर्वं विपरीतसाधकत्वेनाक्षिपति * राज्ञ इति * पालनकारिणि राजशब्दस्य रूढ्या प्रवृत्तत्वात् राज्यशब्दानुगमानपेक्षत्वे ऽपि विदितराज्यशब्दार्थानां तद्दर्शनापि राजशब्दार्थव्युत्पत्तिः सम्भवतीति जातिनिमित्तत्वानिरासायोक्तेति परिहरति * उच्यतइति * पालनकरणनिमित्तापेक्षत्वे ऽप्यवयवयोगानपेक्षत्वात्स्वातन्त्र्योक्तिः । यद्यप्यवयवयोगमनपेक्ष्य साधुपालनासाधुनिग्रहकारी राजशब्दवाच्यत्वेन मनुपाणिन्यादिभिरवधारितस्तद्योगाच्च प्रतिज्ञातसाधुपालनासाधुनिग्रहव्यापारेण तदवश्यं कार्यं तस्य च कर्म राज्यशब्दवाच्यमित्यवधारितं तथाप्यस्माकं जातिवाची पालनकारिवाची वा राजशब्द इति सन्देहे राजकर्मवाचित्वेन स्मृतस्य राज्यशब्दस्य पालने प्रयोगात्पालनकारिवाचित्वनिर्णयसिद्धेर्युक्तो ऽस्माकं राजशब्दावधारणाधीनराज्यशब्दार्थावधारणाद्विपर्ययो राज्यशब्दार्थावधारणाधीनराजशब्दार्थावधारणात्मक इत्यर्थः । दृष्टान्तपूर्वं श्लोकं

५८७।१ व्याचष्टे * यथैवेति * जनपदरक्षणमादिशब्दोक्तं च दुष्टनिग्रहणं मया कार्यमित्यङ्गीकरणाद्यो लब्धराजव्यपदेशस्तेनावश्यं तत्कर्त्तव्यमिति मन्वादिभिस्तस्य कर्म राज्यमिति पाणिनिप्रभृतिभिः स्मृतमिति विवेकः। छेदनादिसंस्कारैर्बन्धनार्हीकृतं द्रव्यमालम्ब्य यथा यूपो निरूप्यते तथा राज्यशब्दवाच्यप्रजापालनकरणाङ्गीकरणात्तदधिकृतं द्रव्यमालम्ब्य राजेत्यर्थः । नन्वेवमपि क्षत्रियस्य प्रजापालनं परमो धर्म इति क्षत्रियस्यैव पालनस्मृतेस्तस्यैव राजशब्दवाच्यत्वाद्राजसूये ऽधिकारः स्यादित्याशङ्क्याह * तच्चेति * शूद्रस्यापि तर्ह्यधिकारः स्यादित्याशङ्क्याह * तन्त्विति * एतदेवाशङ्कापूर्वमुपपादयति * ननु चेति * यूपादिवद्राजत्वस्यालौकिकत्वे सति विहितोपायापेक्षा स्यात्तस्य तु प्रजापालनकारित्वरूपस्य प्रत्यक्षत्वात्तावन्मात्रस्य च क्रतुनापेक्षितत्वाद्विप्रादेरविहितराज्यकरणप्रत्यवाये ऽपि अधिकाराविघात इत्याशयः। राज्यरहिते ऽपि क्षत्रिये राजशब्दप्रयोगात्तद्विरुद्धं राज्ययोगनिमित्तत्वानुमानम्। अयुक्तमित्याशङ्कार्थं नन्वितिभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * अधार्मिके राजनि साधुरक्षणासाधुनिग्रहाभावे ऽप्यैश्वर्यमात्रे राजशब्दप्रयोगाद्रक्षणेन चैश्वर्यमुपलक्ष्यतां तन्निमित्तकरादानवृत्त्युपजीवनेन वेत्यनियमसूचनार्थम् * वृत्तिमित्युक्तम् * ननु रक्षणवृत्त्युपजीविन्यक्षत्रिये ऽपि प्रयोगाद्यौगिकावगतेः प्रकर्षसेचनमकुर्वतीष्वप्सु प्रोक्षणीशब्दवद्योग्यत्वमात्रेणानीश्वरे क्षत्रिये प्रयोगसम्भवाज्जातिवाचित्वकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्याह * उक्तं हीति * प्रकर्षसेचनयोग्यत्वकारणस्य द्रवत्वस्याप्सु स्वाभाविकस्य भावादुदासीनास्वपि प्रोक्षणीशब्दो युक्तः।जनपदपुरैश्वर्ययोग्यतायां तु हेतुभूताया हस्त्यश्वादिसम्पत्तेर्वीर्यातिशयस्य च क्षत्रिये ऽपि क्वचिदभावादितरेष्वपि च केषुचिद्भावात् विहितत्वनिमित्तायां तु क्षत्रियस्यैव योग्यतायां यौगिकत्वपक्षे ऽप्यश्वप्रतिग्रहेष्टिनिमित्ताश्वदानवदनिषिद्धसम्भवे निषिद्धाधिकारविशेषणायोगाद्विहितस्यैव राज्ये योग्यस्याधिकारविशेषणत्वापत्तेर्ब्राह्मणादिषु प्राप्त्ययोगाद्योग्यत्वनिमित्तराजशब्दप्रयोगानुपपत्तेर्जातिनिमित्तस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात् ।

एकदेशे ऽपि यः शब्दो दृष्टो जातिनिबन्धकः ।
तदत्यागान्न तस्यास्ति निमित्तान्तरकल्पना ॥

इति बर्हिराज्याधिकरणवार्त्तिकोक्तन्यायेन राज्यरहिते क्षत्रिये जातिनिमित्तत्वेनाभ्युपगतस्य राजशब्दस्य राज्ययोगिन्यपि क्ष-

त्रिये जात्यत्यागादक्षत्रिये ऽपि च क्षत्रियकार्यापत्त्या प्रयोगोपपत्तेरजहत्स्वार्थवृत्तित्वेन जात्यत्यागसम्भवान्नानेकशक्त्यापादकं निमित्तान्तरं कल्पनीयमित्याशयः। क्षत्रियस्य प्रजापालनं कार्यमित्यजानानामपि शूद्रादीनां ब्राह्मणादिषु राजशब्दप्रयोगात्कार्यापत्तिहेतुत्वानुपपत्तेरश्वकर्णादिवत् क्व चिज्जातिवाचित्वं क्व चिद्यौगिकतेति अवश्याभ्युपगमनीयत्वाद्राजसूयवाक्यस्थस्य राजशब्दस्य द्विधापि सम्भवात्सन्देहे सति प्रकरणादिभ्यो यौगिकत्वं निश्चीयतइति परिहारार्थं न ब्रूम इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * परः पुनरिति * यदिशब्दे समभिहाराच्चेत्यनेन यौगिकत्वस्य युक्तत्वं दर्शयतीति वदता राजशब्दस्य यौगिकत्वनिश्चयाद्राजसूयान्तर्गतस्योवेष्टिप्रयोगस्य ब्राह्मणादौ निमित्ते बार्हस्पत्यादिमध्यनिधानपूर्वकाभिघारणलक्षणगुणविधानमित्यध्याहारेण भाष्यव्याख्या सूचिता राजशब्दस्य यौगिकत्वे ब्राह्मणादेर्गुणस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वादभेदकत्वोक्त्यर्थं न ब्राह्मणस्येति भाष्यं ब्राह्मणादेः कर्तृसंख्यावाच्याख्यातसामानाधिकरण्यात्कर्तृत्वावगतेः कर्त्तुश्च कर्मस्वरूपानङ्गत्वेन तद्भेदकत्वायोगादयुक्तमाशङ्क्य द्वेधा व्याचष्टे * न कर्मान्तरमिति * व्यवहितान्वयहेतुहेतुमल्लिङ्पक्षयोराख्यातद्वयैकवाक्यत्वावगमादेकेन च वाक्येन ब्राह्मणाभिघारणलक्षणानेकगुणविध्यशक्तेरभिघारणस्य च हविः संस्कारार्थत्वेन कर्मस्वरूपाङ्गत्वात्कर्त्तुरपि च ब्राह्मणादेः प्रयोगद्वारा कर्माङ्गत्वोपपत्तेर्विधेयत्वे ऽनेकगुणोपादानात्कर्मान्तरापत्तेरविधाने तद्नापत्त्युक्तिर्युक्तेति द्वितीयव्याख्याशयः। हेतौ हेतुमति च लिङिति प्रकारद्वयमभिप्रेत्य बहुवचने यौगिकत्वमात्राभ्युपगमे ऽपि क्षत्रियस्य प्रायेण वीर्यातिशयात्प्रजापालनविधानाच्चापालयत्यपि क्षत्रियजातीयत्वेन योग्यत्वाद्राजशब्दप्रयोगोपपत्तेः। सार्वलौकिकेनार्थप्रयोगेणासार्वलौकिकम्लेच्छप्रयोगबाधाद्यौगिकतैव प्रयुक्तेति परिहारान्तरार्थमथ वेत्यादिभाष्यमनेकशक्तिकल्पनापत्तेः पूर्वापरितोषणेत्येवं व्याचष्टे * एवं तावदिति * अप्रमाणमेव प्रमाणीकृत्येति च्विप्रत्ययार्थेनापरितोषः सूचितः।अपि चेति भाष्यं यौगिकप्रयोगस्य सार्वलौकिकत्वेन विप्रगीतत्वात्पुनरुक्तमाशङ्क्य प्रामाण्यरूपविशेषसिद्ध्यै प्राक् सार्वलौकिकात्सार्वलौकिकतोक्ता। इदानीं प्रामाण्यविशेषमभ्युपेत्य विश्वसनीयाविश्वसनीयरूपविशेषसिद्ध्यै सैवोच्यतइत्येवं तावत्परिहृति * अपि चेति * प्रत्ययो विश्वासो ऽस्य सञ्जात इति तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतजिति सञ्जातार्थस्मृतेरितच् प्रत्ययान्तेन प्रत्ययितशब्देन विश्वसनीयत्वोक्तेस्तृतीयया च नि-

मित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति कारयितृरूपप्रयोजननाचि-
कारणशब्दोपपदकल्पनया प्रयोजनत्वोक्तेर्विश्वसनीयाविश्वसनीय-
त्वप्रयोजननोक्ता शब्दभेदात्पुनरुपन्यस्तत्वोक्त्यनुपपत्तिमाशङ्क्याह
* न हीति * यद्वा यौगिकप्रसिद्धिर्म्लेच्छदेशे ऽप्यस्ति जातिप्र-
सिद्धिस्तु नार्यदेशे ऽस्तीति प्रागुक्तमिदानीं तु म्लेच्छा न यौगिकप्र-
योगाप्रामाण्ये विप्रतिपद्यन्ते आर्यास्तु तस्माद्धत्परानि जानन्तु पितरं
राजानमिति क्षत्रिये वत्परातावपि राजशब्दप्रयोगदर्शनाज्जातिप्रयो-
गप्रामाण्ये विप्रतिपद्यन्ते इत्यन्यथा पौनरुक्त्यं परिहरति * यद्येति *
तथेति भाष्यं व्याचष्टे * तथेति * ननु यौगिकत्वे ऽपि क्षत्रियस्य
विहितराज्ययोगनिमित्तसम्भवे स्वाच्छन्द्यानुष्ठित(राज्ययोगनिमित्त-
त्वायोगात् ब्राह्मणाद्यप्राप्तिरित्याशङ्क्य हेतुब्राह्मणादौ राजशब्दप्रयो-
गस्य क्षत्रियस्थे) राज्ययोगनिमित्तत्वानुपपत्तेर्नोत्तिष्ठतीति सूचनार्थं
तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * अपि
च निःसन्दिग्धं जगत्सामा कर्मान्तरमिति पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षभा-
ष्यसूचितं युक्त्यन्तरमाह * अपि चेति * कर्मभेदसूचनायावेष्टि-
शब्देन ब्राह्मणादिवाक्यमुदाहरणत्वेनोक्त्वा ब्राह्मणादिगुणरूपं क्रतुश-
ब्दवाच्यप्रयोगार्थमुच्चार्येत क्षत्रियस्यैवैकस्य राजसूययज्ञसंयोगा-
दिति पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रस्थगुणशब्दसिद्धान्तसूत्रस्थैकशब्दयो-
रनुषङ्गेण सूत्रव्याख्याभाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * यौगिकत्वा-
भ्युपगमे कनिन्युषिवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति दीप्त्यर्था-
द्राजेर्धातोरौणादिके कनिन्प्रत्यये कृते ककारेकारनकारलोपान्नका-
रान्तराजशब्दव्युत्पत्तेर्धात्वर्थानुसाराद्वरं दीप्तियोगनिमित्तताभ्यु-
पगन्तुं युक्ता राज्ययोगनिमित्तता तु अवयवार्थानुसाराभावादपू-
र्वशक्तिकल्पने च सम्बन्धिनावनुक्ता सम्बन्धोक्त्यशक्तेर्विशिष्टोक्तावप-
पि विशेषणविशेष्योक्त्यापत्तेरनेकशक्तिकल्पनापत्तिपरिहारार्थं जा-
तावेव शक्तिकल्पनस्य न्याय्यत्वादनाशङ्क्येति सूचयितुं यौगिकत्वं
विकल्प्य निरस्यति * क्षत्रियेति * स्वातन्त्र्येण पालयितृत्वस्य
राजशब्दप्रवृत्तिहेतुत्वे मण्डलेश्वरे राजशब्दो न युज्येतेत्याशङ्क्यापू-
र्वमाह * ननु चेति * क्षत्रियजातिरहिते ऽपि ब्राह्मणादावभिषिक्ते
राजशब्दप्रयोगात् बर्हिराजादिन्यायात्तुल्यत्वेनाभिषेकाख्यसंस्कार-
५८९।१ निमित्तत्वमाशङ्कते * तेन तर्हीति * राजानमभिषेचयेदिति राज-
शब्देन राजशब्दवाच्यतया प्रसिद्धस्य क्षत्रियस्यैवाभिषेकविधाना-
द्विधिवेलायामेव राजशब्दसंयोगाद्राजशब्दार्थस्योद्देश्यत्वेन प्राक् प्र-

२ भयं पा० ३ पु० ना० ।

सिद्ध्यपेक्षत्वात् म्लेच्छप्रसिद्धेरप्यादरणीयतया जातिवाचित्वावगतेराभिषेकनिमित्तत्वं न सम्भवतीति परिहरति * नैवमिति * राजशब्देनाभिषेकः क्षत्रियस्यैव विधीयते सहैव राजशब्देन। ननु ब्रह्मचर्यादिशब्दात्प्रागेवोपनयनादिराजशब्दात्प्राग्येन ब्रह्मचारिशब्दप्रवृत्तौ उपनयनवत् राजशब्दप्रवृत्तावभिषेको निमित्तं स्यादिति कृत्वा सौराजशब्दो नाक्षत्रिये धर्मशास्त्रकाराणामभिमत इत्यर्थः । सत्यप्यभिषेकनिमित्तत्वे वृत्ते तस्मिन् राजशब्दप्रवृत्तेः स्वरूपेण निमित्तत्वायोगात्संस्कारद्वारा निमित्तत्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वात्तस्य च विहितक्रियाजन्यत्वादक्षत्रियस्यस्याभिषेकस्य निमित्तत्वाभावो ऽपिशब्देन सूचितः । श्लोकं व्याचष्टे * तत इति * येनैव कारणेन विधिवेलायामेव राजशब्देनाभिषेकः संयुज्यते तेनैव कारणेनाभिषेकात्प्राक् प्रयोगेण समुदायव्यभिचाराहतुयजनवरणसमुदायनिमित्तर्त्विक्शब्दवत् जात्यभिषेकसमुदायनिमित्तताप्ययुक्तेति तेनैव चेत्यनेन प्रसङ्गादुक्त्वा यदि हीत्यादिना प्रत्येकव्यभिचाराभावादपि न समुदायवाचितेति व्यतिरेकमुखेन वक्तुं न तु केवलायां जाताविस्येवकारार्थेन जातिव्यभिचारं निरस्याभिषेकव्यभिचारनिरासार्थम् * जात्यन्तरे वेत्युक्तम् * जात्यन्तरे यद्यभिषेको विधीयते राजशब्दश्च न प्रयुज्येतेत्यध्याहारेण योज्यं यूपादिवैषम्येन चेत्यनेनोक्ते यथा वेदशब्दस्य ऋग्वेदादौ मन्त्रब्राह्मणसमूहो निमित्तं वेदेन वेदिं समार्ष्टीत्यादौ च क्रतुत्वाद्याकारदर्भमुष्टिबन्धनसंस्कारस्तथा राजशब्दस्य क चिज्जातिः क चित्संस्कारो निमित्तं भविष्यतीति आशङ्क्य * न चैकस्मिन्नित्युक्तम् * अभिषेकानिमित्तत्वे ऽपि चेत्यादिनापिशब्दसूचितो ऽर्थो व्याख्यातः । शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वसिद्ध्यर्थं च नित्यस्यैव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यापेक्षणादभिषेकस्य च वस्तुतो नित्यत्वाभावेन विधिविहितत्वरूपेणैव नित्यत्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वादक्षत्रियस्याविहितत्वान्निमित्तत्वं न सम्भवतीत्याह * अपि चेति * श्लोकं व्याचष्टे * नित्यस्य हीति * एवं चाभिषेकस्यापि निमित्तत्वे विहितस्यैव निमित्तत्वात् क्षत्रियजातावेव च विहितत्वाज्जात्यव्यभिचारोपपत्तेर्जातिस्थतैवं निमित्तोपलक्षणमापद्यतइत्युक्ते अस्तु तर्हि क्षत्रियत्वोपलक्षितस्याभिषेकस्यैव निमित्ततेत्याशङ्क्य * ततश्चेत्युक्त- ५९०।१२
म् * साक्षान्निमित्तत्वसम्भवे निमित्तत्वोपलक्षणत्वस्यान्याय्यत्वादित्याशयः । राज्ययोगनिमित्तत्वे ऽप्येतं न्यायमतिदिशति * एतेनेति * नन्वभिषेकस्यादृष्टार्थत्वेन विधिविषयत्वात्तेन रूपेण नि-

त्यस्य क्षत्रियस्थस्य निमित्तत्वसम्भवे वर्णान्तरेण स्वच्छन्दकृतस्यानित्यस्य निमित्तत्वायोगान्नित्यस्य च जात्यव्यभिचाराज्जातेर्निमित्तत्वे संभवत्यन्यानिमित्तत्वं युक्तम् । राज्ये त्वैश्वर्यात्मके लिप्सयैव प्रवृत्तेर्विधिविषयत्वाभावान्नित्यत्वानुपपत्तेरनित्यस्यैवागत्या चोरशब्दप्रवृत्तौ स्तेयस्येव राजशब्दप्रवृत्तौ राज्यस्य निमित्तत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * तदपीति * ऐश्वर्ये लिप्सातः प्रवृत्तिसम्भवेऽपि पालने विधिं विना प्रवृत्त्ययोगात् ।

चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः ।
पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत् कायस्थैश्च विशेषतः ॥

इत्यादिविधिदर्शनाद्राज्यस्यापि विधिविषयतास्तीत्याशयः । विधानाधीनत्वलक्षणार्थः प्रभृतिशब्दः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामपि जातिवाचित्वैवावसीयतइत्याह * दृष्टश्चेति * अभिषिक्ते ऽन्यजातीये ऽपि प्रयोगस्याभ्युपगच्छन्ति ते हि जनपदिनः प्रयोक्तारः सार्वभौमं प्रयोगमित्यान्ध्रद्राविडादिभिरभ्युपगतत्वेनोक्तत्वादयुक्ता विषयानभिधानोक्तिः । एतदेवोपसंहरति * तस्मादिति * जातिवाचिनश्च राजन्यशब्दस्य राज्ञो ऽपत्यमिति राजशब्दप्रकृतिकत्वान्यथानुपपत्त्या राजशब्दस्य जातिवाचितावसीयतइत्याह * तथा चेति * अन्यथानुपपत्तिं प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * सर्वएव वर्णाश्चेद्राजानस्ततो ऽपत्यापत्यवद्योगे राजन्यशब्दो ऽन्वाख्यायते क्षत्रियएव नियतइतीदृशं वैषम्यं कथं परिह्रियेतेत्यध्याहारेण योज्यम् । ननु राजशब्दस्य जातिवाचित्वे क्षत्रियापत्यत्वं विना क्षत्रियजातीयत्वायोगाद्राजप्रातिपदिकमात्रेण क्षत्रियापत्यत्वसिद्धेरपत्यवाची यत्प्रत्ययो ऽनर्थकः स्यात् यौगिकत्वे तु क्षत्रियो ऽयं राज्यकारिणो ऽपत्यमित्यस्यार्थस्य प्रातिपदिकमात्रेणासिद्धेरर्थवानिति राजशब्दप्रकृतित्वान्वाख्यानस्य विपरीतसाधनत्वमाशङ्कते * नन्विति * प्रकृतौ पितर्यपत्ये चैकजातीयत्वेन जातिशब्दस्य तुल्यत्वाद्राजापत्यमिति राजशब्देनाभिधीयतां न राजन्यशब्देनेत्यर्थः । दृष्टान्तपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * यथैवेति * अन्वाख्यानप्रकारमात्रमिदम् । ननु राजन्यप्रातिपदिके परमार्थतः प्रकृतिप्रत्ययविभागो ऽपत्यवाचितावास्तीति परिहरति * नैष इति * ननु परमार्थतो राजशब्दस्य राजन्यशब्दप्रकृतित्वाभावे कथं जातिवाचित्वकल्पनेत्याशङ्क्याह * स त्विति * क्षत्रस्यापत्यं क्षत्रिय इति जातिवाचिक्षत्रियशब्दप्रकृतित्वेनान्वाख्यानोपायमात्रतयाप्युक्ते न क्षत्रियशब्दस्य जातिवाचित्वकल्पना युक्तेत्याशयः । ननु राजश्वसु-

शद्यदिति राजन्यशब्दान्वाख्यानसूत्रे कात्यायनेन राज्यकार्यपत्यमात्रे प्रसक्तस्य राजन्यशब्दस्य परिसंख्यानेन जातिविषयत्वनियमोक्तेः क्षत्रियगतराजापत्यत्ववाचित्वावसायाज्जातिवाचित्वाभावे ऽपि पङ्कजादिशब्दवज्जातौ रूढित्वोपपत्तेर्न तदन्यथानुपपत्त्या राजशब्दजातिवाचित्वकल्पना युक्तेत्याशयेन शङ्कते *ननु चेति* जातिग्रहणमित्यत्र क्षत्रियत्वविशेषानुपादानादधिकारतो मनुष्यजातिमात्रावगमाद्राजन्यशब्दस्य मनुष्यमात्रगतराजापत्यत्ववाचित्वापत्तेस्तस्य च जातिविशेषणं विनापि सिद्धेर्जातिग्रहणवार्त्तिकानर्थक्यापत्तिरित्याशयेन परिहरति * नैतदिति * कथं मनुष्यजातिमात्रस्याधिकार इत्यपेक्षायां त्वत्पक्षे राजशब्दस्य राज्यकारिमनुष्यवाचित्वादिति राजशब्ददृष्टान्तेन सूचितम् स्याच्छब्देन। ततश्च जातिग्रहणवार्त्तिकानर्थक्यं स्यादित्यध्याहारः सूचितः। ननु राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जमित्यादाविज्याध्ययनं दानमित्यादौ च राजन्यशब्दाभ्यां स्मृतिकारैर्यो राजा विजिती स्यादप्येतत् यजमानआख्यापयते वैतच्छौन शेपमाख्यानमित्यादौ राजन्यो ऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाग्निहोत्रं जुहुयादित्यादौ च कल्पसूत्रकारैः कर्मभेदोपदेशान्न तयोः पर्यायत्वं सम्भवतीत्याशङ्कते * ननु चेति * ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेदित्यादौ जातिवाचिनो ऽपि ब्राह्मणशब्दस्य परिव्राजकब्राह्मणविशेषगामित्वात्प्रब्रूयात् ब्राह्मणश्चैषामित्याद्याश्रमान्तरस्थब्राह्मणविहितप्रवचनादिकर्मणः कर्मान्तरोपदेशो यथा न विरुध्यते तथा राजशब्दस्यापि राजन्यविशेषगामित्वात्कर्मभेदोपदेशेन राजराजन्यशब्दयोर्भेदप्रसिद्धिरविरुद्धेति परिहरति * सत्यमिति * कथं सामान्यशब्दत्वे विशेषगामितेत्याशङ्क्य * सामर्थ्येत्युक्तम्* राजन्यानां युद्धमुपादिश्यैव राजा न हन्यादिति निषेधस्य राजा सर्वस्येष्टइति ब्राह्मणव्यतिरिक्तवर्णत्रयेश्वरत्वोक्तेश्च राजशब्दस्य विशेषगामित्वं विना योगात्को विशेष इत्यपेक्षायामभिषेकविध्युत्तरकालं राज्ञः प्रजापालनादिविधानाद्राजेत्येतानभिषिक्तानाचक्षतइत्यादिलिङ्गाच्चाभिषिक्तत्वरूपाविशेषप्रतीतेर्ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो दीक्षिष्यमाणः क्षत्रियं देवयजनं यातीति क्षत्रियशब्दस्वैवान्यथानुपपत्तिलक्षणसामर्थ्यलभ्या राजशब्दस्याभिषिक्तक्षत्रियविशेषगामितेत्याशयः। ननूभयाभिधानइति पूर्वपक्षानुभाषणभाष्यं व्याचष्टे * यस्त्विति * अत्रोति परिहारप्रतिज्ञाभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * कुत इत्यादि प्रश्नपूर्वमुपपत्तिभाष्यं राजशब्दस्य

५९३।१ (printed in right margin beside the line "मर्थ्येत्युक्तम्* राजन्यानां…")

१ का सामान्यशब्दत्व इ० २ पु० पा० ।

जातौ राज्यकारिणि च प्रयोगादुभयार्थत्वावगतेः सन्देहे सति प्रकरणानुग्रहादिलक्षणात्सामर्थ्याद्राज्यकारिवाचित्वं निर्णीयतइत्यनुभाषितार्थानिरासादयुक्तमाशङ्क्य राज्यशब्दस्य यौगिकत्वे राजयोगाद्राज्यशब्दो राज्ययोगाच्च राजशब्द इतीतरेतराश्रयप्रसङ्गात् राजशब्दस्य यौगिकत्वमिच्छता राज्यशब्दस्य रूढिताभ्युपगन्तव्येत्यापाद्य राजशब्दस्य यौगिकत्वनिरासार्थं राज्यशब्दस्य रूढित्वनिरास इति तथाहिशब्देन सूचयन्व्याचष्टे * तथा हीति * न ब्रूमो न प्रयुञ्जतइति जातिविषयान्ध्रप्रयोगाभ्युपगमात्कर्मविशेषानिमित्तत्वाद्राज्यशब्दस्येति च राज्यशब्दस्य पालने रूढित्वोक्तिप्रतीतेरुभौ शब्दौ योगानपेक्षौ पूर्वपक्षिणो ऽभिमताविति प्रतिभाति तच्चैकस्यैव शक्तिकल्पनया यौगिकत्वेनेतरप्रयोगासिद्धेरुभयोः शक्तिकल्पनायामर्थापत्त्यनुत्पादादयुक्तमित्याशयः । व्याख्याते ऽर्थे भाष्यं योजयति *तदिति* कथं तर्हि भाष्ये आन्ध्रोक्तिरित्याशङ्क्योपलक्षणार्थत्वं वक्तुमाह *दाक्षिणात्येति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे *तस्मादिति* ननु राजशब्दस्य साधुपालनासाधुनिग्रहकारिवाचित्वे ऽपि राज्यशब्दादव्युत्पत्तेस्तस्य यौगिकत्वे ऽपीतरेतराश्रयाप्रसङ्गाद्राजशब्दस्यावयवव्युत्पत्त्यनपेक्षत्वे ऽपि कर्मविशेषयोगनिमित्तत्वात्कुलालनापितादिशब्दवद्यौगिकत्वं राज्यशब्दस्य त्ववयवव्युत्पत्त्यपेक्षत्वादेवेत्युभयोरपि यौगिकतोपपत्स्यतइत्याशङ्क्याह * नापीति * कुलालादिशब्दानां जातिवाचित्वायोगादगत्यानेकशक्तिकल्पनापादिका कर्मविशेषकारिवाचिता युक्ता। राजशब्दस्य तु द्रविडादिप्रयोगाज्जातिवाचित्वावगतेरन्यजातीये च कार्यापत्त्या प्रयोगोपपत्तेः साधुत्वासाधुत्वरूपगुणपालननिग्रहरूपक्रियाविशेषकर्तृत्वात्मकानेकार्थशक्तिकल्पनापादककर्मविशेषकारिवाचित्वाभ्युपगमायोगाद्यौगिकत्वाभ्युपगमे राज्यशब्दवाच्यत्वरूपेण साधुपालनादेरेकरूपत्वमभ्युपेत्य तत्कर्तृत्ववाचितायाः कल्पनापत्तेरितरेतराश्रयस्यापरिहार्यत्वान्नोभयोर्यौगिकता युक्तेत्याशयः । को न्वित्यादि प्रश्नपूर्वस्य भाष्यस्य तात्पर्यमाह *अन्यतरेति* एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति *कुत इति* सम्वादापरपर्यायसङ्गतिवाचिसम्बन्धशब्दयोगिना नञा तद्विरुद्धोक्तेर्विरोधनिमित्तसन्देहे सति सन्निबन्धनत्वेन बलीयस्त्वात्स्मृत्या निर्णयो वाच्यतइत्यर्थः।कथं स्मृत्या निर्णय इत्यपेक्षायामाह*राज्येति* राजशब्दस्य ब्राह्मणादिषु पाठात् ष्यञ्प्रत्ययः पुरोहितादिषु पाठाद्यक्प्रत्ययो भवतीत्यनियमसूचनार्थम् *सामान्यतः प्रत्ययविधेरित्युक्तम्* ष्यञ्प्रत्यय इति भाष्याद्यक्प्रत्ययव्यावृत्तिशङ्कां निवर्त्तयितुमाह *

तत्रेति * प्रत्ययद्वयाभ्युपगमं विनोभयत्र पाठस्यानर्थक्यापत्तेर्लौकिकस्य च राज्यशब्दस्य स्वरनियमानुपलब्धेस्ततो निर्णेतुमशक्यत्वाद्यकापीत्यपिशब्दो ऽध्याहार्यः । यदा राज्यायैव ते ऽभिषिच्यन्ते राजेत्येतानभिषिक्तानाचक्षतइत्यादिलिङ्गाद्राज्ययोगनिमित्तत्वं राजशब्दस्याशङ्क्यते तदा तस्मिन् राज्यशब्दे प्रत्ययस्थस्याकारस्योदात्तस्वरत्वोपालम्भात् यक्प्रत्ययान्ततैव निश्चीयतइत्याह*तथा चेति * कर्षात्वतो घञो ऽन्त उदात्त इतिसूत्रादन्त उदात्त इत्यनुवर्त्तमाने तद्धितस्येति वानुवर्त्तमाने कित इत्यनेन यकाराकारस्याद्यन्तवदेकस्मिन्नित्यन्तवद्भावेनोदात्तत्वविधानाद्यगन्तत्वे प्रत्ययोदात्तस्वरत्वं युक्तं ष्यञन्तत्वे तु ञ्नित्यादिर्नित्यमित्यनेनाद्युदात्तविधानात्प्रकृतिस्थरेफाकारोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः । अतो न यक्प्रत्ययव्यावृत्त्यर्था ष्यञ्प्रत्ययविध्युपपत्तिरित्याह * तस्मादिति * नन्विति भाष्यमवयवव्युत्पत्त्यनपेक्षस्य राजशब्दस्य पालनकर्तृवाचित्वे प्रत्ययलोपादिस्मरणानापत्तेरयुक्तमाशङ्क्यावयवव्युत्पत्त्यपेक्षत्वापादनाशयेन व्याचष्टे *राज्यशब्दाद्धीति* तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे *तस्मादिति * द्रविडदेशे राजशब्दार्थस्य क्षत्रियस्वरूपेण विज्ञातत्वादीदमेधिन्यायानुपपत्तेर्न राजकर्मवाचिराज्यशब्दान्यथानुपपत्तिलक्षणयार्थापत्त्या राज्यस्य कर्त्ता राजेति वचनव्यक्तिः कल्पनीयेत्यर्थः । ५९२।२
नित्याः शब्दार्थसम्बन्धा यथावस्थितगामिन इत्यनेन च न्यायेन नित्यानित्यसंयोगविरोधपरिहारार्थं राज्यशब्दस्य राजविहितकर्मवाचितयाभ्युपगन्तव्यत्वाद्राज्यस्य कर्त्ता राजेत्यर्थापत्तिगम्यायां वचनव्यक्तौ कल्पितायामपि क्षत्रिय एव राजा विज्ञायतइति राजशब्दस्य यौगिकत्वकल्पनानर्थक्यं स्यादित्याशयेनाभ्युपेत्य वादेन दूषणमाह * कल्पितायामपि चेति * राजशब्दे च राज्यशब्दरूपावयवाप्रत्यभिज्ञानान्न राज्यशब्दाद्राजशब्दव्युत्पत्तिः सम्भवतीत्याह * सकलश्चेति * राज्यशब्दे ऽपि तर्हि राजशब्दस्य नकारान्तस्य सकलस्याभावाद्राज्यशब्दस्यापि राजशब्दात् व्युत्पत्तिर्न स्यादिदित्याशङ्क्य व्याकरणप्रक्रियया नकारान्तत्वे ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां नकारान्तस्याप्यर्थाभिधानशक्त्यविघातावसायाद्व्याकरणे ऽपि च एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति वचनात्सकलप्राविरोधसूचनार्थम् * सकलश्चेत्युक्तम् * राज्यशब्दस्य यौगिकत्वे ऽपि राजशब्दस्याक्षत्रिये ऽपि पालयितरि प्रयोगादव्युत्पन्नस्यैव पालयितृवाचित्वं कल्पयिष्यन्त इत्याशङ्कार्थं नन्विति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * सत्यमिति * नञ्द्वयप्रयोगेणार्यावर्त्तनिवासिप्रयोगविरोधपरिहारं

विना न म्लेच्छप्रयोगाज्जातिवाचितावसातुं शक्येति सूचितम् । न केवलं राजशब्दस्य यौगिकत्वाभावे लौकिकप्रयोग विरोधः । किं तु मन्वादिप्रयोगविरोधो ऽपीति दर्शयितुम् * तथेत्युक्तम् * राज्यशब्देन राज्ञः कर्मणीत्युक्ते शूद्रस्य राज्ञ इति सामानाधिकरण्यप्रत्ययाच्छूद्रे राजप्रयोगो ऽवसीयतइत्याशयः । पालयितृत्वनिमित्तत्वे राजशब्दस्य ब्राह्मणादिषु प्रयोगस्य वैधपालयितृत्वनिमित्तत्वायोगात्स्वच्छन्दककृते च पालयितृत्वे सर्वेषां योग्यताविशेषाद्योग्यत्वमात्रेणापालयितरि क्षत्रिये प्रयोगानुपपत्तेर्जातिवाचित्वस्यावश्यकल्पनीयत्वादक्षत्रिये च गौणत्वेनापि प्रयोगोपपत्तेरनेकशक्तिकल्पनापादकपालयितृत्ववाचित्वकल्पनानुपपत्तेर्न जातिवाचित्वे ऽपि शास्त्रस्थप्रयोगविरोधापत्तिरिति परिहारार्थमुच्यते इत्यादिभाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * अत आहेति * शङ्कापूर्वं गौणत्वाशयं प्रकटयति * नन्विति * अग्न्यादिकार्यापत्तेः सूर्यादावूहस्य वक्ष्यमाणत्वान्न कार्यापत्तिमात्रेण गौण्या वृत्त्या मुख्यशब्दप्रयोगोपपत्तिरित्याशङ्क्य * प्रतिनिधीत्युक्तम् * राजकार्यापत्तेः पत्तिगणादौ राजशब्दप्रयोगवत् ब्राह्मणादावपि प्रयोगस्य दृष्टत्वाद् गौणतैवोचिता नातिदेशकल्प्याग्न्यादिशब्दप्रयोगवदपह्नव इत्यर्थः । अयुक्तः पत्तिगणको वा प्रतिनिधिशब्देनोक्तः । मुख्यत्वानभ्युपगमे भाष्यसम्मतिमाह * तथा चेति * नन्वदृष्टापि स्मृतिः प्रयोगदाढ्र्यात्कल्प्यतइत्येवमपि भाष्यार्थोपपत्तेर्न स्मृत्यभावोक्तिमात्रेण गौणत्वसम्मतिः कल्प्येत्याशङ्क्याह * तच्चेति * प्रयोगस्याचारत्वेन राज्ञः प्रजापालनं कर्मेति प्राक् सिद्धे राजानुवादेन तत्कार्यतया पालनस्य स्मृत्या पालयितृत्वानपेक्षराजशब्दार्थावधारणात् बाधेन गौणत्वावगतेर्गौणत्वाशयेन भाष्यं व्याख्येयमित्यर्थः । पाणिनिस्मृत्या राजकर्मवाचितयोक्तस्य राज्यशब्दस्य लोके पालने प्रयोगात्पालयितुरौद्मेधिन्यायेन राज्यशब्दप्रकृतिभूतराजशब्दवाच्यत्वानुमानस्यानुभाषणार्थं यस्त्विति भाष्यं व्याचष्टे * यस्त्विति * अनुमानादित्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * तथेत्यादिबलीयस्मीत्यन्तं भाष्यम् । आन्ध्रप्रयोगाज्जातिवाचित्वशक्त्यवगतेरनेकशक्तिकल्पनापादकावयवव्युत्पत्त्यनपेक्षपालयितृवाचित्वशक्त्ययोगे ऽपि राज्यस्य कर्त्तेत्यवयवयोगेन समुदायशक्त्यनपेक्षस्यैव राजशब्दस्य राज्यकर्तृवाचित्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * अथेति * राज्यमस्य कर्मेत्येवमवयवव्युत्पत्त्या ब्राह्मणादि राजशब्दे ऽभिधीयते न रूढ्याध्वर्युकुलालादिशब्दवदित्याशङ्कार्थः । ब्राह्मणादौ राजशब्द-

प्रवृत्तेर्निमित्तभूतो यः कर्मकर्त्रोरवयवार्थयोः सम्बन्धः स राजशब्दे प्रत्यभिज्ञानासम्भवादनुमातव्य इति विपरिणतानुमातव्यपदान्वयेन तथेति भाष्यावयवो राज्यस्य कर्त्तेत्यवयवव्युत्पत्त्यपेक्षत्वे सत्यवयवयोगो प्रतीयमानः कल्प्यः स्यादित्येवं व्याख्यातः। तस्य चेत्यनेनानुमिमानश्चेत्यवयवः प्रत्ययलोपप्रातिपदिकं प्रत्यन्यतमस्मृतिं विनाऽवयवयोगानुमानायोगात् योगमनुमिता स्मृतिरनुमातव्येत्येवं व्याख्यातः । राज्ञस्तु स्मरन्तस्त्वित्यवयवौ राज्ञ इत्यनेन व्याख्यातौ तेनेत्यवयवस्तस्मादित्यनेन व्याख्यातः । वाच्यवाचकसम्बन्धस्य वृद्धप्रयोगगम्यत्वेन साध्वसाधुविभागव्यापृतव्याकरणस्मृत्यविषयत्वात्स्मृतिबलीयस्त्वायोगाशङ्कार्थमाहेति भाष्यं व्याचष्टे * पर इति * अत्र ब्रूम इति भाष्यं स्मृतेर्वाच्यावाच्यविवेकपरत्वाभावाद्राज्यकारिणि च राजशब्दप्रयोगव्यभिचारादयुक्तमाशङ्क्य वाच्यविशेषत्वात्साधुत्वस्य तन्निरपेक्षसाधुविवेकासिद्धेर्वाच्यावाच्यविवेकस्यापि स्मृतितोऽर्थादवगमाद् बलीयस्त्वोक्तिर्युक्तेत्याशयेन व्याचष्टे * तत्रेति * कथं राजशब्दस्य ५९३।५
राज्ययोगनिमित्तत्वं राज्ञः कर्म राज्यमिति स्मृत्या बाध्यतइत्याशङ्क्य * राज इत्युक्तम् * अपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * प्रयोगो ऽपि चेति * नन्विति भाष्येण राज्यशब्दस्य राजयोगनिमित्तत्वव्यभिचारमनुभाष्य प्रयोगव्यभिचारे ऽपि स्मृत्या राजयोगनिमित्ततावसीयतइति परिहारार्थं यदीति भाष्यं व्याचष्टे *अस्मत्पक्षे त्विति* राज्ञ एव कर्मेत्यसाधारण्येन चिन्तितादे राज्ञा विशेष्टुमशक्यत्वात्प्रयोगो ऽपि न व्यभिचरतीति परिहारान्तरार्थं तेनेति भाष्यम् अश्वमेधादावसाधारण्ये ऽपि राज्यशब्दप्रयोगादयुक्तमाशङ्क्य किं च शब्देनाभ्युच्चयार्थत्वं सूचयन् व्याचष्टे * किं चेति * श्लोकं व्याचष्टे * जनपदेति * यत्त्विति भाष्येणाथ वेति पूर्वपक्षभाष्योक्तं सार्वलौकिकराजशब्दप्रयोगेणासार्वलौकिकजातिप्रयोगबाधमनुभाष्यते न तत्र स्मृतिर्बलीयसीति पाणिनिस्मृत्या सार्वलौकिकप्रयोगबाधोक्त्या * परिहृतमित्युक्तम् * तद्व्याचष्टे * तेनेति * सार्वलौकिकमपि प्रयोगे बाधित्वेति ल्यप्लोपे पञ्चमी यदुक्तमिति भाष्येण तथेति पूर्वपक्षभाष्योक्तं म्लेच्छाचाराप्रामाण्यमनुभाष्याचारेषु मध्ये शब्दप्रयोगरूपस्याचारस्यार्यम्लेच्छयोस्तुल्यत्वोक्त्या परिहृतं तद्व्याचष्टे * तुल्यश्चेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * नन्वधिकरणोपक्रमे ऽन्नाद्यकामवाक्योक्तस्यापि फलस्य राजसूयमध्यस्थावेष्टिप्रयोगाविषयत्वोक्त्यभिधानात्तु

बहिःप्रयोगस्य फलान्तरकल्पनायामदृष्टकल्पनागौरवापत्तेः। प्रकरणाद्वा राजसूयाङ्गत्वकल्पने राजशब्दादक्षत्रियस्य राजसूयाप्राप्तावप्यङ्गप्रधानयोरेककर्तृत्वनियमाद् राजसूयस्य ब्राह्मणादिकर्तृकत्वं विना तदङ्गभूतावेष्टिप्रयोगस्य ब्राह्मणादिकर्तृकत्वानुपपत्तेर्ब्राह्मणादिविशिष्टावेष्टिप्रयोगान्तरविध्यन्यथानुपपत्त्या ब्राह्मणादेरपि राजसूयप्राप्तेर्यज्ञसंयोगात् क्षत्रियस्येति भाष्यावयवव्याख्यानार्थः । क्षत्रियस्यैव राजसूयो ऽस्तीति वार्त्तिकावयवो न युक्त इत्याशङ्क्य ब्राह्मणादिवाक्यैः प्रयोगान्तरविधावन्नाद्यकामवाक्योक्तस्य फलस्य बहिःप्रयोगविषयतैव युक्तेत्याह * ततश्चेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * नन्वेतयेति सर्वनामश्रुत्या साक्षाद्विशेषरूपेण चावेष्टौ प्रवृत्तेः क्रतुमध्यस्थस्याप्यवेष्टिप्रयोगस्य दुर्बलशास्त्रावगतस्वाराज्यफलत्वबाधेनान्नाद्यफलत्वावगमान्नान्नाद्यकामश्रुतेर्बहिःप्रयोगविषयता युक्तेत्याशङ्कते * ननु चेति * सत्यपि बलाबलविशेषे प्रयोगभेदेन स्वाराज्यान्नाद्ययोः समुच्चयसम्भवे बाधो न युक्त इति परिहरति *नैतदिति* एतदेव विवृणोति *तथा हीति* यत्र विरोधित्वं तत्र बाधानभ्युपगमे व्रीह्यादौ गुणभूते विकल्पः प्रधानभूते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम इत्यादौ प्रयोगावृत्तिकल्पना येन कारणेन प्रसज्यते तेन कारणेन तत्परिहारार्थं बाधो ऽभ्युपेयते स्वाराज्यान्नाद्ययोस्तु भिन्नप्रयोगविषयत्वाद्व्यवस्थोपपत्तेर्विरोधाभावाद् बलाबलत्वविशेषे सत्यपि बाधो नास्तीत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * ब्राह्मणादिसम्बन्धात्प्रयोगभेदावगतेरवश्यं भाविन्यावृत्तिरित्युक्तं नन्वविरोधे सत्यबाधितया राजसूयचोदनयाऽवेष्टिग्रहणात् क्षत्रियकर्तृकत्वावगमे सति तद्विरुद्धब्राह्मणादिकर्तृसम्बन्धात्प्रयोगभेदः । प्रयोगभेदे च सत्यविरोध इतीतरेतराश्रयं स्यादित्याशङ्क्य * राजसूयेत्युक्तम् * ब्राह्मणादिवाक्येष्वेतच्छब्दाभावेन तदपेक्षया राजसूयचोदनाया दौर्बल्याभावात्तदुक्तक्षत्रियकर्तृकता न बाधितुं शक्येत्याशयः । सम्प्रत्यन्नाद्यकामवाक्यादपि राजसूयाद्वाक्यस्य दौर्बल्यं नास्तीत्याह * यदि चेति * अगृह्यमाणविशेषत्वमेवोपपादयति * यथैव हीति * या तु सामान्यप्रवृत्तत्वाद्राजसूयश्रुतेर्दुर्बलतोक्ता सा नास्तीत्याह * न चेति * साधारणशब्दताप्येतच्छब्दस्याप्यवेष्टिशब्दवाच्यानेकाग्नेयादियागसाधारण्यात्तुल्येत्यर्थान्तरन्यासेनाह * इयांस्त्विति * नन्वेतच्छ्रुतेर्विशेषवाचित्वनिबन्धनबलीयस्त्वाभावे ऽपि प्रत्यक्षशब्दोक्तसाक्षात्प्रकृतावेष्टिवाचित्वाद् बलीयस्त्वोपपत्तेर्बलाबलविशेषो भविष्यतीत्या-

शङ्कते * नन्विति * प्रकृतयज्यालोचनानपेक्षालक्षणः साक्षाद्भावः प्रत्यक्षशब्देन विवक्षितः फलान्वये वैतच्छब्दस्य प्रस्तूयमानवाचित्वे वा प्रकृतयाज्यालोचनानपेक्षा स्यान्नन्वेतदुभयमप्यस्तीति परिहरति * स्यादिति * फलानन्वयोपपादनार्थम् *प्रत्ययेत्युक्तम्* यजिशब्दगृहीतावेष्टिरेतावच्छब्देनोक्ता।नन्वेतच्छब्दस्य फलान्वये प्रस्तूयमानवाचित्वे वा सत्यपि सर्वनामत्वेन साक्षात्प्रकृतवाचितया प्रकृतप्रत्यभिज्ञानपेक्षप्रकृतालम्बनत्वाद्राजसूययजितो बलीयस्त्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * प्रकृतमपि चेति * सर्वनाम्नो ऽपि सन्निहितालम्बनत्वात्प्रत्यभिज्ञां च विना सन्निध्ययोगात्प्रकृतवाक्यालोचनाधीनप्रत्यभिज्ञापेक्षा तुल्येत्याशयः । ननु महाप्रकरणादवान्तरप्रकरणबलीयस्त्वस्याभिक्रमणाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वादन्नाद्यकामवाक्यस्थस्य यजेरवान्तराधिकारलक्षणेनावान्तरप्रकरणेन प्रकृतग्राहित्वाद् बलीयस्त्वं भविष्यतीत्याशङ्कते * नन्विति * कथम्भावात्मकस्य प्रकरणस्य वाक्यैकवाक्यत्वकल्पनेन तादर्थ्यबोधकत्वादवान्तरप्रकरणे च सन्देशेन शीघ्रमेकवाक्यत्वावगमात् महाप्रकरणे तु सन्देशाभावाच्छीघ्रमेकवाक्यत्वानवगतेः सन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यां बलाबलविशेषो युक्तो ऽधिकारात्मकस्य तु प्रकरणस्य प्रकृतत्वमात्रापेक्षित्वात् बहूनामल्पानां च प्रकृतत्वाविशेषात्तुल्यकालं ग्रहणावगतेर्नावान्तरमहाधिकारयोर्बलाबलविशेषो ऽस्तीत्याशयेन परिहरति * उच्यतइति * स्वमतेन ब्राह्मणादिवाक्यानां कर्मान्तराविधायित्वे ऽपि प्रयोगान्तरविधायित्वात्स्वाराज्यान्नाद्ययोर्भिन्नप्रयोगविषयत्वेनाप्यविरोधमुक्त्वा प्रौढ्या कर्मान्तरविधायित्वाभ्युपगमेनाविरोधमाह * यदि चेति * कर्मान्तरत्वे बार्हस्पत्यादिलिङ्गात्प्रकृतावेष्टिप्रकृतिकत्वे ऽपि सकृद् वृत्त्यैकयागप्रतीतेर्यागान्तराणामनङ्गत्वेनातिदेशतो ऽप्यप्राप्तेर्मध्यनिधानविध्यन्यथानुपपत्त्याचाभितो ऽभिधेयद्रव्यान्तरकल्पने ऽतिक्लेशापत्तेस्तद्विशेषानवधारणाच्चानवस्थितशास्त्रार्थापत्तेः प्रौढिमात्रार्थत्वसूचनार्थो ऽपिशब्दः । ननु कर्मान्तरत्वे द्रव्यदेवतादीतिकर्त्तव्यतानवगतेः सकृद् वृत्त्या च यागैक्यावगमान्मध्यनिधानानुपपत्तेस्तद्विशिष्टानुष्ठानासिद्धिरित्याशङ्क्याह * कर्मान्तरत्वे चेति * अतिदेशेनावेष्टीष्वितिकर्त्तव्यतालाभान्मध्यनिधानान्यथानुपपत्त्या च कल्पितेषु द्रव्यान्तरेषु तुल्यत्वाद्यागीयत्वप्रतीतेः क्लृप्तानां च यागान्तराणामितिकर्त्तव्यतापेक्षायां श्रुतयागप्रकृतित्वेनावगताया अवष्टेरेव बुद्धिस्थत्वात्तेषामपि तत्प्रकृतिकत्वावगतेस्तदीयेतिकर्त्तव्यतालाभादभितो

५९५।१

निधेयद्रव्यविशेषप्रतीतेर्निर्द्धारितशास्त्रार्थानुष्ठानसिद्धिरित्याशयः । नन्वेवमपि राजन्यवाक्यस्य निमित्तार्थत्वोपपत्तेर्ब्राह्मणादीनां प्रापकाणीति बहुवचनमयुक्तमित्याशङ्क्याह * राजन्यस्यापि चेति * यदिशब्दोपबन्धेनानित्यत्वावगमात् ब्राह्मणादिवाक्यतुल्यप्रवृत्तेः क्रतुमध्यप्रयोगे च राजन्यस्य नित्यत्वाद्यदिशब्दानुपपत्तेर्ब्राह्मणवाक्यस्थस्याख्यातस्य राजन्यवाक्ये ऽनुषक्तस्य विध्यनुवादवैरूप्यपरिहारार्थं ब्राह्मणवैश्यवाक्यवत् राजन्यवाक्ये ऽपि विधितया तुल्यप्रवृत्तेः ब्राह्मणवैश्यवत् राजन्यस्यापि कर्मान्तरेण प्रयोगान्तरेण वा सम्बन्ध इत्युक्ते ब्राह्मणवैश्ययोः क्षत्रियकर्तृके प्रयोगे निवेशायोगात् युक्तं भेदकत्वम्।राजन्यस्य तु क्रतुमध्यस्थप्रयोगे निवेशोपपत्तेर्न भेदकता युक्तेत्याशङ्क्य कर्तृभेदस्य भेदहेतोरभावे ऽपि योगसिद्ध्यधिकरणन्यायेन फलभेदस्य भेदकत्वसूचनार्थम् * फलपदेत्युक्तम् * अन्नाद्यकामवाक्यैकवाक्यत्वलभ्यस्य राजन्यो ऽन्नाद्यकामो यजेतेति फलपदानुषङ्गस्य ब्राह्मणो ऽन्नाद्यकामो वैश्यो ऽन्नाद्यकाम इति वत् राजन्यस्याप्यविशेषात्तत्प्रयोगस्यापि फलभेदाद्भेदावगतिरित्याशयः । यदि राजन्य ऐन्द्रं मध्ये निधायाहुतिं हुत्वा ऽभिघारयेदित्यनुषङ्गलभ्यस्य राजन्यकर्तृकप्रयोगविषयैन्द्रमध्यनिधानपूर्वकाभिघारणविधिवाक्यस्य तन्त्रप्रयोगं विनानुपपत्तेरपि प्रयोगभेदो ऽवसीयतइत्याह * एवं चेति * ननु क्रतुमध्यस्थे ऽपि प्रयोगे मध्यनिधानलिङ्गादग्नेरिष्टिरित्येकवचनश्रुतेश्च तन्त्रत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * राजसूयेति * आग्नेयो ऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणैन्द्र एकादशकपाल ऋषभो दक्षिणा वैश्वदेवश्चरुः पिशङ्गी पृष्ठौही दक्षिणा मैत्रावरुण्यामिक्षा वशा दक्षिणा बार्हस्पत्यश्चरुः शितिपृष्ठो दक्षिणेति दक्षिणाभेदाद्दक्षिणायाश्च कर्त्रानत्यर्थत्वात्कर्तृत्वाधिष्ठानद्रव्यैक्ये ऽपि प्रयोगाङ्गभूतकर्तृरूपभेदद्वारा प्रतियागं प्रयोगभेदावगतेः क्रतुमध्यप्रयोगे मध्यानिधानविधिर्विरुध्येतेत्यर्थः । अतस्तस्मात् क्षत्रियस्यैवेत्युपसंहारवार्त्तिकं युक्तमेवेत्याह * तस्मादिति *

॥ आधानस्य विधेयत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

आधाने सर्वशेषत्वात् ॥ ४ ॥

यदिति भाष्येण वचनव्यक्तिभेदस्य सन्देहहेतुत्वेनोक्तस्याख्यातानपेक्षपदान्तरान्योन्यान्वयायोगेनायुक्तत्वात् पूर्वपक्षवचनव्यक्त्ययोगापत्तेर्ब्राह्मणादिप्राप्त्यप्राप्तिसन्देहे विध्यविधिसन्देहहेतुं वक्तुमाह * वसन्त इति * ननु सत्यामपि प्राप्तौ निमित्तवाचियज्यादिश-

ब्दाभावान्निमित्तार्थता न युक्तेत्याशङ्क्याह * तत्रेति * प्राप्तस्य ब्राह्मणादेर्निमित्तत्वं विनान्वयायोगात्तद्वाचिशब्दाभावे ऽपि निमित्ततावसीयत इत्याशयः। भाष्यस्य तर्हि का गतिरित्याशङ्क्याह * तदा चेति * ब्राह्मणो यद्यादधीत ततो वसन्तइति वचनव्यक्त्यावप्याधाने वसन्तविधौ ब्राह्मणान्वयस्य निमित्तत्वोक्त्यर्थत्वं ब्राह्मणश्रुतेः सूचयितुं वचनव्यक्त्यन्तरोक्तिरित्याशयः। नन्वाधानस्यावेष्टिवन्नियतैकवर्णसंयोगात्पूर्वन्यायातुल्यत्वेन निमित्तार्थत्वमाशङ्क्य वर्णविशेषासंयोगे ऽपि स्वरूपेणैवाप्राप्तौ निमित्तार्थत्वासम्भवातिदेशार्थत्वेनास्य विचारस्यानन्तरसङ्गतावपि कथं गुणप्रकरणसङ्गतिः किं च प्रयोजनमित्याशङ्क्याह * तदा चेति * ब्राह्मणादेर्गुणस्य विधेयत्वे भेदकता ऽविधेयत्वे त्वभेदकतेति सन्दिग्धविधेयत्वस्य गुणस्य भेदकाभेदकत्वनिर्णयार्थं विधेयाविधेयत्वविचारादवान्तरसङ्गतिरपि तदा चेति प्रापकत्वे भेदोक्त्या निमित्तार्थत्वे च तद्वैपरीत्योक्त्या सूचिता। स्वार्था एव चेत्यनेनाद्यपूर्वपक्षनिरासप्रयोजनमुक्त्वा द्वितीयपूर्वपक्षनिरासप्रयोजनम् * शूद्रस्येत्यनेनोक्तम् * ननु शूद्रस्यानुपनीतत्वान्न ब्रह्माभिव्याहारेदित्यनुपनीतवेदाध्ययननिषेधनाविधित्वात्पूर्वपक्षे ऽप्याधानाप्राप्तिरविशिष्टेत्याशङ्क्याह * एतेनेति * उपनयनस्याप्याधानवत्पूर्वपक्षे कर्मविधिभिस्तत्ज्ञानसाधनं वेदाध्ययनमाक्षिपद्भिरनुपनीताध्ययनायोगेनाक्षेपादविशेषाच्छूद्रस्याप्युपनयनमध्ययनं च प्राप्नोतीत्याशयः। सुखप्रतिपत्त्यर्थमधिकरणार्थं संग्रहीतुमाह * तत्रेति * सङ्क्षेपतो ऽधिकरणार्थ इत्यर्थः। द्विविधमपि पूर्वपक्षं सङ्गृह्णाति * सामर्थ्येति * आहवनीयादिसाध्याग्निहोत्रादिविधिभिः सामान्यतः कस्य चिदाहवनीयादिसाधनस्याक्षेपे ऽपि किं तदिति विशेषाज्ञानादग्निमादधीतेति द्वितीयाश्रवणे ऽप्यविहितस्याधानस्य साध्यानाकाङ्क्षत्वात् द्वितीयायाश्चोत्पाद्याप्यविकार्यसंस्कार्यात्मकचतुर्विधकर्मसाधारण्येनोत्पाद्यैकान्तिकत्वाभावादग्निमुपनिधाय स्तुवीत अग्निं संमार्ष्टीत्यादिवदुत्पाद्यत्वानवगतेरुद्धोदिते सूर्ये आहवनीयमादधातीत्यादौ चाहवनीयादेर्यूपादिवत् असिद्धत्वाच्च आधीयते स आहवनीय इत्यवगमे ऽपि अविधीयमानस्याहवनीयोत्पादकत्वे प्रमाणाभावादाहवनीयादिवाक्यैराधानविध्यभ्युपगमे कामश्रुतिभिः प्राप्तेरवाच्यत्वात्प्रत्यग्नि वाधानभेदापत्तेर्विधिनिरपेक्षोत्पत्तिमात्रेण च साध्यसाधनत्वे सत्यौदुम्बरत्वादेरप्युगवरोधादिसाधनत्वापत्तेर्याज्ञिकानां चाहिते ऽग्नौ आहवनीयादिशब्दप्रयोगस्याधानविध्यभावे निर्मूल-

त्वेनाप्रामाण्यान्मूलवैदिकप्रयोगकल्पने ऽप्यादित्यादौ यूपादिशब्द-प्रयोगशब्दार्थाधिगमहेतुत्वाभावाद्धंसमुख्यः स्रुचो ऽग्रास्त्वक्का बि-ला इति स्रुचां हंसमुखप्रसेकत्वादिविधिवदाहितो ऽग्निराहव-नीय इति प्रयोगादाधानविधिकल्पने ऽतिक्लेशापत्तेः कामश्रुति-भिश्च विधिकल्पनवैयर्थ्यस्यापरिहार्यत्वादविधाने चाधानस्य प्रक-रणायोगाद्वसन्तादिवाक्येषु ब्राह्मणादौ निमित्ते कालविधौ प्रकर-णप्राप्ताधानानुवादानुपपत्तेर्ब्राह्मणादिविशिष्टाधानानुवाददोषस्याप-रिहार्यत्वात्स्वविध्युत्पादितस्याप्याधानस्याग्निहोत्रादिविधिभिरनु-ष्ठापनमाद्यपूर्वपक्षार्थ इति सूचनायाक्षिप्तशब्दः । टुप्टीकायां सम्भारे-ष्वादधातीति यो ऽस्मिन्नादधाति तेनाधाने प्राप्ते वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्निमादधीतेत्यनूद्य वसन्तब्राह्मणसम्बन्धो विधीयतइत्यभिधाना-त्सम्भाराणां च वाक्षपार्थिवानां वाक्यान्तरविहितत्वात्तदधिकर-णाधानमात्रविधिलाघवसम्भवे कर्तृकालरूपानेकार्थविशिष्टाधान-विधिगौरवस्यानङ्गीकार्यत्वात्सम्भारवाक्योत्पादितस्याधानस्य कैम-र्थ्यापेक्षायामाहवनीयादिवाक्यालोचनयाहवनीयादिसाधनत्वायग-तेरग्निहोत्रादिभिः फलवत्त्वात्प्रयुक्तिशक्तेः प्रयुक्तिसम्भवे ब्राह्मणादि-वाक्येन प्रयोगाङ्गभूतकर्तृसंयोगे ऽपि निमित्तार्थे तत्संयोगोपपत्तेर्ना-धानप्रयोजकत्वकल्पना युक्तेत्याशयः । फलवतः प्रयुक्तिद्योतनायैव कामश्रुत्युपन्यासो भाष्ये अन्यथाहवनीयादिसाध्यकर्मविधिमात्रेण प्राप्त्युपपत्तेः कामविशेषणानर्थक्यापत्तेः यदि रथन्तरसामेति च स-यदिके वाक्ये चिन्तिते सयदिकत्वसाम्येन बुद्धिस्थानां यदि ब्राह्मणो यजेतेत्यादिवाक्यानां पूर्वाधिकरणे निमित्तार्थत्वापवादेन प्रयोगवि-धित्वव्युत्पादनादिहापि ब्राह्मणादिसंयुक्तत्वसाम्येन बुद्धिस्थानां व-सन्तादिवाक्यानां प्रयोगविधित्वव्युत्पादनादनन्तरसङ्गतिः सुल-भा प्रयोजनं चाग्निहोत्रादिविधिप्रयुक्तत्वे ऽग्निहोत्रादिफलार्थिनैवा-धानमनुष्ठेयं स्वविधिप्रयुक्तत्वे तु ब्राह्मणत्वादेः कर्तृविशेषणत्वे ऽपि जातेरनुपादेयत्वाद् ब्राह्मणादिकर्तृकस्य प्रयोगस्याब्राह्मणादिना कर्त्तुमशक्तेरशक्तस्य चानधिकारादर्थादधिकारविशेषणत्वावगतेः सिद्धत्वेन च जातेः काम्यतयाधिकारविशेषणत्वायोगादाधानस्य च काम्यत्वाभावेन राजसूयवन्निमित्तान्वयाविरोधाभावान्निमित्त-त्वप्रतीतेर्निमित्ते सति नैमित्तिकावश्यम्भावाज्जातपुत्रवाक्यात्पुत्रज-न्मनो निमित्तविशेषणत्वप्रतीतेर्जातपुत्रेण ब्राह्मणादिना निष्कामे-नावश्यानुष्ठेयं ततश्च कृष्णकेशवाक्याद्वयो ऽवस्थानतिक्रमणप्रतीते-र्ब्राह्मणादेर्जातपुत्रस्यानाहिताग्नेर्वयोऽवस्थातिक्रमे ऽवश्यं विहिताग्नि

होत्राद्यननुष्ठाननिमित्तप्रत्यवायवदाधानाननुष्ठाननिमित्तो ऽप्यपरः प्रत्यवायो भवति अत एवानाहिताग्निताप्युपपातकत्वेन स्मर्यते नानाहिताग्निर्म्रियेतेति च श्रुत्याधानस्यावश्यकतावसीयते सा च स्वविधिप्रयुक्तत्वं विना न सिद्ध्यतीति सङ्गतत्वात्सप्रयोजनत्वाच्च युक्तैव प्रयुक्तैवे प्रयुक्तिचिन्ताश्लोकं व्याचष्टे * एकस्तावदिति* सिद्धान्तं संगृह्णाति * सिद्धान्तेति * सम्भाराहवनीयादिवाक्यालोचनयाहवनीयादीनामाधानजन्यत्वावगमेनाग्निहोत्रादिविधिभिराधानप्रयुक्तिसम्भवे प्रत्यक्षवाक्यानर्थक्यमाशङ्क्य नियमेनाग्निहोत्रादिवाक्यानामाधानप्रयोजकत्वायोगान्नियमार्थत्वेनार्थवत्त्वं दर्शयन् श्लोकं व्याचष्टे * न तावदिति * ननु विद्वद्वाक्यस्याधानविधायित्वं विनानर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्याह * अस्ति चेति * अप उपसृजतीत्यादिप्रत्यक्षविधियुक्तानामुदकस्थापनादिरूपाणां सम्भाराणाम् अथ सम्भरन्तीतिवत्सामान्यतो विधानं तत्प्रशंसार्थत्वम्। एवं कृतान्सम्भारान्सम्भार्याण्येकत्र देशे स्थाप्यान्युदकादीनि विद्वानेवमुक्तप्रकारसम्भरणपूर्वमग्निमाधत्ते सहायसम्पन्नमपि समानस्वाम्यं स्पर्द्धमानशत्रुं यथावर्त्तनरहितो भवति तथा यजतीत्येतदुपन्यासस्य प्रयोजनमस्तीति नानर्थक्यापत्तिरित्याशयः। सिद्धान्तमुपसंहरतीति * किमिति * प्रश्नभाष्याशयमाह * किमिति * ब्राह्मणादीनामित्युत्तरभाष्यं निमित्तवाचिशब्दानुपन्या- ५९७।१
सादयुक्तमाशङ्क्य ब्राह्मणादेराधाने प्राप्तत्वाद्विधेयवसन्तादिनिमित्तत्वं विनान्वयायोगान्निमित्तत्वावगत्याशयत्वेन व्याचष्टे * ब्राह्मणादीनामिति * नन्वित्याशङ्काभाष्याशयमाह * नन्विति * बाढमिति परिहारभाष्याशयमाह * इतरस्त्विति * उक्ते ऽर्थे भाष्यसम्मतिप्रदर्शनार्थैकदेशपाठः केनेति प्रश्नभाष्यं सम्भाराहवनीयादिवाक्यालोचनयाधानस्याहवनीयादिसाधनत्वे ऽवगते कामश्रुतिभिः प्राप्तिप्रतीतेर्विद्वद्वाक्यस्य च साक्षात्प्रापकस्य प्रत्यक्षत्वादयुक्तमाशङ्क्य प्रत्यक्षविधिसद्भावे कामश्रुतीनां यच्छब्दोपबन्धाच्च विद्वद्वाक्यस्य प्रापकत्वं न सम्भवतीत्याशयेन व्याचष्टे * केनेति *कामेत्युत्तरभाष्यं प्रश्नाशयापरिहारादयुक्तमाशङ्क्य कथं चित्प्राप्तिसम्भवे विशिष्टविधिगौरवस्यानङ्गीकार्यत्वात्प्रत्यक्षविधिसद्भावमात्रेण कामश्रुतीनां प्रापकत्वनिराकरणं न सम्भवतीत्याशयेन व्याचष्टे * इतरस्त्विति * साक्षात्प्रापकविद्वद्वाक्यत्यागेन कामश्रुत्युपन्यासानौचित्यशङ्कानिरासार्थम् * बलीयांसं चेत्युक्तम् *

१ प्रयुक्तैवेति २ पु० ना०।

विद्वद्वाक्यस्याधानोत्पादकत्वसम्भवे ऽपि वसन्तादिवाक्यवत्प्रयोगविधिचिन्हप्रयोगाङ्गकर्तृकालादिसंयोगाभावात्स्वर्गकामादिवाक्यवच्च प्रयुक्तिशक्तिफलसंयोगाभावात्प्रयोजकत्वानुपपत्तेः तत्प्रयोजकत्वाय कामश्रुतीनामवश्योपन्यसनीयत्वाद् बलवति च प्रापके प्रागुपन्यस्य निरस्ते दुर्बलोपन्यासानवकाशापत्तेरात्मनेपदर्शितेन वाक्येनाधानोत्पादने कामश्रुतीनां तत्प्रयोजकत्वस्य पाक्षिकत्वेन विद्वद्वाक्योत्पादिताधानप्रयोजकत्वापेक्षया दौर्बल्यात्प्रागुपन्यास इत्याशयः।कामश्रुतीनां प्रयोजकत्वे ऽस्य पाक्षिकत्वेन विद्वद्वाक्यस्य चोत्पादकत्वेन विवक्षितत्वाद्भिन्नविषयतया ऽनालोचनीये ऽपि बलाबले ऽग्निहोत्राद्यनङ्गत्वेनाधानस्याग्निहोत्रादिविधिप्रयुक्तत्वासम्भवे ऽपि विद्वद्वाक्येन द्वितीयावगताग्न्याख्यफलसंयोगात्प्रयुक्तिमता प्रयुक्तिसम्भवे वसन्तादिवाक्यानां विशिष्टविधिगौरवापादकप्रयोजकत्वकल्पनानुपपत्तेर्विद्वद्वाक्यस्यैव प्रयोजकताप्यापद्यतइति सूचनार्था बलीयस्त्वोक्तिः। का इति प्रश्नभाष्यं कामश्रुतीनां प्रत्यक्षत्वाद्युक्तमाशङ्क्याहवनीयादिसाधनत्वेनाधानस्य विध्यन्तरतो ऽवगतस्याप्यग्निहोत्राद्यनङ्गत्वात्तद्विधिप्रयुक्तत्वासम्भवाशयत्वेन व्याख्यातुमाह * का इति * प्रापणेत्यनेन क्रोधहेतुं वदताग्निहोत्रादिश्रुतीनामाधानं प्रत्यशेषित्वात्प्रयोजकत्वाशक्तेस्तद्व्यतिरिक्त आधानशेषित्रिविषयत्वात्तत्प्रयुक्तिशक्तकाः कामश्रुतय इत्येवं भाष्यं व्याख्यातं प्रापणशक्त्याक्षेपस्यासर्वशेषत्वादिति सूत्रावयवोक्तत्वसूचनार्थो भूतनिर्देशः प्रापणशक्तेराक्षिप्तत्वात्सक्रोधं दर्शयतीति वक्ष्यमाणानुषङ्गेण समापनीयम् । अग्निहोत्रमित्युत्तरभाष्यमाक्षेपापरिहारादयुक्तपराशङ्काज्ञातप्रश्नत्वारोपोत्तरत्वेन व्याचष्टे *स्वरूपमेवेति* फलवत्त्वात्प्रयुक्तिशक्तिसूचनार्थम् * फलेत्युक्तम् * प्रत्यक्षवचनाभावे ऽपि कामश्रुतीनामनङ्गभूताधानप्रयोजकशक्त्यभावसूचनार्थे सक्रोधमित्यस्याक्षेपक्रियाविशेषणत्वाभ्युपगमे त्वेकग्रन्थतया योज्यम् । कथमिति भाष्यं का इति प्रश्नाशयविवरणार्थत्वेन व्याचष्टे * कथमिति * अग्निहोत्रादिभावनाकरणेतिकर्त्तव्यतांशातिरिक्तत्वादाधानस्य तद्विधिप्रयुक्तत्वासम्भवो ऽन्यपरत्वोक्त्योक्तः करणेतिकर्त्तव्यतांशप्रयोजकेन विधिना[1] तत्साधनमकरणेतिकर्त्तव्यताभूतमप्यन्यथानुपपत्त्या प्रयुज्यतइत्याशयेनोच्यतइत्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * इतीति * ननु यथाग्निहोत्रादि निष्पद्यते तथा कुर्यादिति विषयसिद्ध्याक्षेपकत्वे ऽपि प्रयोगविधेरविषयभूतकरणेतिकर्त्तव्यताव्यतिरिक्ता-

१ तत्साधनमकरणेतिकर्तव्यताप्रयोजकेन विधि मे।त २ पु० आधकम् ।

र्थाक्षेपकत्वं न सम्भवतीत्याशङ्कानिरासार्थं तेनेत्याद्यवगम्यतइत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * तेनेति * यथाग्निहोत्रमिति भाष्योक्तो विध्यर्थस्तच्छब्देनाधानाक्षेपहेतुतया परामृष्टः । अनङ्गस्यापि विधिनाक्षेपे वासो ददात्यनो ददातीति वस्त्रशकटदानविधिना वस्त्रशकटोत्पादकयोर्वा तक्षणयोराक्षेपः सप्तमाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे वक्ष्यमाणो दृष्टान्तितवानिति तक्षणाख्यकर्मजन्ये वस्त्रशकटे च विहिते तदुत्पादकं कर्माक्षिप्यते यथा यूपे विहिते तदुत्पादकछेदनादीति सूत्रार्थः कामश्रुतिप्राप्त्युक्तिसम्प्राप्तिसूचनायेतिकरणकामश्रुतिप्राप्त्युक्तिप्रयोजनोक्त्यर्थं तत्केनेत्यादिभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्यायापि चेति भाष्यं विशिष्टविधौ वाक्यभेदाभावादयुक्तमाशङ्क्य सत्यां गतावेकस्य वाक्यस्य विशिष्टविधिगौरवाक्षमत्वाद्वाक्यभेदोक्तिरित्याह * सर्वप्रकारेति * क्रतुप्रधानमुच्यतेति पूर्वसूत्रोक्तप्रतिज्ञानुषङ्गेणाधानइति सूत्रावयवव्याख्यानार्थमेवमिति भाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * सर्वकर्मणामिति भाष्येणोत्तरावयवं यथाश्रुतं दूषयित्वा किं तर्हीत्यनेन सर्वकर्मशेषभूताग्निशेषत्वेनाधानस्यौपचारिकी सर्वकर्मशेषतोक्तेति भाति तच्चाङ्गाङ्गत्वेनैवाधानाक्षेपस्य पूर्वपक्षिणो ऽभिहितत्वादयुक्तमिति मत्वा सर्वकर्मणामिति भाष्यमकारप्रश्लेषेणोत्तरावयवव्याख्यार्थतया व्याख्यातुमाह * कथमिति * शेषत्वनिरासस्यानाक्षेपहेतुमुपपादयितुमाह * यदि हीति * शेषत्वे ऽपि स्वतन्त्रकालविधानेन कर्मप्रयोगाद् बहिरनुष्ठानस्यावगतस्य कर्मविधिप्रयुक्तत्वे ऽनुपपत्तेराक्षेपानावश्यकतानवक्लृप्त्योक्ता आहवनीयादिशब्दानामाधानलक्षणसंस्कारनिमित्तत्वादाहवनीये जुहुतीत्याद्याहवनीयादिश्रुत्यैवाधानस्य कर्माङ्गत्वोक्तेः सर्वकर्मणामिति शेषत्वनिरासभाष्यमयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * तेषामिति * आधानजन्यस्य संस्कारस्याहवनीयादिशब्दनिमित्तत्वे ऽप्याधानस्य स्वरूपेण संस्कारत्वाभावादाहवनीयादिशब्देनानुक्तेरग्निहोत्रादिकर्मणामाहवनीयादिग्रहणमात्रपर्यवसानाञ्च कश्चिदाधानस्य कर्माङ्गत्वज्ञापनहेतुरस्तीत्यर्थः । संस्कारनिमित्तत्वेनाहवनीयादिशब्दानां जातिनिमित्तानोवास शब्दविषयसप्तमाधिकरणासिद्धान्तसूत्रविषयत्वे ऽपि यथा कर्मजे ऽनसि वाससि वानोवासोरूपमेव प्राप्यते न तदुत्पादकं कर्मानोवासःशब्दयोः संस्कारनिमित्तत्वाभावेन कर्मणो शेषत्वात्तथाहवनीयादिशब्दानां संस्कारजनकस्याधानस्याग्निहोत्राद्यशेषतयाहवनीयादिश्रुत्या कर्मजे ऽप्याहवनीयादौ विहिते जन्यमाहवनीयादिरूपमेवाप्यते नोत्पादकमाधानमित्येतावता साम्येन तन्न्या-

योदाहरणं यद्याधानस्य कर्मार्थत्वं नास्ति किं तर्हि तृतीये तत्प्रकृत्यर्थे
यथान्ये ऽनारभ्यवादा इत्याधानस्य प्रकृत्यर्थत्वे पूर्वपक्षिते सर्वार्थे
वाधानस्य स्वकालत्वादिति सिद्धान्तसूत्रेणोच्यते न हि तत्सर्वेषां त्रै-
वर्णिकानामाधानस्य विहितत्वेन रथकारस्यैवाधानविधिर्नियोज्य-
तया परिशिष्टत्वादिति वचनाद्रथकारस्याधानस्य सर्वशेषत्वादिति
षष्ठाधिकरणोपकरणोपक्रमसिद्धान्तसूत्रवदन्यथा व्याख्यातुं शक्यं
नापि द्रव्यस्याकर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगः सर्वार्थः स्यात्स्वकालत्वा-
दित्येकादशाधिकरणसूत्रवत् कृत्वाचिन्तान्यायेन सर्वार्थत्वाङ्गीका-
रेण चिन्तान्तराभावादिति किं तर्हीति भाष्येणाशङ्क्य पारम्पर्येण
सर्वार्थत्वोक्त्यर्थतया तार्त्तीयसूत्रव्याख्यानार्थमग्नीनामिति भाष्यं
व्याख्यातुमाह *यत्त्विति* किमित्याशङ्काभाष्याशयमाह *किमिति*
अग्नयइति परिहारभाष्याशयमाह * सिद्धान्तेति * नन्वित्याशङ्का-
भाष्याशयमाह * नन्विति * उच्यतइत्यादधीतेत्यन्तं परिहारभा-
ष्यं व्याचष्टे * उच्यतइति * उत्पादनोक्त्याशयमाशङ्कापूर्वमाह *
५१८।८ तत्रेति * श्लोकं व्याचष्टे * यथैवेति * भाष्यार्थमुपसंहरति *
इत्यस्तीति * नन्विह प्रयुक्ते विचार्यत्वादाधानोत्पत्तिमप्राप्तिपक्षः
प्रयोजयिष्यतीति ब्राह्मणादिवाक्यानामुत्पत्तिविधित्वज्ञापनार्थस्योत्पत्ति-
शब्दस्यानर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्य ब्राह्मणादिवाक्यानां प्रयोजकत्वाभ्यु-
पगमे कर्मविषयत्वेन क्लृप्तत्वात्तेषामेवोत्पादकतापि युक्ता न गुणसं-
चरितशक्तीनां सम्भारादिवाक्यानामिति सूचयितुं तदुपपादनार्थं
पक्षे ऽप्युपायान्तराप्राप्तिं वक्ष्यमाणामाह * पक्षे ऽपि चेति * केव-
लप्रयोजकत्वे ह्यात्मनेपदयुक्तस्य तद्रहितविध्युत्पादितस्याधानस्या-
धातृगम्याहवनीयादिसाधनत्वानियमात्साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यताऽवि-
शिष्टभावनावगमोत्तरकालं प्रवृत्तस्य प्रयोगविधेः साध्यसाधनत्वा-
नियामकत्वात् प्रत्यक्षे ऽपि प्रयोगविधौ सत्युपायान्तरप्राप्त्यविरो-
धात्तदर्थाप्राप्तेर्युक्तात्मनेपदयुक्तोत्पत्तिविधित्वोपपादनार्थतेत्याशयः ।
क्रमादेः प्राप्त्युपायादाधानात् भिन्नविषयस्य प्रत्यक्षविधिविहितेना-
प्याधानेन निवृत्त्ययोगाशङ्कानिरासार्थं यदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे
* प्रत्यक्षेति * आत्मनेपदादनाधातारं प्रत्याहवनीयत्वाद्यभावाव-
गतेरर्थादाधानस्य च प्राप्त्युपायत्वनियमादेकविषयत्वेनोपायान्तर-
निवर्त्तकता युक्तेत्याशयः । उद्गातारः स्तुवतइत्यात्मनेपदस्यानात्म-
गामिन्यपि क्रियाफले दर्शनान्नात्मनेपदादात्मार्थतावगन्तुं शक्येत्या-
शयेन कथं चेत्याशङ्क्य स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफलइति
स्मृतेर्ञकारे दधातिपदस्यात्मनेपदस्यात्मगामिक्रियाफलवाचितावग-

ता नान्यत्र व्यभिचारमात्रेणापह्नोतुं युक्तेत्याशयेन परिहारार्थं कर्त्र-भिप्राये हीति भाष्यमादधीतेति।धातुप्रयोगेण व्याख्यातम्।नन्वात्मने-पदाभावे ऽप्यग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यादिवत् विधिसामर्थ्या-त्कामश्रुतिपरिग्रहेण तदेकवाक्यत्वावगतेः स्वर्गकामादिसाङ्गं कुर्या-दिति सामानाधिकरण्याच्चात्मार्थतावगमयिष्यते इत्याशङ्क्यान्यथा-नुपपत्त्या कामश्रुत्याक्षेपे ऽनङ्गत्वेनैकवाक्यत्वाप्रतीतेः पश्वादिव-च्चात्मार्थमुत्पन्नस्याहवनीयादेर्दानादिनान्यसम्बन्धकरणे ऽपि वि-ध्यविरोधान्नात्मनेपदं विना ऽनाधातारं प्रत्याहवनीयादितावगम्यत-इत्याशयेन परिहारार्थमसतीति भाष्यं व्याचष्टे * अर्थेति * श्रु-तिकल्पनेन सामर्थ्यस्य प्रापकत्वात्प्रत्यक्षश्रुतिसद्भावे च कल्पना-योगात्पक्षे ऽपि प्राप्तिर्न सम्भवतीत्यभिधानार्थमपि चेति भाष्यं ता-त्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * अपि चेति * नियमस्यादिशब्दोक्तायाश्च परिसंख्याया यावल्लिङ्गानुमिताः श्रुतयः प्रतिमन्त्रं कल्पयितुमार-भ्यन्तइत्यादिमन्त्राधिकरणवार्त्तिके शुद्धविधिवदप्राप्तविधित्वोक्तेर्न पक्षे ऽपि प्राप्तिः सम्भवतीत्यर्थः । स्वरूपतो व्याचष्टे * सति चे-ति * नन्वाधानस्याग्निहोत्राद्यङ्गत्वे सत्याङ्गानां प्रधानविधिप्रयुक्त-त्वात्प्रयाजादिवत्प्रत्यक्षविधिसद्भावे ऽपि कामश्रुतिप्रयुक्तत्वापत्तेर-नङ्गत्वे वा प्रत्यक्षविध्यभावेन ऽपि कामश्रुतिभिः प्रयुक्त्यशक्तेः स-तीष्विति विशेषणानर्थक्यमित्याशङ्क्यानङ्गत्वे ऽप्यन्यथानुपपत्त्या-धानविधिकल्पनद्वारा प्रयुक्त्युपपत्त्याशयेन परिहारार्थमसतीष्विति भाष्यं व्याचष्टे * यदि त्विति * ननु सतीष्वपि ब्राह्मणादिश्रुतिषु शूद्रस्याप्राप्तेः कामश्रुतिभिः प्राप्तिर्युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थं सतीति भाष्यं व्याचष्टे * सतीषु त्विति * अत्राहेति द्वितीयपूर्वपक्षभा-ष्ययाशयपूर्वं व्याचष्टे * पूर्वोक्तेति * तन्निरासार्थमुच्यतइति ५९९।१ भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * विधेयस्य स्तावकत्वेन शेषभूतेत्यर्थः नेतीत्याशङ्काभाष्यमेवंशब्देन सम्भारपरामर्शात्सम्भारविध्येकवाक्य-त्वप्रतीतेरयुक्तमाशङ्क्य भिन्नवाक्यत्वे ऽपि प्रकरणप्राप्तसम्भारपरा-मर्शोपपत्तेर्न तावन्मात्रेणैकवाक्यतावगतिरित्येवमुपपादयन् व्याचष्टे * परः पुनरिति * उच्यतइति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * भवेदि-ति * गुणार्थमेवेति स्तुतिवाचिना गुणशब्देनापामुपसर्जनं तु वि-धीयतइति भाष्यस्थो विदधातिः स्तुतिलक्षणार्थतया व्याख्यातः । नन्वित्याशङ्काभाष्यं विद्वद्वाक्यस्याधानविधित्वे ब्राह्मणादिश्रुतेश्च व-सन्तादिलक्षणगुणार्थत्वे हेत्वनुपन्यासादयुक्तमाशङ्क्य निर्णयहेतुप्र-श्नार्थत्वेन व्याचष्टे * कुतो न्विति * निर्णयहेतूक्त्यर्थं नेत्याद्याहे-

त्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * प्रत्यक्षकल्पनीयत्वलक्षणो वि-शेषो निर्णयहेतुरित्याशयः । तस्मात्प्रशस्ततामितिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * नैतदिति * भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * यदि त्वि-त्याद्युपरुध्येतेत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * यदि त्विति * नन्वित्याद्यव-कल्प्यतएवेत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * लिङ्ग त्विति * लिङ्ग विहि तस्याधानस्य सम्बन्धि यत्सम्भरणं तस्य यो विधिरथ सम्भारान् सम्भरतीत्यादिसामान्यरूपो विशेषरूपश्च तत्प्ररोचनार्थं स्तुतिस-हितस्याधानस्य पुनः श्रवणमित्यर्थः । अपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * लिङ्गा चेति * नन्वित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * उ-च्यतइति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * पदान्तरसम्ब-न्धात्मकेन वाक्येन ब्राह्मणादिविधाने ऽप्याधानस्य श्रुत्या विधा-
६००।१ नाद् बलीयस्त्वोपपादनार्थं परेति भाष्यं व्याचष्टे * स्वपदेति * द्वि-षच्छब्दः सपत्नशब्दव्याख्यार्थः ।शाखान्तरीयपाठप्रदर्शनार्थो वा न-न्विति भाष्येण विशिष्टविधिगौरवाद्दौर्बल्यमाशङ्कितं नैष इत्यनेन विशिष्टविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पे विध्यन्तरैर्विशेषणविधिसिद्धेः श्रौ-तविधिव्यापारनानात्वाभावात्परिहृत्य द्वितीयपूर्वपक्षनिरासे तस्मा-दित्यनेनोपसंहृते ऽपि चेति पूर्वपक्षभाष्योक्तं वाक्यभेदं गौरवाश-येन परिहृतमपि ब्राह्मणादिजातेरनुपादेयतया निमित्तत्वेनेष्टत्वा-त्कालनिमित्तयोर्द्वयोरुद्देश्यत्वापत्तेः प्रत्युद्देश्यवाक्यसमाप्तिलक्षण-वाक्यभेदाशयेन यस्त्वित्यनेनानुभाष्य यदीत्यनेन चानुपादेयत्वाज्जा-तेर्ब्राह्मणादिश्चेदादधीतेत्येवत्यर्थान्निमित्तत्वावगमे ऽप्यप्रवृत्तप्रवर्त्तना-त्मकत्वेनेदानीं कुर्वीतेत्यस्य विध्यर्थस्य कादाचित्कत्वात्कादाचित्के-नैव निमित्तेनान्वयावगतेर्नित्यत्वेन जातेर्निमित्तत्वायोगात्कर्तृसं-ख्यासामानाधिकरण्यात्कर्तृतयैवान्वयावगतेः कर्तुश्चानुद्देश्यत्वात् प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्तिर्न प्रत्युद्देश्यवाक्यपरिसमाप्तिलक्षणवाक्य-भेदापत्तिरित्याशयेन परिहृत्याधिकरणार्थोपसंहारार्थम् * तस्मा-दित्युक्तम् * तत्सर्वं सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * कर्त्रिति * ब्राह्मणादि-जातिनिमित्ततया कर्तृत्वापादनार्थत्वेनाप्राधान्यद्योतनार्थं कर्तृशब्द विशिष्टशब्दो नैकार्थत्वनिरासार्थः । निमित्ताभावे ऽनुष्ठितस्यापि क-र्मणो नैष्फल्यापत्तेस्तस्यापि क्रियोपकारित्वात् भाष्ये गुणत्वोक्त्यर्थ-विरोधः निमित्तस्याविधेयत्वे ऽप्यवच्छेदकत्वात्फलसंस्कार्यवद्विधे-यविशेषणत्वाविरोधः ।

॥ दाक्षायणादीनां गुणताधिकरणम् ॥ ४॥

अयनेषु चोदनान्तरं सञ्ज्ञोपबन्धात् ॥ ५ ॥

सन्दिग्धविधेयत्वार्थस्य रथन्तरसामादिशब्दस्य कस्य निमित्तार्थत्वेनाविधेयार्थत्वादभेदकत्वं कस्य वा तदयोगेन विधेयार्थत्वात् भेदकतेति चिन्तिते ऽधुना दाक्षायणादिशब्दस्य गुणविधिनामधेयत्वं सन्देहाद्विधेयाविधेयार्थतया सन्दिग्धस्याविधेयार्थत्वे ऽपि संज्ञातो ऽभ्यासात्प्रकरणान्तराद्वा भेदमाशङ्क्य विधेयार्थत्वाद् गुणफलान्वयावगतेरभेदाभिधानात्सङ्गतिसन्देहतद्धेतूंस्पष्टत्वादुपेक्ष्य दध्नेन्द्रियकामाधिकरणेनैव दाक्षायणादीनामपि गुणानां फलान्वयेनाभेदकत्वसिद्धेः पौनरुक्त्या शङ्कां परिहरन्संज्ञया भेदशङ्कार्थमाद्यसूत्रं व्याचष्टे * युक्तमिति * तृतीयान्तत्वाविशेषे ऽपि निरूढानिरूढत्वविशेषात्सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यविशेषोपपादनार्थम् * न चेत्युक्तम् * कर्मान्तरमित्यनेन चोदनाशब्दश्चोद्यतइति व्युत्पत्त्या कर्मवाचितया व्याख्यातः। साकम्प्रस्थाय्यादीनामयनत्वाभावे ऽपि तुल्यन्यायत्वादुदाहरणत्वविरोधः।

अगुणाच्च कर्मचोदना ॥ ६ ॥

न चेति भाष्येणाभ्यासेन भेदशङ्कार्थतया एतत्सूत्रं व्याख्यायापि चेत्यनेन गुणोपबन्धे ऽपि दाक्षायणसंक्रमणलक्षणयोर्गुणयोर्यज्ञविशेषणत्वेन समासपदोपात्तयोः निष्कृष्य विध्ययोगादाग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्काम इतिवत्फले गुणविशिष्टकर्मविध्यापत्तेः * कर्मान्तरत्वसिद्धिरित्युक्तम् * तत्सूत्रानारूढत्वादयुक्तमाशङ्क्य चशब्दसूचिताभ्युपेत्यवादार्थत्वेनोपपादयितुमाह * विधीति * गुणाननुबन्धे विधिशक्त्युत्तारणस्याशङ्क्यत्वात् गुणोपबन्धे ऽपीत्यध्याहारेण योज्यम्।

समासे च फले वाक्यम् ॥ ७ ॥

अनुपादेयान्वयात्प्रत्यभिज्ञायाश्च संज्ञान्तरान्वयेन गुणान्तरान्वयेन वा तिरोधानात् प्रकरणान्तरेण भेदशङ्कार्थतयैतत्सूत्रं व्याचष्टे * फलस्येति *

विकारो वा प्रकरणात् ॥ ८ ॥

प्रयोगान्यथात्वलक्षणो गुणोपनयनादिवाक्येषु[1] विधीयते न कर्मान्तरमिति विकारशब्देन सिद्धान्ते प्रतिज्ञाते दाक्षायणसंक्रमणरूपयोर्गुणयोर्निष्कृष्य विध्ययोगात्तद्विशिष्टकर्मविध्यापत्तेः। कर्मान्तरत्वापरिहारमाशङ्क्य कर्मविध्यभ्युपगमे ऽपि विधिश्रुतेः स्व-

१ गुणायानादिवाक्येष्विति २ पु० पा०

रूपतात्पर्यभावेनाभेदकत्वाच्छ्रुत्यविरोधेन सन्निधानेनाभेदावगत्य-
भिधानार्थतया प्रकरणादिति सूत्रावयवं व्याख्यातुमाह * सत्यपी-
ति * विधिश्रुतेः स्वरूपतात्पर्याभावेनाविरोधमेवोपपादयति *
६०१।१ दध्यादिवच्चेति * दध्यादिवत्कर्मव्यतिरिक्तस्य दाक्षायणादिसंज्ञ-
कस्य गुणस्याप्रसिद्धत्वादविधेयत्वाशङ्कानिरासार्थतयैतमेव सूत्राव-
यवं न चेतिवार्त्तिकावयवोक्तशङ्कानुभाषणपूर्वकं व्याचष्टे * य-
त्त्विति * यथोक्त्याद्रेर्गुणस्यालौकिकस्यापि प्राकरणिकवाक्यान्त-
रालोचनात्सोमयागाभ्यासविशेषरूपतया प्रसिद्धेः फले विध्युपप-
त्तिस्तथा पौर्णमास्यौ यजेत द्वे अमावास्ये सह कुम्भीभिरभिक्रामन्
इत्यादिप्राकरणिकवाक्यान्तरालोचनेनावृत्तिः सहप्रस्थानादिरूपतया
दाक्षायणसाकम्प्रस्थाय्यादिगुणप्रसिद्धेः फले विध्युपपत्तिरित्यर्थः।
एतदेव विवृणोति * एवमिति * वाक्यान्तराच्च साकम्प्रस्थाय्या-
दिशब्दस्य गुणवाचित्वप्रसिद्धौ दध्यादिवद्यागप्रयोगं परिच्छिन्दता
सह प्रस्थानादिना फलं भावयेदिति वैयधिकरण्येन धात्वन्वया-
त्फलान्वयोपपत्तिरित्याह * दध्यादिवच्चेति * नन्वेवमपि दाक्षा-
यणादेः समासाद्यज्ञसामानाधिकरण्यावगतेर्दध्यादिवैलक्षण्यं भवि-
ष्यतीत्याशङ्क्याह * किं चेति * ये ऽपि दाक्षायणादयः सामाना-
धिकरण्येनैव प्रतीयन्ते ते ऽपि दाक्षायणादिना गुणेन यागप्रयोगं
परिच्छिन्दता फलं भावयेदिति वैयधिकरण्येन धात्वन्वयाद्दध्यादे-
रविलक्षणा इत्यप्यर्थसूचनार्थः किं च शब्दः। कथं सामानाधिकर-
ण्येन प्रतीयमानानां दध्याद्यवैलक्षण्यमित्याशङ्क्य यज्ञावस्थाविशेष-
रूपत्वलक्षणयज्ञप्रत्यासत्तिनिमित्तौपचारिकता दाक्षायणेन यजेतेति
सामानाधिकरण्यप्रतीतेरुक्तसिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति *
एवं हीति भाष्योक्तं प्रकरणादिति सूत्रावयवव्याख्यातुमनुसन्धत्ते *
एवं चेति * ननु गुणस्य फलवत्त्वं कथं भावनाग्रहात्प्रकरणानुग्रहो-
क्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * यद्यपीति *

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ९ ॥

शब्दर्षपक्षस्याप्यावश्यकत्वाक्षेपकत्वेन नियमरूपत्वात्तस्य च कर्म-
णस्त्वप्रवृत्तित्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्यानन्वयस्तद्बन्धनत्वादि-
त्यष्टमाधिकरणे ऽतिदेशानिषेधान्न कर्मान्तरे सम्पत्पूरणोपपत्तिरि-
त्याशयः । ननु कर्मान्तरे सम्पत्पूरणानुपपत्तावपि दाक्षायणाख्यक-
र्मान्तरयाजित्वेन निमित्तेन दर्शपूर्णमासयोरेव पञ्चदशवर्षत्वविधा-
नात्त्रिंशत्पूरणोक्तिरुपपत्स्यतइत्याशङ्क्याह * न चेति * कर्मान्त-
रत्वे दाक्षायणयाजित्वस्य दर्शपूर्णमाससम्बन्धाभावेनावर्त्तमानयो-
र्दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदशभिस्त्रिंशत्सम्पत्त्ययोगात्पञ्चदशैव वर्षाणि
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति वाक्यार्थो न युज्येतेत्यर्थः । पौर्णमास्यमा-
वास्यासङ्कीर्त्तनस्य लिङ्गत्वमुपपादयति * द्वे हीति *

गुणात्सञ्ज्ञोपबन्धः ॥ १० ॥

यः सञ्ज्ञोपबन्धो भेदहेतुत्वेनोक्तः सगुणवाचित्वेन कर्मस-
ञ्ज्ञात्वाभावान्न कर्मभेदक इतिसूत्रेणोक्ते पयसा प्रवर्ग्ये चरन्ति पय-
सा दाक्षायणयज्ञइत्यादौ कर्मनामप्रवर्ग्यादिसाहचर्याद्दाक्षायणस्यापि
कर्मनामत्वमाशङ्क्यान्यत्र कर्मसञ्ज्ञात्वे व्युत्पत्तिसंयोगाभावान्न भे-
दकतास्तीत्याह * उत्पत्तीति * कथमुत्पत्तिः संयोगावगतिरित्या- ६०२।१
शङ्क्य पूर्वकर्मानन्वयो ज्ञापकत्वेनोक्तः । प्रस्तूयमानवाच्यर्थैपशब्द-
प्रकारस्य प्रक्रमस्य पूर्वानन्वयहेतोरभावात्पयसा दाक्षायणयज्ञ इत्या-
दिसञ्ज्ञा नोत्पत्तियुक्तेत्यर्थः । गुणवाचिनो ऽपि दाक्षायणादिशब्दस्य
पशुसोमादिशब्दवत् लक्षणया क्वचित्कर्मसञ्ज्ञात्वाविरोधः दाक्षा-
यणयज्ञेन यजेतेत्यादौ तु दाक्षायणादिशब्दो गुणवाचित्वेन सञ्ज्ञा-
त्वाभावादेव न भिनत्तीति सूत्रार्थमनुसन्धत्ते * सम्भवति चेति *
एतदेवोपपादयति * दाक्षायणेति * द्वे हि पौर्णमास्यौ यजेतेति
वाक्यान्तरादावृत्तिवाच्ययनशब्दयोगाच्च दाक्षायणशब्दस्याभ्यास-
वाचित्वप्रतीतेस्तस्य च यज्ञाश्रितत्वादौपचारिकयज्ञशब्दसामाना-
धिकरण्योपपत्तेर्न सञ्ज्ञात्वं कल्पनीयमित्याशयः । दक्षस्येति भाष्यो-
क्तामवयवप्रसिद्धिं विवृणोति * दक्ष इति चेति * ऋत्विक्कर्तृ-
का प्रयोगावृत्तिरयनशब्दवाच्या नर्त्विजामेवावृत्तिरितिसूचनार्थः प्र-
योगशब्दः तथेति भाष्योक्तां साकम्प्रस्थाय्यशब्दस्य गुणवाचितां वि-
वृणोति * साकम्प्रस्थाय्ये ऽपीति * साकम्प्रस्थाय्यसञ्ज्ञके प्रयोगे
सायम्प्रातर्दोहकुम्भीभ्यां सह प्रस्थानात्सहप्रस्थानलक्षणगुणयोगा-
त्साकम्प्रस्थाय्यशब्देनासौ प्रयोगो ऽभिधीयतइत्यर्थः । शक्यते चेदि-
ति भाष्योक्तं गुणादिति सूत्रावयवतात्पर्यं विवृणोति *तस्मादिति*

समाप्तिरविशिष्टा ॥ ११ ॥

फले वाक्यस्य पर्यवसानाख्या समाप्तिर्यानुपादेयफलान्वयेन कर्मणो विधेयत्वाद्भेदसिद्ध्यर्थमुक्ता सा गुणफलान्वयविधाने ऽप्यविशिष्टत्वेन कर्मविध्यनापादकत्वान्न भेदं साधयतीति सूत्रतात्पर्यमाह * यद्यपीति * अविशिष्टत्वं विवृणोति * यथैव हीति * नन्वविशेषे सति कथं गुणस्यैव विधिर्न कर्मण इति निश्चीयते ऽत आह * इति सन्देह इति * प्रयोजनं पूर्वपक्षे सौर्येष्ट्यादिवद्दर्शपूर्णमासप्रयोगाद् बहिर्दाक्षायणयज्ञप्रयोगः सिद्धान्ते दर्शपूर्णमासयोरेवावृत्त्या प्रयोगः ॥

॥ अथ द्रव्यदेवतायुक्तानां यागान्तरताधिकरणम् ॥ ५ ॥

संस्कारश्चाप्रकरणे अकर्मशब्दत्वात् ॥ १२ ॥

विषयाविवेकार्थं प्रकरणशब्दव्याख्यार्थमनारभ्येति भाष्यं किंचिदनारभ्येत्यन्वयं दर्शयन् व्याचष्टे * न कस्य चिदपीति * इह संस्कारश्चेति चशब्देन विकारो वेति पूर्वाधिकरणासिद्धान्तसूत्रस्थवाशब्दोक्ता कर्मान्तरत्वानुकर्षणात् यावदुक्तं चेति वाशब्देन तन्निवृत्त्या कर्मान्तरत्वाभिधानात् भेदाभेदविचारो यावदुक्तं यजतिस्त्विति सूत्रावयवाभ्यां च यावच्छ्रुतयजिमत्त्वविचार इति यावदुक्तसूत्रेणाद्यविचारे सिद्धान्तस्य द्वितीये च पूर्वपक्षस्यावृत्त्याभिधानाद्विचारद्वयं कृतं तत्राद्यवत् द्वितीयविचारे ऽपि देवतापदवत्फलपदमनपेक्ष्यापि सिद्धान्तस्य वक्तुं शक्यत्वादकर्मान्तरत्वोपपादितयोक्तसंस्कारत्वनिरासार्थं प्रधानकर्मत्वसूचना यजतिसूत्रे फलग्रहणे न कर्मान्तरत्वसिद्ध्यर्थं यागत्वसिद्ध्यर्थं वेति सूचयितुं पदद्वयमात्रोदाहरणं किं दार्शपौर्णमासिके यदा न प्रकृतिमिति भाष्याभ्यां विचारद्वयं क्रमेणोक्तमप्याद्यविचारे ऽनुवादायोगात्कर्मणो विधेयत्वेन भेदोक्तेर्लक्षणसङ्गतावपि द्रव्यदेवतासंयोगलक्षणस्य गुणस्य पूर्वकर्मसंयोगानर्हत्वाभावेनाभेदकत्वाद् गुणप्रकरणासङ्गतेर्द्वितीयविचारे द्रव्यदेवतासंयोगलक्षणस्य गुणस्य यागरूपे कर्मण्यनिवेशेन तद्भिन्नयागरूपबोधकत्वाद् गुणप्रकरणसङ्गत्युपपत्तेस्तच्छ्रुपतयाद्यस्य सङ्गतिसूचनायैकहेलया विचारद्वयमाह * तत्रेति * यदा कर्मान्तरे तदा किं यावच्छ्रुते निर्वापालम्भनमात्ररूपे यागरूपे वेत्यर्थः । शब्दवाच्यत्वं विना यागस्यान्वयासिद्धेः यजेरपि कल्पनीयत्वसूचनार्थं यजिवाच्यत्वविवक्षया * यजिमती इत्युक्तम् *

र्मान्तरं विधिशब्दस्य गुणसञ्चरितत्वेन कर्मविषयत्वाभावादित्येवं योजयितुमाह * किं तावदिति * अनन्तरसङ्गतिरप्यपवादतयानेन सूचिता । निर्वापालम्भयोश्च संस्कारत्वेन प्रसिद्धत्वात्कर्मान्तरत्वे चान्यत्र विनियुक्तसंस्कार्याप्रतीतेः संस्कारत्वायोगादकर्मान्तरताव-सीयतइति हेत्वन्तरोक्त्यर्थः संस्कारशब्दो प्रकरणे तु नञ्कर्मस्ततो विशेषादिति तृतीयाधिकरणे सुवर्णं हिरण्यं धार्यमित्येतत्तुल्यनया-लम्भनिर्वापयोरपि संस्कारत्वनिषेधनासिद्धत्वं मत्वा न व्याख्यातः निर्वापालम्भोपलक्षणार्थताद्वारा[1] संस्कारशब्दस्य तदुदाहरणेनैव व्याख्या सूचिता । क्व वाक्ये श्रूयमाणो ऽसौ निर्वापालम्भात्मकः संस्कारो गुणविधिरित्यधिकरणविषयभूतालम्भनिर्वापविशेषापेक्षा-यां तदवधारणार्थत्वेनाप्रकरणशब्दं व्याचष्टे * क्व चेति * यद्वा अनारभ्याधीतत्वेनायनवैलक्षण्यात्कथं निर्वापालम्भश्रुत्योर्गुणार्थते-त्याशङ्कानिरासार्थो प्रकरणशब्द इत्यन्यथा व्याचष्टे * अथ वेति * यद्यप्यप्रकरणे श्रूयतइत्येतावता कारणेनालम्भो निर्वापश्चायनवै-लक्षण्येन युक्तस्तथापि निर्वापालम्भाख्येन कर्मणा विधायकस्य गु-णसञ्चरितत्वेनानवरोधाद् गुणार्थैवालम्भनिर्वापश्रुतिरित्यर्थः । यथा सिद्धशकटेष्वालम्भे प्राप्ते कथं श्वैत्यानुष्ठानमित्याशङ्क्य सिद्धाया अपीषायाश्चूर्णादिना श्वेतीकरणं शक्यमित्याह * दर्शीति * व्री-हिनिर्वापे कथमोदनाख्यस्य चरोर्निवेश इत्याशङ्क्य स्थालीवचनं च-रुशब्दमङ्गीकृत्य मुख्यत्वाच्छ्रुतिवृत्तप्रातिपदिकाभ्युपगमेन द्वितीया सप्तम्यर्थे कल्प्या पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्यादौ वा शरावादिश-ब्दस्य तत्परिमिते प्रयोगदर्शनाच्चरुशब्दस्यापि तत्परिमितलक्षणा-र्थत्वोपपत्तेर्यथा चरुपरिमिता व्रीहयो भवन्ति तथा चत्वारो मुष्टयः कार्या इत्यर्थाभ्युपगमाच्चोत्पत्तिशिष्टचतुर्मुष्टिपरिमाणाविरोधोपपत्तेः परिमितलक्षणार्थतया चरुश्रुत्यर्थस्यापि वाक्यार्थान्वयेनात्यन्ता-बाधात्सप्तम्यर्थकल्पनायां तु द्वितीयार्थात्यन्तबाधापत्तेः प्रातिपदि-कमेव लक्षणया व्याख्येयमिति द्वेधा परिहरति * निर्वापश्चेति * प्राप्ते कर्मण्यनेकार्थविधौ वाक्यभेदापत्तेः फले देवतापदानन्वयमा-शङ्क्याह*भूतीति*ओषधिवनस्पतयो ऽन्नं प्राणभृतो ऽन्नादमिति प्रा-णभृतां च वनस्पतीन् प्रति भोक्तृत्वे श्रुते भोक्तृत्वरूपदेवतात्वावग-मात्प्राणाख्यस्य वायोर्देवतात्वमुपचर्य वनस्पतीनां वायुदेवत्यत्वात्त-त्प्रभवत्वेनेषाया वायुदेवत्यत्वानुवाद इत्यर्थः । वायुगुणस्पर्शवत्त्वाद्वा वनस्पतीनां वायुदेवत्यताभिप्रेत्य पूर्वपक्षमुपसंहरति*तस्मादिति*

१ उपलक्षणार्थत्वात् संस्कारशब्दस्येति २ पु० पा० ।

यावदुक्तं वा कर्मणः श्रुतिमूलत्वात् ॥ १३ ॥

यावदुक्तशब्देन प्रकृत्यनपेक्षोक्तेः प्राकृतालम्भनिर्वापविषयगुणविधित्वनिरासार्थतया न चेति भाष्येण सूत्रपूर्वार्द्धं व्याख्यायोत्तरार्द्धव्याख्यार्थं यदीत्यादिचरुश्चेत्यन्तं भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * यदि हीति * यद्यालम्भनिर्वापाविति यदि शब्दं हेत्वर्थे ऽभ्युपेत्य यस्मादालम्भनिर्वापौ विधीयेते न तु प्राकृतौ तौ विहिताविति ६०४।२
भाष्यावयवेन कर्मणः श्रुतिमूलत्वादिति सूत्रावयवं व्याख्याय गुणसञ्चरितत्वाद्विध्योः कर्मविषयता न युक्तेत्याशङ्क्योत्सर्गतः समानपदोपादानेनालम्भनिर्वापयोर्विधेयत्वावगमाद्यदि तौ प्रत्यभिज्ञानाद्विधेयत्वं न सहेते ततो यावालम्भनिर्वापौ कर्त्तव्यावित्येवं प्राकृतौ लक्ष्येते ततश्च तौ लक्षयित्वा श्वेतश्चरुश्च गुणो विधातव्यो भवति प्रत्यभिज्ञानाभावात्त्वत्र तौ विधेयावेवेत्यध्याहारेण यदि न विधीयेत इत्यादिभाष्यं व्याख्येयमित्याशयः । प्राप्ते कर्मणि गुणफलरूपानेकार्थविधौ वाक्यभेदापत्तेरपि गुणविधिता न युक्तेत्यभिधानार्थं तौ चेत्यादिभिद्येतेत्यन्ते भाष्यमुत्तरसूत्रस्थफलशब्दसूचितार्थप्रतिपादकं व्याख्यातुमाह*वायव्येति*तेन विनापि वाक्यभेदोपपत्तिरुपेक्षाहेतुः । कर्मान्तरत्वे तु वाक्यभेदो नास्तीति व्यतिरेकमाह*गुणेति* अथ वेत्यादिभाष्यं वैदिकत्वसाम्येन बुद्धिस्थत्वस्य वैदिकालम्भनिर्वापानुवादहेतुतया पूर्वपक्षिणेष्टत्वेन विधायकस्य तल्लक्षणार्थतयानिष्टत्वादापाद्योत्तरार्थमिति सूचयितुमुपेक्ष्य तावद्व्याख्याते ऽर्थे सूत्रोत्तरार्द्धं योजयति * तेनेति * यावदुक्तमिति भाष्येणैतदेव सूत्रमावृत्त्योत्तरविचारपूर्वपक्षे योजितं तदनुसन्धत्ते * अथ वेति * ननु फलान्वयेनेह प्रधानकर्मणोर्विधेयत्वावसायान्निर्वापालम्भयोश्च संस्कारत्वप्रसिद्धेः प्राधान्यायोगात्प्राधान्यसिद्ध्यर्थं तत्र्योग्यं यज्यर्थाध्यवसानं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * अनेन चोत्तरसूत्रस्थस्य फलशब्दस्य संस्कारनिरासार्थतापि सूचिता । ननु प्राधान्यस्य यज्यर्थाकल्पकत्वे ऽपि वायव्यादिशब्दोक्तस्य देवतान्वयस्य यागं विनानुपपत्तेस्तत्कल्पकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह*वायव्यादीति * आलम्भस्य स्पर्शवाचकविषयत्वात्सर्वेषामालभ्यद्रव्याणां स्पर्शगुणकवायुदेवत्यत्वे सवितुः प्रसवे निर्वपामीति च मन्त्रलिङ्गात्सर्वेषां निर्वापद्रव्याणां सवित्राख्यसूर्यदेवत्यता वक्तुं शक्येत्याशयः । एवं त्वग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादावपि वायव्यत्वापत्तेः सारस्वतं चरुं निर्वपेदित्यादौ च सौर्यत्वाग्नीषोमीयत्वा-

द्यनुवादायोगेनाव्यापकत्वादशक्तेरपरितोषात्केन चिद्यजमानेन वा- यवे सङ्कल्पितस्य श्वेतस्यालम्भः सूर्याय च सङ्कल्पितस्य चरोर्निर्वा- पः फलार्थं विधीयतइत्यन्यथा परिहरति * अथ वेति * आग्नेय- मुपाकरोतीत्यादीनामपि यजिवाच्यकर्मवाचित्वान्नैव व्युत्पाद्येति सूच- नायालम्भादिभिरिति बहुवचनम्। ननु देवतान्वयस्यापि श्वेत्यादिव- द्विधेयत्वपरिग्रहे ऽतिगौरवं स्यादित्याशङ्क्याह * विशिष्टेति * परकीयस्य द्रव्यस्य क्रतौ विनियुक्तस्यान्यार्थे कर्मणि विनियोगानौ- चित्येनात्राप्यपरितोषाद्वाय्वाद्युपदेशेन श्वेतादेर्भूत्याद्यर्थमालम्भा- दिकार्यमिति पूर्वपक्षिणो ऽभिमतं परिहारमाह * अथ वेति * ननु
६०५।१ यागं विना तद्भिन्नोक्तं देवतात्वं न सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह * न चाव- श्यमिति * यागं विना देवतात्वानुपपत्तेरेतदधिकरणव्युत्पाद्यत्वा- दुद्देश्यत्वमात्रेण देवतात्वमत्रत्यः पूर्वपक्षी मन्यतइत्याशयः । एत- देवोपसंहरति * तस्मादिति * यजमानान्तरसङ्कल्पितव्यावृत्त्य- र्थम् * यत्किं चिदित्युक्तम् * इति वाक्यार्थः यावदुक्तनोदना- नुसारादवसीयतइत्यध्याहारेणेतिकरणो योज्यः। उपेक्षितं भाष्यं पूर्वपक्षभाष्यसङ्गतिपूर्वं व्याख्यातुमवतारयति * गुणेति * फलप- दत्यागाभ्युपगमाद् गुणफलरूपानेकार्थान्वयाविधिलक्षणवाक्याभेदा- भावे ऽपि सकृदुच्चरितस्य विधायकस्य विध्यनुवादवैरूप्यलक्षण- वाक्यभेदापत्तिरपिशब्देन सूचिता।नन्वनारभ्यवादानां प्रकृत्यर्थत्व- स्य तृतीये वक्ष्यमाणत्वाद्विहितत्वोपलक्षणं विनापि प्रकृत्यर्थत्वसि- द्धेर्विधायकस्योपलक्षणोपक्षीणत्वादाविधायकत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्या- ह* तस्येति * यदि तु य आलम्भः कार्यः स श्वेतविशिष्टः कार्य इत्युपलक्षणार्थत्वं विधानार्थत्वं चेष्यते ततो वैरूप्यं स्यादित्यभि- धानार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * न हीति* यावतो ऽश्वान्प्रतिगृह्णी- यात्तावतो वारुणांश्चतुःकपालान्निर्वपेदित्यत्र प्रतिगृह्णीयादित्यस्य विहितदानलक्षणार्थत्वं निर्वपेदित्यस्य च यागविद्ध्यर्थत्वं भेदोपा- दानाद्युक्तमिति वैलक्षण्यसूचनार्थं मिथःशब्दव्याख्यानार्थम् * सकृदित्युक्तम् * अथ धात्वर्थ इति भाष्येण धात्वर्थमात्रानुवादे ऽपि वैदिकत्वसामान्येन बुद्धिस्थत्वाद्विहितविषयत्वावगमे सत्यना- रभ्यवादत्वात्प्रकृत्यर्थत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य तथेत्यनेन यदाहवनीये जुहोतीत्यत्र होमस्य द्रव्यदेवतासाध्यत्वाद्देवतान्वयस्य चालौकिक- त्वेन विध्येकगम्यत्वाद् द्रव्यदेवतयोश्चेहानुपदेशात्प्रकृतिविशेषान- वगतेश्चातिदेशतो ऽप्यलाभादरूपत्वेन विधातुमशक्यत्वादनुवाद्य- त्वावगतेरदृष्टार्थत्वेनाचालौकिकत्वाद् दूरस्थवैदिकहोमानुवादो यु-

कः। आलम्भस्य तु लोकवेदसाधारण्याल्लौकिके ऽपि च भोजनादौ वैदिकप्राङ्मुखत्वादिनियमदर्शनात्सामान्यश्रुत्या चालम्भमात्रस्य बुद्धिस्थस्यावैदिकत्वमात्रेण व्यावृत्त्यनुपपत्तेर्वैदिकाविषयत्वानवगमाच्च तद्वशेन प्रकृत्यर्थत्वासिद्धिरिति परिहृतं तद्व्याचष्टे * केवलेति * आनर्थक्यपरिहारार्थं लौकिकव्यावृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वे प्रत्ययार्थ इति भाष्यं प्रत्ययार्थानुवादपक्षे एव प्राकृतालम्भानुवादो लभ्यते नान्यथेत्येवं साधारणत्वेन व्याख्यातुमाह * न चेति * अत इत्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

यजातिस्तु द्रव्यफलभोक्तृसंयोगादेतेषां कर्मसम्बन्धात् ॥ १४ ॥

यावदुक्तसूत्रस्याद्यपक्षनिरासार्थत्वात्तत्रैव प्राप्ते कर्मणि गुणफलान्वयविधौ वाक्यभेदसूचनार्थं संस्कारत्वनिरासस्सूचनार्थं च फलपदे फलसंयोगाच्चेति प्रयोक्तव्ये द्रव्यदेवतयोर्यागकर्मणि सति सम्बन्धोपपत्तेः फलस्य च कर्मान्तरे प्रधानभूते सति सम्बन्धोपपत्तेर्यागो ऽयमपूर्वः प्रधानभूतो विधीयते न तु प्रकृते कर्मणि संस्कारके गुणविधिरित्यर्थत्रयस्य लघुना सूत्रेणोक्तिसम्भवे सूत्रगौरवस्यानाश्रयणीयत्वादिह सूत्रे फलपदं प्रयुक्तं फलसंयोगमात्रेण वाक्यभेदानापत्तेर्द्रव्यफलसंयोगस्य वाक्यभेदहेतुत्वसूचनार्थं मध्ये फलपदप्रयोगः सूक्तादेर्देवतासंयोगे ऽपि यागाकल्पनात् द्रव्यस्यैव देवतासंयोगो यागकल्पको नान्यस्येति सूचनार्थं फलशब्दव्यवहितस्यापि द्रव्यशब्दस्य भोक्तृशब्दान्वयो विवक्षितः देवतायाश्च भोक्तृत्वाभावे ऽपि स्तुतिभोक्तृलक्षणस्य देवतात्वस्य यागकल्पकत्वात्तद्व्यावृत्त्या त्यज्यमानहविरुद्देश्यत्वात्मकहविर्भोक्तृलक्षणस्य देवतात्वस्य यागकल्पकत्वसूचनार्थं भोक्तृशब्दः। अत्र भाष्यकृता द्रव्येति भाष्येण द्रव्यभोक्तृसंयोगं व्याख्याय फलसंयोगव्याख्यार्थम् * भूतीत्युक्तम् * ततस्तौ चेति भाष्येणानागतावेक्षणेन प्रागेव व्याख्यातत्वात्पुनरुक्तमाशङ्क्य दृष्टान्ततया व्याचष्टे * यथेति * समानपदोपात्तालम्भत्यागेन पदान्तरोपात्तद्रव्यदेवतान्वयविधानं न युक्तमित्याशयेन कथमिति भाष्येण पृष्ट्वा यदि हीत्यादिना प्रमादसमाम्नाय इति गम्येतेत्यन्तेन द्रव्यदेवतान्वयविधिरुपपादितस्तत्तात्पर्यतो व्याचष्टे * विधिस्तावदिति * नन्विति भाष्येण द्रव्यस्य देवतान्वयविधावपि धात्वर्थान्वयस्यापि प्रतीतस्य

स्यागायोगाद्विधेयत्वावश्यम्भावेन वाक्यभेदमाशङ्क्य न द्रव्यस्य देवतया धात्वर्थेन चान्वयो विधेयो येन वाक्यभेदः स्यात्किं तु भावनैव द्रव्यदेवताभ्यां धात्वर्थेन च विशिष्टा विधेया तस्याश्च श्रुत्या धात्वर्थविशिष्टत्वावगतेः पदान्तरसमभिव्याहाराद् द्रव्यदेवतासम्बन्धविषयत्वावगतेरनेककारकान्वयसहत्वाच्च सम्बन्धश्चेति सम्बन्धशक्ताया भावनाया वैशिष्ट्यं विनानुष्ठेयत्वायोगात्तद्विशिष्टाया एव बहुपदप्रतिपाद्यत्वेनैकपदमात्रेण नैराकाङ्क्ष्यायोगात् वाक्यभेदानापत्तिरित्यभिधानार्थं नेतीत्याद्युपपन्नमेकवाक्यत्वमित्यन्तं भाष्यमुपेक्ष्य एतेषामिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं न चेति भाष्यं
६०६।१ व्याचष्टे * स चेति * त्यागं विनाप्युद्देशमात्रेण देवतान्वयोपपत्तेर्नान्यथानुपपत्त्या यागकल्पनेत्याशङ्कां नावश्यामिति पूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तां परिहरति * न हीति * ब्राह्मणोद्देशेन पक्वे ऽप्यन्ने तदुद्देशेन त्यागं विना ब्राह्मणसम्बन्धाप्रसिद्धेरव्याप्रियमाणे ऽपि च तुभ्यमिदं न ममेति तदुद्देशेन त्यागे कृते तत्सम्बन्धप्रसिद्धेरन्वयव्यतिरेकाभ्यामुद्देशत्यागलक्षणैव क्रिया सम्बन्धापादिकावसीयत इत्याशयः । एतदेव विवृणोति * यदीति * यदपि केन चिद्यजमाने वाय्वाद्युद्देशेन त्यक्तस्यालम्भानुष्ठानं शङ्कितं तदप्यालम्भादेः फलान्वयेन प्रधानकर्मत्वावसायात्तदन्वयिनो वाय्वादिपदस्योपादेयार्थत्वावगतेर्देवतान्वयस्यानुष्ठानापाद्यत्वावगमादयुक्तमित्याह * न चेति * एतदेवोपसंहरति * तेनेति * तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * अतश्चेति * कथं देवतात्वस्यानुष्ठानं सम्पाद्यते इत्यपेक्षायामाह * तथा चेति* द्रव्यविषया त्यागक्रिया देवताविषया चोद्देशक्रिया तयोः समुदायद्वन्द्वैकवद्भावानिर्दिष्टं यजतिचोदनानुष्ठापयति देवतोद्देशद्रव्यत्यागसमुदाये तस्या लोके कृतार्थत्वप्रसिद्धेरिति चतुर्थाध्यायसूत्रार्थस्य टुप्टीकायां स्वयं वक्ष्यमाणत्वाद्देवतात्वस्य यूपादिवत्प्रागसिद्धेस्त्यज्यमानं द्रव्यं प्रत्युद्देशेनाग्न्यादिदेवतां कृत्वा द्रव्यं त्यजेदिति देवतोद्देशपूर्वकं द्रव्यत्यागात्मकयागप्रयोगस्वरूपकथनार्थेनानेन सूत्रेणानुष्ठानापाद्यता देवतात्वस्योक्तेत्याशयः । लक्षणार्थत्वस्य बृहन्मध्यमटीकयोर्टुप्टीकायां च निषेधात्प्रयोगलक्षणाभिप्रायस्तत्रत्यभाष्ये लक्षणशब्द इति सूचनार्थम् *लक्षणं करिष्यतीत्युक्तम् * विधिशब्दादरो ऽप्यनुष्ठानापाद्यत्वहेतुक एवान्यथा पर्यायेणाप्यग्न्याद्युद्देशेन द्रव्यस्याग्न्यादिदेवत्वसिद्धेस्तावन्मात्रस्य चाग्नेयादिशास्त्रार्थत्वात्तदादरो निष्प्रमाणकः स्यात्। ननु द्रव्यदेवताविशिष्टयागविध्यभ्यु-

पगमे ऽपि श्रुतस्यालम्भादेरप्राप्तत्वेनानुवादायोगात्तस्यापि विधेयत्वावगतेर्धातुसम्बन्धाधिकारविहितप्रत्ययाभावाच्च क्रियाद्वयान्वयाप्रतीतेरनेकार्थविधिलक्षणो वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह *तत्श्चेति * कथं तर्हि भाष्यकृता पुरुषप्रयत्नस्यालम्भविशिष्टतायाः समानपदोपादानलक्षणया श्रुत्यावगतेर्वाक्याच्च द्रव्यदेवताविषयत्वावगतेर्वाक्यभेदं विनापि क्रियाद्वयविध्युपपत्तिरुक्तेत्याशङ्क्याह * तत्रेति * सकृदुच्चारितस्य विधायकस्यानेकार्थविधिशक्त्यभ्युपगमादावृत्तिलक्षणवाक्यभेदपरिहारे ऽप्येकस्यानेकार्थे तात्पर्यात् गौरवेण लक्षणवाक्यभेदो ऽपरिहार्य इति सूचनार्थो गौरवशब्दः ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥

लिङ्गत्वमुपपादयति * सौमारौद्रमिति * यजतिशब्देन विनाप्युक्ते गुणविधिपरे वाक्ये यजतिनानुवादः सौमारौद्रवाक्ये यागविध्यभावे न युज्यतइत्याशयः । ननु पशुसोमाधिकरणव्युत्पादितयजिवाच्यकर्मविधावप्यग्नीषोमीयवाक्यन्यायेनेहापि यजिवाच्यकर्मविधायित्वसिद्धेः पुनरुक्तमेतदधिकरणमित्याशङ्क्याह * अग्नीषोमीये ऽपि चेति *

विशये प्रायदर्शनात् ॥ १६ ॥

अपरिपूर्णार्थस्यापि सूत्रस्य पटुव्याख्यानात्परिपूर्णार्थत्वोपपत्तेरगमकत्वाशङ्का न युक्तेत्याशङ्क्य सूत्रार्थस्य वृत्तिकारादिभिर्व्याख्येयत्वात्सूत्रानुक्तो ऽर्थो वृत्तिकारादिभिर्व्याख्यातो ऽप्यग्राह्य इति ये वदन्ति तान्प्रत्यस्य सूत्रस्यागमकतापत्तिरुच्यतइत्याह * सूत्रेष्वेव हीति * वृत्तिवार्त्तिकयोर्यत्सर्वमुच्यते तत्सर्वं सूत्रारूढं चेत्ततो ग्राह्यं नान्यथेति श्लोकार्थः किमुच्यतइत्यपेक्षायामाह * न किं चिदिति * विषयशब्देनोदाहरणसाध्ययोर्द्वयोरपि परिग्रहान्न विजानीम इत्यन्तं भाष्यमनेन व्याख्यातं पूर्वाधिकरणस्थसंस्कारशब्दानुषङ्गेण वत्सालम्भस्योदाहरणत्वज्ञानं यावदुक्तशब्दानुषङ्गेण च साध्यज्ञानं भविष्यतीत्याशङ्क्य वत्सालम्भस्याग्निहोत्रप्रकरणाधीतत्वेनानारभ्याधीतसंस्कारविषयेण संस्कारशब्देनोपादानायोगाद्यजिमत्त्वसाध्यव्यवहितस्य च यावदुक्तत्वसाध्यस्यानुषङ्गायोगात्तत्परिहारार्थं प्रकृतमिति भाष्यमुपलक्षणार्थत्वेन व्याचष्टे * न चेति * तदेतदित्यागमकत्वोपसंहारभाष्यमगमकत्वोपन्यासस्य वृत्तिकाराद्युक्तार्थाग्राह्यत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थत्वाविवरणार्थं सूत्रानुक्तमपि प्रतिज्ञाद्य-

वश्यं वृत्तिकारादिभिर्वाच्यमित्यभिधानार्थेनैतावादिति भाष्येण सह व्याचष्टे *तस्मादिति*श्रुतार्थापत्त्या प्रतिज्ञाद्यध्याहारस्य सूत्रकाराभिप्रेततावसेयितइत्याशयः।नन्वध्याहारादिभिः सूत्रव्याख्या(जिज्ञासा सूत्रारम्भभाष्ये)शास्त्रादौ निषिद्धेत्याशङ्क्याह*सत्येव चेति* ननु सामान्यतः किंचित्प्रतिज्ञाद्यध्याहार्यमित्यर्थापत्त्यावगमे सूत्रकाराभिप्रेतस्य तद्विशेषस्य निर्द्धारयितुमशक्यत्वादुत्सूत्रत्वंस्यादित्याशङ्कानिरासार्थं वृत्तिकारेति भाष्यं व्याचष्टे*सर्वथेति*युक्तिगम्ये ऽर्थे पुरुषविशेषस्यानादरणीयत्वाद्युक्तियुक्तं यद्वृत्तिकारादिभिरुक्तं तत्सूत्रकारानुपात्तत्वान्न ग्राह्यमित्यसदाग्रहो न कार्य इत्याशयः । एवमेव वार्त्तिककाराद्युक्तमपि वृत्तिकारानुपात्तत्वमात्रेणाग्राह्यं न भवतीत्यतिदेशार्थमिदम् * वृत्तिकारणेत्युक्तम् * सूत्रकारानुक्तस्याप्यर्थस्य वृत्तिकाराद्युक्तस्य ग्राह्यत्वप्रदर्शनार्थेतत्भाष्यमित्यस्माभिर्यदुक्तं तत्पूर्वे ऽपि व्याख्यातारो वर्णयन्ति न त्वस्माभिः स्वोत्प्रेक्षामात्रेणोक्तमित्याह * एतत्प्रदर्शनार्थमिति * वर्णयतीत्येकवचनपाठे ऽपि एतत्प्रदर्शनार्थं भाष्यकृत्सूत्रस्यागमवत्त्वं वृत्तिकारव्याख्यानं च वर्णयतीत्युपसंहारार्थत्वेन व्याख्येयम् । वृत्तिकारोक्तोदाहरणसन्देहप्रदर्शनार्थमत्रेति भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * न केवलं वृत्तिकारवचनादिमावुदाहरणसन्देहौ ज्ञायेते किं तु पूषासीति वत्समुपासृजतीति वत्सालम्भे पूषशब्दवन्मन्त्रविधानाद्यागकल्पकदेवतासंयोगसन्देहवाचिविषयशब्दपर्यालोचनयापीत्यभिधानार्थेनोपपद्यते चेति भाष्येणोक्तस्य युक्तियुक्तत्वस्य सूचनार्थः किलशब्दः । ननु वृत्तिकारेण द्वेधा सन्देहस्योपन्यस्तत्वे कस्मात् भाष्यकृता ऽग्नीषोमीयवत्सविधिपक्षः सन्देहकाले नोपन्यस्त इत्याशङ्क्यातितुच्छत्वमनुपन्यासकारणमाह * तत्रेति * लिङः प्राकृताग्नीषोमीयपश्वालम्भविशेषणत्वाभ्युपगमे विधायकाभावापत्तेरित्याशयः । नन्वेवं सति यागकल्पकदेवतासंयोगाभावेन यजिमदभिधानपक्षो ऽपि तुच्छत्वान्नोपन्यसनीय इत्याशङ्क्याह * तेनैव त्विति * सूक्तवाकन्यायेन पूषासीति मन्त्रस्य श्रुत्या करणत्वेन विनियुक्तस्य देवताकल्पनद्वारा यागकल्पकत्वबुद्धिर्भविष्यतीति तेनैकद्रव्यदेवतासंयोगप्रक्रमेणेति प्रकारवाचिना प्रक्रमशब्देनोक्तं तत्र चेति भाष्येण वृत्तिकारोक्तं पूर्वपक्षमुपन्यस्य समीपधारणवाचिनोपासृजतिना तदाक्षिप्तालम्भलक्षणहेत्वभावात्सन्निहितवाच्यसिशब्दसामानाधिकरण्याच्च पूषशब्दस्य पुष्टियोगेन वत्सवाचित्वप्रतीतेर्वै-

१ श्रयं पा० २ पु० ना० ।

वताकल्पकत्वाभावाद्धेत्वभावमाशङ्क्येदं त्वित्यनेन देवतासंयोगप्रत्युदाहरणार्थत्वात्सूत्रस्य न पूर्वपक्षोपपादने यतितव्यमित्युक्ते पूर्वपक्षोपन्यासस्तर्ह्यनर्थक इत्याशङ्क्य तथापीत्यादिनोपन्यस्यति स्मेत्यन्तेन मन्दाशङ्कानिवृत्त्यर्थतोपन्यासस्योक्ता तत्सर्वं व्याचष्टे * तत्रेति * निरासमात्रं तर्हि कार्यं नोपन्यास इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनातस्तामिति भाष्यावयवं व्याचष्टे * यो नामेति * सामान्यतो दृष्टोक्त्यर्थमालभतिरितिभाष्यम्।अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादिवाक्यस्थस्याप्यालभतेर्यजिवाच्यकर्मवाचित्वाभावात्साध्यविकलदृष्टान्तत्वापत्तेरयुक्तमाशङ्क्य द्वेधा समाधत्ते * तत्रेति * धातूनामनेकार्थत्वात्स्त्रीसंयुक्तस्य गमेर्मैथुनवाचित्ववत्स्पर्शवाचिनोऽप्यालभतेः प्राणिसंयुक्तस्य यागवाचित्वकल्पना न विरुद्धेति यथाश्रुतभाष्यसमर्थनार्थं केचिदाहुः स्त्रियं गच्छेदित्यत्र मैथुनप्रत्यायकहेत्वन्तराभावाद् गमेरेव तद्वाचित्वकल्पनं युक्तं यागप्रतीतेस्तु द्रव्यदेवतान्वयानुपपत्त्यैव सम्भवात्तदन्वयसिद्ध्यै च तद्वाचिनो यजेरप्यन्यथानुपपत्त्यैव कल्पनोपपत्तेर्लोके चालभतेर्यागे प्रयोगादर्शनाद्भाष्यस्य चाभिदधातेर्वेत्तेश्च लक्षणया ज्ञानवाचित्वोपपत्तेर्नालभतेर्यागवाचित्वकल्पना युक्तेति स्वमतम्।आलभतेः पूर्वाधिकरणे यागानुमापकत्वानभिधानात्प्राणिसंयुक्तो यत्रालभतिस्तत्र यागानुमानमिति व्याप्तेर्यज्यनुमानानुमानत्वेनेत्यनुमानशब्दावृत्त्या व्याख्येयम्।तथैवेत्यालभतिना यागानुमानातिदेशाद्यागानुमानहेतुः पूषासीति मन्त्रवर्णकल्पदेवतान्वयः सूचितः।कीदृगनेन सामान्यतो दृष्टेन पूर्वपक्षः कृत इत्यपेक्षायामाह * तत्रेति * उपपदाक्रान्तशक्तित्वेन विधायकस्य कर्मविधायित्वायोगाद्धातोरनुवादार्थत्वावगतेः कुतोऽनुवाद्यप्राप्तिरित्यपेक्षायां प्राणिसंयुक्तत्वेनाग्नीषोमीयालभतेर्दूरस्थस्यापि बुद्धिस्थत्वात्तस्य च देवतान्वयद्वारा यजिवाच्यकर्मज्ञापकत्वदर्शनाद्वत्समालभेतेत्यालभतिरग्नीषोमीयवाक्यविहितस्य यजिवाच्यकर्मणोऽनुवादो वत्सविध्यर्थ इति पूर्वपक्षान्तरोक्त्यर्थमथ वेति भाष्यं व्याचष्टे * प्राप्ते वेति * द्विविधं पूर्वपक्षमुपसंहरति * इतीति * पूषासीति मन्त्रो वत्सालम्भे विनियुज्यते न वेति सन्देहात्पूषशब्दो देवतावाची न वेति सन्देहाच्च वत्सालम्भे देवतासंयोगसन्देहो योग्यत्वाद्व्यवहितानुषक्तथावदुक्तस्वरूपसाध्यसिद्ध्यै विषयशब्देन हेतुतयोक्त इत्येवं सूत्रव्याख्यां सूचयन् सिद्धान्तमाह * सिद्धान्तास्त्विति * नालभतिना यागाभिधानमभिप्रेत्य पूर्वाधिकरणे यागः कल्पित इत्युक्ते कस्मादित्यपेक्षायां यागाभिधाने तस्य लोके शक्त्यदर्शनादिति हेतुगर्भं विशेषणं सामा-

न्यतो . इष्टस्याभासत्वे ऽध्वर्युमालभेतेत्यादौ व्यभिचारो हेतुगर्भे वि- शेषणं देवतासम्बन्धाभावादिति भाष्येण विषयशब्दस्य मृदूक्त्या देवतान्वयाभावोक्त्यर्थता सूचितेति * न चेत्यनेनोक्तम् * आल- म्भमात्रसंस्कार इति भाष्यसंस्कारशब्देन संस्कारश्चाप्रकरणइति सं- स्कारशब्दस्योदाहरणोक्तये ऽनुषङ्गः सूचित * इतीहशब्देनोक्तम् * आलम्भमात्रशब्देन च यावदुक्तं वेति यावदुक्तशब्दस्य प्रतिज्ञोक्तये ऽनुषङ्गः सूचित इति * यावदुक्तमित्यनेनोक्तम् * प्रायदर्शनस्यं लि- ङ्गमात्रत्वं भाष्योक्तं विवृणोति * तथा चेति * अभिप्रायशब्दस्या- भीष्टत्वे प्रयोगात्प्रायशब्दस्य इष्टप्रयोजनवाचित्वमङ्गीकृत्य प्रायद- र्शनशब्दस्य इष्टार्थत्वलक्षणहेतूक्त्यर्थत्वं इष्टार्थत्वाच्चेति भाष्योक्तं विवृणोति * इष्टार्थत्वं चेति * यथा चोपपत्स्यतइत्यनुषङ्गेण योज्यम् ।

अर्थवादोपपत्तेश्च ॥ १७ ॥

अर्थवादश्चेत्याद्यन्वयतः सूत्रव्याख्यार्थं भाष्यं व्याचष्टे * वत्सेति * व्यतिरेकतो व्याख्यार्थमर्थंति भाष्यं व्याचष्टे * मार- णार्थे त्विति * कथं वत्सालम्भस्य गोप्रस्नवनार्थतेत्याशङ्क्याह * इतरत्र पुनरिति * चाटुकरणात्प्राक् गोर्वत्सस्नेहानुत्पत्तौ चाटुकर- णे प्रवृत्त्ययोगादुत्पत्तौ वा चाटुकरणस्य स्नेहोत्पादकत्वायोगात्पू- र्वापरितोषेण पक्षान्तरोक्तिः स्नेहातिशयोत्पादकत्वोपपत्तेस्तु पूर्वो ऽपि पक्षो युक्त एव साध्यहेतुयोजनार्थं तस्मादपीति भाष्यं व्या- चष्टे * तस्मादपीति *

॥ नैवारचरोराधानार्थताधिकरणम् ॥ ७ ॥

संयुक्तस्त्वर्थशब्देन तदर्थः श्रुतिसंयोगात् ॥ १८ ॥

आर्थवादिकस्य देवतान्वयस्य विध्युद्देशानाकाङ्क्षितत्वेना- ग्रहणात्पूर्ववदिहापि यागकल्पकदेवतान्वयाभावेन यावदुक्तत्वसि- द्धेरनारभ्यमिदमधिकरणमित्याशङ्क्याह * पूर्वमिति * निर्वा- पस्येहाश्रुतत्वात्तत्प्रत्युदाहरणता न युक्तेत्याशङ्क्य चरोर्यागार्थत्वे ऽतिदेशप्राप्तस्य निर्वापस्यापि चरुद्वारा यागार्थत्वापत्तेश्चरोर्यागार्थ- त्वनिरासे निर्वापस्यापि यागार्थता निरस्ता भवतीत्युक्ते यजत्यधिकरणे द्रव्यदेवतासंयोगयुक्तवाक्यमात्रस्योदाहरणत्वा- दन्यथाग्नेयं सवनीयमुपाकरोतीत्यादौ यागविध्यासिद्धेर्निर्वापा- लम्भयोरनुदाहरणत्वात्तत्प्रत्युदाहरणानुपपत्तेरपरितोषादधिकाश-

ङ्गारम्भहेतुतयोक्ता। नन्वर्थवादोक्ताया अपि देवताया विध्युद्देशेनानाकाङ्क्षितत्वाद्ग्रहणानुपपत्तेरयुक्ता देवताशङ्केत्याशङ्क्य देवताकाङ्क्षासिद्ध्यर्थं चरोर्यागार्थत्वमुपपादयति *तत्रेति* चर्वादेर्हविःशब्दवाच्यत्वप्रसिद्धेर्जुहोतेश्चार्चिशुचिहुसृपिछदिछृदिभ्य इसिरितीसि प्रत्यये कृते हविःशब्दव्युत्पत्तेः। सौर्यं चरुमित्यादौ च यागार्थत्वदर्शनाद्धविःशब्दसामान्यतोदृष्टाभ्यां यागार्थतावसीयतइत्याशयः। यजिश्रुतिदेवतान्वयनैरपेक्ष्यसूचनायौत्पत्तिकशब्देन स्वाभाविकतोक्ता चरौ हीति पूर्वपक्षभाष्यं चानेन व्याख्यातं यथेष्टविनियोगार्थत्वे च चरोः स्वतस्तत्र प्रवृत्तिसिद्धेर्विध्यानर्थक्यप्रसङ्गाद्यथेष्टविनियोज्यत्वलक्षणस्वत्वत्यागस्यावश्यकत्वावगतेस्तस्य च देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागात्मकयागैकदेशत्वाच्चरुकैमर्थ्याकाङ्क्षायामेकदेशेन बुद्धिस्थीकृतस्य यागस्य प्रयोजनत्वप्रतीतिः शीघ्रं भवतीत्येतदाशयं वा चरौ हीति भाष्यमिति सूचयितुमाह *सर्वथा चेति* चरोरुपधानार्थत्वावगत्या नैराकाङ्क्ष्याद्यागार्थत्वकल्पना न युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थं चैतद्भाष्यं नोपधानं कार्यं किं तु प्रतिपत्तिस्तस्याश्चान्यत्रोपयोगं विनानुपपत्तेरुपधानान्वयस्य कैमर्थ्याकाङ्क्षानुकूलत्वात्प्रसिद्धेर्यागार्थत्वकल्पनोचितेत्येवं व्याख्येयमिति सूचयितुमाह *चरुमिति* यागार्थत्वसम्भावनायामपि वचनशब्दोक्ते विध्युद्देशे देवतासम्बन्धाभावाद्यज्यश्रवणाच्च यागार्थत्वनिश्चयानुपपत्तेर्देवतानाकाङ्क्षत्वादर्थवादस्य च विध्युद्देशानाकाङ्क्षितदेवतासमर्पणाशक्तेर्न यागार्थता युक्तेत्युच्यतइति भाष्येणाशङ्क्य तदुच्यतइत्यनेनानर्थक्यपरिहारायानाकाङ्क्षितापि देवता विध्युद्देशेन *नान्वीयतइत्युक्तम्* तद्व्याचष्टे *वाक्यशेषे चेति* विधिपर्यवसानायैकदेवत्यत्वौषधद्रव्यत्वसामान्ये चाग्नेयविध्यन्तान्वयं दर्शयन् पूर्वपक्षमुपसंहरति *तस्मादिति* उपधानस्यापि द्वितीयया शेषकार्यत्वावगतेरेककार्यत्वादौपदेशिकशेषकार्यबाधकता युक्तेति सूचनायान्तरशब्दः। चरुस्वाभाव्योत्स्वत्राक्यएव यागार्थत्वावगतेः प्रयोजनाकाङ्क्षत्वाद्वाक्यान्तरश्रुतोपधानार्थत्वेन यागार्थत्वनिरासो न युक्त इत्याशङ्कां निरस्यन् सिद्धान्तमाह *एवमिति* भोजनार्थे तरूष्मपक्वोदने चरुशब्दवाच्ये लोके हविःशब्दाप्रयोगाद्यागार्थव्यभिचाराच्च शब्दसामान्यतोदृष्टाभ्यां यागार्थत्वानवगतेः प्रयोजनाकाङ्क्षत्वाद्वाक्यान्तरश्रुतोपधानार्थता युक्तेत्याशयः। श्लोकतात्पर्यं व्याचष्टे *नैवार इति* विध्यानर्थक्यपरिहाराय स्वत्वनिवृत्त्यावश्यकत्वावगमे ऽपि यागा-

वगतिर्नास्तीति सूचनार्थम् * यागेनेत्युक्तम् * या च प्रतिपत्ति-त्वाद्यागोपकल्पनोक्ता साप्ययुक्तेत्याह * न चेति * प्रतिपत्तिरिति यदुक्तं तत्र चेतीतिकरणार्थः । स्थलार्थस्यापि चोपधानकर्मणः स्थलनिवर्त्तकचरुद्वारा स्थलनिवर्त्तकत्वेनोपधानं प्रति चरोः प्राधान्यात्तद्द्वितीयोपपत्तेर्न द्वितीयया प्रतिपत्तित्वावगतिरित्याह * अर्थकर्मण्यपि चेति * श्रुतिसंयोगव्याख्यानार्थमुपदधातिनेत्यादिभाष्येणोपधानान्वयश्चरोः प्रत्यक्षो देवतान्वयस्तु * आनुमानिक इत्युक्तम् * तद्व्याचष्टे * त्रेधा चेति * श्लोकं व्याचष्टे * नीवारेति * अन्नशब्दोक्तस्यादनीयत्वस्यापक्वेषु नीवारेषु प्रयोगाच्चरुभूतेषु देवतान्वयानुमानं विष्णुं यजतीत्यादौ द्वितीययापि देवतात्वकल्पनादादिशब्दः प्रयुक्तः । कृदन्तान्नशब्दयोगात्कर्तृवाचिन्या षष्ठ्या भोक्तृत्वावगतिर्देवतात्वकल्पनाहेतुः तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * श्रुत्या समस्तस्य चरोरुपधानयोगादित्येवं श्रुतिसंयोगव्याख्यानार्थं ततश्चेत्युत्तरभाष्यावतारणार्थं कृत्स्नशब्दव्याख्यानायैवकारं यत्त्विति भाष्यं बार्हस्पत्या नीवारा इत्येवंविध्यर्थवादाश्रवणादयुक्तमाशङ्क्य तैत्तिरीयशाखास्थस्य बार्हस्पत्यो भवतीत्येतद्वै खलु वै साक्षादन्नं य एष चरुरिति पूर्वनिर्दिष्टचरुसमानाधिकरणबार्हस्पत्यशब्दवतो वाक्यस्य बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नीवारा इति शाखान्तरीयवाक्यतुल्यार्थत्वसूचनायानेन प्रकारेणोपलक्षणार्थैतत्-भाष्यमिति सूचयितुमाह * येषां त्विति * वाक्यशेषे देवताकीर्त्तनानर्थक्यपरिहारायानाकाङ्क्षितापि देवता विध्युद्देशेन ग्रहीष्यतइत्याशङ्क्य प्रशंसार्थत्वेनार्थवत्त्वोक्त्यर्थम् * यादृशमित्युक्तम् * बृहच्छब्दस्य बृहतिधात्वर्थानुसारेण ब्रह्मशब्दवदवाचित्वात्पतिशब्दस्य पालयितृवाचित्वात् ब्राह्मणानां च तपस्तपत्वासृजद् ब्रह्मा ब्राह्मणान् वेदगुप्तयइतिवेदपालयितृत्वस्मरणात् बृहस्पतिशब्दस्य ब्राह्मणवाचित्वप्रतीतेर्मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तमिति च ब्राह्मणश्राद्धं वानप्रस्थाख्यमुन्यदनीयारण्यनीवारप्राशस्त्यस्मृतेर्ब्राह्मणसम्बन्धित्वरूपं बार्हस्पत्यत्वं कीर्त्तितमित्याशयः । यच्चेति भाष्यं चर्वादीनामिति वार्त्तिकेन व्याख्यातत्वादुपेक्ष्य तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

त्वाष्ट्रपात्नीवतस्य पर्यग्निकरणगुणकत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

पात्नीवते तु पूर्वत्वादवच्छेदः ॥ १९ ॥

वाक्यशेषस्थस्य देवतान्वयस्य विधेयत्वाभावाद्यागकल्पकत्वे

निरस्ते पर्यग्निकृतं पात्नीवतमित्यत्र विध्युद्देशस्थत्वाद्विधेयत्वमाशङ्क्य विध्युद्देशस्थस्यापि प्रत्यभिज्ञानेनाविधेयत्वापादकतेहोच्यतइत्यनन्तरसङ्गतिं पात्नीवद्देवतासंयोगलक्षणो गुणस्त्वाष्ट्रपत्नीवद्देवत्यपशुयागाद्भेदको न वेति गुणनिमित्तभेदाभेदविचाराच्च गुणप्रकरणसङ्गतिं स्पष्टत्वादनुक्त्वा तदवान्तरसङ्गतिमाह *एतेनैवेति* यत्रोत्सृजतिस्तत्र यागानुमानमिति व्याप्त्यदर्शनेनोत्सृजतेरालभतिवत् यागानुमापकत्वलक्षणयाजिमद्याचित्वशङ्कायोगादुत्सृजतिशब्दस्तत्परविधायकप्रत्ययलक्षणार्थः । एवं गृह्णातिचिनोतिशब्दावपि[1] त्वाष्ट्रमित्युदाहरणभाष्यं व्याचष्टे * पात्नीवतमिति * तत्रेति सन्देहभाष्यं देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागात्मकस्य यागाख्यस्योत्सर्गस्य त्वाष्ट्रवाक्यादेव प्राप्तेर्विधेयत्वाद्देवतोद्देशनिरपेक्षद्रव्यत्यागात्मकस्य तूत्सर्गस्य नवमोपान्त्ये पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्तीत्युदाहृत्य किमनेनेशानाय परस्वत आलभेत वसन्ताय कपिञ्जलानालभतइत्यादेर्वाक्यस्य विहितस्यारण्यालम्भस्य कैमर्थ्याकाङ्क्षायां यदेनं चरुमुपदधातीतिवत्प्रयोजनत्वेन देवतोद्देशनिरपेक्षो द्रव्योत्सर्गो विधीयते किं वेशानायेति चतुर्थ्युक्तदेवतासंयोगेन विहितं यागमुत्सृजतिनानूद्य पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधानात् कर्मशेषः प्रतिषिध्यतइति सन्दिग्धे पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधानवदिति सूत्रेण द्रव्योत्सर्गविधिं पूर्वपक्षयित्वा शेषप्रतिषेधो वार्थाभावादिपडान्तवदित्यनेन देवतोद्देशनैरपेक्ष्ये देवतासंयोगरूपार्थाभावापत्त्या निषेत्स्यमानत्वात्सिद्धान्तवचनव्यक्त्यनुपपत्तेरयुक्तमाङ्क्य यदुत्सृजन्ति तत् पर्यग्निकृतमित्युत्सर्गस्य पर्यग्निकृतशब्दोक्तपर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिलक्षणगुणविशिष्टत्वरूपेण विधिर्विवक्षितो न स्वरूपेणेत्येवं व्याख्यासूचनपूर्वकं पूर्व इति भाष्योक्तस्य पात्नीवतानुवादसम्भवस्य पूर्वपक्षहेतोः पात्नीवतशब्दार्थस्य विधेयत्वेन विहिते ऽनवतारात्तदवतारार्थं स्वयं पूर्वपक्षहेतुमाह * तत्रेति * पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधिर्गुणशब्देन सूचितः। तद्विवक्षितत्वोपपादनार्थं वचनव्यक्तिद्वयप्रतिभानस्य सन्देहहेतुत्वं भाष्योक्तं दर्शितम्। नवमोपान्त्यन्यायेन ह्यत्राङ्गरीतिविधेः सिद्धत्वात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्य तत्रारण्यशब्दार्थस्य प्राप्तत्वाद्विधेयत्वाशङ्कानुपपत्तेः पर्यग्निकृतानुत्सृजन्तीत्येवान्वये पर्यग्निकृतानुवादेनोत्सर्गविधिरुत्सर्गानुवादेन वा पर्यग्निकृतविधिरिति चिन्तयिष्यतइह तु किं पात्नीवतमुत्सृजतीत्यन्वयाद्यागव्यन्वयेन यागविधिः पर्यग्निकृतमुत्सृजन्तीत्यन्वयात्

१ अव्दाव्यभिचारित्वमित्युदाहरणभाष्यं व्याचष्ट इ० २ पु० पा० ।

पर्यग्निकरणान्ताङ्करीतिविधिरित्यपौनरुक्त्यसूचनार्थं वचनव्यक्तिद्वयप्रतिभानस्य सन्देहहेतुत्वोक्तिर्युक्ता उत्सर्गविधौ तु पर्यग्निकृतमुत्सृजन्तीत्यन्वये त्वाष्ट्रवाक्यात्प्राप्तस्योत्सर्गस्य विधेयत्वायोगात् उत्सर्गान्तरविधानात् सिद्धान्ते ऽपि कर्मान्तरत्वापत्तेर्वचनव्यक्तिद्वयप्रतिभानस्य सन्देहहेतुता न युक्तेत्याशयः। पात्नीवतशब्दस्योत्सृजतिपराख्यातान्वये ऽपि प्रत्यभिज्ञायमानार्थत्वेनाविधेयार्थत्वाद्यागकल्पनानुपपत्तेः किं यागान्तरत्वे कारणमित्येवं कुत इति प्रश्नं व्याचष्टे * किं चेति * पूर्वइत्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे *न चेति* न ह्यत्र स त्वाष्ट्रवाक्यविहितः पत्नीवान् प्रत्यभिज्ञायतइति हिशब्दार्थौ चशब्दः। अपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * पर्यग्निकृतेति * त्वाष्ट्रस्योत्सर्गविधिं वदता पात्नीवतशब्देन त्वाष्ट्रमुद्दिश्योत्सर्गविधिर्वाच्यस्तस्य च पर्यग्निकृतत्वविशेषणे विशिष्टानुवादलक्षणो वाक्यभेदः स्यादित्याशयः। ननु पत्नी विद्यते ऽस्येत्यन्यपदार्थे मतुबन्तपत्नीवच्छब्दप्रवृत्तेः को ऽन्यपदार्थ इत्यपेक्षायां पूर्ववाक्ये श्रुतस्य त्वष्टुः पात्नीवन्तं गृह्णातीत्यत्राग्नेरिव स्ववाक्याश्रुतस्याप्यन्यपदार्थावसायात्प्रत्यभिज्ञोपपत्स्यतइत्याशङ्कानिरासं सूचयन् श्लोकपूर्वार्द्धं व्याचष्टे * यदि हीति * पात्नीवतं गृह्णातीत्यत्राग्नीपत्नीवाञ्चिति मन्त्रवर्णादग्नेरन्यपदार्थत्वावगतिर्युक्ता इह तु कर्मान्तरस्थस्य त्वष्टुः कर्मान्तरे ऽन्वयप्रमाणाभावात् अश्विशब्दवच्चान्यपदार्थवृत्तेरपि पत्नीवच्छब्दस्य तदलाभे स्वातन्त्र्याभ्युपगमोपपत्तेः शुद्धः पत्नीवान्देवता न तु पत्नीवान्त्वष्टा येन प्रत्यभिज्ञा स्यादिति इन्द्रमहेन्द्रदृष्टान्तेन सूचितम्। प्रत्यभिज्ञाने ऽपीन्द्रमहेन्द्रवद्देवतान्तरयोगादित्यपिशब्दार्थः। उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * पात्नीवतेति * नन्वतन्त्रत्वात्पात्नीवतशब्दस्य न विशिष्टानुवादापत्तिरित्याशङ्क्याह * व्यवहितेति * किं च स्वार्थे वेहोत्सर्गो विधीयते पर्यग्निकृतशब्दार्थविध्यर्थं वा तत्राद्ये पक्षे देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागरूपस्योत्सर्गस्य त्वाष्ट्रवाक्यादेव प्राप्तेः पुनःश्रुत्यानर्थक्यमाह * प्राप्तएव चेति * द्वितीयपक्षे तु लोहितोष्णीषादिवत् पर्यग्निकृतशब्दस्य विशेषणपरत्वावगतेस्तस्याप्यतिदेशेन प्राप्तत्वाद्विध्यानर्थक्यमित्याह * न चेति * ननु पात्नीवतमुत्सृजन्तीत्यप्यन्वये पूर्वस्मिन्यागे त्वष्ट्रा पत्नीवता सह वैकल्पिकः शुद्धः पत्नीवान् विधास्यतइत्याशङ्क्याह *न चेति* एतश्चासम्बद्धपदव्यवायापत्तेस्तत्र त्रिदोषत्वमुक्तमेवेत्यतः पश्चाद्वाक्यमपि न च प्राकृतक्लृप्तोपकारेत्याद्युक्तमेवेत्यन्तं वार्त्तिकं नवमोपान्त्यभाष्यवक्ष्यमाणार्थकथनायेति सूचनार्थम् * प्रागुक्तम् * ननु

यथाज्यभागपुनः श्रुतिर्गृहमेधीयस्यापूर्वत्वज्ञापनार्थेति दशमे वक्ष्यति तथेह केवलपर्यग्निकरणपुनःश्रुतिपात्नीवतपशुयागस्यापूर्वत्वज्ञापनार्था भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * पर्यग्निकरणस्याप्राकृतत्वे चेत्क्लृप्तोपकारत्वायोगात्प्राकृतत्वे वा प्राप्तत्वेन विधेयत्वायोगात्कथमपूर्वज्ञापकतेत्याशङ्क्य * प्राकृतेत्युक्तम् * स्वरूपेण प्राप्तस्यापि पात्नीवतयागाङ्गत्वेन विधानान्नैराकाङ्क्ष्यद्योतकत्वेनापूर्वज्ञापकता युक्तेत्याशयः। पर्यग्निकरणस्य पशुविशेषत्वेन निर्देशात्प्रसिद्धिं च विना विशेषणत्वायोगात्प्रसिद्धत्वेनाविधेयत्वादङ्गत्वासिद्धेर्नैराकाङ्क्ष्यद्योतनान्नापूर्वज्ञापकतेति परिहाराशयः। ननु पर्यग्निकरणान्ताङ्गकलापविध्यर्थनिर्वृत्तपर्यग्निकरणत्वोक्त्यर्थत्वेन पर्यग्निकृतशब्दस्योपसर्जनत्वस्याविवक्षितत्वाद्विधेयत्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याह * न चेति * पर्यग्निकरणनिर्वृत्त्युक्तावपि अङ्गान्तरनिर्वृत्त्यप्रतीतेर्न पर्यग्निकरणान्ततावसीयतइत्यर्थः। ननु पर्यग्निकरणान्ताङ्गैरित्यनभिधानेऽपि क्तप्रत्ययस्य निष्ठासञ्ज्ञत्वेन भूतकालवाचित्वात् पर्यग्निकरणानन्तरकालोत्सर्गप्रतीतेरुत्सर्गोत्तरकालीनपदार्थानिषेधेऽप्युत्सर्गपर्यग्निकरणमध्यवर्त्तिपदार्थनिषेधावगमात्पर्यग्निकरणोत्तरकालाङ्गभूतकर्मावच्छेदो विज्ञास्यतइत्याशङ्क्याह * न चासाविति * पदार्थान्तरव्यवधानेऽपि भूतकालत्वोपपत्तेरानन्तर्यं नावसीयतइत्याशयः। पर्यग्निकरणकालोक्त्यानन्तर्यं सूचितम्। ननु भूतकालत्वमात्रस्यातिदेशतः प्राप्तेर्विध्यानर्थक्यपरिहारार्थं तान् पर्यग्निकृतानुत्सृजन्ति ब्रह्मसाम्न्यालभतइत्यत्रानन्तर्यलक्षणा यथा सङ्कर्षकाण्डे वक्ष्यते तथेहाप्यानन्तर्यलक्षणा भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * प्राजापत्यपशुष्वेकादशे कर्मशेषप्रतिषेधं पूर्वपक्षेऽपि ब्रह्मसाम्न्यालभतइति पर्यग्निकरणोत्तरकालीनानां संस्काराणां कालान्तरेऽनुष्ठेयत्वश्रुतेः सर्वथा प्रतिषेधायोगेन पर्यग्निकरणोत्तरकालीनत्वमात्रनिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात्तत्सिद्ध्यर्थमानन्तर्यलक्षणा युक्ता इह तु कर्मान्तरविधानेऽतिदेशप्राप्तपर्यग्निकरणानुवादत्वेनापि पर्यग्निकृतशब्दस्य वाक्येऽन्वयोपपत्तेर्नानन्तर्यलक्षणा युक्तेत्याशयः। सर्वाङ्गानां च पर्यग्निकरणानन्तर्यसम्पादनाशक्तेरानन्तर्यलक्षणार्थाविरोधः स्यादित्याह * सर्वाङ्गेषु चेति * ननु पर्यग्निकृतावस्थस्योत्सर्गविधावर्थादानन्तर्यावगतिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * एतेनेति * नावस्थापि श्रुत्योच्यते इत्याशयः। पर्यग्निकरणावस्थायाश्च स्वरूपेण प्राप्तत्वादुत्तरावस्थापरिसंख्यार्थत्वे त्रिदोषत्वापत्तेर्वि-

धेयत्वं न सम्भवतीत्याह * चोदकेनैव तावदिति * पूर्वपक्षमुप-संहरति * तस्मादिति * विधिसमाप्त्यर्थामिति कर्त्तव्यतापेक्षायां पत्नीवता लक्षणागुणसामान्येन त्वाष्ट्रप्रकृतिकत्वे ऽभिहिते पूर्वपक्ष-त्वादनास्थयाग्नीषोमीयप्रकृतिकत्वे * अप्यविरोध इत्युक्तम् * सि-द्धान्तमाह * इतीति * न कर्मान्तरामिति भाष्यावयवः पूर्वार्द्धेन व्याख्या-तः । पूर्वस्यैवेत्युत्तरार्द्धेन प्रकृतस्य त्वाष्ट्रत्वपात्नीवतत्वलक्षणवि-शेषणद्वयविशिष्टत्वात्प्रत्यभिज्ञानं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * पात्नी-वतेति * द्वन्द्वनिर्देशे ऽप्येकदेशेन समुदायलक्षणयानुवादत्वा-त्प्रकृतोक्तिर्युक्ता त्वाष्ट्रं पात्नीवतमिति च भेदेन निर्देशा-द्विशेषत इति मनोताद्दृष्टान्तेन सूचितं पर्यग्निकरणान्ता-ङ्गगणस्य विधेयत्वसिद्ध्यर्थं सामान्यतस्तावद् गुणस्य विधेयत्वमाह * पर्यग्निकृतमिति * शङ्कापूर्वं पर्यग्निकरणान्ताङ्गगणस्य विधेय-त्वमुपपादयितुमारभते * ननु चेति * या तु तदन्तवाचिशब्दाभावा-दविधेयतोक्ता तां परिहरति * यद्यपीति * नाज्यभागवत् पर्यग्नि-करणमनुष्ठेयतया विधीयते येन तन्मात्रग्रहणं स्यात् किं तु निष्पन्न-पर्यग्निकरणत्वं पशोर्यागान्वयितया विधीयते तस्य च यथाप्राप्त-स्योपादानात्पूर्वाङ्गेष्वप्रकृतेषु पर्यग्निकरणानुपपत्तेस्तदन्ततावसी-यतइत्याशयः । नन्वेवमप्युत्तरेषामप्यङ्गानामतिदेशात्प्राप्तेः पर्यग्नि-करणान्तत्वासिद्धिरित्याशङ्क्य गृहमेधीयन्यायेनापूर्वत्वावसायात्तद-न्तर्गतत्वसिद्धिमाह * कथम्भावेति * पर्यग्निकरणान्तस्याङ्गगणस्य प्रकृतावितरेतरनिरपेक्षोत्पत्तित्वात्प्रयोगवाक्यात्साहित्यावगमे ऽपि प्रत्येकं क्रतूपकारसाधनत्वशक्त्यवगतेस्त्वाष्ट्रपशुयागे प्रत्यक्षवाक्ये-नाङ्गतया विधानात्तदुपकारसाधनत्वेनावगतस्यातिक्रमकारणाभा-वात्प्राकृताङ्गान्तरानपेक्षत्वादपूर्वत्वावगतेर्नातिदेशो ऽस्तीत्याशयः । अतिदेशाभावे ऽपि सादृश्येन बुद्धिस्थतया धर्मदानोन्मुखत्वात्प्रकृ-तित्वव्यपदेशविरोधः । नन्वस्य वाक्यस्य पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीति-विधायित्वे निवृत्त्यर्थो ऽवच्छेदशब्दो न युज्यतेत्याशङ्क्य फलेनो-त्तराङ्गनिवृत्त्यर्थत्वोक्तिमुपपादयति * ततश्चेति * पात्नीवतमुत्सृज-न्तीतिसन्निहितान्वयत्यागेन पर्यग्निकृतमुत्सृजन्तीति व्यवहितान्वया-भ्युपगमे को गुणो भविष्यतीति किमिति भाष्येण गुणोक्त्यर्थं य-जिमत्ता तावदिति भाष्यमुपलक्षणार्थत्वेन व्याचष्टे * एवं चेति * आदिशब्देनाश्रुताङ्गातिदेशकल्पनोक्ता गुणान्तरोक्त्यर्थमुत्सृजति * शब्दश्चेति * भाष्यं सिद्धान्ते ऽपि पर्यग्निकरणान्तत्वविशिष्ट-रूपेणोत्सर्गविध्युपगमेन वाक्यार्थविध्यविशेषायुक्तमाशङ्क्यापि चेति

वक्ष्यमाणभाष्यालोचनया पूर्वपक्षे पर्यग्निकृतं पात्नीवतमिति पद-
द्वयान्वयापादनाशयेन व्याचष्टे * न चेति * ननु देवतोद्देशपू-
र्वकद्रव्यत्यागाख्यस्योत्सर्गस्य त्वाष्ट्रवाक्येनैव प्राप्तेरुत्सर्गविध्युक्ति-
रयुक्तेत्याशङ्क्याघाराग्निहोत्राधिकरणोक्तेन मार्गेण गुणविधावपि
धात्वर्थावच्छिन्नभावनाविधिं मत्वोत्सर्गविध्युक्तिरित्याशयेन परिह-
रति *पर्यग्निकरणान्तेति* शङ्कानिरासार्थस्तुशब्दः अनत्यन्तविप्र-
कर्षादित्यनेनोत्सर्गसम्बन्धित्वेनाङ्गगणविधानादुत्सर्गस्य * विधेय-
तोक्तिरित्युक्तम् * तदुपपादनार्थम् * तदुद्देशेनेत्युक्तम् * कर्मा-
न्तरेतिभाष्यं सिद्धान्ते ऽप्युत्सर्गानुवादाविशेषादयुक्तमाशङ्क्योत्स-
र्गसम्बन्धित्वेनापि पूर्वपक्षे ऽर्थान्तरविध्यभावाशयेन व्याचष्टे *
त्वत्पक्षे त्विति * तद्गुणास्तु विधीयेरन्नित्यनेन च न्यायेन देव- ६१२।१
ताताद्धितेनैव देवतोद्देशपूर्वं द्रव्यत्यागरूपोत्सर्गविधिसिद्धेः पर्य-
ग्निकृतशब्दार्थो विधौ च तद्वृत्त्यानर्थक्यापत्तेः पर्यग्निकृतं पात्नीवतं
कुर्वन्तीति पूर्वपक्षे पर्यग्निकरणविशिष्टपात्नीवतविधिमापाद्यापि
चेति भाष्येण त्वाष्ट्रस्य पात्नीवततायास्त्वाष्ट्रवाक्यात्प्राप्तेः पर्यग्नि-
करणविशिष्टतायाश्चातिदेशात्प्राप्तेर्दूषणमुक्तं तदापादनाशयस्य न
च परपदेति वार्त्तिकेन व्याख्यातत्वाद् दूषणाशयस्य च प्रकृत्य-
भिज्ञानादित्यनेन व्याख्यातत्वादव्याख्याय तस्मादिति सिद्धा-
न्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादपीति * कल्पनाक्लेशप-
रपदान्वयविधिविप्रकर्षधात्वर्थात्यन्तपारार्थ्याभावप्रकृतप्रत्यभिज्ञाल-
क्षणहेतुचतुष्टयपरामर्शार्थत्वं तस्माच्छब्दस्य सूचयितुमपिशब्दः ।
अपि चेति पूर्वपक्षभाष्योक्तं दोषं यत्त्विति भाष्येणानुभाष्य नैष
दोष इत्यनेन परिहृत्यात एवेत्यनेन पात्नीवच्छब्देन त्वाष्ट्रपात्नीवता-
नुवादायोगदोषः पूर्वः त्वाष्ट्रः पात्नीवतश्चेति भाष्योक्तः परिहृतः।
तद्गतामेकहेलया व्याचष्टे * प्रकरणादेव चेति * पर्यग्निकरणाव-
स्थाविशिष्टपात्नीवतानुवादलक्षणस्य पात्नीवतत्वरूपेण चैकेनांशेन
त्वाष्ट्रपात्नीवतव्यपदेशलक्षणस्य चोपालम्भस्य परिहार इति समा-
सार्थः। तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे* तस्मादिति*

॥ अदाभ्यादीनां ग्रहनामताधिकरणम् ॥ ९ ॥

अद्रव्यत्वात्केवले कर्मशेषः स्यात् ॥ २० ॥

न कस्य चिदपीत्यनारभ्याधीतत्वोक्तेः सन्देहत्रैविध्यसूचना-
र्थत्वं वक्तुमाह * अनारभ्येति * उतेति सिद्धान्तवचनव्यक्ति-
भाष्यशेषेण ग्रहविधिरित्येतावता वर्त्तमानेन यावदुक्तत्वपूर्वपक्षा-

न्तरोक्तिरित्याशयः । आलभत्यादिवद् गृह्णातिरपि यजिमदभि- धानो न वेति प्रासङ्गिकत्वेन सङ्गतिदृष्टान्तेन सूचिता पूर्वस्मिन् ज्योतिष्टोमाख्ये क्रतावंशवदाभ्यनामधेयसंयोगाभावादित्युत्तरपदस- मासपूर्वकनञ्समासाङ्गीकरणेनापूर्वनामधेयसंयोगादिति हेतुः पा- रिशेष्याद्यागविधिसिद्धौ प्रकृतावेतन्नामकस्य ग्रहस्य वा कस्य चिदभावाद्यागाभ्यासात्मकस्य ग्रहाभ्यासस्य वा गुणस्य विधिर्न सम्भवतीति प्रकृतौ गुणविधिनिरासार्थौ नैतन्नामधेयकः कश्चित् ग्रहोऽस्तीत्येतावद्भाष्यपदावृत्त्या च यावदुक्तनिरासार्थ इत्येवं ताव- त्पूर्वपक्षभाष्यं व्याख्यातुमाह * तद्वदेव चेति * निराकरणमालो- च्येत्यध्याहारेण पक्षद्वयनिराकरणस्य यागान्तरशब्दोक्तयागविधिप्र- तिज्ञायां हेतुत्वं सूचितम् । उक्थ्यादिवच्चांशवदाभ्यशब्दयोर्यागनामत्वे ग्रहनामत्वे वा सति प्रकृतौ यागाभ्यासलक्षणस्य ग्रहाभ्यासलक्ष- णस्य वा गुणस्य विधिः स्यात् वत्सादिवद्वांशवदाभ्यनामकग्रहप्र- सिद्धौ सत्यां यावदुक्तांशवदाभ्यग्रहणमात्रविधिः स्यात्त्वभयाभा- वात्पारिशेष्याद्यागविधित्वावगतेर्यागान्तरमेवांशवदाभ्यसंज्ञकं विधी- यतइत्याशयः । अपूर्वेण नामधेयेन संयोगादिति नञ्समासपूर्वकोत्त- रपदसमासाङ्गीकरणेन वा संज्ञालक्षणयागान्तरत्वपूर्वपक्षहेतूक्त्यर्थ- तयेदं भाष्यं व्याख्येयमित्याह *किं चेति* अंशुवाक्ये यज्यश्रुतेरदा भ्यवाक्ये ऽपि व्यवहितयज्यन्वयायोगेन यजिसामानाधिकरण्यानु- पपत्तेर्यागनामत्वायोगादुपचयहेतुत्वसूचनार्थः किं च शब्दः । अस्मि- न्पक्षे गृह्णात्यन्वयेन ग्रहणनामत्वाद्यागनामत्वायोगाशङ्कानिरासा- र्थत्वेन न ग्रहः कश्चिदेतन्नामको ऽस्तीति व्याख्येयम् । ग्रहणस्य सं- स्कारत्वेन संज्ञानर्हत्वाद्व्यवधाने ऽप्यदाभ्यसंज्ञकयागं करोतीत्यन्व- यप्रतीतेरंशुवाक्ये ऽपि अंशुसंज्ञकं कर्म करोतीत्युक्ते किं तदित्यपे- क्षायां गृह्णातिर्चोदनासामान्यात् गृह्णातेश्च यागीयद्रव्यप्रकल्प- नार्थत्वावगतेरव्यक्तचोदनाचोदितत्वाच्च ज्योतिष्टोमधर्मप्राप्तेर्द्रव्यदे- वतालाभाद्यागरूपत्वप्रतीतेर्यागत्वावसायात् करोत्यर्थोक्त्यै च प्र- योज्यस्य प्रत्ययस्यानुग्रहायातिदेशप्राप्तज्योतिष्टोमिकग्रहणानुवाद- भूतप्रकृतिविशेषद्योतनार्थं गृह्णातिप्रयोगोपपत्तेः संज्ञया यागान्तर- त्वावगतिरित्याशयः।किमित्यादि तस्माद्यागान्तरमित्यन्तं पूर्वपक्षभा- ष्यन्तात्पर्यतो व्याख्याय न प्रकृतावित्यवयवं स्वरूपतो व्याचष्टे * न हीति * विध्यन्तभावाद्यागान्तरविध्यपर्यवसानमाशङ्क्याह * तस्मा- दिति * न त्विति भाष्येण द्रव्यदेवतान्वयाश्रुतेर्यच्छब्दोपबन्धेन च यागविधिप्रतिबन्धात्सोमदेवत्ययागाङ्गत्वेन यावदुक्तादाभ्याख्यद्र-

ऽथग्रहणमात्रविधिमंशुवाक्ये च यज्यश्रुतेः स्वतन्त्रांश्वाख्यद्रव्यग्रहणमात्रविधिमाशङ्क्य माभूदित्यनेन अच्छब्दोपबन्धे ऽपि प्रत्यभिज्ञानाभावेनानुवादायोगाद्विधित्वप्रतीतेर्निरस्तं तदंशुवाक्यं व्यापकत्वादयुक्तमाशङ्क्य गृह्णातिचोदनोपस्थापितज्योतिष्टोमधर्मातिदेशप्राप्तद्रव्यदेवतान्वयकल्प्ययागप्राप्तिलक्षणोभयसाधारणहेत्वध्याहारेण पूरयन् व्याचष्टे * न चेति * वत्सालम्भतुल्यत्वशङ्कोक्त्या द्रव्यश्रवणे ऽपि देवतान्वयमात्रे श्रुतिसूचनात् द्रव्यदेवतामिति द्वन्द्वैकवद्भावस्येतरेतरयोगात् श्रुत्युक्त्यर्थत्वं व्याख्यातम्।तस्मादिति यागान्तरत्वपूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे*अतो ऽपीति*सूत्रं व्याचक्षाणः सिद्धान्तमाह * इतीति *ग्रहणस्यापि श्रुतत्वाद्भाष्ये नामधेयमात्रविषयतया केवलशब्दव्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्य नामधेयशब्दस्य ग्रहणोपलक्षणार्थत्वं सूचयितुम् * ग्रहणमित्युक्तम् * द्रव्यदेवताभावनिमित्तस्य कैवल्यस्याद्रव्यत्वोक्त्यैव सिद्धे केवलशब्दानर्थक्यमाशङ्क्य यावदुक्तत्वस्यापि निरासं केवलशब्दप्रयोजनं सूचयितुम् * वत्सेत्युक्तम् * वत्सालम्भएव तावद्देवताराहित्येन यागाभावाद्वायव्यश्वेतालम्भादेर्न्यूनम्।अंश्वदाभ्यग्रहणं तु द्रव्यस्याप्यभावेन द्रव्यविशिष्टविध्ययोगाद्वत्सालम्भादपि न्यूनमिष्यतइत्यर्थः। ततश्च पूर्वपक्षद्वयस्याप्ययोगाज्ज्योतिष्टोमाख्यस्य कर्मणो ऽभ्यासात्मको ऽवयवो ऽत्र विधीयते इत्यर्थादुक्तम्।अद्रव्येति भाष्यादुदाहरणपरिग्रहार्थकेवलशब्दापेक्षितकैवल्यनिमित्तोक्त्यर्थौ द्रव्यत्वादिति सूत्रावयव इति भ्रान्तिनिवृत्तये कर्मशेषः स्यादिति सूत्रावयवोक्ताभ्यासाख्यकर्मावयवत्वप्रतिज्ञाया हेतूक्त्यर्थं वक्तुम् * अद्रव्यतयेत्युक्तम् * भाष्ये देवतोक्तेरसौत्रत्वमाशङ्क्य देवताकत्वस्याभिप्रेतस्यापि स्पष्टत्वात्सूत्रे ऽनुक्तिः अंश्वदाभ्यशब्दयोस्तु द्रव्यवाचित्वशङ्कानिरासायाद्रव्यतोक्तेति सूचयितुमाह * देवता तावदिति* सोमायेत्यस्यानुवाद्ययागविशेषणत्वायोगात्पश्चाच्छ्रुतत्वाच्च सोमाय गृहीत्वेत्यन्वयाप्रतीतेर्यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहेति मन्त्रवर्णप्राप्तदेवतानुवादोपपत्तेश्च देवताविधित्वायोगाद् दूरभ्रष्टतोक्ता। अदाभ्यशब्देनावयवव्युत्पत्त्या हिंसाख्यदम्भानर्हद्रव्यस्यांशुशब्देन च निर्यासस्योपादानोपपत्तेरनुपात्तत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य * न हीत्युक्तम् * एवमप्यदाभ्यशब्दवाच्यद्रव्यविशेषाप्रतीतेर्निर्यासस्य च प्रकृतिद्रव्यविशेषाप्रतीतेर्न वत्सालम्भवद्यावदुक्तद्रव्यविशिष्टग्रहणविधिः सम्भवतीत्याशयः । ननु ज्योतिष्टोमधर्मातिदेशाद् द्रव्यदेवतालाभो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न

६।३।१ (margin, beside line ending "केवलशब्दानर्थ-")

चेति * ननु यागत्वानवधारणे ऽप्यैन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादावनिर्दिष्टद्रव्यविशेषस्य गृह्णातेर्योगीयसोमप्रकल्पनार्थत्वदर्शनेनास्यापि तादर्थ्यानुमानात्प्रकृतिभूतज्योतिष्टोमोपस्थापकत्वोपपत्तेस्तदीयद्रव्यदेवतालाभो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न च गृह्णातिरिति * व्यभिचाराच्चानुमानं न सम्भवतीत्याशयः । केवलनामधेयश्रवणे ऽपि तस्मादेव यागभेदावगतेः कुतो ज्योतिष्टोमे ऽभ्यासविधिरिति पृष्ट्वा यागनामत्वाभावाद्यागभेदकत्वनिरासार्थमेतावदिति भाष्यं व्याचष्टे * न चैत इति * ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादिवत् ग्रहणेनादाभ्यमंशुं च कुर्यादिति शास्त्रार्थावधारणात् वैयधिकरण्यान्वये ऽपि ऐकाधिकरण्यं विनान्वयायोगात्सर्वत्र राज्ञः पुरुष इत्यादावपि राजसम्बन्धी पुरुष इत्यादिसामानाधिकरण्यान्वयमभिप्रेत्य ग्रहणाकरणकवदाभ्यमंशुमिति च सामानाधिकरण्यं मत्वा ग्रहणसामानाधिकरण्योक्तिः गृह्यमाणग्रहद्रव्यनाम्नो ऽपि ग्रहणनिमित्तत्वोक्तये ग्रहणनामधेयत्वोक्तिः ग्रहणभेदस्तर्हि सञ्ज्ञातः स्यादित्याशङ्क्याह * इष्यत एव चेति * अंशुशब्दस्य यज्यन्वयाशङ्कायोगात् ग्रहनामत्वस्य मुक्तसंशयत्वं स्पष्टत्वादव्याख्याय ग्रहणसंस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या ग्रहस्य यागार्थत्वावगतेर्ग्रहभेदाद्यागभेदो भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं न चेति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति तद्भेदात्कर्मणो ऽभ्यास इत्यनेन न्यायेन यागाभ्यासमात्राद्ग्रहभेदोपपत्तिरित्याशयः । न च द्रव्येतिभाष्यम् । ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादौ द्रव्यदेवताश्रवणे ऽपि यजिमत्त्वस्य निरस्तत्वादनर्थकमाशङ्कयातिशयोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * द्रव्येति * यद्पीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * यो ऽपीति * गृहीत्वा शब्दार्थे संक्रान्ता विधौ शक्तिः प्रत्ययस्येति समासार्थः । तस्मादित्याधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * अंशुवाक्ये यज्यश्रुतेः अंश्वदाभ्यशब्दाभ्यामपीति द्विवचनायोगं शङ्कते * अंशोरिति * परमतेन तावत्परिहरति * गृह्णातीति * गृह्णातेर्लोकवेदसाधारण्येन ज्योतिष्टोमोपस्थापकत्वायोगात्स्वमतेनान्यथा परिहरति * अस्त्येव त्विति * अदाभ्यवाक्ये ऽपि यजिनानुवादे यागमात्रानुवादापत्तेः सोमेन तु विशेषणे विशिष्टानुवाददोषापत्तेः प्रकरणेनैव ज्योतिष्टोमान्वयं वक्तुम् अनयोरिति द्विवचनम् । एवं सत्यनारभ्य विधिरनर्थकः स्यादित्याशङ्क्याह * यथेति * कः पुनः पक्षत्रयमध्ये ऽत्र सिद्धान्तवचनं इत्यपेक्षायामाह * तेनेति *

---

१ वचनेति २ पु० पा० ।

॥ अग्निचयनस्य संस्कारताधिकरणम् ॥ १० ॥

अग्निस्तु लिङ्गदर्शनात्क्रतुशब्दः प्रतीयेत ॥२१॥

अस्यापि प्रासङ्गिकत्वेन प्रकृतयजिमद्वचनावचनत्वाचिन्तासङ्गतिमपिशब्देन सूचयितुं सन्देहत्रैविध्यमुदाहरणाविवेकपूर्वकमाह * अग्निमिति * यजिमत्त्वसंस्कारकर्मनिरासार्थो मात्रशब्दः चिनोतिवाक्येन प्रकृतिविकृत्यङ्गत्वाविधाने ऽपि अनेन वाक्येनाग्निसंस्कारत्वेन चयने विहिते संस्कृतस्याग्नेः कैमर्थ्यापेक्षायामुत्तरवाक्ये: प्रकृतिविकृत्यर्थत्वे विहिते संस्कारविधिपर्यालोचनमभिप्रेत्य * प्रकृतीत्युक्तम् * तदर्थमेव भाष्यकृता पूर्वपक्षोपपादनार्थं चोत्तरवाक्यान्युदाहृतानि कर्मान्तरं चिनुतइत्याख्यातेन विधीयतइत्येतावता चावृत्तेन भाष्येण यावदुक्तपक्षोक्तेस्त्रैविध्यस्य भाष्यारूढत्वं किमिति पूर्वपक्षभाष्यं गुणविधियावदुक्तत्वाख्यपक्षद्वयप्रतियोगित्वेन व्याचष्ट * तत्रेति * अश्वदाभ्यवैषम्योक्त्याधिकाशङ्का दर्शिता चयनस्य स्वभावतः संस्कारमात्रत्वप्रासिद्धेः संस्कारे च फलश्रुतेरर्थवादस्य वक्ष्यमाणत्वाच्छ्रुतस्यापि फलस्यान्वयानुपपत्तेर्निष्प्रयोजनत्वप्रसङ्गात्कैवल्यं यावदुक्तत्वं न युक्तमित्यर्थः। अतः परिशेषाच्चिनोतेर्यजिमद्वचनतेति क्रतुशब्देनोक्तं तथापि कथं कर्मान्तरतेत्यपेक्षायाम् * सञ्ज्ञैवेत्युक्तम् * पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षवदिहाप्यपूर्वनामधेयसंयोगो भेदहेतुरभिप्रेत इति सूचनार्थं एवकारः। अग्निसञ्ज्ञकं कर्म करोतीति इष्टकाभिरग्निं चिनुतइति वाक्यान्तरविहितवचनानुवादिप्रत्ययानुग्रहार्थं चिनोतिधातुपरेण प्रत्ययेन विहिते किन्तदित्यपेक्षिते ऽग्निमनुयजतीत्युत्तरवाक्ये यजिसामानाधिकरण्यात् यागरूपतावसीयतइत्याशयः। गुणविधित्वनिरासेन यजिमद्वचनत्वोपपादनार्थं स्वयं तावल्लिङ्गदर्शनमाह * तथा चेति * ननु गुणविधित्वे ऽपि चयनसंस्कृताग्निलक्षणस्य फलश्रुतिर्युक्तेत्याशङ्क्याह * न चेति * भाष्योक्तं लिङ्गदर्शनं व्याचष्टे * तथा चेति * नन्विति भाष्येणाग्निशब्दस्य यागनामत्वे प्रापकं पृष्ट्वा ऽथातो ऽग्निमग्निष्टोमेनैवानुयजाति तमुक्थ्येन तं षोडशिना तमतिरात्रेण तं त्रिरात्रेण तं चतूरात्रेण तं पञ्चरात्रेण तं षड्रात्रेण तं सप्तरात्रेण तमष्टरात्रेण तं नवरात्रेण तं दशरात्रेण तमेकादशरात्रेणेति वाक्यस्य प्रापकत्वोक्त्यर्थमत्रेति भाष्यं व्याचष्टे * तथेति * अस्य प्रापकत्वोपपादनार्थं यागमिति भाष्यं द्वेधा व्याचष्टे * तत्रेति * अथेत्यादिना एकादशरात्रेत्यन्तेनैकेन वाक्येन ६१४।१

विनियोक्तृभूतलक्षणतृतीयायुक्तयजतिशब्दानुषङ्गेण वैकल्पिकाग्निष्टोमादिसंस्था द्विरात्रादिकालविशिष्टत्वविधावग्नियागं करोतीति सामानाधिकरण्याद्यदाहवनीये जुह्वतीति तत्प्रख्यान्यशास्त्राच्चाग्निशब्दस्य गुणविधित्वानुपपत्तेर्यागनामत्वावसायात् । अग्निसञ्ज्ञकं यागं करोतीति चिनोतिवाक्यार्थो ऽवगम्यत इत्याद्यव्याख्याने भाष्यार्थः । वाक्यान्तरेणैव नामादिविशिष्टयागविधौ चयनवाक्यानर्थक्यापत्तेर्वाक्यप्रवृत्तिवेलायां चाग्निश्चितार्थस्यापि चयनवाक्यस्यार्थैष ज्योतिरित्यादिवदन्यतो ऽर्थनिश्चयसम्भवे विधायकत्वोपपत्तेराद्यव्याख्याने ऽपरितोषात् द्वितीयव्याख्याने ऽर्थे इत्यादिषु संस्थार्थत्वविधिपरेषु भिन्नेषु वाक्येषु अग्नियागं करोतीति अग्निशब्दसमानाधिकरणयज्यनुवादान्यथानुपपत्त्याग्निसञ्ज्ञकयागविधायित्वं चिनोतिवाक्यस्यावसीयतइति भाष्यार्थः । एकस्मिन् गुणपरे वाक्ये ऽनेकार्थविध्ययोगात्संस्थादिविधिपरे वाक्यभेद इति एकवचनसामान्याभिप्रायं तस्मादित्युपपाद्योक्तयर्थं भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * अनुशब्दादप्यग्निशब्दस्य यागवाचितावगम्यतइत्युक्तयर्थमनुशब्दो ऽपीति भाष्यमपि द्वेधा व्याचष्टे *अनुशब्दश्चेति*संस्थादिविधिपरे अनुशब्दोक्तस्य पश्चाद्भावस्य विध्ययोगेनानुवाद्यत्वावगतेरयागत्वे च पश्चाद्भावाप्राप्तावनुवादायोगाद्यागताग्नेर्ज्ञायतइत्याद्यव्याख्याने भाष्यार्थः । द्वितीये त्वग्निष्टोमादिसंस्थैरेकाहैर्द्विरात्रादिभिश्चाहीनैरग्नेः पश्चात्करिष्यमाणैरग्निरनुयष्टव्य इति अग्नेर्यागप्राग्भावविधानस्य तुल्यरूपत्वगमकत्वाद्यागत्वावगतिरिति अस्मिंश्च व्याख्याने चिनोतिवाक्यविहितस्य यागस्योत्तरवाक्यैः संस्थाद्यर्थत्वविध्युपगमादग्निष्टोमसंस्थायाश्च निष्फलत्वेन शेषित्वायोगादग्निष्टोमशब्दस्य तत्स्थयागवाचित्वात्सर्वार्थतासिद्ध्यै चानुशब्दस्य सर्वत्रानुषङ्गसिद्धान्तवत्सूचयितुम् * यागैरित्युक्तम् * द्रव्यदेवतादीतिकर्त्तव्यतानाम्नानाद्यागविध्यनिर्वाहाशङ्कां निरस्यंस्तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * एतच्छब्देन चिनोतिवाक्यं परामृष्टम् । ननु चिनोतिवाक्येन यागविधौ उत्तरवाक्यानां संस्थाद्यर्थत्वविधिपरत्वाभ्युपगमात्पौर्वापर्यविधायित्वानुपपत्तेर्द्वितीयव्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्याग्नेर्ज्योतिष्टोमाद्यङ्गत्वप्रसिद्धिनिर्वाहार्थत्वं द्वितीयव्याख्यायाः विधित इति सूचयितुमाह * पश्चिमे त्विति * शङ्कानिरासार्थस्तुशब्दः अग्निष्टोमाद्यर्थे क्रियमाणत्वेनाग्नेरग्निष्टोमाद्यङ्गत्वे ऽभिहिते तदर्थे क्रियमाण-

१ संज्ञया वाक्येषु विधायित्वमिति २ पु० पा० ।

तैव कथमित्यपेक्षिते ऽग्नेः कैमर्थ्यापेक्षायामग्निष्टोमादिनाग्नेरनुयष्टव्यत्वं विधितो देवदत्तो यज्ञदत्तेनानुगन्तव्य इति विधितो यज्ञदत्तस्य पश्चाद् गमनप्रतीतिवत्फलवतो ऽग्निष्टोमादेः पश्चाद्भावितथा प्रतीतस्यातिक्रमकारणाभावात्तदर्थतैवोचितेति सूचयितुम् * पश्चादित्युक्तम् * पूर्वव्याख्याने तु पौर्वापर्यस्याविधेयत्वात्तद्वशेन ज्योतिष्टोमाङ्गत्वाप्रतीतेः स्वतन्त्रतेत्याशयः।

द्रव्यं वा स्याच्चोदनायास्तदर्थत्वात् ॥ २२ ॥

द्रव्यं वेत्यादिप्रसिद्धइत्यन्तभाष्यं तात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * अत्यन्तेति * श्लोकं व्याचष्टे* न हीति * पूर्वपक्षोक्तं तत्प्रख्यत्वमनुभाषणपूर्वं परिहरति * यत्त्विति * यदि यदाहवनीये जुह्वतीतिवच्छुद्धो ऽग्निः क्रत्वङ्गत्वेनाथेत्यादिवाक्यैर्विधीयते ततस्तत्प्रख्यत्वं भवेत् स त्वाहवनीयवाक्याच्छुद्धः प्राप्तक्रत्वङ्गभावएव चिनोतिवाक्यात् चयनसंस्कार्यतया श्रुतो ऽथेत्यादिवाक्यैस्तादृगेव क्रत्वङ्गत्वेन विधीयते ताद्रूप्येण चान्यतो ऽप्राप्तेर्न तत्प्रख्यतेत्यर्थः।श्लोकार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * एतदेवं भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुः कतमदिति प्रश्नभाष्यमग्निशब्दार्थस्य सर्वलोकप्रसिद्धेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * कतमदिति * यागनामत्वे ऽग्निशब्दस्येष्टकाभिरग्निं चिनुतइति वाक्यान्तरेण तदङ्गतया चयनविधेरङ्गाङ्गिनोरभेदोपचारेणाग्निचयनं करोतीति सामानाधिकरण्यमपि सम्भविष्यतीत्याशयः। यदित्युत्तरभाष्याशयमाह * सिद्धान्तेति * चोदनाया इति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं चिनुतइति भाष्यमुपपादयति*तस्मादिति * वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादेर्यागाभिधानाशक्तावपि यागचोदनाभ्युपगमात्तद्वैषम्यार्थम् * द्रव्येत्युक्तम् * उपपत्त्यन्तरमाह * तथा चेति * या त्वनुयजातिशब्दादग्नेर्यागतोक्ता तत्परिहारार्थमनुशब्दमनुशब्दश्चेति भाष्यमाशङ्क्यानुभाषणपूर्वं व्याचष्टे * अन्विति * नानुयजातिशब्देनाग्नेरग्निष्टोमादिभिरनुयष्टव्यतोच्यते किं त्वग्निष्टोमादिशब्दसामानाधिकरण्यादेकाहग्राही द्विरात्रादिशब्दसामानाधिकरण्याच्चाहीनग्राही यजिः सत्रवाचिशब्दाभावादग्निष्टोमादिसंस्थासद्भावमात्रेण च सत्रग्रहणे ऽहीनानामपि तथैव ग्रहणसिद्धेर्द्विरात्रादिवाक्यानर्थक्यापत्तेः मन्त्रग्राहित्वं कथमिति न विद्मः। चयनसंस्कृतस्याग्नेरेकाहाद्यङ्गत्वोक्तये ऽनुशब्द इत्युत्तरार्द्धार्थः श्लोकार्थमुपपादयितुमाह * यदि हीति * यदग्निष्टोमादिभिर्यागैः कुर्यात्तदग्निमन्विति व्यधिकरणत्वेनाग्निशब्दस्य यजिसामानाधिक-

रण्याभावान्न दुःखेन यागवाचित्वकल्पना युक्तेत्युक्ते सामानाधि-करण्याभावे ऽपि द्वितीयोक्तानुयजनकर्मत्वान्यथानुपपत्त्याग्नेर्यागत्वं कल्पयिष्यतइत्याशङ्क्य * यदि चेत्युक्तम् * अग्निचयनस्याग्निष्टो-मादिकाललक्षणोत्त्यर्थत्वेनानुशब्दस्यानुर्लक्षणइति कर्मप्रवचनीय-सञ्ज्ञत्वात्कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति स्मृतेस्तद्योगनिमित्तत्वाद्धेयं द्वितीया कर्मणीत्यर्थः । लक्षणार्थतानुशब्दस्य तत्रेत्यनेनोक्ता चिनो-त्यश्रुतेरग्निचयनमन्वित्यर्थालाभमाशङ्क्याग्नि * शब्दश्चेत्युक्तम् * श्लोकार्थमुपसंहरति * तेन ऋत्वङ्गभावेति * तृतीयेत्थम्भूतलक्षणे ऽग्निष्टोमेनैवानुयजतीत्यग्निष्टोमाख्यप्रकृत्यङ्गत्वे विहिते ऽतिदेशेनैवो-क्थ्यादिषु प्राप्तेस्तमुक्थ्येनेत्यादेस्तुत्यर्थानुवादत्वेनैकवाक्यत्वावगमा-द् बहुवचनानुपपत्तिमाशङ्कते * चोदकेनैवेति * दशमे य एवं वि-द्वानग्निं चिनुतइति वाक्यविहितमाग्निमुपष्टम्भनं वा एतद्यज्ञस्य यद-तिग्राह्या इति वाक्यविहितानतिग्राह्यानुदाहृत्याग्न्यतिग्राह्यं विकृ-तावतिदिश्यते न वेति सन्दिग्धे अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशा-दप्रवृत्तिः स्यादिति सूत्रेणाग्नेस्तमुक्थ्येनेत्यादिनातिग्राह्याणां च यदु-क्थ्ये ऽतिगृह्णीयादित्यादिना कासु चिद्विकृतिषूपदेशादातिदेशाप्र-वृत्तिं पूर्वपक्षयित्वा निर्देशस्यापर्यायप्रवृत्तेः सर्वाङ्गं तुल्यत्वादग्न्य-तिग्राह्यस्यापि ग्रहणमितिग्रहणं तुल्यत्वादित्यनेन सिद्धान्तिते वि-कृतौ तदुपदेशः किमर्थ इत्याशङ्क्यातिदेशागृहीतस्यापि कासु चि-द्विकृतिषूपदेशेन ग्रहणे गुणकामप्रवृत्त्यर्थं समानविधानत्वं प्रयोजन-मिति ग्रहणे समानविधानं स्यादित्यनेन वक्ष्यमाणत्वेनाप्रतीयमान-स्तुत्यर्थत्वकल्पनायोगाद्वचनानीति बहुवचनोपपत्तिरिति परिहरति * दशम इति * कर्मण्यपि द्वितीयायां तत्क्रियात्वजात्यपेक्षयानुश-ब्दस्य यजिविशेषणत्वोपपत्तेरवान्तरजातितुल्यत्वानावश्यकत्वान्ना-नुयजनकर्मत्वमात्रेणाग्नेर्यागरूपत्वावगतिरित्याह *न चेति * पूर्व-पक्षोक्तदृष्टान्तानुभाषणपूर्वं वैधर्म्यमाह * यस्त्विति * किं चिदकु-र्वतो देवदत्तस्य यज्ञदत्तकर्मकर्तृकानुगमनकर्मत्वायोगात् द्वितीयोक्त-कर्मत्वान्यथानुपपत्त्या कर्तृत्वमात्रोपादाने सति क्रियान्तरानुपादा-नात्तुल्यक्रियाकल्पनं युक्तं चयनसंस्कृताग्निवाचिना त्वग्निशब्देन चयनाख्यक्रियान्तरोपादानान्न तुल्यक्रियाकल्पना युक्तेत्यर्थः ।

तत्संयोगात्क्रतुस्तदाख्यः स्यात्तेन धर्म-

विधानानि ॥ २३ ॥

अग्नेः स्तोत्रमित्यादावग्निशब्दवाच्यचयनसंस्कृतज्वलना-

व्यद्रव्यसंयोगाल्लक्षणयाग्न्याख्यः क्रतुः स्यात्तेन कारणेनाग्नेस्तोत्रादिधर्मविधानान्युपपद्यन्तइत्येवं पूर्वपक्षोक्तलिङ्गपरिहारार्थत्वेन सूत्रव्याख्यानार्थं यत्त्वित्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * अग्नेरिति * अग्निसंयोगाद्यागलक्षणायां यागमात्रप्रसक्तिमाशङ्क्य चित्यविशेषणं तद्भाष्ये कृतं तद्व्याचष्टे *ज्वलनेनेति* व्याख्येयभाष्यानुसारादग्निशब्दश्चेति पूर्वसूत्रस्थवार्त्तिकालोचनया च ज्वलनसामान्येन स्थापनसंस्कृतविशेषो लक्ष्यतइत्यर्थः । वैतसशाखयावकाभिश्चाग्निं विकर्षतीत्यादौ त्वग्निस्थापनात्प्राक् प्रयोगादग्निशब्दस्य स्थललक्षणार्थत्वमुक्तं तत्तेष्वेवेत्येवकारार्थमाह * न चेति * भाष्यकारान्तरकृतानि तु चिन्तान्तराणि कस्मान्नानेन भाष्यकृता दर्शितानीत्याशङ्क्याह * यस्त्विति * फलवदफलवन्नित्यानित्यत्वं[1]विचारणमग्न्याद्युदाहरणेषु पर्णमय्यधिकरणसिद्धो प्राकृतवैकृतत्वविचारश्चास्मिन्नेवोदाहरणे ऽग्न्यतिग्राह्याधिकरणसिद्धविचारस्तु[2] गोदोहनोदाहरणे उत्तरवेदिविकाराविकारकाम्यो गुणो नित्यमर्थं करोतीति व्युत्पादनान्नैमित्तिकं तु प्रकृतौ तद्विकारः संयोगविशेषादिति तृतीयाधिकरणसिद्धः सङ्कर्षे द्वितीये ऽध्याये मध्यमायामुपसद्यग्निश्चीयते प्रकृत्युपकृतत्वादित्यत्राधिकरणे मध्यमायामुपसद्यग्निचयनं सिद्ध्येत् । किं चितावौत्तरवेदिका धर्माः कार्या न वेति सन्दिह्याग्न्युत्तरवेद्योः समुच्चयात् भिन्नकार्यत्वावगमेनाग्नेरुत्तरवेदिकार्यापत्त्यभावावगतेरौत्तरवेदिकधर्मानतिदेशं पूर्वपक्षयित्वा सोत्तरवेदिस्तु क्रतुं चित्वा नोत्तरवेद्या अग्निश्चीयतइति वचनालोचनया समुच्चयावगमे ऽपि चयननिष्पादितस्थलस्याग्निं चिनुतइति द्वितीयोक्ताग्निसंस्कारार्थत्वे ऽस्य योग्यतयाग्निधारणात्मकसंस्कारार्थत्वावगमेनोत्तरवेद्यामग्निं निदधातीत्यग्निधारणाख्योत्तरवेदिकार्यापत्त्यवगमात् कार्यैक्ये ऽपि च वेद्योर्हविष्यासादयतीति वेदिबर्हिषोरिव स्थलोत्तरवेद्योरपि पाक्षिकप्राप्त्यभावेन नियमविध्यभावादन्योन्यनैरपेक्ष्यानवगतेः समुच्चयाविरोधादुत्तरवेदिकार्यापत्त्या स्थलाख्यस्याग्नेस्तद्धर्मातिदेशं सिद्धान्तयितुम् उत्तरवेद्या समुच्चीयमाने ऽपि चयने उत्तरवेदिकार्यापन्ने उत्तरवेदिधर्मा भवेयुरिति वदता तत्रत्यभाष्यकृतौत्तरवैदिकधर्मग्राहित्वलक्षणस्य तद्विकारत्वस्यातद्विकारत्वपूर्वपक्षनिरासपूर्वमुपपादयिष्यमाणत्वात् सिद्धवच्च समुच्चयोक्त्या बाधरूपतद्विकारत्वानिरासेन बाधरूपस्यातद्विकारत्वस्य तत्र वक्ष्यमाणत्वात्तद्-

१ नित्यानित्यत्वेति २ पु० ना० ।

२ अग्न्यतिग्राह्याधिकरणसिद्धो नित्यानित्यत्वविचारस्त्विति २ पु० पा० ।

धिकरणसिद्धः न केवलं गतार्थत्वादुपेक्ष्यं किं त्वप्रसक्तत्वादपीति इहेत्यनेनोक्तं कस्मात्तर्हि तेन कृत इत्यपेक्षायामुपहासार्थम् * स्मरणेत्युक्तम् * प्रासङ्गिकमधिकरणद्वयं समाप्य प्रकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * पूर्वत्र सम्भवाद्ध्यादिर्न भेदक इत्यर्थः ।

॥ मासाग्निहोत्रादीनां कर्मान्तरताधिकरणम् ॥ ११ ॥

प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम् ॥ २४ ॥

प्रकरणान्तरविचारस्यानन्तरासङ्गतिमाशङ्क्याह * गतिमिति * प्रासङ्गिकचिन्तावदपवादचिन्तापि प्रकृताव्यवधायिकेति सू-
६।१७।१ चयितुमपवादः प्रसक्तत्वेनोपचरितः गुणचिन्तयापि प्रकरणान्तरचिन्तायाः सङ्गत्यभावमाशङ्क्य भेदकान्तरस्यावाच्यत्वात्पारिशेषिकी सङ्गतिः पञ्चस्वित्यनेनोक्ता । पूर्वपक्षमाह * तत्र तावदिति * दर्शपूर्णमासवैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधसुनासीरीयाग्न्यादिशब्देन गृहीतानि । श्लोकार्थमुपपादयति *यथैवेति* भाष्ये कालविध्युक्तेः प्रयोजनमाह * न चेति * ननु नित्ये ऽग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासयोश्च जीवनस्य निमित्ततयाप्यन्वये तावत्कालमनुष्ठेयत्वावगतेर्जीवनावधिकालावरोधान्मासविधिर्न भवतीत्याशङ्क्याह *न चेति* अप्रकरणाधीतस्यापि मासस्य साक्षात्कर्मान्वयविधेः प्रकरणाधीतेन कालेन तुल्यबलत्वाविरोधमभ्युपगम्यातुल्यकल्पत्वेनातुल्यबलत्वाशङ्कानिरासायातुल्यकल्पजरावधित्रिंशद्वर्षपरिमितकालान्तरपरामर्शादिशब्दः जीर्णस्यापि सहायोपादानेनानुष्ठातुं शक्तस्य जीवनावधिकालो ऽसहायस्य जरावधिः प्रविव्रजिषोः त्रिंशद्वर्षपरिमित इति जीवनादिकालानां व्यवस्थितविकल्पवदत्यन्तविरक्तस्य शीघ्रं प्रविव्रजिषोर्मासो ऽपि वा व्यवस्थितविषयतया विधातुं शक्य इत्याशयः काम्यप्रयोगस्य वा सायं प्रातःकालत्वावगमे ऽपि सायं प्रातर्मासं जुहुयादित्यन्वयोपपत्तेर्विरोधिकालान्तरानवगमान्मासविधिर्भविष्यतीत्यन्यथा परिहरति * यो वेति * नन्विति भाष्येण मासविधेर्नित्याग्निहोत्रादिविषयत्वे प्रकरणबाधदोषाण्याशङ्क्य काममित्यनेन परिहृतं तद्व्याचष्टे * प्रकरणस्य चेति * प्रकरणानुग्रहार्थं दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचतीत्यग्निहोत्रादीनां पर्युदस्तानां प्रतिप्रसवो ऽयमिति पक्षान्तरमाह * अथ वेति * दीक्षितस्य दानहोमपाकप्रतिषेधे ऽविशेषात्सर्वपाकदानहोमप्रतिषेधः स्यादिति दशमाधिकरणे ऽपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात् प्रतिषेधे विकल्पः स्यादिति सिद्धान्तसूत्रेण पर्युदासत्वस्य वक्ष्य-

माणत्वात्प्रतिषेधोक्तिः पर्युदासलक्षणार्था । एवमपि प्रकरणानुग्रहः कथमित्याशङ्क्याह * स त्विति * कौण्डपायिनप्रयोगमध्ये. प्रतिप्रसवकरणात्प्रकरणपाठो युक्त इत्याशयः । अस्मिन्पक्षे प्रकरणपाठोपपत्तावपि तद्व्यापाराभावात्प्रकरणाननुग्रहेणापरितोषात्सिद्धान्ते चाग्निहोत्रादिसंज्ञानां षण्मासपरिमितानां षण्णां षण्मासपरिमितसोमयागसहितानां सम्वत्सरपरिमितमत्र प्रयोगवचनेन फलविधिसूचनार्थं स्वगतमाह * अथ वेति * न चान्यसाहित्यमात्रेणान्यत्वापत्तिरित्याह * न हीति * नन्वगतफलस्याग्निहोत्रादेर्नैराकाङ्क्ष्यात्फलान्तरान्वयानुपपत्तेः फलान्तरान्वयादेवान्यतापत्त्यतइत्याशङ्क्याह * न चेति * ननु कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वादित्यत्र करणस्य क्रत्वन्तरगमनविधिनिषेधान्न पूर्वस्याग्निहोत्रादेः कौण्डपायिनान्तःपातो युक्त इत्याशङ्क्याह * न चेति * अतिदेशः क्रत्वन्तरान्वयासम्भवे ऽप्युपदेशतो ऽन्वयाविरोधः स्वशब्दगिरोक्तः। पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * यथाभाष्यं सिद्धान्तं दूषयितुमुपन्यस्यतीति पूर्वत्रासम्भव्युपसल्लक्षणगुणरूपेण हेतुना भिन्नतेत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * स्वार्थोपसद्भावे ऽपि पश्वङ्गपरिधिप्रहरणस्य हारियोजनकाललक्षकत्ववत् परार्थानामप्युपसदामग्निहोत्रादिकाललक्षणकृतोपपत्तिमाशङ्क्य * परार्था वेत्युक्तम् * हारियोजनस्य ज्योतिष्टोमावयवत्वात्परिधिप्रहरणस्य पशुद्वारा ज्योतिष्टोमाङ्गत्वात्*एकप्रयोगवचनग्रहणाद्युक्तम्*काललक्षकत्वं न त्विहैव प्रयोगवचनग्रहणमस्तीत्याशयः । एकप्रयोगवचनग्रहणाभावे ऽपि दर्शपूर्णमासयोः सोमकाललक्षणकत्ववदुपपत्त्याशङ्कानिराससूचनार्थो वाशब्दकृतः । दर्शपूर्णमासस्य सोमाधिकरणप्रतिपत्त्या काललक्षणा युक्ता उपसदां तु क्रत्वन्तरमध्यपातित्वाक्रत्वन्तरप्रयोगमध्ये च क्रत्वन्तरानिषेधादग्निहोत्राद्यधिकारप्रतिपत्त्यर्थत्वेन काललक्षणार्थत्वानुपपत्तेः क्रमप्रतिपत्त्यर्था लक्षणा वाच्या न च भिन्नप्रयोगवचनगृहीतानां क्रमो ऽस्तीत्याशयः । ता इत्यनेनाग्निहोत्राद्यङ्गत्वेनोपसद्विधिरभिप्रेतः।प्रति प्रसवे ऽग्निहोत्राद्यङ्गत्वाद्विधेः सत्रैकदेशत्वे चोपसदुत्तरकालत्वस्यापि सोमयागवत्प्राप्तेरविधानान्न वाक्यभेदो ऽस्तीत्याशङ्क्याह * तस्मादेवेति * अङ्गत्वाविधाने ऽप्युपसदुत्तरकालत्वस्य प्रतिप्रसवे ऽवश्यविधेयत्वान्निर्ज्ञातसायमादिकालत्वेन च सत्रत्वोपाधिककालाग्रहणात्सत्रैकदेशत्वे ऽपि विधेयत्वावगतेर्वाक्यभेदो ऽपरिहार्य इत्याशयः । कर्मान्तरत्वे ऽपि तर्हि नामातिदेशतो निर्ज्ञातकालत्वात्तस्य च प्रयोगवचनाद् बलीयस्त्वो-

६।१८।१

दकादपि बलीयस्त्वेन सत्रप्रयोगवचनेनोपसदुत्तरकालत्वाग्रहणाद् नेकार्थविधिः स्यादित्याशङ्क्याह * कर्मान्तरेति * उपसंहरति * तस्मादिति * दूषयितुम् * आरभते इदं त्विति * वाक्यभेदाख्यप्रसिद्धभेदकान्तरापत्तिदोषे ऽभिहिते वाक्यभेदोक्त्या चोदिते हि तदर्थत्वात्तस्य तस्योपादिश्यतेत्यनेन गुणस्यानेकात्मकत्वनिमित्तपूर्वत्रासम्भवलक्षणभेदकत्वहेतूक्तेर्न भेदकान्तरापत्तिरित्याशङ्का * अथ वेत्युक्तम् * प्रकरणान्तरानवकाशमुपपादयति * तथा हीति * दर्शपूर्णमासाद्युदाहरणाव्यापकत्वादपि न वाक्यभेदो भेदहेतुरित्याह * किं चेति * सत्रैकदेशत्वेनाग्निहोत्रादिविधावुपसदुत्तरकालसोमरूपयागसत्रैकदेशसाहचर्येणाग्निहोत्रादेरपि सत्रैकदेशस्य तदुत्तरकालत्वप्राप्तेरग्निहोत्रे ऽपि वाक्यभेदस्य शक्यपरिहारत्वं शक्त्या सूचितम् । श्लोकं व्याचष्टे * मासमिति * न चोपसदो ऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्चेति भाष्यपर्यालोचनमात्रेणानुषङ्गमा-
६१९।१ शङ्कते * तत्रेति * निरस्यति * तदिति * श्लोकं व्याचष्टे * मासमिति * न चोपसदो ऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्चेति भाष्यपर्यालोचनमात्रेणानुषङ्गमाशङ्कते * तत्रेति * श्लोकं व्याचष्टे * तत्रेति * अनुषङ्गवादिनमुपहसति * यस्त्विति * उपहासाङ्गं प्रति वेदाननुज्ञातोपसदावृत्त्यनौचित्यत्वादनिष्टापत्तिमाह * तत्र त्विति * क्त्वाप्रत्ययस्य पूर्वकालमात्रवाचित्वादग्निहोत्रात्प्राक् कृतानामुपसदां दर्शपूर्णमासादिपूर्वकालत्वोपपत्तेर्नानुषङ्गेण वृत्त्यापत्तिरिति शङ्कते * तथेति * सर्वत्रानुषङ्गस्य यत्प्रयोजनं सर्वेभ्यः प्रागनुष्ठानं तत्संपादनमित्यर्थः। शब्दोच्चारणमपि तद्ध्युपसद्वत्सकृदेव स्थितं सदनुषङ्गलभ्यं सर्वेषामग्निहोत्रादीनामुपसदुत्तरकालत्वबोधलक्षणमुपकारं करिष्यतीत्यनुषङ्गानर्थक्यमिति परिहरति * तथा सतीति * कथमित्यपेक्षायां पाठक्रमानुरोधेनेतरेषामग्निहोत्रोत्तरकालतोक्ता यथाभाष्यं सिद्धान्तव्याख्यादूषणमुपसंहरति * तस्मादिति * स्वमतेन सिद्धान्तमुपक्रमते * इतीति * श्लोकं व्याख्यास्यन्प्रकरणान्तरोक्तिं तावत्प्रकृतबुद्धिविच्छेदाशयत्वेन व्याख्यातुमाह * इह तावदिति * अनुपादेयान्वये कर्मणो विधेयताभेदहेतुत्वस्यासिद्धावस्थत्वात्केनापीत्यनवक्लृप्तिः अतिरात्रइत्यादौ विपरिवृत्तिसद्भावे प्रकरणान्तरस्य धात्वर्थभेदकत्वाभावात्प्रकरणान्तरं सदप्यनुपयोगीत्यर्थः। प्रकरणान्तरोक्तेश्च प्रकृतबुद्धिविच्छेदाशयतोत्तरसूत्रे स्पष्टयिष्यत इत्याह * तथा चेति * श्लोकं व्याख्यातुमुपक्रमते * सर्वत्र चेति * व्याचष्टे * तत्रेति *

प्रदेशान्तरस्थे कर्मणि प्राप्तिबुद्ध्यभावादुपादेयस्यापि गुणस्याश-क्यविधित्वाशङ्कोद्देशोक्त्या निरस्ता । स्वभावतः प्राप्तिबुद्ध्यभावे ऽपि एकोद्देशेनेतरोपादानं विनान्वयायोगादुपपदश्रुतौ च कर्मानु-वादाकाङ्क्षणात् यत् जुव्हति[1] तदाहवनीयइत्युद्देशात्प्राप्तिबुद्धिः सम्भव-तीत्याशयः । यस्मिन्देशे काले वा कर्म चिकीर्ष्यते तस्मिन्देशाद्यनु-पादेयपञ्चकस्यापादयितुमशक्यत्वाद्देशाद्यन्वये तदुद्देशेनैव कर्म-विधेयमित्युक्ते तथाप्यन्यार्थेन विधेयत्वात्समादिविधिवन्न कर्मभेदा-पत्तिरित्याशङ्क्य*परोद्देशेन चेत्याद्युक्तम्* समादावपि विधिसाम- ६२०।५
र्थ्यात्कर्मान्तरे बुद्धिर्भवन्ती बलीयस्या विपरिवृत्त्या वार्यते तदभावे विशिष्टविध्युपपत्तेर्न भेदबुद्धिर्बाधितुं युक्तेत्याशयः । एतदेवरूपको-क्त्या विवृणोति * एवं हीति * सामान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृते योजय-ति * तदिहेति * ननु सन्निधेर्यद्वृत्तयोगलक्षणस्य चोद्देशस्य प्रा-प्तिबुद्धिहेतोरभावे ऽपि नामधेयात्प्राप्तिबुद्धिर्भविष्यतीत्याशङ्कते * ननु चेति * ननु नाम्ना पूर्वकर्मणि बुद्धिस्थीकृते ऽपि नामैक्य-स्यानैकान्तिकत्वेन तदेवेदमिति तत्त्वप्रत्यभिज्ञाभावान्नोत्पत्तिः प्रति-बद्धुं शक्येत्याशङ्क्याह * ततश्चेति * बुद्धिस्थत्वे ऽपि ६२१।१
प्रत्यभिज्ञानाभ्युपगमे सन्निधाने ऽप्यप्रत्यभिज्ञापत्तेर्बुद्धिस्थत्वमा-त्रेण प्रत्यभिज्ञाया वक्तव्यत्वात् नामापि प्रत्यभिज्ञाहेतुत्वा-दुत्पत्तिं प्रतिबध्नातीत्याशयः । यतश्च नाम्नो ऽप्युपनयन-शक्तिरस्तीति ततश्चेत्यनेन परामृष्टान्तरार्थं विवृणोति * यत्रेति * सन्निधेस्तावद्दौर्बल्ये ऽप्यविलक्षणकर्मोपस्थापकत्वात्प्रत्यभिज्ञाहेतुता युक्तेति परिहर्त्तुमारभते * उच्यतइति * श्लोकं व्याचष्टे * स-न्निधाने हीति * नाम्नस्तु पूर्वकर्मोपस्थापकत्वस्य पूर्वकर्मवाचि-त्वनिमित्तकत्वादाख्यातस्य च पूर्वकर्मविषयत्वं विना नाम्नः पूर्वक-र्मवाचित्वानवधारणात्पूर्वकर्मोपस्थापकत्वानुपपत्तेर्नोत्पत्तिप्रतिबन्ध-कत्वं सम्भवतीति परिहरति*नामधेयं पुनरिति*अभ्युपेत्याप्युपस्था-पकत्वं भावनावाचित्वाभावात्तदुपस्थापकत्वं न सम्भवतीत्याह*किं चेति * श्लोकं व्याचष्टे *सामानाधिकरण्येन हीति*वाक्यार्थत्वात् प्रधानभूता भावना * प्रयोजनशब्देनोक्तेति सूचनायेतीत्युक्त-म् * परमार्थतस्तु वैलक्षण्याद्धात्वर्थो ऽपि नोपस्थाप्यतइत्याह * अथ वेति * नन्वाख्यातोक्तरूपानुपस्थापने ऽपि नित्याग्निहोत्रविधि-स्थनामोक्तस्य स्वरूपस्योपस्थापनं भविष्यतीत्याशङ्क्य विधिविषयी-कृतस्य रूपस्योपस्थापनीयत्वात् भावार्थाधिकरणन्यायेन च धात्वर्थ-

[1] जुहुयादिति २ पु० पा० ।

स्य धातुना विधिविषयीकरणान्न नाम्नोपस्थापनं सम्भवतीत्येवं निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे*असत्त्वेति * द्रव्यशब्देन सत्त्वशब्दं निष्प-
६२२।१ न्नरूपवाचितया व्याख्याय तदुपपादनार्थम् * लिङ्गेत्युक्तम् * लिङ्गसंख्यवाचिन्याः सुपः प्रातिपदिकपरत्वस्मृतेस्तस्य च प्रातिपदिकार्थः सत्तेति सत्त्ववाचित्वस्मृतेर्लिङ्गसंख्यान्वयार्हत्वेन प्रातिपदिकत्वात्सत्त्ववाचितेत्याशयः । नन्वसत्वभूतस्य धात्वर्थस्य धातुना विधिविषयीकृतस्य नाम्नानुपस्थापनाद्भेदे ऽभ्युपगम्यमाने ऽति रात्रश्चतुर्विंश इत्यादावाख्याताश्रुतेरसत्त्वभूतधात्वर्थानुपादानात् सत्त्वभूतस्यैव धात्वर्थस्यातिरात्रः कार्यश्चतुर्विंशः कार्य इत्यादिविधिपदाध्याहारेण नाम्ना विधिविषयीकृतस्य प्रकरणान्तरे ऽपि नाम्नोपस्थापनसम्भवादकर्मान्तरत्वापत्तेः प्रकरणान्तरोक्तिरनर्थिका स्यादित्याशङ्काभ्युपगमेन तावत्परिहरति * यत्र त्विति * अवभृथं यन्तीत्यादावाख्यातश्रुतावसत्त्वभूताया भावनाया विधिविषयीकृताया नाम्नानुपस्थापनात्प्रकरणान्तरेण भेदसिद्ध्यर्थत्वात्प्रकरणान्तरोक्त्यर्थवत्त्वशङ्कानिरासार्थम् * भावना वेत्युक्तम् * शुद्धाया भावनाया विधिविषयत्वायोगात्तदनुरञ्जकस्य च यागाख्यधात्वर्थस्य वारुणेनैककपालेनावभृथं यन्तीति वारुणशब्दोक्तद्रव्यदेवतान्वयप्रकल्पितेन याजिना भावनानुरूपेणोक्तावपि प्रकरणान्तरे यज्यभावेनासत्त्वभूतधात्वर्थानुरक्तात्मना भावनानुक्तेर्धात्वर्थाधीननिरूपणत्वाच्च भावनायास्तद्भेदं विना भेदो न युक्त इत्याशयः । पूर्वकर्मोपस्थापनसम्भवे ऽनुपादेयान्वयसहकृतस्यापि प्रकरणान्तरस्य भेदकत्वं नास्तीत्येकेनेत्यनेनोक्तम्। असत्त्वभूतधात्वर्थानुपादाने तावदुदाहरणमाह * तद्यथेति * गवामयने प्रायणीयसञ्ज्ञमतिरात्रसंस्थं प्रथममहश्चतुर्विंशसञ्ज्ञं च द्वितीयं पृष्ठाभिप्लवसञ्ज्ञाश्च षडहा विहिताः प्रकरणान्तरे ऽतिरात्रइत्यादिवचनेनोपस्थाप्य यं कामयन्ते तमेतेनाप्नुवन्तीत्यादिवचनान्तरेण फले विधीयन्तइत्यर्थः । एकस्य शब्दस्य पूर्वकर्मोपस्थापने ऽन्यत्र च विधौ व्यापारायोगादेकेनोपस्थाप्य * अपरेण विधीयतइत्युक्तम् * असत्वभूतधात्वर्थानुरक्तात्मना भावनानुरक्तावुदाहरणमाह * यथा चेति * वारुणया निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्तीति वरुणप्रघासप्रकरणस्थेनावभृथशब्देन सौमिकमवभृथाख्यं कर्मोपस्थाप्य निष्कासाख्यं ऽङ्गसंस्कार्यं फलोक्त्युपलक्षिते यन्तीत्यवभृथानुष्ठानार्थप्राप्तगमनानुवादिप्रत्ययानुग्रहार्थधातुपरेण विधीयतइत्यर्थः । तृतीयया तु निष्कासस्य साधनत्वोक्तावपि निष्कासस्य

वारुणयामिक्षायागोपयुक्तद्रव्यशेषत्वात्तुषाणां चाग्नेययागाङ्गद्रव्यशेषत्वात् यत्किं चित्सोमलिप्तं तेनावभृथं यन्तीतिवत्प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीतिवच्च प्रतिपाद्यस्वरूपसंस्कार्यत्वाविरोधः । प्रकरणान्तरोक्त्यर्थत्वाय भेदपक्षमाह * यदा त्विति * संस्कार्योपलक्षणायादिशब्दः नाम्ना पूर्वकर्मोपस्थानादुत्पत्तिप्रतिबन्धमाशङ्क्यो * त्पत्तीत्युक्तम् * विधिविपरिवृत्तिरेवोत्पत्तिं प्रतिबध्नाति न स्वरूपविपरिवृत्तिः स्वरूपप्राप्तावपि दध्यादिवत् विधेयत्वोपपत्तिरित्याशयः । नाम्नोत्पत्तिविधिसहचरितेनोत्पत्तिविधिविपरिवृत्तिमाशङ्क्य साक्षाद्विधिविपरिवृत्तिः प्रतिबन्धिका नान्यद्वारेति सूचयितुम् * बलीयस्येत्युक्तम् * यावद्विधित्वमनिवार्यमाणं तावत्सर्वं भिनत्ति न त्वस्वभूतधात्वर्थावच्छिन्नभावनामेव केवलमिति यावच्छब्दार्थः । भाव्यनिष्ठत्वाद्भावनाया धात्वर्थभेदं विनापि प्रत्यभिज्ञानाभावे भाष्यभेदाद्भेदोपपत्तेर्धात्वर्थप्रत्यभिज्ञामात्रेणोभयाभेदायोगाद्दध्यादिवच्च विधेयत्वानपेक्षयागादिस्वरूपाप्राप्तेर्विधिविषयत्वविपरिवृत्तिनिरपेक्षस्वरूपविषयविपरिवृत्त्ययोगान्नाम्ना विधिविषयभूतधात्वर्थविपरिवृत्तेरेव कृतत्वेनोभयभेदस्याप्ययोगात्पक्षद्वयापरितोषेण भावनामात्रभेदं धात्वर्थभेदं च स्वमतेनाह * परमार्थतस्त्विति * आसनमुपवेशनमुपायश्चोपगमनं तौ वाच्यतया विद्येते ययोर्धात्वोस्तत्परप्रत्ययचोदिते कर्मणि तस्यैव पूर्वविहितस्य धात्वर्थस्य नाम्नोपादानाद्धात्वर्थे विभिद्यत इत्युक्ते ऽग्निहोत्रादिवन्नाम्नानुपस्थापनमाशङ्क्य तद्वैषम्याय धात्वर्थश्रुत्युक्तिः । श्लोकं व्याचष्टे * नामेति * विधिपदानपेक्षस्यापि नाम्नो विधिविषयभूतधात्वर्थोपस्थापनोपपत्तिसूचनार्थो मात्रशब्दः प्रकरणान्तरस्थस्यापि यागस्य प्राग्विधिविषयीकृतत्वं विवक्षित्वा प्राकृतत्वोक्तिः । सत्रशब्दस्योपलक्षणार्थत्वादवभृथाख्ययागाभेदे ऽपि च भावनाभेदात्तथावभृथः साम्यादिति सप्तमाधिकरणे वक्ष्यमाणसौमिकावभृथभावनाधर्मातिदेशाविरोधात्करणत्वेन वावभृथस्यातिदेशायोगे ऽपि स्वशब्देनोपदिष्टस्य स्वधर्मसन्निधापकत्वात्काम्यगुणाश्रयभूताग्निहोत्रादिवदतिदेशनिमित्तमभिप्रेत्यावभृथनाम्नो ऽतिदेशकत्वोक्त्युपपत्तेरवभृथे ऽप्ययमेव प्रकारः अतो नाम्नोपस्थापनाद्धात्वर्थाभेदे ऽपि भावनाभेदस्य प्रकरणान्तरहेतुकत्वात्प्रकरणान्तरोक्तिरर्थवतीत्याह * तस्मादिति * भाष्यमपि गमयति * भाष्येति * नन्वनुपादेयान्वयसहकृतस्यासन्निधेर्भेदहेतुत्वे ऽथोच्यतेत्यादिभाष्येण वाक्यभेदहेतुत्वोक्तिरयुक्ता स्यादित्याशङ्क्याह * अथेति * न च यत्स-

मित्सम्बन्धेन क्रियतइत्यभ्यासाधिकरणभाष्यं समिदादिपदस्य देवतानभिधायित्वाद् गुणहेतुकभेदाभावे ऽप्यभ्युपेत्यवादत्वेन यथा समर्थितं तथेदमपि समर्थनीयमित्यर्थः ।

॥ आग्नेयादिकाम्येष्ट्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

फलं चाकर्म सन्निधौ ॥ २५ ॥

ननु तदिह षड्विधः कर्मभेदो वर्त्तिष्यतइति भाष्ये षण्णामेव भेदहेतुत्वप्रतिज्ञानात्तेषां च पर्यवसितत्वात्किमर्थमेतत्सूत्रमित्याशङ्क्याह * एवमिति * सर्वभेदहेतुसमाप्तावपि करणान्तरस्यैवानुपादेयान्वयसहकृतासन्निधिलक्षणप्रकारविशेषोक्त्यर्थमेतत्सूत्रमित्यर्थः । अन्तरशब्दस्य भेदवाचित्वाद्भेदशब्दस्य च विशेषवाचित्वात्प्रकारान्तरशब्देन प्रकारविशेषोक्तिः । एतदेव विवृणोति * स-
६२३।६ र्वेति * कालान्वयवाक्योदाहरणानभिव्यक्तावपि कालस्य कथंचित्कर्मानुरोधेनापादनाशक्तेरनुपादेयतया निःशङ्कत्वान्निमित्तस्य तु साम्युत्थानादेरापादयितुमपि शक्यत्वाद्देशस्यापि सरस्वतीदक्षिणतीरादेरुत्तरतः सरस्वतीप्रवाहनयनापादनशक्तेः फलसंस्कार्ययोस्तूपादेयत्वाशङ्काया वार्त्तिकएव वक्ष्यमाणत्वात्कालान्वयवाक्योदाहरणभ्रान्तिः फलं च भेदकमिति भाष्यात् कारणान्तरव्युत्पादनाशङ्कां निराकर्त्तुमाह * तत्रेति * प्रकरणान्तरस्यानुपादेयान्वयानपेक्षस्य द्वाशाहीनस्येत्यादौ भेदकत्वादर्शनात्कथं भेदकत्वेनेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन प्रकरणान्तरस्य भेदकत्वे फलाद्यनुपादेयमपि सहकारि न तन्निरपेक्षं प्रकरणान्तरं भेदकमित्युक्ते कथं तस्य सहकारितेत्यपेक्षायामहीनादिवत्सन्निधिहेतुभूतस्यादृश्यत्वादेव कथं शब्दोपबन्धस्यानुपादेयान्वये कर्मणो ऽसत्त्वादित्यकर्मसन्निधिशब्देनोक्तमित्येवं सूत्रव्याख्यानार्थं तद्भाष्यमित्याशयः । एवं चासन्निधेरेव भेदहेतुत्वावधारणान्नाम्ना धात्वर्थोपस्थापने ऽप्यनुपादेयान्वये भावनोपस्थापनहेतोः कस्य चिदभावाद्भावनाभेदं सूचयितुं तदुदाहरणस्यानारभ्याधीतस्याभावात्प्रकरणान्तरशब्देनासन्निधिलक्षणयोच्यतइति गम्यते । नन्वनुपादेयमात्रान्वयकृतभेदोक्त्यर्थत्वे ऽस्य सूत्रस्य फलवद्देशनिमित्तयोरप्युपादेयतोदाहरणपूर्वं कस्मान्नोपपादितेत्याशङ्क्याह * तत्रेति * दक्षिणात्वस्य स्वभावसिद्धदेशविशेषोपलक्षणार्थत्वादापाद्यस्य चोपलक्षणत्वायोगाद्देशस्योपादेयत्वाशङ्कानुपपत्तेः । प्राक् सिद्धिं च विना निमित्तत्वायोगान्निमित्तस्यापि कर्मतन्त्रापाद्यत्वलक्षणोपादेयत्वशङ्कानुपपत्तेर्नेह देशनिमित्त उदाहृत इत्यर्थः ।

पूर्वसूत्रार्थस्पष्टीकरणार्थत्वे ऽस्य सूत्रस्याधिकरणभेदायोगात्पूर्वाधिकरणे ऽनुपादेयान्वयस्य भेदकत्वे व्युत्पादिते फलादेरुपादेयत्वात्पूर्वाधिकरणविषयत्वं नास्त्यनुपादेयत्वाद्वास्तीति पूर्वाधिकरणविषयाविवेकायैतत्सूत्रमिति व्याख्यान्तरं भाष्यानुसारार्थं सूचयितुमधिकरणशब्दः । पूर्वाधिकरणे तर्हि कस्माद्देशादिवाक्यं नोदाहृतमित्याशङ्क्य कालवाक्योदाहरणस्योपलक्षणार्थत्वाद्व्याख्यातृभिर्दर्शनीयमित्याह ॥ पूर्वत्रैव त्विति ॥ दर्शयति ॥ तद्यथेति ॥ एकेन सङ्कल्पितसत्त्रानारम्भस्य निमित्ततोच्यते परेणाध्यारब्धसमाप्तेरिति दर्शनायोदाहरणद्वयं सासिशब्दो ऽर्द्धवाची शम्याया दूरे प्रक्षेपो यस्मिन्देशे स शम्यापरासः । न चाग्नेयवाक्ये ऽतिरात्रादिवाक्यवद्यज्यश्रुतेरसत्त्वभूतधात्वर्थानुपादानादाग्नेयशब्देन प्रकृतिभूतदार्शपौर्णमासिकाग्नेययागोपस्थापनोपपत्तेर्भावनाभेदे ऽपि धात्वर्थभेदो नास्तीत्याशङ्कां निराकर्त्तुम् । आग्नेयशब्दस्य नामधेयत्वाभावात्तत्प्रकृतयागोपस्थापकत्वं सम्भवतीति परिहारसम्भवे ऽपि प्रौढ्या नामधेयत्वे ऽप्यनुपस्थापकत्वं वक्तुं यजिं विना वाक्यासमाप्तेरसमाप्तस्य च वाक्यान्तरानन्वयात् वाक्यान्तरस्थयज्यपेक्षानुपपत्तेरवश्यकल्प्येन यजिना नामार्थविलक्षणसत्त्वभूतधात्वर्थप्रतीतेर्नोपस्थापनं भवतीति परिहारमाशङ्कापूर्वमाह ॥ यद्यपि चेति ॥ धात्वर्थावच्छिन्नभावनाभेदोक्त्यर्थं कर्मान्तरशब्दः । संस्कार्यत्वाधिकरणे विचार्यमित्यपेक्षायामाह ॥ फलेति ॥ प्राधान्यलक्षणस्योपादेयत्वशङ्कानिरासहेतोर्द्वयोस्तुल्यबलत्वात्फलोदाहरणेन संस्कार्योदाहरणमप्युपलक्षितमित्याशयः । किं तर्हि तयोरुदाहरणमित्यपेक्षायामाह ॥ तत्रेति ॥ त्रैधातव्यवाक्ये संस्कार्यवाचिशब्दाभावात्कथं संस्कार्योदाहरणतेत्याशङ्क्याह ॥ यजमानेति ॥ दीक्षणीयाकार्यं यजमानसंस्कारलक्षणार्थेन दीक्षणीयाशब्देन विशेषणभूतसंस्कार्ययजमानलक्षणे ऽप्यवसीयतइत्याशयः । प्रकरणान्तरशब्दव्याख्यार्थत्वेनाकर्मसन्निधिशब्दव्याख्यानार्थतयानारभ्येतिभाष्यं व्याचष्टे ॥ अनारभ्येति ॥ किं प्राप्तमिति पूर्वपक्षभाष्याशयमाह ॥ तत्रेति ॥ उपनयनादिवच्चाकर्मकालस्यापि संस्कारस्योपपत्तेः स्वतन्त्रविहितयापि त्रैधातव्यया ज्योतिष्टोमादियजमानैः संस्कर्त्तुं शक्य इति अनेनोपलक्षिते स्वारसिकप्रवृत्तिसम्भवे ऽपि अप्रवर्त्तमानं प्रत्यृतौ भार्यामुपेयादित्यादिनियमविधिदर्शनाद्यदाग्नेयं कुर्यात्तद्रुक्काम इति च

१ नामार्थैलचणेति २ पु० पा० ।

२ ज्योतिष्टोमादिरिति २ पु० ना० स्वयमेव यजमान इति पा० ।

विधायकस्य फलविषयत्वव्याख्योपपन्नेर्विधायकोपपत्तेर्विधायकसद्भावस्य वक्तुं शक्यत्वान्न शक्यतइति सिद्धान्तभाष्यमयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * सिद्धान्तेति * असाधकं तु तादर्थ्यादिति षष्ठाद्यसिद्धान्तसूत्रेण विध्यन्यथानुपपत्त्या कामनोपबन्धाच्च स्वर्गादेः साध्यत्वप्रतीतेस्तादर्थ्येन कर्मविधावुक्ते प्रत्यर्थं चाभिसंयोगात्कर्मतो ह्यभिसम्बन्धस्तस्मात्कर्मोपदेशः स्यादित्यनेनार्थ्यमानं स्वर्गादि प्रतीत्य लक्षणीकृत्योद्दिश्य तदाभिमुख्येन तत्तन्त्रतया कर्मणः समीहितस्वर्गाद्यन्वयावगतेरिति वदता फलस्योद्देश्यत्वादपि तादर्थ्येन कर्मविधिरिति वक्ष्यमाणत्वान्न कर्मतन्त्ररूपोपादेयत्वेन विधिः सम्भवतीत्याशयः । ननूद्देश्ययोरपि देशकालयोर्विधेयत्वदर्शनान्नोद्देश्यत्वमात्रेण विधेयता निराकर्त्तुं शक्येत्याशङ्क्याह * विधीयमानं हीति * देशकालयोः सिद्धवत्काररूपोद्देश्यत्वे ऽपि स्वारसिकप्रवृत्तिविषयत्वापादकप्रयोजनाकाररूपेणोद्देश्यत्वाभावात्स्वरूपतश्च सिद्धवत्कृत्य निर्देशे ऽपि कर्माङ्गत्वेनाप्राप्तत्वाद्विधेयत्वोपपत्तिः । फलस्य तु प्रयोजनाकाररूपेणोद्देश्यत्वात् न विधेयत्वोपपत्तिरित्याशयः । विधायकस्य च फलविषयत्वाभ्युपगमे कर्मविषयत्वायोगात्तस्य निष्फलत्वं स्यादित्यभिधानार्थं न हीति भाष्यं व्याचष्टे * क्रियापि चेति * द्वयं तर्हि विधीयतामित्याशङ्क्याह * न चेति * यस्य पिता पितामहः सोमं न पिबेदित्युद्दिश्यमानयोरिव विधीयमानयोरप्यन्योन्यानाकाङ्क्षत्वेनान्वयापत्तेरवश्यमेकोद्देशेनेतरस्मिन् विधेः फलस्योक्तेन न्यायेनोद्देश्यत्वावधारणात्कर्मणो विधेयतावसीयतइत्याशयः । फलोद्देशेन कर्मविध्युक्तेः प्रकृतोपयोगमाह * ततश्चेति * ननु फलस्योद्देश्यतायाः स्वर्गकामाधिकरणसूत्रोक्तत्वाद्भेदहेतुत्वसम्भवे ऽपि संस्कार्यस्योद्देश्यतायाः क्व चिदनुक्तत्वान्न सम्भवतीत्याशङ्क्य तथापि फलवत्संस्कारकर्मप्रतिप्राधान्याभ्युपगमाद्विधेयत्वे ऽप्राधान्यापत्तेरुद्देश्यत्वावगमाद्भेदहेतुत्वमतिदिशति * एतेनेति * फलस्य चानुपादेयत्वानभ्युपगमे नित्यप्रयोगव्यतिरिक्ते फलकामनातन्त्रप्रयोगकल्पनानुपपत्तेर्नित्यएव प्रयोगे फलकामनाप्रसङ्गात्कामयेदिति वा श्रुतेः कर्माङ्गत्वेन कामनाविध्ययोगान्नित्यानित्यसंयोगविरोधः स्यादित्यभिधानार्थमपि चेति भाष्यं व्याचष्टे *
६२४।२ किं चेति * प्रथमार्थे तसिः तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

॥ अवेष्टेरन्नाद्यफलकत्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

सन्निधौ त्वविभागात्फलार्थेन पुनः श्रुतिः ॥ २६ ॥

अनुपादेयान्वयमात्रस्यासन्निधिसहकृतस्य भेदकत्वे फलमात्रे प्रत्युदाहरणानुपपत्तिमाशङ्क्याह * सर्वेषामेवेति * स्विष्टकृतं यजतीति विहितस्विष्टकृद्यागसन्निधौ शेषादिति वाक्यान्तरे शेषसंस्कारार्थत्वेन स्विष्टकृद्यागविधानात्संस्कार्योदाहरणत्वं भाष्यालोचनयैतच्छब्दएव फलवाक्यं विपरिवृत्तिहेतुरिति कस्य चिच्छङ्कां निवर्त्तयितुं भाष्योदाहृतफलसद्भावे ऽपि उदाहरणान्तरं न्यायशास्त्रे पूर्वपक्षाशङ्कां विना प्रत्युदाहरणानर्थक्यापत्तेस्तत्प्रदर्शनार्थं किं प्राप्तमिति भाष्यं व्याचष्टे * सर्वत्रेति * स्वरूपतः प्राप्तस्यान्यसम्बन्धित्वेन विध्युपपत्तेर्न विधीयमानत्वमात्रेण कर्मान्तरापत्तिरित्याशङ्क्य वृद्धवाक्येनोपपादयति*आह चेति * पूर्वस्मात्कर्मणो ऽस्याभेदाभ्युपगमे विहितविध्ययोगादनुवादापत्तेरनुवादस्य च यच्छब्दोपबन्धलक्षणोद्देश्यव्यङ्ग्यत्वादनूद्यमानस्योद्देश्यत्वापत्तेर्देशाद्युद्देशे च कर्मोद्देशासम्भवात् भेद इत्यर्थः। उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * अनूद्यमानानि हीति * ननूद्देशान्वयित्वेन विधाने ऽपि स्वरूपानुवादे कर्मान्तरत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * देशादीति * पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * उत्पत्तिविनियोगविधिव्यापारभेदादुत्पत्त्यनुवादविनियोगविध्योर्यौगपद्यदोषं परिहरन् सिद्धान्तमाह * इतीति * उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * अगत्या हीति * ननु देशादीनामुद्देश्यत्वावगतेः कर्मणस्तानि प्रत्युपादेयत्वेन विधेयत्वाद्भेदापत्तिरित्याशङ्क्याह * न चापीति * विध्यनुवादशब्दौ त्वप्रत्ययान्तत्वात्कर्मव्युत्पत्त्या वा विधेयानुवाद्यवाचिनौ। श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपीति * सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * भाष्यादिविभागशब्दस्य सन्निहितप्रतिनिर्देशविषयत्वमाभासमानं निराकर्त्तुं स्वयं व्याख्यां करोति * विपरिवृत्तिरेव चेति * भाष्यकृद्व्याख्या त्ववेष्टौ विशेषोक्त्यर्थेति दर्शयितुमाह * विशेषेण त्विति*एतच्छब्दस्याग्निहोत्रशब्दवत् धर्मलक्षणार्थत्वेनातिदेशिकत्वात्कर्मान्तरे विश्वजिदादिवदव्यक्तचोदितत्वात्सोमहविष्कत्वं पूर्वपक्षप्रयोजनमाक्षिपति * प्रयोजने त्विति * समाधत्ते * तत्त्विति * वृत्त्यन्तरोक्तं भेदकारणचतुष्टयमुपन्यासपूर्वं दूषयितुं भाष्योक्तं षड्विधत्वं तावदुपसंहरति * एवमिति * उपन्यस्यति * वृत्त्यन्तरे त्विति * फलाद्यनुग्रहमात्रार्थत्वात् इत्यादिशब्ददर्शनात्फलशब्दो ऽनुपादेयमात्रविषयो विज्ञायते आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायादित्युच्चारणभेदे शब्दभेदस्मृतेः सरूपाणामेकशेष इति स्मृत्यालोचनया शेषशब्दभेदावगतेरेकस्मिंश्च शब्दे शतकृत्वो ऽप्युच्चरिते ऽप्यर्थभेदाप्रतीतेरभ्यासस्य भेदकत्वायोगात्संख्यायाश्चा-

र्थगतायाः कर्मण्येकस्मिन्नसम्भवाद्भेदकत्वे गुणान्तर्भावापत्तेः शब्दगो-
ताया एकशेषस्मृत्यवगताया भेदकत्वस्य वाच्यत्वात्तस्याश्च शब्दभेद-
कत्वात् द्वयोः शब्दान्तर्भावात्प्रकरणान्तरत्वाभावे ऽपि चाग्नेयम-
ष्टाकपालं निर्वपद्रुक्काम इत्यादावनुपादेयान्वयस्य विधेयत्वापादक-
त्वाद्भेदकत्वावगतेस्तत्प्रतिबन्धकप्रत्यभिज्ञापनयनमात्रे प्रकरणान्तर-
स्य व्यापारादित्यर्थः । शाखान्तराधिकरणसिद्धान्तसूत्रे च भेदच-
तुष्टयपरामर्शादिति हेत्वन्तरं चशब्देन सूचितं दूषयति* तत्त्विति*
आन्यभाव्यमिति कात्यायनस्मृतिं दूषयितुं सूत्रान्तरं च यौगपद्यादि-
तिशब्दाधिकरणपूर्वपक्षहेतोरनैकान्तिकत्वोक्त्यर्थसूत्रं पठति* तथा
चेति*यथादित्यस्य नानादेशेषु युगपदुपलम्भे ऽपि न भेदस्तथा शब्द-
स्यापीति सूत्रार्थः।एकशेषस्मृत्यालोचनात् भेदावगतिं दूषयितुं तत्र-
त्यं सिद्धान्तसूत्रं पठति* संख्येति* अष्टौ गोशब्दा इति संख्याव्य-
वहाराभावादेक एव नित्यः शब्द इति सूत्रार्थः। तच्च प्रत्यभिज्ञाने
च सत्युपाधिभेदाद्भेदाभावं वक्तुं षष्ठाधिकरणसिद्धान्तसूत्रैकदेशं
पठति * वक्ष्यति चेति * विहितद्रव्यापचारे द्रव्यान्तरेण कृतस्य
यागस्य व्यतिरेकादष्टाकपालद्रव्यकत्वाग्निदेवत्यत्वरूपाविभागाग्नेय-
शब्दाविभागाभ्यां प्रत्यभिज्ञानात् गोत्ववदैककर्म्यमिति वदन्सूत्रकृ-
त्प्रत्यभिज्ञायमानानामभेदं वक्ष्यतीत्येवंजातीयकशब्देनोक्तम् । संख्या-
भ्यासयोः शब्दान्तरान्तर्भावदूषणमुपहासपूर्वकमुपसंहरति * त-
स्मादिति * प्रकरणान्तरस्य भेदकत्वाभावमुपहासपूर्वं दूषयितुमाह
६२६।१ * प्रकरणान्तरत्वाच्चेति * अनुपादेयान्वया(दु)पादेयत्वावगमे
ऽप्यप्राप्तविषयत्वाद्विधेः प्रकरणान्तरशब्दोक्तं प्रकृतबुद्धिविच्छेदं वि-
ना विधेयत्वापादकत्वान्मुख्यं भेदकारणमित्याशयः । किमर्थं त-
र्ह्यनुपादेयान्वयापेक्षेत्याशङ्क्याह * तेनेति * येन कारणेन प्रकर-
णान्तरशब्दोक्तेन प्रत्यभिज्ञानं विना भेदो न भवति तेन कारणेन
भेदस्याप्रत्यभिज्ञानहेतुकत्वात्प्रत्यभिज्ञापादकानुपादेयत्वद्योतकशब्दोप-
बन्धवारणायानुपादेयापेक्षेत्याशयः । यच्चैकं चेति सूत्रे फलान्वय-
गुणशब्दान्तरसंख्याभेदप्रमाणाभावचतुष्टयमेकत्वहेतुत्वेनोच्यमानं फ-
लादिचतुष्टयं भेदकमित्यस्यार्थस्य ज्ञापकमिति । वृत्त्यन्तरकृतोक्तं तु
शाखान्तराधिकरणे ऽभ्याससंख्याप्रकरणान्तराभावानामसम्भवाच्च
तु फलादिचतुष्टयस्य भेदकहेतुत्वादित्युपहासपूर्वमाह * यदपीति*
एकत्वहेतुभूतं च तद्विपरीतचतुष्टयं चेति विग्रहः। वृत्त्यन्तरदूषणमु-

१ भेदादिति ३ पु० ना० ।

२ अविभागाग्नेयशब्दे इति ३ पु० ना० ।

पसंहरति * तस्मादिति * फलस्य भेदहेतुत्वनिरासार्थम् * यथोक्ता इत्युक्तम् * चतुष्टयनिरासायैवकारः । ननु भाष्यसिद्धान्तेऽपि सञ्ज्ञाया वाच्यधात्वर्थभेदद्वारा भावनाभेदकत्वेन शब्दान्तरान्तर्भावात्संख्यायाश्च कर्मभेदं विना विध्यसम्भवाद्भेदकत्वेन गुणान्तर्भावाच्चत्वार एव भेदहेतवः स्युरित्याशङ्क्य भेदाभिधानं प्रतिजानीते * तत्रापि त्विति * सञ्ज्ञायाः शब्दान्तरात्संख्यायाश्च गुणात् भेदो विधीयतइत्युक्ते ऽध्यायोपक्रमे तयोः स्वावसरे भेदं वक्ष्याम इत्युक्तत्वात्सञ्ज्ञाधिकरणयोरेवानयोर्भेदो वाच्य इत्याशङ्क्य तत्र वाच्यस्याप्यवसरालाभेनानुक्तत्वादिदानीमवसरलाभादभिधानमिति वक्तव्यः * सन्नित्यनेनोक्तम् * अभिधत्ते * स्वरूपेति * शब्दान्तरस्यानुरञ्जकधात्वर्थाभेदेन भावानां भेदकत्वायागादिशब्दाच्च सिद्धरूपतयोक्तस्य धात्वर्थस्य भावनानुरञ्जकत्वाप्रतीतेः स्वेन पूर्वापरीभावरूपेणानुरञ्जकत्वावगमात्सञ्ज्ञायाश्च पूर्वापरीभावरूपानभिधायित्वात् धात्वर्थैक्ये चानेकसञ्ज्ञानर्थक्यापत्तेर्धात्वर्थभेदागमकत्वेऽपि देवतोद्देशद्रव्यत्यागादिधात्वर्थान्तराविलक्षणरूपानभिधायित्वाद्यजत्यादेस्तु विलक्षणरूपे सम्बन्धग्रहणात्तद्वाचित्वोपपत्तेः । सञ्ज्ञायाः शब्दान्तराद्भेदः विधेयरूपभेदे शब्दान्तरादिव्यापाराद्युत्पत्तिज्ञापनेन भेदकत्वावगतेः संख्यायाश्च व्यासज्यकर्मणि समवायादेकसंख्ये ऽपि कर्मणि (विध्यन्तरोत्पादितकर्मान्तरोपजनापेक्षया समवायोपपत्तेर्गुणवत्पूर्वोत्पन्नकर्मसंयोगासम्भवेनापूर्वकर्मोत्पत्तिज्ञापकतया भेदकत्वायोगादू गुणाद्भेद इत्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे * सञ्ज्ञा हीति * एकसंख्ये ऽपि कर्मणि[1]) कर्मान्तरापेक्षया संख्यान्तरसमवायसम्भवे कथं भेदकतेत्याशङ्क्य प्रमाणान्तरेणोत्पत्तिविषयत्वेनावगतस्य विधेरनेकविषयत्वमात्रं संख्ययावगम्यतइति परिहारसूचनार्थम्*युगपदित्युक्तम् * पूर्वस्मिन्कर्मण्यसम्भवो यस्य तत्पूर्वासम्भवं वाजिनादिन्यायाभावे ऽपि अङ्गत्वाविशेषात्संख्याया अप्यङ्गापरपर्यायगुणत्वापन्हवायोगात्कथं गुणाद्भेद इत्याशङ्कानिरासायान्तरशब्दः ॥

॥ आग्नेयद्विरुक्तेः स्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥ १४ ॥

आग्नेयस्तक्तहेतुत्वादभ्यासेन प्रतीयेत ॥ २७ ॥

उदाहरणं विवेक्तुमाह * आग्नेयइति * तत्र सन्देहभाष्यं सकृदनुष्ठानचिन्तायास्तत्रावृत्तिचिन्तासारूप्याल्लक्षणासङ्गतेरयुक्त-

१ अयं पा०.३ पु० ना० ।

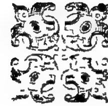
माशङ्क्य भेदाभेदफलोक्तिद्वारा भेदाशयत्वेन व्याचष्टे * किमिति * अच्युतवाक्येनैककर्मासम्भवो पौर्णमास्यमावास्याकाललक्षणगुणद्वययोगादाग्नेयद्वयविध्यवगतेः एकस्य कालद्वयानन्वयात्कालद्वयविशिष्टस्य वा ऽमावास्यावाक्ये पुनःश्रुतत्वायोगाद्यो ऽमावास्याकालक आग्नेय उभयत्र सोमयागात्प्रागूर्ध्वं वाच्युतो न सान्नाय्यवत्कदाचित् च्युत इत्येवं प्रतियोग्युपलक्षणार्थो वार्त्तिकावयवो व्याख्येयः । प्रयोजनासम्भवे ऽपि कर्मान्तरत्वानुपपत्तिसूचनायानर्थक्लृप्तिः। फलार्थेनेत्यस्माद्विधेरनुपादेयत्वसम्भवएव सन्निधेः प्रत्युदाहृ-
१२७। णत्वशङ्कानिरासार्थत्वेन पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे * इतीति * अभ्यासोक्तिं व्याख्यातुम् * द्विरित्युक्तम् * अभ्यासोक्त्या वृत्तिविध्यर्थताऽस्य वाक्यस्योक्तेति शङ्कां निवर्त्तयितुमाह * प्रयोगेति * पूर्वपक्षप्रयोजनमभ्यास इत्याशयः । अविभागात्तु कर्मणो द्विरुक्तेन विधीयतइति सिद्धान्तसूत्रमवतारयति * तत्रेति * कर्मैक्यस्य सिद्धान्तत्वे ऽपि वाक्यद्वयस्य विधायकत्वोक्तेर्प्रौढिमात्रत्वसूचनार्थः पक्षान्तरशब्दः ।

अविभागात्तु कर्मणो द्विरुक्तेन विधीयेत ॥२८॥

अभ्यासाधिकरणन्यायवैषम्योक्त्यर्थत्वेन तुशब्दव्याख्यानार्थं पूर्वं कर्मणो विभागादिति हेत्वर्थं व्याचष्टे * युक्तमिति * द्रव्यदेवतान्यत्वशङ्कानिरासार्थत्वेनाप्यविभागोक्तिं व्याचष्टे * द्रव्येति * ननु कर्मणः क्षणिकत्वेनाविभागशब्दोक्तायाः प्रत्यभिज्ञायाः सामान्यविषयत्वान्नाभेदबोधकत्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याह * यदि त्विति * स्वरूपभेदस्य प्रयोगान्तरे ऽच्युतवाक्यविहितस्याप्याग्नेयस्याविशेषाद्विधेयरूपभेदो ऽत्र विवक्षितः । स च प्रत्यभिज्ञया निरस्त इत्याशयः। नन्विति भाष्येण पुनःश्रुत्या कर्मभेदमाशङ्क्य तन्निरासार्थत्वेन द्विर्वचनेनैकमेव कर्म विधीयतइत्येवं भावनिष्ठाभ्युपगमेन द्विरुक्तेनेति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं नेतीति भाष्यं द्वेधा व्याचष्टे * तस्मादिति * विकल्पस्याष्टदोषत्वेनापरितोषादथ वेति समुच्चयं वक्तुमेकेन वाक्येन विहिते वाक्यान्तरानर्थक्यमाशङ्क्य * युगपदित्युक्तम् * क्रमेण वाक्यद्वयप्रवृत्तौ पूर्वेण विहिते परानर्थक्यं स्यान्नित्यत्वात्तु द्वयोर्युगपत्प्रवृत्तेर्नान्यतरानर्थक्यमित्याशयः । युगपत्प्रवृत्तावन्यतरानर्थक्याभावो ऽपि चोत्पत्तिसंयोगाद्यथा स्यात्सत्त्वदर्शनं तथा भावविभागे स्यादिति षष्ठाधिकरणसूत्रावयववक्ष्यमाणेन दृष्टान्तेनोपपादितः । ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्निति कामिपद-

* सहेत्युक्तम् * पुनः शब्दस्याग्नेयपरामर्शार्थत्वादिन्द्रसहितेनाग्निनाग्नेयस्येति प्रतीतेरैन्द्राग्नस्येत्यर्थः । यदाग्नेय इति वाक्यान्तरेणाग्नेयस्य केवलदेवतात्वावधारणात्कथन्तेनैन्द्राग्नप्रशंसेत्यपेक्षायाम् * प्रशस्तेत्युक्तम् * प्राशस्त्यवाचिभिराङ्गिरसो वा इति उत्तमः स्वर्गं लोकमायन्नित्याद्यर्थवादशब्दैः सहितवाक्यान्तरावधारितत्वेनाग्नेयस्य प्रशस्तत्वावगमादाग्नेय एव तावदग्निदेवत्यत्वात्प्रशस्तः ऐन्द्राग्नस्त्विन्द्रसहिताग्निदेवत्यत्वात्ततो ऽपि प्रशस्त इत्याग्नेयोक्तेरैन्द्राग्नप्रशंसार्थतोपपन्नेत्याशयः ।

इति श्रीमत्रिकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजिभट्टमाधवात्मजभट्टसोमेश्वरकृतायां तन्त्रवार्त्तिकटीकायां सर्वानवद्यकारिण्यां न्यायसुधाख्यायां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

न्यायसुधायाम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

॥ अथ यावज्जीविकाग्निहोत्राधिकरणम् ॥ १ ॥

यावज्जीविको ऽभ्यासः कर्मधर्मः प्रकरणात् ॥ १ ॥

भाष्ये बह्वृचविशेषणस्य चिन्तानौपयिकत्वाद्यथावस्थितार्थानुवादमात्रार्थत्वं सूचयितुमाह * बह्वृचेति * चिन्ताया लक्षणासङ्गतिमाशङ्कते * ननु चेति * परमतेन परिहरति * केचिदिति * दूषयति * तत्त्विति * स्वमतेन प्रयोगभेदाभेदफलतया सङ्गतिं वक्तुं प्रक्रमते * अत इति * ननु शब्दान्तरादिप्रमाणकस्य भेदस्य लक्षणार्थत्वात् तेषां चोत्पत्तिज्ञापनेन भेदकत्वात् स्वरूपभेदएव व्यापारावगतेः प्रयोगभेदाभेदचिन्तापि न लक्षणसङ्गतेत्याशङ्क्याह * यथैवेति * प्रयोगाङ्गभूतस्य गुणस्य पूर्वप्रयोगसंयोगासम्भवे प्रयोगविधित्वज्ञापनेन प्रयोगभेदकत्वस्याविष्ट्यधिकरणे व्युत्पादितत्वात्प्रयोगभेदे ऽपि व्यापारो ऽस्तीत्याशयः । लक्षणसङ्गतां चिन्तामाह * तदिहेति * यावज्जीवशब्दस्य पूर्वपक्षे काललक्षणानुपादेयगुणपरत्वात् सिद्धान्ते च निमित्तपरत्वात्तस्यापि चावच्छेदकत्वलक्षणगुणत्वोपपत्तेरनुपादेयगुणान्वयस्य भेदकत्वाभेदकत्वस्य विचारात् कर्मविपरीवृत्तेः प्रकरणान्तरन्यायायोगे ऽप्यनुपादेयान्वयनिमित्तभेदचिन्तानन्तरं बुद्धिस्थत्वोपपत्तेः प्रकरणान्तरचिन्तया ऽपि सङ्गतिः सम्भवतीति सूचयितुं यावज्जीवशब्दः । कालपरत्वे ऽपि काम्यप्रयोगे सायम्प्रातःकालावरुद्धे ऽप्यमावास्यामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीतिवदवच्छेद्यावच्छेदकत्वेन कालद्वयसमावेशोपपत्तेर्जीवनपरिमितस्य कालस्य निवेशसम्भवादभेदकत्वं निमित्तपरत्वे तु तस्यावश्यकत्वापादकत्वेन काम्यप्रयोगे निवेशायोगाद्भेदकतेति गुणनिमित्तभेदाभेदचिन्तार्थं काललक्षणगुणपरो यावज्जीवशब्दो निमित्तलक्षणगुणपरो वेति विचारस्वरूपं सूचयितुं

गुणशब्दः कस्मात्तर्हि भाष्ये कर्मधर्मः कर्तृधर्मो वेति चिन्तेत्याशङ्क्य प्रयोगभेदाभेदफलासौ चिन्तेति दर्शयितुमाह * तत्रेति * काललक्षणस्य गुणस्य काम्यप्रयोगे निवेशसम्भवादभेदकत्वसिद्ध्यै कर्मधर्मत्वोक्तिरिति सूचनार्थः कालशब्दः। काम्यप्रयोगस्य सायम्प्रातःकालसमापनीयत्वेन तस्मिन्यावज्जीवकालस्य निवेशायोगाद्भेदकत्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थताभ्यासोक्तेः सायमित्यादिना सूचिता निमित्तलक्षणस्य गुणस्यावश्यकत्वापादकत्वेन काम्यप्रयोगे निवेशायोगाद्भेदकत्वसिद्ध्यै नियमाख्यस्यावश्यकत्वस्य कर्तृधर्मत्वान्नियमलक्षणार्था कर्तृधर्मोक्तिरिति सूचनार्थं निमयविधिभाष्योक्तमुपपादयितुम् * यावत्कर्तृभाविनीत्याद्युक्तम् * नियमस्य कर्तृधर्मत्वोपपादनार्थं स्वार्थेत्युक्ते स्वकाले विहिताकरणादुत्पन्नस्य दोषस्य नाशायातिक्रान्ते ऽपि काले कर्त्तव्यत्वज्ञापनार्थं जन्यत्वान्नाशस्यात्मप्रयत्नरूपभावनाभाव्यत्वोपपत्तिसूचनाय स्वार्थशब्देनोक्तस्य * सिद्ध्यर्थमित्युक्तम् * निषिद्धाचरणजन्यदोषनाशार्थत्वाभ्युपगमे त्वनाचरितनिषिद्धस्याकर्त्तव्यत्वापत्तेर्नावश्यकत्वसिद्धिः प्रायश्चित्तत्वेन चाविधानान्नोपात्तदुरितक्षयार्थत्वे ऽग्निहोत्रादेः किंचित्प्रमाणमस्ति विस्तरेण चोपात्तदुरितक्षयार्थताग्निहोत्रादेस्तन्त्रसारे ऽस्माभिर्निरस्ता उपात्तदुरितक्षयार्थत्वोद्घोषस्तु विहिताकरणजन्यमेव दुरितं विहितकालसमीपे प्राप्तत्वादाङ्पूर्वस्य ददातेर्गृह्णात्यर्थवाचित्वेन ग्रहणफलप्राप्तिलक्षणत्वोपपत्तेरुपात्तदुरितमभिप्रेत्य व्याख्येयः। अकरणे दोषप्रसक्तेरिति हेत्वभिधानादव्ययमेव वार्त्तिककृतो ऽभिप्रायो लक्ष्यते अनर्थपरिहारार्थत्वमात्रहेतुत्वम् * तु व्यवधानादयुक्तम् * पूर्वां सन्ध्यां जपन् विप्रो नैशमेनो व्यपोहतीत्यादिस्मृतिस्तु निशान्तविहितकर्माननुष्ठानजन्यमेनो नैशमित्येवं व्याख्येया यद्रात्र्या पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्नेत्यादिमन्त्रवर्णो ऽपि मनःप्रभृतीनामन्यासक्तत्वाद्रात्र्यन्तविहितकर्माननुष्ठानेन यत्पापमकार्षमित्येवं व्याख्येयः।

सन्ध्योपासनमात्राद्धि सर्वपापक्षये सति ।
अग्निहोत्राद्यनुष्ठाने कः प्रवर्त्तेत बुद्धिमान् ॥ १ ॥
कस्य तु क्षमता कस्येत्यवगन्तुं न शक्यते ।
अतो मदुक्तरीत्यैव पापनाशार्थतोचिता ॥ २ ॥

एतच्च स्वकाले कुतश्चित् कारणात्कर्मण्यकृते कालान्तरे नैष्फल्यापत्तेः काम्यवन्नित्यस्यापि लोपशङ्कानिरासायोक्तं शास्त्रेण त्वकरणजन्यदोषाभावायैवाग्निहोत्रादेः कर्त्तव्यतोच्यतइति वक्तुं दो-

षप्रागभावस्याजन्यत्वाद्भाव्यत्वायोगमाशङ्क्य प्रागसतो ऽपि दोषस्योत्पत्तिप्रतिबन्धः प्रागभावप्रतिपालनाख्यो भावयितुं शक्यते इति परिहारसूचनायानर्थरूपस्यावस्तुरूपस्यासद्रूपस्य दोषस्य परिहाराय * प्रतिबन्धायेत्युक्तम् * अग्निहोत्रादेर्विहितत्वात्तदकरणस्य प्रत्यवायोत्पादकत्वं तदकरणस्य च प्रत्यवायोत्पादकत्वात्परिहारार्थविधिरित्यन्योन्याश्रयाशङ्का तु विधिकर्मशक्त्योरनादित्वात्परिहरणीया अन्यथा विहितत्वात्फलसाधनत्वं फलसाधनत्वाच्च तादर्थ्येन विधिरित्यन्योन्याश्रयमपरिहार्यं स्याज्जीवननिमित्तकस्यापि प्रयोगस्य निमित्तैक्यादैक्यमेव स्यादित्याशङ्क्य सायम्प्रातःकालावच्छिन्नस्य जीवनस्य निमित्तत्वात्तस्य च प्रतिदिवसं भेदात्प्रयोगभेदोपपत्तिं वक्तुं कालजीवनसमुदायस्य निमित्ततोक्ता कालस्याङ्गत्वे ऽप्यनुपादेयत्वादन्यकालीनजीवनसद्भावे ऽपि कालापादनाशक्तेरनुष्ठानायोगात्तत्कालीनएव जीवने सत्यनुष्ठेयत्वावगतेरर्थात्कालविशिष्टस्यैव जीवनस्य निमित्ततावसीयतइत्याशयः । फलतः सङ्गतिमुपपादितामुपसंहरति * तेनेति * यदीति सन्देहहेतुभाष्यालोचनया चैतदवगम्यतइति सूचनार्थम् * भाष्येत्युक्तम् * यावज्जीवशब्दस्य निमित्तपरत्वे विधित्वायोगाद्विध्युक्त्या कालपरत्वसूचनाद् यावज्जीवशब्दः कालपरो निमित्तपरो वेति विचारार्थो गम्यते विपरीतशब्देन च सिद्धान्ते जुहोतेर्विधित्वोक्त्या भेदं विना विध्ययोगात्कर्मस्वरूपभेदस्य च सन्निधौ त्वविभागादित्यत्र निरस्तत्वात्प्रयोगभेदाभेदविचारस्यापि सूचनात्तस्य योग्यतया फलतावगम्यतइत्याशयः । सूत्रव्याख्यानार्थं किं तावदिति भाष्यं व्याचष्टे *किं तावदिति* अभ्यासशब्देनाभ्यासापादककालपरता यावज्जीवशब्दस्य सूचितेति दर्शयितुम् *कालेत्युक्तम्* पूर्वपक्षभाष्यस्थयदिशब्दव्याख्यानार्थः पक्षशब्दः । कालविधिपक्षे च कालान्तरनिमित्ताभ्यासविधिपक्षे च तत्कालरूपमभ्यासरूपं च यथैव कर्माङ्गत्वेन वाञ्छितं तथैवोपपद्यतइत्यर्थः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * कालो हीति * सन्निधानापरपर्यायाधिकारलक्षणप्रकरणानुग्रहसम्भवाशयेनाशङ्कते * ननु चेति * तथापि कथम्भावात्मकप्रकरणबाधो दुर्वार इति परिहरति * सत्यमिति * ननु कालत्वस्याप्यनुपादेयत्वात् यच्छब्दोपबन्धलक्षणत्वेन वानुपादेयत्वस्य विधिप्रतिबन्धकत्वाद्विधेयत्वानुपपत्तेः यावज्जीवशब्दोक्तत्वे ऽपि अङ्गत्वायोगेन प्रकरणानुग्रहासम्भवात्प्रकरणानुग्रहार्थं यावज्जीवोक्तेः कालपरत्वसूचनार्थो विधिशब्दो न प्रयुक्त इत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * यावज्जीवनं तस्मिन् सति

यजेतेति कालनिमित्तपक्षयोः समानायामपि वचनव्यक्तावप्राप्तप्रा- प्तिफलत्वाद्विधेयच्छब्दोपबन्धाच्च स्वरूपस्य सिद्धत्वप्रतीतावपि अ- ङ्गत्वविषयाविधिप्रतिबन्धायोगादनुपादेयत्वेन यच्छब्दोपबन्धादनुवा- द्यतया भासमानस्यापि कालस्यानुवादाविपरीतं विधानं यागस्य चो- पादेयत्वाद्विधेयतया भासमानस्य विधिविपरीतो ऽनुवादः कथ्यत- इत्यर्थः । यावज्जीवशब्दोक्तकालान्वयान्यथानुपपत्तिकल्पिता- भ्यासविध्याशयत्वे तु विध्युक्तेरभ्यासस्योपादेयत्वाद्विधेयत्वं स्वर- सादेव प्रतीयतइत्याह * अथ वेति * अभ्यासस्योपादेयत्वेनो- पादेयकर्मान्वयायोगमाशङ्क्य स्वरसेनोपादेयत्वे ऽपि कर्मणो विध्यन्तरप्राप्तत्वेनोद्देश्यत्वोपपत्तेस्तद्रूपेणान्वयोपपादनार्थम् * स चेत्युक्तम् * ननु कर्मणः प्राप्तत्वेनोद्देशसम्भवे यावज्जीवोक्तेर्निमि- त्तपरत्वे ऽपि निमित्तान्वयान्यथानुपपत्तिकल्पितस्यावश्यकत्वस्यो- पादेयत्वात्कर्मोद्देशेन विध्युपपत्तेर्न विध्युक्त्या कालपरत्वं सूचयितुं शक्यमित्याशङ्क्य कर्मानङ्गत्वेनावश्यकत्वस्य विधेयत्वे ऽपि न कर्मो- द्देशापेक्षेत्याह * कार्त्रीति * निमित्तान्वयस्यावश्यकत्वापादकत्वसूच- नार्थं कर्तृधर्मशब्देन लक्षणया निमित्तपरतोक्ता एवं चेति लिङ्गदर्श- नभाष्यं व्याचष्टे * एवं चेति * तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

कर्त्तुर्वा श्रुतिसंयोगात् ॥ २ ॥

यावज्जीविक इति भाष्येण वाशब्दं व्याख्याय कर्तृशब्दव्या- ख्यानार्थं कर्त्तुरिति भाष्यं धर्मशब्दाश्रुतेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमा- ह * धर्मइति * अत्र च कर्तृधर्मश्चोद्यतइत्येतावता प्रतिज्ञासूत्रावय- वव्याख्या कर्तृधर्मोक्तेश्च यावज्जीवशब्दस्य निमित्तपरत्वसूचनार्थ- त्वान्निमित्तान्वयापादितस्य चावश्यकत्वस्य काम्यप्रयोगे ऽनुपपत्तेः प्रयोगान्यत्वसिद्धिसूचनार्थो नियमशब्द इति तेनेत्यादिना सूचितम्। हेतुप्रश्नपूर्वं श्रुतिसंयोगव्याख्यानार्थं कुत इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * ननु जीवतः श्रुतिवृत्तत्वोपपत्तावपि यावच्छब्दस्य निमित्तानभिधायित्वात्कथं निमित्तपरत्वपक्षे यावज्जीवशब्दस्य श्रु- तिवृत्तित्वं कर्त्तव्यतावाचिनश्चाख्यातप्रत्ययस्य पक्षद्वये ऽपि श्रौतत्वा- विशेषान्निमित्तपक्षएवाख्यातस्य श्रुतिवृत्तत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य नि- रस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * इहेति * व्याप्तिवाचिना यावच्छब्देन जी- वनस्य यावत्कर्तृभावित्वरूपेण सामस्त्येन श्रुत्यैव विशेषणात्सर्वे- षां सायम्प्रातःकालभेदभिन्नानां जीवनानामनुष्ठानान्वयप्रतीतेः

कर्मणि च जीवनविधौ स्वप्रयोजनप्रयुक्तस्य कर्मानुष्ठानस्य कादाचित्कत्वाद्यावच्छब्दोक्तायाः सर्वजीवनव्याप्तेः प्राप्त्यभावेनानुवादायोगादयुगपत्कालीनत्वाच्च जीवनानामेकस्मिन्प्रयोगे साहित्यानुपपत्तेः प्रयोगभेदाक्षेपकाभावाच्चाशङ्क्य सम्पादनत्वेन व्याप्तेर्विध्ययोगाद् यावच्छब्दानर्थक्यापत्तेः निमित्तपरत्वे तु यावन्निमित्तं नैमित्तिकस्यानुष्ठेयत्वाद्यावच्छब्दोक्तव्याप्त्यनुवादोपपत्तेर्यावच्छ्रुतिसामर्थ्यान्निमित्तत्वावगतेर्यावज्जीवपदस्य श्रुतिवृत्तत्वं सिद्धान्तएव सम्भवतीत्यर्थः। यश्चाख्यातप्रत्ययस्य प्रकृतिभूतोऽप्रशस्तस्य श्रुत्यैव प्रत्ययवाच्यभावनानुरञ्जकधात्वर्थवाचित्वादाख्यातस्य श्रुतिवृत्तत्वं सिद्धान्तएव सम्भवतीत्यर्थः। कालपरयावज्जीवपदान्वयनिबन्धनत्वादभ्यासलक्षणायाः धातोश्च प्रत्ययोपसर्जनत्वेनान्वयायोगात्तदन्वितप्रत्ययवाच्यभावनानुरञ्जकत्वेन स्वार्थवाचित्वादाख्यातप्रत्ययद्वारा धातोरपि यावज्जीवपदान्वयात्पूर्वपक्षे ऽभ्यासलक्षणार्थत्वापत्तिसूचनार्थम् * धातोर्भावनावाचित्वं तात्पर्याशयेनोक्तम् * मात्रशब्दो ऽभ्यासव्यावृत्त्यर्थः। ननु यावज्जीवोक्तेर्निमित्तपरत्वे ऽपि सायं च प्रातश्च जुहोतीति चशब्दोक्तकालद्वयसमुच्चयान्यथानुपपत्त्याभ्यासलक्षणा तुल्येत्याशङ्कानिराससूचनायैवकारः आग्नेयी सायमाहुतिस्तद्रेतः सिक्तं रात्र्यां गर्भं दधाति तत्सौर्या प्रातः प्रजनयतीति रेतःप्रजनसंस्तवान्यथानुपपत्त्या तेषां यस्त्रिरजुहोत्तमपृच्छत् कस्मिंस्त्वं जुहोषीति सो ऽब्रवीत् त्रेधेत्यग्नये प्रजापतये सूर्यायेति यो द्विस्तमपृच्छत् सो ऽब्रवीद् द्विधेति अग्नये च प्रजापतये च सायं सूर्याय प्रजापतये च प्रातरिति य एकस्तमपृच्छत् सो ऽब्रवीदेकधेति प्रजापतयएवेति तेषां यो द्विरजुहोत् स आर्ध्नोत्तस्य नेतरे सातत्यमुपायंस्तद्य एवं विद्वान् द्विर्जुहोति आर्ध्नोत्येवेत्यभ्यासवाचिना द्विरिति सुच्प्रत्ययेनैव कालद्वये ऽभ्यासस्योक्तत्वान्न सिद्धान्ते लक्षणापत्तिरित्याशयः । श्लोकं व्याख्यातुम् * तदित्युक्तम् * ननु जीवनधात्वर्थान्वयविध्यन्यथानुपपत्त्या कालाभ्यासलक्षणा पक्ष्यमाना साध्यसाधनान्वयविध्यन्यथानुपपत्त्या पूर्वकल्पनावन्न दोषमावहतीत्याशङ्क्याह * यत्र हीति * निमित्तत्वानभ्युपगमे जीवनधात्वर्थविध्ययोगाल्लाक्षणिकार्थविध्यापत्तेर्दोषापत्तिरित्याशयः। यावच्छब्दस्य काले प्रयोगदर्शनात्तद्वाचित्वं शङ्कते * तत्रेति * स्वापस्यात्रानुष्ठेयत्वाश्रुतेर्निमित्तानपेक्षत्वाद्दोहनस्य निमित्तत्वेनान्यथायोगात् यावच्छब्दोपबन्धान्यथानुपपत्तेर्लक्षणया कालग्रहणं न तु श्रुत्या तद्वाचकतया युक्तम् अनुष्ठेयत्वश्रुतौ तु निमित्तत्वे-

न श्रुत्यर्थस्यैवान्वयोपपत्तेर्न युक्ता लक्षणेति परिहरति * शु-
क्तमिति * कस्माद्यावच्छब्दस्य कालवाचित्वं नेष्यतइत्याश-
६२१।५ ङ्क्याह * न चेति * लक्षणयापि कालप्रतीत्युपपत्तेर्न वाच-
कशक्तिकल्पना युक्तेत्याशयः । ननु नाडिकामुहूर्त्तप्रहरादिप्रत्ययानां
परत्वापरत्वयौगपद्यायौगपद्यचिरत्वक्षिप्रत्वविशिष्टपदार्थप्रत्ययानां
च कालकृतत्वेनाङ्गीकृतानां विभक्तत्वादाकाशवदविभक्तेन काल-
द्रव्येण करणाशक्तेः सूर्यादिगतिक्रियावच्छेदाद्विभक्तस्य कालस्य
विभक्तप्रत्ययहेतुत्वाभ्युपगमे तु सूर्यादिगतिक्रियाणामेव नभः षष्ठि-
तमभागातिलङ्घनफलः सूर्यादिगतिक्षणप्रचयो नाडिकानभस्त्रिंशत्त-
मभागातिलङ्घनफलो मुहूर्त्तो नभोऽष्टमभागातिलङ्घनफलः प्रहर
इत्येवं नाडिकादिप्रत्ययहेतुत्वोपपत्तेः प्रतियोगिपदार्थापेक्षया बह्व-
ल्पतमसूर्यादिगतिलक्षणावच्छेदयोः परत्वापरत्वविशिष्टपदार्थप्रत्यय-
हेतुत्वोपपत्तेरेकभिन्नक्षणावच्छेदयोर्यौगपद्यायौगपद्यविशिष्टपदार्थप्र-
त्ययहेतुत्वोपपत्तेरुत्पत्त्यादिभावविकारान्तर्गतबह्वल्पसूर्यादिगतिल-
क्षणावच्छेदयोश्चिरत्वक्षिप्रत्वविशिष्टपदार्थप्रत्ययहेतुत्वोपपत्तेः क्रि-
याव्यतिरिक्तकालाभावाज्जीवनक्रियाया एव कालत्वावगतेर्न लक्षणा-
पत्तिरित्याशङ्कते *क्रियेति* सूर्यादिस्थाया गतिक्रियाया युवस्थविरा-
दिपदार्थसम्बन्धाभावेन तदवच्छेदकत्वायोगात्कालस्य तु सर्वगत-
त्वात् स्वसंयुक्तसूर्यादिसमवेतक्रियावच्छेदलब्धविभागस्य युवस्थवि-
रादिपदार्थावच्छेदकत्वोपपत्तेर्युवस्थविरादिषु परापरादिप्रत्ययैः क्रि-
यातिरिक्तकालानुमानादपरिहार्या लक्षणेति परिहरति * अत्रेति *
पदार्थासम्बद्धायाः क्रियायास्तेषु परादिप्रत्ययहेतुत्वायोगात्कालस्या-
नुमेयत्वेऽपि क्रियाव्यतिरेकसिद्धिरिति प्रौढ्योक्तम् । परमार्थतस्तु
प्रत्यक्षत्वानभ्युपगमे कालस्यासिद्धिरेव स्यादिति सूचनार्थम् * वै-
शेषिकानित्युक्तम् * परापरादिप्रत्ययानां हि सार्वत्रिकत्वात् स-
र्वगतहेत्वपेक्षत्वेऽप्याकाशादेरेवान्यतः सिद्धात्कालवत्स्वरूपेणाभि-
न्नादपि सहकारिभेदापादितविलक्षणसामर्थ्यादुपपत्तेर्न कालक-
ल्पकत्वं भवति प्रत्यक्षत्वे तु सूर्योदयो वर्त्ततइति क्रियाविषयोदयप्र-
त्ययविलक्षणा वर्त्ततइत्यक्षजप्रत्ययवेद्यत्वाद्व्यतिरिक्तकालसिद्धिः
भूतः सूर्योदयो भविष्यति वेति भूतभविष्यत्कालावच्छिन्नोदयस-
त्ताग्राहिणि प्रत्यये वर्त्तमानत्वाप्रतीतेश्च न वर्त्ततइति बुद्धेः सत्ता-
लम्बनत्वं शङ्कनीयं ह्यो भूतोऽद्य नश्यति श्वो भविष्यत्यद्य नोत्पद्य-
तइति प्रध्वंसप्रागभावग्राहिनाशानुत्पत्तिबुद्धिवैलक्षण्याच्च भूतभवि-
ष्यद्बुद्ध्योः प्रध्वंसप्रागभावालम्बनानुपपत्तेः भूतभविष्यत्कालाव-

च्छिन्नसत्तालम्बनत्वं धातुप्रत्ययार्थालोचनयाभासमानं नापह्नोतुं शक्यं कालानवच्छेदे च सूर्योदयादिसदसत्त्वयोराकाशशशविषाणवत्सर्वदा सदसत्त्वापत्तेः कादाचित्कत्वप्रतीतिरोधः स्वतश्च कालस्यैकरूप्ये ऽप्युपाधिभेदाद्भूतभाविष्यद्वर्त्तमानत्वव्यपदेशोपपत्तिः। एकफलावच्छिन्ना हि क्रियाक्षणा यावन्तं कालं व्याप्नुवन्ति तावत्कालो वर्त्तमानकालत्वेन व्यपदिश्यते क्रियाक्षणानां च यौगपद्ये ऽप्येकफलोद्देशेनानुष्ठीयमानानामाद्यक्षणादारभ्य फलोत्पत्तिक्षणपर्यन्तं क्रियैक्यव्यपदेशाद्विद्यमानक्रियावच्छेदौपाधिकं कालस्य वर्त्तमानत्वं विनष्टक्रियावच्छेदौपाधिकं भूतत्वं भाविक्रियावच्छेदौपाधिकं भविष्यत्वम् उपपन्नं सूर्यादिक्रियावच्छेदस्य च कालस्याक्षिपक्ष्मादिक्रिययावच्छेदाभ्युपगमान्नान्योन्याश्रयापत्तिः। अतश्च सूर्यादिक्रियाणामपि भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालावच्छेदाक्रियाव्यतिरिक्तस्याकाशादिव्यतिरिक्तस्य च कालस्य प्रत्यक्षकालवादिमते विलक्षणप्रतीतिबलादेव सिद्धेस्तेषां तावत्पराजयो ऽनाशङ्क्य एव। अनुमेयकालवादिनो ऽपि त्वाकाशादिव्यतिरेकासिद्धावपि क्रियातस्तावद्व्यतिरेकसिद्धेरशक्याः पराजेतुमित्याशयः। सूर्यादिगतिक्रियाणां कालत्वमभ्युपेत्यापि गणनापरपर्यायसंख्यानवाचित्वेन स्मृतात्कालयतेर्धातोर्घञि कृते कालशब्दव्युत्पत्तेः क्रियामात्रे च कालत्वाप्रसिद्धेः परिच्छेदकत्वप्रयुक्तत्वात्कालत्वस्य जीवनस्य चानियतपरिमाणत्वेन परिच्छेदकत्वायोगात्कालत्वानुपपत्तेरपरिहार्यैह लक्षणेति वक्तुमारभते * अपि चेति * कासु तर्हि कालत्वप्रसिद्धिरित्यपेक्षायामाह * तत्रेति * यावद्गोदोहं स्वपिति इत्यादौ गोदोहनादिक्रियस्यापि स्वापादिक्रियान्तरपरिच्छेदकत्वात्कालत्वप्रसिद्धिरस्तीत्याशङ्क्य क्रियान्तरपरिच्छेदकचन्द्रादित्यपरिवर्त्तनक्रियोपलक्षणत्वद्वारा गोदोहनादेः परिच्छेदकत्वं न साक्षादिति क्रियेत्यनेनोक्ते जीवनवदनियतपरिमाणत्वादुपलक्षणत्वायोगमाशङ्क्य पयःप्राप्त्यादिफललाभात्मव्यवहारशेषत्वोक्त्या फललाभपर्यन्तत्वान्नियतं परिमाणत्वं सूचितम्। ननु परिवर्त्तनक्रियाणां प्रहरचतुष्टयव्यापित्वेन महापरिमाणत्वान्नाल्पपरिमाणाभिर्गोदोहनादिक्रियाभिरुपलक्षणं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * ता एवेति * उदयास्तमयलक्षणपरिवर्त्तनक्रियाणां यदवान्तरमुहूर्त्तादिक्रियापरिमाणं तेन गोदोहनादिक्रियाभिरुपलक्ष्यमाणेन द्वारभूतेन परिवर्त्तनक्रिया उपलक्ष्यन्तइति वदता गोदोहनादिक्रियाणां साक्षाद्विपरिवर्त्तनोपलक्षकत्वायोगे ऽपि तदवयवभूतमुहूर्त्ताद्युपलक्षणद्वारोपलक्षणत्वे ऽभिहिते मुहूर्तादेव तर्हि उपलक्ष्यता क-

स्मान्नोक्तेत्याशङ्कानिरासाय * अन्येत्युक्तम् * परिवर्त्तनोपलक्षकगो-दोहनादिपरिच्छेदार्थमुहूर्त्तादेरुपादानाज्ज्वलनादिवदवान्तरव्यापारत्वावगतेर्न प्राधान्येनोपलक्ष्यत्वं सम्भवतीत्याशयः । अनियतपरिमाणाया गोदोहनादिक्रियाया मुहूर्त्तादिना परिच्छेदायोगमाशङ्क्य प्रायिकी परिमाणप्रत्यासत्तिरुक्ता मुहूर्त्तादीनामुपलक्षकत्वसम्भवे ऽन्यपरिच्छेदार्थत्वेनोपादानमयुक्तमित्याशङ्कानिरासस्सूचनायैवकारः अग्निहोत्रादिकालं किमित्यनेनातिक्रान्त इति पृष्टे गोदोहनपर्यन्तस्य स्वापस्यातिक्रमहेतुत्वोक्तये यावद्दोहं स्वपितीत्युच्यमानस्वापावच्छेदकतया गोदोहनमुदयास्तमययोरेव तत्कालत्वात्पूर्वाह्णादीनामप्युदयाद्यपेक्षत्वादुदयास्तमयरूपं परिवर्त्तनमेव प्रयोजनवत्त्वादुपलक्षणीयमित्याशयः । गोदोहनादीनामन्यतः परिच्छेदापेक्षामुपपादयति * तथा हीति * गोदोहनाक्रियासु स्वरूपतो ऽनवस्थितपारिमाणत्वाद्व्यवस्थया प्रयोजनभूतया सूर्यादिचेष्टारूपं मुहूर्त्तादिनियतत्वात्परिच्छेदकं लौकिका इच्छन्तीत्यर्थः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * कियतेति * नन्वेतावान्नभो भागो ऽस्मिन्क्षणे सूर्यादिनातिलङ्घित इति पुराणतो ज्ञानाशक्तेस्तावद्भागातिलङ्घितफलसूर्यादिगतिक्षणप्रचयात्मकमुहूर्त्तादिपरिच्छेदायोगादपरिच्छिन्नानां मुहूर्त्तादीनां गोदोहनादिपरिच्छेदकत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * तत्परिच्छेदश्चेति * आकाशावयवविशेषातिक्रमफलसूर्यादिगतिक्षणप्रचयात्मकस्य नाडिकादेः मुहूर्त्तादिवदेव नैपुण्येन स्वतः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात्षष्ठ्या पानीयपलानां यत्र घटीपूरणफलघटीछिन्नोर्द्ध्वगतिक्षणप्रचयात्मिका नाडिकाभिप्रेता अक्षिपक्ष्मसंयोगविभागफलस्याक्षिपक्ष्मगतिक्षणप्रचयात्मकनिमेषस्य चतुर्थो भागः क्षणद्वयं लवः क्षणत्रयं त्रुटिः क्षणचतुष्टयं निमेषः पञ्चदश निमेषाः काष्ठा त्रिंशत्काष्ठा च कला मुहूर्त्तस्त्रिंशा च यवात्मिकादिशब्देनोक्ता मानुषीणामपि निमेषादिक्रियाणां स्वतः परिच्छेदकसम्भवे गोदोहनादेरपि स्वतः परिच्छेदकत्वापत्तिरित्याशङ्क्य * व्यावहारिकेत्युक्तम् * पयः प्राप्त्याद्यभिमतफलात्मकस्य व्यवहारस्य दोग्धृप्रयत्नशैथिल्याशैथिल्याभ्यां बह्वल्पक्षणसाध्यत्वेनानियतपरिमाणकालव्यापित्वात्तच्छेषभूतानां गोदोहनादिक्रियाणां परिमाणनियामकत्वलक्षणपरिच्छेदकत्वायोगो ऽपि निमेषादिक्रियाणां फलानुद्देशेनैव स्वभावतो ऽनुष्ठीयमानानामप्रयत्नापाद्यत्वेन प्रयत्नशैथिल्यकृतबह्वल्पकालव्यापित्वायोगात्फलपर्यन्तत्वाभावेन च तन्निमित्तानियतकालव्यापित्वायोगान्नियतपरिमाणत्वोपपत्तेः परिच्छेदकत्व-

सम्भवतीत्याशयः। कथं तर्हि यावद्दोहं स्वपितीति गोदोहनक्रियायाः परिच्छेदकत्वव्यवहार इत्याशङ्क्याह * तदभ्यासेति * सकृदनुष्ठाने प्रायिकत्वायोगात्तस्मिन्मुहूर्त्तादिपरिमिते काले व्यवहारोपयोगिनीनां दोहनादिक्रियाणां यो * अभ्यासस्तद्वशेनेत्युक्तम् * जीवनस्य तु कथं चित्परिच्छेदकत्वायोगान्न कालत्वं सम्भवतीत्याह * न चेति * काललक्षणापरिहारायोगमुपसंहरति * तस्मादिति * अभ्यासलक्षणामुपपादयितुमारभते * पुनरिति * प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * वैतत्येन कदा चित्स्तोकानुष्ठानाद्विक्षिप्तत्वेन प्रयोगे क्रियानुजीवनकाल इत्यपरिज्ञानाद्वैतत्यं वैपरीत्येन त्वेकहेलया कृत्स्नप्रयोगे यावज्जीवश्रुतिर्वृथा स्याद्यत इति अध्याहारेण योज्यम्। वैतत्येनापरिज्ञानादित्येतद्व्याचष्टे * अनभ्यस्तामिति * अमृतेन समाप्येतइति परिसंख्यारूपेणासमाप्य म्रियतइत्यर्थविवक्षया * अथेत्युक्तम् * मृते ऽपि समापने सर्वस्वाराख्यक्रतुवद्दोषमाशङ्क्याभेवपवमाने प्रस्तूयमाने ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञमिति सम्प्रेष्य संविशतीति वचनात्तत्रादोष इति वैषम्यं * न चेत्यनेनोक्तम् * वितत्यप्रयोगपक्षे च यावज्जीवकालस्य सायम्प्रातः कालसमाप्ये काम्यप्रयोगे निवेशायोगात्। यावज्जीवचोदनायाः पूर्वपक्षे ऽनिष्टस्यापि प्रयोगान्तविधायित्वस्यापत्तेः सायम्प्रातश्चोदनयोश्चोदनाद्वयसन्निध्यविशेषे ऽपि काम्यप्रयोगमात्रविषयत्वकल्पना निष्प्रमाणिकाप्यापद्येतेति दूषणान्तरमाह * सायमिति * सती इति पाठे चोदने इति नपुंसकद्विवचनं प्रयोगान्तरापत्तिसूचनाय * अस्मिन्नित्युक्तम् * पक्षान्तरार्थमन्यथेति श्लोकावयवं व्याचष्टे * यदि त्विति * सायम्प्रातश्चोदनानुरोधेनैकदैव कृत्स्नप्रयोगात्सायम्प्रातश्चोदनार्थं यावज्जीवचोदनार्थयोर्द्वयोरपि सम्पादनं यदि मन्येतेत्युक्ते कृत्स्नजीवनकालाव्याप्तौ कथं तच्चोदनार्थसम्पत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थो दृष्टान्तः। अस्मिन्पक्षे दोषोक्त्यर्थं वृथेत्यवयवं व्याचष्टे * तत्रेति * तिथिवाच्यहः शब्दः इह यावज्जीवश्रुतौ व्याप्तितो ऽन्यत्फलं न प्रतीयतइत्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे * यदीति * पूर्वाह्णो वै देवानामित्यन्यार्थदर्शनमेवान्यतः प्राप्तत्वभावेन प्रापकत्वाच्चोदनाभिप्रेतम्। अजीवतो ऽनुष्ठानाशक्तेः कर्मणो जीवनव्यतिरिक्तकालाप्राप्तावपि सायम्प्रातःकालयोर्जीवनव्यतिरेकेणापि भावात्सायम्प्रातश्चोदनावशेनाजीवतः स्वयमशक्तावप्यृत्विग्द्वारा सर्वस्वारवत्प्राप्तानुष्ठाननिवृत्त्यर्थं सायम्प्रातश्चोदनयोर्जीवनकालान्तर्गतसायम्प्रातःकालाविषयत्वोपसंहारार्थत्वेनार्थवद्यावज्जीववाक्यमित्याशङ्क्य

सायमित्युक्तम् आहत्य वचनं विनार्त्विग्द्वारानुष्ठानकल्पनस्याप्य-
युक्तत्वाच्छक्त्यालोचनयैव जीवनान्तर्गतसायम्प्रातःकालविषयत्वं
तच्चोदनायाः सेत्स्यतीत्याशयः। जीवनान्तर्गतसायंप्रातःकालविषय-
तान्तर्गत्युक्त्या विवक्षिता अनेन च यदपीत्याशङ्कापरिहारभाष्यं
व्याख्यातम् *यावच्छ्रुतिविरोधश्च* अस्मिन्पक्षे स्यादिति दूषणा-
न्तरोक्त्यर्थत्वेन शब्देन त्विति भाष्यं चशब्दार्थो तुशब्दाभ्युपगमेन
व्याचष्टे *यावच्छब्दश्चेति* इत्यर्थादित्यभ्यासलक्षणोपसंहारभाष्यं
व्याचष्टे *अत इति* सायम्प्रातश्चोदनामिश्रत्वोक्त्या कृत्स्नप्रयो-
गाङ्गत्वेन कालविधानात्तद्विरोधादपि वितत्य प्रयोगो न युक्त इति
सूचितम्। ननु जीवनपरिमिते काले जुहुयादिति विहिते ऽर्थादभ्या-
सापत्तावपि विधेरभ्यासविषयत्वाभावान्नाभ्यासलक्षणापत्तिरित्या-
शङ्कानिरासार्थत्वेन स हीति भाष्यं व्यख्यातुमाशङ्कते तावत् *न-
नु चेति* एतदेव विवृणोति *तथा हीति* शब्दस्य होमाभ्या-
सापादने यः श्रमः स सामर्थ्यहोमेनारोपितो यत इत्यध्याहारेण
भारानुपादने हेतुतया योज्यम्। शब्दोक्तजीवनपरिमितकालान्वयसा-
मर्थ्यस्याश्रुताभ्यासापादकत्वमात्रेण तुशब्दस्य दुष्टत्वाभ्युपगमे
सिद्धान्ते ऽपि सायम्प्रातःकालावच्छिन्नजीवनलक्षणनिमित्तान्वयसा-
मर्थ्यस्याश्रुताभ्यासापादकत्वादविशेष इत्याह *अथेति* सिद्धान्ते
प्रत्यहं प्रयोगविध्यर्थसमाप्तेः प्रत्यहमभ्यस्तप्रयोगाभावात्प्रयोगाभ्या-
सस्य च विधिव्यापारं विनापि सामर्थ्यादेव सिद्धेर्नाभ्यासलक्ष-
णापत्तिः पूर्वपक्षे त्वभ्यस्तस्य कर्मणः प्रयोगे न प्रयोगाभ्यासः प्रयो-
गस्य च विध्यधीनत्वादभ्यासलक्षणं च विनाभ्यस्तप्रयोगाविध्ययो-
गाल्लक्षणापत्तिरिति वैषम्येणाशङ्कानिरासार्थतया व्याख्यातुमाह *
उच्यते इति* प्रत्यहं विध्यर्थसमाप्तौ द्वितीयादिष्वहःस्वनुष्ठाना-
नर्थक्यमाशङ्क्य पृथक्प्रयोगतोक्ता श्लोकं व्याचष्टे *ममेति* प्र-
तिदिनं कर्मसमाप्तेर्नैकस्मिन्प्रयोगे कर्माभ्यास इत्यर्थः। न त्वभ्य-
स्तप्रयोगस्यापि सामर्थ्यालभ्यत्वेनाशाब्दत्वात् न दोषापत्तिरित्याश-
ङ्क्याह *तच्चेति* अभ्यस्तप्रयोगचोदनां विनाभ्यस्तप्रयोगासिद्धेर-
भ्यस्तस्वरूपत्वे विधिर्व्यापारयितव्य इत्यर्थः। ननु विधेयत्वे ऽप्य-
भ्यासस्य जीवनपरिमितकालान्वयान्यथानुपपत्तितः प्रतीतेर्धातोर-
भ्यासलक्षणायां व्यापाराभावाददोष इत्याशङ्कते *नन्विति* शा-
ब्दत्वं विनाभ्यासस्य विधान्वयायोगेनान्यथानुपपत्तितः प्रतीतिस-
म्भवे ऽपि धातुव्यापारस्यावश्याभ्युपगन्तव्यत्वादपरिहार्या लक्षणे-
त्याशयेन परिहारं न चेत्यादिभाष्यसूचितमाह *सत्यमिति* श्रु-

तिश्चेत्यादिसूत्रार्थोपसंहारभाष्यमेकहेलया व्याख्यातुमाह * तदिति * पञ्चम्यर्थे तदित्यव्ययम् उभयशब्देनाख्यातयावज्जीवपदविषयतया श्रुतिशब्दो व्याख्यातः । अनुवादोक्तेरुद्देशाशयतोद्दिश्येत्यनेनोक्ता ।

लिङ्गदर्शनाच्च कर्मधर्मे हि प्रक्रमेण नियम्येत तत्रानर्थकमन्यत् स्यात् ॥ ३ ॥

अप्रतिपातनलक्षणलिङ्गदर्शनादपि कर्तृधर्मो यावज्जीविकतेति प्रतिज्ञाय कर्मधर्मे हि यावज्जीवकत्वे सति जीवनपरिमितदर्शपूर्णमासकालैक्याद्दर्शपूर्णमासयाजित्वानुपक्रमरूपातिपातनयोः कालभेदेन विरोधपरिहारानुपपत्तेर्यो दर्शपूर्णमासयाजी स तदुपक्रामेदेवेत्युपक्रमेण दर्शपूर्णमासयाजी तदुपक्रामित्वरूपेण वन्हिनेव धूमो नियम्येतेत्यनुपक्रमरूपातिपातनानुपपत्तिरित्येवं तदुपपादनार्थत्वेन कर्मधर्मे हि प्रक्रान्तमित्येतावता भाष्येण प्रक्रान्तमेवेत्यवधारणया प्रक्रान्तं सदिति पाठे तु सच्छब्देनावधारणसूचनया मध्यमसूत्रावयवं व्याख्याय यावज्जीवेत्यादिना कर्मधर्मपक्षे उपक्रमरूपातिपातनायोगादसमापनरूपमातिपातनं वाच्यं तत्र च यावज्जीवकालेन समापनावगतेस्तावति काले ऽतिपन्ने कर्मणो ऽतिपत्तिः स्यात्तत्र च मृतस्य प्रायश्चित्तानुष्ठानाशक्तेर्निमित्तभूतातिपातनवचनादन्यन्नैमित्तिकप्रायश्चित्तविधानमनर्थकं स्यादित्येवम् अन्यावयवो व्याख्यातः । तत्र जीवनान्त्यकालात्प्रागप्यसमाप्तिरूपातिपत्त्युपपत्तेः काले ऽतिपन्ने कर्मातिपत्त्युक्तिरयुक्तेत्याशङ्कानिरासपूर्वं सर्वं भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * अतिपत्तिरिति * स्वधर्मभूतकालातिक्रमः कर्मकर्तृकः प्रयोज्यव्यापारे ऽतिपत्तिर्नानुपक्रमो समाप्तिर्वा तत्प्रयोजकस्तु पुंव्यापारो ऽनुक्रमणासमापनोपलक्षितो विध्यविज्ञानाख्यो ऽतिपातनमित्याशङ्कानिरासाशयः । सिद्धान्ते तु कालभेदादेकस्मिन्मासे दर्शपूर्णमासानुष्ठानाल्लब्धदर्शपूर्णमासयाजिव्यपदेशस्य मासान्तरे ऽनुपक्रमणरूपमसमापनरूपं वातिपातनं प्रायश्चित्तविधिश्च सम्भवतीत्याह * मत्पक्षे त्विति * प्रायश्चित्तविषयत्वेन सम्भवतीत्यनुषङ्गः । ननु जीवनपरिमितदर्शपूर्णमासकालैक्याद्दर्शपूर्णमासयाजिनो ऽतिपातनप्रायश्चित्तविध्ययोगे ऽप्यभ्यासकालभेदाद्दादुभयं सम्भवतीत्याशङ्कते * ननु चेति * पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोरभ्यासलक्षणार्थत्वे प्रमाणाभावादभ्यासातिपातनस्य निमित्तत्वानवगतेर्नाभ्यासकालभेदाभ्युपगमेन विरोधपरिहारः सम्भव-

तीत्याशयेन परिहरति * न शक्यमिति * ननु पौर्णमास्यमावा- स्याशब्दयोः कालवाचित्वात्तस्य च जीवनपरिमितदर्शपूर्णमासप्र- योगविषयत्वायोगादनभ्यासविषयत्वावगतेरभ्यासविषयकालाति- पातनस्य निमित्तत्वं प्रतीयतइत्याशङ्कते * ननु चेति * अवयववि- षयः कालकर्तृकः प्रयोज्यव्यापारो ऽतिपत्ताख्यो ऽतिक्रमो निमित्त- भूतातिपाताख्यपुङ्कर्तृकप्रयोजकव्यापारविषयत्वान्निमित्तत्वेनोक्तः। प- रमार्थतस्त्वतिपातनं नामेति परिहारग्रन्थालोचनया कालातिपा- तनान्यनिमित्तत्वशङ्कार्थो लक्ष्यते कालस्यातिपत्त्याख्यं प्रयोज्यव्या- पारं प्रतिकर्तृत्वाभावात्कालातिपातनस्य निमित्तत्वं न सम्भवतीति परिहरति * नैतदिति * कालेन कर्मणातिक्रमणीयमिति काल- कर्तृकर्मविषया ऽनतिपत्त्यविधेः कालस्यातिपत्त्ययोगमिति हेतुत्वमु- क्तमुपपादयितुम् * यस्य हीत्याद्युक्तम् * प्रधानस्याङ्गमनतिक्रमणीयं नाङ्गस्य प्रधानमित्येतदेव कुत इत्यपेक्षायाम् * तदेव चेत्युक्तम् * स- गुणत्वायानतिक्रमविधानात्प्रधानस्य च सगुणत्वापेक्षणात्प्रधान- स्यैवाङ्गमनतिक्रमणीयमित्याशयः । अनुष्ठानाननुष्ठानरूपत्वाच्चा-
६३५।२ तिक्रमानतिक्रमयोरनुष्ठेयकर्मधर्मतैव युक्तेत्याह * तदेव चेति * अनुष्ठानमात्मा स्वभावो धर्मो यस्येति विग्रहः अतः पौर्णमास्यमा- वास्याशब्दवाच्यकर्मातिपातनस्य निमित्तत्वादभ्यासस्य च पौर्ण- मास्यमावास्याशब्दवाच्यत्वाभावादतिपातनप्रायश्चित्तविध्योर्लिङ्गता युक्ता इत्युपसंहरति * तस्मादिति *

व्यपवर्गं च दर्शयति कालश्चेत्कर्मभेदः स्यात्॥४॥

दर्शपूर्णमाससमाप्त्युत्तरकालत्वदर्शनाच्च कर्मधर्मपक्षे दर्श- पूर्णमाससमाप्त्युत्तरकालं कर्मकालाभावादनर्थकमन्यत् सोमया- गविधानं स्यात्तदर्थवत्त्वाय तु सोमयागस्य दर्शपूर्णमाससमाप्त्युत्त- रकालं कालो ऽस्तीत्यभ्युपगमे यावज्जीवकालसमाप्यत्वायोगात्प्रति- मासं दर्शपूर्णमासकर्मप्रयोगाङ्गभेदः स्यात् स च यावज्जीविकत्वस्य कर्तृधर्मत्वपक्षे पौर्णमास्यमावास्याकालावच्छिन्नस्य जीवनस्य प्र- तिमासं भिन्नस्य निमित्तत्वाद्युज्यते न कर्मधर्मपक्षइत्येवं तत्रानर्थ- कमन्यत् स्यादिति पूर्वसूत्रावयवानुषङ्गेण व्याख्यां सूचयितुं कथम- नर्थकमन्यत् सोमयागविधानं स्यादिति प्रश्नपूर्वं कथमित्यादिभाष्ये- ण सूत्रं व्याख्यातं तदभ्याससमाप्त्युत्तरकालत्वस्य कर्मधर्मपक्षे ऽपि सम्भवात् समाप्त्युत्तरकालत्वस्य कर्तृधर्मत्वाल्लिङ्गत्वशङ्कानिरा- सपूर्वं व्याचष्टे * दर्शेति * यथैव पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोरभ्या-

सवाचित्वाभावान्न प्रतिमाससमभ्यासापत्तिः प्रायश्चित्तनिमित्तं किंतु यावज्जीविकाभ्यासापत्तिस्तथैव दर्शपूर्णमासशब्दयोरभ्यासवाचित्वाभावाद्यावज्जीविकाभ्याससमाप्त्युत्तरकालतैव स्यात् न प्रतिमासाभ्याससमाप्त्युत्तरकालतेति शङ्कानिरासार्थः। कालश्चेदित्यादिसूत्रावयवं स्वयमन्यथा व्याख्यास्यन् भाष्यव्याख्याते ऽर्थे तावद्योजयति * सूत्रमपीति * अन्यथा व्याख्यातुमाह*कालश्चेदिति * कर्मान्तरेण सोमयागादिना दर्शपूर्णमासकर्मणोरविच्छेदे सत्यपि को दोषइत्यपेक्षायां दर्शपूर्णमाससमाप्त्युत्तरकालविधिविरोधो विचार एतद्यज्ञस्य छिद्यते यदन्यस्य तन्त्रे वितते ऽन्यस्य तन्त्रं प्रतारयते इत्यादिनिन्दोन्नीतनिषेधविरोधश्चेति दोषद्वयमुक्तं लिङ्गदर्शनसाध्यमर्थमुपसंहरति * तस्मादिति * अनुध्यायिनीजरामरणनिर्मोकवचनरूपस्यान्यार्थदर्शनवद्यज्ञस्य व्यपवर्गसूत्रार्थत्वाभावात्तद्व्याख्यावेलायामुपन्यासो न युक्त इत्याशङ्कापवर्गसूत्रार्थत्वाभावे * ऽप्यनित्यत्वात्तु नैवं स्यादित्युत्तर * सूत्रस्थेनैवंशब्देन परामर्शसिद्ध्यर्थं तत्समीपे मुक्तकस्यान्यार्थदर्शनद्वयस्योपन्यास इत्याह * मुक्तकेति * सूत्रानारूढस्योपन्यस्तस्य सौत्रेण शब्देन परामर्शमाशङ्क्य विशेषतः केन चित् सूत्रेणानुक्तत्वे ऽपि सामान्यतो लिङ्गदर्शनसूत्रगोचरतोक्ता। अनुध्यायिनीवचनं व्यास्यास्यत् अतिपातनप्रायश्चित्तादीनां लिङ्गदर्शनानां विधिरूपत्वादस्यापि विधिरूपत्वशङ्कां निवर्त्तयितुमर्थवादत्वं तावदाह * तद्यथेति * लिङ्गदर्शनसूत्रे ऽनुध्यायिनीजरामरणनिर्मोचनवचनयोरपि नियमालिङ्गत्वादुदाहरणत्वसम्भवसूचनार्थस्तद्यथाशब्दः। अर्थवादत्वसिद्ध्यर्थं विध्यन्तरशेषभूतत्वे ऽभिहिते होमादिनिषेधार्थत्वाद्विध्यन्तरशेषत्वायोगमाशङ्क्य दीक्षितो न ददातीत्यादिवाक्यान्तरेणैव होमादेः पर्युदस्तत्वान्नाग्निहोत्रं जुहोतीत्यादेरनुवादत्वं दीक्षितस्येत्यनेनोक्तं व्याचष्टे *एतावन्तं हीति * य आहेत्यादिभाष्येणाभिमुख्यार्थत्वादाहो हकारस्य च निश्चयार्थत्वादात्मार्थत्वरूपेणाभिमुख्येन यो भागो निश्चितो भवति तस्मिन्नदीयमाने ऽनुध्यायिनीवचनं भवतीत्यनुध्यायिनीवचनाद्भागस्य नियतत्वमुक्त्वा यन्नेत्यनेन व्यतिरेकमुखेनोपपाद्य नियतश्चेत्यनेन भागनियतत्वद्वारानुध्यायिनीवचनस्य नियमालिङ्गतोपपादिता तत्सर्वं सङ्क्षिप्य तात्पर्यतो व्याचष्टे * एतदिति * कर्म धर्मपक्षालिङ्गायोगोक्त्यर्थं नेति भाष्यं व्याचष्टे * कालेति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादपीति * जरामरणनिर्मोकोक्तेर्लिङ्गत्वोक्त्यर्थमपि च श्रूयतइति भाष्यं व्याख्यातुं यथाभागस्य नियतत्वं नियमलि-

क्तं तथा जरामृत्युभ्यामेव निर्मुच्यतइति जरामरणयोरपि निर्मोक्ष-कारणयोर्नियतत्वं लिङ्गमित्यतिदिशति * एतेनेति * जराविधेरन्य-तो ऽप्राप्तत्वादनेनैव वाक्येन विधिं सूचयितुं विधानशब्दः । जरेति भाष्यं व्याचष्टे * काम्यत्वेति *

अनित्यत्वात्तु नैवं स्यात् ॥ ५ ॥

जरामरणवाक्यस्य प्रागेवोपन्यस्तत्वात्पुनरुपन्यासो ऽनर्थक इत्याशङ्क्याह * यदेवेति * तत्सूत्रस्थेनैवंशब्देन परामर्शार्थं प्रागुप-न्यस्तं वस्तुतस्त्वेतत्सूत्रार्थएवान्यार्थदर्शनद्वयमुपलक्षणार्थं त्वेकमु-पन्यस्तमित्याशयः । सूत्रं योजयति * नियमेति * यदेतदनुध्यानं जरामरणनिर्मोचनं चोक्तं तद्भवत्पक्षे कर्मणो ऽनित्यत्वायोगाद्यथोक्तं तथा न स्यादित्यर्थः । लक्षणाभ्युपगमे ऽपि जीवनस्यानियतपरिमा-णत्वात्तु यत्काललक्षणार्थत्वमुक्तं तन्नैवं स्यादित्येवं स्वयमन्यथासूत्रं व्याचष्टे *अथ वेति * सूत्रार्थमुपपादयति * तन्नामेति * नित्यशब्द-व्याख्यानार्थम् * कियतापीत्युक्तम् * चन्द्रादर्शनस्य ज्योतिःशा-स्त्रान्नियतपरिमाणेनामावास्याकालेनाविनाभावावगमात्तदुपलक्षणत्वं युक्तं जीवनस्य तु कियता कालेनाविनाभावानवगमान्न युक्तोपलक्षण-तेत्यर्थः ।यस्मादनियतपरिमाणत्वाज्जीवनकालमुपलक्षयितुं न शक्नो-ति तस्मादेतज्जीवनमेवमुपलक्षणमापद्यते यदुतैतज्जीवनमेवंभूत-मनियतपरिमाणं यदा भवेत्तदा जुहुयाद्यजेत वेति ततश्च कादा-चित्कत्वान्निमित्ततैव स्यादित्याह * तदिति * ननु नियतनिमित्त-त्वान्नियतं कर्मेत्याद्यसिद्धान्तसूत्रस्थभाष्ये नियतनिमित्तत्ववशेन कर्म-णो ऽवश्यकर्त्तव्यतोक्तिर्ज्जीवनस्यानित्यत्वान्निमित्तत्वाभ्युपगमे विरु-ध्येतेत्याशङ्कते * कथं तर्हीति * यावदात्माधिष्ठितस्वरूपेण श-रीरमस्ति तावत्प्राणधारणाख्यं जीवनं नियमेनास्तीत्येवमाशयं भाष्ये जीवनानित्यत्वाभिधानमिति परिहरति * यावच्छरीरेति *

विरोधश्चापि पूर्ववत् ॥ ६ ॥

यावज्जीविकाभ्यासपक्षे च दर्शपूर्णमासवत्तद्विकृतीनामप्य-भ्यासापत्तेः सर्वासां चैकस्मिन्काले ऽभ्यासस्याशक्यत्वाद्विरोधः स्यादित्येवं सूत्रव्याख्यार्थमितश्चेत्यादिभाष्यं नियमपक्षे ऽपि विरो-धसाम्यादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * नियमः सन्निति * नियम-स्यावश्यकर्त्तव्यरूपस्य प्रत्यवायपरिहारार्थत्वेन पुरुषार्थत्वादनतिदेशो ऽष्टमे वक्ष्यतइत्यर्थः । नन्वतिदेशप्राप्तो ऽपि यावज्जीवकालो य

इष्ट्वेति वाक्योपदिष्टेन सद्यस्कालत्वेन बाधिष्यतइत्याशङ्कते * ननु चेति * अविरोधान्न बाध्यतइति परिहरति ।

नैतदिति कर्त्तुस्तु धर्मनियमात्कालशास्त्रं निमित्तं स्यात् ॥ ७ ॥

ननु कर्तृधर्मपक्षे ऽपि यावज्जीवशब्देन जीवनपरिमितकालत्वोक्तेस्तुल्यो विरोध इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन यथाभाष्यं सूत्रं योजयति * कर्त्रेति * व्यपवर्गदर्शनानुक्तावपि सूत्रार्थः पर्यवस्यतीति सूचनाय * एतावदित्युक्तम् * निमित्तपक्षे दर्शपूर्णमासाविष्ट्वेत्यपवर्गदर्शनावक्लृप्तेः कालश्चेत्कर्मभेदः स्यादित्यनेनैवोक्तत्वाद्दर्शनान्तरानुदाहरणाच्च व्यपवर्गदर्शनोक्तिरयुक्तेत्याक्षिपति * यत्त्विति * दर्शनशब्दो याज्ञिकास्थितिलक्षणसिद्धान्ताशयो न तु लिङ्गदर्शनाशय इत्येवं समाधत्ते * तत्रेति * व्यपवर्गसिद्धान्तोक्तेरपि पौनरुक्त्यमाशङ्क्य पूर्वसूत्रस्थभाष्यालोचनया विकृतिविषयतोक्ता प्रकृतिन्यायेनैव विकृतीनामपि व्यपवर्गसिद्धान्तत्वोपपत्तिसिद्धेर्मन्दफलत्वेनापरितोषात्स्वयमन्यथासूत्रं व्याचष्टे * अथ वेति * उपसंहारार्थत्वे सूत्रस्यानतिरिक्तार्थत्वात्फलगुत्वापत्तेरत्राप्यपरितोषान्नियमपक्षे कालवाचियावज्जीवशब्दानुपपत्तिमाशङ्क्य नियमवाचितया यावज्जीवशब्दव्याख्यार्थत्वेन व्याचष्टे * अथ वेति * उक्तेन न्यायेन कर्तृधर्मनियमे सिद्धे सति कालशास्त्रतयाभासमानमपि यावज्जीवपदं वस्तुतो निमित्तशास्त्रमेव स्यादित्यर्थः । श्रुतिसंयोगोक्त्यैव कालवाचित्वनिरासेन निमित्तवाचित्वसिद्धेरत्राप्यपरितोषात् स्वमतेन निरूढपश्वादिषु नैयमिकत्वोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * अथ वेति * षट्सु षट्सु मासेषु पशुना यजेत चतुर्षु मासेषु चातुर्मास्यैर्यजेतेत्यादिशब्देनोक्तम् । कालशास्त्रत्वेनाभासमानस्य वीप्सायोगमात्रेण कथं निमित्तशास्त्रतावसीयतइत्याशङ्क्याह * न तावदिति * काम्यस्य वा ज्योतिष्टोमप्रयोगस्य वसन्तकाल उपदिश्येत एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचर्यवासीत्यनृणवाक्याद्यावगतस्य नैयमिकस्य तत्र काम्यस्य तावद्यावदिच्छयावृत्तौ कालस्याप्यङ्गत्वेन हेतुना वीप्सां विनापि प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायादावर्त्यमानतया स्थितत्वाद्वीप्सानर्थक्यापत्तेर्वसन्ते वसन्तइत्येवं वीप्सायुक्तत्वेन कालो न शक्यो वक्तुं नैयमिकस्य च ज्योतिष्टोमप्रयोगस्योपदिश्यते ततश्चौलोपनयनादिवत् सकृत्प्रयोगमात्रेण नैयमिकविध्यर्थसिद्धेर्नि-

फलावृत्त्ययोगात्तद्वाचिका वीप्सानर्थिका स्यात् इत्यर्थः । ननु नैयमिकस्यापि प्रयोगस्य कालोपदेशे द्वित्रादिषु वसन्तेषु प्रयोगविध्यर्था
६३८।२ वीप्सा भविष्यतीत्याशङ्क्यानवस्थितशास्त्रार्थापत्त्या निरस्यति * न चेति * अतः सर्ववसन्तव्याप्त्यर्थत्वाद्वीप्साया निमित्तत्वं च विना व्याप्तेरप्राप्तत्वेनानुवादायोगादेकस्मिंश्च प्रयोगे ऽनेकवसन्तसाहित्यसम्पादनाशक्तेर्विध्ययोगान्निमित्तशास्त्रतावसीयतइत्याह * तस्मादिति * नन्वधिकरणवाचिन्या सप्तम्या कालस्याङ्गत्वावगतेर्निमित्तता न युक्तेत्याशङ्क्याह * सप्तम्यपि चेति * अत्रार्थे सूत्रं योजयति * तेनेति * ज्योतिष्टोमन्यायं पश्वादिष्वतिदिशति * एतेनेति *

॥ अथ सर्वशाखाप्रत्ययैककर्मताधिकरणम् ॥ २ ॥

नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तनिन्दाऽशक्तिसमाप्तिवचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छाखान्तरेषु कर्मभेदः स्यात् ॥ ८ ॥

षड्विधस्यापि कर्मभेदस्योक्तत्वादनर्थकमेतदधिकरणमित्याशङ्क्य शाखान्तराख्यकारणान्तरनिरासार्थत्वं तावत्परमतेनाह * उक्तेति * प्रतियोगिज्ञानापेक्षत्वादिदं कर्म शाखान्तरीयकर्मभिन्नमिति बुद्धेः शाखान्तरान्यभेदकत्वशङ्कानुपपत्तेः कारणान्तरनिरासार्थत्वायोगेनापरितोषात् स्वमतेनोक्तषट्कमध्ये एव संज्ञागुणाभ्यासाशङ्कानिरासार्थमाह * तत्रैव चेति * रूपादेः षट्कबाह्यत्वात्कथं तन्मध्यताशङ्केत्याशङ्क्य केनचिदपूर्वसंयोगादिप्रकारेण षट्कान्यतमरूपत्वाशङ्कोक्ता कथं निन्दादेः षट्कान्यतमप्रकारत्वमित्याशङ्क्याह * तदिति * सिद्धान्ते प्रतिषेधार्थं निन्दादेर्गुणप्रकारत्वमुदितानुदितकालसंयोगभेदादित्यत्र शाखान्तरीयाणां गुणानामित्यादौ च पूर्वपक्षवार्त्तिके योजयिष्याम इत्यर्थः । ननु पूर्वत्रासम्भवेन गुणस्य भेदकत्वादुदितानुदितकालस्य चोत्पत्तिशिष्टत्वाभावेनामिक्षादिवत् पूर्वसंयोगासम्भवहेतुत्वायोगाच्छाखान्तरीयस्य च कर्मणोऽनवगतत्वेनाप्रत्यभिज्ञानाच्छाखान्तरीयस्य गुणस्य शाखान्तरीये कर्मणि विध्यसम्भवेन भेदकत्वस्याशङ्कनीयत्वाच्छाखान्तरीयगुणानां चैकशाखास्थे कर्मण्युपसंहाराशक्तेः शाखान्तरीयकर्मानवगमस्यैव हेतुत्वाच्छाखान्तरीयत्वसहकृतस्यैव गुणस्य भेदकत्वेनाशङ्कनीयत्वावगतेः पुनः श्रुतेश्च सिद्धान्ते शाखान्तरीयत्वेनैवाभेदकत्वाभिधानाच्छा-

खान्तरीयाणां यथोदाहरणत्वं तथा वेदान्तरीयस्यापि कर्मणः शाखान्तरीयाध्यायिभिरनवगमाविशेषाद्वेदान्तराणामप्युदाहरणीयत्वावगतेः शाखान्तराणीति भाष्यमयुक्तमित्याशङ्कते * कथं पुनरिति* केषां चिदुपलक्षणत्वेन समर्थनं दूषयितुमुपन्यस्यति * के चिदिति * त्रयीं विना सर्वाङ्गोपेतकर्मानवगतेर्वेदत्रयस्याप्यध्येयत्वाच्छाखान्तरीयन्यायासम्भवेन दूषयति * न त्विति * श्लोकं व्याचष्टे * यत्र हीति * औद्गात्रे वा वेदे यत्कर्म द्रव्यदेवतासंयुक्तमाम्नायते तत्र कथमित्यपेक्षायामाह * यद्विति * अनेकवेदाधीतस्य कर्मणो यत्र द्रव्यदेवाम्नानं तत्रैवोत्पत्तिर्वेदान्तरे गुणमात्रविध्यर्थश्रुतिरित्येतदेव तृतीयाधिकरणसूत्रेण द्रढयति * तथा चेति* तस्माद्युक्तमेव भाष्यमित्याह * तस्मादिति * नामविशेषदर्शनाद्रूपविशेषदर्शनादित्यादिप्रत्येकं दर्शनशब्दान्वयेन सूत्रव्याख्यां दृश्यतेशब्देन सूचयन्नाम्ना भेदोक्तिं व्याचष्टे * तत्रेति * नामरूपयोर्विशेषोक्त्यन्वयो भेदोक्त्या सूचितः। नामभेदो यद्भेदकारणं तत्तावदिह दृश्यतइत्यर्थः ।ननु्विति भाष्येण काठकादिनाम्नोऽवध्यस्मरणेनानादित्वावधारणाद्वैशम्पायनान्तेवासिपुरुषवाचिकठशब्दप्रकृतिकत्वे चादिमत्त्वापत्तेश्चरणाख्यब्राह्मणावान्तरजातिवाचिकठशब्दप्रकृतिकत्त्वावगमात्तस्माच्च परतस्तेन प्रोक्तमिति विहितस्याणप्रत्ययस्य कठशब्दपरतया विध्यभावेन कठचरकाल्लुगिति स्मृतेर्लुगभावात्स्वार्थिककप्रत्ययास्तत्वेन काठकमिति रूपावगतेर्ग्रन्थस्यैव प्रवाच्यतयैतन्नामकत्वावसायात्कर्मनामत्वायोगमाशङ्क्य सत्यमित्यनेन तस्येदमित्यस्मिन्नर्थे गोत्रचरणाद् वुञिति चरणवाचिनः कठशब्दाद् वुञ्प्रत्ययोत्पादनेन तदादेशाक्रान्तत्वात्काठकशब्दव्युत्पत्त्यवगतेस्तस्य च धर्मसमाम्नाययोरिष्यतइति स्मृत्या कठसम्बन्धिसमाम्नायविषयत्ववत्तत्सम्बन्धिधर्मविषयत्वस्याप्यवगत्याविशेषाद्विभक्त्यैक्यहेतुकसामानाधिकरण्याविशेषाच्च धर्मरूपकर्मनामताप्युपपादितेत्येवं व्याख्यातुमाह * तद्यथेति * रूपाद्भेदोक्तिं व्याचष्टे * तथेति * आमिक्षावाजिनदृष्टान्तेनोपपादितेन गुणत्वेन रूपभेदस्य भेत्तृत्वे कपालसंख्याया यागगुणत्वाभावादभेदकत्वमाशङ्क्य गुणस्य तु विधानार्थ इत्यत्र कपालाश्रिताया अपि संख्याया यागं प्रत्यङ्गत्वरूपगुणतोक्ताद्यदृष्टान्तेन स्मारिता धर्मविशेषस्यापि गुणत्वमुपपादयितुमाह * कारीरीति * कारीर्याद्यध्ययनकाले ऽनुष्ठीयमानस्य भूमिभोजनादेः कैमर्थ्याकाङ्क्षायां फलवतः कारीर्यादेर्वाक्याध्ययनद्वारा सन्निहितस्य प्रकरणानाम्नातेतिकर्तव्यताग्राहित्वायोगे ऽप्यध्ययन-

स्य दृष्टार्थत्वेनादृष्टार्थतेति कर्त्तव्यताग्राहित्वायोगात्सन्निधानाख्येन स्थानेन कारीर्यादीतिकर्त्तव्यतावगतेर्गुणत्वे ऽपि कर्माङ्गभूतज्ञानद्वारत्वेन विप्रकृष्टतरत्वाद्भेदेनोपादानमित्यर्थः । साक्षादितिकर्त्तव्यतात्वनिरासार्थः स्थानीयशब्दः । अश्वघासादिग्रहणस्योदाहरणार्थत्वेन धर्मान्तरस्यापि ग्रहणसिद्धेर्विशेषानभिधानाच्चान्यधर्मोक्तेरुदाहरणान्तरार्थत्वायोगादानर्थक्यमाशङ्क्याह * पर इति * अश्वघासादेरिति तन्त्रेणान्ययोगनिमित्तापादानपञ्चमीत्वेन व्याचष्टे * अश्वेति* पुनरुक्तत्वमभ्यासत्वेन व्याचष्टे *पुनरुक्तत्वेनेति* निन्दाया गुणत्वं तावदुपपादयति * निन्दायामपीति * पूर्वपक्षे निन्दाया निषेधमात्रपर्यवसानाभ्युपगमान्निन्दासंयोगेनोदितानुदितकालयोर्निषेध्ययोर्गुणयोर्भेदादित्येवं योज्यम् । अनुदितहोमनिन्दां व्याचष्टे *उदितेति* निन्दाया निन्द्यनिषेधापेक्षत्वादुदित एवेत्यवधारणाभ्युपगमेनानुदितहोमो न कार्य इत्यस्मिन्नर्थे तस्मादिति योज्यम् । उदितहोमनिन्दां व्याचष्टे *इतरे पुनरीति* प्रद्रुतायान्नदानोक्तेर्निन्दात्वाभिव्यक्त्यर्थं यः पूजामित्युक्तम् * प्रद्रुतशब्दव्याख्यानार्थातिक्रान्तोक्तिः अतिक्रान्तायान्नदानाशक्तिमाशङ्क्य * व्याहृत्यै हीत्युक्तेत्युक्तम् * तस्मादित्युदितहोमो न कार्य इत्येवं योज्यम् । निन्दाया निन्द्यन्तरविधिशेषत्वात्सद्वादशैकादशकपालत्ववद्विकल्पनाविरोधमाशङ्क्य वैकल्पिकत्वे सत्युभयथाप्यवैगुण्यान्निन्दानुपपत्तेर्विरोधपरिहारायोगोक्त्यर्थं सर्वेति
६४०।२ भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति* अशक्तेर्गुणत्वमुपपादयति * अशक्तीति * समाप्तिभेदस्याप्येकस्मिन्कर्मणि निवेशासम्भवेन भेदकत्वात् समाप्तिवचनस्यापि गुणतेत्याह * समाप्तीति * अस्माकं यो ऽग्निः सो ऽन्वारोहेषु समाप्यते ऽन्येषामन्यत्रेति समाप्तिभेदाः समाप्त्युक्त्या भेदकत्वेन विवक्षितभेदशब्देन सूचितम् । क्व चिच्छाखायामुदितकालातिक्रम इति प्रायश्चित्तनिमित्तं क चिदनुदितकालातिक्रम इति प्रायश्चित्तनिमित्तभेदस्यापि निन्दावन्निषेधगमकत्वेनैव भेदकत्वात्पृथगुपन्यासानर्थक्यमाशङ्क्याह *निन्दयेति* प्रायश्चित्तनिमित्तो भेदः प्रायश्चित्तभेद इति मध्यमपदलोपी समासः वृद्धिशब्दव्याख्यानार्थं वैगुण्योक्तिः । एकेनैवोदाहरणेनान्यार्थदर्शनव्याख्यासिद्धेरुदाहरणप्रपञ्चकानर्थक्यमाशङ्क्य परिहरति * परिहारेति * यदीत्यन्यार्थदर्शनं व्याचष्टे * यदीति * इष्टवतामिति भाष्यादिष्टप्रथमयज्ञतानिष्टप्रथमयज्ञता च द्वयमपि लिङ्गमिति भ्रान्तिनिरासायानिष्टप्रथमयज्ञत्वस्यैव लिङ्गत्वमाह * द्वादशाह इति * ताण्डुकइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * ताण्डुकेति * ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यनियमे सति यज्ञान्तरेभ्यः प-

श्वात्प्रयोगे प्राथम्याभावान्नैष्फल्यापत्तेः यज्ञान्तराणां च प्रथमप्रयोगे ऽप्यवैगुण्यापत्तेरन्येन यजेतेति चान्यशब्दसमभिव्याहृतस्य यजेर्यज्ञान्तरवाचित्वात्तत्परेण प्रत्ययेन ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यविधावत्यन्तश्रुतिबाधापत्तेः सोमयागान्तराणां ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावरूपधर्मविध्यर्थत्वेनास्य वाक्यस्य वार्त्तिककृतैव पञ्चमे व्याख्यास्यमानत्वाद्यजुर्वेदोत्पन्नत्वेन च ज्योतिष्टोमस्य सामवैदिकताण्डुकशाखागतत्वाभावात् सारस्वतसूत्रे च ज्योतिष्टोमपूर्वत्वात् सर्वकर्मणामिति भाष्यदर्शनादेकस्यापि ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यनियमे सति पक्षद्वये ऽप्यदीक्षितदर्शनानुपपत्तिसम्भवात् तत्सिद्ध्यै लिङ्गपरिहारसूत्रे सर्वशेषत्वोक्त्यानर्थक्यापत्तेर्द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावलक्षणार्थं ज्योतिष्टोमान्तरस्य प्राथम्यनियमे सति इत्युक्तिमङ्गीकृत्य प्रकृतशाखगताद् द्वादशाहादन्यताण्डुकशाखागतं द्वादशाहं प्रति ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यनियमे सति प्रकृतशाखागतस्य द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावानियमात्प्रतिशाखं द्वादशाहाख्यकर्मभेदे सत्यनिष्टप्रथमयज्ञत्वं द्वादशाहकर्तृविशेषणं युक्तं भवतीति व्याख्येयम्। ननु सामवेदे ज्योतिष्टोमोत्पत्त्यभावाद्यजुर्वेदोत्पन्नज्योतिष्टोमप्राथम्यप्रतीतेः कर्मभेदे चाविशेषात् सर्वज्योतिष्टोमप्राथम्यापत्तेरेकं च द्वादशाहादियज्ञं प्रति सर्वज्योतिष्टोमप्राथम्यायोगात् सर्वशाखोत्पन्नानां द्वादशाहादियज्ञानां ज्योतिष्टोमः प्रथम इत्यर्थावगतिद्वारा सर्वशाखागतानां द्वादशाहानां ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावावगतेरुदाहृतवाक्ययुक्तशाखागतस्यापि द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावानियमात्कर्मभेदे ऽप्यनिष्टप्रथमयज्ञदर्शनानुपपत्तिरित्याशङ्कानिराससूचनार्थोन्तरशब्दः। यज्ञान्तरधर्मभूतपश्चाद्भावावच्छेदकत्वेन ज्योतिष्टोमस्य परार्थतयोपादानात्पारार्थ्ये चैकं इष्यतइत्यनेन न्यायेनैकस्यैव ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यावसायान्नैतद्द्वारेण सर्वशाखास्थानां द्वादशाहानां ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावावगतिरित्याशयः। सर्वशाखासु कर्मैक्ये तु सर्वशाखास्थं द्वादशाहं प्रति ज्योतिष्टोमप्राथम्यानियमात्तद्द्वारा सर्वशाखास्थस्य द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावनियमावगतेरदीक्षितदर्शनं द्वादशाहे न स्यादित्याह * एकत्वे त्विति * ज्योतिष्टोमः प्रथमो यस्मात्स ज्योतिष्टोमप्रथमस्तस्य भावो ज्योतिष्टोमप्राथम्यमिति बहुव्रीह्यभ्युपगमेन वा सर्वशाखास्थस्य द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमप्राथम्यानियमादित्येवं योज्यम्। तथा चेति द्वितीयान्यायार्थदर्शनभाष्यं व्याचष्टे * तथेति * अर्द्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं बहिर्वेदीति वेद्यग्रे विहितस्य यूपमानस्यातिदेशेन यूपैकादेशिनीं प्राप्तस्य वेदिदेशातिक्रमा योगाद्वेदि-

मानस्य वेद्याधारस्य श्येनादिपक्ष्याकारस्थलावयवभूतपक्षद्वयसंम्मानस्य चार्थप्राप्तत्वेनानुवादोपपत्तेः प्रत्यक्षविधिविरोधे ऽर्थवादकल्प्यविध्ययोगात्पक्षं सम्मानं निन्दित्वा वेदिसंम्मानपरिग्रहः शाखान्तरीयस्य विरोधिनो वचनान्तरस्य तच्छाखीय कर्मत्वप्राप्तिं द्योतयतीत्यर्थः । एतदेवोपपादयति * वचनान्तरे हीति * चतुर्विंशतिप्रक्रमवेद्यग्रदेशे रथाक्षमात्रान्तरालानाम् एकादशानाम् यूपानां मातुमशक्यत्वाद्व्यासमात्राणि पक्षपुच्छानि भवन्तीति च पक्षयोर्वासंमात्रत्वविधानात्पक्षसम्मानपक्षो सुतरामशक्तेर्विरोधं इत्याशयः । तस्मादपीत्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * ततश्चेति * अपरं चेति तृतीयान्यार्थदर्शनात् भाष्यं व्याचष्टे * द्वे इति * स्तोत्रियावाचिसंस्तुतशब्दपरनिर्द्धारणषष्ठीयोगाद् द्वित्रिसंख्ययोः स्तोत्रियाविषयत्वोक्तिः दशकाख्यत्वेन विराट्शब्दं व्याख्यातुं दशकशब्दः । अतिरेकोक्त्याऽतिरात्रसंस्थज्योतिष्टोमविषयत्वप्रदर्शनायातिरात्रशब्दः अपि चेति चतुर्थान्यार्थदर्शनभाष्यं नासोमयाजी सन्नयतीत्यसोमयाजिनः सान्नाय्यनिषेधो नैन्द्राग्नस्य पुरोडाशस्य तत्स्थाने विधानादनिष्टप्रथमयज्ञानां पुरोडाशित्वेन विवक्षितानां दीक्षितादीक्षितदर्शनेनेव गतत्वादयुक्तमाशङ्क्य समाधत्ते * पुरोडाशीति * पञ्चमान्यार्थदर्शनभाष्यं व्या-
६४१।२ चष्टे * किं चेति * नानाकर्मत्वेति भाष्यं व्याचष्टे * उपहव्येति * तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादपीति *

एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात् ॥ ९ ॥

सूत्रं व्याचष्टे * सर्वत्रेति * रूपशब्दोक्तद्रव्यदेवतव्यतिरिक्ताङ्गाशयो गुणशब्दः संयोगचोदनयोर्ग्रहणायादिशब्दः । शाखास्थानां ब्राह्मणानामेव विधायकत्वात् सर्वशाखाभ्यो ज्ञानं यस्य कर्मणस्तदेकमित्युक्ते सर्वेभ्यो ब्राह्मणमार्गेभ्यो ज्ञानं यस्य तदेकमित्युक्तिः पुनरुक्तेत्याशङ्क्याह * सर्वेति * अत्रोदाहरणमाह * तद्यथेति * गुणमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणे ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वैदिकतयाः स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वादौद्गात्रे ज्योतिष्टोमानुत्पत्तेस्तदङ्गभूतस्तोत्राद्याशया ज्योतिष्टोमोक्तिः । अर्थसंयोगस्येति भाष्यं व्याचष्टे *संयोग इति* संशब्दस्य समीहितवाचित्वात्फलस्यैव च समीहितत्वात् समीहितेन योग इत्यवयवार्थसंयोगात्फलान्वयवाची संयोगशब्द इत्याशयः । रूपमपीति भाष्यं व्याचष्टे * रूपमिति * पुरुषेति भाष्यं व्याचष्टे * चोदनेति * नामधेयं चेति भाष्यं व्याचष्टे * ज्योतिष्टोमादीति * तेनेति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति*

शाखान्तरस्य भेदकत्वं शङ्कितुमापातनिकां तावत्करोति* न चेति* व्याचष्टे *प्रमाणान्तरवदिति*असन्निधानेनैव कारणेन शाखान्तराध्यायिभाष्यं शाखान्तरीयस्य कर्मणो ऽनवगतेः प्रतियोग्यनवगमे च भेदाप्रतीतेर्न शाखान्तरलक्षणमसन्निधानं भेदहेतुरिति परिहरति * नेति * एतदेव विवृणोति*येन हीति*स्मृतिहेतुसंस्कारोद्बोधसिद्ध्यर्था सदृशोक्तिः। ननु शाखाद्वयाध्यायिनः प्रतियोगिकर्मग्रहणसम्भवाच्छाखान्तरे प्रकरणान्तरन्यायो भविष्यतीत्याशङ्कते * यस्तर्हीति * पञ्चविंशादिषु चैकशाखाङ्कतेषु ब्राह्मणान्तरेष्वेकशाखाध्यायिनो ऽपि प्रकरणान्तरन्यायो भविष्यतीत्याशङ्कान्तरमाह * एकेति * आद्यां शङ्कां निरसितुमुपक्रमते * नैष इति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * किमिति * स्वाध्यायोक्तेर्वेदवाचित्वात् समस्तस्वशाखासमूहस्य च वेदत्वात्कथं स्वाध्यायशब्देनैकशाखाग्रहणमित्याशङ्कां निरस्यन् पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * यथैवेति * एकशाखाध्यायिनि वेदवित्शब्दप्रयोगान्न शाखासमूहस्य वेदतेत्याशयः। संस्कारकर्माध्ययनपक्षे स्वाध्यायस्य संस्कार्यत्वेनानुपादेयत्वे ऽपि स्वशब्देनात्मीयवाचिना पितृपितामहादिपरम्परागताया एव शाखायाः कर्मव्युत्पत्त्याध्यायशब्दोक्तायाः अध्येतव्यत्वोक्तेरेकशाखाग्रहणसूचनार्थश्च शब्दः वेदान्तरस्यापि तर्ह्यनध्ययनापत्तेस्त्रिवेदीबोध्यज्योतिष्टोमादिकर्मासिद्धिः स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * स्वाध्यायाध्ययनविधिनैकवेदाध्ययनविधानाद्वेदान्तरानध्ययनप्रसक्तावपि वचनान्तरेण प्रतिप्रसवाद्वेदान्तराध्ययनसिद्धिरिति परिहरति * नेति * स्मृत्यापि प्रतिप्रसवमाह * तथेति * वेदान्तरवैषम्यप्रदर्शनपूर्वमुत्तरार्द्धं व्याचष्टे * साकाङ्क्षत्वाच्चेति * द्वितीयामपि शङ्कामनेनैव न्यायेन * परिहरति * साकाङ्क्षत्वादेवेति * ननु शाखान्तरानध्ययने प्रतियोगिकर्माग्रहणाद्भेदबुद्धिवत्प्रत्यभिज्ञानस्यापि तदेवेदमिति प्रतियोगिग्रहणसापेक्षत्वेनानुपपत्तेर्विकल्पादेवैककर्माभ्युपगमप्रसङ्गादन्योन्याश्रयः स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * विधेयरूपभेदे शब्दान्तरादिप्रमाणव्यापारात्तस्य चोत्पत्तिविध्यधीनत्वादुत्पत्तिबोधनेनोत्पन्नोत्पत्त्ययोगाच्छब्दान्तरादीनां भेदकत्वावगतेः शाखान्तरे चोत्पन्नोत्पत्तावप्यध्येत्रन्तरे प्रत्यर्थवत्त्वोपपत्तेरुत्पत्तिबोधने ऽपि भेदकत्वायोगाच्छाखान्तरीयत्वनिमित्तवैलक्षण्यप्रतीतिमात्रेण भेदो वाच्यः स च प्रतियोगिग्रहणापेक्षत्वाच्छाखान्तराग्रहणे तावन्न शक्यो ग्रहीतुमध्येत्रन्तराग्रहणे ऽपि फलाद्यविशेषेण

१ भङ्क्तेदिति २ पु० पा०

प्रत्यभिज्ञानाद्वस्त्रादिवैलक्षण्येन च देवदत्तवैलक्षण्यवच्छाखावैलक्षण्यमात्रेण कर्मवैलक्षण्यायोगादभेद एवावसीयते न भेद इत्याशयेन परिहरति * नेति * विकल्पावगतिं विनाऽध्यध्येत्रन्तराच्छाखान्तरीयकर्मग्रहणे सति फलाद्यविषयनिमित्तप्रत्यभिज्ञानमात्रेण कर्मैक्यज्ञानाद्विकल्पसिद्धेरन्योन्याश्रयपरिहारमुक्त्वैकशाखाध्ययनात् स्वाध्यायविध्यर्थसम्पत्तावप्यनेकशाखाध्ययननिषेधादनेकशाखाध्यायिनो विहितविध्ययोगाद्विधिभेदेन कर्मभेदबुद्धेर्विधिश्रुतिविरोधात् सन्निधिलक्षणप्रत्यभिज्ञाबाधमाशङ्क्य स्वाध्यायगतयैकत्वसंख्यया ऽनेकशाखाध्ययननिषेधसूचनार्थम् * संख्यावशेनेत्युक्तम्* स्वशब्देन च स्वीयशाखानियमाच्छाखान्तराध्ययननिवृत्तिरिति दृष्टान्तद्वारा सूचयितुमाह*अथेति * शाखान्तरस्य भेदकत्वशङ्कानिरासमुपसंहरति * तस्मादिति *

न नाम्ना स्यादचोदनाभिधानत्वात् ॥ १० ॥

काठकादिनाम्नः कर्माभिधानत्वे ऽव्युत्पत्तिचोदनागतत्वाभावान्न नाम्ना कर्मभेदः स्यादिति स्वयमभ्युपेत्योक्त्याशयहेत्वर्थसूचनापूर्वं चोद्यतइति व्युत्पत्त्या कर्मवाचिचोदनाशब्दाभ्युपगमेन भाष्योक्तं हेत्वर्थं व्याचष्टे*यद्यपि तावदिति*इदं त्वित्यनेन परिहृतमिति भाष्ये व्याख्याते ऽथेति भाष्येण कर्मभिरपीति पूर्वपक्षभाष्योक्तमर्थमनुभाष्य नैष इति परिहारभाष्यं व्याख्यातुम् * अन्यायो
६४३।१ हीत्युक्तम्* कथमिति प्रश्नभाष्यं व्याचष्टे*कथं पुनरिति * यद्यादिति परिहारभाष्यं व्याचष्टे*तदिति*श्लोकं व्याचष्टे* काठकादीति* ज्योतिरादिवल्लाक्षणिक्यपि कर्मसञ्ज्ञा कर्म भेत्स्यतीत्याशयेन किमत इति पृष्ट्वा पञ्चम्यर्थे यदित्यव्ययमङ्गीकृत्य यस्मात्काठकग्रन्थसंयोगात्काठककर्मैक्ये ऽपि काठकादिभिन्नग्रन्थसंयोगात्कर्म काठकादिभिन्नसंज्ञं भविष्यतीति परिहारार्थं यद् ग्रन्थसंयोगादित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * ततश्चेति * एतदेवोपपादयति * तस्मादिति *

सर्वेषां चैककर्म स्यात् ॥ ११ ॥

नामभेदाच्च कर्मभेदे ऽभ्युपगम्यमाने सर्वेषामेकशाखाधीतानामग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां काठकादिनामैक्यादेककर्म्यं स्यादिति नाम्ना कर्मभेदे ऽनिष्टापत्त्युक्त्यर्थमेतत्सूत्रं चातुर्मास्यादिनामैक्ये ऽपि वैश्वदेववरुणप्रघासादिकर्मभेददर्शनादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * प्रायेणेति * करोतेर्ज्ञानाख्यक्रियाविशेषलक्षणार्थत्वमभिप्रेत्य सा-

ध्यवाची कार्यशब्दः। नन्वेवमपि सञ्ज्ञैक्यस्य साध्यकर्मैक्ये व्यभिचारान्न हेतुत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * साध्येति * सत्यं, साध्यव्यभिचारेण सम्यग्घेतुत्वायोगान्नेदं सम्यगुत्तरं किं तु जात्युत्तरमित्यर्थः। साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाख्यानां चतुर्विंशतिजातीनां मध्ये केयमित्यपेक्षायां नामभेदात्कर्मभेदे ऽभिहिते ऽर्थान्नामैक्ये कर्मैक्यापत्तेरर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसम इति लक्षणयोगात् * अर्थापत्तीत्युक्तम्। जातेरुत्तराभासत्वादुपन्यासानर्थक्यमाशङ्क्य कर्मनामभेदस्य पूर्वपक्षहेतोः काठकादेः कर्मनामत्वे ऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनामेकशाखास्थानां काठकादिनामैक्येनैक्यापत्तेर्न कर्मनामता युक्तेत्यसिद्धत्वलक्षणस्य दोषस्याचोदनाभिधानत्वादित्यनेन दर्शितस्याप्यनिष्टाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाद्यैक्यापादनद्वारा प्रकर्षेण दर्शना * याभिहितेत्युक्तम्। असिद्धत्वलक्षणदोषाविवक्षायामपि यादृशो यक्षस्तादृशो बलिरित्यनेन न्यायेन दुष्टपूर्वपक्षे दुष्टमप्युत्तरं यथा मदीयमुत्तरं दुष्टं तथा त्वदीयः पूर्वपक्षो ऽपि दुष्ट इत्येवं पूर्वपक्षस्य दुष्टत्वद्योतनात्सम्यगुत्तरं भवतीत्याशयेन परिहारान्तरमाह * सर्वत्र चेति * सन्तं दोषमनुक्त्वान्यमसन्तं यो हि जल्पति तस्य द्वे निग्रहस्थाने वाच्यानुक्तीतरोक्तिजे इति बृहट्टीकायां दुष्टे ऽपि पूर्वपक्षे सम्यगेवोत्तरं वाच्यमित्युक्तत्वान्न्यायभाष्ये ऽपि छलजातिनिग्रहस्थानानां स्ववाक्ये परिवर्जनं परवाक्ये च पर्यनुयोग इत्यनेन स्वयमप्रयोगाय परप्रयुक्तस्य च छलादेरुत्तराभासत्वोद्भावनाय परिज्ञानाय न्यायविस्तरे छलादिव्युत्पादनं न तु प्रयोगायेत्युक्तत्वाद् दुष्टे ऽपि पूर्वपक्षे जातेर्नोत्तरता युक्तेत्याशङ्क्य परमतत्वसूचनार्थं केषां चिदिष्टमित्युक्तम्।

कृतकं चाभिधानम् ॥ १२ ॥

यथाभाष्यं तावत्सूत्रं व्याचष्टे * कृत्रिममिति * कठस्य वैशम्पायनान्तेवासित्वात्कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्चेति तेन प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे पाणिनिप्रत्ययस्मृतेस्तस्य कठचरकाल्लुगिति लुक्स्मृतेः छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणीति च तदधीते तद्वेदेत्येतदर्थविहितप्रत्ययविषयत्वानियमस्मृतेस्तस्यापि च प्रोक्ताल्लुगिति लुक्स्मृतेः कठेन प्रोक्तं यो ऽधीते स कठ इति स्थिते तस्येदमित्यस्मिन्नर्थे काठकशब्दव्युत्पत्त्यवगमादाख्येति वेदाधिकरणसूत्रे काठकाद्य-

भिधाने· पुरुषविशेषप्रवचनकृतामित्युक्तं ततश्चादिमता सताभिधानेनानादीनि कर्माणि न भिद्यन्तइत्यर्थः । ननु यथा ब्राह्मणादिशब्दो मनुष्यावान्तरवर्णाख्यजातिवाची तथा कठादिशब्दो ब्राह्मणावान्तरचरणाख्यजातिवाची तद्वाचिन एव च कठशब्दाठ्ठञ्प्रत्यय इतिस्मृतेस्तज्जातीयानां च वैशपायनप्राग्भाविनां तदन्तेवासिपुरुषविशेषप्रोक्ताध्येतृत्वायोगात्प्रवक्तृविषयस्यापि कठशब्दस्य चरणविशेषवाचित्वावगतेः शाखाचरणविशेषयोगाच्च प्रवाच्यवक्तृसम्बन्धस्यानादित्वात्प्रवचनकृतापीयमाख्या नित्यैवेति भाष्यकृत्व्याख्यानस्यायुक्तत्वमाशङ्क्य स्वयं प्रवचनकृतत्वात्काठकाद्यभिधानस्याकर्मणश्चाप्रवाच्यत्वान्न कर्मविषयत्वं सम्भवतीति व्याख्यान्तरमाह * यद्यपीति * नाम्नो भेदकत्वायोगमुपसंहरति * तस्मादपीति * कठप्रोक्ताध्येतृसम्बन्धनिमित्तत्वात्प्रवचननिमित्तत्वे ऽपि पूर्वोक्तन्यायात्कर्मविषयत्वासम्भवसूचनार्थो ऽपि शब्दः ।

एकत्वे ऽपि परम् ॥ १३ ॥

रूपभेदाख्यं यत्परं कर्म भेदकारणमुक्तम् तत्कर्म्यैक्ये ऽपि विकल्पेनानेकाङ्गनिवेशोपपत्तेर्युक्तमित्यभिधानार्थं सूत्रं व्याख्यातुमाह * न चेति * व्रीहियवादिसम्बन्धिद्वारस्य कर्मभेदस्यानभ्युपगमादित्यर्थः । कर्मैक्ये कथं कपालसंख्याभेदनिवेशोपपत्तिरित्याशङ्क्याह * तस्मादिति * न तूत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे कर्मणि तद्विरोधिगुणान्तरविध्ययोगादिकल्पासम्भवस्योत्पत्तिवाक्यविज्ञातमिति चित्राधिकरणवार्त्तिके ऽभिहितत्वान्नेह विकल्पः सम्भवतीत्याशङ्कते * ननु चेति * गुणान्तरस्याप्युत्पत्तिशिष्टत्वाविशेषात्केन गुणेनावरुद्धे कर्मणि को गुणो ऽशक्यविधिरिति ज्ञातुमशक्यत्वादगृह्यमाणविशेषत्वेनोभयोस्तुल्यबलत्वाद्विकल्पो युक्त इति परिहरति * नैष इति * तर्ह्युत्पन्नोत्पत्त्ययोगात्कर्मभेदः स्यादिति शङ्कते * कथं पुनरिति * अद्विर्वचनं वेत्यत्र सूत्रे चोद्यस्याध्येतृभेदादेकस्मिन्नपि कर्मणि स्वाध्येतॄन् प्रत्यप्रवृत्तप्रवर्त्तकत्वान्नोत्पत्तिविधिभेदे ऽपि कर्मभेदापत्तिरेषेत्येवं परिहारं वक्ष्याम इत्याह * तस्येति * अनेकवाक्योत्पादितत्वोक्त्यापौनरुक्त्यानुभाषणार्थस्याग्नेयवदिति सूत्रस्य बुद्धिस्थत्वात्तदपेक्षयोत्तरत्वं धर्मविशेषस्य भेदकनिरासार्थम् ।

विद्यायां धर्मशास्त्रमिति ॥ १४ ॥

सूत्रं यद्धर्मशास्त्रं भेदकत्वेनोक्तं तत्कर्माङ्गत्वावेदकश्रुत्यादि-प्रमाणाभावान्न कर्मविषयं किं तु।

तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च श्रुतिचोदितैः ।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥

इत्यादिविद्यासंयोगाद्विद्याविषयमित्यभिधानार्थं यथाभाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ।

आग्नेयवत्पुनर्वचनम् ॥ १५ ॥

यथाग्नेयस्य पुनर्वचनमाग्नेयसूक्तहेतुत्वादित्याग्नेयाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे भेदकमुक्तं तथा प्रतिशाखमग्निहोत्रादिपुनर्वचनं भेदकमित्येवं यथाभाष्यं तावत् सूत्रं व्याचष्टे * अनुभाषणेति * यत्पुनर्वचनं भेदकत्वेनोक्तं तदन्यार्थां वा पुनः श्रुतिरित्याग्नेयाधिकरणसिद्धान्तसूत्रे यथाग्नेयस्य पुनर्वचनम् अन्यार्थत्वान्न भेदकमित्युक्तं तथा प्रतिशाखमग्निहोत्रादिपुनर्वचनमप्यन्यार्थत्वान्न भेदकमित्येवं पौनरुक्त्यस्य भेदकत्वनिरासार्थत्वेन स्वयं व्याचष्टे * अथ वेति * यथासम्भवमर्थवादार्थत्वेन गुणार्थत्वेन वा पुनः श्रुतेरन्यार्थत्वान्न भेदकतेत्याशयः ।

अद्विर्वचनं वा श्रुतिसंयोगाविशेषात् ॥ १६ ॥

आग्नेयवदित्यस्य पौनरुक्त्यपरिहारार्थत्वव्याख्याने तेनैव पूर्वपक्षनिवृत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थं वाशब्दानर्थक्यमाशङ्क्यान्यार्थत्वलक्षणपूर्वपरिहारनिवृत्त्यर्थमाह * द्वितीयेति * पूर्वपरिहारनिवृत्तावर्थवादार्थं गुणार्थं वेदं द्विर्वचनं न भवति समस्तेतिकर्त्तव्यतोपेतप्रधानश्रवणलक्षणस्य श्रुतिसंयोगस्य सर्वशाखास्वविशेषादित्येवं सूत्रं योजयितुमाह * तत्रेति * अच्युतवाक्ये पौर्णमास्यतिरेकश्रुतेरप्राप्तार्थत्वेनैकान्तिकविधित्वप्रतीतेरमावास्यामात्रश्रुतेरेव प्राप्तार्थत्वसम्भवेन गृह्यमाणविशेषत्वादर्थवादत्वं यथाङ्गीकृतं तथेह यद्येकस्यां शाखायां समस्तेतिकर्त्तव्यतोपेतप्रधानश्रुतिरस्यां प्रधानमात्रश्रुतिः स्यात्ततो नेतिकर्त्तव्यताकप्रधानश्रुतेर्गृह्यमाणविशेषत्वादर्थवादत्वं स्याद्यदि च शाखान्तरविहितं किं चिदङ्गमेकस्यां शाखायां प्रधानवाक्यगतं विधेयं स्यात्ततो दध्ना जुहोतीतिवत् गुणार्थत्वं स्यादित्याशयः । अत्रैवार्थे श्रुतीतिसूत्रावयवं योजयति * एतमेवेति * भाष्यकृद्व्याख्याते प्रतिशाखं भिन्नानामध्येतॄणां श्रुतिसंयोगस्यापूर्वत्वेनाविशेषान्न कं चिदध्येतारं प्रति द्विर्वचनमित्येवं सूत्रं योजयितुमाह * न चे-

ति * प्रश्नपूर्वं हेत्वर्थं व्याख्यातुमाह * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * पूर्वोक्तेनेति * इतरस्तैत्तिरीयोऽपीतरत्काठकमग्निहोत्रमनादराच्च शृणोति शृण्वन्नपि च कठप्रतिपत्त्यर्थमेवैतदिति कल्पयित्वा पुनः श्रुतिं न मन्यतइत्यर्थः । यच्च शाखान्तरस्य भेदकत्वनिरासायैकं वेति सूत्रे प्रतियोगिभूतशाखान्तरीयाग्निहोत्राग्रहणात्प्रतियोगिग्रहणसापेक्षभेदग्रहणं न सम्भवतीत्युक्तं तत्रापि प्रतियोगिग्रहणशून्यत्वेन श्रुतिसंयोगस्य सर्वशाखास्वविशेषादित्येवं हेतुयोजनं सूचयितुमाह * इतीति * अभ्युपेत्याप्यनेकशाखाध्ययनं पौर्वापर्याभावात्पुनः श्रुतित्वं नास्तीत्याह * न चेति * अनेन च श्रुतिसंयोगस्य पौर्वापर्यरूपविशेषाभावादिति हेत्वर्थः सूचितः । अत्रैवार्थे वृद्धसम्मतिमाह * आह चेति * यथाभाष्यं सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * नन्वेकेन पुंसानेकशाखाध्ययनेऽपि शाखानां च पौर्वापर्याभावेऽप्येककर्मविषयत्वे सत्येकयैव शाखया सर्वपुंसां प्रतिपत्तिसिद्धेः शाखान्तरानर्थक्यं स्यादित्याशङ्कते * ननु चेति * प्रतिचरणं व्यवस्थितत्वाच्छाखानां स्वशाखात्यागेन परशाखाध्ययनानुपपत्तेः स्वशाखाध्ययनपूर्वं मेधावितया शाखान्तराध्ययने सत्यानर्थक्यं वाच्यं तच्च स्वाध्यायइत्येकवचनेनानेकशाखाध्ययननिषेधादयुक्तमित्याशयेन परिहरति * नेति * नन्वनधीतस्यापि शाखान्तरस्यानध्येतारं प्रत्यप्रतिपादकत्वादानर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्याह * न चेति * यत्पुरुषप्रतिपत्त्यर्था या शाखा तस्यास्तं प्रत्यप्रतिपादकत्वे सत्यानर्थक्यं स्यान्नान्यथेत्याशयः । स्वाध्यायगतेनैकवचनेनैकशाखाध्ययननियमेऽपि शाखाविशेषानियमात्प्रतिचरणं व्यवस्थायाः प्रमाणाभावेनानुपपत्तेः सर्वपुंसामेकयैव शाखया प्रतीपत्तिरित्याशङ्किन्नाशयमुद्भावनपूर्वकं निरस्यति * यस्त्विति * तुच्छत्वद्योतनार्थः किलशब्दः तेऽपीति तच्छब्दोऽन्यात्प्रतीत्यनन्तरानिर्दिष्टान्यपरामर्शी यद्यन्येषामपि शाखिनां पुरुषान्तरगतशाखाध्ययनादेव प्रतिपत्तिसिद्धेः शाखान्तराणि किमर्थं प्रवृत्तानीत्याशयस्ततो नित्यत्वेन वेदस्यापर्यनुयोज्यत्वादयुक्तः । अथ शाखान्तराध्ययनमनर्थकमित्याशयस्तथापि तच्छब्दनिर्दिष्टकाठकादिशाखाध्ययनाध्यापनाभ्यां कठादिचरणानां कर्तृकर्मसम्बन्धलक्षणस्याचारस्यानादित्वेन भ्रान्तिमूलत्वायोगात्कठचरणैः काठकशाखाध्येतव्येत्यादिश्रुतिकल्पनां प्रतिचरणं व्यवस्थावगतेरयुक्त इत्यर्थः ।

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात्सतां मार्गं तेनागच्छन् तरिष्यतीति ॥

स्मृत्यालोचनया काठकादिसमाख्यालोचनया स्वाध्याय इति स्वशब्दालोचनया च पितृपितामहादिपरम्परात्मकसम्प्रदायागतशाखात्यागेन शाखान्तराध्ययनं न युक्तमित्याह * किं चेति * स्वेनात्मना कठादिना समाख्या काठकशाखेयमित्यादिका निबन्धनमध्ययनव्यवस्थापिका यस्या इत्यर्थाश्रयणेन स्वसमाख्याशब्देन काठकादिसमाख्योक्ता स्वशब्दवती समाख्येत्यर्थाश्रयणे त्वधीयतइति कर्मव्युत्पत्त्या शाखावाच्यध्यायशब्दाभ्युपगमेन स्वश्चासावध्यायश्चेति विग्रहाश्रयणात्स्वाध्यायविधित एव प्रतिचरणं शाखाव्यवस्थासिद्धिः एवं सत्यपि शाखान्तराध्ययनस्याल्पायाससाध्यत्वे सत्यनुकल्पाश्रयणेन शाखान्तरमधीयेत न त्वेतदप्यस्तीति तुल्यश्रमोक्त्या सूचितमासदृशः श्रम इति व्याचक्षाणः सूत्रार्थमुपसंहरति* तस्मादिति * यस्य वेदस्य शाखानां प्रतिचरणं व्यवस्थया यथावस्थितमध्ययनं स तथोक्तः । श्रुतिसंयोगाविशेषोपपादनायैकस्य पुंसोऽनेकशाखाध्ययननिरासार्थं वाक्यासमवायादिति सूत्रं विस्मृतत्वान्न भाष्यकृता व्याख्यातमित्याह*तत्रेति* कथं तर्हि व्याख्येयमित्यपेक्षायामाह * तदिति *

अर्थासन्निधेश्च ॥ १७ ॥

निन्दादेर्गुणप्रकारत्वात्तत्परिहारार्थत्वेनैकत्वेऽपि परमित्यनेन सामान्यतः परिहारसिद्धेरन्यार्थदर्शनानां च प्राप्त्यपेक्षत्वात्तेष्वपरिहृतेष्वपि पूर्वपक्षे दोषोपन्यासावसरसम्भवाद्वाक्यासमवायादित्यनेन च काठकादिसमाख्याबलेन प्रतिचरणं शाखाध्ययनव्यवस्थायामुक्तायां शाखासमाख्याया बुद्धिस्थत्वात्तद्बलेन पूर्वपक्षनिरासायैतत्सूत्रं कर्मणोऽनुग्राहकतयाऽर्थ्यमानस्याङ्गकाण्डस्य समस्तस्यैकैकस्यां शाखायामनिधानादनिक्षेपादभावादेककर्म्येण शाखासादृश्याच्छाखासमाख्योपपत्तेर्न कर्मभेद इत्येवं यथाभाष्यं व्याख्यातुमाह *एकस्येति * धर्मशब्दस्याङ्गवाचित्वात्फलोक्त्या च पुष्पाणामप्युपलक्षणादेवंशब्देन च कर्मैक्यपरामर्शात्कर्मैक्ये सत्येकस्यैककर्ममूलत्वं विधिस्कन्धरूपस्य वेदाख्यवृक्षस्य कतिपयाङ्गाख्यपुष्पफलान्वयात्काठकाद्याः शाखाः शाखाव्यपदेश्याः प्रसिद्ध्यन्तीत्यर्थः । कथं वेदस्य वृक्षत्वोपचारः शाखानां च शाखात्वोपचार इत्याशङ्क्य * बह्वित्युक्तम् * यथैकस्य वृक्षस्यैकमूलः सर्वशाखाधारभूतः स्कन्धस्तथैकस्यैव कर्म्माख्यमूलोत्पत्तिविध्याख्यस्कन्धरूपत्वाद् वृक्षत्वोपचारः यथा वृक्षस्य पुष्पफलानि नैकैकस्यां

वृक्षशाखायां समस्तानि सन्ति तथा वेदशाखायामप्येकैकस्यामृग्वेदादिप्रतिपाद्यहौत्रादिसमस्ताङ्गाख्यपुष्पफलासत्त्वाच्छाखात्वोपचार इत्याशयः। व्यतिरेकतो ऽन्वयतश्च श्लोकार्थमुपपादयति * यदीति * प्रधानभूतमग्निहोत्रादिकर्म प्रथमं विधेयत्वेन प्रतीतेर्मूलत्वेनोपचरितं कर्माख्यमूलान्तरत्वेनाङ्गाख्यपुष्पफलाद्यन्तरत्वेन च समस्तस्य मूलपुष्पफलस्यान्यत्वादादित एवारभ्य भिद्यमानाः शाखाः वेदान्तराण्येवोच्येरन्नित्यन्वयः।सौत्रस्य सं शब्दस्य सामस्त्यर्थत्वं समस्तशब्देन सूचितम्। अङ्गानां पश्चात्प्रतीतेः पुष्पफलत्वोपचारः वृक्षमूलाश्रितस्य शाखोपक्रमस्य स्कन्धत्वाप्रसिद्धेः प्रधानाश्रितत्वादितिकर्त्तव्यताविध्युपक्रमत्वाच्च प्रधानविधेः स्कन्धत्वेनोपचारः एकमग्निहोत्रादिमूलमधिष्ठानविषयमूर्त्तस्य प्रधानकर्मोत्पत्तिविधेः स सर्वशाखास्थाङ्गविध्यधिष्ठानत्वात्स्कन्धरूपो यस्य वेदस्य तत्त्वे सतीति कर्मधारयगर्भबहुव्रीहिसमासार्थः । यथा क चिद् वृक्षस्य शाखायां पुष्पं क चित्फलमधिकं तथा क चिद्वेदशाखायामितिकर्त्तव्यतायाः। किं चिदधिकमित्येककर्माख्यमूलसम्बन्ध्यङ्गाख्याविलक्षणपुष्पफलयोगित्वरूपधर्मसामान्येन वेदशाखानां वृक्षशाखासादृश्याच्छाखान्तररूपो वेदान्तरव्यपदेशाच्छब्देन व्यपदेशो वेदस्यैककर्ममूलविधिस्कन्धरूपत्वे सत्युपपन्न इत्यर्थः । शाखान्तराध्यायिनः शाखान्तरीयार्थप्रत्यभिज्ञानाच्चाद्विर्वचनमित्येवमेतदपि सूत्रं पौनरुक्त्यपरिहारार्थत्वेन स्वयं व्याचष्टे * अथ वेति *

न चैकं प्रतिशिष्यते ॥ १८ ॥

नन्विहाधिकरणे स्वशाखाविहिताङ्गमात्रोपसंहारः पूर्वपक्षप्रयोजनं सर्वशाखाविहिताङ्गोपसंहारश्च सिद्धान्तप्रयोजनं तत्र चेत्कर्मभेदे ऽपि सर्वशाखाविहितमग्निहोत्रादि प्रत्यङ्गानि विधीयन्ते ततः पूर्वपक्षप्रयोजनाभावादनारभ्यमिदधिकरणं स्यादित्याशङ्क्याह * अभ्युपेत्येति * यथा दर्व्यादेरपि होमसाधनत्वस्य हेत्वधिकरणपूर्वपक्षप्रयोजनस्य यदि च हेतुरवतिष्ठेतेत्यनेन निरासे ऽप्यन्नकरणे ऽसमर्थशूर्पव्यावृत्तेः पूर्वपक्षप्रयोजनत्वसम्भवादधिकरणारम्भोपपत्तिस्तु चोदिते जुहोतीत्यादिवाक्यसंयुक्तानामुदितकालादीनामङ्गानां सर्वाग्निहोत्राद्यर्थत्वे ऽपि प्राकरणिकानामङ्गानां प्रतिशाखमग्निहोत्रादिभेदे ऽन्यप्रकरणस्थानामङ्गानामन्येनाग्रहणाद्व्यवस्थायाः पूर्वपक्षप्रयोजनत्वसम्भवादधिकरणारम्भोपपत्ति-

१ तयोदितइति २ पु० पा० ।

रित्यभ्युपेत्यवादोक्त्या सूचितं, कीदृशो ऽभ्युपेत्यवाद इत्यपेक्षायामाह * सत्यपीति * वाक्यसंयुक्तानामङ्गानां सर्वार्थत्वे ऽपि प्राकरणिकानां व्यवस्थापूर्वपक्षप्रयोजनं भविष्यतीति सूचनार्थस्तावच्छब्दः स्वशाखामात्रेण परितोषात्काठके ऽग्निहोत्रे तच्छाखाविहितमेवाङ्गं नान्यशाखाविहितमिति व्यवस्था लभ्यतइत्येतदेव द्रढयितुं प्रातरुपोदयं व्युषितउदिते वेत्यादौ शाखान्तरविहितैरुपोदयादिभिः स्वशाखाविहितस्योदितत्वादेर्विकल्पाभिधानादाश्वलायनादीनां सूत्रकाराणां मध्ये न कश्चित्स्वशाखाविहिताङ्गोपसंहारमात्रेण * अवस्थितइत्युक्तम् * अनेन चैकमग्निहोत्रादि प्रत्यङ्गं न शिष्यतइत्येवं सूत्रव्याख्यार्थं यच्चाग्निहोत्रस्येति भाष्यं पाश्चात्यमपि प्रधानानामपि प्रतिचरणव्यवस्थया गुणत्वाच्च वेदेन व्यवस्था स्यादिति लोहितोष्णीषाधिकरणवक्ष्यमाणन्यायनिरस्तत्वेन पूर्वपक्षिणो ऽप्यनिष्टत्वात्तदैकफलत्वादित्यादिवार्त्तिकवक्ष्यमाणन्यायेन पौनरुक्त्यपरिहारार्थं तन्निरासो न तु पूर्वपक्षस्य निष्प्रयोजनत्वोक्त्यर्थ इति सूचयितुं प्राग्व्याख्यातं नैकं कठादिकमेव पुरुषं प्रत्याग्निहोत्रादिप्रधानं शिष्यते येन भिन्नविषयत्वात्समुच्चयः स्याद्विकल्पस्तु कर्मणां भवतु शाखानां वेति जिज्ञासायां शाखानां व्यवस्थितपुरुषविषयतया विकल्पे सम्भवत्यव्यवस्थितकर्मविकल्पाश्रयणस्यायुक्तत्वाच्छाखानामेव विकल्पावगतेरद्विर्वचनमित्येवं सूत्रव्याख्यानार्थं न चेत्याद्यं भाष्यमिदानीं व्याख्यातुमाह * प्रधानान्यपीति * स्वर्गकामादिशब्दैरर्थिमात्रमुद्दिश्य विधीयमानत्वात्कर्मभेदपक्षे च भिन्नविषयत्वाच्छाखानां विकल्पानापत्तेस्तस्याष्टदोषत्वपरिहारार्थं प्रतिचरणं शाखाव्यवस्थाकल्पस्यायुक्तत्वात् सर्वशाखास्थानि प्रधानानि सर्वान् पुरुषान्प्रति प्रकाशन्तइत्युक्ते काठकादिसमाख्याभिर्व्यवस्थामाशङ्क्य यजमानानां प्राधान्यात् समाख्यानां च प्रधाननियमं प्रत्यसामर्थ्यात् समाख्यायोगे ऽपि न व्यवतिष्ठन्तइति समाख्याभियुक्तान्यपीति पदद्वयाध्याहारसहितेनोक्तं ननु पूर्वपक्ष्यनिष्टाख्यायाः प्रतिचरणं कर्मव्यवस्थायाः किमर्थो निरास इत्याशङ्क्याह * तदेति * प्रतिचरणमग्निहोत्रादिव्यवस्थानभ्युपगमे निरपेक्षसाधनत्वेन समुच्चयायोगादेकेनैवाग्निहोत्रादिना सर्वपुंसां फलसिद्धेः शाखान्तरीयाग्निहोत्राद्यानर्थक्यापत्तेर्विकल्पेनार्थवत्त्वं वाच्यं तच्च विकल्पेनार्थवत्त्वं कर्मैक्याभ्युपगमेन शाखानामेव व्यवस्थितेः कठादिचरणैः प्रतिपद्यमानत्वेनाष्टदोषत्वनिमित्ताकुलत्वानापादकत्वाच्च कल्पितं वरं ततश्चापौनरुक्त्यमित्यंवे पौनरुक्त्यपरिहारसूचनार्थम् प्रतिचरणं कर्मव्यवस्था निरास

इत्याशयः ।

समाप्तिवच्च सम्प्रेक्षा ॥ १९ ॥

यदा च भिन्नमपि कर्म सर्वान्प्रति विधीयते तदा योऽस्माकमग्निः सोऽत्र समाप्यतइति कर्मभेदापेक्षसमाप्तिव्यपदेशायोगाद्यो ऽग्निः सोऽस्माकमत्र समाप्यतइत्यध्येतृविशेषापेक्षः समाप्तिव्यपदेशो वाच्यः भिन्नकर्मविषयत्वे समाप्त्यसमाप्त्योरध्येतृविशेषापेक्षानर्थक्यापत्तेरस्मानपेक्ष्याग्नेः समाप्तिर्जातेत्येवंरूपापेक्षाबुद्धिरध्येतृविशेषसंमताध्येतृविशेषापेक्षा कर्मैक्यं द्योतयतीत्यभिधानार्थमेतत् सूत्रं समाप्तेरापेक्षिकत्वस्य सिद्धान्तलिङ्गत्वोक्त्यर्थत्वेनात्रेति भाष्येण व्याख्यायासमाप्तेरापेक्षिकत्वस्य सिद्धान्तलिङ्गत्वोक्त्यर्थत्वेनान्वारोहे त्वित्यादिनापेक्षिकत्वोक्त्यर्थं सौत्रसंशब्दव्याख्यानायासमाप्तेर्मैत्रायणीयापेक्षत्वाभावोक्तिपूर्वं व्याख्यातं तत्सूत्राननुगुणमाशङ्क्याकारप्रश्लेषेण पाठान्तरमाह * असमाप्तिवदिति * शिष्यते समाप्तिवदिति सूत्रसंहितायामकारप्रश्लेषणापि विच्छेदसम्भवः छेदोक्त्या सूचितः । सूत्रार्थमुपपादयति * कर्मेति * अन्वारोहशब्दव्याख्यापूर्वं सङ्क्षेपतो भाष्यं व्याचष्टे * अन्वारोहनामेति *

एकत्वेऽपि पराणि निन्दाशक्तिसमाप्ति-
वचनानि ॥ २० ॥

यानि पुनर्वचनात्पराणि निन्दाशक्तिसमाप्तिवचनानि कर्मभेदकारणान्युक्तानि तान्येकत्वेऽप्यविरुद्धानीत्यभिधानार्थमेतत्सूत्रं व्याख्यातुं न हीति निन्दापरिहारभाष्यं तावद्व्याचष्टे * अन्योन्येति * ननूदितानुदितवाक्ययोर्भिन्नविषयत्वेनाविकल्पिकतयाष्टदोषत्वपरिहाराय व्यवस्थानपेक्षत्वात्प्रतिचरणं व्यवस्थाकल्पनानुपपत्तेः सर्वपुरुषान्प्रति प्रामाण्याविशेषादुदितानुहितत्वयोरव्यवस्थितविकल्पापत्तेरपरिहार्याष्टदोषतेत्याशङ्क्याह * त्वत्पक्षे चेति * कर्मभेदपक्षे तद्वाक्यानामपि भिन्नविषयत्वेनावैकल्पिकत्वात् प्रतिचरणं प्रामाण्यकल्पनानुपपत्तेः कर्मणामव्यवस्थिताविकल्पाविशेषादुभयोस्तुल्यो दोषो नैकं प्रत्युद्भावनीय इत्याशयः । तथेत्यशक्तिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * तथेति * एकशाखाविहितेष्वप्यङ्गेष्वन्धादीनामशक्तेः साधनसम्पन्नानां च सर्वशाखाविहितेष्वपि शक्तेः परशाखाविहितानां च कल्पसूत्रादिभ्यो ज्ञानसम्भवादित्याशयः । ननु सर्वशाखाङ्गोपसंहारो बहुतरायाससाध्यत्वादशक्य इत्याशङ्क्याह * स-

वेति * बहूनामङ्गानां सर्वशाखास्वभिन्नत्वात्कातिपयान्यत्वे ऽपि न बह्वायासापत्तिरित्याशयः । शाखान्तरे ऽधिकाङ्गविधावप्येकशाखायाः सकाशात् सर्वशाखास्वङ्गानामन्तरस्य स्तोकत्वाच्छक्त्यशक्त्योरविशेष इत्यर्थः । प्रकरणविनियोज्यानामङ्गानां प्रतिप्रकरणं व्यवस्थितत्वेन तत्तच्छाखाध्यायिभिरेवानुष्ठेयत्वाद्वाक्यविनियोज्यानामेव सर्वशाखानुष्ठेयत्वावगतेः स्तोकान्तरत्वं कैश्चिदुक्तं तद् दूषयितुमुपन्यस्यति * केचिदिति * विध्युक्तिर्विधेयलक्षणार्था प्रधानस्य सर्वशाखास्वभिन्नत्वात्कथं भावरूपस्य प्रकरणस्याप्यभेदावगतेः कथं प्राकरणिकानामप्यङ्गानां व्यवस्थेत्याशयेन प्रश्नपूर्वं व्यवस्थामुपपादयति * कुत इति * कर्मस्वरूपाभेदे ऽपि फलसाधनत्वेन विधीयमानस्यैव कथम्भावोत्पत्तेः कर्मैक्ये ऽपि च तद्विधीनां प्रतिशाखं भेदादेकविषयत्वाच्च विकल्पमानानां प्रतिचरणं व्यवस्थितप्रामाण्यावगतेर्विधेयत्वप्रयुक्तत्वेन कथंभावस्यापि भेदात्पश्चावत्तादिवच्चानुष्ठातृव्यवस्थया व्यवस्थिताङ्गग्राहकत्वोपपत्तेः प्रतिचरणं प्राकरणिकाङ्गव्यवस्था युक्तेत्युत्तराशयः । श्लोकं व्याचष्टे *शाखान्तरेष्विति* प्राकरणिकाङ्गव्यवस्थोक्तेः प्रकृतोपयोगमाह * ततश्चेति * दूषयति * तन्त्विति * कर्मधर्मत्वेनाङ्गानामविशेषात्सर्वपुरुषानुष्ठेयकर्मार्थत्वप्राप्तेः पश्चावत्तादिवत्पुरुषविशेषानुष्ठेयकर्मार्थत्वावेदकश्रुत्यभावेन शाखान्तरानुष्ठेयकर्मार्थत्वानिवारणाद्भिन्नानामपि च प्रकरणानामेककर्मणि विनियोजकत्वेन व्यवस्थापकत्वायोगात्प्राकरणिकानामप्यङ्गानां सङ्कर एव युक्त इत्याशयः । नन्वनेकेषां प्रकरणानामेककर्माङ्गविनियोजकत्वेनैकार्थ्याद्विकल्पापत्तेर्व्यवस्थापेक्षायां विधायकवत्तच्छाखाध्यायिनामेव प्रतिप्रामाण्यावगतेर्व्यवस्थापकत्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * प्रतिवेदमपि चेति * विधायकवत्प्रकरणानामप्रवृत्तप्रवर्त्तनस्वभावत्वाभावेनैकमपि पुरुषं प्रत्यनेकेषामन्योन्यानपेक्षत्वेनानुवादत्वपरिहारसम्भवात्प्रामाण्योपपत्तेर्व्यवस्थापकत्वायोगं दृष्टान्तेन द्रढयितुं यथा प्रतिवेदं भिन्नं प्रकरणं यद्यपि कर्मधर्मान् पुरुषस्योपदिशति तथापि वेदान्तराध्यायिनं पुरुषं प्रत्यप्रमाणं न भवतीत्युक्तं श्लोकव्याख्यार्थम् * कर्मेत्युक्तम् * फलवत्कर्मविधिसन्निधावफलकर्मविधिपाठस्य प्रकरणत्वात्प्रतिशाखं च विधिभेदेन सन्निधिभेदात्प्रकरणभेदे सति कथमविशेष इत्याशङ्क्य * यद्यपीत्युक्तम् * कथं तर्ह्यशक्तिः परिहर्त्तव्येत्याशङ्क्याह * सर्वास्वपि चेति*तथैकस्मिन्नपीति समाप्तिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * समाप्तिश्चेति *

प्रायश्चित्तं निमित्तेन ॥ २१ ॥

उदितानुदितकालातिक्रमात्मकेन भिन्नेन निमित्तेन प्रायश्चित्तं विधीयमानं भेदकत्वेन यदुक्तमित्यनुभाषणार्थत्वेन तावद्यथाभाष्यं सूत्रं व्याचष्टे * अनुभाषणेति * उदितानुदितकालयोर्द्वयोरप्यतिक्रमे प्रायश्चित्तं विधीयमानं यद्भेदकत्वेनोक्तं तत्केनचिन्निमित्तेन कर्मैक्ये ऽप्युपपत्तेर्न भेदकमित्येवं सामान्यपरिहारार्थत्वेन स्वयं व्याचष्टे * सामान्येनेति *

प्रक्रमाद्वा नियोगेन ॥ २२ ॥

६४९।१

सङ्कल्पापरपर्यायप्रक्रमवशेन वैकल्पिकानामप्यङ्गानां यदेव सङ्कल्पितं तदेवानुष्ठेयमिति नियमात्तदतिक्रमे कर्मैक्ये ऽपि प्रायश्चित्तमविरुद्धमित्येवमनुभाषितभेदहेतुपरिहारार्थं सामान्यपरिहारोक्तिजनितविशेषसन्देहव्यावृत्त्या विशेषपरिहारार्थं चैतत्सूत्रं प्रधानवशवर्त्तित्वेनाङ्गानां प्रधानसङ्कल्पेनैवानुष्ठानसिद्धेरङ्गानामसङ्कल्पनीयत्वादयुक्तमाशङ्क्योपपादयन् व्याचष्टे * वैकल्पिकानामिति * नैयमिकाङ्गासङ्कल्पने ऽपि वैकल्पिकाङ्गासङ्कल्पने प्रयोगमध्ये किमिदं कुर्यामिदं वेति दोलायमानमतेः कालविक्षेपापत्तेः कर्मोपक्रमकालएव वैकल्पिकानामङ्गानामिदमेव करिष्यामीत्येवमङ्गीकरणीयत्वादङ्गीकृतसङ्कल्पस्याङ्गस्यातिक्रमे प्रायश्चित्तविधिर्युक्त इत्यर्थः ।

समाप्तिः पूर्ववत्त्वाद्यथाज्ञाते प्रतीयते ॥ २३ ॥

समाप्तेर्भिन्नस्यामत्वरूपेणाभेदहेतुत्वस्य पूर्वपक्षितस्यैकत्वे ऽपि पराणीत्यनेन दूषितत्वादापेक्षिकत्वरूपेण त्वेकत्वहेतुत्वस्य समाप्तिवच्चेत्यनेन सिद्धान्तितत्वादनर्थकमेतत्सूत्रमित्याशङ्क्याह * एकत्वे ऽपीति * यथैकत्वे ऽग्निसमाप्तिर्लिङ्गत्वेनोक्ता न तदीयकतिपयपदार्थसमाप्तिस्तथाभेदे ऽप्यग्निसमाप्तेरेव लिङ्गत्वेनोक्तत्वात्स्वशाखाधीताग्न्यङ्गभूतपदार्थापेक्षसमाप्त्यभ्युपगमेन दूषणोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य समाप्तिवचनस्य न्यायानुसारेण व्याख्येयत्वान्न्यायेन चैकत्वावधारणात्तस्यैव समाप्तिः साधिका न भेदस्येत्येतदभिधानायेदं सूत्रमित्याशयः । नन्वग्निशब्दस्याग्न्यङ्गभूतपदार्थवाचित्वाभावात्कथं कर्मैक्ये ऽग्निसमाप्तिवचनोपपत्तिरित्याशङ्क्य पूर्ववत्त्वादित्यवयवेनोपपत्तिरुक्तेत्याह * तद्वचनस्य चेति * एतमेव चावयवं यथाभाष्यं तावत्पूर्वशब्दस्यारम्भवाचित्वाभ्युपगमेन व्याचष्टे * आरम्भेति * स-

माप्तेरारम्भापेक्षत्वान्मैत्रायणीयैश्चान्वारोहान्ताग्न्यङ्गपदार्थकलापमा- त्रस्याध्येतुमारब्धत्वात्तल्लक्षणार्थो ऽग्निशब्दो ऽवसीयतइत्याशयः । स्वयमन्यथा व्याचष्टे *कथं वेति * भाष्यकृता तु प्रक्रमाद्धेति सूत्रे- णारम्भवशाद्वैकल्पिकाङ्गनियमे ऽभिहिते बुद्धिस्थत्वात्समाप्तेरारम्भा- पेक्षत्वात्समाप्तिसमभिव्याहृतस्याग्निशब्दस्य यावदारब्धपदार्थकला- पलक्षणार्थत्वोक्तेरभ्रष्टावसरत्वसिद्ध्यर्थं पूर्वशब्दस्यारम्भवाचित्वं व्याख्यातं पूर्वपक्ष्युक्तविरोधपरिहारसमर्थनार्थत्वं सूत्रस्य च सूचय- न्नुपसंहरति * तस्मादिति *

लिङ्गमविशिष्टं सर्वशेषत्वान्न हि तत्र
कर्मचोदना तस्मात् द्वादशाहस्याहार-
व्यपदेशः स्यात् ॥ २४ ॥

यददीक्षितदर्शनं भेदलिङ्गमुक्तं तद्भेदपक्षे ऽप्ययुक्तत्वान्न प- क्षविशेषसाधकमित्येवमाद्यसूत्रावयवं व्याचष्टे * अदीक्षितेति * सर्वेत्यनेन ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावस्य सर्वशाखास्थद्वादशाहशेषत्वमुक्त- मुपपादयितुं प्राथम्यस्य सर्वज्योतिष्टोमधर्मत्वं भाष्यकृतोक्तं विवृणो- ति * ताण्डकइति * न हीति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं न हीति भाष्यं व्याचष्टे * न हीति * सामवेदे ज्योतिष्टोमस्योत्पत्त्यभ्युपगमे यजुर्वे- दोत्पन्नाज्ज्योतिष्टोमाद्भेदः स्यान्न चासाविष्ट इति सूचनाय * अपर- स्येत्युक्तम् * तस्मादिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थमत इति भाष्यं व्या- चष्टे * तत्रेति * सामवेदे ज्योतिष्टोमोत्पत्त्यभावादध्वर्युवेदोत्प- न्नानां ज्योतिष्टोमानां भेदे सत्यविशेषात्सर्वेषामेव प्राथम्यनियमे सत्येकं द्वादशाहं प्रति सर्वज्योतिष्टोमानां प्राथम्यायोगात्तद्द्वारा सर्वेषां द्वादशाहानां ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावनियमापत्तेः पक्षद्वये ऽपि दोषसाम्यात्तत्परिहारार्थं यदि पुरा द्वादशाहेन दिदीक्षाणा यदि पु- रा द्वादशाहेनादिदीक्षाणा इति चाध्याहारेण द्वादशाहस्य पक्षद्व- ये ऽप्युभयथा व्यपदेशः स्यादित्यर्थो ऽनेन दर्शितः । तस्मादिति सू- त्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

द्रव्ये वा चोदितत्वात् विधीनामव्यवस्था स्यान्निर्देशाद्
व्यवतिष्ठेत तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ २५ ॥

अग्न्याख्ये द्रव्ये यूपैकादशिन्या अचोदितत्वात्सम्मानानपे-

क्षत्वेन सम्मानविधीनां मध्ये न कस्य चित्सम्भवः स्याद्यदि ह्यग्नौ यूपैकादशिन्या निर्देशः स्यात्ततः कश्चित्सम्मानविधिः सम्भवेत्त-स्मान्नान्तरिक्षे न दिवीतिवत्सम्माननिषेधो नित्यानुवादः स्यान्नित्या-नुवादत्वादेव च वाचस्तोमादौ यूपैकादशिनीसद्भावे ऽपि पक्षवेदी-सम्मानयोरप्राप्तेस्तत्र रथाक्षमात्रान्तरालविधिर्न विरुध्यतइत्येवं यथा-भाष्यं तावत्सूत्रम् अनुभाषणपूर्वं व्याख्यातुमाह * अथेति * भेदप-क्षे ऽप्यग्नौ यूपैकादशिन्यभावात्पक्षमानं वेदिमानमादिशब्दोक्ता र-थाक्षमात्रान्तरालता च नास्तीत्युक्ते पश्वेकादशिनीविधानादेवाविहि-तापि यूपैकादशिनी प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायात् भविष्यतीत्याशङ्क्य * श्रूयतइत्युक्तम् * यूपैक्यश्रुत्या न्यायप्राप्तैकादशिनीबाधादभाव इ-त्याशयः। नित्यानुवादप्रयोजनोक्त्यर्थं द्वयमपीतिं भाष्यं सम्मानानि-षेधानुवादस्य पश्वेकादशिनीविधानशेषत्वायोगादयुक्तमाशङ्क्य यूपै-क्यविधायिवाक्योपलक्षणार्थत्वं पश्वेकादशिनीविधानोक्तेः सूचय-न्व्याचष्टे * एकेति * यूपैक्यविधिस्तुत्यर्थत्वोपपादनार्थं यदित्यादि-भाष्यं पक्षसम्माने तावत्स्पष्ट एवोक्तो दोषः वेदिसम्माने तु स्पष्ट-दोषाभावे ऽपि यूपान्तरालानां न्यूनातिरेकनिवृत्तये ऽतिनैपुण्यसम्पा-दनाय क्लेशलक्षणस्य दोषस्यापरिहार्यत्वेन यूपैकादशिन्या दुष्टत्वाद्यू-पैक्यमेव प्रशस्तमित्येवमर्थत्वेन व्याचष्टे * एकादशिन्यां हीति * नन्वग्नौ यूपैकादशिन्यभावात्कस्य चित्सम्मानस्याभावे ऽपि वाच-स्तोमादौ यूपैकादशिनीसद्भावे सम्मानत्रयसमावेशः कर्मैक्ये विरु-ध्येतेत्याशङ्कानिरासार्थं वाचस्तोमादिषु त्विति भाष्यं पक्षसम्मानस्य निन्दया वर्ज्यत्वावगमादनेकयूपत्वे ऽप्यप्राप्तेर्निन्दोन्नीतस्य च त-न्निषेधस्य नित्यानुवादत्वेन पक्षसम्माने विध्यभावाद्वेदिसम्मानोक्तेश्च जर्त्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद् गवीधुकयवाग्वा वा जुहुयान्न ग्राम्या-न् पशून् हिनस्ति नारण्यानित्यादिवद्विधेयान्यप्रशंसारूपत्वेन वि-धेयरूपैक्यप्रशस्ततरत्वज्ञापनार्थत्वाद्वेदिसम्माननिन्दार्थत्वावगतेर्नि-न्दोन्नीतस्य तन्निषेधस्यापि नित्यानुवादत्वावगतेर्वेदिसम्मानस्यापि विध्यभावाद्यूपैकादशिन्यां सत्यां रथाक्षमात्रान्तरालत्वस्यैव निवेशा-दविरोध इत्येवं व्याचष्टे * पक्षेति * पक्षवेदिसम्मानयोरभावे तत्र कीर्त्तनं निरालम्बनं स्यादित्याशङ्क्यासतोरपि जर्त्तिलादिवदन्यस्तुत्यर्थं कीर्त्तनं युक्तमित्यभिधानार्थं नित्यानुवादाच्चेति भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्या-ख्यातं वेदिसम्मानोक्तेः स्तुत्यर्थत्वं दूषयति * इह त्विति * जर्त्ति-लादावनाहुतिर्वै जर्त्तिलाश्च गवीधुकाश्चेत्यादिनिन्दाश्रुतिवद्वेदिसम्मा-ननिन्दाश्रुत्यभावात् सम्मानविध्यन्यथानुपपत्त्या च शाखान्तरे यूपै-

कादशिनीविधानस्यापि कल्पयितुं शक्यत्वाद्यूपैकादशिनीपक्षे वेदिसम्मानविध्युपपत्तेर्नान्यस्तुत्यर्थत्वकल्पना युक्तेत्याशयः। कथं तर्हि नित्यानुवादता सूत्रकृतोक्तेत्याशङ्क्याह * अत इति * नन्वेवमपि वेदिसम्मानरथाक्षमात्रान्तरालयोः कर्मैक्ये विरोधः स्यादित्याशङ्क्याह * प्राकरणिकत्वाच्चेति * ज्योतिष्टोमे ऽग्न्यभावे पश्वेकादशिन्यविधानाद्यूपैकादशिन्यप्राप्तेर्यासु विकृतिष्वग्न्यभावे ऽपि पश्वेकादशिनी विहिता तद्विषयत्वं रथाक्षमात्रान्तरालविधेर्विकृत्युक्त्योक्तं विशिष्टमपि सूत्रं व्यवधारणकल्पनया गमयितव्यमित्याह*सूत्रमपीति* स चेत्यनेन निश्चितरूपातिदेशनाद्विधानाद्रथाक्षमात्रान्तरालत्वमेव व्यवतिष्ठेतेत्येवं निर्देशादित्यवयवो व्याख्यातः।

विहितप्रतिषेधात्पक्षे ऽतिरेकः स्यात् ॥ २६ ॥

षोडशिग्रहणस्य विहितत्वात्प्रतिषेधाच्च ग्रहणपक्षे द्वयोर्ग्रहणपक्षे तिसृणामतिरेकः स्यादित्येवं तृतीयलिङ्गपरिहारसूत्रं व्याचष्टे * वैकल्पिक इति *

सारस्वते विप्रतिषेधाद्यदेति स्यात् ॥ २७ ॥

सर्वसोमयागानां ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावनियमेन सारस्वते द्वादशाहवत्पक्षद्वये ऽप्यनिष्टप्रथमयज्ञत्वनिमित्तपुरोडाशित्वदर्शनविप्रतिषेधाद्यदा पुरोडाशिन इति कालभेदनिमित्तपुरोडाशित्वं स्यादित्येवं चतुर्थलिङ्गपरिहारसूत्रं व्याचष्टे * सारस्वते ऽपीति * मित्रावरुणयोरयने सारस्वतसत्रविशेषे यथामावास्यायामतिरात्रः स्यात्तथा दीक्षेरंस्ते ऽमावास्यायामतिरात्रं संस्थाप्य तदहरेव वत्सानपाकुर्यास्तं पक्षमामावास्येन व्रजित्वा पौर्णमास्यां गामुपेयुः पौर्णमासेनोत्तरं व्रजित्वामावास्यायामायुषमुपेयुरेवमावर्त्तयन्तो व्रजेयुरित्यनेन वाक्येन प्रतिमासमेकस्मिन्पक्षे ऽमावास्याख्यकर्मविधानात्पक्षान्तरेण पौर्णामावास्याख्यकर्मविधानात्पुरोडाशिशब्दः पौर्णमास्याख्यकर्मोपयोगिपक्षोपलक्षणार्थः सान्नायिशब्दश्चामावास्याख्यकर्मयोगिपक्षोपलक्षणार्थ इत्येवमवश्यं पक्षद्वये ऽपि वक्तव्यमित्यर्थः। ननु कालभेदाविवक्षायां पुरोडाशिनः सान्नायिन इति कर्तृभेदव्यपदेशो न युज्येतेत्याशङ्क्याह * भवति हीति * उपचारात्कर्तृव्यपदेश इत्याशयः। सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादपीति *

उपहव्ये प्रतिप्रसवः ॥ २८ ॥

उपहव्यस्य भेदे सत्यतिदेशप्राप्तबृहद्रथन्तराविकल्पनिवृत्तिः

प्रतिप्रसवाख्या पुनःश्रुतिप्रयोजनं स्यात् ऐक्ये तु शाखाद्वयप्रत्ययत्वात्पुनः श्रुतावपि विकल्पापत्तेर्न तन्निवृत्त्याख्यः प्रतिप्रसवः प्रयोजनमिति पुनः श्रुत्यानर्थक्यं स्यादित्येवमनुभाषणार्थत्वेन यथाभाष्यं तावत्सूत्रं व्याचष्टे * अनुभाषणेति * उपहव्ये बृहद्रथन्तरपुनःश्रुतेर्न प्रतिप्रसवोऽस्माकं प्रयोजनत्वेनेष्टो येन तदसम्भवादानर्थक्यं स्यात्किं त्वन्यत्किंचिदित्येवं सामान्यपरिहारार्थत्वेन स्वयं व्याचष्टे * सामान्येति *

गुणार्था वा पुनः श्रुतिः ॥ २९ ॥

यदेति भाष्यात् दक्षिणाव्यवस्थालक्षणगुणविध्यर्था निमित्तत्वेन बृहद्रथन्तरपुनः श्रुतिरिति सूत्रार्थः। प्रतिभाति स च संस्थाश्रु-
त्यानर्थक्यापत्तेरयुक्त इति मत्वोपलक्षणार्थत्वम्भाष्यस्य सूचयन्सूत्रं
६५२।१ व्याचष्टे * संस्थेति * संस्था सामदक्षिणा विशिष्टयागविधावरुणै-
कहायनीन्यायात्पार्ष्णिकपरस्परनियमावगमे सति सामश्रुतेः प्राप्तार्थत्वान्निमित्तपरत्वं प्रतीयमानमविशेषादुभयव्यवस्थार्थं प्रतीयतइत्याशयः * चशब्दार्थं वाशब्दः *

प्रत्ययं चापि दर्शयति ॥ ३० ॥

शाखान्तरविहिताङ्गानुवादेन तद्धर्मविधानं शाखान्तराधीतस्य च मन्त्रस्य स्वशाखाधीतेन मन्त्रेण सह विकल्पवचनमन्योन्यधर्मसाङ्कर्यं सूचयन्सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म द्योतयतीत्येवं सिद्धान्तलिङ्गोक्त्यर्थं सूत्रं व्याचष्टे * शाखान्तरेति * सर्वाभिः शाखाभिः प्रत्ययो ज्ञानं यस्येति समासार्थः।

अपि वा क्रमसंयोगाद्विधिपृथक्त्वमेकस्यां व्यवतिष्ठेत ॥ ३१ ॥

सर्वशाखाङ्गोपसंहारलक्षणासिद्धान्तप्रयोजनाक्षेपार्थमेतत्सूत्रं व्याचष्टे * प्रतिशाखमिति * एकैकस्यामिति वीप्सा प्रतिशब्देन सूचिता ऋतवो वै प्रयाजा इत्यादावपि न शाखान्तरप्रयाजाद्यनुवादः किं त्वन्यप्रयाजादिविधिरिति सूचनार्थं विधिपृथक्त्वोक्त्या कर्मव्युत्पत्त्या विधेयान्यतोक्ता कालपरिमाणयोरपि क्रमोक्त्योपलक्षणं सूचयन् हेत्वर्थं व्याचष्टे * तथा सति हीति * कालो ऽप्या-

---

१ श्रुति--इति २ पु० पा०।

(ग्रहैकत्वन्यायः) सर्वेषां ग्रहादीनां संमार्गाद्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ १३ ॥

संस्कारादित्रयस्यापि यथासंयोगं विनियोगोक्त्या श्रौतविनियोगप्रकारपर्यवसानाचिन्तान्तराणामानर्थक्यमाशङ्क्याह * एवमिति * संयुक्ते ग्रहादौ सम्मार्गादेर्विनियोगे स्थिते स्वविशेषणैकत्वादिविशिष्टे विनियोगो ग्रहादिमात्रे वेति चिन्तैकवचनादिश्रुतिहेतुकाविनियोगविषया कार्येत्यर्थः। संस्कारविषयायाः विशेषचिन्तायाः संस्काराविनियोगचिन्तानन्तरं कार्यत्वशङ्कानिरासायेदानीमित्युक्तम्। सर्वशेषविनियोगपर्यवसानात्प्राग्विशेषा ऽनवसर इत्याशयः। तुल्यन्यायतयैकत्वग्रहणस्योद्देश्यस्थसंख्यामात्रोपलक्षणार्थत्वादुदाहरणतेत्याशङ्कावगमात्[1] द्वित्वबहुत्वयुक्तमपि वाक्यमुदाहार्यमित्याह*यथा चेति* ननु पुरोडाशक्षाणहविर्नाशयोर्निमित्तत्त्वेनोद्देश्यत्वान्नोदाहरणतेत्याशङ्क्याह *सर्वत्र चेति* प्रयाजशेषप्रतिपत्त्यर्थतायाश्चतुर्थे वक्ष्यमाणत्वात्प्रयाजशेषस्योद्देश्यत्वेन च हविषामनुद्देश्यत्वान्नोदाहरणतेत्याशङ्क्याह * सर्वत्र चेति * प्रयाजशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वे ऽपि द्वितीयावगतहविः संस्कारार्थत्वस्यापि सम्भवतो त्याज्यत्वादेकस्यापि प्रतिपत्त्यर्थकर्मत्वयोः स्विष्टकृद्वदविरोधात्परप्रयुक्तद्रव्यसंस्कार्यत्वादसंस्कार्यत्वे ऽपि हविषां चतुर्थे वक्ष्यमाणशेषधारणात्प्रयोजकत्वाविरोधादुद्देश्यत्वं सम्भवतीत्याशयः। एवं च सत्युद्देश्यसंख्याया विवक्षिताविवक्षितत्वसन्देहान्मूलसंशयो युक्त इत्याह * तत्रेति*हेताविति करणः वेदे वक्तृभावाद्वचनेच्छानिच्छारूपविवक्षायोगात्प्रमाणभूतवेदप्रतीतस्य च त्यागायोगाच्चिकीर्षाचिकीर्षारूपविवक्षाविवक्षायोगात्प्रतीत्यप्रतीतिरूपविवक्षाविवक्षाविवक्षाभ्युपगमे तु यस्य कस्य चिदविवक्षायोगाद्धेतुभूतसन्देहमाक्षिपति * ननु चेति * प्रश्नपूर्वमाक्षेपाशयं विवृणोति * कुत इति * वेदवाक्यविशेषणफलोक्तिपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * यानीति * सम्भवति प्रमादो ऽभिप्रायान्तरं वा येषु वाक्येषु तानि सम्भवत्प्रमादाभिप्रायान्तराणि। प्रमाणान्तरगम्यो ऽर्थो येषां तानि प्रमाणान्तरगम्यार्थानीति बहुव्रीहिद्वयं कृत्वा सम्भवत्प्रमादाभिप्रायान्तराणि च प्रमाणान्तरगम्यार्थानि चेति कर्मधारयः। पुरुषाधीनोच्चारणत्वात्पुरुषधर्मयोः प्रमादाभिप्रायान्तरयोः पौरुषेयेषु च वाक्येषु सम्भवे

१ र्थत्वावगमादिति २ पु० पा०

ऽपि प्रमाणान्तरगम्यार्थत्वस्य वैदिकेष्वपि सम्भवात्तुल्यतामाशङ्क्य ज्ञातार्थे विवक्षायोगात्पौरुषेयेष्वैकान्तिकं प्रमाणान्तरगम्यार्थत्वं वक्त्रनपेक्षैरपि श्रोतृभिः प्रमादाभिप्रायान्तराध्यवसानासिद्ध्यर्थमुपपादयितुं विवक्षोक्तिः । एवं च पुंवाक्येषु श्रुतस्याप्यर्थस्य वक्तृनिच्छारूपासम्भवत्याविवक्षेत्युक्ते विवक्षाकार्येण वाक्येनानुमीयमानाया विवक्षायाः कथमभावावधारणेत्याशङ्क्य * सा चेत्युक्तम् * वेदवाक्येष्वाश्रयभूतपुरुषाभावात् सद्भावे तत्प्रमादाभिप्रायान्तरायोगोक्त्यर्थः कस्य चिच्छब्दः । अभिप्रायान्यथात्वस्य तदुपलक्षितस्य च प्रमादस्य सम्भवाभ्युपगमे ऽपि कथनाख्यस्तावद्वेदे ज्ञानप्रकारो वक्त्रभावान्न सम्भवतीत्युक्ते वेदाधिकरणसिद्धान्तसूत्रोक्तभावोपपादनार्थम् * सर्वेत्युक्तम् * वायुक्षेपिष्ठादिवाक्यानामपि स्वरूपार्थस्य प्रमाणान्तरगम्यत्वे ऽपि लोके विषं भक्षय न तु पापिगृहे भुङ्क्ष्वेत्यादौ विवक्षानुमापकत्वादर्शनात्तात्पर्यार्थस्य च प्रमाणान्तरागम्यत्वाद्द्वितीयो ऽपि ज्ञानप्रकारो न सम्भवतीति न चेत्युक्तम् । न केवलमविवक्षाहेतुभूतप्रमादाभिप्रायान्तरायोगाद्वेदवाक्येषु विवक्षा न युक्ता किन्तु वचनेच्छानिच्छयोर्विवक्षाविवक्षात्वात् द्वारमित्यादौ संव्रियतामित्यादिपदानुच्चारणात्संवरणादिसम्प्रतिपादनेच्छाननुमाने ऽपि सम्वरणादिप्रतिपादनं विना नैराकाङ्क्ष्याभावात्तत्तत्प्रतिपादनाशयरूपां बुद्धिमनुमाय सम्वरणमनेन विवक्षितमिति वचनेच्छाहेतुभूते वचनाशयरूपे प्रत्ययविशेषे विवक्षाशब्दप्रयोगादवचनाशयरूपप्रत्ययविशेषाभावे च मौनिनो ऽनिच्छायामप्यविवक्षाशब्दाप्रयोगाद्वचनेच्छानिच्छाहेतुभूतयोः प्रत्यययोर्विवक्षाविवक्षात्वाद्वा स्वरूपेणापि विवक्षाविवक्षयोर्वेदवाक्येषु प्रयोगादपीति विवक्षेत्यनेनोक्तम् । तेनेत्यादिना श्लोकार्थोपसंहारः । अचिकीर्षारूपा विवक्षा वेदे सम्भवत्यपि प्रमाणाभावादयु-
७१५।११ क्तेत्यर्थान्तरन्यासेन दर्शयितुमाह * पुम्वाक्ये ऽपीति * विधेयाविधेयत्वस्वरूपविवक्षाविवक्षाभ्युपगमेन भाष्योक्तसन्देहहेतुभूतसन्देहं समाधातुमाह * उच्यतइति * वचनश्रुत्यैकत्वस्याभिधानात्स्वरूपेण प्रतीतिः पदश्रुत्या च ग्रहान्वयोक्तेर्ग्रहान्वयित्वरूपेण प्रतीतिरविवादेत्येवं पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * एकत्वं तावदिति * उत्तरार्द्धं तावद्व्याख्यातुं सम्मार्जनीयस्य ग्रहस्यैकत्वान्वयावगतिमात्रेणैकग्रहसम्मार्गासिद्धेर्विधेयत्वचिन्तानर्थक्यशङ्कानिरासार्थं विनियोगाभिधानश्रुतिविषयभूतस्यापि विधिश्रुतिविषयत्वं विनानुष्ठानायोगं चिकीर्षाचिकीर्षारूपाविवक्षाविवक्षासिद्ध्यर्थं वा श्रुतित्रै-

विध्योक्तिपूर्वं विधेयत्वं विनानुष्ठानायोगं तावदाह * इह त्विति * तृतीयैव श्रुतिरनुष्ठानहेतुर्न पूर्वेत्यर्थः। उदाहरणनिष्ठं श्लोकं व्याचष्टे * प्रकृतीति * अभिधातृत्वस्वरूपमात्रबोधो ऽभिप्रेतः विध्यनपेक्षैः श्रुत्यादिभिस्तादर्थ्यं बोधाख्यविनियोगासिद्धेरन्वयमात्रबोधो ऽत्र विनियोगो ऽभिमतः। कारकविभक्तीनां प्रत्ययत्वेन स्वार्थस्वरूपबोद्धृत्वे प्रकृतिसमभिव्याहारात्मकपदत्वरूपेण प्रकृत्यर्थान्वयबोद्धृत्वे ऽपि क्रियान्वयबोधाधिक्यात्तयोः पृथगुक्तिः। षष्ठ्या अपि पदान्तरार्थान्वयबोद्धृत्वोक्त्यर्थश्चकारः। लिङादीनामपि कारकविभक्तिवदभिधातृत्वविनियोक्तृत्वसद्भावे ऽपि विधिसामर्थ्याधिक्यमुक्तं तत्रेत्यनेन श्लोकतात्पर्योक्तिः। विधिनिबन्धनत्वं प्रयोगस्यान्वयव्यतिरेकाभ्या[1]मुपपादयति *स हीति* सौर्यादियागे ऽनभिहिते ऽपि सक्तुषु होमसाधनत्वेनाविनियुक्तेष्वपि विधिसद्भावे प्रवृत्तेर्विध्यभावे च वायव्यश्वेतालम्भादौ धातुनाभिहिते द्वितीयया च विनियुक्ते ऽप्यप्रवृत्तेर्विध्यधीनत्वावगतिरित्यर्थः। नन्वश्रद्धयापि प्रवृत्त्युपपत्तेः नाप्रवृत्तिमात्रेणाभिधानविनियोगश्रुत्योः प्रेरणाशक्त्यभावो ऽवसीयते इत्याशङ्क्याभिधानश्रुत्या ऽस्तित्वमात्रपरिच्छेदाद्विनियोगश्रुत्या चान्वयमात्रपरिच्छेदात्सत्तान्वयविषयकार्यत्वबुद्ध्यनुत्पादकत्वेनानयोः प्रेरणाशक्त्यभावमुपपादयितुमाह* न हीति * उत्तरार्द्धव्याख्यानायानुष्ठानस्य विध्यधीनत्वमुपपाद्योत्तरार्द्धं तात्पर्यतो व्याचष्टे * तेनेति * विधिं प्रतीत्य विधिं लक्षणीकृत्य विधिलक्षणार्थं वचनमङ्गीकृत्य विवक्षाविवक्षे भवत इत्युक्ते सनो ऽपि इच्छार्थस्यास्मिन्पक्षे परिग्रहलक्षणार्थत्वापत्तेः। तस्य च श्रुतिवृत्तत्वासिद्धये ऽनुष्ठानं प्रतीत्यानुष्ठानलक्षणार्थं वचनमङ्गीकृत्येत्युक्तम्। द्वयमपि व्याख्यातुं विधित्सिनेत्युक्तं चिकीर्षिताचिकीर्षितत्वयोश्च मूलसन्देहविषयभूतकर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वोपलक्षणार्थत्वेनोपायसन्देहहेतुत्वेनोपन्यसनीयत्वाद्भाष्ये ऽपि चैकत्वाविवक्षायामेकवचनायोगशङ्कायाः शब्दविषयत्वेनानुष्ठातृगता चिकीर्षाविषयत्वे ऽनुपपत्ते[2]र्विवक्षाविवक्षाशब्दयोर्विधेयत्वाविधेयत्वोपलक्षणार्थं विधित्सिताविधित्सितार्थत्वावसायात्सनः श्रुतिवृत्तिशक्तिप्रदर्शनमात्रार्थं विवक्षाविवक्षयोश्चिकीर्षिताचिकीर्षितात्मकतोक्ता न पारमार्थिकी। विधित्सिताविधित्सितात्मकमपि विवक्षिताविवक्षितत्वं विधायकस्य शब्दस्याचेतनत्वेनेच्छाभावादयुक्तमित्याशङ्क्य *नन्विति*

१ मनुपपत्ते रिति २ पु० ना०

[1]एकवचनेनैकत्वोक्तेर्निःशङ्कत्वेनात्र विवक्षाशब्दस्य आशङ्कायां सन् वक्तव्य इति स्मृत्यविषयत्वादौपचारिकतैव सनो युक्तेत्याशयः । उपचारेणापि चेच्छाव्यतिरिक्ते सन्प्रयोगोपपत्तौ सूत्रस्मृतेच्छावाचित्वत्यागेनान्यार्थत्वकल्पनायोगाद्वाक्यकृत्स्मृत्यनादरेण दृष्टान्ते ऽप्यौपचारिकत्वोक्तिः सन्प्रत्ययोपलक्षणार्थं इति परिहरति*उच्यत इति* सनश्चेच्छाफलप्रत्यासत्तिलक्षणार्थत्वदर्शनान्नात्यन्तादृष्टोपलक्षणेति दर्शनान्नात्यन्तादृष्टोपलक्षणेति दर्शयन् श्लोकं व्याचष्टे *यथैवेति * अनुष्ठानार्थौ परिग्रहपरित्यागशब्दौ मत्वा ऽभिधानविनियोगश्रुत्योरविधायकत्वे ऽपि विधेयसमर्पकत्वात्तद्विषयताया विधेयत्वावगतेर्विधायकश्रुत्यविषयत्वे ऽपि परित्यागो न युक्त इत्याशङ्कते * कथमिति * अप्राप्तत्वाद्विधानार्हत्वरूपविधेयत्वावगमे ऽपि विधेयत्वाधीनत्वादनुष्ठानस्य विधायकेनाग्रहणेनानुष्ठानं युक्तमिति परिहरति * नैष इति * पुम्वाक्यदृष्टान्तेनैतदेवोपपादयति * यथैवेति * श्लोकं व्याचष्टे * पुरुषेति * इच्छाशब्देनाज्ञादयः पुरुषाशयविशेषा प्रवर्तनासामान्यव्यक्तिभूता विवक्षिताः विधित्वशब्देन प्रेरणाख्यो लिङ्व्यापारः । शङ्कापरिहारमुपसंहरति * अत इति * विनियोगाभिधानश्रुतिसमर्पितत्वाविशेषे ऽपि विधिस्पर्शास्पर्शव्यवस्था न युक्तेत्याशङ्कते * कथं पुनरिति * समर्पितत्वाविशेषे ऽपि रूपरसयोश्चक्षुर्ग्रहणाग्रहणव्यवस्थावद्विधिग्रहणाग्रहणव्यवस्था युक्तेति परिहरति * तदिति * योग्येत्यनेनाध्याहृतापिशब्दकेनाभि-
७।१७।१ धानविनियोगश्रुतिवशत्वे निरस्ते दृष्टान्तत्वेन श्रोत्राशयवशत्वाभावोक्तिः । व्यतिरेकपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * यदीति * कस्मिन्नर्थे विधायकानां शक्तिरित्यपेक्षायामाह* तथा हीति * श्रौतं विधित्वं भावनाविषयं कारकविषयं चार्थमित्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे*श्रुत्या तावदिति * धात्वर्थस्य कारकत्वे ऽपि तदवच्छिन्नाया भावनाया निरूपणाशक्तेर्विध्ययोगात्पदश्रुत्यैव धात्वर्थविध्यवगतेस्तद्व्यतिरिक्तानामेवकाराणामार्थविधिविषयत्वसूचनायान्तरोक्तिः कारकत्वेन श्रुतस्य सङ्ख्यादेः साक्षात्कारकत्वायोगे ऽपि कारकीभूतद्रव्यद्वारा कारकत्वसम्भवे विधेयत्वानपह्नवसूचनायोत्तरार्द्धव्याख्याने तदाश्रयत्वोक्तिः विध्यवगतानुष्ठेयत्वानुपपत्त्या सामान्यतः किं चित्समीहितं प्रत्यङ्गत्वे ऽवधारिते श्रुत्यादेस्तद्विशेषसमर्पणमात्रे व्यापाराद्विध्यपरिग्रहे श्रुतस्याप्यङ्गत्वं नास्तीति सूचनायानुष्ठानं प्रत्यङ्गत्वं स्यात्तच्च विध्यभावान्नास्तीत्युक्तम् एकत्वादेर्विधिपरिग्रहापरिग्रहलक्षणाविवक्षिताविवक्षितत्व-

१ धाले कवचनेनेति २ पु० पा०

सन्देहे ऽप्येकस्य ग्रहस्य सम्मार्गादिकार्यम् सर्वेषां वेति मूलसन्देहस्य सिद्धिः कथमित्याशङ्क्य विवक्षिताविवक्षितत्वं सन्देहेनैकत्वादेः कार्यत्वाकार्यत्वसन्देहासिद्धिन्दर्शयितुमाह * तेनेति * उपक्रमोक्ता विवक्षाविवक्षितत्वसंदेहः सम्भवोपपादनसमाप्त्या बुद्धिस्थीकृतस्तच्छब्देन परामृष्टः हेत्वभावे वेदे सम्भवमात्रेण विवक्षिताविवक्षितत्वसन्देहासिद्धेस्तद्धेतुत्वेनैकत्वादेः सम्मार्गादिभावनाविशेषणत्वसदसद्भावसन्देहं दर्शयितुमाह * तत्रेति * भावनाद्रव्याङ्गत्वहेतुभूतकारकाकारकत्वसन्देहान्तरसूचनार्थं कारकत्वेनेत्युक्तं चिकीर्षितत्वात्मके विवक्षितत्वे विधिस्पर्शस्य हेतुत्वार्था पञ्चमी विधित्सितरूपे विवक्षितत्वे शब्दप्रवृत्तिमात्रे हेतुत्वम् । ननु विवक्षाविवक्षोक्त्योर्विधिपरिग्रहापरिग्रहलक्षणार्थत्वे कस्मादुद्देश्यसंख्या विधिना गृह्यते न वेत्येव सन्देहो न कृत इत्याशङ्क्याशङ्क्याह * तदेतदिति * विधिशक्त्यशक्त्यधीनयोर्विधिपरिग्रहापरिग्रहयोर्यद्विवक्षिताविवक्षितत्वं वाचोयुक्त्युच्चारणं तन्मन्दबुद्धिशिष्यप्रतिपादनफलं पौरुषेयवाक्यव्याख्यासादृश्यापादनार्थमित्युक्ते कस्मात्पुंवाक्यव्याख्यासादृश्यापादनं विना न शिष्यप्रतिपत्तिरित्याशङ्क्यालौकिकस्थनाबुद्धस्य वेदवाक्यार्थस्य विसदृशव्याख्यानप्रकारप्रकरणाशक्तेरित्युक्तं कया वृत्त्या परिग्रहापरिग्रहयोर्विवक्षिताविवक्षितवाचोयुक्तिरित्याशङ्क्यान्तर्णीतमुपमानं यस्याङ्गौणवृत्तौ तदाश्रयणेनेत्युक्तम् । कथमुपमानमित्यपेक्षायां परिग्रहापरिग्रहाख्यफलसामान्यदर्शनादित्युक्तं न केवलमेतदेव विवक्षिताविवक्षितवाचोयुक्त्युच्चारणं परिग्रहापरिग्रहविषयं किं त्वन्यत्रापि तस्मान्नैतत्किं चिदपि कर्तुं विवक्ष्यत इत्यादिभाष्यादौ यद्वेदविषयं विवक्षिताविवक्षितवाचोयुक्त्युच्चारणं तदेव मे विसमर्थनीयमिति ग्रन्थेत्यनेनोक्तमाव्याख्यार्थत्वच्यङ्गीकारेण वाच्या व्चिख्यासाव्याचिख्यासे विवक्षाविवक्षोक्तिभ्यामुच्येते इति समाधानान्तरमाह * अथ वेति * ननु सम्प्रदायानुसारेण व्याचक्षाणानां याज्ञिकानां न्यायशास्त्रे ऽभिप्रायाख्येच्छा चिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्याह * शब्देति * सम्प्रदायस्य पौरुषेयत्वेन मूलप्रमाणापेक्षत्वाद्ग्रहैकत्वादिविवक्षाविषयभूतस्य च प्रमाणान्तरस्यादर्शनाददृष्टन्यायमूलत्वसम्भवे चादृष्टमूलान्तरकल्पनायोगान्न्यायमूलत्वावगतेर्न्यायाविरोधे सम्प्रदायाद्वेदार्थावगमे ऽपि विरोधे न्यायावगम्यविधिशब्दशक्त्यनुसारेणैव याज्ञिकैरपि व्याख्येयत्वात्तद्व्याचिख्यासा चिन्तयितुं युक्तेत्याशयः । यद्वेच्छाया निरङ्कुशत्वात्तद्वशेन शास्त्रार्थनिर्णयायोगाशङ्कानिरासार्थत्वेनायं श्लोकार्द्धो व्याख्येयः । व्याख्यात्रिच्छायाः

साङ्गत्वमेव विवृणोति * तत्रेति * विवक्षाविवक्षोक्त्योर्व्याख्यात्व्याख्यामार्थत्वमुपसंहरति* तेनेति*ननु ग्रन्थकारप्रयुक्तयोर्विवक्षाविवक्षाशब्दयोर्व्याख्यात्रिच्छानिच्छानिच्छार्थत्वसम्भवे ऽपि व्याख्यातुमुक्तयोरात्माश्रयदोषापत्तेर्व्याख्यात्रिच्छानिच्छार्थत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * अत इति * संवत्सरवाचिना समाशब्देन कालोपलक्षणादतः पूर्वव्याख्यातृप्रतियोगित्वेनोपस्थापितादर्वाचीनाद् व्याख्यातुः पूर्वकाले वृत्ता जाता ये व्याख्यातारस्तेषामिष्टं यत्तेनार्वाचीनेन व्याख्यात्रविवक्षितमुच्यते तेषां चानिष्टं यत्तदविवक्षितमुच्यतइत्यर्थः । अतो वेदे ऽपि विवक्षिताविवक्षितत्वचिन्ता न विरुद्धेति प्रस्तुतोपयोगमाह * तस्मादिति * स्वरूपे ऽर्थे वेदप्रामाण्यात्सर्वस्य जगतश्चेतनाधिष्ठितत्वाभ्युपगमेन मुख्यवृत्त्यैव विवक्षाविवक्षोक्ती समाधत्ते * ऋग्वेदादीति * यो वै वेदेषु तिष्ठन्वेदानन्तरो यमयति यो वेदान्वेत्ति यं वेदा न विदुः यस्य वेदाः शरीरं एष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्युपनिषत्प्रामाण्यादृग्वेदादिष्वात्मानो ये प्रतिष्ठितास्तेषामिच्छानिच्छाख्यभिप्रायो विवक्षाविवक्षाशब्दवाच्य इत्युक्ते कर्मजन्यफलोपभोगार्थं देहाधिष्ठातृभिर्जीवैर्नित्यानां वेदानां कर्मानर्जितत्वेनाधिष्ठानायोगात्परमात्मनश्च देहानधिष्ठातृत्वाद् ऋग्वेदादीनां चेतनेच्छाधीनव्यापारत्वानुपपत्तेः । शब्दशक्त्यालोचनावशेन शब्दव्यापाराच्चेतनेच्छानुमानायोगेन सदसद्भावचिन्तानुपपत्तिमाशङ्क्य परमात्मनः कर्मजन्यफलोपभोगार्थं देहानधिष्ठाने ऽपि कार्यकारणप्रतिनियमसिद्ध्यै सर्वस्य जगतश्चेतनाधिष्ठानाकरणात्परमात्मनो ऽपि च क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारतेति देहाख्यक्षेत्रे ज्ञातृत्वाख्यक्षेत्रे ज्ञत्वस्मृतीर्वेदेष्वधिष्ठातृत्वोपपत्तिसूचनार्थं क्षेत्रज्ञत्वे ऽभिहिते ।

विच्छिन्नयत्नव्यङ्ग्यैश्च नित्यैः सर्वगतैरपि ।
व्यतिरिक्तपदारम्भो वर्णैर्नात्रोपपद्यते ॥

इत्यनेन न्यायेन पदावयविवत् ऋग्वेदाद्यवयविनो वेदावयविनश्चानुपपत्तेरनारब्धावयविकानां चावयवानां देहत्वादर्शनादृग्वेदादीनां देहत्वायोगेन ।

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥

इति देहाख्यक्षेत्रमधिष्ठाय ज्ञातृत्वलक्षणक्षेत्रज्ञत्वायोगमाशङ्क्योपनिषत्प्रामाण्यादनारब्धावयविकेष्वप्यृग्वेदादिशब्दवाच्येषु मन्त्रब्राह्मणसमूहेषु क्षेत्रज्ञानामधिष्ठातृतोक्ता । ननु पञ्चधातूत्स्वयम

षष्ठ आदत्ते युगपत्प्रभुरित्यादिस्मृत्यालोचनेन महाभूताधिष्ठितस्यैवात्मनो ज्ञानेच्छादिमत्त्वावगमाद्वेदाधिष्ठितानामात्मनां ज्ञानाभावेन तत्पूर्वकविवक्षासम्भवात्सम्भवे ऽपि प्रमाणान्तरगम्यार्थत्वाभावाद्वेदाधिष्ठातृभिरकथितायाः परैर्ज्ञातुमशक्यत्वात्तत्सदसद्भावचिन्ता युक्तेत्याशङ्क्याह * महाभौतिकेति * यथा पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाख्यमहाभूतारब्धदेहाधिष्ठितानामात्मनां चैतन्याख्यज्ञानवत्त्वात्तत्पूर्विका विवक्षा सम्भवति वृषलैर्न प्रवेष्टव्यं गृहं ऽस्मान्नित्यादौ वा कथितापि बहुत्वाद्यविवक्षा प्रमाणान्तरगम्ये ऽपि चार्थे शब्दशक्त्यालोचनयैवान्यैर्ज्ञायते तथर्ग्वेदादिदेहाधिष्ठितानामप्यात्मनां चैतन्याख्यज्ञानवत्त्वात्तत्पूर्विका विवक्षा सम्भवति शब्दशक्त्यालोचनया चान्यैर्ज्ञातुं शक्यत इति तथर्ग्वेदादयो देहा इति वक्ष्यमाणान्वयेन व्याख्येयम् । अकथितत्वसूचनायान्तर्गतत्वोक्तिः प्रमाणान्तरवशत्वनिरासार्थः शब्दशक्त्यैवेत्येवकारः । ननु देहानां पार्थिवत्वव्याप्तेर्ऋग्वेदादीनां व्यापकपार्थिवत्वानिवृत्त्या व्याप्यदेहत्वनिवृत्त्यवगमान्नात्मभिराधिष्ठानं युक्तमित्याशङ्क्याह * देहेति * पृथिवीपरमाणवादीनां देहप्रकृतिभूतानां देहारम्भवैचित्र्याद्देहानां भिन्नाः प्रकारा इत्युक्तं प्रकृत्यारम्भवैचित्र्यनिमित्तापेक्षायामपरमात्मनां जीवानां देहविचित्रकर्मजन्यविचित्रफलोपभोगापादकापूर्वाख्यशक्तिवशानुगा इत्युक्तम् । ततश्च शुद्धायाः पृथिव्याः क्व चिद्देहप्रकृतित्वाभावाद् बाहुल्यस्य च भूतान्तरेष्वपि भावाद्देहत्वस्य पार्थिवत्वेन व्याप्तिरसिद्धेति परिहाराशयः । वैचित्र्यं विवृणोति * पार्थिवेति * स्वेदजाण्डजोद्भिज्जैरादिशब्दोक्तैः संख्यापूरणं तोयबाहुल्योपपादनार्थं स्वेच्छावयवरूपतोक्ता । वायुबाहुल्योपपादनार्थं भ्रमन्तीत्युक्तम् । अग्निदृष्टान्तेन तेजोबाहुल्योपपादनार्थं रात्रौ विक्षिप्तेन सौर्येण तेजसा आप्यायन्तइत्युक्तं वाक्यशेषे ऽपि ।

एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ।
स गच्छति परं स्थानं तेजो मूर्त्तिर्यथार्जुन ॥

इति मानवाभिधानेन च तैजसानां देहानां चेतनाधिष्ठतनोपपादिता । नाभिहित इतिपाठे ना पुरुषः । ननु जीवात्मनां स्वकर्मोपात्तफलोपभोगदेहाधिष्ठातृत्वसम्भवे ऽपि वेदाधिष्ठातृत्वेनाभिमतस्य परमात्मनः कर्त्तृभोक्तृत्वाभावाद्देहाधिष्ठातृत्वं न सम्भवति वेदानां च नित्यत्वेनात्मकर्मानुपात्तत्वान्न तद्देहत्वे सम्भवतीत्याशङ्क्य नित्यानां वेदानां व्योमदृष्टान्तेन परमात्माधिष्ठितत्वमुपपादयितुमाह * तथेति * क्रमार्थस्तथाशब्दो न तु दार्ष्टान्तिकत्वोक्त्य-

र्थः। परमात्मनो ऽनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति श्रुतेः। प्रयोजनाभावाद्देहानधिष्ठातृतामाशङ्क्य भोक्तृत्वासिद्ध्यै तत्सवितुर्वरेण्यमिति सवित्रधिष्ठानतच्छब्दवाच्यब्रह्माख्यपरमात्माभिधायिन्या गायत्र्योत्क्षिप्यमाणेन वारिणेज्यनइत्युक्तम् । तद्यो ऽहं सो ऽसौ यो ऽसौ सो ऽहमित्युपनिषच्छ्रुतेः । सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेति मन्त्रवर्णाच्च ब्रह्मणः सवित्रधिष्ठातृत्वावगतिः कृत्स्नदेहाधिष्ठानस्यापि चात्मनो हृदयाधिष्ठानोपासनवत् कृत्स्नव्योमाधिष्ठानस्यापि व्योमान्तर्गतसवितृमण्डलाधिष्ठानोपासनाविरोधः कस्याः श्रुतेर्व्योमशरीरता श्रुतेत्यपेक्षायां खम्ब्रह्मेति श्रुत्या व्योमशरीरतयोदितइत्युक्तम्। य आकाशे तिष्ठन्नाकाशमन्तरो यमयतीति य आकाशं वेत्ति य आकाशं न वेद यस्याकाशः शरीरमेष त आत्मा सर्वान्तर्याम्यमृत इति श्रुत्यन्तरसूचनार्थश्चकारः । नित्यस्यापि नियमत्वलक्षणभोग्यत्वाद्देहत्वोपपत्तिसूचनार्था नित्योक्तिः। नन्वेवमपि देहानां भौतिकत्वव्याप्तेर्ऋग्वेदादीनां व्यापकभौतिकत्वनिवृत्त्या देहत्वनिवृत्त्यवगमान्न देहता युक्तेत्याशङ्क्य महाभूत (गुणानामपि यो रूपेषु तिष्ठन्नपाण्यन्तरो यमयतीत्यादिश्रुतिप्रामाण्याद्देहत्वावगतेर्भौतिकत्वेनापि देहत्वस्य व्याप्तिरसिद्धेति सूचयितुमाह * रूपेति * देहत्वोपपादनार्थं नियमलक्षणसम्भोगाधिष्ठानता सम्भोगहेतुशब्देनोक्ता पृथिव्यादिमहाभूतवत्समुदितानामेव रूपादीनां देहत्वशङ्कानिरासार्थं प्रत्येकमित्युक्तम् । शब्दब्रह्मवादस्य च चेतनाचेतनयोर्ब्रह्मशब्दयोस्तादात्म्यानुपपत्तेः। शब्दो ब्रह्माधिष्ठानमित्येवं व्याख्येयत्वाच्छब्दात्मकानामपि वेदानान्देहत्वाम्ब्रह्माख्यस्य च परमात्मनोऽपि देहाधिष्ठातृतां शब्दब्रह्मवादिनामपि मतं प्रकृतर्ग्वेदाद्यधिष्ठातृक्षेत्रज्ञासिद्ध्यै सूचयितुमाह * शब्देति * यद्वेदाख्यं शाब्दं शब्दब्रह्मेत्युच्यते तत्परमात्मनाधिष्ठितमिति कृध्याहारेणयोज्यम् । अनादिनिधनम्ब्रह्म शब्दतत्त्वमिति शब्दमात्रस्य ब्रह्मत्वोक्तावपि शास्त्रत्वाख्यैश्वर्ययोगिकूटस्थनित्यब्रह्माधिष्ठानस्य कूटस्थनित्यं शास्त्रं विनानुपपत्तेर्वेदातिरिक्तस्य च शास्त्रस्य कूटस्थनित्यत्वाभावाद्वेदाख्यं शास्त्रमिति विशेषतः परमात्माधिष्ठानमात्रेण तर्हि चेतनाधिष्ठितत्वसिद्धेः। क्षेत्रज्ञाधिष्ठानोक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्य द्वा सुपर्णा सयुजा सखायेत्यादिश्रुत्यालोचनया सर्वस्य साधारणचेतनद्वयाधिष्ठानत्वावगतेः । सर्वसाधारणपरमात्माधिष्ठितस्यापि प्रतिबिम्बवत्स्वासाधारणाधिष्ठितत्वोपपत्तिसूचनार्थं सर्वामेकेनेत्युक्तम् । सर्वस्यैकाधिष्ठितत्वे वेदमात्रस्यैकाधिष्ठितत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य ।

सर्वेषाञ्च स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥

इत्यादिस्मृत्यालोचनया सर्वस्याभिधानाभिधेयजातस्य वेदान्तर्गतत्वाद्वेदात्मकत्वसूचनायेदमित्युक्तम् । रूपादिदृष्टान्तेनाभौतिकानामपि वेदानान्देहत्वसम्भवे ऽपि ज्ञानसाधनेन्द्रियाद्यभावात्परमात्मवच्च क्षेत्रज्ञाधिष्ठाने ऽपि ज्ञानानुपपत्तेस्तत्पूर्विका विवक्षा न सम्भवतीत्याशङ्कां निरस्यन् दार्ष्टान्तिके ज्ञानपूर्वं विवक्षोपपत्तिं योजयति *तथेति* यथा माहाभौतिकदेहेष्वात्माधिष्ठानाच्चैतन्याख्यं ज्ञानमस्ति तथर्ग्वेदादयो ऽपि देहत्वेन श्रुत्योक्तत्वाद्देहानाञ्चात्मयोग्यत्वव्याप्तेर्ज्ञानञ्च विना भोगायोगाच्चैतन्याख्यज्ञानान्विता इत्यर्थः । परमात्मन एव वेदान्स्वार्थप्रतिपादने नियन्तुं वेदाख्य-क्षेत्राधिष्ठातृत्वेन क्षेत्रज्ञव्यपदेश्यत्वान्नित्यज्ञानत्वोपपत्तेः । साधनाभावेन ज्ञानाभावाशङ्कानिरासः सदेत्यनेन सूचितः । शब्दब्रह्मैव क्षेत्रज्ञशब्देनोक्तं स्यादित्याशङ्क्य वेदपुरुष इति यमवोचामयेन वेदान्वेद ऋग्वेदं यजुर्वेदं सामवेदमिति श्रुत्या प्रत्येकमसाधारण्येन ऋग्वेदादीनान्देहत्वोक्तेः सर्ववेदसाधारणत्वाच्छब्दब्रह्मणः प्रतिवेदमसाधारण्येन क्षेत्रज्ञस्य वैलक्षण्यसूचनार्थं पृथक् पृथगित्युक्तम् । यथा च भौतिकदेहस्थानात्मनामन्तर्गतापीच्छा शक्त्यालोचनया ऽन्यैर्ज्ञायेत तथा वेददेहस्थानामपीत्याह * तेषाञ्चेति * वेदक्षेत्रज्ञाशयविषयविवक्षाविवक्षोक्तिपक्षमुपसंहरति * विधीति * शब्दब्रह्मवादाभ्युपगमे तु ब्रह्मणो ऽपि सर्ववेदात्मकदेहाधिष्ठातृत्वाद्विवक्षाविवक्षे वक्तुं शक्येते ते च विधिशक्तितो ज्ञायेते इत्याह शब्देति[1])। एवंशब्देन प्रत्येकम्वेदा-धिष्ठातृणांदृष्टान्ततोक्ता * नन्वनादिति *

नन्वनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं व्यवस्थितम् ।
विवर्त्तते ऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥

इति वदद्भिः शब्दब्रह्मवादिभिः शब्दव्यतिरिक्तार्थनिरासात्तस्मिन्पक्षे ऽर्थविवक्षानुपपत्तेस्तद्विषयत्वेन विवक्षोक्तिव्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्याह *अनादीति* अर्थापह्नवे सर्वप्रमाणविरोधापत्तेरभिधेयवाचिनो ऽर्थशब्दात्कृदन्तादुत्पन्नेन भावप्रत्ययेन वाच्यवाचकसंबन्धोक्तिमङ्गीकृत्य वाच्यविषयशक्तियुक्तत्वेन विवृत्त्यर्थभावेन[2] विवृत्त्युक्तेर्व्याख्येयत्वसूचनायानादिनिधनत्वस्योपलक्षितस्य शब्दब्रह्मणो वेदवेदार्थाधिष्ठानतोक्ता । शब्दब्रह्मपक्षे त्वेवं वेदक्षेत्रज्ञपक्षोक्तप्रकारेण वि-

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।
(२) विविधवृत्त्यर्थतया अर्थभावेनेति २ पु० पा० ।

वक्षाविवक्षाशब्दयोर्व्याख्येयमुख्यावृत्त्यायुक्तेरित्यर्थः। उपासनाविधिशेषत्वेनान्तर्यामिब्राह्मणादेः स्वरूपार्थपरत्वाभावात् कार्यकारणप्रतिनियमस्य च शक्तिव्यवस्थयोपपत्तेः सर्वस्य जगतश्चेतनाधिष्ठितत्वे प्रमाणाभावात्परमात्मनस्तु यो ऽयमशरीरः प्रतिज्ञातेत्यशरीरत्वश्रुतेर्जीवात्मनां च कर्मानपेक्षाणां च देहानधिष्ठातृत्वान्मुख्यवृत्तिव्याख्यानस्याभ्युच्चयमात्रत्वसूचनार्थो ऽपिशब्दः वेदवाक्येषु विवक्षाविवक्षासन्देहस्य चतुर्धोपपादितं युक्तत्वमुपसंहरति * ततश्चेति* तस्मान्नैतर्हि किंचिदपि कर्त्तुर्विवक्ष्यतइत्यादिभाष्यादेव विविधसन्देहावगमसूचनार्थं न विवक्षितमिति स्थापयिष्यतीत्युक्तम्। एकत्वयुक्तं कर्मैकस्य द्रव्यस्यानुष्ठेयं विधानं वैकत्वयुक्त द्रव्यस्यैकस्य ज्ञेयमित्येवं द्वेधा सूत्रं पूरयन्पूर्वपक्षमाह * किं तावदिति * श्रुतिसंयोगं विधिश्रुत्याशयत्वेन व्याख्यातुमाह * सर्वत्रेति * नन्वक्रियात्मनः कारकत्वेन विध्यन्वयाभ्युपगमात् संख्यायाश्च कारकीभूतविधेयद्रव्यविशेषणत्वद्वारा कारकत्वस्याभ्युपगमनीयत्वात् । ग्रहादेश्च द्वारभूतस्य द्रव्यस्येहाविधेयत्वेन तद्द्वारा कारकतया संख्यादिविध्ययोगाद्विधिश्रुत्यसंयोग इत्याशङ्क्य श्रुतिसंयोगोपपादितप्रतिज्ञां तावत्करोति * तत्रेति * कारकत्वेन वा कारकविशेषणेन वेति सर्वात्मनेत्यस्यार्थः । कारकविशेषणत्वेन तावद्विधेयत्वमुपपादयति * तत्रैकस्तावदिति * अनभिमतत्वसूचनायैकशब्दः द्रव्यादिविशिष्टक्रियाविध्यन्यथानुपपत्त्या विधेयक्रियाविशेषणभूतद्रव्यादिविधिकल्पनैव संख्याविशिष्टद्रव्याविशिष्टक्रियाविध्यन्यथानुपपत्त्या विशेषणभूतसंख्याविधिकल्पनापि युक्तेत्यर्थः । स्वरूपेण च प्रकृतं कर्माङ्गत्वेन च ग्रहस्य प्राप्तावपि सम्मार्गान्वयित्वेनाप्राप्तत्वाद्विधेयत्वोपपत्तिरित्याशयः। अष्टाकपालादिवाक्ये च क्रियाविशेषणपुरोडाशविशेषणकपालविशेषणभूतस्याष्टत्वादेरपि विधिप्रतीतेर्विशेषणविशेषणस्य सुतरां विध्युपपत्तिरिति सूचयितुमाह * एवमिति * अर्थाक्षेपलभ्यत्वाच्चानेकार्थविधिर्न गौरवं शब्दस्यापादयतीत्यर्थान्तरन्यासेनाह * परस्परस्यापीति * शुद्धस्य द्रव्यस्य विशेषणत्वे द्रव्यविशिष्टक्रियाविधिना द्रव्यविशेषणानाक्षेपात्संख्यादेश्च क्रियाविशेषणत्वाभावे तद्विशिष्टस्य क्रियाविशेषणत्वायोगात्कारकविशेषणत्वेन विधेयत्वानुपपत्तेः । कारकत्वेनैव ग्रहैकत्वस्य विधेयत्वमुपपादयितुमाह * अथ वेति * यद्यपि द्रव्यविशेषणपर्यन्तं विधिप्रत्ययो न गच्छेत्तथा स्वविशेषणविशिष्टक्रियान्यथानुपपत्तिलक्षणयैवार्थापत्त्या संख्यापि विधातुमिष्यते तथापि ग्रहैकत्वस्यापि भावनाविशेषणतेत्येवं

ग्रहैकत्वविधानं प्रतिपादनीयमित्येवं तथाशब्दार्थततः शब्दापिशब्दाध्याहाराद्यभ्युपगमेन योज्यम् । यद्वा यदीत्यसंदिग्धे संन्दिग्धवचनं नामवचनः कथं चिच्छब्दार्थे गच्छातिनान्वेतव्यः । ततश्चेति चशब्दाध्याहारस्तुल्यः । उद्देश्यविशेषणस्योद्देश्यत्वेन क्रियान्वयाभ्युपगमे प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्त्यापत्तेरुद्देश्यद्वयस्यैकक्रियावशीकाराभावेनान्योन्यानियमादुद्देशोपादानयोश्चैकस्मिन्पदे ऽनुपपत्तेरुपादेयत्वेन क्रियान्वयायोगाद् ग्रहैकत्वयोर्विशेषणविशेष्यत्वायोगेनैकपदलक्षणायाः श्रुतेस्ताद्विषयत्वायोगात्तादर्थ्यविषयत्वमापाद्य वाक्यीयक्रियान्वयबोधकत्वं शङ्कते *ननु चेति* पदश्रुतेस्तादर्थ्यविषयत्वाभ्युपगमेनैव ग्रहाणां निर्ज्ञातदशसंख्यत्वेन स्वरूपतः संख्यानपेक्षत्वात्संस्कार्यस्वरूपेणैकत्वं प्रत्यङ्गित्वावगतेः संमार्गभावनान्वयित्वाख्यसंस्कार्यरूपाङ्गत्वस्यैकस्य भावनाङ्गत्वविरोधमाह * नैष इति * वस्तुस्वभावनिबन्धनोद्देश्योपादेयत्वयोः शब्दव्यापाराविषयत्वादेकपदोपात्तयोरव्यवस्थोपपत्तेर्ग्रहमिति द्वितीयोक्तस्यापि चैकत्वस्यानुपयोगित्वेनासंस्कार्यत्वात्सक्तुवद् गुणत्वप्रतीतेः । साक्षाच्च निष्क्रियत्वेनाश्रयत्वेनाश्रयद्रव्यापेक्षायामेकपदलक्षणाया श्रुतेराश्रयद्रव्यसमर्पकत्वेनाविरोधसम्भवे विरोधापादकग्रहार्थताविषयत्वकल्पनायोगमभिप्रेत्यान्यथाविरोधाभावमाह * भिन्नेति * विरोधे सत्येकत्वस्य क्रियाङ्गत्वं विना विधेयत्वायोगात् श्रुत्युक्तस्य ग्रहाङ्गत्वस्यानुपपत्तेर्वाक्यीयो ऽपि क्रियान्वयो न बाध्यतइति परिहारान्तरमाह * अथ वेति * श्रुत्युक्तविशेषणविशेष्यभावसिद्ध्यै वापेक्ष्यतएव क्रियान्वयः । श्रुत्येति परिहारान्तरमाह * यद्वेति * तादर्थ्यविषयश्रुत्यभ्युपगमे त्वेकत्वस्य क्रियान्वितग्रहान्वयनिमित्तक्रियान्वयपक्षात्पूर्वोक्तात्प्रकारान्तरेणैकत्वान्वितस्य ग्रहस्य क्रियान्वयाभ्युपगमे तस्यैकाभिधानश्रुत्यैकाभिधानश्रुत्यैकपदोक्तात् ग्रहात्प्राक् संस्कार्यत्वप्रतीतेः । स्वतन्त्रस्य चैकत्वस्य क्रियायोगात्प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्त्यनुपपत्तेर्ग्रहस्यैकत्वान्वयपूर्वकः क्रियान्वयः ।

गुणत्वेन तु क्रियाभ्युपगमे द्वितीयायाः कारकसामान्यलक्षणार्थत्वोपपत्तेः योग्यत्वाद् गुणप्रधानभावावधारणे सति द्वयोर्विप्रकर्षतुल्यत्वद्योतनार्थं समानदेशोक्त्या लक्षणयैककालतोक्ता । एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * विशिष्टत्वेन श्रुतो यो ऽर्थो भावनां विशिनष्ट्यसौ विशिष्टो भूत्वा पश्चाद्विशिनष्टि न त्वक्लृप्तविशेषणावस्थ इति कृत्वा ऽसौ विशेषणपूर्वं भावनां प्रविशतीत्युक्ते तदुपपादनार्थं भावनाया विधानार्हत्वात्कात्स्न्र्यसिद्ध्यैव

विशेषणापेक्षत्वादविशिष्टेन च विशेषणे ऽपि कात्स्न्र्यासिद्धिरिति वक्तुं विध्युक्ता कर्मव्युत्पत्त्या भावनोक्ता।

यौगपद्यपक्षे पूर्वोक्तिः साहित्यलक्षणार्था भावनापि विशिष्टमेव ग्रहं गृह्णाति न त्वगृहीतविशेषणमित्याह * गृह्णातीति* सति त्वेकत्वान्वितस्य ग्रहस्य क्रियान्वये तस्यापि ग्रहवद्विध्यन्वयात्साक्षाच्च क्रियान्वयायोगेनाश्रयद्रव्यापेक्षायां पदश्रुत्यवगतग्रहान्वयित्वनियमादवघातभावनार्थस्यापि प्रोक्षणस्योलूखलमुसलार्थत्ववद्ग्रहार्थतोपपादिता भवतीति प्रकृतोपयोगमाह *एवं चेति * एकाभिधानश्रुत्या चैकत्वस्य कारकविशेषणत्वावगतेः कारकत्वस्य क्रियान्वयिरूपत्वेन कारकद्वारा क्रियाविशेषणत्वादेकपदश्रुत्योक्तग्रहविशेषत्वात्कारकैकत्वयोः साम्येन मिथो ऽन्वयायोगान्नैकत्वस्य कारकविशेषणता युक्तेत्याशङ्क्याह * प्रत्ययार्थत्वाच्चेति * प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येनेतिप्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतेः लिङ्गसंख्ययोश्च प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतेर्लिङ्गसंख्ययोश्च प्रत्ययार्थत्वाविशेषेणैकस्मिन्पदे ऽनेकेषां प्राधान्यायोगादेकस्यैकव प्राधान्ये ऽवगते कारकत्वेन प्रयोजनवत्त्वात्प्राधान्यप्रतीतेर्लिङ्गसंख्यापेक्षया च प्रातिपदिकार्थप्राधान्यस्मृत्युपपत्तेः कारकमेव प्रधानमित्यर्थः। प्रयोजनवत्त्वसमुच्चयार्थश्चकारः।

ननु प्राधान्ये ऽपि कारकत्वस्याद्रव्यत्वेनैकत्वाख्यगुणाश्रयत्वायोगान्न तद्विशेष्यत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * सर्वं चेति * कुंकुमास्योष्ट्राश्रितस्यापि राजशेषत्ववत्संख्यादेर्द्रव्याश्रितस्यापि कारकं प्रत्यङ्गता न विरुद्धेत्याशयः। अतः कारकद्वारैकत्वस्य क्रियान्वयाद्युक्ता विधेयतेत्युक्तमुपसंहरति * तेनेति * विशिष्टविधानाच्चावाक्यभेदापत्तेर्युक्तमेकत्वविधानमित्याह * तत्त्विति * पश्वेकत्वविवक्षाधिकरणन्यायेनैव दृढयितुमाह * वक्ष्यति हीति *गौरवभयेनैकत्वस्यापि विधेयत्वाभ्युपगमे दशापवित्रादेरविधेयत्वं स्यादित्यर्थान्तरन्यासेनाह * यथैवेति * ननूद्देश्यत्वेन ग्रहस्य क्रियया वशीकारायोगात्तत्क्रियाङ्गभूतेनैकत्वेन विशेष्यनियमः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * सर्वेषां चेति * एकक्रियाविशेषणत्वस्यान्योन्यनियमहेतुत्वादुद्देश्यस्यापि वाक्यार्थीभूतक्रियाविशेषणत्वाविरोधान्नियमोपपत्तिरित्याशयः। वाक्यभेदप्रसङ्गेनोद्देश्यविशेषणविवक्षानुपपत्तिमाशङ्क्य वस्तुस्वभावकृतस्योद्देश्योपादेयत्वस्य शब्दव्यापारविषयत्वाद्वाक्यभेदाप्रसक्तिसूचनार्थं यथा पशुमालभेतेति भाष्यस्य दर्शयन्पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * ननूपादेय-

स्यलिङ्गविवक्षादृष्टान्तोक्तैकत्वयुक्तवाक्योदाहरणस्योद्देश्यविशेषणमात्रोपलक्षणार्थत्वप्रतीतेः संख्यामात्रविवक्षोपसंहारो न युक्त इत्याशङ्क्याह * पुंपशुश्चेति * उद्देश्यविशेषणाविवक्षायां वाक्यभेदापत्तिलक्षणस्य न्यायस्याविवक्षासाधकस्य तुल्यत्वे ऽपि यथोभयपदानर्थक्यपरिहारायोभयत्वस्योद्देश्यान्तर्गतत्वेन विवक्षाशङ्काधिक्यान्नेहोदाहरणत्वं तथा स्वर्गकामस्योपादेयत्वशङ्काधिक्यात्संख्याविचारेण लिङ्गविचारपर्यवसानानुपपत्तेर्वाक्यभेदापत्तिलक्षणन्यायतुल्यत्वे ऽप्यनुदाहरणतेति सूचनार्थः प्रायशब्दः । स्वर्गकामपदस्योपादेयकर्तृसंख्यावाच्याख्यातान्तसामानाधिकरण्येनोपादेयार्थत्वशङ्का तर्ह्यत्रैव स्वर्गकामपदस्य फलसमर्पकत्वात्फलस्य चानुपादेयत्वात्कर्तुरेव च फलभागित्वात्सामानाधिकरण्योपादेयार्थत्वानुपपत्तिरित्येवं कस्मान्न निरस्तेत्याशङ्क्याह *माभूदिति* यथात्र्यधिकरणपौनरुक्त्यभयादुभयत्वस्योद्देश्यान्तर्गत्या शङ्का हविर्द्वयातिगमने च पञ्चशरावे ऽधिकार्यैकहविरार्तिगमने ऽपि चेति (विवेकाय शष्ठे निरसिष्यमाणात्र निरस्यते यथा स्वर्गकामपदस्योपादेयत्वशङ्का पुमानेव ज्योतिष्टोमादावधिकारी सर्वापि वेति) निरसिष्यमाणात्र न निरस्यत इत्यर्थः ।

सर्वेषां लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षणम् ॥ १४ ॥

ग्रहजात्या द्रव्यं लक्षयित्वेति क्त्वाप्रत्ययेनाविधेयत्वसिद्ध्यर्थोद्देश्यत्वसूचनार्थत्वं भाष्यस्य द्योतयन्सिद्धान्तमारभते * व्यक्तीरिति * ग्रहोद्देशेन विधिं विना सम्मार्गस्य तद्गुणत्वासिद्धेर्ग्रहशब्दस्य पात्रवाचित्वे जात्या ग्रहणसंस्कृतसोमवाचित्वे वादिशब्दोक्तेन संस्कारेणोपलक्षितानां प्रकृतापूर्वसाधनभूतानां ग्रहव्यक्तीनामुद्देश्यत्वस्य च विध्यपेक्षितत्वात्तच्छब्दव्यापारविषयत्वावगतेः प्रकृतापूर्वसाधनत्वस्य विधानापत्तेरविषयत्वाधीनत्वाद्विषयस्य च विधेयत्वायोगाद्ग्रहान्वयित्वेन सम्मार्गविधाने ऽपि ग्रहश्रुत्युक्तस्य ग्रहत्वस्यापूर्वसाधनांशलक्षणार्थत्वेनाविधेयत्वात्तल्लक्षितस्यापूर्वसाधनांशस्य विध्यन्तरविषयत्वेनाविधेयत्वादविधेयस्य च विधेयद्वारा ऽस्य चैकत्वस्य निष्क्रियत्वेन कारकतया विध्ययोगाविवक्षेत्याशयः । ग्रहस्योद्देश्यत्वासिद्ध्यै प्राधान्यं सम्मार्गस्य चाङ्गत्वमुपपादयन् श्लोकं व्याचष्टे * इह तावदिति * लक्षणत्वेन स्वरूपेण व्यक्तिलक्षणयाष्टवर्षब्राह्मणत्वेनोपनयनसंस्कार्यतयोद्देश्यतया ब्राह्मणव्यक्ते-

(१) अयं पा० २ पु० गा० ।

लक्षिताया अप्युपनयनान्वयित्वेन विधेयत्वायाष्टवर्षत्वविशेष्यत्ववद्ग्रहव्यक्तेरपि सम्मार्गान्वयित्वेन विधेयत्वादेकत्वविशेष्यतोपपत्तेर्विध्यनर्हापूर्वसाधनांशलक्षणाप्रदर्शनायैव वेत्युक्तम्। एवं च सति वैगुण्यपरिहारायापि सर्वे सम्मार्ष्टव्या इत्याह * तत्रेति * ग्रहैकत्वस्य पश्वैकत्वसाम्यं पूर्वपक्षोक्तमपि वैगुण्यापत्त्यनापत्तिवैषम्यादेवायुक्तमित्याह * यदि त्विति * प्रधानानां धर्मान्वये हि साहित्यस्याविवक्षितत्वात्प्रतिग्रहं समार्गावृत्त्यवगतेस्तस्याः शास्त्रावृत्त्यधीनत्वाच्छास्त्रभेदोक्तिः । न्यायलभ्यत्वेनावृत्तेः शास्त्रानधीनत्वाद्देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामितिवद्द्विवचनपदोपादाने प्रत्येकं वाक्यसमाप्तेः कल्पनाभावेन शास्त्रभेदानुपपत्तेरपरितोषात्स्वमतेन शास्त्रैक्ये ऽप्यन्योन्यानपेक्षैकग्रहसम्मार्गानुष्ठानस्य तथाविधज्ञानभेदाधीनत्वात्तद्भेदमप्यभ्युपेत्य प्रतिग्रहं सम्मार्गाकरणे यस्य न क्रियते

७२३।४ तद्विषयं ज्ञानं बाध्येतेत्याह * अथापीति * ज्ञानस्याप्यैक्याभ्युपगमे तु प्रतिग्रहं सम्मार्गविषयत्वं ज्ञानस्य बाध्येतेति विशेषणप्रधानार्थत्वेन व्याख्येयम् । ननु ज्ञानप्रामाण्यस्यानुष्ठानानधीनत्वान्नाननुष्ठानमात्रेण ज्ञानबाधापत्तिरित्याशङ्क्याह *अबाधिते त्विति* प्रतिग्रहं समार्गविषयज्ञानबाधाभावायोन्यो द्वितीयादिः सम्मार्गसंस्कृतो न क्रियते तस्मिन्ग्रहे वैगुण्यलक्षणप्रत्यवायाङ्गीकारापत्तेस्तत्परिहारार्थबाधो ऽभ्युपेतव्य इत्याशयः । सामान्यावगमाद्विशेषानवबोधाच्चेति हेतुद्वयोक्ते संयोगतो ऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्चेति सर्वधर्मत्वहेतुद्वयोपलक्षणार्थत्वं सूचयन्सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * सर्वेषां ग्रहाणां सम्मार्ष्टव्यत्वप्रतीतेरित्यर्थः । अविशिष्टं हि लक्षणमिति सूत्रावयवस्यैकत्वविशिष्टं समार्ष्टव्यानां व्यक्तीनां लक्षणं भविष्यतीति शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यानार्थं नन्वितिशङ्काभाष्यं श्रुतस्याप्येकत्वस्याविवक्षितत्वादयुक्तमाशङ्क्याह * नन्विति* विशेषणत्वेनैकत्वस्य विध्यपरिग्रहाख्यायामविवक्षायां विध्यनर्हत्वरूपकारणोक्त्यर्थं नैतादित्यादिभाष्यं तात्पर्यतस्तावद्व्याख्यातुमारभते * अत्रेति * विधिपरिग्रहो ऽनुष्ठेयत्वोक्तो लक्षितः एकत्वस्याप्राप्तत्वाद्विध्यनर्हत्वे ऽपि वाक्यभेदापत्त्या द्रव्ये क्रियायां वा तादर्थ्यबोधाख्यविनियोगानर्हत्वेन पुरुषार्थाननुबन्धित्वाद्विध्यपरिग्रहं वक्तुं विध्यधीनविनियोगोक्तिभ्यां तदर्हत्वे लक्षिते ऽनुष्ठानकाले विधिश्रुत्यधीनः पुरुष इत्यादिवार्तिके ऽन्वयमात्रबोधाख्यविनियोगस्यानुष्ठानोपयोगनिरासादविरोधः। एतदेवोपपादयति * विहित इति * यस्मात् द्रव्यदेवतान्वयाद्यनुमितं ऽप्यप्राप्तत्वेन विध्यनर्हत्वाद्भावनायां च करणत्वेन विनियोगा-

र्हत्वात्तादर्थ्येन विधिना गृह्यते श्रुतो ऽपि वायव्यश्वेतालम्भादिः प्राप्तत्वेन विध्यनर्हत्वात्सक्तवादिहोमश्च सक्त्वाद्यर्थत्वेन विनियोगानर्हत्वात्तादर्थ्येन विधिना न गृह्यते तस्मात्तत्र विधिपरिग्रहो कार्यैः श्रुतैरश्रुतैर्वाक्यार्थैर्विधिर्विनियोगार्हत्वे अपेक्षणीयं इत्यर्थः । तस्मात्प्रप्रकृतिप्रत्ययश्रुत्यभिहितानां पदश्रुतिविनियुक्तानामपि चार्थानां मध्ये को विधिविनियोगाभ्यां गृहीतः को वा नेति चिन्तायां तत्सिद्ध्यै को विधिविनियोगार्हतया समर्पितः को वा नेति विचार्यमित्याह * तादिति * पञ्चम्यर्थे तादित्यव्ययं वाक्यभेदापत्तेरपरिग्रहहेतुत्वसूचनायैकवाक्योक्तिः ग्रहैकत्वस्य विनियोगानर्हग्रहविशेषणत्वेन विधिविनियोगानर्हत्वानिश्चयाद्विचारणा न युक्तेत्याशङ्क्य ग्रहाश्रितेनैकत्वेन सम्मार्गभावनां कुर्यादित्यादिवचनव्यक्त्यन्यथात्वाभ्युपगमेन तस्यापि विधिविनियोगार्हत्वप्रतिभानात्कात्र वचनव्यक्तिर्युक्तेति निर्णयार्थं विचारणा युक्तेत्युक्तम् ।

ननु द्वितीयासंयोगेनैकत्वस्य लोकदृष्ट्या विधिविनियोगानर्हत्वावगमाद्वचनव्यक्त्यन्यथात्वशङ्का न युक्तेत्याशङ्क्याह * मीमांसका हीति*न्यायाभासावगतवचनव्यक्त्यन्तरनिरासेन लोकावगतशक्त्यनुसारिवचनव्यक्त्यवधारणा कार्येत्याशयः । ननु लोकावगतशब्दशक्त्यनुसारात्सम्मार्ष्टीति वर्तमानापदेशस्याविधायकत्वान्निर्निमित्तं विधित्वाचिन्ता नैव युक्तेत्याह * वर्तमानेति * अप्राप्तार्थत्वेनास्य वर्तमानापदेशत्वायोगेन तत्सारूप्ये ऽपि पञ्चमलकारत्वावधारणात्तस्य लोकप्रयोगाभावे ऽपि लिङर्थे लेडिति लिङर्थे स्मृत्या विधौ साधुत्वाद्युक्तेयं चिन्तेत्याशयः । एवमपि भावनामात्रविधायित्वेन स्मृत्युपपत्तेरलौकिकार्थान्तरविध्यन्वयित्वायोगान्न युक्तेत्याशङ्क्याह * केवलेति * एवं च सति भावनाविशेषणत्वेनार्थान्तरस्य विधेयत्वात्तस्यां च विनियोगात्सम्मार्गग्रहतत्संख्यानां मध्ये किं भावनाविशेषणं किं वा नेति विधिविनियोगार्हत्वसिद्ध्यै विचार्यमित्याह * सेति * सम्मार्गस्य करणत्वेन ग्रहस्य च कर्मत्वेन विशेषणत्वाद्भिन्नार्थत्वेन समुच्चयावगतेर्नेयं चिन्ता युक्तेत्याशङ्क्य सम्मार्गस्यापि लोकप्रसिद्धेन धात्वर्थस्य भावनाकरणत्वरूपेण विशेषणत्वमङ्गीकृत्येयं चिन्तेत्युक्ते तथाप्यद्रव्यकसम्मार्गभावनानुष्ठानाशक्तेः समुच्चयो ऽपरिहार्य इत्याशङ्क्य येन केनचिदपि द्रव्येणानुष्ठेयत्वस्योपपन्नताशक्यशब्देनोक्ता दशापवित्रमपि कस्मान्न चिन्त्यत इत्याह * दशापवित्रेति * दशापवित्रमितिशब्दो यस्य केवलदशाग्रन्थ्याख्यस्यार्थस्य स दशापवित्रशब्दो विवक्षितत्वेन निश्चितत्वा- ७२४।१

न्नान्यैः सह विचार्यत इत्युक्ते ग्रहकर्मत्वपक्षे दशापवित्रस्य करणत्वेन भिन्नविशेषत्वात्समुच्चयोपपत्तेरविचार्यत्वे ऽपि सम्मार्गकर्मत्वपक्षे ग्रहस्य कर्मत्वायोगेन करणत्वापत्तेर्ग्रहो वा करणत्वेन भावनाविशेषणं दशापवित्रं वेति विचारो युज्यतैवेत्याशङ्क्य सम्मार्गस्यापि कर्मत्वपक्षे तस्याकर्मकस्यानुष्ठानायोगात्कर्मापेक्षायां तत्कर्मत्वेन ग्रहान्वयोपपत्तेरश्रुतकारणत्वकल्पनायोगाद्दशापवित्रस्य करणत्वाव्याघातोक्त्यर्थं सर्वेषामपि सम्मार्गादिषु कर्मत्वेन विशेषणभूतेषु दशापवित्रशब्दस्य करणत्वरूपार्थतुल्यत्वाच्च दशापवित्रशब्दवाच्यो ऽर्थो न विचार्यते सम्मार्गादीनां करणत्वेनाविशेषणरूपवचनव्यक्तिभेदे तु अयं न विचार्यते अपि तु विचार्यतएवेत्युक्तम् । ग्रहतदेकत्वसम्मार्गाणां च मध्ये ग्रहसम्मार्गयोस्तावत्किं ग्रहएव भावनां विशिनष्टि सम्मार्गएवेति नियोगेन विशेषणत्वं किं वा ग्रहो वा सम्मार्गो वेति विकल्पो यथा ग्रहश्च सम्मार्गश्चेति समुच्चयो ऽथ ग्रहसम्मार्गयोः सम्बन्धः अथ समुदायो वा अथ वा ग्रहविशिष्टः सम्मार्गः सम्मार्गविशिष्टो वा ग्रह इत्यष्टपक्षीनिरूपणा कार्येत्याह॥ ॥ ग्रहादीनां चेति ॥ भावनाविशेषणत्वचिन्ताया विधेयसिद्ध्युपयोगितामाह ॥ विशिषन्निति ॥ सम्मार्गैकत्वयोरप्यष्टपक्षीमतिदिशति ॥ सम्मार्गेति ॥ ग्रहैकत्वयोरप्यतिदिशति ॥ विचार्येति ॥ तथा किं सम्मार्गविशिष्टो ग्रह एव भावनां विशिनष्टि एकत्वमेव वेत्यादिनियोगविकल्पादिरूपाष्टपक्षी किं ग्रहविशिष्टः सम्मार्ग एवैकत्वमेव वेत्यादिरूपा द्वितीया किं एकत्वविशिष्टो ग्रह एव सम्मार्ग एवेत्यादिरूपा तृतीया किं ग्रहविशिष्टं एकत्वमेव सम्मार्ग एव वेत्यादिरूपा चतुर्थी किमेकत्वविशिष्टः सम्मार्ग एव ग्रह एवेत्यादिरूपा पञ्चमी किं ग्रहविशिष्टमेकत्वमेव सम्मार्ग एव वेत्यादिरूपा षष्ठीति पूर्वोक्ताभ्यस्तिसृभ्यो ऽष्टपक्षीभ्यो ऽन्याः षडष्टपक्ष्यो विचार्या इत्याह ॥तथेति॥ नन्वेकविधवचनव्यक्तिप्रतिभासेनैकत्वस्य द्वितीयोक्तिद्वितीयविध्यनर्हत्वविषयलोकदृष्टिप्रतिघाताद्विधेयत्वशङ्कायामपि ग्रहवदुद्देश्यत्वप्रसङ्गात्प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्त्या वाक्यभेदोपपत्तेर्विधेयता न युक्तेत्याशङ्क्योपपादनानर्हत्वस्यापि विध्यनर्हत्ववद्विचारमन्तरेणासिद्धेर्यथाविध्यर्हानर्हत्वस्य विवेकाय भावनाविशेषणत्वं विचार्यं तथा ग्रहतदेकत्वयोः संहत्य प्रत्येकं वा सम्मार्गान्वय इति विवेकायोपादेयोद्देश्यत्वे अपि विचार्ये इत्याह॥तथा किमिति ॥ग्रहैकत्वसम्बन्धसमुदायादीनामुद्देश्योपादेयत्वचिन्ताया निष्प्रयोजनत्वेना-

कार्यत्वे ऽपि ग्रहस्योद्देश्यत्वे तदेकपदोपादानानामप्युद्देश्यत्वापत्तिः किमुत संख्याया इति सूचनार्थमेषामिति बहुवचनं कस्मिन्पक्षे संहत्यान्वयः कस्मिन्वा प्रत्येकमित्यपेक्षायामाह * तत्रेति * क्रियाप्राधान्योक्त्येतरयोरुपादेयत्वं सूचितम् । साहित्योपपादनार्थं कृत्स्नक्रियाकरणात् कृतकृत्यत्वं भवत्युभयान्वितताया एव च कार्त्स्न्यसिद्धिरित्युक्ते ऽनुष्ठानावृत्त्यापि कार्त्स्न्यं सेत्स्यतीत्याशङ्क्य गुणानुरोधेन प्रधानावृत्त्ययोगसूचनार्थं सकृदित्युक्तम् । चशब्दो हेतौ । प्रत्येकं वाक्यसमाप्त्युक्त्या प्रत्येकमन्वयो दर्शितः। उद्देश्योपादेयत्वयोरपि विशेषणत्वं द्विचारमन्तरेणासिद्धेरुद्देश्यत्वे तावत्किं ग्रह एवोद्देश्यः सम्मार्गे प्रत्येकत्वमेव वा थ ग्रहो वैकत्वं वा ऽथ ग्रहश्चैकत्वं चाथ ग्रहैकत्वयोः सम्बन्धो ऽथ समुदायो ऽथैकत्वविशिष्टो ग्रहो ऽथ ग्रहविशिष्टमेकत्वमिति विशिष्टाष्टपक्षी विचार्येत्याह * तत्रापि त्विति * उपादेयत्वे ऽपि इहश्यैवाष्टपक्षी विचार्येत्याह * क्रियां चेति * एवं चानेकविधवचनव्यक्तिप्रतिभासे सति द्वितीयासंयोगेनैकत्वस्य विधानोपादानानर्हत्वविषयलोकदृष्टिप्रतिघाताद्विधेयोपादेयत्वशङ्का युक्तेत्याह * एवमिति * वाक्यभेदपरिहारायोपादेयतयेत्युक्तम् । नन्वक्रियाविशेषणस्यं विधातुमशक्तेर्ग्रहे विध्ययोगात्सम्मार्गे च वाक्यभेदापत्तेः। प्राधान्येन द्वितीयाविरोधाच्च गुणत्वेन विध्ययोगान्नैकस्योपादानं विधिर्वा सम्भवतीत्याशङ्क्याह * येन येनेति * तत्रैकस्तावत्पक्ष इत्यापूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तेन येन येन प्रकारेण ग्रहे सम्मार्गे चैकत्वस्योपादानं विधिर्वा सम्भवति तंतं प्रकारं ननु सम्मार्ष्टीतिशङ्काभाष्येण द्रव्यविशेषणस्यापि विध्यर्हत्वसूचनादेवैकत्वं सम्मार्गे उच्यतइत्यनेन च सम्मार्गविशेषणत्वाशङ्कनात्पूर्वपक्षयापादयिष्यतीत्यर्थः। यच्छब्दानुसारात्तच्छब्दो ऽप्यावर्तनीयः । उद्देश्यत्वे ऽपि चैकत्वस्य द्रव्यनिरपेक्षस्य क्रियान्वयायोगात्प्रत्येकं वाक्यसमाप्त्यनापत्तेर्देशकालवच्चोद्देश्यत्वमात्रस्य विधेयत्वानापादकत्वाद्विधेयत्वाविरोध इत्याह * यथा चेति * प्रत्येकं वाक्यसमाप्त्यनापत्तिश्चशब्देन सूचिता। कथं तर्हि सिद्धान्तसिद्धिरित्याशङ्क्याह * यां यामिति * कथं दूषयिष्यतीत्यपेक्षायामुपादेयत्वं तावत्संख्याया दूषयति*प्राधान्यादिति*प्रकृतापूर्वसाधनत्वेन यथासंख्यं ग्रहस्योद्देश्यतया संख्यानाकाङ्क्षत्वात्स्वातन्त्र्येण च निष्क्रियत्वायोगेनैकत्वोपपादनस्य ग्रहोपादानाधीनत्वावगमान्नैकत्वोपपादनं शक्यमित्याशयः। विधिरप्यशक्य इत्याह *ग्रहं चेति * ग्रहे वैकत्वं विधीयेत सम्मार्गे वेति विकल्प्य ग्रहे तावदावृत्तिलक्षणवाक्यभेदापत्ते

रशक्यतामुपपादयति* न तावदिति * कथमावृत्त्यापत्तिरित्यपेक्षाया-
माह * एवमिति * विधायकावृत्तिं विना तावत्सम्बन्धद्वयासिद्धिं
७२६।४ विवृणोति * विदधदिति*ग्रहशब्दावृत्तिं विना सम्बन्धद्वयासिद्धिं
विवृणोति *संख्येति* सकृदुच्चारिताभ्यां क्रीणातितद्विधायका-
भ्यां द्रव्यगुणान्वयवद्ग्रहविधायकाभ्यामपि सकृदुच्चारिताभ्यां
सम्मार्गान्वयद्वयसिद्धिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * ग्रह इति * ग्रहस-
म्मार्गानिष्पाद्यत्वेन सम्मार्गक्रियाया अनिष्पादकानेकानेकार्थवशी-
काराशक्तेरेकत्वान्वयमात्रेणोच्चारणापर्यवसानाद्वैषम्यमित्याशयः ।
कथमावृत्तेर्दोषतेत्याशङ्क्याह * पुनरिति* अनावृत्तस्य च प्रत्ययस्यै
कत्वविध्यशक्तेः सम्मार्गे ऽप्येकत्वविध्ययोगादविवक्षा सिद्धेत्याश
येनाह* सर्वेति* पृथक्भूताभिर्निष्कृष्टाभिर्वचनव्यक्तिभिर्ग्रहान्वयि-
त्वेन विधेयतया विशिष्टस्यैकत्वस्य तु विधातुमशक्यत्वावधारणान्न
विधिना ग्रहणं सम्भवतीत्यर्थः । तच्छब्दो हेतौ ।

ननु सर्वग्रहसम्मार्गे ऽप्येकत्वाविधाने गुणभूतस्यापि सम्मार्गस्य
लाघवार्थं सर्वेषां ग्रहणानन्तरं संहतानां हविरभिमर्शनादितिवत्स-
कृदनुष्ठानापत्तेः प्रत्येकमावृत्त्यर्थत्वेनैकत्वविध्यर्थवत्त्वसम्भवात् ग्र-
हान्तरसम्मार्गानिरासानापादकत्वेनैकत्वविधानस्य निरासो ऽनर्थ-
क इत्याशङ्क्याह * केन चित्विति * एकवेदिदेशे सन्नानां हविषां
सर्वेषामनुलिप्तसाधारण्येन सकृदभिमर्शनसम्भवादावृत्त्यभावे ऽपि
ग्रहणानन्तरं विहितस्य सम्मार्गस्य सर्वग्रहणप्रतीक्षणेन विक्षेपस्या-
शास्त्रीयत्वाद् गृह्यमाणस्य च सोमस्याधोऽवसेकनिरासायानुष्ठे-
यसम्मार्गस्य सर्वग्रहणानन्तरमनुष्ठाने ऽधोवसेकनिरासाशक्तेर्नैष्फ-
ल्यप्रसङ्गादल्पपरिमाणेन च दशापवित्रेण सकृत्सर्वग्रहसम्मार्गाश-
क्तेर्न्यायादेवावृत्तेः प्राप्तायाः प्रयोजनवत्त्वयोगाद् ग्रहान्तरसम्मार्ग-
निरास एवैकत्वविधिप्रयोजनमित्याशयः । ननु संस्कार्यत्वाद्वस्तुतो
ग्रहस्य प्राधान्येन वाक्यार्थत्वेन भावनायाः शब्दतः प्राधान्याद्ग्रह-
तदेकत्वादिविशिष्टसमार्गभावनाविधिप्रसूतेनार्थेन विन्ध्यतरेण ग्रहैक-
त्वविधिः सेत्स्यतीत्याशयेनाशङ्कते*तत्रेति* ग्रहार्थत्वेन विधिं विना
ग्रहस्य संस्कार्यत्वासिद्धेर्विशेषणविशेष्यत्वरूपगुणप्रधानत्वालो-
चनया भावनायाः प्राधान्ये ऽप्युपकार्योपकारकत्वलक्षणगुणप्रधा-
नत्वालोचनया ग्रहाङ्गत्वेनैव विधानादङ्गत्वे ऽपि च राजाङ्गभूतस्य
राजपुरुषस्य समासार्थत्ववद्वाक्यार्थत्वाविरोधाच्छब्दतो ऽपि स-
म्मार्गभावनायामङ्गत्वप्रतीतेर्विध्यन्तरविहितत्वाच्च ग्रहस्याप्रवृत्तप्र-
वर्तनस्वभावविधिविषयत्वायोगात्प्रत्यक्षविध्यन्तरप्राप्तस्यैव च सं-

मार्गसंस्कार्यत्वसम्भवे विशिष्टविधिप्रसूतग्रहविषयार्थविधिकल्पनायोगात् ब्राह्मणादेरिवोपयनसंस्कार्यतया ग्रहस्य सम्मार्गसंस्कार्यतया विध्यनुपपत्तेर्ग्रहाविधानाच्च तथैकत्वविध्यनुपपत्तेर्न ग्रहतदेकत्वयोर्विधिः सेत्स्यतीत्याशयेन परिहरति * यदीति * यास्य पूर्वपक्षिणो ग्रहत्ववदेकत्वस्यापि विवक्षेष्टा सा सेत्स्यतीति सर्वस्यापीत्यपिशब्दापकर्षेण योज्यम् । एवं नैतदस्तीत्यादि तस्मान्नेतत्किं चिदपि कर्तुं विवक्ष्यतइत्यन्तमुत्तरभाष्यं समुदायतात्पर्यतो व्याख्यायावयवशो व्याचिख्यासुर्नैतदिति भाष्यावयवं श्रुतत्वादेकवचनं विशेक्ष्यतीति यच्छङ्कितं तन्नास्तीत्येवं व्याख्यातुमाह * तस्मादिति * तस्मादुपादीयमानपश्वादिवदेवेति वार्त्तिकोक्तोद्देश्यविशेषणस्योपादेयविशेषणतुल्यताप्यत एवायुक्तेत्याह * अत इति * श्रुतत्वमात्रस्य विधिग्रहणाख्यविवक्षाहेतुत्वाभावात्सोमारौन्द्रं घृते चरुं निर्वपेच्छुक्लानां व्रीहीणामित्यादिभिरुपादेयविशेषणैर्नोद्देश्यविशेषणं तुल्यमित्यर्थः एकत्वं हीत्यादिशङ्कानिरासोपपादनभाष्यं ग्रहं विशेक्ष्यति*क्रियां वेति*विकल्पनिरासार्थत्वेन व्याख्यातुं विकल्पं तावदाह * द्रव्यस्येति * सम्मार्गविशेषणत्वं भाष्ये संशिष्यमाणं धात्वर्थस्यापि भावनाविशेषणत्वाद् गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः सममत्वात्स्यादित्यनेन न्यायेनैव विशेषणानन्वयाद्धात्वर्थानवच्छिन्नाया भावनाया विशेषणान्वयोक्त्यर्थं न तु सम्मार्गस्यैकत्वान्वयोक्त्यर्थमिति सूचनार्थं क्रिययोरित्युक्तं तथैकत्वं हीत्यादिना द्रव्यएकत्वं नियम्यत इति शक्यमाश्रयितुमित्यन्तं द्रव्यान्वयपक्षनिरासायेत्याह * तत्रेति * अयोगव्यावृत्त्यैकत्वं द्रव्यविशेषणम् अन्ययोगव्यावृत्त्यै वेति विकल्प्याद्यपक्षनिरासार्थत्वेनैकत्वं हीत्यादि न क्रियेतेत्यन्तं भाष्यावयवव्याख्यातुमाह * तद्धीति * द्वितीयपक्षशङ्कार्थं तत्रेत्यादिभाष्यावयवं व्याचष्टे * तत्रेति * एतच्छङ्कानिरासार्थं नैतदिति भाष्यावयवमभिप्रायतो व्याख्यातुमाह * नैतदिति * सामान्यतः प्राप्तावस्यस्य विशेषश्रुतेः परिसंख्यार्थत्वे स्वार्थहानपरार्थकल्पनप्राप्तबाधात्मकदोषत्रयापत्तेः सामान्यप्राप्तितः प्राग्भावे सति विशेषश्रुतेः परिसंख्यौचित्यादसमाप्ते च वाक्ये विध्यपर्यवसानेनैकवाक्यस्थत्वे पदयोः पौर्वापर्ये अपि पदार्थविधिपौर्वापर्यायोगान्नास्या पुनः श्रुतेः परिसंख्यार्थता युक्तेति प्राप्ता अयतद्यति भाष्याद्वर्तमानोक्त्या सूचितं कस्मान्नेह विशेषश्रुतेः सामान्यप्राप्तितः प्राग्भावः सम्भवतीत्याशङ्काह * तत्रेति * विरोधाद्ध्येकस्मिन्वाक्ये प्राप्तिपरिसंख्ये न युक्ते इत्याह * तन्नात्य-

७२७।१

न्तमेवेति * इह त्वेकपदस्थत्वात्सुतरां विरोध इत्याह * न-चेति * श्लोकं व्याचष्टे * प्रातिपदिकेन हीति * अशक्यतामे-वोपपादयति * अन्या हीति * अत्रापीत्यन्वयः एवमपि वा-क्यैक्यात्पदैक्ये को विशेष इत्याह * तत्रैव हीति * प्रातिपदि-कोक्तानामपि सर्वग्रहाणां क्रियान्वयप्राप्तेः कारकविभक्त्यधी-नत्वात् क्षणैक्योक्तिः प्रत्यक्षश्रुतिप्राप्तपरिसंख्यायां च दोषत्र-यपरिहाराशक्तेरानुमानिकप्राप्तिविषयत्वात्परिसंख्यायास्तत्रोपपत्तेरि-त्याह * किं चेति * आनुमानिकप्राप्त्याश्रयतामेवोपपा-दयति * निर्दोषत्वं हीति * कल्पत्वेनानुमानिकस्याप्राप्तावर्थादे-व गर्दभाभिधायिन्यां मन्त्रे पाठक्लृप्ताद्वाक्यान्मन्त्राश्वाभिधानी-विशिष्टादानविधाने सति परिसंख्याया निर्दोषत्वं कल्प्यत इति इत्यु-क्ते विधित्वे निवर्त्तकत्वाख्यपरिसंख्यात्वायोगमाशङ्क्य फलादेवाश्री-यतइत्युक्तं प्रातिपदिकाधीनात्मलाभत्वाच्च प्रत्ययस्य प्रातिपदिकप्रा-
७२८।१ प्तार्थपरिसंख्यातृतात्यन्तायुक्तेत्याह * समानेति * वाक्यपदैक्ययोः परिसंख्यानुपपत्तिहेतुत्वं दृष्टान्तयोक्तम्।ननु मन्त्रस्य चेत्यादिभाष्या-न्मन्त्रस्यादानान्वयाभावेन लिङ्गप्राप्तानुवादायोगादश्वाभिधान्या र-शनाद्ययादाने प्राप्तमन्त्रविशेषणत्वानुपपत्तेर्विधीयमानमन्त्रविशेष-णत्वाद्गर्दभाभिधानीनिवर्त्तकत्वं युक्तम्।एकत्वस्य तु विधीयमानग्रह-विशेषणत्वाभावात्प्राप्तग्रहविशेषणत्वेन च द्वितीयादिग्रहनिवर्तक-त्वे दोषत्रयापत्तेर्न युक्ता निवर्त्तकतेति वैषम्यप्रतीतेरन्याहग्वैषम्या-भिधानव्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्य यथाश्रुतभाष्यमुपन्यासपूर्वं दूषयितुमुपक्रामति * यत्विति * मन्त्रादानान्वये यदनेनादत्ते त-दश्वाभिधानीमिति विशेषणसामर्थ्याद्गर्दभाभिधानीतो मन्त्रनिवृत्ति-सिद्धेः स्वार्थहानपरार्थकल्पनाभावे ऽप्यनुवादतः प्राप्तस्यादानमन्त्रा-ङ्गत्वस्य बाधापरिहारान्नेयं वचनव्यक्तिरिष्टा मन्त्राश्वाश्वाभिधाव-चनव्यक्तिप्रदर्शनस्य तावदन्यान्वयवत्वादानान्वयाभावादप्रा-प्तावस्थस्यैव मन्त्रस्याश्वाभिधानान्वयविधानात्प्राप्तबाधपरिहारोप-पत्तेरनेनाश्वाभिधानीमितीयमेव वचनव्यक्तिरिति यद्दर्शितं यच्चादा-ने प्राप्तत्वादिति मन्त्रादानान्वयवचनव्यक्तिनिरासे कारणमुक्तमि-त्यर्थः । प्रश्नपूर्वमिष्टानिष्टवचनव्यक्तिप्रदर्शनस्य तावदयुक्तत्वमुपपा-दयति * कुत इति * । आददातिपरस्य विधायकस्याख्या-तार्थानपेक्षमन्त्राश्वाभिधानान्वय पर्य्यवसानायोगसूचनायाश्वाभि-धान्यामिति सप्तमी । कारणोक्त्ययुक्तत्वमुपपादयति* आदाने चे-ति* नन्वनुष्ठेयस्मृत्यर्थत्वान्मन्त्रस्य कारकस्य च क्रियाद्वारानुष्ठेय-

त्वादादाने प्राक् मन्त्रप्राप्तिः पश्चाद्रशनायामित्याशङ्क्याह* न चेति* क्रियाया अप्यकार्म्मिकाया अननुष्ठेयत्वात्क्रियाकारकसंयोगस्यैवानुष्ठेयत्वावगतेस्तद्द्वारा द्वयोरपि रशनादानाख्ययोः कर्म्मक्रिययोर्युगपन्मन्त्रप्रकाश्यत्वप्रत्यवायान्नास्य रशनाम्प्रति विप्रकर्ष इत्यर्थः।प्रत्युत ब्राह्मणवाक्ये एवेमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्यस्मिन्मन्त्रस्याददातिधात्वर्थान्वये सन्निकर्षो ऽश्वाभिधानीनामन्वये विप्रकर्ष इति विवेकादादानरशने प्रति सान्निकर्षविप्रकर्षविशेष उपलभ्यत इत्याह*सुतरामिति*वाक्ये तावद्विशेषं विवृणोति* पदेति*क्रियानिरपेक्षकारकान्वयाप्रतीतेर्न्नामान्वयःपदत्रयापेक्षत्वाद्विप्रकृष्टो धात्वर्थान्वयस्तूश्वाभिधानीपदानर्थक्यप्रसङ्गात्तदन्वयं विना विधापर्यवसाने ऽपि स्वरूपेण तावत्पर्यवस्यतीत्याशयः।विधायकप्रत्यये विवृणोतिप्रत्ययश्चेति।मन्त्रे ऽपि विपरीतविशेषमाह*मन्त्रो ऽपीति*हृग्रहोर्भः छन्दसीति लोकाप्रयुक्तछन्दोविषयभकारयुक्ततया क्लेशावगम्यवाचकत्वेन प्रकृतिभागेनोक्तत्वाद्गृहणास्य न शीघ्रप्रतीतिरित्यर्थः।ननु सामान्यवाचिनो नाश्वरशनाप्रतीतिः शीघ्रम्भवतीत्याशङ्क्याह*न चेति* अपूर्वसाधनीभूतं विशेषएव मन्त्रविनियोगेन सामान्यविनियोगपूर्वकत्वाभावान्न विप्रकर्षइति श्लोकत्रयाशयः ।नन्वादानान्वये लिङ्गप्राप्तरशनामात्रादानान्वयानुवादेनाश्वाभिधानीविशेषविध्यापत्तेस्त्रैदोष्यस्यापरिहार्यत्वप्रसङ्गान्मन्त्रस्याश्वाभिधान्यन्वय एव युक्त इत्याशङ्क्याह* तस्मादिति* यस्मादुभयत्रापि मन्त्रप्राप्तिस्तुल्या तस्मादादानान्वयानुवादो ऽश्वाभिधान्यन्वयविधिश्चेति वैषम्यमयुक्तन्ततश्चानुवादाभावे ऽनुवादासिद्ध्यर्थादानान्वयप्राप्त्यभ्युपगमानिमित्तप्राप्तबाधानापत्तेः न तद्भयेनान्वयनिरासः क्रियानपेक्षकारकान्वयायोगाच्चाश्वाभिधान्यन्वयविधिरयुक्त इत्याशयः । ननु मन्त्रादानान्वयस्य विधेयत्वे ऽश्वाभिधानीपदानर्थक्यापत्तेरश्वाभिधानीविधेये ऽनु वाद्यतावसीयतइत्याशङ्क्याह * किंत्विति * मन्त्रादानवदश्वाभिधान्या अपि विधेयत्वान्न तत्पदानर्थक्यापत्तिर्विशिष्टभावनाविधानाच्चानेकार्थविध्यनापत्तिरित्याशयः । नन्वादानभावनायां मन्त्रस्य लिङ्गादेव प्राप्तेर्न विधिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * नचेति * श्रुत्यैवानुमितया प्राप्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * रूपेति * प्रकरणगम्यसामान्यसम्बन्ध्यपेक्षत्वाद्रूपशब्दोक्तस्य लिङ्गस्य श्रुत्यनुमानविलम्बोक्तौ प्रकरणोक्तिः अतो ऽप्राप्तावस्य मन्त्रस्य दाने विधिः सम्भवतीत्याह * अप्राप्तेति * कथं तर्हि मन्त्राधिकरणे परिसंख्येति सूत्रमित्याशङ्क्याह * परिसंख्येति * एतदेव विवृणो-

ति * प्रयोजनमिति * प्रयोजनमितिगर्दभाभिधानीतो निवर्तनादस्य विधेः फलं नास्तीत्यर्थः। नन्वपदार्थस्याप्यन्यव्यवच्छेदाख्यभेदवाक्यार्थपक्षवद्वाक्यार्थत्वसम्भवात्कस्माद्गर्दभाभिधानीतो मन्त्रनिवर्त्तनाद्वाक्यार्थ एव न भवतीत्याशङ्क्याह*नत्विति*निवृत्तिहेतुनिर्वर्त्तनाख्यशब्दव्यापारलक्षणार्था निवृत्त्युक्तिः प्रवृत्तस्यैव निवर्त्यत्वेनाप्रवृत्तस्य निवर्तनायोगान्न वाक्यार्थो निवर्तनेत्युक्तं कथं प्रवृत्तएव निवर्त्यते इति नियम इत्याशङ्क्याप्रवृत्त एव प्रवृत्तस्य स्वतो प्रवृत्त्यैव निवृत्तकार्थसिद्धेर्निवृत्तिसिद्धे निवर्त्तनानर्थक्यप्रसङ्गादित्युक्तं कथालिङ्गाद् गर्दभाभिधान्यां मन्त्रप्राप्तेः प्रवृत्त एव प्रवर्त्यतामित्याशङ्का पूर्वोक्ता प्राप्तावस्थाविधिस्मरणेन निरस्यति * नचेति * एवं च लिङ्गाच्छ्रुतिकल्पनाभ्युपगमे ऽपि कल्प्यमानैव पुनःश्रुतिः स्यात् न प्रत्यक्षेत्याह * शीघ्रेति * परमार्थतस्तु पश्चादपि श्रुत्यनुमानाद्गर्दभरशनायां मन्त्रप्राप्तिर्न कदाचिदस्तीत्याशङ्क्याह*अश्वेति*शीघ्रापहृते ऽर्थेमन्थरानर्थक्यं लोकप्रसिद्ध्या दृढयति * सो ऽयमिति* ननु लैङ्गिकश्रुत्यनुमानं प्रति बाध एवानन्तर्यात् प्रत्यक्षश्रुतेः फलं स्यान्न तद्व्यवहिता गर्दभरशनातो मन्त्रनिवर्त्तनेत्याशङ्क्यालोचनात्पूर्वं गर्दभरशनातो मन्त्रनिवर्त्तनायां फलतां श्लोकपञ्चकेनोपपाद-
७३०।९ यितुमाह * प्रयोजनं त्विति * प्रयोजनं यदालोच्यते तदा यद्यश्वरशनामात्रे मन्त्रप्राप्तिमानुमानिकी श्रुतिः प्रत्यक्षश्रुतिवत् कुर्यात्ततस्तत्प्रतिबन्धे ऽपि प्रत्यक्षश्रुत्या ऽनर्थक्यापरिहाराद्रशनाद्वये मन्त्रप्राप्तिप्रतिबन्धस्य फलवत्त्वावगतेर्व्यवहितताया अपि गर्दभरशनातो मन्त्रनिवर्तनाया एव परिशेष्यात्फलत्वं सेत्स्यतीत्युक्तं कीदृगालोच्यतइत्यपेक्षायां भवत्येति सार्द्धश्लोकेन लैङ्गिकश्रुतिविरोधस्य प्रयोजनत्वासम्भवे ऽभिहिते लैङ्गिकश्रुतिनिरोधस्याशक्यत्वात्प्रयोजनत्वासम्भवो ऽभिहित इति भ्रान्तिनिवृत्त्यै सत्यमित्यनेन प्रयोजनत्वासम्भवे हेतुरुक्तः किमर्थं त्वरया विहितस्तथेतिप्रश्नस्योत्तरत्वेनैवमर्थं प्रत्यक्षाश्रुतिस्त्वरितेत्युक्तम्। एतदेव सार्द्धश्लोकेन विवृणोति * केवलेति * प्रत्यश्रुत्येवानुमानिक्या केवलायामश्वाभिधान्यां मन्त्रविधिर्न सिद्ध्येदिति कृत्वा यस्मात्प्रत्यक्षश्रुतिराम्नायते तस्मात्पौनरुक्त्यात्प्रत्यक्षा श्रुतिरर्थवती गर्दभरशनातो मन्त्रनिवृत्त्यर्थत्वाच्चेति चकारार्थः चकारार्थोपपादनार्थं पूर्वोक्तं श्रुत्यनुमानं स्मारयति * तस्मादिति * फलतः परिसंख्यायां च त्रैदोष्यं नास्तीति व्यतिरेकमुखेन तावदाह * यदा त्विति * दार्ढ्यायायमेव परिसंख्यासूत्रार्थो ऽस्माभिस्तत्राप्युक्त

इत्याह * तदिदमिति * यथाश्रुतभाष्यदूषणमुपसंहरति * ततश्चेति * इत्यश्वाभिधानीमिति वचनव्यक्त्यन्तरं यदिह वाक्ये भाष्यकृताञ परिसंख्यासूत्रे चोक्तम् । तत्र यथाश्रुतत्वादरो न कार्यः किं त्वादानभावनोत्तरकालीनो ऽरुणैकहायनीवन्मन्त्राश्वाभिधान्योः परस्परनियमोत्तरोपलभ्यवचनव्यक्त्यन्तरोक्तिरादानमात्रान्वयनिरासार्थश्चेत्यादत्तइति वचनव्यक्तिनिरास इत्येवं परिसंख्यासूत्रस्थभाष्यवदिह भाष्यं नेयं प्राप्त्युक्तिश्च सम्भवमात्राभिप्रायेति सूचनार्थो ऽतीवशब्दः । इह पुनरिति वैषम्योक्त्यर्थं भाष्यमर्थोभिधान्या मन्त्रविशेषणत्वाभावे वैषम्यसामञ्जस्यादयुक्तमाशङ्क्य विदेहत्वायोगोक्त्यर्थत्वाद्विधेयविशेषणत्वनिरासस्य विधेयाश्वाभिधान्यैकत्वस्य वैषम्यमुक्तं भवतीत्येवं समाधातुमाह * नचेति * ग्रहस्याविधेयत्वाद्विशेषणो विधिव्यापारायोगोक्तये ऽल्पाच्तरस्यापि ग्रहशब्दस्याविधेयार्थत्वेनानभ्यर्हितत्वसूचनार्थं परनिपातः । यथेति दृष्टान्तभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * यथेति * उपघातकारिश्वादिनिराकरणापरत्वाद्वाक्यस्य श्वादीनां निवार्यत्वेन विधेयत्वात्कुतो नोपघातकारिविशेषणतेत्याशङ्कां प्रश्नपूर्वकं निरस्यति * कुत इति * श्वादीनामनुपयोगित्वान्निवारणासंस्कार्यत्वसूचनाय रक्ष्यत्वोक्तिः । अन्नाद्युपघातप्रतिबन्धार्थत्वात् श्वादिनिवारणायाः काकादिभक्षणेवोपघातस्य तुल्यत्वात्तस्यापि वारणावसीयत इत्याशयः । व्यवहारेणोपघातस्य प्राधान्यं सूचयितुं वृद्धश्लोकम्पठति*तथा चाहेति* संख्यामात्राविवक्षायां त्विदमुदाहरणं न युक्तमित्याशङ्क्ते * नन्विति * एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति* क्व तर्हीदमुदाहरणं युक्तमित्याशङ्क्याह*चमसेष्विति *चमससम्मार्गस्य पूर्वपक्षत्वेनास्थायित्वात्तत्रोदाहरणानुपपत्तिमाशङ्क्य स्थायिनि सिद्धान्तेपीदमुदाहरणं युक्तमित्याह * स्थितेति * क्वेत्यपेक्षायामाह *पशुप्रकरणाइति * संख्यामात्राविवक्षायान्तर्हि किमुदाहार्यमित्यपेक्षायामाह *इह त्विति * एतदेव विवृणोति * वृषलैरिति * न चात्रेति भाष्यविधायकाभावादपि ग्रहैकत्वान्वयविधिर्न सम्भवतीत्युक्ते सम्मार्ष्टीतिशब्दो ग्रहैकत्वान्वयस्य विधायको ऽस्तीत्याशङ्कार्थं नन्वितिभाष्यं संमृजिपरस्य ग्रहसम्मार्गान्वयविधायित्वेन ग्रहैकत्वान्वयविधायित्वायोगादयुक्तमाशङ्क्यैकत्वान्वितस्य सम्मार्गान्वयप्रतीतेरन्वयद्वयविधायकत्वेन व्याचष्टे * नन्विति * न हीत्यादि तथा द्वितीयस्यापीत्यन्तम्भाष्यन्तात्पर्यतोव्याचष्टे * नेति * नञा न हीत्ये-

तावन्निरासप्रतिज्ञानार्थत्वेनच्छित्वा पदश्रुत्या ग्रहोद्देशेन सम्मार्गविधिर्व्यवगतेः श्रुतिविरोधाद्वाक्येन ग्रहैकत्वान्वयविधिर्न सम्भवतीति हेत्वर्थत्वेनैतदित्यादिश्रुतीत्यनेन व्याख्यातः (न विरोधशङ्कानिरासार्थं श्रुत्यसम्भवं चेति भाष्यावयवव्याख्यातुं न हीत्युक्तम् । अत इत्यादिभाष्यशेषस्त्वत्रेत्यनेन व्याख्यातः) ननु सम्मार्ष्टीतिशङ्काभाष्यसूचितविशेषणविशेषणस्यापि विधेयत्वोपपत्तिं दूषयितुमाविधीयमानविशेषणतोक्तेति सूचनार्थं भाष्यव्याख्यामध्ये तत्रैकस्तावत्पक्ष इत्यादिपूर्वपक्षवार्तिकोक्तां ग्रहविशेषणस्याप्येकत्वस्य विधेयत्वोपपत्तिं दूषयितुमनुभाषते *यत्त्विति* शुद्धो ग्रहः क्रियाविशेषणम्, एकत्वविशिष्टो वेति विकल्प्याद्ये तावद्ग्रहविशेषणस्य क्रियानन्तर्गतौ विधेयता न युक्ता विशेषणविशेषणस्य क्रियानन्तर्गतौ विशिष्टस्य क्रियान्तर्गत्ययोगात्संख्यायाः क्रियाविशेषणत्वाभावे शुद्धेनैव ग्रहेण क्रियाविशिष्टत्वापत्तेर्विशिष्टत्वेन विशिष्टत्वायोगादेकत्वविशिष्टग्रहविशिष्टसम्मार्गविध्यन्यथानुपपत्तेरर्थापत्त्यमन्तरेणैकत्वविधानमिति यदुक्तं तदयुक्तमित्याशयः । न त्वेकत्वविशिष्टस्यापि ग्रहस्य क्रियाविशेषणत्वे द्रव्यविशेषणं यावद्विधिप्रत्ययो न गच्छतीत्येवमेकत्वविधेर्निराकर्तुं शक्यत्वात्पूर्वपक्ष्यनुक्तशुद्धग्रहविशेषणत्वपक्षे दूषणोक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्य विशिष्टस्य ग्रहस्य क्रियाविशेषणत्वपक्षे ग्रहविशेषणस्यैकत्वस्य विधेयत्वनिरासाशक्तिमाह *यदीति*न केवलं विशिष्टस्य विशेषणत्वान्यथानुपपत्त्यैकत्वं पूर्वपक्षे किं तु क्रियाया विशिष्टेन ग्रहेण विशेष्यत्वान्यथानुपपत्त्यापीत्येवमित्यनेनोक्तम् । भावनाविशेषणतैव तर्हि निराकार्येत्याशङ्क्यैकत्वं सम्मार्गे उच्यतइत्यादिभाष्यव्याख्यानवेलायां निराकरिष्याम इत्युक्तम् । श्लोकोक्तस्य दूषणस्यार्थवत्तामुपपाद्य श्लोकं व्याचष्टे * शुद्धेति * विशिष्टत्वानिरासस्य प्रकृतोपयोगमाह * तत्रेति * संख्यापि ग्रहमात्रेण संबद्धेत्येतदुपपादयति*नहीति* भावनानन्वितस्य विध्यशक्तेरिति हेतुसूचनार्थं भावनानन्वितत्वे तच्छब्देनोक्तं भावनापि ग्रहमात्रेणेत्येतदुपपादयति * नचेति * ग्रहस्यैकत्वान्वितस्यैव श्रुतत्वात्कथं तथाभूतस्याग्रहणमित्याशङ्क्य ग्रहस्य स्वरूपेण विशेषणभूतेन व्यवहितत्वात्संख्याया भावनान्वयित्वेन नालोचयतीत्युक्तम् ।

ननु ग्रहस्य भावनाविशेषणत्वे सति तुल्यकक्षत्वाद्विशेषणान्तर्भूतैकत्वान्तरायकत्वस्यासंस्कार्यत्वेन तु ग्रहस्य प्राधान्याद्विशेष्यत्वावगतेर्भावनयैवैकत्वेनाप्यविरुद्धं विशेषणमित्याशङ्क्याह *
७३३।१ नापीति * एकत्वस्य ग्रहविशेषणत्वे भावनाविशेषणत्वस्याप्यपरि-

हार्यत्वापत्तेस्तस्य चोपरिष्टान्निराकरिष्यमाणत्वाद्भावनां प्रति विशेष्य-भूतस्यापि ग्रहस्य नैकत्वविशेषणमित्येकत्वं विशेषणमिति व्यवहितानुषङ्गेण योज्यं कथं ग्रहविशेषणमिति व्यवहितानुषङ्गेण योज्यं कथं ग्रहविशेषणत्वे भावनाविशेषणत्वापत्तिरित्याशङ्क्याह * न हीति * भावनानन्वितमेकत्वं विधातुमशक्यत्वान्न ग्रहं विशेष्टुं शक्नोतीत्यविशिष्टमित्यकारप्रश्लेषेण व्याख्येयम् । विशेषणस्य विधेयत्वनिरासमुपसंहरति * तस्मादिति * अयं चेति भाष्यं व्याख्यातुं चशब्दसूचितम् विधीयमानविशेषणत्वोक्त्याक्षिप्तं वाक्यभेदाख्यं तावद्दोषमाह * तथा सतीति * क्रियासाधनत्वेन विधीयमानस्य द्रव्यस्य निर्विशेषणस्याशक्योपादानत्वेन साध-नत्वायोगाद् विशेषणस्यापि क्रियासाधनत्वोपपत्तेर्विधीयमानवि-शेषणत्वे सत्येकत्वस्य भावनाविधिना ऽऽकाङ्क्षितत्वाद्युज्येताक्षेपः अ-नुवाद्यस्य तु यथाप्राप्तग्राह्यत्वेन विशेषणानाकाङ्क्षणाद्भावना-विधिना द्रव्यविशेषणाक्षेपानुपपत्तेरविधीयमानद्रव्यस्य विशेषण-विधौ वाक्यभेदापत्तिरित्यविधीयमानविशेषणोक्त्या ऽऽशयो ऽनेन व्याख्यातः । विधीयमानस्य सम्मार्गस्यानूद्यमानग्रहविशेषकत्वा-योगाच्छुद्धस्य ग्रहस्यैकत्वविधावपि सर्वग्रहसम्मार्गो ऽपरिहार्य इत्येवमर्थत्वेनायं चेति भाष्यं व्याचष्टे * अभ्युपेत्यापि त्विति * प्रसिद्धसम्बन्धो हि शक्नोति लक्षयितुमित्यत्रत्यभाष्योक्तोपपत्ति-रनागतावेक्षणन्यायेन विशेषणं हि प्रसिद्धं भवति न च विधीयमा-नावस्थः क्रयः प्रसिद्ध इत्यरुणाधिकरणवार्त्तिकेनोक्तेति सूचनार्थं न हीत्युक्तम् । द्रव्यविशेषणत्वपक्षे विधिग्रहणनिरासमुपसंहर-ति. * तस्मादिति * द्रव्यविशेषणभूतस्य तावदित्यन्वयः । क्रियाविशेषणत्वेनैकत्वस्य विधिग्रहणाशङ्कार्थमथेति भाष्यं व्या-चष्टे * अथेति * भावनां प्रति प्राधान्येन गुणत्वेन वैकत्वविधिरिति विकल्प्योभयथासम्भवप्रतिज्ञार्थं तत्रापीति भाष्यं व्याचष्टे * त-थापीति * आद्यकल्पासम्भवोपपादनार्थं न तावदिति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * पश्वेकत्वसाधनत्ववद्ग्रहैकत्वस्य संस्कार्यत्वं द्रव्यद्वारा भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं न चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * न चेति*एकत्वस्य द्रव्यादन्यत्वात्। द्रव्याश्रिते संस्कारे कृते नै-कत्वं संस्कारः कृतो भवतीत्यनेनोपकरोतीत्यन्तभाष्यावयवे व्या-ख्याते चक्षुर्वृत्त्यधिष्ठाने कृतस्य संस्कारस्य तदाश्रितवृत्त्युपकारि-त्ववद्ग्रहे कृतस्य तदाश्रितैकत्वोपकारित्वं भविष्यतीत्याशङ्कानि-रासार्थं केन चिदित्यवयवं च व्याख्यातुं ग्रहस्येत्युक्तम् । एवं सति

यथा चक्षुर्वृत्त्यर्थो ऽपि संस्कारो ऽधिष्ठाने वैद्यैर्विधीयते तथैकत्वं प्रयोजनतया द्वारीकृत्य ग्रहस्यैव विधीयते ततश्च पुनः श्रुतित्वान्नैष्फल्यापत्तिरित्यर्थः । एकग्रहसंस्कारस्यान्यतो प्राप्तेरपौनरुक्त्यमाशङ्क्यानुष्ठानेत्युक्तम् । एकत्वसंस्काराविधाने ऽप्येकैकस्य ग्रहस्य संस्कार्यत्वात्संस्कार्यद्वयस्य वान्योन्यविशेषणविशेषणविशेष्यत्वायोगेनैकत्वस्य ग्रहविशेषणत्वायोगात् । द्वितीयादिनिवर्त्तकत्वानुपपत्तेर्नैकत्वविधितो ऽनुष्ठानान्यथात्वासिद्धिरित्याशयः । पश्वेकत्वस्य तु क्रियासाधनत्वेन विधानात्साधनानाञ्चैकक्रियावशीकारनिमित्तान्योन्यविशेषणविशेष्यत्वोपपत्तेर्वैषम्यं वक्तुं पश्वेकत्ववद्ग्रहैकत्वस्य द्रव्येण सह विशेषणविशेष्यत्वरूपान्वयाभावोक्त्यर्थत्वेनान्यस्योक्तिर्व्याख्येया । द्वितीयकल्पस्योपन्यासपूर्वमसम्भवोपपादनार्थमथेत्यादि भाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * यद्यपीति भाष्यं शङ्कोत्तरत्वेनावतारणपूर्वं व्याचष्टे * कथमिति * क्रयाङ्गैकहायनीद्रव्यपरिच्छेदद्वारा ऽऽरुण्यं गुणो ऽपि क्रयाङ्गमिष्यते ग्रहस्य तु निष्फलसम्मार्गे प्रत्यङ्गत्वायोगान्न तत्परिच्छेदद्वारैकत्वस्य संमार्गाङ्गता युक्तेत्यर्थः । यदीति भाष्यावयवं व्याचष्टे * अनङ्गमिति * नन्वित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * ग्रहस्य होमनिर्वृत्त्यर्थत्वात्सम्मार्गनिर्वर्त्तकत्वायोगमाशङ्क्य प्रासङ्गिकोक्तिः । क्रियाङ्गभूतेन गुणेन परिच्छेद्यत्वस्य क्रियाङ्गभूतद्रव्यधर्मत्व दर्शनाद्ग्रहस्यानङ्गत्वेन परिच्छेद्यत्वायोगमाशङ्क्यानङ्गमपि साधनत्वे नोपकारिग्रहद्रव्यं विशिंषदेकत्वं सम्मार्गस्योपकरिष्यतीति परिहारार्थन्तच्चेति भाष्यावयवं व्याचष्टे * प्रधानेति * एतदुपपादनार्थत्वं नावमिकदृष्टान्तद्वयोक्तेः सूचयितुमाह * न हीति * न शेषमेवाश्रितः शेष उपकरोतीति नियमः किन्तूपकारिमात्राश्रित इत्यर्थः । गुणस्य साक्षात्क्रियासाधनत्वाभावेनाङ्गपरिच्छेदद्वारैवाङ्गत्वावसायान्नानङ्गाश्रितस्याङ्गता युक्तेत्याशङ्क्याह * शेषत्वं त्विति * साक्षादेवाङ्गत्वे श्रुत्यावगते पश्चात्तत्सिद्ध्यै द्वारकल्पनाद्यथासम्भवमेव द्वारकल्पनोचितेत्याशयः । अत्रेत्यादि नैतत्किञ्चिदपि कर्तुं विवक्ष्यत इत्यन्तं परिहारभाष्यं सङ्क्षेपतो व्याचष्टे
७३४।१ * सिद्धान्तेति * न ब्रूम इति भाष्यावयवव्याख्यार्थे वस्तुवृत्त्यालोचनया ग्रहस्य प्राधान्यक्रियाङ्गगुणपरिच्छेद्यत्वरूपानेकार्थत्वोपपत्तिरुक्ता । किन्तर्हीत्यादि न चैतदेवमित्यन्तावयवव्याख्यार्थे विधिशब्दाशक्त्युक्तिः । सम्बन्धद्वयविधौ वाक्यभेदापत्तेर्द्रव्येण सम्मार्गेण चैकवचनस्यासम्बन्ध इत्युपसंहारार्थं तस्मादित्यव-

एवं ग्रहस्यैकत्वान्वय एव त्याज्यो न सम्मार्गान्वय इत्यानर्थक्यादयुक्तमाशङ्क्य ग्रहैकत्वान्वयस्य परपदार्थत्वेन व्यवहितत्वात्सम्मार्गञ्च प्रति गुणत्वात्त्याज्यत्वोपपादनायोभयत्वस्य हविःशब्देन व्यवहितत्वाद्विशेषणत्वेन च गुणत्वात्त्याज्यत्वोक्त्यर्थमात्र्याधिकरणभाष्यं दृष्टान्तत्वेन पठितम् । एकत्वस्य क्रियाविशेषणत्वपक्षे विवक्षानिरासभाष्यमाक्षेप्तुमारभते * न त्विति * कस्मिन्प्रकारेऽयमाक्षेप इत्याक्षेपविषयं प्रश्नपूर्वं विवृणोति * कथमिति * प्राधान्येन क्रियान्वयपक्षे तावदमूर्त्तत्वेनाशक्यसंस्कारत्वं प्रातिपदिकार्थस्यापीष्टप्राधान्यविघातकारित्वाद्दूषणमाह * यत्तावदिति * जातेः साक्षात्संस्काराशक्तेः प्रतिमाद्वारा विष्णुपूजावद्व्यक्तिद्वारा संस्काराभ्युपगमेन परिहारः संख्यायामपि तुल्य इत्याह * अथापीति * जातेर्व्यक्तौ समवायाद्व्यक्तौ कृतस्य संस्कारस्य जातावनौपचारिकतापि संख्यायां तुल्येत्याह * अथेति * संस्कारस्यापूर्वसाधननिवेशित्वाद् द्रव्यस्यैव चापूर्वसाधनत्वाद् ग्रहशब्देन लक्षणया द्रव्यस्यैव संस्कारविध्यभ्युपगमेनापि परिहारः संख्याया द्रव्योपादानोत्तरकालमव्यापारात्प्राक् व्यापृतयाश्चोपयोक्ष्यमाणसंस्कारानपेक्षत्वात्सम्मार्गस्य चोपयुक्तसंस्कारत्वाभावादेकवचनस्यापि द्रव्यलक्षणत्वापत्तेः संख्यायामपि तुल्य इत्याह * तथेति * जातेर्द्रव्याव्यतिरेकान्मूर्त्तत्वमाश्रित्य साक्षात्संस्काराभ्युपगमेनापि परिहारः संख्यायां तुल्य इत्याह * अथेति * यदपि न चेति भाष्येण द्रव्यादन्यत्वात्संख्याया द्रव्यद्वारा संस्कार्यत्वे न सम्भवतीति दूषणमुक्तं तदपीष्टविघातकारित्वाद् दूषणमित्याह * यदपीति * जातेः संस्कार्यत्वानभ्युपगमान्नेष्टविघातापत्तिरित्याशङ्क्य लक्षणाभयादेकवचनस्य द्रव्यलक्षणार्थत्वानभ्युपगमे नैकत्वस्य संस्कार्यत्वपक्षे प्रातिपदिकस्यापि द्रव्यलक्षणार्थत्वायोगमापाद्य तुल्यत्वोक्तिरिति त्वत्पक्षोक्त्या सूचितम् । अस्त्वेव ग्रहप्रातिपदिकस्य व्यक्तिवाचित्वान्न मत्पक्षे जातेः संस्कार्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्याऽऽकृत्यधिकरणविरोधेन निरस्यति *अथेति* विशिष्टाकारलक्षणोपाधिवशाद्भिन्नासु ग्रहव्यक्तिष्वेकशब्दप्रयोगोपपत्तेर्न ग्रहत्वजातिरस्तीत्याशङ्क्याह * न चेति * प्रतिव्यक्त्याकारवैलक्षण्यान्नाकारोपाधिकव्यक्तिवाचिता युक्तेत्यर्थः । आकारस्यापि संस्थानावयवसन्निवेशपरपर्यायस्य परिमाणविशेषात्मकतया गुणत्वेनामूर्त्तत्वाज्जातितुल्यत्वापत्तेर्नाकारवाचित्वशङ्कोचिता प्रत्येकं गृह्यमाणानान्तद्वदेव संस्कारे सतीति

च वक्ष्यमाणवार्त्तिकालोचनया ग्रहशब्दस्य कर्मव्युत्पत्त्या गृह्यमाणसोमवाचित्वावसायाद्देवतान्वितद्रव्यवाच्यैन्द्रवायवादिशब्दसामानाधिकरण्यादपि सोमवाचित्वस्यैव न्याय्यत्वाद् ग्रहादिसोमपात्रवाचित्वशङ्कानिरासंसामर्थ्यप्रदर्शनायेदं वार्त्तिकं यदपि केन चित्प्रकारेण नोपकरोतीति विशेषणेनैकत्वार्थमपि ग्रहे एव सम्मार्गस्य कार्यत्वात्तस्य च सम्मार्गविधिनैव सिद्धेरेकत्वे सम्मार्गविध्यानर्थक्यं सूचितं तदप्यनुभाषणपूर्वं परिहरति * यत्त्विति * संस्कार्यत्वे ऽप्येकत्वस्य स्वतन्त्रस्यासंस्कार्यत्वेन ग्रह विशेषणत्वावसायादर्थाद् द्वितीयादिग्रहनिवृत्त्यवगतेरेकग्रहसंस्कार-
७३५।५ विधिरित्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे *अयमेवेति * पृथक्प्रयोजनोक्त्या भेदोक्तिः प्रयोजनभेदार्थत्वेन व्याख्याता । गुणत्वप्रतिज्ञायास्त्वथैकत्वं सम्मार्गं प्रति गुणभूतमिति भाष्यकृतायाः प्रणीताधर्मदृष्टान्तेन भाष्यकृतैवोपकार्याश्रिततयोपपादितत्वादयुक्तं दूषणमित्याह * गुणत्वेति * क्रियोपकार्याश्रितेनैवाङ्गेन क्रियाया उपकर्त्तव्यमित्यस्यापि नियमस्याप्रामणिकत्वाच्छेषाश्रितत्वनियमः सुतरामप्रामाणिक इत्याह * मन्देति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति* किमर्था सम्बन्ध्यपेक्षाश्रितत्वे इत्याशङ्क्यासम्बद्धैः सम्बद्धानां क्रियासम्बन्धायोगादित्यसम्बन्धिनो गुणताप्युपकार्याश्रितत्वायोपेक्षणीयेत्याशङ्क्याह * न त्विति* प्रधानस्याप्युपकारिता तावद्भाष्यकृतैवोक्ता ऽभ्युपगम्यापि त्वनुपकारितामुपकार्याश्रितेनैवोपकर्त्तव्यमिति नियमाभावात्सम्बन्धिगतयोः शेषशेषित्वयोर्गुणस्य क्रियोपकारित्वापादकानापादकत्वविशेषाभावोक्तिः । ननु साधनस्य निःसंख्यस्योपादातुमशक्यत्वादनुपात्तस्य च साधनत्वायोगात्परिच्छेदकसंख्यापेक्षत्वेन संख्यान्वयो युक्तः प्रधानस्य तूपात्तस्यैव संस्कारान्वयेनोपादानार्थसंख्यानपेक्षत्वान्न संख्यान्वयो युक्त इत्याशङ्क्याह * यथा चेति * होमायोपात्तस्यापि ग्रहस्य संस्काराय किं संख्यस्योपादेयतेत्यपेक्षोपपत्तेः प्रधानस्यापि संख्यान्वयो युक्त इत्याशयः । ननु यावदुपात्तं तत्सर्वं सम्मार्ष्टव्यमिति नियमाभावेन सम्मार्गान्वये ऽनवगतसंख्यत्वाद् ग्रहस्य संख्यापेक्षणे ऽपि सम्मार्गस्य प्रकृतापूर्वसाधनीभूतग्रहाविषयतया ज्ञातत्वेनानवगतसंख्ये ऽपि ग्रहे ऽनुष्ठातुं शक्यत्वात्संख्यायाः क्रियोपकारित्वानुपपत्तेः । क्रियाङ्गत्वं न सम्मार्गस्य प्रकृतापूर्वसाधनीभूतग्रहविषयतया ज्ञातत्वेनानवगतसंख्ये ऽपि ग्रहे ऽनुष्ठातुं शक्यत्वात्संख्यायाः क्रियोपकारित्वानुपपत्तेः । क्रियाङ्गत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * ए-

तावच्चेति*क्रियाया अनुष्ठानानौपयिकत्वे ऽपि सस्कार्यपरिच्छेदद्वारा क्रियान्वयांत्तदङ्गत्वसम्भवः । प्रधानापेक्षयोः क्रियासम्बन्धकारणे.क्त्या सूचितः । अभ्युपगम्यापि प्रधानसंख्यायाः साक्षात्क्रियानुपकारितां क्रियाङ्गत्वं सम्भवतीत्युक्तम। वस्तुतस्तु प्रधानमुपकुर्वन्त्याः संख्यायाः प्रधानोपकारिण्याः साहाय्यकरणात्साक्षादपि संख्यायाः क्रियाङ्गता वक्तुं शक्येत्याह * अपि चेति * श्लोकं व्याचष्टे * क्रियया हीति * फलसम्बन्धात्स्वामियुक्तं प्रधानस्येत्यत्र यजमानसंस्काराणां प्रधानाश्रितानामपि क्रियाङ्गत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाद् ग्रहसंख्यायामपि च तन्न्यायसाम्यात्प्रधानाश्रितायाः क्रियाङ्गता न विरुद्धेत्याह * यजमानेति*यापि वस्तुशक्त्यालोचनया प्रधानाश्रितस्याप्येकत्वस्य क्रियाङ्गत्वसम्भवे ऽपि सम्बन्धद्वयविधौ वाक्यभेदापत्तेरेकत्वस्याविधेयतात्रोच्यत इत्यादिभाष्येणोक्ता सा पश्वेकत्वस्याप्यविधेयत्वापादकत्वेनेष्टविघातकरत्वादयुक्तेत्याह * एवमिति * अविशिष्टतामुपपादयति * तत्रापि हीति * ननु पशोरप्राप्तत्वेन विधेयत्वात्तद्द्वारा लिङ्गसंख्ययोः क्रियाविशेषणत्वेन विधेयत्वोपपत्तेर्विशिष्टविधानाद्वाक्यभेदः परिहर्तुं शक्यः प्रहस्य तु प्राप्तत्वेनाविधेयसंख्याद्वारत्वानुपपत्तेः। स्वतन्त्रस्य च गुणस्य निष्क्रियत्वेन क्रियासाधनतया विध्ययोगाद् ग्रहसंख्याभ्यां विशिष्टायाः क्रियाया विध्यनुपपत्तेर्ग्रहोद्देशेन सम्मार्गं विधाय निवृत्तव्यापारस्य विधायकस्यावृत्तिं विना संख्याविधायित्वायोगादपरिहार्यो वाक्यभेद इत्याशङ्क्याह * अथापीति * स्वरूपेण होमाङ्गत्वेन च प्राप्तस्य सम्मार्गसंस्कार्यत्वेनाप्राप्तेर्विधेयत्वसम्भवाद्विशिष्टविधानादवाक्यभेदो ऽत्रापि तुल्य इत्यर्थः। ग्रहैकत्वस्योद्देश्यविशेषणत्वान्नोपादेयविशेषणपश्वेकत्वतुल्यतेत्याशङ्क्याह * तादिहेति * उद्देश्यस्यापि विधिस्पर्शाद्विशेषणविवक्षा सम्भवतीति वक्ष्यमाणो ऽभिप्रायः।उपहासायान्यथा वेत्युक्तम। भिन्नप्रसरत्वेनोद्देश्योपादेययोर्युगपदेकक्रिया।विशेषणात्वायोगाद्युगपदुभयविशिष्टक्रियाविध्यशक्तेर्वाक्यभेदो ऽपरिहार्य इत्याशङ्क्याह * अपि चेति * ग्रहोद्देशेनैकत्वविशिष्टक्रियाविधिनैवोभयविशिष्टक्रियाविधिनैवोभयविशिष्टक्रियाविधिसिद्धेर्न वाक्यभेदापत्तिरित्याशयः । अविवक्षापादकोद्देश्यपदोक्तत्वेनाविवक्षितादेकत्वात्पदान्तरोक्तत्वेन दशापवित्रादेर्विशेषमाशङ्क्याह * यत्त्विति * नोद्देश्यपदमाविवक्षापादकमिति वक्ष्यमाण एवाशयः । किञ्चिद्वैलक्षण्यमात्रेणातुल्यन्यायत्वाभ्युपगमे तुल्यन्यायविषयत्वाभावान्न

७३६।२ (beside line "एवमिति * अविशिष्टतामुपपादयति")

क्वचिदनुमानाङ्गं दृष्टान्तो नाप्युपमानव्यवहाराङ्गमुपमा स्यादित्यर्थः। विशेषालोचने चैकपदोक्तत्वाच्छीघ्रप्रतीतेर्वरङ्ग्रहैकत्वमेव विवक्षितं स्यादित्याह * किञ्चेति * उद्देश्योपादेययोर्विशेषणाविवक्षायामविशेषमुपसंहरति * तस्मादिति * उद्देश्यस्याविधेयत्वात्तद्विशेषणस्य विधेयत्वायोगमाशङ्क्याह * अस्ति हीति * ग्रहान्वयित्वेन सम्मार्गे विधीयमाने स्वरूपेणाविधीयमानोऽपि ग्रहः सम्मार्गान्वयिरूपेण विहितो भवतीत्याशयः । इममेवाशयमाशङ्कापूर्वं विवृणोति * अथेति * ग्रहस्य प्रकृतापूर्वसाधनत्वात्संस्कार्यत्वावगतेर्द्वितीयासंयोगावगतसंस्कारत्वसम्मार्गान्वयप्राप्तया विध्यनर्हत्वे पशोरपि द्रव्यत्वेन साधनार्हत्वावगतेः साधनापेक्षयागान्वयप्राप्तया विध्यनर्हत्वोपपत्तिरिति पर्यनुयोगसाम्यमाह* अथ ज्योतिष्टोमे इति* पशोः सामान्यतः साधनापेक्षक्रियान्वयप्राप्तावपि यागाख्यक्रियान्वयाप्राप्तिर्विध्यर्हत्वे ग्रहस्यापि सम्मार्गाख्यसंस्कारवि-
७३७।२ शेषान्वयाप्राप्तेर्विध्यर्हत्वोपपत्तिरिति परिहारसाम्यमाह * अथासाविति * सम्मार्गस्य ज्योतिष्टोमान्तर्गतत्वात् ज्योतिष्टोमान्तर्गतसन्निहितग्रहोद्देशेन विध्युपपत्तेर्ग्रहस्य सम्मार्गान्वयप्राप्तिसम्भवाद्विध्यनर्हत्वे यागस्यापि लोकान्तर्गतत्वाल्लोकान्तर्गतत्वापादितसन्निधानपशूद्देशेन विध्युपपत्तेः । पशोरपि यागान्वयप्राप्तिसम्भवाद्विध्यनर्हत्वापत्तिरिति परिहाराशक्तिसाम्यमाह * अथ सम्मार्गस्येति *सन्निध्यविशेषः शक्यं हीत्यनेनोक्तः । यः पशुरिति लोकप्राप्तपशुस्वरूपानुवादेऽपि यागानुष्ठानापाद्यत्वलक्षणोपादेयत्वोपपत्तेर्विधेयत्वं युक्तं ग्रहस्य तु संस्कार्यत्वेनानुपादेयत्वान्न युक्ता विधेयतेति वैषम्यमाह*उद्दिश्यमानत्वात्त्विति * विध्यनुवादशब्दौ कर्मव्युत्पन्नौ । चत्वारोऽपि विध्यादिशब्दा भावप्रत्ययाध्याहारेण व्याख्येयाः । अत्यन्तभेदमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति * अथाहीति * देशकालयोरनापाद्यत्वेनोद्देश्यत्वसद्भावे ऽप्यप्राप्तत्वेनानुवाद्यत्वाभावात्पश्वालम्भस्य वा चाद्यत्वलक्षणोपादेयत्वसद्भावे ऽपि शमिता पशुङ्कण्ठे गृह्णातीति ग्रहणविधिप्राप्तत्वेन विधेयत्वाभावाद्विधेयानुवाद्यत्वयोरुद्देश्योपादेयत्वयोरपि भेद इत्यर्थः । ननु देशकालयोरुद्देश्यत्वे ऽपि अङ्गत्वेन क्रियाविशेषणत्वाद्विधेयत्वोपपत्तिर्ग्रहस्य तु प्राधान्याद्विशेषणत्वानुपपत्तेर्विशेषणत्वाभ्युपगमे चैकत्ववद्ग्रहस्याप्यङ्गत्वापत्तेर्न युक्ता विधेयतेत्याशङ्क्याह * तस्मादिति * प्रधानस्यापि राजवद्विशेषणत्वाविरोधाद् ग्रहस्यापि क्रियाविशेषणत्वेन विधेयत्वोपपत्तेः । तत्परिच्छेदद्वारा क्रियासाधनत्वेनैकत्व-

विधिसम्भवो दृष्टान्तव्याजेनोक्तः । अविरोधोपपादनाद्यार्थादित्युक्तम्। यदा च ग्रहस्य विधेयतोपपादिता तदा तदेकपदोपात्तत्वाद्येकत्वस्याविधेयता न युक्तेत्याह * किञ्चेति * कर्मव्युत्पन्नौ विध्यविधिशब्दौ। पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * एकस्मिन्नेवेति * विधानाद्धेतोरनुष्ठानं प्रति विषयत्वेनाश्रीयते इत्यर्थः। उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * न चेति * स्वातन्त्र्यानियतयौगिकत्वात्प्रकृतिप्रत्यययोः प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थरूपैकार्थगमकत्वेनैकपद्ये ऽपि प्रात्यात्मिकार्थभेदात्पदान्तरताप्युपपन्नेत्याशयेनाशङ्कते * गमकत्वादिति * अतिप्रसङ्गापत्तेः पदशब्दस्य यौगिकत्वं निरस्यति* नेति * वर्णसंघत्वे ऽपि गमकत्वविशेषणे ऽतिप्रसङ्गमाह * एकस्मिन्नपि चेति * लोचनयापि पदशब्दः प्रकृतिप्रत्ययसङ्घवाच्येवेत्याह * पदमिति * पदान्तरत्वाभ्युपगमे ऽप्येकप्रत्ययोक्तयोः कर्मत्वैकत्वयोर्विधेयाविधेयत्ववैषम्यं न युक्तमित्याह * ऽभ्युपेत्यापि त्विति* उक्ताया अपि संख्याया विध्यनन्वयादविवक्षा भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अविवक्षायामिति * एतदेवोपपादयति * यावदिति * अन्वयश्च वाक्यार्थ इत्यर्थ इत्याशयः। ततश्चेह ग्रहसंख्याविध्यनन्वये विभक्तेरश्रुतेः समत्वापत्तेः कर्मत्वस्यापि विध्यनन्वयप्रसङ्गाद् ग्रहस्य संस्कार्यतैव न स्यादित्याह *तदिति* द्वितीयां विनापि प्रयोजनत्ववत्प्रयाजशेषवत्संस्कार्यत्वसिद्धिं शङ्कते * प्रयोजनवत्त्वादिति * सामान्याक्रियान्वयपूर्वकत्वाद् गुणप्रधानत्वरूपविशेषान्वयस्य कारकविभक्त्यभावे सामान्यतो ऽप्यतो ऽन्वयाभावाद् विशेषान्वयासिद्धिरित्याशयेन निरस्यति *नेति* एतदेव विवृणोति *न हीति*अतः कर्मत्वस्यात्याज्यत्वात्तदर्थे विभक्त्यादरापत्तेः संख्यात्यागायोगान्न सर्वसम्मार्गसिद्धिरिति सिद्धान्ताक्षेपमुपसंहरति * तेनेति * कर्मत्वप्रतीत्यर्थे विभक्त्यादरे ऽप्येकत्वं त्यक्ष्यतइत्याशङ्क्य विभक्त्यर्थैकदेशात्त्याज्यत्वोक्तिः । अशक्यत्वमेव श्लोकत्रयेणोपपादयति * तथा हीति * एकपदोक्तस्य ग्रहस्यैकप्रत्ययोक्तस्य च कर्मत्वस्याविवक्षयेत्यर्थः । सदसत्त्ववच्छ्रुताश्रुतत्वकल्पनैकस्य विरोधान्न सम्भवतीत्युक्ते श्रुतस्यापि शब्दस्य कश्चिदर्थो विधिनास्याविवक्षयेत्यर्थः । सदसत्त्ववच्छ्रुताश्रुतत्वकल्पनैकस्य विरोधान्न सम्भवतीत्युक्ते श्रुतस्यापि शब्दस्य कश्चिदर्थो विधिना ग्रहीष्यते कश्चिन्नेत्याशङ्क्य श्रुतेत्युक्तम् । ७३८।५
तथा शब्दातिदिष्टं विरोधं द्रढयितुमर्द्धं कुकुट्याः पच्यतामर्द्धं प्रसवाय धार्यतामिति लोकप्रवादायातं पाशुपतं वाक्यं नैकस्यःवस्तुनो ऽर्द्धजरतीयं कथमनेन कुक्कुट्यर्द्धस्य वा पाकः प्रसवायार्द्धधारणमिति वा-

र्त्तिकालोचनया दृष्टान्तितं गम्यते । ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति उत्तरपदसमासे संज्ञायां ङीपो ह्रस्वविकल्पस्मृतेः ह्रस्वत्वाविरोधः । सिद्धान्तमाक्षिप्तन्तावत्समाधातुमाह * अत्रेति * प्राधान्येनैकत्वस्य क्रियान्वये ग्रहं सम्मार्ष्ट्येकं सम्मार्ष्टीति प्रत्येकं वाक्यसमाप्तयान्योन्यानपेक्षयोर्ग्रहैकत्वयो क्रियान्वयोपपत्तेः एकत्वाविवक्षायामपि सर्वग्रहसम्मार्गप्रसङ्गान्निष्फलाविवक्षा गुणभूतत्वेन त्वेकत्वविवक्षा द्वितीयाविरोधान्न युक्तेत्यर्थः । पूर्वार्द्धं व्याख्यातुमुपक्रमते * यदा हीति * विधायकावृत्तिलक्षणो पर इति तावच्छब्दार्थः । ननूद्देश्ययोरन्योन्यानन्वयाद्वाक्यभेदे सत्युपादेययोरप्यन्योन्यानन्वयादरुणया क्रीणात्येकहायन्या क्रीणातीति प्रत्येक-
७३९। वाक्यसमाप्तिलक्षणवाक्यभेदापत्तिरित्याशङ्क्याह * उपादेयेति * उपादेयानां साधकत्वेन क्रियान्वयात्तस्याश्चानेकसाधनसाध्यत्वेनैकैकसाधनान्वयमात्रेणापर्यवसानात्समुदाये वाक्यसमाप्तेर्न वाक्यभेद इत्याशयः । ननु ग्रहैकत्वयोः साधत्वेनानन्वये ऽपि वस्तुतः साधनत्वस्यापि सद्भावेन क्रियां प्रति गुणत्वात्तद्वशीकारेणान्योन्य नियमस्तावत्सेत्स्यतीति समुदाय एव वाक्यसमाप्तेर्न वाक्यभेदो ऽपीत्याशङ्क्याह * अस्मिन्नेव चेति * क्रियोद्देशेन विनोपकारित्वे ऽप्यङ्गत्वायोगान्नोद्देश्यत्वपक्षे क्रियावशीकारः सम्भवतीत्यन्योन्यानपेक्षयोर्ग्रहैकत्वयोः कर्मत्वरूपकर्त्तव्यत्वावगमात्प्रत्येकं वाक्यसमाप्तिर्दुःपरिहरेत्याशयः । नन्वेकत्वस्य द्रव्यानपेक्षस्य संकर्त्तुमशक्यत्वान्न तन्मात्रान्वये वाक्यसमाप्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * तद्धेति * ग्रहस्य निर्ज्ञातदशसंख्यत्वात् संस्कारान्वयस्य वा ऽपूर्वसाधनत्वप्रयुक्तत्वेन यथाप्राप्तस्यैव संस्कारान्वयत्त्ववगतेः संख्यानपेक्षत्वादन्यतराकाङ्क्षामात्रेण चान्योन्यान्वयायोगात्संख्यान्तरावरुद्धस्य चैकत्वान्वयायोगेनैकत्वाकाङ्क्षयापि ग्रहस्याकाङ्क्षोत्थापनायोगाद् ग्रहानपेक्षस्यैकत्वस्य संस्कार्यत्वोपपत्तिरित्याशयः । एवं सति स्वतन्त्रस्यैकत्वस्य संस्कर्त्तुमशक्यत्वात्कस्मिंश्चिदाश्रयभूते द्रव्ये ऽनुक्ते ऽप्यपेक्ष्यमाणे यद्येकपदोक्तत्वाच्छीघ्रं बुद्धिस्थत्वाद् ग्रह एवाश्रयोऽभ्युपगम्येत ततो द्वयोः संस्कार्ययोस्तन्त्रेण संस्कारे सम्भवत्यावृत्त्ययोगादन्योन्यसापेक्षयोः संस्कारकरणापत्तेरन्योन्यानपेक्ष संस्कारान्वयेन यत्प्रत्येकं संस्कार्यत्वलक्षणं प्राधान्यं शास्त्रेणावधृतं तद् बाध्येतेत्याह * तत्रेति * अविहितसम्मार्गद्रव्यान्तराश्रयत्वाभ्युपगमे तु किं तादित्यज्ञानादव्यवस्था स्यादित्याह * अथेति * अज्ञानमेवोपपादयति * न हीति * सर्वस्य स्वरूपेणैकत्वादन्यापेक्ष-

था चानेकत्वादन्यानपेक्षत्वेनैकत्वावधारणहेतोश्चैकः पुरुषो ऽस्मिन्न गृह इतिवत्कस्य चिदवच्छेदकस्याभावाद्यथा ग्रहत्वोपलक्षितं द्रव्यं निर्द्धारितरूपं प्रकरणे दृश्यते नैवमेकत्वोपलक्षितमित्यर्थः । तत्प्रकरणस्थत्वाविशिष्टमेकवचनान्तशब्दचोदितत्वमेकत्वेन संख्येयस्य द्रव्यस्यावच्छेदकं भविष्यतीत्याशङ्कते * नन्विति * चमसाध्वर्यून्वृणीत इत्याद्युत्पत्तौ बहुवचनान्तशब्दचोदितानां चमसाध्वर्य्वर्यादीनां चमसांश्चमसाध्वर्यवे प्रयच्छति तान्स वषट्कर्त्रे हरतीत्याद्येकवचनान्तशब्दविनियुक्तानामुत्पत्त्युक्त्या व्यावृत्तिः । यूपं छिनत्त्यौदुम्बरी भवति सदो मिनुयादित्याद्येकवचनान्तशब्देनोत्पत्तौ ज्योतिष्टोमप्रकरणचोदितानामपि बहुत्वात्किमेकं सम्मार्ष्टव्यमिति निर्द्धारणाशक्तेर्नेदमप्यवच्छेदकं सम्भवतीति परिहरति * नेति * सर्वेषामेकवचनान्तेन शब्देनोत्पत्तौ ज्योतिष्टोमप्रकरणे विहितानां द्रव्याणां सम्मार्गो ऽस्त्वित्याशङ्कते *अथेति * परिहरति * नेति * विकल्पेन सम्मार्गः समुच्चयेन वेति विकल्पाद्यकल्पे तावच्चोदितहानिमाह * तथा हीति * बहुष्वपि पुरोडाशकपालेषु सत्स्वेकेनैव तुषोपवापे ऽपि यथा न चोदितहानिस्तथेहापीत्याशङ्क्याह *गुणेति * द्वितीयकल्पे तु चोदितहानिरचोदितकरणं चेत्याह * यदीति * ननु युगपत्सर्वे सम्मार्गे संख्यान्तरोपजनः स्यादिह त्वेकत्वोद्देशेन विधीयमानस्य सम्मार्गस्यैकत्वान्वयित्वेनानुगतेर्यौगपद्ये च तद्रूपानुष्ठानासिद्धेः प्रत्येकं सम्मार्ष्टव्यत्वावगमान्न संख्यान्तरोपजननापत्तिरित्याशङ्क्याह * वीप्सार्थश्चेति * अश्रुतवीप्सार्थे कल्पनापत्तेर्न प्रत्येकानुष्ठानं विधातुं शक्यमित्याशयः । ७४०।१
नन्वेवं सति ग्रहस्यापि प्रत्येकं सम्मार्गविधिसिद्ध्यै ग्रहं ग्रहमिति वीप्सार्थकल्पनापद्येतेत्याशङ्क्य प्रत्येकं सम्मार्गस्य विद्ध्यनपेक्षित्व सूचनार्थं सर्वाणि हवींष्यमृशतीत्याभदौ हविष्ट्वादिजात्युद्देशेनाभिमर्शनादिसंस्कारविधौ युगपदनेकसंस्कृतावपि न जात्यन्तरापत्तिर्येन प्रत्येकमावृत्त्याभिमर्शनादि विधीयते क्वचिच्चा शुक्लादिगुणान्तरोद्देशेन युगपदनेकत्र सम्भवदनुष्ठानावेक्षणादिसंस्कारविधौ युगपदनेकसंस्कृतावपि न गुणान्तरापत्तिरित्याह * जातीति * सामान्यन्यायेन युगपदनेकग्रहसम्मार्गे ऽपि जात्यन्तरानापत्तिमुक्तामप्यबुध्यमानं प्रति विशेषनिष्ठोक्त्याक्षरत्रयन्यूनपादत्रयेण विवृणोति * तथा हीति * यथा युगपदनेकद्रव्यान्तरसम्मार्गे संख्यान्तरोद्भवस्तथा युगपदनेकग्रहसम्मार्गे ऽपि ग्रहत्वाज्जात्यन्तरस्योद्भवो नास्तीत्यर्थः । याज्ञिकानां तर्हि प्रतिग्रहं सम्मार्गावृत्तिर्विरुध्येतेत्याह *

इतीति * प्रत्येकं गृह्यमाणानामिति वार्त्तिकवक्ष्यमाणप्रतिग्रहसम्मार्गावृत्तिहेतुसूचनायेतिकरणः । एवमपि सकृदनेकग्रहसम्मार्गानुष्ठानस्य जात्यन्तरानापादकत्वेन ग्रहसंस्कार्यत्वव्याघातकत्वाभावाद् ग्रहस्य संस्कार्यत्वनिर्द्धारणार्थविधेः प्रतिग्रहं सम्मार्गावृत्तिविधायित्वाभावे ऽपीत्यध्याहृतापिशब्दकैवंशब्दार्थः । एतीत्यस्मिन्नर्थे समर्थादिणः क्विबन्तात्सप्तम्याम् इतीति रूपं।सकृत्सर्वग्रहसम्मार्गस्य जात्यन्तरानापादकत्वाद् ग्रहसंस्कार्यत्वाव्याघातकत्वमात्रपरामर्श्येवंशब्दः । एवं युगपत्सर्वसम्मार्गस्य जात्यन्तरानापादकत्वेन ग्रहार्थत्वाबाधकत्वादावृत्तिमविधायापि इति गच्छतिः एवंवस्यत्यपि भिन्नकालग्रहणानन्तरकालत्वादल्पपरिमाणदशापवित्रसाधनकत्वाच्च सम्मार्गस्य सकृत्सर्वत्रानुष्ठातुमशक्तेः सामर्थ्यादापन्नावृत्तिर्नैव विरुध्यत इत्यर्थः । एवं तर्ह्यनेनैव न्यायेन सर्वेष्वप्येकत्वयुक्तेषु द्रव्यान्तरेषु संस्क्रियमाणेष्वावृत्तिसिद्धेरनुष्ठानवेलायामेकैकस्यैव सम्मार्गान्वयदर्शनात्संख्यान्तरोपजननिमित्तचोदितहान्यचोदितकरणापत्तिलक्षणविरोधानापत्तेस्तत्परिहारार्थं प्रत्येकमावृत्त्यानुष्ठानविधिसिद्ध्यै वीप्सार्थकल्पनानापत्तिरित्याशङ्क्यते * तत्रेति * वीप्सार्थकल्पनापत्तिभयात्प्रत्येकानुष्ठानाविधाने ऽपि सामर्थ्यात्प्रत्येकानुष्ठानसिद्ध्या संख्यान्तरोपजननिमित्तश्रुतहान्यश्रुतपरिग्रहापत्तिविरोधपरिहाराभ्युपगमे सति ग्रहैकत्वविवक्षायामपि सर्वग्रहसाद्गुण्यार्थत्वन्यायापन्नसर्वग्रहसम्मार्गाविरोधाद्विवक्षोक्तिर्निष्फला स्यादित्याह * तथा सतीति* श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * सर्वग्रहसम्मार्गे ऽपि प्रत्येकमनुष्ठानसिद्धिरेकत्वविवक्षाफलमित्येकदेशी शङ्कते * नन्विति * गृह्यमाणानां सोमानामधःपात्यवयवनिर्हरणार्थत्वात्सम्मार्गस्यावृत्त्या च गृह्यमाणानामावृत्त्यैवाधो ऽवयवपातात्तन्निर्हरणार्थः सम्मार्गो ऽप्यावृत्त्यैव स्यादित्याशयेन परिहरति * नैतदिति * ग्रहणोत्तरकालान्वयिसम्मार्गस्य नैरन्तर्यविवक्षा वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति स्मृतिमालोच्य गृह्यमाणानामित्युक्तम् । अस्माच्च वार्त्तिकाद् ग्रहशब्दस्य ग्रहणसंस्कृतसोमवाचित्वप्रतीतेः स एव इन्द्रतुरीयो ग्रहो गृह्यते यदैन्द्रवायव इत्यादौ चैन्द्रवायवादिशब्दसामानाधिकरण्यात्पात्रसोमावयवान्वयाभावेनैन्द्रवायवादिशब्दवाच्यत्वायोगात्साक्षाच्च यागसाधनसोमसंस्कारसम्भवे व्यवहितोपयोगेन पात्रस्यासंस्कार्यत्वाद् ग्रहणादिसोमसंस्कारप्रस्तावाच्च सम्मार्गस्य सोमसंस्कारत्वप्रतीतेः पात्रस्य च गृह्यमाणावसिक्तसोमावयवस्य सं-

म्मार्गे ऽशुचित्वानापत्तेस्तन्निर्हरणार्थं सम्मार्गानपेक्षत्वात्सोमस्य तु विहितात्प्रदेशाद् बहिर्वृत्तौ वैगुण्यापत्तेस्तन्निरासार्थं सम्मार्गापेक्षत्वादपेक्षितविध्ये ऽपि सोमसंस्कारत्वावगतेराकलशेषु धावति- पवित्रे परिषिच्यते इत्यादिमन्त्रलिङ्गाद्प्येवमेवावगतेर्ग्रहादि सोमपात्रं यस्मिन्पात्रे ऽस्य सोमस्य ग्रहणे क्रियमाणे सोमो व्यवसिच्यते इत्याशङ्कां तत्सर्वं सम्मार्जयितव्यमिति चमसाधिकरणभाष्यस्य च पात्रश्लिष्टसोमसंस्कारार्थमपि क्रियमाणस्य सम्मार्गस्य नान्तरीयकपात्राश्रितत्वाशयतया व्याख्यातुं शक्यत्वान्न ग्रहपात्रं सम्मार्ष्टव्यमिति भ्रमितव्यम् । नानापात्रेषु गृह्यमाणानां सोमानां युगपत्सम्मार्गप्रसङ्गे ऽपि वायव्यैन्द्रवायवयोः सोमयोरेकस्मिन्पात्रे गृह्यमाणयोर्यौगपद्यप्रसक्तौ तन्निरोधो विवक्षाफलं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अभ्युपेत्येति * स्वतन्त्रस्यैकवाक्यस्याप्रतीतेः स्वतन्त्रं चाग्रहत्वनिरपेक्षमेकत्वं यस्य द्रव्यान्तरस्य तस्याप्रतीतेर्ग्रहगतत्वेनैकत्वविवक्षामभ्युपेत्य नैष्फल्योक्तिः । वस्तुतस्तु वाक्यभेदापत्तेर्नैकत्वविवक्षा संभवतीत्याशयः । द्रव्यान्तरगतत्वेनैकत्वविवक्षानिरासमुपसंहरति * अतश्चेति * सम्मार्गस्यैकत्वांशेन यो ऽन्वयस्तस्य द्रव्यविशेषनिष्ठतया ऽनवधारणेनेत्यर्थः । द्रव्यान्तरस्थत्वेन विवक्षाभ्युगमे ऽपि न सिद्धान्तहानिरित्याह * यद्यपि चेति * अनेन प्राप्नोति हि प्रधानस्येति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । प्राधान्येनैकत्वस्य क्रियान्वयपक्षे सर्वग्रहसम्मार्गापत्त्युक्तेः संख्योद्देशेन संस्कारविध्ययोगोक्त्यर्थत्वं दर्शयितुमाह * तस्मादिति * यूपं छिनत्त्यग्नीनादधीत चमसाध्वर्यून् वृणीत इत्यादावप्राप्तोद्देश्यगतायाः संख्यायाः विवक्षाभ्युपगमात्तस्याश्च द्वितीयाविरोधापत्तेर्गुणत्वेन क्रियान्वयायोगाद्यथासंख्योद्देशेन छेदनादिसंस्कारो विधीयते तथात्रापि भविष्यतीत्याशङ्क्य यूपादेरनवगतसंख्यत्वेन परिच्छेदक संख्यापेक्षत्वाद्विधेयत्वाच्च तत्परिच्छेदकत्वेन संख्याविध्युपपत्तेर्द्वितीयाविरोधात् । क्रियान्वयायोगे ऽपि संख्याविशिष्टयूपादिविशिष्टच्छेदनादिक्रियाविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पितेन विधिना क्रियाविशेषणीभूतयूपविशेषणत्वेन संख्याविध्यवगमात्संख्याविशिष्टयूपादेरुद्देश्यत्वे ऽपि संख्याया नोद्देश्यतेति सूचनार्थं कश्चिदित्युक्ते विधेयत्वे यूपादिसंख्याया द्वितीयया संस्कार्यत्वापत्तेर्देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामित्यादौ चानेकत्र लोकवेदयोर्दर्शनेन प्रत्येकं वाक्यसमाप्तेरदोषत्वात्कस्माद्यूपं छिनत्तीत्यादौ न संख्योद्देशेन संस्कारो विधीयतइत्याशङ्क्य संख्यायाः स्वकीयगोचरे, वर्गं लक्षणं स्वभाव एवैष इत्युक्तस्वभा-

वोपपादनायोद्दिश्यमानानां पुनरवशीकृतत्वादिवार्त्तिकोक्तोपपत्ति स्तस्मोच्छब्देन परामृष्टा गुणभूतविवक्षा त्वित्युत्तरार्द्धं व्याचष्टे * अथ त्विति * वैरूप्याशयत्वेन विरोधोक्तिव्याख्यानायैकत्ववच्चे- त्याद्युक्तम् । प्रयोजनवत्तयैव ग्रहस्य प्राधान्यसिद्धेर्द्वितीयायास्ता- त्पर्ये नैष्फल्यापत्तेर्ग्रहस्यापि च क्रियान्वयसिद्ध्यै कारकत्वस्या- वश्यप्रतिपाद्यत्वान्निर्विशेषस्य च सामान्यस्यापर्यवसा- नात्सर्वे पाकादिसम्बन्धे ह्याकारान्तन्दुलादय इत्यनेन च न्या- येन साधनत्वस्याप्युपपत्तेः साधनस्य चाङ्गत्वप्रसिद्धेरवैरूप्यादा ङ्गत्वैव द्वयोर्द्वितीयार्थ इत्याशङ्कते * तत्रेति * ग्रहाङ्गत्वे तात्पर्य्या- भावसूचनार्थस्तावच्छब्दः । साधनत्वेऽपि ग्रहस्य प्रासङ्गिकोप- कारित्ववदनङ्गत्वाद्विद्यमानाङ्गत्वोक्तिः शाब्दस्य च प्राधान्यस्या-

७४१।१ र्थता न युक्तेति परिहरति* तत्रेति * यदि तु कथं चित्सगुणभाव- स्ततः पश्चादपि स एव विवक्ष्येत न प्राधान्यमित्यादावित्यनेनोक्तम् । अशाब्दस्य प्राधान्यस्य शाब्दक्रियानन्वयात्पश्चादपि शाब्दत्वाभ्यु- पगमापत्तेर्विप्रकर्षप्रसङ्गाच्छब्दात्सम्भवतः । प्राधान्यस्यार्थत्वा- योगमुपपादयन् श्लोकं व्याचष्टे * सर्वैवेति * श्रुतिवशाद्यत्प्रा- धान्यङ्गम्यते तद्यदि तावद्वास्तवत्वेन गृह्यते ततः प्रागपि प्राधान्य- मेव ग्राह्यं न गुणत्वं प्राधान्यासम्भवात्तु द्वितीयाश्रुतौ लक्षणाश्र- यणे पुरोडाशकपालवत्प्रयोजनवत्त्वेऽपि गुणत्वस्यैव शास्त्रीयत्वात्प- श्चादपि गुणभाव एव विवक्षित इत्यर्थः । असम्भवस्य वैरूप्याय काल्पनिकत्वात्सम्भवस्य च वास्तवत्वादविरोधमाशङ्क्याह * युग- पच्चेति * विरोधपरिहारसम्भवेऽपि सम्भवासम्भवपरिग्रहनि- मित्तस्यालोचनविक्षेपनिमित्तस्य च शब्दक्लेशस्यापरिहार्यत्वान्नै- वं कल्पना युक्तेत्याशयः । एतदेव विवृणोति * प्रथमं हीति * प्राधान्यस्याशाब्दत्वान्न शब्दक्लेशापत्तिरित्याशङ्क्याह * पश्चात्तन- मपि चेति * शाब्दस्यार्थस्याशाब्दार्थान्वये प्रामाण्याभावेनान्वय- सिद्ध्यै कल्प्यार्थवाचिशब्दकल्पनाहेतुत्वाच्छब्देनैव प्राधान्यं वाच्य- मित्युक्तेऽनुपलब्धिविरोधेनास्मिन्वाक्येऽसावप्युच्चारित इत्येवं क- ल्पयितुमशक्यत्वात्सत्तामात्रेण च कल्पनस्य व्यवहारानौपयिक- त्वेनानाशङ्क्यत्वात्केन रूपेण शब्दकल्पनेत्याशङ्क्य कल्प्यार्थवाच्यपि शब्दोऽस्मिन्वाक्ये व्याप्रियत इत्येवं कल्पनां सूचयितुं व्यापारशब्दे प्र- योक्तव्ये व्यापारस्यापि शब्दविशेषनिष्ठतया कल्पयितुम् अशक्यत्वा- त्कल्प्यार्थाभिधानशक्तशब्दमात्रव्यापारकल्पना शक्तिशब्देन सू- चिता द्वितीयारूपस्य वा प्राधान्यवाचिनः शब्दस्येह श्रुतत्वेन श- ब्दान्तरकल्पनायोगात्तस्यैव प्राधान्येऽपि व्यापारः शब्दशक्तिशब्देन

णार्था हविषश्च कार्यार्थत्वेन प्रयोजनवत्त्वात्तत्प्राधान्यं लक्षयन्ती प्रवर्त्तते तथेयमप्यविवक्षितगुणार्थाग्नेः प्राधान्यं च लक्षयन्ती प्रवर्त्तते इत्यर्थः। अतो ऽग्निवाक्ये ऽपि वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदाः शक्या योजयितुमित्याह * ततश्चेति * प्रत्येकवाक्यसमाप्तिस्त्वग्न्येकत्वप्राधान्ये त्वनाशङ्क्यत्वेनानापत्तेर्न योजिता । ननु तृणानां द्वितीयायोगे ऽप्यपचयं प्रत्यप्रतिपाद्यत्वेनाप्राधान्याद्विवक्षितसंख्यत्वेनाप्राधान्याद्विवक्षितसंख्यत्वेन त्रयाणामेवापचयावगतेः शेषतृणानपचयेन तृणसंसर्गादापत्स्यमानस्योल्मुकबहिःपातस्यापरिहार्य्यतयाग्नेस्तृणापचयसंस्कार्यत्वायोगाच्च प्राधान्यमित्याशङ्क्याह * तृणानीति * विभागरूपत्वेनापचयस्य संयोगपूर्वकतया प्राक्सिद्धसम्बन्धापेक्षत्वादपचेयानान्तृणानां सिद्धत्वेनान्वयादप्राधान्ये ऽपि देशादिवदुद्देश्यतोपपत्तेरविवक्षितसंख्यत्वात्सर्वतृणापचयादग्निसंस्कारत्वोपपत्तिरित्याशयः । पूर्वोक्तानां वाक्यभेदानामत्रापि योजनीयत्वं व्याख्येयत्वोक्त्योक्तम् । प्राधान्याभावे गुणप्रधानत्ववैरूप्याभावात्कथं पूर्वोक्तवाक्य भेदयोजनेत्याशङ्क्य गुणप्रधानत्ववैरूप्याभावे ऽपि संख्यासंख्येययोर्द्वयोरुद्देश्यत्वेन क्रियान्वये प्रत्येकं वाक्यसमाप्तिलक्षणः संख्यायास्तूपादेयत्वेनान्वये ऽनुपादेयोपादेयत्ववैरूप्यलक्षणो वाक्यभेदः शङ्क्यो योजयितुमिति परिहारं बहुविषयत्वद्योतनायोदाहरणान्तरानिष्ठतया दर्शयति * तथेति * भेदनस्यैव निमित्तैकत्वस्यैव चेति नियोगपक्षे भेदनस्य निमित्तैकत्वस्य वेति विकल्पपक्षे वाक्यभेदाभावादन्योन्यानन्वयमात्रोक्तिः। प्रत्येकोक्तिश्चान्यानपेक्षत्वमात्राशया । समुच्चयस्य त्वन्योन्यानपेक्षत्वे ऽप्येकनिमित्तत्वान्वयमात्रेणोपपत्तेर्वाक्यभेदापादकतापि । सम्बन्धादिपक्षेषु प्रत्येकसमाप्त्यनापत्तेरादिशब्देनान्योन्यविशिष्टयोर्द्वयोः समुच्चयपक्षः सूचितः। पूर्वशब्देनोपादेयानुपादेयत्ववैरूप्यमुक्तमिति नानारूपत्वोक्त्या व्याख्यातं तस्य विरुद्धत्वोक्तिः सप्तम्युच्चारणावृत्त्या वाक्यभेदापादनार्थेति सूचनार्थैकवाक्यत्वोक्त्या सकृदुच्चारणोपलक्षणम् । भिन्ने जुहोतीत्यादिषु वचनाविवक्षेत्यन्वयः । एवमेतदेकत्वं ग्रहस्य न कचिदुपकारं करोति न सम्मार्गस्येति भाष्यं प्रधानभूतस्यापि ग्रहस्येयत्तावधारणेन संख्याया ग्रहस्य न कश्चिदुपकारं करोति न सम्मार्गस्येति भाष्यं प्रधानभूतस्यापि ग्रहस्येयत्तावधारणेन संख्याया ग्रहोपकारित्वसम्भवादनङ्गस्थितानामपि च प्रणीताधर्माणामुपकारिस्थितत्वमात्रेण क्रियोपकारित्वदर्शनाद् ग्रहस्य च सम्मार्गोपका-

रित्वसद्भावात्तत्परिच्छेदकत्वेनैकत्वस्य यजमानसंस्काराणां यागोपकारित्ववत्सम्मार्गोपकारित्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य दशैतानध्वर्युः प्रातः सवने ग्रहान् गृह्णातीत्यादेः प्रमाणान्तरादेव विज्ञातसंख्यानपेक्षत्वान्नैकत्वस्य ग्रहोपकारित्वं तद्द्वारा वा सम्मार्गोपकारित्वं सम्भवतीति भाष्याशयं सूचयितुमाह * सत्यां चेति * यद्योद्देश्यविशेषणस्याविवक्षितत्वे ऽष्टवर्षब्राह्मणोपनयनादिविधावुद्देश्यब्राह्मणादिविशेषणमष्टवर्षत्वादिः अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीत्यत्र चोद्देश्यामावास्याविशेषणमपराह्णः। प्राचीनप्रवणविधौ चोद्देश्यप्रवणविशेषणं प्राचीनत्वं यावज्जीवविशेषणं सामग्र्याद्यपि न विवक्ष्येत ब्राह्मणसुरापानादिनिषेधे चोपादेयब्राह्मणादिविशेषणं लिङ्गादि विवक्ष्येतेत्याशङ्क्य निरासार्थो ऽयं ग्रन्थः। आकाङ्क्षाधीनत्वाद्विशेषणविवक्षाया ब्राह्मणादेश्चोपनयनादावुद्देश्यत्वे ऽप्यन्यतो ऽनवगतरूपत्वेन विशेषणाकाङ्क्षत्वाद्विशेषणविवक्षानिषेधे चोपादेयत्वे ऽपि ब्राह्मणादेरनुवाद्यत्वेन प्राप्तस्यैव निषेधान्वयाद्विशेषणस्यानाकाङ्क्षितत्वेनाविवक्षायुक्तेत्याशयः। एवं तर्ह्युद्दिश्यमानस्य किं संख्या विवक्ष्यते नेति संशयोपन्यासो न युज्येतेत्याशङ्क्याह * सा चेति * विधेयक्रियानुष्ठानार्थत्वेनापाद्यत्वलक्षणोपादेयत्वाभावे ऽपि प्रतीक्ष्यत्वलक्षणोपादेयता ब्राह्मणामावास्यादिषु विवक्षिता। उपनयनपितृयज्ञाद्यनुष्ठानकाले हि ब्राह्मणामावास्यादेर्नियमेन प्राप्तत्वापादकस्य प्रकृतापूर्वसाधनत्वस्याभावात्स्वकालाप्राप्ते च ब्राह्मणादौ तदन्वितोपनयनाद्यनुष्ठानायोगात् ब्राह्मणादिसिद्धवत्कारेणोपनयनादिविधानाद् ब्राह्मणादेस्तत्कालापाद्यत्वायोगे ऽपि स्वतः सिद्धस्य प्रतीक्ष्यतावश्याभ्युपगन्तव्या। ग्रहादेस्तूपकृतापूर्वसिद्ध्यर्थमुपात्तत्वेन सम्मार्गादिकाले नित्यप्राप्तेर्निषेधस्य च प्राप्तविषयत्वनियमान्निषेधकार्यायाश्च निवृत्तेः प्रवृत्तिपूर्वकत्वनियमात्सुरापानादिनिवृत्तिकाले तत्कारिणो ब्राह्मणादेर्नित्यप्राप्तेरप्रतीक्ष्यत्वादुद्देश्यत्वं विवक्षितं। कीदृक् ब्राह्मणादिरुपनयनाद्यनुष्ठानार्थं प्रतीक्षितव्य इत्युपादेयेषु विशेषणाकाङ्क्षोत्पत्तेरुद्देश्येषु ग्रहादिष्वनुत्पत्तेरनाकाङ्क्षितत्वेनोद्देश्यविशेषणस्याविवक्षाव्युत्पादनायोद्दिश्यमानस्य किं संख्या विवक्ष्यते न वेति संशयोपन्यासो युक्त इत्याशयः। उद्देश्येषु विशेषणानाकाङ्क्षामुपपादयति * उद्दिश्यमानेषु हीति * प्रमाणान्तरावगतत्वात्संख्यानाकाङ्क्षायां प्रकृतापूर्वसाधनस्य प्रकरणात्संस्कार्यत्वावगतेरुद्देश्यस्वरूपस्यापि प्रमाणान्तरावगतत्वात्तत्समर्पकप्रातिपदिकार्थग्रहत्वान्वयस्यापि नाकाङ्क्षा स्या- ७४३।१

दित्याशङ्क्य प्रातिपदिकार्थानन्वये सम्मार्गस्य संस्कारत्वासिद्धेः प्रकृतापूर्वसाधनस्य संस्कार्यत्वावगत्ययोगादुद्देश्यस्वरूपानवगतेरुद्देश्यं च विना निष्फलत्वापत्तेर्विध्ययोगात्तत्समर्पकप्रातिपदिकार्थान्वयाकाङ्क्षोपपादनार्थं प्रातिपदिकार्थेत्युक्तम् । प्रकृतापूर्वसाधनत्वे ऽवगतसंख्यस्यापि ग्रहादेः सम्मार्गाद्यन्वये ऽनवगतसंख्यत्वात्संख्याकाङ्क्षा भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अत इति * प्रातिपदिकार्थान्वितप्रकृतापूर्वसाधनमात्रस्य सम्मार्गाद्यन्वयावगतेर्विशेषणानाकाङ्क्षा अतःशब्देनोक्ता । अनेन चाविशिष्टं हि लक्षणमिति सूत्रावयवव्याख्यानस्य नैतदस्तीत्येवमादिभाष्यकृतस्योपसंहारार्थं तस्मान्नैतदितिभाष्यं व्याख्यातं कुत इति भाष्येण सर्वं संस्कार्यत्वहेतुप्रश्नपूर्वं विहितस्तु सर्वधर्मः स्यादिति सूत्रोक्तहेतुद्वयमनुकृष्यन्तल्लक्षणत्वादित्यनेनैव हेतूहत्वनाकाङ्क्षणादयुक्तमाशङ्क्य लक्षणत्वादित्यनेन ग्रहत्वादेर्विधेयसम्मार्गाद्यन्वयापूर्वसाधनलक्षणत्वेन सम्मार्गान्वयितया विधेयत्वाभावात्तद्विशेषणत्वेन विधिर्भविष्यतीत्याशङ्कायाः संस्कारान्वयितया विध्यनुपपत्तेः शुद्धविधौ च विशेषणस्याविधेयत्वापत्तेर्न्नापूर्वसाधनविशेषणत्वेनाप्येकत्वादेर्विधिः सम्भवतीत्येवं निरासार्थतद्धेतुद्वयानुकर्षणमिति सूचनायाविधेयत्वार्थतया लक्षणत्वोक्तिं व्याख्यातुमाह * सर्वेति *विधेयत्वानिवृत्त्यर्थो मात्रशब्दः ततश्च तद्विशेषणस्य सुतरामविधेयत्वादनुष्ठानान्वयित्वेनानादृत्यतेत्याशयः । लक्षणत्वोक्तेरविधेयार्थत्वप्रकटनायानादृत्यतानङ्गत्वोक्त्या लक्षिता । लक्षणस्यानादृत्यतां लौकिकदृष्टान्तेन द्रढयति * यथेति * ग्रहत्वस्यापि तद्वदनादरापत्तेश्च चमसेष्वपि सम्मार्गः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह * तत्रेति * ग्रहादेर्लक्षणत्वेन विना तल्लक्षितेष्वपूर्वसाधनेषु सम्मार्गाद्यनुष्ठानासिद्धेर्लक्षणत्वेन ग्रहाद्याद्रियते ततश्चानुष्ठानान्वयित्वेनानादरे ऽपि चमसेषु सम्मार्गान्वयपूर्वसाधनलक्षणग्रहत्वाद्यभावान्न सम्मार्गाद्यनुष्ठानापत्तिरित्याशयः । लक्षणत्वेनैव तद्येकत्वादिविशिष्टमेव ग्रहादि गृह्यतामित्याशङ्कानिरासार्थो मात्रशब्दः । यदीत्यादि भवितव्यमित्यन्ते शङ्काभाष्ये बहुषु विवक्षितेष्वित्येवं बहुत्वस्याप्यविवक्षितत्वादयुक्तमाशङ्क्यैकवचनायोगोक्तिशेषत्वास्वार्थतात्पर्याभावेन व्याख्यातुमाह * नन्विति *

(१) तद्विशेषणस्य सुतरां विधेयत्वं न संभवतीत्युक्तौ ग्रहादिस्वरूपविशेषणत्वे नैकत्वादेर्विध्ययोगेऽपि ग्रहत्वादिलक्षितापूर्वसाधनविशेषणत्वे विधिर्भविष्यतीति

उच्यत इत्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति *. एकवचनस्य प्रमादपाठापत्तेरेतत्परिहारान्तरार्थमपि चेति भाष्यं व्याचष्टे *तेनेति * कारकसम्बन्धो ऽपीत्यपि शब्दसूचितं प्रातिपदिकानुग्रहार्थत्वं व्याख्यातम् । एवमप्येकवचननियमो ऽनर्थक इत्याशङ्क्य बहुत्वविधौ कपिञ्जलाधिकरणवक्ष्यमाणत्रित्वनियमदृष्टान्तेनार्थवत्तामाह*प्रथमं वेति*पुरोडाशाविति द्विवचननियमस्तर्हि किमर्थ इत्याशङ्क्याह * यस्येति * पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नीषोमीयरूपस्य सान्नायरहितायाञ्चामावास्यायामाग्नेयैन्द्राग्नरूपस्य पुरोडाशद्वयस्याधिकृतत्वाद्द्विवचनमित्येतद् द्रढयितुमुभयस्योभयं हविरार्त्तिमार्छेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्यार्त्तिगमनसम्बद्धस्य हविषो निमित्तत्वेनोद्देश्यत्वाद्धविष्ट्वस्य च प्रकृतापूर्वसाधनलक्षणत्वेन प्रतीतिमात्रौपयिकत्वाद्ग्रहवदविवक्षितविशेषणत्वसिद्धौ अप्युभयपदानर्थक्यापत्तेरुभयत्वस्योद्देश्ये ऽन्तर्गत्यभ्युपगमेन विवक्षां पूर्वपक्षयित्वाधिकारिकोभयत्वाभ्युपगमेनोभयपदानर्थक्यपरिहारः षष्ठाधिकरणे वक्ष्यमाणो दृष्टान्तितः । पुरोडाशद्वयसद्भावाद् द्विवचनस्य सालम्बनत्वे ऽपि नियमः किमर्थः इत्याशङ्क्याह * अन्यथा हीति * यथाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्सरस्वतीमाज्यस्य यजेतेति यागद्वये विहिते ऽमावास्यायामुपांशुयाजपक्षे तद्विकारे सारस्वते वेदानन्तरवेदिकरणपञ्चहोत्राभिमर्शनवृधन्वत्याज्यभागानुवाक्याप्राप्तेरग्नीषोमीयविकारे चाग्नावैष्णवे हविरधिवासनानन्तरवेदिकरणचतुर्होत्राभिमर्शनवार्त्रघ्न्यानुवाक्याप्राप्तेरग्नीषोमीयविकारे चाग्नावैष्णवे प्रसज्यत इति पूर्वपक्षयित्वा मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवदिति द्वादशाधिकरणसूत्रेण मुख्यत्वादाग्नावैष्णवः कल्पः सारस्वते प्रसज्यतइति वक्ष्यते । तथा मुख्यत्वादाग्नेयस्यैव पुरोडाशस्य क्षीणस्य निमित्तत्वेन ग्रहणमिति भ्रान्तिनिवृत्त्यै नियम इत्याशयः । अपि चेत्यादिभाष्यं विधायकाभिधानश्रुत्यवगतक्रियान्वयविरोधेन पदश्रुत्यवगतद्रव्यान्वयबाधादयुक्तमाशङ्क्य द्रव्यान्वयाभ्युपगमे ऽपि सिद्धान्ताव्याघातोक्तिमात्राशयत्वेन व्याचष्टे * अपि चेति * ग्रहस्याप्यनेकसंख्यत्वान्नैकत्वेन विशेषणता युक्तेत्याशङ्क्याह * जातीति *

चोदिते तु परार्थत्वाद्यथाश्रुति प्रतीयेत ॥ १५ ॥

---

(१) अनुवाक्याप्राप्तेरनियमेनैकास्य कल्पो ऽन्यत्र प्रसज्यत इ० २ पु०

परार्थत्व-व्याख्यार्थस्य यागार्थः पशुरिति भाष्यावयवस्य पशोरपि द्वितीयया प्राधान्यावगमादयुक्तत्वशङ्कां निरस्यन्सूत्रं व्याचष्टे * पशौ पुनरिति * भव्यस्य भावकापेक्षणाद् भूतस्य च भावकत्वोपपत्तेर्भूतस्य भव्यार्थत्वे दृष्टार्थत्वं भूतस्य तु भव्यानपेक्षणाद्भव्यस्य भूतार्थतायामदृष्टार्थतत्येकस्यैव न्यायस्य भूतभव्यसमुच्चारणे भूतभव्यायोपादिश्यत इति भाष्यारूढत्वं द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसम्बन्ध इति सूत्रारूढत्वञ्च द्वयोक्त्या सूचितम् ।

अथ चमसादौ संमार्गाद्यप्रयोगाधिकरणम् ॥ ८ ॥

संस्काराद्वा गुणानामव्यवस्था स्यात् ॥ १६ ॥

यथाश्रुतं तावत्पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * एकत्ववदेवेति * ग्रहत्वस्यापीत्यनेन प्रदर्शनार्थमित्यादि द्रष्टव्यमित्यन्तं भाष्यं पराभिमतपूर्वपक्षार्थत्वेन व्याख्याय प्रदर्शनार्थत्वं इत्यनेनोच्यत इत्यादि कल्प्यत इत्यन्तन्निरासार्थत्वेन व्याख्याय वाक्येन चेत्यनेन स्वाभिमतपूर्वपक्षार्थतयोच्यते सम्मार्ष्टीत्यादिभाष्यशेषो व्याख्यातः । श्रुत्या वाक्यबाधाभ्युपगमे लक्षणया ग्रहशब्दवर्णेनोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य वाक्येन ग्रहान्वयाभ्युपगमे स्वरूपेणैवान्वयापत्तेस्तद्बाधेन शुद्धसम्मार्गविधिमभ्युपगम्य विच्छिन्नस्य ग्रहशब्दस्य का गतिरित्यपेक्षिते सम्मार्गस्य कैमर्थ्याकाङ्क्षायां सोमग्रहणानन्तरकालत्वेन योग्यतया ऽधो ऽवसिक्तसोमनिर्हरणार्थत्वावसायात्सोमस्य संस्कार्यत्वेनावगतस्य स्पष्टीकरणायोपलक्षणार्थतया ग्रहशब्दस्य गतिसूचनार्थो वाक्येन वेत्यवयवः । शुद्धसम्मार्गविधानात्पूर्वपक्षपरिग्रहे तेषामर्थाधिकरणोक्तशुद्धावघातादिविधिपूर्वपक्षसादृश्यात्तदनन्तरमेतदधिकरणारम्भापत्तिरित्याशङ्कानिरासायैकत्वसादृश्योक्त्याग्रहे तेषामर्थाधिकरणोत्तरानारभ्यतोपपादिता । ननु पदस्य केवलाप्रयोगित्वात्पदान्तरान्वये च श्रुतिबाधस्य वाक्याधिकरणे परिहृतत्वाद् ग्रहादाच्छिद्य केवलसम्मार्गविधिः पूर्वपक्षयितुमशक्य इत्याशङ्क्याह * इह त्विति * यथा बाढं संयुक्ता अवघातादयस्तु पदार्था विधीयन्ते श्रुत्या वाक्येनैषां व्रीह्यादिसंयोग इति तेषामर्थाधिकरणसन्देहोपपादनभाष्याद्यथाश्रुतप्रतीयमाने शुद्धावघातादिविधौ न त्वेतद्युक्तमिवेत्यादिवार्त्तिकेनाक्षेपं कृत्वा विधीयते ऽवघातादिः श्रुत्या व्रीह्यादिसङ्गेन इत्यादिवार्त्तिकेन बाढमवघातादयो व्रीह्यादिसंयुक्ताः श्रुत्या विधीयन्ते किं त्वपूर्वसाधनांशलक्षणात्मकेन

वाक्येनैषां समीहितापूर्वसाधनभूतेन व्रीह्यादिना योगो न स्वरूपेणत्येवं व्याख्यया परिहारः कुतस्तथेह सम्मार्ष्टीतिविधिशब्दो ऽनाद्दत ग्रहत्व-ग्रहशब्दोपलक्षितापूर्वसाधनमात्रान्विते सम्मार्गे पुरुषेच्छायोनिकं प्रयत्नं विधातुं पुरुषार्थपर्यवसायित्वस्वभावापादकाप्रवृत्तप्रवर्त्तनात्मक विधिश्रवणेनैव शक्नोति आवृतग्रहत्वग्रहशब्दान्वयात्मकेन तु वाक्येन सम्मार्गस्य ग्रहत्वसम्बन्धं विधातुं शक्नुयात् । ततश्चापूर्वसाधनमात्रान्वयेन पर्यवसिता श्रुतिर्वाक्यीयविशेषान्वयं बाधते।तस्माद्-पूर्वसाधनमात्रलक्षणमात्रग्रहशब्दो वर्णनीयः तेन चमसेष्वप्यपूर्वसाधनत्वाविशेषात्सम्मार्गसिद्धिरित्येवं व्याख्यया कार्य इति परिहारे ऽत्यन्तमवघातादि-साम्याभावे ऽपि कथं चित्साम्यादवघातवद्भावोक्तिः । भङ्गाख्याक्षेपसाम्यस्य प्रसिद्धत्वादुदूधाराख्यपरिहारसिद्धौ दृष्टान्ततयोक्तिः एवं तर्ह्यवघातादिन्यायेन सम्मार्गस्यापि परमापूर्वप्रयुक्तत्वायोगेनावान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वसिद्धेर्ग्रहत्वलक्षितस्य चावान्तरापूर्वसाधनत्वस्य चमसेष्वभावाद्व्यवस्थासिद्धेर्नैतदधिकरणमारभ्यमित्याशङ्कते *नन्विति* एकत्ववद् ग्रहत्वैकार्थसमवायित्वस्याप्युद्देश्यापूर्वसाधनविशेषणस्याविवक्षितत्वशङ्कापत्तेस्तेषामर्थाधिरणसिद्धान्ताक्षेपेणैतदधिकरणारम्भेण परमतेन तावत्पौनरुक्त्यं परिहरति * सत्यमिति * वाच्यैकार्थसमवायित्वं विना ऽपूर्वसाधनत्वस्य लक्षयितुमशक्यत्वेन वाच्यैकार्थसमवाय्यवान्तरापूर्वसाधनत्वस्यैव लक्ष्यत्वात्तस्योद्देश्यत्वेनोद्देश्यविशेषणत्वाभावात्तेषामर्थाधिकरणसिद्धान्ताक्षेपायोगेनैतत्परिहारापरितोषात्स्वमतेनान्यथा परहरति * अथ वेति * ननु तेषामर्थाधिकरणोक्तयथासंयोगव्यवस्थाक्षेपेणात्र पूर्वपक्षे स्थलसम्मार्ज्जनादिवत्संयोगानादरसिद्धौ संस्कारत्वहेतूक्तिर्युक्ता तदनाक्षेपे तु किमर्थेत्याशङ्क्याह * संस्कारादिति * प्रतिप्रधानमावृत्त्या संस्कारानुष्ठानस्यापूर्वसाधनेन प्रयुक्तत्वाच्चमसेषु संस्काराभावे वैगुण्यापत्तेरपूर्वसाधनत्वव्याहतिसूचनार्थं संस्कारत्वोक्तिरित्याशयः । सर्वप्रधानेष्वनुष्ठानमेवोपपन्नन्ते नानुष्ठानं चमसेष्वपीत्येतदाख्यानार्थं संस्कारोक्तिरिति सावधारणानुष्ठानवाचिक्रियाशब्दाभ्युपगमेनोपपन्नत्वाख्यानार्थोपपादनशब्दाभ्युपगमेन च व्याख्येयम् ।

व्यवस्था वार्थस्य श्रुतिसंयोगात्तस्य शब्दप्रमाणत्वात् ॥ १७ ॥

यथाश्रुतपूर्वपक्षभाष्यव्याख्याने सिद्धान्तभाष्यमपि यथा श्रुतमेव व्याख्येयमिति सूचयितुमाह * यथास्थूलन्तावदिति * ग्रह-शब्देन ग्रहमुद्दिश्य तत्सम्बन्धित्वेनैव सम्मार्गो विधीयते न शब्द इ-त्येवं ग्रहशब्देनेति भाष्यं व्याख्यातुं ग्रहेत्युक्तम्। ग्रहसम्मार्गान्वयस्य विधेयत्वे सम्मार्गस्वरूपस्याविधेयत्वापत्तेर्वाक्यानुरोधेन पदश्रु-त्यवगतसम्मार्गस्वरूपविधिबाधप्रसङ्गात्तद्विरोधेन वाक्यीयग्रहस-म्मार्गान्वयबाधैवोचितेत्याशङ्क्य विशिष्टक्रियास्वरूपविधिकल्प्यत्वा-द्विशेषणान्वयविधेः क्रियास्वरूपविधिबाधकत्वायोगोक्त्यर्थं न चे त्यादि न श्रुतिर्बाधिता भवतीत्यन्तं भाष्यं व्याख्यातुं ग्रहाख्यस्य स-म्बन्धिनोऽन्यतः प्राप्तत्वेऽपि सम्मार्गाख्यस्य सम्बन्ध्यन्तरस्यान्यतो ऽप्राप्तत्वात्समे यजेतेत्यादिवत्क्रियास्वरूपविध्यनपेक्षान्वयविध्यनुपप-त्तेर्ग्रहसम्मार्गसम्बन्धविधौ सम्बन्ध्यन्तराविधेरवश्यम्भावित्वादि-त्युक्तम्। प्रदर्शनार्थत्वपक्षेऽप्यवश्यं भावित्वात्कस्य चित्सम्बन्ध्य-न्तरस्येत्येवमिदं व्याख्येयम्। अनेन चार्थस्य विधेयतया प्रयोजन-भूतस्य सम्मार्गस्य श्रुत्या ग्रहसंयोगाद्ग्रहेष्वेव सम्मार्गव्यवस्थेव सू-त्रव्याख्या सूचिता। परमार्थतस्त्वर्थस्योद्देश्यस्यापूर्वसाधनस्य श्रुत्युक्तग्रहत्वसंयोगेनैव लक्ष्यत्वात्परमापूर्वस्य चोत्पत्त्यपूर्वमात्र-पर्यवसायिग्रहत्वनियमसाध्यत्वाभावेन ग्रहत्वान्वयाभावाद्ग्रहत्वेन लक्षणाशक्तेर्ग्रहत्वैकार्थसमवायिनोऽवान्तरापूर्वसाधनत्वस्यैव ल-क्षणयान्याय्यत्वादित्येवं सौत्रहेतुव्याख्यार्थं ग्रहत्वस्यापूर्वसाधन-लक्षकत्वानभ्युपगमे ग्रहश्रुतिबाधापत्तेर्ग्रहत्वस्य लक्षकत्वानभ्यु-पगमे ग्रहश्रुतिबाधापत्तेर्ग्रहत्वसमवाय्यवान्तरापूर्वसाधनं लक्षयि-त्वा तस्य सम्मार्गान्वयो विधीयते। न च ग्रहत्वसमवाय्यवान्तरापूर्व-साधनविशेषान्वयितया सम्मार्गविधिश्रुतेरपूर्वसाधनमात्रान्वय-विषयतामभ्युपगम्य ग्रहपदैकवाक्यतया ग्रहसमवायितया विशेष-णात्सङ्कोचलक्षणबाधापत्तिरित्युक्ते कुत इति प्रश्नपूर्वं यद्यपि पुरु-षार्थपर्यवसायिस्वभावविधिश्रुत्या सम्मार्ष्टीतिशब्दोऽपूर्वसाधनान्वि-तसम्मार्गगतं प्रयत्नं विधातुं शक्नोति तथापि ग्रहान्वयाभावे सम्मा-र्गस्यारादुपकारित्वापत्तेरपूर्वसाधनद्रव्यान्वयावगमेन ग्रहान्वय-स्यावश्याभ्युपगमनीयत्वाद्ग्रहसमवाय्यपूर्वसाधनविशेषान्वयस्यैवाव-गतेः सम्मार्गविधिस्वभावालोचनैवाविशेषान्वयावगतौ न क-श्चिद्विशेष इति विधिस्वभाववाच्युत्पद्यमानशब्दाभ्युपगमेन यथो-क्तोपस्कारयुक्तं सिद्धान्तभाष्यं व्याख्येयमिति सूचयितुमाह * अ-थ वेति * नन्वित्याशङ्काभाष्यं प्रत्यभ्यासमपूर्वभेदादयुक्तमाशङ्क्य

व्याचष्टे * नन्विति * नानादेवतायुक्तग्रहणसंस्कृतद्रव्यभेदाक्षिप्तानामपि यागाभ्यासानामविधेयत्वाद्धिष्येकसमधिगम्यत्वाच्चापूर्वस्य प्रत्यभ्यासमपूर्वभेदाभावात्पयसा मैत्रावरुणं श्रीणातीत्यादौ च प्रत्यभ्यासमपूर्वभेदेन श्रपणव्यवस्थाया नवमे वक्ष्यमाणाया एतदधिकरणाधीनत्वेनेदानीमसिद्धावस्थत्वाद्यागापूर्वस्यैव प्रयोजकत्वावगतेः तस्यैवैकत्वाशयमेतद्भाष्यमित्याशयः । अत्रेत्यादिप्रत्यक्षेत्यन्तं परिहारभाष्यं शङ्काशयनिराससमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * सत्यपीति * प्रत्यक्षाभ्यासविध्यभावे ऽपि देवतायुक्तद्रव्यभेदान्यथानुपपत्तिकल्प्यविधिविहितत्वेनाभ्यासानां प्रत्यभ्यासमपूर्वभेदोपपत्तिरित्याशयः । नन्वभ्यासैर्विना ज्योतिष्टोमरूपासिद्धेर्दृष्टार्थत्वेनाभ्यासानामवघातादिवन्नापूर्वार्थतास्तीत्याशङ्क्याह * विनाऽपि चेति * ज्योतिष्टोमशब्दस्याभ्यस्तरूपयागवाचिताया यागाभ्यासविधिनिमित्तकत्वेनाभ्यासविध्यभावे ऽनभ्यस्तस्यापि यागस्य ज्योतिष्टोमशब्दवाच्यस्वरूपसिद्धेर्न दृष्टार्थत्वमभ्यासस्य सम्भवतीत्याशयः । तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * ततश्चेति * नन्वभ्यासापूर्वाणां प्रत्यासन्नत्वे ऽप्यफलत्वात्प्रयोजकत्वासम्भवो ऽतिक्रमकारणमस्तीत्याशङ्क्याह * अवघातादिवदेवेति * फलन्त्विति सूत्रे ऽवघातादेरपूर्वप्रयुक्तत्वसिद्धौ यद्यपि चैषां साक्षादफलत्वं तथापि स्वरूपसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्यैव प्रयोजकत्वं भविष्यतीत्यादिवार्त्तिके यो ऽर्थो वर्णितः सो ऽत्रापि योज्य इत्यर्थः । ग्रहैकत्वसम्बन्धे पुनरिति भाष्यस्य तात्पर्यमाह * न चेति * स्थलसम्मार्गवैषम्यांस्त्वर्थत्वेन तस्य शब्दप्रमाणत्वादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं यत्त्वित्यादिभाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ।

सप्तदशारत्नितायाः पशुधर्मताधिकरणम् ॥ ९ ॥

आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ॥ १८ ॥

ग्रहेष्वेव सम्मार्गो न चमसेष्वित्युक्ते सप्तदशारत्नित्वं षोडशिपात्रे निविशते यूपे वेति चिन्तायाः प्रासङ्गिकत्वेनानन्तरसङ्गतिं चतुर्थाकरणाधिकरणस्य चमसाधिकरणसङ्गत्याभिधानेन सूचयिष्यमाणत्वात्स्पष्टत्वेनानभिधाय भाष्योक्तसन्देहं वचनव्यक्तिसन्देहेनोपपादयति * यदीति * यूपशब्दानुवादसामर्थ्यात्सप्तदशारत्नित्वस्य यूपसदृशे षोडशिपात्रे निवेशाभ्युपगमे ऽनुवादात्षोडशिपात्रप्राप्तिस्तत्प्राप्तेश्चानुवाद इत्यन्योन्याश्रयापत्तिमाशङ्क्य सप्तदशारत्नित्वस्य वाजपेयाङ्गत्वेन विधीयमानस्य साक्षाद्वाजपेयान्वयायोगाद्वाजपेया-

न्वयियोग्यद्रव्यापेक्षायां यूपस्य वाजपेयानन्वयित्वात्साक्षाद्वाजपेया-ङ्गभूतायाश्च सोमलतायाः क्वचिदभावात्प्रादय सोमरसाधारत्वद्वारा षोडशिपात्रस्य वाजपेयान्वयात्पात्रान्तरापेक्षया च तस्य सामान्यतो दैर्घ्यप्राप्तेर्दैर्घ्यविशेषात्मकसप्तदशारत्नित्वविध्यौचित्यात्षोडशिपात्रप्राप्तिः यथा कथं चिच्छब्देनोक्ता । सप्तदशारत्निशब्दस्य लोहितोष्णीषन्यायेनाप्राप्तविशेषणविध्यर्थत्वे ऽप्युपात्तान्यपदार्थबहुव्रीह्यवयवयोगाद्वाजपेयशब्दस्यान्यपदार्थे समर्पकत्वाभ्युपगमे सम्बन्धिपरत्वोपपत्तेः । को ऽसौ वाजपेयसम्बन्धीत्यपेक्षायामनन्तरोपात्तस्य यूपस्य साक्षाद्वाजपेयासम्बन्धित्वेन नप्तृवद्व्यवधाने ऽपि तद्व्यपदेशोपपत्तेः । कथं षोडशिपात्रे निवेश इत्याशङ्क्यायापीत्युक्तम् । सम्बन्धिनोनुवाच्यत्वाद्यूपेन विशेषणे वाक्यभेदापत्तिसूचनार्थो यच्छब्दः । यूपस्योद्देश्यत्वे व्यवहितवाजपेयान्वयसम्भवे ऽपि विशेषणाविवक्षायां वाक्यभेदापत्तेर्वाजपेयशब्दस्य विशेषणत्वायोगमाशङ्क्यागत्या वाजपेयविशिष्टस्य यूपस्योद्देश्यत्वादुद्देश्यान्तर्गत एव वाजपेयो नोद्देश्यविशेषणमिति सूचनार्थो यथा कथं चिच्छब्दः । अविशेषितस्या ऽप्युद्देश्यत्वसम्भवे विशेषणस्यानाकाङ्क्षितत्वादुद्देश्यान्तर्गतावप्युभयत्ववद्वाक्यभेदापत्तेर्विशेषणत्वापरित्तोपाद्वाजपेयप्रकरणाम्नानेन वाजपेयसम्बन्धित्वस्य प्राप्तस्यानुवादपक्षः स्वमतेनोक्तः । बहुव्रीहेर्विशेषणपरत्वसूचनार्था परिमाणोक्तिः तत्र निवेशे सति वाजपेयशब्द आञ्जस्येन भवति मत्पक्षे तु वाजपेयप्रकरणमनुगृह्यतइति भाष्यद्वयोक्तस्य हेतुद्वयस्यापरहेतुद्वयोपलक्षणार्थत्वं दर्शयन्पूर्वपक्षमाह * किमिति* सप्तदशारत्निवद्वाजपेयस्येत्यनन्तरान्वयसम्भवे वाजपेयशब्दव्यवहितयूपशब्दान्वयायोगात्प्रधानभूतवाजपेयान्वयसम्भवे वाङ्गभूतपश्वङ्गयूपान्वयायोगात् वाजपेयान्वयाच्च तत्कथं भावलक्षण प्रकरणाबाधसम्भवे तद्बाधायोगाच्छ्रुतिवृत्तवाजपेयप्रातिपदिकषष्ठीश्रुतिभ्यां च वाजपेयान्वयसम्भवे प्रातिपदिकलक्षणावृत्त्यापादकवाक्यीययूपान्वयायोगाद्वाजपेयाङ्गतैव युक्ता न पशुयागाङ्गयुपाङ्गतेत्युक्ते वाजपेयान्वये ऽपि षोडशिपात्राङ्गत्वाभ्युपगमेन साक्षाद्वाजपेयाङ्गत्वाभावात्पारम्पर्येण च वाजपेयाङ्गत्वस्य यूपान्वये ऽप्युपपत्तेः। प्रधानत्वादिहेतूनां पक्षद्वये ऽप्यविशेषात्पूर्वपक्षासाधकतामाशङ्क्य यूपाङ्गत्वावेदकवाक्यवत्षोडशिपात्राङ्गत्वावेदकप्रमाणाभावेन षोडशिपात्रस्य द्वारमात्रत्वादव्यवधायकत्वसूचनार्थः साक्षाच्छब्दः । सप्तदशारत्नित्वस्य साक्षाद्वाजपेयान्वये कथं षोडशिपात्रे निवेश इत्याशङ्क्याह * साक्षादिति*एवमपि यूपस्यापि पशुयागद्वारा वाजपे

थाङ्गत्वात्कथं षोडशिपात्रे निवेश इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * वाजपेयाङ्गषोडशिग्रहाख्यसोमरसाधारत्वद्वारा ऽपि पात्रस्य वाजपेयान्वये ग्रहैर्जुहोतीत्यातिदेशिकेन वाक्येन प्रक्षेपाधिकयागरूपहोमाङ्गत्वाविरोध इत्याशयः । अनेन चानन्तर्याच्छ्रुतेरित्यानन्तर्यशब्दस्यावृत्त्या साक्षात्त्ववाचिनः श्रुतिशब्दान्वयभङ्गीकृत्य साक्षात्सम्बन्धिनि षष्ठीश्रुतेर्विनियोक्तृत्वादित्यपि व्याख्या सूचिता । मत्पक्षे त्विति भाष्यं वाजपेयप्रकरणान्तर्गतपशुयागान्वयद्वारा सप्तदशारत्नित्वस्य वाजपेयान्वयित्वात्सिद्धान्ते ऽपि प्रकरणानुग्रहोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्याधिकारलक्षणप्रकरणाबाधे ऽपि कथं भावलक्षणप्रकरणबाधाशयत्वेनोपपादयति * यद्यपीति * वाजपेयशब्दाङ्गस्योक्त्या द्विविधश्रुत्युक्तावपि प्रातिपदिकश्रुतेरितरथेति भाष्येणैव व्याख्यातत्वात्षष्ठीश्रुतिं व्याचष्टे * वाजपेयस्येति * पक्षद्वयसाम्याल्लक्षणावृत्तेरपर्यनुयोज्यत्वाशङ्कापरिहारार्थस्योच्यते इति भाष्यस्याशयमाह * नन्विति * अदितिः पाशम्प्रमुमोक्त्वे तमादितिः पाशान्प्रमुमोक्त्वे तानित्येकबहुवचनान्तमन्त्रयोर्दीक्षप्रकरणाम्नातयोर्बहुवचनान्तस्यैकपाशके कर्मण्यसमवेतार्थत्वादुत्कर्षं पूर्वपक्षयित्वा प्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात्समत्वाद् गुणे त्वन्यायकल्पनैकदेशत्वादिति नवमाधिकरणसूत्रेण बहुवचनस्यासमवेतार्थत्वे ऽपि तदनुरोधेनानुपसञ्जातविरोधावस्थायां श्रुतस्य प्रतिपदिकस्योत्कर्षायोगात्तस्यैव तु प्रातिपदिकात्परप्रयोज्यत्वस्मृतेः प्रातिपदिकपारतन्त्र्यलक्षणगुणत्वावसायात्प्रातिपदिकानुरोधेन प्रातिपदिकार्थद्रव्यलक्षिततदवयवसंख्यावाचित्वलक्षणन्यायकल्पनार्था युक्तत्वात्कर्मबहुत्वरूपानेकबहुवचनार्थसमुदायैकदेशत्वाच्च बहुत्वस्य समवेतकर्मत्वप्रकाशनार्थं प्रयोज्यत्वेनावगतस्य बहुवचनस्यार्थैकदेशबहुत्वानुरोधेनोत्कर्षायोगान्मन्त्रद्वयस्य प्रकरणाम्नानसाम्याद्विकल्प इति सिद्धान्ते वक्ष्यमाणे पश्चाच्छ्रुतत्वेन बहुवचनस्य प्रातिपदिकं प्रति गुणत्वोक्तेर्यूपशब्दं पश्चाच्छ्रुतत्वेन वाजपेयशब्दं प्रति गुणत्वमुपचर्येत इति तत्सूत्रैकदेशोपन्यासः । युपशब्दस्योर्द्धपात्रे गौणत्वाभ्युपगमाल्लक्षणोक्त्या गौणत्वं विवक्षितम् । तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे *तस्मादिति* साक्षाद्वाजपेयसम्बन्धिनि सप्तदशारत्नित्वविधौ साक्षात्सम्बन्धिना ऽपि षोडशिपात्रस्य सामान्यतो दैर्घ्यप्राप्तिमात्रेण विधेयसप्तदशारत्नित्वविषयताया निष्प्रमाणकत्वेनावधारणाशक्तेर्यूपशब्दस्य गौणवृत्त्या षोडशिपात्रसमर्पणार्थं साक्षाद्वाजपेयसम्बन्धिनिर्देशकत्वाभ्युपगमप्रसङ्गात्परपदसामानाधिक-

रण्याभावेन च गौणवृत्त्ययोगाद्यूपस्यैव साक्षाद्वाजपेयसम्बन्धित्वेन निर्देशापत्तेः तस्य च साक्षाद्वाजपेयसम्बन्धित्वाभावेन साक्षाद्वाजपेयसम्बन्धिनि सप्तदशारत्नित्वविध्यानर्थक्यप्रसङ्गाद्वाजपेयाङ्गभूतपशुयागसम्बन्धिनि यूपे सप्तदशारत्नित्वविधिरित्येवं सूत्रव्याख्यार्थमेवमित्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * इतीति * न चोदूर्ध्वपात्रशब्दसमभिव्याहृतो यूपशब्दः प्रतीयत इत्यर्थः * श्लोकं व्याचष्टे*योहीति* अगत्यभावो त्त्वर्थेनास्मत्पक्षे त्वित्यादिना वाजपेय एवेत्यादिभाष्यं व्याख्यातम् । आनन्तर्यादिति पूर्वपक्षहेतोर्द्वेधा व्याख्यासूचनायानन्तर्यषष्ठीश्रुती एकहेलयानुभाषते*यत्त्विति* नैरन्तर्यं तावद्वाजपेयशब्दस्य मध्यपाठात्सप्तदशारत्निशब्दवद्यूपशब्देनापि तुल्यमित्यादि व्याख्याशयेनानुभाषणे परिहरति * तदिति * साक्षात्सम्बन्धिनि षष्ठीश्रुतेरिति द्वितीयव्याख्याशयेनानन्तर्याच्छ्रुतेरित्यनुभाषणपक्षे वाजपेयान्वयस्यानुवाद्यत्वान्न साक्षात्वादर इति परिहरति * अतश्चेति * यूपस्य सप्तदशारत्नित्वविधौ वाजपेयान्वयाननुवादमाशङ्क्यानन्तर्यबलादेव विवक्षितस्याप्यन्वयस्यावगमो ऽतश्चेत्यनेनोक्तः । ननु दीक्षाः सोमस्येत्यादिवत्प्रकरणप्राप्तस्यापि प्रधानान्वयस्य परिसंख्यार्थत्वेनापि विधिसम्भवे ऽनुवादत्वाभ्युपगमो न युक्त इत्याशङ्क्याह * अस्ति त्विति * बहुव्रीह्यपेक्षितस्यान्यपदार्थस्य वाजपेयशब्देन समर्पणाशक्तेर्यूपशब्देनैव तत्समर्प्यस्यावगमाद्यूपस्य च वाजपेयान्वयाभावात्सप्तदशारत्नित्वस्य वाजपेयान्वयपक्षत्यागेन यूपान्वयपक्षो ऽवलम्बित इत्यर्थः । सप्तदशारत्नित्वस्य च वाजपेयेन सह साक्षाद्वान्वयः स्यात्सम्बन्धिमात्रद्वारा यूपद्वारा वा सर्वथा न सम्भवतीत्याह* किं चेति* श्लोकं व्याचष्टे *सा-
२ क्षात्तावदिति* यूपस्य वाजपेयाङ्गत्वाभावे शक्ष्यति च स पशुयूपं विशेष्टुमिति भाष्ये वाजपेयस्य यूपविशेषणोक्तिर्न युज्येतेत्याशङ्क्य पारम्पर्यान्वयाविशेषणत्वं व्याख्येयमित्याह * तस्मादिति * स्वरूपे कार्ये चोपयोगिनो ऽङ्गत्वावसायाद्यूपस्य च प्रकृतौ विज्ञातोत्पत्तिप्रकारत्वेन स्वरूपोपयोग्यङ्गानपेक्षणात्कार्यस्यापि पशुनियोजनस्य पशुयागस्य चातिदेशादेवज्ञातोपायपरिमाणत्वेन तदुपयोगिनो ऽप्यङ्गस्यानपेक्षणात्सप्तदशारत्नित्वस्य वाजपेयापूर्वोपयोगित्वोक्तौ वाजपेयविशिष्टस्य यूपस्योद्देश्यताङ्गीकार्येति भाष्याशयः । विशिष्टानुवाददोषापत्तेर्भाष्योक्तदोषापरितोषात्स्वमतेनाधिकारलक्षणप्रकरणप्राप्तवाजपेयान्वयानुवादमाह * अधिकारेति * अनङ्गगतस्यापि च साप्तदश्यस्योपकारित्वितत्वमात्रेण वाजपेयोपकारित्वो-

पपत्तेः कथं भावात्मकमपि प्रकरणं न विरुध्यत इत्याह * वक्ष्यति हीति *

अभिक्रमणादीनां प्रयाजमात्राङ्गताधिकरणम् ॥ १० ॥

कर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ १९ ॥

आनर्थक्यापत्त्या श्रुतक्रियान्वयायोगेन तदङ्गावतारे स्थिते तद्विशेषचिन्तात्वेनोत्तराधिकरणद्वयस्यानन्तरसङ्गतौ स्पष्टायामभिक्रमणोपव्यानयोस्तदङ्गावतारे सति संस्कारत्वापत्तेः सम्मार्गाख्यसंस्कारचिन्तानन्तरमेव चिन्ता कार्या न साप्तदश्यगुणाचिन्तानन्तरमित्याशङ्क्याह * एवमिति * क्रियायाः साक्षात्क्रियान्वयायोगाद् गुणवक्रियासाधनद्रव्यद्वारा क्रियान्वयेनार्थात् द्रव्यसंस्कारत्वावगतेर्गुणाचिन्तानन्तरं चिन्ता युक्तेत्याशयः । ननु धातुसम्बन्धाधिकारणमुल्श्रुतिवशादभिक्रमणस्य क्रियान्तरान्वयावगमे ऽप्यारादुपकारित्वे ऽप्यन्वयाविरोधात्कथं संस्कारत्वावगतिरित्याशङ्क्याह * तत्रेति * आभीक्ष्ण्ये णमुल्चेति स्मृतेर्वीप्सार्थस्यावृत्तिरूपस्याभीक्ष्ण्यस्य णमुलोपादानादारादुपकारित्वे च तन्त्रत्वादावृत्त्यनुपपत्तेः संस्कारस्य तु कार्ययोग्यताधानार्थत्वात्प्रतिकार्यमावृत्त्युपपत्तेः संस्कारत्वावगतिरित्याशयः । प्रयाजविधायिसमिदादिवाक्येभ्यो ऽभिक्रमवाक्यस्यान्यत्वात्प्रयाजवाक्ये श्रूयतइति भाष्यमयुक्तमित्याशङ्क्यावान्तरप्रकरणाशयत्वं वाक्योक्तेः सूचयितुमाह * परश्चेति* तत्रेति सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * विस्पष्टजुहोतिसम्बन्धश्रुतेः पूर्वपक्षवचनव्यक्त्ययोगात्सन्देहायोगमाशङ्क्याह * सम्बन्धेति * यथा कथं पुनररुणयेति भाष्येण विस्पष्टक्रयसम्बन्धावगमेनारुणाधिकरणसन्देहमाक्षिप्येह गुणमरुणिमानमित्यादिभाष्येण शब्दवस्तुविसम्वादात्परिहारो ऽभिहितस्तथाभिक्रमणस्यापि णमुल्श्रुत्या क्रियान्तरसाधनत्वावगमादमूर्त्तत्वाच्च वस्तुस्वरूपालोचनेनासाधनत्वावगमात्सन्देहाक्षेपस्य परिहारो वाच्य इत्यर्थः । एतदेव विवृणोति * कर्मणा इति * पौनरुक्त्यात्तर्हि नेदमधिकरणमारभ्यमित्याशङ्क्याव्ययकृतो भावे भवन्तीति अव्ययत्वाण्णमुलो ऽभावमात्रवाचित्वस्मृतेरेकहायनीवत्समानाधिकरणद्रव्यानुपादानाद् द्रव्यविषयानियमे चोपपत्तिभूतस्य साध्यक्रियासम्बन्धस्य णमुल्कसमानकर्तृकपूर्वकालत्वान्यथा ऽनुपपत्तिसाध्यत्वेन कर्तृभूत-

द्रव्यान्वयात्प्रागवगतेर्द्रव्यनियमोपपत्तित्वायोगादपरिच्छेदकत्वेन च क्रियाया गुणवत्क्रियासाधनद्रव्योपादानानौपयिकत्वादध्वर्य्वाख्यस्य च द्रव्यस्येह द्वारत्वेनाभिमतस्यानेकक्रियासाधारण्येनैकहायनीवद्व्यवस्थितक्रियाद्वारत्वायोगाच्चतुर्द्धा वैषम्यमाह * अनेन चेति* कर्मणः कर्मणा सह साध्यसाधनत्वलक्षणान्वयायोगादभिक्रामं जुहोतीति वाक्यस्य विभागरूपो भेदः स्यादित्येवं पूर्वपक्ष-

७४८।४ सूत्रावयवव्याख्यार्थं किं तावदिति भाष्यं व्याचष्टे * किं तावदिति * कर्मैव विचार्यतइत्युपक्रमात्सर्वार्थमभिक्रमणाख्यं कर्मेति प्रतिज्ञायां पूरितायां जुहोत्यन्वयाद्धोममात्रार्थत्वप्रतीतेः कुतः सर्वार्थतेति पृष्टे कर्मणोऽभिक्रमणस्यामूर्त्तत्वाद्धोमाख्यं कर्मसाधनत्वं न प्रतीयतइति कर्मसाध्यमस्येति बहुव्रीहिणोक्ता जुहोत्यन्वयस्तर्हि कथमित्याशङ्क्य जुहोतिसम्बन्धं परित्यज्याभिक्रमणं विधीयते इत्युक्तम् । श्लोकं व्याचष्टे * न तावदिति * नन्वित्याशङ्काभाष्यं येनैव हेतुना क्रीणातिना न सम्बध्यत इत्यादि नास्ति वाक्यभेद इत्यन्तारुणाधिकरणशङ्काभाष्यवदानर्थक्यपरिजिहीर्षयैकवाक्यतापादनार्थत्वेन व्याचष्टे * नन्विति * अन्यत्र क्रियान्वयायोगे ऽपि कर्तृत्वेनावगतस्याध्वर्य्वादेः कर्तृत्वशक्तिजननार्थं संस्कारपेक्षायां देशान्तरस्थकार्थप्रत्यासत्तिजननेनाभिक्रमणस्य कर्तृशक्तिजनकतया कर्त्तारं प्रति संस्काररूपगुणत्वेनान्वयः सम्भवतीत्येवं परिहारार्थत्वेन कर्तृगुण इति सूत्रावयवव्याख्यार्थमुच्यत इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * परिहारश्चेति * जुहोत्यन्वयित्वेनावक्षिप्तकर्त्रन्वयाविरोधं नन्विति भाष्यावयवेनाशङ्क्य जुहोतीत्येष समानकर्तृवाचिणमुलुक्तत्वात्कर्तृभूतपुरुषान्वयित्वेनावगतमप्यभिक्रमणप्रयत्नमाख्याते क्रियाप्राधान्यात्तदङ्गतयैव विधातुं शक्नोति न गुणभूतपुरुषाङ्गतयेति परिहारार्थं नैतदिति भाष्यावयवं व्याख्यातुमाख्यातइत्युक्तम् । अन्यतोऽवगतकर्तृत्वस्य पुरुषस्य प्रयोजनत्वात्प्राधान्यभाक्त्वेनाङ्गान्वययोग्यत्वे ऽपि विधायकाख्यातत्यागात्तदङ्गतयाभिक्रमणस्य विधिर्न सम्भवतीति नन्वन्यत्रापीति भाष्यावयवेनाशङ्क्य प्रकरणावगतदर्शपूर्णमासाङ्गभावस्याभिक्रमणस्य कथं दर्शपूर्णमासयोरुपकर्त्तव्यमित्यपेक्षायां यथा शक्नुयादित्युपबन्धेन प्रत्यासत्त्याख्यकर्तृसंस्कारजनकस्य प्रयोगवचनाद्विधिर्भविष्यतीति परिहारार्थं चैष इति भाष्यावयवं व्याख्यातुमन्यत्र त्वित्युक्तम् ॥

साकाङ्क्षं त्वेकवाक्यं स्यादसमाप्तं हि पूर्वेण॥२०॥

सिद्धान्तसूत्रव्याख्यार्थं नैतादित्यादि प्रयाजेष्वेवाभिक्रमणं निविशत इत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * सर्वथा तावदिति * पूर्वपक्षहेतोरनुभाषणपूर्वं परिहारार्थं नन्वित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * शक्नोतीति * आख्याताक्षिप्तस्य कर्त्तुर्गुणभूतत्वात्कथं संस्कारान्वय इत्याशङ्क्याह*अरुणत्ववदेव चेति * कर्त्तुः श्रुत्या होमं प्रत्यङ्गत्वे ऽभिक्रमणं च प्रति प्राधान्ये सति वैरूप्यं स्याद्यथात्वारुण्यस्य श्रुत्यनुगृहीताद्वाक्यादेकहायन्यन्वयो नैकहायन्या गुणत्वे ऽपि वैरूप्यदोषमापादयति तथाभिक्रमणस्याप्यर्थाल्लिङ्गात्कर्त्रन्वयो होमं प्रति कर्त्तुरुपसर्जनत्वे ऽपि न वैरूप्यदोषमापादयतीत्यर्थः । आरुण्यस्यैकहायन्यन्वयो द्वारमात्रत्वाच्छ्रौतक्रियाङ्गत्वाविरोधी अभिक्रमणस्य तु कर्तृसंस्कारत्वे तदङ्गत्वाभ्युपगमाद्धोमाङ्गत्वं विरुध्येतेत्याशङ्क्य संस्कारस्य योग्यताधानार्थत्वेन कार्यान्वितमेव संस्कार्यान्वितमेव संस्कार्यं प्रत्यङ्गत्वावसायात्कार्यमपि प्रत्यङ्गतास्त्येवेति परिहारसूचनार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * एवं चेति * पूर्वपक्षस्याति तुच्छत्वेन भाष्योक्तविचारापरितोषात्स्वयं जुहोत्येकवाक्यतामभ्युपगम्यैवेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षालक्षणत्वात्प्रकरणस्याङ्गानां चाकरणत्वेनेतिकर्त्तव्यतानाकाङ्क्षत्वात्प्रयाजादीनामवान्तरप्रकरणाऽनुपपत्तेर्महाप्रकरणेनाभिक्रमणस्य सर्वार्थत्वं पूर्वपक्षयित्वाङ्गानामपि करणानुग्रहभावनायां करणत्वादितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षोपपत्तेरवान्तरप्रकरणसम्भवात्तस्य च महाप्रकरणाद् बलीयस्ताया बलाबलाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वादवान्तरप्रकरणेन प्रयाजमात्रार्थत्वसिद्धान्तो ऽस्मिन्नधिकरणे वर्ण्यत इत्याह * यदा त्विति * यदैतं पूर्वपक्षकरणं तदा कर्तृगुणत्वेनाभिक्रमणे जुहोत्युक्तकर्मान्वयिनि प्रयाजकर्मणो ऽवान्तरप्रकरणाकाङ्क्षं त्विति प्रयाजचोदनातः प्रसूता या कथंभावाकाङ्क्षा तन्निमित्तो यो ऽभिक्रमणस्य प्रयाजैः सहाङ्गाङ्गिसम्बन्धस्तद्द्वारा यदभिक्रमणवाक्यस्य प्रयाजवाक्यैकवाक्यरूपमवान्तरप्रकरणं तदेव सिद्धान्तो ऽभिधीयते इत्येवं सूत्रद्वयं व्याख्येयमित्यर्थः । नन्ववान्तरप्रकरणरूपवाक्यैकवाक्यत्वविवक्षयैकवाक्यत्वोक्तौ स्वार्थसमाप्तस्यैव वाक्यस्य वाक्यान्तरान्वयाभ्युपगमादसमाप्त्युक्तिर्न युज्येतेत्याशङ्क्याह * यद्यपीति * प्रयाजस्वरूपविधिमात्रेण प्रयाजावान्तरप्रकरणासमाप्तावपि जौहवचतुर्गृहीतादिप्रयाजगुणविधिना समाप्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य गुणविधिनेत्युक्तम् । कथं समाप्तिरवसीयत इत्याशङ्क्याह * येनेति * यस्मादभिक्रमणादूर्ध्वं प्रयाजशेषाभिघारणाख्यः प्रयाजा-

नां गुणो ऽभिधास्यते तस्मात्प्रयाजानां प्रकरणमद्याप्यवसीयत इत्यर्थः।
॥ उपवीतस्य प्राकरणिकाङ्गताधिकरणम् ॥ ११ ॥

सन्दिग्धे तु व्यवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥२१॥

नन्वाभिक्रमणस्य णमुलश्रुत्युक्तक्रियान्तराङ्गत्वोपजीवनेन पूर्वोत्तरपक्षविचारात् श्रुतिपादे सङ्गतिर्युक्ताउपव्यानस्य तु वैयग्र्यापादकशीतवारणसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गात्कर्तृसंस्कारत्वावगतेः सामान्यसम्बन्धापेक्षायां च प्रकरणात्प्रकृतकर्माङ्गत्वावगतेः क्वचिदंशश्रुतिव्यापाराभावान्न श्रुतिपादे सङ्गतिरित्याशङ्क्य प्रासाङ्गिकत्वेन सङ्गतिमाह * सिद्ध इति * कर्मणामपि कर्तृसंस्कारद्वारा कर्मान्वये सिद्धे प्रसङ्गात्किमवान्तरप्रकरणेनोपव्यानस्य सामिधेन्यनुवचनमात्रे विनियोगो महाप्रकरणाद्वा कृत्स्ने दर्शपूर्णमासप्रकरणइति भाष्यमते सङ्गतिः। वार्त्तिकमते त्ववान्तरप्रकरणात्कर्मणामभिक्रमणादीनामङ्गभूतप्रयाजादिकर्मान्वये किं सामिधेन्यनुवचनावान्तरप्रकरणमुपव्याने ऽनुवर्त्तते न वेति सङ्गतिरित्यर्थः। सामिधेन्यादीनामुदाहरणत्वशङ्काभाष्यस्थयज्ञोपवीतशब्दाच्च तस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीताध्यापयेद्यजेत याजयेदिति काठकशाखाविहितकर्माङ्गभूतनवसूत्रातन्तुकयज्ञोपवीतशङ्कोपवीतोक्त्या निरस्ता । भाष्ये तु सर्वधर्मत्वशङ्कानिरासाय प्रकृतयज्ञाङ्गत्वोक्त्यर्थो यज्ञशब्दः । अस्मिन्ननुवाके सामिधेन्यो ऽस्मिन्निविदइत्यादिविभागोक्तेः प्रयोजनमाह * तत्रेति * सामिधेनीप्रकरणे वर्त्तमानस्योपवीतमाम्नातान्निवृत्ते वा तत्प्रकरणे इति न ज्ञायत इत्येवं सौत्रे सन्दिग्धशब्दे व्याख्याते सामिधेनीनामवान्तरप्रकरणस्याभावादनुवृत्त्यनुवृत्तिसन्देहो न युक्त इत्याशङ्कार्थे नन्वितिभाष्यं पूर्वाधिकरणे भाष्यकृतावान्तरप्रकरणाव्युत्पादनादेवान्तरप्रकरणभावाशयत्वेन तावद्व्याचष्टे * नन्विति* महाप्रकरणेनाङ्गतया सामिधेन्यादीनां ग्रहणात्करणत्वाभावेनेति कर्त्तव्यताकाङ्क्षालक्षणं प्रकरणं न सम्भवतीत्याशयः। स्वमते तु पूर्वाधिकरणएवावान्तरप्रकरणव्युत्पादनात्प्रयाजादिष्वदृष्टार्थेष्वङ्गेष्ववान्तरप्रकरणसद्भावे ऽपि सामिधेनीनां दृष्टार्थत्वेनेति कर्त्तव्यतानाकाङ्क्षत्वान्नावान्तरप्रकरणमस्तीत्येवमाशयत्वेन व्याचष्टे *अथ वेति* अस्मिन्पक्षे परस्य द्रव्यस्य प्रकृष्टत्वकरणमतिशयाधानम्परप्रकरणशब्देन विवक्षितम् । सत्यमिति परिहारभाष्यं अवान्तरप्रकरणव्युत्पादनाशयत्वेन तावद्व्याचष्टे * नैतदिति * महाप्रकरणावगत प्रधानभावनाङ्गत्वोपपादकत्वात्प्रधानानुग्रहकरणस्य न महाप्रकरणावगतेनाङ्गत्वेन कथं भावः प्रतिबध्यत इत्यर्थः। नन्वङ्गभावनानाम-

ङ्गान्वये प्राधान्यापत्तेः प्रधानभावनान्वयो विरुध्येतेत्याशङ्क्याह * यथैवेति * यथाङ्गवाक्यानामवान्तरवाक्यार्थापेक्षया परिपूर्णस्वार्थानामपि महावाक्यार्थापेक्षया साकाङ्क्षत्वात्प्रधानवाक्यैकवाक्यत्वं तस्यामपि चावस्थायां स्वार्थे परिपूर्णत्वमात्मीयरूपं न विरुध्यते तथाङ्गभावनानां स्वाङ्गानि प्रति प्राधान्ये ऽपि प्रधानभावनां प्रत्यङ्गत्वन्तस्यामपि चावस्थायां स्वाङ्गानि प्रति प्राधान्यमविरुद्धमित्याशयः। पूर्वाधिकरणएवावान्तरप्रकरणव्युत्पादने तु यद्यपि परस्य द्रव्यस्य प्रकृष्टत्वकरणे ऽतिशयाधाने सामिधेन्यः श्रूयन्ते तथापि तासामवान्तरप्रकरणमस्तीत्येवं भाष्यं व्याख्येयमिति सूचयितुमाह * संस्कारो ऽपीति* नन्वदृष्टार्थस्य प्रोक्षणादिसंस्कारस्यावान्तरस्यावान्तर प्रकरणसद्भावे ऽपि सामिधेनीनां दृष्टार्थत्वेनेतिकर्त्तव्यतानाकाङ्क्षत्वात्तन्न स्यादित्याशङ्क्य तास्वपि नियमादृष्टांशसिद्धये इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षणादस्त्येवावान्तरप्रकरणमित्याह * दृष्टार्थेष्वपीति * किं च केवलदृष्टार्थेष्वपि दृष्टार्थेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षणात्तदस्त्येवेत्याह * दृष्टे ऽपि चेति* अतः संस्काररूपाणामप्यङ्गानामवान्तरप्रकरणमस्तीत्युपसंहरति *तस्मादिति * नन्वेवमपि दृष्टार्थयैवेतिकर्त्तव्यतया सामिधेन्यनुवचनस्य नैराकाङ्क्ष्यसिद्धेर्वासोविन्यासविशेषरूपोपव्यानात्मिकायाश्चेतिकर्त्तव्यतायाः शीतवातादिवारणात्मकदृष्टार्थत्वमात्रेणापर्यवसानाददृष्टार्थत्वावगतेस्तदाकाङ्क्षा न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * अतश्चेति * विवक्षादिक्रमेणोपजनितो यो वर्णग्रहणसामर्थ्यकरणरूपः श्रोत्रसंस्कारस्तदनुगृहीतेनेत्यर्थः। तस्माददृष्टार्थोपव्यानादीतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाप्यस्तीत्युपसंहरति * तस्मादिति * सामिधेनीनामवान्तरप्रकरणसद्भावे वासोविन्यासरूपस्योपव्यानस्य तदङ्गत्वसम्भवेन प्रकरणविच्छेदकत्वायोगात्प्रकरणनिवृत्तिरूपसिद्धान्तशङ्कानुपपत्त्या॥सन्देहाक्षेपार्थे कथं पुनरिति भाष्यमवान्तरप्रकरणनिवृत्त्यनिश्चयेनावान्तरप्रकरणविरोधानिश्चयान्महाप्रकरणेन दर्शपूर्णमासार्थत्वसिद्धान्तसिद्धेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * एवं तर्हीति * सन्दिग्धे ऽपि बलवद्विरोधे दुर्बलस्य विनियोक्तृत्वं न सम्भवतीत्याशयः। सामिधेनीप्रकरणविच्छेदकोक्त्यर्थे निवित्पदानीतिभाष्यं व्याचष्टे * उच्यते इति * एवं सत्यवान्तरप्रकरणानुवृत्तिरूपपूर्वपक्षशङ्कानुपपत्तेः सन्देहो न सम्भवतीत्याक्षेपार्थे यदीति भाष्यं व्याचष्टे * एवं तर्हीति * निविद्भिर्विच्छिन्नस्यापि सामिधेनीप्रकरणस्य काम्यैः सामिधेनीकल्पैरुज्जीवनसम्भवासम्भवसन्देहादनुवृत्त्यननुवृत्तिसन्देहोपपादनार्थे परस्तादितिभाष्यं व्याचष्टे * नैत-

दिति * किन्तावदित्यादि पूर्वपक्षभाष्यं तात्पर्यतोऽव्याचष्टे * किन्तावदिति * निविद्भ्यः प्राक्पश्चाच्च सामिधेनीनाङ्कीर्त्तनात्काम्यसामिधेनीकल्पपर्यन्तं सामिधेनीप्रकरणानुवृत्तावप्युपव्यानपर्यन्तं कथमनुवृत्त्यवगतिरित्याशङ्क्य तिष्ठन्नन्वाहान्तर्वेद्यन्यः पादो भवति बहिर्वेद्यन्योऽथान्वाहेत्युपव्यानात्पश्चादपि सामिधेनानुवचनाङ्कीर्त्तनात् देवा वै सामिधेनीरनूच्य यज्ञं नान्वपश्यन्निति च स्रौवाघाराविध्युपक्रमे सामिधेन्यनुवचनोपसंहारादुपव्याने ऽपि सामिधेनीप्रकरणानुवृत्तिः स्थितोक्त्या सूचिता । निविदामव्यव्यवधायकत्वार्थे सन्देहसमर्थनोपसंहारभाष्यानुसारात्परप्रकरणे पाठमुक्त्वा पदोत्तरत्वेनोत्तरसूत्रं व्याख्यातुमथ वेत्युक्तम् । सामिधेनीवन्निविदामपि अग्निसामिन्धनप्रकाशनार्थत्वे ऽपि सामिधेनीनामग्निसमिन्धनार्थेध्मकाष्ठप्रक्षेपप्रकाशनार्थत्वान्निविदामिध्मप्रक्षेपफलाग्निसमिन्धनानिष्पत्ति प्रकाशनार्थत्वादगन्मस्वः संज्योतिषा भूमेति दर्शपूर्णमासफलनिष्पत्तिप्रकाशनार्थस्य मन्त्रस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्ववत्सामिधेनीप्रकाश्येध्मप्रक्षेपफलनिष्पत्तिप्रकाशनार्थत्वान्निविदां सामिधेन्यङ्गता युक्तेत्याशयः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * यथेपि * पूर्वपक्षमुपसंहरति * इतीति * सिद्धान्तमाह *इति प्राप्त इति * सौत्रवाक्यभेदशब्दोक्तेऽवान्तरप्रकरणरूपवाक्यैकवाक्यत्वाभावे ब्रूम इत्यनेनार्थाद्व्याख्याते तदुपपत्तित्वेन व्यवायोक्तिव्याख्यार्थं विच्छिन्नेत्युक्त्वा काम्यैः सामिधेनीकल्पैः सामिधेनीप्रकरणोज्जीवनान्न निविदां विच्छेदकत्वं भवतीत्याशङ्क्य न हीत्युक्तम् । न हीत्येतावतो निषेधार्थत्वाद्धि शब्दस्यापौनरुक्त्यम् । निविदामपि सामधेन्यङ्गत्वात्कथं तत्प्रकरणविच्छेदकतेत्याशङ्क्य सामिधेनीभिरसम्बद्धेन ग्रन्थेनेति भाष्यावयवसूचितं निविदामनङ्गत्वमुपपादयितुमाह * तावद्धीति * नन्विद्ध इति भूतनिष्ठया सामिधेनीप्रकाश्येध्मप्रक्षेपफलाग्निसमिन्धननिष्पत्तिप्रकाशनादगन्मस्वरित्यादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्ववन्निविदां सामिधेन्यङ्गत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * तत्रेति * दर्शपूर्णमासादिफलस्यादृष्टद्वारसाध्यत्वेन श्रद्धापेक्षत्वाच्छ्रद्धाजननात्फलनिष्पत्तिप्रकाशनस्याङ्गत्वं युक्तम् । इध्मप्रक्षेपफलस्यात्वग्नेः समिद्धत्वस्य दृष्टद्वारसाध्यत्वेन श्रद्धानपेक्षत्वात्फलनिष्पत्तिप्रकाशनस्याङ्गत्वं न युक्तमित्याशयः । सामिधेनीनामपि निवित्प्रकाश्याग्निसमिन्धनसाधनेध्मप्रक्षेपप्रकाशनार्थत्वान्निविदङ्गता कल्पयितुं शक्येत्याह * अथेति * पूर्वार्द्धं व्याख्यामुपसंहरति * तेनेति * उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमाह * कस्यास्त्विति * एकविंशतिमनुब्रूयात्तत्प्रतिष्ठाकाम-

स्येत्यादिषष्ठीश्रुत्या काम्यकल्पानां पुरुषार्थत्वावगतेः प्रकरणेनाग्रहणात्तदुज्जीवनं न सम्भवतीत्याशयः । नन्वेवं सति काम्यकल्पेनैव प्रकरणविच्छेदसम्भवान्निविद्भिर्विच्छेदोक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्याह * यदि पुनरिति * नन्वनङ्गत्वे ऽपि निविदां परप्रकरणपाठसम्भवान्न प्रकरणविच्छेदकतास्तीत्याशङ्क्याह * अथापीति * काम्यकल्पानामङ्गत्वाभावेन प्रकरणानुवृत्तिप्रमाणाभावान्न तद्बलेन परप्रकरणपाठकल्पना युक्तेत्याशयः । एवं च निविदामङ्गत्वस्य परप्रकरणपाठस्य वा कल्पयितुमशक्यत्वादवान्तरप्रकरणविच्छेदकत्वासिद्धेर्महाप्रकरणेनोपवीतस्य कृत्स्नदर्शपूर्णमासार्थता युक्तेति सूत्रार्थमुपसंहरति *नत्विति* ननु दध्नेन्द्रियकामाधिकरणन्यायेनैकविंशत्यादेर्गुणात्फलावगतेर्निराश्रयस्य च गुणस्य फलान्वयानुपपत्तेः विच्छिन्ने च प्रकरणे तेनापादानाद्वाक्येन त्वाश्रयदाने गुणफलाश्रयाश्रयिसम्बन्धद्वयकरणात् वाक्यभेदापत्तेर्भावनान्तरत्वाद्वा वाक्यभेदपरिहारे रेवतीवारवन्तीयादिष्वपि वाक्येनाश्रयदानाद् गुणफलान्वयोपपत्तेः स्थितसिद्धान्तहानिप्रसङ्गात्प्रकरणेनाश्रयलाभार्थं विच्छिन्नस्या ऽपि प्रकरणस्य काम्यकल्पैरुज्जीवनावगतेरुपवीतस्या ऽपि सामिधेन्यङ्गत्वप्रसङ्गाद् दुर्घटः सिद्धान्त इत्याशङ्क्ते * ननु चेति * प्रकृताश्रयालाभात्कर्मण एवात्र फलं न- ७५२।४
गुणादिति परिहरति * उच्यते इति * श्लोकं व्याचष्टे * नैवेति * ननु कर्मान्तरत्वे संख्येया ऽनुपादानात्संख्यामात्र विशिष्टानुवचन विधिरपरिपूर्णः स्यादित्याशङ्क्यातिदेशात्संख्येय साम्यमह * कथमिति * ननु कर्मान्तरत्वे ऽपि काम्येनैव सामिधेन्यनुवचनेन प्रसङ्गात् क्रत्वर्थसामिधेन्यनुवचनकार्याग्निसमिन्धनप्रकाशनसिद्धेर्गुणकामतुल्या ऽनुष्ठानावगमात्कर्मान्तरत्वोक्तिः किमर्थेत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * अनुष्ठानाविशेषे ऽपि प्रकृताश्रयालाभाद् गुण फलान्वया ऽनुपपत्तेः कर्मान्तरविधिं विना वाक्यानर्थक्यप्रसङ्गात्कर्मान्तरतोक्तेत्याशयः । ननु कर्मान्तरत्वे पृथक्प्रयोगापत्तेस्तेन प्रसङ्गात् क्रत्वर्थसामिधेन्यनुवचनकार्यासम्भवात्कर्मान्तरत्वयोरनुष्ठानविशेषो ऽस्त्येवेत्याशङ्क्ते * नन्विति * प्रकृतानुपयोगित्वादेव तावन्नेयं शङ्का युक्तेत्याह * न तावदिति* न च कर्मान्तरत्वे ऽपि पृथक्प्रयोगापत्तिरित्याह * न चेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * यस्य नमः प्रवक्त्रइत्यादि निगदस्य पश्चात्सामिधेनीवचने क्रियमाणे पश्चाद्वचनवाच्यैकविंशतिमनुब्रूयादित्ययमनुशब्दः प्रयुज्यते तस्य निगदरूपस्यान्यप्रयुक्तत्वेन पृथक्प्रयोगे सति साम-

धेनीभिरलाभादनुवचनत्वाविघातापत्तेर्न पृथक्प्रयोगो युक्त इति भावे शानचमङ्गीकृत्य व्याख्येयं पृथक्प्रयोगेऽपि सामिधेन्यङ्गत्वान्निगदो लप्स्यत इत्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * यो हीति * जातवेदो रमया पशून्मयीति लिङ्गान्निगदस्याप्यग्निप्रकाशनार्थत्वावगतेर्न सामिधेन्यङ्गतेत्याशयः । अग्नये समिध्यमानायानुब्रू-
७५३।४ हीति प्रैषपश्चाद्भावनिमित्तो ऽनुशब्दो भविष्यतीत्याशङ्क्य पृथक्प्रयोगे क्रत्वर्थाग्निसामिन्धनप्रैषप्राप्तेरनाशङ्क्यत्वान्निगदानन्तर्यनिमित्ततानुशब्दस्याशङ्क्येत सा च स्वातन्त्र्ये सति न सम्भवतीति परिहारार्थं तदनन्तरत्वेन चेत्युक्तम् । पृथक्प्रयोगे च सत्येकविंशत्यादिसंख्यापरिच्छेद्यत्वेनातिदेशप्राप्तानामपि प्रवोवाजा अभिद्यव इत्याद्यानामृचामग्निसमिन्धनप्रकाशकत्वेन सामिधेनीत्वाभावापत्तेरप्रयोगमध्यस्य चाग्नेर्निष्प्रयोजनत्वेनासमिन्धनीयत्वादृचामाग्निसामिन्धनप्रकाशकत्वानुपपत्तेः सामिधेनीनामेकविंशत्यादिसंख्यापरिच्छेद्यतातिदेशप्राप्ता विहन्येतेत्याह * किञ्चेति * श्लोकं व्याचष्टे * एकविंशत्यादिभिस्तावदिति * उत्तरार्द्धव्याख्यार्थं सचेत्युक्तम् । कथं तर्हि कर्मान्तरत्वे ऽप्यन्तः क्रतुप्रयोगसिद्धिरित्याशङ्क्याह * तेनेति * येन कारणेनाग्निसामिन्धनप्रकाशनत्वं विना सामिधेनीत्वं न सम्भवति क्रतुप्रयुक्तत्वं च विनाग्नेः समिन्धनीयत्वं न सम्भवति तेन कारणेनार्थाभिधानकर्म च भविष्यति संयोगस्य तन्निमित्तत्वात्तदर्थे हि विधीयते इति चतुर्थाधिकरणन्यायेनास्याग्निसमिन्धनप्रकाशनार्थासामिधेनीकर्मस्वरूपस्य प्रकृतिभूतक्रत्वर्थसामिधेन्यनुवचनवत्काम्ये सामिधेन्यनुवचने ऽनुप्रयोगवशात्प्रयोगमध्यपात्यग्निसमिन्धनाधीनत्वं कर्मान्तरभूतस्यापि काम्यस्य सामिधेन्यनुवचनस्येत्युक्ते प्रयोगमध्यपात्यग्निसमिन्धनप्रकाशनस्य पञ्चदशसंख्याविच्छिन्नसामिधेनीसाध्यत्वात्कथमेकविंशत्यादिसंख्यावच्छिन्नसामिधेन्यनुवचनेन सिद्धिरित्याशङ्क्य प्राकृतस्य चेत्युक्तम् । उपवीतस्य निविद्व्यवहित क्रत्वर्थसामिधेन्यनङ्गत्वेऽपि काम्यसामिधेन्यङ्गत्वं भविष्यतीत्याशङ्कार्थं ननु सामिधेनीकल्पानामिति भाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * निविद्व्यवधानान्निवृत्तस्य क्रत्वर्थसामिधेनीप्रकरणस्य काम्येषु सामिधेनीकल्पेषु प्रकरणेनाश्रयालाभाद्वाक्येनाश्रयान्वयाभ्युपगमापत्तेस्तत्र च वाक्यभेदप्रसङ्गाद् गुणफलान्वयासम्भवेनाश्रयापेक्षाभावात्तन्निमित्तोज्जीवनानुपपत्तेः । प्रकरणेनाश्रयालाभे ऽपि गुणफलान्वयाभ्युपगमेनाश्रयतया सामिधेनीग्रहणे ऽपि तासां संख्यान्वयित्वमात्रेण ग्राह्यतया कर्त्तव्यत्वेना-

विधानात्संख्यासामिधेन्यन्वयस्य वाक्येनैवाभ्युपगमनीयत्वापत्ते-र्गुणफलान्वये ऽपि प्रकरणानपेक्षणात्सामिधेनीनां प्रकृतत्वाभावात्प्र-करणेनोपवीतग्रहणानुपपत्तेः सामिधेनीवाक्यानन्तर्गतत्वाच्च वा-क्येनोपवीतग्रहणस्यानाशङ्क्यत्वान्न काम्यानामपि सामिधेनीनामुपवी-तमङ्गमिति परिहारार्थं नेति ब्रूम इत्यादि भाष्यं काम्येषु सामिधे-नीकल्पेषु क्रत्वर्थसामिधेनीप्रकरणानुवृत्तावपि काम्यसामिधे-नीप्रकरणेनैवोपवीतग्रहणोपपत्तेर्गुणफलान्वयस्य च विच्छिन्नप्र-कृताश्रयत्वेनानिष्टत्वादुपेक्ष्य स्वयङ्काम्यानां सामिधेनीनां प्राकृताङ्ग-निराकाङ्क्षत्वेन प्रकरणाभावात्सद्भावे ऽपि देवा वै सामिधेनीरनूच्ये-त्यस्याधारार्थवादाङ्गत्वेन सामिधेनीप्रकरणानुवर्त्तकत्वादनुवर्त्त-कान्तरस्य चानाशङ्कनीयत्वात्सन्निधिनोपवीतमङ्गं स्यात्स च प्रक-रणात् दुर्बल इत्येवं परिहारमाह * नैतदिति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वास्वेवेति * अतिदेशलभ्यानामपि प्राकृतानामङ्गानां क्लृप्तोप-कारकत्वेनोपादिष्टेभ्यः प्राग्विकृतिभिर्ग्रहणात्पृषदाज्येनानुयाजान्यज-तीत्यादीनां च प्राकृतानां गुणत्वेनोपदिष्टानामपूर्वाणामप्यङ्गानां स्वाङ्गपरिपूर्णप्राकृताङ्गग्राहिण्या विकृतिभावनयाकृताङ्गग्रहणवे-लायामेव ग्रहणात्तदङ्गानाञ्चानिवृत्ताकाङ्क्षत्वात्प्रकरणेनैव प्राकृताङ्ग-गुणभूताप्राकृताङ्गग्रहणोपपत्तेस्तद्व्यावृत्त्यै यदित्युक्तम् । प्राकृता-ङ्गग्रहणसमकाललक्षणार्थो मध्यशब्दः । अभिषेचनीयसन्निधिपठि-तानां विदेवनादीनां स्थानादभिषेचनीयाङ्गत्वस्य प्रतिभासमानस्य प्र-करणावगतेन राजसूयाङ्गत्वेन बाधो बलाधिकरणे वक्ष्यमाणः काम्य-सामिधेनीसन्निधिनोपवीतस्य काम्यसामिधेन्यङ्गतायाः प्रकरणावग-तेन दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेन बाधासिद्ध्यै दृष्टान्तितः तस्मादिति सिद्धान्तो-पसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

॥ वारणवैकङ्कतादिपात्राणां कृत्स्नयागगुणताधिकरणम् ॥ १२ ॥
॥ मिथो ऽसम्बन्धन्यायो वा ॥

गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वा-स्यात् ॥ २२ ॥

पात्रविचारस्योपवीतचारासङ्गतिमाशङ्क्य वाजपेयाङ्गत्वेनाव-गतस्य सप्तदशारत्नित्वस्य तत्रासम्भवात्तदङ्गपशुयागावतारे ऽभिहिते तेनैव न्यायेनाभिक्रमणोपव्यानयोः कर्माङ्गभूतकर्त्रवतारे सिद्धे किम-भिक्रमणस्य कृत्स्नदर्शपूर्णमासाङ्गत्वात्तदङ्गेषु सर्वत्विक्ष्ववतारः प्र-

योजहोमाङ्गत्वाद्वा तदङ्गभूते ऽध्वर्युमात्रे उपवीतस्य च किं सामि-
धेन्यनुवचनमात्राङ्गत्वात्तदङ्गभूते होतृमात्रे ऽवतारः कृत्स्नदर्शपूर्ण-
मासाङ्गत्वाद्वा तदङ्गभूतेषु सर्वर्त्विक्ष्विति विचारात्पर्यवसितस्या-
नर्थक्यतदङ्गावतारन्यायस्य पवमानेष्टीनामाधानाङ्गत्वे ऽपि यज्ञ-
त्वाभावान्नाधानप्रकरणपठितानां पात्राणान्तास्ववतार इति प्रति
पादनात्स्वमतेनापवादतया सङ्गतिमाह * आनर्थक्यादिति * भाष्य-
मते तु किं पवमानेष्टीनामाधानाङ्गत्वात्पात्राणां तास्ववतारो ऽनङ्ग-
त्वाद्वानवतार इति विचारात्प्रासङ्गिकी सङ्गतिः। वैकंकतेषु नत्वे
तेनेति पर्युदासानुषङ्गशङ्कां निरस्यन्नग्न्याधेय इत्युदाहरणभाष्यं
७५४।२ व्याचष्टे * वारणेति * वारणानि होमव्यतिरिक्तपात्रकार्यार्था
नि वैकंकनानि सर्वपात्रकार्यार्थानीत्यर्थः। प्रकरणेनाधानाङ्गत्वावग-
मात्पवमानेष्टिष्वेव निवेशः सर्वयागेषु वेति सन्देहायोगमाशङ्क्य
यज्ञे ऽवचर्यते ऽनुष्ठीयते ऽनेनेति यज्ञावचरशब्देन यागाङ्गत्वाभिधाना-
त्प्रकरणगम्ययागरूपाधानाङ्गत्वबाधेन सन्देहोपपादनार्थं न चेत्या-
दि भाष्यं व्याचष्टे * यज्ञेति * किमित्यादि पूर्वपक्षभाष्यं व्याच-
ष्टे * आनर्थक्यादिति * एवमित्यादि सिद्धान्तभाष्यं सङ्क्षि-
प्य व्याचष्टे * तथेति * श्लोकं व्याचष्टे * प्रकरणेति * केन
वाक्येनेत्यपेक्षायां वाक्यमुदाहरति*किमितीति*भाष्यस्थस्येति कर-
णस्य येन वाक्येनाग्नेर्भवति तत्किं वाक्यमित्यग्न्यङ्गत्वप्रतिपा-
दकत्वपरामर्शार्थत्वं सूचितम्। पवमानेष्टीनां कैमर्थ्याकाङ्क्षायामा-
हवनीये जुहोतीति क्लृप्तफलाहवनीयसंयोगे तत्कल्प्यफलानामि-
ष्टीनां तादर्थ्यावसायादगारे गावो वास्यन्तामगारे कुसुमानीत्यादिवच्च
प्राधान्ये ऽपि सप्तम्यविरोधाज्जुहोत्यनुत्पत्तित्वेन चेष्टिनिरोधा-
नपेक्षणाद्विश्वजिद्वत्स्वर्गे ऽपि कल्प्यमाने जुहोत्युपलक्षिताद्यागात्स्व-
र्गो यागस्य चाहवनीयेनापरो ऽदृष्टः संस्कार इत्यदृष्टद्वयकल्प-
नापत्तेरग्निसंस्कारकल्पनस्यैवोचितत्वात्पवमानेष्टीनामप्याधानवद्वा-
क्येनाग्न्यङ्गत्वावगतेर्नाधानाङ्गतेत्याशयः। सिद्धान्तभाष्यं दूष-
यति * तत्रेति * आहवनीयप्रयोजनाभिधायिवाक्यान्तराश्रु-
तेरनेनैव वाक्येनाग्निहोत्राद्यङ्गतया ऽऽहवनीयस्य प्रयोजनवत्त्वप्रती-
तेरभ्युपगमनीयत्वादग्निहोत्रादीनां पवमानेष्टीनां च श्रुताश्रुतफ-
लत्ववैषम्ये ऽप्येकेन वाक्येनाहवनीयस्य क्वचिद् गुणत्वे क्व चित्प्रा-
धान्ये ऽभिधीयमाने वैरूप्यापत्तेः सप्तम्याश्च श्रुतिलक्षणावृत्तिविरो-
धापत्तेः पवमानेष्टिवच्च विश्वजिदादीनामश्रुतफलत्वेनाहवनीयाङ्ग-
त्वापत्तेर्नानेनाग्न्यर्थत्वं पवमानेष्टीनां गम्यतइत्याशयः। पवमानेष्टी-

नामपि च प्रकरणावगताधानाङ्गत्वेन फलवत्त्वावसायात्फलवद्-
फलत्वविशेषानुपपत्तेस्तद्दर्शनैकस्य वाक्यस्य गुणप्रधानभूता-
हवनीयोक्तिवैरूप्याभ्युपगमः सप्तम्याश्च श्रुतिलक्षणावैरूप्याभ्यु-
पगमो विश्वजिदादीनां चाहवनीयाङ्गत्वाभ्युपगमो न युक्त इत्याह *
सर्वं चेति * फलवदग्निहोत्रादिकर्मानुरोधेन च निष्पन्नाहवनी-
योपदेशादफलवत्पवमानेष्ट्यादिकर्मानुरोधेन च भाव्याहवनीयसं-
ज्ञाविधानादाहवनीयशब्दप्रवृत्तावप्यस्मिन्पक्षे वैरूप्यं स्यादित्याह *
* निष्पन्नश्चेति * फलवत्कर्मानुरोधेनेत्यकारसदसद्भावाभ्यामावृ-
त्त्योभयत्र योज्यम्।यदाहवनीये जुह्वति यद्गार्हपत्ये हवींषि श्रपयन्ति
यद्दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं पचन्तीत्यनारभ्याधीतेभ्यः कर्माङ्गत्वेनाहव-
नीयादिविधायिभ्यो ऽन्येन पवमानेष्टिप्रकरणाधीतेनानारभ्याधीताह-
वनीयवाक्यसदृशेनाहवनीयाङ्गतया पवमानेष्टिविधिर्भविष्यतीति
परमतेन भाष्यं समाधत्ते * तस्मादिति * नन्वश्रुतप्राकरणिकवा- ७५५।१
क्यकल्पनां विनाप्यनारभ्यवाक्येनाश्रुतहोमासु पवमानेष्टिषु आह-
वनीयमुपदेष्टुमशक्नुवतातिदेशात्प्राप्तेनाहवनीयं प्रापयताङ्गत्वेना-
निष्पन्नाहवनीयप्रापणाशक्तेः साध्यत्वेन प्रापणावगमात्पवमानेष्टी-
नामग्न्यङ्गत्वसिद्धेरतिदेशप्राप्तवाक्यव्यापारोक्त्यर्थत्वेन वाक्यो-
क्त्युपपत्तेर्नाश्रुतवाक्यकल्पना युक्तेत्याशङ्कानिराससूचनार्थः कि-
लशब्दः । उपकारपृष्ठेनातिदेशप्रवृत्तेः पवमानेष्टिष्वनिष्पन्नत्वेना-
धारतया गुणत्वेन प्राप्त्यसम्भवे कार्यलोपात्कृष्णलेष्ववघातवदाह-
वनीयानिष्पत्तावप्याधानजन्यसंस्काररूपेणैकदेशनिष्पन्नत्वादतिदे-
शाभ्युपगमे ऽङ्गत्वस्याप्युपपत्तेः अतिदेशप्राप्तस्य चाहवनीयस्य
साध्यत्वाभ्युपगमे ऽन्योन्यानपेक्षास्वाधानानपेक्षासु चेष्टिष्वातिदेशप्रा
प्तेः तादृशीनामेवाहवनीयाङ्गत्वापत्तेराधानपवमानेष्टिसमुच्चयाभ्युपग-
मविरोधप्रसङ्गादतिदेशप्राप्तस्याहवनीयस्य साध्यत्वानुपपत्तेर्नाश्रुत
प्राकरणिकवाक्यकल्पनां विनाग्न्यङ्गत्वं पवमानेष्टीनां सेत्स्यतीत्या-
शयः । अनारभ्यवाक्यसदृशाश्रुतप्राकरणिकवाक्यकल्पने ऽप्या-
धानाङ्गत्वात्पवमानेष्टीनामाहवनीयोत्पादकत्वाभ्युपगमे ऽगारप्रावा-
रादिवदाहवनीयस्यानिष्पन्नत्वेनाधिकरणतया संस्कार्यत्वायोगा-
त्सप्तमीभङ्गापत्तेः सम्मार्गादिवत्पवमानेष्टीनां कर्मविशेषप्रकरणान-
धीतत्वेन कर्मविशेषयोग्यताधानात्मकसंस्कारार्थत्वायोगात्साधा-
रणयोग्यताधानस्य चाहवनीयस्वरूपोत्पत्तिमात्रात्सिद्धेरुपनयना-
दिवत्सर्वकर्मसाधारणस्य सर्वयोग्यताधानात्मकसंस्कारार्थत्वायोगा-
दग्न्यङ्गत्वासिद्धेर्नाश्रुतकल्पना युक्तेत्येतत्समाधानं दूषयति * वयं

स्त्विति * कथं तर्हि सिद्धान्तसिद्धिरित्याशङ्क्य पूर्वपक्ष्युक्ताधानाङ्गत्वाभ्युपगमेनापि पात्राणां पवमानेष्टिष्वनवतरणमुपपद्यतइत्याह * अन्यथापीति * अन्यथात्वमेव दर्शयति * भवन्तु नामेति * वाक्यगम्ययूपान्वयेन प्रकरणगम्यसाक्षाद्वाजपेयान्वयबाधाद्वाजपेयाङ्गाङ्गयूपद्वारापि च सप्तदशारत्नित्वस्य वाजपेयोपकारत्वं[1] किञ्चिदस्तीत्यर्थः । यज्ञग्रहणं पवमानेष्टिष्ववतारकारणं[2] भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यत्त्विति*एकादशे ऽग्नियोगः सोमकाले तदर्थत्वात्संस्कृतैः कर्मणः परेषु स्वाङ्गस्य तस्मात्सर्वापवर्गे विमोकः स्यादिति सूत्रेणाग्नेः साङ्गप्रधानार्थत्वेनाग्नियोगस्यापि तद्द्वारा साङ्गप्रधानार्थत्वावसायात्साङ्गप्रधानापवर्गे ऽग्निविमोकं पूर्वपक्षयित्वा प्रधानापवर्गे तदर्थत्वादित्यनेन पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो य इति श्रुतेर्यज्ञशब्दस्य च स एष यज्ञः पञ्चविधो ऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोम इति वाक्यालोचनया प्रधानयागवाचित्वावसायादग्नियोगस्य प्रधानयागमात्रार्थत्वावगतेः प्रधानमात्रापवर्गे ऽग्निविमोकसिद्धान्तस्य प्रधानार्थो योगः प्रधानसंयोगेन हि श्रूयते पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेष यज्ञस्तमालभतइति यज्ञप्राप्त्यर्थं युनक्तीति ज्ञायतइति भाष्ये वक्ष्यमाणत्वाद्वार्त्तिककृतापि यज्ञसंयोगार्थवादस्य पञ्चभिर्युनक्तीति गुणवाक्यशेषतयाग्निं युनज्मि शवसा घृतेनेति जुहोतीत्युत्पत्तिवाक्यशेषत्वाभावेन सिद्धान्तदूषणाद्यद्यपि यज्ञसंयोगो भवेत्तथापि यज्ञशब्दो यागमात्रवचनो यागमात्रवचनश्चेदङ्गयागानपि वदतीति वार्त्तिके च यागमात्रवाचित्वोक्तेश्चेच्छब्देनैवानभिमतत्वसूचनात्पवमानेष्टीनां प्राधान्याभावेन प्रधानयागवाचियज्ञशब्दवाच्यत्वाभावमभिप्रेत्य प्रकृतयज्ञाभावाद्दीर्घसोमे सन्तृद्यादितिवत्प्रकरणादुत्कर्षेणानारभ्यवादरूपतां प्रतिपाद्य सर्वेषु दर्शपूर्णमासादिषु प्रधानयागत्वाद्यज्ञशब्दवाच्येषु यज्ञावचरग्रहणं पात्राणि विदधातीत्युक्तम् । अनेन चाधानगुणभूतानां पवमानेष्टीनाम्परार्थत्वेनायज्ञतयाधानसमत्वाद्यज्ञसंयोगेन श्रुतैः पात्रैरसम्बन्धः स्यादित्येवं सूत्रव्याख्या सूचिता । दर्शपूर्णमासादिषु जुह्वादिपात्राणाम्पर्णतादिविधावप्युलूखलादिपात्रेषु वारणवैकङ्कतत्वविध्यविरोधः । यज्ञशब्दस्य प्रधानयागवाचित्वेन पवमानेष्टीनां यज्ञत्वाभावप्रदर्शनार्थमेतत्सूत्रमन्यथा तु पवमानेष्टीनां यज्ञत्वाभावाद्यज्ञसंयोगेन श्रुतानां पात्राणाम्बलवत्प्रमाणविरोधेन प्र-

---

(१) कारित्वोपपत्तेः प्रकरणसंभवेऽत्यन्तबाधायोगाद्रूपे ऽवतरणं कल्पितं पात्रवाक्ये तु पवमानेष्ट्यग्रहणान्न तदवतार इ० २ पु० अधि० ।

(२) अवतारेण कारणमिति २ पु० पा० ।

करणादुत्कर्षणं पूषाद्यनुमन्त्रणन्यायेनैव सेत्स्यतीत्याधिकरणानर्थक्यं स्यादित्याह * तच्चेति* सूत्रस्य तर्हि का गतिरित्याशङ्क्य शङ्कोत्तरत्वेन पूर्वाधिकरणशेषतया सूत्रङ्गमयितव्यमित्याह * सूत्रन्त्विति * शेषतयेत्यध्याहार्यम्। कथमेतच्छङ्कोत्तरतास्य सूत्रस्येत्याशङ्क्याह * तदिति * तामेव व्याख्यां स्मारयति * तथा हीति *

॥ वार्त्रघ्न्यामनुवाक्यानामाज्यभागाङ्गताधिकरणम् ॥ १३ ॥

॥ वार्त्रघ्नीन्याय इति वा ॥

मिथश्चानर्थसम्बन्धात् ॥ २३ ॥

यज्ञावचरवाक्येन पात्राणां प्रकरणादाधानाङ्गत्वबाधे ऽभिहिते ऽनुवाक्यानामपि क्रमावगताज्यभागाङ्गत्वबाधस्य प्रसक्तस्यापवादायैतदधिकरणमित्यनन्तरसङ्गतिमाह * यथासंयोगमिति * अनुवाक्यानां क्रमकृतमाज्यभागसंयोगमबाधित्वा निवेशार्थमित्यर्थः । एवं तर्हि वाक्यबलीयस्त्वेन क्रमकृतसंयोगबाधनिश्चयात्सिद्धान्तानुपपत्तेः सन्देहो न युज्येतेत्याशङ्कते * कुत इति * वाक्यक्रमकृतयोः संयोगयोः सम्प्रधारणे सन्देहायोगसूचनार्थातिकरणः । वाक्यकृतस्य प्रधानसंयोगस्य क्रमविरोध्याविरोधित्वेन द्वेधा प्रतिभानात्सन्देहोपपत्तिरिति सूचयति * संयोगस्यैवेति * बाधकत्वाभिमतवाक्यकृतसंयोगसूचनायैवकारः । एतदेव विवृणोति * साधारण्येनेति * पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः काले कर्माणि च साधारण्यात्कालाभ्यामनुवाक्यानां संयोगः । कर्मभिर्वाग्नेयादिभिरित्येवं वाक्यकृतः संयोगः सन्दिग्ध इत्यर्थः । कस्मिन्पक्षे क्रमवाक्ययोर्विरोधः कस्मिन्वा नेत्यपेक्षायामाह * विरुद्ध इति * वाक्येनानुवाक्यानामाग्नेयादिसम्बन्धे सति क्रमो वाक्यविरुद्धः कालसङ्गतौ न विरुध्यतइत्यर्थः । एतदेवोपपादयति * तुल्यकक्षौ हीति * वाक्येनानुवाक्यानामाग्नेयादिकर्मसम्बन्धे क्रमावगम्येनाज्यभागसम्बन्धेन सहाङ्गाङ्गित्वरूपतया तुल्यत्वं कालसङ्गतौ त्वङ्गाङ्गिरूपत्वाभावेनातुल्यतेत्यर्थः।पूर्वपक्षमाह*नित्यमिति *यस्माद्यागानामेवानुवाक्याभिः सङ्गतिर्युक्ता नतु कालयोः तस्माद्वाक्यावगतानुवाक्यानां प्रधानाङ्गतयाज्यभागाङ्गत्वबोधकः क्रमो बाधित इत्युक्ते ऽनुवाक्याभिः कालयोरङ्गाङ्गित्वरूपसङ्गत्ययोगे ऽपि व्यवस्थाप्यव्यवस्थापकत्वरूपा सङ्गतिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिराससूचनार्थं नित्यमित्युक्तम्। आज्यभागयोः साक्षात्कालान्वयाभावात्पौर्णमास्याङ्काले याबाज्यभागौ तयोर्वार्त्रघ्न्यावमावास्याकाले यौ तयोर्वृधन्वत्याविति व्यवस्था- ७५६।४

ऽनुपपत्तेः कालकृतायां व्यवस्थायां य इष्ट्येति वाक्येन दर्शपूर्णमास-सोमविकारेषु पौर्णमास्यमावास्याकालविधानात्पौर्णमास्यां दर्शविकारानुष्ठाने वार्त्रघ्नीप्रसक्तेरमावास्यायां च पूर्णमासविकारानुष्ठाने वृधन्वतीप्रसक्तेः प्रकृतिवद्भाववैरूप्यप्रसङ्गात्प्रधानं पौर्णमासी चामावास्यां च नाज्यभागाविति पूर्वपक्षभाष्ये चाज्यभागयोः पौर्णमास्यमावास्याशब्दवाच्यत्वनिषेधात्सिद्धान्ते पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः प्रधानवाचिनोः प्रधानकालाज्यभागलक्षणार्थत्वावसायाद्व्यवस्थापक्षे ऽपि पौर्णमास्याख्यप्रधानकालीनयोराज्यभागयोर्वार्त्रघ्न्यावमावास्याख्यप्रधानकालीनयोर्वृधन्वत्याविति प्रधानयागद्वारैव व्यवस्थाया वाच्यत्वात्पक्षद्वये ऽप्यनुवाक्याभिः प्रधानयागानां सङ्गतिरित्याशयः । विस्तरेण चास्माभिस्तन्त्रसारे ऽनयोः पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोरभिमर्शनमन्त्रविधायिवाक्यस्थपौर्णमास्यमावामास्याशब्दवत्प्राधानवाचितोपपादिता शक्यते च कालोक्तिः पौर्णमास्यमावास्याशब्दवाच्यप्रधानलक्षितकालविषयतया व्याख्यातुम् । साधारण्यर्नाति सन्देहोपपादनवार्त्तिकमपि व्यवस्थापक्षे ऽप्याज्यभागयोः साक्षात्कालानन्वयेन प्रधानद्वाराज्यभागकालस्य लक्षणीयत्वात्पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः पक्षद्वये ऽपि प्रधानवाचित्वसाधारण्यात्किं कर्मलक्षिताभ्याम् कालाभ्यां अनुवाक्यानां व्यवस्थाप्यव्यवस्थापकलक्षणः संयोगः कर्मभिरेव चाङ्गाङ्गिलक्षण इत्येवं सन्दिग्धः संयोग इत्येवं व्याख्येयम् । वारणवैकङ्कतपात्राणां पूषाद्यनुमन्त्रणन्यायेनैवोत्कर्षसिद्धेः गुणानां चेति सूत्रस्य प्रधानविषयत्वानभ्युपगमं त्वेतदधिकरणपूर्वपक्षे ऽपि योजयितुं शक्यमिति सूचयितुमाह * गुणानां चेति * पूर्वपक्षोपसंहारपूर्वं सिद्धान्तसूत्रमवतारयति * तस्मादिति * सूत्रे साध्यानभिधानात्पूर्वसूत्रस्थासम्बन्धपदानुषङ्गेण साध्याकाङ्क्षां पूरयन्व्याचष्टे * मिथश्चेति * पुरो ऽनुवाक्यामन्वाहेति विवक्षितैकसंख्यत्वेनानुवाक्यालक्षणानां मिथो युग्मभूतानां प्रधानैः सह देवताप्रकाशनाख्यकार्यरूपार्थद्वारसम्बन्धाभावादित्येवं हिशब्दार्थेच शब्देनोत्तरार्द्धेन सूत्रं व्याख्यातम् । पूर्वसूत्रोक्तसम्बन्धानुकर्षणार्थः सौत्रश्चशब्दः । पूर्वसूत्रेणैतदधिकरणपूर्वपक्षकरणे त्वचोदकाश्च संस्कारा इतिवत्पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थः । वार्त्रघ्नीवृधन्वत्यनुवाक्यालक्षणानां गुणानां प्रधानैः सहार्थद्वार सम्बन्धाभावोपपादनार्थत्वेन मिथःशब्दं व्याख्यातुमाह * द्वे तावदिति * पित्र्येष्टिवत्कर्मैक्ये ऽप्यनुवाक्याद्वयोपपत्तिमाशङ्क्य द्वे द्वे अनुवाक्ये इति ब-

दिह द्वित्वविद्ध्यभावादनेकार्थविधिगौरवापत्तेश्च तेनैव द्वित्वाविध्ययोगान्नानुवाक्याद्वयोपपत्तिरिति परिहारसूचनार्थं कथं च नेत्युक्तम्। कर्मद्वये तर्ह्यनुवाक्याद्वयं भविष्यतीत्याशङ्क्याह*द्वयोरपि न्नेति* एतदेवोपपादयितुमारभते * अमावास्यायां तावदिति * पौर्णमास्यामग्नीषोमीये सोमस्यापि देवतात्वात्सौमी विद्यमानार्था भविष्यतीत्याशङ्क्याह * पौर्णमास्यामपीति * एवं तर्ह्येकदेवत्ये कर्मण्यनपेक्षितत्वादनुवाक्याद्वित्वविध्ययोगे ऽप्यग्नीषोमीये ऽपेक्षितत्वात् द्वित्वाविध्युपपत्तेर्द्वयोर्वान्यत्रन्योः समुच्चयेन प्रयोगो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * श्रुतैकसंख्याविरोधान्न सामर्थ्यतो ऽनुवाक्याद्वयसमुच्चयो ना पि विधितो वाक्यभेदापत्तेरित्याशयः । नन्वाज्यभागयोरपि मन्त्रविशेषस्य कालस्य च विधानात्तुल्यो वाक्यभेद इत्याशङ्क्याह *आज्यभागयोस्त्विति* लिङ्गक्रमाभ्यामेव मन्त्रविशेषप्राप्तेर्न्यायप्राप्तप्रधानकालद्वारा व्यवस्थार्थासंयोगे वाक्यभेदापत्तिरित्याशयः । सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * अङ्गाङ्गिकल्पनमपेक्ष्य प्रधानकालद्वारव्यवस्थार्थः संयोगो[1] न्याय इत्युक्ते प्रधानवाचिनोः पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः । काललक्षणार्थत्वापत्तेरन्यायतामाशङ्क्य कालयोगेनैव प्रधानानां पौर्णमास्यमावास्याशब्दवाच्यत्वात्तस्य च कालस्य साक्षादाज्यभागमन्त्रव्यवस्थापकत्वायोगात्प्रधानान्वयपूर्वव्यवस्थाभ्युपगमेन प्रधानान्वयिरूपलक्षणापत्तावपि स्वरूपेण वाच्यत्वात्पूर्वप्रतीतेरदोष इति पूर्वेत्यनेनोक्तम् ।

मुष्टिकरणादीनां कृत्स्नप्राकरणिकाङ्गताधिकरणम् ॥ १४ ॥

आनन्तर्यमचोदना ॥ २४ ॥

प्रधानान्वये ऽनुवाक्यानामानर्थक्यापत्तेस्तदङ्गभूतयोराज्यभागयोः क्रमानुसारेणावतारोक्त्या वारणाधिकरणापोदितानर्थक्यतदङ्गावतारोज्जीवने कृते मुष्टिकरणस्याङ्गुलिविसर्जनोत्तरकाल प्रधानान्वयायोगाद्वाग्यमस्य च वाग्विसर्गोत्तरप्रधानान्वयायोगाद्धस्तावनेजनस्य च हस्तलेपापादकपिण्डकरणोत्तरकालप्रधानान्वयायोगाद्वाग्यमस्य च वाग्विसर्गोत्तरप्रधानान्वयेनान्वयायोगाद्धस्तावनेजनस्य च हस्तलेपापादकरणस्याङ्गुलिविसर्जनप्राग्भाविषु ज्योतिष्टोमाङ्गभूतेषु वाग्यमस्य च वाग्विसर्गप्राग्भाविषु हस्तावनेजनस्य च दर्शपूर्णमासाङ्गभूतेषु पिण्डकरणप्राग्भाविषु पदार्थे-

(१) व्यवस्थामात्रविधानान्न इ० २ पु० पा० ।

ष्ववतारप्राप्तावानन्तर्यलक्षणक्रमानुसारान्मुष्टिकरणवाग्यमयोर्दीक्षि-
तावेदनमात्रे हस्तावनेजनस्य चोलपराजिस्तरणमात्रे ऽवतारः क्रमा-
नादराद्वा सर्वेष्वङ्गुलिविसर्जनप्राग्भाविषु मुष्टिकरणस्य सर्वेषु च
वाग्विसर्गप्राग्भाविषु वाग्यमस्य हस्तावनेजनस्य च सर्वेषु पिण्ड-
करणप्राग्भाविष्ववतार इति विचारस्यापवादत्वेनानन्तरसङ्गतिमाह
क्रमेति क्रमस्यैककर्तृकपदार्थविषयत्वान्मुष्टिकरणवाग्यमयोर्भिन्न-
कर्तृकेणावेदनेन क्रमानुपपत्तेः क्रमेणावेदनाङ्गत्वपूर्वपक्षायोगात्सन्दे-
७५७। हमाक्षिपति * मुष्ट्योरिति * प्रयोक्तृत्वेनावेदने ऽपि
यजमानस्य कर्तृत्वादयमदीक्षिष्टेत्यावेदने वा क्रियमा-
णे यद्दीक्षिस्याहं दीक्षितो ऽस्मि तस्मादवश्यं समा-
पनीयो ज्योतिष्टोमो मयेत्येवमध्यवसानरूपं कर्म तस्य मुष्टिकरणवा-
ग्यमसमानकर्तृत्वोपपत्तेः तदङ्गत्वपूर्वपक्षसम्भवात्सन्देहं समाध-
त्ते * नैष इति * एवमप्यानन्तर्यलक्षणस्य क्रमस्य विनियोजकत्वे
तस्य पूर्वोत्तरयोः पदार्थयोस्तुल्यत्वात्पूर्वस्यैवोत्तराङ्गत्वन्नोत्तरस्य
पूर्वाङ्गतेति नियमायोगान्मुष्टिकरणादेः पूर्वमपि कृष्णाजिनाच्छादना-
दिपदार्थे प्रत्यङ्गत्वोपपत्तेः परमावेदनाद्येव प्रत्यङ्गतेति पूर्वपक्षो न
युक्त इत्याशङ्कते * कस्मात्पुनरिति * आवेदनोलपराजिस्तरणयो-
स्तु प्रकरणावगतप्रधानान्वयोपपत्तेस्तदङ्गावताराभावेन प्रकरणवि-
रोधपरिहारायोगान्न क्रमेण पूर्वपदार्थाङ्गत्वं शङ्कितुं शक्यम्। मुष्टिक-
रणादेः कृष्णाजिनाच्छादनाद्यङ्गतापि पूर्वपक्षिणो ऽभिमता। पूर्वस्य प-
राङ्गत्वोपादानन्त्वनियमप्रदर्शनार्थमेव । हस्तावनेजनस्य तु तन्त्रप्रक्र-
मभावित्वेनःप्राथम्यात्पूर्वेद्युः कृतपदार्थाङ्गत्वानुपपत्तेः पराङ्गत्वोपादा-
नं युक्तमेवेति परिहरति *अनियमेति* यद्वा न केवलं हस्तावनेजनस्य
नियमेन पराङ्गत्वं किन्तु मुष्टिकरणवाग्यमयोर्लिङ्गेन मनःसमाधाना-
र्थत्वेन हस्तावनेजनस्य च हस्तशुद्ध्यर्थत्वेन कर्माङ्गत्वावसायात्सर्वासु
मुष्टिकरणवाग्यमहस्तावनेजनभावनासु किमित्यंशेन मनःप्रणिधान-
हस्तशुद्ध्युपकार्योत्तरकालानुष्ठेयपदार्थापेक्षोत्पत्तेः पूर्वानुष्ठितपदार्था-
नपेक्षणात् मुष्टिकरणवाग्यमाभ्यां किङ्कर्मोपकर्त्तव्यमित्यपेक्षिते दी-
क्षितावेदनोपकारार्थत्वावसायान्मुष्टिकरणवाग्यमयोरपि नियमेन प-
राङ्गतेति परिहारान्तरमाह * अथ वेति * पूर्वानुष्ठितस्यापि पदा-
र्थस्याश्रद्धाहेतुवैगुण्यपरिहारायाविस्मृत्यै मनसः समाधानोपकारा-
र्थत्वेनापेक्षोपपत्तिमाशङ्क्योत्तरकालानुष्ठेयपदार्थापेक्षोपपत्तेः। प्रथमो-
क्त्या बलीयस्त्वोक्ता । एवं तर्ह्युत्तरकालानुष्ठेयसर्वपदार्थाङ्गतापद्ये-
तेत्याशङ्क्य सर्वेत्युक्तम्। पुरस्ताच्छब्दस्याग्रवाचित्वादनन्तरं पश्चादुच्च-

रितस्य ग्रन्थक्रमानुसारेण पूर्वालोचनात्तन्मात्राङ्गतैव युक्तेत्याशयः । प्रकृतोदाहरणानादरेण तु सर्वभावनासु किम्भावापेक्षायाः पूर्वोत्पत्तेः पश्चादुच्चारितस्य बाधस्य उच्चारितात्पूर्वालोचनात्पराङ्गता युक्तेति व्याख्याऽनुयाजादीनामप्यनेन न्यायेन प्राग्भाव्याग्नेयाद्यनङ्गत्यापत्तेर-निष्ठापादकत्वादयुक्ता । एवं सत्यपि यथावेदनमपि मनःप्रणिधाना-र्थे स्यात्ततो मनः प्रणिधानार्थमुष्टिकरणसाध्यत्वे योग्यत्वाभावाद्वाग्य-मवदतिक्रम्येत न त्वेतदस्तीत्याह * न चेति * निष्प्रयोजनता ऽतिक्र-महेतुर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * शक्यते चेति * सर्वोदाहरणसाधार-ण्यमस्य प्रकटयितुं हस्तावनेजने ऽप्येतन्न्यायमतिदिशति * एवमि-ति * उलपराजिशब्दं व्याख्यातुमाह*ऊर्ध्वैरिति*उत्पूर्वस्य लुनातेः कपन्प्रत्यये धात्वन्तोपसर्गान्तयोर्लोपनिपातनात्ककारनकारयोश्चेत्सं-ज्ञत्वेन लोपादुलपशब्दस्योर्ध्वलवनार्हसुगन्ध्यादिकठिनतृणवाचि-तोर्ध्वशब्देनोक्ता । तृतीययोलपैः कृता राजिरित्यर्थे तृतीयासमासो दर्शितः । रेखापरपर्यायराज्याकारत्ववाचितया राजिशब्दं व्याख्यातुं दीर्घमित्युक्तम् । ननु पाठसादेश्यलक्षणस्या ऽनुष्ठानसादेश्यलक्षण-स्य वा क्रमस्य प्रकरणादिकल्पनद्वारा विनियोजकत्वं युक्तम् । आन-न्तर्यलक्षणस्य तु क्रमस्य बहुषु पठितव्येष्ववर्जनीयतयोभयाकाङ्क्षा-दिरूपप्रकरणाद्यभावे ऽप्युपपत्तेस्तत्कल्पनायोगान्न विनियोजकता युक्तेत्याशङ्क्य सन्निधिविशेषाम्नानार्थवत्त्वाय प्रकरणादिकल्पनस्यान-न्तर्ये ऽपि तुल्यत्वाद्विनियोजकत्वं सम्भवतीति सूचयितुमाह * सर्वत्र चेति * योग्यत्वं लिङ्गं प्रकरणवाक्यकल्प्यत्वात्पश्चाद्वाच्य-मप्ययोग्यस्यानन्तर्ये ऽप्यन्वयायोगाद्योग्यतायाः प्राधान्यसूचनार्थ-मादावुक्तम्। आनन्तर्येणानन्तरभूतयोरेव पदार्थविशेषयोरन्योन्याका-ङ्क्षाकल्पनादवान्तरेत्युक्तं । यथा पाठसादेश्यलक्षणे अनुष्ठानसादे-श्यलक्षणे वा क्रमे लिङ्गादीनि कल्प्यन्ते तथानन्तर्यलक्षणे ऽपीति सर्व-त्रेत्यनेनोक्तम् । प्रत्यक्षमहाप्रकरणाविरोधेन क्रमस्यावान्तरप्रकर-णादिकल्पकत्वायोगमाशङ्क्याङ्गुलिविसर्जनाद्युत्तरकाले प्रधाने महा-प्रकरणेन मुष्टिकरणादिविनियोगाशक्तेः प्रधानप्रकरणस्य च प्रधा-ने निरपेक्षे ऽङ्गविनियोजकत्वायोगात्तद्विरोधाभावेन क्रमस्य प्रकर-णादिकरणादिकल्पनप्रतिबन्धानुपपत्तेः कल्पितस्या ऽपि प्रकरणादेः कल्पितश्रुतिवत्प्रामाण्याविशेषसूचनार्थं महाप्रकरणाद्वित्युक्तम् । महाप्रकरणेन क्रमबाधमाशङ्क्य बलवद्योग्यत्वाद्यनुग्रहेण बाधा-योगोक्त्यर्थतया त्वेतद्ग्रन्थव्याख्याक्रमं विनानवगतस्य योग्यत्वादेः

(१) ध्यन्तराले प्रधाने इ० २ पु० पा० ।

क्रमानुग्राहकत्वायोगान्महाप्रकरणस्य चात्र विनियोजकत्वायोगाद्
बाधकत्वाऽनुपपत्तेरयुक्ता । तस्मात्प्रामाण्याविशेषसूचनायैव ब-
लीयस्त्वोक्तिः । पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * मुष्टिकर-
णस्य तर्ह्यनन्तरवाग्यमाङ्गता कस्मान्न पूर्वपक्षितेत्याशङ्क्याह * यो-
ग्यत्वेति * पूर्वाङ्गतायाः सर्वभावनासु किमित्युपकारापेक्षणमि-
त्यत्रैव वार्त्तिके निरस्तत्वाद्वाग्यमस्य मुष्टिकरणाङ्गत्ववन्मुष्टिकर-
णस्य वाग्यमाङ्गताप्यनाशङ्कनीयेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावार्थः
परस्परशब्दः । अनन्तरवाग्यमातिक्रमात्सद्यावेदनोत्तरपदार्थाङ्गता
ऽपि मुष्टिकरणस्य कस्मान्न स्यादित्याशङ्क्याह * तेनेति * एकाङ्गाव-
तारमात्रेण प्रकरणाम्नानानर्थक्यपरिहारादेकान्तरितस्याऽपि च
द्व्यन्तरिताद्यपेक्षया सन्निधानानपायात्कारणं च विना सन्निहितातिक्रमायोगादित्याशयः । बहुषु पठितेषु कस्य चिन्दानन्तर्यस्यावर्जनी-
यत्वादनुष्ठानक्रमार्थत्वेन च तत्सान्निधिविशेषाम्नानार्थवत्त्वोपपत्तेः
उभयाकाङ्क्षादिरूपप्रकरणादिकल्पकत्वायोगाच्छ्रुतिवच्च क्रमस्य
साक्षाद्विनियोजकत्वाभावादानन्तर्यमङ्गाङ्गिसम्बन्धस्यानाक्षेपकमि-
त्येवं ब्रूम इत्यनेन सूत्रार्थं सूचयन्सिद्धान्तमुपक्रमते एवमिति *
सर्वैरिति भाष्येण मुष्टिकरणाङ्गुलिविसर्जनान्तरालवर्त्तिभिः सर्वैर्मु-
ष्टिकरणस्य वाग्यमवाग्विसर्गान्तरालवर्त्तिभिर्वाग्यमस्य हस्तावनेजन-
पिण्डकरणान्तरालवर्त्तिभिर्हस्तावनेजनस्यान्वय इति प्रतिज्ञाते वा-
क्यभेदो हेतुत्वेनोक्तः स वाक्येन पूर्वपक्षाकरणात् क्रमकल्प्यवाक्या-
सम्भवार्थत्वे तु वाक्यभेदोक्तेः प्रकरणाद्यसम्भवस्या ऽपि वाच्य-
स्यानुक्त्या न्यूनत्वापत्तेरयुक्त इत्याशङ्क्य क्रमकल्प्यसर्वप्रकरणा-
द्यसम्भवार्थत्वे तु वाक्यभेदोक्तेः प्रकरणाद्यसम्भवस्या ऽपि वाच्य-
स्या ऽनुक्त्या न्यूनत्वाय न तेषां परस्परेण कश्चित्सम्बन्धो ऽस्तीति भाष्यै-
कवाक्यत्वादिक्रमनिरासेन सूचितमिति । अर्थद्वयस्याभिधानादित्या-
दिभाष्येण क्रमकल्प्यैकवाक्यत्वाद्यसम्भवे ऽभिहिते प्रत्यक्षमेवैकवा-
क्यत्वाद्यनेन निरस्तमित्याशङ्कमानं प्रति न च पदार्थाकाङ्क्षया-
मित्यनेनानन्तर्यमात्रेणाकाङ्क्षारूपप्रकरणकल्पनाशक्तेः प्रकरणाक-
रणाकल्पनानिरपेक्षेण क्रमेणैकवाक्यत्वकल्पनाशक्तेः कल्प्यस्या-
प्येकवाक्यत्वादेरसम्भवः स्पष्टीकृत इति सूचनार्थं नार्थं दृश्यत
इत्युक्तम् । एकवाक्यत्वादर्शनमुपपादयति * न हीति * बलीय-
स्त्वसूचितप्रामाण्याविशेषनिरासायैकवाक्यत्वादेः कल्पनासम्भ-
वेनाकल्पितत्वादप्रामाण्यं न कल्प्यत्वमात्रेणेति सूचयितुं यदित्यु-
क्तम् । योग्यता समेत्यकारप्रश्लेषं विना तावद्व्याचष्टे * योग्यता

पुनरिति * असमेत्यकारप्रश्लेषेण व्याचष्टे * यद्वेति * उत्तरार्द्धं व्याचष्टे*न चेति * यदि चात्रावान्तरः कथं भावो भवेत् ततः कर्त्तव्यत्वेनावगतस्येतिकर्त्तव्यावाकाङ्क्षात्मककथंभावोत्पत्तेः पूर्वपदार्थभावनांशत्रयालोचनकाले ऽनन्तरस्य कर्त्तव्यत्वानवगमात्पूर्वस्यैव कथंभावो भवेत्ततश्चोत्तरमेव पूर्वस्याङ्गं प्राप्नोतीत्यनिष्टापत्तिमाह * यदीति * अस्तूत्तरं पूर्वाङ्गं तथा ऽपि सिद्धान्तासिद्धेः कानिष्टापत्तिरित्याशङ्क्याह * न चेति * अनेनेदं साध्यमित्यवगते कथं भावोत्पत्तेः साध्यांशदेशापूरणात्कथं भावोत्पत्त्ययोगान्नोत्तरं पूर्वाङ्गम्भवितुमर्हतीत्याशयः । पूर्वपदार्थभावनांशत्रयालोचनवेलायामुत्तरपदार्थकर्त्तव्यत्वानवगमे ऽप्युत्तरपदार्थभावनांशत्रयालोचनवेलायामुत्तरेण पूर्वस्य साध्यांशपूरणात्पूर्वस्योत्तराङ्गतैव पूर्वपक्ष्यभिमता सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह*न चोत्तरेणेति*आवेदनोत्तरेण पदार्थेनावेदनस्य साध्यांशपूरणात् क्लृप्तप्रयोजनत्वेन मुष्टिकरणसाध्यांशपूरकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * एवमिति*अतः प्रधानात्प्राचीनेन केनचित्पदार्थेन साध्यांशपूरणाशक्तेः सर्वमङ्गम्प्रधानपर्यन्तं प्राप्तं न त्वन्तराले पर्यवस्यतीत्याह * इतीति * नन्वक्लृप्तप्रयोजनावस्थत्वेनोत्तरस्य पूर्वसाध्यांशपूरणाशक्तौ गोदोहनादेः क्लृप्तप्रयोजनत्वेन साध्यांशपूरणाशक्तत्वात्सर्वेषां पूर्वाङ्गानाङ्गोदोहनाद्यङ्गत्वापत्तेः सर्वाङ्गानां यावत्प्रधानं प्राप्त्युक्तिरयुक्तेत्याशङ्कते * यदीति * महाप्रकरणगम्यप्रधानाङ्गत्वस्यावान्तरप्रकरणगम्येन गुणकामाङ्गत्वेन बाधो ऽवान्तरेत्यनेनोक्तः।सन्दंशं विनावान्तरकथम्भावानिष्पत्तेः गुणकामाङ्गत्वानुपपत्तिरिति परिहरति * उच्यत इति * श्रुतिलिङ्गे ऽपि वाक्योपलक्षिते गुणकामस्य प्रयोजनवत्त्वात्सन्दंशं विनापि प्रधानप्रत्कथम्भावासिद्धिमाशङ्क्य संस्थाधिकरणन्यायेनाश्रयभूतदर्शपूर्णमासादिधर्मैरतिदेशप्राप्तैर्नैराकाङ्क्ष्याद् गुणकामस्याभितो वाक्याद्यवगतगुणसद्भावे ऽपि वस्तुतः कथम्भावो नास्त्येवेति प्राकृतेन कथम्भावे तदीये पूरिते सतीति वार्त्तिके ऽभिहितम।अभ्युपेत्यवादमात्रेण तु सन्दंशाभिव्यङ्ग्यतोक्तेति सूचनार्थो नामशब्दः। सन्दंशान्तरालवर्त्तित्वं कथम्भावस्य मुष्टिकरणादेः श्रुत्याद्यगवतप्रधानगुणसन्दंशान्तरालवर्त्तित्वाभावात्प्रधानकथंभावेन ग्रहणं न स्यादित्याशङ्कानिरासायावान्तरविशेषणफलन्दर्शयितुमाह * प्रधानेति * अनन्तरेण सम्बन्धः स्यात्परस्याप्यनन्तरस्तदारूढः पुनः पश्चात्तदानन्तर्यमश्नुत इत्यनुषङ्गाधिकरणन्यायेनाङ्गान्तरव्यवधायकत्वाभावात्कथं भावविच्छेदबुद्धिपर्यन्तं सर्वाण्यङ्गानि प्रधानकथम्भावेन सङ्गच्छतीत्युक्ते पाश्चा-

त्याङ्गगमने ऽपि कथम्भावस्य यदि भवेत्पूर्वस्य कथम्भावइति वार्त्तिकोक्तेन न्यायेनाधस्तनाङ्गागमनान्मुष्टिकरणादेः प्रधानकथम्भावेनाग्रहणं स्यादित्याशङ्क्य फलवत्सन्निधावफलाम्नानस्य प्रधानकथम्भावग्रहणहेतोरुत्तराङ्गवत्पूर्वाङ्गेष्वविशेषात्प्रधानात्प्राक्पश्चाच्चोभयतः कथम्भावगमनमभितो ऽपीत्यनेनोक्तम् । गोदोहनद्वादशोपसत्त्वादीनामपि तर्हि कथं भावेनाग्रहणं स्यादित्याशङ्क्यान्यत्युक्तम् । प्रधानकथम्भावस्याभितो गमने ऽङ्गगुणस्य कस्यचिदसम्भवात्सन्दंशानुपपत्तेर्न क्वचिदवान्तरप्रकरणं स्यादित्याशङ्क्ते *नन्विति* बलवता प्रमाणेन प्रधानकथम्भावं बाधित्वाङ्गगुणत्वावगमे सन्दंशसम्भवेन परिहरति * उच्यत इति* पुनः शब्दस्य पश्चाद्भावार्थत्वाच्चकारेण च प्राग्भावसूचनाच्छ्रुत्यादिभिः प्राक्पश्चाच्चान्यप्रकरणस्थानामङ्गानामङ्गे ज्ञाते सन्दंशसम्भवादवान्तरप्रकरणमिष्यतइत्यर्थः । सर्वेषाञ्चावान्तरप्रकरणित्वेनाभिमतानां श्रुत्यादिभिः प्राक्तदङ्गमुक्त्वा पश्चादपि तदङ्गपरामर्शसद्भावान्न क्वचित्सन्दंशाभावः शङ्कनीय इत्याह * सर्वेषां हीति * किमर्थं सन्दंशापेक्षेत्याशङ्क्यावान्तरप्रकरणोपक्रमसमाप्तिमर्यादावधारणार्थतामाह * तत्पर्यन्तेति * अतः सन्दंशाभावेनावेदनादेः प्रत्यक्षावान्तरप्रकरणाभावादानन्तर्येण चावान्तरप्रकरणायोगान्मुष्टिकरणादेः प्रधानार्थत्वद्वारा तदङ्गाङ्गत्वसिद्धिरिति सूचयितुमाह * यत्र त्विति * पुनः शब्देन प्राक्त्वस्याप्युपलक्षणाद्यत्र प्राक्पश्चाच्छ्रुत्यादिभिः तदङ्गकीर्त्तनन्नास्तीत्यर्थः । प्रधानार्थत्वाध्यवसाने सति तदङ्गाङ्गत्वसिद्धिः कथमित्याशङ्क्य तत्सूचनार्थमाह * तस्य त्विति * अङ्गाङ्गस्य प्रधानानुपकारित्वे प्रधानार्थत्वावेदकस्य प्रकरणस्यात्यन्तबाधापत्तेः प्रकृतात्पूर्वसाधनत्वलक्षणाहेत्वभावात्स्वरूपार्थत्वे नैष्फल्यापत्तेर्बलीयसापि वाक्यादिनाङ्गाङ्गत्वस्यावङ्गन्तुमशक्यत्वाच्छेषादिकेवलस्य प्रधानस्याङ्गसाङ्गस्य वेति चिन्तानुपपत्तिप्रसङ्गेनाङ्गाङ्गस्यापि प्रधानोपकारित्वावसायात्प्रकरणावगतसाक्षात्प्रधानार्थत्वासम्भवे ऽङ्गाङ्गत्वेनापि प्रकरणानुग्रहसिद्ध्यै प्रधानार्थत्वे सत्यङ्गावतारन्यायादङ्गाङ्गत्वं सेत्स्यतीत्याशयः । ननु प्रकरणावगतप्रधानार्थत्वस्य मुष्टिकरणादेरङ्गावतारन्यायादङ्गाङ्गत्वे सत्येकाङ्गावतारमात्रेण प्रकरणाम्नानानर्थक्यपरिहारादनेकेष्वङ्गेष्ववतारकल्पनानुपपत्तेरेकस्मिन्नेवाङ्गे ऽवतारस्योचितत्वादानन्तर्यविशेषाच्च विशेषावधारणोपपत्तेरावेदनादिमात्रे ऽवताराक्सायान्न सिद्धान्तसिद्धिः स्यादित्याशङ्क्य मुष्टिकरणादेर्लिङ्गेन प्रयोगाङ्गभूतकर्तृसंस्कारार्थत्वावसायात्प्रयोगस्य च साङ्गप्रधानविषयत्वात्सौमिकवेदिवत्साङ्गप्रधानार्थ-

त्वस्यैवावगतेर्वस्तुतो न प्रधानार्थस्याङ्गेऽवतारः प्रयोगस्य तु साक्षादङ्गविषयत्वाभावेन न प्रधानद्वाराङ्गविषयत्वात्प्रयोगद्वाराङ्गप्रधानार्थत्वस्याङ्गस्य प्रधाननैरपेक्ष्येणाङ्गान्वयायोगमभिप्रेत्य प्रकरणाविरोधे क्रमेण पूर्वपक्षायोगात्प्रकरणस्य स्वरसभङ्गार्थाश्चिन्ताया आनर्थक्यतदङ्गावतारप्रकरणसङ्गतिसिद्ध्यर्थमौपचारिक्यवतारोक्तिरित्यविरोध इति सूचयितुमाह * तदिहेति * साङ्गोक्त्याङ्गानां प्रधानविशेषणत्वेन साक्षान्मुष्टिकरणाद्यन्वयाभावसूचनान्मुष्टिकरणादेः प्रधानद्वाराङ्गान्वयः सूचितः । योग्यतोक्त्या प्रयोगाङ्गभूतकर्तृद्वारत्वलक्षणोपपत्तिवन्मुष्टिकरणस्याङ्गुलिविसर्गोत्तरभाविषु वाग्यमनस्य च वाग्विसर्गोत्तरभाविषु हस्तावनेजनस्य च हस्तलेपापादकपिण्डकरणोत्तरपदार्थेष्वयोग्यत्वात्कृष्णविषाणग्रहणचात्वालप्रासनान्तरालवर्त्तिषु पदार्थेषु कृष्णविषाणकण्डूयनवन्मुष्टिकरणाङ्गुलिविसर्गाद्यन्तरालवर्त्तिनामेवाङ्गानां मुष्टिकरणाद्यङ्गमित्यपि सूचितम् । तुमुन्प्रत्ययाभावेनैकवाक्यत्वनिरासार्थं नहीत्यादिभाष्यं व्याख्यातुमाह * यदि त्विति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

वाक्यानां च समाप्तत्वात् ॥ २५ ॥

पूर्वसूत्रेणानन्तर्यस्य प्रकरणाद्येकत्वेनाविनियोजकतोक्ता प्रकरणविरोधेनाविनियोजकत्वोक्त्यर्थन्त्वेतत्सूत्रमिति सूचयितुमाह *इतश्चेति* क्षिपतिचोदयत्योः प्रकरणवाचित्वेनैकार्थ्याद्भूमो ऽग्नेराक्षेपक इत्यादौ च क्षिपतेः प्रामाण्ये प्रयोगादर्शनात्तत्समानार्थस्य चोदयतेरपि प्रामाण्यवाचित्वानवगमादचोदनाशब्दो ऽप्रामाण्यवाचित्वेन व्याख्यातः । आनन्तर्यबाधकस्य वाक्यैकवाक्यत्वरूपस्य प्रकरणस्य वाक्यं बाधकं स्यान्नचात्र तदस्तीत्येतदर्थोक्त्यर्थत्वेन वाक्यसमाप्त्युक्तिं व्याख्यातुं यत इत्युक्तम् । प्रत्येकोक्त्या प्रकरणेन क्रमबाधः प्रकरणस्य च वाक्येन बाधो न समस्तेष्वित्यनेन सूचितः । वाक्यभेदादित्यादिभाष्येण पूर्वसूत्रे एकवाक्यत्वनिरासादत्रैकवाक्यत्वनिरासः पुनरुक्त इत्याशङ्क्य संहत्यैकार्थत्वाभावेन तत्रैकवाक्यता निरस्ता विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वाभावेनात्रेति विवेकं सूचयितुमाह * नस्मादपीति * एकवाक्यस्थानां पदानामन्योन्यसाहित्यं विना प्रयोजनरूपार्थाभावेनान्योन्यसहितानामर्थो यस्मिन्नेकवाक्ये तदन्योन्यार्थमिति मध्यमपदलोपिना समासेनैकवाक्यतोक्तेस्तस्मात्पूर्वसूत्रोक्तात्संहत्यैकार्थस्वरूपैकवाक्यत्वलक्षणादर्शनाद्विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वरू- ७५९।२

पैकवाक्यत्वलक्षणादर्शनादपि नैकवाक्यतेत्यर्थः ।

चतुर्धाकरणस्याग्नेयमात्राङ्गताधिकरणम् ॥ १५ ॥

शेषस्तु गुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयेत मिथस्तेषामसम्बन्धात् ॥ २६ ॥

चमसाधिकरणे ग्रहेष्वेव सम्मार्गो न चमसेष्वित्युक्ते तत्प्रसङ्गात्सप्तदशारत्निता षोडशिपात्रे निविशते यूपे वेति चिन्तायामानर्थक्यात्तदङ्गेष्वित्यनेन यूपनिवेशेऽभिहिते ऽभिक्रमणोपवीताधिकरणाभ्यां चाङ्गावतारविशेषेऽभिहिते वारणाधिकरणापोदितस्याङ्गावतारस्या ऽनुवाक्याधिकरणेनोज्जीवनाद्वाक्यविरोधे क्रमस्य परिहृते मुष्टिकरणादेरथ विरोधिना क्रमेण विनियोगमाशङ्क्यानन्तर्यरूपक्रमस्यानन्तर्याधिकरणेनाविनियोजकत्वोक्त्या चमसाधिकरणप्रसङ्गागतविचारेण समाप्तत्वप्रसक्त्या यो विचारस्तत्समाप्तौ स एव बुद्धिस्थो भवतीति बुद्धिस्थचमसाधिकरणप्रसङ्गेनास्य सङ्गतिं सूचयितुमाह * यथा संयोगमिति * अनन्तराधिकरणोक्तसर्वार्थत्वापवादाद्वानन्तराधिकरणेनैव सङ्गतिमभिप्रेतां स्पष्टत्वादनुक्त्वा चमसाधिकरणोक्तमथासंयोगव्यवस्थाविरोधात्पूर्वपक्षायोगेन सन्देहायोगशङ्कानिरासायाविरोधोक्त्यर्थो ऽयं ग्रन्थः। धर्मान्वयिनो ऽपूर्वसाधनस्य यदाग्नेयशब्देन केवलाग्निदेवत्यत्वमुपलक्षणमुक्तं तस्य द्विदेवत्ये केवलाग्न्यन्वयतद्विशेषदेवतात्वसमुदायात्मकस्य समस्तस्याभावात्समस्तेनोपलक्षणेनोपलक्षितस्य धर्मसंयोगाभ्युपगमे ऽद्विदेवत्यस्याग्नेयशब्देन ग्रहणायोगात्किं समुदायैकदेशेनाप्यग्न्यन्वयमात्रेणोपलक्षितस्य धर्मसंयोगः समस्तेनैव वोपलक्षितस्येति सन्देहाद्विदेवत्यौ गृह्यते न वेति विचार इत्यर्थः । पूर्वपक्षमाह * गृह्यते इति * तौ अपि हीति भाष्योक्तं हेतुं व्याचष्टे * शक्यते हीति * दृष्टान्तं व्याख्यातुं मनोताधिकरणभाष्यं पठति * यद्यपीति* ननु त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति मन्त्रे वाचनिकविनियोगान्यथा ऽनुपपत्त्याग्निशब्दस्याग्नीषोमोपलक्षणार्थत्वं युक्तं तद्धितेन तु देवतात्वेनैवाग्न्यभिधानाद् द्विदेवत्ये चाग्नेः समवेतत्वे ऽपि देवतात्वाभावान्नोपलक्षणत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * समवेतत्वं चेति * सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्य इत्यन्वयमात्रे ऽपि तद्धितस्मृतेः प्रकरणावगतस्य सर्वार्थत्वस्याति सङ्कोचपरिहारार्थं समवेतत्वमात्रस्येहोपलक्षणताश्रयणीयेत्याशयः । यद्यप्येकस्य शब्दस्यानेकार्थत्वाप्रयोगादन्वयमात्रवाचित्वे च

देवतात्वविशेषप्रतीत्ययोगाद्विशेषवाचित्वे तु लक्षणाया सामान्यप्रतीतेर्देवतात्वमेवाग्नेयशब्दवाच्यम ।तथा ऽप्यग्नेश्चतुर्द्धाकरणाख्यविधेयकार्ययोग्यपूर्वसाधनहविर्विशेषोपलक्षणमात्रे पर्यवसानाद्यागविधाविव चतुर्द्धाकरणविधौ साक्षात्कार्ययोगित्वाभावेनात्यन्तानादरणीयत्वात्प्रकरणातिसङ्कोचपरिहारार्थे समवेतत्वमात्रेणैवोपलक्षणता युक्तेत्याह * न चेति * पकपुरोडाशायां पौर्णमास्यां पुरोडाशद्वयस्योपलक्षणस्योपांशुयाजाख्यकार्ये ऽनादरो ऽनपायश्च कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशाविति दशमान्त्याधिकरणसूत्रवक्ष्यमाणो दृष्टान्तः।पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजन्तीत्यत्रा ऽपि पात्नीवच्छब्दस्य पशूपलक्षणार्थत्वात्तेनैवोपलक्षणत्वेन हेतुना त्वष्टुरनादरः पात्नीवते ऽनुपूर्ववत्वादवच्छेद इत्यत्रोक्त इति दृष्टान्तान्तरमाह * तथेति * स्वयं वैदिकदृष्टान्तद्वयमुक्त्वा भाष्योक्तं लौकिकं दृष्टान्तमनुसन्धत्ते *तथेति*उपलक्षणत्वे कार्ययोगित्वाभावोक्त्यर्थत्वेन मिथस्तेषामिति सूत्रावयवं तच्छब्देन शेषशब्दोक्तस्य कार्यस्य गुणशब्दोक्तस्य चोपलक्षणस्य परामर्शः बहुवचनं चानेकोदाहरणत्वोपलक्षणकार्यबहुत्वाशयमभिप्रेत्य व्याख्यातुमाह *उपलक्षणेति* तद्धितवाच्यमुख्यदेवतात्वत्यागेन लाक्षणिकसमवेतत्वोपलक्षणत्वाभ्युपगमस्य प्रकरणातिसङ्कोचपरिहारार्थत्वेन तेषां साधारणोक्त्या साधारण्यविषयत्वेनोपस्थापितानामाग्नीषोमीयादीनामेकप्रकरणानन्वये सति प्रकरणातिसङ्कोचानापत्तेर्व्यवस्था स्यात्तेषान्त्वेकप्रकरणान्वयात्साधारणधर्मकत्वप्रतीतेरुपलक्षणार्थत्वेन तत्र श्रुत्यविरोधसम्भवे प्रकरणातिसङ्कोचायोगात्साधारणतैव युक्तेति व्यवधारणकल्पनया हेतूक्त्यर्थं सूत्रावयवव्याख्यानार्थे यदीत्यादिभाष्यमस्मिन्सूत्रे व्यवस्थावाचिशब्दाभावात्सिद्धान्तसूत्रव्यवस्थाशब्दान्वयेन तु पूर्वसूत्रपूरणाभ्युपगमे प्राथम्यात् व्यवस्थाशब्दोपेतस्यैव पूर्वपक्षसूत्रस्य पठनीयत्वापत्तेरयुक्तमाशङ्क्यानन्तर्यमचोदनेत्यंतत्सूत्रस्थाचोदनाशब्दस्याग्नेयातिरिक्तानाश्चतुर्द्धाकरणाचोदना स्यादित्येवं व्यवस्थावाचितामभ्युपगम्यानुषङ्गेण पूरणम्भाष्यकृतो ऽभिमतमित्याह *भाष्येति * व्यवहितानुषङ्गायोगादनाक्षेपकत्वात्मकाकारणत्ववाचिनश्चाचोदनाशब्दस्यानुषङ्गे ऽप्यन्यार्थत्वायोगात्कार्ययोगित्वाभावेन चोपलक्षणस्यानादृत्यत्वानुक्तौ प्रकरणानुरोधमात्रेण श्रुतिभङ्गायोगादस्या व्याख्यायाः स्वानभिमतत्वसूचनार्थम्भाष्यकारग्रहणम । लक्षणार्था गुणश्रुतिरिति सिद्धान्तसूत्रावयववक्ष्यमाणवैषम्यावताराय यथा प्राशित्रावदानरूपः शेषो ऽग्निगुणसंयुक्तो ऽपि साधार-

ण इत्यावृत्त्या दृष्टान्ततया व्याख्यार्थं यथेत्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * भवति चेति *

व्यवस्था वार्थसंयोगाल्लिङ्गस्यार्थेन सम्बन्धाल्लक्षणार्था गुणश्रुतिः ॥ २७ ॥

यथा ग्रहत्वेनोपलक्षणेन ग्रहाणामेव संयोगात्सम्मार्गव्यवस्थोक्ता तथाग्निदेवत्यत्वरूपेण तद्धितार्थेनैकदेवत्यस्यैव संयोगाच्चतुर्द्धाकरणव्यवस्था युक्तेत्येवं सूत्रावयवव्याख्यार्थत्वमग्निनेति भाष्य-
७६०।४ स्य द्योतयितुमाह * यथैवहीति * दृष्टान्तोक्तेरुद्देश्यस्वरूपाविवक्षाशङ्कानिरासप्रयोजनत्वं सूचयितुमाह * उद्दिश्यमानन्तावदिति * द्विदेवत्यसंयोगनिरासार्थं समवेतत्वमात्रस्योपलक्षणत्वनिरासायाभिधेयवाचिनार्थशब्देन तद्धितवाच्यस्य देवतात्वस्योपलक्षणतोक्तेति सूचयितुमाह * न चेति * नन्वसम्बद्धस्याग्नेरुपलक्षणत्वायोगात्सम्बन्धमात्रमपेक्षितत्वाद्ग्राह्यं तद्विशेषस्तु देवतात्वं तद्धितोक्तमनपेक्षितत्वादग्राह्यमित्याशङ्क्य देवतात्वमेव प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यादुपलक्षणं प्रकृत्यर्थत्वात्त्वग्निरुपलक्षणविशेषणमित्याह * अग्निः पुनरिति * बहुकर्तृकेऽपि सूत्रे प्रत्येकं कर्तृत्ववद्द्विदेवत्येऽप्यग्नेस्तावद्देवतात्वमस्त्येवेत्याशयेन कुत इति पृष्ट्वा तन्निरासार्थं यद्यपीत्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * याग्नेति * एतदेवोपपादयति * नहीति * अतः कारणादग्नीषोमीय ऐन्द्राग्नो वा नाग्नेयशब्देनोच्यत इत्यर्थः । देवतात्वस्यासत्यामपि तद्धितेनोक्तौ तस्योपलक्षणमात्रार्थत्वान्नात्यन्तादर इत्याशङ्क्योपलक्षणं विना धर्मान्वयिनोऽपूर्वसाधनविशेषस्योपलक्षयितुमशक्यत्वान्नोपलक्षणस्याप्यनादरो युक्त इत्येवं परिहारार्थत्वेन लिङ्गस्योपलक्षणस्यापि देवतात्वस्य तद्धितवाच्यत्वादर्थेन सामर्थ्येनोपलक्ष्यसम्बन्धोपपत्तेरित्येवं व्याख्यार्थं देवतालिङ्गस्य हीति भाष्यं व्याचष्टे *तद्धितार्थोऽत्रेति* लिङ्गस्यार्थेनेति सामर्थ्यवाच्यर्थशब्दोक्ता निरपेक्षतार्थसंयोगार्थव्याख्यार्थे पूर्वभाष्ये ऽनागतावेक्षणेनोक्तेति निरपेक्षोक्त्या सूचयन् श्लोकं व्याचष्टे * आग्नेय इति * दृष्टान्ते प्राशित्रमवद्यतीति सामान्यवाक्येन हविर्मात्रात्प्राशित्रावदाने प्राप्ते कस्माद्धविःप्रदेशात्प्राशित्रमवदेयमित्यपेक्षायां मस्तकाख्यप्रदेश विशेषोपलेक्षणार्थाग्नेयत्वोपलक्षणश्रुतिरित्येवं वैपरीत्योक्त्यर्थत्वेनानुभाषणपूर्वमन्त्यसूत्रावयवव्याख्यार्थमथेत्याद्यनियम इत्यन्तं भाष्यं व्याख्यातुमाह * यत्त्विति * मस्तकाविभागस्य भञ्जनस्फोटनापरप-

र्थायैस्याग्नेयपुरोडाशविशेषे विधानार्थमेतद्वचनमिति वदता यदाग्नेयस्येति प्राशित्रावदानावान्तरप्रकरणप्राप्तमाग्नेयात्प्राशित्रावदानमनूद्य तन्मस्तकं विभज्येति वचनव्यक्तिर्व्याख्याता। प्राशित्रमवद्यतीति सामान्यवाक्यात्प्राशित्रावदानस्य साधारणता युक्तेत्युक्ते चतुर्द्धाकरणस्यापि तं चतुर्द्धा कृत्वेति सामान्यवाक्यात्साधारण्यं शङ्कितुमाह * स्थित इति * द्विदेवत्ये तद्धितार्थो न सम्भवतीत्येवमुक्तेन न्यायेनाधिकरणे स्थिते उभौ वाविशेषादिति कात्यायनाख्यसूत्रकृद्वाक्यबलात्प्रत्यवस्थीयते इत्यर्थः। कतस्यापत्यङ्गोत्रमित्यस्मिन्नर्थे गर्गादिभ्यो यञिति यञं कृत्वा कात्यस्यापत्यं युवेत्यस्मिन्नर्थे यञिञोश्चेति फक्प्रत्यये तस्य चायनादिसूत्रेणायनादेशे कृते कात्यायनस्येदमित्यस्मिन्नर्थे वृद्धाच्छ इति छप्रत्यये तस्येयादेशे नाजादित्वात्फक्फिञोरन्यतरस्यामिति फक्प्रत्ययस्य लुक्पक्षे कात्य इति यकारात्परतः छप्रत्ययप्राप्तावापत्यस्य च तद्धिते नातीति आकारादिवर्ज्जिते तद्धिते परेऽपत्यवाचिनो यकारस्य लोपात्कातीयमिति रूपसिद्धिः। न्यायविरोधात्कात्यायनीयवचनस्य बाधमाशङ्क्याबाधार्थं श्रुतिमूलतामाह * उक्तमिति * इह दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतिदृष्टेत्यर्थः। कासौ श्रुतिरित्यपेक्षायां पठति तमिति। सामान्यश्रुतेर्विशेषश्रुत्याग्नेयमात्रविषयत्वेनोपसंहारात्साधारण्यानापत्तिरिति परिहारमाह * अत्रेति * नित्योक्त्याऽनुपसंहारे विकल्पापत्तिरुपसंहारकारणत्वेन सूचिता। प्राशित्रवाक्ये व्याख्यातेन परपदार्थान्वयविधौ श्रुतिबाधापत्तेर्विशिष्टावदानविध्यवगमाद्विशेषशास्त्रत्वेन सामान्यशास्त्रोपसंहारकत्वं भविष्यतीत्याशङ्कते *प्राशित्रेति* वाक्यान्तरात्प्राप्तेः प्राशित्रावदानस्य विधातुमशक्यत्वाद् गुणमात्रार्थत्वावगतेर्विशिष्टावदानशास्त्रत्वाभावान्नोपसंहारकत्वं सम्भवतीति परिहरति *नेति* एतदेव विवृणोति *मस्तकमिति* पुरोडाशवाक्यस्यापि बर्हिःषत्त्वलक्षणगुणमात्रार्थत्वात्क्रममात्रार्थत्वाद्वा चतुर्द्धाकरणविधायित्वाभावे ऽविशेषशास्त्रत्वाभावान्नोपसंहार्यत्वं स्यादित्याशङ्क्याह * इदं त्विति * क्त्वाशब्दोक्तायां चतुर्द्धाकरणभावनायां गुणाश्रुतेराख्यातोक्तायाश्च बर्हिःषत्वकरणभावनायाः प्राधान्यप्रतीतेः क्त्वाशब्दोक्तभावनाविशेषणत्वायोगान्निर्गुणत्वोक्तिः। शाखान्तरी-

यस्याध्येतृभेदेन पुनर्वचनत्वस्य निरस्तत्वाच्छाखान्तरीयस्य च दूरस्थत्वेन प्रत्यभिज्ञायोगात्सगुणश्रवणे ऽपि विधेयैव क्रिया दूरस्थस्य प्रत्यभिज्ञाभ्युपगमे ऽपि त्वभ्यासेन क्रियाविधिः शक्यो वक्तुमिति प्रौढिप्रदर्शनार्था पुनर्वचनोक्तिः। शाखान्तरीयस्य सामान्यस्याबुद्धिस्थत्वेनोपसंहारायोगं शङ्कते * दूरस्थत्वादिति *

यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थेनापि तस्य सः।
अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणमिति॥

न्यायाद् दूरस्थो ऽप्युपसंहारो नाशक्य इति परिहरति *नेति* वृद्धश्लोकेन सामान्यन्यायमुक्त्वा तदुपजीवनेन दूरस्थस्या ऽपि सामान्यस्य विशेषणोपसंहारसिद्धिमाह * तेनेति * येन कारणेन दूरस्थस्या ऽपि योग्यत्वात्सम्बन्धो युक्तस्तेन कारणेन दूरस्थमपि सामान्यं विशेषेण विना ऽनुपपद्यमानत्वाच्छाखान्तरीयविशेषं प्रति गच्छति ततश्च श्रुतविशेषलाभे विशेषान्तरकल्पनायोगाद्विशेषशास्त्रेण स्वविषयभूते विशेषे स्थाप्यते दूरस्थत्वे ऽपीति श्लोकार्थः। दूरस्थयोरप्युपसंहार्योपसंहारकतावश्यध्रुवोक्तिभ्यामुक्ता युक्ता। सामान्यशास्त्रस्य पूर्वालोचनायामुपसंहारसम्भवे ऽपि विशेषशास्त्रस्य पूर्वालोचने सामान्यशास्त्रानर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्य तस्मिन्पक्षे विशेषान्तर्गतत्वेन प्राप्तस्य सामान्यस्य तदुरकालबर्हिःषत्वकरणविधये ऽनुवादमाह * अथ वेति * बर्हिःषत्वकरणस्या ऽपि चतुर्द्धाकरणवच्छेषप्रतिपत्त्यर्थभक्षाङ्गत्वेन चतुर्द्धाकरणाङ्गत्वाभावादङ्गाङ्गिभावाया ऽनुवादायोगात्क्रमनिरपेक्षबर्हिःषत्वविधावनुवादानर्थक्यापत्तेः शाखान्तरप्राप्तचतुर्द्धाकरणा ऽनुवादाभ्युपगमे बर्हिःषत्वस्य शाखान्तरप्राप्तस्या ऽनुवादोपपत्तेः न विधिः सम्भवतीत्याशङ्क्य क्रममात्रं तर्हि विधीयतामिति पक्षान्तरमाह * अथेति * साधारण्याशङ्कापरिहारमुपसंहरति * अतश्चेति * मिथस्तेषामसम्बन्धादिति पूर्वपक्षसूत्रावयवस्य व्यवधारणकल्पनयास्यैकदेवत्यद्विदेवत्यानामेकप्रकरणान्वये योजितस्य विरुद्धत्वोक्त्यै यद्येकाद्विदेवत्यानां मिथः सम्बन्धो न स्यात्ततो द्विदेवत्यस्या ऽपि लक्षणार्थाग्निगुणश्रुतिर्भवेन्न त्वेतदस्तीत्येवं लक्षणार्थेति सिद्धान्तसूत्रावयवे ऽनुपक्तस्य पूर्वपक्षनिरासार्थत्वेन योजनार्थं यदि त्विति भाष्यं

न्यायसुधायाम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

बर्हिर्न्यायः । लवनप्रकाशमन्त्राणां मुख्ये विनियोगाधिकरणम् ॥ १ ॥

अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्त-
स्मादुत्पत्तिसम्बन्धो ऽर्थेन नित्यसंयोगात् ॥ १ ॥

लिङ्गहेतुकस्य विनियोगस्य श्रुतिसापेक्षत्वाच्छ्रौतविनियोगप्र-
कारचिन्तानन्तरं लैङ्गिकविनियोगप्रकारचिन्तायां सङ्गतिमाह *
इदानीमिति * विशिष्टावृत्त्या विविधरूपविनियोगाभिधानाद्विनियो- ७६३।१
गप्रकारोक्तिः । सामर्थ्याख्यस्य लिङ्गस्य मन्त्रेष्विव द्रवावदानाद्यङ्ग-
भूतेषु स्रुवादिष्वपि विनियोजकत्वसद्भावात्तेष्वलिङ्गहेतुकविनि-
योगप्रकारचिन्ता कस्मान्न कृतेत्याशङ्क्य मुख्यएव विनियोगो गौणे
ऽपि चेत्येतत्प्रकारव्यतिरिक्तस्य लैङ्गिकविनियोगप्रकारस्याभावात्त-
स्य चार्थप्रत्यायनव्यतिरिक्तसामर्थ्यहेतुकत्वाभावान्मन्त्रव्यतिरिक्तस्य
चार्थप्रत्यायनसामर्थ्याभावान्मन्त्राणामेव लैङ्गिकविनियोगप्रकार-
चिन्ताविषयत्वं भाष्यकृतोक्तमिति दर्शयितुमाह * लिङ्गं नामेति*
गौणार्थप्रत्ययस्य तर्हि मुख्यार्थप्रत्ययजन्यत्वेन मन्त्रे मन्त्रजन्यत्वा-
भावान्मन्त्रसामर्थ्यानुपपत्तेर्बर्हिर्मन्त्रस्य मुख्येष्वेव कुशेषु विनियो-
गो गौणेष्वपि वा कुशसदृशेषूलपाख्येषु सुगन्धादिषु तृणान्तरेष्वि-
तीयं चिन्ता न युज्येतेत्याशङ्क्याह * तच्चेति * गौणस्यार्थस्याशाब्द-
त्वे शाब्दार्थान्तराननन्वयापत्तेर्गौणे ऽप्यर्थे शब्दव्यापारो ऽस्तीत्याश-
यः । कः पुनरिति भाष्यस्य गौणार्थाभावात्सन्देहायोगेनाधिकरणा-
क्षेपार्थत्वं सूचयितुमाह * तत्रेति * तत्सिद्धिसूत्रे गौणस्यार्थस्यो-
क्तत्वान्नेह तदभावाशङ्का युक्तेत्याशङ्क्याह * तत्सिद्धीति * गौण-
त्वानिमित्तविशेषानवधारणे गुणस्वरूपसद्भावमात्रेण प्रकृतचिन्ता-
सिद्धेरिह सामान्यतो गौणे ऽर्थे सिद्धे जहत्स्वार्थाभिधायित्वादि-
निमित्तत्रयस्य वेदे ऽनुपपत्तेः प्रस्तरादिशब्दानां यजमानादिषु

गुणवृत्तिसिद्धौ लक्ष्यमाणगुणयोगवृत्तित्वरूपो गौणत्वयोगौणत्वनिमित्तविशेषस्तत्सिद्धिसूत्रे व्याख्यात इत्युक्ते तथाप्यजहत्स्वार्थाः सर्वा वृत्तय इति तत्सिद्धिसूत्रे ऽभिहितत्वादुपपदाधीनत्वादिषु चेहाशङ्क्यमानेषु पञ्चस्वपि गौणत्वनिमित्तेषु स्वार्थत्वान्नेहोपपदाधीनत्वादिति निमित्ताशङ्का युक्तेत्याशङ्क्य स्वार्थापरित्यागवृत्तित्वमप्यर्थेन नित्यसंयोगादित्यत्रैव सिद्धं तत्सिद्धिसूत्रे व्याख्यातमित्युक्तमतो नैव गुणो नाम कश्चिदस्तीत्याशङ्का युक्तेतीति करणार्थः । एवं सति तत्सिद्धिसूत्रं पश्चात्कार्यमित्याशङ्क्याह * अयमर्थत इति * वक्ष्यमाणगौणत्वासिद्धवत्कारेणापि निमित्तविशेषोक्तिर्युक्तेत्याशयः । उच्यतइति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तत्र चेति * शङ्किष्यमाणोपपदाधीनत्वादिनिमित्तान्तरनिरासं विना गुणयोगनिमित्तत्वात्सिद्धेरुपक्रममात्रत्वसूचनार्थम् * तत्र चेत्युक्तम् * उत्पत्त्युक्त्यावगतिरुक्ता गुणादवगमनं गौणत्वे हेतुरित्यर्थः । शङ्काशयविवरणार्थं यद्येवमिति भाष्यं व्याचष्टे * शाखादिभ्य इति * कथं सर्वेषां शब्दाभिधेयतेत्याशङ्कां निराकुर्वञ्श्लोकं व्याचष्टे * परेति * पैङ्गल्यादिसामान्यस्य गुणत्वाभावाद्विशेषस्य चाग्निगतस्यान्यत्राभावादग्निगुणयोगेन माणवकावगत्यनुपपत्तेरग्नित्वपैङ्गल्यतीव्रत्वादेरसर्वगतत्वादग्निशब्दात्प्रतीयमानो ऽर्थो ऽभिधीयमानत्वादन्येन प्रकारेणावगत्ययोगान्मुख्य इत्यर्थः । अन्यशब्दस्याभिधीयमानत्वापेक्षायामपि नित्यसापेक्षत्वाद् गतिशब्दसमासाविघातः । उपपदाधीनत्वादीनां निमित्तानां सिद्धान्तिनो ऽनिष्टत्वादुपन्यासपूर्वको निरासो ऽनर्थक इत्याशङ्क्य गौणत्वनिरासार्थैकदेशि-
७६४।२ कल्पितानि निमित्तान्याशङ्किता दूषयितुमुपन्यस्यतीत्याह * तत्रेति * गौणस्य मुख्याद्विवेकायेहोपपदाधीनप्रत्ययस्य लक्षणत्वेन शङ्कनीयत्वाद्व्यापिनश्च धर्मस्यान्यतो व्यावर्त्तकत्वेन लक्षणत्वादग्निरधीतइत्यादौ चोपपदाभावे ऽपि गौणत्वप्रसिद्धेरुपपदाधीनप्रत्ययस्याव्यापित्वादर्थधर्मत्वाभावाच्च लक्षणत्वा ऽनुपपत्तेरथेति भाष्यमयुक्तमाशङ्क्याह * सर्वथेति * धर्मत्वाभावे ऽप्यन्यतो व्यावर्त्तकत्वाल्लक्षणत्वोपपत्तिः पूर्वार्द्धेनोक्ता उत्तरार्द्धेन पराधीना शब्दप्रवृत्तिर्यस्मिन्नर्थे पराधीनप्रवृत्तिरित्यर्थधर्मस्य पराधीनप्रवृत्तित्वस्य लक्षणतोक्ताग्निरधीतइत्यादावपि माणवकाद्युपपदस्यार्थप्रकरणान्नित्यशब्देनाव्याप्तता परिहृता । नित्यशब्दार्थं व्याचष्टे * न हीति * माणवके पैङ्गल्ये प्रत्ययो माणवकप्रत्ययः । एवमपि को ऽत्र गुणो विवक्षितो यत्सम्बन्धाद् गौणत्वं स्यादित्याशङ्क्याह *

तदेव चेति* अग्न्यादिनाम्नां पैङ्गल्यादिप्रवृत्तौ माणवकादिपदान्तरस्य हेतुत्वेनानुग्राहकतयाङ्गात्मके गुणत्वे ऽभिहिते कथं पादान्तरस्य पैङ्गल्यादावग्न्यादिनामप्रवृत्तिहेतुतत्याशङ्क्य सामान्योक्त्या 'समानाधिकरणकृतोक्ताग्निशब्दस्य माणवकगतपैङ्गल्यादिवाचित्वाभावे माणवकशब्दाग्निशब्दसमानाधिकरण्यायोगात्पैङ्गल्यादिवाचिताग्निशब्दस्यावसीयतइत्याशयः पदान्तरेण पदान्तरस्य स्वाभाविकशक्तिनाशेन शक्त्यन्तरानुत्पादकत्वादुपपदापेक्षित्वे ऽपि मुख्यत्वानपायान्मुख्याद्विवेकानापादकत्वेनैतल्लक्षणार्थं नैतदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे* नैतदिति* स्वभावादेव पैङ्गल्ये ऽस्याग्निशब्दं प्रति मुख्यत्वं लक्षणवाच्यत्वं नापेतमित्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे *यथैवेति* सम्बन्धानुभवजन्यसंस्कारसम्बन्धस्मृतिग्रहणाद्यादिशब्दः।नचासाविति भाष्यं शब्दद्वयसमुदायावयवत्वाख्यं गुणशब्दात्प्रतीतेर्गौणतेत्येवं गौणत्वलक्षणदूषणार्थत्वेन व्याख्यातुं लक्षणान्तरमुपन्यस्यति *अथेति* माणवकाग्निशब्दसमुदायवाच्यस्य पैङ्गल्यस्याग्निशब्दात्मकमवयवं प्रति गौणतेत्यर्थः । एतल्लक्षणदूषणार्थत्वेन भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * श्लोकं व्याचष्टे * तत्रेति * उभयोरपि पैङ्गल्यपिण्डस्वरूपयोर्वाच्यत्वादुभावप्यग्निमाणवकशब्दौ प्रात्यात्मिकयोरर्थयोर्मुख्यावित्युक्ते ऽर्थे विषयगौणमुख्याविवेकप्रस्तावादर्थमुख्यत्वोक्तौ शब्दमुख्यत्वोक्तिरिति सूचनार्थोतिकरणः । वाक्यार्थस्यैकं पदं प्रति वाक्यावयवत्वात्मकगुणवशात्प्रतीतेर्गौणतेत्येवं लक्षणान्तरोपन्यासार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * इदानीमिति * सर्ववाक्यार्थानां तर्हि शब्दं प्रति गौणत्वापत्तिरिति परिहारसूचनार्थम् * पूर्ववदेवेत्युक्तम् * एतल्लक्षणदूषणार्थं नैतदितिभाष्यं व्याचष्टे *तदिति* अग्निमाणवकशब्दाभ्यामग्निमाणवकत्वयोरभिधानात्तद्विशिष्टः कार्योक्तिः सम्भवतीति वाशङ्क्याह*नत्विति*तच्छब्देनाग्निशब्दः परामृष्टः । पैङ्गल्यस्य तर्ह्यग्निशब्दवाच्यत्वात्पदार्थत्वोपपत्तेर्वाक्यार्थत्वसम्भवाद्युच्येत ततो वाक्यार्थता भवेदित्यनेनावाच्यत्वात्पैगल्यस्य वाक्यार्थत्वनिरासो न युक्त इत्याशङ्क्याह *नचेति* वाक्यार्थत्वनिरासमुपसंहरति *तस्मादिति * गौणमुख्यविभागादावसिद्ध्युपसंहारार्थन्तदेवमिति भाष्यं व्याचष्टे * तेनेति * पैङ्गल्यस्य शब्दावाच्यत्वोक्तेष्वविरोधमाशङ्क्याह * माणवकस्येति * मन्दप्रसिद्धत्वात्मकं गौणलक्षणोपन्यासार्थं तथेति भाष्यं मन्दप्रसिद्धस्य गुणादवगतत्वाभावेन गौणशब्दवाच्यत्वायोगादयुक्तमाशङ्क्य मन्दप्रसिद्धस्य मन्दप्रयोगविषयभूतस्य वाक्यार्थस्योपपादनं विना निश्चेतुमशक्यत्वादुपपदस्यैवात्रापि ७६५।४

पक्षद्वये ऽनुग्राहकत्वेनाङ्गत्वाद् गुणता विवक्षितेति सूचयन् व्याचष्टे * अथेति * यथा मन्दप्रसिद्ध्या कृतमुपपदस्याश्रयणं च यथा च सुष्ठु प्रसिद्ध्या कृतमनाश्रयणं तत एव दर्शयतीति मन्दप्रसिद्धत्वस्योपपदाश्रयणमिति तत्वोक्त्या मन्दप्रसिद्ध्यर्थे प्रतीतावुपपदस्यानुग्राहकत्वाद् गुणत्वसूचिते कथं तर्ह्युपपदाधीनत्वपक्षात्पक्षान्तरतेत्याशङ्क्य मन्दप्रसिद्धौ सन्तमप्युपपदव्यापारं लक्षणत्वेन * मुक्त्वेयुक्तम् * एतल्लक्षणदूषणार्थमिदमपीति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * ज्ञानस्य निरवयवत्वात्स्वतो न्यूनातिरिक्तत्वाभावे ऽपि ज्ञात्रल्पबहुत्वाभ्यां न्यूनातिरिक्तत्वसम्भवमाशङ्क्य ज्ञात्रल्पत्वात्संख्यातो ज्ञानाल्पत्वे ऽपि मान्द्याप्रसिद्धेर्निरवयवत्वेन च स्वरूपपरिमाणाल्पत्वायोगान्निरवयवसामान्यमात्रविषयत्वेन च शब्दस्य ज्ञानस्य विषयाल्पपरिमाणतया ऽप्यल्पपरिमाणयोगान्मान्द्यायोगसूचनायाञ्जस * इत्युक्तम् * अल्पप्रयोगित्वात्सकललक्षणोपन्यासार्थमथेति भाष्यमल्पप्रसिद्धत्वलक्षणाल्पप्रयोगित्वलक्षणस्य मूलभूतत्वेन विशेषं दर्शयन् व्या-
७६६।२ चष्टे * इदानीमिति * एतच्च लक्षणदूषणार्थेनैतादिति भाष्यं व्याचष्टे * तादिति * पुनः शब्देन सामर्थ्यनिमित्तप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्य मुख्यत्वे ऽप्यर्थस्य गौणत्वनिरासः । प्रकृतं कथं सिद्ध्येदित्याशङ्क्य शब्दस्य मुख्यत्वे ऽर्थस्यापि मुख्यत्वापत्तिरिति परिहारार्थत्वेनातः सो-ऽपीति भाष्यव्याख्या सूचिता । यथा च तद्यथा गवादिशब्दानां पृथिव्यादिरित्यनेनोपपदधीनत्वस्येति व्याप्तिर्दर्शिता तथास्य प्रसिद्धिप्रयोगयोरपि दर्शयितव्येत्याह * इहापि सेति * अतिव्याप्तिमेव दर्शयितुं वृद्धश्लोकं पठति * तथा चाहेति * परकल्पितेषु गौणत्वलक्षणेषु मुख्याद्विवेकानापादकत्वेन दूषितेषु वाच्यगुणयोगेन प्रतीयमानत्वात्मकविवेकापादकलक्षणोक्त्यर्थमत्रेत्यादि भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * इदानीमिति * अग्निस्तावदभिधानमित्युत्कृष्य तावच्छब्दो व्याख्येयः । अग्निवत्पैङ्गल्यस्य माणवके च पैङ्गल्यान्वयस्याप्यभिधानमस्त्वित्याशङ्क्याग्निसम्बन्धादेव परिशिष्टस्यार्थस्य प्रतीतेरनभिधेयतामुक्तामाकृत्यधिकरणन्यायेन दृढयितुम् *व्यक्तिवदित्युक्तम् * परगुणानां परशक्यतां परगुणानां चेति वार्त्तिकोक्तां परिहर्तुमाह * सन्ति चेति * गुणव्यक्तीनां परत्राभावे ऽपि सामान्यानि परत्र सन्तीत्युक्ते तत्सद्भावं दृढयितुं चित्रादौ यत्तु सादृश्यं सामान्यं तत्र किं भवेत् तत्रास्मि पृथिवीवर्णसंस्थानादिसमानतेति प्रश्नोत्तररूपोपमानवार्त्तिकोक्ततोक्ता । गुणयोगनिमित्तवृत्तित्वात्मकगौणत्वलक्षणव्युत्पादनस्य वेदे गौणत्वसिद्ध्यर्थत्वोक्त्यर्थमेवमिति भाष्यं

दर्शपूर्णमासयोस्तृणसदृशाभावात् कुशाविषयस्तृणशब्दो न कुशसदृशसुगन्ध्यादितृणान्तरोलपराजिस्तरणार्थविषयस्तृणसदृशशब्द इत्येवं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् । गौणमुख्याविभागोक्तेरधिकरणारम्भसिद्ध्यर्थत्वोक्त्यर्थं तदेवमिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * सुखग्रहणार्थं गौणत्वलक्षणानि सङ्गृह्णाति * एते चेति * स्वार्थं जहातीति जहत्स्वार्थो ऽर्थान्तराभिधायी च तस्य भावो जहत्स्वार्थाभिधायित्वं गुणिरूपाग्न्यादिस्वार्थत्यागेन गुणरूपे पैङ्गल्यादौ वृत्तिर्गौणत्वे कारणम् अग्न्यादिजातिपैङ्गल्यादिगुणसङ्घातो ऽग्न्यादिशब्दवाच्यः सङ्घातिरहितगुणमात्रे शब्दप्रवृत्तिहेतुत्वाद् गौणत्वकारणम्। अग्न्यादिशब्दवाच्यस्याग्नित्वादेर्माणवकादावग्न्यादिगुणदर्शनेन कल्पनागौणत्वकारणम्माणवकाद्युपपदसहायस्याग्न्यादिशब्दस्य पैङ्गल्यादौ वृत्तिरङ्गाख्यगुणभूतोपपदाधीनत्वाद् गौणत्वकारणमग्निर्माणवक इत्यादिशब्दस्यावयवार्थानपेक्षवर्णसमुदायरूपेण पैङ्गल्यादौ या प्रसिद्धिस्तस्याभावं समुदायावयवभूतस्याग्न्यादिशब्दस्य पैङ्गल्यादौ समुदायावयवभूतत्वाख्यगुणवत् । प्रवृत्तिहेतुत्वाद् गौणत्वकारणं पैङ्गल्यादेरग्निर्माणवक इत्यादिवाक्यार्थत्वमग्न्यादिशब्दस्य पैङ्गल्यादौ वाक्यवयवत्वाख्यगुणवत्त्वाद् गौणत्वकारणमग्न्यादिशब्दस्य पैङ्गल्यादावकल्पश्रोतृप्रसिद्धत्वमङ्गाख्यगुणभूतोपपदापेक्षत्वप्रतिनिमित्ताद्गौणत्वकारणम् ।यस्मिन् पैङ्गल्यादावग्न्यादिशब्दस्याल्पैर्वक्तृभिः प्रयोगः सो ऽल्पप्रयोगी तस्य भावो ऽल्पप्रयोगिता ऽल्पसिद्धत्ववद्गौणत्वकारणम् एतान् गौणत्वकारणपक्षान्निरस्याग्न्यादिशब्दवाच्येनाग्नित्वादिनाग्न्यादिगुणस्य पैङ्गल्यादेर्लक्षणा माणवकादावग्न्यादिगुणवत्यग्निशब्दप्रवृत्तिहेतुत्वाद्गौणंशब्दवाच्यरूपगौणत्वकारणत्वेन साधितेति नवानां मध्ये युक्तायुक्तपक्षविवेकायोक्तं किं तावदिति पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे *तत्रेति *सकृदाम्नातस्य मन्त्रस्यावृत्त्यनापत्तिः साक्षान्मुख्ये ७६७।१
विनियोगस्य मूलं भविष्यतीत्याशङ्क्य प्रतिप्रधानमावृत्त्याविरोधोक्त्यर्थं परार्थत्वादित्युक्ते मुख्यविनियोगेन कृतार्थस्य गौणे विनियोजकश्रुत्यकल्पनादुभयाङ्गत्वायोगमाशङ्क्यानेन मन्त्रेण यदभिधातुं शक्नुयात्तदभिदध्यादिति गौणमुख्यसाधारणश्रुतिकल्पनेनोक्त्यर्थो नित्यशब्दः अप्राकरणिके ऽपि तर्हि विनियोगापत्तिरित्याशङ्क्य प्रकरणावगतसामान्यसम्बन्धसापेक्षत्वाल्लिङ्गस्याप्रकृते विनियोजकत्वायोगोक्त्यैव प्रकृते गौणे मुख्ये च * प्रयोगितेत्युक्तम् * संस्कारत्वादिति सूत्रस्य शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यार्थमपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * एवं चेति * प्रकरणवच्चोदको ऽप्यनुग्रहीतव्य इत्याह * तथेति *

ऋषिशब्देन दृश्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या वेदाभिधानाद्वैदिकं मन्त्ररूपमार्षशब्देनोक्तम् । औत्पत्तिकेन प्रथमावगतेन मुख्येनैवार्थेन मन्त्राणां सम्बन्ध इत्येवं सिद्धान्तप्रतिज्ञार्थमध्यमसूत्रावयवव्याख्यार्थत्वेन स्पष्टत्वान्मुख्य एव चेति भाष्यमव्याख्याय हेत्वर्थत्वेनाद्यावयवव्याख्यार्थं प्रकरणे हीत्यादिभाष्यं प्रधानैकवाक्यतां विनाप्यभिधेयार्थत्वोपपत्तेः प्रधानैकवाक्यतोक्त्यानर्थक्यादयुक्तमाशङ्क्य क्रतुशेषत्वोक्त्यर्थत्वेनार्थत्वं सूचयन्सूत्रावयवपाठपूर्वं व्याख्यातुमाह * एवमिति * मुख्यार्थप्रत्यायनद्वारा गौणे ऽपि शक्त्युपपत्तेर्गौणमुख्यसाधारणैकविधिनियोजकश्रुतिकल्पनेनाविशेषादुभयत्र विनियोगं न त्विति भाष्येणाशङ्क्यानुष्ठेयत्वेनावगते पदार्थे स्मारकापेक्षिणि लिङ्गेन मन्त्रविनियोगादन्योन्यानपेक्षाणां च पदार्थानामनुष्ठेयत्वावगतेरन्योन्यानपेक्षाणामेव स्मारकापेक्षत्वात्प्रत्येकमेव पदार्थेषु मन्त्रविनियोजिकायां श्रुतौ कल्प्यायां मुख्यप्रत्यायनं विना गौणप्रत्यायनाशक्तेर्मुख्यप्रत्यायनाशक्तेर्मुख्यविषयविनियोजकश्रुतिकल्पनां विना गौणविषयश्रुतिकल्पनायोगान्मुख्यविषयश्रुतिकल्पनायाः प्राथम्यावगतेर्मुख्यविनियोगेन मन्त्रस्य नैराकाङ्क्ष्यात् गौणे मन्त्रविनियोजककल्पना न युक्तेत्येवं परिहारार्थतया मुख्येनार्थेन गौणतार्थप्रत्यायनवेलायामपि मन्त्राणां प्रत्याय्य प्रत्यायनलक्षणा संयोगादित्येवमन्त्यावयवव्याख्यार्थं सत्यमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * मुख्येन चेति * गौणेन कृतार्थत्वान्न मुख्ये श्रुतिकल्पनेत्येवं कस्मान्न भवतीत्याशङ्कां निरस्य श्लोकं व्याचष्टे * अपि चेति * अपि वा प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रो ऽभिधानवाची स्यादिति द्वितीयमन्त्राधिकरणसूत्रन्यायेन सामर्थ्याधीनत्वाच्छ्रुतिकल्पनस्य मुख्ये च निरपेक्षसामर्थ्यावगतेस्तत्रैव श्रुतेः प्राक्कल्पत्वाद् गौणे तु सामर्थ्यस्य मुख्यसामर्थ्यपूर्वकत्वान्न वैपरीत्याशङ्का निरासाशयः एतदुपपादनायैवार्थेन नित्यसंयोगादित्यनेनाऽहत्स्वार्थता गौणवृत्तेरुक्तेति सूचनार्थम् * यदीत्युक्तम् * मुख्येनैवार्थेनोपायान्तरनिवृत्त्या मन्त्राणां स्मृत्युपायत्वेन नित्यसंयोगात्प्रकरणाम्नानार्थवत्त्वोपपत्तेर्गौणस्मृतावुपायान्तरनिवृत्त्यशक्तेः सामर्थ्यप्राप्तोपायान्तरनिवृत्त्यशक्तेः सामर्थ्यप्राप्तोपायान्तरबाधापादकगौणविनियोगायोगात्क्त्यर्थतया ऽर्थेन नित्यसंयोगादित्यवयवस्यान्यथाव्याख्यार्थमपि च गौणस्येति भाष्यं व्याचष्टे * किं चेति * मुख्यविनियोगेन मन्त्रपाठस्य कृतार्थत्वे ऽपि मुख्यद्वारा गौणप्रत्यायनार्थं गौणा ऽपि मन्त्रो विनियोज्य इत्याशङ्क्योपायान्तरेणापि गौणप्रत्यायनोपपत्तेर्मन्त्रनियमो न युक्त इत्येवं परिहारार्थत्वेन यदि गौ-

णप्रत्यायनस्य नित्यं मुख्येनार्थेनोपायोपेयत्वलक्षणः संयोगो भवेत्ततो मुख्यद्वारा मन्त्रस्य गौणे ऽपि विनियोगः स्यान्न त्वेतदस्तीति व्यवधारणकल्पनया ऽर्थेन नित्यसंयोगादित्यवयवस्यान्यथाव्याख्यार्थमपि च यो गौण इत्यादि मुख्य एव विनियोग इत्यन्तं भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुः प्रत्याययतीत्यन्तं तावद्व्याचष्टे* अपि चेति * सचेदित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * अन्यथेति * यदित्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे * नेति * अथेत्याद्याशङ्कोत्तरभाष्यं व्याचष्टे * पाक्षिकत्वे ऽपीति * यदेति प्रकृतसिद्ध्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * नित्यमिति * उपायान्तरेण गौणप्रतीतिसिद्धावपि मन्त्रस्मारितस्याभ्युदयकारित्वाद् गौणे ऽपि मन्त्रविनियोगो भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन साधनविशेषानपेक्षणार्थस्मृतिमात्रेण प्रयोजनभूतेनार्थानुष्ठातुः संयोगाच्च मन्त्रस्मारिततादरणीयेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन मुख्येनार्थेन चेति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * मन्त्राम्नानानर्थक्यपरिहारार्थं मन्त्रस्मारिततादरणीयेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन मुख्येनार्थेन मन्त्रस्य स्मार्यस्मारकत्वसंयोगमात्रादाम्नानार्थवत्त्वोपपत्तेर्न गौणस्य मन्त्रस्मारिततादरणीयत्वमेवमवधारणार्थनित्यशब्दाभ्युपगमेनैव पञ्चमव्याख्यार्थमथापीति भाष्यं व्याचष्टे * मन्त्रेति * पञ्चस्वपि व्याख्यासु सकृत्सूत्रं योजयति * तेनेति * नित्योपपादनायाव्यभिचारितोक्ता * ७६८।१

संस्कारत्वादचोदिते न स्यात् ॥ २ ॥

भाष्यव्याख्यार्थं सूत्रं योजयति अचोदित इति * लिङ्गेन प्रकरणबाधस्यादोषत्वोक्त्यर्थतया न च कश्चिदिति भाष्यावयवं व्याख्यातुं लिङ्गेन चेद्युक्तं कर्मान्तराङ्गत्वे ऽपि तर्हि प्रमाणाभावादानर्थक्यं स्यादित्याशङ्कते * कथं पुनरिति * वैदिकत्वसामान्योपस्थापितवैदिककर्मान्तराङ्गत्वं सन्निधानाख्येन पञ्चमप्रमाणेनाशङ्क्याहवनीयादिवत्सामान्यत कर्माङ्गत्वानवगमात्सामान्यमात्रेणानाकाङ्क्षिता कर्मविशेषाङ्गता बोद्धुमशक्येति परिहारसूचनार्थं वैदिकोक्तिः । कर्मानङ्गत्वे ऽपि लिङ्गाद्देवताङ्गत्वं भवतीत्याशङ्क्याह * कथं चेति * क्रत्वङ्गभूते ऽर्थे सामान्यतो मन्त्रविनियोगाभावे कर्मापूर्वसाधनत्वापेक्षायां विनियोगापत्तेर्नैष्फल्यप्रसङ्गान्न लिङ्गमात्रादङ्गत्वं सम्भवतीत्याशयः । परिहर-

(१) चतद्यादरणीयेत्येवमवधारणार्थनित्यशब्दाभ्युपगमेनान्यथा व्याख्यार्थमर्थेन चेतिभाष्यं * व्याचष्टे नचेति * इति २ पु० पा० ।

ति * तदिति * पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * यागेति * उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * तत इति * चोदकानुग्रहशङ्कोत्तरत्वे तु विकृता-वचोदिते ऽग्न्यादावग्न्यादिशब्दो यत्र भवति तत्तथा युक्तमित्येवं सूत्रयोजना स्पष्टत्वान्न कृता।

गार्हपत्यन्यायः । इन्द्रप्रकाशकमन्त्राणां गार्हपत्य विनियोगाधिकरणम् ॥ २ ॥

वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात् ॥ ३ ॥

गौणसामर्थ्यस्य विनियोजकत्वे निरस्ते विनियोजकश्रुतिसहायतापि गौणसामर्थ्यस्य न सम्भवतीति प्रसक्त
७६९।१ स्यापवादार्यैतदधिकरणमित्यनन्तरसङ्गतिमाह * अपवाद इति * निवेशनः सङ्गमनो वसूनां विश्वारूपा अभिचष्टे शचीभिः । देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे वसूनामित्युपमार्थो येन कारणोपमानतया ऽस्मिन्मन्त्रे निर्देशादप्राधान्यात् गतेर्धरो ध्रुवः तथा सोम आपश्चैवानिलो ऽनलः प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो ऽष्टौ प्रकीर्त्तिता इत्यनलशब्दवाच्यस्य वाग्नेर्वसुत्वस्मरणादुक्तानां मध्ये ऽग्निर्वा नाम वसुरिन्द्र इव सङ्ग्रामे स्थितवानित्यग्निस्तुतिप्रतीतेर्वसूनां पावकश्चास्मीति चाग्नेरेव वसुश्रेष्ठत्वस्मरणात्तत्समीपे ऽन्येषां वसूनां गमनाद्वसुसङ्गमनत्वेनाप्यग्नेरेव स्तुतिप्रतीतेर्नैयमृगैन्द्रीत्वेनोदाहार्येत्याशङ्क्याह *निवेशन इति * बलाबलाधिकरणे श्रुत्या लिङ्गबाधस्य वक्ष्यमाणत्वान्मन्त्रस्य स्वरससामर्थ्यानालोचनेनैन्द्र्यचेति देवतातद्धितश्रुत्यैन्द्रप्राधान्यावगमाद्रामरावणयोरिवेति वद्यानन्यचरितत्वेनेन्द्रस्यापीन्द्रोपमानरूपस्तुतिसम्भवादैन्द्रीत्वेनैषोदाहृतेत्याशयः । विज्ञायतइति कृत्वैतदुदाहरणं युक्तमित्यध्याहारेण ग्रन्थो योज्यः। मन्त्रस्वरससामर्थ्यालोचनेन च पूर्वपक्षकरणे बलाबलाधिकरणवदिहापि कदा चनस्तरीरसीत्यृचः शाखान्तरपठिताया उदाहार्यत्वापत्तेस्तद्धितश्रुत्यालोचनयैवेह पूर्वपक्ष इत्यपौनरुक्त्यसूचनायाह* केषां चित्विति * असमर्थविनियोगाशक्तेः श्रुत्या सहायत्वेनापेक्षितं सामर्थ्यं किं मुख्यमेव सहायतामश्नुते । गौणमपि चेति सन्देहो भाष्योक्तसन्देहस्य हेतुरिति सूचयितुमाह * तत्रेति * कुतः पुनरित्याद्याक्षेपपूर्वकसन्देहसमाधानार्थं भाष्यं शब्दवस्तुविसंवादात्संदेहो घटनीय इत्येवमर्थत्वेन तात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * सत्यपि चेति * नच्चारुणवन्मन्त्रस्य कथं चिदपि शक्तिर्वक्तुं शक्या यतस्तन्निर्णये-

नैव निर्णयः स्यादित्याह * तत्रेति * प्रमाणान्तरेणेन्द्रशब्दस्य गार्हपत्यपरतावगमिष्यतइत्याशङ्क्याह *नहीति * तात्पर्येणो व्याख्यातं भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुर्यद्धीत्यवयवं तावद्व्याचष्टे * अभिधानं चेति * नोपस्थानमन्त्रचोदितं किं त्वभिधानमपीति चकारेण वदता वचनेनाभिधानेनोपस्थानमित्युक्ते विनाऽप्युपस्थानमभिधानसम्भवादभिधानपरतया नोपस्थानमाद्रियेतेत्याशङ्क्य संस्क्रियते पूज्यते ऽनेनेति संस्कारशब्देनोपस्थानस्य सम्पूज्यार्थतायामुक्तायां कथं तर्ह्यभिधानार्थेत्याशङ्क्याभिधानस्य स्तुतिरूपपूजात्मकत्वेनैकपदैस्तुत्ययोगाद्वाक्योक्त्योपपादिते सम्बन्धभाष्यव्याख्या सूचिता कथमात्मनेपदादभिधानार्थतावसीयतइत्याशङ्क्योपान्मन्त्रकरणइत्युपपूर्वात्तिष्ठतेर्मन्त्रकरणके ऽर्थे वर्तमानादात्मनेपदस्मृतिमालोच्य तिष्ठतिना मन्त्रकरणस्य व्यापारस्याभिधाने ह्यात्मनेपदं भवति नचाभिधानत्वमनपेक्ष्य व्यापारान्तरे मन्त्रः करणमित्युक्तम् । नचेत्याद्याशङ्क्यन्तं भाष्यावयवं व्याचष्टे * नेति * उपपूर्वस्यापि तिष्ठतेर्लोके ऽभिधानवाचित्वाप्रसिद्धेः फलभोक्तृत्वयोग्यताधानार्थानां यजमानसंस्काराणां यागकार्यभोक्तृत्वयोग्यतोत्पादनाद्यागाङ्गत्ववत्समीपस्थानस्याभिधानार्थत्वे सति समीपस्थानस्याभिधानार्थत्वकल्पनान्मन्त्रकरणकत्वोपपत्तौ प्रसिद्धसमीपस्थानवाचित्वत्यागायोगादभिधानार्थसमीपस्थानवाचित्वेनोपपूर्वस्य तिष्ठतेरात्मनेपदमवगम्यते न तु समीपस्थानवाचित्वत्यागेन वाचितेति सूचनायोपस्थानोक्तिर्गार्हपत्यस्य समीपस्थानकर्मत्वसम्भवे ऽप्यभिधानकर्मत्वोक्त्यर्था प्रकाश्यत्वोक्तिः एतदभिधानाप्रयोजनसमीपस्थानरूपमुपस्थानं गार्हपत्यसंयोगार्थमित्यनवगमे ऽपि तद्धितद्वितीययोर्विप्रतिपत्तौ तद्धितः समञ्जसो द्वितीया वेति सन्देहात्कैमर्थ्याशङ्का जायते न तु गार्हपत्यार्थत्वं निश्चीयतइत्येवं व्याख्या तत्रेत्यनेन सूचिता। अनीप्सिते ऽपि द्वितीयास्मृतेर्गार्हपत्यस्याङ्गत्वेनान्वयसम्भवाद्विरोधपरिहारमाशङ्क्य सत्क्वधिकरणे ऽनीप्सितत्वस्य द्वितीयावाच्यत्वनिषेधाद्विरोधसमर्थनार्थं गार्हपत्य इति भाष्यं व्याचष्टे * न हीति * किं तावदिति पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * किमिति* कथमित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे* कथमिति * अविवक्षितेप्सितार्था वेति परिहारभाष्यमनीप्सितार्थं वेति परिहारभाष्यमनीप्सितार्थवाचित्वाभावे ऽपि वाच्येनेप्सितत-

(१) गार्हपत्यवाचित्वानवगमे ऽपि अनेनैव शास्त्रेण तद्वाचित्वावगमाच्छक्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य संबन्धस्याशास्त्रहेतुकतोक्ता शास्त्राद्वाच्यवाचकलक्षणसंबन्धानवगमे ऽपि गुणगृह्येन्द्रशब्दस्येत्यधि० २ पु० पा० ।

मत्वात् कर्माख्यकारकविशेषेण क्रियासम्बन्धात्मककारकसामान्यलक्षणाद्वाराधिकरणादिकारकविशेषान्तरलक्षणाशयत्वेन व्याचष्टे * सक्तुवदिति * गार्हपत्यदेशे स्थित्वा ततो निर्गत्य चेन्द्रमुपतिष्ठेतेति विध्यर्थसूचनायाधिकरणमपादानं चादीयते लक्ष्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या कारकत्वं सामान्यस्यादिशब्देनोक्तत्वादधिकरणापादानादिलक्षणं कारकत्वसामान्यं द्वितीया लक्षयिष्यतीत्यर्थः । वक्ष्यमाणपक्षापेक्षया भाष्ये वाशब्दः । लिङ्गानुरोधेन श्रुतेर्लक्षणापादानादिलक्षणं कारकत्वं सामान्यं द्वितीया लक्षयिष्यतीत्यर्थः । वक्ष्यमाणपक्षापेक्षया भाष्ये वाशब्दः । लिङ्गानुरोधेन श्रुतेर्लक्षणावृत्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * शक्नोति हीति * तद्धितश्रुत्यैवेन्द्रप्राधान्यावगमे तस्याश्च मुख्यत्वेन लक्षणावृत्त्ययोगात्पश्चाच्छ्रुतायाः द्वितीयाया एवं तद्धितश्रुतिविरोधाल्लक्षणावृत्तिर्युक्तेत्याशयः । अधिकरणादिरूपकारकविशेषलक्षणा भाष्ये कस्मान् नोक्तेत्याशङ्क्य न्यायलभ्यत्वादिति सूचयितुमाह * तत्र चेति * यद्वेति भाष्यं गार्हपत्यशब्दो गार्हपत्यगुणयज्ञसाधनत्वसम्बन्धाद् गृहपतेर्यजमानस्य देवता भूता वेत्यवयवसम्बन्धादिन्द्रलक्षणार्थः सन्निधिताख्यमुपस्थानं प्रतिप्राधान्येन विशेषणं तस्माद् गार्हपत्यशब्दविशिष्टमप्युपस्थानामिन्द्रार्थमेव कार्यं चेन्द्राख्यस्य गार्हपत्यस्यासंनिधानात्समीपस्थानपूर्वकाभिधानकर्मत्वं न सम्भवतीति वाक्यम् । पुराणेतिहासेषु इन्द्रस्य प्राचीदिक्पालत्वस्मृतेः प्राच्यां च दिश्यैन्द्रीत्वव्यपदेशात्प्राग्देशाभिमुखस्थाने देशद्वारेन्द्रस्य सामीप्यविशेषणत्वोपपत्तेरित्येवं व्याचष्टे * यद्वेति * पूर्वभाष्ये द्वितीयायाः क्रियासम्बन्धाख्यकारकत्वसामान्यमात्रलक्षणार्थत्वे ऽभिहिते यद्वेति भाष्ये गार्हपत्यस्य द्वितीयोक्तकर्माख्यकारकविशेषलक्षककारकत्वसामान्यरूपेण क्रियासम्बन्धान्निर्विशेषसामान्यायोगेन कारकविशेषापेक्षायां द्रव्यकर्मसंयोगन्यायेनाधिकरणतया ऽपादनतया चाङ्गत्वेन विशेषणं गार्हपत्यस्तस्माद् गार्हपत्याङ्गकमुपस्थानमिन्द्रप्रधानकं कार्यं गार्हपत्यस्य च दाहकत्वात्स्वतो ऽधिकरणापादानत्वायोगे ऽपि समीपदेशद्वाराधिकरणत्वेनापादनत्वेन वा विशेषणत्वं भविष्यतीत्येवं व्याख्यान्तरसूचनार्थः केचिच्छब्दः । कारकान्तरलक्षणेन्द्रलक्षणार्थत्वपक्षयोर्विवेकमाह * एतदिति * इन्द्रलक्षणार्थत्वे ग्रन्थाननुगुणत्वापत्तेरपरितोषात्स्वमतेन धातुस्वरसोक्तसमीपस्थानमात्ररूपमुपस्थानं प्रति प्राधान्येन गार्हपत्यशब्दो विशेषणं तस्माद् गार्हपत्यप्रधानकमुपस्थानमिन्द्रप्रधानार्थं कार्यं गार्हपत्यस्यैव च सन्निहितदेशत्वात्समीपस्थानं प्रति

कर्मत्वेन विशेषणतोपपद्यते नत्वसन्निहितस्यैवं व्याख्यातुमारभते *
अथ चेति * आत्मनेपदद्योतिताभिधार्थत्वे विशिष्टसमीपस्थानरूप- ७७०।१
धात्वर्थनिरासार्थेन मात्रशब्देन समीपस्थानमात्रमनेनोपस्थानशब्देनो-
क्तमित्युक्तम् * एवं च सत्यभिधाने मन्त्रस्य करणत्वात्समीप-
स्थाने च गार्हपत्यस्य कर्मत्वाद्भिन्नक्रियाविषयत्वेनेन्द्रगार्हपत्यशब्द-
योरविरोधो भवतीत्याह * एकेति * एकेन धातुनैकस्यैव व्यापा-
रस्योक्तत्वान्न भिन्नव्यापारविषयत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * द्वौ
चेति * शुद्धया प्रकृत्या समीपस्थानवद् गार्हपत्यस्य कर्मत्वाद्भिन्नक्रि-
विषयत्वेनेन्द्रगार्हपत्यशब्दयोरविरोधो भवतीत्याह * एकेति * ए-
केन धातुनैकस्यैव व्यापारस्योक्तत्वान्न भिन्नव्यापारविषयत्वं सम्भ-
वतीत्याशङ्क्याह * द्वौ चेति* शुद्धया प्रकृत्या समीपस्थानमात्मनेप-
दाख्यप्रत्ययानुगृहीतया प्रकृत्या प्रकाशनमित्येवं द्वौ व्यापारावु-
पात्तावित्यर्थः। अस्मिंश्च व्याख्याने द्वितीयाप्रातिपदिकयोर्द्वयोरपि
श्रुतिवृत्तत्वादयमेव परिहारोऽभिमतो न तु पूर्वो द्वितीयाया लक्षणावृ-
त्तित्वादित्याह * तत्रेति * व्याख्यानस्याधिकरणत्वस्यापादन-
त्वे वा समीपस्थानानपेक्षप्रकाशनं प्रत्ययोगात्समीपस्थानान्विते प्रका-
शनइत्यर्थः। शुद्धधातुवाच्यत्वात्समीपस्थानमात्रं धात्वर्थो विवक्षितः
समीपस्थानपूर्वकप्रकाशनमात्मनेपदाख्यप्रत्ययानुगृहीतधातुवाच्य-
त्वात्प्रत्ययार्थो विवक्षितः।एवं चास्मिन्पक्षे विध्यर्थो भविष्यतीत्याह*
एतदिति * प्रकाशनस्य प्रत्ययानुगृहीतधातुवाच्यत्वात्प्रत्ययार्थतया
प्राधान्याद् गार्हपत्यस्यापि प्रकाशनमेव प्रति कर्मतेत्याशङ्क्य समी-
पस्थानस्य प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थेन प्रकाशनेनाङ्गनया सम्बन्धा-
दानर्थक्यतदङ्गन्यायेन प्रकाशनान्वयायोग्यं कर्म समीपस्था-
नेऽवतरतीत्येवं निरासार्थत्वेन सम्बन्धादिति भाष्यावयवं व्याचष्टे
* यद्यपि चेति * मुख्यमेवेतिभाष्यं पूर्वपक्षोपसंहारार्थत्वेन व्या-
चष्टे * तस्मादिति * सिद्धान्तमाह * एवमिति * वचनशतेनाप्य-
शक्यविनियोगायोगाद् गौणशक्त्याश्रयणे तु मुख्यैन्द्रीशब्दानुरोधेन
गार्हपत्यशब्दस्य गुणवृत्त्येन्द्रपरत्वावगमान्नायथार्थं विनियोगः स-
म्भवतीत्याशयेन पृच्छति * कुत इति * निवेशनः सङ्गमनो वसू-
नामिति गार्हपत्यमुपतिष्ठतइति एतावतार्विशेषविनियोगसिद्धेरै-
न्द्रीशब्दस्यानुवादत्वादिन्द्रशब्दवन्मन्त्राविषयत्वोपपत्तेर्विध्यर्थत्वेऽपि
चेन्द्ररूपेण गार्हपत्यप्रकाशनाविध्यर्थत्वादैन्द्रीशब्देनैव मन्त्रे गौणता-
श्रितेत्याशयेनोत्तरमाह * गौणत्वमिति * ऐन्द्रीशब्दस्यानुवादत्वे-
नेन्द्रप्राधान्यानभिधायित्वाद्विध्यर्थत्वेऽपि चेन्द्ररूपेण गार्हपत्यं प्र-

काशयेदित्येवमर्थत्वेनैन्द्रीशब्देनैव मन्त्रे गौणताश्रयणाद्गार्हपत्यशब्दस्य तद्विरोधानुपपत्तेर्मन्त्रब्राह्मणयोरेवात्र विरोधो वाच्यः यत्र च मन्त्रब्राह्मणयोर्विरोधे कचिदन्यतरत्र गौणताश्रयणीया ऽऽपद्यते तत्र मन्त्राणां गौणता युक्तेति मन्त्रस्य लिङ्गरूपत्वाद् ब्राह्मणस्य च श्रुतिरूपत्वाद्वाक्यरूपस्यैव तु मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानुचाहेति ब्राह्मणस्य प्रशास्तर्यजेति मन्त्रलिङ्गेन बाध्याभ्युपगमाच्छ्रुतिलिङ्गाधिकरणेनैव मन्त्रे ब्राह्मणविरोधे मन्त्रगौणत्वस्य सिद्धत्वाद् गार्हपत्यैन्द्रीश्रुत्योर्विरोधायोगेन मन्त्रब्राह्मणविरोधमापाद्य श्लोको व्याख्येयः । आपाद्योक्तिसूचितं गार्हपत्यैन्द्रीश्रुत्योरविरोधं तावद् द्योतयितुमाह * गार्हपत्यस्तावदिति * मुख्यैन्द्रीश्रुतिविरोधे सत्युपसर्जनीभूते समीपस्थाने कर्मत्वस्यावतरणीयत्वात्प्रधानभूतप्रकाशनसम्बन्धाभिधाननावतारणोक्त्यै गार्हपत्यः प्रकाशयिष्यतइति चेन्द्ररूपेण गार्हपत्यप्रकाशनीयत्वोक्त्यै विरोधाभावो द्योतितः । एवं चैन्द्रीश्रुत्यैव मन्त्रस्यामुख्ये ऽर्थे विनियोगादविरोधः सिद्धो भवतीत्याह * तत्रेति * इन्द्रप्रकाशने मन्त्रविनियोगार्थत्वेनैन्द्रीश्रुत्युपपत्तेर्नेन्द्ररूपेण गार्हपत्यप्रकाशनविध्यर्थता कल्पनीयेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन श्लोकं व्याचष्टे * अवश्यं भावि हीति * ब्राह्मणगौणत्वापत्तेर्नैन्द्रप्रकाशनविध्यर्थतैन्द्रीश्रुतेर्युक्तेत्याशङ्कानिरासाशयः । पूर्वश्लोकोत्तरार्द्धव्याख्यार्थो मन्त्रस्य त्विति श्लोकः । येन कारणेन गार्हपत्यश्रुतेर्नैन्द्रीश्रुत्या विरोधस्तेन कारणेन द्वितीयालक्षितकारकसामान्यसम्बन्धाद् गार्हपत्यस्याधिकरणत्वेनापादानत्वेन वा लक्षितेनाङ्गता या पूर्वपक्षिणोक्ता साप्ययुक्तेत्याह * तेनेति * याप्यवयवसम्बन्धाद् गार्हपत्यशब्दस्यैन्द्रवाचितोक्ता साप्यैन्द्रीश्रुत्याविरोधे समुदायप्रसिद्धिबाधायोगादयुक्तेत्याह * न चेति * यतः कारणाद् गृहपतेर्यजमानस्य देवता-
७७१।२ त्वेन सम्बन्धादिन्द्रस्तेन कारणेनात्र ब्राह्मणे ऽवयवसम्बन्धाद् गार्हपत्यशब्दवाच्य इति यदुक्तं तदपि रूढ्या गार्हपत्यशब्देनाग्निप्रत्यायनस्य चैन्द्रीश्रुत्यविरोधेनाबाधिततया दृढत्वान्न स्यादित्यर्थः ।

गुणाद्वाप्यभिधानं स्यात्सम्बन्धस्याशास्त्रहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रावतारणार्थमत्राहेत्यादिकरिष्यन्तीत्येवं भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुर्भविष्यतीत्यन्तं तावद्भाष्यावयवं व्याचष्टे * ननु चेति * उच्यतइत्यनेन स्वतो ऽशक्तेनाप्यैन्द्रमन्त्रेण वचनकल्पित-

या गुणवृत्त्या शक्तिसम्भवाद् गार्हपत्यप्रकाशनं भविष्यतीत्याशङ्कापरिहारार्थमाहेत्यादिदीपयेत्यन्तं भाष्यावयवं शङ्काशयनिरासमर्थत्वेन व्याचष्टे * तथा हीति * शब्दमात्रोपकारिण्या देवतया ऽर्थे रूपोपकारिणो गार्हपत्यस्य सादृश्यं न सम्भवतीत्याशयः उक्ते ऽर्थे भाष्यं योजयितुमाह * न हीति * सम्बन्धस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थं न हि शास्त्रहेतुक इत्यादिभाष्यावयवं व्याचष्टे * न चेति * अदेङाख्यं वर्णत्रयं पारिभाषिको गुणो नैवमग्निः परिभाषयेन्द्र इत्यर्थः । एतच्छङ्कोत्तरत्वेन सापवादस्याधिकरणद्वयेन स्थितत्वाद्वक्ष्यमाणाधिकरणचतुष्टयानर्थक्यमाशङ्क्याह * एवं तावदिति *

आह्वानप्रकाशकमन्त्राणामाह्वाने विनियोगाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तथाऽऽह्वानमपीति चेत् ॥ ५ ॥

मुख्यप्रकाशनस्य मन्त्रकार्यत्वेन सापवादस्याधिकरणद्वयेन स्थितत्वाद्वक्ष्यमाणाधिकरणचतुष्टयानर्थक्यमाशङ्क्याह * एवं तावदिति * अपवादविषयत्वस्य गौणार्थविनियोगस्य क्व चिदनिरूपणात्को हविष्कृदादिमन्त्रो वचनविनियोज्यत्वात्प्रसक्तापवादविषयत्वे एव सन्मुख्यविनियोगरूपस्योत्सर्गस्य विषयः को वा सूक्तवाकादिर्वचनविनियोज्यत्वात्प्रसक्तापवादविषयत्वे ऽप्युत्सर्गस्यैव विषय इत्येवं व्याख्येयम् । यद्वोत्सर्गापवादोक्तिभ्यां लक्षणया तद्धेतूभूतलिङ्गवचनाभिधानात्को लिङ्गस्य विषयः को वा वचनस्येत्यर्थः । तत्रेति सन्देहभाष्यमङ्गाङ्गिभावोपदेशार्थमेतद्वचनं काललक्षणार्थं चेति चिन्तायाः प्रकृतगौणमुख्यविचारासङ्गतत्वादयुक्तमाशङ्क्य वचनाद् गौणे ऽवघाते मन्त्रविनियोगो मुख्ये वा ऽऽह्वाने लिङ्गादित्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तत्रेति* आह्वाने मन्त्रविनियोजकस्य लिङ्गस्य श्रुतिविरोधपरिहारार्थावहन्तिसंयोगस्य कालार्थत्वोक्तिः । वचनादवघाताङ्गत्वोक्तिश्चाप्यथामन्त्रार्थत्वेन मुख्यत्वायोगाद् गौणे ऽवघाते विनियोक्त्यर्थेत्याशयः । शतृप्रत्ययेनावघातस्या ऽऽह्वानाख्यक्रियान्तरलक्षणत्वेनोपादानादुपसर्जनभूतस्य मन्त्रान्वयानुपपत्तेः पूर्वपक्षायोगमाशङ्क्या ऽऽह्वानस्या ऽविहितत्वेनानुष्ठेयत्वानवगतेः स्मारकमात्रानपेक्षत्वादपेक्षां च विना लिङ्गस्याह्वाने मन्त्रविनियोजकत्वाशक्तेः पत्नीकर्तृकावघातार्थाक्षेपादाह्वानस्यानुष्ठेयत्वावगमे ऽप्याह्वानानुष्ठानात्पूर्वमेवानुष्ठेयत्वेनावगतावघातस्य स्मारकापेक्षत्वात्तदतिक्रमेण पश्चात्प्रतीताह्वाना(ङ्गत्वानुपपत्तेरुपसर्जनभूतमप्यवघातमेव प्रत्यङ्गता युक्तेति सूचनार्थं पूर्वप्रतीतोक्ता अ- ७७२।१

ध्वर्युकर्तृकत्वेनावघातस्य पत्न्याह्वाना)नाक्षेपकत्वात्पत्न्येव हविष्कृदु-पोत्तिष्ठति देवानृषीन्पितॄन्त्साभिदूरुह्यावहन्तीतिवाक्यात्पत्नीकर्तृक-त्वावगमोत्तरकालमवघातेन पत्न्याह्वानस्य चिरेणाक्षेपमभिप्रेत्य तदप्रयुक्तः । कथमिति भाष्येण सन्देहहेतुं पृष्ट्वा तत्प्रतिपादनार्थं यदीति पूर्वपक्षवचनव्यक्तिभाष्यमवघ्नन्निति अवहति प्रति मन्त्रोप-देशकविधायकाभावादाह्वयतिपरेण पञ्चमलकारेण मन्त्रोपदेशं दर्श-यन् व्याचष्टे * यदीति*अथेति सिद्धान्तवचनव्यक्तिभाष्यमवघ्नन्न-नाह्वयती(त्यन्वये ऽनुपात्तस्यमन्त्रस्य काललक्षणायोगादवघ्नन्ननेना-ह्वयतीत्यप्यन्वये कालविध्यापत्तेस्त्रिरावृत्तिमात्रविधिसिद्धान्तासि-द्धिप्रसङ्गादयुक्तमशङ्क्य यदवघ्नन्ननेनाह्वयती[१])ति सामर्थ्यप्राप्तमनूद्यते त्रिरिति वचनव्यक्तिरिह विवक्षिता अस्मिंस्तु पक्षे तेन त्रिराह्वयती-त्येतावता त्रिरभ्यासविधिसिद्धेरवघ्नन्नित्यस्यानर्थक्यमाशङ्क्य का-ललक्षणार्थत्वं वक्तुं क्रियान्तरलक्षणभूतकर्तृवाचिना शतृप्रत्ययेन क्रियान्तरस्यैव कालतो लक्षयितुं शक्यत्वात्तदन्वयित्वेनोक्तिः गौणा-र्थमन्त्रविनियोगापादकमन्त्रावघातान्वयशङ्कानापत्त्यर्थं च मन्त्रा-नुपादनमिति सूचयन् व्याचष्टे * अथेति * ततो ऽस्य मन्त्रस्य त्रि-रावृत्तिविधौ हन्तिराह्वानस्य कालं लक्षयतीत्येवं भाष्यं योज्यम् । यथैन्द्री वचनादयथार्थे विनियुज्यते तथा ऽऽह्वायतेराह्वानमेहिशब्द-वत्त्वादाख्यायते ऽनेनेत्याख्यानार्थल्युडन्तकरणव्युत्पन्नाह्वानशब्दोक्तो हविष्कृन्मन्त्रो ऽप्ययथार्थे विनियुज्यतइत्येवं पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं किन्तावदिति भाष्यं सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * किमिति * हन्ति प्रति म-न्त्रोपदेशे सति श्रुत्यर्थे ऽवघाते मन्त्ररूपं विहितं भवति सिद्धान्ते तु शतृप्रत्ययेन क्रियान्तरलक्षणभूतकर्त्रभिधाने ऽपि कालानभिधानाल्ल-क्षणा स्यादित्येवं तथा शब्दानुकृष्टस्य वचनादिति पूर्वाधिकरणसूत्राव-यवस्य श्रुत्याशयत्वेन व्याख्यार्थमेवमिति भाष्यावयवं व्याख्यातु*मव हन्तीत्युक्तम्*वचनादित्येवैकवाक्यत्वादित्येवं व्याख्यातुं मन्त्रस्य च कालस्य च कालस्य चाह्वानसम्बन्धः (सिद्धान्ते विधेयो भवेदित्येवं वाक्यभेदोक्त्यर्थो मन्त्रस्य चेत्यवयवो ऽवहननकालएवार्थेन हविष्कृ-दाह्वातव्येति सिद्धान्तभाष्ये[३])कालाह्वानसम्बन्धाविधिनिरासात्पूर्व-पक्षे तद्विधिप्रतीते केवलात्तु त्रिरावृत्तिर्विधीयतइति च भाष्यादा-ह्वानावृत्तिसम्बन्धाविधिप्रतीतेः स्पष्टत्वान्न व्याख्यातः।मन्त्रस्याह्वा-

---

१) अयं पा० २ पु० ना० ।

२) अयं पा० १ पु० ना० ।

३) अयं पा० २ पु० ना० ।

नानङ्गत्वे सत्याह्वयत्यन्वयायोगमाशङ्क्याह्वानाभावो ऽप्येहिशब्दोच्चारणात्तत्करोतितदाचष्टइतिस्मृतेराह्वानमाचष्टइत्यस्मिन्नर्थे णिजन्ताह्वयतिप्रयोगोपपत्त्युक्त्यर्थं मैवं चेति भाष्यावयवं व्याख्यातु * माह्वयतेश्चेत्युक्तम् * असामर्थ्यादविघाताङ्गत्वायोगमाशङ्क्यावघास्याचेतनत्वाद्वस्तुतः स्वातन्त्र्यलक्षणकर्तृत्वाभावे ऽपि वैवक्षिकेन स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वसद्भावाद्धविष्कृत्त्वस्य सामर्थ्यमवहन्तेरेवेत्यनेन स्वमतेन गुणाभावसूत्रावतारायोक्ता हविष्कृच्छब्दस्य मुख्यार्थत्वाद्यथार्थतामुपसंहृत्य हविष्कृत्पत्नीसम्बन्धे हविःसम्पत्तिहेतुलक्षणगुणयोगे वावघातप्रत्यायकत्वं भाष्योक्तगुणेत्यनेन विवृतम्।

न कालविधिश्चोदितत्वात् ॥ ६ ॥

सौत्रनञर्थव्याख्यार्थं नैतदित्याद्येवमवहन्तीत्यन्तं भाष्यं कालविधिशब्दाव्याख्यार्थं कालेत्यवयवमपनीय व्याचष्टे * त्रिरिति * अनाहूताया एव पत्न्याः स्वयमागत्यावहन्तृत्वोपपत्तेर्नियोगतो प्राप्तत्वादप्राप्ते चाह्वाने लिङ्गेन मन्त्रस्य विनियोक्तुमशक्यत्वान्मन्त्रवर्णतः प्राप्त्यभ्युपगमे ऽन्योन्याश्रयापत्तेराह्वानस्य नियमार्थे विधिसम्भवान्नियमेनापि च प्राप्तावध्वर्युकर्तृकत्वार्थं प्रथनोपधानादिवद्विध्युपपत्तेर्वाचमेव तदाह्वयतीति चाह्वानस्यैव स्तुत्यर्थत्वाद्विधेयत्वावगतेराह्वानाविधाने च त्रिरित्यर्थो विधीयतइत्येतावताभ्यासविध्युक्तिसिद्धेर्भाष्ये त्रिराह्वयतीत्याह्वयतिशब्दानर्थक्यप्रसङ्गाद्गौरवाशयेन वा भेदोक्त्युपपत्तेः केवलात्तु त्रिरावृत्तिरिति केवलशब्दस्य च गुणान्तरविधिनिरासार्थत्वेनोपपत्तेस्त्रिरभ्यासमात्राविशिष्टाह्वानपरत्वादित्येवं व्याख्येयम्। अवघातपरामर्शार्थो ऽत्रशब्दः। कथं तर्हीति भाष्यं शतृप्रत्ययाक्षिप्तत्वेन काललक्षणाया लघीयस्त्वात् दोषत्वाभावसूचनार्थत्वेन व्याचष्टे * लक्षणं वेति * आह्वानकारी कीदृगध्वर्युरित्यपेक्षायां क्रियान्तरलक्षणभूतकर्तृवाचिना शतृप्रत्ययेनावघातकारित्वस्य लक्षणत्वाभिधानादवघातकारित्वावस्थस्याध्वर्योराह्वानकारित्वावगतेर्यदावघातस्तदाह्वानमिति कालतो लक्षणत्वावसायात्पत्नीकर्तृके चावघाते ऽध्वर्योः कर्तृकत्वायोगादभिचरन्यजेतेत्यत्र यागस्याभिचारार्थतावच्छतृप्रत्ययादाह्वानस्यावघातार्थत्वप्रतीतेस्तादर्थ्यद्योतनार्थत्वेनावघातकालत्वस्यैव विवक्षितत्वावसायाल्लघीयसी काललक्षणेत्याशयः। लघीयस्त्वेति श्रुतिवृत्तिभङ्गापत्तेर्दुष्टैव लक्षणेत्याशयेन यत्त्वित्यनुभाष्य श्रुत्यसम्भवलक्षणा ऽथ दुष्टेति परिहारार्थं नैष इति भाष्यमसम्बद्धव्यवायो-

यपत्तेरपकृष्य शतृप्रत्ययान्तशब्दे काललक्षणेत्याशयः । लघी-
यस्त्वे ऽपि श्रुतिस्मृतिभङ्गापत्तेर्दुष्टशतृप्रत्ययान्ते शब्दे का-
ललक्षणाया लघीस्त्वोक्त्यर्थस्यावघ्नन्नाह्वयतीत्यस्यानन्तरं यो-
ज्यम् । नन्विति भाष्येणावघाताङ्गत्वेन मन्त्रानुपदे-
शे ऽप्याह्वानाङ्गत्वेन मन्त्रकालयोस्त्रिरावृत्तिवाद्विधेयत्वाद्वाक्यभेद-
माशङ्क्य कालमन्त्रयोरनुवाद्यत्वाद्वाक्यभेदपरिहारार्थं नेतीति मन्त्रो
ऽपीति च भाष्यद्वयं व्याचष्टे * प्राप्तं चेति * श्लोकं व्याचक्षाणः
*कथं तर्हीति*यत्तु लक्षणाशब्द इति च भाष्यद्वयस्य काललक्षणया-
दोषत्वपरिहारार्थत्वसूचनार्थं तृतीयं पदं तावद्व्याचष्टे * अवघ्नन्नि-
ति* हि यस्मात्कारणात्क्रियाया लक्षणे हेतौ च शतृप्रत्ययस्मृतेर्लक्ष-
णत्वरूपेणार्थेन युक्तः कर्त्ता कृत्स्नं शतृप्रत्ययात्प्रतीयते । तेन हेतुना
न क्व चिदवघ्नन्नित्यत्रोत्तिष्ठन्नित्यत्र काललक्षणायामपि श्रुतिपीडेत्यु-
क्ते तथापि श्रुत्यर्थस्यावघातस्य मन्त्रान्वयसम्भवे लक्षणा न युक्ते-
त्याशङ्क्य धात्वर्थस्योपसर्जनत्वान्मन्त्रान्वयानर्हतोक्ता । मन्त्रस्याव-
घातं प्रत्यनुपदेशे ऽवघ्नन्नित्यस्यानर्थक्यनिरासार्था काललक्षणार्थतो-
क्तिरिति तस्माच्छब्देन सूचयंश्लोकशेषं व्याचष्टे * तस्मादिति *
कालाह्वानसम्बन्धानुवादोक्त्यर्थस्यावहननेति भाष्यस्य सौत्रकाल-
विध्युक्तिविरोधमाशङ्क्य भाष्यानुसारेणाभिधानपूर्वकविधानवाचि-
नो विधिरितिशब्दस्याभिधानलक्षणार्थतामङ्गीकृत्य परिहरति * यो-
ग्यत्वेन चेति * त्रिरभ्यासापादितकालविध्युक्त्या वा त्रिरभ्या-
७७३।१ सविधिर्लक्ष्यतइति परिहारान्तरमाह * सकृदिति *. अभ्यासे
विहिते यः सकृदुच्चारणकालादधिकः कालस्त्रिरभ्यासेन जा-
यते सो ऽस्मिन्वाक्ये विधीयतइत्युक्ते ऽर्थद्वयविधौ वा-
क्यभेदः स्यादित्याशङ्क्यार्थलभ्यत्वम् * कालविधेरित्युक्तम् *
अर्थलभ्यतामेवोपपादयितुमाह * तथा चेति * चोदितत्वादिति
सूत्रावयवव्याख्यार्थं चोदितश्चेति भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ।

गुणाभावात् ॥ ७ ॥

गुणाभावादिति सूत्रमवघाते हविष्कृत्पत्नीगतह-
विः सम्पत्तिहेतुत्वलक्षणगुणयोगसम्भवे ऽपि आह्वाना-
मन्त्रणविभक्तिप्रैषविषयत्वलक्षणाभावाद्धविष्कृत्प्रातिपदिकस्य गौ-
णसामर्थ्यसम्भवे ऽपि सम्बुद्ध्याख्यातपदयोर्गौणस्यापि
सामर्थ्यस्यासम्भवात्सकलमन्त्रविषयत्वाच्च वचनस्य सक-
लमन्त्रसामर्थ्यं विना विनियोजकत्वाशक्तेर्नावघाते मन्त्रावि-

नियोगः सम्भवतीत्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुं केन चिद् गुणेन मन्त्रे ऽवहन्ति प्रत्याययिष्यतीति पूर्वपक्षोक्तगौणसामर्थ्यनिरासार्थत्वेनावतारयति * अथेति * हविष्कृत्पत्नीगुणयोगादवहन्तिरेव •हविष्कृद्भविष्यतीत्यर्थः । ननु हविष्कृत्पत्नीगुणयोगाद्धविष्कृत्प्रातिपदिकस्यावघाते शक्त्यभ्युपगमे देवदत्तः सरस्वतीतिवदंस्त्रियामप्यवघाते स्त्रीलिङ्गहविष्कृच्छब्दप्रवृत्त्यैकान्तिकत्वाद्वागित्यैकान्तिकत्वेन संस्तवोपपत्तेर्लिङ्गादिति सूत्रमयुक्तं स्यादिशङ्क्याह * गुणेति * हविष्कृत्ववाचिनो मन्त्रस्य हविष्कृत्पत्नीगुणहविःसम्पत्तिहेतुत्वयोगादवघातप्रत्यायनसामर्थ्ये सत्यप्याह्वानादिविषयत्वलक्षणगुणाभावादवघाते वाचनिकाविनियोगाभावो यदोच्यते तदा मन्त्रादियोग्यत्वरूपं पत्न्याः सामर्थ्यं मन्त्रस्य पत्न्याह्वानाङ्गत्वेनाश्रीयते न तु स्त्रीलिङ्गत्वेन संस्तव इत्यर्थः । यदातदाशब्दाभ्यां पाक्षिकतास्य व्याख्यानस्योक्ता भाष्योक्तां व्याख्यामनुसन्धत्ते * अथ वेति * सत्यं न श्रुत्याद्यावघाते मन्त्रो विधीयते किं त्ववघातस्यापि स्वातन्त्र्यविवक्षया हविः कर्तृत्वसद्भावाल्लिङ्गस्य चैकादशसामर्थ्ये विनियोजकत्वोपपत्तेः सामर्थ्यादेव मन्त्रो ऽवघाताङ्गमित्याशङ्कार्थः सरूपोक्त्या गुणशब्दस्य सामर्थ्यवाचित्वं सूचितम् । हविष्कृत्प्रातिपदिकस्यावघातप्रकाशनसामर्थ्ये ऽथेहीत्यस्य तदेकवाक्यत्वबाधापत्तेः पत्न्याह्वानाङ्गत्वपक्षे च लिङ्गवाक्ययोर्द्वयोरप्यनुग्रहसम्भवे वाक्यबाधापत्तेरेकस्य पक्षस्यानभ्युपगमनीयत्वाल्लिङ्गेनाप्यवघाताङ्गता न युक्तेत्येवमुत्तरत्वेन सूत्रव्याख्यार्थं गौणमिति भाष्यं गुणशब्दस्यात्र सामर्थ्यवाचित्वात्सामर्थ्यलभ्यत्वं गौणशब्देनोक्तमाह्वानविषयत्वाभावोक्तिश्चामन्त्रणाप्रेषविषयत्वाभावयोरप्युपलक्षणार्थेत्येवं व्याख्यातुमाह * तदिति * यद्यपीत्यनेनावघातस्याचेतनत्वेन क्रिया तेन चास्वातन्त्र्यात्कर्तृता * वास्तवी नास्तीत्युक्तम् * व्यर्थोक्त्यार्थदर्शनाभावादेहीत्यस्यावघाते विनियोगाद्धविष्कृत्पदैकवाक्यत्वबाधापत्त्युक्त्यर्थत्वेन तत्रेति भाष्यावयवे व्याख्याते हविष्कृत्पदमात्रस्य तर्ह्येहिपदैकवाक्यत्वबाधेन लिङ्गाद्विनियोगो ऽस्त्वित्याशङ्क्य पत्न्याह्वानाङ्गत्वे लिङ्गवाक्ययोर्द्वयोरप्यबाधसम्भवाद् बाधपक्षो न युक्त इति परिहारसूचनार्थत्वेन यजमानस्येति भाष्यावयवं व्याख्यातुं चेतनावत्यां त्वित्युक्तम् । तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

लिङ्गाच्च ॥ ८ ॥

एतत्सूत्रव्याख्याभाष्यं सङ्क्षिप्य व्याख्यातम् । मन्त्रस्य पत्न्याह्वानाङ्गत्वे सत्यर्थरूपेणैकान्तिकेन स्त्रीत्वेन कृत्वा पत्न्या वाक्सादृश्यात्पत्न्याह्वानस्य समञ्जसः स्तवो भविष्यतीत्यर्थः ।

(अवघाताङ्गत्वे सत्यर्थरूपेणैकान्तिकेन स्त्रीत्वेन कृत्वा पत्न्या वाक्सादृश्यात्पत्न्याह्वानस्य समञ्जसः स्तवो भविष्यतीत्यर्थः[1] ॥

अवघाताङ्गत्वे त्ववघातस्यैकान्तेन नियमेन व्यक्तस्य स्पष्टस्य प्रत्यक्षस्य वास्तवस्य कस्य चिल्लिङ्गस्याभावाच्छब्दधर्मतया शब्दानुकारमात्रेणावगतेन स्त्रीत्वेन योगाद्वाक्सदृशेनावघातेन द्वारभूतेन मन्त्रस्य स्तवः कल्प्यः स्यात्स च क्लेशेनेति कथं चिच्छब्देनोक्ते क्लेशोपपादनायावघातवाचिनः स्त्रीलिङ्गस्य क्रियेत्यादिशब्दस्य धर्मतया ऽवघातस्त्रीत्वापादकस्यानुपादनतोक्ता स्त्रीलिङ्गपदोपादाने ऽवघातस्य शब्दधर्मतयैकान्तिकं स्त्रीत्वं सिध्येदनुपादानात्त्ववघातावहननादिपदवाच्यस्यापि सम्भवाच्छब्दधर्मतयापि नैकान्तिकः स्त्रीत्वं सिध्यतीति बहुव्रीह्याशयः । तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यस्य तात्पर्यमाह * तस्मादिति *

विधिकोपश्चोदेशे स्यात् ॥ ९ ॥

अवघाताङ्गत्वेन हविष्कृन्मन्त्रोपदेशे सत्यवरक्षो दिवः सम्पन्नं वध्यासमित्यवहन्तीत्यादिभिर्मन्त्रविध्यन्तैरस्य विधेः पक्षे वा स्यादित्येवं सूत्रं व्याख्यार्थं भाष्यं व्याचष्टे * अवघातेति * अवघा-
७७४।२ ताङ्गभूतैर्मन्त्राक्षरैः सहास्य विकल्पः स्यात्स चान्याय्य इत्यर्थः ॥

अग्निविहरणादिप्रकाशकमन्त्राणां तत्रैव विनियोगाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तथोत्थानविसर्जने ॥ १० ॥

अतिदेशोक्त्यैव पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तावेवात्रापि इत्यवगतेर्यत्रेति भाष्यमनर्थकमाशङ्क्यास्य सूत्रस्य यथावघातस्तथोत्थानविसर्जने अपि पूर्वपक्षे मन्त्रप्रकाश्ये सिद्धान्ते त्वप्रकाश्ये इत्येवमतिदेशार्थत्वेन पञ्चानामपि पूर्वाधिकरणसूत्रार्थानां योजयितव्यत्वोक्त्यर्थत्वेन सूत्रस्य व्याख्यार्थत्वं भाष्यस्य सूचयितुमाह *इतीति* इति करणो ऽस्येत्यर्थः यथैन्द्रीवचनादयथार्थं विनियुज्यते तथाह्वानमपीत्यपिशब्दोक्तावग्नीदुव्रतवन्मन्त्रावपि इत्येवमाद्यसूत्रे ऽग्नीति भाष्येण योजिते निरस्तत्वात्पूर्वपक्षायोगमाशङ्क्य विधौ लक्षणायोगेनोत्थानव्रतमन्त्रसं-

१) अयं पा० २ पु० ना० ।

योगयोः काललक्षणार्थत्वेनावघातसंयोगवदानर्थक्यपरिहारायोगाद्गाङ्गिभावार्थतावसीयतइत्यधिकाशङ्कोक्त्यर्थं लक्षणाभयादिति भाष्यं व्याचष्टे * पूर्वत्रेति * अवघ्नन्निति शब्दे ऽनुवादार्थे कालार्थतोक्ता इह तु यदग्नीदग्नीन्विहर बर्हिस्तृणीहि पुरोडाशानलं कुरु पशुनो देहीत्याह तदुक्ता न कालइत्युत्तिष्ठन्निति शब्दे यद्वाचं विसृजति तद्व्रतं चरतेति मन्त्रकालइति च मन्त्रनिर्देशके शब्दे विधानार्थे सा चायुक्तेत्याशयः। भाष्योपलक्षितं मन्त्रोपदेशे ऽपि वाक्यभेदानापत्तिरूपं विशेषान्तरमाह * त्रिरिति * नोत्थानविसर्जनाङ्गत्वेनाग्नीद्व्रतमन्त्रो विधीयते किं त्वाग्निविहरणे प्रेषणाङ्गत्वेन लिङ्गात्प्राप्तस्याग्नीमन्त्रस्योत्थानकालत्वं वाग्यमनियमासमाप्त्यङ्गत्वेन च प्राप्तस्य वाग्विसर्गस्य व्रतभक्षणप्रेषणाङ्गभूतमन्त्रोच्चारणे कालत्वं विधीयते विधिमन्त्रपाठक्रमाभ्यां चोत्थानव्रतमन्त्रयोर्विशिष्टकालकत्वेनावगतत्वरूपाद्यदितत्वादग्निमन्त्रवाग्विसर्गलक्षकत्वशक्तिरस्तीत्येवं सिद्धान्तसूत्रयोजनार्थमुतिष्ठन्निति भाष्यमुत कालार्थः संयोग इति सन्देहभाष्यालोचनयैव ज्ञातार्थत्वान्न व्याख्यातम्। कालविधौ सिद्धान्तावसाने पूर्वाधिकरणे कालानुवादाभ्युपगमात्तदतिदेशार्थतास्याधिकरणस्य न युज्यतेत्याशङ्क्य पूर्वपक्षे श्रुत्या गौणे मन्त्राविनियोगः सिद्धान्ते लिङ्गान्मुख्य इत्येतावता साम्येनातिदेशतेति परिहारसूचनार्थं नेतिभाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातं पदोत्तरत्वेन तृतीयं सूत्रं योजयितुमनुत्थितेना ग्नीन् मेधितुं विहर्तुंवाशक्यत्वादुत्थानस्याग्नीन्धनविहरणयोः कर्तृत्वं विवक्षित्वा मन्त्रप्रकाश्यत्वोपपत्तेः वागात्मिकायाश्च जिह्वाया व्रतशब्दवाच्ययवृत्त्यर्थपर्यायवाग्वादिभक्षणकर्तृत्वं विवक्षित्वा व्रतमन्त्रप्रकाश्यत्वोपपत्तेर्लिङ्गादग्नीद्व्रतमन्त्रयोरुत्थानवाग्विसर्गाङ्गत्वं भविष्यतीति शङ्कार्थं यद्यपिचेति भाष्यं कथं शक्यते इत्यपेक्षामुत्थानेनेत्यनेन शक्यतोपपादितेत्येवं व्याचष्टे * उत्थानेति * अध्वर्युकर्तृकस्योत्थानस्याग्नीध्रकर्तृके विहरणे हेतुत्वायोगात्तन्निमित्तः कर्तृत्वोपचारो न युक्त इत्याशङ्क्याह * यदेति * समाख्याप्राप्ताध्वर्युकर्तृकता प्रैषत्वे सति प्रैषेषु च पराधिकारादिति न्यायाद्बाध्येतोत्थानाङ्गत्वे तु प्रैषत्वाभावान्न तद्बाधो युक्त इत्याशयः। बर्हिस्तरणादिग्रहणायादिशब्दः। व्रतमिति शङ्काभाष्यावयवं व्याचष्टे * एवमिति। वाचो ऽस्वतन्त्रत्वेन कर्तृत्वायोगात्कथमनेन मन्त्रेण वागभिधानमित्याशङ्क्याह * वागिति * यथा भक्षानुवाके वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यत्विति भक्षपितृत्वं तृप्तिकर्तृत्वं वाच्युपरितम् तथास्य सम्बन्धिनः पुरुषस्य यद्व्रतभक्षणे कर्तृत्वं तद्वा-

व्युपचारितुं शक्यमित्यर्थः । मुख्यस्यापि जिह्वावत्कर्तृत्वायोगात्सम्बन्धितातिरेकजनितास्येति षष्ठी व्याख्येया चरतेर्भक्षणार्थत्वात्तत्कविहिंसायामिति कृणोतेर्हिंसार्थात् करणशब्दं व्युत्पाद्य भक्षणस्य नाशकत्वेन हिंसारूपत्वाद्भक्षणे कर्तृत्वं विवक्षितमेवमपि वाचोऽप्रेष्यत्वात्प्रैषार्था लोडयुक्तेत्याशङ्क्य प्राप्तं कालार्थत्वं लोटो दर्शयितुम् * तवेत्युक्तम् * वाचः शब्दात्मकत्वाच्छब्दस्य च ताल्वादिष्वष्टसु स्थानेष्वभिव्यक्तेर्बहुवचनाधिष्ठानभेदोक्तिः । अस्याः शङ्काया गुणाभावादिति सूत्रं तथापीति भाष्येणाग्नीदित्यामन्त्रणाविभक्तेर्विहरेत्यादेश्च प्रैषस्यार्थशून्यत्वाख्यव्यर्थत्वरूपादृष्टार्थत्वप्रसङ्गोक्तिद्वारोत्तरत्वेन योजितमित्याह * गुणेति * कथमर्थदर्शनाभावोक्तिद्वारैतत्सूत्रं योजितं भवतीत्याशङ्क्य गुणशब्दस्य सामर्थ्यवाचित्वादग्नीदूत्रतमन्त्रयोस्तूत्थानवाग्विसर्गप्रकाशनसामर्थ्याभावादित्येवं सूत्रव्याख्यासूचनार्थं * मन्त्रेत्युक्तं * लोटः प्राप्तकालवाचित्वेन प्रैषार्थत्वाभावात्सामर्थ्यं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न हीति * नचेदं युगपद्विवक्षितुं शक्यते पदार्थस्य प्राप्तः कालस्तव वेति भिद्येत हि तथा वाक्यमिति प्रैषाधिकरणभाष्ये प्रैषं विना मध्यमपुरुषायोगस्य वक्ष्यमाणत्वान्न प्राप्तकालार्थता युक्तेत्याशयः । लिङ्गसूत्रं कथं योज्यमित्याशङ्क्याह * लिङ्गमपीति * लिङ्गान्तराभावेऽपि गुणाभावसूत्रमग्नदूत्रतमन्त्रयोर्मुख्यवृत्त्योत्थानवाग्विसर्गप्रकाशनासामर्थ्येऽपि गौणसामर्थ्यसद्भावाच्छ्रौतविनियोगोपपत्त्या शङ्कानिरासार्थत्वेन लोड्व्यतिरिक्तस्य मन्त्रभागस्य सामर्थ्यसम्भवेऽपि लोडुक्तस्य प्रैषविषयत्वलक्षणस्य गुणस्योत्थानवाग्विसर्गयोरभावादित्येवं व्याख्यायामन्त्रणादिसामर्थ्यं लिङ्गमाश्रीयते तदेत्यनेन न्यायेनाग्नीदित्यामन्त्रणसामर्थ्यं प्रैषसामर्थ्यं च लिङ्गसूत्रार्थत्वेन व्याख्येयमित्याशयः । अनेन चापिचेति भाष्यस्योत्थानवाग्विसर्गाङ्गत्वेऽर्थदर्शनाभावादसमर्थौ मन्त्रौ स्यातां प्रैषणे त्वर्थदर्शनात्समर्थावित्येवमर्थत्वेन लिङ्गसूत्रयोजनार्थत्वं सूचितं । पञ्चमसूत्रयोजनार्थं कल्पनायां चेति भाष्यं व्याचष्टे * विधीति *

सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणाङ्गताऽधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ अयमेव प्रस्तरप्रहरणन्यायः ॥

सूक्तवाके च कालविधिः परार्थत्वात् ॥ ११ ॥

वचनविनियोज्यत्वाभावेनाप्रसक्तापवादविषयत्वानामेव हविष्कृदादिमन्त्राणामुत्सर्गविषयत्वेऽधिकरणद्वयेनोक्ते सूक्तवाकस्य

वचनविनियोज्यत्वात्प्रसक्तापवादविषयत्वस्याप्युत्सर्गविषयतैवेत्यभिधानार्थत्वेनास्याधिकरणस्य प्रकृतविषयाविवेकसङ्गतिमपवादत्वेनचानन्तरसङ्गतिं स्पष्टत्वादनुक्त्वा सूक्तवाकप्रस्तरयोः पाग्राद्यौक्तेः कालविधिहेतुत्वमुपपादयति *देवतेति* अग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति प्रहृत्य परिधीन् हारियोजनं जुहोति । दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजेतेत्यादौ च सर्वत्र कृतार्थसंयोगकालार्थत्वस्य च स्थाप्यमानत्वात् कृतार्थसंयोगस्य कालविधिहेतुत्वेन विप्रतिपत्तव्यमित्याह * सर्वत्रेति * तृतीयया याङ्गत्वावसायात्कालार्थता न युक्तेत्याशङ्क्याह * तृतीयां चेति * सूक्तवाकयुक्तं प्रस्तरं प्रहरतीत्युक्ते योग्यत्वात्कालद्वारैव सूक्तवाकयुक्तत्वावगता काललक्षणावसीयत इत्याशयः । प्रस्तरस्याङ्गत्वेन सिद्धान्तिनो ऽनिष्टत्वात्तन्निरासार्थं कृतार्थत्वोक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्याह * प्रस्तरेति * प्रस्तरस्याङ्गत्वेन सिद्धान्तिनोऽनिष्टत्वे ऽपि यदि कश्चित्सूक्तवाकस्य कृतार्थत्वेनाङ्गत्वायोगो ऽपि प्रस्तरप्रहरणस्याकृतार्थत्वात्सूक्तवाकेन प्रयोजनेनेत्यस्मिन्नर्थे तृतीयामङ्गीकृत्य सूक्तवाकं प्रति दृष्टार्थत्वेन वा सूक्तवाकस्यादृष्टार्थाङ्गानपेक्षत्वे ऽपि तत्कार्यदेवतासंस्कारोपयोगद्वारा सूक्तवाकवाच्या देवताः प्रत्यङ्गत्वात्कालार्थसंयोगायोगं शङ्केत तं प्रति कालार्थसंयोगोपपादनायास्य प्रहरणस्य प्रतिपाद्यमानप्रस्तरप्रधानत्वादन्याङ्गत्वं न घटतइत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनीयत्वात् अकृतार्थस्य प्रतिपाद्यत्वयोगात्प्रस्तरस्य चेति भाष्येण प्रस्तरस्य कृतार्थत्वाभिधानमित्यर्थः । प्रतिपत्तित्वेन वा प्रहरणस्य देवतया प्रयोजनाभावात्सूक्तवाकस्यापि सदेवतस्य प्रहरणाङ्गत्वं न घटतइत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थं प्रस्तरस्याकृतार्थत्वे प्रहरणस्य तत्प्रतिपत्तित्वासिद्धेः प्रहरणस्य प्रतिपत्तित्वसिद्ध्यै प्रस्तरस्य कृतार्थत्वाभिधानमिति प्रयोजनान्तरमाह * तथेति * ग्रन्थो ऽनुषङ्गेण पूरणीयः ।

उपदेशो वा याज्याशब्दो हि नाकस्मात् ॥ १२ ॥

सौत्रवाशब्दसूचितसिद्धान्तहेतुव्याख्यार्थम् । एवमिति भाष्यं पूर्वपक्षिणेत्थम्भूतलक्षणार्थतृतीयाभ्युपगमात् प्रकरणसंयोगासिद्धेरयुक्तमाशङ्क्य करणविभक्तित्वोपपादनेनोपपादयति * सूक्तेति * क्रियाया भावनात्मिकाया वाक्यार्थत्वेन प्राधान्यात्सर्वपदार्थानां तत्रैवान्वयप्रतीतेः कारणत्वे च साक्षात्क्रियान्वयसम्भवेनोपपदार्था-

न्वयद्वारा क्रियान्वयापादकस्येत्थम्भूतलक्षणस्यानभ्युपगमनीयत्वा-
त्कारकवाचित्वस्य च स्वाभाविकत्वेन पदान्तरान्वयानपेक्षतयोपप-
दान्वयापेक्षेत्थम्भूतलक्षणार्थत्वरूपादुपपदविभक्तित्वात्कारकार्थरू-
पस्य कारकविभक्तित्वस्य बलीयस्त्वावगतेः करणत्वं गम्यमानं नो-
त्स्रष्टुं शक्यमित्याशयः। प्रत्यक्षशब्दः साक्षात्ववाची। श्रुतिलक्षणोक्ती
प्रातिपदिकाविषयत्वेन व्याचष्टे * एवं चेति * सौत्रस्य हेतोरुप-
चयत्वव्याख्यार्थमेवं चेति भाष्यं व्याचष्टे * तथा चेति *
अङ्गत्वे सत्युत्तरसूत्रन्यायेन प्रहरणस्य देवतान्वयाद्यागत्वसिद्धेर्या-
गाङ्गमन्त्रत्वलक्षणयाज्यागुणयोगाद्याज्याशब्दोपपत्तिरित्याशयः। प्र-
सङ्गाच्चिन्तान्तरं प्रस्तौति * किं पुनरिति * चिन्तान्तरस्य प्रश्नपूर्वं
प्रयोजनमाह * कश्चेति * एषां धर्माणां मध्यइति निर्धारणे षष्ठी
फलतः पूर्वपक्षं प्रतिजानीते * किमिति * उपपादयति * यथेति *
एकदेशिनः शङ्कामुपन्यासपूर्वं पूर्वपक्षी निरस्यति * तत्रेति * इज्य-
ते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या सूक्तवाकस्य याज्यात्वे होमे ऽपि यागत्वानुवृत्ते-
र्होमसाधनानाममन्त्राणां याज्यात्वप्रसङ्गात्प्रयोगत एव याज्यानां
व्यवस्थावगतेः सूक्तवाके चाभियुक्तैर्याज्याशब्दाप्रयोगान्न याज्यात्व-
७७६।२ मस्तीत्याशङ्कते * अथेति * प्रयोगतो व्यवस्थामभ्युपगम्य तावत्पूर्व-
पक्षी परिहरति * तेनेति * यदि प्रयोगतो व्यवस्थेष्यते तर्हि वेद-
एव सूक्तवाके याज्याशब्दप्रयोगात्तेन याज्यात्वेन सिद्धेन हेतुना ध-
र्मैर्भाव्यमित्यर्थः वैदिकप्रयोगस्यौपचारिकत्वादव्यवस्थापकतामाश-
ङ्क्याह * न चेति * याज्याशब्दप्रयोगस्य मुख्यत्वे यत्कारणं याग-
साधनमन्त्रत्वं तत्सद्भावस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः। प्रकर्षसेचनकरणा-
शक्ते तैलादावसत्यपि प्रोक्षणीशब्दप्रयोगे प्रकर्षसेचनकरणत्वस्य
कारणत्वाविघातवद्धोममन्त्रेष्वसत्यपि याज्याशब्दप्रयोगे यागसाध-
नमन्त्रत्वस्य कारणवत्त्वाविघात इति प्रत्यक्षधर्माबाध्यत्वलक्षणार्थयाः
प्रत्यक्षोक्त्या सूचितम्। पङ्कजादिशब्दानां च प्रयोगव्यवस्था-
पकपद्मत्वजात्याद्यधीनव्यवस्थितविषयत्वदर्शनाद्यौगिकानां शब्दा-
नामवयवयोगवतीषु सर्वासु व्यक्तिषु साधारण्ये-
न प्रवृत्तानां लक्षणभूतप्रयोगव्यवस्थापकधर्मानपेक्षात्प्रयोग-
मात्राद्यवस्थितविषयत्वावधारणाशक्तेर्हौत्रप्रवचनविहितकारिणा ये-
न मन्त्रेणेज्यते स मन्त्रो याज्येति लक्षणस्याभ्युपगमनीयत्वात्सूक्त-
वाके ऽपि तल्लक्षणत्वोपपत्तेर्याज्यात्वाविघात इत्याह * अपि चेति *
यौगिकानां जातिवाचित्वाभावात्साधारण्यवाचिसामान्यशब्दः प्रश-
स्तादिप्रयोज्यानामपि मन्त्राणां याज्यात्वप्रसिद्धेर्हौत्रप्रवचनाख्यर्ग्वेद-

विहितकर्मकारिवाची होतृशब्दः । मन्त्रत्वादरे ऽपि तद्विशेषत्वानादरसूचनार्थो वस्तुशब्दः । चिन्तान्तरपूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * होतृप्रयोज्येष्वपि दर्विहोममन्त्रेषु याज्यात्वाप्रसिद्धेर्येन मन्त्रेण होत्रेज्यते सा याज्येति लक्षणायोगाद्यागाङ्गदेवतोद्देशार्थविहितमन्त्रत्वस्यैव लक्षणत्वावगतेः सूक्तवाकस्य नैवं लक्षणत्वान्न याज्यात्वमिति सिद्धान्तमाह * एवमिति * यजेर्यजमानकर्तृकत्यागार्थविशिष्टोद्देशवाचित्वशङ्कानिरासेनोद्देशमात्रवाचित्वसूचनार्थो होतृशब्दः । उद्दिशतीत्युक्ते निर्वापादिकालीनोद्देशार्थत्वे याज्याशब्दस्यावयवार्थत्यागापत्तिमाशङ्क्य यागाङ्गत्वेन देवतोद्देशाद्यागसाधनत्वरूपावयवार्थोपपत्तिसूचनार्थम् * यागाङ्गमित्युक्तम् * ये यजामहानन्तरस्याग्निमित्यादेरप्यादेशाख्यस्य शब्दस्य यागकालीनदेवतोद्देशार्थत्वेन विधानाद्याज्यात्वापत्तिर्मन्त्रविशेषणेन निरस्ता तृतीयया देवतोद्देशार्थत्वेन विधिः सूचितः । देवतां यागकाले येन मन्त्रेणोद्दिशति तस्य याज्यात्वमिति लक्षणस्योपांशुयाजादिषु याज्यान्वयात्प्रागनवगतदेवतेषु देवतोद्देशार्थत्वेन मन्त्राविधयर्थे गादव्यापकत्वमाशङ्क्य देवताविशेषानवगमे ऽपि यागत्वात्सामान्यतस्तत्रापि देवतान्वयावगतेर्देवतोद्देशार्थत्वेन विधिसम्भवादव्यापकत्वं प्रसिद्धयुक्त्या सूचितम् । सूक्तवाकस्य देवतोद्देशार्थत्वेनाविधाने ऽप्यर्थाद्देवतोद्देशार्थत्वसम्पत्तेर्याज्यात्वापत्तिरित्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * प्रकृतौ हीति * त्यज्यमानविशेषणेन यागकालीनतोक्ता । न केवलं सूक्तवाकस्य तादर्थ्येन विरूपोत्पत्तिर्नास्ति किं त्वजुषतेत्याद्यतीतकालवाचिप्रत्ययोगित्वेनेष्टदेवताभिधानसामर्थ्यरूपलिङ्गाभावात्त्यज्यमानप्रस्तरदेवतोद्देशार्थतापि नास्तीत्याह * इष्टेति * सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गत्वावेदिकया तृतीयाश्रुत्या मान्त्रवर्णिकप्रहरणे देवतोद्देशार्थत्वावसायाल्लिङ्गावगतेष्टपुरोडाशादिदेवतार्थता बाध्यतइत्याशङ्कते * लिङ्गमिति * अस्यामर्थविनियोगाशक्तेः श्रुत्या लिङ्गावगतेष्टदेवताभिधानार्थत्वाभ्यनुज्ञानादिष्टानां चाज्यभागाद्यनुयाजान्तयागदेवतानां स्वार्थत्वेनैव सूक्तवाकग्राहकत्वादन्यार्थया ऽवधृतस्य सूक्तवाकस्य प्रहरणे विनियुक्तस्यापि तुषोपवापेन पुरोडाशकपालं तत्प्रहरणेनाप्रयोज्यत्वावगतेस्त्यज्यमानप्रस्तरदेवतोद्देशार्थत्वं श्रुतितो ऽवसीयत इति परिहरति * नेति * श्रुत्या लैङ्गिकविनियोगानुज्ञां द्रढयितुमाह * तथा चेति * श्लोकार्थमुपसंहरति * तेनेति * भवितव्यं धर्मैरिति पूर्वपक्षोपक्रमात्ततश्च न भवितव्यं धर्मैरिति शेषः । याज्यात्वाभावे ऽपि यागरूपप्रहरणाख्ययाज्याकार्यकारित्वाद्याज्याधर्मा

भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह * न चेति* सूक्तवाकान्वयात्प्राक् प्रहरणस्य
यागरूपत्वाभावेन याज्याकार्यत्वाभावात्तत्सूक्तवाकस्य याज्याकार्य-
कारितास्तीति सूचयितुं प्रहरणविषयान्या याज्या नास्तीत्युक्तम् ।
(दर्विहोमानां जुहोतिचोदितत्वेन यागत्वाभावाद्यथेज्यते सा या-
ज्येत्यवयवात्प्रतीत्यभ्युपगमे ऽपि) चतुर्होत्रा ग्रामकामं याजयेदिति
यागसाधनत्वेन विहिते चतुर्होत्राख्ये मन्त्रे याज्यत्वाप्रसिद्धेर्वाक्यान्त-
रावगतयागत्वएव कर्मणि विनियुक्तमात्रत्वस्य लक्षणत्वेनाभ्युपग-
मनीयत्वात्सूक्तवाके च तदभावान्न याज्यात्वमस्तीत्याह *प्राक्चेति*
प्रहरणदेवतोद्देशार्थविहितमन्त्रत्वस्य लक्षणत्वेनाभ्युपगमनीयत्वा-
त्सूक्तवाके च तदभावान्न याज्यात्वमस्तीत्याह *प्राक्चेति* प्रहरण-
देवतोद्देशार्थविहितमन्त्रत्वलक्षणकृतसूक्तवाकनिवृत्तिस्तु यागमात्र-
साधनार्थविहितमन्त्रत्वे ऽपि लक्षणे सेत्स्यतीत्याह *न त्वत्रेति* प्र-
हरणस्य यागरूपत्वं विना सूक्तवाकस्य यागसाधनमन्त्रत्वनिमित्त-
याज्यात्वासिद्धेर्याज्यारूपसूक्तवाकान्वयात्प्रहरणस्य यागरूपप्रहरणा-
न्वयाच्च सूक्तवाकस्य याज्यारूपतेत्यन्योन्याश्रयापत्तिरित्याशयः । या-
ज्यात्वानपेक्षसूक्तवाकमात्ररूपतया सूक्तवाकशब्दगृहीतस्य मन्त्रस्य
यागत्वाभिमते प्रहरणे विनियोगोत्तरकालं सूक्तवाकाभिधेयाभिर्देव-
ताभिर्मान्त्रवर्णिकेन सम्बन्धेन लभ्ययागत्वं यस्येति न याज्याका-
र्यत्वात्तां प्रति प्रधानभूतेन प्रहरणेन सम्बन्धात्सूक्तवाकस्य याज्या-
७७७।१ त्वासिद्धेरन्योन्याश्रयपरिहारं शङ्कते * अथेति * अभियुक्तप्रसिद्ध्या
यागकालीनदेवतोद्देशार्थतया विहितस्यावयवप्रसिद्ध्या च यागार्थ-
तया विहितस्य मन्त्रस्य याज्यात्वावगतेः सूक्तवाकान्वयात्प्रा-
क्प्रहरणस्य यागत्वासिद्धेः सूक्तवाकस्य यागार्थतया विध्ययोगादि-
ष्टदेवतासमर्पकत्वात्मकलिङ्गविरोधेन त्यज्यमानदेवतोद्देशार्थतया वि-
ध्ययोगात्सूक्तवाकान्वयात्पश्चात्प्रहरणस्य यागत्वे सत्यपि यागरूपार्थ-
त्वेन सूक्तवाकस्य विध्यभावाद्याज्यात्वलाभसिद्धेर्नान्योन्याश्रयं परिहर्-
तुं शक्यमित्याह *तदिति* त्यज्यमाने हविर्देवतोद्देशार्थविहितमन्त्रत्वौ-
त्पत्तिकशब्दसामर्थ्यगम्यत्वादुत्पत्तिशब्देन विवक्षिता यागार्थविहि-
तमन्त्रत्वं विनियोगाधीनत्वाद्विनियोगशब्देन विवक्षितम् । औत्पत्तिक-
शब्दसामर्थ्यालोचनवेलायां त्यज्यमानहविर्देवतोद्देशार्थविहितमन्त्र-
त्वेन विनियोगवेलायां च यागार्थविहितमन्त्रत्वेन लक्षणेन येन सूक्त-
वाकेन याज्यात्वं न लभ्यते तस्य पश्चात्कथं याज्यात्वलाभ इत्यर्थः ।
यथा यूपं छिनत्तीत्युत्पत्तिवेलायां खादिरे बध्नातीत्यादिविनियोग-
वेलायां चानवगतमपि यूपत्वं यत्पशुबन्धार्थं खादिरादिके-

दनादिसंस्कृतः स यूप इति विपरीतवचनव्यक्त्यालोचनया पश्चादवगम्यते तथा याज्यात्वमपि पश्चादवगमिष्यतइत्याशङ्क्याह * यो हीति * सामिधो ऽग्न आज्यस्य व्यान्त्वित्यादिष्वौत्पत्तिकमन्त्रसामर्थ्यालोचनवेलायां सामिदादियागेषु विनियोगवेलायां च याज्याशब्दार्थलाभाच्च यूपादितुल्यतेत्यर्थः। सूक्तवाकस्य मुख्ययाज्यात्वाभावे च याज्याकार्यकारित्वेन पश्चाद्याज्यात्वाभ्युपगमे ऽपि याज्याधर्मा न प्राप्नुवन्तीत्याह * ये ऽपि चेति * याज्याकार्यकारित्वाभ्युपगमे कार्यापत्त्या धर्मप्राप्तिरनिवार्येत्याशङ्क्याह * यदि त्विति * सूक्तवाकस्यार्थाद्याज्याकार्यकारित्वसम्पत्तावपि शास्त्रेण याज्याकार्यकारितया विधिं विना धर्मप्राप्त्ययोगात्प्रकृतौ च कार्यस्याक्लृप्तत्वेन तत्कारितया विध्ययोगात्कार्यापत्त्यनुपपत्तेर्न धर्मप्राप्तिरित्युक्त प्रकृतावपि फलचमसस्ये सोमकार्यापत्तिः कल्पिता इहतु परिधौ पशुं नियुञ्जतीति यूपकार्ये पशुनियोजने श्रुत्योक्ते परिव्याख्याहवनीयपरिधानार्थकाष्ठविधिवत्सूक्तवाकेन यजेतेति काल्पनिकेन वाक्येन श्रुत्योक्ते याज्याकार्ये यागे खलेवाली यूप इति यूपशब्दलक्षिते यूपकार्ये खलेवाल्याख्यधान्यखले कृतमेढीविधिवद्वा सूक्तवाकएव याज्येति याज्याशब्दलक्षिते याज्याकार्ये सूक्तवाके विधानात्कार्यापत्तिर्वाच्या प्रकृतौ च पदार्थविधिपूर्वकत्वात्कार्यकल्पनस्य पदार्थविधानात्प्राक्कार्यानवगतेर्यागस्य याज्याकार्यत्वानवगमाच्छ्रुत्या लक्षणया चोक्ते याज्याकालसूक्तवाकविधिर्न सम्भवतीति परिहारसूचनार्थम् *परिधीत्युक्तम्* अतो न सूक्तवाको याज्या नापि तस्य नापि तस्य याज्यात्वं लिङ्गेन द्रढयितुमाह * तथा चेति * कथमेवकारस्योपचारद्योतकतेत्यपेक्षायामाह * अयाज्यापरं हीति * याज्यान्तरनिषेधायोगात्सूक्तवाक एव याज्यावत्प्रशस्त इत्येवकारात्सूक्तवाकस्योपचारिकयाज्यात्वमवसीयतइत्याशयः। अत एवाहुतौ मुख्यत्वादेवकारः प्रयुज्यतइत्याह * मुख्यत्वादिति * कथमाहुतेर्मुख्यतेत्याशङ्क्याह * तदिति * प्रहरणाङ्गत्वेन सूक्तवाकोपदेशस्य याज्याशब्दोपपत्तिहेतोस्तथा चाङ्गत्वे सतीति वार्त्तिकानिर्दिष्टस्य प्रासङ्गिकचिन्तासमाप्त्या बुद्धिस्थीभूतस्य तच्छब्देन परामर्शात्तेन सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गत्वोपदेशेनैव हेतुना प्रक्रियमाणस्य प्रस्तरस्य मान्त्रवर्णिकदेवतान्वयादाहुतित्वं पारमा-

(१) पूतीकानां च सोमकार्यापत्तिरिष्टेत्याशङ्क्य तत्र तमस्मै भक्षं प्रकल्पयेन्न सोममिति फलचमसविधौ सोमनिषेधानुवादादिवाक्यतोऽन्यथानुपपत्त्या यागीयसोमसंस्कारकपवमानविधिनाच यदि सोमं। नविन्देत पूतीकानभिषुणुयादितिन प्रतीकविधौ सोमाभावे विधानेन द्रष्ट० २ पु०।

र्थिकमित्यर्थः । प्रहरणस्य सूक्तवाकप्रकाश्यदेवतात्वयागाङ्गत्वे सत्यपि होमत्वाभावाद्धोमसाधनद्रव्यत्वनिमित्तं प्रस्तरस्याहुतित्वं नास्तीत्याशङ्क्याह * न चेति * प्रक्षेपाधिक्यविधानं जुहोतिचोदनां विना कथं कथं होमतेत्याशङ्क्याह * आधारादिति * जुहोतिचोदनाभावे ऽपि प्रक्षेपाधिके यागे ऽभियुक्तप्रसिद्धेर्होमतास्त्येवेत्याशयः चतस्रः पूर्णाः प्रागुदीच्यौ निनयेद्दतुभ्यः स्वाहा दिग्भ्यः स्वाहा सप्तऋषिभ्यः स्वाहेतरजनेभ्यः स्वाहेत्यादिविहितस्योदकनिनयनादेर्मान्त्रवर्णिकदेवतान्वयाद्यागस्य हारणाधिक्याद्धोमतादिशब्देनोक्ता । एवं च सत्ययागाङ्गत्वादपि सूक्तवाकस्य याज्यात्वं नास्तीत्याह * होमेति * सूक्तवाके तु विशेषतो याज्यात्वं नेष्यते निगदत्वेन याज्यात्वनिषेधादित्याह * निगदत्वादिति * निगदत्वेव तावत्कथं सूक्तवाकस्येत्याशङ्क्याह * नितरामिति * तथा
७७८॥ याज्यात्वनिषेधः कथमित्याशङ्क्याह * निगदानां चेति * निषेधस्वरूपार्थवादो ऽयं लिङ्गत्वेनोपन्यस्त इत्यृग्विध्यकवाक्यत्वोक्त्या सूचितं तस्माद्विशेषतः सूक्तवाकस्य याज्यात्वं नेष्यते इति हि शब्दान्वयः निषिद्धं चेत्कथं तर्हि सूक्तवाकएव याज्येत्यत्रोक्तमित्याशङ्क्याह *निषिद्धमपीति* होमाङ्गत्वे सूक्तवाकस्य याज्यात्वप्रशंसानिरालम्बना स्यादित्याशङ्क्याह *तत्सम्बन्धात्त्विति * आहुतेःपारमार्थिकत्वोक्तिप्रसङ्गेनोक्तस्य होमाङ्गत्वानिषेधाद्याज्यात्वस्य समाप्त्या बुद्धिस्थत्वेनाहुतेस्तच्छब्देन परामर्शाद्याज्यावत्सूक्तवाकस्यापि होमकालप्रयोज्यत्वेनाहुत्याख्यहूयमानावस्थद्रव्यसम्बन्धलक्षणयाज्यागुणयोगाद्याज्यात्वेन स्तुतिर्युक्तेत्यर्थः । पूर्वपक्षे ऽपि तर्हि स्तुतित्वेन याज्याव्यपदेशोपपत्तेर्न सिद्धान्तलिङ्गतेत्याशङ्क्याह * न चेति * पूर्वपक्षे ऽत्यन्तनिरालम्बनस्तुत्यापत्तेर्नोभयोः पक्षयोः स्तुतिर्युक्तेत्यर्थः ।

सदेवतार्थस्तत्संयोगात् ॥ १३ ॥

परार्थत्वादिति पूर्वपक्षसूत्रावयवस्य सूक्तवाकस्य देवतासङ्कीर्त्तनार्थत्वादिति भाष्येण कृतार्थत्वोक्त्यर्थनया प्रहरणं च प्रत्यशक्तेरित्यनेन चासामर्थ्योक्त्यर्थत याव्याख्यातत्वाच्छङ्काद्वयपरिहारार्थत्वेन त्रव्याख्यार्थे यदुक्तमित्यनुभाषणभाष्यं देवतासङ्कीर्तनेन समाप्त्यर्थत्वान्न प्रहरणाङ्गं सूक्तवाको देवतासङ्कीर्त्तनएव च शक्तो न प्रहरणइत्येवमुच्यते इति परिहारभाष्यं देवतावचनो ऽपि सत्सूक्तवाकः प्रहरणस्यापि यागत्वेन देवतासङ्कीर्तनाकाङ्क्षत्वात्प्रहरणान्वयं विना कृतार्थत्वानुपपत्तेः प्रहरणेन

न सम्बध्यते ऽपि तु सम्बध्यत एव देवतोक्तिशक्तो ऽपि च प्रहरणेन न शक्तो ऽपि तु शक्त एवत्येवं द्वेधा व्याख्यातु कृतार्थत्वं तावदनुभाषणपूर्वं परिहरति * यद्यपीति * भेदशब्देनान्योन्यानपेक्षत्वोक्तेर्लिङ्गावगतं देवताकीर्त्तनार्थत्वमनपेक्ष्य यदि श्रुत्या सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गता श्रुत्यवगतं च प्रहरणाङ्गत्वमनपेक्ष्य हीत्थं लिङ्गेन देवता बोध्येत ततः श्रुतिविरोधाभावाल्लिङ्गबाधापत्तेर्बाधिते च लिङ्गे सूक्तवाकस्याशक्तत्वेन श्रुत्या विनियोगायोगादुभयानुग्रहायेष्टदेवताकीर्त्तनमात्रेण कृतार्थत्वं सूक्तवाकस्याङ्गीकृत्य कालार्थः प्रहरणान्वयो ऽभ्युपगम्येत किं तु श्रुत्यनुग्रहार्थं लिङ्गेन प्रहरणाङ्गभूतदेवताकीर्त्तनद्वारा श्रुत्यवगतप्रहरणाङ्गत्वापेक्षणात्सूक्तवाकस्य च प्रहरणोक्तिसिद्ध्यै श्रुत्या लिङ्गावगतदेवताकीर्त्तनाङ्गत्वापेक्षणाच्छ्रुतिलिङ्गयोस्तुल्यार्थत्वेन विरोधो नास्तीति न विरोधपरिहारायेष्टदेवतोक्तिमात्रेण कृतार्थतामङ्गीकृत्यान्यत्र विनियोगानर्हत्वात्कालार्थता ऽभ्युपगन्तव्येत्यर्थः । असामर्थ्यं परिहरति * यत्तस्येति * उभयपरिहारोपपादनार्थत्वेन प्रहरणं हीत्यादिभाष्यं व्याख्यातुमारभ्यते * इह हीति * देवताभिधत्सूक्तवाकः कथं श्रुत्यर्थं प्रहरणाभिधानं कुर्यादित्याह * सर्वत्र चेति * प्रहरणदेवताभिधानात्प्रहरणमभिहितं भवतीत्याशयः । शेषिभूताक्रियान्वयित्वेन प्रसिद्धस्य मन्त्रं प्रति प्रकाशनार्हतया शेषिरूपस्य मन्त्रेणाभिधेयत्वात्सूक्तवाकाभिधेयानां देवतानां प्रहरणान्वयाप्रसिद्धेर्न तदभिधानद्वारा प्रहरणाङ्गत्वं सूक्तवाकस्य सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह * तत्रापीति * यद्यपि प्रसिद्धक्रियान्वयस्य मन्त्राभिधेयत्वावगतिः प्रथमं भवति तथापि प्रसिद्धक्रियान्वयाभिधानसामर्थ्याभावान्मन्त्रस्य प्रसिद्धक्रियान्वयपदार्थाभिधायित्वाप्रतिपत्तौ श्रुताङ्गत्वान्यथानुपपत्त्या मन्त्राभिधेयस्य क्रियान्वयकल्पनारूपो विपर्ययः पश्चाद्भवतीत्यर्थः । सामान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृतेरूपकद्वारा योजयति * तस्मादिति * सूक्तवाकप्रकाश्यानामग्न्यादीनां प्रहरणान्वये ऽपि तत्र देवतात्वानवधारणात्कथं प्रहरणस्य यागता भाष्यकृतोक्तेत्याशङ्क्याह * नचेति * एवमभिसम्बन्ध इत्याद्यग्न्यादिदेवताकश्चेत्यन्तं भाष्यं सङ्क्षेपतो व्याचक्षाणो नच प्रहरणं यागमात्रं रूपे ऽवतिष्ठतइति वार्त्तिकस्य भाष्यविरोधं परिहर्तुमाह * अतश्चेति * पुरोडाशादेः परोक्षत्वादनेन हविरित्यपरोक्षतया निर्देशानुपपत्तेः हविःशब्देन प्रस्तरस्य हविष्ट्वसङ्कीर्तनादित्युक्ते प्रस्तरस्य तृणत्वेनानदनीयत्वाद्धविष्ट्वायोग्यतामाशङ्क्यानदनीयत्वे ऽपि कृष्णलादिवद्वचनाद्धविष्ट्वोपपत्तिसूचनार्थं द्रव्योक्तिः । मान्त्रवर्णिकद्रव्यदेवतान्वयाद्यागता भासमाना

भाष्यकृतोक्ता। परमार्थतस्तु प्रक्षेपाधिक्याद्धोमतैवावधार्यतइत्येतदेव सूत्रकृत्संमत्या द्रढयितुं हरणं तु जुहोतिर्योगसामान्यात् द्रव्याणां चार्थशेषत्वादिति चतुर्थाधिकरणसूत्रैकदेशः शाखाप्रहरणार्थकर्मत्वसिद्ध्यै होमत्वे पूर्वपक्ष्यमाणे सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति सहशब्दोक्तस्य प्रस्तरसहयोगस्य हेतुत्वाभिधानात्प्रस्तरप्रहरणस्य होमतोभयसिद्धावसीयतइति मत्वा पठितः । तस्माद्धित्युपसंहारभाष्यमुपक्रमानुरोधाद्देवतार्थत्वे ऽपि हरतिसंयोगो घटत एवेत्युपसंहार्ये विपरीताभिधानादयुक्तमाशङ्क्य विरोधे ऽपि तावल्लैङ्गिकस्य देवतार्थत्वस्यैव बाधापत्तेस्तृतीयाश्रुतेः काललक्षणार्थत्वकल्पना न युक्ता इह तु विरोधाभावान्न किं चिद् बाध्यमित्येवमर्थत्वसूचनार्थतामाह * तस्मादिति * सूत्रं चानेन भाष्येण हरतिसंयोगे ऽपि सूक्तवाको देवतार्थ एव हरतेरपि देवतासंयोगादित्येवं योजितं भवतीत्याह * एवं चेति * कालार्थतापि न्यायावगता न बाध्येत्याह * कालार्थतापि चेति * अनुयाजयाज्यानन्तरं सूक्तवाकपाठात्सूक्तवाकेन प्रस्तरे कालः शक्यो लक्षयितुमित्याशयः । यदित्यादिभाष्यमाशास्ते ऽयमित्याद्यश्रवणे ऽपि श्रुत्यवगतप्रस्तरप्रहरणाङ्गत्वान्न्यायानुपपत्त्या ऽग्न्यादीनां प्रहरणान्वयावगमादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * यदीति * नान्विति भाष्येण ऽनेन हविषेत्यनेनापि प्रसिद्धहाविष्कस्य पुरोडाशादेरेवापरोक्षत्वोपचारान्निर्देशोपपत्तेस्तद्बलेनाग्न्यादेः प्रहरणान्वयकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्योभयविधलिङ्गसम्भवात्सन्देहे सति श्रुत्यालोचनया निर्णयो भविष्यतीति परिहारार्थमुभयथेति भाष्यं व्याचष्टे * यद्यपि चेति *आशास्ते ऽयमित्याद्यश्रवणे ऽपीदं हविरित्यपरोक्षे निर्देशाद्धविःशब्दस्य प्रस्तरविषयत्वावगतेरग्न्यादीनामन्तरितत्वोक्तिमात्रे पर्यवसानं न सम्भवतीत्यभिधानार्थमथ वेति भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति * आग्नेयपुरोडाशस्य चतुर्द्धाकरणवशाद्धविरन्तराणां च संयाककालभक्षार्थशेषसद्भावे ऽपि सामस्त्यरूपतां शाब्दप्रत्यक्षतां प्रस्तरस्य जोष्यमाणत्वेनाजुषतेत्यतीते निर्देशानर्थक्यापत्तेः प्रस्तरनिर्देशो न युक्त इत्याशङ्कने * अजुषतेति * स्तुत्यर्थत्वान्न भूतनिर्देशो ऽनर्थक इति परिहरति * नेति * अतः प्रहरणाङ्गत्वे ऽपि सूक्तवाकस्य देवतार्थत्वाविघातात्प्रहरणाङ्गतोपपन्नेति सूत्रतात्पर्यमाह * अत इति ।

प्रतिपत्तिरिति चेत् ॥ १४ ॥

परार्थत्वादिति पूर्वपक्षहेतोः कृतार्थत्वोक्त्यर्थत्वे द्वयोः कृता-

र्थतां विनाङ्गाङ्गित्वनिरासायोगात्प्रस्तरस्यापि कृतार्थत्वोक्त्यवगतेः प्रहरणस्य प्रतिपत्तितायाः पूर्वोक्तत्वादनुभाषणसूत्रमेतदसामर्थ्योक्त्यर्थत्वे तु सूक्तवाकमात्रस्य पारार्थ्योक्तेः प्रहरणस्य प्रतिपत्तीतायाः प्रागनुक्तत्वात्परिचोदनासूत्रमित्याह * अनुभाषणमिति * प्रतिपत्तित्वोक्तेः सिद्धान्ताक्षेपोपयोगितामाह * कथमिति *

स्विष्टकृद्वदुभयसंस्कारः स्यादिति ॥ १५ ॥

सूत्रं परिहारार्थत्वेनावतारयति * अत इति * भाष्यकृतैकसूत्रतया व्याख्यातत्वात्सूत्रभेदेन व्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्य भाष्यकृत्प्रक्रियया सूत्रद्वयमेवैतदित्याह * अर्थेति * यथास्विष्टकृद्यागः प्रतिपत्तिरूपः संस्कारो ऽपि मन्त्रयागः प्रतिपत्तिश्चेत्युभयात्मक इत्याश्रयिष्वविशेषणभावार्थः प्रतीयेतेति चतुर्थाधिकरणे वक्ष्यते तथा प्रहरणमप्युभयात्मकमिति यथाभाष्यं तावत्सूत्रं व्याचष्टे * यथैव चेति * अयमपि हरतिरित्यर्थः । देवतानामङ्गत्वसिद्धौ यागस्य प्रतिपत्तित्वे ऽप्यविरोधमुत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तदित्युक्त्यर्थतां दृष्टान्तस्योक्त्या सूक्तवाकाङ्गत्वाविरोधीक्त्यर्थतामपि वक्तुम् * यथा चेत्युक्तम् * यागत्वाविरोधं तावदुपपादयति * न हीति * उत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तच्छ्रुतिहेतुत्वात्तस्यार्थान्तरगमने शेषत्वात्प्रतिपत्तिः स्यादिति चातुर्थसूत्रवक्ष्यमाणस्य लक्षणस्योत्पत्तौ स्रुगासादनसंयोगात्प्रस्तरस्य तादर्थ्यावगतेः प्रहरणाख्यार्थान्तरगमनाच्च प्रहरणे सद्भावेनाप्रतिपत्तित्वम् * सम्भवतीत्युक्तम् * प्रतिपत्तेस्तर्हि दृष्टार्थत्वेन वैदिकाङ्गानपेक्षतया मन्त्रानन्वयात्तल्लभ्यद्रव्यदेवतानन्वयाद्यागत्वं विरुद्ध्येतेत्याशङ्क्यानुष्ठेयत्वावगमोत्तरकालं भावनायाः कैमर्थ्याकाङ्क्षायां प्रति यदर्थकर्मत्वविचारात्सकलकारकवैशिष्ट्याच्च प्रागनुष्ठानानर्हत्वान्मन्त्रान्वयलभ्यद्रव्यदेवतान्वयेन हरतेर्यागत्वे सति प्रक्षेपाधिक्याद्धोमरूपतावधारणोत्तरकालामनुष्ठेयत्वावगमे सति कैमर्थ्याकाङ्क्षायां प्रतिपत्तित्वावधारणादविरोधो ऽभिहितः। न च पश्चात्तनेन प्रतिपत्तित्वेन पूर्वावगता होमरूपता बाध्यते विरोधाभावादित्याह * न चेति * उभयरूपश्चासौ संस्कारश्चेति कर्मधारयत्वेनोभयसंस्कारशब्दं व्याख्यातुमाह * तेनेति * यागमात्रे ऽपि देवतान्वयोपपत्तेर्होमो यागत्वेनोक्तः । यथा स्विष्टकृद्द्रव्यसंस्कारो ऽपि यागस्तथा प्रहरणमप्युभयोर्द्रव्यदेवतयोः संस्कारो ऽपि यागत्वं न विरुणद्धीति षष्ठीसमासत्वेन स्वयं व्याचष्टे * अथ वेति * यथा स्विष्टकृत् द्रव्यदेवतयोरुभयोः संस्कारस्तथा प्रहरणमपीति सर्वथा

साम्येनान्यथा व्याचष्टे * अथ वा स्विष्टकृत्यपीति * केवलप्रतिप-
त्तित्वाभ्युपगमे ऽपि न मन्त्रस्याङ्गत्वं विरुध्यतइत्याह * न चेति *
वैदिकयागस्य दृष्टमात्रे पर्यवसानाभावेनादृष्टार्थत्वात् दृष्टार्थया प्रति-
पत्त्यानाकाङ्क्षा सम्भवतीत्याशङ्क्य प्रतिपत्तेरपि नियमादृष्टार्थत्वाददृ-
ष्टाङ्गाकाङ्क्षास्तीत्याह * नियमेति *

सूक्तवाकन्यायः । सूक्तवाकानामर्थानुसारेण विनियोगा-
धिकरणम् ॥ ६ ॥

कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् ॥ १६ ॥

प्रहरणाङ्गत्वे ऽपि सूक्तवाकस्येष्टदेवताभिधानार्थत्वाविघाता-
च्छ्रुतिविनियोज्यस्यापि मुख्यपदार्थविनियोगाद्वचनात्त्वयथार्थमि-
त्यस्यापवादे पूर्वाधिकरणेन कृते पौर्णमास्यमावास्यादेवतावाचि-
नामिन्द्रादिपदानाममावास्यायां च पौर्णमासीदेवतावाचिनां प्राजा-
पत्यादिपदानामसम्भवेनायथार्थत्वान्मुख्ये ऽर्थे विनियोगो न सम्भ-
वतीत्याक्षिप्यासमवेतार्थानामप्रयोगादपवादसमर्थनायेदमधिकरण-
७८११ मित्यनन्तरसङ्गतिं च सूचयितुमाह * अधिकारमुपजीवयन्निति *
तत्रेति सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं
तदुच्यतइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * इदं द्यावपृथिवीभद्रम-
भूदित्यादौ नमो देवेभ्य इत्यन्ते पदसमूहे सूक्तवाकशब्दस्याध्येतृप्र-
सिद्धे निष्कर्षे सूक्तवाकश्रुतिर्बाध्येतेत्याशयः ।

यथार्थं वा शेषभूतसंस्कारात् ॥ १७ ॥

यथार्थं वचनमिति पूर्वसूत्रस्थस्य वचनशब्दस्य प्रयोक्तव्यश-
ब्देन समासान्निष्कृष्यानुषङ्गोक्त्या सिद्धान्तप्रतिज्ञार्थसूत्रावयव-
व्याख्यार्थं य इति भाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय हे-
त्वर्थं सूत्रावयवव्याख्यार्थशेषभूतमिति भाष्यं यजेर्यज्ञाङ्ग-
प्रकाशनमेव प्रयोजनमिति मन्त्राधिकरणभाष्योक्तकर्म-
समवेतार्थप्रकाशकत्वाशयतया भासमानं कृत्स्नप्रयोगे ऽपि गौण्या-
वृत्त्या समवेतार्थप्रकाशकत्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य यत्रेति चार्थवत्त्वा-
त्स्यादिति स्तुतशस्त्राधिकरणसूत्रे संस्कारत्वादचोदिते न स्यादिति
लिङ्गाधिकरणसूत्रे च मुख्यार्थविनियोगसम्भवे गौणे ऽथ मन्त्रविनियो-
गस्यान्याय्यत्वादपकर्षोक्तिमभिप्रेत्य कर्मशेषभूतार्थसंस्कारकत्वस-
म्भवे कर्मोपकारित्वान्मन्त्राः प्रयोक्तव्या नान्यथेत्येवं व्याख्यातुमाह
* एवमादीनामिति * प्रकारवाचिनादिशब्देन स्मृतिहेतुसंस्कारोद्-

बोधकत्वाख्या संस्कारकतोक्ता । लिङ्गादिविनियोज्यानामसमवेतार्थत्वादपकर्षे ऽपि सूक्तवाकस्य श्रुतिविनियोज्यत्वेन स्वार्थकर्मान्वयकल्पकत्वात्सर्वासां देवतानामुभयत्र प्रहरणान्वयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यदीति * आज्यभागादावविहितानामेव देवतानां प्रहरणाङ्गत्वे सर्वासामन्वयः कल्पेत आज्यभागादिदेवताप्रत्यभिज्ञानान्नापूर्वदेवता कल्पना युक्तेत्यर्थः । प्रहरणस्यापूर्वदेवतानन्वये ऽपि प्रहरणेन कृत्स्नस्य सूक्तवाकस्याङ्गतया गृहीतत्वाच्च पदमात्रस्यापि त्यागो न युक्त इत्याशङ्क्याह * अतश्चेति * अतःपूर्वयागाङ्गदेवताप्रत्यभिज्ञानात्मकस्य सूक्तवाकशब्दस्य सुभाषितवचननिमित्तत्वात्प्रहरणस्यार्थाभिधानकर्मत्वेन सूक्तवाककृतपूर्वयागाङ्गभूतदेवताप्रकाशनोपजीवितया सूक्तवाकं प्रत्यप्रयोजकत्वावगतेः प्रधानप्रयुक्तदेवतापेक्षत्वेन प्रधानाधीनत्वात्प्रधानानां यथादेवतमेव सूक्तवाकप्रयोजकत्वान्न कृत्स्नसूक्तवाकग्रहणमित्याज्यभागाद्यो ऽनूयाजान्ता यागाः सूक्तवाकप्रयोज्यत्वाद्यागाङ्गभूतप्रस्तरप्रतिपत्त्यर्थप्रहरणं प्रति प्राधान्ये सति प्रधानत्वेनोक्ताः । तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * तस्मादिति *

वचनादिति चेत् ॥ १८ ॥

कृत्स्नोपदेशादिति पूर्वपक्षे हेत्वनुभाषणार्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थमथेति भाष्यं सूक्तवाकशब्दावयवव्युत्पत्त्या सुभाषितवाचिपदसमूहमात्रवाचित्वादिष्टत्वादिष्टदेवताप्रकाशनार्थपदसमूहमात्रे सूक्तवाकस्य कृत्स्नत्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्येदं द्यावापृथिवी इत्यादौ देवेभ्य इत्यन्ते पौर्णमास्या देवताप्रकाशनार्थे पदसमूहसूक्तवाकशब्दप्रसिद्धेः । पौर्णमास्यां वामावास्यादेवतानाम् । अमावास्यायां च पौर्णमासीदेवतानामाभाषितत्वेनावयवार्थाभावाद्रूढिताशब्देन व्याचष्टे * सूक्तेति *

प्रकरणाविभागादुभे प्रति कृत्स्नशब्दः ॥ १९ ॥

रूढित्वानभ्युपगमेन कृत्स्नवचनपरिहारार्थतया सूत्रव्याख्यार्थमुभे इति भाष्यं व्याख्यातुमाह * द्वौ हीति * यथैकादशिनीन् प्रायणीयोदनीययोरालभेरन्निति द्वादशाहे प्रायणीयोदयनीयाख्याद्योस्माहकालत्वेन श्रुतानामेकादशिनीनां पशूनां द्वन्द्वश्रुत्यैनरेतरेतरयुक्तयोः प्रायणीयोदयनीययोः काललक्षकत्वावगमेनैकैकस्य समस्तालम्भायोगात्पञ्च प्रायणीये पञ्चोदयनीये अन्त्यो ऽभ्यासस्तत्वादुदयनीय एवै-

त्यवयवशः प्रायणीयोदयनीयान्वयो दशमे वक्ष्यते यथा च लोके चातुर्विद्येभ्यो धनं देयमिति चतुर्वेदविद्देयत्वेनोक्तस्य धनस्यैकवेदविदे चतुर्थश्चतुर्थो भाग इति अवयवशो ऽन्वयः प्रसिद्धः तथा सूक्तवाकस्याप्यवयवशः पौर्णमास्यमावास्याकालेन प्रहरणप्रयोगान्वयो भविष्यतीत्यर्थः । भाष्यकृत्पक्षे प्रकरणाद्यथादेवतां चावयवशः प्रयोगात्सूक्तवाकश्रुतिदेवतालिंगदर्शपूर्णमासप्रकरणानामविरोध इ-
७८२।१ त्यर्थः । सूत्रदूषणार्थं नैतादिति भाष्यमवतारयति * तदिति * विशेष्यस्यानेकाविशेषणवशीकारसामर्थ्यात्साधनानां विशेषणत्वे सति सापेक्षाणामितिकर्त्तव्यतान्वयः स्यान्न तु तेषामितिकर्त्तव्यतान्वये विशेषणता ऽस्तीत्याशयः।प्रश्नपूर्वमेतदुपपादयितुं कुत इत्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुत इति * साधनानां फलान्वयसिद्ध्यर्थत्वादितिकर्त्तव्यतान्वयस्य फलान्वये सापेक्षत्वादितिकर्त्तव्यतान्वये सापक्षतैव युक्तेत्याशङ्क्य वैषम्योक्त्यर्थं फलं प्रतीति भाष्यावयवं व्यचष्टे * प्रधानानि हीति * नेतिकर्त्तव्यतां प्रतीत्यनुषङ्गः । इतिकर्त्तव्यताविधेयत्वोक्तेः साधनानामुद्देश्यत्वोक्तिप्रयोजनतामाह * इतिकर्त्तव्यतां प्रतीति * साधनेतिकर्त्तव्यतयोर्द्वयोरपि प्रात्यात्मिकोत्पत्तिविधितः स्वरूपेण प्राप्तत्वादेकान्वयित्वेनेतरस्मिन्विधेये साधनान्वयित्वेनेतिकर्त्तव्यतैव विधेया नेतिकर्त्तव्यतान्वयित्वेन न साधनमिति कथं निर्धारणेत्याशङ्क्याह*अविधीयमानाया इति * इतिकर्त्तव्यताविधाने ऽपि कथं साधनानामुद्देश्यतेत्याशङ्क्याह * सा चेदिति * वाक्यभेदापत्तेर्द्वयोर्विधानायोगाद् द्वयोश्च विधेयत्वे समत्वादन्यो ऽन्यासम्बन्धापत्तेः साधनानामुद्देश्यतावसीयतइत्यर्थः।अतो दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्वन्द्वावगतस्य साहित्यस्याविवक्षितत्वाद्विद्युदादिब्राह्मणतर्पणान्तयेतिकर्त्तव्यतया ऽऽग्नेयमुपकुर्यादुपांशुयाजमुपकुर्यादित्येवमादिप्रत्येकमितिकर्त्तव्यतावाक्यसमाप्तेः प्रत्येकं समस्तेतिकर्त्तव्यतान्वयावगमान्नावयवशो ऽन्वयो युक्त इत्याह* ततश्चेति * प्रत्येकमेव तर्ह्यनुष्ठानापत्तेः पौर्णमास्याममावास्यायां चैकादशे वक्ष्यमाणाङ्गानुष्ठानं विरुध्येतेत्याशङ्क्याह * तथैव चेति * समान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृते योजयति * तदिति * पञ्चम्यर्थे तदित्यव्ययं । सौत्रपक्षे ऽनिष्टापत्तिमाह * इतरथा चेति * प्रयाजादीनामपि विभागमङ्गीकुर्वाणमपर्यायप्रयोगवचनावगतसाहित्यविरोधेन निरस्यति * न चेति * न्यायतः प्रतिप्रहरणप्रयोगे सकलसूक्तवाकप्रयोगे प्राप्ते ऽप्यसमवेतार्थवद्भागस्यासामर्थ्यादुत्कर्षो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अत इति * समुदायरू-

द्विसूक्तवाक्यश्रुतिबलीयस्त्वाल्लिङ्गगम्यविभागं बाधित्वा गुणेन चेदि-
तिभाष्यानुसारादिन्द्रादिपदानां प्रजापत्यादौ प्रजापत्यादिपदानां च-
न्द्रादौ गौणता न दृष्टाय भविष्यतीति भाष्यानुसाराद्वा अदृष्टार्थम-
ध्यवस्याम इत्युक्ते मन्त्राधिकरणविरोधाददृष्टार्थता न युक्तेत्याशङ्क्य
मन्त्रवर्णबलात्पौर्णमास्यामिन्द्रादेरमावास्यायां च प्राजापत्यादेर्देवता-
त्वेन शास्त्राद्दृष्टत्वादनिष्टस्यापि प्रहरणे देवतात्वकल्पनमदृष्टार्थ-
त्वोक्त्योक्तमिति सूचनायासमवेतार्थस्य पदस्य यानि यत्रानर्थकानी-
त्यदृष्टार्थत्वोक्तिर्व्याख्येयभाष्यानिर्दिष्टा तच्छब्देन परामृष्टस्य विषय-
भूतदेवतान्तरमपूर्वं प्रहरणे ऽध्यवस्याम इत्युक्तम्। दर्शपूर्णमासना-
म्नः समुदायवाचित्वनिरासस्य सामानाधिकरण्येन यागनामत्वनि-
श्चय इति पौर्णमास्यधिकरणवार्त्तिके कृतस्य प्रत्येकमितिकर्तव्य-
तान्वयप्रतिपादकप्रकृतभाष्यसम्मतत्वसूचनार्थं समुदायस्य फलसा-
धनत्वं निरसितुं शङ्कते * कथं पुनरिति * निरस्यति * अत्रोच्यत
इति * श्लोकं व्याचष्टे * यागत्वं हीति * धातोः प्रत्येकसमवेत-
यागत्ववाचित्वे ऽपि नामानुरोधात्समुदायलक्षणार्थत्वं भवतीत्याश-
ङ्कते * नन्विति * धातुसामानाधिकरण्याधीनत्वान्नामत्वनिश्चयस्य
नाम्नां ऽपि प्रत्येकवृत्तितावसीयत इति परिहरति * नेति * पौर्ण-
मास्यधिकरणे चैतद्विस्तरेणोक्तमित्याह * तदिति * अतः सत्यपि
नाम्नि न समुदायः फलवानित्युपसंहरति * तेनेति * द्वन्द्वात्समुदायी-
कृतयोस्त्रिकयोरितरेतरयोगाख्यसमुदायविशिष्टयोः फलवत्त्वावगतेः
समुदायस्य फलवत्त्वमाशङ्क्यतरेतरन्यायेन * करणतेत्युक्तम् * एवमपि
साहित्यविशिष्टानामितिकर्तव्यतान्वयः स्यादित्याशङ्कते * नन्वि-
ति * परिहरति * नेति * इतिकर्तव्यतान्वये प्रधानसाहित्यस्यैव
क्वचिद्विवक्षा क्वचिद्वाविवक्षा न युक्तेत्याशङ्क्योद्देश्योपादेयगतत्वरू-
पलक्षणभेदाद्विवक्षाविवक्षयोर्व्यवस्था युक्तेत्याह * एकमपि हीति *
साङ्गाभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्यादिति युगपत्साध्यसाधने-
तिकर्त्तव्यतानिविशिष्टभावनाविधावेकस्याग्नेयादेर्युगपत्फलेतिकर्त्तव्य-
तान्वये युगपदुद्देश्यत्वोपादेयत्वविरोधं शङ्कते * कथमिति * आ-
चार्यो मातुलश्चेति द्रव्यैकत्वे ऽपि दृश्यते अपेक्षाहेतुभेदेन व्यवहारः
पृथक्त्वयेति स्तुतशस्त्राधिकरणोदाहृतवृद्धश्लोके विरुद्धानामप्यपेक्ष-
णीयभेदेनैकत्र युगपत्सम्भवस्योक्तत्वाद्वस्तुविरोधस्तावन्नास्तीति प-
रिहरति *अपेक्षेति* हेतूक्त्यालम्बनवाचिन्या ऽपेक्षणीयमुक्तम्। व-
स्तुविरोधाभावे ऽपि वैरूप्यमिति वाक्यभेदापत्तेरेकेन शब्देन युगप-
द्रूपद्वयोक्तिर्विरुद्धेत्याशङ्कते * नन्विति * प्रयाजादिभिर्दर्शपूर्ण-

मासावुपकुर्यादिति प्रधानोद्देशेनेतिकर्त्तव्यतां विदधतो ऽनुमितस्य वाक्यस्य दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति श्रुताद्वाक्यात्फलोद्देशेन प्रधानं विदधतो भेदे सद्भावान्नानिष्टापत्तिरिति परिहरति * को वेति * स्वरूपे नैष्फल्यापत्तेः फलसाधनीभूतप्रधानोद्देशेनेतिकर्तव्यताया विधेयत्वात्फलान्वये विवक्ष्यमाणं साहित्यमितिकर्तव्यतान्वये ऽपि यथासिद्धानामेव प्रधानानामनुवाद्यत्वादविवक्ष्यमाणमप्यापद्येतैवेत्याशङ्कते * ननु चेति * विध्यपरिगृहीतत्वात्प्रतीतमप्यनादृत्यमिति परिहरति * सत्यमिति * प्रधानोद्देशेनेतिकर्तव्यताख्यविशेषणविधायिनि प्रकरणाम्नानानुमिते वाक्ये प्रधानसाहित्याविवक्षयामप्यङ्गप्रधानवाक्यसमूहात्मके महावाक्ये साधनेतिकर्तव्यताविशिष्टभावनाविधायिनि फलं प्रति प्रधानसाहित्यस्य विवक्षितत्वादवैरूप्यादितिकर्तव्यतान्वये ऽपि विवक्षा भविष्यतीत्याशयेन कथमितरेतरयोगो विधितः शक्यो वारयितुमिति पृच्छति * क-
७८४।१ थमिति * विशेषणविध्युत्पाद्यत्वेन विशिष्टविध्यर्थस्य विशेषणविधिसम्भवानुरूपस्याभ्युपगमनीयत्वाद्विशेषणविधौ च प्रधानसाहित्यस्याशक्याविवक्षत्वा(त्प्रत्येकमितिकर्तव्यतान्वितैः प्रधानैः संहत्य फलं कुर्यादिति विशिष्टविध्यर्थावगते)र्विशिष्टविधावपीतिकर्तव्यतान्वये प्रधानसाहित्यस्याशक्याविवक्षेत्याशयेनोत्तरमाह * इह हीति * ग्रहपदे च प्रतिपादकांशेन ग्रहोद्देशाद्विभक्त्यंशेन चैकत्वोपादानाद्वैरूप्यपरिहारः शक्येनापि धातुरूपेण तु शब्दप्रधानवाचिन्यंशभेदाभावाद्दर्शपूर्णमासपदे ऽपि समस्यमानपदद्वयातिरिक्तसमाख्यशब्दरूपाभावादेकेनैव प्रधानवाचिना शब्देन स्वरूपेण प्रधानोद्देशे समासरूपेण साहित्योपादानाद्वैरूप्यपरिहारः शङ्कामपि नाधिरोहतीत्याह * न हीति * इति कर्तव्यतान्वये साहित्याविवक्षामुपसंहरति * तस्मादिति * साहित्याविवक्षायामेकस्यैव प्रधानस्येतिकर्तव्यतान्वयापत्तेरानन्तर्यविशेषावस्थासिद्धेः सर्वेषामितिकर्तव्यतान्वयो न स्यादित्याशङ्कानिरासार्थं तत्रेतिभाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * तदिति * प्रतिशब्देन सर्वेषामितिकर्तव्यतान्वायित्वं यत्सूचितं तद्दर्शयतीत्यर्थः । आनन्तर्यमचोदनेत्यनेन न्यायेनानन्तर्यस्याकारणतया बुद्धिनिवृत्तेः सन्निधित्वेनानुषङ्गाधिकरणे ऽभिहितत्वादविशेषोक्तिः यदि कस्य चित्प्रधानस्येतिकर्तव्यतान्तरं निराकाङ्क्षीकरणसमर्थं साक्षात्क्लृप्तोपदिष्टं स्यात्ततस्तद्व्यतिरिक्तानां प्रधानानामितिकर्तव्यतात्मकं प्रकरणं स्यान्न त्वेतदस्तीत्यभिधानार्थमितिकर्तव्यताया इति भाष्याव-

१) अयं पा० २ पु० ना० ।

वान्यूनत्वादध्याहारेण व्याख्यातु * मेकस्यापि वेत्युक्तम् * अस्येति भाष्यावयवव्याख्यानायास्य च भाष्यकथम्भावरूपस्य प्रकरणाख्यप्रकरणिनो ग्रहणसामर्थ्यस्या * विशेषादित्युक्तम् * सामान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृते योजनार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * ततश्चेति * सूत्रदूषणभाष्यशेषस्य तदिहापीष्यते इत्यादिवार्त्तिकेन प्रागेव व्याख्यातत्वात्स्वमतेन वचनादिति चेदिति सूत्रानुभाषितपूर्वपक्षनिरासार्थमत्रेति भाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * एवं चेति * अदृष्टाय भविष्यन्तीति भाष्येण पूर्वदेवताकल्पकत्वस्यापि शङ्कितत्वाद् गौणत्वनिरासस्योपलक्षणार्थत्वसूचनायादृष्टार्थत्वं चेत्युक्त्वा देवतान्तरोक्त्या व्याख्यातं मुख्यत्वसम्भवे गौणत्वस्य पुरस्ताल्लिङ्गाधिकरणे प्रसिद्धकर्माङ्गभूतदेवताप्रकाशनसम्भवे च देवतान्तरकल्पकत्वस्य ततश्चावचनं तेषामितरार्थं प्रयुज्यते इति नवमाधिकरणसूत्रे निरासादित्यर्थः। पुरस्ताच्छब्दो भाष्यस्थोक्तशब्दव्याख्यार्थत्वाद् गौणत्वनिरासमात्रविषयः। प्रश्नपूर्ववचनसूत्रानुभाषितकृत्स्नोपदेशसमाप्त्यर्थं कस्तर्हीत्यादिवाक्यानीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * अत इति * वाक्यबहुत्वोपपादनार्थं येषामित्यादि वदतीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * न हीति * न चेति भाष्यावयवव्याख्यार्थो ऽन्योन्यानपेक्षनानाप्रयोजनयुक्तत्वोक्तीर्भिन्नेत्यनेनोपपादिता। तस्मादित्यादिना पुरस्तादित्यादिना पुरस्तात्पदानामनुषङ्गोक्त्या वृत्त्या प्रयोगभेदे ऽभिहिते कथन्तर्हि साधारणानीत्यादिभाष्येण पुरस्तात्पदानां तन्त्रतोक्तेत्याशङ्क्य सर्वेषां सूक्तवाकानां मध्ये ये पौर्णमासीदेवताप्रकाशकत्वात्पौर्णमास्यङ्गप्रहरणप्रयोगभाजो ये चामावास्यादेवताप्रकाशकत्वादामावास्याङ्गप्रहरणप्रयोगभाजः सूक्तवाकास्तदवयवभूतानां कतिपयानां पदानां कर्मकाले तन्त्रेण पठनीयतावशानाकालीनसर्वसाधारणतन्त्रपाठबलेन सूचयितुं तन्त्रतोक्तिरिति तेनेत्यनेनोक्तम्। अतःसमुदायस्यार्थाप्रतिपादकत्वात्प्रातिपदिकोक्तं सूक्तवाकत्वं विभक्त्युक्तं च साक्षात्साधनत्वाख्यकरणत्वं नास्तीत्युपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं बहुषु सूक्तवाकेष्वेकवचनायोगशङ्कानिरासार्थं च सूक्तवाकेतिभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय पदेनाप्यपगतेनेत्यनुभाषणसूत्रस्थभाष्योक्तशङ्कानिरासार्थं सूक्तवाकेनेति भाष्यं व्याचष्टे * येन केन चित्त्विति * कृत्स्नस्य हीति भाष्योक्तशङ्कोपपत्तिनिरासार्थं सूक्तवाकेनेति भाष्यं व्याचष्टे *यत्त्विति* भाष्यं लिङ्गाद्देवतापदोत्कर्षवद्वाक्यात्समभिव्याहृतानामपि पदानामुत्कर्षाल्लिङ्गोक्तिरुपलक्षणार्थेत्येवं व्याचष्टे * तत्रेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * इतीति *

भाष्योक्तमपि कृत्स्नोपदेशपरिहारं दूषयितुमारभते * इदमपीति* यथा वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपत्पुत्रे जातइति जातेष्ट्युपक्रमाद्यस्मिन्जातएतामिष्टिंनिर्वपतीति च जातेष्ट्यैवोपसंहारादेकवाक्यत्वस्य वैश्वानरवाक्ये प्रत्यक्षत्वेन यदष्टाकपालो भवतीत्यादिवाक्यबहुत्वं न युक्तं तथेहाप्युपक्रमोपसंहारस्य तन्त्रपदयोगेनैकवाक्यत्वस्य प्रत्यक्षत्वाद्वाक्यबहुत्वानुपपत्तेर्भाष्योक्तमपि समाधानं न युक्तमित्यर्थः । भिन्नकर्मस्थभिन्नदेवताप्रकाशनसामर्थ्येनान्यो ऽन्यानपेक्षत्वाद्वाक्यबहुत्वानुपपत्तेर्भाष्योक्तमपि समाधानं न युक्तमित्यर्थः । भिन्नकर्मस्थभिन्नदेवताप्रकाशनसामर्थ्येनान्यो ऽन्यानपेक्षत्वाद्भिन्नप्रयो-
७८५।२ जनत्वाच्चैकवाक्यता न युक्तेत्याशङ्क्याह * न हीति * यदनेन हविषेति प्रस्तरप्रकाशनस्य प्राधान्याभ्युपगमात्प्रस्तरान्वयित्वेनेष्टदेवताप्रकाशनस्यैकप्रयोजनत्वं यदनेन हविषेति च प्रधानभूतानां तन्त्रपदानां क्रीणातिवदावृत्त्ययोगादेकेन देवतापदेनान्वये देवतान्तरपदानां तन्त्रपदैर्विना साकाङ्क्षेत्यर्थः । सुभाषितोक्तिनिमित्तत्वात्सूक्तवाकशब्दस्येष्टानां च देवतानामाज्यादिहविष्कादिष्टत्वेन सुष्ठूक्तत्वादिष्टदेवताप्रकाशनस्यैव प्राधान्यावगतेः प्रत्येकवाक्यपरिसमाप्तिनिमित्तो वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह * तस्मादिति * यस्य पिता पितामहः सोमं न पिबेदित्यादिवदर्थतो वाक्यभेदे ऽपि तत्र पदात्मकशब्दान्वयादेकवाक्यत्वसिद्धिः परमार्थतस्तु प्रहरणाङ्गत्वोपदेशात्प्रह्रियमाणप्रस्तरप्रकाशनप्राधान्यापत्तेः या ते अग्ने ऽयाशया या ते अग्ने रजाशया या ते अग्ने हराशयेत्युपसन्मन्त्रशेषः तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिरग्नयेत्वामह्यं ददातु बृहस्पतये त्वा मह्यं वरुणो ददात्वित्येवमादि दक्षिणामन्त्रशेषः सो ऽमृतत्वमशीयेत्यादिरादिशब्दोक्तश्चैष एकपद्यूर्ज्जे द्विपदीत्यादिसप्तपदीक्रमणमन्त्रशेषो भवेत्यादिर्जुहूरस्युपभृदसि ध्रुवासीत्याज्यासाधनमन्त्रशेषश्च घृताचीत्यादिर्यथावृत्त्या प्रयुज्यते तथात्रापि पुरस्तात्पदानामावृत्त्या प्रयोगापत्तेर्याज्ञिकानां तत्र प्रयोगो विरुध्यतेत्याह * यदि चेति * एकवचनालोचनया चैकस्यैव सूक्तवाकस्य प्रयोगापत्तेः पौर्णमासीदेवतावाचिनः शब्दास्ते पौर्णमास्यां प्रयोक्तव्या इति भाष्ये बहुवचनं विरुध्येतेत्याह * प्रस्तरेति * वाक्यबहुत्वनिरासमुपसंहरति * तस्मादिति * अतो ऽन्यः परिहारो वाच्य इत्याह * अतश्चेति *तस्मादाह* स उच्यत इति* यथैकस्मिन् विधावनेकबिन्दुसमुदाये च संसर्गिद्रव्यरूपत्वेनानेकेषामपि किं बिन्दूनां संयोगे सत्येकीभावादेकवचनान्त एव तोयशब्दः प्रयुज्यते न घटव-

देवत्यस्य पदसमूहस्य सूक्तवाकत्वं कर्मकाले च प्रकृतिविकृतिभेदा-द्वैविध्यमित्येवं त्रेधावस्थितः सूक्तवाको ज्ञातव्य इत्यर्थः । त्रिविध्ये सत्यपि कथं व्यवस्थेत्याशङ्क्याह * सूक्तवाक इति * यत्र स्वाध्यायकाले प्रकृतौ विकृतौ वा यादृश सूक्तवाकोऽस्माभिर्निरूपितस्तत्रैव स सूक्तवाकोऽन्यत्र त्वसमवेतार्थनिरूपणात्सूक्तवाकत्वं जहातीत्यर्थः।बहुत्वमपि सूक्तवाकस्य सम्भवति किमुत द्वित्वमित्येवं भाष्यङ्गमयितव्यमित्याह * भाष्ये ऽपि चेति* उभे पौर्णमास्यमावास्ये प्रति स्वाध्यायकाले प्रकरणाविभागमालोच्य यः कृत्स्नसूक्तवाकशब्दोऽध्येतृप्रसिद्धः सायथार्थं निष्कृष्य प्रयोगे ऽपि स्वदेवतापदसाहित्यमात्रे एव। कृत्स्नसूक्तवाकशब्दो युक्तिसहितेन पाठेन कल्पित इत्येवं सूत्रङ्गमयितव्यमित्याह * तथेति * भाष्योक्तसूत्रव्याख्यानिरासायैवकारः । सम्भवामात्राशयत्वेन बहुत्वोक्तिव्याख्याने ऽपि न च तेषामित्यादिभाष्यविरोधः प्रयोगवर्त्तिदेवतावाचिपदसमूहस्याभितस्तन्त्रपदोपेतस्यैकसूक्तवाकत्वाभ्युपगमे दुःपरिहर इत्याशङ्क्य तेषामभितस्तन्त्रपदोपेतानां भिन्नप्रयोगवर्त्तिदेवतावाचिनां पदानामन्योन्यसमूहः कश्चिदेकप्रयोगसमवेतमर्थं न वदति तस्मान्न भिन्नप्रयोगवर्त्तिदेवतापदसमूहः कर्मकाले सूक्तवाकः प्रयोगसमवेतार्थाऽप्रकाशकत्वादेव च न करणमिति भिन्नप्रयोगस्थदेवतापदसमूहस्य कर्मकाले सूक्तवाकत्वनिरासार्थं भाष्यं न त्वेकप्रयोगस्थदेवतापदमूहस्य सूक्तवाकत्वनिरासार्थं सूक्तवाकेति भाष्यं च [1]) स्वाध्यायकाले सर्वप्राकृततद्देवत्ये पदसमूहे प्रकृतौ च पौर्णमास्याख्ये ऽमावास्याख्ये च यागत्रयसमुदाये ऽनिष्कृष्टप्रयोगस्थदेवतामध्ये पदसमूहे विकृतौ । सूर्यादिपदमध्ये पदसमूहे सूक्तवाकस्येष्टदेवताप्रकाशकत्वसमानरूपस्य संसर्गिद्रव्यवत्संसृष्टपाठे सत्येकत्वादेकवचनोपपादनार्थमित्येवं विरोधपरिहारसूचनायोक्तेन गमनिकाप्रकारेण सर्वेषां भाष्याणामविरोध इत्याह * इतीति * सूत्रभाष्यवार्त्तिकयोर्वा सर्वशब्दः ।

॥ काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डानां काम्यमात्राङ्गताधिकरणम् ॥ ७ ॥

लिङ्गक्रमसमाख्यानात् काम्ययुक्तं समाम्नानम् ॥ २० ॥

७८७।१ इहेत्याद्युदाहरणभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे *येनेति* तदेता इति

१) अयं पा० २ पु० ना० ।

सन्देहभाष्यं विचारस्यानन्तरसङ्गतिं पादसङ्गतिं च सूचयन् व्याचष्टे * तानीति * प्रमाणान्तरगम्यक्रतुविशेषान्वयविशेषापेक्षं लिङ्गं विनियोजकं निरपेक्षं वेति विचारात्पादसङ्गतिः पूर्वपक्षवचनव्यक्तौ क्रत्वन्वयबोधकक्रमोल्लङ्घनोक्त्या सिद्धान्तवचनव्यक्तौ क्रमानुसारोक्त्या सूचिता श्रुतेर्लिङ्गापेक्षत्वे पूर्वाधिकरणं ऽनेनोक्ते प्रसङ्गाल्लिङ्गस्यापि जघन्यप्रमाणापेक्षत्वाभिधानादनन्तरसङ्गतिः । क्रमोक्त्या समाख्याप्युपलक्षिता प्रकारोक्त्या लिङ्गस्यान्यसम्बन्धापेक्षोक्ता। याज्याङ्काण्डमित्युपक्रमादेव सर्वत्रेत्युपसंहाराच्चोदाहरणबहुत्वादप्रतीयमानस्य प्रयोजनमाह * उदाहरणेति * समाख्यानाविशेषणस्य सामिधेनीसाप्तदश्यवत्केवलाग्निदेवत्यपार्थिकृतीयादिष्टिविषयत्वाल्लिङ्गविशेषणस्य विलिङ्गसौमारौद्रेष्टिविषयत्वात्क्रमविशेषणस्य समानलिङ्गानेकेष्टिविषयत्वादुदाहरणबहुतेत्यर्थः यावत्किञ्चित्प्रकरणानाम्नातयाज्यानुवाक्यार्कं काम्यं चैन्द्राग्न्यादिकर्म्म तत्र याज्यानुवाक्या यथालिङ्गं भवेयुरिति पूर्वपक्षोक्त्यर्थं किं तावदिति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * मन्त्रादीनां देवतादिस्वरूपान्वये नैष्फल्यापत्तेः क्रत्वपूर्वसाधनांशान्वये नवमे वक्ष्यमाणे ऽध्ययनविधिनैव दृष्टार्थत्वापरित्यागेन पुरुषार्थानुबन्धित्वावगमे ऽपि मन्त्रप्रकाश्यदेवतादेः क्रतुमात्राणामङ्गत्वात्क्रतुक्रत्वन्वयसिद्धेर्लिङ्गस्य प्रकरणादिगम्यक्रतुविशिषान्वयानपेक्षत्वसूचनार्थं कर्मेति भाष्यावयवं व्याख्यातुं लिङ्गादित्युक्तम । अध्ययनविधिना सामान्यतः क्रत्वन्वयाविशेषाङ्गभूतं देवतादौ मन्त्राणां लिङ्गविनियोज्यत्वावगतेर्लिङ्गस्य च सामर्थ्यात्मकत्वात्सामर्थ्यस्य चार्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वादित्यत्र सन्दिग्धार्थनिर्णयमात्रे व्यापाराभिधानादवगतक्रतुविशेषान्वयानां च मन्त्राणां कया द्वारेषां क्रतुविशेषोपकारितेति द्वारविशेषे सन्देहानुदयात् लिङ्गेनाविनियोगापत्तेः प्रकरणादिगम्यक्रतुविशेषान्वयसापेक्षस्यैव लिङ्गस्य विनियोजकत्वावसायादासां याज्यानुवाक्यानामिष्टिविधायिब्राह्मणप्रकरणे ऽनाम्नानात्प्रकरणेन क्रतुविशेषान्वयानवगमे ऽपि क्रमसमाख्याभ्यां क्रतुविशेषान्वये ऽवगते द्वारविशेषं प्रति सन्देहोत्पत्तौ लिङ्गेन तदङ्गभूतदेवताप्रकाशनद्वारत्वनिर्णयादेतद्याज्यानुवाक्यासमाम्नानं काम्येष्टियुक्तमित्येवं सूत्रव्याख्यार्थं लिङ्गेत्यादिभाष्यसूचितामुपपत्तिमाह * नासतीति * लिङ्गक्रमःइति भाष्ये क्रमोक्त्या समाख्याप्युपलक्षिता नन्विति भाष्येण वक्ष्यमाणलिङ्गबलीयस्त्वविरोधापत्तेः क्रमाद्यपेक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य लिङ्गानपेक्षितस्य क्रमादेर्लि-

ङ्गादौर्बल्ये ऽपि लिङ्गापेक्षितस्य क्रमादेर्बलीयस्त्वाविरोध इत्येवं प-रिहारार्थं सत्यमिति भाष्यं व्याचक्षाणः । पूर्वार्धमुपपादयति * लिङ्गं हीति * देवतात्वाधिष्ठानान्न्यादिरूपवाची देवताशब्दः । सा-मान्यते ऽग्न्याद्यन्वये ऽनवगते तद्विशेषसन्देहाभावेनाग्न्यादिस्वरूपे ऽपि लिङ्गेनाविनियोगात्सम्भावनामात्रं लिङ्गोक्तम् । उत्तरार्द्धमुपपा-दयितुमारभते * यज्ञेति * आश्रावयेत्यादीनामेव वै सप्तदशःप्र-जापतिर्यज्ञे यज्ञत्वापतइत्यादिवाक्याल्लुवनादिमन्त्राणां च प्रकरणो-क्तक्रतुविशेषान्वये ऽवगते लिङ्गस्य विनियोजकत्वदर्शनाद्वाक्यप्रकर-णोक्तिभिन्नदेशानामिति ततः श्रावयतीत्यादीनां क्रमानवगतक्रतुविशे-षान्वयानां समाख्यापेक्षोक्त्या क्रमापेक्षा सूचिता। प्रश्नपूर्वं क्रमसमा-ख्यापेक्षोपपादनार्थं कुत इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे*न चेति*याज्यानुवा-क्यासमाख्यां विना ऽऽग्नेयानामृचां याज्यानुवाक्याकार्यांशे सामिधेनी-कार्यांशे च विनियोग इत्यज्ञानात्समाख्यापेक्षणीया तावच्छब्दाच्च क्रमं विना कस्यैन्द्राग्नयाज्यानुवाक्याद्वयस्य कस्यामैन्द्राग्न्यामिष्टौ विनियो-ग इत्यज्ञानात् क्रमो ऽप्यपेक्षणीय इत्यर्थः। किमर्थमाश्रयणीयेत्यपेक्षा-यामाह * तया हीति * द्वयमप्युपपादयति * इज्यत इति * एवं च सति यज्ञविशेषं प्रति सन्देहात्तन्निर्णयो भविष्यतीत्याह * ततश्चेति * याज्यासमाख्याया योगगतकार्यविशेषान्वयावगमे ऽपि काम्येष्टिविषयत्वं सूत्रोक्तं न सिध्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन याचे त्यादिभाष्यं व्याख्यातुं शङ्कते * नन्विति * व्याचष्टे * कथ-मिति * याज्याकाण्डमित्येतावन्मात्रसमाख्यानभ्युपगमे ऽपि क्र-मात्काम्येष्टिविषयत्वं सेत्स्यतीति स्वयमन्यथा परिहरति * अपि चेति * विशिष्टक्रमकेष्टिविशेषांशे क्रमेण समाख्याबाधे ऽपि कार्य-विशेषांशे ऽपेक्षणाद्याज्यात्वविरोधः सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मा-दिति * क्रममात्रात्समाख्याद्वा क्रत्वन्वयसिद्धेर्विशेषणद्वयानर्थक्यश-ङ्कार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे*किमर्थमिति* पाथिकृतीयादिषु केवला-ग्निदेवत्ये ऽष्टौ साप्तदश्याम्नानेन सामिधेनीकार्यस्या ऽप्याग्नेयगर्ङ्गया-काङ्क्षस्य सद्भावात्सामिधेनीकार्ये ऽपि लिङ्गक्रमोपपत्तेः समाख्यान-पेक्षणे प्रथमातिक्रमेकारणाभावात्सामिधेनीकार्यएव विनियोगापत्तेः समाख्याविशेषणार्थत्वोक्त्यर्थमस्तीति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * व्रातपत्यादिविशेषणसूचनायाग्नेयादीनीत्यादिशब्दः तत्रैवेत्येवकारेण सामिधेनीकार्ये ऽपीति भाष्यस्थो ऽपि शब्दो मृदूक्त्यर्थत्वं नैवकारार्थे
७८८।२ व्याख्या तत्समाख्यामात्रात्तर्हि पाथिकृतीयादिषु याज्याकार्ये विनियो-गसिद्धेर्लिङ्गक्रमविशेषणानर्थक्यमित्याशङ्कार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे *

तेन तर्हीति * येन कारणेन समाख्यानादेरे ऽनिष्टापत्तिस्तेन कारणेन समाख्यानादित्येतावन्मात्रमस्त्वित्यर्थः । समाख्यानादित्येतावत्युक्ते याज्यानुवाक्याकार्यातिरिक्तानां विलिङ्गानामपि ऋचां याज्यानुवाक्याकार्य एव विनियोगापत्तेस्तासां चानाकाङ्क्षितत्वादशक्तत्वाच्च याज्यानुवाक्याकार्ये विनियोगायोगाल्लिङ्गक्रमानादरात्सामिधेनीकार्ये ऽपि विनियोगादानर्थक्यापत्तेर्लिङ्गक्रमात्समाख्यानाच्चेत्युक्तं तु पूर्वस्या इष्टेः स्वानुरूपयाज्यानुवाक्याम्नानान्निष्पत्तेर्याज्यानुवाक्याकार्ये पाठनातीते क्रमत्वादिलिङ्गत्वापूर्वेष्टियाज्यानुवाक्याकार्ये विनियोगायोगादुत्तरेष्टिसामिधेनीकार्ये समाख्यानावस्थितलिङ्गक्रमाभ्यां विनियोगः सेत्स्यतीति लिङ्गक्रमविशेषणार्थवत्त्वोक्त्यर्थं सर्वा इति भाष्यं व्याचष्टे * तादिति * आग्निवारुणस्य सोमारौद्रस्य वा कर्मणः स्वानुरूपयाज्यानुवाक्यापूरितत्वाद्याज्यानुवाक्यानाकाङ्क्षत्वे ऽभिहिते लिङ्गविनियोज्यस्वानुरूपयाज्यानुवाक्याबाधेनैन्द्राग्नदगन्तर्गविनियोगशङ्कानुदयार्थं क्रमातिरिक्तबलवत्प्रमाणाबाधः क्रमोक्त्या सूचितः । तल्लिङ्गमाग्नेयीत्वेनोक्ताविरोधविषये वा समाख्याया निवृत्तव्यापारतोक्ता। विषयप्रदर्शनार्थं यथेतभाष्यं व्याचष्टे * तामिति * मनोऋचामाग्निरुक्थपुरोहित इत्याद्यानां पृथुयाजा इतिद्वयोश्च धाय्यासमाख्यात्वाज्ज्यसाङ्गाख्यानकाय्यधायामानर्हाविर्भावासमामिधेनीष्विति च सामिधेनीषु प्रक्षेप्यानां धाय्यात्वस्मृतेः समाख्यायानुगृहीता भवतीत्युक्तार्थत्वेन ता इति भाष्यव्याख्यार्थम् * ता इत्युक्तम् * सोमारौद्रीष्टिसामिधेनीक्रमास्त्वर्थत्वेन्यतीनाननागतोक्ती व्याख्यानम् * तथापि त्वित्युक्तम् * लिङ्गसमाख्यानादित्येतावन्मात्रे तर्ह्याग्नेयीनामृचां आतपतीयादियाज्यानुवाक्याकार्ये मनोऋचां पृथुयाजवत्योश्च सोमारौद्रीष्टिसामिधेनीकार्ये विनियोगसिद्धेः क्रमविशेषणमनर्थकमित्याशङ्क्याह * यदि चेति * क्रमेण तर्हि समाख्याबाधाद् आतपतीयादौ सामिधेनीकार्ये विनियोगः स्यादित्याशङ्क्य क्रमाविनियोगविषये समाख्याबाधो ऽपि याज्याकार्यविषये वि[illegible]धाभावाद्बाध इत्येवं परिहारसूचयता * यदीत्युक्तम् * विशेषणद्वयार्थवत्त्वोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

॥ आग्नीध्रोपस्थाने प्राकृतानां मन्त्राणां
विनियोगाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अधिकारे च मन्त्रविधिरतदाख्येषु शि-

ष्टत्वात् ॥ २१ ॥

लिङ्गस्य सामान्यसम्बन्धसापेक्षस्य विनियोजकत्वे ऽभिहिते प्रसङ्गाल्लिङ्गवत्याः श्रुतेरपि सामान्यसम्बन्धापेक्षया विनियोजकत्वाभिधानादनन्तरसङ्गतिं पादसङ्गतिं च स्पष्टत्वादनुक्त्वा प्राकृतानां विशेषरूपेणाम्नातानामपि विशेषरूपेण विध्यभावे विनियोगाकाङ्क्षत्वात्तासामेवाग्नेय्यादिशब्देन ग्रहणापत्तेरग्निर्देवता ऽस्या इति वसन्निहितवाचिसर्वनामार्थवृत्तिनाग्नेयीशब्देन प्रकृतानामेव ग्रहणावगतेः पूर्वपक्षायोगात्सन्देहायोगमाशङ्क्य विशेषरूपाम्नानाद्विशेषरूपेण विहितानामेव प्रकृतोक्त्या विवक्षितत्वादग्निदेवतात्वोपलक्षितस्य वान्यत्र पदार्थस्यात्रोपस्थानाङ्गत्वे विधेरुपलक्षणान्तरानपेक्ष्यत्वेन सन्निहितत्वस्योपलक्षणत्वेनानन्वयादविवक्षितत्वावगतेराग्नेयीमात्रग्रहणावगमात्पूर्वपक्षसम्भवेन सन्देहोपपत्तिसूचनार्थं विषयं शोधयन्ति * ज्योतिष्टोम इति * सन्निहितत्वाविवक्षया सामान्योक्त्या सूचिता परमतेन दाशतयीभ्य एव दाशतयीभ्यो ऽपीति वा ऽध्याहृतशब्दद्वयपूर्वं पूर्वपक्षवचनव्यक्तिभाष्यावृत्त्या त्रिविधसन्देहोक्त्यर्थत्वेन तत्रेतिसन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * सन्देहभाष्यात्पक्षद्वयप्रतीतेस्त्रैविध्योक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य तस्माद्वा दशतयालिङ्गवन्तो मन्त्रा ग्रहीतव्या इत्यनेन भाष्येणाप्रकृतमात्रपक्षमुक्त्वा नात्वित्यनेन सिद्धान्ते शङ्किते नेत्युच्यतइत्यनेनाविशेषपक्षोपक्रमाल्लिङ्गेन प्रत्ययो भवति दाशतयेनापि कर्त्तव्यमित्यादिना विशेषपक्षस्यैव स्पष्टीकरणात्पक्षत्रयप्रतिभानमाह * ग्रन्थादिति * अप्रकृतमात्रपक्षं दूषयितुमुपक्रमते * न त्विति * प्रमाणाभावमेवोपपादयितुं क्लृप्तसामान्यसम्बन्धात्प्रकृतग्रहणसम्भवे कल्पनागौरवापादककल्प्यसम्बन्धादप्रकृतग्रहणायोगादविशेषपक्षो ऽपि तावदतिक्लेशसाध्यो प्रकृतमात्रनिर्धारणं तु न कथं चित्सम्भवतीत्याह * महता हीति * निर्धारणाख्यनिश्चयायोगमुपपादयितुमाह * येन हीति * आग्नेयीत्येवमादिभिर्हीति भाष्योक्तस्याग्नेयीशब्दाविशेषात्म[illegible]य प्रमाणस्य प्रकृतासाधारण्ये ऽप्यन्यत्र विनियुक्तत्वात्प्रकृतानामग्रहणमित्याशङ्क्याह * न चेति * पुरोडाशाश्रयणे विनियुक्तस्य कपालस्य तुषोपवापे विनियोगवद्विनियुक्तविनियोगो ऽप्यविरुद्ध इत्याशयः । कथं तर्हि भाष्ये पक्षत्रयोक्तिरित्याशङ्क्याह * न चेति * आदौ सन्देहकाले दाशतयीभ्य इत्यनेनाप्रकृतवाचिना शब्देना ऽपिशब्दरहितेनाविशेषपक्षपरिग्रहादप्रकृतमात्रभ्रान्तिरिति वदता ऽपिशब्द एवाध्याहार्यो नवशब्द

इति सूचितं सन्देहभाष्यादप्रकृतमात्रपक्षाप्रकाशने ऽपि शिष्टत्वादि-ति हेत्वर्थसूत्रावयवव्याख्यार्थे यश्चायमित्यादिभाष्यात्तत्प्रकाशनं भ-विष्यतीत्याशङ्क्याह * यत्त्विति * सौत्रप्रतिज्ञासूचितस्याग्नेयीश-ब्दविशेषस्य हेतोराग्नेयीत्वेमादिभिर्हीतिभाष्योक्तस्याविशेषपक्षसाधन-त्वादधिकारे प्रकरणे यो लिङ्गमालोच्य मन्त्रविधिः सो तदाख्येषु प्र-कृतेषु मन्त्रेषु चेतिलिङ्गक्रमसमाख्यानादिति पञ्चमी लिङ्गशब्दमात्रा-त्परा ल्यब्लोपे कल्पयित्वा प्रतिज्ञानार्थावगतेः सिद्धान्तनिरासार्थ-त्वेन सौत्रहेतूपपत्तेस्तद्व्याख्यार्थेनापि भाष्येण नाप्रकृतमात्रपक्षः प्र-काशयतइत्याशयः । कथमाग्नेयीत्येवमादिभिर्हीतिभाष्योक्तस्य प्रामा-ण्यस्याविशेषपक्षसाधकतावसीयतइत्यनेनोक्तं प्रौढिप्रदर्शनायाप्रकृत-मात्रपक्षमपि समर्थयितुमारभते * यदि त्विति * न्यायाकौशलसू-चनायोपहासार्थे * श्रोत्रियस्योपपत्तिरित्युक्तम् * कीदृशीत्यपे-क्षायामाह * प्रकृतस्येति * यस्यौदनादेः पक्वस्य यामः प्रहरो यतो गतः तस्य गतरसत्वात्तत्सामान्येनान्यदपि गतवी-र्यं यातयाममुच्यते ।

कुशा दर्व्यादयो मन्त्रा ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
न ते निर्माल्यतां यान्ति विनियोज्या पुनः पुनरिति ॥

स्मृतेः । यातयामत्वस्यानाशङ्क्यत्वादपरितोषेणोपपत्त्यन्तरमाह * अथेति * आग्नेयीषु सामगाः स्तुवतइत्यादौ स्तोत्रादिसाधनत्वेना-स्याग्नेय्यादिशब्दमात्रेण विधानात् तुल्यतामाशङ्क्याह * यदि त्विति * विध्यन्तरैर्विशेषविधानात्सामान्यसाधनत्वेनाप्याग्नेय्यादि शब्दमात्रेण विधानात् तुल्यतामाशङ्क्याह * यदि त्विति * वि-ध्यन्तर्विशेषस्तु बाधः सेत्स्यतीत्याशयः । इममेव पक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * तृतीयपक्षसमर्थनेन तस्माद्दाशतयीलिङ्गवतो मन्त्रा ग्रहीतव्या इत्यन्तं भाष्यमप्रकृतमात्रपक्षविषयत्वेन व्याख्याय स्वमते-नादित आरभ्याविशेषपक्षविषयत्वेन व्याख्यातुं सौत्राविशेषग्रहण-प्रतिज्ञासूचितहेतूक्त्यर्थमाग्नेयीत्येवमादिभिर्हीति भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति * विशेषोक्त्या दाशतय्यो ऽपीत्यपिशब्दध्याहारः सूचितः । प्रकृतानामपि दशतयाख्यदशमण्डलसंज्ञकावयवषट्कं च मन्त्रसंहि-तामन्तुत्वरूपेण ग्रहणं वक्तुं दाशतयीशब्देनैवाविशेषोक्तिः।कल्पना-लाघवात्प्रकृतानामेवर्चा ग्राह्यतेति सिद्धान्तमाशङ्क्य प्रकृतानां स्तो-त्रादिद्वारविशेषान्वयलक्षणसामान्यसम्बन्धानवगमात्सिद्धान्ते ऽपि सामान्यसम्बन्धस्य कल्प्यत्वेन कल्पनालाघवायोगाद्यथाग्नेय्यास्तो-त्रादि करोतीत्याख्यातप्रत्ययाविहितत्वरूपस्य शिष्टत्वस्योपलक्षणत्वे

सति प्रकृतनियमः स्यान्नान्यथा शिष्टत्वस्योपलक्षणत्वाभ्युपगमे विधि-
प्रत्ययस्योपलक्षणमात्रे क्षीणशक्तित्वेन विध्यभावान्न काचित् प्राप्ते-
त्यादिमध्यनिरासार्थतया शिष्टत्वादितिसूत्रावयवव्याख्यानायापाद्यो-
७९०।५ क्त्या पातनिकार्थं यश्चेति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * नचेति * कथम्भा-
वात्मकप्रकरणस्य विनियोजकत्वाख्येन ग्राहकत्वेन प्रकरणाङ्गबोध-
मात्रे व्यापारान्नान्यव्यावर्त्तकत्वाख्यं विशेषकत्वं भवतीत्याशयः ।
कथम्भावलक्षणस्य प्रकरणस्य व्यावर्त्तकत्वायोगेऽपि यौगिकशब्दा-
नां स्वावयवार्थान्वयार्हवस्तुवाचित्वात्संहितावलम्बित्वाय सन्निहिता-
र्थविषयत्वावगतेर्विशेषतोऽग्निर्देवताऽस्या इति सन्निहितवाचिसर्व-
नामार्थवृत्तित्वादाग्नेयीशब्दस्य सन्निहितार्थविषयत्वावगतेरग्निदेव-
त्यत्ववदृक्त्ववच्च सन्निहितत्वस्याप्यन्यपदार्थेऽपि लक्षणत्वावगमा-
च्छ्रुत्यनुगृहीतसन्निधिलक्षणप्रकरणस्य व्यावर्त्तकत्वं भविष्यती-
त्याशङ्क्याह * सन्निधीति * उपलक्षणत्रयप्रतीतावप्यविशिष्टं
हि लक्षणमित्यनेन न्यायेनोपलक्षणानां विशेषणविशेष्यत्वायोगादे-
केन चोपलक्षितप्रत्ययोक्तस्त्रीत्वान्यथानुपपत्त्या गम्यस्य वा शुद्धस्य
श्रुतशब्दगम्यत्वेनागृह्यमाणे गृह्यमाणविशेषत्वावगत्या समुच्चये
ऽपि निहितत्वस्य श्रुत्यनुग्रहाभावो लौकिकोक्त्या सूचितः । प्रकृत-
त्वाग्नेयीत्वसद्भावात् श्रुत्यविरोधमाशङ्क्य यौगिकशब्दानां व्यक्ति-
वाचित्वात् प्रकृतव्यक्तिमात्रग्रहणं श्रुतिसङ्कोचापत्तिर्यौगिकोक्त्या सू-
चिता । भाष्यस्याप्रकृतमात्रपाक्षोपपादतार्थत्वशङ्कानिरासायाविशे-
षपक्षोपपादनफलसिद्धान्तनिरासार्थतां सूचयितुमाह * तस्मादि-
ति * उपदिष्टेतिभाष्यमविशेषपक्षेऽनुपपन्नमाशङ्क्य सावधारण-
त्वेन व्याचष्टे * उपदिष्टेति * एवं जातीयकस्येति भाष्यावयवं
व्याचष्टे * एवमिति * कथं जातीयकस्येति प्रश्नभाष्याशयमाह *
कथमिति * विशेषणरहितस्यापि यथाग्नेय्या स्तोत्रादि करोती-
त्याख्यातप्रत्ययविहितरूपेणोपदिष्टत्वेनोपलक्षणाप्रकृतग्रहणं भवि-
ष्यतीत्येवमाशयत्वं कथञ्जातीयकस्येति सिद्धान्तिप्रश्नस्य मत्वा
तन्निरासार्थं यः कस्मिंश्चिदित्यादिग्रहीतव्य इत्यन्तं भाष्यं उपदिष्ट-
त्वोपलक्षणरूपायाः प्रकृतग्रहणोपपत्तेः सिद्धान्तिनोऽनिष्टत्वादयु-
क्तमाशङ्क्य परमार्थः । सिद्धान्त्यनभिमतामेवोपदिष्टत्वोपलक्षण-
रूपां प्रकृतग्रहणोपपत्तिं स्वोत्प्रेक्षामात्रेण सिद्धान्त्यभिप्रेतां परिक-
ल्प्य पूर्वपक्षी यः कस्मिंश्चिदित्यादिग्रहीतव्या इत्यन्तमाहेत्येवं ता-
त्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * परः पुनरिति * लिङ्गशब्दव्याख्यायास्तल्लिङ्ग-
मित्येतद्विषयत्वं यः कस्मिंश्चिदित्यवयवस्य चोपदिष्टत्वरूपोपलक्षण-

निरासावतारमात्रार्थत्वं सूचयितुं मध्यप्रतीकेनावतारितम् । अत्र भाष्ये यदीति भाष्यावयवगतेन याग्नयाख्यातप्रत्ययसामर्थ्यस्य विषयभूताख्यातप्रत्ययविहिता वेत्येवमाख्यातप्रत्ययसामर्थ्यं, तस्योपदेशकस्याख्यातस्य मन्त्रविषयं लिङ्गमिति षष्ठीसमासाश्रयणेन तदुपदिष्टत्वं लिङ्गमित्यसमासाश्रयणेन वा तत्तस्य विधीयमानस्य मन्त्रस्योपलक्षणं विवक्षितमित्युक्ते कथमेतद् गम्यत इत्यपेक्षायामुपलक्षणोपक्षीणशक्तौ लिङ्गेनोपदिष्टो भवतीति विध्यभावोपन्यासाद्देवतालिङ्गस्य चोपलक्षणत्वे * तदयोगादित्युक्तम् * एतदेव भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुर्यः कस्मिंश्चिदिति भाष्यावयवं तावदध्याहारेण व्याचष्टे * नासाविति * उपदिष्टत्वस्यैव स्फुटस्य विशेषणस्य सम्भवात् कथं नान्यत्रोपदेशमर्हतीत्याशयेन कथमिति पृष्टोपदिष्टत्वस्योपलक्षणत्वरूपविशेषणत्वरूपविशेषणत्वनिरासार्थं यदीति भाष्यमापाद्योक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तदिहेति * यथालम्भनिर्वापौ विधीयेते न प्राकृतौ तौ हि विहितौ यदि न विधीयेते ततः प्राकृतौ लक्ष्येते यावालम्भनिर्वापौ कर्त्तव्यावित्यालम्भानिर्वापाधिकरणभाष्योक्तेन न्यायेन कर्त्तव्यतावाचिना प्रत्ययेनोपलक्षणीभूत्वा व्यावृत्त्याख्यविशेषणं कर्तव्यमित्युक्ते तस्य विशेषणत्वोपपादनार्थम् * तद्धीत्युक्तम् * येनेति भाष्यावयवाद्येमेव लिङ्गशब्दार्थो ऽवसीयत इत्याह * तथा चेति * तत इति भाष्यावयवं व्याचष्टे * तत इति * अथेति भाष्यावयवं व्याचष्टे * अथेति * तेनेति भाष्यावयवं व्याचष्टे * तेनेति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * सिद्धान्त्यभिमतप्रकृतग्रहणोपपत्त्युक्त्यर्थं न त्विति भाष्यं प्रकरणस्याविशेषकत्वादयुक्तमाशङ्क्य साक्षात्प्रकरणस्याव्यावर्त्तकत्वे ऽपि विधेर्लाघवादेकत्वेन गौरवापादकप्रकृतग्रहणव्यावर्तकत्वाशयतया व्याचष्टे * न त्विति * प्रकृतानामपि सद्वारस्यैव क्रत्वन्वयस्यावगतेर्द्वारान्तरान्वयार्हनिर्द्वारक्रत्वन्वयरूपसामान्यसम्बन्धानवगमात्प्रकरणस्य विधिलाघवापादकत्वानुपपत्तेर्विनियोजकत्ववाच्यमित्यापाद्य बलवद्विरोधेन नियामकत्वनिरासार्थं नेतीति भाष्यं श्रुतिनियोज्ये मन्त्रे लिङ्गविरोधोपन्यासादयुक्तमाशङ्क्य देवताख्यचिन्हरूपलिङ्गयुक्तश्रुतिलक्षणार्थत्वेन लिङ्गशब्दं व्याचष्टे * लिङ्गं हीति * प्रसङ्गात्सर्वे ऽप्युपरितनाः शुद्धा लिङ्गशब्दाः श्रुतिलक्षणार्था इत्याह * उपरिष्टादिति * अविरोधशङ्कार्थमाहेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * आहेति * गौरश्व इति वा श्रुत्या यद्गोत्वाद्यवधारितं " विशेषे यदि तत्र स्यात्ततः

स्याच्छ्रुतिबाधनमि"ति तद्भूताधिकरणवार्तिकोक्तन्यायेनाविरोध इत्यर्थः । व्यक्तिवाचित्वेनाग्नेय्यादिशब्दानां जातिवाचिगवादिशब्दवैषम्याद्विरोधसमर्थनार्थं नैतदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * नैतदिति * जातिवाचित्वाभावे ऽपि वैयाकरणगतेन सम्बन्धवाचित्वं मत्वा व्यक्तीनामवाच्यत्वादप्रकृतमन्त्रव्यक्त्यग्रहणे ऽपि श्रुतिविरोधो नास्तीति शङ्काशयविवरणार्थमुच्यत इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * सामान्यस्येति * आग्नेयीत्वादिजात्यभावान्मन्त्रदेवतासम्बन्धमेवानेकमन्त्रव्यक्तिसमानत्वात्सामान्योक्त्याभिप्रेत्य तस्यैव प्रतिमन्त्रव्यक्तिसमाप्तिरुक्ता तस्मादित्यनेन नचेहेति भाष्यशेषो व्याख्यातः । प्रकृतायामपि व्यक्तौ समस्तशब्दार्थसम्भवान्नित्यश्रुत्यबाधे ऽपि विकल्पेनाप्रकृतानां बाधात्पक्षे श्रुतिविरोधो ऽपरिहार्य इति विरोधसमर्थनाशयविवरणार्थमुच्यते * सत्यमिति * भाष्यं लिङ्गात्सामान्यमित्यनेन व्यक्तेरश्रौतत्वात्कस्याश्चित्त्यागे ऽपि अविरोधस्योक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य व्यक्तिवाचित्वाशयत्वेन व्याचष्टे * इतरस्त्विति * नत्वितिशङ्काभाष्यं व्यक्तिवाचित्वाशयनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * न त्विति * जिज्ञासापूर्वं व्यक्तिवाचित्वाशयसमर्थनवचः पूर्वपक्षसमर्थनार्थम् उच्यत इत्याद्यपरमित्यन्तं भाष्यं व्याचिख्यासुर्जिज्ञासाभाष्यं तावदवतारणपूर्वं व्याचष्टे * परस्त्विति * किं त्विति निर्णयभाष्यं स्वरूप-
७९२।१ तस्तावद्व्याचष्टे * सा चेति * तात्पर्यतो व्याख्यातुमाकृत्यधिकरणोक्तजातिवाचित्वविरोधं शङ्कते * किं पुनरिति * विरोधपरिहारार्थं परेषां व्याख्यां दूषयितुमुपन्यस्यति*नेतीति * जातिवाचित्वानपन्हवे व्यक्तीनामतत्त्वाच्छ्रुतिविरोधद्वारपूर्वपक्षासिद्ध्यापत्त्या,[1] दूषयति * तन्निति * स्वमतेन व्याचष्टे * अत इति * न केवलं जातेर्वाच्यतापन्हूयते किं तु सद्भावो ऽपीत्याह * न चेति * जात्यन्तराभावे ऽप्यृग्जातिरेवात्र जाताख्या[2] देवतान्विता पङ्कजशब्दस्येव पङ्कजननान्विता पद्मत्वजातिर्वाच्या भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वे देवतैवेति भाष्यं व्याचष्टे * देवतासम्बन्धमेवेति * आग्नेयो ऽष्टाकपालः शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाग्नेयः आग्नेयो वै ब्राह्मण इत्यादौ द्रव्यादिष्वपि प्रयोगादिदमभिप्रेत्येत्यतः शब्दार्थः । सम्बन्धाव्यभिचारित्वे तस्यैव वाच्यता कस्मान्नेष्टेत्याशङ्क्याह * सम्बन्धस्त्विति * शङ्कित्रा लिङ्गात्समान्यमिति सामान्योक्त्या सम्बन्धस्य वाच्यत्वेनोपन्यस्तत्वात्स्वानभिमतत्वसूचनार्थम् * भाष्यकारेणेत्युक्तम् *

(१) अश्रौतत्वादिति २ पु॰ पा॰।
(२) अन्यास्तदेवतेति २ पु॰ पा॰।

आनन्त्यव्यभिचाराख्यदोषापत्तेर्व्यक्तिवाचित्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * तस्या एव चेति । अनेन चोपस्थानसाधनमृग्व्यक्तिर्देवतयोपलक्षयितव्येत्येवमानन्त्यव्यभिचारपरिहारार्थत्वेन यथेति भाष्यावयवो व्याख्यातः देवताया ऋग्व्यक्त्युपलक्षणत्वाभ्युपगमे प्राग्वाच्यत्वापत्तेर्देवतात्वस्य च सम्बन्धिरूपत्वात्प्रतिसम्बन्धिनं विना ऽनुपपत्त्या प्रति सम्बन्धिन्या ऋग्व्यक्तेः प्रतीतिसम्भवाद्वाच्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्याह * पूर्वेति * देवताविशेष्याया ऋग्व्यक्तेः प्रत्ययवाच्यत्वानभ्युपगमे ऽधिष्ठानभूतं प्रकृत्यर्थमग्निं प्रति प्रत्ययार्थस्य देवतात्वस्य विशेषणत्वापत्तेः प्रकृतिप्रत्यययोर्विशेषणविशेष्याभिधानशक्तिभेदविरोधापत्तेः प्रत्ययेन विशेष्याभिधानमेवाविरुद्धं न तु विशेषणाभिधानमिति साधारण्योक्त्या सूचितं गवादिशब्दाल्लक्षणाया अपि व्यक्तिविशेषान्वयसम्भवाद्विशेष्यत्वसिद्धे ऽपि न वाच्यत्वकल्पना युक्तेत्याशङ्क्याह * यत्र त्विति * गवादिशब्दस्य जातौ व्यक्तौ चोभयत्र वाचकत्वस्यास्मृतेः शब्दभेदाभावाच्च तन्निमित्तशक्तिभेदानवगतेरुभयत्र प्रयोगान्यथानुपपत्तिमात्रेण शक्तिद्वयकल्पनापत्तावेकप्रतीत्याविनाभावेनेतरप्रतीतिसिद्ध्यान्यथानुपपत्तिपरिहाराद्विशेष्यानभिधानं युक्तं तद्धितस्य तु "सास्य देवते"ति स्मृत्यैवास्य शब्दनिर्दिष्टे विशेष्ये देवतात्वे च विशेषणे वाचकत्वानवगमाच्छक्तिद्वयानभ्युपगमे ऽपि कल्पनागौरवानापत्तेरुभयाभिधानं युक्तमिति व्यापारयितव्यत्वोक्त्या ऽऽभिधानाख्यस्य व्यापारस्यान्यथानुपपत्त्या कल्पयितव्यत्वाभिधान्यत्सूचनम। सास्य देवतेति स्मृत्या ऽस्य शब्दनिर्दिष्टस्य विशेष्यस्य प्रति सम्बन्धित्वमात्रमवगम्यते । न वाच्यतेत्याशङ्क्य स्मृत्या प्रतिप्रतिसम्बन्धिनो वाच्यत्वा ऽनुक्तौ लक्षणायावगतिसम्भवे ऽप्याग्नेयीशब्दस्य तात्पर्याभावापत्तेराग्निशब्दवदाग्नेयीप्रथमोपसदित्यादौ विशेष्यसमानाधिकरणः प्रयोगो न स्याद्देवताशब्दवदग्निसमानाधिकरणः प्रयोगः स्यान्न चैतद्द्वयमप्यस्ति यतो देवताख्यविशेषणमात्रवाची सन्नाग्नेयीशब्दो लक्षणया विशेष्यपर्यन्तं नीयेतेत्याह * न चेति * देवताख्यस्य च विशेषणमात्रस्य तद्धितवाच्यत्वाभ्युपगमे मन्त्रकरणके व्यापारदेवतायाः करणकार्याक्षमत्वे ऽपि तद्धितान्तप्रातिपदिकश्रुतिबलत्वात्कारकविभक्तित्वबाधेन सहार्थे तृतीयामभ्युपगम्याग्नीधादिवदुपस्थानकर्मत्वे क्षमत्वसम्भवान्न लाक्षणिकं विशेषमाद्रियेतेत्याह * यदि चेति*अनेन चानेकव्यक्तिसाधारणं सामान्यरूपस्य देवताख्यस्य विशेषणमात्रस्य तद्धितवाच्यत्वाभ्युपगमे यया देवतयर्व्यक्त्याख्यसाध-

नं लङ्घयितव्यं सैवात्रोपस्थाने करणत्वायोगे ऽपि करणत्वेनाभिधा-
दिना समाना सती साधनं भविष्यति किमृग्व्यक्तिलक्षणयेत्येवं व्या-
ख्यान्तरं देवतैवेति भाष्यावयवस्य सूचितम् । व्यक्तिवाचित्वोपपाद-
नार्थतामस्य सूचयितुमाह * तस्मादिति * विस्तराख्य सम्बन्धटी-
कायां पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दयोर्द्रव्यवाचित्वोपपादनार्थं सर्वयौगि-
कानां व्यक्तिवाचितोपपादितेत्याह * तदिति * व्यक्तिवाचित्वोपपा-
दनस्याविशेषपक्षसिद्ध्यर्थत्वोक्त्यर्थं न चेत्याद्युपाददीराश्रित्यन्तं भाष्यं
७९.३।१ सङ्क्षेपतो व्याचष्टे * ततश्चेति * अप्रकृतमपीत्यविशेषोक्तेर्यश्चायमि-
ति भाष्योक्तप्रकृतोपदेशायोगविरोधाशङ्कार्थं न त्विति भाष्यं यश्चाय-
मित्येनेनापि प्रकृतमात्रोपदेशायोगोक्तिद्वारेणाविशेषोपदेशस्यैवोक्त-
त्वेनाविरोधादयुक्तमाशङ्क्याप्रकृतमात्रोपदेशो यश्चायमिति भाष्येणो-
क्त इति भ्रान्तस्येयं शङ्केत्येवमुपपादयितुमाह * न त्विति * भाष्ये
ऽनुक्तस्याप्यप्रकृतमात्रपक्षस्य परमतेन किं तद्व्यतिरिक्ता इति स-
न्देहवार्त्तिके प्रकृतस्य कार्यान्तरोपयोगेनेत्याद्युपपत्तिवार्त्तिके बाध-
नुक्तत्वादाद्यत्वं सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाध आदिशब्दे-
नोक्तः । उच्यतइति परिहारभाष्यं यश्चार्यमिति भाष्यार्थविवरणार्थ-
तया व्याचष्टे * परस्त्विति * मध्यमताप्याद्यत्ववत्तद्वार्त्तिकोक्तकर्मा-
ग्रेवेत्यनेनाविशेषोक्तेर्यश्चायमिति भाष्यविरोधाख्यदोषाभावोक्त्यर्थ-
त्वेन नैवं सतीति भाष्यावयवो व्याख्यातः । अविशेषोक्तेर्भाष्यविरो-
धाख्यदोषाभावे ऽपि करणबाधाख्यो दोषो ऽस्त्येवेत्याशङ्कार्थं नत्वि-
ति भाष्यं श्रुत्या प्रकरणबाधस्य युक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्याविरोधार्थं श्रुतेः
सामान्यवाचिता ऽङ्गीकार्येत्येवमाशयत्वेन व्याख्यातुमाह * न त्वि-
ति * सत्यमिति परिहारभाष्यं श्रुतेः प्रसिद्धार्थत्यागेन युक्त इत्येव-
माशयत्वेन व्याख्यातुमाह * परस्त्विति * वैकल्पिकपदार्थमध्ये नि-
त्यमर्थेकप्रयोगे विरोधाभावान्नित्यं प्रकृतमात्रग्रहणं ऽपि श्रुत्यनुग्रहो-
पपत्तेर्न प्रकरणं बाधनीयमित्याशङ्कानिरासार्थं अपि चेत्यादिभाष्यं
स्वोपस्कारमनपेक्ष्य प्रमाणोपकारार्थं बुद्धिपूर्वकारिणः प्रकृतायोगा-
त्प्रमाणानुग्रहार्थत्वशङ्कानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य लौकिकादिभ्रान्तप्र-
वादनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * अपि चेति * किं तर्हीत्यनेन यदिति
भाष्यावयवो व्याख्यातः । प्रवृत्तेरात्मानुग्रहार्थत्वे ऽपि प्रकृतमात्रेणा-
पि क्रतूपकाराख्येन फलेन फलवतात्मानुग्रहसिद्धेन प्रकरणं बाधनी-
यमित्येवमाशयत्वेन किमितिप्रश्नभाष्यावयवं व्याचष्टे * तत इति *
उभयथाप्यात्मानुग्रहसिद्धौ दुर्बलप्रमाणानुरोधेन बलवत्प्रमाणफल

(१) चादाङ्कत्वादिति २ पु० पा० ।

भूतायाः प्रवृत्तेः सङ्कोचो न युक्त इत्याशयेनोत्तरार्द्धमेतदिति भाष्यावयवमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * अत इति * यद्यप्यैत्येकरूपैव श्रुतिर्बहुषुप्रकृतेष्वप्रकृतेषु च मन्त्रेषु प्रमाणं तथापि क्व चित्प्रकृतमन्त्ररूपे ऽर्थे प्रमाणमनुगृहीतमिति प्रमाणानुग्रहेण पुरुषस्य कृतार्थत्वं प्रकृतमन्त्ररूपाण्यर्थान्तराणि पुरुषार्थोपयिकान्यपि सन्ति न गृह्यन्ते इति यच्छक्यते तन्नेत्येतदतः प्रवृत्तेः प्रमाणानुग्रहार्थत्वाभावाद्भवतीत्येवं योज्यम् । प्रवृत्तेः प्रमाणानुग्रहार्थत्वाभ्युपगमे ऽनिष्टापत्तिमाह * सकृदिति * तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * तस्माच्छब्देन किं परामृष्टमित्यपेक्षायामविशेषेत्युक्ते प्राक्तस्यानिर्दिष्टत्वात्सर्वनाम्ना परामर्शयोगमाशङ्क्य लिङ्गप्रत्ययविरुद्धत्वादित्यत्र श्रुतेरविशेषेण सर्वमन्त्रग्रहणसामर्थ्यं विना विरोधायोगाल्लिङ्गयुक्तायां श्रुताविवाविशेषग्रहणसामर्थ्यो ऽपि प्रयुक्त एवेत्येवशब्दोत्कर्षयुक्तेन लिङ्गेनेत्यनेनोक्तम् । दाशतय्यामपीत्याद्यपिशब्दालोचनादुपोद्दृष्ट ऽपि देशो हीत्यादिभाष्यस्य सावधारणत्वप्रतीतेरविशेषपक्षोक्त्यर्थत्वसम्भवे ऽपि सूत्रे ऽपि शब्दाभावात्कथमविशेषपक्षप्रतीतिरित्याशङ्क्याह * सूत्रमपीति * प्राक्तदाख्यानामतदाख्यानां चानुक्तत्वात्सूत्रस्याप्राप्तातदाख्यमन्त्रप्रापणार्थत्वावगतेन विधारणार्थता युक्तेत्याशयः । तदाख्या अपि तर्हि कस्मात्स्वशब्देन नोक्ता इत्याशङ्क्याह * तदाख्येषु त्विति *

तदाख्यो वा प्रकरणोपपत्तिभ्याम् ॥ २१ ॥

पूर्वपक्षसूत्रस्थेनातदाख्यशब्देनाप्रकृतानां च शब्देन च प्रकृतानां विधेरुक्तत्वात्सिद्धान्तसूत्रे तदाख्यपुनर्वचनस्यान्यपरिसंख्यार्थत्वेन तदाख्य एव मन्त्रो विधीयतइत्येवं कर्मव्युत्पन्नविधिशब्दानुषङ्गेण व्याख्यार्थं तदाख्यइति भाष्यं तच्छब्देनानिर्दिष्टज्योतिष्टोमपरामर्शायोगादयुक्तमाशङ्क्याधिकारविषयत्वाद् बुद्धिस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य परामर्शसम्भवं सूचयंस्त्रेधा व्याचष्टे *अधिकाराख्य इति * ज्योतिष्टोमाङ्गज्योतिष्टोमसंज्ञकत्वस्यौपचारिकत्वेनापरितोषाद्व्याख्यान्तरद्वयम् । कुत इति प्रश्नोत्तरत्वेन सौत्रप्रकरणशब्दव्याख्यार्थं प्रकृतौ हीति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुत इति *अयमाग्नीध्रोपस्थानाख्यः पदार्थः क्रतुसम्बन्ध्यनुष्ठेयविशेषः सन्मन्त्रकार्यत्वेनोपदिश्यते न चानेन मन्त्रेण क्रतुसम्बन्धिकिञ्चित्कार्यमिति सामान्यतः क्रतुसम्बन्ध्यनुष्ठेयान्वयप्राप्तिं विना तद्विशेषान्वयानाकाङ्क्षणाच्छक्यो विधातुं स्वरसतः पदार्थस्वरूपमात्रान्वयप्रतीतेः क्रत्वन्वयाधीनत्वाच्च सामान्यतः क्रत्व-

ङ्गान्वयस्याप्रकृतानां क्रत्वन्वयाभावान्न सामान्यतः क्रत्वङ्गान्वयप्राप्तिरस्तीत्याशयः। पूर्वार्द्धमुपपादयितुमाह * आग्नेयेति * आधानवत्संस्कारकर्मत्वे ऽप्युपस्थानस्याग्नीध्रादिमनुष्यस्वरूपप्रयुक्तत्वक्रतुकार्यविशेषत्वं न स्याद्धिरण्यधारणवत्स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वं वा न च क्रत्वैकान्तिकस्याप्याग्नीध्रादेर्जुह्वादिवल्लौकिकत्वात्स्वरूपेण प्रयोजकत्वं सम्भवति फलाश्रवणाच्च न स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वम्। अतो बलादुपस्थानस्य क्रतुकार्यविशेषत्वावगतेर्ज्योतिष्टोमापूर्वसिद्ध्यर्थम् उपस्थानमाग्नेय्या करोतीति शास्त्रार्थस्याश्रयितव्यत्वात् ज्योतिष्टोमस्वस्य कार्यविशेषस्य मन्त्रकार्यत्वेन विधिर्निश्रीयत इत्यर्थः। उत्तरार्द्धमुपपादयितुमाह *सचेति* स्वरसतः पदार्थस्वरूपान्वयप्रतीतेराकाङ्क्षां च विना क्रत्वन्वितरूपलक्षणायोगादित्याशयः। सामान्यान्वयापेक्षत्वे ऽपि विशेषान्वयस्य कथमकृतमन्त्रनिवृत्तिरित्यपेक्षायामप्रकृतविधौ वाक्यभेदापत्तिमाह * तत्रेति * प्रकरणादेव सामान्यान्वयसिद्धेर्वाक्यभेदपरिहारं शङ्कते * ननु चेति * अनेन च न्याय्यतोक्तिसूचितवाक्यभेदपरिहारशङ्कार्थत्वेन कथमिति प्रश्नभाष्यं व्याख्यातम्। श्रुतिकल्पनां विना प्रकरणस्याविनियोजकत्वात्प्रकृतेषु च प्रकरणाम्नानात्सामान्यान्वयाविषयायां श्रुतौ कल्प्तायां सत्यामाग्नेयादिवाक्यकृतविशेषान्वयसिद्धेरप्रकृतेषु सामान्यान्वयविषयश्रुतिकल्पनस्याशक्यत्वात्प्रकरणेन सामान्यान्वयासिद्धेरपरिहार्यो वाक्यभेद इति तज्ज्योतिष्टोमं प्रतीत्युत्तरभाष्यसूचितमर्थमाह * सत्यमिति * प्रकरणात्सामान्यान्वयो सिध्यन्नपि विशेषान्वयविध्यन्यथानुपपत्तिलक्षणयार्थापत्त्या सेत्स्यतीत्याशङ्कते * न त्विति * श्रुतार्थापत्तेः शब्दकल्पत्वेनार्थापत्त्याख्यस्यार्थस्यापि श्रुतिकल्पनापेक्षया प्रकरणातुल्यत्वान्न श्रुतिमकल्पयित्वार्थात्सान्यावगतिः सेत्स्यतीति परिहरति * नेति* सामान्यतः क्रत्वङ्गान्वयापादकत्वेनात्र क्रत्वङ्गस्य सामान्यान्वयोक्त्याविवक्षितत्वात्तस्य यागान्वयद्वारत्वेनानुनिष्पादितया ऽशास्त्रविषयत्वान्न विधायके श्रुतिकल्पनापेक्षेत्याशङ्क्याह * यदि हीति * प्रयोगकाले ऽनुनिष्पादित्वे ऽपि शास्त्रार्थावधारणकाले ऽनेन मन्त्रेण क्रतोरुपकर्तव्यमिति सामान्यान्वयानवगमे स्वरसतो ऽवगतस्याग्नीध्रस्वरूपान्वयस्य त्यागायोगात् क्रत्वन्वयस्याग्नीध्रान्वयानुनिष्पादित्वानुपपत्तेः शास्त्रविषयता ऽस्त्येवेत्याशयः। क्रत्वव्यभिचारित्वेनाग्नीध्रस्य तदन्वयानुनिष्पादित्वं क्रत्वन्वयस्य प्रयोगकाले ऽप्यस्त्येवेत्याशङ्क्याग्नीध्रस्य जुह्वादिवत् क्रत्वव्यभिचारित्वे मन्त्रस्य क्रत्वन्वयात्प्रागाग्नीध्रस्वरूपान्वयोपपत्तेः क्रत्वव्यभिचारिताहवनीयादि-

स्वरूपान्वितस्याधानस्यैव न क्रत्वन्वयो ऽनुनिष्पादीत्येवं परिहारसूचनार्थं न केवलं शास्त्रार्थावधारणकाले ऽनुनिष्पादित्वं नास्ति किन्तु प्रयोगकाले ऽपीत्याह * किं चेति * क्रत्वङ्गत्वानपेक्षप्रत्यक्षगम्यमण्डपरूपाशया लौकिकोक्तिः । क्रत्वङ्गत्वानपेक्षगम्यमनुष्यरूपाशयालौकिकोक्तिः । ततश्च क्लेशेनाप्यर्थाच्छ्रुतिकल्पनाशक्तेर्यद्यवश्यं श्रुतिः कल्पयितव्या ततः प्रकरणाच्च तत्क्लृप्तायां सत्यां कल्पयितुं शक्येत्याशयेनोपसंहरति * तेनेति * इदं क्लृप्तायाः श्रुतेः प्रकृतमन्त्रमात्रविषयत्वादप्रकृतेषु ७९५।
सामान्यान्वयश्रुतिकल्पनाग्नेयीवाक्यस्य प्रकरणम्नानाच्च विरुद्धेत्याशङ्क्याह * सर्वत्र चेति * क्लृप्तसामान्यान्वयप्रकृतमात्रविषयत्वेनाग्नेयीवाक्योपपत्तेः सामान्यान्वयकल्पनापादकसर्वाग्नेयीविषयत्वाभ्युपगमो न युक्त इत्याशयः । उक्ते ऽर्थे भाष्यं योजयति * तदिति * अप्रकृतानां ज्योतिष्टोमं प्रत्यनेन मन्त्रेण व्याप्रियेतेत्येवं रूपसामान्यान्वयाप्राप्तेरव्यापकत्वं हेतोराशङ्क्य प्रकृतविषयत्वेनापि वाक्योपपत्तौ कल्पनागौरवापादकसर्वविषयत्वाभ्युपगमायोगाद्धेतोऽर्थानुष्ठापकत्वं यथेत्यनेनोपपादितम् । अनेन च भाष्येण द्विविधो ऽपि पूर्वपक्षो निरस्तो भवतीति सूचयितुमाह * इतरथेति * सिद्धान्ते ऽपि प्रकरणानुरोधाच्छ्रुतिसङ्कोचापत्तिलक्षणो दोषो ऽस्तीत्याशङ्क्याह * प्रकृतेति * विधिश्रुत्या च स्वव्यापारलाघवायाग्नेयीश्रुतिसङ्कोचस्यापेक्षितत्वात्तस्याश्च पुरुषप्रवृत्तिहेतुत्वेन श्रुत्यन्तरेभ्यो बलीयस्त्वाच्च सङ्कोचो दोष इत्याशयः । वरं प्रकृतानां प्रत्यासन्नत्वाच्छीघ्रं बुद्धेर्बुद्धिविलंबानापत्तिलक्षणो गुणः प्रकृतग्रहणे भविष्यतीत्याह * एवं चेति * प्रकृतेष्वपि द्वारान्तरात्मकविशेषान्वयार्हनिर्द्धारक्रत्वन्वयलक्षणसामान्यान्वयस्य क्लृप्तत्वाद्विशेषान्वयविध्ययोगाशङ्कानिरासार्थत्वेन सौत्रोपपत्तिशब्दव्याख्यार्थव्यापाराविशेषेति भाष्यं व्याख्यातुं शङ्कां तावदाह * ननु चेति * वेदशाखानन्त्याद्योग्यानुपलब्ध्यभावेनाभावनिश्चयायोगमाशङ्क्य यश्चायं प्रकृतः । स कार्यान्तरं विनियुक्तो यः कस्मिंश्चिद्विशेषेणोपदिष्ट इति च भाष्यद्वयसंवादेनाभावनिश्चयो यद्यपीत्यनेनोक्तः सद्भावाभ्युपगमे ऽपि भाष्यविरोधाख्यो दोषो ऽस्तीत्यपिशब्दार्थः । कार्यान्तरे विनियुक्तस्यापि मन्त्रस्योपस्थानाख्यव्यापारविशेषविधानमुपपाद्यतद्धेत्येवं भाष्याव्याख्यां सूचयन्परिहारमाह * उच्यतइति * कार्यान्तरविनियुक्तानामप्युपस्थानाख्यव्यापारविशेषान्वयित्वेन पुरोडाशकपालस्य तुषोपवापान्वयित्वेन ग्रहणसम्भवान्निर्द्धारक्रत्वन्व-

यलक्षणसामान्यान्वयाभावो दोषो नापि भाष्यविरोध इत्यर्थः । का-
र्यान्तराविनियुक्तानां तर्हि विशेषान्वयस्यैव प्राप्तत्वात्सामान्यान्वये-
नाभिप्रेतस्य ज्योतिष्टोमं प्रति व्यापारस्य प्राप्तत्वादेवेति भाष्यावयवेन
प्राप्त्युक्तिर्विरुध्येतेत्याशङ्कते * नन्विति * विशेषान्तर्गतत्वेन प्राप्ति-
रभिप्रेता न स्वातन्त्र्येणेति परिहरति * कथमिति * विशे-
षान्तर्गतस्य सामान्यस्य नैराकाङ्क्ष्येण विशेषान्तरान्वयानर्हत्वात्
प्राप्त्युक्तिरनर्थिकेत्याह * तेनेति * प्रकृत्यर्थत्वेन निराकाङ्क्षस्यापि
प्रयाजादेर्विकृत्याकाङ्क्षयाकाङ्क्षामुत्पाद्य विकृत्यर्थत्ववत्स्तोत्रादिद्वार-
विशेषान्वयेन निराकाङ्क्षस्यापि क्रत्वन्वयलक्षणस्य सामान्यान्व-
यस्योपस्थानाख्यद्वारान्तराकाङ्क्षामुत्पाद्य द्वारान्वयो ऽस्ति योग्यते-
त्याशयः । विशेषरूपाविवक्षोक्त्याकाङ्क्षोत्थापनं सूचितम् । अने-
न चोपस्थानाख्यव्यापारविशेषविधानवेलायामविवक्षितत्वात् स्तो-
त्रादिव्यापारविशेषस्येत्येवं सामान्यान्वये प्राप्तुक्त्यानर्थक्यशङ्का-
निरासार्थत्वेनाप्राप्तत्वादिति भाष्यावयवो व्याख्यातः । श्रुतेर्दुर्बलप्रक-
णगम्यसामान्यान्वयापेक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य वाक्यभेदपरिहारार्थं दु-
र्बलापेक्षाप्युपपन्नेत्येवं निरासार्थत्वेनाप्युपपत्तिशब्दव्याख्यार्थमनपे-
क्ष्य चेति भाष्यमुपस्थानमन्त्रलक्षणानेकार्थविधिनिमित्तवाक्यभेदो-
क्त्यर्थत्वेनाभासमानमाक्षिपति * यस्त्विति * विशिष्टविधिसम्भ-
वे ऽपि विशेषणविशेष्यरूपानेकार्थविधानाद्वाक्यभेदो ऽभ्युपग-
७९६।१ म्यमानः सिद्धान्ते ऽप्यपरिहार्य्यः स्यादित्याह * सिद्धान्ते ऽपि
चेति * तत्रेतिवार्त्तिकोक्तसामान्यविशेषान्वयलक्षणानेकार्थविधा-
वपि विशेषान्वयविध्यन्यथानुपपत्तिप्रसूतेन विध्यन्तरेण सामान्या-
न्वयविधानाद्विशिष्टविधावपि प्रत्ययावृत्त्यभावे ऽपि श्रुतार्थ-
विधिमात्रेण कृतार्थस्य प्रत्ययस्याश्रुतार्थविध्याक्षेपाशक्तेः श्रुतस्य
प्रत्ययस्यावृत्तिमापाद्य विधिगौरवमेव वाक्यभेदत्वेनोपचरितमित्ये-
वं भाष्यं समाधातुम् * तस्मादिति * कथं पूर्वोक्तो वाक्यभेदो ऽत्र
भाष्ये योज्यत इत्यपेक्षायामुपस्थानस्याग्नीध्रस्वरूपान्वये नैष्फल्यापत्ते-
र्ज्योतिष्टोमाङ्गभूताग्नीध्रान्वयावगमेन ज्योतिष्टोमापूर्वसिद्ध्यर्थत्वावसा-
याज्ज्योतिष्टोमापूर्वसिद्ध्यर्थमुपस्थानमेवं लिङ्गेन मन्त्रेण कुर्यादित्येवं
मन्त्रस्य ज्योतिष्टोमाय कार्यविशेषान्वयोक्त्यर्थत्वेनोपस्थानं चेतिभा-
ष्यावयवं मन्त्रस्य चोपस्थानस्वरूपार्थत्वे नैष्फल्यापत्तिस्तच्चे-
तिभाष्यस्थस्य तच्छब्दस्य ज्योतिष्टोमकार्यविशेषभूतोपस्थानपरा-
मर्शत्वावगमात्तत्र च विशेष्यान्वयस्योपस्थानं चेति भाष्योक्तत्वा-
त्पौनरुक्त्यापत्तेर्विशेषाक्षिप्तकार्यसामान्यपरामर्शे तात्पर्यावसायात्त-

श्चेति भाष्यावयवसामान्योक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तत्रेति *. प्रदर्शनशब्दस्य करणव्युत्पन्नत्वात्तत्र भाष्यमध्ये उपस्थानं चेत्येतद्वाक्यं विशेषप्रदर्शकं तच्च प्रकरणानिरपेक्षस्याप्राप्तज्योतिष्टोमान्वयस्य देवतारूपेण चिह्नेनोपलक्षितस्य मन्त्रमात्रस्य ज्योतिष्टोमान्वयप्रदर्शनार्थमित्यर्थः । ज्योतिष्टोमान्वयस्य प्रदर्शनीयत्वसूचनायाप्राप्ततामुक्तामुपपादयितुं प्रकरणनैरपेक्ष्योक्तिः । आग्नीध्रसदो हविर्द्धानानां क्रत्वैकान्तिकत्वात्तत्स्वरूपान्वयमात्रविधाने ऽप्यनुनिष्पादितत्वेन क्रत्वन्वयसिद्धेर्वाक्यभेदपरिहारशङ्कानिरासार्थत्वेनानर्थकश्चोपदेशः स्यादसम्बन्धात्फलवता न ह्युपस्थानं फलवदिति सूत्रमवतारयति * अथेति * क्रत्वैकान्तिकत्वे ऽप्याग्नीध्रादीनामुपस्थानमस्य तत्स्वरूपान्वयिधर्मत्वेन तद्वारक्रत्वन्वयायोगादाग्नीध्रादिशब्दानां च संस्कारनिमित्तत्वाभावेनाहवनीयादिवत् स्वरूपनिष्पत्त्यै वै संस्कारानपेक्षणान्नैष्फल्यापत्तेरुपस्थानस्वरूपमन्त्रोपदेशः सन्मात्रस्य फलवदसम्बन्धापत्तेरनर्थकः स्यादित्येवमर्थत्वेन स्पष्टत्वात्फलवतेत्यन्तं सूत्रावयवमव्याख्याय न हीति सूत्रावयवस्याग्नीध्रादिद्वारोपस्थानस्य क्रत्वन्वयायोगे ऽपि प्रकरणात्क्रत्वन्वयोपपत्तेः फलवत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनावतारणार्थं नन्विति भाष्यं गौरवलक्षणवाक्यभेदपरिहारोपयोगपर्यन्तत्वेन व्याचष्टे * नन्विति * प्रकरणात्क्रत्वन्वयः प्रतीयमानो ऽप्यविधीयमानो ऽननुष्ठानान्न निष्पद्यतइति सामान्यान्वयस्यापि विधेयत्वाद्गौरवे सत्यपरिहार्यत्वापत्तेः क्रत्वन्वयशून्यमुपस्थानं न फलवदित्येवं शङ्कानिरासार्थत्वेन न हीति सूत्रावयवव्याख्यार्थं यदीत्याद्यर्हतीत्यन्तं भाष्यं तात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * न त्विति * सामान्यान्वयो ऽप्यविधीयमानो न निष्पाद्यतइत्यर्थः । एतदेव भाष्यं स्वरूपतो व्याचष्टे * यदीति * मन्त्रविशिष्टस्याग्नीध्राद्युपस्थानस्य प्रकरणगम्यो ज्योतिष्टोमान्वयो यद्यनुष्ठातुमिष्येत तदा विधिं विना ऽनुष्ठानायोगात् ज्योतिष्टोमान्वयित्वेनोपस्थानमुपदिश्येतेति स्पष्टिकरणायोपदेशोक्त्या भाष्ये क्रत्वन्वयविध्यापत्त्युक्तावपि विवक्षोक्तेर्विधिसार्थत्वाभ्युपगमे तयैव क्रत्वन्वयविध्यापत्त्युक्तिः सेत्स्यतीति मत्वा तदेति भाष्यावयवमुपेक्ष्य भाष्यं योजितम् । स्वरूपमात्रेणोपस्थानस्य मन्त्रान्वयविधावुपस्थानमात्रे मन्त्रप्राप्तिरुक्तेति व्याख्यातुम् *क्रत्वन्वयमविधायेत्युक्तम् *यथा कथं चित् प्राप्तोपस्थानानुवादेन मन्त्रविधौ अनुवाद्यस्योपस्थानस्याग्नीध्रादिना विशेष्टुमशक्यत्वादाग्नीध्राद्यनुवादेन मन्त्रविशिष्टोपस्थानविधावपि प्रायश्चित्तार्थावभृथस्नानवत्क्रत्वन्वयानभ्युपगमे स्वत-

न्त्रप्रश्ननकर्मत्वापत्तेः सर्वोपस्थानेषु मन्त्रप्राप्त्युपपादनायानूद्य विधिर्विशिष्टरूपेण * वेत्युक्तम् * क्रत्वन्वयानपेक्षत्वोक्त्यर्थत्वेन सर्वशब्दव्याख्यार्थे लौकिकोक्तिः । क्रतूपकारफलाभावे ऽपि पुरुषार्थरूपेण फलेन फलवत्तामाशङ्क्य फलाश्रुतिः शुद्धोक्त्योक्ता । अनुवाद्यस्याऽप्युपस्थानस्य द्विर्हविषो ऽवद्यतीतिवद्विधेयस्यापि वा दशापवित्रेण ग्रहं सम्मार्ष्टीतिवत्प्रकरणाद्विशेषलाभमाशङ्क्य प्रकरणबाधं भाष्योक्तं सम्मार्गावदानवैषम्येणोपपादयितुमननुमितश्रुतितोक्ता । फलवत्त्वोयोपतिष्ठेतेति श्रुत्या प्रकृतापूर्वसाधनांशलक्षणार्थे प्रकरणापेक्षणादबाधितेन प्रकरणेन श्रुतिमनुमायोपस्थानं विशेष्यतइत्याशङ्कानिरासार्थं न प्रकरणभाष्यावयवं प्रकरणस्यान्यनिवृत्तौ व्यापाराभावे ऽप्यपूर्वसाधनांशलक्षणाद्वारार्थाद्विशेषकत्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य क्रत्वन्वयाविधाने ऽपूर्वलक्षणाभावेनाविशेषकत्वोपपादनार्थम् * न हीत्युक्तम् * प्रकृतस्यापि तर्हि मन्त्रस्योपस्थानमात्रान्वयादानर्थक्यं क्रत्वन्वितस्याचोपस्थानस्य मन्त्रान्वयार्थं क्रत्वन्वयविधौ गौरवं स्यादित्याशङ्क्य प्रकृतस्य क्लृप्तक्रत्वन्वयत्वात्क्रत्वङ्गोपस्थानविषयत्वावगतेर्वैषम्योक्त्यर्थमस्मत्पक्षे पुनरित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अस्मत्पक्षे त्विति * लाघवं चेत्यनेनान्यदिति भाष्यावयवो व्याख्यातः । अतिलाघवोक्त्यर्थमथ वेति भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति * आग्नीध्रादीनां मन्त्राणां च प्राप्तत्वादुभयप्राप्तौ सम्बन्धविधानस्य यत्रोभौ लक्षणत्वेन तत्र स्वशब्देन सम्बन्धो विधीयतइति जाघन्यधिकरणभाष्ये वक्ष्यमाणत्वाद्धात्वर्थाविधाने ऽपि च प्रत्ययार्थभूताया भावनाया विशेषणपरे ऽपि विधौ विध्यभ्युपगमात्तदन्वयद्वारा ऽवगतस्य कारकयोः परस्परान्वयस्य विधेर्भावनायाश्चावच्छेदकधात्वर्थापेक्षायामात्मनेपदालोचनयाभिधाख्यधात्वर्थावच्छिन्नत्वावगमादाग्नेयाग्नीध्रमभिदध्यादिति वाक्यार्थप्रतीतेरग्नआयाहीत्यादिभिश्च सन्निहितविषयामन्त्रणविभक्त्यादियुक्ते समीपस्थानं विना ऽऽभिधानाशक्तेः प्राप्तस्य समीपस्थानस्यानुवादोपपत्तेस्तस्यापि सामान्यान्वयवद्विधानादति लाघवमित्याशयः । उपतिष्ठतइत्यात्मनेपदालोचनया समासीदतीत्यर्थः प्रतीयतइति वदता भाष्यकृताभिधानान्यथानुपपत्त्योपस्थानप्राप्तिरुक्ता ॥

सर्वेषां चोपदिष्टत्वात् ॥ २३ ॥

केवलाप्रकृतपक्षसमर्थयितृमतेन तावच्छिष्टत्वादित्याद्यपूर्वपक्ष-
७९७। हेतुदूषणार्थत्वेनानुभाषणपूर्वं सूत्रं व्याचष्टे * यत्त्विति * न ते

निर्माल्यतां यान्तीतिस्मृत्या यातयामत्वनिषेधादभ्युपेत्यवादमात्रेण विधिलाघवलक्षणन्यायावगतप्रकृतमात्रविषयत्वादाग्नेय्येतिवचनाद्यातयामस्यापि विध्युपपत्तिरुक्ता पदे जुहोतीति च विशेषशास्त्रेणाहवनीये जुहोतीति सामान्यशास्त्रस्य विकल्पायोगात्समुच्चये चाश्रुतप्रधानावृत्त्यापत्तेर्बाधो वक्ष्यते गुणावृत्तिस्तु प्रधानानुरोधेनोचितैवेत्याशयः। स्वमतेन शिष्टत्वादिति पूर्वपक्षसूत्रावयवोक्तापाद्य सिद्धान्तहेतुदूषणनिरासार्थत्वेन सूत्रं व्याचष्टे * तथेति * यदपीत्यनुभाषणभाष्यमुपतिष्ठनइति विधिप्रत्यययोक्तेन कार्यान्तरोपदिष्टत्वेन विशेषणात्प्रकृतमात्रग्रहणं वाच्यं न च तत्सम्भवति प्रत्ययस्योपलक्षणत्वाभ्युपगमे विधायकत्वायोगापत्तेरित्येवं प्रत्ययेन विशेषणस्य सिद्धान्तहेतुत्वमापाद्य शिष्टत्वादित्यवयवोक्तं दूषणोनुभाषणार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * यदि त्विति * कल्पते सामान्यान्वयप्रकृतमन्त्रविध्यै विशेषान्वयविधिमात्रेणाग्नेयीवद्व्यर्थवत्त्वोपपत्तेः सामान्यविशेषान्वयकल्पनापादकमाग्नेयीमात्रग्रहणं न युक्तमित्यनेनैव न्यायेन प्रकृतमात्रग्रहणरूपविशेषसिद्धेर्न प्रत्ययेन विशेषणं सिद्धान्ते हेतुत्वेनाभिप्रेतमित्येवं परिहारार्थत्वेन सौत्रचशब्दव्याख्यानार्थं तदितिभाष्यं न ज्योतिष्टोमं प्रति मन्त्रस्य व्यापारविधानमुपपद्यतइति भाष्येण सिद्धान्तहेत्वन्तरं वदतोपदिष्टत्वेन विशेषणं सिद्धान्ते हेतुर्नाभिप्रेत इति उत्तरमर्थादुक्तमित्येवं व्याख्यातुमाह * तदिति * प्रतिभासनविवक्षयोपहासार्थं शोभति प्रयुक्तः। न केवलमन्यथैव सिद्धेः प्रत्ययेन विशेषणमनभिमतं किं त्वसम्भवादपीत्येवं सूत्रव्याख्यार्थमपि चेति भाष्यं व्याख्यातुम * तथा हीति * चशब्दार्थे हिशब्दः। तदाहरणार्थं सर्व इति भाष्यं व्याचष्टे * सर्वो हीति * स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविषयेणाहरहः स्वाध्यायमधीयीतेति च ब्रह्मयज्ञविषयेण वाचस्तोमेः सच सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि पारिप्लवं शंसतीति वाचःस्तोमविषयेणाश्विने शस्यमाने यदि सूर्यो नाभ्युदियादपि सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादिति चाश्विनानुद्यत्सूर्यास्थाविषयेण प्रत्ययेन ताः सर्वा विहिता इत्यर्थः। तेनेति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * अत इति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * प्रकृतमात्रग्रहणेन सामान्वयकल्पकार्थापत्तिप्रतिबन्धमात्रं विधिलाघवापादकत्वात्सिद्धान्तहेतुर्न प्रत्ययेन विशेषणमिति तस्माच्छब्दव्याख्ययोक्तम्॥

भक्षमन्त्राणां यथालिङ्गं ग्रहणादौ विनियोगाधिकरणम्॥ ९॥

लिङ्गसमाख्यानाभ्यां भक्षार्थता ऽनुवाकस्य ॥२४॥

मुख्यसामर्थ्यात्मकमेव लिङ्गं विनियोजकं गौणसामर्थ्यात्मकमपि वेत्येवं सामान्यान्वयापेक्षं लिङ्गविनियोजकं निरपेक्षं वेत्येवं लैङ्गिकविनियोगप्रकारे लिङ्गस्वरूपगते सापवादप्रसङ्गे चिन्तिते साक्षादचोदितेषु सामर्थ्याक्षिप्तेष्वनुष्ठेयेषु लिङ्गविनियोजकं न वेत्येवं विषयगतलैङ्गिकप्रकारचिन्तार्थत्वेन पादसङ्गतिलिङ्गश्रुत्योश्च सामान्यान्वयसिद्ध्यर्थापेक्षत्वात् दुर्बलक्रमप्रकरणाद्यनुरोधात्सङ्कोचलक्षणे बाधे ऽनन्तराधिकरणद्वयेनोक्ते ऽत्रापि सामान्यान्वयसिद्ध्यै भक्षानुवाकसमाख्यापेक्षणालिङ्गबाधस्य प्रसक्तस्यापवादानन्तरसङ्गतिं स्पष्टत्वादनुक्त्वा कृत्स्नानुवाकोदाहरणप्रयोजनमाह * समस्तेति* भाष्ये त्वादिशब्दस्तुल्यन्यायोदाहरणान्तरग्रहणार्थः चिन्ताविषयं विविञ्चन् सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * अत्रेति * वसुमद्गणादिशब्दानां प्रातः सवनादिशब्दसमानाधिकरण्यस्यानैन्द्राधिकरणे व्युत्पादयिष्यमाणत्वस्य सवनस्तुत्यर्थत्वसूचनार्था संस्तुतोक्तिः। सौत्रलिङ्गशब्दव्याख्यार्थं किं प्राप्तमित्यादिप्रयुज्यन्त इत्यन्ते पूर्वपक्षभाष्यं सध्यासमित्यादिनामाख्यातानां तथा तु विशेषणीभूतस्वार्थवाचित्वहेतूनुक्तेरयुक्तमाशङ्क्य तद्धितश्रुतमित्यादिभाष्यवक्ष्यमाणचोदितप्रकाशनार्थत्वायोगलक्षणहेतूपजीवनेनोपपादयति * तत्रेति * तद्धीति
७९८।१
भाष्यवक्ष्यमाणोपजीवनार्थं * भक्षस्येत्युक्तम् * प्रयोजनं चेति वक्ष्यमाणहेतूपजीवनात्पा * द्यन्तेइत्युक्तम् * प्रकृतापूर्वसाधनत्वेनावगतानामेव मन्त्राणां लिङ्गविनियोगस्य सामान्यान्वयसापेक्षत्वव्युत्पादनेन स्थितत्वाद्ग्रहणादौ वा चोदितत्वादर्थाक्षेपस्य च लौकिकसाधनत्वमात्रेणोपपत्तेरपूर्वसाधनत्वरहिते द्वारे विनियुज्यमानानामपूर्वसाधनत्वव्याघातापत्तेस्तत्राचोदितमप्राप्तं चोदिताभिधानादित्यनेन न्यायेन सध्यासमित्यादीनामपि चोदितभक्षविशेषणीभूतग्रहणाद्यभिधानद्वारा भक्षाभिधानार्थत्वावगमाद्भक्षेहीत्यादौ भक्षयामीत्यन्ते ऽभक्षसङ्कीर्त्तनात्तत्सन्दंशगृहीतत्वमितरेषामपि पदानाभक्षव्यतिरिक्तार्थपरत्वायोगाद्यथा देवस्य त्वेति मन्त्रस्य चोदितनिर्वापाभिधानार्थत्त्वात्सवित्रादिपदस्याचोदितत्वेनोहाप्राप्तावुक्तायां कथं तर्हि चोदितार्थानां सवित्रादिपदानां प्रयोग इत्याशङ्क्य ततस्तेन सवित्रादयः प्राधान्येन वक्तव्या इत्यनेन कारणेन सवित्रादीनामवचनमिति नास्ति किं तु निर्वापस्तुत्यर्थं सवित्रादिपदं प्रयुज्यतेति नवमे वक्ष्यते आतिथ्याग्रहणादीनां भक्षविशेषणत्वेनाभिधानात्सध्यास-

मित्यादीनामेकभक्षाख्यप्रधानभूतार्थानां भक्षयामिपदैकवाक्यत्वाद्ङ्ग-क्ष एव विनियोग इत्याशयः । लिङ्गेन वाक्यबाधादेकवाक्यत्वायो-गशङ्कार्थं न त्वित्यादिभाष्यमेकोपक्रमोपसंहारत्वेनैकवाक्यत्वोपगम-नसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गादेकवाक्यत्वावगतेः भक्षेहीत्यस्याप्येहिशब्दयोगा-देहिवसवित्येकवाक्यत्वेन ग्रहणार्थत्वाभ्युपगमं वा भाष्ये तत्परि-त्यागायोगादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * इत्युक्त इति * भक्ष-णे ऽपिशब्दाद्ग्रहणे ऽप्युपपत्तेरेकोपक्रमोपसंहारत्वानिश्चयाच्छङ्का युक्ता वस्तुतस्तु प्रधानभूतभक्षार्थत्वसम्भवो गुणभूतग्रहणार्थत्वा-योगादेहिवसवित्यादेर्ग्रहणार्थत्वं भाष्यकृतोक्तमित्यर्थः सर्वेहिंसा-र्थत्वस्मरणाद्ग्रहणार्थता न युक्तेत्याशङ्क्याह * यद्यपीति * यत्र क्वापि विनियुज्यमानस्य बाहोः सामर्थ्याद्ग्रहणस्यावान्तरव्यापारत्वा-वगतेः पाणेरेव ग्रहणवृत्तावसाधारण्ये ऽपि पाणिपर्यन्ते बाहुव्यादे-शात् बाहोरसाधारणत्वोपपत्तेर्बीजतन्तुसन्तानं स्मृतान्निर्वपतिरिव बाहुकरणकत्वाभावाविनाभावान्निमित्तकया लक्षणयास्माद्धातोर्ग्रह-णप्रतीतिरित्याशयः ॥

क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैको ऽर्थो निदर्शितः ।
प्रयोगतो ऽनुमन्तव्या अनेकार्था हि धातवः ॥

इति स्मृतेर्वा वृद्धप्रयोगाच्छ्रुत्यैव ग्रहणार्थतावसीयत इत्याह * अस्ति चेति * ग्रहणे वृद्धप्रयोगाद्धिंसायां च स्मृतेरुभयानुग्रहार्थं ग्रहणं कृतं हिंसावाचित्वावगतेः सत्ये लक्षणया ग्रहणार्थतेत्यन्यथा समाधत्ते * ग्रहणमिति * न च अलम्भमिति भाष्यावयवं व्याचष्टे * तथेति * चक्षिङः ख्याभापार्थत्वस्मरणादेव भक्षणार्थता न युक्तेत्याश-ङ्क्याह * यद्यपीति * अत्राप्युभयानुग्रहार्थं भापणकृतप्रकाशनवा-चित्वावगतेर्लक्षणया प्रकाशनार्थतेत्याशयः । प्रयोगप्रदर्शनार्थं नृ-चक्षः शब्दं व्याचक्षाणो मन्त्रावयवं योजयति * तेनेति * चक्षिङः ख्याञादेशस्मरणात्तस्य चानिट्त्वात् ख्येपमिति रूपासिद्धिमाशङ्क्याह *अत्रख्येषमिति* छन्दसि दृष्टानुविधित्वेनेह ख्याञित्युपसंख्यानकर-णात्सिब्बहुलं लेटीति सिब्विकरणाश्रयणाच्च रूपसिद्धिरित्याशयः । हिनोतेर्गतौ स्मरणादुपसंहारे च नाभेरधस्ताद्गतिनिषेधादुपक्रमो-पसंहारपर्यालोचनेन्द्रियगणवितृषीकरणनिषेधाच्चक्षुर्नासाश्रोत्राख्यद्व-न्द्वत्रयास्यसप्तमशीर्षण्यस्येन्द्रसञ्चारिसप्तप्रमाणाख्यसप्तर्ष्युपस्थापनो-क्तयोरपि नाभ्यूर्ध्वगात्रगतिमात्रार्थत्वप्रतीतेः सम्यग्जरणार्थता न यु-क्तेत्याशङ्क्य हिनोतेः प्रीणने प्रयोगाद्धुतिवच्च वृद्धावपि स्मृतेर्वनन-रूपप्रीणनार्थत्वाविरोधात्प्रीणनाधस्तादगत्योश्च सम्यग्जरणार्थतामु-

पपादयितुमाह * हित्वेति * शङ्कोपसंहारार्थं तदितिभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति* अन्यानि वास्येति भाष्यावयवेन भक्षानुवाकावयवभूतानामेहीत्यादिपदानां लक्षणविशेषणीभूतस्वार्थवाचित्वोक्त्या विलिङ्गविरोधाभावस्याज्ञानाच्छङ्काकृतेति मत्वा तत् स्मारणेन परिहारार्थं उच्यते इतिभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * ग्रहणावेक्षणयोः प्राग्वर्त्तमानत्वेन सम्यग्जरणस्य चोर्ध्वं वर्तमानत्वेन विशेषणतेत्यर्थः। विशेषणविशेष्यभावे ऽपीडोपह्वानेडाभक्षणवत्पृथक्प्रकाशनोपपत्तेर्भिन्नार्थत्वाविरोधमाहेतिभाष्येणाशङ्क्य उपह्वानवद्ग्रहणादीनां पृथग्विध्यभावात्पृथक्प्रकाश्यत्वं नास्तीति परिहारार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे * तेनेति * वर्त्तमानत्वोक्तिसूचितस्य विध्यभावस्य तच्छब्देन परामर्शाद्ग्रहणादीनां विध्यभावेन कारणेन विशिष्टलक्षणे प्रकाशने ऽर्थाद्विशेषणभूतस्य ग्रहणादेराक्षेप्यत्वात्प्रकाश्यत्वात्पृथक्प्रकाश्यत्वात्पृथक्प्रकाश्यत्वाभावेनैकार्थ्योपपत्तेर्लिङ्गविरोधाभाव इत्यर्थः। पृथग्विध्यभावे ऽपि पृथक्प्रयत्नत्वोपाद्यत्वात्पृथक्प्रकाश्यत्वाभावेनैकार्थ्योपपत्तेर्लिङ्गविरोधाभाव इत्यर्थः। पृथग्विध्यभावे ऽपि पृथक्प्रयत्नोपाद्यत्वापृथक्प्रकाशत्वलक्षणस्वप्राधान्योपपत्तेर्लक्षणया विशेषणत्वेन ग्रहणादिप्रकाशनं न युक्तमित्याशङ्काशयविवरणार्थं नैवमिति भाष्यं व्याचष्टे * यद्यपि चेति * पृथक्प्रयत्नापाद्यत्वे ऽव्यविहितत्वेन विध्येकसमधिगम्यापूर्वसाधारणत्वायोगादपूर्वसाधनीभूतमन्त्रादिरूपवैदिकोपायद्वारत्वायोगाद्ग्रहणादेः स्वातन्त्र्येण प्रकाशनं नेत्युक्तमिति परिहाराशयविवरणार्थत्वेन भक्षणस्यैव समुच्चारितेन शब्देन द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयतीत्यादिना विधेयत्वान्मन्त्रप्रकाश्यत्वं नाविहितस्य ग्रहणादेरित्येवं सौत्रसमाख्यानशब्दव्याख्यानार्थं अत्रेत्यादि न च तैः प्रयोजनमित्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * तथापीति * लिङ्गाद्भिन्नार्थत्वावगतेरेकवाक्यत्वायोगशङ्कापरिहाराशयविवरणार्थत्वेनाप्यस्यैव सूत्रावयवस्य समीहितत्वरूपेण प्रयोजनत्वेन लक्षणरूपस्यैवार्थस्याख्यानाच्च लिङ्गविरोध इत्येवं व्याख्यार्थं प्रयोजनं चेति भाष्यमर्थैकत्वादेकं वाक्यमित्यर्थः। शब्दस्य प्रयोजनवाचित्वाशयमिति सूचयितुमाह * तदिति * न किञ्चिदित्यनेन च तैरिति भाष्यावयवं व्याख्याय बुद्धिस्थीकृतस्य प्रयोजनं चेत्यनन्तरभाष्यस्य तच्छब्देन परामर्शादनेन भाष्येण यदुक्तं तन्निर्वापे विस्तरेणोपपादितमित्यर्थः। तस्मादिति भाष्यं लिङ्गविरोधाशङ्कापरिहारोपसंहारार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तस्मादिति * सामान्यान्वयार्थमपेक्षितया समाख्यया कृत्स्नस्यानुवाकस्य भक्षणार्थत्वावगमाल्लैङ्गिकविभज्य विनियोगो-

त्त्यर्थत्वेनान्यथास्यैवावयवस्य व्याख्यार्थं समाख्यानं चेति भाष्यं व्याचष्टे * तथा चेति * अध्वर्य्वादिसमाख्यावद्भक्षानुवाकसमाख्याया वैदिकत्वाभावेन विनियोजकत्वायोगाल्लिङ्गस्य च तदपेक्षा नास्तीत्याशङ्कार्थं नन्वितिभाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * तत्रेति * मिथ्यात्वाशयेयं शङ्का समाख्याया विनियोजकत्वायोगाशया वेति विकल्प्यावैदिकत्वे ऽप्यनादित्वेन पुरुषनिबन्धनदोषाभावान्मिथ्यात्वं तावन्नास्तीति परिहारार्थं यद्यपीति भाष्यं व्याचष्टे*तदिति * श्लोकं व्याचष्टे * यथैवेति * अन्धपरम्परादोषापत्तिशङ्कानिरासाय सा- ७९९।४
क्षाद्विनियोगविषयप्रामाण्यनिरासेन वाच्यवाचकत्वविषयप्रामाण्यसूचनार्थत्वेन स्वार्थोक्तिं व्याख्यातुम् * न चेत्युक्तम् * अतीन्द्रिये ऽर्थे न्धपरम्परा स्यान्न च वाच्यवाचकभावो ऽतीन्द्रिय इत्याशयः। भक्षानुवाकसमाख्यानस्यैतदनुवाकवाचित्वावसाये ऽप्यतीन्द्रियविनियोगे प्रामाण्यं न सम्भवतीति द्वितीयकल्पं किमिति भाष्येणाशङ्क्य साक्षाद्विनियोगप्रामाण्यायोगे ऽपि क्रमादिपरम्पराद्वारविनियोजकश्रुतिकल्पनाद्वारा वैदिकसमाख्यावद्विनियोगप्रामाण्योपपत्त्युक्त्यर्थमेतदित्याद्यनुमास्यामह इत्यन्तं भाष्यमवैदिक्याः समाख्यायाः वेदार्थावधारणवेलायामबुद्धिस्थत्वाद्विनियोजकत्वायोगशङ्कानिरासपूर्वं व्याचष्टे * अतश्चेति * सन्निध्युच्चारणवाचिना समभिव्याहारशब्देनोच्चारणार्हशब्दसान्निध्यभिधानाद्वेदाधिष्ठानत्वाच्च सन्निधेरवयवव्युत्पन्नत्वसूचनार्थम् * विगृह्यमाणेत्युक्तम् * षष्ठीसमासात्सम्बन्धमात्रावगमे ऽप्यङ्गाङ्गिरूपसम्बन्धावगतिः कथमित्याशङ्क्य सम्बन्धसामान्यसन्निधिलक्षणात्क्रमादुभयापेक्षालक्षणप्रकरणकल्पनद्वाराङ्गाङ्गित्वविशेषरूपसम्बन्धापादकवाक्यकल्पने ततश्चेत्यनेन सूचिते तदुपपादनार्थं भक्षस्याङ्गविषयानुवाकस्य चाङ्गिविषयापेक्षा भक्षो ऽपि हीत्यनेनोक्ता। अग्निः सिञ्चतीत्यन्वयविशेषावगमे ऽपि सामर्थ्यं विना निर्वाहायोगात्तत्कल्पनास्ति चेत्यनेनोक्ता। सत्यपि सामर्थ्ये ऽङ्गाङ्गित्ववाचिश्रुत्यभावे ऽङ्गाङ्गित्वायोगा चशब्देन श्रुतिः सूचिता विनियोजकश्रुत्यनुमाने ऽपि विध्येकगम्ये ऽर्थे विधिश्रुतिं विनाङ्गत्वायोगमाहेति भाष्येणाशङ्क्य समाख्यावगताङ्गस्यानुवाकस्य प्रयोगवाक्याद्विध्युक्त्यर्थमत्रेति भाष्यं व्याचष्टे * तेनेति *

तस्य रूपोपदेशाभ्यामपकर्षो ऽर्थस्य चोदितत्वात् ॥ २५॥

लिङ्गविनियोगाधिकारादुपदेशस्य च सम्यग्जरणे ऽपि

क्लेशोपपाद्यत्वादुपदेशग्रहणस्याभ्युच्चयमात्रार्थत्वप्रतीतेर्भक्षानुवाकस्यावयवानां केषां चिल्लिङ्गेन भक्षादपकर्ष इत्येवं तस्य रूपादपकर्ष इत्येवं तस्य रूपादकपर्ष इत्येतावत्सूत्रावयवव्याख्यानार्थं रूपादित्यादि न लक्षणेत्यन्तं भाष्यं व्याख्यातुमाह * परिचोदनेति * कीदृक् परिचोदनोक्तो मार्ग इत्यपेक्षायां मन्त्रस्य श्रौतार्थत्यागात्तत श्रुतिवृत्तेरनुग्राह्यत्वाद्ग्रहणाशक्तेः स्वाभिधानमवान्तरव्यापारीकृत्य लक्षणार्थं त्यागात्कर्तृकत्वानुपपत्तेः स्वप्राधान्यस्यानु * ग्राह्यत्वादित्युक्तम् * अनेन च भाष्यस्थमुख्यशब्दः श्रुतिप्राधान्यरूपार्थद्वयाशयतया वाक्यान्यविशेषणत्वरूपार्थद्वयाशयतया च लक्षणाशब्दो व्याख्यातो भवति । कृत्स्नस्यैकवाक्यत्वाल्लक्षणो विनियोगस्य पूर्वपक्षितस्य निरासार्थं मुख्यार्थभावेतिभाष्यावयवं व्याख्यातुं ग्रहणादिप्रकाशार्हेण रूपशब्दोक्तेन सामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेन वाक्यबाधोक्त्यर्थो ह्यर्थवाच्यव्ययलुप्ततृतीयाकवति प्रत्ययान्तग्रहणादिवच्छब्दयुक्तो ग्रन्थः सर्वाण्येतानि लक्षणविशेषणानीति भाष्योक्तं लिङ्गाविरोधं दूषयितुमनुभाषते * न त्विति * एवमपि विपरिचोदनाभाष्योक्तं दूषणमाह * सत्यमिति * ग्रहणाद्यभिधानसामर्थ्यरूपप्रत्यक्षाल्लिङ्गापेक्षयैकवाक्यताकल्प्यलक्षणाद्वारभक्षपदैकवाक्यतोपगमनसामर्थ्य रूपस्य लिङ्गस्य पूर्वपक्षोक्तस्य श्रुतिकल्पने विप्रकर्षाद्दौर्बल्यमित्यर्थः । एवं च प्रत्यक्षलिङ्गं विनियोज्येन मन्द्रादिना भक्षस्य वा रुद्धत्वादेहि व सचित्यादीनां च प्रत्यक्षाल्लिङ्गाद् ग्रहणादिषु प्रवृत्तेर्लक्षणादपकर्ष
८००।२ इत्याह * तेनेति * यद्यपि ग्रहणादय इति सौत्रसमाख्यानोक्तिप्रथमे व्याख्यार्थभाष्योक्तार्थानुभाषणार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे * न त्विति * तत्परिहारार्थत्वेनार्थस्य चोदितत्वादिति सूत्रावयवस्य भक्षविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पितविधिनैहिवसवित्या दिवाक्यार्थस्य ग्रहणादेश्चोदितत्वादपूर्वसाधनत्वेनापूर्वसाधनीभूतं मन्त्रं प्रति द्वारत्वोपपत्तेर्मन्त्रप्रकाश्यता युक्तेत्येवं व्याख्यार्थं मन्त्रेत्यादिभाष्यमर्थप्राप्तानामस्मृतानामपि वा क्लृप्तिवत्सिद्धेः स्मारकापेक्षयापूर्वसाधनत्वाभावेनापूर्वसाधनीभूतमन्त्रं प्रतिद्वारत्वायोगादिति विकल्पनिरासार्थोऽस्तीति भाष्यावयवः सम्यग्जरणस्यानुनिष्पादित्वमाशङ्क्य विनाडीगतिप्रतिबन्धफलार्जनवस्थानमतः प्रणिधानादिप्रयत्नापाद्यत्वोक्त्यर्थश्चोदितानीत्यादिर्द्वितीयकल्पनिरासार्थत्वेन सूत्रावयवव्याख्यार्थं इत्येवं व्याख्यातुमाह * कथमिति * गात्रप्राणनेन्द्रियगणावितृप्तीकरणप्राणाख्यसप्तर्ष्युपस्थाननाभ्यधस्तादगमनरूपानेकार्थहेतुत्वात्सम्यग्जरणस्य बहुत्वमुपचर्य वमनविरेकनिमित्तप्रायश्चित्ताम्नानरू-

थपृथग्वाक्यचोदितत्वोक्तिः । प्रायश्चित्तविधेर्लिङ्गमात्रत्वादयुक्तेति मत्वा लक्षणस्योदरस्थापनरूपप्रतिपत्तित्वात्सम्यग्जरणं विनोदरे स्थित्ययोगाद्भक्षविधेः सम्यग्जरणपर्यन्तत्वाशयं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमैन्द्रवायवं भक्षयति पुरस्तात्प्रत्यञ्चं मैत्रावरुणं भक्षयति सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयतीत्यादिभक्षविधिपर्यवसानात्सामान्यशास्त्रैर्व्यक्तीनामिव सम्यग्जरणस्य चोदितत्वाभिधानमर्थप्राप्तानीत्येतच्च विहितभक्षान्यथानुपपत्तिकल्प्यविध्यन्तरचोदितत्वाशयमित्येवं व्याख्यातुम् * भक्षेत्युक्तम् * प्रयोजनं चेति सौत्रसमाख्यानोक्तिद्वितीयव्याख्यार्थभाष्योक्तार्थनिरासार्थत्वेनावृत्त्या रूपोक्तिव्याख्यार्थं रूपश्चैषामिति भाष्यमेहीत्यादिवाक्यानां भक्षयामिपदैकवाक्यतानपेक्षरूपं ग्रहणादिप्रकाशनएव समर्थमित्येवमेकवाक्यतापगमनसामर्थ्यात्मकलिङ्गस्याभिधानसामर्थ्यात्मकलिङ्गापेक्षया श्रुतिविप्रकर्षे ऽपि सामान्यान्वयापेक्षितसमाख्यानुसारित्वाच्छ्रुतिकल्पकत्वं युक्तं सामान्यान्वयराहितत्वात्त्वितरस्य न युक्तमिति नत्विति भाष्येणाशङ्क्य भक्षणस्य स्तुत्यर्थग्रहणादिवैशिष्ट्याप्रकाशने श्रुतेरचोदितत्वेनादृष्टार्थत्वापत्तेः दृष्टसम्भवे चादृष्टार्थत्वायोगादेकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यस्य श्रुतिकल्पकत्वानुपपत्तेः क्व चिन्न्यायेन च कृत्स्नस्य भक्षार्थत्वाभावे ऽपि भक्षानुवाकसमाख्योपपत्तेः ग्रहणाद्यभिधानसामर्थ्यस्यापि समाख्याविरोधाभावाच्छ्रुतिकल्पकता युक्तेत्येवं निरासार्थत्वेन ग्रहणार्थस्यैवानुष्ठेयत्वेन प्रकाश्यतयापेक्षितत्वात्तदृष्टार्थत्वोपपत्तेरनपेक्षितभक्षस्तुत्यर्थत्वे सत्यदृष्टार्थत्वापत्तेरित्येवमर्थस्य चोदितत्वादिति सूत्रावयवस्यावृत्त्या व्याख्यान्तरार्थं बाढमित्यादिभाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम्। अत्र भक्षानुवाके केषां चिदवयवानां लक्षणे विप्रकर्ष इत्येवमधिकरणार्थोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * अत इति * मन्त्रविधायिवाक्याभावाद्ग्रहणादिविषयत्वेनोपदेशोक्तिर्व्याख्याता । हिन्वेति मन्त्रस्य सम्यग्जरणप्रकाशनशक्तेरतिस्पष्टत्वमात्रालम्बना प्रौढ्योपदेशोक्तिरर्थस्यैवेत्येवकारेण भक्षस्तुतेश्चोदितशब्दोक्ता भक्षार्थता व्यावर्त्तिता येन कारणेन ग्रहणाद्यर्थस्य पृथक्प्रयत्नापाद्यत्वेनानुष्ठेयत्वात्प्रकाशनापेक्षितार्थस्य चोदितत्वादिति सूत्रावयवेनोक्ता तेन कारणेन ग्रहणादेः प्रत्यक्षोपदेशानुदाहरणे ऽपि भक्षविध्यन्यथानुपपत्तिकल्प्यविधिभिश्च ग्रहणाद्युपदेशसम्भवान्नादोष इत्याह * तेनेति * सम्यग्जरणस्य च सोमेन्द्रं चरुं निर्वपेच्छ्यामाकं सोमवामिन इति वमने प्रायश्चित्ताम्नानाद्विरेके ऽपि क्व चित्प्रायश्चित्ताम्नानात्तदन्यथानुपपत्त्यापि विधिकल्पनसम्भवात्स्पष्ट एवोपदेश इत्याह * सम्यग्ज-

रणं स्विति * दार्ढ्यांशया प्रत्यक्षोक्तिः ॥

अथ मन्द्राभिभूतिरित्यादेः भक्षयामीत्यन्तस्य एकमन्त्रताधिकरणम् ॥ १० ॥

गुणाभिधानान्मद्रादिरेकमन्त्रः स्यात् तयोरेकार्थसंयोगात् ॥ २६ ॥

यथार्थनिष्कृष्टमन्त्रोदाहरणभाष्यं सूक्तवाकवदेवेति पूर्वाधिकरणवार्तिकेनैवार्थाद्व्याख्यातत्वात्सन्देहभाष्यं च स्पष्टत्वादव्याख्याय किं तावदिति पूर्वपक्षभाष्यं पुरोडाशादिभक्षणवत्सोमभक्षणस्यापि द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थत्वंवक्तुं अनुष्ठानसामर्थ्याधानरूपभक्षयितृसंस्कारार्थत्वस्यापि सम्भवात्तत्पर्यंतिना अनुष्ठानसामर्थ्यस्य लक्षणया प्रोत्साहनायाननुष्ठेयस्यापि स्वर्गादिवत्प्रकाश्यत्वोपपत्तावभिधानसामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेन मन्द्रादेर्भक्षणं विनियोगायोगात्पृथङ्मन्त्रतेत्येवमाशयत्वेन व्याख्यातुमाह * ग्रहणादिवदेवेति * अपवादत्वेनानन्तरसङ्गतिसूचनार्था दृष्टान्तोक्तिः । सोमभक्षणस्यानुषङ्गिकभक्षयितृसंस्कारार्थत्वकल्पनेऽपि भक्षयितृसंस्कारस्य स्वर्गवत्फलत्वाभावेनोत्साहनार्थं प्रकाशनानर्हत्वात्तत्पर्यंतेश्च तल्लक्षणार्थत्वहेत्वभावात्तृप्तेश्चाल्पं भक्षयतीति यावत्तृप्तिनिषेध्यनानाशङ्कनीयापादनतयाननुष्ठेयत्वात्प्रकाशनाहत्वानुपपत्तेरभिधानसामर्थ्यात्मकस्य लिङ्गस्यानर्थक्यापत्त्या विनियोजकत्वात्तदविरोधिनैकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेन मन्द्रादेर्भक्षणे विनियोगात्तृप्त्यर्थत्वन्तयसुमद्ग्रणाद्योर्मन्त्रभागयोरेकतृप्तिफलकभक्षणरूपार्थे संयोगात्तत्पर्यंतेर्भक्षणगुणत्वेन तृप्त्यभिधानावगमान्मन्द्रादिरेक एव मन्त्र इत्येवं सूत्रव्याख्यार्थमेवमित्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * इतीति * श्लोकं व्याचष्टे * ग्रहणादीनीति * तयोरेकार्थसंयोगादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं भ-
८०।१।२ क्षयामि वाक् तर्प्स्यतीत्यादिभाष्यशेषं सङ्क्षेपतो व्याचष्टे * तस्मादिति * लोटः प्राप्तकालार्थत्वे प्रार्थनार्थत्वे वा तर्प्स्यतीत्येनदर्थं भक्षयामीत्येवमेकवाक्यतोपपादनार्थं तर्पणक्रियार्थयोर्भक्षणक्रियायामुपपदभूतायां स्मृता तर्प्स्यन्तीतिभविष्यन्त्याख्यातलट्विभक्तिर्भाष्ये प्रयुक्ता ॥

इन्द्रपीतस्येत्यादिमन्त्राणां सर्वेषु भक्षणेषु ऊहेन विनियोगाधिकरणम् ॥ ११ ॥

लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधानेनैन्द्राणाममन्त्रत्वम् ॥ २७ ॥

मन्द्रादिर्मन्त्रो लिङ्गेन भक्षणे विनियुज्यतइत्युक्ते प्रसङ्गात्किमैन्द्रसोमभक्षणेष्वेव विनियुज्यते सर्वेषु वा सोमभक्षणेष्विति चिन्तार्थमापादसमाप्तेरेकमधिकरणं सन्देहहेतुश्चेन्द्रपीतशब्दः किमिन्द्रेण पीत इति तृतीयासमासत्वात्सोमवाची किञ्चेन्द्रेण पीतमस्मिन्निति बहुव्रीहित्वात्सवनवाचीति सन्देहः तल्लिङ्गविशेषनिर्देशादनैन्द्राणाममन्त्रत्वमित्येतावत्सूत्रमन्यपदार्थप्रधानबहुव्रीह्यपेक्षया स्वपदार्थे प्राधान्यात्तत्पुरुषस्य बलीयस्त्वप्रतीतेर्विशेषतश्चास्य व्यधिकरणत्वेन बहुव्रीहित्वायोगादिन्द्रपीतस्येत्यैन्द्रलिङ्गनिर्देशादनैन्द्रसोमभक्षणानां लिङ्गविनियोज्यमन्त्राविषयतान्येवं पूर्वपक्षार्थे समानविधानेष्वनैन्द्राणाममन्त्रत्वमित्येतावत्त्वावृत्तैकदेशमैन्द्राणां च प्रदानानां धर्मग्राहकज्योतिष्टोमावयवत्वेन समानविधाने प्रकृतिविकारभावाभावेनोहायोगादनैन्द्रसोमभक्षणानां शून्यतेत्येवं पूर्वपक्षप्रयोजनोक्त्यर्थमिति सर्वं सूचयितुमाह * इन्द्रपीतस्येति *

यथादेवतं वा तत्प्रकृतित्वं दर्शयति ॥ २८ ॥

लिङ्गेन मन्त्रस्यानैन्द्रसोमभक्षणे विनियोगाभावे ऽपीन्द्राय त्वा वसुमते गृह्णामीतीन्द्रलिङ्गेन मन्त्रेण सोमग्रहणादिन्द्रलिङ्गेनैव च सोममानाद्वित्र्याग्नीनां त्रैवर्णिकविषयत्वनियमात्तत्साध्यानां क्रतूनां त्रैवर्णिकविषयत्वनियमवन्मन्त्रलिङ्गादग्नीषोमीयस्य चाङ्गत्वनियमवत्सोमस्य मानग्रहणयोरिन्द्रलिङ्गमन्त्रनिर्देशादैन्द्राणामेव प्रदानानामौपदेशिकधर्मवत्त्वावगतेः सोमेन यजेतेत्यस्यापि मन्त्रालोचनायैन्द्रेण सोमेन यजेतेत्येवमर्थत्वावगतेः कर्मैक्ये ऽपि चाभ्यासानां भेदसंस्थावत्प्रकृतिविकारभावोपपत्तेः सर्वेषां प्रदानानां समानविधानत्वाभावादनैन्द्रसोमभक्षणानां यथादेवतं मन्त्रवत्तेत्येवं पूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपार्थत्वेनैतत्सूत्रं व्याख्यातुमाह * अनैन्द्रेष्वपीति * प्रयोगोक्त्या पूर्वपक्षे प्रयोजनोक्त्यर्थपूर्वसूत्रावयवोक्तामन्त्रकत्वनिरासार्थत्वेन वा शब्दो व्याख्यातः विकृतित्वादित्यनेनानैन्द्राणां प्रतियोगित्वेनोपस्थापितैन्द्रप्रकृतित्वं हीतिसूत्रावयवो व्याख्यातः। कर्मैक्यात्प्रकृतित्वायोगमाशङ्क्याह * समाने हीति * अनैन्द्राणां विकृतित्वप्रकृतिः केत्यपेक्षायामाह * ध्रुवेति * लिङ्गविशेषनिर्देशादिति पूर्वसूत्रावयवमनुषज्यैन्द्राणां प्रकृतित्वोपपादनत्वेन हेतुप्रश्नपूर्वं व्याख्यातुमाह * कथमिति * कथं गुणभूतमन्त्रानुरोधात्कथम्प्रधानभूतप्रदानव्यवस्थेत्याशङ्क्याह * भवति हीति * प्रकृतिविकारभावमुपसंहरति * तेनेति * प्रकृतिविकृतित्वोपपादनस्योहोपयोगमुपसंहरति * ततश्चेति

* प्रकृतिविकारभावलिङ्गत्वायोगात्तत्प्रकृतित्वं हि दर्शयतीत्यावृत्त्या एकदेशसूत्रावयवोक्तं लिङ्गदर्शनं व्याचष्टे *तथा चेति * अग्निष्टोमान्तानां प्रदानानां समानविधानत्वे ऽपि संस्थां परमतेन तावत्परिहरति * संस्थानां चेति*स्वमतेन विकारत्वं ऽप्यूहानुवादस्य लिङ्गत्वोपपत्ति
८०२।१ शङ्कापूर्वमाह * नन्विति* अग्निष्टोमप्रदानसामानविध्ये सति संस्थानाधिकारान्वायियथाप्रकृतावग्निष्टोमप्रदानसामानवि ध्येसति संस्थानाधिकारान्वयि यथाप्रकृतावग्निष्टोमसंस्थायां सर्वेषां त्वेकमन्त्र्यं स्यादिति सिद्धान्तन्यायेनानूहितप्रयोगस्तथा विकृतावपि षोडशिन्यतिरात्रे चादित्यवत् गणस्य तृतीयसवने ऽस्य जगतीच्छन्दः पितृपीतस्येत्यनूहितप्रयोगसम्भवान्नोहानुवादो युज्यते ऐन्द्रप्रदानानां तु प्रकृतित्वे यथा प्रातः सवनीयेष्वनैन्द्रेषु प्रदानेषूहितस्तथा तार्तीयसम्पतिकेष्वग्निष्टोमादिष्वपितृदेवत्येषु प्रदानेषूहितत्वाषोडश्यतिरात्रयोस्तृतीयसवनीययोरपि पितृदेवत्ययोः प्रदानयोरूहदर्शनं युक्तमित्यर्थः । पूर्वपक्षे ऽन्यदेवत्यसोमभक्षणेनाममन्त्रकत्वे ऽपि समानविधानत्वस्य पूर्वसिद्धान्तपक्षयोस्तुल्यत्वम । इन्द्रलिङ्गानां रसीभूतसोमग्रहणायादिष्वप्रयोगमुभयाभिमतमाक्षेप्तुमसमानविधित्वेनाक्षिप्तप्रोहशङ्कार्थं सङ्गतिलाभायेन्द्रपीतशब्दस्य सोमाविषयत्वाभ्युपगमेनानैन्द्रेषु भक्षणमन्त्रोहस्य शङ्कितत्वाल्लिङ्गदर्शनोपपत्तिः । समानविधानत्वे ऽप्यनुष्टुप्छब्दशब्दयुक्तं भक्षमन्त्रं करोतीति भक्षमन्त्रे ऽनुष्टुप्छन्दःशब्दविधानपूर्वपक्षन्यायेन वा षोडशिनि पितृदेवत्ये पितृपीतशब्दयुक्ततार्तीयसावनिकभक्षमन्त्रप्राप्तेरनुष्टुप्छन्दःशब्दयुक्तभक्षमन्त्रविधानादर्थप्राप्तस्योहस्य धातुना ऽनुवादो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * विशिष्टेति * जगतीकार्ये षोडशिन्यनुष्टुब्विधौ सत्यनुष्टुप्छन्दःशब्दस्योहितस्य मन्त्रसिध्यर्थो विधिरूहाननुवादे ऽप्यवसीयते तदभावानुसारेण सति तदनुष्टुप्छन्दः स इत्येवमूहविशेषरूपेण विशिष्टमनुष्टुप्छन्दः पदमपेक्ष्याप्यविपरिणामव्यपदेशो युज्येत ननु स्वरूपेण विधित्सितमनुष्टुप्छन्दःशब्दमपेक्ष्य ततश्चानुष्टुप्छन्दः शब्दस्योहत्वे प्रमाणाभावात्तद्विधावप्यूहस्याप्राप्तत्वान्नानुवादोपपत्तिरित्याशयः । इष्टपदेनिपाठे त्वनुष्टुप्छन्दःशब्दस्योहानुवादार्थं नमतीति पदमपेक्ष्य पश्चाद्विधौ सति विपरिणामव्यपदेशो युज्येत ननु विधित्सितमनुष्टुप्छन्दःशब्दमपेक्ष्य पश्चाद्विपरिणामव्यपदेश इत्यर्थ. । पूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपमुपसंहरति * तस्मादिति *

अभ्युन्नीतसोमभक्षणे इन्द्रस्याप्युपलक्षणाधिकरणम ॥ १२ ॥

पुनरभ्युन्नीतेषु सर्वेषामुपलक्षणं द्विशेषत्वात् ॥ २९ ॥

ऊहोक्तेः पूर्वपक्षप्रयोजनमात्रार्थत्वेनास्थायित्वादूहविशेषचिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्योहव्याजेन पुनरभ्युन्नीतयागे पूर्वशेषस्य हि तस्य पुनरभ्युन्नीतस्य सोमस्य विनियोगो ऽभ्युन्नीतमात्रस्य वेति चिन्तार्थं कृत्वाचिन्तयोहविशेषचिन्तोपपत्तिसूचनार्थमेवमिति भाष्यं व्याचष्टे *एवमिति* पूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपः पूर्वपक्षोक्त्या विवक्षितः। ऊहनिरस्ते तद्विशेषचिन्तानवसरापत्तेर्मध्ये चिन्तान्तरोपपत्तिसूचनार्थैवकारः कृत्वाचिन्त्योक्त्योहस्थायित्वे ऽपि मन्मिषेण संसर्गिद्रव्यस्य निष्कर्षमसामर्थ्ये कृत्स्नस्य पात्रस्य पुनरभ्युन्नीतयागाङ्गत्वे बुद्ध्या वा निष्कर्षशक्तेः पुनरभ्युन्नीतमात्रस्येति निष्कर्षसामर्थ्यात्मकलिङ्गहेतुकशेषचिन्तात्मकत्वात्पादलक्षणसङ्गतचिन्तोपपत्तिः सूचिता। पुनरभ्युन्नीतोक्तिं व्याचष्टे *द्वितीर्ष्विति* पुनरभ्युन्नीतत्वोक्त्युपपादनार्थं तेषामित्यादि तत्रेत्यादिचोहचिन्ताविषयत्वोपपादनार्थं भाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे *तेषामिति* ब्रह्मयजमानहोत्रुद्गातारो मध्यतः कारिणः मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टाग्नीध्राच्छावाकानां षण्णां मध्ये ऽच्छावाकचमसे पुनरभ्युन्नयनाभावादैन्द्रत्वे ऽप्यूहविषयत्वानुपपत्तेः नाच्छावाकयाज्या दर्शिता। ब्राह्मणाच्छंसियाज्यायाश्चैन्द्रत्वे ऽपि कियतः सोमस्य विनियोग इति चिन्तोपयोगित्वात्प्रदर्शनं संसर्गिद्रव्यत्वेन शेषभेदानवगमाच्छेषस्तत्रेति भाष्यावयवमयुक्तमाशङ्क्य बुद्ध्या निष्कर्षसम्भवसूचनार्थम् *दृश्यते इत्युक्तम्* तत्रेति सन्देहभाष्यं व्याचष्टे *तत्रेति* शेषस्य देवतयोपलक्षणे क्रियमाणे तदुपलक्षणार्थत्वेन प्रस्थितापीन्द्राख्या देवता कीर्त्तयितव्या न वेति कीर्त्तनाख्यप्रकथनवाचिकरोत्यर्थे तव्यप्रयोगाच्छेषोपलक्षणायेन्द्रः कीर्त्तयितव्य इत्येवं उपलक्षणत्वोक्तेर्व्याख्यातत्वान्नेन्द्रपदोहो ऽनेनोक्तः येनेन्द्रपदस्य प्राकृतत्वादिन्द्रामित्रावरुणसमुदायस्य च देवतात्वाभावेनेन्द्रमित्रावरुणपदस्येन्द्रामित्रावरुणपदस्येन्द्रपदस्थाने प्रयोगायोगात्सिद्धान्तवचनव्यक्त्ययोगः शक्येत द्वयोस्तु प्रदानयोः प्रत्येकं भक्षमन्त्रप्राप्तावैन्द्रे प्रदाने प्रकृतित्वाद्विकृते मित्रावरुणपीतस्येत्येवमित्युक्तम्। अतिक्रान्तयागान्वयाच्चेन्द्रस्यातिक्रान्तता प्रस्थितोक्तिव्याख्यानायोक्ता। शेषद्वयसद्भावे पूर्वपक्षायोगात्सन्देहायोगं शङ्कते *कुत इति* पूर्वदेवतान्वयापनयानयनसन्देहात्सन्देहमुपपादयितुमाह *किमिति* भक्ष्यमाणस्य सोमस्य द्वयोर्देवतयोः शेषत्वादिन्द्रस्य मित्रावरुणादीनां शेषोपलक्षणार्थं कीर्त्तनाख्यं प्रकथ- ८०३।१

नमित्येवं प्रकथनवाचिनः करोतेरर्थे ल्युट्प्रयोगात्स्पष्टार्थं सूत्रम-सिद्धान्तार्थत्वमात्रेण व्याचष्टे * किमिति *

अपनयाद्वा पूर्वस्यानुपलक्षणम् ॥ ३० ॥

पूर्वपक्षहेतुपूर्वदेवतापनयसिद्ध्यै पात्रस्थस्य कृत्स्नस्य सोमस्येन्द्रं हविरभिमुख्येन देवतायै श्राविताये श्रावयेति मन्त्रेणाऽऽश्रावणप्रेषणादेस्तु श्रौषडित्यनेन देवतां प्रत्याश्रावणे कृत्स्नस्य देवतान्तरसञ्चारे मित्रावरुणादिभाग इति भाष्येणोक्ते देवतान्तरोद्देशेन गृहीतमात्रस्याप्याश्रावणादिसम्भवात्कथं कृत्स्नस्याश्रवणं गम्यतइति पृष्टे प्रदानकालीनत्वादाश्रवणादीनां च संसर्गिद्रव्यत्वेन विवेकाप्रतीतेरित्येवमुपपत्तिसूचनार्थं मित्रावरुणादेयस्तदेव हीज्यन्ते इत्यध्याहारसहितेनोक्तमित्येवं भाष्यं व्याख्यातुमाह * आश्रावणेति * होता यक्षन्मित्रावरुणेत्यादिप्रैषान्तानुवचनग्रहणार्थादिशब्दः प्रदानकालीनैराश्रवणादिभिरिति हेतुगर्भितं विशेषणम् । अपनीतपूर्वदेवतान्वयस्यापि शेषस्य भूतपूर्वगत्योपलक्षणं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासमूचनार्थत्वेन दृष्टान्तभाष्यं व्याख्यातुमाह * न चेति * पूर्वस्येन्द्रस्य विशेषोपलक्षणार्थत्वेन कीर्तितमित्येव पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थसूत्रावयवव्याख्यार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

अग्रहणाद्वाऽनपायः स्यात् ॥ ३१ ॥

पूर्वपक्षहेतुनिरासप्रतिज्ञार्थसूत्रावयवव्याख्यार्थं नचेत्यादिना सावनीयतइत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * अथ चेति * देवतान्तरोद्देशेन पूर्वस्य सकृद्हुतस्य शेषस्याग्रहणादिति पूर्वसम्बन्धनिरासोपपादनार्थत्वेनाग्रहणादिति सूत्रावयवं पूर्वसूत्रस्थं पूर्वशब्दशेषरूपार्थान्तरपरामर्शार्थत्वेनानुषज्य व्याख्यार्थं सकृदित्यादिभाष्यं प्रश्नपूर्वं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुत इति । यां देवतामुद्दिश्य यत् द्रव्यं गृह्यते तस्या देवतायास्तदेव द्रव्यं गृह्यते तस्या देवतायास्तदेव द्रव्यं सम्बन्धीत्युक्ते ऽग्न्याद्युद्देशेनापि निरुप्तानां सवनीयहविषामथैतेषां हविषामिन्द्रमेव यजतीति देवतान्तरान्वयश्रवणाद्यामुद्दिश्य यद्गृह्यते तत्सम्बन्धीति नियमायोगमाशङ्क्याग्न्यादीन् प्रति स्वत्वापादकस्याग्न्याद्युद्देशेन त्यागः स्यात्सवनीयहविषामभावेनाग्न्यादीन्प्रति स्वत्वाभावात्स्वस्वामिभावलक्षणाग्न्यादिसम्बन्धाभावो युक्त इति वैषम्यसूचनार्थं यां प्रति स्वत्वेन* प्रयोजनेन न गृह्यतइत्युक्तम् * श्लोकं व्याचष्टे * शास्त्रेति * एवमपि पु-

नरभ्युन्नीतमात्रं देवतान्तरोद्देशार्थत्वेन गृह्यते ननु पूर्वशेष इति क-
थमवसीयत इत्याशङ्क्य सकृद्धुतचमसाभिमुख्येन पुनरभ्युन्नीतसा-
मग्रहविधानात्सकृद्धुतसोमशेषस्य ग्राह्यद्रव्याधारभूतपात्रोपलक्ष-
णमात्रता ऽवसीयते नतु ग्राह्यतेत्येवं परिहारार्थत्वेन तदेव भाष्यं व्या-
चष्टे * इह चेति * यत्विति भाष्येणापनयोपपादनशङ्कामनुभाष्य
ग्रहणकालावगतभेदानुसन्धानेन प्रदानकाले संसृष्टस्यापि बुद्ध्या
निष्कृष्टुं शक्यत्वात्पुनरभ्युन्नीतमात्रस्याश्रवणादिविषयतावसीयते
ननु कृत्स्नस्य पात्रस्थस्येत्येवं परिहारार्थमुच्यतइत्यादिगम्यतइत्यन्तं
भाष्यं व्याचष्टे *यथा चेति * यथा गृहीतोक्त्या संसृष्टस्यापि ग्रह-
णकालीनविवेकावगतानुसारादेकपात्रगृहीतवायव्यैन्द्रवायवसोमव-
द् बुद्ध्या निष्कर्षः सूचितः। देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागाख्यसङ्कल्पापा-
द्यत्वात् द्रव्यदेवतान्वयस्य तस्य च होमाख्यप्रदानकाली-
नत्वात्तदा च संसृष्टत्वात् कृत्स्नस्यैव देवतान्तरान्वयो गम्य-
तइत्याशङ्कानिरासार्थं नाश्रावणेति भाष्यं देवतान्वयस्य प्रदानकाली.
नताया निराकर्त्तुमशक्यत्वादयुक्तमाशङ्क्य यद्देवतोद्देशेन यत् द्रव्यं
त्याज्यत्वेन गृहीतं तस्यैव प्रदानकाले तद्देवतान्वयप्रत्येवमर्थत्वेन
व्याख्यातुमाह * न चेति * प्रदानकाले कृत्स्नविषयरूपसङ्कल्पान्त-
राभावे ऽपि पुनरभ्युन्नीतसोमसङ्कल्पनेव संसृष्टस्य विवेकग्रह-
णाशक्तेः प्रसङ्गात् कृत्स्नः सोमो विषयीकरिष्यतइत्याशङ्क्य यद्देवता-
सम्बन्धत्वेन ग्रहणकाले सङ्कल्पितं तदेव प्रदानकाले बुध्या नि-
ष्कृष्टा श्राव्यतइत्येवं परिहारार्थं यदिति भाष्यं व्याख्यातुमाह
* न चेतरेति * यथागृहीतोक्तिसूचितो निष्कर्षसम्भवो विभ- ८०४।२
क्तोक्त्या प्रकटितः। उपाकरणकाले कृत्स्नस्य पशोर्देवतायै सङ्क-
ल्पवद्ग्रहणकाले पूर्वशेषस्यागृह्यमाणत्वेन ग्रहणकालीनसङ्कल्पान-
र्हत्वात्पुनरभ्युन्नीतमात्रसङ्कल्पे ऽपि प्रदानकाले कृत्स्नसङ्कल्पावि-
रोधाक्लेशेन निष्कृष्य पुनरभ्युन्नीतमात्रत्यागरूपः सङ्कल्पो न युक्त
इत्याशङ्क्याह * न च प्रदानेति * ग्रहणकालदेवतोद्देशेनेदं त्यक्ष्या-
मीति सङ्कल्पितस्यैव प्रदानकालदेवतान्वयापादनायेदं न ममेति
त्यागरूपः सङ्कल्पः न कृत्स्नविषयः सङ्कल्पो ऽस्ति पूर्वशेषस्य कस्या
श्चिद्देवतायै सङ्कल्पितस्य त्यक्तत्यागायोगेन च विना पूर्ववदेतातो-
पहृत्यान्यस्य सङ्कल्पयितुमशक्यत्वात् कृत्स्नसङ्कल्पानुपपत्तिरित्यर्थः
एतदेवोपसंहरति * तस्मादिति * त्यागरूपस्य मानसस्य सङ्कल्प-
स्य यजिवाच्यतया भावार्थाधिकरणोक्तस्य प्रदानकालीनयोः प्रसि-
द्धत्वात्कृत्स्नसङ्कल्पनिरासपरत्वेन व्याख्येयम्। देवताया भोक्तृत्व-

प्रतिगृहीतृत्वाभावे ऽपि सोमाय यजतइत्यादिषु सम्प्रदानव्यवहारसिद्ध्यर्थमनिराकरणाख्यानुमनव्यापाराभ्युपगमात्संसृष्टे च विविच्यानुमननाशक्तेपूर्वशेषस्य देवतान्तरोद्देशेनात्यागे ऽपि देवतान्तरैरेकपात्रस्थकृत्स्नसोमानुमननावगमात्पूर्वदेवतावषट्कृतस्य देवतान्तरैरात्मीयत्वेनानुमन्तुमशक्यत्वात्पूर्वदेवताता ऽपनयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यद्यपि तावदिति * मुख्यभोक्तृस्य नवमे निषेत्स्यमानत्वेनानाशङ्कनीयत्वादनिराकरणे चाव्यापारात्मकत्वादननुष्ठेये भुञ्जीतेति कर्तृत्वव्यपदेशायोगापत्तेरुपांशुयाजाधिकरणवार्त्तिकोक्ता निराकरणापादितः स्वीयत्वानुमननव्यापारो भुजिना लक्षितः[1] । अनपनयनोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं पूर्वशेषस्य देवतान्तरान्वयित्वेनासङ्कल्पे ऽप्यग्नौ किं चित्प्रक्षेप्स्यस्यावर्जनीयतया निराकर्तुमशक्यत्वादग्निमुखा वै देवा इत्याद्यर्थवादालोचनया चाग्नौ प्रक्षेपस्य देवतान्तरान्वयापादकत्वप्रतीतेर्देवतान्तरान्वयेन पूर्वदेवतातोपनयावश्यम्भावादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * तेनेति * देवतोद्देशेन त्यागं विना नाग्नौ प्रक्षेपमात्राद्देवतान्वयोपपत्तिरित्याशयः । नान्तरीयकतया भक्षमाणस्यापि पूर्वशेषस्य भ्रष्टावसरेण भक्षणेन प्रतिपाद्यत्वायोगात्प्रतिपत्त्यर्थ एव भक्षणे मन्त्रापेक्षणाच्च पूर्वदेवतोपलक्षणं युक्तमित्याशङ्क्य पुनरभ्युन्नेष्यमाणे सोमसंस्कारार्थे होमानन्तरं ध्रियमाणस्य पूर्वशेषेण पुनरभ्युन्नीतभक्षकालएव भक्षणावसरात्प्रतिपत्त्यर्थत्वाविरोधसूचनार्थं भक्ष्यते चेति भाष्यं व्याचक्षाणो ऽत इति भाष्यं व्याचष्टे * यस्त्विति * कृत्येतिभाष्यमूहकृत्वाचिन्ताया भक्षणासङ्गतेर्भक्षणसङ्गतस्य प्रयोजनस्यावश्यवक्तव्यत्वादयुक्तमाशङ्क्य पूर्वपक्षे कृत्स्नस्य मित्रावरुणाद्युद्देशेन त्यागः सिद्धान्ते पुनरभ्युन्नीतमात्रस्येति लक्षणसङ्गतं प्रयोजनं पूर्वशेषापनयविचारात्प्रसिद्धमित्येवं परिहारं सूचयितुमाह * इतीति * अधिकरणसमाप्त्या वक्तव्यतयोपस्थापितस्य प्रयोजनस्येति करणेन परामर्शः ॥

पात्नीवतभक्षणे इन्द्रादीनामनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १३ ॥

पात्नीवते तु पूर्ववत् ॥ ३२ ॥

आग्रयणाख्यसोमपात्रस्थस्योपांश्वाख्यस्य पात्रे गृहीतस्य पात्नीवतयागाङ्गत्वं किं वा ऽग्रयणाद् गृहीतस्य सोमस्य पात्नीव-

(१) देवताया भोक्तृत्वादिवदनुमन्तृत्वे ऽपि प्रमाणाभावाद्यद्यपिशब्दोक्ताभ्युपेत्यवादत्वोपपत्तिः अयं पा० २ पु० भ० ।

दन्वये ऽनाग्रयणस्याप्याग्रयणसंसृष्टत्वसामर्थ्याद् ग्रहणापत्त्या पत्नीवदन्वयापत्तेः कृत्स्नस्याग्रहणादुपांशुपात्रे गृहीतस्य पात्नीवत्त्वेन यागाङ्गतेत्यूहं कृत्वा चिन्तामिषेणाभिप्रेतायाश्चिन्तयाः पादलक्षणं सङ्गतिं स्पष्टत्वादनुक्त्वानन्तरसङ्गतिमाह * पूर्वेति * ऊहचिन्ताविषयत्वोक्त्यर्थे द्विदेवत्यानां हीतिभाष्यमादित्यदेवतान्त्यस्य सोमस्य स्थाल्यां द्विदेवत्यशेषनिक्षेपादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * द्विदेवत्यानामिति * आग्रयणदेवताभूतानां विश्वेषां देवानामुपलक्षणं कस्मान्न चिन्त्यतइत्याशङ्क्य तदपनयस्य निःसन्दिग्धत्वादित्येवं परिहारसूचनार्थं तत इति भाष्यं व्याचष्टे * ततश्चेति * अथेति सन्देहभाष्यमवयवव्याख्यापूर्वं पात्नीवते सोमः पुनरभ्युन्नीतवत्सर्वैषामुपलक्षणमित्येवं पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे * तस्येति * वाग्विन्द्रवायुं मित्रो वरुणोश्विपत्नीवत्पीतस्यैत्यंवमूहप्रदर्शनायादिशब्दः इन्द्रवायुग्रहणं तूपलक्षणार्थम् ॥

ग्रहणाद्वा ऽपनीतं स्यात् ॥ ३ ३ ॥

वा शब्दप्रतिज्ञातपूर्वदेवतानुपलक्षणहेतुत्वेनापनीतोक्तिव्याख्यार्थमपनीयते हीति भाष्यं व्याचष्टे * नैतदिति * द्विदेवत्यशेषस्य पूर्वदेवतातोपनयोपपादनार्थत्वेन तस्यापि पत्नीवतग्रहणकाले एव द्विदेवत्यशेषस्याग्रयणसंसृष्टत्वात्प्राप्तोऽपि पूर्वदेवतातो ऽपनीयतइति ग्रहणोत्तरकालसंसृष्टादिन्द्रशेषाद्वैलक्षण्ये पूर्वार्द्धेनोक्तग्रहणकाले संसृष्टत्वे ऽपि द्विदेवत्यशेषस्याग्रयणस्थाल्यां निक्षेपकाले विवेकावगमात्तदनुसन्धानेन बुद्ध्या निष्कर्षोपपत्तेराग्रयणस्यैव देवतान्तरोद्देशेन सङ्कल्पात्तद्विदेवत्यशेषस्य पूर्वदेवतानयनस्य इत्याशङ्क्याग्रयणापेतस्य देवतान्तरोद्देशेन सङ्कल्पनीयत्वादनाग्रयणीयस्यापि वाग्रयणसंसृष्टत्वेनाग्रयणावयवस्य बुद्ध्या निष्कर्षसम्भवे ऽपि वारयितुमशक्यत्वादनाग्रयणस्यैवाग्रयणस्य देवतान्तरोद्देशेन सङ्कल्पविध्युक्त्या वक्ष्यमाणग्रहणभाष्योपपादयिष्यमाणया ऽपनयः समर्थितः । श्लोकं व्याचष्टे * आग्रयणेति * स्थालीनिक्षे- ८०५।१
पकालीनस्य विवेकस्य सङ्कल्पे ऽनपेक्षणादाग्रयणविषयस्य सङ्कल्पस्य प्रसङ्गादनाग्रयणविषयत्वासिद्धिः पुनरभ्युन्नीतवन्नेह निवार्येति पूर्वार्द्धव्याख्यानायोक्ते किमुनेत्यनेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातम् । ग्रहणकाले ऽपि संसृष्टस्य बुद्ध्या निष्कृष्याग्रयणमात्रस्य सङ्कल्पसम्भवं नन्वितिभाष्येणाशङ्क्य बुध्या निष्कृष्याग्रयणमात्रसङ्कल्पसम्भवे ऽप्याग्रयणापेतस्य सङ्कल्पविधानादाग्रयणानाग्रयणयोश्च ऽऽग्रयणा-

पेतत्वाविशेषात्कृत्स्नसङ्कल्पोपादनार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे * तथा हीति * एष आग्रयणो द्विदेवत्यशेषश्चाग्रयणादपैति तेन शेषश्चैषश्चैव च ग्रहणकाले सङ्कल्पतइत्यर्थः । व्यतिरकतो ऽन्वयतश्च श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * आग्रयणस्य पात्नीवतत्वविधौ संसृष्टो ऽपि द्विदेवत्यशेषो ऽनाग्रयणत्वाद् बुद्ध्या निष्कृष्य सङ्कल्पविषयत्वाद्व्यावर्त्येतेतिव्यतिरेकतो व्याख्या। आग्रयणापेतस्य तु पात्नीवतत्वविधानादपादानस्य च वृक्षवत्स्वावयवत्वविशेषानपेक्षत्वात्संसृष्टयोः संशब्दवाच्यैकीभावपूर्वाग्रयणस्थालीपातनिमित्तसम्पातशब्दवाच्यद्विदेवत्यशेषाग्रयणयोर्मध्ये य एवाग्रयणो वापैति तस्य सर्वस्याग्रयणादपेतत्वादपेतत्वमात्रस्य सङ्कल्पनिमित्तत्वात्सर्वः सङ्कल्प इत्यपनीयते । इत्यन्वयतो व्याख्या आग्रयणविशेषणविशेषणबलादाग्रयणादेवेत्यवधारणप्रतीतेरनाग्रयणस्य चाग्रयणमिश्रादनाग्रयणादप्यपेतत्वेनाग्रयणादेवेत्यवधारणविषयत्वायोगादपात्नीवत्त्वं न त्विति भाष्येणाशङ्क्याग्रयणस्याप्याग्रयणमात्रादपायाशक्तेराग्रयणादेवेत्यवधारणायोगाद्वाग्रयणाभावदपेत इत्येतावन्मात्रेण विशेषणत्वप्रतीतेर्द्विदेवत्यशेषे ऽस्यापि तादृप्यविशेषात्पात्नीवतत्वोपपादनार्थं नैष इति भाष्यं व्याख्यातुमाह * यत्त्विति* अनाग्रयणादपेतो न पात्नीवत इति निषेधवचनाभावान्निषेधार्थवचनकल्पने वाग्रयणान्वयापेतत्वेन पात्नीवतत्वापत्तेरनाग्रयणापेतस्य पात्नीवतत्वापत्तेरनाग्रयणापेतस्य पात्नीवतत्वनिषेधाभावेन विधाविव निषेधे ऽपि विषयत्वलक्षणोपयोगाभावादुभयोरपि पात्नीवतत्वविधौ विरोधाभावादाग्रयणमात्राच्चोपायायोगेनाग्रयणादेवेत्यवधारणस्याशक्यत्वादयोगव्यावृत्त्यापि च विशेषणत्वसम्भवेनावधारणस्याप्रमाणकत्वाद्वाग्रयणाभावदपेत इत्येवं विशेषणत्वप्रतीतेर्द्वयोरपि देवतान्तरान्वय इत्यर्थः । देवतान्तरोद्देशेन ग्रहणेन पूर्वदेवतातो ऽपनयः कथमवसीयतइत्याशङ्क्याह * न चेति * अदत्तस्य दातुमशक्यत्वात्पूर्वस्यैव देवतायै दत्तस्य तत आच्छिद्य स्वीकारं विना स्वत्वानापत्तेर्देवतोद्देशेन च त्यागाच्च देवताव्यतिरिक्तस्य यथेष्टदेवतानर्हत्वरूपस्वदेवतास्वत्वापादाने ऽपि देवतायाः प्रतिग्रहीतृत्वाभावेन यथेष्टविनियोक्तृत्वलक्षणस्वाम्यानापादनकृतापहरणे ऽपि परस्वापहरणनिमित्तदोषाप्रसक्तेः पुनर्दानशास्त्रान्यथानुपपत्त्या पूर्वदेवतातो ऽपहृत्य स्वीकारविधिः कल्पयितव्य इत्याशयः । पूर्वदेवतातो ऽपनये ऽपि पूर्वदेवतोद्देशेन त्यक्तत्वस्य तत्प्रीतोक्तिलक्षणस्यानपायादनपनीतापि देवतोपलक्षणीयेत्येवं

शब्दप्रतिज्ञातपूर्वदेवतानुपलक्षणायोगमाशङ्क्य चतुर्थ्या देवतामुद्दि-
श्य द्रव्यत्यागात्पिबतेस्त्यागभक्षणार्थतायामिन्द्रपीतशब्देन लक्षणा-
ननुगतचतुर्थीसमासापत्तेरिन्द्रेण स्वीकृतमन्यस्य यथेष्टविनियोगा-
नर्हीकृतमित्यनिराकरणनिमित्तान्यस्य यथेष्टविनियोगानर्हीकरणपर-
स्वीकारलक्षणार्थत्वावगतेरपनये चान्वयनाशान्नापनीता देवतोपल-
क्षणीयेत्येवं वाशब्दोपपादनार्थं तन्नेत्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे *इ-
तीति *पूर्ववर्णकेनाचार्यशेषभुग्देवदत्तशेषे भुज्यमाने यथा ऽऽचार्यशेषो
पनीतान्वयत्वान्नोपलक्षणं तथा पूर्वदेवतापीत्यर्थः । नन्वित्याशङ्काभा-
ष्यमपनयेन पूर्वदेवतार्थत्वनाशादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे *नन्विति *
नेतीति परिहारभाष्यमिन्द्रवायव्वाद्युद्देशेन गृहीतस्य कृत्स्नस्य पात्र-
स्थस्य पूर्वदेवतार्थस्यावयवदर्शनाद् धुतमात्रस्य देवतार्थत्वेनानाश-
ङ्कितस्यावयवादर्शने ऽप्याशङ्काशयानिरासादयुक्तमाशङ्क्योपहासार्थ-
त्वेन व्याचष्टे * आचार्यस्त्विति * अनिरस्ताशयस्योपहासानर्हता-
माशङ्क्यानपनीतपूर्वदेवतान्वयात्पूर्वदेवतापीतत्वेनोपलक्षणार्हस्य हु-
तावयवस्यादर्शनमितरस्यानीतत्वेनानुपलक्षणीयत्वसिद्ध्यै मयाच्य-
मानमप्युपपादनक्लेशमनापाद्यापशङ्कितास्वयमेव यथाभ्युपगच्छति
तथा करोमि ततश्चादिनानुवादित्वादुपहासार्हो भवि-
ष्यतीत्येतत्स्वयमाशङ्कितारमभ्युपगमयामीत्यनेनोक्तम् । कस्तर्हि प-
रिहाराशय इत्याशङ्क्याह * न हि हुतादिति* इन्द्रवायव्वाद्युद्देशेन हु- ८०६।१
तादन्यदुपांशुपात्रगृहीतमिन्द्रवायव्वादिसम्बन्धि न विद्यते अप-
नीतत्वादित्यर्थः हुतावयवादर्शनस्यानुपलक्षणहेतुत्वाभावाशङ्कार्थं न-
न्विति भाष्यम अपनयस्यानुपलक्षणहेतुत्वेनाभिप्रेतत्वादयुक्तमाशङ्क्या-
ज्ञानाशयोक्तित्वेन व्याचष्टे * परस्त्विति * प्रकृतौ हुतावयवा-
दर्शने ऽपि हुतसम्बन्धिशेषहुतसोमसमुदायस्यानपनीतैन्द्राद्देवत्य-
स्यावयवः प्रकृताविन्द्रशब्दः सतूपलक्ष्यत इति वैषम्योक्त्यर्थमुच्य-
तइति भाष्यमेकदेशहोमेन समुदाये नष्टे देवतान्वयनाशादयुक्तमा-
शङ्क्य देवतोद्देश्यपूर्वद्रव्यत्यागरूपसङ्कल्पकाले विद्यमानस्य समुदा-
यस्य देवतान्वयानौपचारिकस्तदवयवे देवताव्यपदेशः प्रकृता-
वित्यवमर्थत्वेन व्याचष्टे * सङ्कल्पनेति * देवतान्वयिनि समुदा-
ये नष्टे ऽप्यवयवस्यौपचारिकदेवताव्यपदेशाभ्युपगमे द्विदेवत्यसमु-
दायनाशे ऽप्युपचारादवयवे देवताव्यपदेशाविरोध इति साम्यश-
ङ्कार्थं नन्वितिभाष्यं व्याचष्टे * इतर इति * द्विदेवत्यसमुदाया-
वयवस्याग्रयणसमुदायावयवसहितस्यान्यदेवत्यत्वेनाग्रयणावयवस-
मुदायस्य पूर्वदेवतोपेतत्वात्पूर्वदेवतानुपलक्षणमित्येवं साम्यानि-

रासार्थं नेतीति भाष्यं प्रकृतादेवतापनयो ऽत्र त्वपनय इत्येवं वै-लक्षण्योक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * पीत इति भूतनि-ष्ठया नष्टस्यापि समुदायस्य देवतान्वयेन मुख्यवृत्त्याभिधानसम्भवे-नौपचारिकावयवाभिधानयोगात्प्रकृतावपि भूतपूर्वगत्याभिधानावग-तेरिह च पूर्वेन्द्रवाय्वादिदेवतापीतस्य समुदायस्यावयवेनान्यदेव-त्यसमुदायारम्भे ऽपि भूतपूर्वगत्या पूर्वसमुदायावयवत्वव्यपदे-शोपपत्तेर्भूतपूर्वगत्या पूर्वदेवतोपलक्षणं भविष्यतीत्याहेति भाष्ये-णाशङ्क्य प्रतिपाद्यस्य सादुगुण्यायादेवतयोपलक्षणीयत्वादेव यवप्र-तिपाद्यत्वेन दृष्टार्थत्वायोगाद्देवताव्यपदेशार्हत्वावगतः प्रकृतौ भूतपूर्वगत्यापेतदेवतान्वयस्यानुपलक्षणान्नेह भूतपूर्वगत्योपलक्षणं युक्तमिति परिहारार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * एक-देशावस्थितानां चावयवानामेव समुदायव्यपदेशनोदनात्प्रत्येकमपि मुख्यवृत्त्यैव देवतान्वयव्यपदेशोपपत्तेः प्रकृतौ समुदायनाशे ऽपि वि-द्यमानस्यावयवस्यापि साक्षाद्देवतान्वयसमुद्भावेनापेतदेवतात्वस्य भू-तपूर्वगत्योपलक्षणशङ्कायोगादिह च विद्यमानस्यावयवस्य देवता-न्तरान्वयेन पूर्वदेवतापनयस्य सिद्धान्तसूत्रेणैव स्फुटमुक्तत्वात्पूर्व-देवतोपलक्षणं नाशङ्कनीयमित्यतिशयोक्त्यर्थमपि चेति भाष्यं व्या-चष्टे * इह त्विति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

पात्नीवतशेषभक्षे त्वष्टुरनुपलक्षणीयताधिकरणम् ॥ १४ ॥

त्वष्टारं तूपलक्षयेत्पानात् ॥ ३४ ॥

मन्त्रस्थसाहित्यवाचिचक्षुःश्रुतिसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गात्त्वष्टुरपि दे-वतात्वेन पात्नीवतयागाङ्गत्वमाशङ्क्य निरासात्पादलक्षणां सङ्गति-सन्देहं च स्पष्टत्वादनुक्त्वा ऽनन्तरचिन्तितपात्नीवतविषयत्वेनानन्त-रसङ्गतिं सूचयत्पत्नीवत्ताया विशेष्यं विना ऽपर्यवसानान्मन्त्रवर्णा-वगतविशेष्यत्वस्याग्नेस्तद्धितोक्तदेवताविशेष्यत्वाद्देवतात्वेन पात्नी-वतचोदनागृहीतस्य देवतात्वस्मारणार्थे पातृत्वनिर्देशे त्वष्टृसाहित्य-निर्देशात्त्वष्टृसहितस्याग्नेर्देवतात्वमिति पूर्वपक्षतात्पर्यमाह * तस्मि-न्नेवेति *

अतुल्यत्वात्तु नैवं स्यात् ॥ ३५ ॥

नैवमिति सिद्धान्तसूत्रावयवं व्याचष्टे * नैवेति * हेतुप्रश्न-

पूर्वमतुल्यत्वं व्याचष्टे * विश्वौ हीति * मन्त्रलभ्याग्निनिरपेक्षपत्नीवत्त्वापर्यवसानात्केवलोक्त्या त्वष्टृमात्रनिरासः पत्नीवत्त्वेनैकस्य विशेष्यस्य नित्यमपेक्षणान्नित्यसापेक्षत्वे च समासवत्तद्धितस्याप्यविघातान्मन्त्रगतसामानाधिकरण्यनिर्देशात् शीघ्रावगतविशेष्यत्वाग्निसापेक्षत्वाविरोधे ऽपि तन्मात्रेणापर्यवसानाद्वैयधिकरण्ये निर्दिष्टत्वसापेक्षत्वे तद्धितानुत्पत्तिरुक्ता यद्यपि मन्त्रवर्णात्त्वष्टा देवतात्वेन प्रतीयते तथापि तद्धितेन बाध्यत इति मान्त्रवर्णिक्यपीत्यपिशब्दो योज्यः। उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमाह * न चेति * सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * ८०७।५

पात्नीवतशेषभक्षे त्रिंशतामनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १५ ॥

त्रिंशच्च परार्द्धत्वात् ॥ ३६ ॥

विशेष्यापेक्षासामर्थ्यरूपाल्लिङ्गादग्निवत्त्रयस्त्रिंशतो ऽपि देवतानां समानाधिकरण्यनिर्देशाद्विशेषाद्देवतात्वेन पात्नीवते यागाङ्गतामाशङ्क्य निरासादतिदेशत्वेन सङ्गतित्रयमाह * अधिकरणेति * अधिकाशङ्कोक्त्या पौनरुक्त्यं परिहरन्पूर्वपक्षमाह * एतावता त्विति * त्रयस्त्रिंशताग्रेश्च समुच्चयेन पत्नीवद्विशेष्यतया देवतात्वस्य वक्ष्यमाणत्वादतिशयार्थान्तरपर्यस्य मादयस्वेत्युक्तेन परिवेष्टृत्वेनाग्रेर्गुणभूतत्वोक्तिः। या चातुल्यता त्वष्टुर्निरासहेतुत्वेनोक्ता साप्यत्राग्नेर्गुणत्वावगमात्त्रयस्त्रिंशतः प्राधान्यावगमाद्विपरीतेत्याह * पूर्वत्रेति * तद्धितविरोधमाशङ्क्य पत्नीवत्त्वस्य देवतागुणमात्रतया तद्धितेन देवतात्वोक्तेर्गुण्यपेक्षत्वादग्निवत्त्रयस्त्रिंशतापि देवैस्तद्धितयुक्ता चोदना न विरुध्यत इत्याह * पत्नीवत्त्वेति * अग्न्याख्यगुणान्वयमात्रे तद्धितपर्यवसानात्त्वष्टृवत्त्रयस्त्रिंशतो ऽप्यनपेक्षमाशङ्क्य सामानाधिकरण्यनिर्देशाविशेषादगृह्यमाणविशेषतयाग्निमात्रेणापर्यवसानमाह * अवशिष्टो हीति * अगृह्यमाणविशेषत्वे ऽप्येकेन गुणेनाकाङ्क्षानिवृत्तेर्गुणिद्वयान्वयो न युक्त इत्याशङ्क्याह * न चेति * गुणिद्वयान्वये ऽपि चोदनोक्तस्य पत्नीवत्त्वस्य गुणत्वाविरोधेन चोदितया गुणिद्वयानिषेधान्मन्त्रगम्यानेकापि गुणिभूता देवता युक्तेत्याशयः। अग्न्यन्वये पत्नीवान् देवतात्येकवचनान्तेन त्रयस्त्रिंशदन्वये पत्नीवतो ऽस्य देवता इति बहुवचनान्तेन विग्रहापत्तेः सकृदुच्चरिते च शब्दे विग्रहद्वयविरोधाद् गुणिद्वयान्वयश्चोदनया निषेत्स्यत इत्याशङ्क्याह

* न च मान्त्रवर्णिकयामिति * बहुवचनान्तेन विग्रहमात्रेण गुणिद्वयान्वयोपपत्तेर्विग्रहद्वयविरोधो ऽपि नास्तीत्याशयः । एवमप्येकगुणान्वयेन निवृत्तापेक्षस्य नित्यसापेक्षत्वाभावात् त्वष्ट्रपेक्षायामिव गुण्यन्तरापेक्षायामपि सापेक्षत्वात्तद्धितो नोत्पद्येतेत्याशङ्क्याह * न च प्रमाणान्तरेति * त्वष्टुर्मन्त्रवर्णाख्येन प्रमाणान्तरेण देवतात्वानवगमात्तद्धितेनैव त्वष्ट्टसापेक्षस्य पत्नीवतो देवतात्वस्यावगम्यमानत्वात्तद्धितप्रकृतः सापेक्षत्वं तद्धितस्यानुत्पत्त्यापादकं दूषणमुक्तम् इह तु देवतान्तरानपेक्षस्यैव पत्नीवतो देवतात्वे तद्धितेनोक्ते पत्नीवत्त्वस्य गुणरूपत्वेन गुण्यपेक्षत्वात्तद्धिताविरोधिना मन्त्रवर्णाख्येन प्रमाणान्तरेणागृह्यमाणविशेषतयैकेन गुणिनाकाङ्क्षानिवृत्त्ययोगाद् गुणिरूपायां देवतायां तद्धितप्रकृतित्वानपेक्षपत्नीवच्छब्दस्य गुणोक्तिप्रयुक्तगुणसापेक्षत्वं तद्धितस्य दूषणं न भवति यदि हि तद्धितो ऽन्यसापेक्षपत्नीवन्तं देवतात्वेन विदध्यात्ततः प्रकृतिसापेक्षत्वनिमित्तमनुत्पत्त्यापादकदोषं तद्धितः प्रतिपद्येतेत्यर्थः । अग्नेस्त्रयस्त्रिंशतश्च देवानां गुणित्वाभ्युपगमे पत्न्यः सन्त्येषां त्रयस्त्रिंशतो देवानामग्निसहितानामित्यस्मिन्नर्थे मन्त्रगतपत्नीवच्छब्दमनुब्रूयात्तद्धितोत्पत्तेरभ्युपगमनीयत्वात्तत्रापि सापेक्षत्वदोषः स्यादित्याशङ्क्याह * मन्त्रस्य त्विति * मन्त्रस्याग्निसापेक्षमपि त्रयस्त्रिंशद्देवरूपगुणित्वं न वदतामनुप्रकृतौ पत्नीशब्दस्य सापेक्षत्वाभावान्न विरोध इत्यर्थः । गुणस्यैकेनैव गुणिना नैराकाङ्क्ष्यात् गुणित्वं न वदतामनुप्रकृतौ पत्नीशब्दस्तस्य सापेक्षत्वाभावान्न विरोध इत्यर्थः । गुणस्यैकेनैव गुणिना नैराकाङ्क्ष्यात् गुणिद्वयस्यान्योन्यसापेक्षत्वं विरुद्धमेवेत्याशङ्क्याह * समुच्चयेति * अग्निमन्त्रेण त्रयस्त्रिंशद्देवानपेक्षस्याग्नेः त्रय-
८०८।१ स्त्रिंशद्देवमन्त्रेणाग्नेरप्यभिधानात्समुच्चयमुपपादयति * न स्यादिति * परिवेष्टृत्वेनाग्न्युक्तेर्न मन्त्रात्समुच्चयावगतिरित्याशङ्क्याह * स त्विति * अग्नेपत्नीवत्सोमं पिबेति पानचोदनया त्रिंशन्मन्त्रस्थया चाग्नआयाहीत्यागमनचोदनया देवतारूपतया सिद्धमग्निमभिदधत्त्रयस्त्रिंशतो देवानां देवतात्वमाहेत्यर्थः । तेनाग्निस्त्रयस्त्रिंशद्देवपत्नीवत्पतिम्येत्येवमूहः कार्य इति पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * कथं परिवेष्टृत्वेन देवतात्वसिद्धिरित्याशङ्क्याग्नीत्कर्तृकाध्येषणोक्त्याग्नीधस्वाम्यात्तदनुष्ठाने ऽपि स्वाम्याभावे परिवेष्टृत्वायोगसूचनादध्येष्यत्वेन च प्रेषणानर्हतया गुणभूतत्वायोगसूचनादग्नेश्च देवतात्वातिरिक्तस्वाम्ययोगाद्देवतात्वसिद्धिरिति परिहारसूचनार्थं तत्परिवेष्टृत्वेन देवतात्वं मन्त्रव्याख्यया दर्शयतीत्याह

चष्टे * दातृत्वमपीति * केवलस्य च पत्नीवतो देवतात्वनोदनाच्च त्रयस्त्रिंशतो देवतात्वमित्यपि चेति भाष्येणोक्ते सत्यं चोदनयेति भाष्योक्तदेवतान्तरानिषेधनं त्विति भाष्येणानुवषट्कारनिषेधेऽपि मान्त्रवर्णिकदेवतान्तराभावस्य परार्थैनेत्यादिभाष्येणोक्तत्वाद्देवतान्तराभावोक्त्यर्थमुच्यतइति भाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय तद्धितसामर्थ्याद्देवतान्तरोक्त्यर्थमपि चेत्यादिभाष्यं पत्नीवत्त्वस्य गुणस्य गुणापेक्षायां मन्त्रवर्णादग्नेस्त्रयस्त्रिंशतो देवानां च समुच्चयेन गुणित्वावगतेः पत्नीवदग्नित्रयस्त्रिंशद्देवरूपस्य प्रकृत्यर्थस्यानपेक्षस्यैव तद्धितेन देवतात्वाभिधानमभिप्रेत्य न च प्रमाणान्तरगम्यायामिति वार्त्तिकेन सापेक्षत्वाद्दोषस्य परिहृतत्वादयुक्तमाशङ्क्य पत्नीवान्देवता ऽस्यैत्येकवचनान्तविग्रहे त्रयस्त्रिंशद्देवानामग्रहणात्पत्नीवन्तो ऽस्य देव इति बहुवचनान्तविग्रहे ऽप्येभिरग्ने इति मन्त्रनिर्दिष्टस्याग्नेः पात्नीवच्छब्दसामानाधिकरण्याभावेन गुणित्वायोगान्मन्त्रद्वयनिर्दिष्टयोश्च गुणिनोरन्योन्यानपेक्षसिद्धयोर्गुणावयवप्रतीतेरन्योन्यसापेक्षत्वनिमित्तबहुवचनान्तविग्रहे अग्नेः पत्नीवन्नित्येकवचनान्तनिर्दिष्टस्याग्नेः परामर्शायोगाद् गुणसमुच्चयायोगेनैकेन गुणिना नैराकाङ्क्ष्यावगतेरितरस्य गुणित्वान्वयायोगाद्देवतात्वेनान्वयमापाद्य सापेक्षतोक्तेति सूचनार्थं व्याचष्टे * विस्पष्टं चेति * एतच्चोदनावशेनेति भाष्यं पूर्वपक्षयुक्तमन्त्रार्थनिरासार्थत्वेन स्पष्टत्वादव्याख्याय पत्नीवांश्चेत्यादिभाष्यं शङ्कोत्तरत्वेनावतारणपूर्वं व्याचष्टे * कथं पुनरिति * सामानाधिकरण्यस्यानिश्चायकत्वं शङ्कते * नन्विति * तद्धितस्य निःसंख्यदेशने विगृह्योच्चारणे निःसंख्यप्रातिपदिकार्थायोगात्संख्यायां कल्प्यमानायां नियतक्रमत्वात्संख्यानामेकादिक्रमेण कल्प्यत्वादेकत्वकल्पनेनानुपपत्तौ परिहृतायां द्वित्वबहुत्वकल्पने प्रमाणाभावादेकत्वाख्याविशेषाभिव्यक्तेरेकवचनान्तनिर्दिष्टत्वादग्निरेव पत्नीवांस्तद्धितेन गृह्यतइत्येवं सामानाधिकरण्यस्य निश्चायकत्वं समाधत्ते * सत्यमिति * एतदेव विवृणोति * तत्रेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * त्रयस्त्रिंशतो देवानां पात्नीवते देवतात्वाभावोक्त्योहव्याजेन देवतात्वविचारे तात्पर्यं सूचितम् ॥

भक्षणेऽनुवषट्कारदेवताया अनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १६ ॥

वषट्कारश्च कर्तृवत् ॥ ३७ ॥

अनुवषट्कारे यागे भूतभव्यसमुच्चारणन्यायाद्धस्तुसा-

मर्थ्यात्सोमो ऽङ्गम। अनुशब्दसामर्थ्याद्वा प्रतिपत्तिकर्मत्वावगतेरनुवषट्कारयाग एवाङ्गमित्यनुवषट्कारदेवतार्थं पृथक्सोमग्रहणाविध्यभावाद्वहति तेन शेषेण संयोजयति देवतामिति वषट्कारदेवतार्थे यज्ञविर्वहति तच्छेषेणानुवषट्कारदेवतासंयोजनार्थवायवादिशेषेणानुषट्कारयाज्यायाः सङ्कर्षे वक्ष्यमाणत्वात्सोमग्रहणकाले ऽनुवषट्कारे वेति प्रयोजनार्थं वषट्कारयागानन्तरं नष्टे सोमे ऽर्थकर्मत्वात्सोमान्तरं गृहीत्वानुवषट्कारे याज्याकार्यात्प्रतिपत्तिकर्मत्वाद्वा लुप्यतइति प्रयोजनार्थं वा लैङ्गिकविनियोगविचारे तात्पर्यात्पादलक्षणसङ्गती स्पष्टत्वादनुवषट्कारदेवतात्वेताभिप्रेतस्याग्ने वीहीति मन्त्रवर्णेन देवतात्वावगमान्मन्त्रविशिष्टानुवषट्कारयागचोदनया च देवतापेक्षितया मान्त्रवर्णिकदेवताग्रहणेनाग्नेर्देवतान्वयस्यैकान्तिकत्वात्पूर्वाधिकरणव्युत्पादितदेवतात्वरूपलक्षणन्यायप्रत्युदाहरणरूपेणात्र पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिं सूचयन्पूर्वपक्षमाह * अनुवषट्कारेति * वायव्यैन्द्रवायववदेकपात्रस्थस्यापि सोमस्यानेकयागाङ्गत्वाविरोधान्मन्त्रवर्णाच्च सोमद्रव्यकत्वावगमे ऽपि प्रतिपत्तित्वावेदकान्यदीयसोमद्रव्यकत्वानवगमादनुवषट्कारयागस्यार्थकर्मत्वावगतेरर्थकर्मभूतसोमयागाङ्गत्वरूपा प्राकृतकार्यापन्नत्वादनुवषट्कारदेवतोपलक्षणीयेत्यर्थः । वषट्कारश्च नैवं स्यात्पानकर्तृवद्वषट्कारशब्देनानुवषट्कारदेवताया लक्षितलक्षणयोक्तायाः प्रतिपत्तिकर्माङ्गत्वेन प्राकृतकार्यापत्त्यभावात्प्रकृतदेवतासंस्कारभूतस्योपलक्षणस्यातिदेशतो प्राप्तेरित्येवमुपलक्षणनिरासार्थं नैवमिति पूर्वसूत्रानुषक्तं तत्पूर्वं सूत्रावयवानुषङ्गेण सूत्रव्याख्यार्थमेवमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * एवमिति* पश्चात्तनाध्वर्य्वादिः पाता पूर्वस्य होत्रादेः पातुः प्रतिपत्तिकर्मपानाङ्गत्वेन प्राकृतदेवताकार्यानापन्नस्योपलक्षणं प्रकृतितो ऽत्रातिदेशेनाप्राप्तत्वाद्यथा ऽनुकुर्वीत तथैतामपि अनुवषट्कारदेवताप्रतिपत्तिकर्मानुवषट्कारयागत्वेन वा कृतार्थकर्मदेवताकार्यानापन्नत्वान्नोपलक्षयेदित्यध्याहारेण योज्यम् । पूर्वनरसूत्रस्थैनैवं शब्देन त्वग्निं तूपलक्षयेदित्येतत्सूत्रोक्तोपलक्षणीयत्वपरामर्शात्प्रमाणवानध्याहारः प्रतिपत्तिकर्माङ्गभूतस्यापि स्विष्टकृतः सूक्तवाके ऽग्निर्होत्रेणेदं हविरजुषतेत्युपलक्षणवदुपलक्षणाविरोधाद्धोत्रादेश्चादेवतात्वेनानुपलक्षणोपपत्तेरनुवषट्कारदेवतायाः प्रतिपत्तिकर्माङ्गत्वे ऽप्युपलक्षणीयत्वशङ्कानिरासार्थत्वेन न हीति भाष्यव्याख्यार्थमप्राकृतपदार्थमैन्द्रप्रदानाख्यप्रकृतस्थेषु भक्षेष्वनुवषट्कारदेवतोपलक्षणाभावादित्येवं व्याचष्टे * न हीति *

मन्त्रे तु वषट्कारदेवतावाच्यग्निपदानात्मनः प्रकृतौ वोहाभावादनुपलक्षणे ऽपि विकृतावूहस्यावश्यकत्वादुपलक्षणं भविष्यतीत्याशङ्कोपलक्षणाभ्युपगमे यदर्थकर्म ज्योतिष्टोमाभ्यासात्मकं प्रकृताविन्द्राख्यया देवतया कृतं तद्विकृतावग्न्याख्यया ऽनुवषट्कारदेवतयापि कार्यं नच तत्क्रियते सङ्कर्षादौ सोमस्याग्ने विहीत्यनुयजतीत्यनेनैन्द्रवायवादियागे मन्त्राख्यगुणविधिं पूर्वपक्षयित्वा मन्त्रविशिष्टकर्मान्तरविधेर्वक्ष्यमाणत्वे तु वषट्कारयागस्येन्द्रप्रदानवत् ज्योतिष्टोमावयवभूताभ्यासत्वनिरासन्तादर्थ्येन च पृथक् सोमग्रहणादैन्द्रवायवादियागार्थत्वेन च गृहीतस्य कर्मान्तरार्थत्वायोगादनुशब्दाच्च पूर्वयागानुसारप्रतीतेस्तदीयद्रव्यप्रतिपत्त्यर्थत्वावगमाद्यद्वा यत्सोमस्याग्ने विहीत्यनुवषट् करोति तेनैव संस्थितात्सोमात्भक्षयन्ति स एव सोमस्य स्विष्टकृद्भाग इति च द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थस्विष्टकृद्यागरूपत्वसंस्तवादपि प्रतिपत्तिकर्मत्वावगमादर्थकर्मत्वेन सकृदनुष्ठानापत्तेर्द्विदेवत्यादिष्वनुवषट्कारनिषेधरूपाल्लिङ्गावगतप्रत्यभ्यासावृत्तिविरोधात्सङ्कर्षे च स्विष्टकृत्तन्त्रानुष्ठानं पूर्वपक्षयित्वा पृथक्त्वेनावृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादित्येवं परिहारार्थत्वेन यत्र नामेति भाष्यव्याख्यार्थतयाप्यप्राकृतपदमेवावृत्त्यावषट्कारदेवतायाः प्राकृतदेवताकार्यानापन्नत्वेनोपलक्षणस्य प्रकृतितो ऽतिदेशनाप्राप्तेरित्येवं व्याचष्टे * न चेति * तस्मादित्यकर-

८।१०।१ णार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

अनैन्द्राणाममन्त्रकभक्षणाधिकरणम् ॥ १७ ॥

कृत्वाचिन्तारूपम् ।

छन्दःप्रतिषेधस्तु सर्वगामित्वात् ॥ ३८ ॥

इन्द्रपीताधिकरणपूर्वपक्षप्रयोजनस्यानैन्द्रसोमभक्षणानाममन्त्रकत्वस्य यथादेवतं चेति सूत्रेणाक्षिप्तस्य समाधानार्थत्वेनैव सूत्रव्याख्यार्थं स्थितादिति भाष्यं व्याचष्टे * स्थितादिति * इन्द्रपीताधिकरणपूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपात् स्थितादित्यर्थः । तुहितमन्त्रप्रयोगनिरासेनामन्त्रकं त्वपूर्वपक्षप्रयोजनसमाधानार्थतया तु शब्दव्याख्यार्थं नैतदितिभाष्यं व्याचष्टे *नेति* सामाधानहेतुत्वेन समानविधानेष्वनैन्द्राणाममन्त्रत्वइत्येतत्सूत्रस्थसमाविधानशब्दोक्तप्रकृतिविकारभावाभावस्मरणार्थं कस्मादित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * ज्योतिष्टोमक्रियायाः एकत्वेन कथम्भावात्मकप्रकरणभेदाभावादेकस्य कथम्भावस्योपदेशपूरितत्वे निराकाङ्क्षणेनातिदेशिकधर्मग्राहित्वरूपाविकृतित्वायोगादपूरितत्वे चान्यस्यैव धर्माभिधानाशक्तेर्धर्माधातृत्वरू-

पप्रकृतित्वायोगादात्मानमेव प्रति प्रकृतिविकृतिता न युक्तेत्यर्थः । छन्दःप्रतिषेधोक्तिव्याख्यार्थं यल्लिङ्गमित्यादिभाष्यमसम्बन्धव्यवायापत्तेरुत्कृष्य व्याख्येयत्वादुपेक्ष्य तावज्ज्योतिष्टोमस्याभेदाद् प्रकृतिविकृतित्वायोगे ऽपि प्रकृतानां प्रकृतित्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थमुच्यत ऐन्द्रसोम इत्यादिपूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपसूत्रस्थभाष्योक्तप्रकृतानां प्रकृतिविकृतिभावादुक्तमिति भाष्येण स्वर्गकामो यजेतेति यागस्यैव फलान्वयश्रुतेः धर्मत्वरूपेण अभ्यासानां निष्फलत्वादशक्यत्वगतभेदस्याभ्यासानां धर्मकत्वाभावात्प्रकृतिभावायोगोक्त्यर्थं नैतदिति भाष्यं य एते ऽभ्यासविशेषा ऐन्द्रा अनैन्द्राश्च भिन्ना नैते यागा येन फलवत्तया धर्मग्राहित्वात्प्रकृतिविकृतित्वार्हाः स्युः यदि चाधर्मका अपि भिन्नयागान्वयिनः स्युस्ततः प्रकृतिविकृतिगतयागद्वाराप्यभ्यासानां प्रकृतिभावः शक्येत न त्वेतदप्यस्त्येकयागत्वादित्येवं व्याख्यातुमाह *यदि हीति* न चेति भाष्यं गुणानां परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वास्यादित्यनेनापि न्यायेनाभ्यासानां यागगुणत्वाद् गुणरूपधर्मान्वयानर्हत्वोक्त्यर्थतया भासमानगुणानामपि प्रयाजादीनां गुणान्वयाभ्युपगमे ऽपि साक्षात्फलवत्त्वाभावे ऽपि चाभ्यासानां फलवद्यागोपकारित्वेन परम्परया फलवत्त्वान्मैत्रावरुणाद्यभ्यासानां श्रयणादिधर्मग्राहित्ववत्सर्वोपदेशिकातिदेशिकधर्मग्राहित्वोपपत्तेः प्रकृतिविकृतित्वसम्भवादयुक्तमाशङ्काभ्यासार्थधर्मविध्यभावाशयत्वेन व्याचष्टे *न चेति* यागधर्मत्वायाभ्यासद्वारा योगोपकारित्वादैन्द्रप्रदानमात्रद्वारापि च यागोपकारित्वोपपत्तेः प्रदानानां भेदात्सोमफलत्वमसंयोगैक्य कर्मैक्ये ऽपि प्रकृतिविकृतित्वोपपत्तिशङ्कानिरासार्थत्वेन सर्वगामित्वादिति सूत्रावयवस्य सर्वाभ्यासगामित्वात्सोमस्य तद्धर्माणां चेत्येवं व्याख्यार्थं तेनेति भाष्यं व्याचष्टे *येन त्विति* भाष्योक्तार्थोपपादनायाभ्यासानां धर्मग्रहणस्य यागीयत्वसर्वाभ्यासगामित्वादिति व्याख्यान्तरमप्यनेन सूचितम । यथा च सवनान्तवर्तिनां ग्रहाणां प्रातःसावनिकैः सह सामानविध्य सप्तमपादाधिकरणे वक्ष्यते तथानैन्द्राणामैन्द्रैः सहेति दार्ढ्यार्थं दृष्टान्तमाह *यथेति* कथम्पुनर्लक्ष्यत इत्यादिपूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपभाष्योक्तं मन्त्रवर्णात्सोमस्य धर्माणां चैन्द्रप्रदानविषयत्वं यत्त्विति भाष्येणानुभाष्य परिहारार्थमिन्द्रस्येत्यादिभाष्यं तात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे *न चेति* सोमेन यजेतेति प्रत्यक्षश्रुत्या सर्वप्रदानविषयत्वबोधाद् गुणरोधेन सङ्कोचो न युक्त इत्यर्थः । भवत्विह साधनवशेन साध्यस्य नियम इत्यादिपूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपवार्त्तिकमाह वनायादिवशेनाग्निहोत्रादेस्त्रैवर्णिक-

विषयतया सङ्कोचवन्मन्त्रवशेनासोमस्येन्द्रप्रदानविषयतया सङ्कोचसम्भवं वैषम्योक्त्या परिहरति * न च यथेति * आहवनीयस्यानारभ्यवादेन सर्वहोमार्थत्वात्सङ्कोचवत्त्वं युक्तं मन्त्रस्य तु सर्वस्तोमार्थत्वानवगमान्न सङ्कोचकता युक्तेत्यर्थः । मन्त्रस्य वाक्यात्सर्वार्थत्वानवगमे ऽपि प्रकरणार्थसर्वार्थत्वं भविष्यतीत्याशङ्कां निरस्यन्नैतदेवमितिभाष्यं स्वरूपतो व्याचष्टे *प्रकरण इति * सामर्थ्यावगतेन्द्रार्थसोमप्रकाशकत्वमात्रेणापि प्रकरणपाठोपपत्तेर्न सर्वसोमार्थत्वे प्रमाणमस्तीत्याशयः । अभिषेककालीनसोमग्रहणविषयत्वान्मन्त्रस्य तदा च विवेकाभावेनेन्द्रसोममात्रविषयत्वायोगादिन्द्रसम्बन्धिनः सोमस्य ग्रहणं मन्त्रेण स्मार्यते देवतान्तरसम्बन्धिनो ध्यानादिनेत्येतद्व्याख्यापरितोषेणैतदेवमिति भाष्यं कर्मव्युत्पत्त्या ग्रहणशब्दोक्तो ग्राह्यः सर्वः सोमो मन्त्रेणेन्द्रसम्बन्धितया सङ्कल्पनीया देवतान्तरसम्बन्धितया ध्यानादिनेत्येवं व्याख्यातुमाह * अथ वेति * यथेन्द्रागच्छेति सुब्रह्मण्याख्ये मन्त्रे प्रकृतदेवतामात्रोपलक्षणार्थं मुख्यतयेन्द्रः प्रकाश्यतइत्येकादशे सुब्रह्मण्याधिकरणे वक्ष्यते तथेहापि भविष्यतीति स्वयं परिहारान्तरमाह * अथ वा सुब्रह्मण्यावदिति * देवताशब्दपर्यायेण च शब्देन देवतान्तरप्रकाशनसम्भवप्रदर्शनार्थत्वकल्पनायोगादेतत्परिहारापरितोषेणान्यथा परिहरति * अथ वा धीयेतेति * तुशब्दोक्तोहितमन्त्रप्रयोगनिरासे हेतु
८।१।१।२ सर्वगामित्वादिति सूत्रावयवोक्तमुक्तमुपसंहरति * तस्मादिति * उपेक्षितं छन्दःप्रतिषेधशब्दव्याख्यार्थं यल्लिङ्गमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * यत्त्विति * समानविधानत्वे ऽसिद्धान्तन्यायेनानूहितमन्त्रप्रयोगाज्जगच्छन्दः शब्दप्रयोगे प्राप्तो ऽनुष्टुप्छन्दः शब्दविशिष्टोहविधानत्वेनानुष्टुप्छन्दो विधानाभिधानमुपपत्स्यतइत्यर्थः । संस्थासामानविध्याशये ऽनुलिङ्गोक्तिः संस्थाधिकरणवक्ष्यमाणेन संस्थानां विकारत्वेन निराकार्येत्याह * अथ वेति * पूर्वपक्षप्रयोजनसमाधानोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं सोमस्य प्रत्यक्षश्रुत्या सर्वाभ्यासविषयत्ववद्भक्षणस्य सर्वसोमविषयत्वानवबोधान्मन्त्रवशेनैन्द्रसोमविषयतया भक्षसङ्कोचापत्तेर्मन्त्राभावे भक्षणाभावादयुक्तमित्याशङ्कां निरस्यन्व्याचष्टे * तस्मादिति * सामर्थ्यावगतेन्द्रसोमविषयतया भक्षसङ्कोचापत्तेर्मन्त्राभावे भक्षणाभावादयुक्तमित्याशङ्कां निरस्यन् व्याचष्टे * तस्मादिति * सामर्थ्यावगतेन्द्रसोमभक्षार्थत्वमात्रेण प्रकरणपाठोपपत्तेः सर्वसोमभक्षार्थत्वप्रमाणाभावान्मन्त्रवशेन मानग्रहणयोरिव भक्षस्यापि सङ्कोचो न युक्त इत्याशयः ।

ऐन्द्राग्नभक्षस्यामन्त्रकताधिकरणम् ॥ १८ ॥

ऐन्द्राग्ने तु लिङ्गाभावात्स्यात् ॥ ३९ ॥

समानविधानत्वोपपादनेनोहितमन्त्रप्रयोगात्पूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपपरिहृते ऽन्यसहितेन्द्रदेवत्यसोमभक्षणे तूहितमन्त्रप्रयोगोपपत्तेरमन्त्रकत्वं पूर्वपक्षप्रयोजनं सर्वानैन्द्राव्यापकत्वेनाक्षिप्य व्यापकत्वोक्त्यर्थमेतदधिकरणमिति सूचनायैव पूर्वपक्षप्रयोजनसाधनस्थिते ऽन्यथाक्षिप्य समाधातुं चिन्त्यतइति अभिधानार्थस्यैवमिति भाष्यस्याथशब्देन व्याख्यां सूचयन् सन्देहभाष्यं पूर्वपक्षप्रतिज्ञाभाष्यं च सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * अथेति * सहितशब्दो ऽनैन्द्रान्तराणाममन्त्रकत्वे ऽप्यैन्द्राग्ने ऽनैन्द्रे ऽपि मन्त्रसद्भावात्प्रयोजनस्याव्यापकत्वेनान्यथाक्षेपसूचनार्थः। इन्द्रपीतशब्दस्येन्द्रादेवत्योक्त्यर्थत्वादैन्द्रदेवत्यतायाश्चतुर्थाधिकरणे निरस्तत्वात् कुतो ऽन्यसहितेन्द्रदेवत्ये सोमे व्यपदेश इति प्रश्नोत्तरत्वेन लिङ्गभावादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं यस्य हीत्यादिपीतमवयवान्तरमिन्द्रेसमित्यन्तं भाष्यं व्याचक्षाणो यस्यैन्द्राग्नी देवता तस्येन्द्रो न देवतेति कृत्वेन्द्रपीतोक्त्या देवतात्वानुक्तेराग्नेयोक्ततुल्यतेत्येवमाद्यं तावद्भाष्यावयवं व्याचष्टे * कुत इति * इहेन्द्रपीतशब्दे सापेक्षत्वे सत्यसामर्थ्याद्यदाग्नेयसाम्यं प्रतीयते तदिन्द्रस्य देवतात्वाकीर्त्तनादेष्यतइत्यर्थः। वैषम्यं विवृण्वन् छक्यतइति भाष्यावयवं व्याचष्टे * आग्नेयो हीति * केवलेन्द्रदेवत्ये ऽपि हुतशेषस्य मुख्येन्द्रदेवत्यत्वाभावे चौपचारिकस्य कीर्त्यत्वापत्तेः श्रौतस्यैवेन्द्रपीतत्वस्य मन्त्रार्थवादावगतस्योपचारात् कीर्त्तनसम्भवे लाक्षणिकदेवतात्वकीर्त्तनायोगात्पानाख्यो व्यापारो विशेषणं तस्येचेन्द्राग्निदेवत्ये प्रत्येकं सङ्कल्प्यमानत्वलक्षणदेवतात्वाभावे ऽपि केन चिद् धुर्ताशरूपेण शरीविषयभूतेन मन्त्रार्थवादावगतस्यौपचारिकस्य विद्यमानत्वान्न सापेक्षत्वापत्तिरित्याशयः। सौत्रलिङ्गोक्तिव्याख्यार्थो विशेषणोक्तिः हुतविषयत्वात्पीतव्यपदेशस्य केवलेन्द्रदेवत्ये ऽपि हुतशेषस्येन्द्रपीतत्वं नास्तीत्याशङ्कानिरासार्थं यस्य हीत्यवयवान्तरमसम्बद्धव्यवायापत्तेरनुकृष्य व्याख्येयत्वादुपेक्ष्य तावदुभाष्यं पेये कथमेकस्य पातृतेत्यादिशङ्कानिरासार्थं तस्येति भाष्यावयवं व्याचष्टे * यस्य चेति * अनेकपेये प्रत्येकपेयो ऽल्पत्वनिमित्तेन पातृव्यापाराल्पत्वेन पातृत्वव्यपदेशव्याप्यतादर्शनादिन्द्राग्निपीते ऽप्यधर्मस्येन्द्रपीतत्वं वक्तुं वाक्यमित्यर्थः। यस्य हीत्युपेक्षितं भाष्यं

व्याचष्टे * न चेति * भक्षणकाले वर्त्तमानस्य हुतशेषस्य देवतोद्देशेनाहुतत्वात्साक्षादिन्द्रपीतत्वाभावे ऽपि हुतावयवगतामिन्द्रपीतत्वमहुते ऽप्युपचर्येन्द्रपीतव्यपदेशो युक्त इत्यर्थः । केवलेन्द्रदेवत्ये हुतशेषस्येन्द्रेणापीतत्वात्तद्गतेन्द्रपीतत्वोपचाराद्धुतादिविशिष्टे तत्पीतत्वात्तद्गतेन्द्रपीतत्वोपचाराध्दुतादिविशिष्टतत्पीतव्यपदेशोपपत्तावपि इन्द्राग्निदेवत्ये हुतस्यापि कृत्स्नस्येन्द्रेणापानात् । हुतशेषे किङ्कृतेन्द्रपीततोपचार्येतेत्याशङ्क्याह * न च तत्रेति * हुतार्धगतामिन्द्रपीतत्वमुपचरिष्यते इत्याशयः । तस्मादित्यव्यापकत्वोपसंहारभाष्यं
८१२।२ व्याचष्टे * तस्मादिति *

एकस्मिन्वा देवतान्तराद्विभागवत् ॥ ४० ॥

लिङ्गभावशब्दोक्तस्य पातृताविशेषणत्वस्य निरासार्थो देवतोक्तिरिति सूचयन् देवतान्तरोक्तिं व्याचष्टे * सत्यमिति * उभयपीतस्याप्यर्द्धे ऽन्यतरपीतव्यपदेशवदुभाभ्यां सङ्कल्पितस्यार्द्धे ऽन्यतरसङ्कल्पव्यपदेशोपपत्तेरैन्द्राग्ने ऽपीन्द्रस्य देवतात्वसद्भावाद्देवतान्तरोपयोगमाशङ्क्य * न चेत्युक्तम् * देवतात्वस्येह पातृत्वेन भक्षणीयत्वादैन्द्राग्ने चाग्निसहितस्येन्द्रस्य पातृत्वादग्निसहितस्यैव देवतात्वं भक्षणाय व्यपदेक्ष्यतइत्याशङ्क्य समासात्केवलस्येन्द्रस्य पातृत्वप्रतीतेः तस्य चार्द्धविषयत्वतया देवत्वस्याप्यधर्म्मविषयतयैव भक्षणीयत्वापत्तेरुद्देशापाद्यस्य च देवतात्वस्याधर्मविषयोद्देशभावेनार्द्धविषयत्वायोगादिन्द्रस्यैन्द्राग्नेर्देवतात्वायोगसूचनार्थं * तद्धितेत्युक्तम् * अनेन च नावकल्पतइत्यन्तं भाष्यं देवतान्तरोक्तव्याख्यार्थमित्यपि सूचितम् । तदुक्तमिति भाष्येणैकस्मिन्निति पूर्वपक्षप्रयोजनाव्यापकत्वशङ्कापरिहारार्थस्य सूत्रावयवस्य केवलएवेन्द्रदेवताया मन्त्रः स्यान्नान्यसंहित इन्द्र इत्येवं व्याख्या व्यवस्था शब्दवत्सूत्रोदाहरणाद्विभागरूपचतुर्द्धाधिकरणविषयसिद्धान्तसूत्रोदाहरणाच्च विभागो यथैकस्मिन्नेवाग्नौ देवतायां नान्यसहित इत्येवं विभागवदिति सूत्रावयवव्याख्या सूचितेति सूचयन् सूत्रावयवद्वयं व्याचष्टे * तस्मादिति * आहेतिभाष्येण चतुर्द्धाकरणाधिकरणेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहारार्थमुच्यतइतिभाष्यं व्याचष्टे * अननैव चेति * सूत्रव्याख्यया तात्पर्यतः कृत्स्नं व्याख्याय नास्य सोमस्याहुतमवयवान्तरं देवतया पीयते न च हुतेनावयवान्तरेण देवतया पीतेनाहुतमवयवान्तरं देवतापीतं भवतीत्येवमर्थान्तरस्येत्याद्यभाष्यं हुते ऽप्यवयवे देवतायाः पातृत्वा-

भावादयुक्तमाशङ्क्याभ्युपेत्यवादमात्रत्वेन व्याचष्टे * यद्यपि चेति* अशक्यत्वं प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे *चमसस्थो हीति* देवतायाः पातृत्वस्य नवमे निराकरिष्यमाणत्वादग्निमुखा वै देवा इत्याद्यर्थवादालोचनयाऽग्नौ मुखेति क्षेपस्य पेयत्वावगमान्मुखनिक्षिप्ते पेये मुखितः पातृत्वप्रसिद्धेःपीतव्यपदेशस्य हुतविषयतावसीयतइत्याशयः। उक्तेन प्रकारेण केवलेन्द्रदेवत्यहुतशेषस्यापीन्द्रपीतत्वायोगादिन्द्रपीतोक्तिरिन्द्रदेवतत्वलक्षणार्थेत्यभिधानार्थं तेनेति भाष्यमिन्द्रदेवत्यत्वस्यापि मुख्यस्य हुतशेषेऽनुपपत्तेरिन्द्रदेवस्य च समुदायस्यैकदेशहोमेन नष्टत्वाद्भक्ष्याप्रकाश्यत्वायोगादुपचाराद्धुतशेषस्येन्द्रदेवत्यत्वव्यपदेशाभ्युपगमे त्विन्द्रपीतत्वस्याप्युपचारो व्यपदेशोपपत्तेः श्रौतार्थवत्यर्थत्यागायोगादयुक्तमाशङ्क्योपपादयन् व्याचष्टे * तस्मादिति * हुतेऽपि पीतव्यपदेशस्यौपचारिकत्वेनाहुतेत्यन्ताविद्यमानेऽपीतव्यपदेशस्यादृष्टार्थत्वापत्तेरिन्द्रदेवत्यस्य तु समुदायस्य मुख्यस्यैव विद्यमानस्याहुतेस्तुत्यर्थत्वोपपत्तेरदृष्टकल्पनातश्च लक्षणाया ज्यायसीत्वाद्देवतात्वमेव भक्ष्यमाणस्य शेषस्योपलक्षणं न पीततेत्याशयः। यद्यपि च हुते सोमावयवे परमार्थतः पीतत्वं स्यात्तथापि समुदायसमुदायिनोरभेदात्समुदायधर्मस्येन्द्राय सङ्कल्पितत्वस्य समुदायिभूतभक्ष्यमाणशेषधर्मताया मुख्यत्वसम्भवात् पीतेन चापीतलक्षणायामिन्द्रशब्दस्योपपदस्य पिबतेर्धातोर्निष्ठाप्रत्ययस्य चानभिधेये वृत्त्यापत्तेः सङ्कल्पलक्षणायां तु धातुमात्रस्य भक्षणावृत्त्यापत्तेर्नाहुते पीततोपचरितुं शक्येत्याह * न चेति * सङ्कल्पस्य यजमानधर्मत्वात्सङ्कल्पितत्वभक्षणार्था सङ्कल्पोक्तिः। सङ्कल्पितत्वस्य भक्ष्यमाणशेषधर्मतामुपपादयितुमाह * एकदेशेऽपि हीति * पिबतेः स ८१३।२ ङ्कल्पभक्षणार्थतामुपसंहरति * अत इति * निर्वपतेर्यागभक्षणार्थत्वाभावे यागप्रतीतिप्रयोजनत्वमात्रेण दृष्टान्तत्वम्। पूर्वपक्षप्रयोजनाव्यापकत्वशङ्कापरिहारमुपसंहरति * तेनेति* चिन्तायाः प्रयोजनं मन्त्रार्थेऽनुसन्धेये पूर्वपक्षे देवतोद्देशेन हुतत्वमनुसन्धेयं सिद्धान्ते देवतोद्देशेन त्यक्तत्वमिति।

गायत्रच्छन्दः इत्यादिमन्त्राणामनेकच्छन्दस्के विनियोगाधिकरणम् ॥ १९ ॥

छन्दश्च देवतावत् ॥ ४१ ॥

पूर्वाधिकरणोक्तसापेक्षसमासायोगापवादार्थत्वेनाधिकरण-

स्यानन्तरसङ्गतिमाह * इदमिति * ऐन्द्रेष्वेव ज्यौतिष्टौमिकसोमभक्षणेषु मन्द्रादिमन्त्रः प्रयोक्तव्य इन्द्रपीताधिकरणपूर्वपक्षप्रयोजनं पूर्वोक्तं सर्वेषु ज्योतिष्टोमिकसोमभक्षणेष्विति सिद्धान्तप्रयोजनं च सिद्धान्तसूत्रे वक्ष्यमाणं गायत्रछन्दस्त्वसामर्थ्यरूपेण लिङ्गेन नैकछन्दस्के ज्योतिष्टोमादुत्कर्षशङ्कायाक्षिप्यानुत्कर्षसिद्धान्तेन समाधानात् पादलक्षणङ्गतिसूचनायामपिशब्दः । यथान्यसहितेन्द्रदेवत्यकर्मणि भक्षमन्त्रो न लिङ्गेन विनियुज्यते तथान्यसहितया गायत्रच्छन्दस्कयापीत्येवं प्रयोजनाक्षेपसूत्रं व्याचष्टे * तत्रेति * केवलं गायत्रच्छन्दस्कः सोमयागो नाम्नातो ऽपि मन्त्रगतगायत्रछन्दस्त्वविशेषणसामर्थ्यं कल्पयिष्यते बृहस्पतिसवे वा गायत्रमेतदहर्भवतीतिश्रुतेः केवलगायत्र्युपयुक्तेत्याशयः । सर्वेषु वा भावादेकच्छन्दस इति सूत्रमाक्षिप्तप्रयोजनसमाधानार्थत्वेनावतारयति * इतीति * मन्त्रस्याविधायकत्वेनापूर्वयागकल्पकत्वायोगाद् बृहस्पतिसवे ऽपि गायत्रत्वश्रुतेरविहितच्छन्दोविशेषाज्यादिविषयत्वेनापि सम्भवे प्रातरनुवाकादावनिर्देशप्राप्तसप्तच्छन्दस्कत्वादिबाधायोगाद्यस्तं मधुनेतयइति सूक्तमुखीये इत्यादिनानाच्छन्दोविधानाच्च केवलगायत्रीच्छन्दस्तुतित्वानुपपत्तेः एकच्छन्दस्कसोमयागाभावात्सर्वेषु सोमयागेषु मन्द्रादिमन्त्रस्यादित्ये च एन्द्राग्ने लिङ्गाभावात्स्याद्वित्येतत्सूत्रस्थस्य स्याच्छन्दस्यैकस्मिन्वा स्यादित्येवं तदनन्तरसूत्रे ऽनुषक्तस्य छन्दश्चाक्षेपसूत्रे ऽस्य बुद्धिस्थीकृतस्यानुषङ्गेण योज्यम् । इन्द्रपीतसमासवद्गायत्रच्छन्द समासे ऽपि सम्बन्धिशब्दत्वनिमित्तनित्यसापेक्षत्वाभावात्कथमनेकच्छन्दसां गायत्रच्छन्दस्त्वविशेषणमित्याशङ्क्याह *यत्र नामेति * सम्बन्धिशब्दस्यापि गुर्वादेर्नित्यसापेक्षस्य शिष्यादिनिरपेक्षगुर्वाद्यभावहेतुकत्वात्सम्बन्धिशब्दत्वाभावे ऽपि गायत्रच्छन्दस्त्वविशेषणस्य छन्दोन्तरनिरपेक्षस्याभावान्नित्यसापेक्षता नास्तीत्याशयः । यदि तु तत्र केवलाग्निदेवत्यो ऽभ्यासवत्सर्वव्यापारपरिहाराय द्विदेवत्यो ऽप्यग्रहीष्यतइति भाष्यस्यार्थः पाठनोपपादनपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे *उक्तं हीति* वेदोक्तेर्वेदविहितकर्मलक्षणार्थत्वाद्वेदत्रयविहितानामपि सोमयागानां मध्ये कस्य चित्केवलगायत्रछन्दस्कत्वे नास्तीत्युक्ते बृहस्पतिसवे गायत्रमेतदहर्भवतीतिश्रुतेः केवलगायत्रछन्दस्कत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्ते * तत्रापि* क चित्प्रातरनुवाकादावङ्गाख्यसाधनांशच्छन्दोन्तराणामवश्यं भावित्वादित्युक्तम् । छन्दोन्तरव्यावृत्तौ गायत्रस्य विशेषणत्वायोगेन सामर्थ्याभावात्समासो न स्यादित्याशङ्क्य गायत्रच्छन्दः ।

एवास्येति छन्दः शब्दलक्षितः छन्दः कार्यासत्त्वव्यावृत्त्या विशेषणत्वोपपत्तिसूचनार्थं तेनेति भाष्यं व्याचष्टे * अत इति * रथन्तरं सामैवास्येत्येवं विशेषणत्वविवक्षया दृष्टान्तः। रथन्तरस्य वैकल्पिकत्वाद् बृहत्पक्षे सामकार्यस्तोत्रसाधनत्वाभावापत्तेस्तद्व्यावृत्त्यै विशेषणार्थकत्वाद्गायत्रस्य तु वैकल्पिकत्वेन नित्यं छन्दः कार्यस्तोत्रशस्त्रादिसाधनत्वात्पक्षे ऽप्यभावानापत्तेर्न विशेषणानर्थक्याद्वैषम्यमाशङ्क्य सम्बन्धिशब्दत्वाभावे ऽपि विशेषणत्वायोगमात्रनिमित्ताश्रित्यसापेक्षत्वात्सामर्थ्याविघातसूचनार्थं दृष्टान्तत्वोक्तिर्न सत्त्वासाम्येन व्यावृत्त्यर्थत्वाभावे ऽपि चास्त्यर्थत्वेन विशेषणार्थवत्तेति सूचयितुमाह * अत एव चेति * छन्दोन्तराणामवश्यम्भावित्वात्केवलगायत्रच्छन्दस्त्वाभावेनोक्तस्य निरपेक्षविशेषणत्वायोगे ऽस्यातो रथन्तरसामत्वमिवेत्यतः परामृष्टस्यानेन येन शब्देन परामर्शः। तस्मादिति पक्षद्वयप्रयोजनसमाधानार्थं भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति पक्षोक्तप्रयोजनसम्भवे यस्याश्चिन्तायाः प्रकृतेन्द्रपीताधिकरणशेषत्वसिद्ध्यै तत्प्रयोजनसमाधानप्रयोजनतास्माभिरुक्ता।

॥ एकादशाधिकरणोक्तस्य उपसंहारः ॥

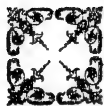
सर्वेषां वैकमन्त्र्यमैतिशायनस्य भक्तिपानत्वात्सवनाधिकारो हि ॥ ४२ ॥

मन्द्रादिमन्त्रो लिङ्गेनानैन्द्रसोमभक्षणेषु न विनियुज्यत इति प्रकृताधिकरणपूर्वपक्षनिरासेन सिद्धान्तोक्त्यर्थमेतत्सूत्रमिति सूचनार्थं यदुक्तमित्यनुभाष्य व्याख्यातुमाह * स्थितादिति * छन्दःप्रतिषेधसूत्रेणैवोहनिरासात्सर्वेषं मन्त्रवत्तेत्येवमुक्तं सिद्धान्तसिद्धावप्यनूहितस्यानैन्द्रेष्वसामर्थ्याल्लिङ्गेन विनियोगानुपपत्तेरूहेनानैन्द्राणां मन्त्रवत्तेत्येकदेशिनः पुनः प्रत्यवस्थानशङ्कानुत्थानायैकशब्देनैकरूपत्वाद्याचिनोहो निरस्त इत्येवमैकमन्त्र्यं शब्दव्याख्यार्थं सर्वेषामित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अनिन्द्रेति * लिङ्गेनानैन्द्रेष्वपि मन्त्रो विनियुज्यते ततश्च तेष्वपि मन्त्राः प्रयोक्तव्या इति सिद्धान्तस्तत्प्रयोजनं च तन्त्रोक्तम। तत्पुरुषबलीयस्त्वेनैन्द्रपीतशब्दस्यैन्द्रसोमवाचितया ऽनैन्द्रेष्वशक्तेः कुतो लिङ्गेन विनियोग इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन सवनाधिकारो हीति सूत्रावयवस्यैन्द्रपीतत्वोक्तेर्बहुव्रीहित्वेनैन्द्रपीतसवनवाचित्वादनैन्द्रस्यापि च सोमस्यैन्द्रपीतसम्बन्धितया प्रकाशयितुं शक्यत्वात्तत्रापि विनियोगोपपत्तिरित्येवं व्याख्यार्थं नैन्द्रपीत इत्यादि- ८।१४।२

सामानाधिकरण्यादित्यन्तंभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * नैवमिति * अनेन चाधिकारोक्तेर्विषयवाचित्वादिन्द्रपीतशब्दः सवनविषयो हीत्येवं सूत्रावयवो व्याख्यातः। प्रातर्यस्य सोमस्य सवनमभिषव इति प्रातःसवनशब्दस्यापि बहुव्रीहित्वेन सोमसामानाधिकरण्योपपत्तेः प्रात सवनशब्दस्यावयवव्युत्पत्त्या सोमवाचित्वकल्पना न युक्तेत्याशयः यद्यपि च वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यत्विति षष्ठ्यन्तसोमशब्दसामानाधिकरण्यसिद्धौ प्रातःसवनशब्दस्यावयवव्युत्पत्त्या सोमवाचित्वं तथाप्याद्यक्रतुभागगतस्य कृत्स्नस्य सोमस्य प्रातरभिषवात्प्रातःसवनशब्दस्य क्रतुभागगतकृत्स्नसोमवाचित्वापत्तेः सोमशब्दस्य च सवनसम्बन्धिवाचित्वात्प्रातःसवनसम्बन्धित्ववाचिनं शब्दं विना सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः प्रातःसवनशब्दःकृत्प्रत्ययान्तः प्रसज्येतेत्याह * कुत इति * अतो देवसोमयस्त्वमिन्द्रपीतस्य प्रातःसवनस्य सम्बन्धी तस्य तेऽवयवं भक्षयामीत्येवं षष्ठी योज्या न तु यस्य प्रातः सवनस्य सम्बन्धीद्रपीतः तस्येत्युपसंहरति * अत इति*षष्ठ्यन्तस्य सोमशब्दस्याख्यातान्वयायोगादल्पभक्षणोपदेशात्स्वावयवसम्बन्धाधिक्यप्रतीत्या सोमस्येति षष्ठीत्युक्ते कथमश्रुतावयवान्वयप्रतीतिरित्याशङ्क्य प्रतीतिसिद्धौ सोमाश्रयतावयवोक्ता। किं चापूर्वसंयोगाविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च सर्वत्र प्रधानपूर्वभूतभक्षयामिपदसामर्थ्यात्प्राप्तस्य गुणभूतेन्द्रपीतपदाशक्त्या सङ्कोचोऽङ्गीकार्यः। तस्यापि तु सवनविषयत्वेन शक्त्युपपादनान्न सङ्कोचकता युक्तेत्याह * तेनेति * अनीन्द्रपीतेष्वपीति शेषः। अन्यपदार्थत्वेन बहुव्रीह्यपेक्षया तत्पुरुषस्य स्वपदार्थप्रधानत्वेन व्यधिकरणबहुव्रीह्ययोगाच्च सोमविषयतैवेन्द्रपीतोक्तेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन भक्तिपानत्वादिति सूत्रावयवेवतारणोनुक्तिमाशङ्क्य व्याचष्टे * कस्मादिति * समुदायस्येन्द्रदेवत्यस्येन्द्रपीतोक्त्या विवक्षितस्यावयवहोमेन नष्टस्य सोमेतिसम्बन्धार्थत्वात्प्रत्यक्षवचनेन शब्देन व्यपदेष्टुमशक्यत्वाद् धुतशेषे च भक्त्या पानोक्त्यापत्तेः तत्पुरुषायोगे च बहुव्रीहेरव्ययकार्यत्वात्कण्ठेकालादिवत् व्यधिकरणबहुव्रीहेरपि सम्भवात्पूर्वपक्षवदप्रकृतिस्वरत्वाच्च बहुव्रीहित्वावगतेर्नेन्द्रपीतशब्दस्य सोमविषयता युक्तत्येवं भक्तिपानत्वादित्यवयवव्याख्यार्थे सत्यमित्यादिशब्द इत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * सोमविषयत्वेनाभक्तपानप्रसङ्गादिन्द्रपीतोक्तः सवनविषयत्वं गृह्यते इत्येवं सूत्रावयवं योजयित्वाऽन्य एवेति भाष्ये ऽन्यशब्दस्य समुदायवाचित्वसूचनपूर्वं पानोक्तेर्भक्तत्वोपपादनार्थम् * पूर्वेत्युक्तम् *

पिबतिना सङ्कल्पस्य विवक्षितत्वान्मुख्यत्वाविरोधः सङ्कल्पोक्त्या सूचितः। अवयवसम्बन्धशङ्कानिरासायैवकारः। देवतायाः पातृत्वाभावात्सवनविशेषत्वेऽपि भक्तिता तुल्येत्याशङ्क्योपपदधातुप्रत्ययानां त्रयाणामपि विशिष्टार्थोक्तिद्वारानभिधेयवृत्त्यापादकसोमविषयत्वापेक्षया धातुमात्रस्य नामधेयार्थवृत्त्युपपादिकायाः सवनविषयताया निर्दोषोक्त्यर्थं समानवर्तिकं त्वित्यादिभाष्यस्य सोमपातृत्वनिरासार्थं भक्तिपानत्वसूत्रावयवशेषत्वसिद्धौ सोमविषयत्वानिरासतात्पर्यं सूचयितुमाह * न चेति * अधिकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादिति *

इति श्रीमत्रिकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजिभट्टमाधवात्मजभट्टसोमेश्वरकृतौ तन्त्रवार्त्तिकटीकायां सर्वांसर्वानवद्यकरण्यां न्यायसुधाख्यायां तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयःपादः समाप्तः॥

न्यायसुधायाम् ।

तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथोच्चैस्त्वादीनां वेदधर्मताधिकरणम् ॥ १ ॥

श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् ॥ १ ॥

वाक्यस्य लिङ्गद्वारा श्रुतिकल्पनेन विनियोगहेतुत्वात् लैङ्गि-
कविनियोगप्रकारचिंतानन्तरं वाक्यीयविनियोगप्रकाराचिन्तायाः स-
ङ्गतिमाह * एवमिति * लिङ्गाधिकरणोपक्रमवदिहापि विशिष्टानु- ८१५।२
त्त्या विशिष्टरूपविनियोगोक्तौ विनियोगप्रकारोक्तिः वाक्यमरुणया क्री-
णातीति प्रकरणाधिकरणभाष्यात् अरुणाधिकरणे वाक्यीयविनि-
योगप्रकारचिन्तां निराकर्तुमुच्चैरित्येव वाक्यमुदाहरणमित्याह * त-
त्रेति * वेदोपक्रममृगाद्युपसंहारं चान्यदपि वाक्यमत्रोदाहरण-
मित्याह * तद्यदीति * तत्रेति वा सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति
* ऋगादिशब्दवाच्यानां पादादिसमूहसामान्यरूपाणां जातानां ऋ-
गादिशब्दैर्ग्रहणं वेदानां वेत्येवं भाष्ये व्याख्याते शब्दार्थचिन्ताया
लक्षणासङ्गतिमाशङ्क्यर्गादिमन्त्रप्रकाश्ये कर्मणि उच्चैस्त्वादिकर्मभ्रेषे
च प्रायश्चित्तमित्येवं विनियोगचिन्ताफलत्वात् लक्षणसङ्गतिसूच-
नायोच्चैस्त्वेत्याद्युक्तं वाक्यव्यापारालोचने ऽपि पूर्वपक्षोद्भवसूचना-
योपक्रमोपसंहारस्थपदान्वयानपेक्षश्रुतिवशत्वे जातग्रहणस्योक्ते श्रु-
तिविरोधात् सिद्धान्तायोगमाशङ्क्य विनियोगश्रुत्यव्यापारात् अ-
विरोधो ऽभिधानोक्त्या च सूचितः। श्रुतिवशाद्वेदग्रहणाप्रतीतेः सन्दे-
हायोगं शङ्कते *कुत इति* श्रुतिवशात्पूर्वपक्षसम्भावनातिशयायोक्ता
वस्तुतस्तु अत्र पूर्वपक्षस्यापि वाक्येनैव करणात्पदानां वान्योन्यावि-
रोधे सति एकवाक्यत्वायोगादेकानुरोधेनेतरस्य व्याख्येयत्वावगतेरु-
पक्रमोपसंहारस्थयोः श्रुत्योर्विरोधे बलाबलविशेषो ऽस्ति न वेति
सन्देहाद्विशेषाभावे विध्युद्देशार्थवादविरोधे ऽङ्गगुणविरोधे च ता-
दर्थ्यादित्यनेन न्यायेन विध्युद्देशस्यार्थवादं प्रति प्राधान्यात् बलीय-
स्त्वावगतेर्विध्युद्देशरूपोपसंहारस्थवर्गादिश्रुतिबलीयस्त्वात् तदनु-
रोधेनार्थवादरूपोपक्रमस्था वेदश्रुतिर्व्याख्येया उपक्रमबलीयस्त्वे तु उ-

पक्रमस्थवेदश्रुत्यविरोधेनर्गादिश्रुतिर्व्याख्येयेति पक्षद्वयप्रतिभाना-
त्सन्देहमुपपादयति * एकेति * एतदेवोपपादयति * उपक्रमे
हीति * यो होता सो ऽध्वर्युरित्यादावुपक्रमोपसंहारयोर्द्वयोरपि
विध्युद्देशस्थत्वे सति उपक्रमबलीस्त्वे ऽपि अत्रार्थवादरूपस्योपक्र-
मस्य विध्युद्देशेन बाधनिश्चयात्सन्देहायोगमाशङ्क्याह * स चेति
* विध्युद्देशस्यार्थवादकृतप्ररोचनां विना पर्यवसानासम्भवासम्भवे
ऽपि अर्थवादानर्थक्यपरिहारार्थवाद्वैकवाक्यत्वाभ्युपगमे ऽपि विध्यु-
द्देशबलीयस्त्वेन स्नेहमात्रस्याञ्जनसाधनत्वनिश्चयावगतेः प्ररोचनं
विना पुंसः प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात् अर्थवादसन्निधौ चार्थवादानपे-
क्षस्य विध्युद्देशस्य प्रवर्त्तकत्वायोगेनार्थवादात् घृताख्यविशेषग्र-
हणात्पर्यवसानाभ्युपगमे तु घृतस्यैव साधनत्वनिश्चयात्प्ररोचनां
विना पर्यवसानसम्भवासम्भवसन्देहात्स्नेहमात्रेणोक्तव्याः शर्कराः
घृतेनैव वेति सन्देहः सम्भवतीति परिहारेण यथासन्देहः समर्थि-
तः तथेहापि समर्थयन्ती इत्यर्थः । पौनरुक्त्यं तर्हीत्याशङ्कते * एवं
तर्हीति * विध्युद्देशे ऽञ्जनसाधनद्रव्यानुपादानात्सन्दिग्धार्थस्य दौ-
र्बल्यं वक्तुं युक्तं न तु निश्चितार्थस्याशङ्काधिक्यादारभ्यतइत्याशयेन
परिहरति * नायमिति * विध्युद्देशस्य बलीयस्त्वादुच्चैस्त्वादिविधौ
जातस्य विधेयोच्चैस्त्वादिविषयतेत्येवं पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं किं
८।१६।३ तावदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * अत्राधिकरणपूर्वपक्षे
विध्युद्देशस्योपक्रमस्थत्वात् बलीयस्त्वोपपत्तेः न तन्न्यायेनास्योपसं-
हारस्थस्य बलीयस्तता युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनोपक्रमस्थाया वेदश्रु-
तेर्लक्षणया जातविषयता युक्ता न तु ऋगादिशब्देन वेदानां लक्षण-
या ऽप्यधिकारो विषयीकारः सम्भवतीत्येवमावृत्त्या सूत्रव्याख्यार्थं
वेदानामिति भाष्यं व्याख्यातुं लक्षणासम्भावनयान्योन्यान्वयं ताव-
दाह * किं चेति * सूत्रावृत्तिसूचनार्थो किंशब्दोक्तिः यथाग्नीषोमीयं
पशुमालभेतेति विध्युद्देशस्थपश्वाख्यद्रव्यं सामान्यरूपत्वा-
द्वाक्यशेषभूतमन्त्रस्थेन छागाख्येन विशेषेण भावनावानेकधात्व-
र्थानुरञ्जनसहत्वेन सामान्यरूपत्वात् द्रव्यदेवतान्वयानुमितिवाक्य-
शेषस्थेन यागाख्येन धात्वर्थविशेषेण न विरुध्येत तथर्गादयो ऽवा-
न्तरसमूहरूपत्वाद्विशेषस्थानीया महासमूहत्वात्सामान्यस्थानीयैर्वा-
क्यशेषस्थैर्वेदैर्न विरुध्यते किं त्वन्वीयन्ते ततश्च सम्भवति तावल्लक्ष-
णेत्याशयः । लक्षणासम्भवे ऽपि वेदोक्त्यैवर्गादयो लक्ष्यन्ते न त्वर्गा-
द्युक्त्या वेद इति कुतो ऽवधारणेत्याशङ्कां निरस्यत भाष्यव्याख्यां
सूचयति * न कथं चिदिति * ब्राह्मणे ऽपि वेदप्रसिद्धेः सुतरां

न वदन्तीत्युक्तम् । पक्षद्वये ऽपि सामर्थ्येनोच्चैस्त्वादीनामृगादिमन्त्ररूपशब्दाख्यजातिधर्मत्वाद्वेदविषयत्वपक्षे ऽनेकवेदविहितानामृगादीनामुच्चैस्त्वोपांशुत्वरूपविरुद्धधर्मद्वयप्राप्तावष्टदोषविकल्पापत्तेर्जातविषयतैव युक्तेत्येवमावृत्यान्यथासूत्रव्याख्यार्थमपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * किं चेति * जातस्य तावदनेकवेदविहितत्वे ऽप्येकर्गादिरूपव्यवस्थानादेकोच्चैस्त्वादिधर्मावधारणादिशक्यं वेदानां त्वनेकजातसङ्कीर्णत्वाद्वेदविषयत्वपक्षे सामर्थ्यप्राप्तजातधर्मोच्चैस्त्वादिसङ्करः स्यादित्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * ऋचो हीति * वेदविहितत्वस्य धर्मान्वयहेतुतयोत्तराधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् पठतिर्विधिलक्षणार्थः भाष्यस्थस्य ऋग्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वं तथेत्यनेनोक्तम् । उच्चैस्त्वादिविधानस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतेर्वेदविषयत्वे च प्रकरणेन वशीकारायोगात् प्रकरणबाधापत्तेर्जातविषयतैव युक्तत्येवमन्यथा सूत्रव्याख्यार्थं प्रकरणं चेति भाष्यं व्याचष्टे * ज्योतिष्टोमेति * प्रकृतज्योतिष्टोमत्यागे ऽपि प्रकरणस्यानादरादुल्लङ्घनम् । ऋग्वेदादिविहितस्य ऋगादिप्रकाशत्वस्यापि सर्वक्रतुसाधारण्यात्तद्धर्मत्वपक्षे ऽपि प्रकरणबाधाख्यदोषसाम्यापत्तेरनुवाक्याद्यर्थत्वेन प्रकरणापेक्षत्वात् प्राकरणिकयर्चा यत् प्रकाश्यते तदुच्चैरुच्चारिततया प्रकाशनीयमिति वाक्यार्थप्रतीतेर्ज्योतिष्टोमिकजातविषयत्वेन व्यवस्थाभ्युपगमाद्दोषपरिहारे तु वेदविहितधर्मत्वपक्षे ऽपि प्राकरणिकेन ऋग्वेदेन यत् विधीयते तदुच्चैरुच्चरितेन शब्देन प्रकाशनीयमिति वाक्यार्थोपपत्तेर्ज्योतिष्टोमिकर्ग्वेदविषयत्वेन व्यवस्थया परिहारस्यापि साम्यापत्तेर्नैकः पर्यनुयोक्तव्य इत्याशङ्कते * नन्विति * ज्योतिष्टोमप्रकरणे यो वेदः तेन यद्विधीयतइति वाच्ये कृत्स्नवेदस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणेनाव्याप्तेः यावानित्युक्तं जातस्यर्गादिशब्दवाच्यवर्णसङ्घाते प्रत्येकं प्रवृत्तेः प्रकरणस्थर्गादेः समाप्तत्वाद्यथोपपत्तेर्वेदत्वस्य तु प्रकरणस्थे वेदभागे समाप्त्यभावात् व्यवस्थानुपपत्तेर्न परिहारतुल्यतेत्याह * नैतदिति * व्यतिरेकमुखेनातुल्यत्वमुपपादयति * सर्वेति * श्लोकद्वयेनान्वयमुखेन विवृणोति * ८१७।१
मन्त्रेति * विधिर्विधेयं तर्कश्च वेद इति विधिशब्दोक्तस्य विधायकब्राह्मणभागस्य विधेयशब्दोक्तानां च मन्त्राणां मननविध्यपेक्षितात्मतत्त्वतर्कणार्थजगज्जननात्मकार्याभिधायिनो "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मे"त्याद्युपनिषद्भागस्य च वेदत्वस्मृतेस्तत्समूहे काठकाद्याख्ये क्रतुविषये वेदत्वं पादसमूहे त्वेकवाक्यभूते जातं

पदसमूहे यजुर्जातम् अवच्छेदरूपभक्त्यवयवात्मकेष्वध्यपर्वसमूहे सामजातं वर्ततइत्यर्थः । जातशब्दार्थसमूहसामान्यवाचितां वनादिशब्ददृष्टान्तेनोपपादयितुमाह * यथेति * सङ्घातसामान्यान्विता वृक्षादिसंङ्घाता यथा वनादिशब्दवाच्याः तथा ऋगादिशब्दवाच्यानां पादादिसमूहानां सामान्यानि जातशब्देनोच्यन्तइत्यर्थः । जात्यधिकार इति भाष्येण भर्तृमित्रादिभिश्चाजातशब्दस्य जातिवाचितया व्याख्यानात्समूहवाचितया युक्तेत्याशङ्क्याह *जातिरेव त्विति * ऋगादिजात्ययोगम् ।

विच्छिन्नयत्नव्यङ्ग्यैश्च नित्यैः सर्वगतैरपि ।
व्यतिरिक्तपदारम्भो वर्णैर्नात्रोपपद्यते ॥
अनारब्धे च गोशब्दे गोशब्दत्वं कथं भवेत् ।

इति वार्त्तिकोक्तगोशब्दत्वायोगन्यायेन तद्भूताधिकरणोक्तवाक्यत्वायोगवदुपपादयितुमाह * द्विवर्णे ऽपीति * प्रातिपदिकाशयो द्विशब्दः श्लोकं व्याचष्टे*यथैव हीति * भिन्नैः कण्ठादिभिः स्थानैरुच्चारणप्रकाराख्यैश्च करणैस्तद्धेतुभूतैश्च प्रयत्नैर्व्यङ्ग्यत्वेन क्रमवत्त्वादयुगपद्भाविनां वर्णानां वर्णसमुदायात्मकानां वा ऽक्षराणामक्षरसमुदायात्मकानां वा पदानां समूहे वाक्यान्त्ये वा वर्णे जातिरूपं वाक्यत्वं भ्रमणत्वादिवत् कल्पयितुमारभ्यमाणं नवान्त्यवर्णवेलायां तेष्वालोचनसम्भवः पदतद्वाक्यसम्बन्धबुद्धिव्यवधिबाधनादिति तद्भूताधिकरणोक्तात्तद्विलक्षणानां पदरूपाणां वाक्यावयवानां ग्रहणरूपैः पदार्थानां पदपदार्थसम्बन्धानां च स्मरणानुरूपैः प्रत्ययैः पदार्थानां चान्योन्याकाङ्क्षाभिर्व्यवधानाज्जात्याश्रया। ननु सन्धानेन जातिग्रहणायोगात् यथा नाध्यवसितं तथर्गादीनि जातिरूपाणि कल्पयितुं न शक्यानीत्यर्थः । अयुगपद्भावित्वेन तर्हि समूहस्याप्ययोगात्तत्सामान्यरूपं जातमपि न स्यादित्याशङ्क्याह * किं त्विति * अयौगपद्ये ऽर्थे एकार्थप्रतिपादकत्वलक्षणैकधर्मयोगात्समूहोपपत्तिरित्याशयः सामान्योक्तेर्जातिवाचित्वात्सामान्याभ्युपगमे जात्यपह्नवो न युक्त इत्याशङ्क्याह * यौगिकानामिति * साधारणवाच्ययं सामान्यशब्दो न जातिवाचीत्याशयः । जातोक्तेश्च समूहवाचितया लोकप्रसिद्धत्वात् न जातिवाचित्वव्याख्या युक्तेत्याह * लोके ऽपि चेति *

वेदो वा प्रायदर्शनात् ॥ २ ॥

८।१८।२ किमिदमिति प्रश्नभाष्यावयवं व्याचष्टे * किमिति * गत्य-

र्थक्रमिसमानार्थत्वेनेणः प्रक्रमाख्योपक्रमवाची प्रायशब्द इत्युत्तरार्थं चेदेति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * एतद्भाष्यविवरणार्थं प्रजापतिर्वा इति भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * कुत इति प्रश्नभाष्यं पूर्वपक्षसूत्रस्थश्रुतिशब्दोक्तहेत्वनुसन्धानार्थत्वेन व्याख्यातुमाह *यत्त्विति * वाक्येत्युत्तरभाष्याशयं व्याचष्टे * तत्रेति* विध्येकवाक्यत्वं विना ऽर्थवादत्वानवसायात् विधिविरोधानवभासे ऽपि स्तुतिनिन्दाज्ञानानुत्पत्तेर्न विधिजन्येन ज्ञानेनार्थवादजन्यस्य ज्ञानस्य बाध्यत्वलक्षणं विध्यवादयोर्बलाबलं किं तु विधायकरूपविध्येकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थवादो निषेधरूपविध्येकवाक्यत्वात् निन्दार्थवाद इति विध्येकवाक्यत्वानुसारेणार्थवादस्वरूपावधारणलक्षणं तच्च विरोधकारणकत्वाभावात् न मुख्यपश्चाद्भावापेक्षं अतो जर्त्तिलयवाग्वा वा जुहुयादित्यादेर्मुख्यस्याप्यर्थवादस्य पयसा ऽग्निहोत्रं जुहोतीत्याद्युपसंहारस्थविध्यनुरोधात् पयोहोमस्तुत्यर्थवादत्वाद्यवधारणं युक्तम्। इह तु श्रौतार्थज्ञानाद् बाध्यबाधकत्वलक्षणं बलाबलमालोच्यते तच्च विरोधहेतुकत्वात् मुख्यपश्चाद्भावापेक्षं न विध्यर्थवादपदस्थत्वालोचनाद्विपरीतं भवतीत्याशयः। यदि तु विध्यर्थवादत्वनिबन्धनमेव बलाबलं वाच्यमित्याग्रहस्ततः पश्चात्तनेष्वर्थवादेषु तदस्त्वित्यतिशयार्थमाह * य इति * मुख्यत्ववद्विध्युद्देशत्वस्याप्यङ्गगुणविरोधन्यायाद् बलीयस्त्वहेतुता न विरुद्धेत्याशयः। पौरस्त्येष्वर्थवादेषु अङ्गत्वाद्दौर्बल्यं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह * ये त्विति * विरोधावस्थायां श्रुतस्य विध्युद्देशस्य स्वार्थपरत्वे ऽर्थवादान्वयापत्तेः सार्थवादस्य स्वयमप्ररोचकत्वेन केवलस्यापर्यवसानादलब्धात्मकस्य बाधकत्वानुपपत्तेर्मुख्यत्वेनार्थवादस्यैव बलीयस्त्वाद्विध्युद्देशगतत्वे ऽप्यृगादिशब्दानां दौर्बल्यं मित्याशयः। आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपत्सरस्वतीमाज्येन यजेतेतिश्रुतेरमुख्यस्याग्नावैष्णवस्य विकल्पेनाग्नीषोमीयैन्द्राग्नविकारत्वात्पौर्णमास्यमावास्यातन्त्रप्राप्तेनैव नैराकाङ्क्ष्यात्पाश्चात्यस्य सारस्वतस्योपांशुयाजविकारत्वहेतुकपौर्णमासतन्त्रनियमाप्रवृत्तिर्द्वादशाधिकरणे वक्ष्यते इह त्वेकवाक्यत्वप्रतीतेरुपक्रममात्रेण नैराकाङ्क्ष्याभावात् न तेन पौनरुक्त्यं शङ्कनीयं यद्युद्गातापच्छिद्यादक्षिणेन यजेत यदि प्रतिहर्त्ता सर्वस्वदक्षिणेनेतिश्रुतेः द्वयोः क्रमेणावच्छेदे पूर्वनिमित्तकः प्रयोगः कार्यः परनिमित्तको वेति सन्दिह्य पूर्वनिमित्तस्य मुख्यत्वाद् बाधकत्वं पूर्वपक्षयित्वा पूर्वबाधं विनोत्तरात्मलाभानुपपत्तेः वैकृतेभ्यः पदार्थेभ्यः प्राक् प्राप्तप्राकृतपदार्थवत् पूर्वदौर्बल्यस्य षष्ठे वक्ष्यमाणत्वात् मुख्यस्या-

र्थवादजन्यस्य वेदज्ञानस्य पाश्चात्यविध्युद्देशजन्येन जातज्ञानेन बाध्यता युक्तेत्याशङ्कते * ननु चेति * उत्पन्नस्योत्तरभानस्य विरोधिपूर्वज्ञानबाधं विनोत्पत्त्ययोगेन बाधकत्वादेकवाक्यस्थानां च पदानामन्योन्यज्ञानानपेक्षज्ञानोत्पादकतायामेकवाक्यत्वभङ्गापत्तेरन्योन्यसापेक्षज्ञानोत्पादकतायामेकवाक्यत्वभङ्गापत्तेरन्योन्यसापेक्षज्ञानोत्पादकत्वावसायात् पूर्वपदजन्यज्ञानविरोधिनो ज्ञानस्योत्तरेण पदेनानुत्पादितस्य बाधकत्वानुत्पत्तेर्नात्र पूर्वदौर्बल्यन्यायः

८१९।४ सम्भवतीत्याशयेन परिहरति * नैतदिति * श्लोकं व्याचष्टे * ये हीति * पूर्वपदस्योत्तरपदाननुरोधवृत्तित्वे ऽप्येकवाक्यत्वविघातात् एकवाक्यस्थेष्वपि पूर्वदौर्बल्यं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह * पूर्वप्रतीतं चेति * जातस्योच्चैस्त्वादिवद्विधेयत्वाभावेन पूर्वप्रतीताद्विधेयविषयात् अनधिकत्वात् पूर्वप्रतीतवेदरूपविधेयविषयत्वाभावेन च पूर्वप्रतीताननुगुणत्वादनपेक्षितत्वेनाप्रतिपाद्यतया बलीयस्ता नाशङ्कितुमपि शक्येत्याशयः । सामान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृते योजयति * तदिहेति * वेदानां विधेयाविषयत्वस्य पूर्वं प्रतीतेर्विधेयमात्रापेक्षणात् जातस्यान्वयायोगेनाप्रतिपाद्यत्वान्न बाधकतेत्यर्थः । वेदानामर्थवादाद्विधेयविषयत्वप्रतीतौ विध्युद्देशकीर्त्तनमनर्थकं स्यादित्याशङ्क्याहार्थवादस्य एव त्विति । वेदानां विधेयत्वं विधेयतैव वेत्यर्थवादात्सन्देहे विषयत्वनिर्णयस्य विध्युद्देशकीर्तनाधीनत्वात् यद्यपि वेदो ऽर्थवादाद्विधेयविषयतया भाति तथापि निर्णयार्थं विध्युद्देशो कीर्त्तनीय इत्याशयः । भाष्यव्याख्यार्थं सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * प्रायदर्शनोक्तेर्भूयोदर्शनवाचित्वेन प्राप्त्युक्त्यर्थत्वमङ्गीकृत्य वेदो व्यापकत्वेन हेतुलक्षणव्याप्यत्वशून्यत्वात् न ऋगादीन् लक्षयितुं शक्तः स एव ऋगादिभिर्व्याप्यत्वेन हेतुलक्षणयुक्तैः शक्यो लक्षयितुमित्यन्वयात्स्वयं सूत्रव्याख्यां सूचयितुमाह * वेदश्चेति * वेदाव्यभिचारात् ऋगादीनामृगाद्युक्तिमात्रेणर्गादिरूपवेदावयवप्रतीतिसिद्धेः तल्लक्षणार्थत्वे वेदोक्तिरनर्थिका तस्मादृग्बहुलो वेद इत्येवमादिमध्यमपदलोपिसमासत्वेनैवर्ग्वेदाद्युक्तिर्व्याख्येयेत्यप्यनेन ग्रन्थेन सूचितम् । अर्थवादादत्र च वेदानां विधेयोच्चैस्त्वादिविषयत्वप्रतीतिसिद्धेर्व्यवस्थामात्रार्थत्वेनर्ग्वेदाद्युक्तीनामनुवादप्रायत्वादनुवादानां च लक्षणवृत्तिदर्शनाद्विध्युद्देशस्थानामपि ऋगाद्युक्तीनां लक्षणयावृत्तिरविरु-

८२०।१ द्धेति व्याख्यान्तरं सूचयितुमाह * यथा वेति * यस्मादिति भाष्यं सकलवाक्यवचनव्यक्त्युक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तेनेति * त-

स्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

लिङ्गाच्च ॥ ३ ॥

ऋग्भिः प्रातरित्याद्यृक्छब्दस्य लक्षणयैव वेदे प्रयोगादलिङ्गत्वमाशङ्क्याह * लक्षणापि चेति * त्रिषु पादेषु द्वौ वेदौ ऋक्शब्दं च सङ्कीर्त्य वेदैरिति चतुर्थे पादे बहुवचनेनोपसंहरतीति कृत्वा वेदवचनमृक्शब्दं दर्शयतीत्येवं लिङ्गत्वोपपादनार्थं द्वावित्यादिभाष्यममुख्यपादद्वयस्थवेदसङ्कीर्त्तनस्यादावुपन्यासेन मुख्यं वा पूर्वचोदना लोकवदित्यस्य विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वमित्यस्माद्भिन्नाधिकरणतया समसंख्यविरोधविषयत्वमङ्गीकृत्यान्त्यस्य मुख्यत्वे ऽपि भूयोनुसारित्वसूचनात् चतुर्थपादानालोचने ऽपि ऋक्शब्दस्य यजुर्वेदसामवेदशब्दसाहचर्यात् वेदविषयत्वज्ञानं भवति बहुवचनान्यथानुपपत्त्या तु तदेव दृढीक्रियतइत्येव व्याचष्टे * त्रिष्वेव तावदिति * तथा चाध्येतारस्तत्रैव सुतरां प्रयुञ्जतइति पूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तं ऋगादौ वेदप्रयोगमनुभाषणपूर्वं परिहरति * यस्त्विति * धर्मोपदेशसूत्रमसम्बद्धपदव्यवायापत्तेः स्वस्थानादुत्कृष्य

त्रयी विद्याख्या च तद्विदि ॥ ५ ॥

इति सूत्रं तावत् बलीयसा शास्त्रेण प्रयोगोपन्यासानर्थक्यादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * यदि चेति *प्रश्नपूर्वं प्रयोगमुत्पादयति * कथमिति * पञ्चविंशब्राह्मणप्रथमप्रपाठके महन्मे वोच इत्यादि यजुः पाठात् छन्दोगानां जातत्रयत्वं त्रयीविद्यशब्दस्य वेदविषयत्वे ऽपि ऋगादिशब्दानां किमायातमित्याशङ्क्याह * अत इति * सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * ८२१।१

व्यतिक्रमे यथाश्रुतीति चेत् ॥ ६ ॥

पक्षद्वये ऽपि लिङ्गेनोच्चैस्त्वोपांशुत्वयो ऋगादिशब्दरूपश्रुतिसम्बन्धितयैव प्रयोज्यत्वाद्वेदविहितपदार्थधर्मत्वपक्षे यजुर्वेदविहितत्वेन ऋचामृग्वेदाव्यतिक्रमे यजुर्वेदविहितत्वेनोपांशुत्वप्राप्तावपि ऋग्वेदविहितत्वेनोच्चैस्त्वस्याप्यपरिहार्यत्वात् वेदाख्यश्रुतिविहितत्वनिमित्तस्योपांशु उच्चैर्वा प्रयोगस्य पाक्षिकान्यथात्वापत्तेः जातधर्मतैवोचितेत्यपि चेति भाष्यव्याख्यातपूर्वपक्षसूत्रार्थानुभाषणार्थत्वेनैतत्सूत्रव्याख्यार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * अनुभाषणेति *

न सर्वस्मिन्निवेशात् ॥ ७ ॥

ऋग्वेदविहितानां यजुषां यजुर्वेदपाठमात्रेणोपांशुत्वे यजुर्वेदविहितानां चर्चां ऋग्वेदपाठमात्रेणोच्चैस्त्वे सति विधिविरोधाद्दोषः स्यात् सर्वस्मिंस्त्वृग्जाते यजुर्जाते च ऋग्वेदविहिते उच्चैस्त्वनिवेशाद्यजुर्वेदविहिते चोपांशुत्वनिवेशादेकवेदविहितस्य धर्मद्वयसम्बन्धाप्राप्तेर्न दोष इत्येवं सूत्रव्याख्यार्थं नैषदोष इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे * न पाठमात्रेणेति * करोतेर्विध्यनभिधायित्वात्कथं वेदविधेयतोक्तिरित्याशङ्क्य वेदस्य कर्त्तव्यत्वज्ञापनरूपकरणत्ववाचिन्या तृतीयया विधायकत्वाभिधानात्करोतेर्विध्यभिधायकत्वोपपादनार्थं प्रमाणेनेत्युक्तम् । एवमपि वेदद्वयविहिते ऽग्निहोत्रादौ विकल्पो ऽपरिहार्य इत्याशङ्क्याह * यदि त्विति * भूयस्त्वेनोभयश्रुतीत्यनेन न्यायेनाग्निहोत्रस्य याजुर्वेदिकत्वावगतेः सर्वं वास्य बर्हिष्यं सर्वैः परिगृहीतं य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीत्यार्ग्वेदिकस्य विधेरुदयकालत्वलक्षणगुणविध्यर्थं प्रकरणाज्जीवनार्थत्वावसायाच्चोच्चैस्त्वोपांशुत्वयोर्विकल्पापत्तिः विशेषानवधारणे तु विकल्पो ऽप्यदोष इत्याशयः ।

वेदसंयोगान्न प्रकरणेन बाध्येत ॥ ८ ॥

उच्चैस्त्वादिविधानस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतेर्वेदाधिकारत्वे प्रकरणबाधापत्तेः ज्योताधिकारः स्यादित्येवं प्रकरणं चेति भाष्यं व्याख्यातं सूत्रार्थं यदुक्तमिति भाष्येणानुभाष्य तत्परीहारार्थत्वेन वेदसंयोगात् ऋग्वेदादिविहितत्वलक्षणात्सर्वस्मिन्ज्योतिष्टोमाद्यतिरिक्ते ऽपि क्रतावुच्चैस्त्वादिनिवेशः प्राप्तो न प्रकरणेन बाधितुं शक्य इति कृत्वा यत्प्रकरणं बाध्यते स न दोषः वाक्येन प्रकरणबाधस्य युक्तत्वादित्येवं सूत्रव्याख्यार्थं वेदेति भाष्यं स्पष्टत्वाद्व्याख्याय वेदसंयोगात्सर्वस्मिन्निवेशं प्राप्तं न प्रकरणानुरोधेनोच्चैस्त्वादिधर्मो बाधेतेति द्वितीयान्तविपरिणतनिवेशोक्त्यङ्गीकारेण धर्म इत्यध्याहाराधिक्येन च सूत्रव्याख्यामभिप्रेत्य पाठान्तरमुदाहरति * बाधेतेति वेति * पूर्वपाठे प्रथमान्ततया निवेशशब्दविपरिणामः ।

धर्मोपदेशाच्च न हि द्रव्येण सम्बन्धः ॥ ९ ॥ (१)

ऋग्धर्मत्वेनोपदिष्टस्योच्चैस्त्वस्य पुनःसामधर्मत्वेनोपदेशाच्च

(१) अत्र चतुर्थसूत्रं व्याख्यातं वार्तिके ।

ऋगादिशब्दैर्वेदो ऽधिक्रियतइत्येवं सिद्धान्तसूत्रोक्तप्रतिज्ञानुषङ्गेण सूत्रपूरणसूचनार्थं लिङ्गाच्चेति सूत्रानन्तरमेतत्सूत्रकृतमपि पूर्वपक्षनिरासार्थत्वेन स्वस्थानादुत्कृष्येदानीं व्याख्येयमिति सूचयितुं जाताधिकारपक्षे ऋग्धर्मत्वापदेशनैवोच्चैस्त्वस्य सामधर्मत्वासिद्धेः सामान्वयो न वक्तव्य इत्येवं पूर्वपक्षनिरासार्थमेव सूत्रशेषं व्याचष्टे * जातेति * प्रजापतिहृदयादिसंज्ञानां साम्नामृग्रहीतत्वात् तदर्थे साम्नामुच्चैस्त्वोपदेशो भविष्यतीत्याशङ्कते * अनुक्तेति * जातधर्मपक्षे प्रकरणानुग्रहसम्भवेनाप्राकरणिकेषु प्रजापतिहृदयादिषु उच्चैस्त्वविध्ययोगात्तादर्थ्ये न सम्भवतीति परिहरति * नेति * ८२२।१
तादर्थ्याभ्युपगमे ऽप्यल्पविषयत्वान्मन्दप्रयोजनत्वापत्तिरित्याह * अल्पेति * वेदो ऽधिक्रियतइत्यनुषङ्गेण सूत्रपूरणं सूचयन्नधिकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादपीति *

॥ आधाने गानस्योपांशुनाधिकरणम् ॥ २ ॥

गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वात् मुख्येन वेदसंयोगः ॥ ९ ॥

उच्चैस्त्वादेर्वेदधर्मत्वे स्थिते प्रसङ्गादुत्पत्तिवेदधर्मत्वं वेत्यत्र चिन्तेति परमतेन तावदधिकरणं वर्णयन् आधानसाम्नां विधानस्य वेदान्तरीयत्वाभावादनुदाहरणत्वमाशङ्क्य कृत्वाचिन्तात्वसूचनपूर्वं सन्देहं पूर्वपक्षं चाह * इदानीमिति * उत्पत्तिवेदधर्मः कर्त्तव्यः । प्रयोगवेदधर्मो वेति सन्देहार्थः वेदव्यपदेशनिबन्धनत्वादुच्चैस्त्वादिधर्माणां प्रत्यात्मव्यवस्थितोत्पत्तिविधिविषयस्य च साक्षाद्वेदव्यपदेशोपपत्तेः । प्रयोगविधिविषयत्वस्य त्वङ्गेषु प्रधानद्वारत्वेन साक्षाद्वेदव्यपदेशहेतुत्वायोगात् यस्याङ्गस्य यत्र वेदे विधानं तस्य तद्वेदधर्मः स्यादिति वदता यत्सामवेदिकैर्वारवन्तीयादिवाक्यैर्विधीयते सामवेदेनैतत्साक्षात्क्रियते यजुर्वेदेन तु प्रधानद्वारेत्येवं पूर्वपक्षभाष्यव्याख्या सूचिता । अङ्गप्रधानयोर्भिन्नवेदविहितत्वरूपे व्यतिक्रमे अङ्गे स्वरूपनिबन्धनधर्मानुरोधेन प्रधानद्वारप्राप्तस्य धर्मस्य बाधलक्षणो ऽतिक्रमः कार्यः।प्रधानद्वारधर्मानुरोधेन वा स्वरूपनिबन्धनस्येति सन्देहे प्रधानसादृगुण्यार्थत्वादङ्गधर्मानुष्ठानस्य प्रधानद्वारधर्मानुरोधेन स्वरूपनिबन्धनधर्मव्यतिक्रमस्य न्याय्यत्वात्प्रधानद्वारकः प्रयोगवेदसंयोगः क्रियतइत्यनेन विवक्षित इत्येवं सूत्रव्याख्यां सूचयन् सिद्धान्तमाह * इतीति * गुणे स्वरूपतः

प्राप्तस्य धर्मस्य बाधनमित्यर्थः । भाष्ये ऽपि स्वरूपनिबन्धनो धर्मो गुणोक्त्योक्तः । प्रधानद्वारको मुख्योक्त्या । अपरोक्तेर्विरोधिधर्मान्तरार्थलामवश्यकर्त्तव्यतोक्त्या सूचयन् श्लोकं व्याचष्टे * अवश्येति * तदर्थत्वादिति हेतुव्याख्यार्थं कुत इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे * तथा हीति * प्रधानद्वारप्राप्तेनैव धर्मेणाङ्गस्यापि साद्गुण्यसिद्धेरभ्युपेत्यवादमात्रेण * यद्यपीत्युक्तम् * आधानस्येत्यादिभाष्यं सिद्धान्तोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * प्रयोगविधेरङ्गप्रधानवाक्यैकवाक्यत्वलभ्याङ्गप्रधानविशिष्टभावनाविषयत्वेन कल्प्यत्वादनाम्नातत्वेन वेदत्वानुपपत्तेर्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपांश्विति शास्त्रार्थायोगात् यजुर्वेदेन यद्विनियुज्यते तदुपांश्विति शास्त्रार्थावगतेः सामवैदिकोत्पत्तिविधिविहितेष्वाधानसामसु उपांशुत्वाप्राप्तेर्नोच्चैस्त्वबाधकता युक्तेति पूर्वपक्षाशयं दूषयितुमुपन्यस्यति *नन्विति * प्रधानेन सहाङ्गानामेकदेशकालकर्त्तृत्वसिद्धये ऽङ्गानि तु विधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्येरन् तस्मात्स्यादेकदेशत्वमित्येकादशाधिकरणसिद्धान्तसूत्रे प्रकाराख्यविधानरूपेति कर्त्तव्यताकाङ्क्षाकरणाख्यप्रधानविषयेण दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिप्रयोगविधिनोपदेशस्य वक्ष्यमाणत्वात्प्रयोगविधेरपि वैदिकत्वोपपत्तेः करोतेश्चानुष्ठानात्मकप्रयोगवाचित्वाद्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपांश्विति शास्त्रार्थोपपत्तिरित्याशयेन परिहरति * नैतद्धिति * प्रधानेन सहैकवेदविहितानामङ्गानां वाक्यैकवाक्यत्वापन्नवाक्यसमूहात्मकमहावाक्यार्थभूतानामङ्गप्रधानविशिष्टभावनाविषयवैदिकप्रयोगविधिप्रयोज्यत्वसम्भवे ऽपि वेदान्तरविहितानामेकवाक्यत्वायोगात् न तत्प्रयोज्यत्वोपपत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थं विधेस्त्वेकश्रुतित्वात् अपर्यायविधानात् नित्यवत् भूताभिसंयोगादर्थेन युगपत्प्राप्तेर्यथाप्राप्तं शब्दार्थो नीतः तत्तस्मात्सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यादित्येकादशाधिकरणान्तरसिद्धान्तसूत्रं पठति * तथेति * साङ्गप्रधानप्रयोगविधेरेकप्रधानप्रयोगविधिश्रुतिनिबन्धनत्वेनापर्यायेणाकादाचित्कत्वेन सर्वाङ्गानां विधानावगतेर्नित्यवच्छ्रुतानां च तथाभूतानां श्रुत्यादिप्रमाणोपनयलक्षणसन्निधानाविशेषात्सन्निकर्षविप्रकर्षानादरेण प्रधानान्वयावगतेरनिर्ज्ञातोपायपरिमाणत्वेन च प्रधानोपकाररूपेणार्थेन सर्वेषामपेक्षितत्वात् युगपत्प्राप्तेर्यथाप्राप्ते च स्वशब्दार्थे विकल्पायोगात् निवीता ऋत्विजः प्रचरन्तीति सर्वर्त्विजां निवीतवद्यथाप्राप्तस्याङ्गसमूहस्य सर्वस्य स्वप्रधानप्रयोगविधायिशब्दविषयत्वावगतेः सर्वाङ्गप्रयोगे फलसिद्धिः स्यादिति समन्त्याङ्गप्रयोगोपपादनायैकका-

ण्डाम्नाननिमित्तैकवाक्यत्वाभावेऽपि अङ्गप्रधानानामन्योन्यापेक्षा-
वशात्सर्वाङ्गानुगृहीतेन प्रधानेन फलं भावयेदित्येवं वाक्यैकवा-
क्यत्वकल्पनया सन्निकृष्टविप्रकृष्टानां सर्वेषामङ्गानां प्रधानप्रयोग-
विधिप्रयोज्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् वेदान्तरीयाणामप्यङ्गानां प्रधान-
प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वोपपत्तिरित्याशयः । अतः प्रधानप्रयोगविधिप्र-
योज्यत्वेनाङ्गानां वेदान्तरोत्पन्नानामपि प्रधानप्रयोगवेदप्रयोज्यत्वा-
त्साङ्गस्याधानस्य याजुर्वेदिकत्वेनासाम्नामुपांशुत्वोपपत्तिरित्युपसंह-
रति *तस्मादिति*स्वयमेव तर्ह्याधानवत्साम्नामपि यजुर्वेदप्रयोज्यत्वा- ८२३।१
दुपांशुत्वप्राप्तेः प्रधानद्वारत्वायोगाद्‌दूबलीयस्ता न युक्तेत्याशङ्कते*एवं
तर्हीति * प्रधानोपकारित्वेनाङ्गधर्मस्याप्युपांशुत्वस्य प्रधानधर्मत्वा-
भ्युपगमे तूच्चैस्त्वस्यापि प्रधानधर्मत्वापत्तेरपरिहार्यो तुल्यबलतेत्याह
*अथेति*साक्षादङ्गविधावप्युत्पत्तिविध्यालोचने साम्नां याजुर्वेदिक-
त्वाभावादुपांशुत्वाप्राप्तेः प्रधानस्यैव तु साङ्गस्य यजुर्वेदसम्बन्धा-
त्साम्नामुपांशुत्वप्राप्तेः दुर्निराकरा प्रधानद्वारतेति परिहरति * उ-
च्यतइति * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * आधानसामोत्पत्तेर्व-
स्तुतो याजुर्वेदिकत्वेऽपि सामवैदिकत्वं कृत्वाचिन्तारम्भादित्याश-
यः । साङ्गं कुर्यादित्युपबन्धस्य याजुर्वेदिकत्वेन साङ्गस्योपांशु-
त्वावधारणात्स्वरूपेण चाङ्गस्योपांशुत्वसंस्पर्शाभावे साङ्गस्योपांशु-
त्वायोगात्स्वरूपेण संस्पर्शापत्तिरित्याशङ्कते * नन्विति * साङ्ग-
विधौ विशेषणत्वेनाङ्गविधानाद्विशेषणविधेश्च विशिष्टविधिकल्पत्वे-
नानाम्नानाद्वैदिकत्वानुपपत्तेराधानसाम्नां याजुर्वेदिकत्वाभावेनो-
पांशुत्वाप्राप्तेरुपांशुत्वरूपो धर्मः 'प्रधानद्वारैवाङ्गानि प्राप्नुवन्नङ्गधर्म
इत्येवं कथ्यते न त्वङ्गस्य स्वरूपेणोपांशुत्वापादिका यजुर्वेदे सा-
क्षाच्चोदनास्तीति परिहरति * नेति * अतो नोपांशुत्वोच्चैस्त्वयो-
स्तुल्यबलतेत्याह * ततश्चेति * बलीयस्त्वेऽप्युपांशुत्वस्य विरो-
धाभावे बाधकत्वायोगाद्विरोधोऽतिक्रमोक्त्योक्तः प्रधानद्वाराप्यङ्गं
प्राप्तस्य धर्मस्य बाधे साक्षात्प्रधानवैगुण्यानापत्तेरङ्गवैगुण्यद्वारस्य
तु प्रधानवैगुण्यस्योच्चैस्त्वबाधेऽपि तुल्यत्वेन नोपांशुत्वस्य बा-
धकत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्य प्रधानेन * न हीत्युक्तम् * उपांशु-
त्वस्य साङ्गप्रधानधर्मत्वादङ्गेऽप्युपांशुत्वबाधे साक्षात्साङ्गप्रधानवै-
गुण्यापत्तेरुच्चैस्त्वस्य त्वङ्गधर्मत्वात्तद्बाधेन साक्षात्प्रधानवैगुण्या-
नापत्तेर्वैषम्यमित्याशयः । उच्चैस्त्वोपांशुत्वयोर्वेदविशेषविधेयत्वो-
पलक्षितकर्माङ्गत्वेन विधानादुत्पत्तिवेदविधेयत्वस्य चाङ्गेष्वनन्य-
द्वारत्वात्साक्षात्प्राप्तेः प्रयोगवेदविधेयत्वस्य तु प्रधानद्वारत्वाद्विप-

रीतं बलाबलमितिप्रात्यात्मिकत्वाद्व्यपदेशधर्मोणामिति वार्त्तिकोक्तं पूर्वपक्षाशयं दूषणायानुसन्धत्ते * नन्विति * वैषम्ये ऽपि नोत्कर्षेस्त्वस्य बाध्यतेत्यपिशब्दार्थः । प्रधानवैगुण्यापादकत्वेन साक्षात्प्राप्तेर्बलीयस्त्वहेतुत्वाभावात् शीघ्रावगतिहेतुत्वमात्रं वाच्यं तच्च षष्ठाधिकरणन्यायाद्दौर्बल्यमेवापादयतीत्याशयेन दूषयति * सत्यमिति * प्रधानवेदस्वरबलीयस्त्वाभ्युपगमे ऽनिष्टापत्तिं शङ्कते * ननु चेति * वचनेन न्यायादनिष्टापत्तिं परिहरति * सत्यमिति * सामिधेन्यनुवचनादीनां ऋग्वेदे ऽन्वाधानमन्त्रादीनां च यजुर्वेदे विधानात् पूर्वपक्षन्यायेन नानावेदस्वरप्राप्तौ सिद्धान्तन्यायेन बाधितायां विशेषविषयेण मन्द्रादिवचनेन प्रधानेषु सामान्यवचनप्राप्तोपांशुत्वबाधपूर्वमङ्गेषु तद्बाध इत्यर्थः । स्वप्रधानानामिष्ट्याख्यानां पशुबन्धाख्यानां च दर्शपूर्णमासविकृतीनां दार्शपौर्णमासिकं मन्द्रादिस्वरत्रयं चोदकात्प्राप्तं बाधित्वा प्रत्यक्षयाजुर्वैदिकप्रधानप्रयोगवचनलक्षणोपदेशवशेनप्रधानविधायियजुर्वेदनिमित्तोपांशुत्वस्वरप्रसक्तौ सामवेदविहिते श्येने ऽङ्गान्युद्गातृभिः कार्याणीति वेदोपदेशात्पूर्ववद्वेदान्यत्वे यथोपदेशं स्युरिति सप्तमपादान्त्याधिकरणसूत्रेण पूर्वपक्षयित्वा तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मः स्यादधिकारसामर्थ्याद्व्यक्तः शेष इत्यनेन पूर्वसूत्रस्थपूर्ववच्छब्दानिर्दिष्टप्रत्युपस्थापितप्राकृतधर्मपरामर्शिनं तच्छब्दं चोदकप्राप्तान्यङ्गान्यधिकृत्य वैकृतप्रयोगवचनप्रवृत्तेश्चाधिकारशब्दश्चोदकवाचिनमभिप्रेत्य प्रयोगवचनेन प्राकृतधर्मग्रहणात्प्राकृतानाञ्च धर्माणाञ्चोदकसामर्थ्येनानर्त्विक्कर्तृकाणामेव प्राप्तः स्वकीयचोदकप्राप्तनानर्त्विक्कर्तृकधर्मयुक्तः श्येनादिः स्यात् यस्तूद्गात्रादिः सामान्यसमाख्यानिमित्तत्वात् अव्यक्तः कर्ता स शेषे प्राकृतधर्मव्यतिरिक्ते कन्टकवितोदनादावपूर्वे श्येनाङ्गे भविष्यतीति सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् तेनैव न्यायेनात्रापि चोदकबलीयस्त्वात् काम्येष्टिव्यतिरिक्तानां दर्शपूर्णमासविकृतीनां साङ्गानां चोदकप्राप्तमन्द्रादिस्वरत्रयं काम्येष्टीनां तु यज्ञाथर्वणं वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु कर्त्तव्या इति काम्यशब्दवाच्ये प्रधाने विशेषवचने नोपांशुत्वविधानादङ्गमात्रे स्वरत्रयं युक्तमित्याह * तथेति * ज्योतिष्टोमाङ्गभूतानां तु दर्शपूर्णमासविकृतीनां दार्शपौर्णमासिके मन्द्रादिस्वरत्रये चोदकात् प्राप्तप्रयोगवचनेन बाध्यमाने तद्ग्रहणाद्वेति वक्ष्यमाणेन चोदकबलीयस्त्वेनोज्जीविते ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वैदिकत्वेनोपांशुधर्मकत्वात्प्रवृत्तत्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यादित्यष्टमाधिकरणपूर्वपक्षवक्ष्यमाणस्य फलसोपकारत्वाद्दार्शपौर्णमासिकानां धर्मो-

णां ग्रहणस्य कृत्स्नविधानासत्पूर्वत्वमिति सिद्धान्ते निराकरिष्यमाणत्वेनाभावाद्दार्शपौर्णमासिकमन्द्रादिस्वरत्रयाशङ्कानुपपत्तेः तदङ्गभूतानां दर्शपूर्णमासविकृतीनामपि प्रस्तुतसिद्धान्तन्यायेन ज्योतिष्टोमगतोपांशुत्वप्राप्तिं बाधित्वा दीक्षणीयाद्युद्देशेन विशेषवचनविहितेषु स्वरेषु तेनैव न्यायेन साङ्गानां प्राप्तेषु मन्द्रं प्रातः सवने चरन्तीत्यादिविशेषवचनैः सवनविभागे विहितानां मन्द्रादि (स्वरत्रयाशङ्कानुपपत्तेः तदङ्गभूतानां दर्शपूर्णमासविकृतीनामपि प्रस्तुतसिद्धान्तन्यायेन ज्योतिष्टोमगतोपांशुत्वप्राप्तिं बाधित्वा दीक्षणीयोद्देशेन विशेषवचनविहितेषु स्वरेषु स्वरेषु तेनैव न्यायेन साङ्गानां प्राप्तेषु मन्द्रं प्रातः सवने चरन्तीत्यादिविशेषवचनैः सवनविभागे विहितानां मन्द्रादि[1]) स्वरकाणामुच्चारणानां सर्वेषां ज्योतिष्टोमाङ्गानामपि गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन प्रतिस्वं साङ्गं प्रयोगं प्रयोगं त्रेधा विभज्य प्राकृतमन्द्रादिभिराज्यभागान्तत्वाद्यनादरात्सर्वथा साम्याभावे ऽपि त्रेधा विभक्तयज्ञभागधर्मत्वेन तुल्यानां मन्द्राद्युच्चारणानां प्राप्तौ यत्किंचिदिति वाक्याच्च सर्वेषां दैक्षात्प्राचामुपांशुत्वप्राप्तौ प्रधानमात्रवाचिना शब्देनोद्दिश्य यावत्या वाचा कामयीत तावत्या ऽनुब्रूयादित्यादिस्वरविशेषविधानात्प्रधानमात्रे स्वरविशेषात्तदङ्गेषूपांशुनेति व्यवस्था दैक्षे तु मन्द्रयाज्यभागान्तमित्यादिविभागेन प्राप्तस्य प्राकृतस्य स्वरस्य गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन ज्योतिष्टोमगतोपांशुत्वप्रसङ्गाद्वारितस्य सवनविभागविहितेन मन्द्रादिस्वरेण गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायादेव दैक्षप्राप्तेनोभयानुग्रहाद्याज्यभागान्तादिविभागेन साङ्गदैक्षप्रयोगं त्रेधा विभज्य प्रयोज्यतया ऽवगतेन प्रतिप्रसवः प्राकृतस्य वा स्वरस्याङ्गभूते दैक्षे स्वरूपतः प्राप्तस्य प्रधानतः प्राप्तेन सवनविभागस्वरेण बाधात्सवनविभागतुल्यदैक्षविभागाश्रयाणान्मन्द्रादिस्वरकस्योच्चारणस्य सम्पादनं कार्यमनुबन्ध्यादिष्वपि सवनविभागस्वरद्वारप्राप्ता मन्द्राद्युच्चारणविशेषाद्दैक्षेण व्याख्याता इत्याह * एवमिति * तथा ज्योतिष्टोमस्येति तु पाठे तथा प्राप्ते सतीत्यध्याहार्यम् । ततो ज्योतिष्टोमस्येति पाठस्तु सुगमः यत्किञ्चिदित्येनेनैवोपसत्स्वप्युपांशुना न युक्तेत्याशङ्क्योपसंहारे यत्किंचिदिति वीप्सार्थप्रतीतिविरोधापत्तेर्दीक्षणीयास्वरप्रशंसार्थत्वेन चार्थवत्त्वोपपत्तेर्नोपसंहारार्थत्वं सम्भवतीतिसूचनायोपांशूपसत्स्वित्युक्तं विप्सार्थयत्किञ्चिच्छब्देन सर्वव्यापित्वोक्त्योपसंहारानर्हत्वं सूचितं सवनीयादिष्वपि साङ्ग

1 अयं पा० २ पु० ना० ।

प्रयोगे त्रेधा विभज्य मन्द्राद्युच्चारणानां दैक्षन्यायेनोचितत्वात्सद्-
तिक्रमेणानूबन्ध्यादिषु दैक्षन्यायप्रतिदेशो न युक्त इत्याशङ्क्याह * सु-
८२५।१० त्याकालेति * मन्द्रं प्रातः सवने चरन्तीत्यादिवाक्यस्थानां सवना-
ख्यानां सोमयागावयववाचित्वेन सवनीयादिवाचित्वाभावाद्यथा दी-
क्षणीयाद्युद्देशेन विहिताः स्वरास्तदङ्गेषु न भवन्ति यथा वा दीक्ष-
णीयादिषु सुत्याकालबहिर्भूतेषु ज्योतिष्टोमाङ्गेषु सवनसम्बन्धेन
विहिताः स्वरा न भवन्तीत्याशङ्कते * ननु सवनशब्दानामिति *
सप्तम्या सवनानामाधारत्वप्रतीतेः कर्ममध्ये ऽनुष्ठानादेव च कर्मणा-
माधारत्वप्रसिद्धेः कर्मकाले चानुष्ठानं विनानुष्ठानस्य कर्ममध्यत्वा-
सिद्धेः सवनकाले तत्प्रयुज्यते तत्र सर्वत्र मन्द्रादिविध्यवगमात्
सवनीयादिष्वपि यथासवनमेव स्वरा भवन्तीति परिहरति *
नेति * एतदेव व्यतिरेकतो ऽन्वयतश्च यथाक्रमं श्लोकद्वयेन वि-
वृणोति * यदिति * यत्प्रातःसवनस्याङ्गं चरन्ति तन्मन्द्रमित्य
ङ्गव्यतिरेकजनितषष्ठ्याश्रयणात्सवनाङ्गमन्त्रप्रतीतिराभिमता । सव-
नानामाधारत्वमात्रविवक्षायां स्तोत्रशस्त्रयाज्यानुवाक्यादिरूपाणां स-
वनाङ्गमन्त्राणां सवनाख्यसोमयागावयवभूतावान्तरसमुदायावयव-
त्वेन सवनेभ्यो ऽत्यन्तभेदाभावादाधेयत्वानुपपत्तेर्वपया प्रातः सवने
चरन्तीत्यादिवच्च सवनं प्रत्याधेयत्वेनाश्रुतत्वान्न यथा सवनं मन्द्रा-
दिस्वरः स्यादित्याशङ्कते * केचिदिति * व्यतिरेकतो ऽन्वयतश्च
यथाक्रमं श्लोकं व्याचष्टे * आधार इति * षष्ठीप्रयोजनस्य मन्द्रा-
दिस्वरलाभस्य षष्ठ्यभावे ऽपि सवनाधारत्वाविशेषेण स्तोत्रादिष्व-
प्यवगतत्वेन सम्भवात् स्तोत्रादौ मन्द्रादिस्वराभावापत्तिरूपो दोषो
नास्तीति परिहरति * इतीति * अङ्गानङ्गविषया इत्युक्तं परिहारो
ऽभिधीयतइत्यध्याहारेण योज्यम् । अत्यन्तभेदाभावे ऽपि आधेयत्वं
८२६।३ दृष्टान्तेनोपपादयन् श्लोकं व्याचष्टे * यथा हीति * अङ्गानङ्गविषया
द्व्युक्तिः । याज्यानुवाक्यादिसंनिपत्योपकारिमन्त्रव्यतिरिक्तस्य त्वा-
रादुपकारिणः स्तोत्रादेः कृत्स्नस्य मन्त्रजातस्य निःफलसवनाङ्ग-
त्वायोगेन ज्योतिष्टोमाङ्गत्वावसायात्सवनीयाद्यङ्गान्तरवत्स्तोत्राद्यपि
प्रत्याधारत्वमात्रं सवनानां न तु प्रधानतेति सवनीयादितुल्यता वक्तुं
शक्येत्याह * यदि वेति * सुत्योक्त्यात्र ज्योतिष्टोमो विवक्षितः ।
सवनान्तरगते सवनीयादौ स्तोत्रादौ च यथासवनस्वरमुपपादितम-
पूर्वे स्तोत्रादौ स्वरान्तरप्राप्तिक्रमोक्तिपूर्वमुपसंहरति * नानेति *
सवनीयादिव्यावृत्तिशङ्कानिरासाय समस्तोक्तिः । सुत्यकालीना-
न्यङ्गानीति मध्यमपदलोपीसमासः । सर्वेष्वेकाहाहीनसत्रेषू

ज्योतिष्टोमिकस्वरन्यायमितिदिशति * एतेनेति * सर्वे-श्च वाचनिकस्वरलाभव्युत्पादनेनानिष्टापत्तौ परिहृतायामुच्चैर्भवे-त्यादिविहितस्य नानावेदस्वरस्य निर्विषयत्वं शङ्कते * क पुनरिति * को विषय इत्यर्थः। श्येनादावौद्गात्रादिसमाख्या-प्राप्तस्य कर्त्तुः प्राकृताङ्गव्यतिरिक्तापूर्वाङ्गविषयत्ववत् नानावेदस्व-रस्यापूर्वमङ्गं विषयो भविष्यतीति परिहरति * उच्यतइति * एतदेव विवृणोति * यदिति * येषां प्राकृतानामङ्गानां प्राकृतस्व-रस्तद्वत्यां विकृतौ चोदकेन प्रयोगवचनबाधात् प्रयोगवचनं च वि-नाङ्गं प्रधानधर्माप्राप्तेरपूर्वे ऽङ्गस्ववेदस्वरोपपत्तिसूचनार्थम * प्राकृ-तेत्युक्तम। प्रयोगवचनस्याबाधाभ्युपगमे ऽपि वेदान्तरीयतोक्ता। सविषयइति पूरणीयं प्राकृतेष्वङ्गेषु चोदकप्राप्तेन स्वरेण प्रयोगव-चनप्राप्तस्वरबाधे ऽप्यपूर्वे ऽङ्गे चोदकाप्रवृत्तेः प्रयोगवचनप्राप्तस्वर-बाधायोगात् वेदान्तरीयैश्चाङ्गवाक्यैः प्रत्यक्षैकवाक्यत्वाभावे ऽप्यङ्गा-ङ्गिनामन्योन्यापेक्षाकल्पितैकवाक्यत्वशब्दादान्तरीये ऽप्यङ्गे वेदान्त-रीयप्रधानप्रधानप्रयोगविधिप्रवृत्त्युपपत्तेः गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन वेदान्तरीये ऽप्यप्रधानप्रयोगविधेर्वेदान्तरीयाङ्गैकवाक्यत्वायोगा-द्वेदान्तरीये अङ्गे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः वेदान्तरीये ऽङ्गे प्रधा-नवेदस्वराप्राप्तिसूचनार्थं वेदान्तरीयेऽपूर्वेऽङ्गे प्रधानद्वारस्य स्व राख्यस्य धर्मस्य भावान्न सविषय इत्येतमपि पक्षं दूषयति * नन्विति * समानवेदस्थं तर्ह्यङ्गप्रधानस्वराविरोधिस्वरत्वेनाबा-ध्यस्वकीयस्वरत्वान्नानास्वरविधिर्विषयो ऽस्त्विति पक्षान्तरं शङ्कते * एवं तर्हीति * कन्टकवितोदनादेः प्रधानवेदविहितस्याव्यक्तः शेष इत्यनेन विषयत्वकल्पनादत्रापि समानवेदविहितस्यैव विषयता युक्तेति सूचनार्थम * शेषेष्वित्युक्तम * अङ्गे नानावेदस्वरस्य प्रधा-नस्वराविरोधित्वं वदता प्रधाने ऽवश्यं नानावेदस्वरविधिरभ्युपग-न्तव्य इत्यापाद्य गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायात्प्रधानद्वारैवापूर्वे ऽङ्गे त-द्वेदस्वरलाभोपपत्तेरङ्गविषयस्वरविधेर्नैष्फल्यप्रसङ्गात् सो ऽपि वि-षयो न भवतीत्येवमेनमपि पक्षं दूषयति * सो ऽपीति * प्रधानमेव तर्हि यथाप्रकृताप्राप्तशेषाङ्गकं स्वसमानवेदस्थापूर्वाङ्गान्तरकं विषयो ऽस्त्विति पक्षान्तरं शङ्कते * तदेव तर्हीति * दार्शपौर्णमासिकेन म-न्द्रयाज्याभागान्तमित्यादिना ज्योतिष्टोमिकेन वा मन्द्रं प्रातः सवनइ-त्यादिना स्वरेण तस्य प्रधानस्यावरुद्धत्वात्सो ऽपि विषयो न भव-तीत्येवमेतमपि पक्षं दूषयति * नेति * प्रधानस्यात्मीयवेदस्वराभावे प्राकृतस्य स्वरस्य प्राकृताङ्गमात्रान्वयित्वेनापूर्वाङ्गान्वयानुपपत्तेः प्र-

धानद्वाराङ्गे स्वरलाभायोगात् अङ्गमेव तर्हि विषयो भविष्यतीत्यपू-
र्वाङ्गविषयवाद्येव पुनः प्रत्यवतिष्ठते * न तर्हीति * प्रधानद्वारापू-
र्वाङ्गस्य नानावेदस्वरप्राप्त्यभावे ऽपि यः प्रधानस्य प्राकृतस्य प्राकृत-
स्वराख्यो धर्मः तस्यैव देशादिवत्प्रयोगाङ्गत्वेन प्रकृतिवद्विकृतावपि
प्रयोगवचनाश्रयत्वावगतेरपूर्वे ऽप्यङ्गे ऽभावान्नाङ्गं नानावेदस्वरवि-
धिविषय इत्येवं परिहरति * नैवमपीति * प्रकृतस्य स्वरस्य च य-
ज्ञभागधर्मतया देशबद्धमुपांशुत्वमिति नवमाधिकरणन्यायेन स्थित-
त्वाद्यज्ञभागपतितस्यापूर्वस्याप्यङ्गस्य प्राकृतस्वराख्यधर्मलाभोपपत्ते-
र्नापूर्वमङ्गं नानावेदस्वरविधिविषय इत्याह * अपि वेति * ननु
त्सरा वा एष यज्ञस्य तस्माद्यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु
चरन्तीत्युदाहृत्य उपांशुताग्नीषोमीयप्राग्भाविपदार्थधर्मो यज्ञभागध-
र्मो वेति सन्दिग्धे यज्ञशब्दस्य प्रयोजनवत्तरत्वादर्थवादस्थत्सराशब्द-
त्यागेन विध्युद्देशस्थप्राचीनशब्दान्वयप्रतीतेर्यज्ञभागधर्मत्वं पूर्वपक्ष-
यित्वा तस्मादित्यादिपदव्यवधानेन यज्ञस्य प्राचीनमित्यन्वयायोगात्
प्राचीनस्य चोद्देश्यत्वेन विशेषणानपेक्षत्वाद्यज्ञभागस्य चैकत्वात्
यत्किञ्चिदिति बहुविषयवीप्सार्थप्रतीत्ययोगापत्तेर्यज्ञस्य त्सरेत्यन्वये
ऽपि स्तुत्यर्थत्वेनार्थवत्त्वोपपत्तेः पदार्थधर्मत्वस्य तस्मिन्नधिकरणे
सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् कथं तेन न्यायेन मन्द्रादिस्वरस्य यज्ञभा-
गधर्मता स्थितेत्याशङ्कानिरासार्थम् * तेष्वित्युक्तम् * यत्किञ्चित्प्रा-
चीनमित्यत्र यज्ञशब्दानन्वयाद्यज्ञभागधर्मत्वे निराकरिष्यमाणे ऽपि
प्रातःसवनादिशब्दानां यज्ञभागवाचित्वादाज्यभागान्तादिशब्दाना-
मप्येकवचनान्तत्वेनाञ्जसा यज्ञभागवाचित्वावगतेः नवमाधिकरणपू-
र्वपक्षन्यायेन मन्द्रादेर्यज्ञभागधर्मतावसीयत इत्याशयः । यूपावटस्त-
रणबर्हिषः प्राकृतलवनादिधर्मानन्वयवत् अपूर्वस्याङ्गस्य प्राकृतस्व-
रानन्वयशङ्कानिरासाय पूर्वस्याप्यङ्गस्य प्राकृतयज्ञभागाख्यकार्या-
रम्भकत्वेनाप्राकृतकार्यबर्हिषस्तुल्यत्वं निरस्तम् । नानावेदस्वरस्य नि-
र्विषयत्वशङ्कामुपसंहरति * तस्मादपीति * ज्योतिष्टोमे च नाना-
वेदस्वरानिवेशे सति वाक्यबलीयस्त्वादन्यत्र निवेशे ऽपि त्वान्तरं
ज्योतिष्टोमप्रकरणाम्नानानर्थक्यापत्तिर्ज्योतिष्टोमनिवेशाभावत्वे ऽत्य-
न्तानर्थक्यं स्यादित्याह * प्रकरणेति * शङ्काद्वयस्यापि परिहारं
प्रतिजानीते * अत्रेति * सर्वेषां दर्विहोमानामपूर्वत्वेन प्राकृतधर्मा-
ग्राहित्वात्प्रायशब्दश्च याजुर्वैदिकत्वादङ्गभूतेषु प्रधानद्वारस्वरप्राप्ता-
वपि स्वतन्त्रेषु दर्विहोमेषु उपांशु यजुषेति विधानमर्थवदित्याह *
८२७। उपांश्विति * एवं निर्विषयत्वशङ्कापरिहारे ऽपि ज्योतिष्टोमे निवे-

शाभावात् प्रकरणाम्नानानर्थक्याशङ्काऽपरिहृता स्यादित्याशङ्क्य ॠक्सामवेदस्वरविधानयोर्नैमित्तिके ज्योतिष्टोमाङ्गे काम्ये चानङ्गेऽपि ज्योतिष्टोमाङ्गाश्रितत्वादन्तः क्रतुप्रयोज्ये सार्थकत्वात् ज्योतिष्टोमप्रकरणाम्नानार्थवत्त्वोपपत्तेस्तत्साहचर्यादस्यापि प्रकरणाम्नानमर्थवद्भविष्यतीतिसूचनार्थस्तावच्छब्दः । इतरयोरपि स्वरयोः काम्यनैमित्तिकेषु ज्योतिष्टोमाङ्गेषु निवेशेन सविषयता अन्तर्ज्योतिष्टोमप्रयोगाच्च प्रकरणाम्नानार्थवत्तेत्याह * ॠक्सामेति * वेदनिमित्तस्वरलक्षणार्था वेदोक्तिः कस्यां श्रितत्वलक्षणाङ्गोक्तिः । तत्र विशेषविहितमन्द्रादिस्वरसद्भावात् नार्थवत्तेत्याशङ्कानिरासपूर्वमेतदेव विवृणोति * मन्द्रमिति * सामवेदविहितं प्रवर्ग्याङ्गमहावीरभेदनिमित्तकमङ्गमुदाहरति * तथेति * एकपदार्थात्मकत्वेनाभिमर्शनस्याग्नीषोमीयवत्त्रेधा विभागायोगात्सुत्याकालत्वाभावेन च सवनीयादिवत्त्रयाणां सवनमेकस्वरत्वायोगात्प्रधानद्वारस्वराप्राप्तेरात्मीयवेदस्वराबाधादुदाहरणत्वाविरोधे ऽप्यमन्त्रकत्वे स्वरविषयत्वायोगापत्तेर्मन्त्रप्रतीकग्रहणं नैमित्तिकवर्णग्वैदिकस्य काम्यस्य चोभयविधस्योदाहरणस्य सूचनार्यादिशब्दः । यजुर्वेदविहितत्वनिमित्तमुपांशुत्वमप्येवं विधयजुर्वेदविहितैकपदार्थात्मककाम्यनैमित्तिकाङ्गविषयमुदाहार्यमित्याह * पर्यामिति * सुत्योत्तरकालेषु चानुबन्ध्यादिषु ज्योतिष्टोमाङ्गेषु मध्ये ऽवभृथाङ्गभूतानां साम्नामादिशब्दोक्तानां चानुबन्ध्यादिसाम्नां परिसामाख्यानां परितः सामानातिव्युत्पत्त्या ऽवभृथादिप्रयोगाद् बाह्यत्वावगतेरवभृथादिप्रयोगविधिविधेयत्वाभावेनावभृथादिद्वारस्वरप्राप्त्यभावात्साक्षाज्ज्योतिष्टोमाङ्गत्वाभावेन चाग्नीषोमीयादिवत्सवनविभागस्वरेण विषयतया ग्रहणाभावाद् बाधकाभावेन स्वरूपतः प्राप्तो यथावेदमेव स्वरो युक्त इति कृत्वा नानावेदस्वरोपदेशादुच्चैस्त्वासिद्धेः नानावेदस्वरोपदेशस्य निर्विषयत्वं प्रकरणाम्नानानर्थक्यं वा नास्तीत्याशयेनोदाहरणान्तरमाह * तथेति * सवनविभागविहितमन्द्रादिस्वरलक्षणार्था सवनोक्तिः । सुत्योत्तरकालत्वात्प्राचीनभागविहितोपांशुत्वप्राप्त्यभावे सवनविहितेन च स्वरेण विषयतया ग्रहणाभावान्मन्द्रादिस्वराभावे पारिशेष्यादुच्चैस्त्वसिद्धेः वेदस्वरविध्यानर्थक्यमाशङ्क्याह * अन्यथा हीति * परिसामसु प्रयोगसमवायिस्वराभावे दीक्षणीयाद्यङ्गप्रयोगसमवाय्युपांशुत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह * दीक्षणीयादीति * दीक्षणीयादिपरिसाम्नां दीक्षणीयादिप्रयोगानन्तर्गतत्वे ऽप्यग्नीषोमीयप्राचीनत्वाविशेषादुपांशुतेत्याशयः । प्रवर्ग्यसाम्नामपि त-

ह्यग्नीषोमीयप्राचीनत्वात्प्रवर्ग्यप्रयोगबहिर्भावाच्च प्रवर्ग्यस्वरोच्चैस्त्वाप्राप्तेः उपांशुत्वं स्यादित्याशङ्क्याह * प्रवर्ग्येति * करणविभक्त्या साङ्गस्योच्चैस्त्वविधानात् प्रवर्ग्यप्रयोगबहिर्भावे ऽपि च पशुप्रयोगबहिर्भूतस्य दीक्षाकालस्य यूपच्छेदनस्य पश्वङ्गत्वाविरोधवत् प्रवर्ग्यसाम्नां प्रवर्ग्याङ्गत्वाविरोधादुच्चैस्त्वमित्याशयः । प्रासङ्गिकं परिसमाप्य साङ्गप्रधानसंयोगादुपांशुत्वं तु गम्यतइत्येतेन प्रकृतमेवं तर्हि स्वयमेवाङ्गानां याजुर्वेदिकत्वादुपांशुत्वं न गुणप्रधानधर्मविरोधद्वारमिति शङ्कानिरासमुपसंहरति * प्रधानेति * शङ्कानिरासोपसंहारवत्सूचनार्थस्तुशब्दः परमतेन वर्णितमधिकरणं आधानसाम्नां यजुर्वेदविहितत्वेन वेदान्तरीयत्वाभावादुदाहरणत्वायोगेन तावद् दूषयति * य इति * सामवेदेनैतदक्रियते यद्वारवंतीयादीभिरिति भाष्ये वारवन्तीयादिसामरूपं यद्गानं पठ्यते तत्सामवेद इति करोतेः पाठार्थत्वाद्वारवन्तीयादिभिरिति तृतीयायाश्चेत्थम्भूतलक्षणार्थत्वात्स्वरूपपाठमात्रं सामवैदिकमपेक्ष्योपचारात्सामवेदेन क्रियतइत्युपन्यासो न तु लिङादिव्यापारात्मिकायां विधानक्रियायां कारकहेतुं सामवेदमभिप्रत्येति स्वमतेनोदाहरणं समर्थयितुमाह * तत्रेति * पाठस्य शब्दाभिव्यञ्जकत्वेनोत्पादकत्वोपचारोपपत्तेरुत्पादनवाचिकरोत्यर्थत्वसम्भवसूचनायोत्पत्त्युक्त्या ऽस्मिन् व्याख्याने पाठो विवक्षितः । एवं पूर्वपक्षभाष्यव्याख्ययोदाहरणसमर्थने सति पाठवेदधर्मो बलीयान् विधिवेदधर्मो वेति चिन्तापत्तेः गुणे स्वरूपतः प्राप्तमुख्यद्वारप्राप्तयोर्विरोधे चिन्ताभावात्सौत्रौ गुणमुख्यशब्दौ नोपपद्येयातामिति कृत्वा कस्यां चित्सामवेदे शाखायामप्याधानसाम्नां विधिकल्पनेनोदाहरणं समर्थनीयमिति परमतेनाह*तत्त्वेति*उपपत्त्युक्त्यात्र शब्दाभिव्यञ्जकत्वेन पाठस्योत्पादकत्वोपचारात् पाठो विवक्षितः । विनियोगोक्त्या च विशिष्टो ऽसाधारणो नियोग इतिव्युत्पत्त्या सर्वाङ्गप्रधानसाधारणप्रयोगविधिव्यावृत्त्यर्थमुत्पत्तिविधिप्राप्तात्मिकानेकपदार्थविषयत्वेनासाधारणत्वाद्विवक्षितः । सामवेदशाखायामाधानविधौ सत्यध्येतृभेदाभावाद्यजुर्वेदे पुनः श्रुत्यानर्थक्यापत्तेः शाखान्तरीयविधिवद्वेदान्तरीयाणामप्येकार्थानां विधीनां विकल्पेन विधायकत्वाभ्युपगमे विकल्पेन पूर्वपक्षकरणापत्तेरनुदाहृतसामवैदिकविधिकल्पनायोगाच्चैतत्समर्थनानुपपत्तेरुत्पत्तिविनियोगबलाबलस्यैव चिन्तनीयत्वादपठितानां मन्त्राणामज्ञातस्वरूपत्वाद्विनियोगाशक्तेः पाठस्य विनियोगं प्रत्युपकारित्वात् पाठाख्यामुत्पत्तिं गुणशब्देन मुख्यशब्देन च पाठं प्रत्युपका-

येत्त्वलक्षणात्प्राधान्यात्प्राथम्याद्वोत्पत्तिविधि विवक्षित्वाधिकरणं *व-क्ष्यमाणाप्रकारेणारम्भणीयमिति परमतनिरासपूर्वं स्वमतेनाधिकरणवर्णनं प्रतिजानीते *तदा त्विति * कीदृगारभ्यतइत्यपेक्षायां विषयसन्देहपूर्वपक्षसिद्धान्तान् सहेतुकान्सङ्क्षेपेणाह * यत्त्विति * भाष्यमपि पाठवेदस्वरानुरोधेन वेदस्वरानुरोधेन वा पाठवेदस्वरमिति जिज्ञासायां पाठवेदस्वरो बाधयितुं युक्तो विधिवेदस्वराश्चानुग्रहीतुं युक्त इत्येतावद् गुणोक्त्या पाठवेदस्वरो मुख्योक्त्या च विधिवेदस्वरो विवक्षित इत्येवं व्याख्याय शेषं विधानार्थत्वात्पाठस्य विधीयमानस्यैव च मन्त्रस्य स्वरापेक्षत्वाद्विधानकालावगतस्यैव स्वरस्य यादृक्सामवेदाभ्यां विधीयते तदुच्चैः प्रयोज्यं यजुर्वेदेन यद्विधीयते तदुपांश्वित्येवं चोदनार्थत्वावगतेः यदृक्सामवेदयोः पठ्यते तदुच्चैः यजुर्वेदे पठ्यते तदुपांश्वित्येवं विधानाभावात् पाठकरणेन विधिविषयाख्यगुणयुक्तः सम्पद्यतामित्येतदर्थमध्येता पाठे प्रवर्त्तते तत्र चेत्स्वरचोदनार्थाज्ञानात्पाठवेदस्वरप्रवृत्त्या विधिवेदस्वरहानिर्भवति ततश्चोदिताकरणात्फलमेव नावाप्तं भवति विधिवेदस्वरानुष्ठानात्तु पाठवेदस्वरहानौ तस्याचोदितत्वान्न स्वार्थहानिः गुणश्च सामगानं पाठात्मकं प्रधानमाधानम् आधानाङ्गत्वेन विधीयमानं तस्य च याजुर्वेदिकत्वादुपांशुता गुणः स सामवेदाख्यपाठवेदधर्ममुच्चैस्त्वं बाधतेत्येवं व्याख्येयम्। भाष्यानुसाराद्व्यतिक्रमशब्दं बाधवाचिनं सन्देहोक्त्यर्थत्वाद्वा विरोधवाचिनमभिप्रेत्य नियममात्रेण च पूर्वपक्षं कृत्वा स्वयं व्यभिचारवाची व्यतिक्रमशब्दो नियमविकल्पाभ्यां च पूर्वपक्ष इत्येतावतान्यथाधिकरणं वर्णयति * अथ वेति * सामान्यतो वेदान्तरीयाङ्गमात्रविषयत्वादस्याधिकरणस्य कृत्वा चिन्तया ऽधानसामोदाहरणमित्याशयेनोक्तमेव परमतेनाधिकरणार्थं स्वरूपतो दूषयितुं स्मारयति * अथ वैवमिति * स्वरूपताङ्गविधायिना वेदेनाङ्गस्य स्वरविधावुपलक्षणं बलवत्प्रधानद्वाराङ्गविधायिना वेति चिन्तायां गुणे स्वरूपतो धर्म इत्यनेनैव न्यायेन प्रधानद्वाराङ्गविधायिनेति निर्णयात्प्रात्यात्मिकवेदधर्मबाधेन प्रधानवेदधर्मः कार्य इत्यधिकरणार्थो व्यपदेशद्वारोक्तः। प्रधानद्वाराङ्गे प्राप्तेन धर्मेण स्वरूपतः प्राप्तस्य धर्मस्य बाधपक्षे प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे वेदान्तरीयेषु स्तोत्रशस्त्रादिष्वङ्गेषु तद्ग्रहणाद्वेति तच्छब्दपरामृष्टप्रात्यात्मिकवेदसमाख्याप्राप्तकर्त्तारं विकृतौ तत्सूत्रव्युत्पादितबलीयस्त्वप्रात्यात्मिकचोदकप्राप्तकर्त्तारं बाधित्वा प्रधानवेदसमाख्यानकर्त्तृप्राप्तेः स्थितसिद्धान्तबाधप्रसङ्गात् नैवं चिन्ता युक्तेत्याह

* एतस्मिंस्त्विति * यथाचोदकप्रापिताङ्गग्राहित्वात्प्रयोगवचनश्चोदकात् दुर्बलस्तथा प्रात्यात्मिकोपदेशरूपविधिप्रापिताङ्गग्राहीत्वात्ततो ऽपि दुर्बल इति सूचनार्थं चोदकबलीयस्त्वव्युत्पादनार्थः सूत्रोपन्यासः । प्रात्यात्मिकाङ्गविधेरतिदेशस्य च प्रापकत्वेन बलीयस्त्वात्प्रकृतौ विकृतौ चाङ्गवेदसमाख्यातकर्तृग्रहणे ऽनुस्वरस्याप्यङ्गवेदसमाख्यातस्यैव ग्राह्यत्वापत्तेः प्रधानस्वरग्रहणं न युक्तमित्याह * अर्थेन * करोते प्रयोगवाचित्वाद्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपांश्विति प्रयोगविधिविहितस्योपांशुधर्मकत्वप्रतीतेर्याजुर्वैदिकप्रयोगविधिविहितत्वेनोपांशुत्वैवाधानसाम्नां युक्तेति यत्प्रयोगवचनपरिगृहीतत्वादन्यत्राप्युत्पन्नानामङ्गानां यत्रैव प्रधानं तत्रैव विधिरिति वार्त्तिकेनोक्तं तन्निरासमूचनायैवकारः । प्रधानप्रयोगविधिविधेयत्वे ऽङ्गानामेकादशे वक्ष्यमाणा ऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादेः केवलस्याङ्गवाचिशब्दरहितत्वेन साङ्गप्रधानप्रयोगविधानाशक्तेः करणविभक्तिनिर्देशात्साङ्गत्वावगमे ऽप्यङ्गविशेषानवगतेः साङ्गत्वस्य वैकाङ्गसाहित्यमात्रेणाप्युपपत्तेः सर्वाङ्गोपसंहारानादरप्रसङ्गात् श्रुत्यादिस्मृत्याचारपर्यन्ताङ्गप्रापकसर्वप्रमाणसहितस्यैव दर्शपूर्णमासादिवाक्यस्य साङ्गप्रधानप्रयोगविधायित्वाद्धोषस्य च पदान्तरस्य पारार्थ्यादाख्यातं यो ऽपि मन्यते । वाक्यं प्राधान्ययोगेन वाक्यार्थं चापि भावनामित्याख्यातस्य वाक्यताद्धोषवत् प्राधान्यमात्रेणोपपत्तेस्तादृशस्य चानाम्नातत्वेनोहादेर्मन्त्रत्ववद्वेदत्वाभावाद्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपांश्विति वाक्यार्थानुपपत्तेर्यजुर्वेदेन यद्विधीयते तदुपांश्वित्येष एव वाक्यार्थो युक्त इत्याशयः । करोतेश्च विधिवाचिनस्तद्विशेषप्रयोगविधिपरत्वे सत्युत्पत्तिविधिपरत्वायोगेनाङ्गे स्वरूपतो धर्मप्राप्तेस्त्वस्य प्रधानद्वारप्राप्तेन धर्मेण सह बलाबलचिन्ता न युज्येत उत्पत्तिविधिवाची करोतिः प्रयोगविधिवाची वेति चिन्तायां तु गुणे स्वरूपतो धर्म इत्यादिग्रन्थानुपपत्तिः तस्मात्पाठार्थः करोतिर्विधानार्थो वेति सन्दिह्योत्पादनार्थत्वात्करोतेः पाठस्य च शब्दाभिव्यञ्जकत्वेनोत्पादनत्वोपचारोपपत्तेर्विधाने ऽत्यन्ताप्रसिद्धवाचकशक्तिकल्पनायोगात्पाठार्थः करोतिरिति पूर्वपक्षयित्वा पाठे वेदस्य करणत्वायोगादृचेत्यादितृतीयाभङ्गापत्तेः करोतेस्तु लक्षणया क्रियाप्रवृत्तिहेतुभूतविशेषापेक्षायां प्रयोगविधेः कल्पत्वेनैवद्विशेषव्यपदेशायोगस्योपपादितत्वात्कार्ये ज्ञाते ऽधिकारः स्यादिति चाधिकारज्ञानस्य प्रयोगविध्यधीनकार्यज्ञानपूर्वकत्वाभिधानेनाधिकारविधेः प्रयोगविधिपूर्वकत्वावसायात्सुतरां वेदविशेषव्यपदेशा-

योगावगतेरुत्पत्तिविनियोगविध्योरन्यतरो विधिविशेषो विवक्षित इति अवगतेरुत्पत्तिविधौ करोतिसामञ्जस्यात् तस्यैव च प्राथम्यादुत्पत्तिविधानार्थः करोतिरिति सिद्धान्तयितव्यमिति सूचयन् किं करोतिः पाठार्थत्वात्पाठवेदधर्मकार्यो विधानार्थत्वाद्वा विधिवेदधर्म इत्यंषैव व्याख्या शोभनेत्याह * अत इति * पाठाख्यामुत्पत्तिं करोतिवाच्यां पूर्वपक्षे अभिप्रेत्य सिद्धान्ते विधानं करोतिवाच्यमभिप्रेत्य किमुत्पत्तिवेदधर्मः कार्यो विधिवेदधर्मो वेत्येष विचार इत्यर्थः।वाच्यलिङ्गानपेक्षता ऽऽद्येनैवकारेण व्यावर्त्तिता। एवं च सामवेदपठितत्वादाधानसाम्नां युक्तोदाहरणतेत्याह * तथा चेति * गुणानुष्ठानेन मुख्यः सगुणः कथं स्यादित्यादिभाष्यानुसारादङ्गप्रधानधर्मविरोधार्थतया गुणमुख्यव्यतिक्रमशब्दः कस्मान्न व्याख्यात इत्याशङ्क्याह * यदि त्विति * अपौनरुक्त्यसम्भवः सम्प्रधारणीय इति मृदुतयोक्तः।

॥ ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकताधिकरणम् ॥ ३ ॥

भूयस्त्वेनोभयश्रुति १० ॥

ज्योतिष्टोमस्यानेकवेदविहितत्वात् स्वरविकल्पो यजुर्वेदमात्रविहितत्वाद्वोपांशुतैवेति भाष्योक्ता चिन्ता वाचनिकस्वरान्तरावरुद्धत्वेन ज्योतिष्टोमे नानावेदस्थस्वरस्यानवकाशादयुक्तेत्याशङ्क्याग्निहोत्रं जुहोतीति यजुर्वेदे सर्वं वा अस्य बर्हिष्यं सर्वं परिगृहीतं य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीत्यृग्वेदे च श्रुतस्याग्निहोत्रस्य भाष्योक्तोदाहरणानादरेणोदाहरणतामनन्तराधिकरणसिद्धान्तोपजीवनेन स्वसिद्धान्तकरणादनन्तरसङ्गतिं सूचयितुमाह * इदानीमिति * यानि नानावेदेषु श्रूयन्ते तानि केनःवेदेन व्यपदेष्टव्यानीत्युदाहरणानादरः सूचितः। उच्चैस्त्वोपांशुत्वयोः पाठवेदधर्मत्वे ऽनेकवेदपठितस्यैकस्य मन्त्रस्यानेकव्यपदेशनिराकरणाशक्तेः सिद्धान्तायोगप्रसङ्गात् विधिवेदधर्मत्वे ऽनन्तराधिकरणेनोक्ते ऽनेकवेदश्रुते केन वेदेन विहितमिति व्यपदेष्टव्यमिति चिन्ता सिद्धान्तसम्भवाद्युक्तेत्यनन्तरसङ्गतिसूचनायेदानीमित्युक्तं वाक्यीयविनियोगप्रकारचिन्ताशेषत्वात्तु लक्षणप्रकरणसङ्गती पूर्वाधिकरणवदस्यापि स्पष्टे निर्गुणपुनः श्रवणस्यैकशाखास्थस्येव वेदान्तरस्थस्याप्यध्येतृभेदाभावेन भेदकत्वात्सन्देहायोगमाशङ्क्य सन्देहोपपादनार्थं द्वितीयश्रवणस्य गुणार्थतां भाष्योक्तां स्ववाक्ये गुणानुपादानात् वाक्यान्तरस्थस्य च गुणस्य वाक्यान्तरेण विध्ययोगादयुक्तमाशङ्क्यासरूपत्वेनोत्पादकत्वायोगाद्भेद-

कर्त्वानुपपत्तेरनुवादकत्वाभ्युपगमे चानर्थक्यापत्तेः प्रकरणेन स्तोत्र-
शास्त्राद्यङ्गान्वयार्थौ वेदान्तरीयस्यो विधिरिति सूचनायांविच्छिन्ने
कथम्भावे यत्प्रधानस्य पठ्यते अनिर्ज्ञातफलं कर्म तस्य प्रकरणाङ्ग-
तेति प्रकरणस्य कथम्भावात्मकत्वाभ्युपगमात् प्रधानानीत्युक्तं व्यप-
देशोक्त्या सामवेदविहितत्वधर्मः कार्य इति फलतश्चिन्तोक्ता भाष्ये
चैकावधारणाभावरूपा निश्चयोक्त्या विकल्पेन पूर्वपक्षकरणादुत क-
दाचिद्विपरीतमिति कदाचित्पदाध्याहारेण पूर्वपक्षवचनव्याख्या-
व्याख्येया इतरत्रेति भाष्यं चिन्ताप्रयोजनोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * त-
त्रेति * यस्मिन्वेदे स्वरूपेण विधीयन्ते तेन व्यपदेष्टव्यत्वात् तद्वेद-
धर्मो भविष्यतीत्यर्थः । शाखान्तरवन्नित्यं सर्वेषु वेदेषूत्पत्तिप्रती-
८२९॥ तेर्द्धर्मविकल्पाशयत्वेन तावत्पूर्वपक्षभाष्यं परमतेन व्याचष्टे * कि-
मिति * शाखान्तरवदध्येतृभेदाभावात् नित्यं सर्वेषु वेदेषु उत्प-
त्त्यानर्थक्यापत्तेर्विशेषाभावे चान्यतरत्रोत्पत्त्यनिर्णयात् स्वमतेनोत्प-
त्तिविकल्पार्थत्वेन व्याचष्टे * अथ वेति * पूर्वपक्षनिरासार्थमथनैवं
प्राप्तइति भाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * यथा शाखान्तरं सर्वत्र
नित्यकर्मोत्पत्तेर्विरुद्धैकादशद्वादशकपालत्वादिधर्मविकल्पस्तथा वे-
दान्तरे ऽध्येतृभेदाभावो सर्वत्र नित्यकर्मोत्पत्त्ययोगात् स्वराश्रयधर्म-
विकल्पो न युक्त इत्याद्यपूर्वपक्षनिरासे वैधर्म्यदृष्टान्तः नित्यवदा-
म्नानाच्छाखान्तरवत् वेदान्तरे ऽप्युत्पत्तिविधिविकल्पेन युक्त इति
द्वितीयपूर्वपक्षनिरासे वैधर्म्यदृष्टान्तः । अतो ऽनेकत्वेनस्याविधायकम-
ध्ये नित्यमेवैकः कश्चित् कर्मणा विधायको ऽन्यस्तु प्रकरणेन गुणा-
न्वयसिद्ध्यर्थमित्युत्तरार्द्धार्थः सूत्रव्याख्यार्थं भूयस्त्वेनेत्यादिभाष्यं
विशेषनिर्द्धारणहेतूक्त्यर्थत्वेनावधारणपूर्वं परमतेन तावद्व्याचष्टे *
सत्त्विति * एकैकस्याङ्गस्य करणनिराकाङ्क्षीकारणाशक्तेरङ्गभूय-
स्त्वेनेतिकर्त्तव्यतेत्याशयः । एकैकस्याङ्गस्येतिकर्त्तव्यतात्वाभ्युपगमे
ये च भूयांसो गुणाः सा बह्वीति कर्त्तव्यता तस्माद् बह्वीति कर्त्तव्य-
तासांनिध्याख्यकर्मानुग्रहार्थं कर्त्तव्यता चोदनालिङ्गावगतेर्बह्व्यति-
कर्त्तव्यतया लिङ्गभूतया कर्त्तव्यताचोदनानुमानं युक्तमित्येवं परम-
तेनैवान्यथा व्याचष्टे * यजुर्वेद इति * यजुर्वेदे ज्योतिष्टोमोत्प-
त्तावपि करोतिवाच्यस्यानुष्ठानस्य वेदत्रयाधीनत्वादेकवेदकार्यत्व-
व्यपदेशानुपपत्तेरेकवेदाधीनानुष्ठानस्यैव दर्विहोमादेर्नानावेदस्वर-
विषयत्वाम्नागमात् ज्योतिष्टोमादौ स्वरचिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्य वि-
हितानुष्ठानाशक्तेर्यजुर्वेदेन यस्मात् ज्योतिष्टोमो विधीयते तस्मा-

(१) प्रधानेत्यधिकं १ पु० ।

स्तेन क्रियतइत्युच्यतइति करोतेरनुष्ठानहेतुविधिलक्षणार्थत्वात् ज्योतिष्टोमादेरेकवेदकार्यत्वव्यपदेशोपपत्त्युक्त्यर्थं यजुर्वेदेन हीति भाष्यमनुष्ठेयत्वप्रमापकत्वाद्विधेरनुष्ठानहेतुहेतुत्वमुपपादयन् व्याचष्टे * अतश्चेति * यजुर्वेदेन ज्योतिष्टोमस्य कर्त्तव्यत्वप्रमा क्रियतइति कृत्वा यजुर्वेदेन विधीयमानो ज्योतिष्टोमस्तेन क्रियतइति करोत्यर्थो भवतीत्यन्वयः। यस्माद्यजुर्वेदेन विधीयते अविहितानुष्ठानाशक्तेश्चानुष्ठेयताज्ञापनरूपस्य विधानाख्यस्य लिङादिव्यापारस्य वेदेन पुंसि प्रवर्त्तमाने द्वारतावसीयते तस्मात्तेन क्रियतइत्युच्यतइति मुख्यार्थतयैव करोतिव्याख्यार्थमेतद्भाष्यमित्येवमन्यथा व्याचष्टे * अथ वेति * कर्त्तव्यत्वकरणाख्येनैव व्यापारेणानुष्ठानमपि यद्वेदाद्भवति तद्वेदेन क्रियतइत्येवं व्यपदिश्यतइत्यर्थः। परमतेन भूयस्त्वव्याख्यां दूषयितुमुपशङ्कते * नन्विति * एकैकस्याङ्गस्येतिकर्त्तव्यताभूयस्त्वं लिङ्गमित्येतावद्व्याख्यां प्रश्नपूर्वं दूषयति * कुत इति * दृष्टान्तेनैतदेवोपपादयति * यादृशस्य हीति * दार्ष्टान्तिके योजयति * तथेति * व्याप्तिमात्रापेक्षत्वेन भूयस्त्वानपेक्षत्वाच्चायं भूयस्त्वी स्यात् स्वधर्मत्वमित्यस्य विषय इत्याशयः। गुणभूयस्त्वेवेतिकर्त्तव्यतेत्याद्यां व्याख्यां दूषयति * नैष हीति * प्रत्येकं करणोपकारिणामेवाङ्गानामुपादेयत्वात् संहतानां प्रयोगो न तु संहतानामुपकारित्वमित्याशयः। एकैकस्याङ्गस्येति कर्त्तव्यतात्वे ऽपि वेदान्तरस्थप्रधानानुवादस्यानुसन्धानक्लेशापादकत्वात् बह्वङ्गविधौ च क्लेशबहुत्वापत्तेर्वेदान्तरस्थप्रधानानुवादे चाल्पाया एव विधेयत्वस्योचितत्वात् भूयस्त्वायाः प्रधानविधिलिङ्गतेत्याशङ्कते * तत्रेति * एकाङ्गविधेये गुणार्थेन प्रधानविधिना अनुसन्धीयमानस्य बुद्धिविच्छेदकाभावेनाङ्गान्तरविधेये पुनरनुसन्धानानपेक्षत्वात् बह्वङ्गविधाने ऽपि क्लेशाधिक्यं नास्तीत्याशयेन परिहरति * उच्यतइति * वेदान्तरस्थस्य प्रधानस्य वेदान्तरीयाङ्गापेक्षायां वेदान्तरीयाङ्गान्वयसिद्ध्यर्थं वेदान्तरीयप्रधानविध्यधीनत्वाभ्युपगमात् स्वतो वेदान्तरीयाङ्गानपेक्षत्वावगतेरनपेक्षितार्थविधेश्च क्लेशबहुत्वापत्तेर्भूयस्त्वस्य प्रधानविधिलिङ्गत्वं शङ्कते * तत्रेति * प्रधानस्य प्रत्येकमङ्गापेक्षायामङ्गाधिक्ये क्लेशाधिक्यापत्तिस्तस्य तु युगपत्सर्वाङ्गापेक्षाभ्युपगमाद्यावदङ्गवाक्यं सकृदपेक्षोत्पत्तेरङ्गवाक्यबहुत्वादेवाक्लेशेन बहुविधिः सेत्स्यतीत्याशयेन परिहरति * नैतदिति * परव्याख्यादूषणोपसंहारपूर्वं स्वमतेन कर्मनिष्पत्त्युपयोगिद्रव्यदेवतारूपाङ्गसाकल्यार्थतया भूयस्त्वं व्याख्यातुं प्रतिजानाति * तस्मादिति * व्याचष्टे * इहेति * एतदे- ८३०॥१

च यत्र हि द्रव्यदेवतारहिते कर्ममात्रं प्रस्तुतस्तोत्रशस्त्रयाज्यानुवाक्यादिमात्रं विधीयतइति शाखान्तराधिकरणवार्त्तिकेन द्रढयति * तथा चेति * यजुर्वेदे तु समस्तस्य द्रव्यदेवतात्मकस्य कर्मरूपस्याम्नानात् स्तोत्रादिभिर्विनापि यागनिष्पत्तिशक्तेस्तोत्रादिनिरपेक्षक्रियाविधानं शक्यमित्याह * यजुर्वेदे त्विति * स्तोत्राद्यङ्गग्रहण न-ह्यनर्थकं स्यात् इत्याशङ्क्याह * वचनेति * व्याख्यात ऽर्थे सूत्रं योजयति * अत इति * त्रिष्वपि वेदेषु ज्योतिष्टोमाम्नानादुभयोक्तिर-नुक्तेत्याशङ्क्याह * ऋक्सामेति *

॥ प्रकरणस्य विनियोजकताधिकरणम् ॥ ४ ॥

असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्त्तव्यतार्थित्वात् ॥ ११ ॥

श्रुत्यादीनि च विनियोगे कारणानीति वक्ष्यन्ते इति प्रतिज्ञातत्वात् । श्रुत्यादित्रयस्य विनियोगकारणत्वमनुक्त्वा प्रकरणादेर्विनियोगकारणत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्कानिरासार्थमुक्तानीति भूतसङ्कीर्त्तनभाष्यं तेषामर्थेन सम्बन्ध इत्यादिना कथं च विनियुज्यन्तइति प्रतिज्ञाचिन्तनेन श्रुत्यादीनां विनियोगकारणत्वस्यानुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य वृत्तविनियोगप्रकारचिन्तानुकीर्त्तनार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * एवं तावदिति * तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नाय इत्यत्र यैरर्थैर्येषांशब्दानामौत्पत्तिकः सम्बन्धः तेष्वर्थेषु वर्त्तमानानां शब्दानां सर्वकारकान्वितक्रियारूपवाक्यार्थप्रमाणत्वोक्त्या प्रत्येकश्रुतिरूपाणां पदकारकविभक्त्याख्यानां शब्दानां,प्रकृतिप्रत्ययार्थान्वयरूपे क्रियान्वितकारकरूपे चार्थे व्यापाराभिधानात् लिङ्गस्य विनियोगकारणत्वे सिद्धे ऽपि यदि कश्चिच्छब्दस्य तात्पर्यानवधारणात् धिज्ञानानुत्पादकत्वे प्रामाण्यायोगाद्वेदस्य च प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वेन प्रमाणान्तरतोऽर्थतात्पर्यावधारणायोगाद्वेदान्तर्गतस्य श्रुत्यादेर्विनियोगकारणत्वायोगं शङ्केत तद्भ्रमापनुत्तये ऽध्ययनविधानार्थे विनियोगात्तात्पर्यावधारणे विनियुक्तशब्देनोक्ते पुरुषार्थानुबन्धिन्यर्थे विधिना विनियोगाच्छ्रुत्याद्यर्थस्याङ्गत्वाख्यपुरुषार्थानुबन्धित्वे प्रधानोक्त्योक्ते श्रुत्याद्यनपेक्षस्य विधेः समीहितविशेषे विनियोजकत्वायोगात् श्रुत्यादेर्ज्ञापकत्वेन ज्ञेये लिङ्गाद्विनियोगोपपत्तिसूचनार्था ज्ञेयोक्तिः पुरुषार्थानुबन्धिन्यङ्गान्वयरूपे ज्ञेये ऽध्ययनविधिना श्रुत्यादीनां विनियोगात्तात्पर्य्यावधारणे यस्य श्रुत्यादेर्यस्मिन्नर्थे विशेषतात्पर्यं तस्मिन्नेव तस्य विनियोजकत्वसिद्धेस्तेषामर्थाधिकरणादिभिः विनियोगविशेषचिन्तानर्थक्यमाशङ्क्य श्रुत्यादिभिर्यस्य य-

यथर्भेदात् लिङ्गवाक्ययोर्विषयभेदो ऽस्त्येवेति प्रायशब्देनोक्तम् । श्रुतेः सामान्यमात्रे पर्यवसानायोगात् वाक्यविनियोगपर्यन्तत्वाधगतेर्लिङ्गस्य च पदमात्रे पर्यवसानायोगात् वाक्यविनियोगपर्यन्तत्वावगतवाक्यस्य विशेषणविशेष्यभावमात्रे व्यापाराच्छ्रुतिलिङ्गाभ्यां विनियोगे वाक्यस्य विनियोगकारणत्वाभावेनेव बहुवचनसमर्थनानुपपत्तेरपरितोषात्स्वमतेन वाक्यविनियोगपर्यन्तत्वावगते ग्रहणाभावे ऽपि प्रायशब्देनोपक्रमोपसंहारैकवाक्यत्वस्य विनियोगकारणत्वाभिधानात् वाक्यमपि साक्षाद्विनियोगविशेषकारणत्वेन सूचितमित्येवं बहुवचनं समर्थयितुमाह * अथ वेति * विशेषविहितस्यापि अरुणयेति वाक्योदाहरणं न युज्यतेत्याह * अथ त्विति * सामान्यमात्रविनियोगेन श्रुतिपर्यवसानाभ्युपगमे त्वैन्द्र्युदाहरणे श्रुतिलिङ्गविरोधो बलाबलाधिकरणवक्ष्यमाणो न यु-
८३१।१ ज्यतेत्याह * अथेति * कथं तर्ह्यरुणयेत्यस्य वाक्योदाहरणत्वमित्याशङ्क्याह * तस्मादिति* उदाहरणद्वये ऽपि विशेषविनियोगव्यापृतश्रुत्यपेक्षितविशेषणविशेष्यभावसमर्पणेन वाक्यस्य श्रुत्यन्तर्गतेर्दर्शयितुं शक्यत्वात् विनियोजकत्वस्य तूभयत्रापि अभावात् उभयस्य साक्षाद्विनियोगविवक्षया श्रुत्युदाहरणत्वे विनियोगौपयिकविशेषणविशेष्यभावविवक्षया च वाक्योदाहरणत्वे सम्भवत्यपि गुणस्य क्रियासाधनद्रव्यान्वयं विना श्रुत्यवगतक्रियाङ्गत्वानिर्वाहात् श्रुतेश्च द्रव्यान्वये व्यापाराभावात् वाक्यगम्यस्यारुण्यस्यैकहायनीद्वारतार्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरेककर्म्यान्नियमः स्यादित्यत्रोक्तेति सूचनायारुणयेत्यस्य वाक्योदाहरणतेत्याशयः । श्रुत्यादित्रयवत् प्रकरणादित्रये ऽपि कथं च विनियुज्यतइत्यंशः कस्मान्न चिन्त्यतइत्याशङ्क्याह * इदानीमिति * व्रीहीनित्यादिपरमापूर्वसाधने ऽवघातादिविनियुक्ते ऽवान्तरापूर्वसाधने वेत्यादिश्रौतविनियोगविशेषचिन्तायां गौणे मुख्ये च लिङ्गं मन्त्रं विनियुङ्क्ते मुख्य एवेति । लैङ्गिकविनियोगविशेषचिन्तायां वाक्यमुपक्रमानपेक्षमुच्चैस्त्वादीनि विनियुङ्क्ते तदपेक्षं वेति वाक्यीयविनियोगविशेषचिन्तायाः श्रुत्यादिबलाबलचिन्तानपेक्षत्वात् पृथक्करणं युक्तं पूर्वप्रमाणविनियुक्ताङ्गव्यतिरिक्तानां प्रकरणादिविनियोजकं सर्वेषामेव वेत्येवं प्रकाराया विनियोगविशेषचिन्तायास्तु श्रुत्यादिबलाबलचिन्तान्तर्गतत्वात्तादृश्याश्च विनियोगविशेषचिन्तायाः प्रकरणादिष्वयोगान्न तेषु विनियोगविशेषचिन्ता कार्येत्याशयः । अधिकारलक्षणस्य प्रकरणस्यानन्तर्य-

(१) स्वमतेन वाक्येति २ पु० ऽ० ।

लक्षणस्य क्रमस्य रूढिशब्दलक्षणायाश्च समाख्यायाः सिद्धान्तेऽपि विनियोजकत्वानभ्युपगमादितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षालक्षणस्य प्रकरणस्य सादेश्यलक्षणस्य क्रमस्य यौगिकशब्दलक्षणायां समाख्यायाश्च पूर्वपक्षे सद्भावस्याप्यनभ्युपगमाद्विनियोगकारणत्वचिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्येतिकर्त्तव्यतार्थित्वाद्देशसामान्यात्तदर्थत्वादिति सूत्रावयवैः स्वरूपेणासंयुक्तं प्रकरणाच्छेष इति प्रधानभूताध्यायार्थवाचितया सर्वत्रानुवर्त्तमानशेषशब्दानुषङ्गात् पञ्चम्या च ज्ञापकहेतुत्वोक्तेः क्रमश्चेति चकारेण पञ्चम्यर्थानुकर्षणादाख्या चैवमित्येवं शब्देन च तदतिदेशाद्विनियोगसामर्थ्येन दर्शयतीत्युक्तम्। सद्भावेनेतिवाच्ये यत्किञ्चिद्रूपप्रकरणादिसद्भावस्योभयसिद्धत्वात् स्वाभिमतरूपप्रकरणादिसद्भावस्य साध्यत्वसूचनार्था स्वरूपोक्तिः। वैदिके चार्थे शब्दातिरिक्तप्रमाणाभावात्। शब्दस्य च साक्षाच्छ्रवणाक्षरसामर्थ्याकाङ्क्षितयोग्यार्थपदसंनिध्यतिरिक्तविनियोगकारणभूतप्रकाराभावात्। श्रुत्यादीनि त्रीण्येव तादर्थ्यबोधाख्ये विनियोगे कारणानीत्याशये किमेतावन्त्येवेति पृष्टमोदनं पचेत्युक्त्वा तण्डुलानानय काष्ठान्याहरोदकं स्थाल्यादि चोपनयेत्युक्ते लोके तण्डुलोपनयनादीनां पाकाङ्गत्वप्रतीतेः पदसन्निधिवद्वाक्यसन्निधावपीतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां विनियोगहेतुत्वावसायाद्देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रेभ्यः शुक्लनीलपीतवस्त्राणि देयानीत्युक्ते च शुक्लवस्त्रादीनां यथाक्रमं देवदत्ताद्यङ्गत्वप्रतीतेः सादेश्यनिमित्तस्य सन्निधिर्विनियोगहेतुत्वावसायाद्देवदत्तीयः पाक इत्युक्ते देवदत्तस्य पाकाङ्गत्वप्रतीतेर्यौगिकशब्दस्य विनियोगहेतुत्वावसायाच्छाब्दे व्यवहारे वा शाब्दस्यार्थस्यान्वयायोगादितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षासादेश्ययौगिकत्वानामपि विनियोगकारणभूतशब्दप्रकारवाचित्वावगतेस्तान्यपि विनियोगकारणानीत्याशयेन नेतिभाष्येण निरस्य भावनायाः सन्निपत्योपकारीतिकर्त्तव्यतान्वयमात्रेणेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षानिवृत्तेरारादुपकारीतिकर्त्तव्यतानाकाङ्क्षत्वात् सन्निपत्योपकारिण्याश्चेतिकर्त्तव्यतायाः श्रुत्यादिगम्यत्वेन प्रकरणगम्यत्वाभावात् नेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षालक्षणं प्रकरणमस्तीत्याशयेन प्रकरणमात्रविषयं प्रश्नान्तरं किमपरमिति भाष्येण कृत्वाधिकरणरक्षणार्थं पूर्वपक्षे कार्ये प्रश्नो न युक्त इत्याशङ्क्य विपर्ययवत् सन्देहाज्ञानयोरपि सिद्धान्तप्रतिकूलत्वात्पूर्वपक्षत्वसम्भवसूचनार्थं त्रैविध्यप्रसिद्धेन प्रश्नेन पूर्वः पक्षः कृत इति प्रश्नेनैवेति भाष्येणोक्तं तत्सर्वं तात्पर्येण व्याचष्टे * तत्रेति * त्रयमपि क्रमेणोपपादयति * यावद्धीति * सूत्राधीनज्ञान-

स्यपुंसः कथनात् प्राक् सन्देहाज्ञाने सम्भवत इत्याशयः । नदीत्वप- र्वतत्वफलत्वरूपेणानिश्चितेषु प्रश्नस्य लोके त्रैविध्यप्रसिद्धिदर्शनार्थं भवति चेति भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातं पूर्वपक्षमुपसंहरति * त- स्मादिति * अस्य पूर्वपक्षस्याधिकरणत्रयसाधारण्यसूचनादित्या- दिशब्दः तदित्यादिसिद्धान्तभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * इतीति * करणत्वस्यातिशायितसाधकत्वरूपसाधकतमत्वलक्षणत्वादतिशयस्य चापेक्षितत्वादपकृष्टसाधकत्वरूपामितिकर्त्तव्यतां विना करणत्वा- नुपपत्तेः सन्निपत्त्योपकारिणश्च प्रोक्षणमन्त्रादेर्यागनिष्पादकभाव- नाकरणीभूतद्रव्यदेवतादीनि कर्त्तव्यतात्वेन फलभावनाकरणीभूत- यागादीतिकर्त्तव्यतात्वाभावावश्यम्भाविन्यारादुपकारीतिकर्त्तव्यता- काङ्क्षेति सूचनार्थः करणवाची प्रधानशब्दः । सन्निपत्योपकारी- तिकर्त्तव्यतान्वयमात्रेणाकाङ्क्षानिवृत्त्यभावः कथम्भावाविच्छेदोक्त्यो- क्तः । असंयुक्तोक्तिव्याख्यानायानिर्ज्ञातेत्युक्तम् * प्रकरणेना- ङ्गतेति वदता * शेषः परार्थत्वादिति सूत्रस्थशेषशब्दानुषङ्गः सूचि- तः । सिद्धान्तोपपादनार्थं यदीतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षिण इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * दर्शेति * दर्शपूर्णमासयोरुपकाराख्यानुग्रहापेक्षायां प्र- याजादीनां च साध्यापेक्षायां सत्यामपि यथाविकृतेरुपकाराकाङ्क्षायां विकृतौ चातिदिष्टानां प्रयाजादीनां साध्याकाङ्क्षायाः प्राकृतप्रमाण- सिद्धेनोपकारेण निवृत्तेर्न विकृतौ प्रकरणं प्रवर्त्तते । तथा यदि द- र्शपूर्णमासयोः सहायभूतप्रयाजादीनां साध्य उपका- रो ऽन्यतः सिद्धः केन चित्प्रमाणेनोपलभ्येत ततो द- र्शपूर्णमासयोरपि न प्रकरणं प्रवर्त्तेत न त्वेतदस्ती- तिसूचनार्थं * तथेत्युक्तम् * वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यस्य च प्र- कृतिलिङ्गभूतेनालभतिना दैक्षोपकारस्य स्वपदे मासमग्निहोत्रं जु- होतीत्यत्र अग्निहोत्रोक्त्यानारभ्याग्निहोत्रधर्मातिदेशात्तद्गतस्योपका- रस्य स्ववाक्ये दैक्षप्रकरणे च दर्शपूर्णमासिकप्रयाजादिदर्शनाद्दैक्षे पौर्णमासधर्मातिदेशावगतेः स्वतोपकारस्य स्वप्रकरणे प्राकृतप्रमाण- सिद्धस्योपलम्भात्तत्त्द्वैषम्यसूचनार्थं * स्वेत्युक्तम् * एवं सत्यपि यदि प्रकरणालोचनाद्दर्शपूर्णमासयोः का चित्प्रवृत्तिरव- गम्येत ततस्तद्गतप्रमाणसिद्धेनोपकारेण नैराकाङ्क्ष्यं स्यान्न त्वेतदस्ती- ति सूचनार्था प्रकरणान्तरोक्तिः । शब्दस्यापि प्रत्यक्षादिपञ्चका- न्तर्गतत्वात्तन्निरासेनैव निरासे ऽपि लौकिकवैदिकशब्दभेदविवक्षया भेदेनोक्तिः । दर्शपूर्णमासयोः सहायभूतप्रयाजादीनां च साध्यभूत उपकारो ऽन्यतः सिद्धो न केन चिल्लौकिकेन वैदिकेन वा प्रमा-

केनोपलक्ष्यतइत्युक्ते ऽर्थात् प्रोक्षणावघातादिजन्येन सांनिपाति-
केनैवोपकारेणोपकाराकाङ्क्षानिवृत्तेर्दर्शपूर्णमासयोर्नारादुपकाराकाङ्क्षे-
त्याशङ्क्य * अवश्यञ्चेत्युक्तम् * यदि त्वित्यनेनाभावशङ्कायां प्रक-
रणाख्यारादुपकारप्रमाणसद्भावाभिरस्तायां सन्निधिमात्रादन्वयानु-
पपत्तेः प्रकरणे पदसन्निध्यभावाद्वाक्यसन्निधेश्च विप्रकृष्टत्वेनान्वय-
हेतुत्वायोगान्न प्रकरणं प्रमाणमित्याशङ्क्य * न हीत्युक्तम् * वि- ८३२।६
श्वजिद्वत्फलाध्याहारेण दर्शपूर्णमासफलानुषङ्गेण वा साक्षात्पुरु-
षार्थभूतं स्वर्गाद्येव प्रयाजादीनां साध्यत्वेन कस्मान्न कल्प्यतइत्या-
शङ्क्य यश्चान्यत्स्वर्गादिसाध्यं कल्प्येत तस्येज्याधिकरणन्यायाद्द-
र्शपूर्णमासनामविशेषितयेज्युक्तेनाग्नेयादिषट्केण सह सम्बन्ध्य
निराकाङ्क्षीभूतस्य न प्रयाजादौ सम्बन्धाकाङ्क्षास्तीत्युक्त्वा दर्श-
पूर्णमासयोः प्रयाजादीनां च परस्परमुपकार्योपकारित्वनियमसि-
द्धिरन्योन्याकाङ्क्षाधीनाङ्गाङ्गिसिद्ध्यर्थमुपसंहृता । प्रयाजादेश्च स्व-
र्गार्थत्वशङ्कानिरासेन तानि तत्रैवेत्यादिप्रयोजनभाष्यस्य प्रयाजादी-
नि दर्शपूर्णमासयोरेव विनियुज्यन्ते न स्वर्गे तथाग्निहोत्रे ज्योतिष्टो-
मे वा यदेवं विश्वं पदार्थजाते तदप्यग्निहोत्रएव ज्योतिष्टोमएव वि-
नियुज्यते न स्वर्गइति व्याख्या सूचिता फलकल्पनानुषङ्गाभ्यां चेह
पूर्वपक्षश्चतुर्थोपान्त्ये फलवाक्यस्थेन यजिना प्रयाजादीनामपि ग्र-
हणादित्यपौनरुक्त्यं स्पष्टम् । इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षिप्रधानसन्निधौ
पठितानां प्रोक्षणप्रयाजादीनां बहूनामुदाहरणानां स्पष्टत्वात् प्रकृते
विनियुज्यन्तइति प्रयोजनस्योक्तत्वात् प्रयोजनोदाहरणप्रश्नावनर्थ-
कावाशङ्क्य सन्निपत्योपकारिणां प्रोक्षणादीनां क्रियाङ्गभूतद्रव्या-
द्यन्वयेन नैराकाङ्क्ष्यादुभयाकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेन क्रियायां विनि-
योगानुपपत्तेरुदाहरणत्वायोगात्क्रियाङ्गभूतद्रव्याद्यङ्गत्वद्वारा तु तेषां
क्रियाङ्गत्वाभ्युपगमे ऽधिकारलक्षणप्रकरणानुगृहीतेन श्रुत्यादिनैव
तत्सिद्धेः कथम्भावलक्षणेन प्रकरणेन विनियोगायोगात्तैरेव च क्रि-
याया इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षानिवृत्तिसिद्धेरारादुपकारिणां प्रयाजादी-
नां विनियोगायोगात्प्रयोजनानुपपत्तेः प्रयोजनोदाहरणे पृष्ट्वा स-
न्निपत्योपकारिणामुदाहरणत्वायोगे ऽपि आरादुपकारिणामुदाहर-
णत्वं तद्विनियोजनं च प्रयोजनमिति भाष्यव्याख्यासूचनायासंयु-
क्तोक्तेः सन्निपत्योपकारिणां प्रकरणविनियोगनिवृत्त्यर्थत्वसूचनार्थं
परमतेन तावत्सन्निपत्योपकारिणामारादुपकारिणां च प्रकरणवि-
नियोज्यतामभिप्रेत्यासंयुक्तोक्तेः । प्रश्नपूर्वं प्रयोजनमाह * असंयु-
क्तेति * द्वित्वबहुत्वयुक्तस्य प्रतिपद्विधानस्य श्रुत्या द्विबहुयजमा-

नक्तवन्तरसंयुक्तस्य पूष्णो ऽहं देवयज्यया पशुभिर्जनीषीयेत्याद्यनुमन्त्रणेषु च पूषादिशब्दानां लिङ्गात् तच्छेषाणां चाहमित्यादीनां वाक्येन पूषादिदेवत्येष्टिपशुसंयुक्तानां ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासप्रकरणाभ्यां विनियोगनिवृत्त्यर्थमित्युत्तरार्थः । प्रोक्षणादीनां श्रुत्यादिभिर्व्रीह्यादिसंयुक्तानां दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमप्रकरणाभ्यामविनियोगापत्तेर्विशेषणमध्याहरति * प्रकरणेति * पदार्थान्वयरूपवाक्यार्थप्रतिपादनमात्रे वाक्यव्यापारस्य स्योनं ते सदनमित्यादेः सुमनस्यमान इत्यन्तस्य वाक्यविनियोगाक्षेरेकवाक्यत्वापगमने सामर्थ्यनिमित्तविनियोगाङ्गत्वस्य स्योनं त इत्यस्य पूर्वेण सहैकवाक्यतामभ्युपेत्योपस्तरणे समर्थेनेत्यादिभाष्यालोचनया प्रतीतेः प्रतिनियतावेतौ श्रुतिवाक्यसम्बन्धावेकः शेषशेषिरूपेभ्यो विशेषणविशेष्यात्मकइत्यादिवार्त्तिके वाक्यस्य विनियोजकताया निषेत्स्यमानत्वात्तत्सामान्येनारुणावाक्ये ऽपि वाक्यस्याविनियोजकत्वावगतेरारुण्यस्य वाक्येन क्रयसम्बन्धायुक्तत्वादेतत्प्रयोजनानुपपत्तेः स्वमतेनासंयुक्तस्य ग्रहणस्य सन्निपत्त्योपकारिणां प्रकरणविनियोगनिवृत्तिप्रयोजनत्वं सूचयितुमाह * नात्त्वति * श्रुत्यादीनां सर्वेषामेव परदौर्बल्यात् पूर्वसंयुक्तएवार्थे परस्याविनियोगसामर्थ्यात्सामर्थ्यालोचनयैव श्रुत्यादिसंयुक्तानां प्रकरणविनियोगनिवृत्तेः सिद्धत्वादसंयुक्तमिति यत्सूत्रं तच्छ्रुत्यादिसंयुक्तानां प्रकरणविनियोगनिवृत्त्यर्थं न भवति । किं तु संयुक्तशब्देन सन्निपत्त्योपकारित्वाभिधानात् । सन्निपत्त्योपकारिणां प्रकरणविनियोगनिवृत्त्यर्थमित्याशयः ।

क्रमस्य विनियोजकताधिकरणम् ॥ ५ ॥

क्रमश्च देशसामान्यात् ॥ १२ ॥

वैदिके ऽर्थे शब्दातिरिक्तप्रमाणाभावात्सादेश्ययौगिकत्वयोश्च विनियोगहेतुभूतशब्दप्रकारत्वाभावात् । न क्रमसमाख्ये विनियोगकारणे इत्याशयेनाथेत्याद्य ऽधिकरणद्वयस्य विकृतीनां प्राकृताङ्गान्वये ऽव्यज्ञातोपायपरिमाणत्वादश्रुतफलत्वेनाङ्गत्वयोग्येषु कर्मसु सन्निहितेषु सत्सङ्गाकाङ्क्षानिवृत्त्यसिद्धेर्वैकृतकर्मसन्निधानस्य प्रकरणत्वादुपांशुयाजस्य विप्रतिपन्नजातशत्रुमत्कर्तृकैन्द्राग्नकर्मद्वयस्य वा ब्राह्मणपाठादनुमन्त्रणमन्त्रस्य याज्यानुवाक्यायुगलद्वयस्य वा मन्त्रसंहितायां पाठादेकप्रदेशवाक्यपाठसादेश्याभावेन तद्धेतुकबुद्धिविपरिवृत्त्याख्यसन्निध्ययोगाद्दैक्षस्य च स एष औपवसथ्ये ऽहनि द्वि-

दैवत्यः पशुरालभ्यतइतिश्रुत्यौपवसथ्याख्ये ज्योतिष्टोमप्रदेशे ऽनुष्ठानोक्तावप्युपाकरणादीनां दैक्षाङ्गत्वावगमात्प्रागौपवसथ्ये ऽनुष्ठानावगतेरेकप्रदेशानुष्ठानाख्यानुष्ठानसादेश्याभावेन तद्धेतुकस्यापि सन्निधेरयोगान्न फलवत्सन्निधिलक्षणः क्रमो ऽस्ति निर्वापादीनां च समाख्यां विनाध्वर्य्वादिसम्बन्धानवगतेराध्वर्यवादिसमाख्या यौगिकशब्दलक्षणा नास्तीत्याशयेन * किं चेति * द्वितीये च प्रश्नभाष्ये एकहेलया व्याचष्ट * पूर्ववद्वेति * किमुक्तेभ्यो ऽन्यदपि प्रमाणमस्तीति किञ्चेति भाष्यार्थः। क्लृप्तोपकारत्वेन प्राकृतानामङ्गानां निराकाङ्क्षीकरणसामर्थ्यस्य दशमे गृहमेधीयाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वान्निवृत्ताकाङ्क्षायाः सांग्रहण्यादिकाया विकृतेः सन्निध्याम्नातानाम् अश्रुतफलानामामनहोमादिकर्मणां सन्निहितफलवत् कर्मोपकाराख्यसाध्यसम्भवे कल्पनागौरवापादकस्वर्गफलत्वकल्पनायोगात् विकृतिफलानुषङ्गस्य फलसम्बन्धोक्तहेतुत्वादितरस्य प्रधानं स्यादिति चतुर्थाधिकरणे परिधिमन्त्राद्यसम्बद्धपदव्यवायेन निराकरिष्यमाणत्वात् सन्निहितविकृत्यङ्गतां विनानर्थक्यापत्तेर्निराकाङ्क्षस्योपाध्यायस्य शिष्याकाङ्क्षयाकाङ्क्षोत्थापनवत्सन्निध्याम्नातधर्माकाङ्क्षयाकाङ्क्षोत्थापने ऽपि स्वतो नैराकाङ्क्ष्यादुभयाकाङ्क्षालक्षणप्रकरणत्वानुपपत्तेर्वैकृतधर्मसन्निधिः क्रम एव भिन्नग्रन्थाम्नातानामपि च कर्ममन्त्राणामुपकारकोपकार्याकाङ्क्षायां ब्राह्मणाधीतैः कर्मभिर्मन्त्रसंहिताधीतेषु मन्त्रेषु उपकारत्वेन मन्त्रैश्च कर्मसूपकार्यत्वेनालोच्यमानेष्वादित आरभ्यालोचनादाद्यग्रन्थप्रदेशाधीतयोः कर्ममन्त्रयोरन्योन्यं द्वितीयप्रदेशाधीतयोश्चान्योन्यमित्येवं क्रमेण बुद्धौ विपरिवृत्तेः सर्वस्वसंवेद्यत्वेनापह्नवायोगात् पाठसादेश्यहेतुको दैक्षाङ्गत्वानवगमे ऽपि चोपाकरणादीनां पाठक्रमेणौपवसथ्याख्ये दैक्षप्रदेशे ऽनुष्ठानावगमात् अनुष्ठानसादेश्यहेतुको ऽपि फलवत्सन्निध्याख्यः क्रमो ऽस्तीति क्रमो देशसामान्यादित्येतावतोक्ता चकारेण पूर्वसूत्रस्थप्रकरणादिति पञ्चम्युक्तशेषहेतुत्वानुकर्षणात्सो ऽपि शेषहेतुरिति एवं सूत्रव्याख्यां सूचयन् सिद्धान्तमाह * तत्रेति * क्रमो ऽपि विनियोगकारणमित्येतावताद्ये प्रश्ने निरस्ते द्वितीयप्रश्ननिरासार्थं वैकृतकर्मसन्निधिरपि क्रम एवेत्येवकारेण सूचितम्। दब्धिमन्त्रैन्द्राग्नयाज्यानुवाक्यायुगलोपाकरणादीनां शेषित्वाभिमतकर्मविशेषसन्निधिपाठाभावे ऽप्येकदेशत्वाख्येन देशसामान्येन बुद्धिपरिवृत्त्याख्यसन्निधिरूपः क्रमः प्रतीयतइत्युक्ते देशसामान्यव्याख्यार्थं द्वैविध्योक्तिः देशसामान्यहेतुकक्रमद्वैविध्ये सति कस्मात्पाठसादेश्यमात्रे भा-

ध्यर्कतोक्तमित्याशङ्क्य दैक्षस्य श्रुत्योपाकरणादीनां चौपवसथ्याहानु-
ष्ठेयाग्नीषोमीयप्रणयनोत्तरकालपाठेन पाठक्रमादौपवसथ्ये ऽहन्यनुष्ठे-
यत्वावगतेरेकप्रदेशानुष्ठानाख्यस्यानुष्ठानसादेश्यस्य स्पष्टत्वात् सुप्र-
तिपादं सन्निधिहेतुत्वं मत्वा पाठसादेश्यस्यास्पष्टत्वेन सन्निधिहेतुत्व-
स्य दुःप्रतिपादस्य प्रतिपादनायेति परिहारं सूचयन्पाठसादेश्योपपा-
दनपूर्वं सन्निधिहेतुत्वमेव तावदुपपादयति *विनापीति* अपिपदः प्र-
कारान्तरवाची पाठसादेश्यहेतुकस्य क्रमस्य विनियोगहेतुतामुपपा-
दयति * चनेति * ऐन्द्राग्नयोर्याज्यानुवाक्यायुगलयोरैन्द्राग्नाभ्यां
प्रधानाभ्याम देवताप्रकाशकत्वाल्लिङ्गस्य च सामान्यस्य सम्बन्धं
विना विनियोजकत्वायोगात् काम्ययाज्याकाण्डसमाख्यया च कर्म-
विशेषान्वयाख्यसामान्यसम्बन्धानवगतेः क्रमेण विनियोगे ऽप्य-
नुमन्त्रणस्य प्रधानेनानाकाङ्क्षितत्वात्क्रमेण विनियोगो न युक्त इत्याश-
ङ्क्य प्रधानस्यानुमन्त्रणानाङ्क्षत्वे ऽप्यनुमन्त्रणाकाङ्क्षया ऽऽकाङ्क्षामु-
त्पाद्य विनियोगो भविष्यतीति परिहारं सूचयन्ननुमन्त्रणविनियो
८३३।४ गे क्रमस्य हेतुतामुपपादयति * तथेति * आद्या-
नुमन्त्रणस्याद्यशेष्यन्वयान्निराकाङ्क्षतया द्वितीयादीनां अनुमन्त्रणा-
दीनां द्वितीयादिभिः शेषिभिः सम्बन्धेन भाव्यमित्यर्थः। एवं तर्ह्यग्नेर-
हं देवयज्ययेत्याद्यनुमन्त्रणानि क्रमविनियोज्यत्वेन कस्मान्नोदाहृ-
तानीत्याशङ्क्याधिकारलक्षणप्रकरणेन दर्शपूर्णमासान्वयाख्ये सा-
मान्ये सम्बन्धे सर्वेषामनुमन्त्रणानामनवगतेर्द्वारविशेषान्व-
याय व्यवस्थापेक्षायामाग्नेयादियागाङ्गत्वेनानुमन्त्रणानामाग्नेयया-
गादिप्रकाशनसामर्थ्याल्लिङ्गेन व्यवस्थासिद्धेः क्रमानपेक्षत्वात् अस्प-
ष्टलिङ्गतया लिङ्गेन व्यवस्थापयितुमशक्यमनुमन्त्रणमुदाहरति *
तत्रेति * लिङ्गेनाव्यक्तलिङ्गमन्त्रव्यवस्थानभ्युपगमे प्रकरणात्स-
र्वार्थत्वापत्तेः । क्रमेण विनियोगो न सिद्ध्येदित्याशङ्क्ते * ननु
चेति * अबाधसम्भवे बाधपक्षस्यानाश्रयणीयत्वात् उपांशुयाजस्य
विशेषितया ग्रहणे द्वयानुग्रहसम्भवात् । न क्रमो बाधनीय इति
परमतेन दूषयितुमुपन्यस्यति * तत्रेति * उपांशुयाजमात्रार्थ-
त्वे प्रकरणावगतसर्वार्थत्वबाधापत्तेर्न द्वयानुग्रहः सम्भवतीत्या-
शयेन दूषयति * शक्यन्त्विति * अनुमन्त्रणस्याश्रुतावृत्तिदोषा-
पत्तेः । सर्वार्थता युक्तेत्याशङ्क्य प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिर्न्याय्यैवेति सूच-
नार्थं प्राति * प्रधानेत्युक्तम् * आग्नेयादीनां लिङ्गावगतैरनुमन्त्र-
णान्तरैर्नैराकाङ्क्ष्यादुभयाकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेनास्यानुमन्त्रणस्या-
ग्रहणं न सम्भवतीति स्वमतेन परिहारमाह * तत्रेति * स्पष्टलि-

ङ्गानां लिङ्गेनास्पष्टलिङ्गस्य च प्रकरणेन विनियोगाद्विषमशिष्ट-विकल्पापत्तेरपि नास्य प्रकरणेन ग्रहणमित्याह * न चेति * अदृष्टार्थत्वेनैकार्थ्यानवगमात् विकल्पानापत्तिं शङ्कते *अदृष्टार्थानामिति *

मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रस्थत्वेन संस्मरन् ।
शेषिणे तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणमित्येवम् ॥

लक्षणेनैषां यागानुमन्त्रणाख्यया यागस्मृत्यर्थत्वावगतेः । कृतस्यापि च यागस्याकृतत्वशङ्कायामश्रद्धानिमित्तवैगुण्यापत्तेः शङ्कानिवृत्तौ कृतस्य यागस्य प्रत्येकस्मृत्याख्यप्रत्यवेक्षापेक्षत्वात् दृष्टार्थत्वावगतेरेकैकेन च मन्त्रेण तत्सिद्धेर्दुर्वारा विकल्पापत्तिरिति परिहरति * नेति * कृतयागस्मरणस्यानुष्ठानानौपयिकत्वात् कालविप्रकृष्टाभावेन चाकृतत्वशङ्कानुपपत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थत्वायोगात् पदार्थमध्ये क्षुतादिनिमित्तविष्णुस्मरणवददृष्टार्थत्वे ऽपि भिन्नानां मन्त्राणाम् इतिमन्त्रवदेकप्रयोजनत्वकल्पनानुपपत्तेरैन्द्रवायवादिग्रहणवच्च समुच्चयमन्तरेणागत्यभावात्समुच्चयानाश्रयणीयत्वावगतेर्न समुच्चय युक्त इत्याह * सत्यपि चेति * गत्यन्तरे सतीत्येतद्विवृणोति * आग्नेयादिभिरिति * मन्त्राणां चाक्रियात्वेनानितिकर्त्तव्यत्वारूपत्वात् स्वमते प्रकरणविनियोज्यत्वानुपपत्तेरभिधानक्रियाद्वारा विनियोज्यत्वावगमे ऽपि अस्पष्टलिङ्गाभिधायकतायोगान्नास्य प्रकरणविनियोगः सम्भवतीत्याह * किं चेति * उपांशुयाजे ऽपि तदभिधानाशक्तेर्नाविनियोगः स्यादित्याशङ्क्य क्रमादुपांशुयाजाङ्गत्वावगतेः सन्निहिताभिमुखवाचिमध्यमपुरुषयोगात् प्रकरणसन्निहितानेकयागत्यागेन क्रमसन्निहितैकोपांशुयाजाभिधानसामर्थ्यावगतेरुपांशुयाजे विनियोगोपपत्तिसूचना * यासीत्युक्तम् * श्लोकं व्याचष्टे * दब्धिर्नामेति * युष्मदर्थविषयमध्यमपुरुषान्तरत्वेनासिशब्दस्य सन्निहितवाचित्वे ऽपि सर्वेषां प्रकृतत्वेन सन्निधानात् अभिधानापत्तिमाशङ्क्य सन्निहितवाच्यभिमुख्यस्य युष्मदर्थत्वादुपांशुयाजस्यैव च मन्त्राकाङ्क्षयोत्पादिताकाङ्क्षत्वेनाभिमुखत्वात् मन्त्रित्वेनावान्तरनिराकाङ्क्षीकृतत्वेनानभिमुखत्वात् मन्त्रित्वेनावान्तरनिराकाङ्क्षीकृतत्वेनानभिमुखानामाग्नेयादीनां सन्निधाने ऽप्यनभिधानसूचनायाभिमुखोक्तिः सादेश्येनोपांशुयाजस्यात्यन्तसान्निध्यात्तस्यैवाभिधेयता युक्तेति परिहारसम्भवे ऽपि अतिशयार्थाभिमुखोक्तिः । स्वमतेनोक्तपरिहारमुपसंहरति * ततश्चेति * तथैन्द्राग्नं कर्मेत्यादिभाष्येणोदाहृतो याज्याकाण्ड- ८३४।२
क्रमस्तयोश्चाङ्गाङ्ग्यपेक्षवेलायामित्यादिवार्त्तिकेनोभयाकाङ्क्षाया क्र-

मर्थं विनियोगहेतुत्वाभिधानाद्व्याख्यात इत्याह * याज्येति * अनुष्ठानदेशः क्रमः कस्मान्नोदाहृत इत्याशङ्क्य पशुधर्माधिकरणे क्रमस्य प्रकरणविरोधपरिहारेण पशुधर्माणां दैक्षार्थत्वे वक्ष्यमाणो अनुष्ठानदेशलक्षणो ऽपि क्रमो विनियोगहेतुत्वेन सुज्ञानो भविष्यतीति मत्वेत्याह *अनुष्ठानेति* वैकृतधर्मकर्मसन्निधेस्तु प्रकरणत्वशङ्का-याश्चतुर्थे मध्यस्थं यस्य तन्मध्यइत्यस्मिन्नधिकरणे स्वातन्त्र्यशङ्काया-श्च फलबद्धांक्तहेतुत्वादिनरस्य प्रधानं स्यादित्यस्मिन्निराकरिष्य-माणत्वेन क्रमस्य निःसन्दिग्धत्वात् । निराकाङ्क्षोपांशुयाजसन्निधे-श्च विनियोजकत्वस्योक्तत्वात् पृथगनुदाहरणं लिङ्गक्रमसमाख्या-नादित्यत्र लिङ्गस्य क्रमसमाख्यासापेक्षत्वमात्रोक्तेः क्लृप्तस्य विनियो-जकत्वाभिधानादिहोदाहरणम् ॥

समाख्यायाः विनियोजकताधिकरणम् ॥ ६ ॥

आख्या चैवं तदर्थत्वात् ॥ १३ ॥

आख्याया विनियोगहेतुत्वाभावाशयस्याथेति प्रश्नभाष्यस्य यौगिकत्वलक्षणसमाख्यात्वाभावाशयस्य च किञ्चेत्यस्य प्रयोगे च व्याख्यातत्वात् समाख्यापि क्रमविशेषत्वहेतुः क्लृप्तावयवार्थप्रत्य-भिज्ञानेन चाध्वर्यवादियौगिकत्वात्समाख्या चैवमित्येवं सूत्रव्याख्या-र्थं समाख्या चेति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * यौगिकीति * क्लृ-प्तावयवार्थप्रत्यभिज्ञाने समुदायशक्तिकल्पनायोगात्सम्बन्धनिमित्तैवे-षाख्यैत्येतावता यौगिकत्वाख्ये समाख्यात्वे व्युत्पादित तस्या विनि-योगहेतुत्वोक्त्यर्थमध्वर्य्वादिना प्रकृत्यर्थत्वेन सह्यान्वाधानादेः प्रत्ययार्-थस्य कश्चित्सम्बन्धो ऽस्तीत्येवं सामान्याकारेण स्ववाच्यविशिष्टार्थो-न्यथानुपपत्त्या प्रतीते सम्बन्धे ऽपि निःशेषसामान्यायोगात् विशेषा-पेक्षायां शेषशेषिलक्षणसम्बन्धविशेषं बोधयतीत्युक्तं विशेषबोधो-पपादनार्थमृत्विजां कर्माणि प्रति कर्तृतया शेषत्वेन चरणाभरणा-भ्यां परिक्रीतत्वादनुष्ठेयत्वेन शेषिभूतकर्मापेक्षायामनुष्ठातृत्वेन च शेषिभूतानां कर्मणां कर्तृशेषभूतापेक्षायां प्रत्ययार्थस्यान्वाधानादेः प्रकृत्यर्थस्य चाध्वर्योरन्योन्यसामीप्येन बुद्धौ स्थापनादित्युक्तं स-माख्याया निर्दोषत्वायानादिप्रसिद्धता यच्छब्देनोक्तेति सूचनार्थं पौरुषेय्यामपि तावद्दीक्षानुवाकादिसमाख्यायामनादित्वान्न दोषो ऽस्ति आध्वर्यवादिसमाख्यायां तु दोषशङ्कापि नास्तीत्युक्तिपूर्वमुत्त-रार्द्धं व्याचष्टे * आध्वर्यवादीति * आध्वर्यवशब्दवाच्यत्वेना-न्वाधानादेरध्वर्युशब्दवाच्यत्वेन चर्त्विजो ऽन्वाधानादिकर्तृकत्वक-

रूपना भवतीत्युक्ते कस्मात्तर्ह्यध्वर्युसमाख्या भाष्ये नोदाहृतेत्याशङ्क्यैकयापि समाख्यया द्वयोरपि कर्त्तृकर्मणोः श्रुत्यर्थाभ्यां नियमसिद्धेरिति सूचनार्थं प्रत्येकोक्ति । प्रत्ययलोपस्य प्रातिपदिकप्रत्यापत्तेर्वा स्मृत्यभावात् कथमाध्वर्यवन्कर्त्रध्वर्युना व्युत्पत्तिरित्याशङ्क्य प्रकृते ऽध्वर्युप्रातिपदिकादृत्विग्विशेषवाचितया प्रसिद्धादाध्वर्यवशब्दास्तद्विकारत्वेन व्याकरणालोचनयावगताध्वर्यवकर्मवाचित्वात्मकेन प्रकृत्यानुरूपेण विकाराद्वाध्वर्यवशब्दार्थान्वयस्य निमित्तत्वायोगेनौपचारिकादन्वाधानादिवाचितयावगतादौदमेघिवत् प्रसिद्धाध्वर्यवशब्दादर्थेनाध्वर्युशब्दस्तत्र प्रकृतित्वेनावगतो ऽन्वाधानाद्याध्वर्यवकर्तृवाचित्वात्मकेन विकारानुरूपेणानुमीयतइत्युक्तं शब्दाधिकरणप्रकृतिविकृत्योश्चेति पूर्वपक्षसूत्रोक्तं प्रकृतिविकारइति सूत्रे विकारोक्त्यानुभाष्य शब्दान्तरोक्त्या निरस्तत्वात् प्रकृतिविकारोक्ती न युक्ते शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वोक्तेश्चाध्वर्यवशब्दप्रवृत्तावप्यध्वर्युशब्दार्थान्वयस्य निमित्तत्वायोगान्नोपचारतोऽपि प्रकृतिविकारता युक्तेत्याशङ्क्य व्याकरणप्रत्ययौपचारिकी प्रकृतिविकारतोक्ता वस्तुतस्तु यद्यप्यध्वर्य्वाध्वर्यवशब्दौ प्रकृतिविकारत्वाभावादन्योन्यानपेक्षौ नित्यं चार्थान्वितौ तथापि शब्दस्यार्थे प्रयोगाख्यायाः प्रकृतेः कूटस्थनित्यत्वाभावात् नित्यस्य च नैमित्तिकत्वे ऽपि अविरोधादाध्वर्यवशब्दप्रवृत्तौ वाच्यत्वेनाध्वर्युशब्दार्थान्वयस्य निमित्तत्वादध्वर्युशब्दस्याध्वर्यवशब्दं प्रति निमित्ततामुपचर्य प्रकृतिविकारत्वान्वाख्यानमित्याह *यद्यपि त्विति* प्रवाहनित्यत्वस्य नैमित्तिकत्वाविरोधसूचनार्थं सर्वयौगिकानामिति यदुक्तं तदुपपादयितुमाह * न हीति * एवमपि शब्दानां कूटस्थनित्यत्वे ऽपि सम्बन्धज्ञानापेक्षस्य शब्दप्रवृत्तौ निमित्तत्वात्सम्बन्धज्ञानस्य च कादाचित्कत्वान्निमित्तत्वान्निमित्तत्वाविरोधवद्राजादिशब्दस्यापि राज्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतराज्याद्यन्वयापेक्षितराज्याद्यर्थोक्तिद्वारा राज्यादिशब्दं प्रति निमित्तत्वात् सम्बन्धज्ञानापेक्षत्वेन चार्थोक्ते कादाचित्कत्वनिमित्तता न विरुद्धेत्याह * निमित्तेति * समाख्याहेतुकाद्विनियोगात्प्रागाध्वर्यवाख्यस्यान्वाधानादेरध्वर्युसम्बन्धाप्रतीतौ शब्दे यौगिकत्वज्ञानाशक्तेः प्रतीतौ वा समाख्याया विनियोगहेतुत्वायोगापत्तेर्यौगिकत्वायोगात् रूढित्वेनान्योन्यानपेक्षत्वे ऽप्यध्वर्य्वाध्वर्यवसमाख्ययोरध्वर्योः कर्त्तव्यापेक्षायामध्वर्युसमाख्यासादृश्यादाध्वर्यवसमाख्यायामुपनिबध्यमानायामन्वाधानादेः कर्त्तव्यत्वावगमात् । अन्वाधानादेश्च कर्त्रपेक्षायामध्वर्युसमाख्यायामुपतिष्ठमानायामध्वर्योः

कर्तृत्वावगमात् एष समाख्याहेतुको विनियोगः सेत्स्यतीति भर्तृमि-
श्रादिमतं दूषयितुमुपन्यस्यति * तत्रेति * यत्रातिदेशो धर्मसम्ब-
न्धे सारूप्यादुपस्थापनस्य सामर्थ्यं प्रसिद्धं तत्रापि तावद्रूढिः सारू-
प्यहेतुकस्योपस्थापनस्य नास्त्यत्र त्वौपदेशिके क्रियाकर्तृसम्बन्धे सा-
रूप्यहेतुकस्योपस्थापनस्य सामर्थ्यं दूरोत्सारितमित्येवं दूषयति *
८३५।५ न त्विति * उपस्थापनस्य नित्यमुपस्थापकापेक्षत्वादुपस्थापकसारू-
प्यसापेक्षत्वे ऽपि सामर्थ्यशब्देन सह समासाविघातः । कण्वरथन्त-
रशब्दस्य यौगिकत्वे सत्यरथन्तरे रथन्तरे रथन्तरशब्दस्य वत्यर्थक-
ल्पनया शब्दोक्तात्सादृश्यात्प्रवृत्तेः सादृश्यस्य च धर्मसामान्यल-
क्षणत्वात् रथन्तरधर्मातिदेशकत्वं स्यात् रूढित्वात्तु शब्दसादृश्येन
रथन्तरशब्दोपस्थापनद्वारा रथन्तरोपस्थापने ऽपि शब्दसादृश्यस्य प्र-
त्यक्षस्य गम्यत्वेन शाब्दत्वात्तद्वारेण रथन्तरोपस्थापने शब्दस्याव्यापा-
रान्नातिदेशता युक्तेति दार्शमिकदृष्टान्तेन रूढिसादृश्यहेतुकस्योप-
स्थापनस्यातिदेशिकधर्मान्वयासमर्थतोपपादिता । उपदेशे तु वत्यर्था-
नपेक्षणेन शब्दोक्तस्यापि सारूप्यस्य हेतुत्वाभावात् सादृश्यवच्च
सारूप्याभावात्सादृश्यवच्च सारूप्यसम्बन्धं विनानर्थक्याभावेन
सम्बन्धाभिमुख्यरूपेणानुपस्थापकत्वात् स्वरूपमात्रेण चोपस्थापने
ऽपि गोगवयवत्सम्बन्धाप्रतीतेरशाब्देन सारूप्येणोपस्थापने शाब्द-
स्याव्यवहारात् वैदिके च शब्दव्यतिरिक्तप्रमाणाभावात् रूढिसारूप्य-
स्य क्रियाकर्तृसम्बन्धस्ये शक्तेर्दूरोत्सारितता किमुतेत्यनेनोक्तार्थाद्वा
सम्बन्धमात्रे ऽपि सारूप्यहेतुकत्वोक्तस्योपस्थापनस्य शक्तिर्नास्ति त-
द्विशेषे तु क्रियाकर्तृसम्बन्धे दूरोत्सारितेत्यर्थः । भाष्यकृतो ऽपि रू-
ढिरनभिमतेति सूचयितुमाह * याचकादीति * परपक्षे दोषमु-
क्त्वा स्वपक्षे दोषं परिहर्तुं निर्दोषत्वं प्रतिजानीते * तस्मादिति
अनुभाषणपूर्वं परिहरति * यद्यपीति * सत्यं समाख्याहेतुकात् वि-
नियोगात्प्रागध्वर्युणाध्वर्यवानुष्ठानादध्वर्य्वाध्वर्यवयोः सम्बन्धे प्र-
त्यक्षप्रमाणं नास्ति तथाप्यध्वर्युणाध्वर्यवं कार्यमित्येवं रूपं श्रुत्याख्यं
प्रमाणं समाख्यया क्रमादिपारम्पर्येणाङ्गाङ्गिसम्बन्धबोधाख्याद्विनि-
योगात् प्रागनुमाय सम्बन्धे प्रमाणं भविष्यतीत्यर्थः । सम्बन्धात्प्रा-
ग्यौगिक्याः समाख्यायाः प्रवृत्तिरयुक्तेति यदुक्तं तत्परिहर्तुमाह *
वेदे हीति * अनादित्वोपलक्षणार्था वेदोक्तिरनादिसमाख्याप्रमाण-
कस्य सम्बन्धस्यानादित्वाद्विदानीं ततः समाख्यातृप्रयोगात् प्रागेव पू-
र्वेष्वनुष्ठातृषु निष्पत्तेस्तस्मिन् प्रतीते सतीदानीन्तनेषु प्रयोक्तृषु स-
माख्या प्रवृत्तेत्यर्थः । समाख्यातः प्रागङ्गाङ्गिसम्बन्धप्रतीतौ समा-

ख्याप्रमाणं न स्यादित्याशङ्क्यानुष्ठातृषु निष्पन्नस्यापि सम्बन्धस्या-मीभिर्मीमांसकमूलप्रमाणं विना याज्ञिकानुष्ठानमात्रादविश्वसद्भिः प्र-तिपत्तेः समाख्याख्यमूलप्रमाणदर्शनेनैव वयं मीमांसकाः सम्बन्धं प्रतीपद्यामहइत्याह * वयं त्विति * सम्बन्धप्रतिपत्तिं विना सम्ब-न्धिनिमित्तायाः समाख्याया दर्शनायोगात्समाख्यादर्शनेन सम्बन्धप्र-तिपत्तौ अन्योन्याश्रयत्वं स्यादित्याशङ्क्य क्लृप्तावयवार्थप्रत्यभिज्ञा-नेनावयवार्थाभावविनिश्चयं च विना समुदायकल्पनायोगात्स-म्बन्धज्ञानपूर्वं प्रयोक्तृस्था समाख्या ज्ञायते पश्चात्सम्ब-न्धो ज्ञायतइत्याह * तेनेति * कथं तर्हि सम्बन्धस्य प्रथमतोक्तेत्याशङ्क्य वस्तुस्थित्येत्याह * वस्तुतस्त्विति * सम्ब-न्ध ऽपि सम्बन्धस्याज्ञाने तत्प्रतिपादिकायाः समाख्यायाः प्रवृत्ति-रयुक्तेत्याशङ्क्य सम्बन्धस्याप्रतीतावप्यसत्त्वनिश्चयाभावमात्रेण क्लृ-प्तावयवार्थप्रत्यभिज्ञाने समुदायशक्तिकल्पनायोगात् । प्रयोक्तृस्था-याः समाख्यायाः श्रोतारं प्रति ज्ञेयत्वेन प्रवृत्तिरयुक्तेत्याह * स चे-ति * अन्यप्रयुक्तसमाख्यादर्शनाच्छ्रोतुः सम्बन्धप्रतिपत्तिसम्भवे ऽपि अनवगते सम्बन्धे तत्प्रतिपादिकयाः समाख्याया वक्तुरप्रयोगादप्र-युक्तायाश्च श्रोतुर्दर्शनायोगात् न सम्बन्धिप्रतिपत्तिरित्याशङ्कानिरा-सपूर्वं यौगिकयाः समाख्यायाः सम्बन्धमात्रावगमे ऽपि तद्विशे-षाङ्गाङ्गिसम्बन्धावगतिः कथमित्याशङ्कां निरस्यति * यदि हीति * प्राक्सम्बन्धावगमे ऽपि नित्यत्वात्समाख्यायाः पूर्वं वृद्धप्रयोगदर्शना-त्सर्वेषां नित्यं प्रयोगोपपत्तावुक्तायां सम्बन्धनिमित्तायाः समाख्या-यास्तं विना कथं नित्यं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य सम्बन्धस्य प्रवाहनित्यतोक्ता ससमाख्यावगतस्य सम्बन्धसामान्यस्य विशेषं विनानुपपत्तेर्वि-शेषान्तरानुक्तेश्चाध्वर्यौश्चाध्वर्युं वृणीतेति विधिना वरणेनाध्वर्युमुपा-ददीतेत्येवंविधानात्सामान्यतो ऽङ्गत्वादन्वाधानादेश्च क्रतूपकारित्वेन समूहितत्वात्सामान्यतो ऽङ्गत्वे ऽवगतेर्विध्यनुगृहीतया समाख्यया-ङ्गाङ्गित्वलक्षणः सम्बन्धविशेषो ज्ञायतइति द्वितीयाशङ्कानिरासाशयः अनेन वैवं वेदे ऽपीति भाष्यस्याकृतकमध्वर्युत्वाद्याधानाद्याख्ययोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः सामान्यतः सम्बन्धप्रतिपादकमाध्वर्यवशब्दमु-पलभ्य निर्विशेषसामान्यायोगात् तस्मिन्नङ्गाङ्गिसम्बन्धबोधस्य वि-नियोगविषयभूते ऽङ्गाङ्गित्वलक्षणे सम्बन्धविशेषे प्रत्ययो भवती-ति शङ्काद्वयनिरासार्थत्वेन व्याख्या सूचिता वैदिकस्य क्रियाकर्त्रा-दिसम्बन्धस्य प्रमाणान्तरादनवगतेः सम्बन्धनिमित्तसमाख्योदाह-

(१) सभावे ऽपीति २ पुस्ता० ।

रणायोगः। प्रमाणान्तरात्सम्बन्धावगतौ वा सामाख्यानिकविनियोगोक्तिर्निष्प्रयोजनेत्याशयत्वेन किमिहेति प्रश्नभाष्यव्याख्या यौगिकत्वायोगशङ्कावार्त्तिकेन सूचिता ऽधिकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * रूढित्वनिरासोपसंहारायैवकारः॥

श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वाधिकरणम्॥ ७॥

श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्॥ १४॥

श्रुत्यादीनि विनियोगे करणानीति अंशे चिन्तिते तेषां प्रबलदुर्बलत्वांशचिन्तायाः सङ्गत्युक्त्यर्थोक्तानीति भाष्यं व्याचष्टे
८३६।१ * इदानीमिति * समवायोक्तेर्व्याख्यापूर्वं प्रयोजनमाह * तत्रेति * विरोधानपेक्षस्यासमवायस्य चिन्ताऽविषयत्वान्न्यूनतां शङ्कते * तत्रेति * एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * एक एव हीति * प्रमाणानां परस्परानुग्रहे समवायस्य निमित्तत्वोपपादनार्थं निर्विशेषसामान्यायोगात् श्रुत्या वाक्यं स्वरूपप्रयुक्तं त्वेवानर्थक्याद्वाक्येन प्रकरणमपेक्षितमित्युक्तम्। समवायोक्त्यैव विरोधसिद्धेर्न विरोधग्रहणं कार्यमिति परिहरति * नेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * तुल्यबलत्ववाचिन्या समानोक्त्या संशब्दस्यान्यूनानधिकैकार्थत्वव्याख्यानात्। विषयोक्त्या चापहाराख्यविच्छेदार्थविशब्दपूर्वात् बन्धनार्थात्सिनोतेर्धातोरच्प्रत्ययान्तादुत्पन्नतया विनाशब्दस्यापहरणनिमित्ताधःकरणार्थत्वादेकस्मिन्नन्यूनाधिके ऽर्थे ऽपहरणानान्यदधःकृत्यायोगमनं समवायशब्दार्थत्वेनोक्तं यत्र त्वेकः शेष स्तावानेव चेत्यादिविवरणवार्त्तिकालोचनया चैकशब्दस्यान्यूनानधिकैकत्वविषयार्थत्वावसायादपहार्ये च प्रार्थनातिशयादर्शनेनार्थशब्दस्य प्रार्थनावाचिनया पदार्थलक्षणार्थत्वावसायात्समानविषयत्वरूपः समवायः श्रुत्यादीनां प्रमाणानामन्यूनानधिकैकशेषापहारित्वे शेषाणां चान्यूनानधिकैकशेष्यपरिहारित्वे सत्यवगम्यतइति उत्तरार्द्धार्थः। श्लोकं व्याचक्षाणो विषयोक्त्यापहारानपेक्षबोध्यवदरुणावाक्ये प्रमाणानां समवायो नास्तीत्याह *अरुणादौ तावदिति * श्रुत्यादीनामेकत्रारुणादौ शेषे मिश्रणात्कथं न समवाय इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन पूर्वार्द्धं व्याचष्टे *न हीति* प्रमाणस्य प्रमेयविशेषविषयत्वात् शुद्धस्यैवारुण्यस्य क्रियामात्रान्वयित्वेन श्रुतिप्रमितक्रियान्वयस्य चारुण्यस्य श्रुत्युक्तकारकापेक्षितक्रियासामान्यान्वयमात्रेणापर्यवसानात् भूयः क्रियाविशेषे

ऽपेक्षाविशेषेण क्रयान्वयितया वाक्येन क्रयान्वयपर्यन्तत्वे ऽपि स-
त्यारुण्येन समीहितप्रयोजनानवाप्तेः प्रयोजनविषये ऽपेक्षान्तरे सति
ज्योतिष्टोमापूर्वसम्बन्धवतः क्रयस्य सम्बन्धिनः सतो ऽरुणैकगुणस्य
ज्योतिष्टोमान्वयितया प्रकरणेन प्रमेयत्वात् विषयनानात्वेनाविरु-
द्धा सर्वेषां विनियोजकतेत्यर्थः । कथं कारकश्रुत्यारुण्यस्य क्रियान्व-
यप्रमितिरित्याशङ्क्य पदश्रुत्युक्तकारकान्वयद्वारा क्रियान्वयोपपत्ति-
सूचनार्था कारकोक्तिः श्रुत्यादिर्फलितिः प्रमीतः क्रियायाः सह
कारकद्वारा सम्बन्धो यस्यारुण्यस्येति विग्रहो विशेषस्य सामा-
न्यं प्रत्याश्रयत्वेन विषयत्वाद्विशेषणविशेष्यान्वयमात्रे वाक्यस्याव-
स्तुनो व्यापारो नाङ्गाङ्ग्यान्वयाख्ये विनियोगे प्रौढ्याभ्युपेत्य तत्र वि-
नियोगे वाक्यव्यापारे विषयतोक्तेति सूचनार्था विषयतोक्तिः । क्रय-
स्येत्यारुण्यव्यतिरेकजनिता षष्ठी । प्रकरणसमर्थितज्योतिष्टोमापूर्व-
साधनार्थत्वेन श्रुतिव्यापारपर्यवसानाच्छ्रुत्यपेक्षितशेषिस्वरूपसम-
र्पणमात्रे प्रकरणव्यापारसूचनार्थं ज्योतिष्टोमविशिष्टस्य क्रयस्य शे-
षित्वाद्विशेषणीभूतस्य ज्योतिष्टोमस्यापि शेषितामभिप्रेत्य ज्योति-
ष्टोमार्थत्वोक्तिरिति प्रकरणेन ज्योतिष्टोमिकस्य क्रयस्य शेष इति पू-
र्वोक्तेनाविरोधः ।

अर्थापत्त्या च बुध्यन्ते सम्बन्धानिः प्रमाणकम् ।

इतिवद्विनियोगे व्याप्रियमाणया श्रुत्या ऽपेक्षितस्य शेषित्वस्य वाक्ये-
नापूर्वसाधनांशस्य च प्रकरणेन समर्पणाद्वाक्यप्रकरणयोर्विनियोजक-
श्रुतिसहायत्वं विवक्षित्वा सर्वेषां विनियोजकत्वोक्तिः । प्रकरणेनापूर्व-
साधनांशसमर्पणात्प्राक् श्रुतिव्यापारापर्यवसानायैवारुण्यस्य क्रिया-
र्थत्वं श्रुत्येत्यनेनोक्तम् । एकविषयापहारलक्षणस्तु समवायो ऽरुणा-
दावनाशङ्क्य एवेति दर्शयितुमाह *न चेति* वाक्यादिप्रमाणकविशे-
ष्यान्वयग्रहणात् । श्रुत्यादिप्रमाणकशेष्यन्वयबाधकप्रसक्तौ सत्यां
श्रुत्यादिना स्वप्रमेयशेष्यन्वयाबाधार्थम् एव वाक्यादिप्रमेयाच्छेषिणः
शेषो ऽपह्रियेत तद्बाधप्रसक्त्यदर्शनेन त्वपहारात्प्राचीनैकविषया-
पहारित्वलक्षणः समवायः सम्भवतीत्याशयः । ज्ञानस्य बाधस्यानि-
वार्यत्वात् प्रसक्तो दृश्यत इत्यध्याहार्यम् एतदेव विवृणोति *न ही-
ति* क्वत्व तर्हि प्रमाणसमवायः सम्भवतीत्यपेक्षायां स चैकार्थ्ये
प्रमाणानामित्येतद्व्याख्यायोत्तरमाह *यत्र त्विति* एकस्या एवास्या ८३७।२
एवान्यूनाधिकाया ऐन्द्र्या लिङ्गेन गार्हपत्यादयः श्रुत्येन्द्रार्थत्वज्ञाना-
च्छ्रुत्या चेन्द्रादपहृत्य गार्हपत्यार्थत्वज्ञानात् श्रुतिविषयो लिङ्गं स: प-
रस्परेणापहार्यः समानं विषयो ययोस्ते तथोक्ते तयोर्भावस्तत्त्वं तल्लक्ष-

णमस्येति विग्रहः । विशेषाणां चावगम्यत इत्येतद्व्याचष्टे * तथेति * एकस्मिन्नेव गार्हपत्ये शेषिणि तुल्योपस्थापनजन्योपकारनिबन्धनत्वाद्यन्यूनानधिकेन लिङ्गेनैन्द्रीनां गार्हपत्यमपहृत्याग्नेय्यास्तदुपकारसाधनत्वेन शेषत्वप्रतीतेः श्रुत्या चाग्नेयीतो ऽपहृत्यैन्द्र्याः शेषत्वप्रतीतेरेकशेषिविषयापहारित्वाच्छेषयोः समवाय इत्याशयः । तुल्य उपकारः शेषान्वये निबन्धनमस्येत्याद्ये शेषविशेषणे द्वितीयेत्यनेकेन शेषेणोपकारः साधितो ऽस्येति विग्रहः । श्लोकार्थस्य विरोधग्रहणाकार्यत्वहेतुतामुपपादयितुमाह *स चेति* विरोधं विना नापहारः सम्भवतीत्याशयः । प्रमाणविषये शेषे शेषविषये च शेष्येकत्वविशेषणस्यान्यूनानतिरिक्तत्वविशेषणस्य च यथाक्रमं फलानि दर्शयितुमाह * यत्र पुनरिति * शेष्यैकत्वविशेषणस्य समिद्यागादिषु शेषभेदे प्रमाणासमवाये निवृत्तफलत्वे ऽभिहिते कथं तर्ह्याग्नेय्यादिशेषिभेदे तद्यथा श्रुतिलिङ्गविरोधवार्तिके विरोधोक्त्या प्रमाणसमवायो वक्ष्यत इत्याशङ्क्य भिन्नोपकारसाधनशेषभेदो ऽत्र विवक्षित इति सूचनार्था स्पष्टोक्तिस्तावन्मात्रत्वविशेषणफलं यत्र वा तस्येत्यनेनोक्तं शेष्यैकत्वविशेषस्याग्नेय्यादिशेषिभेदे समवायनिवृत्तिफलत्वं तथेत्यनेनोक्तम् । तुल्योपकारित्वनिबन्धनविशेषणफलोक्त्यर्थं यत्र शेष्यैक्ये ऽपि शेषिगतमाधिक्यं यथा दर्शपूर्णमासयागाङ्गानामेकैकस्मिन्नाग्नेयादौ शेषिण्युपकार्यत्वेन शेषित्वात्प्रत्यङ्गं चोपकारभेदात्समिद्यागजन्यावान्तरोपकारोपकार्यत्वेनाग्नेयस्य समिद्यागशेषित्वात्तनूनपाद्यागजन्यावान्तरोपकारोपकार्यत्वेन तनूनपाद्यागशेषित्वमेवमवान्तरोपकारनिबन्धनमाधिक्यं तच्छेषाणां शेष्याख्यविषयान्यत्वादसमवाय इत्युक्तं यत्र शेषभेदो यत्र वा तस्यैव शेषस्य किञ्चिदाधिक्यं तत्र प्रमाणानां शेषाख्यविषयत्वादन्यसमवायस्तथा यत्राशेषाणां शेष्याख्याविषयान्वयादसमवाय इति प्रत्येकं तत्रेत्यस्यान्वयसूचनार्थो ऽपिशब्दः एवं सत्यपि विरोधविषयत्वाद् बलाबलचिन्ताया साक्षाद्विरोधग्रहणमेव कस्माच्च कृतमित्याशङ्क्य विरोधे सत्यपि समवायाभावे प्रत्यक्षेण श्रुत्यादिना विनियोगे कृते ऽपि श्रुत्यनुमानमूलभूतानामाकाङ्क्षानिवृत्तभावेन श्रुत्यनुमानद्वारा लिङ्गादिजन्यविनियोगप्रतिबन्धायोगात् सर्वेषां तुल्यत्वापत्तेर्विरोधं विना बाध्यबाधकत्वायोगात् विरोधापादनद्वारा समवायस्यैव बाधहेतुत्वे ऽपि समवायस्यैव बलाबलचिन्ताविषयत्वात्समवायग्रहणमेव कार्यमिति परिहारं सूचयितुमाह * इतीति * समवाये सतीतिकरणार्थं समवायाभाव अ महिषवद्विरोधसम्भवे ऽप्येकेन इतरप्रतिबन्धायोगात् सर्वेषां तु-

श्यत्वापत्तेर्बलवदबलत्वायोगादित्याशयः। समिधागादीनामङ्गानाम-धान्तरोपकारभेदे ऽपि परमोपकाराभेदेन भिन्नोपकारसाधनशेषभेदा-भावात् प्रमाणसमवाय्येकपरमोपकार्यत्वेन चैकस्य शेषिणो ऽभिन्नोप-कारोपकार्यत्वनिबन्धनाधिक्याभावाच्छेषसमवाये सत्यपि विरोधा-भावात्। समवायस्य विरोधव्यभिचारावगते कथं समवायग्रहणा-द्विरोधशक्तिसिद्धिरित्याशङ्क्याह *यस्त्विति* फलं भावयेद्यागेनेत्थ-मित्यपर्यायेण यौगपद्येनाङ्गानां परमोपकारं विधानात् श्रुत्यादीनां च प्रत्येकविनियोजकतया यौगपद्येनानेकाङ्गविनियोजकत्वायोगात् प्रयोगवाक्यस्यैव विनियोजकत्वावगतेस्तस्य च एकत्वेन शेषप्रमा-णानां भेदाभावात् समवायस्य च भेदाधिष्ठानत्वात् असमवायः। शेषाभेदस्य च भिन्नोपकारसाधनत्वेनेह विवक्षितत्वात् परमोपका-रापेक्षया च शेषाणां भिन्नोपकारसाधनत्वाभावात् असमवाय इत्यु-क्ते प्रात्यात्मिकविध्यालोचनयाङ्गानां प्रत्येकमुपकारसाधनत्वावग-मात्संहत्यैकोपकारसाधनत्वायोगमाशङ्क्य समिधागेन भावयेत् तनू-नपाद्यागेन भावयेदिति प्रात्यात्मिकविधिभिर्व्यापारभेदावगतेः प्रत्ये-कं बुद्ध्या व्याप्रियमाणानां भृत्यादीनाम् एकस्मिन् छत्रुजयाख्ये स्वा-म्युपात्तानेकव्यापारसाध्ये संहत्य साधनत्ववदङ्गानां प्रात्यात्मिक-भिन्नव्यापारधारा संहत्यैकोपकारस्य साधनत्वोपपत्तेः शेषत्वस्यैव उपपत्तिसूचनार्थो व्यापारभेदोक्तिः। एवमप्येकस्यैव प्रधानस्य हविर्मन्त्रादेः शेषस्यैकस्मिन्नेव पुरोडाशप्रथनादौ शेषिणि श्रुत्या लिङ्गेन च विनियोगात् प्रमाणसमवायस्य विरोधव्यभिचारावगतेः समवायग्रहणाद्विरोधासिद्धिरित्याशङ्क्य लिङ्गस्यैव तत्र प्रमाणश्रुते-रर्थवादत्रिरभ्यासादिप्रयोजनान्तरार्थत्वात् तत्र प्रमाणसमवाय इ-त्याह * तथेति * न्यूनत्वशङ्कापरिहारम उपसंहरति*तस्मादिति * स्तोकशो बलाबलसम्प्रधारणस्य चिकीर्षितस्यौचित्योक्त्यर्थमनेका-र्थेति भाष्यमनेकेषु अर्थेषु वाच्यवृत्तिदर्शनादेकार्थवृत्तित्वे च द्वयोर्द्वयोः सम्प्रधारणायोगात् अयुक्तमाशङ्क्यैकार्थ-वर्तित्वोक्तिः। एककालविषया सम्प्रधारणा चैकै-कस्याभिप्रेतेत्येवं परिहर्तुमाह * तत्रेति * सूत्रे कृत्स्नशो बलाबलो-क्तेर्भाष्ये स्तोकशः सम्प्रधारणस्यानौचित्यशङ्कानिरासार्थत्वं षण्णा-मप्येकस्मिन्नेव काले बलाबलकथनीयत्वोक्त्या सूचितम्। एकैकस-म्प्रधारणस्याभिप्रेतत्वे द्वयोक्तिरयुक्तेति आशङ्क्यैकैकस्य द्वितीयेन सहैवेत्येवमर्थत्वेन द्वयोक्तिं व्याख्यातुमाह * यत्विति * एकैकस्मिन् श्रुत्यादिरूपे ऽर्थे बलाबलवाग्वर्तते इत्येवमेकार्थवर्ति-

त्वाद्वाँच इत्येतावदन्यथा व्याचष्टे * एकार्थेति * एतदेवोपपादयति
* तानि हीति * बलाबलं प्रति श्रुत्यादीनां प्राधान्यात् प्रतिप्रधा-
नं बलाबलोक्तिरावर्त्तनीयेत्याशयः । एवमप्येकैकस्य पञ्चभिः सह
सम्प्रधारणीयत्वात् द्वयोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * तत्रेति * श्रुत्या-
दिबाधितेन लिङ्गादिना बाध्यस्य वाक्यादेः वाक्यादिबाधकस्य लि-
ङ्गादेर्बाधकेन श्रुत्यादिनेत्यर्थः । एतदेव विवृणोति * यानि हीति *
तत्रेतिभाष्यं श्रुतिलिङ्गबलाबलसम्प्रधारणस्य प्राधान्योक्त्यर्थत्वेन
व्याचष्टे * तत्रेति * किंपुनरित्युदाहरणप्रश्नभाष्यम् अनेकोदाहरण-
प्रश्नभाष्यम् अनेकोदाहरणसद्भावात् अयुक्तमाशङ्क्य न किञ्चिदुदाहर-
णं सम्भवतीत्येवमाशयत्वेन व्याचष्टे * किमिति * केवलस्य पद-
स्य श्रवणसामर्थ्याभ्यां विनियोगादर्शनाच्छ्रुतिलिङ्गयोः स्वकीयस्य
विनियोगसामर्थ्यस्य वाक्यीयविनियोगसामर्थ्याद्विवेको न लक्ष्यत-
इत्यर्थः ऐन्द्र्येत्युत्तरभाष्यं विवेकहेत्वनभिधानादयुक्तमाशङ्क्याह
८३८।२ * वक्ष्यमाणेति * अत्रेति सन्देहभाष्यमाहोस्विल्लिङ्गमिति भाष्ये
लिङ्गबलीयस्त्वोक्त्यैन्द्रस्यैवेत्यपि नियमस्य उक्तत्वाद्यदि तु लिङ्गं ब-
लीय इत्यस्मिन्नुज्जीविष्यमाणत्वादयं तर्हि विरोध इति भाष्ये चोप-
पादयिष्यमाणत्वादविरोधात् कः खल्वपीतिभाष्येण समुच्चयस्यापि
वक्ष्यमाणत्वात् । चतुर्थसन्देहप्रतीतेर्न्यूनमाशङ्क्योपलक्षणार्थत्वेन व्या-
ख्यातुमाह *किमिति* यदीति सन्देहहेतुभाष्यमप्युपलक्षणार्थत्वेन
व्याख्यातुमाह *यदीति* ऐन्द्र्यधिकरणे श्रुतिबलेन मन्त्रस्य यथार्थ-
त्वाभिधानात् पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह *यद्यपीति * का पुनरिति प्रश्न-
भाष्यं श्रुतेः ऐन्द्र्या गार्हपत्यमिति द्वितीयाविभक्तिर्लिङ्गं मन्त्रेषु व-
चनसामर्थ्यमिति प्रकरणाधिकरणोपक्रमभाष्ये स्वरूपस्योक्तत्वात्
अयुक्तमाशङ्क्य श्रुतिलिङ्गयोर्वाक्याद्विवेकाभावाशयत्वेन व्याचष्टे *
तेनैवेति * केवलपदप्रयोगाभावादिति वार्त्तिकोक्तेन सर्वेषु वाक्य-
त्वाशयेन श्रुतिलिङ्गरूपे ऽर्थे वाक्यत्वभ्रान्त्या पूर्वोक्तमपि स्वरूपं
पृच्छतीत्यर्थः । श्रुतिरित्युत्तरभाष्यं भ्रान्तिनिरासकाविवेकानभिधा-
नादयुक्तमाशङ्क्य येन यत्तावच्छब्दस्येत्यादिभाष्ये वक्ष्यमाणविवेका-
भिप्रायेणोदाहरणाभावाशयस्य प्रश्नस्यैन्द्र्येतिभाष्येणोत्तरमुक्तं ते-
नैवाभिप्रायेणेदमप्युत्तरमित्याह * तत्रेति * प्रश्नशेषनिरास वि-
नोत्तरत्वायोगात् । उत्तरोक्त्या तेनैवाभिप्रायेणेतिपदद्वयानुषङ्गस्ते-
नैवेत्यस्य च वक्ष्यमाणविवेकविषयत्वपरामर्शित्वं सूचितम् अथेति
प्रश्नभाष्यं वाक्यस्य श्रुतिलिङ्गाभ्यां विवेकाभावाशयत्वे व्याचष्टे
* परः पुनरिति * संहत्येत्युत्तरभाष्याशयमाह * सिद्धान्तेति *

पदसमूहस्यैकवाच्याभावादयुक्तमाशङ्क्य द्वेधा व्याचष्टे * यद्यपि ८३९।२
चेति * वाक्यार्थङ्गमयन्ती सतीत्याद्यव्याख्यानेन गमनमात्रल-
क्षणार्थो ऽभिदधाति द्वितीये त्वेकेन पदाभिहितैकगम्यमानेन वा-
क्यार्थेन पदसङ्घातस्य प्रयुक्तत्वात् सङ्घातं पदार्थं स्वस्वपदार्थम-
भिदधाति पदानि वाक्यमित्यर्थः । पदार्थाभिधानानपेक्षस्य पदस-
ङ्घातस्य वाक्यार्थवाचिताया उपसंहारस्य उपक्रमानुरोधवृत्तित्वेन
वाक्यार्थव्याख्यासिद्धान्तभङ्गापत्तेः । पदार्थाभिधानद्वारतोक्ता प्र-
श्नाशयविवरणार्थं यदित्यादिभाष्यं भाष्यं व्याचष्टे * तदिति *
वेदे मन्त्रव्यतिरिक्तस्य शब्दस्य लिङ्गविनियोज्यत्वाभावात् प्रकर-
णोपक्रमे मन्त्रविनियोगहेतुलिङ्गस्वरूपप्रदर्शनार्थं मन्त्रेषु वचनसा-
मर्थ्यमित्युक्तम् । कारकविभक्तिश्रुतेरेव च विनियोगहेतुत्वात्कार-
कविभक्त्युपलक्षणार्थद्वितीयाविभक्तेः श्रुतितोक्ता का पुनरत्र श्रुतिः ।
किं लिङ्गमित्यनेन त्वैन्द्र्युदाहरणे ऽत्र शब्देन श्रुतिलिङ्गयोः स्पृ-
ष्टयोरिन्द्रशब्दस्य देवताभिधानसामर्थ्यं लिङ्गमित्युक्तम् । गार्हपत्यं
प्रातिपदिकान्वयं च विना विभक्तिमात्रात् गार्हपत्यप्राधान्याप्रती-
तेः लिङ्गविरोधाभावेन बलाबलं विनोदाहरणत्वाप्रसङ्गात् गार्हपत्य-
श्रवणश्रुतितोक्ता इह पुनः श्रुतिलिङ्गवाक्यानाम् लक्षणतो विवे-
कार्थं सामर्थ्यमात्रस्य लिङ्गलक्षणत्वे ऽप्यर्थान्तरविषयत्वे लिङ्गस्य
श्रुतिवाक्याभ्यां विवेकस्पष्टविषयत्वाच्छब्दविषयलिङ्गस्य श्रुतिवा-
क्याभ्यां विवेकार्थाभिधानसामर्थ्यलक्षणां यदर्थमभिधातुं सामर्थ्यं
तच्छब्दस्य लिङ्गमिति वक्तृतोक्तं विध्यभिधानश्रुत्या लिङ्गवाक्याभ्याम्
अविवेकशङ्कायां तद्वदेव विनियोगश्रुतिरपि अविवेकापन्नपदार्थस्य
स्वरूपेणान्वितत्वेनैकार्थत्वाभिधानेन तच्छ्रवणमतिक्रुत्वा श्रुतिरिति
तच्छब्दाध्याहारेण श्रुतिमात्रलक्षणमुक्त्वा श्रोतृजन्यस्य श्रवणशब्द-
वाच्यत्वाप्रसिद्धेः शब्दजन्यार्थज्ञानाख्यस्याभिधानस्य श्रवणशब्दवा-
च्यत्वायोगात् पर्यायश्रुतिवाच्यता न युक्तेत्याशङ्क्य सो ऽर्थः
श्रुत्यावगम्यतइति कृत्वा श्रुतिजन्यार्थावगमाख्यमभिधानं लक्षणया
श्रुतित्वेन व्यपदिश्यतइत्युक्तं व्यवायार्थज्ञानस्यापि तर्हि शब्दश्र-
वणाख्यश्रुतिजन्यत्वाच्छ्रुतित्वापत्तिरित्याशङ्क्यापदार्थाभिधानानपे-
क्षाच्छब्दश्रवणाद्यो ऽर्थो गम्यते स एवानया श्रुत्या गम्यतइतिव्यप-
दिश्यते न तु पदार्थाभिधानद्वारा गम्यमानो वाक्यार्थ इत्युक्ते सं-
हत्यार्थमित्यनेन तु वाक्यमात्रलक्षणस्यैवोक्तत्वात्सहान्यलक्षणं वाच्यं
इत्येकार्थमित्यनेनोक्तमित्येवं भाष्यं व्याख्येयम् । तदेतदित्यादिना
लिङ्गादित्यन्तं भाष्यं श्रुत्यादित्रयसङ्करनिरासार्थत्वेन व्याख्यातुं

शङ्कां तावदाह * सामर्थ्येति * एतदेव विवृणोति * तथा हीति * एतच्छङ्कानिरासार्थत्वेनार्थतो भाष्यं व्याचष्टे * सत्यमिति* यद्यपि ब्राह्मणे मन्त्रे च शक्तिरभिधानाख्या श्रुतिश्चास्ति तथाप्यैन्द्र्या गार्हपत्यस्य प्रकाशनोक्तिः कार्येति शक्त्या नावगम्यते इन्द्राङ्गत्वमतिश्चैन्द्र्या न श्रवणेनाभिधानद्वारा करोति श्रुतिलिङ्गयोः परस्परं विवेकः शक्यो वक्तुमित्याशयः । अभिधानद्वारत्वसूचनार्थम् * कारितेत्युक्तम् * पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * या हीति * ब्राह्मणपदस्थशक्त्यैन्द्र्या गार्हपत्याङ्गतावगम्यते मन्त्रपदस्थया वेति विकल्प्याद्यपक्षे अन्यस्थया शक्त्यान्यविनियोगाद् ब्राह्मणपदस्थया शक्त्या नैन्द्रो मन्त्रो गार्हपत्याङ्गमवगम्यतइत्युक्ते ब्राह्मणपदानामेव तर्हि स्वया शक्त्या स्वेषु स्वेषु ऐन्द्रीत्यादिविनियोगसम्भवात् श्रुतित्वादभिमतेषु ब्राह्मणादिपदेष्वपि विनियोगहेतुशक्त्याख्यलिङ्गोपपत्तेर्न श्रुतलिङ्गाद्विवेको ऽवगम्यतइत्याशङ्क्य लौकिकार्थविनियोगहेतुत्वे ऽपि तस्य लिङ्गस्य वैदिकविनियोगहेतुत्वाभावात् विवेकासिद्धिरिति परिहारसूचना * येनान्येवेत्युक्तम् * प्रतिपदं शक्तिभेदे ऽपि सामान्याशयेनैकवचनं गार्हपत्योक्तावशक्तस्यैन्द्रस्य मन्त्रस्य गार्हपत्ये ऽपि विनियोगान्मन्त्रपदस्थया शक्त्या मन्त्रपदस्थङ्गार्हपत्याङ्गत्वं भविष्यतीति द्वितीयपक्षनिरासार्थं ब्राह्मणस्थैः पदैः मन्त्रपदस्थामशक्तिमिव शक्तिमप्यनपेक्ष्य स्वकीयेप्सिततमत्वाद्युक्तिसामर्थ्यवशात् ईप्सिततमत्वादिषु प्रवृत्तेरैन्द्रस्य मन्त्रस्य गार्हपत्याङ्गमन्त्रत्वमभिधीयतइत्युक्ते कथमशाब्दस्य अङ्गत्वोपपत्तिरित्याशङ्क्य मन्त्रशक्तिग्रहणात्प्राक् स्वसामर्थ्यवशेनाङ्गत्वाभिधाने निष्पन्ने तदन्यथानुपपत्तिगम्यत्वेनाङ्गत्वाभिधानात्प्राक् शक्त्यग्रहणात् गृह्यमाणत्वरूपेण शक्त्यनपेक्षोक्तानां स्वरूपेणेति न चेत्यनेनोक्ते ऽनवगतापि विनियोगहेतुर्भविष्यतीत्याशङ्क्य ज्ञातस्यैव भावस्य परोक्षार्थज्ञापकत्वनियमाज्ज्ञाताया: शक्तेरङ्गत्वाख्ये विनियोगे हेतुत्वोपपत्तिरित्याशयेन तेनेत्यनेन परिहृते विनियोगहेतुत्वाभावे कल्प्यमानानर्थक्यमाशङ्क्य कारकहेतुत्वात्कल्पनार्थवत्वं यद्यपीत्यादिना उक्ते शेषिज्ञापनेनैव मन्त्रस्याङ्गत्वादज्ञातशक्तिकस्य च ज्ञापकत्वायोगात् अङ्गिज्ञापकरूपे ऽङ्गत्वे कारकताप्ययुक्तेत्याशङ्क्य विनियोगवाक्यस्य पौरुषेयत्वे सति प्रमाणान्तराग्राह्यस्यार्थस्य स्वयमाक्षेपाशक्तेरङ्गत्वाभिधानात् । प्राक् विनियोज्यमन्त्रप्रयोक्तुः शेष्यभिधानशक्तिज्ञापनमपेक्ष्यं स्यात् वेदस्येन त्वस्यापौरुषेयत्वात् स्वयं प्रमाणान्तरावगतगौणशक्त्याक्षेपत्वोपपत्तेः म-

न्त्रप्रयोगकाले शक्तिज्ञानापेक्षायामपि विनियोगकाले ऽनपेक्षणात् युक्ता सद्भावमात्रेण शक्तेः कारकतेति यदि त्वित्यनेन सूचयित्वा पूर्वार्द्धोक्तश्रुतिलिङ्गादिविवेकस्तस्मादित्यनेनोपसंहृतः। अङ्गत्वज्ञापनाख्यविनियोगविषयत्वेनाङ्गत्वं लक्षणया विनियोगत्वेनाभिप्रेत्य विनियोगस्याभिधेयत्वोक्तिः लिङ्गस्य श्रुतितो विवेकार्थम उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * कदेति * इन्द्राभिधानशक्त्यालोचनात् मन्त्रस्येन्द्राङ्गत्वशक्तिज्ञाने सत्यङ्गत्वं कस्मान्नाभिधीयतइत्याशङ्क्य मन्त्राङ्गत्वस्य सिद्ध्यर्थासौ शक्तिर्नाङ्गित्वाभिधानसिद्ध्यर्थेति कृत्वाभिधानतया मन्त्रस्याङ्गत्वाभिधायिना युक्तेति परिहारसूचनार्थे न चेत्युत्करत्वाभ्युपगम्याङ्गत्वाभिधानं विधिं विना विहितस्यापि अङ्गस्य सत्कारिवदनादरणीयत्वात् मन्त्रस्य चाभिधायकत्वेनाभिधानश्रुत्येन्द्रस्य मन्त्रस्येन्द्राङ्गत्वसिद्धिरिति न विहिता इत्यनेनोक्ते ब्राह्मणे ऽप्यङ्गत्वविधानस्य प्रागनुक्तत्वात् कस्य चिदभावस्य शङ्कां निराकर्तुम् * ब्राह्मणे त्वित्युक्तम् * यथा ब्राह्मणेऽभिधानान्यथानुपपत्तिगम्यत्वेनाभिधानात् पश्चाच्छक्तेर्ज्ञानाद्विनियोगहेतुत्वायोगेनाभिधानस्यैव प्राथम्यात्विनियोगहेतुत्वं तथा मन्त्रे ऽप्यभिधानस्यैव प्राथम्याद्विनियोगहेतुत्वापत्तेर्न लिङ्गस्य श्रुतितो विवेकः शक्यो ऽवगन्तुमित्याशङ्कते * ननु चेति * इन्द्रस्वरूपमात्रस्याभिधानमिति विवेकहेतुमाह * सत्यमिति * विनियोगानभिधाने विनियोगशक्तेः कल्पकाभावेनासिद्धेः। स्वरूपाभिधानशक्तेश्चाभिधानमात्रहेतुत्वेन विनियोगहेतुत्वाभावात् न शक्त्येन्द्राङ्गत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह * अन्यैव चेति * स्वरूपाभिधानान्यथानुपपत्त्या तच्छक्तौ कल्पितायां स्वरूपाभिधानशक्तिबलेन विनियोगयोग्यत्वाख्या शक्तिः कल्प्यते ततश्च विनियोक्तुं शक्यत्वात् कल्पितया श्रुत्या विनियुज्यतइत्याशयः। पाकादौ शक्तस्यापि देवदत्तादेर्विनियोक्तारमननुविदधानस्य विनियोक्तुमशक्यत्वदर्शनाद्यो यत्कर्तुं शक्तस्स तत्र विनियोक्तुं शक्य इति नियमानुपपत्तेः कथमभिधानशक्त्या विनियोक्तुं शक्यत्वं कल्प्यतइत्याशङ्कां प्रश्नपूर्वं निरस्यति * कथमिति * असौ शक्तो न ह्यशक्त इति कर्मोत्पन्ननिष्ठान्ताभ्यां शक्यत्वाशक्यत्वोक्तेः प्रकरणाम्नातस्य मन्त्रस्य प्रकरण्यङ्गत्वे ऽवगते कथं तस्योपकरिष्यतीत्यपेक्षायां शक्त्यालोचनया अनेन मन्त्रेणेन्द्रमभिदध्यादिति विनियोजकश्रुतिकल्पनादवश्यविनियोज्यत्वावगतेः विनियोक्तुमशक्याभिधानशक्तिकल्पितयापि श्रुत्युक्तिविनियोज्यत्वायोगात् अभिधानशक्त्या विनियोज्यत्वे शक्य इत्यर्थः। श्लोकव्याख्यानाय शक्तश्चेत्र विनियु-

ज्यते मा विनियोजि न ह्यवश्यविनियोज्यता केन चिदवगतेत्याशङ्क्या-
भिधानशक्त्यैव श्रुतिकल्पनाद्वारा ऽवश्यविनियोज्यतावगतेति सूच-
यितुमाह * ततश्चेति * इतौ चशब्दः ततो ऽभिधानत्वाच्छ्रुतिक-
ल्पनाद्वारा यो विनियोगो ऽभिमतः सद्वितीयाद्विनियोक्तुं शक्यत्वरू-
पात् सामर्थ्यात्कल्पयिष्यत उपपादयिष्यत इत्येतदर्थमभिधानशक्ति-
बलेनाविनियोक्तुं शक्यत्वं कल्प्यतइति क्रियार्थायां क्रियायाम् उपप-
दस्मृतेन लृट्प्रत्ययेन विनियोगशक्तिः कल्प्यतइत्युपपदार्थीकृताविनि-
योक्तुं शक्यत्वकल्पनक्रियया कल्पयिष्यत इति क्लृप्तसामर्थ्यवाच-
ककल्पयत्युक्तोपपादनक्रियार्थत्वाभिधानार्थः अभिधानशक्तिमात्रात्
विनियोगोपपत्तेर्विनियोक्तुमशक्यत्वकल्पना न कथितेत्याशङ्क्य न प्र-
थमसामर्थ्यमात्रात् विनियोगोपपत्तिरित्याह * नेति * एतदेवो-
पपादयति * प्रथमेन हीति * पूर्वेणावगतो ऽपि विनियोगो द्वि-
तीयं विना न निर्वहतीत्याशयः । श्रुतिलिङ्गयोर्विवेकमुक्तं स्पष्टयति *
अत इहेति * श्रुतौ ज्ञातत्वरूपेणासत्येव सामर्थ्ये मन्त्रस्याङ्गतोच्य-
ते लिङ्गे त्वनुक्ताङ्गत्वसामर्थ्यमात्रं प्रतीयते इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे
८४१।१ * अविद्यमानमेवेति * ज्ञानत्वरूपेणाविद्यमानमेवाभिहितस्याङ्गत्व
विधानात् कल्प्यमित्यर्थः । तदेतदित्यस्य श्रुत्यादित्रयपरामर्शित्वसूच-
नार्थं सामर्थ्यपूर्वकत्वादित्यादिवार्त्तिकेनानाशङ्कितमपि श्रुतिलिङ्गा-
भ्यां वाक्यस्याविवेकं निरस्यति * वाक्ये पुनरिति * सर्वेष्वेवेति
भाष्यात् श्रुतिलिङ्गविरोधोदाहरणे श्रुत्यादित्रयविवेककथनस्य स-
र्ववाक्येषु विवेकज्ञानार्थत्वावगतेर्वाक्यप्रकरणादिविरोधोदाहरणेषु
प्रकरणादिविवेको ऽपि कस्मात् भाष्ये न पृष्टः कथितो वेत्याशङ्क्याह
* कथं भावेति* तदाचष्टइत्यस्मिन्नर्थे विवेचितं इति णिच्प्रत्यययो-
गेन कथित इति वाच्ये प्रत्ययानुग्रहार्थो धातुः व्याख्याते ऽर्थे श्रुत्या-
दित्रयशङ्कानिरासप्रतिज्ञानार्थं तदिति भाष्यावयवं योजयति * त-
दिति * लिङ्गाच्छ्रुतिविवेकोपपादनार्थं न त्वेवमिति भाष्यावयवं
योजयति * गार्हपत्ये पुनरिति * का पुनरत्र श्रुतिरित्यादिभाष्येण
श्रुत्यादिविवेकोक्तेः । ऐन्द्र्युदाहरणे श्रुतिलिङ्गविरोधोपपादनार्थत्व-
सूचनार्थत्वेन यदि त्विति भाष्यं व्याख्यातुमाह * इतीति * यद्ये-
वमित्यादिभाष्ये चोभयोर्वाक्यत्वात् श्रुतिलिङ्गविरोधोदाहरणत्वा-
योगे शङ्कितेनैव श्रवणात् गम्यते नापि शब्दान्तरस्य समीपे उच्चार-
रितसामर्थ्यमप्यस्ति येनैतत् गम्यतेत्यनेनैन्द्रीत्वस्य वाक्यीयस्य
श्रौतत्वनिरासे ऽपि न त्वेवमस्यामृचि सामर्थ्यमालोच्यैव वाक्यात्
ऐन्द्र्या गार्हपत्योपस्थानं भवतीति अनेन गार्हपत्याङ्गत्वस्य लै-

ङ्गिकत्वनिरासे ऽपि वाक्यीयत्वानिरासात् वाक्यीयत्वाभ्युपगमे
प्रतीते यथा गार्हपत्यशब्दमात्रात् गार्हपत्यप्राथम्यप्रतीतावपि ऐन्द्र-
त्वस्य वाक्याधीनत्वादैन्द्रीवाक्ये वाक्यस्य विनियोजकताभ्युपग-
म्यते तथेन्द्रशब्दमात्रस्य लिङ्गादिन्द्राङ्गत्वप्रतीतावपि शेषाणां म-
न्त्रपदानाम् इन्द्राङ्गत्वस्य वाक्याधीनत्वात् केवलस्य च पदस्याप्रयो-
ज्यत्वेनाविनियोजकत्वात् मन्त्रे ऽपि वाक्यस्य विनियोजकताभ्यु-
पगन्तव्येत्याशङ्कोत्थानादथ वेति भाष्येणाभयत्र वाक्यस्य विनियो-
जकत्वे निरस्ते मन्त्रे केवलस्य पदस्याभिधानाशक्यत्वे ऽनिराकाङ्क्षी-
करणसमर्थपदान्तरान्वयं विना सम्पूर्णव्यवहारानङ्गत्वेनाप्रयो-
ज्यतया विनियोक्तुमशक्यत्वात् इन्द्राभिधानशक्तेन्द्रपदैकवाक्य-
त्वाच्चावशिष्टानामपि पदानां विशेषणाभिधानद्वारेन्द्रप्रकाशनश-
क्त्युपपत्तेः पदमात्रे च लैङ्गिकविनियोगस्य पर्यवसानाभ्युपगमे
लिङ्गविरोधाद्वाक्येन कृत्स्नमन्त्रविनियोगापत्तेरिन्द्रपदसामर्थ्येन कृ-
त्स्नमन्त्रविनियोगाय पदान्तराणाम् इन्द्रविशेषणाभिधानासामर्थ्यस-
म्पादनमात्रे वाक्यव्यापारावगमात् लिङ्गेनैव कृत्स्नमन्त्रविनियोग-
सिद्धेर्न वाक्यस्य विनियोजकतेतीन्द्रशब्दवत् कृत्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्र-
प्राधान्यमिति भाष्येणोपपादितत्वात् लिङ्गत्वमभ्युपगम्य ब्राह्मणवा-
क्यस्य विनियोजकत्वनिरासयुक्त्यनभिधानादेव तर्हि लिङ्गवाक्ये
इति भाष्येण पुनः प्रत्यवस्थानमिति व्युत्क्रमेण परेषां भाष्यव्याख्यां
दूषयितुम् उपन्यस्यति * अत्रेति * प्रश्नपूर्वकमपकर्षहेतुमाह *
कुत इति * शङ्कावादिनैव तर्हि लिङ्गवाक्ये इति लिङ्गशब्देनेन्द्रो-
पस्थानकस्य प्रमाणस्य लिङ्गत्वाभ्युपगमात् पुनर्वाक्यत्वाभिधानाश-
क्तेस्तं निरासार्थम् अथ वेति भाष्यमेवं तर्हि त्यतःपश्चादसम्बन्धमि-
त्याशयः । क्व तर्हि अथ वेत्ययं ग्रन्थो योजनीय इत्यपेक्षायां यत्र यद्ये-
वमिति भाष्ये द्वयोर्वाक्यत्वं शङ्क्यते तत्रैव तदभिधीयतइत्यादिना
ततो गार्हपत्येन द्वयोर्वाक्यत्वसम्भवे ऽपि श्रुतिलिङ्गयोस्तावदन्यो-
न्यविवेको ऽस्तीत्युक्ते वाक्याद्विवेकोक्तये ऽथ वेत्यनेनैकवाक्यत्वव्यापा-
रनिरासो च कल्प्यते इत्यभिधानपूर्वकं श्लोकं व्याचष्टे * यत्रेति * ८४२।१
दूषयति*न त्विति * यद्येवमिति भाष्येण श्रुतिलिङ्गयोर्वाक्यत्वोक्त्या
वाक्यादविवेकं शङ्कित्वा श्रुतिलिङ्गवाक्यानि विवेक्तव्यानीति अत्र
द्वितीयासामर्थ्यात् गार्हपत्यप्राधान्यप्रतीतेः श्रुतेर्लिङ्गत्वेन लिङ्गाद-
विवेकः मन्त्रेन्द्राभिधानात् इन्द्रप्राधान्यात् इन्द्रप्रतीतेः लिङ्गस्य श्रुति-
त्वेन श्रुतेरविवेकः वाक्यं चर्ग्वेदस्त्वाग्नेरजायतेत्यादिभिरुपक्रमस्थैः
पदैर्वेदाभिधानादुच्चैरृचेत्यादीनां चोपसंहारस्थानाम् ऋगादिशब्दानां

षेद्राभिधानसामर्थ्यात् उच्चैस्त्वादीनां वेदधर्मत्वप्रतीतेर्वाक्यस्य श्रुतिलिङ्गाभ्याम् । अविवेक इति शङ्कात्रयसूचनाच्छङ्काचतुष्टयमध्ये कदाचनस्तरीरित्यनेन मन्त्रेणेत्यादिभाष्येण लिङ्गश्रुतिवाक्याभ्यां विवेकाभिधानात् तृतीयाशङ्कालिङ्गांशे चाद्यां परिहृत्य नत्वेवमित्यादिना श्रुतेर्लिङ्गात् विवेकाभिधानात् द्वितीयां परिहृत्य वाक्यस्य श्रुतिलिङ्गाभ्यामविवेक इत्यनिष्टापादनं कृत्वा तदेतत्सर्वेष्वेव समवेतं विविक्तं च दृश्यतइति प्रतिज्ञामात्रेण निरासासिद्धेस्तत्परिहारमुपपाद्य तत्परिहारकाले ऽपि लिङ्गयोर्वाक्यादविवेक इत्याद्यशङ्कां लिङ्गांशेनापि शब्दान्तरस्य समीपे उच्चरितस्य सामर्थ्यमस्तीत्यनेन परिहृतत्वादुपेक्ष्यैवं तर्हीत्यनेन श्रुत्यंशे ऽनुभाष्य नैतदेवमित्यनेन श्रुतेर्वाक्यादविवेके ऽपि श्रुतेरेव लिङ्गविरोधेन वाक्यस्येत्यपि विवेकाभ्युपगमेन परिहारे दत्ते लिङ्गस्यापि तर्हि वाक्यादविवेकाभ्युपगमापत्तेः कृत्स्नस्य मन्त्रस्य श्रुत्या गार्हपत्ये विनियोगात् कृत्स्नस्य मन्त्रस्यैन्द्रे विनियोजकेन वाक्येन विनैव श्रुतेर्विरोधप्रतीतेः पदमात्रविनियोजकेन लिङ्गेन विरोधाभावात् श्रुतिवाक्ययोरसम्प्रधारणापत्तेर्न श्रुतिलिङ्गविरोधोदाहरणता युक्तेति लिङ्गांशे वाक्यत्वादाशङ्कापरिहारार्थत्वाशङ्काया नापि शब्दान्तइत्यनेन परिहृताया अपि श्रुतिदृष्टान्तेन पुनरुज्जीवनमाशङ्क्याथ चेत्यनेनोभयोर्वाक्याद्विवेकाभिधानात्परिहारः सम्भवतीत्याशयः । एतच्चाथचेत्यस्याद्यशङ्कापरिहारार्थादादौ निवेशो युक्त इत्यपकर्षवाद्याशयमापाद्योक्तं प्राक्काथ चेत्यनेनोभयोर्वाक्यत्वे निरस्ते श्रुतेर्वाक्यत्वशङ्कानुत्थानात् एवं तर्हीत्यत्र वाक्यशब्दो न युज्येतेत्याह * अपि चाति * अपकर्षवाद्युक्तम् अपकर्षकारणं त्रेधा निरस्यति अत यो देवताविशेषं वक्तुं शक्नोति इन्द्रशब्दः सो ऽस्यामृचि विद्यते कर्मसमवेतत्वात् चेन्द्रशब्दोक्तया देवतया प्रयोजनमस्तीति एवशक्त्यालोचनमात्रेण सा उपस्थातव्या इत्येवं गम्यते न त्विन्द्रशब्दश्रवणमात्राच्छब्दान्तरसमीपाद्वेत्युक्ते कथं मिन्द्रशब्दशक्तिमात्रात् कृत्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्राङ्गत्वावगतिरित्याशङ्क्य येन कारणेनेन्द्राभिधायकः शब्दो ऽस्मिन् मन्त्रे प्रयुज्यते तदेकवाक्यत्वेन चावशिष्टानि पदानि प्रयुज्यन्ते तेन कारणेन कृत्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्राङ्गतावगम्यते इति शक्त्येकवाक्यत्वाभ्यां मन्त्रस्येन्द्रागतावगमाभिधानात् वाक्यसङ्कीर्त्तनमेव लिङ्गं श्रुतिलिङ्गविरोधाभिधायिनो ऽभिमत इति मन्यमानेनाक्षेप्ता यद्येवं विधं लिङ्गं तवाभिमतं तथापि लिङ्गवाक्यविरोधापत्तेः श्रुतिविरोधादाहरणता न युक्तेत्यभ्युपेत्यवादमात्रेण लिङ्गत्वस्योक्तत्वात् आक्षेप्तुर्वाक्यत्वा-

भिप्रायस्य नापिशब्दान्तरस्य समीपे उच्चरितस्य सामर्थ्यमस्तीत्यनेन केवलस्य वाक्यस्य विनियोजकत्वं निरस्यतापनीतस्यापि लिङ्गसहितं वाक्यं विनियोजकं भविष्यतीति शेषमपनेतुमथ वेत्यनेन उभयत्र वाक्यस्य निरासो युज्यते यद्वा श्रुतेरेव केवलया वाक्यात् विवेकायैन्द्रीवाक्यस्यस्यैवैकवाक्यत्वस्य विनियोगं प्रत्यकारणता विवक्षिता न मन्त्रस्यस्य दृष्टान्तार्थं तु मन्त्रस्यस्यैकवाक्यत्वस्य कारणत्वं पूर्वोक्तमेव प्रसङ्गात् स्मारितमित्येवं यथान्यासमेव स्थिते ग्रन्थसन्दर्भे व्याख्यानं कार्यमिति भावे कृत्योत्पत्तेरर्थः स्वमतेन यथान्यासमेव व्याख्यातुमेवं तर्हीति भाष्यस्य वाक्यं ह्येतदित्यवयवं ऐन्द्र्याः कोचिदुपस्थानार्हपदार्थं प्रति तृतीयाङ्गत्वप्रतीतेर्गार्हपत्यस्य च कं चिन्मन्त्रं प्रति द्वितीययाङ्गत्वप्रतीतेर्वाक्यत्वे सत्यपि श्रुतेरपि विनियोजकत्वासम्भवेन श्रुतिलिङ्गविरोधसम्भवादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * तत्रेति * श्रुतेर्वाक्यात् विवेकाभावे ऽपि श्रुतेरेवात्र लिङ्गविरोधो न वाक्यस्येत्याशङ्कापरिहारार्थं नैतदिति भाष्यमैन्द्र्यारुणादिवाक्ये श्रुत्या क्रियामात्रे वाक्येन क्रियाविशेषे प्रकरणेन प्राकरणिके विनियोग इत्येवं वादिमते ऽथ वेत्यस्य वाक्यव्यापारनिरासार्थत्वायोगात् भाष्यद्वये ऽपि श्रुतिविरोधमात्रोक्तेः पौनरुक्त्यमाशङ्क्य प्रतिपादकेश्रुतिविरोधोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * नैतदिति * गार्हपत्यशब्दस्य यौगिकत्वात् गौणत्वाद्वेन्द्रार्थत्वाभावे ऽपि द्वितीयायाः सप्तम्यर्थश्रुत्या गार्हपत्यसमीपे तिष्ठन्निन्द्रमुपतिष्ठेतेत्यैन्द्र्या विरोधो भविष्यतीत्याशङ्क्य विभक्तिश्रुत्यनुग्रहीतया प्रातिपदिकश्रुतेर्विरोधोक्त्यर्थमग्निसमीपं चेति भाष्यावयवं व्याख्यातुम् अग्निसमीपं वा लक्षयेदित्युक्तम् । समुदायप्रसिद्धिपरित्यागोक्त्या गौणत्वसामीप्ये लक्षणयोर्निरासः । अथ वेतिभाष्ये प्रतिपदिकश्रुत्यनुगृहीतविभक्तिविरोधोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * अथ वेति * श्रुतिविरोधयोः प्रातिपदिकविभ- ८४३।१
क्तिभेदादपौनरुक्त्ये ऽपि लिङ्गविरोधस्य नापि शब्दान्तरस्य समीपे रुच्चरितस्य इत्यनेन मन्त्रे वाक्यस्य विनियोजकत्वनिरासेनोक्तत्वात् श्रुतिवच्च लिङ्गवैलक्षण्यानुपलम्भान्नैकवाक्यत्वादिन्द्रप्राधान्यं किं तु इन्द्रशब्दवत्वात् मन्त्रस्येति लिङ्गस्यैव श्रुत्या विरोधो न वाक्यस्येति लिङ्गविरोधोक्तेः कथमपौनरुक्त्यम् इत्याशङ्क्य नापीत्यनेन केवलस्य वाक्यस्य विनियोजकत्वे निरस्ते ऽपीन्द्रशब्दस्य लिङ्गेनावशिष्टानां च पदानां वाक्येन विनियोगात् लिङ्गसहितस्य वाक्यस्य कृत्स्नविनियोजकत्वावगतेः पदमात्रविनियोजकत्वेन च लिङ्गस्य कृत्स्नमन्त्राविनियोजकतया श्रुत्या विरोधाभावात् वाक्यस्यैव श्रुत्या

विरोध इत्येवं वाक्यत्वविषयदीर्घद्वयदोषापनयार्थं केवलस्य सम्पूर्णा-व्यवहारानङ्गत्वेनाप्रयोज्यतया विनियोगानर्हत्वात् इन्द्रविशेषणत्वो-क्तिद्वारा चावशिष्टानामपि पदानामिन्द्रोक्तिशक्त्युपपत्तेः श्रुतिवा-क्याभ्यां सामान्यविशेषविनियोगवच्च पदमात्रकृत्स्नमन्त्रविनियोग-योरन्योन्योपकारित्वाभावेन विरोधाल्लिङ्गविरोधिवाक्येन स्योना-दिमन्त्रवत् कृत्स्नमन्त्रविनियोगायोगात् लिङ्गविनियोगापेक्षितपदा-न्तराणामिन्द्रविशेषणोक्तिसामर्थ्यस्य सम्पादनमात्रे वाक्यस्य व्या-पारो न विनियोग इत्येवम् । एकवाक्यत्वस्य विनियोगव्यापारनिरास-मात्रार्थं नैकवाक्यत्वात् इन्द्रप्राधान्यमित्युक्तमित्येवं परिहरति * लिङ्गेति * श्रुतिवाक्ययोर्द्वयोरपि अत्र विनियोजकताभ्युपगमे श्रुत्यनपेक्षस्य वाक्यस्य लिङ्गाविरोधाद्वाक्यानपेक्षाया श्रुतेरपि ऐ-न्द्र्यास्तृतीयाश्रुत्येत्यादिवार्त्तिकोक्तन्यायेनाविरोधात् श्रुतेरेव विरो-धो न वाक्यस्येति परिहारो न युक्त इत्याशङ्क्याक्षिपति * कथं पुनरिति * आक्षेपनिरासोक्तेरेतत्परिहारार्थत्वेन भाष्यव्याख्यानाप-रितोषात्स्वमतेनाप्यथ वेति भाष्यस्य मन्त्रवद्ब्राह्मणे ऽपि एकवाक्यत्व-स्य विनियोगव्यापारनिरासार्थत्वेन व्याख्यासूचनार्थं विरोधे शीघ्र-प्रवृत्तया श्रुत्या लिङ्गादिकल्प्यश्रुतिप्रतिबन्धवदविरोधे ऽपि क्रिया-सामान्यस्य विरोधित्वेन साक्षात्परम्परया वा पुरुषार्थाननुबन्धि-तया शेषित्वाद्धात्वर्थानवच्छिन्नभावनाश्रयत्वेनासामान्योक्तेः संस्था-धिकरणभाष्ये धात्वर्थानवच्छिन्नाया भावनाया धर्मान्वयस्य निराक-रिष्यमाणत्वेन दोषत्वात् । महत्त्वात्सामान्ये वा विनियोगायोगेन क्रियाविशेषे ऽङ्गविनियोगं विना तृतीयाश्रुत्यपर्यवसानात् वि-धेश्च स्वविषयस्य साक्षात्स्वतः समीहिताङ्गत्वे समीहित-विशेषणसमर्पणद्वारा द्वितीयायाः प्रकृत्यर्थे ऽङ्गविनियोजकत्वख्या-तोक्तविधिविहितस्यैवाङ्गस्य द्वितीयाविनियोज्यत्वावगतेरङ्गमात्रवि-नियोगे पर्यवसानायोगादक्षरश्रवणकृत एवायं गार्हपत्याङ्गप्रत्यय इति वार्त्तिकाच्च विशेषविनियोग एव श्रुतिपर्यवसानावगतेरैन्द्र्या गा-र्हपत्याङ्गत्वबोधाख्ये विनियोगे शीघ्रप्रवृत्तया श्रुत्या वाक्यकल्प्यश्रु-तिप्रतिबन्धाद्विनियोगव्यापारानुपपत्तेर्न वाक्यलिङ्गविरोध इत्येवं परिहरति * उच्यत इति * कल्प्यश्रुतिप्रतिबन्धसूचनार्था दृष्टा-न्तोक्तिः । सैव प्रवर्त्तत इति । एवकारेण वाक्यप्रवृत्ति निरस्ता मुपपादयितुं श्रुतिकल्पनप्रतिबन्धोक्त्यै पूर्वप्रवृत्त्युक्तिः श्रुतेः शी-घ्रं प्रवृत्तावपि सामान्यविषयत्वादविरोधे वाक्यप्रवृत्तेश्च निरा-साद्वाक्यविरोधमाशङ्क्य श्रुतिलिङ्गविरोधवाक्ये चाविरोधं वक्तुं

विषयत्वं सूचयितुमाह * यश्चेति * विशेषविषयत्वं विना प्रतियोगित्वायोगात् प्रतियोग्युक्त्या विशेषविषयत्वं सूचितं परिहाराशयाज्ञानाच्छङ्कते * ननु चेति * तृतीयया गार्हपत्यमेव प्रत्यैन्द्र्याः शेषत्वोक्तेर्द्वितीयया चैन्द्रीमेव प्रति गार्हपत्यशेषित्वोक्तेः श्रुत्यैव विशेषविनियोगकृतवाक्यस्य विनियोजकत्वायोगात् विशेषविनियोगप्रवृत्त्याश्रुत्यपेक्षितविशेषणविशेषान्वयमात्रार्थत्वावगतेश्श्रुतेरेव लिङ्गविरोधेन वाक्यस्येति स्वाभिमतपरिहाराशयविवरणेनाशङ्कां निरस्यति *कथमिति*एकश्रुतिकृतो ऽन्यो वाक्यकृत इत्येवं प्रत्येकं व्यवस्थितेनाङ्गाङ्ग्यन्वयस्य वाक्यकृतत्वाभावाद्वाक्यस्य लिङ्गविरोधाभावे ऽपि श्रुतिकृतस्य सामान्यतो ऽङ्गाङ्ग्यन्वयस्य कथं विरोध इत्याशङ्क्य विशेषित एवाङ्गाङ्ग्यन्वयः श्रुत्या क्रियतइति सूचयितुम् * तत्रेत्युक्तम् * निष्प्रतिद्वन्द्व्युक्त्या वाक्यस्याङ्गाङ्ग्यन्वये व्यापाराभावः स्पष्टीकृतः क्रीणात्यरुणयेत्यत्र समवायो हि सत्यपीत्यादेस्तु परमते स्थित्वोक्तत्वादिह चारुण्यस्य क्रियासम्बन्धः श्रुत्येत्यादिश्चेतद्ग्रन्थानुसारेणैव व्याख्यातत्वान्न पूर्वापरवार्त्तिकविरोधः। तद्भाष्योक्तं द्वितीयाश्रुतेर्लिङ्गविरोधमुपपाद्य विध्यानर्थक्यपरिहारायैवेन्द्र्यतिरिक्ताङ्गत्वस्यैन्द्र्याः कल्प्यत्वेनाख्यातान्वयाधीनत्वात् वाक्यानपेक्षाया्स्तृतीयाश्रुतिरपि लिङ्गविरोधायोगात्। स्वानभिमतमपि तृतीयाश्रुतेर्लिङ्गविरोधं प्रौढिप्रदर्शनायाह * अथ वेति * श्रुतिलिङ्गविरोधोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * श्रुतिलिङ्गवि- ८४४।१
रोधोपपादनस्य सूत्रोक्तसमवायोपपादनार्थत्वं सूचयितु श्रुतिलिङ्गविरोधोपपादनभाष्यं व्याख्याय भाष्ये शेषव्याख्यानात् प्राक् सूत्रं व्याख्यातुं पूर्वपक्षं तावदाह * किं तावदिति * श्रुत्याद्यनुमानद्वारा लिङ्गादीनां प्रामाण्यात्प्रत्यक्षादिविरोधे च लिङ्गादिभिः श्रुत्यादेः प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धयात्यैवश्रुतेः कल्पयितुमशक्यत्वात् कथं तुल्यबलतेत्याशयेन प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * स्वशक्तेरित्यनेन स्वतः प्रामाण्यात्स्मृतिवैरूप्यं सूचितम् । स्वतः प्रामाण्यस्यापि न क्वचिद्बाधात् अप्रामाण्यं प्रत्यक्षादिवद्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * सर्वत्रेति * प्रत्यक्षादावपि किञ्चित्प्रमाणमेव किञ्चिच्च प्रमाणाभास एवेति नियतैकरूपप्रकारद्वयातिरिक्ताद्वैरूप्यलक्षणप्रकारान्तराभावात् प्रमाणस्याभासता। आभासस्य वा प्रमाणता नास्तीत्युक्ते स्वतो ऽन्यथात्वाभावे ऽपि वाक्यात्प्रमाणस्य प्रामाण्यं भविष्यतीत्याशङ्क्य बाधकलक्षणत्वात्प्रामाण्यस्य न कदाचित्प्रमाणस्य बाधो बाध्यस्य वा प्रमाणतेत्युक्ता अपि तर्हि प्रमाणाभासा एव बाधिष्य-

न्ते इत्याशङ्क्य प्रत्यक्षस्येन्द्रियसन्निकर्षार्थविषयत्वात् इन्द्रियार्थसन्निकृष्टार्थविषयसञ्चारे ऽनुमानस्य व्यापकविषयत्वादव्यापकविषयत्वादव्यापकविषयसञ्चारे प्रमाणाभासतेति एवं सर्वेषां विषयान्तरहेतुत्वात् प्रमाणाभासत्वस्य श्रुत्यादीनां चाभिधेयाच्छक्यादन्वितादितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षसमीपाम्नातात्समानदेशात्समाख्यानात् स्वविषयाद्विषयान्तरसञ्चाराभावेन प्रमाणाभासत्वं नास्तीत्युक्तम् । नचानुत्पत्तिविनाशसंस्कारोच्छेदे फलापहाराणां बाधप्रकाराणां मध्ये कश्चिदत्र सम्भवतीत्याह * न चेति * बाध्यत्वाभिमते विज्ञाने स्मृत्याख्यकार्यदर्शनेनानुच्छेदोपपादनार्थं स्मृतिहेतुतोक्ता तुल्यबलत्वं पूर्वपक्षे सप्रयोजनमुपसहरति * तस्मादिति * बलाबले वैपरीत्यपूर्वपक्षान्तरमाह * बाधस्त्विति * श्रुत्यादिकल्पनाद्वारापि लिङ्गादीनां प्रामाण्यविरोधे ऽपि स्मृतिवद्भ्रान्त्यादिचतुष्टयान्यतरमूलत्वायोगेन श्रुत्यादिकल्पनस्य दुर्वारस्योक्तकल्पनापेक्षत्वेन श्रुत्यादिभ्यः पश्चात्प्रवृत्तेः कल्प्यश्रुत्याद्यपेक्षत्वे ऽपि च विरोधिश्रुत्याद्यनपेक्षश्रुतत्वात् । पौर्वापर्यबलीयस्त्वन्यायेनैव वैपरीत्यं युक्तमित्येव । श्लोकं व्याचष्टे * श्रुत्यादीनामिति * परदौर्बल्यहेतुत्वेन सिद्धान्त्युक्तस्य विप्रकर्षस्य पूर्वदौर्बल्यापादकत्वाद्विपरीतसाधनतामुक्त्वा विप्रकर्षवैपरीत्यादपि बलाबलवैपरीत्यमित्याह * किं चेति * यद्यपि श्रुत्या विनियोगः प्रतीयते तथाप्यशक्तस्य नावकल्प्यतइत्यपिशब्दार्थः । सामर्थ्यैकवाक्यस्य त्वाकाङ्क्षारूपाणां तु लिङ्गवाक्यप्रकरणानामेकवाक्यत्वाकाङ्क्षासन्निधिरूपैर्वाक्यप्रकरणस्थानैर्विना रूपमेव नास्तीत्यर्थः । श्रुतः शक्त्यपेक्षत्वे ऽपि विनियोगानुसारिशक्तिकल्पनया विनियोगो ऽवकल्पतइत्याशङ्क्याह * उत्पत्तीति * प्रागविद्यमानसामर्थ्यविनियोगादपि विनियोजकावस्थया च श्रुत्या विरोधाभावात्सामर्थ्यस्यैवा विनियोजकत्वावगतेर्बलीयस्त्वादनुमानकालवगतस्येन्द्रियविषयसामर्थ्यस्य श्रौतविनियोगकाले निवर्त्तनाशक्तेर्गार्हपत्यशक्तिकल्पनायोगाच्छक्त्यनुसारेणेन्द्र एव विनियोगो युक्त इत्यर्थः । लिङ्गस्य वाक्यापेक्षतामुपपादयति * केवलेति * केवलस्य पदस्याप्रयोजकत्वे वा विनियोजकत्वात् लिङ्गेन कृत्स्नमन्त्रविनियोगायैव मन्त्रवाक्यस्यासमवेतार्थस्यापि देवस्यत्यादेः पदस्य समवेतार्थनिर्वपामीत्यादिपदेन सहैकवाक्यतालक्षणसम्बन्धबलेन निर्वापादिविषयशक्तिकल्पनेन विनियोगदर्शनात् । लिङ्गस्य वाक्यापेक्षावगते यस्य मन्त्रान्तरस्थपदस्य यत् मन्त्रान्तरस्थपदेन सहैकवाक्य-

तालक्षणः सम्बन्धो न विद्यते । तस्यैव विनियोज्यपदार्थविषयै-
शक्तिर्न कल्प्यते। तस्मिन्सीद तवैव सदनं कृणोमीत्यनेन सहैकवा-
क्यतालक्षणे सम्बन्धे सति तदन्यथानुपपत्त्यैव तस्मिन्सीदेत्यादेः
सदनकरणविषयशक्तिसिद्धे स्योनं तइत्यादेश्च सीदेत्यनेन सहैक-
वाक्यतालक्षणसम्बन्धान्यथानुपपत्त्या सादनविषयसिद्धेर्वाक्यस्यैव
लिङ्गाद् बलीयस्त्वेत्यर्थः। वाक्यस्य प्रकरणापेक्षामुपपादयति * तथे- ८४५।५
ति * प्रकरणस्य क्रमापेक्षितामुपपादयति * तथा सर्वाकाङ्क्षा
इति * आकाङ्क्षायाः सम्बन्धसिद्ध्यर्थत्वादसम्भवत्सम्बन्धिवैफ-
ल्यापत्तेः। नाकाङ्क्षा युक्तेति सूचनार्थम् * सम्बन्धं वेत्युक्तम् *
समाख्यायां कथं बलीयस्त्वेत्यपेक्षायामाह * समाख्या पुन रिति *
वैपरीत्यपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * समुच्चयेन पूर्वपक्षमाह।
* अथ वेति * सूत्रेण सिद्धान्तमाह * इतीति * प्रश्नपूर्वं लिङ्गा-
दौ विनियोगाख्यसामर्थ्यस्य विप्रकर्षहेतुमाह * कुत इति * पूर्वार्द्धं
व्याचष्टे * यदेव हीति* पठितश्रुतिग्रहणे प्रत्यक्षः समुदायो पठि-
तश्रुतिग्रहणे लिङ्गादीत्याशयः। षोढावस्थानोपपादनार्थं पूर्वपक्षा-
शयमुपन्यासपूर्वं दूषयितुमाह *कथं पुनरिति* चोदनाशब्दाद्विधा-
ऽयेव श्रुतिः प्रमाणम् । न विनियोक्त्रीत्याशङ्क्य शब्दमात्रमेव ध-
र्मप्रमितिशक्तिप्रदर्शनार्थं चोदनाशब्देन विवक्षितमिति सूचनार्थम्
* तथा चेत्युक्तम् * एवं सति षट्प्रकारत्वं भवतीत्याह * तत्रेति *
उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमाह * ततश्चेति * प्रस्थितयोः प्रवृत्तयोर्मध्य- ८४६।१
इत्यर्थः। विरोधे ऽपि श्रुतिकल्पनस्य दुर्वारत्वात् । श्रुतिकल्पनत्व-
निबन्धनविप्रकर्षस्य बलाबलवैपरीत्यापादकत्वं वाधो यदि कल्प्येते-
ति द्वितीयपूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तं निराकर्त्तुमाह * तस्मिंश्चेति * आ-
काङ्क्षारूपप्रकरणावगतसामान्यव्यापेक्षत्वेनाकाङ्क्षासहितस्य लिङ्गस्य
विनियोजकश्रुतिकल्पनत्वे नैराकाङ्क्ष्ये ऽसति सामग्रीवैकल्याच्छ्रु-
तिकल्पनानुपपत्तेः श्रुतिं विना विनियोगासिद्धेर्लिङ्गप्रामाण्याद्वैप-
रीत्यं दूरोत्सारितमित्याशयः न केवलं प्रकरणानुमानान्यथानुपप-
त्तेः परिहृतत्वात् श्रुतिकल्पनायोगात् किं तु विध्याकाङ्क्षासहिताना-
मेव श्रुत्यादीनां विनियोजकत्वात्। प्रत्यक्षाया च विनियुक्ते मन्त्रे
विध्याकाङ्क्षानिवृत्तेर्विध्याकाङ्क्षाविरहादपीति सूचयितुं सांनिकृष्टो न
लभ्यते प्रकृष्टो ऽपि वैदिकः*अपवादस्तु तस्य स्यात्*प्राप्तः संन्निहितो
यदेत्यनुषङ्गाधिकरणवार्त्तिकोक्तामाकाङ्क्षां विना कल्पितस्य वैदिकत्वं
स्मारयति * वर्णितं चेति * विप्रकर्षस्य विपर्ययसाधनत्वनिरास-
मुपसंहरति * तस्मादिति * वृद्धश्लोकेनैतदेव दृढयति * आह चे-

ति * इममेव श्लोकं व्याचष्टे * श्रुत्यादीनां हीति * पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यमिति न्यायस्यान्योन्यानपेक्षबुद्धिजन्मविषयत्वात् सापेक्षे लिङ्गादावप्राप्तिसूचनार्थम्*न हीत्युक्तम् * विप्रकर्षवैपरीत्यं श्रुत्यापि नासमर्थस्येति वार्त्तिकोक्तं दूषयितुमनुभाषते * नन्विति * दूषणंप्रतिजानाति * सत्यमिति * प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति * शक्तिकल्पने विनानुपपत्त्यपरिहारे ऽपि अङ्गत्वरूपज्ञानोत्पादनेन श्रुतेःशक्त्यपेक्षेति पूर्वार्द्धेनोक्ते जातस्याप्यङ्गत्वज्ञानस्य शक्तिं विना कथं प्रमितत्वनिर्वाह इत्याशङ्क्य निरासार्थमुत्तरार्द्धं व्याचष्टे * विनियोगेति * स्वाभाविकशक्तिनिवृत्त्या शक्त्यन्तरस्यानेकत्र
८४७।१ दर्शनान्नैषानुपपत्तिरिति परिहारं सूचयितुमाह * तत्रेति * स्वाभाविकशक्त्यनिवृत्त्ययोगवादी स्वाभिप्रायं प्रकटयति * ननु चेति * अनुमेयस्य लिङ्गस्यं दुर्बलतरत्वोक्त्यानुमापिकायाः श्रुतेर्दुर्बलत्वं सूचितम् । विनियोगात्प्राक् सामर्थ्ये कल्प्यमाने तत्कल्पिकायाः श्रुतेस्तदानीमविनियोजकत्वाच्छ्रुतिविरोधाभावेन प्रत्यक्षस्य सामर्थ्यविनियोजकत्वापत्तेः कल्प्यस्य सामर्थ्यस्य प्रत्यक्षदुर्बलतरतापद्येत । ननु विनियोगात्प्राक् तत्कल्पनास्तीत्याह * सत्यमिति * एवं विप्रकर्षवैपरीत्यनिरासेन बलाबलवैपरीत्ये निरस्ते मन्त्रप्रकरणिनोश्च नैराकाङ्क्ष्योक्त्योभयत्र विनियोगनिरासात् । समुच्चयपूर्वपक्षस्यापि निरासे सूचिते विनियोजकश्रुत्यपेक्षितस्य शक्तिकल्पनस्य पश्चाद्भावं सिद्धान्त्युक्तमाश्रित्य विप्रकर्षतुल्यत्वादन्यूनतां शङ्कते * नन्विति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वथा हीति * एवं विधाविप्रकर्षसाम्यं बलाबलसाम्येनोपपादयतीति परिहरति * सत्यमिति * प्रश्नपूर्वं बलाबलसाम्यानापादकतामुपपादयति * कुत इति * लिङ्गविनियोगाभिधानात् पूर्वं श्रुत्यनुमानात् विनियोगाभिधानस्य दूरत्वं श्रुतौ तु विनियोगोत्तरकालं शक्त्यनुमानं न विनियोगोक्तेर्दूरतेत्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे *लिङ्गे हीति* श्रुतौ विनियोगप्रत्ययस्योत्पत्तिविक्षेपाभावे ऽपि प्रमितत्वनिर्वाहाय विक्षेपस्य लैङ्गिकेन विनियोगप्रमितिविक्षेपेण साम्यात्तुल्यबलतैव युक्तेत्याशङ्क्याह * सहेति * प्रस्थानप्राप्यत्वेन विनियोगस्य देशत्वोपचारात् सह विनियोगाख्यं देशं प्रस्थितयोः सतोः प्रमाणयोर्येन विक्षेपेण कृत्वा प्रमाणस्य चिरेण विनियोगप्राप्तिः सम्भवति तस्यैव दौर्बल्यकरत्वाद्विनियोगप्रत्ययोत्पत्त्युत्तरकालं तस्य प्रमितिप्रयोजकनिर्दोषकारणजन्मत्वावगमे प्रमितत्वावश्यम्भावावगमात् । प्रमितित्वनिर्वाहायापवादकशक्तिनिरासार्थे शक्त्यनुमानविक्षेपे ऽपि न विनियोगविपरीतता नापि तुल्यो

विप्रकर्ष इत्यर्थः। प्रत्युपयुज्यतइति हिशब्दान्वयाध्याहारार्थं कुगलान्तरेष्वेतमेव न्यायमतिदिशति * एतेनेति * प्रकरणाम्नातत्वस्य देवस्यत्वेत्यादेरसमवेतार्थस्य पदस्य प्रकरणाङ्गत्वे ज्ञाते कथमुपकरिष्यतीति सन्देहे यथा शक्नोतीत्यवधारिते कथं शक्नोतीत्यपेक्षायां निर्वपामीत्यादिवत् प्रत्यक्षसामर्थ्याभावात् समवेतार्थनिर्वपामीत्यादिपदैकवाक्यतामनुमाय तदन्यथानुपपत्त्या प्रकरण्यपेक्षितोपकारजननसामर्थ्यकल्पनपूर्वम् अनेन प्रकरणिनमुपकुर्यादिति श्रुतिमनुमाय विनियोगावगते उपांशुयाजादिसन्निध्याम्नातस्य च दब्धिमन्त्रादेरुपांशुयाजादिप्रत्याकाङ्क्षादर्शनाच्छिष्याद्याकाङ्क्षायाश्च स्वतो निराकाङ्क्षे ऽप्युपाध्यायादावाकाङ्क्षोत्पादकत्वदर्शनेनास्या अप्युपांशुयाजादावाकाङ्क्षोत्पादकत्वावगते उपांशुयाजादेर्दब्धिमन्त्राद्याकाङ्क्षामनुमाय तदेकवाक्यत्वसामर्थ्यश्रुत्यनुमानपूर्वं विनियोगावगतेराध्वर्यवादिसमाख्यातस्य च कर्मणो ऽध्वर्य्वादिसम्बन्धदर्शनात्तत्सन्निधिमनुमाय तदाकाङ्क्षैकवाक्यत्वसामर्थ्यश्रुतिकल्पनपूर्वं विनियोगावगतेः परस्य वाक्यादेः पूर्वं लिङ्गाद्यननुमाय विनियोगोक्तिनैव (दर्शनेन निर्वापादिविशेषणीभूतस्य स्वार्थाभिधानद्वारा स्वार्थे विशिष्टनिर्वापादिप्रतिपादनसामर्थ्यमनुमायानेनेन निर्वापादि प्रकाशयेदिति श्रुतिकल्पनद्वारा विनियोगावगतेः प्रयाजादेश्च प्रकरणाम्नातस्योभयाकाङ्क्षादर्शनात् प्रकरणिना सहैकवाक्यतैव) नोपपद्यते पूर्वेण तु लिङ्गादिना वाक्याद्यनुमायैव पूर्वं श्रुत्याद्यनुमात्रेण विनियोगे कृते प्रत्यक्षदृष्टस्य सामर्थ्यादनेकवाक्यत्वाद्यन्तरेण प्रमित्यनिर्वाहान्निर्वापार्थं परस्य वाक्यादेर्नान्तरेणैकवाक्यत्वादिलिङ्गाद्युपपद्यते इत्येवं नान्तरीयकत्वेन सद्भावमात्रं विनियोगहेतुत्वाद्यपेक्ष्या इति बलाबलवैपरीत्यनिरासार्थं नान्तरीयकतोक्ता एकवाक्यत्वादिभिर्विना सामर्थ्यादेर्दृष्टमात्रस्याप्रमितत्वेन श्रुत्यादिकल्पनाद्वारा विनियोजकत्वायोगमाशङ्क्याप्रमितस्यापि गृहाभावादेर्निर्दोषकारणजनितत्वाख्यप्रमितिप्रयोजकयुक्तजातविषयत्वमात्रेण बहिर्भावादिकल्पकत्ववत्सामर्थ्यादेरपि प्रमितिप्रयोजकत्वाद्युक्तज्ञानविषयत्वमात्रेणैकवाक्यत्वादिभिर्विना ऽनुपपद्यमानस्यैकवाक्यत्वादिकल्पकत्ववत् श्रुत्यादिभिर्विनानुपपद्यमानत्वात् श्रुत्यादिकल्पकत्वस्याप्युपपत्तिसूचनायेति * इत्युक्तम् * सर्वलौकिकानामेव प्रतिपत्तिः सर्वस्वसंवेद्येत्यर्थः। वाक्यादीनामपि श्रुतिकल्पनमात्रेण लिङ्गवद्विनियोजकत्वोपपत्तेर्लिङ्गादिकल्पनानपेक्षत्वाच्छ्रुतितः सर्वेषां दौर्बल्ये ऽपि अन्योन्यं तु-

(१) अयं पा० १ ना०।

८४८।२ द्दुर्बलतैव युक्तेत्याशङ्कते * आहेति * विनियोगम्नि-
ष्ठै विनियोजकां श्रुतिं कल्पयितुं प्रवृत्तैर्वाक्यादिभिरसमर्थाविनि-
योगायोगेनाङ्गाङ्गिप्रतिपादकशब्दैकवाक्यतां च विनाङ्गाङ्ग्यन्वयायो-
गेनैकवाक्यतामकल्पयित्वा एकवाक्यतायाः कल्पयितुमशक्यत्वात्
समाख्यायाश्चाकाङ्क्षां विनैकवाक्यत्वायोगे साकाङ्क्ष्यमकल्पयित्वा
एकवाक्यतःकल्पयितुमशक्यत्वात् समाख्यायाश्चाकाङ्क्षां कल्पयितुंप्र-
वृत्तवाक्यसंहितालम्बनेन सन्निधिमकल्पयित्वा कल्पयितुमशक्यत्वा-
ल्लिङ्गादीनां यथाक्रममेकादिभिः श्रुतिसमर्थैकवाक्यत्वाकाङ्क्षासन्नि-
ध्याख्यैर्वस्तुभिर्व्यवधिकारितं विनियोगं प्रति विप्रकर्षवैषम्यं बलाब-
लापादकमिति परिहरति * तदिति * लिङ्गवाक्ययोर्मध्ये तावद् वा-
क्यस्यार्थविप्रकर्षमुपपादयितुं प्रतिजानाति * श्रुतिमानेति * प्रश्नपूर्व-
मुपपादयति *कथमिति* असमवेतार्थवाचिनाम्पदानां समवेतार्थ-
वाचिना पदेनैकवाक्यत्वात्समवेतार्थाभिधानशक्तिं कल्पयित्वा श्रुतिः
कल्प्यतइत्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे * सर्वत्र हीति * देवस्य त्वा सवि-
तुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टंनिर्वपामीतिम-
न्त्रपदानां देवादिविशिष्टनिर्वापप्रकाशनेन प्रयोगार्हत्वं तच्च सकल-
स्यैव मन्त्रस्य प्रयोगार्हत्वाभिधानेनैकदेशस्याप्रयोज्यत्वसूचना ततः
शब्देन च प्रयोगार्हत्वं प्रतिपन्नानां विनियोज्यत्वाभिधानाद्वाक्यसह-
कृतेन लिङ्गेन सकलमन्त्रविषयश्रुत्यनुमानं सूचितम्। एवं तर्हि
स्योनन्ते तस्मिन् सीदेत्यनयोरपि तच्छब्दयोगावगतैकवाक्यत्वानुप-
पत्त्या तस्मिन् सीदेत्यस्यापि सदनकरणे स्योनन्त इत्यस्यापि च पु-
रोडाशसदनेन सामर्थ्यकल्पनोपपत्तेर्लिङ्गे बाधो न युज्यतेत्याशङ्क्याह
* तथेति * द्वयोः समवेतार्थत्वसम्भवे भेदेन विनियोगाय प्रस्था-
नाद्विरोधावगतेर्युक्तो बाध इत्याशयः। प्रस्थित इति भावोत्पन्नया
निष्ठया प्रस्थानमुक्तम्। लिङ्गेनैकत्र प्राप्तवतो वाक्येनान्यत्र नेतुमश-
क्यतां लिङ्गाच्च प्राप्नुवतः स्वप्रकाश्ये ऽर्थे तभ्यां वाक्यादागच्छ-
द्भ्यो ऽवकाशदातृतां प्रश्नपूर्वमुपपादयितुं वाक्याल्लिङ्गस्यार्थसं-
निकर्षमाह * कथमिति * केवलस्य पदस्याप्रयोज्यत्वात् वाक्यस-
हकृतेन लिङ्गेन सकलस्यैव मन्त्रस्य विनियोगावगतेः तच्छब्दप्रयोगे-
ण च स्योनादेः सुमनस्यमानान्तस्यैकमन्त्रस्यावगमादकेनैव सामर्थ्येन
तावतः पदसमूहस्य विनियोगसिद्धेः सामर्थ्यान्तरकल्पनानापत्ति-
८४९।३ रित्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * समुदायो हीति * कल्पया-
म्यन्तस्य स्वार्थविशिष्टोपस्तरणप्रकाशेन नैराकाङ्क्ष्यात् तत्प्रकाशित-
स्योपस्तरणसंस्कृतस्य सदनशब्दोक्तस्य स्थानस्य तच्छब्देन ग्रहणात्

सादनत्वविशेषणत्वे ऽपि उपस्तरणविशेषणेन कल्पयाम्यन्तानां सादनविशेषणत्वानुपपत्तेः श्रुत्योपस्तरणविनियोगानपेक्षकल्पयाम्यन्तो ऽवयवः सादने विनियोक्तुमशक्यः तस्मिन्सीदेत्यादेश्च स्वार्थविशिष्टसादनप्रकाशेन नैराकाङ्क्ष्यात् तत्प्रकाशिनस्य सादनस्योपस्तरणक्रियाविशेषणत्वे ऽपि सादनविशेषणानामुपस्तीर्णस्थानादीनामुपस्तरणक्रियाविशेषणत्वानुपपत्तेः सादनविनियोगानपेक्षस्तस्मिन्नित्यादिरवयवो नोपस्तरणे विनियोक्तुं शक्य इत्याशङ्कानिरासाशयः। समुदायविनियोगस्यावयवविनियोगापेक्षत्वात् शक्त्यन्तरकल्पनापेक्षत्वे ऽपि एकवाक्यतयैव शक्तिद्वयस्यापि कल्प्यत्वात् विप्रकर्षसाम्यशङ्कां निराकर्त्तुम् अवयवस्यैकवाक्यत्वमात्रमन्योन्यानपेक्षोपस्तरणसादनरूपभिन्नार्थाभिधानशक्त्यवगमात् प्राक्शब्दालोचनया प्रत्यक्षवच्छीघ्रं प्रतीयते न उपस्तरणविशिष्टसादनरूपस्य साधनविशिष्टोपस्तरणरूपस्य चैकार्थस्याभिधाने शक्तिरन्योन्यानपेक्षार्थाभिधानशक्तिस्तु स्वविशेषणविशिष्टैकार्थप्रत्यायनेन प्रागेव सिद्धेत्युत्तरश्लोकव्याख्यार्थं तत्र समुदायेत्यादिना लिङ्गाद्वाक्यस्य विप्रकर्षोक्तिः पूर्वबाधसिद्ध्यै प्रकरणे मन्त्राम्नानस्य नैराकाङ्क्ष्यमुक्तं साधयितुं प्रकाशकयोर्मन्त्रयोर्लैङ्गिकेन विनियोगेन नैराकाङ्क्ष्यमुक्त्वा प्राकरणिकप्रकाशनाख्योपकारनिवृत्त्या प्रकरणिनो ऽपि नैराकाङ्क्ष्यं प्रकाश्ययोरर्थयोर्नैराकाङ्क्ष्योक्त्या वक्तुं कल्पयाम्यन्तमन्त्रावरुद्धत्वात् उपस्तरणस्य तस्मिन्नित्यादिमन्त्राग्राह्यत्वे तस्मिन्नित्यादिमन्त्रावरुद्धत्वाच्च सादनस्य कल्पयाम्यन्तमन्त्राग्राहकत्वे ऽभिहिते सादनस्योपस्तरणस्य सादनविशिष्टतया प्रकाश्यत्वात् कल्पयाम्यन्तमन्त्रमात्रेण तथा प्रकाशयितुमशक्यत्वात्। उत्तरमन्त्रग्राहितामुपस्तरणस्य वा सादनं प्रत्युपसर्जनत्वेन सादनस्योपस्तरणविशिष्टतया प्रकाश्यत्वात् तस्मिन्नित्यादिमन्त्रमात्रेण च तथा प्रकाशनाशक्तेः पूर्वमन्त्रग्राहितामाशङ्क्य * स्वप्राधान्ये चेत्युक्तम् * अतश्च लिङ्गवाक्ययोस्तावत् बलाबलं सिद्धमित्याह * तस्मादिति * लिङ्गबलेन दृश्यमानैकवाक्यत्वबाधे लिङ्गविनियोज्यस्य पदस्य यावद्भिः पदैर्विना नैराकाङ्क्ष्यं न सम्भवति तावता लिङ्गापेक्षितेन वाक्येन विनियोगे व्यतिरिक्तानामसमवेतार्थवाचित्वात्पृथक्प्रयोगानर्हाणामपि लिङ्गेन बाधाद्विनियोगापत्तेः शिष्टानि त्वसमवेतार्थाभिधायित्वादित्यादिवार्त्तिकेन देवस्य त्वेत्यादीनां निर्वापे विनियोगोक्तिर्विरुद्धेत्याशङ्क्ते * नन्विति * भिन्नप्रयोजनत्वे सति याज्यानुवाक्यादिवदेकवाक्यत्वाभावापत्तेर्भिन्नप्रयोजनकत्वायोगेन न समुच्चयः सम्भवतीत्युक्तं यष्टृनुज्ञाप्रकाशनं चेह प्र-

योजनान्तरं शङ्कनीयं तस्य च नवमे निराकरिष्यमाणत्वेनायोगात् प्रयोजनान्तरशङ्काप्रयुक्तोत्परस्य शायायावश्यम् * चेत्युक्तम् * लिङ्ग-विनियोज्यस्य पदस्य देवस्यत्वेत्यादिपदादेवस्य त्वेत्यादीनां लिङ्गवि-नियोज्याभिर्निर्वपामिपदैकवाक्यत्वं विनानर्थक्यापत्तेस्तत्परिहाराय वाक्यस्याप्यनुग्राह्यत्वात् निर्वापविनियोगोक्तिरविरुद्धेत्याशयेन प-
८५०।२ रिहरति * अत्रेति * अगत्युपपादनपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * यानि ही-ति * क्लृप्तनिर्वापान्वयोऽग्नये जुष्टमित्यादिभिर्निराकाङ्क्षीकृतो ऽपि नि-र्वापो देवस्येत्यादीनां साकाङ्क्षत्वात् उत्पन्नपुनराकाङ्क्षः सन् देवस्येत्या-दिपदप्रकाश्यत्वं प्रतिपद्यत इत्युक्ते निराकाङ्क्षस्यान्योन्याकाङ्क्षोप-पत्त्युपपादनार्थं प्रकरणप्राप्तैर्धर्मैर्निराकाङ्क्षीकृतानामप्युपांशुयाजादीनां निराकाङ्क्षफलवत्सन्निधिलक्षणेन क्रमेणाकाङ्क्षामुत्पाद्यानुमन्त्रणादि-धर्मप्राप्तिं प्रयाजादीनां च प्रकृत्यन्वयेन निराकाङ्क्षीकृतानामपि वि-कृत्याकाङ्क्षयोत्पन्नाकाङ्क्षाणां विकृतिगमनं दृष्टान्तयित्वात्यन्तसाम्या-र्थे मन्त्रशेषस्यैकमन्त्रावयवान्वयेन निराकाङ्क्षीकृतस्यापि मन्त्रान्तर-व्यवायाकाङ्क्षामुत्पाद्य मन्त्रान्तरान्वयं दृष्टान्तयितुं यथाक्लृप्तावसकृ-दुच्चारितमन्त्रशेषयुक्तायां विचारितायां सकृदुच्चारितमन्त्रशेषत्वात्प्र-तियोगित्वेनानुषङ्गाधिकरणे प्रसक्ते मन्त्रशेषार्थो यथैकमन्त्रावयवा-न्वितशेषप्रकाशितत्वेन निराकाङ्क्षीकृतो ऽपि मन्त्रान्तरावयवानां साकाङ्क्षत्वात्पुनरुत्पन्नाकाङ्क्षः सन् पुनरुच्चारितपूर्वमन्त्रशेषप्रकाश-त्वं प्रतिपद्यतइति व्याख्यातं इत्येवं यथाक्लृप्ताविति पाठे यथा सो-मलक्षणं वस्तु सद्गुणादिपदैः प्रकाशने तु निराकाङ्क्षीकृतमपि म-न्द्रादीनां तृप्यन्तानां पदानाम् अनुष्ठेयतृप्तिप्रकाशने कर्मानङ्गत्वाप-त्तेः भक्षणावयवो भूततृप्तिप्रकाशनो ऽर्थत्वेन साकाङ्क्षत्वात्पुनरुत्पन्ना-काङ्क्षः सन्मन्द्रादिप्रकाश्यत्वं प्रतिपद्यतइति व्याख्यातमित्येवं तृ-तीयं दृष्टान्तमुक्त्वा विप्रकृष्टप्राप्तानामपि देवस्येत्यादीनां निर्वापसम्ब-न्धोपपत्तेः निर्वापविनियोगविरोधमुपसंहृत्य पदान्तराणि यत्रार्थमि-ति श्लोकावयवं व्याख्यातुम् * येषां त्वित्युक्तम् * देवस्येत्यादिप-दानामानर्थक्यापत्तावपि लिङ्गेन बाधो निर्वापे विनियोगमाशङ्क्याह * सर्वेषामेवेति * विधिना सामान्यतः समीहिताङ्गतयाकाङ्क्षितस्य विशेषमात्रबाधे श्रुत्यादीनां व्यापारादानर्थक्यापत्तौ च समीहिता-ङ्गत्वायोगान्न श्रुत्यादीनां व्यापारः सम्भवतीत्याशयः। क्वेय-तइत्यपेक्षायां नवमाद्यसिद्धप्रकरणेन श्रुतिबाधमुदाहरति * तद्यथे-ति * श्रुत्या स्वरूपेण शेषित्वं प्राप्तं प्रकरणप्राप्तेन प्रकृतापूर्वसाध-नीभूतानि व्रीह्यादीनि समीहिततया शेषित्वं बाधित्वा प्रकरणलभ्यं

यदपूर्वसाधनत्वं तत्कृतः प्रोक्षणादिसम्बन्धो नवमाद्ये भविष्यतीत्यर्थः। दैवस्येत्यादिना निर्वापाङ्गत्वाविरोधापत्तेर्लिङ्गस्य वाक्याद् बलीयस्त्वायोगाशङ्कायाः परिहारमुपसंहरति * तेनेति * येन कारणेन लिङ्गस्य वाक्याद् बलीयस्त्वे ऽपि नानिष्टापत्तिस्तेनेत्यर्थः। लिङ्गबलीयस्त्वानभ्युपगमे एवंत्येकोपक्रमोपसंहारदर्शनैकवाक्यत्वस्य भक्षानुवाकेन गतस्य लिङ्गेन बाधो भक्षानुवाकाधिकरणोक्तो विरुध्येतेति सूचयितुमाह * तथा चेति * वाक्यात्प्रकरणस्यार्थं विप्रकर्षं प्रतिज्ञापूर्वकमुपपादयितुमाह * वाक्येति * अङ्गाङ्गिसम्बन्धत्वाभावे ऽपि उभयाकाङ्क्षामात्रेणाङ्गाङ्ग्यन्वयायोगावगतेराकाङ्क्षातो ऽङ्गाङ्गिवाक्यरूपाणां शब्दानां सङ्गतिरनुमातव्येत्युक्तं श्लोकं व्याचष्टे * प्रकरणे हीति * वाक्यानामित्यनेन प्रकरणे ऽङ्गाङ्गिवाक्यानां प्रत्यक्षा सङ्गतिर्नास्तीत्यर्थः सूचितः। वाक्ये पदानां सङ्गतिः प्रत्यक्षेत्यर्थः। विप्रकृष्टत्वव्याख्यार्थम् * ततश्चेत्युक्तम् * यावदितरत्र प्रकरणे सामर्थ्येन श्रुतिः कल्प्यतइत्यनुषक्तेन पदेन कल्प्यमानाया वर्त्तमानत्वोक्तेस्तावदितरत्र वाक्ये श्रुत्यङ्गाभिहित इत्यनेन च विनियोगाभिधानस्य भूतत्वोक्तेः प्राकरणिकश्रुतिकल्पनात्प्राक् वाक्ये ऽपि विनियोगाभिधानमुक्तं वाक्यात्प्रकरणस्यार्थविप्रकर्षं फलेनोपसंहरति * तस्मादिति * करणात्क्रमस्यार्थविप्रकर्षं प्रतिजानाति * तथेति * प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * प्रकरणमाकाङ्क्षातः प्रकृतिश्रुतेरर्थं विनियोगं प्रति गच्छति क्रमस्य तु विनियोजकत्व सिद्ध्यर्था श्रुतिराकाङ्क्षां विना गौरश्व इत्यादेः सन्निधाने ऽप्यन्वयादर्शनात् आकाङ्क्षामपि इतराकाङ्क्षातो यथैकवाक्यत्वसामर्थ्यकल्पनपरम्परया कल्पयितुमारभ्यन्त इत्यर्थः। दब्धिमन्त्रस्यानिर्ज्ञातपरिमाणोपायत्वे त्वनिवृत्ताकाङ्क्षतयोपांशुयाजे साकाङ्क्षे क्रमेण विनियोगाभ्युपगमात् क्रमे ऽप्युभयाकाङ्क्षायाः प्रत्यक्षत्वात् अङ्गाकाङ्क्षयाङ्ग्याकाङ्क्षाकल्पनोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * क्रमो नामेति * मन्त्रस्याक्रियात्वेनानितिकर्त्तव्यतारूपतया इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षेणोपांशुयाजेनाभिधानक्रियानपेक्षितस्याकाङ्क्षितुमशक्यत्वात् दब्धिमन्त्रस्यापि ज्ञातलिङ्गत्वेनाभिधानक्रियाद्वाराकाङ्क्षितुमशक्यत्वान्नोपांशुयाजस्य स्वतो मन्त्राकाङ्क्षास्तीत्याशयः। निरपेक्षाणां सतां प्रधानानामनुष्ठानदेशतः पाठदेशतो वाङ्गानां सान्निध्यमात्रं क्रम इत्यनुष्ठानतोक्त्या पाठस्याप्युपलक्षणादित्यर्थः। उपांशुयाजस्य दब्धिमन्त्रानपेक्षत्वसाकाङ्क्षत्वे निष्ठापादनेनोपपादयितुमाह * यदि त्विति * निराकाङ्क्षसन्निधेः क्रमत्वे

साकाङ्क्षसन्निधाख्येन प्रकरणेन सह क्रमस्य क्वचित् समवायायोगाच्च क्वचित्क्रमप्रकरणविरोधे प्रकरणं युक्तमित्याशङ्क्याह * अत्र चेति * विकृतित्वेन प्राकृतैरङ्गैर्निराकाङ्क्षीकरणात् क्रमस्यमहाप्रकरणोपनिपाताच्च प्रकरणसमवायस्तु सम्भवतीत्याशयः । दैक्षस्यापि तर्हि ज्योतिष्टोमिकमहाप्रकरणोपनिपाताद्दर्शपूर्णमासाविकृतित्वाच्चोदाहरणत्वोपपत्तेः पशुधर्माणां क्रमप्राप्ते दैक्षाङ्गत्वं प्रकरणेन बाध्येतेत्याशङ्क्य सन्निपत्योपकारिणां प्रकरणाविनियोज्यत्वाभावादनुदाहरणत्वसूचनार्थम् * प्रायेणेत्युक्तम् * राजसूयादिमहाप्रकरणान्तरगतास्वध्यभिषेचनाद्यासु ज्योतिष्टोमादिविकृतिषु शौनःशेपाख्यानादीनां माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यतइत्यादिना प्राकृतमाहेन्द्रस्तोत्राद्यङ्गसबन्धित्वेन विधानात् माहेन्द्रस्तोत्राद्यङ्गत्वावगतेर्निरङ्गस्य माहेन्द्रस्तोत्रादेर्वैगुण्यादानिष्टमुपकारं प्रकृतौ शौनःशेपाख्यानाद्यनपेक्षमपि प्रतिविकृतौ तद्रहितस्यासाधनत्वावगमादतिदिश्यमानानाम्माहेन्द्रस्तोत्रमुपादिश्यमानाङ्गवैशिष्ट्यं विनातिदेशापर्यवसानावगतेर्विकृतिकथम्भावाकाङ्क्षायामपनिवृत्तायामेव शौनःशेपाख्यानाद्युपनिपातादवान्तरप्रकरणेन माहेन्द्रस्तोत्रादिद्वाराभिषेचनीयाङ्गत्वप्रकरणबाधमहाप्रकरणान्तर्गतानामपि विकृतीनां नोदाहरणता युक्तेति मध्यस्थं यस्य तन्मध्य इति चतुर्थाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनाशङ्क्य माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रति अभिषिच्यतइत्यस्याभिषेचनीयाङ्गभूतमाहेन्द्रस्तोत्रदेशे ऽभिषेकान्तः शौनःशेपाख्यानमभिषेचनीयप्राकृताङ्गानुवादेन विधानादभिषेचनीयकथम्भावग्राह्यत्वाशङ्कां निराकर्तुं यत्प्राकृतानुवादेनान्यदनुष्ठानविधानार्थत्वेनानुत्पत्तिविधेयत्वादुत्पत्तिविधिवेलायामेव तत्प्रयोजनापेक्षणादभिषेचनीयात् । बहिरुत्पन्नान्महाप्रकरणात् राजसूयाङ्गत्वावगत्या च कृतार्थत्वेन माहेन्द्रस्तोत्रसंयोगस्य देशार्थत्वोपपत्तेस्तद्द्वाराभिषेचनीयाङ्गत्वकल्पनायोगात् क्रमेणैवाभिषेचनीयाङ्गता कल्पनीयेति सर्वासां वा समत्वाच्चोदनातः स्यान्न हि प्रकरणं तद्देशार्थमुच्यते तस्य मध्य इति तदीयसिद्धान्तन्यायेनोदाहरणसमर्थनं सूचयितुमाह * तासु हीति * शौनःशेपाख्यादीनामभिषेचनीयप्राकृताङ्गानुवादेन विधानादभिषेचनीयकथम्भावग्राह्यत्वाशङ्कां निराकर्तुं यत्प्राकृताङ्गानुवादेनोत्पन्नमिति वाच्ये प्राकृतानुयाजोद्देशविहितपृषदाज्यवद्विधानार्थानूदितप्राकृताङ्गानुवादेनाप्युत्पन्नस्याङ्गस्य सन्देशाभिव्यक्तकथम्भावग्राह्यत्वसूचनार्थं प्राकृताङ्गमध्यपतितत्वेनेत्युक्ते प्राकृताङ्गगुणविधानतः प्रागतिदेशापर्यवसानात्कथम्भावानिवृत्त्यभ्युपगमे ऽपि तिष्ठन्तं पशुं प्र-

यजन्तीति प्राकृताङ्गापकर्षविधानात्प्रागुत्पन्नानामुपकरणादीनामपि दैक्ष्यप्रकरणग्राह्यत्वापत्तेः क्रमविनियोज्यत्वोक्तिर्विरुध्येतेत्याशङ्क्य क्लृप्तोपकारप्राकृताङ्गग्रहणे प्रवृत्तस्य कथम्भावस्य स्वतोऽक्लृप्तोपकारात्पूर्वाङ्गग्राहित्वायोगात्प्राकृताङ्गान्वयस्य च पूर्वाङ्गग्रहणहेतोः प्राकृताङ्गगुणविधितः पुरस्ताद्धावस्थितेष्वङ्गेषु अभावात् प्रकरणग्राह्यत्वापत्तिसूचनार्थं पुरस्तादित्युक्तम् । एवमन्योन्याकाङ्क्षायाः प्रत्यक्षत्वशङ्कां क्रमप्रकरणविरोधोदाहरणायोगाशङ्कां च निरस्यन् प्रकरणात्क्रमस्यार्थविप्रकर्षं दर्शयितुमारभते * तथेति * क्रमसमाख्ययोर्मध्ये क्रमे सम्बन्धार्थोन्योन्याभिमुख्यरूपेण सन्निधानाख्यं परस्परपर्युपस्थापनं वेदरचितत्वात् प्रत्यक्षमित्यनेकात्समाख्यायामप्रत्यक्षमिति विप्रकर्षसिद्ध्यर्थमुक्ते ऽपेक्षां विना सम्बन्धायोगात् समाख्योक्तसम्बन्धमात्रेणापेक्षासिद्धेर्विप्रकर्षायोगमाशङ्क्य संशब्दस्यैकीभावार्थत्वात् सम्बन्धशब्दस्य च नियमार्थत्वात् अवयवव्युत्पत्त्या ऽऽलोचनया नियम्यते । यदेकस्य सम्बन्धास्यार्थशब्दयोरित्याद्युदाहरणालोचनया च सम्बन्धस्यैकनियमरूपत्वावगतेः सम्बन्धिनोः केन चिदभिन्नेन सम्बन्धहेतुना विना सम्बन्धायोगादसिद्धात्मलाभेन च सम्बन्धिनाकाङ्क्षायाः कल्पयितुमशक्यत्वादेकत्र निधानाख्यसम्बन्धिनोः सन्निधानं सम्बन्धहेतुत्वेनावश्यं कल्पनीयम् । पौरोडाशिकसमाख्यावतं शुन्धध्वमिति मन्त्रस्य पुरोडाशपात्रशुन्धनेन सह न किञ्चित्पाठतोऽनुष्ठानतो वा देशैक्यं वेदेन विरचितमस्ति येन मन्त्रपुरोडाशपात्रशुन्धनेन सह तन्निमित्तसम्बन्धार्थं सम्बन्धिनोरन्योन्याभिमुख्यं स्यादाभिमुख्यानपेक्षं च भवदपि न विनियोगायालमिति सर्वत्र हीत्यादिनोक्तम् । समाख्या पुनः प्रत्यक्षमेव सम्बन्धं वदन्तीति पूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तं समाख्यायाः श्रुतितुल्यत्वमनुभाषते * ननु चेति * दूषयति * नैतदिति * श्रुत्यभिधेयादङ्गाङ्गित्वविशेषरूपात्सम्बन्धात्सामाख्यानिकस्य सम्बन्धस्य सामान्यरूपात्मनोक्त्या श्रुतितुल्यत्वे निरस्ते ऽप्यतिशयार्थे कल्प्यतोक्त्याभिधानं निरस्तम् । लौकिक्याः समाख्याया वैदिकसम्बन्धप्रतिपादने विप्रकर्षसूचनापूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * अर्थानामिति * यापि वैदिकी समाख्यानवगतसम्बन्धार्थप्रतिपादने प्रवर्त्तते सापि तावदाङ्गाङ्गित्वं प्रतिपादयतीति वदता विप्रकर्षो लौकिक्याः सूचितम् । येन केनचिदित्यनेन सामान्यरूपतयान्यत्वं व्याख्यातम् । सर्वत्र हीति वार्त्तिकेनाङ्गाङ्गिसम्बन्धस्यैव सन्निध्यपेक्षोक्तेति भ्रान्त्या समाख्या-

कल्पितस्य सम्बन्धमात्रस्य सन्निधिकल्पनहेतुकविप्रकर्षाभावशङ्कां निराकर्तुमाह * सम्बन्धमात्रस्य चेति * यदेतत्किञ्चिदभिन्नं सम्बन्धिनामस्तीत्यवगम इत्यध्याहारेण योज्यम्। सम्बन्धस्य सन्निध्युक्तः क्रमसमाख्याबलसिद्ध्यर्थत्वं दर्शयितुमाह * तत्रश्चेति * विप्रकर्षमेव प्रपञ्चयति * समाख्या हीति * सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * एवदेव द्रढयितुं वृद्धानाम्। श्लोकपञ्चकं पठति * आह चेति * अतश्च यत्पूर्वपक्षवार्त्तिके विरोधो ऽपि बाधायोगो-
८५३।१० क्त्यर्थं क्वचिद्वस्य प्रमाणत्वमित्युक्तम्। तदयुक्तमित्याह * तस्मादिति * यदपि नित्यं च प्रमाणाभासस्यैव बाध इत्युक्तं तदप्यनुभाषणपूर्वं परिहरति * यस्त्विति * यदपि श्रुत्यादिषट्कस्य समस्तेत्यादिवार्त्तिकेन विषयान्तरसञ्चाराभावेन लिङ्गादीनां क्वचित्प्रमाणाभासत्वायोगात् बाध्यत्वं न युक्तमित्युक्तं तदपि दूषयितुं प्रश्नपूर्वं प्रमाणाभासतामुपपादयति * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * श्रौतविनियोगान्यथानुपपत्त्या यज्ञसाधनत्वगुणयोगेनेन्द्र इत्यर्थानुसाराद्वेन्द्रशब्दस्य गार्हपत्यपरत्वावगतेरिन्द्रोपस्थानस्य शक्यत्वेन लिङ्गाविषयत्वात् स्योनन्ते सदनं तस्मिन् सीदेत्यनयोश्च लिङ्गाद्भिन्नवाक्यत्वावगतेरनन्यत्वेन वाक्याविषयत्वात् पौर्णमासीदेवतापदशेषाणां च वाक्यादमावास्यादेवतापदैकवाक्यत्वाभावावगतेरामावास्यप्रयोगेणोतिकर्त्तव्यत्वेनानाङ्क्षणादमावास्यादेवतापदशेषाणां पौर्णमासीप्रयोगेणानाकाङ्क्षणात् प्रकरणविषयत्वानुपपत्तेः शौनःशेपाख्यादीनां च प्रकरणात् प्रकृतसर्वसाधारण्यावगतेरभिषेचनीयमात्रसन्निध्यभावेन क्रमाविषयत्वात् शुन्धनमन्त्रस्य च क्रमात् साम्नाय्यपात्रशुन्धनार्थत्वावगतेः पौरोडाशिकसमाख्याया भूम्ना दर्शपूर्णमासकाण्डविषयत्वावगमेन पुरोडाशमात्रकाण्डपरसमाख्यानाविषयत्वाल्लिङ्गादीनां विषयान्तरसञ्चारो विषयापहारोक्त्या बलाबलवद् बाधिते विषये व्यापाराभावसिद्धेः सूचितः। बाधहेतुकत्वाद्व्यापाराभावस्य बाधात् प्राक् व्यापारोपक्रमे सत्यपि बाधाद्विषयान्तरसञ्चारावगमोत्तरकालसमासव्यापारत्वात् प्रमाणाभासत्वेत्यन्यथाप्रमाणाभासतामुपपादयितुमाह * अथ वेति * प्रमाणाभासतामेवोपसंहरति * नेति * यदपि नच तदुत्थापितं ज्ञानमित्यादिवार्त्तिकेन बाधप्रकारासम्भवात् बाधो न सम्भवतीत्युक्तं तदपि उत्पत्तिप्रतिबन्धाख्यबाधाभ्युपगमेन परिहरति * अनुत्पन्नमेव चेति * व्यापारोक्रमप्रतिबन्धसूचनायैवकारः व्यापारोपक्रमप्रतिबन्धसूचनायैवकारः व्यापारोपक्रमपक्षे आन्तरालिकश्रुतिलिङ्गादिकल्पनरूप-

विहितस्य परिव्याणस्य भेदे ऽपि लौकिकत्वात् परिव्याणस्य स्व-
रूपे धर्मविध्ययोगेन यूपान्वयप्रत्युक्तत्वात् धर्मान्वयस्य यूपसा-
धारण्यात् धर्माणामपि साधारण्यप्रतीतेः परिव्याणद्वये ऽपि र-
शनायाः, समानविध्यसूचनायेणगतावित्यस्मात्प्रातेरेतेस्तुड्वेत्युणा-
दिसूत्रेणातिप्रत्ययस्य तुडागमसहितस्य विहितत्वाद्गति सर्वत्राग-
च्छतीत्यर्थविवक्षया साधारणवाच्ये तच्छब्दप्रयोगादेतस्य पशु-
त्रयसाधारणस्य यूपस्य यदेकं परिव्याणमग्नीषोमीये परं च स-
वनीये विहितं तस्योभयस्य साधारणशेषे रशना धर्मसंहितःश्रु-
त्यावगम्यते अतस्तद्विरुद्धेन क्रमेणाग्नीषोमीयपशुयागमात्राङ्गतां न
यातीत्यर्थः । विप्रकर्षं श्लोकद्वयेन दर्शयति * यावदिति * श्रु-
तिसमाख्याविरोधं प्रश्नपूर्वमुपसंहरति * श्रुतीति * पौरोडा-
शिकसमाख्याते काण्डे पठितत्वात् समाख्याविरोधे ऽभिहिते दर्श-
पूर्णमासप्रकरणे वर्त्तमानत्वात् प्रकरणविरोधमाशङ्क्य साधारण्या-
त्तस्यैवात्रापि मन्त्रविनियोगे विरोधाभावमुक्त्वा प्रकरणाबहिर्भावे
ऽपि सर्वार्थप्रतीतेर्विरोधापरिहारमाशङ्क्य नचाविज्ञातलिङ्गानां प्रक्रि-
या विनियोजिकेतिन्यायेनानुन्मीलितलिङ्गत्वात् प्रकरणाविनियोज्यत्वे
क्रमेण चेति चकारेण सूचिते तसीत्यस्य सामर्थ्ये सन्निधावुपसंहन-
मित्यनेन न्यायेनात्रापीषेत्वेति युष्मदर्थविषयत्वात् सन्निहिताभि-
धायित्वान्तशब्दायोगात् प्रथमपदार्थे ऽग्निप्रणयनेनाम्नानमन्त्रकत्वा-
त् मन्त्राकाङ्क्षे क्रमेण विनियोगावगतेः श्रुतिक्रमविरोधापत्तेरित्या-
शङ्क्य क्रियापदशून्यत्वेनानुन्मीलितलिङ्गत्वात् क्रमस्य विनियोगाश-
क्तावुक्तायां क्रियापदशून्यत्वे ऽपि यागानुमन्त्रणसमाख्यानात् सामा-
न्यतो यागाङ्गत्वावगमाद्दर्शमन्त्रस्य क्रमविनियोगोपपत्तिवत् पौ-
रोडाशिकसमाख्यानादिषेत्वेत्यस्यापि सामान्यतः पुरोडाशयागाङ्ग-
त्वे ऽवगते क्रमेणाग्निप्रणयने विनियोगोपपत्तिमाशङ्क्यानुमन्त्राख्या
क्रिया विशेषवद्दर्शमन्त्रसाध्यक्रियाविशेषावगमात् न क्रमस्य
विनियोगे शक्तिरिति परिहारसम्भवे ऽपि अभ्युपेत्य क्रमविनियोगं
क्रमसमाख्ययोस्तावन्न विरोध इति परिहारसूचनार्थम् * पुरोडाश-
स्यैव चेत्युक्तम् * विप्रकर्षं दर्शयति * तत्रापीति * लिङ्गस्य
प्रकरणादिविरोधोदाहरणानि प्रतिजानाति * एवमिति * प्रक-
रणं विरोधं तावदुदाहरति * तत्रेति * विप्रकर्षं दर्शयति * याव-
दिति* माहेन्द्रग्रहयागक्रमे पठितस्यैन्द्रस्य प्रगाथस्य लिङ्गेनापकर्षः
८५६।४ क्रमविरोधोदाहरणमित्याह * अलिङ्गेति * अनिष्टापादनार्थत्वाच्चा-
पकर्षोक्तेरपरितोषात् प्रतिवचनमिति पञ्चमपादाधिकरणस्थितमुदाह-

रणमाह *स्थितेति* विप्रकर्षं दर्शयति *यावद्धीति* उदाहरणमाह *तथेति* परिवीरसि परित्वादेवीर्विशोव्ययन्तां परीमं रायस्पोषो यजमानं मनुष्या इतिकरणमन्त्रस्य युवासुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान् भवति जायमान इति क्रियमाणानुवादिमनोतासूक्तस्य प्रकरणात् ज्योतिष्टोमान्वयावगतेर्मनोतायै हविषो ऽवदीयमानस्यानुब्रूहीति मनोतोद्देशेनावदीयमानपश्वाख्यहविरर्थत्वेन प्रैषाच्च पशुदेवताया मनोताशब्दवाच्यत्वावगमेन पशुयागान्वयावगतेन सामान्येन लिङ्गेनाग्नीषोमीयकर्म बाधित्वा सवनीयाङ्गत्वावगमस्योदाहरणत्वं शङ्कते * कथमिति * श्रुत्या लिङ्गबाधाच्च मनोतासूक्तस्य सवनीयाङ्गतेति परिहरति * नेति * कासौ श्रुतिरित्यपेक्षायां श्रुतिमुदाहरति * एवं हीति * मनोतायां तु वचनादविकारः स्यादित्यत्र वायव्ये पशावतिदेशप्राप्तस्य मनोतासूक्तस्योहनिवार्यत्वेनास्याः श्रुतेर्व्याख्यास्यमानत्वात्। न दैक्षे विनियोजकता युक्तेत्याशङ्क्याह * अनया हीति * दैक्षक्रमे ऽधीतायाः श्रुतेर्लिङ्गप्राप्तोत्कर्षनिरासार्थत्वेन दैक्षार्थत्वसम्भवे दूरस्थे वायव्यादावूहनिवार्यत्वायोगात् लैङ्गिकोत्कर्षनिरासेन च लिङ्गस्यानाहत्यर्थे ऽभिहिते ऽर्थत्वान्मुख्यस्यार्थत्वाभावेनान्यायनिगदत्वात् बहुवचनान्तपाशशब्दवदनूह्यासद्धेर्मनोताधिकरणविरोधाभावाल्लिङ्गेनोत्कृष्यमाणा मनोता कार्यं श्रुत्या वारितेत्याशयः। आग्नेय्येवेत्येवकारेणानाग्नेयीनिषेधावगतेः प्रकृतौ चानाग्नेय्या मनोतायाः प्राप्त्यभावेन निषेधायोगाद्विकृतौ त्वतिदेशप्राप्तायास्त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति मनोताया वायव्यादिवैकृतपशुदेवताया प्रकाशकाशक्तेस्तस्मादश्वप्रोहेतिवच्चानूहनिषेधाद्वायव्यादिदेवतस्य सूक्तान्तरस्य मनोताकार्ये प्राकृतस्यैव कारकश्रुत्यानिषेधोपपत्तेर्वायव्यादिपशावनाग्नेयादिसूक्तान्तरत्वे रूपविकारनिषेधार्थैवेयं श्रुतिर्न दैक्षादावाग्नेयसूक्तोत्कर्षार्थेत्याशङ्क्य द्वैधैवकारमुपादयति * द्विदेवत्ये ऽपीति * द्विदेवत्ये यद्यप्येकदेवत्याग्नेय्यशक्ता तथापि सैव कार्या न तूत्कृष्टव्येत्याद्यव्याख्यायामेवकारार्थः द्वितीयायां कार्यैवेत्यर्थः। भक्षानुवाकस्थान्ये हि सवितारित्यादिवाक्यानि समाख्यानात् भक्षाङ्गत्वरूपाय विनियोगाय प्रस्थितानि सन्ति लिङ्गेन ग्रहणादिषु विनियुज्यन्तइति यत् भक्षानुवाकाधिकरणे स्थितं तदेकं सलिङ्गसमाख्याविरोधोदाहरणं यच्चाग्निरुक्थं पुरोहितइत्यादीनां मन्त्रर्चां पृथूपज्रास्तं स बाध इति पृथुपाजवत्योश्च याज्यासमाख्यां बाधित्वा लिङ्गेन सामिधेनीकार्ये विनियोगइति लिङ्गक्रमसमाख्यानादित्यत्रोक्तवदपरमित्याह * लिङ्ग-

ति* विप्रकर्षं दर्शयितुं भक्षाङ्गत्वरूपसम्बन्धाभिमुखार्थस्य कस्य चित्सामान्यस्यादिशब्दोक्तस्य वाक्षादेः कल्पनयेत्युक्तम् । वाक्यानि लिङ्गेन विनियुज्यन्तइति वदता लिङ्गस्य कृत्स्नमन्त्रविनियोजकतोक्ता, परिव्याणकरणमन्त्रे परिवीरसिपदव्यतिरिक्तानां परित्वादेवीर्विशोव्ययन्तामित्यादिपदानां क्रियमाणानुवादिमन्त्रे च परिवीतपदव्यतिरिक्तानां युज्येत्यादिपदानां लिङ्गे विनियोक्तुमारभ्यमाणाभ्यां परिवीरसिपरिवीतपदाभ्याम् एकवाक्यत्वात् सवनीयार्थे द्वितीये ऽपि परिव्याणे विनियोगो वाक्यक्रमविरोधोदाहरणमित्याह * वाक्येति * परिवीतपदोक्त्या परिवीरसिपदमप्युलक्षितम् । सन्ध्यासमासन्यादिपदेषु लिङ्गेन ग्रहणादौ विनियोक्तुमारभ्यमाणेषु सन्ध्यासमित्यादिपदैकवाक्यगतानां शेषाणां पदानां भक्षणादर्वाचीनग्रहणादावेव वृत्तिविनियोगाख्या वाक्यसमाख्याविरोध उदाहार्य्ये
८५७।४ त्याह *वाक्यसमाख्ययोरिति* आवृत्तिरितिपाठे त्वाङो ऽर्वागर्थवाचित्वात् भक्षणात्प्रागनुष्ठीयमानत्वात् ततो ऽर्वाचीनेषु वृत्तिर्विनियोग इत्यर्थः। यद्वा भक्षणे शेषाणां पदानामावृत्तिर्वा विनियोग इति समाख्याप्राप्तभक्षणाङ्गत्वाबाधो वृत्तिप्रतिषेधेनोक्तम् । एकपदमात्रे लैङ्गिकविनियोगापर्यवसाने चालिङ्गविरोधिना वाक्येन शेषपदविनियोगायोगात् शेषपदमात्रस्य कृत्स्नवाक्यत्वाभावेनाविरोधेन वाक्येन विनियोक्तुमशक्यत्वात पदान्वये तु तस्य चैकवाक्यत्वस्य पदार्थान्वयत्वाभावेन वाक्यप्रतिपाद्यत्वाभावात् आत्माश्रयदोषापत्तेश्चात्मनैवात्मनो विनियोगाच्छेषाणां पदानां लिङ्गविनियोज्यपदार्थोपसर्जनीभूतार्थप्रतिपादनशक्तिमात्रमेकवाक्यत्वादवसीयते । ननु विनियोग इत्यपरितोषात् उदाहरणान्तरमाह * तथेति * चेतनस्य कर्मफलाभाक्तं विना कर्तृत्वायोगात् । समाख्याकर्तृत्वस्य यजुर्वेदाध्ययनलब्धाध्वर्युसंज्ञस्य पुंसः कर्मफलभाक्तेन प्राधान्यावगतेः समाख्यातोऽध्वर्य्वर्थत्वावगमे ऽपि वाक्यावगतस्य स्वर्गकामार्थस्य समाख्यानुरोधेन यजुर्वेदाध्यायिस्वर्गकामविषयकल्पनया सङ्कोचायोगाद्वाक्येन च समाख्याबाध इत्याशयः । कर्त्रधिकरणे निर्दिश्यमानस्याख्यातेन कर्त्रभिधानस्याज्ञानात् श्रुतिसमाख्याविरोधोदाहरणत्वं शङ्कते * नन्विति * कर्त्रधिकरणसिद्धान्तस्मारणेन निरस्यति * नात्रेति * प्रयाजादीनां पुरोडाशमात्राङ्गत्वस्य प्रकृतप्रधानमात्राङ्गत्वेन बाधः, प्रकरणसमाख्याविरोधोदाहरणमित्याह* प्रकरणेति * श्रुत्यादीनां शेषमात्रत्वेन शेषिविषयत्वाभावात् शेष्यैकविषयत्वे ऽपि शेषभेदे प्रमाणसमवायानुपपत्तेरुपस्मरणे कृत्स्नो

मन्त्रः स्योनादिसुमनान्तः प्रयोज्यः कल्पयाम्यन्तो वेत्येकस्मिन्नुपस्तरणाख्ये शेषिणि समुदायावयवरूपयोस्समवाये ऽपि लिङ्गवाक्ययोः समवायायोगात् बलाबलचिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्य शेषसमवायद्वारा प्रमाणसमवायसूचनार्थं शेषसमवायोदाहरणानि दर्शयिष्यन् विरोधवृत्तवर्त्तिष्यमाणसङ्कीर्त्तनं तावत्करोति * एवं तावदिति * श्रुतेस्तावल्लिङ्गविरोधमुदाहरति * तद्यथेति * ऐरं कृत्वोद्गायमिति श्रुतेर्वाक्यविरोध इत्याह * श्रुतीति * पूर्ववदपरितोषादुदाहरणान्तरमाह * तथेति * प्रकारविरोधमुदाहरति * प्रतिष्ठाकामेति * एकविंशतिसंख्याविशिष्टस्यानुवचनान्तरस्यानुश्रुत्या नमः प्रवक्त इति दर्शपूर्णमासाङ्गभूतनिगदानन्तरं प्रयोज्यावगतिनिगदस्य च जातवेदो रमया पशून्मयीति लिङ्गेन सामिधेनीवदग्निप्रकाशनाङ्गत्वात् सामिधेन्यनुवचनाङ्गत्वाभावेनानुवचनेन प्रयोक्तुमशक्तेः एकविंशतिसंख्यायाश्च संख्येयापेक्षया संख्याविशिष्टानुवचनचोदनासामान्यनानुवचनान्तरस्य दार्शपौर्णमासिकस्य सामिधेन्यनुवचनविकृतित्वात्सामिधेनीनां संख्येयत्वेनातिदेशात् तासां वार्थाभिधानकर्मत्वेनानुवचनप्रयुक्तत्वात् अतः प्रयोज्यनिगदसामिधेन्यनुरोधेन पुरुषार्थस्याप्यनुवचनान्तरस्यान्तःक्रतुप्रयोज्यत्वादेकविंशतिसंख्याविशिष्टेनानुवचनान्तरेण प्रतिष्ठां कामयमानस्य नित्य फलार्थे वा दर्शपूर्णमासप्रयोग इत्युक्तम् । अन्तः क्रतुःप्रयोज्यत्वादेव पुरुषार्थेनाप्यनुवचनान्तरेण प्रसङ्गात् क्रतूपकारसिद्धेः श्रुतिप्रकरणविरोधोदाहरणसिद्धये ऽङ्गत्वोपचारः प्रतिष्ठाकामस्येति षष्ठ्या दर्शपूर्णमासप्रयोगव्यतिरेकजानतत्वमनुवचनान्तरस्यान्तःक्रतुप्रयोज्यबलेनाङ्गीकृत्य षष्ठीश्रुतिप्रयोगाङ्गतोक्ता । क्रमविरोधमुपहरति * पशुकामेति * चमसोत्पत्तिसन्निधावपः प्रणयतीति श्रुतस्य कारणत्वेनान्वयस्य विवक्षितत्वात् कर्तृव्यापारत्वलक्षणस्य शब्दतः साधनापेक्षितत्वावगमे ऽपि चमसस्य साधनत्वानुक्तेः शब्दतः साध्यापेक्षित्वानवगमात् शब्दानपेक्षवस्तुमात्रायाश्चापेक्षाया दण्डो ऽस्ति । गामानयेत्युक्ते ऽपि दण्डेनानयेत्यप्रतीतेः शाब्दं व्यहारानुयोगित्वादन्यतराकाङ्क्षालक्षणेन क्रमेण च समस्याङ्गता गोदोहनेन पशून् कामयमानस्यापि दर्शपूर्णमासप्रयोगे सामान्यतः प्राप्ता श्रौतात्तु गोदोहनात्तस्मिन् प्रयोगे चमसनिराक्रियेत्यर्थः । गोदोहनस्यापि क्रत्वर्थे प्रणयनाश्रिततयान्तःक्रतुप्रयोज्यत्वबलेन पशुकामस्येति षष्ठ्या दर्शपूर्णमासप्रयोगव्यतिरेकजनितत्वाङ्गीकारात् गोदोहनस्यदर्शपूर्णमासप्रयोगाङ्गतायाः प्रासङ्गिकोपकारि-

त्वेनोपचरितायाः श्रौतत्वं श्रुतिक्रमविरोधोदाहरणत्वसिद्धये ऽभिप्रेतं समाख्याविरोधमुदाहरति * वाजपेय इति * स्वाराज्यकामस्य कर्तृतेत्यध्याहारः कर्त्रधिकरणपूर्वपक्षे स्थित्वोदाहृतत्वेनैतत्परितोषात् उदाहरणान्तरमाह * तथेति * लिङ्गस्य वाक्यविनियोगमुदाहरति * स्योनादेरपीति * एकस्मिन्सादनाख्ये शेषिण्येकसमुदायावयवात्मकशेषसमवायः प्रथमश्लोकेनैकस्मिन्नुपस्तरणाख्ये शेषिणि द्वितीयेनोदाहृतः । पुरोडाशव्यापारस्य सदनस्याननुष्ठेयत्वेनाप्रकाश्यत्वात् प्रयोजकसादनलक्षणार्थ सदनोक्तिः हविः संस्कारार्थत्वे ऽप्युपस्तरणस्य हविराधारपात्राभिमुखक्षारणरूपत्वेनाभिघारणं विवक्षितम् एतयोः समुदायावयवयोः पूर्वोदाहृतत्वादविवेकमाशङ्क्याह * अनेकेति * अनेकयोः शेषिणोरन्योन्यविशिष्टशुद्धरूपयोरेकस्य शेषित्वमभिप्रेत्य प्रागुदाहृतौ सम्प्रत्येकस्य सादनस्योपस्तरणस्य वा शेषिणो ऽनेकसमुदायावयवरूपाशेषान्वयमभिप्रेत्येत्यर्थः । पूर्वार्द्धं श्लोकद्वयेन व्याचष्टे * पूर्वमिति * कल्पयाम्यन्तस्योपस्तरणवाचित्वात्तस्मिन्नित्याद्येकवाक्यत्वेन सादनाङ्गत्वायोगमाशङ्क्य साभिघारणोक्त्योपस्तरणस्य सादनेनोपसर्जनतोक्ता शेषः सादनविशिष्टे ऽभिधारण इत्याध्याहार्य तस्यैवोत्तरार्द्धं व्याचष्टे
८५९।१ * एकैकस्मिंस्त्विति * द्वयोरवयवयोः समुदायापेक्षयोर्वाक्यादेकस्य तु लिङ्गेनैकस्मिञ्छेषिणि यस्मिञ्छेषत्वं प्राप्तं तत्सम्प्रति उदाहरणत्वेन गृह्यतइत्यर्थः । सादनोपस्तरणाख्यशेषिभेदेनोदाहरणभेदात् विशिष्टोपपत्तिः समुदायस्य विकल्पेन समुच्चयो न वा शेषिद्वये विनियोगो यथालिङ्गं वावयवस्येत्येकस्यैव लिङ्गवाक्यबलाबलोक्तिप्रकारस्य भाष्यकृतोक्तत्वात्प्रकारचतुष्टयोक्तिर्भाष्यानारूढेत्याशङ्क्याह * एकस्मिन्नेवेति * यद्यप्येक एव मार्गो भाष्यकृतोक्तः तथापि किमुपस्तरणे पुरोडाशसादने च प्रयोक्तव्य उतोपस्तरण इत्येतावता भाष्येण निष्कृष्टेनोपस्तरणं कृते यत्पुरोडाशसादनमित्येवं विशेषणविशेष्यभावप्रतीतेरुपस्तरणविशिष्टे सादने स्वप्रधाने चोपस्तरणे प्रयोक्तव्या इति अनेकयोः शेषिणोरेकशेषविषयप्रमाणद्वयसमवायादेको मार्गः पुरोडाशसादने स्वप्रधाने चोपस्तरणे प्रयोक्तव्य इत्यनेकयोः शेषिणोरेकशेषविषयप्रमाणद्वयसमुदायादेको मार्गः पुरोडाशसादने कार्ये यदुपस्तरणमिति विपरीतविशेषणविशेष्यभावात्सादनविशिष्टे उपस्तरणे स्वप्रधाने सादनइति द्वितीया ऽपि किं कृत्स्न उपस्तरणे प्रयोक्तव्य इति कल्पयाम्यन्तइत्येतावतैकस्मिन्नुपस्तरणे शेषिणि समुदायावयवरूपशेषद्वयसमवायात् तृतीयः किं कृ-

त्वः पुरोडाशसादने प्रयोक्तव्य उत तस्मिन्सीदेत्येवमादिरेत्येताव-
तैकस्मिन्पुरोडाशसादने शेषिणि तस्यैव शेषद्वयस्य समवायाच्चतु-
र्थ इति मार्गचतुष्टयमेकस्मिन्नेव मार्गे यत्सङ्कीर्त्तनमव्यक्तं प्रतीयते
तद्व्याख्यातृभिरात्मना स्वयं विवेक्तव्यमित्यर्थः। लिङ्गस्य प्रकरणा-
दिविरोधानुदाहरति * लिङ्गस्येति * लिङ्गेन प्राप्तेनेत्यध्याहार्य्यं
वाक्यस्य प्रकरणविरोधमुदाहरति * वाक्येति * शेषद्वयसम-
वायमुपपादयति * प्रकरणेन हीति * गार्हपत्यस्योपरि हविःस्थापनं
विधाय वेदिकरणविधानात् विधिपाठक्रमेणार्थादवगतस्य तदधि-
वासनोत्तरकालस्य प्रकरणेनाङ्गतया ग्रहणमुपपादयितुं विधानो-
क्तिः कालाख्यविशेषणप्रधानानुष्ठानलक्षणार्थत्वादुत्तरकालविधान-
हेतुकस्योत्तरकालस्य ग्रहणमित्यर्थः। एवमप्यमावास्यायामिति स-
प्तमीश्रुत्यैव पूर्वेद्युः कालस्यामावास्याङ्गत्वोपगतेर्वाक्यप्रकरणविरो-
धोदाहरणता न युक्तेत्याशङ्क्याह * न चेति * शेषिणः शेषेण सह
सम्बन्धाख्यशेषित्वं न वदतीत्यर्थः। तावत्या दीक्षणीयामनुब्रूयादि-
त्यादिवत्सप्तम्युक्तस्याधिकरणत्वस्याधेयव्याप्यत्वात् प्राधान्यापेक्ष-
कत्वेन सप्तम्याः शेषित्वे प्रमाणत्वमाशङ्क्य स्वरादिवत् कालस्य
कर्म मध्यपातित्वलक्षणाधेयत्वाभावात् कालं प्रति कर्मणोऽधिकर-
णत्वायोगोक्तिः (प्रतिपदासम्बन्धिकार्यमिति अपेक्षायां बहिष्पवमान-
स्तोत्राङ्गत्वावगतेर्नित्यप्रतिपत्सम्बन्धिन एव द्वितीयपादादिप्रभृति-
द्वितीयं) वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणत्वोपपादनमुपसहरति * त-
स्मादिति * बाध्यबाधकतातूपपादितत्वात् सिद्धवेत्याह * स
चेति * क्रमविरोधं प्रश्नपूर्वमुदाहरति * वाक्येति *इति राजन्याय
प्रतिपदमितीतिकरणश्रुत्या विनियोगात् श्रुतिक्रमविरोधोदाहरणत्व-
शङ्कां निराकर्तुं पादमात्रमित्युक्ते श्रुतिविरोधात्स हि वाक्येनापि
द्वितीयादिपादविनियोगो न युज्यतेत्याशङ्क्य विरोधार्थं प्रतीकोक्तिः
वृषा पवस्व धारयेत्याद्यपादामां विनियोगेनोपास्मै गायता नरः
पवमानायेन्दवे अभिदेवं इयक्षत इति नित्यायाः प्रतिपादं तुल्या-
र्थत्वेनाद्यस्यैव पादस्य निवर्त्तितत्वात् द्वितीयादिपादविनियोगस्य
श्रुत्या विरोधे सति द्वितीयपादात्प्रभृति कस्याः प्रतिपत्सम्बन्धिका-
र्यमिति अपेक्षायां बहिष्पवमानस्तोत्राङ्गत्वावगतेर्नित्यप्रतिपत्सम्ब-
न्धिन एव द्वितीयापादादिप्रभृति द्वितीयातृतीयत्वलक्षण यथासं-
ख्यं क्रमविनियोगप्रसङ्ग इति तत्रेत्यनेनोक्तम्। ततश्चैकस्मिन् बहि-
ष्पवमानस्तोत्रे शेषिणि द्वितीयपादप्रभृतिशेषद्वयसमवायमुदाहर-

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

णपूर्वं दर्शयितुमाह * तद्यथेति * वृषेति प्रथमान्तस्य पदस्य पवमानायेत्यादिभिश्चतुर्थ्यन्तैरेकवाक्यतोपगमनासामर्थ्याल्लिङ्गेन क्रमस्य विरोधे सम्भवति ततो जघन्येन वाक्येन विरोधोक्तिरयुक्तेत्याशङ्कते * नन्विति * मत्सरादिपदवत्पवमानायेत्यादीनामपि सोमलिङ्गत्वान्न लिङ्गविरोध इति परिहरति * नेति * एकवाक्यत्वोपगमनशक्त्याख्यं तु लिङ्गमेकवाक्यत्वेन कल्प्यत्वात्ततो ऽपि जघन्यमित्याशङ्काशयानिरासार्थं दर्शयितुमाह * विभक्तीति * मरुत्वतइत्यस्यापि चतुर्थ्यन्तत्वादेकवाक्यत्वायोगमाशङ्क्य मरुत्वत इत्यस्य देवतावाचिनो वृषेत्यादिद्रव्यवाचिपदानन्तर्यान्मरुत्वदुद्रव्यत्वेन सोमद्रव्यस्तुत्यर्थत्वात् सोमस्तुत्यर्थवृषादिपदैकवाक्यत्वोपपत्तिर्मत्सरादिपदानां च वृषादिपदवत्सोमवाचित्वेन स्पष्टमेव वृषादिपदैः समानविषयत्वं विप्रकर्षोक्तिमिषेण सूचयितुमाह * तदिति * स-
८६०।२ माख्याविरोधमुदाहरति * वाक्येति * समुच्चयाशङ्कानिरासाय * केनेत्युक्तम् * तत्रेत्यनेन विप्रकर्षस्यानाशङ्कयतोक्ता । प्रथमाया अप्यभिहितकारकाविभक्तित्वादिति कर्त्रधिकरणवार्त्तिके प्रथमायाः कारकविभक्तित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्प्रथमाश्रुतेः समाख्याविरोधमाशङ्क्य कर्त्तरि प्रथमाश्रुत्यभावात् आख्यातसामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या च प्रातिपदिकस्याख्यातोक्तभावनाक्षिप्तकर्तृत्वाश्रयत्वेन कर्त्रधिकरणवार्त्तिकोपपत्तेः । प्रथमायाः कारकविभक्तित्वाभावाच्छ्रुतिविरोधवादिनाख्यातस्य कर्तृवाचिता वैयाकरणानाभ्युपगन्तव्येत्यापाद्य तदसम्भवोक्त्या निरस्यति * नचेति * प्रकरणस्य क्रमविरोधमुदाहरति *क्रमेति* पूर्वं श्रुतिवाक्यविरोधविषयत्वेनास्योदाहृतत्वात्क्रमविरोधोदाहरणत्वायोगमाशङ्क्य स्तोत्रापेक्षयेयुक्तत्वायाग्निष्टोममित्युक्तं सामशब्दो ऽत्र स्तोत्रवाची पूर्वं किमपेक्षयेत्याशङ्क्य यज्ञायज्ञीयसामापेक्षयेत्याह * पूर्वं त्विति * समाख्याविरोधमुदाहरति * प्रक्रियेति * वाक्यसमाख्याविरोधविषयतया ऽस्योदाहृतत्वात् । प्रकरणसमाख्याविरोधोदाहरणत्वायोगमाशङ्क्य ज्योतिष्टोमं प्रतीत्युक्त्वा तस्य हीत्यादिना विविक्तविषयत्वं विवृत्तं क्रमसमाख्याविरोधं प्रश्नपूर्वमुदाहरति * क्रमेति * लिङ्गेनापूर्वकर्मद्वयाङ्गत्वापत्तेः लिङ्गक्रमविरोधोदाहरणत्वमाशङ्क्याह * लिङ्गं त्विति * सामान्यसम्बन्धापेक्षत्वेन लिङ्गस्यान्यतश्च सामान्यसम्बन्धानवगतेः क्रमसमाख्ययोर्मध्ये यद्बलीयस्तदपेक्षत्वात् बाधेन विनियोजकत्वं न सम्भवतीत्याशयः। श्रुत्योः समवाये दौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् लिङ्गयोः समवाये पारदौर्बल्यम्।अर्थविकर्षादित्येवमादिसूत्रा-

भ्युपगमेन सजातीयबलाबलप्रदर्शनं सुखग्रहणार्थं प्रवृत्तानुकीर्त्तनपूर्वं प्रतिजानाति * एवमिति * शेषैकत्वेन साक्षाच्छेषभेदेन शेष्यैकत्वे शेषसमवायद्वारा श्रुत्यादीनां विजातीयैः समवायस्य चिन्तितत्वोक्त्या सजातीयसमवायस्यापि द्वेधा चिन्तनीयत्वं सूचितम्। कारणदोषजन्यत्वात् मिथ्यात्वस्य अनाप्तप्रणीतत्वस्य च शब्ददोषत्वात् पौरुषेयत्वाद्वेदे ऽनुपपत्तः वेदार्थज्ञानस्योत्पन्नस्य मिथ्यात्वज्ञापनलक्षणबाधायोगात्। सामान्यशास्त्रादीनां बाधायोगमाशङ्क्य लिङ्गादिवत्सामान्यशास्त्रादेरपि ज्ञेयासद्व्युदासप्रकाशनलक्षणपरिच्छेदफलविज्ञानोत्पादकत्वप्रतिबन्धलक्षण एव बाधोक्तिस्तु बाधग्रन्थे वक्ष्यमाणाज्ञानमात्रोत्पादकत्वाशयेति सूचयितुम् * यथा चेत्युक्तम् * श्रुत्युदाहरणानि तावद्दर्शयितुं सामान्यविशेषसन्दिग्धपौर्वापर्यविरोधादविषयत्वेन भिन्नायाः श्रुतेरेकस्मिन् शेषे समवायो दर्शनीय इत्याह * तद्यथेति * सामान्यविशेषश्रुत्योरेव चतुर्द्धाकरणाख्यशेषयोर्विरोधमुदाहरति * पुरोडाशमिति * प्राप्नुवदित्यनेन प्राप्तबाधः सूचितः। एकस्मिन्नवभृथ होमे शेषिणि आहवनीयस्य आहवनीयाख्यशेषद्वयसमवाये सामान्यविशेषश्रुत्योर्विरोधमुदाहरति * तथेति * अपूर्वत्वेनावभृथे चतुरवत्तहोमाप्राप्तेराहवनीय (प्राप्त्युदाहरणान्तरमाह *तथेति* अप्रकरणाविरोधमुदाहरति * प्रतिष्ठाकामेति * एकविंशतिसंख्याविशिष्टस्यानुवचनान्तरस्यानुश्रुत्या नवइति दर्शपूर्णमासाङ्गभूतनिगदानन्तरं प्रयोज्याग्रगतिनिगदवस्यवज्जातवेदो रमया पशुन्मेधालिङ्गेन सामिधेनीवदग्निप्रकाशनाङ्गत्वात् सामिधेन्यनुवचनाङ्गत्वाभावे सानुवचनविकृतित्वात्सामिधेनीनां सङ्ख्येयत्वेनातिदेशात् तासां चार्थाभिधानकर्मत्वेनानुवचनप्रत्युक्तत्वाभावादतः प्रयोगनिगदसामिधेन्यनुरोधेन पुरुषार्थस्याप्यनुवचनान्तरस्यातः सन् प्रयोज्यत्वादेकविंशतिसंख्याविशिष्टेनानुवचनान्तरेण प्रतिष्ठाकाममानस्य नित्ये फलान्तरे वा दर्शपूर्णमासप्रयोगइत्युक्तम्। तन्नः क्रतुः प्रयोज्यत्वादेव पुरुषार्थेन[1]) प्राप्त्ययोगमाशङ्क्यातिदेशतो होमाप्राप्तावप्यवभृथे जुहोतीति उपदेशादेव प्राप्तिं दर्शयितुं जुहोति सामानाधिकरण्योक्तिः एकस्मिन्वैश्वदेवयागशेषिण्यामिक्षावाजिन इति चतुर्द्धा पञ्चमरूपेण सन्दिग्धायाः श्रुतेर्वैश्वदेव्यामिक्षेत्यसन्दिग्धस्तद्धितश्रुत्या विरोध इत्याह *सन्दिग्धेति* एकस्मिन् ज्योतिष्टोमे शेषिणि पूर्वोद्गात्रविच्छेदनिमित्ता दाक्षिण्यप्रतिहर्त्रवच्छेदनिमित्तसर्वस्वदाक्षिण्यरूपशेषद्वय-

(१) अर्थं पा० १ पुस्तके ना०।

समवाये पूर्वशेषविषया दाक्षिण्यश्रुतेः । य इष्ट्येति वाक्येनैकस्मिन् पर्वणि शेषे सोमेष्टिश्रुत्योः समवायो ऽङ्गगुणविपर्योप्रश्रुतेरेकस्मिन् श्येन प्रयोगशेषिणि प्राकृतबर्हिर्वैकृतशराख्यशेषद्वयसमवाये प्राकृतविषयाया बर्हिषिहवींष्यासादयतीति बर्हिश्रुतेः प्राप्तत्वेन विप्रकर्षायोगात् बाध्यत्वायोगमाशङ्क्य विप्रकर्षाभावे ऽपि विज्ञानोत्पादकत्वाभावात् बलवद्विरोधपरिहारं च विना तात्पर्यस्यावधारणाभावात् । विषयपरिच्छेदकरूपज्ञानाख्यज्ञानविशेषोक्तिप्रतिबन्धलक्षणबाध्यत्वं सम्भावयितुमाह * एवमिति * प्राकृतवैकृतविरोधग्रहणायादिशब्दः । एकस्मिन्संख्याख्ये भावनाख्ये च शेषे पदैकाभिधानश्रुत्योः समवाये पदश्रुतेरेकाभिधानश्रुत्या बाधात् श्लोकद्वयेनोदाहरति * तथेति * लिङ्गद्वयस्यैकस्मिन् शेषे शेषद्वयस्य च एकस्मिन्छेषिणि समवाये स्योनमित्येवोदाहरणमित्याह * तथा लिङ्गेति * किमत्र लिङ्गद्वयमित्याशङ्क्याह * एतञ्चेति * तदेषो ऽर्थविप्रकर्षो यत् स्योनं त इत्यस्य प्रत्यक्षमादनाभिधानसामर्थ्यं मुख्यमित्यादिभाष्येण विशेषं द्रढयितुमाह * इतीति * एकस्मिन् वैश्यप्रयोगे शेषिणि पाश्वदश्यसाप्तदश्याख्यशेषद्वयसमवाये वाक्ययोर्विशेषमुदाहरति * वाक्ययोरिति * उदाहरणत्वोपपादनपूर्वं विशेषमाह * उभयत्रापीति * सामान्यश्रुतिवत् सामान्यवाक्यस्यापि विशेषविषयज्ञानोत्पादने साङ्कर्याद्विप्रकर्ष इत्याशयः । एकस्मिन्नभिक्रमणे शेषे प्रकरणयोः समवायमुदाहरति * प्रकरणयोरिति * विरोधोपपदानपूर्वं विशेषमाह * महाप्रकरणेन हीति * सन्देशाभिव्यक्त्यावान्तरप्रकरणस्थस्याङ्गस्य सन्दशभूतश्रुत्यादिसंयुक्तत्वेन महाप्रकरणाय आद्याभ्यामाद्यन्ताभ्यां अवान्तरप्रकरणयङ्गाभ्यां व्यवधानादवान्तरप्रकरणिनः प्रयाजादेर्महाप्रकरणस्पर्शं विनाभिक्रमणादेर्महाप्रकरणस्पर्शानुपपत्तेस्तमनुभूयैवान्तरप्रकरणान्वयः प्रत्यासत्तेर्वाक्यस्थानीयत्वात् पूर्वं भवतीत्याशयः । आद्यस्य युगलस्य द्वितीयकर्मणः पूर्वत्वात् द्वितीयस्य बाधात् परत्वात् पौर्वापर्यक्रमेणाद्यस्य द्वितीयाङ्गत्वावगतेर्द्वितीयस्य पौर्वापर्यक्रमेणाद्याङ्गत्वात् द्वितीयाङ्गत्वानवगतेर्यथासंख्यक्रमेण त्ववगतेरेकस्मिन्नाद्ये द्वितीये वा शेषे क्रमद्वयसमवाये पौर्वापर्यक्रमेण वाद्यस्य यथासंख्यक्रमेण द्वितीयस्य च पौर्वापर्यक्रमेणाद्यस्य च यथासंख्यक्रमेणाद्याङ्गत्वावगतेरेकस्मिन्नाद्ये द्वितीये वा शेषिणि शेषद्वय-
८६२।२ यसमवाये क्रमयोर्बलाबलमुदाहरति * क्रमयोरिति * सादेश्यलक्षणस्यैव क्रमस्य विनियोक्तृत्वाभ्युपगमात् पौर्वापर्यस्य क्रम-

त्वाभावमाशङ्क्य सन्निधिरूपत्वेन क्रमस्य विनियोक्तृत्वात् पौर्वापर्यस्यापि सन्निधिरूपत्वाविशेषेण विनियोक्तृत्वसम्भवे ऽप्यबाधितपौर्वापर्यादर्शनेन विनियोक्तृत्वानभ्युपगमाद्धस्तावनेजनोलपराजिकास्तरणादिपौर्वापर्यवच्च प्रकरणादिना बाधाभावाद्यथासंख्यक्रमेणाबाधे विनियोक्तृत्वापत्तेस्तेन बाधः सम्भवति न चेति सम्प्रधारणा युक्तेति परिहारसूचनार्था प्रत्यासत्त्युक्तिः । एकस्मिन् पोत्रियाख्यकर्मणि शेषिणि पोत्रध्वर्य्याख्यशेषद्वयसमवाये पोत्रियमिति विशेषसमाख्यया आध्वर्यवमिति समान्यसमाख्याया बाधस्तस्येति । सप्तमपादसूत्रबद्धः समाख्याद्वयविरोधोदाहरणमित्याह * समाख्ययोस्त्विति * सन्दिग्धासन्दिग्धश्रुत्याद्युक्तोदाहरणेषु मध्ये क्वैकस्मिञ्छेषे प्रमाणद्वयसमवायः क्वैकस्मिञ्छेषिणि शेषद्वयसमवाय इत्याशङ्क्यास्मदुक्तप्रकारविवेकं सूचयितुमाह * शेषेति * उपकारपृष्ठभावेन पदार्थशास्त्राणामप्यतिदेशाभ्युपगमादानुमानिकेष्वपि श्रुत्यादिषु बलाबलस्य विचार्यत्वं वृत्तानुकीर्त्तनपूर्वं प्रतिजानाति * एवं तावदिति * एतदेव विवृणोति * तत्र वेति * शरमयं भवतीत्यादीनां प्रत्यक्षगम्यानां श्रुत्यादीनां बर्हिषि हवींष्यासादयतीत्यादिभिः श्येने ऽनुमानगम्यैः श्रुत्यादिभिः सह पशौ चानुमेयानां प्रयाजादिविषयाणां श्रुत्यादीनां पशुपुरोडाशे प्रयाजादिविषयैरानुमानिकैः श्रुत्यादिभिः सह बलाबलमनुत्पन्नमेव चेह श्रुत्यभावाच्छेषज्ञानम । बाध्यतइति पूर्ववार्त्तिकोक्तेन मार्गेण व्याख्येयमित्यर्थः । कीदृक्व्याख्येयमित्यपेक्षायाम्प्रत्यक्षाणामानुमानिकैः सजातीयैः सह विरोधे प्रत्यक्षाणां बलीयस्त्वमाह* तद्यथेति * विजातीयविरोधे पूर्वस्यापि श्रुत्यादेरानुमानिकस्य परेणापि लिङ्गादिना प्रत्यक्षेण बाध इत्याह * विपरीतो ऽपि चेति * यथा कृष्णलेषु कृष्णलान्यवहन्तीत्यवहननातिदेशानुमितिश्रुतिप्राप्तावघातस्तुषकरणविमोचनसामर्थ्येन प्रत्यक्षेण तुषरहितेषु कृष्णलेष्वशक्यत्वावगमात् बाध्यतइत्युदाहरणमाह * यथेति * लिङ्गमात्रेषु वचनसामर्थ्यमिति करणाधिकरणोपक्रमभाष्ये मन्त्रसामर्थ्यस्य लिङ्गत्वाभिधानात्कृष्णलगतस्यासामर्थ्यस्वालिङ्गत्वं नास्तीत्याशङ्क्याह*सर्वेति* लैङ्गिकगौणमुख्यार्थविषयविनियोगप्रकारचिन्तायां मन्त्रस्यातिरिक्तविषयत्वायोगात्तदनुकीर्त्तनार्थे भाष्ये लैङ्गिकविनियोगसिध्यै लिङ्गविशेषलक्षणं तदित्याशयः । सामर्थ्यमात्रस्य लिङ्गत्वे भाष्यसम्मतिमाह * तथा चेति * प्राप्त्युक्त्या प्रापकं विवक्षितत्वाल्लिङ्गदर्शनोक्तेः प्रापकोपोद्बलार्थत्वाद्यत्प्रापकमनेन लिङ्गेनोपोद्बलनीयम् ।

तत्किमिति पृष्टे ऽनन्यथासम्भवोक्त्यानन्यगतित्वलक्षणसाध्यतायाः प्रापकत्वाभिधानात् सामर्थ्यरूपता लिङ्गस्य भाष्यकृतो ऽभिमता ज्ञायतइत्याशयः । भवत्वन्यार्थदर्शनस्य प्रापणासमर्थत्वाल्लिङ्गत्वम् । तस्य तु श्रुतिविरोधे बाधोऽस्ति न वेति पृच्छति * यत्पुनरिति * सन्देहोपपादनार्थं श्रुतेरानुमानिकत्वे लिङ्गस्य प्रत्यक्षत्वे ऽभिहिते कृष्णलावघातवदेव तर्ह्यन्यत्राप्यानुमानिक्याः श्रुतेः प्रत्यक्षलिङ्गबाध्यत्वासङ्गः प्रश्नो न युक्त इत्याशङ्क्यानिर्देशानुमेयायाः श्रुतेर्वैकृतप्रयोगवाक्यैकवाक्यतयानुमेयत्वाभ्युपगमात् समस्तप्राकृतवैकृताङ्गप्रापकश्रुत्यादिप्रमाणपर्यालोचनयानुमीयमानायां श्रुतौ विरोधपरिहारार्थं बलवत् प्रमाणाविरुद्धार्थाविषयतयानुमानादशब्दरूपस्य वा लिङ्गस्य गौणसामर्थ्यायोगादसमर्थस्य च विनियोगायोगादवघातविषयप्रत्यक्षसामर्थ्यरूपलिङ्गानादरे विनियोगानुपपत्तेस्तस्याः श्रुतेः प्रत्यक्षलिङ्गबाध्यत्वसम्भवे ऽपि स्मृत्यनुमेयायाः श्रुतेः स्वातन्त्र्येण पठ्यमानतयानुमेयत्वाभ्युपगमेन प्रत्यक्षश्रुतितुल्यत्वावगमाद्गर्भे नुनौ जनिता दम्पती कर्देवस्त्वष्टा जनिता विश्वरूप इत्यादेर्मातुलदुहितृपैतृष्वसेयीविवाहादिद्योतनार्थस्यान्यार्थदर्शनसामर्थ्यरूपस्य लिङ्गस्यानादरे ऽपि पैतृष्वसेयीं मातुलसुतां सगोत्रां च परिणीय चान्द्रायणं चरेत्परित्यज्यैनां मातृवत् विभृयात् इतिस्मृत्यनुमेयया श्रुत्या मातुलदुहितृपैतृष्वसेयीविवाहनिषेधादेरशक्यत्वाभावाद्वैषम्यसूचनार्थम् * यथेत्युक्तम् * उत्तरमाह * तत्रेति * प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे ऽपि स्मृतिमूलश्रुतिकल्पनाया दुर्वारत्वस्यैतावत्त्विह वक्तव्यमित्यादिविरोधाधिकरणवार्त्तिकोक्तत्वेन लिङ्गविरोधे मूलान्तरशङ्काया दूरोत्सारितत्वादयथार्थश्रुताश्रुतिमूलत्वं मूलान्तरोक्त्याभिप्रेतम् । यमेन स्वभगिनीं यमीं प्रति आवयोर्गर्भे दम्पती प्रजापतिर्जनितेत्यभिधानात् भ्रातृभगिन्यपत्ययोरन्योन्यं दाम्पत्यौचित्यश्रौतकत्वे ऽनभिमतस्य गर्भेत्विति लिङ्गस्यौचित्येन वैवस्वतयोर्यमयम्योः संवादः षष्ठचद्युग्मिर्यमीमिथुनार्थं यमं प्रोवाच सतां नवमी युग्भिरनिच्छन्प्रत्याचष्टइति शौनकस्मृतर्गर्भेत्वित्यृचः पञ्चमीत्वेनानायुक्तत्वाद्यस्याः स्वभ्रातरं यमम्प्रति गर्भस्थावेवावां दम्पती जनितेत्यभिधानार्थतया भ्रातृभगिन्यपत्ययोर्दाम्पत्यौचित्यद्योतकत्वायोगमाशङ्क्य मम सप्तपुरुषान्तरात्तव च स्वचन्तरेयो गर्भस्तज्जातयोस्तावत्स्त्रीपुंसयोर्दम्पतीतावश्यं स्वभाविनी तद्वरमावयोरेवान्योन्यसम्पर्काद्यो गर्भो भविष्यति तज्जातयोः स्त्रीपुंसयोर्दम्पतिता ऽस्त्वित्येवं यमीवचनत्वे ऽपि भ्रातृभगिन्यपत्ययोर्दम्पतीत्वौचित्यद्योतकत्वाविरोधसूचनार्थम् * न त्वित्यु-

क्रम * आयाहीन्द्रपथिभिरीलितेभिर्यज्ञमिमन्नो भागधेयं जुषस्वाभितृप्ताञ्जहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिवेति अस्यामप्यृचि घृतसेकतृप्तवपाख्यं भागधेयं जुषस्वेत्युक्तं वपायाः सेव्यत्वलक्षणं नामत्वं दृष्टान्तेनोपपादयितुं यथा मातुलस्य योषा रूपं जहुशब्दवाच्यमपत्यं यथा च पैतृष्वसेयी पुंसां भागो भजनीया सेव्या तथा वपा तद्वत् सेव्येत्यभिधानं स्रुचौ व्यूहति प्राचीं जुहूं प्रतीचीमुपभृतमिति स्रुग्व्यूहनविधिवाक्यशेषे च समानात्पुरुषदत्ता चाद्यश्च जायते इत्यनेनैकस्मात्पुंसो जाताभ्यां भ्रातृभगिनीभ्यां पुरुषादत्ता भोक्ता पुरुषसन्तानो वाद्यश्च भोग्यस्त्रीसन्तानो जायतइत्युक्तेर्भ्रातृभगिन्योरेव भोक्तृभोग्यतेत्याशङ्का निरासार्थमुत तृतीये सङ्गच्छामहै चतुर्थे सङ्गच्छामहा इति यं देवन्दीव्यमाना जात्या आसतइत्यनेनैकस्मात्पुंसो जाताभ्यां भ्रातृभगिनीभ्यां द्वितीयाभ्यां स्वभार्यास्वपतिसंपृक्ताभ्यामेकस्मात्पुमानन्यस्मात् स्त्रीत्येवं जातेतृतीये ततो वा जाते चतुर्थे विवाहाख्यां सङ्गतिं कुर्म इत्येवं दीव्यमानाः क्रीडमानाः श्लाघ्यमानाः जात्याः कुलीना यस्मादासते तस्मादेकस्माद्भोक्ता भोग्यश्च जायते इत्यभिधानं भ्रातृभगिन्यपत्ययोर्दम्पतित्वौचित्यद्योतकलिङ्गमनन्यगतित्वात् स्मृतिं बाधते तस्मात्पुत्रिकाकरणे दुहितुः स्वत्वनिवृत्त्यभावात्सापिण्ड्यानिवृत्तेः।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत्।
अनन्यपूर्विकाङ्कान्तामसपिण्डां यवीयसीम॥

इति सपिण्डोद्वाहनिषेधात्तद्विषयत्वेन पैतृष्वसेयीमातुलसुतापरिणयननिषेधस्मृतिर्व्याख्येया अतएव।

पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्रीयां मातुरेवच॥
मातुश्च भ्रातुराप्तस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेदिति।
गमने प्रायश्चित्तमुक्त्वा।
एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत बुद्धिमान्।
ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतन्ति ह्युपयन्नधः॥

इति पैतृष्वसेयादिपरिणयननिषेधे ज्ञातितैव सपिण्डताख्याहेतुत्वेनोक्ता भगिनीत्वस्य पैतृष्वसेयीविशेषणत्वाभावे चतुष्ट्वापत्तेरेतास्तिस्रस्त्वित्यनुपपत्तिप्रसङ्गात्पितृष्वसुः पुत्रिकाकरणे तृतीयः पुत्रः पुत्रिकैवेति पुत्रिकायाः पुत्रत्वस्मृतेः। अभ्रातेव पुंस एति प्रतीचीति मन्त्रे चाभ्रातृका दुहिता पुत्रिकाकरणात्पुंसः प्रतीचीनं पुत्रत्वङ्गच्छतीति पुत्रिकायाः पुत्रत्वदर्शनात् पुत्रिकायाः स्वभ्रातुः पुत्रं प्रति पितृव्यत्वापत्तेः।

पितृव्यदुहितुश्च भगिनीत्वविशेषणेन पुत्रिकायां पितृष्वसुर्या दुहिता पैतृष्वसेयीति प्रतीतेर्मातृभ्रातुश्चासत्वविशेषणेन पुत्रिकाया मातुर्यो भ्राता सपिण्डस्तस्य दुहितुरङ्गत्वेत्यर्थावगमात् पैतृष्वसेयीमातुलदुहितृपरिणयननिषेधः पुत्रिकाकरणविषयो निश्चीयते । वसुदेवाङ्गजाता च कौन्तेयस्य विरुध्यनइत्यादिवार्त्तिकं त्वभ्युपेत्यवादमात्रत्वेन व्याख्येयम् । मातुलदुहितृपरिणयनस्याश्वविक्रयादिवत् दुराचारत्वस्मृतिपितृसन्ताने सप्तमान्मातृसन्ताने च पञ्चमादर्वाक्पुत्रिकाकरणाभावमभिश्रित्य परिणयनविषयेति सर्वमनवद्यम् । न केवलमानुमानिकस्यैव श्रुत्यादेः परेण लिङ्गादिना प्रत्यक्षेण बाधं किन्त्वानर्थक्यापत्तौ प्रत्यक्षस्यापीत्याह * सर्वत्र वेति * विपरीतबाधोदाहरणार्थसाधनविशेषलक्षणार्थो जातिनाऽध्यवसीयते । व्रीहिजातिरहितं यत्साधनं किं तद्यतस्तन्दुला भवन्ति तत्प्रोक्षितव्यमिति तन्दुलनिर्वृत्तिकरणता हि साधनं न द्रव्यतेति नवमाधिकरणभाष्यम् अर्थतः पठति * तदिति * श्रौतं व्रीहिस्वरूपमनादृत्य प्रकरणगम्यापूर्वसाधनांशलक्षणो सुजातिना व्यवहिताः प्रमेयाख्याश्रयबलाबलवैपरीत्यादपि प्रमाणबलाबलवै-
८६३।१ परीत्यं भवतीत्याह * तथेति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वेति * एतदेव लोकसिद्ध्योपपादयति * तथा चेति * श्रुतिलिङ्गविरोधापादनभाष्यस्य सूत्रोक्तसमवायोपपादनार्थत्वसूचनार्थं वृत्तवर्त्तिष्यमाणकीर्त्तनं करोति * एवमिति * किन्तावदित्यादिपूर्वपक्षभाष्यलिङ्गस्य श्रुत्यपेक्षत्वेनासम्भवादर्थविषयप्रतिज्ञानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * तत्रेति * श्रुत्यपेक्षत्वाभ्युपगमे ऽपि यस्मिन् विषये विरोधो नास्ति तस्मिन् यल्लिङ्गस्य श्रुतिकल्पनहेतुभूत समवेतार्थोक्तिसामर्थ्यं करणाम्नातं च रूपं तस्य विरोधविषय ऽपि तुल्यत्वात् श्रुतिकल्पनाविघात. तुल्यबलत्वोपपत्तिं प्रदेशान्तरेत्यनेनोक्ता यथाश्रुतेर्विरोधाविरोधयोस्तुल्यं रूपम् । तथा लिङ्गस्यापीति श्रुतिदृष्टान्तेन लिङ्गस्य रूपतुल्यत्वं द्वयोरपीत्यनेनोपपादितया पूर्वार्धं व्याचष्टे * स्वत एवेति * श्रुतिलिङ्गजन्ययोर्ज्ञानयोस्तुल्यरूपत्वेन श्रुतिलिङ्गत्वोपपादनार्थं न हीति भाष्यं श्रौतविनियोगान्यथानुपपत्तिकल्पितया गार्हपत्योक्तिशक्त्येन्द्रोक्तिशक्तिबाधात् श्रुत्याख्यलिङ्गरूपविकल्पेन लिङ्गस्य ज्ञानोत्पादकत्वानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * न हीति * रूपोक्त्या शक्त्यभिधानादज्ञानत्वशक्तिकस्य मन्त्रस्य विनियोक्तुमशक्यत्वात् विनियोगात् प्राक् शक्तिनिरूपणे कार्ये स्वारसिकेन्द्रोक्तिजनितेन्द्राङ्ग-

त्वज्ञानबाधा न शक्येत्यर्थः लिङ्गजन्यस्य ज्ञानस्य सविचिकित्सत्वाल्लिङ्गस्य सारूप्यशङ्कार्थं नन्वितिभाष्यं लिङ्गादपि सन्देहाख्यविचिकित्सानुत्पत्तेरयुक्तमाशङ्क्य विक्षेपार्थत्वेन विचिकित्सोक्तिं व्याख्यातुमाह * नन्विति * स्वतःप्रामाण्यात् विक्षेपायोगमशङ्क्य * नहीत्युक्तम् * नैतदिति परिहारभाष्यं श्रुत्यपेक्षत्वेन कुतश्चित् लिङ्गान्निर्विक्षेपप्रत्ययायोगादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * परःपुनरिति * भवतु लिङ्गात्प्रत्यय इति भाष्यात् लिङ्गेन ज्ञानोत्पादनं सिद्धान्तिनाप्यभ्युपगतत्वात्। ऐकान्तिकभ्रान्त्या गृहीत्वा ज्ञानस्योत्पन्नस्य विक्षेपे ऽपि दोषाभावेन सविक्षेपत्वस्य सविचिकित्सत्वस्य वाच्यत्वात् सन्देहो विपर्ययो ऽनध्यवसायो वा सदसत्त्वासाधारणज्ञानरूपो विचिकित्साशब्देनोक्त इति मत्वा सन्दिग्धबुध्यभावान्नैतदेवमिति वाचकाभावेन च विपर्ययायोगात्पारिशेष्यादिन्द्राङ्गत्वलक्षणयैन्द्रीत्वसदसत्त्वयोर्मध्येऽन्यतरानिश्चयरूपो ऽनध्यवसायाख्यो भवति तस्याविरोधे ऽपि विषयसदसत्त्वादन्यत्र परिच्छेदफलविज्ञानरूपत्वाभावेनाप्रामाण्यात् बलाबलचिन्तानुपपत्तेर्बाध्यत्वे ऽपि न पूर्वपक्षहानिः। यतस्तु कदाचनेति स्पष्टेन्द्रलिङ्गात् इन्द्रदेवत्यो ऽयं मन्त्रो भवत्येवेति। एवं सत्त्वनिश्चयरूपे निर्विचिकित्साख्यः प्रत्ययो भवति सप्रामाण्याविशेष्याद्विकल्पितुमर्हतीति पूर्वपक्ष्याहेत्यर्थः। नन्विति शङ्काभाष्यश्रुतिविरोधे मन्त्रस्येन्द्रपरत्वायोगात् विज्ञानोत्पादकशब्दसहकारितात्पर्यावधारणाभावे विज्ञानापरपर्यायाध्यवसायाख्यनिर्विचिकित्सत्वानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य सविचिकित्सा हीति भाष्यवदिहापि विक्षेपार्थे विचिकित्सोक्तिरित्येवं व्याचष्टे * नन्विति * नैतदिति परिहारभाष्यं विक्षेपे ऽप्यविरोधिश्रुतिविकल्पनोत्तरकालं प्रामाण्यासम्भवादयुक्तमाशङ्कानध्यवसायाख्यविचिकित्साशयत्वेन व्याचष्टे * इतरस्त्विति * काममित्यादि न लिङ्गं विनियोजकमित्यन्तं शङ्काभाष्यं सिद्धान्तिनः सार्वत्रिकलिङ्गाप्रामाण्यानुज्ञानौचित्यादयुक्तमाशङ्क्य विरोधे तावत्प्रामाण्यं नास्त्येवत्येवमर्थत्वं कुपितोक्त्या सूचयन् व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * विचिकित्सोक्तेर्विक्षेपार्थत्वव्याख्यया लिङ्गस्य चाप्राप्तबाधोक्तेरेतद्भाष्यविरोधं शङ्कते * कथं पुनरिति * यदि सविचिकित्सोक्त्या सविक्षेपतोच्यते कथं भाष्यकृता सविक्षेपकत्वम् सविचिकित्सशब्दवाच्यत्वेन परित्यज्य संशयो यः स विचिकित्सशब्दवाच्यत्वेन लोके प्रसिद्धः स एवात्र सविचिकित्सत्वेनोच्यते लिङ्गस्य वा प्राप्तबाधाभ्युपगमे कथं लक्षणस्य चाप्राप्तबाधाभ्युपगमे कथं लिङ्ग-

परिज्ञातत्वं भाष्यकृतोच्यते नास्मिन् विषयद्वये भाष्यविरोधो वार्त्तिकस्येत्याशयः वशब्दार्थे एवशब्दः । श्रुत्यविरोधे लिङ्ग-विनियोज्यस्य मुख्यार्थतात्पर्यावधारणा लिङ्गस्याङ्गत्वरूपार्थविषय-परिच्छेदकविज्ञानोत्पादकत्वे ऽपि विरोधतात्पर्यानवधारणात् शक्तिप्रकरणाम्नानलक्षणलैङ्गिकज्ञानमात्रोपपादकसामग्रीसद्भावे ऽपि विषयपरिच्छेदकस्वरूपज्ञानविशेषात्मना विज्ञानोत्पादकतात्पर्यावधारणाख्यसामग्र्यभावात्सदसत्त्वसाधारणज्ञानरूपो ऽनध्यवसायः । संशय एव प्रतिभादितुल्यो यस्माद्भवति तस्माद्यद्यपि पूर्वपक्षिणाक्षोपेनाविरोधो ऽपि प्रामाण्यं त्यज्यते तथापि तद्वरमङ्गीकुर्मः । न तु विरोधे प्रामाण्यमित्येवमर्थत्वात् भाष्यस्य न तद्विरोधाख्यो दोषो वार्त्तिकस्यास्तीत्याह * नैष इति * ज्ञेयसत्त्वानिश्चयतुल्यत्वात् सन्दिग्धत्वोक्त्या नाध्यवसाय एवोक्तः । शक्तिप्रमाणाम्नानमात्रस्य च लैङ्गिकज्ञानसामग्रीत्वाभ्युपगमेनाविरोधे ऽपि ज्ञानमात्रोत्पत्तिरुक्ता वस्तुतः श्रुतिकल्पनां विना लिङ्गस्य विनियोक्तृत्वायोगात् आकाङ्क्षां च विना श्रुतिकल्पनां विना लिङ्गस्य शक्तेराकाङ्क्षायामपि सामग्र्यात्वावगमात् प्रत्यक्षया च श्रुत्यान्यत्र विनियुक्तस्य मन्त्रस्याकाङ्क्षानिवृत्तेः सामग्र्यभावेन ज्ञानमात्रस्याप्युत्पत्त्ययोगात् प्रामाण्यशङ्कैव नास्तीत्यभिधानार्थं यदेवेत्यादिभाष्यावयवं व्याचष्टे * यदि चेति * सामान्यतो लिङ्गप्रामाण्योक्त्यर्थमात्रेत्यादिप्रमाणमित्येतत्परिहारभाष्यं सिद्धान्तिना सार्वत्रिकप्रामाण्यापह्नवादयुक्तमाशङ्क्य काममित्यादिभाष्येण सिद्धान्तिना विरोधविषयएवाप्रामाण्ये शङ्किते ऽपि पूर्वपक्षी भ्रान्त्या सार्वत्रिकप्रामाण्यापह्नवं सिद्धान्तिकमतं मत्वा प्रकरणवदित्यादिभाष्येण प्रामाण्यमार्गं दर्शयन्तीत्याह * परास्त्वति * इममेव लिङ्गप्रामाण्यमार्गं द्रढयितुमा-
८६५।१ ह * तदेतदिति * यद्वा सार्वत्रिकं लिङ्गाप्रामाण्यं सिद्धान्त्यनभिमतं न विरोधविषया प्रामाण्योक्तिसौकर्यार्थं काममिति भाष्येणाशङ्कितं तन्निरासार्थं च सामान्यतः प्रामाण्यमत्रोति भाष्येण पूर्वपक्षेनोक्तमित्येवमन्यथा भाष्यद्वयं व्याचष्टे * अथ वेति * तुल्यबलत्वाभावे ऽप्यविरोधात् समुच्चय इति पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * अभ्युपगम्यापीति * एकस्यानेकार्थता विरुद्धेत्याशङ्क्य प्रयाजादिजन्यस्योपकारस्यैकस्याप्यनेकार्थत्वादर्शनाद्विरोधोक्त्यर्थं न चेति भाष्यावयवं व्याख्यातुमाह * तद्यथेति * अश्रुतावृत्तिदोषापत्तेः विरोधाशङ्कार्थं नन्वितिभाष्यं व्याचष्टे * सकृदिति * प्रधानानुरोधेन गुणावृत्तेर्न्याय्यत्वात् विरोधपरिहारार्थमुप-

स्थापयेति भाष्यं व्याचष्टे * नेति * एकस्येन्द्रशब्दस्य मुख्यजघन्यवृत्तिद्वयविरोधशङ्कार्थमयं तर्हीति भाष्यं व्याचष्टे * इन्द्रेति * प्रयोगभेदेन विरोधपरिहारार्थं नेति ब्रूम इतिभाष्य व्याचष्टे * नेति* इन्द्रार्थत्वे मुख्यवृत्तेः सम्भवस्य गार्हपत्यार्थत्वे द्वारसम्भवस्याश्रवणादित्यर्थः। अत इत्युपसंहारभाष्यं समुच्चयपूर्वपक्षानुरूपत्वादयुक्तमाशङ्क्य परं लक्षणार्थत्वेन तुल्यबलोक्तिं व्याचष्टे * तस्मादिति * एवमिति सिद्धान्तप्रतिज्ञाभाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * कुत इत्याद्यवगस्य तं प्रश्नपूर्वमुपपत्तिभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * विधेरस्य मन्त्रस्य सामान्यतः समीहिताङ्गत्वे विधितो ऽवगतेर्द्वितीयया गार्हपत्यस्येप्सिततमत्वेन समाहतत्वोक्तेर्गार्हपत्याङ्गतोक्ता भवतीत्याशयः। श्रुत्याख्यस्य वचनाभावे ऽपि प्रकरणलभ्यसामान्यसम्बन्धे ऽस्य लिङ्गाद्विनियोगो भविष्यतीति अत्राभिधीयतइत्यादिपूर्वपक्षभाष्योक्तानुभाषणार्थं नान्विति भाष्यं व्याचष्टे * यत्विति * वैदिके ऽर्थे शब्दातिरिक्तप्रमाणायोगात् श्रुत्यभावे लिङ्गादेः प्रामाण्येन सम्भवतीति परिहारार्थं नैतदित्यादिविप्रकृष्टः श्रुत्यर्थाल्लिङ्गमित्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * श्रुतिं विना प्रामाण्याभावे लिङ्गस्य श्रुत्यभावे नुपपत्त्यभावात् श्रुतिसद्भावकल्पकत्वायोगात्प्रामाण्यामत्तेर्बलाबलचिन्तानुपपत्तिशङ्कार्थं तदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * परस्त्विति * अध्ययनविधितो मन्त्रस्य सामान्यतः समीहितार्थत्वे ऽवगते तद्विशेषापेक्षायां प्रकरणेन प्रकृते कर्मणि समीहितविशेषत्वेन समर्पिते यदुद्देशेन विधिविषयत्वाख्यस्य तादर्थ्यस्यानेनेदं कुर्यादित्येवं रूपाङ्गाङ्गिवाचिशब्दाभावे ऽनवगते समीहितविशेषार्थत्वं च विना सामान्यतो ऽवगतस्य समीहितार्थत्वस्यानिर्वाहात्तन्निर्वाहायानेन यजेतेति श्रुतौ प्रकरणेन कल्पितायां कथं मन्त्रेण यागं कुर्यादित्यपेक्षायां यथा शक्नुयादिति सर्वाख्यातसाधारणोपबन्धात्सामान्यतः शक्त्याद्वारा ऽवगमे तद्विशेषापेक्षायां लिङ्गेनाभिधानाख्ये द्वारविशेषे समर्पिते ऽपि पूर्ववदेव मन्त्राभिधानयोरन्वयवाचिशब्दाभावे ऽन्वयानवगतेरभिधानद्वारानेन मन्त्रेण यजेतेति द्वारद्वार्यन्वयवाचिशब्दकल्पने ऽस्या लैङ्गिकविनियोगान्यथानुपपत्तिलक्षणार्थापत्त्या ऽवगतश्रुतिमूलत्वेन लिङ्गप्रामाण्योक्त्यर्थमन्त्रेत्यादिश्रुतिमूल एवायमर्थ इत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * लिङ्गस्य श्रुतिकल्पकत्वे सति विरोधे ऽपि श्रुतेरेव कल्पकत्वाविघातात् प्रामाण्याविघातशङ्कार्थं यदीत्यादि अर्हतीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * परस्तु मदीयमेवेति* नापीत्यादि बाध्यतइत्यन्तं भाष्यं प्रामाण्यविकल्पाख्यदोषपरीहारार्थ-

त्वेन व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * विकल्पायोगोपपादनार्थं यत्रास्त्वि-त्याद्यर्थविप्रकर्ष इत्यन्तं भाष्यावयवं व्याख्यातुम् * विरोधे चेत्यु-क्तम् * भाष्ये च लिङ्गभूतस्येन्द्रशब्दस्येन्द्रोक्तिसामर्थ्यमालोच्या-नेन मन्त्रेणेन्द्रोपस्थानमित्ययं ततो ऽर्थो च गम्यतइत्युक्ते साम-र्थ्यादिन्द्रशब्दमात्रविनियोगः स्यात् न कृत्स्नमन्त्रस्येत्याशङ्क्य कृत्स्नम-न्त्रविनियोगविषयश्रुत्यनुमानाय प्राग्भवन्तीति कृत्स्नस्य मन्त्रस्यैक-वाक्यतामपेक्ष्य * आलोच्येत्युक्तम् * तदस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य इति श्रुतेः सन्तापादिष्वनुमानशब्दस्य पाठमङ्गीकृत्याप्रत्ययोत्पत्तिम-लिङ्गेन पदमात्रविनियोगात् वाक्यीयकृत्स्नमन्त्रविनियोगायोगस्मृ-त्यनुमेयश्रुतिवच्च लिङ्गाद्यनुमेयायाः श्रुतेः क्व चिदपाठादपाठं च विना विशिष्टक्रमकवस्तुसमूहार्थश्रुत्यसम्भवात् लिङ्गादिभिः श्रुत्यनुमा-नायोगमाशङ्क्य पदमात्रस्य निराकाङ्क्षार्थे शक्तत्वेनाप्रयोज्यतया विनि-योगानर्हत्वात् पादमात्रे लैङ्गिकविनियोगानर्हत्वात् पदमात्रे लैङ्गि-विनियोगपर्यवसानानुपपत्तेः प्रथममिन्द्रपदैकवाक्यत्वालोचनया कृत्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्रोक्तिसामर्थ्यरूपं लिङ्गज्ञानं ततः कृत्स्नमन्त्रसा-मर्थ्यालोचनयोच्चारितेनानेन मन्त्रेणेन्द्रो ऽभिधेय इति शब्देन प्रयो-गवाक्यैकदेशतयाभिसंहितेनोच्चारणक्रमाभावे ऽपि अभिधानक्रमा-त्सम्भवाद्विशिष्टक्रमकवर्णसमूहात्मकत्वेनास्य मन्त्रस्येन्द्राङ्गस्वरूपो ऽर्थो ऽभिहितो ऽर्थो भवतीति विज्ञानमित्येवं शङ्काद्वयपरिहारार्थं प्र-थमं तावदिति भाष्यद्वयमविरोधे श्रुतिकल्पनोपपत्त्यर्थत्वेन व्या-ख्यातुम् * यत्र हीत्युक्तम् * प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे लैङ्गिकश्रुतिवि-कल्पनायोगोक्त्यर्थं तदेतादित्यादिर्भाष्यावयवं व्याख्यातुम् * यत्र त्वित्युक्तम् * गार्हपत्योपस्थानाख्येनैकेनोपकारेण निर्ज्ञातेन मन्त्र-वाक्यस्य कृतायागोपकाराख्यप्रयोजनत्वात् प्रकरणस्य च कृतयागा-ङ्गत्वबोधाख्यप्रयोजनत्वान्निराकाङ्क्षं तत्रेत्यनेनोक्तप्रयोजनाख्यः स-मीहितोक्त्यर्थः । चातुर्वर्ण्यादिवत्स्वार्थिकस्यानेन भाष्यस्थेन साम-र्थ्यशब्देनोक्तः । विकल्पस्य चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किं त्विति * अष्टदोषत्वेनान्याय्यत्वोपपादनार्थं नित्यवच्चेतिभाष्यं व्याचष्टे * स्व-तन्त्रयेति * श्रुत्युपन्यासेन लिङ्गमप्युपलक्षितमिति सूचनार्थम् * लिङ्गेन चेत्युक्तम् * चोदितं सन्न कृतमित्यनेन श्रुतं चेति भाष्यावयवं व्याख्यायाचोदितं सत्कृतमित्यनेनाश्रुतं सत्कृतं भवतीत्येवमश्रुतमिति भाष्यावयवे व्याख्याते व्युत्क्रमव्याख्यायां को हेतुरित्याशङ्क्य चोदि-तस्यापीतरालोचनेनाचोदितत्वापत्तिं हेतुं सूचयितुम् * तदपेक्षेत्युक्त-म् * अन्यतराश्रयणे सति इतरकरणस्य चोदितत्ववदाश्रीयमाणस्य

नियमार्थेन शास्त्रेणार्थादन्यनिवृत्तेरितराकरणस्यापि चोदितत्वात् दोषो ऽकृतेनेत्याशङ्क्येतरन्न कार्यमिति निषेधाभावान्नियमस्य च स्वविषयनियतत्वमात्रपर्यवसानेनान्यनिवृत्तावव्यापारात्प्रकरणमपि चोदितमिति नास्ति येनाकृतत्वस्यादोषत्वं स्यादिति तदकरणमपीत्यनेनोक्तमश्रुतस्याप्यनिषिद्धत्वेनादुष्टं करणमित्याशङ्क्य न शास्त्रपरिमाणत्वादित्यनेन न्यायेन पदार्थेयत्तानियमात् अधिकपदार्थकरणे चयत्ताबाधापत्तेरश्रुतकरणदोषत्वोक्त्यर्थं यावांश्चेति भाष्यं व्याचष्टे * श्रुतेति * तुल्यत्वोपपादनार्थं उभयत्र हीति भाष्यं व्याचष्टे * प्रसिद्धीति * विकल्पपक्षनिरासोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मात्तावदिति * समुच्चयपक्षस्याविरोधात्खल्वपीत्यादिपूर्वपक्षभाष्योक्तस्यानुभाषणपूर्वं निरासार्थमथेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * यस्त्विति * विरोधोपपादनार्थं यत्कृतसामर्थ्ययोरित्यादिभाष्यं प्रश्नपूर्वं व्याचष्टे * कथमिति * भाष्यस्य वाक्योक्तिव्याख्यार्था मन्त्रोक्तिः कृतप्रयोजनोक्तेर्नैराकाङ्क्ष्यसिद्ध्यर्थत्वसूचनार्थम् * निराकाङ्क्षइत्युक्तम् * यस्मान्मन्त्रप्रकरणे द्वे अपि निराकाङ्क्षे कृते लिङ्गस्य च विनियोगरूपो ऽर्थः साकाङ्क्षाभ्यां मन्त्रप्रकरणाभ्यां साध्यः तस्माल्लिङ्गं श्रुत्या विरुध्यतइत्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे * एक इति * मन्त्रप्रकरणयोर्नैराकाङ्क्ष्ये सति हविष्कृदेहीति त्रिरवघ्नन्नाह्वयतीत्यादिवच्छ्रुतेरपि विनियोजकत्वायोगात् लिङ्गविनियोज्यपदातिरिक्तपदमात्रसमूहस्य चाकृत्स्नवाक्यत्वेनाविनियोज्यत्वे विनियोगयोर्द्वयोरप्ययोगात् लिङ्गविनियोज्यं पदैकवाक्यतायाश्च लैङ्गिकविनियोगापेक्षत्वस्य निःसन्दिग्धत्वात् लिङ्गेन सह तुल्यबलत्वशङ्कानुपपत्तेर्भाष्योक्तं लिङ्गवाक्यविरोधोदाहरणापरितोषात्स्वयमुदाहरणान्तरं तावदाह * लिङ्गेति * होता यक्षन्मित्रावरुणाप्रशास्तारा प्रशास्त्रक्रतुना सोमं पिबतां प्रशास्तर्यजेति प्रैषः। प्रशास्तृशब्दस्य मैत्रावरुणवाचित्वात् स्वशक्त्या मैत्रावरुणयागे नियुङ्क्ते। ततश्च मैत्रावरुणस्य नियोज्यत्वेन नियोक्तृत्वायोगाद्विनियोगार्थे[1] प्रैष्येषु मैत्रावरुणविधिर्न केवलेष्विति सूचनार्थं हौत्रप्रवचनाधीनत्वविशेषणं को ऽनुष्ठाने विशेषइत्यपेक्षायामाह *तत्रेति* मैत्रावरुणस्य यागे नियोगे ऽस्मिन्नस्तस्य प्रैषे कर्तृत्वाशक्तेः अशक्तस्य च विनियोगायोगात् वाक्येन प्रैषे विनियोगायोगमाशङ्क्य वाक्या-

(१) प्रैषे शक्त्यनुपपत्तेस्तद्व्यतिरिक्तस्य लिंगेन विनियोगावगमान्मैत्रावरुणविनियोजकस्य वाक्यस्य विरोधावगतेर्युक्तोदाहरणतेत्यर्थः। अनुवाक्यापूर्वकेष्वेव इत्यधिकं २ पु०।

वक्तेन प्रैषकर्तृत्वेन लिङ्गानवगतयागकर्तृत्वबाधात् होतुरेव सामाख्यावगतं यागकर्तृत्वं बाधकाभावेन यागे नियोगावगतमैत्रावरुणस्य प्रैषे शक्त्यविरोधोक्तौ त्वात्मनि चेत्युक्तं केन परेण मैत्रावरुणो यागे नियोक्तव्य इत्यपेक्षायां स च परो होता नियोक्ता विप्रतिषेधे समवायविशेषादितराभ्यामन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यादिति सूत्रशेषोक्तेन न्यायेन विज्ञायत इत्युक्तेष्वपकृष्टस्योत्कृष्टकार्यकारित्वप्रसिद्धेर्मैत्रावरुणादुत्कृष्टस्य होतुर्मैत्रावरुणकार्यकारित्वायोगान्मैत्रावरुणादपकृष्टस्यानन्तरस्य होतृपुरुषत्वेन मैत्रावरुणसदृशस्याच्छावाकस्यैवानेन न्यायेन मैत्रावरुणकार्यकारित्वप्राप्तेरपरितोषान्समाख्ययोर्होतृकर्तृकत्वं प्रैषस्योक्तं प्रैषार्थे ऽपि तर्हि यागे समाख्यया होतैव कर्त्ता स्यादित्याशङ्क्य यागांशे लिङ्गेन समाख्याबाधः प्रैषार्थेत्यनेनोक्तः। मन्त्रब्राह्मणयोर्विरोधे मन्त्रस्य तु ब्राह्मणचोदितार्थप्रकाशनात् तत्परतन्त्रवृत्तेरित्यैन्द्र्यधिकरणवार्त्तिके मन्त्रस्य ब्राह्मणानुरोधवृत्तित्वोक्तः प्रैषमन्त्रानुरोधेनेह ब्राह्मणवाक्यबाधो न युक्त इत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * ब्राह्मणोक्त्या श्रुतिस्तत्र विवक्षितेत्याशयः। कीदृक् लिङ्गमित्यपेक्षायामाह * यदि हीति * मैत्रावरुणस्य प्रैषकारित्वे होतुः समाख्यावगतप्रैषकार्ये यागकारित्वापत्तेर्यागनियोज्योक्त्यर्थेन प्रशास्तृशब्देन होता वाच्यः। स च मैत्रावरुणकार्यलोपं मत्वा न शक्यो वक्तुमित्याशयः। मैत्रावरुणस्य प्रैषार्थकारित्वे ऽपि होतृशब्दो मैत्रावरुणे ऽनर्थकः स्यान्न युक्तो ऽनर्थको ऽभ्युपगन्तुमिति लिङ्गद्वयविरोधस्यैतदुदाहरणम्। ततश्चोपक्रमस्थेन होतुर्यष्टृत्वलिङ्गेनोपसंहारस्थस्य प्रशास्तुर्यष्टृलिङ्गस्य बाधः स्यादित्याशयेन शङ्कते * ननु चेति * ऋग्वेदविहितकर्मकारित्वगुणयोगेन होतृशब्दस्यार्थवत्त्वाभ्युपगमे प्रशास्तृशब्दस्यापि तुल्यार्थवत्त्वेत्याह *गौण इति* आदिरित्यादिशब्दसूचितं होतृशब्दस्य गौणत्वायोगं प्रकटयितुमाह *अपि चेति* शङ्काशयं प्रकटयन्नुपसंहरति * तस्मादिति* होतृशब्दस्य होतरि मुख्यायां वृत्तौ ऋग्वेदविहितकर्मकारित्वस्य निमित्तत्वेन मैत्रावरुणे गौण्यां वृत्तौ निमित्तत्वायोगात् कार्यापत्तिरेव निमित्तं वाच्या मैत्रावरुण एव होतृकार्यम् ऋग्वेदविहितं करोति न तु मैत्रावरुणकार्यं प्रैषानुवचनं होतेत्याशयेन परिहर्तुमाह * अत्रेति * एवमपि होतृशब्दस्य गौणत्वदोषो परिहृतः स्यादित्याशङ्क्य * सर्वथा तावदित्युक्तम् * अगत्या च मुख्यस्यापि गौणत्वं न दोषायेत्याशयः। "अध्वर्यवो यजयन्ति विनिषद्योद्गातारः स्तुवन्तीत्यादौ च मुख्यर्त्विग्वाचिनोरध्वर्यूद्गातृशब्दयोस्तत्पुरुषेष्वपि

प्रयोगदर्शनात् होतृशब्दस्यापि मुख्यर्त्विग्वाचिनस्तत्पुरुषमैत्रावरुणवाचिता कल्पयितुं युक्तेति सूचयितुमाह * सर्वे एवेति * अथाह यद्धोता यक्षद्धोता जक्षदिति मैत्रावरुणो होत्रे प्रेष्यत्यथ कस्मादहोतृभ्यः सद्भ्यो होत्राशंसिभ्यो होता यक्षद्धोता यक्षदिति प्रेष्यतीति च्याहोतृषु होतृशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं पृष्ट्वा प्राणो वै होता प्राण.सार्वऋत्विजः प्रतिप्रतिवचनालोचनायां होतृशब्दस्य गौणतावसीयतइति सूचनार्थः सर्वशब्दः। अतो होतृलिङ्गत्वाभावान्नायं प्रैषमन्त्रो होतारं प्रयुङ्क्ते किं तु प्रशास्तृलिङ्गत्वात् प्रशास्तारमेवेति नेह लिङ्गयोर्विरोध इत्युपसंहर्तुमाह * तस्मादिति * एतत्प्रैषानुवचनमात्रविषय एव लिङ्गेन वाक्यबाधो मार्थेषु प्रैषानुवचनेष्वित्याह * न चेति * भाष्यकारोदाहरणमाक्षिपति * स्योनमिति * श्लोकं व्याचष्टे * सत्यपीति * पुरोडाशाधारस्य पात्रस्य सीदति पुरोडाशो ऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या सदनशब्दवाच्यस्याभिघारणमाधारद्वारा पुरोडाशसंस्कारार्थत्वाद्भाष्यकृतोपस्तरणत्वेनोक्ते निश्चलत्वफलप्रतिष्ठापनपर्यन्तं सादनं मन्त्रवर्णात्कार्यमिति सूचनाय प्रतिष्ठापनोक्तिः स्योनादिकल्पयाम्यन्तपदसमूहात्मकमेकं वाक्यं तस्मिन्नित्यादिसुमनस्यमानान्तपदसमूहात्मकमपरमित्यर्थैकत्वादेकं "वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादित्यत्र वाक्यैकत्वविशेषणप्रत्युदाहरणत्वेनोक्तत्वात् सकलस्य स्योनादेः सुमनस्यमानान्तस्य पदैकवाक्यत्वायोगे ऽपि तस्मिन्निति तच्छब्दाद्वाक्यद्वयैकवाक्यतावगम्यते यद्यपि किं सकलस्योनादिसुमनस्यमानान्तपदसमूहात्मकावान्तरवाक्यभेदशून्यं वाक्यं लिङ्गविनियोज्यत्वविचारो न सम्भवति तथापि किमेक एवावान्तरवाक्यरूपांशो लिङ्गबलीयस्त्वाद्विनियुज्यते वाक्यबलीयस्त्वाद्वा द्वितीयो ऽपि द्वितीयांशेन सहैको ऽशो विनियोज्यः केवलो वेत्येवं विचारः सम्भवतीति परमतेन तावत्समाधत्ते * तत्रेति * मन्त्रप्रकाश्यस्यार्थद्वयस्य विशेषणविशेष्यत्वेनोक्तावान्तरवाक्यभेदायोगात्स्वातन्त्र्येणोक्तौ विधेयत्वाभावेनाङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षाभावात् वाक्यैकवाक्यत्वानुपपत्तेरिहावान्तरवाक्यभेदे सति वाक्यैकत्वायोगात् सत्यपि च वाक्यैकवाक्यत्वे लिङ्गस्यावान्तरवाक्यविनियोगेन पर्यवसानसम्भवेन वाक्यान्तरैकवाक्यत्वानपेक्षाल्लिङ्गानपेक्षितस्यावान्तरस्यार्थान्तरे च लिङ्गविनियोगेन निराकाङ्क्षीकृतस्य लिङ्गविनियोज्यावान्तरवाक्यैकभूतावान्तरवाक्यान्तरविनियोजकतया लिङ्गापेक्षेण वाक्येन विनियोगाशक्तेर्वाक्यस्य विनियोजकत्वायोगा-

त्त्वेऽपि विनियोजकत्वे लिङ्गस्य वाक्यानेकत्वनिश्चयाद्वाक्यस्य लिङ्गापेक्षत्वनिश्चयात्तुल्यबलत्ववाक्यबलीयस्त्वयोः शङ्कानुपपत्तेरेतत्समाधानापरितोषादन्यथा समाधत्ते * अथ वेति * श्लोकं व्याचष्टे * तस्मिन्निति * साकाङ्क्षावयवत्वे सत्यप्यर्थैक्याभावादेकवाक्यत्वायोगमाशङ्क्य साकाङ्क्षावयवत्वेनैवार्थैक्यस्य कल्पयितुं शक्यत्वादिदमेवैकवाक्यत्वे प्रधानकारणमित्युक्त्वा साकाङ्क्षावयवत्वे नार्थैक्यकल्पनं शक्तये हीत्यादिनोपपादितं यदीत्यादिना लिङ्गबलीयस्त्वस्य नानावाक्यत्वानापादकतोपपादिता वाक्यस्य तर्ह्यलब्धात्मकत्वाद्विरोधो बलाबलचिन्ता वा न युक्तेत्याशङ्क्याह * तेनेति * वाक्यस्यात्रात्मलाभोऽस्ति न वेत्येवमिह चिन्त्यते तेन लब्धात्मकस्य वाक्यस्य लिङ्गेन सह विरोधे सति बलाबलमिव वाक्यात्मलाभस्याशङ्क्यमानस्य बलाबलसहितो लिङ्गवाक्ययोर्विरोध इति भाष्यस्थविरोधोक्त्या चोक्तो ननु लब्धात्मकस्य वाक्यस्येति वदता सूचिते वाक्यात्मलाभस्य भाष्यानारूढत्वमाशङ्क्य कृत्स्नमन्त्रविनियोगोक्तिद्वारा कृत्स्नस्यैकमन्त्रतोक्तेत्युक्तम् अनेन न कृत्स्न एको मन्त्र इति कृत्स्न उभयत्र विकल्पेन समुच्चयेन वा प्रयोक्तव्य उत कल्पयाम्यन्त एको मन्त्रस्तस्मिन् सीदेत्यवमादिरपर इतिकृत्वा विभक्त्येत्येव सन्देहभाष्यव्याख्यां सूचिता वाक्यात्मलाभ एव कथं तर्हि कस्मात्साक्षान्न विचारित इत्या-
८७०।१ शङ्क्याह * तत्रापीति * साकङ्क्षावयवत्वेनापाततो वाक्यात्मलाभप्रतीतेर्लिङ्गेन वाक्यभेदप्रत्ययेन बाधे सत्यनिर्वाहादबाधे तु निर्वाहाद्वाक्यात्मलाभसहसद्भावार्थं बाधकसदसद्भावविचार इत्याशयः। किं तावदिति पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * तुल्यबलत्वे पूर्वपक्ष्यमाणे कृत्स्नो मन्त्र उभयत्र प्रयोज्य इति पूर्वपक्षवचनव्यक्त्यसम्भवमाशङ्क्य पुरोडाशसादने चेति चकारेण विभज्य प्रयोगोऽपि पाक्षिकः सूचितः पुरोडाशसादने वेति वाशब्दाध्याहारेणोभयत्र विकल्पेन कृत्स्नप्रयोगस्य शब्दावृत्त्या समुच्चयेन कृत्स्नप्रयोगोऽभिहित इत्येवं पूर्वपक्षवचनव्यक्तिभाष्यव्याख्यां सूचयितुमाह * तदा चेति * लैङ्गिकविनियोगपक्षे विभज्य प्रयोगो वाक्यीयविनियोगपक्षे विकल्पेनोपस्तरणसादनयोर्मध्ये ऽन्यतरत्र समुच्चयेन वोभयत्र समुदायः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः। विभज्य प्रयोगस्य वाक्यभेदापेक्षत्वात्समुदायप्रयोगस्य वा भेदापेक्षत्वात् वाक्यभेदाभेदयोस्त्वर्थभेदाभेदापेक्षत्वात्तावत एव च स्योनादेःसुमनस्यमानान्तस्य मन्त्रसमूहस्यैकोऽर्थो भिन्नो वेत्यनवधृतमन्त्रशास्त्रार्था-

योगाद्विभज्य समुदायप्रयोगयोर्विकल्पो न सम्भवतीत्याशङ्कते* कथं पुनरिति * समुदायावयववैकल्पिकप्रयोगोपादकत्वैकाल्पिकाभिन्नाभिन्नरूपतेत्थंशब्देनोक्ता । एकस्याप्यतो देवा अवन्तु न इत्यादेर्मन्त्रस्य देवविष्णवादिवैकल्पिकदेवतास्मृत्या वैकल्पिकानेकार्थत्वावगमात् एकस्यापि स्योनादेः सुमनस्यमानान्तपदसमूहस्य विशेष्यभावापन्नैकार्थत्वं स्वतन्त्रार्थपरत्वं वेत्येवं वैकल्पिकानेकार्थत्वाविरोधेन वैकल्पिकवाक्यभेदाभेदविकल्पाविरोधाद्विभज्य समुदायप्रयोगयोरविरुद्धो विकल्प इत्याशयेन परिहरति * सर्वथेति * कथं प्रमाणतो भिन्नाभिन्नरूपतया ऽनवस्थितस्योनादिसुमनस्यमानान्तमन्त्रशास्त्रार्थावगतिरित्यपेक्षायामाह * लिङ्गेति * वाक्यबलीयस्त्वपूर्वपक्षोक्त्यर्थमथ वेति भाष्यं व्याचक्षाणस्तस्मिन्पक्षे प्रकारेण विभज्य प्रयोगसूचनाशङ्कां निराकर्त्तुमाह * यदा त्विति * यथा लिङ्गाच्छीघ्रप्रवृत्तेः श्रुतिर्लिङ्गाद् बलीयसी। तथा यस्य येन सह सम्बन्ध एकवाक्यतया न विद्यते न तस्य तद्विषया शक्तिः कल्प्यते इति वार्त्तिकोक्तेन न्यायेन लिङ्गस्य केवलपदविनियोगे पर्यवसानायोगेन पदान्तरैकवाक्यत्वापेक्षित्वात् वाक्यमपि लिङ्गात् शीघ्रं प्रवृत्तेस्ततो बलीय इत्यभिधानार्थं तद्धीत्यादिभाष्यं व्याख्यातुम् * श्रुतिर्वेत्युक्तम्* एवमित्यादिप्रयोजनमस्तीत्यन्तं सिद्धान्तभाष्यं व्याचष्टे*एवमिति*तस्मिन्नित्यस्याप्युपलक्षणस्योनादि रिति स्योनादिह-उपस्तरणप्रकाशनाय तस्मिन्नित्यादिश्च सादनप्रकाशनाय स्वतो ऽवगतेन सामर्थ्येन विनियोगान्निराकाङ्क्षः शक्यते कर्त्तुमिति यत्तु साकाङ्क्षत्वं कल्पयितुमारभते * तत्तस्मिन्निति * तच्छब्दाधीनं तच्च वैश्वदेवीतिवन्नैकवाक्यत्वापादकसाकाङ्क्षत्वं कर्त्तुं शक्नोतीत्यध्याहारेण योज्यं वाक्यात्मलाभहेतोः साकाङ्क्षावयवत्वस्य तच्छब्दादापाततः प्रतीतस्यापि स्वतो ऽवगतेन सामर्थ्येन बाधादेकवाक्यत्वस्यात्मलाभ एव नास्ति कुतस्तस्य तुल्यबलत्वं बलीयस्त्वं वा शङ्क्येतेत्याशयः । स्योनादेः कल्पयाम्यन्तस्य स्वकार्यसामर्थ्येन विनियोगनिराकाङ्क्षोक्त्या केवलस्य पदस्य लिङ्गविनियोज्यत्वशङ्कानिरासो ऽपि सूचितः तस्मिन्नित्यादेर्नैराकाङ्क्षोक्त्यर्थस्य प्रकरणावत इत्यादेर्विनियोज्येत्यन्तस्याद्यस्य श्रौतं व्याख्यानमकृत्वा स्योनादेर्नैराकाङ्क्षा ऽर्थस्य तथेत्यादेः पाश्चात्यस्य श्रौतव्याकरणं स्योनादेर्नैराकाङ्क्षस्य स्पष्टत्वसूचनायेतिसर्वस्तावदित्यनेन सूचनपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * सर्वस्तावदिति * उपलक्षितभाष्यव्याख्याप्रकरणार्थं

(१) भाद्येत्यधिकं २ पु०

मं* न चेत्युक्ते*तच्छब्दस्य पूर्वापेक्षत्वात्कथं च परस्य पूर्वेण विनानर्थकत्वानापत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थत्वेन श्लोकान्त्यपादव्याख्यार्थम् * यद्यपि चेत्युक्तम् * नास्तीत्यस्य न पुरोडाशसादनइत्यस्य च भाष्यावयवस्यान्येनैव पादेन व्याख्येति सूचनार्थम् * तस्मादित्युक्तम् * एवमिति भाष्यस्य तस्मिन्सीदेति पुरोडाशसादनाभिधानसामर्थ्यादित्यादिना सामर्थ्यावगतसादनविनियोगमात्रेण निराकाङ्क्षोक्तेः सामर्थ्यस्य विनियोजकप्रमाण्याभावेन वोपस्तरणे विनियोगोक्तेस्तस्मिन्सीदेत्यस्योपस्तरणार्थात्सामर्थ्याभावाभिधानात् पुरोडाशसादने ऽपीति भाष्यस्य तत्तथेत्यादिना सामर्थ्यावगतेरुपस्तरणविनियोगमात्रेण नैराकाङ्क्ष्योक्तेः सादनं च विनियुज्यमानस्य स्योनमित्यस्य प्रयोजकवाचिप्रयोजनशब्दोक्तविनियोगाक्षेपकसामर्थ्याख्यप्रमाणाभावेन सादने विनियोगानर्हत्वोक्तेरर्थात्सामर्थ्याभावाभिधानात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह * एवमिति * अर्थसिद्धस्यापीतरविषये सामर्थ्याभावनिरूपणस्य दार्ढ्यायेत्यर्थः । तस्मिन्नित्यस्य सादने विनियोगान्नैराकाङ्क्ष्ये स्योनमित्यस्याप्युपस्तरणे विनियोगान्नैराकाङ्क्ष्ये सतीति भाष्यस्यैवशब्दार्थः । यत्स्योनं तद्दत्यतस्येति भाष्यस्य सदेत्यनेन सीदेत्यस्य पुनरिति भाष्यस्य च पूर्वेण सहेत्यनेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह * यच्चेति * तस्मिन्नित्यस्यैकत्र सादने सामर्थ्यस्य । तस्मिन्सीदेति पुरोडाशाभिधानसामर्थ्यादिति भाष्योक्तस्य इतरस्योपस्तरणवदिति भाष्येण स्योनमित्यस्य चैकत्रोपस्तरणे सामर्थ्यस्य तथेति भाष्योक्तेरस्येतरत्र सादने पुरोडाशसादने ऽपीति भाष्येण नास्ति सामर्थ्यमित्यनुषङ्गसहितेनाभावं दर्शयित्वा तच्छब्दालोचनयैकवाक्यत्वस्यावगतस्यार्थैक्यं विनानुपपत्तेरवयवद्वयस्येतरेतरविषये सामर्थ्यावश्यं भावमाशङ्क्य सत्यन्तस्मिन्सीदेत्यस्य पूर्वैकवाक्यत्वादुपस्तरणे पूर्वस्य च पदैकवाक्य[2]त्वात्सादने शक्तिस्तथापि स्वरूपेणोभयोर्मन्त्रयोरुभयार्थविषयशक्त्यभावाद्विनियोगस्य श्रुत्यर्थविप्रकर्ष इत्युक्ते तस्मिन्सीदेति यत्स्योनादिशब्दानामप्युपस्तरणाख्यसदनकरणोक्तिःशक्तेः सदनम् करोमीत्येतदेकवाक्यत्वाधीनत्वेन तत्वायोगाद्विप्रकर्षतुल्यत्वमाशङ्क्य सदनशब्दवत् स्योनसुशेवशब्दयोर्द्वितीयान्तत्वेन कृणोतिकर्मभूतस्य सदनशब्दोक्तस्य स्थानस्य प्रहृत्वसुमुखत्वरूपस्तुत्यर्थत्वेन तेशब्दस्य

---

(१) प्रकटनार्थमि, २ पु० पा० ।

(२, परैकेति २ पु० पा० ।

च स्थानापेक्षितत्वात्पुरोडाशसमर्पकत्वेन घृतस्य धारयेत्यस्य च करणसमर्कत्वेन कल्पयामिशब्दस्य च सदनक्रियाया रचनारूपस्तुत्यर्थत्वेनै कृणोमिपदैकत्वस्य स्पष्टत्वात् स्योनादेः कल्पयाम्यन्तस्य सदनकरणोक्तिशक्तिः स्पष्टत्वरूपेण प्रत्यक्षत्वेन प्रथमावगतत्वान्मुख्येति वदता यत्स्योनं तद्दत्यस्येति भाष्येणात्मनिबन्धनं स्वरूपनिबन्धनं शक्त्याख्यं धर्ममुपनीय सिद्धत्वेनोक्ता तस्मिन्नित्यादेरपि तर्हि पुरोडाशसादनाख्यं सदनक्रियाफलोक्त्यर्थत्वेन कृणोमिपदैकवाक्यत्वात् सदनकरणोक्तिशक्तिस्तुल्येत्याशङ्क्य सदनक्रियाया मन्त्रविधेयत्वाभावेन फलानपेक्षत्वात् तच्छब्दस्य च पूर्ववाक्योक्तसदनपरामर्शित्वसम्भवेनैकवाक्यत्वानाक्षेपत्वात् बलात्कृणोमिपदैकवाक्यतामापाद्य सदनकरणोक्तिशक्तिः पाश्चात्यत्वेन जघन्येति वदता सीदेत्यस्य पुनरितिभाष्येणेतरमन्त्रावयवैकवाक्यत्वनिबन्धनस्य शक्त्याख्यसुधर्मस्य तेनाकाङ्क्ये सत्येकवाक्यत्वकल्पनायोगेन तन्निबन्धनं शक्तिकल्पनायोगान्निराकरणं कृतं ततश्च भिन्नार्थत्वान्न पौनरुक्त्यमित्येवं सकलो ग्रन्थो निराकुलीकार्य इत्यर्थः। एवमप्येकवाक्यत्वोपगमनशक्त्याख्यलिङ्गविप्रकर्षार्थत्वोक्त्यर्थस्य सत्यमेवमित्यादिभाष्यस्य सीदेत्यनेनोत्तरस्य त्वित्यनेन चापिचेत्यादिभाष्यस्य च न ह्यस्मिन् विनियुज्यमानस्य किं चिदपि प्रयोजनमस्तीत्यनेन पौनरुक्त्या परिहारात्कथं सकलस्य ग्रन्थस्यानाकलतेत्याशङ्क्याह * पूर्वश्चेति * को वा अर्थविप्रकर्षः प्रस्तुतस्तत्र प्रकरणवत इत्यादिना लिङ्गं बलवत्तरमित्यनेनैकस्यावयवस्य स्वार्थे ऽभिधानशक्त्याख्यविनियोगप्रमाणसद्भावात्तस्य च श्रुतिकल्पनमात्रान्तरितत्वात्सन्निकृष्टो विनियोगाख्यश्रुत्यर्थः अवयवान्तरार्थे त्वभिधानशक्त्याख्यप्रमाणाभावेन वाक्यस्य विनियोजकतयाऽभ्युपनीयत्वात्तस्य च लिङ्गश्रुतिकल्पनान्तरितत्वात् विप्रकृष्ट इत्येववाक्यस्य लिङ्गापेक्षयार्थे विप्रकर्षप्रस्तावे पूर्वकृते अवयवद्वयस्यैकवाक्यत्वावगमादैकार्थ्यं च विनैकवाक्यत्वायोगात् एकस्मिन्नर्थे शक्ते शक्तिनियुक्ते इत्याशङ्कानिरासार्थं ततः स्योनमित्येषशब्दमित्यादिभाष्येण लिङ्गेन बाधापत्तेरेकवाक्यबाधायोगापत्तेर्विरोधस्यापरिहारार्थत्वमाशङ्क्यैकवाक्यत्वोपगमनशक्तेर्लिङ्गत्वविधिप्रकृष्टार्थत्वेन बाध्यत्वस्योचितत्वात् वाक्यभेदोपपत्तेः शक्त्यशक्त्योर्विरोध इत्येवं शक्त्यशक्तिभ्यामविरोधितयोपपाद्यत्वेन प्रयोगभूताभ्यां सत्यमेवमित्यादिभाष्येणैकवाक्यत्वोपगमनशक्त्याख्यस्य लिङ्गस्य सन्धानशक्त्याख्यलिङ्गापेक्षयार्थविप्रकर्षप्रस्तावो मध्ये कृत इत्यस्य तावद्भाष्ये सीदेत्यस्य पुनरित्यनेनोत्तरस्य

त्वित्यनेन चार्थभेदादपौनरुक्त्यम । अनेनापि चेति भाष्येण वाक्यस्य तन्निर्वाह्यार्थस्य शब्दलिङ्गस्याभिधानशक्त्याख्यलिङ्गापेक्षया दृष्टार्थत्वविशेषनिमित्तार्थविप्रकर्षप्रस्तावो न ह्यस्मिन्नित्यनेन च प्रमाणस्य चोक्तौ पौनरुक्त्यं तत्तच्छब्दावगतैकवाक्यत्वनिर्वाह्यैकवाक्यत्वोपगमनशक्त्याख्यालिङ्गात्कल्पितादेकवाक्यत्वनिर्वाहे ऽवगते ऽव्यवयवान्तरोक्तक्रियाविशेषणोक्तिद्वारावयवान्तरस्यावयवान्तरार्थाभिधानशक्तेः कल्प्यत्वात् स्वप्रधानभूतस्वार्थोक्त्या च निराकाङ्क्षणावयवारुत्तरार्थविशेषणीभूतस्वार्थोक्तौ च दृष्टार्थत्वापत्तेरस्यार्थविशेष्यस्यावयवान्तराकाङ्क्षां कल्पयित्वान्तराभिधानशक्तित्वात्कल्पनपूर्वकल्पार्थकल्पनाद्विप्रकर्षो प्रधानभूतस्वार्थमात्रोक्तौ च दृष्टसमवेतार्थत्वेनावयवान्तरार्थाकाङ्क्षाकल्पनाभावात्संनिकर्ष इत्येवमाशयशब्दादपि वेति भाष्यस्येत्यर्थः । एवमित्यादिभाष्यस्य तु निरूपणादाढ्यार्थत्वेनाद्यप्रस्तावान्तत्वात्मध्यमप्रस्तावार्थत्वं न युक्तमित्यनवद्यम * तस्मादिति लिङ्गबलीयस्त्वसिद्धान्तोपसंहारभाष्यं * तस्मादिति * अथेति भाष्येण वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे कीदृग्बलाबलमिति पृष्ट्वा प्रकरणस्वरूपप्रश्नार्थं किं पुनरिति भाष्यमितिकर्त्तव्यतार्थित्वलक्षणस्य स्वरूपस्य सूत्रकृतैवोक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य शब्देनेतिकर्त्तव्यतार्थित्वरूपेण भावनानभिधाने वस्तुवृत्त्या तदर्थित्वे ऽपि अङ्गप्रधानवाक्यानामन्योन्यानाकाङ्क्षत्वेनैकवाक्यत्वायोगापत्त्या तदनुमानद्वारविप्रकर्षायोगापत्तेः प्रकरणस्य वाक्यार्थविप्रकर्षेण दौर्बल्यं वक्तुमितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षत्वेन भावनाभिधानस्य प्रकरणलक्षणकत्वकथनायैतद्भाष्यमिति सूचयितुमाह * किं पुनरिति * प्रकरणस्य विनियोगसामर्थ्योपपादनायेतिकर्त्तव्यतार्थित्वादिति सूत्रावयवः । न तु लक्षणकथनायेति न चेत्यनेनोक्तं वस्तुवृत्त्येतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायाः सद्भावे ऽपि शब्दस्पर्शाभावे शब्दैकसमधिगम्ये ऽर्थे प्रामाण्याभावापत्तेर्विनियोगसामर्थ्यस्याप्यसिद्धेस्तत्रैवैनल्लक्षणं वाच्यमित्याशङ्क्य शब्दस्पर्शविनीतकर्त्तव्यताकाङ्क्षायाः परमार्थतो विनियोगप्रामाण्याभावे ऽपि शब्दोक्तार्थत्वमात्रेण प्रामाण्यं वक्तुं शक्ष्यामीति प्रौढिसूचनार्थं तत्र लक्षणानुक्तिरिति सूचयितुम * तदित्याद्युक्तम * यद्वा न लक्षणजिज्ञासयायं प्रश्नः किं तु वाक्यक्रमाभ्यां भेदजिज्ञासयेत्यन्यथागतार्थत्वं परिहरति * अथ वेति * वाक्यात्तावदभेदशङ्कां दर्शयितुमारभते * साकाङ्क्षेति * इतिकर्त्तव्यतान्वयं विना भावनाकर्त्तव्यत्वोक्त्यपर्यवसानात्प्रकरणे ऽप्याकाङ्क्षायाः शब्दस्पष्टत्वाविशेषसूचनार्थं पदसाकाङ्क्षत्वोक्तिः प्रकरणस्य वा-

क्यसमूहात्मकत्वेन पदसमूहात्मकात् वाक्यात् भेदो ऽस्मा भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * यावतां पदानां विभज्यमानानां साकाङ्क्षत्वं संहत्यमानानां चैकप्रयोजनत्वं तावतां वाक्यतेत्येतावन्मात्रोपलक्षणत्वाद्वाक्यस्य तन्निरपेक्षार्थां पदसंख्यायां प्रमाणभावे नैराकाङ्क्ष्यात् प्राक् वाक्यत्वात् प्रकरणे ऽपि पदानामेकसमूहो न वाक्यानामित्यपरं बहुपदमित्यनेनाशङ्कानिरासार्थे सूचिते ऽवान्तरवाक्यार्थवशेनावान्तरसमूहाख्यवर्गान्तरकृतात्यन्तभिन्नवाक्यत्वादेकवाक्यत्वायोगमाशङ्क्यावान्तरसमूहीकृतत्वे ऽपि महावाक्यार्थाख्यप्रयोजनवशेन महासमूहापत्तेरेकवाक्यत्वोपपत्तिरुक्ता एतदेव न तद्वाक्यं हि तदर्थत्वादिति वेदाधिकरणसूत्रस्थभाष्यसम्मत्या द्रढयति * वक्ष्यति हीति * क्रमादभेदशङ्कां दर्शयति * अथ वेति * कर्त्तव्यस्येत्यादिभाष्यत्रयं लक्षणत्रयोक्त्यर्थत्वेनाभासमानत्वादयुक्तमाशङ्क्य आद्यमेव लक्षणोक्त्यर्थं द्वितीयं लक्षणोपपादनायावयवव्युत्पत्त्यर्थं तृतीयं रूढित्वशङ्कानिरासाय यौगिकत्वमुपपादयितुं पर्यायोक्त्यर्थमित्येवं व्याचष्टे * तदिति * तत्वं प्रकरणस्य प्रकरणत्वं प्रकरणशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं सर्वप्रकरणेष्वनुवृत्तमन्यतो व्यावृत्तं लक्षणभेदो ऽवयवार्थोक्तिः प्रकरणशब्दपर्यायो विध्यादिशब्दः तेस्तै प्रकरणं निरूपयतीत्यर्थः एतदेव विवेक्तुं कर्त्तव्यस्येतिभाष्यं तावत्तेन प्रकरणोक्त्यर्थतया व्याचष्टे * तत्रेति * इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायाः शाब्दत्वोपपादनार्थं कर्त्तव्यतोक्तिं द्वेधा व्याचष्टे * कर्तव्येति * सेति कर्त्तव्यताकप्रधानसाध्यत्वेनापूर्वस्येतिकर्त्तव्यतां विना साध्यत्वायोगात्साध्यत्वोक्त्या भावनाया वा सेतिकर्त्तव्यताकप्रधानावच्छिन्नाया विधेयत्वेतिकर्त्तव्यतां विना विधेयत्वायोगाद्भावनाविधेनेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षत्वरूपेण भावनोक्तिसूचनायानुष्ठापकप्रयोगविधिविषयत्वलक्षणार्थत्वेन कर्त्तव्यतोक्तिव्याख्यार्थानुष्ठेयत्वोक्तिभावनार्थत्वाकर्त्तव्यत्वोक्तेः स्त्रीलिङ्गत्वापत्तेर्भावनाशब्देन भावनोक्ताकर्त्तव्यत्वोक्तेः साध्यार्थत्वे फलवाचित्वापत्तेर्वापूर्ववाचित्वं स्यादित्याशङ्कते * साध्यांशेति * फलं भवद्भावयेदनेनेत्थमिति साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यतावच्छिन्नाया भावनाया युगपत्प्रयोगविधिविषयत्वात्त्रयाणामपि भावनांशानामेककालत्वावगतेः फलस्य चानिर्ज्ञातकालत्वेन साधनेतिकर्त्तव्यताकालत्वावगमात्स्वर्गादेश्च कालान्तरभावित्वेन साधनेतिकर्त्तव्यताप्रयोगेण सहैककालत्वाख्यसमवायाभावादपूर्वस्य तु यदा त्वाद्यपरिस्पन्दात्प्रभृत्या फललाभः क्रिया पूर्वापरीभूता लक्ष्यते वर्त्तते तदेति न्यायेन फ-

लनिष्पत्तिपर्यन्तं पूर्वापरौदासीन्यावस्थान्तरालकालैक्यात् प्रयोगसमवायोपपत्तिस्तस्यैव कर्त्तव्यत्वावधारणाञ्च फलं कर्त्तव्यमिति परिहरति * नेति * अपूर्वस्य फलत्वाभावात्तन्निष्पत्तिमात्रेण प्रयोगसमाप्त्ययोगात्स्वर्गादिनिष्पत्तिपर्यन्तं कालैक्यात्स्वर्गादेरपि प्रयोगसमवायोपपत्तिमाशङ्क्य पूर्वापरौदासीन्यावस्थान्तरालवर्त्तिप्रयोगबाह्यस्य कालस्य प्रयोगपरिच्छेदकत्वायोगात्स्वर्गादेश्चान्तरालवर्त्तित्वाभावाच्च निष्पत्तिपर्यन्तकालैक्यानुपपत्तेः फलसिद्ध्यर्थत्वाच्चापूर्वस्यापि इत्युद्देश्यत्वलक्षणफलत्वोपपत्तेस्तन्निष्पत्तिमात्रेण प्रयोगसमाप्तिसूचनार्थम् * तत्सिद्ध्यर्थेत्युक्तम् * यस्य च शब्दार्थेन फलं साध्यते नापूर्वं कृत्वेति भावार्थाधिकरणभाष्ये द्वितीयया पूर्वस्य कृतिकर्मत्वाभिधानेन कर्त्तव्यत्वावधारणं द्रढयितुं तदवयवं पठति * तेनेति * नवमाद्यसूत्रे च यज्ञेन क्रियते इति व्युत्पत्त्या पूर्वस्य यज्ञकर्मशब्दोक्तस्य कर्त्तव्यतया चोद्यमानत्वेन हेतुना प्रयोजकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्तस्यैव कर्त्तव्यतासूत्रकृतो ऽभिप्रेतेति दर्शयितुमाह * तथा चेति * कर्त्तव्यताङ्गीकारेणेति तथाशब्दस्यार्थः फलदेवतयोश्चेति नवमाधिकरणे पूर्वपक्षसूत्रे चागन्मस्वः सञ्ज्योतिषा भूमेति फलप्रकाशके मन्त्रे फलस्योग्नरुज्जितिमनुज्जेषमित्यादिषु देवताप्रकाशकेषु देवतायाः प्रयोजकत्वमुपन्यस्य चोदनातो हि तादृगुण्यमिति सिद्धान्तसूत्रे कर्त्तव्यतया चोद्यमानत्वे नापूर्वस्य मन्त्राणामपि नवमाद्यन्यायेनापूर्वाङ्गगुणत्वागतेः फलदेवतयोः कर्त्तव्यत्वाभावेन प्रयोजकत्वस्य निराकरिष्यमाणत्वात्फलस्याकर्त्तव्यता सूत्रकृतो ऽभिप्रेतावसीयतइत्याह * फलेति * इतिकरणसूत्रावच्छेदायोपन्यासपूर्वनिराकार्यप्रयोजकत्वपरामर्शाय चावर्त्तनीयः कर्त्तव्योक्तिं द्वेधा व्याख्यायेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षोक्तिं द्वेधा व्याचष्टे * तत्रेति * कर्त्तव्यस्य य इति कर्त्तव्यताविषया आकाङ्क्षाभिलाषस्तस्य यद्वचनमिति व्यधिकरणस्य षष्ठ्यन्तन्तपदद्वयस्याद्ये व्याख्याने ऽभिप्रेतत्वात्तस्येति षष्ठ्यां प्रयोज्यायां कर्त्तव्यतानुक्तावितिकर्त्तव्यताया अभावेनापूर्वनिष्पत्तावपि भावनायाश्च विधेयत्वायोगे ऽपि शब्दविरोधाभावात्कयाचिदितिकर्त्तव्यतयावश्यम्भाव्यमितिकर्त्तव्यता ऽकाङ्क्षायाः शब्देनाक्षेपायोगेन शब्दत्वापत्तेः शब्दे च सिध्यर्थमितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षेण कर्त्तव्यत्वस्य निमित्ते च सूचनार्थं तत्रेति सप्तम्यर्थे त्रल्प्रयोगेण षष्ठ्यर्थो लक्षितः पर्यायेणेति कर्त्तव्यतोक्तिव्याख्यानायानुग्रहोपयोगोक्तिः भावव्युत्पन्नत्वेनाकाङ्क्षोक्तौ ल्युजन्तयाकाङ्क्षणोक्त्या व्याख्यातायामाकाङ्क्षापद-

स्य स्त्रीलिङ्गत्वप्रसिद्धेः पुलिङ्गत्वायोगमाशङ्क्य पुलिङ्गत्वसिद्ध्यै घञन्ततायामुक्तायामलौकिकप्रयोगापत्तेर्घञन्तत्वायोगमाशङ्क्याकाङ्क्षायाः शाब्दत्वसिद्ध्यै वाच्यत्वं विवक्षितुं परमतेन षष्ठीसमासमभिप्रेत्येयं व्याख्यातिव्याख्यायतइत्यनेन सूचिते साकाङ्क्षत्वापादकेन कस्याप्यपूर्वस्य भावनाया वाभिधानमात्रेणाकाङ्क्षायाः शाब्दत्वोपपत्तौ तद्वाचिशब्दकल्पनायोगादेतद्व्याख्यास्थानापरितोषेण कर्मत्रयेण प्रत्ययमभिप्रेत्योपपादसमासतया स्वमतेन व्याख्यातुं यद्वेत्युक्ते ऽस्यां व्याख्यायां पदद्वयस्यापि सामानाधिकरण्याद्वनपदेनान्वयः पूर्वस्यां तु वैयधिकरण्यादितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाया विधिवाक्ये केन चिच्छब्देनानभिधानाद्वचनोक्तिमयुक्तामाशङ्क्य व्याचष्टे * वचनेति * आद्यव्याख्याते ऽङ्गप्रधानवाक्यैकवाक्यत्वान्यथानुपपत्त्या कल्पितेन कथमितिशब्देन प्रत्यायनं द्वितीये त्वपूर्वकर्त्तव्यत्वपक्षे यागेनापूर्वं कृत्वा स्वर्गं भावयेदिति साध्यसाधनान्वयान्यथानुपपत्त्या कल्पितेनापूर्वकर्त्तव्यत्ववाचिना पूर्वं कृत्वेति शब्देन भावनाकर्त्तव्यत्वपक्षे श्रुतेनैव विधिशब्देनेत्यर्थः वचनविशेषणस्य किं प्रयोजनमित्यपेक्षायामाह * एतदिति * प्रमाणान्तरेण प्रतीयमानत्वे ऽपि शाब्दत्वसिद्धेः शब्देनेत्यध्याहार्यं आकाङ्क्षाशब्देन प्रत्यायनशङ्कां निवर्त्तयितुमाह * तेनेति * भावनेत्यत्राप्यभिधीयमानेत्यनुषञ्जनीयं भावव्युत्पत्त्याकाङ्क्षाया भावनाया वा प्रकरणत्वोक्तिः आकाङ्क्षावतो ऽपूर्वस्य प्रकरणत्वानुपसंहारेणापूर्वनिष्पत्तिभावनयेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षणादपूर्वस्याकाङ्क्षोक्ता वस्तुतस्त्वंशत्रयान्विता भावना विध्युत्तरकालं कल्प्यत्वेनापूर्वस्य प्रागप्रतीतेराकाङ्क्षायोगान्नावमिक्याश्चापूर्वप्रयुक्तत्वोक्तेर्भावनाया धर्मप्रयोजकस्यापूर्वनिष्पत्त्यर्थत्वाशयत्वेन व्याख्यातुं शक्यत्वान्नापूर्वस्याकाङ्क्षास्तीति सूचितं प्रारम्भो हीति भाष्यं यस्माद्यः प्रकरणशब्दवाच्यो ऽर्थः स क इत्यपेक्षायामवयवार्थानुसारात् क्रियायाः प्रारम्भो ऽवसीयते क्रियामवयत्वाच्चाकाङ्क्षायाः क्रियारम्भत्वं न सम्भवति तस्मान्नाभिधानानपेक्षाप्रकरणं किं त्वंशत्रयान्वितकर्त्तव्यभावनाभिधानाख्यक्रियारम्भात्मकत्वादाकाङ्क्षाभिधानं साकाङ्क्षभावेनाभिधानं वा प्रकरणमित्येवमुपलक्षणोपपादनायावयवार्थभेदेन प्रकरणोक्त्यर्थतया व्याचष्टे * इदानीमिति * लक्षणोपपादनार्थत्वसूचनायेदानींशब्दः क्रियाप्रारम्भवाचित्वं प्रकरणशब्दस्योपपादयितुमाह * तत्रेति * अवयवालोचनया क्रियामात्रारम्भप्रतीतेर्वचनविशेषणमयुक्तमाशङ्क्याकाङ्क्षाभिधानस्य क्रियान्तरारम्भत्वायोगादंशत्रयोपेतां भावनाभिधानक्रियारम्भत्वोक्त्यर्थत्वेनोपपादयितु-

माह * का पुनरिति * किं विषया वचनक्रियेत्यपेक्षायां तस्येत्येतेन कर्त्तव्यस्य भावनाख्यस्यार्थविषयत्वेन परामर्शं सूचयन्वचनोक्तेश्च वाक्यवाचित्वाशङ्कां निवर्त्तयन्नवतारितं भाष्यावयवं व्याचष्टे * अर्थेति * भाष्ये स इत्यस्य प्रकरणपरामर्शित्वे ऽप्यारम्भ-शब्दसामानाधिकरण्यात्पुल्लिङ्गत्वाविरोधः इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षत्व-रूपेण भावनाभिधानस्यांशत्रयोपेतभावनाभिधानक्रियारम्भत्वमु-पपादयितुमारभते * भावनेति * त्र्यंशभावेनाभिधानक्रियायाः प्रयोगवाक्यव्यापाराद्यतः प्रयोगवाक्यस्य प्रवृत्तिस्तस्य तदारम्भ-त्वात्किं केन कथमिति च फलकरणेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षत्वापादकेन भावयेदिति अनेन रूपेण भावनाभिधानस्य प्रयोगवाक्यप्रवर्त्तक-त्वात्तस्यैव त्र्यंशभावनाभिधानक्रियारम्भतावसीयतइत्याशयः। प्रयो-गवाक्यस्यास्मात् प्रवृत्तिरिति व्युत्पत्त्या प्रवर्त्तकं प्रवृत्तिशब्देनोक्तं य-स्मादाद्यप्रयोगवाक्यप्रवर्त्तकं सम्भाविताभिधानक्रियारम्भस्तस्मादिति कर्त्तव्यताकाङ्क्षभावनाभिधानस्य भावनाभिधानक्रियारम्भता युक्ते-त्यर्थः। फलाकाङ्क्षाया एव तद्यांद्यत्वादारम्भत्वं स्यादित्याशङ्क्याह * फलेति * फलद्वयमात्रसाध्यत्वेनाद्यांशद्वयपूरणस्य प्रकरणानपेक्ष-तयेतिकर्त्तव्यतालाभमात्रस्यानेकवाक्याधीनसिद्धित्वेन प्रकरणापे-क्षत्वादितिकर्त्तव्यतालाभे च फलकरणाकाङ्क्षयोर्हेतुत्वाभावेन प्रक-रणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतारम्भत्वेनावक्तव्यत्वात्कथम्भाव एवेति क-र्त्तव्यतालाभाभावाद्धेतुप्रकरणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतारम्भत्वेनोच्यते इत्युक्ते कथम्भावस्य फलकरणाकाङ्क्षोत्तरकालत्वेनानादिभूतत्वा-दारम्भत्वायोगमाशङ्क्य तेषामनेकेषां वाक्यान्तराणां समस्तानामा-लोचनापेक्षयेत्युक्तं वचनशब्देनाभिधानवाचिना ऽविधानस्याप्युप-लक्षणं सूचयितुं विधानोक्तिः यथा च करणशब्दस्य स्वरसतः क्रियामात्रवाचित्वे ऽप्यागमस्य क्रियान्तरायोगाद्योग्यतयाभिधाना-ख्यक्रियाविशेषणवाचितावसीयते तथारम्भवाचिनः प्रशब्दस्य स्व-रसतः कथं किं भावविषयत्वावगमे ऽपि किं भावस्येतिकर्त्तव्यता-लाभाहेतुप्रकरणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतारम्भत्वायोगाद्योग्यतयाङ्गवा-क्यालोचनादिभूतकथम्भावविषयतापीति सूचयितुमाह * करणे-ति * स एष इति भाष्ये प्रकरणशब्दस्य रूढि-त्वेनायोगिकतया क्रियारम्भवाचित्वाभावान्न तद्वशेनाकाङ्क्षा-भिधानलक्षणतावसातुं शक्येत्याशङ्क्यारम्भवाचिविध्यादिशब्दपर्या-यत्वात्प्रकरणशब्दस्यारम्भवाचित्वोपपादनार्थं पर्यायेण प्रकर-णोक्त्यर्थतया व्याचष्टे * स एष इति * विध्यादिशब्दमात्र-

स्य पर्यायत्वात् विध्यन्तापेक्षोक्त्यानर्थक्यमाशङ्क्य परिहर्तुमाह ,* आदीति * दृष्टान्तायान्तशब्दस्य सम्बन्धिशब्दतोक्ता विध्यन्तशब्दस्यार्थमाह * विध्यन्तोनामेति * विध्यन्तापेक्षया विध्यादित्वे तत्समस्तालोचनापेक्षया कथं भावः प्रकरणमभिधानविधानक्रिययोरारम्भ इति वार्त्तिकं विरुध्येतेत्याशङ्क्याह * तस्य चेति * अनेकेषां प्रयाजाद्यङ्गवाक्यानां वाक्यार्थानां च प्रयाजादीनां प्रयाजादिप्रयोजनानां चालोचनानि विधिमध्यभूतानि यस्येति बहुव्रीहिणा मत्वर्थोक्तेरङ्गवाक्याद्यालोचनाख्यविधिमध्यसहितविध्यन्तापेक्षयैव विध्यादित्वं भाष्यकृतो ऽभिप्रेतं नतु विध्यन्तमात्रापेक्षया विध्यन्तोक्तिरूपलक्षणार्थेत्याशयः। विध्यन्तमात्रापेक्षाया च कथं भावस्यादित्वे विध्यन्तादित्वप्रसिद्ध्यापत्त्या विद्ध्यादिष्वप्रसिद्ध्ययोगापत्तेरङ्गवाक्याद्यालोचनाख्यविधिमध्यसहितविध्यन्तापेक्षयादित्वे त्वादिभूतविधिभागव्यतिरिक्तसमस्तोत्तरविधिभागसमूहं विधित्वेनाभिप्रेत्य विध्यादित्वप्रसिद्ध्युपपत्तेरेतत्प्रसिद्धिबलादपि विध्यन्तमात्रापेक्षयादित्वं निराकर्त्तुमाह* इतीति * हेत्वर्थेनेतिकरणेनात एव मध्यसहितान्तादित्वाद्धेतोर्विध्यादित्वप्रसिद्धिर्युक्तेत्युक्तं प्रसिद्धेरप्रामाण्याशङ्कानिरासायाचार्याणामित्युक्तम् आद्यन्तव्यपदेशयोर्वा मध्यापेक्षत्वात्तत्सम्बन्धित्वेन मध्योक्त्यर्थो ऽयं ग्रन्थः वाक्यक्रमाभ्यां प्रकरणस्य भेदे जिज्ञासया प्रश्नपक्षं कर्त्तव्यस्येत्यादिभाष्येण भेदसिध्यै प्रकरणस्वरूपस्य वाक्याद्भेदसिध्युपयोगित्वोक्त्यर्थत्वेन वाक्यं त्विति भाष्यव्याख्यां सूचयितुमाह * तत्र चेति * वाक्यार्थोक्तेः प्रयोजनत्वाभ्युपगमे तन्मात्रपर्यवसानेनानपेक्षत्वाद्वाक्यानामन्योन्यान्वयायोगः प्रयोजनत्वानभ्युपगमे पर्यवसानायोग इत्याशङ्क्य वाक्यार्थस्य प्रमेयत्वेन प्रमाणभूतवाक्यप्रयोजनत्वात्तत्प्रतिपादनेन वाक्यानां स्वप्रयोजनावाकाङ्क्षानिवृत्तिलक्षणे पर्यवसाने सत्यपि वाक्यार्थभूतभावनाकार्यदृष्टादृष्टप्रयोजनापेक्षावशेनान्योन्यान्वयोपपत्तिसूचनार्थम् * कियत्यपीत्युक्तम् * पदानामपि पदार्थोक्त्याख्ये प्रयोजने पर्यवसितानां वाक्यप्रयोजनभूतवाक्यार्थोक्त्याख्यकार्यान्तरापेक्षावशेनान्वयादविशेषमाशङ्क्याह * तथेति * पदमप्यधिकाभावात्स्मारकान्न विशिष्यत इत्यनेन न्यायेन पदार्थानां प्रमेयत्वाभावेन प्रमाणप्रयोजनत्वायोगान्न तन्मात्रे पर्यवसानं सम्भवतीत्याशयः। वाक्ये पदानामन्योन्यान्वयादादौ विभज्यमानानां प्रयोजनलेशे ऽपि वृत्तिर्नास्ति किं त्वन्योन्यान्वयेनैव वाक्यार्थस्य प्रयोजनलाभ इत्यर्थः क्रमात्तु प्रकरणस्य भेदमते कस्याम्नायमानस्य सन्निधिविशेषाम्नानमात्रं हि क्रम इति

प्रकरणात्क्रमस्य दौर्बल्योक्त्यर्थं भाष्यं व्याचक्षाणा वक्ष्याम इत्याह * क्रमेण त्विति * वाक्यक्रमाभ्यां प्रकरणस्य भेदमुपसंहरति * तस्मादिति * तयोरित्युदाहरणप्रश्नभाष्यमनकोदाहरणसद्भावादयुक्तमाशङ्क्य साकाङ्क्षपदसन्निधिमात्रं हीत्यादिवार्त्तिकोक्तेन प्रकरणे ऽप्ये-
८७३।१ कवाक्यत्वशङ्का येनेत्येवमुपपादयति * किमिहेति * सूक्तवाकेत्युदाहरणभाष्यं सूक्तवाकाख्यस्यापि निगदस्य दर्शपूर्णमाससन्निधिपाठेन तदेकवाक्यत्वशङ्कासम्भवादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * सिद्धान्तेति * साक्षाद्दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यत्वायोगे ऽपि सूक्तवाकविधायिनः सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहरतीतिवाक्यस्य विधायकभावलक्षणेनान्वयेन सूक्तवाकैकवाक्यभूतस्य दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यत्वात्तद्वारा सूक्तवाक्यस्य दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यत्वं भविष्यन्तीत्याशङ्क्य विधेयविधायकत्वलक्षणस्यान्वयस्यैकार्थ्यानापादकत्वेनैकवाक्यत्वानापादकत्वे भिन्नप्रवृत्तित्वात्तया सूचिते मन्त्रब्राह्मणयोर्द्वयोरपि प्रहरणाख्यैकार्थ्याविषयत्वेनैकवाक्यत्वापादकमाशङ्क्य विषयैक्ये ऽपि विधायकस्मारकत्वलक्षणव्यापारभेदादेकवाक्यत्वायोगो ऽभिहितः । अग्नये पावकायेत्यादिवदिन्द्राग्नीपदस्याग्नीषोमाख्यपौर्णिमासदेवताविशेषवाचित्वादग्नीषोमपदस्य चेन्द्राग्न्याख्यामावास्यादेवताविशेषणवाचित्वादन्योन्यैकवाक्यत्वोपपत्तेर्लिङ्गविरोधाभावेन देवतापदोत्कर्षाभावात्तदेकवाक्यत्वहेतुकशेषोत्कर्षसिद्धान्तायोगेन सन्देहायोगमाशङ्क्योपपादनपूर्वं सन्देहोक्त्यर्थं तत्र हीत्यादिभाष्यं सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * लिङ्गादिति * निष्कृष्टे त्विति भूतनिष्ठया देवतापदानुत्कर्षस्य कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्ववचनमित्येतदधिकरणसिद्धत्वं स्मारितं तच्छक्त्या विकल्पेन प्रकरणस्य शेषप्रापकत्वपक्षे ऽवीवृधेतामित्यादिप्रतीकत्वमङ्गीकृत्य कृत्स्नस्येदं हविरजुषेतामवीवृधेतामहोज्यायो ऽक्रातामिति शेषस्य बहुवचनेन चेन्द्रादिपदशेषाणामप्युदाहरणत्वं सूचितं देवतापदरहितानां शेषाणां देवताविशेषणवाचित्वायोगेनाप्रयोज्यत्वमाशङ्क्य प्रयोगसमवेतदेवताविशेषणवाचितयैव प्रयोगसमवेतदेवतापदशेषैः सह विकल्पेन प्रयोगोपपत्तिसूचनार्थम् * तद्रहिता अपीत्युक्तम् * प्रकरणस्य विकल्पेनानेकशेषविनियोजकत्वं मत्वा यावत् कृत्व इति भाष्यावयवं समुच्चयेनानेकशेषप्रयोगोक्त्यर्थतया भासमानं सर्वप्रयोगमात्रोक्त्यर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * प्रकरणेनेति * विकल्पपक्षे शेषोदाहरणभाष्याणामाञ्जस्यापत्तेरस्या व्याख्याया परमतत्वसूचनार्थस्तावच्छब्दः द्विवचनयोगिनः शेषस्य द्विवचनयोगिना शेषेण सहैकवचनयो-

गिनश्चैकवचनयोगिभिः सह वैलक्षण्याद्विकल्पयोक्त्या नर्थक्यापत्तेरे-कवचनयोगिना द्विवचनायोगिनश्चैकवचनयोगिभि· सह विकल्पस्य वक्तव्यत्वात्तत्र लिङ्गात्समानसंख्ययोरेव विशेषणविशेष्यत्वावगतेः प्रकरणबाधः स्यादित्याशङ्क्याह * लिङ्गमपीति * अवैलक्षण्ये ऽग्नीषोमपदशेषस्येन्द्राग्निपदान्विते प्रजापत्यादिपदशेषस्य चेन्द्रादिपदान्वये पाठक्रमेण देवतापदात् प्राक् प्रयोज्यत्वाभावात् देवतापदशेषस्य तु पश्चात्प्रयोज्यत्वात्प्रयोगक्रमवैलक्षण्यार्थत्वेन विकल्पोक्त्यर्थवत्त्वोपपत्तेर्लिङ्गानुसारेणैवोभयोः पौर्णमास्यमावास्ययोः सर्वशेषप्रापकत्वान्न लिङ्गविरोधः प्रकरेणस्येत्याशयः। प्रयोगसमवेतदेवतापदशेषस्य स्ववाक्यस्थत्वाद्देवतान्तरपदशेषस्य तु वाक्यान्तरस्थत्वाद्विषमशिष्टत्वेन विकल्पानुपपत्तेः प्रकरणबलीयस्त्वात्सर्वे शेषा विकल्पेन प्रयोक्तव्या वाक्यबलीयस्त्वाद्वा प्रयोगसमवेतदेवतोपदेशे एव नियमेनेति सन्देहो न युक्त इत्याशयेनाशङ्कते * ननु चेति * आत्मीयानात्मीयत्वलक्षणे विषमशिष्टत्वे सत्यपि प्रकरणेनापनीतदेवताकस्यापि वाक्यान्तरस्थस्य शेषस्य विकल्पेन प्रयोज्यत्वप्राप्तेर्वाक्येन तु स्ववाक्यस्थस्यैव नित्यं प्रयोज्यत्वप्राप्तेः वाक्यप्रकरणविरोधे सति वाक्यबलीयस्त्वं विना स्ववाक्यशेषनियमाश्रयणायोगाद्विकल्पोत्थविरुद्ध इत्याशयेन परिहरति * सत्यमिति * प्रकरणस्यापर्यायवृत्तित्वेन युगपत्सर्वाङ्गग्राहित्वादसमवेतविशेषणान्वयप्रकाशनस्य चादृष्टार्थत्वाच्छास्त्रैकसमधिगम्यत्वेन चादृष्टस्यैकैकस्माच्छेषादरष्टसिद्ध्यवगतेरिदं हविरजुषेतामित्येतावतो विभागमन्त्रवद्विकल्पसम्भवे ऽग्नावीवृधेतामित्यादेर्विकल्पायोगाच्छेषोदाहरणाभाष्यस्य चास्मिन्पक्षे ऽनाञ्जस्यापत्तेर्यावत् कृत्व इति भाष्यावयवस्य सर्वप्रयोगमात्रोक्त्यर्थत्वव्याख्यानायापरितोषात्स्वमतेन समुच्चयार्थत्वव्याख्यासूचयन्नन्यथासन्देहं दर्शयितुमाह * असकृद्वेति * सकृदसकृत्प्रयोगयोरविरोधपक्षायोगसूचनार्था विरोधोक्तिः अवीवृधेतामिति शेषेणासकृत्प्रयुक्तेनेष्टं देवतं विशिंषन्तं प्रस्तरं प्रहरेदिति प्रकरणकल्प्ययासकृत्प्रयुक्तेनेति वाक्यकल्प्याया वा श्रुतेः शेषस्येष्टदेवतापदैकवाक्यत्वपूर्वकेष्टदेवताविशेषणोक्तिसामर्थ्यकल्पनापूर्वकत्वाविशेषादेकवाक्यत्वस्य च वाक्यप्रकरणयोर्द्वयोरप्याकाङ्क्षाहेतुकत्वाविशेषात्तुल्य बलेति पूर्वपक्षोक्त्यर्थं किं तावदित्यादिभाष्यमाकाङ्क्षाख्यप्रकरणपूर्वकत्वेन' नैकवाक्यत्वस्य लिङ्गादिव प्रकरणादपि विप्रकृष्टार्थत्वाद्वाक्यस्य दुर्बलतेति पूर्वपक्षान्तरोक्त्यर्थं चाथवेति भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ।एवमित्यादिसिद्धान्त-

भाष्ये वाक्यबलीयस्त्वसिद्ध्यै वाक्ये पदैकवाक्यत्वप्रत्यक्षतोक्तिं पदैकवाक्यत्वस्याकाङ्क्षाविशेषादयुक्तमाशङ्क्याकाङ्क्षानवगमे ऽप्यन्योन्यान्वयायोग्यपदसमभिव्याहारमात्रे ऽस्यैकवाक्यत्वावगत्याशयत्वेनोपपादयितुमाह *क्लृप्तेति* वाक्यस्य वाक्यार्थाख्यप्रयोजनलाभेन नैराकाङ्क्ष्यरूपात्परिपूर्णत्वात्प्रकरणे वाक्यैकवाक्यत्वस्याप्रत्यक्षत्वोपपादनपूर्वं विप्रकर्षोपपादनार्थमितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षस्येत्यादिभाष्यं सूक्तवाकमन्त्रात्मकस्य वाक्यस्य ब्राह्मणात्मकदर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यत्वायोगात्प्रहरणसंयुक्तत्वेन प्रकृतयागैकवाक्यतया तदभिधानसामर्थ्यकल्पनपूर्वकप्रकृतयागाभिधानार्थत्वबोधिश्रुतिकल्पनस्यायुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * कथम्भावेन हीति * इत्थं यजेतेति कथम्भावाख्यप्रकरणानुमितायां श्रुतौ दर्शपूर्णमासवाक्यविहितयागानुवादेन तदङ्गत्वेन सूक्तवाकविधिरेकवाक्यतयोपचरित इति सम्बन्धोक्त्या सूचितं प्रहरणसंयुक्तत्वात्साक्षात्प्रकृतयागाङ्गत्वाभावे ऽपि प्रकृतयागापूर्वान्वयिनि रूपे सूक्तवाकस्याङ्गत्वसिद्ध्यै सामान्यसम्बन्धानुमानपूर्वं प्रहरणाङ्गतया विहितसूक्तवाकस्यापनीतदेवतापदशेषाणामात्मीयैर्वाक्यान्तरस्थत्वादन्यदीयैर्देवतापदैः क्लृप्तस्य वाक्यशेषान्वयत्वाच्छेषान्तराकाङ्क्षैः सह पुनःशेषान्तराकाङ्क्षामुत्पाद्यान्वयकल्पनेति प्रहरणाङ्गत्वविध्यपेक्षितसामान्यसम्बन्धसिध्यै प्रहरणाङ्गत्वद्वारा प्रकृतयागाङ्गत्वोक्तिरिति तथाशब्देन सूचिते सामान्यसम्बन्धापेक्षया शेषाणां वाक्यान्तरस्थदेवतापदान्वये स्ववाक्यस्थदेवतापदान्वये च तुल्यत्वेनोभयसाधारण्याद्विप्रकर्षया वाच्यत्वमाशङ्क्य सर्वशेषप्रयोगासिद्ध्यर्थत्वं सामान्यसम्बन्धोक्तेः सूचयितुम् * यावदाम्नातमित्युक्तम् * भाष्ये चाभिधेयो ऽयं प्रकृतो याग इति वाच्यं श्रौतप्रहरणाख्यद्वारविशेषान्वयस्य सामान्यान्वयापेक्षत्वसूचनाय पूर्वकालत्वोक्त्यर्थाभिहित इति भूतनिष्ठा साक्षाद्यागाभिधाने ऽपि श्रुतिविहितयागाङ्गभूतप्रहरणाभिधानद्वारा यागाभिधानोपपत्तिसूचनार्थं तस्मात्सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति सामान्यान्वयापेक्षत्वसूचनाय वक्ष्यमाणभाष्योदाहृतश्रुतिविहितद्वारपरामर्शायैवंशब्दः प्रकृतयागापूर्वसाधनभूतप्रस्तरप्रहरणाङ्गत्वेन सूक्तवाकविधिमात्रात् सूक्तवाकस्य विशेषणभूतप्रकृतयागसिद्धेः प्रकृतापूर्वलक्षणामात्रे प्रकरणव्यापारो न स्वङ्गत्वावेदने यागेतिकर्त्तव्यताभूतप्रहरणाकरणत्वेन सूक्तवाकस्य यागेतिकर्त्तव्यतात्वाभावात्प्रकरणाविनियोज्यत्वानुपपत्तेः सन्निपत्योपकारिणां च प्रकरणाविनियोज्यत्वस्यासंयुक्तं प्रकरणादित्यसंयुक्तत्वोक्त्या पर्युद-

सत्वादितिसूचयितुं प्रहरणाङ्गत्वविधिमात्राद्यागाङ्गत्वसिद्ध्युक्त्यर्थं भवतीत्युक्तम् एषो ऽत्रेति भाष्यमुपपादितार्थविप्रकर्षोपसंहारार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * इतीति * तस्मादिति भाष्यं प्रकरणबाधसिद्धान्तोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * इतिकर्तव्यताकाङ्क्षेत्यादिभाष्येण सूक्तवाक्यस्य दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यताया प्रत्यक्षत्वनिरासे ऽपि देवतान्तरपदशेषाणामुत्कर्षायेष्टदेवतापदैकवाक्यतायाः प्रत्यक्षत्वस्य निरसनीयस्यानिरासादुत्कर्षसिद्धेः कथं देवतान्तरपदशेषाणां निष्कृष्य प्रयोगसिद्धिरित्याशङ्क्य प्रकरणसामर्थ्यालोचनं विना देवतान्तरपदशेषाणामिष्टदेवतापदैकवाक्यत्वस्यानवगतेरप्रत्यक्षत्वं सिद्धमङ्गीकृत्य येन कारणेन यद्यप्यप्रत्यक्षा सती पौर्णमासी देवतापदशेषाणाममावास्यादेवतापदैकवाक्यतानुमातुमारभ्यते तथापि प्रत्यक्षेणामावास्या देवतापदैः सहाम्नातानामेव शेषाणाममावास्यादेवतापदैकवाक्यत्वावगतेः प्रत्यक्षविरोधान्नानुमानं सम्भवति वस्तुतस्तु शेषाणां स्ववाक्यदेवतापदान्वयाद्देवतापदानां च स्ववाक्यशेषान्वयात्प्रकरणाम्नानार्थत्वोपपत्तेर्निराकाङ्क्षाणां देवतापदान्तराणां शेषान्तराकाङ्क्षोत्पादनाशक्तेर्न प्रकरणस्यानुमानारम्भे सामर्थ्यमस्ति तेन कारणेन निष्कृष्य प्रयोगसिद्धिरिति तेन शब्दोत्कर्षसहितेन तच्छेषाणामपि निष्कृष्य प्रयोग इति भाष्यावयवानुषङ्गेण परिहारार्थं तेनेत्यादिभाष्यं क्लृप्तशेषैरिति वार्त्तिकेनानागतावेक्षणन्यायेनार्थतो व्याख्यातत्वाद्विपरीतबाधपूर्वपक्षस्य चार्थेति भाष्येणानुभाष्य-निरासार्थं न यदित्यादिभाष्यं वाक्ये पदैकवाक्यत्वस्य प्रत्यक्षत्वोक्त्या,वाक्यस्य लिङ्गापेक्षया विप्रकर्षः प्रकरणापेक्षया सन्निकर्ष इत्युपपादितार्थत्वादव्याख्याय चिन्ताप्रयोजनं विवक्तुमाह * ततश्चेति * देवतापदान्तरशेषाणां नित्यमपकर्षसिद्धान्तप्रयोजनमुक्त्वा तुल्यबलत्वपूर्वपक्षे प्रकरणस्य विकल्पेन सर्वशेषप्रापकत्वे वाक्याश्रयणे नित्यमपकर्षः प्रकरणाश्रयणे पाक्षिकः समुच्चयेनासकृत्प्रयोगप्रापकत्वे तु प्रकरणाश्रयणे सर्वशेषविनियोग इति प्रयोजनं सूचयितुं न पाक्षिक इत्याद्युक्तम् । बलाबलविपरीतपूर्वपक्षे तु न पाक्षिक एवापकर्षः सर्वदेवताविनियोग इत्युभयत्राप्यवधारणं कार्यम । अथेति प्रश्नभाष्यस्यार्थतः पाठपूर्वमाशयं व्याचष्टे * अथेति । अनुक्तमुदाहरणं ज्ञातुमशक्नुवतः श्रोतुरज्ञानादापाततो ज्ञातं च निश्चेतुमशक्नुवतः संशयात्सावत्सम्भवत्येव प्रश्नः तावतिक्रमयापि तुल्यक्रमाणामैन्द्राग्नादीनां कर्मणां याज्यानुवाक्यायुगलानां चाना-

र्थ्याधीतत्वेन कस्य चित्प्रकरणेऽनाम्नानाद्दम्भिमन्त्रस्य शुन्धनमन्त्रस्य च यथासंख्यलक्षणक्रमविनियोज्यस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणाम्नातस्यापि शुन्धध्वमिति सन्निहितोपसंहारियुष्मदर्थविषयशब्दसामर्थ्यात्मकलिङ्गविरोधेन दम्भिमन्त्रस्य चास्पष्टलिङ्गत्वेनापि प्रकरणाविनियोज्यत्वायोगाद्यथासंख्यलक्षणपाठसादेश्यहेतुकस्य क्रमस्य प्रकरणविरोधे कस्य चिदुदाहरणस्यानुपपत्तेरनुष्ठानसादेश्यहेतुकात्‌क्रमादभिषेचनीयाङ्गत्वावगतेः प्रकरणाच्च राजसूयाङ्गत्वावगतेरुदाहरणत्वेनाभिमतस्य पुरतात्परस्ताद्वाम्नानसन्निधिनैव लक्षणेन सन्दंशाभिव्यङ्ग्यावान्तरप्रकरणत्वप्रसङ्गाच्च किञ्चिदुदाहरणमस्तीति विपर्ययदार्ढ्याय सम्भवतीत्यर्थः।राजसूयइत्युत्तरभाष्यमाशयोक्तिपूर्वं व्याचष्टे * शङ्कुस्त्विति * कथं शक्यमित्यपेक्षितेनैकस्याम्नायमानस्येति भाष्यवक्ष्यमाणाकाङ्क्षारहितसन्निधिमात्रलक्षणत्वात्क्रमस्येति सूचयितुं तद्भाष्यकारीयं पुरस्तात्परस्ताद्वाम्नानसन्निधानलक्षणेन क्रमस्यावान्तरप्रकरणत्वापत्तिनिरासमुपपाद्यैव तावत्सप्रयोजनसन्देहोक्त्यर्थं यदीतिभाष्यं शौन शेपाख्यानादीनां सामान्यतो ऽङ्गत्वासिद्धेस्तद्विशेषचिन्तायोगादयुक्तमाशङ्क्यापि वाङ्गमानिज्याः स्युरिति चतुर्थाधिकरणासिद्धान्तसूत्रे ऽङ्गत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्सन्देहविपर्ययाभावेनोपपादयन्यदि तुल्यबले सर्वेषां वाभिषेचनीयस्य वेति विकल्प इत्यध्याहारेण त्रेधा सन्देहोक्त्यर्थतया व्याख्यातुमाह * तपां चेति * विपर्ययो विप्रतिपत्तिशब्देनोक्तः । समस्तैकाङ्गत्वयोः समुच्चयायोगादुक्तप्रकारेण त्रेधैव विचार्यतइति इतिकरणान्वयः । कैमर्थ्यचिन्ताया बलाबलचिन्ताप्रयोजनत्वसूचनार्थम् * प्रकरणस्येत्युक्तम * आकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वानां त्रयाणाम् एकवाक्यत्वापादकत्वेनेष्टत्वादाकाङ्क्षालक्षणस्य प्रकरणस्य सन्निधिलक्षणस्य च क्रमस्य तुल्यबलत्वोक्त्यर्थं किं तावदित्यादिभाष्यं सम्बन्धार्थत्वादाकाङ्क्षायाः सन्निधिं च विना सम्बन्धायोगात्सर्वासामाकाङ्क्षाणां सन्निहितावलंबिनीत्वावगतेराकाङ्क्षालक्षणस्य प्रकरणस्य वाक्यादिव सन्निधिलक्षणात्क्रमादर्थविप्रकर्षात् दुर्बलतेतिबलाबलवैपरीत्यपूर्वपक्षान्तरोक्त्यर्थं चापि वेति भाष्यमेव मिथ्याद्यर्थविप्रकर्षादित्यन्तं च सिद्धान्तभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय सन्निधिलक्षणस्य क्रमस्यावान्तरप्रकरणत्वेन महाप्रकरणात्सन्निकृष्टार्थत्वावगतेर्नार्थविप्रकर्षः सम्भवतीत्याशयत्वेन कोऽत्रेति प्रश्नभाष्यव्याख्यां सूचयन्नवान्त-

८७४।५ रप्रकरणत्वापत्तिनिरासमुपपादयितुं शङ्कते * ननु चेति * एतच्छङ्कानिरासार्थत्वेन प्रकरणवत इत्यादेः सन्निधिविशेषाम्नानमात्रं

हि क्रम इत्यन्तस्योत्तरभाष्यस्य व्याख्यां सूचयन्नवान्तरप्रकरण-त्वापत्तिनिरासमुपपादयति *नैष इति* अनेन चावान्तरप्रकरणव-त्वेनाभिमतस्याभिषेचनीयस्य यदि शौनःशेपादिपाठकाले साकाङ्क्षत्वं स्यात्ततस्तत्सन्निधावाम्नानेन शौनः शेपाख्यानादिना स्ववाक्यार्थप-रिपूर्णेनाथवान्तरप्रकरणलक्षणवाक्यैकवाक्यतावकल्पेत तस्य त्वाभि-षेचनीयस्य विदेवनशौनः शेपाख्यानादिभ्यः प्रागेव निराकाङ्क्षीकृत-त्वेनावान्तरप्रकरणवत्त्वायोगान्न तल्लक्षणैवाक्यतावकल्पत इत्येवं प्रकरणवत इति भाष्यावयवव्याख्या सूचिता। प्रत्यासन्नविदेवना-द्युल्लङ्घनेन प्राकृतधर्मापेक्षा न युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनोभिषेचनी-याख्यस्य कृतारुपकारापेक्षेत्यतो ऽक्लृप्तोपकारान्संन्निहितान्धर्मा-नुल्लङ्घ्यातिदेशतो धर्मलाभाय प्रकृत्यपेक्षत्वादाकाङ्क्षारहितसन्निधि-मात्रलक्षणक्रमवत्त्वापत्तेः संन्निधिमात्रलक्षणे क्रमे शौनःशेपाख्याना-दिनाम्नातेनार्थेकवाक्यत्वं नावकल्पतइत्येवं न त्विति भाष्यावयवव्या-ख्यां सूचयितुमाह * सत्यामपीति * क्रमत्वे सत्यपि साङ्ग्रहण्यादे-स्तिस्र आहुतीर्जुहोतीत्यादिभिरेकवाक्यत्वोपपत्तेरनवक्लृप्त्युक्तिरयु-क्तेत्याशङ्क्य प्रकरणविरोधेनानवक्लृप्त्युक्तिमुपपादयितुमाह * नि-राकाङ्क्षस्य हीति * अभिषेचनीयवत्सर्वेषां राजसूयशब्दवाच्यानां सोमेष्टिपशुबन्धानां विकृतित्वेन प्राकृतैर्धर्मैर्निराकाङ्क्षीकृतत्वात्कथ-म्भावायोगमाशङ्क्याह * तदीयो हीति * प्रात्यात्मिकापूर्वसिद्ध्यै कथम्भावस्य प्राकृतैर्धर्मैर्निवृत्तावपि समस्तसाध्यफलापूर्वसिध्यै क-थम्भावस्य पवित्राख्यात्सोमयागादारभ्य क्षत्रस्य धृत्याख्यसोमया-गपर्यन्तमनुवृत्तेस्तन्मध्यपातिविदेवनादिस्पर्शास्तत्कथम्भावेन विनि-योगः सिद्ध इत्याशयः। अवान्तरप्रकरणापत्तिनिरासमुपसंहरति * अत इति * कस्यां चिदपि तर्हि विकृतौ प्रात्यात्मिकं प्रकरणं न स्यादित्याशङ्क्याह * यस्यां त्विति * प्रकृतमङ्गमनूद्य तत्सम्बन्धि-त्वेन वैकृतमङ्गं यस्यां विधीयते तत्सम्बन्धित्वेन वा विहितस्य वैकृ-तस्याङ्गस्यैकस्य विधीयमानादङ्गात्पुरस्तादपरस्य च परस्तादवस्थि-तस्य मध्ये स्वतन्त्रमङ्गं यस्यां विधीयते प्रधानाद्वा पुरस्तात्प्राकृताङ्गा-नुवादेन विहितस्याङ्गस्य परस्तात्स्वतन्त्रमङ्गं परस्ताद्वा प्राकृताङ्गा-नुवादेन विहितस्य पुरस्तात्स्वतन्त्रमङ्गं यस्यां विधीयते तस्यां कथम्भावगृहीतप्राकृताङ्गवर्त्तित्वात्कथम्भावग्रहीतप्राकृताङ्गानुवादे-न विहिताङ्गद्वयमध्यवर्त्तित्वाद्वा प्रकरणोपपत्तिरिति यथायोगम-ध्याहारावृत्तिभ्यां योज्यम्। अभिषेचनीये अपि तर्हि माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यतइति वाक्येन प्राकृतमाहेन्द्रस्तोत्रसम्बन्धित्वेन विधान-

लक्षणायोगात्प्रकरणोपाख्यानादीनां प्राकृतवर्त्तित्वात्पश्वादिषु प्राकृतसामिधेन्यनुवादेन विधीयमानसात्पदश्यवत्प्रकरणपाठो भविष्यतीत्याशङ्क्याह *न चेति* शौनःशेपाख्यानादीनां माहेन्द्रस्तोत्रकाले ऽनुष्ठानविधाने ऽपि स्तोत्राङ्गत्वाभावेन स्तोत्रद्वारा कथंभावग्रहणायोगात्प्रकरणव्यापारो न सम्भवतीत्याशयः । तात्पर्यतो व्याख्याते प्रकरणवत इति भाष्ये शौनः शेपाख्यानादेः परिपूर्णत्वोक्तिः प्रकरणवतैकवाक्यत्वात्प्रयोजनालम्भेन नैराकाङ्क्षलक्षणपरिपूर्णत्वायोगादयुक्तामाशङ्क्योपपादयति * सन्निधाविति * क्रमस्यावान्तरप्रकरणत्वाशङ्कानिरासार्थलक्षणोक्त्यर्थे ऽनेकस्येति भाष्ये ऽनेकविशेषणानर्थक्यमाशङ्क्यानेकस्य मध्ये कस्य चित्सन्निधावाम्नानमित्येवं रूपस्य सन्निधिविशेषाम्नानस्य नान्तरीयकत्वादेकाङ्गत्वं विनाप्येकसन्निध्युपपत्तिसूचनायानेकोक्तिर्न लक्षणाविशेषणायेत्येवमुपपादयितुमाह * अनेकस्येति * नान्तरीयकतामुपपादयति * यो हीति * एकस्यापि तर्हि प्रकरणिनो ऽर्थे ऽनाम्नायमानस्य प्रकरणापाठावश्यम्भावात्प्रकरणपाठो ऽपि नान्तरीयकः स्यादित्याशङ्क्याह * नत्विति * क्रमवदङ्गत्वं विनापि क्रमस्योपपत्तिरूपं यादृशं नान्तरीयकत्वं तादृशं प्रकरणवदङ्गत्वं विनापि प्रकरपाठस्योपपत्तिरूपं नान्तरीयकत्वं नास्ति कश्चित्प्रकरणवन्तं प्रत्यङ्गत्वाभावे बहिरपि पाठसम्भवात्प्रकरणपाठस्यादृष्टार्थत्वापत्तेरित्याशयः । सन्निधिलक्षणस्य क्रमस्यावान्तरप्रकरणत्वाभावे ऽप्याकाङ्क्षासन्निध्योस्तुल्यवदेकवाक्यत्वहेतुत्वात्क्रमस्याकाङ्क्षालक्षणात्प्रकरणाद्विप्रकर्षः सम्भवतीति तुल्यबलत्वपूर्वपक्षाशयस्याकाङ्क्षानपेक्षात्सन्निधिमात्रादेकवाक्यत्वानवगतेः क्रमे चाप्रत्यक्षत्वाकाङ्क्षायाः प्रकरणे तु प्रत्यक्षत्वाद्विप्रकर्षोपपादनेन निरासार्थं तत्रेत्यादिभाष्यं सन्निहितालम्बनत्वेनाकाङ्क्षायाः सन्निध्यपेक्षत्वाद्विपरीतबलाबलपूर्वपक्षस्यानुभाषणपूर्वमाकाङ्क्षणीयान्वयं विनानुपपत्तिरूपत्वेनार्थापत्त्याख्यप्रमाणतया ऽऽकाङ्क्षायाः साक्षादेकवाक्यत्वावगतिहेतुत्वात्संनिधेस्त्वाकाङ्क्षणीयविषयविशेषसमर्पणद्वारैकवाक्यत्वावगतिहेतुत्वाद्विषयविशेषसमर्पणायाकाङ्क्षायाः संनिध्यपेक्षत्वे ऽप्येकवाक्यत्वावगमाय सन्निध्यनपेक्षत्वाद्वाक्यापेक्षयार्थविप्रकर्षात्प्रकरणस्य दौर्बल्ये ऽपि क्रमापेक्षयार्थसन्निकर्षादबलीयस्त्वेत्येवं निरासार्थं वार्थेत्यादिभाष्यम् एकग्रन्थेन संकृष्य व्याचष्टे * अत इति * क्रमस्य सन्निधिविशेषमात्रत्वेनावान्तरप्रकरणत्वाभावे सतीत्येवं तत्र सन्निधिविशेषम्नानसामर्थ्यादिति भाष्यस्थतत्रशब्दव्याख्यासूचनार्थं व्याख्यातभाष्योक्तक्रमलक्षणपरामर्शार्थातः शब्दः क्रमसमाख्याविरो-

पूर्वपक्षान्तरोक्त्यर्थमित्येकहेलया पूर्वपक्षभाष्यद्वयव्याख्या पूर्वमेवं-मित्यावर्त्य विप्रकर्षादित्यन्तं सिद्धान्तभाष्यं व्याचष्टे * तुल्येति * दृष्टबाधत्वोक्त्या क्रमस्य विप्रकर्षः समाख्यायाश्चादृष्टबाधत्वोक्त्या सन्निकर्षो विवक्षितः । कथमर्थविप्रकर्ष इत्यपेक्षायामुपादिश्यते हि हि क्रमे समाम्नानात्सान्नाय्यसम्बन्ध इत्यादिभाष्ये वक्ष्यमाणामुपपत्तिमनागतावेक्षणन्यायेन दर्शयति * तथा हीति * यावति प्रदेशे ब्राह्मणे साम्नायपात्रशुन्धनं तावत्येव मन्त्रसंहितायां शुन्धनमन्त्र-पाठाद्वेदरचितत्वेन क्रम सादेश्यं प्रत्यक्षत्वाच्छीघ्रं दृश्यते समाख्यायां तु सम्बन्धान्यथानुपपत्त्या कल्प्यत्वाद्विलम्बेनेत्यर्थः *कः पुनरि-ति* सम्बन्धस्यावाच्यत्वे ऽप्यन्तर्णीतिसम्बन्धस्य सम्बन्धिनो ऽभि-धानात्सम्बन्धानुपपत्तिमात्रेणाकाङ्क्षाकल्पनसिद्धेरेकस्मिन्नेव च क्षणे सादेश्यसम्बन्धाभ्यामाकाङ्क्षाकल्पना न विप्रकर्ष इति तुल्यबल-त्वपूर्वपक्षे प्रश्नाशयः । वैपरीत्यपूर्वपक्षे तु श्रुत्यभिधेयस्याङ्गाङ्गि-सम्बन्धस्य समाख्यावाच्ये सम्बन्धिन्यन्तर्णीतत्वेन श्रुतितुल्य-त्वात्समाख्यायाः क्रमस्यैव प्रकरणादिव समाख्यातो ऽप्यर्थविप्रकर्ष इत्याशयः । निर्ज्ञात इत्युत्तरभाष्ये प्रकरणव्यापारोक्त्यानर्थक्यमाशङ्क्य परिहरति * निर्ज्ञात इति * अविरोधोपपादनार्थं विरोधं तावच्छङ्कते * कथं पुनरिति * मन्त्रस्य संनिपत्योपकारित्वेन प्रकरणविनियोज्यत्वाभावेन सामान्यान्वयमात्रे प्रकरणव्यापारात्तस्य च द्वारविशेषापेक्षत्वादविरोधे इत्याशयेनाविरोधमुपपादयति * नैष इति * लिङ्गाच्छुन्धनसंयुक्तस्य मन्त्रस्य प्रकरणेन क्रत्वङ्गत्व-बोधाशक्तेः शुन्धनस्वरूपाङ्गतायामानर्थक्यप्रसक्तिपरिहारायापूर्व-साधनांशलक्षणामात्रार्थं प्रकरणव्यापारापेक्षणादेकापूर्वसाधनांश-लक्षणया चानर्थक्ये परिहृते ऽपूर्वान्तरसाधनांशलक्षणायां प्रकरणव्यापारापेक्षणादेकापूर्वसाधनांशलक्षणया चानर्थक्ये परिहृते पूर्वान्तरसाधनांशलक्षणायां प्रकरणाम्नानात्सर्वार्थत्वावगतिसूचनार्थं प्रकृतदर्शपूर्णमासाख्ययागषट्कान्यतरार्थत्वावधारणोक्ता । परिहा-
८७६।२ राशयाज्ञानाच्छङ्कामपरिहृतां मत्वा पुनः शङ्कते * नन्विति * परि-
हाराशयं विवृणोति * नावश्यमिति * मन्त्रस्यैकप्रकरणयन्वयेन कृतार्थत्वादानर्थक्यपरिहारे ऽप्यन्येषां पुरोडाशाज्ययागाख्यानां प्र-करणिनां पात्रशुन्धनमन्त्राभावे वैगुण्यापत्त्या ऽपूर्वाख्यप्रयोजनरूपा-र्थासिद्धेर्मन्त्रस्य सर्वार्थत्वमाशङ्क्य मन्त्रस्य यागान्तरपात्रशुन्धना-ङ्गत्वाभावात्तच्छुन्धनस्यामन्त्रकत्वे ऽपि वैगुण्यानापत्तेर्यागान्तराणां क चिदप्यंशे मन्त्राभावे ऽभियुक्तानां दृष्टान्ते ऽर्थेषु कर्मसु मन्त्रा-

दरदर्शनादमन्त्रमन्ये यत्किञ्चिद्धूयते च हुताशने। सम्वत्सरकृतं पापं तत्पावमानीभिरहं पुनामीत्यादिलिङ्गाच्च वैगुण्यं वाच्यं तच्च प्रोक्षणादिष्वङ्गान्तरेषु मन्त्रसद्भावान्नोपपद्यतइति परिहारसूचनार्थम् * मन्त्रान्तरैरपीत्युक्तम् * क्रमात्पूर्वं च प्रकृतक्रत्वन्वयाख्यसामान्यविनियोगविषयश्रुतिकल्पने ऽपि क्रमविरोधाभावात्पात्रशुन्धनाख्यद्वारविशेषान्वयविषयश्रुतिकल्पनकाले च पात्रशुन्धनस्य सन्निपत्योपकारित्वेन प्रात्यात्मिकयागोत्पत्त्यपूर्वमात्रपर्यवसायित्वात्तेषां चापूर्वाणां धर्मान्वये ऽन्योन्यानपेक्षतया युगपत्पर्यालोचनायोगायावत्प्रकरणमेकैकयागापूर्वसाधनीभूतं पात्रशुन्धनं प्रतिद्वारविशेषान्वयविषयां श्रुतिं कल्पयितुमारभते तावत्क्रमेण सान्नायपात्रशुन्धनविषयाकाङ्क्षाख्यप्रकरणकल्पनापेक्षेणाप्येकविषयतयान्यालोचननिमित्तविक्षेपशून्येन कल्पितत्वात्प्रकरणेन कल्पयितुमारभ्यमाणाया द्वारविशेषान्वयविषयायाः श्रुतेः क्रमकल्पितश्रुतिविषयभूतसान्नायपात्रविषयतयोपसंहारापत्तेः प्रकरणेन सर्वार्थत्वानवधारणादविरोध इत्याह * सामान्येति * समाख्याया अपि तर्हि समस्तदर्शपूर्णमासवाचित्वेनानेकविषयश्रुतिकल्पनापत्तौ क्रमकल्पितैकविषयश्रुतिविषयोपसंहारसम्भवादविरोधापत्तिरित्याशङ्क्यानेकविषयत्वे पौरोडाशिकसमाख्यानर्थक्यापत्तेर्द्वारापेक्षिणां धर्माणां पुरोडाशमात्रद्वारान्वयार्थेयं समाख्येत्यवसायाद्विरोध इति परिहारं सूचयितुमाह * समाख्या पुनरिति * लौकिकस्त्विति भाष्यमवैदिकत्वेनास्याः समाख्याया वैदिके ऽर्थे प्रामाण्यायोगोक्त्यर्थमिति भ्रमं निवर्तयितुं विप्रकर्षात्समाख्या दुर्बला नत्ववैदिकत्वादित्याह * विप्रकर्षाच्चेति * समाख्योक्तेन सम्बन्धेन संनिधिमकल्पयित्वैवाकाङ्क्षाकल्पनाद्विप्रकर्षाभावमाशङ्क्य सम्बन्धिनोरेकत्र नियमरूपत्वात्सम्बन्धस्यैकत्र सम्बन्धिद्वयनिधानाख्यं सन्निधिं विनात्मलाभाभावेनाकाङ्क्षाकल्पनाशक्तेर्विप्रकर्षोपपादनपूर्वं विप्रकर्षोक्त्यर्थस्योपादिश्यते हीति भाष्यस्य सान्नाय्यपात्रशुन्धनेन सह शुन्धनमन्त्रस्यैकत्र नियमरूपः सन्निधिः क्रमे पाठेनैवोपादिश्यते ऽवगम्यते समाख्यायां नावगम्यतइत्येवं संशब्दस्यैकीभावार्थत्वाद् बन्धशब्दस्य च नियमार्थत्वात्सम्बन्धशब्देन सन्निध्युक्तिमङ्गीकृत्य व्याख्यासूचनेन विप्रकर्षं दर्शयति * सर्वो हीति * वैदिकत्वे ऽपि तर्हि समाख्याया विप्रकर्षसिद्धेर्लौकिकत्वेन चाप्रामाण्यस्य भक्तानुवाकसमाख्यायां निरस्तत्वाल्लौकिकस्त्वित्यादिभाष्यमयुक्तमित्याशङ्क्य वैदिकाङ्गाङ्गिसम्बन्धविप्रकर्षस्य लौकिक्यां समाख्यायामतिशयाख्यप्रकर्षदर्शनार्थ-

त्वेनोपपादयति * लौकिकास्त्विति*यद्येवमित्याशयाशङ्काभाष्यं लौकिकत्वेनाप्रामाण्यस्य सिद्धान्तिनानुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्याज्ञाताशयशङ्कात्वेनोपपादयति * परस्त्विति * नैष इत्यादि न प्रमाणमित्यन्तं परिहारभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * कीदृगुत्तरमित्यपेक्षायामाह * यदि हीति * एतदेवभाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुः पौरोडाशिकशब्द इति भाष्यावयवं तात्पर्यतस्तावद् व्याचष्टे * पौराडाशिकेति * भवति चेति भाष्यावयवस्याशयं तावदाह * शब्दश्चेति * वाच्यवाचकसम्बन्धस्यानादित्वेनानाप्तत्वेनानाप्तत्वदोषाभावात्पुरोडाशाट्ठञितियौगिकत्वस्मृतेश्च प्रयोगमूलभूताया विद्यमानत्वेन यौगिकत्वाद्विनियोजकत्वोपपत्तेर्नाप्रमाणामित्युक्ते पुरोडाशान्वयस्य पौरोडाशिकशब्दवाच्यस्यातीन्द्रियत्वेन वाच्यवाचकसम्बन्धस्यातीन्द्रियत्वात्स्मृतेरपि निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यापत्तेर्न तन्मूलत्वेन शब्दप्रमाणता युक्तेत्याशङ्क्य याज्ञिकैरनुष्ठीयमानस्य पुरोडाशान्वयस्य प्रत्यक्षत्वोपपत्तेः सम्बन्धस्यापि प्रत्यक्षत्वसम्भवोक्त्यर्थम् * पौरोडाशिकेत्ययुक्तम् * तदेतदवैदिकत्वे ऽपि शब्दस्य प्रामाण्यं दृष्टान्तैर्दर्शयतीत्याह * तदिति * सान्नायपात्रशुंधनक्रमे शुन्धनमन्त्राम्नानं दर्शपूर्णमासयोरिदं प्रकरणं शुन्धध्वं दैव्यायेत्यादिपदानामेकवाक्यत्वं काठकादिसमाख्यातवाक्यसमूहरूपः शब्दो वेद इत्यादिष्वर्थेषु यथा पुरुषः प्रमाणं तथा पौरोडाशिकशब्दो ऽस्य मन्त्रस्य वाचक इत्यस्मिन्नर्थे पुरुषः प्रमाणमित्यर्थः । न हीति भाष्यावयवं पुरुषप्रामाण्योपपादनायैन्द्रियकत्वो-

८७७।२ क्त्यर्थत्वेन तावद्व्याचष्टे * सर्वत्र हीति * अध्येतृपुरुषस्थक्रमाम्नानादिदर्शनपूर्वं श्रोतॄणां सर्वत्र क्रमाम्नानादौ क्रमादिशब्दप्रयोगप्रवृत्तिरित्यर्थः । अनिन्द्रियरूपवेदविषयत्वाभावात्पुरुषस्यास्मिन्नर्थे प्रमाणता युक्तेत्येवमर्थत्वेनैतमेव भाष्यावयवं व्याचष्टे * समानेति* पदानामन्योन्यान्वयलक्षणैकवाक्यत्वहेतुभूतस्यान्योन्यसन्निधेर्वेदेनानभिधाने ऽप्येकवाक्यत्वस्यैकार्थ्यनिबन्धनत्वाद्वेदार्थस्य चानन्यप्रमाणकत्वादर्थोक्तिद्वारैकवाक्यत्वस्यापि वेद एव वक्तेत्याशङ्क्य वेदानुक्तस्याप्येकवाक्यत्वस्य पदार्थाकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्ववशेन ज्ञातुं शक्यत्वान्न वेदो वक्तेति परिहारसूचनार्थम् * परस्परेत्याद्युक्तम्* उपपद्यत इतिभाष्यावयवं पूर्वमैन्द्रियकत्वोक्तावतः शब्दाध्याहारेण पुरुषप्रामाण्योपसंहारार्थत्वेन स्पष्टत्वादव्याख्याय वेदविषयत्वाभावोक्तिपक्षे मूलभूतप्रमाणाभावात्तर्ह्यप्रामाण्यं पुंसां स्यादित्याशङ्कानिरासार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * किं तर्हीति * दृश्यतइत्यनन

प्रत्यक्षमूलतोक्ता। पुरुषदोषनिरासायानादित्वे तैरपीत्यनेनोक्ते ऽन्ध-परम्परान्यायनिवृत्त्यै दर्शसम्भवोक्तिः। ये त्विति भाष्यावयवम-तीन्द्रियत्वे सर्वलोकप्रसिद्धवेदादिविवेकबाधापादनेनैन्द्रियकदृढी-करणार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * अन्यथा हीति * बुद्धादिवाक्या-नामपि तर्ह्यप्रामाण्यभयेनैन्द्रियकविषयताभ्युपगन्तव्येत्यतिप्रसङ्गश-ङ्कां वैषम्योक्त्या निराकर्तुमाह * अनेकेति * तस्मादिति परि-हारोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * उपदिश्यते हीत्यादिभाष्योक्तस्य समाख्यायां सादेश्यलक्षणस्य सन्निधेः क-ल्पनीयत्वेन विप्रकर्षस्य समाख्योक्तसम्बन्धमात्रेणाकाङ्क्षादिकल्पनासि-द्धेः सादेश्यस्याकल्पनीयत्वेनायोगमाशङ्क्य सर्वत्र हि केन चिदभि-न्नेन सम्बन्धो ऽवकल्पतइति सूत्रव्याख्यावार्त्तिकेन सादेश्यस्य क-ल्पनीयत्वोपपादनादुक्ताादिपरामर्शित्वायोगेनान्यत्राप्यस्य ग्रन्थस्या-सामर्थ्यान्नोत्कर्षो युक्त इत्याशङ्क्याह * विज्ञातेति * श्रुत्यादिबाध-प्रस्तावेन बाधान्तराणामपि बुद्धिस्थत्वात्सर्वनाम्ना परामर्शोपपत्ता-वुक्तायां सन्निधानात्प्रकरणस्य बलीयस्त्वात्प्रकृतश्रुत्यादिपरामर्श एव युक्त इत्याशङ्कानिरासार्थम् * विज्ञातेत्युक्तम * बाधान्तर-प्रकारोक्तेः स्वतन्त्रोपयोगसिध्यै मिमांसाशास्त्रोपनिबद्धतोक्ता। बा-धान्तराणां बुद्धिस्थत्वे ऽपि श्रुत्यादिबाधप्रकारोक्त्यैव ज्ञातप्रकारो-क्तेः स्वतन्त्रोपयोगमाशङ्क्याह * तेषां चेति * एवमपि प्रकृतोप-योगाभावात्तत्प्रश्नो न युक्त इत्याशङ्क्य प्राप्तबाधस्य मिथ्यात्वज्ञा-पनरूपत्वान्मिथ्यात्वस्य दोषजन्यत्वाद्वेदे चानाप्तोक्तत्वदोषाभावा-त्सामान्यादिशास्त्रस्य प्राप्तबाधाभ्युपगमे शास्त्रार्थप्रतिपत्तुरपरामृष्ट-प्रतियोगिशास्त्रत्वस्य दोषत्वाभ्युपगमापत्तेस्तस्य च लिङ्गादिष्वपि सम्भवात्प्राप्तबाधोपपत्तौ बाधस्य सर्वत्रैकप्रकारत्वसम्भवे प्रका-रान्तरकल्पनायोगाल्लिङ्गादिभिर्बाधकविषयप्राप्त्यै श्रुतेरवश्यानुमेय-त्वादनुमिताया श्च श्रुतेः सामान्यशास्त्रादिवद्विषयव्यवस्थया विरो-धपरिहारायोगात्प्रत्यक्षश्रुतितुल्यत्वेन चात्यन्तबाधायोगात्तुल्यबल-त्वेन विकल्पापत्तेर्व्युत्पादितमपि श्रुत्यादिषु परदौर्बल्यं न सम्भव-ति शास्त्रार्थं प्रतिपत्तु परम्परामृष्टप्रतियोगिशास्त्रत्वस्य कल्दोषव-च्छब्दे संक्रान्त्ययोगाच्छाब्दज्ञानमिथ्यात्वापादकदोषत्वानुपपत्तेर्लिङ्गा-दिषु प्राप्तबाधायोगेनाप्राप्तबाधाभ्युगमे तु तेनैव हेतुना सामान्य-शास्त्रादिष्वपि अप्राप्तबाधापत्तेः सामान्यशास्त्रादेर्ज्ञानजनकत्वाभा-वेन विशेषशास्त्रानवरुद्धे विषये प्रामाण्याभावापत्तेः सार्व-त्रिको बाधः प्रसज्येतेति कृत्वा वेदेन क चिद्बाधः सम्भवतीति

सूचनात्प्रकृतोपयोगं दर्शयितुमाह * सर्वत्रेति * बाधस्यानेकप्रकारत्वस्य वायोगान्न क्वचिद्बाधः सम्भवतीत्येवमाशयत्वे प्रश्नस्य श्रुत्यादावपि साधारण्यापत्तेः श्रुत्यादिविषयत्वनिरासो न युक्त इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * सर्वबाधान्तरविषयत्वेन प्रश्नं व्याख्यातुमाह *प्रत्यक्षेणेति* स्तम्भोऽयमित्यादिना बाह्यार्थविषयप्रत्यक्षेण निरालम्बनानुमानम् । मृगतृष्णादिप्रत्ययाश्च तत्सम्प्रयोगजकत्वादिप्रत्यक्षादिप्रमाणलक्षणरहितत्वात्प्रमाणाभासाः प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षाभासोऽनुमानेनानुमानाभास इत्येवं यथास्वं प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः औदुम्बरीस्पर्शनादिश्रुत्या सर्ववेष्टनादिस्मृतिः । आप्तस्य मन्वादेरविगीतया नात्मानं घातयेत्प्राज्ञ इत्याद्यया स्मृत्या केदारे पातयेद्देहमित्याद्यनाप्तपारवण्ड्यादिस्मृतिः । भार्याश्चतस्रो विप्रस्येत्याद्याप्तस्मृतिरपि ।

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद्दारोपसंग्रहः ।
न तन्मम मतमिति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिभिर्विगीता—

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिमित्याद्यया अदृष्टार्थया न जातु ब्राह्मणं हन्यादित्यादिस्मृत्या जिघांसन्तमभिघांसीयादित्यात्मरक्षणादिदृष्टार्था पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्बन्धूनाहूय राज्ञि निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा प्रतिगृह्णीयादित्याद्यया होमादितिकर्तव्यतायुक्तपुत्रप्रतिग्रहादिविषयत्वात्तिप्रभवया स्मृत्या न शेषो अग्ने अन्यजातमस्तीत्यादे शेषो ऽपत्यमन्योत्पादितं नास्तीत्याद्यभिधायित्वेन दत्तकपुत्रनिषेधादिलिङ्गत्वात्सत्प्रमया यस्य येनापादितो विप्रकर्ष इत्याह * स चेति * नदेतेषामित्यादेरधिकरणार्थोपसंहारभाष्यस्य प्रत्यक्षानुमादिबाधप्रकारोक्त्यर्थादर्थत्यादिभाष्यात्प्रागपकृष्य व्याख्येयत्वं सूचयितुमधिकरणार्थं संक्षिप्योपसंहरति * एवमिति * सामान्यादिविषयायाः श्रुतेरपि विशेषादिविषयेण बाधात्यस्य विशेषविषयायाश्च समाख्यायाः सामान्यविषयां समाख्यां प्रति बाधकत्वस्य सजातीयबलवार्त्तिके ऽभिहितत्वान्नित्यं श्रुतेर्बाधकता समाख्यायाश्च बाध्यता न युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थं यथाभाष्यावस्थितानाम * मध्यइत्युक्तम * अथेत्यादि न तन्मिथ्येत्यन्तस्य भाष्यस्याक्षेपपूर्वमेतदधिकरणोक्तश्रुतिलिङ्गादिबाधप्रकारोक्त्यर्थं तया परमतेन व्याख्यां दूषयितुमुपन्यस्यति * इदानीमिति * श्रुतिलिङ्गादिमात्रविषयत्वे तत्र तत्रेति वीप्सायोगमाशङ्क्य पञ्चधा विभक्तश्रुतिलिङ्गादियुगलविषयत्वेन विप्सोपपादनार्थम * द्वयोर्द्वयोरित्युक्तम * यदिति भाष्यं व्याचष्टे

* तद्यदि तावदिति * अथेति भाष्यं व्याचष्टे * समवायेति,* प्राप्ते बाधकविषयमित्यादिबाधप्रकारोक्त्यर्थं भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * विरोधाविरोधसाधारणभूतात्सामर्थ्यैकवाक्यत्वाकाङ्क्षासंदेश्ययौगिकत्वरूपाल्लिङ्गादिविनियोगज्ञानकारणाद् बाधकस्य श्रुत्यादिजन्यस्य ज्ञानस्य विषयमैन्द्र्यादिकं प्राप्तं स्वलैङ्गिकादिविनियोगज्ञानं बाधकेन मृषात्वेनावगम्यतइत्युक्ते लिङ्गादेर्विप्रकृष्टार्थश्रुत्यादिविरोधे ऽनुमितश्रुतितया विनियोजकज्ञानजनकत्वायोगात्प्राप्तबाधायोगमाशङ्क्य विरुद्धार्थविषयज्ञानजनकत्वं विना लिङ्गादेर्विरोधायोगेन बाधायोगान्मृषात्वावगतेः प्राग्वस्तुतो सत्यामप्याकाङ्क्षायां श्रौत्याकाङ्क्षारोपेण श्रुत्यनुमानद्वारोत्पन्नस्य विनियोगज्ञानस्य श्रुत्यादिजानितेन ज्ञानान्तरेण विरोधे सति विप्रकर्षालोचनया वास्तवनैराकाङ्क्ष्यमध्यवसायश्रुत्यनुमानमृषात्वावगतिसूचनार्थत्वेन भाष्यस्थपूर्वशब्दव्याख्यार्थम् * पूर्वमित्युक्तम् * श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपि चेति * सामान्यस्येति भाष्येणोपपत्तेरुक्तत्वाद्भिनोपपत्तेरित्ययुक्तमित्याशङ्क्य सामर्थ्यादिरूपाणां लिङ्गादीनां साक्षाद्विनियोगकारणताभावात्साक्षात्करणभूतायाश्च श्रुतेरभावादसिद्धेयमुपपत्तिरित्याह * यदपीति * श्रुत्यनुमानाभ्युपगमेन तुल्यबलत्वापद्यतइत्याह * अथ त्विति * अविद्यमानाकाङ्क्षारोपेणानुमितायाः श्रुतेर्वस्तुतो ऽसत्वान्न तुल्यबलत्वापत्तिरित्याशङ्क्य पश्चाद्भावाभ्युपगमेन विप्रकर्षो वाच्यः तदा च पौर्वापर्यबलीयस्त्वन्यायेनानुमितयैव श्रुत्येतरश्रुतिबाधापत्तेस्तद्विनियोगवशेन नैराकाङ्क्षाध्यवसायायोगाच्छ्रुत्यनुमानमिथ्यात्वकल्पना न युक्तेति परिहारं सूचयितुमाह * यदि चेति * पूर्वबाधापत्तिं प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे * श्रुत्यादाविति * परव्याख्यादूषणोपसंहरपूर्वं स्वमतेन व्याख्यातुमुपक्रमते * तस्मादिति * बाधग्रन्थान्तेऽधिकरणोपसंहाराद्यद्यप्येष ग्रन्थः श्रुत्यादिबलाबलप्रकरणान्तःपातित्वेन श्रुत्यादिविषयः प्रतिभाति तथापि तेषु न घटतइति कृत्वोत्कृष्यतइत्यर्थः। तत्रेति सर्वनाम्ना प्रकृतश्रुत्यादित्यागेनाप्रकृतबाधान्तरविषयभूतप्रत्ययिनो जातास्तस्य तेनेतरस्य त्वित्याद्या तद्यथा मनुष्यराजआगते अन्यस्मिन्वार्हत्युक्षाणं वा वेहतम्वाक्षदन्त इत्याद्यर्थवादप्रभवा च महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेदित्याद्यामागामनागामद्धिति वधिष्टेत्यादिविधिश्रुतिप्रभवयागो ब्राह्मणाऽनलाम्भाँसिनोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत् न निन्दा ताडने कुर्यादित्याद्यया सूर्याविदेव धूमवत्क्रन्दद्यादित्यादिस्मृत्या विवाहचतुर्थेऽन्हि

वभूवस्त्रपरिधानाद्याचारः। वृद्धव्यवहाराभियुक्तानामपि म्लेच्छानां हस्त्यादौ पीलवादिशब्दप्रयोगाचारो ऽभियुक्ततराणामार्याणां वृक्षविषयप्रयोगाचारेण। अक्ताः शर्करा इति सन्दिग्धमसन्दिग्धेन घृतस्तवनेन दुर्बलक्रमाशयं वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति वेदवाक्यं बलवत्पदार्थाश्रयेण क्षुतादिनिमित्ताचमनवाक्येन उपसंहारस्थमृगादिपदमुपक्रमस्थेन वेदपदेन सान्नाय्याज्ययोरित्यन्तासपदार्थे अवघाताद्योषधे नियमादृष्टार्थेनावघातादिना पशुपुरोडाशस्यारादुपकारित्वं सन्निपत्योपकारित्वेन दध्ना जुहोतीति विशिष्टविधिपक्षे विशेषणविशेषणविशेष्यरूपानेकार्थविधानं गुणविधिपक्षे ऽल्पार्थविधानेन एकस्यार्थस्यानेकगोगाव्यादिशब्दत्वम् एकगोशब्दत्वेन एकस्य च शब्दस्यानेकव्यक्त्याकृत्यर्थत्वमेकाकृत्यर्थत्वेन प्रतिगृहीतुरिष्टिरिति पक्षे वरुणायेति चतुर्थ्याः पञ्चम्यर्थत्वेनाश्वमनयदिति नयतेश्च प्रतिगृह्णात्यर्थत्वेन कल्पनात्स्वां देवतामिति च तच्छब्दस्याप्राधान्यनिर्दिष्टवरुणपरामर्शित्वाद्दातृत्वे च वरुणस्य देवतात्वाभावेन देवताशब्दस्याविवक्षितार्थत्वाद् बहुबाधो दातुरिष्टिरिति पक्षे वरुणायेति चतुर्थ्याः पञ्चम्यर्थत्वेनाश्वमनयदिति नयतेश्च प्रतिगृह्णात्यर्थत्वेन कल्पनात्स्वां देवतामिति च तच्छब्दस्याप्राधान्यनिर्दिष्टवरुणपरामर्शित्वाद्दातृत्वे च वरुणस्य देवतात्वाभावेन देवताशब्दस्याविवक्षितार्थत्वाद् बहुबाधो दातुरिष्टिरिति पक्षे वरुणायेति चतुर्थ्याः पञ्चम्यर्थत्वेनाश्वमनयदिति नयतेश्च प्रतिगृह्णात्यर्थत्वेन कल्पनात्स्वान्देवतामिति च तच्छब्दस्याप्राधान्यनिर्दिष्टवरुणपरामर्शित्वाद्दातृत्वे च वरुणस्य देवतात्वाभावेन देवताशब्दस्याविवक्षितार्थत्वाद् बहुबाधो दातुरिष्टिरितिपक्षे प्रतिगृह्णातिमात्रस्य दाने कल्प्यत्वादल्पबाधेन सामवेदोत्पन्नं वारवन्तीयादियजुर्वेदविहितत्वेनोपांशुत्वप्राप्त्योच्चैस्त्वरूपेण परशाखाविहितं वार्तामात्रेणावगतं यावत्स्वयं श्रूयते तावत्स्वशाखाविहितेनाग्नीषोमीयादद्वादशकपालत्वाद्येकादशकपालत्वादिना नित्यं सामधेनीपाञ्चदश्यं वैश्यनिमित्तेन साप्तदश्येन नित्यं पाञ्चदश्यं नैमित्तिकवशात्साप्तदश्यम्पुरुषार्थेनैकविंशत्यादिनानारभ्याधीतं साप्तदश्यं प्रकरणाधीतेन पाञ्चदश्येन सर्वस्वं दाक्षिण्यादाक्षिण्यानिमित्तभूतप्रतिहर्तुद्गातृपच्छेदपौर्वापर्यात्सर्वस्वदाक्षिण्यादाक्षिण्ययोः पौर्वापर्येणापद्यमानयोर्विरोधे पूर्वपरेण प्राकृतं बर्हिरादि वैकृतेन शरादिना। प्रयोगवचनाश्रितं श्येनेप्रकृतष्वङ्गेषु उद्गातृकर्तृकत्वं चोदकाश्रयेण नानर्त्विक्कर्तृकत्वेन। निःप्रयोजनं निगदेषु परसम्बोधनार्थेषु उपांशुत्वं सप्रयोजनेनोच्चैस्त्वेन।

आग्नेयाग्नीषोमीययोर्ब्राह्मणक्रमो मन्त्रक्रमेण देवताश्रयमैन्द्रपुरोडाशादौ साम्नायविध्यन्तादिद्रव्याश्रयेणौषधविध्यन्तादिना । पश्चादप्याम्नातमुपांशुयाजविकारभूतं सारस्वतं कर्मामावास्यायामुपांशुयाजमङ्गीकृत्यामावास्यातन्त्रप्रवर्तकतयाभासमानं पूर्वाम्नातेनाग्नीषोमीयविकारभूतनाग्नावैष्णवेन पौर्णमासतन्त्रप्रवर्त्तकेनाऽल्पं पञ्चदशरात्रे ऽग्निष्टुत्कर्माग्नेयीसुब्रह्मण्याप्रवर्त्तकं भूयसा ज्योतिरादिनैन्द्रीसुब्रह्मण्याप्रवर्त्तकेन गौणं बर्हिर्मन्त्रप्रकाश्यं कुशसदृशं मुख्येन कुशेन सामान्यविहितमाहवनीयादि विशेषविहितेन पदादिना सावकाशं यत्किञ्चित्प्राचीनमित्यग्नीषोमीयप्राग्भाविपदार्थविहितमुपांशुत्वं दीक्षणीयादिमात्राङ्गतया विहितेन स्वरेणान्यत्र निरवकाशेऽनाङ्गमाधाने ऽग्निहोत्रहवणीप्रधानेन निर्वापेणाऽङ्गधर्मो दीक्षणीयादौ पर्वकालत्वं प्रधानधर्मेण सुत्यायाः पर्वकालत्वेन बाध्यत इति यत्तत्रतत्रोच्यते तत्सर्वं प्राप्तमप्राप्तं वा बाध्यतइत्यर्थः । सर्वशब्देनैकाभिधानश्रुत्या पदश्रुतिबाधो ऽपि सूचितः। किञ्चेति भाष्येणाप्राप्तबाधपक्षे को दोषः प्राप्तबाधपक्षे क इति पृष्टे बाधकविषयमप्राप्तस्य बाधे दोषोक्त्यर्थं यदीतिभाष्यं यदि बाध्यं सामान्यशास्त्रादिज्ञानानुत्पादकत्वाद् बाधकस्य विशेषशास्त्रादेर्विषयभूतं होमादि अप्राप्तं ततो विरोधाभावात्किं बाध्यतइत्येवमर्थत्वेन भासमानं बाधकज्ञानविषयविरुद्धज्ञानाभिमुख्यमात्रेणानुत्पादितज्ञानस्यापि सामान्यराज्यादेरन्योन्यराज्याभिमुख्यमात्रेणानपहृतराज्यानामपि राज्ञामिव विरोधोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य विरोधविषयभूतपदहोमादिवदविरोधविषयभूते ऽग्निहोत्रहोमादावप्याहवनीयाधिकरणत्वादिज्ञानानुत्पादकत्वेनातुल्यत्वात्सार्वत्रिकबाधापत्त्यर्थत्वेन व्याख्यातुमाह *तद्यदि तावदिति* सामान्यशास्त्रादेः प्रत्यक्षेण स्वरूपेणाभावायोगे ऽपि ज्ञानोत्पादेन प्रवृत्त्यभावेनाहवनीयादिविनियोजकत्वरूपेणाभावापत्त्युक्तौ विनियोजकस्येत्युक्तम् । अनेन च किं बाध्यतइति भाष्यस्थस्य किंशब्दस्य स्तोकवाचि किञ्चित् शब्दैकदेशत्वात्किमिव च रेतो विक्रियतइत्यादिदर्शनाद्वा स्तोकवाचित्वाभ्युपगमपूर्वं विरुद्धलक्षणया सर्ववाचित्वमभ्युपगम्याव्ययत्वाभ्युपगमेन च सप्तम्यर्थत्वाचित्वमभ्युपगम्य सर्वत्र बाध्यतइति भाष्यार्थः सूचितः। ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धस्य विरोधनिबन्धनत्वादविरोधविषये प्रतिबन्धकाभावेनोत्पादकत्वोपपत्तेः नाप्रवृत्तिनिमित्ताऽसत्तुल्यत्वापत्तिरित्याशयेन * अथेति * सामान्यादिशास्त्रस्यापर्यवसानाद्विशेषादिषु प्रवृत्तावपि सामान्यादिद्वारैव प्रवृत्तेर्विषये भेदाभावेन

ज्ञानभेदायोगात्क चिदंशे ज्ञानोत्पत्तिः प्रतिबध्यते क चिन्नेत्यनुपपत्तेरविरोधविषये प्रतिबन्धाभावेन * ज्ञानोत्पादकत्वच्छास्त्रस्यासत्तुल्यत्वानापत्तौ विरोधविषये ऽप्यसत्तुल्यत्वापत्त्ययोगाद्विशेषादिशास्त्रेण सह तुल्यबलत्वापत्तिः । पौर्वापर्यबलीयस्त्वन्यायाद्वा विपरीतबाधापत्तिरित्याशयेन परिहरति * तत इति * ज्ञानभेदाभावेनोत्पत्तिप्रतिबन्धाप्रतिबन्धव्यवस्थायोगसूचनार्थम् * न हीत्युक्तम् * सर्वमेतदुदाहरणनिष्ठतया विवृणोति * तेनेति * सामान्यविशेषशास्त्रयोस्तुल्यबलत्वं विपरीतो वा बाधो ऽस्त्वित्याशङ्कमानस्य लोकप्रसिद्धिविरोधसूचनार्थं लौकिकोदाहरणम् । ज्ञानोत्पादने शास्त्रप्रवृत्तौ ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धाशक्तेरप्राप्तबाधवादिना ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धार्थं शास्त्रप्रवृत्तिप्रतिबन्धस्य वाच्यत्वात्तन्मते शास्त्रस्याकिञ्चित्करत्वेनासत्तुल्यत्वापत्त्युपपादनाया ऽप्रवृत्तिशब्दः । नहीति वार्त्तिकावयवव्याख्यानायाप्यतो प्रतीत्यनेनैकस्य ज्ञानस्य सदसत्त्वविरोधात्तज्जनकस्य शास्त्रस्य सदसत्तुल्यत्वविरोधमुक्तमेकस्यापि शब्दार्थसम्बन्धस्य ज्ञानं हि पुरुषाधारं तद्भेदाच्च विरुध्यत इत्यादिसम्बन्धग्रन्थवार्त्तिकोक्तग्रहणाग्रहणविरोधवत्तदृष्टान्तत्वेन वोक्तां . धानन्धसमीपच्छरूपग्रहणाग्रहणाविरोधवदेकस्यापि शास्त्रस्य ग्रहणाग्रहणाविरोधाद् गृहीतस्यैव च शास्त्रस्य ज्ञानजनकत्वात्क चिदंशे ज्ञानजनकत्वं क चिन्नेत्यविरोधोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्यांशभेदे ऽपि प्रमातृभेदाभावाच्छास्त्रस्य ग्रहणाग्रहणाविरोधायोगा न चात्रेत्यनेनोक्तः । प्रमातृभेदाभावे ऽपि विषयभेदेन तदधीननिरूपणाज्ञानभेदादज्ञातज्ञानाख्यशाम्नात्मकशास्त्ररूपभेदावगतेः सदसत्त्वविरोधो नास्तीत्याशङ्क्याह * न चेति * सकृच्छ्रुतस्य शास्त्रस्यानेकार्थपरत्वायोगाद्विषयभेदो न सम्भवतीत्याशयः । सामान्यशास्त्रस्य च व्यक्तिविषयत्वाभावादतिदेशशास्त्रस्यैकपदार्थविषयात्वाभावाद्विषयभेदो नास्तीत्याह * व्यक्तीति * व्यक्तिवाचित्वपदार्थातिदेशपक्षयोः शास्त्रस्वरूपेण भेदे ऽपि स्वरूपभेदाभावसूचनार्थं कदा चिद्भिन्नत्वं भवेदित्युक्तम् । आकृतिवाचित्वयागगामिपदार्थसमुदायव्यापारातिदेशयोरपि सामान्यशास्त्रस्यानुष्ठानार्हव्यक्तिपर्यवसायित्वादतिदेशशास्त्रस्य च पदार्थपर्यवसायित्वाद्व्यक्तीनामङ्गाख्यानां च पदार्थानां भिन्नत्वात् भिन्नविषयत्वेन शास्त्रभेदो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * आकृतीति * प्रवृत्तिप्रतिबन्धलक्षणबाधाभ्युपगमे सामान्यवाचिना ब्राह्मणादिशब्देन व्यक्तिलक्षणायाः प्रकृतिसादृश्योक्तिद्वारभूतयागगतव्यापारवाचित्वात् जनकपदार्थावान्तरकार्यलक्ष-

णाद्धारायाः पदार्थलक्षणायाः प्रवृत्तित्वेनाभिप्रेतायाः प्रतिबद्धत्वेन नाभावाद्व्यक्तीनां पदार्थानां वा विषयत्वानुपपत्तेर्विषयभेदो न सम्भवतीत्याशयः । व्यक्त्यादिलक्षणात्मकप्रवृत्तिप्रतिबन्धलक्षणबाधाभ्युपगमे विषयभेदाभावेन शास्त्रभेदाभावात्सदसत्त्वविरोधपरिहारायोगे ऽपि सर्वत्र प्रवृत्तस्य सामान्यादिशास्त्रस्य विशेषादिशास्त्रेण स्वविषयानिवृत्तिलक्षणबाधाभ्युपगमे विषयभेदाच्छास्त्रभेदोपपत्तेर्विरोधपरिहारो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * एतेनेति * व्यक्तिषु सामान्यशास्त्रप्रवृत्तिहेतोर्ब्राह्मणशब्दस्य पदार्थेषु चातिदेशशास्त्रप्रवृत्तिहेतोः प्रकृतिवच्छब्दस्य सर्वव्यक्तिषु सर्वपदार्थेषु तुल्यत्वेन कस्याश्चिद्व्यक्तेः कस्य चिद्वा पदार्थस्य वर्जनायोगादनेन ततो ऽवश्यमित्यादिवार्त्तिकोक्तेन प्रवृत्तिप्रतिबन्धनिमित्तशास्त्राभावापादनलक्षणबाधनिरासेन निवर्त्तनाख्योत्कालनलक्षणो ऽपि बाधो निरस्त इत्यर्थः । सूत्रकृत्सम्मत्या किं चिद्वर्जनायोगं दर्शयितुमाह * तथा चेति * अनारभ्याधिकरणे ऽनारभ्यविधिना विकृतिष्वपि खादिरत्वादिप्राप्तेस्तद्वर्जं चोदकवचनमित्यनारभ्यवादानां प्रकृतिमात्रार्थत्वसिद्धान्तहेतोः प्रकृतिविकृत्यर्थत्वे द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वशङ्कार्थमुक्त्वा चोदकस्यानारभ्यविधितो दौर्बल्यं तेनैव विकृतिनैराकाङ्क्ष्याच्चोदकाभावापत्त्या तत्प्राप्यप्रयाजादिदर्शनादितिचेदिति सूत्रेणाशङ्क्य न चोदनैकार्थ्यादित्यनेनानारभ्यचोदनायाः खादिरत्वाद्येकार्थपरत्वेन स्रुवाद्यविधानाद्विकृतिनैराकाङ्क्ष्यकरणाशक्तेश्चोदकस्य दौर्बल्ये ऽप्यनारभ्यविध्यप्राप्तप्रयाजादिप्रापकत्वोपपत्तिमुक्त्वा सिद्धान्तैकदेशिमतेन द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वमभ्युपेत्य सङ्क्षेपविस्तररूपत्वेन हेतुना प्रयाजादिप्रायकत्वोपपत्तिमुक्त्वा सिद्धान्तैकदेशिमतेन द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वमभ्युपेत्य संक्षेपविस्तररूपत्वेन हेतुना प्रयाजादिविधिदृष्टान्तेन खादिरादिविधेः प्रकृतिमात्रार्थत्वानुमानमुत्पत्तिरिति चेदित्यनेनाशङ्क्य न तुल्यत्वादित्यनेनाशङ्क्य न तुल्यत्वादित्यनेनामनहोमादिविधेर्विकृत्यर्थस्यापि सङ्क्षेपविस्तररूपत्वदर्शनेनानैकान्तिकत्वादनुमानायोगमुक्त्वा चोदनार्थकार्त्स्न्यात्तु मुख्यविप्रतिषेधात्प्रकृत्यर्थमित्यनेनानारभ्यविधेः स्वविधेयखादिरत्वाविषयभूतस्रुवादिप्राप्त्यै चोदकापेक्षत्वेन चोदकस्यैव बलीयस्त्वादनारभ्यविधिविषयवर्जनानुपपत्तेः कृत्स्नस्य प्राकृताङ्गजातस्य चोदकचोदनार्थत्वावगमेनानारभ्यविधेर्विकृत्यर्थत्वे मुख्यस्य विकृतिविधेश्चोदकः शेषो ऽनारभ्यविधिर्वेति विप्रतिषेधापत्तेस्तत्परिहारायानारभ्यविधानं प्रकृतिमात्रार्थमिति द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वशङ्कानिरासेन सिद्धा-

न्तीमुपसंहरिष्यंश्चोदनार्थकात्स्न्र्याद्धेतोर्न प्राप्तवर्जनमित्यसिद्धत्वशङ्कोत्तरं सूत्रकृद्वास्यतीत्यर्थः । शुद्धस्य च वर्जनव्यापाराभावात्सम्भवद्वर्जनव्यापारस्य च वक्त्राशयस्य वेदे ऽनुपपत्तेर्न किं
८८३।१ चिद्वर्जनं सम्भवतीत्याह * पौरुषेये ऽपि तावदिति * वक्त्राशयानुरोधेन पुंवाक्यस्यार्थप्रतिपादकत्वाच्छब्दव्यापारं विनापि तत्र वर्जनरूपस्यार्थस्य यन्मया ब्राह्मणेभ्यो दधीति प्रयुक्तं तत्कौण्डिन्यवर्जमित्येवं वक्तृहृदये वर्त्तमानतया वर्जनं भवेदिति हृदये वर्त्तमानो ऽर्थो हृदयार्थ इतिमध्यमपदलोपिसमासाभ्युपगमेनोक्तेवर्जनस्याशब्दार्थत्वे सत्यनावृत्य त्वमाशङ्क्यानुविधेयपुरुषाशयार्थत्वेनाहत्यत्वसूचनायेश्वरेत्युक्तम् । सामान्यशास्त्रस्यैकत्वे ऽपि तत्कल्प्यव्यक्तिशास्त्रभेदात्सदसत्त्वविरोधपरिहारमाशङ्क्य सामान्यशास्त्रस्यैवापर्यवसानाद्व्यक्तिपरपरत्वेनानुष्ठेयार्थत्वोपपत्तेः शास्त्रान्तरकल्पना न युक्तेत्याशयेन परिहरति * न चेति * अतो लिङ्गादिष्वप्राप्तबाधस्योक्तत्वादवश्यम्भाविबाधैकरूप्यसिद्ध्यै यदि सामान्यशास्त्रादिष्वप्यप्राप्तबाधो ऽभिप्रेतस्ततो विरोधविषयवदविरोधविषये ऽपि बाधापत्तेर्नावकल्पतइति यदीतिभाष्यार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * प्राप्तबाधपक्षे दोषोक्त्यर्थमथेतिभाष्यं प्राप्तस्य सामान्यादिशास्त्रस्याशक्य बाधेत्येवमर्थत्वेनाभासमानमुत्पादितज्ञानत्वेन बाधकविषयप्राप्तस्यापि तज्जनितज्ञानमिथ्यात्वकल्पनया बाधोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य प्राप्तं चेत्सामान्यशास्त्रादि बाध्यते ततो लिङ्गाद्यपि बाधैकरूप्यसिद्ध्यै प्राप्तमेव बाध्येत तस्य च बाधकसमानविषयश्रुतिकल्पनं विना बाधकविषयप्राप्त्ययोगात्कल्पितायाश्च श्रुतेः प्रत्यक्षया सहाविशेषात्तुल्यबलत्वापत्तेः पौर्वापर्यबलीयस्त्वन्यायाद्वा कल्प्याया एव पाश्चात्यत्वेन बाधकत्वापत्तेः कथं लिङ्गादि बाधितुं शक्यमित्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * अथेति * दोषजन्यत्वान्मिथ्यात्वस्य शब्दे चानाप्तोक्तत्वस्यैव दोषत्वाद्वेदे च तदयोगात्प्राप्तबाधायोगमाशङ्क्यामित्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * अथेति * दोषजन्यत्वान्मिथ्यात्वस्य शब्दे चानाप्तोक्तत्वस्यैव दोषत्वाद्वेदे च तदयोगात्प्राप्तबाधायोगमाशङ्क्य तात्पर्यावधारणानपेक्षस्य शब्दस्य विषयपरिच्छेदकज्ञानाख्यविज्ञानानेनुत्पादकत्वात्सर्वांशोपेतभावनाविषयसमस्तोत्सर्गापवादरूपशास्त्रालोचनं च विना तात्पर्यानवधारणात्सामान्यादिशास्त्रमात्रलोचने विज्ञानोत्पत्त्यनुपपत्तेर्विज्ञानापेक्षया वेदे सर्वत्राप्राप्तबाधे ऽपि लिङ्गादिना बलवद्विरोधिश्रुत्यनुमानाभावेन ज्ञानमात्रमपि नोत्पाद्यते सा-

मान्यशास्त्रादिना ऽनुविरोधे ऽपि ज्ञानमात्रमुत्पाद्यतइति वैलक्ष-ण्यप्रदर्शनाय ज्ञानमात्रापेक्षयात्र प्राप्तबाधोक्तिर्ज्ञानमात्रस्य च वि-ज्ञानत्वाभावाद्विज्ञाने तु दोषाणां व्यापारो नैव विद्यते कारणाभा-वतस्त्वेव तत्सिद्धं नस्त्ववुक्तिवदिति स्वतो ऽप्रामाण्याभिधानाद्दोषा-भावे ऽप्यप्रामाण्यानुपपत्तिरिति सूचनार्थः कथञ्चिच्छब्दः। तत इत्या-दिना ततो लिङ्गाद्यपि प्राप्तमेव बाध्येत तच्च कथं शक्येत बाधितुमि-ति साध्याहारभाष्यव्याख्या सूचिता। कथं शक्येतेति यद्भाष्यकृतो-क्तं तत्र श्रुत्यादीनां प्राप्तबाधे इति तच्चेत्यध्याहारसूचनायोक्तं कथं तद्बाधितुमशक्यमित्यपेक्षायां न चेतदुत्थापितं ज्ञानमनुत्पन्नं शक्यं वक्तुमित्यादिवार्त्तिकोक्तोपपत्तिसूचनार्थश्चकारः । प्रश्नभाष्यस्य वेदे क्वचिद् बाधो न सम्भवतीत्येवमाशयत्वं सूचयन्नुपसंहरति * अत इति * बाधमार्गस्यैकरूप्यं युक्तं तच्च न घटतइतिकृत्वा न क्व चिद् बाधो वेदे घटतइत्यर्थः । प्राप्तमित्युत्तरभाष्यं प्रश्नाशयानतिक्र-मादयुक्तमाशङ्क्य प्रश्नाशयं तावन्निरस्यति * तदिति * प्रमाणव-त्त्वान्नरूप्यमवगम्यमानं यस्मादिह वेदे न किञ्चिद्विरुणद्धि तस्माच्च बाधस्यैकप्रकारत्वनियमो ऽस्तीत्यर्थः । बाधप्रकारनानारूप्यस्यानुभ-वसिद्धत्वेन प्रमाणवत्त्वं बाध्यनानारूप्यदृष्टान्तेनोपपादयन्नुत्तरार्द्धं व्याचष्टे * यथैवेति * य एते ऽनुमानादयो ऽङ्गधर्मपर्यन्ताः षट्त्रिंश-दन्योन्यं भिद्यमाना बाधविषया वर्णितास्तेषु भिन्नरूपत्वस्यैव प्रमा-णवत्त्वाद्यथैकरूप्यं नाङ्गीकृत तथा बाधप्रकारनानात्वस्यापि गम्य-मानत्वेन प्रमाणवत्त्वाद्वेदे ऽपि ज्ञानमात्रापेक्षया प्राप्तबाधोपपत्तेश्च बाधविरोधित्वाभावाद् बाधप्रकारेष्वप्यैकरूप्यं नाङ्गीकार्यमित्यर्थः । बाधप्रकारनानात्वोक्त्यर्थत्वेन प्रश्नाशयनिरासकतयोपपादयितुमुत्तर-भाष्यं श्रुत्यादिबाधव्यतिरिक्तविषयत्वेनोपपत्तिपूर्वं व्याख्यातुमाह * तत्रेति * लिङ्गादेरप्यप्राप्तबाधपक्षे सामान्यशास्त्रादिवत्सदस-त्त्वविरोधापत्तिमाशङ्क्य सामान्यशास्त्रादेर्विरोधविषयभूते कौण्डि-न्यादौ शास्त्रान्तरप्रतिबद्धायाः प्राप्तितः प्राप्तयन्तरस्याविरोधविष-यभूते माठरादावभ्युपगमात्सदसत्त्वविरोधापत्तिरुक्ता कदा चन-स्तरीरसीत्येतन्मन्त्रस्थेन्द्रोक्तिशक्त्यात्मकस्य तु लिङ्गस्य तस्मिन्नित्य-स्य च स्योनाद्येकवाक्यत्वात्मकस्य वाक्यस्यावीवृधतामित्यस्य च दर्शपूर्णमासप्रकरणाम्नानात्मकस्य प्रकरणस्य शौनः शेपाख्यानादे-श्चाभिषेचनीयसन्निध्यात्मकस्य शुन्धनमन्त्रस्य च पौरोडाशिका-ख्यात्मिकाया क्व चिद्विनियोजकत्वानभ्युपगमेन विरोधविषयप्रा-प्तितः प्राप्तयन्तरानभ्युपगमाच्च तत्राप्राप्तबाधे ऽपि सदसत्त्वविरोधो

ऽस्तीत्युक्तम् । श्रुत्यादिव्यतिरिक्तसर्वबाधविषयत्वेन प्रश्नभाष्य-व्याख्यानादुत्तरभाष्यस्यापि तद्व्यतिरिक्तसर्वबाधविषयत्वशङ्काप-त्तेस्तन्निरासार्थम् * ये ऽपीत्युक्तम् * अर्थविप्रकर्षहेतुकत्वेन श्रु-त्यादिच्छायानुपातिनो ये बाधास्ते सर्वे ऽर्थविप्रकर्षाख्यस्य हेतोरत-स्मिंश्च निर्ज्ञाते क्रमसामर्थ्ययोर्वाक्यप्रकरणयोर्नैतदेवं कल्पयितुं श-क्यमिन्द्रोपस्थानं शब्देनाभिहितमितीत्यादिभाष्येणाप्राप्तबाधसाम-र्थ्यकथनात्तद्बाधनैवाप्राप्तबाधतया व्याख्याता इत्यर्थः । सदशवा-चिना ऽऽदिशब्देन पूर्वोद्दिष्टो ऽनुमानबाधो ऽनन्तरोद्दिष्टा च परशाखा-विहितान्तबाधाव्यवहितोद्दिष्टाश्चानारभ्याधीतप्रयोगवचनाश्रितक्रा-श्रयाक्रमदेवताश्रयगौणबाधा गृहीताः । अनुमानस्य प्रत्यक्षविरोधे पक्षस्यैव साध्यशून्यत्वेन विपक्षत्वात्तत्र हेतोर्वृत्तेरनैकान्तिकत्वेन कारणाभावात्सर्ववेष्टनादिश्रुतेश्च छिद्राङ्गुलव्यतिरिक्तसर्ववेष्टनादि-विषयत्वसम्भवेनाशेषवेष्टनश्रुतिकल्पनाशक्तत्वाद्दनास्मृतेश्च श्रु-त्यकल्पकत्वस्य स्पष्टत्वाद्विगीतायाश्चाप्तस्मृतेरण्यापाद्विषये ऽल्प-दोषत्वार्थत्वसम्भवेन निर्दोषत्वावेदकश्रुत्यकल्पकत्वादाततायिवधस्मृतेश्चात्मरक्षणप्रयत्नमात्रार्थत्वसम्भवेन वधपरश्रुत्यक-ल्पकत्वाल्लिङ्गार्थवादप्रभवयोश्च स्मृत्योस्तन्मूलत्वेनैव श्रुत्य-कल्पकत्वाद्वधूवस्त्रपरिधानाचारस्य चाऽश्लीरा तनूर्भवति रुशती पापयामुपापतीर्यद्वधो वाससास्वमङ्गमभिधित्सत इत्यादिलिङ्गाद्वधू-वशत्वफलत्वावगतेर्वधूबन्धूभिस्तद्वशत्वसिद्ध्यै प्रवर्तितत्वसम्भवेन श्रुतिकल्पनाशक्तत्वाद्धस्त्यादौ च पिल्वादिशब्दप्रयोगाचारस्य साद-श्यादि मूलत्वसम्भवेनानुपपत्तिक्षयाद्वाचकाशक्तिकल्पनाशक्तेः स-न्दिग्धस्य च विध्युद्देशस्यासन्दिग्धवाक्यशेषापेक्षत्वेन तद्विरु-द्धार्थविध्यशक्तत्वात् दुर्बलक्रमाद्याश्रयस्य च बलवत्पदार्थवि-प्राप्त्यपेक्षत्वेन तद्विरुद्धक्रमादि विध्यशक्तत्वादुपसंहारस्य चोप-क्रमापेक्षत्वेन तद्विरुद्धार्थविध्यशक्तत्वादवघातादिविधेश्चौषधे निय-माद्दष्टार्थत्वेन परिहृतानर्थक्यस्याज्यमाशाययोरत्यन्तादृष्टार्थावघा-तादिविध्यशक्तत्वादग्नीषोमीयपशुपुरोडाशयागविधेश्च लिङ्गावगत-देवतासंस्काराख्यसन्निपत्योपकारार्थयागविधानेन परिहृतानार्थक्य-स्य प्रकरणावगम्यारादुपकारार्थयागविध्यशत्वादल्पार्थविधानेन च कृतार्थस्य विधेरनेकार्थविध्याशक्तत्वादेकस्य च शब्दस्य वा-चकशक्तिकल्पनेन तदशक्तिजशब्दान्तरप्रयोगोपपत्तेः शब्दाशक्ति-कल्पनस्याशक्यत्वादेकस्य वार्थस्य वाच्यशक्तिकल्पनया तदविना-भावेनार्थान्तरप्रत्ययोपपत्तेरर्थान्तरशक्तिकल्पनस्याशक्यत्वात्प्रतिगृह्णा-

त्रिमात्रबाधेन चाश्वप्रतिगृहेष्टिवाक्योपपत्तेर्बहुबाधकल्पनस्याशक्यत्वादुद्भेदंचा क्रियतइति च करोतेर्विधिवाचित्वेनोत्पात्तिवेदस्वरविध्यशक्तत्वात्परशाखाविहितस्य च मूलानिश्चयात्प्रागश्रद्धेयत्वेनानुष्ठेयत्वादनारभ्याधीतस्य च विकृतिप्रकरणावगतविकृत्यन्वयनिराकाङ्क्षीकृतस्य प्रकृत्यन्वयकल्पनाशक्तेः प्रयोगवचनस्य च चोपेक्षत्वेन तद्विरुद्धार्थविध्यशक्तत्वात्प्रयोगसमवायिमन्त्रक्रमकल्पितक्रमविधायिश्रुतिकल्पनाशक्तेः स्वरूपसमवाय्यन्तरङ्गद्रव्यसामान्ययुक्तसुसदृशप्रकृतिलाभसम्भवे शब्दमात्रसमवायिबहिरङ्गदेवतासामान्ययुक्तस्य कर्मणो मन्दसदृशत्वेन यदि सुसदृशमन्यल्लभ्यते तत्र मिथ्या भवति विसदृशत्वान्मन्दसादृश्ययुक्तमित्यनेन न्यायेन विसदृशत्वात्प्रकृतित्वकल्पनाशक्तेः पूर्वान्मन्त्रकर्मतन्त्रप्रवृत्त्या च प्रसङ्गलब्धोपकारस्य पश्चादाम्नातस्य कर्मणः स्वकीयतन्त्रप्रवर्त्तकत्वाशक्तेः मुख्ये ऽर्थे मन्त्रविनियोजकलैङ्गिकश्रुतिकल्पनेन च मन्त्रप्रकरण्याकाङ्क्षायां निवृत्तायां गौणे ऽर्थे विनियोजकश्रुतिकल्पनाशक्तेः सर्वेष्वेष्वप्राप्तबाध इत्याशयः । प्राप्तबाधोक्तिस्तर्हि किं विषयेत्यपेक्षायाम् * ये त्वित्युक्तम् * प्राप्तिहेतुप्रश्नार्थं कथमितिभाष्यं ब्राह्मणशब्दादेः प्राप्तिहेतोः स्पष्टत्वादयुक्तमाशङ्क्य लिङ्गादौ सामर्थ्यादेः प्राप्तिहेतोर्भावे ऽपि बलवता श्रुत्यादिना प्रतिबन्धादप्राप्तिवत्सामान्यशास्त्रादावपि बलवता विशेषशास्त्रादिना प्राप्तिहेतुप्रतिबन्धादप्राप्त्या भाव्यमित्येवमाशयत्वेन व्याख्यातुमाह * कथमिति * आकाङ्क्षासहकृतस्य सामर्थ्यादेः प्राप्तिहेतुत्वाद् बलवद्विनियोगेनाकाङ्क्षानिवृत्तौ शुद्धस्य सामर्थ्यादेः प्राप्तिहेतुत्वाभावादप्राप्तिर्युक्ता ब्राह्मणशब्दादेस्तु विरोधाविरोधयोः साधारणरूपस्य शुद्धस्यैव प्राप्तिहेतुत्वात्प्राप्तिहेतुभूतब्राह्मणादिशब्दानाश्रितत्वेन च विशेषशास्त्रादेः प्रतिबन्धकत्वायोगान्नेहाप्राप्तिर्युक्तेत्येवमाशयं सामान्यस्येत्युत्तरभाष्यमवतारयति * उत्तरमिति * विरोधाविरोधसाधारणवाचिना सामान्यशब्देनाविरोधासाधारणाकाङ्क्षानपेक्षत्वं सूचितम् । प्रमाणाभासे सामान्यरूपस्य कारणस्य चक्षुरादेः प्रमाणविरोधे ऽपि नित्ये च सामिधेनीपाञ्चदश्ये क्रतुप्रकरणाम्नानस्य वैश्यप्रयोगे ऽपि नित्यनैमित्तिकयोश्च क्रत्वर्थयोः पाञ्चदश्यसाप्तदश्ययोर्गुणकामप्रयोगे ऽपि पूर्वस्मिंश्च सर्वस्वदाक्षिण्ये निमित्तभूतस्य प्रतिहर्त्रवच्छेदस्योद्गात्रवच्छेदे ऽपि प्राकृते च बर्हिषि प्रकृतिवच्छब्दस्य शरोपदेशे ऽपि सामान्यविहिते चाहवनीये होमत्वस्य पदादिहोमे ऽपि निष्प्रयोजनेच परसम्बोधनार्थेपूपांशुत्वे यजुर्वेदविहितत्वस्य नि-

गादेष्वप्याग्नेयीसुब्रह्मण्यायाप्रवर्त्तकत्वे चाग्निष्टुत्त्वस्य भूयो विरोधे ऽपि सावकाशे चोपांशुत्वे ऽग्नीषोमीयप्राग्भावित्वस्य दीक्षणीयादिष्वप्यग्निहोत्रहवण्यङ्गकत्वे च निवार्पत्वस्याधाने ऽप्यङ्गधर्मे च दीक्षणीयायाः पर्वकालत्वे मुख्यत्वेनानुपसञ्जातविरोधत्वस्य प्रधानसोमयागधर्मपर्वकालत्वविरोधे ऽपि विद्यमानत्वात्प्राप्तिः सम्भवतीति भाष्यार्थसूचनायोत्तरशब्दः । कथं प्राप्तिकारणस्य विरोधाविरोधविषययोः साधारणरूपतेत्याशङ्क्य ब्राह्मणप्रकृतिवच्छब्दयोस्तुल्यहेतुत्वेन किं चिद्वर्जनासम्भवादिति वार्त्तिकेन सामान्यातिदेशप्राप्तिकारणयोर्विरोधाविरोधसाधारण्योक्त्या सर्वेषां प्रमाणाभासादिप्राप्तिकारणानां चक्षुरादीनां साधारण्यं तुल्यन्यायतया दर्शितं भवतीत्याह * दर्शितमिति * प्राप्तस्य बाधायोगाशयमर्थेन प्रश्नभाष्यमुपपादयितुं नचैतत्तथायितुं ज्ञानमनुत्पन्नं शक्यं वक्तुमित्यादिपूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तां बा-
८८२।१ धायागोपपत्तिमनुभाषते * यत्त्विति * अनुष्ठानाख्यफलवियोगाशक्तिस्त्वर्थसत्वपरिच्छेदाख्यफलवियोगलक्षणबाधोपपादनेन निराकरिष्यमाणत्वान्नानुभाषिता । नैवेत्युत्तरभाष्यं नोत्पन्नं ज्ञानं प्रतिबध्यते न च स्वरूपेण संस्काररूपेण चाबाधकवशान्नश्यति किं तु मिथ्यात्वेनावगम्यतइति मिथ्यात्वज्ञापनरूपबाधोक्त्यर्थत्वेनावतारयति * तत्रेति * विषयासत्वव्युदासप्रकाशफलज्ञानविशेषरूपविज्ञानमिथ्यात्वस्य दोषजन्यत्वाद्वेदे च दोषाभावात्तन्मिथ्यात्वानुपपत्तेर्वेदे ज्ञानमात्रस्य प्राप्तस्य बाधो विवक्षितो विज्ञानस्य त्वप्राप्तस्यैवेति सूचयितुं भाष्यविशब्दानादरेण ज्ञानमित्येतावदुक्तम् । भाष्यं त्वकारप्रश्लेषेण विज्ञानत्वाभावोक्त्यर्थत्वेन दोषाभावाद्विज्ञानमिथ्यात्वायोगशङ्कानिरासार्थमविज्ञानमेतदिति विज्ञानत्वाभावग्राहकं प्रत्ययान्तरं विज्ञानरूपं भवतीत्यविज्ञानरूपाद् बाध्यप्रत्ययाद्विज्ञानरूपत्वेन बाधकप्रत्ययस्य वैलक्षण्योक्त्यर्थमन्तरशब्दमङ्गीकृत्य व्याख्येयम । एतदेव विवृणोति * शास्त्रान्तरं हीति * परिकल्पनोक्त्या सामान्यादिशास्त्रजनितस्य ज्ञानस्य विषयसत्वपरिच्छेदकत्वलक्षणविज्ञानत्वाभावाध्यवसाने ऽभिहिते यथा तर्हि गौरिति पदमात्रस्य गोसत्वपरिच्छेदकत्वाभावात्प्रमाणान्तरेण गवाभावावगमे ऽपि विरोधो न भासते तथास्यापि विशेषादिशास्त्रेण विषयाभावावगमे ऽप्यविरोधापत्तेर्बाधो न युज्येतेत्याशङ्क्य नेह ज्ञानस्य विषयसत्वापहारलक्षणो बाधो ऽभिमतः किं तु सामान्यादिशास्त्रस्य भ्रान्त्यवगतकौण्डिन्यादिविषयवत्वापहारलक्षणो ऽनन्यगतिना विशेषादिशास्त्रेण

बाध इति भ्रान्तिशब्देन सूचिते भ्रान्तौ को हेतुरित्यपेक्षायां सामान्यरूपेण कारणेन ब्राह्मणशब्दादिना कौण्डिन्यादिव्यतिरिक्तेषु ब्राह्मणादिषु सामान्यादिशास्त्रस्य तात्पर्यमित्येवंरूपाया बुद्धेरपहारेण ब्राह्मणादिमात्रे तात्पर्यभ्रान्ति सामान्यादिशास्त्रस्य ब्राह्मणादिमात्रविषयत्वभ्रान्तौ हेतुं सूचयितुम् * सामान्येत्युक्तम् * बाध्यशास्त्रस्य बाधकशास्त्रावरुद्धविषयताया भ्रान्तत्वे प्राप्तचयोगात्प्राप्तबाधोक्तिर्विरुद्धेत्याशङ्क्य चक्षुरादेरसन्निकृष्टे मृगतोयादौ स्वकार्यप्रमाणज्ञानजननाशक्तेस्तद्विषयत्वाभावे ऽपि दोषसहितचक्षुरादिजन्यस्य मृगतृष्णादिज्ञानस्यासन्निकृष्टविषयत्वोपपत्तिवत्सामान्यादिशास्त्रस्य तात्पर्यशून्ये कौण्डिन्यादौ स्वकार्यप्रमाणज्ञानजननाशक्तेः कौण्डिन्यादिविषयत्वाभावे ऽपि ब्राह्मणादिमात्रतात्पर्यभ्रान्त्याख्यदोषसहितसामान्यादिशास्त्रजन्यस्य ज्ञानस्य ब्राह्मणादिमात्रविषयत्वोपपत्तिसूचनार्था दृष्टान्तोक्तिः । ज्ञानस्य विषयसत्त्वापहारलक्षणबाधाभावे मिथ्येति प्रत्ययान्तरं भवतीति भाष्यं न घटेतेत्याशङ्क्य विषयसत्त्वपरिच्छेदफलबुद्धित्वलक्षणविज्ञानत्वाभावनिश्चयेन विषयसत्त्वपरिच्छेदाख्यात्फलाद्वियोगलक्षणो बुद्धेर्बाधो मिथ्याशब्देन विवक्षित इति सूचयद्भाष्यार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * भ्रमेरनवस्थानार्थत्वात्सत्त्वव्यवस्थाहेतुपरिच्छेदकनिरासार्थो ऽयं भ्रान्तिशब्दः । यद्वैतदविज्ञानमिति कृत्वा सत्त्वेनापरिच्छिद्यमानत्वात्कौण्डिन्यादिरर्थो सन्नितिप्रत्ययान्तरं शास्त्रं वार्थसत्त्वापरिच्छेदकमिति प्रत्ययान्तरं भवतीत्यर्थासत्त्ववाचिनं शास्त्रस्यार्थसत्त्वपरिच्छेदकत्वाभाववाचिनं वा मिथ्याशब्दमिति करणावृत्तिं चाङ्गीकृत्येदं भाष्यं व्याख्येयमिति सूचनायार्थं * शास्त्रं वेत्युक्तम् * किमित्याशङ्काभाष्यं सामान्यादिशास्त्रजनितस्य ज्ञानस्य विज्ञानत्वेनाभासमानस्यापि विज्ञानत्वाभावरूपमिथ्यात्वज्ञापनेन निरासे विशेषादिशास्त्रजनिते ऽपि ज्ञाने विज्ञानत्वानाश्वासापत्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * किं त्विति * पदादिजन्यस्य ज्ञानस्य विषयसदसदसत्त्वसाधारण्यात्स्वत एव विज्ञानत्वाभावो ऽवसीयते न तु प्रत्ययान्तरबलेनेति वैषम्यसूचनार्था प्रत्ययान्तरोक्तिः । यस्येत्युत्तरभाष्यं शास्त्रान्तरविरोधे यथाश्रुते तात्पर्यावधारणायोगात्तन्निरपेक्षस्य शास्त्रस्य विज्ञानजनकत्वाभावाद्विज्ञानत्वनिरासो न तु विरोधम् । विनेति व्यवस्थोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तदिति * यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्यय इति भाष्ये कारणदोषज्ञानबाधकज्ञानयोर्विषयव्यभिचारित्वलक्षणविज्ञानमिथ्यात्वज्ञा-

पक्षद्वयेनोक्तयोर्मध्ये बाधकविज्ञानस्य विज्ञानत्वाभावलक्षणज्ञानमिथ्यात्वज्ञापकत्वोक्तौ कारणदोषज्ञानस्यापि बाधकज्ञानवद्विपयासत्वज्ञापनेनैव विषयसत्वपरिच्छेदकत्वलक्षणविज्ञानत्वाभावज्ञापकत्वस्याप्युपपत्तेः कस्मादिह तज्ज्ञापकतोक्तेत्याशङ्क्याह * यत्त्विति *
.८८२।१ शाब्दविज्ञानमिथ्यात्वहेतुत्वेन प्रसिद्धस्यानाप्तप्रणीतत्वाख्यस्य विज्ञानकारणशब्दस्य दोषस्य वेदे ऽनुपपत्तेर्न तत्र ज्ञानस्य मिथ्यात्वज्ञापकत्वं सम्भवतीत्याशयः । दोषाभावे निष्कारणं मिथ्यात्वं न सम्भवतीति चेत् । सत्यम् । नोत्पन्नस्य विज्ञानस्य विषयव्यभिचारित्वलक्षणं मिथ्यात्वं वेदे सम्भवति किं तु विशेषशास्त्राद्यवरुद्धे विषये सामान्यशास्त्रादेर्विज्ञानोत्पादकतैव नास्ति । यथोक्तमाग्नेयाधिकरणे परिहृत्य च विशेषविधिविषयं सामान्यशास्त्राणि प्रवर्त्तन्तइति । जञ्जभ्यमानाधिकरणे च न हि प्रवृत्तानि शास्त्राणि केन चिदपि निवर्त्यन्ते किं तर्ह्यादित एवेषां प्रवृत्तिप्रतिबन्धो ऽवधार्यत इति दशमेनेदानीं किमतिदिश्यतइति व्याख्यायत इति दशमाद्यवार्त्तिकालोचनयापत्तिदेशशास्त्रादेर्विरोधिशास्त्रविषये विज्ञानुत्पादकतावसीयते श्वेतो ऽवधावतीत्यादौ त्वनेकार्थप्रतिभाने ऽपि यत्रैवार्थे ऽर्थप्रकरणादिना तात्पर्यमवधारितं तत्रैव विज्ञानजनकत्वदर्शनाद्विज्ञानोत्पादने तात्पर्यावधारणस्य शब्दसहकारित्वावगतेः सामान्यशास्त्रादेश्च विशेषशास्त्राद्यविरोधार्थे तदनवरुद्धे ऽर्थे तात्पर्यावसायात्तात्पर्याख्येन शब्दव्यापारेण विशेषशास्त्राद्यवरुद्धविषयवर्जनोपपत्तेः कक्षान्तरितसामान्यविशेषेषु हि दुर्लभः सामान्यवचनः शब्दो जायते लक्षणाबलादितिवार्त्तिके दुर्लभोक्त्या सामान्यवाचिनः शब्दस्य विरोधिशास्त्रान्तरविषयवर्जनावगतेर्न तत्र विज्ञानजनकत्वोपपत्तिः चोदनार्थकार्त्स्न्योक्तिस्तु ज्ञानमात्राशयत्वेन व्याख्येया एतदेवाभिप्रेत्य पौर्वापर्यपरामृष्टः शब्दो ऽन्यां कुरुते मतिमित्युक्तमन्य एवैकदेशेन शास्त्रस्यार्थः प्रतीयते । अन्यश्च पारपूर्णेन समस्तार्थोपसंहृतादिति च वक्ष्यते इहापि यथा चैषां विप्रकर्षाद्विजातीयैः सह बलाबलमेवं सजातीयैरपि यत्र हेतुसाम्यं तत्र दर्शयितव्यामित्युपक्रम्य सामान्यविशेषादिश्रुतिबलाबलोदाहरणात्सामान्यादिशास्त्रस्याप्राप्तबाधोक्तिर्विज्ञानापेक्षया प्राप्तबाधोक्तिस्तु ज्ञानमात्रापेक्षयेत्यवसीयते ।

ज्ञानमात्रस्य चोत्पत्तिर्न प्रामाण्यस्य ज्ञिका ।
स्मृतौ पदार्थबाधे च प्रामाण्यानुपलब्धितः ॥
अतो विरोधविषये विज्ञानोत्पत्त्यभावतः ।

दोषाभावे ऽपि सामान्यशास्त्रादेर्न प्रमाणता ॥
न च प्रामाण्यजनकं ज्ञानमात्रस्य कारणम्।
किं तु ज्ञानविशेषस्य विज्ञानस्यैव कारणम् ॥

सर्वं चैतत्तन्त्रसारे विस्तरेणोपपादितम्। प्रधानलक्षणे चास्माभिस्तस्मादुपरम्यते। बाधग्रन्थस्य श्रुत्यादिबाधव्यतिरिक्तबाधविषयत्वे ऽधिकरणोपसंहारभाष्यात्प्राक्पाठायोगशङ्कानिरासपूर्वं तदेतेषामित्याद्युपसंहारभाष्यं कः शेषः केन हेतुना शेषः कथं च विनियुज्यते श्रुत्यादीनि च विनियोगकरणानि वक्ष्यन्ते तेषां च बलवत्तेति भाष्यात्पञ्चानामेव शेषप्रकाराणामथातः शेषलक्षणमिति सूत्रेणाध्यायार्थत्वेन प्रतिज्ञातत्वप्रतीतेस्तेषां च सर्वेषामुक्तत्वाद्यत्कारणमिति च कारणशब्देन विनियोगकारणत्ववतद्विशेषरूपयोश्चतुर्थतृतीयप्रकारयोरुपसंहारसम्भवादुपकारित्वादिरूपे च शेषे तद्धेतुकस्योपकारादेः प्रत्यक्षादिगम्यत्वेन श्रुत्यादिप्रमाणकत्वाभावात्प्रमाणवाचिना कारणशब्देनैवाद्ययोरप्युपसंहारसंभवादहीनो वेत्याद्युत्तरसूत्रग्रन्थस्य चाध्यायान्तरत्वसम्भवादध्यायोपसंहारपरत्वेनाभासमानमधिकरणोपसंहारार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * प्रासङ्गिकमिति * प्राक्पाठोपपत्तिसूचनार्थो प्रासङ्गिकोक्तिः। अध्यायोपसंहारार्थत्वशङ्कानिरासार्थाधिकरणोक्तिः चतुर्थोपक्रमे तृतीये ऽध्याय इति भाष्येण प्रयुक्तिलक्षणस्य शेषेणानन्तर्योक्तेः मध्ये ऽध्यायान्तरानुपपत्तिसूचनार्थाधिकरणान्तरोक्तिः ॥

द्वादशोपसत्ताया अहीनाङ्गताधिकरणम् ॥ ८ ॥

अहीनो वा प्रकरणाद्गौणः ॥ १५ ॥

अध्यायसमाप्तिपर्यन्तस्योत्तरचिन्ताजातस्य लक्षणासङ्गतिं शङ्कते * ननु चेति * विरोधविषयस्यैव बलाबलचिन्ताविषयत्वात्को विरोधस्य विषयः को वा नेति विरोधविषयपरिशोधनार्थतया बलाबलचिन्ताविषयत्वेन सङ्गतिमाह * तद्यथेति * कस्मिन्प्रदेशे कस्य प्रमाणस्य केन प्रमाणेन सह विरोधाविरोधचिन्तेत्यपेक्षिते पशुधर्माधिकरणात्प्राचीनेषु तावदधिकरणेषु प्रकरणस्य क चिच्छ्रुत्या क चिल्लिङ्गेन क चिद्वाक्येन सहेति दर्शयितुमाह * तत्रेति * भाष्योदाहृताग्निष्टोमयुक्तवाक्यवच्छाखान्तरीयं सान्हयुक्तमपि वाक्यमिहोदाहरणमिति दर्शयितुमाह *ज्योतिष्टोमइति* सान्हशब्दस्याप्रसिद्धार्थत्वेन तद्योगिनी ह्युपसत्तापि सन्दिग्धत्वाच्चिन्तनीयेत्याशङ्क्य वाक्यशेषात् सान्हशब्दार्थप्रसिद्धेस्त्युपसत्ताया निःसन्दिग्ध-

त्वात् द्वादशोपसत्तामात्रचिन्तेत्युपपादनार्थमाह * तत्रेति * प्रक-
८८३।२ रणस्य श्रुतिविरोधाविरोधत्सन्देहात्सन्देहमुपपादयति * यद्वेति *
पूर्वपक्षप्रतिज्ञाया वाशब्दोक्तत्वं दर्शयितुमाह * किमिति * कथं
वाशब्देन ज्योतिष्टोमार्थत्वप्रतिज्ञेत्याशङ्क्य भाष्योक्तसन्देहनिवृत्तिद्वा-
रेव सिद्धान्तनिवृत्तिद्वारापि प्रतिज्ञार्थत्वोपपत्तिसूचनार्थं सिद्धान्ते-
नेत्युक्तं परदौर्बल्योक्त्या सिद्धान्तोद्भूतेस्तेनोपक्रमो युक्त इत्याशयः।
प्रकरणस्य श्रुतिविरोधशङ्कोत्तरत्वेनाहीनो गौण इति सूत्रावयवद्वयं
व्याख्यातुं नन्विति भाष्ये नाहीनस्येति षष्ठीश्रुतिविरोधमाशङ्क्य त-
त्परिहारार्थं न बाधिष्यतइति भाष्यमुपपादयितुमाह * न चेति *
न समासार्थत्वेन गौणोक्तिव्याख्यार्थं न हीयतइतिभाष्यं व्याचष्टे *
अस्ति चेति * मध्योदात्तत्वेनाहः समूहवाचिखप्रत्ययान्तत्वावसा-
याम्नञ्समासत्वायोगमाशङ्क्य स्वरस्याशाब्दत्वेन श्रुतित्वाभावाद्विरोधे
अनादरणीयत्वं सूचयितुमाह * अत इति * यतो ऽहीनशब्दस्य
ज्योतिष्टोमाभिधानसामर्थ्यास्तित्वाच्छ्रुतिविरोधः शक्यः परिहर्तुमि-
त्यतः शब्दार्थः । नञ्समासे गौणोक्तिः कथमित्याशङ्कानिरासाय *
अहानीत्युक्तम् * स्वमतेनाहानि द्वेधा व्याचष्टे * सहीति * त्या-
गवाचिनो जहातेः कर्मकर्त्तरि निष्ठोत्पत्तौ प्रतियोगिना सोमयागा-
न्तराणां समानजातीयत्वेन प्रतिपन्नानामपि कर्मत्वेन कर्त्तृत्वेन वा-
न्वयायोगादपायरूपत्यागापेक्षितापादानत्वेनान्वयं कुतश्चिदिति पञ्च-
म्योक्त्वा निष्ठार्थोक्तौ हीयतइत्युक्तं कर्मणि निष्ठायामेनमिति द्वितीय-
या निष्ठार्थमुक्त्वा प्रतियोगिनां कर्त्तृत्वेनान्वयोक्तौ * जहतीत्युक्तम् *
हीनोक्तेर्न्यूनवाचित्वे तन्निषेधोपपादनार्थं परिपूर्णत्वोक्तौ * कृत्स्न-
त्युक्तम् * दक्षिणयेतिभाष्योक्तामहानिव्याख्यां दक्षिणादीनां सोम-
यागान्तरवत्समानजातीयत्वस्यान्यस्य चाप्रतिपत्तिनिमित्तस्यानुपा-
दानेन प्रतिपत्त्ययोगादिच्छामात्रं वानुसृत्य दक्षिणादिभिरहीनत्वविक-
ल्पे क्रियमाणे ऽनवस्थितसमासार्थापत्तेः सहस्रदक्षिणादिभ्यश्च
साद्यस्क्रादिभ्यः क्रतुभ्यो ज्योतिष्टोमस्य दक्षिणाभिर्न्यूनत्वात्क्रतुकर-
णाख्यैश्च सवनीयपशुभिः संस्थान्तरे ऽत्यग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोम-
स्य न्यूनत्वाद्दूषयति*यत्त्विति*फलस्य तु साक्षात्परिमाणाश्रुतेस्तेन
न्यूनत्वं कल्प्यत्वान्नोक्तम् । तेनेत्यहानिव्याख्योपसंहारभाष्यं स्वम-
तमेवानुसृत्य व्याचष्टे * तस्मादिति * स्वमतेनैवाहानिकर्त्तरि नि-
ष्ठामुत्पाद्य तृतीये प्रकारेण व्याख्यातुम् * न चेत्युक्तम् * कर्मनिष्ठा-
पक्षव्याख्यातेन निष्ठार्थमुक्त्वा प्रतियोगिनः कर्तृत्वेन तृतीययान्वयं
वक्तुं * केन चिदित्युक्तम् * स्वरानादराद्वा प्रत्ययान्तत्वानिश्चये

ऽपि नञ्समाम्नानापि कथं निश्चयेत्याशङ्क्य प्रकरणसामर्थ्यान्निश्चये ऽभिहिते नञ्समासे ऽपि गौणवृत्त्यभावाद्गौणोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याने- नेत्याद्युक्तम् ॥

असंयोगात्तु मुख्यस्य तस्मादपकृष्येत ॥ १,६ ॥

ज्योतिष्टोमस्याहीनशब्देन सह वाच्यवाचकलक्षणसम्बन्धाभावा- दहीनसंयुक्ता द्वादशोपसत्ता ज्योतिष्टोमादपकृष्येतेत्येवं सिद्धान्तसूत्रं श्लोकद्वयेन व्याचष्टे * मुख्यइति * गुणयोगेनाप्यहीनशब्दसम्बन्धो नास्तीति कथं च नेत्यनेनोक्तं भाष्यात् द्वादशोपसत्वासंयोगप्रतीतेरही- नशब्दासंयोगव्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्य पूर्वपक्षसूत्रनिर्दिष्टाहीनशब्दा- संयोगव्याख्यायां तत्सङ्गतत्वेन बुद्धिस्थद्वादशोपसत्वस्यापकृष्येते- त्यनेनान्वयसौकर्यायान्यथाव्याख्येति परिहारसूचनार्थं तेन * सङ्गते- त्युक्तम् * प्रश्नपूर्वं द्वादशोपसत्ताया ज्योतिष्टोमासंयोगोपपादनार्थं कथमित्यादिभाष्यं षष्ठीश्रुतेः । सम्बन्धमात्रवाचित्वे ऽपि निर्विशे- षसामान्यायोगात्सम्बन्धविशेषापरत्वापेक्षायां विधीयमानसंख्यापे- क्षिताङ्गाङ्गिसम्बन्धविशेषपरत्वावगत्या विनियोजकत्वस्य निवीतं मनुष्याणामिति पुरुषप्रधानो निर्देश इत्यादिनिविताधिकरणभाष्यव- क्ष्यमाणन्यायेनावगमान्नञ्समासाच्च ज्योतिष्टोमेनाप्येकवाक्यत्वोपप- त्तरयुक्तमाशङ्क्य वाक्यमरुणया क्रीणातीति भाष्यवदिदमपि विशेषा- न्वये वाक्यस्यापि व्यापारोक्तेन तु श्रुत्यभावाशयमहीनोक्तिश्चाह- र्गणवाचिन्यभिप्रेतेति सूचयितुमाह * द्वादशत्वमिति * नन्वि- तिभाष्यं पूर्वपक्षोक्तश्रुतिविरोधपरिहारानुभाषणार्थत्वेन व्याचष्टे * यत्त्विति * नेतीत्यनुभाषणपरिहारभाष्यमौपचारिकत्वाख्यस्य मु- ख्यत्वप्रतियोगिनो गौणत्वस्य पूर्वपक्षिणानुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य गौ- णोक्त्यौपचारिकत्वं विवक्षितं नञ्समासात्मिकावयवव्युत्पत्तिर्वेति विकल्प्याद्यकल्पनिरासायैतद्भाष्यमित्येवं व्याचष्टे * तदिति * प्रकरणबाधापत्तेर्मुख्यसम्भवोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य न प्रकरणानुरोधे- नेत्युक्तम् । यो विदग्धः स नैर्ऋत इत्यादौ नैर्ऋतादिशब्दानां प्रकर- णानुरोधेनापि श्रुत्यर्थत्यागो ऽदृष्ट इत्याशङ्क्याह * न चेति * विधावप्यष्टावुपभृतीत्यष्टशब्दस्य श्रुत्यर्थत्यागेन चतुष्टद्वयलक्षणा- र्थता दृष्टेत्याशङ्क्याह * नचास्येति * चतुष्टद्वयवाचिशब्दान्तरा- भावादष्टशब्देन तल्लक्षणाभ्युपगता ज्योतिष्टोमवाचिनस्त्विह सान्ह- शब्दस्य भावान्नाहीनशब्देन तल्लक्षणा युक्तेत्याशयः । आद्यकल्प- निरासमुपसंहरति * तस्मादिति * नन्वितिभाष्येण द्वितीयं क-

रूपमाशङ्क्य तन्निरासार्थं नेतीतिभाष्यं मध्योदात्तत्वोक्त्या समूहवा-
चिखप्रत्ययान्तत्वेनावयवव्युत्पत्त्याऽहर्गणवाचित्वोक्त्यर्थत्वेनाभासमान-
मह्गर्णात्मकेष्वपि सत्रेष्वहीनशब्दप्रयोगाभावेन केवलयौगिकत्वा-
योगादयुक्तमाशङ्क्य योगरूढ्याशयत्वेन व्याख्यातुमाह * न चेति *
अहीनशब्दस्याखण्डस्याहर्विशिष्टगणवाचित्वे ऽनेकशक्तिकल्पनापत्तेः
समुदायप्रसिद्ध्ययोगादहीनशब्दावयवभूतस्याहः शब्दस्याहःपरिमिते
सोमयागाभ्याससमूहे समुदायप्रसिद्ध्या नञ्समासनिरासादित्येवं
व्याख्येयं विशेषणभूतश्च नञ्समासो ऽनेन निषिध्यते न विशेष्य-
भूतावयवव्युत्पत्तिः। समुदायप्रसिद्ध्यैव नञ्समासनिरासेन नञ्स-
मासचिन्हभूताद्युदात्तत्वाभावेन तन्निरासो ऽनर्थक इत्याशङ्क्योपच-
यार्थत्वेनार्थवत्त्वं चशब्देन सूचयंस्तथासतीति भाष्यं व्याचष्टे *
न च नञ्समासस्येति * नञित्यन्वाख्यानाख्यलक्षणसद्भावाच्चिन्हं
वाची लक्षणशब्दः चिन्हाभावमुपपादयति * नञ्समासे हि स-
तीति * नञ्समासस्य तत्पुरुषत्वाद् बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्य-
तः प्रकृत्या पूर्वपदमित्यनुवर्त्तमाने तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युप-
मानाव्ययद्वितीयाकृत्या इति स्मृत्या ऽव्ययाख्यस्य नञः पूर्वपदस्यो-
दात्ताख्यप्रकृतिस्वरत्वान्वाख्यानादित्याशयः। मध्येतिभाष्यं खप्रत्ययां
तत्वोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे * मध्येति * कथं मध्योदात्तत्वा-
त्खप्रत्ययान्तत्वाध्यवसानमित्याशङ्क्याह * तथा सति हीति *
आद्युदात्तश्चेतिप्रत्ययस्याद्युदात्तत्वविधानादाकारे प्रकृतिस्वरः सि-
ध्यतीत्युक्ते आयनेयीनीयियः फढखच्छघां प्रत्ययादीनामिति प्रत्यया-
दिभूतस्य खकारस्येनादेशविधाने ईनादिशब्दस्याप्रत्ययत्वादादेशादा-
वीकारे कथमुदात्तस्वरसिद्धिरित्याशङ्क्यायनादिष्वादेशेषु स्वरसि-
द्ध्यर्थमुपदेशो विद्यते येषां फगादिप्रत्ययानां तद्भावस्य वचनङ्का-
र्यमितिस्मृतेरादेशसम्बन्धिन्यपीकारे * स्वरः सिध्यतीत्युक्तम् * त-
स्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं मध्योदात्तत्वोपपादितसिद्धान्त-
हेत्वहर्गणवाचित्वोपसंहारपूर्वकत्वेन व्याख्यातुमाह *तस्मादिति *
सान्हाहीनशब्दयोः सह प्रयोगेणापर्यायत्वावगतेर्मुख्यस्य सान्ह-
शब्दस्यार्थेन सहाहीनशब्दस्यार्थेन सहाहीनशब्दस्य वाच्यवाचक-
लक्षणसम्बन्धाभावादित्येवं सूत्रव्याख्यार्थमपि चेतिभाष्यं व्याच-
ष्टे * अपि चेति * अर्थान्तरवाचित्वाभावे ऽहीनशब्दानर्थक्याप-
त्त्युक्त्यर्थत्वेन व्याख्याय शब्दद्वयानर्थक्यापत्त्युक्त्यर्थत्वेनैतदेव भाष्यं
व्याचष्टे * प्रकरणाद्धीति * अहीनशब्दस्यार्थान्तरवाचित्वे ऽपि सा-
८८५।२ न्हशब्दस्यानर्थकान्त दवस्थमेवेत्याशङ्क्याह*अर्थान्तरत्वे त्विति*तिस्र-

उप सद इत्युपसदनुवादेन त्रित्वविधिमात्रेण नैराकाङ्क्षादहीनशब्दा नुषङ्गानुपपत्तेरहीनशब्दस्य च सान्हशब्दवत्त्रित्वद्वादशत्वमध्यपाठाभावेनोभयान्वयानवगतेरनूद्यमानाहीनसन्निधेश्च प्रकरणविरोध्यहीनाङ्गत्वानापादकत्वात्कथं त्रित्वस्याहीनान्वयापत्तिरित्याशङ्क्य वस्तुनो ऽहीनान्वयानापत्तावप्यानन्तर्यात्तदन्वयापत्तिभ्रमं निवर्तयितुं सान्हशब्द इति सूचनायानन्तर्यादित्युक्तम्। द्वादशोपसत्वं ज्योतिष्टोमे विधीयते ऽहीने वेत्येवं यथाभाष्यमधिकरणं व्याख्यातं स्वमतेनाहीने द्वादशत्वविध्ययोगमभिप्रेत्याक्षिपति * न त्विति * यथाहीनस्य द्वादशोपसत्तोचिता तथा ज्योतिष्टोमस्य श्रुत्युपसत्तेत्यौचित्यरूपेण त्रित्वस्तुत्यै द्वादशता ऽनूद्यते न त्वहीने विधीयत इत्याक्षेपार्थः। स्वाभिप्रेतत्वे ऽप्याक्षेपस्य स्तुत्यर्थतयैकवाक्यत्वसंभवे वाक्यभेदापादिका विध्यर्थता न युक्तेति दुष्टीकोक्त एवाक्षेपहेतुर्युक्तो ऽत्र त्वन्यप्रकरणे ऽन्यधर्मविधेरन्याय्यतान्यधर्मविधौ विच्छिन्नस्य प्रकरणस्यानुसन्धानक्लेशो ऽहीने च द्वादशत्वप्राप्तिरिति हेतुत्रयं परमतेनोक्तमिति सूचनार्थः किलशब्दः स्वमतेन ज्योतिष्टोमे द्वादशत्वं विधीयते वाक्यान्तराद्धाहीने प्राप्तं त्रित्वस्तुत्यर्थमनुद्यत इत्येवमधिकरणं प्रश्नपूर्वं व्याचष्टे * कथं तर्हीति * श्लोकं व्याचष्टे * एतदिति * अहीनसम्बन्धद्वादशत्वोक्तज्योतिष्टोमसम्बन्धित्रित्वस्तुत्यर्थत्वे प्रकृतज्योतिष्टोमोपयोगसम्भवात्प्रकरणविरोधाविरोधचिन्तास्मिन्नधिकरणे न युज्येत इत्याशङ्कते * नन्विति * द्वादशत्वस्य विधेयत्वे प्रकरणस्य तद्विनियोजकत्वाद् बाधो विरोधत्वे नत्येवं विरोधाविरोधचिन्तामुपपादयति * नैष इति * प्रकरणस्याविनियोजकत्वे ऽपि द्वादशत्वस्य प्रकृतज्योतिष्टोमसम्बन्धित्रित्वस्तुत्यर्थत्वेन प्रकरणपाठानर्थक्याभावात्प्रकरणबाधोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * अन्यस्त्विति * प्रकरणपाठार्थवत्त्वे ऽपि विनियोग एव प्रकरणस्य प्रामाण्याद्विनियोगाभावे बाधो भवतीत्याशयः। द्वादशाहीनस्येत्यस्य स्तुत्यर्थत्वेन त्रित्वविध्येकवाक्यत्वसम्भवे वाक्यभेदानेकादृष्टकल्पनापादकविध्यर्थत्वायोगाद्द्वादशत्वस्याविधेयत्वेत्युक्तेन हेतुत्रयेण विधेयता निराकर्तुमशक्येति सूचयितुमाह * यदा त्विति * क्रत्वन्तरान्तरयाख्याविशेषसम्बन्धविधिनैवापूर्वान्वियाख्यसामान्यसम्बन्धाक्षेपे गौरवापत्तेः किलान्यप्रकरणे ऽन्यधर्मविधेरन्याय्यत्वं वाच्यं सत्यां च गतौ गौरवं दोषो नासत्यं क्रत्वन्तराङ्गविधिश्च क्रत्वन्तरविधायित्वाभावेनातुल्यकक्षत्वात्पूर्वोत्तराङ्गसन्दशावैगतं, प्रकरणं विच्छेत्तुं न शक्नोतीति उत्तराधिकरणन्यायोक्त्या सूचितम्। शाखाभेदाद्वा-

पौनरुक्त्योपपत्तेर्विधित्वसम्भवे स्तुतेः प्रयोजनत्वायोगाद्विधित्वैव युक्तेति सूचनार्थम् * शाखान्तरेत्युक्तम् * स्तुत्यर्थत्वे ऽप्येवं प्रकरणमनुगृहीतं भवति प्रकरणं बाधित्वेति पूर्वपक्षभाष्यसिद्धान्तभाष्ययोः पूर्वपक्षं हीत्यादिवार्त्तिकोक्त्योपपत्तावपि विधित्वपक्ष एव भाष्यार्जवं यथाभाष्यतोक्त्योक्तम् । ज्योतिष्टोमगतऽयुपसत्त्वस्तुत्यर्थत्वे तस्मादपकृष्येतेति सूत्रावयवस्याप्यनार्जवापत्तेर्यथासूत्रमिति

८८६।२ कस्मान्नोक्तमित्याशङ्क्याह * सर्वथा तावदिति * द्वादशत्वस्याहीनसम्बन्धित्वेनोक्तस्य पक्षद्वये ऽपि ज्योतिष्टोमानन्वयसाम्यादपकर्षोक्तिरविरुद्धेत्याशयः प्रकरणविच्छेदशङ्कानिवृत्तिसूचनाय * एतावदित्युक्तम् *

॥ कुलायादौ प्रतिपदोरुत्कर्षाधिकरणम् ॥ ९ ॥

द्वित्वबहुत्वयुक्तं वा चोदनात्तस्य ॥ १७ ॥

अतिदेशाधिकरणत्वेनानन्तरसङ्गतिं सूचयन्संदेहभाष्यं व्याचष्टे * पूर्ववदेवेति * का तर्ह्यधिका शङ्केत्याशङ्क्याह * एतावदिति * ज्योतिष्टोमानन्वयिगुणद्वाराप्युत्कर्षसिद्धेः पूर्वपक्षायोगमाशङ्क्य* कथंचिदित्युक्तम् * आशङ्कितः प्रकृतेन सम्बन्धो यस्येति समासार्थः प्राथम्यादस्य पूर्वपक्षत्वशङ्कां निवर्त्तयन् मुख्यस्य ज्योतिष्टोमस्य द्वित्वबहुत्वनिमित्तयुक्तमपि प्रति यद्विधानं तस्माज्ज्योतिष्टोमादपकृष्येतेति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रार्थानुकर्षणार्थत्वेन चकारव्याख्यार्थं द्वित्वेति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * सिद्धान्तेनाधिकरणोपक्रमो येनेति समासार्थः । असंयोगोपपादनार्थत्वेन तस्य ज्योतिष्टोमस्य यजमानद्वित्वबहुत्वाचोदनादित्येवमचोदनात्तस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थं नहीति भाष्यं व्याचष्टे * न तावदिति * अन्यतः सिद्धद्वित्वबहुत्वानुवादेन द्वित्वबहुत्वे निमित्तीकृत्य द्विबहुशब्दप्रवृत्त्यवगमेनानयोर्वाक्ययोः प्रतिपन्मात्रविधिपरत्वात्संख्या प्रतिपद्रूपानेकार्थविधौ च वाक्यभेदापत्तेर्नेह वाक्यद्वयं ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन द्वित्वबहुत्वे विधीयेते इत्यर्थः । अविहितत्वाच्चेति वार्त्तिकस्य वक्ष्यमाणार्थानाक्षेपापेक्षया तावच्छब्दः संख्यानपेक्षस्य यजमानस्य यजमानानपेक्षाया वा संख्याया नित्यत्वेन संख्यायाश्चाव्यवस्थितत्वाधिक्येन निमित्तत्वायोगान्मृष्यामहे हविषा विशेषणमिति वद्यजमानविशिष्टाया निमित्तत्वे ऽपि न वाक्यभेदापत्तिः प्रतिपत्प्रकरणे च यजमानद्वित्वे निमित्ते युवं हि स्थः स्वर्पतो इति कुर्यादिति निमित्तोद्देशेन मन्त्रे विहिते प्रकरणादेव प्रतिपत्त्वावगतेर्यदग्नये च प्रजापतये च

सायं जुहोतीति कालोद्देशेन देवतायां विहितायां प्रकरणप्राप्तजुहो-त्यनुवादवत्प्रकरणप्राप्तप्रतिपदनुवादसम्भवाच्च प्रतिपत्तिनिमित्तयो-र्द्वयोरुद्देशाद्वाक्यभेदापत्तिः । प्रतिपत्त्वेनैव च मन्त्रविधिमभिप्रेत्य प्रतिपद्विध्युक्तिः । अनेकस्तोत्रीयागणात्मके स्तोमे कस्याश्चित्स्तोत्री-याया नियमेनादित्वप्राप्तेराद्यस्तोत्रीयत्वाख्यप्रतिपत्त्वप्राप्तेः, स्तोमवि-धिनैव सिद्धत्वात्स्वरूपेण प्रतिपद्विध्यनुपपत्तिः । एकस्य यजमा-नस्य ज्योतिष्टोमानुष्ठानाशक्तावशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायात् ज्योतिष्टोमे ऽपि विहितयजमानैक्यत्यागेनार्थात्तद्वित्वबहुत्वप्राप्तिर्भविष्यतीति आशङ्क्य आख्यातादेकत्वविशिष्टस्यैव कर्तृत्वावगतेरेकत्वाभावेनाधि-काराभावादेव त्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषयत्वानुपपत्तेर्नार्था-द्वित्वप्राप्तिरिति परिहारमुत्तरसूत्रद्वयारूढमप्येकत्वस्याशक्तिकृता-ङ्गत्यागन्यायविषयत्वसदसद्भावसन्देह एवात्र सन्देहहेतुरिति सूच-नार्थं तस्य द्वित्वस्य बहुत्वस्य वा ज्योतिष्टोमे ऽर्थाक्षेपाभावादित्ये-वमचोदनात्तस्येति सूत्रावयवारूढं कर्तुमाह * अविहितत्वाच्चेति * यद्येतिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुलालादिषु त्विति * सिद्धान्त-मुपसंहरति * तस्मादिति *

पक्षेणार्थकृतस्येति चेत् ॥ १८ ॥

एकाशक्तिपक्षेणापत्त्याद्यर्थाद्द्वाभ्यां बहुभिर्वा कृतस्य ज्यो-तिष्टोमस्य द्वित्वबहुत्वसंयोगो भविष्यतीति प्रतिपद्विधानस्यार्थप्राप्त-द्वित्वबहुत्वसंयोगविषयत्वकल्पनोक्तेर्बीजं तावदाह * प्रकरणाद्वेति* द्विबहुश्रुतिविरोधात्प्रकरणबाधमाशङ्क्याह * न चेति * साक्षाद्य-ज्ञान्तरसम्बन्धाश्रवणे ऽपि द्वित्वबहुत्वसम्बन्धश्रवणाच्छ्रुतिविरोधो ऽपरिहार्य इत्याशङ्क्याह * यजमानेति * द्विबहुश्रुत्योरङ्गाङ्गिभावार्थत्वे प्रकरणगम्याङ्गाङ्गिभावबाधकत्वस्यानिमित्तार्थत्वे तु भिन्नविषयत्वे-नाविरोधाच्च बाधकतेत्याशयः। द्वित्वबहुत्वश्रुत्योर्द्विबहुयजमानकर्तृक-क्रतुलक्षणया तदङ्गत्वावेदकत्वात् विरोधो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * लक्षणापि लौकिकीत्वाद्युक्तैवेत्याशङ्क्याह * न हीति * श्रौतद्वित्वबहुत्वाङ्गत्वावेदकत्वादेव तर्हि विरोधो भविष्यतीत्याश-ङ्क्याह * द्वित्वादीति * श्रौतस्य द्वित्वादिसम्बन्धस्य निमित्तमा-त्रौपयिकत्वे ऽपि संक्रान्त्यादौ निमित्ते फलार्थस्नानादिविधिवत् द्वित्वादौ निमित्ते प्रतिपद्विधेः फलार्थत्वसम्भवात्स्वातन्त्र्योपपत्तेर्न ज्योतिष्टोमे निवेशो युक्त इत्याशङ्क्याह * फलेति * फलकल्पना-

थाम्रश्रुतफलतत्साधनेतिकर्त्तव्यताकल्पनागौरवापत्तेः प्रकृतश्रुत्य- न्वयकल्पनैव ततो ज्यायसीति वाच्ये प्रकरणप्रमाणकत्वेन कल्पना- लाघवादिति हेतुसूचनार्थं कर्मव्युत्पत्त्या प्रकृतवाची प्रकरणशब्दः प्रयुक्तः। एतदन्तेन च प्रकरणादित्यादिवार्त्तिकेनेति चेदिति सूत्रावय- वं तस्मादपकृष्येतेत्यनुकृष्टसूत्रावयवार्थानुभाषणार्थत्वेन व्याख्याय पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रस्थेन प्रकरणादिति हेतुना मण्डूकप्लुति- न्यायादत्रागतेन परिहारोक्त्यर्थं बाध्येतेत्यन्तं भाष्यं व्याख्यातम् । असंयोगादित्यनुकृष्टसूत्रावयवार्थानुभाषणार्थत्वेनावृत्त्येति चेदिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं बाध्यतामिति भाष्यं व्याचष्टे * यत्त्विति * तत्परिहारार्थत्वेनार्थकृतस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थमसत्यपीतिभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * अचोदनात्तस्येति सूत्रावयवोक्तामुपपत्तिं
८८७।२ निराकर्त्तुमाह * न हीति * हित्वबहुत्वयोरर्थप्राप्त्युपपादनार्थत्वेन पक्षेणेति सूत्रावयवव्याख्यार्थं य एक इति भाष्यं व्याचष्टे * अस्ति चेति * एकस्याशक्तावपि यजेतेत्येकत्वश्रुतिविरोधान्नानेकयजमान- प्राप्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्य परमतेन तावत्परिहारं विवक्षितं हीत्यु- त्तरसूत्रस्थभाष्यसूचितमाह * न चेति * वक्ष्यमाणानालोचनेन प्र- त्यवस्थाने सर्वविचाराणामनवस्थानापत्तेरतत्परिहारापरितोषादश- क्तिकृताङ्गत्यागन्यायेनैकत्वत्यागादनेकयजमानप्राप्तिरिति स्वमतेन प- रिहारान्तरोक्त्यर्थमवश्येतिभाष्यं व्याचष्टे * सत्यामपि चेति * षष्ठे सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्तथाभूतोपदेशादिति सूत्रेण नित्ये ऽपि प्रयोगे सर्वाङ्गानुष्ठानशक्तौ सत्यां प्रवृत्तिर्युक्ता विधेस्त्वेकश्रुतित्वा- दपर्यायविधानात्सन्निधानेन श्रुतिभूताभिसंयोगादर्थेन युगपत्प्राप्ते- र्यथाप्राप्तं स्वशब्दार्थौ निर्वीतवत्तस्मात्सर्वप्रयोगे स्यादित्येकादशा- धिकरणन्यायेन सर्वाङ्गोपेतप्रयोगोपदेशादिति पूर्वपक्षयित्वा ऽपि वाप्येकदेशे स्यात्प्रधाने ह्यर्थनिर्वृत्तिर्गुणमात्रमितरत्तदर्थत्वादि- त्यनेनाङ्गैकदेशे ऽपि शक्तौ सत्यां नित्ये प्रयोगे प्रवृत्तिर्युक्ता शक्त्यपेक्षत्वे ऽप्यधिकारस्य सर्वाङ्गानुष्ठानशक्तेरनित्यत्वेन नित्यं सर्वाङ्गोपेतं कुर्यादिति विध्ययोगाद्यदा सर्वाङ्गोपेतं कर्त्तुं श- क्नुयात्तदा कुर्यादिति विध्यर्थाभ्युपगमे च यावज्जीवादिश्रु- त्यवगतनित्यत्वविरोधापत्तेर्यावन्त्यङ्गानि कर्त्तुं शक्नुयात्तावद्भि- रुपेतं नित्यं कुर्यादिति विध्यर्थावसायाद्यावच्छक्याङ्गोपेते प्रधाने ऽनुष्ठिते विध्यर्थनिष्पत्तेरितरस्य चाशक्यस्याङ्गस्य प्रधानार्थत्वेन गुणमात्रत्वाद् गुणलोपे च मुख्यस्य क्रिया स्यादिति दशमाधिकरण- न्यायेनाङ्गलोपे ऽपि प्रधानानुष्ठानस्य युक्तत्वादिति सिद्धान्तयिष्य-

माणत्वाद्यजमानैकत्वमपि कदा चित्परित्यज्यानेके यजेरन्नित्युक्ते कर्त्तुरेवाधिकारादेकत्वविशिष्टस्यैव च कर्त्तृत्वादेकत्वत्यागे ऽधिकाराभावाद्यागानुष्ठानं न युक्तमित्याशङ्क्य बहुषु बहुवचनं द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति बहुद्व्येकशब्दानां संख्याप्रधानत्वाभ्युपगमात्कर्तुरेकत्वे द्वित्वे बहुत्व इति च व्याख्यानात्संख्याविशेषणत्वेन संख्यान्वयात्प्रागेव कर्तृत्वप्रतीतेरेकत्वत्यागे ऽपि कर्तृत्वसद्भावेनाधिकारसद्भावाद्यागानुष्ठानोपपत्तिसूचनार्थम् * यथैवेत्युक्तम् * सूत्रतात्पर्यमुपसंहरति * ततश्चेति * प्रतिपद्विधानान्यथानुपपत्तिरूपदर्थात्कल्पितया ज्योतिष्टोमस्य द्विबहुयजमानकत्वश्रुत्या विहिताभ्यां द्वाभ्यां बहुभिर्वा कृतस्य ज्योतिष्टोमस्य द्वित्वबहुत्वसंयोगो भविष्यतीत्येवं स्वयमन्यथार्थकृतस्येति सूत्रावयवं व्याचष्टे * अथ वेति * ज्योतिष्टोमेन द्वौ बहवो वा यजेरन्निति श्रुतिकल्पने द्विबहुश्रुत्योर्द्वित्वबहुत्वविधिं विनानर्थक्यापत्तेरनन्यगतित्वेन निरवकाशत्वाद्यजेतेत्येकवचनाख्यातश्रुतेराख्यातानां मध्ये कस्मिंश्चिदाख्याते प्रयोक्तव्ये प्राथम्यात्प्रयोगोपपत्तेर्गत्यन्तरसम्भवेन सावकाशत्वादेकत्वमत्यन्तं बाध्येतेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनैतत्प्रतिपद्विधिपक्षेणेति सूत्रावयवं व्याचष्टे * सा चेति * यदि च हेतुरवतिष्ठेतेति न्यायात् शूर्पत्वैकार्थसमवायिनो ऽन्नकरणावान्तरसामान्यस्य होमसाधनत्वहेतुत्वान्यथानुपपत्त्यान्वयविधिः कल्प्यमानो यथा शूर्पविषयएव कल्प्यते तथा द्वित्वादिनिमित्तप्रतिपद्विशेषविध्यन्यथानुपपत्त्या द्वित्वादिविधिः कल्प्यमानः प्रतिपद्विशेषपक्ष एव कल्प्यत इत्याशयः। न त्वेतद्युक्तं प्रतिपद्विशेषनिमित्तद्वित्वादिविधिकल्पने ऽन्योन्यनिमित्तत्वापत्त्या ऽन्योन्याश्रयापत्तेः निमित्तानपेक्षद्वित्वादिविधिकल्पने तूपास्मै गायता नर इति प्रतिपदं कुर्यादिति नित्यायाः प्रतिपदो नैमित्तिक्या प्रतिपदाबाधेनार्थाद्द्वित्वबहुत्वयोस्तन्निमित्ताभ्यां प्रतिपद्भ्यामेकविषयत्वनियमे ऽपि तद्विधायिन्योः श्रुत्योः प्रतिपद्विशेषानपेक्षत्वात्सर्वत्र प्राप्तेरेकत्वचोदनाया विरोधपरिहारायोगेन बाधे सत्युपास्मै गायता नर इत्यस्या अपि प्रतिपदो ऽनन्यगतित्वाद्द्विबहुयजमानकयोरेव प्रयोगयोर्विकल्पेन निवेशापत्तेः। तस्मात्प्रौढिमात्रेणेयं व्याख्याकृता।

न प्रकृतेरेकसंयोगात् ॥ १९ ॥

प्रकृतिशब्दं स्वयं तावत्प्रक्रियतइतिकर्मव्युत्पत्त्या प्र-

कृतवाचित्वेनासंयोगात्तु मुख्यस्येति मुख्यशब्दवत् ज्योतिष्टो-मोक्त्यर्थतया व्याचष्टे * प्रकृतीति * यथाभाष्यं व्याचष्टे * औपदेशिकत्वाद्वेति * आतिदेशिकं सदेकत्वं प्रयोगाख्यस्यार्थ-स्यैकेन कर्त्तुमशक्यत्वात्तद्वशेन कपालवद् बाध्येत त्रिविधे ऽपि तु ज्योतिष्टोमप्रयोगे तस्यैकवचनश्रुत्या प्रत्यक्षविहितत्वान्नार्थवशेन बा-धो युक्त इत्यर्थः। विवक्षितं हीति भाष्यमविवक्षाशङ्कानिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * न चेति * षष्ठाद्यन्यायेन पुरुषस्य प्रधानतयोद्देश्यत्वे-नैकत्वस्य पुंस्त्ववदुद्देश्यविशेषणत्वमविवक्षाकारणमस्तीत्याशङ्क्य प्रा-धान्यस्य भावनानिष्पादकत्वाख्यगुणत्वान्यथानुपपत्तिकल्प्यत्वेन गु-णत्वएव शास्त्रव्यापारादाख्यातोक्तस्यैकत्वस्य भावनाक्षिप्तगुणभूतो-पादीयमानकर्त्तृविशेषणत्वाद्विवक्षोपपादयिष्यतइत्याह * यथा चेति * यत्रापि हीति भाष्यमेकत्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषय-त्वाभावोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * यदपीति * भावनासंख्ययोरेक-प्रत्ययवाच्यत्वाद्भावनाप्रतीतिकालएव संख्याप्रतीतेस्तदा च भावना-क्षेप्यस्य कर्त्तुरप्रतीतत्वेन विशेषणत्वायोगाद्धात्वर्थेन तु निष्पाद्यत्वा-द्यथा कथं चिन्निष्पादकाक्षेपे ऽप्यक्रियात्वेन स्वतन्त्रनिष्पादकक-र्तृरूपाक्षेपायोगाद्यावदेवेह धात्वर्थः प्रतीतस्तावदेव कापि भाव-ना कर्त्ता कश्चिद्भविष्यतीत्यवधार्येत इति कर्त्रधिकरणवार्त्तिके च धात्वर्थेन स्वतन्त्रनिष्पादककर्त्राक्षेपस्य वक्ष्यमाणस्य प्रौढिमात्रत्वा-त् बह्वेकशब्दानां संख्यामात्रस्य वाच्यत्वान्वाख्यानमित्येवं पर-त्वात्प्रथमप्रतीतत्वेन संख्याया पूर्व विशेषणत्वावगतेर्यजेतेत्येकव-चनादेकत्वविशिष्टस्यैव कर्तृत्वप्रतीतेरेकत्वाभावे कर्त्तृत्वाभावेना-धिकाराभावान्नैकत्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषयता युक्तेत्याश-यः। यदि त्वन्याङ्गत्यागे ऽप्येकस्या शक्तिः स्यात्ततो गुणलोपे च मुख्यस्य क्रिया स्यादिति न्यायात्प्रधानानुरोधेन गुणभूतैकत्व-त्यागः शङ्क्येत न त्वेतदस्तीत्याह * शक्नोति हीति * कर्त्तृविशेषण-त्वाभ्युपगमे ऽप्येकत्वस्य त्यागो न युक्त इति प्रौढिं दर्शयितुमाह * उत्पत्तीति * सोमेन यजेतेत्युत्पत्तिचोदनास्थत्वेनैकत्वस्य कर्मरू-पत्वावधारणात्तत्त्यागे कर्मणा एवाननुष्ठितत्वापत्तेरुत्पत्तिकाले च बहुदक्षिणत्वाद्येकाशक्तिहेत्वनवगमेनानुपसञ्जातविरोधावस्थायां श्रु-तत्वाद्वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति च प्रयोगचोदनास्थत्वेनानु-ष्ठानप्रत्ययप्रत्यासन्नतया बलवत्त्वादित्याशयः। तस्मादिति भाष्यं सूत्रार्थोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * स्वयं व्याख्याते पक्षेणेतिशङ्कासूत्रार्थे विकृतौ क्व चिद्दित्वबहुत्वाभ्यामपि संयोगा-

सद्भावेनार्थाक्षेपायोगोऽस्त्यर्थत्वेन प्रकृतेरेवैकत्वसंयोगनियमादित्येवं व्याख्यातुमाह * यत्विति * प्रतिपद्विशेषनिमित्तो यजमानसंख्याविशेषो यजमानसंख्याविशेषनिमित्तश्च प्रतिपद्विशेष इत्यन्योन्याश्रयापत्तेः प्रतिपद्विशेषनिमित्तद्विबहुयजमानकत्वश्रुतिकल्पनायोगात्प्रतिपद्विशेषानपेक्षश्रुतिकल्पने चैकत्वचोदनाविरोधापरिहाराद्यजमानसंख्याविशेषविशिष्टप्रतिपद्विशेषविकल्पनपूर्वं तदन्यथानुपपत्त्या विशेषणभूतसंख्याविशेषविधिं कल्पयित्वा संख्यान्तरपक्षे प्रतिपद्विशेषविध्यभावात् संख्याविशेषस्यार्थान्निमित्तत्वं वाच्यं कुलायादौ तु संख्याविशेषप्राप्तेर्गौरवलक्षणवाक्यभेदापत्तेश्च न विशिष्टविधिः सम्भवतीत्याशयः । अथेत्यादिभाष्येण वाससाविति द्विवचनवत् ज्योतिष्टोमे ऽपि पत्न्याशयं द्विवचनं बहुवचनं वा भविष्यतीत्याशङ्क्य वैषम्योक्त्यर्थमुच्यतइत्यादिभाष्यं व्याख्यास्यन्स्वयं तावद्धर्मप्रजासम्पन्ने दारेषु नान्यं कुर्वीतेति दारान्तरनिषेधेनैकपत्नीकत्वनियमात्पत्न्याशयस्य द्वित्वस्य नित्यत्वेन निमित्तत्वं न सम्भवतीति परिहारमाह * पत्नीति * व्याचष्टे * बहुभ्य इति * बहुशब्दस्यैकशेषत्वाभावान्मध्यप्रतीकेन बहुत्वयुक्तं वाक्यं गृहीत्वा तुल्यन्यायत्वाच्च चकारेण द्वित्वयुक्तं वाक्यमन्वाचिख्यासिन्वाक्यद्वये यो यजमानशब्दः स पुमान् स्त्रियेति लक्षणाद्विरूपैकशेषः कल्प्येत स च पुंबहुत्वस्य पुंद्वित्वस्य वा सत्राहीनेषु विहितस्य द्विबहुवचनाभ्यां स्वरसात्प्रतीतेर्निष्प्रमाणक इत्येवं योज्यं निमित्तोपादानानर्थक्यदोषोक्तिप्रसङ्गेनेह त्विति भाष्यावयवं व्याख्याया सम्भवादिति भाष्यावयवं व्याचष्टे * क्षौमे इति * ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीतेत्युत्पत्तिशिष्टैकत्वविरोधिपुन्द्वित्वविध्ययोगात् क्षौमाख्यगुणविधानार्थत्वेन च वाक्यार्थवत्त्वोपपत्तेः पुन्द्वित्वाप्राप्तिमगतिहेतुं सूचयितुं गुणस्य तु विधानत्वात्पत्न्यां द्वितीयशब्दः प्रयुक्तः क्षौमवाक्ये पुन्द्वित्वाविधाने ऽप्यन्यत्र क्व चिद्विधिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थम् * न हीत्युक्तम् * अपि चेतिभाष्यं व्याचष्टे * एकेति * विकल्पेनार्थवत्त्वमाशङ्क्य नित्यनैमित्तिकत्वेन विषमशिष्टत्वाद्विकल्पायोगो ऽभिहितः । तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्ये तस्मादुत्कृष्टव्ये एवेति सिद्धान्तोपसंहारभाष्येण गतार्थमाशङ्क्यापिशब्देन युक्त्यन्तरोपसंहारार्थत्वं सूचयन् व्याचष्टे * तस्मादपीति * न चाहीनवदप्रकृतयज्ञसम्बन्धो ऽस्तीत्यादिवार्त्तिकेन क्रत्वन्तरान्वयावेदकप्रमाणाभावाद्यजमानद्वित्वबहुत्वस्वरूपान्वये चानर्थक्यापत्तेरुत्कर्षायोगमुक्तमनुभाषणपूर्वं द्वेधा परिहरति * यत्विति *

ज्योतिष्टोमस्य प्रतिपन्निमित्तभूतयजमानद्वित्वबहुत्वसंयोगाभावात्प्रतिपदोरुत्कर्षो ऽपि क्रत्वन्तराङ्गत्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्य द्विवचनान्तयजमानशब्दोपस्थापितस्य द्वियजमानकस्य 'यज्ञस्याहीनवच्छ्रुत्या बहुवचनान्तोपस्थापितस्य च बहुयजमानकस्य तादर्थ्यचतुर्थ्योप्राधान्याभिधानाच्छ्रुतिं प्रमाणं सूचयन्नधिकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादिति *

॥ जाघन्या अनुत्कर्षाधिकरणम् ॥ १० ॥

जाघनी चैकदेशत्वात् ॥ २० ॥

जाघनीपत्नीसंयाजान्वयविधिर्दर्शपूर्णमासयोः पशौ वेति चिन्तायाः प्रकरणस्य पूर्वैः सविरोधाविरोधचिन्तात्वाभावेनासङ्गतिमाशङ्क्य निमित्तत्वेनोद्देशभूतयोर्द्वित्वबहुत्वयोः प्रकृतकर्मासंयोगात्तत्संयुक्तानां पत्नीसंयाजानामप्युत्कर्षे प्रसक्तमपवदितुं चिन्तैषेति विरोधाविरोधचिन्ताफलभूतोत्कर्षानुत्कर्षचिन्तात्वात्सङ्गतिमाह * उत्कर्षेति * जाघन्यास्तृतीययाङ्गत्वोक्तेः संस्कार्यत्वायोगेनोत्कर्षकत्वायोगादुत्कर्षशङ्कानुपपत्तेरधिकरणानारम्भमाशङ्क्य पश्ववयवत्वेन पशुं विनोपादानाशक्तेरवयवत्वेनैव चात्तरार्द्धादिवदवयव्यप्रयोजकत्वादङ्गत्वानुपपत्तेः प्रयाजशेषवत् तृतीयाभङ्गेन संस्कार्यत्वं न्यायाभासात्पुरुषबुद्धिप्रभवाच्छङ्क्यतइति परिहारसूत्रनार्था बुध्युक्तिः क्रियतइति वक्तुं प्रयुक्तस्य प्रत्ययस्यानुग्रहार्थं कस्मिंश्चिद्धातौ प्रयोज्ये नित्याया प्रतिपदः प्रकृतौ विहितायाः कुलायादिष्वप्यतिदेशात्प्राप्तिं प्रसङ्गाद्वारयितुं प्रतिपदन्तरविधिर्युक्तः जाघन्यास्तु प्रकृतावप्रस्तुतत्वान्न युक्तः संस्कारविधिरित्याशङ्क्य पत्नीसंयाजानां प्रकृतावारादुपकारित्वेन विहितानां प्रसङ्गात्पशावतिदेशप्राप्तानां जाघनीसंस्कारार्थत्वविधेर्युक्तत्वसूचनार्थं प्रसङ्गयाची प्रसौतिः प्रयुक्तः । प्रश्नपूर्वं सन्देहहेतूक्त्यर्थं कथमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * जाघन्येति * कीदृग्वचनव्यक्तिद्वयमित्यपेक्षितं पत्नीसंयाजानां गुणत्वं जाघन्याः प्राधान्यमित्येका जाघन्या गुणत्वं पत्नीसंयाजानां प्राधान्यमिति द्वितीयेतिविवरणार्थं यदीत्याद्युक्तं सर्वपशुप्रकृतित्वादग्नीषोमीयगतत्युक्तं संस्कार्यत्वोपपादनायोत्तराङ्गत्वात्पत्नीसंयाजानां तत्काले पशुकार्यस्य प्रधानस्य कृतत्वात्तदवयवभूताया जाघन्याः कृतार्थतोक्ता नेह पत्नीसंयाजानामुत्कर्षानुत्कर्षचिन्ता किन्त्वस्य वाक्यस्येत्येतद्विधानमिति भाष्यस्थविधानशब्देनोक्तमिति सूचनार्था

विधानोक्तिः। किं तावदित्यादिभाष्योक्तं पूर्वपक्षं सङ्गृह्णाति * किमिति * अचोदनादित्यस्य पूर्वाधिकरणाद्यसूत्रस्थस्य हेतोर्जाघन्याः पशुरहितयोर्दर्शपूर्णमासयोश्चोदयितुमशक्यत्वादित्येवमर्थाङ्गीकारेणोत्कर्षहेतुतयानुषक्तस्य व्याख्यार्थेन जाघन्यामिति भाष्येण प्रतिज्ञाते सन्निपत्योपकारित्वे कथमिति प्रश्नाक्षिप्तयोर्हेतूक्त्यर्थमारादुपकारित्वमपेक्ष्य सन्निपत्योपकारित्वस्य पशुपुरोडाशाधिकरणन्यायेनाभ्यर्हितत्वादित्युक्तम्। शब्दादितिभाष्ये शब्दोक्तेरेकपदोपादानलक्षणश्रुतिवाचित्वसूचनायान्यत्र चेत्युक्तम्। सौत्रं हेतुमेकदेशश्चेति भाष्यव्याख्यातं स्पष्टयितुमेकदेशेत्युक्ते विद्यमानैकदेशिसंयोगस्यैकदेशद्रव्याप्रयोजकत्वहेतुतया वक्ष्यमाणस्येहैकदेश्यभावेनाभावादेकदेशो प्रयोक्ष्यत इत्याशङ्क्य परप्रयुक्तश्रुतैकदेश्येकदेशग्रहणे सम्भवत्यन्यप्रयोजकता न युक्तेति सूचनार्थम् * तथा सति चेत्युक्तम् * अपकृष्येतेत्यहीनाधिकरणसिद्धान्तसूत्रावयवस्य द्वित्वबहुत्वयुक्तं चेति चकारानुकृष्टस्येहापि जाघनी चेति चकारेणानुकृष्य पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थत्वेन व्याख्यार्थं भाष्यस्थमुत्कर्षपदं व्याख्यातुमुत्कर्षोक्तिः। नन्वित्याशङ्कायाः परिहारे सत्यमित्यादावुच्यते शब्दस्योत्तरग्रन्थशेषत्वभ्रमं निवर्त्तयितुमाह * सेति * एवं सतीति भाष्यं पत्नीसंयाजानां सन्निपत्योपकारित्वोक्तिप्रयोजनोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * परं चेति* कर्मानुष्ठानं कथ्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्यानुष्ठानकथनार्थं परं भाष्यमित्यर्थः। कस्मान्नोत्तरग्रन्थशेषतोच्यते शब्दस्येष्यत इत्याशङ्क्याह * यदि पुनरिति * विहितत्वाभ्युपगमेन परिहारे दत्ते पत्नीसंयाजान्यजतीति वाक्यान्तरेण विहितत्वे सति दर्शपूर्णमासयोर्जाघन्यभावे ऽपि पत्नीसंयाजानुष्ठानापत्तेः पूर्वपक्षीप्रोत्कर्षासिद्धिप्रसङ्गादनिष्टापत्तिपरिचोदनाच्छायापतनयुक्तमवेत्याशङ्क्योत्तरेत्युक्तम्। पशौ जाघनीप्रतिपादनार्थत्वे ऽपि दर्शपूर्णमासयोरारादुपकारित्वेनानुष्ठानविरोधाज्जाघनी त्वित्यादेर्नोत्तरत्वं सम्भवतीत्याशयः। अतः परिहारवाचिवचनत्वेनैवैवं सतीत्यादिग्रन्थजातं जाघनीवाक्येन पत्नीसंयाजसंस्कृता जाघनी कार्येति वचने सति वाक्यान्तराद्दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजानुष्ठाने ऽपि जाघनीवाक्यात्पत्नीसंयाजेषु जाघनी प्रतिपाद्यते तस्मात्पशौ हृदयादिनिष्पत्तिप्रयोजनत्वेन विशस्यमानं पशुमनुनिष्पन्नाया जाघन्याः प्रतिपत्तिरित्येवं योज्यमित्युपसंहरति * तस्मादिति * जाघनीवाक्यस्य जाघनीसंस्कारार्थतया पत्नीसंयाजविधायित्वे सति क्रत्वन्वयनिरपेक्षाणां जाघनीस्वरूपान्वये नैष्फल्यापत्तेः प्रतिपच्छब्दात्क्रतुगामित्वप्रतीतिवदनेनैव

वाक्येन जाघनीशब्दात्पश्वाख्यक्रतुगामित्वप्रतीतेरभ्युपगमनीयत्वात्प्रकरणगम्यदर्शपूर्णमासगामित्वबाधापत्त्या तत्राकरणप्राप्तदर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजा इति भाष्यं न युज्येतेत्याशङ्कते * नन्विति * जाघनीवाक्यं विना पश्वाख्यक्रतुगामित्वासिद्धौ वाक्येन प्रकरणबाधाद्दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजाकरणं प्राप्नुयादतिदेशात्तु तद्गामित्वप्रतीतिसम्भवे वाक्यस्य तत्राव्यापारादतिदेशेन चोपदेशात्मकप्रकरणबाधायोगात्प्रत्युतातिदेशेनात्मलाभार्थं प्रकरणगम्यदर्शपूर्णमासाङ्गत्वापेक्षणात्तत्राकरणाप्राप्तेन भाष्यविरोध इत्याशयेन परिहरति * प्राप्नुयादिति * उत्कर्षोक्तिस्तर्हि विरुध्येतेत्याशङ्कते * तेन तर्हीति * वाक्योत्कर्षो ऽत्र विवक्षितो न विधेयोत्कर्ष इति परिहरति * सत्यमिति * पाठोत्कर्षशङ्कानिरासार्थं विकृताविल्युक्तम् । जाघन्याः पश्वेकदेशत्वात्पशुं विनोपादानाशक्तेरङ्गत्वेन चोदयितुमशक्यत्वात्पशौ कृतार्थत्वात्प्रतिपाद्यत्वावगतेरुद्देश्यत्वाज्जाघनीवाक्यमपकृष्येतेत्येवं सूत्रं योज्यमित्याशयः ।

चोदना वा ऽपूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

जाघनी वेति भाष्यं पूर्वाधिकरणाद्यसूत्रस्थानुषक्ता चोदनादितिशब्दोक्ताविधेयत्वनिरासार्थत्वेन वाशब्दव्याख्यार्थतयाभामनानं पूर्वपक्षसूत्रस्थचकारानुकृष्टापकृष्येतेतिशब्दोक्तोत्कर्षप्रतिज्ञानिरासाभावे पूर्वपक्षसिद्धान्तसूत्रयोरन्योन्यासङ्गत्यापत्तेः प्रथमान्तजाघनीशब्दपरेण तु चकारेण पञ्चम्यन्तभावव्युत्पन्नाच्चोदनादिति शब्दानुकर्षणमङ्गीकृत्य ऽविधेयत्वपूर्वपक्षप्रतिज्ञानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य सौत्रेण वाशब्देनोत्कर्षप्रतिज्ञायां निरस्तायां तद्धेतुत्वेनाभिमतोद्देश्यत्वनिरासार्थत्वेन सौत्रचोदनाशब्दव्याख्यार्थतया व्याख्यातुमाह * नवेति * जाघनी संस्कार्या सत्युद्दिश्यमानत्वादुत्कर्षिका स्यात्सा तु तृतीयया पत्नीसंयाजाख्येषु यागेष्वङ्गत्वावगतेः संस्कार्यत्वाभावान्नोद्दिश्यते किं तूपादीयते ततश्चेह दर्शपूर्णमासयोरेवैतद्वाक्यं विधानाख्यं कार्यं कुर्वन्नोत्कृष्यतइति श्लोकार्थः । भाष्ये विधेयत्वोक्तेरुपादेयत्वसिद्ध्यर्थत्वसूचनायोपादीयतइत्युक्तम् । पत्नीसंयाजाङ्गत्वेनाज्यस्य विहितत्वाज्जाघनीविध्यानर्थक्यमाशङ्क्य विकल्पेनार्थवत्वसूचना * याज्यावदित्युक्तम * विधेयत्वसिद्ध्यर्थत्वेनापूर्वत्वादिति हेतुव्याख्यार्थं कुत इत्यादिभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय पत्नीसंयाजा इति भाष्यं स्वरूपेण विहितानामपि जाघनीसंस्कारार्थत्वेन विधेयत्वोपपत्तेः सत्यं वि-

हिता इत्यादिपूर्वपक्षभाष्ये ऽभिहितत्वादयुक्तमाशङ्क्य तत्सन्निधे-र्गुणार्थेन पुनः श्रुतिरित्यनेनापि न्यायेन जाघन्या विधेयत्वोक्त्यर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * सर्वत्रैवेति * जाघनीवाक्यस्यैवंविधशब्दोक्तप्रत्यभिज्ञायमानधात्वर्थवत्वोक्त्यर्थतां भाष्यस्य वक्तुं ततश्चानन्तरविहितत्वान्मनसि विपरिवृत्तेरशक्यः पत्नीसंयाजानाम् * विधिरित्युक्तम् । ततश्चेति चकारार्थः । अनन्तरविहितस्यापि स्विष्टकृद्यागस्योत्तरार्द्धसंस्कारार्थत्वेन विधिवदेषामपि जाघनीसंस्कारार्थत्वेन विधिर्भविष्यतीति सत्यमित्यादिपूर्वपक्षभाष्योक्तपरिहारनिरासार्थं यद्यपि जाघनीसम्बन्धः पत्नीसंयाजानामविहितस्तथापि जाघन्याः प्राप्तत्वभावेनोद्देश्यत्वायोगात्सम्बन्धिद्वयोद्देशं च विना सम्बन्धिनो ऽपि विधेयत्वापत्त्या गौरवापत्तेः प्राकाशावध्वर्यवे ददातीत्यादिवत्सम्बन्धविधौ तात्पर्यायोगादक्रियात्वेन जाघन्याः स्वातन्त्र्येण विध्ययोगे ऽपि पत्नीसंयाजोद्देशेन तत्सम्बन्धं नान्तरीयकमङ्गीकृत्य तस्या एव विधेयता युक्तेति जाघनीसम्बन्ध इत्यादिना लक्षणत्वेन चात्र पत्नीसंयाजा इत्यन्तेन भाष्येणोक्ते कथं तेषामुद्देश्यतावगम्यतइति कथमिति भाष्येण पृष्ट्वा पत्नीसंयाजानां जाघन्यन्वये विधेयत्वोपादेयत्वात्पत्न्यन्वये चानुवाद्यत्वप्राधान्योद्देश्यत्वाद्वैरूप्यादत्तेः विधेयत्वायोगादित्यभिधानार्थं पत्नीसम्बन्धादित्यादिभाष्यं दार्शपौर्णमासिकानां पत्नीसंयाजानां पशावतिदेशात्प्राप्तानां जाघन्यन्वयविधेः पूर्वपक्षिष्टत्वात्तेषां च पत्न्यन्वयस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वाद्वैरूप्यानापत्तेरयुक्तमाशङ्क्य स्वरूपतो प्राप्तानामन्यान्वयविध्ययोगेन जाघन्यन्वयविधेः स्वरूपप्राप्त्यनुवादापेक्षत्वात्पशौ च प्राप्तानां दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थेन वाक्येनाप्रत्यभिज्ञायमानत्वेनानुवादायोगादपूर्वस्य यागस्य जाघनीसंस्कारार्थत्वेन विधिः पूर्वपक्षिणा वाच्य इत्यापाद्य दूषणोक्त्यर्थतया व्याख्यास्यन्पूर्वपक्षीष्टं पक्षं दूषयितुमाह * न चेति * पाशुकपत्नीसंयाजानुवादसम्भवाभ्युपगमे ऽप्युद्देश्यत्वायोगाज्जाघन्या नोत्कर्षकत्वं सम्भवतीत्याह * न च जाघन्या इति * इहोपादीयतइति वार्त्तिकेन पाशुकत्वानपेक्षपत्नीसंयाजान्वये जाघन्याः संस्कार्यत्वे निरस्ते ऽपि पाशुकपत्नीसंयाजान्वये संस्कार्यत्वादुद्देश्यत्वं भविष्यतीत्याशङ्कापूर्वं निरस्यति * संस्कार्यत्वादिति * पशौ जाघन्याः कृतार्थत्वमातिक्रमकारणमाशङ्क्य कृतार्थत्वावेदकशेषादिशब्दाभावाशयेन निरस्यति * यदि चेति * पूर्वपक्षनिरासमुपसंहरति * तस्मादिति * पाशुकत्वानपेक्षपत्नीसंयाजान्वयपक्षे तु पत्नीसंयाजानां प्रकरणगम्यदर्शपूर्णमासाङ्गत्वविरोधापत्तेर्जाघनीसंस्का-

८९०॥ रार्थत्वायोगान्नोत्कर्षशङ्काप्यस्तीत्याह * न चेति * पत्नीसंयाजोक्त्या ऽस्मिन्पक्षे पदार्थोत्कर्षः सूचितः । वाक्याज्जाघन्यङ्गत्वावगतेः प्रकरणबाधं शङ्कते * वाक्येति * अनुत्पन्नानां पत्नीसंयाजानां जाघन्यां विनियोक्तुमशक्यत्वात्पत्नीसंयाजान्यजतीत्युत्पत्तिवाक्यापेक्षित्वेनार्थविप्रकर्षाद्वाक्यमपीदं न बलीय इति परिहरति * नेति * एतदेव विवृणोति * यदि हीति * एवमपि तुल्यबलत्वापत्तेर्दौर्बल्योक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य जाघनीफलालोचनाद्विप्रकर्षाधिक्यमाह * न चेति * अतः पशौ दर्शपूर्णमासयोर्वा प्राप्तानां पत्नीसंयाजानां जाघनीसंस्कारार्थत्वविध्ययोगादपूर्वस्य यागस्य तादर्थ्यविधिः पूर्वपक्षिणा वाच्य इत्यापाद्य दूषणोक्तेः पत्नीसम्बन्धादिति भाष्यमित्येवं व्याचष्टे * न चेहेति * भाष्ये च पत्नीसम्बन्धादित्यनेन वैरूप्ये सूचिते सर्वयागेषु सपत्नीकस्यैवाधिकारात्पत्नीकर्तृकत्वप्राप्तेः पत्नीशब्दस्य तदनुवादत्वेनाविधायकत्वाद्वैरूप्यानापत्तिमाशङ्क्यानर्थक्यापत्तेर्बहुपत्नीकर्तृकत्वस्य च नित्यमप्राप्तेर्देवपत्नीदेवत्यत्वानिमित्तपत्नीसंयाजनामधेयावगवत्वप्रत्यभिज्ञानाच्च पत्नीशब्दस्य देवताभूतदेवपत्नीवाचित्वावगमेन देवतारूपगुणविधायित्वावगमाद्वैरूप्यस्या ऽपरिहार्यत्वसूचनार्थं नात्र यजमानपत्नीभिर्योगो ऽन्वीयते येन सर्वयागानां पत्न्यन्वयप्राप्तेः पत्नीशब्दो ऽनुवादः स्यात्किं तु यस्य यागस्य देवपत्न्यो देवतात्वरूपेण साधनत्वेनोच्यन्ते तासां चापूर्वे यागे प्राप्त्यभावेन विधेयत्वापत्तेरपरिहार्यं वैरूप्यमित्युक्तम् । एतद्भाष्यविवरणार्थत्वेनाथेत्यादिप्रश्नोत्तरभाष्यं व्याख्यातुमाह * तत्रेति * जाघन्याख्यद्रव्यपत्न्याख्यदेवताविशिष्टयागविध्युत्तरकालं यागकैमर्थ्याकाङ्क्षायां जाघनीप्रतिपादनार्थत्वावगमे ऽपि जाघन्युद्देशेनाविधानाद्वैरूप्यपरिहारशङ्काया निराससूचनार्थत्वेन जाघन्यां त्विति भाष्यस्थं तुशब्दं व्याख्यातुमाह * अल्पार्थेति * पत्नीविशिष्टयागोद्देशेन जाघनी विधियञ्चे विशिष्टानुवादलक्षणवाक्यभेदशङ्कानिरासार्थत्वेनास्ति त्विति भाष्यं व्याख्यातुं शङ्कापातनिकायै सिद्धान्त्यभिमतवचनव्यक्त्युपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं पश्चात्पठितमपि तावद्व्याचष्टे * तस्मादिति * शङ्कानिरासार्थत्वेनास्ति त्विति भाष्यमिदानीं व्याचष्टे * नन्विति * पत्नीसंयाजावान्तरप्रकरणात्पत्नीविशिष्टत्वप्राप्तेः पत्नीशब्दानादरादित्यर्थः । अवान्तरप्रकरणाद्विशेषलाभं दृष्टान्तेनोपपादयति * यथैवेति * यत्वित्यादिभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

एकदेश इति चेत् ॥ २२ ॥

पूर्वपक्षसूत्रोक्तोत्कर्षहेत्वनुभाषणार्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे *अथ यदिति * एकदेशत्वस्याप्रयोजकत्वे हेतुताया न्यायसिद्धत्वसूचनार्थं चतुर्थाधिकरणसूत्रं पदकर्माप्रयोजकमित्येतत्सूत्रस्थावपरिणताप्रयोजकपदानुषङ्गसहितं पठितम् * न प्रकृतेरशास्त्रनिष्पत्तेरिति(१) * सूत्रं परिहारार्थत्वेनावतारयति * तत्रेति* नञं व्याख्यातुमाह * स नामेति * यद्यप्येकदेशो द्रव्यं यस्य यागस्येति चतुर्थाधिकरणसूत्रस्यैकदेशद्रव्यशब्दार्थस्तथाप्येकदेशद्रव्यो ऽपि जाघनीशब्दो जाघन्या नाप्रयोजको नानुपादायक इत्येवं नञं व्याख्यातुं गत्यर्थात् द्रवतेर्द्धातोर्द्रव्यशब्दव्युत्पत्तिमङ्गीकृत्यैकदेशो द्रव्यो गम्यः प्रतिपाद्यो यस्य शब्दस्येत्येकदेशद्रव्यशब्दार्थं कृत्वा एकदेशवाची शब्दो ऽर्थस्यानुपादायको यस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्प्रतिसम्बन्धिनं च विना सम्बन्ध्युपादानाशक्तेरन्यतः सिद्धप्रतिसम्बन्धिसम्भवं च तदाक्षेपाशक्तेरन्यतः सिद्धत्वेन प्रकृतस्य प्रतिसम्बन्धिनो ग्रहणं विनार्थो न ज्ञायते जाघनीशब्दस्य तु जातिवाचित्वेन सम्बन्धिशब्दत्वाभावात्तदर्थभूताया जाघन्याः पशुयानाङ्गत्वेन सिद्धस्य पशोर्ग्रहणं विनाप्युपादातुं शक्यत्वान्नानुपादेयत्वेनोत्कर्षकतेत्युक्तम् । न प्रकृताविति भाष्ये प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोरित्यवयवं दैक्षवैषम्योक्त्यर्थसौत्रप्रकृतिशब्दव्याख्यार्थत्वादुत्कृष्यानेन विशसनादिप्रकारेण पशुनो निष्पन्नया जाघन्या पत्नीसंयाजाः कार्या इत्यनेन रूपेण जाघनीशास्त्रेण नोच्यते किं त्वविशिष्टा विधीयत इत्येवं भाष्यशेषं व्याख्यातुमाह * रूपं वेति * यथा कथञ्चिच्छब्देन विशसनाद्युत्पत्तिप्रकारनियमाभावं येन केनचिदित्यनेन च क्रयाद्युपादानप्रकारनियमाभावमुक्तमनोवासोन्यायेनोपपादयितुं रूपं वेति सप्तमाधिकरणसिद्धान्तसूत्रं पठितम् । यद्येयं पृथग्भूता न प्रचरेत्ततः पशुं विना न शक्यतोपादातुं न त्वेदस्तीत्येवमर्थत्वेन सतिभाष्यं व्याख्यातुमाह * नचेति * पृथक्कवाच्यघयवशब्दः छागप्रकृतिकत्वनियमस्यापि चाभावाद्विशसनादिनियमो दूरापास्त इत्याह * नचावश्यमिति * दैक्षे ऽपि तर्ह्यनियमः स्यादित्याशङ्क्य वैषम्योक्त्यर्थसौत्रप्रकृतिशब्दव्याख्यार्थं प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोरिति भाष्यावयवमुत्कृष्टमिदानीं व्याख्यातुमाह * अग्नीषोमीये ऽपीति * पश्ववयवप्राप्तौ दर्शपूर्णमासयोर्दैक्षप्रकृतित्वा-

(१) इदं सूत्रं वार्त्तिके व्याख्यातम् ।

भाष्यात्प्रकृत्युक्त्यानर्थक्यमाशङ्क्य कर्मव्युत्पत्त्या प्रकृतवाचित्वेन द-
र्शपूर्णमासोपलक्षणार्थतयोपपादयति * प्रकृतीति * भाष्ये च सप्त-
म्यर्थे षष्ठीव्याख्यार्थम् * प्रकृतावित्युक्तम् * तस्मादित्यधिकर-
णार्थोपसंहारभाष्यं संस्कार्यत्वाभावेनोत्कर्षकत्वा ऽयोगे ऽपि दार्श-
पौर्णमासिकेषु पत्नीसंयाजेष्वाज्यावरोधेन जाघन्यनवकाशादुत्कर्षा-
पत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयन्व्याचष्टे * तस्मादिति *

सन्तर्दनस्य संस्थानिवेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

सन्तर्दनं प्रकृतौ क्रयणवदनर्थलोपात्स्यात् ॥ २४ ॥

दीर्घसोम इति सप्तमीश्रुत्या प्राधान्यानुक्तेरधिकरणत्वस्य च
सन्तर्दनं प्रति यागस्यायोगात्केन सहात्र प्रकरणस्य विरोधाविरोधचि-
न्तेत्यपेक्षायामाह * इहेति * ज्योतिष्टोमोक्त्या प्रकरणविरोधा-
विरोधचिन्तात्वसूचनपूर्वं हनू वा एते यज्ञस्य यदभिषवणे इति
चाभिषवणफलकयोः प्रक्रमोक्त्या सन्तर्दनीयत्वसूचनपूर्वं ज्योति-
ष्टोम इत्युदाहरणभाष्यं व्याचष्टे * ज्योतिष्टोम इति * सम्पूर्वस्य
तर्दतेरर्थं व्याचष्टे * भित्त्वेति * द्वयोः समीभूतयोः संश्लेषार्थं
संश्लेषप्रदेशौ भेदनेन तनूकृत्यैकस्योपर्यपरं स्थापयित्वा संश्लेषयेत्
इति यावत् । तत्रेति सन्देहभाष्यं कर्तृनो वेत्यादिपक्षान्तराणामपि
वक्ष्यमाणत्वान्न्यूनमाशङ्क्याग्निष्टोमपक्षवत्कर्तृपक्षे ऽप्यविरोधाविशे-
षाद्भाष्यमतेन च संस्थापक्षे ऽप्यविशेषाद्विरोधस्य च सत्राहीनपक्ष-
वदग्निष्टोमान्यमात्रपक्षे ऽप्यविशेषाज्ज्योतिष्टोम एवेत्यनेनाग्निष्टोमक-
र्तृसंस्थापक्षाणामाहोस्विदित्यनेन च सत्राहीनाग्निष्टोमान्यमात्रप-
क्षयोः संग्रह इति सूचयितुमाह * तत्रेति * कियन्तो ऽत्र पक्षाः
८९२।१ सम्भवन्तीत्यपेक्षायामाह * एते चेति * अग्निष्टोमसंस्थान्तोऽत्यर्थः
शुद्धशब्दः । सन्तर्दनं प्रकृतानर्थलोपादित्येतावत्सूत्रव्याख्यार्थमुच्य-
त इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * दीर्घसोमशब्दार्थस्य दी-
र्घकालत्वस्य सोमयागत्वस्य च प्रकृतावग्निष्टोमे ऽप्यलोपादित्येवं
व्याख्यार्थं दीर्घेत्युक्त्वाग्निष्टोमोदारणाशङ्काभावेन दीर्घाख्यप्रयोजन-
लोपाद् धृत्यर्थत्वार्थवादायोगशङ्कानिरासार्थत्वेन व्याख्यार्थम् * स-
न्तर्दनेत्युक्तम् * क्रयणद्रव्याणां विकल्पदृष्टान्तत्वायोगसूचनार्थं
स्वयं दृष्टान्तान्तरमुक्तम् । अग्निष्टोमनिवेशप्रतिज्ञार्थत्वेनावृत्त्या प्र-
कृतिशब्दव्याख्यार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याख्यातुमनुत्कर्ष इत्युक्ते क-
र्मव्युत्पन्नेन प्रकृतिशब्देनाग्निष्टोमोक्तेः प्रकरणाख्यानुत्कर्षहेतुसूच-
नार्थत्वं सूचयितुम् * प्रकरणेत्युक्तम् * दीर्घसोमत्वस्याग्निष्टोमे

प्युपपत्तेर्वाक्यविरोधाभावे ऽप्यसन्तर्दनविरोधादुत्कर्षमाहेति भाष्येणाशङ्क्य तन्निरासार्थत्वेन क्रयणद्रव्यवद्विकल्पो भविष्यतीत्येवं क्रयणवच्छब्दव्याख्यार्थमुच्यतइत्यादिभाष्यं द्वादशे क्रयणेषु विकल्पः स्यादेकार्थत्वादितिसूत्रेण क्रयसाधनानां द्रव्याणां विकल्पं पूर्वपक्षयित्वा समुच्चयो वा प्रयोगे द्रव्यसमवायादित्यनेनं समुच्चयो वा प्रयोगे द्रव्यसमवायादित्यनेन समुच्चयस्य सिद्धान्तयिष्यमाणत्वादयुक्तमाशङ्क्य तत्रत्यपूर्वपक्षाशयत्वेन व्याख्येयमित्याह * क्रयणावदिति * पूर्वपक्षस्य स्थायित्वादत्र युक्ता दृष्टान्ततेत्याशङ्क्यानतिविशेषकरत्वात्क्रयप्रयोगे द्रव्याणां समुच्चयोपपत्तेरिति विकल्पापवादकस्य सिद्धान्तहेतोः सन्तर्दनासन्तर्दनयोरभावेन पूर्वपक्षन्यायस्याप्यनपोदितत्वाद्युक्ता दृष्टान्ततेत्याह * न चेति * यद्वा नायं विकल्पे दृष्टान्तः किं त्वनर्थलोप इति स्वयमन्यथा क्रयणवच्छब्दं व्याचष्टे * असन्तर्दनेति * कथमयं दृष्टान्तो नार्थलोपे योज्य इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * अग्निष्टोमनिवेशपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति *

उत्कर्षो वा ग्रहणाद्विशेषस्य २५ ॥

सूत्रव्याख्यार्थमुत्कृष्येत वेति भाष्यं व्याचष्टे । वाक्येति * अग्निष्टोमस्यापीष्टयाद्यपेक्षया दीर्घत्वाद्दीर्घसोमशब्दसंयोगोपपत्तेः कथमुत्कर्ष इति प्रश्नोत्तरत्वेन ज्योतिष्टोममिति भाष्यं व्याख्यातुमाह * कुत इति * सोमयागस्य दैर्घ्यमुक्तं न कर्ममात्रस्य तत्तु सोमयागान्तरापेक्षयैवेत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * नहीति * सोमयागान्तरस्याप्यनुपादानान्नापेक्षा युक्तेत्याशङ्कते * नन्विति * बुद्धिस्थत्वायोपादानापेक्षणात्सोमयागान्तरस्य चानुपादाने ऽपि सजातीयत्वाद् बुद्धिस्थत्वोपपत्तेर्युक्ता ऽऽपेक्षेति परिहरति * यद्यपीति * सोमशब्देन चोपादानं सामान्यतो ऽस्तीति परिहारान्तरमाह * विशेषणेति * एवं च सति ज्योतिष्टोमस्य दैर्घ्यायोगाद्दीर्घसोमशब्देनान्ये ऽनूद्यन्त इत्युपसंहरति * तत्रेति * भाष्ये सत्रशब्दस्यान्यमात्रोपलक्षणार्थतान्योक्त्या सूचिता । दैर्घ्यस्य विशेषणत्वे विरोधिव्यावृत्त्या विशेषणत्वप्रसिद्धेर्विरोधिह्रस्वत्वव्यावृत्त्या विशेषणत्वप्रसङ्गात्तद्द्विरात्रादिषु च सहस्रसंवत्सरात्प्राचीनेषु ह्रस्वत्वव्यावृत्तदैर्घ्याभावात्सहस्रसंवत्सरमात्रग्रहणापत्तेः सूत्राणीति भाष्ये बहुवचनं न युज्येतेत्याशङ्क्याह * तेषां चेति * द्विरात्रादिस्थस्य दैर्घ्यस्य त्रिरात्राद्यपेक्षह्रस्वत्वाव्यावर्तकत्वे ऽपि दैर्घ्यबुद्धेर्ह्रस्वापेक्षत्वात्त्रिरात्रादेश्च द्विरात्राद्य-

पेक्षया ह्रस्वत्वाभावेनानपेक्षणीयत्वाज्ज्योतिष्टोमस्य निरतिशयत्वाभावेनान्यानपेक्षह्रस्वत्वायोगाज्ज्योतिष्टोम एवान्यानपेक्षह्रस्वत्वेन प्रथमं ह्रस्वतया बुद्धिस्थत्वादन्येषामपेक्षायाः कारणमालम्बनं विषयोऽपेक्षणीयस्ततश्च ज्योतिष्टोमापेक्षह्रस्वत्वव्यावृत्तस्य दैर्घ्यस्य द्विरात्रादिष्वपि भावाद् बहुवचनं युक्तमित्याशयः। अपेक्षणीयस्यापेक्षाकारयितृत्वाद्वा णिजन्तात्करोतेर्ल्युटि कृते व्युत्पन्नेन कारणशब्देनोक्तिः। तच्छब्दसापेक्षत्वेऽप्यपेक्षाशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्समासाविघातः। सोमयागानां मध्ये ज्योतिष्टोमस्यैवान्यानपेक्षह्रस्वत्वेन प्रथमं प्रतियोगितया बुद्धिस्थस्यातिक्रमायोगादिति वा योज्यम् * कर्तृनो वा विशेषस्य तन्निमित्तत्वात् * नोत्कृष्येत भाष्येण वाशब्दं व्याख्यायानुत्कर्षे वाक्यविरोधपरिहारायोक्तस्य षष्ठीसमासत्वस्यानुपपत्तेर्यत्कर्तृकल्पनविक्षेपाद्दैर्घ्यस्य चानवस्थितत्वात्कर्मधारयापेक्षया च दौर्बल्यात् क्लिष्टस्यानुत्कर्षप्रमाणं विना कल्पनाशक्तेराद्यसूत्रस्थप्रकृतिशब्दसूचितप्रकरणाख्यप्रमाणाख्यप्रमाणोक्त्यर्थमेवमिति भाष्यं दुर्बलप्रमाणानुरोधेन दीर्घसोमश्रुतेः क्लिष्टकल्पनायोगादयुक्तमाशङ्काबाधपक्षसम्भवे बाधपक्षस्यायुक्तत्वादुपपादयितुमाह * यथा कथं चिदिति * दीर्घसोमसंयोगाख्यस्य विशेषस्य कर्तृद्वारत्वे कादाचित्कत्वात्सन्तर्दनं प्रति निमित्तत्वोपपत्तेः सन्तर्दनस्य नैमित्तिकत्वान्नित्यासन्तर्दनबाधेन ज्योतिष्टोमे निवेशोपपत्तिसूचनार्थं तन्निमित्तत्वादिति सूत्रावयवं नैमित्तिकत्वाभावेऽपि विकल्पेन निवेशोपपत्तेरुक्तत्वेनातिशयमात्रार्थत्वादनादृत्य कर्तृनो विशेष इत्येतावत्सूत्रावयवव्याख्यार्थं दीर्घेति भाष्यं व्याख्यातुमाह * सचेति * व्यपत्यधिकरणे कर्मधारयाद्दौर्बल्यस्य वक्ष्यमाणत्वाच्छब्दासमासानुपपत्तेः कर्तृद्वारता न युक्तेत्याशङ्क्याह * नचेति * परविशेषणत्वस्य षष्ठ्यर्थलक्षणाया वा दौर्बल्यहेतोस्तत्र वक्ष्यमाणस्य प्रमाणबाधापत्त्यावनादरणीयत्वात्स्वरगतं पूर्वपरनिपातलक्षणं वा विशेषं विना षष्ठीसमासोऽशक्यो निराकर्तुमित्याशयः।

क्रतुतो वार्थवादानुपपत्तेः स्यात् ॥ २७ ॥

न चेति भाष्येण कर्तृपक्षनिरासार्थतया वा शब्दं व्याख्याय क्रतुत इति सूत्रावयवस्य पूर्वसूत्रस्थप्रथमान्तविपरिणतविशेषशब्दानुषङ्गेण क्रतुत एवायं विशेषो न, कर्तृत इत्येवं व्याख्यार्थं क्रतुत इति भाष्यं व्याचष्टे * क्रतुत एवेति * कर्मधारयबलीयस्त्वोपपादनार्थत्वेनार्थवादेति सूत्रावयवं षष्ठीसमासे पूर्वपदेन

वगत्तेर्ज्योतिष्टोमस्य च संस्थाचतुष्टये ऽप्यनुवृत्तेर्ज्योतिष्टोमसमाप्तिविशेषरूपाणां फलवतां संस्थान्तराणां प्रकरणाविशेषस्य निराकर्तुमशक्यत्वात्प्रकरणाविशेषे ऽपि च नित्यानित्यसंयोगविरोधाग्निष्टोमसंस्थज्योतिष्टोमगृहीतत्वेन नित्यानां धर्माणामनित्याभिः संस्थाभिः प्रकरणेनाग्रहणोपपत्तेः संस्थाधिकरणवक्ष्यमाणाऽसामानविध्या विरोध इत्यन्यथा परिहरति * अथ वेति * अग्निष्टोमसंस्थज्योतिष्टोमवाच्यग्निष्टोमशब्दः । तस्मात्संस्थास्वेव सन्तर्दननिवेश इति शङ्कामुपसंहरति * तस्मादिति * अभिषूयमाणसोमधारणे सन्तर्दनप्रयोजने ऽर्थवादोक्ते कर्तृदैर्घ्यइव संस्थास्वप्यविशेषेणार्थवादायोगसाम्याद्यथादीर्घः कर्त्ता न सन्तर्दननिमित्तं तथा संस्था अपीत्येवं सूत्रव्याख्यार्थमुच्यतइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * इतीति * श्लोकं व्याचष्टे * सत्यपीति * सन्तर्दनाभावे ऽपि धृतिसिद्धेरितिकरणपरामृष्टं सन्तर्दनं धृत्यै वृथा धृत्यर्थं न भवतीत्येवं धृत्या इति पदत्रयस्यावृत्त्या व्याख्या दृष्टार्थत्वोक्त्या सूचिता। उक्थ्यादिषु वार्थस्य विद्यमानत्वादिति सूत्रस्य सोमवृद्धिं विना प्रदेयवृद्ध्ययोगात्कारणे संस्थासु विशेषो ऽस्तीत्याशङ्काशयविवरणार्थत्वेन नवेत्यादिभाष्यं व्याख्यातुमाह * प्रदानेति * स्तोकसोमग्रहणात्सोमवृद्धिं विनापि प्रदानवृद्धिसम्भवशङ्कानिरासार्थं पूर्णं चेत्यादिभाष्यावयवं व्याख्यातुमन्यूनेत्युक्तम् । उपरि बिलाद् गृह्णातीति पूर्णग्रहणविधानान्न न्यूनग्रहणं युक्तमित्याशयः । अविशेषात्स्तुतिर्व्यर्थेति चेदिति[1]) सूत्रस्य तोयवृद्ध्या प्रदानवृद्धिसम्भवान्मुष्टिवृद्ध्या पर्ववृद्ध्या वा सोमवृद्धिर्दशमुष्टित्रिपर्वनियमविरुद्धा न युक्तेति परिहाराशयविवरणार्थत्वेनेति चेदित्यादिभाष्यं व्याख्यातुमाह * नेति * पदोत्तराशयविव-
८९५।१ रणोपसंहारार्थं तस्मादुत्कर्ष इति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

स्यादनित्यत्वात् ॥ २९ ॥

परिचोदनापदानामेव सिद्धान्तत्वोक्त्यर्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थं नैतदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * स्यादिति * प्रकरणानुग्रहादिति भाष्यावयवव्याख्यार्थम् तेनैवेत्युक्तम् । संस्थासु सन्तर्दननिवेशो ऽप्यर्थवाद उपपन्नः स्यादित्येवमावृत्त्या स्याच्छब्दव्याख्यार्थमर्थाच्चेति भाष्यं व्याचष्टे * प्रदानेति * तोयवृद्ध्या प्रदानवृद्धिसम्भवशङ्कानिरासमूचनार्थत्वेन भाष्यस्थां प्रदेयोक्तिं व्याख्यातुमाह * तोयेनेति * मुष्टिपर्वसंख्याविरोधात्सोमवृद्ध्ययोगं पूर्वपक्षोक्तं केनेति भाष्येणानु-

(१) इदं सूत्रं भाष्ये व्याख्यातम् ।

भाष्ये पर्वदैर्घ्यात्सोमवृद्धिसंभवोक्त्यर्थत्वेनानित्यत्वादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं विप्रकृष्टेतिभाष्यं व्याचष्टे * स चेति । * तृतीयसवने शोरकस्याभिषूयमाणस्यानेकपर्वणः स्थूलपर्वणश्च ग्रहणादपि प्रदेयवृद्ध्युपपत्तेः दीर्घपर्वत्वकल्पनायोगशंकां तस्यापि दशमुष्टेरेव सोमादुपादानात्स्थौल्ये ऽपि प्रदेयवृद्ध्यसंभवात्रित्वविरोधेन च बहुपर्वत्वस्यासंभान्निराकर्तुं स्थौल्येत्युक्तं । सप्तमीषष्ठ्योस्तंत्रेण द्विवचनं योज्यं । पर्वदैर्घ्यं विधिं विना कथं गम्यतइत्याशंक्य प्रदानवृद्धिमुष्टिपर्वसंख्यासंभवान्यथानुपपत्त्येति परिहारं सूचयितुमाह * तथा सतीति । * सत्राहीनेषु संतर्दननिवेशे पर्वदैर्घ्यं विनापि प्रदानवृद्धिमुष्टिपर्वसंख्यासंभवोपपत्तेर्नान्यथानुपपत्तिरस्तीत्याशंक्य संस्थासु दीर्घसोमशब्दोपपत्तेर्वाक्याविरुद्धेन प्रकरणेन संस्थास्वेव निवेशावगमान्नान्यथोपपत्तिरस्तीति परिहारं सूचयितुमाह * प्रकरणेति । * प्रकरणस्योपपत्तिरविरोधः । संस्थासु च निवेशे सोमशब्दवाच्याया लतायाः स्वत एव दैर्घ्योपपत्तेः कालद्वारदैर्घ्यकल्पनायाः सोमशब्दस्य यागपरत्वकल्पनायाश्चाभावादांजस्येन दीर्घसोमशब्दोपपत्तिरित्याह * शक्यं चेति । * विप्रकृष्टपर्वत्वस्यानित्यत्वादिति सूत्रावयवोक्तत्वोपपादनायोक्ते ऽर्थे सूत्रावयवं योजयति * अनित्यत्वादिति । * दशमुष्टित्रिपर्वत्वनियमेनाग्निष्टोमसंस्थायां नियतस्य सोमपरिमाणस्योक्थ्यादिसंस्थास्वप्यातिदेशप्राप्तस्य प्राकृतनियमाबाधे बाधायोगात्कथमनियतत्वाख्यमनित्यत्वमित्याशंक्य दशमुष्टित्रिपर्वत्वानियमाबाधेपि दीर्घपर्वग्रहणाख्येनोपायांतरेणाग्निष्टोमसंस्थागतं परिमाणं बाधितुं शक्यमित्याह * शक्यं हीति । * दीर्घसोमशब्दस्य दीर्घकालसोमयागवाचित्वेन संतर्दनविध्यपेक्षितांगिसमर्पणोपयोगसंभवे ऽनपेक्षितानिमित्तमात्रसमर्पणोपयोगापादकलतादैर्घ्यवाचित्वाभ्युपगमायोगाद्दीर्घकालसोमयागमात्रवाचित्वावगतेः संस्थास्विव सत्राहीनेष्वपि संतर्दनविध्यवगमात्तेषु च केषां चिदह्नामग्निष्टोमसंस्थत्वेन प्रदानवृद्धिरहिततया प्रदेयवृद्धौ लतादैर्घ्यकल्पनायोगान्नेदं भाष्यकारीयमनित्यत्वोक्तिव्याख्यानं युक्तमित्येवं विप्रकृष्टेति भाष्यं दूषयति * नन्विति । * सत्राहीनेष्वप्युक्थ्यादिसंस्थेष्वहस्सु प्रदानवृद्ध्यर्थप्रदेयवृद्धिसिद्ध्यै लतादैर्घ्यकल्पनसंभवेन पूर्वपरिमाणातिक्रमसंभवात्सामस्त्येन भवनमुपपत्तिःसंभवोक्त्योक्ता । यत्र प्रदेयवृद्धि-

रपेक्ष्यते तत्र लतादैर्घ्यकल्पनं भविष्यतीत्याशङ्क्य दशमुष्ट्यवशिष्टलताद्रवीकरणविभाववशिष्टानां लतानामनियतपरिमाणत्वादतिरिक्तलताद्रवीकरणेन प्रदेयवृद्ध्युपपत्तेर्न कचिल्लतादैर्घ्यकल्पना युक्तेति परिहारं सूचयन्नवशिष्टलताभ्यूहपरिमाणस्यानित्यत्वादित्येवं सूत्रावयवं व्याचष्टे * अत इति । * यद्वा न प्रदेयवृद्धिप्रकारोपपादनायानित्यत्वोक्तिः किं तु स्यादिति सूत्रावयवेन प्रकरणानुग्रहात्संस्थासु संतर्दनं स्यादित्युक्ते संस्थानां प्रकरणाभावस्य संस्थाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात्संस्थास्वपि निवेशे प्रकरणविरोधापत्तेस्तदनुग्रहो न संभवतीति ब्रुवाणस्य न संस्थानां प्रकरणाभावो वदयते किं तु प्रकरणाविशेषे ऽपि नित्यानित्यसंयोगविरोधादसमानतेति सूचनार्थं धर्मांतराणां नित्याग्निष्टोमगृहीतत्वेन नित्यत्वादनित्याभिः संस्थाभिरग्रहणं संतर्दनस्य तु नित्याग्निष्टोमागृहीतत्वेनानित्यत्वात्संस्थाभिर्ग्रहणमविरुद्धमित्युत्तरमनित्यत्वोक्त्योच्यतइत्येवं व्याख्येयमित्याह * संस्थाधिकरणेति * तृतीयसवे ऽभिषूयमाणैकांशुपरिमाणस्यानित्यत्वादित्येवं व्याख्यांतरार्थम् * अपि चेति * अपिचेति भाष्यमेकस्याप्यंशोर्दशमुष्टेस्त्रिपर्वण एव सोमादुपादानात्प्रदेयवृद्धिकारणत्वानुपपत्तेर्दूषयति * तृतीयेति * विहितावशिष्टांशवभ्यूहपरिमाणानियमेनैव प्रदेयवृद्धिसिद्धेर्विप्रकृष्टपर्वत्वकल्पननिरासेऽवशिष्टांशवभ्यूहपरिमाणानित्यत्वाशयत्वेनानित्यत्वोक्तिव्याख्यया सूचितेपि प्रकरणविरोधशंकोत्तरत्वेनानित्यत्वोक्तिव्याख्यापक्षेन केन चिद्भाष्येणानित्यत्वोक्तिर्व्याख्यायते विप्रकृष्टेति भाष्यद्वयं तु विप्रकृष्टपर्वत्वात्तृतीयसवनेंशोरेकस्याभिषूयमाणस्यानेकस्थूलपर्वत्वात्प्रदेयस्य सोमस्य वृद्ध्याख्यो विशेषःस्यादित्येवं प्रदेयवृद्धिप्रकारोपपादनार्थत्वेनावृत्त्या स्याच्छब्दव्याख्यार्थमिति सूचनायैकस्मिन्नप्यंशौ विप्रकृष्टपर्वत्वमात्रं प्रदेयवृद्धिकारणं वाच्यं न त्वनेकस्थूलपर्वतेत्याह * अत इति * मात्रशब्देनैव कारणांतरनिरासासिद्धावपि कारणांतरनिरासमात्रे तात्पर्यं न तु विप्रकृष्टपर्वत्वस्य कारणत्वोक्ताविति सूचनायैवकारः । तस्मादिति सिद्धांतोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादपीति * संस्थावत्सत्राहीनेष्वपि निवेशे इति स्वाभिमतसिद्धांतसूचनायापिशब्दः । अनुत्कर्षप्रतिज्ञालोचनया प्रकरणानुग्रहोपपत्यालोचनया च संस्थामात्रनिवेशसिद्धांतावगतेः सत्राहीनेष्वपि निवेशसूचनार्थो ऽपिशब्दो न युक्त इत्याशंक्य संस्थामात्रनिवेशसिद्धांता-

योगं प्रतिजानाति * नत्विति * प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * एष वाव प्रथमो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्ट्वाथान्येन यजेतगर्त्तपत्यमेव तज्जायते प्रावमीयत इति ज्योतिष्टोमात्प्राग्यदन्ययजनं तद्गर्तपतनतुल्यं तस्माद्योन्येन प्राग्यजेत सजरां मृत्युं वाप्नोतीति निंदाकल्पप्राग्यजननिषेधद्वारज्योतिष्टोमोत्तरकालत्वविधिवाक्ये य एतेनेत्यग्निष्टोमः प्रकरणादिति पञ्चमाधिकरणेनैतच्छब्दस्याग्निष्टोमसंस्थमात्रज्योतिष्टोमवाचितामुक्त्वाथान्येनेति संस्थानां सन्निधानादित्यनेनान्यशब्दस्य सर्वनामत्वेन सन्निहितवाचित्वाद्यागांतराणां च संस्थाभिर्व्यवधानात्संस्थामात्रवाचित्वं पूर्वपक्षयित्वा तत्प्रकृतेर्वापत्तिविहारौ न हि तुल्येषूपपद्येते इत्यनेनान्यशब्दस्यानंतर्याख्यसंनिध्यपेक्षायामुक्थ्यमात्रवाचित्वापत्तेस्तस्य च स्वशब्देनोक्तिसंभवे संदेहापादकान्यशब्दानर्थक्यप्रसंगाद्बुद्धिस्थत्वाख्यसांनिध्यपेक्षावगतेर्ज्योतिष्टोमप्रकृतिकत्वेन च सर्वेषां तद्विकाराणां बुद्धिस्थत्वाविशेषादग्निष्टोमान्यमात्रवाचितायाः सिद्धांतयिष्यमाणत्वाद्यथान्यशब्दो ऽग्निष्टोमान्यमात्रे ऽवकल्पते तथादीर्घसोमशब्दो पीत्यर्थः * श्लोकं व्याचष्टे यथैवेति * संस्थानां प्रकरणसद्भावाभ्युपगमे ऽपि वाक्येन प्रकरणबाधात्सर्वधर्मतैव युक्तेति प्रौढिप्रदर्शनार्थं प्रकरणेनेत्युक्तं । वस्तुतस्तु प्रकृतिवच्छब्देन संस्थानां निराकांक्षीकृतत्वात्प्रकरणं नास्तीत्यथवास्त्येव संस्थानां प्रकरणमिति पूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तं प्रकरणाविशेषं निराकर्तुमाह * प्रकृतिवच्छब्देति कथं तर्हि दीक्षाद्यानां विकृतीनां प्रकरणेन पृषदाज्यादिग्रहणंमित्याशंक्य पृषदाज्येनानुयाजान्यजतीति प्राकृतानुयाजानुवादेन पृषदाज्यविधानात् प्राकृतांगग्रहणवेलायामेव पृषदाज्यग्रहणप्रतीतेस्तदानीं च नैराकांक्ष्याभावात्प्रकरणेन पृषदाज्यं यथा गृहीतं तथा यदि संस्थाभिर्गृहीतं किंचित्प्राकृतमंगमनूद्य संतर्दनं विधीयेत ततस्ताभिः प्रकरणेन संतर्दनं गृह्येत न त्वेतदस्ति ज्योतिष्टोमधर्ममध्यपातित्वात्संतर्दनस्येत्याह * नहीति * संस्थानामपि ज्योतिष्टोमांतःपातित्वेन सन्निधानाविशेषात्फलवत्वाविशेषाच्च ज्योतिष्टोमस्यैव दीक्षणीयादयो धर्मा न संस्थानामिति कथं गम्यतइत्याशंक्य नासौ साध्यस्य भवंती साधनेन संबध्यतइत्यादिसंस्थाधिकरणभाष्यवक्ष्यमाणन्यायसूचनार्थं प्रथमं ज्योतिष्टोमार्थतयोपदिश्यमानातोक्ता । संस्थानां धर्माकांक्षासद्भावाभ्युपगमे ऽपि संस्थावांतरप्रकरणे

संतर्दनापाठान्न संतर्दनविधिवेलायां संस्थानां प्रकरणमस्तीत्याह * इतश्चेति * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * असंबद्धपदव्यवायेनैव प्रकरणवत्सन्निधानाख्यस्य स्थानस्यापि निवृत्तेस्तदपि न संस्थासु संतर्दनविनियोजकमिति स्थानंचेत्यनेन प्रसंगादुक्ते कथं तर्हि संस्थासु संतर्दननिवेश इति किं तर्हीत्यनेन पृष्टे वाक्यमेवेत्युक्तम् । दीर्घसोमशब्दस्य लतादैर्घ्यवाचत्वात्संस्थास्वेव च तार्तीयसवनिके सकृदभिषवे प्रदेयवृद्धौ लतादैर्घ्यापेक्षणाद्वाक्यमपि तास्वेव विनियोक्ष्यतीत्याशङ्क्याह * तच्चेति * दशमुष्टयवशिष्टलताभ्यूहपरिमाणानियमादतिरिक्तलताभ्यूहेनैव प्रदेयवृद्धिसिद्धेर्लतादैर्घ्यानपेक्षणादपेक्षिताङ्गसमर्पणोपयोगित्वार्थं च दीर्घसोमशब्दस्य यागपरत्वावसायात्कर्मधारयेण च यागवाचित्वसंभवे दीर्घः सोमोऽस्मिन्नस्तीति बहुव्रीह्याश्रयणायोगाद्दीर्घकालसोमयागमात्रवाच्ययं शब्द इत्याशयः । सूत्राणि तु पदोत्तरसूत्रेण संस्थास्वेवेत्यवधारणं निरस्योक्थ्यादिषु वेति सूत्रेणापिशब्दार्थे वाशब्दमङ्गीकृत्योक्थ्यादिषु चेति चकारयुक्तमेव वा पाठं कृत्वोक्थ्यशब्देन वा संस्थास्तत्रोऽप्यादिशब्देन चै सत्राण्यहीनांश्चोक्त्वा संस्थासु सत्राहीनेषु च दीर्घसोमशब्दार्थस्य दीर्घकालसोमयागत्वस्य विद्यमानत्वात्संतर्दनं स्यादिति द्वितीयपूर्वपक्षोक्तं सत्राहीनमात्रविषयतयोत्कर्षनिरासेनाग्निष्टोमान्यमात्रविषयतयोत्कर्षे सिद्धान्तिते संस्थासु प्रदेयस्य सोमस्य दशमुष्टित्रिपर्वत्वनियमेन वृद्ध्याख्यविशेषाभावान्निरालम्बनस्तुत्यापत्तेरग्निष्टोमान्यमात्रविषयसिद्धान्तायोगमविशेषादिति सूत्रेणाशङ्क्यावशिष्टांशवभ्यूहपरिमाणस्यानियतत्वात्संस्थास्वपि प्रदेयस्य वृद्ध्याख्यो विशेषः स्यादित्यन्त्यसूत्रेण परिह्रियत इत्येवं व्याख्येयानि सिद्धान्तसूत्रस्थमनुत्कर्षभाष्यं प्रकरणानुग्रहभाष्यं चोपेक्षणीयम्॥६॥

प्रवर्ग्यनिषेधस्य प्रथमप्रयोगविषयत्वाधिकरणम् ॥ १२ ॥

संख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणात्स्यात् ॥३२॥

वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधचिन्तात्मकत्वेनावान्तरप्रकरणसंगतिसूचनपूर्वं विषयोक्त्यर्थं ज्योतिष्टोम इति भाष्यं बह्वीषु शाखासु प्रवर्ग्यस्यानारभ्याधीतत्वेन ज्योतिष्टोमप्रकरणपाठाभावादयुक्तमाशङ्क्यानारभ्याधीतत्वेऽप्यव्यभिचरितक्रत्वन्वयाभिरूपसाद्गुण्यवाक्यकृतेनाववेन क्रत्वन्वयं प्राप्तस्य प्रकृतौ वेतिन्यायेन ज्योतिष्टोमगमनात्सचतया

तावत्परमतेनोपपादयति * प्रवर्ग्य इति । * सर्वार्थत्वे द्विरुक्तत्वो पत्तिं प्रकृते योजयितुं * तत्र हीत्युक्तम् । * एवं ज्योतिष्टोमगमने ऽपि ज्योतिष्टोमप्रकरणे प्रवर्ग्यपाठाभावाद्भाष्यानुपपत्तिमाशङ्क्य ज्योतिष्टोमे न्यायाद्भवतं प्रवर्ग्यमिति भाष्यार्थो न तु ज्योतिष्टोमे प्रकृत्येत्येवं भाष्यव्याख्यां सूचयितुं * तेनेत्युक्तं । * येन कारणेन प्रवर्ग्यो ज्योतिष्टोमं गच्छति तेन कारणेन ज्योतिष्टोम इत्याह न तु ज्योतिष्टोमे प्रकृतत्वेनेत्यर्थः । एवं व्याख्यायां प्रवर्ग्यनिषेधस्य ज्योतिष्टोमाङ्गत्वपूर्वपक्षोपयोगसंभवे ऽपि प्राकरणिकज्योतिष्टोमाङ्गत्वाभावात्प्रकरणविरोधाविरोधचिंतात्मकत्वासिद्धेः संगत्यनुपयोगप्रसङ्गादेतद्व्याख्यानापरितोषेणर्जुवृत्त्यैव स्वमतेनोपपादयति * कौषीतकीति । * मृदूक्त्यर्थस्तदाशब्दः । अस्मिन्पक्षे ज्योतिष्टोमप्रकरणे प्रवर्ग्यं प्रकृत्येति व्याख्यासूचनार्थं तमित्यनेन ज्योतिष्टोमप्रकरणएवोपसद्यः प्रागुत्पन्नमित्युक्तं । द्वितीयतृतीयशब्दयोर्योगवाचित्वशङ्कानुपपत्तेः प्रयोगवाचित्वस्य निःसंदिग्धत्वात्तत्साहचर्येण प्रथमशब्दस्यापि प्रयोगवाचित्वावसायात्सिद्धान्तोपयोगित्वेन द्वितीयेत्यादिवाक्यशेषो भाष्ये पठितो न तूदाहरणत्वेनेति सूचनार्थं निषेधमात्रं पठितम् । भाष्योक्तस्य संदेहस्य हेतुभूतं संदेहमाह * तत्रेति । * य एतेनेत्येतच्छब्दवत्प्रथमयज्ञशब्दस्यापि प्रकरणादग्निष्टोमसंस्थज्योतिष्टोमवाचित्वावगतेरतिरात्रसंस्थज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगपक्षे निषेधायोगादतिरात्रसंस्थस्य प्रथमाहारे प्रतिषेध इत्यादिवक्ष्यमाणवार्तिकानुपपत्तिशङ्कानिरासायैतच्छब्दवदस्य सर्वनामत्वाभावेन प्रकृतवाचित्वनियमाभावात्प्रकरणानुरोधेनवश्रुतिसंकोचायोगात्सर्वसंस्थज्योतिष्टोमवाचितोक्त्यै भाष्यानारूढमपि सर्वसंस्थ इत्युक्तम् । किं तावदिति भाष्येण पूर्वपक्षं प्रतिज्ञाय कुतइति हेतुं पृष्ट्वा वाक्याविरोधे प्रकरणव्यापारात्सौत्रहेत्वपरितोषेण ज्योतिष्टोमाङ्गत्वप्रतिज्ञार्थस्य सौत्रस्य क्रतुशब्दस्यैवावृत्त्या प्रथमशब्दस्य वाचकतया ज्योतिष्टोमाख्यक्रतुसंबंधित्वादित्येवमर्थत्वमंगीकृत्य हेत्वर्थतयापि व्याख्यार्थं प्रथमशब्दस्य ज्योतिष्टोमाख्ययज्ञवाचित्वं प्रथमेति भाष्यावयवेन प्रतिज्ञाय तदुपपादनार्थत्वेनापि क्रतुशब्दव्याख्यार्थं * यज्ञेत्युक्तं * तत्प्रथमयज्ञशब्दे प्रथमश्चासौ यज्ञश्चेति प्रथमशब्दस्य सामानाधिकरण्यलक्षणाद्यज्ञसंयोगादेष वा वेति वाक्यं वा प्रयोगलक्षणाज्ज्योतिष्टोमाख्ययज्ञसंयोगादित्येवं द्वेधा व्याचष्टे * यज्ञशब्देति । * आद्यव्याख्यायामुद्भिदादि-

वत्सामानाधिकरण्यं नामत्वहेतुः द्वितीयस्यां वैदिकः प्रयोगः क्रतुशब्दो ऽपि प्रथमशब्दस्य समानाधिकरणतया प्रयुज्यमानतया वा क्रतु संबंधित्वादित्येवं द्विधा योज्यः।प्रथमशब्दस्य ज्योतिष्टोमे प्रवृत्तिनिमित्तोक्त्यर्थं तस्य हीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * य इति । * अन्वाचयत्वेन-सौत्रहेतुव्याख्यार्थमेवं चेतिभाष्यं व्याचष्टे * तथा चेति । * एवं चेत्यनेनैव ज्योतिष्टोमवाचित्वपरामर्शाद्यदीति भाष्यावयवानर्थक्यमाशंक्य शंकोत्तरत्वेन व्याख्यास्यंच्छंकां तावदाह * ननु चेति । * एतच्छंकोत्तरत्वेन यदीतिभाष्यावयवं व्याख्यातुमाह * कथमिति । * वाक्येनैकप्रयोगविषयत्वकरणे ऽपि ज्यौतिष्टोमिकत्वार्थं प्रकरणापेक्षणात्तदनुग्रहो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * नहीति । * यागान्तरीयप्रथमप्रयोगविषयत्वेऽपिवाक्योपपत्तेर्ज्यौतिष्टोमिकत्वाश्रयणस्य वाक्यकृतता न युक्तेत्याशंक्याह * यदि हीति । * पारिशेष्यानुगृहीताद्वाक्यादेव ज्यौतिष्टोमिकप्रथमप्रयोगविषयत्वसिद्धेः प्रकरणस्य न किंचित्कार्यमस्तीत्यवधारणाद्बाधः स्यादेवेत्यर्थः॥ प्रथमशब्दोक्तसंख्यायुक्तं प्रवर्ग्यनिषेधनं ज्योतिष्टोमाख्यस्य क्रतोरङ्गं स्यादित्येवं सूत्रयोजनद्वारा पूर्वपक्षोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं प्रथमशब्दस्य संख्यावाचित्वाभावादयुक्तमाशङ्क्य संख्यावाचित्वाभावे ऽप्यादित्ववाचित्वादादित्वस्य चैकत्वसंख्यापेक्षत्वाद्द्वित्वादिसंख्यानिबंधनद्वितीयत्वाद्यनपेक्षित्वादेकत्वसंख्यैकांतिकत्वावगतेः संख्यावाचित्वोपचारेणेयं संख्यावाचित्वोक्तिरित्युपपादनं सूचयन् व्याचष्टे * तस्मादिति ।* प्रकरणादपीत्येवं सौत्रहेतुव्याख्यासूचनायापिशब्दः॥

नैमित्तिकं वा कर्तृसंयोगाल्लिङ्गस्य तन्निमित्तत्वात् ॥२३॥

प्रथमशब्दस्यावर्तितक्रतुशब्दोक्तयज्ञवाचित्वव्यावृत्त्यर्थतया वाशब्दव्याख्यार्थं नवेतिभाष्यं प्रवर्ग्यनिषेधस्य प्रथमप्रयोगनिमित्तत्वसिद्धान्तप्रतिज्ञार्थनैमित्तिकशब्दपरत्वाद्वाशब्दस्य पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थक्रतुशब्दोक्तसर्वप्रयोगस्थक्रत्वङ्गत्वव्यावृत्त्यर्थत्वप्रतीतेरयुक्तमाशङ्क्य हेतुव्यावृत्तिं विना पूर्वपक्षाव्यावृत्तेस्तद्व्यावृत्त्यर्थत्वेनाप्यावृत्त्या व्याख्या
८९८।२ युक्तेति सूचनपूर्वं यज्ञस्य प्रयोग इत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * यदीति अतःप्रयोगस्यैषप्रथमशब्दो वाद इत्यध्याहारेण भाष्यव्याख्यासूचनाय * एषइत्युक्तं । * प्रथमशब्दस्य प्रयोगवाचित्वोपपादनार्थत्वेन कर्त्राद्यप्रवर्त्तनाख्यकर्तृसंयोगनिमित्तत्वात्प्रथमशब्दस्य प्रयोग एव च

कर्तृसंयोगोपपत्तेरित्येवं कर्तृसंयोगादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं केनेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * प्रथमेति । * शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वोक्त्यर्थत्वेन पञ्चमीव्याख्यानायाभिधेयत्वोक्तिः । अप्रयुज्यमानावस्थस्य कर्मणः कर्त्रनपेक्षत्वात्स्वरूपेण कर्तृसंयोगानुपपत्तावप्येत एवाहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा गृहपतिसप्तदशा दीक्षित्वा सोमेऽप्याग्नीस्तन्मुखाः सत्राण्यासतइत्यादौ प्रथमशब्दाज्ज्योतिष्टोमप्रतीतेस्तत्स्वरूपमेव प्रथमशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं प्रयोग इति भाष्यं व्याचष्टे * तद्योगात्त्विति । * कर्मस्वरूपनिमित्तसूत्रशब्दसन्निधिपठितस्य प्रथमशब्दस्य कर्मस्वरूपनिमित्तत्वप्रतीतेः कर्तृसंयोगशब्दोक्तकर्त्राद्यप्रवर्त्तननिमित्तता न युक्तेत्याशङ्क्य प्रथमप्रयोगस्थस्यैव ज्योतिष्टोमस्य तस्मादपि प्रथमशब्दात्प्रतीतेः कर्मस्वरूपनिमित्तता न युक्तेति परिहारं सूचयितुमाह * सापि चेति । * एतदेव प्रयोगानुसारेण द्रढयति * न हीति । * द्वितीयादिज्योतिष्टोमप्रयोगे प्रथमशब्दप्रयोगाभावात्कर्मवाचित्वाभावो निश्चीयतइत्याशयः । अयजमानस्येति षष्ठ्या ज्योतिष्टोमव्यतिरेकजनितत्वमङ्गीकृत्य प्रथमं यजमानोऽतिरात्रेण यजेतेति पक्षाश्रयणात्प्रथममग्निष्टोमसंस्थं ज्योतिष्टोमयागमकुर्वाणस्य यः पश्चादग्निष्टोमसंस्थो ज्योतिष्टोमस्तस्य लोके प्रथमयज्ञो नाम न भवतीति योज्यम् । एवमपि प्रथमयज्ञशब्दस्य प्रथमप्रयोगवाचित्वे यागांतरप्रथमप्रयोगस्यापि प्रवर्ग्यनिषेधनिमित्तत्वापत्तेः प्रथमप्रयोगस्थज्योतिष्टोमवाचितैवावसीयतइत्याशंकानिरासार्थं श्रुतिश्चेति भाष्यं व्याख्यातुमाह * ततश्चेति । * विप्रकर्षोऽप्येष वाचेति वेदाश्रितत्वात् ।

गौणं लाक्षणिकं वापि वाक्यभेदेन वा स्वयम् ।
वेदो यमाश्रयत्यर्थं को नु तं प्रतिकूलयेत् ॥

इत्येतेन न्यायेनाश्रयणीय इत्याशंक्याह * तत्र चेति * क्रतुवाचिज्योतिष्टोमशब्दैकवाक्यत्वसिद्ध्यै तत्र लक्षणाऽऽश्रिता इह तु प्रयोगवाचित्वेऽपि यज्ञशब्दसामानाधिकरण्यस्य लिङ्गस्येति सूत्रावयवेनोपपादयिष्यमाणत्वात्तद्वशेन लक्षणाकल्पनानुपपत्तेः प्राथम्यानिमित्तत्वायोगो लक्षणाहेतुर्वाच्य इत्यापाद्य नत्विहेत्युक्तं लक्षणाश्रयणेऽपि पूर्वपक्षाष्टसिद्ध्यभावस्तत्प्रयोगस्थोऽपि तावदित्यादिनोक्तः । श्रुतिश्चेति भाष्यनिरसनीया शङ्का येनाशयेनोत्तिष्ठति तं निरसितुमु-

पर्य्यस्यति * नन्विति * विधित्वे प्राप्त्यनपेक्षित्वाद्यस्य कस्य चित्प्रथमप्रयोगो निमित्तं स्यान्निषेधत्वेन तु प्राप्त्यपेक्षित्वाल्लौकिकव्यापाराद्यर्थेन च प्राप्त्यभावात्प्राप्तिसामर्थ्येन सोमयागप्राप्तेस्तेष्वपि मध्ये ऽनारभ्यवादन्यायेनैष वावेत्यत्र च ज्योतिष्टोम एव प्रथमशब्दप्रयोगाद्य एतेनेति वा प्राथम्यविधायकाच्छब्दान्निमित्ताभावेनान्यत्र निषेधाप्राप्तेर्ज्योतिष्टोमस्यैवाद्यं प्रयोगमयं निषेधो गच्छतीत्येवं निरस्यति * प्राप्नुयादिति * प्राप्त्यभावान्निवर्त्तमान इति पाठे तु लौकिकव्यापारेभ्य इत्यादीनां पञ्चम्यन्तत्वेनान्वयः । ज्योतिष्टोमसमानाधिकरणो ज्योतिष्टोमप्राथम्यविधायी वाशब्दो ज्योतिष्टोमप्रथमशब्दः । ज्योतिष्टोममिति पाठे त्वनारभ्यवादन्यायेन ज्योतिष्टोमं गच्छति प्रथमयज्ञ इति प्रथमशब्दाच्च तस्याद्यं प्रयोगं गच्छतीत्यर्थः । ज्यौतिष्टोमिकप्रथमप्रयोगगामित्वे च निषेधस्य द्वितीयादिप्रयोगस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य व्यक्त्यन्तरत्वेऽपि ज्योतिष्टोमत्वजात्यैक्यात्प्रत्यासत्तेस्तस्यैव द्वितीयादीन्प्रयोगानपेक्ष्य प्रथमशब्दोपपत्तेराज्यस्य भवति यत्किंचित्प्रथमप्रयोगगामित्वे तु दर्शपूर्णमासादिद्वितीयप्रयोगानपेक्षणे ऽपि दूरस्थसोमयागान्तरद्वितीयादिप्रयोगापेक्षायां विप्रकर्षः स्यादित्याह * एवंचेति * अनेन च तुल्यन्यायतया प्रथमशब्दस्य ज्योतिष्टोमवाचित्वे दूरस्थद्वितीयादियज्ञान्तरापेक्षायां विप्रकर्षः स्यादिति सूचना द्वितीयादीनपेक्ष्येति भाष्योक्तविशेषणफलं दर्शितं भवति । प्रथमप्रयोगनिमित्तत्वसिद्धान्तप्रतिज्ञार्थनैमित्तिकपदव्याख्याद्वारा सिद्धान्तोपसंहारार्थं तस्मादितिभाष्यमथेति भाष्ये-णैष वावेति वाक्ये प्रथमशब्दस्य ज्योतिष्टोमाख्यक्रतुसामानाधिकारण्येन प्रयोगाक्रतुवाचितेत्येवमर्थत्वेन पूर्वपक्षसूत्रस्थक्रतुशब्दोक्तं हेतुमनुभाष्यलक्षणयेत्यनेन ज्योतिष्टोमसामानाधिकरण्याख्यस्य ज्योतिष्टोमवाचित्वलिङ्गस्य प्रथमशब्दवाच्येन प्रयोगेण ज्योतिष्टोमलक्षणानिमित्तकत्वान्न क्रतुवाचित्वसाधकतेत्येवमर्थमङ्गीकृत्य यत्विवत्यनेन च प्रथमयज्ञशब्दे यज्ञशब्दसामानाधिकरण्याक्रतुवाचितेत्येवमर्थत्वेन क्रतुशब्दोक्तं हेतुमनुभाष्य तदपीत्यनेन यज्ञशब्दसामानाधिकरण्याख्यस्य लिङ्गस्य भावव्युत्पत्त्या यज्ञशब्दस्य प्रयोगवाचित्वनिमित्तकत्वान्न क्रतुवाचित्वसाधकतेत्येवमर्थमङ्गीकृत्य लिङ्गस्येति सूत्रानयवेन परिहारे वक्ष्यमाणे ऽपि प्रकरणादिति पूर्वपक्षहेत्वपरिहारादयुक्तमाशङ्क्य प्रकरणबाधाशयत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति *

दीर्घसोमशब्दवत्प्रथमयज्ञशब्दस्याप्यपेक्षिताङ्गिसमर्पणोपयोगसंभवे नपेक्षितनिमित्तमात्रोपयोगस्यान्याय्यत्वात्प्रथमप्रयोगाङ्गस्य च निषेधस्य यदा प्रथमः प्रयोगस्तदैव प्रवृत्त्युक्त्यै नैमित्तिकत्वोक्त्युपपत्तेः सप्तम्या चांगित्वानभिधानाद्वाक्येनैव प्रकरणगम्यं सर्वप्रयोगस्थज्योतिष्टोमांगत्वं बाधित्वा प्रथमप्रयोगमात्रांगत्वावगते * वाक्येनेत्युक्तम् * एवमप्युत्कर्षानभिधानाज्ज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगे न प्रवर्जितव्यमिति सिद्धान्तोपसंहारार्थप्रतीतेस्तत्र चाग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति विधिना निषेधस्य बाधात्क्रत्वन्तरप्रथमप्रयोगविषयत्वावगतेरुपसंहारभाष्यमाक्षिपति * तत्र त्विति । * विधेर्द्वितीयादिप्रयोगविषयत्वेना विरोधमाशङ्क्य यत्प्रवर्ग्यं प्रवृञ्जन्तीत्यनेनैव द्वितीयादिप्रयोगे विधिसिद्धेः पुनः विध्यानर्थक्यप्रसङ्गादाद्यप्रयोगविषयतोक्ता । प्राप्त्यपेक्षत्वे ऽपि निषेधस्य पूर्वविधिनैव प्राप्तिसिद्धेः पुनर्विध्यनपेक्षत्वान्न तेन बाधः संभवतीत्याशंक्य सावकाशतोक्ता। अग्निष्टोमसंस्थक्रत्वन्तरप्रथमप्रयोगऽप्यतिदेशप्राप्तेनाग्निष्टोमवाक्येन निषेधबाधापत्तेः प्राथम्यस्य च क्रत्वन्तरेष्वभावान्न निषेधस्य क्रत्वंतरप्रथमप्रयोगगमनं युक्तमित्येवमेतद्व्यवस्थानुपपत्तेरग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे निषेधबाधेऽप्यतिरात्रसंस्थज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगविषयो निषेधो भविष्यतीत्यन्यथाव्यवस्थामभ्युपगम्य तद्विषयत्वेनोपसंहारभाष्यं परमतेन समाधातुमाह * तत्त्विति । * अग्निष्टोमशब्दस्याग्निष्टोमसंस्थज्योतिष्टोमवाचित्वात्कथमग्निष्टोमस्य क्रत्वन्तरे विद्यमानतेत्याशङ्क्य श्रौतसंस्थावाचित्वत्यागेन लाक्षणिकज्योतिष्टोमवाचिता न युक्तेति परिहारसूचनार्थे * संस्थारूपस्येत्युक्तम् । * आहारः प्रयोगः । य एतेनानिष्ट्वेत्येतच्छब्दस्याग्निष्टोमपरामर्शितायाः पञ्चमे वक्ष्यमाणत्वान्नातिरात्रस्य प्रथमप्रयोगोऽस्तीत्याशङ्क्याह * विहितश्चेति । * अग्निष्टोमविधेर्निषेधेनानपेक्षितत्वादग्निष्टोमस्यापि चान्यत्र विद्यमानत्वोक्त्या सामान्यरूपत्वाभिधानान्निषेधबाधकत्वं न संभवतीत्याशङ्क्य पूर्वविधिनैव सिद्धेः पुनर्विध्यानर्थक्यप्रसङ्गादाद्यप्रयोगविषयत्ववत्क्रत्वन्तरेष्वतिदेशप्राप्तेर्विध्यानर्थक्यप्रसङ्गेनैव ज्योतिष्टोमविषयत्वस्याप्यवगमाद्विशेषविषयत्वेन बाधकत्वमुपपादयितुमाह * सोऽयमिति । * द्वितीयादिप्रयोगेषु क्रत्वन्तरेषु वान्यतः प्राप्त्यालोचनया ज्यौतिष्टोमिकाद्यप्रयोगाख्यविशेषविषयत्वावगमे ऽपि स्वार्तिकसामान्यविशेषविषयत्वालोचनया बाध्यबाधकभावप्रसिद्धेर्निषेधस्य चाग्निष्टोमातिरात्रा-

द्यप्रयोगयोर्द्वयोरेव सामान्यरूपत्वाद्विधेस्तु बहुषु द्वितीयादिषु क्रत्वन्तरेषु च सामान्यरूपत्वाद्विधेर्बाधकता शङ्कितुमपि न शक्येत्येतामपि व्यवस्थां दूषयति * एतदपीति । * स्वमतेनातिरात्रप्रथमप्रयोगे नित्यं न प्रवर्जितव्यमग्निष्टोमप्रयोगे विकल्पेनेत्येवं भाष्यव्याख्यां सूचयितुमन्यथाऽवस्थामाह * अत इति । निषेधत्वे ऽतिरात्रप्रथमप्रयोगे ऽपि विकल्पस्यापरिहार्यत्वात्पर्युदासत्वनिरासार्थस्य चोच्यतइत्यादेर्वक्ष्यमाणस्य वार्त्तिकस्याग्निष्टोमवाक्यातिरात्रप्रकृतिवच्छब्दशेषत्वनिरासमात्रार्थत्वोपपत्तेरग्निष्टोमवाक्यस्य च प्रतिप्रसवार्थताया वक्ष्यमाणत्वादतिरात्रप्रथमयोगे ऽपि नित्यं पर्युदासो ऽग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे त्वग्निष्टोमवाक्येन प्रतिप्रसूतत्वान्नञ्युक्तेन चानारभ्यवादप्राप्तस्य पर्युदासाद्विकल्प एवेत्येवं व्याख्येयम् । प्रतिषेधोक्तिं यथाश्रुतां विहितोक्तिं चाप्राप्तविध्याशयां मत्वा पर्युदासेन संभवद्विकल्पपरिहाराणां नञ्युक्तानां वाक्यानां पर्युदासत्वस्यापि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादिति दशमाधिकरणसिद्धांतसूत्रेण वक्ष्यमाणत्वादस्य पर्युदासत्वावगतेरग्निष्टोमवाक्यशेषत्वे च तस्य पर्युदासापेक्षितप्राप्तिसमर्पणमात्रे व्यापाराभ्युपगमापत्तेरनारभ्यवादादेव च प्राप्तिसिद्धेरग्निष्टोमवाक्यानर्थक्यप्रसङ्गादनारभ्यवादशेषत्वावगमादनारभ्यवादस्य चाग्निष्टोमवाक्याविहितप्रवर्ग्यायां प्रकृतावानर्थक्यापत्तेर्विकृत्यर्थत्वावगमादतिरात्रातिरिक्तायां च विकृतौ प्रथमप्रयोगाभावादनारभ्यवादशेषस्य पर्युदासस्यातिरात्रमात्रविषयत्वावगतेरग्निष्टोमवाक्यस्य पर्युदासानन्वयान्नित्यमेव चाग्निष्टोमे प्रवर्ग्यप्राप्तेर्विकल्पो न युक्त इत्याशंकते * क्वचित्पुनरिति । * अग्निष्टोमवाक्यादेव प्राप्तिसिद्धेरनारभ्यवादो ऽनर्थक इति विपरीतं कस्मान्न स्यादित्याशङ्क्य सामान्याविषयत्वेनानारभ्यवादस्य बहुविशेषव्यापित्वान्नैकस्मिन्विशेषे प्राप्तावप्यानर्थक्यापत्तिरिति परिहारसूचनार्थं * सामान्येत्युक्तं । * अग्निष्टोमवाक्यस्य प्रकृतावनारभ्यवादस्य च विकृतौ प्रापकत्वात्पर्युदासस्योभयशेषत्वोपपत्तेरग्निष्टोमविधेर्निरपवादत्वायोगशङ्कां निराकर्तुं * नचेत्युक्तम् * पर्युदासत्वे सिद्धान्त्यभिमते ऽपि विकृत्यर्थानारभ्यवादशेषत्वे ऽग्निष्टोमवाक्यशेषत्वे चाग्निष्टोमे विकल्पसिद्धेरग्निष्टोमवाक्यशेषत्वे चातिरात्रप्रथमप्रयोगे ऽप्यकरणासिद्ध्याधिक्यात्तन्निरासार्थं सिद्धान्तैकदेशी विकृत्यर्थानारभ्यवादशेषभूतपर्युदासत्वे

ऽग्निष्टोमविधेर्निरपवादत्वाद्विकल्पो न युज्येत शक्यं त्विहेत्यादिवा-र्तिके वक्ष्यमाणेन तु न्यायेनानारभ्यवादस्य विकृत्यर्थत्वायोगाद-तिरात्रे ऽतिदेशप्राप्तस्यानारभ्यवादस्य शेषो वाच्य इत्यापाद्यातिरा-त्रकथंभावपूरणवेलायामपाठात्तत्प्रकृतिवच्छब्दप्राप्तानारभ्यवादशेष-त्वानुपपत्तेर्दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितस्य तौ न पशौ करोतीत्यस्य पशुप्रकृतिवच्छब्दप्राप्ताज्यभागवाक्यशेषत्वायोगेन पर्युदासत्वायोगा न्निषेधत्वं यथा ऽपूर्वे चार्थवादः स्यादिति दशमाधिकरणेन सौम्ये ऽध्वरइत्यस्य तौ न पशौ करोतीति निषेधशेषतयार्थवादत्वसिद्धौ भाष्यकृता वक्ष्यते तत्तथा न प्रथमयज्ञइत्यस्यापि निषेधत्वाव-गमाद्युक्तो विकल्प इत्येवं विकल्पायोगचोद्यं निराकर्तुमाह * उच्यत इति । * दृष्टान्तत्वेनाग्निष्टोमवाक्यशेषत्वस्यानुपपन्नत्वं तावत् त्वयैवोक्तमित्युक्तम् । षष्ठ्यर्थे सप्तमी । अपिशब्देनानार-भ्यवादसूचनात्ततो ऽनारभ्यवादस्यातिरात्रवाक्यावयवभूतस्य न प्रथमयज्ञ इति शेषः स्याद्यद्यतिरात्रकथंभावपूरणवेलायां पठ्येत संस्थानां त्वसमानविधानत्वेन ज्योतिष्टोमकथंभावपूरणवेलायास्त-दीयत्वायोगान्नैतत्तदीयकथंभावपूरणवेलास्थत्वेन पठितं येनोपदे-शतो ऽतिरात्रवाक्यावयवभूतस्यानारभ्यवादस्य न प्रथमयज्ञइत्ये-तद्वाक्यं शेषः स्यादित्युक्ते ऽतिदेशतस्तर्ह्यतिरात्रप्रकृतिवच्छब्द-प्राप्तस्यानारभ्यवादस्य शेषो भविष्यतीत्याशङ्क्यातिरात्रावान्तरप्रक-रणे पाठाभावादसाधारणातिरात्रकथंभावपूरणवेलास्थत्वेनापि न पठितः येनातिदेशतो ऽतिरात्रवाक्यावयवभूतस्यानारभ्यवादस्य शेषः स्यादित्युक्ते ज्योतिष्टोमप्रकरणपठितस्याप्यतिरात्रप्रकृतिव-च्छब्दप्राप्तानारभ्यवादशेषत्वं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य व्यवहि-तत्वेनैकवाक्यत्वायोगो न हीत्यनेनोक्तः । प्राकृतानामंगशास्त्रा-णां विकृतौ स्वरूपेणातिदेशस्य दशमाद्ये निषेत्स्यमानत्वात्प्रकृ-तिवच्छब्देनैवोपकारादिपरंपरयातिदेशावगतेरतिदेशप्राप्तानारभ्यवा-दशेषत्ववादिना प्रथमप्रयोगप्रवर्ग्यवर्जं प्रकृतिवदतिरात्रेण यजेतेत्ये-वमेकवाक्यता कल्प्येति मत्वा प्रकृतिवच्छब्दस्येत्युक्तम् । न प्रथ-मयज्ञइत्यस्य पर्युदासत्वपक्षे विकृतिविषयत्वायोगोक्त्या कुपित-श्चोदयिता निषेधत्वपक्षे ऽपि प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादित्यनेन न्यायेन विकृतिविषयत्वायोगात्प्रकृतिमात्रविषयत्वावगतेः प्रकृतौ च वैकल्पिकत्वाद्विकृतावतिदेशप्राप्तस्यापि वैकल्पिकत्वापत्तेर्नाति-

रात्रप्रथमप्रयोगे निषेधस्य नित्यत्वं सिद्धांत्युक्तं समर्थितं भवती-त्येवमनिष्टापादनेनैकदेशिनमाक्षिपति * नन्विति । * पार्श्वस्थेऽति-रात्रे निषेधस्य नित्यत्वसिद्ध्यै पर्णतादेर्जुह्वाद्यंगत्वान्निरंगस्य च जुह्वादेरनुपकारित्वेनातिदेशायोगाद्विकृतौ जुह्वादिप्राप्त्यैव प्राप्ति-सिद्धेरनाभ्यवादस्यानपेक्षितत्वाद्विकृनावनुपपत्तेः प्रकृतिमात्रविष-यत्वं युक्तं निषेधस्य तु प्रवर्ग्यानंगत्वात्प्रवर्ग्यप्राप्तिमात्रात्प्राप्त्य-सिद्धेरौपदेशिकनिषेधप्राप्तिसंभवे चातिदेशिकप्राप्त्यनपेक्षणाद्विकृ-तावपि निषेधोपदेशस्यापेक्षितत्वेनोपपत्तेर्निषेध्यस्य च प्रवर्ग्यस्यो-भयत्र प्राप्तेर्न प्रकृतिमात्रविषयता युक्तेत्याशयेनाक्षेपं परिहरति * प्राप्नुयादिति । * यथा जुह्वादेः प्रकृतौ शीघ्रं प्राप्तेर्विकृतौ च विलम्बेन प्राप्तेस्तत्प्राप्त्यपेक्षस्य पर्णतादिविधेः प्रकृतिमात्रार्थ-जातं तथा प्रवर्ग्यस्यापि प्रकृतौ शीघ्रं विकृतौ विलंबेन प्राप्ते-स्तत्प्राप्त्यपेक्षस्य निषेधस्य प्रकृतिमात्रार्थत्वं भविष्यतीत्याशंक्य जुह्वादेः पर्णतादिप्रतिप्राधान्यासिद्ध्यै क्रत्वपूर्वसाधनत्वापेक्षणात्प्रति-क्रतु चापूर्वभेदात्सकृत्प्राकृतवैकृतापूर्वसाधनीभूतजुह्वाद्युद्देशेन पर्ण-तादिविध्यनुपपत्तेः शीघ्रप्राप्तप्राकृतापूर्वसाधनीभूतजुह्वाद्युद्देशेन प-र्णतादि विधाय कृतार्थस्य विधेर्विकृतौ व्यापाराभावो युक्तः निषे-धस्य तु प्रवर्ग्यस्यापूर्वसाधनत्वानपेक्षणात्सकृद्यथाप्राप्तप्रवर्ग्यानु-वादेन निषेधोपपत्तेः शीघ्रमंथरप्राप्त्यालोचना न युक्तेति वैषम्य-सूचनार्थं * प्राप्तिमात्रेत्युक्तं । * निषेध्यस्य प्राप्तिमात्रं निषेधो ऽपक्षे तेनापूर्वसाधनतामित्यर्थः । एकदेश्यग्निष्टोमाविकल्पायोगचो-द्यनिरासमात्रं ममाभिप्रेतं न त्वतिरात्रे निषेधस्य नित्यत्वसमर्थ-नमपीति मत्वा प्रवर्ग्याननुष्ठानस्य प्रवर्ग्यानंगत्वे ऽपि क्रत्वंगत्व-सद्भावात्सर्वांगेषु च युगपच्चोदकप्रवृत्तेर्विकृतावतिदेशतः प्रवर्ग्य-प्राप्तिवेलायामेव पवर्ग्याननुष्ठानस्यापि प्राप्तत्वेन निषेधोपदेश-स्याप्यनपेक्षणादनुपपत्तेरिह निषेधे ऽपि प्रकृतिमात्रवियत्वं वक्तुं शक्यमित्येवं पार्श्वस्थनिरासेन चोदयित्रापादितं प्रकृतिमात्रविष-यत्वमनुजानाति । * शक्यं त्विति । * इहापीत्यपिशब्दो ऽध्या-हार्यः । प्रकृतौ प्राप्तिनिषेधयोर्द्वयोरप्यौपदेशिकत्वेन तुल्यबलतया वैकल्पिकत्वाद्विकृतौ त्वातिदेशिक्याः प्राप्तेरौपदेशिकेन निषेधेन नित्यं बाधाद् द्विरुक्तत्वानापत्तिं पार्श्वस्थः शंकते * ननु चेति । * प्राप्त्यपेक्षत्वान्निषेधस्य दुर्बलाया अपि प्राप्तेर्निषेधेनात्यंतबाधायो-

गस्य दशमाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे वक्ष्यमाणत्वाद्विरुक्तत्वापत्तिं समाधत्ते * नैतदिति । * सूत्रार्थमुपपादयति * यस्येति । * अतश्च निषेधस्य प्रकृतिविकृतिविषयत्वाभ्युपगमे ऽप्यतिरात्रे निषेधनित्यत्वासिद्धेस्तदभ्युपगमो ऽनर्थक इत्येवं पार्श्वस्थनिरासमुपसंहरति । * अत इति । * एवं सति सिद्धान्त्यनिष्टविकल्पापत्तिशंकाया ननु प्रतिषेधो ऽपि सन्निति वार्तिककृताया: कः परिहार इत्याशंक्य न प्रथमयज्ञ इत्यस्यातिरात्रवाक्यैकवाक्यभूतानारभ्यवादशेषत्वमात्रनिरासो ममाभिप्रेतो न प्रयुदासत्वनिरासो येनातिरात्रे सिद्धान्त्यनिष्टो विकल्पः प्रसज्येतेति सूचयन्नेकदेश्यनिष्टापत्तिशंकां परिहर्तुमाह * तस्मादिति । * विकृतावपि निषेधोपदेशस्यानपेक्षितत्वेन द्विरुक्तत्वादुपदेशातिदेशयोश्च शीघ्रमंथरत्वलक्षणप्राप्तिकालवैषम्यान्न प्रथमयज्ञइत्यस्य प्रकृतावेव व्यापारो न त्वतिरात्रे ऽतिदेशो नापदेशेन वा प्राप्तानारभ्यवादशेषतयेत्यतो यदग्निष्टोमे विकल्पायोगचोद्यनिरासायाभिप्रेतं वरं निषेधत्वादतिरात्रे विकल्पेन भवितव्यमित्यभ्युपेत्य वादमात्रेण प्रतिषेध एवायमिति प्रागुक्तं न तु निषेधताभिप्रेता येन विकल्पः स्यात्प्रकृतावेव त्वनारभ्यवादशेषभूतस्य पर्युदासस्यातिरात्रेतिदेशात्प्राप्तेर्नित्यमकारणं सेत्स्यतीत्येवं वरमतिरात्रे विकल्पेन भवितव्यमित्यनुषंगेण योज्यम् ॥ चोदयितृकृताक्षेपपरिहर्तृपार्श्वस्थनिरासेन गतकोपश्चोदयिता ऽनिष्टापादनं त्वत्काएकदेशिनइत्यादिनान्वयः न प्रथमयज्ञ इत्यस्य यत्प्रवर्ग्यं प्रवृंजन्तीत्यनारभ्यवादशेषत्वमभ्यनुज्ञायातिरात्रवाक्यैकवाक्यभूतानारभ्यवादशेषत्वाख्यविशेषमात्रनिरासात्प्रकृत्यर्थानारभ्यवादशेषत्वाभ्युपगमेनानारभ्यवादस्य च विकृत्यर्थतायां न प्रथमयज्ञइत्यस्यातिरात्रकथंभावपूरणवेलायामपाठे ऽपि पर्युदसनीयप्रवर्ग्यप्रापकस्यानारभ्यवादस्य प्रकृतावव्यापारादग्निष्टोमवाक्यप्राप्तप्रवर्ग्यपर्युदासाभ्युपगमे चातिरात्रप्रथमप्रयोगे पर्युदासभावेन नित्यमनुष्ठानापत्तेर्निषेधत्वाभ्युपगमे चान्याय्यविकल्पापत्तेरतिरात्रवाक्यैकवाक्यभूतानारभ्यवादशेषत्वस्य निराकर्तुमशक्यत्वात्तन्निराकरणेनारभ्यवादस्य प्रकृत्यर्थत्वाभ्युपगमे सत्यग्निष्टोमवाक्येनैव प्रकृतौ प्रवर्ग्यविधिसिद्धेरनारभ्यवादस्यानर्थक्यप्रसंगाद्विकृत्यर्थत्वावगतेस्तच्छेषेण न प्रथमयज्ञइत्यनेनातिरात्रप्रथमप्रयोगे प्रवर्ग्यपर्युदासादतिरात्रे नित्यमप्रयोगो ऽग्निष्टोमे चापवादान्नित्यं प्रयोगः सेत्स्यतीत्याशयेनै-

कदेशिनश्चोद्यनिरासं दूषयितुमाह * न न्विति । * एकदेश्यानर्थक्यदोषपरिहारं शंकते * नैष इति * प्रवर्ग्यस्यानारभ्योत्पन्नस्यापि पर्णतादिवत्प्रकृतौ विनियोगासिद्धेर्व्यापाराभेदेनानर्थक्यपरिहारायोगाद्विकृत्यर्थत्वेवानारभ्यवादस्य युक्तेति चोदयिता स्वाशयं प्रकटयति * अथ वेति * पर्णतादिवदुत्पत्तिवाक्ये प्रकृतिविशेषाव्यभिचारिद्वारसंयोगाश्रुतेर्दर्शपूर्णमासादीनामपि च प्रकृतीनां भावादग्निष्टोमाख्यप्रकृतिविशेषोपसंहारार्थत्वेनार्थवान्विनियोगे भविष्यतीत्येकदेशी शंकते * नन्विति * प्रवर्ग्योत्पत्तिवाक्ये प्रकृतिविशेषादव्यभिचारिद्वारसंयोगाश्रवणे ऽपि पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्येण चरंतीत्यनुष्ठानस्थानवाक्ये अग्निष्टोमाव्यभिचार्युपसदाख्यद्वारसंयोगश्रुतेर्नोपसंहाराय विनियोगापेक्षेति चोदयिता परिहरति * न शक्यमिति * सामिदश्यं सामिधेन्याख्यद्वारसंयुक्तमपि प्राकरणिकेन पांचदश्येन विकृतिष्वप्यतिदेशप्राप्तेन द्वारावरोधात्क्रत्वन्वयासमर्थमिति कृत्वा पशुमित्रविंदादिप्रकरणाधीतेन साप्तदश्यवाक्येनोपसंह्रियते यत्प्रवर्ग्यमित्ययं त्वनारभ्यवादो ऽनन्यावरुद्धोपसद्द्वारतयोपसंहारमनपेक्ष्यैवाग्निष्टोमाख्ययज्ञान्वये शक्तत्वेनोपसंहारानपेक्षत्वान्नोपसंहारमर्हतीत्यर्थः ॥ अनारभ्यवादस्य विकृत्यर्थत्वमुपसंहरति * अतश्चेति * अनारभ्यवादस्य विकृत्यर्थत्वे ऽपि न प्रथमयज्ञइत्यस्यातिरात्रकर्थभावपूरणवेलायामपठितेनातिरात्रवाक्यैकवाक्यभूतानारभ्यवादशेषत्वायोगान्नातिरात्रप्रथमयोगे नित्यमप्रयोगो ऽग्निष्टोमे च नित्यं प्रयोगः सेत्स्यतीत्याशंक्यानारभ्यवादस्य प्राकरणिकेनाग्निष्टोमवाक्येनोत्कालनात्प्रकृतावव्यापारे ऽप्यग्निष्टोमवाक्यालोचनात्प्राक्प्रकृतिं प्रविष्टस्य शेषो भूत्वा ऽनारभ्यवादसहितः पर्युदासः पश्चादतिरात्रं गमिष्यतीति परिहारं सूचयंश्चोदयिता स्वाभिप्रेतसिद्धिमुपसंहरति * तथा सति चेति * केवलविधिस्पर्शोपपादनार्थं वाक्यद्वयशेषत्वनिरासो न चैक एव शेष इति वार्त्तिकोक्तो न हीत्यनेन स्मारितः। एकदेशी स्वाशयप्रकटनेनानारभ्यवादस्य विकृत्यर्थत्वं निरस्यति * एतावात्विति * प्रकृतौ प्रागुपसदः प्राप्नुवंति पश्चाद्विकृताविल्युपसत्प्राप्तिकालवैषम्यात्प्रकृतौ प्रागुपसत्प्राप्तेरुपसंहारवाक्याभावे ऽपि प्रवर्ग्यः, प्रकृतिं गच्छेत्किमुताग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति विस्पष्टोपसंहारकवाक्यसद्भाव इत्युक्ते पुरस्तादुपसदामित्यनेन क्रत्वन्वयाख्यसामान्यसंबंधादगमान्नोपसंहारः संभवतीत्या-

शंक्य दर्शपूर्णमासप्रकरणपाठाच्चतुर्द्धाकरणस्यावगतक्रत्वन्वयस्याप्याग्नेयं चतुर्द्धा करोतीत्यनेनोपसंहारदर्शनादविरोधमुक्त्वा प्रकृत्यर्थत्वे ऽनारभ्यवादस्यानर्थक्यशंकानिरासायोत्पत्त्यर्थत्वेनार्थवत्त्वं पूर्वोक्तं स्मारितं कौशीतकिब्राह्मणे ज्योतिष्टोमप्रकरणाधीतप्रवर्ग्यवाक्यसमानार्थत्वायाप्यनारभ्यवादस्य प्रकृत्यर्थतैवाभ्युपगंतव्येत्याह * एवं चेति । * सिद्धान्तैकदेशिनाऽनारभ्यवादस्य विकृत्यर्थत्वनिरासेन चोद्यवादिनि निरस्ते परमसिद्धांतीचोद्यवाद्युक्तं पर्युदासत्वमेकदेश्युक्तं चानारभ्यवादस्य प्रकृत्यर्थत्वमभ्यनुज्ञायैवानारभ्यवादाग्निष्टोमवाक्ययोर्द्वयोरुत्पत्तिविनियोगार्थत्वेनैकवाक्यत्वे वाक्यद्वयस्याप्यग्निष्टोमे प्रवृणक्तीत्येतन्मात्रार्थनिष्पत्तेर्न प्रथमयज्ञइत्यस्यानारभ्यवादशेषत्वे ऽग्निष्टोमवाक्यशेषत्वे वा विशेषाभावादग्निष्टोमवाक्यशेषत्वे ऽपि चाग्निष्टोमवाक्यानर्थक्यापत्तिलक्षणविरोधाभावादविनियुक्तोत्पन्नमात्रप्रवर्ग्यपर्युदासे व पर्युदसनीयस्य क्रत्वर्थत्वाभावेन पर्युदासस्य क्रत्वर्थत्वानापत्तेरानर्थक्यप्रसंगाद्विनियुक्तपर्युदासत्वायाग्निष्टोमवाक्यशेषत्वापत्तेरग्निष्टोमे नित्यमकरणापत्त्या विकल्पासिद्धेरग्निष्टोमवाक्यस्यैकदेश्युक्तं विनियोगार्थत्वं दूषयति * यदि तर्हीति * किमर्थत्वेन तर्ह्यग्निष्टोमवाक्यं विकल्पसिद्ध्यै वर्णयितुमाह * अत इति । * विनियोगार्थत्वेनार्थवत्त्वोपपत्तौ विकल्पापादिका प्रतिप्रसवार्थता न युक्तेत्याशंक्य प्रकृत्यर्थाद नारभ्यवावदादेवाग्निष्टोमप्रवर्ग्योपसंहारसिद्धेश्चतुर्द्धाकरणवदनेकत्र प्राप्तस्यैकत्रोपसंहारप्रयोजनत्वायोगाद्विनियोगानर्थक्यसूचनायानन्यप्रयोजनत्वोक्तिः । न प्रथमयज्ञइत्यस्य प्रतिषेधत्वे ऽतिरात्रे प्रतिप्रसवाभावे ऽप्यतः सर्वथाऽतिरात्रे विकल्पेन भवितव्यमिति वार्तिके स्वयमेव विकल्पस्योक्तत्वादग्निष्टोमे चानारभ्यवादविहितप्रतिषेधादेव विकल्पसिद्धेः प्रतिप्रसवानर्थक्यप्रसंगात्पर्युदासत्वे तु नित्यमकरण प्राप्ते विकल्पसिद्ध्यै प्रतिप्रसवार्थत्वोपपत्तेरग्निष्टोमे च विकल्पे सत्यप्यतिरात्रे ऽतिदेशप्राप्तस्य पर्युदासस्य नित्यमकरणापादकत्वेनार्थवत्त्वोपपत्तेः पर्युदस्तवाची प्रतिषिद्धशब्दः ॥ अकर्तव्यत्वोक्त्यर्थनिषेधाविषयीकृतस्य कर्त्तव्यत्वोक्तः प्रतिप्रसवत्वेन प्रसिद्धत्वात्पर्युदासस्य चाकर्तव्यत्वोक्त्यर्थत्वलक्षणनिषेधत्वायोगस्य विधानामेकदेशः स्यादिति दशमाधिकरणसिद्धांतसूत्रावयवेनोक्तत्वात्पर्युदस्तस्य प्रवर्ग्यस्य प्रतिप्रसवो न युक्त इत्याशंकते * नन्विति । प्रतिषे-

धोक्ते[कर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थलक्षणो योऽभिधेयं यस्यास्तद्भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः[1]] कर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थत्वलक्षणार्थत्वान्नायं पर्युदासोऽकर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थ इति दशमे पर्युदासस्य विध्येकदेशत्वोक्त्योक्तमित्यर्थः । यद्यपि पर्युदासस्यापि प्राप्तिमभ्यनुज्ञायैव प्रवृत्तेः शास्त्रीयायाश्च प्राप्तेरत्यंतबाधायोगान्निषेधवदन्याय्यविकल्पापादकत्वेनायुक्तत्वमाशंक्य विधिना कर्त्तव्यत्वोक्तेर्निषेधेन चाकर्त्तव्यत्वोक्तेः कर्त्तव्यत्वाकर्त्तव्यत्वयोश्च विरुद्धत्वेनैकस्मिन्काले समावेशायोगाद्विकल्पापत्तिः पर्युदासस्य तु पर्युदस्यमानव्यतिरिक्तार्थविषयतया विध्युपसंहारार्थत्वेन विध्यनुग्राहित्वात्कर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थविधिविरुद्धाकर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थत्वानुपपत्तेर्नैव विकल्पापत्तिरित्यभिधानार्थं पर्युदासस्याकर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थत्वायोगो विधिनामेकदेशः स्यादिति सूत्रावयवेनोक्तस्तथापि पर्युदस्यमानव्यतिरिक्तार्थविषयत्वोक्तेः पर्युदस्यमानवर्जनफलत्वात् फलतो कर्त्तव्यतोक्त्यर्थत्वावगतेरिह पर्युदासेन प्रथमप्रयोगे प्रवर्ग्यस्याकर्त्तव्यत्वानुक्तावनारभ्यवादेनैव प्रथमप्रयोगे ऽपि कर्त्तव्यत्वसिद्धेरग्निष्टोमवाक्यानर्थक्यप्रसंगात्तदर्थवत्त्वाय पर्युदासो ऽप्ययमकर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थ इति ब्रूम इति परिहरति * अग्निष्टोममिति । * पर्युदासापेक्षितप्राप्तिसमर्पणार्थत्वेनाग्निष्टोमवाक्यार्थवत्त्वं भविष्यतीत्याशंक्य न चासावग्निष्टोमवाक्यस्य शेषो भवतीत्यादिवार्त्तिकेनाग्निष्टोमवाक्यैकवाक्यतया पर्युदासत्वायोगस्य दर्शितत्वान्नैवमर्थत्वं संभवतीत्याह * न

६०२।१ हीति । * अनारभ्यवादस्याग्निष्टोमव्यतिरिक्तविषयत्वेन तच्छेषस्य पर्युदासस्याप्यग्निष्टोमव्यतिरिक्तविषयत्वाद्भिन्नविषयस्याग्निष्टोमवाक्यस्य तत्प्रतिप्रसवार्थता न युक्तेत्याशंक्याह * न चेति । * तेन पर्युदासाग्निष्टोमवाक्ययोर्द्धैधारेण्यकोविषयत्वात्पर्युदस्तप्रतिप्रसवार्थता ऽग्निष्टोमवाक्यस्य युक्तेत्याशयः । पर्युदासाभ्युपगमे तस्य नित्यवर्जनफलत्वप्रसिद्धेरग्निष्टोमे तु विहितप्रतिषेधाद्विकल्प इति सिद्धांतवार्त्तिकोक्तो विकल्पो न युज्येतेत्याशंक्य पर्युदासत्वे ऽप्युभयोःपर्युदासप्रतिप्रसवयोःसामर्थ्याद्विकल्पसिद्धिमाह । * अतश्चेति । * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति । * पर्युदासत्वे सति भाष्ये वार्त्तिके च प्रतिषेधोक्तिः किमर्थेत्याशंक्य प्रतिषेधवत्पर्युदासस्याप्यस्य फलतो कर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थत्वादौपचारिका प्रतिषेधोक्तिः प्रतिप्रसवोपपत्त्यर्थेति सूचयितुमाह * ततश्चेति । * यद्विक-

---

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

इपभयेनान्यत्र पर्युदास आश्रीयते स विकल्पो ऽत्र पर्युदासे सत्यपि प्रतिप्रसवबलादापन्न इति कृत्वा प्रतिप्रसवस्याकर्त्तव्यत्वोक्तिं विनानुपपत्तेः प्रतिप्रसवासिद्ध्यै पर्युदासवृत्तेर्नञ्शब्दस्याकर्त्तव्यत्वोक्तौ तात्पर्याभावे ऽपि नञ्शब्दसामर्थ्यादकर्त्तव्यत्वप्रतीतेः प्रतिषेधोक्तिर्भाष्यकारादिभिराश्रितेत्यर्थः। मुख्यनिषेधस्यानभिमतत्वसूचनार्थं * वरमित्युक्तम्। * अग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे विकल्पसिद्धिमुपसंहरति * तेनेति। * अयं च विकल्पो वाक्यान्तरेण विकल्पकारिणः प्रतिप्रसववाक्यस्य प्रकृष्टश्रोत्रियब्राह्मणकर्तृकाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगविषयतयोपसंहारात्तन्मात्रविषयः। अप्रकृष्टश्रोत्रियाणां ब्राह्मणानां प्रकृष्टश्रोत्रियाणामपि च क्षत्रियादीनां त्वग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे पर्युदस्तत्वात्प्रतिप्रसवाभावाच्च नित्यं प्रवर्ग्याभाव इत्याह * अत्रापीति। * श्रोत्रियशब्दस्य छन्दोऽध्येतृवाचित्वादनधीतवेदस्य च कर्मण्यप्रवृत्तेः श्रोत्रियत्वस्य विशेषणत्वायोगं शङ्कते * कथं पुनरिति। * अनुष्ठानान्यथानुपपत्तिप्राप्तश्रोत्रियत्वमात्रविशेषणफलत्वे वचनस्यानर्थक्यापत्तेर्विशेषणवचनसामर्थ्यात्पाठतो ऽर्थतश्चातिशयेन वेदज्ञानवाञ्छ्रोत्रियो गम्यतइति परिहरति * सत्यमिति। * प्रकर्षेण गतिर्ज्ञानं यस्येति बहुव्रीहिविग्रहः। अर्थज्ञत्वसूचनार्थं गतिशब्देन * ज्ञ नमुक्तम्। * एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति * यथेति। * अध्यापयितृवाचिनोऽनूचानविशेषणस्य प्रयोजनमाह * अनूचानेति। * एवं सत्यतिरात्रे ऽप्यतिदेशात्प्रकृष्टश्रोत्रियब्राह्मणकर्तृकाद्यप्रयोगे विकल्पापत्तेरतिरात्रप्रथमाहारे नित्यं प्रतिषेध इति सिद्धान्तवार्त्तिकोक्तं नित्यमकरणं न युज्येतेत्याशङ्कते * तदिति। * अतिरात्रे न प्रथमयज्ञ इति पर्युदासेनातिदेशप्राप्तेन पर्युदासात्प्रतिप्रसवनिमित्ताग्निष्टोमसंस्थत्वाभावेन च प्रतिप्रसवानतिदेशान्नित्यमकरणमुपपादयति * तत्रेति। * अग्निष्टोमसंस्थत्वस्य प्रतिप्रसवनिमित्तत्वे ऽतिरात्राद्विकृत्यन्तरेष्वग्निष्टोमसंस्थेषु पर्युदासप्रतिप्रसवयोरतिदेशाद्विकल्पशङ्कां निराकर्तुमाह * विकृत्यन्तरेष्विति * पर्युदसनीयप्रथमप्रयोगायोगेन पर्युदासस्यैव तत्रायोगादित्याशयः। इष्टाग्निष्टोमसंस्थज्योतिष्टोमस्यैव विकृतिषु प्रवृत्तेरग्निष्टोमसंस्थासु विकृतिषु पर्युदसनीयप्रथमप्रयोगायोगात्पर्युदासायोगे ऽप्युक्थ्यादिसंस्थासु विकृतिषूक्थ्यादिसंस्थायाः प्रागदृष्टत्वेन सजातीयोक्थ्यादिसंस्थापेक्षया प्राथम्यसंभवात्पर्युदासातिदेशोपपत्तेः प्रतिप्रसवनिमित्ताग्निष्टोमसंस्थ-

त्वाभावाच्च प्रथमप्रयोगे ऽतिरात्रवन्नित्यमकरणापत्तेर्विकृत्यन्तरेष्व-विशेषेण नित्यानुष्ठानोक्तिरयुक्तेत्याशङ्कते * नन्विति । * एतदपेक्षया प्रथमयज्ञइत्यविशेषितात्प्रथमशब्दात्सर्वप्रवर्ग्यान्वयार्हे सोमयागप्रयोगापेक्षप्राथम्यप्रतीतेस्तस्य च विकृत्यन्तरे कस्मिंश्चिद्योगाऽप्युदासातिदेशो न युक्त इत्याशयेन परिहरति * नैतदिति । * तत्र तु केषांचिदित्यादिवार्त्तिकोक्तस्याग्निष्टोमवाक्येन ज्योतिष्टोमाद्यप्रयोगविषयेण बाधान्निषेधस्य क्रत्वन्तराद्यप्रयोगविषयत्वप्रतीतेः ज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगेन प्रवर्जितव्यमित्युपसंहारो न युक्त इत्युपसंहारभाष्याक्षेपस्य क्रत्वन्तरेषु प्रथमशब्दाप्रवृत्त्या निषेधाप्रवृत्तेर्निरासं सूचयन् ज्योतिष्टोमातिरात्रप्रथमप्रयोगे नित्यं न प्रवर्जितव्यं ज्योतिष्टोमाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे विकल्पेनेत्येवमर्थाङ्गीकरणेनोपसंहारसमर्थनमतिरात्रप्रथमाहारे नित्यं प्रतिषेध इत्यादिवार्त्तिकोक्तमनारभ्यवादस्य प्रकृत्यर्थतायां सिद्धायामित्यादिवार्त्तिकोपपादितमुपसंहरति *तस्मादिति । * आक्षेपवाद्युक्तक्रत्वन्तरप्रथमप्रयोगविषयत्वनिराससूचनार्था केवलोक्तिः ।

पौष्णपेषस्य विकृतौ निवेशाधिकरणम् ॥ १३ ॥

पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयेताचोदनात्प्रकृतौ ३४ ।

तत्र संदेह इत्यादिभाष्येणापूर्वन्यायव्युत्पादनार्थत्वेन प्राकृत्या देवतायाः पूषशब्देनाचोदितत्वात्पूषान्वितं पेषणं प्रकृतौ न संभवतीत्येवं सूत्रं व्याख्यायाऽथ वेत्यादिना संदेहायोगेनापूर्वन्यायव्युत्पादनार्थत्वायोगादुत्तरचिन्तावतारार्थप्राप्त्यर्थत्वेन व्याख्याते श्रुतिप्रकरणविरोधे प्रकरणनिवेशे श्रुत्यर्थस्यात्यन्तबाधापत्तेः प्रकरणबाधेनोत्कर्षो युक्तः इह तु भागशब्दस्य सेव्यवाचित्वे देवतायाः सेवितृत्वायोगेन विकृतावपि पूषभागायोगाद्वाक्यानर्थक्यापत्तेः पूषशब्दस्य पूष्णो हस्ताभ्यामिति मंत्रे यजमानवाचित्वदर्शनाद्यजमानवाचित्वावगतेर्यजमानभागस्य च प्रकृतावपि सद्भावाद्विरोधानुपपत्तेर्देवतोद्देशेन त्याज्यद्रव्यवाचित्वस्य च देवतावाचिपूषशब्दसमभिव्याहारात्मकं वाक्यं विना ऽनवगतेः सन्निहितवाचिसर्वनामार्थबहुव्रीहिश्रुत्या वैश्वदेवीति तद्धितश्रुत्येव देवतान्वितद्रव्यप्रतीतावपि वाक्येनैव प्रकरणस्य विरोधावगमात्प्रकरणाबाधेनापि च पूषशब्दस्य गुणवृत्त्या प्राकृतदेवतावाचित्वाभ्युपगमेन वाक्योपपत्तौ

प्रकरणस्यात्यन्तबाधायोगात्कथं विकृत्यर्थत्वप्राप्तिरित्याशङ्क्याह * संतर्दनादीति। * पदार्थपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थस्य पदार्थबाधे वाक्यार्थबाधापत्तेर्यथा दीर्घसोमशब्दस्य कर्तृदैर्घ्यवाचित्वाभ्युपगमेन प्रथमशब्दस्य वा ज्योतिष्टोमवाचित्वाभ्युपगमेन वाक्यस्य प्रकरणाविरोधोपपत्तावपि मुख्यपदार्थबाधेन वाक्यार्थबाधापत्तेः संतर्दनवाक्येन प्रवर्ग्यनिषेधवाक्येन वा प्रकरणं बाधितं तथात्रापि वाक्येन प्रकरणबाधात् विकृतिषु पूषदेवत्ये कर्मणि विहितं पेषणं निविशते चरुद्रव्यकास्वेव वेत्युत्तरचिन्तोक्तिप्रसक्त्यर्थं प्राप्यत इति [इत्यर्थइत्यन्वयः१] कूलं पिपतिषतीतिवत्सना प्रत्यासत्तिवाचिना बुद्धिस्थत्वलक्षण [पंचमी२] प्रत्यासत्तिप्रसक्त्यभिधानाद्विवक्षाशब्देनाभिधानप्रसक्त्युक्ते[कर्मधारयात्प्रत्यासत्तिरूपाप्रसक्तिरित्यर्थः ३] रर्थः।

पौष्णपेषस्य चरावेव निवेशाधिकरणम् १४ ॥

तत्सर्वार्थमविशेषात् ३५।

यथाभाष्यं स्पष्टार्थत्वात्पूर्वपक्षसूत्रस्य पाठमात्रं कृतम्।

चरौ वार्थोक्तं पुरोडाशे ऽर्थविप्रतिषेधात्पशौ न स्यात् ३६।

चरादिति भाष्येण चरौ वेति सूत्रावयवं चरावेवेत्यवधारणार्थवाशब्दयुक्तत्वेन सिद्धान्तप्रतिज्ञार्थतया व्याख्यायार्थप्राप्तत्वेन विध्ययोगात्पुरोडाशे न स्यादित्येवं हेतूक्त्यर्थत्वेनार्थोक्तं पुरोडाशे न स्यादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं पुरोडाशे तावदित्यादिभाष्यं सामर्थ्यप्राप्त्युक्त्यर्थतया भासमानमयुक्तमाशङ्क्योपकारप्राप्त्युक्त्यर्थतया व्याख्यातुमाह * यदीति। * उपदेशात्प्राप्तिसंभवे ऽतिदेशात्प्राप्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य विकृतौ पेषणसाध्यपिष्टसिद्ध्याख्योपकाराप्राप्तौ तत्साधनत्वेन पेषणोपदेशायोगात्पिष्टसिद्ध्याख्योपकारप्राप्त्यै प्राक्प्रवृत्तेनातिदेशेनापर्यायप्रवृत्तित्वात्पेषणस्यापि प्राप्तेरुपदेशानर्थक्यसूचनार्थं पूर्वतरेत्युक्तम्। पुरोडाशे ऽर्थप्राप्तत्वे ऽपि पेषणस्यानुष्ठेयत्वान्न स्यादिति सूत्रावयवमयुक्तमाशङ्क्य पेषणोपदेशनिरासार्थत्वेन व्याख्यार्थस्तदर्थं तावदिति भाष्यावयवः। प्रधानाख्यार्थविरोधापत्तेः पशौ पेष-

---

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति २ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ३ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति।

गोपदेशो न स्यादित्येवमर्थेति सूत्रावयवव्याख्यार्थं पशौ चेत्याद्यव-
द्यास्यतइत्यन्तं भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * पशौ चेति * नन्विति भा-
ष्येण हृदयादिशब्दानां स्थानविशेषस्थमांसविशेषवाचित्वात्पेषणे ऽपि
च तादूप्यानपायात्प्रधानवैगुण्यानापत्तिरित्याशङ्क्य हृदयत्वादिजा-
त्याख्याकारवाचित्वाज्जातेश्च संस्थानविशेषविशिष्टव्यक्त्याश्रयत्वेन पे-
षणादाश्रयभूतव्यक्तिनाशे सामान्यान्यपि चैतानि नश्यन्त्याश्रयनाशत
इत्यनेन नाशाद्वैगुण्यापत्त्युपपादनार्थं नेतीति भाष्यं व्याचष्टे * तद्धी-
ति । * स्वमतेन ह्यवदानं जुहोतीत्यस्य यागे ह्यवदानोपसंहारकत्वा-
योगं मत्वा पशुत्वजातेरमूर्त्तत्वात्तद्व्यक्तेश्च विशसनेन नाशात्साधन-
त्वायोगे ऽपि हृदयादीनामवयवानामवदानोद्धरणे ऽपि पुरोडाशव-
त्प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनानाशात्साधनत्वोपपत्तेर्हृदयत्वादिजातीयेन व्य-
क्तिविशेषेण प्रधानं साधयितव्यमित्युक्त्वा भाष्यकृन्मतेनोपसंहारकत्वं
मत्वा ततोवत्तेनावदानेनेत्युक्तम् । हृदयादेरप्युद्धृतावदानावस्थस्यैव
साधनत्वान्न चेति पक्षद्वयसाधारणम् । यद्यपीत्याशङ्कापरिहारभाष्यं
व्याचष्टे * पुनरिति । * आकारा हृदयादय इत्याकारशब्दवत्तदाकृ-
तिक इत्याकृतिशब्दस्यापि जातिवाचित्वशङ्का ऽऽकारोक्त्या निरस्ता।
पारिणामिकस्यैव हृदयादेर्हृदयत्वादिजात्याश्रयत्वात्कृत्रिमाद्धृदयादे-
रवदाने ऽपि वैगुण्यापरिहारसूचनार्थत्वेन तथापीत्यपिशब्दं व्याख्यातुं
* मृद्धयादिवदित्युक्तम् । * उत्सादनदेशमोहे ऽपि को दोष इत्या-
शङ्क्योत्सादनदेशादिति श्रुत्यर्थानिष्पत्त्याख्यं दोषमुक्तोक्तकीर्त्तनार्थत्वेनो-
त्सादोक्तिव्याख्यानायोत्कृत्तोक्तिः । तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं
व्याचष्टे * तस्मादिति । * अदन्तकत्वहेतूक्त्या पेषणस्य भोजनार्हत्व-
सिद्ध्यर्थत्वेन भोजनत्वोपचरितयागकालत्वावसायादवदानानन्तर्या-
वसायात्तत्काले च न प्राप्तिर्विप्रतिषेधो वेति परिहारस्याविशेषादिति
पूर्वपक्षसूत्रावयवेनादन्तकत्वहेतोः पशुपुरोडाशयोरप्यविशेषादित्येव-
मर्थेन विवक्षितत्वात्सिद्धान्तोपसंहारो न युक्त इत्याशङ्कते * नन्विति । *
स्वमतेनावदानातिरिक्तस्यापि पुरोडाशस्य हृदयादेश्च यागाङ्गत्वं मत्वा
तच्छेपाश्चेत्युक्तम् । पेषणस्य भोजनार्हत्वसिद्ध्यर्थत्वेन भोजनत्वोपच-
रितयागकालत्वद्योतनार्थतामदन्तकत्वहेतोः सूचयितुं * दास्यन्तइ-
त्युक्तम् । * सिद्धान्तोपसंहारभाष्योपपादनार्थं प्राप्तिविप्रतिषेधपरि-
हारशङ्कां दूषयितुमाह * उच्यतइति । * ह्यवदानं जुहोतीत्यनेनावत्त-
स्य होमविधानादवदानक्रियां च विनावत्तहोमाशक्तेरर्थादवदा-

नक्रियायाः प्राप्तेर्द्विर्हविषो ऽवद्यतीत्यस्य च द्विरभ्यासमात्रविध्यर्थत्वोपपत्तेरविधेयत्वेन पृथक्पदार्थत्वाभावस्य पंचमे मुष्टिकपालावदानाञ्जनाभ्यञ्जनवपनपावनेषु चैकेनेति सूत्रेणावदानोदाहरणे द्यवदानमात्रेणानुसमयं पूर्वपक्षयित्वा सर्वाणि त्वैककर्म्याद्देतेषां तद्गुणत्वादित्यनेन द्यवदानादिना प्रदानान्तेनानुसमयं सिद्धान्तयितुमैककर्म्योक्त्या वक्ष्यमाणत्वान्मध्ये व्यवधानं न युक्तमित्यर्थः। हेत्वन्यथानुपपत्त्या न्यायानुपेतमपि व्यवधानमाश्रयिष्यतइत्याशङ्क्य हेतुमात्रमदन्तत्वमित्यनन्तराधिकरणसूत्रे हेतूक्तेः स्तुतिमात्रार्थत्वस्य वक्ष्यमाणत्वान्न यागकालत्वद्योतनार्थतास्तीत्याह*हेतुवन्निगदस्य चेति* तस्मात्फलीकरणानन्तरमेवेह पेषणस्य विधेयत्वान्न प्राप्तिविप्रतिषेधपरिहारः संभवतीत्युपसंहरति * तेनेति । * वैरूप्यापत्तेरपि न सर्वत्र विधिर्युक्त इत्याह * उपनीतेति । * पुरोडाशसिद्ध्यर्थपिष्टाख्यकार्यलोपाच्चरौ निवृत्तिः। पशुप्रकृतौ सायं दोहे विध्यभावेनातिदेशतो ऽप्राप्तेः पशौ चानुपदेशादत्यन्ताप्राप्तिः। एवमपि पुरोडाशमात्रविषयत्वे पशुमात्रविषयत्वे ऽपि वैकरूप्यसंभवात्कथं चरुमात्रविषयत्वावधारणेत्याशङ्क्याह * तत्रेति। * अत्यन्ताप्राप्तविधावदृष्टार्थत्वकल्पनागौरवापत्तेरनुवादे च वैयर्थ्यापत्तेर्नान्यविषयता युक्तेत्याशयः॥

चरावर्पीति चेत् ३७।

चरुशब्दस्यौदनवाचित्वादन्योन्यासंलग्नत्वलक्षणवैशद्ययुक्ततण्डुलनिष्पन्नस्य चान्नस्यौदनत्वप्रसिद्धेः पेषणे वैशद्याभावेनाचरुत्वापत्तेश्चरावपि पाकात्प्राक्पेषणे ऽर्थविप्रतिषेधप्रसंगस्य तुल्यत्वाद्धेतुवशेन न्यायं बाधित्वा, यागकालत्वाभ्युपगमेन परिहारस्य च पशुपुरोडाशयोरपि साम्यात्पर्यनुयोगपरिहारसाम्येनैकस्यापर्यनुयोज्यत्वोक्त्यर्थत्वेन यथाभाष्यं स्पष्टत्वात्सूत्रस्य पाठमात्रं कृतम्।

न पक्तिनामत्वात् ३८।

ओदनशब्दस्यावृस्नावितानवस्नावितयोस्तुल्यप्रयोगतया नवस्नावितपाकनिमित्तत्वायोगेन विशदश्रपणनिमित्तत्वावसायाच्चरौ वैशद्यानपेक्षायामनोदनत्वापत्तेरोदनो वा प्रयुक्तत्वादिति दशमाधि-

क्त्वासिद्धान्तसूत्रे चरुशब्दस्यौदनवाचिना वक्ष्यमाणा विरुद्धेत्येत्या-शङ्कादितिमोदनेनेति वैशद्याख्यचरुविशेषविधिसूचनार्थं वाक्य-शेषे प्रयुक्तौदनशब्दवशेन चरुशब्दस्य स्थालीवाचित्वपूर्वपक्षनिवृत्त्यै तत्रौदनशब्दा नवस्रावितान्तरूष्मपक्वत्वमात्रवाचित्वे वा सूपशाकादे-रपि चरुत्वापत्तेस्तन्निवृत्त्यै सूपादिव्यतिरिक्तत्वोपलक्षणार्थो न तु चरुशब्दस्यौदनवाचित्वोक्त्यर्थो ऽवस्रावितौदने चरुशब्दाप्रयोगादि-त्येवं विरोधपरिहारसूचनार्थं सत्यमित्यादिभाष्येण यद्यप्योदने चरु शब्दः प्रयुज्यते विशदतण्डुलनिष्पन्नमेव चान्नमोदनत्वेन प्रसिद्धं तथापि पिष्टैरपि तण्डुलैर्निष्पन्ने चरुशब्दप्रयोगाद्वैशद्यानपेक्षत्वावगतेः पिष्टवि-शदसाधारणसूपादिव्यतिरिक्तान्तरूष्मपक्वत्वाख्यचरुशब्दप्रवृत्तिनिमि-त्तोपपत्तेश्च पिष्टसिद्धे चरुशब्दस्य गौणत्वकल्पनायोगान्न वैशद्यापेक्षे-त्यस्मिन्नर्थे सूत्रयोजनपूर्वं नत्रर्थव्याख्यार्थं न चराविति भाष्यं व्याचष्टे *न चराविति ।* हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन पक्तिनामत्वादिति सूत्रावयवव्या-ख्यार्थं कथमित्यादिभाष्यमाशयतो व्याचष्टे*कथमिति।* पिष्टौदन इति भाष्यावयवं पिष्टविशदसाधारणौदनमात्रवाची चरुशब्दो न तु विशद-लक्षणौदनविशेषवाचीत्येवमर्थत्वेनाभासमानं पिष्टतण्डुलनिष्पन्ने ऽन्ने क्वचिदुपचारादोदनशब्दप्रयोगादर्शनादवस्राविते च विशदतण्डुलनिष्प-न्नौदने ऽपि चरुशब्दाप्रयोगादयुक्तमाशङ्क्य पिष्टतण्डुलनिष्पन्ने ऽन्ने क्व चिदुपचारादोदनव्यपदेश्ये मुख्ये चौदने विशदतण्डुलनिष्पन्नान्नलक्षणे चरुरिति प्रयोक्तारो भवन्तीत्येवं भाष्यंव्याख्यां सूचयंश्लोकं व्याचष्टे *ओदनेति*अनवस्रावितपाकेनेति भाष्ये नवस्रावि तविशेषणेनावस्रावि-तौदननिवृत्तावप्यन्तरूष्मविशेषणमपि मण्डकादिनिवृत्त्यै विवक्षितमि-ति सूचनार्थं पिष्टौदनयोरनवस्रावितान्तरूष्मपक्वत्वं सामान्यमित्यु-क्तम् । सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति ।* पक्षोक्तमितिभाष्यं प्रयोजनाभावचोद्यस्य प्रयोजनसंदेहस्य वा पक्षोक्तत्वोक्तिव्यावर्त्य-स्याभावादयुक्तमित्याशङ्क्य*पक्षोक्तमिति*पुरोडाशे पक्षद्वयेपि पेषणा-सद्भावाच्चिन्ताप्रयोजनाभावमाशङ्क्य चिन्तायाः पशुपुरोडाशयोरविशेषे सत्यपि न पेषणस्य पुरोडाशार्थत्वं निवर्त्यत्वेन चिन्ताप्रयोजनं किं तु पश्वर्थत्वं निवर्त्यत्वेन प्रयोजनमित्येवं प्रयोजनसमाध्यर्थत्वेन भा-ष्यमुपपादयितुमाह * एतावान्वेति ।* पुरोडाशे ऽप्यवदानानन्तरम-प्राप्तमदृष्टार्थं पेषणं पूर्वपक्षे सिद्धान्ते तु तन्नास्तीति विशेषसूच-नायापिशब्दः ।

पौष्णपेषणस्यैकदेवत्ये निवेशाधिकरणम् ॥१५॥

एकस्मिन्नेकसंयोगात् ३९।

पौष्णमित्यादिभाष्येण प्रासङ्गिकसङ्गत्युक्तिपूर्वं संदेहमुक्त्वा सौमापौष्णे विधितोऽर्द्धपेषणनिश्चयादुदाहरणाभाव किं द्विदेवत्य इति भाष्येणाशङ्क्य राजसूयइत्यनेनैन्द्रापौष्णस्योदाहरणत्वमुक्त्वैकस्मिन्नेव पूष्णि देवतायां पेषणं न सद्वितीय इति सिद्धान्तोक्त्यर्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थं किमिति भाष्यं देवताभागधर्मत्वं विना सर्वपेषणे धर्मविप्रतिषेधसूत्रोक्तभागसंकरासिद्धेर्देवताभागधर्मत्वाभ्युपगमेन पदसाध्यावगम्यनिरपेक्षपूषसंयोगधर्मविप्रतिषेधाभ्यां सिद्धान्तोक्त्यर्थत्वावगमात्तयोश्चापि वेति पूर्वपक्षसूत्रवक्ष्यमाणन्यायेन सुपरिहरत्वादयुक्तमाशङ्क्योपक्रममात्रार्थतयोपपादयितुं सर्वं भाष्यं संक्षिप्य व्याचष्टे * इदानीमिति । * उपक्रमते तावदित्यन्वयादुपक्रममात्रत्वोक्तिः। तद्धितसमासवत्पदमात्रे ऽपि समर्थः पदविधिरिति सामर्थ्यापेक्षत्वस्मरणात्सापेक्षत्वे च व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यव्याघातापत्तेर्निरपेक्षस्य पूष्णः प्रपिष्टभागसमासार्थत्वलक्षणात्संयोगादित्येवं केवलचतुर्द्धाकरणदृष्टान्तोक्तिभ्यां हेतुव्याख्यासूचनार्थं केवलेति भाष्यं व्याचष्टे * पूषेति। * तथाभूतोक्त्या निरपेक्षपूषसंयुक्ततोक्ता ॥

धर्मविप्रतिषेधाच्च ४०।

सूत्रव्याख्यार्थं द्विदेवत्य इत्यादि भाष्यं संक्षिप्य व्याचष्टे। * इतश्चेति। * तत्र यद्यऽथाविरोधमिति भाष्यस्थयद्यथशब्दसूचितविकल्पव्याख्यार्थं पूर्वार्द्धं स्पष्टत्वादव्याख्याय तत्रेत्यादिसविप्रतिषिद्ध्येतेत्यन्तभाष्यावयवव्याख्यार्थं तृतीयं पादं व्याचष्टे। *अर्द्धेति।* पिष्टस्य तण्डुलेषु विलयनाद्वैशद्येनानोदनत्वे ऽपि चरोर्वैशद्यानपेक्षत्वात्कथमचरुत्वापत्तिरित्याशङ्क्यान्योन्यासंलग्नत्वलक्षणस्वाभाविकवैशद्यानपेक्षत्वे ऽपि पाकविशेषापाद्यान्योन्यावयवानन्तर्गतिलक्षणवैशद्यापेक्षत्वादचरुत्वापत्तिं पाकनिमित्तञ्चेति भाष्यावयवोक्तां परिहारत्वेन वक्तुं पाकवैशद्येन हीत्त्युक्तं अथेत्यनेनेषत्पक्केषु स्थाल्यां पिष्टनिक्षेपाद्वैशद्यसिद्धिमाशङ्क्य तत इत्यनेन पिष्टतण्डुलभागयोर्द्वयोरप्येकयागसाभत्वेनैकहविष्ट्वात्कृत्स्नस्य च हविषो हवींषि श्रप-

यतीति युगपच्छ्रपणविधानाच्छ्रपणार्थस्य निक्षेपस्यापि यौगपद्यमिहातिदेशाद्गम्यमानं * बाध्येतेत्युक्तम्। * अथेत्यादिक्रियेतेत्यन्तभाष्यावयवव्याख्यार्थं चतुर्थं पादं व्याचष्टे * पूषेति। * अर्द्धपेषणवत्पृथक्करणाशक्तावपि बुद्ध्यानिष्कर्षसंभवादवैगुण्यमाशङ्क्य सर्वपेषणेऽर्द्धपेषणवत्पिष्टापिष्टविवेकाभावाद्यावान्पिष्टो भागस्तावान्पूष्ण इत्येवं बुद्ध्या निष्कर्षायोगसूचनार्थं भागसङ्करोक्तिः। भाष्ये भागस्य प्रदेयावदानप्रकृतित्वात्प्रकृतिव्यत्ययोक्तावपि स्वमतेन कृत्स्नस्य भागस्य प्रदेयत्वं मत्वा भागव्यत्ययोक्तिः। द्विदेवत्ये हविषि देवताभेदाद्भागकल्पनामापाद्य सर्वपेषणे संकरापादनेन व्यत्ययापादनाद्वैगुण्यापादनमपेषणपक्षे ऽपि साम्यादेकस्मिन्पक्षे पर्यनुयोगानुपपत्तेरयुक्तमित्याशङ्कते * ननु चेति। * अपेषणे संकरानापत्तेः पर्यनुयोगासाम्यमाशङ्क्य दानात्प्राग्घविषोऽपृथक्करणाद्दानकाले च भिन्नदेवतान्वयसिद्ध्यर्थमर्द्धमस्यै देवताया अर्द्धमस्या इति बुद्ध्या पृथक्करणात्संकरापत्तिमुपपादयति। * तथा हीति। * दानवेलायां बुद्ध्या निष्कर्षाभावे प्रागपृथक्करणे ऽपि संकरस्य व्यत्ययानापादकत्वेन तन्निमित्तवैगुण्यापादकत्वासिद्धेः पूर्वविशेषणसामर्थ्यलभ्यं पश्चात्पृथक्करणमपि विवक्षितम्। अतो ऽधिष्ठानभेदे ऽपि व्यासङ्गित्वेन देवतात्वस्याभेदाद्दानकाले बुद्ध्या निष्कर्षहेत्वभावेन व्यत्ययापत्तिद्वारवैगुण्यानापत्तिर्यथा पेषणशून्येषु द्विदेवत्येषु निर्दोषत्वात्संकरोऽङ्गीकृतस्तथा पेषणयुक्तेष्वपि निर्दोषत्वादङ्गीकार्य इति परिहारसाम्यं सूचयितुमाह * स चेति। * वैगुण्यं विरोधोर्न्क मिश्रोक्त्या चापृथक्करणम्॥ अपेषणवादमते धर्माणां यागापूर्वप्रयुक्तत्वात्तस्य चैकत्वात्तत्साधनकृत्स्नद्रव्याश्रितत्वेन पृथक्करणानपेक्षतया द्रव्यस्य पृथक्करणाभावात्कृत्स्नस्य युगपद्दानोपपत्तेर्भागाभावेन संकराभावाद्वैगुण्यानापत्तिः पेषणवादिमते तु देवताप्रयुक्तत्वाभावे द्विदेवत्ये पेषणप्रयोजकपूषदेवत्ययागापूर्वप्रयुक्तत्वेनानवस्थितत्वात्प्रयोजकाभावे [नापेषणापत्तेर्देवताप्रयुक्तत्वस्याभ्युपगमनीयत्वाद्देवताभेदाद्द्रव्यपृथक्करणापत्तेर्युगपद्दानविधानाच्च दानकाले संकरापत्तेर्वैगुण्यापत्तिरितिवैषम्योक्त्या परिहरति * उच्यतइति * एवमिदमंशद्वाभ्यां मिश्रस्य युगपद्दानपरामर्शादस्मत्पक्षे धर्माणां यागापूर्वप्रयुक्तत्वादिदंदानमेवंमिश्रस्य युगपद्विरुद्धं भवेद्भवत्पक्षे तु पेषणस्य देवताप्रयुक्तत्वेन भिन्नदेवतान्वयार्थं द्रव्यपृथक्करणाक्षेपान्मिश्रस्य युगपद्दानं

विरुद्धमित्यर्थः। द्विदेवत्येष्वपेषणे ऽपि वैगुण्यं समानमिति यदुक्तं तदैन्द्रापौष्णविषयं द्विदेवत्यान्तरविषयं वेति विकल्प्याद्यकल्पे तावत्प्रयोजकाभावादेवापेषणसिद्धेर्वैगुण्यापत्तिसाम्योक्तिर्व्यर्था। द्वितीये तु प्रयोजकाभावात्पृथक्करणापत्त्या संकरानापत्तेस्तन्निमित्तवैगुण्यानापत्तिरिति सूचयन् पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * अस्मत्पक्षे पुनरिति। * सद्वितीयपूषदेवत्ये तस्य पेषणस्य पूषदेवत्ययागापूर्वप्रयुक्तत्वेनावस्थितत्वात्प्रयोजकाभावे नै] वाप्रवृत्तिस्ततश्च वैगुण्यसाम्योक्तिर्व्यर्थेत्याशयः। इत्येवेत्यप्रवृत्तिशब्दादपकृष्यहेत्वर्थेनेतिकरणेनैवकारो ऽन्वेतव्यः। द्विदेवत्यान्तरेष्वपि यागापूर्वप्रयुक्तत्वप्रकारतैवेतिकृत्वा देवताया गुणभूतत्वात्तदनुरोधेन प्रधानावृत्त्यनौचित्येन युगपत्सर्वहविर्दानस्याभ्युपगमनीयत्वात्तदर्थं सर्वस्मिन्हविष्यादित आरभ्य सहक्रियमाणे पृथक्करणाभावेन दोषतयोक्तस्य संकरस्य दानकालेऽनाश्रयणादङ्गीकृतत्वोक्तिरयुक्तेत्याशयः। उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * भवता पुनरिति। * असंकीर्णमपेक्षत इति हेतोरसंकीर्णभागदानानुष्ठानौचित्यान्मिश्रदेवतोद्देशपूर्वकदानविध्याक्षिप्तयुगपत्कृत्स्नदानसिद्ध्यै दानकाले संकरापत्तेर्वैगुण्यापत्तिरपरिहार्येत्याशयः। एवं द्विदेवत्ये ऽर्द्धस्य कृत्स्नस्य वा पेषणं स्यादिति पक्षद्वयं तुल्यबलत्वेन विकल्प्य दूषणोक्त्यर्थत्वेन तत्र यदीत्यादिभाष्यं व्याख्यायाधुनैतदेव भाष्यं यदि[१]पिष्येत तत्र तस्मिन्पक्षे पूष्ण एव भागः पिष्यते नेतरस्ततश्च पाकवैषम्यापत्तिरित्येवमन्यथा व्याख्यातुमाह * आदिश्चेति। * यदा त्वसंकीर्णभागं देवतापेक्षते तदा तु सर्वपृष्ठायां रथचक्रमात्रैकपुरोडाशविधौ यावद्दैवतं चतुर्मुष्टिनिर्वापभेदवदिहापि चतुर्मुष्टिनिर्वापभेदापत्तेर्निर्वापवेलायामेव भागकल्पनादर्द्धपेषणमेवोचितं न सर्वपेषणमित्यर्द्धपेषणस्य पूर्वपक्ष्यभिमतत्वसूचनार्थश्चकारः। अथेतिभाष्यमर्धपेषणौचित्ये ऽपि पाकवैषम्याख्यविरोधपरिहारार्थं कृत्स्नपेषणं पूर्वपक्ष्यनभिमतमप्याशङ्क्य वैगुण्यापादनेन निरासार्थमित्येवमन्यथा व्याख्यातुमाह * अथेति। * अपेषणवादिमते ऽपि संमोहशब्दोक्तसंकरसाम्येनैकस्य पर्यनुयोज्यत्वात्संकरे ऽप्यदोष इत्याशयेन तत्र को दोष इति पृष्ट्वा ऽस्मत्पक्षे यागापूर्वप्रयुक्तत्वाद्धर्माणां द्विदेवत्ये ऽपि च हविषि यागापूर्वैक्येन चतुर्मुष्टिनिर्वापभेदायोगाद-

---

१. इति द्वितीयपुस्तके नास्ति।

२

ज्ञुत्पन्नभागविवेकस्य हविषो विविक्तदेवतान्वयानवधारणात्संकरा-ख्यो दोषो न जायते भवत्पक्षे तु देवताप्रयुक्तत्वं विना द्विदेवत्ये पेषणप्रयोजकपूषदेवत्ययागापूर्वाभावेन पेषणासिद्धेस्तत्सिद्ध्यै देवता-प्रयुक्तत्वाभ्युपगमाद्देवताभेदेन चतुर्मुष्टिनिर्वापभेदनिबन्धनभागवि-वेककल्पनापत्तेश्चतुर्मुष्टिद्वयैकीकरणाक्षेपकवचनाभावाच्च रथचक्रमा-त्रपुरोडाशवन्निर्वापोत्तरमेकीकरणानुपपत्तेरसंकीर्णभागदानौचित्या-द्द्वन्द्वावगतेरितरेतरयुक्तदेवतोद्देशपूर्वकदानविध्याक्षिप्तसहृत्तूक्तस्वदा-नासिद्ध्यै दानकाले संकरकरणाद्वैगुण्यापत्तिरित्यतुल्यपर्यनुयोगो-क्त्यर्थमन्यस्येति भाष्यमित्येवं ननु चैतत्सर्वमित्यादिवाक्ययोः शङ्कापरिहारयोरेतद्भाष्यारूढत्वसूचनार्थं * यावदित्युक्तम् । * कृ-त्स्नपेषणानौचित्ये ऽपि देवताप्रयुक्तत्वेन चतुर्मुष्टिनिर्वापभेदाद्विभे-दावगतेर्भेदेनैव पाकान्नार्द्धपेषणे ऽपि पाकवैषम्यापत्तिरित्याशङ्कते * पात्रेति । * विहितैकत्वविरोधिचरुभेदापादकत्वाद्भेदेन पाको न युक्त इति परिहरति * नेति * आचार्यप्रयुक्तद्वितीयान्यथानु-पपत्त्या शाखान्तरीयमैन्द्रापौष्णं चरुं निर्वपेदिति द्वितीयान्तचरुशब्द-युक्तं वाक्यं प्रकल्प्य तस्मादपीति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * अत इति * ॥

अपि वा सद्वितीये स्याद्देवतानिमित्तत्वात् ॥ ४१ ॥

पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थमपिवेतिसूत्रावयवं व्याचष्टे *सद्वितीयेपीति *वाश-ब्दस्य निरपेक्षपूषसंयोगधर्मविप्रतिषेधहेतुकसिद्धान्तनिवृत्त्यर्थत्वसू-चनायैवकारः । निरपेक्षपूषसंयोगधर्मविप्रतिषेधाभ्यां सद्वितीये पूष्णि देवतायां सत्यां चरावपेषणावगतेः कुतः पेषणं स्यादिति हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन देवतानिमित्तत्वादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं देवतानिमित्तमिति भाष्यं व्यतिरेकमुखेन तावद्व्याचष्टे *कुत इति ।* पूरुषोद्देशेन त्यज्यमानत्वलक्षणपूषदेवत्यत्वाख्यस्य पौष्णत्वस्य सा-क्षात्प्रयोजकत्वे प्रयोजकपूषदेवत्ययागापूर्वसाधनद्वारत्वे वा द्विदेवत्ये देवताभूतेन पूष्णा योगाभावात्पेषणं न स्यान्नत्वेतद्द्वयमप्यस्तीत्याशयः। पौष्णत्वस्य साक्षात्प्रयोजकत्वे यागोक्तिलक्षितयागापूर्वसाधनत्वानपे-क्षस्य पौष्णस्य हविषः पेषणं प्रति शेषित्वापत्तेः पौष्णत्वस्य प्रयो-जकत्वसूचनार्था पौष्णाङ्गत्वोक्तिः। द्वारत्वे पौष्णस्य सतो यागापूर्व-साधनस्य शेषित्वापत्तेर्द्वारत्वसूचनार्था तस्य पौष्णस्य सतो-

यागापूर्वाङ्गस्याङ्गं यदि स्यादिति पौष्णपरामर्शिना तच्छब्देन समानाधिकरणेन पौष्णत्वस्य यागापूर्वसाधनविशेषणत्वोक्तिः । अन्वयमुखेनैतदेव भाष्यं व्याचष्टे * पूषेति । * सीदतेस्तस्मिन्सीदेत्यादौ तिष्ठत्यर्थे प्रयोगात्तिष्ठतेश्चाधिपूर्वस्यास्मिन् ग्रामे देवदत्तो ऽधिष्ठातेत्यादौ स्वाम्यवाचित्वदर्शनात्सीदत्यधितिष्ठति स्वामी भवतीत्यस्मिन्नर्थे सीदतेः क्विप्प्रत्ययमुत्पाद्य सदो ऽधितिष्ठतः स्वामिनो भाव इति व्युत्पत्त्या सद्भावशब्देन स्वामित्वाभिधानात्सद्वितीयपूषोद्देशेनापि च त्यक्ते द्रव्ये गणोद्देशेनापि दत्ते ग्रामादौ तदंशे प्रत्येकं यथेष्टविनियोक्तृत्वलक्षणस्वाम्यदर्शनादर्द्धे केवलस्य पूष्णः स्वाम्योपपत्तेर्नवमे चापूर्वप्रयुक्तत्वे वक्ष्यमाणे ऽपि द्वारविशेषानपेक्षायां स्रुगादिष्वपि पेषणापत्तेर्द्वारविशेषस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वाद्भागश्रुत्यालोचनया यत्पूषस्वामिकत्वाख्यपूषभागत्वद्वारापूर्वसाधनं तत्पेषणीयमित्यत्र पूषभागत्वस्य द्वारत्वावगतेः पूष्णो यः सद्भावो ऽधिष्ठातृभावः स्वामिभावस्तन्निमित्तं तद्वारापूर्वसाधनत्वप्रयुक्तम् पेषणमित्यर्थः । द्वारानपेक्षस्य पूर्वसाधनत्वमात्रस्याप्रयोजकत्वेनापूर्वसाधनत्वस्य प्रयोजकत्वे द्वारस्य निमित्तत्वावगमान्निमित्तोक्त्या देवतास्वामिकत्वस्य द्वारत्वाभ्युपगमे सद्वितीयाग्निदेवत्ये ऽपि पुरोडाशे ऽर्द्धस्य केवलाग्निस्वामिकत्वाच्चतुर्द्धाकरणं स्यादित्याशङ्क्य देवतातद्धितात्तत्राग्न्युद्देशेन त्याज्यत्वस्य द्वारतावगम्यते ऽत्र तु भज्यते सेव्यतइति व्युत्पत्त्या भागशब्दस्य सेवनार्हत्ववाचित्वाद्देवतायाश्च भोक्तृत्वाभावेन मुख्यदेवतासेवनार्हत्वायोगाल्लक्षणया स्वत्ववाचित्वावगतेः स्ववाक्योपात्तद्वारासम्भवे च द्वारान्तरकल्पनायोगात्पूषस्वत्वमेव द्वारमिति वैषम्यसूचनायैतच्छब्दः । अनेन च सूत्रभाष्ययोर्द्देवताशब्दः स्वामित्ववाची न तु त्याज्यद्रव्योद्देश्यत्ववाचीति सूचितम् । चरौ पेषणविधेः प्राकृतपेषणप्रतिप्रसवार्थत्वात्प्रकृतौ च यागोत्पत्तिवाक्यस्थदेवतातद्धितालोचनया देवतोद्देशेन त्याज्यस्य द्वारत्वावगमात्तस्यैवेहातिदेशाद्वारत्वावगतेरनपेक्षितद्वारान्तरकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्य भागशब्देनैव पूषस्वताया द्वारत्वस्योक्तत्वेन कल्पनीयत्वाच्छ्रुतेन च द्वारेणातिदेशिकद्वारबाधान्नेह पूषोद्देशेन त्याज्यताया द्वारता युक्तेति सूचयितुमाह * नेति । * न पूषदेवत्यद्रव्यनिमित्तमिति वाच्यद्रव्यान्वयानपेक्षाया देवतायाः

सम्बन्धाभावेन द्रव्यपेषणे निमित्तत्वायोगाद्द्रव्यान्विताया निमित्तत्वस्याभ्युपगमनीयत्वेनान्वयस्य द्विष्ठत्वाद्द्रव्यस्यापि निमित्तान्तर्भावापत्तेः पूषदेवत्यस्य द्रव्यस्य निमित्तत्वनिषेधायोगमाशङ्क्य द्रव्यदेवतान्वयस्य निमित्तत्वे सत्यपि स्वस्वामिभावात्मको ऽन्वयो निमित्तं न तूद्दिश्यत्यागात्मक इति सूचनायोद्दिश्यत्यागात्मके ऽन्वये देवताया गुणत्वे देवताश्रुतिरिति न्यायेन गुणत्वात्स्वस्वामिभावात्मके तु स्वामित्वेन प्राधान्याद् गुणत्वेन देवताया निमित्तत्वनिरासङ्का योद्दिश्यत्यागात्मकस्य द्रव्यदेवतान्वयस्य निमित्तत्वनिरासार्थं पूषणं प्रति प्रधानभूतं सद्द्रव्यं न निमित्तमिति विवक्षितत्वात्तद्धितनिर्देशे देवतायाः प्रकृत्यर्थत्वेन विशेषणत्वात् गुणता द्रव्यस्य प्रत्ययार्थत्वेन विशेष्यत्वात्प्रधानता युक्ता ऽत्र त्वन्यपदार्थत्वात्प्रधानतैव पूष्णो युक्ता न गुणतेत्युपपत्तिं सूचयितुं न पूषविशेषितद्रव्यनिमित्तं पेषणं किं तु पूषविशेषणभूतद्रव्यनिमित्तमिति विशेषितशब्दप्रयोगः । द्रव्य शब्दे प्रयोज्ये वस्तुलक्षणो गुणप्राधान्यरूपो ऽत्र विशेषणविशेष्यभावो विवक्षितो न तु शब्दलक्षणो ऽवच्छेद्यावच्छेदकरूप इति द्योतनार्थो वस्तुशब्दः । पूषा प्रपिष्टभाग इत्यन्यपदार्थत्वेन प्रधानतया पूष्णः श्रवणात्स्वाम्यलक्षणदेवताभूतपूषनिमित्तं पेषणं न तूद्देश्यभूतपूषनिमित्तमिति देवतानिमित्तमिति भाष्येणोक्ते देवतायाः स्वाम्यस्य त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वापाद्यत्वाद्द्विदेवत्ये चैकस्योद्देश्यत्वाभावाद्द्विदेवत्ये केवलस्य पूष्णः स्वाम्यायोगमाशङ्क्य सकृद्देवदत्तयज्ञदत्तोद्देशेन दत्ते द्रव्ये ऽर्द्धस्य देवदत्तः स्वामीति व्यपदेशान्मिश्रोद्देशस्याप्यर्द्धे प्रत्येकस्वाम्यापादकत्वप्रसिद्धेः स पूषा द्विदेवत्ये ऽपि द्रव्ये य. स्वकीयत्वेन भजनीयत्वोपचारादर्द्धस्त्वाञ्च भागस्तस्मिन्देवता स्वामी भवतीत्येवं परिहारसूचनार्थत्वेन स च द्विदेवत्ये ऽपि भागे भवतीत्येतावद्भाष्यमवच्छिद्य व्यतिरेकमुखेन व्याख्यातुमाह * व्यासङ्गित्वाच्चेति * गुणभूतोद्देश्यत्वलक्षणदेवतात्वस्य द्विदेवत्ये व्यासङ्गित्वाद्यद्यपि पूषोद्देशेन त्यज्यमानत्वनिमित्ता पूष्णः प्राधान्यरूपा पूषविशिष्टता न स्यात्तथापि पूषा विशिष्टभूतः प्रधानभूतः स्वामिभूतो न नास्ति किंत्वस्त्येवेत्युक्ते देवताया भोक्तृत्ववत्स्वाम्यस्यापि नवमे निषेत्स्यमानत्वेनैकदेवत्ये ऽपि पूष्णः स्वाम्याभावाद्द्विदेवत्ये सुतरामभाव इत्याशङ्क्य यागस्य देवतारा-

धनार्थत्वनिरासार्थं देवताया यथेष्टविनियोक्तृत्वाख्यस्वाम्याभावेना-दातृत्वादनाराध्यत्वोक्त्यै यथेष्टविनियोक्तृत्वाख्यस्वाम्यनिषेधे ऽपि जीवत्पितृकस्य यथेष्टविनियोक्तृत्वाख्यस्वाम्यभावे ऽपि पितृद्रव्ये ऽन्यं प्रति यथेष्टविनियोज्यत्वप्रतिबन्धापादकत्वाख्यस्वाम्यसद्भाववद्देवताया अपि स्वोद्देशेन त्यक्ते द्रव्ये ऽन्यं प्रति यथेष्टविनियोज्यत्वप्रतिबन्धापादकत्वाख्यं स्वाम्यं देवस्वं ब्राह्मणस्वं च लोभेनोपहिनस्ति य इत्यादिस्मृतेर्देवतोद्देशेन त्यक्ते यथेष्टविनियोगार्हत्वप्रसिद्धेः चास्त्येवेति परिहारसूचनार्थत्वेन भाष्यस्थाया भागोक्तेर्भजनीयवाचिताया व्याख्यार्थं पूष्णः स्वकीयाख्यो भागो न नास्ति किं त्वस्त्येवेत्युक्तम् । द्विदेवत्यस्य द्वयोर्देशेन त्यक्तत्वादेकस्वामिकत्वायोगमाशङ्क्यान्योद्देशेन त्यक्तस्य यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमित्यादिस्मृत्यालोचनया यथेष्टविनियोगानर्हत्वावगतेर्देवतोद्देशेन त्यागस्यानन्यविनियोज्यत्वलक्षणदेवतास्वत्वापादनपर्यन्तत्वावगमाद्देवताद्वयोद्देशेन त्यक्ते द्रव्ये द्वयोः स्वाम्ये ऽवगते दम्पतिवद्देवताद्वयस्य संहत्यैकद्रव्यसाध्यकर्मकारित्वाभावाज्जायापत्योर्न विभागो विद्यत इतिवच्च विभागनिषेधाभावात् संहत्य स्वाम्यानवगतेरनेकस्वामिके च विभागं विना प्रत्येकं स्वाम्यायोगाद्विभक्तस्यैकैकस्वामिकत्वोपपत्तिसूचनार्थत्वेनार्द्धवाचितयापि भागोक्तिव्याख्यार्थं स्वकीयाख्यो वा भागो न नास्तीति विवक्षार्थो वाशब्दः । मनोताधिकरणभाष्ये चाग्नीषोमीये पशावग्नेर्देवतात्वाभावे ऽपि समवेतत्वोक्तेर्द्रव्यान्वयानपेक्षस्वरूपसत्तामात्रार्थत्वे ऽग्नेः कर्मसमवायाभावेनाप्रकाश्यत्वापत्तेर्द्रव्यान्वितत्वोक्त्यर्थत्वावसायाद्द्विदेवत्ये चैकस्याग्नेः स्वस्वामिभावातिरिक्तद्रव्यान्वयायोगान्निर्विशेषान्वयसामान्यायोगाच्च स्वामित्वेनाग्निरसमवेतो न भवति किं तु स्वामित्वेन समवेत एवेति वक्ष्यमाणत्वादुद्देश्यत्वातिरिक्ता देवतायाः स्वामिता द्विदेवत्ये ऽपि चैकस्या भाष्यकृतो ऽभिप्रेतेति स्वाम्योक्त्यर्थत्वेन सचेतिभाष्यव्याख्यौचित्यसूचनायाह * यथैति । * व्याख्यातं भाष्यार्थं विवृण्वन्नुपसंहरति * तेनेति । * अर्द्धस्य पूषभागत्वे ऽप्यर्द्धपेषणे पाकवैषम्यापत्तेः सर्वपेषणे भागसंकरापत्तेरपेषणमाशङ्क्य भागस्यार्द्धस्यैव पेषणात्प्रकृष्टपिष्टभागः सुपक्वपिष्टभागः पूषाकृतो भवतीत्येवं परिहारार्थत्वेन सचेत्येतदेव कृत्स्नं भाष्यं सर्वापेषणे ऽपि पौष्णभागानुरोधेनेतरस्य

पेषणीयत्वात्पेषणकाले ऽवश्यमस्मिन्द्रव्ये ऽर्द्धं पूष्णो ऽर्द्धमिन्द्रस्येति बुद्ध्या निष्कर्षणीयत्वापत्तेर्दानकाले ऽपि पुनरभ्युन्नीतवद्यत्पेषणकाले पूषभागत्वेन निष्कृष्टं तत्पूष्णे यदिंद्रभागत्वेन तदिंद्रायेति बुद्ध्या निष्कर्षसंभवान्न संकरापत्तिरिति प्रौढिसूचनार्थत्वेनापि भाग इत्यपिशब्दव्याख्यापूर्वं व्याचष्टे * तस्येति । * अस्य भागः पेष्टव्य इत्युपसंहारभाष्यस्थभागशब्दालोचनया सर्वपेषणस्यानभिमतत्वसूचनाय श्रुतोक्तिः । स्थाल्युपरिभागे वस्त्रादिना पिष्टधारणादिप्रकारेण केन चिन्नैपुण्येन पचनाद्युगपन्निक्षेपपात्रैक्ययोः पाकगुणतया पाकानुरोधेन बाधाद्वा पाकदोषाभावं निरूप्योपपाद्य पेषणं कार्यमेवेत्यर्थः ॥ न यथेत्यादि भाष्यं यथा चतुर्द्धाकरणइति पूर्वपक्षभाष्योक्तदृष्टान्तवैषम्योक्त्यर्थत्वेन दृष्टान्तानुभाषणपूर्वं व्याचष्टे * अथेति । * समर्थयोरेवेति भाष्यस्थैवकारसूचितस्याविघातस्य सापेक्षत्वदोषाभावहेतुत्वोक्त्यर्थया सामर्थ्याविघातादिति पंचम्या न त्वत्रेति भाष्यस्थस्य तुशब्दस्यातो नात्रेत्येवमतःशब्दार्थे व्याख्येयत्वं सूचितम् । पदमात्रे सामर्थ्यापेक्षत्वस्मृतेः प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थान्वयसिद्ध्यर्थत्वात्प्रथमान्तपदोक्तस्य च पूष्णो देवतात्वे ऽन्यापेक्षस्यापि प्रत्ययार्थलिङ्गसंख्यान्वये स्वाभाविकनिरपेक्षान्वयावगमेनान्यापेक्षायोगादेकसंयोगादितिसूत्रान्वयबोक्तनिरपेक्षसंयोगाविरोधसूचनार्थं *न किं चिदित्युक्तम् ।* तस्मादिति पूर्वपक्षसूत्रार्थोपसंहारभाष्यस्थं तस्माच्छब्दं सापेक्षत्वदोषाभावोक्तिसूचनस्य द्विदेवत्ये ऽपि पूष्णः स्वामित्वेनपेष्टव्यद्रव्योपलक्षणत्वसंभवस्यार्द्धपेषणहेतुत्वेन परामर्शार्थतया व्याख्यातुमाह * इतीति * ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४२ ॥

पेषणस्य भोजनार्हत्वापादनार्थत्वलिङ्गादपि भोजनार्हत्वोपचरितादन्तकपूषस्वामिकत्वद्वारत्वावगतेर्द्विदेवत्ये ऽपि पेषणं गम्यतइत्येवमर्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थं लिङ्गमपीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अदन्तको हीति । * पेषणमितीति भाष्यस्थमितिकरणमेतत्प्रभृतिस्तुतिर्दर्शयतीत्येवं प्रभृत्यर्थत्वाद्विदेवत्ये ऽपि पेषणं दर्शयतीत्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * न चेति । * तथा सौम्या पौष्णं तथार्द्धमिति च लिङ्गद्वयान्तरोक्त्यर्थं भाष्यद्वयमेकहेलया व्याचष्टे * तथेति * ।

वचनात्सर्वपेषणं तं प्रति शास्त्रवत्त्वादर्थाभावाद्धि चरावपेषणं भवति ॥ ४३ ॥

चोद्यपदोक्त्यर्थं कस्मादिति भाष्यमननुवादत्वात्पूर्वपक्षलिङ्गत्वयोरुक्तौ पूर्ववाक्येनैव द्विदेवत्ये ऽपि पेषणविधौ सोमापौष्णे ऽपि तेनैव पेषणसिद्धेर्नैमपिष्टादिविध्यानर्थक्यप्रसङ्गात्सिद्धान्तलिङ्गत्वोक्त्यैवेत्येवं द्विधा व्याचष्टे *विधित्वादिति ।* अस्मात्पिष्टविधानादङ्गीकृतात्सर्वत्र चरौ पशौ पुरोडाशे च पेषणं प्रसज्येतेत्यनिष्टापादनरूपोत्तरत्वेन वचनादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थमुच्यतइत्यादिनेमपिष्टेत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * अत इति । * चरुमनूद्य सर्वत्र सोमापौष्णे ऽन्यदेवत्ये च पेषणं विदध्यादित्यपि पुरोडाशे चेति चकारेण सूचिते चर्वनुवादेन पेषणविधावपि चरोर्नैमपिष्टान्वयवत्सोमापौष्णान्वयस्यापि विधानादन्यदेवत्ये पेषणानापत्तिमाशङ्क्य सोमापौष्णनेमपिष्टाभ्यां चरोः सम्बन्धविधौ नेमपिष्टसम्बन्धे चेति चकारसूचिते च सोमापौष्णानुवादेन पेषणविधावपि सोमापौष्णस्य नेमपिष्टान्वयवच्चर्वन्वयस्यापि विधानात्पशुपुरोडाशयोः पेषणानापत्तिमाशङ्क्य चरुनेमपिष्टाभ्यां सोमापौष्णसम्बन्धविधौ वाक्यभेदोक्त्यर्थत्वेन भाष्यं व्याख्यातुं * चरुं वेत्याद्युक्तम् । * यो यः सोमापौष्ण इत्यनेन यो यश्चरुरित्यप्युपलक्षितमिति सूचयितुं सर्वत्र चरौ सर्वत्र च सोमापौष्णे पेषणं * प्राप्नोतीत्युक्तम् ।* सर्वपेषणापत्तौ को दोष इत्याशङ्क्याह * ततश्चेति * विविच्यानर्थक्यं विवृणोति * तदिति । * तत्रेत्यस्मिन्नर्थे तदित्यव्ययं । आनर्थक्यस्यैकदेशानुवादत्वहेतुकत्वं पूर्ववच्छब्देनोक्तम् । सूक्तस्य सोमापौष्णस्यापि पेषणाशक्तेः पेषणविधौ हविर्विशेषणानपेक्षसोमापौष्णोद्देशायोगेन मृष्यामहे हविषा विशेषणमितिवच्चर्वाख्यहविर्विशिष्टस्यैव सोमापौष्णस्योद्देश्यत्वावगमाद्विध्यानर्थक्यापत्तेश्चापूर्वसाधनत्वापादकदेवतान्वयानपेक्षचरूद्देशायोगेन सोमापौष्णशब्दोक्तदेवतान्वयविशिष्टस्यैव चरोरुद्देश्यत्वावगमान्न सर्वपेषणापत्तिरित्याशङ्क्य पेषणार्हत्वालोचनयैव सोमापौष्णशब्दस्य हविर्विषयत्वावगतेरुपधानार्थस्य च चरोर्देवतान्वयाभावे ऽप्यपूर्वसाधनत्वसंभवेन देवतान्वयानपेक्षताया विशेषणानपेक्षत्वात् दुर्वारा सर्वपेषणापत्तिरिति परिहारसूचनार्थत्वेन तं पेषणविधावुद्देश्यं सो-

मापौष्णं चरुं वा सर्वं प्रतीत्योपलक्षणीकृत्योद्दिश्य पेषणस्य शास्त्र-विषयत्वाख्यशास्त्रवत्त्वसंभवादित्येवं तं प्रतीतिसूत्रावयवव्याख्यार्थं तं प्रतीतिभाष्यं व्याचष्टे * तं प्रति हीति । * भाष्यवार्त्तिकयोः सोमापौष्णशब्देन चरुरप्युपलक्षितः । सर्वपरामर्शित्वेन तच्छब्दव्याख्यार्थमात्रशब्दव्याख्यानायाविशेषितशब्दः । शास्त्रवत्त्वादिति पंचमीं व्याख्यातुं भाष्ये हिशब्दाध्याहारसूचनार्थो हिशब्दः । सोमापौष्णमात्रमुद्दिश्यपेषणस्य शास्त्रविषयत्वसंभवे ऽपि पुरोडाशे ऽर्थादेव प्राप्तेः पशौ च हृदयाद्याकृतिकावयवोत्सादद्देशापादानकावदानसाध्यप्रधानरूपार्थाभावापत्तेर्विध्ययोगेन पारिशेष्यात्केवलचरुविषयत्वमाशङ्क्य पुरोडाशे ऽर्थादासमन्तात्सर्वस्य पेषणभावापत्तेश्चरौ त्वन्योन्यावयवानन्तर्गतिलक्षणपाकवैशद्यासिद्ध्या चरुशब्दवाच्यचरुत्वाख्यार्थाभावापत्तेश्चरुशब्दोपलक्षिते च पशौ प्रधानाख्यप्रयोजनरूपार्थाभावापत्तेर्हि यस्मादपेषणं भवति सर्वपेषणं न संभवति न त्वर्द्धपेषणं न संभवति तेनेदमर्द्धपेषणवचनं सर्वत्र संभवतीति परिहारार्थत्वेनार्थाभावाद्धीत्यादिसूत्रावयवव्याख्यार्थं पुरोडाशइतिभाष्यमश्रुतपुरोडाशशब्दाध्याहारापत्तेरभावादभावादिति च दीर्घह्रस्वाकारयुक्तत्वेनार्थाभावशब्दस्याश्रुतावृत्त्यापत्तेश्चरुशब्दस्य चार्द्धपेषणव्यावृत्त्यै सर्वपेषणवाचित्वकल्पनापत्तेर्वचनात्सर्वपेषणमिति सूत्रावयवानुषङ्गापत्तेश्चापरितोषादुपेदयस्वयमर्थाभावादिति सूत्रावयवमुत्तरावयवादवच्छिद्योद्देश्यस्य विशेषणान्वये वाक्यभेदापत्तेर्विशेषणरूपार्थाभावात्सर्वं प्रति पेषणस्य शास्त्रवत्त्वमित्येतत्सूत्रावयवार्थोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे * विशेषणेति । * तस्मान्नेमपिष्टत्वविधिपक्षे चरावेव-पेषणं यदभिमतं तन्न भवतीति पेषणशब्दसमस्तस्यापि नञो विवक्षितार्थत्वलाभान्यथानुपपत्त्या भवतिशब्दान्वयमभिप्रेत्य विधित्वे सर्वपेषणापत्युपसंहारार्थत्वेन स्वयं व्याचष्टे * एतस्मिन्निति । * अस्मिन्व्याख्याने यस्मादेवं तस्मान्नास्य विधित्वाभ्युपगमेनालिङ्गता विपर्ययसाधनता च शङ्कनीयेत्येवं हिशब्दो योज्यः । नन्वङ्गनाशभयादित्याशङ्कापरिहारयोः पुरोडाशइति भाष्यव्याख्यातस्यार्थाभावादित्यादिसूत्रावयवस्यैतच्छङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यार्थत्वं सूचयितुं तत्रेत्यादिभाष्यात्प्रागपकृष्यव्याख्यार्थं नन्वित्याशङ्काभाष्यं तावद्व्याचष्टे * नन्विति । * शङ्काभाष्यस्योपलक्षणार्थान्वयसूचनायार्थप्राप्तत्वा-

दित्युक्तम् । अर्थोक्तमित्यादिपूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रावयवारूढत्वं शङ्काया वक्तुमुक्ततोक्ता । नेतीति परिहारभाष्यमप्युपलक्षणार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * नेति । * पुरोडाशेऽर्थप्राप्त्यप्रसङ्गं तावदुपपादयति- * सर्वेति । * अर्द्धपेषणे पिण्डानिष्पत्तेस्तत्साध्यपुरोडाशानिष्पत्तिमाशङ्क्य शिथिलपिण्डनिष्पत्त्यापि पुरोडाशनिष्पत्तिमाह*तावतापीति * पशावर्थविप्रतिषेधाप्रसङ्गमुपपादयति * हृदयादीनामपीति । * उत्सादस्योत्कर्त्तनस्य यो हृदयाद्येकदेशो देशस्तद्वर्जमेकदेशान्तरे ऽपि- ष्यमाणानां हृदयादीनां तेषामाकारनाशः स्यादिति पूर्वाधिकरणभाष्योक्तस्य संस्थाननाशस्यात्यन्तमनापत्तेर्हृदयत्वादिजात्याश्रयभूतायाः संस्थानविशेषविशिष्टाया व्यक्तेरप्यत्यन्तमनाशेन जातेरनाशात्तस्योत्सादेशं प्रति मुह्येयुरिति भाष्योक्तस्य मोहस्यानापत्तेर्हृदयत्वादिजातिकावयवोत्साददेशापादानकावदानसाध्यप्रधानाख्यार्थविप्रतिषेधाप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ प्रसङ्गाच्चरोः सर्वपेषणे भागसंमोहः स्यादिति धर्मविप्रतिषेधसूत्रस्थभाष्योक्तस्य कस्या देवताया को भाग इति मोहस्य तुल्यन्यायत्वात्पशौ प्राप्तस्यार्द्धपेषणे प्रसक्त्यभावमाह * इतरेति * इतरस्य देवतान्तरभागस्य य उत्साददेशस्तस्य देवतान्तरभागावदानापादानतया स्पष्टत्वेन पूपभागः पिष्टो ऽपि सन्यो देवतान्तरभागोत्साददेशव्यतिरिक्तादुत्साददेशादवत्तः स पूपभाग इत्येवमुपलक्षणसंभवान्न मोहापत्तिरित्यर्थः । अनेन चाङ्गनाशशब्दोवदानप्रकृतित्वे चाङ्गस्य हृदयादेर्विनाशो ऽपादानत्वेन चाङ्गस्योत्साददेशस्य मोहो देवताङ्गस्य वार्द्धस्य मोह इत्येवं त्रेधा व्याख्यातः । पेषणस्य देवतानिमित्तत्वे पूषवाक्येनैव द्विदेवत्ये पेषणसिद्धेर्विध्यानर्थक्यप्रसङ्गाददृष्टार्थत्वावगतेः सद्वितीयपूषोद्देशेनाप्यपिष्टादर्द्धादवदानाविरोधात्त्रिविधो ऽप्यङ्गनाशो न प्रसज्यतइति परिहारान्तरार्थमपिष्टादिति भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति । * भाष्यकारीयामर्थाभावाद्धीत्यादिसूत्रावयवव्याख्यामुपसंहरति * तस्मादिति । * विधित्वे सर्वपेषणापत्तौ सूत्रेणोक्तायां सर्वपेषणापत्तावपि को दोष इत्याशङ्कावतारादुत्तरत्वेन सोमापौष्णोद्देशे चरुशब्दानर्थक्यं चरूद्देशे सोमापौष्णशब्दानर्थक्यमिति दोषोक्त्यर्थत्वात्तत्रेति भाष्यमिदानीं व्याचष्टे * इतीति । * भाष्यवार्त्तिकयोश्चरूक्त्या सोमापौष्णोऽप्युपलक्षितः । पेषणेतिभाष्यं पेषणविधावशिष्टापरयुक्ते पूर्वपक्षलिङ्गपेषणानुवादोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे * इति चर्विति । * नेमार्द्धपिष्ट-

वाक्ययोः पेषणानुवादोपपादनस्य पूर्वपक्षलिङ्गत्वसिध्युपयोगोक्त्यर्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * अतश्चेति । *

एकस्मिन् वाऽर्थधर्मत्वादैन्द्राग्नवदुभयोर्न स्यादचोदितत्वात् ॥ ४४ ॥

एकस्मिन्वेति पूर्वपक्षनिरासप्रतिज्ञार्थसूत्रावयवव्याख्यार्थमेकेति भाष्यं व्याचष्टे * एकस्मिन्नेवेति । * हेतुप्रश्नोत्तरत्वेनार्थधर्म्मत्वादिति सूत्रावयवस्य व्यतिरेकमुखेन व्याख्यानार्थं नैष इति भाष्यं देवतानिमित्तत्वादिति पूर्वपक्षसूत्रावयवेन हविषः पेषणाख्यधर्मान्वये पूष्णो देवताशब्दोक्तस्य स्वामित्वस्य व्यधिकरणत्वेन साक्षान्निमित्तशब्दोक्तद्वारत्वायोगात्पूपस्वत्वाख्यस्य पूषभागत्वस्य द्वारत्वोक्त्या पेषणस्य पूषभागभूतापूर्वसाधनधर्मत्वाभिधानाद्देवताधर्मत्वानुक्तेस्तन्निरासायोगादयुक्तमाशङ्क्य पूषभागधर्मत्वनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * कुत इति । * न देवताधर्म इति वदता न देवता भागधर्म्म इत्युक्तमित्यर्थः ॥ अन्वयमुखेन व्याख्यार्थं कस्येत्यादियागइत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * पूषेति । * यागस्य यो ऽर्थः प्रयोजनमपूर्वं तद्धर्मः पेषणमित्युक्ते पूर्वधर्मस्याप्यपूर्व्वसाधने ऽनुष्ठेयत्वात्साधनस्य च द्वारविशेषानपेक्षायां स्रुगादिष्वप्यनुष्ठानापत्तेर्द्वारविशेषे ऽवश्याभ्युपगमनीये भागश्रुत्यालोचनया पूपस्वामित्वाख्यस्य पूपभागत्वस्य द्वारत्वावगतेः पूषभागधर्मत्वाविरोधमाशङ्क्य देवतोद्देशेन त्याज्यत्वस्य प्रकृतौ द्वारतया ऽवगतस्येहाप्यतिदेशाद्वारत्वावगतेः पूषभागत्वस्य द्वारत्वकल्पना न युक्तेति परिहारसूचनार्थं पूपदेवत्यस्य पूषोद्देशेन त्याज्यस्य धर्मः सन् यागार्थस्यापूर्वस्य धर्मो न तु पूषभागधर्मः सन्नपूर्वधर्म्म इत्युक्तम । प्रापिष्टभागशब्दाद्यो भागः सप्रापिष्ट इति भागोद्देशेन पेषणविधानात्पूषभागधर्मत्वप्रतीतेः पूषभागत्वस्योपदेशतो द्वारत्वावगमादातिदेशिकपूपदेवत्यत्वद्वारबाधावगतेः कथं देवताभागत्वस्य द्वारत्वनिरासार्थो देवताभागधर्मत्वानिरास इति कथमिति भाष्येण पृष्ठोच्यतइत्यनेन पितृधने पुत्रस्येव स्वतः सिद्धे भागे निरस्ते नन्विति भाष्येण स्वतःसिद्धदेवताभागाभावे ऽपि देवतायै दानात्तस्याभागो भविष्यतीत्याशङ्क्योच्यतएतद्धीत्यादिनास्तिपूष्णो भाग इत्यन्तं भागाभावोक्त्यर्थं भाष्यं व्याचष्टे * न तावदिति *

परिग्रहात्प्राक्स्वस्वामिसम्बन्धानापत्तावस्वपरिग्रहात्स्तेयापत्तेः ॰प- रिग्रहाख्यपरिग्रहीतृव्यापारानपेक्षातुद्देशत्यागाख्याद्दातृव्यापारमात्रा- त्स्वस्वामिसम्बन्धापत्तिमाशङ्क्य प्रतिग्रहीतृव्यापारानपेक्षत्वेऽपि दान- स्य परेच्छाधीनविनियोगार्हत्वाख्यपरस्वत्वापादनपर्यन्तत्वात्परो यथे- ष्टविनियोगं करोत्वित्येवं संकल्पपर्यन्तात्योद्देशपूर्वस्वत्यागसंकल्पा- ख्याद्दातृव्यापारात्स्वस्वामिसम्बन्धापत्तेर्देवतायाश्च विग्रहादिराहित्ये- न यथेष्टविनियोक्तृत्वायोगात्तदिच्छाधीनविनियोगार्हत्वापादनपर्य- न्तोद्देशत्यागाशक्तेर्न देवतास्वत्वापत्तिरिति परिहारसूचनार्थं यश्चेत्या- दि भाष्यावयवं व्याख्यातुं * कर्मसाधनो हीत्याद्युक्तम्। * नवम- निषिद्धभोक्तृत्वाद्यभ्युपगमेन पूर्वपक्षायोगात्तन्निरासानर्थक्यापत्तेर्देव- ताया यागसाध्यस्वर्गादिस्वाम्याभावात्स्वर्गादिदानाशक्तेर्यागाना- राध्यत्वसिद्ध्यै देवतोद्देशेनात्यक्तस्वर्गादौ स्वाम्ये नवमे निषेत्स्यमाने ऽपि देवतोद्देशेन त्यक्ते हविषि स्वाम्यानिषेधाद्देवतोद्देशेन त्यक्तस्य हविषो देवतास्वत्वाख्यं तद्भागत्वं भविष्यतीति पूर्वपक्षाशयनिरा- सार्थत्वेनायं ग्रन्थो यथेष्टविनियोगं सेवनाख्यभजनत्वेनोपचर्य यथेष्टं विनियुज्यतइति कर्मसाधनभागशब्दव्युत्पत्तेर्यो ऽयं यथेष्टं विनि- युङ्क्ते स तस्य भागो न च देवता हविर्यथेष्टं विनियुङ्क्ते नवमे विग्रहादिनिषेधेन यथेष्टविनियोक्तृत्वानिषेधादित्येव योज्यः। देव- ताया यथेष्टविनियोक्तृत्वाख्यस्वाम्यायोगे ऽपि देवतोद्देशेन त्यक्त- स्यान्येनाविनियोज्यत्वादन्यं प्रति यथेष्टविनियोज्यत्वप्रतिबन्धापाद- कत्वाख्यस्वाम्योपपत्तेः पूष्णो भागः संभवतीत्याशङ्क्यानन्यविनियो ज्यत्वाख्यपूषस्वत्वलक्षणपूषभागत्वसंभवेपि तद्भागत्वस्यार्वानुपूर्व्येऽ- गित्वात्पेषणाख्यस्य धर्मस्य देवताभागधर्मत्वे निष्प्रयोजनत्वापत्तेर्न देवताभागधर्म्मता युक्तेति परिहारार्थमथापीत्यादिभाष्यं व्याख्यातु- माह।* अथापीति।* अन्यं प्रति यथेष्टविनियोज्यत्वप्रतिबन्धलक्षणस्य स्वीकारस्या स्मिन्ग्रन्थे भजनत्वोपचाराद्यद्यपि देवता हविरन्यं प्रति यथेष्टविनियोज्यत्वप्रतिबन्धापादनात्स्वीकुर्यात्तथापि देवतायाः प्रयो- जकत्ववारणार्थं नवमे फलदातृत्ववारणात्तद्भागधर्म्मत्वे पेषणस्य निष्प्रयोजनत्वप्रसङ्गात्तद्धर्मत्वानुपपत्तेः पूषभागत्वस्य द्वारत्वायोगा- द्देवतोद्देशद्रव्यत्यागाख्यो याग एवापूर्वस्य धर्मान्वये द्वारमित्यर्थः॥ प्रयोजकत्ववारणोक्त्या तद्धेतुफलदातृत्ववारणे देवताभागधर्मत्वे पेषणस्य निष्प्रयोजनत्वोपपादनार्थं सूचितम्। भागोक्त्या देवताया

इति भाष्यस्था षष्ठी भागव्यतिरेकजनितत्वेन व्याख्याता यागोक्त्या भागशब्दस्य त्याज्यद्रव्यवाचित्वे सूचिते तर्हि समासश्रुत्या भागशब्दवाच्यस्य देवतोद्देशेन त्याज्यस्य साक्षात्पेषणान्वयावगतेर्दैवतोद्देशेन त्याज्यत्वस्य द्वारमात्रत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्कानिरासायापूर्वधर्मत्वव्युत्पादनार्था नवमाद्यन्यायोक्तिः । नावमिके देवताधिकरणे देवतायाः प्रयोजकत्ववारणार्थं फलदातृत्ववारणात्पेषणस्य देवताराधनप्रयोजनत्वायोगाद्देवताभागधर्मत्वे देवताराधनार्थत्वेन प्रयोजनवत्त्वासिद्धावप्यपूर्वसाधने कृतस्यापूर्वार्थत्वाभ्युपगमात्तत्र च स्रुगादौ पेषणप्रसक्तिपरिहारार्थं द्वारविशेषापेक्षायां भागश्रुत्यालोचनया ऽनन्यविनियोज्यत्वलक्षणपूषभागतया यदपूर्वसाधनं तत्पेष्टव्यमिति पूषभागत्वस्य द्वारत्वावगतेः पूषभागे ऽनुष्ठानलक्षणं पूषभागधर्मत्वं विना पेषणस्याविधेयत्वेनापूर्वसिध्यर्थत्वायोगात्पूषभागधर्मत्वे सत्येवापूर्वासिद्ध्याख्यप्रयोजनवत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन चोदनेति दाशमिके देवताधिकरणे देवतायाः स्वरूपेण कर्मणि समवायनिषेधेनान्यविनियोज्यत्वप्रतिबन्धलक्षणव्यापारायोगाद्द्वारव्यापारेणान्यविनियोज्यत्वप्रतिबन्धे ऽपि देवताविनियोज्यत्वानापादनात्पूषस्वत्वाख्यपूषभागत्वानिष्पत्तेस्तस्य द्वारत्वायोगेन पूषणमुद्दिश्य त्यक्तस्यापि पूषभागत्वद्वारा ऽपूर्वसाधनत्वायोगात्तस्मिन्कृतस्य पेषणस्यापूर्वधर्मत्वासिद्ध्या ऽपूर्वसिद्धिप्रयोजनत्वायोगोक्त्यर्थस्यायागेतिभाष्यावयवस्यापूर्वधर्मत्वासिद्धेरित्येवं व्याख्यासूचनार्थं दाशमिकदेवताधिकरणन्यायोक्तिः ॥ पेषणस्यापूर्वधर्मत्वे कः पुनरर्थो याग इतिप्रश्नोत्तरभाष्ये यागधर्मत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्यापूर्वाविवक्षयैव वा नादरायागोक्तिरिति परिहारं तद्व्याख्यानन्तरं वाक्यमयागेत्याद्यानामपि यागोक्तीनामनादरहेतुकत्वसूचनार्थं बहुयागोक्तिसन्निभावाह * भाष्येति । * पूषयागसाधनस्य द्रव्यस्य पूषभागत्वाभावे पूषप्रधानबहुव्रीहिस्थेन भागशब्देन पूषयागलक्षणाशक्तेर्दर्शपूर्णमासप्रकरणाम्नातस्य च पेषणस्य पूषयागे प्राकरणिकविनियोगायोगात्पूषयागाङ्गत्वं न स्यादित्याशङ्कार्थं कथं तर्हीति भाष्यं व्याचष्टे *कथं तर्हीति । * यागोक्तेः पूषयागाख्यविशेषपरत्वसूचनार्थो ऽत्र शब्दः । पूषोद्देशेन त्याज्यस्य द्रव्यस्य पूषभागत्वाभावे भागशब्दस्य यागलक्षणाशक्तिं तर्हिशब्दसूचितामुपपादयितुं * वाक्येत्युक्तम् । *

भवि: १]।इन्द्रापूषशब्दोच्चारणं द्विदेवत्य चरुसंकल्पोपकारि कुर्वन् द्विदेवत्यचरुसंकल्पोपकारी स्यात्तथापि पूष्णो द्विदेवत्यस्यासंकल्पनान्न तस्य पूष्णः सद्विदेवत्यो भागव्यपदेशार्ह इति परिहारार्थं तेनेति भाष्यं व्याचष्टे * यद्यपि चेति । * यत्रैकः पूषा देवतेत्येवमेकस्मिन्निति सूत्रावयवयोजनार्थं केवल इति भाष्यं यत्रोभे देवते इत्येवं चोभयोरिति सूत्रावयवयोजनार्थं नेन्द्रापौष्णादिष्विति भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ॥

हेतुमात्रमदन्तत्वम् ॥४५॥

यददन्तत्वं देवताभागधर्मत्वे लिङ्गमुक्तं तद्धेतुवन्निगदार्थवादमात्रत्वाद्यागापूर्वधर्मत्वपक्षे ऽप्युपपन्नमित्येवं सूत्रव्याख्यार्थं यदुक्तमिति भाष्यं व्याचष्टे * यत्त्विति । *

वचनं परम् ॥ ४६ ॥

यत्परं नेमपिष्टार्द्धपिष्टवाक्ययोः पेषणानुवदनं देवताभागधर्मत्वे लिङ्गमुक्तं तत्पेषणविधित्वेनाननुवादत्वादलिङ्गमित्येवं सूत्रव्याख्यार्थमथेत्यादिभवतीतीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे*नेमेति । * वचनात्सर्वपेषणमितिसूत्रे सोमापौष्णसम्बन्धे नेमपिष्टसंबंधे चेति भाष्योक्तां वाक्यभेदशङ्कां नन्विति भाष्यानूदितां स्वयं तावन्नेमपिष्टवाक्ये सर्वविशेषणविशिष्टयागभावनाविधानादर्धपिष्टवाक्ये चार्धविशिष्टपेषणविधानात्परिहरति*विशिष्टेति । * विशिष्टविधौ च सन्निवचनादिति सूत्रोक्तामपरिहृत्य विधित्वाभ्युपगमेन लिङ्गपरिहाराशक्तेर्वचनमित्यनेन विशिष्टविधित्वस्यैवोक्तत्वादनेकार्थविधिलक्षणवाक्यभेदशङ्कानुपपत्तेर्नन्विति भाष्येण गौरवलक्षणवाक्यभेदशङ्कोक्तेत्यापाद्यागतो गौरवस्यादोषत्वं वक्तुमगौरवपक्षसंभवे तदाश्रयणेन गौरवं परिह्रियते इह त्वगौरवपक्षासंभवादानर्थक्यपरिहारार्थं गौरवाभ्युपगमो न दोषायेत्येवं परिहारार्थमुच्यतइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अविशिष्टेति । * तस्मादिति भाष्यं सूत्रार्थोपसंहारद्वाराधिकरणार्थोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * ॥

इतिश्रीमत्त्रिकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजिमाधवभट्टोपाध्यायात्मजसोमेश्वरकृतौ तन्त्रवार्तिकटीकायां सर्वानवद्यकारिण्यां न्यायसुधाख्यायां तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयःपादःसमाप्तः ॥

---

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

॥ ॐनमः श्रीगणेशाय ॥

निवीतस्याऽर्थवादत्वे प्रथमाधिकरणम् १ ।

निवीतमिति मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् १।

निवीतस्य मनुष्यधर्मत्वादिचिन्तायां प्रकरणस्य केन सह विरोधाविरोधचिन्तेत्याशङ्क्य श्रुत्या मनुष्यधर्मत्वस्य लिङ्गात्सर्वकर्मधर्मत्वस्य वाक्याच्च मनुष्यप्रधानकर्मधर्मत्वस्यावगतेस्त्रयेण सेहेति दर्शयितुमाह * स एवेति * । प्रासङ्गिकानन्तरचिन्ताद्वयेनासंगतिशङ्कानिरासार्थप्रासङ्गिकसमाप्त्या यः प्रकृता बुद्धिस्थीकृतः स एवेत्युक्तं शुद्धमनुष्यातिथ्याङ्गत्वपक्षयोर्वा प्रकरणादुत्कर्षात्पक्षान्तरेषु चानुत्कर्षादुत्कर्षानुत्कर्षफलत्वं स एवेत्यनेनोक्तम्॥प्राचीनावीतस्यापि पितृप्रधाने कर्मणि विधावुत्कर्षापत्तेः सन्निधौ च निवीतोक्तेर्व्यवहितोपवीतश्रुत्यर्थत्वसिद्धान्तायोगप्रसङ्गात्प्राचीनावीतमपि कस्मान्न चिन्तितमित्याशङ्क्य शुद्धपितृधर्मत्वादिपक्षासंभवात्तस्याचिन्तनीयतां सूचयितुमाह * तत्रेति । * अत्रैवेते सर्वे पक्षाः संभवन्ति न प्राचीनावीतं पितॄणामित्यत्रेति सावधारणं व्याख्येयं शुद्धकर्मयुक्तशब्दाभ्यां मनुष्यधर्मोक्तेः पक्षद्वयोक्त्यर्थतोक्ता । विध्यर्थवादचिन्तायां विरोधाविरोधचिन्तात्मकत्वाभावेनासंगतिमाशङ्क्याह * यौ त्विति ।* नोपन्यस्य याविति द्वितीयार्थवाचिना कृत्येन प्राधान्यं निरस्तं भाष्यकृतोपक्रमे विध्यर्थवादचिन्तायाःकृतत्वात्प्राधान्यशङ्कां निराकर्त्तुमाह *यस्त्विति ।* कृत्वाचिन्तात्वमेवोपपादनपूर्वं विवृणोति * न हीति ।* विधिं विना सामान्यतोऽङ्गत्वासिद्धेस्तद्विशेषं मनुष्याङ्गत्वादिबोधिश्रुत्याद्यव्यापारसूचनार्था मात्रोक्तिरिति हेतोः कृत्वा चिन्तात्वेन विधिरिति प्राक्प्रस्तुत्येतिचिन्तात्वेनेति शब्दाध्याहारेणेति योज्यम् । विध्यर्थवादचिन्तायाः प्राधान्याभावेऽपि प्राक्प्रस्तावोपपत्तिसूचनार्थौ प्रथमपश्चाच्छब्दौ विधिवन्निगदानामपि शोभते ऽस्य मुखं य एवं

वेदैत्यादीनामर्थवादाधिकरण एवावस्थितार्थवादत्वानामौदुम्बराधिकरणे विधित्वशङ्कामात्रनिरासाद्विधित्वायोगोऽर्थवादत्वोक्त्या विवक्षितः यो भाष्यकृता विध्यर्थवादपक्षोपन्यासपूर्वको लक्षणानुरूपमनुष्यधर्मत्वादिपक्षोपन्यासः कृतः स कृत्वा चिन्तारूपेणेति यदुक्तं तद्दिग्विभागपरुषिदितपरकृतिपुराकल्पाधिकरणेष्वपि योज्यमिति प्रसङ्गादाह * परेष्वपीति ॥ * परकृतिपुराकल्पाधिकरणे माषपाकौ मनुष्यमात्रधर्मौ वृष्णिसगोत्रधर्मौ वेत्येतावन्मात्रविचारेण कर्मयुक्तमनुष्यधर्म्मत्वाद्यविचाराद्यथासंभवमित्युक्तम्। निवीतमिति कीर्त्तनं वचनं स च मनुष्यधर्म्म इत्येवं वचनं परमिति पूर्वाधिकरणान्त्यसूत्रस्थविधिवाचिवचनशब्दानुषङ्गेण विधित्वमनुष्यधर्मत्वपक्षद्वयप्रतिज्ञातार्थत्वेन निवीतमिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं किमिति पूर्वपक्षभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय विधित्वप्रतिज्ञायां हेत्वपेक्षायामौदुम्बराधिकरणपूर्वपक्षसूत्रोक्तहेतूक्त्यर्थं यदीति भाष्यं व्याचष्टे *तत्रेति* तच्छब्देनाप्राप्तविधिताऽस्मिन् सूत्रे सूचिता। षष्ठ्याख्यस्य शब्दस्य मनुष्यप्रधानत्वादित्येवं मनुष्यधर्मत्वहेतूक्त्यर्थत्वेन शब्दस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थं विधिश्चेदिति भाष्यं व्याचष्टे * अहीनादीति *। प्रकरणानुरोधाच्छ्रुतेरन्यथाव्याख्यानौचित्यसूचनायाहीनाद्यधिकरणन्यायोक्तिः। अहीनादेः प्रकृतकर्मानन्वयाद् द्वादशोपसत्त्वादेस्तद्युक्ताहीनधर्मत्वायोगेऽपि मनुष्याणां प्रकृतकर्मान्वयसंभवाद्बाधकस्यापि बाधायोगात् प्रकरणानुगृहीतया श्रुत्या प्रकृतकर्मयुक्तमनुष्यधर्मत्वसूचनार्थश्चकारः। प्रश्नपूर्वं मनुष्यप्राधान्योपपादनार्थं कथमित्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * तेषां हीति। * षष्ठ्युक्तसम्बन्धसामान्यस्य विशेषापेक्षायां षष्ठ्या विध्यपेक्षिताऽङ्गाङ्गित्वाख्यसम्बन्धविशेषसमर्पणेन विनियोजकत्वाद्विहितस्या विहितसम्बन्ध्यङ्गत्वावगतेरेकस्मिंश्च वाक्ये विधेयद्वयायोगान्निवीतस्यैव विहितत्वान् मनुष्याङ्गत्वेनाविहितानां मनुष्याणां निवीताङ्गतेत्याशयः स्वत्वशब्देनाङ्गत्वमाचिनोपकारकशब्दो भाष्यस्थोऽङ्गवाचितया व्याख्यातः प्रकरणि[1]ष्याङ्गत्वेन साक्षात्कर्तृसमीहितसाधनत्वोपपत्तौ पारम्पर्य-

१ निव्यानस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वावगतेः फलवत्त्वेन समीहितत्वावसायान्मनुष्याणामेव कृदन्तनिवीतशब्दयोगेन कर्तृवाचिन्या षष्ठ्या ऽङ्गतानन्विति भाष्येणाऽऽशङ्क्य कर्तृत्वस्य स्वर्गकामादिवत्प्राधान्येप्यविरोधात्कर्तृभूतमनु इति द्वितीयपुस्तके ऽधिकः पाठः।

समीहितनिव्यानाङ्गत्वं कल्पनायोगात्क्रतिबलेन निव्यानस्यैव मनुष्याङ्गता युक्तेति परिहारार्थं प्रकरणाद्धीति भाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय कर्तृवाचितृतीयाऽभावान्मनुष्याणां निव्यानाङ्गत्वानवगतेऽपि निव्यानस्यैव मनुष्याङ्गता युक्तेति परिहारार्थमपिचेति भाष्यं व्याचष्टे * गुणेति । * षष्ठ्येव कृद्योगेन कर्तृवाचिनी त्वाद्गुणविभक्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य सम्बन्धमात्रवाचिनीयं षष्ठी न कर्तृवाचिनीति षष्ठीत्वितिभाष्येणोक्ते तदुपपादनार्थं तत्रेति भाष्यं व्याचष्टे * अर्थादेव चेति । * अतो मनुष्यप्रातिपदिकश्रुत्यानर्थक्यपरिहारायापि तद्धर्मतेत्युपसंहरति* अतो पीति । *

अपदेशो वार्थस्य विद्यमानत्वात् २ ।

मनुष्यार्थस्य निवीतस्य लोके विद्यमानत्वादिति हेत्वर्थोपपादनार्थं निवीत हीति भाष्यं विधेयत्वेनाभिमतस्य गलवेणिकाबन्धाख्यनिव्यानस्य युद्धादन्यत्राप्राप्तेर्विधिसंभवादयुक्तमाशङ्क्य परिकरबन्धाख्यनिवीताशयत्वेन व्याचष्टे * निवीतमिति । * उपवीतश्रुतेश्चानुवादप्रयोजनस्यार्थवादो वेति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वाच्चानर्थक्यापत्तिरित्याह * स त्विति । *

विधिस्त्वपूर्ववत्वात्स्यात् ३ ।

अप्राप्तविधित्वे निरस्ते ऽपि नियमविधित्वप्रतिज्ञार्थस्य विधिस्त्विति सूत्रावयवस्य व्याख्यार्थं विधिरेवेत्यादिभाष्यं संक्षिप्य व्याचष्टे * विधिरेवेति । * पूर्ववत्वादपदेशः स्यान्न त्वयं निव्याननियमः पूर्ववानित्येवं पूर्वसूत्रस्थापदेशोक्त्यनुषङ्गेण व्यवधारणकल्पनायापूर्ववत्वात्स्यादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं पूर्ववानित्यादिभाष्यं पक्षेपि प्राप्तौ संभवन्त्यामश्रुतलिङ्गादिकल्पनया विधिकल्पना न युक्तेत्याशयहेतुप्रश्नोत्तरत्वेन व्याचष्टे * कुतइति । * नित्यवत्कीर्त्तनान्यथानुपपत्त्या पक्षे प्राप्तस्यापि कल्प्यो विधिरित्युत्तराशयः । गलवेणिकाबन्धस्तु युद्धादन्यत्र पक्षेप्यप्राप्त इत्याह* कण्ठेति*

स प्रायात्कर्मधर्मः स्यात् ४ ।

नियमविधित्वे पक्षे प्राप्तस्य नियमविषयत्वात्कमार्थत्वेनैव च पक्षप्राप्तेः समान्यतः कर्मधर्मत्वे नियमविधितोऽवगते विशेषापेक्षायां

दर्शपूर्णमासाख्यकर्मधर्मप्रदेशाम्नानेन दर्शपूर्णमासकर्थभावस्यावग-मात्तद्धर्म इत्येवं तृतीयपूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं यदुक्तमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * सतीति * । प्रायोक्तव्याख्यार्था प्रदेशोक्तिः ॥

वाक्यस्य शेषवत्वात् ॥५॥

कर्माङ्गत्वे मनुष्योक्त्यानर्थक्यापत्तेः प्रकरणबाधभयाच्छुद्धमनुष्या ऽङ्गत्वानभ्युपगमेपि प्रकृतकर्मयुक्तमनुष्याङ्गत्वं भविष्यतीत्याशङ्कय कर्मयुक्तमनुष्याङ्गत्वे, याजमानास्तु तत्प्रधानत्वादित्यनेन न्यायेन यजमानत्वापत्तेर्निवीतवाक्यस्य चाध्वर्यवसमाख्यातमकशेषसम्बन्धा-न्निव्यानस्याध्वर्युकर्तृकत्वावगतेः कर्मयुक्तमनुष्याङ्गताप्ययुक्तेति परि-हारार्थत्वेन वाक्यशेषसमासपरेण भावप्रत्ययेन सम्बन्धोक्तिमाभिप्रेत्य सूत्रव्याख्यार्थं निवीतमित्यादिभाष्यसमाख्यानुरोधेन श्रुतिबाधा-योगादयुक्तमाशङ्क्य मनुष्यश्रुतेर्विधित्वेनानुवादत्वेन वा द्विधा संभवे समाख्याया विधित्वानुवादत्वयोरसंभवादत्यन्तबाधा न युक्तेत्येवमाश-येोक्तिपूर्वं व्याचष्टे*द्विधेति ॥ * मनुष्याङ्गत्वे तु लोहितोष्णीषादिव-द्गुणत्वाच्च वेदेन न व्यवस्था स्यादिति वक्ष्यमाणेन न्यायेन समा-
६१३।२ ख्याया नियामकत्वायोगादत्यन्तबाधः स्यादित्याह *मनुष्येति*कर्मा-ङ्गत्वेन केवलं बाधाभावः कित्वन्यतोऽध्वर्युकर्तृकत्वानवगमादनुग्रह एवेत्याह * इतरथेति । * पूर्वसूत्रस्थप्रतिज्ञानुषङ्गेण सूत्रं योजयितु-माह * तस्मादपीति * ।

तत्प्रकरणे यत्तत्संयुक्तमविप्रतिषेधात् ॥६॥

उच्यत इत्यादिभाष्येण शुद्धकर्माङ्गत्वनिरासं सूत्रानारूढत्वादयुक्त-माशङ्क्योक्तपक्षनिरासं विना पक्षान्तरपरिग्रहायोगात्प्राकरणिकमनु-ष्यप्रधानान्वाहार्यपाकादिकर्माङ्गत्वपक्षापरिग्रहार्थाक्षिप्तशुद्धकर्माङ्गत्व-निरासार्थत्वेनोपपादयितुमाह * प्रथमं तावदिति । * उपपादितं भाष्यं व्याचष्टे * श्रुत्या हीति । * प्रकरणे यन्मनुष्यसंयुक्तं कर्म तत्र निवीतं निविशते न शुद्धे प्रकृते कर्मणि सर्वेषां श्रुतिप्रकरणसमा-ख्यानामविरोधाच्छुद्धप्रकृतकर्मनिवेशे श्रुतिविरोधापत्तेरित्येवं सप्त-म्यर्थे तदित्यव्ययाङ्गीकरणेन सूत्रव्याख्यार्थं नेतीत्यादि भाष्यं संक्षिप्य व्याचष्टे * तदिति । * सर्वोक्त्या प्रकरणं चेति चकारस्य समा-

ख्याग्रहणार्थत्वं सूचितं कथमस्माद्वाक्यान्मनुष्यप्रधानकर्माङ्गत्वप्रतीतिरित्याशङ्क्याह * मनुष्याणामिति । * एवंसत्यातिथ्ये निवेशः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह * तदपि चेति । * अन्वाहार्यदानेन यत्स्वसिद्ध्यर्थमादीयते गृह्यतेऽन्वाहार्यपाकादि तत्सर्वमन्वाहार्यदानादिशब्देनोक्तं । अतो यदिह दर्शपूर्णमासयोर्मनुष्याणां कर्म तत्र निवीतव्यमिति वाक्यार्थो भवतीत्युपसंहरति * अत इति । *

तत्प्रधाने वा तुल्यवत्प्रसंख्यानादितरस्य तदर्थत्वात् ॥७॥

पूर्वसूत्रस्थतत्संयुक्तशब्दोक्तमनुष्यप्राधान्यपुनर्वचनस्य प्रकरणविशेषणपरिसंख्यार्थत्वेन तत्प्रधानकर्मनिवेशप्रतिज्ञाव्याख्यार्थं नैतदित्यादि भाष्यं व्याचष्टे * प्रकरणेति । * हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन तुल्यवदिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं कुत इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति *। उपव्ययत इत्यनेनैव देवप्रधाने दर्शपूर्णमासाख्ये कर्मण्युपवीतप्राप्तेरुपवीतं देवानामित्यस्य विधित्वायोगात्तुल्यानि चैतानि वाक्यानीति बहुवचनायोगमाशङ्क्य तुल्यवत्कीर्त्तनादेवोपवीतं देवानामित्यस्यापि देवप्रधानकर्ममात्रे प्राप्त्यै विधित्वोपपत्तिसूचनार्था त्रयोक्तिः । भाष्ये तु दर्शपूर्णमासमात्रेऽपि विध्यभ्युपगमे षष्ठ्यन्तोक्तप्रधानस्य कर्मणः प्रकृतकर्मान्तरान्वयानपेक्षत्वसाम्यात्तुल्यवत्कीर्तनाविरोधोक्त्यै प्रौढिसूचनार्थं दर्शपूर्णमासयोरित्युक्ता देवानामिति सामान्यश्रुतौ कथं विशेषावगतिरित्याशङ्क्य * प्रकृतयोरित्युक्तम *। तुल्यवत्कीर्तनादेव च मनुष्यशब्दस्य पितृदेवतुल्यसनकादिमनुष्यवाचित्वावगतेर्दर्शपूर्णमासयोश्च पितृप्रधानवद्देवतुल्यमनुष्यप्रधानस्यापि कर्मणोऽभावात्प्रकरणसमाख्यानुग्रहानुपपत्तेरातिथ्ये प्रकरणानपेक्षं विदधातीत्युक्तं।क्लिष्टोऽपि चायं पक्षो मनुष्यदेवत्ये कर्मणि निवीतस्मृतेः पितृदेवत्ये च प्राचीनावीतस्मृतेर्मूलान्तरादर्शनेन तच्छ्रुतिमूलत्वसिद्ध्युपयोगितया स्मृत्युपबृंहितत्वाद्बलीयस्त्वेनोपन्यस्तः । श्लोकं व्याचष्टे * यथैवेति । * कथमिति भाष्यं शङ्कार्थं मनुष्याणामित्युत्तरार्थं मनुष्याणामेवेति पुनः शङ्कार्थमित्येवं परमतेन तावद्व्याचष्टे * कथमिति *। मनुष्यश्रुत्या मनुष्याङ्गत्वावगमाच्छ्रुत्यनादरे वा प्रकरणे न दर्शपूर्णमासाङ्गत्वावगमादुभयादरे वा प्रकणस्थमनुष्यप्रधानकर्माङ्गत्वावगमान्नातिथ्ये विधिर्युक्त इत्येतच्छङ्कोत्तरत्वेनेतरस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थत्वेन कथमिति शङ्कायामनुष्याणामित्युत्तरानुपपत्तेर-

तद्व्याख्यानापरितोषात्स्वमतेन कथमित्यादि नमनुष्यप्रधानइत्यन्तं
६।४।१ भाष्यमेकग्रन्थत्वेन व्याचष्टे * समस्त एव चेति * । एतच्छङ्को-
त्तरत्वेनेतरस्येति सूत्रावयवस्य फलकल्पनापत्तेर्मनुष्यग्रहण-
स्वार्थान्वयायोगेन मनुष्यप्रधानकर्मप्रतिपत्त्यर्थत्वान्न मनुष्याङ्ग
निव्यानं मनुष्यशब्दस्य चालौकिकसनकादिमनुष्यवाचित्वेन
तत्तत्प्रधानस्य कर्मणो लौकिकत्वायोगादलौकिकस्य च पितृय-
ज्ञादिवदपूर्वैकान्तिकत्वेनापूर्वान्वयसिद्धेर्दर्शपूर्णमासैकवाक्यत्वाल-
पेक्षणान्न दर्शपूर्णमासस्थमनुष्यप्रधानकर्माङ्गतेत्येवं व्याख्यार्थमुच्यत
इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे * सत्यमिति * निवीतसम्बन्धार्थत्वादिति
भाष्ये निवीतेन सम्बन्धो यस्य तत्प्रधानस्य कर्मणस्तन्निवीत-
सम्बन्धमिति बहुव्रीहिणा तदर्थत्वादिति तच्छब्दपरामृष्टं तत्प्रधान-
कर्मोक्तं प्रतिपाद्यत्वेनैव च कर्मणः शब्दप्रयोजनत्वात्तत्प्रधानप्रति-
पत्तिप्रयोजनतोक्तेतिसूचयितुं *तत्प्रधानेत्युक्तम् * । नचेत्यनेन तदुक्त-
मित्यादिवाक्यशेषो मनुष्यप्रधानकर्माङ्गत्वे सत्यलौकिकसनकादिमनु-
ष्यप्रधानस्य कर्मणो पूर्वैकान्तिकत्वेनानपेक्षितप्रकृतकर्मैकवाक्यत्वक-
ल्पने प्रकरणस्याव्यापाराद्वाक्येनैव निवीतस्य मनुष्यार्थकर्मान्व-
यकरणात्तस्य च दर्शपूर्णमासान्वयकरणाद्वा वाक्यभेदापत्तेः समेषु
वाक्यभेदः स्यादिति क्लृप्त्यधिकरणन्यायेन विभज्यमानसाका-
ङ्क्षत्वाभावाद्भिन्नवाक्यत्वमुक्तमिति भिद्येत हि तथा वाक्यमित्य-
न्तेनोक्ता तदेवेतरस्येति सूत्रावयवयोजनपूर्वं विवरीतुं मनुष्यशब्दस्या-
लौकिकमनुष्यवाचित्वसूचनार्थत्वमितरशब्दस्याभिप्रेत्यालौकिकार्थ-
स्य मनुष्यग्रहणस्य तत्प्रधानकर्मप्रतिपत्त्यर्थत्वात्तेनैवातिथ्याख्य-
कर्मप्रतिपत्त्यर्थेन प्रत्यक्षेण मनुष्यशब्देन निवीतशब्दस्यैकवाक्यत्वा-
वगतेस्तन्मात्रेण चापूर्वैकान्तिककर्मान्वयान्निव्यानस्यानर्थक्यपरिहार-
सिद्धेर्न प्रकृतैकवाक्यता युक्तेतीतरस्येत्यादिनोक्तमित्येवं व्याख्यातः।
तदुक्तमिति तच्छब्दस्य सप्तम्यर्थाव्ययत्वसूचनार्थं * तस्मिन्
सतीत्युक्तम् * ।

अर्थवादो वा प्रकरणात् ॥८॥

औदुम्बराधिकरणसिद्धान्तोपसंहारार्थत्वेनास्य सूत्रस्य विधित्वश-
ङ्कानिरासार्थत्वाद्विधित्वायोगासिद्धान्तोक्त्यर्थत्वेन वाशब्दव्याख्यार्थं

नवेत्यादिभाष्यं प्रकरणादुत्कृष्येत संभवंस्तत्रेति प्रकरणबाधापत्त्या-ख्यहेतूक्त्यर्थत्वेन प्रकरणोक्तिव्याख्याभाष्यालोचनयातिथ्याङ्गत्वमा-त्रनिरासार्थतया भासमानं प्रकरणानुग्रहायातिथ्याङ्गत्वे निरस्ते दर्श पूर्णमासान्वाहार्याङ्गत्वपक्षयोर्निरस्तयोरपि प्रकरणबलेनोज्जीवनापत्तेः सर्वप्रकारविधित्वनिरासायोगादयुक्तमाशङ्क्य मनुष्यप्रधानेनान्वा-हार्येण दर्शपूर्णमासाख्यकर्मयुक्तेन सम्बन्धाश्रुतेस्तदङ्गत्वे निव्या-नस्य मनुष्यप्रधानकर्मान्वयकल्पनान्मनुष्यप्रधानस्य च कर्मणो दर्शपूर्णमासान्वयकल्पनाद्वाक्यभेदापत्तेर्दर्शपूर्णमासाख्येन वा कर्मणा सम्बन्धाश्रुतेस्तदङ्गत्वे मनुष्यश्रुतिबाधापत्तेर्मनुष्याङ्गत्वे च फलक-ल्पनापत्तेः प्रागेवोक्तत्वादातिथ्याङ्गत्वे तु निव्यानस्मृतेरेतच्छ्रुतिमूल-त्वसिद्ध्यै कर्मव्यतिरेकजनितषष्ठीकल्पनेन तदन्वयकल्पनसंभावनाया-मपि निष्कारणप्रकरणोत्कर्षापत्तेर्विधिरयं स च मनुष्ये तत्प्रधाने वा तिथ्याख्ये न्वाहार्याख्ये वा कर्मणि दर्शपूर्णमासाख्ये कर्मणीति यदुक्तं तत्रास्तीति यथार्थयोगविभागेन सर्वपक्षनिरासार्थतया व्याख्यातुमाह * सर्वथेति *। अनुपात्ताः सम्बन्धिनो येषां सम्बन्धाख्यानां व्यति-रेकाणां तैरनुपात्तसम्बन्धिभिर्व्यतिरेकैरिति विग्रहः । संभवन्निति भाष्योक्तविशेषणफलोक्त्यै * सति चेत्युक्तम् *। प्रकरणसंभवोपपाद-नार्थवादोक्तिव्याख्यार्थं कथमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अस्ति चेति। * विधित्वशङ्कानिरासेन दृढीकरणं सिद्धोक्त्या विवक्षितम् ।

विधिना चैकवाक्यत्वात् ॥९॥

न केवलं सर्वविधिप्रकारायोगान्नविधिः किंतु विध्येकवाक्यत्वा-दपीत्येवं सूत्रव्याख्यार्थमितश्चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * उपव्ययत इति। * प्राचीनावीतविधिव्यवधानादुपवीतविध्येकवाक्यत्वायोग-माशङ्क्य प्राचीनावीतकीर्तनस्यापि विधित्वनिराससूचनार्था प्राची-नावीतोक्तिः। यदीतिभाष्यं विध्येकवाक्यत्वस्य विधित्वनिरासहेतु-त्वोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे * न हीति। * द्वयोः स्वातन्त्र्येण विधीयमा-नयोरङ्गाङ्गित्वराहित्येनान्योन्यानन्वायन्नैकवाक्यतेत्यर्थः एकवाक्य-त्वयोगोपपादनार्थं वचनेति भाष्यं पाठपूर्वमुपपादयति * वचनेति * भाष्यस्थभेदोक्तिव्याख्यानायान्यतोक्ता किमपेक्षयेत्यपेक्षायां * म-न्या चेत्युक्तम् * नास्त्यत्र विधायक इत्यादि न किंचित्कल्पनीयमि-

त्यन्तं भाष्यं प्राप्तानुवादत्वाख्यैकवाक्यतारूपोपपादनार्थत्वेनापकृष्य व्याख्येयमिति सूचयितुं प्रश्नपूर्वमनुवादप्रयोजनोक्त्यर्थं प्राप्तस्य किमर्थंनेत्यादिभाष्यमव्याख्यायैव व्याचष्टे * न चेति । * ब्रह्मयज्ञाङ्गभूतमनुष्यतर्पणग्रहणायादिशब्दः । एतच्चातिथ्यप्रयोगवचनमिति भाष्योक्तायाः शङ्कायाः स्वयं निरासायोक्तम् । आतिथ्यानङ्गस्यातिथ्यप्रयोगविध्यग्रहणमङ्गं सत्प्रयोगवचनेन गृह्येत न चाविहितमङ्गं भवतीति कर्त्रधिकरणभाष्येण द्वितीयप्रतीकोदाहृतेन दृढयितुमाह * वक्ष्यति हीति । * प्रयोगविधिविहितत्वादेवाङ्गत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * तत्रेति । * अनङ्गस्य प्रयोगविध्यग्रहणे सत्यङ्गत्वात्प्रयोगविधिना विधिः प्रयोगविधिना चाङ्गतेत्यर्थः ॥ नैतदेवमितिभाष्योक्तं शङ्कानिरासं व्याख्यातुं प्रत्यक्षोपवीतविध्येकवाक्यत्वसम्भवे परोक्षातिथ्यप्रयोगविध्येकवाक्यत्वयोगादपि नातिथ्यगतस्य विधायकस्य निवीतसम्बन्धित्वकल्पनं युक्तमित्याह *प्रत्यक्षेण चेति ॥ * इह पुनरिति भाष्यं व्यतिरेकमुखेनानेकेषामन्योन्याकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वानामदृष्टानां कल्पनापत्त्या परोक्षैकवाक्यत्वायोगोपपादनसूचनार्थत्वेन व्याख्यातुमाह *तथा सति चेति । * हि शब्दार्थे चशब्दः । तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं स्वाभिमतं श्रुतिप्रकारं दर्शयन् व्याचष्टे *तस्मादिति ॥ * निवीतमयोग्यमित्यव्याख्यातभाष्योक्तं स्तुतिप्रकारं व्याचष्टे * विपर्ययेण वेति * यज्ञोपवीत्येवाधीयीताध्यापयेद्यजेत याजयेद्वेति कठशाखाविहितस्य नवतन्तुकत्रिवृद्ग्रन्थिकस्य यज्ञोपवीतस्य प्राचीनावीतनिवीतत्वाख्ययोर्विन्यासविशेषयोः स्मृतिप्राप्तं पितृमनुष्यप्रधानकर्मविषयत्व यज्ञोपवीतविन्यासस्य विधेये पवीतवद्वासोविन्यासत्वाभावेऽपि विन्यासत्वसाम्यात् श्रुत्यालम्बनवासोविन्यासविशेषलक्षणस्योपवीतस्य देवप्रधानकर्ममात्राङ्गत्वापादकमुपवीतं देवानामित्यस्य विधित्वं निराकर्त्तुं स्तुतिप्रकारोक्त्यर्थमुपवीतं तत्र योग्यमिति भाष्यमिति सूचनार्थं दर्शपूर्णमासाख्यविशेषणं चिन्ताप्रयोजनं विधित्वे वासोविन्यासविशेषलक्षणं निवीतमातिथ्ये कार्यमर्थवादत्वे न कार्यम् ।

उपवीतं लिङ्गदर्शनात्सर्वधर्मः स्यात् ॥१०॥

भाष्यकृतः सूत्रषट्कोपेक्षणे कारणमाह * अत इति । * अनार्षेयत्ववादिनामुपपत्तिमाह * तथा चेति । * यज्ञोपवीती हीत्यस्य नवत-

न्तुकत्रिसूत्रत्रिवृद्ग्रन्थिकब्रह्मसूत्रविषयत्वेन वासोविन्यासविशेषरूपस्योपवीतस्य सर्वधर्मत्वे लिङ्गत्वाशङ्कायोगादुपव्ययत इत्यस्य च विधित्वाभावे समस्तवाक्यानर्थक्यापत्तेरनुवादत्वाशङ्कायोगात्सर्वकर्मार्थाचारप्राप्तोदगग्रत्वानुवादोपपत्तेश्च ये पुर इत्यस्य विधित्वशङ्कायोगाद्दण्डे निधाय समिधमनुद्रवतीति वाक्यप्राप्तोपरिधारणानुवादोपपत्तेश्चोपरि हीत्यस्य विधित्वसिद्धान्तायोगादनत्यन्तसारभूताख्योपपत्यन्तरसूचनार्थश्चकारः ॥ वृत्यन्तरेषु व्याख्यानादनार्षेयतां निरस्य निवृत्यन्तरेति चकारसूचितामुपपत्तिं निरस्यति * सन्ति चेति । * कठोक्तान्निरस्यति * व्यवहितेति । * अतो जैमिनीयत्वाद्याख्या कार्येत्याह * तस्मादिति । * व्याख्यानात्सारत्वशङ्कां निवर्त्तयितुं मात्रशब्दः । उपव्ययतइत्यनुवादत्वात्सर्वदैवकर्मार्थे विधित्वाद्वा दर्शपूर्णमासमात्रार्थमिति सूत्रद्वयेनैकमधिकरणमुदर्कं चेति सूत्रस्थचशब्दसमर्थनार्थं विधिर्वेत्यस्य यज्ञोपवीती हीत्युदाहरणान्तरविषयत्वव्याख्यानेपि तृतीयचतुर्थसूत्राभ्यां विधेरित्येकरूपपूर्वपक्षकरणात्पञ्चमसूत्रेण चानुवादइत्येकरूपसिद्धान्तकरणादधिकरणद्वयस्यैक्यमङ्गीकृत्य सूत्रत्रयेण द्वितीयं षष्ठेन सूत्रेणोपरिहीत्यनुवादे विधिर्वेति तृतीयमित्येवं कैश्चित्त्रीण्यधिकरणानि रचितानि अन्यैर्विधिर्वेति सूत्रेणोपव्ययत इत्यनुवादे विधिर्वेत्याधिकरणान्तरकरणाच्चत्वारीति द्विधा षट्सूत्रीं व्याख्यातुमारभते * तत्रेति । * विधिर्वेत्यधिकरणान्तरे सिद्धविधित्वाभ्युपगमेनाद्याधिकरणचिन्तामधिकरणचतुष्टयवादिमतेनाह * प्रथमं तावदिति । * अधिकरणत्रयवादिमतेनाह * येत्विति । * एतन्मताभ्युपगमेनैव तावदाद्यसूत्रेण पूर्वपक्षमाह * किमिति । * उपवीतस्य सर्वार्थत्वाभावेपि कर्मान्तरे ब्रह्मसूत्रानुवादोपपत्तिमाशङ्क्य दक्षिणोत्तरवासोविन्यासलक्षणप्राचीनावीतसाहचर्याद्यज्ञोपवीतशब्दस्य सव्योत्तरदक्षिणाधरवासोविन्यासवाचिसूचनायास्येत्युक्तम् । सर्वार्थतां विनोपवीतस्य जीवदग्निहोत्रे ऽनुवादायोगाद्दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थेन च वाक्येन विधौ सर्वार्थत्वायोगादुपव्ययतइत्यस्यानुवादत्वावगतेः प्रकरणायोगेन तद्बाधोक्त्ययोगमाशङ्क्याभ्युपेत्य वादत्वसूचनार्थं*मेतामित्युक्तम् । * यद्यप्यनुवादात्मिका प्रक्रिया तथाप्येषा कर्मान्तरे ऽनुवादो ऽन्यथानुपपत्तिलक्षणसामर्थ्यरूपतया लिङ्गत्वाद्बाधितेत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे*तृतीयेति ॥ * अन्यथानुपपत्तिमुपपादयितुमाह । * न चेति * । आनर्थक्यमुपपादयति * यदि

हीति । * इतश्च दर्शपूर्णमासस्थोपवीतानुवादो न युक्त इत्याह *न चेति*। अग्निहोत्रेपि सायमग्निप्रजापत्योः प्रातर्वा सूर्यप्रजापत्यो-र्द्वयोरेव देवतात्वाद्बहुवचनायोगमाशङ्क्याह * अग्निहोत्रे त्विति । * पूर्वपक्षसूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * ।

न वा प्रकरणात्तस्य दर्शनम् ।

६१७।३ न वेति सूत्रावयवमनुषङ्गेण पूरयति * न वेति । * प्रकरणा-दिति सूत्रावयवं हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन व्याचष्टे * कुत इति । * तस्येति सूत्रावयवं लिङ्गदर्शनपरिहारार्थत्वेनानुभाषणपूर्वं व्याचष्टे * अथेति * प्राप्तिशून्यस्य लिङ्गस्या साधकत्वादुपवीतं देवानां देवल-क्ष्ममेव तत्कुरुत इत्यनयोश्चार्थवादत्वेन प्रापकत्वाभावात्सुपरिहर-त्वसूचनार्था परिहृतमिति निष्ठा । विप्रकृष्टत्वाद्दर्शपूर्णमासस्थोपवी-तानुवादायोगं परिहरति * सन्निकृष्टेति । * बहुवचनायोगं द्वेधा परिहरति * बह्विति । * जीवदग्निहोत्रे विधिः कस्मान्न भवतीत्या-शङ्क्य प्राचीनावीतीति विध्यन्तरैकवाक्यत्वाद्विधित्वायोगं सूचयितु-माह * ततश्चेति । *

विधिर्वास्यादपूर्वत्वात् १२ ।

अधिकरणचतुष्टयवादिमतेनैतत्सूत्रमस्मिन्नेवोदाहरणे विध्यनुवा-दचिन्तार्थत्वेन व्याख्यातुमारभते * तदेवेति ॥ *अस्मिन्मते पूर्वाधि-करणे पक्षद्वयेपि विधीयमानस्यैवोपवीतस्य दर्शपूर्णमाससर्वार्थत्व-विचाराद्विधित्वे नवधारिते विचारायोगं शङ्कते * कथंपुनरि-ति ॥ * एतदधिकरणसिद्धविधित्वाभ्युपगमेन पूर्वाचिन्तेति परिहर-ति * सिद्धेनेति । * पूर्वपक्षमाह * किमिति * यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्य-मित्यादिस्मृतिविहितस्य ब्रह्मसूत्रस्यैवोपव्ययत इत्यनेन विन्यासवि-शेषः कीर्त्यत इति पूर्वपक्षाशयः । श्लोकं व्याचष्टे * नित्येति । * पुरु-षार्थस्यापि ब्रह्मसूत्रस्य प्रौढ्या पुरुषं हि परित्यज्य नानृतं प्राप्यते क्रतौ पुरुषे तन्निषिद्धं चेन्निषिद्धन्तत्क्रतावपीति वार्त्तिकवक्ष्यमाण-न्यायेन क्रतावपि प्राप्तेरनुवादोपपत्तिं वक्तुं पुरुषार्थब्रह्मसूत्रस्मृतिरु-दाहृता दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञोपवीतीति स्मृत्यापत्तेर्मूलमूलिभावयोगसू-चनार्थं * सर्वदेत्युक्तम् * नचेत्यनेनोत्तरार्द्धव्याख्या ॥ अनुवादकैम-र्थ्याकाङ्क्षायामन्यार्थप्रशक्तैरप्येवमादिभिः क्रतुः प्रयुज्यमानो

बह्वङ्गत्वेन प्रशस्त इति कर्त्रधिकरणपूर्वपक्षवार्त्तिकवक्ष्यमाणन्यायेन दर्शपूर्णमासस्तुत्यर्थत्वसूचनायाह * एवं चेति । * स्तुत्यर्थत्वमात्रसाम्येनावैलक्षण्योक्तिः । सिद्धान्तोक्तत्यर्थत्वेन सूत्रं व्याख्यातुमाह * एवमिति । * दर्शपूर्णमासविध्यसन्निधानेनास्य तत्स्तुत्यर्थत्वायोगान्निवीतप्राचीनावीतकीर्तनस्याप्यविधीयमानोपवीतस्तुत्यर्थत्वायोगादानर्थक्यापत्तिरित्येवं तृतीयपादं व्याचष्टे * नहीति । * वर्त्तमानापदेशश्च न विधावुपपद्यतइत्येतत्परिहारार्थत्वेन निवीतं मनुष्याणामित्यादेः श्रुतित्वनाभासमानस्य श्रुतित्वनिर्वाहान्यथानुपपत्त्या प्रयोगवचनेन च प्रकरणपठितस्य सर्वस्याङ्गत्वसिद्धौ विध्यपेक्षणादुपव्ययत इत्यस्य पञ्चमलकाररूपविधित्वकल्पनेत्येवं चतुर्थं पादं व्याख्यातुमाह * वर्त्तमानेति । * प्रयोगवचनार्थवादयोः पञ्चमलकारत्वनिश्चायकत्वात्तद्द्वारा विधित्वज्ञानोपयोगे भिहिते विध्येकवाक्यत्वं विनार्थवादत्वानवगतेस्तत पञ्चमलकारत्वानिश्चयायोगमाशङ्क्य वर्त्तमानापदेशस्याप्यप्राप्तार्थत्वेनानुवादत्वायोगादानर्थक्यपरिहारार्थं विधिवदाभासमानात्तदेकवाक्यत्वेनाभासमानस्यार्थवादत्वस्य निर्वाहार्थं विधित्वनिश्चयोपपत्तिसूचनार्थं तद्वाभासत्वादित्युक्तम् ॥ नन्वेवं सति वर्त्तमानापदेशेष्वनाकाङ्क्षणादर्थवादा न संबध्येरन्नित्याशङ्क्येदमेतत्तथापि तु प्रमाणान्तरप्राप्त्यभावात् क्वचित्प्रयोगवचनेन क्वचित्पञ्चमलकारेणाथवा श्रुतवर्त्तमानान्यथानुपपत्त्या कल्पिते विधित्वेऽर्थवादानां संगतिरित्यर्थवादाधिकरणवार्त्तिकेऽर्थवादान्वयस्य विधित्वकल्पनपूर्वकत्वोक्तेरर्थवादमात्रेण विधिशक्त्यवधारणायोगादङ्गं सत्प्रयोगवचनेन गृह्यते न चाविहितमङ्गं भवतीति कर्त्रधिकरणभाष्ये च प्रयोगवचनग्रहणस्य विधित्वकल्पनपूर्वकत्वोक्तेः प्रयोगवचनेन विधिशक्त्यवधारणायोगात्प्रयोगवचनार्थवादयोर्विधित्वद्योतकमात्रत्वं गत्वा प्रयोगवचनादिभ्यो विधिशक्तिव्याख्यानेत्युक्तम् ॥ स्मृतिभिः प्राप्तिं पूर्वपक्षोक्तामनुभाषणपूर्वं परिहरति *यद्यपीति* नित्ययज्ञोपवीतीति स्मृत्युक्तस्य ब्रह्मसूत्रस्य पुरुषधर्मत्वेपि यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यमिति स्मृत्युक्तस्य ब्रह्मसूत्रस्य कर्मार्थत्वादनुवादोपपत्तिमाशङ्क्योपव्ययतइत्यस्य वासोविन्यासविशेषविधायित्वसूचनायापूर्वोक्तिः । सिद्धान्तमुपसंहरति *तस्मादिति । * यद्यपि शिष्टाकोपाधिकरणभाष्यभङ्गवार्त्तिकोपव्ययतइत्यस्य

ब्रह्मसूत्रविधायिताऽभ्युपेयते तदाऽस्य विधेर्दर्शपूर्णमासधर्मभ्रंषे याजुर्वैदिकं प्रायश्चित्तमिति प्रयोजनस्य कर्त्रधिकरणे तुल्यन्यायतया वक्ष्यमाणत्वान्नानर्थक्यमित्याह * अस्य चेति ॥ * परमार्थतस्त्वन्यथोपवीलमन्यथायज्ञोपवीतमुपवीतं हि कर्त्तुर्वासोविन्यासो यज्ञोपवीतं तु सूत्रस्य विन्यासविशेषस्तत्समाचारतः सर्वकर्मार्थं प्राप्तमुपवीतं तु प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासयोरेव यज्ञोपवीतेन चास्याविरोधात्समुच्चय इति टुप्टीकायां वार्त्तिककृतोक्तत्वात्सन्दिग्धे तु व्यवायाद्वाक्यभेदः स्यादित्यत्र च कर्त्तुश्च वासोविन्यासमात्रं गुणो भवत्युपवीतं नामेति भाष्यकृतोक्तत्वान्नानेन ब्रह्मसूत्रं विधीयते शिष्टाकोपाधिकरणे तु यज्ञोपवीत्येवाधीयीताध्यापयेद्यजेत याजयेद्वेत्यनेनैव च ब्रह्मसूत्रस्य श्रौतत्वसिद्धावप्यभ्युच्चयार्थैतदुदाहृतम् । अधिकरणत्रयवादिमतेनैतदेव सूत्रं यज्ञोपवीती हीत्युदाहरणे पूर्वपक्षोक्त्यर्थत्वेन व्याख्यातुमारभते * एवं चेति । * सूत्रस्य पूर्वपक्षोक्त्यर्थत्वसूचनायाह * तत इति ॥ * उपव्ययत इत्यस्याप्राप्तवासोविन्यासविषयत्वाद्विधित्वोपपत्तावपि यज्ञोपवीतीत्यस्य स्मृतिप्राप्तब्रह्मसूत्रविषयत्वान्न विधितेत्याशङ्क्यास्यापि वासोविन्यासरूपप्राचीनावीतसाहचर्याद्वासोविन्यासविषयत्वसूचनायैतद्वाक्योक्तस्य यज्ञोपवीतस्य ब्रह्मसूत्रत्वाभावेनापूर्वत्वादप्राप्तत्वादित्येवं सूत्रं व्याख्येयमित्याह * पूर्ववदेवेति । * विधित्वे च प्रकरणस्थानामग्निहोत्रदेवतानां सायम्प्रातःकालीनानामग्निसूर्यप्रजापत्याख्यानां देवेभ्यइत्यनेनोक्तेः प्रकरणबहुवचनयोरनुग्रहोऽनुवादत्वे त्वप्रकृतैकर्साऩ्नाय्यदेवतोक्तेर्बाध इत्याह * एवं चेति । * हिशब्दयोगेनानुवादसारूप्याद्विधित्वायोगमाशङ्क्याह * तस्मादिति । * विधित्वासिद्धान्तोक्त्यर्थत्वेनैतत्सूत्रव्याख्याने विधित्वापवादायोत्तराधिकरणारम्भो युज्यते पूर्वपक्षोक्त्यर्थत्वेन त्वेतत्सूत्रव्याख्याने नुवादत्वसिद्धान्तमनुक्त्वोत्तराधिकरणान्तरारम्भो न प्रयुज्येतेत्याशङ्क्य दोहयतीत्याख्यातयुक्तस्यापि प्रतीयमानविध्यन्तरैकवाक्यत्वस्यानुवादत्वे सिद्धन्तिते ये पुरउदञ्चइत्याख्यातशून्यस्य प्रतीयमानविध्यन्तरैकवाक्यत्वस्यापि कथं चित्प्राप्तिसम्भवाद्विधित्वपूर्वपक्षकरणाशक्तेराख्यातशून्यस्य च विधित्वनिरासं विनाऽऽख्यातयुक्तस्य विधित्वनिरासाशक्तेरन्तरागार्भिणीत्वान्मध्येधिकरणान्तरोपपत्तिं सूचयितुमाह * एतस्मिंश्चेति । *

उदक्त्वं चापूर्वत्वात् ॥ १३ ॥

उदाहरणं तावदाह * तस्मिन्नेवेति। * उदाहरणनिष्कर्षपूर्वसन्देहमाह*तत्रेति। * सूत्रेण पूर्वपक्षमाह * किमिति। * अतिदेशोपपादनायाधिकां शङ्कां दर्शयितुमाह * न चेति। * विधिप्रत्ययशून्यत्वाद्विधित्वायोगशङ्कां निरस्य तत्पूर्वपक्षमुपसंहरति *तस्मादिति। * ६।६।१

सतो वा लिङ्गदर्शनम् ॥ १४ ॥

सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे * आचारेति। * प्राप्तस्यैतद्दर्शनं कीर्त्तनमित्युक्ते श्रुत्यपेक्षाचारप्राप्तस्य निरपेक्षया श्रुत्यनुवादायोगमाशङ्क्याचारमूलभूतश्रुत्यन्तरप्राप्तानुवादिनीयं श्रुतिरिति सूचनार्थंप्रापकस्य श्रुत्यन्तरस्येदं प्राप्त्यपेक्षत्वाल्लिङ्गं द्योतकमिति दर्शनोक्तिसमानाधिकरणया लिङ्गोक्त्योक्तम्। सौत्रप्रतिज्ञासूचितं हेतुं प्रश्नपूर्वमाह * कुत इति * लिङादिरहितोक्त्याधिका शङ्कोक्ता। श्लोकं व्याचष्टे * यच्छब्देति*। ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमासे प्रायच्छदित्यविधायकस्याव्याख्यातस्य तिङान्तिङो भवन्तीति व्यत्ययकल्पनया विधित्वं स्यान्नत्वत्राख्यातमात्रमप्यस्तीत्याख्यातोक्त्योक्तम्॥ आचारदार्ढ्यार्थं यान्यग्रवन्ति दर्भसमित्स्रुगादीनि द्रव्याणि तानि प्रागग्राण्युदगग्राणि वा कुर्यादिति स्मृतावुदाहृतायामुदक्संस्थत्वविधानार्थं तत्प्राप्त्यर्थत्वात्पुरउदञ्चो दर्भा इतिवाक्यं भविष्यतीत्याशङ्क्य तस्यापि प्राप्तिं दर्शयितुं यान्येकदेशे क्रमेण निधेयत्वात्समाम्नायन्ति दर्भपात्रादीनि तानि प्राक्संस्थान्युदक्संस्थानि वेति स्मृतिरुदाहृता। सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * स्मृतिपरामर्शी तच्छब्दः। निवीतवच्च विपर्ययेण श्रुतिरनुवादप्रयोजनमित्याह * तथैव चेति * जीवदग्निहोत्रं पुराशब्देनोक्तम्। यज्ञोपवीतीत्युदाहरणस्थितात्पूर्वपक्षादपि दर्शपूर्णमासयोः सतः प्राप्तस्यैवोपवीतस्य दर्शनं कीर्त्तनं हिशब्दोक्तहेत्वाख्यलिङ्गयुक्तत्वेन प्राप्तापेक्षत्वादित्येवमेतदेव सूत्रं लिङ्गयुक्तदर्शनमिति मध्यमपदलोपिसमासाङ्गीकरणेनोत्तरमित्याह * स्थितादपीति * एवं लिङ्गदर्शनशब्दव्याख्यार्थंहिशब्दवतेत्यादिवार्त्तिकवक्ष्यमाणप्रकारेणैतदेवसूत्रमुत्तरमित्यर्थः। अग्निहोत्रप्रकरणे वासोविन्यासरूपयज्ञोपवीत-

प्राप्त्यभावादनुवादायोगमाशङ्क्य हिशब्दप्रतिविधिशक्तेर्विधित्वकल्पनातो यत्रतत्रस्थप्राप्त्याश्रयणमेवानुवादत्वावगमेनापेक्षितत्वादुक्तमिति संप्रधारणपूर्वमाह * प्रकरणे चेति * । अनुवादापेक्षितप्रकरणप्राप्त्यलाभलक्षणप्रकरणबाधचोद्ये सन्निकृष्टासंभवे विप्रकृष्टानुवादो व्याश्रीयत इत्युत्तरं देवेभ्य इति बहुवचनबाधचोद्ये च प्रकृतिविकृतिदेवतालोचनेनोपपत्स्यत इत्युत्तरमुक्तमित्याह *प्रकरणेति* । यज्ञोपव्ययत इत्यस्य विधित्वे सर्वानुवादो व्यर्थो हीति कारणमुक्तं तद्यज्ञोपवीतीत्यत्र प्राचीनावीतीति विध्यन्तरसद्भावात्तस्तुल्यर्थत्वेनार्थवत्त्वोपपत्तेर्नास्तीत्याह * अस्त्येवेति *। अत्रापि सिद्धान्तमुपसंहरति *तस्मादिति *। अंतरागर्भिणीविचारे विधौ यजुर्वेदविहितत्वात्तद्भ्रेषे यदि यजुष्टो भव इति दक्षिणे जुहुयादिति प्रायश्चित्तं स्मृत्याचारप्राप्तानुवादे तयोरज्ञातवेदविशेषमूलत्वाद्यद्यविज्ञाते भूर्भुवः स्वरिति सर्वा अनुद्रुत्याहवनीये जुहुयादिति प्रायश्चित्तमिति प्रयोजनं स्पष्टत्वादनुक्त्वैतदधिकरणसिद्धान्तप्रयोजनमाह * इतीति * ।

विधिस्तु धारणे पूर्वत्वात् ॥ १५ ॥

६।०।१ पूर्वाधिकरणसंगतिमाह *इदानीमिति*। उदाहरणमाह * तत्रैवेति।* दिष्टं विधिप्राप्तमायुः पर्यवसानं तत्प्राप्तो दिष्टगतो मृतस्तस्याग्निहोत्र इत्येवं व्याख्यासूचनार्थं *तत्रैवेत्युक्तं * । उदाहरणानिष्कर्षपूर्वं संदेहमाह *तत्रेति।* पूर्वपक्षमाह *हिशब्देति* स्रुग्दण्डे समिधमुपसंगृह्यानुद्रवतीति वाक्यात्स्रुग्दण्डेऽसमिधमभ्युद्गृह्णन्ननुद्रवतीत्यस्माद्वा स्रुग्दण्डे निधाय समिधमनुद्रवतीत्यस्माद्वा स्रुग्दण्डोपरिधारणप्राप्तावपि हविरुपरिधारणात्प्राप्तेराचारतः प्राप्तिरुक्ता । प्रश्नपूर्वमाचारतः प्राप्तिमुपपादयति * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे * देवतार्थस्येति । * आचारस्य च श्रुते मूले संभवत्यश्रुतमूलकल्पनायोगात् स्रुग्दण्ड इति सप्तम्या दण्डस्याधारत्वोक्तेस्तदुपरिधारणावगमेऽपि वितस्तिमात्रया प्रादेशमात्रया वा समिधा दंडस्योपरि हविराधारभूतस्रुग्बिलसमीपे धृतमूलयांगुष्ठमात्रया करपुष्करमात्रस्रुग्बिलस्थसमस्तहविःप्रच्छादनशक्तावपि कतिपयहविःप्रच्छादनसंभवात्स्रुग्दण्डइति विधेरपि हविरुपरिधारणप्रयोजनत्वावगतेर्वाक्यादपि प्राप्तिः संभवतीति सूचयितुमाह *स्रुग्दण्डइति । * पूर्वपक्षमुपसंह-

रति * तस्मादिति। * पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रमेव तदधिकरण-पूर्वपक्षे वाशब्देन समुद्रो वा महासत्त्व इतिवदिवार्थेन यज्ञोपवीती हि ये पुर उदञ्च इतिदृष्टान्तोक्त्यानुवादत्वप्रतिज्ञासूचनाद्दर्शनशब्दोक्तादाचारात्तन्मूलभूताच्च द्योतकशब्दापरपर्यायलिङ्गशब्दोक्तात्प्रापकाद्वाक्यात्सतः प्राप्तस्योपरिधारणस्यानुवाद इत्येवं कर्मधारयीभूताल्लिङ्गदर्शनशब्दात्परायाः प्रथमायाः पञ्चमीरूपविपरिणामाङ्गीकारेण व्याख्यातुं *प्राप्तस्यैवेत्युक्तम्।* सूत्रेण सिद्धान्तमाह * इतीति॥ * उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * सत्यमिति॥ * समिधः समस्तहविःप्रच्छादनासामर्थ्येनाचारतोप्राप्तावपि कतिपयहविःप्रच्छादनशक्तेरीषदानतिशक्तस्य सोमचमसस्याश्वशफस्य वा सोमचमसो दक्षिणेत्यादिवचनसामर्थ्याद्दानत्यर्थत्वावगमवत्स्रुग्दण्ड इति वचनसामर्थ्यात्प्रच्छादनार्थत्वेन प्राप्तिर्भविष्यतीत्याशङ्कते * नन्विति। * हविःसमीपे समिद्ग्रहणविधानेपि प्रच्छादनसंयोगाश्रुतेस्तादर्थ्यायोगादप्राप्तिरिति परिहरति * भवेदिति। * समस्तायाश्च सामिधोदण्डोपरिधारणविधानाद्धविषोवाग्धारणीयत्वेनेषत्प्रच्छादनेऽप्यशक्तेः सुतरामप्राप्तिरित्याह * स्रुग्दण्डइति। * हिशब्दयोगाद्वर्त्तमा- ६२१।२
नापदेशाच्चानुवादतां पूर्वपक्षोक्तां परिहर्तुमाह * न चेति। * हिशब्दावगतैकवाक्यत्वेनोक्तामनुवादतां हिशब्दत्यागरूपव्यवधारणकल्पनयैकवाक्यत्वापादकहिशब्दानुवादसारूप्यभङ्गाद्भिन्नवाक्यत्वावगतेः परिहरति * अत इति। * व्यवधारणकल्पनां दर्शयति * पित्र्य इति। * स्रुग्दण्डदेशत्वनियमात् स्रुग्दण्डस्यैवाधस्तादुपरि वा धारणमिह विधीयते न तु हविष इति सूचनार्थं स्रुग्दण्डस्येत्युक्तम्॥ वर्त्तमानापदेशत्वेनाभासमानस्याप्याख्यातस्याप्राप्तार्थविषयत्वेन पञ्चमलकारत्वकल्पनया विधित्वोपपत्तिमाह * विधित्वे चेति। * सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति। *

दिग्विभागस्यानुवादत्वम्। अधि० २

दिग्विभागश्च तद्वत्सम्बन्धस्यार्थहेतुत्वात्॥ १६॥

निवीताधिकरणातिदिशार्थत्वेनाधिकरणद्वयस्य तुल्यत्वात्सहारम्भार्थं परुषिदितपूर्णघृतविदग्धं च तद्वदित्यधिकरणान्तरसूत्रमप्यनेन सह पठितम्।* मनुष्याणां प्रतीचीदिक्सम्बन्धस्यानुष्ठानसौकर्यरूपप्रयोजनभूतार्थं हेतुभूतत्वाद्विधिं विनापि प्राप्तेर्विधित्वायो-

गोक्त्यर्थश्च सम्बन्धस्येति सूत्रावयवोऽर्थस्य विद्यमानत्वादिति निवीताधिकरणद्वितीयसूत्रावयवोक्तार्थस्मृतिमात्रार्थत्वेन मन्दप्रयोजनत्वान्न पठितः सूत्रे समासनिर्देशेऽपि यत्परुषिदितमिति वाक्यानुकरणत्वात्परुषीतिविभक्तेर्लुङ् कृतः । द्वन्द्वैकवद्भावाच्च विदग्धमित्येकवचनम् । अधिकरणद्वयस्य निवीताधिकरणातिदेशत्वं दर्शयितुमाह * दिग्विभागेति * दिशो विविच्य भजनं दिग्विभागः पर्वणि लवणं परुषिदितं मनुष्यसम्बद्धेषु रौद्रे च संदेह इति भाष्याद्यदन्तरा तन्मनुष्याणामित्यस्यैव निष्पक्वं मनुष्याणामित्यस्यैव च मनुष्यधर्मत्वादिपक्षविषयत्वेपि विध्यर्थवादसंदेहे देवपितृसम्बद्धानामप्युदाहरणत्वात्परुषिदितं घृतादीनामित्युक्तम् । विदग्धवाक्ये मनुष्यधर्ममनुष्यप्रधानप्राकरणिकाप्राकरणिककर्मधर्मपक्षाणां रचनायोगादावृत्तेनादिशब्देन घृतादेरादिरिति षष्ठीसमासीभूतेन पूर्णवाक्यग्रहणं भाष्यं रौद्रे चकारान्नैर्ऋते च संदेहः किमन्तरा मनुष्याणां पूर्णं मनुष्याणां निष्पक्वं मनुष्याणां यो विदग्धः स नैर्ऋतो यो शृतः स रौद्र इत्येते विधयस्तदा च मनुष्यसम्बद्धाः किंमनुष्याणां शुद्धानां प्रकृतकर्मयुक्तानां वा धर्मा उत सर्वे प्रकृतकर्मधर्मा अथ प्रकरणे यन्मनुष्यप्रधानं कर्म तत्र मनुष्यसम्बद्धा निविशेरन् रौद्रत्वं नैर्ऋतत्वं चाशृतविदग्धत्वयोर्निमित्तयोः प्रकरणे निविशेयातामथवा यत्किं चिद्रौद्रं नैर्ऋतं च हविस्तत्राशृतविदग्धत्वे निविशेयातामुताातिथ्ये मनुष्यसम्बन्धा निविशेरन्नथवा सर्वे ऽर्थवादा इत्येवं व्याख्येयम् । दिग्विभागपरुषिदितादौ का ऽधिका शङ्का यन्निवृत्त्यै निवीताधिकरणातिदेशे धिका शङ्का संभवे वा दिग्विभागपरुषिदितपूर्णघृतविदग्धं च तद्वदित्येकत्रैवाधिकरणे सर्वोदाहरणोपपत्तेरधिकरणभेदो ऽनर्थक इत्याशङ्कते * का पुनरिति * द्विविधामप्याशङ्कां निराकर्त्तुं दिग्विभागस्य तावन्निवीतेन परुषिदितादिभिश्चतुल्यतामाह * तदिति * दिग्विभागस्याभजन्तेत्याख्यातान्वयाद्विधेयत्वप्रतीतेर्निवीतेन तदुपलक्षितैश्च परुषिदितादिभिरतुल्यत्वावगतिरित्याशङ्काद्वयनिरासार्थं निवीतोक्तेरुपलक्षणार्थत्वाभ्युपगमेन वाच्ये पुराकल्परूपत्वे नास्याख्यातस्य विध्यशक्तिमाशङ्क्योपाख्यानमात्रानर्थक्यापत्तेर्यस्मात्पूर्वे मनुष्याः प्रतीचीमभजन्त तस्मादिदानीन्तना अपि तां भजेरन्नित्येवं

विध्यनुमानाच्छ्रुतस्यैव वाऽऽख्यातस्य भजेरन्निति विपरिणामकल्पनया पुराकल्पाभासत्वेपि विधिपरत्वसूचनार्थं पुराकल्पसारूप्योक्त्याख्यातमुपलक्षितम्। लङ्गाच्यभूतत्वाविवक्षासूचनार्थं भजातिधात्वर्थमात्रमर्थोऽस्याख्यातस्येति बहुव्रीहिणोक्तम्। मनुष्यसम्बद्धस्य कैमर्थ्यचिन्तोदाहरणस्याख्यातभावमाशङ्क्यानुषङ्गिणेत्युक्तम्॥ भजत्यर्थवादोनुषङ्गि चेति विग्रहः। दिग्विभागस्याख्यातान्वयादतुल्यत्वेप्युत्तराधिकरणोदाहरणानामाख्यातानन्वयाद् विदग्धव्यतिरिक्तानां च षष्ठ्यन्तशब्दान्वयाधिक्याच्च निवीतस्य साम्यप्रतीतेः कथं तद्तुल्यत्वाशङ्केत्याशङ्कां निरस्यन् तेषामतुल्यतामाह *इतरेषां त्विति।* पर्वादेर्लूयमानबर्हिःप्रदेशस्य लवनक्रियां प्रत्यधिकरणत्वेन पूर्णादेश्च ग्रहणक्रियाविशेषणस्य ग्रहणप्रयोजनभूतां ग्राह्यद्रव्यपरिमाणक्रियांप्रति साधनत्वादतिशयविवक्षायां करणत्वेन घृतादेश्च स्नेहनक्रियां प्रति करणत्वेनाद्यपरिस्पन्दप्रभृतिपक्तत्वाख्यफलसिद्धिपर्यन्तक्रियाक्षणप्रचयात्मिकायाश्च श्रपणक्रियायाः प्रचयसाधनीभूतश्रपणक्रियाक्षणबहुत्वसंख्यासाध्यत्वेन यावद्भिःक्षणैःफलसिद्धिस्तावद्भ्योऽधिकसंख्यक्षणानुष्ठानाख्यविदहनस्य न्यूनसंख्यक्षणानुष्ठानाख्यस्य चाश्रपणस्य श्रपणक्रियां प्रति साधनत्वादितरेषां पर्वादीनां लवनादिक्रियाख्यफलोत्पत्तेः स्पष्टत्वेन विधावपि फलकल्पनक्लेशाभावान्निवीतातुल्यत्वमितिरित्युक्ते कर्मधर्मसिद्धेरेव फलत्वात्फलकल्पनाभावेऽपि मनुष्याणामिति षष्ठ्यन्तसम्बन्धात्कर्मधर्मत्वबाधेन मनुष्यधर्मत्वप्रतीतेः पुरुषं प्रति फलकल्पनापत्तेर्निवीततुल्यतामाशङ्क्य पुरुषानुष्ठेयासु लवनादिक्रियासु पर्वादीनां कारकत्वेनान्तर्गतस्वरूपत्वात्क्रियाफलेनैव फलवत्त्वसिद्धेः पुरुषार्थभोजनकारकस्यौदनादेरिव पुरुषं प्रति फलोत्पादकत्वव्यपदेशोपपत्तेर्नादृष्टफलकल्पनापत्तिरिति सूचनार्थं मनुष्यसम्बन्धे यः पुरुषं प्रति फलोदयः सो पि पुरुषक्रियान्तर्गतात्मत्वाद्धि स्पष्ट इत्युक्तम्। विधिशक्तिप्रतिबन्धकभूतार्थवाच्याख्यातयोगिपुराकल्पशून्यत्वेन दिग्विभागाधिकरणादधिका शङ्कापीतरोक्त्या सूचिता। श्लोकं व्याचष्टे * स्वाभाविकमिति। * दिशो प्यधिकरणकारकत्वेन सर्वक्रियाङ्गत्वात्तद्विधावपि फलकल्पनक्लेशाभावसाम्योक्त्यैव दिग्ग्रहणम्॥ आख्यातयोगनिमित्तविधिलाघवस्य तुल्यदिश्यसाधारण्यादधिकरण-

भेदोपपत्तिः । सर्वशब्दो दिङ्मात्रविषयः विध्यनपेक्षोक्त्यै स्वाभाविकोक्तिः । निवीतादेस्त्वविघ्नसमाप्तिप्रतिबन्धकवैयग्र्यापादकशीतादिवारकत्वेन क्रियाङ्गत्वसंभवेपि शीताद्यभावे निवीतादिना विनाप्यवैयग्र्योपपत्तेः स्वाभाविकक्रियाङ्गत्वाभावाद्वैषम्यसूचनार्थं न निवीतवदित्युक्तम् । एतावतेतरेषां फलोदयो विस्पष्ट इत्येतावद्व्याख्याय मनुष्यधर्मत्वपक्षेपि फलकल्पनक्लेशानापत्युक्त्यर्थत्वेनैतावदावृत्या कृत्स्नश्लोकव्याख्यार्थं तत्रेत्यनेन दिगादेः सामान्यतः क्रियासाधनत्वेपि प्रतीच्यादिविशेषनियमस्य फलकल्पनापत्तेः क्लेशमाशङ्क्य दिगादिसामान्यसाध्यस्य क्रियासिद्ध्याख्यस्य फलस्य क्लृप्तत्वाद्विशेषनियमफलमात्रकल्पने ऽप्यल्पकल्पनात् क्लेशाभावमुक्त्वा तदपि चेत्यनेन नियमे फलस्याप्यविघ्नक्रियासमापनस्यात्यन्तादृष्टत्वाभावात्क्लेशलेशो ऽपि नास्तीत्युक्तं वैदिकक्रियासाधननियमस्यादृष्टार्थत्वात्तद्व्यावृत्त्यै लौकिकोक्तिः । लौकिकक्रियासाधननियमावधित्वमेव वचनव्यक्तिभिः स्पष्टयितुमाह * तेनेति ।* वैदिकीनामपि क्रियाणां वैधत्वानपेक्षणे लौकिकत्वाद्वैधत्वानपेक्षासूचनार्थो यावच्छब्देन सर्वलौकिकवैदिकक्रियाव्याप्त्युक्तिरविरुद्धा ॥ प्रतीच्यादेर्मनुष्यप्राधान्यसिद्ध्यै तन्नियमफलस्याविघ्नसमापनस्य मनुष्याभिमतत्वसिद्ध्यर्थं कर्मणः स्वार्थस्य विशेषणं स्वाम्यर्थस्यापि कर्मणो भृतिलाभार्थत्वात्स्वार्थत्वोपपत्तिः । बर्हिर्लवनप्रक्रमाद्दर्भविषयत्वावगतिः । पूर्णस्य क्रियाङ्गत्वसिद्ध्यै प्रस्थादौ घृतादिग्रहणस्य ग्राह्यद्रव्यपरिमाणार्थत्वप्रसिद्धेरविहितामपि परिमाणक्रियामध्याहृत्य मातव्यमित्युक्तं वेदभाष्यस्थौ निष्पकायुतशब्दौ व्याख्यातुं * विलीनेत्युक्तम् * । विदग्धाशृतत्वयोर्निमित्तयोर्नैर्ऋतरौद्रत्वविधावभ्युदितेष्टिवन्नैमित्तिकत्वाद्देवतयोरुत्पत्तिशिष्टनित्याग्न्यादिबाधापत्तेर्यो नैर्ऋतः स विदग्धो यो रौद्रः सो शृत इति व्यवहितान्वयकल्पनां मत्वा विदहनाश्रयणाविध्युक्तिः । अतो तुल्यत्वाशङ्कोपपत्तेर्युक्तो ऽतिदेश इत्युपसंहरति *तेनेति*। तत्र विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वादमात्रं ह्यनर्थकमित्यनेनैव तावद्विधिरिति निवीताधिकरणवार्त्तिकोक्तायां वचनं परमिति पूर्वपादान्त्यसूत्रस्थवचनशब्दानुषङ्गेण विधित्वप्रतिज्ञायाः परेष्वप्यधिकरणेष्वेतद् योजयितव्यमिति वार्त्तिकोक्तस्य दिग्विभागपरुषिदितादिवाक्यमपि विधिरित्यादियोजनस्य सम्भवे ऽपि प्रतीचीं मनुष्या इत्यत्र

षष्ठीश्रुत्यभावाद्दिग्विभागो मनुष्यधर्मः षष्ठीशब्दस्य मनुष्यप्रधानत्वादिति योजनायोगमाशङ्क्य मनुष्या अभजन्तेति सामानाधिकरण्यश्रुत्याशयत्वेन मनुष्यधर्मपक्षे दिग्विभागसूत्रं योजयितुमाह * तत्रेति *। विदग्धं तदुपलक्षितं चाशृतं सामानाधिकरण्यनिर्दिष्टैर्नैर्ऋतरौद्रधर्मः सामानाधिकरण्यश्रुतिलक्षणस्य शब्दस्य नैर्ऋतराद्रप्रधानत्वादित्येवं विदग्धं च तद्वदित्युत्तरसूत्रावयवयोजनाप्यनेनैव सूचिता। अन्तरादितं मनुष्याणां पूर्णं मनुष्याणां निष्पक्कं मनुष्याणामिति मनुष्यधर्मः षष्ठीशब्दस्य तत्प्रधानत्वादित्येवं वाक्योपलक्षणार्थैः परुषिदितादिशब्दैर्मनुष्यधर्मादिपक्षेषु मनुष्यसम्बद्धतत्तद्वाक्यावयवोदाहरणं मत्वा परुषिदितपूर्णघृतं च तद्वदित्युत्तरसूत्रावयवं योजयितुमाह * इतरेषु त्विति * तादर्थ्यमित्यनुषङ्गः। दिग्विभागादिरपि निवीतवदपदेशः प्रतीच्यादिसम्बन्धस्य सौकर्यादिरूपार्थहेतुत्वेन विधिं विनापि विद्यमानत्वादित्येवं निवीताधिकरणद्वितीयसूत्रार्थातिदेशार्थत्वेन सूत्रद्वयं योजयितुमाह * तथेति * यथा तद्वच्छब्देनातिदेशान्मनुष्यधर्म इत्यभिधीयते तथापदेशो वेत्यपीति तथाशब्दार्थः। अर्थस्य विद्यमानत्वादित्यतिदिष्टसूत्रावयवार्थोपपादनार्थत्वेन सम्बन्धस्यार्थहेतुत्वादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थे प्रत्यङ्मुखा इति भाष्ये प्रांशुपदार्थानुष्ठानोक्तिमनुष्ठानशैघ्र्ये दिशोऽकारणत्वादयुक्तामाशङ्क्य सौकर्याशयत्वेनोपपादयितुं सौकर्योक्तिः सम्बन्धस्येति सूत्रावयवस्यार्थस्येति सूत्रावयवोक्तापदेशहेतूपपादनार्थत्वसूचनार्थं तद्गतविद्यमानशब्दोक्तप्राप्तिहेतुत्वं पंचम्योक्तं पृष्ठतइति भाष्यावयवमुदङ्मुखस्य प्रायशः पृष्ठत आदित्यकरणसंभवेऽपि प्रत्यङ्मुखस्यापराह्णे पृष्ठत आदित्यकरणासंभवादयुक्तमाशङ्क्य पूर्वाह्णविषयत्वेन कृत्वा शब्दाध्याहारेण च व्याख्यातुं पूर्वाह्णे हीत्युक्तम्। पूर्वाह्णस्यैव च प्रायेण व्यापारकालत्वात्कालान्तरे प्राप्त्यभावेप्यविरोधः। सम्बन्धस्येत्यस्यैव सूत्रावयवस्य परुषिदितसूत्रे चशब्देनानुकृष्टस्यान्तरादितोदाहरणे मूलपर्वान्तरालसम्बन्धस्य सूक्ष्मप्रदेशविशेषनियमाभावेन प्रयत्नगौरवानपेक्षतया लाघवरूपार्थहेतुत्वादित्येवं व्याख्यार्थमुपरीतिभाष्यं पूर्णोदाहरणे च पात्रसंमिताख्यपूर्णसम्बन्धस्य प्रयत्नगौरवाभावेनान्यूनानतिरिक्तसुष्ठुमानलक्षणसाधनलाघवाख्यार्थहेतुत्वादित्येवं व्या

ख्यार्थं पूर्णे पीति भाष्यं तुल्यप्रायव्याख्यार्थत्वाद्विदग्धाश्रुतोदाहरणयोः सम्बन्धस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थमश्रुतमिति भाष्यं मध्येपठितमुपेक्ष्य व्याख्यातुं *तथेत्युक्तम् ।* मूलपर्वणोरन्तरादर्भलवने सति लवनस्यायत्नसाध्यत्वात्पूर्णग्रहणं च सति ग्रहणप्रयोजनभूतस्य ग्राह्यद्रव्यपरिमाणस्यायत्नसाध्यत्वादन्तरालवनपूर्णयोः प्राप्तिरित्यर्थः। विदग्धोदाहरणे ऽनुवादपक्षेस्वरसतो रौद्रनैर्ऋतयोरुपादेयतयावगतयोरप्यनुवादसंभवेन विपरीतवचनव्यक्त्याश्रयणायोगाद्यो विदग्धः स कृष्ण इति विवक्षितेर्थे कृष्णवर्णनिर्ऋतिशब्दवाच्यपृथिवीसम्बन्धस्य हेतुत्वादित्येवं सम्बन्धस्येति सूत्रावयवव्याख्यां कारणगुणप्रक्रमेण कार्येगुणारम्भप्रसिद्ध्यैव ज्ञातुं शक्यत्वाद्भाष्यकृतोपेक्षितां दर्शयितुं *तथाविदग्धइत्युक्तम ॥* अश्रुतोदाहरणे ऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निब्रूयादिति यास्कस्मृतेद्धर्न्विवयवस्यापि धात्वर्थवाचित्वकल्पनया व्याख्यावगमाद्रौशब्दस्य रुजत्यर्थरोगवाचित्वं दकारस्य च ददात्यर्थेदानवाचित्वं कल्पयित्वा रोगदानाख्यावयवार्थसम्बन्धरूपस्य रोगदत्वस्यास्मृतत्वरूपार्थहेतुकत्वादित्येवं सम्बन्धस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थमश्रुतमिति भाष्यमुपेक्षितं व्याख्यातु *मश्रुते चेत्युक्तम् ।* निष्पक्वसम्बन्धस्य सुखरूपार्थहेतुत्वादित्येवं सम्बन्धस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थमायुतमिति भाष्यं विलीनेति वार्त्तिकावयवेन निष्पक्वायुतशब्दसामानाधिकरण्योक्त्या निष्पक्वशब्दव्याख्यार्थतया सूचितस्यायुतशब्दस्य व्याख्यानान्न व्याख्यातम् । विधिस्त्वति सूत्रार्थातिदेशार्थत्वेन सूत्रद्वयं योजयितुमाह *नियोगतस्त्विति ।* सप्रायादिति वाक्येति च सूत्रद्वयार्थातिदेशार्थत्वेन विदग्धवर्जं सूत्रद्वयं योजयितुमाह *प्रकरणेति ।* भाष्यकृतात्वप्राप्तिविधिपक्षो दिग्विभागसूत्रयोजनार्थेनार्थवत्वाद्विधिरिति भाष्येण पर्युषिदितसूत्रयोजनार्थेन चार्थवत्वान्मनुष्यसम्बन्धाच्चेतिभाष्यान्निष्कृष्टेनार्थवत्वाद्विधय इत्यवयवेन विधिस्त्वति सूत्रोक्ते नियमविधिपक्षे प्यर्थात्सूत्रद्वययोजनसिद्धेर्मनुष्यश्रुतिविरोधेन चातितुच्छशुद्धकर्मपक्षे स प्रायाद्वाक्येति सूत्रद्वयोक्ते योजनस्य मन्दप्रयोजनत्वान्न सूत्रत्रयार्थातिदेशार्थत्वेन योजितम् । तत्प्रकरणे यदितिसूत्रार्थातिदेशार्थत्वेन योजयितुमाह *सर्वेति ।* वाक्यप्रकरणानुग्रहायेतिभाष्ये वाक्यप्रकरणानुग्रहादिति भाष्ये च प्रकरणोक्त्या कर्मधर्मत्वप्रमाणत्वसाम्यात्समाख्याप्युपलक्षितेति

सूचनार्थः सर्व्वशब्दः । एतत्सूत्रार्थातिदेशार्थत्वेन पशुषिदितसूत्रयोजनार्थमन्वाहार्यं इति भाष्यं दर्शपूर्णमासदक्षिणाभूतान्वाहार्याङ्गभूतास्तरणगर्भेष्वन्तरालवनसम्भवेपि ज्योतिष्टोमदक्षिणासु च व्रीहियवतिलमाषरूपासु प्रस्थादिसंमितत्वरूपपूर्णत्वसंभवेपि ज्योतिष्टोमदक्षिणायां कस्यांचित्स्नेहकार्याभावेन निष्पकासंभवादयुक्तमाशङ्क्य दक्षिणासु चेतिचकारोक्ते नवनीतेनाभ्यङ्क्ते इति विहिते ऽभ्यञ्जने यजमानसंस्कारार्थत्वान्मनुष्यप्रधाने विलीनत्वगुणविधानेन निष्पकत्वापन्नस्य नवनीतस्य निवेशोपपत्तिसूचनार्था मनुष्यप्रधानोक्तिः ॥ तत्प्रधाने वेति सूत्रार्थातिदेशार्थत्वेन योजयितुमाह * वाक्येनेति * । भिन्नत्वाद्वाक्यानामिति दिग्विभागसूत्रस्थेन पशुषिदितसूत्रस्थेन च वाक्यभेदप्रसंगादिति भाष्यावयवेनोक्तस्य दक्षिणादौ निवेशे वाक्यभेदप्रसङ्गस्य प्रकरणसमाख्याबाधार्थत्वसूचनार्थं *प्रकरणेत्युक्तम् * षष्ठ्यन्तसम्बन्धापन्नमनुष्यप्राधान्यशङ्कानिरासार्थं * फलेत्युक्तम् ॥* अर्थवादो वेति विधिना चेति च सिद्धान्तसूत्रद्वयार्थातिदेशार्थत्वेन योजयितुमाह * तेनापि सहेति । * पर्वप्रदेशत्वग्रहचमसपात्रबिलाधिकत्वनवनीताविद्रहनविधिशेषत्वं चकारेणोक्तम् ॥ कीदृशी स्तुतिरित्याशङ्क्य यथा प्रतीच्युदीची वा दिङ्मनुष्याणां पितॄणां वा दक्षिणोचिता तथा प्राची देवानां यथा च मूलपर्वान्तराले दर्भलवनं मनुष्याणां समूलं च दर्भलवनं पितॄणामुचितं तथा पर्वणि देवानां यथा च पात्रबिलसंमितं ग्रहणं मनुष्याणां पात्रबिलाद्धो ग्रहणं पितॄणामुचितं तथा देवानां पात्रबिलादधिकग्रहणमित्यौचित्येन प्रतीच्यादिदक्षिणादि च मनुष्याणां पितॄणां च यथाक्रममुचितं न देवानां प्राच्या देवे तु तेषामुचितमिति विपर्ययेण वा स्तुतिरिति प्रकारद्वयमाह *सम्यगिति । * यत्प्रतीच्यादियन्मनुष्यादिसम्बन्धत्वेन श्रुतं तत्तत्सम्बन्धित्वेन सम्यगुचितमित्येवं सम्यक्छ्रुतोक्तयौचित्योक्तेर्यथाविदितो नुवादो मनुष्यादिर्विषयो यस्य प्रतीच्यादेस्तद्विधेयस्य प्राच्यादेर्विषयो देवाख्यादन्यमनुष्यादिविषयमित्येवं च यथाविदितान्यविषयोक्त्या बहुव्रीहिद्वयगर्भकर्मधारयभूतया विपर्ययोक्तेः सम्यक्छ्रुतत्वेनौचित्येन यथाविदितविषयान्यविषयत्वेन विपर्ययेण वा स्तुतेर्निवीतोदाहरणे यथौचित्येन स्तुतिस्ततोऽत्राप्यौचित्येन तत्र विपर्ययेण स्तुतावत्रापि विपर्ययेणेत्येवमविवेकेनातिदेशात्सिद्धि-

रित्यर्थः । विदग्धोदाहरणे वा विदग्धाश्टृतत्वयोः कार्त्स्न्येरोगदत्वापादकत्वेनाप्राशस्त्यादविदहनश्रपणमेव प्रशस्तमित्येवं रूपत्वेनौचित्याविपर्ययरूपत्वाभावाद्विदग्धोदाहरणाद्विवेकेनोदाहरणान्तरेऽप्यीदृश्याः स्तुतेः सिद्धिरिति विवेकोक्त्या सूचितम् ।

पर्युषिदितपूर्णघृतविदग्धं च तद्वत् ॥ १७ ॥

अनृतवदननिषेधस्यक्रतुधर्मत्वम् । अधि० ३

अकर्म क्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ १८ ॥

निवीताद्यधिकरणवदिहापि प्रकरणत्रयेणसह प्रकरणस्य विरोधाविरोधचिन्तेति शङ्कानिरासायास्मिन्नधिकरणे श्रुत्या सहोत्तरस्मिँल्लिङ्गवाक्याभ्यां तदुत्तरयोर्वाक्येन सहेति लाघवायाधिकरणचतुष्टयस्य प्रकरणसङ्गत्युक्तिपूर्वं प्रस्तुताधिकरणविषयं
१ विविनक्ति * तेनैवेति * ॥ अकर्मक्रतुसंयुक्तमित्युदाहरणोक्तार्थे सौत्रे पदद्वये प्रतिषेधाद्दर्शपूर्णमासादिप्रकरणगता इति पदाभ्यां व्याख्याते निषेध्यैदमर्थ्यनिर्णयान्निषेधैदमर्थ्यनिर्णयसिद्धेः सन्देहायोगात्तेषामुदाहरणत्वायोगमाशङ्क्यैतदधिकरणकार्यप्रवृत्तिकैमर्थ्यविचारात्प्रागनवधारितैदमर्थ्यपदार्थविषयतयोदाहरणे विशेषिते "नार्षेयं वृणीते" नानुयाजेषु "येयजामहं करोती"तिवद्विधिप्राप्ते विकल्पापत्तेर्निषेधायोगान्निषेधे कैमर्थ्यनिर्णयस्य निषेध्यैदमर्थ्यनिर्णयाधीनत्वानुपपत्तेस्तन्निमित्तसन्देहायोगाशङ्कानिरसायोदाहरणविशेषणानर्थक्यमाशङ्क्यानृतवदनादीनां विधिं विना ध्यपूर्वानपेक्षलौकिकक्रतूपकारार्थत्वेन पुरुषोपकारार्थत्वेन वा तत्साधनसामर्थ्यात्प्राप्तानां निषेधोपपत्तिरुक्ता ॥ तत्रेति भाष्येण किमयं निषेधो दर्शपूर्णमासाङ्गभूतस्यानृतवदनस्य ततश्च प्रकरण एव निषेधनिवेशो यं प्रायेण वाचोनृतवादिनीत्वात्पुरुषार्थत्वेन प्राप्तस्यानृतवदनकर्मणो यं निषेधस्ततश्च पुरुषधर्म इति वदता निषेध्यनिषेधयोरपि कैमर्थ्यसंदेहमुक्तम् । हेतुहेतुमद्भावेनोपपादयितुमाह * तेष्विति * निषेधकैमर्थ्यनिर्णयस्य प्रवृत्तिकैमर्थ्यावधारणाधीनत्वोपपा-

---

१ इदं सूत्रं प्रथममेव १३६० पृष्ठस्य २४ पङ्क्तौ संग्रथ्य व्याख्यातं भाष्यकृता ।

दनार्थं यदर्था चेति प्रतिज्ञाय निषेधेन निषेध्यस्यानिष्टहेतुत्वज्ञापनेना-दिष्टविपरीतस्य वानिष्टत्वेनात्मापकारे च्छया निषेध्यक्रियायां प्रवृत्तावात्मापकारस्यानिष्टत्वात्क्रतूपकारेच्छया तु प्रवृत्तौ क्रत्वपकारस्यानिष्टत्वात्पुरुषोपकारार्थक्रियावाचिना शब्देनोपकारार्थितया पुरुषमुपस्थापयता पुरुषापकारस्यैवानिष्टतयोपस्थापनेन क्रत्वपकारस्य शब्दस्पर्शायोगादात्मोपकारार्थिनश्च क्रत्वपकाराख्यानिष्टहेतुत्वज्ञापनेपि निवर्तयितुमशक्यत्वात्पुरुषार्थक्रियानिषेधेन निवृत्तिसिद्धौ क्रत्वर्थायाः क्रियायाः क्रत्वपकाराख्यानिष्टहेतुत्वाकाङ्क्षानुपपत्तेः क्रतूपकारार्थक्रियावाचिना वाशब्देनोपकारार्थितया क्रतुमुपस्थापयता क्रत्वपकारस्यैवानिष्टतयोपस्थापनेन [१पुरुषापकारस्य शब्दस्पर्शायोगाक्रतूपकारार्थिनश्चात्मापकाराख्यानिष्टहेतुत्वज्ञापनेपि निवर्त्तयितुमशक्याक्रत्वर्थक्रियानिषेधेन] पुरुषार्थायाः क्रियायाः पुरुषापकाराख्यानिष्टहेतुत्वाकाङ्क्षानुपपत्तेरन्यार्थक्रियानिषेधस्यान्यार्थत्वायोगे नहीत्यनेनोक्तेस्त्युपायमांसभक्षणादिपुरुषार्थक्रियानिषेधस्य क्रत्वर्थत्वाभ्युपगमाद्व्यभिचारमाशङ्क्य तस्यामिनिषिद्धानुष्ठानापादितवैगुण्यात्क्रतोः फलानुत्पत्तेः पुरुषस्य क्रतुसफलकामस्यपर्फलाभाख्यानिष्टप्रसंगात्तत्परिहारार्थत्वेपुरुषार्थसिद्धेरव्यभिचारसूचनार्थं *सर्वएवेत्युक्तम् * ॥ अतोनिषेधकैमर्थ्यनिर्णयार्थत्वात्प्रवृत्तिकैमर्थ्यचिन्तापि युक्तेत्युपसंहरति * तस्मादिति * सर्वेष्वेवाख्यातेष्वित्यादिसिद्धान्तभाष्ये वक्ष्यमाणस्य कर्तुराख्यातानाभिधेयत्वस्य प्रवृत्तिकैमर्थ्यनिर्णयार्थत्वाद्वक्तव्यतामुपपादयितुमाह *प्रवृत्तीनामपि * अनारभ्याधीतानां निषेधानां निषेध्यैदमर्थ्यावधारणं विनैदमर्थ्यावधारणाशक्तेर्निषेध्यैदमर्थ्यावधारणायाख्यातचिन्ता युक्ता प्रकरणाधीतानां त्वनृतवदनादिनिषेधानां स्त्रीगमनमांसभक्षणादिवत्प्रकरणादेवैदमर्थ्यावधारणोपपत्तेर्निषेधैश्चसाक्षात्स्वैदमर्थ्यावधारणायाख्यातानां कर्तृवाचित्वावाचित्वेन चिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्याह * तावच्चेति* एवंपदार्थवाक्यार्थसंघातैरुपकल्पितां विशिष्टां भावनां प्राप्यवृत्तिर्विधिनिषेधयोरितिन्यायेन विधिवन्निषेधस्यापि विशिष्टभावनाविषयत्वादनृतादिनिषेध्यवदनभावनादिविशेषणवत्पुरुषार्थत्वक्रत्वर्थत्वयोरपि विशेषणयोर्निषेधविषयत्वावगतेराख्यातानां च कर्तृवा-

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति।

चित्वावाचित्वान्यतररूपेण निर्णयं विना स्त्रीगमनमांसभक्षणादिवदनृतवदनादीमैकान्तिकपुरुषार्थत्वाभावेनानुयाजादिवच्चैकान्तिकक्रत्वर्थत्वाभावेन तत्क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वनिर्णयायोगान्निषेधानां स्वविषयभूतविशिष्टभावनाप्राप्त्यर्थमाख्यातापेक्षोपपत्तेस्तच्चिन्ता युक्तेत्याशयः । आख्यातचिन्तायाः संदेहभाष्यारूढत्वोक्तिं येन कारणेन क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वनिर्णयं विना भावनायाः साध्यांशस्यैवापूर्णत्वेनापूर्णतया विधिनिषेधविषयत्वायोगादन्यतोनवधारितैकान्तिकक्रत्वर्थपुरुषार्थत्वायाश्च भावनायाः पुरुषवाचिकमिपदाद्यन्वयं विना पुरुषार्थत्वानवधारणाद्बलवत्प्रमाणविरोधपरिहारं च विना प्रकरणेन क्रत्वर्थत्वानवधारणात्कर्तृवाचित्वावाचित्वेनाऽऽख्यातं निर्णयं विना क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वनिर्णयासिद्धिस्तेन कारणेनाख्यातशब्दाः किंपुरुषार्थां भावनामभिदधति क्रत्वर्थां वेत्येतत्संदेहभाष्येनार्थादुक्तं भवतीत्याह *तेनेति* अनुवादकस्याख्यातस्य कर्तृवाचित्वेपिपुरुषार्थत्वाक्षेपाशक्तेर्विधायकत्वविशेषणसूचनार्थं विध्युक्त्याख्यातोपलक्षणम् । विधायकाख्यातचिन्तायां समिदादिवाक्यस्थानामप्याख्यातानामुदाहार्यत्व~~ामते:~~ प्रतिषेधाउदाहरणमितिविशेषणानर्थक्यमाशङ्क्य प्रवृत्तिकैमर्थ्यचिन्ताकाले सर्वेषामुदाहरणत्वेपि तस्याः प्राधान्याभावाद्विशेषणार्थवत्त्वोपपत्तिं सूचयितुमाह * ततश्चेति * प्रधानचिन्ताकाले विधीनामुदाहरणत्वनिरासार्थैवकारः एतस्मिन्नधिकरणे प्रयाजादीनामाख्यातगम्यपुरुषार्थत्वनिरासेऽपि प्रकरणाधिकरणे विश्वजिदादिवत्फलकल्पनया पुरुषार्थत्वमाशङ्क्य निरासादपौनरुक्त्यम् ॥ विधायकाख्यातवशेन प्रवृत्त्यैतदमर्थ्यनिरूपणेनानृतं वदेदित्यस्या विधायकत्वान्न तद्वशेन प्रवृत्त्यैदमर्थ्यं निरूप्यतेत्याशङ्क्यावान्तरवाक्यार्थविवक्षायां विधायकत्वोपपत्तिसूचनार्थं प्रवृत्तिकैमर्थ्यचिन्तां विवृणोति * तथेति * यथा प्रवृत्तिकैमर्थ्यचिन्ताकाले समिदादौ चिन्ता तथात्रापीति तथाशब्दार्थः । अनृतस्यैव निषेध्यत्वेनैदमर्थ्यस्य निरूप्यत्वादनिषेध्यवदनकैमर्थ्यचिन्तानर्थक्यमाशङ्क्यानृतैदमर्थ्यनिर्णयार्थत्वं वदनैदमर्थ्यनिर्णयस्य सूचयितुमाह * यदर्थं चेति * अवान्तरवाक्यार्थविवक्षया विधायकत्वोपपत्तावपि महावाक्ये वान्तरवाक्यार्थस्याविवक्षितत्वादविधेयत्वेनानृतवदनस्य प्रयोजनानां काङ्क्षत्वात्कैमर्थ्यचिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्य निषेधरूपमहा-

वाक्यार्थवेलायां विधेर्निषेधपरत्वेनानृतवदनस्याविधेयत्वेपि शेषस्य निषेधात्परिशिष्टस्य निषेध्यस्यानृतवदनस्य निषेधान्वयायावश्य-मनुवदितव्यत्वादप्राप्तस्य चानुवादायोगात्प्रापकं च विना प्राप्त्य-योगात्प्रापकस्य च लौकिकस्यापि रागादेरैदमर्थ्यावधारणापेक्षत्वा-दनुवादसिद्ध्यै प्रापकोक्तयेऽवान्तरवाक्यार्थस्यावश्यविवक्षणीत्वं सू-चयितुमाह * प्रतिषेधेति * निषेधोपलक्षितमहावाक्यार्थवेलायां यद्यपि निषेधपरो विधिरविधिर्वाविधिविरुद्धो नञ् तथापि यत एव निषेधपरो ऽत एव शेषस्य निषेध्यस्यानुवाद्यत्वादवधारि-तैदमर्थ्यस्यैव च विशिष्टां भावनां प्राप्य वृत्तिर्विधिनिषेधयोरिति न्यायेन निषेध्यत्वात्तादृशस्यैवानुवाद्यत्वावगतेरनुवादसिद्ध्यर्थं प्रापकोक्तये ऽवान्तरवाक्यार्थे विवक्षितत्वानृतवदनकैमर्थ्यचिन्ता कार्येत्यध्याहारेणावृत्तविधिशब्दाकारप्रश्लेषेण च व्याख्येयम् । सकृ-च्छ्रुतस्याख्यातस्य निषेधनिषिध्यरूपार्थद्वयविधायित्वायोगमाशङ्क्य नञोभावमात्रवाचित्वेन निवर्तनाख्यनिषेधार्थत्वायोगाच्छ्रुतस्य विधि-र्नञनुरक्तस्य निषेधपरत्वपक्षे निषेध्यानुवादान्यथानुपपत्तिगम्यं प्रा-पकमङ्गीकृत्य यत्पुरुषार्थं क्रत्वर्थं वानृतवदनं तन्न कुर्यादिति वचनव्यक्तिरभावमात्रवाचिनोपि विधिप्रत्ययोक्तकर्त्तव्यत्वाभा-वाख्यानिवर्त्तनार्थत्वोपपत्तेर्नञ्मात्रस्य निषेधपरत्वपक्षे तु यत्क्रत्वर्थं पुरुषार्थं वानृतवदनं कुर्यात्तन्नेतिश्रुतविधिप्रत्ययसंहितेन प्रापकसं-हितं निषेध्यमनूद्य नञ्मात्रेण निषेधोक्तौ वचनव्यक्तिरित्याह * ततश्चेति * उभयत्रोपलक्षणार्थे पुरुषार्थक्रत्वर्थोक्ती । शेषानु-वाद्यत्वपरामर्शार्थं स्ततः शब्दः । एकत्र विधेर्निषेधपरत्वपक्षेऽ पर-त्रत्वविधेर्नञोनिषेधपरत्वपक्ष इत्यर्थः ॥ यतश्चावधारितैदमर्थ्यमे-वशेषमनुवाद्यं ततः सर्व्वस्य निषेध्यैदमर्थस्य निषेध्यैदमर्थ्यस्य च विधेर्निषेधपरत्वे साक्षादाख्याताधीनत्वान्नञोपि निषेधपरत्वे कर्त-व्यत्वाभावाख्यनिषेधप्रतियोगिकर्त्तव्यतोक्तेराख्याताधीनत्वेनाख्या-ताधीनत्वादाख्यातेन कर्त्तोच्यते नचेत्याख्यातगता चिन्ता सर्वेष्वे-वाख्यातेष्वित्यादि सिद्धान्तभाष्ये भविष्यतीति कर्त्तुराख्यातानभि-धेयत्वस्य वक्तव्यतामुपपादितामुपसंहरति * ततश्चेति । * ऐदमर्थ्यनिरूपणस्याख्यातायत्तत्वमुपपादयितुमाह * तत्रेति ॥ * ९२४।१
कर्त्तुराख्यातवाच्यावाच्यत्वचिन्तामानर्थक्येनाक्षिप्तुमाह * ननु चे-

ति । * वैयाकरणेन कर्त्रभिधानाभ्युपगमात्प्रयाजादीनां क्रत्वर्थत्वा-भ्युपगमाच्चेहाक्तेता धात्वर्थातिरिक्तभावनानभ्युपगमेऽपि धात्वर्थसा-मान्यं भावनामभिप्रेत्य भावप्रधानमाख्यातमिति स्मृतिमूलत्वसूच-नार्थं भावनाप्रधानाख्यातवादिमिमांसकं प्रति बोधनार्थं च भावनाप्र-धानत्वोक्तिः । अनिष्पादितायाः क्रियायाः क्रत्वर्थत्वायोगान्निष्पाद-ककर्त्रन्वयस्य प्रकरणानुगुणत्वोक्तिः ॥ आख्यातवाच्यं कर्त्तारं प्रति भावनायाः श्रौतेन प्रधानतया त्रयेण सह प्राकरणिकस्य क्रतुं प्रत्यङ्ग-त्वयाऽन्वयस्यातुल्यकक्षत्वेनाविरोधं संमार्गभावनाया ग्रहदशापवि-त्रान्वयाविरोधदृष्टान्तपूर्वमन्वयमुखेन तावद्विवृणोति *तद्यथेति ॥* द्वावपि प्रत्यङ्गतयान्वये द्वयोः शेषिणोरेकशेषसमवायलक्षणो विरोधः प्राधान्येन त्वन्वये द्वयोः शेषयोरेकशेषिसमवायलक्षणो विरोधः स्यान्नत्वेतद्द्वयमप्यस्तीति व्यतिरेकमुखेन विवृणोति *यदि त्विति॥* क्रतुप्राधान्येन सह कर्त्तुः प्राधान्यस्योभयोः शेषिणोरेकशेषसमवा-यलक्षणो विरोधः स्यादित्यर्थः । अतः श्रुतिप्रकरणयोर्नानाविषयत्वे-नैकविषयत्वाख्यसमवायाभावाद्विरोधानुपपत्तेः श्रुत्या प्रकरणबा-धायोगात्कर्त्तुराख्यातवाच्यवाच्यत्वचिन्तानर्थिकेत्याक्षेपमुपसंहरति * अत इति ।* अङ्गत्वेन कर्त्तुर्वाच्यतामाक्षेप्ताऽभिमतामभ्युपेत्यैवता-वत्प्राधान्यमुपपादयति * नैतदिति । * श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपी-ति । * पाकादिशक्तस्यापि काष्ठादेर्ज्वलनादिव्यापारं विना पाका-दिसाधकत्वाख्यकारकत्वाभावप्रसिद्धेः सव्यापारस्यैव कर्त्तृरूपका-रकत्वेनाख्यातवाच्यत्वावगमापरोद्देशेन व्याप्रियमाणत्वस्यैव चाङ्ग-त्वात्कर्त्तृशक्त्यतिरिक्तव्यापारवत्त्वाख्याङ्गत्वरूपेणाख्यातवाच्यत्वोपप-त्त्यर्थार्था साधकापेक्षोक्तिः । एकपदोपादानेष्यनृतवदनादिक्रियायाः श्रुत्या कर्त्तारं प्रति प्राधान्यावगतेः प्रयोजनाकाङ्क्षावेलायामप्यङ्गत्वेन कर्त्रन्वयानिष्पत्तेर्विप्रकृष्टस्यापि यागं प्रत्यङ्गत्वेनान्वयस्याविरोधाद्ग्र-ग्रहणोपपत्तिमाशङ्क्य यथाग्नीषोमीयमिति तद्धितश्रुत्या प्रकृत्यर्थ-भूतयोरग्नीषोमयोर्द्रव्यद्वारा द्रव्यदेवतान्वयकल्प्ययागाङ्गत्वोक्तावपि यागस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां तयोरेव संस्कार्यत्वाख्यप्रयोजनत्वलक्ष-णप्राधान्यावगतेः सांनिपत्योपकारिणश्च संस्कारातिरिक्तापूर्वकल्प-नाभावेन गौरवानापादकत्वात्तत्संभवे कल्पनागौरवापादका-दुपकारकत्वकल्पनानुपपत्तेः सर्वपाकादिसम्बन्धे द्व्याकारा-

स्तण्डुलादय इत्यनेन च न्यायेन पूर्वावगतस्याङ्गत्वस्योत्तरकालावगतेन प्राधान्येनाविरोधात्पशुयागाङ्गभूतस्य पुरोडाशयागस्य पशुयागसमवेताग्नीषोमसंस्कारार्थत्वं दशमे वक्ष्यते तथाख्यातश्रुत्या कर्त्तुरनृतवदनाङ्गत्वोक्तावप्यनृतवदनस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां कर्त्तुरेव क्रतुसमवेतस्य संस्कार्यत्वलक्षणा प्रधानता न विरुद्धेत्याह * नचेति ॥ * ६२५।१
प्रकर्षसेचनक्रियायामव्याप्रियमाणत्वेनानङ्गभूतास्वप्यप्सु करणरूपकारकत्ववाचिप्रोक्षणीशब्दप्रयोगाद्देवतायां च कारकत्वाभावेप्यङ्गत्वाभ्युपगमादङ्गत्वातिरिक्तशक्तिमात्ररूपेण कारकत्वावगतेः काष्ठादेश्चाव्याप्रियमाणावस्थायां कारककार्यकरत्वाभावात्पुत्रे न ममैष पुत्र इतिवत्कारकत्वाभावापत्तेरङ्गत्वानपेक्षस्य कर्तृत्वमात्रस्याख्यातवाच्यत्वादङ्गत्वानुक्तेः प्राधान्याविरोध इत्यन्यथाक्षेपं परिहरति * अथ वेति * कर्तृत्वमात्रोक्तावङ्गप्रधानत्वान्यतरानिर्णयायोगमाशङ्क्यार्थविध्यपेक्षितं प्रयोजनमालोच्य गुणप्रधानत्वं भविष्यतीत्युक्ते द्वेधापि प्रयोजनाविशेषो योग्यत्वानुसाराद्योग्यत्वाविशेषे च विवक्षानुसारादित्युक्तम् । कर्तुर्वाच्यत्वे प्राधान्यैवोक्त्यापत्तिरित्यन्यथाश्लोकद्वयेन परिहरति * यद्वेति * प्रत्ययार्थत्वाविशेषाद्भावनां प्रति प्राधान्यायोगमाशङ्क्याख्यातवाच्यकर्तृवादिनाख्यातवाच्यभावनानभ्युपगमाद्धात्वर्थ एव भावनाप्रधानत्वादित्याक्षेपवार्त्तिकस्थेन भावनाशब्देनोक्त इति सूचनार्था प्रकृत्यर्थोक्तिः ॥ क्रमवशोक्तिसूचितस्य नागृहीतविशेषणन्यायस्योभावित्यादिसूचितस्य च प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत स्तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येनेति स्मरणस्याख्यातेप्यपवादाभावोक्त्यर्थत्वेनाविशेषोक्तिं व्याचष्टे * नहीति * कृद्ग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्यापूर्वंद्वितीयं श्लोकं व्याचष्टे * तेनेति * पाचकः पठतीति कृदुक्तस्य कर्तुः प्रधानभूतस्य पाकविशिष्टस्यैव पठनान्वयवदाख्यातोक्तस्यापि प्राधान्ये सति पठनविशिष्टस्यैव पाकान्वयावगमापत्तेः पाचको गृहे पठतीत्यादिप्रयोगे च गृहादीनां सन्निध्यविशेषे ऽप्याख्यातपदोक्तेनैव धात्वर्थेनान्वयावगमात्सामान्यरूपेण न्यायेनावस्थितं प्रत्ययार्थप्राधान्यमाख्यातेप्युत्सर्गतः प्राप्तं प्रतीतिवैलक्षण्यरूपेण न्यायान्तरेणापोद्यतेत्याशङ्क्ते * ननु चेति * न्यायान्तरं विवृणोति * तथा हीति * चतुर्थपादपूर्वकं श्लोकं व्याचष्टे * द्वयो-

स्तावदिति*प्रतीतेरपवादकत्वोपपादनार्थं * नचेत्युक्तम् * आख्याते कर्तुरुपसर्जनत्वोक्तिर्धात्वर्थप्राधान्यसिद्ध्यर्था प्रत्ययार्थप्राधान्यविषयौत्सर्गिकन्यायापवादार्था चेति विकल्प्य कर्तुरुपसर्जनत्वेप्याख्याते भावनायाः प्राधान्यात्तस्याश्च स्वपदस्थधात्वर्थविशिष्टाया एव पदान्तरार्थान्वयाभ्युपगमेनानिष्टापत्यभावाद्गृहादीनां चाधिकरणादिकारकाणां कारकभूतेन कर्त्रान्वयार्हत्वात्क्रियात्मिकां भावनां प्राधान्येनाख्यातोक्तामुक्त्वा कृदन्तपदस्थधात्वर्थाक्षिप्तोपसर्जनभूतभावनान्वयायोगात्कृदाख्यातसन्निध्यविशेषेप्याख्याते नैवान्वयोपपत्तेर्धात्वर्थप्राधान्यापादकहेत्वभावान्न तावदाद्यः कल्पः आख्याते च मत्पक्षे भावनायाः प्रत्ययार्थभूतायाः प्राधान्यानपवादेनौत्सर्गिकप्रत्ययार्थप्राधान्यविषयन्यायापवादायोगान्न द्वितीयोपीति परिहर्तुमाह * उच्यतइति * पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * भावेति * कर्तुः प्राधान्याभावेपि प्रधानभूतां भावनां प्रति धात्वर्थस्योपसर्जनत्वप्राधान्यानापत्तौ भावप्रधानत्वोक्त्या सूचितायां तथापि प्रतीतिवशाद्धात्वर्थस्य प्राधान्यं भविष्यतीत्याशङ्क्य भावनाकाङ्क्षावशेन धात्वर्थाद्यन्वयात्तस्याश्च प्रयत्नात्मकत्वेनेच्छायोनितयेच्छाविषयत्वार्हपुरुषार्थरूपभाव्याकाङ्क्षत्वाद्धात्वर्थस्यापुरुषार्थत्वेन भाव्यत्वानुपपत्तेर्नित्यं कर्त्तुः प्राधान्ये गुणत्वे वा करणत्वान्न कदाचित्प्राधान्यमिति सर्वत्र स्थितमितीह जन्मनीति व्याख्यानायोक्ते धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयत इति धात्वर्थस्यैव भावशब्दवाच्यत्वेन स्मृतस्य भावप्रधानमाख्यातमिति प्राधान्यस्मृतेर्धात्वर्थप्राधान्यशङ्कानिरासायान्यदेव हि धात्वर्थसामान्यं करणात्मकं अन्यश्च भावनानामसाध्यत्वेन व्यवस्थितमित्यत्राख्याते प्रधानतया स्मृतस्य भावनाख्यस्य भावस्य धात्वर्थादन्यतोक्तेत्युक्तम् । धात्वर्थस्य भावत्वस्मृतिस्तु नपुंसके भावे क्त इत्यादौ शुद्धः सामान्यरूपो धात्वर्थ एव भावो भिधीयते नतु तस्य भावस्त्वतलाविल्यादाविव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्येवं व्याख्येयेत्याशयः। द्वितीयकल्पनिरासार्थत्वेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातुं शङ्कते *नन्विति* ततश्चौत्सर्गिकन्यायापवादार्थं कर्तुरुपसर्जनत्वोक्तिरित्याशयः। कर्त्तुरुपसर्जनत्वेपि मत्पक्षे प्रत्ययार्थभूताया भावनायाः प्राधान्यानिवृत्तेः कर्तृप्राधान्यनिवृत्तावपि नौत्सर्गिको न्यायो निवर्त्स्यति कर्तृप्रत्ययार्थत्वरूपे तु

त्वत्पक्षे कर्तृप्राधान्यानिवृत्तेरेव नौत्सर्गिको न्यायो निवर्त्स्यतीत्येवं व्याचष्टे * सत्यमिति। * मीमांसकपक्षे कर्तृप्राधान्यं चेन्निवृत्तं कथं नौत्सर्गिकन्यायनिवृत्तिरित्याशङ्क्याह * यो हीति। * कर्तृप्रत्ययार्थपक्षे तर्हि न्यायप्रतीत्योर्विरोधात्प्रतीतिबलीयस्त्वेनौत्सर्गिको न्यायो निवर्त्स्यतीत्याशङ्क्य स्मृत्युपबृंहितस्यौत्सर्गिकस्यापि न्यायस्य लौकिकप्रतीतिबलेन निवृत्त्ययोगात्प्रतीत्यतिक्रमेण कर्त्तुः प्राधान्यमभ्युपगन्तव्यमित्याह * यस्य त्विति। * कर्तृप्रत्ययार्थवादी चेद्भावनामपि प्रत्ययार्थं वदेत्ततः प्रत्ययेन भावनोपादानात्कर्तृसंख्यादिप्रत्ययार्थवत्कर्त्तुरप्युपसर्जनत्वे प्रत्ययार्थप्राधान्यलक्षणस्य भावनाप्राधान्यानुगमविषयत्वात्प्रतीतिरपि प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृत्युपबृंहिता स्यान्न त्वसौ भावनां प्रत्ययार्थं वदतीति कर्त्तैवेत्यनेनोक्तं धात्वर्थाख्यस्य भावस्य विशेषरूपेण धातूपात्तस्य सामान्यरूपेण वा धात्वर्थसामान्यवाचिकरोतिसमानाधिकरणाख्यातप्रत्ययोपात्तस्य भावप्रधानाख्यातलक्षणेन प्राधान्यस्मृतेस्तदुपबृंहिता प्रतीतिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य धात्वर्थविशेषस्य भावनाया वैयाकरणेनाप्यनिष्टत्वाद्धात्वर्थसामान्यस्यापि भावार्थाधिकरणे भावत्वनिरासाद्वैयाकरणेनाप्याख्यातस्य करोत्यर्थवाचित्वानभ्युपगमेन धात्वर्थसामान्यवाचित्वानभ्युपगमान्न केन चिद्धातुना प्रत्ययेन वा भावोपादानमिति कृत्वा कर्तृप्रत्ययार्थपक्षे भावप्राधान्यानुगमविषयं लक्षणमेव न स्यादित्युक्तम्॥ प्रत्ययार्थप्राधान्यलक्षणस्य भावनाप्राधान्यानुगमविषयत्वाभावेपि कर्तृसंख्याकालोपग्रहविशेषविध्यादीनामपि प्रत्ययार्थत्वात्प्राधान्योपपत्तेः सर्वप्राधान्यस्य चान्योन्यानन्वयापादकत्वेनायोगात्कर्तृप्राधान्यानिर्णयमाशङ्क्य संख्यादीनां स्वाभाविकैकान्तिकोपसर्जनत्वात्प्राधान्यशङ्कानुपपत्तेर्विधेरपि प्रमाणत्वेन प्रमेयं प्रत्यैकान्तिकोपसर्जनत्वात्कर्तृप्राधान्यनिर्णयसूचनार्थं यथा चेदं लक्षणं भावनाप्राधान्यानुगमविषयं न भवति तदास्मादेव लक्षणात्कर्तृप्राधान्यं प्राप्नोतीत्युक्ते प्रतीतिविरोधाच्चकारसूचितेन चाख्यातोक्तस्य कर्त्तुः कृदुक्तकर्त्तृवैलक्षण्यरूपेण न्यायेन विरोधात्कर्त्तुःप्राधान्यनिवृत्तिं तथेत्यनेनाशङ्क्य प्रतीतिमूललक्षणाभ्युपगमे तद्विपरीतलक्षणप्रणयनायोगात्प्रतीतिविपरीतलक्षणप्रणेतृभिः कर्तृप्रत्ययार्थवादिभिः प्रतीतिमूलत्वानभ्युपगमावगतेः प्रमाणान्तरमूलस्य च लक्षणस्य तद्भावं विना

बाधायोगाल्लक्षणान्यथानुपपत्तिकल्पितमूलभूतप्रमाणान्तरोपबृंहितलक्षणबलेन लौकिकीं कर्तुरुपसर्जनत्वप्रतीतिं बाधित्वा प्राधान्यमभ्युपगन्तव्यमिति तत्रेत्यादिनोक्त्वा त्रिविधमप्याक्षेपपरिहारमुपसंहर्तु- * मितीत्युक्तम् ।* आक्षेपपरिहारत्रयमप्ययुक्तं मत्वानन्तरमेव तावत्परिहारं यद्वै तदविशेषेणेति श्लोकद्वयोक्तं दूषयितुमारभते * आहेति । * सम्बन्धोक्तेर्गुणप्रधानभावाशयत्वात्तादर्थ्योक्तेश्च भावप्रत्ययान्तसमासत्वेनाङ्गाङ्गिसम्बन्धवाचित्वाद्यत्र व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादावङ्गाङ्गित्वलक्षणं गुणप्रधानभावं श्रुतिरुपादत्ते तत्रैकस्य प्राधान्योक्तावितरस्य तादर्थ्यं प्रसज्यते प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्त्वङ्गाङ्गित्वानपेक्षविशेषणविशेष्यत्वमात्ररूपं गुणप्रधानत्वं प्रकृतिप्रत्ययान्वयात्मकपदश्रुत्या प्रतीयते एवं च सति प्रत्ययार्थस्य विशेष्यत्वलक्षणप्राधान्योक्त्या धात्वर्थस्य विशेषणत्वलक्षणोपसर्जनत्वावगमेऽपि तादर्थ्यनियमो नास्तीत्यर्थः । राजपुरुषदृष्टान्तं विवृणोति * तथाहीति ।

६२७।२ ति । * आदिशब्दगृहीतं दृष्टान्तं विवृणोति * अपि चेति * निःसंदिग्धं प्रधानत्वमस्येति बहुव्रीह्यर्थः । पदश्रुत्याङ्गाङ्गित्वानुक्तावपि श्रुत्युक्तविशेषणविशेष्यत्वानुसारेणाङ्गाङ्गित्वनियमाशङ्कानिरासायाङ्गाङ्गित्वस्य विशेषणविशेष्यत्वानुसारित्वनियमाभावे चतुर्थाधिकरणभाष्यसंमतिमाह * तथा चेति ॥ *तदेव भाष्यमूहेन प्रकृते योजयति * तेनेति । * एवं प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतेर्विशेषणविशेष्यत्वाख्यगुणप्रधानत्वाशयत्वाङ्गीकारेण क्रियायाः कर्त्रर्थत्वप्रसङ्गाभावमुक्त्वाधुनाङ्गाङ्गित्वाख्यगुणप्रधानत्वाशयत्वेऽप्याभिधानिकाङ्गाङ्गित्वाशयत्वान्न वास्तवः क्रियायाः कर्त्रर्थत्वप्रसंगः प्रत्युत प्राधान्याख्येन तात्पर्येण कर्तृत्वाभिधानात्कर्तुरेव क्रियार्थत्वप्रसङ्ग इत्याह*अपि चेति॥*यद्यपीह व्याकरणे प्रसिद्धेनाभिधानिकेनाङ्गित्वाख्येन प्राधान्येन कर्तृत्वमभिधीयते तथापि कर्तुः प्राधान्येनाभिधानात्क्रियायास्तादर्थ्यप्रसङ्गइति यदुक्तं तन्नास्तीत्युक्ते कथमित्यपेक्षायां तदुपपादनार्थं यस्मात्प्राधान्याभिधानस्मृत्या तात्पर्यतः कर्तृत्वस्य वाच्यत्वावधारणाद् गुणत्वं वाच्यमवधारितं भवतीति योज्यं ततस्तात्पर्यतइति तु पाठः स्पष्टार्थः । श्लोकं व्याचष्टे * प्राधान्येति । * व्याकरणे वस्त्वर्थमनपेक्ष्यशब्दार्थेन व्यवहारात्प्रकृत्या स्वार्थावच्छिन्नप्रत्ययार्थं प्रतीत्यर्थं स्वार्थाभिधानात्तात्पर्येण प्रत्यया-

र्थपरत्वेन प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां स्वार्थाभिधानात्मकमाभिधानिकेन शेषित्वेनाभिधानं प्राधान्याभिधानं विवक्षितं नतु वास्तवेन शेषित्वेनाभिधानं प्राधान्याभिधानोक्त्या विवक्षितं तस्मादिह व्याक्रियायामाख्यातस्य कर्तृत्वपरत्वाभ्युपगमे गुणताऽऽख्यातेनोक्ता भवतीत्युक्ते कथं तात्पर्येण कर्तृत्वोक्त्या भवतीत्याशङ्क्य नहीत्युक्त्वा नतदिति श्लोकावयवव्याख्यार्थं * तेनेत्युक्तम् * प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थे प्रतीत्यर्थत्वाभावेनाभिधानिकाङ्गाङ्गित्वानभिधानात्मकेनौदासीन्येन कर्त्रभिधानपक्षेऽप्याख्यातेन कर्तुर्गुणतोक्ता भवति, आभिधानिकप्राधान्याभिधानपक्षे तु सुतरामिति तस्वर्थसूचनायैतद्गुणत्वाभिधानमौदासीन्याभिधानात्मकद्वितीयपरिहारपक्षेऽप्यतिदेष्टव्यमित्याह * एतदिति। * एतदेवोपपादयितुं द्वितीयं परिहारमनुभाषणपूर्वं दूषयति * यत्त्विति। * तत्राप्याभिधानिकाङ्गाङ्गित्वानभिधात्मकौदासीन्याख्यकेवलाभिधानपक्षेपि वास्तवाङ्गाङ्गित्वानपेक्ष्यवस्तुरूपेण कर्त्रभिधाने सति वास्तवौदासीन्यरूपेणावस्थानाद्यथेष्टं यथायोग्यं वा वास्तवमङ्गाङ्गित्वं कर्त्ता प्रतिपद्येत तस्य तु कर्तृत्वरूपेणाभिधानात्कर्तृत्वस्य च वास्तवगुणत्वैकान्तिकत्वाद्वास्तवौदासीन्याभिधानं नास्तीत्यर्थः। यद्यप्यादौ गुणत्वेनेति श्लोकोक्तमाद्यं परिहारमनुभाषणपूर्वं दूषयति * यद्यपीति॥ * श्रुतिविरोधं विवृणोति * आख्यातेन हीति। * पशुपुरोडाशे देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागात्मकस्य यागस्योद्देश्यदेवतासाध्यत्वाद्देवतायास्तद्धितश्रुत्युक्तस्य द्रव्यद्वारा यागाङ्गत्वस्य यागप्रयोजनाकाङ्क्षावेलायामुद्देशांशेन संस्कार्यत्वाख्यप्राधान्यावगमे ऽप्यव्यावृत्तेरिह त्वंशभेदाभावाद्व्यावृत्त्यापत्तेर्वैषम्यसूचनार्थं * व्यावर्त्तयतइत्युक्तम्॥ * श्रुतिविरोधे ऽप्यानर्थक्यापत्तौ बलाबलवैपरीत्यात्सन्निधिनोपकार्यत्वाख्यप्राधान्योपपत्तिमाशङ्क्य सन्निधितो बलवता प्रकरणेनानर्थक्यपरिहारसंभवे सन्निधिनानर्थक्यपरिहारयोगमाह*नचेति।*श्रुत्यविरोधात्सन्निधिनैवानर्थक्यपरिहारोपपत्तिमाशङ्क्य प्रकरणस्याप्यविरोधमाह *यथैवेति।* गुणत्ववंत्प्राधान्यस्याप्याख्यातश्रुत्यैव विधिरूपयोक्तेर्बलाबलविशेषाभावमाशंक्योभयोक्त्यशक्तेःप्राधान्योक्तौ गुणत्वत्यागापत्त्याख्यातवाच्यगुणत्ववादिना गुणत्वातिरिक्तकर्तृत्वानभ्युपगमात्कर्तृत्वत्यागापत्तेः स्वामित्वाख्यप्राधान्यायोगात्कर्मत्वाख्यप्रा-

६२८।२ धात्वापत्तेः कर्मणि लकारोत्पत्तौ यगात्मनेपदसंप्रसारणशीयुट्कर-णादुर्घेतेत्यन्यरूपशब्दःस्यान्नतुवदेदित्येवंरूप इत्याह*नचेति।* कर्त्र-न्तराभावेन कर्त्र्ङ्सिततमत्वाख्यकर्मत्वायोगादाप्यमानत्वोक्तिः। कर्तृत्वस्य द्व्यात्मत्वादुभयोक्त्युपपत्तिं शङ्कते * अथेति ॥ * कर्तृ-त्वस्य क्रियावेलायामेव सिद्धत्वात्स्वामित्वस्य तु भोगकालभा-वित्वात्साधकरूपमेव कर्तृत्वं न स्वामिरूपमिति न तावद्द्व्यात्मकं कर्तृत्वं यदि तु स्वाम्यं विना कर्तृत्वायोगात्कर्तृत्ववाचिनास्वाक्ष्यातेन-स्वाम्योक्तिः शङ्क्यते ततो नन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वाद्विपरीतसा-धनो हेतुःस्यादिति परिहरति * एतदिति* ॥ कर्तृत्वमात्राभिधानो-पपादनार्थत्वेन प्रामाणान्तरगोचरोक्तिं व्याचष्ट * यद्यपीति * तदेवाभिधीयतइत्येवकारार्थे तच्चेति चशब्दव्याख्यसूचनार्था मात्रो-क्तिः ॥ स्वाम्योक्त्यर्थस्वर्गकामादिशब्दानर्थक्यापत्तेरपिनाख्याते-न स्वाम्योक्तिरित्याह * तथा चेति *। श्लोकार्थमुपसंहरति*तस्मा-दिति* । काष्ठादौ फलोद्देशाभावेन स्वाम्याभावेपि काष्ठानि चल-न्तीत्यादिप्रयोगे कर्तृत्वोक्तेरपि द्व्यात्मकमेव कर्तृत्वमित्यवधारणायो-गाद्गुणत्वमेव केवलं कर्तृत्वमित्याह * अतश्चेति * ॥ इतश्चेत्यर्थः॥ श्लोकं व्याचष्टे * व्यापिहीति * ॥ परिहारत्रयदूषणमुपसंहरति * तस्मादिति * । परिहर्ता तृतीयं परिहारं समाधातुं तत्रैतत्प्रसज्ये-तेत्यादिवार्त्तिकोक्तं तावद्दूषणंपरिहरति * अत्रेति * । विशेष-णत्वरूपेणोपसर्जनत्वेन प्रकृत्या स्वार्थावच्छिन्नप्रत्ययार्थाभिधानार्थे-स्वार्थाभिधानमित्येवंरूपस्याभिधानधर्मतया धर्मधर्मिणोरत्यन्तभे-दाभावेनाभिधानात्मकस्य तादर्थ्यस्योपात्तत्वादभिधानस्य चा नुष्ठानार्थत्वात्प्रकृत्यर्थानुष्ठानस्य प्रकृत्यर्थावच्छिन्नप्रत्ययार्थानुष्ठानार्थ-त्वात्प्रकृत्यर्थोऽङ्गं प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यनुष्ठानविषयमपिशब्दात्स्व-रूपविषयमपि तादर्थ्यं तादृगेवाङ्गीकार्यमित्यर्थः । वस्तुधर्मभूतस्या-ङ्गाङ्गित्वस्याभिधानधर्मभूताङ्गाङ्गित्ववैपरीत्ये राजपुरुषदृष्टान्तस्य
६२९।३ विशेषणतया राजेतिवार्त्तिकोक्तस्य साध्यविकलतामाह*राजेति* राजाभिधानस्य राजविशिष्टपुरुषाभिधानार्थत्वलक्षणशब्दार्थवृत्त्या-लोचनया राजाख्यस्य वस्तुनोपि पुरुषाख्यं वस्तु प्रत्यङ्गतैवप्राप्नोति कृत्वा साध्यविकलो दृष्टान्तइत्याशयः । राजपुरुषमानयेत्यादौ राजा-ज्ञप्तदुर्दर्शनग्रहाद्यर्थे राजपुरुषानयने राजाज्ञाकरत्वे पुंसो राजाङ्ग-

त्वावगमाद्राज्ञोऽङ्गता न युक्तेत्याशङ्क्य तत्रापिशब्दार्थवृत्त्यालोचनया राज्ञोऽङ्गत्वावगमेपि राजार्थानुष्ठानार्थानयनान्वयान्यथानुपपत्तिलक्षणप्रमाणान्तरवशात्प्राधान्यकल्पनेत्याह *प्रमाणान्तरेणेति*। विशेषणसमासश्रुत्युक्ताङ्गत्वविरोधाद्वाक्यलभ्यानयनान्वयान्यथानुपपत्त्या विपरीतकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्यसक्तूनां द्वितीयाश्रुत्युक्तप्राधान्यविरोधेपि वाक्यलभ्यहोमान्वयान्यथानुपपत्त्याङ्गत्वकल्पनवद्विपरीतकल्पनोपपत्तिं सूचयितुं शब्दार्थविपरीतकल्पनं सक्त्वधिकरणे दर्शितमित्याह * तच्चेति * । व्यभिचारात्तर्हि विशेषणसमासश्रुतेर्नाङ्गत्ववाचिता युक्तेत्याशङ्क्य प्रमाणान्तरवशाद्विपरीतकल्पनामात्रेण शब्दार्थत्वाभावो न भवतीति तत्रैवोक्तमित्याह *न चेति*। राजपुरुषशब्दस्याङ्गाङ्गिभाववाचित्वे राज्ञोंगत्वाभावात्प्रयोगे न युज्येतेत्याशङ्क्याह * यश्चेति *। राज्ञः प्राधान्ये प्रसिद्धे गुणत्वं नास्तीत्याशङ्क्य प्रतिज्ञाहेतुप्रश्नपूर्वमुपपादयति। * अस्ति चेति * गुणत्वप्राधान्ययोर्हेतुहेतुमद्भावेनाविरोधसूचनार्था तावत्पश्चाच्छब्दाभ्यां पौर्वापर्योक्तिः । द्व्यात्मकत्वे प्राधान्यमपि कस्मान्नविवक्षतइत्याशङ्क्य विवक्षात्विति यदुक्तं तद्याचष्टे * तत्रेति *। उपकारकोपकार्योक्तिभ्यामङ्गप्रधानत्वे लक्षणयोक्ते पुरुषस्य राजान्वयविवक्षया राजपुरुषोयमिति प्रयोगे निर्विशेषान्वयोक्त्यानर्थक्यापत्तेर्विशेषाकाङ्क्षायामभिधानगतस्याङ्गाङ्गित्वाख्यस्यान्वयविशेषस्य बुद्धिस्थत्वेनाभिधेयगततयापि कल्पनाद्वस्तुतोपि राज्ञो ङ्गत्वं पुंसश्चाङ्गितास्तु राजपुरुषमानयेत्यादिप्रयोगे त्वानयनादिक्रियान्वये संयुक्तस्य पुरुषस्योपलक्षणार्थं राजान्वयोक्तेः सामान्यमात्रेणाप्युपलक्षणोपपत्तेर्विशेषानाकाङ्क्षत्वान्नशब्दार्थवृत्त्यालोचनया वस्तुतो राज्ञोङ्गत्वप्राप्तिरित्याशङ्क्याह * प्रयोगेति *। निर्विशेषस्याप्यन्वयस्योपलक्षणत्वोपपत्तावपि निर्विशेषसामान्यायोगादभिधानगतस्य चाङ्गाङ्गित्वाख्यास्यान्वयविशेषस्याभिधेयगतान्वयसामान्यविशेषायोगाद्वास्तवाभिधेयगतान्वयसंभवे चाभिधानगतस्यान्वयविशेषस्याभिधेयसमारोपायोगाद्वास्तवस्य चाङ्गाङ्गित्वस्य पदवेलायामेव प्रतीतेः प्राथम्यादाभिधानिकस्य त्वङ्गाङ्गित्वस्य पदान्तरवक्ष्यमाणक्रियोपयोगं पुरुषस्यापेक्ष्यालोच्य तदुपलक्षणार्थं राजान्वयोक्तेराभिधानिकेनापि चाङ्गाङ्ग्यन्वयेनोपलक्षणोपपत्तेर्वास्तवाङ्गाङ्ग्यन्वयानाकाङ्क्षणा-

ङ्गाङ्गयवेलायां प्रतीतेर्जघन्यत्वाद्राज्ञा भृतिदानेन पुरुषस्योपकार्यत्व-विवक्षायां राजपुरुषशब्दप्रयोगो राजाज्ञाकरत्वेनोपकारकत्वविवक्षायां वा पुरुषराजशब्दप्रयोग इति व्यवस्थाहेतौ वास्तवेङ्गाङ्गित्वाख्ये र्थद्वये पदान्तरवक्ष्यमाणक्रियोपयोगमनपेक्ष्यैव तावत्पदवेलायामेव संभवति सत्यानयादिपदान्तरवक्ष्यमाणक्रियोपयोगस्थानादृत्य वास्तवाङ्गाङ्गित्वं यथाकथंचिदन्वयमात्रापेक्षया वैवक्षिकाङ्गाङ्गित्वविशेषमात्रेण क्लिष्टव्यवस्थाश्रयणं न युक्तमित्याशयः शैघ्र्यविलम्बाख्यविशेषोक्त्यर्थं तावद्वक्ष्यमाणोक्ती तत्पुरुषसमासस्य वोत्तरपदार्थप्राधान्यवाचित्वाद्वास्तवाङ्गाङ्गित्वाभावे निरालम्बनत्वापतेः प्रयोगासंभावात्तदन्यथानुपपत्त्यापि वास्तवाङ्गाङ्गित्वकल्पनसूचनार्था विद्यमानोक्तिः । अतो वास्तवमेवाङ्गाङ्गित्वं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमालोच्य राजपुरुषशब्दप्रयोगाद्वास्तवमेवराज्ञः पुरुषाङ्गत्वं विवक्षितमित्युपसंहरति *तेनेति* उपकाराख्येनाङ्गत्वफलेनाङ्गत्वोपपादनार्थोपकारकृतोक्तिः। भृतिदानोपादेयं पुरुषं प्रति स्वामिनोङ्गत्वसंभवेपि गां गर्भदासं वा प्रत्यङ्गत्वाभावाद् देवदत्तस्वं गौर्गर्भदासो वेत्यादिः प्रयोगो वास्तवाङ्गाङ्गित्वाविवक्षायां तत्स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि वस्तुगतौ वोपकारतोङ्गत्वेनोपचर्यते नत्वभिधानमताङ्गताभिधेयगतत्वेनोपचर्येत इत्याह * यत्रापीति * । देवदत्तादानांगवादीन्युत्यौपचारिकाङ्गत्वाविवक्षायां मुख्यबुद्ध्याभावापत्तिभयेनाङ्गत्वानपेक्षोपकारित्वलक्षणोपसर्जनत्वाभ्युपगमेऽप्येतदुपकारकत्वं शेषफलत्वाच्छेषस्यैव प्रत्यासन्नतरं शेषिफलत्वाभावात्तु न शेषिणः प्रत्यासन्नतरमिति कृत्वोपकारकत्वस्य शेषप्रतिपत्त्यर्थत्वविज्ञानात्संभवच्छेषत्वस्य धात्वर्थादेकरूपकारकत्वलक्षणेनोपसर्जनत्वेन प्रत्ययार्थं कर्तारं प्रत्यङ्गत्वावगतेः कर्तुः प्रधानसिद्धिरिति सूचयितुमाह * अथापीति * । निःसंदिग्धप्रधानत्वामिति वार्त्तिकोक्तस्य पाचकादिदृष्टान्तस्य साध्यविकलतामाह * याचकादावपिचेति * यथा राजपुरुषादिशब्दे राजादीनां पुरुषादीन्प्रत्यङ्गत्वं तथापाचकादिशब्देपि देवदत्तादेः पाकादिकृतवृत्तिलाभाद्युपकारकद्भावात्पाकादिक्रियाणां देवदत्तादीन् प्रत्यङ्गत्वं विवक्ष्यते प्राधान्यं तु निष्पाद्यत्वेनावस्थानात्सदपि न विवक्ष्यते ततश्च वस्तुधर्मभूतस्याङ्गाङ्गित्वस्याभिधानधर्मभूताङ्गाङ्गित्ववैपरीत्येपाचकादिदृष्टान्तस्य साध्यविकलतेत्याशयः

यथा कर्मोत्पन्नकृदन्ते पक्वादिशब्दे कर्मभूतानोदनादीन् प्रत्यङ्गत्वं तथा कर्तृभूतानपि देवदत्तादीन् प्रतीति सूचनार्थं *सर्वत्रेत्युक्तम्* शब्दार्थवृत्त्यालोचनया वास्तवाङ्गाङ्गित्वाभ्युपगमे प्रोक्षितशब्दे कर्मोत्पन्नकृदन्ते शब्दार्थवृत्त्या प्रोक्षणस्य द्रव्यार्थत्वाद्वस्तुवृत्त्यापि द्रव्यार्थत्वापत्तेः प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति प्रोक्षिताभ्यां दृषदुपलाभ्यां पिनष्टीति वाक्याभ्यां विहितं प्रोक्षणमवहननपेषणप्रयुक्तमपूर्वप्रयुक्तं वेति नावमिकी चिन्ता तादर्थ्यं विना प्रयुक्त्ययोगान्न युज्यतेत्याशङ्कते * नन्विति * द्रव्यार्थत्वे ऽपि द्रव्य- ६३०।१
कार्यप्रयुक्त्यविरोधाद्धन्तिपिषिस्वरूपेणोलूखलादिद्रव्यकार्येणोलूखलाद्यर्थं प्रोक्षणं प्रयुज्यते ऽपूर्वसाधनांशेन वा हन्तिपिषिगतेनेति नावमिकचिन्तोपपत्तेः प्रोक्षणस्य द्रव्यार्थतेष्टैवेति परिहरति * कस्य वेति * शङ्कापरिहाराशयौ क्रमेण विवृणोति * नन्विति * तादर्थ्यस्य तदधीनविधिविषयत्वाख्यत्वात्तत्प्रयुक्तत्वस्य च तत्तत्प्रयोजनत्वाख्यत्वात्तादर्थ्यतत्प्रयुक्तत्वयोरभेदाशयेन द्रव्यार्थत्वान्यप्रयुक्त्योर्विरोधाशङ्कानुपपत्तेर्द्रव्यार्थत्वे द्रव्यस्यैव शेषित्वात्प्रयोजकत्वापत्तेरन्यप्रयुक्तिविरोधः शङ्कनीयः सोऽपि द्रव्यार्थत्वे ऽपि धर्मस्य नवमाद्यन्यायेन कार्यप्रयुक्तत्वाद् द्रव्यधर्मः प्रोक्षणं हन्तिपिषिस्वरूपात्मकेन द्रव्यकार्येणादृष्टार्थधर्मानपेक्षेणाव्यानन्तर्यात्प्रयुज्यते इत्याद्यतण्डुलपिष्टादिनिष्पादनद्वारा हन्तिपिषिसाध्यस्यौषधयागापूर्वस्य व्यवहितत्वे ऽप्यदृष्टार्थधर्माकाङ्क्षत्वात्तत्साधनांशेन हन्तिपिषित्वैकार्थसमवायिनोलूखलमुसलादिद्रव्यकार्येणेत्येवं चिन्तोपपत्तेर्नास्तीति परिहाराशयः॥ इतिकरणस्य प्रकारवाचित्वाद्यस्मादेव प्रकारो विचारस्तस्माद्द्रव्यार्थत्वेऽवस्थितेऽपि न विरुद्धयतइत्यावृत्तस्य हिशब्दस्यापि शब्दार्थवाचित्वाङ्गीकारेण योज्यम्। यद्यपूर्वमनेन क्रियते ततोऽस्याऽपूर्वं प्रयोजकं यदि हन्तिपिषी ततस्तौ प्रयोजकावित्यादिभाष्येण प्रयुक्तिनिर्णयार्थं तादर्थ्यस्यापि तत्राधिकरणे विचाराद् द्रव्यार्थत्वविरोधमाशङ्क्य यदुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति पिनष्टि वा तत्प्रोक्षिताभ्यामिति तृतीयानिर्देशात्साधनीभूतयोरुलूखलमुसलयोर्दृषदुपलयोर्वा प्रोक्षणं प्रत्यङ्गित्वावगतेः किमवघातं पेषणं वा करोतीति हन्तिपिष्योः कर्मत्वेन करोत्यर्थान्वयाद्यदुलूखलमुसलयोर्दृषदुपलयोर्वाहन्तिपिषिसाधनत्वं तदर्थं प्रोक्षणमुतावघातेन वा पेषणेन वा करो-

र्त्तीति करणत्वेनान्वयाद्यत्तयोरपूर्वसाधनत्वमित्युलूखलमुसलापरित्यागेनैव तादर्थ्यविचारादविरोधमाह * यो पिबेति * यद्वा द्रव्यस्य स्वरूपेण प्रत्ययार्थत्वाभावात्प्रकृत्यर्थे प्रत्यङ्गित्वानुपपत्तेः कारकरूपेणाङ्गित्वस्याभ्युपगमनीयत्वात्कृदुक्तस्य च कारकरूपस्य द्रव्योपसर्जनत्वेना निष्कर्षातिरोहितत्वेनात्मार्थतया क्रियाग्रहणाशक्तेःप्रोक्षणस्य कर्मभूतोलूखलादिद्रव्यार्थत्वायोगेप्याख्यातोक्तस्य कारकरूपस्य स्वप्राधान्यान्निष्कतर्षप्रतीतेराविर्भूतत्वेनात्मार्थतया क्रियाग्रहणशक्तत्वाद्वदनस्यकर्त्रर्थत्वाविरोध इति वैषम्योक्त्याऽनिष्टापत्तिं परिहरति * तिरोहितं चेति* पाचकादिशब्दे कर्तृत्वस्यापि कृदुक्तस्य तिरोहितत्वेन क्रियाग्रहणशक्तिश्चकारेण सूचिता। श्लोकं व्याचष्टे ॥ * कृदन्तेति। * यदेतद्विशेषणत्वेनोपसर्जनत्वं तदेव शेषत्वमप्यापादयतीत्यादिवार्त्तिकोक्तस्य श्रुत्युक्तविशेषणविशेष्यत्वानुसारेणाङ्गाङ्गित्वनियमस्य न श्रुतिर्ब्रूते वाक्यार्थो नेतीति पश्वेकत्वाधिकरणभाष्यविरोधमाशङ्कयैकाभिधानश्रुतिबलीयस्त्वेनैकपदोपादानश्रुत्यवगतद्रव्यार्थत्वबाधाशयं तद्भाष्यमित्येवं विरोधपरिहारसूचनार्थं तथाचेत्यादिवार्त्तिकोक्तामङ्गाङ्गित्वस्य विशेषणविशेष्यत्वनियमाभावे भाष्यसंमतिमनुभाषणपूर्वं निरासितुमाह * यत्त्विति । * श्लोकं व्याचष्टे * कारकोपसर्ज्जनीभूतस्येति * ॥ तेनात्रापीतिवार्त्तिकोक्तमूहेन भाष्ययोजनं निरसितुमाह * नत्विति । * प्राधान्येनेह कर्त्तृत्वमिति वार्त्तिकोक्तं तात्पर्याख्येन प्राधान्येन कर्त्तृत्वोक्तौ कर्त्तुरेकक्रियार्थत्वापत्तिमनुभाषणपूर्वं क्रियाफलभोक्तृत्वात्मकस्वाम्याख्यं प्राधान्यं विना कर्त्तव्यत्वावगतिपूर्वककर्तृत्वानिर्वाहाद्विधायकेनाख्यातेन प्राधान्यपर्यन्तकर्तृत्वोक्तेर्गुणत्ववत्प्रधानतापि कर्त्तुः प्राप्नोतीत्येवं निरस्यति *यत्त्विति । * अधिगम्य ममेदमनुष्ठेयमिति ज्ञात्वा क्रियेत्यधीत्युपसर्गस्यान्तर्गतगमनक्रियायोगविषयत्वाङ्गीकारेणाधिक्रियोक्तेरनुष्ठेयत्वावगतिपूर्वकानुष्ठानाख्यामधिक्रियां विना शास्त्रीयेर्थे कर्तृत्वानिर्वाहात्कर्तृणामधिक्रिया वगम्यते सा च चेतनानां प्रेक्षापूर्वकारिणां फलोद्देशादृते न भवेदित्युक्तेनानृतं वदेदित्यत्र विध्यभावेनानुष्ठेयत्वावगत्यभावात्तत्पूर्वकानुष्ठानाख्याधिकाराभावात्फलोद्देशकल्पनायोगमाशङ्क्यानन्नूदितनिषेधायोगादप्राप्तस्य चानुवादायोगात्प्रापकं च विना प्राप्त्ययोगादशाब्दस्य च प्रापकस्य शाब्दे व्यवहारेऽन्वयायो-

नुलक्षणस्यापि संस्कारस्यानपेक्षणात्क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारताप्ययुक्तेत्याशङ्कते * क इति । * प्राप्तस्याप्योदनादेर्भोज्यस्य रोगादिना भोक्तृतायामयोग्यस्य भोजनादर्शनात्फलसाधनतातिरिक्तभोक्तृत्वायोग्यताधानापेक्षोपपत्तेर्याजमानास्तु तत्प्रधानत्वादित्यत्र वक्ष्यमाणाया ग्रन्थगौरवभयादत्रानभिधानेपि सामान्यतः पुरुषार्थत्वावधारणमात्रात्प्रकरणागम्यक्रत्वर्थत्वव्यावृत्तिः सेत्स्यतीति परिहृति *सर्वथा तावदिति * भोक्तृत्वायोग्यताधानाख्यस्य त्वोपकारविशेषस्य वक्ष्यमाणत्वाविशेषाभावात्सामान्ययोगः शङ्कनीय इत्याह * तद्विशेषेति । * तस्मादाभिधानिकेनापि प्राधान्येन कर्त्रभिधाने वास्तवप्राधान्यसिद्धेः श्रुत्या क्रियायाः क्रत्वर्थत्वावधारणान्न प्रकरणेन क्रत्वर्थत्वं सेत्स्यतीति तृतीयपरिहारसमाधानमुपसंहरति * तस्मादिति । * द्वितीयाद्यपरिहारयोः प्राधान्यांशानुक्तिसाम्यादेकहेलया परिहारद्वयं समाधातुं यद्यपि कर्तृत्वं साधकत्वेनेत्यादिवार्तिकोक्तन्यायेन कर्तृवाचिना प्रत्ययेन प्राधान्यांशो नोक्तः कर्तृत्वे चानन्तर्गतस्तथापि कर्तृत्वान्यथानुपपत्तिद्वारा प्रत्ययेन प्रत्यायितरवार्थक्रियायाः प्रयोजनाकाङ्क्षावेलायां सम्बध्यत इत्याह * यद्यपि चेति । * श्रुत्यानुक्तस्यापि स्वामित्वाख्यस्य प्राधान्यांशस्य लक्षणया प्रत्यायनं तावद् दृष्टान्तपूर्वमुपपादयति * यथेति * कर्तृत्वस्योक्तस्य पुरुषं प्रति इतिर्गमनं प्राप्तिरिति व्युत्पत्त्या प्रतीतिशब्देनोक्तया कर्तृत्वसिद्ध्या फलालिप्सां विनानुपपद्यमानया स्वामित्वं ज्ञास्यत इत्यर्थः । लक्षणया स्वामित्वाख्यस्य प्राधान्यस्य प्रत्यायनेप्यशाब्दत्वाच्छाब्द क्रियया न्वयायोगमाशङ्क्य प्राधान्यप्रत्यायनार्थं प्रत्ययेन गुणत्वात्मककर्तृत्वोक्तेः प्रत्ययस्य प्राधान्ये तात्पर्यावसायात्तात्पर्यवृत्त्या शाब्दत्वं दृष्टान्तपूर्वमुपपादयितुमाह * तत्रेति । * गुणत्वस्य प्राधान्यविरोधित्वात्तत्सिद्ध्यर्थत्वायोगमाशङ्क्य भिन्नविषयत्वेनाविरोधमाह * गुणभावो हीति । * ते शब्दोक्तस्य कर्तृप्रत्ययार्थवादिनो वैयाकरणस्य मते धात्वर्थातिरिक्तभावनाभावाद्भिन्नविषयत्वायोगशङ्कानिरासपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * यस्यापीति * करोतिसामानाधिकरण्येनाख्यातप्रत्ययस्य तदर्थवाचित्वावगतेः करोतेश्च, धात्वर्थसामान्यवाचित्वे पाकं करोति पाकेन करोतीति वा धात्वर्थस्य कारकत्वेन करोत्यर्थान्वयायो-

गापत्तेर्द्धात्वर्थातिरिक्ता भावना प्रत्ययवाच्या यद्यप्यभ्युपगम्यते तथापि सैव कर्त्तारमङ्गङ्करोति न धात्वर्थ इति कथमवसीयत इत्याशङ्क्य ततश्चेत्युक्ते धात्वर्थोऽपि तर्हि कर्त्रनभिधानपक्षवद्भिधानपक्षे पि भावनाङ्गमेवास्त्वित्याशङ्क्यानभिधानपक्षे भावनाक्षेपं विना कर्त्रन्वयानवगतेरनुष्ठानासिद्ध्यर्थेन च कर्त्राक्षेपस्यानुष्ठानयोग्यभावनावगत्युत्तरकालत्वात्करणाद्यन्वयं च विनानुष्ठायोग्यत्वाभावात्कारणत्वेन धात्वर्थस्यान्वयाद्भावनाङ्गत्वं युक्तम्। अभिधानपक्षे त्वादावेव कर्त्रन्वयावगतेः सकलकारकसमवधातृत्वलक्षणत्वाच्च कर्तृत्वस्य सकलकारकसमवधानात्प्रागसिद्धेः सिद्धे कर्त्रन्वये भावनायाः सिद्ध्यव्यभिचारित्वेन कारकानाकाङ्क्षत्वाद्धात्वर्थान्वयानुपपत्तेर्भावनायां व्यापृतः कर्त्ता धात्वर्थं विना भावनां कर्तुमशक्नुवन्नात्मन एव कर्तृत्वसिद्ध्यै धात्वर्थमङ्गं करोतीत्युक्तम्। द्वावप्यङ्गीकरोतिशब्दौ त्विप्रत्यययुक्तौ भिन्नविषयत्वोक्तेराख्यातेन हि श्रुत्यैव गुणपर्यायात्मना कर्तृत्वमभिहितं तत्पश्चाद्यावर्त्तयतः। श्रुतिविरोध आपद्यत इति वार्त्तिकोक्तविरोधनिरासोपयोगमाह * नचेति * चकारेण ततश्चेत्युक्तं विषयान्यत्वोक्त्या विवृतम्॥ नचैक एव प्रत्ययः सकृदुच्चरितः शक्नोति गुणत्वप्रधानत्वे युगपदभिधातुमिति वार्तिकोक्तयुगपदुभयरूपोक्त्यशक्तिनिरासेपि विषयान्यत्वोक्तेरुपयोगमाह * यदीति * सकृदुच्चरितस्यापि प्रत्ययस्याविरुद्धानेकभावनाकर्तृसंख्योपग्रहविशेषाद्यर्थवाचित्वाभ्युपगमेनानेकार्थोक्त्यशक्तेर्विरोधनिबन्धनत्वावसायात्कर्तुश्च गुणप्रधानत्वयोर्भिन्नविषयत्वेनाविरोधान्न प्रत्ययस्योभयरूपोक्त्यशक्त्याख्यो विप्रतिषेध इत्युक्ते भावनाधात्वर्थाख्यावच्छेदकरूपविषयभेदेपि कर्त्राख्याश्रयरूपविषयैक्याद्विरोधमाशङ्क्य ह्रस्वदीर्घत्ववद् गुणप्रधानत्वयोरापेक्षिकत्वेनशुक्लकृष्णत्ववत्स्वभावतो विरोधाभावादाश्रयैक्यमात्रेण विरोधायोगोक्त्यै स्वभावतश्चेत्युक्तेऽर्थगतविरोधाभावेपि विशेषणविशेष्यभावानापन्नानेकार्थोक्तौ शब्दतात्पर्यभेदापत्तेर्भावनाकर्तृसंख्यादिवच्च गुणप्रधानत्वयोर्विशेषणविशेष्यत्वाभावादेतत्परिहारापरितोषात्स्वमतेन गुणत्वं शब्दाद् गम्यते प्राधान्यं गुणत्वान्यथानुपपत्तिसामर्थ्यादित्येवमुभयरूपोक्त्यशक्त्याख्यविरोधपरिहारे ऽथवेत्यनेनोक्ते कर्तृप्राधान्यस्याशाब्दत्वे धात्वर्थस्य कर्त्रर्थ-

त्वायोगमाशङ्क्य धात्वर्थविशिष्टस्य कर्त्तुर्भावनाङ्गत्वे शब्देनोक्ते कर्त्र-ङ्गत्वं विना धात्वर्थस्य तद्विशेषणत्वायोगाच्छ्रुतार्थापत्तिकल्पेन शब्दा-न्तरेण तदङ्गत्वोक्तिमभिप्रेत्य कर्त्रभिधाने पक्षे सर्वथाशब्दात् साम-र्थ्याद्वा प्रतीतौ कर्त्तुः प्राधान्यप्रशक्तेर्धात्वर्थस्य पुरुषार्थत्वं प्राप्नोती-त्युक्तम् ॥ अनया चाख्यातप्रत्ययोक्तां भावनां प्रति कर्तुर्गुणत्वाद्धा-त्वर्थप्रति प्राधान्याद्भिन्नविषयत्वोक्त्या कृदन्ते भावनानुक्तेर्धात्वर्थ-मेव प्रति गुणप्रधानत्वप्रसङ्गाद्विषयैक्येनाख्यातशब्दस्य पाचकादि-शब्देभ्यो विशेषसूचनाद्बहिष्टं विशेषान्तरमाह * अयं चेति । * पाचकमानयेत्यादावानयनादिक्रियान्तरान्वयित्वेन कृदुक्तं पुरुषमु-पलक्षयितुमुक्तस्य धात्वर्थस्याभिधानिकाङ्गत्वाख्यशब्दार्थवृत्तिमा-त्रेण विशेषणापरपर्यायोपलक्षणत्वसिद्धेर्न वास्तवाङ्गत्वाकाङ्क्षा नानृतं वदेदित्यादौ तु क्रियान्तरान्वयानुपादानेनोपल-क्षणयाभिधानिकाङ्गत्वाख्यशब्दार्थतया विशेषणत्वस्यानाका-ङ्क्षितत्वाद्वास्तवमेवाङ्गत्वं धात्वर्थस्य विशेषणत्वान्यथानुपपत्तेः परिशेषादवधार्यत इति तत्रेति विशेषणसामर्थ्येन सूचनाद्वैषम्यमि-त्याशयः । धात्वर्थलक्षणार्था धातूक्तिः । श्लोकं व्याचष्टे * शब्दा-र्थेति * राजपुरुषादिशब्देभ्यो व्याख्यातस्योभयप्रकारविशेषोक्त्यै राजपुरुषं वेत्युक्तम् । कर्त्रभिधानपूर्वपक्षप्रयोजनसमाधानमुपसंह-रति * तस्मादिति * विधिना सामान्यतो धात्वर्थानां पुरुषार्थत्वेऽ-वगते साक्षात्परंपरया वा पुरुषार्थतेति विशेषापेक्षायामेकपदोपादा-नलक्षणया श्रुत्या साक्षात्पुरुषार्थत्वावगमात्प्रकरणगम्यस्य क्रत्व-र्थस्य श्रुतिविरोधोपसंहारार्था प्रमाणोक्तिः । परंपरया पुरुषार्थत्वा-भ्युपगमाच्छ्रुतिप्रकरणयोरविरोधसंभवेऽपि श्रुत्या साक्षात्पुरुषार्थत्वा वगमात्प्रकरणबाधाभ्युपगमे सति लक्षितस्यापि तात्पर्यवृत्त्या श्रौतत्वा दनभिधानपक्षात्पुरुषार्थत्वापत्तेः सिद्धान्तप्रयोजनाभावात्कर्तु-राख्यातवाच्यावाच्यत्वचिन्तानऽर्थिकेत्याक्षिपति * नन्विति * पदानां वाक्यार्थप्रतिपत्यर्थत्वाच्छ्रौतेनार्थेन वाक्यार्थप्रतीत्यनुपयोगे लाक्षणिकार्थतात्पर्यं युक्तं । आख्यातस्य तु श्रौतेनैव भावनाख्ये-नार्थेनोपयोगसंभवात् लाक्षणिकेऽर्थे तात्पर्यानुपपत्तेरवाच्यत्वे कर्तु-रशाब्दत्वापत्त्या वाक्यार्थानन्वयप्रसङ्गात्प्राधान्यासिद्धेर्न धात्वर्थस्य साक्षात्पुरुषार्थत्वापत्तिरित्याशयेन परिहरति * नैष इति * कर्तु-

वाक्यार्थानन्वये लक्षणानर्थिकेत्याशङ्क्य गङ्गादिसम्बन्धिनीरादि-स्वरूपे गङ्गादिशब्दानामिव कर्तृस्वरूपे प्रत्ययस्य तात्पर्याभावात्स्वरूपेणाशाब्दतया कर्तुर्वाक्यार्थानन्वयात्सर्वाकाङ्क्षापूरणाशक्तेः प्राधान्यायोगेपि भावनानिष्पादकरूपशब्दतात्पर्यविषयत्वाच्छाब्दत्वोपपत्तेस्तेन रूपेण भावनाख्यवाक्यार्थान्वयसिद्ध्यै लक्षणार्थवतीति सूचयितुं कर्त्तारमन्तरेण भावना न सिध्यतीति कृत्वा लक्षणा नतु तस्य कर्तृत्वाधिष्ठानस्वरूपेण सर्वाकाङ्क्षापूरणायेति लक्षणेत्यनेनोक्तम्॥ श्लोकोपपाद्यं तावदर्थं नैष दोष इत्यनेन सूचितम्। अभिधानपक्षेपि भावनान्वयपरत्वाच्छब्दस्य धात्वर्थान्वयस्याशाब्दत्वापत्तिशङ्कां निरस्यन् व्याचष्टे * अभिधीयमानो हीति * श्रुत्युपात्तस्य ६३३।१
योग्यत्ववशेनार्थान्तरान्वये तात्पर्यावसायादनेकान्वययोग्यस्यागम्यमानविशेषतया सर्वान्वयसाधारणतात्पर्यावगतेः सर्वाकाङ्क्षापूरणशक्तत्वाच्च कस्मिंश्चिदन्वये शास्त्रार्थत्वहानिः लक्ष्यमाणस्य तु लक्षणातः प्राक्तावच्छास्त्रानुक्तत्वेन शास्त्रतात्पर्यविषयत्वाख्याद्दर्त्तव्यत्वायोगाल्लक्षणाकालेपि तद्बीजस्य शास्त्रस्य कर्तृस्वरूपे तात्पर्यस्योपसंहारे सति तस्य शास्त्रतात्पर्यविषयत्वाध्यवसायात्सर्वान्वये शास्त्रं प्रमाणं भवेन्न तु कर्तृस्वरूपे प्रत्ययाख्यस्य शास्त्रस्य तात्पर्यं संभवतीत्याशयः। एतदुपपादनार्थत्वेन श्लोकपूर्वार्द्धं यः शब्दः श्रौतेनार्थेन वाक्यार्थेनोपयुज्यते स लाक्षणिकार्थपर्यन्तं तात्पर्यवृत्त्या यातीत्येवं व्याचष्टे * सर्वमेवेति * लक्षणया वगतमर्थं प्रत्यात्मानं तात्पर्यया वृत्त्या प्रापयतीत्यर्थः। तृतीयपादं तुशब्देनोक्तव्यतिरेकाभिधानमनादृत्याख्यातप्रत्यये श्रौतेन भावनाख्येनार्थेन पदार्थान्तरान्वितभावनात्मकवाक्यार्थोपयुक्ते सति न लाक्षणिकार्थपर्यन्ततात्पर्यगमनं युक्तमित्येवं व्याख्यातुमाह *श्रुत्यर्थ एव चेति* अन्यपरे शब्दे कर्त्ता न वाक्यार्थोपयोगित्वेन गृह्यतेत्युक्ते कर्तुरप्युपयोगः संभवन् कस्मान्न गृह्यत इत्याशङ्क्य सकृदुच्चरितस्य श्रौते लाक्षणिके चार्थे वृत्त्याख्यव्यापारायोगेनार्थद्वयोद्देशेन वृत्त्याख्यतादर्थ्यापरपर्यायार्थद्वयतात्पर्यायोगात्तद्द्वारार्थद्वयोपयोगित्वानवकल्पनात्पूर्वशब्दाल्लक्षणया परस्यावगतस्य संभवद्वाक्यार्थोपयोगस्यापि चशब्दतात्पर्यविषयत्वाभावाद्वाक्यार्थानन्वयवल्लाक्षणिकत्वे कर्तुः संभवदुपयोगस्याप्यनन्वये नचेत्यादिनोक्तेऽन्यपरा-

च्छब्दात्कर्त्रवगत्ययोगमाशङ्क्य निष्पादकत्वेन भावनासम्बन्धित्वान्निष्पादनान्यथानुपपत्तिबलाद्गम्यत इत्यन्यपरेपीत्यनेनोक्ते गङ्गादिशब्दात्तीरादिवत्तात्पर्यवृत्त्या गम्यत्वशङ्कायां च केवलोक्त्या निरस्तायां भावनादिनिष्पादनान्यथानुपपत्तिबलात्कर्तृप्रतीतिवत्प्राधान्यं विना चेतनस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः कर्तृप्रतीतिरन्यथानुपपत्तिबलात्प्राधान्यकल्पनामपि करिष्यतीत्याशङ्क्य प्रकरणगम्यक्रतूपकारद्वारकर्त्रभिमतस्वर्गादिसिद्ध्युपयोगिनद्व्यापिकर्तृप्राधान्यात्कर्तृत्वानुपपत्तिपरिहारोपपत्तेर्न साक्षात्प्राधान्यकल्पना शक्येति परिहारसूचनार्थं * या चेत्युक्तम् * कर्तुर्वाक्यार्थानन्वये लक्षणानर्थक्यशङ्कानिरासार्थत्वेन चतुर्थं पादं व्याख्यातुमाह * तदा चेति * प्राधान्यप्रतिपत्तेः निष्प्रमाणकत्वे मात्रोक्त्या शब्दव्यापारनिरासेनोपपादिते शब्दात्कर्तृप्राधान्यानवगमेपि भावनयैव कर्तृव्यापाररूपत्वात्कर्तृस्वरूपोपसर्जनत्वावगतिवत्प्रयत्नरूपतयेच्छायोनित्वात्कर्त्रभिमतसाधनत्वं च विना कर्त्रिच्छानुदयाद्भावनानिष्पत्त्यसिद्धेर्भावनायाः कर्त्रभिमतसाधनत्वावगमात्कर्तुः प्राधान्यावगतिरपि भविष्यतीत्याशङ्क्य प्रकरणगम्यक्रतूपकारद्वारकर्त्रभिमतस्वर्गादिसिद्ध्युपयोगितयापि कर्त्रिच्छोदयोपपत्तेरिच्छायोनित्वेनापि साक्षात्प्राधान्यकल्पनाऽशक्तिसूचनार्थं * नहीत्युक्तम् * लक्ष्यमाणस्यापि कर्तुर्भावनोक्तिमात्रात्प्रतीतस्य प्रकरणगम्याक्रतूपकारात्सन्निकृष्टतरत्वात्साक्षादुपकारसंभवे च पारंपर्योपकारकल्पनायोगात्साक्षात्प्राधान्यकल्पनैवयुक्तेत्याशङ्क्यआख्यातशब्दस्य प्राधान्येतात्पर्याभावाच्छ्रुत्यासाक्षात्प्राधान्यानवगतेः पारम्पर्योपकारिण्यपि च कर्त्रिच्छासंभवादिच्छायोनित्वेपि भावनायाः साक्षात्प्राधान्यावगतौ शक्त्यभावेन लिङ्गस्यापि तत्र प्रामाण्याभावात्साक्षात्प्राधान्यकल्पना निष्प्रमाणिकेत्याह * तेनेति * येन कारणेन शब्दः कर्त्रवगतौ न व्याप्रियते नच भावना कर्तृप्राधान्यावगतौ शक्ता तेन कारणेनाख्यातशब्दरूपा श्रुतिर्भावनासामर्थ्यरूपं वा लिङ्गं प्राधान्यप्रमायामुदासीनमित्यर्थः ॥ श्रुतिलिङ्गयोः साक्षात्प्राधान्यप्रमायां व्यापाराभावेपि कर्तुः सन्निकृष्टतरत्वात्साक्षात्प्राधान्यं भविष्यतीत्याशङ्क्य सन्निकर्षस्य सन्निधित्वेन स्थानत्वात्तस्य च प्रकरणाद्दौर्बल्यात्तद्विरोधे प्रामाण्यं नास्तीत्याह * नचेति * कर्तृवाच्यावाच्यत्ववि-

वाग्स्यार्थवत्वमुपपादितमुपसंहरति * तस्मादिति * किंप्राप्तमिति भाष्यं पुरुषस्यायं वदनाख्यः पदार्थ उपदिश्यते ततश्चायं निषेधः पुरुषस्य धर्म इत्येवं शुद्धपुरुषधर्मत्वपूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थत्वेन व्याचष्टे * किमिति * प्राप्तिपूर्वकत्वान्निषेधस्य प्राप्त्युक्त्यै प्रायेणेत्युक्तम्। कः पुरुषस्योपकार इत्यपेक्षायां प्रत्यवायपरिहारार्थमित्युक्तम्॥ प्रश्नपूर्वं हेतूक्त्यर्थं कुत इत्यादिभाष्यं पुरुषस्य प्रयत्नशब्दवाच्यभावनालक्षितस्य च विधेः श्रवणादित्येवं व्याचष्टे * कुतइति * श्रुतेः पुरुषो विधिश्च प्रतीयते स चोभयः पुरुषधर्मत्वपक्षे ऽर्थवान् क्रत्वर्थे हि वदने ऽनर्थको भवेदित्यर्थः । वदनमनुतिष्ठेदिति भाष्यावयवेनानुष्ठाता विधिश्च श्रुत्या गम्यत इति वदताऽऽद्ये भाष्यावयवे व्याख्याते श्रुतस्याप्यनुष्ठातुर्गुणत्वेनान्वयाद्वदनस्य पुरुषार्थत्वासिद्धिमाशङ्क्य कर्तॄणां शास्त्रगम्ये र्थे इति वार्त्तिकोक्तेन न्यायेन कर्तृत्वस्य विधेश्चापुरुषार्थे कर्मण्यात्मलाभायोगात्तदुभयश्रुत्यर्थवत्त्वाय तस्य पुरुषेण समीहितेन प्रधानभूतेन सम्बन्धो ऽन्वयः । पदश्रुत्या गम्यत एव दर्शपूर्णमासाख्यकर्मणान्वयः प्रकरणात्ततश्च प्रकरणगम्यक्रत्वर्थत्वबाधेन पुरुषार्थतैव युक्तेत्येवं परिहारार्थं तस्येत्याद्येव शब्द इत्यन्तं भाष्यावयवं श्लोकेन व्याख्यातं सूचयन् श्लोकं व्याचष्टे * समानेति * योऽपि चेत्यनेन पुरुषस्येति भाष्यावयवो ६३४।२
ऽपकृष्य व्याख्यातः। कर्त्रभिधानस्यापि पुरुषधर्मपक्षे ऽर्थवत्ताऽपिशब्दाभ्यामुक्ता प्रयोगवचनेनैवोपनीतस्य प्रधानकर्तुस्तदङ्गभूत धात्वर्थविधानात्प्रात्यात्मिकः कर्तृविधिर्द्धातुनोपनीतमात्रस्य च धात्वर्थस्य प्रयोगवचनेनैव विधानात्प्रात्यात्मिको धात्वर्थविधिरनर्थक इत्यावृत्त्या योज्यम् । व्याख्यातेर्थे इतरथेति भाष्यावयवं वदनमनुतिष्ठेदित्येवं सकर्तृकधात्वर्थविध्यर्थौ वदेदिति यः शब्दः स क्रत्वर्थत्वपक्षे वदनं भवतीत्येतावत्यर्थे भवेत्ततश्चाविवक्षितकर्तृविध्याख्यस्वार्थो भवेदित्येवं योजयति * तदिति । * प्राप्तेः पुरुषधर्मत्वोपसंहारार्थं [तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे *तस्मादिति।* प्राप्तः पुरुषार्थत्वेप्यकर्मेति सूत्रावयवोदाहृतस्य कथं पुरुषार्थतेत्याशङ्क्य प्राप्तिपुरुषार्थत्वादेवेति परिहारार्थं] यस्य चेति भाष्यं व्याचष्टे *ततश्चेति ॥ * निषेधपुरुषार्थतैवात्र पूर्वपक्षार्थः। पुरुषार्थता तु तस्मिन्नुक्तै

१ इति द्वितियपुस्तके नास्ति ।

पुरुषप्रयत्नस्येत्यादिभाष्येणोपादितेति सूचनार्थं निषेधपुरुषार्थता-मुपसंहरति * अत इति। * एतावता च भाष्येण पूर्वाधिकरणसूत्रस्थतद्वच्छब्दबुद्धिस्थीकृतस्य मनुष्यधर्मशब्दस्य तत्प्रधानत्वादिति निवीताधिकरणाद्यसूत्रावयवस्येहानुषङ्गमङ्गीकृत्याकर्मानृतनिषेधनं मनुष्यधर्म आख्यातशब्दस्य मनुष्यप्रधानत्वादित्येवं लक्षणीपयिक-पूर्वपक्षार्थत्वेनाकर्मेति सूत्रावयवं व्याख्यायेदानीं सचेति भाष्येण यतोकर्ममनुष्यधर्मः स च नानृतं ब्रूयादिति स्मृत्यैव मनुष्यस्य प्राप्तोऽतः स्मृत्यैव मनुष्यसंयोगान्नानृतं वदेदिति क्रतुसंयुक्तं वचनं नित्यानुवाद इत्येवं सकलं सूत्रं योजनीयमित्याह *सूत्रमिति * उपनयन-समकालत्वोक्तेः स्मृतिमूलत्वाच्छ्रुतेरनुवादत्वायोगशङ्कानिरासार्थत्व सूचनार्थं दर्शपूर्णमासयोः कृतारम्भणीयत्वेनाधिकारात्प्रागेवेत्युक्तम्॥ क्रतुसंयुक्तोक्तिमाक्षेपपूर्वं त्रेधा समाधत्ते * कथं पुनरिति * प्रकरणप्राप्त्या संयुक्तत्वस्य पूर्वपक्षविरुद्धत्वेनावाच्यत्वशङ्कानिरासार्था बाधार्हत्वाशया बाधगोचरोक्तिः। श्लोकं व्याचष्टे *यदेतदिति। * शुद्धपुरुषधर्मविषयत्वाच्छ्रुतेर्दर्शपूर्णमासाभ्यां प्राक्प्रवृत्तामपि स्मृतिं प्रति मूलत्वसम्भवाच्छ्रुतमूलत्यागाश्रुतमूलकल्पनयोश्चाप्रमाणकत्वादनुवादत्वायोगशङ्कार्थं नन्वितिभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति। * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति। * नैषेत्यादिपरिहारभाष्यं शङ्कानिरासाशक्तत्वात्तदसम्बन्धत्वेनाक्षेप्तुमारभते * यत्त्विति * नैनच्छ-ङ्कया सम्बद्धमित्युक्ते पुरुषधर्मत्वोक्तेः क्रतुसंयुक्तपुरुषधर्माशयत्वेनापि सम्भवात्तद्विषयायाश्च श्रुतेः शुद्धपुरुषधर्मविषयस्मृतिमूलत्वायो-गाच्छङ्कानिरासशक्तत्वेन तत्सम्बन्धोपपत्तिमाशङ्क्य यदि श्रुतिश्च-प्रकरणाद्बलीयसीति प्रकरणबाधमनुक्त्वैव पुरुषधर्मत्वमात्रमुक्त्वानु-वादतोक्ता स्यात्ततः श्रुतिप्रकरणानुकूल्येन क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वाव-सायाद्भिन्नविषयत्वं स्यात्प्रकरणबाधोक्त्या तु श्रुतेरपि शुद्धपुरुषध-र्मविषयत्वावसायान्मूलत्वशङ्का निराकर्त्तुमशक्येति परिहारसूच-नार्थं प्रकरणबाधानुवादोक्त्योः पौर्वापर्येण हेतुनेत्युक्तम्॥ एतदेव विवृणोति * तथाहीति। * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * क्रत्वर्थ-त्वपूर्वपक्षानुपन्यासात्क्रतुयुक्तपुरुषार्थतैव क्रत्वर्थोक्त्या विवक्षिता संभवमात्रेण वा क्रत्वर्थोक्तिः श्रुतेः पुरुषमात्रधर्मविषयत्वेप्यविशेष-श्रवणेनोपनयनात्प्रागपि प्रवृत्तेः स्मार्त्तानां तु धर्माणामुपनयनादिर्नि-

थम इत्युपनयनकालत्वोपदेशाच्छ्रुतिमूलत्वे तद्विरोधं प्रागुपनयना-
त्कामचारवादभक्षा इति स्मृत्यालोचनया श्रुतेरप्युपनयनात्प्रागप्र-
वृत्त्यभ्युपगमे वाहिताग्निर्न क्लिन्नं दार्वभ्यादध्यादित्यादीनां शुद्धपुरु-
षधर्माणामप्युपनयनकालत्वादर्शनाद्दर्शपूर्णमासप्रकरणाम्नानार्थव-
त्त्वार्थं दर्शपूर्णमासाधिकारसमकालत्वापत्तेस्तन्मूलत्वे स्मृतेः सत्यं
ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्नब्रूयात्सत्यमप्रियम्। प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः स-
नातन इति सर्वकालीनपुरुषधर्मत्वोपदेशविरोधमभिप्रेत्योपनयनकाल
एवेत्यादिभाष्योपपत्तिमाशङ्क्योपनयनकालत्वोपदेशस्याविशेषेण
श्रौतस्मार्तपुरुषमात्रधर्मविषयत्वादाहिताग्न्यादिवच्चानृतनिषेधे ऽधि-
कारिविशेषानुपादानात्प्रकरणानुरोधेन च श्रुतिसंकोचायोगान्मूल-
मूलिभावे ऽप्युपनयनकालत्वसर्वकालीनपुरुषधर्मत्वोपदेशाविरोधात्त-
तदपिभाष्यमुपपादयितुं शक्यमिति सूचनार्थं *का चेत्युक्तम् ॥*
आक्षेपमुपसंहरति *तेनेति।* समाधातुमारभते *नैष इति।*
दोषाभावं प्रश्नपूर्वमुपपादयितुमाह *कथमिति* शुद्धपुरुषधर्मतया
यः पूर्वपक्षो कर्मत्येतावता मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वादित्यनु-
षङ्गसहितो न क्रतुयुक्तपुरुषधर्मतया कृत्स्नेन सूत्रेणानुषङ्गसहितेनेति
पक्षद्वयं भाष्यात्प्रतीतेर्भाष्यकृत्संमतं तृतीयानुवादमात्रतयानुषङ्गा-
नपेक्षसूत्रमात्रात्प्रतीतेः सूत्रकृत्समीहितत्वेन भाष्यकृतो मत इत्येवं
तन्त्रेण संमतोक्तिर्द्वेधा व्याख्येया।तत्राद्येमूलमूलित्वं संभवति परयो-
स्त्वनुवादतेत्यर्थः॥ श्लोकं व्याचष्टे *यदीति*कैमर्थ्यानपेक्षविध्यनु-
वादचिन्ताया लक्षणासंगतेरनुवादत्वमात्रपूर्वपक्षायोगादनुवादत्वे च
तादर्थ्याक्षेपकविध्यभावेन क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वपूर्वपक्षस्याप्ययोगात्सू-
त्रापरितोषेण शुद्धपुरुषार्थत्वपक्षः तस्मिंस्तु विध्यैकान्तिकत्वाद्वि-
कल्पशून्ये ऽनुषङ्गपर्यालोचनया गृहीते कृत्स्नसूत्रागमनापत्तेः सूत्रो-
क्तानुवादत्वसमर्थनार्थं विधित्वे जञ्जभ्यमानन्यायेन क्रतुयुक्तपुरुष-
धर्मत्वापत्तेः पुरुषमात्रे च स्मृतितोऽनृतनिषेधात्क्रतुयुक्तस्यापि पुंसः
प्राप्ते विधियोगात्सत्येति भाष्येणानुवादत्वं ब्रवीतीत्यर्थः॥ स चेति
भाष्येण क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वानुवादत्वोक्तौ मूलमूलित्वाऽऽशङ्का न यु-
क्तेत्याशङ्क्याज्ञानाशयत्वेनोपपादयति *तत्रेति।* नैषेति परिहार- ६३६।३
भाष्यं क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वाशयद्वितीयपूर्वपक्षविवरणार्थत्वेन व्याचष्टे
*सिद्धान्तेति*पूर्वपक्षान्तरमेव सौत्रत्वसूचनार्थं सिद्धान्तत्वेनोक्तम्।

परेवञ्जनार्थत्वाच्छुद्धपुरुषधर्मत्वपक्षवर्जनेन क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वपक्षं गृह्णाति सूत्रगृहीतं द्योतयतीत्यर्थः॥ एतदेव विवृणोति * नैवेति * अभिक्रमणस्याभिक्राममिति धातुसम्बन्धाधिकारविहितप्रत्ययश्रुत्या होमाङ्गतयावगतस्यारादुपकारित्वे वीप्सानुवादायोगापत्तेर्होमसाधनसंस्कारत्वेन सन्निपत्योपकारित्वावगमाद्धोमसाधनपुरुषधर्मेनाहवनीयप्रत्यासत्तिजननसामर्थ्यलक्षणालिङ्गगम्या न विरुध्यते। अनृतोक्तिनिषेधादेस्तु क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वे याजमानास्तु तत्प्रधानत्वादित्यनेन न्यायेन भोक्त्रंशपातित्वापत्तेः साधनांशपातित्वाभावेन क्रतुसाधनभूतपुरुषधर्मत्वाभावात्प्रकरणगम्यं क्रत्वङ्गत्वं विरुद्ध्येतेत्याशङ्क्य भोक्त्रंशपातिनोपि पुरुषधर्मस्य पुंसो भोक्तृत्वयोग्यतां विना क्रतोः फलसाधनत्वासिद्धेरात्मनः साधनत्वसिद्ध्यै पुंसो योग्यताधानार्थं क्रतुनापेक्षितत्वात्प्रकणाविरोधसूचनायाभिक्रमणवदित्युक्तम्। धर्मप्रणिहितमनसो रागाद्ययोगाद्वर्जयतितरामित्युक्तम्। अनेन च यदि नानृतं ब्रूयादिति स्मृतिर्दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थश्रुतिमूलिका स्यात्ततो दर्शपूर्णमासयोरिति विशेषणं स्मर्येत न तु स्मर्यते प्रत्युतोपनयनादिनियम इति स्मरंतो ऽनृतोक्तिनिषेधादेरुपनयनकाल एवोपदेष्टारो भवन्तीत्येवं भाष्यं व्याख्यातम्। अपिचेति भाष्यं क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोपदेशिश्रुतिमूलत्वेपि स्मृतेः पुरुषधर्मोपदेशित्वाविरोधादयुक्तमाशङ्क्यैषधर्मः सनातन इति स्मरंतः शुद्धपुरुषधर्म इत्युपदिशन्ति नतु क्रतुयुक्तपुरुषधर्म इत्युपदिशन्तीत्यवं युक्त्यंतरोक्त्यर्थतया नैषा तस्या मूलमित्यनेनैव भाष्येण सहान्वेतव्यमित्याह * अपिचेति * क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोपदेशित्वोक्त्युपपत्तेर्मूलमूलिभावनिरासाशक्तत्वात्पूर्वभाष्यान्वयायोगमाशङ्क्य यस्मात्स्मृतेः केवलपुरुषधर्मोपदेशितानेन भाष्येणोच्यते तस्मादेतद्भाष्यं पूर्वभाष्येण सह योज्यमिति विवक्षितुं स्मृतेः केवलपुरुषधर्मोपदेशित्वेनैतद्भाष्योक्तेन हेतुनेत्युक्तम्। ततश्च क्रतुयुक्तपुरुषधर्मपक्षपरिग्रहार्थं भाष्यैकवाक्यत्वेनास्य भाष्यस्य पक्षान्तरपरिग्रहार्थत्वाभावाद्द्वावेव पूर्वपक्षाविति सूचनायैवकारः। केवलशब्दाध्याहारशून्येन भाष्येण स्मर्त्तारः पुरुषधर्म इत्युपदिशन्ति क्रतुधर्मविषया त्वेषा श्रुतिस्तस्मान्नास्याः स्मृतेर्मूलमित्येवं शुद्धपुरुषधर्मक्रतुयुक्तपुरुषधर्मपक्षाभ्यां पक्षान्तरं परिगृह्यत इत्येतदेव भाष्यमन्यथा व्याचष्टे * अथवेति * पूर्वभाष्यैकवाक्यान्वयनिरासायैवकारः। क्रत्वर्थत्वस्य सिद्धान्तत्वा-

त्पूर्वपक्षो तत्परिग्रहो न युक्त इत्याशङ्क्यानुवादत्वसिद्ध्यै सिद्धान्त्य-भिमता क्रत्वर्थतास्मिन्पूर्वपक्षे विवक्ष्यते न तात्पर्येणेति सूचयितुमेत-द्भाष्यसूचितविचारान्तरप्रदर्शनपूर्वं पूर्वपक्षसूत्रं योजयति * नैवेति * नात्रपक्षान्तरपरिग्रहावसरे क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वोपन्यासोत्राधिकरणे क्रि-यत इत्यर्थः। क्रत्वर्थत्वाभ्युपगमेनानुवादत्वोक्तौ स्मार्त्तस्य संयोगस्या-न्यविषयत्वाद्धेतुत्वायोगं शङ्कते *ननु चेति*। प्रासङ्गिकैकविषयत्वा-
द्धेतुत्वमुपपादयितुमाह *सत्यमिति। * श्लोकं व्याचष्टे * यद्य- ९३७१२
पीति * प्रसङ्गप्राप्तार्थत्वोपपादनार्थं * नहीत्युक्तम। * पक्षान्तर-परिग्रहे ऽपिचेति भाष्यस्य योजनामस्मदुक्तां सूचयितुमाह * न चेति * ॥ यद्वा नैषेत्यादिसमस्तमेव भाष्य क्रत्वर्थत्वमभिप्रेत्य मूल-मूलित्वशङ्कोत्तरमित्यन्यथा व्याचष्टे * अथवेति * क्रतुयुक्तपुरुष-धर्मत्वाशयेनानुवादत्वे स चायमिति भाष्येणोक्ते तदाशयाज्ञानान्न न्वितिभाष्योक्तायाः शङ्कायाः पूर्वपक्षाशयविवरणेन परिहारार्थं नैषे-तिभाष्ये क्रत्वर्थत्वाशयायोगमाशङ्क्य योर्थो नानृतं वदेदित्यनेन श्रुतिबलात्प्रकरणं बाधित्वा पुंसो निषेध्यः स स्मृत्यैव निषिद्ध स्तेन पुरुषार्थेन निषेधसंयोगेन क्रतावपि प्रसङ्गान्निषेधसंयोगासि-द्धेर्नित्यानुवादोयमित्येवं सचायमित्यपि भाष्यमस्मिन्व्याख्याने क्रत्व-र्थत्वाशयमेवेति परिहारसूचनाय * आदि त एवेत्युक्तम। * श्रुतमू-लत्यागेनाश्रुतमूलकल्पनायोगमनुवादमात्रानर्थक्यं चाशङ्क्य प्रकरण-बाधापत्तेः श्रुतस्य मूलत्वायोगान्मूलान्तरकल्पनोपपत्तिं दर्शपूर्ण-मासस्तुतिं वानुवादप्रयोजनं सूचयितुमाह * अतइति। * कीदृशी प्रशंसेत्यपेक्षायामाह * अन्यार्थेति *।

विधिर्वा संयोगान्तरात् ॥ १९ ॥

पुरुषार्थत्वाविशेषाभ्युपगमेनानुष्ठानाननुष्ठानविषयत्वेन संयो-गान्तरव्याख्यार्थं नियमानुष्ठानेनेत्यादिभाष्यं पुरुषार्थत्वाविशेषस्य शुद्धपुरुषार्थत्वपक्षादन्यत्रायोगात्तस्मिंश्च पक्षे ऽनुवादत्वानुक्तेरयुक्त-माशङ्क्य शुद्धपुरुषार्थत्वपक्षे ऽनुवादत्वानुक्तावपि भाष्यकृतलक्ष-णानुरूपचिन्तार्थं निवीताधिकरणाद्यसूत्रस्थमनुष्यधर्मशब्दानुषङ्गम-भिप्रेत्य पुरुषस्यायमुपदिश्यत इत्यादिभाष्येण सूत्रस्य व्याख्यातत्वा-न्मनुष्योक्तेश्चाञ्जसा शुद्धमनुष्यविषयत्वावगमात्तदनुषङ्गसहितेनाक-

र्मेति सूत्रावयवेन शुद्धपुरुषधर्मतामुक्तानुवादत्वोक्तेः शुद्धपुरुषधर्मपक्षेप्यनुवादतोक्तेति कस्य चिद् भ्रान्तिसम्भवात्सिद्धान्ती तस्मिन्पक्षे मूलमूलित्वाभ्युपगमेनाप्यनुवादत्वनिरासशक्तोपि वस्तुनो मूलमूलित्वाभावात्संयोगान्तरत्वेनानुवादत्वं निरस्यतीति परिहारं सूचयितुमाह * केवलेति * स्वानभिमतत्वसूचनार्था भाष्यकारोक्तिः । कीदृशं संयोगान्तरं वर्णयतीत्यपेक्षयामाह * स्मृतौ हीति * तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * भावार्थविधित्वशङ्कानिरासार्थं भाष्ये प्रतिषेधस्येत्युक्तम् । सत्यनियमस्मृत्यैवानृतनिषेधसिद्धेरनुवादत्वनिरासायोगं शङ्कते * ननु चेति * एतच्छङ्कानिरासेपि फलभेदनिमित्ताद्विषयभेदादित्येवं संयोगान्तरोक्तिं योजयितुमाह * नैतदिति * फलभेदेपि श्रुतिविषयस्यानृतनिषेधस्यार्थात्स्मृतितः सिद्धेर्विषयैक्यादनुवादत्वापत्तिमाशङ्क्य सर्वात्मना विषयैक्यं विनानुवादत्वानापत्तिमाह * सनामेति * फलस्य विधेयनिषेध्यत्वाभावेन विधिनिषेधविषयत्वायोगात्तद्भेदनिमित्तविषयभेदायोगमाशङ्क्य साध्यसाधनसम्बन्धे विधिना प्रतिपादिते लक्ष्यमाणत्वमुभयोरित्यनेन न्यायेन फलस्यापि विषयत्वोपपत्तिं सूचयितुमाह *अस्ति चेति* प्रश्नपूर्वं फलभेदमुपपादयति *कथमिति* विधिः श्रेयःसिद्ध्यै प्रेरणायां प्रवर्त्तत इत्यनेन विधेः श्रेयःसिद्धिफलत्वे निषेधः पापशब्दवाच्यान्नरकपातसाधनान्निवर्त्तयतीत्यनेन च निषेधस्य नरकपातसाधनान्निवर्त्तकत्वोक्त्या निषिद्धानुष्ठानापाद्यनरकपातनिवृत्तिफलत्वे भिहिते सत्यविधेरप्यर्थतोनृताख्यात्पापान्निवर्त्तकत्वेन नरकपातनिवृत्तिफलत्वोपपत्तेः फलभेदायोगमाशङ्क्य विधितो भेदेन यो निषेधः स एव नरकनिवृत्तिफलो ननु विधिः सन् योर्थान्निषेधतामनुभवतीति भेदोक्त्या सूचिते प्रेरणायां प्रवर्त्तमानस्यैव विधेः फलकल्पकत्ववन्निषेधस्यापि निवारणायां प्रवर्त्तमानस्यैव फलकल्पत्वादार्थे च निषेधे तद्वाचिशब्दाश्रवणादर्थात्प्रतीतस्यापि च निषेधस्य पूर्वोधावतीत्यत्रापरस्यैव वाक्यार्थान्वयाभावेनान्वयसिद्ध्यै शब्दकल्पकत्वाभावान्निवारणायां प्रवर्त्तमानशब्दाभावेन फलकल्पना न युक्तेत्युपपत्तिसूचनार्था प्रवर्त्तमानोक्तिः । श्लोकं व्याचष्टे * कल्पमिति * विषयभेदनानुवादत्वायोगमुपपादितमुपसंहरति * तस्मादिति * सत्यं ब्रूयादिति सत्यविधिवत्प्रियं च नानृतं

ब्रूयादित्यनृतनिषेधस्यापि स्मृतौ भावादनुवादोपपत्तिं शङ्कते *आहेति* सत्यं ब्रूयादित्यनेन विहितेपि सत्यवचने प्रियं ब्रूयादिति प्रियमात्रविध्यालोचनयाऽनृतस्यापि प्रियस्यानुज्ञाप्रतीतेरप्रियानृतनिवृत्तिमात्रेण च सत्यनियमोपपत्तेर्यत्प्रियं ब्रूयात्तदनृतमित्येवं प्रियं च नानृतं ब्रूयादित्यनेनापि प्रियं ब्रूयादित्येतच्छेषभूतेन प्रियस्य सत्यत्वविशेषणाविधानात्संयोगान्तरत्वमुपपादयितुमाह *उच्यतइति* नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यस्य प्रजापतिव्रतस्थत्वाद्व्रतशब्देन वानुष्ठेयवाचिनेक्षणाभावस्यानुष्ठेयस्य वक्तुमशक्यत्वादिति यानीक्षणासंकल्पविधौ युक्तिस्तदालोचनया तत्र स्मृतावेष धर्मः सनातन इति व्रतशब्दवद्धर्मशब्देनानुष्ठेयवाचिनानृताभावस्य वक्तुमशक्यत्वात्पर्युदासस्य विधिरित्यर्थे पर्युदासे सत्यनीक्षणसंकल्पविधिवदनृतसंकल्पविधिः कस्मान्नेष्ट इत्याशङ्क्यानृतादन्यस्य तत्प्रतियोगिनः सत्यस्यान्यवाचिना नञोक्तिसंभवे संकल्पस्याप्रतियोगित्वाच्छीघ्रमबुद्धिस्थस्योक्त्ययोगं सूचयितुमाह * अनृतमिति * पर्युदासत्वोक्तेः प्रकृतसंयोगान्तरत्वोपपादनोपयोगमाह *ततश्चेति* दर्शपौर्णमासिकस्याप्यनृतनिषेधस्य तैत्तिरीयशाखायामेष देवानभ्यारोहति य एषां यज्ञमभ्यारोहतीति दर्शपूर्णमासयाजिनं निर्दिश्य तस्यैतद् व्रतमित्युपक्रमाम्नानात्पर्युदासत्वापत्तेः संयोगान्तरत्वायोगमाशङ्क्य तस्य संकर्षे दाक्षायणयाजिविषयताया वक्ष्यमाणत्वान्नेह कश्चित्पर्युदासहेतुरस्तीत्याह * नहीति * दये तत्वेनेनेति शास्त्रेण तस्मादनृतं न वदेदिति प्रकृतस्यानृतस्य प्रीत्युत्पादनाख्यदयार्थे प्राप्तेर्विकल्पशक्तिं पर्युदासहेतुमाशङ्क्य तां प्राप्तिमनपेक्ष्यापि निषेधात्मलाभोपपत्तेर्विकल्पप्रसक्तिं निरस्यति*शास्त्रेति*दशमे प्रतिषेधःप्रदेशेनारभ्यविधाने च प्राप्तप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः स्यादिति सूत्रेण पूर्वपक्षयित्वाऽर्थप्राप्तवदिति चेदित्यनेनार्थप्राप्तसुरापानादिनिषेधे विकल्पानापत्तिवच्छास्त्रप्राप्तनिषेधेप्यनापत्तिमाशङ्क्य न तुल्यहेतुत्वादुभयशब्दलक्षणमित्यनेन वैषम्यं वक्ष्यतीत्यर्थः। यथा भाष्यं सूत्रार्थमुपसंहरति *तस्मादिति।* केवलपुरुषार्थत्वपक्षे भाष्यकारीयसंयोगान्तरव्याख्यादूषणपूर्वं स्वयं क्रतुयुक्तापुरुषार्थत्वपक्षे संयोगान्तरव्याख्यां प्रतिजानीते*यदा त्विति*व्रतशब्दव्यतिरेकेण तत्समानार्थधर्मशब्दव्यतिरेकेणापिच न संशयं प्रपद्येत नाकस्मान्नाप्रियं वदेत् नाहितं

नानृतं चैव न स्तेनः स्यान्नवार्द्धुषीत्यादिस्मार्त्तनिषेधसद्भावेन शुद्ध-पुरुषार्थपक्षे संयोगान्तरं न संभवतीति प्रत्यवस्थानस्य दुर्वारत्वा-त्क्रतुयुक्तपुरुषार्थपक्षे संयोगान्तरं व्याख्येयमित्यर्थः । मृदूक्त्यै यदा तदा शब्दौ । कथं व्याख्येयमित्यपेक्षायामाह*स्मार्त्ते इति ।*ईदृशा-स्य संयोगान्तरस्यानुवादत्वहेतुतयोक्तत्वाद्भिन्नत्वहेतुना न युक्तेत्या शङ्कते * नन्विति । * सत्यनियमस्मृत्यार्थादनृतनिषेधेपि फल भेदनिमित्ताद्भिन्नविषयत्वादनुवादत्वायोगवत्पुरुषमात्रस्यानृतनिषेध-नार्थात्क्रतुयुक्तस्य पुंसो नृतनिषेधेप्यनुवादत्वायोग इति परिहरति * नैतदिति । * फलभेदमेवोपपादयितुं स्मार्त्तस्य निषेधस्य नरक-परिहारफलतामाह * यो हीति । * अनृतापाद्यदोषपरिहारार्थत्वे नृतनिषेधस्यानृतापादितदोषत्वेनाशुचिनानुष्ठीयमानस्य क्रतोः शुचि-ना कर्म कर्त्तव्यमिति कर्माङ्गतया विहितशौचहान्या वैगुण्यापत्ते-र्वैदिरेव ह्यनाचम्य कुर्वतो विगुणा भवेदिति वार्त्तिकालोचनयाव-गमाच्छ्रौतनिषेधफलस्य क्रतुवैगुण्यपरिहारस्य स्मार्त्तेनापि निषेधे-नार्थात्सिद्धेः फलभेदायोगमाशङ्क्य क्षुतस्य श्लेष्माख्यमलविदूत्सर्ज-नात्मकत्वेनाशुचित्वापादकत्वाद्वैगुण्यापादकत्वं युक्तम् । अनृतोक्ते-स्त्वनृतं वदन्नाविर्मूलमात्मानं करोति स शुष्यति स उद्वर्त्तत इत्यर्थ-वादावगतदोषापादकत्वे प्यशुचितापादकत्वप्रमाणाभावान्न वैगु-ण्यापादकतेतिवैषम्यं सूचयितुमाह * तत्रेति * क्रतुयुक्तपुरुषध-र्माणामपि पुरुषद्वारा क्रत्वङ्गत्वेनातिक्रमे क्रतुवैगुण्यापादकत्वात्तद्वै-षम्योक्त्यै शुद्धपुरुषधर्मातिक्रमैर्न क्रतवो विगुणीभवन्तीत्युक्तम् ॥ एतदेवोपपादयति * तथाहीति । * श्लोकं व्याचष्टे * क्रतवो हीति । * स्मार्त्तस्य निषेधस्य श्रौतनिषेधफलासाधनतामुपपादिता-मुपसंहरति * तेनेति । * श्रौतस्य निषेधस्य क्रतुवैगुण्यपरिहारफ-लतामाह * श्रौतः पुनरिति * श्रौतो निषेधः प्रकृतकर्मयुक्तपुरुष-धर्म इति कृत्वा ऽत्र श्रौते निषेधे वर्जितानृतेन पुंसा कृतौ दर्शपूर्णमासौ फलं साधयत इत्येषोर्थो ज्ञायत इत्यन्वयः । पुरुषस-मवेतदर्शपूर्णमासापूर्वसाधनत्वांशोद्देशेन विहितस्यानृतनिषेधस्याति-क्रमे पुंसो ऽपूर्वसाधनत्वासिद्धेः साधनाभावेनापूर्वसिद्ध्ययोगा-त्फलासाधनत्वमुपपादयितुमाह * प्रकरणेति ॥ * दर्शपूर्णमासापू-र्वसाधनीभूतो यः कर्त्तत्येवं कर्तृपुरुषगतसाधनत्वोद्देशो पुंसो प्युद्दे-

ध्यत्वेन निषेधशेषित्वात्तदतिक्रमे स्मार्तनिषेधातिक्रमवत्प्रत्यवायभाक्त्वापत्तेः फलभेदायोगमाशङ्क्य पुंसः प्रत्यवायापत्तिनिरासं प्रतिज्ञापूर्वमुपपादयति * नत्विति * यत्र लक्षणमुद्दिश्य लक्ष्ये कार्यं विधीयते तन्मात्रग्रहणं तस्मिन्नित्यनेन न्यायेनोद्देश्यापूर्वसाधनांशलक्षणायोपक्षीणस्य पुरुषस्वरूपस्योद्देश्यत्वाभावादित्याशयः। क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वपक्षे संयोगान्तरत्वमुपसंहरति * तस्मादिति। * सिद्धान्तिनोभयविधस्यापि पुरुषधर्मत्वस्यानिष्टत्वादस्मिन्नूपक्षद्वये सिद्धान्तिनः संयोगान्तरत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य पूर्वपक्षाभ्युपगमेनानुवादत्वनिराससामर्थ्यप्रदर्शनार्थत्वं संयोगान्तरत्वोक्तेः सूचयितुमाह * इनीति। * क्रत्वर्थत्वपक्षेपि क्रत्वर्थनिषेधातिक्रमे क्रतोर्वैगुण्याख्यप्रत्यवायपरिहारः फलं पुरुषार्थनिषेधातिक्रमे पुंसो नरकपाताख्यप्रत्यवायपरिहारइत्येवंविधेन फलविशेषेण संयोगान्तरत्वोपपत्तेस्तस्मिन्नपि पक्षे संयोगान्तरव्याख्या संभवतीत्याह * एवमिति॥ * क्रत्वर्थत्वक्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वपक्षयोर्द्वयोरपि श्रौतस्य निषेधस्य क्रतुवैगुण्यपरिहारफलत्वेनैव नरकपरिहारफलात्स्मार्तान्निषेधात्संयोगान्तरत्वव्याख्यायां पक्षद्वयेपि निषेधातिक्रमे याजुर्वैदिकयज्ञाङ्गभ्रेषनिमित्तप्रायश्चित्ताविशेषापत्तेः प्रयोजनविशेषो न स्यादित्याशङ्क्य प्रयोजनविशेषाभावेपि पूर्वपक्ष्युक्तनित्यानुवादत्वनिराससिद्धेः पक्षद्वयेपि क्रतुवैगुण्यपरिहारफलत्वेन संयोगान्तरव्याख्यौचित्यं सूचयितुमाह * तेनेति * प्रायश्चित्ताविशेषाख्यप्रयोजनभेदाभावसूचनार्थस्तावच्छब्दः॥ क्रतुवैगुण्यपरिहारफलत्वेन संयोगान्तरत्वादनुवादत्वनिराससंभवेपि प्रयोजनविशेषाभावे क्रतुधर्मः क्रतुगतपुरुषधर्मो वेति चिन्ता निष्प्रयोजना स्यादित्याशङ्क्य विधयो पि हि पूर्वस्मिन् पक्षे संस्कारताङ्गता इत्यादिवार्तिके ऽनृतनिषेधस्य क्रतुगतपुरुषधर्मत्वे यजमानेनैवानृतं वर्जनीयं क्रतुधर्मत्वे यजमानेनर्त्विग्भिश्चेति प्रयोजनविशेषं वक्ष्याम इत्याह * यस्त्विति। * यजमानत्वे नृतवर्जनस्य भोक्तृत्वयोग्यताधानार्थत्वापत्तेस्तदतिक्रमे पुरुषगायोग्यत्वाख्यप्रत्यवायप्रसंगात्क्लेशपातित्वाभावेन चापूर्वसाधनत्वांशोद्देशेनानृतनिषेधायोगात्तदतिक्रमेपि क्रत्वपूर्वसिद्ध्युपपत्तेः क्रत्वङ्गातिक्रमाभावेन च क्रतुवैगुण्यप्रसक्त्ययोगात्संयोगान्तरत्वासिद्ध्यापत्तेस्तत्सिद्ध्यर्थमिदानीमेव क्रतुयुक्तपुरुष-

धर्मत्वे ऽनृतवर्जनस्य पुरुषप्रत्यवायफलत्वाविशेषेण स्मार्तात्रिषेधात्संयोगान्तरत्वासिद्धावपि क्रतुधर्मत्वे क्रतुवैगुण्यपरिहारफलत्वात्संयोगान्तरं सेत्स्यतीति विशेषो वाच्य इत्याशङ्क्य दर्शपूर्णमासादिना पुरुषभोज्यतयैव फलस्योत्पादनीयत्वाङ्गीकृत्वे वा योग्यं पुरुषं प्रति भोज्यतयोत्पादनाशक्तेर्भोक्तृत्वयोग्यताधानस्यापि क्रत्वपेक्षितत्वेन तदर्थानामपि धर्माणां क्रत्वर्थत्वाविरोधात्तदतिक्रमे तु वैगुण्योपपत्तेः क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वेपि क्रतुवैगुण्यपरिहारफलत्वेन संयोगान्तरत्वाद्विधेयत्वासिद्धेः प्रयोजनोक्त्यवसराभावेनेदानीमनुपयोगान्न प्रयोजनविशेषो वाच्य इत्याह *उभयथापीति*क्रतुधर्मवत्तद्गतपुरुषधर्मत्वेपीत्यर्थः । पुरुषधर्मत्वपूर्वपक्षस्य सौत्रेण वाशब्देन निरासायानुभाषणार्थमाहेति भाष्यं व्याचष्टे *परस्त्विति*पुरुषप्रयत्नस्येति भाष्यावयवव्याख्यार्थमाख्यातशब्दस्य मनुष्यप्रधानत्वादित्यनेनानुक्तनिवीताधिकरणाद्यसूत्रावयवोक्तेन कारणेनेत्युक्तम् । भाष्यस्य द्विविधपुरुषधर्मत्वानुभाषणार्थत्वं सूचयितुमाह *उभाविति*भाष्यस्थाद्विधिशब्दात्पर्युदासत्वशङ्कां निराकर्तुं सत्यविधेरित्युक्तं । क्रतुयुक्तपुरुषधर्म इतीतीनिकरणेनैव तावन्मात्रत्ववाचिनानुवादत्वांशवैकल्यं सूचितम् । मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वादित्यनुषक्तसूत्रावयवोक्तसहेतुकपुरुषधर्मत्वनिरासार्थत्वेन वाशब्दव्याख्यार्थमत्रेत्यादिप्रतीमइत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे *तत्रापीति* आख्यातशब्दस्य कर्तृवाचित्वाभावात्तत्प्राधान्यं न संभवतीत्याशयः। नन्विति भाष्येण कर्तुरप्याख्यातात्प्रतीतेर्वाच्यत्वमाशङ्क्य वाच्यवाचकलक्षणसम्बन्धापेक्षया सम्बन्धान्तरादभिधेयाविनाभावलक्षणात्कर्तृप्रतीतेरित्येवं तन्निरासेप्यावृत्या संयोगान्तरादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं सत्यमित्याद्यर्थादित्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे *या त्विति*कर्तुरशाब्दत्वोपपादनार्थं यदेत्यादि न स श्रौत इत्यन्तं भाष्यं सामान्यन्यायोक्तिपूर्वमुपपादयितुमारभते*सर्वत्रैव तावादिति*योग्यार्थोपस्त्यनुदयो नुपलब्ध्योक्त्योक्तः । मध्यमोत्तमप्रथमपुरुषसंज्ञकाख्यातविशेषवाच्यो युष्मदस्मत्तद्व्यतिरिक्तत्वरूपो र्थः पुरुषः । क्रियाफलस्यात्मपरगामित्वाविभागाख्यस्तूपग्रहः स्वरितेतो ञकारेतो वा धातोः परादात्मनेपदपरस्मैपदाख्यादाख्यातविशेषाद्गम्यते लोकादज्ञातस्य विवेकस्य ज्ञानोपायो लक्षणं चेत्यनेनोक्तः ॥ कर्त्राक्षेपकत्वसिद्ध्यै भावनाया वाच्यत्व

मुपपादयति* तत्रेति। *कालादेर्व्यभिचाराद्गमकत्वायोगेपि कर्त्ता धात्वर्थो वा गमयिष्यतीत्याशङ्कते * कर्त्रेति। * कर्तुरप्रयतमानस्य पाकादौ कर्तृत्वासिद्धेस्तत्सिद्ध्यै गम्यमानायाः प्रयत्नाख्याया भावनायाः प्रयत्ननिष्पाद्येन च धात्वर्थेन स्वसिद्ध्यै गम्यमानायाः प्राधान्यप्रतीत्ययोगापत्तेस्तद्गम्यत्वं न संभवतीति परिहरति *नेति। * एतदेव विवृणोति *यदि हीति। *भावनयाक्षेपसंभवात्कर्तुरवाच्यत्वे कालादेरप्यवाच्यतापद्येतेत्याशङ्क्याह *नचेति॥ *कालादीनां मध्ये केन चिदन्येषामवगतिसंभवादवाच्यत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * एवमिति * कर्तुस्तु भावनयावगतिसंभवान्न युक्ता वाच्यतेत्याह * या दर्शास्त्विति *दह्यमानगृहान्तर्गततण्डुलपूर्णकाष्ठमयकुसूलसमीपस्थायां सोदकायां स्थाल्यामपावृतायां कथं चित्पतितानां तण्डुलानां कर्त्रभावेपि करणादिकारकान्तरमात्रात्पाकक्रियाख्यभावनासिद्ध्युपपत्तेर्भावनापि न कर्त्राक्षेपशक्तेत्याशयेनाशङ्कते * कारकान्तरेति * पाकादेर्धात्वर्थस्य कर्त्तारं विना कथं चित्सिद्ध्युपपत्तावपि तस्य भावनात्वाभावात्प्रयत्नाख्यायास्तु भावनायाः कर्त्तारं विना सिद्धिलक्षणव्यभिचारायोगादन्यान्वयमात्रात्मको व्यभिचारः शङ्कनीय इत्यापाद्य दूषयति * नेति * कस्मान्नान्यान्वयमात्रात्मको व्यभिचारो ऽभ्युपगमनीय इत्याशङ्क्याह * द्विधा हीति * भावना च शिंशपात्वतुल्या ऽन्योर्क्षत्वतुल्येत्याह * भावनाचेति * शिंशपात्वस्यान्योन्यसापेक्षानेकवृक्षत्वाद्यन्वयादनेकभर्त्रन्वितद्रौपदीवद्व्यभिचारित्वाभावेपि भावनायाः परस्परानपेक्षानेककारकान्वयादेकात्यागेनान्यपुरुषगामिस्त्र्यन्तरवत्समुच्चयं पि व्यभिचारित्वापत्तिमाशङ्क्याह * नचेति * सन्देहापादकोऽत्राव्यभिचारो विवक्षितो न स्त्रीणामिव प्रत्यवायापादकः समुच्चये च न सन्देहापत्तिरित्याशयः॥ अतः कारकान्तरान्वयः कारकान्तरावगतावपि शक्तिमापादयेन्न तु कर्त्रवगतावशक्तिमित्युपसंहरति * अत इति * युगपत्सर्वकारकान्विताया भावनायाः सर्वकारकगमकत्वोपपत्तावपि कर्मादित्यागेन कारकान्तरान्वितायाः कर्माद्यवगतावशक्तिवत्कर्तृत्यागेन कारकान्तरान्वितायाः कर्त्तारं विना सिद्धिलक्षणाद्यभिचारात्कर्त्रन्वयगतावशक्तिर्भविष्यतीत्याशङ्काशयं निराकर्तुमाह * यत्रापिनामेति * कारकान्तरत्यागेपि कर्तृत्यागो न कदाचिदस्तीति वक्तुं कर्मादिप्रतिभा-

(right margin beside "या दर्शास्त्विति" line): ६४१।१

वनाया इति गतिरिति व्युत्पत्त्या प्रतीतिशब्देनान्वयोक्तेरप्रतीतिशब्देनान्वयाख्यत्यागाभिधानाद्यत्राप्यासितिष्ठत्यादिप्रयोगे कारकान्तराणां भावनया त्यागाद्यभिचारः शङ्क्यते तत्रापि न कर्तुर्व्यभिचारशङ्केत्युक्ते सर्वकारकसाध्यत्वाद्भावनायाः कारकान्तराणामपि व्यभिचारायोगमाशङ्क्य भावनाया धात्वर्थद्वारा धात्वर्थकर्मान्वयादासितिष्ठत्यादेश्च धातोरकर्मकत्वाद्धात्वर्थद्वारकर्मान्वयानुपपत्तेः संप्रदानस्य च दानादिधात्वर्थविशेषान्वयिसंप्रदेयान्वयित्वेन धात्वर्थव्यवहिततया भावनातो बाह्यात्संप्रदेयादपि बाह्याद्ग्राह्यादेरपि बाह्यत्वाद्यवहितत्वाच्चकारसूचिताच्च करणाधिकरणयोर्धात्वर्थ [१ त्वादपादानस्य च ग्रहणादिधात्वर्थविशेषान्वयिग्राह्याद्यन्वयित्वेन धात्वर्थविशेषान्वयिग्राह्याद्यन्वयित्वेनधात्वर्थव्यवहिततया भावनातो बाह्याद्ग्राह्यादेरपिबाह्यत्वाद्] व्यवहितत्वेन भावनातो बाह्यत्वात्कर्मसंप्रदानापादानकरणाधिकरणशून्येषु धात्वर्थेषु कर्मादीन् प्रति भावनाया अगत्या कर्मादीनां भावनाव्यभिचारेपि कर्मादीनामेव च व्यभिचारो नतु कारकत्वसामान्यात्कदा चित्कर्तुर्व्यभिचारशङ्केत्युक्तम् । प्रयत्नस्य चेतनधर्मत्वेन चेतनं विनानुपपत्तेश्चेतनस्य प्रयत्ने स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वैकान्तिकत्वात्प्रयत्नात्मकभावनाख्यायाः क्रियायाः कर्तृशून्यायाः कस्याश्चिदभावात्कर्तुर्भावनाव्यभिचारायोगमुपपादयति * नहीति * कारकान्तरव्यभिचारसहितश्च कर्तुर्व्यभिचारः प्रयोजनवानेवेत्याह *नवव्यभिचारेण वेति* तस्यैवाव्यभिचारेणेति सावधारणोक्त्या कारकान्तरव्यभिचारोक्तिः सुतरामित्यनेन प्रयोजनस्यावश्यकतोक्ता । किंप्रयोजनमित्यपेक्षिते भावनायाः केवलकर्तृप्रत्यायनशक्त्यवधारणप्रयोजनमाह * यावदिति * येषु धातुषु यानि कारकान्तराणि भावना व्यभिचरति तेषु तत्प्रत्यायनशक्त्यभावे यावत्तावच्छब्दाभ्यामुक्ते तथाप्यव्यभिचारिकारकान्तरप्रत्यायनशक्त्युपपत्तिमाशङ्क्य क्वचिद्यभिचारात्कर्तृवदैकान्तिककारकान्तरप्रत्यायनशक्त्यभावसूचनार्थं कर्तृप्रत्यायनशक्तिज्ञानस्य स्फुटतरतोक्ता । केवलकर्तृप्रत्यायनशक्तिज्ञानस्य प्रयोजनत्वोपपादनार्थं कारकान्तरव्यभिचारे सति भावनायाः केवलकर्तृप्रत्यायनशक्तिज्ञानात्कर्तुरसाधारण्येन भावनागम्यत्वात्संख्यान्वयसिद्धेर्न कारकान्तरव्य-

१ प्रथमपुस्तके धिकः पाठः ।

भिचारो निराकार्यः प्रत्युत समर्थनीय एवेत्याह * समर्थनीय एवेति * सम्बन्धे घटनीय इत्यध्याहार्यम् । कारकान्तरव्यभिचार-समर्थनपूर्वं कर्तुः संख्यान्वयघटनां विवृणोति * आसीति * कारकान्तराणां सर्वभावनास्वैकान्तिकत्वाभावेपि यस्यां भावनायां यत्कारकान्तरं गम्यते तस्यां तस्यापि कर्तृवद्गम्यमानत्वसाम्यात्संख्यान्वयः प्रसज्येतेत्याशङ्क्य कर्तृगतैव संख्या ऽऽख्याते गम्यते नान्यगतेति सर्वस्वसंवेद्यव्यवस्थादर्शनात्कर्तुर्वाच्यत्वपक्षवदवाच्यत्वपक्षेपि शब्दशक्तिव्यवस्थापि का कल्प्येति साम्यापादनेन परिहरति * कर्तृविशिष्टा चेति * वाच्यत्वपक्षे वाच्यावाच्यत्वव्यवस्थयैव संख्यान्वयानन्वयव्यवस्थासिद्धेः शक्तिकल्पनानापत्तिं शङ्कते * स चेदिति * वाच्यावाच्यत्वव्यवस्थाया अपि शक्तिं विनानुपपत्तेः साम्यमापादयति * तत्रेति * अवाच्यत्वपक्षे कीदृशी शक्तिः कल्प्येत्यपेक्षायामाह *यतइति* यस्मात्कर्तृगतां केवलां संख्यामतास्तिङ्रूपाच्छब्दात्प्रतीमस्तस्मात्केवलकर्तृगतसंख्याप्रतीत्याख्यात्कार्यात्तिङां संख्याभिधानशक्तिरेतावती कर्तृगतत्वपर्यन्ता प्रतीयत इत्यर्थः। कर्तृगतायामेव संख्यायां तिङो भिधानवशक्तिर्नान्यगतायामिति व्यवस्थायां को हेतुरिति पृच्छति * समानइति * ज्ञापकहेतुः पृच्छ्यते * कारकहेतुर्वेति * विकल्प्याद्यकल्पे तत्रावश्यमित्यादिना तद्विषयबुद्ध्याख्यस्य ज्ञापकहेतोः पक्षद्वयतुल्यत्वेनोक्तत्वात्प्रश्नायोगमाह * उक्तमिति * शक्तीनां स्वाभाविकत्वेन निर्हेतुकतयानुयोज्यत्वस्य शक्तयः सर्वभावानां नानुयोज्याः स्वभावत इत्याकृतिवादवार्त्तिके निरस्तत्वात्कारकहेतुप्रश्नोप्ययुक्त इत्याह * नचेति * एवमपि साम्यादन्यतरपक्षनिर्द्धारणायोगमाशङ्क्य वाच्यत्वपक्षे शक्तिद्वयकल्पनापत्तेर्वैषम्यमाह * अपि चेति * एकप्रत्ययोपादानमात्रात्कर्तृगतसंख्याभिधानसिद्धेस्तद्विषयशक्तिकल्पनानापत्तिशङ्कां स चेद्ब्रूयादिति वार्त्तिकोक्तां विवृणोति * नन्विति * तत्रैव प्रत्यवस्थेयमित्यादिवार्त्तिकोक्तपरिहाराशयं विवरीतुमापातनिकां तावत्करोति * कुतः खल्विति * विवृणोति * न चेति * भावनादीनामेक-प्रत्ययोपादानाविशेषेपि क्व चिदाख्यातोक्तसंख्यान्वयादर्शनेनायोग्यत्वावशायाच्छब्दशक्तिकल्पनां विनापि संख्याया भावनाद्यनन्वयोपपत्त्यभिधाने सर्वकारकाणां गम्यमानत्वाविशेषेपि कारकान्तराणां क्व चिदाख्यातोक्तसंख्यान्वयादर्शनेनायोग्यत्वस्याविशिष्टत्वा-

६४२।२

६४३।२

स्मत्पक्षेपि कर्तृगतसंख्याभिधानशक्तिकल्पनापत्तिरित्याह * यदि त्विति * कारकान्तराणां सुबाख्यशब्दान्तरोक्तसंख्यान्वयायोग्यत्वोक्तौ भावनादीनामपि सुबुक्तसंख्यान्वयायोग्यता समानेत्याह * अथेति * आख्याते भावनादीनामसिद्धत्वाख्यादसत्वभावात्संख्यान्वयायोग्यत्वं शङ्कते * अथेहेति * अनुत्पन्नस्यापि भावनादेः सुबुक्तसंख्यान्वयदर्शनात्संख्यालिङ्गान्वयायोग्यत्वस्यैवासत्वभूतत्वप्रसिद्धेर्न तस्यायोग्यत्वहेतुतेति परिहरति * तदिति * । एतदेव विवृणोति *नहीति* एवं च सत्याख्यातोक्ततैव संख्याया भावनादीनां चान्योन्या न्वयायोग्यत्वे हेतुर्वाच्या सा च कारकान्तरान्वयायोग्यत्वेपि तुल्येत्याह *तत्रेति* कर्तर्यनुक्ते कर्त्रन्वितसंख्योक्त्ययोगात्स्वरूपेण चोक्तायाः सर्वकारकेष्वविशेषात्कथमाख्यातोक्तत्वस्य कारकान्तरान्वयायोग्यत्वे हेतुतेति पृच्छति * कथमिति * । यथा त्वत्पक्षे कर्तुर्भावनादीनां चाख्यातोक्तत्वाविशेषेपि शब्दशक्तिवशात्संख्यायाः कर्तृमात्रान्वये योग्यता न भावनाद्यन्वये तथा कर्तृकरणादीनां कारकत्वाविशेषेपीत्युत्तरमाह * शब्देति । * असत्वभावाख्यायोग्यत्वहेतुनिरासाद् दृष्टान्तसिद्धिमाह * इतीति ।* वाच्यत्वपक्षे यत्राख्याते कर्त्ता वाच्यस्तत्र तस्य संख्यान्वयो यत्र कर्म तस्येति व्यवस्था तत्तद्विशिष्टसंख्याभिधानविषयशब्दशक्तिवशाद्युक्ता । अवाच्यत्वपक्षे तु स्वरूपेणोक्तया संख्यया करणादीनामयोग्यत्वादनन्वयेपि कर्तृकर्मणोर्योग्यत्वाविशेषाच्छब्दशक्तेश्च कर्तृकर्मानवगाहित्वाद्व्यवस्था न युक्तेत्याशयेनाशङ्कते * ननु चेति । * क चिदाख्याते कर्त्ता वाच्यः क चित्कर्मेति व्यवस्थावत्क चित्कर्त्रन्विता संख्या वाच्या क चित्कर्मान्वितेति व्यवस्थापि शब्दशक्तिवशाद्युक्तेति साम्यापादनेन परिहरति * नैतदिति । * श्लोकं व्याचष्टे * यो हीति । * शक्तेः कर्तृकर्मविशिष्टसंख्याविषयत्वं विना व्यवस्थापकत्वायोगाद्व्यवस्थापकत्वसिद्ध्यै विशिष्टविषयत्वाभ्युपगमापत्तेर्विशेषणविषयत्वं च विना विशिष्टविषयत्वायोगाद्विशेषणभूतयोः कर्तृकर्मणोरपि शक्तिविषयतावश्याभ्युपगमनीयेत्याशङ्किता स्वाशयं विवृणोति * तत्रेति । * सुरभिचन्दनादिज्ञाने चक्षुषो गन्धादिविषयत्वाभावेपि गन्धादिविशिष्टद्रव्यविषयत्ववच्छब्दशक्तेः कर्तृकर्माविषयत्वाभावेपि तद्विशिष्टसं-

ख्याविषयत्वाविरोधाद्विशिष्टसंख्याज्ञानसिद्ध्यै विशेषणभूतयोः कर्तृकर्मणोर्ज्ञानमात्रमादर्तव्यं नतु शब्दशक्तिजन्यज्ञानाख्याभिधानलक्षणज्ञानविशेषादरः प्रमाणवानिति परिहर्त्ता स्वाशयं विवृणोति * उ- ६४४।१
च्यतइति । * श्लोकं व्याचष्टे * अगृहीत इति । * न चेदन्येनेत्यनेन चान्यतो वगतस्य विशेषणांशस्य विशेष्यांशस्य वा विशिष्टप्रत्ययविषयत्वापवादाच्च शब्दजन्यकर्तृविशिष्टसंख्याज्ञानस्य कर्तृविषयतादरणीयेत्याह * सर्वेति * विशेषणविशेष्यभूतयोः कर्तृसंख्ययोराख्यातशब्दजन्यकर्तृविशिष्टसंख्याज्ञानविषयत्वाभावेपि विशिष्टरूपावयवत्वाद्विशेषणविशेष्ययोस्तज्ज्ञानं विना विशिष्टज्ञानानुत्पत्तेर्विशिष्टज्ञाने व्याप्रियमाणस्य शब्दस्य विशेषणविशेष्यज्ञानेपि व्यापारो वर्ण्यत इत्याशङ्क्य शब्दव्यापारस्यार्थापत्तिरूपविशिष्टप्रत्ययकल्प्यत्वादर्थापत्तेश्चान्यथानुपपत्तिरूपत्वेनानन्यलभ्यावयवमात्रविषयत्वाद्बुद्धिद्वयस्याख्यातापेक्षितत्वे प्यनन्यलभ्यावयवबुद्धेः साक्षादाख्यातजन्यत्वादन्यलभ्यावयवबुद्धेस्त्वभिधेयाविनाभावद्वारा- ख्यातजन्यत्वाद्विशिष्टबुद्धावाख्यातव्यापारोपपत्तेर्बुद्धिद्वये प्याख्यातव्यापारकल्पनायां नार्थापत्तिः प्रभवतीति सूचयितुमाह * सर्वत्र चेति । * एवमपि विशेषणस्य प्राक्प्रत्याय्यत्वाद्विशेषणत्वाभिमतस्य च कर्तुरवाच्यत्वे प्राक्प्रतीत्ययोगाद्वाच्यतैव युक्तेत्याशङ्क्य यथा ऽनन्यलभ्यत्वात्संख्याया न कथं चिदवाच्यता युक्ता तथान्येलभ्यत्वात्कर्तुर्वाच्यता न युक्तेति विशेषणत्वस्य वाच्यत्वानापादकत्वं वक्तुमाह * तदिहेति * कर्तृविशिष्टा संख्या विधीयमानेत्यादावन्वयमात्रविवक्षया कर्त्तुर्विशेषणत्वोक्तिः । वस्तुतस्तु धात्वर्थस्य पूर्वापरीभावलक्षणव्यापारत्वेप्यन्योत्पादानुकूलत्वलक्षणक्रियात्वाभावेन कर्त्रनाक्षेपकत्वात्साक्षेपकत्वेपि वा धात्वर्थज्ञानानन्तरमेव प्रत्ययवाच्यसंख्याज्ञानात्कर्तृज्ञानस्य च संख्याज्ञानसमकालधात्वर्थाविनाभावस्मृतिव्यवहितत्वेन संख्याज्ञानोत्तरकालत्वात्कर्तुर्विशेषणत्वानुपपत्तिः संख्यान्वयाच्च प्राक्कर्तृज्ञानाभ्युपगमे ज्योतिष्टोमे संख्यानपेक्षस्य कर्तुरविकारावगमादेकस्याशक्तावङ्गान्तरवदेकत्वस्यापि त्यागोपपत्तेर्यजमानानेकत्वसंभवेन द्वित्वबहुत्वयुक्तप्रातिपदुत्कर्षसिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात्संख्यैव कर्तृविशेषणं नतु कर्ता संख्याविशेषणमिति विशेषणभूतं विशेष्यभूतं वेत्यनवक्ल-

क्त्या सूचितम् । कर्त्रनभिधानेपि शब्दानर्थक्यशङ्का नास्तीत्येकत्वसंचारोक्त्या सूचितम् । एकत्वाभिधानेपि भावनादेरिव कर्तुरप्यभिधेयत्वाविरोधशङ्काभिधेयाविनाभावाख्यगम्यमानलक्षणापन्नत्वोक्त्या निरस्ता यावदेवेह च धात्वर्थः प्रतीतस्तावदेव कापि भावना कर्त्ता च कश्चिद्भवतीत्यवधार्यत इति वार्तिकवक्ष्यमाणात्कर्तुः पूर्वज्ञानसंभवाद्विशेषणत्वोपपत्तिः सत्यपीत्यनेनोक्ता । विशेषत्वात्कर्तुर्वाच्यत्वशङ्कायाः प्रौढ्या विशेषणत्वाभ्युपगमेन परिहारमुक्त्वा पारमार्थिकपरिहारमाह * यदा त्विति * मृदूक्त्यै यदा शब्दः । संख्यापरिच्छेद्यत्वेनापेक्ष्यमाणस्य कर्तुर्भावनातः सिद्धावपि कारकान्तरानादरेण कर्तैव परिछेद्य इति नियमसिद्धिः कर्त्रभिधानशक्तिकल्पनाहेतुर्भविष्यतीत्याशङ्कां तिङुक्तायाः संख्यायाः कर्त्रन्वय एव योग्यत्वं न कारकान्तरान्वय इति शब्दशक्तिकृतयोग्यायोग्यत्वव्यवस्थोक्त्या निरस्तामपि तिङुक्ता संख्या कर्त्तारमेव परिछेद्यमपेक्षते न कारकान्तराणीत्याकाङ्क्षानाकाङ्क्षाव्यवस्थया निरसितुमनुभाषते *यस्त्विति* ततश्च समाने सर्वकारकाणां गम्यमानत्वे कस्मात्कर्तैवा संख्या सम्बध्यते न करणादिभिरपीति पूर्वोक्तशङ्कानुषङ्गेण पूरणीयं निरस्यति *न तैरिति* कर्तृप्रार्थनोक्त्याकाङ्क्षानाकाङ्क्षाव्यवस्थयान्वयानन्वयव्यवस्था सूचिता । आकाङ्क्षानाकाङ्क्षाव्यवस्थैव कथमित्याशङ्क्यायोग्यायोग्यत्वव्यवस्थानच्छब्दशक्तिवशेनेति परिहारं सूचयितुं * प्रतीतान्यपि त्विति * तिङ्रूपस्य शब्दस्य कर्त्राकाङ्क्षसंख्योक्तावेव शक्तिर्न कारकान्तराकाङ्क्षसंख्योक्तावित्याशयः संख्यायाः समानप्रत्ययोक्तभावनागम्यकर्त्रन्वयस्य पदान्तरानधीनत्वेनावाक्याङ्गतयाकाङ्क्षयोग्यत्वानपेक्षत्वाद्योग्यत्वाकाङ्क्षाभावेपि समानप्रत्ययोक्तगम्यत्वविशेषात्करणादीनामपि संख्याया ग्रहणं प्राप्नोतीत्याशङ्क्य सर्वत्र श्रौते वाक्यीये वा शब्दे व्यवहारे प्रतीत्याख्यसन्निधिवद्योग्यत्वापेक्षयोरप्यन्वयाख्यग्रहणकारणत्वान्न प्रतीतिमात्रेण करणादीनां ग्रहणापत्तिरित्याह * नहीति । * तिङुक्तायाः संख्यायाः सर्वस्वसंवेद्यकर्तृमात्रान्वयान्यथानुपपत्तिकल्पितशब्दशक्तिकृतकर्तृमात्रान्वयं योग्यत्वाकाङ्क्षावशादवाच्यत्वेपि कर्त्तुरेव संख्यान्वयोपपत्तिं कर्तृविशिष्टैवेह संख्या गम्यत इत्यादिग्रन्थसंदर्भोक्तामुपसंहरति * तदत्रे-

ति। * तिङुक्तायाः संख्यायाः कारकान्तरानाकाङ्क्षत्वेपि कारकान्तराणां संख्यापरिच्छेदं विनानुपादेयत्वेन संख्याकाङ्क्षत्वादन्यतराकाङ्क्षयान्वयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह *नचेति। * प्रथमायास्तिङुक्तकारकाधिष्ठानत्वप्रतीतिहेतुत्वात्कारकविभक्तित्वे प्रथमाया अप्यभिहितकारकविभक्तित्वादिति वार्त्तिके वक्ष्यमाणेपि कर्त्तृसंख्यावाचित्वाभावेन सुबुक्तया संख्यया कर्तुः परिच्छेदात्संख्याकाङ्क्षोपपत्तिरित्याशयः। तिङुक्तायाः संख्यायाः समानप्रत्ययोक्तभावनागम्यकारकान्वयस्यापिसन्निध्यपेक्षायोग्यत्वकारणकत्वे प्रतीतेः प्राक्सन्निध्याद्यनवगमेनान्वितरूपप्रतीत्ययोगात्कर्तृगतसंख्याभिधानानुपपत्तेस्तत्सिद्ध्यै कर्तृमात्रान्वययोग्यत्वाकाङ्क्षाकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्यानवगतयोरेवाकाङ्क्षायोग्यत्वयोः कर्त्रन्वयप्रतीतिहेतुत्वं सूचयितुमाह * न चैषेति * अन्यानन्वितसामान्यरूपेण प्रतीतायाः संख्यायाः पदार्थस्य पदार्थान्तरान्वयवदाकाङ्क्षादिवशेनान्यान्वये सत्याकाङ्क्षादेरवगतस्यान्वयप्रतीतिहेतुत्वं स्यात् शुद्धसंख्याप्रतीत्ययोगात्त्वनवगतस्यैवाकाङ्क्षादेर्हेतुत्वावगतेस्तदनवगमेप्यन्वितरूपप्रतीतिर्युक्तेत्याशयः। वाक्ये पदार्थानामन्योन्यान्वयेवगतस्याकाङ्क्षादेर्हेतुत्वदर्शनात्पदेपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थानां चाऽनेकेषामन्योन्यान्वयेवगतस्यैव हेतुता स्यादित्याशङ्क्याह * कथितो हीति * अयमेव विशेषश्च कथ्यते पदवाक्ययोः। अर्थवद्भागतुल्यत्वे प्रकृतिप्रत्ययार्थतः। दृष्टा यथा हि साकाङ्क्षाः पदार्थाः केवलाः क्वचित्। स्वातन्त्र्येण गृहीताश्च विशिष्टार्थावबोधकाः। प्रकृतिप्रत्ययौ नैवं कदाचिदुपलक्षिताविति तद्भूताधिकरणवार्तिके वैषम्यस्योक्तत्वान्न वाक्यभागपदार्थवत्पदभागप्रकृतिप्रत्ययार्थानामपि साकाङ्क्षत्वदर्शनपूर्वकान्वयावगतिरित्याशयः। प्रत्ययस्य प्रकृतिपरत्वानियमाच्छुद्धप्रत्ययार्थानवगमेनाकाङ्क्षादेरवगत्ययोगाख्यवैषम्यहेतूक्त्यै पौर्वापर्येत्युक्तम्॥ कर्त्रनपेक्षशुद्धसंख्याप्रतीत्यभावे संख्यैव तिङ्वाच्या न कर्त्तेति विवेकावगत्ययोगमाशङ्क्य तिङं विनापि भावनान्यथानुपपत्त्या प्रतीतिसंभवात्पूर्वोक्ताद्विवेकावगत्युपपत्तिसूचनार्थं धात्वर्थमात्रात्कर्तृप्रतीतिसिद्धेर्भावनापि कर्तृप्रतीत्यै नापेक्षते किमुत तिङ्विभक्तिरित्यतिशयमाह * तदिति। * करोतेस्तृच्प्रत्यये कृते कर्तृशब्दव्युत्पत्तेः करोत्यर्थभावनान्वयिनः कर्तृत्वाद्भावनाज्ञानं विना कर्तृज्ञानायोगमाशङ्क्य कर्तृभावनयोर्द्वयोरपि धात्वर्थमात्रात्प्रतीति-

भक्तितोक्त्योक्ता। धात्वर्थगम्यत्वेपि कर्तुः प्रत्ययवाच्यसंख्याज्ञानसमकालधात्वर्थान्वयानुपपत्त्यालोचनान्तरगम्यत्वेन संख्यातः प्राक्प्रतीत्ययोगात्प्राक्प्रतीते च कर्त्तरि संख्याया विशेषणत्वोक्त्ययोगापत्तेर्नैरपेक्ष्यलक्षणार्थः पूर्वशब्दः। अन्यलभ्यत्वात्कर्तुर्वाचकत्वेन तावत्तिङपेक्षा नाऽऽशङ्क्यैव गमकभावनापेक्षाद्वारा तद्वाचितिङपेक्षां त्वाशङ्क्य भावनानपेक्षत्वान्नतरां तिङपेक्षेति तरपा सूचितम्। कर्त्रन्वितसंख्याभिधानेपि कर्त्रभिधाननिरासार्था केवलोक्तिः॥ एवं समाने सर्वकारकाणां गम्यमानत्वे कस्मात्कर्त्रैव संख्या सम्बध्यते न करणादिभिरपीत्याशङ्कां तिङः कर्त्रन्वितसंख्याभिधानशक्तिकल्पनया परिहृत्य शुद्धसंख्याभिधानेपि प्रथमप्रतीतिकर्त्रन्वयनैराकाङ्क्ष्यात्संख्याया न पश्चात्प्रतीतकारकान्तरान्वय इत्यन्यथा परिहरति * यद्वेति। * श्लोकं व्याचष्टे * सत्यपीति। * ज्वलनाद्यवान्तरव्यापारशून्यानां काष्ठादीनां कारकत्वायोगादसमाहितानां चावान्तरव्यापारायोगात्समाधानस्य च कर्त्रधीनत्वात्कर्तुः प्रागपेक्ष्यान्वयोक्त्या स्वान्वयित्वेन प्राक्कर्त्ता ज्ञाप्यत इत्येवं पूर्वार्द्धं व्याख्याय सर्वधात्वर्थानुरञ्जनसहतया सामान्यरूपस्य प्रयत्नाख्यस्य व्यापारस्य भावनात्वात्तस्य कर्त्त्राश्रितत्वात्कर्त्तारमेवाविर्भावाख्यविशेषरूपेण प्रागुपस्थापयतीति पूर्वं तावदित्यनुषङ्गेण वक्ता स्वरूपेण ज्ञाप्यत इत्येवं व्याख्यातम्। तदेव व्यतिरेकमुखेन व्याख्यातुं कारकान्तराणां धात्वर्थान्वयित्वेन साक्षाद्भावनानन्वयाद्बहिरङ्गत्वं सर्वसाध्यसाधनेतिकर्त्तव्यताख्यभावनांशमध्ये यो ज्वलनादिरितिकर्त्तव्यतात्मको व्यापारस्तत्कारणत्वाद्वा बहिरङ्गतरतोक्ता। नचेत्यनेनोत्तरार्द्धव्याख्या कर्त्रधीनत्वात्कारकान्तरप्रवृत्तेस्तद्धेतुकप्राथम्योक्तिसूचितं कर्तुः प्राधान्यमनतिक्रमहेतुत्वेनोक्तम्। धात्वर्थेनापि भावनावत्कर्त्तृव्यापारतया कर्त्तुरेवाविर्भावाख्यविशेषरूपेण ज्ञापनात्तस्यैव संख्यान्वय इत्याह * अपिचेति। * कः पच्यर्थो नाम येयं तण्डुलानां विक्लित्तिरिति तण्डुलविक्लित्तेः पाकफलत्ववचनात्फलसिद्धिपर्यन्तं सर्वकारकव्यापारसमूहवाचिनं धातुमङ्गीकृत्य प्राधान्यविशेषणे कृते समूहस्यैक्याद् गुणप्रधानत्वायोगमाशङ्क्य समूहसाधनसमूहीभूतप्रत्येककारकव्यापारभेदाद् गुणप्रधानत्वोपपत्तिसूचनायावान्तरविशेषणम्। सर्वेषां भावनाकारकत्वात्कर्तृत्वापत्तेः प्रत्ययोपात्तभावनाकारकं कर्त्तेति व्याकरणोक्तकर्तृलक्षणायोगयत्सर्वकारकव्यापाराणामेकधातूक्तत्वे गुणप्रधानत्वा-

योगाद्धातूक्तप्राधान्यव्यापारवत्त्वस्यापि कर्तृलक्षणस्यायोगमाशङ्क्य भावनाकर्तृसंख्यादीनामेकप्रत्ययोक्तत्वेपि प्रतीतिबलाद् गुणप्रधानत्वाविरोधवत्सर्वकारकव्यापाराणामेकधातूक्तत्वेपि गुणप्रधानत्वाविरोधसूचनार्थं न केवलमेतत्कर्तृलक्षणं व्यापारेङ्गीकृतं किन्तु लोकेपीत्युक्त्यर्थोपिशब्दः ॥ आविर्भूतरूपप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या कर्तुर्वाच्यत्वकल्पनामाशङ्क्य भावनाया धात्वर्थस्य व्यापारत्वेनाश्रितरूपतयाभिधानाच्छुक्लादिशब्दोक्तस्य गुणस्याविर्भूतरूपद्रव्यज्ञापकत्ववत्कत्रनभिधानेप्याविर्भूतरूपाश्रयभूतकर्तृज्ञापकत्वोपपत्तिं सूचयितुमाह *अभिहितवच्चेति*विशेषोक्त्याविर्भावो विवक्षितः॥गम्यमानस्याप्याविर्भूतरूपप्रतीत्युपपत्तौ कारकान्तराणामपि गम्यमानत्वाविशेषादाविर्भूतरूपप्रतीत्यापत्तिमाशङ्क्याह * कारकान्तरेष्विति * धात्वर्थस्य कारकान्तरानाश्रितत्वेन तादृशस्याश्रितरूपस्य ज्ञापकस्यार्थस्याभावात्कारकान्तराणामनादरहेतुकाभिभूतरूपप्रतीतिरित्यर्थः ॥ कारकान्तराणां गम्यमानत्वस्यासत्त्वप्रतिभाने कथं सत्त्वावधारणेत्याशङ्क्याविनाभावाख्यकारणसद्भावादित्याह * परमार्थेति * प्राथम्यप्राधान्याभ्यां कर्तुः संख्यान्वये कर्मणस्तदभावात्संख्यान्वयायोगं शङ्कते * नन्विति * भाव्यनिष्ठत्वाद्भावनायां भाव्यांशनिपातिनः कर्मणोंशान्तरेभ्यः प्रागपेक्षाग्रहणं च भावनारूपत्वानालोचनेनानाद्यत्वव्यापाररूपत्वालोचनेन कारकापेक्षाग्रहणप्राथम्याद्यात्कर्तुः कारकान्तरेभ्यःप्राथम्येपि व्यापारस्वरूपनिष्पादने कारकानां तुल्यत्वेनान्योन्यमङ्गप्रधानत्वायोगादुत्पादनाख्यभावनारूपे कर्त्रादीनामुत्पादकत्वेनोत्पाद्यं कर्म प्रत्यङ्गत्वात्कर्मणश्चोत्पाद्यत्वेनोत्पादकान् कर्त्रादीन् प्रति प्राधान्यादन्योन्यमङ्गप्रधानत्वोपपत्तेः कर्मणोपि प्राधान्यात्संख्यान्वयो युक्त इत्याशयेन पृच्छति * कुत इति * शाब्दे संख्यान्वये कर्तुरिव शाब्दस्यैव प्राधान्यस्य हेतुत्वात्कर्मणश्च धातूक्तप्राधान्यव्यापारत्वाभावेन धात्वाख्यशब्दलक्षणप्राधान्याभावाद्भावनानाश्रयत्वेन च तद्वाचितिङाख्यशब्दलक्षणप्राधान्याभावात्संख्यान्वयानुपपत्तिरित्युत्तरमाह * प्राधान्येनेति * नात्रप्रयोगे धातुनौदनीभावमापत्स्यमानानां तण्डुलानां विक्लेदनाख्या क्रिया प्राधान्येनोक्ता न चौदनक्रिया भावनेत्येतद्द्वयमुपपादयितुं माभूदोदनस्यैव धातूक्तप्राधान्यव्यापारवत्त्वात्कर्तृलक्षणात्कर्तुत्त्वं च भावनाश्रयत्वप्रसिद्धेः कर्तृतेत्युक्ते कर्तृत्वे सत्यप्योदनः पच्यतां स्वयमेवेत्यादिवत्कर्म-

त्वस्यापि सद्भावात्कर्मसंख्याभिधानोपपत्तिमाशङ्क्य यदत्र प्रयोगे तिङभिधेयं कर्मत्वं तन्न माभूदित्युक्तम् ॥ यद्वा यद्भावनारूपं तिङा प्राधान्येनाभिधेयं सा नौदनक्रियेत्येवमभिधेयोक्तिर्योज्या । श्लोकं व्याचष्टे * नात्रेति * कर्मत्वमुपपद्येतेत्यनेनाभिधेयोक्तिः कर्मत्वोपलक्षणार्था नकारश्चाभिधेयभावनोक्तिभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यामपि काकाक्षिवत्सम्बद्ध्यत इति सूचितम् । अकर्त्तृत्वादेव चेत्यनेन न भावनोदनक्रिया मा भूत्तस्यैव कर्तृतेत्यनुषङ्गेण न भावनेत्यवयवो व्याख्यातः । स्वातन्त्र्येण धात्वर्थनिष्पादकत्वाख्यकर्तृत्वासिद्ध्यर्थत्वेन प्रयत्नाख्याया भावनायाः कर्तृव्यापारत्वादित्याशयः । कर्मव्यापारस्य धातुना प्राधान्योक्तिनिरासस्याविर्भूत[त्वरूपेण[1] कर्मोपस्थानायोगोक्त्यर्थत्वसूचनार्थं * तेनेत्युक्तम् * कर्मव्यापारस्य भावनात्वे सति प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यात्प्राधान्येन्योन्यकर्मोपस्थापकत्वं स्यान्नत्वेतदस्तीत्याशयः ॥ नकेवलमोदनस्य कर्तृत्वापत्ते] स्तद्व्यापारस्य प्राधान्योक्तिर्न संभवति किन्तु चेतनप्रवर्त्तकनियोगविषयत्वायोगादपीत्याह * अवश्यं चेति * पुंव्यापारस्य च प्राधान्यानुक्तावाख्यातेनानाक्षिप्तस्य पुंसः कर्तृत्वस्य पदान्तरोक्तेपि पुंस्याविर्भावायोगात्तृतीयानुपपत्तिः स्यादित्याह * आख्यातेति * पुंव्यापारप्राधान्याभावे चौदनाख्यकर्मव्यापारस्य पुंव्यापारेणाभिभवायोगादाविर्भूतव्यापारतयौदनस्य कर्त्तृत्वापत्तेः पुंसश्च प्रधानभूतव्यापारवत्त्वाख्यकर्तृलक्षणाभावेनाकर्तृत्वप्रसक्तेरोदनस्य कर्तृव्यापारेणाऽऽप्यमानत्वायोगात्कर्तृव्याप्यत्वाख्यकर्मलक्षणाभावेन कर्मत्वहान्यापत्तिर्यदि कश्चिच्छबादिविकरणायास्तिङः कर्त्रन्वितसंख्याभिधानशक्तिकल्पनावद्यग्विकरणायास्तिङः कर्मान्वितसंख्याभिधानशक्तिकल्पनया परिहारं वदेत्तथाप्योदनस्य यग्विकरणतिङुक्तकर्मसंख्यान्वयत्यागेन शब्विकरणतिङ्वाच्यकर्तृसंख्यान्वयस्य न्याय्यत्वान्नौदनः पच्यतामिति प्रयोगः स्यात्किमोदनः पचतामित्येवमेवेत्याह * तद्व्यापारेण चेति * फक्किकाद्वयेप्यन्यथाहीत्यनुषक्तव्यम् । शङ्कामुपसंहरति * तेनेति * दोषसाम्यापादनेन तावत्परिहरति * उच्यतइति * द्वयाश्रयमपि दोषमेको भ्रामयितुं पर्यनुयुज्येत मीमांसकस्तु विचारकुशलत्वाद् भ्रामयितुमशक्य इति सूचयितुं विचारयन्नित्युक्तम् ॥

---

(१) इत्ति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

परिहारसाम्यापादनेन परिहरति * सर्वथेति * लक्षणशब्दस्य ६४७।३
व्यवस्थाकारणवाचित्वाद्यद्भवत्पक्षे कर्तुर्वाच्यत्वे शाब्दं प्राधान्यं कर्मणो वा वाच्यत्वे वास्तवप्राधान्यं व्यवस्थाकारणं तन्मत्पक्षे वाच्यसंख्यान्वयव्यवस्थाकारणं भविष्यतीत्युक्ते वाच्यत्वपक्षे विकरणभेदभिन्नशब्दशक्तिवशादेव व्यवस्थासिद्धेर्व्यवस्थाहेत्वन्तरानपेक्षामाशङ्क्य सर्वकारकाणामन्यलभ्यत्वाविशेषेपि क्व चित्कर्तृवाचिन एव शब्दस्य प्रयोगः क्व चित्कर्मवाचिन एवेति व्यवस्थासिद्धौ वाच्यत्वपक्षेपि हेत्वपेक्षास्तीति सूचयितुं सर्वथेत्युक्तम् । भवत्पक्षे कर्त्ता यल्लक्षणः सन् कर्म वा यल्लक्षणं सदाभिधीयते तल्लक्षणस्यैव कर्तुः कर्मणो वा संख्या मत्पक्षे भिधीयत इत्यर्थः । दोषसाम्योक्त्यर्थमाद्यश्लोकं व्याचष्टे *तद्यदीति* व्याख्योपक्रमसूचनार्थं तत्र शब्दार्थे तदित्यव्ययम् । परिहारसाम्योक्त्यर्थं द्वितीयश्लोकं संक्षेपतस्तावद्व्याचष्टे *अथेति* । विस्तरतो व्याचष्टे *तदेतादिति*। भवनप्रकृतिरूपत्वाद्भावनाया भवनोपादानं विना भवितृरूपभाव्यान्वयानुपपत्तेर्भाव्यव्यापारस्य भवनस्य भावनावाचिना शब्देनोपादानाद्वस्तुलक्षणस्यापि कर्मप्राधान्यस्य शाब्दत्वेनं शाब्दसंख्यान्वयहेतुत्वोपपत्तिसूचनार्थं भाव्यांशेन चेत्युक्तम् । सत्यपि कर्तुः शब्दार्थरूपेण प्राधान्ये वस्तुलक्षणस्य कर्मप्राधान्यस्य भाव्याकाङ्क्षाकाले प्रतीतेर्भावनास्वरूपावगतिकालकर्तृप्राधान्यप्रतीत्युत्तरकालत्वेन परतया समाप्तिः शब्दार्थ इति न्यायाद्विवक्षौचित्ये प्राधान्य इति शब्दाध्याहारेणोक्ते कर्तृप्राधान्योपपादनार्थं तिङ्धातुभ्यां यथासंख्येनाभिधीयमानौ प्रधानभूतौ सामान्यविशेषरूपौ व्यापारौ यस्य कर्तुस्तद्भावरूपे प्राधान्य इत्युक्तम्। सर्वधात्वर्थानुरञ्जनार्हत्वात्सामान्योक्त्या भावना विवक्षिता तद्विशेषणत्वाद्विशेषोक्त्या धात्वर्थः कर्तृप्राधान्याविवक्षायां तद्व्यापारप्राधान्योक्त्यानर्थक्यमाशङ्क्य कर्तृत्वसिद्ध्यर्थत्वसूचनार्थं व्यापारप्राधान्योक्तिमात्रेण कर्तृत्वलाभे सत्यपीत्युक्तम् । वैयाकरणमते कर्मणि मीमांसकमते कर्मसंख्यायां तिङुत्पत्तिरिति व्यवस्था वाशब्देन सूचिता । अकर्मका धातवो विशेषोक्त्योक्ता धात्वर्थकर्मणोकर्मकेषु धातुष्वभावाद्भावेपि वा प्रयोजनाभावादविवक्षायामपि भाव्याख्यकर्मनिष्ठत्वाद्भावनाया भावनाकर्मणो सत्वाविवक्षे क्व चिदप्ययुक्ते इत्याशङ्क्य सकर्मकेषु श्रुतया द्वितीयाख्यया सुपा स्वास्थ्यकामः शेत इत्यादिषु चाकर्मकेषु स्वास्थ्यं कामयत इत्यादि-

विग्रहलभ्यया सुपा कर्मप्राधान्याभिव्यक्त्युक्तिः कर्मणोपि संख्यान्वये महता प्रबन्धेन संख्यान्वये कर्तुरसाधारणोक्तेरानर्थक्यमाशङ्क्य करणादीनां संख्यान्वयनिरासार्थत्वं सूचयितुमाह * करणादीनां त्विति * शबादिविकरणायास्तिङः कर्तृगतसंख्यावाचित्वे यग्विकरणायांश्च कर्मगतसंख्यावाचित्वे विशिष्टसंख्यान्यथानुपपत्त्यैव विशेषणभूतकर्तृकर्माक्षेपसिद्धेर्यदा क्रियानुष्ठातव्या प्रतीयते तदार्थात्कारकव्यापारो गम्यते इति भाष्ये भावनागम्यत्वोक्तिर्विरुद्ध्येतेत्याशयेनाशङ्कते * केचित्पुनरिति * कर्त्रनवगतौ तद्विशिष्टसंख्यावगत्ययोगात्कर्तृविशिष्टसंख्यान्यथानुपपत्त्या कर्त्रनवगत्यभ्युपगमेन्योन्याश्रयापत्तेः शङ्कानुपपत्तिमाशङ्क्य शोणादिशब्दे विशेषणबुद्धिं विनापि विशिष्टबुद्धिदर्शनाद्विशेषणविशेष्यग्राहकप्रमाणद्वयसद्भाव एव विशिष्टबुद्धिर्विशेषणबुद्धिपूर्वकत्वनियमो न सर्वत्रेति सूचयितुं दृष्टान्तमाह *तद्यथेति*॥ शोणादौ शब्दभेदाभावादेकस्यच शब्दस्यैकशक्तिकल्पनेनाभिधेयाविनाभावद्वारानेकार्थप्रत्यायकत्वसंभवेनैकशक्तिकल्पनायोगादश्वत्वादेश्चान्यतोवगत्ययोगाद्विशिष्टस्य गुणस्य वाच्यत्वं तदन्यथानुपपत्त्या च विशेषणभूताश्वत्वाद्यवगतिरिति युक्तं कर्तुस्त्वन्यतोवगतिसंभवेपि तद्विशिष्टायाः संख्याया वाच्यत्वमभ्युपेत्य तयैव कर्त्राक्षेपाभ्युपगमे सति कर्तृन्यायेन गवादावपि गोत्वादिविशिष्टस्य संख्यादेर्वाच्यत्वमभ्युपेत्य तेनैव गोत्वाद्याक्षेपसिद्धेरवाच्यत्वापत्तिरित्यनिष्टापादनेनाशङ्कां निरस्यति * तथा च सतीति * । एतदेव प्रश्नपूर्वं विवृणोति * कथमिति * । श्लोकं व्याचष्टे *एतावती चेदिति * गवादौ प्रकृत्यंशाद्गोत्वाद्यवगतिसिद्धेरेकपदोपादानाच्चान्योन्यान्वयनियमसिद्धेरेकस्य शब्दस्य गोत्वादिविशिष्टसंख्याद्युक्तिशक्तिकल्पनायोगेनानिष्टापत्तिपरिहारे तु कर्तृसंख्यादिष्वपि विशिष्टविषयशक्तिकल्पनां विनाप्यन्वयनियमसिद्धेर्यद्गवादिषु शुद्धसंख्याभिधानमभ्युपगतं तदेवाभ्युपगन्तव्यं ततश्च संख्यया कर्त्राक्षेपायोगाद्भावनयाक्षेपानभ्युपगमेनाभिधेयत्वसिद्धान्तहान्यापत्तेर्भाष्ये भावनागम्यनोक्त्याशयेनाह * अयं त्विति * यत्तु दृष्टान्तबलेन शङ्कोत्थानमुक्तं तत्रापरे स्वबुद्ध्या रज्यते येन विशेष्यं तद्विशेषणमित्येव लक्षणस्य विशेषणस्याज्ञातस्य विशेषणत्वायोगात्सर्वत्र विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानपूर्वकत्वनियमावगतेःशोणशब्देप्यश्वत्वरक्तत्वयोर्द्वयोरपि वाच्यत्वात्साध्याविकलं दृष्टान्तं मन्यन्त इत्याह ।

तत्रेति। श्लोकार्थमुपपादयति *कथं हीति*। यस्माच्छोणशब्दवा-च्यरक्तत्वजातिविशिष्टोऽस्मावर्थो गुणत्वाद् गुणिनमश्वं गमयिष्यति तस्माच्छब्दानुक्तेऽप्यश्वत्वे तद्विशिष्टप्रत्ययो जायत इत्याशङ्कते *रक्त-त्वेति*गवादौ रक्तत्वस्य व्यभिचारान्नाश्वगमकता युक्तेति परिहरति *नेति*। व्यभिचारेऽपि सामान्यस्य विशेषगमकत्ववद्रक्तत्वस्या-श्वगमकत्वोपपत्तिमाशङ्क्य शोणशब्दान्निश्चितरूपाश्वबुद्धिर्जायते न विशेषबुद्धिवत्संदिग्धरूपा नच व्यभिचारिणो निश्चितबुद्धिहेतुता-स्तीत्याशयेन परिहरति *ऐकान्तिकं हीति*॥ *यच्चाश्वगमकत्वे गुणत्वं हेतुत्वेनोक्तं तद् द्रव्यमात्रगमकत्वे हेतुर्न तद्विशेष इत्याह *द्रव्यमात्रं त्विति*। *श्लोकार्थोपपादनमुपसंहरति *तस्मादिति* रक्तत्वस्याश्वत्वागमकत्वेऽप्यश्वत्वस्य रक्तत्वगमकत्वसंभवे द्वयो-र्वाच्यत्वायोगापत्तेस्तन्निरासायान्योन्येत्युक्तम्। अन्योन्यगमकत्वायो-गेऽपि वस्त्वन्तराव्यभिचारित्वेन व्याप्तिज्ञानकालेऽवगतस्याश्वत्वस्य रक्तत्वस्य वा शोणशब्दप्रयोगकाले शब्दानपेक्षज्ञानसंभवे द्वयोर-वाच्यत्वोपपत्तेस्तन्निरासार्थं वस्त्वन्तरेत्युक्तम्। वस्त्वन्तरेणाश्व-त्वोपस्थानायोगमुपपादयितुमाह *नहीति*। केवलाश्वत्वोपस्थापनं तावदनाशङ्क्यमेव यथा तु तत्र शोणशब्दे सत्वज्ञेयत्वादिवस्त्वन्तर-साधारण्येन द्र[illegible]वं रक्तत्वैनैकान्ततो ज्ञापितं तथाश्वत्वं न केन चिदेकान्ततो ज्ञापितमित्यर्थः। द्रव्यान्तरव्यावृत्तत्वरूपैकान्तिकतैवै-कशब्दाभ्यामुक्ता कर्त्तुस्तु वस्त्वन्तरोपस्थापितस्य ग्रहणसंभवान्न तिङ्वाच्यतेत्युक्तमेवार्थं व्यतिरेकार्थं स्मारयति *कर्त्तुः पुनरिति* कारकान्तराणामपि भावनयोपस्थापमात्कर्तुः संख्यान्वयनियमायोगा-पत्तेस्तत्सिद्ध्यै वाच्यत्वकल्पनामाशङ्क्य विशेषरूपेणोपादानम् स्मारि-तम्॥ शब्दस्योच्चारणेन वाच्यबुद्धौ व्यापारणादनावृतोच्चारणस्य विरम्य व्यापारानुपपत्तेः पूर्वापरीभूतवाच्यद्वयबुद्धिजनकत्वायोगे-न साध्यविकलत्वापरितोषात्स्वमतेन शोणशब्दवाच्यस्य गुणविशे-षस्याश्वत्वैकान्तिकत्वात्तद्गमककत्वं युक्तं संख्यायास्तु प्रतिजाति वि-लक्षणविशेषाभावेन कर्त्रैकान्तिकत्वाभावान्न कर्तृगमकता युक्तेति-वैषम्यं वक्तुमुपक्रमते *अथवेति*मात्रशब्दोऽश्वत्वाभिधाननिरासार्थः। तथापि न तद्दृष्टान्तेन संख्याया कर्तृगमकता युक्तेति वाक्यशेषः॥एका र्थसमवायित्वोक्त्या विशिष्टाभिधानमुक्तमिति भ्रान्त्या मन्वानः पृच्छति

कथमिति । भ्रान्तिं निरस्यन्नुत्तरमाह *उच्यत इति*रक्तगुणस्य रक्तत्वजातेर्जात्यन्तरमवान्तरमेतच्छोणत्वं स्वभावादसत्वान्वयं प्राप्तमिति कृत्वा शक्नोत्यश्वत्वं गमयितुमिति शेषः । व्यतिरेकमुखेनोत्तरार्द्धं व्याचष्टे *यदि हीति*॥ अन्येनानुपात्तेप्यश्वे तद्गतं गुणं वदन्निति वार्तिकोक्तं एक एव शक्त्या श्वत्वविशिष्टरक्तत्वाभिधानपक्षे शोणशब्दो श्वत्वेन विशेषणमाकाङ्क्षेत् शोणेपि नैव वाजित्वमनुक्त्वा तद्गुणाभिधेति वार्तिकोक्ते वा विशेणविशेष्यरूपार्थद्वयाभिधानपक्षे शक्त्यन्तरमाकाङ्क्षेदित्युक्ते किमर्थमित्यपेक्षायां येन विशेषणेन शक्त्यन्तरेण वा कृत्वा शोणशब्दः स्वयमेवाश्वत्वैकार्थसमवायि रक्तत्वं वदेदिति विशिष्टोक्तिः प्रयोजनमुक्ता । अन्वयमुखेन व्याचष्टे *एष त्विति* इत्यव्यभिचाराद्धेतोः शोणत्वजातितोऽश्वत्वं प्रतीयत इति प्रत्युक्तेर्निश्चितप्रतीतिविषयत्वव्याख्यार्थं यथा रक्तत्वकृष्णत्वादितोऽश्वत्वेसंशयो भवति नैवमित्युक्तम् । वैलक्षण्यानुपलम्भेनावान्तरजातिमपन्हुते *कीदृशं पुनरिति* । क्षीरादौ माधुर्याद्यवान्तरजातिवैलक्षण्यवच्चन्दनादौ च सौरभ्याद्यवान्तरजातिवैलक्षण्यवद्रक्तत्वादीनामपि प्रतिद्रव्यजात्यवान्तरजातिवैलक्षण्यस्य निपुणतो निरीक्षमाणैरुपलम्भान्नापन्हवः सम्भवतीत्याशयेनोत्तरमाह *उच्यत इति* जपाकुसुमादौ रक्ताद्यवान्तरजातेर्वाचक[illegible]ब्दाभावेनाभावमाशङ्क्य विशेषवाचिशब्दरहितानामपि कृमिकी[illegible]वान्तरभेदानामनेकशो दर्शनात्सामान्यतोऽभिधानेनापि च व्यवहारसिद्धेर्विशेषशब्दाभावेप्यवान्तरजात्यपन्हवायोगसूचनायोत्तरार्द्धं । श्लोकं व्याचष्टे *सर्वेति* गोत्वैकार्थसमवायिन्यां तु रक्तावान्तरजातौ लोके विशेषवाचिसाधुरोहिणीशब्दाभावेपि रोहिणिकेत्यपभ्रंशदर्शनान्नान्यत्रापि सर्वथा विशेषवाचिशब्दाभाव इत्याह *यथेति* रोहिणिकाशब्दस्य गोत्वैकार्थसमवायिरक्तावान्तरजातिवाचितामुपपादयितुमाह *न कदाचिदिति* शोणादिशब्दस्याभिधेयाविनाभावेनाश्वत्वादिगमकत्वादश्वत्वादेर्वाच्यत्वाभावमुपपादितमुपसंहरति *तस्मादिति* अश्वत्वैकार्थसमवायिशुक्लावान्तरजातिः कर्कत्वं मनुष्यत्वैकार्थसमवायिशुक्लावान्तरजातिर्गौरत्वं पद्मत्वैकार्थसमवायिशुक्लावान्तरजातिः पुण्डरीकत्वं रक्तावान्तरजातिः कोकनदत्वमित्याद्यादिशब्दाभ्यामुक्तम् । प्रतीतिमात्राद्वाच्यत्वाशङ्कायोगोपपादनार्थो दृष्टान्तः ॥ तिङो विशिष्टवाचितायां शोणादिशब्दानां दृष्टा

न्तत्वे निरस्ते कुमारादिशब्दानां दृष्टान्तत्वाशङ्कानिरासार्थं शोणादिन्यायं तेष्वतिदिशति * एतेनैवेति * मनुष्यत्वैकार्थसमवायिनी बाल्यावान्तरजातिः कुमारत्वम्, उष्ट्रत्वैकार्थसमवायिनी करभत्वं, हस्तित्वैकार्थसमवायिनी कलभत्वम्,अश्वत्वैकार्थसमवायिनी किशोरत्वं, गोत्वैकार्थसमवायिनी वत्सत्वं, महिषत्वैकार्थसमवायिनी वर्करत्वं, प्रतिप्राणिजाति बाल्यावान्तरजातिभेदं बाल्यगतस्वसंवेद्यचेष्टास्वरवर्णवैलक्षण्यात्साधयितुमाह * तथा हीति * युवबृद्धत्वयोरपि प्रतिप्राणिजात्यवान्तरजातिभेदोक्त्यै बालत्वादावित्यादिशब्दः॥ शोणादिशब्दानां रक्तादिगुणावान्तरजातिवाचित्वात्तदविनाभावेनाश्वत्वादीनां प्रतीतिसिद्धेरवाच्यत्वाभ्युपगमे गवादिप्रातिपदिकानामप्येकवचनाद्यनुगृहीतानां गोत्वाद्येकार्थसमवाय्येकत्वादिसंख्यावान्तरजातिवाचित्वात्तदविनाभावेन गोत्वादीनामपि प्रतीतिसिद्धेरवाच्यत्वापत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थं तिङ्वाच्यया संख्यया कर्त्राक्षेपशङ्कायाः के चित्पुनरित्यादिवार्त्तिकोक्ताया निरासायानिष्टापत्ति तथासत्यनेनैव न्यायेनेत्यादिवार्त्तिकोक्तामनुभाषणपूर्वं निरस्यति *अथेति*गवादिजातिभेदेऽपि संख्याया वैलक्षण्यानुपलम्भेनावान्तरजातिभेदाभावादेकस्य च विरम्य व्यापारायोगेन पूर्वापरीभूतवाक्यद्वयबुद्धिजनकत्वस्यासंभवतोऽप्रसक्तेर्नानिष्टापत्तिरित्याशयः। व्यतिरेकमुखेन तावच्छ्लोकं व्याचष्टे*यदि हीति*गोत्वसंख्ययोराविभक्ताद्यवैकशब्दाभिधानार्हयोर्मध्ये अव्यभिचारितया हेतुभूतयान्यतरद्वाच्यत्वेनावधारितं अत्यविभक्तावयवस्यैकस्य शब्दस्य वाचकतावधार्येत ततोऽप्येवं कल्पेत नतु द्वयमप्यस्तीत्यर्थः। अन्वयमुखेन व्याचष्टे *संख्यायास्तावदिति*॥न चोभयोर्मध्येऽन्यतरस्यापीतराव्यभिचारोऽस्तीत्यर्थं श्लोकस्थचशब्दसूचितं न च संख्यासंख्येययोरिति वार्त्तिकव्याख्यातमुपपादयति*तथाहीति*।संख्याया गोत्वादिगमकत्वयोगेऽपि लिङ्गस्य प्रतिजाति विलक्षणत्वेनाव्यभिचारितया गोत्वादिबोधे प्रवृत्त्युपपत्तेः शोणत्वादितुल्यत्वाद्गोरबोदरवाच्यत्वापत्तिरशक्यपरिहारेत्याशङ्कते *ननु चेति*। अचेतनेषु तावल्लिङ्गस्यागम्यमानत्वेनाभावाद्वृक्षत्वादिगमकत्वानुपपत्तेस्तद्द्वारेण वृक्षत्वादिजातीनां वाच्यतापत्तिं नुमशक्येत्यव्यापकत्वेन तावच्छङ्कां निरस्यति *नैतदिति* वृक्षादिशब्देभ्यः पुंस्त्वाद्यवगतेरगम्यमानत्वासिद्धिमाशङ्क्य पुंस्त्वादिवाचिदेवदत्तादिशब्दस्वरूपवृक्षादिशब्दसामर्थ्यात्पुंस्त्वादिप्रतीतावपि चेतनेष्विवा-

१५०।२—

चेतनेषु प्रतिजाति विलक्षणस्य पुंस्त्वादेः प्रत्यक्षेणानुपलम्भाच्छब्दस्य चं पदमभ्यधिकाभावात्स्मारकान्न विशिष्यत इति पदार्थे प्रामाण्यनिषेधादभावावगतेर्न वृक्षत्वादिगमकत्वं संभवतीति सूचनार्था विलक्षणोक्तिः ॥ चेतनेषु तर्हि प्रतिप्राणिजाति विलक्षणस्य लिङ्गस्य प्रत्यक्षेण प्रतीतेः शोणादिन्यायेन मनुष्यादिशब्दस्य मनुष्यत्वाद्येकार्थसमवायिस्त्रीलिङ्गावान्तरजातिवाचित्वं ब्राह्मण्यादिशब्दानां च ब्राह्मणत्वाद्येकार्थसमवायिस्त्रीलिङ्गावान्तरजातिवाचित्वमभ्युपगम्य मनुष्यत्वादिजातीनां लिङ्गविशेषादेव प्रतीतिसिद्धेरवाच्यत्वापत्तिः परिहर्तुमशक्येत्याशङ्क्याह *तथेति* यत्रापि चेतने प्रतिजाति विलक्षणं स्वाभाविकं स्त्रीत्वादि प्रत्यक्षेण प्रतीयते तत्रापि स्त्रीत्वस्य टाबाद्यन्वयसहकृतात्प्रातिपदिकात्प्रतीयमानत्वेन टाबाद्यन्वयात्प्राक् शुद्धात्प्रातिपदिकात्प्रतीयमानाया मनुष्यत्वादिजातेर्वाच्यतावधार्यत इत्यर्थः । स्त्रियां यत्प्रातिपकं वर्त्तते तस्मात् टाबादयो भवन्तीति स्मृतेर्लिङ्गस्य प्रातिपदिकमात्रवाच्यत्वावसायाज्जातिगमकत्वोपपत्त्या शङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे *यद्यपीति* स्त्रीत्वस्य टाबाद्यन्वयात्प्राक्प्रतीयमानायां जातावप्रतीतावस्थत्वाज्जातिगमकत्वायोगेपि पुंस्त्वनपुंसकत्वयोष्टाबाद्यन्वयानपेक्षान्मनुष्यब्राह्मणादिप्रातिपदिकात्प्रतीतेर्मनुष्यब्राह्मणत्वादिजातिगमकत्वोपपत्तेर्जातीनामवाच्यत्वापत्तिरपरिहार्येत्याशङ्क्य टाबाद्यन्वयानपेक्षत्वेपि मनुष्यो मनुष्यं ब्राह्मणो ब्राह्मणमित्यादि विभक्त्यन्वयापेक्षत्वात् पुंस्त्वनपुंसकत्वप्रतीतेर्विभक्त्यन्वयात्प्राक् शुद्धात्प्रातिपदिकात्प्रतीयमानाया मनुष्यब्राह्मणत्वादिजातेर्वाच्यत्वावधारणमित्याशयेन *तथा यचेति* स्वादिविभक्तौ लिङ्गविशेषं प्रति वाचकत्वेन द्योतकत्वेन वा स्मृत्यभावेपि मनुष्य इत्यादौ विभक्त्यन्वयवेलायां पुंस्त्वप्रतीतेर्मनुष्यमित्यादौ चाकारान्तान्नपुंसकलिङ्गात्प्रातिपदिकात्परयोः स्वमोरतोमित्यमादेशेन स्मृतेन विभक्त्यादेशत्वाद्विभक्तिव्यपदिश्येनान्वये नपुंसकत्वप्रतीतेः शुद्धाच्च प्रातिपदिकात्कस्यचिल्लिङ्गस्याप्रतीतेर्विभक्तेर्वाचकत्वाभावेपि द्योतकत्वानिवारणा न शक्येति सूचनायाभिव्यज्यत इत्युक्तम् ॥ यत्र तर्हि शुद्धात्प्रातिपदिकाद् लिङ्गविशेषबुद्धिर्भवति तत्र लिङ्गविशेषादेव जातिबुद्धिसिद्धेर्जातीनामवाच्यत्वापत्तिरपरिहार्येत्याशङ्क्य परमतेन तावत्परिहारमाह * यत्र त्विति * हस्तिशब्दस्य पङ्कजादिशब्दवद्योगरूढित्वाद् गजत्वजातिविषयत्वेपि हस्तशब्दवाच्यशुण्डायोगेनावयवार्थप्रस्य-

भिज्ञानात्तत्तिरस्कारेणाश्वकर्णादिवज्जातिवाचित्वानुपपत्तेर्नृशब्दस्य पुमांसो वै नरः स्त्रियो नार्य इति लिङ्गदर्शनात्पुंशब्दवत्पुंस्त्ववाचित्वावगतेर्देवदत्तशब्दस्य च संकेतितव्यक्तिविशेषवाचित्वाद्धस्त्यादिशब्देषु जातीनां वाच्यत्वनिषेधाभ्युपगमेपि नानिष्टापत्तिलक्षणो विरोधः अश्वादिषु त्वचेतनत्वेन वृक्षादिवद्वास्तवलिङ्गाभावादेवास्तवस्य च शब्दसामर्थ्यात्प्रतीतस्यारोपितत्वेन वाऽस्यारोपितधूमवज्जातिगमकत्वायोगाद् लिङ्गवाचित्वाभ्युपगमेपि जातीनां वाचित्वनिषेधायोगान्नानिष्टापत्तिलक्षणो विरोध इत्यर्थः। श्रीतोयशब्दयोर्विभक्तिसद्भावाच्छुद्धस्य प्रातिपदिकस्य लिङ्गविशेषबुद्धिहेतुत्वासिद्धिमाशङ्क्य शरद्वारिशब्दवन्नियतस्त्रीनपुंसकलिङ्गत्वाद्विभक्त्यनपेक्षायां प्रागेवेत्यनेनोक्तायां हस्त्यादिशब्दानां तद्वन्नियतलिङ्गत्वाद्दैर्घ्यं च विना नृहस्तिशब्दाभ्यां पुंस्त्वप्रतीतेर्दैर्घ्यस्य च नृशब्देऽनङ् सावित्यधिकृत्य ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसांचेत्यनङादेशे सुविभक्तिनिमित्ते सति नकारान्तत्वान्नोपधाया इत्यधिकृत्य सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति सर्वनामस्थानाख्यसुविभक्तिनिमित्तत्वस्मृतेर्हस्तिशब्देप्यत इनिठनाविती नूप्रत्ययान्तत्वादिन्हन्पूषार्यम्णांशावित्यधिकृत्य सौ चेति सुविभक्तावेव परभूतायां स्मृतेः शुद्धस्य प्रातिपदिकस्य लिङ्गविशेषबुद्धिहेतुत्वायोग इत्याशङ्क्यान्वाख्यानमात्रार्थे विभक्तिनिमित्तदैर्घ्यस्मृतावपि हल्ङ्याबितिसूत्रेण सुविभक्तिलोपस्मृतेः प्रत्ययलोपे च क्विबन्तवत्प्रत्ययार्थस्यापि प्रातिपदिकमात्रावाच्यत्वाभ्युपगमाच्छुद्धस्य प्रातिपदिकस्य लिङ्गविशेषबुद्धिहेतुत्वोपपत्तेः सूचनार्थं तन्निवृत्तावित्युक्तम्। देवदत्तशब्दस्यानियतलिङ्गत्वात्सम्बोधनप्रयोगे च विभक्तिनिवृत्तौ पुंनपुंसकत्वसंदेहोत्पत्तेः शुद्धस्य प्रातिपदिकस्य लिङ्गविशेषबुद्धिहेतुत्वायोगमाशङ्क्य संकेताल्लिङ्गविशेषबुद्धिहेतुत्वोपपत्तिसूचनार्थो वशब्दः॥ हस्तिशब्दान्वाख्यानार्थं शुण्डायां हस्तशब्दोपचारेप्यनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वेन मुख्यवृत्त्या शुण्डायां हस्तशब्दवाच्यत्वाभावादवयवार्थप्रत्यभिज्ञानाभावेन हस्तिशब्दस्य जातिवाचित्वापह्नवायोगान्नृशब्दस्य च ङीबन्तत्वापन्नस्य नारीशब्दत्वापन्नस्य स्त्रियां प्रयोगाच्छुद्धस्य चेदं नृनपुंसकमिति नपुंसकेपि प्रयोगान्मनुष्यत्वातिरिक्ते च जात्यन्तरे क्व चिदप्रयोगान्मनुष्यत्वजातिमात्रवाचित्वावगतेरेवमनिष्टापत्तिपरिहारापरितोषात्स्वमतेन यद्यपि नृहस्तिशब्दयोर्दीर्घत्वापादिका द्वितीया मात्राविभक्तिस्थानीयत्वात्पुंस्त्ववाचिना प्रचीनं शा-

ब्दरूपं जातिवाचीति विभागोऽर्थद्वयप्रत्ययात् प्राङ्ज्ञायते तथाप्यर्थ-द्वयप्रतीतौ क्रमेणोत्पद्यमानाया मात्राया विच्छेद्योच्चारणाशक्तेर्ज्ञा-यते वा विधिस्तत्र व्यञ्जनान्तो न तूच्यत इति वदकथ्यमानस्यापि शब्द विभागस्य सर्वस्वसंवेद्यत्वात्प्राचीनेन शब्दभागेन जातिं प्राक्प्रतिप-द्यते द्वितीयेन पुंस्त्वं पश्चादिति ज्ञानान्न शुद्धान्नृहस्तिप्रातिपदिका-ल्लिङ्गविशेषबुद्धिर्भवतीत्यन्यथानिष्टापत्तिं परिहरति * अथवेति * प्रतिजाति च लिङ्गवैलक्षण्यस्य संस्थानपरिमाणवैलक्षण्यातिरिक्त-स्यानुपलब्धेः पुंस्त्वादिलिङ्गावान्तरजातिसद्भावे प्रमाणाभावेन कस्य चिच्छब्दस्य तद्वाचित्वायोगात्संस्थानपरिमाणे वैलक्षण्यात्मकस्य लिङ्गवैलक्षण्यस्य प्रतिलिङ्गव्यक्ति भिन्नत्वेनैकमुपलक्षणं विनैकशब्द-वाच्यत्वायोगान्मनुष्यत्वादिजातिव्यतिरिक्तस्य चैकस्योपलक्षणस्या-प्रतीतेर्जातेश्च साक्षाद्व्यक्तिधर्मभूतपुंस्त्वादिलिङ्गविशेषोपलक्षणत्वा-योगान्मनुष्यजातीयव्यक्तिगतः पुंस्त्वादिलिङ्गविशेषो मनुष्य-शब्दवाच्यो ब्राह्मणादिजातीयव्यक्तिगतो ब्राह्मणादिशब्दवाच्य इति व्यक्तिद्वारा जात्युपलक्षितस्यैव लिङ्गविशेषस्य वाच्यत्वावगतेरपि जातिं प्रथमतरं प्रतिपद्यत इत्याह *किं चेति* एवं च सति यद्यव-श्यमेकस्यैवार्थस्य वाच्यत्वमभ्युपेत्यार्थान्तरस्य गम्यताऽभ्युपेतव्या ततो वरं लिङ्गस्यैव गम्यतास्तु न तु जातेरित्याह *तेनेति* अङ्गगु-णविरोधन्यायविरोधादपि लिङ्गस्य वाच्यतामभ्युपेत्य जातेर्वाच्यत्व निरासो न युक्त इत्याह *नित्यं चेति * गोशब्दस्य द्विलिङ्गत्वात्प-शुशब्दस्य च नियतलिङ्गत्वेन स्त्रियामपि पुंलिङ्गस्यैव प्रयोगात्तयो-रादिशब्दोक्तेषु च दारमक्षिकादिशब्देषु नियतपुंस्त्रीलिङ्गेषु लिङ्गवि-शेषानभिव्यक्तेः शोणादितुल्यता शङ्कितुमेव न शक्येत्याह *न चेति* लिङ्गस्यावाच्यत्वे कथं प्रतीतिरित्यपेक्षायामाह * सेति * लिङ्गवि-शेषाव्यभिचारिण्याः कस्याश्चिदपि जातेरभावाद्यत्र चेतने वर्त्तमाना मनुष्यत्वादिजातिर्यत्र सामान्यान्यांशे लिङ्गं न व्यभिचरिष्यति तत्र गमयिष्यति यत्र त्वचेतने वर्त्तमानायाः खट्वात्वादिजातेर्यत्र वा विशेषांशे मनुष्यत्वादिजातेर्व्यभिचारे सत्यन्यतष्टाबादेस्तस्माच्छसो नः पुंसि न पुंसकाज्जस्ससोः शिरित्यादिविहितान्नत्वशित्वादिविभ क्तिविकारविशेषाद्वा स्त्रीत्वादिलिङ्गविशेषः प्रत्येष्यते ॥ तत्र तदेव टाबादि नत्वादि वा खट्वादावचेतने गमकमारोपकं चेतने वा वा-स्तवलिङ्गविशेषवाचकं टाबादेर्वाचकत्वाभावे वा स्त्रीत्वादिलिङ्ग-

व्यक्तिस्था जातिः प्रातिपदिकेनोक्तेत्येवं तेन टाबादिना प्रातिपदिकेन जात्यभिधानादनु पश्चाद्गृहीता द्योतिता सती जातिः प्रातिपदिकं वा तथाविधजातिवाचित्वेन द्योतितं सदचेतने गमकमारोपकं चेतने त्वपतिर्लक्षिका प्रातिपदिकं वास्तवलिङ्गविशेषवाचकमिति गमकविशेषचर्चोपयोगाभावाद्यथेष्टं कल्पत इत्येवं व्याख्येयम्। टाबाद्यवगत स्त्रीत्वादिविशेषान्यथानुपत्त्यैव लिङ्गसामान्यावगतिसिद्धेः संभावनामात्रेण जातेर्लिङ्गसामान्यगमकतोक्तेति सूचनार्थो गमयिष्यत्यपि शब्दः॥ गवादिशब्देष्वेकत्वादिसंख्यावान्तरजात्यभिधानात्पुंस्त्वादिलिङ्गावान्तरजात्यभिधानाद्वा शोणादिशब्दतुल्यत्वाशङ्काया अथ यदुक्तमित्यादिवार्तिकेनोपन्यासपूर्वं कृतं निरासमुपसंहरति*तस्मादिति *। गवादिप्रातिपदिकानामेकवचनाद्यनुगृहीतानामेकत्वाद्यवान्तरजातिवाचित्वेन गोत्वादिजात्यनभिधायितया शोणादितुल्यत्वस्य गवादिद्रव्यसंख्याया अवान्तरजातिभेदाभावादयोगेपि बहुषु बहुवचनं द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति सूत्रयोर्लः कर्मणि चेत्येतदेकवाक्यतया कर्त्रादिकारकगतसंख्योक्त्यभ्युपगमस्य विशेषणमनुक्त्वा विशिष्टोक्त्यशक्तेर्विरम्य व्यापारापादकविशिष्टोक्तिविषयत्वायोगात्कर्तृत्वाद्येकार्थसमवाय्येकत्वाद्यवान्तरजात्युक्तिविषयत्वावगतेस्तदन्यथानुपपत्त्या कारकेष्वेकत्वाद्यवान्तरजातिसद्भावावगमात्तिङः शोणादितुल्यत्वोपपत्तिमाशङ्क्य द्रव्यवत्कारकेप्येकत्वादिवैलक्षण्यानुपलम्भेनैकत्वाद्यवान्तरजात्यभ्युपगमायोगादवान्तरजात्यभावेपि च कारकविशेषोक्तेर्विस्तरेणोपपादितत्वात्तिङ्ग्चापि शोणादितुल्यत्वायोगमतिदिशति*पचत्यादीति* शोणादितुल्यत्वाभ्युपगमेपि सिद्धान्तासिद्धिस्तावतापीत्यनेनोक्ता। न शोणत्वादिवत्संख्याजातिभेदेषु भिद्यत इति वार्त्तिकोक्तैनैकत्वादिवैलक्षण्यानुपलम्भन्यायेन द्रव्यवत्कारकेष्वप्येकत्वाद्यवान्तरजात्ययोगेभिहितेऽनुपलभ्यमानानामप्येकत्वाद्यवान्तरजातिभेदानां कर्त्रादिकारकगतसंख्योक्त्यभ्युपगमान्यथानुपपत्त्या कल्पनाशङ्का प्रतिवस्तु चेत्यनेन कल्पनागौरवापत्त्या निरस्ता। शोणादितुल्यत्वनिरासस्य यदा क्रियाऽनुष्ठातव्या प्रतीयते तदार्थात्कारकव्यापारो गम्यत इति भाष्योपपादनार्थत्वसूचनार्थं भावनाधात्वर्थाभ्यां कर्त्रुपादानोक्तिः॥ यदा चैकत्वादेर्नावान्तरजातिभेदोस्ति तदैकत्वादेः कर्त्रैकान्तिकत्वाभावान्न संख्यया कर्त्रुपादानं संभवतीत्येवकारार्थः॥ एकत्वादेः कर्तृत्वैकार्थसमवाय्यवान्तरजात्यभ्युपगमेन कर्त्राक्षेपश- ९५२।१

क्तिमभ्युपेत्यान्यतः सिद्धे कर्त्तर्यनायासेन परिच्छेदकत्वोपपत्तौ स्वयं कर्त्राक्षेपतत्परिच्छेदाख्यव्यापारद्वयक्लेशाभ्युपगमो न युक्त इत्याह *किं चेति* श्लोकं व्याचष्टे *यदीति* भावनया सर्वकारकोपस्थापनात्कर्तृनियमसिद्ध्यै स्वयमाक्षेपमाशङ्क्य समर्थनीय एव चैषोऽर्थः संख्यासम्बन्धे कर्त्तुरसाधारणतासिद्ध्यर्थमित्यादिना कर्त्तुः कारकान्तरेभ्यो विशेषस्योक्तत्वान्नियमोपपत्तिमाह * भावनेति * कर्त्तुर्भावनयोपस्थानसंभवेपि संख्यान्वयनियमार्थानुपपत्त्या वाच्यत्वशङ्कानिरासार्थत्वेन यच्चार्थादितिभाष्यावयवं व्याख्यातुमाह*तस्मादिति* यद्यप्यनभिधेयस्तथापि कर्त्तुरेव संख्यां प्रतिविशेषणत्वस्य विशेष्यत्वस्य वा सिद्धेरित्यर्थः ॥ कर्त्तुरश्रौतत्वेपि समानपदोपात्तभावनालक्षितत्वेन प्रकृतात् क्रतोः प्रत्यासन्नतरतया धात्वर्थं प्रति शेषित्वसिद्धेरनृतोक्तिनिषेधस्य पुरुषार्थत्वनिरासेन क्रत्वर्थत्वसिद्ध्यै कर्त्तुर्वाच्यत्वनिरासोऽनर्थक इत्याशङ्कानिरासार्थं यच्च न श्रौतं इति भाष्यं लक्ष्यमाणः पुनरादित एव नैष शास्त्रेणोक्त इत्येवं तावत्प्रतीयते नच तेनानुक्त आदर्त्तव्यो भवतीति वाच्यावाच्यचिन्ताप्रयोजनवार्त्तिकालोचनेनाश्रौतत्वे कर्त्तुर्निष्पादकत्वेन तल्लक्षणायामाख्यातशब्दस्य व्यापारानिष्पादकांशे तात्पर्यवृत्त्या शाब्दत्वाच्छाब्दधात्वर्थभावनान्वयोपपत्तावपि शेषित्वेन लक्षणाभावाच्छेषित्वांशे शब्दतात्पर्याभावनाशाब्दत्वाद् धात्वर्थभावनान्वयायोगसूचनार्थस्य वाक्यशब्दस्य शास्त्रवाचित्वावगतेरश्रौतस्य शास्त्रापरिगृहीतत्वेनानादृत्यत्वात्प्रकरणबाधकत्वं न संभवतीत्येवमर्थतया स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ॥ आहेत्याशङ्काभाष्यं यदा क्रियानुष्ठातव्येत्यादिभाष्योक्तेन न्यायेन कर्त्तुरवाच्यत्वावधारणादयुक्तमाशङ्क्य न्यायस्यागमविरोधोक्त्यर्थत्वेनोपपादयितुमाह * एवमिति * भाष्योदाहृतागमापरितोषात्स्वयं तावदन्यमागममुदाहरति * तथा हीति * लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इतिसूत्रावयवेन लः कर्मणि चेत्यनेन योगविभागात्सूत्रेण तिङर्थौ कर्तृकर्मणी इत्युक्ते सूत्रे कर्तृपदाभावात्कथमनेन कर्तुस्तिङर्थतेत्याशङ्कायां कर्त्तरि कृदित्येतत्कर्त्तरीत्यनुकर्षणार्थाच्चकारात्कर्त्तरि च लकारा भवन्तीति प्रतीतेरित्येवं निरस्तायां तथापि लकारार्थौ स्यातां न तिङर्थावित्याशङ्क्य स्थानिन्यर्थो देशतमादेशार्थमित्यादेशस्य स्थानिवद्भावविधानात्स्थानिनि लकारार्थकथनमादेशस्यार्थज्ञानार्थमिति प्रतीतेरित्युक्तम् ॥ एत-

च्छ्लोकोक्तेन लः कर्म्मणि चेति सूत्रार्थेनैव तच्छागमविरोधदर्शनसिद्धेः प्रकृतिप्रत्ययावित्युदाहरणं कर्तृकर्मणोस्तिङर्थत्वानभिधायित्वाच्चागमविरोधोदाहरणत्वेन संगच्छत इत्याशङ्कते * ननु चेति * यद्वैनदविशेषेण स्थितं क्रमवशादुभौ प्रत्ययार्थे सह ब्रूतः प्रकृतिप्रत्ययावितीतिवार्त्तिकोक्तेन न्यायेन कर्तुः प्राधान्यस्यापि वाच्यत्ववदागमिकतया दर्शनीयत्वाच्चासम्बद्धमिति परिहरति * कथमिति * एवमपि प्राधान्योक्त्यशक्तेरिदं भाष्यमयुक्तमाशङ्क्य प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थे सह ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येनेत्याचार्याणां प्रत्ययार्थप्राधान्योपदेशात्कर्त्ता शब्दार्थः कर्म चेति चाऽऽचार्याणां कर्तृकर्मणोः प्रत्ययार्थत्वोपदेशात्तस्य पुरुषसम्बन्धः श्रुत्यैव कर्मसम्बन्धः प्रकरणाच्छ्रुतिश्च प्रकरणाद्बलीयसीति यत्पूर्वपक्षेऽभिहितं तदूगम्यते युक्तं भवतीत्येवं व्याख्यातुमाह * तदिति * यस्मात्प्राधान्यमपिशब्दादभिधानं च दर्शयितव्यं तस्मादुभयमप्येतद्ग्रन्थः स्मृतिसिद्धं दर्शयति तस्मिन्नर्थे तदित्यव्ययमङ्गीकृत्य व्याख्येयम् ॥ ततश्चैष भाष्यार्थो भवतीत्याह * यस्मादिति * कोऽसौ कर्तृकर्मणोः शब्दार्थत्वोपदेश इत्यपेक्षायां कर्त्तरीत्युपदेशोदाहरणभाष्यं ननु कर्त्तरि कर्माणि च लकारः श्रूयत इति वक्ष्यमाणभाष्याल्लः कर्म्मणि चेत्यस्योदाहरणीयत्वप्रतीतेस्तद्विरुद्धमाशङ्क्य लः कर्मणि चेत्यत्र कर्तृकर्मवाचिपरशब्दाभावेन परसप्तमीत्वायोगाद्वाच्यसप्तमीत्वावगतेस्तदेवोदाहरणीयं भाष्ये तु कर्त्तरि शबिति सूत्रे कर्तृशब्दस्याशब्दस्या शब्दवाचित्वेन सार्वधातुके यगिति पूर्वसूत्रस्थेन सार्वधातुकशब्देनानुवर्त्तमानेनापि सामानाधिकरण्यायोगाल्लः कर्मणिचेति सूत्रविरोधात्कर्त्तरि वाच्ये शबितिव्याख्यानायोगेपि कर्त्तरि वाच्यं यत्सार्वधातुकं तस्मिञ्छबित्यवयवः प्रयोक्तव्य इत्येकैर्व्याख्यानादन्यैस्तु तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति सूत्रपरिभाषितपरसप्तमीत्वसंभवे क्लिष्टव्याख्यापादकवाच्यसप्तमीत्वायोगं मत्वा कर्तृशब्दस्यानर्थक्यतदङ्गन्यायेन कर्तृवाचिशब्दवाचित्वमङ्गीकृत्य सार्वधातुकशब्दसामानाधिकरण्येन व्याख्यानात्पक्षद्वयेपि कर्तुः सार्वधातुकाख्यप्रत्ययार्थत्वद्योतकत्वेन कर्त्तरि शबिति सूत्रमुदाहृतमिति सूचयितुमाह * तत्रेति * अनेन च सार्वधातुके यगितिसूत्रेपि चिण् भावकर्म्मणोरिति पूर्वसूत्रस्थस्य भावकर्मशब्दस्यानुवर्त्तमानस्य भावकर्मणोर्वाच्ययोर्यत्सार्वधातुकं तस्मिन् यगित्यवयवः प्रयोक्तव्य इत्येकेषां

भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परत्रावस्थिते यगित्यन्येषां व्याख्या सूचिता सार्वधातुके यगिति सूत्रे च भावकर्मणोरिति शब्दद्वयानुवृत्तावपि प्रकृतानुपयोगाद्भावशब्दानुवृत्तिमुपेक्ष्य कर्मशब्दमात्रानुवृत्तिप्रदर्शनार्थं कर्मणि यगित्युदाहरणं भाष्याकृतोक्तं न त्वेतत्सूत्रमिति तुः कर्मणीति सूत्रावयवे सूत्रोक्त्या कर्मणः प्रत्ययार्थत्वोक्त्यै सूत्रमेतदेव न तु कर्मणि यगितीदृक्सूत्रमस्तीत्येवं परिसंख्यारूपेण सूचितत्वात्कर्मणीति भाष्यावयवो न व्याख्यातः तस्मादित्याशङ्कोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * उच्यत इति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * श्लोकं व्याचष्टे * तत्र नामेति * गौणलाक्षणिकयोरपि स्वाभाविकार्थपरत्वाख्यसाधुत्वसद्भावान्न साध्वसाधुविवेकविषयत्वाद्व्याकरणस्य वाचकावाचकविवेकविषयत्वापत्त्या वाच्यावाच्यविवेकविषयत्वापत्तिः॥ आगमस्य न्यायविषये तात्पर्याभावात्तद्विषयत्वाभावेपि न्यायविरुद्धार्थाभिधायित्वात्तद्बाधकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य तात्पर्यं विनाऽऽगमस्य प्रामाण्याभावाद्बाधकत्वायोगमाह * न चेति * न्यायस्य वाच्यगम्यमानविषयत्वेन सर्वस्वसंवेद्यत्वादतद्विषयत्वानिमित्ते दौर्बल्ये निरस्तेप्यनन्यलभ्योर्थो वाच्योन्यलभ्यो गम्य इति न्यायस्य सामान्यविषयत्वात्कर्त्तान्यलभ्योपि वाच्य इति विशेषविषयेणागमेन बाधोपपत्तिमाशङ्क्य सामान्यविषयस्यापि न्यायस्य न्यायापेक्षत्वेन मन्थरात्पौरुषेयागमाच्छीघ्रं प्रवृत्तेः प्रत्यक्षस्येवानुमानादिना बाधायोगसूचनार्थं प्रत्यक्षवदित्युक्तम् ॥ आचार्याणामाप्तत्वावधारणात्तद्वाक्यानामप्रामाण्यायोगमाशङ्क्याप्तवाक्यस्यापि स्तुत्याद्यर्थस्य स्वरूपार्थे प्रामाण्यादर्शनात्तात्पर्यशून्यार्थे प्रामाण्यायोगमाह *तेनेति* अभ्युपेत्यवादत्वं चास्य परिहारस्य द्योतयितुं यद्यपि तावदित्युक्तम्। अपि चेति वास्तवपरिहारभाष्यं व्याचष्टे*ते त्विति* लः कर्म्मणि चेति प्रत्यक्षाचार्योक्तिश्रुतेस्तदपवादायोगशङ्कार्थं नन्विति भाष्यं व्याचष्टे *नन्विति* । नासावित्यादि तत्रापरं वचनमित्यन्तं परिहारभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे *सत्यमिति* एकदेशालोचनमात्रेण शास्त्रविरोधोद्भावनस्याशक्यत्वं प्रश्नपूर्वमुपपादयति *कुतइति* स्वैरात्मीयैरेकदेशान्तरैः सहैकवाक्यभूतानि सन्ति युक्तसंपूर्णमुपदेशं कुर्वन्तीतीत्थंभूतलक्षणार्थामेकवाक्यतयेति तृतीयामङ्गीकृत्य व्याख्येयम् । ततश्चैकदेशस्यापरिपूर्णत्वेनाप्रामाण्यात्तद्विरोधो

नोद्भावनीय इत्याशयः । न केवलमेकदेशस्याप्रामाण्यात्तद्विरोधो नो-द्भावनीयः किं त्वनिष्टापत्तेरपीत्याह * यदीति * यदि चेति चकारो-ऽध्याहार्यः । सुरा पातव्येत्येतावतो वाक्यत्वाभावेनाशास्त्रत्वात्तद्विरो-धायोगेपि लः कर्मणि चेत्येतावतः स्वार्थबोधात्समाप्तानामङ्गाङ्गित्वा-द्यपेक्षया । वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायत इत्यनेन न्यायेन वाक्यान्तरैकवाक्यत्वेपि वाक्यत्वसद्भावात्तद्विरोधोद्भावनोपपत्तिमा-शङ्क्योत्सर्गरूपस्याग्निहोत्रादिवाक्यस्य दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचतीत्याद्यपवादादिरूपवाक्यान्तरैकवाक्यत्वेपि केवलस्य शास्त्र-त्वानपह्नवात्तद्विरोधापत्तिरित्यनिष्टापत्त्युदाहरणान्तरमाह*तथेति* व्याकरणेपि क्ङिति चेत्यपवादरूपवाक्यान्तरैकवाक्यत्वानपेक्षोत्सर्ग-रूपगुणवाक्यमात्रालोचनेऽनिष्टापत्तिः स्यादित्याह*व्याकरणेपीति* एकदेशालोचनमात्रेण शास्त्रविरोधोद्भावनायोगमुपपादितमुपसंहर-ति *तस्मादिति*। सर्वाण्येव हि शास्त्राणीति श्लोकोपक्षिप्तमेकदेश-स्यापरिपूर्णत्वेनाप्रामाण्यं वृद्धश्लोकेन द्रढयति *आह चेति* सम-स्तां शास्त्रावयवोपसंहृतिं विना तात्पर्यानवधारणादनवधारिततात्प-र्यानवधारणादनवधारिततात्पर्यस्य च शब्दस्य प्रामाण्याहेज्ञेयपरिच्छे-दकार्थज्ञानानुत्पादकत्वादपरिपूर्णेन शास्त्रैकदेशेनातात्त्विकोऽर्थः प्रती-येत समस्तावयवोपसंहृतौ सत्यां परिपूर्णेन शास्त्रेण तात्त्विक इत्यर्थः। व्याकरणे तु विशेषतो नैकदेशेन तात्त्विकोर्थः प्रतीयते इत्याह * वि-शेषेण त्विति*विशेषहेतुमाह *तत्र हीति*। अतो लः कर्मणि चेत्याग-मस्यैकदेशान्तरैः पूर्णस्य योर्थस्तद्विरोधः कर्त्रनभिधानन्यायं बाधेत न चासावस्तीत्याशयत्वेन भाष्यव्याख्यामुपसंहरति *तेनेति* किय-द्भिरेकदेशान्तरैर्लः कर्मणीति प्रत्ययविधिः परिपूर्णो भवतीत्यपेक्षाया-माह *इह चेति*प्रत्ययकार्यपरत्वादिसिद्धये प्रत्ययसंज्ञाधिकारकसू-त्रं स्थाननियमार्थं परत्वसूत्रं सामान्यविशेषाभ्यां स्वरनियमायाद्यु-दात्तानुदात्तसूत्रे प्रकृतिसूचनार्थं धातुसूत्रं माङि लुङित्यादौ लकार-स्योपपदविशेषं निमित्तीकृत्य विधानात्तृतीये धात्वधिकारे सप्तमीनि-र्दिष्टस्योपपदसंज्ञासूत्रं लकारविधेर्वचनसूत्रैकवाक्यत्वाभ्युपगमे लका-रादेशत्वात्तिङामिव शतृशानजादीनामपि संख्यावाचित्वशङ्का शत्रा-दीनां कृत्संज्ञाविधायकलकारार्थमनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येण कर्तृरूपार्थविधौ तिङामिव कृतां वचनसंज्ञाभावेन वचनसूत्रैकवाक्यत्वायोगान्निवर्त्त-

यितुं प्रसङ्गात्कृत्संज्ञासूत्रं पठितम् । विशेषविहितानां प्रत्ययानां नित्यं सामान्यविहितप्रत्ययबाधकत्वे प्राप्ते तृतीयधात्वधिकारविहितानामसरूपाणामस्त्रीविषयाणां च पाक्षिकबाधकत्वोक्त्यै वासरूपसूत्रे लकारविशेषस्यार्थविशेषविध्युपलक्षणार्थं वर्त्तमानसूत्रं लकाराणामर्थविधौ कर्त्तरीत्यनुवृत्तिसिद्ध्यै कृत्सूत्रपाठः । सर्वकर्मकाकर्मकधातुपराणां लकाराणां व्यवस्थायार्थविध्यर्थं लसूत्रं लकारस्यादेशद्वारा वाचकत्वोक्त्यै लस्येति सूत्रं तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङित्यादेशसूत्रं तिबाद्युक्त्या लक्षितम् ॥ आत्मनेपदसंज्ञका लकारादेशाः केभ्यो धातुभ्यः कस्मिन् वा विषये भवन्तीत्यपेक्षितं नुदात्तेज्यो ङकारेभ्यो वाऽऽदिशब्दाद्भावकर्मादिविषयेऽन्येभ्योऽपि धातुभ्यः इत्युक्त्यर्थान्यनुदात्तङित आत्मनेपदमित्यादीनि ।[[१]सर्वाणि सूत्रलक्षितानि परस्मैपदसंज्ञकानां लकारादेशानां धातुविषयोविवेकोक्त्यर्थानि]शेषसूत्रप्रभृतीनि सर्वाणि सूत्राणि;शेषसूत्रपाठेनोपलक्षितानि । मध्यमोत्तमप्रथमपुरुषसंज्ञकानां लकारादेशानां विषयविवेकोक्त्यर्थानि युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः,प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च, अस्मद्युत्तमः, शेषे प्रथम, इति चत्वारि सूत्राणि युष्मदित्यनेन लक्षितानि नवसु परस्मैपदेषु नवसु चात्मनेपदेषु मध्ये त्रयाणामाद्यानां प्रथमसंज्ञा, मध्यमानां मध्यमसंज्ञा, मन्त्यानामुत्तमसंज्ञा, विधातुं तिङ्सूत्रं, मेकैकस्य क्रमेणैकवचनादिसंज्ञाविध्यर्थं तानीतिसूत्र वाच्यसंख्याविशेषोक्त्यै बहुद्विसूत्रे, इत्येतावता लकाराख्यप्रत्ययविधिः परिपूर्यत इतीतिकरणान्वयः । ततश्चैतावतामेकवाक्यत्वाच्च लः कर्मणि चेत्येतावन्मात्रालोचनेन विरोधोद्भावनं युक्तमित्याशयः । अस्माद्धातोरेतदुपसर्गाद्यन्वितादेतदर्थवाचिनोऽयं प्रत्ययो भवतीत्यनेन रूपेण प्रत्ययविधावेतावता पूर्णोऽपि कीदृगसौ प्रयोज्य इति प्रयोक्तव्यप्रत्ययरूपविधेर्लोपादिसूत्रापेक्षत्वाल्लोपादेश्चेत्संज्ञादिसूत्रापेक्षत्वात्तेषामपि प्रत्ययविध्येकवाक्यत्वावगतेः पूर्वोदाहृतसूत्रैकवाक्यता निःसंदिग्धैवेत्याह * पराणि चेति * उपदेशेऽजनुनासिक इत्यादीनि संज्ञारूपेणाऽऽद्यन्तौ टकितावित्यादीनि परिभाषारूपेणादिशब्दाद्व्यत्ययो बहुलमित्यादीनि बाहुलकरूपेण प्रवर्त्तमानानि शास्त्राणि तस्य लोप

---

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

इत्यादीनि लोपशास्त्राणि लिङः सीयुडित्यादीन्यागमशास्त्राणि सेऽह्यपिच्चेत्यादीनि वर्णविकारशास्त्राण्यादिशब्दात्क्नेरायन्तविपर्ययश्चेत्यादीनि वर्णविपर्ययशास्त्राणि। तत्रैवमित्यादि कर्माणि चेन्यन्तं भाष्यमुपपादयितुं सामान्यन्यायं तावदाह * एकवाक्यता चेति * एकेषां सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभावः केषां वैयधिकरण्येनेत्यपेक्षायां समानविभक्त्यन्तानां सामानाधिकरण्येनेति विशेषणेनार्थाद्भिन्नविभक्त्यन्तानां वैयधिकरण्येनेति सूचितम्। वैयधिकरण्येऽत्यन्तभिन्नार्थत्वाद्विशेषणविशेष्यत्वायोगमाशङ्क्यात्यन्तभिन्नस्य विशेष्ये स्वानुरूपबुद्धिजनकत्वाख्यविशेषणत्वायोगेऽपि कारकानवच्छिन्नायाः क्रियायाः शेषानवच्छिन्नस्य च शेषित्वस्य निरूपणाशक्तेः क्रियाकारकयोः शेषिणोश्चावच्छेद्यावच्छेदकत्वाख्यविशेषणविशेष्यत्वोपपत्तिसूचनार्थं वैयधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभावस्य द्वैरूप्योक्तिः। विशेषणविशेष्यत्वं विनैकवाक्यत्वासिद्धौ सामान्यविभक्त्यन्तानां च सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यत्वे सर्वेषामेकवाक्यत्वेनाभिमतत्वात्समानविशेषणविशेष्यत्वसामानाधिकरण्ययोर्वाच्यत्वापत्तेर्न्यूनत्वं भाष्यस्याशङ्क्याह * तदिहेति * तत्र नैवं भवतीति प्रतिपक्षनिरासार्थेन भाष्यावयवेन युक्तायुक्तचिन्ता हृदि कृतेति सूचनायोच्यत इति वाच्ये चिन्त्यत इत्युक्तम्। बह्वादिशब्दानां संख्याविशिष्टसंख्येयवाचित्वादेकत्वविशिष्टे कर्त्तरि द्वित्वविशिष्टयोः कर्त्रोर्बहुत्वविशिष्टेषु कर्तृष्विति सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यतयैकवाक्यत्वेऽपि कर्त्तरि लकारश्रुतिरापद्येतेत्याशङ्कानिरासार्थं बह्वादिशब्दानां संख्यामात्रवाचितां विस्तारेणोपपादयितुमारभते * तत्र तावदिति * महाभाष्येऽपि प्रश्नपूर्वं संख्येयवाचित्वमुपक्रम्य शब्देषु बहुषु वचनमित्युच्यमाने वृक्षा इत्येकशेषे शब्दैक्याद्बहुवचनं न प्राप्नोति प्रातिपदिकार्थेष्वित्युच्यमाने वैयाकरणपक्षे जात्यभावादवयवातिरिक्तावयव्यभावाच्चावयवानामेव वृक्षादिप्रातिपदिकार्थत्वात्तद्बहुत्वात्सर्वत्र बहुवचनं प्राप्नोति विभक्त्यर्थपक्षेऽपि कर्मादीनामेकत्वादिविशेषणत्वेनोपादानाद्विभक्त्यर्थत्वानुपपत्तेरयुक्तमिति संख्येयपक्षे दोषाभिधानात्संख्यावाचिताऽवधारितेत्याह * पातञ्जलेऽपि चेति * न केवलं पक्षान्तरेषु दोषाभिधानान्महाभाष्ये संख्यावाचित्वावधारणं गम्यते किन्त्वेकत्वादिष्वपि विभक्त्यर्थेष्ववश्यं कर्मादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे

कर्मणा बहुत्व इत्युत्तरभाष्ये बह्वादिशब्दविकरणादपीत्याह * बहुत्वं इति * स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यो न ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश इत्याशङ्कां चान्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश इति[[1]भाष्येण निरस्यति*कथमिति*पृष्ट यदा गुणिना गुणो व्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति स्वप्रधानस्तदा गुणो न भवति द्रव्ये षष्ठ्यन्तरस्यापि भावप्रत्यये गुणप्रधानो भवति निर्देश इति]व्युत्पादनादपि महाभाष्ये संख्यावाचित्वावधारणं गम्यत इति सूचयितुमाह * कथमिति * कथं व्याकृतमित्यपेक्षायामिह कदाचिद् गुणो गुणिविशेषको भवति तद्यथा पटः शुक्ल इत्यादिसमस्तं महाभाष्यं व्याख्यातुं गुणविवक्षायास्त्रैविध्यं तावदाह *तथा हीति* तत्राद्यायां विधायां गुणशब्दस्य द्रव्यशब्दसामानाधिकरण्याभावेन प्रागेव निष्कृष्टत्वाद् द्वितीयायां सामानाधिकरण्येऽपि निष्कर्षस्याविवक्षितत्वान्निष्कर्षकारिभावप्रत्ययानपेक्षा तृतीयायामेव तूपसर्ज्जनत्वविवक्षया गुणशब्दस्य द्रव्ये निवेशलक्षणं सामानाधिकरण्यं विवक्षित्वा निष्कर्षस्य विवक्षितत्वाद्भावप्रत्ययापेक्षेति विवेकमाह * यत्रेति * । [प्रणवस्य][2]प्राधान्यविवक्षायामपि गुणस्य वस्तुतो द्रव्योपसर्जनत्वात्तच्छब्दस्य द्रव्ये निवेशापत्तेर्निष्कर्षकारिभावप्रत्ययापेक्षणादेतद्भाष्यमयुक्तमाशङ्क्य शाब्दे व्यवहारे वास्तवोपसर्ज्जनत्वादनादराशयेनोपपादयति * स्वप्राधान्येति * उपसर्जनत्वानादरेऽपि संख्यायास्तार्किकप्रसिद्धगुणत्वानपायाद्यद्गुणसद्भावनिमित्तो द्रव्ये गुणशब्दनिवेशस्तस्य गुणस्य निष्कृष्याभिधाने त्वतलाविति स्मृतेर्भावे प्रत्ययापत्तिमाशङ्क्याङ्गत्वाख्यस्योपसर्ज्जनत्वस्य व्याकरणे गुणत्वप्रसिद्धेः स्वातन्त्र्यविवक्षायामसौ बहुत्वादिर्वस्तुतो गुणोऽप्यनुपसर्ज्जनत्वाद् गुणो न भवति ततश्च गुणद्वारं द्रव्ये तच्छब्दनिवेशायोगात्तदा स्वातन्त्र्यविवक्षाकालेऽसौ गुणः स्वकीयं शब्दं प्रत्ययं वा तद्गुणकस्य द्रव्यस्य सम्बन्धितया न भावयतीति कृत्वा भावकत्वनिमित्तभावस्वाभावान्न भाववाचिना त्वतलादिप्रत्ययेनोच्यत इत्युक्ते गुणशब्दस्य गुणद्वारा द्रव्यनिवेशाभावे च न केवलं भावप्रत्ययस्य भावकत्वाख्यवाच्याभावादनुत्पत्तिः किंतु निष्कर्षाख्यफलाभावादपीति पूर्वमेवेत्यनेनोक्तम् । बह्वादिशब्दानां स्वप्रधानगुणवाचित्वे प-

१ इदमपि नास्ति । २ प्रागेव स्वेति द्वितीयपुस्तकस्य पाठः ।

टस्य शुक्ल इतिवत्संख्येये कर्त्तरि कर्मणि वा नित्यं षष्ठ्यापत्तेः कर्त्तर्येकस्मिन्निति सामानाधिकरण्यायोगं शङ्कते * तदा तर्हीति * उत्सर्गतः षष्ठ्यापत्तावपि गुणोपसर्जनस्य प्रधानद्रव्यविवक्षाया द्रव्यशब्दस्य प्राधान्यात्तदनुरोधेन द्रव्यशब्दसामानाधिकरण्यवद् गुण्युपसर्जनगुणविवक्षायां गुणशब्दस्य प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणशब्दसामानाधिकरण्यं कादाचित्कमविरुद्धमिति परिहरति * सत्यमिति * ततस्तल्लक्षितव्यक्तिक्रियासम्बन्धचोदनाजातिव्यक्त्योरभेदो वाक्यार्थेषु विवक्षित इति जातिगुणशब्दानां द्रव्ये लक्षणयाऽभेदविवक्षया वाऽऽवृत्त्यभ्युपगमाद् गुणशब्दस्य द्रव्यशब्दानुरोधवृत्तित्वेऽपि गुणिशब्दानां गुणे वृत्त्यभावाद् गुणिशब्दस्य गुणशब्दानुरोधवृत्तिता न युक्तेत्याह * तुल्यो हीति * लक्षणाऽभेदविवक्षोपपत्तिमात्रात्सामानाधिकरण्ये द्रव्यशब्दानुरोधेन सामानाधिकरण्य वद् गुणशब्दानुरोधेनापि सामानाधिकरण्यस्याऽर्थप्रकरणानपेक्षत्वाच्छीघ्रं प्रतिभानापत्तेराश्रितरूपार्थवाचित्वस्याश्रयभूतार्थवाचिशब्दानुरोधवृत्तित्वे हेतुत्वावगमाद् गुणिनश्च गुणानाश्रितत्वाद् गुणिशब्दस्य गुणशब्दानुरोधेने[त्याशङ्क्याभेदविवक्षाहेतोस्तादात्म्यस्य लक्षणाहेतोर्वाअविनाभावस्य द्विविधेऽपि]सामानाधिकरण्यायोगमाशङ्क्य रूपादिशब्दानामाश्रितरूपार्थवाचित्वे यथाऽऽश्रयभूतार्थवाचित्वादर्शनाल्लक्षणाभेदविवक्षाव्यवस्थापकशक्तिकल्पकसामानाधिकरण्यप्रयोगप्राचुर्याभवाच्च गुणिशब्दस्य गुणशब्दानुरोधेन सामानाधिकरण्यस्य शीघ्रमप्रतिभानोपपत्तेराश्रितरूपार्थवाचित्वस्य हेतुत्वानिरासंसूचनार्थं यद्यप्यभेदोपचारलक्षणाहेतुर्द्विविधेऽपि सामानाधिकरण्ये तुल्यस्तथापि गुणिशब्दस्य गुणशब्दानुरोधेन सामानाधिकरण्यप्रयोगस्याप्राचुर्यात्तत्सामानाधिकरण्यं गुणशब्दस्य गुणिशब्दानुरोधेन सामानाधिकरण्यवच्छीघ्रं प्रतिभाति। अर्थप्रकरणवशात्तु कथंचिदापद्यमानोऽयं प्रयोगोऽभेदोपचारलक्षणाहेतुतुल्यत्वन्यायेनानुसर्त्तव्यतयोक्त इत्याह * तथापि त्विति * स्वप्राधान्यविवक्षायां गुणस्य द्रव्यपरतया स्वकीयशब्दप्रत्ययभावकत्वाभावेन भावत्वाभावान्महाभाष्यस्थाया गुणप्रधान इति गुणोक्तेर्भावोक्त्या व्याख्यामयुक्तामाशङ्क्य स्वकीयां भावोक्तिं योग्यत्वाशयतया व्याचक्षाण उपसंहरति * तस्मादिति * ह्येकयोरिति द्विवचनान्य-

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति

थानुपपत्त्यापि संख्याप्रधानता ऽवसीयतइत्याह * एवं चेति * अन्यथानुपपत्तिमुपपादयति * अन्यथा हीति * अन्वयमुखेन श्लोकं व्याचष्टे * संख्ययेति * व्यतिरेकमुखेन व्याचष्टे * संख्यानेति * भावप्रत्ययेन कृत्वा स्पष्टं संख्याप्राधान्यं कस्मान्न निर्दिश्यत इति पृच्छति * कस्मात्पुनरिति * परमतेन तावदुत्तरमाह * वक्ष्मिति * सूत्रकृतो निराशयत्वापत्तेरेतदुत्तरापरितोषात्स्वमतेनोपयुज्यमानातिरिक्तत्वाख्ये वैपुल्ये परिमाणविशेषात्मके वा महत्वे बहुः समुद्र इत्यादौ बहुशब्दवाच्यत्वेनावगते त्रिप्रभृतीनां च परार्द्धपर्यन्तानां द्वित्वातिरेके सामान्यरूपे त्रिप्रभृतिषु बहुशब्दप्रवृत्तिनिमित्ते बहुवचनापत्तेः केनापि प्रकारेण द्वित्वातिरिक्तसंख्यावाच्येव बहुवचनं स्यादित्येतदर्थं भावप्रत्ययं त्यक्त्वा बहुष्वित्युच्यत इत्युत्तर बहुषु बहुवचनमित्येतदेव ज्ञापयत्याचार्यो नानाधिकरणवाची यो बहुशब्दस्तस्येदं ग्रहणं न वैपुल्यवाचिन इति महाभाष्यसूचितमाह * अथवेति * वैपुल्यमहत्वयोर्वैकल्पिकत्वेन वाच्यद्वित्वानापादकत्वात्तयोरिति द्वित्वातिरेकसामान्येन सह द्विवचनाविरोधः। बहुष्वित्यप्युक्ते कथं संख्यावाचित्वनियमावधारणेत्यपेक्षायां भेदा भिद्यमाना भूता निबन्धनमाश्रयो यस्याः सा भेदनिबन्धनेति नानाधिकरणत्वं हेतुगर्भं संख्याविशेषणकृतं वैपुल्ये महत्वे चैकैकाश्रयाश्रितत्वेनाश्रयबहुत्वादपि बहुवचनानुपपत्तेः संख्यायां त्वाश्रयबहुत्वाद् बहुवचनोपपत्तेर्बहुवचनान्तस्य बहुशब्दस्य संख्याविषयत्वावगमादित्याशयः। वाच्यान्तरपक्षे बहुवचनानुपपत्तिं द्रढयितुं यत एव संख्यावाचितां विना बहुवचनं नोपपद्यते तत एव वैपुल्यमहत्ववाचिन्येकवचनं प्रसिद्धमित्याह * अतश्चेति * इह चेत्येके मन्यन्ते तदेके न मन्यन्त इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोतीति महाभाष्येण वचनसूत्रस्थानां बहुद्व्येकशब्दानां संख्याप्राधान्यपक्षे तदेके मन्यन्त इत्यादिप्रयोगे ष्येकत्वप्राधान्यापत्तिं मत्वैकवचनप्रसंगस्य चोदितस्य द्व्येकयोरिति संख्याप्राधान्यद्योतकद्विवचनाभावेनेह संख्याप्राधान्याभावान्नैकवचनापत्तिरिति परिहारसंभवे ष्येकशब्दोऽयं बह्वर्थं इत्युपक्रम्य तद्योत्यार्थे वर्त्तते तस्यैव प्रयोग इति महाभाष्येण वस्तुतो ऽन्यवाचित्वेन परिहारोक्तिरेकशब्ददृष्टान्तेन बहुशब्दस्यानेकार्थत्वदृढीकरणार्थेति सूचयितुमाह * यस्त्विति * बह्वादिशब्दानां संख्यामात्रवाचितामुपपादितामुपसंहरति *तस्मादिति*

एवमुक्तेन प्रकारेण बह्वादिशब्दानां संख्यामात्रवाचित्वे सति लः कर्मणि चेत्यस्य वचनसूत्रैकवाक्यतायाः कर्त्तरि लकारश्रुतिनिरासकत्वोपपत्तेरेकवाक्यत्वसिद्ध्यर्थस्य विशेषणविशेष्यत्वस्य प्रकृतागमविरोधपरिहारोपयोगित्वादनयोः कर्त्रेकत्वयोरन्योन्याश्रयानपेक्षस्तिपान्वयो विशेषणविशेष्यत्वापन्नयोर्वा कर्त्रेकत्वयोस्तिपान्वय इति विशेषणविशेष्यत्वचिन्ता युक्तेति बह्वादिशब्दानां संख्यामात्रवाचित्वोपपादनस्य विशेषणविशेष्यत्वचिन्ताकर्त्तव्यत्वसिद्ध्यर्थत्वं सूचयितुमाह * एवं सतीति * एकस्मिन्नित्यस्यैकवचनमात्रविषयत्वात्कर्त्तरीत्यस्य च लकारमात्रविषयत्वाद्विषयैक्याभावेन विशेषणविशेष्यत्वायोगमाशङ्क्य तिङ्विधान इत्यादिनैकातिङ्विषयतोक्ता। प्रतिपक्षनिरासार्थं तत्र नैषं भवतीति भाष्यावयवं व्याचष्टे * न तावदिति * प्रश्नपूर्वमुपपादयति *कुतइति * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति *कः प्राप्नोतीत्यपेक्षायां तिविधानसमासान्निष्कृष्य तिबितिवाच्यम्। विशेषणविशेष्यत्वापन्नयोस्तिबन्वयोऽस्त्यर्थं कथं तर्हीति भाष्यावयवं व्याचष्टे *तस्मादिति* एकशब्दस्य संख्याप्राधान्यात्सामानाधिकरण्यनिर्देशायोगमाशङ्क्य सौत्रैकविभक्त्यन्तत्वालोचनात् सामानाधिकरण्यनिर्देशोपपत्तिमाह *सचेति*सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यत्वे व्याख्याभावे षष्ठ्ययोगमाशङ्क्य लक्षणावृत्त्याशया विभक्तिविपरिणामाशया वा षष्ठीति सूचयितुमाह*तत्रापीति*द्वयोः श्रौतत्वायोगो लक्षणावृत्तौ हेतुः। लक्षणाशब्देनाभेदोपचारोऽप्युपलक्षितः। एकस्य लक्षणावृत्तौ कर्तृशब्दस्यैव सा नैकशब्दस्येति कथमवधारणेत्याशङ्क्याह * सामानाधिकरण्ये तावदिति * अस्मिन् पक्षे षष्ठी न युक्तेत्याशङ्क्य सामानाधिकरण्योक्त्या विवक्षितं कर्तृसम्बन्धरूपमर्थं मुख्यवृत्त्या दर्शयितुं षष्ठी प्रयुक्तेत्याह*ततश्चेति* वस्तुगत्या कर्त्तुः संख्यां प्रत्युपसर्जनत्वाभावेऽपि शब्दार्थवृत्त्योपसर्जनत्वात्तत्रैव षष्ठी युक्तेति सूचनायोपसर्जनोक्तिः। विपरिणामपक्षोपपादनपूर्वं कर्तृशब्द एव विभक्तिविपरिणामो युक्तो नैकशब्द इत्युपपादयति *अथवेति* एकाविभक्त्यन्तत्वे सम्बन्धानवक्लृप्तौ षष्ठ्यभावे हेतावुक्ते देवदत्तयज्ञदत्तौ गच्छत इत्यादौ षष्ठ्यभावेऽपीतरेतरयोगादिसम्बन्धदर्शनाद्व्यभिचारमाशङ्क्य विशेषणविशेष्यस्वरूपत्वं सम्बन्धविशेषणमेवंजातीयकोक्त्या कृतम्। अनेकस्मिन् कर्त्तरि कारकान्तरस्थे चैकत्वेति योऽप्राप्तिरभिप्रेतोऽर्थो द्व्येकयोरिति द्विवचनान्यथानुपप-

त्तिलक्षणेन् न्यायेन संख्यान्यस्य प्राधान्येपि द्वादशाङ्गीनस्येत्याशिव-त्वषष्ठी कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याहानिादेवंस्तुतः प्राधान्येपि व्याक-रणे वास्तवस्याङ्गप्रधानत्वस्याविवक्षितत्वाच्छब्दार्थवृत्त्या तूपसर्जन त्वात्षष्ठी युक्ता संख्यायास्तु शब्दार्थवृत्त्यैव प्राधान्यान्न युक्ता षष्ठीति परिहारसूचनार्थं * नित्यं चेत्युक्तम * अर्थान्तरापत्तेरपि नैकशब्दे विभक्तिविपरिणामो युक्त इत्याह*दूरापगतश्चेति*। अर्थान्तरापत्ति विवृणोति *यदि हीति* सत्यमुदाहृतमित्यादिवार्त्तिकोक्तमागमवि-रोधपरिहारमुपसंहरति * तस्मादिति * एवमित्यादिभाष्यशेषग्रह-णार्थादिशब्दः शास्त्रेणानुगत इति वक्ष्यमाणत्वाच्छास्त्रार्थे दर्शिते इत्यवगतेः कर्त्तुरित्यादिभाष्येण शास्त्रार्थे दर्शित मत्यंकत्वादय एव वाच्यतया शास्त्रेणानुगता इति कृत्वा कर्तृकर्मणोर्वाच्यत्वापह्नवस्य नागमविरोधइत्यर्थः। विशेषणभूतयोः कर्तृकर्मणोरवाच्यत्वेपि तद्वि-शिष्टानामेकत्वादीनां वाच्यत्वोपपत्तिः प्रागेवोक्ता। संख्यामात्रस्य प्रत्ययवाच्यत्वोक्त्यर्थत्वेन सूत्रव्याख्यानस्योचितत्वोक्त्यर्थमेव वर्ण्य मान इत्यादिभाष्यमन्यतः प्राप्तः कर्तृकर्मणोरवाच्यतेति लौकिकन्या-यानुसारी सूत्रार्थो भवति सूत्राक्षराणि च द्व्येकयोरित्येतानि कार-कानभिधानमालोच्य संख्याप्रधानमालोच्य संख्याप्रधानत्वेन निय-मानानि लोकप्रसिद्धिविपरीतान्योन्यसम्बन्धसंख्याकारकमात्रवा-च्यत्वापत्तिपरिहारार्थं विशेषणविशेष्यतोचितेति न्यायमनुगतानि भवन्तीत्येव तावद्व्याचष्टे *एवं चेति* आद्येनैव वा भाष्यावयवेन विशेषणविशेष्यत्वन्यायानुगततोक्तेत्यन्यथा व्याचष्टे *लौकिकमिति* स्वातन्त्र्योक्तिव्याख्यार्थेतरेतरनिरपेक्षोक्तिः । सूत्राक्षराणि चेति भा-ष्यावयवस्तर्हि गतार्थः स्याद्व्याकरणसंप्रदायागतविशेषणविशेष्यत्वे व्याख्याप्रकाराख्यन्यायानुगतत्वोक्त्यर्थत्वत्वागमोपिचेत्युत्तरभाष्येण गतार्थः स्यादित्याशङ्क्य संप्रदायागतन्यायानुगतान्यपि सूत्राक्षरा-ण्येवमेव वर्ण्यमाने भवन्ति नान्यथेत्यपिशब्दार्थस्य च शब्दस्योत्क-र्षमङ्गीकृत्य परिसंख्यार्थत्वेन व्याचष्टे *न केवलमिति* स्वातन्त्र्येण लक्षणसूत्रव्याख्यानेन केवलं लोकप्रसिद्धिविपरीतग्राही सूत्रार्थः स्यात्किं तु व्याकरणगोत्रेण योनुसृतो न्यायो व्याख्याप्रकारस्तेना-व्यपेतानि वर्जितानि सूत्राक्षराणि स्युरित्यर्थः । व्याख्याग्रन्थानुगत-त्वस्योत्तरभाष्ये वक्ष्यमाणत्वग्रन्थकारातिरिक्तव्याख्यातृगतव्याख्या प्रकारानुगतत्वोक्त्यर्थत्वे ऽर्थपौनरुक्त्यसूचनार्थं विशेष्यतया लक्षण-

व्याख्याने सूत्रार्थस्य कर्तृकर्मविशिष्टसंख्यावगत्याख्यलौकिकन्याया-
नुगतत्वात्संप्रदायागतविशेषणविशेष्यत्वव्याख्याप्रकारस्यमपि च
न्याय्यं सूत्राक्षराणामनुगतत्वात्सर्वं न्याय्यं भविष्यतीत्युक्तम्। भाग-
मोऽपीति भाष्यं पूर्वभाष्यस्य द्वितीयव्याख्याने व्याख्यातुगतव्या-
ख्याप्रकारमूलोक्त्यर्थत्वेन स्पष्टत्वाद्व्याख्यायाऽऽद्यव्याख्यायां शङ्का-
न्तरत्वेन व्याख्यातुमवतारयति *तत्रेति* व्याचष्टे *द्वाभ्यामपीति*
एकत्वादिषु विभक्त्यर्थेषु कर्मादिविशेषणस्य किं प्रयोजनमित्यपे-
क्षायां कर्माद्यनपेक्ष्य बहुत्वादिसंख्यामात्रे द्वितीयाबहुवचनाद्यापत्ति-
न्निवृत्तिं प्रयोजनमाह* इतरथा हीति* कर्मादय एव तर्ह्येकत्वाद्यन-
पेक्षा विभक्त्यर्थाः सन्तु नैकत्वादय इत्याशङ्क्यानभिहित इत्यनभिहि-
ताधिकारकरणान्यथानुपपत्त्यैकत्वादिषु विभक्तिविधिः सूत्रकृतोभि-
प्रेतोऽवस्थीयतइत्याह * अनभिहितेति * एकत्वादीनां विभक्त्यर्थ-
त्वाभावेपि कर्मादिषु विभक्तिविधौ तिङाद्यभिहितेष्वपि कर्मा-
दिषु द्वितीयादिविभक्तिप्रयोगापत्तेस्तन्निवृत्तये ऽनभिहिताधि-
कारोऽर्थो वा भविष्यतीत्याशङ्क्याभिहिताभिधानानार्थक्यापत्त्यैवा-
प्रसक्तेः पर्युदासानर्थक्यमाह * अन्यत्रापीति * कटं करोति
भीष्ममित्यादौ कटद्वितीययाभिहितेपि कर्मणि भीष्मादिद्वितीया-
वत्प्रसक्तिमाशङ्क्य कटद्वितीयया भीष्मादीनां कर्मत्वानभिधा-
नात्तदुक्त्यै भीष्मादिद्वितीयाऽर्थवतीति वैषम्यसूचनायान्यत्र कटं
करोति भीष्ममित्यादिप्रयोगेष्वभिहिते कर्मादौ कटद्वितीयाद्य
भावादित्येतावत्युक्तेप्येको द्वौ बहव इति प्रातिपदिकाभिहितेप्येक-
त्वादावेकवचनादिवत्प्रसक्तिमाशङ्क्य केवलप्रातिपदिकप्रयोगायोगाद्व-
चनरहितविभक्त्यभावाच्च कस्मिंश्चिद्वचनेऽवश्यप्रयोक्तव्ये तु
वादार्थैकवचनादिप्रयोगो युक्तः कर्मादौ त्वभिहिते प्रातिपदिकार्थ-
मात्रविहितप्रथमाविभक्तिप्रयोगोपपत्तेर्द्वितीयाद्यप्रसक्तिरिति वैषम्य-
सूचनायान्यत्रैकत्वादावप्यभिहितं विधानाभावादित्युक्तम्। कर्मादि-
विशिष्टैकत्वादिविभक्त्यर्थपक्षे त्वनभिहितानां कर्मादीनामेकत्वादिषु
द्वितीयादय इत्येतदर्थोऽनभिहिताधिकारो न चैनदनुक्तं गम्यत इत्याह
*अनभिहितानां त्विति*तिङाद्यभिहितानां कर्मादीनां द्वितीयादिवा-
च्यत्वायोगेन तद्द्वारकैकत्वादिविशेषणत्वायोगादनभिहितकर्मादिवि-
शिष्टेष्वेवैकत्वादिषु द्वितीयादय इत्यनुक्तमपि न्यायाद्गम्यत इत्याशङ्क्य

[विशिष्टग्रहणं नेष्टमगृहीतविशेषणम् । अभिधानाभिधाने तु न केन चिदिहाश्रिते इति वार्तिकेनावाच्यस्यापि वाच्यविशेषणत्वोपपत्त्याभिधाना]विशिष्टवाचिशब्दवाच्यत्वादरोऽत्यन्तमयुक्तइत्याशयेन परिहरति*नहीति* एतच्चैकत्वादिनिरपेक्षकर्मादिविभक्त्यर्थपक्षेनभिहिताधिकारानर्थक्यं स्पष्टमेव महाभाष्यकृतोक्तमित्याह * तदेनदिति* एकत्वादिविशिष्टकर्मादिविभक्त्यर्थपक्षेप्यनभिहिताधिकारार्थवत्त्वादेकत्वादिनिरपेक्षेषु कर्मादिषु त्वित्यर्थः । नन्विति भाष्यं न चेह वयमेकत्वादिभिः कर्मादीन् विशेषयामः किं तर्हि कर्मादिभिरेकत्वादीन् विशेषयाम इति बहुवचनमहाभाष्येणैकत्वादीनां विशेषणत्वस्य निरस्तत्वात्संख्येयप्राधान्ये च द्व्येकयोरिति द्विवचनानुपपत्तिपरिहाराशक्तेर्यदा कर्मादय इत्यस्य पूर्वपक्षोक्तित्वावगमेनानुपन्यसनीयत्वादयुक्तमाशङ्क्य सिद्धान्तवचनत्वं मत्वाभ्युपेत्यवादत्वेन व्याख्यानायोपन्यासोपपत्तिमाह * नन्विति * ॥ अभ्युपेत्यवादत्वेन यदा कर्मादय इत्यागमव्याख्यार्थमुच्यते इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * एतदिति * यदापि वचनमात्रस्थानां बहुद्व्येकशब्दानां संख्योपसर्जनसंख्येयप्रधानत्वेनैकत्वादीनां विशेषणत्वात्कर्मादयो विशेष्यत्वावगतेर्विभक्तिवाच्याः प्रतिभान्ति तदाप्येकत्वादय एकविशेषणत्वेनावस्थिता विभक्तिवाच्या इति विभक्त्यर्थपदावृत्त्याऽऽगमव्याख्यार्थं यद्यपि विशेषणमिति भाष्यावयवं व्याख्यातुं कर्मादयो विशेष्यभूताः प्राधान्येन हेतुना विभक्तिवाच्यतयाऽऽलोच्यन्त इत्युक्तम् ।[१]विशेषणमेव वाच्यत्वेनाज्ञातं ज्ञाप्यत इत्येवं भाष्यस्थं विधीयतेपदं व्याख्यातुमभिधीयत इत्युक्तम् ॥ यथेति दृष्टान्तभाष्यं व्याचष्टे * भवति हीति * विशेषणस्यान्यतोऽसिद्धिर्विशेष्यस्यान्यतः सिद्धिरितीदृश्यामित्यर्थः । यदापि कर्मादयो विभक्तिं प्रति प्रयोजनभूतास्तदाप्येकत्वादय एव विभक्तिवाच्या इत्याद्यायां विभक्त्यर्थपदावृत्तौ प्रयोजनवाक्यार्थशब्दो द्वितीयायां त्वभिधेयवाच्ये वेत्येतदेव भाष्यमन्यथा व्याचष्टे * अथवेति * एकत्वादीनां विभक्त्यर्थत्वागमस्तिङ्विषयः. कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वागमः सुब्विषय इति परमतेनान्यथागमद्वयं व्याचष्टे *यद्वेति* यथासंभवं विषयविशेषे निवेशोपपत्त्यर्थमानिर्दिष्टविषयविशेषतोत्सृष्टोक्त्योक्ता कथं पश्चादुदाहृतस्य वचनस्य सु-

---

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

द्विषयत्वावगतिरित्यपेक्षायां तत्र सुप्सु कर्मादीनां यत्करणाभिधायिन्या तृतीययेत्यादिव्यवहारदर्शनेन विभक्त्यर्थत्वाभ्युपगमादित्युक्तम्। सुप्सु कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वाभ्युपगमजातबलस्तदन्यथानुपपत्त्या तिङ्क्ष्वपि कर्तृकर्मणोर्विभक्त्यर्थत्वापत्तिं पूर्वपक्षी शङ्कते * ननु चेति * अभियुक्तव्यवहारविरोधपरिहारायावश्यं सुपां कारकवाचित्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वाद्बहुवचनादिशास्त्रवैरूप्यायोगाच्च तिङां कारकानभिधायित्वे सुपामपि कारकानभिधायित्वापत्तेस्तिङामप्यर्थापत्त्या कारकवाचितावसीयत इत्याशयः। यस्मात्करणवाचिन्या विभक्त्या संयुज्यारुणिमानमरुणयेतिशब्दो निर्दिशति तस्मादरुणिमा करणमित्याहेत्यरुणाधिकरणभाष्यावयवार्थः। यस्मादेकवचनाख्यशब्दागमे सत्येकत्वस्य क्रियान्वयो दृश्यते तस्माच्छब्दवच्छब्दगम्यमेकत्वस्य क्रियाङ्गत्वमुपलभ्यत इत्युक्ते पदश्रुत्यैकत्वस्य प्रातिपदिकार्थाङ्गत्वावगतेर्वाक्याय क्रियाङ्गत्वायोगमाशङ्क्य यथान्येषां प्रातिपदिकार्थानां विभक्त्युक्तकारकद्वारा विभक्तिश्रुत्या क्रियाङ्गत्वज्ञानं तथैकत्वस्यापीति पश्वेकत्वाधिकरणसूत्रावयवेन वक्ष्यते पौरुषेयत्वेन व्याकरणस्य प्रमाणान्तरापेक्षत्वात्तदनुसारेण वैरूप्यमपि युक्तमित्याशयेनागमद्वयस्य व्यवस्थितविषयत्ववादिनामेव समाधानमाह *तत्रेति* बहुवचनादिशास्त्रस्यैकरूप्येप्यभियुक्तव्यवहारविरोधपरिहारोपपत्तेरेकत्वादिविशेषणत्वागमस्य च पूर्वपक्षोक्तित्वादभ्युपेत्यवादमात्रत्वाद्वा तद्दर्शनेनापि सूत्रवैरूप्यकल्पनानुपपत्तेरेतत्समाधानापरितोषात्स्वमतेनान्यथाव्यवहारविरोधपरिहारं प्रतिज्ञापूर्वमाह*अथेति*। शास्त्रानुक्तस्यापि सुप्सु कर्मादीनां वाच्यत्वस्य कर्माद्याश्रितैकत्वादिवाच्यत्वसिद्ध्यर्थमभियुक्तैरिष्टत्वान्नाभियुक्तव्यवहारविरोधापत्तिरित्याशयः। शास्त्राश्रितानभिधेयत्वस्य कर्मादेर्वाच्यत्वाभ्युपगमे शास्त्रविरोधमाशङ्क्य पारिभाषिकानभिधेयत्वोक्त्यभ्युपगमेन तावत्परिहरति*शास्त्रे हीति*॥ परमार्थतश्च कर्मादिवाच्यत्वे शास्त्रस्यौदासीन्यान्न विरोधशङ्काप्यस्तीत्याह *नच कर्मादय इति*एतच्च कर्मादीनामेकत्वादिविशेषणत्वं बह्वादिशब्दानां संख्याप्राधान्योक्त्या व्याख्यातत्वान्नापन्होतव्यमित्याशयः। ततश्च सुप्स्वपि कर्मादीनां विशेषणत्वस्यैव शास्त्रेणोक्तत्वादेकत्वादिविशेषणत्वागमस्य सुड्विषयत्वोक्तिरयुक्तेति सूच-

यितुमाह * तस्मादिति * कर्मादिवाच्यत्वोक्तौ शास्त्रस्यौदासीन्ये सुप्सु वाच्यत्वं न तिङ्क्ष्विति व्यवस्था किंनिबन्धनेत्याशङ्क्य न्यायव्यवस्थोपपत्तिमाह * तत्रेति * । शास्त्रेण कर्मादेः सुब्वाच्यत्वानुक्तौ सकर्तृकरणे द्वितीयायाः कर्मवाचित्वस्य कर्मणि द्वितीयेति शास्त्रोपदिष्टत्वोक्तिर्विरुध्येतेत्याशङ्क्य संख्याप्रधानवद्ध्यादिशब्दोक्तसंख्याविशेषणत्वात्कर्मादेः शास्त्रेण श्रुत्या वाच्यत्वानुक्तावप्यर्थाद्वाच्यत्वोक्तिमाह * अर्थापत्त्या वेति * न्यायाद् व्यवस्थां विवृणोति * तत्रेति * पारिभाषिक्येव चेह कर्मादीनां विशेषणतोच्यते वस्तुतस्तु कारकविभक्तिभिः कारकस्यैव प्राधान्येनाभिधानाभ्युपगमादन्यथा चैकत्वादेः कारकद्वारा क्रियाङ्गत्वोक्त्ययोगापत्तेः संख्यैव कारकविशेषणमिति द्रष्टव्यम् । तिङ्क्षु भावनयोपस्थापनात्कारकस्यावाच्यत्वाभ्युपगमे सुप्स्वपि निष्क्रियाकारकायोगेन क्रियावाच्याख्यातानपेक्षकारकपदप्रयोगाभावादवश्यं भाविनाख्यातपदेनोक्तया भावनयोपस्थापनोपपत्तेः कारकस्यावाच्यत्वापत्तिं शङ्कते * ननु चेति * आख्यातपदात्प्राक्कारकपदप्रयोगे तावत्कारकप्रतीत्यन्यथानुपपत्तेः कारकस्य वाच्यतावश्यं कल्पनीयेति परिहरति * कथमिति * निष्क्रियकारकायोगेन क्रियान्वयविवक्षातः प्राक्कारकविभक्त्यनुपपत्तेः कारकविभक्त्युच्चारणान्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानायाः कारकविवक्षायाः क्रियाविवक्षापूर्वकत्वकल्पनात्प्रथमं सुबन्तप्रयोगेपि कारकप्रत्ययस्य क्रियाप्रतीतिपूर्वकत्वसम्पत्तिम एव शङ्कते * नन्विति * उपदर्शिता विवक्षोक्ता वक्तुर्नस्तुनः कारकविवक्षायाः क्रियाविवक्षापूर्वकत्वेप्यर्थप्रतीतिनिरपेक्षस्य विभक्त्युच्चारणमात्रस्य कारकविवक्षापूर्वकत्वकल्पनायोगात्तत्र श्रोतुः क्रियाविवक्षापूर्वककारकविवक्षाकल्पनाद्वारा कारकप्रतीतेः प्राक् क्रियाप्रतीतिः सम्भवतीति परिहर्त्ता शङ्कां दूषयति * सत्यमिति * कारकमप्रतिपद्यैव पूर्वेतरविवक्षितक्रियाप्रतीत्यभ्युपगमेन्योन्याश्रयत्वमुक्तं प्रश्नपूर्वं विवृणोति * कुत इति * । पूर्वार्द्धविवृतान्योन्याश्रयोपपादनार्थमुत्तरार्द्धं विवृणोति * द्वयोरिति * । जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्द्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति षड्विधा क्रियान्यतमक्रियाशून्यस्य कस्यचित्प्रातिपदिकार्थस्याभावाद्यथापत्त्याऽस्तिर्भातुः प्रथमपुरुषस्थवर्तमानविभक्तिपरोप्रयुज्यमानोप्यस्तीति गम्यते इत्यागमगास्यास्त्यादिधातुवशाद्वा सर्वस्य प्रातिपदिकार्थस्य सक्रिय

श्यावगतेः क्रियाक्षेपद्वारा कारकादेः सेत्स्यतीति प्रातिपदिकार्थस्य क्रियागमकत्वोपपत्तेरस्त्यादिधातुनैव वा क्रियोदानोपपत्तेरन्यो-न्याश्रयपरिहारं शङ्कते * अथेति * तिष्ठतिनात्र द्वितीयभावविकारोक्तौ प्रथमभावविकारवाच्यस्तिः। प्रातिपादिकार्थेनास्तितातिष्ठत्याद्यकर्म-कक्रियाक्षेपेपि कर्मादिकारकाक्षेपायोगात्तत्प्रतिपादकशब्दभावेन्यो-न्याश्रयमपरिहार्यमित्याह * तादिति * श्लोकं व्याचष्टे * सामान्ये न हीति * क्रियाशक्तिरूपत्वात्कारकस्य क्रियां विना भावनाशक्तेर्वाच्य-त्वाभ्युगमे क्रियाविशिष्टस्यैव वाच्यत्वप्रसंगान्नागृहीतविशेषणन्यायेन क्रियाया एव वाच्यत्वावगतेः क्रियया कारकाक्षेपोपपत्तिमाशङ्क्य कर्मा द्याख्यानां कारकत्वाभिमतानां क्रियाविषयत्वेपि शक्त्यन्तरेभ्योन्योन्यं च स्वत एव प्रतिकारकं वैलक्षण्याच्छोणत्वादेरिवाश्वत्वाद्यनपेक्षस्य क्रिय नेपक्षाणां वाच्यत्वोपपत्तेः क्रियाया द्वितीयायादिविभक्तिवाच्यत्वाना-पत्तिमाह * नच विभक्तिरिति * विभक्त्युक्ता तु संख्या यथा क्रियाविशे-षाक्षेपे कारकविशेषाक्षेपे वा न शक्ता तथा न शोणत्वादिवत्संख्याजा-तिभेदेषु भिद्यत इत्यादिवार्त्तिकेनोक्तमित्याह * न च संख्येति * तेना-ख्यातात्प्राक्कारकविभक्त्यन्तपदप्रयोगे कारकातिरिक्तक्रियाप्रत्यायका-भावादपरिहार्यमन्योन्याश्रयमित्युपसंहरति * अत इति * प्राक्कार-कपदप्रयोगे कारकस्य वाच्यत्वमुपपादितमुपसंहरति * तस्मा दिति * विलक्षणकार्यान्यथानुपपत्त्या स्वतो विलक्षणानामेव शक्तीनां . कल्पनात्कर्माद्याख्यानां कारकशक्त्यवान्तरजातीनां कल्पनात्कर्माद्याख्यानां कारकशक्त्यवान्तरजातीनां क्रियाक्षेप-कत्वायोगात् क्रियान्वयविवक्षातः प्राक्कारकविभक्त्या नोत्पत्तव्य-मित्याशङ्कामनुमोद्य शब्दमात्रात्कारकं प्रतिपद्य वक्त्रा प्राग्विवक्षितां क्रियां प्रतिपद्यत इति परिहारोक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्य निर्विषयशक्ति-निरूपणाशक्तेर्विषयभूतक्रियाक्षेप विना शक्त्यात्मककारकाकल्यप-र्यवसानात्कारकोक्तिपर्यवसानार्थत्वेन क्रियाक्षेपोक्तेरर्थवत्त्वसूचनार्थं कारकेण सह क्रियाया विषयविषयित्वलक्षणसम्बन्धसद्भावात्कर्मा-दिकारकविषयत्वार्हसकर्मकक्रियाक्षेपो ऽवश्यं वक्तव्य इत्याह * तत्सम्बन्धाच्चेति * । प्राक्कारकपदप्रयोगे कारकस्य क्रिययाक्षेपायो-गाद्वाच्यत्वावगमेपि पश्चात्प्रयोगे क्रिययाक्षेपोपपत्तेरवाच्यत्वं भवि-ष्यतीत्याशङ्कते * यदा तर्हीति । * प्राक्प्रयोगे ऽवधारिताया वि-

भक्तेः कारकाभिधानशक्तेः पश्चात्प्रयोगेऽप्यपह्नवो न संभवतीत्याशयेन परिहरति * सत्यमिति ।* शङ्काशयं विवृणोति* नन्विति ।* परिहाराशयं विवृणोति*न शक्यमिति* शक्तेरनित्यत्वे सम्बन्धस्य कथमनित्यत्वापात्तिरित्याशङ्क्य नियम्यते यदेकस्य सम्बन्धः सोऽर्थशब्दयोरिति वार्त्तिके वाच्यवाचकशक्तिद्वयनियमस्य सम्बन्धतयोक्तत्वादित्युक्तम् । एवमपि शक्तिरेव सर्वदा न त्वशक्तिरिति कथमवधारणेत्याशयेनाशङ्कते * अथेति * अवधारणोपायोक्त्या परिहरति * तदिति * परिहारप्रतिज्ञार्थे तदितिवार्त्तिकावयवं तावद्व्याचष्टे*सर्वत्रैवेति*अवधारणोपायोक्त्यर्थं श्लोकं व्याचष्टे*सतामपीति* । अन्यतः सिद्धमुक्त्वा व्याख्यातस्य कृतार्थत्वस्यानारम्भहेतुतायां दृष्टान्तोक्त्यर्थं प्रतिबन्धसहकारिकारणान्तराभावोक्तौ । अव्याप्तत्वदोषाभावोक्तिव्याख्यार्थं कार्यत्युक्तम् । असतश्चेत्यनेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातमुपपादयितुमनिमित्तेत्युक्तम् । सतोऽपि कार्यानारम्भकत्वोपपत्तिमसतश्च कार्यारम्भकत्वानुपपत्तिं सतोऽप्यग्रहणोपपत्युक्त्यर्थेनासतश्च ग्रहणानुपपत्युक्त्यर्थेन 'विद्यमानस्य चार्थस्य दृष्टमग्रहणं क्वचित् । न त्वत्यन्तासतो ऽस्तित्वं कश्चित्प्रत्युपपद्यते' इत्यादिसंम्बन्धग्रन्थवार्तिकेन द्रढयितुमाह*इतीति* श्लोकार्थमुपसंहरति* तस्मादिति* एकस्याः शक्तेः सदसद्भावविरोधात्सत्त्वैव युक्ता नासत्त्वेत्यवधारणोपायत्वेन सामान्यन्यायमात्रमेतदुक्तं वस्तुतस्तु लब्धात्मकत्वाच्छक्तेः कारकस्य विभक्तिश्रुत्युक्तत्वसंभवे नुमाननिरासेनाख्यातपूर्वेऽपि प्रयोगे कारकोक्त्याख्यकार्यारम्भकत्वोपपत्तेन कदा चिदसत्त्वशङ्कास्तीत्याह*लब्धात्मकत्वाच्चेति *। तद्यत्र नशाङ्ख्येत्यादिवार्त्तिकेन न्यायाद्व्यवस्थामुपपादितामुपसंहरति*अतश्चेति*वैयाकरणमतेन धात्वर्थातिरिक्तभावनाभावाभ्युपगमेऽपि धात्वर्थेनोपस्थापनासंभवात्कर्तृकर्मणोरवाच्यत्वेऽभिहिते तस्मिन् पक्षे संख्यावगमात्प्राक्कर्तृकर्मणोरुपस्थानस्यैकान्तिकत्वाद्विशेषणत्वेऽपि वाच्यत्वाशङ्का नास्तीति नियतेत्यनेनोक्तम् । वस्तुतस्त्वकर्तृकस्यापि कुसूलभेदनादिधात्वर्थस्य कदा चिद्दर्शनेन कर्त्रुपस्थानैकान्तिकत्वायोगादुपस्थापकत्वेऽपि च धातुप्रत्यययोर्व्यवधानाभावात्प्रत्ययवाच्यसंभवाद्वाच्यत्वानापत्तिसूचनार्था नित्यानुमेयोक्तिः । भाष्ये कर्तृग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वसूचनार्था कर्मोक्तिः ॥ नन्विति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे-

* अथात्रेति * । कर्त्रभिधानव्याप्तहेत्वनुक्तेः कथमनेन भाष्येणानुमानमुक्तं भवतीत्याशङ्क्य कर्तृविशेषवाचिदेवदत्तादिपदस्थसंख्याविशेषानुवर्त्तनस्य भाष्योक्तस्य हेतोस्तत्सूचितस्य च सामानाधिकरण्यस्य हेतोस्तावत्कर्त्रभिधानव्याप्तिं प्रश्नपूर्वमुपपादयितुमारभते * क इति * । कर्तृत्वाधिष्ठानभूतो द्रव्यविशेषः कर्तृविशेषो-त्त्योक्तः । पचत्युक्तया च शाब्दिकरणः पचतिशब्दः। संख्यानुवर्त्तनेन भाष्योक्तेन देवदत्तादिपदस्थकारकविभक्तिप्रतिबन्धलक्षणं तद्विशेषणशोभनत्वाद्यन्वयलक्षणमपि च देवदत्तादिपदानुवर्त्तने सामानाधिकरण्यसूचनद्वारा सूचितमिति सूचनार्थं सर्वेत्युक्तम् । पचतिशब्दस्य कर्तृवाचित्वे देवदत्तशब्दानुवर्त्तनस्य सामानाधिकरण्यापादानद्वारा हेतुत्वसिद्धये सामानाधिकरण्यादनुवर्त्तनं भवति द्वयोरेकार्थतात्पर्याख्यैकार्थवृत्तिलक्षणैकविषयत्वे च सत्येकार्थविषयबुद्धिजनकत्वाख्यं सामानाधिकरण्यमवकल्पत इत्युक्ते विषयोक्त्या वा व्यत्वविवक्षायां पर्यायत्वापत्तिः शब्दव्यापारविषयत्वमात्रविवक्षायां तु साध्यासिद्धिरित्याशङ्क्य शब्दस्याभिधानातिरिक्तव्यापाराभावात्तद्व्यापारविषयव्यभिधानविषयीभूतकर्तृत्वाभेदोपचाराद्देवदत्तादीनां पचतिशब्दव्यापारभूताभिधानविषयतया लब्धकर्तृत्वविषयत्वैर्देवदत्तादिशब्दैः सहैकविषयत्वनिबन्धनात् सामानाधिकरण्यात्पचतिशब्दस्य कर्तृवाचित्वसाध्यासिद्धिः पचतिशब्दवच्च देवदत्तादिशब्दानामभेदोपचारानपेक्षकर्तृत्वविषयव्यापाराभावात्पर्यायत्वानापत्तिरिति सूचयितु पचतिशब्देन देवदत्तादिसर्वपुरुषानुगतकर्तृत्वसामान्याभिधानद्वारातद्विशेषभूतानां देवदत्तादीनां स्वव्यापारविषयीकृतत्वाक्षिप्तत्वे सति पचतिशब्दस्य देवदत्तादिशब्दसामानधिकरण्यं लभ्यते नान्यथेत्युक्तम् । आक्षेपहेत्वभेदोपचारोपपत्तिसूचनार्थं कर्तृत्वस्य सामान्यरूपतोक्ता। जातिवाचिनां गवादिशब्दानां वारुणादिशब्दानां व्यक्तिद्रव्यवाचित्वाभावेपि तद्वाचिशाबलेयघटादिशब्दसामानाधिकरण्यवत्पचतिशब्दस्य कर्तृवाचित्वाभावेपि लक्षणया कर्तृपरत्वोपपत्तेर्देवदत्तादिशब्दैः सहैकविषयत्वात्सामानाधिकरण्यं भविष्यतीत्याशङ्क्ते*लक्षणा येति*।वैयाकरणमते धात्वर्थातिरिक्तभावनाभावाद्धात्वर्थेनैव लक्षणापत्तिमापाद्य विक्लेदनधात्वर्थपक्षे तावल्लक्षणाशक्त्यैव परिहरति*नेति*देवदत्तसमवेतस्य कर्तृत्वस्य पाकेनैकार्थसमवाया

भावेपि गङ्गयेव तीरस्य लक्षणोपपत्तिमाशङ्क्य सामानाधिकरण्यासि-द्ध्ये च लक्षणाभ्युपेया तत्रान्यसमवेतलक्षणायामपि न सिद्ध्यतीति प रिहारायैकत्वमभिन्नत्वं सामानाधिकरण्यमभेदोपचारो वा येनाऽऽश्री यते गृह्यत आपाद्यते तण्डुलसमवेतमेव पाकेन लक्षयितुं शक्यमित्युक्तम् । यद्वा यथा लः कर्मणि चेति सप्तम्यन्तेन कर्मशब्देन कर्तृशब्देन वा सप्तम्यन्तत्वबुद्ध्येकशब्दसामानाधिकरण्यासिद्ध्यै बहुत्वादिलक्ष्यमाणं कर्मत्वेन कर्मसमवेतमेकत्वादि लक्षयितुं शक्यते न कर्तृसमवेतमे-व न कर्मसमवायि तथा पाकेनान्यसमवायिकर्तृत्वं न लक्षयितुं शक्य-मिति दृष्टान्तार्थतदुक्तम् । देवदत्तस्थानामधिश्रयणादीनां पाकत्वा-त्पाकेन कर्तृलक्षणोपपत्तिं शङ्कते*तत्रेति*कः पच्यर्थो नाम येयं तण्डु-लानां विक्लित्तिरिति महाभाष्ये विक्लेदनस्य पाकत्वोक्तेरधिश्रयणा-दीनां पाकत्वायोगमाशङ्क्य यद्यपि विक्लित्तिः पच्यर्थ इत्युक्तं तथापि विक्लित्तेः पाकत्वे देवदत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यायोगापत्ते-र्द्धातूक्तव्यापारस्य च कर्तृत्वाभ्युपगमाद्देवदत्तव्यापारपाकत्वाभ्युपग-माद्देवदत्तव्यापारस्य पाकत्वाभावे तस्य कर्तृत्वायोगापत्तेर्विक्लित्ति-फलस्याधिश्रयणादिव्यापारसमूहस्य पचिवाच्यत्वं नाधिश्रयणादि-मात्रस्यैकैकस्येत्येवमर्थत्वेन विक्लित्तिः पाकफलमिति प्रयोजनवा-च्यर्थशब्दाभ्युपगमेन भाष्यं व्याख्येयमिति सूचनायापि तस्य शब्दौ । यद्यपि महाभाष्यात्तण्डुलस्थः पाक इत्याभाति तथापि देवदत्तशब्द-सामानाधिकरण्यसिद्ध्यै देवदत्तस्य कर्तृत्वासिद्ध्यै च तस्य सम्ब-न्धिना पाकेन भाव्यमिति कृत्वाधिश्रयणादय एव भाष्ये पाकत्वेनो-च्यन्तइत्यर्थः । यद्यप्यधिश्रयणादयः पाकत्वेनोच्यन्त इति कृत्वा पाकेन कर्ता लक्षयितुं शक्यस्तथाप्यत्र लक्षणाद्वारं सामानाधिकरण्यं संभवतीति परिहारं प्रतिजानाति*सत्यमिति*॥गोत्वारुण्यादीनां साक्षाद्व्यक्तिद्रव्यसमवायाद्विशेष्ये व्यक्त्यादौ स्वानुरक्तबुद्ध्युत्पाद-कत्वेन गवादिशब्दस्य विशेष्यपर्यन्ताभिधानव्यापारावगतौ हेतुभूते मतुब्लोपे वाच्याभेदोपचारे वा निमित्तितया विशेष्ये गवादिशब्दप्रवर्त-कत्वात्सामानाधिकरण्यापादकत्वसंभवेप्यधिश्रयणादीनां देहसम-वायाद्देहदेहिनोरभेदोपचाराद्देहात्मसमवेतत्वव्यपदेशोपि परिस्पन्द-रूपत्वेन साक्षादमूर्तात्मसमवायायोगाद्देहस्य वाऽचेतनत्वेनाऽस्वात-न्त्र्यात्कर्तृत्वानुपपत्तेरात्मन एव चेतनत्वेन स्वातन्त्र्यात्कर्तृत्वस्य न्या

य्यत्वाद्विशेष्यस्य कर्तृत्वाभिमतस्य देवदत्ताख्यस्यात्मनोऽधिश्रयणाद्यनुरक्तस्यानवगतेः पाकवाचिनो धातोः कर्तृपर्यन्तव्यापारावगतिहेतुभूते मतुब्लोपे वाच्याभेदोपचारे वाधिश्रयणादीनां निमित्तत्वायोग्येन देवदत्ते पचिशब्दप्रवर्तकत्वायोगान्न सामानाधिकरण्यापादकत्वं संभवतीति वैषम्योक्त्योपपादयति *गोत्वेति* एतदेव दृष्टान्तैरुपपादयितुमुपसंहरति *अत इति* मतुब्लोपाभेदोपचारौ विना सामानाधिकरण्याभावे दण्डादिशब्ददृष्टान्तः। अधिश्रयणादयो देवदत्त इति प्रयोगाभावदृष्टान्तेनाधिश्रयणादीनां देवदत्ते स्वानुरक्तबुद्ध्यनुत्पादकतायामुपपादितायां रूपादिशब्दोक्तानां गुणानां द्रव्ये स्वानुरक्तबुद्ध्यनुत्पादकत्वेप्यरुणादिशब्दोक्तानामुत्पादकत्ववदधिश्रयणादिशब्दोक्तानामधिश्रयणादीनां कर्तरि स्वानुरक्तबुद्ध्यनुत्पादकत्वेपि पच्युक्तानामुत्पादकत्वोपपत्तिशङ्कानिरासार्थं पाको देवदत्त इति प्रयोगाभावदृष्टान्तोक्तिः। भाष्योक्तस्य कर्तृविशेषवाचिदेवदत्तादिपदस्थसंख्यानुवर्त्तनस्य सामानाधिकरण्यगमकत्वद्वारा कर्त्रभिधानगमकत्वात्सामानाधिकरण्येनैव तावत्कर्त्रभिधाने साध्ये कर्त्रभिधानन्यायेनैव कर्माभिधानस्यापि भाष्येभिमतत्वात्कर्माभिधानेपि साध्ये प्रयोगमाह * तस्मादिति * आद्येनादिशब्देन पच्यतेशब्दोपादानात्पचतिशब्दः कर्तृवाची देवदत्तादिकर्तृपदाभेदवर्त्तित्वात्पक्तृशब्दवत्पच्यतेशब्दः कर्मवाच्योदनादिकर्मपदाभेदवर्त्तित्वात्पक्वशब्दवदिति तन्त्रेण प्रयोगद्वयं द्वितीयेनादिशब्देन पाकादिशब्दवदिति वैधर्म्यदृष्टान्तः सूचितः। उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * अभेदेति * साक्षाद्भाष्योक्तेन हेतुनास्मिन्नेव साध्ये प्रयोगमाह * किंचेति * पचतिपच्यतइत्येवंप्रकारयोः शब्दयोरित्येवं धर्मिणोः कर्तृकर्मप्रकारयोर्वाच्ययोरित्येवं च वाचकत्वविषययोस्तथाशब्देनोक्तेः पचतिशब्दस्य कर्तृवाचित्वं कर्तृगतसंख्याविशेषानुवर्त्तनात्पक्तृशब्दवत्पच्येतशब्दस्य कर्मवाचित्वं कर्मगतसंख्याविशेषानुवर्त्तनात्पक्वशब्दवदिति प्रयोगद्वये चशब्देन पाकादिशब्दे वैधर्म्यदृष्टान्ते सूचिते दाराः पचन्तीति दाराख्यस्य कर्तुरेकत्वेप्याख्याते बहुवचनदर्शनात्कर्तृगतसंख्यानुवर्त्तनस्य भाष्योक्तस्य हेतोस्तत्र कर्त्तरि कर्मणि वा भूतस्य विद्यमानस्य संख्याभेदस्यानुवर्त्तनादित्येवं तद्भूतोक्त्या व्याख्यातस्यासिद्धत्वमाशङ्क्य कर्तुरेकत्वादिति भाष्योक्तेन कर्तृसंख्यानुवर्त्तनेन कर्तुर्विशेषवाचिशब्दोक्तसंख्यानुवर्त्तनं विवक्षितमिति सूचनार्थं कर्तृक-

मेंशब्दोपात्तेत्येवं तच्छब्दोपात्तोक्त्या तद्भूतोक्तिर्व्याख्याता । श्लोकं व्याख्यातुमाह * पचतीति * येव कर्तृवाचिनि शब्दे संख्येत्यनेन शाब्दी संख्याऽत्र विवक्षिता न वास्तवीति हेत्वसिद्धिशङ्कानिरासार्थं सूचितं देवदत्तयज्ञदत्तयोः पाको देवदत्तस्य पाकावोदनस्य पाकौ शाल्कौदनयोः पाक इति वा वैधर्म्यदृष्टान्तसूचनायादिशब्दौ तथैव वाचकत्वमित्यनेनोक्तयोः कर्तृकर्मवाचित्वपक्षयोर्दृष्टान्ता यैर्वाक्यैरुदाह्रियन्ते तान्येवं वक्तव्यानीत्यर्थः । कर्तृकर्मविशेषवाचिदेवदत्तौदनादिशब्दोक्तसंख्याविशेषानुवर्त्तनवत्कर्तृकर्मविभक्तिप्रतिबन्धकत्वस्यापि कर्तृकर्मविशेषस्यापि च सामानाधिकरण्यगमकत्वद्वारा कर्तृकर्माभिधानगमकत्वोपपत्तेः कर्तृविभक्तिप्रतिबन्धकत्वेन हेतुना कर्त्रभिधाने साध्ये कर्मविभक्तिप्रतिबन्धकत्वेन च हेतुना कर्माभिधाने साध्ये प्रयोगमाह * किंचेति * पचतिपच्यतेशब्दयोः कर्तृकर्मवाचित्वप्रतिज्ञायाः किंचशब्देनानुकर्षणाद्धेतोः प्रतिज्ञाकाङ्क्षापूरणीया उभयप्राप्तौ कर्मणीति परिसंख्यायाः कर्त्रनभिधायित्वेऽपि कर्तृविभक्तिषष्ठीप्रतिबन्धकत्वसद्भावात्तयानैकान्तिकत्वशङ्कानिवृत्तयेऽभिहितत्वेन निमित्तेनेति विशेषणे कृते कर्मषष्ठ्याः कर्मणोभिहितत्वेनैव निमित्तेन कर्तृषष्ठीप्रतिबन्धकत्वात्तयानैकान्तिकत्वमाशङ्क्य कर्तुरभिहितत्वेन निमित्तेन कर्तृविभक्तिप्रतिबन्धकत्वं कर्त्रभिधाने हेतुः कर्मणोभिहितत्वेन निमित्तेन कर्मविभक्तिप्रतिबन्धकत्वं कर्माभिधाने हेतुरिति विशिष्टहेतूक्त्यै तयोरिति विशेषणान्तरं कृतं कर्तृकर्मणोरभिहितत्वेन निमित्तेनेति विशेषणसामर्थ्यात्कर्तृकर्मविभक्तिप्रतिबन्धकत्वहेत्ववगतेः प्रथमाविभक्तिप्रतिबन्धकत्वाभावाद्धेतोरसिद्धत्वं न शङ्कनीयम् ॥ प्रतिज्ञानुकर्षणार्थत्वेन किंचशब्दं व्याचष्टे *इतश्चेति* हेतूक्त्यर्थं पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * येनेति * प्रथमाविभक्त्यप्रतिबन्धकत्वेनासिद्धत्वशङ्कानिवृत्त्यै कारकविशेषणम् । अनभिहिताधिकारविहितोक्त्याभिहितत्वस्य निमितत्वे सूचितां युक्तिं विवृणोति * यद्वीति * पक्तृपक्वशब्दयोर्दृष्टान्तत्वोक्त्यर्थत्वेन साधर्म्यमिति श्लोकावयवव्याख्यार्थं पक्तृत्युक्तम् ॥ पचतिशब्दस्य कर्त्रनभिधायित्वे साध्ये पच्यतेशब्दो वैधर्म्यदृष्टान्तः श्रुत्योक्तः पच्यतेशब्दस्य कर्माभिधायित्वे साध्ये पचतिशब्दो वैधर्म्यदृष्टान्तोऽर्थादुक्त इत्येवमन्यदिति श्लोकावयवं व्याचष्टे * साधर्म्यादिति * यो यद्विशेषबोधकः स तद्बोधक इति श्रोत्रादौ व्याप्तिदर्शनादेकत्वादिसं-

ख्यायाश्च संख्यान्तरपरिच्छेद्यात्कर्तुः स्वपरिच्छेद्यकर्तृव्यावर्तकत्वेन कर्तृविशेषरूपत्वात्कर्तृसंख्याबोधकत्वेनाख्यातस्य कर्तृबोधकत्वानुमानाशयतया कर्तुरेकत्वं वाच्यविषयीकृत्य येन कारणेनैकवचनं प्रयुज्यते तेन कारणेन कर्त्ता वाच्य इत्येवमेतद्भाष्यव्याख्यानायैतत्सूचितं प्रयोगमाह * इतश्चेति * पचतिपच्यतेशब्दाख्यस्य धर्मिविशेषणस्य कर्तृकर्मविषयत्वाख्यस्य च साध्यधर्मविशेषणस्याधिकारतो लाभात्पचतिशब्दादिः कर्तृकर्मणोर्बोधकः कर्तृकर्मविशेषबोधकत्वाद्यद्यद्विशेषबोधकं तत्तद्बोधकं यथा श्रोत्रं शब्दविशेषाकारबोधकं शब्दबोधकमिति प्रयोगार्थः॥ श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * नागृहीतविशेषणन्यायबलेन कर्तृकर्मविशिष्टसंख्याबोधकतात्र हेतुत्वेन विवक्षितेति विप्रतिषेधोक्त्या सूचितम्। अभिधेयभावनाविनाभावद्वाराख्यातस्य कर्तृकर्मबोधकताया मीमांसकेनाप्यभ्युपेतत्वात्सिद्धसाध्यतामाशङ्क्य तद्विशेषवाचित्वात्तद्विशेषबोधकत्वाद्वा तद्वाचित्वसाधनं कारकतद्विशेषसंख्यावाचिन्यां द्वितीयादिविभक्ताविव वृक्षत्वादिसामान्योक्त्यनपेक्षतद्विशेषशिंशपात्वादिवाचिनि शिंशपादिशब्देऽपि तद्विशेषवाचित्वतद्विशेषबोधकत्वयोः सद्भावेनानैकान्तिकत्वापत्तेः कर्तृकर्मवाचित्वसिद्ध्यै कर्तृकर्मबोधकत्वसाधनात्सिद्धसाध्यत्वपरिहारं सूचयितुमाह *नचेति * प्रयोगाभिप्रेतं साध्यमुपसंहरति * तस्मादपीति * । यदेकत्वं वाच्यं विषयीकृत्यैकवचनं प्रयुज्यते तथैव कारणेन पचतिशब्दे कर्तुः सम्बन्धित्वेन कारणेन कर्त्ता वाच्य इत्येवं कर्तृविशेषदेवदत्तादिविशेषणसंख्यान्वयस्य कर्तृवाच्यत्वे हेतुतया भाष्योक्तस्य विशेषणमात्रोपलक्षणत्वात्कर्तृकर्मणी पचतिपच्यतेशब्दवाच्ये पचतिपच्यतेशब्दप्रयोगे कर्तृकर्मविशेषभूतदेवदत्तौदनादिविशेषणैः सम्बद्ध्यमानत्वाद्यच्छब्दप्रयोगे कर्तृकर्मणी विशेषणैः सम्बध्येते तच्छब्दवाच्ये यथा पक्तृपक्वशब्दवाच्ये यच्छब्दवाच्ये च न भवतस्तच्छब्दप्रयोगे विशेषणैर्न सम्बद्ध्येते यथा भावोत्पन्नाख्यातवाच्ये इत्येतद्भाष्यसूचितं प्रयोगं साधर्म्यवैधर्म्यदृष्टान्तद्वययुक्तमाह*किंचेति*श्लोकं व्याचष्ट*इतश्चेति*यत्रेत्यनेनोत्तरार्द्धोक्तवैधर्म्यदृष्टान्तं सूचितं साधर्म्यदृष्टान्तं व्याख्याय वैधर्म्यदृष्टान्तव्याख्यार्थं यत्र त्वित्युक्तम्। जातिगुणशब्दानभिधेययोरपि व्यक्तिद्रव्ययोर्विशेषणान्वयदर्शनादनैकान्तिकत्वमाशङ्क्य विशेषणान्वयान्यथानुपपत्त्या तयोरपि वाच्यत्वकल्पनेनानैका

न्तिकत्वपरिहारं सूचयितुमाह*नचेति ।*पञ्चानामपि प्रयोगाणां भाष्यकाराभिप्रेतत्वं दर्शयितुमाह *तदिति* कर्तृविशेषदेवदत्तादिगतसंख्यायोगित्वमात्रेण भाष्योक्तेन कथं सामानाधिकरण्यादि दर्शितं भवतीत्याशङ्क्याह*तद्गतेति*भिन्नयोरर्थयोः संख्यैक्यनियमाभावेन पचतिदेवदत्तशब्दयोरैकार्थ्यं विना पचतिशब्दस्य देवदत्तशब्दगतसंख्यायोगित्वायोगादेकार्थलक्षणं सामानाधिकरण्यं विनानुपपत्तिस्तावत्स्पष्टा कारकविभक्तिप्रयोगे चानर्थक्यापत्तेराख्यातस्य कारकाभिधायित्वप्रसङ्गेन कारकवाचिना देवदत्तादिपदेन सहैकार्थ्यलक्षणसामानाधिकरण्यायोगप्रसंगात्कारकविभक्त्यप्रयोगं विना सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः प्रतिबन्धभावे च कर्मणि द्वितीयेत्यादिविधानादवश्यं कारकविभक्तिप्रयोगापत्तेराख्यातस्य कारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वं विना कारकविभक्त्यप्रयोगानुपपत्तिरित्येवं परम्परया कारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वं विना तद्गतसंख्यायोगित्वानुपपत्तिः कर्तृभूतदेवदत्तादिगतसंख्याविशेषानुवर्त्तनाख्यस्य तद्गतसंख्यायोगित्वस्य तद्गतसंख्याया बोधकत्वं विनायोगात्तद्गतायाश्च संख्यायास्तद्विशेषत्वात्साक्षादेव तद्विशेषबोधकत्वं विनानुपपत्तिः । अर्थान्तरस्यार्थान्तरासामान्यरूपाविशेषणान्वयायोगाद्देवदत्तपचतिशब्दयोरैकार्थ्याभावे पचतिशब्दार्थस्य देवदत्तशब्दार्थविशेषणान्वयानुपपत्तौ विशेषणान्वयानुपपत्तौ विशेषणान्वयं विना विशेषणवाचिशोभनादिशब्दसामानाधिकरण्यानुपपत्तेः शोभनादिशब्दोक्ताया अपि च संख्यायाः कर्तृगतत्वात्सामानाधिकरण्यं विनानुपपत्तिरित्येवं परम्परया कर्तृविशेषणान्वयं विना तद्गतसंख्याया योगित्वानुपपत्तिरित्याशयः । शङ्काभाष्यार्थमुपसंहरति*तस्मादिति*उच्यतइत्यादि नकेन चिद्वाच्यतइत्यन्तं परिहारभाष्यं कर्तुरवाच्यत्वे व्याख्यातश्रवणेनुष्ठेयक्रियावगमादवगमोपपत्तेर्वाच्यत्वप्रमाणार्थापत्त्यनुदयेनानुपलब्धिविरोधोक्त्यर्थतया व्याचिख्यासुराख्यातान्वयव्यतिरेकान्यथानुपपत्तिप्रभवयाऽर्थापत्त्याख्यातगम्यत्वावगमादनुपलब्धिविरोधायोगमाशङ्क्य सिद्धसाधनत्वापत्तेर्गम्यत्वमात्रस्यासाध्यत्वाद्वाच्यत्वसाधनार्थं शङ्काभाष्यं तत्र त्वनुपलब्धिविरोधोस्त्येवेति परिहारसूचनार्थं भाष्यसूचितैः पञ्चभिः प्रयोगैर्वाच्यवाचकशक्तानुमीयते गम्यगमकत्वमात्रं वेति विकल्पाद्यकल्पे भाष्यं व्याख्यातुमारभते*तत्रेति*प्रतिज्ञादोषाणां सर्वप्रयोगसाधारण्येपि हेतुदोषाणां प्रतिहेतूपपादनवैलक्षण्यसूचनार्थं सामानाधिकरण्यात्वा-

वत्पचत्यादिशब्दः कर्तृकर्मवाचीति यदुक्तमित्युक्तम् । एकप्रमाणानुदयमात्रेणानुपलब्ध्यसिद्धेरर्थापत्तिभङ्गमात्रेणानुपलब्धिविरोधायोगमाशङ्क्यार्थापत्तिभङ्गमात्रेण सर्वप्रमाणानुत्पत्तिसिद्धेरित्युक्तम् । प्रमाणान्तराणां शक्तिविषयत्वाभावादेवानुत्पत्तेरर्थापत्तिभङ्गमात्रेण सर्वप्रमाणानुत्पत्तिसिद्धिमुपपादयितुमाह *सर्वेति।* अनुमानविरोधोक्त्यर्थतयैतदेव भाष्यं व्याख्यातुमाह *अनुमानेति* धात्वर्थस्याकर्तृकस्यापि क चिद्दर्शनेन कर्त्रविनाभावात्कर्तृकर्माविनाभूतार्थाभिधायित्वस्यासिद्धत्वमाशङ्क्य प्रत्ययस्य कर्तृकर्माभिधानानभिधानविचारविषयत्वात्तद्वाच्याया भावनायाः क चित्कर्तृव्यभिचाराभावेनासिद्धत्वपरिहारसूचनायात्यन्तोक्तिः । तिङः कर्तृकर्मवाचित्वाभावे प्रयोगमुक्त्वा कर्तृकर्मणोस्तिङ्वाच्यत्वाभावे प्रयोगमाह *तथेति* तिङ्वाच्यया भावनया कदा चिदत्यज्यमानत्वादित्याद्यहेत्वर्थः । भावोत्पन्नलकारेषु तिङः कर्तृकर्मविषयव्यापाराभावेप्यभिधेयाविनाभावेन प्रतीयमानत्वादिति द्वितीयहेत्वर्थः यत्तिङ्वाच्येन न त्यज्यते तिङ्व्यापाराद्विनापि च प्रतीयते तत्र तिङ्वाच्यं यथा कर्तृत्वाश्रयभूतं देवदत्तादिद्रव्यं कर्मत्वाश्रयभूतं चौदनादिद्रव्यमित्याद्यदृष्टान्तार्थः । यद्यद्वाच्येन न त्यज्यते यद्व्यापाराद्विनापि च प्रतीयते तत्र तद्वाच्यं यथा शिंशपाशब्दवाच्येन शिंशपात्वेनात्यज्यमानं शिंशपाशब्दव्यापाराद्विनापि च प्रतीयमानं वृक्षत्वं न शिंशपाशब्दवाच्यमिति द्वितीयदृष्टान्तार्थः । कर्तृकर्मणी नाख्यातेनाभिधीयेते कारकत्वात्करणादिवत्कर्तृकर्मोत्पन्नस्तिङ्शब्दः कर्तृकर्मणोरवाचकः । आख्यातत्वाद्भावोत्पन्नतिङ्शब्दवदिति स्वयं प्रयोगद्वयमाह *कारकत्वादिति*। भाष्यानारूढमप्येतत्प्रयोगद्वयं सम्भवादुक्तमिति सूचयितुमाह *अपीति* एवमपीति पूरणीयं सर्वेषां प्रयोगाणां लोकविरोधं शङ्कापूर्वं निरस्यति *नन्विति*अभिधेयोर्थो गवादिशब्दानां जातिर्गम्यमानो व्यक्तिद्योत्यः प्रादीनामुपसर्गाणां गमनादिस्तिष्ठत्यादिधात्वर्थः विषयो योगरूढानां पङ्कजादिशब्दानां पद्मत्वाद्येकार्थसमवायिपङ्कजननकर्तृत्वादिवाचिनां पद्मत्वादिः। कर्तृकर्मणोराख्यातगम्यत्वमात्रानुमानमाख्यातस्य कर्तृकर्मगमकत्वमात्रानुमानं च कस्मान्न भाष्यकृता दूषितमित्याशङ्क्य सिद्धसाधनपरत्वेव निरस्तत्वादिति परिहारं सूचयितुमाह *यदित्विति।* वाच्यवाचकशक्त्यनुमानस्य लोकविरोधोक्त्यर्थतयैतदेव भाष्यं व्याख्यातुमाह *लोकेति। * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति

कुत इति । वक्तव्यं चैष वः शब्दो विनाशित्वेन साध्यत इत्यादिशब्दाधिकरणवार्त्तिकोक्तेन च मार्गेण वर्णात्मकशब्दः कारकवाचित्वेन साध्यते स्फोटात्मको वा जातिगुणाद्यात्मको वेति त्रेधा शब्दविकल्पनया शक्त्यात्मकं कारकमाख्यानवाच्यत्वेन साध्यते द्रव्यात्मकं वेति द्वेधा कारकविकल्पेन शक्तिर्द्रव्यादत्यन्तव्यतिरिक्तात्यन्ताव्यतिरिक्ता वाव्यतिरिक्ता वेति त्रेधा व्यतिरेकाव्यतिरेकप्रश्नेन वर्णात्मकशब्दधर्मिपक्षे तवाप्रसिद्धविशेष्यः पक्षः स्फोटात्मकपक्षे मम जात्याद्यात्मकपक्षे द्वयोर्द्रव्यात्मककारकधर्मिपक्षे तव शक्त्यात्मकपक्षे मम व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तपक्षे तवात्यन्ताव्यतिरिक्तपक्षे ममात्यन्तव्यतिरिक्तपक्षे द्वयोः कारकधर्मिपक्षे वर्णस्फोटजात्यादिशब्दविकल्पनया तथैवाप्रसिद्धविशेषणः शब्दधर्मिपक्षे शक्तिद्रव्यकारकाविकल्पेन व्यतिरेकाव्यतिरेकप्रश्नेन च युगपद्धर्मधर्मिविकल्पेष्वप्रसिद्धोभय इति प्रतिज्ञादोषा वैयाकरणं प्रति योज्या इत्याह * शेषा अपीति * ॥ सामानाधिकरण्यं श्रौतं लाक्षणिकमविशेषितं वा हेतुरिति त्रेधा सामानाधिकरण्याख्यहेतुं विकल्प्याद्यकल्पे तावदसिद्धतामाह *तथेति*वाशब्देन तृतीयः कल्पः सूचितः । संख्याद्यभिधानाभ्युपगमेपि कारकनिवृत्त्यर्थाऽऽद्यमात्रोक्तिः । शक्तिमात्रस्य कारकत्वे श्रौतसामानाधिकरण्यायोगमुपपादयति *देवदत्तादीति * । द्रव्यकारकपक्षेपि निर्व्यापारस्य कारकत्वायोगाच्छक्तिरहितस्य च व्यापारायोगाच्छक्तिविशिष्टस्यैव कारकतयाभ्युपगन्तव्यत्वेन 'कारकाभिधानपक्षे नागृहीतविशेषणन्यायाच्छक्तिमात्राभिधानापत्तेः श्रौतं द्रव्यशब्दसामानाधिकरण्यं यस्मान्न युज्यते तस्माच्छक्तिकारकपक्षे सुतरां न युज्यत इत्यतिशयार्थमाह * यस्यापि हीति * । द्रव्यशब्देन सहाख्यातस्य श्रौतसामानाधिकरण्यायोगेपि शक्तिवाचिना पाचकादिशब्देन कृदन्तेन सह श्रौतसामानाधिकरण्यं भविष्यतीत्याशङ्क्य भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तेस्तात्पर्याख्यायाः सामानाधिकरण्यशब्दवाच्यत्वाद्वाच्यार्थतात्पर्यं विना श्रौतसामानाधिकरण्यानुपपत्तेः कृतां च कारकाख्यशक्तिवाचित्वेपि द्रव्योपसर्जनीभूतशक्तिवाचित्वेन शक्तौ तात्पर्याख्यवृत्त्यभावान्न कृदन्तेनापि सह श्रौतसामानाधिकरण्योपपत्तिरित्याशयेन 'परिहरति * शक्तीति * कारकपराख्यातप्रयोगेन कारकविभक्तिर्देवदत्तेनेति तृतीयौदनमिति द्वितीया वा

प्रयुज्यत इति न चेत्यनेनोक्तम्॥ शक्त्यभाववादिवैशेषिकादिमतेन शुद्धस्य द्रव्यस्य कारकत्वात्कारकवाचित्वेऽप्याख्यातस्य द्रव्यवाचित्वोपपत्तेर्द्रव्यशब्देन सह श्रौतसामानाधिकरण्योपपत्तिमाशङ्क्याह * यस्य त्विति * । शक्तिमद्द्रव्यकारकपक्षेऽप्येकस्य द्रव्यस्यानेकशक्तिकत्वे युगपदनेककारकरूपत्वापत्तेरेकशक्तिकत्वावगमाच्छक्तेश्च स्वाभाविकत्वेन यावद् द्रव्यसद्भावमनपाय्यकाष्ठादिद्रव्यं काष्ठैर्दहतीत्यादिप्रयोगे केन चित्करणादिकारकरूपेणावधारितं तस्य काष्ठानि दहतीति कर्मादिकारकान्तररूपत्वविवक्षा न कदा चित्स्यादिति दूषणं तुल्यमित्याशङ्कते * शक्तीति* शक्तेः कारकत्वे करणादिशक्तेः कदा चित्कर्मादिकारकान्तररूपत्वविवक्षाभावेनैतच्छङ्कोत्थानायोगाच्छक्तिमत्पक्षोऽत्र शक्तिपक्षत्वेनोक्तः। आविर्भूताया एव शक्तेः कारकत्वापादकत्वात्सर्वासां च शक्तीनां युगपदाविर्भावाभावे द्रव्यस्यानेकशक्तिकत्वेऽपि न युगपदनेककारकरूपत्वापत्तिरित्याशयेन परिहरति * नेति* शुद्धस्यापि द्रव्यस्य कस्यां चित्क्रियायां करणत्वं कस्यां चित्कर्मतेति क्रियाभेदात्तत्र कारकरूपेणाभिधानोपपत्तिमाशङ्क्य क्रियाभेदेऽनेककारकत्वोपपत्तावपि क्रियैक्ये यदपेक्ष्य नानाकारकरूपत्वं स्यात्तस्यापेक्षा कारणस्य क्रियाभेदस्याभावाच्छक्तिवच्च द्रव्यस्य स्वरूपेण भेदाभावान्नैककारकत्वेनावधारितस्य कारकान्तरत्वविवक्षोपपत्तिरित्याशयेन परिहरति * द्रव्यस्य त्विति * ॥ पाचकादिशब्दानां द्रव्यवाचित्वाभावेऽपि द्रव्यवाचिना देवदत्तादिशब्देन सह श्रौतसामानाधिकरण्यप्रसिद्धेर्नशब्दद्वयस्यैकस्मिन् वाच्ये तात्पर्यं श्रौतं सामानाधिकरण्यं किंतु वाच्ये लाक्षणिके वा स्वभावतस्तात्पर्ये शुक्लादिशब्दानां तु समानविभक्त्यन्तद्रव्यशब्दसमभिव्याहारनिबन्धत्वेन द्रव्यपरत्वस्य स्वाभाविकत्वाभावान्न श्रौतं द्रव्यशब्दसामानाधिकरण्यं ततश्चाख्यातस्याकृत्यधिकरणन्यायाच्छक्तिमात्राभिधायित्वे कृदन्तवत्स्वभावतः शक्तिमद्द्रव्यपरत्वाच्छ्रौतसामानाधिकरण्योपपत्तिरित्याशङ्क्य स्वाभाविकैकार्थपरत्वलक्षणश्रौतसामानाधिकरण्याभ्युपगमं व्याख्यातस्य द्रव्यपरत्वाभावाच्छ्रौतद्रव्यशब्दसामानाधिकरण्यायोगं सूचयितुमाह * यदि चेति * शुद्धस्य द्रव्यस्याकारकत्वेन वाच्यताया दुराशङ्कित्वाच्छक्तिमतश्च शक्तिमनभिधायाभिधानशक्तेः कृदन्तेष्वपि शक्तिमात्राभिधानावगमेनाख्यातस्य द्रव्यवाचित्वाशङ्काया दूरापास्तत्वाद् द्रव्यवाचिनोक्त्या स्वभावतो द्रव्यपरत्वं विवक्षितम्।प्रसंगात्सुपां कारकवाचि-

नीनां द्रव्यपरत्वनिरासः नामाख्यातस्य प्रातिपदिकस्य द्रव्यपरत्वेपि धातोर्द्रव्यपरत्वनिरासायां तशब्दप्रयोगात्सुप्सु च तिङन्तेषु चेति विग्रहः कार्यः निपातोपसर्गाणां द्रव्यपरत्वनिरासस्सूचनार्थोपिशब्दः सत्वभावाल्लिङ्गसंख्याकारकान्वयार्हत्वात्सुप्सु तिङन्तेषु च लिङ्ग-कारकान्तरान्वयोऽपिशब्दोक्तेषु च निपातोपसर्गेषु लिङ्गसंख्याकारका-न्वयः स्यादित्यर्थः । चतुर्थं पादं व्याचष्टे * यथैवेति । * तृतीयं व्याचष्टे * ततश्चेति * तिङन्तेषु पचतीति प्रयोगे कर्तुः पच-ति ब्रूहीति कर्मादिकारकान्तरयोगः पक्वं भुङ्क्ष्वेत्यादिवच्चादिशब्दो क्ते पच्यत इति प्रयोगे कर्मणः पच्यते भुङ्क्ष्वेत्यादिकारकान्तरयोगः सुप्सु चौदनमिति कर्मणः पक्वेन तृप्यतीत्यादिवदोदनं तृप्यतीति करणादिकारकान्तरयोगः प्राप्नोतीत्यर्थः । श्लोकार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * निष्कृष्यैव्द्रव्यं सदभिधेयमित्येष्टव्यंक्त्या शक्तिमात्रे तात्पर्याभिधानाच्छक्तिमत्परत्वनिरासोपसंहारः सूचितः। शक्तिमात्र-परत्वेपि कारकान्तरयोगः कस्मान्न भवतीत्याशङ्कयासम्बन्धः समत्वात्स्यादित्यनेन न्यायेन शक्तेः शक्त्यन्तरायोगाद् द्रव्य स्य चैकशक्तिवशीकृतस्य शक्त्यन्तरायोगादित्याह*तथासतिहीति* काष्ठैर्दहतीति प्रयोगे करणशक्तिवशीकृतानामपि काष्ठानां काष्ठानि दहतीति प्रयोगे कर्मशक्तियोगदर्शनात्तदेवेत्युक्तं येन कार-णेन शक्तिमात्रपरत्वे सति प्राधान्यं प्रतिपद्यैकया शक्त्या वशीकृत-स्य द्रव्यस्य शक्त्यन्तरान्वयार्हत्वं नास्ति तेन कारणेन कारकान्त-रायोग इत्यर्थः । यथा निपातोपसर्गेषु लिङ्गसंख्याराहित्यं चकारा-त्कारकराहित्यं च सुप्सु तिङन्तेषु च लिङ्गराहित्यं कृदन्तवैलक्षण्येन सिद्धं तथा सुप्तिङन्तेषु कारकान्तराराहित्यमपि तेनैव कारणेन सिद्धमिति दृष्टान्तेन द्रढयितुमाह * लिङ्गेति * सुप्सु तिङ्क्षु च द्रव्यस्याप्राधान्यात्कारकान्तरान्वयवत्संख्यान्वयस्याप्यनुपपत्तावपि कारकशक्तिगतसंख्याभिधानात्संख्यायोगाविरोधः कारकशक्तीनां लिङ्गाभावेपि सुप्सु प्रातिपदिकार्थगताभिधानाल्लिङ्गयोगाविरोधः । श्रौतत्वविशिष्टस्य सामानाधिकरण्यस्य हेतुतायामुभयासिद्धतामुप-पादितामुपसंहरति *ततश्चेति ।* लाक्षणिकमविशेषितं वेति कल्प-द्वयं तथा सामानाधिकरण्यं श्रौतं लाक्षणिकं वेति वाशब्देनाविशे-षितकल्पस्य गृहीतत्वसूचनार्थं सहानुभाष्याविशेषितकल्पे तावद्वै-

कान्तिकतामाह * अथेति । * श्रौतत्वविशेषणपक्ष एव हेतोः साध्याविशिष्टत्वलक्षणप्रतिज्ञार्थैकदेशत्वेनान्यतरासिद्धत्वं वक्तुमारभते * यश्चेति । * अधिकरणशब्दस्याश्रयवाचित्वात्कस्माद्वाच्यत्वं विनार्थस्य शब्दाधिकरणत्वं न भवतीत्याशङ्क्य मीमांसकमते शब्दस्य द्रव्यत्वेनानाश्रयत्वाद्वैयाकरणमते त्वाकाशाश्रयत्वादित्याह * सर्वेति । * वाच्यत्वे तु विषयत्वाख्याधिकरणतायुक्तेत्याह * वाच्यस्य त्विति । * विषयवाचित्वे ऽधिकरणशब्दस्य गौणलाक्षणिकयोरपि विषयत्वोपपत्तेः कथं वाच्यत्वोक्त्यापत्तिरित्याशङ्क्य श्रौतत्वविशेषणाद्वाच्यत्वोक्त्यापत्तिमाह*तदपीति । * श्रौतसामानाधिकरण्यशब्दैकार्थवाचित्वोक्तावपि कथं प्रतिज्ञार्थैकदेशतेत्याशङ्क्यैवंविधप्रयोगापत्तेरित्याह * ततश्चेति *। एवं च सति प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वं भवतीत्याह * ततश्चानित्यइति । * शब्दयोः सामानाधिकरण्यं शब्दबुद्ध्योर्वार्थयोर्वार्थबुद्ध्योर्वेत्येवंप्रकारैरादिशब्दादेकार्थसमवायलक्षणमेकार्थप्रतिपादकत्वलक्षणं वैककार्यजनकत्वलक्षणं वेत्येवंप्रकारैश्च विकल्पैः सामानाधिकरण्यं विकल्प्य तद्भूताधिकरणपूर्वपक्षवार्तिकपदानि तावद्वर्णा वेत्युपक्रम्यैकार्थसमवायेपि सर्वेषां व्योम्नि तुल्यतेत्येकार्थसमवायलक्षणशब्दसामानाधिकरण्यनिरासाद्व्यङ्ग्यास्तावत्पृथग्भूताः पदार्थाः पदभेदतइत्येकार्थप्रतिपादनलक्षणानिरासाशया तद्विषयाप्येतैर्बुद्धिर्नैकोपजन्यते जातु स्वविषया बुद्धिः प्रतिशब्दमसावपि न चैकज्ञानजननं भिन्नैस्तैः क्रमवर्त्तिभिरित्येककार्यजननलक्षणनिरासादेकात्प्रवृत्तिता तुल्या घटहस्त्यादिधीष्वपीत्येकार्थसमवायलक्षणपदार्थबुद्धिसामानाधिकरण्यनिरासादत एव विशिष्टाधीस्ताभिर्नैकोपजन्यत इत्येककार्यजननलक्षणनिरासान्न चैकव्यक्तिवृत्तित्वे प्रमाणं गोत्वशुक्लयोरित्येकार्थसमवायलक्षणपदार्थसामानाधिकरण्यनिरासान्न च वस्त्वन्तरारम्भः । पदार्थैस्तदनुग्रहादित्यादिना चैककार्यजननलक्षणसामानाधिकरण्यनिरासात्तेनैव न्यायेनानियमो वार्थान्तरत्वादन्यत्वं व्यतिरेकशब्दभेदात्स्यादिति षष्ठान्तपूर्वपक्ष सूत्रेऽर्थयोरत्र सामानाधिकरण्यं न शब्दयोरिति भाष्ये व्यतिरेकशब्दभेदादित्यर्थान्यत्वहेतुव्याख्यार्थं वक्ष्यमाणेन च पशुत्वान्वयेपि गवादौ छागत्वव्यतिरेकादर्थैक्ये च पशुः छाग इति शब्दभेदानर्थक्यापत्तेरित्यनेन न्यायेनासिद्धत्वमुज्जीवनीयम्। अर्थयोरेकव्यक्त्याधा-

रत्वाच्छब्दयोर्वा गम्यमानैकार्थत्वात्सामानाधिकरण्यस्य गवाश्वादिशब्दानामेकार्थवाचित्वाभावेऽप्येकाधारार्थद्वयवाचित्वलक्षणसामानाधिकरण्याविशेषादनैकान्तिकत्वमुद्भावनीयमित्याह * तद्भूतेति * । मीमांसकैरपि गोशुक्लादिशब्दानां सामानाधिकरण्याभ्युपगमात्सर्वप्रकारं विकल्पेष्वसिद्धत्वोद्भावनमयुक्तमित्याशङ्क्य परमार्थतः सामानाधिकरण्यसद्भावेऽप्यनुमानव्यवहारकाले वादिनं पराजेतुं सर्वप्रकारं विकल्प्यासिद्धत्वोद्भावनं युक्तमिति व्यवहारकालविशेषणेनोक्तम् ॥ कर्तृकर्माविनाभूतार्थवाचित्वादिभिश्चानुमानविरोधायोक्तैर्हेतुभिस्तिङः कर्तृकर्मवाचित्वनिरासेन मुख्यसामानाधिकरण्यनिरासादसिद्धतोपपादनीयेत्याह * अनुमानेति । * तैरेव हेतुभिस्तुल्यबलत्वाभ्युपगमे सप्रतिसाधनतापि वाच्येत्याह * सप्रतिसाधनता वेति । * यथा च पक्षहेतू विकल्पदूषितौ तथा दृष्टान्तोपि शक्तिपरत्वाशयेन शक्तिमत्परत्वाशयेन वेति विकल्प्याद्यकल्पे साध्यहेतुविकलत्वाभ्यां दूषणीय इत्याह * दृष्टान्तोपीति । * शक्तेः शक्तिमतो वा कारकत्वे शक्तेरवाकृत्यधिकरणन्यायेनाख्यातेष्विव कृदन्तेष्वपि वाच्यत्वान्न वैयाकरणमते मीमांसकमते वा साध्यविकलत्वं संभवतीत्याशङ्क्य शक्त्यभिधानोक्त्या शक्तिपरत्वस्य विवक्षितत्वाच्छक्तिमतश्च कारकत्वे शक्तावकारकत्वेपि नैव तात्पर्यायोगाच्छक्तेरपि कारकत्वेपि कृदन्तवैलक्षण्येन सुप्तिङन्तेषु शक्तिमात्रपरत्वोक्त्या कृदन्तानां शक्तिमात्रवाचित्वेपि शक्तिमत्परत्वस्योक्तत्वाच्छक्तिमात्रपरत्वाशयेन दृष्टान्तोक्तौ भवत्येवमेतद् द्वयेपि साध्यविकलतेति परिहारसूचनार्थं नहीत्युक्तम् । हेतुविकलत्वोपपादनार्थं यच्च श्रौतं सामानाधिकरण्यमित्यादिवार्त्तिकोपपादिता देवदत्तवचनत्वादिति हेत्वर्थापत्तिः परामृष्टा । द्वितीयकल्पे कारकशक्त्यभिधानाख्यसाध्यधर्मस्य यो विशेषः स्वप्रधानशक्त्यभिधानं नाम तद्विपर्ययद्रव्योपसर्जनीभूतशक्त्यभिधानापत्तेर्धर्मविशेषविपर्ययसाधनत्वलक्षणं हेतोर्विरुद्धत्वमाह * पाचकादीति * लाक्षणिकत्वविशेषणकल्पे प्रागनुभाषितेऽपि लाक्षणिकसामानाधिकरण्यस्य वाद्यनभिमतत्वेनापाद्य विकल्पमात्रत्वसूचनार्थान्ते धर्मस्वरूपविपरीतसाधनत्वलक्षणं हेतोर्विरुद्धत्वमाह * अथवेति * श्रौतस्यैव सामानाधिकरण्यस्य वादिनो हेतुतयाभिप्रेतत्वाल्लाक्षणिकसामानाधिकरण्यस्य हेतुना वाच्यत्वापाद्य दोषोक्त्युपपा-

दनार्थं यदेत्युक्तम् । अस्य विकल्पस्यानावश्यकत्वसूचनायाऽथवा-शब्दः । गौणत्वविशेषणकल्पोऽपीतरशब्देन सूचितः । गौणलक्ष-णावृत्त्योरपि शब्दवाच्यत्वाभावेर्थस्य शाब्दार्थान्तरानन्वयापत्तेः शब्दस्य वाचकत्वावगतेर्विपक्षाभावाद्विरुद्धत्वायोगमाशङ्क्याशब्द-स्वरूपनिमित्तबोधकत्वाभावेपि तात्पर्याख्यशब्दव्यापारस्य सर्वत्र भावाच्छाब्दत्वेनार्थान्तरान्वयोपपत्तेः सर्ववृत्तीनां वा जहत्स्वार्थत्वस्य तत्सिद्धिसूत्रे भाष्यकृतार्थाभिधाने सूत्रे चार्थेन नित्यसंयोगादित्यसं-योगादित्यवयवेन सूत्रकृतोक्तत्वाद्वाचकत्वाभावेन विपक्षत्वोपपत्ति-माह*न चेति*परेष्वापि प्रयोगेषु सर्वे पूर्वोक्ताः पक्षदोषाः सप्रतिसा-धनत्वं च हेतुदोषः साध्यविकलत्वं च दृष्टान्तदोषजातं योज्यमित्याह * एवमिति * सामानाधिकरण्यविकल्पोक्तहेतुदृष्टा-न्तदोषनिवृत्त्यै यथासंभवोक्तिः। परेषु प्रयोगेष्वसाधारणान् दोषा-न्विवक्षन् कर्तृकर्मवाचिदेवदत्तौदनादिपक्षोक्तसंख्यानुवर्त्तमाना-दिति द्वितीयप्रयोगस्थं तावद्धेतुं देवदत्तादिपदेन कारकशक्ति गता संख्योक्तेत्याशयेनायं हेतुर्द्रव्यगतोक्तेत्याशयेन वेति विकल्प्या-द्यकल्पे शक्त्याश्रितायाः संख्याया देवदत्तादिपदवाच्यतया केन-चिदनिष्टत्वादसिद्धत्वेन दूषयति *तद्धतेति* निपातोपसर्गेष्विव तिङ्क्ष्वपि द्रव्यस्योपसर्जनत्वेन कथं चेलुद्यमाणस्यापि संख्यान्वया-योगाद्प्रधानभूतस्यापि च संख्यान्वयाभ्युपगमे लिङ्गसंख्यारहितत्वं च द्रव्यप्रधानकृदन्तवैलक्षण्येन सिद्धमिति वार्त्तिकायोगापत्तेः शक्त्यात्मककारकाश्रिताः संख्या देवदत्तादिपदवाच्यतया केन चिन्नेष्यन्ते द्रव्याश्रितत्वाद् देवदत्तादिपदवाच्यानां संख्यानामि-त्यर्थः । द्वितीयकल्पेन देवदत्तादिपदोक्तकारकशक्त्याश्रयभूतद्रव्य-गतसंख्योपादानादिति हेत्वर्थापत्तेर्न केवलमसिद्धत्वं किंतु पाचका-दिशब्दे कारकशक्त्याश्रयभूतद्रव्यगतसंख्योपादानस्य तथाविधद्र-व्यपरत्वेन सह प्राप्तिदर्शनाद्यत्कारकशक्त्याश्रयभूतद्रव्यगतां संख्या-मसावाख्यातशब्द उपादत्ते तत्कारकशक्त्याश्रयभूतद्रव्यपर इति प्रतिज्ञापत्तेरभ्युपगमविरोधाख्यः पक्षदोषोपि स्यादित्याह * अथ त्विति * शुद्धद्रव्यवाचित्वप्रतिज्ञायाः प्रकृतानुपयोगेनानाशङ्क्य-त्वात्कारकशक्त्याश्रयभूतद्रव्यवाचित्वे च दृष्टान्ताभावात्तात्पर्याशया वाचकोक्तिः। अभ्युपगमविरोधोपपादनार्थं वैयाकरणो व्याख्या-

तस्य द्रव्यपरत्वं नेच्छतीत्युक्तम् । कर्तृकर्मशक्तिलक्षितद्रव्यगतसंख्योपादायिनि पक्तृपक्वादिशब्दे कर्तृकर्मशक्ति [[1]वाचित्वेदर्शनाद्योपलक्षितगतसंख्योपादायी स तद्वाचीति व्याप्तेराख्यातस्य कर्तृकर्मशक्तिसामान्यवाचित्वे साध्ये तल्लक्षितकर्तृकर्मशक्ति] व्यक्तिगतसंख्योपादायिनो व्याख्यातस्य गौणं शक्तिमत्संख्योपादायित्वं शक्तिवाचित्वे साध्ये हेतुर्भविष्यतीत्याशङ्क्य प्रसह्यकारित्वादिसिंहगुणानभिधायिन्यपि सिंहशब्दे प्रसह्यकारित्वादिगुणलाञ्छितदेवदत्तगतसंख्यावाचित्वाख्यहेतुवृत्तेर्गुणगुणिनोर्वा भेदोपचाराद् देवदत्तसंख्यावाचिन्यपि सिंहशब्दे गौणप्रसह्यकारित्वादिगुणसमूहसंख्यावाचित्वाख्यहेतुवृत्तेरनैकान्तिकतामाह *यदि त्विति * पाचकादिशब्दे च कृदंशो दृष्टान्तो विभक्त्यंशो वेति विकल्प्याद्ये कल्पे हेतुविकलत्वं द्वितीये साध्यविकलतेत्याह * पाचकादौ चेति * तेनाख्यातस्य कर्तृसंख्यावाचित्वेन हेतुना कर्तृवाचित्वे साध्ये कर्तृतत्संख्ययोर्वाचिका तृतीया विभक्तिर्दृष्टान्तयितव्या नतु पाचकशब्द इत्याह * तेनेति * सैव तर्हि दृष्टान्तोऽस्त्वित्याशङ्क्य तृतीयावत्कर्तृसंख्यावाचित्वात्कर्तृवाच्याख्यातमित्येवंविधप्रयोगपक्षे हेतुसाध्यविकलानिमित्तहेतुदृष्टान्तदोषासंभवेपि कर्तृवाचिदेवदत्तादिपदसामानाधिकरण्यहेतुके प्रयोगे यथानुपलब्धिविरोधादयःपक्षदोषाःसप्रतिसाधनत्वं च हेतुदोषो विकल्पान् विनैव धर्मिविकल्पे नच प्रसिद्धविशेष्यत्वं पक्षदोष इति दोषाः संभवन्ति तथास्मिन्नपि प्रयोगे सभवन्तीत्याह * तत्रापीति * यद्यद्गतसंख्यावाचि तत्तद्वाचीति व्याप्तिविवक्षया चास्मिन् प्रयोगे गोव्यक्त्यनभिधायिन्यपि गोशब्दे व्यक्तिसंख्यावाचित्वदर्शनादनैकान्तिकतापि स्यादित्याह * इदमिति * इदमपरं दूषणं यदुतानैकान्तिकत्वमित्यर्थः । व्यक्तिवाचितायाश्चाऽऽकृत्यधिकरणे निरस्तत्वाच्च व्यक्त्यभिधानवादिनापि वैयाकरणेन गोशब्दस्यापि पक्षत्वाभ्युपगमेनानैकान्तिकता परिहर्तुं शक्येत्याह * नवेति * सर्व्वकारकाणां भावनागम्यत्वाविशेषाद्वाच्यत्वं विना कर्तुरसाधारण्येन संख्यान्वयायोगाशयेनाख्यातं कर्तृवाचिकर्तृसंख्यावाचित्वात्तृतीयावदिति प्रयोगस्य तृतीयान्तपदोदाहर्तव्यत्वोक्त्या सूचितत्वाद्यद्यद्गतसंख्यावाचि तत्तद्वाचीति सामान्यव्याप्तिविवक्षानुप-

---

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

त्तेर्गौशब्देनानैकान्तिकत्वोक्तिर्युक्तेत्याशङ्क्य कर्त्रनभिधानानुमानस्याभिधानशक्तिग्राहकयोग्यार्थापत्त्यनुदयलक्षणलक्षणाभावाख्यप्रमाणोपबृंहितत्वेन दृढतया बलीयस्त्वान्नत्विति शङ्काभाष्योक्तकर्त्रभिधानानुमानबाधकत्वे तत्तावत्प्रत्यक्षवद् दृढतया बलीयस्त्वान्न केन चिद्बाध्यतइति भाष्येणोक्तपाचकादिशब्दहृष्टान्तेन कर्तृविशेषवाचिदेवदत्तादिशब्दोक्तसंख्यानुवर्त्तनेन हेतुना कर्तृवाचित्वसाधने हेत्वसिद्ध्यादिदोषदुष्टत्वेन कर्तृवाचित्वानुमानस्य दौर्बल्याद्बाधो युक्तः। तृतीयादृष्टान्तेन तु कर्तृसंख्याभिधायित्वेन हेतुनाऽऽख्यातस्य कर्तृवाचित्वसाधने दोषाभावाद्विशेषणभूतकर्त्रभिधानं च विना कर्तृविशिष्टसंख्याभिधानाशक्तेः कर्तृविशिष्टसंख्योक्त्यन्यथानुपपत्तिलक्षणार्थापत्त्युपबृंहितत्वेनानभिधानानुमानवदभिधानानुमानस्यापि प्रत्यक्षवद् दार्ढ्यान्न बाधा युक्तेत्येकवचनेत्यादिभाष्येणाशङ्क्य बाधायोगेपि सप्रतिसाधनतावदपरिहार्येति कतरदिति भाष्येणात्रानुमानद्वयमध्ये कतरदनुमानं कतरदनुमानं बाधितुमर्हतीत्यावृत्ताभ्यां कतरदनुमानशब्दाभ्यामेकस्यामावृत्तौ प्रथमान्ताभ्यामन्यस्यां द्वितीयान्ताभ्यां वदतोक्तं तथापि संदेहापत्तेर्न निर्णयः स्यादित्याशङ्क्य यथेति भाष्येण कर्तृसंख्यावाचित्वादिति परकीयहेतोः सामान्यव्याप्तिविवक्षयानैकान्तिकत्वमुद्भाव्यैवमिति भाष्येणानभिधाननिर्णयस्य कृतत्वात्तद्व्याख्यार्थं गोशब्देनानैकान्तिकतोक्तेति सूचयितुमाह * कतरदिति * सर्वकारकाणां गम्यमात्रत्वाविशेषेपि कर्तुरसाधारण्येन संख्यान्वयस्य विस्तरेणोपपादितत्वाद्विशेषणावगतिमात्रेण च विशिष्टाभिधानस्योपपादितत्वात्कर्तृविशिष्टसंख्योक्तान्यथानुपपत्तेः क्षीणत्वेनोपबृंहकत्वायोगात्तृतीयायाश्च कर्तृवाचित्वस्यानन्यथासिद्धकर्तृप्रतीतिप्रयुक्तत्वेन कर्तृसंख्यावाचित्वस्याप्रयोजकत्वात्स्वरूपप्रयुक्तसाहित्यलक्षणाया व्याप्तेर्विशेषरूपेणासंभवसूचनार्थो सामान्यव्याप्तेर्विवक्षयानैकान्तिकत्वोक्तिर्युक्तेत्याशयः ॥ तृतीयप्रयोगस्थं कारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वादिति हेतुं सर्वकारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वं हेत्वर्थो यत्किंचित्कारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वं वेति विकल्प्याद्यकल्पे प्रथमायाः कारकत्वाश्रयभूतद्रव्यपरत्वेन कारकविभक्तित्वेपि प्रतिबन्धाभावादसिद्धतामाह * यद्यपीति * द्वितीयकल्पे कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रात्कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठ्या प्राप्तायामुभयप्राप्तौ

कर्मणीति पुनर्वचने कर्तृषष्ठीपरिसंख्यार्थत्वेन कर्तृषष्ठ्यपवादतया कारकविभक्तिषष्ठीप्रतिबन्धकत्वसद्भावादनैकान्तिकत्वमभिहितत्वेन निमित्तेन कारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वादिति विशिष्टहेत्वभ्युपगमेऽपि कर्मवाचिन्यां षष्ठ्यां कर्मणोऽभिहितत्वेन निमित्तेन कर्तृषष्ठीप्रतिबन्धकत्वसद्भावादनैकान्तिकतेत्याह * अथेति * एतदेव विवृणोति *उभयेति* येन यत्कारकविभक्तिः प्रतिबध्यते तस्य तत्कारकाभिधाननिमित्ततत्कारकविभक्तिप्रतिबन्धकताया हेतुत्वेन विवक्षितायाः कर्माभिधाननिमित्तकर्तृषष्ठीप्रतिबन्धिकायां कर्मषष्ठ्यामभावादनैकान्तिकत्वपरिहारं तयोरभिहितत्वेनेति वार्त्तिकस्थेन तयोरिति विशेषणेन सूचितं दूषयितुमनुभाषते * यत्त्विति * तिङाच्यभावनावगतत्वेन निमित्तेन तिङः कारकविभक्तिप्रतिबन्धकतयाऽभिधाननिमित्तत्वाभावाद्विशेषणासिद्ध्यापत्तेः कारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वमात्रस्य हेतुत्वापादानसूचनेन दूषयति*तस्मादिति*श्लोकं व्याचष्टे* पचतीति*भावनया कर्तृत्वावगमात्कारकान्तरस्याप्यवगमोपपत्तेः कर्तृतैव देवदत्तस्येत्यवगमस्य कर्तृविभक्तिं विनायोगादवगममात्रस्य कारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेरभिधाने त्वभिहितत्वेनैव विशेषेण कारकान्तराव्यावृत्तिसिद्धेः कर्तृविभक्तिं विनापि कर्तृतैवाख्यातसामानाधिकरण्येनोक्तस्य देवदत्तस्येत्यवगतिसंभवादभिधानमेव प्रतिबन्धे निमित्तमित्याशयेन पूर्वपक्षी शङ्कते*कथं पुनरिति* असितिष्ठत्यादिषु करणानपेक्षणादित्यादिवार्त्तिकोक्तेन न्यायेन कारकान्तराणां व्यभिचाराद्व्यावृत्तिर्माशङ्क्य यत्राव्यभिचारस्तत्राभिधानं विना व्यावृत्त्ययोगसूचनायानेकेत्युक्तम् । एकदेशिनः परिहारं दूषयितुमुपन्यस्यति * योग्यतेति * देवदत्तस्य सामान्यतः कारकत्वावगमं विना योग्यतया विशेषनिर्णयायोगात्सामान्यतः कारकत्वमुपपादयितुमाह*न चेति*एकदेशिनः परिहारमुपसंहरति *तस्मादिति* पूर्वपक्षव्यापकत्वेनैनं परिहारं दूषणपरिहारायैकदेशी स्वाशयं विवृणोति*अथेति*काष्ठादीनामप्याख्यातान्वयान्यथानुपपत्त्या सामान्यत. कारकत्वेऽवगते योग्यतया विशेषनिर्णयोपपत्तिरुक्तेनेत्यनेनोक्ता॥ पूर्वपक्षैकदेश्याशयं दूषयति *तादिति * एकदेशी स्वाशयोपपादनार्थं काष्ठादीनां कर्तृत्वप्रतीतिमपह्नुते*आहेति *कर्तृत्वप्रतीतेः सर्वस्वसंवेद्यत्वस्यान्यथासिद्धिं नानेत्यनेनोक्तामुपपादयितुं

यस्त्वित्यनेन कारकविवेकस्य निपुणदृशां स्वसंवेद्यतोक्ता ॥ निपुणदृकस्वसंवेद्यत्वमेवोपपादयति *तथा हीति* श्लोकं व्याचष्टे* यं हीति* आख्यातनामासामानाधिकरण्यस्य कर्तृत्वभ्रान्तिहेतुत्वेन कर्तृत्वोपचारात्सामानाधिकरण्येनाभिधीयमानस्थाली तस्यैव धारणाख्यस्य व्यापारस्य साधनात्तदेवाधिकरणत्वं प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ अधिकरणत्वे स्थाल्याः कर्तृत्वाभिधानानर्थक्यमाशङ्क्य भ्रान्त्या भासमानकर्तृत्वाभिधानाभ्युपगमेऽप्यधिकरणत्वानपह्नवोक्तिसामर्थ्यप्रदर्शनार्था कर्तृत्वाभिधानोक्तिः ॥ वस्तुतस्तु कर्तृत्वापादकव्यापारान्तरासाधनेन स्थाल्यां निरालम्बनकर्तृत्वाभिधानायोगाद्वस्तुनाऽधिकरणत्वेन स्थितत्वादधिकरणत्वेनैव स्थाल्युच्यत इति कल्पितं सच्छ्रेष्ठं भवतीत्याह * तस्मादिति * । अधिकरणतोक्तेः सिद्धान्त्यनभिमतत्वसूचनार्थं कल्पितं वरमित्युक्तम् ॥ यदा च स्थाल्यादेर्वस्तुतः कर्तृत्वं नास्ति तदा प्रथमान्तैः स्थाल्यादिशब्दैः स्थाल्यादीनां निरालम्बनकर्तृत्वोक्तिदोषापत्तेरपि कर्तुर्नाख्यातवाच्यता युक्तेति सूचयन् कारकविभक्तिप्रतिबन्धस्याभिधाननिमित्तकत्वे ऽधिकरणादीनां तत्सङ्ख्याया वाऽऽख्यातवाच्यत्वाभावादधिकरणाद्यभिधानहेतुकस्याधिकरणादिसंख्याभिधानहेतुकस्य वा सप्तम्यादिकारकविभक्तिप्रतिबन्धस्य स्थाली पचतीत्यादिप्रयोगेष्वयोगापत्तेर्न कारकविभक्तिप्रतिबन्धस्याभिधानहेतुकतायुक्तेत्याह *लकारेति *॥ तयोरभिनत्वेनेति षष्ठ्यास्तयोः संख्याया अभिहितत्वेन निमित्तेनेति संख्याव्यतिरेकजनितत्वाभ्युपगमेऽप्यभिधानस्य निमित्तत्वायोगसूचनार्थं तिङा चेत्युक्तम् । आख्यातप्रत्ययस्य कारकवाचितायां लः कर्मणि चेति लकारद्वारा संख्यावाचितायाश्च बहुषु बहुवचनं द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति तिङ्प्रत्याहारग्राह्यबहुवचनादिद्वारान्वाख्यानादधिकरणादिष्वित्यत्र लकारोपादानेन तिङा चेत्यत्र च तिङुपादानेनाधिकरणादेस्तत्संख्यायाश्चाख्यातानभिधेयत्वेन्वाख्यानस्य प्रामाण्यं सूचितम् । स्थाल्यादिशब्दैः स्थाल्यादीनां कर्तृत्वोक्तेर्वैयाकरणेन नन्वेतत्काष्ठानि पचन्तीत्यत्र संभवतीति वदता स्वयमेवाभ्युपेतत्वादपगमनीयमित्यनिष्टापत्त्युक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याभ्युपगमनीयत्वोक्तेरवास्तवार्थाभ्युपगमदोषापत्त्युक्त्यर्थत्वसूनार्थं बलादित्युक्तम् ॥ अवगतिमात्रस्य कारकविभक्तिप्रतिबन्धहेतुत्वं कर्तृत्वादिकारकविशेषस्य योग्यता देवदत्तादिग-

तत्वव्यवस्थोपपत्तेस्तत्सिद्धौ कारकविभक्त्यनपेक्षा[वोत्तिङुक्तसंख्याया योग्यतयैव सर्वकारकान्वयस्याप्यवगमात्सर्वकारकाणां स्वरूपावगत्यै संख्यावगत्यै वा कारकविभक्त्यनपेक्षा] पत्तेस्तिङुक्तभावनातः सर्वकारकावगमेन निमित्तेन तिङः सर्वकारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वप्रसंगात्रावगतिमात्रस्यापि कारकविभक्तिप्रतिबन्धहेतुता युक्तेत्याशङ्क्य तिङुक्तायाः संख्यायाः सर्वकारकान्वयायोगादेकेनैव कारकेणान्वयावगतेः कारकान्तराणां संख्यावगत्यै यथा स्वकारकविभक्त्यपेक्षोपपत्तेः कारकविभक्त्यानर्थक्यापादकत्वेन निमित्तीभूतस्य कारकावगमस्य संख्यावगत्यर्थत्वेन कारकविभक्त्यर्थवत्वोपपत्तौ कारकविभक्त्यानर्थक्यापादकत्वाख्यसहकार्यभावात्कारकावगमेपि कारकविभक्तिप्रतिबन्धाभावोपपत्तेर्निमित्तत्वाविघातं सूचयितुमाह*अनभिधाने त्विति* । सिद्धफलत्वोक्त्या कारकविभक्त्यानर्थक्यापादकत्वस्य सहकारित्वे ऽभिहिते तस्य सहकारित्वोपपादनार्थं कारकविभक्तेः । कारकसंख्यावगत्याख्येन फलेन फलवत्त्वं विशेषणं कृतम्॥ अवगतिमात्रस्य निमित्तत्वे सर्वकारकविभक्तिप्रतिबन्धापत्तेर्न तस्य निमित्तता युक्तेति परिहारसूचितशङ्काशयमाह*नन्विति*॥ काष्ठादीनि पचन्तीति प्रयोगे सर्वकारकविभक्त्यनुत्पादसद्भावानिष्टापत्त्युक्त्ययोगमाशङ्क्य *सर्वदैवेत्युक्तम्*॥ शङ्काशयनिरासार्थं परिहर्ता स्वाशयमाह *नैष इति *॥ शङ्किता स्वाशयं विवृणोति * न न्विति *॥ परिहर्ता स्वाशयं विवृणोति*कथमिति* एकस्यापि क्रियादेरनेककारकाद्यन्वयदर्शनादेकत्वमात्रस्य सर्वान्वयिशक्तिहेतुत्वायोगमाशङ्क्य सकृदुच्चरिततिङ्वाच्यसंख्यापरिच्छेद्यतया युगपत्सर्वकारका [[2]लोचने प्रत्येकालोचनादेकत्वात्यागेन बहुत्वापत्तेर्हेतुत्वं सम्बद्धमात्रायां चेत्यनेनोक्तम्॥ संख्याया युगपत्सर्वकारकान्वयायोगेपि विकल्पेन सर्वकारका] न्वयोपपत्तेः कदा चित्स्थाल्यादिभिरप्यन्वयसंभवात्सप्तम्यादिप्रतिबन्धोप्यवगतिमात्रस्य हेतुत्वे प्रसज्येतेत्याशयेन शङ्कते * विकल्प इति*। विकल्पाभ्युपगमेपि प्रथमान्ततां विना तिङ्वाच्यसंख्यान्वयाभावात्प्रथमारहितेषु स्थाल्यादिषु कारकविभक्त्यानर्थक्यापत्त्याख्यसहकार्यभावात्सप्तम्यादिप्रतिबन्धाभावोपपत्तेर्नावगतिमात्रस्य हेतुत्वविघातापत्तिरित्याशयेन परिहरति*इष्ट एवेति *एकत्वसंख्याया युगप-

१इति प्रथमे धिकः पाठः । २ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

त्सर्वकारकान्वयायोगेपि बहुत्वसंख्याया युगपत्सर्वकारकान्वयोपप-त्तेर्बहुवचनान्ताख्यातप्रयोगे सर्वसाधारण्यसंभवादवगतिमात्रस्य हेतुत्वे कारकविभक्त्यभावप्रशक्तेर्न तस्य प्रतिबन्धहेतुतेत्याशयेनाशङ्कते *यदा तर्हीति*कारकैक्येप्याद्धीयातामिति द्विवचनवत्कारकाश्रयभूतबहुत्वाद्यजेरन्निति वद्वैकरूपकारकव्यक्तिबहुत्वाद्बहुवचनोपपत्तावनेककारकान्वयनिश्चयायोगमाशङ्क्याख्यातोक्तायाः संख्यायाः-साक्षाद्भावनालक्षितकारकान्वयसंभवे कारकद्वारलक्षितद्रव्यान्वयायोगाद् द्रव्यान्वयाभ्युपगमे च दम्पत्योर्द्वयोर्यागे कर्तृत्वाद्यजेतेत्येकवचनायोगापत्तेः पारम्पर्यलक्षितत्वेनैव चैकरूपकारकव्यक्तिभिरप्यन्वयायोगादनेकविधकारकान्वयनिश्चयोपपत्तिसूचनार्थं संभवं धातुमात्रेण विवक्षित्वा समित्युपसर्गस्थाने विविधत्ववाची वीत्युपसर्गः प्रयुक्तः प्रथमापेक्षया कारकविभक्तयो विभक्त्यन्तरत्वेन विवक्षिताः ॥ अनेकविधानामपि कारकाणां संख्यान्वयार्हत्वरूपेण समप्रधानत्वेन वा तुल्यत्वविवक्षायां सर्वकारकविभक्त्यभावस्येष्टत्वादनिष्टापत्त्युक्त्ययोगोक्त्या परिहरति * इष्ट एवेति * स्थाल्यामोदनं काष्ठैर्देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राः पचन्तीति प्रयोगे तु बहुत्वस्य कर्तृमात्रगतत्वेन विवक्षिततया कारकान्तरगमनाशक्तेः कर्तृमात्रे पर्यवसानात्कारकान्तराणामनवगतसंख्यावगत्यर्थतया कारकविभक्त्यन्तरार्थवत्त्वोपपत्तेः पूर्ववत्सहकार्यभावेनैव सप्तम्याद्यप्रतिबन्धसंभवान्नावगतिमात्रस्य हेतुत्वव्याहतिरित्याह *यदा त्विति * तदानीं न कारकान्तराणि गन्तुं शक्नोतीति कृत्वा कर्तृमात्रे पर्यवस्यति ततश्च कारकान्तराणां संख्यावगत्यै स्वविभक्त्यपेक्षोपपत्तेर्न विभक्त्यन्तराभावप्रसंग इत्युक्ते वचनेच्छया वस्तुरचनाशक्तेः शब्दस्य चेच्छामनपेक्ष्य वस्त्वनुसारित्वात्सर्वकारकान्वयार्हस्य बहुत्वस्य कर्तृमात्रगतत्वविवक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य यद्वा भावनया कर्ता प्रथमं प्रतिपाद्यत इति वार्तिकोक्तात्कारकान्तरेभ्यः कर्तुः प्रागम्यमानतया प्राथम्यात्तदधीनत्वादितरकारकसमाधानस्येति वार्त्तिकोक्ताच्च कारकान्तरसमाधातृत्वेन प्राधान्यात्कर्तृमात्रगतत्वसंभवोक्त्या तन्मात्रगतत्वविवक्षोपपादने कृते प्राथम्यप्राधान्याभ्यां प्राक्तत्रान्वयेपि कारकान्तराणामपि संख्यापेक्षत्वात्तदन्वयस्यापि पश्चादुपपत्तेः कर्तृमात्रगतत्वविवक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य प्रातिपदिकमात्रप्रयोगायोगात्तदनु-

आह्वायावश्यंप्रतिकारकप्रातिपदिकं प्रयोज्यविभक्तयुक्तसंख्यान्वया-
त्कारकान्तराणां नैराकाङ्क्ष्यसंभवात्कर्त्रन्वयमात्रेण निराकाङ्क्षायाः
संख्यायाः कारकान्तराकाङ्क्षावशेनाकाङ्क्षोत्थापनायोगात्पश्चादपि
कारकान्तरान्वये कारणं नास्तीति तदतिक्रमेत्यनेनोक्ते प्रथममेव तर्हि
सर्वकारकाणां संख्यान्वयसिद्धेर्योग्यतया च कारकविशेषव्यवस्था-
सिद्धेः कारकविभक्त्यानर्थक्यस्य सहकारिणः संभावाद्याहन्येतैवाव-
गतिमात्रस्य कारकविभक्तिप्रतिबन्धहेतुतेत्याशङ्क्य स्थाल्या-
दीनां योग्यतयैवाधिकरणत्वादिरूपकारकान्तरत्वावगतेः कर्तारं
प्रति तदधीनप्रवृत्तित्वलक्षणगुणभावावगमसंभवेपि सप्तम्यादिवि-
भक्तिश्रुत्यैव गुणभावप्रदर्शनार्थत्वेन कारकविभक्त्यर्थवत्त्वोपपत्ति-
सूचनार्थं यदा कारकान्तराणि श्रुत्यैव गुणभूतानि दर्शयितव्यानीत्यु-
क्तम् । कर्तृव्यक्तिबहुत्वात्कर्तृकारकैक्येपि बहुत्वोपपत्तिसूचनार्थं
कर्तृष्वेवेति बहुवचनम् । प्राथम्यप्राधान्यरूपाद्विशेषात्कर्तुरेवं संख्या-
न्वयार्हत्वे कारकान्तराणां च कर्तारं प्रति गुणभावे सति शब्दस्य
वस्त्वनुविधायित्वाद्वचनेच्छामात्रेण च वस्तुरचनाशक्तेरेवाविद्यमा-
नस्य सर्वकारकाणां संख्यान्वयार्हत्वरूपेण समप्राधान्येन च तुल्य-
त्वस्य विवक्षितुमशक्यत्वात्सर्वदा तिङ्वाच्यायाः संख्यायाः कार-
कान्तरगमनाशक्त्यापत्तेः कर्तुरेव तिङ्वाच्यसंख्यान्वयार्हत्वाद्देवद-
त्तस्य कर्तृत्वाभावे तिङो देवदत्तपदोक्तसंख्यानुवर्तनायोगापत्तेरने-
ककारकसन्निपातेपि देवदत्तपदोक्तसंख्यानुवर्तनान्यथानुपपत्त्या क-
र्तृत्वमेव भावनया देवदत्तस्यावगमितं न कारकान्तरत्वमित्यवगतिः
संभवतीति स्वमतेन कथं पुनरिति वार्तिकोक्तपूर्वपक्षशङ्कापरिहारं
सूचयन् सर्वेषां संख्यान्वयार्हत्वरूपेण तुल्यत्वाविवक्षायां कारकविभ-
क्त्यभावस्येष्टत्वेोक्तिरयुक्तेत्येकदेशिनं प्रति सिद्धान्त्याह * यदीति *
देवदत्तस्य कारकान्तरत्वव्यावृत्त्या कर्तृत्वावधारणे देवदत्तपदोक्त-
संख्यानुवर्तनान्यथानुपपत्तेर्हेतुतां संख्यया कर्तुः सदानतिक्रमित-
व्यत्वोक्त्या सूचितामजानन्नेकदेशी सर्वेषां यथायथं कारकविशे-
षावधारणं मत्वा तिङ्वाच्यया संख्यया कर्त्रनतिक्रमे स्थालीकाष्ठादीनां
योग्यतावशेन कर्तृत्वव्यावृत्त्याधिकरणत्वाद्यवधारणात् स्थाली पच-
तीति काष्ठादीनि पचन्तीति वा प्रयोगः कदाचिदपि न युज्येतेत्याशङ्कते
*कथं तर्हीति * । सिद्धान्ती स्थाली पचतीत्यादिप्रयोगे संख्यया

कर्त्रतिक्रमो युक्तः स्थाल्यादीनां कर्तृत्वविवक्षा वेति संप्रधारणपूर्वं कर्तृविवक्षौचित्योक्त्या प्रयोगोपपत्तिमाह *उच्यत इति*॥ कर्त्रभिधानपक्षे कर्तृसंख्ययोरेकशब्दोक्तत्वेनान्योन्यनियमात्कर्त्रनतिक्रमावगतेः स्थाल्यादीनां तिङ्वाच्यसंख्यानुवर्तनान्यथानुपपत्त्या कर्तृत्वविवक्षाशङ्क्येतापि सापि त्वधिकारणादिप्रतिपत्तिहेतुभूतधारणादिव्यापारातिरिक्तव्यापाराभावेनैकदेशिना निरस्ता। अनभिधानपक्षे तु कर्तृत्वविवक्षायाः शङ्कितुमप्यशक्यत्वात्सप्तदशप्राजापत्यानिति बहुवचनेन प्रथमत्रित्वातिक्रमवत्पर्वकालत्वेन प्रधानवाजपेयातिक्रमवच्च तिङः स्थाल्यादिपदोक्तसंख्यानुवर्त्तनान्यथानुपपत्त्या कर्त्रतिक्रमेणाधिकरणाधिसंख्यावाचित्वकल्पनैव युक्तेत्याशयेन प्रश्नपूर्वं सर्वं कारकाणां स्वव्यापारेषु कर्तृत्वसद्भावात् स्थाल्यादीनां कर्तृत्वाविवक्षया तिङः स्थाल्यादिपदोक्तसंख्यानुवर्त्तनानुपपत्तिपरिहारोपपत्तेर्न कर्त्रतिक्रमेणाधिकरणादिसंख्यावाचित्वकल्पना युक्तेत्याशयेन परिहरति * कुत इति * प्राथम्यप्राधान्ययोग्यस्यानतिक्रमे हेतोः कदाचित्कर्तृत्वानपायात्कर्त्रतिक्रमायोगसूचनार्थं प्राथम्यप्राधान्यवाचिन्या मुख्योक्त्या तद्योगी कर्त्ता लक्षितः। कर्तृत्वविवक्षा यथेष्टं यस्माद् युज्यते तस्मान्न कर्त्रतिक्रमे कारणमस्तीत्यन्वयसूचनार्थो यस्माच्छब्दार्थे नन्विति निपातः। उत्तरार्द्धमुपपादयितुमाह * सर्वस्यैवेति * स्वव्यापारे च काष्ठादेः करणत्वाद्यसंभव इति तद्भूताधिकरणवार्त्तिके सर्वकारकाणां स्वव्यापारेषु कर्तृत्वस्योक्तत्वात्तस्मिन्नेव चाधिकरणे तत्स्वातन्त्र्यावगत्यैव विनियुङ्क्ते प्रयोजक इत्यादिवार्त्तिकेन स्वव्यापारकर्तृत्वाद्भिन्ना प्रधानक्रियागतकारकवैचित्र्यानुपपत्युक्त्या स्वव्यापारे कर्तृत्वस्योपपादितत्वात्स्थाल्यादिव्यापाराणां पच्यर्थत्वात्पाकत्वविवक्षया यत्स्थाल्यादीनां स्वव्यापारे कर्तृत्वं तदेव पाके कर्तृत्वं विवक्षितमिति कल्पनं न्याय्यमित्यर्थः। ततश्च तिङ्वाच्यया संख्यया कर्त्रनतिक्रमेपि तिङः स्थाल्यादिपदोक्तसंख्यानुवर्तनोपपत्तेः कर्त्रतिक्रमहेत्वभावान्न कारकान्तरसंख्याभिधानकल्पनामित्येवं पूर्वार्द्धस्योत्तरार्द्धोपपाद्यत्वसूचनार्थं पश्चाद्व्याख्यायै न कारकान्तरेत्युक्तम्॥ संख्यया सदा कर्त्रनातिक्रमे सत्योदनः पच्यत इति प्रयोगायोगमाशङ्क्य वस्तुलक्षणकर्मप्राधान्यविवक्षाख्यस्य कर्मसंख्योक्तिकारणस्य तदेत

दवश्यमावाभ्यामेवं परिहर्त्तव्यमित्यादिवार्तिकोक्तत्वात्कर्मान्वयोपपत्तिमाह * एवं तु सतीति * । कर्त्रन्वयानियमायोगात्तर्हि काष्ठानि पचन्तीत्यादौ करणादिसंख्योक्तिरपि न्याय्या स्यादित्याशङ्क्य कर्मवद्वस्तुलक्षणायाः कर्तृवद्वा शब्दलक्षणायाः प्राधान्यविवक्षायाः संख्यान्वयकारणभूतायाः करणादौ कदा चिदभावाद्यवस्थाप्याः करणादीनां तु न वस्तुलक्षणेत्यादिवार्तिकोक्तत्वात्परिहरति * न चेति * । प्राधान्याभावात्कारकान्तराणां तिङाच्यसंख्यान्वयायोगाभ्युपगमे तेनैव न्यायेन कर्मण एकत्वे द्वितीयैकवचनमित्येकत्वादिविशेषणत्वेन कर्मादिशब्दव्याख्यानात्कर्मादीनां प्राधान्याभावेनानभिहितत्वविशेषणत्वविशेषणान्वयस्याप्ययोगापत्तेरनभिहिताधिकारेणाभिहितत्वस्य कारकविभक्तिप्रतिबन्धे हेतुत्वान्वाख्यानायोगात्पूर्वपक्ष्यभिमताभिहितत्वस्य कारकविभक्तिप्रतिबन्धहेतुतापि न सिद्ध्येदित्याशयेनान्य एकदेशी प्रसंगादाह * तदा त्विति * अनभिधानस्य संख्याविशेषणत्वं प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * । तस्य विभक्तिवाच्यविशेषणस्यासम्बन्धः समत्वादिति न्यायाद्विशेषणं न युक्तमित्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * न हीति । एकेनैव विशेषणेन विशेष्यत्वसिद्धेर्विशेषणान्तरान्वयायोगमाशङ्क्य पुनरपीत्युक्तम् ॥ एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयितुमाह * तथा चेति * । संख्याविशेषणत्वेनानभिहिताधिकारव्याख्यामुपसंहरति * तस्मादिति * ॥ अनिष्टापत्त्यै तां व्याख्यां दूषयति * एतस्मिंस्त्विति * । संख्यामात्रविशेषणेनानभिधानेन तन्मात्रस्याभिहितस्य व्यावृत्तेः प्रथमया कर्मैकत्वानभिधानेप्येकत्वस्य तावदभिधानान्नानिष्टद्वितीयाप्राप्तिरिति परिहारं शङ्कते * अथेति * । प्रथमायां प्रयुक्तायां द्वितीयानापत्तावपि तत्प्रयोगात्प्राग्द्वितीयापत्तिरनिवार्येति परिहरति *तदिति* । न केवलमनिष्टद्वितीयापत्तिः किंत्विष्टद्वितीयानापत्तिरपीत्याह * अपि चेति * । कर्मादिविशेषणानभिहितत्ववादिनोपि कटद्वितीयया कर्मैकत्वस्यैव कर्मणोप्यभिहितत्वाद्भीष्मादौ द्वितीयाभावप्रसञ्जनं तुल्यमित्याशङ्कते । * नन्विति * विशेषणान्वयार्हत्वसूचनार्था विभक्त्यर्थतोक्तिः ॥ कर्मादिविशेषणानभिहितत्ववादिपक्षे तिङादिभिरन्यैश्चानभिहितत्वस्याभिहितपर्युदासकत्व । [प्राप्तौ तिङादिपुनर्वचनेनान्यैरनभिहितत्वस्य पर्युदासक-

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

त्व] पारसंख्यानाद् द्वितीयायाश्च तिङादिभ्योऽन्यत्वात्तयाभिहितानां भीष्मादिगतानां कर्मणां द्वितीयाविषयत्वपर्युदासानुपपत्तेर्न द्वितीयाभावप्रसञ्जनं तुल्यमिति परिहरति * नेति *। संख्याविशेषणानभिहितत्ववादिपक्षेपि परिसंख्यातुल्यत्वेनाशङ्किता प्रत्यवतिष्ठते * न न्विति *। पर्युदासस्यापि निषेधवत्प्राप्तिपूर्वकत्वेन संख्यायां कृदाद्यभिहितत्वाप्राप्तेरयोगादनभिहितत्वस्य कृदाद्यभिहितपर्युदासकत्वाप्राप्तेः कृदादिविशेषणस्य पुनर्वचनत्वायोगेन परिसंख्यानायोगापत्त्या वैषम्यं परिहर्त्ताह * भवेदिति * तिङो भावनायां स्मृत्यभावेपि भावनावाचित्ववत्कृदादीनामस्मृतापि संख्यावाचिता भविष्यतीत्याशङ्क्य पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टइति स्मृतेर्द्धात्वर्थविषयत्वाभ्युपगमेनापि परिहारोक्तिशक्तिप्रदर्शनार्थं नापीत्युक्तम्। तिङादीनामिति वाच्ये कृदाद्युक्तिः किमर्थेत्याशङ्कानिरासहेतूक्तिपूर्वं वैषम्यमुपसंहरति * तेनेति *॥ अनिष्टापत्तीष्टानापत्ती उपसंहरति *अत इति* भीष्मादिभ्यो द्वितीयादिप्राप्तिव्यावृत्त्यर्थेनैवकारेणेष्टानापत्त्युपसंहारः सूचितः। पर्यनुयोगसाम्यवैषम्योक्त्योरानिष्टापत्तीष्टानापत्त्याख्यपर्यनुयोगद्वयसाधारण्यसूचनार्थः श्रुत्या निष्टापत्त्युपसंहारः। अतो स्य पर्यनुयोगद्वयस्य पक्षद्वयसाम्याख्यात्परिहारान्नतु चेति वार्त्तिकशङ्कितादन्यः परिहारो वाच्य इत्याह* इतीति *। कर्मादिवाच्यवादिमते तद्विशिष्टसंख्यावाच्यवादि मते वा नभिहितत्वस्य कर्मादिविशेषणतायामेवानिष्टापत्तीष्टानापत्त्योः परिहारः सम्भवति न तु संख्याविशेषणताशामिति तावत्कर्मादिविशेषणत्वाभ्युपगमेन परिहारवाच्यत्वसूचनायाह *स चेति*। एतदेवोपपादयति * तथा हीति *। परिहारार्थं कर्मादिविशेषणतामाह *यस्य चेति*॥ कर्मादिविशिष्टैकत्वादिवाच्यवादिमते कर्मादेर्विशेषणत्वाद्विशेषणान्वयायोगमुक्तं परिहरति *यद्यपि चेति*। परिहारोपपादनार्थं सामान्यन्याय तावदाह *समासस्थं हीति*। वाक्यसमासस्थयोर्विशेषणयोर्वैषम्यस्यावश्याङ्गीकार्यतां सूचीयतुमाह * एवमादय एवं चेति * प्रकृतौ योजयितुमाह* वाक्यस्थाश्चेति *। पूर्वसिद्धान्तपक्षसाधारणे कर्मादिविशेषणत्वेनाभिधानस्योक्ते लब्धावकाशः पूर्वपक्षी सिद्धान्तेऽनिष्टतृतीयाप्राप्तिं संख्यायां कारके वा धीर्विभक्त्या हि प्रवर्त्यते इत्यादिवार्तिकोक्तन्यायनिरस्तामप्यागमविरोधे

त्वसंभवे कारकान्तराणामपि गम्यमानत्वाविशेषेण शब्दतात्पर्यविषय त्वसंभवात्स्वविभक्तिप्रतिबन्धकत्वापत्तिमाशङ्क्य संख्यान्वयान्यथानुपपत्तेःशब्दतात्पर्यकल्पिकायाः कारकान्तरे स्वभावाद्वैषम्यमाह * कारकान्तराणीति * ॥ कर्तृकर्मणोरेवाख्याततात्पर्यविषयतया प्रतीतिस्तन्निमित्तश्च संख्यान्वयो न कारकान्तराणामिति नियमे को हेतुरित्याशङ्क्य प्राधान्यविवक्षाहेतुकत्वात्तात्पर्यस्य कारकान्तराणां च कर्मवद्वस्तुलक्षणस्य कर्तृवद्वा शब्दलक्षणस्य प्राधान्यस्य विवक्षितुमशक्यत्वं नियमहेतुतया करणादीनां तु न वस्तुलक्षणा नापि शब्दलक्षणा प्राधान्यविवक्षास्तीत्यादिवार्तिकेनोक्तमित्याह * कारकत्वेति * ॥ नेह पच्यतइत्यादिषु भावे लकारोत्पत्तौ धात्वर्थभावनामात्रस्य विवक्षितत्वेन कर्तृकर्मानाश्रयणाद्धात्वर्थभावनयोर्व्यभिचारितया कर्तृकर्मागमकत्वाशङ्कां वैयाकरणैः स्वग्रन्थोक्तां कर्तृकर्मणोरसाधारण्येभिहिते समर्थनीय एव चैषोर्थः संख्यासंम्बन्धे कर्त्तुरसाधारणतांसिद्ध्यर्थमित्युपक्रम्याऽऽसितिष्ठत्यादिषु करणानपेक्षणादित्यादिवार्तिकोक्तस्य कारकान्तरव्यभिचारस्य बुद्धिस्थत्वात्तद्दृष्टान्तेन बुद्धिस्थां कर्तृकर्मानभिधानोपपादनाय परिहर्तुमनुभाषते * यद्यपीति * । तुल्यपर्यनुयोगापादनेन परिहरति *तत्रेति*। एकान्तान्निर्णयादन्य एकान्तो व्यभिचार इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * यथैवेति * ॥ शब्दस्य शक्त्या वाचकत्वात्तस्याश्च सकर्मकधात्वाद्यनुग्रहादन्यथात्वोपपत्तेर्व्यभिचारेपि वाचकत्वाविघातः । अर्थस्य त्वव्यभिचारिण एव गमकत्वाद्व्यभिचारे गमकत्वव्याहतिरित्याशयेन वैषम्यं शङ्कते * अथेति * ॥ अर्थैकत्वेप्यव्यभिचारतुल्यत्वेपि च शुक्लादिशब्दोक्तस्यार्थस्य शब्दार्थान्तरान्वयार्हद्रव्यगमकत्वदर्शनाच्छुक्लत्वरूपादिशब्दोक्तस्य त्वदर्शनादर्थस्यापि शब्दविशेषापादनशक्तिविशेषवशेनैव गमकतां तस्माद्यथैव शब्दानां शक्तिभेदोभिधांप्रति प्रत्येतव्यस्तथार्थानां लक्ष्यार्थान्तरगोचरइत्याद्यरुण्टीकोक्तामभिप्रेत्य परिहारसाम्यमाह *तथेति*। अनुग्राहकसाम्यं दर्शयितुमाह * तत्रेति * । अकर्मकादश्यन्विकरणात्सर्वस्माद्धातोः श्यन्विकरणात्तु परस्मैपदिनः परो यतेशब्दः कर्मणोनभिधाताऽन्यस्मात्तु परः कर्मवाचिन्युपपदे सत्यभिधाता तदभावे विवक्षावशात्क्वचित्कर्माभिधायि क्वचिन्नाभिधायीति यथा विविच्यते तथागमकताऽपि विवेक्तुं

शक्येत्याशयः। अनुग्राहकानपेक्षायां तु ते शब्दस्य त्रिष्वपि दर्शनात्तते-
शब्दस्य च श्यन्विकरणेष्वात्मनेपदिषु धातुष्वृतेरीयङिति ईयङ्प्रत्ययेषु
धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङिति यङ्प्रत्ययेषु सार्व-
धातुके यगिति यक्प्रत्ययेषु कर्त्तुः क्यङ्सलोपश्चेति क्यङ्प्रत्ययेषु च
भावकर्तृकर्मसु त्रिष्वथ विशेषादभिधानपक्षेऽपि संदेहहेतुत्वं स्यादित्याह
* इतरथेति * ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निष्कृष्टेऽर्थे नियम्यत इत्य-
भिधानशक्तिनियमस्याप्यन्वयव्यतिरेकाधीनत्वाभ्युपगमेनाव्यभिचा-
रावेक्षत्वाद्व्यभिचारेऽभिधातृत्वस्याप्यनुपपत्तेस्तद्वद्गमकत्वोपपत्त्यु-
क्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य नामाख्यातादिसाकल्यवैकल्यानुगमे सति तद-
र्थानुगमो दृष्टः पदवाक्यान्तराश्रय इत्याशङ्कितस्यान्वयव्यतिरेक-
भङ्गस्यात्र ब्रूमः पदात्मानः सर्वेष्वेतेषु भिद्यत इत्यादितद्भूताधि-
करणवार्तिकोक्तेन परिहारेणाभिधातृत्वगमकत्वविषयं पक्षद्वयं
समर्थनीयमित्येवं परिहारसाम्यमुपसंहरति * तस्मादिति *।
साम्ये सति कथं वाचकपक्षत्यागेन गमकापेक्षावधारणेत्याशङ्क्य
कर्तृकर्माविनाभूतार्थाभिधायित्वादिभिरनुमानविरोधायोक्तैर्हेतुभिरि-
त्याह * ततश्चेति * । तत्पदाभेदवर्त्तित्वादित्यादिभिर्वाचकत्वहे-
तुभिः सप्रतिसाधनत्वशङ्कानिरासायानभिधानहेतूनां निर्दोषतयेत-
रेभ्यो विशेषो बलीयस्त्वाय विशेषोक्तिश्चोक्तः। कृदादिष्वनभिहितश-
ब्दस्य मुख्यत्वसंभवे लक्षणाश्रयणायोगेन मुख्यत्वावधारणात्स-
कृच्छ्रुतस्य वैरूप्यपरिहाराय तिङ्क्ष्वपि मुख्यत्वावगतेर्भाष्यकाराभि-
मतलक्षणावृत्त्यपरितोषात्स्वयं मुख्यत्वाभ्युपगमेन पर्युदासोपपत्तिं
वक्तुमारभते * अथ वेति * । अज्ञानाशयः पृच्छति *। कथं तर्हीति *
६७८।१ गूढाशय उत्तरमाह * पर्युदस्तत्वादिति * । कर्त्रनभिधानाभ्युप-
गमात्पर्युदासायोगं शङ्कते * कथमिति * । परिभाषिकाभिहितत्वाश-
येन परिहरति * तिङेति * । पारिभाषिकाशयमज्ञात्वा पृच्छति
* किमर्थं तर्हीति * । आशयप्रकटनेनोत्तरमाह * लोकेति * ॥
शब्दार्थान्वाख्यानस्य पारिभाषिकत्वायोगाशयेन सोपहासं शङ्कते
* किमिति * ॥ अज्ञाताशयः परिहरति * बाढमिति * । शङ्किताशयं
प्रकटयति * भवत्विति * । शङ्काशयं दृष्टविरोधेन दूषयति * कथ-
मिति * लकारलक्षितानामादेशानां कर्तृकर्मवाचित्ववर्णनाल्लकार-
द्वारादेशानां वाचकत्वसिद्ध्यै लकारस्य वाचकत्ववर्णनाद्वा नाविद्य-

मानवाचकवर्णनं व्याकरणेऽस्तीति द्वेधा दृष्टविरोधपरिहारं शङ्कते *नन्विति*। आद्यपक्षे लक्षणादोषापत्तेर्द्वितीयपक्षे च परीक्षवृत्त्यान्वाख्यानदोषापत्तेः पक्षद्वयमप्ययुक्तमित्याह *नैतादिति* न्यायविरोधसूचनार्थश्चकारः। आद्यपक्षदूषणार्थं पूर्वार्द्धं व्याचष्टे *लकारमिति। *द्वितीयपक्षदूषणार्थमुत्तरार्द्धं व्याचष्टे *अथापीति* वस्तुनो लकारेणानभिधीयमानत्वादादेशोत्पत्तेः प्राग्लकारवाच्यत्वाध्यवसानाशक्तेस्तद्द्वारादेशवाच्यत्वान्वाख्यानं न युक्तमित्याशयः। पक्षद्वयमध्ये न्यतरपक्षसम्भवेऽप्यर्थापत्तिभङ्गन्यायेन कर्तृकर्मणोरवाच्यत्वावगमादुन्यायविरोधापत्तेरप्यविद्यमानवाचकवर्णनं गम्यत इति चशब्दव्याख्यार्थमाह *अन्ते चेति*। पक्षद्वये दोषद्वयस्योक्तस्योपेक्षणात्समाप्तावपीत्यन्ते चेत्यस्यार्थः। अतो न्यायविरोधेन कर्तृकर्मणोरादेशवाच्यत्वस्याप्ययोगाल्लकारवाचकत्वकर्तृकर्मवाच्यत्वयोर्मध्ये कस्मिंश्चित्पारिभाषिके कल्पनीये वाच्यत्वस्यादेशावस्थायामप्यसंभवेनैकान्ततः पारिभाषिकत्वस्याश्रयणीयत्वाल्लकारस्य तु स्वरूपेणासत्वेऽप्यादेशरूपेण सत्वात्संख्यान्वयरूपेण च कर्तृकर्मवाचित्वस्याप्यौपचारिकस्य सत्वाद्वाच्यत्वस्यैव पारिभाषिकत्वकल्पनायाः श्रेष्ठत्वावगतेर्लकारस्यासत्वाद्वाचकता पारिभाषिक्यस्तु न तु कर्तृकर्मणोर्वाच्यतेत्याशङ्का न कार्येत्याशयेनाह *अत इति*। संख्यान्वयरूपेण वाचकत्वस्येव वाच्यत्वस्याप्यौपचारिकस्य संभवात्पारिभाषिकता न युक्तेत्याशङ्क्य लकारावस्थायामौपचारिकस्यापि वाच्यत्वस्यायोगादादेशावस्थायां तु कर्तुरेकत्वे तिबिति विशेषणविशेष्यान्वयाभ्युपगमनेन कर्तृकर्मणोर्वाच्यसंख्याविशेषणत्वमात्रप्रतीतेर्वाच्यत्वानन्वाख्यानात्पारिभाषिकत्वव युक्तेत्याशयेन परिहर्तुमाह *न हीति*। एतदेव मीमांसापक्षद्वयहेतूक्तिपूर्वं विवृणोति *तेनेति*। ततश्चैव सूत्रार्थो भवतीत्याह *तेनैतदिति*। प्रयोजनापेक्षायां च स्वशास्त्रव्यवहारार्थताऽवसीयत इत्याह *किं पुनरिति*। मुख्यत्वाभ्युपगमेन पर्युदासोपपत्तिमुपपादितामुपसंहरति *तस्मादिति*। एवं सति कर्तुरभिहितत्वेन निमित्तेन पचतिशब्दस्य कर्तृविभक्तिप्रतिबन्धकत्वात्कर्मणश्चाभिहितत्वेन निमित्तेन पच्यतेशब्दस्य कर्मविभक्तिप्रतिबन्धकत्वादिस्थेवं विशिष्टस्य हेतोर्विशेषणासिद्ध्ययोगात्पत्तोर्वैशिष्ट्यस्य चानैकान्तिकत्वाभावान्न कश्चिद्दोषः स्यादित्याशङ्क्य कर्तृकरणयोस्तृतीया कर्मणि द्वितीयेत्यागमापादितस्य कारकविभक्ति-

प्रसङ्गस्य पारिभाषिकेणाभिहितत्वेन प्रतिबन्धाख्यपरिहारसंभवेपि पारिभाषिकस्यानास्तव वाद्विशेषेण सिद्धिरपहृतैवेति सूचयितुमाह * इतीति * उक्तेन प्रकारेण कारकविभक्तिप्रसङ्गमात्रं परिहृतं न तु संख्यायां कारके वा धीरित्यादिवार्तिकसूचिता विशेषणाऽसिद्धिः परिहृतेत्यर्थः। चतुर्थप्रयोगस्थं तद्विशेषावबोधकत्वादिति हेतुमनैकान्तिकत्वेन दूषयितुमाह * यद्यपीति *. तद्विशिष्टाभिधायित्वस्यात्र हेतुत्वेन विवक्षितस्य शिंशपादिशब्देष्वभावान्नानैकान्तिकतेत्याशङ्क्य शुद्धसंख्याभिधानेपि प्राथम्यप्राधान्यविशेषात्कर्तृकर्मान्वियानियमस्य यद्वा भावनया कर्त्ता प्रथमं प्रतिपाद्यत इत्यादिवार्तिकेनोपपादितत्वाद्भावनासमकालसंख्य प्रतीतेश्च प्राक्कर्तृकर्मणोरप्रतीतित्वेन विशेषणत्वायोगाद्यतः कर्तृगतां संख्यां प्रतीमः केवलामत इत्यादिवार्तिकोक्तस्य तु विशिष्टसंख्याभिधानस्य परमतत्वात्तद्विशिष्टाभिधायित्वस्यासिद्धत्वापत्तेः कारकविभक्तिषु कारकवाचित्वस्य तद्विशिष्टसंख्यावाचित्वस्य च दर्शनाद्यद्विशेषवाचि न तद्वाचीति सामान्यव्याप्तिविवक्षया तद्विशेषवाचिताऽत्र हेतुर्वाच्येति कृत्वा शिंशपादिशब्दैरनैकान्तिकतास्त्येव तद्विशेषबोधकत्वहेतुपक्षे त्विन्द्रियैरप्यनैकान्तिकत्वं सामान्यव्याप्तिविवक्षायां च तिङो द्रव्यविशेषकारकशक्तिवाचित्वेन द्रव्यवाचित्वस्यापि साध्यत्वापत्तेः पक्षस्यापि तिङः साध्यशून्यत्वात्तत्राप्यनैकान्तिकता भवन्तं प्रति वक्तुं शक्येत्याशयेन परिहर्तुमाह *तेनेति* ॥ पञ्चमप्रयोगस्थं तद्विशेषणैः सम्बध्यमानत्वादिति हेतुं जातिगुणशब्दानां गौः शुक्लोऽरुणा स्त्रीति व्यक्तिद्रव्यविशेषणगुणलिङ्गान्वयित्वामप्याकृत्यरुणाधिकरणयोर्व्यक्तिद्रव्यवाचित्वनिरासादनैकान्तिकत्वेन दूषयितुमाह । * यदपीति * जातिगुणशब्दानां व्यक्तिद्रव्यवाचित्वाभ्युपगमेपि रसशब्दे द्रव्यविशेषणक्षीराद्यन्वयित्वेप्यपि द्रव्यवाचित्वाभावादनैकान्तिकतामाह *अपिचेति * अश्वशब्दे चाश्वारोहविशेषणहरणक्रियान्वयित्वेप्यश्वारोहवाचित्वाभावदनैकान्तिकतामाह * तथेति * या तु न च गम्यमानस्य विशेषणसम्बन्धो यथा धूमशब्दादग्नेरवगतस्येति वार्तिके गम्यमानस्य विशेषणान्वयानर्हतोक्ता सा धूमादिशब्दस्याग्न्यादौ तात्पर्याभावान्न त्ववाचकत्वादिति सूचयितुमाह * यत्त्विति * । कर्त्रनभिधानोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * कर्त्रनभिधानव्युत्पादनफलश्रुतिप्रकरणाविरोधसिद्ध्युक्त्यर्थं न चेदिति भाष्यं

व्याचष्टे * ततश्चेति * इतरथेत्यादिपूर्वपक्षभाष्योक्तसिद्धान्तदोषानुभाषणार्थं यत्त्विति भाष्यं व्याचष्टे * यत्त्विति * । पुरुषः प्रयत्यते व्याप्रियतेऽनुष्ठाने येनेति व्युत्पत्त्या पुरुषप्रयत्नशब्देन विध्युक्तिसूचनार्था विध्यानर्थक्योक्तिः । कर्मधर्मपक्षोक्त्या कर्मयुक्तपुरुषधर्मपक्षेऽप्यानर्थक्योक्तेः सूचनार्थः शुद्धपुरुषार्थत्वोपसंहारः । [1]दोषपरिहारार्थं तदित्यादि भवतीत्यन्तं भाष्यं प्रयोजनापेक्षत्वात्सामान्यतः किञ्चित्प्रत्यङ्गत्वेनावगतं सत्प्रकरणेन प्रकरण्यङ्गतया गृह्यते न चाविहितं सामान्यतोऽङ्गतयावगतं भवतीत्येवं व्याख्यातुमाह * तत्रेति * तावन्नास्य वदनस्य प्रयोजनमपेक्ष्यते विना चापेक्ष्यमाणेन प्रयोजनेन वदनधात्वर्थः सामान्यतोऽङ्गत्वानवगमान्न प्रकरणेन क्रत्वङ्गं प्रतीयत इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * विधीति * प्रकरणग्रहणोक्तेः प्रयोगवचनग्रहणासिद्ध्यर्थत्वसूचनार्थं * न चेत्युक्तम् * ॥ अङ्गत्वसिद्ध्यर्थतयाङ्गविध्यर्थवत्त्वोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * साक्षाच्छब्दः प्रधानविषयः। पारम्पर्यशब्दोऽङ्गविषयः दर्शपूर्णमासोपकारसम्बन्धितया प्रयोजनभूतया तत्सिद्ध्यर्थमित्यर्थः । निषेधस्य क्रत्वर्थत्वसिद्धान्तसिद्ध्यै क्रत्वर्थवदनविषयत्वोपसंहारार्थमत इति भाष्यं व्याचष्टे * अतश्चेति * ततश्चैष शास्त्रार्थो भवतीत्युक्त्यर्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * ततश्चेति * शास्त्रार्थोदाहरणोक्त्यर्थं तेनेत्यादिभाष्यं संकल्पानृतनिषेधोक्त्यर्थतया भासमानमयुक्तत्वापत्तेर्वदनानृतनिषेधोक्त्यर्थतया व्याचष्टे * तेनेति * । तद्बुद्धित्वेति वाच्य न संकल्प्यतेत्याशङ्क्य वदनलक्षणार्था संकल्पोक्तिर्द्विगिजन्तत्वाद्वादित्वेत्यर्थसिद्धिरित्येवं द्वेधा व्याचष्टे * संकल्प्येति चेति * संकल्पितशब्दोऽप्येवं द्विधा व्याख्येयः । आहेति भाष्यं विध्यनुवादाचिन्ताप्रयोजनाक्षेपार्थत्वेन मूलमूलिभावसंयोगान्तरविधिचिन्ताप्रयोजनाक्षेपार्थत्वेन च व्याचष्टे * आहेति * स्मृतिमूलतया च विधाविति चकारार्थः । उच्यत इति भाष्यं पूर्वपक्षे स्मृतिप्राप्तक्रतुयुक्तपुरुषधर्मानुवादत्वात्तत्र क्रतौ निषेधातिक्रमे स्मार्त्तक्रत्वङ्ग [यद्यविज्ञाते भूर्भुवः स्वाहेत्याहवनीयहोतव्यमिति यद्विहितं प्रायश्चित्तं तत्कार्यं सिद्धान्ते क्रत्वङ्गतया यजुर्वेदविहितत्वाद्याजुर्वैदिकक्रत्वङ्गभ्रेषे यदि यजुष्टो भुवः स्वाहेत्य-

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

न्वाहार्यपचने होतव्यमिति यद्विहितं तत्कार्यमित्येवं विध्यनुवादचिन्ताप्रयोजनसमाधानार्थत्वेन तावद्व्याचष्टे *तस्मादिति* स्मृतिविहितक्रत्वङ्ग] भ्रेषनिमित्तत्वोक्त्यर्थतया भाष्यस्थस्मार्तशब्दव्याख्यार्था नैमित्तिकोक्तिः । यजुर्वेदविहितक्रत्वङ्गभ्रेषनिमित्तस्य प्रायश्चित्तस्य करणमित्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे * स्मृतौ चेति* चकारेण क्रत्वङ्गतया विहितत्वसूचनात्स्मृतौ क्रत्वङ्गत्वेन विहितस्य भ्रेषे यत्प्रायश्चित्तं तदेवानृतवदननिमित्तं कार्यमित्यर्थः । पूर्वपक्षप्रयोजनोपपादनार्थं स्मृतेस्त्वित्युक्तम् । मूलमूलिभावपूर्वपक्षे शुद्धपुरुषधर्मस्तत्रैवं सति भ्रेषगायत्रीमशुचौ दृष्टे चापले चानृतेऽपि चेति स्मृतिविहितं प्रायश्चित्तमित्येवं व्याख्यातुमाह*एवमिति* स्मृत्यैव नानृतं ब्रूयादित्यनया निषेधार्थस्य विधेयतया गायत्रीमनृते जपेदित्यनया च यज्ञाङ्गत्वानपेक्षस्य निषेधातिक्रमस्य प्रायश्चित्तनिमित्ततयानुसृतत्वात्स्मार्तमेव प्रायश्चित्तमित्यर्थः । मूलमूलिभावेऽप्यस्य निषेधस्य याजुर्वैदिकत्वाद्यदि यजुष्टः प्राप्तः पदार्थ आर्तिमार्छेदित्येतावतश्च निमित्तत्वसिद्धेरुद्देश्यनिमित्तविशेषणस्य यज्ञान्वयस्य विवक्षायोगाद्यजुर्वेदविहितनिमित्तमेव भ्रेषे प्रायश्चित्तं स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * विशेषणाविवक्षाभ्युपगमेनैव तावत्परिहरति * नैतदिति * यज्ञशब्दस्यार्तिविषयनिर्देशकत्वानभ्युपगमे यजुष्ट इत्यस्य विषयनिर्देशकत्वायोगात्साकाङ्क्षत्वापत्तेर्यज्ञशब्दस्यैव यज्ञाङ्गलक्षणया विषयनिर्देशकत्वावगमाद्धविःशब्दवन्नाविवक्षितार्थता युक्तेत्याशयेन परिहारान्तरमाह * किंचेति * पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * यदीति *यज्ञशब्दस्य तर्हि प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमविषयत्वावगतेर्दर्शपूर्णमासाङ्गभ्रेषे नैतत्प्रायश्चित्तं युज्येतेत्याशङ्क्याह * ज्योतिष्टोमेति * निमित्तस्योद्देश्यत्वाद्यज्ञाविशेषणायोगशङ्कां निराकर्तुमाह*नत्विति*। उत्तरार्द्धं व्याचष्टे *तस्मादिति* क्रतुयुक्तपुरुषधर्मविधिपूर्वपक्षेऽपि याजुर्वैदिकयज्ञाङ्गभ्रेषनिमित्तप्रायश्चित्तसाम्यात्क्रतुयुक्तपुरुषधर्मशुद्धक्रतुधर्मचिन्तायाः किंप्रयोजनमित्याशङ्कते * यदा त्विति * विहितानां निषिद्धानां च याजमानतां प्रति यजमानं वा वृत्तिं पूर्वपक्षप्रयोजनमाह * तदिति * कर्मव्युत्पन्नो विधिशब्दः आवृत्तिसूचनार्थो निषेधग्रहणार्थश्चापि शब्दः सर्वशब्दः क्रत्वन्तरगतपदार्थ ग्रहणार्थः । श्लोकं व्याचष्टे * सर्वं हीति * समिदादीनामारादुपकारित्वेऽपि प्रयोजनाविशेषाद् दृष्टान्तमात्रत्वेनोपादानमिति सूचनार्थं * तत्रेत्युक्तम् * निषेधानामननुष्ठानात्मकत्वा-

त्कथं याजमानत्वमित्याशङ्क्योपपादयितुं प्रतिषेधेष्वपीत्युक्ते विषयविशेषात्त्वे यद्यजमानेनात्मसंस्कारायोच्चार्यते तत्र वैकल्पिकर्मा प्रयोगारम्भेऽन्यतरपक्षावधारणे कृते पक्षान्तरकार्यतोक्त्यात्मकमवैकल्पिकाशीर्मन्त्रादिस्वरूपोच्चारणोऽपि चान्यथोच्चारणात्मकं मृषात्वं न कार्यं यजमानसंस्कारार्थोच्चारणादन्यत्र यजमानाच्चान्येषां यथेष्टवादित्वमित्युक्तम् । सिद्धान्ते तु सर्वत्र सर्वेषां च निषेधादध्वर्य्वादिभिरपि नान्यथा कार्यं यजमानसंस्कारार्थमपि च क्रत्ववैगुण्यायैव वर्जनीयमित्याह * शुद्धेति * शुद्धक्रतुधर्मपक्षे कर्तुर्गुणभूतत्वाद्विध्यर्थवन्निषेधार्थेऽपि सामाख्यानिककर्तृनियमोपपत्तेर्न सर्वेषां वर्जनं युक्तमित्याशङ्कते * ननु चेति * गुणभावेऽपि कर्तुरनपेक्षितत्वान्नियमायोगमाह * सत्यमिति * नञश्च निपातत्वेन केवलाप्रयोगित्वान्नित्यनिषेध्यपदसाहचर्यलक्षणया श्रुत्यैव निषेध्य प्राप्त्यान्वयात्प्रकृतक्रत्वर्थस्य निषेधस्य तदर्थप्राप्तिसंभवे ऽन्यार्थप्राप्त्यनपेक्षत्वेऽपि यत्र प्रकृते ऽध्वर्य्वादौ कर्तरि निषेध्योऽर्थः प्राप्तस्तत्र सर्वत्र गच्छन्निषेधो न वार्यते समाख्ययेति युक्त्यन्तरमाह * श्रुत्यैव चेति * निषेधान्वयात्प्राङ् निषेध्यस्यानुष्ठेयत्वावगमात्कर्त्रपेक्षायां समाख्यया नियमोपपत्तेस्तदनुसारान्निषेधनियमोऽपि भवेत्स्यतीत्याशङ्कते * नन्विति * निषेध्यमात्रे शास्त्रापर्यवसानात्कर्त्रपेक्षानुपपत्तेर्निषेधान्वये चानुवाद्यत्वेन निषेध्यस्य श्रुतेनापि कर्त्रा विशेष्यत्वायोगात्सामाख्यानिकेन विशेष्यता दूरोत्सारितेत्याह *नैतदिति* एतदेवोपसंहरति *तस्मादिति* क्रतुयुक्तपुरुषधर्मशुद्धक्रतुधर्मचिन्ताप्रयोजन [स्य भाष्यानुक्तस्योक्तेस्तच्चिन्तानर्थवत्[1] शङ्कानिरासार्थतां दर्शयत्सर्वत्र विधिषु निषेधेषु च क्रतुयुक्तपुरुषधर्मशुद्धक्रतुधर्मचिन्तायाः प्रयोजन] मस्तीत्युपसंहरति * तस्मादस्तीति * ।

जञ्जभ्यमानधर्माणां प्रकरणे निवेशः । अधिक ४

अहीनवत्पुरुषस्तदर्थत्वात् ॥ २० ॥

प्रकरणस्य पूर्वैः सर्वविरोधाविरोधचिन्तात्मकत्वेनानन्तराधिकरणवदस्यापि प्रकरणसंगतिमाह * पूर्वत्रेति * तीर्थस्नानोदाहरणे लिङ्गवाक्याभ्यां मन्त्रोदाहरणे तु वाक्येनैवेत्यर्थः ॥ एकहेलयोदाहरणसंदेहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति स्मृतेर्जृम्भायाः शानचोद्देश्यत्वाख्यस्य लक्षणत्वस्योक्तत्वान्निमि-

१ इति द्वितीये नास्ति ।

त्तानां च विनोद्देश्यत्वायोगान्निमित्तत्वावगतिः शुद्धक्रतुधर्मत्वापवाद-तयानन्तराधिकरणानगतिसिद्ध्यै प्रकरणाविशेषोक्त्या क्रतुयुक्तपुरुष-धर्मत्वपक्षः शुद्धक्रतुधर्मपक्षस्याप्युक्तत्वसूचनायाधिकारात्प्राप्तिं दर्श-यितुं कैमर्थ्यापेक्षायां निवीताधिकरणवत्पक्षरचनीयत्वेऽभिहिते पश्चा-नामपि रचनापत्तिमाशङ्क्यानन्तराधिकरणत्रयस्याभिवोपन्यासादि-हानुवृत्तिरुक्ता किंतावदित्येतावता किंतावदुक्तमिति पृष्टे प्राप्तमित्य-नेन यत्पूर्वाधिकरणात्प्राप्तं तदुक्तमित्यर्थमित्येतावतो भाष्यस्य शुद्ध-क्रतुधर्मपक्षोक्त्यर्थत्वसूचनार्थं पूर्वाधिकरणेन क्रत्वर्थे स्नाने मन्त्रो-च्चारणे च प्राप्ते सूत्रेणान्यः पूर्वपक्षो गृह्यत इत्याह * तत्रेति * यथा हीनो द्वादशत्वं प्रकरणादुत्कर्षति तथा पुरुषः स्नानमन्त्राविल्येवं शुद्ध-पुरुषधर्मपक्षोक्त्यर्थत्वेनाहीनवत्पुरुषइति सूत्रावयवं व्याचष्टे * यथे-ति * तदर्थत्वादिति सौत्रं हेतुं भाष्यकृता स्नानोदाहरणे स्पष्टत्वाद-व्याख्यातं स्वयं स्नानस्य मलापकर्षणाख्यपुरुषोपकारसामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेन पुरुषार्थत्वादित्येवं तावद्योजयितुमाह *स्नानं तावदिति* तीर्थविशिष्टस्य स्नानस्य विधेयत्वाद्धर्षेपणांशेन पुरुषोपकाराशक्तेर्लि-ङ्गाविरोधिना प्रकरणेन शुद्धक्रत्वर्थत्वमाशङ्क्य तीर्थविशिष्टस्य सुखा-वतरणाख्यपुरुषोपकारशक्त्यात्मकेन लिङ्गेन पुरुषार्थत्वादित्येवं योज-यितुमाह *तार्थेति * अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते इत्यादिना भोजनादिपूर्व-भावित्वनियमरूपेण स्मृतं स्नानमनूद्यानेन तीर्थनियममात्रविधा-नाद्भोजनादिपूर्वभावित्वनियमस्य च पुरुषार्थत्वायोगेन तद्विशि-ष्टस्य स्नानस्यापि पुरुषार्थत्वायोगादेतद्वाक्यावहितस्य तीर्थनिय-मस्यापि पुरुषार्थता न युक्तेत्याशङ्क्य तदपि स्मरणं पुरुषार्थस्यैव स्नानस्य ततश्च भोजनादिपूर्वभावित्वनियमजन्यमदृष्टं पुरुषगाम्ये-व ज्ञापयति तेन कारणेन भोजनादिपूर्वभावित्वनियमयुक्तेनापि स्नानेनावधारितपुरुषोपकाराख्यप्रयोजनेनान्वयात्तीर्थनियमस्यापि पु-रुषार्थता ज्ञायत इत्याह * यदपीति * क्रियासामान्यवाचिना करोतिना ज्ञापनाख्यः क्रियाविशेषो लक्ष्यते किं पुनस्तीर्थनिय-मेन पुरुषापेक्षितं प्रयोजनं साध्यते येनास्य पुरुषार्थता स्यादित्या-शङ्क्य लिङ्गस्य पूर्वोक्तमेव तावत्प्रयोजनं स्मारयति * तत्रापीति * दुःखावतरह्रदादिमात्रनिवृत्त्यर्थत्वे सत्यवतरणादुःखानापत्तिरूपस्या-वतरणसुखस्य प्रयोजनत्वं युज्येत नियम्यमानान्यमात्रनिवृत्त्यर्थ-

त्वात्तु नियमस्योद्धृतोदकादेः सुखकरस्याप्यन्यत्वाविशेषान्निवृत्तिप्रतीते स्तन्निवृत्त्यंशस्य नियमस्य दृष्टार्थता न शुक्तेत्याशङ्क्यादृष्टं वाक्यगम्यं प्रयोजनमाह * अथापीति * अनेन च तीर्थस्नानस्य वाक्येन पुरुषार्थत्वावगमादिति सौत्रहेतुयोजना सूचिता । तीर्थस्नाने फलश्रुतेः फलसमर्थकत्वपूर्वपक्षं परामप्यधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वादयुक्तमाशङ्क्यास्मिन्नधिकरणे लैङ्गिकपुरुषार्थत्वनिरासे सति लिङ्गाविरोधिना प्रकरणेन स्नानस्य क्रत्वर्थत्वेन पारार्थ्यनिर्ज्ञानात्फलश्रुतेरर्थवादमात्रता सेत्स्यति इह तु लिङ्गविरोधिना प्रकरणेन पारार्थ्यनिर्ज्ञानाशक्तेः फलसमर्पकतारात्रिसत्रन्यायेन पूर्वपक्षयितुं शक्यंति परिहारसूचनायैव भूतालिङ्गानुगृहीताद्वाक्यात्पुरुषसंयुक्तस्य तीर्थविशिष्टस्य स्नानस्य प्रकरणेनेश्वरमित्याह * न चेति * जञ्जभ्यमानोदाहरणे सौत्रहेतुव्याख्यार्थं ब्रूयादिति भाष्यमाख्यातश्रुत्या मन्त्रोच्चारणस्य पुरुषार्थत्वावगमादित्येवं व्याख्यार्थतया भासमानमाख्यातेन कर्त्रनभिधानादयुक्तमाशङ्क्य ब्रूयाच्छब्दसमभिव्याहृतपुरुषवाचिजञ्जभ्यमानशब्दश्रवणस्य पुरुषप्राधान्योक्त्यर्थत्वेनादृतत्वादित्येवं वाक्यीयपुरुषार्थत्वोक्त्यर्थतया हेतुव्याख्यार्थमिति सूचयितुमाह *यद्यपीति* लकारविधावपि कर्तरीत्यस्य संख्याविशेषणत्वशङ्कानिरासायानन्यपरत्युक्तम् । जञ्जभ्यमानशब्दस्य गुणभूतपुरुषोक्त्यर्थत्वेनाविरोधसंभवे प्रकरणबाधायोगाच्छुद्धपुरुषार्थत्वायोग नन्विति भाष्येणाशङ्क्य नात्र मनुष्या विधीयन्तइत्यादिनवीताधिकरणभाष्योक्तेन न्यायेन पुंसो गुणत्वायोग मत्वा परिहारार्थमुच्यतइत्यादिभाष्य व्याख्यातुमाह * तेनेति *भूतराभिधानार्थत्वसूचनार्थं मन्त्रेणाभिधानमित्युक्तम् । जृम्भिकानिमित्तस्य मन्त्रोच्चारणस्येत्यनेनाप्यर्थाभिधानार्थस्यैवोच्चारणस्य विवक्षिततत्वादविरोधः ॥ शुद्धपुरुषार्थतायामश्रुतफलकल्पनापरिशङ्कानिरासार्थं फलमपीति भाष्यं व्याचष्टे*पुरुषेति* । पूर्वपक्षोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे *तस्मादिति । उत्कर्षप्रतिज्ञानस्याद्यसूत्रावयवारूढत्वसूचनार्थो भाष्यशेषो यथाप्रकरणं भिस्त्वेत्यनेनैव व्याख्यातः ।

प्रकरणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य तत्संस्कारो द्रव्यवत् ॥ २१ ॥

प्रकरणयुक्तस्यैव पुंसः स्नानेन मन्त्रवचनेन च संस्कारो न तु शुद्धस्य द्रव्यस्यैव प्रोक्षणादिनेत्येवं सूत्रव्याख्यार्थं न

चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * पुरुषेति * लिङ्गवाक्यसमर्पितपुरुषसामान्याविरोधिपुरुषविशेषसमर्पकत्वेनाविरोधात्प्रकरणस्य बाधायोगसूचनार्थत्वेन तावत्प्रकरणविशेषादिति सूत्रावयवं हेतुप्रश्नोत्तरतया व्याचष्टे * कुतइति * ॥ प्रकरणस्य व्यावृत्तकत्वाभावाद्विशेषसमर्पकत्वायोगमाशङ्क्य प्रकृतस्य क्रतूपकाराख्यफलस्य सन्निहितत्वेन विशिष्टत्वाद्बलीयस्त्वात्तत्संभवे विप्रकृष्टपुरुषाभिमतस्वर्गाख्यफलकल्पनानुपपत्तेर्कल्पने चानर्थक्यापत्तेर्व्यावर्त्तकत्वं विनापि विशेषसमर्पकत्वोपपत्त्युक्त्यर्थत्वेनाप्येतमेव सूत्रावयवं व्याख्यातुमाह * न चेति * दूरवर्त्तिनी फलश्रुतिः कल्पयितुं न युज्यत इति करोतिना कल्पनक्रियाविशेषलक्षणादर्थः । यदि कश्चित्प्रकृतसंयोगेऽपि लिङ्गवाक्याबाधस्य वक्ष्यमाणत्वाद्भ्रान्त्या शुद्धपुरुषसंयोगेऽपि प्रकरणाबाधं शङ्केत तं प्रत्याह * पुरुषमात्रेति * । अविरोधायोगशङ्कानिरासार्थत्वेन सौत्रहेतुव्याख्यानायाविरोधायोगशङ्कार्थं नन्विति भाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * ॥ एतच्छङ्कानिरासार्थत्वेन प्रकरणविशेषोक्तिव्याख्यार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याख्यातुमारभते * सत्यमिति * । जञ्जभ्यमानशब्दस्य यौगिकत्वेन व्यक्तिवाचित्वादाग्नेयीशब्दवच्च सर्वनामार्थवृत्तित्वाभावेन सन्निहितार्थवाचित्वाभावादाग्नेय्यधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन सर्वव्यक्तिवाचित्वावगतेः प्रकृतजञ्जभ्यमानमात्रग्रहणे जञ्जभ्यमानशब्दार्थसाकल्यासिद्धिं प्रकृतस्य च पुंसः कर्मारम्भात्प्राचीनेनैव सर्वकर्माङ्गतया स्मृतिप्राप्तेन स्नानेनापकृष्टमलत्वान्न लिङ्गावगतमलापकर्षणार्थत्वं स्नानं प्रत्ययोग्यतामाशङ्क्य सर्वासां व्यक्तीनां जञ्जभ्यमानशब्दवाच्यत्वेपि प्रत्येकमेव वाचित्वादाग्नेयीवच्चोपादेयत्वाभावेनागृह्यमाणविशेषत्वाभावात्प्रकृतमात्रग्रहणेऽपि शब्दार्थसाकल्यसिद्धिं मलानां चापकृष्टानामपि पुनःपुनः प्रवृत्तिदर्शनादत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः स्रवत्येष दिवारात्राविति चोक्तत्वाद्योग्यत्वोपपत्तिमाह * न हीति * । प्राकरणिके जञ्जभ्यमाने समस्तः शब्दार्थः प्राकरणिके च स्नानशेषिणि योग्यत्वं न नास्ति किं चास्त्येवेत्यर्थः । स्नानशेषिपुरुषोपलक्षणार्थः स्नातृशब्दः । प्रकृतेऽपि पुंसि योग्यत्वशब्दार्थसाकल्यसंभवाल्लिङ्गवाक्ययोः प्रकरणेन स्वविषयादुत्कालनलक्षणाबाधानापपत्तावपि संकोचनलक्षणो बाधः प्रसज्येतैवेत्याशङ्कते * न-

न्विति * । व्रीहिप्रोक्षणादिवदिहापि संकोचोपपत्तिमाशङ्क्य शुद्ध-पुरुषार्थत्वेऽग्निहोत्रादिवत्साक्षात्पुरुषोपकारित्वात्सुतरामर्थत्वोपपत्तेः शुद्धव्रीह्यर्थतायामिवानर्थक्यापत्त्याशङ्काभावाद्वैषम्यसूचनायायुक्ततोक्ता । शक्तिमदर्थित्वस्याप्यधिकारेणापेक्षणादनर्थके कर्मण्यधिकारानुपपत्तेरशक्त्यैवानर्थक्यापत्त्याप्यविशेषबुद्धिनिवृत्तेर्युक्तत्वात्प्रकरणावगतसन्निकृष्टक्रतूपकाराख्यफलसंभवे विप्रकृष्टफलकल्पनायोगेन शुद्धपुरुषार्थतायामानर्थक्यापत्तिपरिहारायोगाद्व्रीहिप्रोक्षणसाम्याशयेन परिहरति * एवं तावदिति । * विद्वत्त्वस्यापि शक्त्याधानायैवापेक्षणेऽप्यविदुषः सामर्थ्यस्याप्यविज्ञानेनेन्द्रियदार्ढ्यादिहेतुकशक्तिसद्भावेऽप्यधिकारायोगात्पृथगुपादानम् । अगृहीताशयः प्रकरणातिरिक्तव्यावर्तकायोगं मत्वानभ्युपगमनीयाभ्युपगमापत्तिं शङ्कते * नन्विति । * स्वयमेव मयानभ्युपगमनीयत्वज्ञानान्न ममानभ्युपगमनीयप्रकरणविशेषकत्वाभ्युपगमापत्तिरित्याशयेन परिहरति * नैतदिति । * प्रयाजादिष्विव मन्त्रस्नानयोरपि विनियोजकमेव प्रकरणं न तु विशेषणत्वं प्रतिपद्यत इत्युक्ते कथंभावाख्यस्य प्रकरणस्य विनियोगार्थत्वाद्विशेषकत्वायोगेऽप्यधिकाराख्यस्य प्रकरणस्याग्नेय्यादौ विशेषकत्वदर्शनादत्रापि विशेषकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्योपादेयत्वादाग्नेय्यादेर्विशेषणसंभवेऽपि जञ्जभ्यमानस्योद्देश्यत्वाद्विशेष्टुमशक्यतोद्दिश्यमानोक्त्योक्ता विनियोजकत्ववद्व्यावर्त्तकतापि कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य प्रकरणस्य कथमिति प्रकाराकाङ्क्षारूपस्येत्थमित्युपायेतिकर्त्तव्यतापरपर्यायप्रकाररूपादन्येन विशेष्यादिना नन्वयादित्याह * न हीति । जञ्जभ्यमानस्योद्देश्यत्वाद्विशेषणायोगेऽपि स्नातीत्याख्यातोक्तभावनाक्षिप्तस्य कर्तुरुपादेयत्वाद्विशेषणोपपत्तेः कथंभावाख्यस्य प्रकरणस्य विशेषकत्वायोगेऽप्यपूर्वसाधनांशलक्षणायै पुंसोऽधिकाराख्यप्रकरणगृहीतत्वापेक्षणादधिकाराख्यात्प्रकरणाद्विशेषलाभोपपत्तिमाशङ्क्याधिकाराख्यस्य प्रकरणस्य वाक्यप्राप्तेभ्यः पुरुषान्तरेभ्यो वाक्यविधेयक्रियाशेषिभूतपुरुषनिवर्त्तनात्मकविशेषणाख्यस्य व्यापारस्य वाक्यविरोधेन व्यावृत्तत्वाद्बाधितत्वान्न प्रस्तावलक्षणव्यापारबाधे तद्गृहीतत्वापेक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य विशेषणाख्यव्यापारबाधेऽपि बुद्धिस्थापनाख्यव्यापाराबाधाद्युक्तत्वसूचनार्थं व्यावृत्तव्यापारोक्त्योः सप्तम्यन्तयोरपेक्षोक्तेश्च प्रथमान्तायाः पाठेऽपि प्र-

करणगृहीतत्वापेक्षायामपि तद्व्यापारस्य बाधितत्वान्न प्रकरणं विशे-षणामित्यर्थस्य विवक्षितत्वाद्यद्यपितथापिशब्दार्थौ निपातत्वादने-कार्थेनेतिकरणेन विवक्षित्वा यद्यपि प्रकरणगृहीतत्वापेक्षा भवति तथापि तद्व्यापारे बाधितेनैव तद्विशेषणमवकल्पत इत्येवं योज्यम् । युगपत्सर्वपदार्थविषयत्वात्तु प्रकरणव्यापारस्याद्यपदार्थादारभ्यान्त्य-पदार्थपर्यन्तमनुवृत्तेः प्रकरणगृहीतत्वापेक्षाया स्तद्व्यापारपर्यवसानो-
६८४।१ त्तरकालत्वं व्याख्यातुमुपक्रमते * कथं तर्हीति * द्रव्यवदिति सौ-त्रस्य दृष्टान्तस्य प्रकृतपुरुषप्रत्ययप्रकारोक्त्यर्थत्वसूचनपूर्वं किं त्विति भाष्यं व्याचिख्यासुः प्रकरणस्य विशेषकत्वाभावेपि प्रकृतपु-रुषग्रहणसिद्धिमुपपादयति * तथा हीति * श्लोकं व्याचष्टे * यथा-हीति * नन्वित्याशङ्काभाष्यं फलमपीति भाष्ये लप्तत्वस्योक्तत्वा-त्फलकल्पनापत्त्युक्त्ययोगोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * ननु चेति * प्राणा-पानावेवेति फलश्रुत्युदाहरणेन तीर्थमिव हीत्यस्याप्युपलक्षणादन-योरिति द्विवचनोपपत्तिः । नेतीति परिहारभाष्यं फलस्य विध्यन-धीनत्वादयुक्तमाशङ्क्य विधायकशब्दस्यात्राज्ञातज्ञापकवाचित्वात्फ-लज्ञापककामशब्दाभावोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * सत्यमिति * प्राणा-पानावेवेत्यस्याज्ञातचिरायुष्ट्वाख्यफलज्ञापकत्वाद्विधायकानुपलम्भो-क्त्ययोगाशङ्कानिरासार्थं य एष इति भाष्यमेतावदत्रशब्देन गम्यते यस्यैवं लक्षणा जुहुस्तस्य पापश्लोकाश्रवणमिति जुहूतः क्रियते जुह्वा तदर्थेति नैतच्छब्द आहेति पर्णमय्यधिकरणभाष्यवक्ष्यमाणयु-क्त्याशयत्वेन व्याचष्टे * फलेति * वर्त्तमानापदेशस्याप्रवृत्तप्रवर्त्त-कत्वाभावात्तदाशयत्वेनैव विधायकाभावोक्तिः कस्मान्न व्याख्या-तेत्याशङ्क्य * इतरथा पुनरिति * फलज्ञापकत्वाभावे सत्यान-र्थक्यापत्त्याशङ्कानिरासार्थं स्तावकस्त्विति भाष्यं व्याचष्टे*द्रव्येति* पारार्थ्यहेतुकस्यार्थवादत्वस्य तत्र वक्ष्यमाणत्वात्कामशब्दव्यतिरि-क्तेन शब्देन फलविधानाकरणस्य वक्ष्यमाणतोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य-पर्णमय्यधिकरणसूत्र एव खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यादित्येवमा-द्यायां फलप्रधानायां श्रुतौ फलमुच्यतइति वदता सूत्रकृता कामप-दयुक्तायां श्रुतौ फलार्थत्वस्य वक्ष्यमाणतामाह * फलं त्विति * तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्यायाहेतिशङ्का-भाष्यं शुद्धपुरुषार्थत्वाभ्युपगमार्थत्वेनाभासमानं फलकल्पनभयेन

शुद्धपुरुषार्थत्वनिरासादयुक्तमाशङ्क्य क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वाभ्युपगमार्थत्वेन व्याचष्टे * आहेति * । दर्शपूर्णमासविवृत्यादिभाष्यावयवपाठपूर्वं कथमिति प्रश्नभाष्यं व्याचष्टे * कइति * । शङ्काशयोक्त्यर्थं योऽपिहीति भाष्यं व्याचष्टे * सर्वथा तावदिति * । अत्रेति परिहारभाष्यं क्रत्वन्तरेऽपि संस्कृतेन पुंसा प्रयोजनोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्याह * अस्येति * कोऽभावाशय इत्यपेक्षायां संस्कृतेन पुंसा क्रत्वन्तरे प्रयोजनं कुतो नास्तीति प्रश्नपूर्वं गूढमाशयं विवृणोति * कुतइति * । श्लोकाशयं व्याचक्षाणो नैवेति परिहारभाष्यावयवं व्याचष्टे * यदीति * । निर्दोषशास्त्रोक्तस्य विज्ञानस्य दोषजन्यमिथ्यात्वज्ञापनलक्षणबाधायोगाद्बलवच्छास्त्राविरुद्धविषये विज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्ध एव शास्त्राणां बाधः क्व चित्प्राप्तबाधोक्तिस्तु ज्ञानमात्रोत्पत्त्याशयेत्यविरोधः । प्रतिबन्धप्रकारापेक्षायां संस्कृतेन त्विति भाष्यावयवं व्याचक्षाणः प्रकारमाह * सा चेति । नवमे व्रीहीन् प्रोक्षतीति श्रुत्या द्रव्यसंयुक्तं प्रोक्षणं त्रीन् परिधीनिति मन्त्रे लिङ्गात्संख्यासंयुक्तं सूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियत इति वाक्याद्धेतुसंयुक्तं होमं चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेदिति श्रुत्याग्नेयादिसमुदायसंयुक्तं मन्त्रं चोदाहृत्य प्रोक्षणादयो द्रव्यादिस्वरूपप्रयुक्ता अपूर्वप्रयुक्ता वेति संदेहे द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं चाश्रुतिसंयोगादिति सूत्रेण श्रुतिसंयोगात्तद्रूपलक्षितााल्लिङ्गवाक्यसंयोगाच्च द्रव्यादिस्वरूपप्रयुक्तत्वं पूर्वपक्षयित्वार्थो वा स्यात्प्रयोजनमितरेषामचोदनार्थस्य गुणभूतत्वादित्यनेनार्थ्यमानमपूर्वं प्रयोजनं द्रव्यादीनामर्थ्यमानमपूर्वं प्रति गुणभूततया कर्त्तव्यत्वनाचोदनादिति सिद्धान्तिते भाष्यकृता श्रुत्यादिगम्यस्वरूपान्वयविरोधात्प्राकरणिकापूर्वान्वयायोगमाशङ्क्यानर्थक्यभयात्स्वरूपान्वयाविवक्षया पूर्वसाधनत्वलक्षणाया वक्ष्यमाणत्वात्तेनैव न्यायेनेहाप्यपूर्वसाधनत्वलक्षणावगतेः प्रकरणं च विना क्रत्वैकान्तिकत्वाभावेन क्षणायोगात्क्रत्वन्तरस्य चाप्रकृतत्वात्प्रतिबन्धसिद्धिरित्यर्थः । अनेन च संस्कृतेन च पुंसा साध्यं प्रयोजकमपूर्वमन्यत्र नास्तीति भाष्ययोजना सूचिता । पुंसः साक्षादपूर्वसाधनत्वाभावात्प्रकृतपुरुषसंस्कारेऽप्यपूर्वाभावाविशेषं नन्विति भाष्येणाशङ्क्य योऽच्यतइत्यनेन साक्षात्साधनत्वाभावेपि दर्शपूर्णमासद्वारा साधनत्वादपूर्वोत्पत्त्युपपत्त्याशयेन परिहृत्याहेत्यनेन क्रत्वन्त-

रस्यापि तर्हि द्वारत्वसंभवात्प्रकृतग्रहणासिद्धिरिति पुनराशङ्क्योच्यते नान्यस्येत्यनेन संस्कारस्याप्रकृतक्रत्वन्तरगुणत्वायोगान्न तस्य द्वारत्वं संभवतीत्याशयेन परिहृते पुनराह प्रकृतस्यापीत्यनेन क्रत्वन्तरस्य संस्कारं प्रत्यशेषित्वादपूर्वोत्पत्तिद्वारत्वायोगे प्रकृतस्याप्यशेषित्वात् द्वारत्वायोगापत्तौ शङ्कितायामुच्यत आनर्थक्यादित्वादिनानर्थक्यापत्तेर्वाक्यीयशुद्धपुरुषार्थत्वबाधेन प्रकरणकल्प्यया प्रकृतक्रत्वेकवाक्यतया पुरुषवत्प्रकृतस्य क्रतोरपि शेषित्वावगतेरपूर्वोत्पत्तिद्वारत्वसंभवात्प्रकृते क्रतौ प्रयोजनमस्ति क्रत्वन्तरैकवाक्यत्वकल्पकाभावात्तु क्रत्वन्तरस्य शेषित्वानवगतेर्द्वारत्वायोगात्तत्र प्रयोजनं नास्तीति परिहारोक्तेर्गूढाशयविवरणार्थत्वसूचनार्थं पृथग्व्याख्या। तस्मादिति प्रकृतग्रहणसिद्ध्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *। मन्त्रोदाहरणे न्यायव्युत्पादनभाष्यस्योपलक्षणार्थत्वात्स्नानोदाहरणेऽपि तुल्यत्वसूचनार्थं स्नानेऽप्येतमेव न्यायमतिदिशति * एवमिति *। दर्शपूर्णमासावेव कुर्वत इत्येतन्नेत्याशङ्कायां नैव व्यावर्त्यत इत्यादेश्च परिहारस्य सप्तमपादाद्याधिकरणस्थसूत्रद्वयारूढत्वं दर्शयति * एतौ चेति *। इतरथा वदनं भवतीत्येतावत्यर्थे वदनमनुतिष्ठेदिति वदेदित्यविवक्षितस्वार्थः परार्थविध्यर्थो भवेदिति पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षभाष्योक्तायाः प्रकरणनिवेशपक्षे विध्यानर्थक्यापत्तिशङ्कापत्तिशङ्कायास्तुल्यन्यायतयेहापि प्राप्ताया परिहारायानुभाषणार्थं यच्चेति भाष्यं व्याचष्टे * यच्चेति * एवं सतीत्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति *। पूर्वाधिकरणोक्तपरिहारेण महास्यपरिहारस्य विरोधं शङ्कते * इह चेति *। केषांचिन्मतेन पूर्वपरिहारस्य सत्यत्वमाह * यथा तावदिति *। द्विती-
९८६।२ यस्यान्येषां मतेन सत्यत्वमाह * शक्यं त्विति *। पूर्वार्धं व्याचष्टे * विधेस्त्विति * एकादशे सर्वाङ्गसमुच्चयसिद्ध्यै सर्वेषामङ्गानामेकं क्रतूपकाराख्यं प्रयोजनमिति कल्पनायाः पर्यायविधानेन हेतुना विधिशब्दवाच्यस्याङ्गग्रामस्यैकविधिश्रुतिकत्वं वदता सूत्रकृता सर्वाङ्गविधायकस्यैकस्य विधेर्वक्ष्यमाणत्वात्प्रत्यात्मिकविधीनां च क्रमप्रवृत्तित्वेनाङ्गानां प्रयोगवचनविधीयमानतां विना विध्यैक्यायोगात्प्रयोगवचनस्यैव विधित्वावगतेः स एवैकः सर्वेषामङ्गानां विधिरित्यर्थः। न केवलं सूत्रानुसारात्प्रयोगवचनस्यैव विधित्वं किंतु युक्तत्वाद्-

पीत्याह * पुरुषश्चेति * प्रवर्त्तकस्यैव विधित्वप्रसिद्धेरपरिपूर्णायां च भावनायां प्रवर्त्तनाशक्तेः साङ्गप्रधानविषयस्य प्रयोगवचनस्यैव विधिता युक्तेत्याशयः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * तस्मादिति * । स्वमतेन परिहारद्वयस्यापि सत्यत्वमाह * अत्रेति * । पूर्वस्य तावत्प्रश्नपूर्वं साधुत्वमुपपादयति * कथमिति * विधित्वे सति द्वितीयोऽसाधुः स्यादित्याशयेन पृच्छति * अथेति * । प्रात्यात्मिकवाक्यार्थालोचनवेलायां विधित्वे सत्यपि प्रकरणकल्प्यवाक्यैकवाक्यतापन्नसमस्ताङ्गप्रधानवाक्यसमूहात्मकमहावाक्यार्थीभूतत्र्यंशपरिपूर्णभावनाविधिवेलायां प्रयोगविधिसिद्धप्रवृत्त्यनुवादाविरोधाशयेनोत्तरमाह * पूर्वेण हीति * । सोपपत्तिशङ्काग्रन्थद्वयसाधुतामुपसंहरति * अत इति ।

व्यपदेशादपकृष्येत ॥२२॥

अहीनस्य फलवत्त्वेन ज्योतिष्टोमानङ्गत्वाद्गौणत्वापत्तेश्च ज्योतिष्टोमत्वाभावात्प्रकरणाद्बहिर्गतस्य बहिर्भूतस्याङ्गतया द्वादशत्वस्यापदेशात्कीर्त्तनाद्युक्तोपकर्ष इत्येव वैषम्योक्त्यर्थत्वेनानुभाषणपूर्वं सूत्रव्याख्यार्थमथेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * प्रकरणादिति ।* सान्हशब्दवाच्यज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन त्रित्वापदेशाद्भेदेन द्वादशत्वापदेशादित्येवमन्यथावैषम्योक्त्यर्थत्वेन व्याख्यार्थं व्यपदेशाच्चेति भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ।

अपगोरणादीनां पुमर्थत्वम् । अ० ९ ॥

शंयौ च सर्वपरिदानात् ॥२३॥

न प्रजानीयादितीत्यादिशब्दार्थेनेतिकरणेन तस्मान्न ब्राह्मणायावगुरेन्न निहन्यान्न लोहितं कुर्यादिति निषेधवाक्यानां गृहीतानां भाष्यकृतोदाहरणतोक्तेति सूचनार्थं सौत्रं शंयुतशब्दं तदुपलक्षणार्थत्वेन व्याचष्टे *शंयाविति ।* भाष्ये क्रतुयुक्तपुरुषधर्मपक्षानवगमात्पूर्वापवादत्वेन सङ्गत्ययोगमाशङ्क्य तत्सिद्ध्यै शुद्धक्रतुधर्मः क्रतुयुक्तपुरुषधर्मः शुद्धपुरुषधर्मश्चेति त्रीन्पक्षानाह *तत्रेति ।* भाष्ये तर्हि कथं द्वावेवपक्षावित्याशङ्क्य शुद्धक्रतुसम्बन्धस्य क्रतुयुक्तपुरुषसंबन्धस्य च प्रकरणगम्यत्वसाम्येनैकीकरणादित्याह * तेषामपीति * प्रकरणादिति पूर्वपक्षभाष्यमवगोरणादेः क्रतौ विध्यभावेनाप्रसक्ते-

स्तन्निषेधस्य क्रत्वर्थत्वायोगादयुक्तमाशङ्क्यामृतवदनवद्विध्यभावेप्यर्थात्प्रसक्त्योपपादयितुमाह *समस्तेन चेति *। आख्यातेन कर्त्रनभिधानाच्छत्यविरोधसूचनार्था समस्तोक्तिः । अन्य इति भाष्यं प्रसक्त्युपपत्तिसूचनार्थत्वेन प्रश्नपूर्वं व्याख्यातुमाह*का चेति* । महापिठरपरिमितस्याप्यन्वाहार्यस्य सकुटुम्बर्त्विक्चतुष्टयापर्याप्तत्वादानत्यशक्त्युपपत्तिसूचनार्थश्चतुःशब्दः * । पूर्वसूत्रस्थापकृष्यतेति शब्दानुषङ्गेण मण्डूकप्लुत्या च व्यवहितस्यापि कर्त्रधिकरणपूर्वपक्षसूत्रस्थस्याकर्मशब्दस्यानुषङ्गेण शयूपक्रमे वाक्ये यदकर्मनिषेधनं तत्प्रकरणादपकृष्यते सर्वावस्थस्य दर्शपूर्णमासकर्तृत्वावस्थानपेक्षस्य पुंसो नरकपरिहारार्थे ब्राह्मणावगोरणादीनां दानात्खण्डणान्निषेधादित्येवं सूत्रव्याख्यार्थमेवमितिभाष्यमनुभाषणपूर्वं पूर्वपक्षनिरासाय प्रकरणस्य वाक्याविरोधोक्त्यर्थं च ननु प्रकरणादित्यादिभाष्यं क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वशङ्कोक्तिनिरासार्थं च ननु जञ्जभ्यमानस्येत्यादिभाष्यं संक्षेपाद्याख्यातुं स्वयं च सर्वेभ्य ऋत्विग्भ्यो नृत्विग्भ्यो वा ब्राह्मणेभ्यः परिपालनाख्यवरदानादित्येवं सूत्रं व्याख्यातुमाह* तथेति । * आद्यं पादं व्याचष्टे * यच्छब्दस्तावदिति । * सर्वस्य पुंसो ब्राह्मणावगोरणादिनिषेधसंयोगादित्येवं सर्वसंयोगोक्तिव्याख्यार्थं यो ब्राह्मणायेत्यर्थवादस्थो यच्छब्दः पुरुषमात्रमुपादत्त इत्युक्तं प्रकृतदर्शपूर्णमासयाजिपुरुषविषयत्वेनापि यच्छब्दोपपत्तेर्विध्यर्थवादसमभिव्याहारात्मकेन वाक्येन पुरुषमात्रस्य निषेधसंयोगायोगमाशङ्क्य यच्छब्दस्योपक्रमस्थत्वादुपसंहारस्थनिषेध्योत्तरकालप्रकरणव्यापारानुरोधेन संकोचायोगसूचनार्थं श्रुत्यैवेत्युक्तम् । योयं ब्राह्मणस्यावगोरणादिनिषेधः स सर्वावस्थस्य पुंस इत्येवं च भाष्यव्याख्या पुरुषोक्त्या सूचिता । अन्यथा सूत्रव्याख्यार्थत्वाद् द्वितीयं पादं तावदुपेक्ष्य क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वशङ्कोक्तिनिरासार्थत्वेन ननु जञ्जभ्यमानस्येवेत्यादिभाष्यव्याख्यार्थं तृतीयं पादं व्याख्यातुमाह * न चेति । * क्रतुयुक्तपुरुषापेक्षितभोक्तृत्वयोग्यताधानाख्यफलनिरासेन पुरुषमात्रापेक्षितनरकपरिहाराख्यफलोक्त्यर्थत्वेन सौत्रपरिशब्दव्याख्यासूचनार्थं नरकेत्युक्तम् । दोअवखण्डन इत्येतद्धातुरूपाश्रयणेन खण्डनार्थतया दानशब्दस्य निषेधवाचित्वसूचनार्था प्रतिषेधोक्तिः। नरकपरिहारार्थत्वस्य शुद्धपुरुषधर्मत्वहेतुतोपपादनार्थं स चे-

स्याद्युक्तम् । फलश्रुतिं द्विधा व्याख्यातुं शतेनेत्याद्युक्तम् । आद्यव्याख्याने यातनानुभवनमाख्यातार्थो द्वितीये यातनानिस्तरणम् । स्वर्यं फलस्य क्लृप्तत्वोपपादनार्थं निषेधेत्याद्युक्तम् । भाष्योक्तामुपपत्तिं दूषयितुं यत्त्वित्याद्युक्तम् । कथं तर्हि भाष्यसमर्थनेत्यपेक्षायां वर्त्तमानकालमुपादानेन योग्यानुपलब्ध्यभावात्तिङ्विभक्तिः फलज्ञापिकास्तीत्येव समर्थनसूचनपूर्वं नरकपरिहारार्थत्वस्य शुद्धपुरुषधर्मत्वहेतुतामुपसंहर्तुं तस्मादित्युक्तम् । अवगोरणादेर्वर्त्तमानकालशून्येनानिष्टफलोपादानेन कामपदोपबन्धमनपेक्ष्यावगोरणादिविषयनिषेधसिद्धेस्तस्य च पुरुषमात्रे संभवात्तत्परिहार्थस्य निषेधस्य पुरुषधर्मतेत्यर्थः । वर्त्तमानकालशून्यतोक्त्यर्थो मात्रोक्तिः । एवशब्देन कामपदानपेक्षतोक्ता । उपेक्षितं द्वितीयं पादं व्याचष्टे * तथा चेति ।* सौत्रपरिशब्दस्य परिपालनशब्दैकदेशत्वसूचनार्थो पालनोक्तिः ।

प्रागपरोधान्मलवद्वाससः ॥२४॥

नास्याइत्युपगमननिषेधस्य क्रत्वर्थत्वशङ्कायोगाद्दिवा वै शंयुमित्यादिवच्चोदाहरणभूतवाच्यशेषत्वाभावादुपन्यासानर्थक्यमाशङ्क्यान्यार्थमप्येतदुदक्या संभाषणनिषेधस्य शुद्धपुरुषधर्मत्वज्ञाने भवत्युपयोगीति क्रत्वोदाहरणेन सहोपन्यस्तामित्याह * नास्याइति * । क्रतावुदक्या संवादस्य कथंचिदप्राप्तेर्निषेद्धुमशक्यत्वाच्छुद्धपुरुषनिवर्त्तनसामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेन सह प्रकरणस्याविरोधशङ्कायोगान्मलापकर्षणाख्यपुरुषोपकारसामर्थ्यात्मकलिङ्गवच्चेह क्रत्वक्रतुयुक्तपुरुषसाधारणधर्मत्वावेदकलिङ्गादर्शनात्क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वपूर्वपक्षानुपपत्तेरनन्तराधिकरणवत्क्रतुयुक्तपुरुषधर्मतापवादत्वायोगाच्छुद्धक्रतुधर्मत्वमात्रापवादत्वे च कर्त्रधिकरणानन्तरं जञ्जभ्यमानाधिकरणानन्तरं वैतदधिकरणारम्भापत्तेरनन्तराधिकरणसंगत्ययोगमाशङ्क्यापरोधविधानात्क्रत्वर्थसंवादाप्राप्तावपि स्त्रैणस्य पुंसः क्रतुकालेपि पुरुषार्थसंवादप्राप्तिसंभवात्प्राप्तिवशत्वसामर्थ्यात्मकेन निषेधस्य क्रत्वक्रतुयुक्तपुरुषसाधारणधर्मत्वावेदकेन लिङ्गेन सह प्रकरणस्याविरोधात्समाशोपपत्तेः क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वपक्षोपि संभवतीति सूचयितुं पुरुषस्य सर्वत्र क्रतावन्यत्र वा निषेधस्ततश्च स्मृतिसमानार्थत्वेन तन्मूलत्वाद्विधिरिति विध्युक्त्या क्रतुयुक्तस्यैव पुरुषस्य निषेधस्ततश्च स्मृत्या सर्वदा निषेधप्राप्तेरतुल्यार्थत्वेन च मूलमूलिभावायोगादनुवादइत्यपि सूचितं भवतीत्येवं

प्रश्नत्रयोक्त्यर्थत्वेन किं मलवद्वाससेति संदेहभाष्यं मलवद्वासः-शब्दव्याख्यापूर्वं व्याख्यातुमाह * मलवद्वासा इति । * किं प्राप्तमिति पूर्वपक्षभाष्यमयं निषेधो दर्शपूर्णमासयोस्तद्युक्तस्य वा पुंसः धर्म इत्येवं पूर्वपक्षद्वयोक्त्यर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तत्रेति । * प्रकरणग्राह्यानिषेधात्प्राक्कृतत्वात्प्रकरणावशादशक्यसंकोचतया शुद्ध-पुरुषार्थत्वावेदकेन यच्छब्देन सह प्रकरणाग्राह्याविध्युद्देशान्तर्गतत्वाद्वा तद्वशाच्छक्यसंकोचतया क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वावेदकेन जञ्जभ्यमानशब्देन सह तुल्यपुरुषोपादायकस्य शब्दस्याभावाच्छुद्धक्रत्वर्थस्य संवादस्यायं निषेधस्ततश्च शुद्धक्रत्वर्थः । यद्वा यथा क्रतावपरोधविधानात्सहाधिकारनिषेधेऽपि पत्नीयजमानसाधारणस्य व्रीह्यादेः पत्न्यनुज्ञां विना क्रतौ विनियोक्तुमशक्यत्वादनुज्ञाप्रश्नोऽर्थसंवादप्राप्तिस्तथा पुरुषोऽपि स्त्रैणत्वेन क्रतुयुक्त इव क्रतुयुक्तेऽप्यविशेषेण प्राप्तिसंभवात्क्रतूक्तिलक्षितक्रतुयुक्तपुरुषार्थस्य संवादस्य निषेधस्ततश्च क्रतुयुक्तपुरुषार्थ इत्युक्ते क्रताबुदक्या संभवादप्राप्तिसंभवे पुरुषार्थत्वज्ञापकपुरुषनिवर्त्तनसामर्थ्यात्मकलिङ्गाभावादविरोधिना प्रकरणेन शुद्धक्रत्वर्थत्वोपपत्तावपि क्रतुयुक्तपुरुषार्थताप्रमाणाभावादयुक्तेत्याशङ्क्य निषेधस्य साक्षात् क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वप्रमाणाभावेऽपि प्रियासंवादस्यानन्दजननसामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेन क्रत्वक्रतुयुक्तसर्वपुरुषार्थत्वावगतिसंभवात्सर्वप्रतिषेधानां प्रवृत्तिविषयत्वात्तदवधारणाधीनो निर्णय इत्यादिकर्त्रधिकरणवार्त्तिकाभिहितेनानृतवदनेदमर्थ्यावधारणाधीनतन्निषेधैदमर्थ्यावधारणन्यायेन संवादनिषेधस्यापि क्रतुयुक्तसर्वपुरुषार्थत्वावगत्युपपत्तेर्युक्ता मे यज्ञमन्वासाता इति मन्त्रोच्चारणलक्षणस्य यजमानकर्तृकस्य पत्नीसंवादस्य सहाधिकारप्रकाशनार्थत्वेन यजमानसंस्कारार्थस्य मन्त्रलिङ्गात्प्राप्तेस्तद्विषयत्वसंभवादपि निषेधस्य क्रतुयुक्ता पुरुषार्थता युक्तेत्यभिहितेत्यादिनोक्तम् । अग्ने गृहपतउपसमाहूय स्वर्देवानां पत्नीरुपमाह्वयध्वं पत्नि-पत्न्येषते लोको नमस्तेस्तु मा मा हिंसाः सुप्रजसस्त्वाय सुपत्नीरुपसेदिमेन्द्राणीवाविधवा भूयासमदितिरिव सुपुत्राशङ्कूरित्वागार्हपत्योपनिषदे सुप्रजास्त्वायेति मन्त्रस्य पत्नीप्रयाज्यत्वात्पतिपत्नीति संवादस्याध्वर्युकर्त्तृकतया यजमानकर्त्तृकतयानुपपत्तेर्देवपत्न्युपस्थानार्थत्वेन वास्य यजमानपत्नीसंवादत्वायोगात्पत्न्या च संवादोऽध्व-

योरिति भाष्ये तु क्रतुविनियोज्यद्रव्यानुज्ञाप्रश्नार्थस्य यजमानकर्तृकस्य संवादस्यापरुद्धेति स्त्काशब्दोक्तयागसमानकर्तृकापरोधविधानेन प्राप्त्ययोगात्पत्न्याः प्रयोगाद्बहिरनुपनीतत्वेन मन्त्रशिक्षणाभावादर्थप्राप्तस्य तद्वाचनस्य यजुर्वेदध्वर्युकर्तृकस्यायं निषेधोऽभ्युपगन्तव्यइत्यापाद्य दूषणाभिधानात्पत्नीत्ययं मन्त्रो यस्य युक्तो मे यज्ञमिति मन्त्रोच्चारणस्य संवादस्यादिरित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीह्याश्रयणेन पुनः पत्न्यभिध्यानजनितात्कामोद्रेकात्पत्नीसंवादप्राप्तिसंभवसूचनार्थं युक्ता मे यज्ञमिति मन्त्रः पत्निपत्न्येषते लोक इत्यादेरित्यनेनोक्तः । शुद्धपुरुषार्थस्यापि संवादस्य क्रतौ कथंचित्प्राप्तिसंभवे तन्निषेधस्य स्त्र्युपायमासभक्षादिवत्प्रकरणक्रत्वर्थत्वोपपत्तेस्तन्निरासो न युक्त इत्याशङ्क्य नेहावगोरणादिवत्प्राप्तिसंभवाभ्युपगमे क्रत्वर्थत्वनिरासः किंतु क्रतौ कथंचित्प्राप्त्यसंभवेनेति सूचनपूर्वं मलवद्वासः संवादविषयं पदकर्मनिषेधनं तत्प्रकरणापकृष्येत प्रयोगारम्भात्प्रागेव मलवद्वाससोपनयनाख्यापरोधविधानादित्येवं सूत्रव्याख्यार्थमेवमित्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे*इतीति* अपरोधविधानात्क्रत्वनुष्ठानान्निवर्त्तनेपि क्रतुविनियोज्यद्रव्यानुज्ञाप्रश्नार्थसंवादोपपत्तिमाशङ्क्यापरोधस्य स्त्काशब्देन प्रयोगप्राग्भावविधानात्सर्वस्मादनुष्ठानसिद्ध्यर्थानुज्ञाप्रश्नादिसहितादनुज्ञानान्निवर्त्तनावगतेस्तदर्थोपि संवादे न प्राप्नोतीति परिहारार्थत्वेन सौत्रप्राक्छब्दव्याख्यार्थमुत्तरार्द्धं व्याचष्टे*तामिति*तच्छब्देनानालम्भकालम्भानर्हा परामृष्टा । क्रत्वनुष्ठानानौपयिकत्वेनोदक्यायाः क्रत्वर्थसंवादाप्राप्तौ पुरुषार्थेऽभ्युपगमनादिव्यवहारे उपयोगात्पुरुषार्थस्यापि संवादस्याप्राप्तिः स्यादित्याशङ्क्यानुपयोगोपि स्वाच्छन्द्यात्संवादप्राप्त्युपपत्तेर्निषेधार्थवत्त्वोक्त्या पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * पुरुषस्य त्विति । * पुरुषार्थस्य संवादस्य प्राप्तिसंभवेपि नोदक्ययाभिभाषेतेति स्मृत्यैवं निषिद्धत्वान्निषेधानर्थक्यमाशङ्क्याह*यदि चेति । शास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युरिति वदसंदिग्धेपि यदीति संदिग्धवचनं स्मृतिप्राप्तनिषेधविषयायाः श्रुतेः स वायमर्थ उपनयनकाल एव पुरुषस्य प्रतिषिद्धस्तेन संयोगेनायं नित्यानुवाद इति कर्त्रधिकरणभाष्येनुवादत्वाभिधानान्मूलमूलित्वोक्तिमयुक्तामाशङ्क्य क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वेनुवादतोक्ता न तु शुद्धपुरुषार्थतायामित्याह*न हीति ।* शुद्धपुरुषार्थतायामिति शेषः ।

अन्नप्रतिषेधाच्च ॥ २४ ॥

निश्चितशुद्धपुरुषार्थत्वोपगमननिषेधसाहचर्यादपि संवादनिषेधः शुद्धपुरुषार्थ इत्येवं सूत्रं व्याख्यातुमाह * इतश्चेति * । अपकृष्येतेत्यनुषङ्गस्य शुद्धपुरुषार्थत्वप्रतिज्ञार्थत्वसूचनायापकृष्येतेति वाच्ये पुरुषमात्रधर्मइत्युक्तम् । उपगमननिषेधवाक्यसंवादनिषेधवादनिषेधवाक्यशेषत्वाभावात्कुतस्तद्वशेन निर्णय इति पृच्छति * कुतइति * । विशये प्रायदर्शनादित्यत्र संदिग्धस्य वस्तुनः प्राये वचननिर्णेयत्वाभिधानाद्वाक्यशेषत्वेपि युक्ता निर्णायकतेत्युत्तरमाह * प्राये वचनेति * । अन्नादननिषेधस्याभ्यञ्जनवाक्यशेषादुपगमनविषयत्वनिर्णयोक्त्यर्थमभ्यञ्जनं वा इति भाष्यं व्याचष्टे * नास्याइति * । मैथुनस्याभ्यञ्जनशब्दवाच्यत्वाभावात्कथमस्माद् वाक्यशेषादन्नादननिषेधस्य मैथुनविषयत्वनिर्णय इत्याशङ्क्याभ्यञ्जनशब्दपर्यायस्य म्रक्षणशब्दस्य मैथुने प्रयोगदर्शनादभ्यञ्जनशब्दस्यापि मैथुनवाचित्वं गम्यत इत्याह * तथा हीति * । मैथुननिषेधस्यापि शुद्धपुरुषार्थत्वनिश्चयः कथमित्याशङ्कानिरासार्थं स चेतिभाष्यमुपगमननिषेधः प्रकरणेन प्रसक्तविषय इति कृत्वा प्रकरणादुत्कृष्टः शुद्धपुरुषार्थ इत्येवं लक्षणया विषयप्रसक्तिनिरासार्थत्वेन व्याख्यातुमाह *तच्चेति* शुद्धपुरुषार्थस्याप्युपगमनस्य ऋतुकालेपि रागतः प्रसक्तिसंभवात्तदहर्मांसमैथुने वर्ज्जयेदितिवदस्यापि निषेधस्य क्रत्वर्थतोपपत्स्यत इत्याशङ्क्य तदहरित्यनेन क्रतुकाले ब्रह्मचर्यविधानात्पुरुषार्थस्याप्युपगमनस्याप्रसक्तेस्तन्निषेधस्य क्रतुकालीनत्वायोगान्न क्रत्वर्थता युक्तेत्याह *ब्रह्मचर्येति* इतीति भाष्यावयवमुपपादितं स्वरूपतो व्याचष्टे *तस्मादिति* एष इतिभाष्यमुपगमननिषेधस्य पुरुषधर्मत्वोक्तेः प्रकृतोपयोगोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे *ततश्चेति* सकलं वा भाष्यमुपगमननिषेधविषयतया पूर्वग्रन्थेन व्याख्यायानेन स्वयंप्रकृतोपयोगोक्तिः ॥

सुवर्णधारणादीनां पुमर्थत्वम् । अधि. ९

अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात् ॥ २५ ॥

अस्यापि विचारस्य क्रत्वर्थविषयत्वेनावान्तरप्रकरणसंगतिसंभवेप्यनारभ्याधीतेषु प्रकरणस्य पूर्वैः सह विरोधाविरोधचिन्तायो

गान्महाप्रकरणासंगतिमाशङ्क्य विरोधचिन्तात्वाभावेपि तत्फलभूतप्रकरणसमावेशासमावेशचिन्तात्वेन प्रकरणाधीतानां चान्यत्र गमनागमनचिन्तायां कृतायां तद्विपरीत्येनान्यत्राधीतानां प्रकरणनिवेशानिवेशचिन्ताया बुद्धिस्थत्वात्प्रासंगिकत्वेन संगतिमाह *इदानीमिति* लिङ्गवतः शब्दस्य लिङ्गोक्त्याविवक्षितत्वाल्लिङ्गस्याप्यप्रकरणाधीतत्वोपपत्तिः अप्रकरणाधीतानां साकाङ्क्षफलवत्सन्निध्याख्यप्रकरणाभावेपि हिरण्यधारणवासःपरिधानशून्येषु कर्मसु कीदृग्घिरण्यं चासौवेत्यनाकाङ्क्षणात्तद्विशेषणत्वेन सुवर्णशोभनत्वविध्यनुपपत्तेर्वासोहिरण्यशून्येषु च किं धर्मकं सद्धिरण्यं वासो वा पूर्वसाधनमित्यनाकाङ्क्षणात्तत्संस्कारत्वेन धारणपरिधानविध्यनुपपत्तेस्तद्वन्ति विशेषणाकाङ्क्षाणि संस्काराकाङ्क्षाणि वा कर्माणि प्रकरणशब्देनाकाङ्क्षाख्यैकदेशलक्षणयोक्तानि प्रधानकर्मविधिपक्षाविश्वजिदादिवत्फलकल्पनापत्तावपि क्रत्वर्थत्वपूर्वपक्षस्य क्लिष्टत्वात्संस्कारकर्मविधित्वेन पूर्वपक्षे भाष्यकृता वक्ष्यमाणेपि सुवर्णोद्देशेन हिरण्योद्देशेन वा धारणविधावुद्देश्यस्य विशेषणायोगादन्यतरशब्दानर्थक्यापत्तेः परिधानस्य वा श्रुतत्वात्क्रत्वनर्हत्वापादकत्वेन च संस्कारकत्वस्य दुराशङ्कत्वाद्धारणपरिधानयोः संस्कारविध्यनुपपत्तेरपरितोषात्स्वाभिमतं पूर्वपक्षं सूचयन्नुदाहरणपूर्वं संदेहमाह *तस्मादिति* धारणं संस्कार्यस्य यथोपात्तस्य संस्कार्यत्वेन विशेषणानाकाङ्क्षत्वात्सुवर्णत्वविशिष्टहिरण्योद्देशेन धारणाख्यसंस्कारविध्यनुपपत्तेर्हिरण्यानुवादेन सुवर्णत्वाविध्यवगमात्तस्य च क्रियायामव्याप्रियमाणस्यानाकाङ्क्षितसुवर्णत्वविध्ययोगादनुवाद्यत्वेपि भाव्यत्वेन विशेषणीयत्वोपपत्तेर्हिरण्यधारणस्यानुवाद्यत्वाविरोधः वाससो विशेषणाकाङ्क्षासिद्ध्यै क्रियापेक्षायां योग्यत्वात्परिधानक्रियावगते कर्मस्थवासःपरिधाने शोभनत्वविध्यविरोधः। हिरण्यवासोनुवादनिरासार्था प्रधानकर्मत्वोक्तचर्या च विशिष्टोक्तिः। धारयेद्वैणवन्दण्डं शुभे रौक्मे च कुण्डले न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सतीति स्नातकव्रतत्वेन नित्यत्वेन नित्यत्वस्मृतेः पुत्रजन्मनिमित्तवैश्वानरेष्टिवत्फलश्रवणेपि काम्यत्वाभावोक्तचर्या नित्योक्तिः। स्वाभिमतपूर्वपक्षनिरासार्थत्वेन सिद्धान्तसूत्रस्थं तुशब्दव्याख्यापूर्वं सिद्धान्तसूत्रं व्याख्यातुमाह *तत्रेति* तद्धर्म इति तच्छब्दो हीनवत्पुरुष इति जञ्जभ्यमा-

नाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रनिर्दिष्टपुरुषपरामर्शित्वेन पुरुषधर्मोक्त्या व्याख्यातः । क्रत्वर्थप्रमाणाभावोक्तिद्वारा पुरुषार्थत्वोपपादनार्थं तत इति सूत्रावयवं ततःप्रकरणवशेन निरस्तशुद्धपुरुषार्थत्वात्प्रकरणाधीताज्जज्जभ्यमानमन्त्रोच्चारणादेरस्याप्रकरणाधीतत्वाद्वैषम्येण क्रत्वर्थत्वप्रमाणाभावेपि वाक्याद्वासोहिरण्यार्थत्वावगतेः पुरुषार्थत्वपारिशेष्याभावादयुक्तमाशङ्क्य हेतुप्रश्नपूर्वमुपपादयितुमाह *कुत इति* प्रकरणाधीतस्यापि पुरुषार्थत्वे फलपदकल्पनया फलस्य सन्निधिं कल्पयित्वान्वयकल्पना तत्सिद्ध्यै वा श्रुतेतिकर्तव्यताकल्पना प्रकृतस्यापि कर्मणो श्रुतेतिकर्त्तव्यतान्तरकल्पनेति कल्पनागौरवपरिहारायैव क्रत्वर्थाभ्युपगमादप्रकरणाधीतस्यापि कल्पनालाघवाख्येनैव प्रमाणेन क्रत्वर्थत्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन लाघवमात्रस्य प्रमाणत्वे ततः प्रकरणाम्नानादङ्गत्वाख्याविशेषासिद्धिप्रसंगादित्यकारप्रश्लेषेणावृत्त्यैतत्सूत्रावयवव्याख्यार्थं यद्यप्रकरणइति भाष्यं व्याचष्टे *प्रकरणाम्नानस्य हीति* । तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं पुरुषार्थत्वं विना सर्वविध्यपर्यवसानात्क्रत्वर्थस्यापि तद्द्वारा पुरुषार्थत्वस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात्तदसंभवे पारिशेष्यात्साक्षात्पुरुषार्थत्वावगत्युक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे *यतस्त्विति* ॥

अद्रव्यत्वात्तु शेषः स्यात् ॥२६॥

संस्कारविधित्वशङ्कायोगात्तदाशयेन पूर्वपक्षायोगेपि सूत्रयोजनशक्तिमात्रेण संस्कारविधित्वात्कर्माङ्गत्वपूर्वपक्षे भाष्यकृता कृतेति विशिष्टविधित्वाभ्युपगमेनापि कर्माङ्गत्वं पूर्वपक्षे सूत्रयोजनशक्तोहमिति सूचनायानभिमतेपि विशिष्टविधित्वाभ्युपगमेन पूर्वपक्षे धारणं परिधानं वा द्रव्यत्वात्कर्मत्वसामान्येन बुद्धिस्थस्य फलवतोऽग्निहोत्रादिकर्मणोऽङ्गं स्यादित्येवं स्वयं योजयितुं संदेहकाले उक्तमपि पूर्वपक्षमाह *यद्यपि तावदिति* । शङ्कोत्तरत्वेनाद्रव्यत्वादिति सूत्रावयवं योजयितुं शङ्कां तावदाह *न त्विति* । नञोन्यवाचित्वादद्रव्यशब्देन कर्मोक्तिमभिप्रेत्य परिहरति *सत्यमिति* । द्रव्यशब्देन देवताया अप्युपलक्षणं द्रुगतावित्यस्माद्धातोरचो यदिति यत्प्रत्यये कृते द्रव्यशब्दव्युत्पत्तेरुपगम्यत्वाद्धविशेषोपचरणीयत्वादावृत्तेन द्रव्यशब्देनैव देवतोक्तिं वाभिप्रेत्य द्रव्यदेवताभावेन यागत्वाभावात्प्रधानकर्मत्वानुपपत्तेः संस्कारकर्मत्वावगमादकर्माङ्गभूतयोश्च वासोहिरण्य-

योः संस्कारानर्हत्वात्कर्माङ्गं परिधानं धारणं चेत्येवं सूत्रव्याख्यार्थं नात्रेत्यादिभाष्यं मन्यतेशब्देनायुक्तं सूचयन् व्याचष्टे *एवं चेति*। यष्टव्योक्तेरुपलक्षणार्थत्वसूचनार्था दानहोमोक्तिः। देवताया अप्यौपचारिकं संप्रदानत्वमभिप्रेत्याद्रव्योक्तिव्याख्यार्थं संप्रदानाभावोक्तिः। संस्कारकर्मत्वपक्ष एव द्रव्यशब्देन लक्षणया द्रव्यधर्मस्वातन्त्र्योक्तेर्गुणकर्मवाचित्वेनाद्रव्यशब्दं स्वयं व्याचष्टे *अथ वेति*। स्वाभिमतं पूर्वपक्षमाह * अथ वानेकार्थेति *। सुवर्णत्वविधेरपेक्षितपरिभाषामूलसमर्पकत्वेनोपयोगाधिक्यमाह *एवंचेति* रजतेपि दुर्वर्णरजतापेक्षया सुवर्णत्वसंभवेप्येकजातीयसर्वरजतव्यक्तिप्रत्ययबाधापत्तेर्दुर्वर्णरजतव्यावृत्त्ययोगाज्जातिद्वयेपि साधारणस्यापि हिरण्यशब्दस्य सकृदुच्चरिते वास्मिन् विवक्षैकैव दृश्यतइत्यनेन न्यायेन सकृदुच्चरितस्य जातिद्वयपरत्वायोगात्कात्र जातिर्विवक्षितेति संदेहे सुवर्णत्वविशेषणस्य तद्व्यावृत्त्यर्थत्वावगमाद्रजतजातिमात्रव्यावृत्तिः साधारणोक्त्या सूचिता। अस्मिन् पूर्वपक्षे सूत्रं योजयितुमाह *अद्रव्यत्वादिति चेति*। भाष्यकृद्व्याख्यायामन्यतेशब्देनायुक्तत्वं सूचितं प्रकटयितुमाह *यत्त्विति* हविषि रूढस्य द्रव्यशब्दस्यावयवयोगेन देवतावाचित्वायोगादुत्सूत्रत्वम्। उत्तरार्द्धं व्याचष्टे *अयागानामपीति* ॥

वेदसंयोगात् ॥५७॥

यजुर्वेदविहितपदार्थानुष्ठातृत्वाद्वेदसंयुक्तेनाध्वर्युणा योगस्याध्वर्यवसमाख्यारूपस्य कर्माङ्गत्वे योगानुकूलत्वादपि कर्मशेष इत्येवं संशब्दस्य वेदसंयुक्ताध्वर्युवाचित्वेन यागशब्दावृत्त्या च सूत्रव्याख्यार्थमाध्वर्यवमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * कर्माङ्गत्वे वेति * धारणपरिधारणानुवादेन सुवर्णशोभनत्वविधिपक्षे क्रियात्मकत्वेपि यस्य धारणपरिधाने विहिते तस्यैव तद्विशेषणेपि कर्तृत्वावगते. सुवर्णशोभनत्वयोस्त्वक्रियात्मकत्वेन कर्त्रपेक्षया एवाभावात्समाख्यायाः कर्तृनियमे व्यापारानुपपत्तेरेतत्सूत्रानर्थक्यमाशङ्क्य तदापि वैदिकत्वसामान्यस्य वेदसंयोगशब्दार्थत्वान्नानर्थक्यमित्याह*यदापीति*वैदिकत्वसामान्योक्तेः प्रयोजनापेक्षायां वाक्ये हिरण्ययोर्लौकवेदसाधारण्याद्वैदिकमात्रानुवादायोगशङ्कानिरासं प्रयोजनमाह * तेनेति *

द्रव्यपरत्वाच्च ॥२८॥

संस्कारान्वयाद् द्रव्यत्वसूत्रे भाष्यकृतोक्तत्वात्तद्याख्याने स्य सूत्रस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्य न केवलमयागादित्वात्स्वभावाद्वा धारणपरिधानयोः संस्कारत्वं किन्तु द्रव्यप्राधान्यनिर्देशादपीति हेत्वन्त-
६६२।१ रोक्त्यर्थत्वेनापौनरुक्त्यमाह * पूर्वामिति * ॥ भाष्योपन्यस्तोऽप्ययागादिता स्वानभिमतत्वान्नोक्ता युक्तत्वेपि द्वितीयोदाहरणव्यापकत्वादुपचयहेतुतोक्ता । अन्येषां व्याख्यां भ्रान्तिमूलत्वेन दूषयितुं भ्रान्तिहेतुं तावदाह * तत्रेति * दूषयति * कृत्येति * संस्कारत्वसाधनद्वारास्य हेतोः पूर्वपक्षप्रतिज्ञान्वयोक्त्यर्थं द्रव्यसंस्कारश्चेति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

स्याद्वा संयोगवत्फलेन संबन्धस्तस्मात्कर्मैति कर्मैति शायनः२९

स्याद्वेति भाष्यं सिद्धान्तप्रतिज्ञार्थत्वेन फलेनेति सूत्रावयवव्याख्यार्थतया भासमानमाद्यसूत्रेणैव सिद्धान्तोक्तेः पुरुषार्थत्वे फलकल्पनापत्तिशङ्कानिरासार्थत्वेन चैतदवयवव्याख्योपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य वाशब्देन कर्माङ्गत्वपूर्वपक्षे येन कर्मणेत्स देषवैसप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञे यज्ञे न्वायत्तइत्यादिवद्वाच्यसंयोगस्य खादिरः स्रुवो भवतीत्यादिवत्कर्माव्यभिचारिणो लिङ्गस्य कर्माङ्गविधिप्रमाणस्याभावान्निरस्ते फलककल्पनापत्तेः पुरुषार्थत्वायोगात्पारिशेष्यानुगृहीतो विधिरेव कर्माङ्गत्वे प्रमाणमित्याशङ्क्य फलेनेत्यवयवेन फलकल्पनक्लेशाभावोक्त्यपुरुषार्थत्वस्योपपादयिष्यमाणत्वात्पारिशेष्यनिरासार्थतया फलेनेत्यवयवेन पुरुषार्थत्वोपपादनाद्विधेरर्थः प्रयोजनं कर्मानङ्गत्वेपि स्यात्संभवेदित्येवंव्याख्यातुमाह * कर्मेति * वारुणीष्टिंप्रतिनिमित्तत्वोद्दिश्यमानस्याश्वस्वदानस्य वैदिकत्वसामान्येन कर्माङ्गस्यैव निमित्तत्वावगमादित्यकर्माङ्गत्वे लिङ्गत्ववद्धिरण्यधारणस्यापि सुवर्णत्वं प्रति शेषित्वेनोद्दिश्यमानस्य कर्माङ्गस्यैव शेषित्वावगमात्सुवर्णत्वस्य कर्माङ्गत्वलिङ्गत्वोपपत्तिमाशङ्क्य परिगृह्णीयादित्यनेन विहितत्वोपलक्षणात्कर्माङ्गस्यैव निमित्तत्वावगतिर्युक्ता भार्यमित्यस्य त्वविधायकत्वापत्तेरुपलक्षणत्वायोगाद्वैषम्योक्त्यै हिरण्येत्याद्युक्तम् । विशिष्टविधिपक्षे हिरण्यधारणानुवादेन सुवर्णत्वविधिपक्षे वा धर्माव्यभिचारिलिङ्गाभावात्कर्माङ्गत्वानवगमेऽपि संस्कारविधिपक्षे वासोहिरण्ययोः संस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या कर्माङ्गत्वावगतेर्धारणपरिधानयोः कर्माङ्गत्वे लिङ्गत्वे भविष्यतीत्याश-

ङ्गाप्रकरणाधीतत्वेनापूर्वसाधनलक्षणायोगाद्वासोहिरण्यस्वरूपसंस्कारापत्तेर्लिङ्गत्वानुपपत्तिरानर्थक्यापत्तिश्चाधिकेति परिहारसूचनार्थत्वेन सुवर्णस्येत्यादिनर्माङ्गमित्यन्तं भाष्यं व्याख्यातुमाह * तेनेति * लिङ्गाभावपरामर्शिना तच्छब्देन श्रुत्यादीनां चेति भाष्यस्य लिङ्गाभावोक्त्यर्थत्वं सूचितम । तस्मादितिभाष्यमैतिशायनो धारणं परिधानं च प्रधानं कर्म मेनइत्यन्तसूत्रावयवोक्तप्रधानकर्मत्वसंभवोक्त्यर्थत्वेन फलेनेति सूत्रावयवव्याख्यार्थतया व्याख्यातुं प्रधानकर्मत्वं तावदुपपादयति * तस्मादिति *। कर्मानङ्गस्य प्रधानकर्मणः प्रयोजनं विना विध्ययोगमाशङ्क्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां फलाश्रवणेपि भावनायाः स्वांशत्वेन कर्त्रान्यथान्वयायोगात्सुवासमेत्यत्र बहुव्रीहिणैव पुरुषाप्रधान्यावगमात्पुरुषापेक्षितेन फलेनान्वयोवगम्यतइत्येवं तावत्फलेनेति सूत्रावयवं स्वयं व्याचष्टे * किमिति * ॥ फलविशेषावगतिं विना समान्यतोवगतस्यापि पुरुषार्थत्वस्यानिर्वाहशङ्कोत्तरत्वेनाप्येतमेव सूत्रावयवं पुरुषार्थत्वान्यथानुपपत्त्यैव फलविशेषान्वयः सुकल्प इत्येवं व्याख्यातुमाह * नन्विति * ॥ कर्मत्वसामान्येन हीत्यादिपूर्वपक्षवार्त्तिके क्रियात्मकत्वेन वेदसंयोगसूत्रे च वेदमूलत्वेन प्रयोजनाकाङ्क्षायां कर्मोपस्थापनस्योक्तत्वात्पुरुषार्थकर्मद्वारापि च पुरुषार्थत्वोपपत्तेः साक्षात्पुरुषापेक्षितफलविशेषकल्पनायोगमाशङ्क्य विश्वजिन्न्यायावगतस्य स्वर्गस्यार्थवादावगतस्य वा भ्रातृव्यतुवर्णत्वादेः स्वरूपेणाक्रियात्मकत्वे व्युत्पत्तिरूपेण क्रियायुक्तत्वात्तेनैव च रूपेण फलत्वात्स्वर्गकामादिवाक्ये च वेदमूलत्वात्कर्मत्वसामान्यस्य वैदिकत्वसामान्यस्य च कर्मफले प्रत्युपस्थापकत्वसाधारण्ये सति साक्षात्पुरुषार्थत्वसंभवे कर्मद्वारा पुरुषार्थत्वकल्पनायोगात्कर्मोपस्थापननिवृत्तिरित्याह * स्वर्गादिति * तस्मादिति भाष्योक्तामार्थवादिकेन फलेनान्वयइत्येवमेतत्सूत्रावयवव्याख्यामनुसरति * अपिचेति * नन्वित्यादिभवतीत्यन्तं भाष्यं रात्रिसत्राधिकरणन्यायाशयत्वेन व्याख्यातुमाह * सत्यपि चेति * चतुर्थे क्रतौ फलार्थवादमङ्गवत्कार्ष्णाजिनिरिति पूर्वपक्षसूत्रे विषयत्वेनोक्ते क्रतौ प्रतितिष्ठन्ति हवाएते य एता रात्रीरुपयन्तीत्याद्यर्थवादावगतमेव फलमात्रे यो मन्यते तस्य क्रियया सह गुणगुणिसम्बन्धनिर्देशेन फलसामान्यसम्बन्धत्वादितिवक्ष्यतीत्यर्थः। निर्देशादिति रात्रिस-

त्राधिकरणसिद्धान्तहेतोः प्रस्तुतोदाहरणयोर्योजनार्थमन्यस्म।च्चे-त्यादितादर्थ्याध्यवसान्तमित्यन्तं भाष्यं प्रत्यक्षपरोक्षोक्तिभ्यां क्लृप्तक-ल्प्यतोक्तेत्येवं व्याचष्टे * तत्र हीति * । तस्मादिति सूत्रावयवव्या-ख्यार्थं तस्मादितिभाष्यं संयोगवदितिसूत्रावयवस्य भाष्यव्याख्यानाद्यथा स्वर्गकामादिपदसंयोगे फलान्वयावगमस्तथेहापि वाक्यशेषतां फलान्वयावगमात्प्रधानकर्मेति शायनो मेनइत्येवमन्यथाव्या-ख्यापूर्वं व्याचष्टे * तस्मादिति * । एतावताहैनसाऽयुक्तो भवतीति पुरुषसंबद्धो दोषः कीर्त्यत इति प्रजापतिव्रताधिकरणभाष्ये शेषो-क्त्या प्रजापतिव्रतानामकरणनिमित्तदोषपरिहारार्थत्वस्यैतावता क-र्मणा कृतेन सता पापेनायुक्तो भवतीति वाक्यशेषार्थाभ्युपगमनेन वक्ष्यमाणत्वात्सुवर्णधारणवासः परिधानयोः काम्यत्वशङ्कानिरास-सूचनार्थो नोद्यन्तमादित्यमीक्षेतेत्यादिप्रजापतिव्रताविषयत्वेन संयो-गदृष्टान्तोक्तिरित्यर्थान्तरन्यासेन सूचयितुमाह * तथा चेति * ॥

जयादीनां वैदिककर्माङ्गत्वम् । अधि ७ ।

शेषः प्रकरणे ऽविशेषात्सर्वकर्मणाम् ॥३०॥

प्रकरणाधीताना द्वादशोपसत्त्वादीनामन्यत्र [न मनसाना] गमन-चिन्तायां कृतायामन्यत्राधीतानां सुवर्णधारणादीनां तद्वैपरीत्ये तु बुद्धि-स्थानां प्रकरणनिवेशानिवेशविचारे प्रसंगात्कृते तदनुप्रसंगेनास्याश्चि-न्तायाः संगतिसूचनार्थतया शेषत्वं त्विति भाष्यं व्याख्यातुमाह *इ-हेति* । धारणापरिधानयोः फलपरवाक्यशेषसमभिव्याहारलक्षणा द्वाक्यात्पुरुषार्थत्वे व्युत्पादिते वाक्याव‌गतसिद्धि साधनकर्मार्थत्वानां जयाहोमादीनां तद्वैपरीत्येन बुद्धिस्थानां सर्वाग्निसाधनकर्मार्थत्वं प्र-धानसादृश्यसामर्थ्यलक्षणाद्वा लिङ्गादाहवनीयसाध्याग्निसाधनकर्मा-र्थतेति विशेषचिन्ताप्रसंगादवतरतीत्याशयः । योप्रकरणाधीतो वाक्यात्कर्मशेषोवगतः स विशेषाभावात्सर्वकर्मशेष इत्येवं पूर्वपक्ष-सूत्रव्याख्यार्थं किंतावदिति भाष्यं होमानामाहवनीयसाध्यत्वेनानाह-वनीयसाध्येषु कर्मसु प्रधानसादृश्यासम्भवात्प्रधानसादृश्यसाम-र्थ्यलक्षणेन लिङ्गेन वाक्यं बाधित्वा हवनीयसाध्यकर्मार्थत्वावगतेर-युक्तमाशङ्क्यानाहवनीयसाध्यकर्मदेशे होमानुरोधेनाहवनीयनयनात्प्र धानसादृश्योपपत्तेर्लिङ्गाविरोधोस्योपपादयति*पूर्वपक्षेति* लिङ्गा-

विरोधेपि वैदिकत्वसामान्याद्वैदिककर्ममात्रार्थत्वावगतेर्न च कृष्यादील्याहवनीये वर्त्तन्तइत्यादिसिद्धान्तभाष्यावगतकृष्यादिलौकिककर्मार्थपूर्वपक्षायोगशङ्कानिरासे वैदिकत्वसामान्यस्य सन्निधानापरपर्यायपञ्चमस्थानाख्यप्रमाणत्वाद्वाक्यविरोधे प्रामाण्यायोगाशयेनर्द्धिसाधनकर्मत्वाविशेषादित्यविशेषोक्त्या सूचिते तथापि लौकिकानां दृष्टार्थत्वेनादृष्टार्थाङ्गानाकाङ्क्षत्वाददृष्टोपकारजननसामर्थ्यलक्षणेन लिङ्गेनवदृष्टार्थकर्ममात्राङ्गत्वावगतेर्वाक्यबाधमाशङ्क्य दृष्टार्थानामपि विघ्नोपशमार्थं कृष्यादिनैव वैश्यो धनमर्जयेदित्याद्युपायनियमादृष्टार्थं वा ऽदृष्टार्थाङ्गाकाङ्क्षोपपत्तेः रोहिण्यां कृषिकर्माणि कारयेत्पुरस्तात्कृषिकर्मणां प्राच्यां क्षेत्रमर्यादायां द्यावापृथिवीयं बलिं हरेदित्यादिवदृष्टार्थाङ्गग्रहणेपि लिङ्गाविरोधसूचनार्थमोऽर्त्से-दितिलिङ्गाविहितत्वेन कृष्याद्युपलक्षणं वक्तुमृद्धिमिच्छेदिति लिङन्तेनैव सन्तःशब्दो व्याख्यातः । अङ्गगुणाविरोधन्यायेनाहवनीयत्यागशङ्का त्वाहवनीयसाध्येषु कर्मस्ववैगुण्यसम्भवे वैगुण्यापादकाङ्गत्यागायोगादयुक्तेति सूचयितुमाह *तेनेति* । जयादिसंज्ञकानां होमानामफलत्वेनाङ्गानपेक्षत्वात्फलवत्स्वेव कर्मस्वाहवनीयविध्यवगतेराहवनीयत्यागोपपत्तिमाशङ्क्य साक्षात्फलाभावेपि फलवत्कर्माङ्गत्वात्प्रयोजकत्वोपपत्त्याशयेन परिहरति *न चेति* । अनाहिताग्नेरनाहवनीये जयादिहोमापत्तेराहिताग्निरप्यनाहवनीये जुहुयादित्याशङ्क्याग्निहोत्रादिवज्जयादीनामप्यनाहिताग्नेरभावादाहवनीयनैरपेक्ष्यानवगतेस्तत्त्यागायोगं ब्रुवन् पूर्वपक्षमुपसंहरति *तेनेति* लौकिकस्यापि कर्मणो नियमादृष्टाया दृष्टार्थाङ्गाकाङ्क्षोपपत्तिसूचनार्थं वर्णव्यवस्थया कृष्याद्यर्जनोपायनियमविधिं बुद्धिस्थीकर्तुं वर्णानुरूपोक्तिः । अनारभ्यवादसंकोचापत्त्या सिद्धान्तायोगमाह*एवं चेति* प्रकृत्यर्थत्वेनारभ्यवादानां संकोचो युक्तएवेत्याशङ्क्याह *न चेति* । सर्वानारभ्यवादानां प्रकृत्यर्थत्वन्यायविषयत्वाभ्युपगमेपि विकृतिवर्ज्जनहेतोः पौनरुक्त्यापत्तेः कृष्यादिष्वभावाराद्वर्जनं न युक्तमित्याह *कामं चेति* ॥

होमास्तु व्यवतिष्ठेरन्नाहवनीयसंयोगात् ३१।

यस्मादेते जयादयो होमास्तस्मादाहवनीयसंयोगमालोक्य व्यवतिष्ठेरन्नित्येवं ल्यब्लोपपञ्चम्याश्रयणेनाहवनीयसाध्यकर्माङ्गत्वसि-

द्धान्तोऽस्त्यर्थत्वेन पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थं तुशब्दव्याख्यापूर्वं सूत्रव्याख्यार्थं न्चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे *व्यवतिष्ठेरंस्त्विति* वाक्यात्सर्वकर्माङ्गतया गम्यमानानां कुतः प्रमाणाद्व्यवस्थेति प्रश्नपूर्वं प्रधानसादेश्यसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गव्यवस्थाप्रमाणमाह *कुतइति*। कृष्यादौ भूम्यादेर्विहितत्वेनार्थप्राप्तत्वेऽप्यनङ्गत्वात्प्रयोगवचनग्रहणानुपपत्तेःप्रयोगवचनाधीनाङ्गप्रधानैकदेशत्वासिद्धिमाशङ्क्य प्रयोगाङ्गभूतदेशानपेक्षप्रयोगविध्ययोगाद्वश्यापेक्षितस्य देशादेर्दृष्टस्यार्थेनाद्विहितस्यापि लिङ्गेनाङ्गत्वावगतेर्द्रव्यार्जनोपायनियमार्थं कृष्यादिप्रयोगवाक्यग्रहणोपपत्तेः कृष्यादावप्यङ्गप्रधानैकदेशत्वात्सिद्धिसूचनार्थो नित्योक्तिः। उत्तरार्द्धं तावद्याचष्टे *कर्षणमिति* आहवनीयत्यागेन पराभिमतपूर्वपक्षनिरासायाहवनीये जुहुयादिति पूर्वपक्षवार्त्तिकेऽङ्गगुणविरोधन्यायेनाहवनीयत्यागशङ्कानिरासस्य सूचितस्यास्त्यसितचैषामिति वक्ष्यमाणयुक्त्यानुसंधानार्थं सूत्रनायैकान्तेनेत्युक्ते पदहोमादिवदाहवनीयत्यागेऽप्यवैगुण्योपपत्तिशङ्कानिरासायाविहितेत्युक्तम्। विदेशस्याप्यवभृथादेः प्रधानोपकारसामर्थ्यसद्भावेन प्रधानसादेश्यस्योपकारसामर्थ्यापादकत्वनिमित्तसामर्थ्यरूपत्वाभावाल्लिङ्गत्वानुपपत्तेर्व्यवस्थाप्रमाणत्वायोगशङ्कामप्स्ववभृथेन चरन्तीत्यादिवदिह वैदेश्यविध्यभावाद्बर्हिर्लवनादिवच्च संस्कारकर्मत्वाभावेन संस्कार्यद्रव्यदेशत्वावगतिनैराकाङ्क्ष्याहेतुकप्रधानदेशाग्रहणायोगाद्विधिं विना वैदेश्यस्य वैगुण्यजनकत्वापत्तेः सादेश्यस्योपकारसामर्थ्यापादकत्वनिमित्तसामर्थ्यरूपत्वाल्लिङ्गत्वोपपत्तिसूचनेन निरस्यन्पूर्वार्द्धं व्यतिरेकमुखेन व्याचष्टे *तत्रेति*। जयादेः कृष्याद्यङ्गत्वविध्यन्यथानुपपत्त्या वैदेश्याभ्यनुज्ञानावगतेः प्रधानसादेश्याख्यगुणाभावेन वैगुण्ये सत्यपि प्रधानोपकाराख्यफलदातृत्वावगमात्सादेश्यस्योपकारसामर्थ्यापादकत्वानिमित्ता सामर्थ्यरूपता न युक्तेत्याशङ्क्य जयादीनां वैगुण्यानापादकाग्निहोत्रादिविषयान्तरसम्भवे वैगुण्यापादककृष्यादिविषयं विध्यभावावगतेर्वैदेश्याभ्यनुज्ञाकल्पकार्थापत्त्यभावात्सादेश्यं विनोपकाराख्यफलदातृत्वकल्पनायोगेन परिहरति * अस्ति चेति *। अतः सामर्थ्याभावेनानाहिताग्न्यादिविषयत्वनिवृत्तिवत्कृष्यादिविषयत्वनिवृत्तिरपि युक्तेत्युपसंहरति * अतइति *। आहवनीयस्य कृष्यादिदेशनयनेन जयादेः प्रधानसादेश्योपपत्तिं पूर्वपक्षोक्तामनुभाषते ॥ * नन्विति * ॥ आहवनीयदेशे विलेखने

सत्यायतनाद्बहिःपातनाहवनीयनाशापत्तेस्तद्देशे विलेखनाख्यकर्षणायोगाद्विलेखनं कृत्वा तद्देशाहवनीयानिक्षेपे तु विलेखनदेशानां विदारणाख्यानां भेदात्प्रतिविदारणमावृत्त्यापत्तेः सकृद्धोमस्य विहितस्याशक्यत्वापत्तिरावृत्त्यभ्युपगमेपि विदारणाख्यविलेखनदेशाश्रिताहवनीयदेशत्वमात्रासिद्धेः कृष्यादिदेशाहवनीयनयनेपि सादेश्यासिद्धिरिति परिहरति * नेति * । होमोक्तिविशेषणार्थत्वशङ्कानिरासार्थं हेत्वर्थत्वेन व्याचष्टे * होमास्त्विति ।

शेषश्च समाख्यानात् ॥ ३२ ॥

इतश्चेत्यादिभाष्यं समाख्यानुग्रहादपि वैदिकानामेव जयादिः शेष इत्येवं सूत्रयोजनार्थत्वेनाभासमानं वैदिकानामेवत्यध्याहारापत्तेः समाख्यानाच्चेति चकारोत्कर्षापत्तेश्चायुक्तमाशङ्क्य तात्पर्यमात्रोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * इतश्चेति * । व्यतिरेकमुखेन सूत्रतात्पर्योक्त्यर्थं कर्षणादिष्विति भाष्यं कृष्यादिष्वध्वर्योरभावेन तद्द्वारा जयादिष्वभावादृत्विगुपादानार्थयोश्च वरणाभरणयोर्जयाद्यर्थत्वेनानुपदेशाद्दर्विहोमत्वेन चापूर्वत्वादतिदेशतोप्यप्राप्तेर्जयाद्यर्थवरणाद्यभ्युपगमे च कर्षणादिस्वभावनाङ्गप्रधानयोः कर्तृभेदापत्तेस्तत्परिहारायाध्वर्योर्जयादिष्वप्यभावादित्येवं व्याचष्टे * कृष्यादीनां त्विति * मधुपर्कापेक्षया वरणादीनामिति बहुवचनम् । सूत्रयोजना कीदृशीत्यपेक्षायां द्वेधा योजयन्ति * तेनेति * समाख्यानायाध्वर्युणा जयादि कार्यमिति जयादिविधिवाक्यस्य शेषोवगतः सोपि व्यवस्थायामनुगृह्यतेत्याद्या। योजना समाख्यानाद्योऽध्वर्युर्जयादिशेषोवगतइतिद्वितीया ।

वैदिकाश्वप्रतिग्रहे इष्टेः कर्तव्यत्वम् । आधि ८ ।

दोषात्त्विष्टिर्लौकिके स्याच्छास्त्राद्धि वैदिके न दोषः स्यात् ।३३।

लौकिकवैदिकनिमित्तचिन्तायाः क्रतुपुरुषार्थत्वचिन्ताफलत्वाल्लक्षणप्रकरणसंगत्योः संभवेपि सर्वासर्वकर्माङ्गत्वचिन्तात्वाभावादनन्तराधिकरणासंगतिमाशङ्क्य प्रासंगिकत्वेन संगतिमाह * लौकिकेति * निमित्तस्मृतसप्तम्यभावादश्वदानस्य निमित्तत्वासिद्धेर्विशेषविचारायोगमाशङ्क्य यावच्छब्देनान्यतः प्राप्तया संख्यया विधेयेष्टिसंख्योपलक्षणभूतया दानान्वयिनामश्वानां विशेष्यत्वावगतेस्तेषां चानियतसंख्यत्वाद्यावन्त्यश्वदानानि तावन्तीरिष्टीः कुर्यादि-

ति वाक्यार्थापत्तेर्निमित्तत्वाभावे चाश्वदानानामिष्टीः प्रति शेषित्वे-
ष्वेकदेशकालकर्तृत्वात्तन्त्रेणोपकारसिद्धेरसंख्ययेष्टिसंख्योपलक्षणा-
योगप्रसंगान्निमित्तत्वसिद्धिमाह * तत्रेति * अथ चोभयत्रापि दातु-
रिष्टिरिति वार्तिकदानस्यैव निमित्तत्वमङ्गीकृत्य पूर्वपक्षसिद्धान्तप-
क्षयोर्वक्ष्यमाणत्वाद्दोषवान्योऽश्वप्रतिग्रहइत्येतदन्ताः प्रतिग्रहोक्तयो
दानलक्षणार्थाः । वैदिकाश्वदाननिमित्तपक्षे कथंचिद् बुद्धिस्थक-
त्वसंभवेनात्यन्ताबुद्धिस्थस्वर्गकल्पनापादकपुरुषार्थत्वायोगाल्लौकिक-
पक्षे क्रतुस्वर्गयोरत्यन्ताबुद्धिस्थत्वसाम्येपि साक्षात्समीहितत्वे स्व-
र्गस्यैव कल्पत्वात्क्रत्वर्थानुपपत्तेर्वैरूप्यभयेनाश्वदानमात्रनिमित्तपक्ष-
भाष्यकृतोपेक्षितमपि मन्दाया अपि शङ्काया निराकार्यत्वात्सौत्रेण
चतुःशब्देन निरासोपपत्तेर्निराकर्तुं त्रेधा संदेहमाह * तदिति * ।
कः पुनरिति प्रश्नभाष्यं विवक्षितदानविषयत्वे स्पष्टभेदत्वादयुक्त-
माशङ्क्य यथाश्रुतप्रतिग्रहविषयत्वेनोपपादयितुमाह * कः पुनरिति *।
लोक इत्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे * इतरइति * एवमनेनाविशेषपक्षनिरा-
सार्थत्वेन तुशब्दं व्याख्यातुं तदुपन्यासपूर्वं सौत्रपूर्वपक्षं गृह्णाति
* किमिति * । भाष्यमनुसंदधानो लौकिकं हि फलं कल्प्यमिति
सिद्धान्तभाष्यवक्ष्यमाणस्यापि हेतोरुपलक्षणार्थत्वेन व्याचष्टे * भा-
ष्येति*॥आद्ये हेतुं विवृणोति * नैमितिकं हीति *। द्वितीयं विवृणोति
* फलं चेति * इतीत्यादिभाष्यं सिद्धान्तनिरासार्थत्वेन तुशब्दव्या-
ख्यापूर्वं पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यर्थत्वेन व्याचष्टे * इतीति *। दोषो हीति
भाष्येणेष्टिनिर्घात्यो दोषः श्रूयत इत्यध्याहारेणेष्टेर्दोषनिर्घातार्थत्वा-
दित्येवंदोषादितिसूत्रावयवं व्याख्याय एवमनेनेष्टिवद्दोषनिर्घातार्थत्वे-
पि वैदिकानिमित्तकत्वाविरोधमाशङ्कानिरासार्थत्वेनापि लौकिक एव
दोषसद्भावादित्येवमावृत्यायमेवावयवः सचेत्यादिभाष्येण व्याख्यात
इति सूचयन् सूत्रशेषं प्रतिज्ञोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे * कुतइति * ।
जलोदराख्यवरुणात्मकस्य दोषस्यानुपलब्धिविरोधमाशङ्क्य वृणो-
तीति व्युत्पत्त्या पापवाचित्वेन वरुणशब्दं व्याचक्षाणो निषेधाभा-
वेनानपेक्षितदोषोक्तौ तात्पर्यायोगाच्छास्त्रस्य दोषसद्भावे प्रामाण्यानु-
पपत्तेः प्रत्यक्षादिना च दोषानवगतेः पापस्याप्ययोगमाशङ्क्य निमि-
त्तव्यवस्थासिद्ध्यै दोषोक्तौ तात्पर्योपपत्तिं सूचयितुमाह * वरुणो-
वा इति * । दोषोक्तेर्लौकिकविषयत्वाज्ञानान्निमित्तव्यवस्थापक-
त्वायोगशङ्कानिरासार्थं सचायमिति भाष्यं प्राप्त्यभावेनानुवादायो-

गादयुक्तमाशङ्क्य न केसरिणो ददातीतिनिषेधाद् षप्राप्तिसूचनेनोपपादयितुमाह * तदपि चेति * । अनुवादत्वोक्त्येऽव्यवस्थाद्योतनप्रजननमाह * यदि हीति * । विधेयत्वायोगेनानुवादतामुपपादयितुमाह * नन्विति *फलत्वात्पापस्याविधेयत्वेपि तत्र कर्मविधिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति *॥ वाक्यान्तरनिषिद्धस्याश्वदानस्य फलापेक्षाया मज्ञातफलज्ञापनाख्यायं विधिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य दूरस्थस्य निषेधस्येहाबुद्धिस्थत्वान्न फलापेक्षास्तीत्याशयेन परिहरति * नचेहीति * । न केवलमभिधेयत्वादनपेक्षितत्वाच्च पापग्रहणं न विधीयते किंतु निमित्तनैमित्तिकान्वयमात्रे तत्कीर्त्तनोपक्षयादपीत्याह * निमित्तेति * । दोषस्याप्रत्यक्षत्वेन क्वेति ज्ञातुमशक्यत्वाद्यत्र दोषस्तत्रानुवाद इत्ययुक्तमाशङ्क्य दोषनिषेधयोरत्यन्ताविनाभावाद्यत्र निषेधस्तत्र दोषइत्याध्याहारेण पूरयितुमाह * तस्मादिति * स च दोषो लौकिके भवतीति कृत्वा तत्रैवोपपद्यते नुवाद इत्यविधानार्थं सचालौकिक इत्यभिभाष्यं स च निषेधो लौकिकेऽतस्तत्रैव दोषो भवतीत्यध्याहारेण पूरयितुमाह * स चेति * दाननिषेधमात्रस्योपन्यसनीयत्वेपि प्रतिग्रहाविषयत्वेपि पूर्वपक्षोपपत्तिसूचनार्थं विश्वजित्प्रकरणे समाम्नानात्तत्प्रकरणाम्नातसर्वस्वदानवाक्यशेषत्वे पर्युदासत्वोपपत्तेरस्य लौकिकाश्वदाननिषेधत्वायोगमाशङ्क्य गुणवाक्यानामन्योन्यान्वयायोगाल्लौकिकदानविषयत्वेनापि च केसरिवाक्योपपत्तेर्वरणाय यजामहनिषेधवाक्यवद्विषयप्राप्त्यै गुणवाक्यानपेक्षणात्केसरिवाक्यस्य सर्वस्वदानवाक्यशेषत्वानुपपत्तेः धर्मत्वभ्रान्त्यादिनिमित्तप्राप्ताश्वदाननिषेधाच्च विकल्पानापत्तेः पर्युदासत्वायोगलौकिकस्य प्रतिषेध इत्यनेनैव सूचितमसंभवत्पर्युदासप्रतिग्रहनिषेधवाक्यसाहचर्येण द्रढयितुं वाक्यद्वयोपन्यासः । एतदन्तेन ग्रन्थेन श्लोकस्य द्वितीयं पादं व्याख्याय शङ्कोत्तरत्वेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातुमाह *नन्विति । * दोषसंयोगादिति भाष्यमितिकरणस्यापकर्षं कृत्वा हेत्वर्थत्वमिति परामर्शत्वं च तन्त्रेणाङ्गीकृत्य दोषानुवादस्य लौकिकविषयत्वाद्धेतोरिष्टदोषसंयुक्तत्वाल्लौकिक एव गम्यत इत्येवं व्याख्यातुमाह *अतश्चेति । * आहेति शङ्काभाष्यं व्याचष्टे * ननु चेति * उच्यतइत्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * उच्यतइति * दोषनिर्घातः कार्योऽस्या इति बहुव्रीह्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * तद्धीति । * पुरुषानौपयिकत्वेन दोषस्वरूपस्य कर्म-

णाऽनपेक्षिततया स्वरूपेण दोषस्य फलत्वायोगात्स्वनिर्घातं पुरुषोपयिकत्वाद्विध्यन्वयार्हमन्यतोपेक्ष्यमाणस्यापनेयत्वरूपेण विधेयेष्ट्याकर्मान्वयोक्तेरिष्टदोषनिघातार्थत्वे समर्थितेपि दानसामान्यस्य निमित्तत्वेन ग्रहणाद्वैदिकापि निर्दोष प्राप्ताया इष्टेर्दोषनिर्घातार्थत्वायोगक्रत्वर्थत्वस्याप्यापत्तेः सामर्थ्यात् लौकिकविषयनियमायोगमाशङ्क्यैकेन दोषनिर्घातेन प्रयोजनेन कर्मणो निराकाङ्क्षे सति क्रतूपकाराख्यं प्रयोजनान्तरं न शक्यं कल्पयितुमित्युक्तम्। वरुणप्रमोचनोक्तेर्दोषार्थत्ववाचित्वसूचनार्थं व्याख्यातेर्थे भाष्यं योजयति * एतदिति ।* सचेतिभाष्योक्तं लौकिकस्य दातृदोषेण दुष्टतां भवेदितिभाष्योक्तां च वैदिकस्य निमित्तस्य दानात्मकत्वेनादुष्टतां लौकिकवैदिकनिमित्तसाम्येन दूषयितुमाह * यस्त्विति * लौकिकेश्वप्रतिग्रहे भवतीति यदुक्तं तद्वैदिकेप्यविशिष्टमिति सूचनार्थं पुनश्चेत्युक्तम् । भाष्यस्थं हेतुकर्तृशब्दं व्याख्यातुं दातुरित्युक्तम् । एतदेव विवृणोति * तथा हीति। * वैदिकस्य दानरूपत्वेनादुष्टतायाः साम्योक्त्यर्थं पूर्वार्द्धं व्याचष्टे *यदीति*। अयाज्ययाजनादेव दोषो नाश्वप्रतिग्रहाद्वैदिकं भृतित्वादश्वप्रतिग्रहस्येति दुष्टीकाक्तया युक्तं वैदिके प्रतिग्रहानिमित्तपापायोगमाशङ्क्य प्रतिग्राह्यमनङ्गीकार्यं याजना यस्य तस्माद्याजनं प्रतिगृह्णतोऽङ्गीकुर्वतः पापमयाज्ययाजननिमित्तमस्तीति योश्वमयाज्याद्भृतिरूपेण गृह्णात्येनं वरुणपापमयाज्ययाजननिमित्तं गृह्णातीति अर्थं मत्वा भाष्यकृतोक्तमिति सूचनायायाज्ययाजननिमित्तोक्तिः दोषरहितं यद्दानं तन्निमित्तं यद्युच्यतेत्यर्थः । लौकिकेपि दोषरहितं यद्दानं तदेव निमित्तमित्युक्ते दानस्यानिषेधोपि प्रतिग्रहीतुर्दोषोत्पादकत्वान्निषिद्धे प्रतिग्रहे प्रयोजकहेतुत्वाद्वा ब्रह्महत्यादिप्रयोजकव्यापारवद् दुष्टत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य लौकिकस्यापि दानस्य विहितत्वेन वैषम्यसूचनार्थं दातुर्व्यापारस्य प्रतिग्रहीतृदोषद्वारेणादुष्टत्वादित्युक्तम् । लौकिकस्य प्र ग्रहस्य दातृदोषेण दुष्टतायाः साम्योक्त्यर्थमुत्तरार्द्धं व्याचष्टे * अथेति। * वैदिकनिमित्तपक्षे तदुत्थापितकर्माङ्गत्वावगते ङ्ग निकर्तृकत्वाद्वै दातुरिष्ट्यवगम निर्दोषनिमित्ते लौकिकपक्षे कर्माङ्गत्वानवगतेवाक्यस्वरसभङ्गहेत्वभावेन प्रतिग्रहीतुरवेष्ट्यवगमाद्दोषवदित्याशङ्कां सुवर्णधारणवद्वैदिकत्वसामान्यस्य स्थानाख्यसान्निध्यरूपतया वाक्येन बाधात्कल्पनागौरवापत्तेश्चात्यन्तानुपस्थितक्रतूपकारार्थत्वक-

ल्पनायामपि साम्याद्दातृकर्तृकत्वावगतिं विना वैदिकनिमित्तकत्वावगमात् दातृकर्तृकत्वावगत्यभ्युपगमेऽन्योन्याश्रयापत्तेर्विशेषावगतिहेतुभूतोपपत्त्यभावेनोपन्यासपूर्वं निरस्यति। * अथ वैदिक इति * अस्मिंश्च वाक्ये दातृदोषहेतुकदोषाप्रतीतेर्वाक्यान्तरस्थे च शूद्रादिप्रयोगाच्छूद्रादिप्रतिग्रहनिषेधेऽनुवाद्यस्य प्रतिग्रहस्य प्रतिग्रहाद्युपायनियमविधिविरोधापत्तेर्निर्विशेषणस्य निषेधायोगाच्छूद्रादिविशेषणाभ्युपगमेऽपि नैव नैराकाङ्क्ष्यादश्वेन विशेषणानुपपत्तेः साम्याभावेऽप्येतद्भाष्यद्वयमयुक्तमित्याह * किंचेति * उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * न हीति * दूषणमुपसंहरति * तेनेति * दातृदोषेण दुष्टतोक्तिं यथाकथंचित्समादधानो द्वितीयभाष्याक्षेपाभ्युपगमेनाद्यभाष्याक्षेपं परमतेन लौकिकवैदिकप्रतिग्रहवैषम्योक्त्या परिहरति * तत्रेति * प्रतिग्रहस्य विध्यभावात् प्रतिप्रसवायोगशङ्कामुपन्यासपूर्वं दानविधिनार्थात् प्रतिग्रहस्याक्षेपः साक्षादेव वा विधिरिति द्वेधा परिहरति * तत्रैतदिति * दानसमाप्तिरूपस्य परस्वत्वापादनस्य परस्मै समर्पणं विना परस्वत्वानापत्तेः समर्पणाख्यदातृव्यापारात्मकत्ववत्परेण स्वीकरणमपि विना परस्वत्वानापत्तेः स्वीकरणाख्यप्रतिग्रहीतृव्यापारात्मकत्वस्यापि भावात्परस्वत्वापादनविधिना स्वीकरणाख्यप्रतिगृहविधिरित्याशयः। अदृष्टार्थेति कर्त्तव्यतायुक्तत्वकर्मसाद्गुण्यार्थत्वाभ्यामपि प्रतिग्रहस्य विधेयतावसीयतइत्याह * अपि चेति * क इदं कस्मा अदादित्यादिमन्त्रवत्त्वादग्नीध्रे ददातीत्यादिक्रमविशेषप्राङ्मुखत्वादिनियमयुक्तत्वाद्वा दृष्टार्थेति कर्त्तव्यतापेक्षावगतेः कर्ममध्ये क्रियमाणत्वात्कर्माङ्गदक्षिणादानसंगतत्वेन च लोभप्राप्तयूपशाकटादिप्रतिग्रहवैषम्यात्कर्मसाद्गुण्यार्थत्वावगतेः कथं विधिना न विषयीक्रियत इत्यर्थः। मन्त्रवदिति ह्रस्वपाठे मन्त्रवद्यथा भवति तथा क्रियमाण इति क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकत्वम्। श्लोकं व्याचष्टे * यदीति * लौकिकवैदिकयोः प्रतिग्रहयोः सदोषनिर्दोषत्ववैषम्योक्त्या परोक्तं परिहारं वैदिकस्यापि प्रतिग्रहस्य सदोषत्वोपपादनेन दूषयति * अत्रेति * श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * प्रतिगृहीतृव्यापारस्यापि परस्वत्वापादनरूपत्वेन दानसमाप्तित्वाद्दानविधिविधेयत्वं परोक्तं प्रतिग्रहीतृव्यापारस्यात्मसत्वापादकत्वात्परस्वत्वापादकत्वायोगेन निरस्यति * यद्यपि चेति * विक्रयी त्वन्यः कर्मणोचोदितत्वादिति सूत्रवक्ष्यमाणविक्रयविध्ययोगदृष्टान्तेन प्रतिग्रहविध्ययोगं

द्रढयितुमाह * तेनेति * कर्मसादुगुण्यार्थत्वस्य विधेयत्वहेतोः कर्ममध्ये कर्माङ्गक्रयसंगतस्यापि क्रियमाणस्य विक्रयकर्मसादुगुण्यार्थत्वादर्शनादसिद्धत्वोक्त्यै दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः कर्मानङ्गतोक्ता । अदृष्टार्थेति कर्त्तव्यताविधानस्यान्यथाऽभ्युपपत्तेर्हेतुत्वं निरस्यति * यदपीति * पुरुषार्थप्रतिग्रहानुवादेनेतिकर्त्तव्यताविधाविति कर्त्तव्यतायाः प्रकरणगम्यक्रत्वर्थत्वबाधापत्तिं शङ्कते *नन्विति* इज्यार्थयोर्दधिपयसोः प्रणीता कार्यश्रपणानङ्गत्वेपि श्रपणोपकारित्वात्तद्गतानां प्रणीता धर्माणां श्रपणाङ्गत्वोपपत्तिवत्प्रतिग्रहस्य क्रत्वनङ्गत्वेपि क्रतूपकारित्वात् प्रतिग्रहेतिकर्त्तव्यतायाः क्रत्वङ्गत्वोपपत्त्याशयेन परिहरति *नैषइति* प्रतिगृहस्य साक्षात् क्रतूपकारित्वायोगाद्दानद्वारा क्रतूपकारित्वोक्त्यै तदवसानत्वं दानस्योक्तम् । दधिपयसोः श्रपणापूर्वसिद्ध्यर्थत्वान्निरङ्गयोश्चापूर्वसाधनत्वायोगाच्छ्रपणापूर्वसाधनीभूतदधिपयोर्थतया चोदकेन प्रणीता धर्माणां विधानाच्छ्रपणाङ्गत्वं युक्तं प्रतिग्रहस्य त्ववैधत्वेनापूर्वसिद्ध्यर्थत्वायोगात्तादितिकर्त्तव्यतायां क्रत्वपूर्वं साधनीभूतप्रतिग्रहार्थतया विध्यनुपपत्तेः क्रत्वङ्गत्वायोगमाशङ्क्यार्त्विजेष्वपि पदार्थेषु यजमानस्यैव विधिना नियोज्यत्वात् क्रत्वपूर्वसिद्ध्यै दक्षिणां ददद् वृत्त्यर्थंदक्षिणां प्रतिगृह्णन्तमृत्विजमानमयेत्तादिच्छमित्तुं चानुतिष्ठन्तामिति विध्यर्थप्रतीतेः प्रतिग्रहसमानकर्तृकत्वलक्षणेन संबन्धेनेतिकर्त्तव्यतायाः प्रतिगृहान्वयेपि क्रत्वपूर्वसाधनीभूतदानार्थत्वेन विधानात् क्रत्वङ्गत्वोपपत्तिं सूचयितुमाह * तेनेति * । प्रतिगृहस्यावैधत्वेनापूर्वानौपयिकत्वाददृष्टार्थेतिकर्त्तव्यतानपेक्षत्वमवैधत्वोक्त्यार्थादुक्तं तेनेत्यनेन परामृष्टम् ईत्यनेन वैधदानेतिकर्त्तव्यतात्वेन प्रकारेण प्रतिगृहस्यापूर्वानौपयिकत्वेनादृष्टार्थेतिकर्तव्यतानपेक्षत्वेपीतिकर्त्तव्यताविधानं नेतव्यं गमयितव्यमुपपादनीयमित्यर्थः । गवादिप्रतिगृहस्यापि तर्ह्यविहितत्वेन क्रत्वर्थपदार्थपरिमाणबाधाख्यदोषापादकत्वादकार्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्याविहितस्यापि विहितदानाख्यपदार्थसिद्ध्यै प्रयोगविधिनानुमतत्वान्न पदार्थपरिमाणबाधाधस्याख्यो दोषो नरकापत्त्याख्यस्तु दोषो निषेधाभावादनाशङ्क्यएवेत्याह * तत्रेति * । दानस्य विधिलक्षणत्वे सति दानाङ्गत्वेनाचोदितेपि प्रतिगृहे विहिते दाने साध्ये तत्सिद्ध्यै प्रयोगविधिना प्रतिगृहस्यानुमतत्वान्न तत्करणे पदार्थपरिमाणबाधापत्त्याख्यो दोष इत्युक्तेश्च प्रतिगृहोपि तर्हि विहितदानसिद्ध्यै प्रयोगविधिनानुमतत्वेन

पदार्थपरिमाणबाधानापादनापादकत्वाददुष्टः स्यादित्याशङ्क्यैतद्दोषाभावेपि नरकापादकत्वाद्दुष्टत्वं सूचयितुं गवादीनां प्रतिग्रहे निषेधाभावान्नरकाख्यो दोषो नास्तीति कश्चिच्छब्देनोक्तम् । चोदितेपीति पाठे दानमात्रेपि चोदित इत्येवं प्रतिग्रहस्याचोदिततोक्ता । अश्वप्रतिग्रहस्यापि तर्हि प्रयोगविधिनानुमतत्वादकरणे क्रतुवैगुण्यापत्तेः करणे च निषिद्धत्वान्नरकापत्तेः संकटं स्यादित्याशङ्क्याह *अश्वेति* दृष्टान्तेनैतदेव द्रढयितुमाह * यथेति * । परकीयपरिहारदूषणमुपसंहरति * अतश्चेति * । मतान्तरेणाक्षेपद्वयमपि परिहरति* केचित्पुनरिति * वैदिकत्वे निमित्तस्य तदुपस्थापितकर्माङ्गत्वात्प्रधानसमानकर्तृकत्वावगतेर्दक्षिणादातुश्च प्रधानकर्तृत्वाद्दातुरिष्टिर्लौकिकत्वे त्वनुपस्थापितकर्माङ्गप्रमाणाभावेन वाक्यस्वरसावगतप्रतिग्रहीतृकत्वबाधकप्रधानसमानकर्तृकत्वावगत्यभावात् प्रतिग्रहीतुरिति द्वितीयभाष्याक्षेपपरिहारः प्रतिग्रहस्योभयत्रापि भवेदेवमिति परोक्तानुज्ञार्थभाष्यावयवालोचनया भाष्यकृतोपि निषेधाद्विध्यभावेन च निषेधस्य विकल्पार्थत्वायोगान्नित्यवर्जनार्थत्वावगतेर्दोषवत्तां च विना नित्यवर्जनायोगाद्दोषवत्तयाभिप्रेतत्वावगमाद्वैदिके त्वश्वप्रतिग्रह इति भाष्यस्थस्य तु प्रतिग्रहशब्दस्य वचनेन तस्य कर्तव्यतावगम्यत इति भाष्ये वैदिकस्य विहितत्वोक्तेः प्रतिग्रहस्य च वैदिककर्मान्वयाद्वैदिकस्यापि विध्ययोगाल्लक्षणया दानार्थत्वावगमात् लौकिकेश्वप्रतिग्रह इत्यादिभाष्येण लौकिकवैदिकयोः प्रतिग्रहयोः सदोषनिर्दोषत्ववैषम्यानुक्तेः साम्यापादनेनाक्षेपो न युक्त इत्याद्यभाष्याक्षेपपरिहारः । वैदिकेन कर्मान्वयिना निमित्तेन कर्मोपस्थापनसंभवेपि दात्रर्थप्रधाने कर्मोपकारानाकाङ्क्षिणः प्रतिग्रहीतुस्तदर्थायामिष्टौ विधिना नियोक्तुमशक्यत्वाद्दातृकर्तृकत्वं विना कर्माङ्गत्वासिद्धेस्ततएव दातृकर्तृत्वकल्पनेन्योन्याश्रयप्रसंगादस्यापि परिहारस्यानुपपत्तेः स्वमतेन लौकिके वैदिके वा निमित्ते दातुरिष्टिरुत्तराधिकरणन्यायेन भाष्यकृतोक्ता न तु वैदिकत्वाशयेनेत्येवं द्वितीयभाष्याक्षेपं परिहरति*अथवेति * । दानस्य लौकिकस्याप्यदृष्टार्थत्वेन विधिस्पृष्टत्वान्निषेधानुपपत्तेर्न केसरिणो ददातीत्यस्याश्वव्यतिरिक्तरासभादिकेसरिविषयत्वेनाप्युपपत्तेर्दोषवत्त्वोपपत्तिमयुक्तामाशङ्क्याधर्मे धर्मत्वभ्रान्त्याश्वदानप्रवृत्तिवारणायाश्वस्यापि दानेनिषेधोपपत्तेर्निषेधस्याश्वव्यतिरिक्तविषयत्वकल्पनायोगाद्दानमेव लौकिकं निषिद्धत्वाद्दोषवत्तयो-

कमित्याह * तत्रेति * अश्वदाननिषेधस्य भाष्यकृत्संमतिं दशमाधिकरणभाष्यपाठेनाह * तथा चेति * गौश्चाश्वश्चेत्यादिना द्रव्याणि निर्दिश्य तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति श्रुता संख्या महोपकारहेतुत्वाद्गवामेवेति सिद्धान्तितेऽश्वानां गोभ्योपि बहुमूल्यत्वेनोपकारकतरत्वात्तेषामेव संख्या प्रसज्येतेत्याशङ्क्याश्वानां दाननिषेधेन प्रत्यवायापादकत्वान्नोपकारतरतास्तीति भाष्यार्थः। अकार्यत्वाच्च ततः पुनर्विशेषः स्यादिति षष्ठाधिकरणे विश्वजित्प्रकरणाम्नातस्याप्यश्वदाननिषेधस्यासंभवत्क्रत्वर्थत्वप्रतिग्रहनिषेधसाहचर्याद्धर्मत्वभ्रान्त्यादिना चावैधेप्यश्वदाने निषेधोपपत्तेर्विध्यधीनात्मलाभत्वाभावात्सामान्यविधिना सह विकल्पायोगं मत्वाश्वानां दानमकार्यमेष हि विशेषोऽश्वानामन्येभ्यो द्रव्येभ्यो यदेषां दानं निषिध्यत इति भाष्येणाश्वानां निषिद्धत्वाददानं वक्ष्यतीत्याह * विश्वजित्यपीति * तत्रत्यभाष्ये श्वशब्दस्य केसरिमात्रोपलक्षणार्थत्वसूचनायादिशब्दः। पौण्डरीकादौ तर्ह्यश्वदानस्य विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पदोषः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह * पौण्डरीकइति * दानस्य निषिद्धत्वे रागतः प्रवृत्त्ययोगादननुष्ठानापत्तेर्लौकनिमित्ताभावादिष्टिविधिरनर्थः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह*तस्मादिति*। उच्चादिविदक्षिणावन्तोऽअस्थुर्ये अश्वदाः सहते सूर्येणेत्यादिमन्त्रवर्णो हिरण्यं गौर्वासोऽश्वो भूमिस्तिला घृतमन्नमितिदेयानीति स्मृतिश्च भ्रान्तिहेतुः मित्रस्य दायेन दानेनादिरादानं स्वीकारस्तेन प्रयोजनेनेत्यर्थः। अथ विक्रयनिषेधस्मृतेर्वा मूलान्तरादर्शनादस्यैव मूलत्वसिद्धौ ददातेर्विक्रयवाचित्वावगमाद्योऽश्वं विक्रीणीते तस्येष्टिर्भविष्यतीत्याह * यो वेति *.ददातेर्विक्रयवाचितामुपपादयति * विक्रयेपि हीति * विक्रयोनेन कृतो न दानमित्यादिप्रयोगदर्शनाददृष्टार्थस्यैव स्वत्वत्यागपरस्वत्वापादनस्य ददात्यर्थत्वमाशङ्क्य बलीवर्दाः सन्ति न गाव इति वत्सामान्यवाचिनोपि ददातेरदृष्टार्थदानविशेषलक्षणार्थत्वेन तत्प्रयोगोपपत्तेरनवगतार्थधात्ववस्थायां फलकल्पनानवसरेणादृष्टार्थत्वानवगमाददृष्टार्थत्वेवगते ददातेरर्थावगतिरर्थावगतौ वा दृष्टार्थत्वावगतिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेर्निरस्यति*न हीति * परद्रव्यग्रहणपूर्वस्य स्वद्रव्यत्यागस्य विक्रयशब्दवाच्यत्वाद्दानशब्दवाच्यत्वायोगमाशङ्क्याह * यद्यपि चेति * ददातेः स्वत्वत्यागपरस्वत्वापादनसामान्यवाचितां वृद्धप्रयोगेनोपपादयति। * तथा चेति * गृह्णातेरपि तर्हि क्रये प्रयोगात्तद्वाचित्वापत्तेः।

क्रयस्यापि नोभयदतः प्रतिगृह्णातीत्यनेन निषेधप्रसंगाच्छिष्टगर्हापत्तिरित्याशङ्क्य प्रतिपूर्वस्य गृह्णातेः क्रये प्रयोगात्तद्वाचित्वापत्तेः क्रयस्यापि भावं सूचितुमाह * क्रीत्वा चेति * गृहीतमित्येव वदति न तु प्रतिगृहीतमितीति सावधारणव्याख्येयं विक्रयस्येष्टिनिमित्तामुपपादितामुपसंहरति * तस्मादिति * । अश्वानां देयत्वं स्मृतेर्ये अश्वदा उत वा सन्ति गोदा ये वस्त्रदाः सुभगा स्तेषु राय इत्यादिमन्त्रवर्णाच्चाश्वदानस्यादुष्टत्वं शङ्कते * ननु चेति * मन्त्रवर्णसूचनार्थश्चकारः। स्मृतेर्मन्त्रवर्णस्य चानुवादत्वाद्विध्यनुसारेण व्याख्येयतां मत्वा परिहरति *यत्रेति* तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं प्रतिग्रहविषयत्वेपि पूर्वपक्षोपपत्तिसूचनेन वस्तुतो दानविषयत्वाभ्युपगमेन पूर्वपक्षेपि प्रौढिप्रदर्शनार्थं स च लौकिकेश्वप्रतिग्रह इत्यादिभाष्योपपादनार्थतया व्याचष्टे * तस्मादिति * अर्थवादो वा नुपपात्तात्तस्माद्याज्ञे प्रतीयेत निर्वपेदितीत्यध्याहार्येति करणान्तं भाष्यं दोषनिर्घातार्थत्वपूर्वपक्षहेतुनिरासप्रतिज्ञार्थत्वेन वाशब्दव्याख्यार्थतया व्याचष्टे * यदीति * जलवृद्ध्योदरवृद्धिलक्षणस्य जलोदराख्यस्य दोषस्य जलरोगाख्यवरुणग्रहणोक्त्योक्तस्याश्वप्रतिग्रहादनुपपन्नत्वादित्येवमनुपपातादिति वाशब्दोक्तप्रतिज्ञोपपादनार्थसूत्रावयवव्याख्यार्थं सहीत्यादिजलोदरोपपात इत्यन्तं भाष्यं हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन व्याचष्टे *कुत इति* । निषिद्धाचरणजन्यस्य पापाख्यस्य दोषस्य पूर्वपक्षिणोक्तत्वाज्जलोदरानुपपातोक्त्ययोगशङ्कानिरार्थत्वेनेष्टिवाक्ये यो दोषः कीर्त्यते तन्निर्घातार्थता वाक्यस्यापाद्योक्तचर्थतयाध्याहारेणोत्तरार्द्धं व्याख्यातुमाह *कर्मेति* तन्निर्घातार्थत्वस्य वाच्यत्वापादनार्थां तस्य निर्घात्यत्वावधारणोक्तिः। एतदेव भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुः प्रसिद्धमित्यन्तं तावत्तस्य वरुणगृहीत इत्युच्यतइत्यनेन निर्दिष्टस्य वरुणग्रहणवचनस्य शब्दस्य जलोदरवाचित्वेन लोके प्रसिद्धत्वाद्यस्य जलवृद्ध्योदरं श्वयति वर्द्धते स वरुणाख्येन जलरोगेण गृहीतत्वाद्वरुणगृहीत इत्युच्यत इत्येवं व्याख्यातुमाह*जलोदरं हीति* न चेति भाष्यावयवं व्याचष्टे *न चेति* निदानं कारणं प्रतिजानातेः प्रतिपादनार्थतां श्रूयतेशब्दाभ्यामुक्त्वा गम्यतेशब्देन प्रतीतिवाचितोक्ता। न चानेनेतिभाष्यावयवं व्याचष्टे *नाप्येतस्येति* वर्त्तमानवरुणग्रहणानुवादेनेष्टिविधिमात्रार्थत्वान्नेष्टिवाक्यस्याश्वप्रतिग्रहस्य जलोदरनिदानत्वप्रतिपत्तौ व्यापार इत्यर्थः। पापेन ग्रहणं यस्मिन्नश्वप्रतिग्रहे

स निमित्तमिति पूर्वपक्षवार्त्तिकव्याख्यातभाष्यस्थदोषशब्दोक्ताया नरकफलताया अनुभाषणपूर्वं निरासार्थत्वेनाननुपपातादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थतयाऽथेत्यादि भाष्यं व्याख्यातुं नरकस्येष्टिवाक्ये ऽनुपात्तत्वादित्येवं सूत्रावयवं तावद्याचष्टे *यस्त्विति* अथेत्यनुभाषणभाष्य व्याचष्टे *अथेति* तदेत्यादिबाध्येतेत्यन्तं निरासभाष्यं व्याचष्टे *तत इति* दानपक्षे त्यागदुःखदर्शनात्प्रतिग्रहपक्षे रक्षणादिक्लेशाद्वैदिकेपि निमित्ते किं चिद्वरुणात्मकं वरुणग्रहणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं विद्यत इत्येवं सावयवप्रसिद्धिः संभवतीति निमित्तद्वारेणष्टलौकिकविषयत्वं नावधारयितुं शक्यमित्यर्थः। भाष्यमपि तत्र तास्मिन्नवयप्रसिद्धिपक्षे यज्ञसंबन्धिन्यपि प्रतिग्रहे रक्षणादिना क्लेशेन वरुणग्रहणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तेन वरुणगृहीतः स्यादिति कृत्वा लौकिकइत्येष पक्षो न व्यतिष्ठेत समुदायप्रसिद्ध्यश्च बाध्येतेत्येवंक्लेशेनेतीतिकरणाध्याहारेण योज्यम् । इष्टिकर्त्तुर्दातूरक्षणादिक्लेशाभावाद्रक्षणादिक्लेशोक्तिमयुक्तामाशङ्क्य द्वेधा समाधत्ते *रक्षणेति* । वैदिके दाने वरुणग्रहणशब्दप्रवृत्तौ स्वयं निमितान्तरमाह *धर्मोपि चेति* यत्र रो देहेनाच्छाद्यते तत्र केवलेन पापेन हेतुनेत्यर्थः। इष्टेर्दोषनिर्घातार्थत्वाभावे वरुणग्रहणोक्त्यानर्थक्यशङ्कानिरासार्थं सौत्रार्थवादोक्तिव्याख्यार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे *तस्मादिति* स्तुतिस्वरूपोक्त्यर्थं यावद्वरुणगृहीतस्येत्याद्युन्मोचनी चेत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे *तत्रेति* । तिरोहितभेदोपमानवाचिना रूपकशब्देन भाष्यस्थोपमानोक्तिमुपमानविशेषविषयत्वेन व्याख्याय प्रकारवाचिना धर्मशब्देनेदानीन्तनस्याश्वदानस्य प्रजापतिकर्तृकाश्वदानसादृश्येपि दानस्य प्रतिग्रहस्य वा वरुणसादृश्याभावादिदानीन्तन्याश्चेष्टेर्वरुणोन्मोचनीत्वरूपेण विवक्षितस्य प्रजापतिकर्तृकेष्टिसादृश्यस्याभावादुपमानेन स्तुत्ययोगशङ्कानिरासाय भेदोपचाराख्यो रूपकप्रकारः प्रजापतिर्वरुणायेत्याद्यर्थस्येदानीन्तनकालीनेर्थेध्याहारोपहेतुत्वेनोक्तः । दोषनिर्घातार्थत्वोक्त्यर्थत्वेन प्रयोजनवत्तरत्वसंभवे मन्दप्रयोजनस्तुत्यर्थता न युक्तेत्याशङ्क्यावश्यकत्वद्योतनार्थत्वेन स्तुतेः प्रयोजनवत्तरत्वोक्त्यर्थं तथेतिभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * तस्मादित्यादिसूत्रावयवव्याख्यार्थं तस्मादित्यादिभाष्यशेषं व्याचष्टे *ततश्चेति* अवाक्योपात्तफलाभावोक्त्या स्ववाक्यश्रुतभ्रातृव्यदुर्वर्णत्वाख्यफलसुवर्णधारणवैषम्यं सूचितम् । प्रतिग्रहशब्दस्य लक्षणया दानवाचित्वात्तस्य च

लौकिकस्य निषेधात् क्रत्वव्यभिचारित्वेन क्रतुसंनिधापकतोपपन्नेति सूचयितुं वैदिकोऽश्वदानाख्यप्रतिग्रहः कर्मान्तःपातित्वादाङ्गभूतं कर्मो-पनयन्नुभयोरिष्टिज्योतिष्टोमादिकर्मणोः साकाङ्क्षत्वादङ्गाङ्ग्यन्वयं कल्पयतीत्युक्ते ज्योतिष्टोमादिकर्मणोऽङ्गिशब्देन फलवत्तयाङ्गान्वययो-ग्यत्वे सूचितेऽपि प्राकरणिकैरङ्गैर्नैराकाङ्क्ष्यादनारभ्याधीताकाङ्क्षा-नुपपत्तिमाशङ्क्योपनायकस्य दानस्य प्राकरणिकत्वेनाङ्गिकर्मदेश-त्वादङ्गिकर्मकथंभावस्य तस्मिन् वृत्त्युपपत्तेर्ज्योतिष्टोमादिकर्मदेशा-श्वदानवर्त्तिकथंभावापन्नस्य ज्योतिष्टोमादिकर्मणोऽश्वदानेनोपस्थाप-नाद्यावतोऽश्वान् ज्योतिष्टोमाद्युपकारार्थं दद्यात्तावतो वारुणान्निर्वपेत्त-दर्थमेवेति श्रुत्यर्थावगतिसूचनार्थं तद्देशेत्युक्तम् ॥

दातुर्वारुणेष्टिः अधिः ॥ ६ ॥

अचोदितं च कर्मभेदात् ॥३४॥

प्रसक्तानुप्रासक्त्या गतिमाह । * तत्रैवेति * सिद्धान्तायो-गेन संदेहमाक्षिपति * कथं पुनरिति * समाधत्ते * उपक्रमइति * कीदृगुपक्रमइत्यपेक्षायामाह * प्रजापतिरिति * पौनरुक्त्यं शङ्कते* यदि तर्हीति * यदिशब्दार्थे यदितर्हीत्येकं पदं परिहरति * उच्यत इति * श्लोकं व्याचष्टे * यत्रेति* निःसंदिग्धस्य विध्यु-द्देशस्य वाक्यशेषस्य निर्णयायोगं सामान्यतो व्युत्पाद्य प्रकृते योज-यितुमाह * अत इति * यतो निःसंदिग्धे विध्युद्देशे वाक्यशेषो न निर्णायकोऽतइह यद्यपि प्रजापतिर्वरुणायेत्यादिवाक्यशेषाद्दातुरिष्टि-र्विज्ञायते प्रधानैककर्तृकस्य सान्तःप्रधानोपकारसामर्थ्यलक्षणात्स्वा-र्थाद्दातुरिष्टिर्विज्ञायते तथापि संदेहाभावेन संदिग्धेषु वाक्यशेषादि-त्यनेनार्थाद्वाकल्पनैकदेशत्वादित्यनेन च वाक्यशेषादितीति प्रभृति-वाचीतिकरणोक्तिनागतत्वादारम्भोपपत्तिरित्युक्ते कथं वाक्यशेषा-द्दातृविषयत्वज्ञानमित्यपेक्षायां संप्रदानसमभिव्याहारेण नयतेर्दाना-र्थत्वावगमात् प्रजापतिर्दाता वरुणः प्रतिग्रहीतेत्युक्त्वा स इत्यनेन प्रजापत्युपपादनात्स्वशब्देन चात्मीयवाचिना वरुणोक्तेर्दातुर्वरुण-प्राप्त्यवगमात्स पर्यदीर्यतेत्यनेनाप्युदरमस्य श्वप्रत्ययान्तवृद्धिवाचि-श्वयतिधातुरूपश्वयथुशब्दवाच्यया जलवृद्ध्या विदीर्णमित्येतदर्थेन प्रजापतिर्वरुणं प्राप्तः सन् परिदीर्ण इति दातुर्वरुणप्राप्तिविवरणात्स-पतामित्यनेन च दातुः प्रजापतेरेवेष्टिककर्तृत्वोक्तेर्वाक्यशेषाद्दातृविष-

यत्वज्ञानमुपपाद्यात्मवाचिना स्वशब्देन प्रजापतेरेव देवतात्वोक्त्याप्रतिग्रहीतृत्वाभिधानात्प्रजापतिरन्यस्मात्प्रतिगृह्य वरुणायादादित्यर्थसंभवात् प्रजापतेः प्रतिग्रहीतृत्वकीर्त्तनेन वाक्यशेषस्यापि प्रतिग्रहीतृविषयत्वोपपत्तिशङ्कानिरासायान्यस्मात् प्रतिगृह्येत्यश्रुतकल्पनायोगादेकं सद्विप्रा बहुधा वदन्तीति मन्त्रवर्णालोचनया वरुणप्रजापत्योरेकत्वमङ्गीकृत्य प्रजापतिरात्मनेश्वमदादित्युपक्रमार्थाभ्युपगमेन तस्य प्रजापतेरात्मा स्वा देवता वाच्या तच्च दानकर्तृत्वसंप्रदानत्वयोर्विरोधाद् दातृत्वे मुख्ये कल्पिते संप्रदानत्वस्यान्यदीये द्रव्ये न्यदीयत्वापादकत्वदातृगुणयोगेन संप्रदानत्वे वा मुख्ये कल्पिते दातृत्वस्य संप्रदानगुणयोगेन गौणत्वापत्तेर्न युक्तमित्युक्ते प्रजापतये वरुणोश्वमदादित्येवं तर्हि प्रजापतेः प्रतिग्रहीतृत्वकीर्तनमस्त्वित्याशङ्क्य नापीत्युक्तम् । वरुणस्याप्यात्मोद्देशेन निर्वापकर्तृत्वनिर्देशोपपत्तेः प्रतिग्रहीतृविषयत्वोपपत्तिमाशङ्क्य निर्वपतेर्यजिमत्कर्मवाचित्वान्न वरुणस्येत्यादिनानुपपत्तिरुक्ता । दोषनिर्घातार्थत्वाभ्युपगमेपि दातृविषयत्वोपपत्तिसूचनार्थं तदुन्मोचनमित्युक्तम् । प्रधानैककर्तृकस्य सतः प्रधानोपकारसामर्थ्याविषयत्वेनापि सिद्धान्त सूत्रयोजनशक्तिसूचनार्थं यजनशेषत्वाच्चेष्टेः प्रधानसमानकर्तृकत्वावगमात्स्वामिनश्च सतः प्रधानकर्तुर्वाजिदातृत्वाद्दातुरिष्टिरित्युक्ते यज्ञशेषतैव कथमित्याशङ्क्य वैदिके यस्मिन् कर्मणीत्यादिपूर्वाधिकरणभाष्येण यज्ञाङ्गत्वस्योक्तत्वादित्युक्तम् । सन्देहाभावेप्यारम्भायोगमाशङ्क्य विध्युद्देशार्थवादविप्रतिपत्तिर्विचाराङ्गसन्देहहेतुत्वेनोक्ता । विपत्तौ विकल्पापत्तिशङ्कानिरासायातुल्यकल्पविकल्पायोगाद्व्यवधारणकल्पनारूपेणान्यतरस्य विध्युद्देशस्यार्थवादस्य वा बाधेन दातृप्रतिग्रहीत्रन्यतरविषयतया समस्तं विध्यर्थवादसमूहात्मकं वाक्यं गमयितव्यमित्युक्तं विध्युद्देशबलीयस्त्वेनार्थवादस्यैव बाध्यत्वानिश्चयात्सन्देहशङ्कानिरासायोपक्रमोपसंहारबलाबलचिन्तर्यातमध्यमपदलोपिसमासेनोक्तम् । व्यवधारणेनान्यथाप्रतीयमानस्यार्थस्यान्यथावधारणे वाक्यार्थकल्पनायामप्रतीयमानार्थकल्पनापत्तिदोषशङ्कानिरासार्थं लक्षणया प्रतीतिं सूचयितुं कथमपीत्युक्तम् । तथापि सन्देहाभावेन संदिग्धेष्वित्यनेनागच्छाद्विध्युद्देशार्थवादयोर्विरोधादुपक्रमोपसंहारबलाबलसन्देहाच्च चिन्ताविषयोपलक्षणमेतत्संदेहाभावेपि चिन्ताङ्गसंदेहोपपत्तेः कथमपिक्लेशेन व्यवधारणकल्पनारूपेणान्यतरबा

धेनान्यतरविषयतया समस्तवाक्यगमनिकार्थमारम्भे युक्ते सति किं तावत् प्राप्तमित्यन्वयः। पूर्वपक्षसूत्रस्थस्य चशब्दस्य तुशब्दस्थानस्थै संदेहनिवृत्त्यर्थत्वसूचनार्थं संदेहसमाधानोपसंहारग्रन्थैकग्रन्थतया पूर्वपक्षप्रश्नः। पूर्वपक्षसूत्रार्थोपपादनायार्थवादबाधोक्त्यर्थत्वप्रतिग्रहस्य कर्तुरिति पूर्वपक्षभाष्यस्य सूचयन्पूर्वपक्षयति * अर्थवादस्येति * अङ्गगुणविरोधन्यायेनार्थवादासामञ्जस्येऽभिहितेऽर्थवादस्य विध्युद्देशाङ्गत्वे सति विध्युद्देशगुणयथाश्रुतत्वानुरोधेनार्थवादगुणयथाश्रुतत्वाबाधो युक्तः तदेव तु कथमित्याशङ्क्य विध्युद्देशाधीनप्रवृत्त्यङ्गतामर्थवादासामञ्जस्य हेतुत्वेनोक्ता तदुपपादनार्थं वैध्युद्देशाङ्गतां विनानर्थक्यप्रसङ्गेऽभिहिते विध्युद्देशस्यापि नह्यर्थवादं विना प्रवर्त्तनाशक्तत्वेनानर्थक्यप्रसंगादर्थवादाङ्गत्वापत्तिरित्याशङ्क्यार्थवादाभावे तस्यैव प्ररोचनशक्त्याविर्भावेनार्थवादं विनापि प्रवर्त्तनाख्यस्वार्थसिद्धेरित्युक्तम्। विध्युद्देशाङ्गत्वेऽप्युपक्रमस्थेनार्थवादेन दातृविषयत्वे वधारितं विध्युद्देशस्य विषयावधारणं व्यापाराभावात्कांस्यभोजिन्यायेनार्थवादानुरोधवृत्तित्वाविरोधमाशङ्क्य विधिस्तुत्योः समानविषयत्वात् स्तुतिद्वारा विधिविषयोऽर्थवादेन समर्पणीय विध्यनपेक्षिताया स्तु स्तुतेः स्वरस्वतोऽर्थवादादप्रतीतेन विषयावधारणं संभवतीति यच्चेत्यादिनोक्तं प्रमाणान्तरानुसारित्वाच्च लक्षणवृत्त्याख्यमसामञ्जस्यं अर्थवाद एवायुक्तं न विधावित्याह * नित्य चेति * दृष्टं चान्यत्रार्थवादेष्वसामञ्जस्यमित्याह * यथा चेति * अतो यथाज्या स्तुतिर्लक्षणया तत्संबन्धिचेतसावकविषया तथा दातृव्यापारस्तुतिः स्नतत्संबन्धिप्रतिग्रहीतृव्यापारविषयेत्युपसंहरति * तस्मादिति * सूत्रार्थमुपपाद्य यथाभाष्यं तावत्सूत्रं व्याचष्टे * तेनेति *। येन कारणेनार्थवादानुरोधेन विधिर्न प्रवर्त्तते तेन कारणेन प्रतिग्रहनिमित्तकत्वेन श्रुतमिष्ट्याख्यं कर्म दातुरचोदितमित्युक्ते वेदो वा प्रायदर्शनादित्यत्रोपक्रमस्यार्थवादानुरोधेनोपसंहारस्थाविधिव्याख्यानस्योक्तत्वान्निरस्तोयं पूर्वपक्ष इत्याशङ्क्योपसंहारस्थानामृगादिशब्दानामृग्भिः प्रातर्दिविदेव ईयत इत्यादिषु वेदे प्रयोगदर्शनाद्वेदलक्षणार्थता युक्ता प्रतिगृह्णातेस्तु दाने क्व चित् प्रयोगादर्शनाद्दानलक्षणार्थत्वानुपपत्तेर्दानप्रतिग्रहकर्मणोः शब्दभेदादेकशब्दप्रतिपाद्यत्वाभावादित्युक्तम्। समुच्चयस्येहाविवक्षितत्वाच्च शब्दभयुक्तमाश-

ङ्क्य तुशब्दार्थसंदेहनिवृत्त्यर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तुशब्देति । * व्याख्याविभवायान्यथा स्वयं द्वेधा सूत्रं व्याचष्टे * यजमानं चेति *

सा लिङ्गादार्त्विजे स्यात् ॥३५॥

यथाभाष्यं तावदार्त्विजशब्दं यजमानविषयत्वेन व्याचष्टे * यजमान इति।* विभवार्थं स्वयं दानविषयत्वेन तावद्व्याचष्टे *अथवेति।* सेष्टिलिङ्गमालोच्य स्यादिति ल्यब्लोपपञ्चम्या दातृविषयत्वे [[1]भिहिते लिङ्गस्य संदिग्धार्थनिर्णायकत्वादसंदिग्धविध्युद्देशार्थविधारणहेतुत्वायोगमाशङ्क्य विध्यर्थवादविप्रतिपत्त्या संदेहोपपत्तिसूचनार्थत्वेन] पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रस्थयोर्वाशब्दयाज्ञशब्दयोर्व्यवहितयोरप्यपेक्षिततयानुषङ्गेण यज्ञाङ्गे दाने ऽनङ्गे वार्त्तिक्कर्मणीति संदिग्ध इत्येवं स्वयमेवान्यथा व्याचष्टे * अथ वा स्वामीति * किं लिङ्गमिति प्रश्नभाष्यं लिङ्गमन्त्रेषु वचनसामर्थ्यमितिप्रकरणाधिकरणोपक्रमभाष्य एव सामर्थ्याख्यलिङ्गलक्षणोक्तेरयुक्तमाशङ्क्य यतो लिङ्गाद्दातुरिग्रिस्तत् किमित्येष विशेषविषयत्वेन व्याचष्टे*कथं पुनरिति* कथं भूतेन पुनर्लिङ्गेनेत्यन्वय । स्वयं तावदिष्टाख्यस्य कर्मणः प्रधानस्समानकर्तृकस्य सतस्तदुपकारसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गमाह * तदिति * पूर्वपदानामिति भाष्योक्तं लिङ्गं व्याचष्टे * अपरामिति * पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * पूर्वेति *। वैदिके यस्मिन् कर्मणीत्यादिभाष्यगम्प्रेरश्वप्रतिग्रहवत् ज्योतिष्टोमादिकर्माङ्गत्वेऽवधारितेऽपि प्रस्तुताधिकरणपूर्वपक्षन्यायात् प्रतिग्रहीतृविषयत्वे सति भिन्नकर्तृकत्वेनाङ्गत्वबाधापत्तेः प्रायशब्दः । प्रतिपादितप्रायत्वोपपादनार्थं यदा हीत्याद्युक्तम् । अन्यो वा स्यात्परिक्रयादित्यत्राङ्गानामृत्विक्कर्तृकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिष्टेरप्यङ्गत्वाद्दत्विक्कर्तृकत्वोपपत्तिमाशङ्क्याङ्गानामपि यागरूपाणां याजमानत्वसूचनार्थं प्रधाने ज्योतिष्टोमादौ यथार्त्विज्यमृत्विगर्हमयागरूपमङ्गजातं दातुरितरैर्ऋत्विग्भिः कार्यं यजमानार्हं यागरूपं तथास्यामपीत्याह * तेनेति * पूर्वाधिकरणेनैव दातृविषयत्वसिद्धौ प्रस्तुताधिकरणानर्थक्यमाशङ्क्य वाक्यस्योपक्रमोपसंहारयोर्विरोधेन विधिरूपत्वेनोपसंहारबलीयस्त्वात् कृताया भ्रान्तेर्बलाबलविशेषानवधारणाद्वा कृतस्य संशयस्य व्युदासार्थं प्रस्तुतमधिकरणमित्याह * एवमिति * प्रस्तुतमेव पूर्वापेक्षयोत्तरमुक्तम्। उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * तस्यापि चेति*।

---

१ इति द्वितीये नास्ति ।

प्रस्तुताधिकरणभाष्योक्तत्वसूचनार्थं तस्येत्युक्तम् । भाष्योक्तस्य वाक्यस्यापीदृशमेव सामर्थ्यमित्यनेन पूर्वपदानामिति भाष्यव्या-ख्यार्थतयोत्तरार्द्धे व्याख्याते भाष्याद्वाक्यसामर्थ्याप्रतीतेरुत्तरार्द्धस्य तद्याख्यार्थत्वायोगमाशङ्क्य पूर्वपदानां यथार्थमाञ्जस्येन वर्त्तमानाना मुत्तरपदैः पूर्वपदाभिमुखैस्तदनुकूलैः सहैकवाक्यत्वलक्षणसंब-न्ध इत्येवं संबन्धशब्दोक्तस्य वाक्यस्योपक्रमानुकूल्याधीनत्वोक्त्या तदापादनसामर्थ्यादितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षस्य वचनं प्रकरणमि-त्यत्राकाङ्क्षाया विशेषणभूतायाः प्रकरणलक्षणत्वप्रतीतिवच्च विशेष-णभूतस्यापि सामर्थ्यस्य किं लिङ्गलक्षणत्वप्रतीत्युपपत्तौ संबन्धो-क्त्या सूचितायां कथं भाष्यस्थायाः संबन्धोक्तेर्वाक्यवाचितेत्याशङ्क्यो-पक्रमश्चोपसंहारश्चोपक्रमोपसंहारामितिद्वन्द्वैकवद्भावेन द्वन्द्ववाच्येतरे-तरयोगोक्तश्चान्योन्यपदान्वयरूपवाक्यवाचिना संबन्धोक्तेः सूचिता । वाक्यं च तत्संबन्धश्चोपक्रमोपसंहारंचेत्यन्तपदद्वन्द्वगर्भस्त्रिपदः कर्मधारयः । यावतोऽश्वानित्यादिपूर्वपदानुकूल्यस्य प्रतिग्रहीतृवि-षयत्वेऽप्युपत्तेर्दातृविषयेष्टिविधिसामर्थ्यायोगशङ्कानिरासार्थमिदं श्रूयते इत्यादिनिर्वपेदितित्यन्तं भष्यमतइह यद्यपीत्यादिना दातुरि-ष्टिर्विज्ञायतइत्यनेन वार्तिकेनानागतावेक्षणेन संदेहोपपादनवेलाया-मवयवशो व्याख्यातमपि तात्पर्यतो व्याचष्टे * न हीति*। दातुरिष्टि-र्विज्ञायतइत्यनेनोक्तमित्यर्थः । आहेत्याशङ्काभाष्यं प्रतिग्रहस्य कर्तु-रिति पूर्वपक्षभाष्योक्तार्थवादबाधानुभाषणार्थत्वेन व्याचष्टे * नन्वि-ति * । एवंसतीत्यादिलक्षणाया कल्प्यमित्यन्तभाष्यमुपक्रमस्याप्यर्थ-वादत्वेन दौर्बल्याद्विध्यर्थोपसंहारानुरोधेन व्याख्यानादुभयार्थवत्त्वो-पपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * नैतदिति * । यदि लब्धात्म-को विध्युद्देशः स्यात्ततस्तेन स्तुतिर्बाध्येत न त्वत्र प्रतिग्रहीतृवि-षयो विध्युद्देशः कल्पितो लब्धात्मक इत्येवं श्लोकं व्याचष्टे * यदी-ति *। कुतो लब्धात्मकत्वालब्धात्मकत्वे ज्ञायेते इति पृष्टोत्तरमाह * कुत इति * । पुरस्तादर्थवादेषु मुख्यं चेति न्यायाद्यथाश्रुतत्वावग-मेऽप्येतन्न्यायबाधेन दीक्षणीयादिषु पूर्वानुष्ठेयत्वानाख्येयपर्वकालत्व-बाधवदङ्गगुणविरोधन्यायाद्यथाश्रुतत्वबाधावगतेस्तदनुसारेण विध्य-र्थकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्य प्रधानसादृगुण्यार्थस्याङ्गगुणस्य पर्वकाल-त्वादेः प्रधानगुणविरोधे सादृगुण्यार्थत्वायोगाद्बाधो युक्तः, अर्थवा-दानां तु यथाकथंचित्प्राशस्त्यप्रतिपादनमात्रेण विधिसादृगुण्यार्थ-

त्वसिद्धेस्तद्यथाश्रुतत्वस्य प्रधानभूतविधिसादगुण्यार्थत्वाभावेन तै- दर्थ्यादिति बाधहेत्वभावान्न युक्तो बाध इति वैषम्यं सूचयितुमाह * पुरस्तादिति * दक्षणीया ज्योतिष्टोमादीनां पौर्वापर्यकृताद्बाध्य- बाधकत्वविशेषादङ्गगुणविरोधन्यायबाध्याद्विध्यर्थवादादीनां पौर्वा- पर्यकृतो बाध्यबाधकत्वविशेषोऽङ्गगुणविरोधन्यायबाध्यत्वाभावेनान्यो विषयो भवतीत्यन्योक्त्या वैषम्यं सूचितम्। अर्थवादगुणस्य यथाश्रुत- त्वस्य विधिसादगुण्यार्थत्वाभावेऽप्यर्थवादस्य विधिसादगुण्यार्थत्व- सद्भावादगुणलोपे च मुख्यस्य क्रिया स्यादित्यनेन न्यायेन निर्वा- पेणाग्निहोत्रहवनिबाधवद्विधिनार्थवादबाधावगमात्पूर्वापरोच्चारण- कृतविशेषयोगमाशङ्क्यार्थावधारणात् प्राग्विध्यर्थवादयोर्गुणप्रधान- त्वानवगतेर्गुणलोपन्यायाविषयत्वं सूचयितुमाह * सर्वत्रैव ताव- दिति * आग्नावैष्णवसारस्वतादिष्वङ्गाङ्गित्वशून्येषु मुख्याग्नावैष्णा- वतन्त्रे पौर्णमासमावास्योपांशुयाजविकारे सारस्वते प्रसङ्गेनोपक- रोति न पाश्चात्यसारस्वततन्त्रममावास्यमाग्नावैष्णवमित्यङ्गाङ्गित्व- शून्याग्नावैष्णवादिविषयद्वादशाधिकरणन्यायोपन्यासेनाङ्गाङ्गित्वशू- न्येन्द्रगार्हपत्यादिविषयश्रुतिलिङ्गाधिकरणन्यायोपन्यासेन च विध्य- र्थवादबाध्यबाधकत्वस्य गुणलोपन्यायाविषयत्वं सूचितम्। अनु- पजातत्वात् प्रतिद्वन्द्विविरोधिद्वितीयं विज्ञानान्तरमनुत्पत्त्यवस्थं यस्य पूर्वविज्ञानस्य तत्तथोक्तं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः। यद्यप्यन्यथात्वमापद्यते तथापि प्रतिपद्यतेऽङ्गीकरोतीत्यपिशब्दार्थः। सामान्यं न्यायं व्युत्पाद्य प्रकृते योजयन्नुपपादितमेवं सतीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * तदिहेति *। पश्चाद्भावितया विध्युद्देशस्यालब्धात्मक- त्वेन विध्यर्थवादयोर्वा गुणप्रधानप्रधानत्वस्यावधारणात् पश्चाद्भा- वितया विध्यर्थवादकृतबलाबलविशेषानाश्रयणाद्विध्युद्देशेनार्थवा- दबाधानुपपत्तेर्विध्युद्देशस्य प्रतिग्रहीतृविषयत्वे सत्युपक्रमोपसंहार- योर्विप्रतिपन्नार्थत्वेनानर्थक्यप्रसंगो न त्वेवं सतीत्यादावुपसंहारोपीत्यन्ते भाष्यावयवे व्याख्याते पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यमित्यनेन न्यायेन पश्चाद्भा- विविध्यनुरोधेनार्थवादव्याख्ययोभयोः संप्रतिपन्नार्थत्वादानर्थक्यपरि- हारमाशङ्क्य पौर्वापर्यबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयते अन्योन्यनिरपे- क्षाणां जन्म यत्र धियां भवेदिति वार्तिकोक्त्यान्योन्यनैरपेक्ष्यं विना परबलीयस्त्वायोगात्तथा सति विध्युद्देशस्य पश्चाद्भावितया बली- यस्त्वाख्यविशेषाश्रयणे सत्यन्योन्यनैरपेक्ष्यापत्तेरेकवाक्यत्वासंभव-

प्रसंगादित्युक्ते पृथग्वाक्यतैव तर्ह्यस्त्वित्याशङ्क्य पृथक्त्वे विध्यर्थवादयोः प्ररोचनविधित्वसाकाङ्क्षत्वेन परिपूर्णार्थत्वापत्तावुक्तायां प्ररोचनान्तरकल्पनेन विध्यर्थवत्वं विध्यन्तरकल्पनेन चार्थवादार्थवत्वमाशङ्क्य परस्परेत्युक्तम्। मीमांसापूर्वमुपसंहारस्योपक्रमानुरोधवृत्तित्वोक्त्यर्थं तस्मादित्यादिभाष्यशेषं व्याख्यातुमवश्य भावात्माद्युक्तम्। न केवलमनुपसंजातविरोधावस्थायां श्रुतत्वादयमुपक्रमेऽनुग्राह्यः किंतु भूयस्त्वादपीत्यभिधानार्थमपिचेतिभाष्यं व्याचष्टे * किंचेति* चतुर्णीनयत्योरेवासामञ्जस्ये बहुसामञ्जस्योक्त्यागमाशङ्क्य प्रत्यगृह्णादितीतिभाष्यस्थेनेतिकरणेन भूत्यर्थेन देवताशब्दस्याप्यसामञ्जस्योक्तेर्बहुशब्दं भाष्यस्थमुपपादयति *प्रजापतिरिति* उपसंहारे गृह्णातिमात्रमसमञ्जसं तच्च नात्यन्तमित्यभिधानार्थं प्रतिगृह्णातीति भाष्यं व्याचष्टे * मम त्विति * उपसंहारस्थविधेरलब्धात्मकत्वेन दौर्बल्यमुपपादितमपि भाष्यस्थं शक्नोतिशब्दारूढं कर्त्तुं शङ्कानुभाषणपूर्वं विस्तरेणोपपादयति * यत्त्विति। * न त्वित्यनेन विधेरलब्धात्मकत्वयुक्तमुपपादयितुं सामान्यन्यायं तावदाह*सर्वत्र हीति*अत्रैव दशमाधिकरणसिद्धं दृष्टान्तमाह*तद्यथेति*सामान्यन्यायं प्रकृते योजयति *एवमिति * कर्त्तव्यत्वाख्यविधिबद्धिधिविषयस्यापि विधायकाख्यविध्येकसमधिगम्यत्वाद् विधिमात्रप्रार्थनायागशङ्कानिरासार्थवादस्यापि विधिस्तुत्येकविषयत्वान्यथानुपपत्त्या विधिविषयबोधशक्तिस्तुल्या चेत्यनेनोक्ता। विधयेष्टिविषयभूतस्य दातुरर्थवादावगतत्वाद्विधेर्यविषयानपेक्षत्वे त्र वाच्ये विधिविषयोप्यत्र नापेक्ष्यते किमुत विधेर्यविषयइत्यतिशयोक्तौ विधिमात्रप्रार्थनोक्ता। विधयेष्टिविषयोक्त्यर्थः प्रतिगृह्णातिस्तर्ह्यनर्थकः स्यादित्याशङ्क्याह * अत इति * यथा चालब्धात्मकत्वेन विध्याविरोधो भाष्यस्थेन शक्नोतिना सूचितस्तथैकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यमुपसंहारासामञ्जस्य प्रमाणमपीति सूचयितुमाह * अन्यथा हीति* एककर्तृकस्याख्यानस्य परकृत्याख्यत्वेन पुराकृत्याख्यत्वेनपुरा कल्पाख्यत्वाभावात् पूर्वकालमात्रविवक्षया पुराकल्पोक्तिः। शक्नोतिसूचितविध्यविरोधासामञ्जस्य प्रमाणोपपादनमुपसंहरति * तस्मादिति। * अर्थवादैकवाक्यतया प्रवृत्तिरसामञ्जस्याक्षेपिकेच्छंशब्देन परामृष्टा। वाक्यानुरोधेन गृहीतिश्रुतिबाधायोगमाशङ्क्येतरथा वाक्यमेव नावकल्पेत तत्रानर्थका एव गोदि शब्दा भवेयुरिति वाक्याधिकरापगतवेदो वा प्रायदर्शनादितिसिद्धा-

न्तसूत्रस्थभाष्योक्तेनानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलमिति न्यायेन धाक्ष्ययात्यन्तानर्थक्यप्रसक्तौ श्रुतेरप्यसामञ्जस्य कल्पनोचितेति सूत्रयितुमाह * तदिति * वाक्यानुरोधात् श्रुत्यसामञ्जस्यौचित्यसूचनार्थं पूर्वपक्षसूत्रमप्यधिकरणोपलक्षणत्वेनोपन्यस्तम् । गतार्थत्वात्तर्ह्यनारम्भाप्राप्तिरित्याशङ्कते * ननु चेति । * गतार्थतामभ्युपगम्यार्त्विक्कर्तृकप्रतिग्रहवाचित्वेन सौत्रार्त्विजशब्दव्याख्यानविप्रतिग्रहीतृविषयेष्टिसिद्धान्तप्रतिपादकभाष्यान्तरजनितभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थत्वेनारम्भमुपपादयति * सत्यमिति * ऋगादिशब्दानां वेदेषु प्रयोगवद् गृह्णाते दाने क्व चित् प्रयोगादर्शनादृगादिवद्वच्च दानप्रतिग्रहयोरेकदेशैकदेशित्वाभावेन लक्षणायाः क्लिष्टत्वादाधिकाशङ्कोपपत्तेर्गतार्थतापि नात्यन्तमस्तीति सूचनार्था प्रायोक्तिः । सूत्रकृतो भाष्यान्तरजनित भ्रान्त्यपनयार्थारम्भायोगात् भाष्यकृतश्च सूत्रव्याख्यार्थमेवारम्भोपपत्तेर्भ्रान्त्यपनयार्थत्वायोगमाशङ्क्य भ्रान्त्यपनयार्थत्वाभावे स्य सूत्रद्वयस्य पूर्वाधिकरणान्तर्गतत्वेनापि व्याख्यातुं वाक्यत्वान्न गतार्थता त्वया व्याशङ्कितुं शक्येत्याह * इतरथा हीति * कथं शक्यामित्याशङ्क्य सूत्रद्वयमपि पूर्वाधिकरणसिद्धान्ताक्षेपसमाधानार्थत्वेन स्वयं व्याचष्टे * यो नामेति * वैदिकत्वयागत्वसामान्ययोर्बुद्धिस्थत्वापादनार्थत्वेन सन्निधानाख्यस्थानरूपतया विध्युद्देशवाक्यबाधकत्वायोगादपरितोषेण यावतोऽश्वान् विनियुक्तः स दद्यादित्येवंविहिताश्वदानोपलक्षणत्वेन लिङ्गो वैदिकदानालिङ्गत्वेभिहिते विहितस्य दानस्य निमित्तत्वे क्रत्वैकान्तिकत्वेनेष्टः क्रत्वर्थत्वाद्विहितस्य च क्रत्वनुपस्थापकत्वेन विधेयभावनोपस्थापितपुरुषार्थत्वापादकत्वाद्वैरूप्यापत्तेर्दानमात्रस्य निमित्तत्वायोगेन निमित्ततयोद्देश्यस्यापि दानस्य विशेषणाकाङ्क्षणान्मृष्यामहे हविषा विशेषणमितिवद् विहितत्वस्य दानविशेषणत्वसंभवेपि निमित्तत्वोपयुक्तस्य लिङ्गो विशेषकत्वायोगाल्लिङ्गत्वायोगमाशङ्क्याप्राप्तनिमित्तत्वायोगात् प्रापकं च विनाप्राप्त्ययोगादात्मना च वाच्यत्वेनोपस्थापितस्य विध्याख्यस्य प्रापकस्य विरोधिनिषेधाभावात्संभवेनुपस्थापितरागादिप्रापकाक्षेपाद्विधिप्रापितस्यैव निमित्तत्वबोधनान्निमित्तत्वोपयुक्तस्यापि विशेषकत्वोपपत्तिमपिशब्दसूचितां प्रकटयितुं वैदिको दानाख्यः प्रतिग्रहो लिङ्गा विधेयविधातृत्वाख्यसंबन्धसंबद्धो न लौकिक इत्युक्तम् । अनेन च यदि केवलवैदिकत्वेनैकरूपं दानं स्यात्ततो याज्ञे दान इष्टिः

स्याद्दानस्य तु लौकिकवैदिकत्वरूपेण भेदाद्वैदिकमेव निमित्तमिति निर्णायाशक्तेर्यथा दोषनिर्घातार्थताऽभावाल्लौकिकेनैतद्दिष्ट्याख्यं कर्म चोदितं तथा याज्ञेपि दाने न चोदितमिति चकारेण याज्ञेपीत्यभिधानादाक्षेपसूत्रार्थवर्णने निर्णयकारणाभावमुक्तं निरसितुं निर्णयकारणोक्त्यर्थत्वेन लिङ्गोक्तिर्व्याख्याता। उत्सूत्रितदाक्षेपनिरासार्थत्वेन वैकीकृत्य सूत्रद्वयं हेत्वर्थे चशब्दमङ्गीकृत्य यस्माल्लौकिकं दानमचोदितं तस्माच्चोदितदानोपलक्षणार्थेन लिङ्गा लौकिके निमित्तत्वबुद्ध्यजननादृत्विक्संप्रदानके याज्ञे दाने सेष्टिर्लिङ्गाख्याल्लिङ्गात्स्यादित्येवं पूर्वसूत्रान्यथायोजनपूर्वमुत्तरसूत्रं पूर्ववत् योज्यमित्याह * अथ वेति।* केचित्त्वभेदमाचार्याः कर्मणामेव मन्वत इत्येतत्पक्षाश्रयणेन दानादिकर्मव्यक्तेर्देशकालादिभेदेपि गकारादिवर्णव्यक्तिवदभेदमङ्गीकृत्य लोकवेदयोर्दानाख्यस्य कर्मणो भेदाभावाद्वैदिकं निमित्तं न लौकिकमिति व्यवस्था न युक्तेत्याशङ्कायां स्वरूपभेदाभावेपि चोदिताचोदितत्वाद्युपाधिकृतभेदसद्भावाद्रूपभेदेपि हिंसादेर्भेदो ज्ञानकारित इत्यनेन न्यायेन निमित्तत्वव्यवस्था युक्तेत्येवं निरासार्थत्वेन कर्मभेदादिति सूत्रावयवं व्याचष्टे * तत्रेति *। अधर्मशब्दवन्नञो विरुद्धवाचित्वान्निषिद्धवाचिनमचोदितशब्दमङ्गीकृत्य यस्मान्निषिद्धं लौकिकं दानं तस्मात्तस्य वेददृष्टेन सिद्धान्तेनाभावान् निमित्तत्वानुपपत्तेः सेष्टिरसंदिग्धसद्भावबोधकाल्लिङ्गाख्याल्लिङ्गादार्विजे स्यादित्येवमङ्गीकृत्यैवं सूत्रद्वयमुत्सूत्राक्षेपनिरासार्थत्वेनान्यथा व्याचष्टे * प्रतिषिद्धत्वाच्चेति *। यावच्छब्दस्य सप्तमीवन्निमित्ते स्मृत्यभावादेकस्याश्चेष्टेस्तन्त्रेणानेकदानोपकारित्वसंभवेप्यश्वसंख्याकेष्टिविषये यावच्छब्दोपपत्तेर्दानेष्ट्यन्वयमात्रे विधिपर्यवसानादिष्टेः कैमर्थ्यापेक्षायां वाक्यगम्यदानाङ्गत्वत्यागहेत्वभावेन दानस्यैवेष्टिं प्रति शेषित्वावगतेर्लौकिकस्य वा चोदितत्वेन निष्प्रयोजनत्वाच्छेषित्वानुपपत्तेः सेष्टिश्चोदितत्वेन प्रयोजनवत्वबोधकाल्लिङ्गाख्याल्लिङ्गादार्त्विजे स्यादित्येवमन्यथा व्याख्यां सूचयितुमाह * न चेति * अस्मिन्नपि व्याख्याद्वये कर्मभेदादिति सूत्रावयवं पूर्ववच्छङ्कानिरासार्थत्वेनैव व्याख्येयः। अधिकरणान्तरारम्भस्य भाष्यान्तरजनितभ्रान्त्यपनयार्थत्वोपसंहारायानेन प्रकारेण पूर्वाधिकरणान्तर्गततया चतुर्द्धा व्याख्याने संभवत्यपि यदधिकरणान्तरकरणं तद्भाष्यान्तरजनितभ्रान्त्यपनयनवशेनेत्याह *इतीति*। गतार्थत्वेऽभ्युपगमेनाधिकरणान्तरारम्भं

प्रौ ढ्योपपाद्य वस्तुतः प्रायशब्दसूचितशङ्काविशेषनिरासार्थत्वेनोपपाद-यितुमाह * गृह्णातीति * । वेदत्रयविदि त्रयीविद्यशब्दप्रयोगात् त्रयीशब्दस्य च त्रयीविदो विदु ऋचो यजूंषि सामानीति समभिव्याहाराहग्यजुः सामविषयत्वावगतेर्ऋग्यजुःसामशब्दानां वेदेषु प्रयोगाहग्भिः प्रातर्दिवि देवईयत इत्यत्र च वेदैरशून्य इति बहुवचनोदकशब्दादेः स्पष्ट वेदे प्रयोगावगतेर्गृह्णातेस्तु दानक्रियायां क्व चित् प्रयोगादर्शनात् दानप्रतिग्रहयोश्च वेदगादिवदेकदेशैकदेशित्वाभावेनान्यन्तभेदाल्लक्षणानुपपत्तेर्गृह्णातिशब्दो हढामिष्टः प्रतिग्रहीतृविषयत्वभ्रान्तिं कुर्वन्कथं चिल्लक्षणाया नेतव्य इत्येतदर्थं वाधिकरणान्तरकरणमित्यर्थः । कीदृशी लक्षणेत्यपेक्षायामाह * प्रयोजकेति * । यया कया चिदितिभाष्यावयवसूचितां लक्षणावृत्तिं दर्शयित्वा योहीत्यादिभाष्योक्तां मुख्यवृत्तिमुपपादयितुमाह * अथ वेति * । स्वतन्त्रस्य कर्त्तुः प्रयोजके हेतुसंज्ञके पि कर्त्तरि प्रयोजकव्यापारं प्रति स्वातन्त्र्यलक्षणकर्तृत्वसद्भावात्तत्र च हेतुत्वविवक्षायां प्रयोजकत्वलक्षणत्वाद्धेतुत्वस्य प्रयोजकव्यापाराख्यं च तत्समर्थाचरणं विना प्रयोजकत्वायोगाद्धेतुमन्तं तत्समर्थाचरणाख्यं प्रयोजकव्यापारं वक्तुं हेतुमतिचेति सूत्रविहितोणिच्प्रत्यय उत्पद्यते हेतुत्वानपेक्षस्वातन्त्र्यलक्षणकर्तृत्वविवक्षायां तु ज्वालनाद्यनभिधानेपि तदपेक्षया काष्ठादीनां पाके कर्तृत्वविवक्षोपपत्तिवत् प्रयोजकव्यापारानभिधानेपि तदपेक्षया प्रयोज्यव्यापारे स्वातन्त्र्यविवक्षोपपत्तेः । प्रयोजकव्यापारवाचिणिच्प्रत्ययाभावेपि यः प्रतिग्रहः प्रयोजकव्यापारे स्वतन्त्रः सत्करोति स गृह्णातीति शक्यो वक्तुमित्यर्थः । अनेन च येन संविधानाख्यातत्समर्थाचरणरूपेण प्रयोजककर्मणा प्रयोज्यक्रियाप्रणाड्यापि सिध्यति तत्प्रयोजककर्म य आचरति आभिमुख्येन चरति स्वातन्त्र्येण करोति स तस्याः प्रयोज्यक्रिया कर्तेति शक्यो वक्तुमित्येवं भाष्यं व्याख्यातं प्रयोजकक्रियाविषयस्य स्वातन्त्र्यस्य प्रयोज्यकर्मण्युपचारे दृष्टान्तोक्त्यर्थं यथेतिभाष्यमनुपात्तप्रयोजकक्रियाविषयस्य स्वातन्त्र्यस्य प्रयोजकर्मण्युपचारायोगादयुक्तमाशङ्क्य प्रयोज्यक्रियया प्रयोजकक्रियाक्षेपोक्त्योपपादयति * यथेति * ॥ प्रयोजकव्यापारे हेतुकर्तृत्वाभावात्तद्वाचिनो धातोः परतो णिच्प्रयोगायोगापत्तेः प्रतिग्राहयतीति व्यवधारणकल्पनायोगप्रसङ्गाद् णिजन्तस्यापि धातोः प्रयोजकव्यापारवृत्तौ दृष्टान्तोक्त्यानर्थक्यापत्तेःप्र

योजकव्यापारविषयस्य स्वातन्त्र्यस्य प्रयोज्यव्यापारे भाष्योक्तोपचारोपपादनायाक्षिप्तप्रयोजकव्यापारप्रयोज्यव्यापारवाचित्वोक्त्यर्थत्वेनैवास्य ग्रन्थस्य व्याख्येयत्वात्प्रयोजकस्य स्वामिनः संविधानाख्यो व्यापारोऽस्यास्तीति व्यधिकरणबहुव्रीहिं विगृह्य तच्च तत् प्रयोजकव्यापारं चेति विलेखनपरामर्शिना तच्छब्देन कर्मधारयविग्रहात्तस्मिन्नाक्षिप्तप्रयोजकव्यापारे विलेखने कृषिर्वर्त्तत इत्येवं योज्यम्। षडलोपादान्सामर्थ्योपपादनाय नहीत्युक्तम्। भृतिदानाख्यस्य संविधानस्य विलेखनसमर्थविलेखित्राचरणत्वेन प्रयोजकव्यापारत्वोपपादनार्थं तत्समर्थमिति भाष्यावयवं व्याचष्टे * तेनेति *। दार्ष्टान्तिके योजनार्थमेवमितिभाष्यमप्याक्षिप्तप्रयोजकव्यापारप्रयोज्यव्यापारवाचित्वोक्त्यैव पूर्ववदुपपादयति *तद्वदिति। * प्रयोजकस्य दातुर्दानाख्यो व्यापारः प्रतिग्रहसमर्थप्रतिग्रहीत्राचरणरूपोऽस्यास्तीति व्यधिकरणबहुव्रीहिगर्भत्वात् स च प्रतिग्रहो सौ प्रयोजकव्यापारश्चेति कर्मधारयाक्षिप्तदानाख्यप्रयोजकव्यापारप्रतिग्रहाख्यप्रयोज्यव्यापारवाचितैव गृह्णातेरुक्ता। ग्रह उपादान इति प्रयोज्यव्यापारमात्रे गृह्णातिस्मृतेराक्षिप्तप्रयोजकव्यापारवाचित्वायोगमाशङ्कयाक्षिप्तेतरप्रयोज्यादिव्यापारवाचित्वेन धातूनां विचित्रशक्तित्वस्य कदाचिदभिधीयमानकर्मशक्त्याक्षिप्तप्रयोज्यव्यापारः स्वयमाक्षिप्तप्रयोज्यव्यापारो वेत्यादिभावार्थाधिकरणवार्त्तिकदर्शितत्वात् प्रयोज्यव्यापारमात्रवाचिनोपि प्रयोजकव्यापाराक्षेपकत्वाविरोधमाह * विचित्रेति *। पचेर्विक्लेदनफलकाधिश्रयणादिप्रयोजकव्यापारवाचित्वप्रसिद्धेर्विक्लेदनाख्यप्रयोज्यव्यापाराक्षेपकत्वं पक्तृकौशलविवक्षया च तण्डुलाः शीघ्रं विक्लिद्यन्तीति प्रयोगे प्रयोजकव्यापाराक्षेपं विना पक्तृकौशलविवक्षाऽशक्तेर्विक्लिदेः प्रयोजकव्यापाराक्षेपकत्वं भावार्थाधिकरणोक्तं युक्तं गृह्णातेस्तु दातृव्यापारानपेक्षे स्वयंग्रहणेपि प्रयोगात्प्रयोजकदातृव्यापाराक्षेपकता न युक्तेत्याशङ्क्य वैक्लिद्यादीनां प्रयोजकव्यापाराक्षेपकत्वेनाप्रसिद्धानामपि पक्तृकौशलविवक्षादिसहकारिकारणसंनिधानात्तदाक्षेपकशक्त्यभिव्यक्तिवद्दातृव्यापाराक्षेपशक्त्यभिव्यक्त्युपपत्तेस्तदाक्षेपतामुपपादयितुमाह * तेषामिति * दातरि प्रतिग्रहीतृत्वोक्त्युपपत्त्युपसंहारार्थं तस्मादितिभाष्यं कर्तृव्यापारस्य प्रतिग्रहसमर्थप्रतिग्रहीत्राचरणात्मत्वेन णिजर्थप्रयोजकव्यापारत्वा-

त्तद्विषयं स्वातन्त्र्यमन्यथा प्रतिग्रहविषयत्वेनावधार्येरमवक्लृप्तं भवति यद्युत दानं कुर्वन् प्रतिगृह्णातीत्युच्यतइत्येवं व्याचष्टे * तस्मादिति * ददातेर्दानस्यार्थेऽवसिद्धंचै साध्यत्वात् प्रयोजनप्रतिग्रहप्रतिगृह्णातिशब्दः प्रयुक्तो न तु दातृव्यापारनपेक्षे प्रतिगहमात्र इत्यर्थः। तस्य चेति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं ततश्च तस्य ददतो वारुणीष्टिरित्येवं व्याचष्टे * इतीति * इतिकरणः ततश्चेत्यस्मिन्नर्थे चकारव्याख्यार्थः। शाखान्तरे प्रतिग्रहीतृविषयत्वेनैवोपक्रमात् भाष्यान्तरक्तैव व्याख्यायुक्तेत्याशङ्क्ने * एवमिति * वचनानालोचनयाधिकरणोपपत्तिं परमतेनाह * तत्रेति * न्यायव्युत्पादनस्यानुष्ठानार्थत्वाद्वचनविरोधितयार्थस्याननुष्ठेयत्वादेतत्समाधानापरितोषेण वचनालोचनेऽप्यधिकरणोपपत्तिं स्वमतेनाह * स त्विति * श्लोकं व्याचष्टे * यथोदाहृतेन तावदिति * अतिशयार्थे यद्यपिहीत्युक्तम् । शाखान्तरस्थदातृविषयोपक्रमवाक्यवत् कर्माऽङ्गत्वेनावगताया इष्टेः शाखान्तरे प्रभेदात्कर्माङ्गत्वावगतेस्तद्वशेनोपक्रमानालोचनेपि दातृविषयत्वावगत्युक्त्या यदि वाक्यान्तरं प्रतिग्रहीतृविषयं स्यात्तती द्वयोर्भविष्यति न तु वाक्यान्तरमपि प्रतिग्रहीतृविषयं शाखान्तरावगतकर्माङ्गत्वेष्टिविषयतया स्पष्टं स्वातन्त्र्येण कर्माङ्गत्वमनपेक्ष्य प्रतिग्रहीतृविषयत्वावधारणाशक्तेरित्येवंप्रतिग्रहीतृविषयत्वनिरासार्थत्वेन पादत्रयं वास्तवार्थोक्त्यर्थतया व्याख्याय प्रतिग्रहीतृविषयत्वाभ्युपगमेपि दातृविषयत्वाविरोधोक्तिशक्तिप्रदर्शनायाथ त्वित्यनेनान्यथा व्याख्या कृता वाक्यान्तरविरोधापरिहारेण दातृविषयत्वव्याख्यां समाधाय प्रतिगृहीतृविषयत्वव्याख्यां पूर्वाधिकरणविरोधेन दूषयति। * प्रतिग्रहीत्रिति * । दातृविषयत्वव्याख्यायामार्त्विजशब्दानार्जवमाशङ्क्य पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रस्थस्य याज्ञशब्दस्यानुपसञ्जातविरोधावस्थायां श्रुतत्वादन्यथा वा शक्यव्याख्यानत्वात्तदनुरोधेनानार्जवौचित्यं सूचयितुमाह * यत्त्विति * । वचनालोचनेप्यधिकरणोपपत्तिमुपसंहरति * तस्मादिति * । वाक्यान्तरस्यापि प्रतिग्रहीतृविषये ह्यवधारणाशक्तेर्मृदूक्तिमात्रार्थस्तावच्छब्दः ।

पानव्यापच्च तद्वत् ॥ ३६ ॥

वमनस्याश्वप्रतिग्रहवत्साक्षाद्वैदिकत्वाभावात् लौकिकवैदिकाविषयत्वसाम्येन चिन्तायाः प्रासङ्गिकत्वायोगेनासङ्गतिमाशङ्क्य नार-

ऽर्थवादविषयत्वात् प्रसङ्गोपपत्तिं सूचयितुमाह * अयमपीति *। अश्वप्रतिग्रहवाक्यस्याप्यनारभ्यवादत्वोक्त्यर्थोऽपिशब्दः। साक्षाद्वमनस्य वैदिकत्वाभावेऽपि वमनीयसोमद्वारा वैदिकत्वोपपत्तेः लौकिकवैदिकाविषयत्वेनापि प्रसङ्गोपपत्तिमुत्तराधिकरणस्यापि चार्त्विजयाजमानर्निमित्तचिन्तार्थत्वसाम्येन प्रसंगोपपत्तिं सूचयितुमाह * तत्रेति * क्रियतइति वक्तुं प्रत्ययं प्रयोक्तव्ये तदनुग्रहायाधिकरणरूपत्वादनुवादभूता विचारयतिर्धातुः प्रयुक्तः। निमित्तविवेकसहितसंदेहोक्त्यर्थं तत्रेत्याद्यासेव्यमानेसोमइत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * किमिति * भाष्यकारीयस्य लौकिकविषयत्वपूर्वपक्षमात्रातिदेशार्थत्वेन सूत्रव्याख्यानस्योपलक्षणार्थत्वं मत्वा स्वयं द्विविधपूर्वपक्षातिदेशार्थत्वेन तावद्याचष्टे * तत्रेति * व्यवहितातिदेशदोषपरिहारायाधिकरणद्वयातिदेशार्थत्वेन व्याचष्टे * अथ वेति * दोषात्त्वित्यधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्द्वयोरप्यस्मिन्नधिकरणेऽतिदेशसंभवेऽप्युत्तराधिकरणे वैदिकसर्ववमननिमित्तत्वपूर्वपक्षकरणादृत्विङ्मात्रविषयाचोदितं चेत्यधिकरणपूर्वपक्षातिदेशायोगात् सिद्धान्तरूपेणेत्युक्तम्। जलोदरवदिन्द्रियवृद्धेरप्यनन्तरानुपलम्भेन दोषादित्याद्याधिकरणपूर्वपक्षहेतुनिरासादश्वप्रतिग्रहेष्टिवच्च वमनेष्टेरपि कर्माङ्गत्वेनैवार्त्विक्कर्तृकवमननिमित्तकत्वनिरासेन सर्वकर्तृकवमननिमित्तकत्वाद्द्वितीयाधिकरणपूर्वपक्षनिरासासिद्धेरधिकरणद्वयपूर्वपक्षायोगमाशङ्क्याह * केनचित्त्विति * कोऽसौ विशेष इत्यपेक्षायां प्रस्तुताधिकरणपूर्वपक्षे तावद्वैगुण्याख्यदोषनिरासार्थत्वाभ्युपगमेन सिद्धान्तिना दोषनिर्घातार्थत्वस्येष्टत्वाद्वैदिके च नाममात्रेण द्रव्यप्रतिपत्तिसिद्धेर्वैगुण्याभावेन तत्प्रतिसमाधानार्थतायामिष्टिविध्यानर्थक्यप्रसंगाल्लौकिके तु रसायनवैगुण्येनेन्द्रियहीनत्वाख्यदोषसंभवात्तत्प्रतिसमाधानार्थेष्टिविध्यर्थवत्त्वोपपत्तेर्विशेषमाह * तत्रेति * द्वितीयाधिकरणपूर्वपक्षेऽप्यश्वप्रतिग्रहवदेवेतिवार्तिके वक्ष्यमाणमृत्विक्कर्तृकवमननिमित्तत्वेऽपि यजमानकर्तृत्वाविरोधाख्यं विशेषं सूचयितुं तावच्छब्दः। विशेषोक्त्यैव सिद्धं पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति *।

दोषात्तु वैदिके स्यादर्थाद्धि लौकिके न दोषः स्यात् ३७।

अतिदेशाधिकरणत्वेन पूर्वोक्तानामेव वैदिकत्वसामान्यफलकल्पनलाघवश्रुतदोषनिर्घातार्थत्वायोगानां सिद्धान्तहेतूनां वाच्यत्वात्ता-

नुपेत्य दोषनिर्घातार्थत्वेनैव सिद्धान्तोक्त्यनौचित्यं शङ्कते * तैरेवेति * वैदिकत्वसामान्यस्यायोगात्फलकल्पनलाघवस्य चात्रापि भाष्यकृतोक्तत्वादिन्द्रियवीर्यशब्दोपलक्षितसोमयागफलस्वर्गादिवृद्धेश्च वाक्योपात्ताया वमनजन्यत्वसंभवेनेष्टेस्तन्निर्घातार्थत्वसंभवाद्दोषनिर्घातार्थत्वेन सिद्धान्तोक्त्यौचित्यमाह * न हीति * पानमात्रात्प्रतिपत्तिसिद्धेर्वैगुण्याभावेनेन्द्रियवीर्यशब्दोपलक्षितप्रधानफलवृद्ध्ययोगाद्वैदिके दोषायोगमाशङ्क्याह *तथा हीति। * सम्यग्जरणान्तायाः प्रतिपत्तेर्विधानाद्वमनेन सोमपानजन्यप्रतिपत्तिव्यापत्तौ यथा सोमपानात्पूर्वं प्रधानफलं स्वर्गादि न भवति तथा सोमपाने कृतेपिं न स्यादित्युक्ते सम्यग्जरणस्याविधानात्तत्पर्यन्तत्वायोगमाशङ्क्य पानस्योत्सर्गतः सम्यग्जरणपर्यन्तत्वात् पीतस्यापि च सोमस्य सम्यग्जरणात् प्रागविनष्टत्वात् प्रतिपत्त्यपेक्षोपपत्तेर्याज्ञिकानां चाग्नौ प्रतिपाद्य पुरोडाशादिभस्मसाद्भावादरदर्शनेन नाशपर्यन्तप्रतिपत्त्यवगमात्सुसमिद्धे जुहुयुरिति च प्रदीप्ताग्न्यधिकरणत्वनियमस्य दृष्टार्थत्वाय भस्मसाद्भावार्थत्वात् प्रतिपत्त्यर्थत्वावगतेस्तदादरस्य वेदमूलत्वाद्विशेषतश्च सोमपानस्य हित्वमेगात्राहारिवइत्यादिमन्त्रपाठात्सम्यग्जरणपर्यन्तत्वविध्यवगमं सूचयितुं * सम्यग्जीर्यते पीयमानमनेनेति * सम्यग्जरणसम्यग्जीर्तिसाधनं रूपमुत्सर्गाख्यः स्वभावो यस्य पानस्य तदनेनेति सम्यग्जरणेन प्रतिपाद्यद्रव्यरूपस्यान्तो नाशो यथा प्रतिपत्त्येति वा विग्रहविवक्षया रूपोक्तिः। प्रतिपत्तिनाशेपीन्द्रियवीर्यनाशात्प्रधानफलस्य चेन्द्रियवीर्यशब्दाभ्यामनुक्तेर्वैदिके दोषायोगमाशङ्क्य यथाश्रुतस्य लौकिकेप्यभावात्कदा चिद्भावेपि वैदिकोपायानपेक्षत्वाद्दोषनिर्घातार्थेष्टिविध्ययोगापत्तेर्वैगुण्यं वीर्येन्द्रियवृद्ध्युक्त्या विवक्षितव्यम् । तच्च वैदिकेपि तुल्यमिति परिहारसूचनपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * न च तावदिति * अनेन चार्थाद्धीति सूत्रावयवो लौकिके पुनरिति भाष्यं च वैदिके दोषोपपादनार्थत्वेन व्याख्यातम् । वीर्येन्द्रियवृद्ध्युक्तेरर्थवादमात्रत्वेनेष्टेर्दोषनिर्घातार्थत्वानवगमात्तद्वशेन वैदिकविषयत्वोक्त्ययोगशङ्कार्थत्वेनार्थापीति भाष्यं व्याचष्टे * अथ त्विति * दोषनिर्घातार्थत्वायोगशङ्कार्थत्वसूचनार्थस्तुशब्दः । दोषनिर्घातार्थत्वाभावाभ्युपगमेनापि वैदिकविषयत्वोक्तिप्रदर्शनेन परिहारार्थं तथापीति

भाष्यं व्याचष्टे * ततइति * वैदिकेऽपि वमनस्यानङ्गत्वेन क्रत्वनुपस्थापकत्वात् कल्पनापत्तिसाम्यमाशङ्क्य पानद्वारा क्रतूपस्थापकतामाह * वैदिके त्विति *।

सोमेन्द्रचरोर्यजमानपानव्यापाद्विषयत्वम्। अधि १०

तत्सर्वत्राविशेषात् ३८।

वैदिकविषयत्वेनैव कर्माङ्गत्वाद्यजमानकर्तृकत्वसिद्धेर्यो वमति स निर्वपेदिति सामानाधिकरण्याच्च तत्कर्तृकस्यैव वमनस्य निमित्तत्वावगतेः पूर्वपक्षायोगेनाधिकरणानारम्भमाशङ्क्य वमनस्य निमित्ततयोद्देश्यत्वेनाविवक्षितं समानकर्तृकत्वविशेषणत्वात् पूर्वपक्षोपपत्तेर्विचारोपपत्तिमाह * अथेति * तत्सर्वत्रेति सूत्रावयवव्याख्यार्थं तदेतदिति भाष्यं व्याचष्टे * किमिति * अविशेषोक्तिव्याख्यार्थं न विशेष इति भाष्यं प्रतिपत्तिविनाशविषयत्वेन व्याचष्टे * यथा चेति * हेत्वर्थे यथाचेति चशब्दः। इष्टेर्दोषनिर्घातार्थत्वात् स्वामिस्थस्यैव प्रधानफलभोक्तृत्वयोग्यत्वविघातलक्षणस्य दोषस्य निर्घात्यत्वाद्विशेषशङ्कानिरासार्थत्वेन वैगुण्यमात्रस्य दोषत्वादृत्विग्गतस्यापि च वैगुण्यस्य द्रव्यादिवैगुण्यवन्निर्घात्यत्वाद्दोषनिर्घातार्थत्वाख्योऽपि न विशेषइत्येवं भाष्यस्थं कश्चिशब्दं व्याचक्षाणस्तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * वीर्येन्द्रियविध्युक्तेरर्थवादमात्रत्वेन दोषनिर्घातार्थत्वे प्रमाणाभावादारादुपकारित्वेव पूर्वपक्षिणोऽभिमतेति सूचनायाथापीत्युक्तम्। मृदूक्त्यर्थोथापिशब्दः।

स्वामिनो वा तदर्थत्वात् ३९।

आरादुपकारित्वाभ्युपगमेनापि सिद्धान्तोक्तिशक्तिप्रदर्शनार्थः सौत्रहेत्वनादरेण प्रतिज्ञां तावद्व्याचष्टे * यद्यपि तावदिति * प्रश्नपूर्वं निमित्तनैमित्तिकयोः सामानाधिकरण्येनैककर्तृकत्वावगमादिति स्वयं हेतुमाह *कुतइति* तेन वाक्यशेषस्थेन यच्छब्देन सह विध्युद्देशस्य संबन्धेऽपि विध्युद्देशे तच्छब्दाभावान्निमित्तनैमित्तिकयोरेककर्तृकत्वप्रतीत्ययोगमाशङ्क्य यत्तदोर्नित्यसंबन्धाद्यच्छब्देन तच्छब्दाक्षेपं दर्शयितुमाह *य इति। * तथापि सोमवामिन इति विध्युद्देशस्थया षष्ठ्या कर्तृभेदप्रतीतेः समुच्चयाङ्गीकरणेन चावाधसंभवेऽन्यतर

बाधायोगाद्यो यजमानो वमति स निर्वपेत्सोमवामिनश्चर्त्विजः संबन्धी यो यजमानः स निर्वपेदित्यर्थावगतिमाशङ्क्यैकस्मिन् वाक्ये स्वकर्तृकस्यान्यकर्तृकस्य च वमनस्य निमित्तत्वोक्त्ययोगाद्वमनादितपातृवैगुण्यप्रतिसमाधानार्थत्वोक्तौ च सोमवामिनः आत्मनोर्थे निर्वपेदिति द्वादशाहीनस्यातिवत्तादर्थ्यषष्ठीसंभवे संबन्धिव्यतिरेकजनितषष्ठीकल्पनायोगात् कर्तृभेदाप्रतीतिं सूचयितुमाह *तत्रेति* वमनस्य निमित्तत्वेनोद्देश्यत्वात्समानकर्तृकत्वविशेषणाविवक्षामाशङ्क्य यच्छब्दसम्बन्धात् प्राङ्निमित्तत्वाप्रतीतेस्तस्मात् पश्चात्प्रतीयमानस्य निमित्तत्वस्य कर्त्रैकत्वविशिष्टस्यैव प्रतीतेः कर्त्रैकत्वस्योभयवदुद्देश्यान्तर्गतत्वेनोद्देश्यविशेषणत्वाभावाद्विवक्षोपपत्तिसूचनार्थत्वेन श्लोकं व्याख्यातुमाह * न चेति * भाष्यमप्यस्मिन्नर्थे यत्र ज्योतिष्टोमादौ कर्माणि सोमोऽवगम्यते तद्यजमानार्थे फलसिद्ध्यै कार्यतयाकर्मार्थ्यतेऽपेक्ष्यतेऽनेनेत्यर्थोक्त्या कर्त्रभिधानाद्यजमानकर्तृकसौमेन्द्रमपि कर्म यजमानकर्तृकं ततश्च यो वमति स निर्वपेदिति सामानाधिकरण्याद्वमनकर्तृस्वामिकर्तृकमेव न च सोमवामिन इति षष्ठ्यष्टिवमनयोर्भिन्नकर्तृकतोच्यते षष्ठ्या हि सौमेन्द्रं कर्म सोमवाम्युपकाराय श्रूयते न चैवं पुरुषार्थत्वोपपत्तेर्ज्योतिष्टोमादिकर्माङ्गत्वात्समानकर्तृकत्वासिध्या तद्वशेन यजमानवमननिमित्तकत्वासिद्धिः। यतो वमनोपस्थापितज्योतिष्टोमादिकर्मानयाष्ट्योपकुर्यादिति कल्पनालाघवसहकृतार्थापत्तिकल्पितज्योतिष्टोमाद्युपकारवाचिपदाध्याहारसहितवाक्यावगतकर्माङ्गत्वानुवादित्वात् षष्ठ्यास्ततस्सौमेन्द्रं कर्म ज्योतिष्टोमाद्यङ्गं सत्सोमवामिनः शक्नोत्युपकर्तुं ततश्च नर्त्विजः सोमवामिनः शक्नोत्युपकर्तुमित्येवं यन्त्रियम। प्राप्तपदार्थोपसंहारकप्रयोगवाक्यावगतप्रधानसमानकर्तृकत्वबाधेनेष्टेः प्रापकवाक्यावगतवमनसमानकर्तृकत्वावगतिः ऋत्विक्कर्तृकवमननिमित्तकत्वेऽप्यविरुद्धेत्याशङ्कार्थमथेतिभाष्यमृत्विगन्तराक्षेपेऽप्यन्तराक्षेपे च हेत्वभावादयुक्तमाशङ्क्यर्त्विगर्थे कर्माणि यजमानार्थप्रधानदाक्षिणयातिदेशप्राप्तदक्षिणाबाधायोगात् स्वामिनि च तद्विरोधादृत्विगन्तरक्षेपोक्त्या याजमानानां चाग्नीनामृत्विक्संबन्धाभावादग्न्यन्तराक्षेपोक्त्योपपादयितुमाह * अथेति । * तथासतीत्यादिभाष्यं वृद्धसोमकर्माङ्गं वा सौमेन्द्रं कर्म सोमवाम्यृत्विगङ्गं वा वाच्यं न च तदुभयमप्यृत्विगग्निषु तदीयैरृत्विग्भिः क्रियमाणे संभवति यतस्तत्र तेष्वात्मीयेष्वग्निषु

करणे देशभेदापत्तेः साङ्गं च प्रधानं प्रत्यध्वर्य्वादीनां गुणभूतत्वात्तत्समाप्त्युत्तरकालं करणेन कालभेदापत्तेर्ऋत्विग्भेदाच्च कर्तृभेदापत्तेर्नाध्वर्य्वादयो वृद्धसोमकर्मोपकाराख्यं फलं प्राप्नुवन्ति अध्वर्य्वाद्यर्थं च क्रियमाणे केवलपुरुषार्थत्वाश्रयणापत्तेर्निमित्तोपस्थापितक्रतूपकारद्वारावधारितयाजमानोपकारित्वत्यागप्रसंग इत्येवं व्याख्यातुमाह * ततश्चेति * तदर्थमितिभाष्यावयवव्याख्यानायाथात्मार्थबुद्ध्येवेत्याद्युक्त्या क्रियमाणे चेति चकारसूचितानिष्टापत्त्यन्तरव्याख्यार्थं सूचितं सदृशं चेत्युक्तम् । इतीति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति । * अङ्गसादुगुण्यार्थवमनसमानकर्तृकत्वबाधेनेष्टेः प्रधानसादुगुण्यार्थप्रधानसमानकर्तृकत्वावगतिः ऋत्विक्कर्तृकवमननिमित्तकत्वेप्यविरुद्धेति स्वयं शङ्कते * अथ त्विति । * पूर्वं यच्छब्दसंबन्धादिति वार्त्तिकनिषिद्धनिषिद्धनिमित्तनैमिकभिन्नकर्तृत्वापत्त्या निरस्येति * तथा सतीति । * सोमवामिन इति षष्ठीश्रवणाद् भिन्नकर्तृकत्वसमर्थनमाशङ्क्योपक्रमावगतसमानकर्तृकत्वबाधेनोपसंहारावगतभिन्नकर्तृकत्वाभ्युपगमायोगादुपसंहारानुरोधेनोपक्रमेप्यश्रुतषष्ठ्यर्थकल्पने तु स्वरसावगतसामानाधिकरण्यबाधापत्तेस्तदभ्युपगमे च स्वामिवमनस्यानिमित्तत्वापत्तेरुभयनिमित्ताश्रयणे वा वैरूप्यापत्तेः शब्दसामर्थ्यस्यावगतात्सामानाधिकरण्यात् स्वामिवमनस्यैव निमित्तता युक्तेत्याह * तत्समर्थने वेति । * वक्ष्यमाणानां सर्वेषां पक्षाणां संनिपत्योपकारित्वविषयत्वसूचनायारादुपकारित्वपदे स्वामिवमननिमित्तपक्षमुपपादितमुपसंहरति * एवं तावदिति * स्वामिसंस्कारातिरिक्तानां सर्वेषां पक्षाणामनभिमतत्वेपि सर्वपक्षेष्वृत्विग्वमननिमित्तत्वानिरासव्यक्तिप्रदर्शनार्थं प्रतिपत्तिगतसम्यग्जरणपर्यन्तत्वनियमभ्रेषजनितफलवृद्धिसमानार्थत्वपक्षे तावदिष्टेः स्वामिकर्तृकत्वासंदेहात् सामानाधिकरण्यावगतवमनसमानकर्तृकत्वसिद्ध्यै स्वामिवमननिमित्तत्वावसायमाह * यदा त्विति * वाक्यशेषोपनीतं च तद्यागशेषप्रतिपत्तिनियमशेषोपजनितं च फललाभायोग्यत्वं चेति विग्रहः । लाभायोग्यत्वं तदाशङ्केति तच्छब्देन परामृष्टम् । ततश्च यच्छब्देनेष्टिवमनयोरेककर्तृकत्वनिर्देशाद्यजमानवमन एवेष्ट्या भवितव्यमिति वक्ष्यमाणानुषङ्गेण पूरणीयम् । येन केन चिद्भक्षितेपि प्रतिपत्तिसिद्धेः प्रसक्तैरेव वषट्कर्त्रादिभिर्भक्षयितव्यमिति नियमस्य भक्षयितृगतप्रयोजनापेक्षायां भागैस्तु ब्रह्मादीनामुपकारकैः शक्यः

केन चित् प्रकारेण दृष्ट उपकारः कर्तुं भक्ष्यमाणौ रित्यादिभाष्यं लोचनया भक्षयितृगतदृष्टसंस्कारार्थत्वावगतद्रव्यप्रतिपत्त्यात्मकस्यापि च द्रव्यसंस्कारस्य भक्षणकाल एव निर्वृत्तत्वेन सम्यग्जरणानपेक्षत्वात् सम्यग्जरणपर्यन्तत्वनियमस्यापि भक्षयितृसंस्कारापेक्षत्वेन तादर्थ्यावगतेः संस्कारभ्रेषे कर्तृवैगुण्यं वृद्ध्याख्यमुपजातामिति वाक्यशेषवशात् कल्पनेप्यृत्विग्गतकर्मशेषसमापनसामर्थ्याख्यं संस्कारभ्रेषस्यापि यजमानफलविघ्नप्रसञ्जकत्वेनेष्टेस्तत्कृतयजमानफलविघ्नप्रसंगनिवृत्त्यर्थत्वावगत्या यजमानकर्तृकत्वावसायाद्यच्छब्देन चेष्टिवमनयोः समानकर्तृकत्वनिर्देशाद्यजमानवमन एवेष्टिरित्याह * यदापीति * समस्तां गोपेत प्रधानानुष्ठानविध्यन्यथानुपपत्त्योत्तराङ्गानामपि फलापूर्वोत्पादने प्रधानोत्पत्त्यपूर्वसहकारित्वावगमात्तदकरणे प्रधानोत्पत्त्यपूर्वाणां प्रधानानुष्ठानानन्तरमेव निष्पन्नानामपि फलापूर्वोत्पादनाशक्त्यवगमवत्प्रातिपत्तेरपि प्रथमकृतसामवायिकाङ्गमात्रानुगृहीतप्रधानान्तरमुत्पन्ने प्रधानोत्पत्त्यपूर्वे क्रियमाणायाः प्रात्यात्मिकप्रधानोत्पत्त्यपूर्वसहकारित्वावगमात्तस्याश्च पूर्वोक्तान्न्यायान्मन्त्रवर्णाच्च सम्यग्जरणपर्यन्तत्वावगतेर्यस्मिन् सोमयागाभ्यासे वमनात्प्रतिपत्तिर्भ्रष्टा तज्जनितस्यापूर्वस्य सहकार्यभावात् फलापूर्वोत्पादनाशक्त्यवगतेस्तस्य फलापूर्वोत्पादनशक्त्याधानाख्यसंस्कारार्थेष्टिरित्ययमपि पक्षो यजमानफलविघ्नप्रसंगनिवृत्त्यर्थत्वेनेष्टेर्यजमानकर्तृकत्वावसायाद्यच्छब्देनचेष्टिवनयोरेककर्तृकत्वानिर्देशाद्यजमानवमन एवेष्ट्या भवितव्यमित्येतेन न्यायेन व्याख्यात इत्याह * एतेनेति * सम्यग्जरणपर्यन्तत्वानभ्युपगमेन वमने सत्यपि निषिद्धसेवनवद्विहिताकरणस्याप्यनापत्ते मन्त्रेष्टदोषनिर्घातार्थत्वानाश्रयणादृजृम्भानिमित्तमन्त्रोच्चारणवन्नैमित्तिकक्रतुपुरुषधर्मत्वाभ्युपगमेपि स्वामिकर्तृकत्वाद्वमनसमानकर्तृकत्वाच्च स्वामिवमनमेव निमित्तमित्याह * यदापीति ।* वमनोपस्थापितक्रतुविवक्षया प्रकरणोक्तिः। सिद्धान्तमुपपाद्य यथा च स्वामिवमनेन प्रतिपत्तिविनाशस्तथार्त्विजेनापीति पूर्वपक्षवार्तिकोक्तं साम्यमनुभाषणपूर्वं निरस्यति । * यत्विति * कर्तृनियमरूपप्रतिपत्त्यंशजन्यत्वात्संस्कारांशत्वेनोक्तः । कथं समाध्यर्थत्वेनेष्ट्याविधानामित्यपेक्षायामाह * सर्वेष्विति * क्रत्वर्थतारादुपकारिता पुरुषार्थत्वं क्रतुगतपुरुषसंस्कारत्वं द्रव्यप्रतिपत्तिनियमभ्रेषभक्षयितृसंस्कारभ्रेषयोर्दोषोक्त्या विवक्षितत्वा-

द्व द्वौ दोषनिर्घातार्थत्वपक्षौ वान्तसोमयागाभ्यासापूर्वार्थत्वं चेति पञ्चस्वपि पक्षेषु ऋत्विग्वमननिमित्तेष्टिविधेर्निरस्तत्वात् द्रव्यप्रतिपत्तिश्लेषः कर्तृसंस्कारनाशो वा नेष्टिं गृह्णातीत्यर्थः। समाध्यपेक्षायामपि समाध्यर्थेऽस्यग्रहणात् क्रतुवैगुण्यमपरिहृतं स्यादित्याशङ्क्याह *अतश्चेति* । भुव. स्वाहेत्याग्नीध्रीये होतव्यामिति सामान्यविहितेप्यनादरार्थः किंचिच्छब्दः । प्रस्तुताधिकरणानुपयोगेन चार्त्विग्वमनस्य दुष्टादुष्टत्वाविवेकवत् क्रत्वर्थत्वादिविवेकस्याप्यनादरणीयत्वान्न वयं विवेकानुक्त्योपलम्भनीया इत्याह * न चेति * नन्वज्ञानार्थिनं तु प्रतिजञ्जभ्यमानशब्दस्य यः क्रतुयुक्तपुरुषवाचित्वपक्षः स एव यः सोमं वमतीति यच्छब्दस्यापि ग्रहीतव्य इत्याह * अथापीति । * दोषनिर्घातार्थत्वानाश्रयणेन जञ्जभ्यमानपक्षस्योक्तत्वाद्दोषात्तु वैदिके स्यादिति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रे च दोषनिर्घातार्थत्वाभिधानात्सूत्रविरोधामिन्द्रियेण वीर्येणेत्यनियतानेकदोषकीर्तनस्य प्रधानफलोपलक्षणार्थत्वावगतेर्वरुणग्रहणवदनुपपत्त्यभावात्सोमपीथवृद्धिसंकीर्त्तने च योग्यानुपलब्धिविरोधस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वाद्धिन्व मेगात्रेत्यादिमन्त्रप्रकाश्यत्वान्यथानुपपत्त्या च सम्यग्जरणस्यानुष्ठेयत्वावगतेर्वमने सति विहितसम्यग्जरणाकरणनिषिद्धवमनसेवनापत्त्योरपरिहार्यत्वाद्वमनस्य दुष्टत्वावगतेर्दोषस्य च निर्हरणापेक्षत्वाद्दोषनिर्घातार्थत्वेन चेष्टेरपेक्षितपुरुषसंस्कारार्थविधिसंभवे, नपेक्षितसंस्कारान्तरार्थविध्ययोगान्न्यायविरोधं चाशङ्क्य वाक्यशेषान्तर्गतं दोषनिर्घातार्थत्वं परिगृह्णीत्येवं दोषनिर्घाताश्रयणसूचनार्थः परिशब्दः । स्वामिसंस्कारार्थतैव तदनर्थक्यत्वोक्त्या सूत्रकृताप्युक्तेत्याह * तथा चेति * अनन्तरोक्तन्यायानुसारोपि चकारेण सूचितः । अस्मिंश्च पक्षे भाष्यं यथाश्रुतमेव योज्यम् । सौमेन्द्रस्य कर्मणः सोमवाम्यृत्विगुपकारार्थत्वेपि सोमवाम्युपकारार्थत्वश्रुत्युपपत्तेः कथं यजमानार्थत्वावगतिरित्याशङ्क्य क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारत्वाद्यजमानास्तु तत्प्रधानत्वादिति न्यायेन यजमानार्थत्वोपपादनार्थं सौमेन्द्रं कर्म वमनोपस्थापितकर्माङ्गतामनुभवदेव सोमवामिन उपकरोति यजमानस्यैव च तथोपकर्तुं शक्नोति नार्त्विजं ततश्च यजमानार्थत्वेन सौमेन्द्रस्य कर्मणः शास्त्रफलं प्रयोक्तरीत्यनेन न्यायेन यजमानकर्तृकत्वात्तस्य च वमनस्मानकर्तृकत्वानिर्देशाद्यजमानं वमन एव सौमेन्द्रं कर्मेति पूरणीयम् ।

लिङ्गदर्शनाच्च ४०।

लिङ्गत्वमुपपादयितुमाह * व्यृद्ध्यतइति * सोमलक्षणस्य पुरोडाशादिभक्षणाद्दाविक्त्रवाशिष्टकर्मानुष्ठानसामर्थ्याधानाशक्तेस्तद्वैगुण्येपि च दक्षिणालाभाख्यफलाविघातात्स्वामिन एव पानात् प्रधानफलभोक्तृत्वशक्त्याधानाख्या समृद्धिस्तद्वैगुण्याच्च भोक्तृत्वशक्तिनाशाख्या वृद्धिरित्यर्थः। तस्मात्तस्यैव वमन इष्टिरिति सिद्धान्तमुपसंहरति * इतीति * ॥

आग्नेयाष्टाकपालचरोर्द्व्यवदानमात्रस्य होतव्यत्वम्। अधि ॥११॥

सर्वप्रदानं हविषस्तदर्थत्वात् ४१।

वैदिकस्य यजमानकर्तृकस्य सोमवमनस्यानिमित्तत्वेऽभिहिते देवतोद्देशेन ग्रहपात्रे चमसपात्रे वा गृहीतस्य सोमस्य सर्वस्य होतव्यत्वाच्छेषाभावेन पानानुपपत्तेस्तद्वमनस्य निमित्तता न युक्तेति पूर्वाधिकरणसिद्धान्ताक्षेपेण प्रत्यवस्थातुं तत्तुल्यन्यायपुरोडाशविचारादनन्तरसंगतिं द्व्यवदानवाक्यस्याग्नेयादितद्धितश्रुत्याऽल्पं जुहोतीत्यस्य चैन्द्रवायवादितद्धितश्रुत्या सह विरोधाविरोधविचारद्वारा कृत्स्नस्य पुरोडाशस्य सोमस्य च प्रक्षेपो द्व्यवदानमात्रस्य सोमावयवमात्रस्य वेति शेषविचाराद्विरोधाविरोधप्रकरणशेषलक्षणसंगती चोदाहरणसंदेहभाष्ये च स्पष्टत्वादव्याख्याय पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं किंप्राप्तमिति भाष्यं सर्वत्यागस्य सिद्धान्तत्वेन पूर्वपक्षयितुमशक्यत्वात्सर्वप्रक्षेपार्थत्वेन व्याचष्टे *अष्टाकपालादीति * आग्नेयादितद्धितैर्देवतार्थत्वोक्तावप्यष्टाकपालादिशब्दैर्विषयसमर्पणादवगमितताक्ता। समस्तस्य देवतार्थत्वेपि प्रक्षेपो द्व्यवदानमात्रस्य भविष्यतीत्याशङ्कमानस्य त्यागस्य हस्तादिनोपादाय देशान्तरे प्रक्षेपं विनानभिव्यक्तेर्यथा च देवदत्तायेदं न ममेति स्वत्वानिवृत्तिपरस्वत्वापादनसंकल्पो मानसं दानमेवंविधशब्दोच्चारणं वाचिकं देवदत्तहस्ते प्रक्षेपः कायिकं त्रिविधदानार्यवसानं च विना न देवदत्तीयत्वसिद्धिस्तथा त्यागस्यापि लोके त्रैविध्यप्रसिद्धेस्त्रिविधत्यागानन्तरमेव च गृहदेवतापूजादौ देवतास्वामिकत्वप्रसिद्धेः प्रक्षेपस्यापि त्यागान्तर्भावादनन्तर्भावेपि वा प्रक्षेपात्तस्यैव देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागस्य द्रव्यदेवतान्वयापादकत्वादाग्नेयादिचोदनयैव प्रक्षेपविध्यवगतस्तस्य चाहवनी-

याश्रयत्वाविधानादग्निमुखार्थवादाच्च समस्तस्याहवनीयप्रक्षेपावगतिरुक्ता। न्यायावगतस्यापि प्रक्षेपस्य शेषकार्यविध्यन्यथानुपपत्त्यानैनुष्ठेयत्वावगमात्पूर्वपक्षानर्थक्यं शङ्कते *किं पुनरिति* परेषां समाधानं दूषयितुमुपन्यस्यति*मन्यामाने*दूषयति*नन्विति*। स्वमतेन समाधातुमुपक्रमते *अतइति* कोसावाभिप्राय इत्यपेक्षायामाह *विद्यमानेष्विति* श्लोकं व्याचष्टे *यदा हीति* शेषसद्भावे शेषकार्योत्पत्तौ विद्यमानैकदेशिसंयोगादिति चतुर्थाधिकरणसिद्धान्तहेतुना शेषकार्याणामेकदेशप्रयोजकत्वे सर्वप्रक्षेपेण शेषभावस्याप्रयोजकहेत्वभावाद् द्रव्यान्तरोत्पादनेन शेषकार्योपपत्तिरित्याशयः। पुरोडाशान्तरोक्त्या साम्नाय्ये ह्यवदानमात्रेपि दधिपयस्त्वाविनाशात्सर्वप्रक्षेपाभावः सूचितः। अस्मिंश्च पक्षे द्रव्यस्य शेषकार्याङ्गत्वादेकाङ्गस्य चान्याङ्गयोगात्पञ्चानां शेषकार्याणामर्थे पुरोडाशपञ्चकोत्पादनसूचनार्थं बहुवचनं पुरोडाशान्तरेष्ववशिष्टवाचिशेषशब्दायोगं शङ्कते *शेषेति*अन्यवाचित्वेन शेषशब्दमुपपादयति *उच्यतइति* सिद्धान्तेन्यवाचित्वशङ्कानिवृत्त्यै नाऽस्माकं पूर्वपाक्षिणां मते हविरन्तराशयः शेषशब्दो भविष्यतीत्युक्तम्। दृष्टान्तद्वयव्याख्यापूर्वं श्लोकं व्याचष्टे*यथेति*। त्वाष्ट्रपात्नीवतपशुयागाख्यस्य पूर्वस्य कर्मणः पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजन्तीत्यनेनपर्यग्निकरणान्तस्यैव पर्यवसानविधानात्प्रत्ययानुग्रहार्थसंस्थापयतिपरेण •पञ्चमलकारेणाज्येन करोतीत्याज्यविशिष्टकर्मान्तरविध्यवगतेः शेषशब्दस्यैकावयवविगतोपयुक्तावयवान्यावयवत्वाख्यावशिष्टवाचित्वायोगात्तद्दैवतकोपाध्यान्वितोपयुक्तैकपदार्थान्यपदार्थत्वगुणयोगेनानुबन्ध्यपशुयागान्वायात्यकार्यार्थत्वाख्येकोपाध्यान्वितोपयुक्तपात्नीवतपशुयागान्याज्ययागाख्ये कर्मान्तरे पूर्वेणा कर्मणा ऽन्वायात्यकार्ये कृतेनुष्ठेयत्वात्तदधिके त्वष्टृपत्नीवद्देवत्यत्वसाम्यात् तत्संदंशे वा शेषशब्दप्रयोग इति यथा नवमान्ते वक्ष्यते यथा च ततः शेषेण विशिष्टदेशकुलजातिरूपायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखवतो जन्म प्रतिपद्यन्त इति गोतमवचने स्वर्गफलस्य ज्योतिष्टोमा निःशेषस्य स्वर्ग एवोपयुक्तत्वादन्यफलस्य च फलान्तरे व्यापारायोगाच्छेषशब्दोऽन्यस्य चित्रादेर्ज्योतिष्टोमाद्यतिरिक्तस्य तत्सदृशस्य वाचक इति गौतमीयेपि तच्छेषस्तस्माच्चित्राद्यपेक्षत्वयोति चित्रापरिहारवार्तिकेभिहितं तथा शेषात्स्विष्टकृतं समवद्यति

शेषादिडामवद्यति शंयुवाककाले हविःशेषानृत्विजो भक्षयन्तीत्यत्रापि हविरन्तरं तेनैवाधिक्याद्यनपेक्षणैवान्यत्वेन प्रधानस्वरूपसाधनातिरिक्ततदङ्गसाधनत्वादाधिक्येन वाशब्दात्पुरोडाशतया साहश्येन वा शेषशब्दप्रवृत्तिनिमित्तेन शेषादित्येवरूपेण शब्देनाभिधास्यत इति वक्ष्यमाणानुषङ्गेण व्याख्येयम् । अङ्गभूतशेषकार्यार्थेषु पुरोडाशेषु प्रधानार्थपुरोडाशाङ्गत्वेोपचारेणाङ्गवाचिशेषशब्दो भविष्यतीत्यन्यथोपपादयति * अथ वेति । * एवंसति मुख्यार्थत्यागदोषत्वमाह * शेषेति * विद्यमानसंयोगायोगेन च शेषकार्याणां द्रव्यान्तरोत्पादनप्रयोजकत्वमेकदेशद्रव्यश्चेत्येतदधिकरणाशङ्कासूत्रे तस्य विद्यमानस्यैकदेशिनः समस्तस्य प्रधानदेवतायै निर्देशाच्छेषकार्यार्थमन्यत्द्रव्यमर्थादुत्पाद्यमिति सूत्रकारोपि वक्ष्यतीत्याह * यथेति । * शेषकार्यविधान्यथानुपपत्त्या सर्वप्रक्षेपाननुष्ठानावगमेपि प्रयोजनान्तरसद्भावाद्विचारोर्थवान् भविष्यतीत्यन्यथानर्थक्यशङ्कां परिहर्तुमारभते *अथापीति* न च प्रयोजनान्तरसद्भावेपि पक्षोक्तप्रयोजनाभावाद्विचारानर्थक्यं शङ्कनीयं यतो नावश्यं पक्षोक्तेनैव प्रयोजनेन विचाराक्षेपकेण भाव्यं किंत्वन्यदपि प्रयोजनमाक्षेपकं संभवतीत्याह * नावश्यमिति * इदमाऽन्यपरामर्शः । किं तदित्यपेक्षितेपि वा शेषभाजां स्यादिति षाष्ठसूत्रबद्धं प्रयोजनमाह * यदेति * शेषकार्यार्थेशेषस्थापनाभ्युपगमे शेषकार्याङ्गत्वेन शेषविनियोगस्याभ्युपगमनीयत्वादुत्तरार्द्धादिचोदनाविनियुक्तैकदेशानुवादित्वेन च शेषशब्दस्य विनियोजकत्वायोगादुत्तरार्द्धादिशब्दस्य च पुरोडाशकपालशब्दवद्न्यार्थवाचित्वाभावेन समस्तपुरोडाशस्य प्रधानाङ्गत्वे तदेकदेशस्यान्यत्र विनियोगायोगात् प्रधानादेकदेशमाच्छिद्य स्विष्टकृदादौ विनियोगापत्तेः पुरोडाशस्यावयवशोऽनेककर्मसाधनत्वप्रसंङ्गेनानेकप्रयुक्तत्वप्रसंगात् प्रधानार्थावदानाशादिष्विव स्विष्टकृदाद्यर्थावदाननाशादिष्वपि हविरन्तरोत्पादनापात्ति प्रधानचोदनावशेनैव तु शेषस्थापने शेषकार्याणां तत्प्रतिपत्त्यर्थत्वेनाप्रयोजकत्वापत्तेस्तदर्थावदाननाशादिषु यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्वा दुष्येयुर्वापहरेयुर्वाज्येन ता देवताः परिसंख्याय यजेतेति वचनात् स्विष्टकृद्यागस्याज्येन करणेन बृहट्टीकायामुक्तंपि शेषकार्यान्तरायामकरणं षष्ठे वक्ष्यमाणं सिद्धं भवतीत्याशयः । एतदेवोपसंहरति * तस्मादिति * ।

निरवदानात्तु शेषः स्यात् ॥ ४२ ॥

सिद्धान्तसूत्रव्याख्यार्थं निष्कृष्येत्यादिभाष्यं द्यवदानवाक्येन द्विरवखण्डनसंस्कृतस्य द्रव्यस्य चतुरवत्तवाक्यविहितहोमाङ्गत्वे हविर्घाक्येन च संस्कारस्य पुरोडाशादिहविर्विषयत्वेभिहितेपि कृत्स्नस्य हविषो द्विरवखण्डितस्य होमोपपत्तेः सर्वहोमनिरासादयुक्तमाशङ्कापरमपीत्यपिशब्देनावदेयावयवविधायि तत्परिमाणविधायि च वाक्यमुपन्यस्तमिति सूचयन् व्याचष्टे * यदीति * । द्विरवखण्डनसंस्कारस्य हविरन्तरविषयत्वशङ्कानिवृत्त्यै तस्मादित्युक्तम् । एवमादीत्यादिशब्देनापस्तरणाभिघारणयोर्होतव्यद्रव्यचतुरवत्तत्वसंपादनार्थत्वद्योतकचतुरवत्तशब्दयुक्तत्वेन द्यवदानावृत्तावुपस्तरणाभिघारणाभावेपि चतुरवत्तनिष्पत्तेरुपस्तरणाभिघारणानर्थक्यापत्तिसूचनद्वारा द्यवदाननावृत्तिलिङ्गभूतं चतुरवत्तं जुहोतीति होमविधायि वाक्यं गृहीतम् ॥

उपायो वा तदर्थत्वात् ॥ ४३ ॥

वाशब्दोक्तद्यवदानमात्रहोमसिद्धान्तनिरासहेतुत्वेन संस्कारवाचितयोपायोक्तिव्याख्यार्थं यत् जुहोतीत्यादिभाष्यं यदष्टाकपालादिहविर्जुहोति तद्द्विरवखण्डनसंस्कारेण कृत्स्नं व्याप्तव्यामिति व्याप्यत्वाख्यकर्मत्ववाचिना संस्कर्तव्यमितितव्यप्रत्ययेन कृत्स्नहविर्व्याप्त्यभिधानाद्यवदानादिवाक्यानामाग्नेयादिवाक्यानुसारितोक्ता ग्होतव्यामितिभाष्यावयवेन च होतव्ये द्रव्ये संस्कारमात्रं विधीयते न तु द्विरवखण्डितद्रव्यं साक्षाद्धोतव्यं विधीयते न पुरोडाशस्य व्रीहिवत्प्रदेयप्रकृतित्वकल्पनात् कृत्स्नहोमाभावः स्यादित्युक्तमित्येवं व्याख्यातुमाह *यदीति । प्रत्यासन्नतरोक्त्या साक्षात्प्रदेयविधायिनोक्ता संस्कारवाक्योक्त्या प्रदेयवाक्यत्वं निरस्तम् । आद्यभाष्यावयवव्याख्यार्थमविरोधेनैव चेति वार्तिकावयवमुपपादयितुं शक्यते हीत्युक्तम्। अतो यत् कृत्स्नं हविर्जुहोति तत् द्विरवदायावदायेत्येवमुपायमिति द्यवदानशास्त्रार्थः पूर्वाग्नेयाद्युत्पत्तिवाक्यवशेन कृत्स्नस्य हविषो होमार्थत्वावगमाद्भवतीति सूत्रतात्पर्यं भाष्योक्तं विवृणोति *अतइति*। सिद्धान्त्युक्तशास्त्रार्थनिरासार्थत्वेन सौत्रवाशब्दव्याख्यार्थं न द्विरवखण्डितस्यभाष्येति व्याचष्टे * नैतेनेति । * सूत्रार्थोपसंहारार्थत्वेन

कृत्स्नं चेति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति । * अवदानशब्दस्याश्रुतक्रियाभ्यावृत्तिगणनार्थसुच्प्रत्ययकल्पनापत्तेर्द्विरवदाय द्विरवदायेत्येवमर्थायोगाद्द्वयोरवदानयोः समाहारस्य अवदानशब्दार्थत्वावगतेरेकवचनाच्चैकस्यैव अवदानस्य होतव्यत्वप्रतीतेरेकवचनानादरे तु तदाक्षेप्यसमाहाराविवक्षापत्तेः यावद्धविरवदानाभ्यामेव दानवत्त्वापत्त्या द्वित्वनाशप्रसंगेनाऽवदानस्य होमप्रसंगात् कृत्स्नहविर्विषयः सन् होमो यथाश्रुतैकावदानेतिकर्त्तव्यताकः सकृन्न शक्यः कर्त्तुमिति निष्कृष्टैकावदानेतिकर्त्तव्यताकत्वात् प्रदानस्य सर्वप्रदाने चेति कर्त्तव्यताबाधापत्तेरवदानातिरिक्तं शेषणीयमिति यत्सिद्धान्तसूत्रेणोक्तं तस्य कः परिहार इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनापेक्षितेनाभ्यासेन होमस्य कृत्स्नस्य द्रव्यस्याऽयोगमनमाहवनीयप्राप्तिरित्येवमुपायोक्तिव्याख्यर्थतया कृत्स्ने चेत्येतदेव भाष्यं कृत्स्नं यस्माद्धोमार्थं तस्मादेवमुपायोऽभ्यासेन प्रक्षेपो न ह्यन्यथाभ्यासाभावे कृत्स्नं होतुं शक्यमित्यन्यथा व्याख्यातुं शङ्कते * यदिवेति । * व्याचष्टे * ज्योतिष्टोमवदिति * होमाभ्यासोपपादनार्थत्वेन तदर्थत्वादिति सूत्रावयवं त्रेधा व्याचष्टे *तदर्थत्वादिति* । तच्छब्देनाद्यसूत्रस्थप्रदानशब्दोपस्थापितदेवतापरामर्शं मत्वाऽऽद्या व्याख्या । प्रदानपरामर्शं मत्वा द्वितीया । कृत्स्नस्यापि हविषो यागार्थत्वे गुणभूतद्रव्यकार्त्स्न्यानुरोधेन प्रधानभूतयागावृत्त्ययोगमाशङ्क्य कृत्स्नस्य हविषो देवतान्वयान्यथानुपपत्त्या यागाभ्यासेऽवगते ज्योतिष्टोमवदभ्यस्तस्यैव यागस्य फलापूर्वसाधनत्वात् प्राधान्यं न तु सकृत् कृतस्य येन प्रधानावृत्तिरापद्येतेतिपरिहारसूचनार्थं तच्छब्देन प्रदानोपस्थापितापूर्वपरामर्शं मत्वा तृतीया । कृत्स्नस्य यागार्थत्वेऽप्येकदेशमात्रहोमोपपत्तेर्होमाभ्यासयोगमाशङ्क्याह * नैकदेशमात्रेति । * आग्नेयादिवाक्यस्य होमपर्यवसायित्वात्तस्य चोत्पत्तिवाक्यत्वेन बलीयस्त्वात्तदर्थसंपत्त्यै होमाभ्यासो युक्त इत्याशयः । अवदानाभ्यासोपपादनार्थत्वेनाप्येतमेवावयवं तच्छब्देनाद्यसूत्रानिर्दिष्टहविःपरामर्शं निरवदानस्य चानन्तरसूत्रोक्तस्य कस्येत्यपेक्षापूरकत्वं मत्वा व्याचष्टे *अथ वेति*

कृतत्वात्तु कर्मणः सकृत्स्याद्द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ४४

सकृत् अवदानेन कर्मणः कार्यस्य यावत् श्रुतस्य कृतत्वात्सकृदेव प्रदानं स्यान्न च द्रव्यानुरोधेन प्रदानावृत्तिर्युक्ता द्रव्यस्य गुणभूत-

त्वादित्येवहोममात्राभ्यासनिरासार्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थतया भासमानमुच्यतइत्यादिभाष्यं द्यवदानाभ्यासस्यापि शङ्कितस्यानिरासात्तन्निरासं च विना सर्वप्रदाननिरासासिद्धेरयुक्तमाशङ्क्य होमाभ्यासनिरासद्वारा द्यवदानाभ्यासस्यापि सूत्रनिरस्तता सकृत्द्यवदानेनेतिभाष्यावयवेनोक्ता । द्विरवखण्डनाविशिष्टमित्यनेन च द्यवदानशब्दो होमे द्रव्यविध्यर्थो न तु द्रव्ये संस्कारविध्यर्थं इत्यविधानादुपपादितेति सूचनायोभयाभ्यासनिरासार्थत्वेन तुशब्दं व्याचष्टे * नैतदिति*। हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन सूत्रशेषं व्याचिख्यासुर्द्यवदानशब्दस्य संस्कारविध्यर्थत्वाभावेपि हविर्वाक्यविहितस्य संस्कारस्य गुणभूतत्वादभ्यासोपपत्तेर्होमाभ्यासनिरासं विनाभ्यासनिरासायोगात्तन्निरासद्वारद्यवदानाभ्यासनिरासौचित्यं सूचयन् व्याचष्टे * कुत इति । * श्लोकं व्याचष्टे * द्विरिति । * नचैत्यन्त्यभाष्यावयवोक्तामपि होमप्राधान्योपपत्तिं तानि द्वैधाधिकरणसूत्रोक्तत्वाद्यैरिति सूत्रोपन्यासेन प्राग्व्याख्याय भूतभव्यसमुच्चारणाख्योपपत्तिः षष्ठाद्यपूर्वपक्षसूत्रवक्ष्यमाणत्वात् द्रव्याणामिति सूत्रोपन्यासेन पश्चात् व्याख्याता । होमस्य प्राधान्येपि द्यवदानाभ्यासे सत्यवदानस्य प्रदानोपक्रमत्वात् प्रदानाभ्यासावश्यकत्वापत्तिस्तदनभ्यासेपि वा द्यवदानमात्राभ्यासेपि सकृत्कृत्स्नावतद्धविर्होमापत्तेर्होमाभ्यासनिरासद्वारा द्यवदानाभ्यासनिरासमावृत्तसौत्रसकृच्छब्दोक्तत्वेन सकृत्द्यवदानेनेति भाष्यावयवसूचितं द्विरवखण्डनविशिष्टमितिभाष्यावयवोपपादितमपि द्विर्हविषावद्यतीति कृत्स्नहविरुद्देशेन संस्कारविधानात्सकृद् द्यवदानेन च कृत्स्नस्य हविषः संस्कर्तुमशक्यत्वादनुपपादितं मत्वा स्वयमुपपादयति * तस्मिंश्चेति । * द्यवदानाभ्यासस्यापि भाष्योक्तत्वसूचनायोभयाभ्यासनिरासे यदि हीत्यादिभाष्यं द्यवदानं वा वर्त्तयेदित्यध्याहारेण योजयितुमाह * यदीति । * होमानावृत्तावपि हूयमानद्रव्यानुवादेन द्विरवखण्डनविधानात् कृत्स्नस्य चाग्नेयादिवाक्याद्धोतव्यत्वावगतेरङ्गुष्ठपर्वमात्रावदानद्वयेन वा ऽनावृत्तेनाश्वशफमात्रस्य पुरोडाशस्य कृत्स्नस्य व्याप्त्यशक्तेरवखण्डनावृत्तिर्भविष्यतीति यज्जुहोति तत् द्विरवखण्डनेन संस्कर्त्तव्यमित्युपायसूत्रव्याख्यार्थभाष्योक्ताशङ्कामतः पूर्ववाक्यवशेनेति वार्त्तिकविवृतां दूषयति *न चेति*। लकाराद्द्रव्याप्रतीतावपि यच्छब्दाद् द्रव्यप्रतीतिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * योपीति * सोप्युपेक्षणीय इत्यनेन परमार्थालोचन-

कृतत्वाभावादुद्रव्यप्रत्ययस्योपेक्षणीयतामुक्तामुपपादयितुं यद्यस्याव-दिकतायामुक्तायामवैदिकस्य व्याख्यानुच्चारणं किमर्थमित्याशङ्क्यानु-वादप्रदर्शनायेत्युक्ते कस्येत्यपेक्षायां जुहोत्यनुवादत्वोक्त्यै क्रियाविशे-षणतोक्ता । आग्नेयादिवचनात्कृत्स्नस्य होमार्थत्वावगतेरभ्यासेन सर्वप्रदानमिति कृत्स्नं चेति भाष्योक्तद्वितीयोपायसूत्रार्थानुभाषणार्थं यत्त्विति भाष्यं व्याचष्टे * यत्त्विति * द्रव्यस्य द्रवणीयस्य गमनी-यस्य होतव्यतयावगतस्य ह्यवदानमात्रस्य प्रदानं प्रति गुणभूत-त्वात्तेन च प्रदानस्य कर्मणः कृतत्वान्नाभ्यासो युक्त इत्येवं परिहारा-र्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थं तत्रेत्यादिशेषइत्यन्तभाष्यं तात्पर्यतस्तावत् व्याचष्टे * यदिति । * अशेषस्य देवतया यागेनापूर्वेण वा ग्रहणे तादर्थ्ये सिद्धे सोमवद्यागावर्त्तकत्वं स्यात्तदेव त्वष्टाकपालादौ द्रव्या-वदानचोदनया कथंचनोपसंहारकत्वेन प्रदेयप्रकृतित्वापादकत्वेन वा कृत्स्नं प्रदेयत्वापवादान्न सिद्धमित्यर्थः। एतदेव भाष्यं विविच्य व्या चिख्यासुर्ह्यवदानचोदनाया होमान्न यस्य प्रत्यक्षत्वेनाग्नेयादिचोद-नायां होमान्वयादानुमानिकाद् बलीयस्त्वोक्तेरुपसंहारकत्वप्रदेयप्रकृति त्वापादकत्वाख्यापवादप्रकारद्वयसाधारण्येपि प्रदेयप्रकृतित्वपक्षस्या-पिच शब्दाद्द्वितीयत्वावगमेनोपसंहारपक्षस्याद्यत्वावगतेरुपसंहारो-क्त्यर्थसामान्यं खल्वपीतिभाष्यावयवसहितं तत्रेतिभाष्यावयवं व्याचष्टे * आग्नेयेति * अनुभाषणभाष्यस्थेन वचन-शब्देनाग्नेयचोदनाया निर्दिष्टत्वात्तत्रेत्यनेन परामर्शोपपत्तिः पुरो-डाशावयविनोद्विरवखण्डनेन नाशात्पुरोडाशावयविवाचिनोऽष्टाक-पालशब्दस्यावयवलक्षणार्थत्वावगतेराग्नेयशब्दात्पुरोडाशावयविवा-चिनोष्टाकपालशब्दः सर्वपुरोडाशावयवसाधारणः ह्यवदानशब्दस्तु मध्यपूर्वार्द्धावयवविशेषवाचीति भाष्यार्थः । प्रत्यक्षानुमानिक-त्ववैषम्योक्तेरानुमानिकस्य यथाश्रुतत्वानवकल्पनं प्रयोजनमाह * तस्मिञ्चेति * स्वानुमानिकस्याष्टाकपालहोमान्वयस्यैकदेशि समर्पणायैकदेशविषयेण ह्यवदानहोमान्वयेन प्रत्यक्षेणाप्यपेक्षितत-यात्यन्तबाधायोगात्संकोचमात्रं वैषम्योक्तेः प्रयोजनमवतिष्ठतेइत्याह * तेनेति * यथानारभ्याधीतं सामिधेनीसप्तदशत्वं पशुमित्राविन्दा-ध्वरकल्पादिप्रकरणाधीतैः सप्तदशैः पश्वादिविषयमेवोपसंह्रियतइ-ति दशमे वक्ष्यत इति दृष्टान्तार्थः । उपसंहारं विवृणोति * तत्रेति * अस्मिंश्च पक्षे कृत्स्नस्य हविषो देवतार्थत्वादित्यसिद्धो हेतुरित्याह

अत इति। पुरोडाशस्य प्रदेयद्व्यवदानप्रकृतित्वोक्त्यर्थमपिचेति भाष्यावयवं व्याचष्टे *किं चेति* श्लोकं व्याचष्टे *तद्धिते न हीति* अस्मिन् पक्षेऽसिद्धोऽपि हेतुर्न कृत्स्नप्रदानसाधनायालमित्याह *तेनेति* कृत्स्नस्य साक्षाद्देवतोद्देशेन त्यागेऽपि द्व्यवदानमात्रहोमः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याग्नौ प्रक्षेपं विना देवतान्वयासिद्धिमधिकरणोपक्रमवार्त्तिकोक्तां मनसि निधाय प्रकारान्तरायोगं सूचयितुमाह *द्वावेवेति*। *तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे *तस्मादिति*।

शेषदर्शनाच्च ॥४५॥

अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वाच्छेषशब्दस्यैकप्रयोजनसमुदायैकदेशादुपयुक्तादितरदेकदेशान्तरमुख्योऽर्थः। इतरमार्गं तु शब्दस्यैव पश्चाशङ्कोणा इत्येवमाशयत्वेन व्याचष्टे *एवमिति* चकारसूचितमर्थमाह *उत्तरार्द्धादिति* भाष्योक्तमाग्नेयचोदनाया व्याख्याप्रकारद्वयमपि दुदूषयिषुरुपसंहारपक्षतां च दूषयितुमुपक्रते *अत्रेति* प्रश्नपूर्वमुपपादयति *कथमिति* यः क्लृप्तत्वात्स्पष्टोऽपि सामान्यविषयो विधिर्यथा पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति यो वा सप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयादिति सामिधेनीवत्कर्मविशेषविषयोऽप्यनारभ्याधीतत्वेन कर्मान्वयस्याक्लृप्तत्वादस्पष्टः स विशेषे विध्यन्तरावगते कस्मिंश्चिदुपसंह्रियेत। आग्नेयविधिस्त्वष्टाकपालाख्यावयविव्यक्तिविषयत्वेन सामान्यविषयत्वाशङ्कायोगादनुमितक्रियाविषयत्वेनास्पष्टत्वं वाच्यं तदपि तु क्रियानुमानं विना वाक्यान्तरान्वयायोगेन क्रियानुमानस्यावश्यकत्वादयुक्तं ततश्च न द्व्यवदानविधिनोपसंहारः संभवतीत्यर्थः। अनेनैव न्यायेनैन्द्रवायवादिविधेरप्यलपं जुहोतीति विध्यन्तरेणोपसंहारो न संभवतीति सूचनायान्यैरिति बहुवचनम्। श्लोकं व्याचष्टे *सामर्थ्यं हीति*। *द्रव्यदेवतान्वयस्य देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागाख्यक्रियागर्भत्वात्तन्निरपेक्षस्य विध्यशक्तेः क्रियान्वयास्पष्टत्वासिद्धौ देवतान्वयस्यास्पष्टता वाच्येत्यापाद्य सा निरस्ता। प्रस्तुतद्व्यवदानस्यैव देवतान्वयोऽस्फुट इत्याह *स हीति* बाधप्रकारविशेषत्वाच्चोपसंहारस्य दुर्बलस्य च बाध्यत्वान्नोत्पत्तिशिष्टतया बलीयसोऽष्टाकपालस्योपसंहारो युक्त इत्याह *उत्पत्तीति* भाष्याशयं दूषयितुमनुभाषते *तत्रेति* अनिष्टापादनेन दूषयति *नैतदिति* यथाश्रुतत्वायोग-

मात्रस्योपसंहारासिद्धयर्थं कल्पनासंभवोक्त्या विवक्षितत्वाश्चानिष्टापत्तिरित्याशङ्क्याष्टाकपालस्योत्पत्तिशिष्टत्वे बलीयस्त्वेनानुपसंहारापत्तेरनिष्टापत्त्यपरिहारमाह*यदि हीति*स्वाच्छन्द्याज्जुहोतिवाक्यस्यैवोत्पादकत्वमङ्गीकुर्वाणां प्रत्याग्नेयवाक्यस्यानेकगुणविधायित्वापत्तेः पौर्णमास्यधिकरणसूत्रोक्तवाक्यभेदापत्तिमाह * ततश्चेति * न चानन्यक्रियायोगे वाक्यमेतत्समाप्यते। न च स्वार्थासमाप्तत्वाद्वाक्यान्तरमपेक्ष्यते ॥ इति पौर्णमास्यधिकरणवार्त्तिके चाग्नेयादिवाक्यानां वाक्यान्तरायोगस्योक्तत्वान्न वाक्यान्तरोत्पत्तेः कर्मणि गुणविधायिता युक्तेत्याह * न चेति * । स्पष्टत्वोपसंहारायोगमुपपादितमुपसंहरति * अतइति * सामान्यं खल्वपीतिभाष्योक्तं सामान्यविषयत्वमुपसंहारकारणं पुच्छकर्णादिच्छेदे पशोरिव छिरवखण्डनेपि पुरोडाशावयविनः प्रत्यभिज्ञायमानस्य नाशायोगाशयेन निराकर्त्तुमाह*नचेति* पुरोडाशावयवव्यनाशेप्यष्टाकपालशब्दस्य पुरोडाशशब्दवज्जातिवाचित्वात्सामान्यविषयत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य यौगिकत्वाद्द्रव्यवाचित्वं सूचयितुमाह * अष्टाकपालेति * साक्षात्त्ववाचिना प्रत्यक्षशब्देन सूचित द्रव्यवाचितां द्व्यवदानशब्दहृष्टान्तेन यौगिकत्वात्साधयितुं द्व्यवदानेत्युक्तम् छिरवखण्डनेन पुरोडाशावयविनाशात्पुरोडाशवाचिनाष्टाकपालशब्देनावयवान् लक्षयता द्व्यवदानव्यतिरिक्तावयवप्राप्तिः सर्वपुरोडाशावयवसाधारण्येन दुर्बलेति कृत्वोपसंहर्तुं शक्येति भाष्याशयं शङ्कते * नन्विति * । कतिपयावयवनाशेप्यवयविनः प्रत्यभिज्ञानेनाऽनाशादवयवलक्षणायोगाशयेन निराकर्तुमाह * उच्यतइति * अष्टाकपालशब्देनावयवविधिना प्रयोजने पुरोडाशोक्तौ सामान्यवृत्तित्वं स्या साक्षात्त्ववयवलक्षणामनपेक्ष्य पुरोडाशावयविविधानान्नाष्टाकपालशब्दः साधारणवृत्तिरित्यर्थः। व्यक्त्यनपेक्षाया जातेः साधनत्वायोगाज्जातिशास्त्राणां व्यक्तिलक्षणार्थत्ववदवयविनोप्यवयवानपेक्षस्य साधनत्वायोगादवयविव्यक्तिवाचिनोप्यष्टाकपालशब्दस्यावयवलक्षणार्थत्वकल्पनमाशङ्क्य मूर्तत्वेन व्यक्त्यपेक्षाया अपि जातेः साधनत्वायोगाज्जातिशास्त्राणां व्यक्तिलक्षणार्थत्वं युक्तं अवयविनस्तु मूर्तत्वेन साधनत्वसंभवान्नावयविवाचिनो वयवलक्षणार्थता युक्तेत्याशयेन परिहर्तुमाह * आकृतीति * । साक्षात्साधनत्वायोगाख्यं लक्षणाकारणं विनाप्यवयवशून्यस्यावयविनोसत्त्वेनासा-

धनत्वादवयविशब्दस्यावयवलक्षणार्थत्वं भविष्यतीत्याशङ्कते * अथेति * एवं सति ह्यवदानावयविनापि स्वावयवशून्यस्यासत्त्वेन साधनत्वाद्ध्यवदानशास्त्रस्यापि ह्यवदानावयवलक्षणार्थत्वाद्दौर्बल्यापत्तिरिति साम्यापादनेन परिहरति * तत इति * वस्तुतस्तु ह्यवदानवदष्टाकपालस्यापि साक्षाद्विधानादेव प्राप्तिरित्याह * तस्मादिति *. अष्टाकपालावयवानां देवतोद्देशेनात्यागे चतुर्धाकृतपुरोडाशावयवानां देवतार्थत्वाभावाद्यजमानं प्रत्यस्वत्वं तत्र तत्र वक्ष्यमाणं विरुध्येतेत्याशङ्क्याष्टाकपालस्य देवतान्वयप्राप्त्या तदालीढानामवयवानामप्यवर्जनीयतया देवतान्वयप्राप्तेः साम्योक्तिर्न विरुध्यते न त्वेतावता चतुर्धाकृतपुरोडाशावयवानां स्वातन्त्र्येण देवतान्वयप्राप्त्यापत्त्यैनाष्टाकपालचोदनावयवपरां कल्पनीयेति सूचयितुमाह * तत्प्राप्तौ चेति *। अवयवा अनुषज्यन्ते इति वाच्येऽवयवानुषङ्गोक्तेश्चतुर्धाकृतपुरोडाशावयवानां यजमानं प्रत्यस्वत्वोक्त्यविरोधार्थत्वसूचनायान्तरशब्दः। अभेदविवक्षयाप्यवयवशब्दस्यावयवार्थत्वाभ्युपगमे ह्यवदानाख्यपुरोडाशावयतवदवयवान्तराण्यपि साक्षादेव प्राप्तानि भवन्तीति तुल्यबलत्वापरिहारान्नोपसंहारोपपत्तिरित्याह * न चेति * ह्यवदानविधिनाष्टाकपालविध्यनुपसंहारेऽप्यवयवान्तरपरिसंख्यया ह्यवदानमात्रहोमः सेत्स्यतीत्याशङ्क्य परिसंख्यायास्त्रिदोषत्वेनायोगाच्चोदनाद्वयोर्थसमुच्चयाभ्युपगमेऽष्टाकपालचोदनाया ह्यवदानावशिष्टपुरोडाशावयवविषयत्वापत्तेर्युगपच्च सर्वावयवहोमेऽवखण्डनानर्थक्यापत्तेः प्रदानोपक्रमत्वाच्चावदानस्यान्यहोमेन व्यवधानानौचित्यावगतेर्ह्यवदानं हुत्वावशिष्टहोम इत्येवमनुष्ठानं प्राप्नोति शेषहोमेष्टाकपालविध्यर्थानिष्पत्तेर्वा समुच्चयायोगात् कृत्स्नहोमह्यवदानहोमयोर्विकल्पोऽष्टाकपालबलीयस्त्वेन वा ह्यवदानस्य तद्बाधकत्वायोगात्तेन च सह विकल्पायोगात्कार्त्स्न्येनाशक्तत्वेन च समुच्चयात्कर्मान्तरकल्पकत्वेष्टाकपालान्वयाभावाद्द्रव्यान्तराल्लौकिकादुपादानं द्रव्यान्तरादुपादाने वा समुदायस्याप्यविरोधात्पूर्वकर्मान्वयस्याप्युपपत्तेर्द्रव्यान्तरादुपादानसंभवे च पुरोडाशोत्पादनाक्षेपापादकस्य पुरोडाशादुपादानस्यानौचित्यात्पुरोडाशादुत्पन्नस्य ह्यवदानस्याष्टाकपालेन सह विकल्पानुपपत्तेर्द्रव्यान्तरादुत्पन्नस्य विकल्पसमुच्चयो द्विर्हविषोवद्यतीति श्रुतेर्वा पुरोडाशाद् ह्यवदानग्रहणावधारणाद् द्रव्यान्तरादुपादानानुपपत्ते कार्त्स्न्येनाशापत्तेश्च ह्यवदानाष्टाकपालसमुच्चयायोगादाग्नेयचोदनाप्राप्ते च

होमे द्रव्यदानचोदनाया द्विरवखण्डनसंस्कृतद्रव्यान्वयाख्यगुणप-रत्वात्कर्मान्तरविध्यशक्तेर्द्विरवखण्डनसंस्कृताष्टाकपालान्वयाख्यगु-णविषयत्वावगमाद्यावत्संस्कार्यं च संस्कारावृत्त्यौचित्याद्विशोव-दायावदाय कृत्स्नहोमपक्ष एव प्राप्नोतीत्याह * तेनेति * द्यवदान-वाक्यस्योपसंहारकत्वायोगान्निरवदानहोमप्रमाणाभावेऽभिहितेऽस्यैव वाक्यस्य परिसंख्यार्थत्वेन प्रामाण्यमाशङ्क्य निरवदाने युक्तं द्विर्ह-विषो ऽवद्यतीत्यवखण्डनविध्यर्थवत्त्वान्यथानुपपत्त्या पुरोडाशावयव-होमवगते किमुद्धृतो द्यवदानाख्योऽवयवो होतव्यस्तदन्यः कृत्स्नो वेति नियमापेक्षायां द्यवदानवाक्येन नियमविधिर्निरवदानहोमे प्रमाणं भविष्यतीत्याशङ्क्य कृत्स्नहोमेऽप्युपायविधायिद्यवदानवाक्या-पेक्षितावखण्डनोत्पत्तिविध्यर्थत्वोपपत्तेराग्नेयवाक्यविहितकृत्स्नहोम-विरुद्धावयवहोमकल्पनायोगान्नियमविधिं निराकर्त्तुमाह * न हीति * परिसंख्यायाः कथमत्यन्तदुष्टेत्यपेक्षायामवयवान्तरनिवृत्ति-परत्वाद्वाक्यान्तरार्थग्रहणं स्ववाक्यार्थद्यवदानहोमाविधानाच्च स्वा-र्थहानमाग्नेयवाक्यप्राप्तकृत्स्नहोमबाधात्प्राप्तबाधश्चेति दोषत्रयमाह * नित्यवदिति * इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इ-त्यादिवत्फलतः परिसंख्यानेऽप्यप्राप्तविधानस्यैव वाक्यार्थत्वाद्दोष-त्रयानापत्तिमाशङ्क्य सर्वावयवप्रापकस्याष्टाकपालशास्त्रस्य क्लृप्तत्वे-नाप्राप्तविध्ययोगाद्दोषत्रयापरिहारमाह * तत्र हीति । * प्रमाणाभा-वमुपसंहरति * तस्मादिति । * द्यवदानावशिष्टानां चावयवानां यज-माने प्रत्यस्वत्वस्य द्रव्ये समत्वादिति सूत्रे तद्याख्यार्थे च प्रभवता हि शक्यं दातुं नाप्रभवतेति भाष्ये पुरोडाशस्याग्नये संकल्पितस्य नेष्टे यजमान इति चतुर्थाधिकरणभाष्ये च वक्ष्यमाणस्य विरोधा-पत्तेरप्याग्नेयत्वस्य द्यवदानविषयतयोपसंहारो न युक्त इत्याह * यदि चेति * । देवतान्वयोपसंहारेऽपि त्यागानुपसंहारादविरोधशङ्कानिरास-सूचनायाऽर्थ्यते गम्यते आक्षिप्यत इति कर्मव्युत्पत्त्यार्थशब्दमाक्षेप्य-वाचिनमङ्गीकृत्य योगार्थ आक्षेप्योऽस्येति बहुव्रीहिविग्रहेण योगार्थो-क्त्याग्नेयत्वस्य देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागाख्ययोगाक्षेपकतोक्ता आ-ग्नेयत्वस्यैव त्यागाक्षेपकत्वात्तदुपसंहारे त्यागस्याप्युपसंहारापत्ति-रित्याशयः । समत्वोक्त्या कथं शेषावयवानां यजमानं प्रत्यस्वतोक्ता भवतीत्याशङ्कानिरासार्थमृत्विग्भिः साम्याद्यजमानस्यैर्स्यैव समत्वोक्ति-र्व्याख्याता। देवतान्वयोपसंहारेऽपि निर्वापकाले केभ्यो व्रीहिभ्यो द्यवदानं

निष्पत्स्यते केभ्यो नेति विशेषाज्ञानाद्यागादन्यत्रैतान्न विनियोक्ष्यामीति यथेष्टविनियोगार्हत्वलक्षणस्वत्वापनयनरूपस्य त्यागस्य कतिपयव्रीहि-विषयतयोपसंहाराशक्तेः समस्तचतुर्मुष्टिपरिमितव्रीहित्यागादस्व-त्वोक्त्या विरोधं शङ्कते *तत्रेति*। निर्द्धारितविशेषाज्ञानेपि यावद्भ्यो व्रीह्यवयवेभ्यो ह्यवदानं निष्पत्स्यते तावतोन्यत्र न विनियोक्ष्यामी-त्येवं कतिपयत्यागोपसंहारशक्त्याशयेन निरस्यति *तदिति*श्लोकं व्याचष्टे *देवतार्थे हीति । * देवतान्वयविधिव्यतिरेकेण त्यागवि-धिर्वा तस्मिन् सति यागानुपयुक्तानामप्यदृष्टार्थत्यागोपपत्तेरधिक-त्यागहेतुः स्यात् प्रोक्षणादिसंस्कृतव्रीहिनिष्पादितपुरोडाशमध्यपूर्वा-र्द्धावदानद्वयस्य देवतान्वयान्यथानुपपत्तिर्वेति विकल्प्य न चात्रेत्य-नेनाद्यहेत्वभावोक्त्या सा चेत्यादिना च द्वितीयहेत्वभावोक्त्या केनेति काकुर्हेत्वभावोक्त्यर्थत्वेन व्याख्याता । ह्यवदानप्रकृतिभूतव्री-ह्यवयवमात्रत्यागेप्यवर्जनीयतया व्रीहिप्रतिनिधिभूतनीवारावयवसं-स्कारवत्समस्तव्रीहिसंस्कारोपपत्तेरित्याशयः। कर्मावयव्यभावेन चा-वयवानामेव विधेयत्वात्तेषां चानेकेषां साक्षादेकविधिव्यापारविषय-त्वायोगादवान्तरविशिष्टैकविधिनावयवान्तराक्षेपावगतेरुपक्रमावय-वेन चोत्तरावयवाननुष्ठानेप्युपपद्यमानानुष्ठानत्वादुत्तरावयवाक्षेपाश-क्तेः समाप्त्यवयवेनैव पूर्वावयवानुष्ठानं विनानुपपद्यमानानुष्ठानत्वा-त्पूर्वावयवाक्षेपावगतेस्तद्विशिष्टसमाप्तिविधानस्य सर्वत्रेष्टत्वात्समा-प्तेरुपक्रमं प्रति प्राधान्यावगमेनाङ्गगुणविरोधन्यायात्समाप्तिगुणेनोप-क्रमगुणबाधावगतेर्निर्वापकालीनस्य चैतावतो व्रीहित्यागादन्यत्र न विनियोक्ष्यामीति यथेष्टविनियोगार्हत्वाख्यस्वत्वनिवृत्त्यात्मकस्य त्या-गस्य यागायैते व्रीहय इति संकल्परूपस्याग्नये दास्येग्नीषोमाभ्यां दास्ये इति मन्त्रप्रकाश्यदेवतान्वयार्थाक्षिप्तस्य यागोपक्रमत्वाद्धोमकालीनस्य न ममेति स्वार्थविनियोगार्हत्वाख्यस्वत्वनिवृत्त्यात्मकस्य त्यागस्य याग-समाप्तित्वाद्यावतो व्रीह्यवयवसमूहस्य होमकालीनत्यागाङ्गत्वं तावत एव निर्वापकाले त्यागविध्यवगतेर्ह्यवदानमात्रस्य योगाख्यदानाभ्युप-गमे तावन्मात्रनिष्पत्त्यर्थस्यैव त्यागान्नातिरिक्तानां स्वत्वापगम इत्याह *सर्वत्र चेति*होमकालीनस्य त्यागावयवत्वेन यागविधिनैव विधाना-त्तद्व्यावृत्त्या निर्वापकालीनत्यागसूचनायार्थाक्षिप्तविशेषणम् । दृष्टा-न्तेन त्याज्यावयवमिश्रत्वात्तत्सर्वत्यागशङ्कानिराससूचनपूर्वं श्लोका-र्थमुपसंहरति*अत इति*निर्वापकाले त्यागाद्यदस्वत्वं तच्छकटस्थ-

त्वेन त्याज्यमिश्रायवमिश्राणामपि चतुर्मुष्ट्यतिरिक्तानां यथा न भवत्येवं होमकाले ह्यवदानातिरिक्तानां पुरोडाशावयवानां नास्वत्वं स्यादित्यर्थः। चतुर्मुष्ट्यतिरिक्तानां निर्वापेण विभागाद्युक्तस्त्यागात्यागविवेकः चतुर्मुष्टिपरिमितानां तु विभागाभावेन केभ्यो ह्यवदानं निष्पत्स्यते केभ्यो नेति विशेषाज्ञानात् कतिपयत्यागे च दानवेलायां व्यत्यासापत्तेर्ह्यवदाननिष्पत्त्यर्थव्रीह्यवयवातिरिक्तानां निष्प्रयोजनस्यापि त्यागस्यावश्यकार्यत्वात्सर्वत्याग इति तत्रैव स्यादितिशङ्काशयं विवृणोति *अथेति*अष्टाकपालशास्त्रस्य समस्ताष्टाकपालावयवसाधारणस्य त्यागव्यवहारप्रवर्त्तकत्वे प्रवृत्तस्य बाधायोगेन ह्यवदानशास्त्रस्य ह्यवदानाख्याष्टाकपालावयवविशेषविषयस्य त्यागव्यवहारप्रवर्त्तकत्वायोगान्निर्वापकाले समस्ताष्टाकपालनिष्पत्त्यर्थानां चतुर्मुष्टिपरिमितानां सर्वेषां व्रीहीणां दातव्यत्वप्रक्रमे प्रक्रान्तासमापनदोषानापत्त्यै होमकाले सर्वप्रदानापत्तेर्ह्यवदानशास्त्रेण समस्ताष्टाकपालशास्त्रं ह्यवदानातिरिक्तेभ्योऽष्टाकपालावयवेभ्योऽव्यावर्त्तयितुमिच्छता निर्वापकाल एवाष्टाकपालनिष्पत्त्यर्थेषु चतुर्षु मुष्टिषु मध्ये ये ह्यवदाननिष्पत्त्यर्था व्रीह्यवयवास्तानग्नये दास्य इत्येवं त्याग इत्येवं त्यागव्यवहारः प्रवर्त्तनीय इति परिहरति *नैतदिति* श्लोकं व्याचष्टे*यदा हीति। * त्यागस्य याजमानत्वात्तद्व्यवहारनिरूपणायाग्नये दास्य इति याजमानमन्त्रार्थे प्रदर्शनीयेपि तस्मिन्मन्त्रे निर्देशेन देवस्यत्वेति निर्वापमन्त्रस्थत्वत्शब्दनिर्दिष्टविषयापेक्षणान्निर्वापमन्त्रार्थप्रदर्शनं विनार्थप्रदर्शनाशक्तेः निर्वापेणाग्नये सेवानार्हं यथा भवति तथा तान् करोमीत्याध्वर्यवनिर्वापमन्त्रार्थः प्रदर्शितः। शास्त्रस्य सर्वत्यागव्यवहाराप्रवर्त्तकत्वेपि विशेषाज्ञानात् सर्वत्यागापत्ति शङ्कितां परिहर्त्तुं निर्वपन्नेव जानाति हीति शङ्कानिरासाशयं विवृणोति*यद्यपीति।* एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति *सद्यथेति।* चतुर्मुष्टिनिर्वापस्तर्ह्यनर्थकः स्यादित्याशङ्क्याह*यत्त्विति*। ह्यवदानमात्रविषयतयाग्नेयत्वोपसंहारे चतुर्धाकृतपुरोडाशद्रव्ये यजमानस्यास्वामित्वसूचनार्थर्त्विक्साम्यवचनविरोधमुपपादितं दृष्टान्तपूर्वमुपसंहरति *अत इति* प्रदेयप्रकृतित्वपक्षेपि ह्यवदानावशिष्टपुरोडाशत्यागायोगात्स्वत्ववचनविरोधेन प्रदेयप्रकृतित्वपक्षोपि निरस्त इत्याह *एतेनेति।* न केवलमागमविरोधेनैष पक्षः प्रत्युक्तः किं तु अयुक्तत्वादपीत्याह*न चेति *। वैषम्यमुपपादयति*व्रीह्यो

हीति । * अदनीयानदनीयत्ववैषम्येण वस्तुशक्त्यशक्तिवैषम्यस्योक्तस्यानदनीयत्वेऽपि कृष्णलादौ शास्त्रवशाद्यागसाधनत्वशक्त्यवगतेरभ्युच्चयोपपत्तिमात्रत्वादुत्पत्त्युत्पन्नशिष्टत्ववैषम्येण च शास्त्रशक्तिवैषम्यस्याप्युत्पत्तिशिष्टयोरपि पशुसोमयोर्हृदयादिरसप्रकृतित्वदर्शनेनाभ्युच्चयोपपत्तिमात्रत्वादपरितोषेण व्रीहीणां पशुसोमयोर्विशसनाभिषवाभ्यामिवावघातेन नाशात् पुरोडाशस्य बुद्धिरवदानमात्रेणानाशाद्यागकाले विद्यमानत्ववैषम्येण यागसाधनत्वशक्त्यशक्तिवैषम्यं वक्तुं वाक्यान्तरशिष्टाश्चोत्पत्तिवाक्यशिष्टश्चेति चकाराभ्यां विनष्टाविनष्टत्वे सूचिते। समाप्तेश्च शब्दार्थत्वेन जुहोतेर्देवतोद्देशद्रव्यत्यागपूर्वप्रक्षेपात्मकहोमसमाप्तिभूतप्रक्षेपांशप्रधानतया होमपूर्वांशभूतयागाख्यदेवतोद्देशद्रव्यत्यागवाचित्वाभावात् प्रक्षेपांशं प्रति पूर्वोपक्रान्तत्वात् प्राधान्याच्चातिशयेन पूर्वस्मिन्नंशे यागाख्ये ह्यवदानस्य प्रक्षेपांशे च पुरोडाशस्याप्राप्तेर्भिन्नविषयत्वात् व्रीहिपुरोडाशयोस्त्वेकयागविषयत्वात्समर्थाधिकारविहितेन तद्धितेन ह्यवदानसापेक्षस्य पुरोडाशस्य देवतान्वयोत्त्ययोगेन प्रकृत्यपेक्षिणि ह्यवदाने चोदनायोगात् व्रीहीणां तु तृतीयोक्तस्य करणत्वस्य पुरोडाशोत्पादनावान्तरव्यापारव्यवधानेऽपि काष्ठानामिव ज्वालनावान्तरव्यवधानेऽप्यविरोधात् प्रकृत्यपेक्षिणि पुरोडाशे चोदनोपपत्तेर्वैषम्यान्तरद्वयमाह * न चेति *। पूर्वतरे होमांशे ह्यवदाने प्राप्ते प्रकृत्यपेक्षिणि च सति पुरोडाशश्चोद्यत इत्येतन्नास्ति येन व्रीहिपुरोडाशयोस्तुल्यत्वं स्यादित्याशयः । प्रदेयप्रकृतित्वपक्षनिरासमुपसंहरति * तस्मादिति * भाष्योक्तोपसंहारप्रदेयप्रकृतित्वात्मकपरिहारद्वयायोगे तदन्यपरिहारायोगस्य द्वावेव वैतौ व्याख्याप्रकारावित्यादिवार्त्तिकेनोक्तत्वात् कोऽन्यः सर्वप्रक्षेपपूर्वपक्षस्य परिहार इति पृच्छति *कस्तर्हीति*. इदं द्रव्यं नेतः प्रभृति कस्मिंश्चित् स्वकार्ये विनियोक्ष्यामीति संकल्परूपे मानसे त्यागे वाचिके च न ममेति शब्दोच्चारणरूपे कृतेऽपि हस्तादिनोपादाय कचिद्देशे निक्षेपरूपं कायिकं त्यागं विना यागापर्यवसानात् प्रक्षेपं विना यजत्यर्थानिष्पत्तेर्यागहोमयोरभेदे सत्याग्नेयचोदनया सर्वप्रक्षेपविधानात्सर्वप्रक्षेपस्य परिहार्यत्वं स्यात् प्रक्षेपं विनापि यजत्यर्थनिष्पत्तेस्तु यागहोमयोर्भेदादेषं तयोश्च भेदे सतीत्यादिवार्तिकवक्ष्यमाणो ह्यवदानाष्टाकपालविध्योरविरोध एव परिहारो वक्तुं शक्यत इत्यु-

त्तरमाह * उच्यत इति * । व्यतिरेकमुखेनोत्तरार्थं पादत्रयं व्याचष्टे * यदीति * । सर्वप्रक्षेपप्राप्त्युक्त्या तृतीयपादे व्याख्याते पूर्वार्द्धव्याख्यार्थं तदा चेत्युक्तम् । अभेदस्य भ्रान्तिकल्पितत्वोपपादनार्थं यजेतेत्यनेन केवलस्य यागस्य कर्त्तव्यता चोद्यते न जुहोतिशब्दाभिहितस्येति शब्दान्तराधिकरणभाष्यान्यथानुपपत्तिलक्षणन्यायसिद्धत्वं यजत्युक्ते कर्मण्यनुवादार्थं जुहोतिश्रवणादासेचनोपलक्षितप्रक्षेपाधिको यागो होमो न तु यागमात्रं होम इति होमलक्षणार्थसूत्रवक्ष्यमाणत्वमभियुक्तप्रयोगेण द्रवद्रव्यप्रक्षेपवाचिनोपि चासेचशब्दस्य प्रक्षेपमात्रोपलक्षणार्थत्वेन लक्षणाव्याप्त्यभावात्समर्थयिष्यमाणत्वमुक्त्वा कथं समर्थयिष्यत इत्यपेक्षायां यथेत्यनेनाभियुक्तप्रयोगमुपन्यस्य यागस्य होमत्वाभावे दर्शपूर्णमासादिष्वाहवनीयाप्राप्तिस्ततश्च यजतिचोदितासु प्रकृतिविकृतिष्वाहवनीयाप्राप्तेर्जुहोतिचोदितानां च दर्विहोमत्वेनापूर्वतया प्रकृतिविकृतित्वाभावादग्नयश्च स्वकालत्वादित्यत्राग्नीनां प्रकृतिविकृत्यर्थत्वोक्ति । प्रयादिषु च यजतिचोदितेष्वाहवनीयाप्राप्तेस्तासामग्निः प्रकृतितः प्रयाजवदिति दृष्टान्तोक्तिर्न युज्येतेत्याशङ्कां निराकर्तुं चतुरवत्तादिवाक्यैः प्रक्षेपाधिक्यविधानाद्धोमत्वापत्तेर्न कोपि दोषोस्तीति परिहारसंभवः परिहरिष्याम इति लृटोक्तः । अन्वयमुखेनोत्तरार्थं चतुर्थं पादं व्याचष्टे * तयोश्चेति * ततश्च प्रक्षेपाभावेप्यष्टाकपालस्याग्नेयत्वसिद्धेर्न सर्वप्रक्षेपापत्तिरिति परिहाराशयः । सर्वप्रक्षेपविधायिवाक्याभावेपि देशविशेषे निक्षेपं विना मानसत्यागानभिव्यक्तेस्तदाभिव्यक्त्यै सर्वप्रक्षेपापत्तिमाशङ्क्याह * तत्रेति * । देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागात् प्रागाचारप्राप्तेन शुचौ देशे प्रक्षेपेण त्यागाभिव्यक्तिसिद्धेर्न त्यागोत्तरकालमाहवनीये प्रक्षेपापत्तिरित्याशयः । आहवनीये प्रक्षेपाभावे नाशाभावाद्देवतायाश्च स्वत्वानापादनेन परस्वत्वानापत्तेस्त्यक्तस्याप्यनन्यपरिगृहीततृणोदकादिवत्स्वीकारसंभवाद्धुतावशिष्टे पुरोडाशे यजमानस्यास्वत्वोक्तिर्विरुद्ध्येतेत्याशङ्क्याह *तत्परिपालनार्थं चेति * पूर्वसंकल्पनाशने को दोष इत्यपेक्षायां संकल्पाख्यमानसत्यागाभिव्यक्त्यै न ममेतिशब्दोच्चारणरूपवाचिकत्यागावश्यंभावादानुषाङ्गिकानृतवदनजन्यदोषापत्तिसूचनायानृतं चेत्युक्तम् । अनन्यपरिगृहीततृणादिवत्परिग्रहाख्येन स्वत्वोपायेन पश्चात्स्वीकारेपि प्राचीनस्वत्वत्यागरूपसंकल्पनाशान्नानुषाङ्गिकानृतवदनजन्यदोषापत्तिरित्याशङ्क्य संकल्प-

स्यैतावन्तं कालं न ममेत्येवंकालेनानवच्छेदाद्यावज्जीविकत्वावगतेः पुनः स्वीकारे नाशोऽपरिहार्य इत्याशयः । पदहोमादौ देवतान्वया-योगापत्त्याऽग्निमुखार्थवादस्यानादरणीयत्वं सूचयन् सर्वप्रक्षेपपरि-हारोपपत्तिमुपसंहरति * तेनेति * । अर्थवादिकाहवनीयप्राप्त्य-नादरत्वं सूचनार्थं पदस्येत्युक्तम् । द्व्यवदानमपि तर्हि न होतव्यमि-त्याशङ्क्याह * तथेति * । द्व्यवदानाख्यद्रव्यस्य चतुरवत्तवाक्यवि-हितहोमान्वयविधायिद्व्यवदानवाक्यं द्रव्यविशेषविधायि च मध्य-पूर्वार्द्धवाक्यं तत्परिमाणविधायि चाङ्गुष्ठपूर्ववाक्यमादिशब्देनो-क्तानि । हविरन्तरद्व्यवदानहोमविषयत्वेनापि वाक्यान्तराणामुपपत्तेः पुरोडाशावयवभूतद्व्यवदानहोमावधारणाशक्तिमाशङ्क्य प्रकृतपुरोडा-शग्राहित्वेन शक्तिं दर्शयितुमाह * सर्वाणि चेति *। द्रव्यस्य होमा-नुवादेन विधेयहोमविशेषणत्वेन वा विधौ प्रकृतस्य प्राप्तत्वेन विधे-यत्वायोगाद्धोमस्य प्रकृतद्रव्यालम्बित्वायोगापत्तेस्तदुपपादनार्थं होमानुवादेन द्रव्यविधिं तावन्निरस्यति * तथा हीति *। द्व्यवदान-वाक्ये चतुरवत्तवाक्यविहितहोमानुवादेन द्रव्यविधावपि द्विर्हवि-षोवद्यतीति वाक्यविहितद्विरवखण्डनसंस्कारसंस्कृतस्य प्रकृत-स्यैव द्रव्यस्य होमान्वयमात्रविधानाच्चतुरवत्तवाक्ये प्रकृतस्य हविषश्चतुरवदानाभावादप्रकृते द्रव्यविधिर्वाच्यस्तस्मिंश्च होमवि-धानान्न द्रव्यविधिः संभवतीति सूचनार्थस्तावच्छब्दः । प्रकृतस्य हविषश्चतुरवदानाभावेऽप्युपस्तरणाभिघारणाभ्यां चतुरवत्तत्वसंपत्तेः प्रकृतस्य च द्रव्यस्याप्रतीतेर्विधेयहोमविशेषणत्वेनापि न द्रव्य-विधिः संभवतीति सूचयितुं द्रव्यविशिष्टहोमविधिं निरस्यति *चतु-रवत्तं चेति *। द्रव्यस्वरूपेण चतुरवत्तदानसंस्कृतरूपेण वा विशि-ष्टस्य होमस्याविधानेऽपि स्विष्टकृद्धोमे सकृदवदानस्य पुरोडाशस्य च सर्वहुतत्वविधावभिघारणावृत्त्या चतुरवत्तता संपादनीयेति सूचनार्थत्वाच्चतुरवत्तशब्दस्य नानर्थक्यापत्तिः । होममात्रविधानेऽपि होमस्य कर्मान्तरत्वादुत्पत्तिशिष्टयागावरुद्धद्रव्यशक्तित्वायोगमाशङ्क्य देवतोद्देशद्रव्यत्यागप्रक्षेपाख्यत्र्यंशहोममध्ये प्रक्षेपांशमात्रविधानात्त-स्य चैकशब्दोक्तपूर्वांशद्वयगृहीतद्रव्यग्राहित्वात् प्रकृतद्रव्यग्राहित्व-सिद्धिमाह * होमस्यापि चेति *। त्र्यंशस्य होमस्य मध्ये प्रक्षे-पांशस्य समाप्तित्वाच्छ्रुत्याभिधानेऽपि प्रक्षेपमात्रस्य जुहोत्यवाच्यत्वेन पूर्वांशद्वयानपेक्षस्य विध्ययोगात्तस्याप्यपूर्वस्यार्थाद्विध्यवगतेः प्रकृ-

तद्द्रव्यग्राहित्वाभावात्तद्वशेन प्रक्षेपस्य प्रकृतग्राहित्वासिद्धिमाशङ्क्य मीमांसापूर्वमाग्नीध्रमुपतिष्ठत इत्यस्य गौरवभयात् सिद्ध-सामान्यसंबन्धकृताग्नेयोग्राहित्ववद्स्यापि सिद्धदेवतोद्देशत्यागप्रकृतद्रव्यग्राहितोक्ता। त्यागदेवतोद्देशाख्यमंशद्वयमवगतं येषामष्टाकपा-लादीनां तान्येव प्रक्षेपविधिना गृह्यन्त इत्यर्थः। अवगतत्यागदेवतोद्दे-शांशद्वयानामष्टाकपालादीनां प्रक्षेपसाधनत्वेयागसाधनत्वविरोधापत्तेस्तद्ग्रहणायोगशङ्कां निरस्यति *न चेति*। प्रक्षेपस्य यागवैपरीत्या-भावात् प्रक्षिप्यमाणानां यागस्वरूपसाधनत्वाविघातेपि यदि प्रक्षेपस्य देवतान्तरान्वयात् प्रक्षिप्यमाणानां देवतान्तरान्वयः स्यात्ततोऽप्याग्नेय-त्वादिबाधापत्तेर्यागीयाग्नेयत्वादिरूपसाधनत्वं विहन्येत न तु प्रक्षि-प्यमाणानामपि देवतान्तरान्वयो ऽस्तीति सूचयितुं विरोधप्रकारद्व-योक्तिः। वाक्यान्तरवशात् प्रकृतद्रव्यावयवभूतद्व्यवदानहोमावधारणा-मुपादितमुपसंहरति * तेनेति *। द्व्यवदानप्रक्षेपेपि कृत्स्नपुरोडा-शस्य यागसाधनत्वाविरोधसूचनायाष्टाकपालेनेत्युक्तम्। चतुरव-त्तवाक्येनाधारविशेषानवच्छिन्नहोमाविधौ पूर्वपक्षे यावद्धविःसद्भाव-मवदानावृत्त्या कृत्स्नप्रक्षेपेऽप्याहवनीयप्रक्षेपनियमाभावाच्छेषकार्याणां पुरोडाशान्तरप्रयोजकत्वोक्तिरयुक्ता स्यादित्याशङ्क्याहवनीयवा-क्यादाहवनीयनियममाह *तत्रेति*। पुरोडाशस्य वेदिबर्हिःस्थितस्य वेदिबर्हिर्वाक्यवशाद्यागसाधनत्वं दृष्टान्तायोक्तम्। प्रसंगाद्विकृतिषु प्रक्षेपातिदेशानतिदेशनिर्णयार्थं स प्रक्षेपरूपो होमः किमाग्नेयादिवा-क्यविहिताद्यागादन्यत्तदङ्गं तस्यैव वा रूपान्तरमिति चिन्तनीय-मित्याह * स त्विति *। पूर्वपक्षं प्रतिजानाति *तत्रेति *। हेतुमाह * कर्मान्तरत्वेहीति * द्रव्यान्तराप्रसंगौरवानापत्तिमाशङ्क्य प्रक्षेपस्य प्रकृतयागोपयुक्तद्रव्यप्रतिपत्तित्वात् प्रकृतद्रव्यावलम्बित्वेपि त्यागो द्देशाख्यांशद्वयस्य प्रतिपत्त्यनौपयिकतया प्रक्षेपेणानपेक्षणात्तद्गृही-तदेवताग्रहणनियमानुपपत्तेश्चतुरवत्तशब्दवच्च प्रकृतापेक्षसंस्कारनि-मित्तस्य शब्दस्य देवताविषयस्याभावेनाग्नेयीन्यायाभावाद् द्रव्यदे-वताख्याभिन्नविषययोरपि च त्यागोद्देशयोरेकशब्दोक्तत्वोपलब्धेरेकशब्दो-क्तत्वमात्रेण यागप्रक्षेपयोरेकविषयत्वकल्पनायोगाद्गौरवभयमात्रेण च प्रकृतदेवताग्रहणे नारिष्टहोमादिष्वपि प्रकृतद्रव्यदेवताग्रहणापत्ते-र्देवतान्तरप्राप्त्या गौरवापत्तिरुक्ता। कीदृग्रूपान्तरं कथं च प्रक्षेपेणो-पजायत इत्यपेक्षायां होमत्वं रूपान्तरमंशान्तरोपजनहेतुकप्रचयाति-

देवतासंकल्पभ्रान्तौ हेतुरिति प्रसङ्गात् सूचयितुमाह * तेनेति * । आश्रावयेत्याश्रावणाख्येन प्रैषेण देवतायै द्रव्यं दातुमाभिमुख्येन यजमानं श्रावयेत्यभिधानाज्जुहूस्थस्यैव च ह्यवदानमात्रस्य सन्निहितत्वादाभिमुख्येन श्रावणोपपत्तेर्ह्यवदानमात्रविषय एवाश्रावणोऽध्वर्युणाग्नीत्प्रैषणादस्तु श्रौषडिति च प्रत्याश्रावणाख्येन प्रैषार्थेन यदा श्रावयितव्यत्वेनाध्वर्युणोक्तं तदा श्रावितमास्त्वित्याग्नीध्राद् ह्यवदानमात्रस्य यजमानं प्रत्याभिमुख्येन श्रावणाद्या ह्यवदानमात्रस्य देवतान्वयभ्रान्तिः सा न कार्या तेन याज्यानुवाक्याभ्यां होत्रा क्रियमाणस्य देवतोद्देशस्मारणस्य समस्तविषयत्वेन हेतुनेत्यर्थः । होत्रा क्रियमाणस्य देवतासंकल्पस्मारणस्य कथं समस्तपुरोडाशविषयतावसीयत इत्याशङ्क्याग्नेयोऽष्टाकपाल इति वेदार्थानुसारेण समस्तविषययोस्त्यागदेवतोद्देशयोर्यजमानेनाग्नेयं समस्तः पुरोडाशो न ममेत्येवमध्वर्युणा च समस्तपुरोडाशमाभिमुख्येन यजमानं श्रावयेत्येवं देवतोद्देशस्य समस्तविषयस्यैव कर्त्तव्यत्वादित्याह * विद्वद्भ्या मिति * । अष्टाकपालश्रुत्यवधारितयजमानव्यापारसमस्तविषयत्ववदशनाध्वर्युव्यापारस्यापि समस्तविषयत्वावधारणसूचनार्थादध्वर्युयजमानयोः साहित्यनिर्देशात् जातं त्यागस्याप्युभयकार्यत्वभ्रमं निवर्तयितुं यथार्होक्तिः । ततश्च कर्तव्यस्मृत्यर्थत्वात् स्मारणस्यापि समस्तविषयतावसीयतइत्यर्थः । अवग्रतत्यागदेवतोद्देशांशद्वयस्यैव तर्हि द्रव्यस्य प्रक्षेपविधानात् सोऽपि समस्तविषयः स्यादित्याशङ्क्य चतुरवत्तादिवेदार्थानुसारात् प्रक्षेपस्य ह्यवदानमात्रविषयत्वोपपत्तिं सूचयितुमाह * अध्वर्युणो त्विति * । यागस्य ह्याकारत्वे होमाहोमत्वलक्षणवैरूप्यापत्तिमाशङ्क्यानेकरूपत्वाख्यस्य वैरूप्यस्यास्माभिरेवेष्टत्वेनाऽनापाद्यत्वादशोभनत्वाख्यं वैरूप्यमापादनीयं ह्यवदानाष्टाकपालवचनद्वयसामर्थ्यात्तु द्व्याकारस्यैव यागस्य शोभनत्वप्रतीतेर्न तच्छक्यमापादयितुमित्याह * न चेति * । रूपान्तरोपजनपक्ष एव समस्तस्य पुरोडाशस्य यागसाधनत्वं सिद्ध्येन्नान्यथेति यदुक्तं तद्यथा पुरुषस्यैकस्मिन्नवयवेऽधिकं देशं गतेऽपि पूर्वदेशान्वयापगमरूपं वैलक्षण्यं न भवति तथा पुरोडाशस्य ह्यवदानाख्येऽवयवे ऽधिकं प्रक्षेपांशं गतेऽप्यौत्पत्तिकयागसाधनत्वोपपत्तेरुत्पत्तिवाक्याविरोध इत्येवं पुरोडाशस्य पुरुषवद्भावं

क्रियायाश्च देशवद्भावं दर्शयन्नुपसंहरति * अतइति *। प्रासङ्गिकचिन्तायां पूर्वपक्षमुपसंहरति * । तस्मादिति * । सिद्धान्तमाह * अथवेति । * स्वतः कर्मान्तरत्वेन प्रसिद्धस्य प्रक्षेपस्यैकद्रव्याश्रितत्वमात्रेण प्रोक्षणादिवत्कर्मान्तररूपत्वायोगात् प्रोक्षणादिवदेव च प्रक्षेपस्य देवतोद्देशानालिङ्गितत्वेन देवतानपेक्षत्वात् संस्कारत्वेन च द्रव्यान्तरानपेक्षत्वाद् द्रव्यदेवतान्तरकल्पननिमित्तगौरवानापत्तेः संस्कारत्वेनैव च तं प्रति द्रव्यस्याङ्गत्वाभावात्तदन्वयेपि समस्तस्य यागसाधनत्वविघातनापत्तेः कर्मान्तरतैव युक्तेति सूचनार्थं तत्र शब्देनैकद्रव्याश्रिततोक्तेस्तत्रैकस्मिन्नपि द्रव्ये समवेतो यो यागः स प्रधानं यः प्रक्षेपः सोङ्गमित्यर्थः ।एतदेवोपपादयति *तथा हीति* होमस्यारादुपकारित्वेनाङ्गत्वप्रसिद्धेः प्रधानद्रव्यवर्तिनश्चारादुपकारित्वायोगान्नाङ्गता युक्तेत्याशङ्क्य प्रधानद्रव्याश्रितत्वेनारादुपकारित्वायोगेपि निर्मूलायाः प्रसिद्धेरप्रमाणत्वेन प्रोक्षणादिवत्संस्कारत्वेनाङ्गत्वाविरोधमाह * यद्यपीति *। नच प्रधानद्रव्यवर्त्तित्वमात्रेणाङ्गत्वविरोधः।संस्कारत्वेनाङ्गत्वेपि प्रधानद्रव्यवार्त्तत्वोपपत्तेरित्याह *नहीति। * संस्काराणां प्रतिपत्त्यपूर्वसाधनत्वयोग्यताधानाख्यप्रयोजनातिरिक्तप्रयोजनाभावात्प्रधानात्प्रागनुष्ठानं च विना प्रधानस्य संस्कृतद्रव्यजन्यत्वासंपादनादपूर्वसाधनत्वयोग्यताधानाशक्तेः प्रधानसमकालस्य प्रक्षेपस्यापूर्वसाधनत्वयोग्यताधानप्रयोजनत्वायोगात्कृतकस्यैव च द्रव्यस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वेन प्रधानादूर्ध्वमनुष्ठानं विना प्रतिपत्तिप्रयोजनत्वायोगात्संस्कारत्वायोगमाशङ्क्य प्रतिपत्त्यनर्हत्वापादकस्य भाव्युपयोगत्वस्य प्रधानकालेप्यभावेन प्रतिपत्त्यविरोधात्प्रधानोत्तरकालायां चापूर्वसिद्धौ समकालस्यापि संस्कारस्य प्रधानसहायत्वोपपत्तेः प्रतिपत्त्यपूर्वसाधनत्वयोग्यताधानयोर्द्वयोरपि प्रयोजनयोः सिद्धेः संस्कार्यत्वेपि युगपदनुष्ठानोपपत्तिं सूचयितुमाह *संस्काराश्चेति*। प्रक्षेपस्य संस्कारार्थत्वे स्विष्टकृदादिवदप्रयोजकत्वापत्तेः प्रक्षेपात् प्राक् द्व्यवदानस्य नाशदोषापहारेषु पुरोडाशान्तरोत्पादनं निर्देशाद्वान्यदागमयेदिति षष्ठाधिकरणसिद्धान्तसूत्रे शेषादवदाननाशे स्यात्तदर्थत्वादिति पूर्वपक्षसूत्रे च द्व्यवदानावशिष्टात्पुरोडाशाद् द्व्यवदानान्तरावदानं वक्ष्यमाणं विरुद्ध्येतेत्याशङ्क्य प्रक्षेपस्याप्रयोजकत्वेप्यसंस्क्रियमाणद्रव्यजन्यस्य प्रधानस्यापूर्वसिद्धावशक्तेरकृतावस्थत्वाच्च गुणानु-

रोधेनावृत्त्यनापत्तेः प्रधानेनैव पुरोडाशान्तरोत्पादनस्य शेषादवदानस्य वाक्षेपोपपत्तेरविरोधं वक्तुं पश्चात् प्रक्षेपपक्षमुपन्यासपूर्वं दूषयति * तत्रेति ।* उत्पत्तिशिष्टपुरोडाशसाधनत्वविरोधात् व्रीहिभिर्यागोऽशक्यः साधयितुमित्युक्तमभ्युच्चयहेतुमात्रत्वेनानादरणीयावस्थतोक्ता। षष्ठाधिकरणविरोधापत्तेरपि न निर्वापकाले यागनिष्पत्तिरित्याह *यदि चेति *। पूर्वपक्षसूत्रग्रहणार्थादिशब्दः । नवमे च देवता तु तदाशीष्ट्वात्संप्राप्तत्वात्स्वामिन्यनर्थिका स्यादिति सूत्रेणाऽऽशासानामेधपतिभ्यां मेधमिति मेधाख्यस्य पशोर्मेधपत्यर्थत्वाशिषो देवतायां पशुस्वामित्वसिद्ध्यर्थमुपपत्तेर्यजमाने तु पशुस्वामित्वस्य प्राप्तत्वात्तदाशासनानर्थक्यापत्तेर्देवतापर एव मेधपतिशब्दो न यजमानपर इति सिद्धान्तेभिहिते पशोश्च देवतायै प्रतिश्रुतत्वेनोत्सृष्टप्रायत्वाद्यजमानस्यौपचारिकमेधपतित्वापत्तेर्न तत्परो मेधपतिशब्द इति हेत्वन्तरोक्त्यर्थमुत्सर्गाच्च भक्त्या तस्मिन् पतित्वं स्यादिति सूत्रं व्याचक्षाणो भाष्यकारोपि काले देवतायै संभंत्स्यत इति निर्वापस्थानीयोपाकरणसंस्कृते पशाववदानप्रक्षेपकाले यागनिष्पत्तिं वदन् परकीयत्वसिद्ध्यै च यजमानस्य रक्षकत्वोक्त्याऽन्यपरिग्रहप्रतिबन्धार्हत्वलक्षणस्वाम्यानपगमं वदन्निर्वापकाले यागनिष्पत्तिं न मंस्यत इति सूचयितुमाह *भाष्येति *। किमर्थं तर्हि निर्वापकालेऽग्नये दास्य इति यजमानस्य मन्त्रोच्चारणमित्याशङ्क्य देवतोद्देशेन त्यक्ष्यमाणत्वसंकल्पनाद्यथेष्टविनियोज्यत्वलक्षणस्वत्वानिवृत्तिरूपत्यागार्थं न तु देवतोद्देशनात्मविनियोज्यत्वलक्षणस्वत्वनिवृत्तिरूपत्यागात्मकयागार्थमिति सूचयन् दूषणमुपसंहरति * तेनेति *। कदा तर्हि यागो निर्वर्तत इत्यपेक्षायां प्रक्षेपकाले निष्पत्तिं स्वमतेनाह * स त्विति *। वषट्कृते जुहोतीति श्रुतेर्वषट्कारानन्तरकालस्य प्रक्षेपवेलात्वात्तस्मिन्नेव च काले याज्यानुवाक्याभ्यां स्मारितेन देवतोद्देशेन यागैकदेशभूतेन यागस्य रूपणादिति प्रक्षेपवेलायां यागनिष्पत्तेर्हेतुर्देवतोद्देशोवयवत्वाद्रूपकः स्मारकोऽस्येति रूप्यतेनेनेति करणव्युत्पन्नरूपशब्दकेन बहुव्रीहिणोक्तः । निर्वापकालीनस्याग्नये दास्य इति त्यागस्य प्रतिश्रवणरूपत्वेन यथेष्टविनियोगार्हत्वलक्षणस्वत्वानिवृत्तिमात्ररूपतामभ्युपगम्य यागरूपानन्तर्भावाभ्युपगमे प्राक् प्रतिश्रवणं विनापि यागानुष्ठानसंभवादानर्थक्यापत्तेरात्मविनियोगार्हत्वमात्रल-

क्षणात्मायत्वाद्द्रव्यस्वत्वनिवृत्तिरूपत्वाभ्युपगमेन यागरूपान्तर्भावोऽभ्युपगन्तव्य इत्याशङ्क्य प्राक्प्रतिश्रवणस्य इष्टोपकारानवगमेऽप्यग्नये दास्य इति प्रतिश्रवणप्रकाशकमन्त्रविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पितप्रतिश्रवणविधिवशेनादृष्टोपकारित्वावगमान्निर्वापकालीनप्रतिश्रवणनिष्पन्नयागादन्यत्राविनियोज्यत्वसंकल्परूपत्यागापेक्षयथाश्रुतेतिकर्तव्यताकत्वसिद्ध्यर्थत्वेनार्थवत्ता पूर्वनिर्वृत्तेत्यनेनोक्ता। अवदानादेः प्रक्षेपान्तस्यैकपदार्थत्वाभ्युपगमेन तावद्भिः क्रियाक्षणैर्व्याप्यस्य कालस्यैक्यावगतेस्तावत्कालमध्ये प्रक्षेपात्प्रागपि कृतस्य यागस्य प्रक्षेपकालत्वोपपत्तेर्यागस्य च स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इत्यर्थवादसामर्थ्याद्वषट्कारानन्तर्यप्रतीतेः प्रक्षेपस्य तु जुह्वरोपणादिव्यवधानात्पश्चाद्भावप्रतीतेरत्यन्तयौगपद्यायोगात्पश्चात्संस्कारत्वापत्त्यपरिहारमाशङ्क्य वषट्कारो ह्यध्यसंस्कारजन्यस्मृतिव्यवधानाद्यागस्याप्यत्यन्तानन्तर्यानुपपत्तेराहवनीयसमीपनयनक्षणे देवतोद्देशस्तदुपरिनिधानक्षणे द्रव्यत्यागस्तदनन्तरं प्रक्षेप इति यागप्रक्षेपयोरत्यन्तैकक्षणत्वाभावेऽप्यत्यन्तानन्तर्योपपत्तेस्तन्मध्ये नाशाद्यसंभवाच्च न्यायविरोधाद्यनापत्तेरत्यन्तानन्तर्ये च जायमाना बुद्धिः प्रमाणमित्यादिव्यवहारदर्शनाद्यौगपद्योपपत्तिमाह *तस्मिन्नेवेति*। प्रक्षेपस्य सर्वान्त्यांशत्वोक्तिविरोधापत्तेर्नात्यन्तैकक्षणत्वेऽभिनिवेष्टव्यम्। यागप्रक्षेपयोश्चैककालत्वे वषट्कृते जुहोतीति विहितकालेन प्रक्षेपेणैव यागकालोपलक्षणात् प्रक्षेपनिष्पत्त्यैव यागनिष्पत्त्युपलक्षणाच्चान्ते: प्रक्षेपानिष्पत्तौ यागस्याप्यनिष्पत्त्यवगमेन प्रक्षेपस्याप्रयोजकत्वेऽपि यागेन प्रयोक्तुं शक्यत्वान्नाशादिषु द्रव्यान्तरागमनन्यायाविरोध इति यागप्रक्षेपयोरेककालत्वोपपादनप्रयोजनमाह * तदुपलक्षितत्वादेव चेति *। स्विष्टकृदादीनां तु पश्चात्संस्कारत्वात् वैषम्यमित्याह *निर्वृत्तयागभावित्वात्त्विति*। प्रासङ्गिक्याश्चिन्तायाः प्रयोजनापेक्षायां

प्रक्षेपस्य यागरूपान्तरत्वे समाप्तित्वेन शब्दार्थत्वात् प्राधान्येन विधेयत्वापत्तेर्जुहोतिचोदितत्वेन दर्विहोमत्वात् प्रकृतिविकारभावाभावं तावत्प्रयोजनं सूचयितुमाह * यदि चेति * । चतुरवत्तवाक्यविहितस्य प्रक्षेपमात्रस्य होमत्वाभावाद्यागस्य चाग्नेयवाक्यविहितस्य वाक्यान्तरविहितप्रक्षेपाधिक्याद् होमत्वापत्तावपि जुहोतिचोदनोत्पत्तित्वाभावाद्दर्विहोमत्वानापत्तेस्तदापत्तावपि च व्यवस्थितप्रकृति-

लाभाभावाख्यापूर्वत्वहेत्वभावात् प्रकृतिविकारभावाभावानापत्तेरेतत्प्रयोजनापरितोषाद्विकृतिषु द्यवदानप्रक्षेपातिदेशानतिदेशसिद्धं पारमार्थिकं प्रयोजनमाह * विकृतिषु चेति *। जुहोत्युक्तस्यापि प्रक्षेपस्य यागात्कर्मान्तरत्वेनाङ्गत्वाभ्युपगमेऽग्निहोत्रादावपि प्रक्षेपांशस्य दृष्टप्रतिपत्त्यर्थत्वे संभवत्यदृष्टफलार्थत्वस्यान्याय्यत्वाद्यागस्यैव फलान्वयापत्तेर्होमः फलवानित्यादिरुद्धघोषो विरुध्येतेत्याशङ्क्य तत्र प्रकृतावगतत्यागदेवतोद्देशांशद्वयद्रव्यग्राहित्वाभावेन जुहोतेः प्रक्षेपमात्रवाचित्वाभावाद् देवतोद्देशद्रव्यत्यागप्रक्षेपांशत्रयवाचित्वावगतेर्द्याकारयागपक्षे त्र्यंशस्य होमस्य पूर्वांशद्वयभूतो यागः प्रक्षेपस्य तु समाप्तित्वाच्छब्दार्थत्वेन प्राधान्याभ्युपगमे याग एव प्रक्षेपाङ्गं भविष्यति न तु कथंचित्प्रक्षेपो यागाङ्गमित्याह * ये त्विति *। प्रक्षेपस्य चतुरवत्तादिवाक्येष्वपि जुहोतिचोदनोत्पत्तित्वसद्भावेन विशेषणानर्थक्यादसिद्धक्रियान्तरान्वयत्वात् जुहोतिचोदनायामेव सत्यां तदङ्गत्वेनोत्पत्तिर्विधानं येषां सौर्यादीनामित्यादिशब्दोक्तानां देवतान्वितानां द्रव्यविशेषाणां तेषु जुहोत्यर्थस्यांशत्रयात्मकस्य पूर्वांशद्वयभूतः सन्नात्मा तेषां द्रव्यविशेषाणां संबन्धिनः प्रक्षेपस्यैव वा यागोऽङ्गं भविष्यतीत्येवं सप्तमी बहुव्रीह्यङ्गीकरणेन तेषामिति षष्ठ्याश्च प्रक्षेपसंबन्धव्यतिरेकजनितत्वाङ्गीकरणेन व्याख्येयम् । प्रक्षेपमात्रस्य शब्दार्थत्वे पूर्वांशद्वयात्मकस्य यागस्यानुक्तत्वादवगतपूर्वांशद्वयद्रव्यग्रहणाभावाच्च द्रव्यद्वारा प्रतीतेरङ्गत्वायोगमाशङ्क्याह * तत्र हीति *। तेषु द्रव्यविशेषेषु तेन तेषामिति षष्ठ्याक्षिप्तेन प्रक्षेपेणैवांशद्वयपूर्वकप्रक्षेपवाचिजुहोतिवाच्यत्वान्यथानुपपत्त्याक्षेपाद्युक्ताङ्गतेत्याशयः। जुहोतेः त्र्यंशवाचित्वे यजतिचोदनोत्पत्तिष्वप्यष्टाकपालादिषु प्रक्षेपमात्रवाचिता न युक्तेत्याशङ्क्य त्र्यंशवाचिनोऽपि तदसंभवे तात्पर्यवृत्तिसंकोचाभ्युपगमेन युक्तेति दृष्टान्तेनोपपादयितुमाह * यजतीति *। यथानदनीयत्वाद्देवताविशेषालाभाच्च यूपशकलानां पूर्वांशद्वयविध्यशक्तेः प्रक्षेपमात्रवाची जुहोतिस्तथेह सिद्धत्वात् पूर्वांशद्वयविध्यशक्तेरित्येतावता साम्येन दृष्टान्तः। प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतं सर्वप्रदानपरिहारमुपसंहरति * एवं च सतीति *। जुहोतेस्त्र्यंशवाचित्वे पूर्वांशद्वयस्यापि द्यवदानमात्रविषयत्वापत्तेः प्रक्षेपमात्रवाचितैवंशब्देन परामृष्टा। उपसंहारपक्षापादितं दोषद्वयं चास्मि-

नू भिन्नविषयत्वपक्षे नापद्यत इत्याह * समस्तस्य चेति *। उपसंहारप्रदेयप्रकृतित्वोक्त्यर्थभाष्यद्वयातिरिक्तं च सर्वं सूत्रं भाष्यं च न विरुध्यत इति सूचयितुमाह *निरवदानाच्चेति*। द्व्याकारयागपक्षाश्रयणेन तत्राग्नेयवाक्येष्टाकपालस्य होमाख्ययागाविशेषरूपान्वयः प्रकृतयागान्विताष्टाकपालग्राहिचतुरवत्तवाक्यविहितप्रक्षेपाधिक्यान्यथानुपपत्तिकल्प्यत्वादानुमानिकः। द्व्यवदानवाक्ये तु द्व्यवदानमात्रस्य चतुरवत्तवाक्यविहितप्रक्षेपाधिक्यात्मकयागीयविशेषरूपान्वयविधानात्प्रत्यक्षः। सामान्यमात्ररूपो ह्याग्नेयशब्दोक्तद्रव्यदेवतान्वयान्यथानुपपत्त्या यागः कल्प्यते जुहोतिशब्दात्तु विशेषरूपो यागः प्रतीयत इत्येवमुपसंहारानपेक्षं द्व्यवदानमात्रस्य प्रत्यक्षेण विशेषाकारयागान्वयेनाष्टाकपालस्य विशेषाकारयागान्वयकल्पनप्रतिबन्धोक्त्यर्थतया तत्रेत्यादिभाष्यं दैक्षादिवाक्ये च पशोर्विनष्टत्वेन साक्षाद्देवतान्वयायोगादगत्या सापेक्षतद्धिताङ्गीकारेण प्रदेयप्रकृतित्वोपपत्तिसूचनार्थतयापि चेति भाष्यं व्याख्येयमिति सूचयितमाह *अथवेति*। चतुरवत्तवाक्यविहितो होमाग्नेयवाक्यविहिताद् यागाद्भिद्यते किंतु तस्य प्रक्षेपाख्यविशेषरूपतया चतुरवत्तवाक्यविहितस्य यागस्य पूर्वापरौ सामान्यविशेषरूपौ भागौ प्रक्षेपशून्यसामान्यमात्ररूपपात्नीव्रतपशुयागादिसिद्धयागान्वयद्रव्यानपेक्षाग्निहोत्रादिहोमसदृशौ सन्तौ यागहोमान्तरभेददर्शनादिहापि यागहोमभेदे भ्रान्तिं कुरुतः यथैकस्य नरसिंहाख्यस्यार्थस्य पूर्वापरौ भागौ मनुष्यपश्वाननाभ्यां सदृशावित्यर्थः॥

सर्वशेषेण स्विष्टकृदनुष्ठानम्। अधिकरणम्॥ १२॥

अप्रयोजकत्वादेकस्मात् क्रियेरञ्छेषस्य गुणभूतत्वात् ४६॥

यथाभाष्यं तावदधिकरणान्तरं मत्वा प्रासङ्गिकत्वेनानन्तरसङ्गतिमाह * यदेति * शेषकार्याणां शेषाप्रयोजकत्वेपि शेषैरेव स्वप्रतिपत्त्यै शेषसाध्यस्विष्टकृदादिप्रयुक्तिसंभवात्सर्वेभ्योनुष्ठानोपपत्तिमाशङ्क्य शेषाणां स्वकार्याणि प्रति प्रयोजकत्वायोगाख्यहेत्वन्तरोक्त्यर्थं शेषस्येति सूत्रावयवं शेषोहीतिभाष्येणान्ते व्याख्यातमपि सिद्धान्तहेतुप्रतिपत्तित्वप्रतियोगित्वेनार्थकर्मत्वस्यैव मुख्यपूर्वपक्षहेतुत्वात् स्वयमादौ व्याचक्षाणो निरवदानात्तु शेषः स्यादिति पूर्वा-

धिकरणसिद्धान्तसूत्रस्थशेषशब्दोपस्थापितानि शेषकार्याण्येकस्माद्धविषः क्रियेरन्नित्येवं पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थं सूत्रावयवं व्याख्यातुमाह *तत्रेति*। आद्यहेतुव्याख्यार्थं यदीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे*सत्यपीति*।

संस्कृतत्वाच्च ॥४७॥

एकदेशद्रव्यत्वेन शेषकार्याणां शेषाप्रयोजकत्वेपि शेषसाधितानां प्रधानोपकारित्वाच्छेषत्वाविशेषाच्च सर्वेषां साधनत्वावगतेः सर्वेभ्यः कार्याणीत्याशङ्क्य तुषोपवापकपालवत् शेषस्यान्यार्थत्वेन प्राप्तस्यापि शेषकार्याणि प्रत्युपादेयत्वेन विवक्षितैकसंख्यत्वादेकशेषसाधितैरेव शेषकार्यैः प्रधानस्योपकृतत्वान्न शेषान्तरेभ्यः कार्याणीत्येवं यथाभाष्यं तावत्सूत्रं व्याचष्टे * यश्चेति * । सकृच्चेति भाष्यं विवक्षितैकसंख्यशेषसाध्येन शेषकार्येण सकृदवदानसाधितेन प्रधानं संस्कृतमित्येवं व्याचष्टे * सकृच्छब्दश्चेति *। सकृत्कृतेन शेषकार्येणेत्येवं प्रतीयमानाया व्याख्यायास्त्यागे हेतुमाह * इतरथा त्विति * । प्रधानोपकारस्य संस्कारत्वाप्रसिद्धेः प्रधानपदाध्याहारापत्तेश्च भाष्यकारीयव्याख्यानापरितोषात् स्वयं पर्यग्निकरणादिभिरेव शेषस्य संस्कृतत्वात् शेषकार्याणां संस्कारत्वानुपपत्तेर्न सर्वसादगुण्यसिद्ध्यै सर्वेभ्यः कार्याणीत्येवं पूर्वसूत्रस्थशेषपदानुषङ्गेण सूत्रं व्याचष्टे * अथ वेति * । प्रधानापूर्वसाधनत्वयोग्यताधानार्थसंस्कारसंस्कृतस्यापि शेषस्य प्रतिपत्त्यर्थोयं संस्कारो न विरुद्ध इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन कृतकार्यद्रव्यसंस्कारानर्थक्यापत्तेरतीतसंस्कारावसरत्वादित्येवमावृत्त्या व्याचष्टे * अयमपीति * । क्रमोक्त्याऽत्रावसरो विवक्षितः ॥

सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषात् संस्कारस्य तदर्थत्वात् ४८॥

शेषाच्छेषकार्यानुष्ठानकारणस्य सर्वशेषेष्वविशेषात्सर्वेभ्यः कार्याणीत्युक्तेः किं तत्कारणमित्यपेक्षायां प्रतिपाद्यत्वकारणसूचनार्थत्वेन सौत्रसंस्कारशब्दव्याख्यार्थं सहीति भाष्यं संस्कारत्वावेदकद्वितीयाश्रुत्यभावादयुक्तमाशङ्क्य येस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेतेत्यपेक्षाख्येच्छावाचिसन्नन्तेनाध्याहृतसंपूर्वेण करोतिना यैः कर्मभिर्द्रव्यं संस्कर्तुमपेक्ष्यते तत्र द्रव्यं प्रति गुणः प्रतीयेतेति वदता

संस्कर्त्तुमपेक्ष्यमाणत्वेन संस्कार्यत्वोक्त्या लब्धप्रयोजनस्यापेक्ष्यमाणत्वोपपत्तेः संस्कार्यत्वाभिधानादुपयुक्तावशिष्टवाचिना च शेषशब्देन लब्धप्रयोजनत्वाभिधानात् द्वितीयाश्रुत्यभावेपि द्रव्यस्य संस्कार्यत्वावगतिमुपपादयितुमाह * यैस्त्विति *। शेषस्य गुणभूतत्वादितिपूर्वपक्षहेतुनिरासार्थत्वेनापि संस्कारस्य शेषाङ्गत्वादित्येवं संस्कारस्य तदर्थत्वादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थता सहीतिभाष्यस्याऽनेनैव वार्त्तिकेनोक्ता। अर्थकर्मणोपि संस्कारत्वोपपत्तेः प्रतिपत्तित्वावगतिः कथमित्याशङ्क्याह * तत्रापीति *। प्रतिपाद्यत्वस्याविशेषोपपादनसूचनार्थत्वेन तैः सर्वैः संस्कारस्यार्थ्यमानत्वादपेक्ष्यमाणत्वादित्येवं तदर्थत्वशब्दव्याख्यार्थं यस्यैवेति भाष्यं व्याचष्टे * नाश्चेति *। अप्रयोजकत्वस्य पूर्वपक्षासाधकत्वोक्त्यर्थत्वेनापि संस्कारस्य तैर्हविर्भिरर्थ्यमानत्वात् प्रयुज्यमानत्वादित्येवं संस्कारस्येत्यादिसूत्रावयवव्याख्यार्थं सहीतिभाष्यमिति सूचयितुमसाधकतामुपपादयति * यद्यपि चेति *। संस्कृतत्वाच्चेतिसूत्रेणातिक्रान्तसंस्कारावसरत्वादिति व्याख्यायां कृतप्रयोजनद्रव्यसंस्कारानर्थक्यस्योक्तस्य परिहारार्थत्वेनापि कारणाविशेषात् संस्कारस्येत्येतावता संस्कारस्य यत्कारणं तस्य प्रधाने निष्पन्नेप्यविशेषादित्युक्ते किं तत्कारणमित्यपेक्षायां तदर्थत्वादित्यनेन हविषः प्रधानार्थतोक्तेत्येवं व्याख्यातुमाह * निर्वृत्तेपि चेति *। यथा हविषः प्रधानार्थत्वात् प्रधानापूर्वसाधनत्वयोग्यत्वासिद्ध्यै प्राक् संस्कारार्थवत्ता तथा निष्पन्नेपि प्रधाने तदीयस्य हविषोऽशुचिस्पर्शादिनोपघाते क्रतुवैगुण्यान्निष्पन्नस्यापि प्रधानापूर्वस्य गुरुशुश्रूषानिष्पन्नस्य गुरुसंतोषस्य कुतश्चिदपराधान्नाशवन्नाशापत्तेस्तदीयत्वनिर्वृत्त्यै प्रतिपत्त्यपेक्षास्तीत्याशयः। सर्वस्य च प्रक्रान्तस्य समाप्ति क्रियान्तरेणाभिव्यञ्जनीयत्वाद्यथा ज्योतिष्टोमसमाप्तिरुदवसानीयया सत्रसमाप्तिः पृष्ठशमनीयेन संस्थाजपेन च सर्ववैदिककर्मसमाप्तिरुद्यापनेन च व्रतसमाप्तिरभिव्यज्यते तथा द्रव्यस्य क्रत्वर्थत्वेन निर्वापादिना प्रक्रान्तस्य क्रत्वर्थत्वसमाप्तिः प्रतिपत्त्याभिव्यञ्जनीयेत्यर्थवत्वसिद्धिः। एतच्चस्माभिस्तन्त्रसारे विस्तरेणोत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तत् श्रुतिहेतुत्वात्तस्यार्थान्तरगमने शेषत्वात् प्रतिपत्तिः स्यादिति चतुर्थाधिकरणे व्युत्पादितम्।

लिङ्गदर्शनाच्च ४९।

वीप्साया लिङ्गत्वं भाष्योक्तमुपपादयितुमाह * सकृत्सकृदिति *। संस्कारपक्षेऽत्रत्यपूर्वपक्षायोगात्तस्य चातपर्तो येनेति चतुर्थाधिकरणे प्रतिपत्तित्वव्युत्पादनेन व्युत्पादयिष्यमाणस्याक्षेपायोगादितदधिकरणानुपपत्तेरेतदधिकरणसिद्धान्तलिङ्गोपन्यासानर्थक्याच्चतुर्थव्युत्पाद्यप्रतिपत्तित्वं लिङ्गमेवेह सर्वप्रदानाधिकरणसिद्धान्तप्रयोजनस्य शेषकार्याणां सर्वहविःप्रयोज्यत्वात्सर्वेभ्योऽनुष्ठेयत्वस्य प्रतिपत्तित्वेनोपपादनद्वारा सर्वप्रदानाधिकरणसिद्धान्तोपोद्बलनायेति सूचयितुं संस्कारपक्षे चेत्युक्तम चतुर्थसिद्धप्रतिपत्तित्वेनात्रत्यपूर्वपक्षायोगादधिकरणान्तरार्थत्वेनाप्रयोजकत्वादित्यादिसूत्रचतुष्टयव्याख्यायां भाष्यकारीयायामपरितोषेण स्वयं प्रयोजनपरतया व्याख्यातुमारभते * प्रयोजनेति *। प्रयोजनपरत्वव्याख्यावतारार्थं सर्वप्रदानाधिकरणचिन्ताप्रयोजनं तावत्पृच्छति * यदि नामेति * । निःशेषे तु प्रयोजका इति वार्तिकेन सर्वप्रदानाधिकरणपूर्वपक्षे शेषकार्याणां प्रयोजकत्वोक्तेरप्रयोजकत्वसूत्रं कथं तत्रात्यपूर्वपक्षप्रयोजनोक्तौ योज्यमित्याशङ्क्य सर्वप्रदानाधिकरणोपक्रमे योऽस्माभिः शेषकार्याणां प्रयोजकत्वरूपोऽर्थः पूर्वपक्षाभिमतत्वेनोक्तस्तस्मिन्नबाधित एव हविषामप्रयोजकत्वादित्येवं योज्यमित्याह *तत्रेति*।शेषकार्यैश्च प्रधानद्रव्यग्रहणस्याहाररूपत्वेनानुचितत्वस्यापि शेषशब्दप्रयोगबलात् कार्यस्य सकृदेकस्मात् प्रधानात् करणे निरवयवत्वात् समस्तस्य कृतत्वसंपत्तेर्नान्यतोऽपि प्रधानाद् द्रव्यापहारः कार्य इति सामस्त्यवाचिसंशब्दाभ्युपगमेन संस्कृतत्वाच्चेति सूत्रं योजयति * बलाच्चेति *। संस्कारस्य सर्वप्रकृतहविरर्थत्वेन सर्वहविषां कार्यते प्रयुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या कारणशब्दोक्तस्य प्रयोजकत्वस्याविशेषात् सर्वेभ्यो हविर्भ्यः शेषकार्याणि क्रियेरन्नित्येवं सिद्धान्तप्रयोजनोक्तौ तृतीयं सूत्रं योजयति * सिद्धान्तइति * । प्रयोजनपरत्वे व्युत्पाद्यन्यायाभावाल्लिङ्गोपन्यासानर्थक्यमाशङ्क्य यथा प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीति विकृतौ प्रयाजानुवादस्य प्रयाजानामङ्गत्वलिङ्गस्य दर्शनं पौर्णमास्यधिकरणसिद्धान्तप्रयोजने प्रयाजाग्नेयादीनामङ्गाङ्गित्वे स्थितं सत्प्रयोजनोपोद्बलनद्वारा समुदायानुवादासि-

द्धान्तमुपोद्बलयति तथा वीप्सादर्शनमपि द्व्यवदानमात्रसिद्धा-
न्तोपोद्बलकत्वादुपन्यस्तमित्याह * लिङ्गेति *।